

ΠΑΝΤΩΝ
ΧΡΗΜΑΤΩΝ
ΜΕΤΡΟΝ
ΑΝΘΡΩΠΟΣ
ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΕΚΕ)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ 5ου ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

η ελληνική κοινωνία στο σταυροδρόμι της κρίσης **έξι χρόνια μετά**

(Αθήνα, 10-12 Δεκεμβρίου 2015)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΣΩΚΡΑΤΗΣ Μ. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ

Αθήνα, 2016

Τίτλος έκδοσης: ΠΡΑΚΤΙΚΑ 5^{ου} ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (ΕΚΕ), «Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ – ΕΞΙ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ».

Ημερομηνία έκδοσης: Ιούνιος 2016

ISBN: 978-960-9596-03-9

Επιμελητής: Σωκράτης Μ. Κονιόρδος

Εκδότης: Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία

Αθήνα, 2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	ΤΙΤΛΟΣ ΑΡΘΡΟΥ	ΣΕΛ.
ΑΛΕΞΑΚΗΣ, ΜΑΝΩΛΗΣ	Η Ελλάδα μετά την κρίση: επιβάτης του παγκόσμιου τραίνου στο ευρωπαϊκό βαγόνι (business class).	1
ΑΛΕΥΡΙΑΔΟΥ, ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ & ΦΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗ, ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ	Αντιλήψεις και στάσεις μητέρων παιδιών με νοητική αναπηρία για τη σημασία των κοινωνικογνωστικών δεξιοτήτων.	11
ΔΗΜΗΤΡΗΣ, ΑΡΚΑΔΑΣ	Κοινωνικές διαστάσεις της κρίσης στην οικονομική ιδεολογία της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος.	24
ΒΑΘΗ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ & ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ	Η Κοινωνική Οικονομία ως εναλλακτική πρόταση και συμπληρωματικός τρόπος ρύθμισης για τη διευθέτηση προσφυγικών ροών και κρίσεων. Η εμπειρία του παρελθόντος, υπό το πρίσμα του παρόντος, εν όψει του μέλλοντος.	33
ΒΑΜΒΑΚΙΔΟΥ, ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ, ΣΟΛΑΚΗ, ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ & ΠΑΠΑΔΗΜΑ, ΑΣΠΑΣΙΑ	Έμφυλες αναπαραστάσεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Οι Σουφραζέτες επιστρέφουν(;))	45
ΒΑΝΤΣΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Κ.	Άτομα με αναπηρία στην Ελλάδα της κρίσης. Η μέγγενη του αποκλεισμού σφίγγει ακόμη περισσότερο.	60
ΒΕΛΕΝΤΖΑ, ΕΛΕΑΝΑ	Το κοινωνικό προφίλ της Ελλάδας σε καιρό ύφεσης: Οι συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα μέσα από την πολυδιάστατη έννοια της ποιότητας ζωής.	69
ΓΑΓΓΑΣ, ΣΠΥΡΟΣ	Η σύγκλιση των αξιών; Προς μια απόπειρα εντοπισμού της σημασίας του Max Scheler για την κοινωνιολογία του Talcott Parsons.	83
ΔΑΒΑΛΑΣ, ΑΝΔΡΕΑΣ	Ιδεολογικές διαφοροποιήσεις στην εποχή της κρίσης. Προς μία ιδεολογικο-πολιτική ομογενοποίηση;	92
ΔΑΡΓΩΝΑΚΗ, ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ	Επαγγελματικό gaming & η έμφυλη ταυτότητα του επαγγελματία παίκτη.	98

ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, ΝΙΚΟΣ & ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΝΙΚΟΣ	Ψυχοκοινωνικές προϋποθέσεις του ριζοσπαστισμού και του εξτρεμισμού.	108
ΖΑΝΝΗΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ	Η προβληματική πολιτική κοινωνία και η αδύναμη κοινωνία των πολιτών: Μία οικοσυστημική προσέγγιση της κρίσης στην Ελλάδα. Που και πώς να αναζητήσουμε τις λύσεις;	119
ΖΑΧΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΗ	Οι έμφυλες Διαστάσεις της κρίσης στο παγκοσμιοποιημένο Καπιταλιστικό Σύστημα	128
ΖΕΡΒΟΥ, ΡΕΓΓΙΝΑ	Η λαϊκή κουλτούρα σε καιρούς κρίσης: πολυπολιτισμικότητα και αυτοδιαχείριση στο καρναβάλι του Κεραμεικού.	137
ΖΥΓΑ, ΕΛΕΝΗ	Η κοινωνική και οικονομική συμβολή των ηλικιωμένων ατόμων στη στήριξη της ελληνικής οικογένειας την περίοδο της κρίσης.	148
ΘΕΟΦΙΛΗ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ	Αγροτική ανάπτυξη και ύπαιθρος χώρος: προκλήσεις και δυνατότητες για τις τοπικές κοινωνίες στην Ελλάδα της κρίσης.	157
ΘΕΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΘΑΝΑΣΗΣ	Η ρατσιστική βία στην Ελλάδα της κρίσης (2010-2015): δεδομένα, χαρακτηριστικά, ερμηνείες.	169
ΚΑΛΕΡΑΝΤΕ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ	Εκπαιδευτική πολιτική σε εκτυλισσόμενες οικονομικές και πολιτικές ρηματικές διαδικασίες: Από την οικονομία “gig” στην «εκπαίδευση “gig”»;	180
ΚΑΛΕΡΑΝΤΕ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ, ΕΛΕΥΘΕΡΑΚΗΣ, ΘΕΟΔΩΡΟΣ & ΓΙΑΒΡΙΜΗΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ	Πολιτικές εγκλίσεις και κοινωνικές υποδηλώσεις της οικονομικής κρίσης στην νεανική γυναικεία εργασία, ως εκπαιδευτική πρόκληση στον επανακοθορισμό της εκπαιδευτικής πολιτικής.	190
ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ & ΓΟΥΓΑ, ΓΕΩΡΓΙΑ	Αμφιθέατρο υπό κρίση: η υπό οικονομική κρίση ρύθμιση του χώρου της Ελληνικής Ανώτατης Εκπαίδευσης.	199
ΚΑΜΠΕΡΗΣ, ΝΙΚΟΣ, ΤΣΙΛΙΚΑ, ΝΙΚΟΛΕΤΑ, & ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, ΕΛΠΙΔΑ	Αναπαραστάσεις της κρίσης των μεσαίων στρωμάτων στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων κατά την περίοδο του δημοψηφίσματος του Ιουλίου 2015.	209
ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ, ΣΩΚΡΑΤΗΣ	Η γενική κρίση και η κρίση της κοινωνιολογίας.	219

ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΑΚΗ, ANNA & ΤΣΑΚΙΡΗΣ, ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ	Εργατικές κινητοποιήσεις τα χρόνια της κρίσης: ερμηνεία και συμπεράσματα.	234
ΚΟΥΡΑΜΠΗΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α.	Η Ελληνική Ορθοδοξία στο σταυροδρόμι της κρίσης – τα δύο πρόσωπα του Ιανού.	245
ΚΟΥΡΑΧΑΝΗΣ, ΝΙΚΟΣ	Μορφές προστασίας των αστέγων στην Ελλάδα της κρίσης και η νέα «κοινωνική» πολιτική.	250
ΚΟΥΡΟΥΤΖΑΣ, ΧΡΗΣΤΟΣ	Η γενετικοποίηση της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς και οι κοινωνίες του «γενετικού ρίσκου»: Γονιδιακά «μεταλλαγμένοι» ή κάποιοι από εμάς;	256
ΚΟΥΤΡΟΥΚΗΣ, ΘΕΟΔΩΡΟΣ	Το σύνδρομο του Σίσυφου: Το αφήγημα του κοινωνικού διαλόγου στην Ελλάδα της κρίσης.	267
ΚΟΦΦΑΣ, ΣΤΕΦΑΝΟΣ, ΠΑΤΤΑ ΕΥΘΥΜΙΑ, ΑΣΠΡΙΔΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ & ΣΔΡΟΛΙΑΣ, ΛΑΜΠΡΟΣ	Η διακίνηση και εμπορία ανθρώπων ως μείζον κοινωνικό θέμα: Επανεξετάζοντας την πολιτική διαχείρισης και τις πρακτικές αντιμετώπισης του με την εφαρμογή προσανατολισμένων σε έργα (projects) οργανωτικών διαρθρώσεων και στρατηγικών διαδικασιών. Ερευνητικά αποτελέσματα.	277
ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ, ΜΙΧΑΛΗΣ	Έθνος, φύλο, σεξουαλικότητα. Εξουσία και αντιστάσεις στον λόγο του Τύπου για την κρίση στην Ελλάδα: το παράδειγμα της Ελευθεροτυπίας.	287
ΚΥΡΙΔΗΣ ΑΡΓΥΡΗΣ, ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ & ΣΤΑΥΡΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ	Αντανάκλαση κοινωνικών αξιών στα διαφημιστικά μηνύματα των βουλευτικών εκλογών της 20ης Σεπτεμβρίου 2015.	293
ΚΩΣΤΑΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ, ΤΣΟΥΚΑΛΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ & ΧΑΪΝΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Ι.	Η κοινωνική οικονομία και η κοινωνική επιχειρηματικότητα ως μοχλός ανάπτυξης της επιχειρηματικότητας και της εργασιακής ένταξης των ευπαθών και ευάλωτων κοινωνικά ομάδων. Εργαλεία και τεχνικές ενίσχυσης δεξιοτήτων κοινωνικής επιχειρηματικότητας και επαγγελματικού προσανατολισμού – σταδιοδρομίας.	305
ΚΩΣΤΑΣ, ΑΝΤΩΝΙΟΣ, ΤΣΟΥΚΑΛΙΔΗΣ, ΙΩΑΝΝΗΣ & ΧΑΪΝΑΣ, ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΙΙ.	Οι κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Όραμα, φιλοσοφία, πρακτικές και εμπόδια	315
ΛΑΛΛΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ	Η καταναλωτική κρίση σημαίνει και κρίση του καταναλωτισμού;	326

ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗΣ, ΜΑΝΟΥΣΟΣ & ΡΟΝΤΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ	Πολιτική συνείδηση και πολιτειακή αρετή στα χρόνια της κρίσης.	337
ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, ΛΑΟΥΡΑ	Γυναικεία επιχειρηματικότητα στη σύγχρονη ευρωπαϊκή πραγματικότητα.	349
ΜΑΡΚΟΓΙΑΝΝΑΚΗ, ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Γ. & ΚΟΥΤΡΟΥΚΗΣ, ΘΕΟΔΩΡΟΣ Α.	Διαφοροποιούνται οι ηγετικές/διοικητικές ικανότητες των διευθυντικών στελεχών των σχολείων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε σχέση με το φύλο; Μία εμπειρική μελέτη υπό το πρίσμα της κρίσης.	364
ΜΕΛΕΤΗ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ	Οι έμφυλες επιπτώσεις της κρίσης στη γυναικεία απασχόληση στις τράπεζες.	375
ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ, ΑΓΓΕΛΟΣ	Απομάγευση και νεωτερικότητα.	386
ΜΠΑΛΟΥΡΔΟΣ, ΔΙΟΝΥΣΗΣ	Επιχειρηματικότητα μεταναστών Μουσουλμάνων, στην Αττική.	395
ΜΠΕΛΛΑΣ, ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ Φ.	Οι δυνατότητες των νέων στην Ελλάδα: έμφυλες διαφοροποιήσεις.	410
ΝΙΩΤΗ, ΣΤΕΛΛΑ	Οικονομική-πολιτική κρίση και η δράση ακροδεξιών και νεοφασιστικών κομμάτων στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: τα παραδείγματα του ΛΑΟΣ και της Χρυσής Αυγής στο διάστημα 2009-2013.	428
ΞΕΝΟΣ, ΧΡΗΣΤΟΣ	Ο φορντισμός στην κινηματογραφική παραγωγή: μελέτη περίπτωσης της Φίνος Φιλμ.	440
ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ, & ΦΕΡΩΝΑΣ, ΑΝΔΡΕΑΣ	Κοινωνική αναδοχή: Μια καινοτόμα πρακτική για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Η περίπτωση του Δήμου Αγίων Αναργύρων Καματερού.	452
ΟΡΦΑΝΟΣ, ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ	Ο ξένος και η αποξένωση. Η κοινωνιολογία του ξένου και το προσφυγικό ζήτημα.	468
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Γ. & ΦΡΑΤΣΕΑ, ΛΟΥΚΙΑ-ΜΑΡΙΑ	Η πρόκληση της συνδιαχείρισης σε μια προστατευόμενη περιοχή του Αιγαίου: Αναλύοντας τις απόψεις των τοπικών φορέων και των αλιέων στη Σύρο και την Άνδρο.	479
ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, ΑΝΤΙΓΟΝΗ-ΑΛΜΠΑ & ΜΠΑΛΙΑΣ, ΣΤΑΘΗΣ	Κοινωνία σε κρίση, σχέσεις σε κρίση. Οι εκπαιδευτικοί μιλούν για τους γονείς.	493

ΠΑΡΛΑΛΗΣ, ΣΤΑΥΡΟΣ Κ.	Η σύγκλιση μεταξύ ημών και υμών στο Κυπριακό ζήτημα εν μέσω οικονομικής δυσπραγίας.	502
ΠΑΤΣΑΝΤΑΡΑΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ	Ποδοσφαιρικές μνήμες, ελληνικότητα και οικονομική κρίση: Ο Otto Rehhagel στο ρόλο του πολιτικού διαμεσολαβητή!	512
ΠΕΤΡΑΚΗ, ΓΕΩΡΓΙΑ & ΚΑΜΠΟΥΡΗ, ΝΕΛΛΗ	Κοινωνικο-οικονομικές διαστάσεις της ανθεκτικότητας στην Ελλάδα τη περίοδο της κρίσης.	523
ΠΕΤΡΑΚΗ, ΓΕΩΡΓΙΑ & ΚΥΡΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ	Μετασχηματισμοί στο μοντέλο εργασίας κατά την περίοδο της εσωτερικής υποτίμησης (2010-2015).	534
ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΥΓΕΝΙΑ & ΠΕΤΟΥΣΗ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ	Γεωργία και υγεία των γυναικών: διερεύνηση της σχέσης, διαπιστώσεις και προτάσεις στη βάση της διεθνούς βιβλιογραφίας και έρευνας.	546
ΜΑΛΑΜΑ, ΡΕΝΤΑΡΗ	Διαδρομές νέων από διακριτές επαγγελματικές ομάδες και ο εντοπισμός τους σε τμήματα της αγοράς.	557
ΡΗΓΟΥ, ΜΑΡΙΝΑ	Τα ελληνικά ΜΜΕ στο σταυροδρόμι της κρίσης.	570
ΡΩΜΑΝΟΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ	Η κριτική της νεωτερικής τεχνολογίας στη φαινομενολογική σκέψη.	577
ΣΑΜΑΤΑΣ, ΜΗΝΑΣ	Η «παρακολούθηση λιτότητας» των Ελλήνων πολιτών στα χρόνια της κρίσης και υπό το καθεστώς των μνημονίων (2010-14)	590
ΣΑΡΡΗΣ, ΝΙΚΟΣ	Κοινωνική επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα: θεσμικό πλαίσιο, τάσεις, προοπτικές.	604
ΣΙΑΧΟΥ, ΑΛΕΞΙΑ	Κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις από την πληθυσμιακή συγκέντρωση στον παράκτιο χώρο. Η περίπτωση της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας.	614
ΣΙΟΥΛΑ-ΓΕΩΡΓΟΥΛΕΑ, ΙΣΜΗΝΗ	Η δημόσια διαπόμπευση των οροθετικών γυναικών στο διαδίκτυο: οι αναπαραστάσεις στους ελληνικούς ειδησεογραφικούς ιστότοπους και το Twitter.	625
ΣΜΟΚΟΒΙΤΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ	Η οικογένεια των Ελλήνων στρατιωτικών κατά την κρίση.	633

ΣΟΥΖΑΣ, ΝΙΚΟΣ & ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΧΡΙΣΤΟΣ	Συλλογική δράση και πολιτικό σύστημα στα χρόνια της κρίσης: όρια, αλληλεπιδράσεις, προοπτικές.	647
ΣΦΑΚΙΑΝΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ	Το μονοπώλιο της βίας. Το κράτος στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες και ο σύγχρονος πολιτισμός του αυτό-καταναγκασμού.	658
ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, ΜΑΡΙΑ & ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ, ΙΩΑΝΝΑ	Περί «κρίσης»: προσλήψεις, διακυβεύματα και νοηματοδοτήσεις σε τρεις γενιές γυναικών.	667
ΤΣΙΡΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ	Αιχμάλωτοι στον υπόκοσμο της γλώσσας: μία πολιτισμική προσέγγιση της ελληνικής κρίσης.	675
ΦΕΡΩΝΑΣ, ΑΝΔΡΕΑΣ	Αναζητώντας την κοινωνική αλληλεγγύη σε ραγδαία μεταβαλλόμενες κοινωνίες.	683
ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΝΙΚΟΣ	Εθνικός & κοινωνικός διάλογος για την Παιδεία: κοινωνιολογική προσέγγιση των όψεων και των πολιτικών πρακτικών μιας «θεσμικής χίμαιρας».	696
ΧΑΪΝΑΣ, ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Ι.	Αποτελέσματα έρευνας σχετικά με τα επιχειρησιακά πρότυπα των ελληνικών ΜΚΟ του τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών και του περιβάλλοντος. Η εφαρμογή εργαλείων, τεχνικών και καλών πρακτικών για την αποτελεσματική διοίκηση και διαχείριση πόρων στο πλαίσιο της οργανωσιακής μάθησης των ΜΚΟ.	704
ΣΤΕΛΙΟΣ ΧΙΩΤΑΚΗΣ	Η ελληνική κρίση ως επακόλουθο μιας «ιστορικής πορείας» και η ιδεολογία της Μεταπολίτευσης.	716
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ, ΕΛΠΙΔΑ & ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ, ΝΙΚΟΛΑΣ	Αναπαραστάσεις των εφήβων αναφορικά με την απόδοση ευθυνών για τη σημερινή οικονομικό-κοινωνική κρίση.	725
ΧΡΥΣΑΚΗΣ, ΜΑΝΩΛΗΣ & ΒΙΒΙΑΝ ΓΑΛΑΤΑ	Η κοινωνική ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα.	732
ΧΤΟΥΡΗΣ, ΣΩΤΗΡΗΣ	Εισαγωγή και περιγραφή αποτελεσμάτων του πρόσφατου ερευνητικού έργου για το θέμα της εργασίας και ανεργίας των νέων. Η έρευνα «In4Youth».	746

ΨΗΜΙΤΗΣ, ΜΙΧΑΛΗΣ	Αλληλέγγυα οικονομία, ομότιμη παραγωγή, αποανάπτυξη και κινήματα επανατοπικοποίησης: εννοιολογικοί συνειρμοί ανάμεσα σε ένα ριζοσπαστικό πολιτικό σχέδιο και στην καπιταλιστική «ανακατάκτηση».	757
ENGLISH LANGUAGE ABSTRACTS		769
ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑ: ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 5 ^{ΟΥ} ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ		808

Η Ελλάδα μετά την κρίση: επιβάτης του παγκόσμιου τραίνου στο ευρωπαϊκό βαγόνι (business class)

Μανώλης Αλεξιάκης*

Περίληψη

Αυτό που θα επιχειρήσουμε είναι να προτείνουμε (με ένα πολύ δοκιμαστικό τρόπο και με τις απαραίτητες επιφυλάξεις) μια πιθανή πορεία που θα μπορούσαμε να ακολουθήσουμε σαν χώρα στην μετα-κρίση εποχή, όποτε αυτή επέλθει, ευελπιστώντας ότι κάτι τέτοιο δεν θα καθυστερήσει για πάρα πολύ ακόμη. Οι παραδοχές πάνω στις οποίες θα στηρίξουμε την πρότασή μας είναι οι εξής:

1. Το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούμαστε σήμερα είναι αυτό που διαμορφώνεται από την πορεία και την εξέλιξη του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης, για την οποία –εκτός όλων των άλλων χαρακτηριστικών της– δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι έχει νεοφιλελεύθερο πρόσημο.
2. Το πιο ειδικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται η χώρα μας είναι αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, ακόμη πιο ειδικά, αυτό της Ευρωζώνης των 19 κρατών-μελών της.
3. Ο σημερινός, παγκοσμιοποιημένος και νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός, διαφέρει σημαντικά από εκείνον του προ-1989 διπολικού κόσμου, επομένως ανάλογα διαφορετικές θα πρέπει να είναι και οι πολιτικές αντιμετώπισής του.
4. Η επιστροφή σε μια κατάσταση παρόμοια με εκείνη της προ του 2009 περιόδου πρέπει να αποκλειστεί, τόσο εξαιτίας αντικειμενικών, γενικότερων συνθηκών, όσο και λόγω της ιδιαίτερης ανάγκης αλλαγής και εκσυγχρονισμού της Ελλάδας.

Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, εάν η επιστροφή σε ένα ανέφελο παρελθόν είναι αδύνατη και οι σημερινές συνθήκες είναι εντελώς διαφορετικές, τότε απαιτείται η υιοθέτηση μιας άλλης στρατηγικής ώστε να μπορέσει μια κοινωνία και μια χώρα να σταθούν επιτυχώς μέσα σε ένα διεθνοποιημένο και ιδιαίτερα ανταγωνιστικό περιβάλλον.

Δύο λόγια για τον τίτλο: λογικά έπρεπε να βάλω ερωτηματικό: όπως δέχονται οι περισσότεροι, ο κίνδυνος δεν έχει περάσει, και το Grexit μπορεί στο πρώτο στραβοπάτημα να επανέλθει στο προσκήνιο. Παρόλα αυτά δεν έβαλα ερωτηματικό, διότι κι εγώ τελικά συμερίζομαι μια αδιόρατη αισιοδοξία, την οποία ωστόσο δεν μπορώ να δικαιολογήσω. Συμφωνώ, όμως με την άποψη του Καθηγητή Δικαίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στην LSE, Conor Gearty, ο οποίος παραφράζει τον Gramsci (*πρέπει να συνδέσουμε την αισιοδοξία της θέλησης με την απαισιοδοξία της διανοήσης, απαισιοδοξία στη σκέψη, αισιοδοξία στην πράξη*): «η ηθελημένη αισιοδοξία είναι αναγκαία ακριβώς όταν ο διανοούμενος δεν βλέπει απόδραση από την απαισιοδοξία», αλλά και του δικού μας Γιάννη Βούλγαρη που μας προτρέπει να μη λησμονούμε τη συνταγή των παλαιών κομμουνιστών: απεγνωσμένη αισιοδοξία.

---

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: alexakem@uoc.gr

Εισαγωγή

Όπως είναι γνωστό, η οικονομική κρίση ξεκίνησε το 2008 από τις ΗΠΑ, για να εξαπλωθεί ήδη από το δεύτερο εξάμηνο του ίδιου χρόνου και στην Ευρώπη, ενώ στη χώρα μας οι καμπάνες του συναγερμού σήμαναν στο Καστελλόριζο την 23^η Απριλίου του 2010, οπότε και αναγγέλθηκε η προσφυγή στον ευρωπαϊκό μηχανισμό στήριξης και στην εποπτεία της τρόικας (Δρεττάκης 2011, Γιαταγάνας 2011).

Από τότε πέρασαν κιόλας πάνω από πεντέμισι χρόνια, κι αν κάποιος εκείνη την εποχή υποστήριζε ότι στα τέλη του 2015 θα βρισκόμασταν στην ίδια ή και σε ακόμη χειρότερη μοίρα, θα αντιπετωπιζόταν σαν προβοκάτορας αν δεν θεωρούνταν απλώς ανόητος. Δυστυχώς, στην αυγή του 2016, η κατάσταση εξακολουθεί και είναι πολύ κρίσιμη.

Δεν θα επιχειρήσω στην εισήγησή μου να επιμερίσω ευθύνες, ούτε και να αναζητήσω τα αίτια για την παρούσα κατάσταση (το έχω κάνει άλλοτε με άλλες ευκαιρίες, δεξ Αλεξάκης 2008, 2012 και 2014). Ύστερα από έξι χρόνια, όλοι μας λίγο-πολύ έχουμε διαμορφώσει άποψη για τα θέματα αυτά, παρακολουθώντας και άλλες χώρες στην Ευρώπη (ιδιαίτερα του Νότου) να αντιμετωπίζουν παρόμοια με τα δικά μας προβλήματα και να αντεπεξέρχονται, η κάθε μια με το δικό της τρόπο και βαθμό επιτυχίας.

Αυτό που θα επιχειρήσω είναι να προτείνω (με ένα πολύ δοκιμαστικό τρόπο και με τις απαραίτητες επιφυλάξεις) μια πιθανή πορεία που θα μπορούσαμε να ακολουθήσουμε σαν χώρα στην μετα-κρίση εποχή, όποτε αυτή επέλθει, ευελπιστώντας ότι κάτι τέτοιο δεν θα καθυστερήσει για πάρα πολύ ακόμη. Οι παραδοχές πάνω στις οποίες θα στηρίξω την πρότασή μου είναι οι εξής:

α) Το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούμαστε σήμερα είναι αυτό που διαμορφώνεται από την πορεία και την εξέλιξη του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης, για την οποία –εκτός όλων των άλλων χαρακτηριστικών της– δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι έχει νεοφιλελεύθερο πρόσημο.

β) Το πιο ειδικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται η χώρα μας είναι αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, ακόμη πιο ειδικά, αυτό της Ευρωζώνης των 19 κρατών-μελών της.

γ) Ο σημερινός, παγκοσμιοποιημένος και νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός, διαφέρει σημαντικά από εκείνον του προ-1989 διπολικού κόσμου, επομένως ανάλογα διαφορετικές θα πρέπει να είναι και οι πολιτικές αντιμετώπισής του.

δ) Η επιστροφή σε μια κατάσταση παρόμοια με εκείνη της προ του 2009 περιόδου πρέπει να αποκλειστεί, τόσο εξαιτίας αντικειμενικών, γενικότερων συνθηκών, όσο και λόγω της ιδιαίτερης ανάγκης αλλαγής και εκσυγχρονισμού της Ελλάδας.

Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, εάν η επιστροφή σε ένα ανέφελο παρελθόν είναι αδύνατη και οι σημερινές συνθήκες είναι εντελώς διαφορετικές, τότε απαιτείται η υιοθέτηση μιας άλλης στρατηγικής ώστε να μπορέσει μια κοινωνία και μια χώρα και να υπερβούν την κρίση αλλά και να σταθούν επιτυχώς μέσα σε ένα διεθνοποιημένο και ιδιαίτερα ανταγωνιστικό περιβάλλον.

2010-2015: μια χαμένη πενταετία

Τι κάναμε εμείς όλα αυτά τα χρόνια; Αυτό που είναι και το περισσότερο εμφανές είναι ότι τα μνημόνια καταβαράθρωσαν, ως τώρα, αρκετές κυβερνήσεις: Γ. Παπανδρέου, Λ. Παπαδήμου, Α. Σαμαρά-Ε. Βενιζέλου-Φ. Κουβέλη, Α. Σαμαρά-Ε.

Βενιζέλου, Α. Τσίπρα-Π. Καμμένου (Ιανουάριος 2015), και ίσως η τάση αυτή επιβεβαιωθεί και μελλοντικά, εάν επί του πρακτέου δεν γίνει κάτι σημαντικό. Πολύ περισσότερο που το τρέχον τρίτο μνημόνιο θεωρείται το πιο αυστηρό και δύσκολο να υλοποιηθεί. Αυτό που επίσης άλλαξε, είναι η διάταξη των πολιτικών δυνάμεων, αφού μετά τις «κρίσιμες εκλογές» του Μαΐου και Ιουνίου του 2012 (ο «διπλός εκλογικός σεισμός», Βούλγαρης & Νικολακόπουλος 2014), επήλθε σημαντική αναδιάταξή τους (ουσιαστικά κατάρρευση του μέχρι τότε κραταιού ΠΑΣΟΚ και πιθανή υποκατάστασή του από τον ΣΥΡΙΖΑ, εμφάνιση της Χρυσής Αυγής, των ΑΝΕΛΛ και δευτερευόντως της ΔΗΜΑΡ).

Επί του δέοντος γενέσθαι, ωστόσο, δεν πετύχαμε και πολλά πράγματα, αφού περίπου βρισκόμαστε εκεί όπου είχαμε ξεκινήσει. Μπορεί τόσο το πρώτο όσο και το δεύτερο μνημόνιο να ψηφίστηκαν, όμως πέρα από άμεσα μέτρα μείωσης μισθών και συντάξεων και αύξησης κάθε είδους φορολογίας (αλλά και επιβολής νέων φόρων), ελάχιστα έγιναν που να αφορούν τέτοιου είδους μεταρρυθμίσεις που να στηρίζουν μελλοντικά μια πιο δίκαιη κατανομή των βαρών, αφενός, και αποφυγή παρόμοιων καταστάσεων στο μέλλον, αφετέρου. Αυτή η τάση δεν φαίνεται να αλλάζει ούτε τώρα, με το τρίτο μνημόνιο, το οποίο προβλέπει παρεμφερή και επαχθέστερα μέτρα από τα προηγούμενα, απλώς τώρα καλείται να το εφαρμόσει μια αριστερή κυβέρνηση, η οποία -μέχρι στιγμής- δεν δείχνει κάτι διαφορετικό, ούτε από την αμιγώς ΠΑΣΟΚ ούτε και από τις συνασπισμού που προηγήθηκαν.

Συνολικά, λοιπόν, μέχρι τώρα η κρίση «κατάπιε» κυβερνήσεις, προκαλώντας επίσης και τέσσερις εκλογικές αναμετρήσεις αλλά και ένα δημοψήφισμα. Από τη μεγάλη πλειονότητα των μελετητών της περιόδου αυτής, ως κύρια αίτια για τη στασιμότητα και την αδράνεια αναφέρονται τόσο οι χρόνιες κακοδαιμονίες του πολιτικού συστήματος (θεσμικά αίτια, Σεφεριάδης 2015), όσο και το δραματικό έλλειμμα σε στελεχικό και πολιτικό προσωπικό, αφού «επί πέντε χρόνια τώρα η ελίτ εξουσίας αδυνατεί να συγκροτήσει ένα σχέδιο διεξόδου και υπέρβασης της κρίσης, αρκούμενη σε βραχυπρόθεσμες και κοντόθωρες λύσεις εκτάκτου ανάγκης που τελικά εμβαθύνουν τις ταξικές ανισότητες και ανακυκλώνουν τα κοινωνικά προβλήματα» (Δεμερτζής 2015: 22).

Τελευταία υποστηρίχτηκε ότι «η ελληνική πολιτική σκηνή υπήρξε πολύ λιγότερο εθνική σκηνή από ποτέ, ή έστω από το τέλος του εμφυλίου ως σήμερα. Η πολιτική σκηνή μετασηματίστηκε, θέλοντας και μη, σε πεδίο στο οποίο διεθνείς και ευρωπαϊκοί φορείς, εκπρόσωποι ξένων κρατών και διεθνών οικονομικών οργανισμών, ξένοι ιδεολογικοί προσανατολισμοί και τρόποι οργάνωσης της οικονομίας και της διοίκησης έγιναν καθημερινή είδηση και αντικείμενο εσωτερικής και διεθνούς πολιτικής αντιπαράθεσης. Η κατεύθυνση των επιδράσεων δεν ήταν μονοσήμαντη, από το εξωτερικό προς τη χώρα μας, αλλά αμφιμονοσήμαντη» (Σωτηρόπουλος 2015B: 2). Με άλλα λόγια, το γεγονός στο οποίο κατά τη γνώμη μου δεν έχουμε δώσει έως σήμερα τη δέουσα σημασία, είναι ότι τα περισσότερα ζητήματα που μέχρι χθες αντιμετωπίζονταν σε εθνικό επίπεδο, από τούδε και στο εξής θα τίθενται σε ευρύτερα του εθνικού πλαίσια, και μέσα σε αυτά θα επιχειρείται η αντιμετώπισή τους. Ελληνική πολιτική θα εξακολουθήσει ασφαλώς να υπάρχει, δεν θα είναι όμως ποτέ πια η ίδια.

Τον ίδιο προβληματισμό -αλλά με άλλη αφορμή και σε ανύποπτο ακόμη χρόνο, περίπου στα μέσα της δεκαετίας του '60- εκφράζει και ο πρώην πρωθυπουργός Κ. Σημίτης στο τελευταίο βιβλίο του: «Ίδιως στο Λονδίνο συνηθειοποίησα ότι ο μικρός και περιορισμένος κόσμος... υποχωρεί και υπερκαθορίζεται από έναν κόσμο όπου κυριαρχούν τα μεγάλα σύνολα. Είδα τη δυναμική για τη διαμόρφωση παγκόσμιων συστημάτων που θα προσδιόριζαν όλο και

περισσότερο την τύχη των μικρότερων κρατών. Αυτό δεν αφορούσε μόνο την εξωτερική πολιτική αλλά προπαντός την οικονομία και τον τρόπο ζωής, τις καταναλωτικές συνήθειες, τον πολιτισμό, τις αντιλήψεις μας. Ήμουν, χωρίς πολλές αναλύσεις, πεπεισμένος ότι η ελληνική εσωστρέφεια, η κομμουνιστοφοβία, ο μικρόκοσμος της ελληνικής πελατειακής πολιτικής αποτελούν βαρίδια για τη χώρα, την εμποδίζουν να προσαρμοστεί, να αποκτήσει δύναμη, να αντεπεξέλθει στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονταν» (Σημίτης 2015: 15).

Ανάγκη αναπροσανατολισμού της εθνικής πολιτικής.

Αυτά τα θεσμικά ελλείμματα αλλά και η ανικανότητα των ελίτ της εξουσίας (και εδώ δεν αναφερόμαστε μόνο στις στενά κομματικές ελίτ) δεν είναι μόνο τα σημαντικότερα αίτια της αδράνειας και της στασιμότητας των τελευταίων πέντε-έξι ετών, αλλά και εκείνα που βρίσκονται στη ρίζα των αιτίων της κρίσης της χώρας μας και που χαρακτηρίζουν όλη την μεταπολιτευτική περίοδο. Κατά τη γνώμη μου, το πρόβλημα καθίσταται σήμερα ακόμη δυσκολότερο, διότι όλα τα παραπάνω θα πρέπει, από εδώ και στο εξής, να ενταχθούν και να αντιμετωπιστούν μέσα σε ένα εξαιρετικά ρευστό, αντίξοο και μη φιλικό διεθνές περιβάλλον. Αυτό σχετίζεται τόσο με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της παγκοσμιοποίησης καθεαυτής, τον καπιταλισμό όπως εξελίσσεται τον 21^ο αιώνα και, τέλος, την ΕΕ (και την ΟΝΕ), στην οποία η χώρα μας συμμετέχει, και που -όπως κάπως κυνικά υποστηρίζεται- «έχει πειστεί πως η 'οικονομική νόσος' που πρέπει να καταπολεμηθεί είναι το μεταπολεμικό κοινωνικό μοντέλο της» (Παπαδόπουλος 2013: 107).

A. Παγκοσμιοποίηση.

Από την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού και μετά, άρχισαν να γίνονται ολοένα και πιο σαφή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του φαινομένου που αποκαλούμε παγκοσμιοποίηση. Δεν είναι το θέμα μας να τα αναλύσουμε λεπτομερώς εδώ, θα ήθελα ωστόσο να επισημάνω επιγραμματικά ότι το πιο σημαντικό κατά την γνώμη μου χαρακτηριστικό γνώρισμα της παγκοσμιοποίησης είναι το κατεξοχήν -αν όχι αποκλειστικό- οικονομικό της περιεχόμενο, και μάλιστα με νεοφιλελεύθερο πρόσημο. Καλώς ή κακώς (κατά τη γνώμη μου το δεύτερο), μιλώντας για παγκοσμιοποίηση εννοούμε την κυριαρχία της οικονομίας της αγοράς, την απεριόριστη δυνατότητα του κεφαλαίου να δρά και να μετακινείται ανεξέλεγκτα, χωρίς τους παλαιότερους εθνικούς και κρατικούς ελέγχους και να αναζητά τα πιο ευνοϊκά πλαίσια που εγγυώνται την ανεμπόδιστη αύξησή του: δηλαδή, μεταξύ άλλων, χώρες με εικονικά ή καθόλου εργασιακά δικαιώματα, νομοθεσίες που το προστατεύουν δημιουργώντας φορολογικούς παραδείσους, τράπεζες και χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς που του εξασφαλίζουν τις ιδανικότερες συνθήκες ασφάλειας και πολλαπλασιασμού του. Αυτός είναι ίσως και ο σημαντικότερος λόγος που εξηγεί την μεγάλη αντίδραση και κινητοποίηση πολλών ανθρώπων σε διάφορες χώρες εναντίον αυτής της εξέλιξης, ο λόγος που γέννησε παγκόσμια κινήματα εναντίον αυτού του συγκεκριμένου είδους παγκοσμιοποίησης. Επιμένω σε αυτό το τελευταίο, διότι νομίζω πως θα ήταν πολύ διαφορετική η στάση των περισσότερων ανθρώπων και λαών απέναντι σε μια παγκοσμιοποίηση με διαφορετικό περιεχόμενο, λ.χ., αν μιλούσαμε για παγκοσμιοποίηση του σεβασμού των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, του δικαιώματος στην εργασία, του σεβασμού της ισότητας των δύο

φύλων αλλά και της διαφορετικότητας, μια παγκοσμιοποίηση και συντονισμό ενεργειών και πρωτοβουλιών για την καταπολέμηση της φτώχειας και του αναλφαριθμισμού, κοκ.

Μια τελευταία παρατήρηση αφορά τη στάση απέναντι στην παγκοσμιοποίηση, έτσι όπως αυτή λαμβάνει χώρα και εξελίσσεται. Νομίζω ότι, καταρχήν δεν υφίσταται καν η επιλογή να μείνει κανείς (είτε πρόκειται για μεμονωμένο πολίτη είτε για χώρα, είτε για όποιον άλλο θεσμό) ανεπηρέαστος ή ανέγγιχτος από αυτήν, το να αγνοούμε μια πραγματικότητα επειδή δεν μας αρέσει, δεν λύνει το πρόβλημα. Επιπλέον νομίζω ότι είναι επίσης μάταιο το να προσπαθήσει κανείς να σταματήσει ολοσχερώς αυτή την διαδικασία, για λόγους που δεν έχω ούτε το χώρο ούτε το χρόνο να εξηγήσω στα πλαίσια αυτής μου της παρουσίας. Πιστεύω ωστόσο ότι κάτι που είναι εφικτό (καθόλου εύκολο βέβαια) είναι να προσπαθήσει κανείς να αναπροσανατολίσει τόσο την κατεύθυνσή της όσο και το περιεχόμενό της, ακριβώς προς περισσότερο ανθρωπιστικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς παρά στενά οικονομικούς στόχους. Αν η παρατήρηση αυτή είναι σωστή, τότε τόσο περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας έχει κάποιος, όσο περισσότερο δρά μέσα σε υπερεθνικά, διεθνή πλαίσια σε συνεργασία με άλλους φορείς και κράτη. Αυτό μπορεί να αποτελέσει απώτερο στόχο της ελληνικής πολιτικής, σε περίπτωση που αντεπεξέλθει επιτυχώς τα τρέχοντα προβλήματα και εμπόδια, υπερβεί την κρίση και μπει πάλι σε τροχιά υγιούς οικονομικής ανάπτυξης.

B. Καπιταλισμός

Μέσα στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, τα χαρακτηριστικά της οποίας με πολύ αδρό τρόπο μόλις παρουσιάσαμε, εξελίσσεται και αναδιαμορφώνεται και το καπιταλιστικό σύστημα. Είναι πλέον απόλυτα εμφανές ότι ο καπιταλισμός παραμένει καπιταλισμός, ωστόσο απέχει αρκετά από το σύστημα που τόσο πετυχημένα ανέλυσε και περιέγραψε ο Μαρξ στο έργο του *Το Κεφάλαιο* τον 19^ο αιώνα. Όπως και προηγουμένως αναφορικά με την παγκοσμιοποίηση, θα προσπαθήσω και εδώ να παρουσιάσω τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος των ημερών μας, χωρίς να έχω και πάλι ούτε τον χρόνο ούτε τον χώρο να επεκταθώ αναλυτικά.

Σύμφωνα με το διάσημο ήδη έργο του Πικετί για το κεφάλαιο τον 21ο αιώνα, οι οικονομικές ανισότητες οξύνθηκαν και δύο ήταν οι μηχανισμοί που προκάλεσαν την εξέλιξη αυτή. Πρώτον, η περιοδικά ανεξέλεγκτη τάση των ανώτερων στελεχών επιχειρήσεων να αυξάνουν το εισόδημά τους απεριόριστα απολαμβάνοντας ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση και, δεύτερον, και αυτό με ενδιαφέρει ιδιαίτερα στα πλαίσια αυτής μου της εισήγησης εδώ, *η τάση της κερδοφορίας του κεφαλαίου να αυξάνεται με ρυθμό ταχύτερο από τον ρυθμό μεγέθυνσης της οικονομίας*. Συνοπτικά, ο Πικετί αλλάζει με δύο τρόπους τη συζήτηση για τον καπιταλισμό: επαναφέρει στο προσκήνιο τις ανισότητες πλούτου αντί να εστιάζεται μόνο στις ανισότητες εισοδήματος, και προσφέρει μια νέα εξήγηση για το πώς η λειτουργία του καπιταλισμού οξύνει τις ανισότητες (Σωτηρόπουλος 2015Α).

Αυτή η αποσύνδεση της κερδοφορίας του κεφαλαίου από τον ρυθμό μεγέθυνσης της οικονομίας είναι που καθιστά τον σημερινό, χρηματοπιστωτικό καπιταλισμό (ή καπιταλισμό-καζίνο σύμφωνα με τους πιο σφοδρούς επικριτές του) τόσο διαφορετικό από τον βιομηχανικό καπιταλισμό του Μαρξ και του 19^{ου} αιώνα. Ας προσπαθήσουμε τώρα να δούμε τη συνολική εικόνα: από τη μια μεριά το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο απελευθερωμένο από όποιους περιορισμούς θα του

έθετε άλλοτε η μεγέθυνση της οικονομίας (είναι με άλλα λόγια τελείως αποσυνδεδεμένο από αυτήν) και από την άλλη το νεοφιλελεύθερο πλαίσιο μέσα στο οποίο ο καπιταλισμός αυτός λειτουργεί (δηλ. της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης), ουσιαστικά αλληλοενισχύονται, και αυτό γίνεται εις βάρος της πλήρους και αξιοπρεπούς εργασιακής απασχόλησης, εις βάρος της ασφάλειας, της υγείας, της κοινωνικής πρόνοιας, με λίγα λόγια εις βάρος τελικά του δικαιώματος πολλών ανθρώπων σε μια αξιοπρεπή διαβίωση (για να μην πούμε απλώς επιβίωση). Και η συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ και την ΟΝΕ, στην οποία θα αναφερθώ τώρα, τονίζει ακόμη περισσότερο αυτά τα χαρακτηριστικά, μιας και όπως θα δούμε ούτε η Ευρώπη προτείνει κάποια εναλλακτική, κάθε άλλο μάλιστα.

Γ. Ευρωπαϊκή Ένωση

Όπως εύστοχα υποστηρίζεται, πως μπορεί κανείς να αντισταθεί σε μια κατάσταση στην οποία «ο πυρήνας των δημοκρατικών θεσμών, όπως τα κοινοβούλια ή οι συνεχόμενες εκλογές, παραμένουν επισήμως σε ισχύ, ενώ στην ουσία η λήψη των πολιτικών αποφάσεων δεν καθορίζεται πλέον από τους ενεργούς πολίτες και τους εκπροσώπους τους;» (Gearty 2015: 4). Ειδικά στη χώρα μας την εξαετή αυτή περίοδο της κρίσης, αποκρυσταλλώνεται όλο και περισσότερο σε μεγάλη μερίδα πολιτών η αίσθηση ότι, ανεξάρτητα από τα εκλογικά αποτελέσματα και τη λαϊκή βούληση, ακόμα και όταν η τελευταία εκφράζεται δημοψηφισματικά, οι πολιτικές δεν αλλάζουν: ο δρόμος είναι ένας και συγκεκριμένος, ακριβώς όπως καθορίζεται από τους όρους που περιέχονται στα μνημόνια, και που από την έως τώρα εφαρμογή τους, διέξοδος δεν φαίνεται ακόμα.

Είπα και στην αρχή της εισήγησής μου ότι δεν θα αναφερθώ ούτε στα αίτια της κρίσης καθεαυτής (αυτό το έχω κάνει σε άλλες ευκαιρίες), ούτε στο γιατί αποτυγχάνουν οι προσπάθειες αντιμετώπισής της μέχρι σήμερα (κάτι τέτοιο χρειάζεται ξεχωριστή εργασία, ιδιαίτερα επειδή άλλες χώρες που βρίσκονταν σε παρεμφερή με τη δική μας θέση ξεπέρασαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τα προβλήματα και επανήλθαν σε κάποιας μορφής κανονικότητα, π.χ. Ιρλανδία, Πορτογαλία, Κύπρος). Θα αναφερθώ όμως πολύ συνοπτικά στο, κατά τη γνώμη μου, γενικό *ευρωπαϊκό έλλειμμα*, και όχι μόνο στο δημοκρατικό στο οποίο αναφερθήκαμε πιο πριν, που θεωρώ πρωταρχικά επιβαρυντικό, και για τη δική μας κακή κατάσταση αλλά και για ό,τι η Ευρώπη θεωρητικά αντιπροσωπεύει και συμβολίζει.

Σε επίσημη έκδοση της ίδιας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής δηλώνεται από την πρώτη κιόλας σελίδα ότι η «αποστολή της ΕΕ για τον 21ο αιώνα είναι: να διατηρήσει και να αξιοποιήσει την ειρήνη που έχει εδραιωθεί ανάμεσα στα κράτη μέλη της· να προωθήσει την πρακτική συνεργασία ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες· να διασφαλίσει την ασφαλή διαβίωση των πολιτών της· να προωθήσει την οικονομική και κοινωνική αλληλεγγύη· να διατηρήσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα και πολυμορφία σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο· να διαδώσει τις κοινές αξίες των Ευρωπαίων» (Fontaine 2010: 4). Πράγματι οι αξίες του διαφωτισμού και της αναγέννησης, μεταξύ αυτών τα ανθρώπινα δικαιώματα, η ελευθερία, η αξιοπρέπεια, ο σεβασμός της προσωπικότητας, υποτίθεται ότι συνιστούν τα θεμέλια του ευρωπαϊκού πολιτισμού, που διαφοροποιούν τη γεωγραφία και την κουλτούρα μας και μας κάνουν να νοιώθουμε ξεχωριστοί και περήφανοι. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 όμως, όταν η τότε ΕΟΚ αποφάσισε να προτάξει την γεωγραφική διεύρυνση έναντι της πολιτικής και πολιτισμικής εμβάθυνσης, το περίφημο ευρωπαϊκό κεκτημένο φαίνεται να εξασθενεί και να υποχωρεί χάριν άλλων συμφερόντων. Η κατάσταση αυτή

κορυφώνεται με τη δημιουργία της ΟΝΕ, που παραμένει ημιτελής: από τη μια μεριά αποτελεί ενιαίο οικονομικό χώρο με κοινό νόμισμα, από την άλλη όμως ο χώρος παραμένει ακέφαλος, αφού απουσιάζει η πολιτική κατεύθυνση. Έτσι λοιπόν, χωρίς να ισχυριζόμαστε ότι αν υπήρχε πολιτική κατεύθυνση η κατάσταση θα ήταν οπωσδήποτε διαφορετική, ό,τι χαρακτηριστικά παρουσιάσαμε παραπάνω αναφορικά με το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης και του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού ισχύουν εξίσου και μέσα στα πλαίσια της ΕΕ. Σε έναν ουσιαστικά ακυβέρνητο οικονομικό χώρο είναι νομίζω προφανές ότι το κεφάλαιο λειτουργεί πλέον και θεσμικά ανεξέλεγκτο και ανεμπόδιστο σε ό,τι και όπως το επιδιώκει. Το ίδιο άλλωστε παραδέχεται σε συνέντευξή του και ο συγγραφέας του Κεφαλαίου στον 21^ο αιώνα: «στην προσπάθεια όμως διαχείρισης της τρέχουσας κρίσης, το πραγματικό κλειδί είναι συγκεκριμένες προτάσεις ώστε να αλλάξει η διακυβέρνηση της Ευρωζώνης. Το σημερινό σύστημα είναι καταστροφικό, ειδικά για την Ελλάδα, αλλά και για την υπόλοιπη Ευρώπη» (Πικετί 2014).

Έτσι, το ευρωπαϊκό κεκτημένο άρχισε να θαμπώνει όταν φάνηκαν τα πρώτα θύματα αυτής της εξέλιξης, όπως οι άνεργοι, οι περικοπές στις προνοιακές κρατικές ρυθμίσεις, η χειροτέρευση του βιοτικού επιπέδου, η ανασφάλεια. Η κατάσταση επιδεινώνεται ακόμη πιο πολύ αν προσθέσουμε και το ζήτημα των προσφύγων: άνθρωποι οι οποίοι βρίσκονται ξαφνικά χωρίς σπίτι, χωρίς δουλειά, χωρίς σχεδόν τίποτα, και -ας μην το ξεχνάμε- αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και στις ευρωπαϊκές επεμβάσεις που συντηρούν τους πολέμους και δημιουργούν τις στρατιές των προσφύγων που ψάχνουν ένα ασφαλές μέρος για να ζήσουν οι ίδιοι και οι οικογένειές τους. Και τότε η ίδια αυτή Ευρώπη υψώνει τείχη στα σύνορα των κρατών της για να τους κρατήσει απ' έξω και να διαφυλάξει την ασφάλεια και την ευημερία των δικών της πολιτών, ενώ εντός των τειχών της δυναμώνουν όλο και περισσότερο οι μσαλλόδοξες φωνές που εκφράζονται από τα παντοειδή ακροδεξιά και ναζιστικά μορφώματα, που νομίσαμε πως το ευρωπαϊκό κεκτημένο είχε αποβάλει οριστικά (επειδή ακριβώς κάποτε -και μάλιστα όχι και τόσο παλιά- υπέφερε πολύ και το ίδιο μέχρι να απελευθερωθεί). Είναι και μέσα σε αυτό το πλαίσιο που η χώρα μας καλείται να αντεπεξέλθει στην κρίση, και νομίζω ότι μπορεί να το πετύχει ευκολότερα αν, μεταξύ άλλων, επιδιώξει ευρύτερες συμμαχίες με εταίρους που αντιμετώπιζουν παρεμφερή προβλήματα.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Φαίνεται ότι, στη μεταμνημονιακή εποχή, όταν έρθει, η Ελλάδα θα επανενταχθεί στην ΕΕ ως ισότιμο κράτος-μέλος, χωρίς τρόικες και επιτροπείες. Και τότε ευρύτερες εθνικές πολιτικές (και όχι μόνο οι στενά οικονομικές-δημοσιονομικές) θα ασκούνται σε συνάρτηση και αλληλεξάρτηση με αντίστοιχες ευρωπαϊκές (ιδανικά του συνόλου των κρατών της ΕΕ, σε κάθε άλλη περίπτωση σε συνάρτηση και αλληλεξάρτηση με πολιτικές ορισμένων ακόμη χωρών με ad hoc κοινά συμφέροντα, π.χ., των χωρών του ευρωπαϊκού νότου). Έτσι, όπως υποστηρίζει ο Γ. Βούλγαρης, «η Ελλάδα... θα ανακτά μεν την αξιοπρέπειά της ως κράτος-μέλος, αλλά η άσκηση της εθνικής πολιτικής θα είναι ουσιαστικά ενσωματωμένη στο ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο. Στο προσεχές μέλλον οι ελληνικές κυβερνήσεις θα μπορούν να κάνουν την Ελλάδα 'Κούγκι', αν το επιλέξουν, ή να τη μεταφέρουν στη Λατινική Αμερική, αλλά δεν θα μπορούν να τη χρεωκοπήσουν στα 'μουλωχτά', όπως έγινε το 2008-2010» (Βούλγαρης 2013: 72).

Ίσως κάποιοι αντιτείνουν ότι τίθεται θέμα εθνικής κυριαρχίας, νομίζω όμως πως αυτή δεν έχει να κάνει με όσα μόλις υποστηρίξαμε. Δεν πρόκειται περί νομικής

έννοιας (για να απολαμβάνει αντίστοιχης νομικής εξασφάλισης και προστασίας). Η εθνική κυριαρχία «κερδίζεται με πολιτικές που κάνουν μια χώρα, μια οικονομία, μια κοινωνία δυνατή και υπολογίσιμη δύναμη και με βαθμούς ελευθερίας στην άσκηση της πολιτικής. Κερδίζεται με πολιτικές που προσφεύγουν στο μικρότερο δυνατό βαθμό στα δάνεια και στα χρέη, που χρησιμοποιούν τα δάνεια για επενδύσεις και ανάπτυξη και όχι για κατανάλωση και εφήμερη ευημερία» (Γιαννίτσης 2013: 75-76).

Συμπερασματικά: υποστηρίξαμε ότι μέσα στο σημερινό, διεθνοποιημένο και ιδιαίτερα ανταγωνιστικό περιβάλλον, απαιτείται η υιοθέτηση μιας άλλης στρατηγικής ώστε να μπορέσει η χώρα μας να αντεπεξέλθει ευκολότερα στα προβλήματά της. Συγκεκριμένα, προσωπικά θεωρώ ότι η παραμονή της Ελλάδας τόσο στην ΕΕ όσο και στην ΟΝΕ της εξασφαλίζει καλύτερες προϋποθέσεις για τη μελλοντική της ανάπτυξη, υπό τον όρο ότι αυτό θα γίνει σχεδιασμένα, σε συνεννόηση και σύμπραξη και με άλλες χώρες-εταίρους που θα επιθυμούσαν να συστρατευθούν σε ένα τέτοιο στόχο. Διαφορετικά, δύο είναι οι επιλογές που μένουν, όχι ιδιαίτερα ενθαρρυντικές: είτε η χώρα αποχωρεί από την ΕΕ και την ΟΝΕ (και στην περίπτωση αυτή θα έχει ελπίδες επιτυχίας μόνο αν και τότε το πράξει σχεδιασμένα, σε συνεργασία και συστράτευση με άλλες χώρες-συμμάχους σε μια τέτοια προσπάθεια: η μοναχική πορεία δεν προιωνίζεται αίσια έκβαση σε καμιά περίπτωση), είτε θα παραμείνουμε στην σημερινή Ευρώπη: με το δημοκρατικό έλλειμμα, τα μη εκλεγμένα κέντρα αποφάσεων, την εντύπωση ότι οι εκλογές και η λαϊκή βούληση των κρατών-μελών είναι απλώς διακοσμητική (Μπίστης 2015: 8). Την Ευρώπη που δεν κατάφερε να έχει καμιά σχέση -αλλά ούτε και δείχνει να επιθυμεί να έχει- με τα οράματα εκείνης της ομάδας των πολιτικών που προσπάθησαν μετά τον πόλεμο να πείσουν τους λαούς τους πως άξιζε τον κόπο να δημιουργηθούν νέες δομές που θα βασίζονταν στα κοινά συμφέροντα των λαών της και θα είχαν ως θεμέλια Συνθήκες που εγγυώνται τον σεβασμό του κράτους δικαίου και την ισότητα ανάμεσα σε όλες τις χώρες.

Όπως έχει -κατά τη γνώμη μου- εύστοχα υποστηριχθεί, «η επιθυμητή πορεία δράσης είναι η διεθνής σεισάχθεια και η επιστροφή σε ένα αειφόρο μοντέλο βιομηχανικής και αγροτικής ανάπτυξης... και, ελλείψει αυτής, σε συνθήκες συνεχούς γενικευμένης εξαθλίωσης, μια διαπραγμάτευση εξόδου από την Ευρωζώνη σε συντονισμό με όλες τις άλλες χώρες της περιφέρειας, δηλαδή την Ιρλανδία και τις λοιπές χώρες της Νοτίου Ευρώπης» (Φούσκας & Δημουλάς 2015: 313).

Εάν λοιπόν η λύση όντως είναι «η θέσπιση κανόνων που θα διασφαλίσουν μια νέα ισορροπία αναμεσα στην εργασία και στο κεφάλαιο, έτσι ώστε η ανάπτυξη να διαμοιράζεται δικαιότερα» (Παπαδόπουλος 2013: 112), αυτό μια χώρα σαν την Ελλάδα δεν μπορεί όχι να το πετύχει αλλά ούτε καν να το επιχειρήσει μόνη της. Κατά τη γνώμη μου, μέσα στο παγκόσμιο σημερινό χωριό, η Ελλάδα θα πρέπει, να παραμείνει στο ευρωπαϊκό βαγόνι (και μάλιστα και στην ΟΝΕ) και να προσπαθήσει η συμμετοχή της αυτή, μαζί με άλλες χώρες (ίσως όχι όλες, πάντως οι σύμμαχοι δεν θα λείψουν) να συμβάλλει αποτελεσματικά προς αυτή την κατεύθυνση, μια νέα δικαιότερη ισορροπία δηλαδή μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Δεν διαφωνώ ότι και η αποχώρηση μπορεί να αποτελέσει επιλογή, αλλά και σε αυτή την τελευταία περίπτωση, και οι ελάχιστες ακόμη πιθανότητες επιτυχίας απαιτούν το εγχείρημα αυτό να εντάσσεται σε ένα διεθνές πλαίσιο.

Σε κάθε περίπτωση, νομίζω ότι οι εθνικές πολιτικές στις μέρες μας ανασηματοδοτούνται, αλλάζουν ταυτότητα και περιεχόμενο, με την έννοια ότι εντάσσονται όλο και πιο πολύ σε ευρύτερα υπερ-εθνικά διεθνή πλαίσια. Και τελικά, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, φαίνεται ότι εκτός από την εθνική πολιτική, πρέπει επίσης να παγκοσμιοποιηθούν τόσο η πολιτική όσο και η ιστορική ανάλυση (Σασσούν 2015: 18).

Βιβλιογραφία

- Fontaine, P. (2010), *Η Ευρώπη σε 12 μαθήματα*, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων Ευρωπαϊκής Ένωσης.
- Gearty, C. (2015), «Η κατάσταση της ελευθερίας στην Ευρώπη», στην εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής* (Ενθετο Νέες Εποχές), 29 Νοεμβρίου, σ. 4.
- Αλεξιάκης, Μ. (2008), «Καθένας για τον εαυτό του και όλοι εναντίον όλων: θέσμιση του δημόσιου χώρου, πολιτική κουλτούρα και κοινωνικές συγκρούσεις στην Ελλάδα», στο Κονιόρδος Σ. (επιμ.), *Ειδικά Θέματα του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού. Όψεις της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Κοινωνίας*, Πάτρα: ΕΑΠ, σελ. 91-129.
- Αλεξιάκης, Μ. (2012), «Παγκόσμια οικονομική κρίση και Ελλάδα: ευκαιρία για μια νέα μεταπολίτευση;», στο Αντωνοπούλου Μ. και Κονιόρδος Σ. (επιμ.), *Τρίτο Τακτικό Συνέδριο ΕΚΕ – Πρακτικά. Ελληνική Κοινωνία 1975-2010: Μετασχηματισμοί, Ανακατατάξεις, Προκλήσεις*, http://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/eke_praktika_2011.pdf, ISBN: 978-960-9596-01-5, σελ. 21-30.
- Αλεξιάκης, Μ. (2014), «Παγκόσμια οικονομική κρίση και Ελλάδα της πολιτισμικής και πολιτικής παρακμής», στο Ζαμπάρλουκου Σ. και Κούση Μ. (επιμ.), *Κοινωνικές Όψεις της Κρίσης στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πεδίο, σελ. 44-68.
- Αντωνοπούλου, Μ. και Κονιόρδος, Σ. (2012) (επιμ.), *Τρίτο Τακτικό Συνέδριο ΕΚΕ – Πρακτικά. Ελληνική Κοινωνία 1975-2010: Μετασχηματισμοί, Ανακατατάξεις, Προκλήσεις*, http://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/eke_praktika_2011.pdf, ISBN: 978-960-9596-01-5.
- Βλάχου, Α., Θεοχαράκης, Ν. και Μυλωνάκης, Δ. (2011) (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg.
- Βούλγαρης, Γ. (2013), «Μεταμνημονιακή εποχή», στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, τεύχος 27, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2012, Ιανουάριος Φεβρουάριος, σελ. 71-73.
- Βούλγαρης, Γ. (2015), «Διάψευση και προϊούσα παρακμή», στην εφημερίδα *Τα Νέα*, 5 Δεκεμβρίου, σ. 7, (<http://www.tanea.gr/opinions/all-opinions/article/5316565/diapseysh-kai-proioysa-parakmh/>).
- Γεωργαράκης, Ν. Γ. & Δεμερτζής, Ν. (2015) (επιμ.), *Το Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και η Αποδόμηση του Πολιτικού*, Αθήνα: Gutenberg-EKKE.
- Γιαννίτσης, Τ. (2013), «Κρίσιμα διακυβεύματα της κρίσης», στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, τεύχος 27, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2012, Ιανουάριος Φεβρουάριος, σελ. 74-77.
- Γιαταγάνας, Ξ. (2011), «Τα τριάντα χρόνια της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, τεύχος 21-22, Ιανουάριος-Ιούνιος, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 105-112.
- Δεμερτζής, Ν. (2015), «Από την κρίση στην επινόηση του Πολιτικού;», στην εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής* (Ενθετο Νέες Εποχές), 29 Νοεμβρίου, σελ. 2-3.
- Δεμερτζής, Ν. (2015), «Προλογίζοντας την αποδόμηση του Πολιτικού», στο Γεωργαράκης Ν. Γ. & Δεμερτζής Ν. (επιμ.), *Το Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και η Αποδόμηση του Πολιτικού*, Αθήνα: Gutenberg-EKKE, σελ. 11-29.
- Δρεττάκης, Μ. (2011), «Οι δημοσιονομικές διαστάσεις της κρίσης στην Ελλάδα», στο Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν. και Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 143-164.
- Ζαμπάρλουκου, Σ. και Κούση, Μ. (2014) (επιμ.), *Κοινωνικές Όψεις της Κρίσης στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πεδίο.
- Κονιόρδος, Σ. (2008) (επιμ.), *Ειδικά Θέματα του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού. Όψεις της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Κοινωνίας*, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Μπίστης, Α. (2015), «Μείναμε Ευρώπη!», στην εφημερίδα *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, Δεκέμβριος 4, σ. 8.

- Παπαδόπουλος, Π. (2013), «Όχι άλλες μεταρρυθμίσεις», στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, τεύχος 27, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2012, Ιανουάριος Φεβρουάριος, σ. 107-112.
- Πικετί, Τ. (2014), «Η κρίση θα έρχεται και θα επανέρχεται», συνέντευξη στην εφημερίδα *Καθημερινή*, 19 Δεκεμβρίου, <http://www.kathimerini.gr/796534/article/proswpa/proskhnio/toma-piketi-h-krish-8a-erxetai-kai-8a-epanerxetai>
- Σασσούν, Ντ. (2015), «Πρόλογος στην αγγλική έκδοση», στο Φούσκας Β. & Δημουλάς Κ., *Ελλάδα, Παγκοσμιοποίηση και Ευρωπαϊκή Ένωση. Η πολιτική οικονομία του χρέους και της κοινωνικής κατάρρευσης*, Αθήνα: Επίκεντρο, σελ. 13-18.
- Σεφεριάδης, Σ. (2015), «Δημιουργική άνοια και πολιτική σήψη», στην εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής* (Ενθετο Νέες Εποχές), 29 Νοεμβρίου, σελ. 2-3.
- Σημίτης, Κ. (2015), *Δρόμοι Ζωής*, Αθήνα: Πόλις.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2015B), «Η Αποδόμηση του Πολιτικού», στην εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής* (Ενθετο Βιβλία), 29 Νοεμβρίου, σελ. 1-2.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Α. (2015A), «Τομάς Πικετί: Το παρόν και το μέλλον του κεφαλαίου Πως η λειτουργία του καπιταλισμού οξύνει τις ανισότητες», στην εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής*, 4 Ιανουαρίου, <http://www.tovima.gr/books-ideas/article/?aid=664271>
- Φούσκας, Β. & Δημουλάς, Κ. (2015), *Ελλάδα, Παγκοσμιοποίηση και Ευρωπαϊκή Ένωση. Η πολιτική οικονομία του χρέους και της κοινωνικής κατάρρευσης*, Αθήνα: Επίκεντρο.

Αντιλήψεις και στάσεις μητέρων παιδιών με νοητική αναπηρία για τη σημασία των κοινωνικογνωστικών δεξιοτήτων

Αναστασία Αλευριάδου* & Αικατερίνη Φουντουλάκη**

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η μελέτη των αντιλήψεων των μητέρων παιδιών με μέτρια νοητική αναπηρία για τη σημασία των κοινωνικογνωστικών δεξιοτήτων στη ζωή των παιδιών τους. Πιο αναλυτικά, μελετήθηκαν η αναγνώριση των συναισθημάτων, η αλληλεπίδραση με συνομηλίκους και η ικανότητα δημιουργίας και διατήρησης φιλικών σχέσεων. Μέσα από ημιδομημένες ατομικές συνεντεύξεις, διαφαίνεται ότι τα παιδιά με νοητική αναπηρία αντιμετωπίζουν προβλήματα σε τομείς της ενσυναίσθησης και των κοινωνικών σχέσεων και αυτό, μαζί με τις κοινωνικές προκαταλήψεις, αυξάνει την απομόνωση στην οποία βρίσκονται.

Λέξεις-κλειδιά: Νοητική Αναπηρία, Κοινωνικο-γνωστικές Δεξιότητες, Μητέρες, Φιλία

Νοητική Αναπηρία

Η νοητική αναπηρία ορίζεται ως η συνύπαρξη κάποιων κριτηρίων, όπως το να υπάρχει νοητική ικανότητα σημαντικά κάτω από τον μέσο όρο, να υπάρχουν συντρέχουσες δυσλειτουργίες στην προσαρμοστική ικανότητα και να έχει γίνει διάγνωση πριν την ενηλικίωση του ατόμου (Polloway 1997, Schalock et al. 2007).

Σε αντιδιαστολή τον παραπάνω ορισμό, κάποιοι άλλοι ερευνητές ορίζουν τη νοητική αναπηρία όχι ως χαρακτηριστικό ενός ατόμου, αλλά ως προϊόν ανάμεσα στο άτομο, τη φύση και τις απαιτήσεις του περιβάλλοντός του (Oliver 1990). Αυτή η νέα προσέγγιση του ορισμού της νοητικής αναπηρίας μπορεί να βοηθήσει στην αποτελεσματικότερη ένταξη και προσαρμογή στην κοινωνία, απομακρύνοντας τις δυσκολίες από το ίδιο το άτομο και αναζητώντας τις στο κοινωνικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο ζει και αλληλεπιδρά (Αλευριάδου και Γκιαούρη, 2009, Oliver 2004).

Όσον αφορά στη διάγνωση του συνδρόμου, σύμφωνα με την Αμερικάνικη Εταιρεία Νοητικής Αναπηρίας (AAMR), α) η κλινική αξιολόγηση του ατόμου θα πρέπει να πραγματοποιηθεί σε πρώιμο αναπτυξιακό στάδιο. Αυτή οφείλει να περιλαμβάνει τη λήψη του ιστορικού με πληροφορίες για τον τοκετό και την περιγεννητική κατάσταση του βρέφους, το οικογενειακό ιστορικό και β) η κλινική

---

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, 3^ο χλμ Φλώρινας-Νίκης, 53 100 Φλώρινα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: alevriadou@gmail.com

διεπιστημονική εξέταση του παιδιού, όπου θα πρέπει να διερευνηθούν η γνωστική λειτουργία, η συναισθηματική και φυσική κατάσταση και οι περιβαλλοντικοί παράγοντες (Venkatesh 2008).

Είναι γνωστό ότι τα άτομα με νοητική αναπηρία αντιμετωπίζουν σημαντικές γνωστικές δυσκολίες (Αλευριάδου και Γκιαούρη 2009). Ένα σημαντικό γνωστικό χαρακτηριστικό είναι η δυσκολία διατήρησης της προσοχής σε μια δραστηριότητα (Πολυχρονοπούλου 2011). Η αδυναμία αυτή επηρεάζει άμεσα την επίδοση στην επίτευξη έργων και έρευνες έχουν καταδείξει ότι η επιλεκτική προσοχή και η εστίαση παρουσιάζουν διαφορές σε σύγκριση με τα άτομα με τυπική ανάπτυξη, λόγω της δυσκολίας απομόνωσης παρεμβαλλόμενων εξωτερικών ερεθισμάτων κατά τη διάρκεια ενός έργου (Merrill & Taube 1996).

Επιπλέον, στον τομέα της οργάνωσης πληροφοριών, αν και μπορούν να κάνουν χρήση «απλών» (μη λεκτικών) στρατηγικών, συναντούν δυσκολίες στη μεταβίβαση των στρατηγικών αυτών σε νέες καταστάσεις (Αλευριάδου και Γκιαούρη 2009). Όσον αφορά στις δεξιότητες επίλυσης προβλημάτων, τα άτομα με νοητική αναπηρία κάνουν περιορισμένη χρήση γνωστικών και μεταγνωστικών στρατηγικών (Dederich 2001). Τέλος, έρευνες έχουν καταδείξει ότι τα εν λόγω άτομα παρουσιάζουν μειονεξίες σε κάποιες περιοχές της μνήμης, όχι τόσο στη μακρόχρονη (Πολυχρονοπούλου 2011), όσο στη βραχύχρονη, και στη μετάβαση από τη βραχύχρονη στην μακρόχρονη μνήμη (Detterman 1979, Ellis, 1970, Taylor *et al.* 2010, Wullenweber *et al.* 2006).

Όλα τα παραπάνω σε συνδυασμό με την έλλειψη κινήτρων που παρατηρείται, συνδράμουν στη δημιουργία συναισθημάτων αποτυχίας και χαμηλών προσδοκιών ως προς τον έλεγχο που ασκούν οι ίδιοι στην επίδοσή τους σε γνωστικές συνθήκες (Bybee and Zigler 1999, Smith *et al.* 1995, Σταυρούση 2007).

Κοινωνικογνωστικές Δεξιότητες

Οι κοινωνικο-γνωστικές δεξιότητες αποτελούν βασικό στοιχείο αλλά και προϋπόθεση για την ανάπτυξη των ικανοτήτων επεξεργασίας κοινωνικών πληροφοριών (Van Nieuwenhuijzen *et al.* 2005). Στα άτομα με νοητική αναπηρία, τα κοινωνικο-γνωστικά τους ελλείμματα μπορεί να οδηγήσουν σε αυξημένη κοινωνική απομόνωση, απόρριψη από τους συνομηλικούς και δυσκολίες προσαρμογής (Marissiaux *et al.* 2008). Στην παρούσα έρευνα, μελετήθηκαν τρία είδη κοινωνικο-γνωστικών δεξιοτήτων: η αναγνώριση των συναισθημάτων, η αλληλεπίδραση με συνομηλικές και η δημιουργία φιλικών σχέσεων.

Η συναισθηματική αναγνώριση αφορά, όχι μόνο στην κατανόηση των συναισθημάτων του ίδιου του ατόμου, αλλά και στην ικανότητα κατανόησης των συναισθημάτων των άλλων (Marissiaux *et al.* 2008). Τα άτομα με νοητική αναπηρία εμφανίζουν μια γενική αδυναμία στη συναισθηματική ανταπόκριση. Σε δύο έρευνες (Hetzroni and Oren 2002, Wishart *et al.* 2007), διαφαίνεται ξεκάθαρα ότι τα παιδιά με νοητική αναπηρία έχουν σημαντικές δυσκολίες στην ερμηνεία των συναισθηματικών σημάτων με βάση τις εκφράσεις του προσώπου. Αυτές οι δυσκολίες φαίνεται να δημιουργούν, σε κάποιες περιπτώσεις, προβλήματα συμπεριφοράς (Benson & Short-Meyerson 2014).

Μεταβαίνοντας στην αλληλεπίδραση με τους συνομηλικούς, είναι αναγκαίο να αναφερθούν πόσο σημαντικές είναι οι ευκαιρίες μάθησης και εξάσκησης δεξιοτήτων απαραίτητων για την ανάπτυξη κάθε ατόμου (Fidler, Philofsky and Hepburn 2007). Έτσι το άτομο, μέσα από την ένταξή του στο κοινωνικό σύνολο και την

αλληλεπίδρασή του με το περιβάλλον, διαμορφώνει την εικόνα του «εγώ» και την ταυτότητά του (Hogg and Lambe 1988).

Η συμβολή του παιχνιδιού στην κοινωνική αλληλεπίδραση συνομήλικων παιδιών είναι σημαντική καθώς επίσης και το είδος του (Hodapp 2005). Δυστυχώς, αυτό που παρατηρείται στα παιδιά με νοητική αναπηρία, είναι ότι τα νήπια με νοητική αναπηρία απλά συνυπάρχουν με τους συνομηλικούς τους και συχνά ασκούν παράλληλο παιχνίδι, ενώ στις μεγαλύτερες ηλικίες υφίστανται απομόνωση ή στην καλύτερη περίπτωση περιορισμένη κοινωνική αλληλεπίδραση (Guralnick 2006, Μπάρμπας 2008). Επακόλουθο αυτού, είναι ένα μεγάλο ποσοστό των παιδιών και εφήβων με νοητική αναπηρία να διαμορφώνει την αντίληψη του εαυτού του, έχοντας χαμηλή αυτό-εικόνα και αυτοπεποίθηση (Guralnick 2006).

Αυτό το γεγονός επηρεάζει σημαντικά και τη δεξιότητα δημιουργίας φιλικών σχέσεων. Οι Newcomb και Bagwell (1996) αναφέρουν ότι η δημιουργία δεσμών φιλίας είναι κρίσιμος παράγοντας για την ομαλή κοινωνική ανάπτυξη κάθε ατόμου. Η ύπαρξη φίλων αποτελεί καταλυτικό παράγοντα για την ευημερία του ατόμου και αυτό έχει οδηγήσει σε ένα αυξανόμενο αριθμό ερευνών, που εξετάζουν τη φύση και την έκταση των φιλικών σχέσεων στα άτομα με νοητική αναπηρία (Abbott and McConkey 2006).

Ένας σημαντικός αριθμός ερευνών έχει καταδείξει τις δυσκολίες που έχουν αυτά τα άτομα στην αναζήτηση, τη σύναψη και τη διατήρηση φιλικών σχέσεων. Δεν είναι τυχαίο ότι ο πληθυσμός τους σημειώνει υψηλότερα επίπεδα μοναξιάς, σε σύγκριση το γενικό πληθυσμό (Heinrich and Gullone 2006). Εκτιμάται ότι μέχρι και το ήμισυ των ατόμων με νοητική αναπηρία βιώνουν μια χρόνια μοναξιά (Stancliffe *et al.* 2010), ενώ η Guralnick (2006) αναφέρει ότι το ποσοστό είναι ακόμη υψηλότερο, υποστηρίζοντας ότι το 60-65% του πληθυσμού τους βιώνει κοινωνική απομόνωση.

Συγκεκριμένα, τα παιδιά με νοητική αναπηρία συμμετέχουν σε λιγότερες κοινωνικές δραστηριότητες, ενώ όπως αναφέρεται από τους γονείς τους, έχουν λιγότερες αμοιβαίες φιλίες από τους τυπικά αναπτυσσόμενους συνομηλικούς τους (Solish *et al.* 2010). Επίσης, έχει διαπιστωθεί ότι οι φιλίες των εφήβων με ήπια νοητική αναπηρία, όταν συγκρίθηκαν με αυτές των αντίστοιχων τυπικώς αναπτυσσόμενων εφήβων, ήταν λιγότερο σταθερές ενώ περιλάμβαναν ως φίλους, συγγενείς (Guralnick 2006).

Γενικά, η έρευνα στην περιοχή αυτή κατέδειξε ότι υπάρχει μια σειρά από παράγοντες που εμποδίζουν τη δημιουργία επιτυχών φιλικών σχέσεων. Αυτοί οι παράγοντες περιλαμβάνουν τις περιορισμένες ευκαιρίες κοινωνικοποίησης, την έλλειψη δεξιοτήτων για τη διατήρηση των υπάρχουσών σχέσεων καθώς και το κοινωνικό στίγμα (Abbott and McConkey 2006, Emerson and McVilly 2004, Hall and Hewson 2006).

Μητέρες παιδιών με νοητική αναπηρία

Οι Kraemer και Blacher (2001) μελέτησαν τη συμμετοχή των γονέων στη μετάβαση των παιδιών με νοητική αναπηρία στην ενήλικη ζωή και διαπίστωσαν τον καταλυτικό της χαρακτήρα. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά με νοητική αναπηρία περνούν περισσότερο χρόνο με τους γονείς, τους εκπαιδευτικούς και τους άμεσα εμπλεκόμενους ειδικούς, από ότι με τους συνομήλικούς τους (Keogh *et al.* 2004). Η εξάρτηση αυτή είναι αντιστρόφως ανάλογη προς την αλληλεπίδραση των παιδιών με οποιοδήποτε άτομο εκτός του οικογενειακού περιβάλλοντος (Thorin and Irvin 1992).

Οι ίδιοι οι γονείς μάλιστα, αντιλαμβανόμενοι την κατάσταση, φαίνονται να είναι δυσαρεστημένοι από την κοινωνική ζωή των παιδιών τους. Τα αίτια για την κατάσταση αυτή είναι η έλλειψη ελέγχου από τα άτομα με νοητική αναπηρία για τη ζωή τους, η ανεπαρκής βοήθεια από τις δημόσιες υπηρεσίες, οι περιορισμένες επιλογές στην απασχόληση και η έλλειψη προετοιμασίας για τις πραγματικότητες της ενήλικης ζωής (Keogh *et al.* 2004).

Συγκεκριμένα, οι μητέρες των παιδιών με νοητική αναπηρία είναι πιο ευαίσθητες στην αποδοχή του παιδιού τους από τα άλλα παιδιά. Όταν αυτή δεν επέρχεται, η απόρριψη βιώνεται πιο έντονα λόγω του ότι, εκτός από την μητρική ανησυχία και το άγχος, έχουν να αντιμετωπίσουν και άλλες καταστάσεις, ιδιαίτερα στρεσογόνες (Seligman 2000). Αυτές οι καταστάσεις αφορούν στη δυσκολία μετάβασης του παιδιού τους από το ένα αναπτυξιακό στάδιο στο επόμενο, το κοινωνικό στίγμα καθώς και την ενοχή, που κρύβουν μέσα τους (Keogh *et al.* 2004). Όλα αυτά τα στοιχεία συντελούν εκτός των άλλων και σε μια σύγχυση σχετικά με το ποιος είναι ο σωστός τρόπος ανατροφής του παιδιού τους (Traustadottir 1991).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σκοπός-Στόχοι

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση των πεποιθήσεων των μητέρων παιδιών με νοητική αναπηρία σχετικά με το ρόλο των κοινωνικο-γνωστικών δεξιοτήτων στη σχολική και κοινωνική ενσωμάτωση των παιδιών τους. Ειδικότερα, θα διερευνηθούν τρεις τομείς κοινωνικο-γνωστικών δεξιοτήτων: η αναγνώριση των συναισθημάτων των άλλων, η αλληλεπίδραση με τους συνομηλικούς και η ικανότητα δημιουργίας και διατήρησης φιλικών σχέσεων.

Συμμετέχουσες

Το δείγμα αποτελείτο από οκτώ μητέρες παιδιών ηλικίας 7-12 ετών, με μέτρια νοητική αναπηρία, τα οποία φοιτούν σε δύο ειδικά δημοτικά του νομού Ηρακλείου Κρήτης. Η έρευνα διεξήχθη το Νοέμβριο και το Δεκέμβριο του έτους 2014 και συμμετείχαν μητέρες τριών παιδιών από το 1ο Ειδικό Δημοτικό Σχολείο και πέντε παιδιών από το 2ο Ειδικό Δημοτικό Σχολείο του δήμου Ηρακλείου Κρήτης. Όλες οι μητέρες διαμένουν στο νομό Ηρακλείου και ανήκουν σε παρόμοιο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο. Είναι όλες παντρεμένες και οι περισσότερες από αυτές έχουν και άλλα παιδιά με τυπική ανάπτυξη, εκτός από το παιδί τους, που φοιτά στο ειδικό σχολείο.

Ερευνητικό Εργαλείο

Η ερευνητική προσέγγιση που ακολουθήθηκε, ήταν η ποιοτική μέθοδος συλλογής των δεδομένων. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με τις μητέρες του δείγματος και είχαν ημιδομημένη μορφή επειδή ανταποκρίνονταν στον τύπο και στο θέμα της έρευνας. Η σύνταξη των ημιδομημένων συνεντεύξεων της συγκεκριμένης έρευνας έγινε βάσει προγενέστερων αντίστοιχων ερευνών σε γονείς παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες ή/και αναπηρίες. Η δομή της ημιδομημένης συνέντευξης παρατίθεται αναλυτικά στο Παράρτημα Ι. Η επεξεργασία του υλικού, που συγκεντρώθηκε, πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο ποιοτικής ανάλυσης

περιεχομένου των Miles και Huberman (1994). Οι απαντήσεις των μητέρων μαγνητοφωνήθηκαν και αναλύθηκαν ποιοτικά. Αφού εντοπίστηκαν χαρακτηριστικές φράσεις και λέξεις, ομαδοποιήθηκαν και στη συνέχεια κωδικοποιήθηκαν. Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκαν κατηγορίες απαντήσεων, οι οποίες εντάχθηκαν σε ευρύτερους θεματικούς άξονες.

Αποτελέσματα

Πιο αναλυτικά, από την ανάλυση των συνεντεύξεων με τις μητέρες, προέκυψαν ογδόντα (80) κωδικοί, οι οποίοι ομαδοποιήθηκαν σε είκοσι τέσσερις (24) κατηγορίες και εντάχθηκαν σε τέσσερις (3) θεματικούς άξονες.

Οι κατηγορίες ομαδοποίησης των κωδικών είναι οι εξής:

A. Αναγνώριση συναισθήματος

1. Έκφραση συναισθημάτων
2. Τρόπος έκφρασης συναισθημάτων
3. Ενσυναίσθηση
4. Αναγνώριση συναισθημάτων μητέρας
5. Ανταπόκριση σε συναισθήματα μητέρας
6. Στάση μητέρας
7. Ρόλος σχολείου στην αναγνώριση συναισθημάτων

B. Αλληλεπίδραση με συνομηλίκους

8. Ηλικιακή ομάδα
9. Σχολείο φοίτησης
10. Πλήθος παιδιών
11. Στάση μητέρας
12. Τρόπος ενθάρρυνσης από μητέρα
13. Ρόλος σχολείου στην αλληλεπίδραση συνομηλίκων

Γ. Φιλία

14. Ύπαρξη φίλων
15. Φύλο φίλων
16. Ηλικία φίλων
17. Συγγενείς ως φίλοι
18. Σχολείο φίλων
19. Επίσκεψη φίλων στο σπίτι
20. Ψυχαγωγία με φίλους στο σπίτι
21. Επανάσυνδεση μετά από διαμάχη
22. Απομόνωση
23. Ρόλος σχολείου στη φιλία
24. Ενθάρρυνση από μητέρα

Σχετικά με τον πρώτο άξονα, την αναγνώριση δηλαδή των συναισθημάτων, οι μητέρες στο σύνολό τους απάντησαν καταφατικά στο ερώτημα αν το παιδί τους δείχνει τι αισθάνεται αλλά σημειώθηκαν διαφορές στον τρόπο έκφρασης των συναισθημάτων του κάθε παιδιού. Συγκεκριμένα, πολλές μητέρες ανέφεραν ότι η έκφραση συναισθημάτων από το παιδί τους γίνεται μέσω κινήσεων του σώματος: «... και με κινήσεις ...», «Με χειρονομίες, όταν είναι χαρούμενος γελάει, χορεύει, τραγουδάει, όταν είναι θυμωμένος νευριάζει». Όσον αφορά στην κατάκτηση της

ενσυναίσθησης, οι περισσότερες συνεντευξιαζόμενες απάντησαν καταφατικά στο αν το παιδί τους καταλαβαίνει τα συναισθήματα των άλλων, δίνοντας και κάποια παραδείγματα συμπεριφοράς του παιδιού τους σε μία υποτιθέμενη κατάσταση: «Ναι, όταν βλέπει κάποιον να κλαίει, τρέχει να τον αγκαλιάσει, να τον προστατέψει... Να τον παρηγορήσει», «Θα το καταλάβει αλλά δεν θα το ξαναδώσει πίσω. Θα αναγνωρίσει όμως ότι το παιδί αυτό πονάει γιατί του πήραν το παιχνίδι».

Σε ερώτηση για το αν οι μητέρες επιδιώκουν να εκδηλώνουν τι αισθάνονται μπροστά στο παιδί, όλες απάντησαν καταφατικά. Οι περισσότερες δήλωσαν ότι προχωρούν σε περαιτέρω ανάλυση και συζήτηση. «Α, κάνουμε και «φατσούλες»! Του κάνω γκριμάτσες και αυτός τις μιμείται, δη-λαδή γελάω με το στόμα και αυτός κάνει το ίδιο ή κάνω πώς κλαίω και κάνει και αυτός. Του αρέσει πολύ».

Επίσης, αναφέρθηκε κυρίως η λεκτική επικοινωνία ως τρόπος προσέγγισης και ανταπόκρισης του παιδιού στα συναισθήματα της μητέρας του. Κάποιες από τις μητέρες ανέφεραν ότι το παιδί τους συμπάσχει μαζί τους και επηρεάζεται συναισθηματικά, επιδιώκοντας μια πιο στενή επαφή. Στον αντίποδα, υπήρχαν και μητέρες, που είπαν ότι τα παιδιά τους αν και καταλαβαίνουν τα συναισθήματα, αδιαφορούν και δεν φαίνεται αυτό να επηρεάζει τη συμπεριφορά τους. Επίσης, ο σημαντικός ρόλος του σχολείου, ειπώθηκε από όλες τις μητέρες. Δύο από τις μητέρες μετά από την απάντησή τους για το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει το σχολικό πλαίσιο για την αναγνώριση των συναισθημάτων από τα παιδιά τους, πρόσθεσαν ότι αν και σημαντικός, δεν είναι ικανοποιητικά αρκετός. «Αλλά χωρίς χρήματα, όχι μόνο δεν κάνουν αυτά που θέλουν οι δάσκαλοι να κάνουν αλλά δεν μπορούν να κάνουν ούτε τα βασικά... Πολλές δυσκολίες. Τουλάχιστον εδώ τα πράγματα είναι καλύτερα», «... αλλά πιστεύω ότι χωρίς να φταίει το σχολείο, εδώ πέρα το περιβάλλον, πιστεύω ότι υπάρχουν πολλές ελλείψεις. Φοβερές ελλείψεις σε όλο το σύστημα, δηλαδή αυτά τα παιδιά θα μπορούσαν να πάνε πολύ πιο παραπέρα, εάν υπήρχε η κατάλληλη βοήθεια, αν υπήρχε η πρόνοια».

Προχωρώντας στο δεύτερο θεματικό άξονα, οι μισές μητέρες δήλωσαν ότι το παιδί τους επιζητά να αλληλεπιδράσει κοινωνικά με παιδιά που είναι μικρότερα σε ηλικία από το ίδιο. Με μεγαλύτερα παιδιά, ανέφεραν δύο μητέρες, και άλλες δύο ανέφεραν ότι το παιδί τους θέλει να κάνει παρέα με τα παιδιά όλων των ηλικιών.

Οι περισσότερες μητέρες απάντησαν ότι τα παιδιά τους κάνουν παρέα κυρίως με συνομήλικες μόνο στο σχολείο και είπαν χαρακτηριστικά: «Στην γειτονιά έχουμε, αλλά δεν τον θέλουμε και δεν κάνει παρέα», «Μέσα στο σχολείο ναι αλλά έξω από το σχολείο όχι», «Εδώ στο σχολείο ... Εδώ στο σχολείο μόνο δηλαδή, στο σπίτι μας, όχι», «Δεν έχει παιδάκια, μόνο εδώ στο σχολείο», «Δεν έχει δυστυχώς ... Ο Γιώργης δεν μπορεί να παίξει με τα άλλα παιδάκια γιατί δεν καταλαβαίνει τα παιχνίδια τους και τους τα χαλάει ... . Μόνο αν έρθει κανένα ξαδερφάκι του σπίτι». Μόνο μία απάντησε ότι η κόρη της βγαίνει έξω στη γειτονιά και εκεί συναναστρέφεται με άλλα παιδιά. Για το πλήθος των παιδιών κατά τη διάρκεια των αλληλεπιδράσεων, όλες πλην μίας μητέρας, δήλωσαν ότι το παιδί τους επιζητά να βρίσκεται σε ομάδα άνω του ενός παιδιού και αυτή η μία ανέφερε ότι το παιδί της αποζητά να είναι σε ομάδα άνω των δύο συνομηλίκων.

Σε ερωτήσεις που αφορούσαν στον ρόλο της ίδιας της μητέρας σε αυτή την κοινωνικογνωστική δεξιότητα, όλες οι μητέρες απάντησαν ότι ενθαρρύνουν τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και αυτή η ενθάρρυνση γίνεται κυρίως με προτροπές και με συζητήσεις. Επίσης, όλες οι μητέρες συμφώνησαν πως ο ρόλος του σχολείου στη δημιουργία σχέσεων μεταξύ των συνομηλίκων παιδιών, είναι σημαντικός. Μία μαμά εξέφρασε την άποψη ότι πρωτεύον ζήτημα για τα παιδιά που παρουσιάζουν νοητική αναπηρία είναι η λειτουργικότητα και όχι οι ακαδημαϊκές γνώσεις: «Νομίζω ότι σε

αυτά τα παιδιά πρέπει να ξεκινήσουμε από κάπου αλλού και μετά να αφήσουμε τελευταίες τις γνώσεις». Παρόμοια άποψη είχαν και άλλες δύο μητέρες, τονίζοντας το ρόλο του σχολείου όχι μόνο στα στενά πλαίσια μιας τάξης αλλά και ευρύτερα, στα διαλείμματα: «Παντού πιστεύω, παντού χρειάζεται αυτό. Και μέσα στην τάξη χρειάζεται η ομαδικότητα και έξω».

Τέλος, στον τρίτο και τελευταίο θεματικό άξονα, αυτόν της φιλίας, μόνο μία μητέρα ανέφερε ότι το παιδί της δεν έχει φίλους. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά των φίλων, οι περισσότερες ανέφεραν πως τα παιδιά-φίλοι είναι συνομήλικα ή μικρότερα παιδιά του ίδιου φύλου. Επίσης, αναφέρθηκε ότι υπάρχουν συγγενικά πρόσωπα (κυρίως ξαδέρφια) στο οικογενειακό περιβάλλον, τα οποία αποτελούν «μόνιμους φίλους» των παιδιών τους.

Μία πτυχή της φιλίας είναι και οι επισκέψεις φίλων στο σπίτι του παιδιού και σε αυτόν τον τομέα όλες οι μητέρες διατύπωσαν προβληματισμό. Συγκεκριμένα, κάποιες από αυτές σκιαγράφησαν τους γονείς των άλλων παιδιών ως αυτούς που δεν επιδιώκουν μια πιο στενή επαφή: «Είναι δύσκολο και οι γονείς εδώ δεν «Να φέρει άλλα παιδάκια σπίτι είναι δύσκολο γιατί κάθε οικογένεια δεν θέλει να πολύ-ανοίγεται, δεν είναι όλες ανοιχτές, κατάλαβες;», «Όχι, ξένα παιδιά όχι. Μόνο σας είπα, τα ξαδερφάκια του, που έρχονται που και που σπίτι ... Όχι, ό,τι παίζουν εδώ στο σχολείο, μετά από εκεί και πέρα, όχι. Δεν ανοίγονται και οι οικογένειες». Σε αυτές τις επισκέψεις, συχνό φαινόμενο είναι η απομόνωση του παιδιού με νοητικά αναπηρία αλλά και η ύπαρξη διαμάχης ανάμεσα στα παιδιά, αν και το δεύτερο δεν αποτελεί κάποιο πρόβλημα καθώς παιδιά τους συμφιλιώνονται με όποιον κι αν έχουν διαπληκτιστεί, ενήλικα ή ανήλικα.

Όπως και στους άλλους θεματικούς άξονες, έτσι και σε αυτόν διερευνήθηκε ο ρόλος του σχολείου στη δημιουργία δεσμών φιλίας μεταξύ των παιδιών. Όλες οι μητέρες παραδέχθηκαν ότι ο ρόλος του σχολείου είναι σημαντικός στην ανάπτυξη δεξιοτήτων, που απαιτούνται ώστε τα παιδιά να μπορούν να κάνουν φίλους και πρόσθεσαν ότι και αυτές με τη σειρά τους ενθαρρύνουν τα παιδιά τους είτε με απλές προτροπές και επιπλήξεις είτε με εις βάθος συζητήσεις.

Συζήτηση

Βάσει των ευρημάτων της ημιδομημένης συνέντευξης, τα παιδιά με νοητική αναπηρία δείχνουν τα συναισθήματά τους με λεκτική επικοινωνία, κινήσεις του σώματος, εκφράσεις του προσώπου κ.α. Αυτό έρχεται σε συμφωνία με την άποψη ότι η επικοινωνία των ατόμων αυτών δεν περιορίζεται στις γλωσσικές εκφράσεις (Hogg 1999).

Επιπρόσθετα, αναφέρθηκε ότι κάποια παιδιά, αν και είναι σε θέση να καταλάβουν τότε ένας άνθρωπος είναι χαρούμενος ή λυπημένος, δεν ενδιαφέρονται να μάθουν το λόγο ύπαρξης του εκάστοτε συναισθήματος. Το ίδιο ισχύει και για τα ίδια τα συναισθήματα της μητέρας τους. Σχετικά με αυτό, οι Reichel, Feeley και Johnston (1993) συμπληρώνουν ότι τα άτομα με νοητική αναπηρία παρουσιάζουν παθητική συμπεριφορά σε μια πληθώρα ερεθισμάτων γιατί: α) μπορεί να κατέχουν τις ικανότητες για αλληλεπίδραση αλλά επιλέγουν να μην τις χρησιμοποιούν, β) έχουν μάθει να αποφεύγουν την κοινωνική αλληλεπίδραση, την οποία έχουν συνδέσει με αποτυχία επίτευξης, γ) έχουν περιορισμούς στις ικανότητες τους να διακρίνουν και να αντιδράσουν σε ένα κοινωνικό ερέθισμα ή/και δ) έχουν περιορισμούς στις ικανότητες τους να παραμείνουν σε εγρήγορση με το κοινωνικό περιβάλλον.

Πάνω στο ζήτημα του ρόλου του σχολείου, ο οποίος αναφέρθηκε ότι είναι σημαντικός, οι Bakeman και Gottman (1986) επισήμαναν ότι ένα βασικό στοιχείο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης είναι η δημιουργία ενός κατάλληλου, πλούσιου σε ερεθίσματα περιβάλλοντος, το οποίο θα βοηθήσει στην ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων στα πλαίσια της επικοινωνίας. Και η έρευνα που πραγματοποίησαν οι Lancioni, O'Reilly και Emerson (1996), μιλά για τη σημαντικότητα των παραγόντων εκτός οικογένειας, που μπορούν να προσφέρουν επιπλέον οφέλη στην ποιότητα ζωής των ατόμων με νοητική αναπηρία.

Ως προς την έννοια της φιλίας, η πλειοψηφία του δείγματος αν και ανέφερε την ύπαρξη φίλων, αυτοί τις περισσότερες φορές είναι άτομα από το οικογενειακό περιβάλλον. Το παρόν εύρημα συμφωνεί και με άλλες προγενέστερες μελέτες, οι οποίες κατέδειξαν τη σημασία των συγγενών στο κομμάτι της φιλίας για τα παιδιά με νοητική αναπηρία (Freeman and Kasari 1998, Guralnick et al. 2007, Zetlin and Murtaugh 1988).

Επίσης, εκφράστηκε μια ανησυχία για το κατά πόσο το παιδί τους έχει πραγματικά φίλους ή απλά συμπαθεί κάποια άτομα περισσότερο. Πάνω σε αυτό το θέμα έχουν αναφερθεί κάποια χαρακτηριστικά των ατόμων με νοητική αναπηρία, τα οποία μπορεί να αποτελέσουν τροχοπέδη στις κοινωνικές συναναστροφές των ατόμων αυτών (χαμηλά επίπεδα διαλόγου, υιοθέτηση παθητικού ρόλου, αποτυχία στην διατήρηση των σημείων της συζήτησης κατά την αλληλεπίδραση, πιο συχνή εμπλοκή με ενήλικες παρά με συνομήλικους) (Hughes 2002).

Συνεχίζοντας, τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν να συγκλίνουν με προγενέστερες έρευνες στο κομμάτι της αλληλεπίδρασης των παιδιών με νοητική αναπηρία με παιδιά μικρότερης χρονολογικής ηλικίας από τα ίδια. Αυτό συμβαίνει διότι η νοητική ηλικία αυτών των παιδιών είναι μικρότερη από την χρονολογική τους ηλικία και όταν βρεθούν σε συνθήκες κοινωνικής φύσεως, όπως είναι το παιχνίδι, είναι πιο εύκολο να επικοινωνήσουν με παιδιά, των οποίων η νοητική ηλικία συμβαδίζει με τη δική τους (Guralnick 2002).

Επιπλέον, τα περισσότερα παιδιά με νοητική αναπηρία κάνουν παρέα κυρίως με συνομήλικους από το σχολείο. Αυτό συμβαδίζει με τα αποτελέσματα της έρευνας των Luttroppa και Granlunda (2010), κατά την οποία τα νήπια με νοητική αναπηρία αλληλεπιδρούν με συνομήλικους τους από το νηπιαγωγείο, οι οποίοι εμφανίζουν αντίστοιχα παρόμοιες δυσκολίες. Ακόμα και όταν προωθήθηκε η αλληλεπίδραση παιδιών με νοητική αναπηρία και τυπικής ανάπτυξης, τα αποτελέσματα δεν ήταν ενθαρρυντικά, και αυτό διότι η απλή συνύπαρξη και μόνο των δύο ομάδων, δεν διασφαλίζει από μόνη της ότι οι μαθητές με νοητική αναπηρία θα ενταχθούν κοινωνικά σε αλληλεπιδράσεις και δραστηριότητες (Hughes 2002). Φαίνεται ότι το ενταξιακό κλίμα είναι σημαντικό αλλά δεν επαρκεί από μόνο του για τη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των παιδιών με και χωρίς νοητική αναπηρία (Cambra and Silvestre 2003).

Όσον αφορά στο πλήθος των παιδιών μιας κοινωνικής αλληλεπίδρασης, προτιμώνται οι ομάδες παιδιών άνω του ενός ατόμου. Άλλη έρευνα έρχεται να συμπληρώσει ότι τα παιδιά με νοητική αναπηρία δεν είναι ικανά να ενσωματώσουν τις αλλαγές που λάμβαναν χώρα στην κοινωνική τους συμπεριφορά στο δυαδικό παιχνίδι και σύνθετες κοινωνικές αλληλεπιδράσεις (Guralnick 2002). Συνεπώς, φαίνεται ότι η ύπαρξη μεγάλων ομάδων παιδιών δρα ευεργετικά για αυτά τα παιδιά σε αντίθεση με τη συμμετοχή σε δυαδικές ομάδες.

Όσον αφορά στις επισκέψεις άλλων παιδιών στο σπίτι διατυπώθηκε ανησυχία. Δύο είναι οι παράγοντες, οι οποίοι γεννούν αυτή την ανησυχία: από τη μία οι γονείς των άλλων παιδιών φαίνεται να μην επιδιώκουν μια πιο στενή επαφή των παιδιών,

λόγω του ιδιότυπου κοινωνικού ρατσισμού που βιώνουν από το κοινωνικό περιβάλλον, ενώ ακόμα και όταν γίνει εφικτή μια επίσκεψη παιδιών στο σπίτι, η αλληλεπίδραση φαίνεται να χωλαίνει. Και αυτό διότι, όπως επισημαίνουν οι Luttroppa και Granlunda (2010), τα παιδιά με νοητική αναπηρία επιτυγχάνουν περισσότερο σε κοινωνικές συναναστροφές στο πλαίσιο του δομημένου περιβάλλοντος του σχολείου παρά κατά τη διάρκεια ενός ελεύθερου παιχνιδιού.

Είτε λόγω των αδυναμιών των ίδιων των παιδιών με νοητική αναπηρία, είτε λόγω του περιβάλλοντος τα τελευταία βιώνουν περιθωριοποίηση και κοινωνικό στίγμα (Guralnick 2002, Kohler and Strain 1999).

Τέλος, σύμφωνα με τις μητέρες του δείγματος, ο ρόλος του σχολικού πλαισίου είναι εξίσου σημαντικός για τα παιδιά με τον ρόλο των ιδίων, αν και προβάλλονται αμφιβολίες από την πλευρά των μητέρων κατά πόσο το σχολικό πλαίσιο του ειδικού σχολείου μπορεί να ενισχύσει αυτό το ρόλο. Σε έρευνά της, η Guralnick (2002) τόνισε τη σημασία των στρατηγικών ενθάρρυνσης της συμμετοχής των παιδιών με νοητική αναπηρία σε καταστάσεις κοινωνικής αλληλεπίδρασης και την ώθηση μεγαλύτερης συμμετοχής των παιδιών αυτών σε ενταξιακά πλαίσια.

Στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες η αναπηρία έχει επηρεαστεί από την κυρίαρχη ιδεολογία του καπιταλισμού, της ατομικότητας, του ιατρικού μοντέλου παρέμβασης και της θεωρίας της προσωπικής δυστυχίας (ότι η αναπηρία είναι ένα πρόβλημα που προσδιορίζεται ατομικά). Σύμφωνα με αυτή την ιδεολογία είναι οι ανάπηροι πολίτες που έχουν το πρόβλημα της όποιας μειονεξίας και της περιθωριοποίησης από το κοινωνικό περιβάλλον. Αντίθετα, η έμφαση στην κοινωνική διάσταση της αναπηρίας εκφράζει την πολιτική επιλογή της ισότητας και του αντιρατσισμού κι αποσκοπεί στην κατάργηση των κοινωνικών διακρίσεων εις βάρος των αναπήρων και του κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνουν (Oliver 2004). Με βάση αυτή τη λογική, η ενίσχυση της κοινωνικοποίησης των ατόμων με νοητική αναπηρία, είναι «ανάγκη να λάβει χώρα τόσο στα σχολικά πλαίσια όσο και έξω από αυτά» (Αλευριάδου & Γκιαούρη, 2011:33). Με την ανάπτυξη των κοινωνικών δεξιοτήτων, τα άτομα με νοητική αναπηρία οδηγούνται από την απομόνωση και την περιθωριοποίηση στην ένταξή τους στα κοινωνικά και πολιτιστικά δρώμενα.

Βιβλιογραφία

- Abbott, Suzanne & McConkey, Roy (2006) “The barriers to social inclusion as perceived by people with intellectual disabilities”, *Journal of Intellectual Disabilities*, No 3, σελ. 275-287.
- Bakeman, Roger & Gottman, John (1986), *Observing interaction: An introduction to sequential analysis*, Cambridge, University press.
- Benson, Glenis & Short-Meyerson, Katherine (2014), *Intellectual disability and communication. Handbook of communication disorders*, UK, Cambridge University Press.
- Bybee, Joan & Zigler, Edward (1999), *Outdirectedness in individuals with and without mental retardation: A review, Personality development in individuals with mental retardation*, UK, Cambridge University Press.
- Dederich, Markus (2001), *Menschen mit Behinderung zwischen Ausschluss und Anerkennung*, Stuttgart, Klinkhardt.
- Detterman, Douglas (1979), *Memory in the mentally retarded, Handbook of mental deficiency, psychological theory and research*, NJ, Lawrence Erlbaum.

- Ellis, Norman (1970), "Memory process in retardates and normal: Theoretical and empirical considerations", *International Review of Research in Mental Retardation*, No 4, σελ. 1-32.
- Emerson, Eric & McVilly, Keith (2004), "Friendship activities of adults with intellectual disabilities in supported accommodation in Northern England", *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, No 17, σελ. 191-197.
- Fidler, Deborah; Philofsky, Amy & Hepburn, Susan (2007), "Language phenotypes and intervention planning: Bridging research to practice", *Mental Retardation and Developmental Disabilities*, No 13, σελ. 47-57.
- Freeman, Stephanny & Kasari, Connie (1998), "Friendships in children with developmental disabilities", *Early Education and Development*, No 9, σελ. 341-355.
- Guralnick, Michael (2002), "Involvement with peers: comparisons between young children with and without Down's syndrome", *Journal of Intellectual Disability Research*, No 46(5), σελ. 379-393.
- Guralnick, Michael (2006), "The friendship of young children with developmental delays: A longitudinal analysis", *Journal of Applied Developmental Psychology*, No 28, σελ. 64-79.
- Guralnick, Michael; Neville, Brian; Hammond, Mary & Connor, Robert (2007), "The friendships of young children with developmental delays: A longitudinal analysis", *Journal of Applied Research in Developing Psychology*, No 28(1), σελ. 64-79.
- Hall, Louise & Hewson, Simon (2006), "The community links of a sample of people with intellectual disabilities", *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, No 14, σελ. 276-291.
- Heinrich, Liesi & Gullone, Eleonora (2006), "The clinical significance of loneliness: A literature review", *Clinical Psychology Review*, No 26, σελ. 695-718.
- Hetzroni, Orit & Oren, Boaz (2002), "Effects of intelligence level and place of residence on the ability of individuals with mental retardation to identify facial expressions", *Research in Developmental Disabilities*, No 23(6), σελ. 369-378.
- Hodapp, Robert (2005) (μτφρ. Δεληγιάννη, Μ., επιμ. Ζώνιου-Σιδέρη, Α. & Σπανδάγου, Η.), *Αναπτυξιακές θεωρίες και αναπηρία, Νοητική αναπηρία, αισθητηριακές διαταραχές και κινητική αναπηρία*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Hogg, James & Lambe, Loretto (1988), *Sons and daughters with profound retardation and multiple handicaps attending schools and social education centres: Final report*, London, Mencap.
- Hogg, James (1999), *Involving adults with profound disabilities in the production and exhibition of multisensory environments: Environmental design and intellectual Access*, Toronto, Canada.
- Hughes, Carolyn (2002), "Increasing social interaction between general education high school students and their peers with mental retardation", *Journal of Developmental and Psychological Disabilities*, No 14(4), σσ. 256-288.
- Keogh, Barbara; Bernheimer, Lucinda & Guthrie, Donald (2004), "Children with developmental delays twenty years later: Where are they? How are they?", *American journal on Mental Retardation*, No 109, σελ. 219-230.
- Kohler, Frank & Strain, Phillip (1999), "Maximizing peer-mediated resources in integrated preschool classrooms", *Topics in Early Childhood Special Education*, No 19(2), σελ. 92-102.
- Kraemer, Bonnie & Blacher, Jan (2001), "Transition for young adults with severe mental retardation: School preparation, parent expectations, and family involvement", *Mental Retardation*, No 39, σελ. 423-436.
- Lancioni, Giulio; O'Reilly, Mark & Emerson, Eric (1996), "A review of choice research with people with severe and profound developmental disabilities", *Research in Developmental Disabilities*, No 17, σελ. 201-207.
- Luttroppa, Agneta & Granlunda, Mats (2010), "Interaction – it depends – a comparative study of interaction in preschools between children with intellectual disability and children

- with typical development”, *Scandinavian Journal of Disability Research*, No 12(3), σελ. 151-164.
- Marissiaux, Thirion & Grosbois, Nader (2008), “Theory of mind «emotion», developmental characteristics and social understanding in children and adolescents with intellectual disabilities”, *Research in Developmental Disabilities*, No 29, σελ. 414-430.
- Merrill, Edward & Taube, Merideth (1996), “Negative priming and mental retardation: The processing of distractor information”, *American Journal on Mental Retardation*, No 101, σελ. 63-71.
- Miles, Matthew & Huberman, Michael (1994), *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*, 2nd Ed, Thousand Oaks, Sage.
- Newcomb, Andrew & Bagwell, Catherine (1996), *The developmental significance of children's friendship relations*, San Diego, Cambridge.
- Oliver, Mercer (1990), *The politics of disablement*, London, Macmillan.
- Oliver, Mercer (2004), “Capitalism, disability, and ideology”, *Special Educational Needs and Inclusive Education*, No 1, σελ. 82.
- Polloway, Edward (1997), “Developmental principles of the AAMR Definition of Mental Retardation: a retrospective”, *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, No 20, σελ. 174-178.
- Reichel, Joe; Feeley, Kathlyn & Johnston, Sean (1993), *Communication interaction for persons with severe and profound disabilities: an overview*, NY, University of Minnesota.
- Schalock, Robert; Luckasson, Ruth & Shogren, Karrie (2007), “The renaming of mental retardation: Understanding the change to the term intellectual disability”, *Intellectual and Developmental Disabilities*, No 45, σελ. 116-124.
- Seligman, Milton & Darling, Rosalyn (1997), *Ordinary Families, Special Children*, New York – London, The Guilford Press.
- Smith, Tom; Polloway, Edward; Patton, James & Dowdy, Carol (1995), *Teaching students with special needs in inclusive settings*, Boston, Allyn and Bacon.
- Solish, Abbie; Perry, Adrienne & Mines, Patricia (2010), “Participation of children with and without disabilities in social, recreational and leisure activities”, *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, No 23, σελ. 226-236.
- Stancliffe, Roger; Larson, Sheryl; Auerbach, Karen; Engler, Joshua; Taub, Sarah & Lakin, Charlie (2010), “Individuals with intellectual disabilities and augmentative and alternative communication: Analysis of survey data and uptake of aided AAC, and loneliness experiences”, *Augmentative and Alternative Communication*, No 26, σελ. 87-96.
- Taylor, John; Lindsay, William, & Willner, Paul (2010), “CBT for People with Intellectual Disabilities: Emerging Evidence, Cognitive Ability and IQ Effects”, *Behavioral & Cognitive Psychotherapy*, No 36, σελ. 723-733.
- Thorin, Elizabeth & Irvin, Larry (1992), “Family stress associated with transition to adulthood of young people with severe disabilities”, *Journal of the Association of Persons with Severe Handicaps*, No 17, σελ. 31-39.
- Traustadottir, Rannveig (1991), “Mothers who care: Gender, disability, and family life”, *Journal of Family Issues*, No 12(2), σελ. 211-228.
- Van Nieuwenhuijzen, Maroesjka; Orobio de Castro, Bram; Vermeer, Adri (2005), “Do children do what they say? Responses to hypothetical and real-life social problems in children with mild intellectual disabilities and behaviour problems”, *Journal of Intellectual Disability Research*, No 49, σελ. 419-433.
- Venkatesh, Kumar (2008), “Psychological Stress and Coping Strategies of the Parents of Mentally Challenged Children”, *Indian Academy of Applied Psychology*, No 34(2), σελ. 227-231.
- Wishart, John (2007), “Socio-cognitive understanding: a strength or weakness in Down's syndrome?”, *Journal of Intellectual Disability Research*, No 51(12), σελ. 996-1005.
- Wullenweber, Ernst, Theunissen, Georg & Muhl, Heinz (2006), *Padagogik bei geistigen Behinderungen ein Handbuch fur Studium und Praxis*, Stuttgart, Kohlhammer.

- Zetlin, Alex & Murtaugh, Michael (1988), "Friendship patterns of mildly learning handicapped and non-handicapped high school students", *American Journal of Mental Deficiency*, No 92, σελ. 447-454.
- Αλευριάδου, Αναστασία & Γκιαούρη, Στεργιανή (2009), *Γενετικά σύνδρομα νοητικής καθυστέρησης*, Αθήνα, University Studio Press.
- Αλευριάδου, Αναστασία & Γκιαούρη, Στεργιανή (2011), *Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη παιδιών με νοητική αναπηρία και σύνδρομο Down: Ανίχνευση δυσκολιών και προτάσεις παρέμβασης*, Κοζάνη, En-typosis.
- Μπάρμπας, Γεώργιος (2008), *Σχολείο και μάθηση, μια αποκλίνουσα σχέση*, Θεσσαλονίκη, Προμηθεύς.
- Πολυχρονοπούλου, Σταυρούλα (2011), *Παιδιά και έφηβοι με ειδικές ανάγκες και δυνατότητες. Νοητική υστέρηση: Ψυχολογική, κοινωνιολογική και παιδαγωγική προσέγγιση, Τόμος Β΄*, Αθήνα, Αυτοέκδοση.
- Σταυρούση, Παναγιώτα (2007), *Εκπαίδευση και νοητική καθυστέρηση: Πρακτικές και προκλήσεις. Η ειδική αγωγή στην κοινωνία της γνώσης, Τόμος Α΄*, Αθήνα, Γρηγόρη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

A. Προσωπικά στοιχεία των γονέων	
Τα ερωτήματα αφορούσαν στον αριθμό των παιδιών της οικογένειας, τον αριθμό των παιδιών με νοητική αναπηρία της οικογένειας και το επάγγελμα.	
B. Αναγνώριση συναισθημάτων από τα παιδιά	
Τα κύρια ερωτήματα στη θεματική αυτή ήταν:	
1.	<i>Το παιδί σας δείχνει τα συναισθήματά του (το θυμό, τη λύπη, τη χαρά του);</i>
2.	<i>Με ποιον τρόπο δείχνει τα συναισθήματά του;</i>
3.	<i>Το παιδί σας μπαίνει στη θέση των άλλων;</i>
4.	<i>Το παιδί σας καταλαβαίνει τι αισθάνεστε εσείς (πότε είστε χαρούμενη ή λυπημένη);</i>
5.	<i>Πώς αντιδράει όταν σας βλέπει χαρούμενη ή λυπημένη;</i>
6.	<i>Εσείς προσπαθείτε να το βοηθήσετε ώστε να μάθει να δείχνει τι αισθάνεται; Με ποιον τρόπο;</i>
7.	<i>Πιστεύετε ότι το σχολείο βοηθάει και πρέπει να βοηθάει τα παιδιά με δυσκολίες να αποκτήσουν κοινωνικές δεξιότητες, όπως είναι και το να αναγνωρίσουν τα συναισθήματα των άλλων;</i>
Γ. Αλληλεπίδραση των παιδιών με συνομηλίκους	
Τα ερωτήματα στη θεματική ενότητα ήταν:	
1.	<i>Στο παιδί σας αρέσει να κάνει παρέα και να παίζει με άλλα συνομήλικα παιδιά ή προτιμάει μικρότερα ή μεγαλύτερα;</i>
2.	<i>Το παιδί σας προτιμάει να κάνει παρέα με συνομήλικα παιδιά που φοιτούν σε γενικά σχολεία ή με αυτά που γνωρίζει από το σχολείο του και έχουν παρόμοια δυσκολία;</i>
3.	<i>Προτιμάει να κάνει παρέα με πολλά παιδιά ταυτόχρονα ή να παίζει με ένα παιδί κάθε φορά;</i>
4.	<i>Εσείς ενθαρρύνετε το παιδί σας να κάνει παρέα με συνομήλικα παιδιά; Με ποιόν τρόπο;</i>
5.	<i>Το σχολείο πιστεύετε ότι βοηθάει το παιδί σας ώστε να αλληλεπιδρά με συνομήλικα παιδιά;</i>

Δ. Δημιουργία και διατήρηση φιλικών σχέσεων από τα παιδιά
Τα κύρια ερωτήματα στη θεματική αυτή ενότητα ήταν:
1. Το παιδί σας έχει φίλους; Υπάρχουν συγκεκριμένα άτομα που του αρέσει να παίζει και να έρχεται συχνά σε επαφή;
2. Θέλετε να μου μιλήσετε λίγο για τους φίλους του (φύλο, ηλικία, σχολείο φοίτησης);
3. Το παιδί σας έχει φίλους που είναι από το οικογενειακό σας περιβάλλον;
4. Έρχονται φίλοι στο σπίτι να παίζουν με το παιδί σας;
5. Αρέσει στο παιδί σας να έρχονται παιδιά στο σπίτι ή αντίστοιχα να πηγαίνει αυτό σε σπίτια φίλων;
6. Τι κάνουν όταν συναντιούνται τα παιδιά σε ένα σπίτι (παίζουν, τρώνε, συζητούν);
7. Έχετε δει το παιδί σας να μαλώνει με τους φίλους του; Πώς συμφιλιώνεται μετά από μια διαμάχη;
8. Πιστεύετε ότι το παιδί σας απομονώνεται από τα άλλα παιδιά; Το ίδιο το παιδί έχει αισθανθεί την απομόνωση;
9. Ποιος πιστεύετε είναι ο ρόλος του σχολείου στην προσπάθεια για δημιουργία φιλικών σχέσεων ανάμεσα στα παιδιά;
10. Εσείς ενθαρρύνετε το παιδί σας να κάνει παρέα με τους φίλους του; Με ποιον τρόπο;

Κοινωνικές Διαστάσεις της Κρίσης στην Οικονομική Ιδεολογία της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος

Δημήτρης Αρκάδας*

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τις κοινωνικές σχέσεις οι οποίες παρήγαγαν την οικονομική ιδεολογία της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος κατά την κρίση. Θα επικεντρωθούμε στα σχήματα σκέψης που διαμόρφωσε η Ιερά Σύνοδος κατά τη διάρκεια της κρίσης, καθώς και τα σχήματα πράξης τα οποία υλοποίησε. Με άλλα λόγια, σκοπός της μελέτης είναι να εντοπίσει τις σχέσεις οικονομικής εξουσίας οι οποίες παρήγαγαν την κρίση σύμφωνα με την Ιερά Σύνοδο, τις μορφές οικονομικής καταπίεσης που εμφανίστηκαν στην ελληνική κοινωνία, καθώς και τις δράσεις τις οποίες ανέλαβε η Ιερά Σύνοδος προκειμένου να πραγματοποιήσει προοπτικές υπέρβασης της κρίσης.

Λέξεις-κλειδιά: Ιδεολογία, Οικονομική – Σύνοδος, Ιερά – Εξουσία – Κρίση

A. Εισαγωγικά

Το Πεδίο της Έρευνας και οι Υποθέσεις Εργασίας

Η Ιερά Σύνοδος της Ιεραρχίας, σύμφωνα με το άρθρο 3 του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος, όπως συγκροτείται από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος ως Προέδρου και από το σύνολο των Μητροπολιτών, συνιστά την ανώτατη εκκλησιαστική αρχή της χώρας, ενώ το διαρκές διοικητικό όργανό της είναι η Διαρκής Ιερά Σύνοδος (Τρωιάνος και Πουλής 2003:² 263-264). Οι δε αποφάσεις της, ισχύουν καθοριστικά και δεσμευτικά για όλους τους ορθοδόξους, λαϊκούς, κληρικούς και μοναχούς. Είναι, με άλλα λόγια, ο βασικός παραγωγός της κυρίαρχης εκκλησιαστικής ιδεολογίας στην Ελλάδα.

Τι σημαίνει για την Ιερά Σύνοδο ο όρος «κρίση»; Σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Ιωήλ, εισηγητή της Ιεράς Συνόδου στη συνεδρίαση του Μαρτίου 2012, τα νοήματα του όρου «κρίση» περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, μια ιστορική περίοδο «ανωμάλου καταστάσεως», η οποία χαρακτηρίζεται από κινδύνους «δυσχερούς εκτροπής» της κανονικότητας, όπως είναι η «διατάραξη της ομαλής πορείας μιας διαδικασίας ή η κακή λειτουργία ή η έμπρακτη αμφισβήτηση των καθιερωμένων» (Ιωήλ Μητροπολίτης Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας 2012: 147-148). Το επίθετο «ανώμαλος» και τα ουσιαστικά «εκτροπή», «διατάραξη», «αμφισβήτηση» είναι μάλλον χαρακτηριστικά των αντιλήψεων της Ιεράς Συνόδου για την κρίση και

---

* Εκπαιδευτικός, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Νικηταρά 9 Περιστέρι, 12131.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: dim_arkadas@yahoo.gr

δηλωτικά της ανάλυσης των κοινωνικών σχέσεων της σημερινής ελληνικής πραγματικότητας, την οποία επιχείρησε.

Τα τεκμήρια που προσπελάσαμε, αφορούν αποφάσεις, εγκυκλίους, ανακοινώσεις και φυλλάδια της Ιεράς Συνόδου, καθώς επίσης και εισηγήσεις μητροπολιτών προς την Σύνοδο της Ιεραρχίας, εισηγήσεις οι οποίες περιβάλλονται με το κύρος της και ενσωματώνονται στις αποφάσεις της. Πρόκειται για τις πηγές του επίσημου θεσμικού λόγου της Ιεράς Συνόδου, ο οποίος εκφράζει την σχέση της με την ιστορική συνάφεια της ελληνικής κοινωνίας (Παπαγεωργίου 2008: 50-51).

Με βάση όλα τα παραπάνω, θα επιχειρήσουμε την ανασυγκρότηση της οικονομικής ιδεολογίας της Ιεράς Συνόδου, δηλαδή την ανάδειξη των σχημάτων αντίληψης και σκέψης που διαμόρφωσε, αλλά και των σχημάτων πράξης που υλοποίησε, αναφορικά με τρεις βασικούς άξονες: τα αίτια της κρίσης, τα αποτελέσματα της κρίσης και τις προοπτικές υπέρβασης της κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, σκοπός της μελέτης είναι να εξηγήσει: α) πώς οι σχέσεις οικονομικής εξουσίας, μεταξύ ελλήνων πολιτικών, ελλήνων πολιτών και του εκκλησιαστικού οργανισμού, αλλά και η συμβολή των «σκοτεινών δυνάμεων» της Ιστορίας, παρήγαγαν την κρίση σύμφωνα με την Ιερά Σύνοδο, β) την ανάδυση ιδιαίτερων μορφών οικονομικής καταπίεσης στην ελληνική κοινωνία, όπως είναι τα μνημόνια και η έκτακτη εισφορά ακινήτων, τα οποία οδηγούν σε εξόχως σκληρούς τύπους κοινωνικής βίας, όπως οι αυτοκτονίες ελλήνων πολιτών, και γ) τις δράσεις τις οποίες ανέλαβε η Ιερά Σύνοδος, με την μορφή παρεμβάσεων σε σχέσεις εργασίας και ιδιοκτησίας, φορολογικών υποχρεώσεων και φιλανθρωπικής στρατηγικής, προκειμένου οι συνέπειες της κρίσης να αμβλυνθούν και να περιοριστούν.

B. Σχέσεις Οικονομικής Εξουσίας και Κρίση

1. Οικονομική Εξήγηση της Κρίσης

Η Ιερά Σύνοδος, επιχειρώντας να εντοπίσει κατ' αρχήν τις οικονομικές σχέσεις οι οποίες προξένησαν την κρίση, τις προσδιορίζει στις ασύμμετρες σχέσεις παραγωγής και κατανάλωσης που αναπτύχθηκαν στην ελληνική κοινωνία. Και επειδή απευθύνεται πρωτίστως στο ποίμνιό της, χρησιμοποιεί το οικείο παράδειγμα της οικογένειας.

Στην ελληνική κοινωνία συνέβη ό,τι και σε μια απρόσεκτη οικογένεια. Όταν τα έξοδα σε μια οικογένεια είναι περισσότερα από τα έσοδα, τα οποία, μάλιστα, δαπανά ασυλλόγιστα σε «ευδαιμονιστικές καταστάσεις» ξοδεύοντας «δανεισμένα χρήματα», τότε αντιμετωπίζουμε μια οικονομική κρίση (Ιερά Σύνοδος 2010α: 151). Ο μητροπολίτης Παύλος, σε εισήγησή του τον Οκτώβριο του 2010, αναλύει ακόμα πιο διεξοδικά, τονίζοντας ότι ως κοινωνία μάθαμε να ζούμε με υψηλό βιοτικό επίπεδο, απέναντι όμως σε έναν αργό ρυθμό παραγωγής αγαθών, άρα το ισοζύγιο κλίνει προς την πλευρά των εξόδων. Προκειμένου να αντεπεξέλθουμε στις ανάγκες αυτές και με την ελπίδα ανάκαμψης, δανειζόμαστε. Όταν το ισοζύγιο εξακολουθεί να παραμένει αρνητικό εις βάρος μας και επιπλέον οι δανειστές «απαιτούν την επιστροφή των δανεισθέντων συν τόκω», τότε εγγίζουμε την κρίση και την χρεοκοπία (Παύλος Μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης 2010: 739).

Στην πραγματικότητα, η Ιερά Σύνοδος ασκεί κριτική στο μεταπολιτευτικό μοντέλο ανάπτυξης που εφαρμόστηκε στην ελληνική κοινωνία, ένα μοντέλο που προέτασσε τα ελλείμματα υπέρ μιας μορφής κοινωνικού κράτους. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι σε αυτό το σημείο έχουμε μια πρώτη, αλλά σαφή ένδειξη εκ μέρους

της Ιεράς Συνόδου για την βασική αιτία της κρίσης: είναι το κράτος και το σύστημα διοίκησης και παραγωγής που επέλεξε η ελληνική κοινωνία να οικοδομήσει.

2. Οι Θεσμικοί Υπεύθυνοι για την Κρίση

2.α Οι Έλληνες Πολιτικοί

Όμως, η Ιερά Σύνοδος δεν αρκείται σε αόριστες νύξεις περί κρατικών ευθυνών για την κρίση. Οι θεσμικές ευθύνες εγγίζονται πρώτα από όλους την πολιτική τάξη, υποχρέωση της οποίας ήταν να θωρακίσει οικονομικά την ελληνική κοινωνία, ώστε να μην φθάσει η τελευταία στην κρίση. Οι Έλληνες πολιτικοί στιγματίζονται από την Ιερά Σύνοδο ως ανεπαρκείς να ασκήσουν πολιτικές σε πλείστους τομείς συμφέροντος της ελληνικής κοινωνίας και μάλιστα της νεολαίας, από την παιδεία, την ποιότητα ζωής, ως την υγεία (Χρυσόστομος Μητροπολίτης Πατρών 2012: 561). Κατηγορούνται ότι δεν παρείχαν σωστές κατευθύνσεις στον ελληνικό λαό, αλλά αντίθετα τον προκαλούν, ότι δεν διαχειρίστηκαν ορθά τους φόρους, οι οποίοι δεν είναι ανταποδοτικοί, ότι δεν λένε την αλήθεια και πορεύονται χωρίς σεβασμό στους πολίτες (Ιερά Σύνοδος 2010α: 151-152). Τα λόγια του μητροπολίτη Παύλου είναι χαρακτηριστικά:

Μία ηγεσία που δεν μπόρεσε να σταθεί υπεύθυνα απέναντι στο λαό, που δεν μπόρεσε ή δεν ήθελε να μιλήσει τη γλώσσα της αλήθειας, που πρόβαλε λαθεμένα πρότυπα, που καλλιέργησε τις πελατειακές σχέσεις, μόνο και μόνο γιατί είχε ως στόχο την κατοχή και τη νομή της εξουσίας.

Μία ηγεσία που παγίδευσε το λαό δίδοντας οικονομικές παροχές χωρίς να υπάρχουν τα ανάλογα αποθέματα. Μία ηγεσία που γνώριζε την κατάσταση της οικονομίας της χώρας, αλλά που εγκληματικά σιωπούσε. Μία ηγεσία που ουσιαστικά υπονόμεισε τα πραγματικά συμφέροντα της χώρας και του λαού (Παύλος Μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης 2010: 739-740).

Η ίδια η Ιερά Σύνοδος απευθύνει μια σειρά ερωτημάτων προς τους Έλληνες πολιτικούς οι οποίοι είχαν την ευθύνη διακυβέρνησης της χώρας, ερωτήματα τα οποία είναι στην πραγματικότητα αιτιάσεις:

Μπροστά στην κατάσταση αυτή ο κάθε λογικός άνθρωπος διερωτάται: Γιατί δεν πήραμε νωρίτερα όλα αυτά τα δύσκολα μέτρα, που σήμερα χαρακτηρίζονται ως αναγκαία; Όλες αυτές τις παθογένειες της κοινωνίας και της οικονομίας που σήμερα επιχειρούμε με βίαιο τρόπο να αλλάξουμε, γιατί δεν τις αλλάξαμε στην ώρα τους; Γιατί έπρεπε να φθάσουμε ως εδώ; Τα πρόσωπα στην πολιτική σκηνή του τόπου μας είναι, εδώ και δεκαετίες, τα ίδια. Πώς τότε υπολόγιζαν το πολιτικό κόστος, γνωρίζοντας ότι οδηγούν τη χώρα στην καταστροφή και σήμερα αισθάνονται ασφαλείς, γιατί ενεργούν ως εντολοδόχοι; (Ιερά Σύνοδος 2010β: 1-2).

Τα ψευδή στοιχεία σχετικά με την ελληνική οικονομία που διοχέτευαν στη δημοσιότητα οι Έλληνες πολιτικοί, ανέδειξαν σαφώς τις γενικευμένες σχέσεις διαφθοράς οι οποίες επικράτησαν στην ελληνική κοινωνία, μιας διαφθοράς η οποία διαχέεται στους θεσμούς, στους πολίτες, καθώς και στην διαπλοκή οικονομικών και πολιτικών παραγόντων (Παύλος Μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης 2010: 739).

Η Ιερά Σύνοδος, επισημαίνοντας τις ραγδαίες μεταβολές στην ελληνική πολιτική σκηνή τις οποίες επέβαλλε η κρίση μέσα από την αλλαγή των κομματικών συσχετισμών, τονίζει, ταυτόχρονα, την προσοχή που χρειάζεται να επιδείξει η

ελληνική κοινωνία στην διαφύλαξη του πολιτεύματος, ώστε να μην μεταβληθεί η κρίση της οικονομίας σε κρίση δημοκρατίας (Χρυσόστομος Μητροπολίτης Πατρών 2012: 560).

2.β Οι Έλληνες Πολίτες

Αν η Ιερά Σύνοδος επιμερίζει στους έλληνες πολιτικούς το μέγιστο, ενδεχομένως, μερίδιο ευθύνης για την κρίση, οι έλληνες πολίτες αναγνωρίζονται ότι έχουν, επίσης, το δικό τους μερίδιο. Αναδεικνύονται οι ευθύνες ενός λαού που πολιτεύθηκε ανεύθυνα, ο οποίος γνώριζε και άκουγε ότι οι παροχές που πρόσφερε η ηγεσία προέρχονταν από δάνεια, χωρίς, ωστόσο, να εργαστεί για την παραγωγή αγαθών, αλλά, αντίθετα,

επιδόθηκε στην κομπίνα και στην εξαπάτηση, που δεν προβληματίστηκε για την αλήθεια των πραγμάτων, που στερημένος από ουσιαστική παιδεία δεν στάθηκε με κριτικό πνεύμα απέναντι στην εξουσία (Παύλος Μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης 2010: 740).

Οι σχέσεις αμοιβαίας οικονομικής υποδούλωσης πολιτικών και πολιτών, τους καθιστούν συνυπεύθυνους για την οικονομική κρίση.

2.γ Ο Εκκλησιαστικός Οργανισμός

Η Ιερά Σύνοδος, μέσα στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων τις οποίες προσδιορίζει ως υπαίτιες για την οικονομική κρίση, ανιχνεύει και την ίδια την εκκλησιαστική διοίκηση, η οποία μετεβλήθη σε μέρος του πολιτικού συστήματος, γι' αυτό και δεν αντέδρασε κριτικά ενώπιον της πολιτικής εξουσίας, αντίθετα, όπως υποστηρίζει ο μητροπολίτης Παύλος,

διεκδικούμε την εξουσία, προσπαθούμε να πείσουμε την εξουσία ότι μας χρειάζεται και δίνουμε όπλα στα χέρια τους. Επιτρέψαμε τα πραγματικά ή κατασκευασμένα σκάνδαλα να γίνουν εργαλείο στα χέρια των εμπόρων της κατεδάφισης και δεν αντιδράσαμε άμεσα και δραστικά προς όλες τις κατευθύνσεις. Δείξαμε περιέργη ανοχή σε ηθικά σκάνδαλα. Δείξαμε ανοχή σε σημείο που άγγιξε την ενοχή (Παύλος Μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης 2010: 742-743).

3. Οι «Σκοτεινές Δυνάμεις» πίσω από την Κρίση

Ως ξεχωριστή αιτία της κρίσης εστιάζεται από την Ιερά Σύνοδο ένας άλλος, ιδιαίτερος παράγοντας: οι «σκοτεινές δυνάμεις» της Ιστορίας. Καταγγέλλεται, λοιπόν, έχοντας και την σύμφωνη γνώμη από «πολλούς οικονομολόγους», ότι η κρίση που μαστίζει την ελληνική κοινωνία «είναι κατασκευασμένη», καθώς «είναι μια κρίση-εργαλείο που αποβλέπει στον παγκόσμιο έλεγχο από δυνάμεις που δεν είναι φιλόανθρωπες» (Ιερά Σύνοδος 2010β: 4). Στην πραγματικότητα αυτή η οικονομική κρίση, αλλά και τα μνημόνια τα οποία επεβλήθησαν στη χώρα, με την συνεργασία ελλήνων και ξένων, έχουν «σκοτεινό παρελθόν» και κυοφορήθηκαν «προς 'εξυπηρέτηση' της παγκοσμιοποίησης» (Χρυσόστομος Μητροπολίτης Πατρών 2012: 552). Η Ιερά Σύνοδος είναι πεπεισμένη ότι η εφαρμογή αυτής της οικονομικής πολιτικής εκτάκτου ανάγκης αποτελεί

ένα οργανωμένο σχέδιο με την συμμετοχή πολιτικών δυνάμεων του τόπου μας», ούτως ώστε να οδηγήσει «στη σημερινή αιχμαλωσία της πατρίδος μας σε αλλότριες δυνάμεις», προκειμένου, μέσα από την επιβολή ξένων τρόπων διακυβέρνησης, «να αλλοιώσουν την πολιτισμική ταυτότητα του τόπου μας (Παύλος Μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης 2010: 739).

Παρατηρούμε, λοιπόν, την εφαρμογή του σχήματος της επίθεσης «σκοτεινών» δυνάμεων, οι οποίες ακριβώς επειδή είναι σκοτεινές δεν αναφέρονται με το όνομά τους έστω κι αν όλοι τις υπονοούν, που επιβουλεύονται την πολιτισμική ταυτότητα της ελληνικής κοινωνίας. Και επειδή για τον εκκλησιαστικό χώρο είναι η εκκλησία αυτή που ορίζει την πολιτισμική ταυτότητα της κοινωνίας, στην πραγματικότητα, τούτος ο πόλεμος στρέφεται ενάντια στην ορθόδοξη εκκλησία. Αν και δεν αναφέρονται ρητά, μπορούμε να εικάσουμε ποιες παγκοσμιοποιημένες «δυνάμεις» κρύβονται πίσω από την κρίση. Είναι οι συνήθεις ύποπτοι: εβραίοι σιωνιστές, οι οποίοι συνιστούν μυστικές αδελφότητες όπως οι μασόνοι (Makrides 1991: 56-57), σφετεριστές αλλόδοξοι όπως η καθολική εκκλησία και προσωπικά ο Πάπας, παγκόσμιοι οργανισμοί όπως η «Λέσχη Μπίλντεμπεργκ» ή η «Τριμερής Επιτροπή».

Γ. Σχέσεις Οικονομικής Καταπίεσης και Κρίση

1. Οι Πληττόμενες Κοινωνικές Ομάδες

Την οικονομική καταπίεση της κρίσης υφίστανται κατ' αρχήν οι πιο αδύναμες κοινωνικές ομάδες. Η Ιερά Σύνοδος προσδιορίζει τους χαμηλομισθούς, τους χαμηλοσυνταξιούχους, τους ανέργους και απολυθέντες από τις δουλειές τους (Ιερά Σύνοδος 2011β: 588-589) κι ακόμα αυτούς που υπέστησαν μεγάλες μειώσεις στις αποδοχές τους, μισθούς ή συντάξεις, αλλά και όσους από τους υπαλλήλους τέθηκαν σε διαθεσιμότητα (Ιερά Σύνοδος 2014: 158). Επειδή, όμως, οι εν λόγω ομάδες αποτελούν στην πραγματικότητα το ποίμνιό της, η Ιερά Σύνοδος τις προσωποποιεί, πλάθοντας από αυτές τα πρόσωπα της «διπλανής πόρτας», προκειμένου να διευκολύνει τις σχέσεις ταύτισης των πιστών της με αυτούς. Όσοι, λοιπόν, πλήττονται είναι: η χήρα γυναίκα, η οποία

ξενοδουλεύει για να μεγαλώσει τα παιδιά της», ο άνεργος πατέρας, που «πονάει επειδή δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες της οικογένειάς του», είναι ο ασθενής ο οποίος «δεν έχει ιατροφαρμακευτική περίθαλψη», ο μαθητής που «δεν μπορεί να ικανοποιήσει τον πόθο του να σπουδάσει», είναι ο άνεργος πτυχιούχος ο οποίος αδυνατεί «να αποκατασταθεί επαγγελματικά», ο συνταξιούχος που «στερείται τα αναγκαία για να αισθανθεί την θαλπωρή στην Τρίτη ηλικία που βρίσκεται (Ιερά Σύνοδος 2010α: 151).

2. Τα Μνημόνια

Η εφαρμογή των μνημονίων στην ελληνική κοινωνία αναδεικνύεται από την Ιερά Σύνοδο ως ριζικά καταστροφική. Αποφαινεται ότι τα μνημόνια και οι κοινωνικές ανατροπές που επιβάλλουν δημιουργούν τέτοιες σχέσεις εξάρτησης της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής κυβέρνησης από τους δανειστές, ώστε η Ελλάδα καθίσταται μια «χώρα υπό κατοχή», έχοντας απολέσει την οικονομική και πολιτική της ανεξαρτησία, καθώς εκτελεί «εντολές των κυριάρχων-δανειστών μας» (Παύλος

Μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης 2010: 738). Αυτήν την αντίληψη επικουρεί το άρθρο 14 της Δανειακής Σύμβασης, το οποίο προβλέπει πρόνοιες «Περί Εφαρμοστέου Δικαίου και Δικαιοδοσιών», σύμφωνα με τις οποίες περιστέλλονται σοβαρά κρίσιμες πτυχές της εθνικής μας ανεξαρτησίας (Χρυσόστομος Μητροπολίτης Πατρών 2012: 560, 570 υποσημ. 5).

Πρακτικό αποτέλεσμα των μνημονίων είναι η πτωχοποίηση της ελληνικής κοινωνίας, η ολοένα και μεγαλύτερη ταξική διαφοροποίηση μεταξύ πλουσίων και πτωχών, γεγονός που οξύνει σε σημαντικό βαθμό το κοινωνικό αισθητήριο της Ιεράς Συνόδου, μιας και η υπ' αριθμόν ένα μέριμνα του ίδιου του Ιησού ήταν η φροντίδα των πτωχών, αλλά και ο κολασμός των δια κλοπής πλουτούντων (Ιερά Σύνοδος 2014: 158). Η Ιερά Σύνοδος διαμαρτύρεται έντονα εναντίον της εφαρμογής των μνημονιακών πολιτικών, με τόνο και τρόπο μάλλον πρωτόγνωρο, καθώς προβάλλει ως διέξοδο στην κρίση την πάταξη της φοροδιαφυγής και τον έλεγχο του οικονομικού κεφαλαίου:

Φθάνουν πια οι επιβαρύνσεις στους αδελφούς μας που έχουν χαμηλό εισόδημα και χαμηλή σύνταξη.

Φθάνουν πια οι φόροι και οι περικοπές των χαμηλών συντάξεων.

Φθάνουν πια οι στρατιές των ανέργων.

Αναζητήστε τους φοροφυγάδες και ελέγξτε το κεφάλαιο (Ιερά Σύνοδος 2011β: 589).

3. Η Έκτακτη Εισφορά Ακινήτων (Το «Χαράτσι της ΔΕΗ»)

Ιδιαίτερη είναι η μνεία της Ιεράς Συνόδου στο φόρο με την επωνομασία Έκτακτη Εισφορά Ακινήτων ή «Χαράτσι της ΔΕΗ», όπως επικράτησε στην καθομιλουμένη. Πολλοί αρχιερείς εναντιώθηκαν στην επιβολή του συγκεκριμένου φόρου αποστέλλοντας γράμματα διαμαρτυρίας προς τον τότε υπουργό Οικονομικών, ενέργεια την οποία η Ιερά Σύνοδος επικροτεί ως πράξη εμπύχωσης των δοκιμαζομένων πολιτών (Χρυσόστομος Μητροπολίτης Πατρών 2012: 558). Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο η ενέργεια του μητροπολίτη Νικολάου, ο οποίος δηλώνει με εγκύκλιό του, ότι θα παρασταθεί έμπρακτα σε όσους αδυνατούν να καταβάλουν το συγκεκριμένο φόρο:

Θα ήθελα λοιπόν να πω σε όσους δεν μπορούν να πληρώσουν την λεγόμενη “έκτακτη εισφορά ακινήτων” να μη φτάσουν σε απόγωση. [...] Αν σε έναν κόψουν το ρεύμα, εμείς θα το κόψουμε σε όλους τους ναούς. Θα κάνουμε γάμους με κεριά στα χέρια και λειτουργίες με δάκρυα στα μάτια. Με κανέναν τρόπο δεν θα δεχθούμε, τη στιγμή που νοικοκυριά είναι βυθισμένα στο σκοτάδι, οι ναοί να λειτουργούν με αναμμένους τους πολυελαίους (Νικόλαος Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής 2011).

4. Οι Αυτοκτονίες

Αν και η Ιερά Σύνοδος, λόγω της θρησκευτικής της ταυτότητας, αποδοκιμάζει κάθε ενέργεια αυτοκτονίας, θεωρώντας την ως περιφρόνηση από μέρους του ανθρώπου του δώρου της ζωής το οποίο παραχωρήθηκε από τον Θεό, ωστόσο, δεν μπορεί να προσπεράσει το πρόβλημα των αυτοκτονιών ελλήνων πολιτών λόγω της κρίσης. Υπογραμμίζει ότι η αυτοκτονία είναι το έσχατο, απονενοημένο διάβημα, στο οποίο προβαίνει κάποιος εξαιτίας της επιδείνωσης της κρίσης, των διογκουμένων

προβλημάτων και της απόγνωσης (Ιερά Σύνοδος 2012β: 250). Ιδιαίτερα, όταν τέτοιες πράξεις απελπισίας έχουν αυξηθεί κατά 22% τη διετία 2009-2011 (Χρυσόστομος Μητροπολίτης Πατρών 2012: 553). Ο «ανέλπιστος αριθμός των αυτοκτονιών Ελλήνων πολιτών», είναι για την Ιερά Σύνοδο, εκτός από βάρος στη συνείδηση όλων μας, μια «αποτρόπαια συνέπεια των σφαλμάτων των διαχειριστών του δημοσίου χρήματος» (Ιερά Σύνοδος 2014: 158), αναδεικνύοντας για μια ακόμα φορά τις ευθύνες του ελληνικού πολιτικού συστήματος.

Δ. Σχέσεις Οικονομικής Υπέρβασης της Κρίσης

1. Εκκλησιαστικές Παρεμβάσεις σε Σχέσεις Εργασίας και Σχέσεις Ιδιοκτησίας

Η Ιερά Σύνοδος, προκειμένου να αναχαιτιστεί όσο το δυνατόν περισσότερο το κύμα της κρίσης, αναλαμβάνει πρωτοβουλίες, κατ' αρχήν μέσα από το πρόσωπο του προέδρου της Αρχιεπισκόπου Ιερωνύμου. Με ανοιχτή επιστολή του προς τον επιχειρηματικό κόσμο της χώρας τονίζει την ανάγκη αποκατάστασης των σχέσεων εργασίας, ιδιαίτερα στο θέμα της διατήρησης των επιχειρήσεών τους στην Ελλάδα και των νέων επενδύσεων τις οποίες μπορούν να προωθήσουν, προχωρώντας την ίδια στιγμή σε έναν επαναπατρισμό κεφαλαίων (Ιερώνυμος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών 2011: 569).

Επιπροσθέτως, ο Αρχιεπίσκοπος και Πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου, γνωστοποιεί ότι τον Οκτώβριο του 2010, η Εκκλησία της Ελλάδος, προκειμένου να συμβάλει στη σταθεροποίηση των σχέσεων ιδιοκτησίας, συμμετείχε στην αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος με το ποσόν των 27 εκατομμυρίων ευρώ, ποσόν που προήλθε από δανεισμό (Ιερώνυμος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών 2012: 459). Ήταν μια ενέργεια η οποία, όπως υποστηρίζει ο Αρχιεπίσκοπος, δεν αποφέρει κάποιο μέρισμα, διότι οι μετοχές έχουν μηδαμινή αξία μεταπώλησης, ωστόσο, υλοποιήθηκε προκειμένου να στηριχθεί η χώρα και οι οικονομικοί θεσμοί της.

2. Εκπλήρωση των Φορολογικών Υποχρεώσεων της Εκκλησίας

Στην ίδια προοπτική, η Ιερά Σύνοδος δημοσιοποιεί τους φόρους τους οποίους πληρώνει και την συνολική αξία τους, προκειμένου να υπογραμμίσει το γεγονός ότι ως θεσμός η Εκκλησία, παρότι την κατηγορούν πολλοί για προνομιακή φορολογική μεταχείριση από μέρους του ελληνικού κράτους, αυτή διεκπεραιώνει στο ακέραιο τις φοροδοτικές υποχρεώσεις της. Άρα, δεν είναι μέρος του προβλήματος, καθώς δεν ανακυκλώνει πρακτικές φοροδιαφυγής. Συνολικά, ο όλος εκκλησιαστικός οργανισμός, δηλαδή η Κεντρική Υπηρεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος, οι Ιερές Μητροπόλεις, οι ενορίες, οι ιερές μονές καθώς και τα εκκλησιαστικά ιδρύματα, κατέβαλαν κατά το έτος 2011 φόρους ύψους 12.584.139,92 ευρώ (Ιερά Σύνοδος 2012α: 187).

3. Φιλανθρωπικές Δράσεις της Εκκλησίας

Τέλος, οι φιλανθρωπικές δράσεις της εκκλησίας δεν θα μπορούσαν να παραλειφθούν από την κριτική της Ιεράς Συνόδου. Πρόκειται για ένα προνομιακό πεδίο του εκκλησιαστικού οργανισμού, καθώς έχει αναπτύξει για αρκετά χρόνια ένα εκτεταμένο δίκτυο κοινωνικής προσφοράς, την ύπαρξη του οποίου αναδεικνύει, ιδίως

τώρα, κατά την σοβούσα κρίση. Όπως αναφέρει ενδεικτικά, για την υποστήριξη όλων των φιλανθρωπικών δράσεων, η Εκκλησία της Ελλάδος δαπανά ετησίως περί τα 100.000.000 ευρώ (Ιερά Σύνοδος 2011α: 3-4).

Ε. Συμπεράσματα

Αν συμπυκνώναμε συμπερασματικά τα βασικά σημεία αυτής της ανάλυσης, θα καταλήγαμε στις παρακάτω θέσεις:

1. Σύμφωνα με την οικονομική ιδεολογία της Ιεράς Συνόδου, η κρίση, αναδύεται ως πολυπαραγοντική. Την κυρίαρχη ευθύνη φέρουν σαφώς οι έλληνες πολιτικοί, οι οποίοι, με την συναίνεση των ελλήνων πολιτών, καλλιέργησαν πολιτικές και οικονομικές σχέσεις γενικευμένης διαφθοράς. Βεβαίως, η κρίση παρουσιάζεται επιπλέον και ως μια ευκαιρία για την Ιερά Σύνοδο, προκειμένου να προβεί σε μια ιδιαίτερη αυτοκριτική ανάλυση των δικών της κοινωνικών σχέσεων. Η ένταση της κρίσης είναι τέτοιου είδους, ώστε δεν προσπαθεί να αποκρύψει τις ευθύνες του εκκλησιαστικού οργανισμού σε τούτες τις σχέσεις διαφθοράς, σχέσεις οι οποίες αναπτύχθηκαν μέσω της ταυτίσεώς της με τον πολιτικό χώρο.

2. Τα δραματικότερα, ενδεχομένως, επακόλουθα της κρίσης για την Ιερά Σύνοδο, επεκτείνονται σε δύο κατευθύνσεις, τα μνημόνια και τις αυτοκτονίες. Οι μνημονιακές πολιτικές δεν συνεπάγονται μόνον την απώλεια εθνικής κυριαρχίας προς τους δανειστές, αλλά επιπλέον, και αυτή η διάσταση ίσως είναι η κρισιμότερη, πιθανότατα υποκρύπτουν σχέδια των «σκοτεινών δυνάμεων» της παγκόσμιας ιστορίας. Σχέδια που αποσκοπούν να αλλοιώσουν το ορθόδοξο φρόνημα και την ορθόδοξη πολιτισμική ταυτότητα της ελληνικής κοινωνίας, άρα, σε τελική ανάλυση, να πολεμήσουν την ίδια την ορθόδοξη εκκλησία, εφ' όσον η τελευταία εμφανίζεται ως η βασική εγγυήτρια του συγκεκριμένου φρονήματος και των πολιτισμικών συνεπαγωγών του. Στην πραγματικότητα, η κρίση είναι μια ευκαιρία για την Ιερά Σύνοδο να ενεργοποιήσει, όπως κάνει πάντα σε περιόδους κοινωνικής αναταραχής, την αποκαλυπτική της παράδοση. Είναι ένας τρόπος να μεγιστοποιήσει το συμβολικό της κεφάλαιο, «μεταφυσικοποιώντας», τρόπον τινά, την ίδια την κρίση. Σε ένα άλλο επίπεδο και με δεδομένη την αξία που αποδίδει η ορθόδοξη εκκλησία στην ανθρώπινη ζωή, ως δώρο του Θεού το οποίο ο ίδιος το παρέχει και το αφαιρεί, οι αυτοκτονίες αναδύονται ως μια εξόχως σκληρή μορφή ματαίωσης και κοινωνικής βίας.

3. Στο επίπεδο της πράξης, η Ιερά Σύνοδος θεωρεί την κρίση ως μια ευκαιρία να αναδείξει στην ελληνική κοινωνία τις φιλανθρωπικές δράσεις τις οποίες είχε αναπτύξει ανέκαθεν. Για να μπορέσει να απαντήσει ταυτόχρονα στις παλιές αιτιάσεις περί κτήσεως τεράστιας περιουσίας, υπογραμμίζει το γεγονός πως η ορθόδοξη εκκλησία, παρά τις εναντίον της κατηγορίες που αφορούν σε ευμενή φορολογική μεταχείριση, φοροαπαλλαγές, ατέλειες και διευκολύνσεις (Κοζάς 2014: 67), αυτή μένει συνεπής στις φορολογικές της υποχρεώσεις. Συνεπής σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε, ακόμα κι αν η ίδια φέρει μερίδιο ευθύνης για την κρίση, η εκκλησία αποτελεί μάλλον υποδειγματικό μέρος της λύσης και όχι του προβλήματος. Αποκρύπτει, εντούτοις, το γεγονός, ότι ως νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου και τμήμα του κρατικού μηχανισμού, η βασική πηγή των εσόδων της προέρχεται είτε από τον κρατικό προϋπολογισμό είτε από την οικονομική στήριξη των πιστών της.

Βιβλιογραφία

- Makrides Vasilios N. (1991), «Aspects of Greek Orthodox Fundamentalism», *Orthodoxes Forum* 5, pp. 49-72.
- Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος (2010α), Εγκύκλιος υπ. αριθ. 2894: «Θεολογική Θεώρηση της Οικονομικής Κρίσεως», *Εκκλησία* 87, σελ. 150-152.
- Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος (2010β), «Η Εκκλησία απέναντι στη Σύγχρονη Κρίση», *Προς το Λαό* αρ. 44 (Νοέμβριος), σελ. 1-4.
- Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος (2011α), «Η Φιλανθρωπική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Προς το Λαό* αρ. 45 (Φεβρουάριος), σελ. 1-4.
- Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος (2011β), «Ανακοινωθέν της Ιεραρχίας για την Οικονομική Κρίση (7.10.2011)», *Εκκλησία* 88, σελ. 588-589.
- Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος (2012α), «Ενημέρωση για τη Φορολόγηση της Εκκλησίας», *Εκκλησία* 89, σελ. 186-187.
- Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος (2012β), «Ανακοινωθέν της 3.4.2012 (Η Αυτοκτονία του Ηλικιωμένου Συνταξιούχου στην Πλατεία Συντάγματος)», *Εκκλησία* 89, σ. 250.
- Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος (2014), «Ανακοινωθέν της Ιεραρχίας περί της Οικονομικής Κρίσεως (3.2.2014)», *Εκκλησία* 91, σελ. 157-158
- Ιερώνυμος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος (2011), «Ανοιχτή Επιστολή στον Επιχειρηματικό Κόσμο της Χώρας», *Εκκλησία* 88, σελ. 568-569.
- Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος (2012), «Επιστολή στην Πολιτική Ηγεσία της Ελλάδος και των Χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *Εκκλησία* 89, σελ. 458-461.
- Ιωήλ, Μητροπολίτης Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, (2012), «Η Εκκλησία μπροστά στην Κρίση του Τόπου μας (Εισήγηση στην Ιεραρχία Μαρτίου)», *Εκκλησία* 89, σελ. 147-157.
- Κοζάς, Νεόφυτος Γ. (2014), *Διοίκηση και Διαχείριση της Περιουσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Θεσσαλονίκη, Νομική Σχολή-Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Νικόλαος, Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής (Οκτώβριος 2011), Εγκύκλιος 63 «Για την Οικονομική Κρίση», <http://www.imml.gr/images/documents/egkyklioi/2011/63a5.pdf> [ανάκτηση 12.8.2015]
- Παπαγεωργίου, Νίκη (2008), «Ιστορία, Ιστορική Συνείδηση και Εθνική Μνήμη: Μια 'Εκκλησιαστική' Ανάγνωση», *Σύναξη* 107, σελ. 50-56.
- Παύλος, Μητροπολίτης Σισανίου και Σιατίστης (2010), «Τα Αίτια της Σύγχρονης Ποικιλόμορφης Κρίσης (Εισήγηση στην Ιεραρχία Οκτωβρίου)», *Εκκλησία* 87, σελ. 738-746.
- Τρωιάνος, Σπύρος Ν. και Πουλής, Γεώργιος Ν. (2003²), *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αθήνα / Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Πατρών (2012), «Η Ποιμαντική της Εκκλησίας στην Εποχή των Μνημονίων (Εισήγηση στην Ιεραρχία Οκτωβρίου)», *Εκκλησία* 89, σελ. 551-570.

Η Κοινωνική Οικονομία ως εναλλακτική πρόταση και συμπληρωματικός τρόπος ρύθμισης για τη διευθέτηση προσφυγικών ροών και κρίσεων. Η εμπειρία του παρελθόντος, υπό το πρίσμα του παρόντος, εν όψει του μέλλοντος

Παναγιώτα Βάθη* & Δημήτρης Καπογιάννης**

Περίληψη

Η προσφυγική κρίση που εξελίσσεται σε συνθήκες καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης και οικονομικής ύφεσης θέτει με νέους όρους προβλήματα συναρτημένα με αυτήν. Για την αντιμετώπισή τους κρίνεται αναγκαίος ο συνδυασμός δοκιμασμένων στο παρελθόν μεθόδων, αλλά και θεσμικών καινοτομιών.

Η παρούσα εργασία διερευνά δυνατότητες άντλησης γνώσης και εμπειριών μέσω οργανωσιακής μάθησης, που απορρέει από τη θεωρία και τις πρακτικές της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (Κ.ΑΛΛ.ΟΙ.). Γίνεται παραδεκτό δηλαδή ότι χρειάζεται διαφορετική θεώρηση των προβλημάτων, η οποία να συμπεριλαμβάνει την οργανωσιακή αναβάθμιση του «κοινωνικού» για τη διευθέτηση γενικευμένων «απορρυθμίσεων».

Υποστηρίζουμε εδώ, τέλος, πως ο συμπληρωματικός και εξισορροπητικός τρόπος ρύθμισης που πηγάζει από την Κ.ΑΛΛ.ΟΙ. έχει εναλλακτικό χαρακτήρα έναντι δοκιμασμένων στο παρελθόν, και με γνωστά αποτελέσματα, στρατηγικών που προσδιορίζονται αναφορικά με τους δεσπόζοντες τρόπους ρύθμισης («τραπεζοκεντρικό» και «κρατοκεντρικό»).

Λέξεις-κλειδιά: κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία, προσφυγική κρίση, οργανωσιακή μάθηση, θεσμική καινοτομία

Εισαγωγή

Οι προσφυγικές, όπως άλλωστε και οι μεταναστευτικές ροές, ως μέρος των ραγδαία αυξανόμενων διασυνοριακών μετακινήσεων πληθυσμιακών ομάδων, θα εξακολουθήσουν για πολλά χρόνια ακόμα να βρίσκονται στο επίκεντρο του προβληματισμού των κοινωνικών επιστημόνων. Ήδη σημειώνονται μετακινήσεις

---

* Διδάκτορας ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών- Επιστημονικός Συνεργάτης ΤΕΙ Δ. Ελλάδας.
Ταχυδρομική διεύθυνση: Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, ΤΕΙ Δ.Ελλάδας, Νέα Κτίρια, 30200, Μεσολόγγι.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: pvathi8@gmail.com

** Επίκουρος Καθηγητής ΤΕΙ Δ. Ελλάδας, Επίκουρος Καθηγητής ΤΕΙ Δ. Ελλάδας.
Ταχυδρομική διεύθυνση: Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, ΤΕΙ Δ.Ελλάδας, Νέα Κτίρια, 30200, Μεσολόγγι.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: ekap46@otenet.gr

πληθυσμών που θεωρούνται οι πιο εκτεταμένες από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά.

Το φαινόμενο επιδέχεται πολυπρισματικής και διεπιστημονικής διερεύνησης, αφού άπτεται κρίσιμων οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών, δημογραφικών αλλά και πολιτιστικών διαστάσεων. Ως εκ της φύσεώς του αλλά και των συνθηκών μέσα στις οποίες εξελίσσεται (υπό καθεστώς διευρυνόμενων οικονομικών χώρων και αλληλεξάρτησης κοινωνικών σχηματισμών), ακόμα και αν μια ή περισσότερες από τις αιτίες που προκαλούν παρόμοια φαινόμενα εκλείψουν, δεν φαίνεται πιθανό κάτι τέτοιο να συμβεί σε όλες ταυτοχρόνως τις εμπλεκόμενες χώρες. Όμως ακόμα και στην περίπτωση που μία μόνο από τις κρίσιμες παραμέτρους παραμένει ανεξέλεγκτη μπορεί, υπό ορισμένες συνθήκες, να τροφοδοτεί την διαιώνιση και εξάπλωση προσφυγικών και μεταναστευτικών κινήσεων. Ενδεικτικά, και για να αναφερθούμε σε ένα μόνο από τα εγγύτερα στη χώρα μας παραδείγματα, και ειδικότερα σε έναν από τους τρεις κύριους άξονες της δημογραφικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης (οι άλλοι δύο σχετίζονται με την ποιότητα και την ποσότητα των πληθυσμών) που είναι αυτός της κατανομής και της ρύθμισης μεταναστευτικών κινήσεων (Ν. Λοΐζος 1991: 737), αναφέρουμε μια μακροχρόνια τάση. Η τάση αυτή συνδέεται με την κρίσιμη για τους ιστορικούς δημογράφους διαπίστωση πως για δύο όμορες περιοχές του πλανήτη όπως είναι η μεσογειακή Αφρική και η νότια Ευρώπη υπήρξε η εκτίμηση μακράς διάρκειας (1950 – 2025) αύξησης πληθυσμού 500% στην αφρικανική έναντι 20% μόνο στην ευρωπαϊκή πλευρά. Δηλαδή και μόνο αυτή η τάση, με όποιες επανεκτιμήσεις ως προς την ένταση, αν επιβεβαιωθεί, ακόμη και ερήμην άλλων συνιστωσών του προβλήματος, θα ασκούνται έντονες πιέσεις στη μεσογειακή, τουλάχιστον Ευρώπη (Κονιόρδος 1991: 459).

Για να επανέλθουμε λοιπόν, και ανεξάρτητα από τις αναμενόμενες εξάρσεις ή υφέσεις που θα εμφανίζονται στην εξέλιξη του φαινομένου, χρειάζεται σε κάθε περίπτωση να υπάρχουν μακροπρόθεσμοι σχεδιασμοί και ρυθμιστικοί μηχανισμοί για τη διαχείριση των άμεσων και έμμεσων επιπτώσεων που η εξέλιξη αυτή θα συνεπιφέρει.

Το εγχείρημα διευθέτησης των υπό συζήτηση ροών εξακολουθεί να είναι πολυσύνθετο ενώ και η ίδια η αποδοτικότητα των ρυθμιστικών μηχανισμών τελεί συνήθως υπό περιορισμούς, έτσι ώστε ρεαλιστικές απαιτήσεις από τη λειτουργία τους να είναι αφενός η πρόληψη και άμβλυση δυσμενών επιπτώσεων και αφετέρου η αξιοποίηση δυνατοτήτων που διανοίγονται για τις κοινωνίες υποδοχής αλλά και για τις κοινωνίες από τις οποίες εκπορεύονται τα προσφυγικά και μεταναστευτικά ρεύματα.

Ειδικότερα για τα πρώτα, πρέπει να διευκρινιστεί πως περιλαμβάνουν φυσικά πρόσωπα που ξεριζώθηκαν από τις χώρες προέλευσης εξαιτίας πολιτικού ή οικονομικού καταναγκασμού ή και περιβαλλοντικών καταστροφών. Είναι, κατά τα παραπάνω, προφανές ότι η έννοια «πρόσφυγες» υπό το πρίσμα μιας κοινωνιολογικής θεώρησης, όπως η παρούσα, είναι πιο διευρυμένη από την αντίστοιχη νομική έννοια, αφού δεν περιορίζεται μόνο σε αυτούς που χαρακτηρίζονται ως τέτοιοι με βάση το διεθνές ή το εσωτερικό δίκαιο, αλλά αναφέρεται σε πρόσθετες πληθυσμιακές κατηγορίες.

1. Η ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΩΣ ΚΡΙΣΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ

1.1. Η τοποθέτηση του «προσφυγικού» σε νέες βάσεις

Αναφερθήκαμε ήδη στην ποικιλία αιτιολογήσεων, ιδίως όταν η μελέτη εκτείνεται στη μέση και μακρά διάρκεια, όσον αφορά τη διαμόρφωση συνθηκών κρίσης.

Παρ' ότι γνωρίζουμε τις δυσκολίες του εγχειρήματος να αναδειχθούν οι αιτιολογικές ισορροπίες ανάμεσα σε πολλαπλά αίτια, δυσχέρειες που επιτείνονται και από την προσωρινότητα αυτών των ισορροπιών (Δερτιλής 1978: 13), θα επιχειρήσουμε μια θεώρηση της προσφυγικής κρίσης ως κρίσης οργάνωσης του «κοινωνικού». Τούτο όχι γιατί παραβλέπουμε την επιστημονική εγκυρότητα άλλων διαφορετικού τύπου προσεγγίσεων του θέματος, αλλά επειδή η προτεινόμενη εδώ θεώρηση έχει μεγαλύτερη συμβατότητα προς τις ανάγκες μιας μελέτης που έχει ως στόχο να διερευνήσει τη συμβολή της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας στη διευθέτηση προσφυγικών, με την ευρύτερη έννοια του όρου, ροών που εκβάλλουν ή διέρχονται από τη χώρα μας ιδίως μετά τη διαμόρφωση συνθηκών κρίσης. Πιο συγκεκριμένα υποστηρίζουμε πως οι συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί προσομοιάζουν με εκείνες των συστημάτων μακράν της ισορροπίας και η διευθέτησή τους απαιτεί όχι απλά επανορθωτικές κινήσεις, αλλά μια νέου τύπου οργάνωση συνολικά του «κοινωνικού».

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο κρίνεται απαραίτητη η κινητοποίηση ρυθμιστικών μηχανισμών που δίνουν χώρο στην ενεργοποίηση και οργάνωσης της κοινωνίας των πολιτών και ειδικότερα φορέων, οι οποίοι έχουν ως πεδίο αναφοράς την ευρύτερη κίνηση που αναγνωρίζεται ως κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία. Πιο συγκεκριμένα θεωρούμε πως η διασαλευμένη ισορροπία, η οποία οφείλεται και στην κρατοστρέφεια ενός τρόπου οργάνωσης του «κοινωνικού» που αρθρώθηκε γύρω από το «κράτος πρόνοιας» (Μ.Χ. Χλέτσος 1991: 86-87), ιδίως μετά την αστάθεια που προκαλούν οι συνθήκες οικονομικής και δημοσιονομικής κρίσης, δεν μπορεί πλέον να αποκατασταθεί χωρίς την καθοριστική συμβολή ενός νέου τρόπου ρύθμισης/οργάνωσης του «κοινωνικού».

Στο νέο αυτό τρόπο ρύθμισης, που θα χαρακτηρίζεται από περισσότερο «κοινωνιοτροπισμό» και λιγότερο κρατοκεντρισμό, η διευθέτηση των προσφυγικών ροών θα γίνεται με νέους όρους. Τούτο στο βαθμό που το νέο ρυθμιστικό πλαίσιο θα το διατρέχει ένας «θετικός κοινωνιοτροπισμός», ο οποίος θα επιφυλάσσει ένα αναβαθμισμένο και πιο ενεργητικό ρόλο γενικότερα για οργάνωσης της κοινωνίας των πολιτών. Ένα ρόλο που συνδέεται και με τη δυνατότητα που εμπερικλείουν οι οργάνώσεις Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ να κινητοποιούν «...πόρους που δεν μπορούν άλλοι τομείς, όπως ο εθελοντισμός, η αλληλεγγύη, η τοπική κοινωνία και τα τοπικά δίκτυα» (Γεωργιάς 2013:209)

Πάντως, με άξονα τέτοιου τύπου προσεγγίσεις έχει υποστηριχθεί (Χλέτσος 1991: 89-92) αφενός πως αυτό που χαρακτηρίστηκε ως «κράτος πρόνοιας» δεν αποτελεί παρά μια από τις περισσότερες μορφές οργάνωσης του «κοινωνικού» και αφετέρου αυτό που εμφανίζεται ως κρίση του «κράτους πρόνοιας» δεν είναι παρά μια ευρύτερη δομικού χαρακτήρα κρίση και ως τέτοια δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται στενά.

Παράλληλα, πρέπει να τονιστεί πόσο έχει αλλάξει και η θέση των ατόμων ως προς την κοινωνία. Πράγματι, είναι πολύ ενδεικτικό και τα τελευταία χρόνια βρισκόμαστε συχνότερα μπροστά σε ένα διευρυνόμενο ποσοστό ατόμων, τα οποία ζουν στο περιθώριο, ενώ από ετών διαδίδεται μια θεώρηση που εμφανίζει προβλήματα όπως η ανεργία, η ασθένεια, η έλλειψη στέγης, η οικονομική εξαθλίωση, να έχουν προκληθεί εν μέρει εξαιτίας της στάσης των ατόμων (Χλέτσος 1991: 92-93).

Συνακόλουθα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι όσο η κρίση οργάνωσης του «κοινωνικού» με ό,τι αυτή συνεπάγεται θα γίνεται βαθύτερη, τόσο ανισοροπίες που προκύπτουν από τη δυναμική μιας γενικευμένης κρίσης θα πολλαπλασιάζονται, ενισχύοντας την υπόθεση που θέλει όψεις της κρίσης να μετέχουν μιας ανατροφοδοτούμενης διαδικασίας.

Μπορούμε να υποδείξουμε δύο, τουλάχιστον, σημεία μη ισορροπίας που κρίνουμε ως σημαντικά και παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τον προβληματισμό που εδώ αναπτύσσουμε: πρόκειται για αυτά που συνδέονται με την αγορά εργασίας και τη σφαίρα της διανομής. Το πρώτο μάλιστα από αυτά φαίνεται τα χρόνια της γενικευμένης κρίσης να προσλαμβάνει εκρηκτικές διαστάσεις με αποτέλεσμα όλο και πιο συχνά πλέον να γίνεται λόγος για μια δυναμική της ανισοροπίας στην αγορά εργασίας που τείνει να προξενεί χασοτικού τύπου φαινόμενα και να οδηγεί, όπως προαναφέρθηκε, σε καταστάσεις που θυμίζουν συστήματα «μακράν της ισορροπίας».

1.2. Από την «απορρύθμιση» στη νέα οργάνωση του «κοινωνικού»

Οι ανισοροπίες που προαναφέρθηκαν συνδέονται, άμεσα ή έμμεσα, με τις πολιτικές της «απορρύθμισης» που κυριάρχησαν και ασκούν επίδραση και στις ροές προσφύγων και μεταναστών.

Η «απορρύθμιση» δεν σημαίνει τόσο απόσυρση του κράτους όσο τροποποίηση της παρέμβασής του. Κυρίως, σημαίνει την αποσύνδεση του κοινωνικού χαρακτήρα λειτουργιών του κράτους, αλλά ακόμα και κοινωνικών μηχανισμών, από τις ίδιες τις ανάγκες της κοινωνίας «... με τάσεις πλήρους αποδιοργάνωσης και ουσιαστικά κατάργησής τους» (Κοτζιάς 1991: 122-123).

Αποτελεί σήμερα γενικότερη διαπίστωση πως ισοροπίες που είχαν εγκαθιδρυθεί σε προηγούμενες περιόδους (π.χ. στη φάση της φορντικής ανάπτυξης) έχουν διασαλευτεί, ενώ βρίσκονται υπό διαπραγμάτευση και αναδιάταξη οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις.

Ειδικότερο ενδιαφέρον αναφορικά με το θέμα που συζητάμε έχουν ο τρόπος ρύθμισης της μη ισορροπίας στις αγορές εργασίας καθώς και ο τρόπος ρύθμισης της μη ισορροπίας στη σφαίρα της διανομής.

Ανακύπτει, λοιπόν, με δεδομένο ότι ο υφιστάμενος τρόπος ρύθμισης οδηγεί σε ανισοροπίες, το αίτημα για μια άλλου τύπου οργάνωση / ρύθμιση που θα είναι εναλλακτική προς τον κρατοκεντρικό και τον αγορακεντρικό τρόπο ρύθμισης και η οποία θα εμπνέεται και θα αναδεικνύει την αξία της αυτενέργειας, της αυτοοργάνωσης και της αλληλεγγύης.

Ουσιώδες στοιχείο για την ανάληψη νέων πρωτοβουλιών και κοινωνικών πειραματισμών, εμπνευσμένων από την κοινωνική καινοτομία που εμπεριέχουν φορείς και οργανώσεις αναδυόμενες στο πλαίσιο της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας και προσανατολισμένες στη συγκρότηση ενός άλλου υποδείγματος για την οργάνωση του «κοινωνικού» (Νικολόπουλος και Καπογιάννης 2013: 19-50, 72-92), θα μπορούσε αφετηριακά να αποτελέσει ο σαφής εντοπισμός και προσδιορισμός εκείνου του σταθερού, αλλά εγγενώς μη δίκαιου σημείου ισορροπίας όπου συνυπάρχουν ο αποκλεισμός, η περιθωριοποίηση και η ταλαιπωρία «... ενός τμήματος της ανθρωπότητας που δεν κατέχει τους οικονομικούς πόρους ή την πολιτική δύναμη να παράγει μόνο του τα κοινωνικά αγαθά που έχει ανάγκη ...» (Κυριακίδου και Σαλαβού 2014: 43).

2. Η ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΔΟΜΩΝ Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ.¹ ΓΙΑ ΟΡΓΑΝΩΣΙΑΚΗ ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΤΟΥ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ»

Η ύπαρξη καταστάσεων μακράν της ισορροπίας, όπως αυτές που εδώ αναφέρουμε, σημαίνει πως υπάρχουν ανάγκες που δεν μπορούν να καλυφθούν με απλές βελτιωτικές κινήσεις υφιστάμενων δομών (Κυριακίδου και Σαλαβού 2014: 38).

Σε περιπτώσεις τέτοιων πιεστικών αναγκών όπως αυτές που προέκυψαν και προκύπτουν από μεγάλης έκτασης διασυννοριακές μετακινήσεις ανθρώπων προβάλλει το αίτημα για καινοτομικές κοινωνικές δράσεις.

Υπάρχουν μάλιστα, σύμφωνα με τη διάκριση του Nicholls (στο Κυριακίδου και Σαλαβού 2014: 51), διαφορετικοί τύποι κοινωνικής καινοτομίας, ένας μόνο εκ των οποίων είναι ο χαρακτηριζόμενος ως «θεσμική καινοτομία» (οι άλλοι δύο είναι η οριακή και η ριζική καινοτομία, στην οποία θα επανέλθουμε στη συνέχεια).

Η θεσμική καινοτομία, λοιπόν, εκτός του ότι έρχεται να συμβάλει στην ανάπτυξη νέων προϊόντων και υπηρεσιών (Nicholls 2010 στο Κυριακίδου και Σαλαβού 2014: 51), χαρακτηρίζεται και από το ότι προτείνει και επινοεί, κατά την αναπτυξιακή διαδικασία, και νέους θεσμούς και τρόπους οργάνωσης μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η παραγωγή προϊόντων και η προσφορά των υπηρεσιών, συνεισφέροντας έτσι στη διαμόρφωση μιας δυναμικής για διαφορετική οργάνωση του «κοινωνικού».

Η περίοδος της κρίσης δημιούργησε και στη χώρα μας τις συνθήκες και το υπόστρωμα για να ευδοκιμήσουν πρωτοβουλίες που αναλήφθηκαν «από τα κάτω», και υπήρξε πραγματικά εκπληκτική η ευρηματικότητα που αναδείχθηκε μέσα από αυτούς τους κοινωνικούς πειραματισμούς.

Όπως έχει παρατηρηθεί (Ρεστάκης 2014) εντυπωσιάζει ο βαθμός καινοτομίας δομών Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ., που εμφανίστηκαν τα χρόνια της κρίσης. Τούτο στο βαθμό που «οι κινήσεις αυτές έχουν φτάσει σε ένα τέτοιο οργανωτικό επίπεδο που πλέον αρχίζουν να συζητάνε μορφές οργάνωσης πιο πολύπλοκες καθώς και διαφορετικά επίπεδα συνεργασίας ...» (Ρεστάκης 2014).

Η ίδια η συλλογική δράση που ανέλαβαν οι πολίτες δημιουργεί προσδοκίες για ανέλιξη προς νέες δομές και δίκτυα συνεργασίας. Παράλληλα η ανταλλαγή εμπειριών ανάμεσα σε διαφορετικές δικτυώσεις που αναφύονται στα διάκενα, τα οποία προέκυψαν από την έλλειψη προνοητικότητας και μέριμνας από τους αρμόδιους δημόσιους φορείς και την έλλειψη ενδιαφέροντος από τον «κόσμο της αγοράς» (λόγω και χαμηλής κερδοφορίας) επιτρέπουν σήμερα σε τυπικές και άτυπες μορφές Σ.Κ.Α.ΛΛ.ΟΙ. να έχουν προοπτικές συγκρότησης ενός ελπιδοφόρου εναλλακτικού κινήματος. Το στοιχείο που προβάλλει μέσα από κάθε επιμέρους δομή αλληλέγγυας και συνεργατικής οικονομίας βρίσκεται «... στο να αποκτήσει αυτή η ίδια την υπόσταση ενός ολικού κοινωνικού φαινομένου» (Λιερός 2012: 82).

3. Η ΑΝΤΛΗΣΗ ΕΜΠΕΙΡΙΩΝ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΚΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΟΡΙΖΟΝΤΩΝ ΜΕΣΩ ΟΡΓΑΝΩΣΙΑΚΗΣ ΜΑΘΗΣΗΣ

Οργανώσεις Κοινωνίας Πολιτών (Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ. – ΜΚΟ) και Οργανωσιακή Μάθηση

Όπως αναφέρθηκε, εκτός από τη θεσμική καινοτομία, ως μεγάλης σπουδαιότητας για την αντιμετώπιση των προκλήσεων για διευθέτηση των επιπτώσεων που συνδέονται

---

¹ Συνεργατική Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία.

με συνθήκες κρίσης κρίνεται και η ανάληψη ευρύτερων καινοτομικών κοινωνικών δράσεων (Κυριακίδου και Σαλαβού 2014: 52) όπως είναι οι αποδιδόμενες με τον όρο «ριζική καινοτομία» (radical innovation). Χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής είναι η καλλιέργεια νέων τρόπων σκέψης ή όρων αναφοράς που επιτρέπουν «... το ριζικό επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών προβλημάτων και την εύρεση νέων λύσεων» (Κυριακίδου και Σαλαβού 2014: 51).

Πιστεύουμε πως οι διάφορες εκδοχές οργανωσιακής μάθησης θα μπορούσαν να έχουν καθοριστική συμβολή τόσο ως προς την καλλιέργεια νέων τρόπων σκέψης όσο και ως προς την κατεύθυνση μετασχηματιστικών πρακτικών – μετεξέλιξης δομών Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ ή ΜΚΟ, ώστε να διευκολυνθεί η επινόηση νέων λύσεων ή μηχανισμών ρύθμισης προς διευθέτηση κοινωνικών και άλλων ζητημάτων που συνδέονται με τις προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές.

Τούτο στο βαθμό που, όπως έχουν δείξει πρόσφατες έρευνες (Βάθη, Στεφανή και Χαϊνάς 2015 στο <http://sil.demes.teiwest.gr>, Britton 2005: 4-5), βασική συνιστώσα οργανωσιακής μάθησης είναι η οργανωσιακή μνήμη (organization memory) δηλαδή η αξιοποίηση προηγούμενης εμπειρίας σε μελλοντική χρήση. Παράλληλα, άρρηκτα δεμένη με την οργανωσιακή μάθηση είναι η διαχείριση γνώσης (knowledge management), (Britton 2005: 26-28) η συστηματική, δηλαδή, διαδικασία μέσω της οποίας η απαιτούμενη γνώση από ένα οργανισμό αποκτάται, φιλτράρεται, μοιράζεται, αποθηκεύεται, ανακτάται ή χρησιμοποιείται. Μέσω αυτής δίνεται στον ανθρώπινο παράγοντα, που αποτελεί την καρδιά των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, η δυνατότητα διαμοίρασης και αξιοποίησης συλλογικής γνώσης.

Ένα άλλο συναφές και μεγάλο κεφάλαιο είναι η θεώρηση των εν λόγω οργανώσεων ως ζωντανού οργανισμού (Arie de Gens 1997) και ακόμη περισσότερο ως οργανισμού που μαθαίνει (learning organization), καθώς η μάθηση, εκτός από απόκτηση γνώσεων και εμπειρίας, είναι και σταθερή αλλαγή της σκέψης, της αντίληψης και της συμπεριφοράς.

Συνακόλουθα, οι πολίτες εμπλεκόμενοι σε δραστηριότητες Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ είναι οι ίδιοι που αλλάζουν. Το ίδιο το γεγονός της συμμετοχής σε μετασχηματιστικές πρακτικές τονίζουν οι Λάσκος και Τσακαλώτος (2014: 30-31) είναι που μεταπλάθει τις ιδέες των ανθρώπων καθώς είναι αυτή τούτη η συμμετοχή που αλλάζει τους ίδιους τους ανθρώπους που παίρνουν μέρος σε τέτοιες πρακτικές και όχι vice versa. Τούτο το πετυχαίνει, μεταξύ άλλων, και «... διδάσκοντας την αξία της συμμετοχής και της αλληλεγγύης, δίνοντας μια νέα ανάσα ζωής στην πολιτική ως πρακτική αλλαγής του κόσμου» (στο ίδιο).

Σήμερα, στο πεδίο της Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ, προκειμένου μέλη και φορείς που συμμετέχουν στις πρακτικές και συμμερίζονται τις αξίες της να διευρύνουν το ρόλο τους και να συνεισφέρουν στην αναζήτηση απαντήσεων στις προκλήσεις που συνεπιφέρει η σύγχρονη προσφυγική κρίση, χρειάζεται να συγκροτήσουν ένα νέο εναλλακτικό υπόδειγμα οργάνωσης του «κοινωνικού».

Η αναβάθμιση αυτή του ρόλου των εν λόγω οργανώσεων μέσω οργανωσιακής μάθησης μπορεί, αντιμαχόμενη την οργανωσιακή αμνησία (Βάθη, Στεφανή και Χαϊνάς 2015 στο <http://sil.demes.teiwest.gr>, Britton 1998: 6), να αξιοποιεί την πείρα από τις δράσεις της παραδοσιακής κοινωνικής οικονομίας, τις στοχευμένες στο έργο της αποκατάστασης αγροτών και αστών προσφύγων, καθώς και τη γνώση από καλές πρακτικές αλλά και από παραδείγματα προς αποφυγήν και δυσλειτουργίες που εκκολάφθηκαν στο πλαίσιο συνεταιριστικών οργανώσεων προηγούμενης γενιάς.

4. ΠΗΓΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΙΑΚΗΣ ΜΑΘΗΣΗΣ ΓΙΑ ΔΟΜΕΣ Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ.

Τα διδακτικότερα πορίσματα από την αποκατάσταση προσφύγων κατά το μεσοπόλεμο και η άντληση γνώσης από συνεταιρισμούς προηγούμενης γενιάς

Μεταξύ των πηγών από όπου μπορούν να αντλήσουν εμπειρία τα σύγχρονα δίκτυα και οι οργανώσεις, οι οποίες επιδίδονται στο έργο της διευθέτησης των προσφυγικών ή μεταναστατευτικών ροών ή, τουλάχιστον, της άμβλυσης των επιπτώσεων που αυτές συνεπιφέρουν, είναι η κτηθείσα πείρα από δράσεις ανάλογες προς αυτές που χρησιμοποιήθηκαν κατά την υλοποίηση του γιγάντιου έργου της αποκατάστασης προσφύγων την περίοδο του μεσοπολέμου. (Καπογιάννης 2006: 327-334)

Σε συνάφεια με το θέμα που εδώ εξετάζουμε ορισμένες διαπιστώσεις που έχουν γίνει σχετικά με το ρόλο της παραδοσιακής κοινωνικής οικονομίας (Καπογιάννης και Πολίτης 2011:74-76) και μπορούν να φανούν χρήσιμες εν όψει των νέων ρόλων που θα κληθούν να διαδραματίσουν οι φορείς Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ. Συγκεκριμένα, η αποκατάσταση των προσφύγων, που αποτέλεσε βασική μέριμνα, ιδίως μετά το 1923, της Ελληνικής αγροτικής πολιτικής, είναι συνυφασμένη με τη συνύπαρξη τραπεζοκεντρικής αλλά παράλληλα και κρατικής ρύθμισης. Το χαρακτηριστικό είναι ότι ο ένας μηχανισμός ρύθμισης, εκπορευόμενος και από όργανα με διεθνικό χαρακτήρα φαίνεται να λειτουργήσει, τελικά, εξισοροπητικά έναντι του άλλου, ο οποίος αποτελούσε και προϊόν υφιστάμενων, εντός του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, συσχετισμών. Επιπλέον, η ώσμωση της οικονομικής και ειδικότερα της αγροτικής με την κοινωνική πολιτική φαίνεται να αποτυπώνεται και στη «δυσυπόστατη» φύση των θεσμικών μορφωμάτων κοινωνικής οικονομίας που επιφορτίστηκαν με τη διεκπεραίωση των απαιτούμενων διαδικασιών, ώστε να καταστεί κατορθωτή η ομαλή ένταξη των προσφύγων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Είναι φανερό ότι, κατά την μεσοπολεμική περίοδο συγκροτούνται, υπό την πίεση της προσφυγικής κρίσης, μηχανισμοί ρύθμισης, μέσω ενός πλέγματος θεσμών, εθνικών ή υπερεθνικών, που αναδύονται στο χώρο όπου το θεσμικό πεδίο της οικονομικής πολιτικής τέμνει το αντίστοιχο της κοινωνικής. Αναφαίνονται μάλιστα, μέσα σε αυτή τη συγκυρία, πτυχές που και σήμερα προσελκύουν το ενδιαφέρον των ερευνητών. Η πρώτη συνυφαίνεται με χαρακτηριστικά διεθνικότητας, όπως: η πρόνοια για την Εγγύς Ανατολή (Clark 2007:168), νοσοκομεία αμερικανίδων γυναικών (Clark 2007: 174-175), ταμείο «σώστε τα παιδιά» (Hirschon 2006:92) που, όπως φαίνεται, είναι αναγκαίο να διαποτίζουν τους τρόπους ρύθμισης, όταν ανακύπτουν τέτοιας υπερεθνικής εμβέλειας ζητήματα. (Σακελλαρόπουλος 2001: 263 – 272).

Η άλλη πτυχή είναι συνδεδεμένη με την πρόσληψη θεσμών κοινωνικής οικονομίας, ώστε η κοινωνική αλληλόδραση, με τα συστήματα αμοιβαιότητας που δημιουργεί να είναι ικανή να ολοκληρώνει τη δράση των ρυθμιστικών μηχανισμών. Γίνεται αντιληπτό ότι τόσο η μία όσο και η άλλη εκδοχή μας παραπέμπουν ευθέως σε δύο σημαντικά εργαλεία της πολιτικής που ασκήθηκε για την ενσωμάτωση στη χώρα υποδοχής των προσφύγων, που την κατέκλυσαν. Έτσι, για παράδειγμα, η κατανόηση τόσο των λειτουργιών της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων με τον σαφέστατα διεθνικό της χαρακτήρα, όσο και των Συνεταιρισμών Αποκατάστασης Ακτημόνων προσφυγικών συνοικισμών (Καπογιάννης 2006: 329), αναγκαστικών συνεταιρισμών, που, όμως, αποτέλεσαν προπλάσματα θεσμών κοινωνικής οικονομίας, έχοντας αναλάβει, σε τοπικό επίπεδο, τη διεκπεραίωση της πολιτικής αποκατάστασης προσφύγων. Όπως έχει τονιστεί (Hirschon 2006:448), περιοχές ολόκληρες στη Β. Ελλάδα χρησίμευαν: «...σαν εργαστήριο για την ανάπτυξη πρακτικών και μεθόδων αποκατάστασης και τόνωσης του ηθικού του βασανισμένου

από τον πόλεμο και εκπατρισμένου λαού». Τέτοιες πρακτικές που προσήλκυαν το ενδιαφέρον διεθνώς μπορούν να συνεισφέρουν στις οργανωτικές καινοτομίες του μέλλοντος χρήσιμα στοιχεία. Είναι η ίδια η σημερινή συγκυρία που επιβάλλει, όπως το νέο προσφυγικό – μεταναστευτικό ζήτημα που προέκυψε, να το αντιμετωπίσουν οι χώρες της Ε.Ε. με θεσμούς, οι οποίοι που θα έχουν διεθνικό χαρακτήρα (στα πλαίσια βέβαια της αρχής της Επικουρικότητας), αφού, τουλάχιστον αυτές οι χώρες, έχουν την οργανωτική υποδομή να προχωρήσουν στη συγκρότηση υπερεθνικών ρυθμιστικών μηχανισμών.

Σημαντική και χρήσιμη γνώση μπορούμε να αντλήσουμε και από τη μελέτη της πείρας που αποκτήθηκε μέσω της δράσης των συνεταιρισμών προηγούμενης γενιάς καθώς και από εγχειρήματα που υλοποιήθηκαν κατά την πρώτη (προ κρίσης) φάση της νέας κοινωνικής οικονομίας και επιχειρηματικότητας. Όσον αφορά στους αγροτικούς και αστικούς συνεταιρισμούς, παρά το γεγονός ότι συστηματική αποτίμηση δεν μπορεί να ισχυριστούμε ότι υπάρχει, τουλάχιστον για το μεγαλύτερο μέρος εξ αυτών (Νάσιουλας στο Γεώργας (επιμ.) 2014: 124), από τις δυσλειτουργίες και τα τρωτά σημεία που εντοπίστηκαν κατά την πολυετή παρουσία τους μπορούμε να αναφέρουμε: τον κομματισμό, τη γραφειοκρατικοποίηση, το διεκπεραιωτικό τους ρόλο, την έλλειψη κοινού βηματισμού και συγκροτημένης συλλογικής ταυτότητας. Ειδικότερα, εξάλλου, όσον αφορά στις κοινωνικές επιχειρήσεις που συστάθηκαν, υποστηρίχθηκαν ή ξεκίνησαν τη λειτουργία τους κατά την πρώτη φάση της νέας κοινωνικής οικονομίας και επιχειρηματικότητας (περίπου από το 2005 μέχρι και λίγο πριν την κορύφωση της κρίσης) θα πρέπει να επισημανθούν αυτά που αφορούν στις ελλείψεις υποδομών, στη δυσκολία συγκέντρωσης κρίσιμης για τη λειτουργία τους ποσότητας κεφαλαίου, τη δυσκολία χρηματοδότησης αλλά και την απουσία συστήματος φορολόγησης κατά τρόπο προσιδιάζοντα στις λειτουργίες και τη φύση των υπηρεσιών των παρεχόμενων από κοινωνικές επιχειρήσεις. Άλλες μελέτες (Σακελλαρόπουλος – Οικονόμου 2007 και Κώστας στο Γεώργας (επιμ.) 2013: 94-95) αναδεικνύουν την απουσία συμβουλευτικής υποστήριξης και ανάπτυξης συναφών προς τις δραστηριότητες των κοινωνικών επιχειρήσεων εκπαιδευτικών προγραμμάτων, την έλλειψη ευαισθητοποίησης και εμπιστοσύνης καθώς και ενημέρωσης των πολιτών αναφορικά με το έργο του εν λόγω τομέα αλλά και την έλλειψη δικτύωσης και συνεργασίας μεταξύ των οργανώσεων κοινωνικής οικονομίας.

Τέλος, άλλοι συγγραφείς (Κιουπκιολής 2006: 190) τόνισαν την απουσία ενός ευρύτερου εργατικού και κοινωνικού κινήματος, το οποίο να είναι σε θέση «... να υποθάλλει την αυτονομία και την αλληλεγγύη» καθώς και την ανυπαρξία αξιόλογου δικτύου από αυτοδιαχειριζόμενες επιχειρήσεις.

Μπορούμε, συνεπώς, να υποθέσουμε ότι η οικοδόμηση νέων συλλογικοτήτων, εκπορευόμενων από την ανάγκη σύζευξης αρχών και στόχων οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, είναι δυνατόν να υποβοηθήσει στην «τροπική ενσωμάτωση μεταναστών και προσφύγων (Schnapper 2000: 69).

5. Η ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ ΣΕ ΝΕΕΣ, ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ, ΑΝΑΓΚΕΣ

5.1. Οι οργανώσεις Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ ως ζωντανοί οργανισμοί που μαθαίνουν

Από την ποικιλία των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα τα χρόνια της κρίσης και για την αντιμετώπιση επιπτώσεων αυτής, υπάρχουν αρκετές, οι οποίες θα μπορούσαν, ως ζωντανοί οργανισμοί που μαθαίνουν και μέσω μετασηματιστικών πρακτικών, να είναι αρωγοί

στην προσπάθεια αντιμετώπισης ιδιόμορφων καταστάσεων που προκύπτουν από τις αυξανόμενες προσφυγικές και μεταναστατευτικές ροές. Υπάρχει σειρά αναγκών, οι οποίες θα μπορούσαν να καλυφθούν, μέσω της μετεξέλιξης και διεύρυνσης του ρόλου των πιο δραστήριων δομών Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ, οι οποίες ήδη έχουν να επιδείξουν σημαντικό έργο στην κατεύθυνση αυτή. Ενδεικτικά αναφέρουμε δράσεις σχετιζόμενες με ανάγκες σίτισης, ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, στέγασης, εκπαίδευσης.

Παράλληλα, και από τους επί περισσότερο χρόνο διαμένοντες, θα μπορούν να αξιοποιηθούν συστηματικότερα ΚΟΙΝ. Σ.Ε.Π. παραγωγικού ή συλλογικού σκοπού, στις οποίες θα παρέχονται κίνητρα για δημιουργία θέσεων απασχόλησης. Αντί, δηλαδή, να αναμένουμε χρονοβόρες διαδικασίες δημιουργίας νέων θεσμικών μορφωμάτων, θα μπορούσαν, τουλάχιστον όσον αφορά στην αντιμετώπιση των πιεστικότερων από τις ανάγκες, να ενεργοποιηθούν με μετασχηματιστικές πρακτικές και να κληθούν να συνεισφέρουν, κατάλληλα προσαρμοζόμενες σε νέες καταστάσεις οι δραστηριότερες από τις υφιστάμενες οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών .

Ισχυριζόμαστε συγκεκριμένα πως, με την οπτική του ζωντανού οργανισμού που μαθαίνει, θα μπορούσαν αυτές, ταχύτερα και ευκολότερα, να ανταποκριθούν σε συναφή με τις έως τώρα δραστηριότητές τους πεδία δράσης. Τούτο στο μέτρο που τούτες, ως μαθησιακοί οργανισμοί, με το συνεχή μετασχηματισμό των εμπειριών σε γνώση και τον αδιάκοπο πειραματισμό θα προχωρούν σε βελτιωτικές αλλαγές και προσαρμογές που προωθούν την αποτελεσματικότητά τους και βελτιώνουν το περιβάλλον τους, αναπτύσσοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.

5.2. Οι υφιστάμενες οργανώσεις Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ. ως πρόπλασμα για νέες δομές αντιμετώπισης της προσφυγικής κρίσης

Μέχρι και πριν την πρόσφατη κρίση, ενώ δεν έλειπαν οι αντικειμενικές συνθήκες, υπήρχε, λόγω και μιας καχεκτικής κοινωνίας των πολιτών, δυσκολία να βλαστήσουν σε μεγάλη έκταση νέες μορφές Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ. με πρωτοβουλίες από τα κάτω.

Έτσι, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, όπου οι νομοθετικές παρεμβάσεις έρχονται συνήθως να επικυρώσουν ρυθμίσεις που είχαν επιβληθεί ήδη από τη συνήθεια και πρακτική (Κιουπκολής 2014:187) με ένα μάλλον διαπιστωτικό τρόπο, στη χώρα μας είχαμε μια διαπλαστικού χαρακτήρα παρέμβαση του νομοθέτη, με μια διαδικασία από τα πάνω επιβολής θεσμικού πλαισίου για την συνεργατική κοινωνική οικονομία.

Από την άλλη πλευρά, το τοπίο που διαμορφώνεται, παρά τις όποιες αναλογίες, σήμερα, υπό την επίδραση διαφορετικών συνθηκών, μέσα στην κρίση που βιώνουμε, ευνόησε τη γρήγορη εξάπλωση άτυπων μορφών και δικτύων Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ., γεγονός που ανάγκασε το κράτος, ασθμαίνοντας, να εμπλακεί, κατά την εξέλιξη του φαινομένου και απλώς να φροντίσει για την «εγκοίτωση» της πλούσιας «βιοποικιλότητας» που αναπτύσσεται από τους κοινωνικούς πειραματισμούς στο πεδίο της Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ.

Η προσπάθεια αυτή, την τελευταία πενταετία, μαρτυρά μια λανθάνουσα τάση να προκαταλάβει την παραπέρα εξέλιξη του φαινομένου έτσι ώστε αυτό να δρομολογηθεί πλέον σε μια διαφορετική κατεύθυνση εναρμονιζόμενη μάλλον προς τη λογική της κοινωνικής οικονομίας της αγοράς και, πάντως, όχι προς μια οικονομία των αναγκών και της αλληλεγγύης.

Η επανάκαμψη του συλλογικός πράττειν και της κοινωνικής αλληλεγγύης αποτέλεσε αφετηρία σημαντικών εστιών αντίστασης. Όμως, με τις πολλαπλασιαζόμενες πρακτικές αλληλεγγύης και συλλογικής δράσης, μπορούμε να

διακρίνουμε και κινηματικά χαρακτηριστικά που διαμόρφωσαν (και διαμορφώνουν) μια νέα κοινωνική συνείδηση.

Μπορούμε να αναδείξουμε δύο επίπεδα στα οποία οργανώνονται οι κοινωνικές αντιστάσεις για την αντιμετώπιση και το ξεπέρασμα της παρούσας κρίσης στις δομές Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ.: σε ένα πρώτο επίπεδο εντάσσονται πιο άμεσες και απλές μορφές, συνήθως άτυπες (όπως δομές και άτυπα δίκτυα αλληλεγγύης) αλλά και τυπικές και θεσμοθετημένες (ΚΟΙΣΠΕ, Κοιν.ΣΕΠ). Σε ένα δεύτερο επίπεδο, εντοπίζουμε πιο σύνθετες μορφές που συνιστούν προγεφυρώματα ή εφαλτήρια εντάξιμα σε ένα πρόταγμα ή σχέδιο για την «εκ των κάτω» παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας, που θα δώσει τη δυνατότητα για αύξηση της απασχόλησης του σε αφθονία διαθέσιμου εργατικού δυναμικού (ντόπιου αλλά, κυρίως, λόγω των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών, και ξένου). Είναι σημαντικό, μάλιστα, να δραστηριοποιηθούν περισσότερο οι δομές αλληλεγγύης και να επεκταθούν όπως προτείνει, σε πρόσφατη συνέντευξή του, ο Λίο Πάνιτς (Νοέμβριος 2015) σε κάθε τομέα και κάθε περιοχή και μάλιστα να ενθαρρυνθούν προκειμένου, μετασχηματιζόμενα, να εκκινήσουν μια τέτοια ανασυγκροτική προσπάθεια.

Συμπεράσματα

Η έκβαση που θα έχουν τα εγχειρήματα Σ.Κ.ΑΛΛ.ΟΙ και οι διαστάσεις που θα λάβουν θα κρίνονται κάθε φορά από τη διαμόρφωση του συσχετισμού κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Ως εκ του ιδιάζοντος χαρακτήρα τους, η δυναμική που θα αναπτύσσουν κατά την επιδίωξη των στόχων που θέτουν θα κινείται με βάση την εσωτερική δυναμική και σε συνάρτηση με τη δυναμική που παρουσιάζει το δεσπόζον σύστημα αναφοράς (Καμπανάς 1996: 166).

Σημαντικό ζήτημα, επίσης, είναι το πώς το δυναμικό που φαίνεται να εμπειρικλείουν οι δομές και τα δίκτυα αλληλεγγύης δεν θα εγκλωβιστεί ή εκτραπεί, αλλά θα συνεχίσει στην ίδια δημιουργική κατεύθυνση και θα αξιοποιήσει τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που παρουσιάζει και τα οποία απορρέουν από την ενίσχυση του κοινωνικού δεσμού μεταξύ γηγενών και προσφύγων ή μεταναστών και την οικονομία της εγγύτητας.

Προφανώς, ως παρακαταθήκη για το μέλλον, πρέπει να διατηρηθεί η αυτοπεποίθηση που κατακτήθηκε με την αυτοοργάνωση και τις μικρές καθημερινές αλλά σημαντικές επιτυχίες. Όσο παρατείνεται η βιωσιμότητα τέτοιων εγχειρημάτων τόσο διαχέεται η πεποίθηση πως μπορούμε, στηριζόμενοι σε αυτά τα γερά θεμέλια, να οικοδομήσουμε νέες πιο σύνθετες δομές για να μετασχηματίσουμε τις τοπικές οικονομίες. Κατά την εύστοχη διατύπωση των Graham και Gilson: «οι μελλοντικές δυνατότητες γίνονται πιο βιώσιμες αν δούμε ότι υπάρχουν ήδη, αλλά υπό το φως μιας διαφορετικής φαντασίας (Κιουπκιολής 2006:180).

Αυτό που μένει να αποδειχθεί, είναι το πόσο οι οργανώσεις που αναδυθήκαν στη συγκυρία της κρίσης και προσέλαβαν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά θα καταφέρουν στο μέλλον να ανταποκριθούν σε πιο πολύπλοκες καταστάσεις.

Βιβλιογραφία

- Britton, B. (1998), *The Learning NGO*, Occasional Papers Series, 17, London. INTRAC.
- Britton, B. (2005), *Organizational Learning in NGOs: creating the motive, means and opportunity*, Praxis Paper No 3, London, INTRAC
- Clark, Bruce (2007), *Δυο φορές ξένος*, μτφ. Βίκη Ποταμιάνου, Αθήνα: Ποταμός.
- Gibson, J.K. Graham (2006), *A postcapitalist politics*, Minneapolis London: University of Minnesota Press.
- Hirschon Renee (2006), *Κληρονόμοι της μικρασιατικής καταστροφής*, μτφ. Κ. Κουρεμένος, 2η έκδοση, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Nicholls, A. (2010), *The Institutionalization of Social Investment: The Interplay of Investment Logics and Investor Rationalities*, *Journal of Social Entrepreneurship*, 1, 1, 70-100
- Schnapper, Dominique (2000), *Η κοινωνία των πολιτών*, μτφ. Δ. Παπαδοπούλου, Αθήνα: Gutenberg.
- Βάθη, Στεφανή, Χαϊνάς (2015), «Οργανωσιακή μάθηση σε ΜΚΟ», Έργο Αρχιμήδης III, *Υπόεργο 2: Εμπειρική διερεύνηση του ρόλου και της λειτουργίας των ελληνικών ΜΚΟ στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών και του περιβάλλοντος*, ΤΕΙ Δ. Ελλάδας, <http://sil.demes.teiwest/socialngo>.
- Γεώργμας, Κωνσταντίνος (2013), «Η πρόκληση της κοινωνικής οικονομίας και η συμβολή της στο ελληνικό παραγωγικό μοντέλο του μέλλοντος», στο Γεώργμας, Κωνσταντίνος (επιμ.), (2013), *Κοινωνική Οικονομία*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 201-210.
- Γεώργμας, Κωνσταντίνος (επιμ.) (2013), *Κοινωνική Οικονομία*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Δερτιλής, Γιώργος, (1978), *Προβλήματα αιτιολογίας στην Ιστορία*, Αθήνα: Ανάτυπο «Ο Πολίτης».
- Καμπανάς, Παναγιώτης (1996), «Το συνεταιριστικό μοντέλο οικονομικής προσαρμογής σε σημεία καμπής» στο *Οι συνεταιρισμοί στις προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα*, Μεσολόγγι, Πρακτικά Συνεδρίου, σελ. 130-189.
- Καπογιάννης, Δημήτρης (2006), *Ο συλλογικός δανεισμός στην Ελλάδα: Όψεις κρατικού παρεμβατισμού στην κοινωνική και αγροτική οικονομία του μεσοπολέμου*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα.
- Καπογιάννης, Δημήτρης και Πολίτης-Στεργίου, Βαγγέλης (2011), «Επιδράσεις αθρών πληθυσμιακών μετακινήσεων στα της γαιοκτησίας και κοινωνικής οικονομίας» στο *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας*, τ. 6, Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, σελ. 43-92.
- Κιουπκιολής, Αλέξανδρος (2014), *Για τα κοινά της ελευθερίας*, Αθήνα: Εξάρχεια.
- Κονιόρδος, Μιχάλης (1991), «Οι μεταναστεύσεις από τρίτες χώρες προς την Ευρώπη στη δεκαετία του '90», στο *Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Κοτζιάς, Νικόλαος (1991), «Η κοινωνική λειτουργία του εθνικού κράτους και το κοινωνικό έλλειμμα της ευρωπαϊκής κοινότητας», στο *Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Κυριακίδου, Ολιβία και Σαλαβού, Ελένη (2014), *Κοινωνική Επιχειρηματικότητα*, Αθήνα: Rosili.
- Κώστας, Αντώνιος (2013), «Οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας και κοινωνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα», στο Γεώργμας, Κωνσταντίνος (επιμ.) (2013), *Κοινωνική Οικονομία*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 83-100.
- Λάσκος, Χρήστος και Τσακαλώτος, Ευκλείδης (2014), «Κομμουνισμός, που σημαίνει μετάβαση», (συνέντευξη), στο *Εφημερίδα « Η Εποχή»*, 19 Οκτωβρίου 2014, σ. 30-31.
- Λιερός, Γιώργος (2012), *Υπαρκτός καινούργιος κόσμος – Κοινωνική / Αλληλέγγυα και Συνεργατική Οικονομία*, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Λοΐζος, Νικόλαος (1991), «Προβληματισμοί και στόχοι της δημογραφικής πολιτικής στην Ελλάδα», στο *Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 732-743.

- Νάσιουλας, Ιωάννης (2013), «Η οικονομία στην ατζέντα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής», στο Γεώργιας, Κωνσταντίνος (επιμ), (2013), *Κοινωνική Οικονομία*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 117-135.
- Νικολόπουλος, Τάκης και Καπογιάννης, Δημήτρης (2013), *Εισαγωγή στην Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία*, 2^η έκδοση, Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων.
- Πάνιτς, Λίο (2015), «Η ανατροπή χρειάζεται πολιτική φαντασία», στο Εφημερίδα *Η Εποχή*, 22-11-2015.
- Ρεστάκης, Τζον (2014), «Στο δρόμο για τη συνεργατική οικονομία», (συνέντευξη), στο Εφημερίδα *Η Εποχή*, 16-11-2014.
- Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος (2001), *Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Κριτική.
- Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος και Οικονόμου Χαράλαμπος (2007), «Συνεχιζόμενες μελέτες ανάπτυξης κοινωνικής επιχειρηματικότητας» στο *Αναπτυξιακή Σύμπραξη Κοινωνικό Επιχειρείν*», Αθήνα: Α.Σ. Κοινωνικό Επιχειρείν: EQUAL.
- Χλέτσος, Μιχάλης (1991), «Ανάλυση της κρίσης του κράτους πρόνοιας ως κρίσης οργάνωσης του κοινωνικού», στο *Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Έμφυλες αναπαραστάσεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Οι Σουφραζέτες επιστρέφουν(;)

Ιφιγένεια Βαμβακίδου*, Ανδρομάχη Σολάκη** & Ασπασία Παπαδήμα***

Περίληψη

Στην μελέτη αυτή προσλαμβάνουμε σημειωτικά και ιστορικά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και την οικονομική κρίση του 1914 μέσα από το φιλικό βλέμμα της σύγχρονης γυναίκας, που φαίνεται να αναζητά τα αγωνιστικά πρότυπα και τις έμφυλες νοοτροπίες σε παρόμοιες δύσκολες εποχές. Στην σύγχρονη ταινία εποχής για τις ιστορικές σουφραζέτες “Suffragette”, σε σκηνοθεσία της Sarah Garvon και σενάριο Abi Morgan, αναζητούμε τις διαχρονικές κοινωνικές, οικονομικές και έμφυλες αναπαραστάσεις με διάυλο την ιστορική αναπαράσταση της σουφραζέτας. Το κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών και οι ιδέες που παρήγαγε ενθάρρυναν τις γυναίκες και παρά την λογική της ομοιομορφίας και της μονομέρειας που διέπει τον σύγχρονο «πολιτισμό της αγοράς» (Bourdieu, 2003), η αναζήτηση ενός νέου γυναικείου προσώπου – και στον κινηματογράφο – καθορίζεται πλέον σε μεγαλύτερο βαθμό από τις ίδιες τις γυναίκες.

Λέξεις κλειδιά: Ιστορία, Κινηματογράφος, Φύλο, Σπουδές Φύλου, Φεμινιστικό Κίνημα, Φεμινιστική Ανάλυση

Εισαγωγικά

Μέσα από την επιτελεστική διαδικασία του φύλου κατανοούμε τον τρόπο που κατασκευάζεται στο επίπεδο του λόγου και της κουλτούρας, όπου είναι έντονη και υπόρρητη η κοινωνική ανισότητα. Συμφωνούμε με την Diana Coole (Bryson 2007: 376), ότι η σημερινή κοινωνία δεν είναι απλώς είτε νεωτερική είτε μετανεωτερική και ότι οι γυναίκες καταλαμβάνουν ποικίλους κόσμους, τους παραδοσιακούς (σύζυγοι και μητέρες), τους νεωτερικούς (εργαζόμενες και πολίτες) και τους μετανεωτερικούς (καταναλώτριες και μέτοχοι μιας σύγχρονης κουλτούρας), αλλά ο κάθε ρόλος σημαίνει διαφορετικές μορφές καταπίεσης, εμπειρίες και πολιτικές πρακτικές.

---

* Καθηγήτρια, Τμήμα ΠΤΝ, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.
Ταχυδρομική διεύθυνση: 3ο χλμ Φλώρινας Νίκης, 53100, Φλώρινα,
Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: ibambak@uowm.gr

** Υποψ. Διδάκτωρ, Τμήμα ΠΤΝ, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.
Ταχυδρομική διεύθυνση: 3ο χλμ Φλώρινας Νίκης, 53100, Φλώρινα,
Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: machisolaki@gmail.com

*** Επίκουρη Καθηγήτρια, Τεχνικό Πανεπιστήμιο Κύπρου (ΤΕΠΑΚ), Λεμεσός Κύπρος.
Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: aspasia.papadima@cut.ac.cy

Τα γεγονότα

Η Γαλλική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη δεν συμπεριέλαβε το γυναικείο φύλο. Οι Γαλλίδες αποκλείστηκαν από την πολιτική ήδη από τα πρώτα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης. Παράλληλα, εμφανίστηκαν τα πρώτα φεμινιστικά έργα με πρώτο εκείνο της Mary Wollstonecraft «η Υπεράσπιση των Δικαιωμάτων της Γυναίκας», το οποίο τονίζει τη σημασία της εκπαίδευσης των γυναικών. Το έργο ως φεμινιστική διακήρυξη, έθεσε το θεωρητικό και ηθικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ωρίμασαν οι γυναικείες διεκδικήσεις του 19^{ου} αι. Ο κόσμος τότε αρχίζει να αντιλαμβάνεται την άνιση/δίκη μεταχείριση των γυναικών και πολλοί άνδρες συγγραφείς μετέχουν στην διαμόρφωση της φεμινιστικής γραμματείας.

Έτσι οι σουφραζέτες κινητοποιήθηκαν ως πολιτικό κίνημα στους δρόμους σε ΗΠΑ και Βρετανία ζητώντας *μείωση του ωραρίου εργασίας, δικαίωμα ψήφου, αύξηση μισθών και πολιτική υπόσταση/υποκειμενικότητα*. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ιδρύθηκε στο Μίντελμπουργκ της Ολλανδίας η πρώτη επίσημη γυναικεία επιστημονική κοινότητα και δημοσιεύθηκαν οι πρώτες εφημερίδες που απευθύνονται στο γυναικείο φύλο. Παρόλο που ορισμένοι άνδρες σατίριζαν το φεμινιστικό κίνημα είτε σε ορισμένα άρθρα είτε στον κινηματογράφο, προβάλλοντας έμφυλες αντιλήψεις, οι κυβερνήσεις συμμερίζονταν την άποψη των φεμινιστών/τριών και από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα παραχωρούσαν πλέον πολιτικά δικαιώματα στο γυναικείο φύλο. Το 1912 ήταν μια κομβική χρονιά για τις σουφραζέτες στο Ηνωμένο Βασίλειο, καθώς υιοθέτησαν πιο επιθετικές τακτικές: αλυσοδέονταν σε κιγκλιδώματα, έβαζαν φωτιά σε γραμματοκιβώτια, έσπαγαν παράθυρα και σε ορισμένες περιπτώσεις τοποθετούσαν εκρηκτικούς μηχανισμούς. Ο πρωθυπουργός, Χ. Χ. Άσκουιθ, ήταν έτοιμος να υπογράψει ένα νομοσχέδιο που εκχωρούσε δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες άνω των 30, με τον όρο να είναι παντρεμένες με σύζυγο που είχε περιουσιακά στοιχεία ή να έχουν οι ίδιες περιουσιακά στοιχεία. Ωστόσο, υπαναχώρησε την τελευταία στιγμή, ανησυχώντας πως οι γυναίκες θα τον καταψήφισαν στις επόμενες γενικές εκλογές και θα εμπόδιζαν το κόμμα του (Φιλελεύθεροι) να μπει στη Βουλή (Hobsbawm 1990, North 2000, Παπαθανασίου 2008, Χαντζαρούλα 2008).

Επώνυμες επαναστάτριες και δημόσιες επιτελέσεις

Εικόνα 1. Έμιλι Ντέιβισον - ΗΓΕΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ

Μια σουφραζέτα, η Έμιλι Ντέιβισον, σκοτώθηκε στην προσπάθειά της να πετάξει ένα πανό πάνω στο άλογο του βασιλιά στις Ιπποδρομίες του Έπσομ, στις 5 Ιουνίου 1913.

Πολλές από τις συντρόφισσές της συνελήφθησαν και έκαναν απεργία πείνας, σε μια προσπάθεια να ασκήσουν πίεση στην κυβέρνηση. Η κυβέρνηση αντέδρασε με Νομοθετική Πράξη σύμφωνα με την οποία, επιτρεπόταν στις κρατούμενες να προχωρούν σε απεργία πείνας, αλλά αφήνονταν ελεύθερες όταν η κατάσταση της υγείας κρινόταν πλέον επικίνδυνη. Η διαδικασία αυτή της σύλληψης, αποφυλάκισης και επανασύλληψης επαναλαμβανόταν πολλές φορές προς αποδυνάμωση και εκφοβισμό των γυναικών.

Η κηδεία της Έμιλι Ντέιβισον - ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΠΙΤΕΛΕΣΗ

Λονδίνο - 19 Μαρτίου 1908: Συγκέντρωση διαμαρτυρίας σουφραζετών - ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΠΙΤΕΛΕΣΗ

Εικόνα 2, ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Κρίσταμπελ Πάνκχερστ - ΗΓΕΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ

Στις αρχές του εικοστού αιώνα ως και τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, περίπου χίλιες σουφραζέτες ήταν φυλακισμένες στη Βρετανία. Κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου σημειώθηκε έλλειψη ικανών και αρτιμελών αντρών, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να αναλάβουν πολλούς παραδοσιακά αντρικούς ρόλους. Η εν λόγω εξέλιξη κατέδειξε τις νέες δυνατότητες των γυναικών. Λόγω του πολέμου σημειώθηκε επίσης μια ρήξη εντός του κινήματος των σουφραζετών της Βρετανίας, με την κύρια πτέρυγα, που εκπροσωπούσαν η Έμμελιν Πάνκχερστ και η κόρη της, Κρίσταμπελ, να καλεί σε παύση της εκστρατείας καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου, ενώ πιο ριζοσπαστικές σουφραζέτες, όπως η άλλη κόρη της Έμμελιν, Σίλβια Πάνκχερστ, που εκπροσωπούσε την Ομοσπονδία του Δικαιώματος Ψήφου των Γυναικών, συνέχισαν τον αγώνα.

Εκείνο το οποίο έχει ιδιαίτερη ιστορική σημασία είναι ότι ο αποκλεισμός των γυναικών από το ευρύτερο πολιτικό πεδίο δεν στηρίχθηκε σε επιχειρήματα που σηματοδοτούσαν έναν κοινωνικό καταμερισμό κατά φύλο, αλλά αντίθετα στηρίχθηκε σε επιχειρήματα που χρησιμοποιούσαν τη βιολογία ως νομιμοποιητικό παράγοντα μιας πολιτικής αντίληψης και πρακτικής. Οι γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία βρέθηκαν στις παρυφές του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος, χωρίς δικαιώματα, προσδιορισμένες κατά κύριο λόγο από τις λειτουργίες του σώματος, τις οποίες όριζαν ουσιαστικά και τυπικά οι άνδρες, σύζυγοι ή πατεράδες (Nussbaum 2005, Bryson 2005, Μπακοπούλου 2006).

Ιστορικές σπουδές και φιλμικές αφηγήσεις

Η συνάντηση της ιστορικής αφήγησης με την φιλμική έχει απασχολήσει τους ιστορικούς (στο Μαυροσκούφης, 2005) και τους παιδαγωγούς (Κιμουρτζής, 2013). Οι μεταβολές για τη σχέση της ιστορίας με τον κινηματογράφο και η αξιοποίησή του ως ιστορικού τεκμηρίου, ως ιστορικού παράγοντα, ως κινηματογραφικής γλώσσας, ως ιστορικής γραφής, ως διασημειωτικής μετάφρασης και μεταγραφής τεκμηριώνονται στην α) διεύρυνση του ερευνητικού πεδίου της ιστορίας, από πολιτική - στρατιωτική- διπλωματική σε επιστήμη που μελετά όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες, οπότε γίνεται όπως υποστηρίζει ο Braudel (1949) καθολική επιστήμη, β) στην μελέτη της ιστορίας των «μαζών» και των επιμέρους ομάδων, των

ανωνύμων και των άλλων πληθυσμών, δηλαδή «η ιστορία από τα κάτω» και γ) στην διεύρυνση των πηγών σε προφορικές, οπτικές και πολυτροπικές.

Στο πεδίο αυτό της μετάβασης από το μοντέρνο στ μεταμοντέρνο ιστοριογραφικό μοντέλο ανήκει η διδακτική πρόταση πρόσληψης του κινηματογραφικού υλικού που παρουσιάζουμε. Τα όρια ανάμεσα στο μοντέρνο - μεταμοντέρνο εμπλέκονται, γιατί α) η γνώση του παρελθόντος παραμένει αιτούμενο, β) η επιστήμη της ιστορίας διατηρεί τον εξορθολογιστικό ρόλο διασφάλισης της συλλογικής μνήμης, γ) γιατί δεχόμαστε τη διαλεκτική σχέση παρελθόντος- παρόντος και δ) η ιστορία παρά τη μεταμοντέρνα αμφισβήτηση της μεταμοντέρνας αφήγησης παραμένει επιστήμη με αυστηρά μεθοδολογικά και αναλυτικά εργαλεία τεκμηρίωσης, επιχειρηματολογίας, με βάση τις ιστορικές πηγές.

Η φιλική αφήγηση “Suffragette”, σε σκηνοθεσία της Sarah Garvon και σενάριο Abi Morgan αποδίδει ως μυθοπλαστικό ντοκιμαντέρ (Βαμβακίδου 2009, Σωτηροπούλου 2011, Vamvakidou, 2009) την εποχή της βρετανικής οικονομικής εξαθλίωσης της εργατικής τάξης υιοθετώντας τις αρχές της αγγλικής μαρξιστικής σχολής (Μώρις Ντομπ, Ρόντνεϋ Χίλτον, Κρίστοφερ Χιλ, Έρικ Χόμπσμπουμ, Έντουαρντ Τόμσον) η οποία μετέθεσε το ιστορικό ενδιαφέρον από τις κυρίαρχες ελίτ στις εμπειρίες, και τον καθημερινό τρόπο ζωής των κατώτερων τάξεων. Οι Βρετανοί μαρξιστές ιστορικοί ενσωμάτωσαν το πολιτικό στοιχείο στην ιστορία των νοοτροπιών και παρόμοια στην φιλική αφήγηση οι κοινωνικές τάξεις προβάλλονται ως ενεργά ιστορικά υποκείμενα συγκροτούνται με βάση τη θέση τους στις παραγωγικές σχέσεις, αλλά και την ιδιαίτερη κουλτούρα που διαμορφώνουν.

Ο Ferro (2001) αναφέρει μια σειρά κριτηρίων με βάση τα οποία μπορούν οι φιλικές αφηγήσεις, που παρουσιάζονται στα «Επίκαιρα» να κριθούν γνήσιες ή όχι. Μεταξύ αυτών αναφέρει την παρουσία μονοπλάνων, τη γωνία λήψης, την εστιακή απόσταση σε διαφορετικές εικόνες του ίδιου πλάνου, το βαθμό ευκρίνειας των εικόνων, το φωτισμό και καταλήγει: κανένα τεκμήριο δεν είναι πολιτικά ουδέτερο ή αντικειμενικό: οι αποφάσεις της εταιρείας που προσέλαβε τον εικονολήπτη και οι επιλογές του ίδιου του εικονολήπτη ποτέ δεν είναι ολότελα αθώες, έστω κι αν δεν είναι κατ’ ανάγκη συνειδητές (Ferro 2001: 23).

Θεωρίες φύλου

Σύμφωνα με τη θέση της Michele Barrett (1994) «την περασμένη δεκαετία είδαμε να συντελείται στον φεμινισμό μιας μεγάλης κλίμακας «μετατόπιση προς την κουλτούρα». Στα πλαίσια αυτής της γενικής μετατόπισης, μπορούμε να προσλάβουμε την ανάλυση διαδικασιών συμβολοποίησης και αναπαράστασης, στο πεδίο της κουλτούρας και τις προσπάθειες για ανάπτυξη μιας καλύτερης κατανόησης της υποκειμενικότητας. Η φεμινιστική φιλική κριτική θεωρία άρχισε στην πραγματικότητα να κερδίζει έδαφος αρκετά νωρίτερα, στις αρχές της δεκαετίας του 70. Όπως παρατηρεί η Ann Kaplan (Women and Film 1983), αυτή η κριτική ενεπλάκη άμεσα με το γυναικείο κίνημα και ξεκίνησε με μία κοινωνιολογική και πολιτική μεθοδολογία. Το έδαφος πάνω στο οποίο οικοδομήθηκαν οι νέες προσεγγίσεις συγκροτούσαν οι ευρωπαϊκές θεωρίες για την ιδεολογία: η προβληματική του Althusser, η σημειολογία και η λακανική ψυχανάλυση. Βασικές προϋποθέσεις, επιστημονικές αλλά και κοινωνικοπολιτικές, για την ανάπτυξη της φεμινιστικής φιλικής θεωρίας ήταν: 1) Τα εργαλεία της ψυχανάλυσης και της σημειολογίας, τα οποία κατέστησαν ικανές τις γυναίκες να αποκωδικοποιήσουν την πατριαρχική κουλτούρα, όπως αυτή εκφράσθηκε στις κυρίαρχες αναπαραστάσεις. 2)

Τα ποικιλόμορφα κινήματα της δεκαετίας του 60, τα οποία παρήγαγαν ριζοσπαστικές πολιτισμικές αλλαγές, ενώ το κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών ενθάρρυνε τις γυναίκες να αποκτήσουν τον έλεγχο της σεξουαλικότητάς τους. 3) Σημείο αφετηρίας αποτέλεσε η ιδέα της χειραφέτησης της γυναίκας από το ρόλο του σεξουαλικού αντικειμένου.

Η γυναίκα στην κλασική κινηματογραφική αναπαράσταση καθίσταται ο αντικειμενικοποιημένος άλλος, πού αποκτά υπόσταση μέσω του ανδρικού βλέμματος. Το ανδρικό βλέμμα [gaze] υπάρχει ως: α) βλέμμα της κάμερας, καθώς αυτή εγγράφει τα προφιλμικά γεγονότα, β) βλέμμα του κοινού, καθώς παρακολουθεί το φιλμ, γ) βλέμμα των χαρακτήρων, καθώς αλληλοκοιτάζονται μέσα στην οθόνη. Οι υποθέσεις αυτές προτάθηκαν ως περίπου διαχρονικά πρότυπα πού επιβεβαιώνουν και αναπαράγουν τις πατριαρχικές προκαταλήψεις, υποκρύπτοντας ενδεχομένως μία ντετερμινιστική και αρκετά απαισιόδοξη οπτική.

Συγκεκριμένα, οι έρευνες καταγράφουν ότι στα πλαίσια των κλειστών πατριαρχικών δομών παρατηρούμε το εξής παράδοξο: η πραγματοποίηση της απόλαυσης και της επιθυμίας για τις γυναίκες να είναι δυνατή μόνο μέσα από την ανδρική ταύτιση / αρρενοποίηση του γυναικείου βλέμματος. Ο Bourdieu αργότερα, κάνοντας κριτική στην λακανική θεωρία συγκρότησης της έμφυλης ταυτότητας, θα μιλήσει για εκείνες τις προϋποθέσεις πού «θεωρήθηκαν γνωστικά εργαλεία, ενώ θα έπρεπε να αποτελούν γνωστικά αντικείμενα» (Bourdieu, 1996). Αργότερα, στον διάλογο πού ακολούθησε, τόσο η ίδια η Mulvey, όσο και άλλες φεμινίστριες κριτικοί προσανατολίστηκαν σε μία πιο ανοικτή μεθοδολογία, η οποία λαμβάνει υπόψη όχι μόνο το φιλικό κείμενο, αλλά και τις επικρατούσες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες. Σημείο σύγκλισης των προσεγγίσεων, όσον αφορά τις αναπαραστάσεις των γυναικών στον κινηματογράφο, είναι το ερώτημα «Είναι η ματιά ανδρική;», αλλά και πώς θα μπορούσε να αναπαρασταθεί εναλλακτικά η γυναικεία υποκειμενικότητα στα πλαίσια μιας κουλτούρας των κυριαρχούμενων;

Η βασική συμβολή της Butler συνίσταται σε αυτό πού ονομάζει σεξουαλική επιτελεστικότητα. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, το σώμα δεν ενσωματώνει απλώς κοινωνικές νόρμες, αλλά δημιουργείται από λόγους (discourses) οι οποίοι του αποδίδουν ένα νόημα (Butler, 1990, 1993). Εξ άλλου, η οπτική των πολλαπλών ταυτοτήτων, όπως προσδιορίζεται από την προβληματική των θεωριών φυλετικών σπουδών και των σπουδών φύλου έθεσε το ζήτημα της έμφυλης ταυτότητας σε συνδυασμό και με την οπτική της φυλής. Οι προσεγγίσεις των θεωρητικών του μαύρου φεμινισμού των μετα-αποικιοκρατικών σπουδών (βλ. αναλυτικά στο Janet McCabe, 2004) ανέδειξαν τις ιδιαιτερότητες της αναπαράστασης των μη λευκών γυναικών στη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο (Η αναπαράσταση των μαύρων γυναικών στην ταινία του D.W. Griffith, Η Γέννηση ενός έθνους, 1915).

Ιστορικά

Στις 17 Φεβρουαρίου του 1914, οι Βρετανίδες σουφραζέτες επιτέθηκαν στον Βρετανό υπουργό Εσωτερικών καταστρέφοντας τα τζάμια της οικίας του και πυρπόλησαν τις εγκαταστάσεις ενός ομίλου αντισφαίρισης, με στόχο τη δυναμική και βίαιη διεκδίκηση του δικαιώματος ψήφου. Ο όρος «σουφραζέτα» προέρχεται από τη γαλλική λέξη suffrage (= δικαίωμα ψήφου). Οι σουφραζέτες ήταν οι πρώτες φεμινίστριες και πρωτοεμφανίστηκαν στην Αγγλία και στις ΗΠΑ. Γυναικείοι αγώνες, όμως, γίνονταν παράλληλα και σε άλλες χώρες, όπως την Σουηδία και τη Νορβηγία. Τα κινήματα για την γυναικεία ψήφο άκμασαν στα τέλη του 19ου και τις αρχές του

20ου αιώνα, κυρίως στο Ηνωμένο Βασίλειο και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Η διεκδίκηση του δικαιώματος ψήφου στο Ηνωμένο Βασίλειο ξεκίνησε από τις σουφραζέτες το 1872, ως εθνικό κίνημα, με την σύσταση της Εθνικής Κοινωνίας για την Γυναικεία Ψήφο και, αργότερα, της Εθνικής Ένωσης Κοινωνιών για το Δικαίωμα της Γυναικείας Ψήφου (NUWSS). Οι νίκες των γυναικών δεν πήραν μεγάλες διαστάσεις μέχρι το 1905. Τότε περίπου άρχισε η μαχητική καμπάνια με τη δημιουργία της Κοινωνικής και Πολιτικής Ένωσης Γυναικών (WSPU). Το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οδήγησε την καμπάνια σε μία μικρή παύση όμως, με τη λήξη του το 1918, η εκστρατεία πέτυχε το στόχο της και η γυναικεία ψήφος καθιερώθηκε σε όλες τις γυναίκες άνω των 21. Οι γυναίκες, άλλωστε, συμμετείχαν στην τοπική αυτοδιοίκηση, τα σχολικά συμβούλια και τις υγειονομικές αρχές από το τέλος του 19ου αιώνα. Με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πάντως, πολλές χώρες άρχισαν να παραχωρούν δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες. Μέσα στους λόγους που συνετέλεσαν σε αυτό, συμπεριλαμβάνεται μια επιθυμία για αναγνώριση των συνεισφορών των γυναικών στον πόλεμο και τη δουλειά τους στη βιομηχανία, ελλείψει ανδρών. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες άνω των 21 απέκτησαν δικαίωμα ψήφου το 1893 στη Νέα Ζηλανδία, το 1894 στην Αυστραλία, το 1919 στον Καναδά, το 1928 στο Ηνωμένο Βασίλειο (οι άνω των 30 είχαν αποκτήσει ήδη το δικαίωμα από το 1918) και το 1956 στην Ελλάδα (οι άνω των 30 ψήφισαν για πρώτη φορά σε δημοτικές εκλογές το 1934, με περιορισμούς).

Ιστορικά, οι σχέσεις άνδρα-γυναίκα ήταν σχέσεις υποταγής, καθώς κυριαρχούσε το μοντέλο της πατριαρχικής κοινωνίας, όπου ο άνδρας είναι ο «αρχηγός» και οι γυναίκες σκλάβοι των ανδρών, «άμισθες υπηρέτριες», χωρίς δικαιώματα. Με την αμερικανική και τη γαλλική επανάσταση, επικυρώνεται η ισότητα και η ελευθερία του ανθρώπου ανοίγοντας το δρόμο για τη γυναικεία χειραφέτηση. Παρ' όλα αυτά, χρειάστηκαν πολύχρονοι αγώνες των γυναικών για να επιτευχθεί και η ουσιαστική αναγνώριση των δικαιωμάτων τους. Μολονότι σήμερα έχει σημειωθεί αρκετά μεγάλη πρόοδος ως προς την ισότητα των δύο φύλων, σε κράτη της Μέσης Ανατολής η γυναίκα αντιμετωπίζεται ακόμα ως υποδεέστερη του άνδρα. Ουσιαστικά οι γυναίκες σε ορισμένα κράτη δεν απολαμβάνουν βασικά ανθρώπινα δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στη ζωή, την υγεία, τη σωματική ακεραιότητα, την απασχόληση, την πολιτική συμμετοχή και την έκφραση λόγου, την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων, την ιδιοκτησία και την ιδιότητα του πολίτη, την εθνικότητα, την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, τη μόρφωση και την αναπαραγωγή. Σχετικά με την εργασιακή απασχόληση των γυναικών, η είσοδος της γυναίκας στην αμοιβόμενη εργασία ταυτίζεται ιστορικά με τη βιομηχανική επανάσταση, ενώ σταθμό αποτέλεσε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, στο τέλος του οποίου, δημιουργήθηκε η ανάγκη για εργατικό δυναμικό, η οποία καλύφθηκε με τη συμμετοχή των γυναικών στον εργασιακό χώρο. Η αύξηση, όμως, της γυναικείας απασχόλησης δεν συνοδεύτηκε από την ανάλογη μείωση των ανισοτήτων μεταξύ των δύο φύλων (άνιση αμοιβή, δυσκολία στην επαγγελματική ανέλιξη κλπ) στην αγορά εργασίας.

Ο Engels εντόπισε την απαρχή της εκμετάλλευσης των γυναικών στο γεγονός ότι η γυναίκα είναι (λόγω του μητρικού της ρόλου) αδύναμη να εργάζεται όπως ο άνδρας. Η μαρξιστική θεωρία, αποδίδει σημασία μόνο στην εκμετάλλευση της εργασίας των γυναικών από το κεφάλαιο και εισάγει ένα είδος οικονομικού ή ταξικού ντετερμινισμού στην εξήγηση της καταπίεσης των γυναικών. Η Beauvois πρόσθεσε στη συζήτηση για την καταπίεση των γυναικών ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών λόγων και ένα σαφή προσανατολισμό στην ανάλυση του ρόλου της κοινωνικής υπεροχής των ανδρών στην κοινωνική κατασκευή της θέσης των γυναικών. Έβαλε τα θεμέλια

για την εξήγηση της «γυναικείας φύσης» με όρους πολιτικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς και ιδεολογικούς. Στο πλαίσιο αυτό αναλύθηκε ιστορικά η κατάσταση των γυναικών με όρους ανδρικής εξουσίας και γυναικείας καταπίεσης και η διεκδίκηση των δικαιωμάτων των γυναικών με όρους απελευθέρωσης και κοινωνικής εξέγερσης.

Με τη χρήση του όρου «κοινωνικό φύλο», που αναφέρεται στις κοινωνικά κατασκευασμένες διαφορές των φύλων (σε αντιδιαστολή με τον όρο βιολογικό φύλο, που αναφέρεται σε βιολογικές διαφορές) μετατοπίστηκε το κέντρο βάρους της ανάλυσης από τον προσδιορισμό των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας, που συγκροτείται στη βάση της βιολογικής ομοιότητας, στον προσδιορισμό του φύλου ως συστήματος κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνει έμφυλες ιεραρχίες. Με αυτή τη λογική, το φύλο ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων και οι έμφυλες σχέσεις ως σχέσεις εξουσίας έγιναν ερμηνευτικές μεταβλητές των κοινωνικών εξελίξεων σε όλα τα επίπεδα, φωτίζοντας παράλληλα και τους τρόπους που ορίζεται και κατασκευάζεται το περιεχόμενο της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας.

Το ερευνητικό υλικό

Οι «Σουφραζέτες» (“Suffragette” 2015 σε σκηνοθεσία Sarah Gavron, και σενάριο Aby Morgan) αποτελεί μια ιστορική αφήγηση στην Αγγλία των αρχών του 20ού αιώνα, όπου γίνονται τα πρώτα βήματα του φεμινιστικού κινήματος, με τις εργαζόμενες γυναίκες να απογοητεύονται από τις ειρηνικές τους διαμαρτυρίες. Τότε, άρχισε η ριζοσπαστικοποίηση του αγώνα. Στην ταινία, αναζητούμε διαχρονικές κοινωνικές, οικονομικές και έμφυλες αναπαραστάσεις με διάυλο την ιστορική αναπαράσταση της «σουφραζέτας».

Η κριτική της ταινίας και οι νέοι προπαγανδιστικοί λόγοι

Διαβάζοντας την φιλομορφία (<http://news.in.gr/culture/article/?aid=1500031671>) εντοπίζουμε έντονο διάλογο για την επικαιροποίηση του φεμινισμού ως ριζοσπαστικής δράσης και ακτιβισμού στον 21^ο αιώνα: η Τζίνα Ντέιβις, έχει ιδρύσει ένα ινστιτούτο έρευνας για τη γυναικεία συμμετοχή στο σινεμά, έχοντας παρατηρήσει, βλέποντας τηλεόραση με την κόρη της, ότι ελάχιστοι χαρακτήρες ήταν γυναικείοι. Το ινστιτούτο ανακάλυψε ότι από το 1946, η αναλογία γυναικείων χαρακτήρων στις ταινίες δεν έχει αλλάξει, «παρά το γεγονός ότι οι άνθρωποι λένε: «Ορίστε, ήρθαν οι Αγώνες Πείνας, ορίστε ήρθε το Θέλημα και Λουίζ, σίγουρα τώρα τα πράγματα θα αλλάξουν», αλλά δεν αλλάζουν». Μιλώντας σε συμπόσιο που οργάνωσε το Βρετανικό Ινστιτούτο Κινηματογράφου (BFI) στο Λονδίνο για το φύλο στα μέσα ενημέρωσης, η Ντέιβις είπε ότι είναι πολύ αισιόδοξη για το μέλλον, καθώς η απάντηση που έλαβε από στελέχη του Χόλιγουντ όταν τους παρουσίασε τα ευρήματα της έρευνας ήταν πολύ θετική. «Πολλές τηλεοπτικές σειρές και ταινίες έχουν βγει και ξέρουμε ότι έχουμε επηρεάσει (τις εταιρείες παραγωγής), οπότε μπορώ με αισιοδοξία να προβλέψω ότι η βελόνα θα μετακινηθεί σημαντικά μέσα στα επόμενα χρόνια» είπε. Παραδέχθηκε, πάντως, ότι ο αριθμός των γυναικών που ασχολούνται με την σκηνοθεσία ή την παραγωγή είναι μικρός, τονίζοντας ότι αυτό «είναι άλλο πρόβλημα». Το θέμα του φύλου απασχολεί το Φεστιβάλ τις πρώτες ημέρες του. Το Φεστιβάλ άνοιξε αυλαία με την ταινία Suffragette που εξιστορεί τα πρώτα βήματα του φεμινιστικού κινήματος. Στην πρεμιέρα της ταινίας, περίπου 100 ακτιβίστριες

«εισέβαλλαν» στο κόκκινο χαλί και ξάπλωσαν πάνω του, διαμαρτυρούμενες για τις περικοπές στις υπηρεσίες προστασίας από την οικογενειακή βία. Ενώ οι σταρ που παίζουν στην ταινία, όπως η Έλενα Μπόναμ Κάρτερ, έσπευσαν να επιδοκιμάσουν την κινητοποίηση, λέγοντας ότι στόχος της ταινίας είναι να προκαλέσει διάλογο για τέτοια ζητήματα, οι ακτιβίστριες -μέλη της οργάνωσης Sisters Uncut- εξέφρασαν μάλλον τη δυσαρέσκειά τους για την ταινία, λέγοντας ότι παρουσιάζει το φεμινιστικό κίνημα με τόνο εορταστικό, σε μία περίοδο που αποδεικνύεται ότι αυτό αποτελεί μεγάλη ψευδαίσθηση. Οι ακτιβίστριες κρατούσαν καπνογόνα και πλακάτ που έγραφαν «Οι νεκρές γυναίκες δεν μπορούν να ψηφίσουν». Στις αντιδράσεις που έχουν προκαλέσει τα T-shirt προώθησης της ταινίας (τα οποία γράφουν «Καλύτερα επαναστάτης παρά σκλάβος»), η Μέριλ Στριπ κλήθηκε να σχολιάσει την άρνησή της να δηλώσει φεμινίστρια σε πρόσφατη συνέντευξή της, παρά το γεγονός ότι έχει συχνά εκφραστεί υπέρ της ισότητας των γυναικών στη βιομηχανία του Χόλυγουντ. «Υπάρχει μία φράση στην ταινία: 'Πράξεις, όχι λόγια' - και αυτή είναι η δική μου άποψη. Αφήνω τις πράξεις μου να μιλήσουν για αυτό που είμαι σαν άνθρωπος» σημείωσε η Στριπ.¹

Μεθοδολογικά

Ο μεταμοντερνισμός, η παγκοσμιοποίηση, η πολυπολιτισμικότητα, οι ψηφιακές τεχνολογίες και τα νέα μέσα είναι μόνο μερικές από τις συνιστώσες που καθορίζουν ή επανακαθορίζουν τον φεμινισμό στον κινηματογράφο. Για να οριστεί η γλώσσα της θεωρητικής αναζήτησης των φύλων στο σινεμά δεν φτάνει μόνον η κειμενική ανάλυση, αλλά χρειάζεται και ο εμπειρικός και ψυχαναλυτικός παράγοντας. Στο πλαίσιο της προσέγγισης και ανάλυσης του κινηματογραφικού λόγου, ακολουθούμε την τυπολογία των Richards και Morris, σύμφωνα με την οποία ο λόγος διακρίνεται ανάλογα με τον τρόπο χρήσης των σημειωτικών συστημάτων (στο Πλειός 2001: 62). Σύμφωνα με την τυπολογία των Richards και Morris, ο πρώτος τύπος λόγου, μπορεί να οριστεί ως «πραγματιστικός». Πρόκειται για τον λόγο, ο οποίος είναι προσανατολισμένος στα εξωτερικά γεγονότα και απέχει από στοιχεία υποκειμενικότητας. Ο πραγματιστικός λόγος, είναι συνώνυμος της πληροφοριακής γλώσσας (στο Πλειός 2001: 67-79). Ο δεύτερος τύπος λόγου, μπορεί να χαρακτηριστεί συμβατικά ως «νοηματικός». Σε αυτόν τον τύπο λόγου, η σχέση μεταξύ του αναπαριστώμενου αντικειμένου και της αναπαράστασής του δεν υπακούει κατ'ανάγκη την αρχή της πραγματικότητας. Ο συντάκτης του νοηματικού λόγου διατυπώνει και διαμορφώνει το νόημα με ένα άγνωστο κώδικα. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι «καλλιτεχνική» (στο Πλειός 2001: 80,84). Ο τρίτος τύπος λόγου, χαρακτηρίζεται ως «προπαγανδιστικός». Πρόκειται για τον ενδιάμεσο λόγο, μεταξύ του πραγματιστικού και νοηματικού, προκύπτει ουσιαστικά από την σύνθεση αυτών των δυο. Ο προπαγανδιστικός λόγος επιδιώκει να πείσει τον αποδέκτη του και υποτάσσει στις καθιερωμένες και αποδεκτές από το κοινωνικό περιβάλλον αντιλήψεις αξίες και ιδέες (στο Πλειός 2001: 89,95). Όλοι οι παραπάνω «λόγοι», δεν είναι παρά ιδεότυποι που αναφέρονται σε τρεις διαφορετικές ποιοτικά καταστάσεις του λόγου. Οι διάφορες μορφές του λόγου, όπως διαμορφώνονται ιστορικά, μπορούν να συνδυάζουν περισσότερες πτυχές από περισσότερους τύπους λόγου και όχι μόνο από έναν (στο Πλειός 2001: 107)

¹ <http://news.in.gr/culture/article/?aid=1500031671>

Ανάλυση

Ακολουθούμε διαλεκτικά τόσο τις κλασσικές, αλλά και τις νεωτερικές τεχνικές καθώς η ταινία συνιστά ένα μυθοπλαστικό ντοκιμαντέρ.

Το ζήτημα της σχέσης του ντοκιμαντέρ με την ευρύτερη κοινωνία ή τη λαϊκή κουλτούρα έχει τις ρίζες του στις έννοιες της κοινωνικής και πολιτικής ευθύνης, που επιδεικνύουν οι δημιουργοί των ταινιών ντοκιμαντέρ, έναντι της κοινωνίας στο εσωτερικό της οποίας λειτουργούν και δημιουργούν. Για το λόγο αυτό ο John Grierson –για πολλούς ο θεμελιωτής του κινήματος του ντοκιμαντέρ– θεωρούσε ότι η πρωταρχική λειτουργία του ντοκιμαντέρ ήταν να δώσει τη δυνατότητα στον πολίτη να εμπλακεί, σε σημαντικό βαθμό, στη γενικότερη κοινωνική εξέλιξη. Με παρόμοιο τρόπο ο Michael Grigsby, ο διάσημος Άγγλος ντοκιμενταρίστας, πιστεύει ότι, ιδιαίτερα σήμερα, η κοινωνία και ο κόσμος βιώνουν μια τρομερή διαίρεση και αποξένωση και σε πολλές περιπτώσεις δεν διαθέτουν τρόπους να ακουστούν ή να εκφράσουν τους εαυτούς τους σχετικά με την καθημερινή τους ζωή ή τη συναισθηματική τους κατάσταση (Winston 1995).

Η κινηματογραφική γλώσσα εξελίχθηκε εντυπωσιακά, ως προς την ικανότητά της να αφηγείται ιστορίες και να εξελίσσει τα εκφραστικά μέσα. Οι αναλύσεις που προτείνουμε αφορούν στο σύνολο σχεδόν αυτών των τεχνικών, των κλασσικών και νεωτερικών. Εξετάζουμε τις βασικές αρχές της κινηματογραφικής μορφής αφού πρώτα ορίσουμε την έννοια της μορφής στον κινηματογράφο. Στη συνέχεια αναζητούμε τις βασικές αρχές της αφηγηματικής κατασκευής (πλοκή και ιστορία, Αίτιο και Αποτέλεσμα, Χώρος και Χρόνος). Θα δούμε πως η χρήση αυτών των στοιχείων συνιστά αυτό που αποκαλούμε κλασικό χολιγουντιανό κινηματογράφο. Θα εξετάσουμε τα μη αφηγηματικά μορφικά συστήματα και τους τύπους μη αφηγηματικής μορφής (Vamvakidou 2009, Σωτηροπούλου & Βαμβακίδου 2011).

Τα πεδία που μπορούν να διερευνηθούν αφορούν στο χώρο, το καδράρισμα, τις μορφές και τα σχήματα μέσα στο κάδρο, το editing και το μοντάζ, το χρόνο, τα ηχητικά εφέ, τη μουσική, τα ακουστικά και οπτικά δεσίματα των πλάνων, τους φακούς της κάμερας, τις γωνίες λήψης, τις κινήσεις της κάμερας, τους φωτισμούς, το χρώμα, τα σκηνικά, την ενδυματολογία, τις τοποθεσίες. Στην φιλική αφήγηση τόσο στο γλωσσικό, αλλά και στο υλικό συμπεριφοράς και δράσης εντοπίζουμε α) το πατριαρχικό μοντέλο ιδιοκτησίας, την κυρίαρχη ανδρική ματιά (male gaze) τόσο στην καθημερινή ζωή των εργατριών και αστών, αλλά και στον πολιτικό δημόσιο λόγο, στους φορείς της εξουσίας με έμφαση στην αστυνόμευση. Β) την υποκειμενικότητα (subjectivity) ως αναγνώριση της σημασίας της βιωματικής εμπειρίας στη διαμόρφωση των συνειδήσεων ανδρών και γυναικών, ως τρόποι εσωτερίκευσης της καταπίεσης, γ) τον φетиχισμό (fetishism) και δ) τη γυναίκα θεατή της ζωής της και της πολιτικής νομοθεσίας και εξουσίας εις βάρος της που διαμορφώνει πολύ δύσκολα και βίαια το γυναικείο λόγο (female discourse).

Μέσα από την ανάλυση της εικόνας, αναγνωρίζουμε και αποκωδικοποιούμε: τη χρήση του δημόσιου χώρου σε σχέση με το φύλο, τον ενδυματολογικό κώδικα, την δημόσια αντιπαράθεση, τους ρόλους της γυναίκας εκείνη την εποχή, τα σύμβολα, τις σημαίες, την διαμαρτυρία.

Στην ταινία εντοπίζονται και καταγράφονται έξι {6} βασικοί γυναικείοι ρόλοι, που φαίνεται να υπηρετούν περισσότερο την ηρωοποίηση του κινήματος και λιγότερο τη στοιχειώδη πλοκή.

Ο ρόλος της Maud Watts, της νεαρής μητέρας εργαζόμενης σε βιοτεχνία-πλυντήριο ρούχων, η οποία σε πλήθος συνδηλώσεων θυμάται τους πολλαπλούς

βιασμούς της σε μικρότερη ηλικία από τον κυρίαρχο, βίαιο προς όλους εργοδότη της. Παρακολουθούμε την κοινωνική της αφύπνιση, την ένταξη στο κίνημα το γυναικών και τον αγώνα για τα δικαιώματά τους. Είναι η μόνη εργάτρια στην φιλική αφήγηση που διατυπώνει πολιτικό, δημόσιο εμπειρικό λόγο χωρίς ο συναισθηματισμός να ακυρώνει τα επιχειρήματα και τις λογικές διατυπώσεις. Φυλακίζεται και βασανίζεται στη διάρκεια του έργου και ωριμάζει ως πολιτική καρτούμενη πολεμώντας τον φόβο στην δύναμη και στη βία των αντρών.

Η Violet Miller, επίσης εργαζόμενη στο πλυντήριο μητέρα πολλών παιδιών, δέχεται καταδηλωτικά βία από το σύζυγό της, αλλά παρουσιάζεται ενεργή, βίαιη και ενταγμένη στο γυναικείο κίνημα με στρατευμένο, δυναμικό, λαϊκό λόγο ακολουθώντας τις οδηγίες του κινήματος χωρίς ωστόσο να θέσει σε κίνδυνο την εγκυμοσύνη της, χωρίς να αμφισβητήσει την ταυτότητα της μητρότητας και την οικογενειακή πλαισίωσή της.

Η Maggie Miller, κόρη της Violet, εργάζεται από 12 χρονών στο πλυντήριο με την μητέρα της, βιάζεται και αυτή από τον εργοδότη και παρουσιάζεται ως ενδείκτης για το παρελθόν/μνήμη, αλλά και το μοιρολατρικό χωρίς αλλαγές και ρήξεις διαρκές παρόν όλων των γυναικών στην τάξη αυτή.

Και οι τρεις παραπάνω ρόλοι σημαίνουν την εργατική τάξη, εργάζονται στον ίδιο σκληρά, χειρωνακτικά και ανθυγιεινά λόγω των ατμών εργασιακό χώρο των πλυντηρίων και μοιράζονται κοινές ανησυχίες και προβλήματα ως γυναίκες διαφορετικής ηλικίας, αλλά ίδιας ταξικής προέλευσης.

Την μεσαία τάξη εκπροσωπεί η Edith Ellyn, η σύζυγος του φαρμακοποιού, η οποία δεν έγινε γιατρός, «επειδή δεν το επέτρεψε έμφυλα ο πατέρας της». Είναι η οικονομικά ισχυρή που επένδυσε στο φαρμακείο υπό την «εποπτεία» του συζύγου-άνδρα, μορφωμένη, ανήκει σε υψηλότερη κοινωνική θέση από τις προηγούμενες. Αποτελεί ενδείκτη, δυναμικής μορφωμένης αγωνίστριας χωρίς παιδιά, η οποία εμπνέει, συσπειρώνει και καθοδηγεί πολιτικά και επαναστατικά με επιθετικές δράσεις τις γυναίκες του κινήματος.

Η Emmeline Pankhurst (1858-1928) ιστορικό πρόσωπο, Βρετανίδα ακτιβίστρια εμφανίζεται ως ηγετική φυσιογνωμία στον αγώνα των Βρετανίδων για ίσα πολιτικά δικαιώματα με ταξική ταυτότητα από 10 μελή πολιτικοποιημένη οικογένεια, μνημένη από τη μητέρα σουφραζέτα, αλλά προβληματισμένη για την προώθηση των αγοριών-αδελφών στην εκπαίδευση της εποχής. Παντρεύτηκε τον ηλικιωμένο δικηγόρο υπέρμαχο των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών και ολοκλήρωσε την επαναστατική πολιτική και δράση της αξιοποιώντας την «στερεοτυπική» προστασία του συζύγου.

Ένα ακόμη ιστορικό πρόσωπο που εμφανίζεται στην ταινία είναι η Emily Davison (1872-1913), πολιτικοποιημένη δασκάλα, η οποία τραυματίστηκε θανάσιμα προσπαθώντας να σταματήσει την άμαξα του βασιλιά της Αγγλίας για να του μιλήσει, δίνοντας της κορύφωση του επαναστατικού κινήματος των γυναικών.

Ενεργός είναι επίσης από άλλη τάξη και «υπακοή» ο ρόλος της Alice Haughton, σύζυγος πολιτικού, ο οποίος πληρώνει μόνο για την αποφυλάκιση της γυναίκας του vs των εργατριών γυναικών και του αιτήματος υποστήριξης αυτών από την σύζυγο. Η αστή αγωνίστρια φαίνεται να συντονίζει την διαδικασία της ακρόασης των γυναικών από τον κυβερνητικό εκπρόσωπο για την τεκμηρίωση δικαιώματος ψήφου και χρησιμοποιεί την οικονομική δύναμη και τις γνωριμίες της οικογένειας υπέρ του φεμινιστικού κινήματος.

Ο δημόσιος, πολιτικός λόγος των γυναικών σύμφωνα με το μοντέλο των Richards και Morris λειτουργεί ως πραγματιστικός και δευτερευόντως προπαγανδιστικός. Πραγματιστικός είναι επίσης ο καθημερινός λόγος των γυναικών

και συναρτάται άμεσα με τον εργασιακό χώρο, τις μυστικές συναθροίσεις και τους δρόμους της πόλης.

Ειδικότερα ο λόγος των γυναικών εντός οικίας είναι πραγματιστικός (βλ. σκηνή 23:36-25:05), ο λόγος εντός του εργασιακού χώρου – πλυντήριο, φαρμακείο – είναι πραγματιστικός, αλλά και προπαγανδιστικός (βλ. σκηνή 25: 51-26:3 0), ενώ ο δημόσιος λόγος των γυναικών είναι προπαγανδιστικός (βλ. σκηνή 19: 58-23: 06, 44: 15-47: 02). Ο πολιτικός λόγος λειτουργεί ως καταδηλωτικός της ζωής που βιώνουν και εκφράζει αγωνία, φόβο, πάθος με όραμα, παρότρυνση, προτροπή και αγωνιστικότητα. Η γλώσσα των γυναικών γίνεται συναισθηματική σε ό,τι σχετίζεται με την μητρότητα και την οικογένεια, η οποία φαίνεται να αποτελεί το κίνητρο και συνάμα την αδυναμία για μια επαναστατική δράση με βία και σύγκρουση.

Αντίστοιχα στους αντρικούς ρόλους, καταγράφονται αυτός του Norman Taylor, του ιδιοκτήτη του πλυντηρίου, ο οποίος υποτάσσει και εκμεταλλεύεται της γυναίκες εργασιακά και σεξουαλικά. Ο Sonny Watts, σύζυγος της Maud, εργαζόμενος επίσης στο καθαριστήριο εμφανίζεται μοιρολατρικά δειλός και αδύναμος, αλλά παραδοσιακός στον ρόλο του φύλου του, όταν στο τέλος του επεισοδίου δίνει σε υιοθεσία τον μονάκριβο γιο εφόσον έχει εκδιώξει την γυναίκα-μητέρα-σύζυγο.

Ο μικρός γιος, αδύναμος στην υγεία λειτουργεί φετιχιστικά, αλλά και έμφυλα μετέχοντας ως παρατηρητής στη δράση και στην απουσία της μητέρας και εμφανίζεται παθητικός δέκτης της τάξης και του φύλου του.

Ο Hugh Elynn, σύζυγος της Edith, εμφανίζεται ως υποστηρικτικής της κινηματικής δράσης, έχει φυλακιστεί ως συνεργός της συζύγου του. Φαρμακοποιός, ανήκει σε ανώτερη κοινωνική τάξη εξαιτίας της συζύγου του. Ο σκληρός και βάνουσος επιθεωρητής Arthur Steed, ο οποίος οργανώνει την επιχείρηση καταστολής του γυναικείου κινήματος. Ο διπλωμάτης, ειρηνιστής υπουργός οικονομικών, Lloyd George, ο οποίος δέχεται σε ακρόαση τις εκπροσώπους των εργαζόμενων γυναικών όλης της χώρας.

Ο λόγος των ανδρών στο σύνολό του, χαρακτηρίζεται έντονα έμφυλος, απόλυτος και ηγεμονικός. Σε όλες τις ανδρικές αναπαραστάσεις, σε κλιμάκωση από τον σκληρό εργοδότη και τις βίαιες πράξεις της αστυνομίας μέχρι τον φαρμακοποιό, υποστηρικτικό σύζυγο, εντοπίζουμε την πατριαρχία και το πατριαρχικό ασυνείδητο. Αυτό προκύπτει κατά κύριο λόγο μέσα από τα ζητήματα του εργασιακού δικαίου (σκληρότερες συνθήκες εργασίας για τις γυναίκες αντιστοιχούσε σε χαμηλότερη αμοιβή από αυτή των ανδρών), από την μητρότητα και την πατριαρχική οικογένεια (ο νόμος είναι υπέρ των ανδρών για την κατοχή και ιδιοκτησία γυναίκας και παιδιών), η περιουσία και η ιδιοκτησία ακόμη και η προσωπική των γυναικών μετά των γάμο μεταβιβάζεται στον άνδρα και δεν έχουν κανένα δικαίωμα διαχείρισής τους (βλ. 31:19, 25:52-26:26).

Ο δημόσιος και ιδιωτικός λόγος των ανδρών λειτουργεί ως πραγματιστικός, εξαιρώντας αυτόν που εκφράζεται από τις αρχές, ο οποίος λειτουργεί και ιδεοληπτικά ως προπαγανδιστικός.

Οι ηλικίες των γυναικών που εμφανίζονται ποικίλουν καθώς οι πρωταγωνίστριες ανήκουν σε διαφορετικές ηλικιακές ομάδες, γεγονός που επιτρέπει διαφορετικές και ολιστικές αναγνώσεις της κοινωνικής καταπίεσης και του αποκλεισμού που βιώνουν. Ωστόσο το πλήθος των γυναικών που παρουσιάζεται φαίνεται να ανήκει σε μια ευρύτερα, ενιαία ηλικιακή ομάδα, αυτή των ενεργών εργασιακά γυναικών για την εποχή (13-30χρ.). Η μεγαλύτερη σε ηλικία γυναίκα που εμφανίζεται είναι η ηγέτης Emmeline Pankhurst, όπου λειτουργεί ως ενδείκτης αγώνα, φυλακίσεων, εμπειρίας και σοφίας.

Οι ηλικίες των ανδρών ποικίλουν και αντιστοιχούν επίσης στους ρόλους του μικρού αδύναμου γιου και των ενεργών ενηλίκων αντρών (20-50 χρ.), όπου με βάση το επάγγελμα του φαρμακοποιού και των πολιτικών, η ηλικία αυξάνει.

Σε ό,τι αφορά στον ενδυματολογικό κώδικα, διαπιστώθηκε ότι ακολουθείται η κοινή ενδυματολογική τάση της εποχής ξεχωριστά για κάθε κοινωνική ομάδα, χωρίς έμφαση στις επιμέρους διαφοροποιήσεις. Ξεχωριστή θέση κατέχουν τα λουλούδια και τα καπέλα ως ενδείκτες κύρους, εργασίας, επαγγέλματος, σεμνότητας και ρομαντισμού που εκφράζει η βικτωριανή μόδα και παράδοση. Στον 20ό αιώνα οι γραμμές της γυναικείας ενδυμασίας γίνονται πιο στενές και από τα φαρδιά ρούχα και τα επιβλητικά καπέλα αρχίζει η εποχή της απλότητας. Η μόδα αφορούσε τους πλουσίους, αλλά λόγω της οικονομικής κρίσης και του πολέμου διαμορφώθηκε σταδιακά ένας διαφορετικός τρόπος ζωής. Όσον αφορά στη μόδα κατά τη διάρκεια του αιώνα οι γραμμές απλοποιούνταν σταδιακά όλο και περισσότερο. Στη φιλική αφήγηση η γκρίζα, φαρδιά απόχρωση των εργατικών ρούχων και της ανδρικής γκρίζας μεταμφίσεως των γυναικών στις κρυφές επαναστατικές δράσεις, αντιτίθεται στην πολύχρωμη ενδυμασία των γυναικών που μετέχουν της παρέλασης/ διαμαρτυρίας/πορείας και αποθέωσης της ηγέτιδος/ηρωίδας.

Ο δημόσιος χώρος αποτελεί το συγκείμενο του προπαγανδιστικού λόγου των γυναικών, των συνθημάτων και τις βίαιες διαμαρτυρίες. Μεταξύ των συνθημάτων κυριαρχεί το: «Vote for women» (Ψήφος στις γυναίκες), σε προφορικό και γραπτό επίπεδο (πλακάτ, προκηρύξεις). Μέσα κυρίως από τις δημόσιες διαμαρτυρίες των γυναικών εξάγουμε συμπεράσματα για τις πολιτικές και τις πρακτικές της εποχής. Στις αρχές του 20^{ου} στην Μ. Βρετανία και λίγο πριν το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, παρατηρούμε και καταγράφουμε την υποτυπώδη προσπάθεια της αγγλικής κυβέρνησης να εισακούσει τα αιτήματα των γυναικών, στάση που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις βίαιες ενέργειες καταστολής του κινήματος, τις ανακρίσεις και φυλακίσεις. Το κίνημα της Emmeline Pankhurst, χαρακτηριζόταν από μαζικές διαδηλώσεις, συνθήματα σε τοίχους, προπηλακισμούς και εμπρησμοί, ενέργειες που χρησιμοποιούνταν ως όχημα για σημαντικές μεταρρυθμίσεις. Η δημόσια προπαγανδιστικά εικόνα των γυναικών που παρατηρούμε στην ταινία, συνδέεται άρρηκτα με το σύνθημα «Δεν είμαστε εδώ γιατί παραβαίνουμε τους νόμους. Είμαστε εδώ για να φτιάξουμε τους νόμους».

Παρατηρήσεις

Η γυναίκα σουφραζέτα ως σύμβολο επαναστατικού ιστορικού υποκειμένου, που η ίδια ασκεί ενεργά πολιτική βία και απαιτεί πολιτικά δικαιώματα στον δημόσιο βίο, με στόχευση την πολιτεότητα, φαίνεται ότι επανέρχεται στην φιλική αφήγηση του 21ου αιώνα. Η σύγχρονη οικονομική κρίση, αφορά σ' όλες τις ομάδες των γυναικών και οι αναπαραστάσεις τους στον κινηματογράφο και στα ΜΜΕ συνολικότερα, εγείρουν νέα ερωτήματα παραπέμποντας στην εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Στο έργο που παρουσιάζουμε αναπαριστάται ιστοριογραφικά και γεγονοτικά η εποχή με ντοκουμενταρίστικη και μινιμαλιστική απόδοση της σκληρής κοινωνικής, οικονομικής και έμφυλης πραγματικότητας του τέλους του 19^{ου} αιώνα.

Οι ριζοσπαστικές φεμινιστικές θεωρίες ανέδειξαν το ανθρώπινο σώμα και τη σεξουαλικότητα σε πρωταρχικά πεδία άσκησης της πατριαρχικής εξουσίας. Τα πεδία αυτά είχαν αποδοθεί στον ιδιωτικό χώρο, στο «χώρο των γυναικών», για αυτό και είχαν μείνει εκτός κοινωνικής ανάλυσης. Με τη φράση «Το προσωπικό είναι πολιτικό» σηματοδοτήθηκε η πολιτική προτεραιότητα των φεμινιστριών στην

προσωπική εμπειρία, την υποκειμενικότητα και την ιδιωτική ζωή. Η άσκηση της πατριαρχικής εξουσίας από τους άνδρες ως φυσικά πρόσωπα που ελέγχουν τις αναπαραγωγικές λειτουργίες και τη σεξουαλικότητα των γυναικών απόκτησε κεντρική σημασία στην ανάλυση της έμφυλης συγκρότησης της κοινωνίας. Η ανάγκη διερεύνησης του τρόπου με τον οποίο αναπαράγεται η πατριαρχία και αλλάζει μορφές ιστορικά και σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, οδήγησε στη χρησιμοποίηση του όρου «σύστημα βιολογικού/κοινωνικού φύλου». Πάνω σε αυτή τη βάση δημιουργήθηκε μια διαφορετική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία, ο καπιταλισμός και η πατριαρχία θεωρούνται αυτόνομα συστήματα παραγωγής κοινωνικών σχέσεων εκμετάλλευσης και εξουσίας ανάμεσα στις τάξεις και τα φύλα αντίστοιχα. Ο καταμερισμός της εργασίας αποτελεί το βασικό (κοινό) εργαλείο των δύο συστημάτων. Ο τρόπος, οι όροι και τα πεδία συνεργασίας, αλλά και σύγκρουσης, ανάμεσα στις προτεραιότητες των δύο συστημάτων διαφέρουν και τα σημεία ισορροπίας είναι ιστορικά και γεωγραφικά περιορισμένα (Αθανασίου 2006, Βαρίκα 1996).

Στο πεδίο αυτό μαρξιστικά και φεμινιστικά ο ιδεολογικός και προπαγανδιστικός λόγος των γυναικών και ανδρών στην φιλμική αφήγηση περιγράφει τις σχέσεις ΕΜΦΥΛΗΣ εξάρτησης μεταξύ των ανθρώπων/ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ, αλλά και τις σχέσεις κοινωνικής ανισότητας και διαφοράς. Είναι χαρακτηριστική η σκέψη του Ezenseberger για τα ΜΜΕ και την σχέση τους με την κοινωνία με όρους της βασικής αντίθεσης του καπιταλισμού, δηλαδή ως παραγωγικές δυνάμεις, όπου οι κοινωνικοποιημένη μορφή της παραγωγής συγκρούεται με την ατομική μορφή της ιδιοκτησίας (στο Πλειός 2001: 154).

Οι γυναίκες σκηνοθέτες σεναριογράφοι και παραγωγοί φαίνεται ότι μπορούν να ανταποκριθούν σήμερα στην επίκαιρη πάλη για την αναγνώριση της θέσης τους στην κοινωνία και τον πολιτισμό, στην ιστορία και την καλλιτεχνική παραγωγή. Όπως υποστηρίζει ο Κολοβός (2006), οι γυναίκες ως υποκείμενα δύνανται πλέον να βρίσκονται και δρουν εμπρός και πίσω από την κάμερα. Είναι καλλιτεχνικοί παραγωγοί και θεατές και μετέχουν σε πολλαπλές ετερότητες και ταυτότητες που μεταβάλλονται μέσα στο ιστορικό και πολιτικό κάθε φορά συγκείμενο.

Βιβλιογραφία

- Barret, M. (1994), *A room of one's own and three guineas, Virginia Woolf: Introductions to the major works*, ed. J. Briggs, London, Virago Press.
- Barret, M. (1994), "Ideology, politics, hegemony: From Gramsci to Laclau and Mouffe", σε S. Zizek (ed.), *Mapping Ideology*, London, Verso.
- Bourdieu, P. (1996), *Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα*. (Εισαγωγή: Ν. Παναγιωτόπουλος, μετάφραση: Ν. Παναγιωτόπουλος & Μ. Βιδάλη). Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσας.
- Bryson, V. (2005), *Φεμινιστική πολιτική θεωρία*, Αθήνα, εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Bryson, V. (2007), *Gender and the politics of time: feminist theory and contemporary debates*, Bristol, The Policy Press.
- Butler, J. (1993), *Bodies that matter: On the discursive limits of "sex"*, Psychology Press.
- Ferro, M. (2001), *Κινηματογράφος και ιστορία*, μετ. Π. Μαρκέτου, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Hobsbawm, Eric (1990), *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, Αθήνα, ΜΙΕΤ.

- Mc Cabe, J. (2004), *Feminist film studies*, Wallflower Press.
- Mulvey, L. (1975), *Visual pleasure and narrative cinema, from screen*, Glasgow, John Logie Baird Centre, University of Glasgow.
- North, D. (2000), *Δομή και μεταβολές στην οικονομική ιστορία*, Αθήνα, Κριτική.
- Nussbaum, M. (2005), *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, Αθήνα, Εκδόσεις Scripta.
- Vamvakidou, I. (2009), Modern Greek history, historic documentary, the case of Pomaks, in A. Ross (ed.), *Human rights and citizenship education*, London, Cice, σελ. 343-348.
- Winston, B. (1995), *Claiming the real: The documentary film revisited*, London, Grierson and Beyond.
- Βαμβακίδου, Ι. & Μαστόρη, Α. (2010), «Με την ευκαιρία των εκατό χρόνων από τη γέννηση της Simone de Beauvoir – αναφορά σε Τριανταφυλλιά Καδόγλου: ‘Au nom de la mère dans l’ œuvre de Simone de Beauvoir. Paris: Le Bord de l’ eau’», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχος 162: 175-177.
- Βαμβακίδου, Ι., Γκόλια, Π. (2009), Οι αναπαραστάσεις της γυναίκας στην εικονογράφηση: Σχολικά εγχειρίδια νεότερης ελληνικής Ιστορίας του Δημοτικού σχολείου, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, Νο 158, σελ. 139-153.
- Κολοβός, Ν. (2006), *Η γυναίκα στον κινηματογράφο*, Αθήνα, Αιγόκερως.
- Μπακοπούλου-Χωλς, Α. (2006), *Female sexuality and freedom*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις University Studio Press.
- Παπαθανασίου, Μ. (2008), Παιδική εργασία στην Ευρώπη, στο Μ. Δρίτσα (επιμ.), *Θέματα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ευρώπης*, Πάτρα, ΕΑΠ.
- Σωτηροπούλου, Ε. & Βαμβακίδου, Ι. (2011), «Σημειωτική ανάγνωση ιστορικού ντοκιμαντέρ: Δημοκρατικός Στρατός 1946-1949», ηλεκτρονικός συλλογικός τόμος με τίτλο «*Βίωμα, μεταφορά και πολυτροπικότητα: Εφαρμογές στην επικοινωνία, την εκπαίδευση, τη μάθηση και την γνώση*», με επιμέλεια Μ. Πουρκού και Ε. Κατσαρού, Κεφ. 23.
- Χαντζαρούλα, Π. (2008), «Γυναικεία εργασία, ταυτότητα και σχετική νομοθεσία στην Ευρώπη, 19ος αιώνας», στο: Μ. Δρίτσα (επιμ.), *Θέματα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ευρώπης*, Πάτρα, ΕΑΠ.

Άτομα με αναπηρία στην Ελλάδα της κρίσης. Η μέγγενη του αποκλεισμού σφίγγει ακόμη περισσότερο

Δημήτριος Κ. Βάντσος*

Περίληψη

Η σταδιακή καταστροφή θεσμικών δικτύων προστασίας για το μεγαλύτερο μέρος των ελλήνων πολιτών και η ύφεση που ενέσχυε τα τελευταία έξι χρόνια είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο τα άτομα με αναπηρία καλούνται να επιβιώσουν. Εστιάζοντας σε τρεις τομείς της ζωής τους –την εργασία, την πρόσβαση και την υγεία- αποτυπώνεται η εικόνα μιας πραγματικότητας που μόνο ικανοποιητική δεν μπορεί να χαρακτηριστεί. Εμπόδια, φυσικά, δομικά και θεσμικά, σε συνδυασμό με την κατάρρευση της οικογένειας, ξεκινώντας από την οικονομική αφαίμαξή της, ως θεσμού που απορροφά μεγάλο μέρος των συνεπειών της ανεργίας και του μικρού εισοδήματος επιτείνουν τις συνέπειες της ύφεσης και της κρίσης. Σε ένα περιβάλλον γεμάτο κινδύνους, φόβο και ανασφάλεια, τα άτομα με αναπηρία βρίσκονται ολοένα και περισσότερο περιθωριοποιημένα και καθιστούν τις μελλοντικές τους προοπτικές κάθε άλλο παρά αισιόδοξες.

Λέξεις κλειδιά: άτομα με αναπηρία, οικονομική κρίση, υγεία, πρόσβαση, εργασία.

Εισαγωγή

Αν και δεν χρειάζεται να υπεισέλθουμε σε κάποιου είδους ιστορική αναδρομή, πρέπει επιγραμματικά να αναφερθεί ότι τα τελευταία επτά χρόνια γινόμαστε μάρτυρες μιας ολοένα και μεγαλύτερης αποδόμησης κάθε προστατευτικού θεσμού που προστάτευε –άλλοτε περισσότερο άλλοτε λιγότερο αποτελεσματικά- πολίτες και εργαζόμενους. Εργασία, υγεία, στέγαση, κοινωνική πρόνοια, κοινωνική ασφάλιση, παιδεία είναι ορισμένοι από τους βασικούς τομείς στους οποίους παρατηρούνται διαφόρου ύψους μειώσεις που δεν φαίνεται να έχουν τέλος. Εκτός όμως από τις περικοπές σε μισθούς, συντάξεις (κύριες και επικουρικές) (Matsaganis 2013, Petmetsidou 2011), επιδόματα ανεργίας (από 480 σε 360 ευρώ περίπου) (Μπούρας και Λύκουρας 2011), δαπάνες για την παιδεία –πρωτοβάθμια 4% και 18,6% δαπάνη ανά μαθητή, δευτεροβάθμια 19,5% και 19,4% δαπάνη ανά μαθητή, τριτοβάθμια 5,69% και 10,2% δαπάνη ανά φοιτητή την τριετία 2010-2012 (Παΐζης και συν. 2014), αλλά και την ειδική αγωγή–, ορθώνονται και περαιτέρω εμπόδια από τις κυβερνήσεις όλων των αποχρώσεων

---

* MPhil, εργαστηριακός συνεργάτης ΤΕΙ Κρήτης, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας.

Ταχυδρομική διεύθυνση: ΤΕΙ Κρήτης, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Εσταυρωμένος, Ηράκλειο Κρήτης Τ.Κ. 71410.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: dvantsis@staff.teicrete.gr

ιδεολογικά και διακηρυκτικά. Συνταγματικές προβλέψεις για την προστασία και τα δικαιώματα κατοικίας που εκφράστηκαν εν πολλοίς στη χώρα μας μέσα από την επιδότηση του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (ΟΕΚ) κείτονται πλέον σε συντρίμια μετά την κατάργηση του φορέα το 2010 (Matsaganis 2013) και οι λήπτες δανείων σχεδόν νομοτελειακά οδηγούνται σε ένα καθεστώς ανασφάλειας.

Μειώσεις εξόδων για την υγεία της τάξης του 1,8 δισεκατομμυρίων δολαρίων μεταξύ 2009 και 2011 και της μισθοδοσίας κατά 75% το ίδιο διάστημα (Kondilis και συν. 2013) και ως ποσοστό του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) από 9,8% το 2008 σε 9,2% το 2013 (OECD 2015), για φάρμακα και άλλες κοινωνικές παροχές όπως για συντάξεις και ασθένεια κατά 9,4% και η απώλεια ασφαλιστικής κάλυψης μετά επιπλέον καταγεγραμμένης ανεργίας για τους μακροχρόνια ανέργους (Σίμου και Koutsogeorgou 2014) συνθέτουν ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο οι προοπτικές κάθε άλλο παρά αισιόδοξες μπορούν να θεωρούνται. Άλλα εμπόδια είναι η επιβολή νέων φόρων και τελών (ενδεικτικός είναι ο ΕΕΤΗΔΕ που έγινε ΕΝΦΙΑ) προκειμένου να διευρυνθεί η βάση φορολόγησης καθώς είναι γνωστό ότι η χώρα μας έχει από τα υψηλότερα ποσοστά ιδιοκατοίκησης (Matsaganis 2013, Lyberaki και συν. 2010), η αύξηση του ΦΠΑ σε προϊόντα και υπηρεσίες και μια σειρά μέτρων λιτότητας προκειμένου να συμμορφωθούμε προς τις υποδείξεις των διεθνών δανειστών μας. Εκτός αυτού η επιβολή πάγιου τέλους ενός ευρώ ανά συνταγή και πέντε ευρώ για επίσκεψη σε εξωτερικά ιατρεία νοσοκομείων (Σίμου και Koutsogeorgou 2014), η μείωση του αριθμού των νοσηλευτικών μονάδων από 137 σε 83 και η συρρίκνωση του αριθμού των κλινικών από περίπου 2.000 σε 330 (Πουλόπουλος 2014) συνοδεύτηκε από ένα κύμα φυγής από το δημόσιο τομέα που συρρικνώθηκε το διάστημα 2008-2012 κατά 11,3% (59.000 άτομα). Στην εκπαίδευση και την υγεία οι μειώσεις προσωπικού κυμάνθηκαν σε 7,7 και 2,5 τοις εκατό αντίστοιχα (συνολικά 30.000 άτομα) (Matsaganis 2013).

Σε μια χώρα που πραγματικά μαστίζεται από την ανεργία –από το 17,9% (647.178 άτομα) το 2010 στο 27,3% (1.343.159 άτομα) –κατά μια εκτίμηση και στο 27,5% (Matsaganis 2013)- το 2013 στο 24,6% (1.180.011 άτομα) τον Αύγουστο του 2015 (ΕΛΣΤΑΤ 2015, ΟΑΕΔ 2015α, 2015β, 2015γ, 2015δ) ενώ η Ευρωπαϊκή Επιτροπή το ανεβάζει στο 26% για το 2015 (European Commission 2015)- η φτωχοποίηση των κατοίκων συνεχίζεται με ταχείς ρυθμούς. Πιο συγκεκριμένα, η σχετική φτώχεια (με βάση τη γραμμή φτώχειας από 20.0% το 2009 ανέβηκε στο 21,3% το 2012. Αυτό που φαίνεται ως μικρή αύξηση είναι όμως ζήτημα οπτικής καθώς αν διαφοροποιηθεί η μέθοδος προσέγγισης σε ένα δείκτη που εντυπώνει την αδυναμία να αγοραστούν αγαθά και υπηρεσίες που ήταν προσιτά προ κρίσης, τα ποσοστά αλλάζουν δραματικά: από 20.0% το 2009 σε 37.0% το 2012 (Matsaganis 2013). Βέβαια, το ποιοι είναι οι φτωχοί στη χώρα μας δεν είναι μια απλή άσκηση πάνω σε χαρτί. Παρά το γεγονός ότι ο μέσος όρος μπορεί να μη μοιάζει πολύ απογοητευτικός, για κάποιους οι αριθμοί διαφοροποιούνται αισθητά όσο αυξάνει η ηλικία των ατόμων. Πιο συγκεκριμένα για τα άτομα 65-74 το ποσοστό φτάνει στα 23,2% και εκτινάσσεται στο 34,3% για όσους βρίσκονται στην ηλικιακή κατηγορία 75 ετών και άνω (Lyberaki και συν. 2010). Αν αναλογιστεί κανείς ότι οι ασπίδα προστασίας των συντάξεων –ειδικά ορισμένων «προνομιακών» και όχι μόνο ταμείων που περιόριζε ως ένα βαθμό τις συνέπειες ή την εμφάνιση του κοινωνικού αποκλεισμού (Guillen και Matsaganis 2010)- πλέον εκλείπει, τα αποτελέσματα της συνταγής «λιτότητα-περικοπές-απορρύθμιση των πάντων» μόνο θετικά δεν θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν.

Στη συνέχεια θα εστιάσουμε στο πως ακριβώς τα μέτρα και οι κυβερνητικές αποφάσεις επηρεάζουν τη ζωή και την καθημερινότητα των ατόμων με αναπηρία και

πώς προβλέπεται να την καταστήσουν έως και ανυπόφορη στο άμεσο και απώτερο μέλλον. Επιλέχθηκε να συζητηθούν μονάχα ορισμένες από τις πτυχές της ζωής των ανθρώπων αυτής της πληθυσμιακής ομάδας, και για λόγους χρόνου, και διότι αυτοί αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία δομείται η καθημερινότητά τους σε αστικά και μη περιβάλλοντα σε μια χώρα που βιώνει μια παρατεταμένη ύφεση.

1. Εργασία

Παρά το γεγονός ότι είναι από παλιά αναγνωρισμένο ότι τα άτομα με αναπηρία βιώνουν μεγάλες δυσκολίες να απορροφηθούν από την υφιστάμενη αγορά εργασίας και εμφανίζουν ιδιαίτερα μεγάλα ποσοστά ανεργίας -κάποιες αναφορές παλαιότερα τα φθάνουν και στο 70% (Combat Poverty Agency 1995)- η εικόνα που παρουσιάζει η επίσημη ελληνική κυβέρνηση είναι κάπως αντιφατική: Στην πιο πρόσφατη αναφορά που γίνεται από την ΕΛΣΤΑΤ (2003) μόλις το 8,9% του πληθυσμού με αναπηρία εμφανίζεται άνεργο σε σχέση με το τότε αντίστοιχο ποσοστό 9,6% για τον υπόλοιπο πληθυσμό. Βεβαίως οι μισοί από όσους αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους ως άτομα με αναπηρία είναι άνω των 65 ετών και το 84% των ερωτώμενων είναι εργασιακά ανενεργοί. Χωρίς να επικεντρωθούμε σε ζητήματα ορισμού της έννοιας «αναπηρία», πρέπει να αναφέρουμε ότι τα στοιχεία της Eurostat (2011) δείχνουν ότι μόλις το 10% των ατόμων 18-64 εντάσσονται στις προϋποθέσεις του ορισμού για ένταξη σε αυτή την ομάδα. Η ίδια πηγή αναφέρει ότι όποιος από τους δυο ορισμούς της αναπηρίας κι αν χρησιμοποιηθεί («άτομα με βασικές δυσκολίες για την επιτέλεση δραστηριοτήτων», «άτομα που περιορίζονται στην εργασία τους λόγω μακροχρόνιου προβλήματος υγείας και αναπηρίας») η χώρα μας εμφανίζει χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας για τα άτομα με αναπηρία έναντι του υπόλοιπου πληθυσμού (14,6% έναντι 16,7% όταν χρησιμοποιείται ο πρώτος ορισμός, ενώ δεν αναφέρεται σαφώς στα ποσοστά όταν χρησιμοποιείται ο δεύτερος) (Eurostat 2011α, 2011β). ένα σημαντικό τμήμα των εργαζομένων με αναπηρία εργάζεται στον πρωτογενή τομέα και περίπου 8% του συνόλου των εργαζομένων εργάζεται με μερική απασχόληση (Eurostat 2011γ).

Η αλήθεια φαίνεται ότι βρίσκεται κάπου αλλού. Είναι αποδεκτό ότι τα άτομα με αναπηρία τα τελευταία 200 χρόνια περίπου έχουν οριστεί ως πρόβλημα καθώς η διαφορά τους από τον υπόλοιπο πληθυσμό δεν συνάδει με τις επιταγές της βιομηχανικής ανάπτυξης και καπιταλιστικής μεγέθυνσης. Η αδυναμία των ανθρώπων –όπως αναμενόταν- να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της βιομηχανίας (Μπάουμαν 1998/2004, Roulstone 1998) σε συνδυασμό με την ανάδυση της αξίας της εργασίας (Μπάουμαν 1998/2004, Tully 1986/1993) ως κυρίαρχης στην κοινωνία επιδείνωσε την κατάσταση καθώς αντιμετωπίζονταν ως ανίκανοι να συμμορφωθούν με αυτή (Tully 1986/1993). Η εξέλιξη αυτή σήμαινε ότι κυρίως τα άτομα με αναπηρία και οι γυναίκες μπορούσαν να στηριχθούν μόνο στα άτυπα δίκτυα βοήθειας και φροντίδας, κάτι που οδήγησε στην πτώση του κοινωνικού τους κύρους. Συγχρόνως κάτι τέτοιο ενθάρρυνε μια «εξατομικευμένη» αντιμετώπιση της φτώχειας σύμφωνα με την οποία το κράτος έπρεπε να επεμβαίνει μόνο εκεί που οι ανεπίσημοι φορείς υποστήριξης αποτύγχαναν και μάλιστα σε εκείνες τις περιπτώσεις που χαρακτηρίζονταν ότι χρειαζόταν με βάση κάποια κριτήρια επιλεξιμότητας, συνήθως αυστηρά (Barnes και συν. 2005).

Στην Ελλάδα βέβαια, από παλιά είχε διαπιστωθεί από την πρακτική στο πεδίο η διστακτικότητα των εργοδοτών να προσλάβουν άτομα με αναπηρία παρά τις τότε πολύ ελκυστικές επιδοτήσεις από συγχρηματοδοτούμενα και αυτοχρηματοδοτούμενα

προγράμματα του ΟΑΕΔ (Βάντσης 2005). Καθώς πλέον τα προγράμματα καλύπτουν πλέον αποκλειστικά τις ασφαλιστικές εισφορές και κάποιες περιπτώσεις τις εργονομικές διευθετήσεις, τα κίνητρα για πιθανούς εργοδότες λιγοστεύουν. Επίσης πρέπει να αναφερθεί ότι, σε ένα οικονομικό περιβάλλον στο οποίο η ανεργία εμφανίζεται σχεδόν αναπόδραστα πανίσχυρη, η προτίμηση θα δοθεί σε άτομα που δεν χρειάζονται «ειδικές συνθήκες» εργασίας κυρίως με πρόσχημα το υψηλότερο κόστος ανά εργαζόμενο κάτι που η διεθνής εμπειρία μάλλον διαψεύδει (Smith 2002, Nelson και Kleiner 2000). Η βλάβη, που συχνά ταυτίζεται λανθασμένα με την αναπηρία, προβάλλει ως το κυρίαρχο χαρακτηριστικό στις διαδικασίες επιλογής προσωπικού (Wright και Multon 1995). Αν σε όλα αυτά προστεθεί η έλλειψη ρευστότητας των επιχειρήσεων καθώς η στρόφιγγα των τραπεζών έκλεισε ή –στην καλύτερη περίπτωση απλώς στάζει– η οικονομική αποδυνάμωση των καταναλωτών που πλέον καταναλώνουν σημαντικά λιγότερα ποσά ακόμη και για είδη πρώτης ανάγκης (Michael-Matsas 2013), η φορολογική επιδρομή στους ελεύθερους επαγγελματίες, τις επιχειρήσεις και τους καταναλωτές, η εικόνα καθίσταται αποκαρδιωτική. Και όταν εργάζονται, όμως, τα άτομα με αναπηρία βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας σύμφωνα με τη Eurostat (2011δ): στην Ελλάδα το ποσοστό των ατόμων που ορίζονται ως άτομα με αναπηρία σύμφωνα με τον πρώτο ορισμό (περιορισμό επιτέλεσης δραστηριοτήτων) και βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας είναι το υψηλότερο της ΕΕ με 21% για το 2013.

Εάν το άτομο με αναπηρία αποταθεί στην οικογένεια που, στη νότια Ευρώπη –και φυσικά τη χώρα μας–, αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο πάνω στον οποίο συγκροτήθηκε το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας (Ferrera 1996, Karamessini 2007, Petmetsidou 2013) και αυτό που αποκλήθηκε «οικογενειοκρατικός προνοιακός καπιταλισμός» (Papadopoulos και Roumpakis 2013) με αρμοδιότητες εξεύρεσης και αξιοποίησης πόρων βασισμένη στην εργασία του άνδρα και την κατανομή αρμοδιοτήτων κατά φύλο (μη λησμονούμε ότι τα περίφημα «άτυπα δίκτυα φροντίδας» στελεχώνονται από γυναίκες κυρίως. Τα απανωτά κτυπήματα στο θεσμό της οικογένειας ως προς την οικονομική λειτουργία του με περικοπές μισθών, επιδομάτων, αύξηση φόρων, εγκληματοποίηση της κατοχής στέγης –που αφορά ένα πολύ μεγάλο ποσοστό οικογενειών της χώρας καθώς είμαστε στην κορυφή στον τομέα αυτό στην ΕΕ, η ελαστικοποίηση των μορφών της απασχόλησης που ήρθε ως απότοκο των δανειακών συμβάσεων/μνημονίων κάνουν αυτό το οικοδόμημα να τρίζει επικίνδυνα. Έτσι τα άτομα με αναπηρία βρίσκονται μεταξύ των δομικών περιορισμών της αγοράς εργασίας και της έλλειψης ασφάλειας ή προστασίας από το μόνο θεσμό που ως και μερικά χρόνια μπορούσε να απορροφήσει τους κραδασμούς των όποιων περιόδων που η οικονομία της χώρας δεν πήγαινε κατ' ευχήν.

Τώρα για όσες και όσους αποταθούν στους δημόσιους μηχανισμούς παροχής πόρων αναπλήρωσης, δύσκολα θα μπορούσε κάποιος να είναι ικανοποιημένος. Στα 2013 το 68% του πληθυσμού της ΕΕ-28 από 16 ετών και άνω που εντάσσεται στον πρώτο ορισμό (περιορισμός δραστηριοτήτων) θα ήταν σε κίνδυνο φτώχειας χωρίς μεταβιβάσεις, το οποίο πέφτει στο 19% αν υπολογιστούν οι κοινωνικές μεταβιβάσεις. Όμως οι τελευταίες εξελίξεις αναμένεται να επηρεάσουν αρνητικά και αυτό το δίκτυο προστασίας. Πιο συγκεκριμένα, ο νόμος που ουσιαστικά θεσπίζει το λεγόμενο «3^ο Μνημόνιο» (4336/15) προβλέπει μειώσεις στον προϋπολογισμό για την προνοιακή πολιτική στο ½ τοις εκατό του ΑΕΠ ετησίως, «στοχοθετημένο σύστημα πρόνοιας» που μάλλον πρέπει να αντιμετωπιστεί ως επιχείρηση περικοπών του αριθμού των δικαιούχων –εκτός από το ύψος των επιδομάτων. Επίσης επαναφέρει την μη πληρωμή του εξωϊδρυματικού επιδόματος κατά τη διάρκεια νοσηλείας ενός ατόμου σε νοσοκομείο. Ο νόμος αυτός φαίνεται ότι σηματοδοτεί μια αποχώρηση του

δημοσίου από την προνοιακή ομπρέλα και επικέντρωση στους «απόλυτα φτωχούς» με την υπόσχεση διασφάλισης του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος.

Τέλος, με δεδομένο ότι η πλειοψηφία των ατόμων με αναπηρία είναι ηλικιωμένα, αυτό δείχνει ότι κάθε συζήτηση περί αριθμών (μικρών) που συχνά εμφανίζονται σε δημόσιες αντιπαραθέσεις και ομιλίες είναι λανθασμένη. Σε μια χώρα που πάνω από ένας στους τέσσερεις κατοίκους είναι άνω των 60 ετών (25,28%) (ΕΛΣΤΑΤ 2015) και που –σύμφωνα με την ίδια πηγή (ΕΛΣΤΑΤ 2013)- το 50% των ατόμων με αναπηρία είναι άνω των 65 ετών.

2. Πρόσβαση

Με τον όρο αυτό αναφερόμαστε στη φυσική πρόσβαση –την προσέγγιση δηλαδή με κάθε μέσο από και προς οποιοδήποτε σημείο αστικών και μη περιοχών, στην ηλεκτρονική πρόσβαση, την πρόσβαση στην πληροφορία και γενικά σε κάθε τρόπο και μέσο με το οποίο θα μπορούσε να κριθεί κατάλληλο για το σκοπό αυτό, προσαρμοσμένο στις ανάγκες του κάθε ατόμου. Παρότι θα μπορούσε να υποστηρίξει, χωρίς υπερβολή, κάποιος ότι υπάρχει ένα σημαντικό οπλοστάσιο νομικών ρυθμίσεων (περί γενικού οικοδομικού κανονισμού, πρόσβασης σε εναέρια και πλωτά μέσα διαφόρων μορφών, κ.α.), αυτό δεν διασφαλίζει από μόνο του ελευθερία πρόσβασης στα άτομα με αναπηρία σε δημόσιες υπηρεσίες και χώρους, σε δικαιώματα και υπηρεσίες.

Από τη μια πλευρά, πρέπει να αναγνωριστούν τα θετικά βήματα που έχουν γίνει στους λεγόμενους Ολυμπιακούς Δήμους στα πλαίσια των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004. Πεζοδρόμια, μέσα μαζικής μεταφοράς (κυρίως όμως ο ηλεκτρικός και το μετρό) έχουν γίνει περισσότερο προσιτά σε άτομα που κινούνται εναλλακτικά ή με τη βοήθεια μαστουνιού ή οδηγού σκύλου. Έχουν υπάρξει προβλέψεις και για χώρους στάθμευσης αυτοκινήτων που οδηγούν άτομα με αναπηρία. Όμως, παρά τα δεδομένα αυτά, είναι αμφίβολο κατά πόσο ο νόμος τηρείται συνολικά όσον αφορά –π.χ.- την απαγόρευση στάθμευσης σε αυτές τις θέσεις. Επίσης είναι αμφίβολο κατά πόσο γίνεται η σωστή συντήρηση των ειδικών διαδρόμων στα πεζοδρόμια και επιτυγχάνεται η ανεμπόδιστη πρόσβαση όσων κινούνται με αμαξίδιο. Οι περικοπές στις δημόσιες δαπάνες που συμφωνήθηκαν με τους δανειστές οπωσδήποτε έχουν επιπτώσεις στη διεύρυνση των δικτύων προσβασιμότητας αλλά και στην ορθή συντήρηση των υφισταμένων.

Η πλημμελής συντήρηση των υποδομών, τα περιθώρια του νόμου –π.χ. για τις υπεραστικές συγκοινωνίες- να μην παρέχουν υποχρεωτική πρόσβαση σε άτομα με αναπηρία, επιδεινώνει την όποια προσπάθεια καταβάλλουν για να βελτιώσουν τη δυνατότητα απόλαυσης αγαθών και υπηρεσιών αλλά και να προσεγγίσουν την αγορά εργασίας. Αν σε αυτά προστεθεί το αυξημένο κόστος προς και από προορισμούς λόγω χρήσης ταξί ή ειδικών ταξί –που είναι και λίγα σε αριθμό και μόνο σε αστικά περιβάλλοντα- οι ελπίδες για προσέγγιση της αγοράς εργασίας ψαλιδίζονται ακόμη πιο πολύ. Τα εμπόδια πρόσβασης στην εργασία έχει αναγνωριστεί ως ένα σημαντικό εμπόδιο για ένα όχι ευκαταφρόνητο ποσοστό των ατόμων με αναπηρία (40%) που ρωτήθηκαν σε έρευνα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ 2003). «Σε μια ολοένα πιο ανταγωνιστική, επιθετική, ελαστική, με χαμηλούς μισθούς αγορά εργασίας» (Goodley 2014: 10) η άρνηση ή οι δυσκολίες πρόσβασης, φυσικής και άλλης, μόνο θετικά δεν θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί.

Προβλήματα στην πρόσβαση σε δικαιώματα και υπηρεσίες σχετίζονται και με τη χρήση των γνωστών πενταψήφιων αριθμών για κλείσιμο ραντεβού με γιατρούς του

ΕΟΠΥΥ καθώς διαφημίζονται πολύ περισσότερο σε αντίθεση προς τα σταθερά τηλέφωνα με πολύ μικρότερη χρέωση για τα άτομα αυτά. Η σχετικά μικρή αξιοποίηση του διαδικτύου από δημόσιες υπηρεσίες για την ενημέρωση με τρόπο κατάλληλο για τα άτομα με αναπηρία σχετικά με τα απαραίτητα δικαιολογητικά για μια σειρά από έγγραφα ή για διεκδίκηση επιδομάτων δυσχεραίνει πολύ τη γνώση και την επίτευξη της ανεξαρτησίας τους.

Αλλα προβλήματα που σχετίζονται με την πρόσβαση έχουν να κάνουν με ζητήματα στο χώρο της υγείας και ιδιαίτερα με θέματα αναμονής για εξέταση από τα Κέντρα Πιστοποίησης Αναπηρίας (ΚΕ.Π.Α) για μήνες. Επίσης η επιβολή των παραβόλων 5 ευρώ για εξέταση, του ενός ευρώ ανά συνταγή και η αύξηση του ποσοστού συμμετοχής του ασφαλισμένου στη φαρμακευτική περίθαλψη καθιστά την πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας μια περιπέτεια για την πληθυσμιακή αυτή ομάδα. Ιδιαίτερα για τους ηλικιωμένους τα προβλήματα φαίνεται πως ολοένα και αυξάνονται λόγω των εμποδίων στην πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας (Matsaganis και Leventi 2014).

3. Υγεία

Πέρα από όσα συζητήθηκαν πιο πάνω, με την αύξηση των εξόδων για τους πολίτες, τη μείωση των δομών, των κλινικών, του προσωπικού και των περικοπών σε αυτό οι πολίτες με αναπηρία βρίσκονται μπροστά σε ένα ακόμη εμπόδιο που πρέπει – συνήθως μόνοι τους- να ξεπεράσουν αν και όταν αυτό είναι δυνατό. Καθώς η οικογένεια ως θεσμός φροντίδας που λειτουργούσε και ως πηγή βοήθειας (χρηματικής και όχι μόνο) για τα μέλη της κλυδωνίζεται πλέον επικίνδυνα στην χώρα ιδιαίτερα από την έναρξη της κρίσης (Papadopoulos και Roumpakis 2013, Petmetsidou 2013, Karamessini 2007). Έλλειψη πόρων λόγω δραστικής μείωσης εισοδήματος και επιδείνωση της υγείας λόγω δομικών αλλαγών και προβλημάτων, το βασικό μοντέλο της «οικογενειακής πρόνοιας» περνάει πολύ δύσκολες ημέρες.

Οι περικοπές στις κύριες συντάξεις, παρά το γεγονός ότι κρίθηκαν αντισυνταγματικές από το Συμβούλιο της Επικρατείας (αποφάσεις 2287-2290/15) είναι πολύ αμφίβολο αν θα επανέρθουν στα επίπεδα του 2012. Μάλιστα, φαίνεται ότι πληθαίνουν στα ΜΜΕ οι φωνές πολιτικών όλων σχεδόν των παρατάξεων για νέες περικοπές προκειμένου να «σωθεί το ασφαλιστικό». Μείωση εισοδήματος όμως σημαίνει επιδείνωση των συνηθειών διατροφής που επηρεάζει την κατάσταση υγείας. Το γεγονός ότι περικοπές σε συντάξεις και σε υποδομές υγείας έγιναν σχεδόν ταυτόχρονα οδήγησε σε μεγάλη αύξηση του ποσοστού των ατόμων που προσεγγίζουν Μ.Κ.Ο. και κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία δήμων για να μπορέσουν να καλύψουν τις ανάγκες τους σε φάρμακα (Simou και Koutsogeorgou 2014, Πουλόπουλος 2014).

Ομως πέρα από τα ζητήματα πρόσβασης και περικοπών σε υποδομές, προσωπικό, φαρμακευτική κάλυψη, η ίδια η οικονομική κρίση έχει φανεί ότι έχει επιπτώσεις στην ψυχική υγεία του πληθυσμού. Μάλιστα στη χώρα μας παρατηρήθηκε αύξηση της εμφάνισης μείονος κατάθλιψης από το 3,3% το 2008 στο 6,8% το επόμενο έτος (Madianos και συν. 2011) ενώ επίσης έχει βρεθεί ότι «8,2 από τους 100 Έλληνες πολίτες πληρούν τα διαγνωστικά κριτήρια του DSM-IV για τη μείζονα κατάθλιψη» (Economou και συν. 2013: 311-312).

«Μια σύνδεση μεταξύ της μείζονος κατάθλιψης και της οικονομικής κρίσης βρέθηκε από το 2011 καθώς ήταν 2,6 φορές πιο πιθανό για τους Έλληνες να υποστούν μείζονα κατάθλιψη συγκρινόμενοι με το 2008. Αναφορικά με τη σύνδεση μεταξύ της μείζονος κατάθλιψης και της οικονομικής κρίσης, οι καταστάσεις

φτώχειας μπορούν να επηρεάσουν την κατάσταση ψυχικής υγείας, αλλά επίσης άτομα με ψυχικές ασθένειες μπορεί να οδηγηθούν στη φτώχεια εξαιτίας της κατάστασης υγείας τους» (Simou και Koutsogeorgou 2014: 114).

Σε ένα περιβάλλον όπου οι ψυχιατρικές δομές που κυρίως βασίστηκαν στην έξωθεν χρηματοδότηση κλείνουν ή ετοιμάζονται να κλείσουν, οι ψυχικά ασθενείς αφήνονται στη μοίρα τους. Η διαφαινόμενη παύση λειτουργίας των ψυχιατρικών νοσοκομείων της Αθήνας με αντίστοιχη ανάθεση αρμοδιοτήτων σε ΜΚΟ χωρίς απαραίτητα τη στελέχωση ούτε τις θέσεις, ούτε τις υποδομές αναμένεται ότι θα οδηγήσει σε περιθωριοποίηση άλλη μια κατηγορία ατόμων με αναπηρίες (Αστρινάκης και συν. 2013) και σε επιπτώσεις που αυτή τη στιγμή δεν μπορούμε με μεγάλη ακρίβεια να ορίσουμε.

Επίλογος

Κλείνοντας, σε αυτή τη σύντομη παρουσίαση φάνηκε ότι τα άτομα με αναπηρία πλέον αναγκάζονται –όπως και όλοι οι υπόλοιποι- να ζήσουν σε έναν κόσμο όπου το παρελθόν αντιμετωπίζεται ως παραμύθι («μια φορά κι έναν καιρό ήταν το ΕΣΥ, η μόνιμη και πλήρους απασχόλησης εργασία, η εκπαίδευση, η στέγαση...») και το παρόν βιώνεται ως ένα μπαράζ περικοπών αγαθών και υπηρεσιών και απόλαυσης θεσμοθετημένων δικαιωμάτων δεκαετιών. Η οικονομική ύφεση και οι αφόρητες πιέσεις των δανειστών έχουν καταστήσει τη χώρα πρακτικά ένα είδος κόλασης του Δάντη με άγνωστο όμως αριθμό κύκλων (Michael-Matsas 2013). Προσωπικά δεν πιστεύω ότι στο άμεσο μέλλον υπάρχουν σοβαροί λόγοι αισιοδοξίας όσο οι δανειακές συμβάσεις που επιβάλλονται έξωθεν έχουν αναγκάσει σειρά κυβερνήσεων, μονοκομματικών και μη, να λειτουργούν με τη λογική του «τρεις το λάδι, τρεις το ξύδι ...» δυσχεραίνοντας την ήδη δύσκολη εμπειρία ζωής για τα περισσότερα μέλη αυτής της πληθυσμιακής ομάδας.

Βιβλιογραφία

- Barnes, C., Mercer G. και Shakespeare, T. (2005), *Exploring disability – A sociological introduction*, Cambridge, Polity Press.
- Combat Poverty Agency (1995), *Disability, exclusion and poverty*, Poverty briefing no. 4. Dublin, Combat Poverty Agency.
- Economou M., Madianos M., Peppou L. E., Patelakis A. και Stefanis C.N. (2013), “Major depression in the era of economic crisis: A replication of a cross-sectional study across Greece”, *Journal of Affective Disorders*, 145, σελ. 308-314.
- European Commission (2015), *EU employment and social situation*, Quarterly Review, March 2015, Luxembourg, European Commission
- Eurostat (2011α), *Disability statistics – prevalence and demographics*, στο: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Disability_statistics_-_prevalence_and_demographics [πρόσβαση στις 19/11/15]
- Eurostat (2011β), *Disability statistics – labour market access*, στο: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Disability_statistics_-_labour_market_access [πρόσβαση στις 19/11/15]
- Eurostat (2011γ), *Disability statistics – employment patterns*, στο: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Disability_statistics_-_employment_patterns [19/11/15]

- Eurostat (2011δ), *Disability statistics – poverty and income inequalities*, στο: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Disability_statistics_-_poverty_and_income_inequalities [πρόσβαση στις 19/11/15]
- Ferrera M. (1996), “The ‘southern model’ of welfare in social Europe”, *Journal of European Social Policy*, 6, (1), σελ. 17-37.
- Goodley, D. (2014), *Dis/ability studies-Theorising disablism and ableism*, Abingdon, Routledge.
- Guillén A.M. και Matsaganis M. (2000), “Testing the ‘social dumping’ hypothesis in Southern Europe: welfare policies in Greece and Spain during the last 20 years”, *Journal of European Social Policy*, 10 (2), σελ. 120-145.
http://prolipsisworkers.blogspot.gr/2013/11/blog-post_9.html [πρόσβαση στις 30/10/2015].
- Karamesini M. (2007), *The Southern European social model: Changes and continuities in recent decades*, Geneva, International Institute for Labour Studies.
- Kondilis E., Giannakopoulos S., Gavana M., Ierodiakonou I., Waitzkin H, και Benos A. (2013), “Economic crisis, restrictive policies and the population health and health care”, *American Journal of Public Health*, published online ahead of print April 18, 2013: e1–e8. doi:10.2105/AJPH.2012.301126) στο: <http://www.alames.org/documentos/grecia.pdf> (πρόσβαση στις 19/11/15)
- Lyberaki A., Tinios P. και Georgiadis T. (2010), “Multidimensional poverty in Greece: A deep, persistent grey?”, *South-Eastern European Journal of Economics*, 1, σελ. 87-110.
- Madianos M. Economou M., Alexiou T., Stefanis C.N. (2011) “Depression and economic hardships across Greece in 2008 and 2009: two cross-sectional surveys nationwide”, *Social Psychiatry and Psychological Epidemiology*, 46, σελ. 943-952
- Matsaganis M. και Leventi C. (2014), «Poverty and inequality during the great recession in Greece», *Political Studies Review*, 12, σελ. 209-223.
- Matsaganis, M. (2013), *The Greek crisis: Social impact and policy responses*, Berlin, Friedrich Ebert Stiftung.
- Michael-Matsas S. (2013), “Greece at the Boiling Point”, *Critique: Journal of Socialist Theory*, 41 (3),
- Nelson J. και Kleiner B. K. (2001), “How to accommodate common disabilities in organizations”, *Equal Opportunities International*, 20 (5/6/7), σελ. 146-151.
- OECD (2015), *Health expenditure and financing*, στο: http://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=HEALTH_STAT [πρόσβαση στις 8/12/2015]
- Papadopoulos T. και Roumpakis A. (2013), “Familistic welfare capitalism in crisis: social reproduction and anti-social policy in Greece”, *Journal of International and Comparative Social Policy*, 29 (3), σελ. 204-224.
- Petmesidou M. (2013), “Is social protection in Greece at a crossroads?”, *European Societies*, 15:4, 597-616
- Petmesidou, M. (2011), *Is the EU-IMF “rescue plan” dealing a blow to the Greek welfare state?*, CROP Povert Brief, January 2011.
- Roulstone, A. (1998), “Researching a disabling society: The case of employment and new technology”, στο T. Shakespeare (ed.) *The disability reader – Social science perspectives*, London, Cassell, σελ. 110-128.
- Simou E. και Koutsogeorgou E. (2014), “Effects of the economic crisis on health and healthcare in Greece in literature from 2009 to 2013: A systematic review”, *Health Policy*, 115: 111-119.
- Smith T. (2002), “Diversity and disability Exploring the experiences of vision impaired people in the workplace”, *Equal Opportunities International*, 21 (8): 59-72.
- Tully K. (1993), *Improving residential life for disabled people*, reprint (original 1986), Melbourne, Churchill Livingstone.

- Wright G.E. και Multon, K.B. (1995), “Employers’ perceptions of nonverbal communications in job interviews for persons with physical disabilities”, *Journal of Vocational Behavior*, 47: 214-227.
- Αστρινάκης Γ., Κοκκινάκος Γ., Μάτσα Κ., Μεγαλοοικονόμου Θ., Μπαϊρακτάρης Κ. (2013), *Το σκάνδαλο Ψυχαργός* στο: http://prolipsiworkers.blogspot.gr/2013/11/blog-post_9.html [πρόσβαση στις 30/10/2015].
- Βάντσης Δ. Κ. (2005), “Άτομα με αναπηρίες και εργασία: μοντέλο σχεδιασμού και δράσης”, 2^η Πανελλήνια Δημερίδα με θέμα: *Σύγχρονες ανάγκες κοινωνικής φροντίδας – Δομές και προγράμματα στην τοπική κοινωνία*, 19-20 Μαρτίου 2004, Ηράκλειο: ΚΟΙΝΩ.ΠΟΛΙΤΙ.Α.-Π.Τ.Κ. ΣΚΛΕ, σελ. 112-124.
- ΕΛΣΤΑΤ (2003), *Άτομα με προβλήματα υγείας ή αναπηρία (Αποτελέσματα έρευνας)*, Δελτίου Τύπου, 3.6.2013, Αθήνα, ΕΛΣΤΑΤ.
- ΕΛΣΤΑΤ (2015), *Η Ελλάδα με αριθμούς, 7 Οκτωβρίου 2015*, Πειραιάς, Ελληνική Στατιστική Αρχή, (ΕΛΣΤΑΤ), στο: http://www.statistics.gr/documents/20181/300673/GreeceInFigures_1015_GR.pdf/557c814b-f984-4caa-ad4f-deac8c1dfa55 [πρόσβαση στις 1/12/2015]
- Μπάουμαν Ζ. (1998/2004), *Η εργασία ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- ΟΑΕΔ (2015α), *Στατιστικά* στο: http://www.oaed.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=173&Itemid=458&lang=el [πρόσβαση στις 19/11/15]
- ΟΑΕΔ (2015β), *Πίνακες ανεργίας* στο: <http://www.oaed.gr/images/statistika/PINAKES2013ANERGIASSYGGK/ENHM2013PINAKESANERGIAS.pdf> [πρόσβαση στις 19/11/15]
- ΟΑΕΔ (2015γ), *Στατιστικά 2014* στο: <http://www.oaed.gr/images/statistika/2014ss/syggkstateggegr2014.pdf> [πρόσβαση στις 19/11/15]
- ΟΑΕΔ (2015δ) *Στατιστικά Σεπτέμβριος 2015* στο: <http://www.oaed.gr/images/NEA-ANAKOINWSEIS/DIAGWNISMOSI/klhrwseis/2015/19102015/september2015sta.pdf> [πρόσβαση στις 19/11/15]
- Παϊζης Ν., Φατούρου Π., Καραθανάση Π., Μαμούχα Ι. και Κουλού Χ. (2014), *Τα βασικά μεγέθη της εκπαίδευσης-η ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση. Μέρος Β'- το εθνικό πλαίσιο αναφοράς (2002-2012)*, Αθήνα, Κ.ΑΝ.Ε.Π.-Γ.Σ.Ε.Ε.
- Πουλόπουλος Χ. (2014), *Κρίση, φόβος και διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής*, Αθήνα, Τόπος.

Το κοινωνικό προφίλ της Ελλάδας σε καιρό Ύφεσης: Οι συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα μέσα από την πολυδιάστατη έννοια της Ποιότητας Ζωής

Ελεάνα Βελέντζα*

Περίληψη

Η μελέτη εξετάζει τις συνθήκες διαβίωσης των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Οι συνθήκες διαβίωσης, ορισμένες στο ευρύτερο πλαίσιο της ποιότητας της ζωής, διαμορφώνουν τη συνολική ευημερία των ατόμων σε μια κοινωνία. Αντικειμενικοί και υποκειμενικοί δείκτες, όπως η φτώχεια, οι εισοδηματικές ανισότητες, ο κοινωνικός αποκλεισμός, η στέρηση υλικών αγαθών και η ικανοποίηση από τη ζωή καλύπτουν συγκεκριμένες διαστάσεις της ποιότητας ζωής. Η ανάλυση βασίζεται στην αξιοποίηση των δεδομένων της Ευρωπαϊκής Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών έτους 2013 με περίοδο αναφοράς εισοδήματος το έτος 2012. Το σύνολο του πληθυσμού έρχεται αντιμέτωπο με την αύξηση της φτώχειας και των εισοδηματικών ανισοτήτων, τη στέρηση βασικών αγαθών, την έλλειψη ικανοποίησης από τη ζωή και την ίδια στιγμή, άνδρες, γυναίκες και άτομα με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο αντιμετωπίζουν το ίδιο κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

Λέξεις-κλειδιά: οικονομική διακυβέρνηση, οικονομική κρίση, Ελλάδα, συνθήκες διαβίωσης, ποιότητα ζωής

Εισαγωγή

Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση που εκδηλώθηκε το 2007-2009, έπληξε σε μεγάλο βαθμό τις οικονομίες της Ευρωζώνης, οι κυβερνήσεις των οποίων έσπευσαν να αντιμετωπίσουν τις αρνητικές συνέπειές της στην οικονομική δραστηριότητα και τον τομέα της απασχόλησης, με δημοσιονομικά μέτρα και πολιτικές λιτότητας, οι οποίες, οδήγησαν αρκετά κράτη μέλη της ζώνης του Ευρώ και κυρίως, τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου, σε στασιμότητα και περαιτέρω ύφεση. Η Ελλάδα και τέσσερις άλλες χώρες της Ευρωζώνης, η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Ιταλία και η Ιρλανδία έλαβαν βοήθεια από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) προκειμένου να καλύψουν τα κενά στους κρατικούς προϋπολογισμούς τους και να ανακεφαλαιώσουν τις

---

* Στατιστικός-ερευνητρια. ΜΔΕ στις Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Οικονομικές Σπουδές, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Μπερόβου 37, Νέα Κυψέλη, 113 63 Αθήνα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: velentza.el@hotmail.com

The research leading to these results has received support under the European Commission's 7th Framework Programme (FP7/2013-2017) under grant agreement n° 312691, InGRID – Inclusive Growth Research Infrastructure Diffusion.

τράπεζές τους. Ο συντονισμός των οικονομικών πολιτικών των χωρών της Ευρωζώνης είχε, ήδη, αρχίσει να εφαρμόζεται στο πλαίσιο της οικονομικής διακυβέρνησης της Ένωσης με σκοπό την οικονομική και κοινωνική πρόοδο της Ε.Ε. και των Ευρωπαίων πολιτών της. Συγκεκριμένα, μέχρι το 2011, ο συντονισμός της οικονομικής πολιτικής της Ένωσης στηριζόταν, κυρίως, στη συναίνεση χωρίς νομικά δεσμευτικούς κανόνες, με εξαίρεση το πλαίσιο δημοσιονομικής πολιτικής που ορίζεται στο Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης (ΣΣΑ).¹ Από το 2011 και έπειτα, λόγω της κρίσης, κρίθηκε αναγκαίος ένας μεγαλύτερος συντονισμός των οικονομικών πολιτικών στην Ε.Ε. για την αντιμετώπιση της μη βιωσιμότητας των δημοσίων οικονομικών ορισμένων χωρών-μελών σε ολόκληρη την Ευρωζώνη και για την τόνωση της ανάπτυξης και της δημιουργίας θέσεων απασχόλησης στο μέλλον.²

Ο συντονισμός των οικονομικών πολιτικών στην Ε.Ε., ο οποίος διενεργείται στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου μακροοικονομικού μοντέλου που εφαρμόζεται από την Ένωση (Αργείτης, 2013)³ και είναι απολύτως προσηλωμένο στις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού, αποδείχτηκε καθόλα αναποτελεσματικός, αφού εκ του αποτελέσματος, αποδείχθηκε ότι η υπερβολική δημοσιονομική προσαρμογή επέφερε δυσμενή αποτελέσματα σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Στο πλαίσιο αυτό, υιοθετήθηκε το 2010 από τα ευρωπαϊκά όργανα, τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. και τους κοινωνικούς εταίρους, η αναπτυξιακή στρατηγική της Ε.Ε. «Ευρώπη 2020», στην οποία κεντρική θέση κατέχουν τρεις προτεραιότητες: έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη με απώτερο σκοπό υψηλά επίπεδα απασχόλησης, παραγωγικότητας και κοινωνικής συνοχής με ορίζοντα το 2020. Σε επίπεδο Ε.Ε., η στρατηγική «Ευρώπη 2020» θέτει πέντε πρωταρχικούς στόχους,⁴ οι οποίοι μεταφράζονται σε αντίστοιχους εθνικούς στόχους, λαμβάνοντας υπόψη τις

---

¹ Το πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης, παρέχει τη βασική νομική θεμελίωση του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης (ΣΣΑ) στο άρθρο 121 της ΣΛΕΕ (πολυμερής εποπτεία), το άρθρο 126 της ΣΛΕΕ (διαδικασία υπερβολικού ελλείμματος) και το πρωτόκολλο αριθμός 12 σχετικά με τη διαδικασία υπερβολικού ελλείμματος.

² Το σύστημα οργάνων και διαδικασιών που υφίσταται στην ΕΕ για τον οικονομικό συντονισμό αναθεωρήθηκε και ενισχύθηκε το 2011 (με την έγκριση της «δέσμης έξι μέτρων»), το 2012 (με προτάσεις για την «τραπεζική ένωση» και τη θέσπιση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (ΕΜΣ), το 2013 (με την έγκριση της «δέσμης δύο μέτρων») και το 2014 (με τη θέσπιση του Ενιαίου Εποπτικού Μηχανισμού (ΕΕΜ) και του Ενιαίου Μηχανισμού Εξυγίανσης (ΕΜΕ)): στις τρέχουσες περαιτέρω εξελίξεις περιλαμβάνεται η σύσταση Ευρωπαϊκού Ταμείου Στρατηγικών Επενδύσεων.

³ Η «νέα συναίνεση» είναι η πολιτική φιλοσοφία του μονεταρισμού και η μεθοδολογία των νεοκλασικών οικονομικών, των νεο-κεϋνσιανών οικονομικών και της θεωρίας των πραγματικών οικονομικών κύκλων. Κεντρικό ρόλο έχει η αναβάθμιση του ρόλου της νομισματικής πολιτικής και των κεντρικών τραπεζών στη διαχείριση της ενεργού ζήτησης και την υποβάθμιση του σταθεροποιητικού ρόλου της δημοσιονομικής πολιτικής. Argitis (2013).

⁴ Στον τομέα της απασχόλησης, το ποσοστό απασχόλησης του πληθυσμού ηλικιακής κατηγορίας 20-64 ετών πρέπει να αυξηθεί σε 75%, στον τομέα της έρευνας και ανάπτυξης, το 3% του ΑΕΠ της ΕΕ πρέπει να επενδύεται στην έρευνα και την ανάπτυξη, ενώ στο πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής και της ενεργειακής βιωσιμότητας, οι εκπομπές αερίου του θερμοκηπίου πρέπει να μειωθούν κατά 20% (ή και 30%, εφόσον οι συνθήκες το επιτρέπουν) σε σχέση με το 1990, να εξασφαλιστεί το ποσοστό του 20% της ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές και να αυξηθεί κατά 20% της ενεργειακής απόδοσης. Ο στόχος που αφορά τη συμμετοχή στην εκπαίδευση μειώνει το ποσοστό πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου κάτω από 10% και ταυτόχρονα, στοχεύει στην ολοκλήρωση τριτοβάθμιων σπουδών τουλάχιστον για το 40% της ηλικιακής κατηγορίας 30-34 ετών, Ως πέμπτο στόχο, η στρατηγική θέτει την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού και συγκεκριμένα, τη μείωση τουλάχιστον κατά 20 εκατομμύρια των ατόμων που βρίσκονται ή κινδυνεύουν να βρεθούν σε κατάσταση φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. COM (2010), <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EL:PDF>

διαφορετικές εθνικές συνθήκες και ιδιαιτερότητες της κάθε χώρας. Για την Ελλάδα, ένα από τα 28 πλέον μέλη της Ευρωζώνης, η οποία υφίσταται μέχρι σήμερα τις αρνητικές συνέπειες της κρίσης χρέους και της δημοσιονομικής λιτότητας σε ένα ευρύ φάσμα πολιτικών, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής πολιτικής, οι εθνικοί στόχοι που διαμορφώνονται στον τομέα της απασχόλησης και της κοινωνικής ενσωμάτωσης- τομείς με τους οποίους καταπιάνεται η παρούσα ερευνητική εργασία- είναι οι εξής: το 70% του πληθυσμού μεταξύ 20-64 ετών θα πρέπει να απασχολείται και παράλληλα, τα άτομα που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας ή/και υφίστανται υλικές στερήσεις θα πρέπει να μειωθούν κατά 450.000 (μείωση του συνολικού ποσοστού από 28% το 2008, σε 24% το 2020).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η συγκεκριμένη ερευνητική εργασία παρουσιάζει τις συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα μετά την υιοθέτηση του προγράμματος της δημοσιονομικής λιτότητας, με το τελευταίο να έχει υπογραφεί στις 19 Αυγούστου 2015 (86 δις ευρώ χρηματοδοτικής βοήθειας διάρκειας 3 ετών, 2015-2018) και παράλληλα, εντοπίζει τις αλλαγές που υπέστη ο κοινωνικός τομέας της Ελλάδας με γνώμονα την ποιότητα ζωής. Η «ποιότητα ζωής» είναι μία πολυδιάστατη έννοια αφού εμπεριέχει μια σειρά αντικειμενικών και υποκειμενικών μέτρων, όπως το εισόδημα, η φτώχεια και η κοινωνική ενσωμάτωση, η στέρηση βασικών αγαθών, η στέγαση, η δημόσια υγεία κ η πρόσβαση σε ιατρική περίθαλψη, καθώς και η ευτυχία και η ικανοποίηση για τη ζωή.

Η ανάλυση μας επικεντρώνεται στις αρνητικές συνέπειες της κρίσης και της πολιτικής της λιτότητας στην Ελλάδα, η οποία έχει εκχωρήσει τη νομισματική της ανεξαρτησία και παράλληλα, στοχεύοντας στη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος, έχει επιδεινώσει σε μεγάλο βαθμό τις συνθήκες διαβίωσης των Ελλήνων, δημιουργώντας μια «κρίση εργασίας», μια «κρίση φτωχοποίησης» και μια «κρίση ανισοτήτων». Το παρόν ερευνητικό κείμενο χρησιμοποιεί, επεξεργάζεται, αναλύει και παρουσιάζει στατιστικά στοιχεία της ευρωπαϊκής έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των νοικοκυριών⁵ του 2013 (EU Statistics on Income and Living Conditions) στην Ελλάδα με περίοδο αναφοράς εισοδήματος το 2012. Στα σημαντικότερα και αξιοσημείωτα συμπεράσματα της συγκεκριμένης έρευνας περιλαμβάνεται η αύξηση της φτώχειας, η στέρηση συγκεκριμένων αγαθών, η αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων, καθώς και η μείωση της ευτυχίας και της αισιοδοξίας των Ελλήνων για το μέλλον. Συμπερασματικά, η οικονομική πολιτική της Ε.Ε., η οποία έχει επικεντρωθεί αποκλειστικά στη δημοσιονομική πειθαρχία, τη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας έχει επιδεινώσει τις συνθήκες διαβίωσης των Ελλήνων και έχει πλήξει σε μεγάλο βαθμό το κοινωνικό προφίλ της Ελλάδας.

Εισοδηματικές ανισότητες, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός

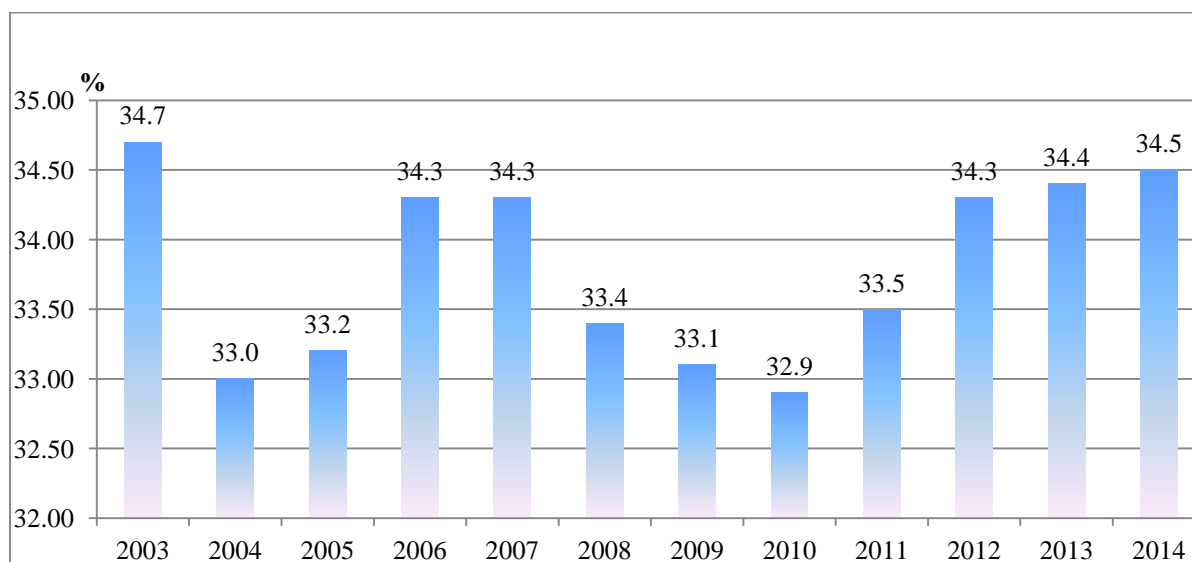
Η πρόσφατη έκθεση του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) για τις εισοδηματικές ανισότητες⁶ διαπιστώνει ότι *μετά την κρίση του 2008-2009, το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού κερδίζει 9.6 φορές περισσότερο σε σχέση με το φτωχότερο 10%, όταν το ίδιο μέγεθος ήταν 7,1 τη δεκαετία του '80 και 9,1 τη δεκαετία του '90. Επιπλέον, τονίζει ότι οι μεγαλύτερες αυξήσεις των εισοδηματικών ανισοτήτων παρουσιάστηκαν στην Ελλάδα, την*

⁵ Οι στατιστικές της ΕΕ για το Εισόδημα και τις Συνθήκες διαβίωσης (EU-SILC) άρχισαν να καταρτίζονται το 2003 βάσει μιας συμφωνίας κυρίων μεταξύ της Eurostat, έξι κρατών μελών (Αυστρία, Βέλγιο, Δανία, Ελλάδα, Ιρλανδία και Λουξεμβούργο) και της Νορβηγίας. Σκοπός των στατιστικών αυτών ήταν η παροχή βασικών δεδομένων για δείκτες σχετικά με το εισόδημα και τις συνθήκες διαβίωσης. Η νομική βάση αυτής της συλλογής δεδομένων είναι ο κανονισμός 1177/2003 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου.

⁶ OECD (2015), *In it together: Why less inequality benefits all-2015*, OECD Publishing.

Εσθονία, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Ο ΟΟΣΑ υποστηρίζει μέσω των εκθέσεων και των μελετών του ότι οι εισοδηματικές ανισότητες επιβραδύνουν την ανάπτυξη και την οικονομική αναποτελεσματικότητα μιας χώρας⁷. Ο δείκτης άνισης κατανομής εισοδήματος Gini⁸ στο Γράφημα 1 επιβεβαιώνει ότι πριν την κρίση, από το 2003 έως το 2010, οι εισοδηματικές ανισότητες στην Ελλάδα σημείωσαν πτώση, ενώ μετά την κρίση, μεταξύ 2010 και 2014, οι εισοδηματικές ανισότητες αυξήθηκαν έως και 0.8 ποσοστιαίες μονάδες.

Γράφημα 1: Δείκτης Gini %, Ελλάδα, 2003-2014

Πηγή: Eurostat

Χρησιμοποιώντας τον εναλλακτικό δείκτη μέτρησης ανισοτήτων, τον δείκτη κατανομής εισοδήματος σε πεντημόρια (S80/20),⁹ διαπιστώνεται ότι ο δείκτης αυξήθηκε αισθητά μετά το 2010 από 5,6 σε 6,5 το 2014. Ωστόσο, οι πιο μεγάλες ανισότητες μετά το ξέσπασμα της κρίσης παρουσιάζονται στα άτομα της ηλικιακής ομάδας κάτω των 65 ετών. Συγκεκριμένα, το 2010, το μερίδιο του εισοδήματος του πλουσιότερου 20% του πληθυσμού είναι 6 φορές μεγαλύτερο από το μερίδιο του εισοδήματος του φτωχότερου 20% του πληθυσμού ενώ το 2014 ανέρχεται στο 7,3.

Συγκρίνοντας την Ελλάδα με τις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε., φαίνεται ότι λίγο μετά την αρχή της ελληνικής κρίσης, η οικονομική ανισότητα στην Ελλάδα διαμορφώνεται στο 5,6 ακολουθώντας τα υψηλά επίπεδα ανισότητας χωρών όπως η Λιθουανία (7,3), η Βουλγαρία (5,9), η Ρουμανία (6,0), η Ισπανία (6,2) και η Πορτογαλία (5,6). Ο αντίκτυπος της κρίσης είναι εντονότερος 5 χρόνια μετά την απαρχή της, όπου μαζί με τη Ρουμανία και τη

⁷ <http://www.oecd.org/social/Focus-Inequality-and-Growth-2014.pdf>.

⁸ Ορίζεται ως ο λόγος των αθροιστικών μεριδίων του πληθυσμού, κατανεμημένου ανάλογα με το ύψος του εισοδήματος, προς το αθροιστικό μερίδιο του συνολικού εισοδήματος όλου του πληθυσμού, η τιμή του κυμαίνεται από 0 (πλήρης ισότητα) έως 1 (πλήρης εισοδηματική ανισότητα) και ερμηνεύεται ως η στατιστικά αναμενόμενη διαφορά του αποτελέσματος της σύγκρισης δύο τυχαίων εισοδημάτων, ως ποσοστό του μέσου όρου.

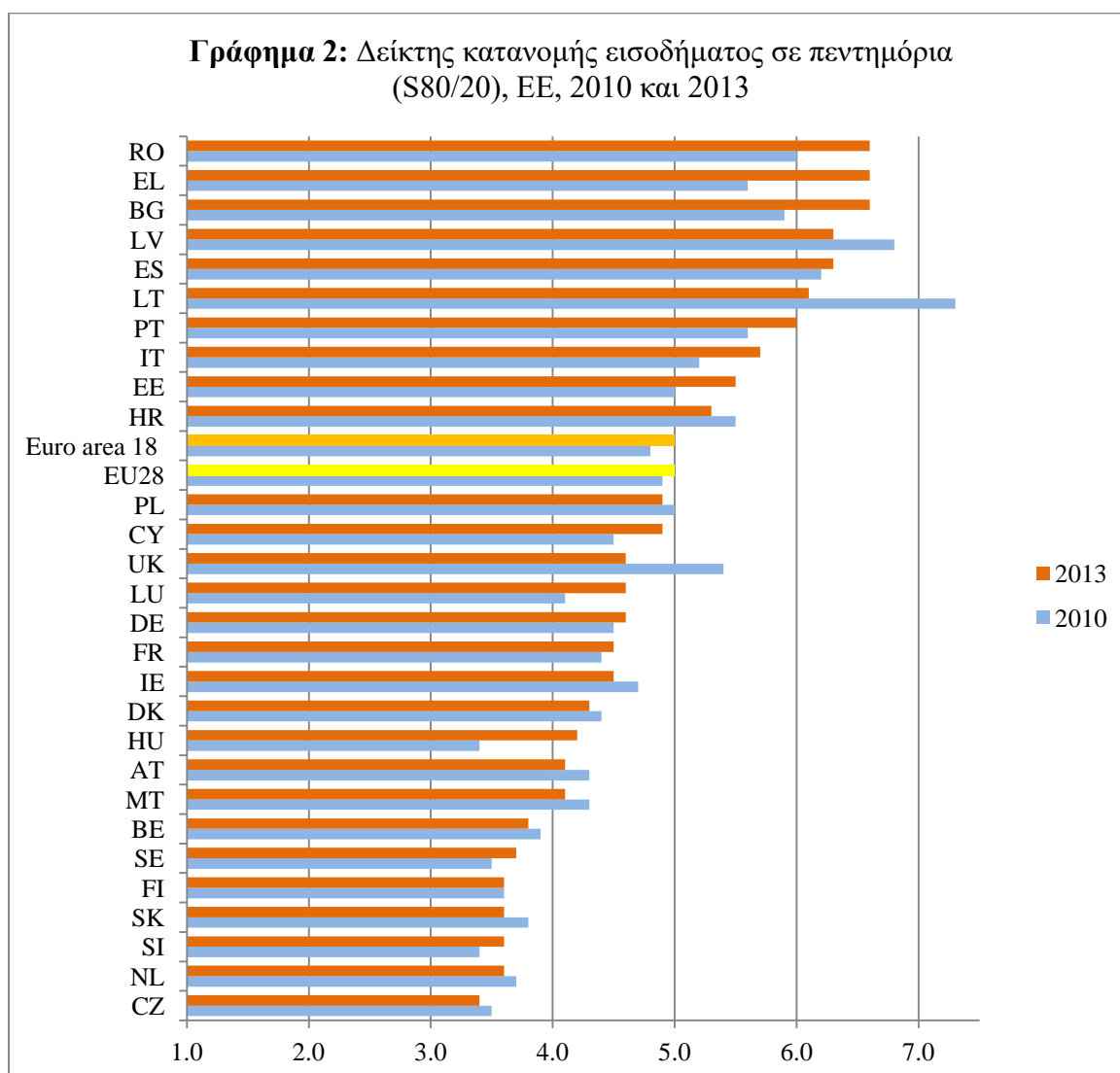
⁹ Αναφέρεται στο μερίδιο του ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος του «πλουσιότερου» 20% του πληθυσμού προς το ανάλογο εισόδημα του «φτωχότερου» 20% του πληθυσμού και επηρεάζεται από τις ακραίες τιμές της κατανομής του εισοδήματος, δηλαδή στο πλουσιότερο και στο φτωχότερο τμήμα του πληθυσμού.

Βουλγαρία, η Ελλάδα έχει τα υψηλότερα επίπεδα ανισοτήτων (6,6), ξεπερνώντας το μέσο όρο των χωρών της ζώνης του Ευρώ και της Ε.Ε., ο οποίος ανέρχεται στο 5,0 καθώς και χώρες, όπως η Λετονία και η Λιθουανία με δείκτες 6,3 και 6,1 αντίστοιχα.

Πίνακας 1: Δείκτης κατανομής εισοδήματος σε πεντημόρια (S80/20), Ελλάδα, 2003-2014

ΗΛΙΚΙΑΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
0-64 ετών	6,4	6,0	5,9	6,4	6,3	6,2	6,2	6,0	6,4	7,4	7,5	7,3
65+ ετών	5,7	5,1	5,0	4,8	4,8	4,5	4,1	4,1	4,5	4,5	3,9	4,1
ΣΥΝΟΛΟ	6,4	5,9	5,8	6,1	6,0	5,9	5,8	5,6	6,0	6,6	6,6	6,5

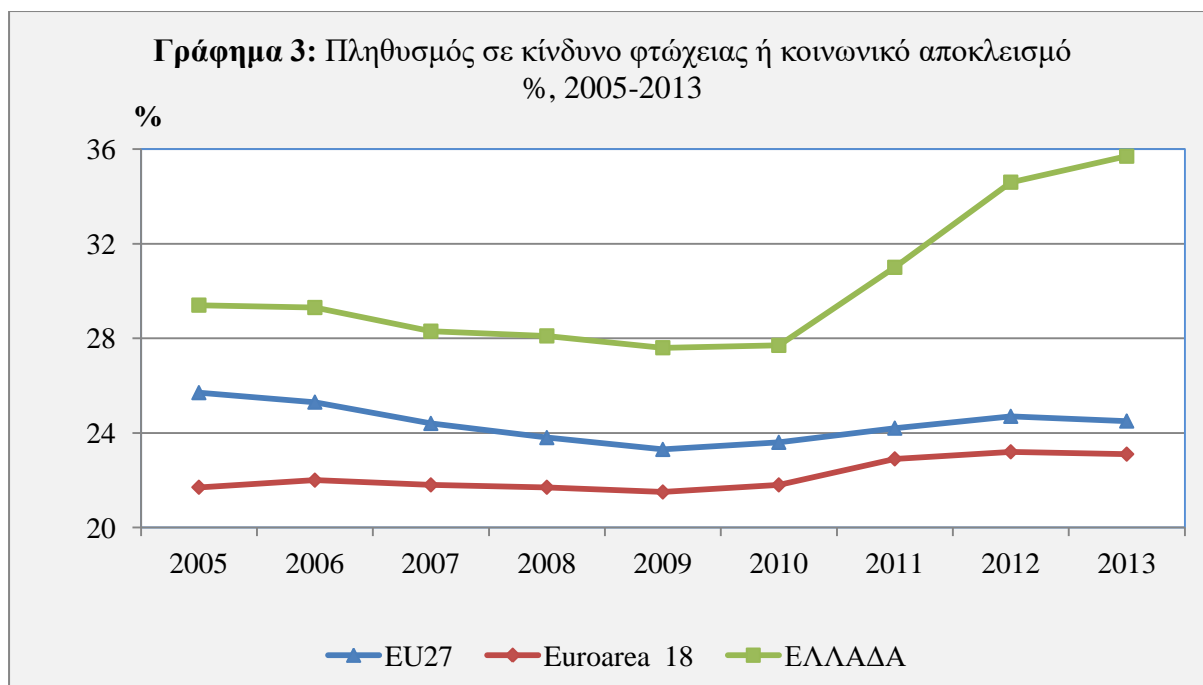
Πηγή: Eurostat

Πηγή: Eurostat.

Επιπλέον, το ποσοστό της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, το οποίο υπολογίζεται με βάση τον δείκτη AROPE¹⁰ στο πλαίσιο της στρατηγικής «Ευρώπη 2020», φαίνεται να αυξάνεται όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη,¹¹ πράγμα που δημιουργεί αρκετά ερωτήματα για το κατά πόσο είναι εφικτό να υλοποιηθεί ο στόχος της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις ευρωπαϊκές χώρες εν μέσω ύφεσης με ορίζοντα το 2020, ενώ είναι σημαντικό να αναρωτηθεί κανείς για την κοινωνική διάσταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Πιο συγκεκριμένα, το Γράφημα 3 δείχνει ότι στην Ελλάδα την περίοδο 2005-2009, το ποσοστό φτώχειας ακολούθησε μια πτωτική, αρχικά και σταθερή, μετέπειτα, πορεία μεταπηδώντας από το 29,4% στο 28,6%. Αυτό, από τη μία, αποδίδεται στην οικονομική μεγέθυνση που σημείωσε η ελληνική οικονομία μετά το 2000 και πριν την οικονομική κρίση, από την άλλη πλευρά όμως, διαφαίνεται η αναποτελεσματικότητα του συστήματος κοινωνικής προστασίας προς την αντιμετώπιση της φτώχειας (Γιάννης Δαφέρμος και Χρίστος Παπαθεοδώρου 2011).¹² Ωστόσο, το 2010 ξεκινάει η ανοδική πορεία του ποσοστού φτώχειας στην Ελλάδα, αγγίζοντας το 35,7% το 2013, αφήνοντας πίσω κατά πολύ το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ27 (24,5%) και της Ευρωζώνης των 18 (23,1%).

Πηγή: Eurostat.

¹⁰ Χρησιμοποιείται για την αξιολόγηση του πέμπτου στόχου της στρατηγικής «Ευρώπη 2020», που αφορά στην καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού και στοχεύει στη μείωση τουλάχιστον κατά 20 εκατ. ατόμων, που βρίσκονται ή κινδυνεύουν να βρεθούν σε κατάσταση φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Ορίζεται ως το μερίδιο του πληθυσμού που βρίσκεται σε μία τουλάχιστον από τις εξής τρεις καταστάσεις: α) σε κίνδυνο φτώχειας, δηλ κάτω από το κατώφλι φτώχειας, β) σε κατάσταση ακραίας υλικής στέρησης, γ) ζει σε νοικοκυριό με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας.

¹¹ Ο πληθυσμός σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην ΕΕ27, την περίοδο 2008-2013, αυξήθηκε από 117 εκατ. σε 122 εκατ. άτομα. Μεταξύ 2011 και 2013, 1 στους 4 στην ΕΕ27 βρίσκονταν σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

¹² Γιάννης Δαφέρμος και Χρίστος Παπαθεοδώρου, *Το παράδοξο της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα: γιατί η αύξηση των δαπανών για κοινωνική προστασία δε μείωσε τη φτώχεια*, ΙΝΕ-Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών εξελίξεων, Ιούλιος 2011.

Διαφωτιστικοί είναι και οι πίνακες που ακολουθούν, οι οποίοι αποκαλύπτουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ατόμων που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικό αποκλεισμό το 2013. Τα μεγαλύτερα ποσοστά φτώχειας παρατηρούνται τόσο στους άντρες (41,6%) όσο και στις γυναίκες (40,6%), οι οποίοι έχουν ολοκληρώσει την προσχολική, βασική και κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τα οποία βρίσκονται αρκετά πιο πάνω από το μέσο όρο των χωρών της Ε.Ε., 34,2% και 35,4% αντίστοιχα. Εξίσου υψηλό κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στην Ελλάδα με σπουδές ανώτερης δευτεροβάθμιας και μεταδευτεροβάθμιας, μη Πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (40,9%), ενώ όσον αφορά στο σύνολο του πληθυσμού δεν διατρέχουν μεγάλο κίνδυνο αυτοί που έχουν ολοκληρωμένη εκπαίδευση πρώτου και δεύτερου Πανεπιστημιακού επιπέδου (18,5%).

Πίνακας 2: Πληθυσμός σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό ανά εκπαιδευτικό επίπεδο και φύλο %, Ελλάδα και ΕΕ-28, 2013

	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ	ΑΝΤΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
ΕΛ	Προσχολική, βασική και κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (επίπεδα 0-2)	41,6	40,6	41,1
	Ανώτερη δευτεροβάθμια και μεταδευτεροβάθμια εκπαίδευση μη Πανεπιστημιακή (επίπεδα 3-4)	35,8	40,9	38,3
	Πρώτο και δεύτερο επίπεδο Πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (επίπεδα 5-6)	16,9	20,2	18,5
ΕΕ28	Προσχολική, βασική και κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (επίπεδα 0-2)	34,2	35,4	34,8
	Ανώτερη δευτεροβάθμια και μεταδευτεροβάθμια εκπαίδευση μη Πανεπιστημιακή (επίπεδα 3-4)	22	24,4	23,2
	Πρώτο και δεύτερο επίπεδο Πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (επίπεδα 5-6)	11,1	12,6	11,9

Πηγή: Eurostat.

Επιπλέον, τα άτομα ηλικίας 16-64 ετών αντιμετωπίζουν τον υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (39,1%). Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι οι γυναίκες ανεξαρτήτως ηλικίας απειλούνται από τη φτώχεια περισσότερο από τους άντρες, ενώ η παιδική φτώχεια στο σύνολο του πληθυσμού ανέρχεται στο 37,6% (Πίνακας 3).

Πίνακας 3: Πληθυσμός σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό ανά ηλικία και φύλο %, Ελλάδα, 2013

ΗΛΙΚΙΑΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
0-17 ετών	37,2	38,1	37,6
16-64 ετών	37,5	40,7	39,1
65+ ετών	21,6	24,3	23,1

Πηγή: Eurostat.

Συμπληρωματικές πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού που κινδυνεύει από την φτώχεια ή τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα παρέχει ο Πίνακας 4, ο οποίος παρουσιάζει το ποσοστό του πληθυσμού αντιμετώπιζε με την φτώχεια ή τον κοινωνικό αποκλεισμό σε σύνδεση με τον τύπο του νοικοκυριού. Τα μονογονεϊκά νοικοκυριά με ένα εξαρτημένο παιδί όπως και τα νοικοκυριά με τρία ή περισσότερα εξαρτημένα παιδιά απειλούνται σε μεγάλο βαθμό από τη φτώχεια, με ποσοστά 54,8% και 41,9% αντίστοιχα, ξεπερνώντας κατά πολύ τους αντίστοιχους μέσους όρους σε επίπεδο Ε.Ε. (49,9% και 32,2%).

Πίνακας 4: Πληθυσμός σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού ανά τύπο νοικοκυριού %, Ελλάδα και ΕΕ-28, 2013

ΤΥΠΟΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ	ΕΛΛΑΔΑ	ΕΕ-28
Εργénης	36,0	33,3
Εργénης με ένα εξαρτημένο παιδί	54,8	49,9
Δύο ενήλικες με 1 εξαρτημένο παιδί	31,3	19,2
Δύο ενήλικες με 2 εξαρτημένα παιδιά	33,9	18,7
Δύο ενήλικες με 3 ή περισσότερα εξαρτημένα παιδιά	41,9	32,2

Πηγή: Eurostat.

Βιοτικό επίπεδο και υποκειμενική ευημερία

Παράλληλα, η στέρηση υλικών αγαθών,¹³ μία άλλη καθοριστική πτυχή της φτώχειας, έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο της στρατηγικής «Ευρώπη 2020» προκειμένου να εκτιμηθεί το

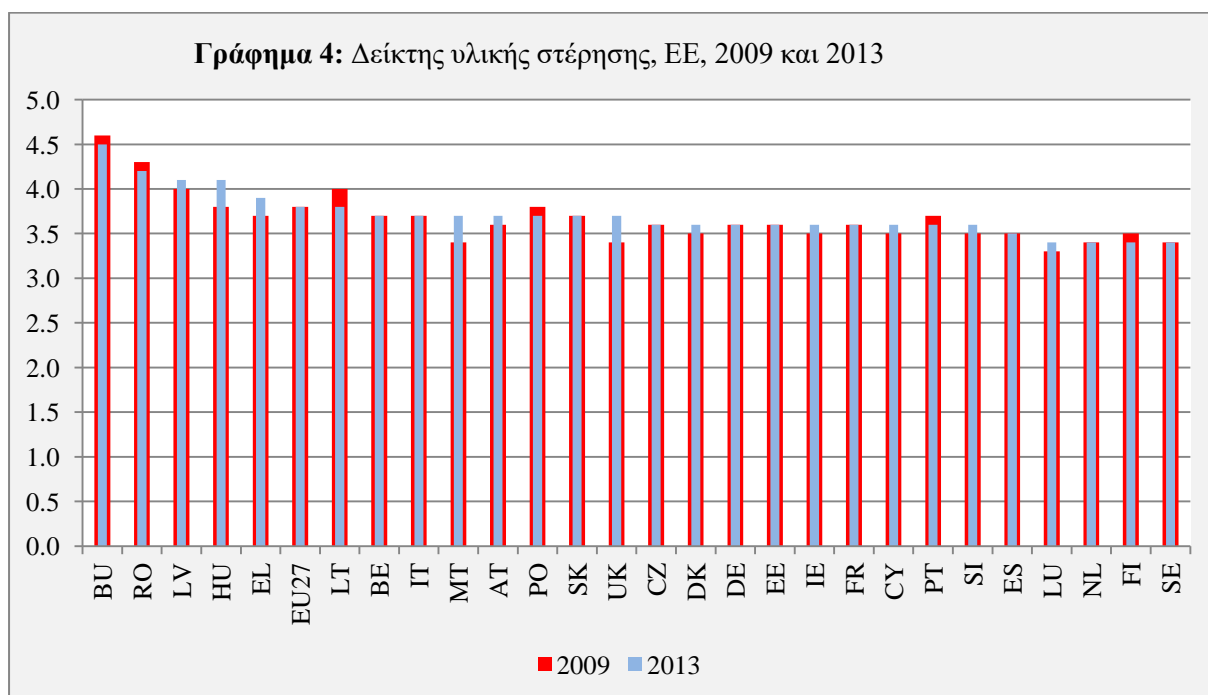
¹³ Ο δείκτης στέρησης πλαισιώνει κ εκτιμά την αδυναμία πρόσβασης και συμμετοχής σε αγαθά, υπηρεσίες και δραστηριότητες. Πρόκειται για μία μεθοδολογία η οποία βασίζεται στον κλασικό ορισμό και στην προσέγγιση του Townsend (1979), με βάση την οποία προσδιορίζεται ένας ad hoc κατάλογος στοιχείων (διατροφή, ένδυση, καύσιμα και φως, ανέσεις νοικοκυριού, συνθήκες κατοικίας, συνθήκες και ασφάλεια εργασίας, υγεία, εκπαίδευση, περιβάλλον στον τόπο διαμονής, οικογενειακές δραστηριότητες, ψυχαγωγία, κοινωνικές σχέσεις) με σκοπό να δημιουργηθεί μία κλίμακα ή ένας δείκτης στέρησης και ένα όριο φτώχειας.

ποσοστό του πληθυσμού που αντιμετωπίζει οικονομικές δυσκολίες σε, τουλάχιστον, τρεις από τις κάτωθι εννέα διαστάσεις στέρησης:

- Η πληρωμή πάγιων λογαριασμών, όπως ενοίκιο, δόση δανείου, πάγιοι λογαριασμοί (ηλεκτρικού ρεύματος, νερού, αερίου, κ.λπ.),
- Η ικανότητα για ικανοποιητική θέρμανση,
- Η αντιμετώπιση έκτακτων δαπανών,
- Η δυνατότητα να τρώνε κρέας ή ισοδύναμο πρωτεΐνης ,
- Η δυνατότητα να απολαύσουν μία εβδομάδα διακοπών μακριά από το σπίτι, μία φορά το χρόνο,
- Η δυνατότητα να έχουν τηλεόραση,
- Η δυνατότητα να έχουν πλυντήριο ρούχων,
- Η δυνατότητα να έχουν ΙΧ επιβατηγό αυτοκίνητο,
- Η δυνατότητα να έχουν τηλέφωνο.

Στην περίπτωση της στέρησης τουλάχιστον τεσσάρων από τις συνολικά εννέα στέρησεις, ορίζεται η «ακραία υλική στέρηση». Πρέπει να σημειωθεί ότι ο δείκτης στέρησης διακρίνει τα άτομα τα οποία δεν έχουν τη δυνατότητα να καταναλώσουν ένα αγαθό ή μια υπηρεσία λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων και τα άτομα τα οποία επιλέγουν να τα αποκτήσουν (Hallerod 1995).¹⁴

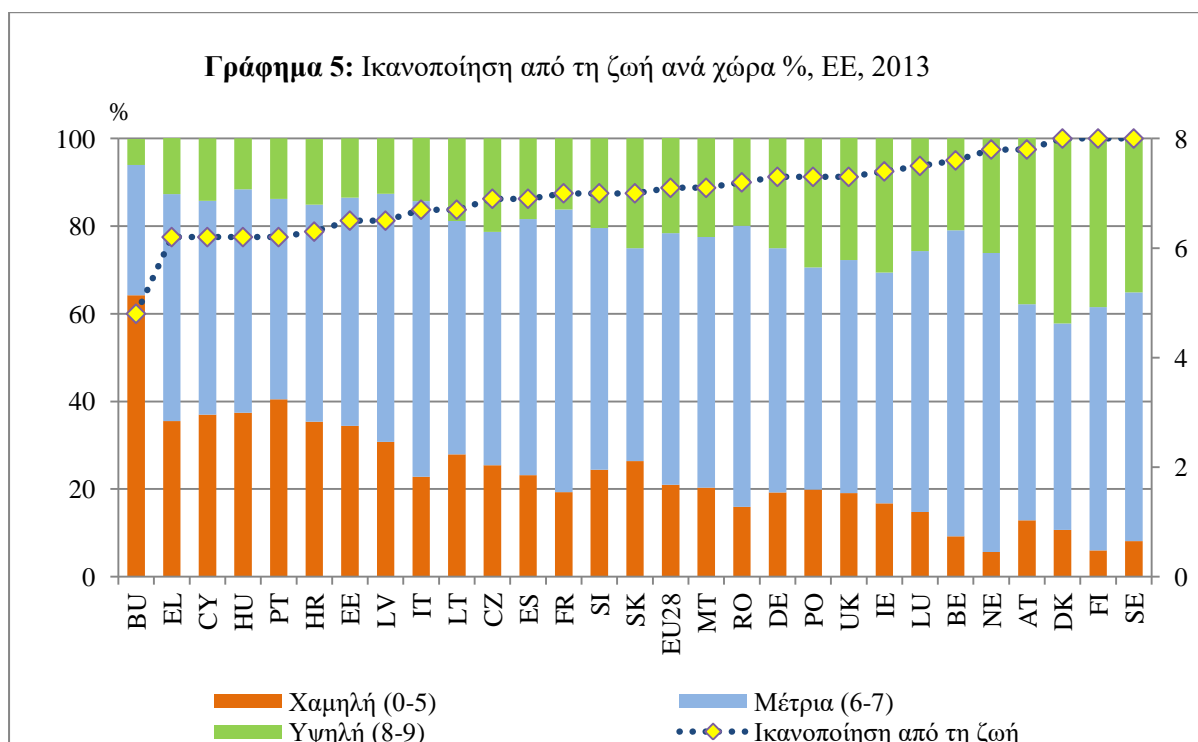
Σε επίπεδο Ελλάδας, ο δείκτης υλικής στέρησης αυξήθηκε από 3,7 το 2009 σε 3,9 το 2013 την ώρα που σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο μέσος όρος των διαστάσεων της υλικής στέρησης παρέμεινε ο ίδιος (3,8). Πρέπει να τονίσουμε ότι η Ελλάδα βρίσκεται στις πέντε πρώτες χώρες, μαζί με την Βουλγαρία, Ρουμανία, Λετονία και Ουγγαρία, οι οποίες έχουν επηρεαστεί περισσότερο στο πλαίσιο της υλικής στέρησης σε σχέση με άλλα κράτη-μέλη της Ε.Ε., όπως οι Σκανδιναβικές χώρες, η Ολλανδία και το Λουξεμβούργο, οι οποίες παρουσιάζουν το χαμηλότερο επίπεδο στέρησης αγαθών τόσο κατά τη διάρκεια της κρίσης όσο και το 2013.

Πηγή: Eurostat

¹⁴ Διάκριση μεταξύ «μη-επιβεβλημένης» και «επιβεβλημένης δυσκολίας/στέρησης» (Hallerod, 1995).

Η υλική στέρηση, ως μια διάσταση των συνθηκών διαβίωσης, σχετίζεται άμεσα με την υποκειμενική ευημερία (subjective well-being), η οποία αποτιμάται με την ικανοποίηση που νιώθουν οι πολίτες από τη ζωή τους (life satisfaction).¹⁵ Η προώθηση της ευημερίας των Ευρωπαίων πολιτών βρίσκεται στον πυρήνα της Ε.Ε. όπως ορίζεται στη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.¹⁶ Ο καθορισμός του επιπέδου της ευημερίας δε βασίζεται μόνο σε χρηματικά κριτήρια, όπως το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ), αλλά και σε μια ποικιλία συνθηκών, τα μη χρηματικά κριτήρια, όπως η στέρηση υλικών αγαθών, η πρόσβαση στην υγεία και την εκπαίδευση, η ποιότητα του περιβάλλοντος.¹⁷ Η Ελλάδα έχει το δεύτερο χαμηλότερο δείκτη ικανοποίησης από τη ζωή (6.2) μετά τη Βουλγαρία (4.8). Μαζί με την Κύπρο (6.2), την Ουγγαρία (6.2) και την Πορτογαλία (6.2), χώρες οι οποίες επλήγησαν σε μεγάλο βαθμό από την οικονομική κρίση και τις πολιτικές λιτότητας, έχουν τις χειρότερες επιδόσεις στην ΕΕ, της οποίας ο μέσος όρος αγγίζει το 7.1 (Γράφημα 5).

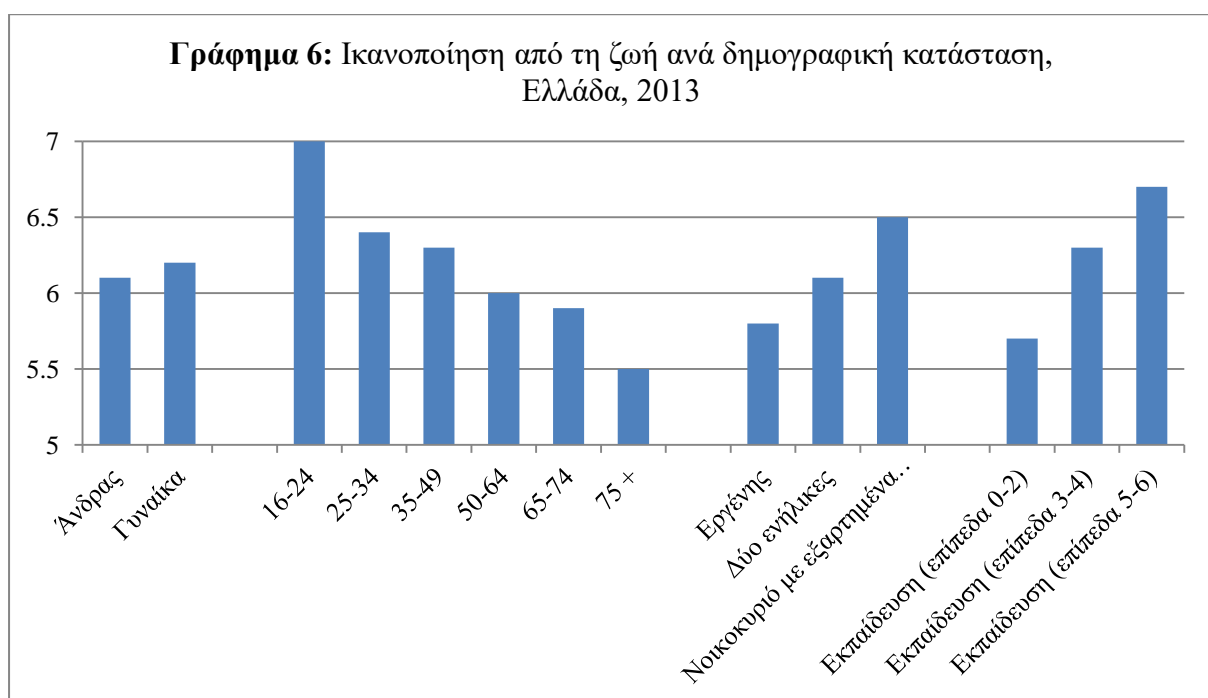
Πηγή: Eurostat

¹⁵ Ο δείκτης *Ικανοποίηση από τη ζωή* δημιουργήθηκε από τον κοινωνικό ψυχολόγο Adrian G. White με σκοπό να μετρήσει την υποκειμενική ικανοποίηση των ατόμων σε διαφορετικές χώρες λαμβάνοντας υπόψη μια σειρά υποκειμενικών ποσοτικών μέτρων, όπως ο πλούτος, η υγεία και η πρόσβαση στην εκπαίδευση. Μετριέται σε μια κλίμακα 0-10 με το 10 να αντιστοιχεί σε «πλήρη ικανοποίηση» και το 0 σε «καθόλου ικανοποίηση».

¹⁶ Άρθρο 3 (πρώην άρθρο 2 ΣΕΕ), Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 326/17, <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012M/TXT&from=EN>.

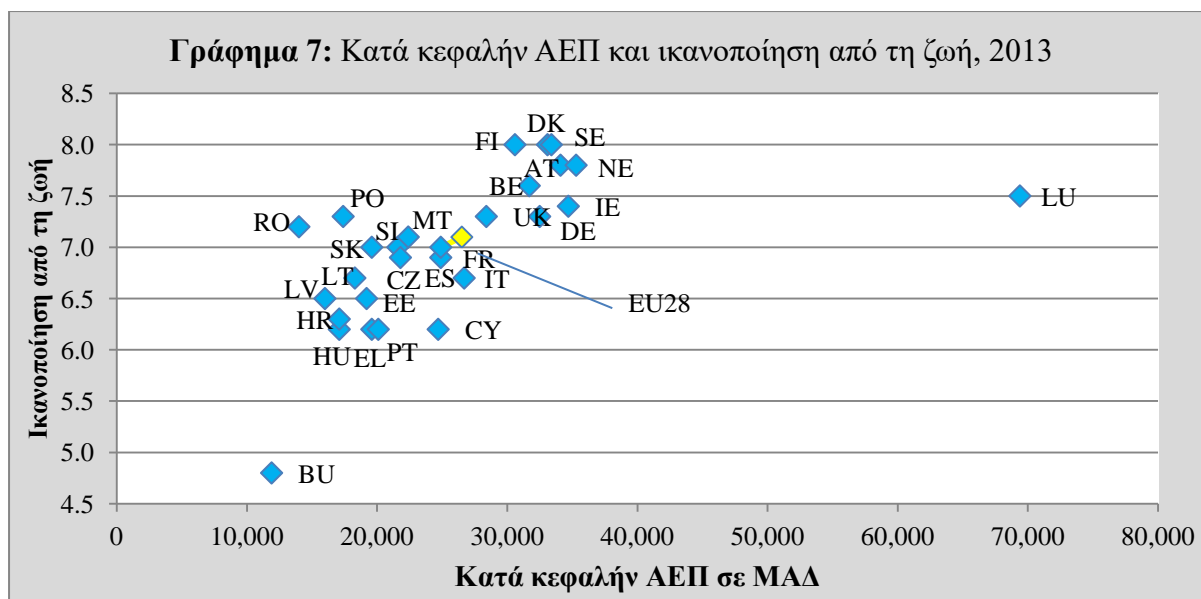
¹⁷ Η Έκθεση Stiglitz, η οποία δημοσιεύτηκε το 2009 από την Επιτροπή για τη μέτρηση της Οικονομικής επίδοσης και Κοινωνικής προόδου (απαρτίστηκε από τον Αμερικανό οικονομολόγο Joseph Stiglitz, τον Ινδό οικονομολόγο Amartya Sen και τον Γάλλο οικονομολόγο Jean-Paul Fitoussi), αναγνωρίζει και αναλύει τις διαφορετικές διαστάσεις της ευημερίας (υλικές συνθήκες διαβίωσης, υγεία, εκπαίδευση, προσωπικές δραστηριότητες, πολιτική συμμετοχή, κοινωνικά δίκτυα, περιβάλλον, έλλειψη ασφάλειας) και καθιστά αναγκαία την υποκειμενική ανάλυση της ποιότητας της ζωής, συμπληρωματικής της αντικειμενικής.

Στο Γράφημα 6, παρουσιάζεται το διαφορετικό επίπεδο ικανοποίησης που νιώθουν οι Έλληνες από τη ζωή ανάλογα με την κοινωνικο-δημογραφική κατηγορία στην οποία ανήκουν. Τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες στην Ελλάδα φαίνεται να είναι περίπου το ίδιο ικανοποιημένοι από τη ζωή τους. Ωστόσο, η ηλικία είναι καθοριστικής σημασίας για την ικανοποίηση για τη ζωή και ταυτόχρονα, σημαντικότερη από το φύλο καθώς αυξάνεται η ηλικία, η ικανοποίηση από τη ζωή μειώνεται μέχρι την ηλικία των 75. Η δομή του νοικοκυριού και η εκπαίδευση στην Ελλάδα είναι, επίσης, σημαντικά για την προσωπική ευημερία. Οι Έλληνες, οι οποίοι ζουν μόνοι τους, νιώθουν μικρότερη ικανοποίηση για τη ζωή σε σύγκριση με τα ζευγάρια που δεν έχουν παιδιά. Στην αντίπερα όχθη, τα νοικοκυριά με παιδιά έχουν την υψηλότερη ικανοποίηση από όλες τις υπόλοιπες ομάδες. Επιπλέον, οι Έλληνες με ολοκληρωμένες σπουδές στην τριτοβάθμια Πανεπιστημιακή εκπαίδευση είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από τη ζωή τους σε σχέση με όσους έχουν ολοκληρώσει την Πρωτοβάθμια ή/ και τη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Πηγή: Eurostat

Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης (ΜΑΔ) χρησιμοποιείται και ως ένα μέτρο της ποιότητας ζωής των κρατών - μελών της ΕΕ. Η σχέση μεταξύ του ΑΕΠ και του επιπέδου της ικανοποίησης της ζωής είναι θετική, αφού οι χώρες με υψηλό ΑΕΠ, παρουσιάζουν υψηλή ικανοποίηση από τη ζωή σε αντίθεση με αυτές που έχουν χαμηλό κατά κεφαλήν ΑΕΠ και χαμηλό επίπεδο ικανοποίησης (Γράφημα 7). Οι πολίτες των κρατών της Ε.Ε., που υπέφεραν από την κρίση και την ύφεση και αντιμετώπισαν συρρίκνωση του ΑΕΠ, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Ελλάδα, τη Βουλγαρία, την Ουγγαρία και την Πορτογαλία, είναι δυσαρεστημένοι από τη ζωή τους. Αντίθετα, οι κάτοικοι των βόρειων κρατών της Ε.Ε., με πρωτοπόρα τα σκανδιναβικά κράτη (Σουηδία, Δανία, Φινλανδία), έχουν την υψηλότερη ικανοποίηση από τη ζωή και χαρακτηρίζονται, ταυτόχρονα, από υψηλό ΑΕΠ.

Πηγή: Eurostat

Εκτός από τον δείκτη της ικανοποίησης για τη ζωή, επιπρόσθετοι δείκτες, όπως ο δείκτης ικανοποίησης με την οικονομική κατάσταση, τη στέγαση και την εργασία, είναι ικανοί να αντικατοπτρίσουν την ικανοποίηση των πολιτών στους προαναφερθέντες τομείς της καθημερινότητας. Η ικανοποίηση με την εργασία είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας της γενικής ικανοποίησης που έχουν οι πολίτες για τη ζωή.¹⁸ Δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι οι Έλληνες πολίτες δεν είναι ιδιαίτερα ικανοποιημένοι με την οικονομική τους κατάσταση (4,3) σε σχέση με το μέσο όρο της ΕΕ (6,0). Επιπλέον, από τον Πίνακα 5 που ακολουθεί, βλέπουμε ότι σε επίπεδο ΕΕ, οι πολίτες είναι περισσότερο ικανοποιημένοι με τη στέγαση αλλά και με την εργασία (7,5 και 7,1 αντίστοιχα) σε σχέση με τους Έλληνες οι οποίοι είναι λιγότερο ικανοποιημένοι με τις συγκεκριμένες διαστάσεις της ζωής τους (6,6 και 6,1 αντίστοιχα).

Πίνακας 5: Δείκτες ικανοποίησης, Ελλάδα και ΕΕ-28, 2013

	Ικανοποίηση με την οικονομική κατάσταση	Ικανοποίηση με τη στέγαση	Ικανοποίηση με την εργασία
ΕΛΛΑΔΑ	4,3	6,6	6,1
ΕΕ-28	6,0	7,5	7,1

Πηγή: Eurostat

Συμπεράσματα

Η ερευνητική αυτή εργασία είχε σκοπό να σκιαγραφήσει συντόμως το κοινωνικό προφίλ της Ελλάδας σε καιρό ύφεσης και κατόπιν εφαρμογής των μέτρων λιτότητας από τις εκάστοτε

¹⁸ Ενδεικτικά για τους Βρετανούς εργαζομένους, έχουν χρησιμοποιηθεί τα δεδομένα BHPS. See: Van Praag, B.M.S. and Ferrer-i-Carbonell, A., *Happiness Economics: A New Road to Measuring and Comparing Happiness. Foundations and Trends in Microeconomics* (2010), 6 (1), pp. 1–97.

ελληνικές κυβερνήσεις εστιάζοντας στην ποιότητα ζωής των Ελλήνων πολιτών με την χρήση μια σειράς υποκειμενικών και αντικειμενικών δεικτών.

Τα κυριότερα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυσή μας είναι τα εξής:

- Χρησιμοποιώντας τον δείκτη άνισης κατανομής εισοδήματος Gini και τον δείκτη κατανομής εισοδήματος σε πεντημόρια (S80/20), διαπιστώνουμε ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης οι εισοδηματικές ανισότητες αυξήθηκαν.
- Εξετάζοντας τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στο πλαίσιο της στρατηγικής της Ε.Ε. «Ευρώπη 2020», διαπιστώνουμε ότι το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού αυξήθηκε σχεδόν 9 ποσοστιαίες μονάδες, από 27,7% το 2010 σε 35,7% το 2013.
- Οι κοινωνικά εύαλωτες ομάδες οι οποίες επλήγησαν περισσότερο από την κρίση είναι το σύνολο του πληθυσμού με προσχολική, βασική και κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, οι γυναίκες, τα άτομα ηλικίας 16-64 ετών, τα μονογονεϊκά νοικοκυριά με ένα εξαρτημένο παιδί και τα νοικοκυριά με τρία ή περισσότερα εξαρτημένα παιδιά.
- Ο δείκτης υλικής στέρησης αυξήθηκε από 3.7 το 2009 σε 3.9 το 2013 θέτοντας πολλούς Έλληνες στο περιθώριο και στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Η Ελλάδα έχει από τους χαμηλότερους γενικούς δείκτες ικανοποίησης από τη ζωή, με πολύ υψηλό ποσοστό του πληθυσμού να έχει χαμηλή και μέτρια ικανοποίηση από τη ζωή, ενώ το χαμηλότερο ποσοστό του πληθυσμού έχει υψηλή ικανοποίηση από τη ζωή. Όσο μεγαλώνουν οι Έλληνες είναι λιγότερο ικανοποιημένοι με τη ζωή τους, ενώ τα νοικοκυριά χωρίς παιδιά και τα άτομα με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο έχουν χαμηλή ικανοποίηση από τη ζωή.

Είναι προφανές ότι οι Έλληνες, δεδομένης της εργασιακής και οικονομικής ανασφάλειας, δεν είναι καθόλου ικανοποιημένοι με την εργασία τους, την οικονομική τους κατάσταση καθώς και με τη στέγαση, ενώ η Ελλάδα έχει την χειρότερη σχέση κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε ΜΑΔ- ικανοποίηση από τη ζωή, με χαμηλό κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε ΜΑΔ και χαμηλή ικανοποίηση από τη ζωή.

Πρέπει να σημειωθεί ότι συγκρίνοντας την κατάσταση στην Ελλάδα με τους μέσους όρους των διαστάσεων της ποιότητας ζωής της Ε.Ε., παρατηρούμε ότι η χώρα έχει πληγεί από την κρίση κατά μέσο όρο πολύ περισσότερο από άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Βιβλιογραφία

- Cingano, F. (2014), “Trends in income inequality and its impact on economic growth”, *OECD SEM*, Working Paper No. 163.
- Eurostat (2015), “Quality of life in Europe-Facts and views”, KS-05-14-073-EN-N.
- Grozelier A. et al. (2013), *Road to a Social Europe*.
- Halleröd B. (1995), “The truly poor: direct and indirect consensual measurement of poverty in Sweden”, *Journal of European social policy*, Vol. 5, Issue 2, pages 111-129.
- Hoffmann R., Bauman Z., Swieboda P., Stiglitz J. et al., “Rethinking Europe in 2015”, *Social Europe Journal*, Vol. 8, Issue 2.
- Nugent, Paul (2010), *The government and politics of the European Union: 7th edition*, The European Union series
- OECD (2011), *How's Life?: Measuring well-being*, OECD Publishing.
- OECD (2015), *In it together: Why less inequality benefits all*, OECD Publishing.
- Stiglitz, J., Sen A., Fitoussi J.P. (2009), *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*.

- Ανδριανόπουλου Ε., Παπαδόπουλος Φ., Τσακλόγλου Π. (2013), «Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα-Επικάλυψη και διαφοροποιήσεις», *Παρατηρητήριο οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων ΙΝΕ Γ.Σ.Ε.Ε*, Μελέτες (Studies)/25, Σεπτέμβριος.
- Βουλή των Ελλήνων, Ειδική συνεδρία διαρκούς επιτροπής κοινωνικών υποθέσεων (2012), «Νέα φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός, Πολιτικές καταπολέμησης και καθιέρωση ενός ελάχιστα εγγυημένου εισοδήματος», *Βουλή των Ελλήνων*, Αθήνα.
- Γαλενιανός Μ. (2015), «Η Ελληνική κρίση: αίτια και επιπτώσεις», *Παρατηρητήριο για την κρίση ΕΛΙΑΜΕΠ*, Νο 16, Ιανουάριος.
- Δαφέρμος Γ., Παπαθεοδώρου Χ. (2011), «Το παράδοξο της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα: γιατί η αύξηση των δαπανών για κοινωνική προστασία δε μείωσε τη φτώχεια», *Παρατηρητήριο οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων ΙΝΕ Γ.Σ.Ε.Ε*, Κείμενο πολιτικής αρ.1, Αθήνα, Ιούλιος.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (2013), «Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών 2011, Οικονομική ανισότητα», Δελτίο τύπου.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (2013), «Συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα», Απρίλιος.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (2014), «Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών 2013, Κίνδυνος φτώχειας», Δελτίο τύπου.
- Ενοποιημένη απόδοση της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=EL>
- Ετήσια έκθεση (2014), «Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση», Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2010), «Ευρώπη 2020, Στρατηγική για έξυπνη, διατηρήσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη».
- Μιχοπούλου Σ. (2014), «Κρίση χρέους, δημοσιονομική λιτότητα και οικονομική κρίση στην Ευρωζώνη», *Παρατηρητήριο οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων ΙΝΕ Γ.Σ.Ε.Ε*, Μελέτες αρ.30, Αθήνα, Απρίλιος.
- Μπαλούρδος Δ. (2011), «Επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια και στον οικονομικό αποκλεισμό- αρχικές μετρήσεις και προσαρμοστικές πολιτικές», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ειδικό τεύχος 134-135 με τίτλο "Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ", σελ. 135-165.
- Φερόνας Α. (2013), «Η Κοινωνική Διάσταση της «Ευρώπης 2020»: Ρητορική και πραγματικότητα», *Κοινωνική Πολιτική*, τεύχος 1, Απρίλιος.

Ηλεκτρονικές πηγές:

<http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (Eurostat)

Η σύγκλιση των αξιών; Προς μια απόπειρα εντοπισμού της σημασίας του Max Scheler για την κοινωνιολογία του Talcott Parsons

Σπύρος Γάγγας*

Περίληψη

Σε αυτή την εργασία εντοπίζω την ενδεχόμενη επίδρασή του στο έργο του Talcott Parsons μέσα από κοινά κοινωνιολογικά μοτίβα τα οποία διακρίνουν το έργο τους. Οι σποραδικές αναφορές του Parsons στον όρο *Ausgleich* ο οποίος προέρχεται από τον Scheler και σηματοδοτεί την κανονιστική του πρόταση στο ύστερο έργο του επιβεβαιώνει αρχικά την ύπαρξη κάποιας συνάφειας. Υποστηρίζω ότι ο λειτουργικός όρος της «λανθάνουσας διατήρησης προτύπων» (*latent pattern maintenance*) όπως εμφανίζεται στη θεωρία συστημάτων του Parsons, αντανακλά το όραμα του Scheler για μια κοσμοπολίτικη σύγκλιση αξιών. Εντοπίζω επίσης την επιρροή του Scheler στο αναλυτικό σχήμα AGIL του Parsons στο κοινό μοτίβο περί διαμεσολάβησης μεταξύ «πραγματικών [υλικών]» και «ιδεατών» παραγόντων. Τέλος, προσεγγίζω το πρόβλημα του «αξιακού πληθωρισμού», όπως αυτό εισάγεται από τον Parsons, μέσα από τις παρόμοιες τοποθετήσεις του Scheler για τη μνησικακία στη νεωτερικότητα.

«Ποια είναι άραγε η σημασία του έργου του Max Scheler σήμερα;» Επαναδιατυπώνοντας το αντίστοιχο ερώτημα που απευθύνει ο Parsons το 1937 στους αναγνώστες της *Δομής της Κοινωνικής Δράσης* για τον Herbert Spencer, επιχειρώ να εντοπίσω την ενδεχόμενη επίδρασή του Scheler στο έργο του Talcott Parsons μέσα από κοινά κοινωνιολογικά και κανονιστικά μοτίβα τα οποία διακρίνουν το έργο τους.¹ Σκοπός μου είναι να θέσω με αυτόν τον τρόπο την ανάγκη επανεξέτασης της κοινωνιολογικής συνεισφοράς του Max Scheler ως προς συγκεκριμένα ζητήματα της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας. Σε αυτήν, η επιρροή του Max Scheler υπήρξε όντως περιορισμένη, πλην της αξιοποίησής του στα πεδία της κοινωνιολογίας της γνώσης και της κοινωνιολογίας των συναισθημάτων. Ποιό είναι όμως το ερέθισμα για την συνάφεια με τον Parsons;

Μια πρώτη απάντηση προέρχεται έναν τον μαθητή του Parsons, και επιμελητή μίας εκ των λίγων συλλογών κειμένων του Scheler στα αγγλικά, ο οποίος τοποθετεί τα θέματα που

---

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας στο Deree-the American College of Greece.
Ταχυδρομική Διεύθυνση: Τμήμα Κοινωνιολογίας, Deree-the American College of Greece, Γραβιάς 6, Αγία Παρασκευή, ΤΚ. 15342, Αθήνα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: sgangas@acg.edu

¹ Η συνάφεια μεταξύ σημαντικών διαστάσεων της σκέψης του Scheler με το κανονιστικό αίτημα του λειτουργισμού μπορεί να αποτυπωθεί και σε σχέση με τον Durkheim (Gangas 2011).

πραγματεύεται ο γερμανός φιλόσοφος και κοινωνιολόγος σε ευθύ παραλληλισμό με αυτά των Durkheim, Weber και Parsons (Bershady 1992: 40). Δεν μας λείπει όμως περισσότερα και έτσι η διερεύνηση αυτής της σχέσης αρχίζει σχεδόν στα τυφλά.

Η ερμηνευτική απορρόφηση της φαινομενολογίας των αξιών του Scheler από τη φαινομενολογική κοινωνιολογία του Alfred Schütz εξηγεί ενδεχομένως τον αποκλεισμό του Scheler από τον κανονιστικό λειτουργισμό του Parsons. Ωστόσο, σε μια υποσημείωση στη *Δομή της Κοινωνικής Δράσης* (Parsons 2015: 909, σημ. 22) ο Parsons αναγνωρίζει τη μέθοδο του Husserl ως τυπικής του «αναλυτικού ρεαλισμού» που και ο ίδιος προκρίνει για την κοινωνιολογία. Και σε αυτό το σημείο θα εστιάσουμε, αφού το σχήμα των «λειτουργικών προαπαιτούμενων» το οποίο αναπτύσσει ο Parsons κατά τη δεκαετία του 1960 συγκλίνει με την αντίστοιχη απόπειρα του Scheler στο να θεμελιώσει μια *a priori* περιεχομενική ιεραρχία αξιών.

Πώς όμως γνωρίζουμε ότι ο Parsons έλαβε υπόψη του τον Scheler; Η αναφορά του Parsons στο έργο του για *Το Κοινωνικό Σύστημα* (1951) στον όρο *Ausgleich* (Parsons 1951: 164),² ο οποίος όχι μόνο προέρχεται από τον Scheler, αλλά σηματοδοτεί και την κανονιστική του πρόταση στο ύστερο έργο του, αποτελεί τεκμήριο βάσει του οποίου η αναζήτηση συναφειών μεταξύ τους δεν μπορεί να θεωρηθεί αυθαίρετη.³ Θα δούμε στη συνέχεια τη σημασία της «σύγκλισης των αξιών» ως προς το συστημικό αίτημα του Parsons για τη γενίκευση των αξιών ως τάσης της νεωτερικής διαφοροποίησης.

Προς το παρόν θα πρέπει να τονιστεί ότι η θεματική εντός της οποίας ωριμάζει το ερευνητικό πρόγραμμα του Parsons τίθεται από τον ίδιο με όρους που προέρχονται από τον Scheler: δηλαδή, μέσα από την εξήγηση της σχέσης υλικότητας και πνεύματος, όπως αυτό διατυπώνεται στο διαλεκτικό σχήμα «πραγματικών» (υλικών, δηλαδή) και «ιδεατών» παραγόντων. Οι πραγματικοί παράγοντες (φυλή, ισχύς, οικονομία) εξασκούν κάποια δεσμευτικότητα στους παράγοντες του πνεύματος με την έννοια ότι λειτουργούν –σύμφωνα με την προσφιλή εικόνα του Scheler– ως «στρόφιγγες που ανοιγοκλείνουν με διαφορετική ένταση», επιτρέποντας περισσότερο ή λιγότερο την ροή του πνεύματος (Scheler 1926/1980). Αυτή τη διαδικασία την αποκαλεί «τροποποιητική ελευθερία». Οι δε πνευματικοί παράγοντες συνδέονται με μια σχέση «τροποποιητικής δεσμευτικότητας» με τους υλικούς παράγοντες. Δηλαδή, οι τελευταίοι μπορούν μέχρι ενός σημείου μόνο, να μετασχηματιστούν από τους πνευματικούς (προσωρινή αναστολή της ιστορικής μοίρας). Όπως θα υπογραμμίσουμε στο τέλος, ο Scheler αντιλαμβάνεται τη νεωτερικότητα ως τάση ολοκλήρωσης της ιστορίας (ως ιστορίας των εντάσεων) και διακρίνει τη γένεση μιας ιστορίας της σύγκλισης των επιμέρους πολιτισμών, αφού έχουν διασφαλιστεί οι υλικοί όροι ικανοποίησης των κοινωνικών αναγκών των ανθρώπων.

---

² Ο όρος *Ausgleich* υποδηλώνει ποικίλα νοήματα: εξισορρόπηση, εξίσωση, σύγκλιση [ισοφάριση], αποζημίωση, κλείσιμο λογαριασμών σε λογιστικά πεπραγμένα. Ο Scheler δεν θα μπορούσε να τον χρησιμοποιεί με την λογιστική του σκοπιά δεδομένης της κριτικής του στον ωφελμισμό και της αξιακής επιδιόρθωσής του στον οποίο στοχεύει το «συλλογικό πρόσωπο» ως φορέας του *Ausgleich*. Για την ορολογία αυτή, βλ. Deeken (1974: 222).

³ Το ότι ο Parsons γνωρίζει καλά το έργο του Scheler τεκμαίρεται και από άλλα κείμενα στα οποία αξιολογείται στο πλαίσιο της συστημικής θεωρίας η κανονιστική συνέπεια της «λογικής της εξισορρόπησης» την οποία συμπεκνώνει ο όρος *Ausgleich*. Ενδεικτικά, βλ. Parsons (1922/1996: 18) και Parsons (1952: 296, 298). Ωστόσο, στο βαθμό που το πρόβλημα του συντονισμού πραγματοποιείται μέσα από τον φορέα της θρησκευτικής αγάπης και της Καθολικής Εκκλησίας, όπως στη μεσαία φάση της σκέψης του Scheler, ο Parsons δείχνει να αποστασιοποιείται, εκτιμώντας πως η λειτουργική διαφοροποίηση των συστημάτων δεν μπορεί να τεθεί υπό κανονιστικό έλεγχο από τις εν λόγω μορφές ηθικο-κοινωνικής οργάνωσης. Για αυτή την κριτική, βλ. Parsons (1999: 314-315).

Εδώ λοιπόν, διακρίνουμε την πρώτη και βασική ομοιότητα με τη συστημική θεωρία του Parsons. Από όσο γνωρίζω ο Parsons αναφέρεται στον Scheler ονομαστικά μόνο μια φορά (Parsons 1961β: 989), στο πλαίσιο της συνεισφοράς γερμανών κοινωνιολόγων, όπως οι Alfred και Max Weber στην κοινωνιολογία της γνώσης με κύριο άξονα την πολύπλοκη και ιστορικά μεταβαλλόμενη σχέση μεταξύ «πραγματικών» και «ιδεατών» παραγόντων. Κάνοντας αναφορά στην επιρροή της γερμανικής κοινωνικής θεωρίας στη δική του σκέψη, δίχως όμως να παραπέμπει σε άλλο θεωρητικό πέραν του Weber, ο Parsons γράφει ότι «οι Γερμανοί χρησιμοποιούσαν ευρέως ένα ζεύγος εννοιών: δηλαδή τους “*realfactorem*”-οι οποίοι αναφέρονται στους οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες· και τους “*idealfactorem*”- όπου εννοούμε έννοιες όπως η επιρροή, οι αξίες κλπ. [...] Τώρα με όρους κυβερνητικής, μου φαίνεται ότι η βασική διάκριση είναι μεταξύ [δύο τύπων συστημάτων]: αυτά που είναι πυκνά σε ενέργεια και αυτά που είναι πυκνά σε πληροφορία» (Parsons [1973] 2006: 44-5). Όπως γνωρίζουμε, ο Parsons υιοθετεί ένα αναλυτικό και μη αναγώγιμο σε περαιτέρω όρους σχήμα λειτουργικών προϋποθέσεων βάσει του οποίου εξηγείται η εξέλιξη των κοινωνιών, η λειτουργική αναπαραγωγή τους, η πολυπλοκότητα της νεωτερικότητας, αλλά και η κανονιστική δεσμευτικότητα αξιακών και θεσμικών προτύπων. Αυτό το υπόδειγμα σκέψης εδράζεται σε τέσσερα λειτουργικά προαπαιτούμενα: την προσαρμογή, την επίτευξη στόχων, την κοινωνική ενσωμάτωση και τη λανθάνουσα διατήρηση προτύπων. Η γενική θεωρία δράσης που προτείνει ο Parsons εξετάζει υπό το πρίσμα της προσαρμογής το βιολογικό σύστημα, υπό το πρίσμα της επίτευξης στόχων, το συμπεριφορικό σύστημα της προσωπικότητας του δρώντος, μέσα από την κοινωνική ενσωμάτωση το κοινωνικό σύστημα και τέλος το πολιτισμικό σύστημα το οποίο εκπληρώνει κατά κύριο λόγο τη λειτουργία της λανθάνουσας διατήρησης προτύπων. Η σημασία του Scheler σε αυτό το σημείο έγκειται στο γεγονός ότι οι δύο πρώτες λειτουργίες αποτελούν επέκταση της κατηγορίας των υλικών παραγόντων ενώ οι δύο τελευταίες των ιδεατών παραγόντων.⁴ Ανάλογη, στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας, τοποθέτηση συναντάμε φυσικά στον Habermas, όπου η προσαρμογή και η επίτευξη στόχων ταυτίζονται με το «σύστημα», ενώ η κοινωνική ενσωμάτωση και η λανθάνουσα διατήρηση προτύπων με τον «βιόκοσμο». Όμως όπως παρατηρούμε και στον πρώτο πίνακα, αυτό που ισχυρίζομαι εδώ είναι ότι η κυβερνητική ιεραρχία του μοντέλου του Parsons μοιάζει με την ιεραρχική δομή των αξιών στον Scheler.

Πίνακας 1 - Αντιστοιχίες στα ιεραρχικά πρότυπα των Parsons και Scheler

	Talcott Parsons (AGIL)	Max Scheler (<i>a priori</i> ιεραρχία αξιών)	
L	Λανθάνουσα διατήρηση προτύπων	Αξίες του Άγιου	L
I	Ενσωμάτωση	Πνευματικές Αξίες (Αισθητικές – του Δικαίου – Επιστημονικές)	I
G	Επίτευξη Στόχων	Ζωτικές Αξίες	G
A	Προσαρμογή	Ωφελιμιστικές Αξίες Συναίσθηματικές Αξίες	A

⁴ Ο Parsons καταφεύγει συχνά στο μοτίβο των «ιδεατών» και των «πραγματικών» (υλικών) παραγόντων. Ενδεικτικά, βλ. Parsons (1952: 321), Parsons (1937/2015: 715), Parsons (1939/2010: 44), Parsons (1966: 33), Parsons (1979/1980: 10).

Σύμφωνα με τον Parsons το κατώτατο επίπεδο (της προσαρμογής, άρα, ως προς το κοινωνικό σύστημα, αυτό της οικονομίας) είναι μόνον πλούσιο σε ενέργεια, χρειάζεται, ωστόσο, να νοηματοδοτηθεί από το λειτουργικό υποσύστημα της λανθάνουσας διατήρησης προτύπων. Αυτό, είναι πυκνό σε «πληροφορία» και υπαγορεύει την κατευθυντήρια λογική για το προς ποιούς στόχους, και με ποιό συνεργατικό τρόπο θα αξιοποιηθούν οι υλικοί-οικονομικοί παράγοντες. Στην περιβόητη λοιπόν *a priori* περιεχομενική ιεραρχία αξιών του Scheler, παρατηρούμε, ενδεχομένως, μια ενδιαφέρουσα πρόβλεψη του συστήματος των λειτουργικών προϋποθέσεων. Για τον Scheler, οι κατώτατοι τρόποι συναίσθησης του αντικειμενικού κόσμου αναφέρονται στα αξιακά περιεχόμενα τα οποία υπολείπονται διάρκειας, ενοποιημένης αντοχής τους, και τα οποία απαιτούν άλλους όρους (λ.χ. τις υψηλότερες αξίες) προκειμένου να ανέλθουν στην πλήρη βαθμίδα ικανοποίησής τους. Αντιθέτως, οι υψηλότερες αξιακές λειτουργίες αναφέρονται σε πνευματικά και ηθικά αξιακά περιεχόμενα, με αποκορύφωμα τη λανθάνουσα διατήρηση προτύπων μέσα την αξία του ιερού, πράξη του οποίου είναι η αγάπη (με γνώμονα τη συλλογική συνυπευθυνότητα έναντι του, ομολογουμένως, αινιγματικού «συλλογικού προσώπου»). Όλες οι αξίες θεμελιώνονται σε ένα «πνεύμα που προσωποποιείται με άπειρο τρόπο και στον αντίστοιχο κόσμο των αξιών του» (Scheler 1916/ 1973: 96). Για τον Σέλερ, «η ζωή ενέχει τις διάφορες αξίες στο βαθμό που η ίδια (με όλες τις μορφές της) είναι όχημα αξιών που διαβαθμίζονται σε μια απολύτως αντικειμενική ιεραρχία» (Scheler 1916/1973: 95). Και πάλι παρατηρούμε την ομοιότητα με τον Parsons όταν και εκείνος ισχυρίζεται ότι ο δρων αποτελεί προϋπόθεση για την εξέλιξη των συστημάτων. Η κανονιστική προσέγγιση του Parsons ως προς το πρόβλημα της κοινωνικής δράσης εμπεριέχει και διατυπώσεις οι οποίες ανασύρουν το πρότυπο της κοινωνικής δράσης ως παρακολούθημα μιας σταθερής ιεραρχίας αξιών στην λογική του Max Scheler. Για τον Parsons, «η αναγκαιότητα της αξιολόγησης συνεπάγεται την αναγκαιότητα της ιεράρχησης», η οποία πέραν από επιμέρους ποιότητες και ενεργήματα, περιέχει «πρόσωπα» ή ακόμη και έναν «πλουραλισμό προσώπων» (Parsons [1940] 1954: 55).⁵ Ενδιαφέρον έχει ότι ως κανονιστικό αίτημα ο ιδέα του Scheler περί του όρου της ζωής προκειμένου να ενεργοποιηθούν τα υπόλοιπα αξιακά περιεχόμενα, βρίσκει μετριοπαθείς συμμάχους και στο μαρξιστικό στρατόπεδο (Marcuse, Gorz, Honneth). Μάλιστα η έννοια του ηθικού «προσώπου» επανεξετάζεται σήμερα από την κοινωνιολογία (Joas 2013).

Εάν προεκτείνουμε αυτή την υπόθεση εργασίας στο επίπεδο του κοινωνικού συστήματος του Parsons, καθώς και στον κοινωνιολογικό προβληματισμό του Scheler για το τι τύπου αξιακού προσανατολισμός διαθλάται μέσα από μορφές κοινωνικής οργάνωσης, θα παρατηρούσαμε στον Πίνακα 2 την αντιστοιχία των αξιακών επιπέδων με τρόπους κοινωνικής οργάνωσης:

---

⁵ Ο Parsons αναφέρεται στην «αιωνιότητα» των πολιτισμικών συστημάτων, τα οποία συγκροτούν «αιώνια αντικείμενα» (1937/2015: 922), ωστόσο, το επιχείρημα εδώ είναι ελλειπτικό δίχως να εξετάζονται οι συνέπειες αυτής της θέσης. Είναι ξεκάθαρο όμως ότι αυτά τα «αιώνια αντικείμενα» εμπλέκονται σε μια ιστορική-κοινωνική διαδικασία ως νοηματοδοτημένοι προσανατολισμοί της δράσης. (Βλ. σχεικά Parsons 1942/1954: 146-147.) Αυτή η θέση δεν είναι τόσο ξένη προς αυτή του Scheler ως προς την αιωνιότητα των αξιακών περιεχομένων και αντανακλά Πλατωνικά και νεο-καντιανά κατάλοιπα.

Πίνακας 2: Τύποι και υποσυστήματα κοινωνικής οργάνωσης

Talcott Parsons		Max Scheler	
Το Κοινωνικό Σύστημα		Τύποι Κοινωνικής Συνύπαρξης	
L	Αξίες, Πολιτισμός (π.χ. Θρησκεία, Εκπαίδευση)	Συλλογικό Πρόσωπο (Θρησκεία) (Πολιτισμός) (Έθνος)	L
I	Κοινωνία Πολιτών (Αλληλεγγύη)	Gesellschaft (Κοινωνία)	G
G	Πολιτεία	Gemeinschaft (Κοινότητα)	I
A	Οικονομία	«Μάζα»	A

Οι κατώτερες αξίες τροφοδοτούν τη μορφή της μάζας (κατηγορία την οποία ο Scheler παραλαμβάνει από τον Gustave Le Bon), η οποία στερείται πνευματικών περιεχομένων, ή, καλύτερα, τα διαθλά μέσα από την τάση για προσαρμογή (κυριαρχία υλικών παραγόντων). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το δίπολο *Gemeinschaft-Gesellschaft*, το οποίο παραλαμβάνεται από τον Ferdinand Tönnies. (Τα χαρακτηριστικά του κάθε τύπου χρησιμοποιεί και ο Parsons όταν κατασκευάζει τις κατευθύνσεις της δράσης με αναφορά σε πρότυπες μεταβλητές.) Ενώ όμως ο Scheler ερμηνεύει το επίπεδο της (νεωτερικής κοινωνίας) ως αντίστοιχο των ωφελμιστικών αξιών (π.χ. η εμπιστοσύνη της κοινότητας έχει αρθεί μέσα από το θεσμό των συμβολαίων) και προβιβάζει αξιακά την κοινότητα, στο επίπεδο των λειτουργικών προϋποθέσεων του Parsons η διαδικασία ενσωμάτωσης λογίζεται ως αλληλεγγύη και κοινωνία πολιτών σύμφωνα με τα πρότυπα της οργανικής αλληλεγγύης του Durkheim. Για να κατανοήσουμε καλύτερα την σύνδεση των δύο ιεραρχιών στον Scheler, αρκεί να υπογραμμίσουμε ότι η συντηρητική του σκοπιά, ειδικά στην πρώιμη περίοδο, ως προς τη νεωτερική *Gesellschaft* θεωρεί ότι ως τύπος κοινωνικής οργάνωσης «μεταφράζει» τα υπόλοιπα αξιακά περιεχόμενα μέσα από το δικό της 'τρόπο' πρόσληψης του αντικειμενικού κόσμου και περιβάλλοντος. Και εδώ ο Scheler χρησιμοποιεί την ανακατασκευή στον καντιανό φορμαλισμό ως μέσο μιας κριτικής του πολιτισμού (Ranly 1966). Η λογική βέβαια του αξιακού κώδικα «ωφέλιμο – μη-ωφέλιμο» αποτελεί και μια ενδιαφέρουσα πρόβλεψη της μετέπειτα ριζοσπαστικοποίησης της συστημικής θεωρίας από τον Niklas Luhmann, αλλά την συναντάμε παλαιότερα και στον Tönnies.

Στο ανώτερο επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης, αυτό του συλλογικού προσώπου, βρίσκουμε, νομίζω, και μια ακόμα αντιστοιχία με τον Parsons: Ο λειτουργικός όρος της «λανθάνουσας διατήρησης προτύπων» όπως εμφανίζεται στη θεωρία συστημάτων του Parsons, αντανakλά το όραμα του Scheler για μια κοσμοπολίτικη σύγκλιση αξιών (αντίστοιχο, για παράδειγμα, σύγχρονο πρόταγμα αποτελούν εν μέρει οι προτάσεις του U.Beck). Ο ύστερος Scheler υιοθετεί μια πιο διαλεκτική στάση ως προς τη δυναμική του καπιταλισμού, θεωρώντας ότι αυτός εμπεριέχει πέρα από «κρίσεις» (γίνεται λόγος και για την καταστροφή του περιβάλλοντος), και δυνατότητες προς την επίλυση αυτών των προβλημάτων και την προστασία της οργανικής ζωής. Παραφράζοντας τον Nietzsche, ο Scheler (Frings, 2001) συνδέει το μέλλον του ανθρώπου με το ιδεώδες του «ολοκληρωμένου ανθρώπου» (*Allmensch*), στον οποίο αντανakλάται η τάση της ανθρωπότητας προς αμοιβαία εξισορρόπηση (*Ausgleich*) και

συντονισμό σε όλα τα επίπεδα (φυσικό, ψυχικό, διανοητικό-πνευματικό), δηλαδή αυτά της περιεχομενικής ιεραρχίας των αξιών.

Ο Parsons όμως αποστασιοποιείται από την συγκεκριμένη απόπειρα συντονισμού των διαφορετικότητων από το «συλλογικό πρόσωπο» του Scheler. Όπως γράφει, σε συνάρτηση με το επίπεδο της ενσωμάτωσης της κοινωνίας και τον ρόλο της θρησκείας προς αυτόν τον στόχο, ένα διαφοροποιημένο σύστημα δεν μπορεί ποτέ να επιτύχει τη βαθμίδα «της έσχατης εξίσωσης μεταξύ κινήτρων και ηθικής οικονομίας», όπως αυτή τίθεται στο «πρόβλημα της εξισορρόπησης» (Parsons, 1951: 164). Υιοθετώντας την θέση του Durkheim περί της λειτουργικότητας της απόκλισης στην κοινωνία (ως πρόβλημα επίσης καντιανής προέλευσης περί απροσδιοριστίας), ο Parsons εκτιμά ότι κάποια «κακορύθμιση» (maladjustment) στην κοινωνία είναι αναπόφευκτη. Ο «συντονισμός» και η «ρύθμιση» προβάλλονται στη μελλοντική κατάσταση του κοινωνικού συστήματος και, φυσικά, τροφοδοτούν ριζοσπαστικά και φονταμενταλιστικά προτάγματα, όχι μόνο θρησκευτικής φύσης. Από την άλλη πλευρά, όμως, δικαιώνεται και η επιμονή του προβλήματος της «εξισορρόπησης» υπό την έννοια της απείθαρχης διατήρησής του ως «μη-εμπειρικού υπολείμματος» (Parsons 1951: 372-373) στον εξορθολογισμό του κοινωνικού συστήματος, κυρίως ως προς την αδυναμία του επιστημονικού-ορθολογικού υποσυστήματος να ερμηνεύσει επαρκώς το πρόβλημα της δυστυχίας και του κακού. Μάλιστα ο Parsons επεκτείνει το μοντέλο των λειτουργικών προαπαιτούμενων και στο πεδίο της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, ειδικά, όταν αναφέρεται στο σύστημα «έσχατων σκοπών (telic system)». Σχολιαστές όπως ο Robertson (1991: 143) ερμηνεύουν και τεκμηριώνουν την υπόθεση ότι ο Parsons κατανόησε ότι το δίπολο *Gemeinschaft-Gesellschaft* θα πρέπει να υπερβληθεί από ένα οικουμενικό συλλογικό πρότυπο, αξιακά απολυταρχικές εκδοχές του οποίου αποτέλεσαν ο κομμουνισμός και ο φασισμός. Ωστόσο, είναι σαφές ότι ο Parsons δεν θεωρεί ως ικανοποιητική μια λύση συντονισμού των λειτουργικών διαφοροποιήσεων (μεταξύ των συστημάτων) από μια οικουμενική εκκλησία, ακόμη και από μια παγκόσμια κυβέρνηση (Parsons 1961α: 44, σημ. 14).

Ενδιαφέρον έχει και η αναζήτηση κοινών μοτίβων μεταξύ Scheler και Parsons στο πεδίο της κοινωνιολογίας των συναισθημάτων (Williams 1942). Το πρόβλημα, για παράδειγμα, του αξιακού πληθωρισμού, όπως αυτό εισάγεται από τον Parsons, μέσα από τις παρόμοιες τοποθετήσεις του Scheler για τη μνησικακία ως πρόβλημα της νεωτερικότητας ανατρέχει στο πρόβλημα της ρύθμισης του κοινωνικού συστήματος και στην αξίωση για μια λογική μετριάσμου (Durkheim) μεταξύ, αλλά και εντός, των υποσυστημάτων του. Ο Parsons εργάζεται κάτω από αυτή τη σκοπιά, επιχειρώντας να εντοπίσει για κάθε υποσύστημα πληθωριστικές και αποπληθωριστικές τάσεις. Στο επίπεδο των αξιών που μας αφορά περισσότερο εδώ, η μνησικακή διάθεση, ή και ακόμη ακραίες μορφές πολιτικής κριτικής, προέρχονται από τη διαφοροποίηση του συστήματος και, όπως αναγνωρίζουν και οι δύο, από ανισότητες κυρίως στο επίπεδο της σχετικής στέρξης. Επιχειρείται, ωστόσο, μέσω της μνησικακίας να «ισοφαριστεί» το έλλειμα σε δικαιώματα, κύρος ή ισχύ μέσα από την επιτάχυνση μιας αξιακής επιβεβαίωσης ή άρνησης και υποβάθμισης των αξιών που, ως μη όφειλαν, δεν πραγματοποιούνται για όλους.

Ο Max Scheler συνδέει την μνησικακία με τη δομή της νεωτερικής κοινωνίας η οποία αξιολογείται σε σύγκριση με τα εσωτερικά της ιδεώδη περί κοινωνικής δικαιοσύνης. Όπως γράφει:

Η μνησικακία θα πρέπει συνεπώς να είναι ισχυρότερη σε μια κοινωνία σαν τη δική μας, όπου περίπου ίσα δικαιώματα (πολιτικά ή άλλου τύπου) ή μια τυπική, δημόσια αναγνωρισμένη, κοινωνική ισότητα συμβαδίζει με πραγματικές διαφορές σε ισχύ, ιδιοκτησία και εκπαίδευση. Ενώ ο καθένας έχει το «δικαίωμα» να συγκρίνει τον εαυτό του με οποιονδήποτε άλλο, δεν

μπορεί, πρακτικά, να το επιτύχει. Εντελώς ανεξάρτητα από τον χαρακτήρα και τις εμπειρίες των ατόμων, μια ισχυρή επιβάρυνση μνησικακίας συσσωρεύεται εδώ από την ίδια τη δομή της κοινωνίας (Scheler 1915/1961: 50).⁶

Τοποθετώντας τη μνησικακία στα σπλάχνα της κοινωνίας επιτρέπει στον Scheler να ενσωματώσει τις ψυχολογικές συνέπειές της στην ίδια τη δομική και κανονιστική κοινωνική διαδικασία. Το υπόδειγμα το δομολειτουργισμού στην κοινωνιολογία απέδωσε τη μνησικακία σε «κακές» ρυθμίσεις κατά την διαρκή διαδικασία της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Δίχως να παραγνωρίζουν τις κοινωνικές ανισότητες που διέπουν ένα διαφοροποιημένο και πολύπλοκο σύστημα όπως η νεωτερική κοινωνία, δομολειτουργιστές κοινωνιολόγοι, όπως οι Parsons και Merton, υποστήριξαν ότι η μνησικακία συνιστά έναν σημαντικό κίνδυνο για τη νεωτερικότητα, ο οποίος, τελικά, περιορίζεται σημαντικά από ουσιαστικές διαδικασίες ενσωμάτωσης σε ολόκληρο το φάσμα θεσμών όπως η οικογένεια, η αγορά, το σύστημα δικαίου, η κοινωνία των πολιτών, το κράτος, η επιστήμη και η παιδεία, καθώς και η θρησκεία. Υπό αυτή την έννοια, ο φονταμενταλισμός (οικονομικός, ιδεολογικός, θρησκευτικός, ή άλλου τύπου) αποτελεί και αποπληθωριστική έκπτωση της λειτουργικότητας των υπο-συστημάτων (Lechner 1990) τα οποία αίρουν την πολυπλοκότητα και τη διαφοροποίηση, σε αναγωγή προς το δικό τους συστημικό κώδικα. Στην περίπτωση του Scheler, η μνησικακία προέρχεται από μια αξιακή απολυταρχία όταν, για παράδειγμα, μονοδιάστατες νοηματοδοτήσεις του ανθρώπου υποκαθιστούν τη διαρκή συνεργασία κατανόησης της πραγματικότητας (πραγματιστική επιρροή στον Scheler): Δηλαδή, την πρόσληψη των αξιακών βαθμίδων μέσα από το «συλλογικό πρόσωπο» (ως μέτρο της υπευθυνότητας προς το ιερό, το οποίο στον ύστερο Scheler προσεγγίζει την ηθικότητα της κοινωνίας ως συλλογικό υποκείμενο με σαφή μελλοντικό προσανατολισμό). Και ο Parsons θα συμφωνούσε ενδεχομένως με αυτή τη θέση όταν αντιλαμβάνεται τον αξιακό φονταμενταλισμό ως «τον ισχυρισμό υπέρ απόλυτων οριοθετήσεων ως προς εφαρμοστική ευελιξία, περιορίζοντας την υποχρέωση προς τα πιο άμεσα, συχνά τα πιο ρεαλιστικά βήματα προς την εφαρμογή ενός πρότυπου στο ιδιαίτερο επίπεδο αναφοράς του. Η νομιμοποίηση ως εκ τούτου αποσύρεται από τα άλλα ανοικτά πεδία ευελιξίας και κατευθύνεται περισσότερο προς απόμακρα μέσα εφαρμογής άλλων υπο-αξιών (subvalues) εντός του ευρύτερου συστήματος» (Parsons 1969: 464). Ως αγωνία διασφάλισης «πραγματικών» δεσμεύσεων, ο αξιακός φονταμενταλισμός απο-διαφοροποιεί και έτσι, θα λέγαμε, υποσκάπτει και το εκκοσμικευμένο αίτημα του «εναρμονισμού» μέσα από τη βιασύνη σταθεροποίησης μιας αξιακής «ασφάλειας».

Ως αποτέλεσμα του αξιακού απολυταρχισμού «γέφυρες κοινών αξιακών προσανατολισμών μεταξύ εναλλακτικών προτύπων» «καίγονται» από μια εχθρική στάση προς τις αντίπαλες συλλογικότητες (Parsons 1951: 292). Στην εκκοσμικευμένη του και ιστορική εκδοχή αυτή είναι και μια επαναφορά του προβλήματος του «συντονισμού» όπως το εκπόνησε ο Scheler. Ως, δηλαδή, ανθρωπολογικό, γνωσιοθεωρητικό και κοινωνιολογικό αίτημα, σύμφωνα με το οποίο

[...] στο συνολικό εγχείρημα της ανθρώπινης γνώσης κανένας λαός δεν μπορεί εξολοκλήρου να αντικαταστήσει κάποιον άλλο. Μόνο η μακροχρόνια και ταυτόχρονη συνεργασία σε μια παγκόσμια κλίμακα μεταξύ των ατομικών αλλά συμπληρωματικών τμημάτων της ανθρωπότητας μπορεί να κινητοποιήσει την συνολική δυνατότητα για γνώση που είναι συμφυής στο ανθρώπινο γένος, δίχως χωροχρονική διάκριση (Scheler 1913/1970: 32).

---

⁶ Για μια απόπειρα εφαρμογής της έννοιας της μνησικακίας απο κοινωνιολογική σκοπιά στον αριστερό και εθνικιστικό φονταμενταλισμό στην Ελλάδα, βλ. Γάγγας (2015).

Βιβλιογραφία

- Bershady, Harold (1992), “Introduction», στο Harold Bershady (επιμ.), *Max Scheler: On, Feeling Knowing, and Valuing*, Chicago and London, The University of Chicago Press, σελ. 1-46.
- Frings, Manfred (2001), *The Mind of Max Scheler. The First Comprehensive Guide Based on the Complete Works*, Milwaukee, Wisconsin, Marquette University Press.
- Gangas, Spiros (2011), “Values, Knowledge and Solidarity: Neglected Convergences Between Émile Durkheim and Max Scheler”, *Human Studies*, No 34, σελ. 353-371.
- Gorz, André (2010), *The Immaterial*, London, Seagull.
- Joas, Hans (2013), *The Sacredness of the Person: A New Genealogy of Human Rights*, Washington DC, Georgetown University Press.
- Lechner, Frank (1990), “Fundamentalism and Sociocultural Revitaization: On the Logic of Dedifferentiation”, στο Jeffrey C. Alexander και Paul Colomy (επιμ.), *Differentiation Theory and Social Change: Comparative and Historical Perspectives*, New York, Columbia University Press, σελ. 88-118.
- Parsons, Talcott ([1940] 1954), “The Motivation of Economic Activities”, στο *Essays in Sociological Theory*, New York, The Free Press, σελ. 50-68.
- Parsons, Talcott (1922/1996) “The Theory of Human Behavior in Its Individual and Social Aspects”, *The American Sociologist*, No. 27(4), σελ. 13-23.
- Parsons, Talcott (1937/2015), *Η Δομή της Κοινωνικής Δράσης*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Parsons, Talcott (1939/2010), *Actor, Situation and Normative Patterns: An Essay in the Theory of Social Action*, New Brunswick, Transaction Publishers.
- Parsons, Talcott (1942/1954), “Propaganda and Social Control”, στο *Essays in Sociological Theory*, New York, The Free Press, σελ. 142-176.
- Parsons, Talcott (1951), *The Social System*, New York, The Free Press.
- Parsons, Talcott (1952), “Sociology and Social Psychology”, στο Hoxie Neale Fairchild (επιμ.), *Religious Perspectives in College Teaching*, New York, Ronald Press.
- Parsons, Talcott (1961α), “An Outline of the Social System”, στο Talcott Parsons, Edward Shils, Kaspar D. Naeye και Jesse R. Pitts, (επιμ.), *Theories of Society: Foundations of Modern Sociological Theory*, vol. I, New York, The Free Press of Glencoe, σελ. 30-79.
- Parsons, Talcott (1961β), “Introduction”, στο Talcott Parsons, Edward Shils, Kaspar D. Naeye και Jesse R. Pitts, (επιμ.), *Theories of Society: Foundations of Modern Sociological Theory*, vol. II, New York, The Free Press of Glencoe, σελ. 963-993.
- Parsons, Talcott (1966), *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall.
- Parsons, Talcott (1969), *Politics and Social Structure*, New York, The Free Press.
- Parsons, Talcott (1973/2006), “My Life and Work” (In two parts): A Seminar with Talcott Parsons at Brown University”, *American Journal of Economics and Sociology*, No. 65(1), σελ. 1-58.
- Parsons, Talcott (1979/1980), “On Theory and Metatheory”, *Humboldt Journal of Social Relations* 7(1), σελ. 5-16.
- Parsons, Talcott (1999), “Religion in Postindustrial America: The Problem of Secularization”, στο Bryan S. Turner (επιμ.), *The Talcott Parsons Reader*, Oxford, Blackwell, σελ. 300-320.
- Ranly, Ernest W. (1966), *Scheler's Phenomenology of Community*, The Hague, Martinus Nijhoff.
- Robertson, Roland (1991), “The Central Significance of ‘Religion’ in Social Theory: Parsons as an Epical Theorist”, στο Roland Robertson και Bryan S. Turner (επιμ.), *Talcott Parsons: Theorist of Modernity*, London: Sage.
- Scheler, M. (1926/1980), *Problems of a Sociology of Knowledge*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Scheler, Max (1913/1970), *The Nature of Sympathy*. Hamden, Connecticut, Archon Books.
- Scheler, Max (1915/1961), *Ressentiment*, New York, The Free Press.
- Scheler, Max (1916/1973), *Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values*, Evanston, Northwestern University Press.

Williams, Richard Hays (1942), “Scheler’s Contributions to the Sociology of Affective Action with Special Attention to the Problem of Shame”, *Philosophy and Phenomenological Research*, No 2, σελ. 348-358.

Γάγγας, Σπύρος (2015), «Μνησικακία και Πολιτική», *Momentum*, No. 3, σελ. 56-65.

Ιδεολογικές Διαφοροποιήσεις στην Εποχή της Κρίσης. Προς μία ιδεολογικο-πολιτική ομογενοποίηση;

Ανδρέας Δαβαλάς*

Περίληψη

Κατά τη διάρκεια της κρίσης αναδείχθηκε μια πολιτική θεώρηση που εν ονόματι του ρεαλισμού (ή της ανάγκης) υπαινίσσεται ότι οφείλουμε να παραγνωρίσουμε το ιδεολογικό υπόβαθρο άσκησης της πολιτικής. Με την αρωγή λοιπόν και των ΜΜΕ, αναδύθηκε μια εικόνα που προσπαθεί να ταυτίσει το λαϊκισμό με την κρίση ενοχοποιώντας το σύνολο της κοινωνίας πολιτών, (βλ. Σεβαστάκης και Σταυρακάκης 2012) και απαξιώνοντας τους δημοκρατικούς θεσμούς και λειτουργίες εν γένει.

Ωστόσο η ομολογουμένη παθογένεια του πολιτικού συστήματος δεν είναι θεμιτό να χρησιμοποιηθεί ως άλλοθι για την αποϊδεολογικοποίηση της πολιτικής και την αποξένωσή της από τους πολίτες. Η στροφή της κεντροδεξιάς στον τεχνοκρατισμό παράλληλα με την αδυναμία της αριστεράς να εμπλακεί εποικοδομητικά με την εξουσία, έχουν δημιουργήσει μια ιδεολογική σύγχυση προς όφελος της μικροπολιτικής. Έτσι αν η πολιτική αρκεστεί στη διαχείριση της καθημερινότητας, ποιος θα αναλάβει το ρόλο του υπερασπιστή των ευπαθών κοινωνικών ομάδων και των μη προνομιούχων; Κι επιπροσθέτως, μπορούν οι managers να εξασφαλίσουν συνθήκες ισονομίας, αξιοκρατίας, ισότιμης πρόσβασης σε κοινωνικά αγαθά; Με άλλα λόγια είναι δυνατόν να υπάρξει «απολιτικό» δημοκρατία; Σε θεωρητικό επίπεδο ούτε καν οι αγγλοσάξονες εισηγητές του νεοφιλελευθερισμού δεν τόλμησαν να το ισχυρισθούν. Ακόμα και το rational choice theory, αρχής γενομένης από τον Downs και την περίφημη Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας, εισάγει ωφελμιστικά κριτήρια εκλογικής συμπεριφοράς χωρίς να αμφισβητεί τις ιδεολογικές διαφοροποιήσεις.

Η ιδεολογική ρευστότητα που προκλήθηκε από τη ρήξη του ταξικού χαρακτήρα της πολιτικής με τη μαρξιστική έννοια, δεν θα μπορούσε να εξαλείψει τα αξιακά διακυβέματα που σε περίοδο κρίσης οξύνονται. Η επέκταση του πεδίου της δεξιάς κατά Boltanski και Esquerre θα ήταν επικίνδυνο να αποδομήσει τα θεμελιώδη δημοκρατικά προαπαιτούμενα μέσω μιας (μετα-) ιδεολογίας που ευαγγελίζεται μια ιδεολογική ομογενοποίηση. Όσο η κοινωνία της διακινδύνευσης (Beck) αναπαράγει την κρίση, τόσο επιτακτικότερο καθίσταται το αίτημα οι ιδεολογικές ταυτότητες να πάψουν να αποτελούν κομματικά προσώπια και να εκφράσουν αυθεντικά τους κοινωνικούς συσχετισμούς.

Η οικονομική κρίση που για τους ανυποψίαστους οικονομολόγους έπεσε σαν κεραυνός εν αιθρία στις ΗΠΑ και μεταδόθηκε στην Ευρώπη σαν φωτιά σε ξερά χόρτα, προκάλεσε μια ολόκληρη φιλολογία η οποία μέχρι τις μέρες μας προσπαθεί να ερμηνεύσει γιατί επήλθε ό,τι επέκειτο και σχεδόν κανένας δεν μπορούσε να προβλέψει. Ίσως η ανθρώπινη διάνοια να διακατέχεται από το σύνδρομο αγνόησης του πιο ορατού και άμεσου

---

* Δρ. Πολιτικής Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: andrewdavalas@yahoo.gr

κινδύνου αν κρίνουμε και από το πλήθος των ιστορικών παραδειγμάτων από την εξάπλωση του φασισμού μέχρι την οικολογική καταστροφή του πλανήτη.

Ωστόσο η οικονομική κρίση δεν συνδυάστηκε με έναν ιδεολογικό αναστοχασμό ή μια πολιτική ριζοσπαστικοποίηση. Η πορεία που ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 80 με την επέλαση του νεοφιλελευθερισμού, δείχνει να συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας. Είναι επίσης γεγονός ότι η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, μπορεί να μην σήμανε το τέλος της ιστορίας αλλά σίγουρα επηρέασε καθοριστικά το σκηνικό των ιδεολογικοπολιτικών αντιπαραθέσεων. Η ρευστοποίηση, ακόμη και σε συμβολικό επίπεδο, της έννοιας της ταξικής διάστασης του πολιτικού πράττειν, επέφερε ένα ιδεολογικό κενό που ήρθε να υποκαταστήσει η επικράτηση, δια της παγκοσμιοποίησης, του μοντέλου της αστικής δημοκρατίας *made in USA*.

Στο περιβάλλον αυτό, οι ιδεολογικές διαστάσεις της πολιτικής επανακαθορίστηκαν και τελικά υπερκεράσθηκαν από έναν πολιτικό πραγματισμό που υπαγορεύει η οικονομία της αγοράς. Ο E. Hobsbawm παρατηρεί: «Η ιδεολογία αυτή βασίζεται στην υποθετική παραδοχή, ότι η ελεύθερη αγορά μεγιστοποιεί την οικονομική αύξηση και τον πλούτο και αριστοποιεί τη διανομή της αύξησης αυτής. Κατά συνέπεια, όλες οι απόπειρες ελέγχου και ρύθμισης της αγοράς πρέπει αναγκαστικά να έχουν αρνητικά αποτελέσματα, διότι μειώνουν τη συσσώρευση του κέρδους από το κεφάλαιο κι επομένως εμποδίζουν τη μεγιστοποίηση του ρυθμού αύξησης.» (Hobsbawm 2000: 86) Στο πλαίσιο αυτό «το ίδιο το κράτος δεν μπορεί πλέον να παρουσιάζεται σαν ένα κεντρικό σημείο του συστήματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, η οποία, συνεπώς, λειτουργεί όλο και λιγότερο» (Touraine 2011: 47) ενώ ταυτόχρονα οι συλλογικοί οργανισμοί της νεωτερικότητας (συνδικαλισμός, συνεταιρισμός κλπ) βιώνουν μια κρίση ταυτότητας και αξιοπιστίας που τους ωθεί στο περιθώριο των εξελίξεων.

Η άμεση συνέπεια ήταν η ανάδυση της κοινωνίας της αγοράς όπου η τυπική λειτουργία της δημοκρατίας έχει επιφέρει όχι μόνο μια βαθειά κρίση απονομιμοποίησης της εξουσίας, αλλά μια σειρά κοινωνικών παθογενειών που απειλούν την κοινωνική συνοχή. Η φτωχοποίηση ολοένα και μεγαλύτερου ποσοστού ανθρώπων καθώς οι οικονομικές ανισότητες διευρύνονται σε παγκόσμιο επίπεδο, και ο κοινωνικός αποκλεισμός ιδιαίτερα των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού, παρουσιάζονται σχεδόν ως παράπλευρες απώλειες στο βωμό της οικονομικής ορθοδοξίας.

Η στροφή στον τεχνοκρατισμό που ενδόθηκε το μανδύα της αποτελεσματικότητας στη διακυβέρνηση, πέτυχε κάτι πολύ καταλυτικότερο: Μετέτρεψε την άσκηση της πολιτικής σε επάγγελμα αντίστοιχο με αυτό του *manager*. Με θέλητρο την βελτίωση της καθημερινότητας του πολίτη, αποξένωσε την πολιτική από το αξιακό της περιεχόμενο και την περιόρισε στο επίπεδο της μικροπολιτικής. Έτσι η μετάβαση από την εποχή των χαρισματικών ηγετών, στην γραφειοκρατία κατά Weber (1997), περιορίστηκε στην ορθολογικότητα ως προς τα μέσα και απώλεσε την ορθολογικότητα ως προς το σκοπό για να δανεισθούμε το ιδεοτυπικό ερμηνευτικό σχήμα του κλασικού κοινωνιολόγου. Η πολιτική δηλαδή της μετανεωτερικότητας εστιάζει στη λογιστική την ώρα που πάσχει το οικονομικό μοντέλο ανάπτυξης, προσφεύγει στον ατομικισμό την στιγμή που οι θεσμοί δυσλειτουργούν και επιζητά το εφικτό όταν η κοινωνία διψάει για ένα νέο όραμα.

Ήδη από την δεκαετία του '60 ο A. Downs με την περίφημη *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας* μετουσίωσε τον ψηφοφόρο σε καταναλωτή μέσω ενός ψευδο-ορθολογισμού. Έτσι,

οι ιδεολογίες είναι *per se* μόνο λόγια. Επομένως, αν ένας ψηφοφόρος μπορεί να διακρίνει διαφορές μεταξύ των κομμάτων μόνο στη βάση των ιδεολογιών τους, τα κόμματα είναι στην πραγματικότητα ταυτόσημα όσον αφορά την ευημερία των πολιτών (Downs 1997: 145).

Μήπως αρχίζουμε να υποψιαζόμαστε γιατί ολοένα και περισσότερο τα κόμματα συγκλίνουν προς το πρότυπο διαφοροποίησης του Ρεπουμπλικανικού με το Δημοκρατικό κόμμα των ΗΠΑ;

Με αυτή την ευφυή μεταστροφή, το ιδεολογικό περιεχόμενο της πολιτικής απέβαλλε κάθε αξιακή χροιά κι έγινε αναγνωριστική ταυτότητα προϊόντος όπως το labeling στα super markets. Συνεπώς, η αντιπροσωπευτικότητα κατά την εκλογική διαδικασία, περιορίστηκε σε μια διαδικασία κομματικής επιλογής βάσει κόστους-οφέλους, δηλαδή βάσει ενός κριτηρίου ατομικών προσδοκιών εφάμιλλου με την επιλογή καταναλωτικών αγαθών χωρίς καν εγγύηση καλής λειτουργίας. Ωστόσο όταν επιλέγεις κόμμα με το ίδιο σκεπτικό που επιλέγεις οδοντόκρεμα δύο πράγματα συμβαίνουν μοιραία:

A) Αποδομείται κάθε έννοια κοινωνικής συνείδησης, κοινωνικού σκοπού και κοινωνικής ευθύνης γενικότερα και

B) Η κατάχρηση του rational choice μετατρέπει τον πολίτη από υποκείμενο σε αντικείμενο της πολιτικής.

Με τον τρόπο αυτό, ο πολίτης μετατρέπεται από κοινωνικό όν σε παθητικό καταναλωτή προκατασκευασμένων προϊόντων marketing, άρα γίνεται χειραγωγήσιμος, προβλέψιμος και τελικά ελέγξιμος. Κι αυτός είναι ο πραγματικός θρίαμβος του νεοφιλελευθερισμού: Η τεχνική χαλιναγώγησης της κοινής γνώμης όπου ο ατομικισμός, ο καταναλωτισμός και η μοιρολατρία, διαμορφώνουν κοινωνικές συναινέσεις ερήμην της κοινωνίας, ενώ τα Μ.Μ.Ε λειτουργούν ως το μακρύ χέρι ορατών ή συγκεκριμένων συμφερόντων που κάνουν τα πάντα για να μην αλλάξει τίποτα. Και αντίστροφα, σε ένα κράτος για το οποίο η κοινωνία δεν υπάρχει, κατά την ιστορική διατύπωση της Θάτσερ, δεν υφίστανται και κοινωνικά δικαιώματα. Σ' αυτό το σκηνικό αποδόμησης της κοινωνίας, τα άτομα καθίστανται αποκλειστικώς υπεύθυνα για τις παρενέργειες της λειτουργίας της ασύδοτης αγοράς και το κράτος οφείλει μόνο να μεριμνά για την διατήρηση της τάξης ή την αποσπασματική αντιμετώπιση των προκλήσεων που θα τροφοδοτούσαν την αγανάκτηση των πολιτών.

Όλο αυτό το προπεριγραφέν ιδεολόγημα, κατά τη διάρκεια της κρίσης, ενσωματώθηκε στο πολιτικό πρόταγμα του νεοσυντηρητισμού. Υπό τις συνθήκες έκτακτης ανάγκης που ανέκυψαν στην Ε.Ε, ο πέλεκυς της λιτότητας δεν εγκαθίδρυσε μόνο έναν δημοσιονομικό μονόδρομο, αλλά υποστασιοποίησε την κυριαρχία της δεξιάς σε ολόκληρο το ιδεολογικό φάσμα της πολιτικής. Ο καθηγητής του Harvard P. Hall (2010: 174-175) επεσήμανε εύστοχα αυτό που αναφέραμε αρχικά, ότι δηλαδή η μείωση της πολιτικής σημασίας της πάλης των τάξεων, επέφερε μια σταδιακή κομματική αποστοίχιση (de-alignment) και τελικά «αυτή η μεταβολή του χαρακτήρα των πολιτικών διαχωρισμών συνέβαλε ώστε να μετατοπίσει προς τα δεξιά ολόκληρο το πολιτικό φάσμα στις Η.Π.Α και την Ευρώπη». Η οικονομική κρίση ήρθε να εδραιώσει αυτή την διαπίστωση του Hall.

Προσωπικά διατηρούσα κάποιους ενδοιασμούς για την νέα σοσιαλδημοκρατία του τρίτου δρόμου, τύπου Μπλέρ ή Σρέντερ αλλά δεν θα μπορούσα εύκολα να φανταστώ σοσιαλιστές τύπου Ολλάντ και Ρέντζι να δίνουν μάχες οπισθοφυλακών με μοναδική προσδοκία να αποτρέψουν την έξοδο της χώρας μας από το Ευρώ και την ενδεχόμενη αποδόμηση της Ευρώπης. Ο Roche προσπαθώντας να φωτίσει το παρασκήνιο των οικονομικών συμφερόντων που παίζουν με τις τύχες των λαών, ανέδειξε παράλληλα την ομογενοποιητική δυναμική του όψιμου καπιταλισμού στο πεδίο άσκησης της πολιτικής. Αναφέρει λοιπόν χαρακτηριστικά:

Η Δεξιά ορίζει το ιδεολογικό πλαίσιο του φιλελευθερισμού, αλλά συχνά, η Αριστερά είναι εκείνη που τον εφαρμόζει όταν βρίσκεται στην εξουσία.» και εξηγεί: «Από το φόβο μήπως τους θεωρήσουν ανίκανους, οι σοσιαλδημοκράτες νιώθουν την υποχρέωση να καθησυχάσουν τους χρηματοοικονομικούς κύκλους, αφήνοντάς τους να κάνουν ό,τι θέλουν. Οι νεοφώτιστοι είναι συχνά και οι πιο φανατικοί (2014: 154, 159).

Θεωρώ ότι αποτελεί υπερβολή να ταυτίσουμε τη σοσιαλδημοκρατία ή την αριστερά με τους γενίτσαρους του καπιταλισμού, αλλά η πορεία της μέχρι σήμερα έχει συντελέσει στην δημιουργία μιας αίσθησης ότι στην επικρατούσα πολιτικο-οικονομική συγκυρία δεν υπάρχουν εναλλακτικές. Η κατά την πιο εύγλωττη διατύπωση του Žizek, στην καλλιέργεια μιας κυρίαρχης ιδεολογίας που καταβάλλει προσπάθεια για να μας κάνει να αποδεχθούμε το αδύνατο μιας ριζοσπαστικής αλλαγής, το απίθανο μιας δημοκρατίας που δεν αποτελεί απλώς ένα κοινοβουλευτικό παιχνίδι.

Ωστόσο σύμφωνα με το εξαιρετικά ενδιαφέρον πόνημα των Boltanski και Esquerre, *Η επέκταση του πεδίου της δεξιάς*, μπορεί μεν να εδράζεται στην κρατούσα οικονομική θεωρία, αλλά δεν εκφράζει μόνο αυτή. Επιχειρεί να επανανοηματοδοτήσει το αξιακό περιεχόμενο της πολιτικής κατά το αναπαλαιωμένο πρότυπο των φασιστικών κινημάτων του μεσοπολέμου. Ο πρόσφατος θρίαμβος της Λεπέν στις περιφερειακές εκλογές της 6/12/2015 δεν αποτέλεσε προϊόν μόνο της τυφλής ισλαμιστικής βίας του ISIS κατά την τρομοκρατική επίθεση του Παρισιού της 13/11. Υπήρξε περισσότερο προϊόν μπολιάσματος της γαλλικής κοινωνίας με μια εσωστρεφή, αμυντική ιδεολογία πατριωτισμού, που συμπυκνώνεται στο σύνθημα «Ούτε αριστερά – Ούτε δεξιά» εν ονόματι μιας ψευδεπίγραφης εξυγίανσης κι εθνικής αναγέννησης.

Παίρνοντας λοιπόν σαν υπόδειγμα το γαλλικό Εθνικό Μέτωπο, καταγράφουν τη διάκριση της έννοιας του λαού σε καλό και κακό, βάσει του στερεοτύπου λευκός σαραντάρης ετεροφυλόφιλος, την έννοια της ηθικής ως ευπρέπειας και την έννοια της ταυτότητας ιδωμένης ως μιας κοινής ιστορικής-πολιτιστικής ενότητας. (2015: 21-42) Ιδιαίτερα δε ο κίνδυνος απώλειας της ταυτότητας, συνδέεται με την ξενοφοβία και τις κοινωνικές συμπεριφορές που πηγάζουν από αυτήν. Αυτή η νέα πολιτική θεολογία τέμνει οριζόντια τον πολιτικό άξονα και παράλληλα τροφοδοτεί μια απολογητικού χαρακτήρα προσέγγιση της κρίσης που εδράζεται στην «σιωπή των θυμάτων» (Touraine 2011: 45) ή στην καλύτερη περίπτωση, στη συγκρότηση «μη βιώσιμων κοινωνικών κινημάτων τα οποία θα οδηγούσαν σε μεταρρυθμίσεις» (Aggiaga 2015: 13).

Ο Σεβαστάκης (2012: 21-22) εμβαθύνει στη συσχέτιση της κρίσης με τη ρητορική του αντιλαϊκισμού. Η θυματοποίηση της κοινωνίας στην περίπτωση της Ελλάδας, συμπίπτει με τη ριζοσπαστικοποίηση του αντιλαϊκιστικού λόγου ο οποίος καταδικάζει αναδρομικά κάθε συλλογική διεκδίκηση, θεμιτή ή μη. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

ο ζοφερός θυμικός τόνος που επικρατεί στη σημερινή αντιλαϊκιστική σκηνή εκδηλώνεται με την εγκατάλειψη θέσεων πολιτικού ή πολιτισμικού φιλελευθερισμού. Στη θέση αυτών παρατηρούμε την υιοθέτηση μιας ρητορικής της εθνικής ενοχής και του συλλογικού κακού, έναν εξαγνιστικό οίστρο με επίκεντρο τη σκληρή υποχρέωση και όχι το δικαίωμα.

Από τα ανωτέρω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η διαπιστωμένη άμβλυνση των ιδεολογικών διαχωρισμών με την μορφή που τις ζήσαμε την ψυχροπολεμική εποχή, μας φέρνει πιο κοντά σε μια ιδεολογική ομογενοποίηση; Κι επιπροσθέτως, η ιδεολογική επέκταση της δεξιάς που την εποχή της κρίσης κερδίζει έδαφος, μας οδηγεί σε μια πολιτική θεώρηση που εν ονόματι του ρεαλισμού υπαινίσσεται ότι οφείλουμε να παραγνωρίσουμε το ιδεολογικό υπόβαθρο άσκησης της πολιτικής; Με άλλα λόγια είναι δυνατόν να υπάρξει απολιτίκ δημοκρατία;

Αν αποτινάξουμε τη λογική του αυτονόητου και του ευκόλως εννοούμενου, όλοι θα αποδεχτούμε ότι η πεμπουσία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας βρίσκεται στη λήψη των αποφάσεων. Κάθε απόφαση, ανεξαρτήτως μεθοδολογίας, ενέχει ένα κόστος με βάση το οικονομικό αξίωμα ότι δεν υπάρχει γεύμα δωρεάν. Μοιραία λοιπόν η πολιτική εξουσία πρέπει να επιλέξει ποιος και πόσο θα «πληρώσει» για την κάθε απόφαση. Δεδομένου λοιπόν ότι δεν υφίσταται απόφαση χωρίς κόστος και δεν νοείται πολιτικό

αποτέλεσμα χωρίς απόφαση, κατανοούμε ότι η πολιτική πάντα υπακούει σε μια αξιακού περιεχομένου επιλογή. Αυτή είναι η πραγματική και απaráγραφτη ιδεολογική διάσταση της πολιτικής ανεξαρτήτως ετικέτας.

Υπάρχει πάντα η πιθανότητα, ανάλογα με την τρέχουσα συγκυρία, η διάκριση δεξιάς – αριστεράς να φαντάζει παραπλανητική ή ξεθωριασμένη δεδομένου ότι ενίοτε χρησιμοποιείται για λόγους ψηφοθηρικούς ή κατασκευής πλασματικών κοινωνικών συναινέσεων. Πόσο μάλλον όταν η απίστευτη ποικιλία προκλήσεων καθιστά εξαιρετικά δυσχερή την κατάταξη ενός εκάστου διακυβεύματος σε περιοριστικά αφαιρετικά δίπολα. Αλλά η μείωση της πολυπλοκότητας δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει στην παγίδα ότι όλα θα μπορούσαν να επιλυθούν στη βάση ενός win-win model. Όσοι ισχυρίζονται ότι κάτι τέτοιο μπορεί να εφαρμοσθεί εν ονόματι ενός μακροπρόθεσμου κοινωνικού συμφέροντος ως αναλογισθούν μόνο τις ατέλειες της ανθρώπινης φύσης.

Στην πραγματικότητα η ιστορία μας διδάσκει ότι η κοινωνική ευημερία επέρχεται μόνο όταν θυσιάζονται τα συμφέροντα των λίγων προς όφελος του συνόλου κι όχι όταν αγωνιζόμαστε για να μην αλλάξει το status quo. Το γεγονός αυτό συγκροτεί τον ουσιαστικό πυρήνα των ιδεολογικών διακρίσεων, στο βαθμό που προσδιορίζει τις κοινωνικές προτεραιότητες. Ο ξεχασμένος ίσως καθηγητής κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας J. Plamenatz το είχε διατυπώσει από το 1970:

Συχνά λέγεται ότι σε κάμποσες δυτικές χώρες πλείστοι άνθρωποι είναι φιλελεύθεροι είτε ανήκουν στη Δεξιά είτε στην Αριστερά. Αν πράγματι αυτό συμβαίνει, είναι επειδή έχουν κατά μεγάλο μέρος παρόμοιες δοξασίες όσον αφορά τις ευκαιρίες και τα δικαιώματα που πρέπει να διαθέτει ο λαός, ώστε να επιδιώξει αποτελεσματικά τους σκοπούς αυτούς. Ωστόσο υπάρχουν έντονες, και μάλιστα οξείες, συγκρούσεις ανάμεσα στους φιλελεύθερους αυτούς, επειδή διαφέρουν μεταξύ τους όσον αφορά τους κοινωνικούς και οικονομικούς όρους παροχής τούτων των ευκαιριών (1981: 126).

Στη βάση αυτή ο Rawls (2001) διατύπωσε την γνωστή *Θεωρία της Δικαιοσύνης* ως ένα fair play της αστικής δημοκρατίας το οποίο παραβιάζεται de facto εν ονόματι της υπέρβασης της κρίσης.

Αρκετά χρόνια πριν το ξέσπασμα της κρίσης, ένας αμερικανός δημοσιογράφος παρατήρησε ότι υφίσταται μια ιστορική αναλογία ανάμεσα στις αρχές του 21^{ου} αιώνα και την εποχή πριν την έναρξη του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Όπως τότε έτσι και τώρα

υπάρχουν λεγεώνες αισιόδοξων τεχνοκρατών που πανηγυρίζουν για την επέκταση του παγκόσμιου εμπορίου ... όπως τότε μια καθιερωμένη σοφία υποστηρίζει ότι η αυξανόμενη αλληλεξάρτηση των χρηματο-οικονομικών αγορών κάνουν την μεγάλης κλίμακας κρίση αδύνατη. Όπως τότε, κάτω από την επιφάνεια καθησυχαστικών, γενικόλογων αληθειών, ο κόσμος είναι γεμάτος από επικίνδυνες νέες συμμαχίες (Karlan 2001: 250).

Ας ευχηθούμε η *επερχόμενη αναρχία* που διέβλεψε ο Karlan να περιορισθεί το επίπεδο λειτουργίας των αγορών και να μην υποφώσκει μια ευρύτερη συστημική κρίση καμουφλαρισμένη στην απολιτίκ μετα-ιδεολογία.

Τέλος οφείλουμε μια απάντηση σε όσους ισχυρίζονται, ακόμη και καλόπιστα, ότι η παθογένεια του πολιτικού συστήματος μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως άλλοθι για την αποϊδεολογικοποίηση της πολιτικής. Κι αυτή η απάντηση είναι η εξής: για τη Δημοκρατία δεν υπάρχουν υποκατάστατα. Δεν υπάρχουν managers ικανοί να εξασφαλίσουν συνθήκες ισονομίας, αξιοκρατίας και ισότιμης πρόσβασης στα κοινωνικά αγαθά. Η υπεράσπιση των ευπαθών κοινωνικών ομάδων και των μη προνομιούχων, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, αποτελεί προνόμιο και καθήκον της Δημοκρατίας, το οποίο δεν μπορεί να εκχωρηθεί σε οποιονδήποτε χωρίς το αξιακό της περιεχόμενο να υποβαθμισθεί.

Όσο η *κοινωνία της διακινδύνευσης* αναπαράγει την κρίση, τόσο επιτακτικότερο

καθίσταται το αίτημα οι ιδεολογικές ταυτότητες να πάψουν να αποτελούν κομματικά προσώπεια και να εκφράσουν αυθεντικά το αξιακό υπόβαθρο της κοινωνίας πολιτών. Προς το σκοπό αυτό μόνο δύο ασφαλείς οδοί υπάρχουν. Η επένδυση στη γνώση και η παραίτηση του Κώστα Δουζίνα: Η «ανυπακοή» που υπερασπίζεται δικαιώματα είναι ηθική και νόμιμη.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Arriaga, M. (2015), *Για την επανεκκίνηση της δημοκρατίας*, μτφ. Η. Παπαζαχαρίας, Αθήνα, εκδόσεις Αιώρα.
- Boltanski, L. και Esquerre, Ar. (2015), *Η επέκταση του πεδίου της δεξιάς*, μτφ. Χ. Καρακωστάκη, Αθήνα, εκδόσεις Πόλις.
- Downs, A. (1997), *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*, μτφ. Θ. Αθανασίου, εκδ. Παπαζήση Αθήνα.
- Hall, P. (2010), «Η σημασία της πολιτικής», στο A. Hemerijck, B. Knarpen και E. Doorne (επιμ.), *Μετά το σεισμό, οικονομική κρίση και θεσμική επιλογή*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 171-189.
- Hobsbawm, E. (2000), *Στους ορίζοντες του 21^{ου} αιώνα*, μτφ. Β. Καπετανγιάννης, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο.
- Kaplan R. (2001) *Η επερχόμενη αναρχία*, μτφ. Α. Χουλιάρης, Αθήνα, εκδόσεις Ροές.
- Plamenatz, J. (1981). *Ιδεολογία*, μτφ. Τ. Κονδύλη, Αθήνα, εκδόσεις Κάλβος.
- Rawls, J. 2001. *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, επιμ. Α. Τάκης, Αθήνα, εκδόσεις Πόλις.
- Roche, M. (2014), *Καπιταλισμός εκτός νόμου*, μτφ. Αρ. Κομνηνέλλη, Αθήνα, εκδόσεις Ημερησία.
- Touraine, Al. (2011), *Μετά την κρίση*, μτφ. Μ. Μαλαφέκα, Αθήνα, εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Weber, M. (1997), *Βασικές έννοιες κοινωνιολογίας*, μτφ. Μ. Κυπραίος, Αθήνα, εκδόσεις Κένταυρος.
- Σεβαστάκης, Ν. και Σταυρακάκης, Γ. (2012), *Λαϊκισμός, αντιλαϊκισμός και κρίση*, Αθήνα, εκδόσεις Νεφέλη.

Επαγγελματικό gaming & η έμφυλη ταυτότητα του επαγγελματία παίκτη¹

Σταυρούλα Δαργωνάκη*

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας έρευνας αποτελεί η διερεύνηση της διαδικασίας σύμφωνα με την οποία η ηγεμονική αρρενωπότητα που συνεχίζει να συνδέεται με την κουλτούρα των βιντεοπαιχνιδιών συγκροτείται, αναπαράγεται ή ανατρέπεται κατά τη διάρκεια της συνδιαλλαγής με τις κυρίαρχες έμφυλες νόρμες ατόμων που ασχολούνται επαγγελματικά με το streaming βιντεοπαιχνιδιών. Η παρατήρηση των συμμετεχόντων φανέρωσε την ανάληψη ρόλων που συμβάλλουν σε φαντασιακές ταυτοποιήσεις της ιδιότητας του επαγγελματία παίκτη με το αντρικό φύλο. Ωστόσο, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του χώρου επιτρέπουν την πιθανότητα αναταραχής των περιοριστικών έμφυλων κατηγοριών, διαμορφώνοντας ένα περιβάλλον εντός του οποίου ο επιτελεστικός χαρακτήρας του φύλου αναδεικνύεται.

Λέξεις-κλειδιά: βιντεοπαιχνίδια, έμφυλη επιτελεστικότητα, ηγεμονική αρρενωπότητα, Judith Butler, streaming, Twitch.tv.

Φύλο και βιντεοπαιχνίδια: μια προβληματική σχέση

Τον Αύγουστο του 2014 η δημιουργός του ανεξάρτητου βιντεοπαιχνιδιού *Depression Quest* Zoe Quinn κατηγορήθηκε δημόσια από τον πρώην φίλο της ότι διατηρούσε σεξουαλικές σχέσεις με έναν γνωστό κριτικό βιντεοπαιχνιδιών. Με αφορμή μία υποτιθέμενη ανησυχία για τη δημοσιογραφική δεοντολογία, το συγκεκριμένο περιστατικό αποτέλεσε έναυσμα για την ανάδυση, σε διάφορους διαδικτυακούς χώρους, μίας συστηματικής σεξιστικής επίθεσης εναντίον της και, ακολούθως, εναντίον άλλων γυναικών που συμμετέχουν με κάποιο τρόπο στην κουλτούρα των βιντεοπαιχνιδιών. Οι αντιδράσεις αυτές, οι οποίες συσπειρώθηκαν με την ονομασία *GamerGate*, έλαβαν τεράστιες διαστάσεις και, σε ορισμένες περιπτώσεις, φανερώνουν πρωτοφανή βιαιότητα. Το *GamerGate* γνώρισε σημαντική δημοσιότητα,

---

¹Το κείμενο βασίζεται στην ομώνυμη διπλωματική εργασία που εκπονήθηκε στα πλαίσια του ΠΜΣ στην Πολιτιστική Διαχείριση κατά το ακαδημαϊκό έτος 2014-2015. Η εργασία βρίσκεται αναρτημένη στη διεύθυνση:

<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&type=0&q=Δαργωνάκη&page=1&scope=0&lang=el&pid=iid:8397>

* ΜΔ στην Πολιτιστική Διαχείριση, Τμήμα ΕΜΠΟ, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Αρκεσιλάου 18-20, 11743, Νέος Κόσμος, Αθήνα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: sdargonaki@gmail.com

συζητήθηκε σε άρθρα μεγάλων δημοσιογραφικών οργανισμών² και αποτελεί το πιο πρόσφατο συμβάν τέτοιου είδους, ωστόσο, δυστυχώς, δεν είναι το μοναδικό. Η πληθώρα περιστατικών όπως αυτό κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας είναι ενδεικτική των αντιφάσεων και των εντάσεων που κυριαρχούν στο πεδίο και αποκαλύπτει τον έντονα προβληματικό χαρακτήρα του τρόπου με τον οποίο η ταυτότητα του παίκτη βιντεοπαιχνιδιών έχει συγκροτηθεί στον κυρίαρχο λόγο: όπως αναφέρουν οι Chess και Shaw, «ο συστημικός σεξισμός δομεί τη βιομηχανία και την κουλτούρα των βιντεοπαιχνιδιών σε τέτοια έκταση, ώστε οποιαδήποτε προσπάθεια ενσωμάτωσης φεμινιστικών στοιχείων γίνεται αντιληπτή σαν αποδεικτικό στοιχείο συνωμοσίας» και αντιμετωπίζεται επιθετικά (Chess and Shaw 2015: 208-209).

Σύμφωνα με τους Dovey και Kennedy, αυτή η προβληματική έμφυλη κωδικοποίηση των βιντεοπαιχνιδιών είναι αποτέλεσμα της γένεσης του μέσου από τομείς δραστηριοποίησης που συνδέονται στενά στο κοινωνικό φαντασιακό με την αρρενωπότητα, όπως η επιστήμη, η τεχνολογία, ο στρατός ή τα μαθηματικά (Dovey and Kennedy 2006: 36). Αν και τα στατιστικά δεδομένα που παρουσιάζουν διάφορες εταιρικές έρευνες δείχνουν ραγδαία αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην εν λόγω δραστηριότητα,³ τέτοιες δημογραφικές αναλύσεις αδυνατούν να περιγράψουν αποτελεσματικά το τι παίζουν οι γυναίκες, το πώς, το πόσο, το γιατί, το πού και το με ποιόν, δημιουργώντας τελικά μια πλαστή εικόνα βελτίωσης της κατάστασης και αποκρύπτοντας τις συνεχιζόμενες σημαντικές έμφυλες διαφοροποιήσεις. Όπως αποκαλύπτουν φαινόμενα σαν το *GamerGate*, παρά τη σημερινή καθιέρωση του gaming⁴ ως «νόμιμη» ενασχόληση και τη σταδιακή αναγωγή του σε κυρίαρχη τάση στη βιομηχανία της ψυχαγωγίας,⁵ η προβληματική αυτή σχέση αναπαράγεται, ίσως και εντείνεται σε ορισμένες περιπτώσεις, ακριβώς λόγω της αύξησης της παρουσίας των γυναικών στο πεδίο: στις περιπτώσεις όπου οι γυναίκες αποφασίζουν να υπερβούν την ενασχόληση με τα βιντεοπαιχνίδια ως δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου και να διεκδικήσουν μία πιο κεντρική θέση, παράγοντας περιεχόμενο ή ασκώντας κριτική, οι διακρίσεις γίνονται δριμύτερες. Είναι χαρακτηριστικό ότι, αν και τα δύο φύλα αποτελούν σε ίσους αριθμούς καταναλωτές βιντεοπαιχνιδιών, οι γυναίκες που συμμετέχουν στο χώρο του επαγγελματικού gaming⁶ δεν είναι παρά ελάχιστες συγκριτικά με τους άντρες και μάλιστα αναλαμβάνουν στην πλειονότητά τους υποστηρικτικούς ρόλους (Taylor *et al* 2009). Επιπλέον, η έμφυλη διάκριση στο

² Άρθρα που ασχολούνται με το συγκεκριμένο ζήτημα αναρτήθηκαν τον Σεπτέμβριο του 2014, μεταξύ άλλων, στο *Forbes*, στο περιοδικό *Time*, στην *Washington Post*, στη *New Yorker*, στο *Wired*, στους *New York Times* και στον ιστότοπο του *BBC*.

³ Ενδεικτικά, στην τελευταία έκθεση της *Entertainment Software Association* παρατηρείται ότι οι γυναίκες συνιστούν το 48% των παικτών στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (Entertainment Software Association 2014).

⁴ Όπως επισημαίνει ο Bhaduri ο όρος “gaming” είναι σήμερα ευρέως αποδεκτός ως η πράξη του να παίζει κανείς παιχνίδια κυρίως σε κάποια ψηφιακή επιφάνεια διεπαφής (Bhaduri 2014). Δεδομένου ότι αποτελεί, με τη σημερινή του σημασία, έναν νεολογικό ιδιωτισμό ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για τους μελετητές των νέων μέσων (ό.π.), έγινε επιλογή να παραμείνει αμετάφραστος και να μην αποδοθεί περιφραστικά.

⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι η βιομηχανία βιντεοπαιχνιδιών έχει ξεπεράσει σε κέρδη τη βιομηχανία του κινηματογράφου στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και, παγκοσμίως, τη βιομηχανία της μουσικής (Dyer-Witthford and de Peuter 2009: xvi).

⁶ Στην παρούσα εργασία ως επαγγελματικό gaming θεωρήθηκε η παραγωγή θέματος κατά την κατανάλωση του περιεχομένου των βιντεοπαιχνιδιών, η οποία συντελείται συστηματικά, πραγματοποιείται δημόσια και απευθύνεται σε κάποιο φυσικά ή ψηφιακά παρόν κοινό, αποσκοπεί σε κάποιο όφελος εξωτερικό του παιχνιδιού είτε υλικό είτε κοινωνικό είτε προσωπικό και ενέχει μεγάλο χρονικό, συναισθηματικό και υλικό κόστος για τον παίκτη.

πεδίο κατοχυρώνεται και αναπαράγεται και θεσμικά, όπως φανερώνει το γεγονός ότι γυναίκες και άντρες συγκροτούν διαφορετικές ομάδες και παίζουν σε διαχωρισμένα τουρνουά (Taylor 2012: 125). Επομένως, η παρούσα εργασία αποσκοπεί στη διερεύνηση της διαδικασίας σύμφωνα με την οποία η ηγεμονική αρρενωπότητα που φαίνεται ότι συνδέεται με τα βιντεοπαιχνίδια συγκροτείται, αναπαράγεται και - ενδεχομένως- ανατρέπεται κατά τη διάρκεια της συνδιαλλαγής με τις κυρίαρχες έμφυλες νόρμες ατόμων που ασχολούνται με το streaming βιντεοπαιχνιδιών, δηλαδή τον τομέα εκείνο του επαγγελματικού gaming όπου η εικόνα μεταδίδεται διαδικτυακά, σε πραγματικό χρόνο.

Για την προσέγγιση των εν λόγω προβληματισμών, η μπατλερική θεωρία της επιτελεστικότητας (gender performativity), θεώρησα ότι αποτελεί ένα ιδιαίτερα χρήσιμο αναλυτικό πλαίσιο. Για τη Butler, το φύλο δεν αντιστοιχεί σε κάποια βιολογική ή εσωτερική αλήθεια, αλλά «αποδεικνύεται ότι είναι επιτελεστικό - ότι συγκροτεί δηλαδή την ταυτότητα που υποτίθεται ότι είναι» (Butler 2009: 183). Πρόκειται για συμβολική κατασκευή που αυτό-φυσικοποιείται ως πραγματική μέσω της ρυθμιστικής επανάληψης και, καθώς η διαρκής αυτή επανάληψη μπορεί να πραγματοποιείται με διαφορετικό ή αντικανονικό τρόπο, είναι δυνατό να διαφανεί ότι αυτό που παρουσιάζεται σαν πρωτότυπο είναι και το ίδιο ένα κατασκεύασμα (ό.π.: 182-183). Η θεωρία της Butler μπορεί συνεπώς να μελετήσει τη σχέση του φύλου με τα βιντεοπαιχνίδια ξεπερνώντας το βιολογικό ντετερμινισμό που φαίνεται να αποτελεί την πιο συνηθισμένη θεωρητική παγίδα τέτοιων ερευνών (Jenson and de Castell 2008: 16), ενώ προσφέρει τα μέσα για την αναζήτηση ασυνέχειας, ανατροπής και επανασήμανσης στις έμφυλες νόρμες. Η έρευνα επικεντρώθηκε στην ελληνική κοινότητα του επαγγελματικού streaming μέσα από τη διεξαγωγή συμμετοχικής παρατήρησης σε σχετικά fora συζητήσεων, ιστολόγια, επίσημους ιστοτόπους, σελίδες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και, κυρίως, σε προσωπικά κανάλια έξι Ελλήνων παικτών -τριών ανδρών και τριών γυναικών - στον ιστότοπο Twitch.tv.⁷ Ταυτόχρονα, διεξήχθησαν ημι-δομημένες συνεντεύξεις σε βάθος με τους παίκτες που αποτέλεσαν τα ερευνητικά υποκείμενα, ώστε να διευκρινιστεί περαιτέρω η υποκειμενική τους τοποθέτηση και τα κίνητρα των συμπεριφορών που η συμμετοχική παρατήρηση ανέδειξε.

Το streaming: βασικά χαρακτηριστικά

Το επαγγελματικό gaming αποτελεί ένα νέο φαινόμενο που μετρά λιγότερες από δύο δεκαετίες ζωής, με τη σημερινή του τουλάχιστον μορφή. Συγκεκριμένα, έχει ιστορικά συνδεθεί με τον ανταγωνισμό μεταξύ παικτών σε τοπικά τουρνουά και εμφανίζει πολλές δομικές ομοιότητες με τα LAN parties στα καταστήματα βιντεοπαιχνιδιών (arcades) της δεκαετίας του 1980 (Borowy and Dal 2013). Σταδιακά άρχισε να παρατηρείται μία θεσμοθέτηση τέτοιου είδους διαγωνισμών ακόμη και σε παγκόσμιο επίπεδο με βάση μία ρητορική που εφορμάται από το πεδίο των παραδοσιακών αθλητικών διοργανώσεων, κάτι που έχει σηματοδοτήσει τη γένεση των e-sports και των cyber-athletes. Τα τελευταία χρόνια, η ανάπτυξη των τεχνολογιών που επιτρέπουν την ζωντανή διαμοίραση βίντεο στο διαδίκτυο (streaming) αποτέλεσε ένα

⁷ Το Twitch.tv δεν είναι ούτε ο μοναδικός ούτε ο πρώτος ιστότοπος που προσφέρει τέτοιου είδους περιεχόμενο, έχει ωστόσο κατορθώσει να κυριαρχήσει στην αγορά και να θεωρείται πλέον συνώνυμο του live streaming στα βιντεοπαιχνίδια, με συνέπεια να αποτελεί το πεδίο έρευνας για όλες τις μελέτες που ασχολούνται με το συγκεκριμένο φαινόμενο (Kaytoue *et al* 2012, Smith *et al* 2013, Hamilton *et al* 2014, Walker 2014).

δεύτερο σημείο-σταθμό στην εξέλιξη του επαγγελματικού gaming: επέτρεψε τη μετάδοση των προπονήσεων και των αγώνων των παικτών της συγκεκριμένης κατηγορίας σε ένα εν δυνάμει τεράστιο κοινό και συντέλεσε στο να μετατραπεί το εν λόγω φαινόμενο σε μαζικό θέαμα, σε σημείο που οι Kaytoue et al θεωρούν ότι πρόκειται για μία νέα, αυτόνομη μορφή ψυχαγωγίας (Kaytoue et al 2012: 1.181). Επιπροσθέτως, μετά τη δημιουργία του ιστότοπου Twitch.tv το 2011 και την ευρύτατη διάδοση του streaming, άρχισε να αποκτά δημοτικότητα η πρακτική που οι Smith et al έχουν ονομάσει «Ας παίξουμε!» (Let's play!), δηλαδή οι περιπτώσεις εκείνες που το περιεχόμενο της αναμετάδοσης επικεντρώνεται περισσότερο στην προσωπικότητα του παίκτη και στην ικανότητά του να διασκεδάσει το κοινό απ' ότι στην απόδοσή του στο ίδιο το παιχνίδι (Smith et al 2013: 133). Στο streaming φαίνεται ότι η προσωπικότητα του παρουσιαστή βρίσκεται στο επίκεντρο, ανεξάρτητα από το εάν υπάρχει ανταγωνιστικός προσανατολισμός ή εάν ο streamer προσπαθεί να επιδείξει τη δεξιότητά του. Ακόμα και παίκτες διάσημοι για τις ικανότητές τους ή για τις επιτυχίες τους σε μεγάλα τουρνουά gaming είναι εμφανές ότι κατασκευάζουν και επιτελούν συστηματικά συγκεκριμένες περσόνες, στην απήχηση των οποίων βασίζεται τελικά και η δημοφιλία του καναλιού τους.

Αυτή η τόσο μεγάλη εξάρτηση από την προσωπικότητα του παρουσιαστή για την επιτυχία ενός καναλιού είναι, θεωρώ, αποτέλεσμα του ιδιαίτερου ρόλου που διαδραματίζει το κοινό στον προς εξέταση χώρο. Στο streaming, πέρα από την ίδια τη διαδικτυακή πλατφόρμα, δεν υπάρχει κάποιος άλλος διαμεσολαβητής μεταξύ κοινού και παίκτη, τα χρήματα πηγάζουν κατά κύριο λόγο από τις δωρεές και τις συνδρομές των θεατών και η προσέλκυση χορηγών και εταιριών προκύπτει συνήθως σε δεύτερη φάση, με μία από τις προϋποθέσεις τη δημοτικότητα του καναλιού. Το κοινό συμμετέχει, καθορίζοντας σε πολύ μεγάλο βαθμό το παραγόμενο θέαμα. Πρώτα από όλα, λειτουργεί chat room σε πραγματικό χρόνο δίπλα ακριβώς από την οθόνη όπου εμφανίζεται το παιχνίδι, όπου ο παρουσιαστής είναι καθιερωμένο ότι στρέφεται αρκετά συχνά για να απαντήσει σε σχόλια και ερωτήσεις, ενώ στο εκάστοτε κανάλι θεσπίζονται περαιτέρω διαδικασίες που επιτρέπουν μία ακόμη περισσότερο ενεργή συμμετοχή.

Το streaming προσφέρει επίσης μία αίσθηση εισβολής στην ιδιωτική ζωή του παρουσιαστή που δεν παρατηρείται στα e-sports, τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό. Στη συντριπτική πλειονότητα των καναλιών, μαζί με το chat room και την οθόνη που συμπεριλαμβάνει το παιχνίδι, εμφανίζεται και ένα παράθυρο με το πρόσωπο του παρουσιαστή και μάλιστα συνήθως σε κάποιον προσωπικό χώρο. Έτσι, το κοινό έχει τη δυνατότητα να παρατηρήσει τις συναισθηματικές αντιδράσεις του καθώς εκείνος παίζει, όταν το gaming μέχρι πρόσφατα γίνονταν αντιληπτό από τους περισσότερους κυρίως ως ιδιωτική ψυχαγωγία. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα βίντεο που συμπεριλαμβάνουν ακραίες αντιδράσεις των παρουσιαστών είναι από τα πιο δημοφιλή σε πλατφόρμες όπως το YouTube. Ταυτόχρονα, κατά τη διάρκεια ενός stream, οι προσωπικές ερωτήσεις είναι πολύ συχνές, οι προσωπικές αποκαλύψεις συζητιούνται έντονα και οι διαπροσωπικές σχέσεις, ιδίως στην περίπτωση που αφορούν στη σχέση μεταξύ των streamers, είναι ανάμεσα στα θέματα που φαίνεται να συναρπάζουν περισσότερο το κοινό.

Η αξιοποίηση της ατομικής προσωπικότητας και η αίσθηση εισβολής στην ιδιωτική ζωή του παρουσιαστή αποτελούν χαρακτηριστικά που παρατηρούνται και σε ένα ακόμα δημοφιλές ψυχαγωγικό είδος που έχει απασχολήσει αρκετά τους μελετητές των μέσων: στη reality τηλεόραση. Η στενή σύνδεση του πεδίου με τη reality τηλεόραση φαίνεται ότι γίνεται αντιληπτή και από τους ίδιους τους συμμετέχοντες στο χώρο, δημιουργούς, παρουσιαστές και κοινό. Το Twitch.tv εξελίχθηκε σε

ξεχωριστή πλατφόρμα μετά τη μεγάλη επιτυχία που είχε το live streaming βιντεοπαιχνιδιών στο Justin.tv, έναν ιστότοπο που ξεκίνησε να λειτουργεί το 2007 και φιλοξενούσε ζωντανές παρουσιάσεις ευρύτερης θεματολογίας (Smith *et al* 2013: 133). Όπως έχουν δηλώσει οι δημιουργοί του σε πολλές συνεντεύξεις τους, η αρχική ιδέα ήταν ένα reality show αφιερωμένο στη διαδικτυακή αναμετάδοση της ζωής ενός από αυτούς, εικοσιτέσσερις ώρες το εικοσιτετράωρο, επτά ημέρες την εβδομάδα. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της έρευνας η αναφορά σε δημοφιλείς προσωπικότητες ελληνικών reality shows και η σύγκριση των παραπάνω με τους εκάστοτε παρουσιαστές ήταν αρκετά συχνή.

Σύμφωνα με τον Creeber, τα δομικά χαρακτηριστικά της τηλεόρασης πριν από την έλευση της ψηφιακής εποχής, τα συναντά κανείς και σε ορισμένα διαδικτυακά προϊόντα (Creeber 2011). Βίντεο σε πλατφόρμες όπως το YouTube -ή τα streams στη συγκεκριμένη περίπτωση- δημιουργούνται μιμούμενα την αισθητική των πρώτων τηλεοπτικών προγραμμάτων: η χρήση του οικιακού χώρου που καθιστά το αφηγηματικό σκηνικό συνηθισμένο και εύκολα αναγνωρίσιμο, η οικειότητα που προκύπτει από τα κοντινά πλάνα στο πρόσωπο του ηθοποιού ή του παρουσιαστή αντίστοιχα και την αίσθηση ότι αυτός μιλά κατευθείαν στο θεατή, όπως και η συναισθηματική ευθύτητα των χαρακτήρων είναι μορφές αναπαράστασης που έγιναν δημοφιλείς με τις πρώτες σαπουνόπερες και προωθήθηκαν ως καινοτόμα χαρακτηριστικά όταν η τηλεόραση ήταν ακόμα το νέο μέσο (ό.π.: 601). Ο Creeber μάλιστα υποστηρίζει ότι η δημοφιλία της reality τηλεόρασης μπορεί να θεωρηθεί ως αντίδραση στις πρόσφατες εξελίξεις της μίμησης του κινηματογραφικού θεάματος της ψηφιακής τεχνολογίας από τα σύγχρονα τηλεοπτικά προγράμματα (ό.π.: 595).

Με βάση όλα τα προηγούμενα, νομίζω πως το streaming βιντεοπαιχνιδιών δεν είναι τόσο μία νέα, αυτόνομη μορφή ψυχαγωγίας, όπως υποστηρίζουν οι Kaytoue *et al* (Kaytoue *et al* 2012: 1181), αλλά ένα υβρίδιο παλαιότερων ειδών που συνυπάρχουν κατά παράδοξο τρόπο ταυτόχρονα σε μία και μόνο οθόνη και το καινοτόμο στοιχείο έγκειται στη συμπάραθεση αυτών των ετερόκλητων χαρακτηριστικών. Από τη μία πλευρά υπάρχει η σύνδεση με τα e-sports και κατ'επέκταση τη ρητορική των αθλητικών διαγωνισμών που τα διέπει. Από την άλλη όμως, στο συγκεκριμένο πεδίο το ίδιο το παιχνίδι είναι λιγότερο σημαντικό από την προσωπικότητα εκείνου που το παίζει και, μαζί με την αθλητική ρητορική, εμφανίζεται και μία αισθητική που προσομοιάζει με εκείνη της reality τηλεόρασης και των πρώτων τηλεοπτικών προγραμμάτων, ενώ τα παραπάνω χαρακτηριστικά γίνονται ακόμη περισσότερο έντονα χάρη στη διαδραστικότητα και τη συμμετοχικότητα που υπόσχονται τα νέα μέσα και οι ψηφιακές τεχνολογίες. Ο streamer καλείται επομένως να λειτουργήσει μέσα σε αυτές τις αντιφάσεις και να διαχειριστεί την προσωπικότητα που παρουσιάζει ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί σε πολλά διαφορετικά επίπεδα. Ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να επιτελείται η ηγεμονική αρρενωπότητα που χαρακτηρίζει το πεδίο του gaming καθώς συνδιαλέγεται με όλα τα παραπάνω, καθιστά, κατά τη γνώμη μου, το συγκεκριμένο χώρο ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον πλαίσιο για την ανάλυση έμφυλων ζητημάτων.

Έμφυλη επιτέλεση και η κυριαρχία της νόρμας

Σύμφωνα με τη Shaw, το γεγονός ότι κάποιος ασχολείται με τα βιντεοπαιχνίδια δε συνεπάγεται αυτόματα ότι υιοθετεί την ταυτότητα του gamer ή ότι γίνεται αντιληπτός ως τέτοιος (Shaw 2011: 29). Όπως είναι φυσικό, το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με την ταυτότητα του επαγγελματία παίκτη: το ότι παράγει ένας παίκτης θέαμα

καταναλώνοντας το περιεχόμενο των βιντεοπαιχνιδιών σημαίνει σε πρώτη φάση ότι θα αξιολογηθεί με βάση τα σημεία αναφοράς που συνθέτουν τη συγκεκριμένη ταυτότητα και ότι αυτή η αξιολογική κρίση μπορεί να είναι αρνητική όσο και θετική. Η παρατήρηση των συμμετεχόντων κατέστησε εμφανές ότι η ταυτότητα του επαγγελματία παίκτη συναποτελείται από διαφορετικά χαρακτηριστικά που συμβάλλουν σε φαντασιακές ταυτοποιήσεις αυτής της ενασχόλησης με το αντρικό φύλο.

Η δυνατότητα να αποκομίζει κανείς οικονομικά οφέλη από τη δραστηριότητα του gaming είναι ίσως το πιο προφανές και άμεσο κριτήριο για να θεωρηθεί κάποιος παίκτης επαγγελματίας. Παρόλα αυτά, συχνά οι παρουσιαστές κατακρίνονται έντονα από ορισμένους θεατές ακριβώς διότι κατορθώνουν να κερδίζουν χρήματα από το streaming χωρίς υποτίθεται να το «αξίζουν». Είναι επίσης αρκετά ενδεικτικό το ότι η μία από τις παίκτριες που αποτέλεσαν τα ερευνητικά υποκείμενα συμπεριλαμβάνει στο κανάλι της, ανάμεσα σε άλλες προσωπικές πληροφορίες, τη φράση: «δεν είμαι επαγγελματίας παίκτης, απλά διασκεδάζω με τους θεατές μου!». Παρά το γεγονός ότι διαθέτει χορηγούς και, συνεπώς, αποκομίζει κάποια οικονομικά οφέλη από το streaming- αποστασιοποιείται ρητά από την ταυτότητα του επαγγελματία παίκτη και μάλιστα επιλέγει να συμπεριλάβει αυτή της την τοποθέτηση μεταξύ των λιγοστών λέξεων που χρησιμοποιεί για να συστήσει τον εαυτό της.

Φαίνεται επομένως ότι ένα από τα πρώτα σημεία αναφοράς που προσδιορίζουν την προς εξέταση ταυτότητα είναι ότι ο επαγγελματίας δεν παίζει μόνο για διασκέδαση: ακόμα και αν αντλεί ευχαρίστηση από την ενασχόλησή του με το παιχνίδι ή την αλληλεπίδραση με το κοινό, οφείλει να δείχνει ότι θέτει κάποιον υψηλότερο σκοπό, που ξεπερνά την προσωπική απόλαυση και που δικαιολογεί με ορθολογικό τρόπο την κατανάλωση χρόνου, χρήματος και ενέργειας που απαιτείται για την διεξαγωγή ενός stream. Ως εκ τούτου, η αποκόμιση οικονομικών απολαβών μπορεί πράγματι να θεωρηθεί ως ένα από τα κριτήρια για την απόδοση της επαγγελματικής ταυτότητας περισσότερο όμως όταν τίθεται ως ορθολογικός στόχος για τον οποίο κάποιος μπορεί ακόμη και να θυσιάζει την ευχαρίστησή του και λιγότερο όταν αποτελεί κατάσταση που υφίσταται πράγματι. Σύμφωνα με τη Butler, στη δυτική φιλοσοφική παράδοση παρατηρείται ένας συστηματικός οντολογικός διαχωρισμός της έλλογης συνειδητότητας από τη σωματική υλικότητα, ο οποίος εκλογικεύει, συντηρεί και αναπαράγει την έμφυλη διάκριση (Butler 2009: 38). Έτσι, ο επαγγελματίας παίκτης κατασκευάζεται με βάση τη ρητορική της κανονιστικής αρρενωπότητας που προάγει μια ορθολογική προσέγγιση στη διαχείριση πόρων όπως είναι τα χρήματα ή ο ελεύθερος χρόνος και απορρίπτει την αντιληπτή ως θηλυκή επικέντρωση στην αναζήτηση απολαύσεων.

Επιπλέον, ο εκάστοτε παρουσιαστής θα αξιολογηθεί με σημείο αναφοράς τις ικανότητές του ως προς το παιχνίδι με το οποίο ασχολείται: οφείλει μάλιστα να είναι όχι απλώς ικανός, αλλά συνήθως ικανότερος από άλλους. Έτσι, η ταυτότητα του επαγγελματία παίκτη διαθέτει μία ανοιχτά ανταγωνιστική διάσταση. Η Bertozzi έχει επισημάνει πως η ανταγωνιστικότητα αποτελεί μία κοινωνικά αποδεκτή και νομιμοποιημένη ιδιότητα για τους άντρες, ενώ οι γυναίκες αποθαρρύνονται από την απροκάλυπτη έκφραση τέτοιων επιθυμιών και αναγκάζονται να καταφύγουν σε περισσότερο υπαινικτικές τακτικές για την ικανοποίηση των προσωπικών τους επιδιώξεων (Bertozzi 2008: 481). Ταυτόχρονα, η επιθυμία επίδειξης ικανοτήτων και η ανταγωνιστικότητα με βάση τις οποίες κατασκευάζεται η ταυτότητα του επαγγελματία τόσο στα e-sports όσο και στο streaming, μεταφέρουν τη ρητορική των αθλητικών διοργανώσεων που διέπει τα πρώτα σε όλο το φάσμα του επαγγελματικού

gaming. Η σύνδεση με την πρωταθλητική ρητορική συνεπάγεται το συσχετισμό του πεδίου με την προνομιούχα αθλητική αρρενωπότητα (Taylor 2012: 114).

Επιπροσθέτως, ακόμα και η τεχνολογική επιδεξιότητα την οποία υπονοεί μία συστηματικά αξιόλογη απόδοση σε κάποιο βιντεοπαιχνίδι μπορεί να θεωρηθεί ως ένας τρόπος επίδειξης αρρενωπότητας. Παρά το γεγονός ότι η ηγεμονική αρρενωπότητα φαίνεται να συνδέεται σε μεγαλύτερο βαθμό με τη φυσική υπεροχή και τη σωματική δύναμη, η Wajcman έχει επισημάνει ότι η τεχνολογική ικανότητα συνυφαίνεται ιστορικά με το πρότυπο του ηγεμονικού, ηρωικού αρσενικού που μπορεί να διαπλάσει και να ελέγξει το μέλλον (όπως παρατίθεται στην Taylor 2012: 111).

Τέλος, επαγγελματίας είναι ο παίκτης που επενδύει στη συγκεκριμένη ενασχόληση και εστιάζει σε αυτήν, καταβάλλοντας μεγάλη προσπάθεια. Αυτή η δυνατότητα μεγάλης επικέντρωσης σε κάποια ενασχόληση με δημόσιο χαρακτήρα είναι στενά συνδεδεμένη με την επίδειξη δύναμης και οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις βρίθουν από εικόνες ανδρών που παραμερίζουν κάθε άλλο πρόβλημα για να επιδιώξουν έναν φιλόδοξο στόχο (Taylor 2012: 120). Αντίθετα, οι γυναίκες οφείλουν να παρουσιάζονται ως περισσότερο μετριοπαθείς και, όταν ξεφεύγουν από τη συγκεκριμένη νόρμα, γίνονται αντιληπτές ως παθολογικές περιπτώσεις (ό.π.).

Η ιδιότητα του επαγγελματία αποτελεί συνεπώς μία κανονιστική ταυτότητα που κατασκευάζεται στα πλαίσια της ηγεμονικής αρρενωπότητας, αντιθετικά όχι μόνο προς τη θηλυκότητα, αλλά προς οποιαδήποτε άλλη έμφυλη ταυτοτική κατασκευή. Παρατηρήθηκε έτσι η υιοθέτηση πολύ περιορισμένων δημόσιων συμπεριφορών, που επαναλαμβάνουν και αναπαράγουν παραδοσιακούς ρόλους, ενώ στις περιπτώσεις εκείνες που η κατασκευασμένη προσωπικότητα των παρουσιαστών απομακρύνεται από τα κυρίαρχα πρότυπα, εξαναγκάζεται γρήγορα -και συχνά με βίαιο τρόπο- σε επιδιόρθωση. Είναι, κατά τη γνώμη μου, ιδιαίτερα εντυπωσιακό το γεγονός ότι οι γυναίκες συμμετέχουσες καταβάλλουν μία συστηματική προσπάθεια νομιμοποίησης ακόμα και της ίδιας της παρουσίας τους στο Twitch.tv: επιδιώκουν να επιδείξουν πρώτα από όλα ότι είναι *γυναίκες* που ασχολούνται με το streaming, άρα ότι δεν μπορούν ή δεν ενδιαφέρονται να ακολουθήσουν το κυρίαρχο πρότυπο του επαγγελματία παίκτη. Επιλέγουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία την ανάληψη περιφερειακών ρόλων που επικεντρώνονται όχι στο gaming καθαυτό, αλλά στη σχέση με το κοινό, γεγονός που συνυφαίνεται άρρηκτα με την κανονιστική θηλυκότητα, η οποία θέτει την κοινωνικότητα και τις διαπροσωπικές σχέσεις ως βασικό ενδιαφέρον των γυναικών.

Δυνατότητες επανασήμανσης και ανατροπής

Αν και με όσα προαναφέρθηκαν σκιαγραφείται ένα ιδιαίτερα προβληματικό περιβάλλον, τα χαρακτηριστικά του επαγγελματικού streaming προσφέρουν ορισμένες δυνατότητες για την επανασήμανση αυτών των έμφυλων κωδικοποιήσεων. Πρώτα από όλα, πρόκειται για ένα πεδίο στο οποίο η ενασχόληση με το gaming πραγματοποιείται δημόσια και όπου, ακόμα και αν εμφανίζονται άλλου είδους εμπόδια, υπάρχει πρόσβαση στην παραγωγή περιεχόμενου χωρίς θεσμικούς τουλάχιστον περιορισμούς. Όπως αναφέρει ο Strangelove γράφοντας για τα δημιουργημένα από γυναίκες διαδικτυακά βίντεο, «το σύστημα των νέων μέσω στερείται τις θεσμικές δομές και τους άνδρες θεματοφύλακες που προσδιορίζουν τα μέσα του εικοστού αιώνα» (Strangelove 2010: 84).

Ακόμη και ο παραδοσιακός αποκλεισμός των γυναικών από δημόσιους χώρους αμβλύνεται σε κάποιο βαθμό, δεδομένου ότι πρόκειται για μία ενδιάμεση περιοχή, όπου το δημόσιο και το ιδιωτικό συνυπάρχουν. Οι Bryce και Rutter έχουν επισημάνει ότι η διάδοση των βιντεοπαιχνιδιών που παίζονται διαδικτυακά έχει επιφέρει σημαντικές επιπτώσεις στην χωρική οργάνωση εντός της οποίας η δραστηριότητα του gaming πραγματοποιείται, καθώς τα όρια μεταξύ γεωγραφικού, εικονικού και κοινωνικού χώρου καταργούνται (Bryce and Rutter 2002: 247). Τα όρια μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου γίνονται ακόμη περισσότερο ασαφή στην περίπτωση του streaming, δεδομένου ότι δεν είναι μόνο το παιχνίδι που εκτυλίσσεται σε κάποιο διαμεσολαβημένο περιβάλλον, αλλά η δημόσια προβολή του ιδιωτικού χώρου και των ιδιωτικών εμπειριών του παρουσιαστή διαδραματίζει σημαντικό ρόλο. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ένα μεγάλο μέρος της προβληματικής σχέσης του φύλου με τα βιντεοπαιχνίδια αναπαράγεται εξαιτίας του ότι οι γυναίκες βρίσκονται στην αφάνεια αναφορικά με τις κοινότητες, τη βιομηχανία και πολλές ακαδημαϊκές έρευνες που ασχολούνται με το συγκεκριμένο φαινόμενο (Taylor 2006: 113), αυτή η διευρυμένη δυνατότητα πρόσβασης είναι δυνατόν να λειτουργήσει προς μία θετική κατεύθυνση: η δημόσια παρουσία όχι μόνο των γυναικών, αλλά κάθε έμφυλης συμπεριφοράς που δεν εκφράζει την ηγεμονική αρρενωπότητα με την οποία συνδέεται η κουλτούρα των βιντεοπαιχνιδιών μπορεί να λειτουργήσει ανατρεπτικά ως προς το ποιος θεωρείται ότι έχει δικαίωμα να αποτελέσει τμήμα της.

Επιπροσθέτως, πιστεύω ότι η ενασχόληση με το πεδίο, δεδομένου του δημόσιου χαρακτήρα της, είναι δυνατόν να συμβάλει σημαντικά στην αποκάλυψη των έντονων έμφυλων διακρίσεων που ενυπάρχουν στο χώρο. Η στατιστικά σημαντική αύξηση των γυναικών που επιλέγουν να ασχοληθούν με τα βιντεοπαιχνίδια μπορεί να προωθεί την αντίληψη ότι η έμφυλη κωδικοποίηση του μέσου τείνει να εξαιρεθεί, όταν ωστόσο αυτή η δραστηριότητα πραγματοποιείται απευθυνόμενη σε κάποιο κοινό είναι δυνατόν να καταστεί πιο εύκολα εμφανές ότι η κυριαρχία των ηγεμονικών προτύπων συνεχίζει να υφίσταται και οδηγεί είτε σε αποκλεισμό όλων των άλλων έμφυλων ταυτοτήτων είτε σε συμμετοχή τους με εντελώς διαφορετικούς όρους.

Κυρίως όμως, το ότι στο streaming η κατασκευασμένη προσωπικότητα του παρουσιαστή λειτουργεί ως το κεντρικό σημείο του παραγόμενου θεάματος μπορεί να αναδείξει ότι τα κανονιστικά πρότυπα δεν αποτελούν παρά κατασκευές, να αποκαλύψει δηλαδή τον επιτελεστικό χαρακτήρα του φύλου. Οι streamers προβάλλουν επαναλαμβανόμενα συγκεκριμένα αντικείμενα, εικόνες, φράσεις ή συμπεριφορές ως σύμβολα του εαυτού τους, έναν εαυτό που αναπτύσσεται, όπως προαναφέρθηκε, με σημείο αναφοράς τους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους εξαιτίας της έντονης σύνδεσης της ταυτότητας του επαγγελματία παίκτη με την ηγεμονική αρρενωπότητα. Στη διάρκεια ενός stream αυτή η στυλιζαρισμένη επανάληψη πράξεων, την οποία η Butler αντιλαμβάνεται ως τη διαδικασία διαμόρφωσης των έμφυλων ταυτοτήτων (Butler 2009: 183), παύει να λειτουργεί υπαινικτικά, μεταφέρεται στο προσκήνιο και αποκαλύπτεται ως υφολογικό σχήμα.

Η έμφαση στην προσωπικότητα των παρουσιαστών οδηγεί στις περισσότερες περιπτώσεις -τουλάχιστον στα πιο δημοφιλή κανάλια- στην υιοθέτηση ακραίων έμφυλων συμπεριφορών και η θεσμικά κατασκευασμένη εικόνα του ανταγωνιστικού, ορθολογικού, ικανού και τεχνολογικά καταρτισμένου επαγγελματία παίκτη τίθεται έτσι σε νέο πλαίσιο, αποκαλύπτονται οι ακρότητες και οι εγγενείς διακρίσεις που η κυριαρχία των ηγεμονικών προτύπων συνεπάγεται και οι νόρμες αλλοιώνονται σε αυτή την περίπτωση ακριβώς λόγω της εμφατικής τους προβολής. Μπορεί η σχέση του εκάστοτε παρουσιαστή με την κουλτούρα του gaming να αναπτύσσεται με σημείο

αναφοράς τις έμφυλες νόρμες, ωστόσο αυτή η ανάγκη παρουσίας έμφυλων ακροτήτων για την προσέλκυση της προσοχής και τη διασκέδαση του κοινού μετατρέπεται τελικά σε παρωδία της ίδιας της ταυτότητας του επαγγελματία παίκτη. Δεδομένου ότι πρόκειται για μία ταυτότητα στενά συνδεδεμένη με την ηγεμονική αρρενωπότητα, μέσα από αυτή τη διακωμώδηση δημιουργούνται σημαντικές δυνατότητες αναταραχής στην κανονιστική, διπολική έμφυλη διχοτόμηση και -ίσως μακροπρόθεσμα- αναπροσαρμογής των καθιερωμένων νορμών.

Επίλογος

Στο επαγγελματικό streaming εμφανίζεται η ίδια έμφυλη αναπαράσταση που συναντάται και στα υπόλοιπα μέσα της μετα-φεμινιστικής εποχής. Η έκφραση της θηλυκότητας μέσω του σώματος και της κατασκευής μίας σεξουαλικά ελκυστικής εικόνας, η αυτό-επιτήρηση και η εσωτερίκευση των κανόνων, η κυριαρχία του ατομισμού και η έμφαση στις προσωπικές επιλογές και ικανότητες αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά του πεδίου και η Gill θεωρεί ότι προσδιορίζουν τη μετα-φεμινιστική αισθητική των σημερινών μέσων (Gill 2007). Η McRobbie αντιλαμβάνεται τον μετά-φεμινισμό σαν μία συνεχή διαδικασία υπονόμησης των κερτημένων του φεμινισμού των προηγούμενων δεκαετιών (McRobbie 2004: 255). Μία από τις πιο κεντρικές βάσεις σε αυτή τη διαδικασία υπονόμησης είναι η ανάπτυξη μιας ρητορικής που υποστηρίζει ότι οι φεμινιστικές διεκδικήσεις έχουν πλέον επιτευχθεί, η έμφυλη ισότητα σήμερα υφίσταται, άρα τέτοιες τοποθετήσεις είναι άχρηστες, παρωχημένες και κωμικές (Gill 2007: 103-104, McRobbie 2004: 259). Όπως γίνεται εμφανές και από την παρούσα ανάλυση, οι έμφυλες διακρίσεις όχι μόνο δεν ανήκουν στο παρελθόν, αλλά ίσως να είναι σήμερα ακόμα πιο «επικίνδυνες» ακριβώς διότι η επανεγγραφή παραδοσιακών ρόλων παρουσιάζεται ως ελεύθερη προσωπική τοποθέτηση και όχι ως κάτι εξωτερικά επιβεβλημένο.

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Φουκώ, κάθε πολιτισμικό μόρφωμα διαθέτει ετεροτοπίες, δηλαδή χώρους που επιτρέπουν την κριτική ανασκόπηση και μπορούν να λειτουργήσουν ως καθρέφτης που αντανάκλα τις κοινωνικές νόρμες και ταυτόχρονα αντιτίθεται σε αυτές (Foucault 1997: 332). Το επαγγελματικό streaming μπορεί να λειτουργήσει ως ένα τέτοιο περιβάλλον για την προβληματική περιοριστική κουλτούρα που χαρακτηρίζει το gaming: σύμφωνα με όλα τα προηγούμενα, είναι ένας περίπλοκος κοινωνικός χώρος, όπου οι κανονιστικές έμφυλες ταυτοποιήσεις και αναπαράγονται και ανατρέπονται. Πρόκειται συνεπώς για ένα προνομιακό πεδίο για την ανάλυση του τρόπου με τον οποίο η ηγεμονική αρρενωπότητα λειτουργεί, κάτι που καθιστά την περαιτέρω μελέτη του αναγκαία, δεδομένης και της ραγδαίας του ανάπτυξης.

Βιβλιογραφία

- Bertozi, Elena (2008), “‘You Play Like a Girl!’: Cross-Gender Competition and the Uneven Playing Field”, *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, Vol. 14, No 4, σελ. 473-487.
- Bhaduri, Saugata (2014), “Gaming”, *Digital Keywords Workshop*. Διαθέσιμο στο <http://culturedigitally.org/2014/06/gaming-draft-digitalkeywords/> (τελευταία πρόσβαση 6/01/2016).

- Borowy, Michael and Dal, Yong Jin (2013) "Pioneering eSport: The Experience Economy and the Marketing of Early 1980s Arcade Gaming Contests", *International Journal of Communication*, Vol.7, σελ. 2.254-2.274.
- Bryce, Jo and Rutter, Jason (2002), "Killing Like a Girl: Gendered Gaming and Girls Gamers' Visibility", *Computer Games and Digital Cultures Conference Proceedings*, Tampere, Tampere University, σελ. 243-256.
- Butler, Judith (2009), *Αναταραχή Φύλου. Ο Φεμινισμός και η Ανατροπή της Ταυτότητας*, μτφ. Γ. Καραμπελάς, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Chess, Shira and Shaw, Adrienne (2015), "A Conspiracy of Fishes, or, How We Learned to Stop Worrying About #GamerGate and Embrace Hegemonic Masculinity", *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, Vol. 59, No 1, σελ. 37-41.
- Creeber, Glen (2011), "It's not TV, It's Online Drama: The Return of the Intimate Screen", *International Journal of Cultural Studies*, Vol. 14, No 6, σελ. 591-606.
- Dovey, Jon and Kennedy Helen W. (2006), *Game Cultures: Computer Games as New Media*, New York, Open University.
- Dyer-Witheford, Nick and de Peuter, Greig (2009), *Games of Empire: Global Capitalism and Video Games*, London, University of Minnesota.
- Entertainment Software Association (2014), *Essential Facts about the Computer and Video Game Industry*. Διαθέσιμο στο: http://www.theesa.com/facts/pdfs/esa_ef_2014.pdf (τελευταία πρόσβαση 6/01/2016).
- Foucault, Michel (1997), "Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias", στο N. Leach (επιμ.), *Rethinking Architecture. A reader in cultural theory*, London, Routledge, σελ. 330-336.
- Gill, Rosalind (2007), "Postfeminist Media Culture: Elements of a Sensibility", *European Journal of Cultural Studies*, Vol. 10, No 2, σελ. 147-166.
- Jenson, Jennifer and de Castell, Suzanne (2008), "Theorizing Gender and Digital Gameplay: Oversights, Accidents and Surprises", *Eludamos. Journal for Computer Game Culture*, Vol. 2, No 1, σελ. 15-25.
- Kaytoue, Mehdi, Arlei, Silva, Loïc, Cerf, Wagner, Meira and Chedy, Raïssi (2012), "Watch Me Playing, I am a Professional: A First Study on Video Game Live Streaming", *Proceedings of the 21st International World Wide Web Conference*, New York, ACM, σελ. 1.181-1.188.
- McRobbie, Angela (2004), "Post-feminism and Popular Culture", *Feminist Media Studies*, Vol. 4, No 3, σελ. 255-264.
- Shaw, Adrienne (2011), "Do you Identify as a Gamer? Gender, Race, Sexuality and Gamer Identity", *New Media and Society*, Vol. 14, No 1, σελ. 28-44.
- Smith, Thomas, Obrist, Marianna and Wright, Peter (2013), "Live-streaming Changes the (video) Game", *Proceedings of the 11th European Conference on Interactive TV and Video*, New York, ACM, σελ. 131-138.
- Taylor, Nick, Jenson, Jennifer and de Castell, Suzanne (2009), "Cheerleaders/Booth Babes/Halo Hoes: Pro-Gaming, Gender and Jobs for the Boys", *Digital Creativity*, Vol. 20, No 4, σελ. 239-252.
- Taylor, T.L. (2006), *Play between worlds: Exploring Online Game Culture*, Cambridge MA, MIT.
- Taylor, T.L. (2012), *Raising the Stakes: E-sports and the Professionalization of Computer Gaming*, Boston, MIT.
- Walker, Austin (2014), "Watching Us Play: Postures and Platforms of Live Streaming", *Surveillance and Society*, Vol. 12, No 3, σελ. 437-442.

Ψυχοκοινωνικές Προϋποθέσεις του Ριζοσπαστισμού και του Εξτρεμισμού

Νίκος Δεμερτζής* και Νίκος Στασινόπουλος**

Περίληψη

Η παρουσίασή μας απαρτίζεται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος –την κύρια ευθύνη του οποίου έχει ο Νίκος Δεμερτζής– εκτίθεται εν ολίγοις το σημασιολογικό πεδίο εντός του οποίου κινείται η έρευνα και η θεωρία(ες) για τον ριζοσπαστισμό και την ριζοσπαστικοποίηση κατά την τελευταία δεκαπενταετία. Βασική θέση είναι ότι ριζοσπαστισμός, εξτρεμισμός και τρομοκρατία δεν ταυτίζονται και ότι ο ριζοσπαστισμός δεν είναι εξ ορισμού ασύμβατος με τη δημοκρατία. Επιπλέον, οι κοινωνικο-ψυχολογικές προϋποθέσεις του φαινομένου ποικίλουν σε τέτοιο βαθμό ώστε είναι δύσκολο να προσδιοριστεί το προφίλ του ριζοσπαστικού υποκειμένου.

Στο δεύτερο μέρος –την κύρια ευθύνη του οποίου έχει ο Νίκος Στασινόπουλος– αναπτύσσεται μια λακανική ανάγνωση του δεξιού εξτρεμισμού. Η διχαστική σκέψη του εξτρεμιστή συνδέεται με το ότι δεν μπορεί να συσχετισθεί με την αμφισημία του σημαίνοντος και σημαίνοντα της αμφιβολίας. Εν συνεχεία, τονίζεται η σχέση πίστης με την αμφιβολία και αξιοποιείται η ψυχαναλυτική διάκριση μεταξύ πίστης ως *faith* και ως *belief* σε μία ταξινόμια της σχέσης της με τον εξτρεμισμό. Εν κατακλείδι, επιχειρείται η, υπό ορισμένες συγκινησιακές προϋποθέσεις, ανάδειξη της μελαγχολικής δυναμικής του εξτρεμισμού και της σχέσης του με την απώλεια, την ματαίωση, τη στέρηση και τον συμβολικό ευνουχισμό.

Λέξεις-κλειδιά: αμφιβολία, πίστη, μελαγχολικός εξτρεμισμός, ριζοσπαστικοποίηση, ταυτότητα, δημοκρατία

Ψυχοκοινωνικές Προϋποθέσεις του Ριζοσπαστισμού και του Εξτρεμισμού¹

Α. Γενικό εννοιολογικό πλαίσιο

Η συζήτηση περί ριζοσπαστισμού κινείται σε ένα εννοιολογικά σύνθετο και ιδεολογικά επιβαρυνμένο σημασιολογικό πεδίο εντός το οποίου συγκλίνουν

---

* Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, ΕΚΠΑ, & Πρόεδρος ΕΚΚΕ. Ταχυδρομική διεύθυνση: Ικαρίας 3(Γ), 14565 Διόνυσος.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: ndemert@media.uoa.gr

** Νίκος Στασινόπουλος, Διδάκτορας, Εξωτερικός Ερευνητής ΕΚΚΕ.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Σπάρτης 122 β, Πειραιάς 18546

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: nicolastasis@yahoo.gr

¹ Η ανακοίνωση αυτή στηρίζεται στο Πρόγραμμα «Σχεδιασμός και Διαχείριση Συστήματος Εμπειρικής Καταγραφής του Πολιτικού και Κοινωνικού Ριζοσπαστισμού στην Ελλάδα», υπό την ομπρέλα του Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

διαφορετικοί κλάδοι. Εδώ θα συνδυάσουμε προσεγγίσεις από την πολιτική κοινωνιολογία και την πολιτική ψυχολογία.

Εν πρώτοις, ορίζουμε μινιμαλιστικά τον ριζοσπαστισμό ως ένα είδος πολιτικού προσανατολισμού, ένα πολιτικο-πολιτισμικό *habitus* που διαμορφώνεται μέσα από τη δυσφορία των υποκειμένων με την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και τη διάθεσή τους για αλλαγή προς τα εμπρός. Για αυτό άλλωστε γίνεται λόγος για διαφορετικά είδη ριζοσπαστισμού: αντικληρικός, θρησκευτικός, αριστερός, δεξιός, πληβειακός, αστικός κ.λπ. Η ριζοσπαστικοποίηση είναι μια βαθμωτή διαδικασία δια της οποίας τα άτομα ενστερνίζονται ριζοτομικές ιδέες γύρω από κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα και ακολουθούν αντίστοιχες πρακτικές αλλαγές των δομών.

Εννοείται πως κυρίως ο ριζοσπαστισμός και δευτερευόντως η ριζοσπαστικοποίηση ως υπαρκτά φαινόμενα και ως έννοιες δεν είναι κάτι το νέο. Ο χώρος εδώ δεν προσφέρεται για γενεαλογικές αναδρομές. Αρκεί να επισημανθεί ότι είναι έννοιες ιστορικά σχετικές και κοινωνιακά σχεσιακές. Χρονικά και χωρικά το περιεχόμενο του ριζοσπαστισμού αλλάζει. Όπως προ πολλού έχει ειπωθεί, από τον *Albert Benedict Wolfe* (1923: 235), θερμό υποστηρικτή της επιστημονικο-ψυχολογικής προσέγγισης των κοινωνικο-οικονομικών θεμάτων, «the radicalism of to-day becomes the liberalism and progressivism of tomorrow and the conservatism of the day after». Αλλάζει επίσης και η κατανόηση των όρων που συνθέτουν το σημασιολογικό πεδίο: ριζοσπαστισμός, εξτρεμισμός, πολιτική βία, τρομοκρατία ορίζονται συχνά κατά τρόπο αλληλένδετο ίσως δε και συμφυρματικό. Παρόλο που οι εν λόγω έννοιες δεν ταυτίζονται, στο Ηνωμένο Βασίλειο, η MI-5 ορίζει τη ριζοσπαστικοποίηση ως «τη διαδικασία με την οποία άτομα φτάνουν να υποστηρίζουν την τρομοκρατία ή τον βίαιο εξτρεμισμό και σε ορισμένες περιπτώσεις μούονται σε τρομοκρατικές ή εξτρεμιστικές ομάδες». Κάπως αναλυτικότερα ορίζεται από την *Royal Canadian Mounted Police* ως: «διαδικασία όπου άτομα –συνήθως νεαρής ηλικίας– εισάγονται σε μια ιδεολογία ή ένα αξιακό σύστημα που σαφώς τα προτρέπει να εγκαταλείψουν τις mainstream μετριοπαθείς στάσεις και να υιοθετήσουν ακραίες ιδέες. Αν και η ριζοσπαστική σκέψη αφ' εαυτής δεν είναι με κανένα τρόπο προβληματική, δύναται να αποτελέσει απειλή για την εθνική ασφάλεια όταν καναδοί πολίτες ή κάτοικοι του Καναδά ασπάζονται τη βία για να προωθήσουν τον πολιτικό, ιδεολογικό ή θρησκευτικό εξτρεμισμό. Αν και μερικές φορές αυτή η διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης αναφέρεται ως «εγχώρια τρομοκρατία», είναι προτιμότερο να αποτυπώνεται ως εγχώρια ριζοσπαστικοποίηση η οποία οδηγεί σε τρομοκρατικές βίαιες ενέργειες» (Mandel 2009).

Σε συνάφεια με το διεθνοπολιτικό πνεύμα της εποχής, κατά την τελευταία δεκαπενταετία, η εν γένει συζήτηση και βιβλιογραφική παραγωγή περί ριζοσπαστισμού και ριζοσπαστικοποίησης έχει υπερπολλαπλασιαστεί. Από το ότι η συζήτηση αυτή είναι ιδιαίτερος φορτισμένη από ηθικές, ιδεολογικές και πολιτικές προκατανοήσεις και προΐδεασμούς προκύπτει και η εννοιολογική ασάφεια που συχνότατα περιβάλλει τους εν λόγω όρους. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, που από ολόκληρο το ριπίδιο των τύπων ριζοσπαστισμού και ριζοσπαστικοποίησης τα τελευταία χρόνια το μεγαλύτερο μέρος της χρηματοδοτούμενης έρευνας εστιάζει στον ακροδεξιό και ισλαμικό ριζοσπαστισμό. Χρηματοδοτούμενη ή μη, η έρευνα για τον ριζοσπαστισμό και τη ριζοσπαστικοποίηση, παρότι ογκούμενη, δεν έχει οδηγήσει ακόμη σε μια κρίσιμη μάζα έγκυρων και αξιόπιστων συμπερασμάτων. Πέρα από την εννοιολογική ασάφεια –εν τινι μέτρω αναπόφευκτη– υπάρχουν κενά στην έρευνα όσον αφορά τη συγκριτική ανάλυση και τη διασύνδεση μικρο, μέσο, και μακρο-αναλυτικού επιπέδου.

Σύμφωνα με τον Alex Schmid, εκ των εγκυρότερων μελετητών του φαινομένου, η ριζοσπαστικοποίηση δεν είναι απαραίτητος συνώνυμη με την τρομοκρατία, αλλά ούτε και με τον εξτρεμισμό. Ούτε βεβαίως κάθε μορφή πολιτικής βίας ανάγεται σε τρομοκρατία. Απεναντίας, η τρομοκρατία εκδοχή πολιτικής βίας. Οι ριζοσπάστες *per se* δεν ακολουθούν βίαια μέσα και διαφέρουν από τους εξτρεμιστές κατά το ότι οι τελευταίοι κατά κανόνα τοποθετούνται ενάντια στη δημοκρατία, επιδεικνύουν μηδενική ανοχή στη διαφορετική άποψη, και χαρακτηρίζονται από κλειστό τρόπο σκέψης. Έτσι, προτιμούν τη βία έναντι της πειθούς, τη συλλογικότητα έναντι της ατομικής ελευθερίας, την ομοιομορφία έναντι της πολυμορφίας και της πολυφωνίας, τον δογματισμό έναντι του ορθολογισμού. Από αυτήν την άποψη, εν αντιθέσει προς τον εξτρεμισμό, ο ριζοσπαστισμός μπορεί να είναι συμβατός με τη δημοκρατία καθώς οι ριζοσπάστες δύνανται να ακολουθήσουν πραγματιστικές, ρεφορμιστικές και μη βίαιες μορφές σκέψης και δράσης (Schmid 2013). Μοιράζονται βεβαίως με τους εξτρεμιστές την δυσφορία και αλλοτρίωση απέναντι στο πολιτικό σύστημα και τους φορείς του.

Παράγοντες ώθησης και έλξης

Δύο άλλοι σημαντικοί αναλυτές του φαινομένου έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν πολλοί δρόμοι που οδηγούν στη ριζοσπαστικοποίηση και για αυτόν ακριβώς τον λόγο είναι δύσκολο να απομονώσει κανείς με επιστημονική ακρίβεια συγκεκριμένους προβλεπτικούς παράγοντες (McCaughey and Moskalenko 2011: 206-214, 220, McCaughey and Moskalenko 2008). Πόσο μάλλον που το φαινόμενο εκδηλώνεται διαφορετικά από χώρα σε χώρα. Έτσι, άλλοτε παίζει σημαντικό ρόλο η ιδεολογία, οι άσχημες συνθήκες ζωής, η αναζήτηση ταυτότητας και κοινωνικών δεσμών, ο θρησκευτικός φανατισμός κ.ο.κ. Συνήθως στη βιβλιογραφία γίνεται λόγος για παράγοντες ώθησης και έλξης (push and pull factors) στον ριζοσπαστισμό. Οι πρώτοι σπρώχνουν, οδηγούν, τα άτομα σε ριζοσπαστικές επιλογές: φτώχεια, αναλφαβητισμός, ανεργία, διακρίσεις, αντικειμενικός και υποκειμενικός κοινωνικός αποκλεισμός, κοινωνική/οικονομική/πολιτική περιθωριοποίηση κ.ά. Οι δεύτεροι προσφέρουν θετικά κίνητρα προκειμένου κάποιος να υιοθετήσει ριζοσπαστικές ιδέες και προπαντός να ενταχθεί σε ριζοσπαστικά περιβάλλοντα. Ενδεικτικά αναφέρεται το ομαδικό πνεύμα, η ισχυρή κοινωνική δικτύωση, η αίσθηση του συνανήκειν, η συσσώρευση κύρους, η επιδίωξη φήμης, καθώς προσωπικές θυμικές ικανοποιήσεις.

Είναι λοιπόν δύσκολο να φιλοτεχνηθεί το κοινωνικο-ψυχολογικό προφίλ του ριζοσπαστικοποιημένου υποκειμένου: αναλόγως των χωρο-χρονικών και πολιτικο-πολιτισμικών συντεταγμένων, ο ριζοσπαστισμός, και πέραν αυτού η πολιτική βία, θέλγει τα άτομα βάσει προσωπικών ή ομαδικών παραπόνων λόγω κοινωνικής θέσης, ισχυρής ιδεολογικής προτίμησης ή/και θρησκευτικών προκαταλήψεων, ανάγκη διαμόρφωσης ή διατήρησης πολιτικής ή εθνοτικής ταυτότητας κ.λπ. Συγκρίνοντας περιπτώσεις βίαιων και μη βίαιων ριζοσπαστών, οι Bartlett και Miller (2012: 17) διαπίστωσαν μεταξύ άλλων ότι, ιδίως για τους νεαρούς ριζοσπάστες ακτιβιστές που γεννήθηκαν στις ανεπτυγμένες δυτικές χώρες, η ριζοσπαστικοποίηση δεν ανάγεται μονοσήμαντα στο θρησκευτικό φρόνημα ή τις ιδέες. Υπάρχει, λένε, μια συγκινησιακή έλξη του ριζοσπαστισμού που αντλεί από ποικίλες εναντιωματικές νεανικές υποκουλτούρες οι οποίες ανέκαθεν παρείχαν στα άτομα ένα ρεπερτόριο μέσω συμβολικής πολιτικής αλλά και βίαιων τρόπων διαμαρτυρίας μέσω των οποίων συγκροτούσαν νόημα και ταυτότητα. Είναι προφανές ότι το θυμικό περιεχόμενο του ριζοσπαστικού διαβήματος είναι εξαιρετικά περίπλοκο και δυσανάγνωστο λόγω και

της δυσκολίας στη διενέργεια εμπειρικών και, πρωτίστως, ποιοτικών ερευνών. Στο δεύτερο μέρος γίνεται μια απόπειρα αποκωδικοποίησης του περιεχομένου αυτού.

B. Πίστη και μελαγχολία στον εξτρεμισμό. Μία λακανική τυπολογία

Στο δεύτερο σκέλος της παρουσίασης εστιάζουμε στην λακανική, ψυχοκοινωνική ανάλυση στοιχείων του ακροδεξιού εξτρεμισμού, ξεκινώντας με ορισμένες επιφυλάξεις. Η πρόσφατα ερευνητικά τεκμηριωμένη επισήμανση των χαμηλών γραμματικών γνώσεων των μελών του ακροδεξιού κόμματος Χρυσή Αυγή² ενδέχεται να εισάγει μία δευτερογενή απώλεια στη δημοκρατική σκέψη. Όταν η δημοκρατική σκέψη εμμέσως ναρκισσεύεται υπέρ των ανώτερων γραμματικών γνώσεών της, αυτοεγκλωβίζεται στο ίδιο *ιδεολογικό κύκλωμα*, *‘τροφοδοτεί το σύμπτωμα’ του αντιπάλου*, (λ.χ. οι υπεραμυνόμενοι του σχήματος ‘ο απλός αμόρφωτος λαός που είναι όμως ντόμπρος, έναντι της διαβρωμένης ελίτ διανοουμένων’ κ.λπ.).³

Επίσης, το ζητούμενο δεν είναι το εάν ‘ο ακροδεξιός δεν ξέρει γράμματα’. Λ.χ. το πολιτικό πρότυπο ‘φιλόσοφος βασιλιάς’ ξέρει πολύ καλά ‘γράμματα’ αλλά είναι ολοκληρωτικό. Το πρόβλημα ενός ολοκληρωτικά σκεπτόμενου είναι αντιθέτως *‘ότι ‘γνωρίζει’, ή ακριβέστερα, ότι έχει βεβαιότητα (certitudo), ότι δεν έχει αμφιβολία. Ωστόσο, μπορεί στη θεωρία να ‘ξέρει’, στην πράξη όμως παραγνωρίζει, λειτουργεί ιδεολογικά και αντλεί συναισθηματική ευχαρίστηση από αυτό.*

Υπάρχει η ψυχάλυτική άποψη πως σε ορισμένες περιπτώσεις (στην φетиχιστική απάρνηση – *disavowal*) η γνώση δεν είναι το αντίθετο της (αυτό)εξαπάτησης αλλά η συνθήκη δυνατότητάς της. Υπάρχουν *αυταπάτες που, παραδόξως, κατοικούν μόνο εκεί που υπάρχει υποτιθέμενη γνώση που τις ακυρώνει* (ένα άλλο παράδειγμα είναι ο ‘επιστημονισμός’ ως ιδεολόγημα).

Ο φανατικός, αδιάλλακτος, ολοκληρωτικός τρόπος σκέψης και ύπαρξης σχετίζεται, εν πρώτοις, με την ύπαρξη *από-λυτότητας και μονοκρατορίας παγιωμένων αληθειών και νοήματος*, δηλ. με την ύπαρξη κάποιου *μονιστικού* σημαίνοντος, το οποίο είναι *φαντασιακό, δηλαδή εδράζεται σε σαηνευτικές εικόνες παντοδυναμίας και αποκλεισμού μας, είναι (αυτο)τυραννικό και παρακάμπτει τον αυτοπεριορισμό που εισάγει μέσα μας ο ηθικός Νόμος* (Λίποβατς 2001: 233). Η απλή πρόταξη του

² Κάτι ανάλογο είχε αναδειχθεί ήδη από την εποχή της *f scale* στη μελέτη περί Αυταρχικής Προσωπικότητας των Adorno et al.

³ Εδώ κατά κανόνα εμφιλοχωρεί και ο μνησίκακος της ημιμόρφωσης τον οποίο ο Theodor Adorno (1989) εντοπίζει στη μαζική κοινωνία του θεάματος και της πολιτιστικής βιομηχανίας. Έκφραση του αλλοτριωμένου πνεύματος της εποχής των Μέσων, η εφήμερη πληροφόρηση– η «ενημερωμένη αμάθεια» για την οποία μιλούσαν πριν από πολλές δεκαετίες ο Τσάτσος και ο Σεφέρης-, δεν παράγει ολοκληρωμένη εμπειρία και δεν ενηλικιώνει διανοητικά το υποκείμενο, καθώς οι πληροφορίες διακινούνται ασυνάρτητα, άχρονα και χωρίς σχέδιο. Αποτέλεσμα αυτού είναι η εμφάνιση του διαρκώς ενημερωνόμενου που διαδέχεται τον τύπο του αληθινά μορφωμένου ανθρώπου. Ο ημιμορφωμένος δεν είναι ο αμόρφωτος που ενδεχομένως θα μορφωθεί σε μεταγενέστερο στάδιο. Είναι αυτός που απεχθάνεται τη μόρφωση ως τέτοια, τη σύνολη δηλαδή παιδεία μέσω της οποίας το υποκείμενο είναι ικανό να σχηματίσει αυτόνομες εμπειρίες του κόσμου και κριτική (αυτο)συνείδηση. Ο ημιμαθής θαυμάζει τα αριστουργήματα της τέχνης και ταυτοχρόνως τα αποστρέφεται, υποκαθιστώντας τα με τετριμμένες πληροφορίες που απλώς του επιτρέπουν να είναι «μέσα στα πράγματα», με ντοκουμέντα και πτυχία χωρίς αντίκρισμα παιδείας και με εκπαιδευτικά προσόντα σκοπιμότητας. Ωστόσο ξέρει ασυνείδητα την παραμόρφωση που έχει υποστεί. Γι’ αυτό και η ημιμόρφωση είναι κατ’ εξοχήν η σφαίρα της μνησικακίας. Πρβλ. Δεμερτζής & Λίποβατς, 2006: 102.

πλουραλισμού έναντι του ολοκληρωτικού μονισμού των εξτρεμιστών, αποτελεί μάλλον μία επιδερμική απάντηση, και θα άξιζε να δούμε τις δύο αυτές στάσεις ως τις δύο πλευρές του ίδιου κλειστού ιδεολογικού κυκλώματος του *σχετικιστή και του ντεσιζιονιστή*.⁴ Ο ντεσιζιονιστής συγγέει την *‘ορθότητα των γεγονότων’* με την *‘συμβολική αλήθεια του λόγου’*, ενώ ο σχετικιστής την *‘ορθότητα των γεγονότων’* με την *‘άποψη/δόξα’*.

Ο λόγος του εξτρεμιστή είναι ολιστικός, δηλ. προσπαθεί να κατονομάσει με ακρίβεια όλα τα (ψυχοκοινωνικά) πράγματα, δηλαδή να τα κυριαρχήσει, αποκλείοντας κάθε αμφιβολία και διαφορούμενο. Γι’ αυτό, εκλαμβάνει τα σύμβολα ως *αιωνίως παρούσες αλήθειες*, με κυριολεκτική επίπτωση, (δεν μπορεί λ.χ. να αποστασιοποιηθεί από τη δράσα σημασία των συμβόλων – με χιούμορ ή ειρωνεία/βλ. Charlie Hebdo). Ως εξτρεμιστής, *σκέφτομαι διχαστικά ακριβώς επειδή αδύνατο να συσχετισθώ με την αμφισημία και την αμφιβολία*. Η αμφιβολία σχετίζεται με την *πίστη*, επειδή *μπορώ να πιστέψω μόνο εκεί όπου τίθεται ζήτημα αμφιβολίας και όχι αυταπόδεικτου ή εμπειρικά τεκμηριώσιμου* (Pfaller 1998: 125-6, Žižek 1993: 247).⁵

Πίστη. Ταξινόμητική Διάκριση⁶

Προεκτείνεται εδώ η διάκριση μεταξύ πίστης ως «faith (foi)» και πίστης ως «belief (croissance)»:⁷

1. Πιστεύω σε κάτι (believe IN), πιστεύω στην ύπαρξη του χωρίς να έχω πίστη σε αυτό (faith), χωρίς να το εμπιστεύομαι/υπακούω –(λ.χ. στα φαντάσματα ή στη δημοκρατία)– (μπορεί να υπάρχει φανταστική σαγήνευση). Εγώ δεν πιστεύω (foi), αλλά θεωρώ ότι υπάρχει κάποιο άλλο ‘υποκείμενο που υποτίθεται ότι πιστεύει (foi)’. Κατά τον εξτρεμιστή, το δημοκρατικό τελετουργικό εξαναγκάζει το υποκείμενο να τηρήσει απόσταση από το περιεχόμενο της πίστης, της δικής του και των άλλων, μέσω μίας προσχηματικής ευγενούς αδιαφορίας, της υπαρξιακής στάσης του *‘μείνε*

⁴ Για τον Slavoj Žižek, σήμερα κυριαρχεί η υπεράσπιση των πολλαπλών υποκειμενικοτήτων έναντι κάποιου υπερβατολογικού υποκειμένου που θεμελιώνει την πολιτική πράξη και αποτελεί τη συντακτική πηγή της κοινωνικής (κοινής) μας πραγματικότητας. Το κενό που δημιουργήθηκε από την απουσία αυτής της υπερβατολογικότητας το κατέλαβαν επιμέρους υποκειμενικότητες του μεταμοντέρνου σύμπαντος, γυναικείες, εθνοτικές, γκέι, κ.ά. Ο σλοβένος θεωρητικός προτείνει να υποστηρίξουμε το αντίστροφο και να σκεφθούμε την ύπαρξη ενός υποκειμένου στην εκκένωσή του, αποστερημένο από τις επιμέρους πλουραλιστικές, ουμανιστικές ή άλλες, διαστάσεις της εμπειρίας εαυτού που προαναφέραμε, ένα υποκείμενο στερημένο από τις, φουκωικών καταβολών, κατασκευασμένες κοινωνιολογικές υποκειμενικότητες. (Žižek 1998: 6-7).

⁵ Αυτό το παράδοξο το είχε πρώτος θεματοποιήσει ο Κίρκεγκααρντ προσπαθώντας να αναλύσει τη (χριστιανική) πίστη (faith) και όχι πεποίθηση (belief). Για τον Κίρκεγκααρντ ένας πραγματικός χριστιανός αμφιβάλλει για την πίστη του συνεχώς, δεν είναι ποτέ βέβαιος πως πραγματικά στέκεται στο ύψος της πίστης του. Άρα, αναφέρει ο Pfaller, το σίγουρο μόνο είναι πως *‘πιστεύει ότι πιστεύει’* όντας ένα πεπερασμένο ον που δεν μπορεί να κρίνει τα πράγματα από τη σκοπιά του τέλους, των εσχάτων.

⁶ Για τον Kierkegaard, η πίστη είναι η αντίφαση ανάμεσα στο άπειρο πάθος της εσωτερικότητας και της αντικειμενικής αβεβαιότητας (uncertainty). Εάν μπορώ να κατανοήσω το Θεό αντικειμενικά, δεν έχω πίστη, αλλά επειδή ακριβώς δεν μπορώ να το διασφαλίσω αυτό, οφείλω να πιστέψω.

⁷ Προεκτείνω τις σκέψεις των Mannoni (2003) και Pfaller (2014).

μακρυνά μου', που αποκαλείται 'ανεκτικότητα'.⁸ Κόκκινο πανί για τον εξτρεμιστή είναι η αντιμετώπιση της πίστης ως ένα μουσειακό έκθεμα. Από την άλλη, αυτό το 'πιστεύω χωρίς να έχω πίστη' έχει και τη θετική απόχρωση όταν λ.χ. ο συμπαθών και ευκαιριακός ψηφοφόρος της Χρυσής Αυγής θεωρεί ότι κάπου αλλού υπάρχει ο Χρυσουγίτης που πιστεύει (το ευτυχές είναι ότι το αυτό πιστεύουν συχνά και Χρυσουγίτες – μέλη του κόμματος).

2. Έχω πίστη (faith) σε κάποιον, δεσμεύομαι, εγκαλούμαι και κριτικά υπ-ακούω, σέβομαι το συμβόλαιο/διαθήκη – (συμβολική, επιτελεστική δέσμευση). Η faith αφορά σε μία δέσμευσή μου μέσω εγκαθίδρυσης ενός νόμου, είτε ηθικο-κοινωνικού είτε με την ψυχολογική εγκαθίδρυση υποχρεώσεων (είτε του υπερεγώ), με καθολικές αρχές, εδραζόμενου στη δομή της ίδιας της γλώσσας και των σημασιολογιών της (Lacan 1977a). Δεν ανάγεται στην κυριαρχία (που εμπλέκει τη φαντασιακή σαγήνη των εικόνων) και, εισάγει μέσω της γλώσσας την έλλειψη και όρια, επιτρέποντάς μας να σεβόμαστε τη μερική διαφορά μας με τα άλλα υποκείμενα ως μία αναγκαία προϋπόθεση για να υπάρξει εμπόδιο στην αυθαιρεσία και τη βία. Το υποκείμενο βιώνει αυτή τη διαφορά ως μία εμπειρία έλλειψης και διχασμού (Nasio 2004: 176).

Οι εξτρεμιστές αντίκεινται στην καθολικότητα του νόμου: (ο νόμος μας δεν ελέγχει και εμάς), απολαμβάνοντας τον ναρκισσιστικό θρίαμβο του να είσαι το ίδιο σου το ιδεώδες. Είτε, συμπληρωματικά, προσάπτουν στο σύνολο του Νόμου την τάση των αδικοπρατούντων να συνάπτουν συμφωνίες αποπληρωμής της ευθύνης τους με κάποιο υποκαταστάσιμο αντίτιμο. Το κάνουν αυτό ζητώντας επιστροφή σε μία παλαιότερη μορφή άκαμπτου, 'αυταρχικού' κυριαρχικού νόμου. Πρόκειται για μία απέλπιδα εναντίωση κατά μίας ασπόνδυλης ή εξαφανισμένης πατρικής φιγούρας.⁹

2α. έχω πίστη σε κάτι, αλλά έχω φαντασιακή σχέση με την πίστη μου, πιστεύω (belief) ότι πιστεύω (faith)

Δηλαδή πιστεύω μεν αλλά με τον ιδιόμορφο τρόπο όπου θεωρώ ότι οι μη πιστοί (foi) ή οι ανήκοντες σε άλλο δόγμα, κλέβουν τη δική μου πίστη, απολαμβάνουν εις βάρος μου. Δεν είναι η πραγματικότητα που πιστεύω ψευδής (ψευδαισθητική) μέσω σαηνευτικών φαντασιακών εικόνων, αλλά φαντασιακός είναι ο τρόπος που συνδέομαι μαζί της. Εδώ κυριαρχεί η σχέση μου με τους άλλους στη λογική 'εχθρός – φίλος'. Η ύπαρξη του εχθρού αποτελεί για τον εξτρεμιστή έναν προστατευτικό σχηματισμό εξ αντιδράσεως (reaction formation) ή μηχανισμό άμυνας, και παράσχει ένα πλαίσιο σταθερότητας. Κάποιες φορές, η 'εξαφάνισή' του απειλεί να οδηγήσει τον ψυχισμό σε μία κατάρρευση ή,¹⁰ κατά τον Derrida (2006: 83), την κοινωνία σε δαιμονική βία που δε γνωρίζει όριο και θεμελίωση. Στην πολιτική, η απάρνηση του αντιπάλου (μετατρέποντάς τον σε 'εχθρό'), αποτελεί τρόπο ακύρωσης της πολιτικής – δηλ. της συμβολικά διαμεσολαβημένης αντιπαλότητας- μέσω εκδραματίσεων επίτασής της (ultra-politics) (Zizek 2000a: 187-190 και 198-200).

⁸ Πρβλ. Sandel 2003: 139-161. Ο Μαρκούζε μιλούσε για 'καταπιεστική ανεκτικότητα' (repressive Toleranz).

⁹ Κατά παρόμοιο τρόπο, αναλύοντας την περίπτωση της άκρας δεξιά στη Μ. Βρετανία, ο Barry Richards (2013) θεωρεί ότι σε αντίθεση με τους οπαδούς του εθνικοσοσιαλισμού και φασισμού στην περίοδο πριν τον β παγκόσμιο πόλεμο (οι οποίοι ταυτιζόνταν με μία αυταρχική πατρική φιγούρα), οι σύγχρονοι ακροδεξιοί ριζοσπάστες εναντιώνονται στο πολυπολιτισμικό φιλελεύθερο κράτος στη βάση του ότι αυτό δεν επιτελεί τις αναμενόμενες αυταρχικές πατρικές λειτουργίες.

¹⁰ Κάτι όπως –κατά τις αναλύσεις του Λακάν– η πραγματική εμφάνιση ενός πατέρα στη θέση που θα όφειλε να υπάρχει μόνο το στίγμα ενός απόντος συμβολικού πατέρα, γεγονός που πυροδοτεί την ψυχωτική κατάρρευση (Lacan 1977b: 207, Reinhard 2005: 7).

2.β. έχω πίστη (faith) σε κάτι και έχω συμβολική σχέση με την πίστη μου, δηλαδή πιστεύω (foi) όχι σε μία -τεκμηριωμένη ή ψευδαισθητική και ατεκμηριώτη-πραγματικότητα, αλλά σε ένα συμβολικό, υπερβατολογικό σημαίνον (δηλ. όχι προϋποτιθέμενο, και εμπειρικά τεκμαρτό μόνο εξ απαγωγής), που μου επιτρέπει να διαχωρίσω μεταξύ 1. της συνθήκης απόλυτης αρμονίας, παντοδυναμίας και απόλαυσης χωρίς έλλειψη, και 2. τον κόσμο της εκπροσώπησης, συμβιβασμών, διαπραγματεύσεων και ελλείψεων, δηλ. τον κόσμο της δημοκρατίας.

Αλλιώς ειπωμένο, ‘φαντασιακή’ είναι η σχέση με την πίστη μου όταν θεωρώ πως μπορώ εξαιρούμενος να υπερβώ τους κανόνες, ενώ ‘συμβολική’ είναι η σχέση με την πίστη μου όταν θεωρώ πως υπέρβαση είναι η ίδια η τήρηση του συμβολικού νόμου, έστω και μερικώς ξαναγράφοντάς τον.

3. έχω πίστη (faith) σε κάτι χωρίς να συνειδητά να το πιστεύω (belief), χωρίς να έχω συνειδητή επίγνωσή του. Δεν χρειάζεται να πιστέψουμε θεωρητικά, ενσυνείδητα σε αυτό (believe IN IT) προκειμένου έμπρακτα να το πιστέψουμε (faith) και ασυνείδητα να δεσμευτούμε από αυτό. Πρόκειται για κάποιο είδος ‘αντικειμενικής’ πίστης, δηλ. πίστη του αντικειμένου. Πέρα από τις συνειδητές προσπάθειες του υποκειμένου, τα αντικείμενα πιστεύουν για λογαριασμό μας, (λ.χ. τα πασκαλιανά τελετουργικά, το βουδιστικό προσευχητάρι).

Τα παραπάνω έχουν και μία επίπτωση στο πως οι ιδεολογίες εγκυλούν τα υποκείμενα. Συχνά οι δεξιοί εξτρεμιστές λειτουργούν ως αλτουσεριανοί θεωρητικοί της ιδεολογίας, και θεωρούν πως όταν μέσω πίστης εγκαλείται ένα υποκείμενο από μία ιδεολογία ή έναν εξουσιαστικό μηχανισμό, εγκαλείται πλήρως και απόλυτα. Συνεκτατή με αυτή τη στάση είναι και η αντίθετή της λ.χ. εκείνων που, επιχειρώντας να αποταυτιστούν, κάνουν τη ‘μεγάλη άρνηση’, ή γίνονται μηδενιστές, πιστεύοντας στο τίποτα.

Για τη λακανική σκέψη, ωστόσο, *υπάρχω εκεί που διχάζομαι και εκεί που παρεμπιπτόντως ασυνείδητα εκφράζομαι* (lapsi, συμπτώματα, όνειρα, κ.ά.) (Žižek 2002: 57-8, Žižek 1993: 39, 254). Για τον μη εξτρεμιστή, το ότι πιστεύει, είναι ένα στοίχημα /διακύβευση και όχι μία παγιωμένη βεβαιότητα. Αμφιβάλλοντας για την πραγματική του πίστη, εισάγει στον ψυχισμό του μία άρνηση. Αυτή η επιτελεστική πράξη της άρνησης και αμφιβολίας αποτελεί μία βέβαιη κίνησή του στο σωστό δρόμο. Το θετικό ψυχαναλυτικά πρόσημο μίας τέτοιας άρνησης φαίνεται και στην – υπό άλλα συμφραζόμενα (Kristeva (1989: 44, 64)– *απάρνηση της άρνησης* (denial of negation) εκ μέρους του μελαγχολικού ως μία αποτυχημένη από μέρους του προσπάθεια έκφρασης παντοδυναμίας, κατά την οποία προσπαθεί να αποκτήσει πρόσβαση σε κάποιο, υποτιθέμενο, αρχαϊκό Πράγμα που παραμένει απροσπέλαστο και αινιγματικό γι’ αυτόν.

Μελαγχολικός Εξτρεμισμός

Πέντε προκείμενες προϋποθέσεις:

1. Υπάρχουν συγκινήσεις που αφορούν σε ενεργά ανειλημμένη παθητικότητα (Actively assumed passivity) δηλ. σχετίζονται με την φαντασίωση του να βρίσκεσαι απόλαυση στην παθητική κατάσταση στην οποία έχεις περιέλθει (λ.χ. ντροπή).

2. Υπάρχουν *ασυναίσθητα/ δυσυναίσθητα συναισθήματα* (Misfelt feelings)-αισθάνεσαι λάθος τη συγκίνησή σου (emotion), την παραγνωρίζεις. (λ.χ. σκεφτείτε την

ασυναίσθητη εσωτερικευμένη επιταγή: *Είτε σ' ευχαριστεί είτε όχι, πρέπει να απολαύσεις!*).

3. Υπάρχει η *διαπαθητικότητα*, μπορείς να πάσχεις μέσω κάποιου (σημαντικού για σένα) άλλου.

4. Υπάρχει η πλήρους συναισθηματικότητας απάθεια, *δακρύβρεχτη απάθεια*. Εκφράζεται υπέρμετρα συναισθηματικά στο επίπεδο της εκφοράς, ενώ είναι απαθής στο επίπεδο του εκφερομένου.

5. Αντιδρούμε *συναισθηματικά στα συναισθήματά μας*.

Η μελαγχολία μπορεί να κατανοηθεί και ως εργαλείο ανάδειξης της συγκινησιακής δυναμικής του εξτρεμισμού, δηλ. των *υποκειμένων που προσδένονται στο όχημά του* (οι απλοί ψηφοφόροι των εξτρεμιστικών παρατάξεων, οι ψηφοφόροι άλλων παρατάξεων που θεωρούν πως *παρεμπιπτόντως 'έχουν κάποιο δίκιο'* οι εξτρεμιστές). Πρόκειται για μία λειτουργία όπου τα υποκείμενα ψυχικά εκφράζονται ή πάσχουν μέσα από κάποιους, σημαντικούς γι' αυτά, άλλους.¹¹ Το παράδειγμα που έχω εδώ κατά νου είναι η σχέση της *Χρυσής Αυγής με την Αρχαία Ελλάδα*.

Ψυχαναλυτικά, το υποκείμενο εισερχόμενο στο συμβολικό πεδίο της *γλώσσας*, αλλά και στις μετέπειτα δυσκολίες της ζωής, υπόκειται σε έναν *συμβολικό ευνουχισμό*, αποχωρίζεται δηλ. ένα είδος πρωταρχικής ικανοποίησης (*απόλαυσης*, κατά Λακάν). Τότε ο ψυχοσωματικός χώρος που κενώνεται από απόλαυση λόγω του ευνουχισμού καταλαμβάνεται από *άγχος* και το υποκείμενο επιχειρεί να ανακαταλάβει αυτή τη χαμένη απόλαυση. Πολιτικά, ο εξτρεμιστής επιχειρεί να *ανακαταλάβει –καλώς ή κακώς– τη χαμένη απόλαυση*, παρελθούσα (έθνικισμός, παραδόσεις, καθαρότητα φυλής) ή μέλλουσα (επανάσταση). Στην υγιή διεργασία πένθους και στον *'συμβολικό ευνουχισμό'* χάνουμε κάτι στην *άμεση εμπειρική πραγματικότητα* μας, αλλά κάτι από αυτό παραμένει εντός μας, ως *υποστασιοποίηση μίας έλλειψης*.¹² Στην μελαγχολία, θα δούμε ότι λειτουργούμε ως εάν αυτό το κάτι να *υπάρχει όντως στην εμπειρική πραγματικότητά μας*.

Πέρα από τον συμβολικό ευνουχισμό, υπάρχουν ψυχαναλυτικά *δύο ακόμη σχέσεις των υποκειμένων με την έλλειψη ενός αντικειμένου που μας ενδιαφέρουν* εδώ:

1. Η *ματαίωση (frustration)* είναι η *φαντασιακή έλλειψη ενός πραγματικού αντικειμένου*. Το ότι η έλλειψη είναι φαντασιακή σημαίνει ότι δεν αφορά βιολογική ανάγκη και γίνεται αντιληπτή μέσα από την εικόνα /μορφοείδωλο (imago) μιας αρμονικής αλλά χαμένης ενότητας ολότητας. Το αντικείμενο της ματαίωσης όμως μπορεί να είναι εντελώς πραγματικό, δηλαδή η Αρχαία Ελλάδα υπήρξε δεν είναι απλώς αποκύημα της φαντασίας μας, αλλά όταν λέμε ότι *'εμείς είμαστε οι γνήσιοι απόγονοί της'* εισάγουμε στη σχέση μία φαντασιακή έλλειψη.

2. Η *στέρση (privation)* είναι η *πραγματική έλλειψη ενός συμβολικού αντικειμένου*. Όταν λ.χ. χάνεται η ελληνική σημαία στον πόλεμο ή κάποιος την καίει σε μια πορεία, όταν σου αφαιρούνται *'γαλόνια'*, αξιώματα. Το αντικείμενο είναι συμβολικό, τόσο (α) με την έννοια ότι αφορά σε ένα σύμβολο, όσο και (β) με την έννοια ότι υπάρχει για το υποκείμενο *η θέση του αντικειμένου*, από την οποία το αντικείμενο αυτό μπορεί να απουσιάζει ή να παρίσταται.

¹¹ Αυτή τη λειτουργία, όπου ένα μέρος του εαυτού μας πάσχει μέσω ενός άλλου, ενώ ένα άλλο μέρος του μπορεί να συνεχίσει να λειτουργεί ανεμπόδιστα, οι ψυχαναλυτικά προσανατολισμένοι θεωρητικοί Pfaller και Žižek την αποκαλούν *'διαπαθητικότητα'* (interpassivity).

¹² Η άποψη αυτή υποστηρίζεται και από τον Agamben (1993: κεφ. 3-5).

Η μελαγχολία είναι μία ιδιαίτερη, αδιέργαστη, περίπτωση ναρκισσιστικής ταύτισης¹³ με κάποιο απόλυτο/μυθικό αντικείμενο που ως τέτοιο δεν υπήρξε ποτέ. Το μελαγχολικό υποκείμενο συγχέει κάτι που δομικά λείπει (κάτι που ποτέ δεν είχαμε) με κάτι που απωλέσθη (κάτι που κάποια στιγμή χάσαμε, ή μας το 'έκλεψαν'). Το μελαγχολικό υποκείμενο αντιμετωπίζει την έλλειψη του αντικειμένου αυτού ως μία έγχρονη, παρελθούσα και επανορθώσιμη απώλειά του.

Όταν μελαγχολούμε την απώλεια κάποιου ιδεώδους, το πενθούμε επειδή θεωρούμε τους εαυτούς μας ως την έλλειψή του, ως αυτό που του λείπει για να γίνει πλήρες (Butler 2004: 21). Στην περίπτωση της μελαγχολίας ως μιας ελλιπούς διεργασίας πένθους, *διαιώνιζουμε αυτούσια μία εξιδανικευμένη και στατική εικόνα του απωλεσθέντος άλλου μέσα μας, δεν τον αποχωριζόμαστε, και το τραύμα της απουσίας του διαιώνίζεται κι αυτό.*

Πρέπει να προσέξουμε εδώ μία ενδιαφέρουσα αντιστροφή Žižek (2000b: 660 κ.έ.). Ο μελαγχολικός μπορεί να έχει ένα συναισθηματικό 'κέρδος' από αυτή την ψευδαίσθηση πως αυτό που δεν κατείχε ποτέ, δεν χάθηκε και με κάποιον τρόπο το κατέχει. Εναγκαλίζεται αυτή την απώλεια¹⁴ με επιπλέον 'όφελος' ότι ένα τέτοιο ανύπαρκτο αντικείμενο *δε φθείρεται*, δεν υπόκειται στις αλλαγές και τις ματαιώσεις που μας επιφέρει η ιστορία (Agamben 1993). Επίσης, μελαγχολικό στρατήγημα μπορεί να είναι το να *αντιμετωπίζουμε ένα πράγμα το οποίο όντως κατέχουμε ως εάν αυτό το αντικείμενο να το έχουμε ήδη απωλέσει.*

Εν κατακλείδι, είναι εγγενές στον τρόπο κίνησης της επιθυμίας το να λείπει συνεχώς κάτι και να συνεχίζει να κινητοποιείται. Αυτό το γνωρίζει καλά ο καπιταλιστικός λόγος και η διαφήμιση και το εκμεταλλεύεται δεόντως προκειμένου να συνεχίζεται η κατανάλωση (McGowan 2003, Stavrakakis 2007: 227-253). Το μελαγχολικό υποκείμενο είναι ένα υποκείμενο που αρνείται τις συνεχείς προσφορές του καπιταλιστικού/καταναλωτικού λόγου. Ο ακραίος εξτρεμιστής ως υποκείμενο μελαγχολικού λόγου το διαγιγνώσκει σωστά ότι η επιθυμία είναι πάντοτε 'η επιθυμία άλλου πράγματος' (Σολέρ 2012: 36), αλλά οδηγείται στην *υπαρξιακή επιλογή της απόσυρσης από την ελλειπτικότητα του κοινωνικού δεσμού*,¹⁵ θεωρώντας ότι δεν αξίζει να συνεχίσει να επενδύει σε αυτόν. Εκεί χάνεται το *δημοκρατικό κίνητρο*, πίσω από σεκταριστικές συνομαδώσεις βάσει κινήτρου συνενοχής, με πρότυπα μεγαλείου χωρίς ελλείψεις, με 'εδώ και τώρα' αποκατάσταση ενός προτύπου 'αρχέγονης' ψυχοπολιτικής αρμονίας, έστω και μέσω βίαιης υποτίμηση των άλλων γύρω μας.

¹³ Μέσω πένθους, το υποκείμενο αποδέχεται την απώλεια αντικειμένου, ενώ μέσω μελαγχολίας επιμένει σε μία ναρκισσιστικού τύπου ταύτιση με το απωλεσθέν αντικείμενο αγάπης.

¹⁴ Υπάρχει μία ιδιαίτερη ενεργητικότητα εδώ του υποκειμένου, όπου το υποκείμενο 'αναλαμβάνει' ενεργά την απώλεια. Ανάλογος μηχανισμός λειτουργεί λ.χ. και στο αίσθημα της ντροπής, όπου το υποκείμενο δεν ντρέπεται απλώς επειδή βρέθηκε σε μία δύσκολη θέση προερχόμενη από εξωτερικούς παράγοντες, αλλά όταν το ίδιο με ενεργό τρόπο απολαμβάνει αυτή του τη δύσκολη θέση. Αυτό είναι το στοιχείο για το οποίο νιώθει αιδώ. Έρχεται στην επιφάνεια της συνείδησής μας κάτι από τη θεμελιακή μας φαντασίωση.

¹⁵ Όπως παρατηρεί και ο ψυχαναλυτικός προσανατολισμένος καθηγητής Dany-Robert Dufour στο *Liberalism, Liberation of Passions, Drives, Traffics* «... στην καταληκτική παράγραφο του άρθρου του, συχνά εκείνος που δεν αποδέχεται τον διαστροφικό καταναλωτισμό του νεοφιλελεύθερου προτάγματος βρίσκει καταφύγιο στην 'καταθλιπτική θέση' ... και αυτή είναι μία πολιτική θέση που συχνά αγνοούμε».

http://www.politicacomun.org/index.php?option=com_content&view=article&id=4:liberalism-liberation-of-passions-drives-traffics&catid=7:numero-2

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Adorno, Th. (1989), *H Θεωρία της Ημιμόρφωσης* (εισ.-μετφρ. Λ. Αναγνώστου), Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Agamben, Giorgio (1993), *Stanzas: Word and Phantasm in Western Culture*, Minneapolis, Minnesota University Press.
- Butler, Judith (2004), *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*, London, Verso.
- Demertzis, Nicolas (επιμ.) (2013), *Emotions in Politics, The affect dimension in political tension*, London, Mac Millan.
- Derrida, Jacques (2006), *Politics of Friendship*, New York, Verso.
- Dufour, Dany-Robert, *Liberalism, Liberation of Passions, Drives, Traffics* (διαδικτυακά στο: http://www.politicacomun.org/index.php?option=com_content&view=article&id=4:liberalism-liberation-of-passions-drives-traffics&catid=7:numero-2)
- Jamie Bartlett and Carl Miller (2012), ‘The Edge of Violence: Towards Telling the Difference between Violent and Non-Violent Radicalisation’, *Terrorism and Political Violence*, vol. 24, No. 1.
- Kristeva, Julia. (1989), *Black Sun. Depression and Melancholia*, New York, Columbia University Press.
- Lacan, Jaques (1977a), “The function and field of speech and language in psychoanalysis” *Ecrits. A Selection*. N.Y: Norton.
- Lacan, Jaques (1977b), “On a question preliminary to any treatment of Psychosis”, *Ecrits: A Selection*, N.Y, Norton.
- Mandel, David, R. (2009), “Radicalization: What Does it Mean?”, στο Thomas M. Pick, Anne Speckhard, and Beatrice Jacuch (επιμ.), *Home-Grown Terrorism: Understanding and Addressing the Root Causes of Radicalisation Among Groups with an Immigrant Heritage in Europe*, Brussels, IOS Press, σελ. 101-13.
- Mannoni, Octave (2003), “I Know well, But All the Same ...”, στο Molly Anne Rothenberg, Dennis A. Foster and Slavoj Žižek (επιμ.), *Perversion and the Social Relation*, Durham: Duke University Press, σελ. 68–92.
- McCauley, Clark and Moskalenko Sophia, (2011), *Friction. How Radicalization Happens to Them and Us*, Oxford, Oxford University Press.
- McCauley, Clark and Moskalenko, Sophia. (2008), “Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism”, *Terrorism and Political Violence*, 20, no. 3, σελ 415-433.
- McGowan, Todd (2003), *The End of Dissatisfaction?: Jacques Lacan and the Emerging Society of Enjoyment*, New York, State University of New York.
- Nasio, Juan, David (2004), *Διδασκαλία επτά βασικών εννοιών της ψυχανάλυσης*, Αθήνα, Πατάκης.
- Pfaller, Robert (1998), «Negation and Its Reliabilities: An Empty Subject for Ideology?», στο Slavoj Zizek (επιμ.), *Cogito and the Unconscious*. Durham, Duke University Press.
- Pfaller, Robert (2014), «Octave Mannoni and the Two Forms of Conviction, *Croyance* and *Foi*» στον *ιδίου On the Pleasure Principle in Culture. Illusions Without Owners*, London, Verso.
- Reinhard, Keneth (2005), “Toward a Political Theology of the Neighbor”, στο Zizek S, Santner E, Reinhard. *The Neighbor*. Chicago, Chicago University Press.
- Richards, Barry (2013), ‘Extreme Nationalism and the hatred of the liberal States’ στο Nicolas Demertzis (επιμ.), *Emotions in Politics, The affect dimension in political tension*, London, Palgrave/Macmillan.
- Sandel, M.J. (2003), *Ο Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, Αθήνα, Πόλις.
- Schmid, A. P. (2013), “Radicalisation, de-radicalisation, counter-radicalisation: A conceptual discussion and literature review”, *ICCT Research Paper*, 97.
- Stavrakakis, Yannis (2007), *The Lacanian Left: Psychoanalysis, Theory, and Politics*, Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Wolfe, A. B. (1923), *Conservatism, radicalism, and scientific method: An essay on social attitudes*, New York, The Macmillan company

- Žižek, Slavoj (1993), *Tarrying with the Negative*, Durham, Duke University Press.
- Žižek, Slavoj (1998), “Negation and Its Reliabilities: An Empty Subject for Ideology?”, στο Zizek, Slavoj (επιμ.), *Cogito and the Unconscious*, Durham, Duke University Press.
- Žižek, Slavoj (2000a), *The Ticklish Subject* London, Verso, σελ. 187-190 και 198-200.
- Žižek, Slavoj (2000b), “Melancholy and the Act”, *Critical Inquiry*, no 26.
- Žižek, Slavoj (2002), “The Real of Sexual Difference”, στο Suzanne Barnard, Bruce Fink (επιμ.), *Reading Seminar XI*, New York, State University of New York.
- Δεμερτζής Νίκος και Λίποβατς, Θάνος (2006), *Φθόνος και Μνησικακία. Τα Πάθη της Ψυχής και η Κλειστή Κοινωνία*, Εκδ. Πόλις, Αθήνα.
- Λίποβατς, Θάνος (2001), «Θρησκευτικός Φανατισμός και Αποκαλυπτική Βία», στου ίδιου *Δημοκρατικός Λόγος, Ψυχανάλυση, Μονοθεϊσμός*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Σολέρ, Κολέτ (2012), *Η γυναικεία οδύνη, τα καταθλιπτικά συναισθήματα, τα συναισθήματα του ασυνειδήτου ως πραγματικό*, Αθήνα, Έκδοση Φόρουμ Ψυχανάλυσης του Λακανικού Πεδίου της Αθήνας.

Η προβληματική πολιτική κοινωνία και η αδύναμη κοινωνία των πολιτών: Μία οικοσυστημική προσέγγιση της κρίσης στην Ελλάδα. Που και πώς να αναζητήσουμε τις λύσεις;

Παναγιώτης Ζάννης*

Περίληψη

Τα αφηγήματα των αιτιών της κρίσης που κυριάρχησαν στη δημόσια σφαίρα κατά τα προηγούμενα έξι χρόνια επικεντρώνονταν στην οικονομία και στην πολιτική. Το ίδιο και οι προτεινόμενες λύσεις. Το πρόβλημά μας ήταν και είναι πολιτικό και οικονομικό; Στην εισήγηση θα τεκμηριωθεί ότι ήταν πρωτίστως κοινωνικό. Και αυτό γιατί οι προηγούμενες διαστάσεις αυτονομήθηκαν και έγιναν υπερτροφικές λόγω της αδυναμίας του κοινωνικού, με την έννοια της αδυναμίας ή ανυπαρξίας μίας κοινωνικής ηθικής, όπως και των αντίστοιχων κοινωνικών θεσμών. Στο πλαίσιο αυτό θα παρουσιαστεί ένας μηχανισμός για το πώς η κοινωνική διάσταση μπορεί να ενδυναμωθεί, και εντέλει να αποτελέσει ανάχωμα έναν από τους κύριους συντελεστές ανάσχεσης της κρίσης.

Λέξεις-κλειδιά: κοινωνία των πολιτών, κοινωνική ηθική, κρίση, προτάσεις

Κατά τα τελευταία χρόνια πραγματοποιήθηκαν αναρίθμητες συζητήσεις για τα αίτια της κρίσης στην Ελλάδα. Σε κανάλια, ραδιόφωνα, πλατείες, στο Σύνταγμα των «αγαναχτισμένων». Τα θέματα που κυριάρχησαν διαρθρώνονταν γύρω από δύο γενικούς άξονες: Ο ένας ήταν ο «διαχειριστικός»: Πως και με ποιους τρόπους θα καταφέρναμε να ακυρώσουμε τα μνημόνια; Γιατί είναι άδικο το χρέος; Ποιοι φταίνε; Τι λάθη έγιναν; κ.α. Ο δεύτερος ήταν περισσότερο πολιτικο-ιδεολογικός, με επικρίσεις κατά του νεοφιλελευθερισμού και επιχειρήματα που προέρχονται κυρίως από την ευρύτερη αριστερά.

Και για τους δύο πυλώνες κριτικής ακουστήκαν ισχυρά και τεκμηριωμένα επιχειρήματα. Αλλά κάτι καθοριστικά σημαντικό έλειπε σχεδόν από κάθε μορφή διαβούλευσης. Το πρόβλημα μας ήταν οικονομικό και πολιτικό ... . Κοινωνικό δεν ήταν; Αλλά αυτή είναι μάλλον μία «ασυνήθιστη» ερώτηση. Συνήθως αναφερόμαστε στις κοινωνικές συνέπειες από την κρίση και ελάχιστα έως καθόλου για το αν ήταν μία από τις αιτίες που τη δημιούργησαν. Κατά τον γράφοντα ήταν η κυριότερη, όπως θα επιχειρήσω να τεκμηριώσω. Όπως επίσης και οι πιθανές διέξοδοι χρειάζεται να προέλθουν από τη διάσταση του κοινωνικού, ούτε του πολιτικού ούτε του οικονομικού.

---

* Δρ. Κοινωνιολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Γρηγορίου Λαμπράκη 87, Ταύρος.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: pzannis@athena-net.gr

Τα πανίσχυρα στερεότυπα

Τι σημαίνει «κοινωνικό» και πως διαχωρίζεται από το «πολιτικό» και το «οικονομικό»; Εδώ εντοπίζουμε μία γενικότερη σύγχυση που αποτελεί μία από τις πηγές του προβλήματος. Ακόμα και στην επιστημονική σκέψη συχνά επικαλύπτονται, με τη μία να κατισχύει της άλλης, και σύνηθες «θύμα» το κοινωνικό. Οι μεγάλες ιδεολογίες της νεωτερικότητας¹ αποτέλεσαν τις εστίες για την ανάπτυξη διαχρονικών στερεότυπων με κυρίαρχα «τα πάντα είναι πολιτική» ή «τα πάντα είναι οικονομία».

Για το πρώτο στερεότυπο συνήθως γίνεται συνήθως αναφορά στον Αριστοτέλη: «Ο άνθρωπος είναι πολιτικό ον». Το περιεχόμενο όμως διαφέρει από τον τρόπο που το εκλαμβάνουμε οι περισσότεροι. Πολιτική στην αρχαία Ελλάδα ήταν η συνδιαχείριση των «κοινών», των ζητημάτων της κοινωνίας της πόλης (Βλ. Αριστοτέλης, Πολιτικά, βιβλίο Α). Η μοναδική διάκριση στην αρχαιότητα ήταν μεταξύ της «πόλης» και του «οίκου», αλλά και πάλι η ευρύτερη κοινωνία θεωρείτο ως μία προέκταση της οικογένειας (Cohen and Arato 1992, βλ. και Μακρυδημήτρης 2003). Το δημόσιο ταυτιζόταν με την συμμετοχή στα «κοινά», ενώ το ιδιωτικό με τις προσωπικές σχέσεις και τα του οίκου.² Συνεπώς ο διαχωρισμός κοινωνικό θέμα ή πολιτικό θέμα δεν ήταν υπαρκτός. Και αυτό ήταν φυσιολογικό γιατί οι Πόλεις-Κράτη είχαν το πολύ λίγες χιλιάδες κατοίκους. Λιγότερο ή περισσότερο, κάθε κοινωνικό ζήτημα (που υπερέβαινε τα όρια του οίκου) ήταν και θέμα της πόλης - πολιτικό. Ανάλογα και τα οικονομικά ζητήματα εντάσσονταν στο πλαίσιο της πολιτικής. Ο Αριστοτέλης επηρέασε καθοριστικά τους μεταγενέστερους διανοητές.³

Μέχρι την αυγή του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ο διαχωρισμός μεταξύ της πολιτικής εξουσίας και της κοινωνίας δεν ήταν νοητός (Cohen and Arato 1992).⁴ Παρότι στις αυτοκρατορίες οι πόλεις δεν συνιστούσαν πλέον κράτη, η έννοια της «πολιτικής» δεν αντικαταστάθηκε από κάποιον διαφορετικό ή ευρύτερο όρο και εντέλει κατίσχυσε των άλλων γνωρισμάτων που συνιστούσαν την αρχική έννοια: Την προσωπική συμμετοχή, τη συνδιαχείριση, τη συνευθύνη, τις κοινωνικές σχέσεις και τους κοινωνικούς θεσμούς. Κληροδοτήθηκε ολοκληρωτικά στα χέρια των πολιτικών, και ελάχιστα των πολιτών που συμμετείχαν σε «κοινά». Απομακρύνθηκε από τις ποικίλες μορφές διατομικών σχέσεων σε επίπεδο κοινωνιακής βάσης (grassroots) και σχεδόν αυτονομήθηκε. Στο πέρασμα των αιώνων ακόμα και στα δημοκρατικά καθεστώτα οι ελίτ είχαν τον έλεγχο της πολιτικής, και οι πολίτες ή οι υπήκοοι την υποχρέωση της εφαρμογής. Τα κρατικοκεντρικά καθεστώτα δεν ευνοούσαν την ανάπτυξη των οριζόντιων σχέσεων μεταξύ των πολιτών, αλλά τις κάθετα ιεραρχικές σχέσεις από τις πολιτικές εξουσίες (βλ. αναλυτικά Ζάννης 2013) και αποσκοπούσαν να κατακτήσουν «ιμπεριαλιστικά» την κοινωνική διάσταση της αρχικής έννοιας του

¹ Ως μεγάλες πολιτικές ιδεολογίες εννοώ αυτές που σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο απασχόλησαν τη σκέψη σημαντικών στοχαστών, και διαπνέονταν από ορισμένες κοινές αρχές και παραδοχές: φιλελευθερισμός, φασισμός, κομμουνισμός, σοσιαλισμός, σοσιαλδημοκρατία..

² Είναι γνωστό ότι όποιος πολίτης ενδιαφερόταν μόνο για τα ιδιωτικά, χαρακτηριζόταν «ιδιώτης», από το οποίο προέκυψε στα λατινικά το «idiot». Ο «Ιδιώτης» με αυτή την έννοια δεν ασχολείτο τα «κοινά».

³ Από τον απόστολο Παύλο, τον Macciavelli, τον Hobbes, τους Διαφωτιστές, τον Hegel όπως και πολλούς μεταγενέστερους.

⁴ Το Μεσαίωνα ο όρος «bürgerliche gesellschaft» αναφερόταν στην κοινότητα/κοινωνία του κάστρου/πόλης. Δηλαδή στην κοινωνική ζωή που αναπτυσσόταν έξω από το άμεσο περιβάλλον του πρίγκιπα, αλλά και αυτή εντασσόταν στο πλαίσιο της πολιτικής εξουσίας (Muukkonen 2000).

πολίτη. Και ειδικά στην Ευρώπη το επέτυχαν απόλυτα.

Το οικονομικό αρχίζει να διαχωρίζεται από το πολιτικό με τους Σκώτους Διαφωτιστές,⁵ αλλά χωρίς «ιμπεριαλιστικούς» προσανατολισμούς προς ολόκληρη την κοινωνία. Σκοπός τους δεν ήταν να δημιουργηθεί μία καπιταλιστική κοινωνία, αλλά μία καπιταλιστική οικονομία που διαπνέεται από την ηθική και τις αξίες του προτεσταντισμού.⁶ Σήμερα η «ιμπεριαλιστική» εισβολή του (νεοφιλελεύθερου) οικονομικού στην επιστήμη είναι προφανής. Ενδεικτικά κάποιοι ορισμοί επιστημονικών λεξικών το καταδεικνύουν: «Οικονομικό είναι «η προσεκτική/ με φροντίδα διαχείριση των διαθέσιμων πόρων» (Λεξικό της Οξφόρδης), «το σύνολο των ενεργειών και των δραστηριοτήτων των ανθρώπων που αποσκοπούν στην ικανοποίηση των αναγκών τους» (Λεξικό των Επιστημών του Ανθρώπου), η οργανωμένη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού, των αγαθών και των υπηρεσιών» (Λεξικό όρων κοινωνιολογίας Collins). Σε μία πιο διεισδυτική ανάλυση θα διακρίναμε ότι οι ανάγκες των ανθρώπων τείνουν να εκλαμβάνονται και ως οικονομικές. Δηλαδή οι ανάγκες για φιλία, αναγνώριση, συντροφικότητα κ.α. είναι και αυτές οικονομικές; Τα αγαθά και οι υπηρεσίες έχουν μόνον οικονομικό χαρακτήρα; Και τι σημαίνει «οργανωμένη διαχείριση» και με ποιους όρους; Μήπως του ανταγωνισμού σε συνθήκες ελεύθερης αγοράς. Είναι εμφανές οι ορισμοί διαπνέονται από την «οικονομία των οικονομολόγων», που σχηματοποιήθηκε βάσει μίας θεωρίας περί αποδοτικής εμπορευματικής δραστηριότητας σε συνθήκες ανταγωνισμού. Οι αρχές της είναι πλέον οικείες: «Όλα τα προϊόντα είναι εμπορεύματα, το κέρδος καθιστά το κεφάλαιο αποδοτικό, και οι δραστηριότητες που έχουν τη μεγαλύτερη παραγωγική δραστηριότητα είναι περισσότερο αποδοτικές» (Vienney 2008: 110).

Τόσο στη θεωρία όσο και στην ιστορική εμπειρία η διάσταση του κοινωνικού⁷ είχε δευτερεύουσα σημασία και αποτελούσε μεταβλητή που καθοριζόταν ανάλογα με το βαθμό επιτυχίας μίας ή και των δύο πρώτων διαστάσεων μαζί. Στα θεωρητικά κείμενα είτε διατυπωνόταν σαφώς είτε υπονοείτο, ένα «επιτυχημένο» πολιτικο-οικονομικό σύστημα θα είχε σχεδόν «νομοτελειακά» την ευεργετική συνέπεια δημιουργίας μίας εύρωστης και «ευτυχισμένης» κοινωνίας, όπως και ενός αντίστοιχα ακμάζοντα πολιτισμού⁸. Η ιστορία, ωστόσο, έχει αποδείξει ότι όταν το κοινωνικό δεν λαμβάνεται ισότιμα υπόψη και δεν αλληλεπιδρά αρμονικά, ούτε μεταβάλλεται και εξελίσσεται παράλληλα με τις άλλες δύο διαστάσεις, τότε οι πρώτοι αναπτύσσουν

⁵ Ενώ οι προμοντέρνοι θεωρητικοί όταν αναλογίζονταν τις οικονομικές σχέσεις τις θεωρούσαν συχνά απειλή για την κοινωνία (Ehrenberg 1999).

⁶ Ο Ferguson πίστευε ότι κάθε άνθρωπος διακατέχεται από τα φυσικά χαρίσματα της φιλίας και της αμοιβαιότητας απέναντι στην κοινωνία, γιατί οι άνθρωποι έχουν ενστικτωδώς την ανάγκη των άλλων. Επίσης ο Hume και ο Smith τόνιζαν ότι το ατομικό συμφέρον θα πρέπει να περιορίζεται από την «επίγνωση της κατάστασης των άλλων» (βλ. Seligman 1993, Bruyn 1999). (βλ. και Weber 1993). Οι αγορές δεν θα ήταν μία ζούγκλα που θα επικρατούσε το δίκαιο του ισχυρού, αλλά θα ενσωμάτωναν την αμοιβαιότητα και τη φιλία (Wolfe 2000).

⁷ Η κοινωνική διάσταση αφορά στα πρόσωπα και στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ προσώπων, ομάδων και θεσμών της κοινωνίας που εντοπίζονται εκτός του πλαισίου της πολιτικής και της οικονομίας, Δηλαδή στην ανθρώπινη δραστηριότητα και αλληλεπίδραση, κυρίως στο πλαίσιο του αποκαλούμενου άτυπου/ανεπίσημου τομέα (informal sector) και του ευρύτερου τομέα που θεωρούμε σήμερα ως την «κοινωνία των πολιτών».

⁸ Αυτό επιτυγχάνεται γιατί «η κοινωνία οφείλει να προσαρμοστεί στις συγκεκριμένες συνθήκες για να ευτυχήσει» και ο ρόλος του πολιτισμού είναι να εξιδανικεύει και να αναπαράγει τις κυρίαρχες αξίες, τους θεσμούς και τις κοινωνικές νόρμες που αντιστοιχούν και είναι συμβατές με το αντίστοιχο πολιτικο-οικονομικό μοντέλο.

αυτόνομους και σχεδόν πάντοτε «αυτιστικούς» μηχανισμούς εις βάρος των άλλων διαστάσεων και εντέλει ολόκληρης της κοινωνίας στο σύνολό της. Σύγχρονα παραδείγματα είναι ο «υδροκεφαλισμός» του πολιτικού στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού που είχε αποτέλεσμα την προβληματική λειτουργία της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, και την ανελευθερία της κοινωνίας. Οι αστικές δημοκρατίες σοσιαλδημοκρατικού τύπου που το εκτεταμένο κράτος, παρότι δαπανηρό, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν αποδείχτηκε αποτελεσματικό και λειτουργικό ώστε να ανταποκρίνεται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες της κοινωνίας (government failure) και, τελευταία ο «θρίαμβος» της ελεύθερης αγοράς, που μπορεί να νοηθεί ως «υπερτροφία» του οικονομικού. Οι νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις που κατέκριναν την αποτυχία των δύο πρώτων διαφορετικών κρατικοκεντρικών μοντέλων, υποστήριξαν τη δημιουργία ενός «αυτιστικού», αντικοινωνικού συστήματος στο οποίο ευημερούν οι οικονομικοί δείκτες αλλά όχι οι άνθρωποι, και πολύ διαφορετικές από τον κοινωνικό προορισμό της ελεύθερης αγοράς που οραματίζονταν οι κλασσικοί φιλελεύθεροι (Ζάννης 2011).

Η «κοινωνία των πολιτών»

Σε συνέχεια των ανωτέρω, δεν είναι τυχαίο που όρος «civil society» έχει μεταφραστεί εσφαλμένα ως «κοινωνία των πολιτών». Δηλαδή αν τον μεταφράζαμε εκ νέου στην αγγλική ο πιο συγγενής χαρακτηρισμός θα ήταν «society of citizens». Το civil δεν είναι συναφές με την έννοια του πολίτη, αλλά με τον πολιτισμό. Που σημαίνει πολιτισμένος ή πολιτισμικός. Εμπεριέχει το «πολίτης» αλλά σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζεται. Στην αγγλική βιβλιογραφία ο διαχωρισμός είναι σαφής: Η πολιτική κοινωνία (political society) με την ευρύτερη έννοια συμπεριλαμβάνει πολιτικούς θεσμούς, ιδεολογίες και συναφείς πρακτικές, όπως και την ιδιότητα του πολίτη (citizenship), τα πολιτικά δικαιώματα και ό,τι σχετίζεται με την πολιτική κουλτούρα. Το civil society αντιστοιχεί στην κουλτούρα του civility. Καθώς δεν βρήκα κάποια αντίστοιχη απόδοση του όρου στα ελληνικά, πρότεινα τη μετάφραση «ανθρωπιστική κοσμιότητα», σύμφωνα και την ιστορική εξέλιξη και το περιεχόμενο που αποδίδεται στην έννοια (βλ. Ζάννης 2013).⁹ Η κουλτούρα της ανθρωπιστικής κοσμιότητας είναι εμποτισμένη στο περιεχόμενο της «κοινωνίας των πολιτών». Οι σύγχρονοι στοχαστές θεωρούν ότι η «κοινωνία των πολιτών» είναι υπαρκτή: Όταν υφίσταται η αίσθηση αμοιβαίας υποχρέωσης και οι άνθρωποι ενώνονται σε μεγαλύτερες ομάδες με

⁹ Αναφέρεται στην ιδιότητα του ανθρώπου που καλλιεργεί και κάνει πράξη την αμοιβαιότητα, την αλληλεγγύη και την κοινωνικότητα στο πλαίσιο των κυρίαρχων αξιών του δυτικού κόσμου. Όπως το δύσκολο μεταφράσιμο «citizenship» έχει μεταφραστεί ως «η ιδιότητα του πολίτη», το civility θα μπορούσε να μεταφραστεί ίσως ως «ιδιότητα του πολιτισμένου ανθρώπου». Αυτός όμως ο χαρακτηρισμός θα ήταν τουλάχιστον επιστημονικά αντιδεοντολογικός, γιατί το civility εμπεριέχει τις αξίες του δυτικού κόσμου, άρα το άτομο-μέλος μίας μη δυτικής κοινωνίας πως θα ήταν δυνατόν να χαρακτηριστεί; Πας μη δυτικός βάρβαρος; (για να θυμηθούμε τους προμοντέρνους ορισμούς της κοινωνίας των πολιτών). «Κόσμια» σημαίνει να συμπεριφέρεσαι σύμφωνα με τις προσδοκίες των άλλων. Εμπεριέχει τους καλούς τρόπους του πολιτισμού, αλλά δεν μεταβιβάζει απαραίτητα και τις ανθρωπιστικές αξίες του civility ούτε την ενεργητική αλληλεπίδραση στη διάσταση της αμοιβαιότητας. Συνεπώς, θεώρησα ότι ο όρος ανθρωπισμός δύναται να εμπεριέχει την αμοιβαιότητα (reciprocity) και την εξωστρέφεια που μαζί με τα πολιτισμικά στοιχεία που είναι συνυφασμένα με την «κοσμιότητα» θα απέδιδε σχετικά ικανοποιητικά την έννοια του «civility» ως «ανθρωπιστική κοσμιότητα».

σκοπούς πέρα από το ατομικό συμφέρον (Eberly 2000). Δίδεται ισότιμη έμφαση τόσο στα δικαιώματα όσο και στις υποχρεώσεις των πολιτών απέναντι στην κοινωνία (Elshtain 2000). Εμπεριέχει την έννοια της δικαιοσύνης (Shils 1997, Alexander 2006) με σεβαστούς κανόνες και ηθικά χαρακτηριστικά (Entzoni 2000, He 2002, Barber 2007). Όταν υπάρχουν ισότιμοι διάυλοι επικοινωνίας στη δημόσια σφαίρα (Edwards, 2004). Όταν δεν είναι σαφές «ποιος είναι το αφεντικό». Δηλαδή όταν δεν υπάρχει ανισοκατανομή στις δυνάμεις της αγοράς, του κράτους και της κοινωνίας (Gellner 1994).¹⁰

Το επίκεντρο επομένως της «κοινωνίας των πολιτών» είναι η κοινωνία και η βελτίωσή της. Όχι η πολιτική/ πολιτικοί, οι ιδεολογίες και οι πρακτικές τους. Οι διεργασίες της εκκινούν από την κοινωνία και αποσκοπούν στην κοινωνία. Η διάσταση του κοινωνικού λαμβάνει ισότιμη αν όχι πρωτεύουσα σημασία. Χαρτογραφικά, και με ευρεία συναίνεση μεταξύ των σύγχρονων διανοητών, αναπτύσσεται κυρίως στον Άτυπο και στον Τρίτο Τομέα.¹¹

Η οικοσυστημική προσέγγιση της κρίσης στη χώρα μας

Κατά γενική ομολογία η «κοινωνία των πολιτών» είναι αδύναμη στη χώρα μας. Αυτό τεκμηριώνεται τόσο από τα χαμηλά επίπεδα κοινωνικής εμπιστοσύνης και κοινωνικού κεφαλαίου, όσο και από συγκριτικά χαμηλό αριθμό συμμετοχής σε Μ.Κ.Ο. (βλ. ενδεικτικά: Jones *et al*, 2008, Christoforou 2005, Σωτηρόπουλος 2004, Κονιόρδο 2010, Παρασκευόπουλος 2010, Zannis 2012). Γενικότερα στη βιβλιογραφία αναφέρονται οι ανασταλτικοί παράγοντες που δεν ευνοούν την ανάπτυξή τους: Οι κάθετες ιεραρχικές δομές οργάνωσης (Putnam 1993) οι ιεραρχικές θρησκευτικές (La Porta *et al*, 1997), οι σχετικά ισχυροί δεσμοί στην οικογένεια (Fukuyama 1996), το μοντέλο ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους, η γενικότερη δυσπιστία- έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι σε κρατικούς θεσμούς και γενικότερα τα ελλείμματα λειτουργίας της δημοκρατίας και η δυσλειτουργία της αγοράς (βλ. περισσότερα Ζάννης 2013). Όπως γνωρίζουμε η χώρα μας «διαθέτει» όλα τα ανωτέρω χαρακτηριστικά.

Σε μία σειρά από κοινωνιακές οντότητες: το άτομο (την κοινωνική του διάσταση), την οικογένεια, την κοινότητα, την ευρύτερη γεωγραφική καταγωγή, την κοινωνία και το έθνος, ιστορικά θα διακρίναμε μόλις δύο με ισχυρούς εσωτερικούς δεσμούς: Την οικογένεια και την ιδέα του έθνους (στη σύγχρονη Ελλάδα). Στις ενδιάμεσες οντότητες κυριαρχούν μέχρι σήμερα ασθενείς δεσμοί (σύμφωνα με τις θεωρίες των ανθρώπινων δικτύων). Αντίστοιχα το σύστημα αξιών συγκροτήθηκε από την εκκλησιαστική ηθική και τους προνεωτερικούς κώδικες τιμής (honori).

Τα τελευταία 40 περίπου χρόνια ακόμα και οι ισχυρές κοινωνιακές οντότητες σταδιακά φθίνουν. Και στην αυγή του 21^{ου} αιώνα το άτομο πλέον να λαμβάνει την «πρωτοκαθεδρία» (individualization). Η σχετική οικονομική ευμάρεια και τα

---

¹⁰ Η ισορροπία επιτυγχάνεται και με τον υπολογισμό του κράτους στην εξίσωση: «Είναι μία κοινωνία στην οποία το πολίτευμα και η οικονομία είναι διαχωρισμένα. Το πολίτευμα συμβάλλει στην επίτευξη των στόχων, αλλά μπορεί και πράγματι ελέγχει τις υπερβολές του ατομικού συμφέροντος. Το κράτος με τη σειρά του ελέγχεται από θεσμούς που έχουν μία οικονομική βάση» (Gellner 1994: 282).

¹¹ που περιλαμβάνει την οικογένεια, τον άτυπο (informal sector), τον τρίτο (third sector), τον κερδοσκοπικό τομέα (for profit sector) και τον κρατικό (government sector) (βλ εκτεταμένες βιβλιογραφικές αναφορές στο Ζάννης 2013).

παγκοσμιοποιημένα καταναλωτικά πρότυπα της επιτυχίας το ευνόησαν. Η κυρίαρχη κοινωνιακή ηθική μεταβλήθηκε. Οι παραδοσιακές αξίες και κανόνες υποκαταστάθηκαν από τις οικονομικές σχέσεις προερχόμενες από τις «αξίες» του καπιταλισμού. Τα όποια στοιχεία συνοχής της θρησκείας και της τιμής, αλλά και η ηθική των μεγάλων ιδεολογιών ατόνισαν ταχύτατα, καθώς οικοσυστημικά δεν ήταν αναγκαία για να ικανοποιηθούν οι πολυδιάστατες ατομικές ανάγκες. Τις περισσότερες που κάλυπτε η παραδοσιακή οικογένεια (ως παραγωγική και καταναλωτική μονάδα) τις ανέλαβαν εξωοικογενειακοί θεσμοί. Οι κώδικες τιμής υποκαταστάθηκαν σε μεγάλο βαθμό από την καταναλωτική ευχέρεια ως βασικό στοιχείο αναγνώρισης από τους άλλους. Ενώ η ιδέα του έθνους ως στοιχείο συνοχής διατηρήθηκε σε κάποιο βαθμό, όμως το κράτος αντιμετωπίζεται πολύ διαφορετικά. Όχι ως θεσμός περιφρούρησης τους έθνους (στα γεωγραφικά όρια της χώρας), αλλά εχθρικά όταν καλείτο κάποιος να το πληρώσει, απόδειξη «ικανότητας» αν κατάφερνε να το εκμεταλλευτεί με θεμιτά ή αθέμιτα μέσα. Η διαφθορά, ο νεποτισμός, που ήταν κυρίως γνώρισμα των ανώτερων οικονομικών στρωμάτων διαχύθηκε προς τη βάση της κοινωνικής πυραμίδας. Τα κυβερνώντα κόμματα ανέκαθεν το καλλιεργούσαν και μέχρι πριν την κρίση η νέα «αμοραλιστική ηθική» ήταν το άτυπο «εγχειρίδιο» για την διαβίωση και την ανέλιξη του ατόμου. Οι άλλοι «δρόμοι» απλά δεν ήταν διαθέσιμοι. Σε ολόκληρο το φάσμα του δημόσιου βίου η έννοια της αξίας απέκτησε το περιεχόμενο της «ικανότητας διαπλοκής». Το «πονηρός και καπάτσος» προτιμότερο από το «έξυπνος και ικανός». Με συνέπεια τη δημιουργία της «κοινωνίας των μετρίων» σχεδόν σε ολόκληρο το φάσμα του δημόσιου βίου, αλλά ικανών στην αντικοινωνική διαπλοκή. Η μόνη ίσως θετική επίδραση της κρίσης είναι ότι ανέδειξε αδιαμφισβήτητα τα ανωτέρω.

Η κρίση δεν ενδυνάμωσε τις κοινωνικές σχέσεις και την αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών, όπως ήλπιζαν κάποιοι κοινωνικοί επιστήμονες, επειδή οι παλαιότερες αξίες είχαν πια ατονήσει. Στη δημόσια σφαίρα και στις άπειρες συζητήσεις, το «φταίμε και εμείς» (εννοώντας τον λαό) όποτε ακουγόταν ήταν πάντοτε σύντομο και φευγαλέο. Στην «υπερπραγματικότητα» (κατά τον Baudrillard 1991) που για πολλές δεκαετίες κατασκεύαζαν τα Μ.Μ.Ε. και οι πολιτικοί, «ο ελληνικός λαός ήταν σοφός», «φιλότιμος» και συνήθως θύμα των «κακών» πολιτικών ή των «αδίσταχτων» ξένων. Και φυσικά ο λαός που είναι και προμηθευτής ψήφων είναι άκομψο να κατηγορηθεί ευθέως. Τα «Τοτέμ» και «Ταμπού» των Ελλήνων σπάνια θίγονταν. Ήταν πιο βολικό να θεωρηθούν θύματα άλλων πολυδιάστατων περιστάσεων.

Σε μία κοινωνία που έννοια της ηθικού χρέους εκλείπει σχεδόν από τις κοινωνιακές σχέσεις (με εξαίρεση την οικογένεια) πως είναι δυνατόν να δημιουργηθεί μία λειτουργική οικονομία και μία έντιμη πολιτική κοινωνία; Εμπειρικά και θεωρητικά πλέον τεκμηριωθεί επαρκώς στη διεθνή βιβλιογραφία (ενδεικτικά: Putnam 1994, Green 1996, Ehrenberg 1999, Bellah 2000, Himmelfarb 2000, Barber, 2007, Entzioni 2000, Μουζέλης 2006, Alexander 2006).¹²

Η μοναδική θετική εξέλιξη στη χώρα μας ήταν η ανάπτυξη των Μ.Κ.Ο.¹³ που αυξηθήκαν από το 1996 μέχρι πριν τη κρίση, αλλά σε ορισμένα μόνον στρώματα του πληθυσμού που είχαν και παράλληλα τη σχετική οικονομική άνεση (βλ ενδεικτικά στοιχεία: Ζάννης και Δεμαθάς 2005, Σωτηρόπουλος 2004). Όμως από το 2000 και μετά, οι Εθνικοί και οι Κοινοτικοί πόροι αυξήθηκαν προς αυτές, το θεσμικό πλαίσιο παρέμενε διάτρητο, και αρκετοί ήταν αυτοί που ανακάλυψαν ένα νέο πεδίο κερδοσκοπίας συχνότατα σε διαπλοκή με την πολιτική. Το αποτέλεσμα ήταν ότι όταν

¹² Για εκτεταμένη βιβλιογραφία και ανάλυση βλ. Ζάννης 2013.

¹³ Οι μη κερδοσκοπικές-μη κυβερνητικές οργανώσεις.

Μ.Μ.Ε ανακάλυψαν τα σκάνδαλα κάποιων Μ.Κ.Ο, για δύο σχεδόν χρόνια να στιγματίζεται ολόκληρη η οργανωμένη κοινωνία των πολιτών και οι Μ.Κ.Ο. να εκλαμβάνονται ως εστίες διαφθοράς. Η «κοινωνία των πολιτών» που έκανε τα πρώτα της δειλά βήματα στην ελληνική πραγματικότητα δυσφημίστηκε την εποχή της μεγάλης της ανάπτυξης.

Διέξοδοι και Λύσεις

Αν τελικά τα κύρια προβλήματα ήταν η αδυναμία της «κοινωνίας των πολιτών», ο ατομισμός και ο αμοραλισμός. Πως θα μπορούσαμε να τα αντιμετωπίσουμε; Φυσικά όχι με την πολιτική ή του πολιτικούς, ούτε με τις οικονομικές καπιταλιστικές σχέσεις. Οι λύσεις που προτείνονται δεν είναι αφηρημένα θεωρητικές. Αλλιώς δεν θα είχαν καμία αξία. Σκοπός είναι η ενδυνάμωση της «κοινωνίας των πολιτών», και η δημιουργία μίας νέας κοινωνικής ηθικής. Και για τα δύο ήδη πραγματοποιήθηκαν τα πρώτα βήματα στη χώρα μας ήδη κατά την περίοδο 2008-2009.

Στις 9 Δεκεμβρίου 2009 υπογράφηκε στην Παλαιά Βουλή η ιδρυτική διακήρυξη της «Βουλής της Κοινωνίας των Πολιτών», από 120 Μ.Κ.Ο. Σκοπός ήταν η δημιουργία μίας κοινωνικής βουλής, από δημοσίου οφέλους οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, με εθελοντική συμβολή, άμεση δημοκρατία, διαφάνεια και λογοδοσία. Ένας καινοτομικός θεσμός για τα παγκόσμια δεδομένα, πλήρως επεξεργασμένος, με τη συμβουλευτική συμμετοχή πανεπιστημιακών. Επιδίωκε την ανασύσταση του κοινωνικού, την περιθωριοποίηση των κερδοσκοπικών «Μ.Κ.Ο.» και την ενδυνάμωση της κοινωνικής συμμετοχής των πολιτών από έναν και μόνον θεσμό (βλ. Βουλή της Κοινωνίας των Πολιτών, 2009).

Ο δεύτερος πυλώνας ήταν η δημιουργία μίας νέας κοινωνικής ηθικής από τους ίδιους τους πολίτες. Ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο από «άνθρωπο σε άνθρωπο». Η μέθοδος ήταν να συγκροτηθεί μέσω μίας διαδικτυακής πλατφόρμας ένας κώδικας καθημερινών ενεργειών που εφόσον συναινεί το μεγαλύτερο ποσοστό των πολιτών από την επόμενη ημέρα να τις κάνει πράξη. Οι στρατηγικές δημιουργίας δικτύων και οι τεχνικές ανάπτυξης κοινωνικών κινημάτων θα ήταν τα εργαλεία για την εφαρμογή (βλ. Μανιφέστο των Κοινωνιστών 2011).

Οι αιτίες που δεν έλαβαν μεγαλύτερη δημοσιότητα αυτές οι ενέργειες, και δεν διαδόθηκαν περισσότερο από τα ίδια τα μέλη των πρωτοβουλιών συναρτώνται με τις συνθήκες που επικρατούν στη χώρα μας και εν συντομία παρουσιάστηκαν στην παρούσα εισήγηση. Οι πιο ακριβείς λόγοι θα αποκαλυφθούν στο μέλλον. Στην παρούσα εισήγηση δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν εκτενέστερα, για αυτό οι συνεπείς κοινωνικοί επιστήμονες οφείλουν να τις διερευνήσουν και αναρωτηθούν.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Alexander, J. (2006), *The Civil Sphere*, Oxford, Oxford University Press.
Barber, B. (2007), *Ισχυρή Δημοκρατία. Συμμετοχική Πολιτική για μια Νέα Εποχή*, Αθήνα, Παπαζήσης.
Baudrillard, J. (1991), *Η Έκσταση της Επικοινωνίας*, Αθήνα, Εκδ. Καρδαμίτσα.
Bellah, R. (1995), *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*, Berkeley, University of California Press.

- Bruyn, S. (1999), "The Moral Economy", *Review of Social Economy*, vol VII, no 1, σελ. 25-46.
- Christoforou, A. (2005), "On the Determinants of Social Capital in Greece Compared to Countries of the European Union", The Fondazione Eni Enrico Mattei Note di Lavoro Series, 68/2005, May.
- Cohen, J. and Arato, A. (1992), *Civil Society and Social Theory*, London, M.I.T. Press.
- Eberly, D. E. (2000), "The Meaning, Origin and Applications of Civil Society", in: D. E. Eberly (ed.), *The Essential Civil Society Reader*, Oxford, Rowman and Littlefield Publications, σελ. 3-33.
- Edwards, M. (2004), *Civil Society*, Oxford, Polity Press.
- Ehrenberg, J. (1999), *Civil Society. The Critical History of an Idea*, New York and London, New York University Press.
- Elshtain, J. B. (2000), "Democracy on Trial: The Role of Civil Society in Sustaining Democratic Values", in D. E. Eberly (ed.), *The Essential Civil Society Reader*, Oxford, Rowman and Littlefield Publications, σελ. 101-122.
- Entzoni, A. (2000), "Communitarianism and the Moral Dimension", in: D. E. Eberly (ed.), *The Essential Civil Society Reader*, Oxford, Rowman and Littlefield Publications, σελ. 123-139.
- Fukuyama, F. (1998), *Εμπιστοσύνη. Οι Κοινωνικές Αρετές και η Δημιουργία της Ευημερίας*, Αθήνα, Νέα Σύνορα – Α. Α. Λιβάνη.
- Gellner, E. (1994), *Η Κοινωνία των Πολιτών και οι Αντίπαλοί της. Συνθήκες Ελευθερίας*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Green, D. (1996), *Community without Politics*, London, Institute of Economic Affairs.
- He, B. (2002), "Civil Society and Democracy", in A. Carter and G. Stokes (eds), *Democratic Theory Today*, Cambridge: Polity, σελ. 203-227
- Himmelfarb, G. (2000), "The Demoralization of the Society: What is Wrong with the Civil Society", in D. E. Eberly (ed.), *The Essential Civil Society Reader*, Oxford, Rowman and Littlefield Publications, σελ. 95-99.
- Jones, N., Malesios, C., Iosifides, T., & Sophoulis, C. (2008), "Social Capital in Greece: Measurement and Comparative Perspectives", *South European Society & Politics*, 13(2), 175-193.
- La Porta, R., et al. (1997), "Trust in Large Organizations", *American Economic Review*, 87(2), σελ. 333-338.
- Muukkonen, M. (2000), "Civil Society", *Presentation to the Civil Society Working Group in Annual meeting of Finnish sociologists*, Turku, 24-25.3.2000.
- Putnam, R. (1993), "The Prosperous Community. Social Capital and Public Life", *American Prospect* (13): 35-42
- Putnam, R. (1994), *Making Democracy Work*, New Jersey, Princeton University Press.
- Seligman, A. (1992), *The Idea of Civil Society*, New York, Free Press.
- Shils, E. (1997), *The Virtue of Civility. Selected Essays on Liberalism, Tradition and Civil Society*, Indianapolis.
- Vieney, C. (2008), *Η Κοινωνική Οικονομία*, Αθήνα, Πολύτροπον.
- Weber, M. (1993), *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, Αθήνα, Gutenberg.
- Wolfe, A. (2000), "Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation", in: D. E. Eberly (ed.) *The Essential Civil Society Reader*, Oxford, Rowman and Littlefield Publications, σελ. 51-62
- Zannis, P. (2012), "Volunteering Infrastructure in Greece", in: *Volunteering Infrastructure in Europe*, European Volunteer Centre, σελ. 164-169.
- Αριστοτέλης, Πολιτικά, βιβλίο Α.
- Βουλή της Κοινωνίας των Πολιτών (2009), www.koinoniamko.gr
- Ζάννης, Π. (2011), «Διαχωρίζοντας το «Κοινωνικό» από το «Πολιτικό» και το «Οικονομικό»: Η Σύγχρονη Κοινωνία των Πολιτών ως Ιδέα και Ιδεολογία», στο: Π. Σκλιάς (επιμ.), *Ανάπτυξη, Ηγεσία, Κοινωνία*, Εκδόσεις, Ι. Σιδέρης, σελ. 325-336.

- Ζάννης, Π. (2013), *Δημοκρατία και Κοινωνική Πολιτική σε Μετάβαση. Ο Τρίτος Τομέας: Μία Γενική Θεωρία*, Αθήνα, Παπαζήσης
- Ζάννης, Π., Δεμαθάς, Δ. (2005), *Οι Δυνατότητες Απασχόλησης των Αποφοίτων του Παντείου Πανεπιστημίου στον Τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- Κονιόρδος, Σ. (2010), «Κοινωνικό Κεφάλαιο και Εμπιστοσύνη (και Κοινωνία των Πολιτών) – Ταύτιση ή Απόκλιση;», στο Μ. Κονιόρδος (επίμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο. Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης, σελ. 99-131
- Μακρυδημήτρης, Α. (2006), *Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα, Μεταμεσονύχτιες Εκδόσεις
- Μανιφέστο των Κοινωνιστών (2011)*, koinonistes.blogspot.com
- Μουζέλης, Ν. (2006), «Το Νόημα της Κοινωνίας των Πολιτών», στο Α. Μακρυδημήτρης: *Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών. Προβλήματα Μεταρρύθμισης και Εκσυγχρονισμού*, Αθήνα, Μεταμεσονύχτιες Εκδόσεις
- Παρασκευόπουλος, Χ. (2010), «Τα Θεμελιώδη Επανέρχονται στη Θεωρία του Κοινωνικού Κεφαλαίου: Διαφθορά, Ανισότητα και Κοινωνικό Κεφάλαιο στην Ε.Ε.», στο Μ. Κονιόρδος (επίμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο. Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης, σελ. 163-208
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2004), «Τρέχουσες Αντιλήψεις και Ερωτήματα για την Κοινωνία των Πολιτών», στο Δ. Σωτηρόπουλος, *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, σελ. 17-34.

Οι έμφυλες διαστάσεις της κρίσης στο παγκοσμιοποιημένο καπιταλιστικό σύστημα

Χρυσάνθη Ζάχου*

Περίληψη

Το τριαδικό σχήμα καπιταλισμός-παγκοσμιοποίηση-κρίση για το κοινωνικό σύστημα που καταγράφεται στην σύγχρονη κοινωνιολογική ανάλυση, συναρτάται πολλαπλά με τα θέματα του φύλου. Αξιοποιώντας τις σχετικές μελέτες, η παρούσα εισήγηση εξετάζει κάποιες καταστατικές διαστάσεις της κρίσης: τον έμφυλο χαρακτήρα (α) της δομής του οικονομικού συστήματος, (β) των ανισοτήτων των εργασιακών σχέσεων, (γ) των θεσμικών συνεπειών και της αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων σε συνάρτηση με τις παρενέργειες της οικονομικής κρίσης στο κράτος πρόνοιας και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Το αθροιστικό αποτέλεσμα είναι καταλυτικό ως προς τον τρόπο που βιώνεται η κρίση από τα δυο φύλα. Επιπλέον, η «έμφυλη ουδετερότητα» των εφαρμοζόμενων πολιτικών παραβλέπει, σκόπιμα ή μη, τη σημασία του ρόλου των γυναικών στην κοινωνική αναπαραγωγή και την άμισθη παροχή κοινωνικών υπηρεσιών ως αντιστάθμισμα της συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας και των επιπτώσεων των μέτρων λιτότητας.

Λέξεις-Κλειδιά: οικονομική κρίση, φύλο, παγκοσμιοποίηση, καπιταλισμός, έμφυλες ανισότητες.

Θα ήθελα να παρουσιάσω το ζήτημα των έμφυλων διαστάσεων της κρίσης θέτοντας ένα γενικό πλαίσιο. Η τριαδική σχηματοποίηση (καπιταλισμός, παγκοσμιοποίηση, και κρίση) για τα ιστορικά τεκταινόμενα στις αρχές του 21^{ου} αιώνα δεν μπορεί να αγνοήσει την καταστατική σημασία της διάστασης του φύλου. Το κοινωνικό σύστημα, η οικονομία της αγοράς και η πολιτισμική μετάλλαξη στην μετανεωτερική εποχή, συνδέονται άμεσα με σχετικά προς το φύλο θέματα. Πληθώρα μελετών σε παγκόσμιο και τοπικό επίπεδο αναδεικνύουν τον λανθάνοντα έμφυλο χαρακτήρα όχι μόνο των επιπτώσεων αλλά και των αιτίων της οικονομικής κρίσης.

Υπάρχουν κάποιοι δομικοί παράγοντες οι οποίοι, όπως τόνισαν διάφοροι αναλυτές, ανασυνθέτουν την «αρχιτεκτονική του οικονομικού συστήματος» (financial architecture) στο πλαίσιο της παρούσας παγκοσμιοποιημένης συνθήκης (Walby 2009a, Stiglitz 2006, 2009). Η μονοκρατορία του καπιταλισμού, εκφρασμένη στην νεοφιλελεύθερη εκδοχή του ως “*There is no Alternative*”(TINA),¹ παρουσιάζεται σαν να

---

* Professor I, DEREΕ-American College of Greece.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Σουλίου 7, Χαλάνδρι, Αττική 15232.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: czachou@acg.edu

¹ Η έκφραση που στο παρελθόν «ταυτοποιήθηκε» με την πρωθυπουργό της Βρετανίας Μ. Θάτσερ, υπονοεί πως μετά την πτώση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού «δεν υπάρχει εναλλακτική» στον οικονομικό φιλελευθερισμό και ότι η ελεύθερη αγορά, το εμπόριο και ο

μην υπάρχει ουσιαστικά εναλλακτική πρόταση. Η Acker (2004) μάλιστα υποστηρίζει ότι ο όρος «παγκοσμιοποίηση» άρχισε να χρησιμοποιείται την περίοδο της πρωτοκαθεδρίας του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού στα τέλη της δεκαετίας του 1980.

Με την παγκοσμιοποίηση συνεχίζονται και εντατικοποιούνται από τους πολυεθνικούς φορείς της καπιταλιστικής αμετροέπειας, οι ίδιες πρακτικές που είχαν ήδη υιοθετηθεί από την εποχή της αποικιοκρατίας και τα αρχικά στάδια της βιομηχανικής επανάστασης. Συνεχίζεται δηλαδή η έμφυλη κατανομή της εργασίας δομικός άξονας καταστατικής σημασίας για την εξάπλωση και εδραίωση του παγκοσμιοποιημένου οικονομικού συστήματος (Mills 2003, Jaggar 2001, Moghadam 1999a, Harcourt 1994, Nash & Fernandez-Kelly 1983). Αν και η παγκοσμιοποίηση παρουσιάζεται επί το πλείστον ως ουδέτερη διαδικασία, η συνάρτηση φύλου και παγκοσμιοποίησης έχει τεκμηριωθεί μέσα από πληθώρα κοινωνιολογικών και ανθρωπολογικών μελετών τις τελευταίες δεκαετίες (Parekh, S. and Wilcox 2014, Lindsey 2014, Bair 2010, Wilcox 2008, Walby 2002, Marchand & Runyan 2000, Moghadam 1999b, Rothstein & Blim 1992). Οι έμφυλες ιδεολογίες και ιεραρχήσεις –εκφρασμένες σε τοπικό επίπεδο– συντηρούνται και αναπαράγονται ώστε να εξασφαλίσουν φθηνό, ελαστικό και πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό ανά την υφήλιο (Bair 2010, Walby 2009b, Villareal & Yu 2007, Acker 2004, Jaggar 2009, Collins 2003, Louie 2001, Anderson 2000). Όπως τονίζουν οι ερευνητές, οι πρακτικές αυτές προσαρμόζονται ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες των τοπικών πληθυσμών, τις σύγχρονες καταναλωτικές τάσεις, τη δυναμική της διεθνοτικής μετανάστευσης, και βέβαια τις εταιρικές παραγωγικές συνιστώσες που ρυθμίζουν τα περιβόητα logistics στο πλαίσιο της κοινωνίας των υπηρεσιών. Αυτό επιπλέον σημαίνει πως οι επιβαλλόμενες έμφυλες ιεραρχήσεις σε συνάρτηση με τις φυλετικές, εθνοτικές ή ταξικές διαφοροποιήσεις, καθιστούν δύσκολη την δυνατότητα ενοποιημένης κινηματικής αντίδρασης. Επιπλέον, οι αντιφατικοί στόχοι όχι μόνο της παραγωγής και της αναπαραγωγής συμβάλλουν σε μια ακόμη έμφυλη διασταση της παγκοσμιοποιημένης καπιταλιστικής διαδικασίας. Μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Elson (1994) μπορεί κανείς να μιλήσει για διαχωρισμό, αλλά και ταυτόχρονα εξάρτηση της παραγωγικής από την μη-χρηματική «αναπαραγωγική οικονομία» στην οποία κατ'εξοχήν κυριαρχούν οι γυναίκες με την παροχή άμισθης εργασίας και υπηρεσιών. Οι μακρο-οικονομικές πολιτικές που υιοθετούνται και οι οποίες εκφράζουν τα συμφέροντα και την οπτική της παραγωγής, υπονοούν (και προϋποθέτουν) τη χωρίς όριο προσφορά άμισθης γυναικείας εργασίας, ικανής να αντισταθμίσει τις αλλαγές που επιφέρουν αυτές οι πολιτικές, έτσι ώστε να εξακολουθούν να καλύπτονται οι βασικές ανάγκες των οικογενειών και των κοινοτήτων τους» (Elson 1994: 42). Έτσι, οι γυναίκες «απορροφούν τους κραδασμούς» των οικονομικών κρίσεων και των μέτρων λιτότητας (Seguino 2009).²

Ο νεοφιλελευθερισμός επέβαλε αυθαίρετα την πολιτική κυριαρχία των χρηματοπιστωτικών μηχανισμών. Αυτό προβλέψιμα υποβάθμισε, αν δεν εκμηδένισε, τις προοπτικές του «κράτους πρόνοιας» με δραματικές κοινωνικές συνέπειες σε διεθνές επίπεδο. Επιπρόσθετα, με τη διεργασία της παγκοσμιοποίησης, η λαίλαπα της οικονομίας της αγοράς πήρε οικουμενική διάσταση σε μια πρωτόγνωρη κρίση η οποία έπληξε όλους. Σε μια αντιστροφή, θα λέγαμε ότι «τα κοινωνικά προβλήματα έγιναν προσωπικά

παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός είναι η μόνη (ή καλύτερη) οδός για την ανάπτυξη των σύγχρονων κοινωνιών. Η αναβίωση του «There is no Alternative» και η ισχυροποίηση της τάσης για την συνέχιση της υλοποίησης της πολιτικής της σκληρής λιτότητας, θέτουν αναπόφευκτα τα όρια του αναδιανεμητικού χαρακτήρα των πολιτικών που εφαρμόζονται στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ευρωζώνης.

² Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η Διεθνής Τράπεζα και κυρίως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο συστηματικά προτείνουν την περικοπή των δημόσιων υπηρεσιών.

βιώματα»³ χωρίς αναρρητικές εξαιρέσεις. Η κρίση όμως βιώθηκε/βιώνεται ποικιλότροπα και με διαφορετική ένταση όχι μόνο στο επίπεδο κρατών αλλά και στο επίπεδο κοινωνικών κατηγοριών.

Να τονισθεί ότι η ανάλυση της σχέσης καπιταλισμός-παγκοσμιοποίηση- και κρίση στις αρχές του 21^{ου} αιώνα δεν μπορεί (και δεν πρέπει) να αγνοήσει την καταστατική σημασία της διάστασης του φύλου (Jaggar 2001). Όμως, αν και, όπως προαναφέρθηκε η κοινωνιολογική ανάλυση, έχει ήδη καταγράψει τον (λανθάνοντα ή μη) έμφυλο χαρακτήρα όχι μόνο των επιπτώσεων αλλά και των αιτίων της οικονομικής κρίσης, η σημασία της διάστασης του φύλου φαίνεται να αγνοείται ή να υποτιμάται από τα θεσμικά όργανα (Villa & Smith 2013, Smith & Villa 2010). Έτσι, ενώ τη δεκαετία πριν την οικονομική κρίση, με την προώθηση της πολιτικής του *gender mainstreaming*, η ισότητα των φύλων αποτελούσε βασική προτεραιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (EU Commission 2012, Sainsbury 2008, Strategaki 2005, Woodward 2003) και έναν από τους τέσσερις βασικούς πυλώνες της πολιτικής της για την απασχόληση, η προτεραιότητα αυτή σταδιακά ατόνησε (Barry 2014, Villa & Smith 2014). Η νέα ευρωπαϊκή στρατηγική για το 2020 δεν κάνει καμία συγκεκριμένη αναφορά στο *gender mainstreaming* και περιθωριοποιεί το ζήτημα της ισότητας. Μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Villa και Smith (2014), μεσούσης της κρίσης, ο εστιασμός των υπεύθυνων σχεδιασμού πολιτικών έχει στραφεί στον άμεσο αντίκτυπο της στην απασχόληση των ανδρών. Σηματοδοτείται έτσι αλλαγή των προτεραιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (EU Commission 2012). Το γεγονός αυτό αποτελεί πλήγμα στο καθεστώς της ισότητας των φύλων και απειλεί να αναιρέσει την πρόοδο που είχε επιτευχθεί με την αύξηση των ποσοστών συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας πριν από την κρίση (European Community of Practice on Gender Mainstreaming 2015)

Οι Ιδιαιτερότητες και τα Παράδοξα της Σημερινής Κρίσης: Ποιοτικές Αλλαγές, Αντιστροφές και Αντιφάσεις

Οι κρίσεις –ενδογενές χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος– είναι συχνές.⁴ Η τρέχουσα κρίση όμως είναι μεγάλη και δομική με δραματικές επιπτώσεις τόσο στην ανδρική όσο και τη γυναικεία απασχόληση. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες κρίσεις που έπληξαν κατεξοχήν τους ανδροκρατούμενους κλάδους (π.χ. των κατασκευών και της μεταποίησης), η παρούσα κρίση έπληξε αισθητά και τις υπηρεσίες οι οποίες αποτέλεσαν ιστορικά προνομιακό πεδίο για την καθιέρωση και την ισχυροποίηση του ρόλου των γυναικών στην εργασία. Όμως ενώ η ανεργία εκτοξεύτηκε στα ύψη, η ροή των γυναικών προς την αγορά εργασίας εντάθηκε αντί να μειωθεί. Οι γυναίκες δεν επέστρεψαν στο σπίτι (Karamesini & Rubery 2014). Διαψεύδεται επομένως το παλιό επιχείρημα της «εφεδρικής στρατιάς» των γυναικών που υποχωρεί στο σπίτι όταν σε περίοδο κρίσης υπάρχει μαζική απώλεια θέσεων εργασίας (Barry 2014).⁵ Την νέα «εφεδρική στρατιά», αποτελούν σήμερα οι νέοι και οι μετανάστες.

Μια άλλη παραδοξότητα της παρούσας κρίσης και της απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων είναι ότι στο επίπεδο των απόλυτων αριθμητικών στοιχείων καταγράφεται μια ιστορικά πρωτόγνωρη μείωση –αν όχι αντιστροφή– του «έμφυλου

³ Η αντιστροφή προφανώς αναφέρεται στην περίφημη ανάλυση του C. Wright Mills για την «κοινωνιολογική φαντασία».

⁴ Μια σειρά περιόδων ύφεσης (1979-82, 1991, 1997-98, 2001) ακολουθούμενες από περιόδους οικονομικής ευμάρειας χαρακτηρίζουν τον ύστερο καπιταλισμό.

⁵ Σε αντίθεση με τις προηγούμενες κρίσεις, όταν η θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας δεν είχε ακόμη παγιωθεί και ο εργασιακός βίος τους ήταν ασυνεχής.

χάσματος» στην εργασία (EU Commission Report 2013). Δημιουργείται έτσι η ψευδής εντύπωση ότι έχει μειωθεί η εργασιακή ανισότητα ανδρών-γυναικών. Αυτό, όμως δεν είναι αποτέλεσμα της βελτίωσης της θέσης των γυναικών στην αγορά εργασίας, αλλά της δραματικής επιδείνωσης της θέσης των ανδρών. Έτσι, εν μέσω της κρίσης «συρρικνώθηκαν όλα τα χάσματα» (μισθολογικό, απασχόλησης, ανεργίας, αεργίας, φτώχειας) αλλά προς τα κάτω (EU Commission Report 2013, Karamesini & Rubery 2014). Μάλιστα, χαρακτηριστικό παράδειγμα της «έμφυλης αχρωματοψίας» (gender blindness) των εφαρμοζόμενων πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα είναι η παραγνώριση του υφιστάμενου έμφυλου εργασιακού διαχωρισμού και των δομικών έμφυλων ανισοτήτων που αναπαράγονται στις εργασιακές σχέσεις. Όπως αναφέρουν οι Καραμεσίνη & Rubery (2015), κρίσιμη συνέπεια της σημερινής κρίσης είναι η υποβάθμιση της ισότητας στις εργασιακές σχέσεις και η υποτίμηση της ανάγκης αντιμετώπισης των ανισοτήτων μέσα από σχετικές πολιτικές.

Βασισμένη σε πρόσφατες μελέτες ειδικών αναλυτών θα αναφερθώ ενδεικτικά σε κάποιες διαστάσεις που αναδεικνύουν τον έμφυλο χαρακτήρα της κρίσης: (α) Η έμφυλη οργανωτική δόμηση του οικονομικού πλαισίου (financial architecture), (β) Οι έμφυλες ανισότητες των εργασιακών σχέσεων, (γ) Η αποδυνάμωση του κράτους πρόνοιας και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε συνάρτηση με τις έμφυλες επιπτώσεις της κρίσης στους κοινωνικούς θεσμούς και την έμφυλη αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων. Το συνολικό αποτέλεσμα όλων των προαναφερθέντων είναι η διαφοροποιημένη βίωση των συνεπειών της κρίσης από τα δυο φύλα

α) Η έμφυλη αρχιτεκτονική του οικονομικού συστήματος (financial architecture)

Είναι τεκμηριωμένο πλέον ότι τα προβλήματα είχαν σαν αφετηρία τον χρηματοοικονομικό τομέα των αναπτυσσόμενων κρατών, αλλά στην πορεία η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση μετεξελίχθηκε σε ευρύτερη οικονομική κρίση (Karamesini & Rubery 2014). Η έννοια της «αρχιτεκτονικής του οικονομικού συστήματος» δεν αναφέρεται μόνο στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα αλλά και τις πρακτικές που ελέγχουν τη ροή του κεφαλαίου (δημιουργία, κίνηση, κατανομή). Καθιερωμένοι παγκόσμιοι οικονομικοί θεσμοί (η Παγκόσμια Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου), εθνικά ρυθμιστικά όργανα (κεντρικές τράπεζες, υπουργία οικονομικών, επιτροπές), το τραπεζικό σύστημα εν γένει, τα διοικητικά συμβούλια ιδιωτικών χρηματοπιστωτικών οργανισμών, τα νέα χρηματοοικονομικά μέσα (financial instruments) και τα παράγωγα οδήγησαν στην απορρύθμιση της οικονομίας. Η διακυβέρνηση αυτής της χρηματοπιστωτικής αρχιτεκτονικής είναι έμφυλη (Walby 2009a). Οι αρχές, οι στόχοι, οι πρακτικές που επηρεάζουν τις αποφάσεις είναι επίσης έμφυλες. Οι γυναίκες υπο-αντιπροσωπεύονται, αν και είναι αυτές που υφίστανται εντονότερα τα αποτελέσματα της λήψης των οικονομικών αποφάσεων. Η προτεραιότητα που δίνεται από το οικονομικό σύστημα στις απαιτήσεις του χρηματοοικονομικού κεφαλαίου, υποστηρίζει (κατά βάση) την έμφυλη ανισότητα. Η μαζικότερη συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων υποστηρίζει η Walby (2009a), θα επηρέαζε τις στρατηγικές προτεραιότητες με τρόπο που θα ωφελούσε όχι μόνο τις γυναίκες, αλλά και όλες τις ευπαθείς κατηγορίες και εντέλει το σύστημα στο σύνολό του. Με παρόμοια λογική, η Acker (2004) και η Moghadam (2011) ισχυρίζονται ότι με την εδραίωση του εταιρικού καπιταλισμού στα πλαίσια του παγκοσμιοποιημένου οικονομικού συστήματος κυριάρχησε ένα είδος «ηγεμονικής υπερ-αρρενωπότητας».⁶ Η Moghadam (2011: 31-32)

⁶ Δανειζόμενη τον όρο της Connell, η Acker (2004) αναφέρεται στην «ηγεμονική αρρενωπότητα» που χαρακτηρίζει τους ηγέτες του οικονομικού συστήματος. Η αρρενωπότητα αυτή

μάλιστα ασκεί κριτική στο συγκεκριμένο οικονομικό μοντέλο, στην «υπερ-αρρενωπότητα» των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, τη διαδικασία λήψης οικονομικών αποφάσεων και τη συμπεριφορά της κατεξοχήν ανδρικής «διεθνοτικής καπιταλιστικής τάξης»,⁷ τις οποίες θεωρεί υπεύθυνες για την παρούσα οικονομική κρίση. Επιπλέον, εκτιμά πως αν και οι γυναίκες συχνά αναγκάζονται να συμμορφωθούν με την εταιρική κουλτούρα και τις επιταγές της, η ενίσχυση της παρεμβατικής τους δυνατότητας θα απέτρεπε τη λογική του αγγλοσαξονικού «καπιταλισμού-καζίνο».

(β) *Οι έμφυλες ανισότητες των εργασιακών σχέσεων*

Αν και στις ανεπτυγμένες οικονομίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης οι έμφυλες διαφορές στην απασχόληση είναι μικρές, η αύξηση των ποσοστών ανεργίας των ανδρών ως αποτέλεσμα της κρίσης σχετίζεται με τη έμφυλη σύνθεση της αγοράς εργασίας και τον επαγγελματικό διαχωρισμό (πχ. κλάδος κατασκευών) (Karamesini & Rubery 2014). Επιπλέον, η αναγκαστική αποδοχή επισφαλών μορφών απασχόλησης (μερική, προσωρινή, άτυπη απασχόληση, υποαπασχόληση) από τους άνδρες, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οδήγησε σε μια παράδοξη κοινωνική αντιστροφή, αυτή της «θηλυκοποίησης της εργασίας των ανδρών».

Στις πρόσφατες μελέτες τους οι Καραμεσίνη και Rubery (2015) αναφέρονται στον διττό αντίκτυπο της εφαρμοζόμενης πολιτικής στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα: «την κατάργηση των ανδρικών προνομίων και την κατακρήμνιση των κατακτήσεων των γυναικών εργαζομένων». Όπως υπογραμμίζουν «η λιτότητα είναι ένας από τους βασικούς μοχλούς υπονόμευσης της έμφυλης ισότητας» στις εργασιακές σχέσεις. Προσθέτουν μάλιστα με μια δόση ειρωνίας, ενώ η ύφεση είχε ανδρικό πρόσημο (χρησιμοποιούν τον νεολογισμό *he-cession*), οι πολιτικές λιτότητας έχουν γυναικείο (*sh(e)-austerity*) (Rubery 2014, Karamesini & Rubery 2014). Οι πολιτικές λιτότητας είχαν αντίκτυπο σε κρίσιμους τομείς (πχ. ο τομέας των υπηρεσιών) που βοήθησαν ιστορικά τις γυναίκες να βελτιώσουν τη θέση τους στην εργασία, την οικογένεια, την κοινωνική και πολιτική ζωή, και να επαναδιαπραγματευτούν τους έμφυλους κοινωνικούς ρόλους. Η επικράτηση επισφαλών μορφών εργασίας, η προωθούμενη συρρίκνωση του δημόσιου τομέα, η διάλυση του κοινωνικού κράτους – αποτελούν σημαντικές αιτίες της υποβάθμισης της εργασιακής θέσης των γυναικών. Επιπλέον οι γυναίκες είναι πιο ευπαθείς λόγω της υψηλής συγκέντρωσης τους σε εργασίες μερικής ή άτυπης απασχόλησης και προσωρινής εργασίας. Θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι οι εφαρμοζόμενες πολιτικές λιτότητας αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα «έμφυλης αχρωματοψίας» (*gender blindness*), εφόσον παραγνωρίζουν τόσο τον υφιστάμενο έμφυλο εργασιακό διαχωρισμό όσο και τις συναρτώμενες δομικές έμφυλες ανισότητες που αναπαράγονται στις εργασιακές σχέσεις (Ζάχου & Σταφυλάς 2008). Επισημαίνουν ακόμη ότι άλλη κρίσιμη συνέπεια της λιτότητας είναι η υποτίμηση της ανάγκης αντιμετώπισης των ανισοτήτων μέσα από σχετικές πολιτικές. Αναδεικνύεται έτσι η σημασία της εισαγωγής της διάστασης του φύλου στη διαμόρφωση πολιτικών στην περίοδο της

αναπαράγεται μέσα από τις οργανωσιακές και θεσμικές πρακτικές, και όπως ισχυρίζεται η Acker, αποτελεί το πλέον επιθυμητό χαρακτηριστικό των ηγετών και άλλων ατόμων με επιρροή στις μέρες μας. Η «ηγεμονική υπερ-αρρενωπότητα» αντιπροσωπεύει την νεο-φιλελεύθερη ιδεολογία και είναι αδιάστατη. Χαρακτηρίζεται από επιθετικότητα, ανταγωνιστικότητα, εγωκεντρισμό, πολύ μικρή αίσθηση ευθύνης ως προς τους άλλους, επιθυμία για έλεγχο και κυριαρχία. Η «ηγεμονική υπερ-αρρενωπότητα» συνάδει με την κατηγορία του “Davos Man” (που συμπεριλαμβάνει επιχειρηματίες, τραπεζίτες, αξιωματούχους και διανοούμενους).

⁷ Για τη «διεθνοτική καπιταλιστική τάξη» και τα χαρακτηριστικά της, βλ. Sklair (2012).

κρίσης. Επισημαίνουν ακόμη ότι άλλη κρίσιμη συνέπεια της λιτότητας είναι η υποτίμηση της ανάγκης αντιμετώπισης των ανισοτήτων μέσα από σχετικές πολιτικές.

(γ) Η συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας, οι έμφυλες κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στους θεσμούς και η έμφυλη αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων

Η κρίση επηρέασε τις γυναίκες με πολλαπλούς τρόπους. Εκτός από τις επιπτώσεις στην εργασία που προαναφέρθηκαν, οδήγησε σε μείωση των πραγματικών τους μισθών, στην επιμήκυνση των ωρών εργασίας, σε περισσότερη άτυπη αλλά και άμισθη οικιακή εργασία. Γενικότερα, με τη δραματική αύξηση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης των ανδρών, η κρίση επέφερε ανακατανομή στον έμφυλο οικιακό καταμερισμό εργασίας, αντιστρέφοντας όχι μόνο παραδοσιακά μοντέλα, όπως αυτό του «άνδρα κουβαλητή», αλλά και πιο πρόσφατα όπως αυτό της «οικογένειας δυο εργαζομένων». Συνέπεια αυτών των αλλαγών είναι ότι πολλές γυναίκες επωμίζονται πλέον το βάρος τόσο της «παραγωγής» (μισθωτή εργασία), όσο και της «κοινωνικής αναπαραγωγής» (απλήρωτη οικιακή εργασία, φροντίδα των παιδιών και ηλικιωμένων) (Moghadam 2011: 31-32, Robinson 2006, Acker 2004). Να σημειωθεί ότι οι μειώσεις μισθών των γυναικών επηρεάζουν συνολικά περισσότερο (από ότι αυτές των ανδρών) το βιοτικό επίπεδο των παιδιών και της οικογένειας γενικότερα.⁸ Αναμένεται δε ότι η αδυναμία κάλυψης δαπανών για τη σίτιση και την εκπαίδευση των παιδιών θα έχει μακροπρόθεσμα αρνητικά αποτελέσματα (Walby 2009a: 12-13).

Εκτός από την οικογένεια όμως, τα μέτρα λιτότητας έπληξαν και άλλους σημαντικούς θεσμούς όπως αυτούς της εκπαίδευσης και της υγείας. Οι πολιτικές λιτότητας και η συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας έχει μεγαλύτερο αντίκτυπο στις γυναίκες και τα παιδιά, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι κρατικές δαπάνες στη φροντίδα των παιδιών, την υγεία και την εκπαίδευση δυνητικά ωφελούν περισσότερο αυτές τις δυο κατηγορίες.⁹ Επιπλέον, οι γυναίκες καλούνται να διαχειριστούν σε μεγάλο βαθμό τις συνέπειες αυτής της συρρίκνωσης για την οικογένεια μέσω της μη αμειβόμενης οικιακής εργασίας και της φροντίδας που παρέχουν. Γίνεται έτσι προφανές ότι ακόμη και η αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων (ανεργία, περίθαλψη) έχει έμφυλο χαρακτήρα.

Η λιτότητα υπονόμεισε την έμφυλη ισότητα, τόσο σε κοινωνικό όσο και σε θεσμικό επίπεδο με την αμφισβήτηση ή και την κατάργηση θεσμών που προστάτευαν την απασχόληση και την κοινωνική πρόνοια. Μετά την κρίση, η ρητορική του προστατευτισμού για την υπέρβαση των κοινωνικών ανισοτήτων, που προωθήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση, υπονομεύθηκε. Κράτη όπως η Ελλάδα, έθεσαν ως πρωταρχικό στόχο τους την επίλυση του προβλήματος του χρέους, και αδιαφόρησαν για την αρχή της (αλληλο-) βοήθειας. Μοναδικό μέλημα η στοιχειώδης βιωσιμότητα του πληθυσμού. Το

---

⁸ Οι έμφυλες πηγές του εισοδήματος έχουν διαφορετικές συνέπειες για την ευημερία και το βιοτικό επίπεδο της οικογένειας και ιδιαίτερα των παιδιών. Το γεγονός αυτό τεκμηριώνεται από πληθώρα μελετών σε διεθνές επίπεδο και συνδέεται με γενικευμένες έμφυλες πρακτικές που αφορούν τη συγκέντρωση και κατανομή του εισοδήματος στην οικιακή μονάδα. Οι μελέτες αυτές αποδεικνύουν ότι οι γυναίκες μοιράζονται, περισσότερο από ότι οι άνδρες, τους περιορισμένους πόρους τους με τα παιδιά τους (Walby 2009a).

⁹ Η Walby (2009a:17) μάλιστα υπογραμμίζει και τον έμφυλο χαρακτήρα της φορολογίας. Η φορολογία εισοδήματος έχει αναδιανεμητικό χαρακτήρα. Λόγω των μεγαλύτερων εισοδημάτων τους οι άνδρες συνεισφέρουν περισσότερο πληρώνοντας μεγαλύτερους φόρους από τους οποίους δυσανάλογα ωφελούνται οι γυναίκες και οι ευπαθείς κοινωνικές κατηγορίες και χρηματοδοτείται η παροχή δημόσιων υπηρεσιών (π.χ. υγεία, εκπαίδευση). Οι αλλαγές που επέφερε η κρίση στις εργασιακές σχέσεις και στην οικογένεια αλλάζουν αυτά τα δεδομένα.

κράτος πρόνοιας –για να μην αναφερθούμε στα ανθρώπινα δικαιώματα– έπαψε να αποτελεί προτεραιότητα της κοινωνικής πολιτικής. Η επίλυση των προβλημάτων αφέθηκε έτσι στην βιογραφική πορεία του ατόμου.

Συμπέρασμα

Το συνολικό αποτέλεσμα όσων θεμάτων προαναφερθήκαν είναι η διαφοροποιημένη βίωση των συνεπειών της κρίσης από τα δυο φύλα. Οι επιπτώσεις της είναι καταλυτικά αρνητικές για τις γυναίκες: Διαπιστώνεται η θεσμική οπισθοδρόμηση στα κατοχυρωμένα δικαιώματα των γυναικών (επίπεδο απασχόλησης, πρόνοιας) και η παραγνώριση των δομικών έμφυλων ανισοτήτων που επιβιώνουν και αναπαράγονται στις εργασιακές σχέσεις. Επομένως, η κατανόηση της σημασίας της διάστασης του φύλου στην περίοδο της κρίσης είναι εξαιρετικά σημαντική. Οι στρατηγικές πολιτικής αντιμετώπισης ακόμη και όταν δε χαρακτηρίζονται από έμφυλες προκαταλήψεις, χαρακτηρίζονται από «έμφυλη αχρωματοψία» ή «ουδετερότητα» (gender blindness, gender neutrality). Παραμελείται έτσι η σημασία του ρόλου των γυναικών τόσο στην οικονομία όσο και στην κοινωνική αναπαραγωγή με την άμισθη παροχή κοινωνικών υπηρεσιών στο πλαίσιο της οικογένειας και της κοινότητας ως αντιστάθμισμα της συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας και των επιπτώσεων των μέτρων λιτότητας.

Βιβλιογραφία

- Acker, J. (2004) “Gender, capitalism and globalization”, *Critical Sociology*, 30 (1): 17-41.
- Anderson, B. (2000) *Doing the dirty work? The global politics of domestic labor*, London, Zed Books.
- Bair, J. (2010) “Gender and the globalization of production”, *Signs*, 36 (1): 203-226.
- Barry, U. (2014) “Gender perspective on the economic crisis: Ireland in an EU context”, *Gender, Sexuality and Feminism*, 1 (2): 82-103.
- Collins, J.L (2003), *Threads, Gender, Labor and Power in the Global Apparel Industry*, Chicago, University. of Chicago Press.
- Elson, D. (1994), “Micro, meso, macro: gender and economic analysis in the context of policy reform”, in I. Bakker (ed.), *The strategic dilence: gender and economic policy*, London, Zed.
- European Commission (2013), Synthesis report on “The impact of economic crisis on the situation of women and men and on gender and equality policies” http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/documents/130410_crisis_report_en.pdf
- European Community of Practice on Gender Mainstreaming (2015), ‘European standard on gender mainstreaming in EFS: gender causes and issues’ <http://standard.gendercop.com/efs-thematics/new-skills-jobs-and-gender/gender-issues-causes-and-need-to-be-addressed/>
- Harcourt, W. (1994), “The globalization of the economy: A gender perspective,” *Focus on Gender*, 3(2): pp. 6-18
- Jaggar, A (2001), “Is globalization good for women?” *Comparative Literature*, 53 (4): 298-314.
- Jaggar, A. (2009), “Transnational cycles of gendered vulnerability: a prologue to a theory of global gender justice”, *Philosophical Topics*, 37 (2): 33–52.
- Karamesini, M. & Rubery, J. (2014), “The challenge of austerity for equality: A consideration of eight European countries in the crisis”, *Revue de l'OFCE (European labour markets in times of crisis: A gender perspective)*, 2 (133): 15-39.

- Καραμεσίνη, Μ. & Rubery, J. (2015), *Γυναίκες και λιτότητα: Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, Αθήνα, Νήσος.
- Lindsey, L. (2014), "The sharp right turn: globalization and gender equity", *Sociological Quarterly*, 55: 1-22.
- Louie, M.CY (2001), *Sweatshops warriors: immigrant women workers tale on the globalFactory*, Cambridge, MA, South End Press.
- Marchand, M.H. & Runyan A. S. eds (2000), *Gender, and the global restructuring: sighting, sites and resistances*, London, Routledge.
- Mills, M. B. (2003), "Gender and inequality in the global labor force", *Annual Review of Anthropology*, 32: 41-62.
- Moghadam, V. (1999a), "Gender and the global economy" in M. Marx Ferree, J. Lorber and B. Hess (eds), *Revisioning gender*, Thousand Oaks, California: Sage.
- Moghadam, V. (1999b), "Gender and globalization: female labor and women's mobilization", *Journal of World Systems Research*, 2: 367-388.
- Moghadam, V. (2011), "Women, gender and economic crisis revisited", *Perspectives on Global Development and Technology*, 10: 30-40.
- Nash, J. & Fernandez –Kely M.P. (eds) (1983), *Women, men and the international division of labor*, Albany, NY, SUNY Press.
- Parekh, S. and Wilcox, S. (2014), "Feminist perspectives on globalization", *The Stanford encyclopedia of Philosophy*, N. Edward Zalta (ed.), <http://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/feminism-globalization/>
- Robinson, F. (2006), "The ethics of care and women's work in the global economy", *International Feminist Journal of Politics*, 8 (3): 321-342.
- Rothstein, F.A. & Blim, M. (eds) (1992), *Anthropology and the global factory: studies of the new industrialization in the late twentieth century*, NY, Bergin & Garvey.
- Rubery J., (2014), "From 'women and recession' to 'women and austerity': A framework for analysis", in M. Karamessini and J. Rubery (eds), *Women and austerity: the economic crisis and the future for gender equality*, London, Routledge.
- Sainsbury D. ed. (2008), "Gendering the welfare state", in G. Goertz and A. G. Mazur (eds), *Politics, gender and concepts: theory and methodology*, Cambridge University Press.
- Seguino, S. (2009), "The global crisis, Its Gender Implications and Policy Responses", Paper, *Gender Perspectives on the Financial Crisis Panel at the Fifty-Third Session of the Commission on the Status of Women, United Nations* https://www.uvm.edu/~sseguino/pdf/global_crisis.pdf .
- Sklair, L. (2012), "Transnational capitalist class", in G. Ritzer (ed.), *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of globalization*, Oxford, Wiley Blackwell.
- Smith M. and Villa, (2010), "The ever declining role of gender equality in the European employment strategy," *Industrial Relations Journal*, 41(6): 526-543.
- Stiglitz, J. E (2006), *Making globalization work*, London, Penguin.
- Stiglitz, J. E (2009), "Principles for a new architecture", *The Commission of Experts of the President of the UN General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System* <http://www.un.org/ga/president/63/commission/newfinancialarchitecture.pdf>
- Stratigaki, M. (2005), "Gender mainstreaming vs. positive action: an ongoing conflict in EU gender equality policy", *European Journal of Women's Studies*, 12 (2): 165-186.
- Villa P. and M. Smith, (2013), "Policy in the Time of Crisis: Employment Policy and Gender Equality in Europe," in M. Karamessini and J. Rubery (eds), *Women and austerity: the economic crisis and the future for gender equality*, London, Routledge.
- Villa, P and M. Smith, (2014), "The long tail of the great recession in eight European countries" in A. Eydoux, A. Math and H. Rivier (eds.), *European labour markets in times of crisis: a gender perspective, Debate and policies*, No 133, Revue de l'OFCE <http://www.ofce.sciences-po.fr/publications/revue.htm>
- Villareal, A. & Yu, W. (2007), "Economic globalization and women's employment: the case of manufacturing in Mexico", *American Sociological Review*, 72, (3): 365-389.
- Walby, S. (2002), "Feminism in a global era", *Economy and Society*, 31 (4): 533-557.

- Walby, S. (2009b), *Globalization and inequalities: complexity and contested modernities*, London, Sage.
- Walby, S. (2009a), “Gender and the Financial Crisis” *UNESCO Project*, http://www.lancaster.ac.uk/fass/doc_library/sociology/Gender_and_financial_crisis_Sylvia_Walby.pdf.
- Wilcox, S. (2008), “Who pays for gender de-institutionalization?” in A. M. González (ed.), *Gender identities in a globalized world*, in Amherst, NY: Humanity Books, σελ. 53–74.
- Woodward, A. (2003), “European gender mainstreaming: promises and pitfalls of transformative policy,” *Review of Policy Research*, 20 (1): 65–88.
- Ζάχου, Χ. & Σταφυλάς, Δ. (2008), *Εκπαιδευτικό επίπεδο και συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας: Μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης*, Αθήνα: ΚΕΘΙ.

Η λαϊκή κουλτούρα σε καιρούς κρίσης: Πολυπολιτισμικότητα και αυτοδιαχείριση στο καρναβάλι του Κεραμεικού

Ρεγγίνα Ζερβού*

Περίληψη

Από τον Φεβρουάριο του 2010, δυο μήνες πριν την υπογραφή του πρώτου Μνημονίου, γιορτάζεται στη συνοικία του Κεραμεικού ένα ιδιαίτερο, εναλλακτικό καρναβάλι, προϊόν της συλλογικής εργασίας μιας ομάδας νέων κατοίκων της περιοχής οι οποίοι ασχολούνται στην πλειοψηφία τους με τις τέχνες. Το καρναβάλι αυτό έχει ως στόχο τόσο την αποτύπωση των αισθητικών αναζητήσεων της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας που δραστηριοποιείται στην περιοχή όσο και τη δημιουργία ενός συνεκτικού ιστού ανάμεσα σε αυτήν και τις άλλες κοινωνικές ομάδες που ζουν στη γειτονιά (ρομά, μετανάστες, παλαιούς κατοίκους, κινέζους εμπόρους και πόρνες). Η έρευνα αυτή, βασισμένη στην επιτόπια παρατήρηση και ημιδομημένες συνεντεύξεις, μελετά το πολιτιστικό δρώμενο ως προς την αυτοδιαχείριση, τον πολυπολιτισμικό του χαρακτήρα και την ένταξη του στο αστικό τοπίο της κρίσης.

Λέξεις-κλειδιά: καρναβάλι, κρίση, Κεραμεικός, πολυπολιτισμικότητα, αυτοδιαχείριση, ένταξη

Τα αστικά καρναβάλια είναι μια μορφή κουλτούρας δρόμου, ένα τελετουργικό που έχει συσχετισθεί με την αντι-δομή (Turner 1969: 41), τη συμβολική αναστροφή και τη δυνητική ανατροπή (Bakhtin, 1968). Αστικά καρναβάλια έχουν οργανωθεί πολλές φορές από τους κατοίκους μεγάλων αστικών κέντρων, στην Ευρώπη, όπως το καρναβάλι του Notting Hill στις αρχές της δεκαετίας του 70 (Cohen 1993) και στην Λατινική Αμερική, όπως το καρναβάλι του Trinidad (P. Scher 2002) και οι *murgas* στις εργατικές γειτονιές του Buenos Aires (Footer 2004). Ένα όμως αστικό καρναβάλι που προέρχεται από τη βάση, χωρίς συμμετοχή θεσμικών οργάνων, είναι φαινόμενο πρωτόγνωρο για την ελληνική πραγματικότητα της τελευταίας εκατονταετίας, όπου τα ευετηριακά καρναβάλια που εντοπίζονται στην ελληνική ύπαιθρο κυρίως μέχρι τον μεσοπόλεμο (Ρωμαίος 1944, Κακούρη 1963) –κατόπιν σταδιακά υποχωρούν για να αναβιώσουν τα περισσότερα με φολκλωριστικές νότες την δεκαετία του '80– συμπορεύονται με καρναβάλια που οργανώνει η αστική τάξη σε μεγάλες πόλεις όπως η Αθήνα και η Πάτρα (Ν. Πολίτης 1987).

Το καρναβάλι του Κεραμεικού, που εγγράφηκε στον πολιτιστικό χάρτη της Αθήνας μόλις το 2010, την περίοδο «κυοφορίας» της υπογραφής του πρώτου

---

* Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Νικαίας 51, 17122, Νέα Σμύρνη, Αθήνα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: rzervou@gmail.com

Μνημονίου, προκαλεί το ενδιαφέρον του ερευνητή καθώς συνθέτει στοιχεία λαϊκής κουλτούρας δρόμου, πολιτικών ένταξης και θεωριών αστικού εξευγενισμού. Το κείμενο που ακολουθεί είναι αποτέλεσμα όχι του τέλους μα της αρχής μιας έρευνας, που θεωρώ ως συμβολή στην κατανόηση του αστικού τοπίου της κρίσης. Η βιβλιογραφική έρευνα συνδυάστηκε με την επιτόπια παρατήρηση στα καρναβάλια των ετών 2014 και 2015 και πέντε ημιδομημένες συνεντεύξεις με συντελεστές του καρναβαλιού.

Ο Χώρος

Στη γειτονιά του Κεραμεικού, μια μικρή περιοχή νότια της Ομόνοιας που κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας αποκαλούσαν «Χεσμένο Λιθάρι», (Παπανικολάου και Κρίστενσεν 1995) στο τέλος του 19^{ου} αιώνα αναπτύσσεται εργατικός συνοικισμός στα πλαίσια διαμόρφωσης βιομηχανικής ζώνης στην ευρύτερη περιοχή (Σαρηγιάννης 2000). Το Μεταξουργείο εξελίχθηκε σε μια «λαϊκή συνοικία με μικρά και ταπεινά σπίτια, που στέγασε τεχνίτες, μεροκαματιάρηδες και κάθε λογής μικρο-επαγγελματίες και βιοτέχνες, κυρίως Πελοποννήσιους αλλά και νησιώτες» (Αγριαντώνη 1995: 165). Στο Μεσοπόλεμο, λόγω της οικονομικής άνθισης της περιοχής της Ομόνοιας, πολλές αστικές οικογένειες μετακομίζουν εκεί και κτίζονται μεγάλες οικίες. Στην περιοχή παρατηρείται έντονη θεατρική δραστηριότητα. Στη δεκαετία του 60 πολλές μονοκατοικίες δίνονται για αντιπαροχή, ενώ όσοι κάτοικοι της περιοχής έχουν την οικονομική ευχέρεια μετακομίζουν σε άλλες περιοχές της πρωτεύουσας, όπου το επίπεδο ζωής είναι υψηλότερο.

Το 1979 το Μεταξουργείο χαρακτηρίζεται με νόμο παραδοσιακό τμήμα της πόλεως των Αθηνών, απομακρύνονται οι οχλούσες βιομηχανίες και ορισμένα κτίρια κηρύσσονται διατηρητέα. Όμως οι κάτοικοι της περιοχής, εργάτες στην πλειοψηφία τους, δεν έχουν τους πόρους για να ανακαινίσουν τα σπίτια τους και πολλοί τα εγκαταλείπουν (Αγγελίδης 1992). Τη δεκαετία του 80 στην περιοχή εγκαθίστανται μουσουλμάνοι της Θράκης και τσιγγάνοι (Τζιρτζιλιάκη 2008), καθώς και οικονομικοί μετανάστες. Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα το Μεταξουργείο στεγάζει πολλές μειονοτικές ομάδες καθώς και όσους από τους παλιούς του κατοίκους παρέμειναν, οι οποίοι έχουν χαμηλότερο εισόδημα από τον μέσο όρο του δήμου Αθηναίων.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 90 η περιοχή αρχίζει να αλλάζει, σαν συνέχεια της διαδικασίας εξευγενισμού (gentrification) στο γειτονικό Γκάζι. Ανοίγουν θέατρα, γκαλερί, μπαρ, πολυχώροι και νέου τύπου καφενεία, ενώ όλο και περισσότεροι Αθηναίοι επιλέγουν να κατοικήσουν εκεί. Παλιές μονοκατοικίες αγοράζονται και ανακαινίζονται, άλλες ενοικιάζονται, ενώ παράλληλα κτίζονται και νέα σύγχρονα συγκροτήματα κατοικιών από μεγάλη κατασκευαστική εταιρία (ΓΕΚ-ΤΕΡΝΑ). Καθώς η διαδικασία του εξευγενισμού δεν έχει ακόμα καταλήξει στην βίαιη εκδίωξη όλων των παλαιών κατοίκων του Μεταξουργείου – ειδικά των μειονοτικών ομάδων – στην περιοχή συνυπάρχουν αυτή την περίοδο παλαιοί και νέοι κάτοικοι, μετανάστες και Ρομά.

Οι άνθρωποι

Μελετώντας σε μικροκλίμακα τη διαδικασία εξευγενισμού στην περιοχή του Μεταξουργείου – Κεραμεικού, διακρίνουμε δύο ομάδες νεοκατοίκων:¹ τους εύπορους, γόνους ευκατάστατων οικογενειών που αγοράζουν νέα ακίνητα ή αναπαλαιώνουν παλαιά προσβλέποντας τόσο στην αίγλη της ζωής σε μια μποέμ συνοικία του κέντρου όσο και στο κέρδος από το χάσμα της γεωπροσόδου – λόγω των πολιτικών τους διασυνδέσεων γνώριζαν πως η περιοχή θα «εξευγενιζόταν» και οι αξίες της γης θα ανέβαιναν κατακόρυφα – και τους λιγότερο εύπορους οικονομικά αλλά με εξίσου ισχυρό πολιτισμικό κεφάλαιο (Γ. Αλεξανδρή 2013: 165-204). Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από άτομα που ασχολούνταν με τις τέχνες και τον πολιτισμό. Καθώς η καθημερινότητα των εναλλακτικών νεοκατοίκων χαρακτηρίζεται από έντονη καλλιτεχνική δραστηριότητα – στην περιοχή έχουν ιδρυθεί και λειτουργούν πολλές σχολές θεάτρου, χορού αλλά και κρουστών, των οποίων η συμμετοχή είναι καθοριστική για την καρναβαλική επιτέλεση - διαμορφώνεται μια ταυτότητα της περιοχής η οποία υπογραμμίζει τη διαφορετικότητά της και την πολιτιστική της υπεροχή.

Ο Κεραμεικός δεν είναι τυχαία περιοχή. Μαζεύεται πολύς νέος κόσμος, νέοι καλλιτέχνες, και έχει μια ατμόσφαιρα διαφορετική (Λ.). Το Μεταξουργείο είναι αρκετά απολιτικό, δεν είναι Εξάρχεια που είναι μέσα στη μανούρα, είναι πιο δημιουργικό, δηλαδή θα κάνει και την πολιτική του αλλά δεν θα το συζητήσει, δεν θα αναλωθεί στα λόγια (Η.).

Οι εναλλακτικοί νεοκάτοικοι του Κεραμεικού είναι διαφορετικοί, *δημιουργικοί, παραγωγικοί, ενεργοί*. Κάποια άτομα από αυτή την ομάδα των *δημιουργικών ανθρώπων* συνέλαβαν στην ιδέα για ένα καρναβάλι στον Κεραμεικό, την προτελευταία Κυριακή της Αποκριάς, θέλοντας και με αυτό να δηλώσει την αντίθεση με τα υπόλοιπα καρναβάλια της Αθήνας, που γίνονται το τελευταίο τριήμερο. Η ιδιαιτερότητα της περιοχής έπρεπε να εκφραστεί και μέσα από το πόσο διαφορετικό θα ήταν το καρναβάλι της, που δεν είναι το *ψέμα αυτό της Πάτρας με τα άρματα κι αυτά*.

Το Καρναβάλι του Κεραμεικού-Μεταξουργείου²

Η αυτοδιαχείριση της τελετής

«Πώς να βλέπεις διάφορα πράγματα σαν τέχνη, το πώς ο κόσμος λειτουργεί μαζικά, πως μπορεί να συνδυαστούν άνθρωποι μεταξύ τους και να κάνουνε κάτι» (Η.),

¹ Αν και από τις πιο παλιές συνοικίες του κέντρου, ο Κεραμεικός περιγράφεται με συνθετικά του επιθέτου «νέο», νέου τύπου καφενεία, νεοκάτοικοι, τα οποία και αποκρυσταλλώνουν την σύνθετη κατάσταση που βιώνει η περιοχή.

² Η χρήση των λέξεων «Κεραμεικός» ή «Μεταξουργείο» για να οριστεί η ίδια περιοχή δεν είναι, σύμφωνα με την Αλεξανδρή, άμοιρη νοσηματοδότησης, καθώς η λέξη «Κεραμεικός» προσδίδει αίγλη καθώς αναφέρεται στη γειτνίαση με το αρχαίο νεκροταφείο ενώ το «Μεταξουργείο» παραπέμπει στο βιομηχανικό της παρελθόν (Αλεξανδρή 2013: 425).

αυτοί ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στη διοργάνωση ενός καρναβαλιού στον Κεραμεικό, μια περιοχή που επαίρεται πως έχει εντάξει την τέχνη μέσα στην καθημερινότητα της. Ήταν όμως και η ίδια η φύση της συγκεκριμένης γιορτής.

Είναι μια μέρα που ξεχνάς τα πάντα, τα αφήνεις πίσω σου. Στο δίνει αυτό από μόνο του το καρναβάλι (Σ.). Είναι μια γιορτή που είναι πολύ πηγαία. Τίποτα δεν την προκαλεί αυτή τη γιορτή παρά μόνο εσωτερικά πράγματα. Δεν χρειάζεται να τη φτιάξεις. Είναι ήδη μέσα (Η.).

Το καρναβάλι όμως δεν είναι μια οποιαδήποτε γιορτή, είναι μια αρχέγονη τελετή.

Προσπαθεί να κρατήσει τα αυτονόητα το καρναβάλι, τη διακήρυξη της άνοιξης, όλο αυτό το πράγμα το διονυσιακό, είναι μια βάση, καρναβάλι είναι. Δεν είναι χοροεσπερίδα ούτε περίπατος με ποδήλατο (Α.).

Η τελετή μπορεί να είναι «η πιο οριοθετημένη έκφραση της γραπτής παράδοσης ή μια πιο προσαρμόσιμη έκφραση ενός ευέλικτου εθίμου. Μέσα στο πλαίσιο της τελετής μπορούν να συμπεριλάβουν δρώμενα που αντικατοπτρίζουν τις αλλαγές των συνθηκών» (Bell 1992: 120). Το καρναβάλι του Μεταξουργείου, γέννημα της αλλαγής του κοινωνικού ιστού της συνοικίας, με το πέρασμα το χρόνου αποκτά χαρακτηριστικά τελετής – επανάληψη, τυποποίηση, διακριτοί ρόλοι (Moore 1977).

Την οργάνωση του καρναβαλιού τη βλέπω σαν ένα ρυάκι. Φτιάχνεις τα τοιχώματα, ξέρεις ότι κάπως έτσι πάει η ροή, μετά φτιάχνεις μια ψυχή με τους ανθρώπους, δίνεις ουσία στο τίποτα δηλαδή, και αρχίζουμε και κτίζουμε, για το τίποτα, γιατί θα είναι μια στιγμή, και πέφτει πολύ δουλειά, έτσι; Και εκείνη τη στιγμή απλά απελευθερώνεσαι, δεν σκέφτεσαι, όσες φορές έχω σκεφτεί δεν πάει καλά το πράγμα, πρέπει να έχεις κάνει όλη τη δουλειά από πριν και μετά να αφεθείς (Η.).

Οι βασικές αρχές αυτής της μη πολιτικής –όπως οι διοργανωτές του την χαρακτηρίζουν– γιορτής είναι: η συνεχής ροή της πορείας με τη συμμετοχή όλων των παρευρισκόμενων, σε μια προσπάθεια να διαρραγεί η σχέση δρώντα – θεατή, η αισθητική της, όπως εκφράζεται μέσα από τις περίτεχνες στολές και κατασκευές, η έλλειψη οποιουδήποτε ηλεκτροκίνητου ή μηχανοκίνητου μέσου για την αναπαραγωγή ήχου ή την μετακίνηση. Η επιλογή να γίνεται πορεία και όχι παρέλαση, διάφορα σημεία συγκέντρωσης και κορύφωσης των δρώμενων μέσα στο χώρο της γειτονιάς, βοηθούν, σύμφωνα με τους διοργανωτές, στην αποφυγή ηγετικών συμπεριφορών. Στόχος τους είναι ένα καρναβάλι που θα εξισώνει και θα απελευθερώνει όσους συμμετέχουν, προσιδιάζοντας χωρίς να το ξέρουν τις αρχές που είχε θέσει ο Bakhtin όταν έγραφε για το λαϊκό γέλιο και τις καρναβαλικές γιορτές του Μεσαίωνα. «Το καρναβάλι ήταν η δεύτερη ζωή των ανθρώπων, οι οποίοι εισέρχονταν για λίγο στο ουτοπικό βασίλειο της κοινότητας, της ελευθερίας, της ισότητας και της αφθονίας» (Bakhtin 1968: 9).

Η οργάνωση της γιορτής γίνεται στη βάση της ισότητας. Οι συναντήσεις που γίνονται τους δύο μήνες που προηγούνται είναι ανοιχτές σε όποιον θέλει να συμμετάσχει. Το ζητούμενο άλλωστε είναι η συμμετοχή όσο γίνεται περισσότερων ανθρώπων, *δημιουργών που θα φτιάξουν την ψυχή του καρναβαλιού*. Οι αρμοδιότητες μοιράζονται: μουσικοί, κατασκευαστές στολών και «παιχνιδιών», όπως αποκαλούν τον καρνάβαλο που καίγεται στο τέλος, το γαϊτανάκι, κάποιες φορές μερικά άρματα.

Πρέπει να καταγραφεί η διαδρομή που θα ακολουθήσει η πορεία και να συντονιστεί η επαφή με τους κοινωνικούς φορείς της περιοχής.

Η ομάδα που οργανώνει το καρναβάλι δεν θέλησε μέχρι σήμερα να ζητήσει την οικονομική ή άλλη συνδρομή από τον Δήμο ή άλλο θεσμικό φορέα, καθώς την έκρινε περιοριστική και μη απαραίτητη. Ο Δήμος Αθηναίων *το έχει συμπαθήσει* και παραχωρεί την άδεια να κλείσουν οι δρόμοι, αν και δεν του έχει ζητηθεί.– τουλάχιστον σύμφωνα με το Πρωτόκολλο. Όσο για τη χρηματοδότηση του, κοστίζει ελάχιστα, και συνεπώς δεν έχουν ασχοληθεί καθόλου με την εύρεση χορηγών.

Η μόνη «χορηγία» είναι η συμμετοχή των καταστημάτων διασκέδασης, ειδικά των νέου τύπου καφενείων, με την μορφή των κερασμάτων που βγάζουν έξω από το μαγαζί για τους συμμετέχοντες όταν περνάει από εκεί η πορεία. Τα καταστήματα έχουν ιδιαίτερη σχέση με την καθημερινότητα των εναλλακτικών νεοκατοίκων του Κεραμεικού, η οποία αναφέρεται σε χρήσεις της περιοχής και κυρίως τους πολιτιστικούς χώρους και στα στέκια που συχνάζουν άτομα με παρόμοιες αισθητικές προδιαθέσεις και αναζητήσεις, άτομα που αναπαράγουν το *habitus* του καλλιτέχνη. (Αλεξανδρή 2013) Πολλοί από τους συμμετέχοντες απασχολούνται σε αυτά ως υπάλληλοι ή είναι ιδιοκτήτες.

Το καρναβάλι εδώ το βοηθάνε τα μαγαζιά του Κεραμεικού που βγάζουν εκείνη τη μέρα δωρεάν πράγματα, ρακές, εμείς εκείνη τη μέρα ψήναμε σουβλάκια (Σ.).

Καθώς όμως η περιοχή του Κεραμεικού εξελίσσεται σε σημαντικό πόλο διασκέδασης στον ευρύτερο χώρο του ιστορικού κέντρου της Αθήνας και τα καταστήματα πολλαπλασιάζονται με ταχείς ρυθμούς, οι οργανωτές το καρναβαλιού προσπαθούν να «απεξαρτητοποιηθούν» από αυτά και να έχουν μεγαλύτερη απεύθυνση στους κατοίκους της γειτονιάς. Στο καρναβάλι του 2016 γίνεται προσπάθεια να εμπλακούν οι κάτοικοι, κυρίως μέσα από τους συλλόγους γονέων των δημόσιων σχολείων της περιοχής, ώστε να «ανοίξουν» τα σπίτια τους και να προσφέρουν αυτοί τα κεράσματα.

Σε μια εποχή που η διαφήμιση τόσο στα συμβατικά όσο και στα ψηφιακά ΜΜΕ παίζει καθοριστικό ρόλο στην προπαγάνδισή πολιτισμικών γεγονότων, εδώ καταβάλλεται συνειδητή προσπάθεια ώστε η συμμετοχή στο καρναβάλι να είναι όσο το δυνατόν πιο περιορισμένη. Δεν γίνεται καμιά διαφήμιση εκτός περιοχής, καμιά ανακοίνωση στα ΜΜΕ, ελάχιστες αναρτήσεις στα μέσα μαζικής δικτύωσης. Η είδηση διαδίδεται στόμα με στόμα ή με διάφορες δράσεις στα όρια της γειτονιάς. Στόχος ήταν εξ' αρχής η δημιουργία ενός τοπικού γεγονότος

δεν έχει καμία έννοια να έρθει όλη Αθήνα στον Κεραμικό εκείνη τη μέρα (Μ.).

Οι διοργανωτές, έχοντας επίγνωση πως η πολύ μεγάλη προσέλευση καθιστά το δρώμενο μη ελέγξιμο, προτιμούν τη συμμετοχή όσων *έχουν το δικό τους ραντεβού* με το καρναβάλι και δεν χρειάζονται υπενθύμιση για να πάνε. Θεωρούν μάλιστα επιτυχία ότι το καρναβάλι του 2015 είχε λιγότερο κόσμο από το προηγούμενο.

Το διακύβευμα της συμμετοχής και της πολυπολιτισμικότητας

Η πολυπολιτισμικότητα, παιδί της φιλελεύθερης ισοπολιτείας, ορίζεται από τον Modood ως πολιτική διαφορετικών ταυτοτήτων: το να μένει κανείς πιστός στη φύση ή την κουλτούρα του και να αναζητά μαζί με άλλους δημόσια αναγνώριση της

συλλογικότητας του (Modood 2013). Το πολυπολιτισμικό Μεταξουργείο, με τις πολλές εθνοτικές ομάδες του (Ρομά, μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης, Σύριοι, Πακιστανοί και άλλων εθνικοτήτων οικονομικοί μετανάστες) αλλά και τις κοινωνικές, με διακριτές τις μεταξύ τους διαφορές όσον αφορά την κοινωνική διαστρωμάτωση και την κουλτούρα, (παλαιοί κάτοικοι, ευκατάστατοι και εναλλακτικοί νεοκάτοικοι) είναι ένας τόπος που αναζητάει μια ταυτότητα και ένα αίσθημα κοινότητας. Οι γιορτές και τα πολιτιστικά δρώμενα παρέχουν έναν τόπο δημόσιας συζήτησης ώστε να εκδηλωθούν οι κοινές προθέσεις των υποκειμένων (Dunstan 1994). Οι σύνθετες σχέσεις των μελών μιας κοινότητας κατά τη διάρκεια της γιορτής, καθώς ανταλλάσσονται πληροφορίες αλλά και ενέργεια, προσφέρουν τη σταθερότητα και την προστασία που μπορεί να δώσει η κοινότητα αλλά όχι το άτομο, αν ορίσουμε την κοινότητα ως αυτή που μας παρέχει την αίσθηση του ανήκειν, την υποστήριξη, τη συμμετοχή, την ασφάλεια (Derrett 2003). Οι γιορτές μπορούν να δώσουν στην κοινότητα την ψυχή της (Wheatley & Kellner-Rogers 1998: 14).

Οι διοργανωτές στόχευαν από την αρχή στην ενεργή συμμετοχή κυρίως των μειονοτικών ομάδων και των μεταναστών. Η ιδέα μάλιστα προέκυψε ως ο πιο πρόσφορος τρόπος ένταξης των μεταναστών στην γειτονιά, γιατί το καρναβάλι

βγάζει μόνο θετικά συναισθήματα, και έχει αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά: όλοι βγάζουμε έναν άλλο εαυτό πιο απελευθερωμένο, ίσως γιατί είναι λίγο παγανιστική γιορτή (Μ.).

Ο παγανιστικός του χαρακτήρας συνάδει με το ζητούμενο της πολυπολιτισμικότητας, καθώς έχει αναφορές στα ελληνικά έθιμα χωρίς να αποκλείει άτομα άλλων εθνοτικών ή θρησκευτικών ομάδων. Το καρναβάλι, ως παγκόσμια γιορτή, συνδυάζει την καλλιτεχνική δημιουργία, κομβική στην διαχείριση της ταυτότητας των εναλλακτικών νεοκατοίκων, και την τελετή, που ως χάρτης χαραγμένος στο υποσυνείδητο της ανθρωπότητας βοηθάει τις διαφορετικές ομάδες να συμπορευθούν κυριολεκτικά και μεταφορικά και προσβλέπει στη δημιουργία μιας κοινότητας που θα έχει θέση ο καθένας. Αν υπάρχει ένα έθιμο που μπορεί να βοηθήσει στο να συγκροτηθούν σε κοινότητα τόσο διαφορετικές ομάδες που μόνο σημείο αναφοράς έχουν τον χώρο στον οποίο βιώνουν την καθημερινότητά τους –και αυτή με διαφορετικό τρόπο-, αυτό δεν μπορεί να είναι άλλο από το καρναβάλι.

Τα στοιχεία της πολυπολιτισμικότητας εντοπίζονται κατ'αρχάς στην παρουσία του στο δρόμο.

Έχει πολλά στοιχεία από άλλες χώρες και είναι και η έμπνευση μας από διάφορα άλλα καρναβάλια. Θα'χει πολύ Αφρική, θα'χει πολύ Βραζιλία (Μ.).

Οι μουσικοί από τις σχολές σάμπα συμβαδίζουν με όσους παίζουν τσαμπούνες, γκάντες και αφρικανικά κρουστά.

Οι στολές εμπνέονται από διάφορα σημεία το κόσμου. Δεν έχει να κάνει με την Ελλάδα πολύ, με τα παραδοσιακά, εκτός κι αν κάποιος θέλει (Μ.).

Το ίδιο συμβαίνει και με τις –πάντα ελαφρές και φορητές– κατασκευές που συνοδεύουν τους καρναβαλιστές στην πορεία τους. Δίπλα στον παραδοσιακό καρνάβαλο και το γαϊτανάκι κρέμονται οι μεξικάνικες πινακές. Η πολυπολιτισμικότητα καταλήγει σε ένα πάντρεμα εμπειρίας, πληροφορίας και αισθητικής.

«Βέβαια γίνεται πάντρεμα. Ζούμε στον 21^ο αιώνα. Τα πάντα παντρεύονται πια. Δεν γίνεται να μη γίνει και πάντρεμα, θα'ταν περίεργο» (Η.).

Η ομάδα που συνέβαλε την ιδέα του καρναβαλιού ήθελε η συμμετοχή στη διοργάνωση και την τέλεση του να είναι ανοικτή σε όλους.

Οποιοσδήποτε θέλει να έρθει, ευπρόσδεκτος είναι. Δε θα πάω εγώ να σε καλέσω να σου πω για το καρναβάλι. Άμα θέλεις εσύ ψάξτο και έλα (Σ.).

Η οργανωτική ομάδα κατέβαλε προσπάθειες για να συμμετάσχουν σε αυτό οι αποκαλούμενες «ευάλωτες κοινωνικές ομάδες», οι μετανάστες, οι Ρομά, οι πόρνες.

Υπήρχε μια μεγάλη προσπάθεια να έρθουμε σε επαφή με τους μετανάστες. Όντως μεγάλη μεγάλη. Όποιον ξέραμε του λέγαμε, το πουλάγαμε δηλαδή το καρναβάλι, έλα κι έλα κι έλα. Βγάσαμε και αφίσες σε άλλες γλώσσες, τις οποίες δεν τις βγάσαμε για να τις βλέπουμε, τις βγάσαμε για να τις δουν αυτοί. Και όντως ερχόταν πολύς κόσμος. Έχουν έρθει και σε συγκροτημένες ομάδες ανά τους καιρούς (Η.).

Αντίστοιχες προσπάθειες έγιναν για την προσέγγιση των Κινέζων που δουλεύουν στην περιοχή κοντά στην Ομόνοια.

Στην Τσάινα Τάουν πηγαίνουμε σχεδόν κάθε χρονιά. Πήγαμε μέσα στην αυλή τους. Εκεί βέβαια υπάρχει πάντα ένας φόβος όταν μπαίνουμε αλλά είναι πάρα πολύ ωραίο σημείο και το βάζουμε πάντα σε ζεστή ώρα, γιατί μπαίνουν από παντού, οι Κινέζοι γουστάρουνε. Προσπαθούμε να έρθουμε σε επαφή. Είναι λίγο δύσκολο (Η.). Πάντα θέλαμε να συμμετέχουν οι Κινέζοι, δύσκολο, αλλά όταν βγάλαμε το δράκο κάτι έγινε, υπήρξε αρκετή δεκτικότητα. Τώρα έρχονται αρκετοί κινέζοι (Μ.). καθώς και των πορνείων. Περνάμε πάντα από τους οίκους ανοχής. Είναι από τα τελειώς στάνταρ μέρη και τώρα πια το έχουνε μάθει. Μας ξέρουν. Στην αρχή μας κοίταγαν περίεργα αλλά τώρα ανοίγουν παράθυρα. Πέρυσι τους είχαμε πάει και δωράκια για να πετάνε Σερπαντίνες (Η.).

Μεγάλη έμφαση δίνεται και στην προσέγγιση των Ρομά.

Οι Ρομά είναι πάρα πολύ ενεργό κομμάτι στο καρναβάλι. Την ίδια μέρα, όχι πριν. Εντάξει, τα παιδάκια έρχονται και συμμετέχουν. Τα εργαστήρια στην ουσία γίνονται για τα παιδάκια των Ρομά. Δεν θα μπορούσε να είναι το ίδιο το καρναβάλι χωρίς αυτά. Και πια γνωρίζομαστε με αυτούς τους ανθρώπους. Εντάξει, δεν ξέρω τα ονόματα τους αλλά .... συμμετέχουνε, προσμένουν (Μ.).

Παρότι οι ομάδες αυτές, αποκλεισμένες από τις υπόλοιπες κοινωνικές δραστηριότητες, είναι πρόθυμες και με ενθουσιασμό κατεβαίνουν εκείνη τα μέρα στο καρναβάλι, αν και σπάνια έως ποτέ δεν συμμετέχουν στην προετοιμασία του, δεν συμβαίνει το ίδιο με τους παλαιούς κατοίκους του Μεταξουργείου ή τους ευκατάστατους νεοκατοίκους, δύο διακριτές ομάδες που προβάλλουν και αυτές αξιώσεις στη χρήση του δημόσιου χώρου της γειτονιάς. Οι παλαιοί κάτοικοι βλέπουν με δυσπιστία όσους έχουν εισβάλλει στη γειτονιά τους. Οι απόψεις των νεοκατοίκων γι' αυτούς ποικίλλουν, διαγράφοντας τη δυσκολία της συνύπαρξης μέσα στα όρια του «εξευγενισμού».

Τα παιδιά προσπαθούν να έρθουν σε επαφή με την κοινωνία, κάνουν και κάλεσμα του καρναβαλιού μια βδομάδα πριν. Δεν νομίζω πως λειτουργεί πολύ κάτι τέτοιο.

Εδώ υπάρχει και πόλωση. Δεν θέλουν όλοι στον Κεραμεικό να γίνει αυτό (Α.). Υπάρχει η πολυκατοικία απέναντι που ουρλιάζουν. Υπάρχουν και οι άνθρωποι που είναι εναντίον του καρναβαλιού. Έχει ένα μάτσο από γέρους που είναι πολύ κακιασμένοι. Μια αλλαγή γι αυτούς πάλι. Είχαν συνηθίσει με τους τζάνκι και με τους γύφτους και τώρα με τα μαγαζιά και τους νέους έχει θόρυβο και δεν μπορούν να δουν τηλεόραση αρκετά ήσυχα. Όλοι οι γέροι εδώ πέρα είναι χάλια. Φωνάζουν πάρα πολύ, υπάρχει ένας πόλεμος (Λ.) ή ακόμα Από τη γειτονιά δεν είναι κανείς μέσα στην οργανωτική ομάδα. Μα δεν τους θες. Εγώ θέλω παραγωγικούς ανθρώπους (Σ.).

Με τους ευκατάστατους νεοκατοίκους, από την άλλη, οι σχέσεις ορίζονται από μια αμοιβαία ανοχή.

Οι απέναντι με τα καινούργια σπίτια είναι ένας, ευτυχώς για την ώρα, πολύ μικρός πυρήνας και, προς τιμήν τους, προσπαθούν να σεβαστούν ότι μας βρήκαν εδώ (Α.).

Η ανοχή αντικατοπτρίζει ακριβώς το μετέωρο βήμα του εξευγενισμού, την κατάσταση δηλαδή που επικρατεί αυτή τη στιγμή στο Μεταξουργείο.

Ο ζωτικός κοινωνικός χώρος μέσα από τον οποίο μπορούν να έρθουν σε επαφή με την τοπική κοινωνία, είναι το δημοτικό σχολείο της περιοχής. Οι προσπάθειες τους, οργάνωση εργαστηρίων, επισκέψεις από τις ομάδες κρουστών, έχουν ευωδοθεί και το σχολείο συμμετέχει κάθε χρόνο στο καρναβάλι.

Τα παιδιά το περιμένουνε τώρα το καρναβάλι πολύ, κι ας είναι ψιλοάγριο (Η.). Εγώ πηγαίνω στο σχολείο σε κάθε καρναβάλι. Ο διευθυντής μας καλεί συνέχεια και τα παιδάκια μας ξέρουν όλα στους δρόμους (Σ.).

Κοινή αποδοχή είναι πως η προετοιμασία του καρναβαλιού παραμένει στα χέρια των εναλλακτικών νεοκατοίκων, οι οποίοι το ετοιμάζουν

για αυτούς, και για εμάς, δεν ξέρω αν μπορούμε να θεωρηθούμε κάτι άλλο εμείς, και όταν αυτά μπλεχτούνε κάτω λέμε «τι ωραία που ήτανε».

Η γειτονιά, αποτελούμενη από ομάδες με εντελώς διαφορετικά σημασιολογικά σύμπαντα, προσπαθεί να συγκροτηθεί σε κοινότητα μέσα από τη γιορτή.

Καρναβάλι και κρίση

Η οικονομική κρίση περιγράφεται ως ένα γεγονός (event) (Roitman 2014) που συμβαίνει όταν η δομή δεν μπορεί να επαναληφθεί (Sahlins 1985). Τα γεγονότα σχηματίζουν τους ανθρώπους και οι άνθρωποι με τη σειρά τους, μέσα από τις αφηγήσεις τους, κατασκευάζουν γεγονότα που λειτουργούν ενοποιητικά ή και διασπαστικά (Knight and Stewart, 2016). Το καρναβάλι συνέπεσε χρονικά με την αρχή της κρίσης, η οποία μοιάζει να γεννάει πολιτισμό.

Μέσα στην κρίση οι αφίσες που έρχονται για τα θεατρικά έχουν πολλαπλασιαστεί (Α.).

Η ιδέα εγγράφεται στο πλαίσιο των αυτοοργανωμένων εγχειρημάτων που εμφανίζονται πολλαπλασιαστικά στον αστικό κοινωνικό χάρτη της κρίσης. Δεν

χρησιμοποιεί όμως την ρητορική των αποκαλούμενων δομών αλληλεγγύης (Rakopoulos 2014), ούτε την κοινωνική αναφορά πολλών μικρών θεατρικών ομάδων, οι οποίες δέχονται ερεθίσματα από τα κοινωνικά κινήματα και τα ανταποδίδουν με αντίστοιχα θεατρικά έργα (βλ. <https://antifaperformingarts.wordpress.com/>).³ Ο ένας και μοναδικός στόχος είναι το ξεπέραςμα του εαυτού μέσα από την ευωχία της γιορτής.

Οι πληροφορητές επέμειναν πως το καρναβάλι δεν έχει καμία σχέση με την κρίση.

Απλώς μαζεύεται εδώ πέρα πάρα πολύς κόσμος και γίνονται πολλά πράγματα. Μαζεύονται εδώ πέρα με φοβερή ταχύτητα καλλιτέχνες, νέοι άνθρωποι (Λ.). Το καρναβάλι ξεκίνησε πιο πριν, οπότε δεν έζησε τη μαυρίλα που έχουμε τώρα. Θυμάμαι ότι αρχίσαμε να σκεφτόμαστε για την κρίση πιο μετά. Όχι τις πρώτες δυο χρονιές. Μην το συνδυάσεις τόσο. Είναι κάτι που είναι πολύ πιο βαθύ από την κρίση (Η.).

Καταλήγουν όμως πως υπάρχει μια αλληλεπίδραση μεταξύ καρναβαλιού και κρίσης, έστω και δευτερεύουσας σημασίας.

Δεν μπορούμε να αποκόψουμε το καρναβάλι από την κρίση. Η κρίση έφερε προβλήματα στη γειτονιά που μας κινητοποίησαν να το κάνουμε. Όχι ότι το κάναμε λόγω της κρίσης (Μ.). Είναι μια φυσική αντίδραση ανθρώπινη ότι εμείς θα πάμε κόντρα σε αυτό που συμβαίνει (Α.).

Σύμφωνα με τη θεωρία των σταδίων η διαδικασία «εξευγενισμού» (Rose, 1984, Ley 1996, Shaw 2008) γίνεται εμφανής στο χώρο με τις εισροές νεοεισερχόμενων κατοίκων που έχουν οικονομική άνεση και διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο από τους μέχρι πρότινος κατοίκους της διεκδικούμενης περιοχής. Στο Μεταξουργείο όμως οι νεοεισερχόμενες ομάδες εγκαταστάθηκαν με αντίστροφους χρόνους και διαφορετικούς τρόπους, πρώτα δηλαδή οι οικονομικά ευκατάστατοι και με διαφορά δεκαετίας σχεδόν οι πιο ευάλωτοι οικονομικά νεοκάτοικοι –marginal gentrifiers (Caulfield 1988)– ακυρώνοντας ή τουλάχιστο αμφισβητώντας το μοντέλο των σταδίων σύμφωνα με την Αλεξανδρή. Οι εναλλακτικοί νεοκάτοικοι, επειδή έρχονται σε πιο άμεση επαφή με τη γειτονιά από αυτούς που ζουν σε ακριβά σύγχρονα διαμερίσματα ή ανακαινισμένες νεοκλασικές μονοκατοικίες και περιμένουν να δουν την αξία της επένδυσής τους να αυξάνεται, αισθάνονται κομμάτι του κοινωνικού ιστού και όχι ένας παράγοντας της διαδικασίας εξευγενισμού που θα επιφέρει σαρωτικές αλλαγές στην περιοχή, με πρώτη και κύρια την εκκαθάριση από τις μειονοτικές ομάδες. Για αυτούς μάλιστα οι μειονοτικές ομάδες αποτελούν σημείο αναφοράς.

Τα παιδιά αγάπησαν το Μεταξουργείο έτσι όπως ήτανε, με τις πουτάνες του, με τις δυσκολίες με την πρέζα, με τα τσιγγανόπουλα, με όλα (Α.).

Η προοπτική μιας γειτονιάς καθαρής από κάθε παραβατικό ή ετερόκλητο στοιχείο, με υψηλής αισθητικής συγκροτήματα κατοικιών και ακριβά εστιατόρια με θέα την Ακρόπολη, τους είναι απεχθής, τόσο από άποψη αισθητικής όσο και επειδή διαβλέπουν πως σε αυτό το μέλλον οι ίδιοι δεν θα έχουν πια θέση. Αν και θεωρείται

---

³ Για την περίπτωση της άνθισης των παραστατικών τεχνών ως επακόλουθο της κρίσης στη μνημονιακή Πορτογαλία βλ. Gray 2016.

πως σε περιόδους κρίσης ο εξευγενισμός αναδύεται ως ο «φοίνικας» που θα αποτρέψει την υποβάθμιση και θα αναζωογονήσει την οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης, το Μεταξουργείο τον καιρό της κρίσης κάνει μετέωρα βήματα, καθώς μεγάλα επενδυτικά σχέδια για την περιοχή, όπως αυτά του ομίλου OLIAROS. μένουν στάσιμα, σύμφωνα με μαρτυρίες.

Το καρναβάλι του Κεραμεικού ήταν ο κατάλληλος τόπος και χρόνος για να διατυπώσει η ομάδα των νεοκατοίκων τη δική της θέση για το μέλλον της γειτονιάς. Καθώς οι περισσότερες αποφάσεις παίρνονται μέσα σε γραφεία και επηρεάζονται από μεγάλα hedge funds τα οποία με επενδύσεις εκατομμυρίων και τη συνδρομή του κατασταλτικού μηχανισμού μπορούν να επιφέρουν δραματικές αλλαγές στην περιοχή, η «άμυνα» των λιγότερο ευκατάστατων είναι ο δρόμος και η κουλτούρα που γεννιέται μέσα από την τελετή. Εκμεταλλευόμενοι την καθυστέρηση της διαδικασίας «εξευγενισμού» του Μεταξουργείου, η οποία οφείλεται στην οικονομική κρίση, προσπαθούν να εδραιώσουν τη δική τους παρουσία και μέσα από την συμμετοχή των υπόλοιπων κοινωνικών ομάδων, ειδικά των περιθωριακών, καθώς έχουν επίγνωση πως όλοι θα είναι θύματα της εξευγενιστικής εκκαθάρισης της περιοχής, ενώ παράλληλα, με την οργάνωση εναλλακτικών γεγονότων, συμβάλλουν θέλοντας και μη στον περαιτέρω εξευγενισμό της περιοχής αναδεικνύοντας έναν εναλλακτικό καλλιτεχνικό χαρακτήρα που θα προ(σ)καλέσει και άλλους ευκατάστατους gentrifiers.⁴ Όποια κι αν είναι η έκβαση της «μάχης» του εξευγενισμού όμως, το καρναβάλι του Μεταξουργείου θα συνεχίζει να γοητεύει και να ξαφνιάζει κάθε φορά με την επιτελεστική του πρωτοτυπία.

Βιβλιογραφία

- Bakhtin, Mikhael (1968), *Rabelais and His World*, Cambridge, Massachusetts and London, the M.I.T. Press.
- Bell, Catherine (1992), *Ritual Theory, Ritual Practice*, New York and London, Oxford University Press.
- Cohen, Antony (1993), *Masquerade Politics*, Berkeley, BERG Publishers Limited.
- Derrett, Ros (2013), “Making Sense of How Festivals Demonstrate a Community’s Sense of Place”, *Event Management*, No. 8, σελ. 49-58.
- Dunstan, Graeme (1994), *Becoming Coastwise, the Path of Festivals and Cultural Events*, Lismore, Southern Cross University.
- Footer, Kevin C. (2004), “Murgas Merry Militants”, *Americas*, No. 56.1, σελ. 42-47.
- Gray, Lila Ellen (2016), “Registering Protest: Voice, Precarity, and Return in Crisis Portugal”, *History and Anthropology*, No. 27(1), σελ. 60-73.
- Knight, Daniel M. και Stewart, Charles (2016), “Ethnographies of Austerity: Temporality, Crisis and Affect in Southern Europe”, *History and Anthropology*, No. 27(1), σελ. 1-18.
- Ley, D. (1996), *The New Middle Class and the Remaking of the Central City*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Modood, Tariq (2013), *Multiculturalism*, London, Polity.
- Moore, Sally (1977), “Introduction: Secular Rite” στο S. Moore - B. Myerhoff (επιμ.), *Secular Ritual*, Amsterdam, Van Gorcum, σελ. 3-24.

---

⁴ Βλ. χαρακτηριστικά το άρθρο του Φώτη Βαλλάτου στην life-style *Lifo*, «Το αληθινό Καρναβάλι του Μεταξουργείου: Χωρίς λεφτά και σπόνσορες, πόρνες, Κινέζοι, χίπστερς αγκαλιά», εφ. *Lifo*, 13.3.2013, διαθέσιμο στο: <http://goo.gl/SQj5np>.

- Rakopoulos, Theodoros (2014), "The Crisis Seen from Below, Within, and Against: from Solidarity Economy to Food Distribution Cooperatives in Greece", *Dialectical Anthropology*, No. 38(2), σελ. 189-207.
- Roitman, Janet (2014), *Anti-Crisis*. Durham, Duke University Press.
- Rose, Damaris (1984), "Rethinking Gentrification: beyond the Uneven Development of Marxist Urban Theory", *Environment and Planning D, Society and Space*, No. 1 (1), σελ. 47-74.
- Sahlins, M. (1985), *Islands of History*, Chicago, University of Chicago Press.
- Scher, Philip W. (2002), "Copyright Heritage: Preservation, Carnival and the State of Trinidad", *Anthropological Quarterly*, No.75, σελ. 453-484.
- Shaw, Kate (2008), "Gentrification: What it is, why it is and what can be done about it", *Geography Compass*, No. 2(5), pp. 1697-1728.
- Turner, Victor (1969), *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*, Chicago, Aldine de Gruyter.
- Wheatley, Margaret και Kellner-Rogers, Myron (1998), "The Paradox and Promise of Community", στο F. Hesselbein, M. Goldsmith, R. Beckhard και R. F. Schubert (επιμ.), *The Community of the Future*, San Francisco, Jossey-Bass Publishers, σελ. 9-18.
- Αγγελίδης, Βασίλης (1992), *Μεταξουργείο-Κολωνός: νοσταλγία και πραγματικότητα*, Αθήνα, Φιλιππότη.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα (1995), «Συνοικία Μεταξουργείου», στο Χ. Αγριαντώνη και Μ. Χατζηγιάννου (επιμ.), *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σελ. 157-171.
- Αλεξανδρή, Γεωργία (2013), «Χωρικές και κοινωνικές μεταβολές στο κέντρο της Αθήνας: η περίπτωση του Μεταξουργείου», διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας.
- Κακούρη, Κατερίνα (1963), *Διονυσιακά, εκ της σημερινής λαϊκής λατρείας των Θρακών*, Αθήνα
- Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Αριστέα (1995), «Το Μεταξουργείο της Αθήνας: από το εμπορικό κέντρο στο εργοστάσιο», στο Χ. Αγριαντώνη και Μ. Χατζηγιάννου (επιμ.), *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σελ. 45-82.
- Πολίτης, Νίκος (1987), *Το Καρναβάλι της Πάτρας*, Πάτρα, Αχαϊκές εκδόσεις.
- Ρωμαίος, Κωνσταντίνος (1944), «Λαϊκές λατρείες της Θράκης – Αναστενάρια – Τελετή Τυρινής Δευτέρας», *Αρχείο του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τόμ. ΙΑ', σελ. 1-131.
- Σαρηγιάννης, Γεώργιος (2000), *Αθήνα 1830-2000: Εξέλιξη, πολεοδομία, μεταφορές*, Αθήνα, Συμμετρία.
- Τζιρτζιλιάκη, Ελένη (2008), *Εκ-τοπισμένοι, αστικοί νομάδες στις μητροπόλεις*, Αθήνα, Νήσος.

Η κοινωνική και οικονομική συμβολή των ηλικιωμένων ατόμων στη στήριξη της ελληνικής οικογένειας την περίοδο της κρίσης

Ελένη Ζύγα*

Περίληψη

Η οικονομική κρίση που πλήττει τη χώρα μας τα τελευταία έτη έχει επηρεάσει την ελληνική κοινωνία σε πολλούς τομείς. Οι αλλαγές που παρατηρούνται σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο πλήττουν ιδιαίτερα τις ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, οι οποίες απειλούνται με κοινωνικό αποκλεισμό σήμερα σε μεγαλύτερο βαθμό από πριν. Μεταξύ των ομάδων αυτών, οι ηλικιωμένοι, οι συνταξιούχοι και οι άνεργοι προσπαθώντας να ανταπεξέλθουν στις συνέπειες που έχει επιφέρει η κρίση λειτουργούν υποστηρικτικά μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας, αντικαθιστώντας πολλές φορές το ρόλο του κράτους και των μορφών επίσημης φροντίδας του. Η παρούσα εισήγηση στοχεύει, μέσα από την αναφορά σε προσωπικές μαρτυρίες ατόμων, στην ανάδειξη του ενεργού ρόλου που διαδραματίζουν οι ηλικιωμένοι και οι συνταξιούχοι στην Ελλάδα της κρίσης.

Λέξεις κλειδιά: ηλικιωμένοι, συνταξιούχοι, άνεργοι, οικονομική κρίση

Εισαγωγή

Η Ελλάδα ήδη από το έτος 2009 βιώνει μια από τις πιο σοβαρές οικονομικές κρίσεις που γνώρισε στην ιστορία της και η οποία την έχει επηρεάσει σε βασικούς τομείς δύο εκ των οποίων είναι η υγεία και η εργασία, τομείς οι οποίοι συνδέονται άμεσα με ιδιαίτερα ευαίσθητα κοινωνικά στρώματα του πληθυσμού όπως οι ηλικιωμένοι, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, οι συνταξιούχοι και οι άνεργοι με την τελευταία ομάδα να καταγράφει ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά (24,6%) (ΕΛΣΤΑΤ, Αύγουστος 2015: 1).

Ιδιαίτερα όσον αφορά τους ηλικιωμένους και τους συνταξιούχους, οι μειώσεις στον προϋπολογισμό για την υγεία που επιβλήθηκαν ήδη από το 2009, οι μειώσεις στις φαρμακευτικές δαπάνες (Souliotis et al 2015: 1) αλλά και ο ολοκληρωτικός επανασχεδιασμός των παρεχόμενων υπηρεσιών του Εθνικού Συστήματος Υγείας, είχε σοβαρό αντίκτυπο (Aloumanis και Papanas 2014: 4) στο είδος της περίθαλψης που είχαν δυνατότητα να λάβουν αλλά και στην διεύρυνση των ανισοτήτων σχετικά με την

---

* Κοινωνική λειτουργός – Κοινωνιολόγος, ΜΔ Πληροφορική Υγείας, ΜΔ Κοινωνικός Αποκλεισμός & Ανθρώπινα Δικαιώματα. Δήμος Νίκαιας-Αγ.Ι.Ρέντη, Εργαστηριακή συνεργάτης ΤΕΙ Αθήνας
Ταχυδρομική Διεύθυνση: Ελένης 1, Ταύρος, 17778 Αθήνα.
Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: zygael@hotmail.com

πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας (Οικονόμου κ.α., 2014: 107, Lionis & Petelos, 2013: 270, Άτυπο Συμβούλιο Υπουργών Υγείας 2014: 2).

Ακόμη, αναφορικά με τους συνταξιούχους των οποίων τα εισοδήματα μειώθηκαν σε μεγάλο βαθμό (περικοπές συντάξεων και επιδομάτων, διακοπή παροχών που προβλέπονταν για τα ηλικιωμένα άτομα για μακροχρόνια φροντίδα και υποστήριξη) παράλληλα με την προσθήκη νέων φόρων σε περιουσιακά στοιχεία και αγαθά, είχε ως συνέπεια την περαιτέρω μείωση του εισοδήματός τους και την στέρηση αγαθών και υπηρεσιών (Μπαλούρδος 2012: 33).

Αντικείμενο και στόχοι της έρευνας

Αντικείμενο και στόχο της έρευνας αποτέλεσε η καταγραφή και κατανόηση των εμπειριών των ανέργων ατόμων, η συλλογή πληροφοριών για το πώς ανταπεξέρχονται στις οικονομικές τους υποχρεώσεις καθώς και η διερεύνηση της συμβολής του ρόλου του ευρύτερου οικογενειακού περιβάλλοντος στη στήριξη των ανέργων μελών της.

Επιμέρους στόχοι της έρευνας ήταν η καταγραφή του κοινωνιολογικού προφίλ των ανέργων, οι πληροφορίες σχετικά με τις έως σήμερα εμπειρίες τους σχετικά με την αναζήτηση εργασίας και την στάση τους απέναντι στο φαινόμενο της ανεργίας καθώς και η καταγραφή του προφίλ του ατόμου που προέρχεται από τα άτυπα δίκτυα φροντίδας και δρα υποστηρικτικά απέναντι στο άνεργο άτομο.

Το δείγμα της έρευνας

Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 28 άνεργα άτομα τα οποία προέρχονταν από την ευρύτερη περιοχή του Πειραιά: 11 γυναίκες (39%) και 17 άντρες (61%).

Η διεξαγωγή της έρευνας πραγματοποιήθηκε σε διάστημα τριών μηνών (Ιούλιος 2015-Σεπτέμβριος 2015) ενώ η ανάλυση των αποτελεσμάτων ολοκληρώθηκε το Νοέμβριο του 2015.

Μέθοδος της έρευνας

Κατά την υλοποίηση της έρευνας ακολουθήθηκε η ποιοτική προσέγγιση. Για τη συλλογή των στοιχείων χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ημι-δομημένης συνέντευξης με τη χρήση ερωτηματολογίου διάρκειας περίπου 20-30 λεπτών. Το ερωτηματολόγιο διαρθρώθηκε με βάση τις εξής θεματικές ενότητες: Κοινωνικό-δημογραφικά στοιχεία ανέργων (Φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση κ.α.), πληροφορίες σχετικά με το υφιστάμενο ζήτημα της ανεργίας που αντιμετωπίζουν οι ερωτώμενοι (διάστημα ανεργίας, προσπάθεια για αναζήτηση εργασίας, δυσκολίες στην εύρεση εργασίας κ.α.) και τις προηγούμενες συνθήκες εργασίας (Ποιο ήταν το τελευταίο σας επάγγελμα/απασχόληση κ.α.), πληροφορίες για το πώς ανταπεξέρχονται στην κάλυψη των βασικών καταναλωτικών αναγκών τους και για το εάν λαμβάνουν βοήθεια από άτυπα δίκτυα φροντίδας (π.χ. Λαμβάνετε κάποια βοήθεια από άτυπα δίκτυα κοινωνικής φροντίδας;) καθώς και για τη στάση που έχουν οι ίδιοι απέναντι στο φαινόμενο της ανεργίας.

Τα ευρήματα της έρευνας

Περιγραφή δείγματος

Πίνακας 1. Κοινωνικο-δημογραφικά στοιχεία ερωτώμενων

A/α	Φύλο	Ηλικία	Οικογενειακή κατάσταση	Αριθ. τέκνων	Σπουδές	Χρόνος ανεργίας - έτη-	Προηγούμενη απασχόληση
1	Γ	45	Άγαμη	-	ΙΕΚ	2	Ιδιωτική υπάλληλος (Υπάλληλος γραφείου)
2	Γ	43	Έγγαμη	2	Υποχρ. εκπαίδευση	3	Ιδιωτική υπάλληλος (Εμποροϋπάλληλος)
3	Γ	44	Έγγαμη	1	Μέση εκπαίδευση	5	Ιδιωτική υπάλληλος (Υπάλληλος γραφείου)
4	Α	21	Άγαμος	1	Υποχρ. εκπαίδευση	3	Μαθητής/Σπουδαστής
5	Γ	42	Διαζευγμένη	1	Υποχρ. εκπαίδευση	5+	Ιδιωτική υπάλληλος (Υπάλληλος γραφείου)
6	Α	22	Άγαμος	-	Υποχρ. εκπαίδευση	3	Μαθητής/Σπουδαστής
7	Α	46	Άγαμος	-	Ανώτατη εκπαίδευση (ΑΕΙ/ΤΕΙ)	5	Ελεύθερος επαγγελματίας (φροντιστηριούχος)
8	Γ	43	Έγγαμη	2	Ανώτατη εκπαίδευση (ΑΕΙ/ΤΕΙ)	3	Ιδιωτική υπάλληλος (Υπάλληλος γραφείου)
9	Α	46	Έγγαμος	-	Υποχρ. εκπαίδευση	5	Εργατικό προσωπικό
10	Α	38	Άγαμος	-	Μέση εκπαίδευση	4	Ιδιωτικός υπάλληλος (βοηθητικό εργατικό προσωπικό)
11	Γ	45	Έγγαμη	1	Μέση εκπαίδευση	4	Ιδιωτική υπάλληλος (Υπάλληλος γραφείου)
12	Γ	30	Άγαμη	-	Ανώτατη εκπαίδευση (ΑΕΙ/ΤΕΙ)	3	Πρακτική άσκηση
13	Α	24	Άγαμος	-	ΙΕΚ	2	Πρακτική άσκηση
14	Α	38	Άγαμος	-	Υποχρ. εκπαίδευση	5	Εργατικό προσωπικό (εργοστάσιο)
15	Α	35	Άγαμος	-	Υποχρ. εκπαίδευση	4	Μικροπωλητής (χωρίς άδεια)
16	Α	38	Άγαμος	-	Υποχρ. εκπαίδευση	4	Ιδιωτικός υπάλληλος (Εμποροϋπάλληλος)
17	Α	45	Έγγαμος	2	Υποχρ. εκπαίδευση	2	Κοινοφελή εργασία
18	Α	21	Άγαμος	-	Μέση εκπαίδευση	2	Κοινοφελή εργασία
19	Γ	41	Χήρα	2	Μέση εκπαίδευση	2	Ιδιωτική υπάλληλος (Υπάλληλος γραφείου)
20	Α	42	Έγγαμος	3	Υποχρ.	3	Ιδιωτικός υπάλληλος

			ς		εκπαίδευση		(εταιρεία security)
21	A	43	Άγαμος	-	Υποχρ. εκπαίδευση	5	Βοηθός σε οικοδομή
22	Γ	42	Άγαμη	-	Μέση εκπαίδευση	2	Ιδιωτική υπάλληλος (Υπάλληλος γραφείου)
23	Γ	50	Διαζευγ μένη	1	Μέση εκπαίδευση	3 έτη	Ιδιωτική υπάλληλος (Υπάλληλος γραφείου)
24	A	55	Έγγαμος	2	Μέση εκπαίδευση	3 έτη	Ιδιωτική υπάλληλος (Εμποροϋπάλληλος)
25	A	50	Άγαμος	-	Μέση εκπαίδευση	2 έτη	Εργατικό προσωπικό σε εταιρεία
26	A	53	Άγαμος	-	Μέση εκπαίδευση	2 έτη	Εργατικό προσωπικό
27	Γ	30	Άγαμη	-	Ανώτατη εκπαίδευση (ΑΕΙ/ΤΕΙ)	2 έτη	Εθελοντική εργασία/Πρακτική
28	A	50	Διαζευγ μένος	2	Ανώτατη εκπαίδευση (ΑΕΙ/ΤΕΙ)	5 έτη	Ελεύθερος επαγγελματίας (Διατηρούσε εταιρεία επισκευαστ.)

Η πλειοψηφία των ερωτώμενων ήταν άντρες (n=17) σε σχέση με τις γυναίκες. Όσον αφορά την οικογενειακή τους κατάσταση, οι περισσότεροι ήταν άγαμοι (n=17), έγγαμοι ήταν οι 8 ενώ διαζευγμένοι ήταν 3 από τους ερωτώμενους.

Αναφορικά με το επίπεδο της εκπαίδευσης το οποίο ανέφεραν στις συνεντεύξεις τους, 11 από τους 28 ερωτώμενους (n=11) ήταν απόφοιτοι υποχρεωτικής εκπαίδευσης, 10 (n=9) μέσης εκπαίδευσης, 5 είχαν πτυχίο ΑΕΙ/ΤΕΙ και 2 (n=2) είχαν τελειώσει ΙΕΚ.

	n	%
Οικονομική στήριξη από την μητέρα ή τον πατέρα τους (κυρίως για τα βασικά τους έξοδα)	27	96,4
Οικονομία/Αποφυγή περιττών εξόδων	25	89,3
Παραχώρηση σπιτιού από γονείς	20	71,4
Χρήση κοινωνικών παροχών/υπηρεσιών από τις κοινωνικές υπηρεσίες των Δήμων (Κοινωνικό παντοπωλείο, Διανομή τροφίμων, Ιματιοθήκη, Προγράμματα ΒΣΣ κ.α.) ή των φορέων της Εκκλησίας (Γεύματα αγάπης κ.α.)	20	71,4
Μοιράζονται το φαγητό με τους γονείς τους	17	60,7
Διατήρηση οικογενειακών δεσμών	15	53,6
Φροντίδα του ατόμου που προσφέρει οικονομική υποστήριξη έτσι ώστε να μην χρειαστεί κάποιο ιδρυματικό πλαίσιο (οίκος ευγηρίας, θεραπευτήριο χρονίων παθήσεων κ.α.)για περίθαλψη	12	42,9
Πληρωμή φόρων/λογαριασμών από το ευρύτερο συγγενικό περιβάλλον (κυρίως από τους γονείς)	10	35,7
Περιορισμός βραδινών εξόδων	5	17,9
Φύλαξη παιδιών από τους γονείς (είτε όταν πηγαίνουν σε μια συνέντευξη, είτε όταν έχουν άλλες υποχρεώσεις (γιατρό, να πάνε στο σχολείο το άλλο τους παιδί)	5	17,9
Δανεισμός χρημάτων από άλλα άτομα, αδέρφια/φίλους	3	10,7
Εύρεση εργασίας στο εξωτερικό	2	7,2
Οικονομική στήριξη για τα βασικά έξοδα από τον παππού ή τη γιαγιά	1	3,6

Πίνακας 2. Απαντήσεις ερωτώμενων σχετικά με το πως καλύπτουν τις βασικές τους ανάγκες

Σχετικά με το χρόνο ανεργίας τους, η πλειοψηφία (n=17) ήταν άνεργοι από 2-3 έτη. Τέλος, αναφορικά με την προηγούμενή τους απασχόληση, οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους (36%) εργάζονταν στον τομέα της παροχής υπηρεσιών (υπάλληλοι γραφείου κ.α.) ενώ ένα σημαντικό ποσοστό της τάξης του 21% εργαζόταν ως εργατικό δυναμικό ή βοηθητικό προσωπικό σε οικοδομικές εργασίες.

Πίνακας 3. Απαντήσεις ερωτώμενων για το τι θα συμβούλευαν άτομα τα οποία βρίσκονται σε παρόμοια με εκείνους κατάσταση

	n	%
Υπομονή/Προσπάθεια για διατήρηση καλής ψυχολογικής κατάστασης	22	78,6
Προσπάθεια για αναζήτηση εργασίας	13	46,4
Εκμετάλλευση των δωρεάν κοινωνικών παροχών από φορείς (π.χ. Δήμοι, Εκκλησίες, ΜΚΟ, Φιλανθρωπικά ιδρύματα κ.α.)	7	25
Διατήρηση στενών οικογενειακών δεσμών	7	25
Μετάδοση στα παιδιά τους (για τους ερωτώμενους που είχαν αποκτήσει παιδιά) πραγματικές αξίες και όχι υλικές (όπως αναφέρουν "Θα πρέπει να μάθουν και αυτά να ζουν με τα λίγα")	5	17,9
Μετανάστευση	4	14,3
Στήριξη ανέργων συζύγων (για τους έγγαμους)	3	10,7

Σχετικά με το αρχικό μας ερώτημα που είχε να κάνει με το πως ανταπεξέρχονται οι άνεργοι στις οικονομικές τους υποχρεώσεις και για το κατά πόσο αυτοί εξαρτώνται από το ευρύτερο οικογενειακό τους περιβάλλον (άτυπα δίκτυα φροντίδας), σε ποιο βαθμό και τι είδους βοήθεια λαμβάνουν, οι 27 ερωτώμενοι (n=28) απάντησαν ότι λαμβάνουν οικονομική στήριξη για τα βασικά τους έξοδα από τον γονέα τους (πατέρα ή μητέρα). Οι 20 (n=20) επίσης ανέφεραν ότι δεν χρειάζεται να πληρώνουν κάποιο ενοίκιο διότι η κατοικία όπου διαβιούν είναι παραχωρημένη από τους γονείς.

Ακόμη, 17 (n=17) από τους ερωτώμενους ανέφεραν ότι μοιράζονται το φαγητό των γονιών τους διότι δεν έχουν την δυνατότητα να προμηθευτούν αγαθά προς κατανάλωση.

Εκτός όμως από τη βοήθεια που λαμβάνουν από τα άτυπα δίκτυα φροντίδας, οι ίδιοι προβαίνουν και σε κάποιες ενέργειες-μέτρα προκειμένου να καταφέρουν να επιβιώσουν το διάστημα που παραμένουν άνεργοι. Πιο συγκεκριμένα, οι ίδιοι κάνουν χρήση των κοινωνικών παροχών που διατίθενται μέσω των κοινωνικών υπηρεσιών των Δήμων (Κοινωνικό παντοπωλείο, Διανομή τροφίμων, Ιματιοθήκη, Πρόγραμμα Βοήθεια Στο Σπίτι κ.α.). Οι 20 από τους 27 ερωτώμενούς μας (n=20) ανέφεραν ότι κάνουν χρήση τουλάχιστον μιας υπηρεσίας από τις παραπάνω καθότι ως άνεργοι είναι και δικαιούχοι κοινωνικών δομών.

Οι ερωτώμενοι επίσης ανέφεραν ότι διατηρώντας τους οικογενειακούς δεσμούς (n=15) είναι πιθανότερο να λάβουν υποστήριξη από το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον ενώ 12 άτομα (n=12) ανέφεραν ότι φροντίζουν οι ίδιοι το άτομο (πατέρα/μητέρα ή παπού/γιαγιά που τα στηρίζει οικονομικά προκειμένου να μη χρειαστεί να απευθυνθούν σε κάποιο ιδρυματικό πλαίσιο (οίκο ευγηρίας, θεραπευτήριο χρονίων παθήσεων κ.α. για περίθαλψη).

Οι άνεργοι επίσης αναφέρουν ότι οι γονείς τους (n=10) (μητέρα ή πατέρας) τους πληρώνουν τους λογαριασμούς του σπιτιού ή κάποιους από τους φόρους τους ενώ οι ίδιοι αναλαμβάνουν επίσης και την φροντίδα/φύλαξη των παιδιών τους όταν χρειαστεί

προκειμένου να αναζητήσουν εργασία ή να ανταπεξέλθουν σε άλλες καθημερινές υποχρεώσεις.

Η αναζήτηση ακόμη και «ευκαιριακής απασχόλησης!» αναφέρθηκε από τους ανέργους (n=22) ως μια καλή προσωρινή λύση προκειμένου να εξασφαλίσουν ένα έσοδο.

Ενώ σε μικρότερο βαθμό (n=3) οι ερωτώμενοι ανέφεραν ότι δανείζονται χρήματα από άλλα άτομα πλην των γονέων και συγκεκριμένα από αδέρφια, παππού ή γιαγιά ή από το φιλικό τους περιβάλλον για το λόγο ότι και τα άτομα αυτά αντιμετωπίζουν παρόμοια με αυτούς οικονομικά ζητήματα.

Τέλος, δύο άτομα από τα 28 που συμμετείχαν στην έρευνα μας (n=2) ανέφεραν ότι σε μερικές μέρες θα μετανάστευαν στο εξωτερικό όπου είχαν λάβει θετική απάντηση για εργασία.

Σχετικά με το ερώτημά μας που αφορούσε στο τι θα συμβούλευαν τα άνεργα άτομα να πράξουν, η πλειοψηφία (n=22) ανέφερε ότι θεωρεί πολύ σημαντική την προσπάθεια για διατήρηση μιας καλής ψυχολογικής κατάστασης το διάστημα που παραμένουν άνεργοι.

13 άτομα (n=13) επίσης ανέφεραν ότι θα πρέπει να επιμείνουν στην προσπάθειά τους για εύρεση εργασίας, ενώ 7 από τους ερωτώμενους (n=7), υποστήριζαν ότι θα ήταν ωφέλιμο να εκμεταλλευτούν τις δωρεάν κοινωνικές παροχές από φορείς όπως: Οι Δήμοι, οι Εκκλησίες, ΜΚΟ και φιλανθρωπικά ιδρύματα.

Ίδιος αριθμός επίσης (n=7) ανέφερε ότι θα πρότεινε στους ανέργους την διατήρηση στενών οικογενειακών δεσμών προκειμένου να λάβουν υποστήριξη εάν κάποια στιγμή τη χρειαστούν.

Κάποια θετικά στοιχεία της κρίσης ωστόσο έθεσαν 5 από τους ερωτώμενους (n=5) όπως η επιστροφή στις παλιές αξίες και η μετάδοση στα παιδιά τους "πραγματικών" αξιών (για όσους ερωτώμενους είχαν αποκτήσει παιδιά).

Τέλος, μικρός αριθμός ερωτώμενων προτείνει τη μετανάστευση ως λύση (n=4) ενώ 3 από τους ερωτώμενους αναφέρουν ότι σημαντικό ρόλο παίζει η υποστήριξη και του ανέργου συζύγου/συντρόφου (n=3).

Πίνακας 4. Κοινωνιολογικό προφίλ ατόμου που στηρίζει οικονομικά τον άνεργο/η

α/ α	Φύλο	Ηλι- κία	Οικογενειακή κατάσταση	Επίπεδο μόρφωσης	Σχέση με τον άνεργο	Πηγή βασικού εισοδήματος
1	Γ	80	Διαζευγμένη	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Γιαγιά	Σύνταξη ΟΓΑ (Υ)
2	Γ	80	Έγγαμη	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Μητέρα	Σύνταξη γήρατος (ΙΚΑ)
3	Α	79	Χήρος	Μέση εκπαίδευση (Τεχνική Σχολή/Σιβιτανίδειο)	Πατέρας	Σύνταξη γήρατος (ΟΑΕΕ/ΤΕΒΕ)
4	Γ	43	Διαζευγμένη	Υποχρεωτική εκπαίδευση	Μητέρα	Επίδομα πρόνοιας
5	Γ	84	Χήρα	Υποχρεωτική εκπαίδευση	Μητέρα	Σύνταξη γήρατος (ΙΚΑ)
6	Γ	62	Διαζευγμένη	Λίγες τάξεις	Μητέρα	Σύνταξη γήρατος

				Δημοτικού σχολείου		(Δημοσίου)
7	Γ	89	Χήρα	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Μητέρα	Σύνταξη χηρείας (ΙΚΑ)
8	Γ	70	Χήρα	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Μητέρα	Σύνταξη γήρατος (ΙΚΑ)
9	Γ	75	Χήρα	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Μητέρα	Σύνταξη ΟΓΑ (Υ) και επίδομα Πρόνοιας
10	Α	78	Έγγαμος	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Πατέρας	Σύνταξη γήρατος (ΙΚΑ)
11	Γ	87	Χήρα	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Μητέρα	Σύνταξη χηρείας (ΙΚΑ)
12	Γ	60	Έγγαμη	Υποχρεωτική	Μητέρα	Σύνταξη αναπηρική (ΟΑΕΕ/ΤΕΒΕ)
13	Γ	63	Χήρα	Υποχρεωτική	Μητέρα	Σύνταξη αναπηρική (ΙΚΑ)
14	Γ	57	Χήρα	Υποχρεωτική	Μητέρα	Σύνταξη αναπηρική (ΙΚΑ)
15	Γ	85	Χήρα	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Μητέρα	Σύνταξη χηρείας (ΙΚΑ)
16	Α	80	Έγγαμος	Υποχρεωτική	Πατέρας	Σύνταξη γήρατος (ΙΚΑ)
17	Γ	80	Χήρα	Δημοτικό	Μητέρα	Σύνταξη ΟΓΑ (Υπερηλίκων)
18	Α	55	Έγγαμος	Υποχρεωτική	Πατέρας	Αναπηρική σύνταξη (ΟΑΕΕ/ΤΕΒΕ)
19	Α	81	Έγγαμος	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Πατέρας	Σύνταξη γήρατος (ΙΚΑ)
20	Α	86	Έγγαμος	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Πατέρας	Σύνταξη γήρατος (ΙΚΑ)
21	Γ	89	Χήρα	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Μητέρα	Σύνταξη ΟΓΑ (Υπερηλίκων)
22	Γ	76	Χήρα	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Μητέρα	Σύνταξη γήρατος (ΙΚΑ)
23	Γ	80	Χήρα	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Μητέρα	Σύνταξη γήρατος (ΙΚΑ)

24	Γ	88	Χήρα	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Μητέρα	Σύνταξη χηρείας (ΙΚΑ)
25	Γ	80	Χήρα	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Μητέρα	Σύνταξη χηρείας (ΙΚΑ)
26	Γ	85	Χήρα	Λίγες τάξεις Δημοτικού σχολείου	Μητέρα	Σύνταξη ΟΓΑ (Υ)
27	Α	73	Έγγαμος	Δημοτικό	Πατέρας	Σύνταξη γήρατος (ΟΑΕΕ/ΤΕΒΕ)
28	Γ	84	Χήρα	Δημοτικό	Μητέρα	Σύνταξη χηρείας (Δημοσίου)

Τέλος, σχετικά με το *προφίλ* του ατόμου που υποστηρίζει οικονομικά τον άνεργο, η ηλικία του οποίου κυμαίνεται από τα 43 ως τα 89 έτη με Μ.Ο. τα 76 έτη, πρόκειται στην πλειοψηφία τους για γυναίκες (μητέρες) (n=21) έναντι (n=7) για τους άντρες, χήρες (n=16), οι οποίες έχουν τελειώσει λίγες τάξεις του Δημοτικού σχολείου και οι οποίες λαμβάνουν σύνταξη από το ΙΚΑ (χηρείας, γήρατος ή αναπηρική).

Συμπέρασμα

Η ελληνική κοινωνία ως μια παραδοσιακή κοινωνία θέτει υψηλή προτεραιότητα σε αξίες και θεσμούς όπως η οικογένεια και στηρίζει τα άνεργα μέλη της.

Τα άτομα της τρίτης ηλικίας και οι συνταξιούχοι προσφέρουν οικονομική βοήθεια δίνοντας μέρος από τη σύνταξή τους και υιοθετούν υποστηρικτικό ρόλο απέναντι στα άνεργα παιδιά τους, φτάνοντας πολλές φορές στο σημείο να στερούνται παροχές και υπηρεσίες που θα έπρεπε να λαμβάνουν καθότι κρίνονται απαραίτητες για τους ίδιους (π.χ. ιατροφαρμακευτική φροντίδα) προκειμένου να προσφέρουν σημαντικό μέρος από το εισόδημα τους στα παιδιά τους ή (εάν πρόκειται για έγγαμα τέκνα) στην οικογένεια των παιδιών τους.

Τα άτυπα δίκτυα στήριξης και ιδιαίτερα η οικογένεια αντικαθιστά σε πολλές περιπτώσεις την κοινωνική πολιτική και αυτό το φαινόμενο το παρατηρούμε ιδιαίτερα σήμερα λόγω της κρίσης που βιώνει η χώρα.

Βιβλιογραφία

- Aloumanis, Kyriakos and Papanas, Nikolaos (2014), “Greek financial crisis: consequences in the healthcare of diabetes and its complications”, *Hippokratia* 18, (1): 4-6.
- Lionis, Christos and Petelos, Elena (2013), “The impact of the financial crisis on the quality of care in primary care: an issue that requires prompt attention”, *Quality in Primary care*, 21: 269-273.
- Souliotis, Kyriakos, Papageorgiou, Manto, Politi, Anastasia, Frangos, Nikolaos, Tountas, Yiannis (2015), “Estimating the fiscal effects of public pharmaceutical expenditure reduction in Greece”, *Public Health* 3: 203.
- Άτυπο Συμβούλιο των Υπουργών Υγείας (Απρίλιος 2014): «Οικονομική κρίση και υγειονομική περίθαλψη» (έγγραφο συζήτησης), διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://gr2014.eu/sites/default/files/%CE%9F%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%BA%CF%81%CE%AF%CF%83%CE%B7.pdf> [Ανάκτηση: 10/11/2015].

- Ελληνική Στατιστική Αρχή (2015), «Έρευνα Εργατικού Δυναμικού», Δελτίο τύπου, Αύγουστος 2015 (Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.statistics.gr/documents/20181/42a81f31-ef87-4014-825c-bcc6021a7032> [Ανάκτηση: 23/11/2015]).
- Μπαλούρδος, Διονύσης (2012) «Η φτώχεια στην Ελλάδα: Τάσεις, προκλήσεις και πολιτικές», στο Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Ειδικής Συνεδρίας της Διαρκούς Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων (15 Φεβρουαρίου 2012).
- Μπαλούρδος Δ., Πετράκη Μ. (επιμ.), *Νέα φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: Πολιτικές καταπολέμησης και καθιέρωση ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος*.
- Οικονόμου, Χαράλαμπος, Καϊτελίδου Δάφνη, Κάτσικας, Δημήτρης, Σίσκου, Όλγα και Ζαφειροπούλου, Μαρία (2014) «Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας στην Ελλάδα με επίκεντρο τις ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, Νο 9(2), Σεπτέμβριος, σελ. 99-115.

Αγροτική ανάπτυξη και ύπαιθρος χώρος: προκλήσεις και δυνατότητες για τις τοπικές κοινωνίες στην Ελλάδα της κρίσης

Αλεξάνδρα Θεοφίλη*

Περίληψη

Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, οι αγροτικές περιοχές επέδειξαν μία αξιοσημείωτη «ανθεκτικότητα» σε σχέση με τις ημιαστικές και τις αστικές περιοχές. Με δεδομένη την αναγκαιότητα επανασχεδιασμού της κεντρικής αναπτυξιακής πολιτικής και την αξιοποίηση της δυναμικής των αγροτικών περιοχών, το παρόν κείμενο επιχειρεί μία σκιαγράφηση των προοπτικών και των δυνατοτήτων που παρείχε ο άξονας LEADER (Πολιτική Αγροτικής Ανάπτυξης 2007-2013) για την αντιμετώπιση των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης σε τοπικό επίπεδο.

Λέξεις-κλειδιά: αγροτική ανάπτυξη, βιώσιμη αγροτική ανάπτυξη, άξονας LEADER.

Εισαγωγή

Η ελληνική ύπαιθρος για περίπου δύο δεκαετίες, υπέστη μία σειρά από οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς, οι οποίοι εντοπίζονται στην παραγωγική αναδιάρθρωση του γεωργικού τομέα (Παπαδόπουλος 2015) και την αλλαγή της κοινωνικής δομής της (Παπαδόπουλος & Φρατσέα 2013). Η υποχώρηση της συνεισφοράς του γεωργικού τομέα στη διαμόρφωση του ΑΕΠ, η μείωση του αριθμού των γεωργών και η στροφή των μελών του νοικοκυριού σε άλλους παραγωγικούς τομείς ή ακόμη και η έξοδος τους από τον αγροτικό χώρο, συνηγορούσαν στη σταδιακή «αποαγροτοποίηση» (Παπαδόπουλος 2015:4) της ελληνικής υπαίθρου.

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της πενταετίας 2010-2014, με το ΑΕΠ να μειώνεται κατά 18% και το ποσοστό ανεργίας να αυξάνεται κατά 14% περίπου, αγγίζοντας στο τέλος του 2014 το 26,5% (ΕΛΣΤΑΤ 2015), οι αγροτικές περιοχές επέδειξαν μία αξιοσημείωτη «ανθεκτικότητα» σε σχέση με τις ημιαστικές και τις αστικές περιοχές στην οικονομική κρίση (Παπαδόπουλος 2015). Η ανεργία στην ελληνική ύπαιθρο παρέμεινε χαμηλότερη του εθνικού μέσου όρου κατά 4,5%, η συνεισφορά του πρωτογενούς τομέα στο ΑΕΠ σημείωσε μικρές ανοδικές τάσεις, καθώς από 3,2% το 2010 ανήλθε στο 3,89% το 2014, ενώ ο αριθμός των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα αν και έχει μειωθεί μεταξύ των ετών 2010-2014 κατά 12% περίπου, σημειώνει μικρότερες απώλειες σε σχέση με τους

---

* Υποψήφια διδάκτωρ, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
Ταχυδρομική διεύθυνση: Ελευθερίου Βενιζέλου 70, Καλλιθέα, ΤΚ.17676.
Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: alex.theofili@hua.gr

υπόλοιπους δύο τομείς τις οικονομίας, παρουσιάζοντας σταθεροποιητικές τάσεις τα τελευταία δύο χρόνια (ΕΛΣΤΑΤ 2015).

Με δεδομένη την αναγκαιότητα επανασχεδιασμού της κεντρικής αναπτυξιακής πολιτικής αλλά και την αξιοποίηση της δυναμικής των αγροτικών περιοχών και με τη συζήτηση περί αντίστροφης αστικοποίησης (Remoundou *et al.* 2015) να είναι επίκαιρη, το παρόν κείμενο επιχειρεί μία σκιαγράφηση των προοπτικών και των δυνατοτήτων που παρέχει η Ευρωπαϊκή Πολιτική Αγροτικής Ανάπτυξης (ΠΑΑ) για την αντιμετώπιση των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης σε τοπικό επίπεδο. Αρχικά, θα παρουσιαστούν οι έννοιες που αφορούν στην αγροτική ανάπτυξη σε παγκόσμιο επίπεδο και θα ακολουθήσει συνοπτική περιγραφή των αντίστοιχων πολιτικών της ΕΕ, με ιδιαίτερη αναφορά στα προγράμματα LEADER, λόγω της από κάτω προς τα πάνω προσέγγισης που υιοθετούν και των δυνατοτήτων που παρουσιάζουν για τις τοπικές κοινωνίες. Η παρουσίαση θα ολοκληρωθεί με την προσέγγιση LEADER προγραμματικής περιόδου 2007-2013 στην περιοχή της Κοζάνης.

Αγροτική ανάπτυξη: από τη γεωργική μεγέθυνση στη βιωσιμότητα

Η αγροτική ανάπτυξη αναδείχθηκε ως διακριτός κλάδος των κοινωνικών επιστημών στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Με σαφείς επιρροές από τη θεωρητική συζήτηση και τις πρακτικές περί ανάπτυξης, αποτελεί έννοια δυναμική και μεταβαλλόμενη σε επίπεδο περιεχομένου, στόχων και μηχανισμών πολιτικής (Anriquez and Stamoulis 2007), γεγονός που καθιστά τη διατύπωση ενός συμπαγούς και διαχρονικού ορισμού πρακτικά αδύνατη. Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας συνηγορεί στη διαπίστωση ότι διαχρονικά διακρίνονται τρεις βασικές προσεγγίσεις αγροτικής ανάπτυξης.

Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση, η οποία υιοθετήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και κυριάρχησε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η αγροτική ανάπτυξη είναι έννοια ταυτόσημη με τη γεωργική μεγέθυνση, δηλαδή την αύξηση της παραγωγής του γεωργικού τομέα και την ενίσχυση του γεωργικού εισοδήματος (Ellis and Biggs 2001). Με επιρροές από την τότε κυρίαρχη πεποίθηση ότι η ανάπτυξη εξαρτάται από την εντατική εκβιομηχάνιση (Anriquez and Stamoulis 2007), οι βασικοί στόχοι των προγραμμάτων αγροτικής ανάπτυξης αυτής της περιόδου ήταν ο εκσυγχρονισμός και η εκμηχάνιση της γεωργικής παραγωγής (Παπαδόπουλος 2004). Οι μηχανισμοί που υιοθετήθηκαν ήταν η μεταφορά τεχνογνωσίας και κεφαλαίου από δυναμικότερους παραγωγικούς τομείς, καθώς και η προώθηση της μεγάλης ιδιοκτησίας, με το κράτος να αναλαμβάνει το σχεδιασμό, τη χρηματοδότηση και την υλοποίηση των δράσεων (Ray *et al.* 1999; Παπαδόπουλος 2004), ανεξάρτητα από το αν οι χώρες «άνηκαν» στο Δυτικό Κόσμο, τη Σοβιετική Ένωση ή τις αναπτυσσόμενες χώρες (Ellis and Biggs 2001). Η συγκεκριμένη προσέγγιση εντάσσεται στη σφαίρα του *εξωγενούς μοντέλου αγροτικής ανάπτυξης* (Παπαδόπουλος 2004), το οποίο στηρίζεται στην εισαγωγή εξωτερικών εισροών (κινητικότητα κεφαλαίου και εργασίας) στο γεωργικό τομέα (Ray *et al.* 1999). Το εξωγενές μοντέλο αμφισβητήθηκε έντονα στα μέσα της δεκαετίας του 1970, καθώς η εντατικοποίηση και η εκβιομηχάνιση της γεωργίας οδήγησε σε πλεονασματική παραγωγή, δημοσιονομικές πιέσεις, αγροτική έξοδος και περιβαλλοντική υποβάθμιση (Ray *et al.* 1999; Murdoch 1993).

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, αγροτική ανάπτυξη απέκτησε νέο περιεχόμενο, με την ικανοποίηση βασικών αναγκών (Anriquez and Stamoulis 2007) και την ευημερία των οικονομικά ασθενέστερων στις αγροτικές περιοχές (Ruttan

1984) να αποτελούν τους νέους στόχους. Η ΠΑΑ δεν έπρεπε να είναι αποσπασματική, τομεακή και μονοδιάστατη αλλά σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα (1975:3) όφειλε να είναι «σχεδιασμένη για την αναβάθμιση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων. ... Η ομάδα περιλαμβάνει τους αγρότες, τους ενοικιαστές και τους μη έχοντες γη». Με βασικό εργαλείο υλοποίησης τα ολοκληρωμένα αναπτυξιακά προγράμματα (ΟΑΠ), οι δράσεις που υιοθετήθηκαν από τα κράτη, χωρίζονταν σε δύο γενικές κατηγορίες, με την πρώτη να περιλαμβάνει μέτρα που στόχευαν στην ενίσχυση του πρωτογενούς τομέα και τη δεύτερη να επικεντρώνεται στην βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του αγροτικού πληθυσμού (Ruttan 1984). Παράλληλα, αναβαθμίστηκε ο ρόλος των τοπικών διοικητικών παραγόντων, καθώς οι τελευταίοι είχαν ενεργό ρόλο στην υλοποίηση των ΟΑΠ (Lecroix 1985). Αν και η συγκεκριμένη προσέγγιση αποσυνέδεσε, εν μέρει, την αγροτική ανάπτυξη από την γεωργική μεγέθυνση, εισάγοντας νέες προκλήσεις, όπως η συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας, η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και των συνθηκών διαβίωσης, δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς απευθυνόταν σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, ήταν εξαρτημένη από εξωτερικές εισροές, δεν στήριζε τη διαφοροποίηση της αγροτικής οικονομίας (Ruttan 1984), ενώ η περιορισμένη διαχειριστική ικανότητα των τοπικών διοικητικών παραγόντων σε συνδυασμό με την πολυπλοκότητα των ΟΑΠ καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολη την υλοποίησή τους (Lacroix 1985).

Η εικόνα αυτή άλλαξε στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όπου το θεωρητικό πλαίσιο περί αγροτικής ανάπτυξης απέκτησε καινούργιο περιεχόμενο. Αφορμή για αυτό αποτέλεσαν οι έννοιες της «βιωσιμότητας» και της «βιώσιμης ανάπτυξης» που εμφανίστηκαν στο προσκήνιο αυτήν την περίοδο, οι οποίες αν και «αποτελούν ασαφείς και διαφορούμενες έννοιες έχουν τη δυνατότητα να γεφυρώσουν το χάσμα μεταξύ οικονομολόγων, κοινωνιολόγων και περιβαλλοντολόγων» (Murdoch 1993: 225). Η βιώσιμη αγροτική ανάπτυξη στοχεύει στη «δίκαιη κατανομή της οικονομικής ευημερίας, την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής» (Altieri and Masera 1993: 118) και έχει τρεις συνιστώσες, την οικονομική, την κοινωνική και την περιβαλλοντική που συνδέονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (Day, 1998). Στηριζόμενη στην αξιοποίηση και την ενσωμάτωση των ενδογενών χαρακτηριστικών του αγροτικού χώρου –ανθρώπινο, κοινωνικό και φυσικό κεφάλαιο– σε συνδυασμό με την εισαγωγή, ήπιας έντασης, εξωτερικών εισροών (Παπαδόπουλος 2004), αποτελεί μία ολιστικού χαρακτήρα προσέγγιση (Murdoch 1993), στο πλαίσιο της οποίας η ενίσχυση των δεσμών μεταξύ των κάθετων¹ και των οριζόντιων² δικτύων που υπάρχουν στις αγροτικές περιοχές και επεκτείνονται πέρα από τα όρια τους μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία νέων αναπτυξιακών ευκαιριών (Murdoch 2000).

Ευρωπαϊκή Ένωση και αγροτική ανάπτυξη

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έδωσε μεγάλη βαρύτητα στην υλοποίηση πρακτικών που αποσκοπούσαν στη στήριξη του αγροτικού πληθυσμού και των αγροτικών περιοχών. Η ομπρέλα κάτω από την οποία εντάσσονται αυτές οι πρακτικές είναι η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ), η οποία για περισσότερο από τριάντα χρόνια ήταν

¹ Παραγωγικές μονάδες που συνδέονται με τον αγρό-διατροφικό τομέα (Murdoch 2000).

² Επιχειρηματικές δραστηριότητες στον αγροτικό χώρο που δεν συνδέονται με τον αγρό-διατροφικό τομέα (Murdoch 2000).

προσανατολισμένη στην εξασφάλιση της αυτάρκειας τροφίμων και την ενίσχυση του γεωργικού εισοδήματος (Rome Treaty 1955), βασιζόμενη σε ένα μηχανισμό στήριξης των τιμών των ευρωπαϊκών γεωργικών προϊόντων (European Commission 1991a) που ενθάρρυνε την αύξηση της παραγωγής και την εξάρτηση από εξωτερικές εισροές. Η γεωργική μεγέθυνση ταυτίστηκε με την αγροτική ανάπτυξη και για την επίτευξη της υιοθετήθηκε το εξωγενές αναπτυξιακό υπόδειγμα. Η συγκεκριμένη πρακτική τέθηκε για πρώτη φορά σε αμφισβήτηση στα μέσα της δεκαετίας του 1970, καθώς είχε υψηλό δημοσιονομικό κόστος, δημιουργούσε εντάσεις στις διεθνείς εμπορικές σχέσεις της Κοινότητας, διεύρυνε τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου, μεροληπούσε υπέρ των παραγωγών μεγάλης κλίμακας και επιβάρυνε το περιβάλλον, προκαλώντας υποβάθμιση των φυσικών πόρων στις περιοχές που ευνοούσαν την εντατικοποίηση της παραγωγής και ερημοποίηση και εγκατάλειψη στις μειονεκτικές περιοχές (European Commission 1991a).

Ωστόσο, μέχρι το 1999, η ΚΑΠ δεν άλλαξε προσανατολισμό. Η Ε.Ε. επιχείρησε με διορθωτικά μέτρα στο μηχανισμό στήριξης των τιμών και την υλοποίηση παράλληλων αναπτυξιακών δράσεων να αμβλύνει τις επιπτώσεις του εξωγενούς αναπτυξιακού μοντέλου. Στις παράλληλες αναπτυξιακές δράσεις περιλαμβάνονται η οδηγία 75/268/ΕΟΚ αναφορικά με τις Λιγότερο Ανεπτυγμένες Περιοχές, τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ) (1986), οι δράσεις στο πλαίσιο των Διαρθρωτικών Ευρωπαϊκών Ταμείων (ΔΕΤ) (1988), καθώς και η Πρωτοβουλία LEADER (1991), στις οποίες διακρίνεται σε ολοένα και μεγαλύτερο βαθμό η πρόθεση για αξιοποίηση των ενδογενών χαρακτηριστικών του αγροτικού χώρου μέσω της κινητοποίησης και της συμμετοχής των τοπικών κοινωνιών (Ray et al. 1999).

Η οδηγία 75/268 προέβλεπε την καταβολή χρηματικής ενίσχυσης για τους παραγωγούς που δραστηριοποιούνταν στις ορεινές, ημιορεινές και λοιπές μειονεκτικές περιοχές, με στόχο τη διατήρηση του πληθυσμού τους πάνω από ένα ελάχιστο όριο. Αν και αρχικά διαμορφώθηκε προκειμένου να ικανοποιηθεί το αίτημα της Μεγάλης Βρετανίας για περιφερειακή ενίσχυση ως αντιστάθμισμα στις δαπάνες της ΚΑΠ, από το 1979 γενικεύθηκε και εφαρμόστηκε μέσω των ΟΑΠ για το σύνολο του παραγωγικού ιστού των λιγότερο ευνοημένων περιοχών και όχι μόνο για τον εύαλωτο πρωτογενή τομέα.

Τα ΜΟΠ είχαν τομεακό χαρακτήρα και εφαρμόστηκαν στις περιφέρειες της Ελλάδας, της Ιταλίας, και τις μεσογειακές περιοχές της Γαλλίας (Commission of the European Communities 1986) ως αντιστάθμισμα στις οικονομικές ενισχύσεις που λάμβαναν οι βόρειες χώρες μέσω της ΚΑΠ.

Οι δράσεις των ΔΕΤ, μέσω του στόχου 5b, επικεντρώθηκαν στην ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών, μέσω πολυετών δράσεων προσαρμοζόμενων στις περιφερειακές ανάγκες, που ενθάρρυναν την ανάπτυξη συνεργασιών σε επίπεδο τοπικών, περιφερειακών, εθνικών και ευρωπαϊκών διοικητικών παραγόντων (Bollen 1999), ενώ η πρωτοβουλία LEADER I και οι διάδοχοι της αποσκοπούσαν στη διερεύνηση της ύπαρξης καινοτόμων προσεγγίσεων για την αγροτική ανάπτυξη και την εφαρμογή τους, μέσω της κινητοποίησης της τοπικής κοινωνίας και της συμμετοχής της σε πολυτομεακές προσεγγίσεις (European Communities 2006).

Η αναθεώρηση της ΚΑΠ το 1992, εισήγαγε τις εξισωτικές αποζημιώσεις, αποσκοπώντας στον περιορισμό της υπερπροσφοράς συγκεκριμένων αγροτικών προϊόντων, αποσυνδέοντας εν μέρει την καταβολή χρηματικής ενίσχυσης από τον όγκο της παραγωγής. Το συγκεκριμένο μέτρο εκτός από τις δημοσιονομικές

επιπτώσεις, θα μπορούσε να συμβάλει στη μείωση της εξάρτησης των αγροτών από τις εξωτερικές εισροές, ωστόσο αρχικά οι επιπτώσεις του ήταν περιορισμένες.

Το Πρόγραμμα Δράσης 2000 (Agenda 2000) ήταν αυτό που άλλαξε ριζικά το οικοδόμημα της ΚΑΠ, η οποία πλέον στηρίζεται σε δύο πυλώνες. Ο πρώτος αφορά στο μηχανισμό παρέμβασης στις αγορές αγροτικών προϊόντων και έχει τομεακό χαρακτήρα και ο δεύτερος είναι η ΠΑΑ, η οποία στηρίζεται σε τρεις αρχές, τη διαφοροποίηση της αγροτικής οικονομίας (πολυτομεακότητα), την πολυλειτουργικότητα της γεωργίας, δηλαδή την αναγνώριση ότι οι γεωργοί παρέχουν ένα ευρύ φάσμα μη εμπορεύσιμων, δημόσιων αγαθών, και την αποκέντρωση της διοίκησης με την ενθάρρυνση της ανάπτυξης συνεργασιών και τη συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας στη διαμόρφωση και υλοποίηση των δράσεων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 1999).

Η δημιουργία ενός διαφοροποιημένου αγροτικού οικονομικού κυκλώματος, με επίκεντρο την μικρής κλίμακας, αγροτική εκμετάλλευση, στην οποία αποδίδονται και άλλοι ρόλοι, όπως αυτός της διατήρησης του ευρωπαϊκού φυσικού τοπίου, επαναπροσδιόρισε τις σχέσεις μεταξύ των παραγωγικών μονάδων στον αγροτικό χώρο, τις σχέσεις μεταξύ των γεωργών και των κοινωνικών ομάδων τόσο εντός όσο και εκτός του αγροτικού χώρου και διαμόρφωσε προϋποθέσεις αμοιβαίες καταστάσεις ωφέλειας για όλους (Ploeg *et al.*, 2000).

Στην επόμενη προγραμματική περίοδο (2007-2013), η ΕΕ ενίσχυσε σημαντικά τον προϋπολογισμό της ΠΑΑ και παράλληλα, παραμένοντας σταθερή στις τρεις βασικές αρχές, της έδωσε πιο συμπαγές περιεχόμενο εισάγοντας τρεις νέους διακριτούς άξονες, ήτοι, α) αναβάθμιση της ποιότητας ζωής/οικονομική διαφοροποίηση, β) ανταγωνιστικότητα, γ) περιβάλλον και διαχείριση γης και δ) αναβαθμίζοντας την πρωτοβουλία LEADER σε διακριτό άξονα πολιτικής (Council Regulation (EC) No. 1698/2005). Παράλληλα, η σταδιακή μείωση των δαπανών για τον 1ο πυλώνα της ΚΑΠ, είναι ενδεικτική της στροφής της ΕΕ σε μία διαφορετική προσέγγιση για την ανάπτυξη του αγροτικού χώρου, η οποία θα είναι σε μικρότερο βαθμό εξαρτημένη από τις εξωτερικές εισροές και θα αξιοποιεί περισσότερο τα ενδογενή χαρακτηριστικά του.

Την τρέχουσα προγραμματική περίοδο, κινείται στην ίδια κατεύθυνση με πρόθεση να ενισχύσει τον φιλοπεριβαλλοντικό χαρακτήρα της (μείωση εκπομπών ρύπων), την οργάνωση αλυσίδων παραγωγής στον αγρό-τροφικό τομέα και την καινοτομία (European Commission 2013)

Πρωτοβουλία LEADER: μία «από κάτω προς τα πάνω» πρακτική αγροτικής ανάπτυξης στην ΕΕ

Η στροφή στις «από κάτω προς τα πάνω» αναπτυξιακές πρακτικές δεν περιορίζεται στην αλλαγή του διοικητικού επιπέδου λήψης αποφάσεων. Προϋποθέτει την κινητοποίηση και συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας (Shortall 2008) σε ένα τοπικό οργανισμό που θα διεκδικεί συγκεκριμένους και κοινά συμφωνημένους στόχους, μέσω ενός από κοινού διαμορφωμένου πλάνου στρατηγικού σχεδιασμού και την από κοινού ορθολογική αξιοποίηση των τοπικών ενδογενών χαρακτηριστικών (Barke and Newton 1997).

Η πρωτοβουλία LEADER θεσμοθετήθηκε στην Ε.Ε το 1991, αποτελεί μία τοπικού χαρακτήρα, αναπτυξιακή πρακτική που επιτρέπει στους τοπικούς δρώντες να αναζητήσουν «καινοτόμες» λύσεις σε παλαιά και σύγχρονα αγροτικά ζητήματα με την αξιοποίηση των τοπικών ενδογενών χαρακτηριστικών (European Commission

2006), με τους Dargan και Shucksmith (2008) να υποστηρίζουν ότι ο όρος «καινοτόμες» έχει οικονομική (νέα προϊόντα και παραγωγικές διαδικασίες) και κοινωνική διάσταση (νέες και εναλλακτικές προσεγγίσεις οργάνωσης των τοπικών αγροτικών κοινοτήτων).

Οι μέχρι τότε εφαρμοζόμενες πολιτικές είχαν τομεακό χαρακτήρα, εστίαζαν στην αναδιάρθρωση της γεωργίας, διαμορφώνονταν σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο και ήταν πανομοιότυπες ως προς το περιεχόμενό τους. Η πρωτοβουλία LEADER αντίθετα, πατάει στα διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής υπαίθρου και μέσω μίας από κάτω προς τα πάνω προσέγγισης, αξιοποιεί την τοπική γνώση για να προσεγγίσει την ανάπτυξη χωρικά, προτείνοντας δράσεις προσαρμοσμένες στα οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής, και όχι τομεακά, (Ray et al 1999), χωρίς να υπαγορεύει «τι» πρέπει να γίνει αλλά «πώς» πρέπει να γίνει (European Commission 2006).

Το σημείο αναφοράς στη δομή όλων των LEADER είναι η Ομάδα Τοπικής Δράσης (ΟΔΤ). Τα μέλη της ΟΔΤ προέρχονται από το δημόσιο ή και τον ιδιωτικό τομέα, πρέπει να είναι ηγετικές φυσιογνωμίες της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας (European Commission 1991c) και έχουν ως βασική αρμοδιότητα τη διαμόρφωση του τοπικού επιχειρησιακού πλάνου. Οι προωθούμενες δράσεις πρέπει να είναι αποδεκτές από την τοπική κοινωνία, να προωθούν την πολυτομεακότητα και τη δικτύωση και να είναι συμβατές με τις γενικές κατευθύνσεις που θέτει η ΕΕ (European Commission 2006). Ο ευέλικτος³ και πρωτοποριακός μηχανισμός χρηματοδότησής τους για τα μέχρι τότε δεδομένα της ΕΕ, ενίσχυε την «αυτονομία» τους.

Το LEADER I (1991-1993) εστίασε στην επαγγελματική εκπαίδευση, τον αγροτικό τουρισμό, την παραγωγή τοπικών αγροτικών προϊόντων και την τόνωση της τοπικής μικρής κλίμακας επιχειρηματικότητας. Οι διάδοχοί του, LEADER II (1994-1999) και LEADER Plus (2000-2006), συνέχισαν στην ίδια κατεύθυνση, με μεγαλύτερο προϋπολογισμό και αριθμό ενταγμένων τοπικών σχεδίων.

Την προγραμματική περίοδο 2007-2013, η πρωτοβουλία αναβαθμίστηκε σε διακριτό άξονα με τρεις προτεραιότητες. Η πρώτη προτεραιότητα εστίαζε στην ανταγωνιστικότητα και τη διαφοροποίηση της αγροτικής οικονομίας, καθώς και την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής στην ύπαιθρο, η δεύτερη ενθάρρυνε την ανάπτυξη δράσεων συνεργασίας και η τρίτη αφορούσε στην κάλυψη των λειτουργικών δαπανών των ΟΤΔ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2006). Ο άξονας LEADER ουσιαστικά αποτελεί «μικρογραφία» της ΠΑΑ 2007-2013 και μεταφορά της σε τοπική κλίμακα, με τις ΟΤΔ να καλούνται να διαμορφώσουν ολοκληρωμένες στρατηγικές βιώσιμης ανάπτυξης για τις «μικρές» αγροτικές κοινωνίες, εξετάζοντας παράλληλα τα όρια των δυνατοτήτων τους.

Την τρέχουσα προγραμματική περίοδο, οι δράσεις LEADER θα συνεχίσουν να αποτελούν εργαλείο της ΠΑΑ, ενώ ως αναπτυξιακή πρακτική θα αξιοποιηθεί με διαφορετική ονομασία και σε άλλους τομείς της ευρωπαϊκής πολιτικής.

Η προσέγγιση LEADER αν και αποτελεί μία ενδιαφέρουσα εφαρμογή της σύνθεσης εξωγενούς - ενδογενούς αναπτυξιακού μοντέλου σε τοπικό επίπεδο, γεννά μια σειρά προβληματισμών αναφορικά με αν και σε ποιο βαθμό μπορεί να πετύχει τους στόχους της. Το πρώτο ζήτημα που προκύπτει αφορά στον αν η κεντρική διοίκηση παραδίδει ουσιαστικές οργανωτικές αρμοδιότητες στις τοπικές κοινωνίες (Storey, 1999). Το ημιδομημένο πλαίσιο λειτουργίας των LEADER επιτρέπει στην κεντρική διοίκηση να επιτηρεί τις πολιτικές των ΟΤΔ, καθώς αφενός το περιεχόμενο της εργαλειοθήκης των LEADER προκύπτει από την συνεργασία κεντρικής

---

³ Block Grant Funding.

διοίκησης και ΕΕ και αφετέρου το τοπικό επιχειρησιακό πλάνο ελέγχεται σε περιφερειακό ή και εθνικό επίπεδο.

Ένα ακόμη σημείο προβληματισμού εντοπίζεται στη σύνθεση των ΟΤΔ. Η επιλογή των «ηγετικών στελεχών των τοπικών κοινωνιών» συνεπάγεται ότι η δυνατότητα των περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων να συμμετάσχουν ενεργά στις ΟΤΔ περιορίζεται. Η τάση που υπάρχει στις ενδογενείς προσεγγίσεις να ωφελούν αυτούς που είναι ήδη «ισχυροί» και έχουν τη δυνατότητα να εκμεταλλευτούν το πλαίσιο που διαμορφώνεται για να ισχυροποιηθούν περισσότερο (Shucksmith 2000), παρατηρείται σύμφωνα με την (Thuesen 2010) και στα LEADER. Εγείρονται συνεπώς ερωτήματα αναφορικά με το αν τα προγράμματα εντείνουν ακόμη περισσότερο τον κοινωνικό αποκλεισμό. Έχοντας ως δεδομένο ότι τα σύγχρονα προγράμματα αγροτικής ανάπτυξης βασίζονται στη «συμμετοχή» (Shortall 2008), ο αποκλεισμός κοινωνικών ομάδων από τη διαδικασία λήψης αποφάσεων θέτει υπό αμφισβήτηση την επιτυχία τους.

Επιπλέον, οι ενισχυμένες αρμοδιότητες που αποκτούν οι ΟΤΔ αλλάζουν τις ισορροπίες και τους συσχετισμούς μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Οι ΟΤΔ διαμορφώνουν τη νέα χωρική ταυτότητα μέσω του επιχειρησιακού πλάνου (Ray et al. 1999) και κατά συνέπεια καθορίζουν το βαθμό ωφέλειας των τοπικών κοινωνικών ομάδων. Η απουσία μηχανισμού που να εξασφαλίζει την ισότιμη αντιπροσώπευση όλων των ομάδων ενδιαφερομένων στις ΟΤΔ, σε συνδυασμό με τη θέση ισχύος στην οποία βρίσκονται οι τελευταίες, θέτει το ερώτημα εάν τα προγράμματα LEADER αποτελούν τελικά μία «από κάτω προς τα πάνω» αναπτυξιακή προσέγγιση ή αν αποτελούν μία «από πάνω προς τα κάτω» τοπικά διαμορφωμένη πολιτική (Storey 1999).

Τέλος, ακόμα και αν οι ΟΤΔ, υπό ιδανικές συνθήκες αντιπροσώπευαν όλες τις κοινωνικές ομάδες, δεν είναι αυτονόητο σε καμία περίπτωση ότι είναι ικανές να διαμορφώσουν και να υλοποιήσουν «ένα εναλλακτικό αναπτυξιακό μονοπάτι και όχι μόνο να ενθαρρύνουν νέες οικονομικές δραστηριότητες και λειτουργίες» (Barke and Newton 1997: 323; Shortall and Sucksmith 1998). Η εμπειρία από τα LEADER φανερώνει ότι τα επιχειρησιακά πλάνα στοχεύουν περισσότερο στην ανάπτυξη νέων εξειδικευμένων προϊόντων και υπηρεσιών, μέσω της αξιοποίησης ευέλικτων χρηματοδοτήσεων και λιγότερο στη δημιουργία «καινοτόμων» διαδικασιών (Storey 1999), οι οποίες θα συμβάλλουν στην επανασύσταση και ενδυνάμωση των δικτύων μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και οικονομικών οργανισμών, σε τοπικό επίπεδο.

Η εφαρμογή της προσέγγισης LEADER στην περιοχή της Κοζάνης

Στην ενότητα που ακολουθεί θα παρουσιαστεί το επιχειρησιακό σχέδιο της προσέγγισης LEADER που υλοποιήθηκε στην περιοχή της Κοζάνης. Η συγκεκριμένη περίπτωση παρουσιάζει ενδιαφέρον, διότι στοχεύει στην αναδιάρθρωση του τοπικού παραγωγικού ιστού που είναι συνδεδεμένος με την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, μέσω της αξιοποίησης των δυνατοτήτων του πρωτογενούς τομέα και του τουρισμού ήπιας έντασης (πολιτιστικός και οικολογικός τουρισμός).

Η περιοχή παρέμβασης περιλαμβάνει το νομό Κοζάνης, εξαιρουμένων των δημοτικών διαμερισμάτων Κοζάνης και Πτολεμαΐδας που αποτελούν αστικά κέντρα, τις εντός σχεδίου περιοχές που υπερβαίνουν το πληθυσμιακό όριο των 5.000 κατοίκων και των δήμων και κοινοτήτων που είχαν συμπεριληφθεί στα Ολοκληρωμένα Προγράμματα Ανάπτυξης Αγροτικού Χώρου.

Ο πληθυσμός της περιοχής παρέμβασης το 2010 ανερχόταν σε 65.266 κατοίκους και η συνολική έκταση σε 2.125,38 χλμ², εκ των οποίων οι περιοχές ενταγμένες στο δίκτυο NATURA αντιστοιχούν στο 0,62% της συνολικής έκτασης, ενώ οι μειονεκτικές και ορεινές περιοχές καλύπτουν 1.093,17 και 1.032,21 χλμ², αντίστοιχα. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε επίπεδο νόμου έτους 2013, σύμφωνα με προσωρινά στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, ανερχόταν σε 17.775,00€, υψηλότερο συγκριτικά με το περιφερειακό ΑΕΠ (15.652,00€), σημειώνοντας ωστόσο διαχρονικά φθίνουσα πορεία, ενώ η ανεργία σε επίπεδο περιφέρειας προσέγγιζε το 30%.

Η οικονομική δραστηριότητα συνδέεται από τη λειτουργία των λιγνιτωρυχείων της ΔΕΗ και την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος. Ο αγρό-τροφικός τομέας χαρακτηρίζεται από μειωμένη παραγωγικότητα και προϊόντα μικρής αξίας (ΑΝΚΟ, 2009), αν και τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής ευνοούν τόσο την παραγωγή προϊόντων ποιοτικής ετικέτας, όπως είναι ο κρόκος Κοζάνης και η φέτα (προϊόντα Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης) και το κρασί (Προϊόν Γεωγραφικής Ένδειξης Βελβεντός, Κοζάνη και Σιάτιστα) όσο και την παραγωγή μεγάλης ποικιλίας «συμβατικών» προϊόντων, όπως αρωματικά φυτά, βιομηχανική τομάτα και μέλι.

Οι μεταποιητικές μονάδες είναι περιορισμένες και οι υπάρχουσες υποδομές ανεπαρκείς, με αποτέλεσμα σημαντικό μέρος της παραγωγής να διοχετεύεται σε κοντινούς νομούς για επεξεργασία και τυποποίηση. Στον τριτογενή τομέα απασχολούνται οι περισσότεροι εργαζόμενοι, με τους οργανισμούς του στενού και ευρύτερου δημοσίου τομέα να έχουν ισχυρή παρουσία.

Το πρόγραμμα εστίαζε στην ενίσχυση της απασχόλησης, τη διαφοροποίηση της τοπικής οικονομίας μέσω της αξιοποίησης των τοπικών δυνατοτήτων, την παραγωγή ανταγωνιστικών και ποιοτικών προϊόντων και υπηρεσιών και τη διατήρηση και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς (ΑΝΚΟ 2009). Ο αρμόδιος φορέας υλοποίησης της προσέγγισης ήταν η «Αναπτυξιακή Κοζάνης ΑΕ» με παρελθόν στη διαχείριση και υλοποίηση ευρωπαϊκών δράσεων.

Υπό την αιγίδα αυτής συστάθηκε η επταμελής Επιτροπή Διαχείριση Προγράμματος LEADER (ΕΔΠ) με αρμοδιότητα τη διαχείριση όλων των ζητημάτων που αφορούσαν στο πρόγραμμα. Το δημόσιο εκπροσωπούσαν από φορείς όλων των βαθμίδων της τοπικής αυτοδιοίκησης (νομαρχιακή αυτοδιοίκηση Κοζάνης, περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Νομού Κοζάνης), οι παραγωγικοί φορείς από 3 μέλη («Ένωση Νέων Αγροτών», «Αναγκαστικός Συνεταιρισμός Κροκοπαραγωγών» και το Επιμελητήριο Κοζάνης), ενώ συμμετείχε και η ΜΚΟ «Οικολογική Κίνηση Κοζάνης». Παράλληλα, συστάθηκε και η ΟΤΔ, με καθαρά υπηρεσιακό χαρακτήρα.

Το πλάνο στρατηγικού σχεδιασμού προέβλεπε αρχικά δράσεις συνολικού κόστους 11.254.500,00€, εκ των οποίων η κοινοτική συμμετοχή αντιστοιχούσε σε 5.600.000,00€, η εθνική συμμετοχή σε 1.400.000,00€ και η ιδιωτική δαπάνη σε 4.254.500,00€. Το 18,36% του προϋπολογισμού αφορούσε στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας, το 63,22% στη διαφοροποίηση της αγροτικής οικονομίας και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής, το 1% σε δράσεις συνεργασίας και το 9,2% στην λειτουργία της ΟΤΔ και την απόκτηση δεξιοτήτων.

Στο πλαίσιο ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας, οι περισσότερες από 30 δράσεις που επιδοτήθηκαν αφορούσαν σε μονάδες επεξεργασίας και τυποποίησης γαλακτοκομικών, οπωροκηπευτικών, οσπρίων και ζωικής προέλευσης προϊόντων, ξηραντήρια δημητριακών, οινοποίηση, μονάδες επεξεργασίας μελιού και δασοκομικών προϊόντων.

Όσον αφορά στη διαφοροποίηση της αγροτικής οικονομίας, ενισχύθηκε σημαντικά ο οικοτουρισμός και ο αγροτουρισμός με την επιχορήγηση καταλυμάτων μικρής δυναμικότητας, κυρίως κοντά στην παραλίμνια περιοχή Πολυφύτου, καθώς και οι τουριστικές υπηρεσίες και σε μικρότερο βαθμό ο κλάδος εστίασης και αναψυχής. Παράλληλα, ενισχύθηκε η μικρής κλίμακας επιχειρηματικότητα. Ως προς τη βελτίωση της ποιότητας ζωής στο πρόγραμμα εντάχθηκαν δράσεις των ΟΤΑ που αφορούσαν στη βελτίωση και ανάπλαση κοινόχρηστων χώρων και αποκατάστασης εξωτερικών όψεων κτισμάτων ιδιαίτερης ιστορικής αξίας, ενώ για τη διατήρηση και αναβάθμιση της ιστορικής κληρονομιάς επιχορηγήθηκε η μετατροπή υφιστάμενων κτιρίων σε μουσεία – εκθετήρια, καθώς και η δράση αθλητικών και πολιτιστικών συλλόγων.

Η διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος στηρίχθηκε σε δράσεις περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης, καθώς και βελτιωτικές φυτοτεχνικές εργασίες και σήμανσης μονοπατιών στις περιοχές NATURA. Τέλος, οι ΟΤΑ ανέλαβαν την πραγματοποίηση έργων διατήρησης και αναβάθμισης πολιτιστικών χαρακτηριστικών της αγροτικής κληρονομιάς, τα οποία αφορούσαν σε συντήρηση αρχιτεκτονικών στοιχείων παραδοσιακότητας οικισμών.

Συμπεράσματα

Η υιοθέτηση του εξωγενούς μοντέλου αγροτικής ανάπτυξης, οδήγησε σε αναπτυξιακές πρακτικές με τομεακή διάσταση, περιορισμένο αριθμό αποδεκτών, επιζήμιες για το περιβάλλον, οι οποίες συρρίκνωσαν τον γεωργικό τομέα και διέδρυναν τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, τόσο στο εσωτερικό των αγροτικών περιοχών όσο και μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου. Η ανάδειξη της σημασίας της αξιοποίησης των ενδογενών χαρακτηριστικών των αγροτικών περιοχών στα μέσα της δεκαετίας του 1980, σε συνδυασμό με την ενσωμάτωση της έννοιας της βιωσιμότητας, οδήγησε στην προσέγγιση της βιώσιμης αγροτικής ανάπτυξης. Η τελευταία βασίζεται σε τρεις βασικές αρχές, τη διαφοροποίηση της αγροτικής οικονομίας, την εξασφάλιση της αποδοχής, τη στήριξη και τη συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας και την ορθολογική διαχείριση των φυσικών πόρων.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η πολιτική αγροτικής ανάπτυξης, όπως διαμορφώθηκε από το 2000 και έπειτα, εντάσσεται στη σφαίρα της βιώσιμης αγροτικής ανάπτυξης και στηρίζει δράσεις που προωθούν την πολυλειτουργικότητα της υπαίθρου, την πολυτομεακότητα της αγροτικής οικονομίας και την ανάπτυξη συνεργασιών μεταξύ τοπικών, περιφερειακών και εθνικών διοικητικών παραγόντων. Η πρωτοβουλία LEADER αποτελεί μία χαρακτηριστική προσέγγιση στο πλαίσιο της ΠΑΑ, η οποία προσεγγίζοντας την ανάπτυξη χωρικά και αξιοποιώντας τα ενδογενή χαρακτηριστικά, ενθαρρύνει τη δημιουργία νέων προϊόντων και υπηρεσιών, καθώς και την ανάπτυξη νέων και εναλλακτικών προσεγγίσεων οργάνωσης των τοπικών αγροτικών κοινοτήτων.

Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση του επιχειρησιακού προγράμματος στο πλαίσιο του άξονα LEADER στην Κοζάνη αποτέλεσε μία ενδιαφέρουσα πρόκληση για την Ομάδα Τοπικής Δράσης, διότι το βασικό ζητούμενο δεν ήταν η απεξάρτηση της τοπικής οικονομικής δραστηριότητας από τη γεωργία αλλά η αποσύνδεσή της οικονομίας από την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας.

Το επιχειρησιακό πλάνο που διαμορφώθηκε έδωσε έμφαση στην ανασυγκρότηση του παραγωγικού ιστού, στοχεύοντας πρωταρχικά στην ενδυνάμωση του αγρό-τροφικού τομέα και δευτερευόντως στη στήριξη της τοπικής

επιχειρηματικότητας και την ήπια τουριστική δραστηριότητα. Η σύνθεση της ομάδας τοπικής δράσης και η εμπειρία της από την εφαρμογή παρεμφερών δράσεων στο παρελθόν, συνέβαλε στην διαμόρφωση ενός στοχευμένου στρατηγικού πλάνου το οποίο αξιοποιεί τις παραγωγικές δυνατότητες της περιοχής, συμβάλλει στη διαφοροποίηση της τοπικής οικονομίας και ενισχύει τους δεσμούς τόσο μεταξύ των μελών του τοπικού οικονομικού κυκλώματος όσο και τους οικονομικούς δεσμούς της περιοχής δράσης με το εξωτερικό της περιβάλλον. Ωστόσο, το επιχειρησιακό πλάνο που διαμορφώθηκε φαίνεται να υστερεί σε καινοτόμες δράσεις κοινωνικής διάστασης που θα ενθαρρύνουν την ανάπτυξη δεσμών και δικτύων μεταξύ των τοπικών κοινωνικών ομάδων, με τη σύνθεση της επιτροπής διαχείρισης προγράμματος, στην οποία εκπροσωπούνται κυρίως οι τοπικοί παραγωγικοί φορείς, να συνηγορεί σε αυτή τη διαπίστωση.

Σε κάθε περίπτωση η συγκεκριμένη προσέγγιση αποτελεί μία καλή πρακτική, τόσο συγκριτικά με τις υπόλοιπες που υλοποιήθηκαν κατά την ίδια προγραμματική περίοδο στη χώρα όσο και σε σχέση με το πλαίσιο που έχει θέσει η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της τοπικής οικονομίας και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Βιβλιογραφία

- Altieri, Miguel and Masera, Omar (1993), «Sustainable rural development in Latin America: building from the bottom – up», *Ecological Economics*, vol. 7, σελ. 93-121.
- Anriquez, Gustavo and Stamoulis, Kostas, (2007), “Rural development and poverty reduction: Is agriculture still the key?”, *ESA Working Paper*, No. 07-02, June 2007, www.fao.org/es/esa
- Barke, Michael and Newton, Michael (1997), “The EU Leader initiative and endogenous rural development: The application of the programme in two rural areas of Andalusia, Southern Spain”, *Journal of Rural Studies*, vol 13, No. 3, σελ. 319-341.
- Bollen, Frank (1999), “The reform of the EU structural funds: 10 questions of the EU structural funds: 10 Questions on the magnitude and direction of reforms”, *Eipascope*, vol. 1/1999, σελ. 2-10.
- Commission of the European Communities (1986), “The integrated Mediterranean programmes”, *European File*, No 1/86, Office for Official Publications of the European Communities, January.
- Dargan, Lorna and Shucksmith, Mark (2008), “LEADER and Innovation”, *Sociologia Ruralis*, vol. 48, No. 3, σελ. 274-291.
- David, Baldock, Dwyer, Janet, Lowe, Philip, Petersen, Jan-Eric and Ward, Neil (2001), “The nature of rural development: Towards a sustainable integrated rural policy in Europe”, *IEEP*.
- Day, Graham (1998), “Working with the grain? Towards sustainable rural and community development”, *Journal of Rural Studies*, vol. 14, No.1, σελ. 89-105.
- Ellis, Frank and Biggs, Stephen (2001), “Evolving themes in rural development 1950s-2000”, *Development Policy Review*, vol. 19, No. 4, σελ. 437-448.
- European Commission (1991a), “The development and future of the CAP – Reflections Paper of the commission”, Brussels, COM (91) 100 final.
- European Commission (1991b), “Communication of the commission to the council and to the European parliament: The development and future of the CAP – Follow Up to the

- Reflections Paper (COM (91) 100 of the 1st of February 1991) – Proposals of the Commission”, Brussels, COM (91) 258 final.
- European Commission (1991c), “Notice from the Commission to Member States laying down guidelines for integrated grants for which Member States are invited to submit applications for assistance in the framework of a Community initiative for rural development (LEADER II)”, Brussels.
- European Commission (2013), “Overview of CAP Reform 2014-2020”, *Agricultural Policy Perspectives Brief*, No 5, December.
- Kydd, Jonathan and Dorward, Andrew (2004), “Implications of market and coordination failures for rural development in least developed countries”, *Journal of International Development*, vol. 16, σελ. 951-970.
- Lacroix, Richard (1985), “Integrated rural development”, *World Bank Staff Working Papers*, Number 716.
- Murdoch, Jonathan (1993), “Sustainable rural development: towards a research agenda”, *Geoforum*, vol. 24, No. 3, σελ. 225-241
- Murdoch, Jonathan (2000), “Networks - a new paradigm of rural development”, *Journal of Rural Studies*, vol 16, σελ. 407-419.
- Ploeg, Jan, Douwe, Renting, Henk, Brunori, Gianluca, Knickel, Karlheinz, Mannion, Joe, Marsden, Terry, Roest, Kees, Sevilla-Guzman, Eduardo and Ventura, Flaminia (2000), “Rural development: From practices and policies towards theory”, *Sociologia Ruralis*, vol.40, σελ. 391-408.
- Ray, Christopher, Lowe, Philip, Ward, Neil, Wood, David and Woodward, Rachel (1999), “Participation in rural development”, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Remoundou, Kyriaki, Gartzios, Menelaos and Garrod, Guy (2015), “Conceptualizing mobility in times of crisis: Towards crisis-led counterurbanization”, *Regional Studies*, σελ. 1-12.
- Ruttan, Vernon (1984), “Integrated rural development programmes: A historical perspective”, *World Development*, vol. 12, No. 4, σελ. 393-401.
- Shortall, Sally (2008), “Are rural development programmes socially inclusive? Social inclusion, civic engagement, participation, and social capital: Exploring the differences”, *Journal of Rural Studies*, vol. 24, pp 450-457.
- Shortall, Sally and Shucksmith, Mark (1998), “Integrated rural development: Issues arising from the Scottish experience”, *European Planning Studies*, vol. 6, No. 1, 1998.
- Shucksmith, Mark (2000), “Endogenous development, social capital and social inclusion: perspectives from LEADER in the UK”, *Sociologia Ruralis*, vol.40, No. 2, σελ. 208-218.
- Storey, David (1999), “Issues of integration, participation and empowerment in rural development: The case of LEADER in the Republic of Ireland”, *Journal of Rural Studies*, vol, 15, No. 3, σελ. 307-315.
- Takeuchi, Shinichi (2000), “African studies and rural development”, *Institute of Developing Economies – Japan External Trade Organization*, No. 2, <http://www.ide.go.jp/English/Publish/Download/Workshop/02.html>
- Thuesen, Annette, Aagaard (2009), “Is LEADER elitist or inclusive? Composition of Danish LAG boards in the 2007-2013 rural development and fisheries programmes”, *Sociologia Ruralis*, vol. 50, No. 1, σελ.32-45.
- ANKO (2009), «Αναμόρφωση – οριστικοποίηση τοπικού προγράμματος στα πλαίσια του άξονα 4 του Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης της Ελλάδας, 2007-2013 (ΠΑΑ)», ANKO.
- ΕΛΣΤΑΤ (2015), «Ελλάς με αριθμούς, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2015», *Διεύθυνση Στατιστικής Πληροφόρησης και Εκδόσεων*, <http://www.statistics.gr/greece-in-figures>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1999), «Μεταρρύθμιση της ΚΑΠ: Αγροτική ανάπτυξη», *Γενική Διεύθυνση Γεωργίας*, τεύχος 3, Αύγουστος.

- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2006), «Η προσέγγιση LEADER», Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Γραφείο Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο, 2006.
- Παπαδόπουλος, Απόστολος (2004), «Το διακύβευμα της αγροτικής ανάπτυξης σε μία πολυλειτουργική ύπαιθρο», στο Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μία Πολυλειτουργική Ύπαιθρο*, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 13-49.
- Παπαδόπουλος, Απόστολος (2015), «Η ταξική στρωμάτωση στην ύπαιθρο, η οικογενειακή γεωργία και το μέλλον της ‘αγροτιάς’», εισήγηση στο τριήμερο επιστημονικό συνέδριο (21-23/11/2014) που διοργάνωσε ο MAXΩME με θέμα «Ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας, ταξική συνείδηση και πολιτική διαπάλη.
- Παπαδόπουλος, Απόστολος και Φρατσέα, Λουκία, Μαρία (2013), «Η κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα των μεταναστών ως μορφή ένταξής τους στην αγορά εργασίας», *Γεωγραφίες*, τεύχος 22, σελ. 73-90.

Η ρατσιστική βία στην Ελλάδα της κρίσης (2010-2015): δεδομένα, χαρακτηριστικά, ερμηνείες

Θανάσης Θεοφιλόπουλος*

Περίληψη

Η ρατσιστική βία είναι φαινόμενο που προηγήθηκε της κοινωνικοοικονομικής κρίσης, λαμβάνοντας υπόψη σχετικές αναφορές από ΜΚΟ και ΜΜΕ. Τα αίτια της θα πρέπει να αναζητηθούν (και) σε διαχρονικά φαινόμενα όπως η ρητορική μίσους από θεσμικούς παράγοντες, οι αδυναμίες του εκπαιδευτικού συστήματος, η διαχρονική ατιμωρησία περιστατικών αυθαιρεσίας της ΕΛ.ΑΣ., η αναπαραγωγή στερεοτύπων από ΜΜΕ και όχι μόνο στον «ανταγωνισμό» μεταξύ «αυτοχθόνων» και «ξένων» για τις παροχές του συρρικνωμένου κοινωνικού κράτους και της μείωσης των θέσεων εργασίας λόγω της κρίσης. Επίσης, η απουσία ενός κεντρικού, εθνικού συστήματος καταγραφής της ρατσιστικής βίας, δεν επιτρέπει την ανάδειξη της πλήρους έκτασης και διαχρονικής εξέλιξης του φαινομένου.

Λέξεις κλειδιά: ρατσιστική βία, έγκλημα μίσους, κρίση, άκρα δεξιά.

1. Δεδομένα.

Το 2011, με πρωτοβουλία της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) και της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, δημιουργήθηκε το Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 21 Μαρτίου 2012: 1). Σε αυτό εντάχθηκαν πολλοί φορείς της κοινωνίας των πολιτών (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 21 Μαρτίου 2012: 1). Βασικός σκοπός του ήταν να καλύψει το κενό της ολοκληρωμένης, συστηματικής συγκέντρωσης και καταγραφής περιστατικών βίας με ρατσιστικό κίνητρο,¹ έπειτα και από τη διαπίστωση ότι διάφοροι φορείς κατέγραφαν

---

* Κοινωνιολόγος, υποψήφιος διδάκτορας Παντείου Πανεπιστημίου, Τμήματος Κοινωνιολογίας, Υπεύθυνος Έργου «Πες το σ' εμάς» - ΜΚΟ Colour Youth Κοινότητα LGBTQ Νέων Αθήνας.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Σάρδεων 11, Τ.Κ. 165 61, Γλυφάδα Αττικής.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: thanostheofilopoulos@hotmail.com

¹ Σύμφωνα με την ΕΕΔΑ: «ως ρατσιστική βία ορίζεται η εγκληματική πράξη εις βάρος θυμάτων, τα οποία επιλέγονται με βάση τη φυλή, την εθνική ή εθνοτική προέλευση, τη θρησκευτική ή πολιτισμική προέλευση, το χρώμα. Το θύμα δεν επιλέγεται ως άτομο, αλλά γιατί ανήκει ή συνάγεται ότι ανήκει σε μια ομάδα που μοιράζεται το στοχοποιούμενο χαρακτηριστικό. Η ρατσιστική βία μπορεί να στρέφεται και κατά υλικών αγαθών, επειδή ανήκουν στην ομάδα ή το πρόσωπο που στοχοποιείται. Η ρατσιστική βία εκδηλώνεται και λεκτικά (λ.χ. απειλές, εκφοβισμός, εξύβριση)» (στο Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (19 Μαΐου 2011) «Η αντιμετώπιση της ρατσιστικής βίας από την αστυνομία και τη δικαιοσύνη», Αθήνα, σ. 5). Σύμφωνα με τον ορισμό που έδωσε το Δίκτυο Καταγραφής

ήδη μόνοι τους τέτοια περιστατικά (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας, 02 Απριλίου 2014: 3).

Τα αμέσως προηγούμενα χρόνια (2007-2010), οι ελληνικές αρχές –όπως προκύπτει από σχετικές ετήσιες Έκθεσεις του Γραφείου Δημοκρατικών Θεσμών και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Οργανισμού για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (ΟΑΣΕ)– κατέγραψαν ελάχιστα εγκλήματα μίσους, ενώ οι καταδίκες ήταν ανύπαρκτες.²

Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας στην Ετήσια Έκθεση του για το 2013 – και τον οποίο χρησιμοποιώ στο παρόν κείμενο:

Για τους σκοπούς του Δικτύου, περιστατικά ρατσιστικής βίας θεωρούνται εγκληματικές πράξεις ή βίαιες ενέργειες ή συμπεριφορές εις βάρος ατόμων, τα οποία στοχοποιούνται λόγω εθνικής ή εθνοτικής προέλευσης, χρώματος, θρησκευτικής προέλευσης, σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας φύλου ή αναπηρίας. Καταγράφονται επίσης εγκληματικές πράξεις ή βίαιες ενέργειες ή συμπεριφορές σε βάρος των *υπερασπιστών* ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δηλαδή όσων ατόμων προωθούν και προστατεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και στοχοποιούνται λόγω αυτής τους της ιδιότητας” (στο Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας (02 Απριλίου 2014) «Ετήσια Έκθεση 2013», σ. 3. Διαθέσιμη στη διεύθυνση <http://rvrn.org/wp-content/uploads/2014/04/Report2013final.pdf>, τελευταία είσοδος 15 Νοεμβρίου 2015).

² Σύμφωνα με την Ετήσια Έκθεση για το 2008, τη χρονιά αυτή καταγράφηκε από τις ελληνικές αρχές μόλις ένα έγκλημα μίσους, ασκήθηκε δίωξη σε επίσης μία υπόθεση και δεν υπήρξε καμία καταδίκη (στο OSCE – ODIHR (November 2009) «HATE CRIMES IN THE OSCE REGION - INCIDENTS AND RESPONSES, ANNUAL REPORT FOR 2008», Warsaw, σ. 75). Σύμφωνα με το Γραφείο:

Τα εγκλήματα μίσους είναι αξιόποινες πράξεις που διαπράττονται με κίνητρο προκατάληψη. Αυτά μπορεί να περιλαμβάνουν οποιοδήποτε ποινικό αδίκημα που στοχεύει σε ένα άτομο ή μια ομάδα λόγω της εθνικότητάς τους, της «φυλής» τους, της θρησκείας τους ή άλλης ιδιότητας. Ειδικοί ορισμοί των εγκλημάτων μίσους διαφέρουν βάσει της εθνικής νομοθεσίας σε διαφορετικά συμμετέχοντα κράτη. Σε ορισμένες χώρες, τα εγκλήματα μίσους δεν είναι αυτοτελή αδικήματα, αλλά ένα κίνητρο προκατάληψης μπορεί να θεωρηθεί ως επιβαρυντική περίπτωση σε ένα «συνηθισμένο» έγκλημα, απαιτώντας μια ισχυρότερη ποινή (στο ίδιο, σ. 6).

Και παρακάτω:

Ένα έγκλημα μίσους μπορεί να είναι μια πράξη εκφοβισμού, μια απειλή, υλικές ζημιές, επίθεση, δολοφονία ή οποιοδήποτε άλλο ποινικό αδίκημα. Είναι το κίνητρο που κάνει ένα έγκλημα μίσους διαφορετικό από τα άλλα εγκλήματα. Ως εκ τούτου, τα εγκλήματα μίσους αποτελούνται από δύο ξεχωριστά στοιχεία: είναι εγκληματικές πράξεις του κοινού ποινικού δικαίου και το θύμα ή ο στόχος επιλέγονται σκόπιμα λόγω ενός συγκεκριμένου χαρακτηριστικού, όπως η «φυλή», η γλώσσα, η θρησκεία ή η εθνικότητα. Προκειμένου να προσδιοριστεί εάν μια πράξη είναι ένα έγκλημα μίσους, δεν είναι απαραίτητο να διαπιστωθεί αν το «μίσος» ήταν η αιτία - μάλλον, είναι απαραίτητο να προσδιοριστεί ότι ένα έγκλημα διαπράχθηκε και ότι το κίνητρο ήταν κάποια μορφή προκατάληψης (στο ίδιο, σ. 12).

Σύμφωνα με την Ετήσια Έκθεση για το 2009, τη χρονιά αυτή καταγράφηκαν από τις ελληνικές αρχές δύο εγκλήματα μίσους και ασκήθηκαν δίωξεις σε επίσης δύο υποθέσεις, ενώ το 2007 δεν καταγράφηκε κανένα έγκλημα μίσους και δεν ασκήθηκε καμία δίωξη (στο OSCE-ODIHR (November 2010) «HATE CRIMES IN THE OSCE REGION - INCIDENTS AND RESPONSES, ANNUAL REPORT FOR 2009», Warsaw, σ. 25).

Τέλος, σύμφωνα με την Ετήσια Έκθεση για το 2010, τη χρονιά αυτή δεν καταγράφηκε καμία υπόθεση εγκλήματος μίσους (στο OSCE-ODIHR (November 2011)

Αν θεωρήσουμε ως «επίσημη» έναρξη της κοινωνικοοικονομικής κρίσης τον Μάιο του 2010 οπότε και υπογράφηκε η πρώτη δανειακή σύμβαση (Μνημόνιο), το φαινόμενο της ρατσιστικής βίας ήταν εδώ καιρό παρόν και έντονο. Ενώ οι ελληνικές αρχές κατέγραφαν ελάχιστα περιστατικά βίας με ρατσιστικό κίνητρο στην Ελλάδα και δεν υπήρχαν καταδικαστικές αποφάσεις, φορείς της κοινωνίας των πολιτών –αλλά και ΜΜΕ– κατέγραφαν δεκάδες περιστατικά ρατσιστικής βίας στην Ελλάδα –κατά κύριο λόγο, λόγω εθνικής καταγωγής ή/και χρώματος– ενώ δεν έλειπαν επιθέσεις με αντιμουσουλμανικό και αντισημιτικό κίνητρο.³

Σύμφωνα με την ΕΕΔΑ, η ρατσιστική βία δεν γεννήθηκε από την κρίση αλλά εντάθηκε με το ξέσπασμα αυτής,⁴ ενώ όπως προκύπτει από έρευνες του Συνηγόρου του Πολίτη⁵ αλλά και του Παντείου Πανεπιστημίου,⁶ η σταδιακή πτώση της ποιότητας ζωής στην πρωτεύουσα –που ήταν το ιδανικό θερμοκήπιο για την ένταση της ρατσιστικής βίας– είχε ξεκινήσει ήδη πριν από το ξέσπασμα της κρίσης στη χώρα μας. Η ένταση του φαινομένου άρχισε να αυξάνεται σταδιακά, μετά τη λήξη των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας, καθώς η γενική ευφορία, οι εντατικοί έλεγχοι ασφάλειας, οι αναπλάσεις και τα έργα υποδομής –τα οποία βελτίωναν την ποιότητα ζωής και δημιουργούσαν θέσεις εργασίας– έδωσαν τη θέση τους στην εγκατάλειψη η οποία με τη σειρά της δημιούργησε χώρο για την εμφάνιση και διόγκωση της παραβατικότητας (Συνήγορος του Πολίτη 13 Ιουλίου 2010: 4).

«HATE CRIMES IN THE OSCE REGION - INCIDENTS AND RESPONSES, ANNUAL REPORT FOR 2010», Warsaw, σ. 106).

³ «HATE CRIMES IN THE OSCE REGION - INCIDENTS AND RESPONSES, ANNUAL REPORT FOR 2008», όπ. π., σ. 35, 44, 48-49 / «HATE CRIMES IN THE OSCE REGION - INCIDENTS AND RESPONSES, ANNUAL REPORT FOR 2009», όπ. π., σ. 46, 60, 67-68 / «HATE CRIMES IN THE OSCE REGION - INCIDENTS AND RESPONSES, ANNUAL REPORT FOR 2010», όπ. π., σ. 47, 60, 67-68.

⁴ Σύμφωνα με την ΕΕΔΑ:

Η απουσία μιας δίκαιης μεταναστευτικής πολιτικής και ενός αποτελεσματικού συστήματος ασύλου συμβάλλουν αναμφίβολα στη σημερινή κρίση. Προκειμένου όμως να αποφύγουμε την υποβάθμιση των φαινομένων και να προσεγγίσουμε ψύχραιμα το ζήτημα, δεν πρέπει να εξετάσουμε τη ρατσιστική βία μόνο ως συνέπεια της ανθρωπιστικής κρίσης που συνδέεται με τη μεταναστευτική πολιτική. Ο ρατσισμός έγινε πιο ορατός στην περίοδο της μεγάλης κρίσης αλλά δεν γεννήθηκε από αυτή.

Το τελευταίο διάστημα ωστόσο επήλθε ρήξη με τους θεσμούς του επίσημου κράτους. Η απονομιμοποίηση των θεσμών αντιπροσώπευσης και η γενικευμένη αμφισβήτηση των κρατικών δομών να λειτουργήσουν προληπτικά και θεραπευτικά σε φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας αποτελούν προνομιακό πεδίο για την εξάπλωση της κοινωνικής δυσανεξίας και του φυλετικού μίσους. Ο ρατσισμός της κρίσης συνέβαλε καθοριστικά ώστε να ξεπεραστούν τα όρια της ανεκτικότητας και να περάσουν στην πράξη ή να αποδεχτούν ηθικά τη ρατσιστική βία στρώματα της κοινωνίας που μέχρι τώρα δεν μετείχαν στη διαδικασία του φαινομένου. Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι το «μεταναστευτικό» αντιμετωπίζεται μόνο ως πρόβλημα, συμπαρασύροντας μαζικά τη διαδικασία ένταξης των αλλοδαπών, την ανεκτικότητα της κοινωνίας και εν τέλει την προσήλωση στους δημοκρατικούς θεσμούς (στο «Η αντιμετώπιση της ρατσιστικής βίας από την αστυνομία και τη δικαιοσύνη», όπ. π., σ. 4-5).

⁵ Συνήγορος του Πολίτη (13 Ιουλίου 2010) «Εκτιμήσεις του Συνηγόρου του Πολίτη για το ιστορικό εμπορικό κέντρο Αθηνών», Αρ. Πρωτ.:5757.2.1/09.

⁶ Ζαραφονίτου Χριστίνα (επιμ.) (χ. χ.), «Υπάρχουν “ghettos” στο κέντρο της Αθήνας; Μια εγκληματολογική αναδόμηση των κοινωνικών αναπαραστάσεων των κατοίκων της περιοχής», προδημοσίευση από τον Τιμητικό Τόμο για τον αείμνηστο Καθηγητή Χρίστο Δέδε (υπό δημοσίευση από τις εκδ. Α. Σάκκουλα).

Παράλληλα, ένα νέο κύμα παράτυπων μεταναστών και αιτούντων άσυλο έκανε την εμφάνισή του, προερχόμενο κατά κύριο λόγο από εμπόλεμες ή/και φτωχές περιοχές της Ασίας και της Αφρικής: η υπερσυγκέντρωση των πληθυσμών αυτών και η διαβίωση τους υπό κακές συνθήκες σε συγκεκριμένες περιοχές της πρωτεύουσας, σε συνδυασμό με την δύσκολη κοινωνική τους ένταξη, την εγκατάλειψη του κέντρου σε όλα τα επίπεδα και, κατ' επέκταση, την άνοδο της εγκληματικότητας, αυξήθηκε η ανασφάλεια των μόνιμων κατοίκων και διευκολύνθηκε η υιοθέτηση ρατσιστικών/ ξενοφοβικών αντιλήψεων (Συνήγορος του Πολίτη 13 Ιουλίου 2010: 2-4, Ζαραφονίτου Χριστίνα χ. χ.: 8-9, 16-22, 24).

Η απόσυρση της πολιτείας άφησε ελεύθερο χώρο για αυτόκλητες ομάδες τηρητών της τάξης και προστασίας των πολιτών, που κινούνταν στον χώρο της εξτρεμιστικής δεξιάς, και οι οποίοι υπολάμβαναν ενίοτε της επιδοκμασίας των κατοίκων, ακόμα και της αποδοχής αστυνομίας. (Συνήγορος του Πολίτη 13 Ιουλίου 2010: 4-5, Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου 19 Μαΐου 2011: 4, 15). Για την Χρυσή Αυγή, υποβαθμισμένες περιοχές της πρωτεύουσας με υψηλή μεταναστευτική παρουσία ήταν η αφετηρία της για να βγει (στις δημοτικές-περιφερειακές εκλογές του 2010) από το μέχρι τότε μόνιμο πολιτικό-εκλογικό περιθώριο κι εν συνεχεία –εκμεταλλεζόμενη και άλλες συνθήκες– να επιτύχει μια σειρά ανεπανάληπτων – για την ελληνική εξτρεμιστική δεξιά – εκλογικών επιτυχιών (Georgiadou 2013: 88, Hulot & Πιερίδης 2014, Ellinas 2013: 7).

Παράλληλα, η αντιμετώπιση της παράτυπης μετανάστευσης με όρους καταστολής, ο τρόπος ειδησεογραφικής κάλυψης εγκλημάτων και κοινωνικών φαινομένων από ορισμένα ΜΜΕ, η μη οργανωμένη και συστηματική καταγραφή και ανάδειξη του φαινομένου της ρατσιστικής βίας, η απουσία ποινικών διώξεων για εγκλήματα μίσους και ο ανεξέλεγκτος ρατσιστικός λόγος στην πολιτική ζωή του τόπου, είναι αναμενόμενο να συμβάλλουν στην διόγκωση του ρατσισμού, να δημιουργούν στους δράστες την αίσθηση ατιμωρησίας κι έτσι το φαινόμενο να διαιωνίζεται και να διογκώνεται (Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου 19 Μαΐου 2011: 2-3).

Το 2011, ξεκινά η αρχικά η τρίμηνη πιλοτική λειτουργία του Δικτύου Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας. Τα πρώτα αποτελέσματα ήταν εξαιρετικά ανησυχητικά, καθώς μέσα σε διάστημα λίγων μηνών και σε περιορισμένο γεωγραφικό χώρο (Αθήνα, Πάτρα) καταγράφηκαν 63 περιστατικά βίας λόγω εθνικότητας ή/και χρώματος, ενώ υπήρξε η ανησυχητική διαπίστωση για επιθέσεις από οργανωμένες ομάδες της εξτρεμιστικής δεξιάς και για σύνδεση μεταξύ αστυνομικής και ρατσιστικής βίας (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 21 Μαρτίου 2012: 1-2).

Το 2012, το Δίκτυο, με μεγαλύτερη πλέον γεωγραφική κάλυψη και καταγραφή καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, κατέγραψε και πάλι δεκάδες περιστατικά βίας -154 περιστατικά- κυρίως κατά νέων ανδρών, προερχόμενων από χώρες της Αφρικής και της Ασίας, παράτυπων ή μη μεταναστών, προσφύγων και αιτούντων άσυλο, οι οποίοι στοχοποιήθηκαν λόγω της αλλοδαπότητάς τους κυρίως από Έλληνες, νέους άνδρες που δρούσαν ομαδικά και επιτίθονταν κατά των θυμάτων τους σε ανοιχτούς δημόσιους χώρους προκαλώντας τους απλές ή βαριές σωματικές βλάβες (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας Απρίλιος 2013: 1-3). Επίσης, για πρώτη φορά καταγράφηκε κι ένα περιστατικό βίας λόγω του σεξουαλικού προσανατολισμού του θύματος (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας Απρίλιος 2013: 3). Η δράση οργανωμένων ομάδων της εξτρεμιστικής δεξιάς κυριαρχούσε –σε 91 από τα 154 περιστατικά– ενώ καταγράφηκαν και πάλι περιστατικά βίας (25) με ρατσιστικό κίνητρο από αστυνομικούς κατά την ώρα

άσκησης των καθηκόντων τους (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας Απρίλιος 2013: 3-4).

Το 2013, έχουμε ουσιαστικά μια επανάληψη των παραπάνω δεδομένων – παρόμοιο προφίλ θυμάτων, δραστών και χαρακτηριστικών των επιθέσεων– με βασικές διαφορές: την σχετικά ελαφριά αύξηση του αριθμού των καταγεγραμμένων περιστατικών (166 από 154 την προηγούμενη χρονιά), την σχετικά ελαφριά μείωση των περιστατικών όπου οι δράστες φέρονται να έχουν σχέσεις με εξτρεμιστικές δεξιές οργανώσεις (75 από 91), την καταγραφή περιστατικών βίας λόγω ταυτότητας φύλου και την αύξηση των καταγραφών περιστατικών με ομοφοβικό κίνητρο (23 από 1), την αύξηση των περιστατικών με δράστες αστυνομικούς (44 από 25) (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 02 Απριλίου 2014: 4-8).

Το 2014, παρατηρήθηκε μια μεγάλη μείωση των καταγεγραμμένων περιστατικών ρατσιστικής βίας συνολικά -81 από 166 περιστατικά την προηγούμενη χρονιά- και ειδικά λόγω εθνικής καταγωγής ή/και χρώματος -46 από 143 (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 6 Μαΐου 2015: 6)– μια κάμψη που είχε αρχίσει να παρατηρείται προς το τέλος του 2013, πιθανόν λόγω της άσκησης ποινικών διώξεων και προφυλακίσεων βουλευτών, μελών και στελεχών της Χρυσής Αυγής (φθινόπωρο 2013), με αποτέλεσμα ο εξτρεμιστικός δεξιός χώρος να περιορίσει τη δράση του (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 02 Απριλίου 2014: 1). Θεωρώ επίσης ότι, ρόλο στη μείωση των καταγεγραμμένων περιστατικών, έπαιξε η έντονη δραστηριοποίηση των μελών του Δικτύου, καθώς το φαινόμενο βγήκε από την αφάνεια, προκάλεσε το ζωνρό ενδιαφέρον των ΜΜΕ και διεθνών φορέων και οργανισμών και κατ' επέκταση αύξησε την πίεση προς τις αρμόδιες αρχές να λάβουν μέτρα και προκάλεσε μεγαλύτερη ανασφάλεια στους πιθανούς δράστες.

Το προφίλ δραστών και θυμάτων και τα χαρακτηριστικά των επιθέσεων παρέμειναν τα ίδια και για το 2014: Έλληνες, νέοι άνδρες, δρώντας ομαδικά, επιτίθενται σε δημοσίους χώρους κατά νέων ενηλίκων ανδρών, παράτυπων και μη μεταναστών, αιτούντων άσυλο ή προσφύγων από ασιατικές και αφρικανικές χώρες, προκαλώντας τους σωματικές βλάβες (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 6 Μαΐου 2015: 6-10). Όμως, το 2014, παρατηρείται μια σαφής αύξηση των καταγεγραμμένων περιστατικών βίας λόγω ταυτότητας φύλου ή/και σεξουαλικού προσανατολισμού (32 από 23 περιστατικά την προηγούμενη χρονιά), εξέλιξη που τουλάχιστον εν μέρει οφείλεται στην έντονη δραστηριοποίηση των οργανώσεων υποστήριξης ΛΟΑΤΚΙ+ ανθρώπων, οι οποίες έχουν ενταχθεί στο Δίκτυο (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 6 Μαΐου 2015: 10-12). Επίσης, το Δίκτυο, για πρώτη φορά από την έναρξη λειτουργίας του, κατέγραψε και περιστατικά (3) με αντισημιτικό κίνητρο (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 6 Μαΐου 2015: 13). Όμως, τέτοια περιστατικά είχαν καταγραφεί από άλλους φορείς (Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι) και το 2012 και το 2013 –χρονιές κατά τις οποίες δραστηριοποιούνταν το Δίκτυο– ενώ συνολικά, από το 2000 έως και το 2013, έχουν καταγραφεί τουλάχιστον 45 τέτοια περιστατικά (Δημητράς 30 Δεκεμβρίου 2014).

2. Ερμηνείες.

Παρά τις ιδιαίτερα αξιόλογες προσπάθειες των μελών του Δικτύου, η πραγματική έκταση και διαχρονική εξέλιξη του φαινομένου της ρατσιστικής βίας στη χώρα μας παραμένει σε σημαντικό βαθμό άγνωστη. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η απουσία

ενός κεντρικού, οργανωμένου συστήματος καταγραφής που θα καλύπτει ολόκληρη τη χώρα και όχι μόνο περιοχές που δραστηριοποιούνται οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, μας εμποδίζει να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα για την ένταση και την εξέλιξη του φαινομένου. Επιπλέον, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η αύξηση ή η μείωση των καταγεγραμμένων περιστατικών ρατσιστικής βίας από το Δίκτυο, δεν θα πρέπει να μεταφράζεται αυτομάτως σε αύξηση ή μείωση αντιστοίχως της έντασης του φαινομένου, ακριβώς λόγω των προαναφερθέντων βασικών περιορισμών.

Επίσης, εξαιτίας της απουσίας διαχρονικής, οργανωμένης, συστηματικής συλλογής δεδομένων, δεν μπορούμε να μιλήσουμε με σιγουριά για αύξηση, μείωση ή σταθερότητα του φαινομένου κατά την περίοδο της κοινωνικοοικονομικής κρίσης. Αλλά ακόμα και στην περίπτωση που θα μπορούσαμε να αναφερθούμε με βεβαιότητα σε αύξηση ή μείωση της έντασης του φαινομένου κατά την συγκεκριμένη περίοδο, δεν θα ήταν απαραίτητο ότι πράγματι υπάρχει σύνδεση μεταξύ των δύο φαινομένων. Μπορούμε μόνο να μιλήσουμε με βεβαιότητα για ύπαρξη σημαντικού αριθμού ρατσιστικών επιθέσεων ήδη πριν από το ξέσπασμα της κοινωνικοοικονομικής κρίσης, καθώς και για διαχρονικά μεγάλο χάσμα μεταξύ του αριθμού των περιστατικών βίας με ρατσιστικό κίνητρο που καταγγέλλονται και ερευνώνται από τις αρμόδιες αρχές και του αριθμού που καταγγέλλονται σε φορείς της κοινωνίας των πολιτών και διεθνείς οργανισμούς.

Όσον αφορά τις πληθυσμιακές ομάδες που δέχονται πιο συχνά επιθέσεις με ρατσιστικό κίνητρο και συγκεκριμένα τους αλλοδαπούς, παρατηρείται η στοχοποίηση ανθρώπων που προέρχονται στη συντριπτική τους πλειοψηφία από μη ευρωπαϊκές και μη χριστιανικές χώρες, οι οποίοι εντοπίζονται και στοχοποιούνται εύκολα από το χρώμα του δέρματος τους και άλλων χαρακτηριστικών που παραπέμπουν στο Ισλάμ (π.χ. μαντίλα). Οι άνθρωποι αυτοί θεωρούνται ευκολότερα «μη εντάξιμοι» (και) λόγω της μη ευρωπαϊκής –«συγγενικής»– τους ταυτότητας. Οι επιθέσεις κατά των πληθυσμιακών αυτών ομάδων, όπως είδαμε, είχαν ξεκινήσει πριν από το ξέσπασμα της κρίσης, μετά την σταδιακή εγκατάλειψη της πρωτεύουσας σε ζητήματα υποδομών και ασφάλειας και την έξαρση της εγκληματικότητας. Οι παράγοντες αυτοί σε συνδυασμό με την υπερσυγκέντρωση στην πρωτεύουσα παράτυπων και μη μεταναστών, αιτούντων άσυλο και προσφύγων, χωρίς μέριμνα για την ομαλή κοινωνική τους ένταξη, χωρίς διαδικασίες ταχείας εξέτασης αιτημάτων παροχής ασύλου και παροχής αδειών διαμονής, συνέβαλλε αποφασιστικά στην ανάδειξη τους ως τους ιδανικούς αποδιοπομπαίους τράγους. Ενδεχομένως, η κρίση που ακολούθησε ήρθε να συμβάλλει στη διαιώνιση της ρατσιστικής αυτής βίας, καθώς οι ακροδεξιές, ξενοφοβικές θέσεις του προνοιακού σοβινισμού⁷ σε ένα περιοριζόμενο κοινωνικό

---

⁷ Όπως επισημαίνει η Γεωργιάδου, η άκρα δεξιά, ορισμένες φορές εμφανίζεται ως το φαινόμενο του «προνοιακού σοβινισμού» (welfare/welfare-state chauvinism), το οποίο εναντιώνεται στην ελεύθερη αγορά, υπερασπίζεται την αναδιανομή του εισοδήματος, το κοινωνικό κράτος και την κοινωνική αναδιανομή υπέρ των ασθενέστερων στρωμάτων του πληθυσμού, με εξαίρεση, όμως, τους αλλοδαπούς (πρόσφυγες, μετανάστες) οι οποίοι αντιμετωπίζονται ως αθέμιτοι ανταγωνιστές των αυτοχθόνων στην αγορά εργασίας και στη σχέση τους με το κοινωνικό κράτος (στο Γεωργιάδου Βασιλική (2004) Πρόλογος στην Ελληνική Έκδοση, στο Paul Hainsworth (επίμ.) *Η ΑΚΡΟΔΕΞΙΑ: Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*, πρόλ. & επιμ. ελληνικής έκδοσης Βασιλική Γεωργιάδου, μετάφρ. Θανάσης Αθανασίου, Αθήνα, Παπαζήσης, σελ. 11-12). Επίσης, ο Cas Mudde, όπως επισημαίνει ο Hainsworth, εξετάζοντας την ιδεολογία των ακροδεξιών κομμάτων σε Βέλγιο Ολλανδία, Γερμανία και Γαλλία, υποστήριξε ότι το κύριο, διακριτικό γνώρισμα της ακροδεξιάς κοινωνικοοικονομικής πολιτικής είναι ο προνοιακός σοβινισμός: «πιστεύουν ότι οι καρποί και τα οφέλη της εθνικής οικονομίας πρέπει πρώτα και κύρια (αν όχι αποκλειστικά) να

κράτος, εύκολα βρίσκουν ευήκοα ώτα. Το ξέσπασμα της μοιάζει πλέον «λογικό», «ανθρώπινο», ακόμα και «δίκαιο».

Για τη διερεύνηση των λόγων εμφάνισης κρουσμάτων ρατσιστικής βίας όλων των ενοχοποιημένων ομάδων, θα πρέπει να διερευνηθούν και οι γενικότερες στάσεις και αντιλήψεις της κοινής γνώμης απέναντι σε συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες. Για παράδειγμα, όσον αφορά ειδικά τον αντισημιτισμό, έρευνες της Λίγκας κατά της Δυσφήμισης το 2013 και το 2015 στην Ελλάδα, έδειξαν ένα εξαιρετικά ανησυχητικό υψηλό ποσοστό αντισημιτικών αντιλήψεων στον ενήλικο πληθυσμό της Ελλάδας, πλησιάζοντας το 70% (Anti-Defamation League 13 Μαΐου 2014, Anti-Defamation League 2015α, Anti-Defamation League 2015β). Αντιλήψεις όπως αυτές, δεν μπορούν παρά να δημιουργούν ένα πρόσφορο έδαφος για την εκδήλωση ή/και «νομιμοποίηση» αντισημιτικών επιθέσεων (Δημητράς 30 Δεκεμβρίου 2014). Κορυφαία έκφραση του αντισημιτισμού στην Ελλάδα δεν είναι παρά η σταθερή κοινοβουλευτική εκπροσώπηση ενός ανοιχτά αντισημιτικού κόμματος, του εξτρεμιστικού δεξιού κόμματος Χρυσή Αυγή.

Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι η Ελλάδα δεν συγκαταλέγεται ανάμεσα στις χώρες με παρουσία ισχυρής και πολυάριθμης εβραϊκής κοινότητας. Η παρουσία της θα μπορούσε να γίνει αντικείμενο πολιτικής επένδυσης από ακραίους πολιτικούς-ιδεολογικούς χώρους, για παράδειγμα, μέσω της καλλιέργειας της ανασφάλειας των πολιτών έναντι ενός υποθετικού κινδύνου για τη διατήρηση μιας ομοιογενούς, συμπαγούς εθνικής-πολιτισμικής ταυτότητας προσδιορισμένης με κριτήρια φυλετικά, θρησκευτικά, εθνικά, κ.ο.κ. Επίσης, κατά την τελευταία πενταετία, υπάρχει μια προσέγγιση και συνεργασία σε πολλαπλά επίπεδα μεταξύ Ελλάδας και Ισραήλ. Ο αντισημιτισμός δεν θα μπορούσε να ερμηνευθεί ούτε (και) ως αποτέλεσμα ταραγμένων σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών. Επομένως, τα αίτια της εμφάνισης του αντισημιτισμού και των αντισημιτικών επιθέσεων στην Ελλάδα, θα πρέπει ν' αναζητηθούν αλλού, όπως η αναπαραγωγή και διάδοση διαχρονικών αρνητικών στερεοτύπων από ορισμένα ΜΜΕ, πολιτικούς και εκκλησιαστικούς παράγοντες και στην ατιμώρητη δράση περιθωριακών νεοναζιστικών ομάδων – πολλές αντισημιτικές επιθέσεις αφορούν βεβηλώσεις μνημείων του Ολοκαυτώματος και αναγραφή ναζιστικών συμβόλων ή/και συνθημάτων.

Όσον αφορά τα αίτια των επιθέσεων κατά ανθρώπων λόγω ταυτότητας φύλου, έκφρασης φύλου ή/και σεξουαλικού προσανατολισμού, είναι ανησυχητικό το γεγονός ότι σε αρκετά από αυτά εμπλέκονται αστυνομικοί εν ώρα υπηρεσίας, δείγμα σοβαρών ελλειμμάτων στην αντιμετώπιση περιστατικών αυθαιρεσίας, κατάλληλης εκπαίδευσης και συνεχούς αξιολόγησης. Αν ληφθούν υπόψη τα πολλαπλά εμπόδια που αντιμετωπίζει ένας ΛΟΑΤΚΙ+ άνθρωπος στην καταγγελία του περιστατικού, όπως ο φόβος ανεπιθύμητης «αποκάλυψης» της ταυτότητας φύλου ή/και του σεξουαλικού του προσανατολισμού σε οικεία πρόσωπα ή η αίσθηση του ότι, τελικά, δεν θα απονεμηθεί δικαιοσύνη, ο φόβος αντιμετώπισης του από τις αστυνομικές π.χ.

διατίθενται 'στον δικό τους λαό'» (παρατίθεται στο Hainsworth Paul (2008) *The Extreme Right in Western Europe*, London, Routledge, σελ. 78), και όχι στους ξένους, στους μετανάστες. «Παρομοίως», όπως αναφέρει ο Hainsworth, «η πολιτική (ή η έννοια) της 'εθνικής προτίμησης' είναι ένα χαρακτηριστικό του ακροδεξιού αντιμεταναστευτικού λόγου». Η πολιτική θα χρησιμεύσει και πάλι για την διατήρηση ή καθιέρωση συγκεκριμένων θέσεων, δικαιωμάτων ή οφελών των υπηκόων και για να προστατέψει τους τελευταίους από την απειλή των παρεισακτων και των ξένων. Ορισμένες φορές, σύμφωνα πάντα με τον Hainsworth, η άκρα δεξιά υποστήριξε την ιδέα «μιας εθνικής και Ευρωπαϊκής προτίμησης», αν και η ιδέα της εθνικής προτίμησης ήταν πιο διαδεδομένη επειδή τα ακροδεξιά κόμματα είναι επιφυλακτικά απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση (στο ίδιο, σελ. 78-79).

μέσω τη χρήση ακατάλληλου, κακοποιητικών εκφράσεων χαρακτηρισμών ή/και στερεοτυπικών αντιλήψεων δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο την καταγραφή, ανάδειξη και μελέτη του φαινομένου της ομοφοβικής/αμφιφοβικής/τρανσφοβικής βίας. Τέλος, η ομοφοβία/τρανσφοβία/αμφιφοβία δεν μπορεί ν' αντιμετωπιστεί χωρίς (και) την εισαγωγή του μαθήματος της σεξουαλικής αγωγής στο ελληνικό σχολείο αλλά και στον εμπλουτισμό των μαθημάτων κοινωνικής και πολιτικής αγωγής και κοινωνιολογίας, με σκοπό την καταπολέμηση των αρνητικών στερεοτύπων και των μύθων που συνοδεύουν τους ΛΟΑΤΚΙ+ ανθρώπους, την άγνοια για ζητήματα σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου.

Ακόμα, η αποτελεσματική καταπολέμηση της ρατσιστικής βίας –κατά όλων των παραπάνω πληθυσμιακών ομάδων και όχι μόνο– δεν είναι εφικτή χωρίς την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους και του ρατσιστικού λόγου. Το 2013, έκθεση του Επιτρόπου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης είχε επισημάνει την ύπαρξη κρουσμάτων ρατσιστικού λόγου ακόμα και από ανώτερους πολιτικούς παράγοντες (Council Of Europe – Commissioner for Human Rights 16 Απριλίου 2013: 2 και 12). Ο ρατσιστικός λόγος από θεσμικούς παράγοντες, δεν μπορεί παρά να συμβάλλει στην έμμεση νομιμοποίηση της ρατσιστικής βίας, ως «ανθρώπινη», «δικαιολογημένη» αντίδραση και, τελικά, στην διάλυση της κοινωνικής συνοχής και ειρήνης

3. Επίλογος.

Τα τελευταία τρία χρόνια, υπήρξαν ορισμένες θετικές εξελίξεις προς την κατεύθυνση της αντιμετώπισης του φαινομένου της ρατσιστικής βίας, όπως η δημιουργία Τμημάτων Ρατσιστικής Βίας,⁸ ο νέος αντιρατσιστικός νόμος⁹ –ο οποίος, όμως, δεν τιμωρεί και το ρατσιστικό, μισαλλόδοξο λόγο (Δημητράς 13 Σεπτεμβρίου 2014)– οι καταγγελίες περιστατικών με (πιθανολογούμενο) ρατσιστικό κίνητρο στις αστυνομικές αρχές και η διερεύνησή τους από αυτές (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 02 Απριλίου 2014: 10, Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 6 Μαΐου 2015: 18), η αναγνώριση του ρατσιστικού κινήτρου σε αξιόποινες πράξεις και οι πρώτες καταδίκες (Κουκουμάκος 27 Φεβρουαρίου 2015, Σταυρινάκη 6 Οκτωβρίου 2015, Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου 18 Δεκεμβρίου 2015) και η πρόσφατη σύσταση του συλλογικού συμβουλευτικού-γνωμοδοτικού Εθνικού Συμβουλίου κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας, το οποίο θα υπάγεται στη Γενική Γραμματεία Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.¹⁰

Όμως, μένουν να γίνουν πολλά ακόμα, για να αντιμετωπιστούν χρόνιες ελλείψεις και παθογένειες που υπήρχαν ήδη πριν από την κρίση, όπως: συνεχής αξιολόγηση, καλύτερη εκπαίδευση και ευαισθητοποίηση σε ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και διαχείρισης εγκλημάτων μίσους της ΕΛ.ΑΣ. αλλά και των δικαστικών και εισαγγελικών αρχών και συνεχής συνεργασία και ανταλλαγή τεχνογνωσίας μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών και των αρχών, συνεχής επιμόρφωση-ευαισθητοποίηση εκπαιδευτικών σε ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αντιμετώπισης του φαινομένου του εκφοβισμού (και) λόγω ρατσιστικών αντιλήψεων (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 6 Μαΐου 2015: 20-

⁸ ΠΡΟΕΔΡΙΚΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ 132 / ΦΕΚ 239 / 11/12/2012.

⁹ ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 4285 / ΦΕΚ 191 / 10/09/2014.

¹⁰ ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 4356/ ΦΕΚ 181 / 24/12/2015.

21) και εισαγωγή του μαθήματος σεξουαλικής αγωγής στο σχολείο, καταδίκη της ρητορικής μίσους από όλα τα δημοκρατικά κοινοβουλευτικά κόμματα, επιμόρφωση-ευαισθητοποίηση εργαζομένων στα ΜΜΕ αναφορικά με την ειδησεογραφική κάλυψη εγκλημάτων μίσους, την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τον τερματισμό (ανα)παραγωγής αρνητικών στερεοτύπων για συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες.

Τελικά, για την έναρξη μιας ουσιαστικής και αποτελεσματικής προσπάθειας καταπολέμησης της ρατσιστικής βίας είναι απαραίτητη η δημιουργία ενός κεντρικού, πανελλαδικού συστήματος καταγραφής περιστατικών ρατσιστικής βίας (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας 6 Μαΐου 2015: 21), με ταυτόχρονη άρση όλων των πιθανών εμποδίων προσφυγής στις αρμόδιες αρχές –όπως, για παράδειγμα, με αυστηρή εφαρμογή της άρσης κράτησης ή/και απέλασης παράτυπων μεταναστών θυμάτων ρατσιστικής βίας¹¹ διερεύνηση του ρατσιστικού κινήτρου από την ΕΛ.ΑΣ. από την πρώτη στιγμή και συνεχή ενθάρρυνση των θυμάτων –πρώτα και κύρια από τις ίδιες τις αρχές– να προσφύγουν σε αυτές. Η σιωπή των θυμάτων είναι ο μεγαλύτερος σύμμαχος των δραστών και ένας από τους βασικούς λόγους επανάπαυσης της Πολιτείας.

Βιβλιογραφία - Πηγές:

- Anti-Defamation League (13 Μαΐου 2014), «ADL Poll of Over 100 Countries Finds More Than One-Quarter of Those Surveyed Infected With Anti-Semitic Attitudes», http://www.adl.org/press-center/press-releases/anti-semitism-international/adl-global-100-poll.html?referrer=http://www.kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=1028#.VlnnOPnhChc , τελευταία είσοδος 28 Νοεμβρίου 2015.
- Anti-Defamation League (2015α), ADL Global 100: An Index of Anti-Semitism - «About» - «ABOUT THE SURVEY», <http://global100.adl.org/about#aboutSurvey>, τελευταία είσοδος 29 Νοεμβρίου 2015.
- Anti-Defamation League (2015β) ADL Global 100: An Index of Anti-Semitism - «Greece» - 2014, <http://global100.adl.org/#country/greece/2014>, τελευταία είσοδος 29 Νοεμβρίου 2015.
- Council of Europe – Commissioner for Human Rights (16 Απριλίου 2013), «ΕΚΘΕΣΗ του Νιλς Μούιζνιεκς Επιτρόπου του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Μετά την επίσκεψή του στην Ελλάδα από τις 28 Ιανουαρίου έως την 1η Φεβρουαρίου 2013», Στρασβούργο. Διαθέσιμη στη διεύθυνση <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=2053623&Site=COE>, τελευταία είσοδος 28 Νοεμβρίου 2015.
- Ellinas Antonis A. (2013), “The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece”, *South European Society and Politics*, vol. 18, Iss. 4, London, Routledge, σελ. 1 – 23.
- Georgiadou Vassiliki (2013), “Right-Wing Populism and Extremism: The Rapid Rise of ‘Golden Dawn’ in Crisis-Ridden Greece”, στο Ralf Melzer και Sebastian Serafi (eds), *Right-wing extremism in Europ - Country Analyses, Counter-Strategies and*

¹¹ ΚΥΑ 30651 / ΦΕΚ 1453 Β' / 05/06/2014.

Για τις σχετικές προτάσεις του Δικτύου Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας βλ. Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας (6 Μαΐου 2015) «Ετήσια Έκθεση 2014», σελ. 17-18. Διαθέσιμη στη διεύθυνση http://rvrn.org/wp-content/uploads/2015/05/Report_2014gr.pdf, τελευταία είσοδος 15 Νοεμβρίου 2015.

Labor-Market Oriented Exit Strategies, Berlin, Friedrich-Ebert-Stiftung, σελ. 75-101.

Hainsworth Paul (2008), *The Extreme Right in Western Europe*, London, Routledge.

Hulot M. και Πιερίδης Κωστής (16 Απριλίου 2014), «Οι οπαδοί της Χρυσής Αυγής δεν είναι τα underdogs που νομίζετε», συνέντευξη της Βασιλικής Γεωργιάδου, *Lifo*, <http://www.lifo.gr/mag/features/4249>, τελευταία είσοδος 4 Δεκεμβρίου 2015.

ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 4356/ ΦΕΚ 181 / 24/12/2015

OSCE – ODIHR (November 2009), «HATE CRIMES IN THE OSCE REGION - INCIDENTS AND RESPONSES, ANNUAL REPORT FOR 2008», Warsaw.

OSCE – ODIHR (November 2010), «HATE CRIMES IN THE OSCE REGION - INCIDENTS AND RESPONSES, ANNUAL REPORT FOR 2009», Warsaw.

OSCE – ODIHR (November 2011), «HATE CRIMES IN THE OSCE REGION - INCIDENTS AND RESPONSES, ANNUAL REPORT FOR 2010», Warsaw.

Γεωργιάδου Βασιλική (2004), Πρόλογος στην Ελληνική Έκδοση, στο Paul Hainsworth (επίμ.), *Η ΑΚΡΟΔΕΞΙΑ – Ιδεολογία – Πολιτική – Κόμματα*, πρόλ. – επιμ. ελληνικής έκδοσης Βασιλική Γεωργιάδου, μετάφρ. Αθανασίου Θανάσης, Αθήνα, Παπαζήσης, σελ. 9-37.

Δημητράς Παναγιώτης (13 Σεπτεμβρίου 2014), «Αντιρατσιστικό «valse-hésitation» », *the book's journal*, <http://booksjournal.gr/slideshow/item/564-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%83%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%C2%ABvalse-h% C3%A9sitation% C2%BB>, τελευταία είσοδος 28 Νοεμβρίου 2015.

Δημητράς Παναγιώτης (30 Δεκεμβρίου 2014), «Πρωτιές Ελλάδας σε αντισιμιτισμό και ατιμωρησία δραστών», *the book's journal*, <http://booksjournal.gr/slideshow/item/776-%CF%80%CF%81%CF%89%CF%84%CE%B9%CE%AD%CF%82-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82-%CF%83%CE%B5-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%B7%CE%BC%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BC%CF%89%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CE%B4%CF%81%CE%B1%CF%83%CF%84%CF%8E%CE%BD>, τελευταία είσοδος 29 Νοεμβρίου 2015.

Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας (02 Απριλίου 2014), «Ετήσια Έκθεση 2013», Διαθέσιμη στη διεύθυνση <http://rvrn.org/wp-content/uploads/2014/04/Report2013final.pdf>, τελευταία είσοδος 15 Νοεμβρίου 2015.

Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας (21 Μαρτίου 2012), «Παρουσίαση αποτελεσμάτων πιλοτικής φάσης 1.10.2011-31.12.2011», Αθήνα.

Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας (6 Μαΐου 2015), «Ετήσια Έκθεση 2014». Διαθέσιμη στη διεύθυνση http://rvrn.org/wp-content/uploads/2015/05/Report_2014gr.pdf, τελευταία είσοδος 15 Νοεμβρίου 2015.

Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας (Απρίλιος 2013), «Ετήσια Έκθεση 2012». Διαθέσιμη στη διεύθυνση <http://rvrn.org/2013/04/%CE%B5%CF%84%CE%AE%CF%83%CE%B9%CE%B1-%CE%AD%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7-2012/>, τελευταία είσοδος 15 Νοεμβρίου 2015.

Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (19 Μαΐου 2011), «Η αντιμετώπιση της ρατσιστικής βίας από την αστυνομία και τη δικαιοσύνη», Αθήνα.

Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (18 Δεκεμβρίου 2015) Δελτίο Τύπου «Πρώτη εφαρμογή από δικαστήριο του άρθρου 81 Α του Ποινικού Κώδικα για το ρατσιστικό έγκλημα», <http://www.hlhr.gr/index.php?MDL=pages&SiteID=1178>, τελευταία είσοδος 31 Ιανουαρίου 2016.

- Ζαραφονίτου Χριστίνα (επιμ.) (χ. χ.), «Υπάρχουν ‘ghettos’ στο κέντρο της Αθήνας; Μια εγκληματολογική αναδόμηση των κοινωνικών αναπαραστάσεων των κατοίκων της περιοχής», προδημοσίευση από τον Τιμητικό Τόμο για τον αείμνηστο Καθηγητή Χρίστο Δέδε (υπό δημοσίευση από τις εκδ. Α. Σάκκουλα).
- Καθορισμός κατηγορίας άδειας διαμονής για ανθρωπιστικούς λόγους, καθώς και του τύπου, της διαδικασίας και των ειδικότερων προϋποθέσεων χορήγησής της..... 1*
- Κουκουμάκος Κώστας (27 Φεβρουαρίου 2015), «Η Πρώτη Καταδίκη για Επίθεση με Ρατσιστικά Κίνητρα», vice.com, <http://www.vice.com/gr/read/katadiki-gia-ratsistiki-epithesi>, τελευταία είσοδος 29 Νοεμβρίου 2015.
- ΚΥΑ 30651 / ΦΕΚ 1453 Β΄ / 05/06/2014: *Καθορισμός κατηγορίας άδειας διαμονής για ανθρωπιστικούς λόγους, καθώς και του τύπου, της διαδικασίας και των ειδικότερων προϋποθέσεων χορήγησής της.*
- ΝΟΜΟΣ ΥΠ΄ ΑΡΙΘ. 3938/ ΦΕΚ 61/31/03/2011. *Σύσταση Γραφείου Αντιμετώπισης Περιστατικών Αυθαιρεσίας στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη και άλλες διατάξεις.*
- ΝΟΜΟΣ ΥΠ΄ ΑΡΙΘΜ. 4285 / ΦΕΚ 191/10/09/2014. *Τροποποίηση του ν. 927/1979 (Α 139) και προσαρμογή του στην απόφαση – πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ της 28ης Νοεμβρίου 2008, για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου (L 328) και άλλες διατάξεις.*
- ΝΟΜΟΣ ΥΠ΄ ΑΡΙΘ. 4356/ ΦΕΚ 181/24/12/2015. *Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις.*
- Σταυρινάκη Τίνα (6 Οκτωβρίου 2015), «Η αναγνώριση του ρατσιστικού κινήτρου στην υπόθεση του Σαχζάτ Λουκμάν», Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας, <http://rvrn.org/2015/10/%CE%B7-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%BD%CF%8E%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%83%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CE%BA%CE%B9%CE%BD%CE%AE%CF%84%CF%81%CE%BF/>, τελευταία είσοδος 28 Νοεμβρίου 2015.
- Συνήγορος του Πολίτη (13 Ιουλίου 2010), «Εκτιμήσεις του Συνηγόρου του Πολίτη για το ιστορικό εμπορικό κέντρο Αθηνών», Αρ. Πρωτ: 5757.2.1/09.

Εκπαιδευτική πολιτική σε εκτυλισσόμενες οικονομικές και πολιτικές ρηματικές διαδικασίες: Από την οικονομία “gig” στην «εκπαίδευση “gig”»;

Καλέραντε Ευαγγελία*

Περίληψη

Στην εισήγηση μας εξετάζονται διαστάσεις που σχετίζονται με την οικονομία “gig” στην οποία δομούνται διαφοροποιημένες επαγγελματικές ευκαιρίες, μέσα από την επικέντρωση στη μεγιστοποίηση της ωφελιμότητας για το οικονομικό σύστημα. Το ζητούμενο είναι η απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων, οι οποίες περνούν από φάσεις απόρριψης, ενίσχυσης και συνδυαστικής επαναληπτικότητας, ώστε η παραδοσιακή μορφή της εκπαίδευσης να ακυρώνεται. Οι εκπαιδευτικές επιλογές δυσχεραίνονται, διότι ένα πλέγμα κυμαινόμενων σημαινόντων ερμηνεύεται για τη διαμόρφωση στόχων. Η προβολή του οικονομικού παραδείγματος λειτουργεί ως νοηματική επένδυση στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής. Οι θεωρητικοί προβληματισμοί καταλήγουν στη συγκρότηση λόγο-θεωρητικών αρχών, που επαναφέρουν τη συζήτηση στην δυναμική της δημοκρατίας και στις ρηματικές πολιτικές παρέμβασης.

Λέξεις-κλειδιά: οικονομικό σύστημα, εκπαίδευση, γνώση, ευκαιρία, δημοκρατία, παρέμβαση.

Εισαγωγή

Η έννοια της “gig” οικονομίας¹ επικεντρώνεται στις νέες εργασιακές συνθήκες, όπου ο εργαζόμενος λειτουργεί ως ανεξάρτητος συμβαλλόμενος σε ένα προσδιορισμένο πρόγραμμα παροχής έργου. Στον εργασιακό βίο του θα καταγράφονται διαφορετικές εργασιακές θέσεις, που θα αντιστοιχούν σε διαφορετικά πακέτα γνώσης. Ο εργασιακός βίος αλληλοσυσχετίζεται με διαφορετικές μορφές εκπαίδευσης, που υπερβαίνουν τις παραδοσιακές δομές της λειτουργίας των τυπικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Διαφορετικά εκπαιδευτικά πακέτα διακινούνται και οι εκπαιδευόμενοι ως συμβαλλόμενοι έργου αγοράζουν γνώσεις και μέσω αυτών προσδοκία ένταξης στο ασαφές-αβέβαιο εργασιακό περιβάλλον.

Έτσι, ανακύπτουν λειτουργικά ζητήματα προσαρμογής της τυπικής εκπαίδευσης στις οικονομικές απαιτήσεις, με έμφαση σε μοντέλα που ενσωματώνουν νέα γνωσιακά χρηστικά πακέτα για την αγορά εργασίας. Στις αλυσίδες ισοδυναμίας φαίνεται να

---

* Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Θράκης 4, Λυκόβρυση, Αττική.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού: ekalerante@yahoo.gr

¹ Η λειτουργία της “gig” οικονομίας βασίζεται στις νέες οικονομικές συνθήκες καταμερισμού εργασίας και έργου, που αναιρεί τις προηγούμενες εργασιακές συνθήκες και διαρρηγνύει εργασιακούς και συνακόλουθα κοινωνικούς δεσμούς (Hill 2015, Grossman & Woyke 2015).

υποχωρούν οι ανθρωπιστικές επιστήμες, ενώ το εκπαιδευτικό σύστημα καλείται να παρακολουθήσει την εξέλιξη της τεχνολογίας, υιοθετώντας αρχές και θέσεις που βασίζονται στην καινοτομία και τα νέα εργασιακά πειθαρχικά συστήματα.

Ο εκπαιδευόμενος επικαθορίζεται από τις περιστάσεις που είναι οικονομικές και διαμορφώνει την ταυτότητα του, μέσα και από ενδεχομενικές συνθήκες. Επομένως, το υποκείμενο είναι κατακερματισμένο σε διαφορετικά συγκρουσιακά, γνωσιακά πακέτα, τα οποία προσδιορίζονται ως αναγκαία για ένα ατομικό μέλλον που υπαγορεύεται από την αγορά εργασίας.

Στην εισήγηση μας συσχετίζεται η εξέλιξη της τεχνολογίας, η ανάπτυξη της οικονομίας και το διαμορφούμενο μοντέλο επιχειρήσεων, με την οικονομική κρίση, την παγκοσμιοποίηση και τη συρρίκνωση του κράτους-πρόνοιας. Ειδικότερα, θέτονται ερωτήματα για την πολιτική ηθική στην οργάνωση της εκπαίδευσης: Ποιες είναι οι διαχωριστικές γραμμές, ανάμεσα στην πολιτική των δικαιωμάτων και τις απαιτήσεις της αγοράς; Ποιες δυνατότητες, δίνει το σύστημα, αυτοπροσδιορισμού των υποκειμένων; Υπάρχει πιθανότητα διαμόρφωσης ανταγωνιστικών λόγων, που να επανορίσουν πολιτικές λειτουργίες με ουμανιστικούς όρους;

Αναζητείται λύση μετά την αποδόμηση του συστήματος, μέσα από εκπαιδευτικές διαδικασίες που θα εκδιπλώσουν ένα παράλληλο ουμανιστικό κεφάλαιο. Το ουμανιστικό κεφάλαιο είναι ο αντίλογος που ενσωματώνει ένα αισιόδοξο σενάριο σε ένα διαφορετικό, εννοιολογικό, εκπαιδευτικό μοντέλο, προκειμένου να αναδείξουμε θέματα για την δημοκρατία, την αλληλεγγύη, την δημιουργικότητα, την συνύπαρξη, όπου η κανονικότητα θα βασίζεται στη λειτουργική αναβάθμιση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Η δημιουργία εκπαιδευτικών παραστάσεων μέσω της οικονομίας

Παρατηρούμε ότι οι οικονομικές δομές λόγου αφομοιώνονται και στην εκπαιδευτική πολιτική, δημιουργώντας νέους συνδυασμούς εκπαιδευτικών αφηγήσεων. Ο εκπαιδευτικός λόγος εννοιολογείται από τις διακειμενικές ερμηνείες της οικονομικής πραγματικότητας, ώστε να γίνεται λόγος για την ηγεμονία του οικονομικού παραδείγματος στην εκπαιδευτική πολιτική. Οι μεγάλης κλίμακας αλλαγές στην οικονομία² επιφέρουν αλλαγές και στο μοντέλο εκπαιδευτικής πολιτικής, συμβάλλοντας σε διαδικασίες κοινωνικο-πολιτικής αναπαραγωγής των οικονομικών πρακτικών. Το οικονομικό περιβάλλον λειτουργεί ως πολιτικό περιβάλλον με αντίστοιχους διαθέσιμους λόγους σε μια αναγκαστική προσαρμογή διαπραγμάτευσης, εκπαίδευσης και οικονομίας. Ταχύτατοι ρυθμοί εξέλιξης των οικονομικών δεδομένων, με την ταυτόχρονη απροσδιοριστία και μεταβλητότητα, δημιουργούν μια ασαφή κατάσταση προκαλώντας προβλήματα στην εκπαιδευτική πολιτική, που σταδιακά μπαίνει σε μια διαδικασία επανορισμού στόχων και λειτουργικότητας δομών.

Οι προγενέστερες δομές οικονομικού λόγου, αν και επηρέαζαν την διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής, θεωρητικά επέτρεπαν και άλλες αναγνώσεις, ενισχύοντας μια διακειμενική προσέγγιση και αφήγηση με συνδυασμό διαφορετικών στοιχείων. Ο οικονομικός λόγος που κατασκευάζεται έξω από το έθνος-κράτος³ διαμορφώνει νοήματα που παγιώνονται σε μια μορφή εκπαιδευτικής πολιτικής, με οικονομικό νόημα. Ειδικότερα, λογο-οικονομικές- προσεγγίσεις κατασκευάζουν εκπαιδευτικό λόγο, ο οποίος αναλύεται σε γνώση, που καθορίζει πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες. Στο εκπαιδευτικό περιβάλλον

² Ερμηνείες των οικονομικών συνθηκών με έμφαση στις κοινωνικές συνέπειες, με αντίστοιχες ερμηνείες του πολιτικού περιβάλλοντος (Krugman 2008, Putnam 2015).

³ Οι αλλαγές στο οικονομικό πεδίο επιτείνουν την προσκόλληση οικονομίας και εκπαίδευσης σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον διευθετήσεων, όπου το έθνος-κράτος διαμορφώνεται σε διαχειριστή εκπαιδευτικών πρακτικών (Stromquist 2002).

αναφερόμαστε στην έννοια της γνώσης και παρακολουθούμε την αναπαραγωγή των κοινωνικών προτύπων, διασυνδέοντας τη γνώση με τις ταυτότητες και τις κοινωνικές σχέσεις.

Ο ιστορικός χωρο-χρόνος, σήμερα, κατανοείται με βάση τις οικονομικές, θεμελιωτικές αρχές, που φαίνεται να δημιουργούν πεδία αντίληψης, που καθορίζουν κοινωνικά πρότυπα και πολιτικές δράσεις. Η συνθετότητα του οικονομικού παραδείγματος επηρεάζει την γνώση ως περιεχόμενο, όπως και τις διασυνδέσεις της, με τις ψυχολογικές, κοινωνικές διαδικασίες διαμόρφωσης του εαυτού. Η κυριαρχία του οικονομικού παραδείγματος εκκινεί από τον οικονομικό λόγο, ο οποίος αναιρεί την έκφραση των ανταγωνιστικών λόγων, περιθωριοποιώντας διαφορετικά σχήματα αντίληψης.

Η εκπαιδευτική πολιτική φαίνεται να εγκλωβίζεται σε ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό σύνολο προσεγγίσεων για τον οικονομικό ρόλο της εκπαίδευσης, επικεντρωμένη σε πολιτικές προσεγγίσεις, που συγκροτούν διαστάσεις του οικονομικού, δηλαδή χαρτογραφούνται οικονομικοί παράμετροι, που καθορίζουν εκπαιδευτικά νοητικά σχήματα, με αντίστοιχες εκπαιδευτικές απαιτήσεις. Η εκπαιδευτική κοινότητα και οι αντίστοιχες ομάδες πίεσης είναι εγκλωβισμένες στις κυρίαρχες οικονομικές, κονστρουκτιβιονιστικές δομές.⁴ Έτσι, η ιδέα ή η πολιτική για μια ενδεχομενική διαφορετική εκπαιδευτική πολιτική- που θα ενσωματώνει διαφορετικό περιεχόμενο γνώσης και θα ενισχύει διαφορετικές αναγνώσεις, πέρα από το οικονομικό παράδειγμα- να εντάσσεται στο «άλλο», το ξένο του εκπαιδευτικού λόγου.

Γίνεται κατανοητό ότι θέτονται ζητήματα για την εκπαιδευτική πολιτική αναφορικά με τη γνώση και τους μετασχηματισμούς της σκέψης, τη συγκρότηση του εαυτού και τις κοινωνικές διαδικασίες, όπως και ζητήματα πολιτικής και κοινωνικής κανονικότητας. Η μονομερής συγκρότηση της πραγματικότητας με έμφαση στο οικονομικό παράδειγμα κατασκευάζει νόημα και περιεχόμενο, αγνοώντας τα κοινωνικά υποκείμενα και τον πολιτικό τους ρόλο στην κοινωνία. Ο οικονομικός λόγος στην εκπαίδευση ενισχύεται με την απόρριψη επιμέρους λόγων, μέσα σε ένα πολιτικό παίγνιο, όπου η εκπαιδευτική λειτουργία νομιμοποιεί τα καθεστάτα οικονομικής γνώσης, κατασκευάζοντας αντίστοιχα πεδία αλήθειας. Η γνώση και η λειτουργικότητα των δομών ερμηνεύεται με βάση το οικονομικό παράδειγμα, έτσι θετική γνώση, νέες τεχνολογίες συγκροτούν την παραγωγική γνώση, βασισμένη στο δεδομένο οικονομικό λόγο, την αγορά εργασίας, με την απόρριψη της ουμανιστικής γνώσης.⁵

Ταυτόχρονα, ζητήματα συγκρότησης και οργάνωσης του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος σχετίζονται με το οικονομικό παράδειγμα, το οποίο ερμηνεύει την αποτελεσματικότητα τους. Παρατηρείται ότι ένα σύστημα αναπαραστάσεων εννοιολογεί περιοριστικά την πραγματικότητα, δημιουργώντας μια διαστρεβλωτική εγγραφή οικονομικών συμβόλων και απαιτήσεων στην εκπαίδευση, με τον αποκλεισμό ανταγωνιστικών ή αντιθετικών λόγων, που εντάσσονται στις ανθρωπιστικές σπουδές.

Υβριδικές εκπαιδευτικές δομές ως ελαστικές μορφές εκπαίδευσης

Η αδυναμία της εκπαίδευσης να συγκροτήσει αποτελεσματικό λόγο, στις υπάρχουσες συνθήκες, ακυρώνει την συμβολή της και αποκτούν δυναμική ανταγωνιστικοί λόγοι, που

---

⁴ Στις νέες οικονομικές συνθήκες οι συνδικαλιστικές δομές δεν μπορούν να ανταποκριθούν. Παλαιοκομματικές πρακτικές και αναποτελεσματικά πολιτικά σχήματα φαίνεται να περιθωριοποιούνται (Darlington 2013).

⁵ Ορισμένα πανεπιστήμια λειτουργούν ως επιχειρήσεις, άρα η αξιολόγηση της Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης γίνεται με όρους οικονομικής απόδοσης και παράλληλα υποβαθμίζονται οι ουμανιστικές σπουδές (Slaughter & Rhoades 2009, Barr & McClellan 2011).

παράγονται και καταναλώνονται ή αξιοποιούνται σε διαφορετικά επικοινωνιακά κέντρα, ώστε η ροή πληροφοριών, η διαμόρφωση γνωστικών πεδίων, αλλά και η συγκρότηση των κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων πιθανά να ελέγχεται από υβριδικές συνθέσεις, εξω-εκπαιδευτικών χώρων.

Η αγορά εργασίας φαίνεται να καθορίζει ρόλους και να υποκαθιστά θεσμικά υποσυστήματα με τη κατασκευή ανταγωνιστικών εκπαιδευτικών μοντέλων. Το ρευστό εργασιακό περιβάλλον δημιουργεί και αντίστοιχο ρευστό εκπαιδευτικό περιβάλλον. Πολυ-λειτουργικές υβριδικές εκπαιδευτικές μονάδες αντιστοιχούν σε πολυ-λειτουργικά εργασιακά δίκτυα. Η δημόσια εκπαίδευση σε περίοδο οικονομικής κρίσης φαίνεται αδύναμη να κινητοποιήσει πόρους, που θα έλεγχαν την εκπαίδευση και την αγορά εργασίας. Το πολιτικό σύστημα προσαρμόζεται στην ερμηνεία του οικονομικού συστήματος για την ευκαιρία και την επιτυχία. Έτσι, η εκπαίδευση προσαρμόζεται σε αυτές τις συνθήκες παρακολουθώντας εξελίξεις, που δεν μπορεί να ελέγξει. Η μόνη δυνατή έκβαση θα ήταν επαναπροσδιορισμός της εκπαίδευσης και ερμηνεία λειτουργικών προτύπων με εκδημοκρατισμό του συστήματος και ελέγχου των θεσμών.

Οι υβριδικές εκπαιδευτικές ενσωματώσεις που παρουσιάζονται, ως ένα εκτεταμένο δίκτυο προγραμμάτων εκπαίδευσης, εκφράζουν την πολιτική απορρύθμιση, καθώς το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα δεν διαμορφώνει πολιτικό λόγο, που ενδεχόμενα θα ενθυλάκωνε και αντιθετικό πολιτικό λόγο. Τα διαφορετικά υβριδικά εκπαιδευτικά συστήματα- είτε ως τυπικές δομές με εκπαιδευτικά ιδρύματα παροχής δια βίου εκπαίδευσης είτε με την αξιοποίηση της τεχνολογίας ως e-learning μαθήματα- εννοιολογούν τους μετασχηματισμούς της εκπαίδευσης, τη συγκρότηση και την αναπαραγωγή ενός διαφορετικού εκπαιδευτικού παραδείγματος, που εντάσσεται στους σύγχρονους εργασιακούς προσανατολισμούς, αναιρώντας τον εκπαιδευτικό ρόλο με το αντίστοιχο περιεχόμενο γνώσης, που εμπεριέχει πολιτικές και ηθικές αξίες.

Σταδιακά, στο εκπαιδευτικό περιβάλλον εντάσσονται οι υβριδικές μορφές εκπαίδευσης, όπου η έμφαση βρίσκεται στην αξία του χρηστικού «πακέτου γνώσης» στην αγορά εργασίας, άρα ένα σώμα γνώσεων διαμορφώνεται σε μια συμβολική κατασκευή, που αντιστοιχεί στις ερμηνευόμενες ανάγκες της αγοράς εργασίας. Ακόμη και σε αυτό το επίπεδο της διασύνδεσης γνώσης- εργασίας δεν εξετάζεται η λογική εξέλιξη της γνώσης, το περιεχόμενο, η εκπαιδευτική διαδικασία και οι φορείς. Έτσι, τίθεται ένα ακόμη ζήτημα για την πολιτική δικαιωμάτων των ατόμων ως καταναλωτών, αυτών των χρηστικών «πακέτων γνώσης». Σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης ο πολίτης δρα σε ένα περιβάλλον εκπαιδευτικής ανομίας, όπου οι συμβολικές πολιτικές λειτουργίες ελέγχου και αξιολόγησης των υβριδικών δομών έχει ατονήσει.

Οι οικονομικοί παράμετροι συγκρότησης της γνώσης

Η γνώση καθορίζεται από ένα σύνολο αποφάνσεων, που με κοινωνικο-πολιτικούς όρους σχετίζεται με αφηρημένες νοηματοδοτήσεις για το κοινωνικό και πολιτικό υποκείμενο, μέσω διαδικασιών, που συσχετίζουν θεσμούς, εξουσία και νοηματοδοτημένη πραγματικότητα. Οι πρακτικές οργάνωσης της γνώσης διαφοροποιούνται με βάση την κουλτούρα σε ένα ενεργό χρόνο, που εγκλείει διαφορετικά πεδία αλήθειας. Η εκπαιδευτική πολιτική με την κυριαρχία του οικονομικού παραδείγματος εκδιπλώνει πολιτικές λόγου, ως πολιτικές διαδικασίες με τις οποίες κατηγοριοποιεί την γνώση σε χρηστική γνώση, που

ανταποκρίνεται στην αγορά εργασίας και στη μη χρηστική γνώση,⁶ που φαίνεται να ταυτίζεται με την ουμανιστική γνώση.

Η πρακτική της έγκλισης, όπου η γνώση διαμορφώνει μια οικονομική προοπτική για το άτομο, ερμηνεύει το ρόλο και τη λειτουργικότητα του, μέσα στο οικονομικό σύστημα. Η εκπαιδευτική κουλτούρα συγκροτείται μέσα σε αυτή τη διαδικασία έγκλισης της παρεχόμενης γνώσης και οικονομίας της αγοράς, δημιουργώντας αντίστοιχες αναπαραστάσεις, εκφράζοντας ρήξεις με οποιοδήποτε ανθρωπιστικό περιεχόμενο. Έτσι, διαμορφώνονται αντίστοιχες πρακτικές δημιουργίας νοήματος και το εκπαιδευτικό περιβάλλον ενισχύει τον λόγο των ΜΜΕ στον αφηρημένο μη παραγωγικό αντι-ουμανιστικό λόγο. Εικόνα, λόγος και ερμηνεία συγκροτούν μια πραγματικότητα που αναπαράγεται μηχανικά με την υποτίμηση του πολιτικού ουμανισμού, μέσα από μια διαστρεβλωτική εγγραφή της πολιτικής.

Ο ατομικός εαυτός συγκροτείται με βάση την αλήθεια του κοινωνικού και πολιτικού ρόλου, που δομείται μέσα στην εκπαιδευτική διαδικασία, ώστε τελικά να συγκροτείται μια ταυτότητα με ατομικά χαρακτηριστικά, που ενισχύουν την εξοικείωση με έννοιες, όπως ο ανταγωνισμός, η ατομική πρόοδος, η αποτυχία, ο αποκλεισμός, που συγκροτούν ρητά ή υπόρητα τον εκπαιδευτικό λόγο καθορίζοντας τις ατομικές πρακτικές. Υποκειμενικές θέσεις δημιουργούν αντίστοιχες εγκλίσεις, συγκροτούν θέσεις και ρυθμίζουν τη σχέση του ατόμου με τους «άλλους», χωρίς την ανάληψη προσωπικής ευθύνης. Η ζωή μετατρέπεται σε στιγμές-εικόνες. Το άτομο προβάλλει αποκεντρωμένο από τη πραγματικότητα. Οι στόχοι που θέτει συσκοτίζουν ή ακυρώνουν τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις, που θα έπρεπε να έχει ως άτομο και πολίτης.

Οι αφηρημένες γνωσιακές ενότητες στο αναλυτικό πρόγραμμα λειτουργούν ως μεθοδολογικά εργαλεία, που διαμορφώνουν αποφάνσεις, που εκφράζονται με τις επιλογές των ατόμων σε μια ασταθή οικονομική και πολιτική κατάσταση. Η «αλήθεια» των θετικών επιστημών διαμορφώνει ένα καθεστώς γνώσης, ενισχύοντας μια συγκρουσιακή κατάσταση με τις ανθρωπιστικές σπουδές, καλλιεργώντας τον αντίστοιχο υποκειμενικό λόγο, που θα μετασηματιστεί στην αγορά εργασίας σε προτιμήσεις, στάσεις και συμπεριφορές. Τα νοήματα ζωής, η ολοκληρωμένη προσωπικότητα, το επιτυχημένο άτομο εγκιβωτίζονται στις θετικές επιστήμες αφήνοντας ουσιαστικά στο περιθώριο τις ουμανιστικές σπουδές, που χαρακτηρίζονται ως «μη λόγος». Τα πανεπιστημιακά ιδρύματα φαίνεται να ακολουθούν τη σύζευξη οικονομίας γνώσης, που υποστηρίζεται από την κατασκευασμένη αλήθεια των θετικών επιστημών. Ο λόγος και η καθημερινότητα στα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα βασίζεται σε αποδυναμωμένες πρακτικές, που συγκροτούν οι ατομικές ερμηνείες σε συστήματα νοήματος, που εννοιολογούν το ατομικό συμφέρον με τις αντίστοιχες κοινωνικο-πολιτικές συμβάσεις. συγκρότηση του υποκειμένου μέσω της χειριστικής οικονομικής αντίληψης διαμορφώνει νοήματα, τα οποία είναι εγκιβωτισμένα στο συγκεκριμένο μοντέλο ανταγωνισμού, με βάση τον ατομικό προορισμό. Το φάσμα των δυνατών ερμηνειών της κοινωνικής- πολιτικής πραγματικότητας περιορίζεται σε έναν εκπαιδευτικό λόγο με οικονομικές διαστάσεις. Έτσι, διαφορετικά υποκείμενα συγκροτούν μέσω του εκπαιδευτικού λόγου, αποκεντρωμένες στάσεις, χωρίς να μπορούν να παρέμβουν σε διαδικασίες αποκωδικοποίησης του πολιτικού μηνύματος ή σε διαπραγματεύσεις παρέμβασης.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής, αναφορικά με την ταξική ένταξη των ατόμων. Η όξυνση της κοινωνικής ανισότητας ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης παράγει νέους εκπαιδευτικούς λόγους και στο εκπαιδευτικό περιβάλλον. Φαίνεται να συγκροτούνται αναδιαρθρωμένες τάξεις λόγου, που να

---

⁶ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν θεματικές φιλοσοφικού ενδιαφέροντος για τον ορισμό της χρήσιμης και της «άχρηστης γνώσης» (Ordine 2014).

νομιμοποιούν και να φυσικοποιούν την κοινωνική ανισότητα. Η κοινωνική ανισότητα ορίζεται ως επακόλουθο της οικονομικής πραγματικότητας, παρακάμπτεται ο πολιτικός λόγος για να αποδοθεί ευθύνη στα άτομα, όπως στην ελλιπή εκπαίδευση τους ή στις περιορισμένες δεξιότητες τους.⁷ Ατομική ευθύνη, ατομική απάθεια, ατομική ανικανότητα ερμηνεύουν ως λόγος και πρακτική την διαμορφούμενη κατάσταση, δημιουργώντας ένα πεδίο λόγου, που αναιρεί τις πολιτικές ευθύνες των κρατών ή των οργανισμών και ταυτόχρονα ακυρώνει τη συνθετότητα των λογο-αναλυτικών κατηγοριών, που σχετίζονται με την πολιτική των δικαιωμάτων.

Έτσι, η μη συμπερίληψη πολιτικών αφηγήσεων για τα δικαιώματα, τις πολιτικές αρχές λειτουργίας και οργάνωσης του δημοκρατικού συστήματος ευνοεί τον μετασχηματισμό σε πρακτικές του συντηρητικού πολιτικού λόγου. Οι εκπαιδευτικές εμπειρικές λειτουργίες σε συνδυασμό με τις ενότητες μαθημάτων στο αναλυτικό πρόγραμμα δημιουργούν κοινότοπα οικονομικά νοήματα, αποστασιοποιώντας την εκπαίδευση από την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Τα άτομα εγκλωβίζονται μέσα στην καθημερινότητα του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος, ερμηνεύοντας τις πράξεις και τις επιλογές τους με βάση τις προβολές στο μέλλον, ενσωματώνοντας την αποφυγή του αποκλεισμού τους με ατομικούς όρους. Τα προνομιακά σημαίνοντα που ορίζουν συνδυαστικά τις ατομικές μεταβάσεις στο μέλλον βασίζονται σε ερμηνείες με μονοσήμαντη συνάρθρωση στοιχείων, όπου η ατομική επιτυχία και ο μη αποκλεισμός συνεπάγεται περιστολή του πεδίου των ευκαιριών των «άλλων».

Έτσι, οι οικονομικές διαδικασίες, ως λόγος, δημιουργούν στάσεις και συμπεριφορές. Η ερμηνεία της ίδιας της γνώσης βασίζεται στην καθήλωση του οικονομικού νοήματος, δηλαδή στις δυνατότητες που δίνει για την ένταξη στην αγορά εργασίας. Οι θετικές επιστήμες και οι νέες τεχνολογίες ορίζονται ως προνομιακά σημαίνοντα, επιστημονικές σημασίες και αντίστοιχες διαδικασίες, που συνδέονται με την επιτυχία. Ενισχύεται η μετάβαση από την ουσία των επιστημών στην επιφανειακή διασύνδεση, όπου τελικά υπονομεύεται η νοηματική ενότητα. Η συνάρθρωση ανθρωπιστικών και θετικών επιστημών απορρίπτεται, καθώς οι έννοιες της καινοτομίας και της δημιουργικότητας συσχετίζονται με τις ερμηνείες για την θετική γνώση, ενώ οι ανθρωπιστικές σπουδές εννοιολογούνται ως «μετέωρα σημαίνοντα».

Δομικές συνθήκες οργάνωσης της εκπαίδευσης και συγκρότησης της λειτουργίας της

Οι δυνατότητες της δημόσιας εκπαίδευσης περιορίζονται με βάση το πεδίο της οικονομικής ρηματικότητας, που ερμηνεύει και καθορίζει την λειτουργικότητα των συστημάτων. Στην εκπαίδευση διαδοχικά από το 2000 παρακολουθούμε την εκτύλιξη μιας νομοθεσίας, όπου υπονομεύει ή αλλοιώνει τη λειτουργικότητα των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.⁸ Με μια σειρά νόμων καταργήθηκαν ή συγχωνεύθηκαν εκπαιδευτικά ιδρύματα, μειώθηκαν οι δαπάνες για την εκπαίδευση και ταυτόχρονα περιορίστηκαν οι ειδικότητες εκπαιδευτικών στα σχολεία.⁹ Συναρθρώσεις πολιτικού και οικονομικού λόγου παρεμβαίνουν διαρκώς στην εκπαίδευση

⁷ Το θέμα της κοινωνικής ανισότητας φαίνεται να απασχολεί και φιλελεύθερους διανοούμενους, που συνδέουν την μεγιστοποίηση της κοινωνικής ανισότητας με την ενίσχυση της ανομίας, της τρομοκρατίας και της κοινωνικής απορύθμισης (Fukuyama 2014).

⁸ Θα μπορούσαμε να αναφερθούμε στις Ηνωμένες Πολιτείες για την μείωση των δαπανών, για την δημόσια εκπαίδευση. Ειδικά στην Ανώτατη Εκπαίδευση περιορίζονται οι υποτροφίες και οι υποστηρικτικές δομές για τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα (John 2005).

⁹ Στις διαρθρωτικές αλλαγές και στις δομικές και λειτουργικές διαφοροποιήσεις εντάσσεται η επιλογή για μείωση των δαπανών στη δημόσια εκπαίδευση. Η πολιτική των προθέσεων εκφράστηκε με την αντίστοιχη νομοθεσία (Καλεράντε 2015).

εγκαθιδρύοντας πολιτικές παρέμβασης, που αποσταθεροποιούν αντί να βελτιώνουν τις υπάρχουσες δομές. Παρατηρήθηκε ότι, χωρίς προηγουμένως να έχουν πραγματοποιηθεί μελέτες, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα αντιμετωπίζουν τις συνέπειες μιας περιοριστικής οικονομικής πολιτικής με αντίστοιχη μετάβαση και σε μετασχηματισμούς στην εκπαίδευση.

Έτσι, ενσωματώνεται μια οικονομική πολιτική στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, με έναν αιτιώδη επικαθορισμό της επιτυχίας της οικονομίας, ανεξάρτητα από τις συνέπειες της επιβαλλόμενης εκπαιδευτικής πολιτικής στο εκπαιδευτικό περιβάλλον. Η εκπαιδευτική πολιτική φαίνεται να ενσωματώνει πολιτικές συναίνεσης και αποδοχής, που τελικά συμβάλλουν στην δυσμενή αλλαγή του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος. Η ένταση στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, οι μεταβαλλόμενες οικονομικές συνθήκες και το κενό σημαίνοντος αναφορικά και με το μέλλον των εκπαιδευτικών συναρθρώνει σκέψεις και νοήματα καθιερώνοντας στενά επαγγελματικές διεκπεραιωτικές επιλογές με την απουσία ερμηνείας για την ανάδειξη προοπτικών για το μέλλον.

Μια αναδρομή στο παρελθόν θα μας οδηγούσε στην εκτύλιξη εξελισσόμενων εκπαιδευτικών καταστάσεων προς μια εξισορρόπηση σε μια παροχή δικαιωμάτων και για τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις με άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Η εκπαίδευση συνέβαλλε σε πολιτικές διαδικασίες διαμόρφωσης επιλογών και προτιμήσεων των ατόμων σε μια ερμηνεία του ρόλου τους στο κοινωνικο-πολιτικό σύστημα, όπου νομιμοποιήθηκαν πολιτικές διεργασίες ανοδικής, κοινωνικής κινητικότητας.¹⁰ Η στασιμότητα στόχων που παρουσιάζεται στους εκπαιδευτικούς διαχέεται και στο ευρύτερο εκπαιδευτικό περιβάλλον. Το πολιτικό σύστημα και οι εκπαιδευτικές δομές συμβάλλουν στην παγίωση μιας κοινωνικής κατάστασης, που δεν ευνοεί ακόμη και αυτή τη τεχνητή συνθήκη, στο φιλελεύθερο σύστημα, της κοινωνικής κινητικότητας. Διαφοροποιημένες ατομικές πορείες μαθητών και εκπαιδευτικών δεν συμβάλλουν στην παραγωγή ενός λόγου, που να αναλύει τους πολιτικούς μηχανισμούς και τις οικονομικές παραμέτρους με την αντίστοιχη ένταξη στα ιδεολογικά πεδία. Η πραγματικότητα και η αλήθεια εντάσσονται σε ένα σύμπαν σημασιών για την ατομική αποτελεσματικότητα, που απορρίπτει τον αναστοχασμό και φυσικοποιεί τις αρνητικές συνέπειες ενισχύοντας την παθητικότητα και την περιθωριοποίηση.

Οι οικονομικές συναρθρώσεις στην εκπαιδευτική πολιτική οδηγούν σταδιακά στην ακύρωση της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, μέσα από την θεσμική παρέμβαση που ενισχύει την όξυνση της κοινωνικής ανισότητας με τη νοηματοδότηση του αποκλεισμού, ως φυσικής οικονομικής συνθήκης ή ως ατομικής κατάστασης. Νέα συστήματα νοημάτων κατασκευάζονται και η εκπαίδευση φαίνεται να ενισχύει τα χαρακτηριστικά του οικονομικού λόγου. Η εκπαιδευτική πραγματικότητα επικαλύπτεται από την οικονομική, που διαμορφώνει πολιτικά σημαίνοντα για την αποδοχή του νέου συστήματος.

Η εκπαιδευτική κοινότητα βιώνει τον φόβο, την ανασφάλεια σε εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπου δεν αξιολογούνται οι εκπαιδευτικές ενέργειες, ως συναρθρώσεις μιας εκπαιδευτικής αποστολής, αλλά ως σημαίνοντα σε μια αφηρημένη εννοιολόγηση της επιτυχίας με βάση το οικονομικό παράδειγμα. Εκπαιδευτικοί και μαθητές ζουν σε «στιγμές», «εμπειρικά επεισόδια», στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, σε μια ρευστή κατάσταση, όπου η οικονομική πραγματικότητα επικαλύπτει τις εναλλακτικές δυνατότητες, που θα μπορούσαν να προκύψουν από την επένδυση σε ένα διαφορετικό εκπαιδευτικό νόημα. Χειριστικές διαδικασίες, όπως εξετάσεις και ηγεμονικές παρεμβάσεις, όπως αξιολογήσεις αντικειμενοποιούνται επιφανειακά σε ένα μοντέλο εποπτείας και ελέγχου ως

---

¹⁰ Νέες προσεγγίσεις για την κοινωνική τάξη και το ζήτημα της κοινωνικής ανισότητας παρουσιάζονται την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Η ανισότητα οικονομικού και κοινωνικού κεφαλαίου φαίνεται να διαφοροποιεί τα άτομα και να δυσχεραίνει και τη διαδικασία κοινωνικής κινητικότητας (Savage 2015, Wilkinson, Pickett & Dorling 2015).

προαπαιτούμενα της αποτελεσματικότητας με οικονομικούς όρους. Συστήματα εποπτείας και ελέγχου ενισχύονται και θεωρητικά εντάσσονται στη μεγιστοποίηση της ωφελιμότητας και της αποτελεσματικότητας, δημιουργώντας ταυτόχρονα διάρρηξη των σχέσεων μεταξύ των υποκειμένων.

Η οικονομική αποτελεσματικότητα ενσωματώνεται ως «μύθος», δημιουργώντας ένα πεδίο νομοθετικών παρεμβάσεων, αλλά και ελέγχου της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, που μάλλον πρόκειται για ευκαιριακές πρόσκαιρες επιλογές, που δεν χαρακτηρίζονται από συνέχεια και από συνέπεια. Έτσι, το οικονομικό παράδειγμα στην εκπαίδευση δημιουργεί μια στρεβλή αναπαράσταση της πραγματικότητας, διότι τελικά δεν γίνεται επένδυση στην εκπαίδευση και αποδυναμώνεται και το ήδη υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα, με αποτέλεσμα σε μια αναποτελεσματική λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος να εγκαλούνται τα ίδια τα άτομα να αναλάβουν την εκπαίδευση τους και να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες.

Ο διαχειριστικός λόγος και ρόλος της εκπαίδευσης υπονομεύεται μέσα από πολιτικές διαδικασίες εξάρθρωσης που εκφράζει την διασάλευση της εκπαιδευτικής δομής αλλά και του πολιτικού συστήματος. Το οικονομικό παράδειγμα φαίνεται να οδηγεί σε αποδόμηση τις εκπαιδευτικές δομές. Οι εκπαιδευτικές διαδικασίες, με οικονομικούς όρους, θεωρούνται αντιπαραγωγικές και το προνομοιακό πεδίο της εκπαίδευσης χάνει την λειτουργικότητα του. Λόγοι, ταυτότητες και κοινωνικά πεδία στον εκπαιδευτικό χώρο δεν συναρθρώνονται στην δομή του εκπαιδευτικού λόγου, αντίθετα αποσπασματικά ενισχύουν την κοινωνική παραλεξία, ως αποτέλεσμα της οικονομικής απορρύθμισης. Εκπαιδευτικός λόγος και εκπαιδευτικές πρακτικές δεν εντάσσονται στην τάξη του ενιαίου εκπαιδευτικού λόγου και ως προς το στόχο διαμόρφωσης πολιτικών και κοινωνικών υποκειμένων δεν συμβάλλουν στην ενοποιητική πρακτική συνεργασίας και αλληλεγγύης των ατόμων, θέτοντας ζητήματα στη λειτουργικότητα των πολιτικών δομών με τη σταδιακή απορρύθμιση και αποδυνάμωση του δημοκρατικού συστήματος. Η κρίση των δημοκρατικών θεσμών, ενισχύει τον αποκεντρωμένο πολιτικό λόγο, αποδυναμώνει τις διαδικασίες πολιτικού ελέγχου και ταυτόχρονα τις επιλογές των συλλογικών λύσεων απορρυθμίζοντας ουμανιστικά πεδία γνώσης, που ως αποσπάσματα πολιτικής θα συνέβαλαν στη διαμόρφωση αντιθετικού-ανταγωνιστικού λόγου.

Επίλογος

Η αγοραιοποίηση του εκπαιδευτικού λόγου, η απώλεια του ανθρωπιστικού κεφαλαίου δημιουργεί δυσλειτουργία στην εκπαίδευση. Σταδιακά, παρατηρείται ότι η εκπαίδευση παύει να είναι ένα περιβάλλον διαμόρφωσης των κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων. Η ενσωμάτωση γνώσεων και πρακτικών από εξω-εκπαιδευτικά κέντρα μετασηματίζει το μοντέλο εκπαίδευσης, που θεωρούσαμε κυρίαρχο. Η επικέντρωση στο οικονομικό παράδειγμα με αναποτελεσματικότητα των δομών και της λειτουργικότητας της εκπαίδευσης αποδυναμώνει τις εκπαιδευτικές πρακτικές, σε μια περίοδο, που η εκπαίδευση είναι ήδη εκτεθειμένη σε ανταγωνιστικούς λόγους, άλλων συστημάτων, που σχετίζονται με την υβριδική εκπαίδευση.¹¹ Ανταγωνιστικά εκπαιδευτικά πακέτα διαμορφώνουν αντιθετικούς λόγους για την εκπαίδευση, χρησιμοποιώντας επικοινωνιακά εργαλεία και εκπαιδευτικά πρότυπα, προκειμένου να διεισδύσουν στις τάξεις του εκπαιδευτικού λόγου.

---

¹¹ Με τον όρο υβριδική εκπαίδευση αναφερόμαστε στους διαφορετικούς τύπους σεμιναριακών κύκλων, που γίνονται δια ζώσης ή με e-learning μαθήματα από δημόσιους ή ιδιωτικούς οργανισμούς.

Η μείωση των δαπανών για την εκπαίδευση και η αντίστοιχη συνύφανση αναποτελεσματικών εκπαιδευτικών πρακτικών υποβαθμίζει και υπονομεύει το ρόλο της εκπαίδευσης στην ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Οι επίσημες και οι ανεπίσημες τάξεις του λόγου ενισχύουν τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, οι οποίες μέσα από την επιλογή και την άρθρωση εκπαιδευτικού λόγου αξιοποιούν συνδυαστικά θετικές και ανθρωπιστικές επιστήμες¹² και μέσα από αυτές τις διαρρηματικές θεματικές αναμειξείς εντάσσονται στην αγορά εργασίας και ελέγχουν συστήματα πολιτικής εξουσίας.

Οι οικονομικές συναρθρώσεις που καθορίζουν την εκπαίδευση επιβάλλουν την οργάνωση πακέτων γνώσης, ως αποσπασματικών ενοτήτων σε μια διαδικασία διαχειριστικής ανταπόκρισης στις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Στα ζητήματα που πρέπει να απασχολήσουν την εκπαιδευτική πολιτική είναι η αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού λόγου, με εκπαιδευτικές διαστάσεις, που θα εννοιολογήσουν τη συνάρθρωση ουμανιστικών προταγμάτων και θετικών επιστημών. Ζητήματα δεξιοτήτων και κατάρτισης θα πρέπει να διαμεσολαβηθούν από συστήματα-νοήματος, που θα υποστηρίξουν και κοινωνικές πρακτικές. Με πολιτικούς όρους η ανοδική κοινωνική κινητικότητα σε μια περίοδο όξυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων πρέπει να ενισχυθεί μέσα από τη διαλεκτική σχέση πρακτικών και λόγων, που θα διαμορφώνουν ενεργά πολιτικά υποκείμενα. Η αδυναμία της επίσημης εκπαίδευσης να ενισχύσει την πολιτική των δικαιωμάτων και να αμβλύνει τις κοινωνικές ανισότητες πρέπει να μελετηθεί και να προσεγγιστεί πέρα από το οικονομικό παράδειγμα των διευθετήσεων του εκπαιδευτικού συστήματος με βάση την επιφανειακή αποτελεσματικότητα. Αντίθετα, με την πολιτική πρακτική των δικαιωμάτων θα επαναπροσδιοριστεί η συγκρότηση μιας δημοκρατικής πραγματικότητας σε πολιτικές διαδικασίες ένταξης, ανθρωπισμού και συνύπαρξης.

Βιβλιογραφία

- Barr, Margaret & McClellan, George (2011), *Budgets and Financial Management in Higher Education*, New York, Jossey-Bass.
- Darlington, Ralph (2013), *Radical Unionism: The Rise and Fall of Revolutionary Syndicalism*, USA, Haymarket Books.
- Fukuyama, Francis (2014), *Political Order and Political Decay*, London, Profile Books.
- Grossman, Nick & Woyke, Elizabeth (2015), *Serving Workers in the Gig Economy Emerging Resources for the On-Demand Workforce*, USA, O'Reilly.
- Hill, Steven (2015), *Raw Deal*, New York, Editions St. Martin's Press.
- John, Edward (2005), *Public Funding of Higher Education: Changing Contexts and New Rationales*, USA, Johns Hopkins University Press.
- Kalerante, Evaggelia (2013) "Greek Educational Policy in recessionary Times: Does liberal educational Policy take its toll on the Leisure Activities of the lower social Strata?" In Cappello, G., Modi, I. and Massimo Lo Verde, F. (2013), *Mapping Leisure Across Borders*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, σελ. 379-389.
- Krugman, Paul (2009), *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*, USA, W. W. Norton & Company.
- Ordine, Nuccio (2014), *Η χρησιμότητα του άχρηστου*, Αθήνα, Άγρα.
- Putnam, Robert (2015), *Our Kids: The American Dream in Crisis*, New York, Simon & Schuster.

---

¹² Ο ελεύθερος χρόνος των παιδιών των ανώτερων κοινωνικών τάξεων είναι ο χρήσιμος χρόνος, όπου ενισχύονται τα γνωστικά τους πεδία. Το άθροισμα των γνώσεων στην τυπική εκπαίδευση και τα προσδιορισμένα γνωστικά πεδία στην άτυπη εκπαίδευση και στον ελεύθερο χρόνο αυξάνουν τις ευκαιρίες των ατόμων των ανώτερων κοινωνικών τάξεων (Kalerante 2013).

- Savage, Mike (2015), *Social Class in the 21st Century*, London, Pelican.
- Slaughterterm Sheila & Rhoades, Gary (2009), *Academic Capitalism and the New Economy: Markets, State, and Higher Education*. USA, Johns Hopkins University Press.
- Stromquist, Nelly (2002), *Education in a Globalized World: The Connectivity of Economic Power, Technology, and Knowledge*, USA, Rowman & Littlefield Publishers.
- Wilkinson, Richard, Pickett, Kate & Dorling, Danny (2015), *Injustice: Why Social Inequality Still Persists*, New York, Policy Press.
- Καλεράντε, Ευαγγελία (2015). «Ο νεοφιλελευθερισμός ως κυρίαρχη αντίληψη στη διαχείριση της ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής: Πολιτικός λόγος και μετασχηματισμοί στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση» στον Συλλογικό Τόμο Χ. Κωνσταντοπούλου (επιμ.), *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις: Επικοινωνιακά μέσα και εξουσία*, Αθήνα, Παπαζήση, σελ. 41-59.

Πολιτικές εγκλίσεις και κοινωνικές υποδηλώσεις της οικονομικής κρίσης στην νεανική γυναικεία εργασία, ως εκπαιδευτική πρόκληση στον επανακοθορισμό της εκπαιδευτικής πολιτικής

*Ευαγγελία Καλέραντε, * Θεόδωρος Ελευθεράκης**
& Παναγιώτης Γιαβρίμης****

Περίληψη

Στην εισήγηση μας εξετάζεται το σύνολο των οικονομικών αποφάνσεων, όπως διαμορφώνονται την περίοδο της οικονομικής κρίσης, σε άμεση συσχέτιση με τις συνέπειες στην αγορά εργασίας. Εστιάζομαστε στις νέες γυναίκες, με υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο, οι οποίες αναζητούν θέση εργασίας σε μια προσπάθεια νοηματοδότησης του μορφωτικού κεφαλαίου, αναζητώντας τη διασύνδεση του με αντίστοιχους επαγγελματικούς χώρους. Διερευνούμε τις συνέπειες των αλλαγών του εργασιακού περιβάλλοντος- με βάση τις ποσοτικές έρευνες των ινστιτούτων και οργανισμών- με ανάδειξη της έμφυλης διαφοροποίησης των συνεπειών με έμφαση σε λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις, σε συγκεκριμένα ερωτήματα, για την ένταση της κοινωνικής ανισότητας ως προς το φύλο.

Λέξεις-κλειδιά: οικονομική κρίση, μορφωτικό κεφάλαιο, εργασία, ανισότητα, κοινωνικό φύλο, επαγγελματικοί ρόλοι

Εισαγωγή

Η διαμόρφωση της οικονομικής πραγματικότητας, με την περιθωριοποίηση των γυναικών, μέσω των οικονομικών καθεστώτων απασχολησιμότητας, ορίζουν και συγκροτούν ένα διαφορετικό λόγο με έμφυλες διαφοροποιήσεις για την παραγωγική εργασία και την αποτελεσματικότητα. Αποκτά ενδιαφέρον η ανάδειξη των διαδικασιών νοηματοδότησης και νομιμοποίησης της κοινωνικής ανισότητας ως προς το φύλο με επικέντρωση στη μετάλλαξη των στερεοτύπων και στην αναδόμηση των έμφυλων ανισοτήτων.

Στην κριτική ανάλυση της διαμορφούμενης πραγματικότητας εντάσσουμε τις συνέπειες της επιλεκτικής έμφυλης εργασιακής απασχολησιμότητας. Με βάση την «έμφυλη

---

* Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Θράκης 4, Λυκόβρυση, Αττική.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: ekalerante@yahoo.gr

** Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, Ρέθυμνο 74100.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: elfthet@gmail.com

*** Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου,

Ταχυδρομική διεύθυνση: Κτίριο Θάλασσας (Γρ. 2.21)

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: giavrimis@soc.aegean.gr

ανεργία» προτείνουμε εκπαιδευτικές πρακτικές, που βασίζονται στον επαναπροσδιορισμό των διαστάσεων της πραγματικότητας σε μια απόπειρα διαμόρφωσης διαφορετικών πεδίων οπτικής και αφήγησης της έμφυλης κοινωνικής ανισότητας. Η προσέγγιση μας προβάλλει την αναγκαιότητα διασύνδεσης του εκπαιδευτικού λόγου με την οικονομία, ενσωματώνοντας κοινωνικο-πολιτικές πρακτικές, που παρατηρούνται στην αγορά εργασίας και συγκροτούν παραστάσεις ή οπτικά πεδία αποκλεισμού των νέων γυναικών από συγκεκριμένους εργασιακούς χώρους. Σε μια μηχανική αναπαραγωγή της έμφυλης ανισότητας, που φαίνεται να διαφοροποιείται από προηγούμενα σχήματα αναπαραγωγής η συνθετότητα του νέου φαινομένου αναδεικνύει την αναγκαιότητα ενός δυναμικού εκπαιδευτικού συστήματος πρακτικών αναίρεσης των διαφοροποιήσεων ως προς το φύλο.

Λογο-θεωρητικό πλαίσιο για την προσέγγιση κοινωνικού φύλου- κοινωνικής τάξης

Στην εισήγηση μας απομονώνουμε, για ερευνητικούς λόγους, το ζήτημα της ανεργίας των νέων γυναικών, προκειμένου να επαναπροσδιορίσουμε ζητήματα κοινωνικής ανισότητας ως προς το φύλο, σε μια περίοδο όξυνσης της κοινωνικής ανισότητας. Μέσα στην οικονομική κρίση η διαφοροποίηση της κοινωνικής ανισότητας ως προς το φύλο δεν ακυρώνει την επιχειρηματολογία για την όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και την ταξική διάσταση ως προς τη μεγιστοποίηση της ανισοκατανομής των δομών ευκαιρίας για τα μέλη των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων.

Η ίδια η επαναφορά στον όρο κοινωνική τάξη¹ επικεντρώνεται στην προβολή και ανάδειξη των κοινωνικών ανισοτήτων, που σχετίζονται με θέματα λειτουργίας του πολιτικού συστήματος και της θεσμικής κρίσης της δημοκρατίας. Γίνεται φανερό ότι ο γλωσσικός κώδικας των προσεγγίσεων των κοινωνικών επιστημών νοηματοδοτεί και επικαθορίζει ευρύτερα πολιτικά σημαινόμενα για τη λειτουργικότητα του πολιτικού συστήματος.²

Το ζήτημα της ανεργίας των νέων γυναικών μας απασχολεί διότι εγγράφονται δυο συστήματα ανισότητας, η ανισότητα ως προς το φύλο και η ανισότητα ως προς την κοινωνική τάξη. Με την προβολή της ανισότητας ως προς το φύλο δεν διαμορφώνεται μια συμβιβαστική θεώρηση, δεν συσκοτίζονται οι πραγματικές κοινωνικές αντιθέσεις και οι πολιτικές ανταγωνιστικές τάξεις λόγου. Στο εσωτερικό μιας πολιτικής θεώρησης για την ανισότητα ως προς το φύλο διακινούνται συγκρουσιακοί λόγοι, που δεν κατακερματίζουν το θεωρητικό περιεχόμενο της κοινωνικής ανισότητας ως προς το φύλο.³ Άλλωστε, η συλλογική ταυτότητα των ατόμων και των δυο φύλων, οργανώνεται με βάση τις ίδιες κοινωνικο-πολιτικές διαδικασίες ένταξης ή αποκλεισμού. Η διάσταση του φύλου φαίνεται να εννοιολογείται σε νέες πραγματικές συνθήκες, που επανορίζονται στο ταξικό σύστημα, μέσα από πολιτικούς επικαθορισμούς και κοινωνικές αποφάνσεις.

Η εισαγωγική ανάλυση μας θεωρείται απαραίτητη προκειμένου η ανάδειξη της κοινωνικής ανισότητας μέσα στην οικονομική κρίση να μην θεωρηθεί ως μια παρέμβαση ανάδειξης μεθόδων και τρόπων ενίσχυσης της κοινωνικής ανισότητας ως προς το φύλο -με βάση την απόκρυψη του ταξικού, πολιτικού, κοινωνικού περιβάλλοντος- ως απόδραση από τον ανταγωνιστικό πολιτικό λόγο. Επιχειρείται να ερμηνευθεί, με βάση τα στατιστικά

¹ Βλ. (Ενδεικτικά) Προβληματισμούς σχετικά με τις συνέπειες της μη χρήσης της μεταβλητής κοινωνική τάξη στις κοινωνικές έρευνες (Gogou & Kalerante 2014).

² Βλ. (Ενδεικτικά) Για τη συγκρότηση του ταξικού συστήματος στις νέες καπιταλιστικές συνθήκες, μέσα από επιλογές των οικονομικών υποκειμένων σε ένα παγκοσμιοποιημένο σύστημα αγοράς (Robinson 2004).

³ Βλ. (Ενδεικτικά) Για την διασύνδεση της οικονομικής κρίσης με την ενίσχυση της κοινωνικής ανισότητας ως προς το φύλο (Karamessini & Rubery 2013, Walby 2015).

δεδομένα διαφορετικών εθνικών και διεθνών οργανισμών, η συγκριτικά σημαντική κατάσταση ανεργίας, που αντιμετωπίζει ο γυναικείος νεανικός πληθυσμός.⁴

Έτσι, προσδιορίζονται πολιτικοί και κοινωνικοί λόγοι, που εννοιολογούν διαδικασίες αποκλεισμού τους σε μια ειδική θεώρηση με συνδυασμό ταξικής θέσης και φύλου. Τελικά, η καθήλωση της σημασίας στο φύλο, όταν δεν εξαρθρώνει την ταξική οπτική αναδεικνύει τον μηχανισμό συγκρότησης ταυτοτήτων, ως προς το φύλο, ώστε να γίνεται ορατή η διαφοροποίηση των δομών ευκαιρίας σε ένα ανταγωνιστικό σύστημα και με βάση το φύλο.

Η πολιτική των δικαιωμάτων ως προς το φύλο στην εκπαίδευση μέχρι την οικονομική κρίση

Στο πεδίο της ρηματικότητας των πολιτικών δικαιωμάτων την τελευταία δεκαετία εγγράφονται θέσεις για την πολιτική των δικαιωμάτων ως προς το φύλο. Με φιλελεύθερους όρους καθιλώνεται η σημασία των λόγων σε μορφές πολιτικής παρέμβασης για την ενίσχυση πολιτικών ως προς το φύλο.⁵ Το ζήτημα της κοινωνικής τάξης ήδη είχε υποχωρήσει με την ανάδειξη της έννοιας του κοινωνικού στρώματος. Σε ένα γενικευτικό πλαίσιο εκπαιδευτικής πολιτικής οι διαφορετικές προσεγγίσεις για την ανισότητα ως προς το φύλο εγγράφονται στο εκπαιδευτικό περιβάλλον ως κοινωνική απορρύθμιση. Αναζητούνται αναπαραστάσεις, που θα συγκεκριμενοποιήσουν ρόλους, πέρα από την στερεοτυπική αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας.

Σταδιακά, μέσω διαφορετικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων και με την αντίστοιχη παρέμβαση φορέων συγκροτείται ένας εκπαιδευτικός λόγος, που εκφράζει σημασιολογικές δυνατότητες άμβλυνσης της κοινωνικής ανισότητας ως προς το φύλο. Το εκπαιδευτικό περιβάλλον θεωρείται ως δομικός χώρος, όπου τα άτομα εγκαλούνται μέσα από τις διαφορετικές γνωσιακές ενότητες να ορίσουν ιδεολογικές και πραγματικές καταστάσεις και σχέσεις για τη συγκρότηση λόγου, που δεν θα αναδεικνύει διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο. Ειδικότερα, στο εκπαιδευτικό περιβάλλον παρατηρούνται πολιτικές παρέμβασης, προκειμένου να ενισχυθούν στάσεις μετάθεσης σε αρχές ενός κοινωνικού πεδίου, όπου τα άτομα θα φυσικοποιήσουν ένα διαφορετικό λόγο ως προς το κοινωνικό φύλο.

Το ζήτημα της ισότητας ως προς το φύλο επικαθορίζεται μέσα από νέες αλυσίδες ισοδυναμίας, όπου τα σημαίνοντα ερμηνείας ταξινομούνται και συνδέονται μεταξύ τους, ώστε να δοθεί υπόσταση σε ενδεχομενικές θέσεις ταύτισης προτιμήσεων και επιλογών, χωρίς να παρεμβαίνει η διάσταση του φύλου. Ταυτόχρονα, η εκπαιδευτική πολιτική ως παρέμβαση για την ισότητα των φύλων αποδυναμώνει σταδιακά τη λογική της διαφοράς ως προς το κοινωνικό φύλο, οριοθετώντας μια διαφορετική ταυτότητα αποδυναμώνοντας ανταγωνιστικούς λόγους για τον ηγεμονικό ρόλο του ενός φύλου σε σχέση με τον άλλο και τον αντίστοιχο λόγο ηγεμονίας σε διαφορετικά πεδία.

Η αναφορά μας στις εξελίξεις του ζητήματος ως προς την κοινωνική ισότητα ως προς το φύλο και πώς αυτή εφαρμόστηκε στο εκπαιδευτικό περιβάλλον επικεντρώνεται

---

⁴ Βλ. (Ενδεικτικά) Συγκριτικά στοιχεία για τα υψηλά ποσοστά ανεργίας των γυναικών στην Ελλάδα <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A8-2015-0015+0+DOC+XML+V0//EL>
<http://countryeconomy.com/unemployment/greece>
<http://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.1524.FE.ZS>
http://www.mof.gov.cy/mof/cystat/statistics.nsf/labour_32main_gr/labour_32main_gr?OpenForm&ub=2&sel=1

⁵ Βλ. (Ενδεικτικά) Για το θέμα της «θετικής διάκρισης» και της συσχέτισης της με τη δημοκρατία (Wuhl 2007).

επιλεκτικά και στο ζήτημα των προτιμήσεων και επιλογών, που εκφράστηκαν στις επιλογές σπουδών. Παρατηρήθηκε ότι η εκπαιδευτική πολιτική για την ισότητα ως προς το φύλο, ανεξάρτητα από την ένταση ή την δυναμική της σε πρακτικό επίπεδο, δημιούργησε μια διαλεκτική σχέση φύλου- εκπαίδευσης με άλλες διαστάσεις του κοινωνικού και πολιτικού περιβάλλοντος. Οι συνδυαστικές ρηματικές πρακτικές του εκπαιδευτικού λόγου και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος ενοποίησαν ένα γλωσσικό κώδικα, ως λόγο, με μορφές δράσης, που στην εκπαίδευση αποτυπώθηκαν με σειρά παρεμβατικών πολιτικών επιλογών, ως προς την ισότητα των φύλων.

Ειδικότερα, παρατηρήσαμε νέες να επιλέγουν σπουδές σε θετικούς τομείς επιστημών και να αυξάνεται ο αριθμός των γυναικών σε σχολές καριέρας, που ταυτοποιούνταν με τον ηγεμονικό ρόλο και λόγο των ανδρών, όπως σπουδές στο Πολυτεχνείο, Σχολές Υψηλής Τεχνολογίας, κ.λπ. Θεωρητικά, μπορούμε να επισημάνουμε ότι φαινόταν να κατασκευάζονται παραστάσεις της πραγματικότητας και να διαμορφώνονται κοινωνικο-πολιτικές σχέσεις, που να ορίζουν πρακτικές λόγου στην προώθηση ενδιαφερόντων, στάσεων και συμπεριφορών, ώστε η διάσταση του φύλου σταδιακά να υποχωρεί και να προκρίνονται άλλες διαστάσεις εκτίμησης των επιλογών.

Από τη θεωρητική προσέγγιση στον πρακτικό εκπαιδευτικό λόγο

Στο ζήτημα που μας ενδιαφέρει οι πρακτικές λόγου και η μελλοντική προβολή επαγγέλματος και κοινωνικού status, άρχισαν να προβάλλονται μέσα από διαφοροποιημένες θέσεις αιτιότητας, κοινωνικών και πολιτικών δομών και να αναδύονται ιδεολογικά και πρακτικά σχήματα, τα οποία, αν όχι να ανατρέπουν τους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους, να οδηγούν στη διαμόρφωση πιο συμμετρικών σχέσεων στο όνομα μιας χειραφέτησης, που σταδιακά μέσω κριτικής ανάλυσης και παραγωγικών πολιτικών θέσεων ενισχύθηκε.

Το πλέγμα των θεωρήσεων που διαμορφώθηκε στο εκπαιδευτικό περιβάλλον συνδέθηκε με αντίστοιχες εκπαιδευτικές πρακτικές σε νομοθετικές διευθετήσεις για την ανάδειξη των γυναικών σε θέσεις διαμόρφωσης πολιτικής, δηλαδή εκεί που συγκροτείται και εφαρμόζεται ο πολιτικός λόγος, που συνδέεται με εξουσιαστικές δομές και σχέσεις.⁶ Το θέμα της θετικής διάκρισης των γυναικών εντάχθηκε μέσα στο ευρύτερο σχέδιο αναμόρφωσης του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος σε ένα δημοκρατικό μοντέλο οργάνωσης της κοινωνίας, με μείωση της κοινωνικής ανισότητας ως προς το φύλο. Διαφορετικοί θεωρητικοί λόγοι σε διαφορετικά περιβάλλοντα ενοποιήθηκαν σε πολιτικές για την άμβλυνση της κοινωνικής ανισότητας ως προς το φύλο. Η ομαλότητα ενός συστήματος που λειτουργούσε με οικονομικούς όρους κανονικότητας, τεχνητής ασφάλειας, βεβαιότητας- που αναδείκνυε την έννοια της προόδου, ως δυνατής κατάστασης- εννοιολόγησε και ευνόησε πολιτικές προς μια μορφή αναγνώρισης των δικαιωμάτων των διαφορετικών «άλλων».

Ειδικότερα, στο εκπαιδευτικό περιβάλλον παρακολούθησαμε τη σταδιακή εξέλιξη της νομοθεσίας στο ζήτημα της επιλογής στελεχών για την εκπαίδευση, όπου επιλέγηκαν και γυναίκες σε επιτελικές θέσεις. Η νομοθετική εξέλιξη συνδέεται με την πρόκριση μιας διαφορετικής πολιτικής, η οποία βασίστηκε σε ανάλυση του πραγματικού χώρου με αντίστοιχη μελέτη των διαδικασιών αναπαραγωγής των κατεστημένων δομών λόγου για την κοινωνική ανισότητα ως προς το φύλο και τις αντίστοιχες διαδράσεις και τάσεις που

---

⁶ Βλ. (Ενδεικτικά) Για το ρόλο των γυναικών στο πολιτικό σύστημα και σύνδεση της πολιτικής ένταξης με την πολιτική των δικαιωμάτων (Conway 1998).

διαμορφώνονται. Δηλαδή, συνέδεσε κοινωνικές ταυτότητες και σχέσεις με τα συστήματα γνώσης και πολιτικού νοήματος για την κοινωνική ανισότητα ως προς το φύλο.

Η νομοθετική εργαλειακή πρακτική εστιάστηκε στην αλλαγή των τάξεων του κοινωνικού και πολιτικού λόγου, ώστε με τη μετατροπή κριτηρίων των στελεχών εκπαίδευσης να συναρθρωθεί ένας διαφορετικός πολιτικός λόγος για την επιλογή των στελεχών. Σύνθετες αλλαγές στον εκπαιδευτικό χώρο, όπως σύντομα παρουσιάστηκαν-δηλαδή η ανάδειξη γυναικών σε θέσεις ηγεσίας στο εκπαιδευτικό περιβάλλον και η παρέμβαση εκπαιδευτικού λόγου- νομιμοποίησαν και διαμόρφωσαν διαφορετικές πρακτικές για το ρόλο των φύλων με έμφαση στην συνεργασία, αλληλεγγύη και αποδοχή.

Στις θετικές παρεμβάσεις θα μπορούσαμε να εντάξουμε διαδικασίες και πρακτικές που συνδέονται με την παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού, οι οποίοι συνέβαλαν στην ανάλυση λόγου που να συναρθρώνει εκπαιδευτικές πρακτικές και δράσεις για μια πολιτική ισότητας.⁷ Ταυτόχρονα, στο σχολικό περιβάλλον, τα εκπαιδευτικά προγράμματα, στο πλαίσιο των Καινοτόμων Δράσεων, συνέβαλαν στη συνάρθρωση ενός διαφορετικού λόγου και ταυτόχρονα επεμβατικού, ώστε να ενισχυθούν τάξεις λόγου για την ισότητα.

Παρατηρήθηκε συνδυαστικά ότι λόγοι, περισσότερο ή λιγότερο, ιδεολογικοί κατασκεύασαν ένα νόημα μέσα και στο φιλελεύθερο μοντέλο για μετασηματισμούς των σχέσεων των δυο φύλων προς μια δομή ενοποίησης λόγων και πρακτικών περιορίζοντας τις διαχωριστικές οπτικές με βάση το φύλο, δημιουργώντας μια τεχνητή κατάσταση συνοχής. Περνώντας από διαφορετικά στάδια ανταγωνισμού και διαπραγμάτευσης, πριν την οικονομική κρίση, φαινόταν να καταλήγουμε σε ρηματικές πολιτικές διαστάσεις άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων ως προς το φύλο, δηλαδή να παράγεται νόημα στην καθημερινότητα του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος, με συνδυαστικές πολιτικές κατανόησης του «άλλου», σε μια διευρυμένη πολιτική δικαιωμάτων, με κριτική θεώρηση των διακινούμενων λόγων, πέρα από συμβατικούς τρόπους προσέγγισης.

Εποικισμός των εκπαιδευτικών πρακτικών από τους οικονομικούς λόγους

Η οικονομική κρίση δημιουργεί νέα δεδομένα και στο θέμα των πολιτικών ισότητας ως προς το κοινωνικό φύλο. Παρατηρείται ότι μεγαλύτερος αριθμός γυναικών είναι εκτός εργασίας,⁸ μεγαλύτερος αριθμός γυναικών είναι περιθωριοποιημένες και σε αυτό το σημείο αναφερόμαστε και σε γυναίκες με υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο. Υβριδικές συνθέσεις κοινωνικής πολιτικής που διαμορφώνονται, μάλλον επιτείνουν την ανασφάλεια και την αβεβαιότητα, παρά επιλύουν το ζήτημα. Γυναίκες με υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο, οι οποίες με την προηγούμενη διαδικασία πολιτικής παρέμβασης στην εκπαίδευση δημιούργησαν αναπαραστάσεις μιας πραγματικότητας, που έδινε την εντύπωση- σε ένα εξελισσόμενο, πολιτικο-οικονομικό σύστημα- ανάπτυξης, με τη συμπερίληψη και συμμετοχή διαφορετικών ατόμων, ακυρώνεται.

Η οικονομική κρίση απωθεί την πολιτική των δικαιωμάτων, δημιουργώντας πολλαπλές περιθωριοποιήσεις, ενισχύοντας αντιθέσεις και αντιπαραθέσεις. Η κανονικότητα του ανταγωνισμού και των ατομικών προσδιορισμών ακυρώνει πολιτικές συνύπαρξης και ανθρωπισμού. Η παρεμβατική πολιτική για την ισότητα των φύλων ενσωματωμένη στην πολιτική των δικαιωμάτων φάνηκε να είναι ελλιπής, ατελής. Ειδικότερα, ως πολιτική ρύθμιση, σε ένα φιλελεύθερο σύστημα, ενσωματώθηκε στο ιδεολογικό του περιεχόμενο,

⁷ Βλ. (Ενδεικτικά) Εκπαιδευτικό ενημερωτικό υλικό για ενίσχυση της ισότητας ως προς το φύλο (Καλεράντε & Καραφώτη 2009).

⁸ Βλ. (Ενδεικτικά) Στοιχεία για την ανεργία σε διαφορετικές χώρες με συγκριτικές επιστημονικές και για το μορφωτικό κεφάλαιο http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Employment_statistics/el

στην προσδιορισμένη οικονομική κατάσταση, που ως αντικειμενικότητα τη συγκεκριμένη προηγούμενη περίοδο ενέταξε και τις πολιτικές πρακτικές για την πολιτική της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας.

Η οικονομική κρίση επενδύει σε νέα ζητήματα, υπογραμμίζει νέες προτεραιότητες, η πολιτική γίνεται παραγωγική με διαφορετικό τρόπο, μέσα από την εξάλειψη των διαστάσεων της πολιτικής ισότητας ως προς το φύλο, μεγιστοποιώντας τους αποκλεισμούς, περιορίζοντας τις εναλλακτικές δυνατότητες, κυρίως για τις γυναίκες με ανώτερο μορφωτικό κεφάλαιο και ενταγμένες στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις.⁹ Η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και η συνακόλουθη όξυνση όλων των μορφών κοινωνικής ανισότητας, όπως και η κοινωνική ανισότητα ως προς το φύλο, συναρθρώνει νέα στοιχεία για την κατασκευή του κοινωνικού και πολιτικού περιβάλλοντος.

Αυτό που μας απασχολεί είναι οι συνέπειες ως προς: α) τα άτομα, β) την κοινωνία και γ) την οικονομία. Ως προς τα άτομα «γυναίκες» επισημάναμε ότι την προηγούμενη περίοδο, με βάση τη δόμηση διαφορετικών πολιτικών και κοινωνικών σημαινόντων, διαμορφώθηκαν σχέσεις και ορίστηκαν σημασιολογικές δυνατότητες στην πολιτική της κοινωνικής ισότητας ως προς το φύλο. Το φιλελεύθερο πολιτικό σύστημα αισθάνθηκε ασφαλές να αμβλύνει τις κοινωνικές ανισότητες και να διανείμει τεχνητά δομές ευκαιρίας σε ευρύτερες ομάδες πληθυσμού. Έτσι, έχουμε την σύνθεση ενός πολιτικού λόγου, που παρουσιάστηκε και στην εκπαίδευση ενοποιώντας τάξεις λόγου, παράγοντας συγκεκριμένη εκπαιδευτική πολιτική, υποστηρίζοντας την γενικότερη πολιτική άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων.¹⁰ Ένα μοντέλο φαντασιακής κοινωνικής ολοκλήρωσης προετοιμάστηκε, εννοιολογήθηκε και νοηματοδοτήθηκε μέσα στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, μέσω διαφορετικών συναρθρώσεων στα γνωστικά αντικείμενα, στις εκπαιδευτικές δράσεις και στην αντίστοιχη νομοθεσία.

Τελικά, φάνηκε ότι πρόκειται για ένα μύθο πολιτικών αναπαραστάσεων, που δεν είχαν διάρκεια. Πρόσκαιρες δομήσεις σε ένα φιλελεύθερο πολιτικό μοντέλο- που όταν άλλαξε το σύστημα ερμηνειών για την οικονομία και την πολιτική το άτομο-κατακερματίζεται αποστερημένο από την πολιτική των δικαιωμάτων, από τις λειτουργικές διευθετήσεις του κράτους-πρόνοιας και εγγράφει πορεία σε ατομικές διευθετήσεις.¹¹ Οι υποκειμενικές θέσεις των γυναικών δεν ανταποκρίνονται στα στοιχεία ταυτότητας που είχαν εγγραφεί με βάση την εκπαίδευση τους και τους λογο-θεωρητικούς, κοινωνικούς λόγους, με τους οποίους κοινωνικοποιήθηκαν στο εκπαιδευτικό περιβάλλον. Οι αντιθετικοί λόγοι και οι επικαθορισμοί δημιουργούν συγκρούσεις και ανταγωνισμούς, ώστε γυναίκες με ανώτερο μορφωτικό κεφάλαιο και κατώτερη κοινωνική τάξη να αποκλείονται από εναλλακτικές δυνατότητες και να φυσικοποιείται η περιθωριοποίησή τους.

Στο κοινωνικό πεδίο παρουσιάζεται απορρύθμιση, κοινωνικές λειτουργίες και δράσεις εντάσσονται στους εξειδικευμένους οικονομικούς θεσμούς. Το ζητούμενο είναι η προσαρμογή σε ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Το θέμα των ευκαιριών για τα άτομα περιορίζεται, όπως ήδη αναφέραμε με βάση το φύλο και την κοινωνική τάξη, δημιουργώντας θέματα που εγγράφονται στην κρίση του δημοκρατικού συστήματος με την απορύθμιση των πολιτικών σύγκλισης, με τον κατακερματισμό και την εξασθένηση των μηχανισμών συνύπαρξης. Εξελικτικές ατομικές πορείες απορρυθμίζουν την προσαρμοστική ικανότητα των ατόμων. Σε ένα ενοποιημένο σύστημα, λειτουργικές διαφοροποιήσεις

⁹ Η ενασχόληση μας με αυτή την ειδική κατηγορία, υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο και κατώτερη κοινωνική τάξη, μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, διότι η απόκτηση μορφωτικού κεφαλαίου συνδέεται με την κοινωνική κινητικότητα. Μέσω της εκπαίδευσης δημιουργήθηκαν προσδοκίες πριν την οικονομική κρίση για αλλαγές στο ταξικό σύστημα, στο πλαίσιο του φιλελεύθερου συστήματος.

¹⁰ Βλ. (ενδεικτικά), για την διασύνδεση δημοκρατίας εκπαίδευσης με έμφαση στη δημοκρατική λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος για τη διαμόρφωση πολιτών (Ελευθεράκης 2009).

¹¹ Βλ. (ενδεικτικά), για τις κοινωνικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης (Parodi 2013).

σωρευτικά ανατρέπουν διαδικασίες κοινωνικής συγκρότησης, ενοποιώντας και νομιμοποιώντας αντιπαραγωγικούς, απο-ιδεολογικοποιημένους πολιτικούς λόγους, προκρίνοντας πολιτικά παίγνια, που εξελίσσονται σε ακραίες δεξιές επιλογές.

Η πολιτική απορρύθμιση εγκιβωτίζει ένα σύστημα πολύπλοκων θεσμικών κρίσεων με τη φυσικοποίηση επιλογών, με απρόβλεπτες συνέπειες για την πολιτική δικαιωμάτων των ατόμων. Η διασύνδεση κοινωνικής ισότητας ως προς το φύλο βασιζόταν σε μια συμβολική αλληλόδραση, που θα ενίσχυε ιδεολογικά την συνύπαρξη, την επικοινωνία και θα συνέβαλε στη μεγιστοποίηση οφέλους για το άτομο και την κοινωνία. Ακόμη και μέσα στο φιλελεύθερο μοντέλο οι έλλογες πρακτικές συνύπαρξης διαφορετικών ατόμων θα διέυρναν τη συμβολική και πολιτική κατασκευή για πολιτικές μετάβασης σε συστήματα με ουμανιστικότερες πολιτικές και πολιτιστικές παραμέτρους.

Η νομιμοποίηση αφηγήσεων ανισότητας, ανισοκατανομής πόρων και ευκαιριών δημιουργεί ένα νέο περιβάλλον, όπου ακυρώνεται ο συμβολικός και κειμενικός λόγος της εκπαίδευσης και στην πράξη διασπάται η διασύνδεση εκπαίδευσης και κοινωνίας. Τα κανονιστικά προαπαιτούμενα των ρόλων, η εσωτερικοποίηση τους και οι προτιμήσεις τους, όπως διαμορφώθηκαν πριν από την οικονομική κρίση στην εκπαίδευση δεν ανταποκρίνονται στο ανασφαλές, αβέβαιο και ανταγωνιστικό, κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον. Διαταράσσονται οι διασυνδέσεις των συμβολικών δεσμών και τα δρώοντα υποκείμενα αφήνονται απροστάτευτα σε μια κατάσταση συνολικής, πολιτικής κρίσης.

Στο οικονομικό περιβάλλον η πολιτική της ισότητας ως προς το φύλο συνέβαλε, όπως ήδη αναφέραμε, στην διαμόρφωση επιλογών και προτιμήσεων, ως προς τον επαγγελματικό ρόλο. Οι γυναίκες ενδυναμώθηκαν μέσα σε ένα εκπαιδευτικό περιβάλλον, να ορίσουν τον εαυτό τους, έξω από το παραδοσιακό στερεοτυπικό μοντέλο. Σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης το σύστημα επικαιροποιεί τις παλιές μορφές ανισότητας. Οι γυναίκες, ακόμη και στους εργασιακούς χώρους, βιώνουν την κοινωνική ανισότητα ως προς το φύλο μέσα σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον.¹² Με οικονομικούς όρους, το υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο και η ταυτότητα γυναίκα θα έπρεπε να έχει θέση, με νεοφιλελεύθερους όρους, στην αποτελεσματικότητα του συστήματος. Επικαθορισμοί σε σχέση με το μορφωτικό κεφάλαιο και τη διασύνδεση του με την καινοτομία και το οικονομικό αποτέλεσμα, θα έπρεπε να είναι κυρίαρχοι. Αντίθετα, σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο φυσικοποιείται ο ανταγωνιστικός λόγος ως προς το φύλο και ειδικά οι γυναίκες από κατώτερη κοινωνική τάξη δεν φαίνεται να μπορούν να εντάξουν το μορφωτικό τους κεφάλαιο στις νέες οικονομικές συνθήκες. Εκλεπτυσμένες θεωρήσεις κοινωνικής ανισότητας ως προς το φύλο, νοούνται ως υπόρητες πολιτικές θέσεις στο εσωτερικό των πολιτικών δομών, που θεωρητικά εναρμονίζουν τη λειτουργία τους με τα οικονομικά σημαίνοντα, που φαίνεται να είναι μετέωρα.

Επαναθεώρηση της εκπαιδευτικής πολιτικής για την πολιτική των δικαιωμάτων

Σε ένα τέτοιο περιβάλλον αποδόμησης, αποσάθρωσης της πολιτικής των δικαιωμάτων, η εκπαιδευτική πολιτική καλείται να επινοήσει νόημα, να ερμηνεύσει ανακολουθίες και ολισθήσεις σχετικά με την πολιτική των δικαιωμάτων, επαναφέροντας την συζήτηση σε μια συνδυαστική θεώρηση πολιτικής δικαιωμάτων ως προς το φύλο, στο ταξικό μοντέλο της κοινωνικής ανισότητας. Στην κατανόηση μιας δομιστικής κατάστασης για τη διαμορφούμενη ανισότητα ως προς το φύλο ειδικά σε γυναίκες με υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο και κατώτερη κοινωνική τάξη. Οι πολιτικές και κοινωνικές αντιφάσεις σε ένα

---

¹² Βλ. (ενδεικτικά), για τις διακρίσεις που βιώνουν οι γυναίκες στους εργασιακούς χώρους (Στρατηγάκη 2011).

ασαφές οικονομικό περιβάλλον δημιουργούν νέες συνθήκες για το σχεδιασμό μιας θεωρίας εκπαιδευτικής πολιτικής για τα δικαιώματα.

Βρισκόμαστε στα πρώτα στάδια της νέας οικονομικής απορρύθμισης, αλλά νομίζουμε ότι θα παρακολουθούμε συνεχώς μεταθέσεις και ακυρώσεις, διότι δεν διαφαίνεται οικονομική επίλυση που να δημιουργήσει διαφορετικές πολιτικές αναπαραστάσεις. Το διχασμένο έκκεντρο άτομο ίσως να είναι απαραίτητο σε μια γενικότερη οικονομική αποσάθρωση, που με πολιτικούς όρους επαναφέρει σε ισχύ το παλαιό ανταγωνιστικό ταξικό σύστημα και τις συνακόλουθες κοινωνικές ανισότητες. Η αποδομητική κατάσταση που διαμορφώνεται στο πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον θα πρέπει να απασχολήσει την εκπαιδευτική πολιτική και να συντελέσει στην εξέλιξη ενός στοχασμού για ένα διαφορετικό ιδεολογικό περιεχόμενο της εκπαίδευσης.

Επιβάλλεται να αναζητήσουμε πρακτικά εργαλεία για μια εκπαίδευση προσανατολισμένη στην ανάλυση του πολιτικού λόγου, ώστε συγκεκριμένες συνέπειες της οικονομικής κρίσης να εντοπιστούν στο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον. Η απορρύθμιση, η αποδόμηση είναι μια κατάσταση, η οποία με πολιτικούς όρους ευνοεί το ακροδεξιό πολιτικό νόημα με μονοσήμαντο τρόπο. Η εκπαίδευση θα πρέπει να συμβάλει σε έναν αντιθετικό λόγο, ώστε να ενεργοποιηθούν πολιτικές ένταξης των ατόμων, με αναδιάρθρωση των πολιτικών θεσμών, με αντίστοιχη συνάρθρωση πρακτικών, μέσα από πεδία ρηματικότητας, που θα δημιουργήσουν ασφάλεια και προοπτική για ένα σύστημα, εγγράφοντας την πρόοδο και την ευημερία με συλλογικούς όρους, επαναφέροντας τη συζήτηση στη δομή ευκαιριών με φιλελεύθερους όρους. Επομένως, η συζήτηση για την ισότητα ως προς το φύλο συναρθρώνει πρακτικές λόγου για διαπραγματεύσεις ένταξης των ατόμων στο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα, μέσα σε ένα περιβάλλον δημοκρατικής λειτουργίας.

Οι μεμονωμένες θεωρητικές μελέτες ή οι αποσπασματικές θεωρήσεις διερευνούν παραστάσεις ενός φαινομένου, όπως στην περίπτωση της ανισότητας ως προς το φύλο, αλλά για να αποφευχθούν κοινότοπα νοήματα, θα πρέπει να ενταχθούν μέσα στην κονστρουξιονιστική πλατφόρμα, ώστε να εννοιολογηθούν στο ιδεολογικό περιεχόμενο της πολιτικής κατασκευής του συστήματος. Διαφοροποιημένες κατηγοριοποιήσεις και κατακερματισμοί σε φύλο, εθνοτική ταυτότητα και άλλες διαστάσεις- παραμέτρους δεν εξυπηρετούν την συγκρότηση ενός νοήματος που να ερμηνεύει την κατάσταση και την αναζήτηση λύσεων.

Σε μια εγκλωβισμένη εκπαιδευτική πολιτική στο οικονομικό παράδειγμα, όπου η επιτυχία ή η αποτυχία ερμηνεύεται με οικονομικούς όρους σχετικά με τη μείωση των δαπανών για την εκπαίδευση, Συλλογικότητες Εκπαιδευτικών, Πανεπιστημιακοί Φορείς και Συνδικαλιστικοί θα πρέπει να επαναφέρουν την συζήτηση στους στόχους της εκπαίδευσης, στο περιεχόμενο της γνώσης και στον επανακαθορισμό της δημοκρατικής λειτουργίας των κοινωνιών.

Επίλογος

Η οικονομική κρίση συμβάλει στην συγκρότηση μιας πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Στην εκπαιδευτική πολιτική, γνώσεις και παραστάσεις του πολιτικού, πρέπει να επαναπροσδιοριστούν, προκειμένου, η εκπαίδευση να ενταχθεί δυναμικά στην ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών, δηλαδή στην κατασκευή γνώσης και «αλήθειας» που θα συμβάλει σε διαφορετικές ατομικές και συλλογικές προσεγγίσεις. Η εκπαιδευτική πολιτική, ως λόγος και περιεχόμενο, προκειμένου να μεταβάλει στάσεις και συμπεριφορές των νέων, πρέπει να αφομοιώσει στοιχεία και λόγους των κριτικών πολιτικών και κοινωνικών χώρων.

Το ουμανιστικό περιεχόμενο και η διακειμενικότητα των πολιτικών λόγων θα εισάγουν νέα στοιχεία, που ενδεχόμενα να συμβάλλουν στη μείωση του αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης. Η μετάβαση από τις ατομικές επιλογές στις συλλογικές πρακτικές με ενίσχυση της ποικιλομορφίας και της συνθετότητας μπορεί να οδηγήσει σε πολύ-πρισματική θεώρηση της πολιτικής των δικαιωμάτων, μέσα από την επαναδιαπραγμάτευση ταυτοτήτων σε μια προσέγγιση, όπου οι επιλογές στην οικονομική πολιτική να οδηγήσουν σε αντίστοιχη ανάλυση των κοινωνικών συνεπειών. Έτσι, νέες λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις εκτιμάται ότι θα συμβάλλουν σε παραστάσεις συγκρότησης αποφάνσεων για εκπαιδευτικά ουμανιστικά και δημοκρατικά προτάγματα.

Το θέμα της κοινωνικής ανισότητας ως προς το φύλο επαναφέρει τον προβληματισμό στην εκδίπλωση της σύζευξης γνώσης, πολιτικής και οικονομίας. Ουμανιστικός και πολιτικός λόγος σε ένα διαφορετικό περιεχόμενο γνώσης θα δημιουργήσει πολυπρισματικές νοηματικές εγκλίσεις και θα συμβάλει στη διαμόρφωση διαφοροποιημένων πρακτικών. Η εκπαιδευτική κοινότητα με τους διαφορετικούς φορείς τους θα πρέπει να συγκροτήσουν παραγωγικό λόγο, αποκωδικοποιώντας τα κυρίαρχα κοινωνικά και πολιτικά σημαίνοντα σε μια σύγχρονη διαπραγμάτευση εκπαιδευτικού νοήματος.

Βιβλιογραφία

- Conway, Margaret (1998), *Women and Public Policy: A Revolution In Progress*, Washington, CQ Press.
- Gogou, Lela & Kalerante, Evaggelia (2014) “Consideration and meaningfulness of the educational scientific research: the explicit or implicit concealment of social class”, in XVIII ISA World Congress of Sociology, Yokohama, 13-19 July 2014.
- Karamessini, Maria & Rubery, Jill (2013), *Women and Austerity: The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*, London, Routledge.
- Parodi, Giuliana (2013), *Social Exclusion: Short and Long Term Causes and Consequences*, New York, Physica-Verlag.
- Robinson, William (2004), *A Theory of Global Capitalism: Production, Class, and State in a Transnational World*, London, Johns Hopkins University Press.
- Walby, Sylvia (2015), *Crisis*, New York, Polity Press.
- Wuhl, Simon (2007), *Discrimination positive et justice sociale*, Paris, Presses Universitaires de France.
- Ελευθεράκης, Θεόδωρος (2009), *Εκπαίδευση, δημοκρατία και ανθρώπινα δικαιώματα*, Αθήνα, Ατραπός.
- Καλεράντε, Ευαγγελία & Καραφώτη, Παναγιώτα (2009), *Οδηγός Εισαγωγής Αρχών Ισότητας στην Εκπαίδευση, [έρευνα – συγγραφή]*, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ).
- Στρατηγάκη, Μαρία (2011), *Διακρίσεις κατά των γυναικών στην εργασία και πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμησή τους*, Αθήνα, Οδυσσέας.

Αμφιθέατρο υπό κρίση: Η υπό οικονομική κρίση ρύθμιση του χώρου της Ελληνικής Ανώτατης Εκπαίδευσης

Ιωάννης Καμαριανός* και Γεωργία Γούγα**

Περίληψη

Η υποχώρηση του ευρωπαϊκού Κράτους Πρόνοια, ήδη από τη δεκαετία του 1980, διαφοροποίησε και διαμόρφωσε και την ευρωπαϊκή ανώτατη εκπαίδευση. Οι επιπτώσεις και στον ελληνικό χώρο είναι φανερές και οξύνθηκαν ιδιαίτερα μετά το 2010 οπότε εξελίσσετε και το φαινόμενο της κρίσης χρέους. Έτσι οι δομικές αδυναμίες που ήδη υπάρχουν οξύνονται.

Υπό αυτό το πρίσμα νέες πολιτικές αναδύονται βασισμένες σε ανάγκες όπως η λογοδοσία, η αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητα. Έτσι η γνώση και η διαδικασία παραγωγής της καθίστανται καταναλώσιμο και συνεπώς ανταλλάξιμο προϊόν ενώ ο ακαδημαϊκός καθίσταται ένα επιχειρηματίας του εαυτού του. Στο micro-επίπεδο του αμφιθέατρου η ακαδημαϊκή σχέση επαναδομούνται στη βάση του Λόγου της Αγοράς.

Συνεπώς σκοπό της μελέτης αποτελεί η ανάδειξη της κοινωνικής σημασίας της ανώτατης εκπαίδευσης για τη κοινωνική συνοχή ως ποιότητα της καθημερινής ζωής στο αμφιθέατρο.

Λέξεις κλειδιά: Ανώτατη Εκπαίδευση, Κρίση Χρέους, Πολιτειότητα, Κοινωνική συνοχή

Αντί εισαγωγής

Οι επιπτώσεις της χρηματοοικονομικής κρίσης και της υποχώρησης του κοινωνικού κράτους στην ελληνική εκπαίδευση είναι τόσο σημαντικές ώστε να επιφέρουν συνολικά μια αλλαγή των όρων συζήτησης και νοηματοδότησης των δράσεων και στον χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα.

Ενδεικτικά είναι τα σχετικά οικονομικά στοιχεία του Υπουργείου Οικονομικών. Συνολικά, η συρρίκνωση της χρηματοδότησης του χώρου της παιδείας από το 2012 έως σήμερα ξεπερνάει ποσοστό του 40%. Χαρακτηριστικά σύμφωνα με τα δημοσιευμένα στοιχεία του προϋπολογισμού μόνο για το 2014 –μετά από ήδη σημαντική συρρίκνωση ποσοτικών και ποιοτικών μεγεθών– η μείωση ανήλθε στα 400 εκ. ευρώ.

Πιο συγκεκριμένα, λαμβάνοντας υπόψη τις σημαντικές μειώσεις στους προϋπολογισμούς των Πανεπιστημίων για το 2015, η συνολική μείωση για το

---

* Δρ. Κοινωνιολογίας, Τμήμα ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Πατρών.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Οδός Αρχιμήδους, Πανεπιστημιούπολη, Ρίο Πάτρα 26500.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: kamarian@upatras.gr

** Δρ. Κοινωνιολογίας.

διάστημα 2009-2015 ξεπερνά το 60% (62.7% για το ΑΠΘ και 75% για το ΕΚΠΑ). (Φειδάς 2014: 35). ¹ Η συρρίκνωση συνεχίζεται καθώς οι μειώσεις αυξάνονται.

Την ίδια στιγμή που οξύνεται η οικονομική κρίση, παράλληλα κεφαλαιοποιούνται τα προβλήματα του ελληνικού Πανεπιστημίου, προβλήματα και δομικές αδυναμίες των οποίων η ανάγκη μεταρρύθμισης έχει διατυπωθεί από του μελετητές του θεσμού εδώ και δεκαετίες. Πρόκειται συνεπώς για μια διαχρονική κρίση ταυτότητας του θεσμού. Μια κρίση νομιμοποίησης απέναντι στην ελληνική κοινωνία. (Κλάδης, Κοντιάδης και Πανούσης 2006:11).

Για την κατανόηση και την ερμηνεία των χαρακτηριστικών διαμόρφωσης του δυναμικού πεδίου που ονομάζουμε αμφιθέατρο είναι σημαντικός ο προσδιορισμός και η μελέτη του φαινομένου απορρύθμισης της θεσμικής διαδικασίας σε άμεση σύνδεση με τις συνέπειες του συγκεκριμένου της οικονομική κρίσης χρέους.

Συνεπώς, η μελέτη υπό το παραπάνω πρίσμα θέτει καταρχήν τον προβληματισμό του εργαλειακού χαρακτήρα της παραγόμενης γνώσης και της θεσμικής ποιότητας των διαδικασιών σε επίπεδο ρυθμιστικού Λόγου.

Έτσι απότερο σκοπό της μελέτης αποτελεί η προσπάθεια να τεθεί άμεσα το ζήτημα της κοινωνικής σημασίας του Πανεπιστημίου με σαφή αναφορά στην προβληματική που αναπτύσσεται στις δυτικές κοινωνίες σχετικά με το κυρίαρχο ζητούμενο της κοινωνικής συνοχής και της ποιότητας της δυτικής πολιτεότητας (Habermas 1984, Staats 2004, Yang 2003, Giroux 2002, Stamelos & Kavasakalis 2015: 34-36).

Η ακαδημαϊκή σχέση στο αμφιθέατρο υπό το πρίσμα της αναίρεσης της γραμμικότητας

Η συζήτηση για την κοινωνική σημασία του Πανεπιστημίου δεν είναι νέα. Αντίθετα κατά εποχές συνδέεται με την συζήτηση για την αλλαγή και τον εκσυγχρονισμό του θεσμού, με άμεση αναφορά στα οργανωτικά και τα θεσμικά χαρακτηριστικά του Πανεπιστημίου αλλά και στην ποιότητα της διαδικασίας που λαμβάνει χώρα στο αμφιθέατρο -την πανεπιστημιακή εκπαίδευση- ως δημοσίου αγαθού. Θεωρούμε πως η συζήτηση αυτή με πυρήνα την κοινωνική σημασία του θεσμού και ο σχετικός προβληματισμός παράγονται και παραπέμπουν στην συζήτηση για την σημασία του κοινωνικού κράτους. Η συζήτηση αυτή δεν αφορά μόνο τον ελληνικό χώρο, αλλά αποτελεί μια σημαντική συζήτηση από τις αρχές της δεκαετίας του '70 συνολικά για την ευρωπαϊκή ήπειρο.

Ήδη από τη δεκαετία του '70 αποτελεί κοινό τόπο στην ελληνική και τη διεθνή βιβλιογραφία η υποχώρηση του ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους. Είναι ενδεικτικό του προβληματισμού πως η συζήτηση σε επίπεδο ευρωπαϊκών θεσμών κατά τη περίοδο της δεκαετίας του '90, χαρακτηρίζεται από τη Λευκή Βίβλο για την κοινωνική πολιτική (Σκαμνάκης 2011: 304). Σύγχρονοι σημαντικοί αναλυτές και διανοούμενοι όπως ο J. Habermas θα θέσουν το ερώτημα του οικονομικού ντετερμινισμού της κοινωνικής πολιτικής -και συνεπώς και της εκπαιδευτικής πολιτικής-, υπό την ηγεμονία του χώρου της Αγοράς και του σχετικού παραγόμενου ρυθμιστικού Λόγου. (Olssen M. & Peters, 2005: 313-345).

---

¹Θα πρέπει ακόμη να σημειώσουμε πως η αντίστοιχη πρόβλεψη για το 2013 ήταν 5,8 δις ευρώ ενώ για το 2014 5,4 δις ευρώ. Πηγή: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (2013). *Πιστώσεις Τακτικού Προϋπολογισμού 2014*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ.

Πιο συγκεκριμένα ο Habermas θα επαναπροσδιορίσει στα κείμενά του το ζήτημα της κρίσης χρέους ως πρόβλημα ευρωπαϊκό, που αφορά στην ποιότητα και την κοινωνική συνοχή των δυτικών κοινωνιών. (Habermas 2013: 4-13).

Έτσι και για την εκπαιδευτική πολιτική ως κοινωνική πολιτική, η υποχώρηση του κοινωνικού κράτους συνδέεται άμεσα με την απορρύθμιση, την ιδιωτικοποίηση, και τελικά την εδραίωση διαφοροποιημένου καπιταλιστικού μοντέλου παραγωγής, την ευελιξία των εργασιακών σχέσεων, την ελαστικότητα των δημόσιων δαπανών, την επικράτηση της χρηματιστηριακής οικονομίας, την πολυπλοκότητα των διευθυντικών προβλημάτων και την τεχνολογική εξέλιξη (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο 2000, Σκαμνάκης 2011:304).

Οργανωτικές μεταλλαγές και ρήξεις με το παρελθόν παράγουν με τη σειρά τους νέες συλλήψεις από την πλευρά των υποκειμένων. Η ποιότητα των συλλήψεων αυτών είναι σημαντική για την ποιότητα των θεσμικών παγιώσεων στη σχέση αλληλεξάρτησης του δομικού με το υποκειμενικό.

Είναι χαρακτηριστικό πως στο υποκειμενικό, οι μικρο-αφηγήσεις εμπεριέχουν τη ρήξη με το χρόνο με αφετηριακή αρχή τη ρήξη με το παρελθόν. Η γραμμικότητα και το δεδομένο αντικαθίστανται από το ντετερμινισμό της μεταβλητότητας. Η ρήξη της μικροαφήγησης, η υποχώρηση του κοινωνικού κράτους, η μεταλλαγή του προνοιακού καπιταλισμού προς μια φιλελεύθερη καπιταλιστική σύλληψη της αγοράς, η αναίρεση της ασφάλειας και το σημαντικότερο, η συνείδηση της διακινδύνευσης των κοινωνιών, σημασιοδότησε το πέρασμα στη μετανεωτερικότητα (Ασημάκη Α., Κουστουράκης Γ., Καμαριανός Ι., 2011; Γούγα & Καμαριανός 2011: 6).

Έτσι, σε τομείς όπως η Εκπαίδευση και η Υγεία το κοινωνικό υποκείμενο καθίσταται πελάτης/καταναλωτής, ενώ το δυναμικό management αναδεικνύει με επίταση τα ζητήματα της αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας και με κριτήριο την λογική της Αγοράς (Ball 2008).

Οι παραπάνω νοηματοδοτήσεις αφορούν πια άμεσα το μετασχηματισμό της διαδικασίας στο αμφιθέατρο, η οποία δεν συνδέεται απλά με την Αγορά, αλλά τείνει να εξαρτάται κανονικοποιητικά από τα προτάγματά της (Castree 2006; Castree and Sparke 2000). Στα δομικά χαρακτηριστικά που επιβεβαιώνουν το σκεπτικό μας οι Larsen, Berg & Huijbens (forthcoming) καταγράφουν μεταξύ άλλων, τον συνεχώς αυξανόμενο ανταγωνισμό, την σύνδεση της επένδυσης στη γνώση με την επένδυση για το κέρδος, την αυξανόμενη μετακένωση πολιτικής των κεντρικών Πανεπιστημίων προς τα πιο περιφερειακά, αλλά και τη διόγκωση συστημάτων ελέγχου και λογοδοσίας με κριτήριο την αξία επένδυσης και χρηματοδότησης έτσι ώστε ο ακαδημαϊκός να χάνει την ταυτότητά του και να συνυπολογίζεται ως ανθρώπινο κεφάλαιο.

Ακόμη ιδιαίτερα σημαντική είναι η διαδικασία εμπορευματοποίησης της ακαδημαϊκής σχέσης και μετασχηματισμού της παραγόμενης ακαδημαϊκής γνώσης σε ανταλλακτική αξία μέσα από πρωτόκολλα ranking ή αξίας παραπομπών.² Κατά τις τελευταίες δεκαετίες τα Πανεπιστήμια πείστηκαν να αναπτύξουν συγκεκριμένες μορφές ρυθμιστικής λογικότητας (Castree and Sparke 2000, Lerner and LeHeron 2005), με κυρίαρχα χαρακτηριστικά τον ανταγωνισμό, τόσο μεταξύ ιδρυμάτων όσο και μεταξύ των δρώντων υποκειμένων στο εσωτερικό του θεσμού.

Οι βραχυχρόνιες επιμέρους συμβάσεις επιλογής και η χάραξη υποκειμενικών διαδρομών, όπως για παράδειγμα στην εκπαίδευση μέσα από τρίχρονα ή και συντομότερα προγράμματα σπουδών, καθιστούν τις σύντομες και αποκομμένες

---

² Για περισσότερα δεξ: Sheppard, E. (2006), "Geographies of research assessment: The neoliberalization of geography?", *Progress in Human Geography*, vol. 30(6): 761-782.

εργαλειακές υποκειμενικές στρατηγικές ως τις κυρίαρχες αφηγήσεις του κοινωνικού (Kirgianos et al. 2011). Πιο συγκεκριμένα, η διάσπαση και η μεταβολή της γραμμικής αφήγησης ως συνεχούς συνεκτικής μετάβασης από βαθμίδα σε βαθμίδα στον εκπαιδευτικό χώρο είναι μια πραγματικότητα.

Έτσι, στο πεδίο της Ελληνικής Ανώτατης Εκπαίδευσης και με τη νομιμοποίηση των αναγκών της Αγοράς, επιχειρείται το management του Πανεπιστημίου να περάσει σε περισσότερο ευέλικτες ημικρατικές θεσμικές δομήσεις συνεργασίας του δημόσιου και του ιδιωτικού, ενώ οι υποκειμενικές επιλογές σχεδιασμού σπουδών συνδέονται με την εργαλειακότητα της επαγγελματικής αποκατάστασης και το Λόγο των αναγκών της αγοράς (Μπάλιας κ.ά, 2011).

Σύμφωνα με πρόσφατες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες όπως ο Νόμος 4009, ο σπουδαστής καλείται να χαράξει μόνος του στο χώρο αυτό τις διαδρομές του και να αναπτύξει τις στρατηγικές του, σύμφωνα προφανώς με την ικανότητά του ή το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό του κεφάλαιο (Hepnet 2011).

Είναι φανερό πως το κοινωνικό υποκείμενο είτε φοιτητής είτε καθηγητής οδηγείται στο να προσδιορίσει μια δική του μικρο-αφήγηση για την εκπαιδευτική του πορεία ανάλογη των εξαρτήσεων και των δυνατοτήτων του να κινηθεί κοινωνικά και κυρίως οικονομικά. Οι ευρύτερες οικονομικές δυνατότητές του να συλλάβει την καλύτερη για τον ίδιο οικονομική προοπτική ζωής θα καθορίσουν και την σύλληψη του κοινωνικο-πολιτικού περιβάλλοντος.

Έτσι η οικονομία, στα πλαίσια μιας μάλλον βεμπεριανής σύλληψης, αποτελεί το κυρίαρχο πεδίο κανονικοποίησης των εξατομικευμένων, ευμετάβλητων μη γραμμικών αφηγήσεων.

Χαρακτηριστικά είναι όσα για παράδειγμα συνέβησαν τα τελευταία χρόνια στην Ισλανδική ανώτατη εκπαίδευση, φαινόμενα που παρατηρήθηκαν με ιδιαίτερη όξυνση κατά το χρονικό διάστημα της Ισλανδικής κρίσης. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως κατά το διάστημα αυτό αυξήθηκαν ιδιαίτερα το έκτατο και προσωρινό διδακτικό πανεπιστημιακό προσωπικό. Έτσι στο University of Iceland το 2014 εργάστηκαν 2.443 μερικής απασχόλησης καθηγητές, ενώ το μόνιμο διδακτικό προσωπικό ήταν μόλις 683 άτομα (Larsen, Berg & Huijbens forthcoming).

Ανάλογα στην Ελλάδα της κρίσης, με τον Νόμο 4009 προσδιορίστηκαν νέες μορφές πρόσληψης και απασχόλησης διδασκόντων στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης, όπως οι πανεπιστημιακοί υπότροφοι. Ο όρος υπότροφος ουσιαστικά δεν έρχεται να σημάνει μια θετική επιστημονική-ερευνητική διάκριση. Αντίθετα σημαίνει τη υποβάθμιση του επιστημονικού προσωπικού σε precarious καταστάσεις. Έτσι η υποτροφία σημαίνει μια μορφή εξαρτημένης μη μισθοδοτούμενης και με περιορισμένα δικαιώματα σειράς επιστημονικού δυναμικού.

Με αυτό τον τρόπο έγινε δυνατό οι αμοιβές των πανεπιστημιακών υποτρόφων να είναι χαμηλότερες από αυτές των εκτάκτων εκπαιδευτικών που προσλαμβάνονται για να διδάξουν στα Πανεπιστήμια και τα Ανώτατα Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα. Ακόμη οι υπότροφοι προβλέπονταν να πληρώνονται όχι από τον Τακτικό Προϋπολογισμό στα πλαίσια μια σταθερής συμβολαιακής ρύθμισης, αλλά από τα αδιάθετα κονδύλια των ιδρυμάτων, ανάλογα με την οικονομική διαθεσιμότητα.

Σύμφωνα με την συγκεκριμένη νομική πρόβλεψη οι πανεπιστημιακοί υπότροφοι που επιλέγονται υπογράφουν σύμβαση εργασίας Ιδιωτικού δικαίου ορισμένου χρόνου σύμφωνα με τις διατάξεις της 2/13917/0022/17-2-2012 κ.υ.α. (414/Β') «Καθορισμός αποδοχών του προσωπικού με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου ορισμένου χρόνου που απασχολείται στο Δημόσιο, ΝΠΔΔ και ΟΤΑ και των αναπληρωτών εκπαιδευτικών (Άρθρο 41 του ν. 3979/2011 (138/Α)).

Οι συγκεκριμένες ρυθμίσεις αποτελούν χαρακτηριστικά πλαίσια σε περιβάλλον διακινδύνευσης, ενώ οδηγούν τις υποκειμενικές, εργαλειακές μικρο-αφηγήσεις σε ρήξη με το παρελθόν. Η γραμμικότητα και το δεδομένο αντικαθίστανται από το ντετερμινισμό της μεταβλητότητας. Διευκολύνεται σημαντικά η διαφοροποίηση, η αβεβαιότητα, η αμφισημία και κυρίως η συνεχής αλλαγή και μεταβολή, τόσο σε υποκειμενικό όσο και σε δομικό επίπεδο.

Για το ακαδημαϊκό προσωπικό -έκτακτο ή μόνιμο-, η αναίρεση της γραμμικότητας συνδέεται και προϋποθέτει την ατομική ευελιξία του κοινωνικού υποκειμένου να κάνει τις επιλογές του στο πεδίο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής του στα ζωτικά διακυβεύματα της καθημερινής ζωής των δυτικών κοινωνιών της νεωτερικότητας. Μέσα από την υιοθέτηση αυτών των αποκομμένων διαδρομών ο ακαδημαϊκός δάσκαλος καθίσταται κατά Φουκώ (2008: 226) «ένας επιχειρηματίας του εαυτού του» (Larsen, Berg & Huijbens forthcoming).

Έτσι, με κοινή μήτρα τις αρχές της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητας, ορθολογικότητα, εξουσία, διαχείριση και έλεγχος μετουσιώνουν τη διδακτική πρακτική και την επικοινωνιακή δράση σε νομιμοποίηση. Έτσι και στο πεδίο του αμφιθέατρου η εργαλειακή επανεννοιολόγηση της γνώσης αναιρεί την «καθαρή της μορφή» καθώς νομιμοποιεί τη σύνδεσή της με τον έλεγχο και τη ρύθμιση ως αφετηρίες επιλογών γνωσιακής δράσης (Bernstein 1989, 1990, Λάμνιαν & Τσατσαρώνη 1998, Λάμνιαν & Τσατσαρώνη 1999, Καμαριανός 2002).

Αυτό που βιώνουμε ως δονήσεις της ύστερης νεωτερικότητας είναι ακριβώς η αναίρεση του διαρκούς και του γραμμικού και η εδραίωση του εργαλειακού. Η έλλειψη εμπιστοσύνης αναδεικνύει τις παθολογίες της δυτικής νεωτερικότητας σε δύο βασικές για την κοινωνική συνοχή δράσεις: στη μείωση των κοινών νοημάτων και τελικά στη διάβρωση των κοινών δεσμών.

Ιδιαίτερα οι πανεπιστημιακοί θα πρέπει να χρησιμοποιήσουν τις δυνατότητές τους ώστε να αυξήσουν την αξία εξαργύρωσης της ακαδημαϊκής τους ταυτότητας, μέσα από διαδικασίες όπως η εξεύρεση χρηματοδοτήσεων της έρευνάς τους ή καλή εκμετάλλευση και επιτυχή αξιολόγηση των μηχανισμών και διαδικασιών αξιολόγησης των δημοσιεύσεών τους ώστε αυτές να γίνουν αποδεκτές από επιστημονικές επιθεωρήσεις και περιοδικά εγνωσμένης αναγνωρισιμότητας δηλαδή με ικανό impact factor, ακόμη και με τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, με τελικό αποτέλεσμα την αύξηση των ετεροαναφορών. Έτσι, η γνώση παράγεται, αναπτύσσεται και επικοινωνείται ως ανταλλακτική αξία, ως κεφάλαιο, η αξιοποίηση του οποίου θα επιφέρει με όρους αγοράς, κέρδος (Larsen, Berg & Huijbens forthcoming).

Υπό το βάρος της πίεσης για επιτυχή αύξηση της ακαδημαϊκής αξίας αναπτύσσεται τελικά η πανεπιστημιακή ταυτότητα. Η παραγωγή της γνώσης υποτάσσεται στις παραπάνω κανονιστικές πρακτικές που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη ακαδημαϊκή κουλτούρα.

Αντί επιλόγου. Αμφιθέατρο: η απογύμνωση του θεσμικού λόγου ή μια σχέση εμπιστοσύνης

Τελικά, η συνολική ακαδημαϊκή προσπάθεια στα όρια της ακαδημαϊκής σχέσης, όπως αυτή διαμορφώνει και διαμορφώνεται στο πεδίο του αμφιθέατρου, δεν είναι τίποτα άλλο από μια κανονικοποιημένη από το Λόγο της Αγοράς σχέση. Από τη μια η ανταλλακτική αξία της γνώσης και από την άλλη τα υποκείμενα σε περιβάλλοντα ανασφάλειας και αβεβαιότητας να επιχειρούν να προσανατολιστούν

αντιλαμβανόμενα την κυριαρχία της Αγοράς ως πελάτες/καταναλωτές. Η ατομική προσαρμογή συνεπώς θα εξαρτηθεί από τη δυνατότητα του κοινωνικού υποκειμένου να επιλέγει και να συμμετέχει σε δομικά πλέγματα επικοινωνίας και διαχείρισης ή και παραγωγής της γνώσης. Υπό αυτό το πρίσμα η ανάδυση του σχήματος κρίση – επικοινωνία– εργαλειακότητα, μας παραπέμπει από τη μία στο θεωρητικό-ερμηνευτικό σχήμα του J. Habermas αλλά και σε όσα κατέγραφαν στις μελέτες τους θεωρητικοί όπως ο Beck (1992) ή ο Giddens για την κοινωνία της διακινδύνευσης (risk society). Καθώς η διακινδύνευση νοηματοδοτείται και συνδέεται άμεσα με τη διαφοροποίηση, την αμφισημία και κυρίως τη συνεχή αλλαγή και μεταβολή, τα υποκείμενα βιώνουν την αναίρεση των σταθερών σημείων, προσανατολισμού όχι μόνο στο οικονομικό, αλλά και στο κοινωνικό (κοινωνική κρίση) ως αποτέλεσμα αναίρεσης των οικονομικών, κοινωνικών και φυσικά πολιτικών ταυτοτήτων.

Η εξατομίκευση της Αγοράς διαφοροποιείται σε αυτό το δεύτερο επίπεδο από το πλαίσιο που περιέγραψε ο Clark (1996) και αποκτά νέες διαστάσεις. Τις διαστάσεις αυτές ο θεσμικός λόγος, ως έκφραση της σύνδεσης του επιστημονικού με την εξειδίκευση, απαντά με το σχήμα της μεταβλητότητας της ασφάλειας (flexicurity).

Πιο συγκεκριμένα, η σχέση στο αμφιθέατρο απογυμνώνεται ως θεσμικός λόγος, καθώς αδυνατεί να απαντήσει στα αγωνιώδη πια ερωτήματα του δεύτερου επιπέδου που περιγράψαμε, δηλαδή των κοινωνιών διακινδύνευσης, παραπέμποντας στο κοινωνικά νομιμοποιημένο μείγμα εργασιακής ασφάλειας και ευελιξίας της Αγοράς και σκοπεύοντας να συνδυάσει την αποτελεσματικότητα και την αποδοτικότητα της αγοράς με την κοινωνική συνοχή (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2007). Αυτή είναι και η αιτία για την οποία σε θεσμούς όπως το Πανεπιστήμιο, επιχειρείται να αναπτυχθούν και να συναφθούν ευέλικτες και αξιόπιστες συμβολιακές πράξεις, ως ανάγκη ελέγχου της ίδιας της αδυναμίας της Αγοράς.

Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια δράση προς τη στήριξη της αδυναμίας της Αγοράς, καθώς τα προηγούμενα χρόνια η πολλά υποσχόμενη “ελευθερία της Αγοράς” δεν φαίνεται ικανή ως ρύθμιση να αναιρέσει την αβεβαιότητα των συμβαλλομένων μερών. Αντίθετα σε εποχή κρίσης χρέους, δανειστές και δανειζόμενοι αναζητούν τις διαδικασίες εξασφάλισης και τήρησης των δεσμεύσεων.

Σε ένα πλαίσιο δράσης αβεβαιότητας και μεταβλητότητας, η διαδικασία – κλειδί στη σύναψη της σχετικής σύμβασης και στην επιτυχία του νέου πλαισίου της flexicurity, είναι η επίτευξη θέσεων εμπιστοσύνης (trust).

Υπό το συγκεκριμένο επιχείρημα η συλλογική και δυποκειμενική επικοινωνία αποκτά κομβική σημασία. Η επικοινωνία εδώ, και πιο συγκεκριμένα η επικοινωνιακή λογικότητα, αποκτά τη σημασία μιας θεμελιακής διαδικασίας εκπαιδευτικής υφής με εννοιολογικό προσδιορισμό την εμπιστοσύνη. Ακόμη, υπό τον Χαμπερμασιανό θεωρητικό λογισμό ο μελετητής καλείται να διερευνήσει το ρόλο του εκπαιδευόμενου εκπαιδευτικού στη σύνδεση της κοινότητας με την επιστήμη.

Οι πυλώνες αυτής της σκέψης είναι η αβίαστη διαμόρφωση της βούλησης, η ανάπτυξη του «πρακτικού ενδιαφέροντος», ο προσανατολισμός της συλλογικής δράσης για την επίτευξη κοινών σκοπών, η διάδραση, η αμοιβαιότητα, η δυποκειμενικότητα με αναίρεση των καταναγκασμών. Από τα παραπάνω προκύπτουν και οι μορφές δράσης, όπως η εργαλειακή που προαναφέραμε, όπου κυριαρχεί η αποτελεσματικότητα, η στρατηγική, όπου σημασία έχει η επίδραση στην απόφαση του συνομιλητή και η επικοινωνιακή, όπου το επιδιωκόμενο είναι η

«αμοιβαιότητα» και τα δικαιώματα των συμμετεχόντων. Στη βάση αυτή είναι δυνατή η θεμελίωση της εμπιστοσύνης. «Υπό αυτό το πρίσμα η εμπιστοσύνη συνδέεται με την αναγνώριση ως ισότητα όλων των εμπλεκομένων μερών» (Γούγα & Καμαριανός 2011: 10).

Τελικά, υπό τις παραπάνω προϋποθέσεις και υπό το ερμηνευτικό πρίσμα της επικοινωνιακής λογικότητας, θεωρούμε πως τα δεδομένα που αναδεικνύουν την εμπιστοσύνη στο θεσμό του Πανεπιστημίου αναδεικνύουν ταυτόχρονα τις δυνατότητες και προοπτικές του Πανεπιστημίου για συνέχεια, καθώς και τη δυνατότητα της ακαδημαϊκότητας απέναντι στην εργαλειακή λογική.

Συμπερασματικά, το βάρος της οικονομικής κρίσης σε Ελλάδα και Ευρώπη καλύπτει και νομιμοποιεί τη μεταλλαγή του οργανωτικού λόγου των ακαδημαϊκών πρακτικών, με αφετηριακό πεδίο την απορρύθμιση. Πιο συγκεκριμένα, τα Πανεπιστήμια πιέζονται υπό το βάρος των παθολογιών της δυτικής νεωτερικότητας και της κυριαρχίας του εργαλειακού λόγου της Αγοράς να απορρυθμίσουν τη συμβολιακή σχέση τους με την κοινωνία, υιοθετώντας λογικές δράσης από το κυρίαρχο πεδίο της οικονομίας, το οποίο όμως και αυτό κλυδωνίζεται από την απουσία ρύθμισης ικανής να παράξει πίστη. Το πεδίο της τραπεζικής πίστης είναι ενδεικτικό της σχετικής έλλειψης.

Αντίστοιχα στο αμφιθέατρο οι υποκειμενικές στρατηγικές, έχουν να αντιμετωπίσουν την έλλειψη πόρων, αλλά και την αύξηση του κόστους των αναγκαίων πόρων που «η επαγγελματοποίηση» των σπουδών εισάγει, ενώ το Κράτος υποχωρεί και νέες οργανωτικές μορφές αναδύονται.

Η σύγκριση των ρυθμιστικών κειμένων του Ν. 1268 και του Ν. 4009 που επιχειρήσαμε, αναδεικνύει τις σχετικές διαφοροποιήσεις. Ακόμη η σύγκριση καθιστά ορατή την επίδραση του κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος.

Ποιός είναι όμως ο ρόλος του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού του Χώρου Ανώτατης εκπαίδευσης, μπροστά στη δομική επιταγή; Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε πως μέλη του ακαδημαϊκού προσωπικού στην Ελλάδα συχνά αποτελούν και σημαντικές προσωπικότητες για το κοινωνικό, είτε ως πολιτικό προσωπικό είτε ως εμπειρογνώμονες.

Δράση, θεωρία και ιδεολογία διαμορφώνουν δυναμικά και ιστορικά την ταυτότητα του χώρου. «Πόσο όμως νομιμοποιείται να μιλήσει για αυτά ο ακαδημαϊκός δάσκαλος και ερευνητής, ως δράστης υπό το βάρος και των ιδεολογικών του θέσεων»; (Κλάδης 2014: 156). Υποκειμενική θέση, επιστημονική ταυτότητα και ιδεολογική κατασκευή, οδηγούν στην κατανόηση της συμμετοχής στην κατασκευή της οργάνωσης.

Η τελευταία αυτή παρατήρηση ανοίγει δύο νέες προοπτικές για τη συζήτηση. Η μία αφορά στη δομική πλευρά της διαδικασίας που ονομάσαμε αμφιθέατρο ή πιο απλά στη συζήτηση για την θεσμική τύχη του Πανεπιστημίου και η άλλη για το τι μπορούν να κάνουν τα ίδια τα υποκείμενα για να αντιμετωπίσουν την απορρύθμιση και να προσδιορίσουν με τη δράση τους την όποια επιθυμητή ρύθμιση. Εδώ βρίσκεται και η δυνατότητα υπέρβασης του αδιεξόδου της οικονομικά ντετερμινιστικής προσέγγισης της κρίσης ως κανονιστικής ρύθμισης, που καταλήγει στην ηγεμονία της αυθεντίας, καθώς στην επικοινωνιακή σχέση του αμφιθέατρου η θεωρία συνδέεται με την καθημερινή ζωή και την καθημερινή δράση στην κοινωνία και την πολιτική. Πρόκειται δηλαδή για την βιωματική ανάδειξη της θέσης πως η συζήτηση για την οργάνωση (ρύθμιση-απορρύθμιση) δεν αποτελεί μια ιστορικού τύπου επιστημολογική αναζήτηση για το Πανεπιστήμιο, αποκομμένη από την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά αφορά στην καθημερινή ζωή και συνδέεται άμεσα με την υποκειμενική επιλογή. Έτσι, μέσα από την παρουσία του στο αμφιθέατρο ο

ακαδημαϊκός δάσκαλος αποκτά τη δυνατότητα να ανιχνεύει και να νοηματοδοτεί το λόγο της οργάνωσης που ορίζουν την ακαδημαϊκή σχέση ως κοινωνική δράση προσανατολίζοντας σκέψη και βίωμα.

Έτσι καθιστά το αμφιθέατρο εργαστήριο όπου δοκιμάζεται η θεωρία για το Πανεπιστήμιο ένα πειραματικό εργαστήριο και ανοιχτό στην κοινωνία, εφαρμόζοντας τα αποτελέσματα της ερευνάς του. Αυτή ακριβώς η θέση του τον συνδέει και με το διακύβευμα της δημοκρατίας και της δημοκρατικής πολιτεϊότητας. Η θεσμική και υποκειμενική αφήγηση διαπλέκονται σε μια σχέση αλληλεξάρτησης που καθιστά την εκπαιδευτική σχέση στο αμφιθέατρο μια διάδραση ουσιαστικά θεσμική, επιστημονική, οικονομική, ο έλεγχος της οποίας θα καθορίσει τις αφηγήσεις της επόμενης μέρας.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Association of University Teachers (2003), *Survey of members*, London, Association of University Teachers.
- Ball, Stephen (2008), *The education debate*, London, Policy press.
- Berg Lawrence D. and Edward H. Huijbens, (forthcoming), “Producing Anxiety in the Neoliberal University Forthcoming”, in *The Canadian Geographer*, σελ.1-21.
- Carrigan, Mark (2015), “Professors are really like small business owners”, *Mark Carrigan’s Digital Sociology Blog*, April 17, 2015, Ανακτήθηκε 23-2-2016 από:
- Castree Noel (2006), “From neoliberalism to neoliberalization”, *Environment and Planning*, vol. 38, σελ. 1-6.
- Castree, Noel and Sparke, Mathew (2000), “Professional geography and the corporatization of the university: experiences, evaluations and engagements”, *Antipode*, vol. 32 (3): 222-229.
- Clark, J. (1996), “After social work”, in N. Parton (ed.), *Social theory, social change and social work*, London, Routledge.
- Foucault, Michel (2008), *The birth of biopolitics: Lectures at the College de France, 1978-1979*, trans. Graham Burchell, New York, Palgrave-Macmillan.
- Giroux, Henry (2002), “Neoliberalism, corporate culture, and the promise of higher education: The University as a Democratic Public Sphere”, *Harvard Educational Review*, 72, (4): 425-464.
- Habermas, Jurgen (1984), *The Theory of Communicative Action, Reason and the rationalisation of society*, vol.1 & vol. 2, Oxford, Polity Press.
- Henrik Gutzon Larsen, Lawrence D. Berg, Edward H. Huijbens (Forthcoming), “Producing Anxiety in the Neoliberal University”, *The Canadian Geographer*, σελ. 1-21.
<http://markcarrigan.net/2015/04/17/president-of-imperial-college-london-professorsare-really-like-small-business-owners/> .
- Kiprianos Pantelis, Ioannis Kamarianos, George Stamelos and Stathis Balias. (2011), Market and the higher european educational policies: when the markets fail-the case of Greece. *Revista Educação Skepsis*, n. 2, (I)
<http://academiaskepsis.org/revistaEducacao.html>.
- Larner Wendy and Richard Le Heron. (2005), “Neo-liberalizing spaces and subjectivities: reinventing New Zealand universities”, *Organization*, vol. 12(6): 843-862.
- Olssen Mark, and Peters Michael A. (2005), “Neoliberalism, Higher Education and the Knowledge Economy: From the Free Market to Knowledge Capitalism”, *Journal of Education Policy*, vol. 20 (3): 313–345.
- Petmesidou, Maria (1996), Social protection in Greece: A Brief Glimpse of a Welfare State, *Social Policy and Administration*, 30 (4): 324-347.

- Scott, Peter. (1995), *The Meaning of Mass Higher Education*, Buckingham, Open University Press.
- Scott, Peter. (2000), *Higher Education Re-formed*, London: Falmer Press.
- Scott, Shirley V. (1999). "The Academic as Service Provider: is the customer always right?", *Journal of Higher Education Policy and Management*, 21 (2): 193 – 202.
- Staats Joseph .L. (2004), "Habermas and Democratic Theory: The Threat To Democracy of Unchecked Corporate Power", *Political research Quaterly*. 57 (4): 585-594.
- Stamelos George, Aggelos. Kavasakalis (2015). "Higher Education Governance across Nations: The Case of Greece", in Joshi K.M., S. Paivandi (eds), *Global Higher Education: Issues in Governance*, Delhi, B.R.Publishing Corporation, σελ. 34-62.
- The Guardian (2011), "Student Protesters target NUS president, Tuition Fees", (29/1/2011).
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος (1994), «Δικαιώματα παρακουλούθησης», *Το Βήμα*, 6 Νοεμβρίου 1994, σελ. Α 61.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1991), *Είδωλα Πολιτισμού: Ελευθερία, Ισότητα, και Αδελφότητα, στη Σύγχρονη Πολιτεία*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Yang, Rui (2003), Globalisation and higher education development: a critical analysis. *International Review of Education*, 49 (3-4): 269-291.
- Zaharia, Sorin. and Ernest. Gibert (2005), The Entrepreneurial University in the Knowledge Society, *Higher Education in Europe*, 30 (1): 31 – 40.
- Αλεξιάκης, Μανώλης (2011), Παγκόσμια Οικονομική Κρίση και Ελλάδα: Ευκαιρία για μια νέα μεταπολίτευση, στο Σ. Κονιόρδος και Μ. Αντωνοπούλου (επιμ.). *Ελληνική Κοινωνία 1975-2010. Μετασηματισμοί, Ανακατάξεις, Συγκρούσεις*. Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Αθήνα, σελ. 21-30.
- Ασημάκη, Άννα, Καμαριανός, Ιωάννης και Κουστουράκης, Γεράσιμος (2011), «Οι έννοιες της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας και η σχέση τους με τη γνώση», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*. τ. 60: 99-120.
- Γούγα, Γεωργία και Καμαριανός, Ιωάννης (2006), «Διαχείριση και εκπαίδευση: Εκπαιδευτικές πρακτικές και γραφειοκρατική λογική», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 11: 159-184.
- Γούγα, Γεωργία και Καμαριανός, Ιωάννης (2011), «Κοινωνιολογική θεωρία, κοινωνική πολιτική και η κρίση χρέους: αναιρώντας τη νομοτέλεια», στο 4^ο Διεθνές Συνέδριο Κοινωνικής Πολιτικής, *Ο ρόλος της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*. Αθήνα: ΕΕΚΠ.,: 1-14. [on line], ανακτήθηκε από: http://www.eekp.gr/media/files/conf_4_sessions/fakelos4/arxeio4.3.pdf.
- Δαμανάκη, Μ, Κουλαϊδής, Β., Βαρουφάκης, Γ., Καλογήρου, Γ. και Παπαδάκης, Ν. (2006), *Το πραγματικό και το κεκτημένο. Το πανεπιστήμιο σε μετάβαση*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- HEPNET, (2011), «Study of the Greek Higher Education», [on line], available: <http://hepnet.upatras.gr/>. [Ανακτήθηκε 24/23/2016].
- Κλάδης, Διονύσης (2000), «Η διακήρυξη της Μπολωνίας και η πορεία από την Μπολωνία στην Πράγα», Αθήνα: Υ.Π.Ε.Π.Θ.
- Κλάδης, Διονύσης, Κοντιάδης, Ξενοφών και Πανούσης, Γιάννης (επιμ.) (2006), *Η Μεταρρύθμιση του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Κλάδης, Διονύσης (2012), «Διοίκηση των πανεπιστημίων. Δημοκρατία ή/και Αποτελεσματικότητα», *Academia*. 2, (1): 6-29.
- Κλάδης, Διονύσης (2014), «Μεταρρυθμίσεις και αντιμεταρρυθμίσεις στα ελληνικά πανεπιστήμια (1974 -2014). Συνδέοντας την πολιτική με τις κοινωνικές δυναμικές», *Academia*. 4, (1): 154-199.
- Λάμνιες Κώστας, Άννα Τσατσαρώνη (1999α), «Οι διαδικασίες αναπλαισίωσης στη πορεία παραγωγής της σχολικής γνώσης: προϋποθέσεις για την αλλαγή των σχολικών πρακτικών», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχος 103: 73-80.
- Λάμνιες Κώστας, Άννα Τσατσαρώνη (1999β), «Οι διαδικασίες αναπλαισίωσης στη πορεία παραγωγής της σχολικής γνώσης: προϋποθέσεις για την αλλαγή των σχολικών πρακτικών», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχος. 104: 70-77.

- Οικονομάκης Γ., Μαρούδας Λ. και Κυριακίδου, Ό. (2006), «Το ελληνικό πανεπιστήμιο την εποχή των νεοφιλελεύθερων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων», *Θέσεις*, τεύχος 94, σελ. 25-65.
- Πυργιωτάκης Ι. (2007), «Από το πανεπιστήμιο των αξιών στο επιχειρησιακό πανεπιστήμιο», Αθήνα, Από το αρχείο του συγγραφέα.
- Σκαμνάκης Χρ. (2011), *Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, Διόνικος.
- Σταμέλος Γ. (2013), «Η εμπορευματοποίηση της Ανώτατης Εκπαίδευσης και η Gatts», [online], available: [www.Herpet.upatras.gr/μελέτη 7](http://www.Herpet.upatras.gr/μελέτη_7) [Ανακτήθηκε 21/7/2015].
- Φειδάς Χ. (2014), *Η κατάσταση των μισθών των καθηγητών πανεπιστημίου στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη.

Αναπαραστάσεις της κρίσης των μεσαίων στρωμάτων στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων κατά την περίοδο του δημοψηφίσματος του Ιουλίου 2015

Νίκος Καμπέρης,* Νικολέτα Τσιλίκα** Ελπίδα Ευσταθίου***

Περίληψη

Οι κυρίαρχες σημασίες και αναπαραστάσεις που αποτυπώθηκαν στα πρωτοσέλιδα τόσο των «προοδευτικών» όσο και των «συντηρητικών» εφημερίδων, πριν και μετά το δημοψήφισμα της 5^{ης} Ιουλίου 2015 καταδεικνύουν ότι, ανεπηρέαστα σχεδόν από τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος, ξαναστήνονται με καινούρια επιχειρήματα οι βασικές «υποσχέσεις» της Ελλάδας της Μεταπολίτευσης. Πρόκειται για τις υποσχέσεις της «καλής οικονομίας» (ευημερία, πλουτισμός), της «συνεχούς υπαλληλοποίησης» (προσλήψεις, δικαιώματα υπαλλήλων), του «ανθεκτικού μικρού αφεντικού» (μικρομεσαίες επιχειρήσεις, νέα επαγγέλματα) και του «απαραίτητου αντιπροσώπου» (εκλογές, ψήφος, συνδικάτα, σωματεία). Οι υποσχέσεις αυτές παρά την καθημερινή τους συνεχή διάψευση έχουν ως κύριους παραλήπτες τα μεσαία στρώματα.

Λέξεις-κλειδιά: κρίση, μεσαία τάξη, δημοψήφισμα, Ελλάδα, εφημερίδες, κυρίαρχες αναπαραστάσεις

Εισαγωγή¹

Στη σύντομη αυτή παρουσίαση θα επιδιώξουμε να δείξουμε τους μετασχηματισμούς, τις σταθερότητες ή τις αδράνειες που εμφάνισαν οι βασικές φαντασιακές σημασίες και οι κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας με κριτήριο αναφοράς το κατά τα άλλα κρίσιμο δημοψήφισμα της 5-7-2015.

---

* Δρ. Κοινωνιολογίας, Κύριος Ερευνητής, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημία Αθηνών.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Μηλιώνη 8, Κολωνάκι, ΤΚ 16073, Αθήνα.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: kaberis@academyofathens.gr

** Απόφοιτη Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Εθελόντρια ερευνήτρια, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημία Αθηνών

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: nicoltsil_89@hotmail.com

*** Απόφοιτη Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Εθελόντρια ερευνήτρια, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημία Αθηνών

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Κόνωνος 102-104, ΤΚ 16073, Βύρωνα.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: hopefst@hotmail.com

¹ Το υλικό για την παρούσα εισήγηση στηρίζεται σε τρέχουσα έρευνα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών με το γενικό τίτλο «Οικονομική κρίση και μεσαία στρώματα: όψεις της προσωπικής και κοινωνικής οδύνης και παθογένειας». Στην έρευνα αυτή η κ. Ευσταθίου και η κ. Τσιλίκα μετέχουν ως εθελόντριες ερευνήτριες.

Προς το σκοπό αυτό επιλέξαμε:

Πρώτον, τα πρωτοσέλιδα εφημερίδων εκτιμώντας ότι γλωσσικά και νοηματικά συνοψίζουν σημαντικές όψεις της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής συγκυρίας

Δεύτερον, τα πρωτοσέλιδα δύο εφημερίδων, της *Αυγής* και της *Καθημερινής*, που κατά κοινή εκτίμηση αντανακλούν τους πολιτικούς χώρους της αριστεράς και της κεντροδεξιάς

Τρίτον, τη χρονική περίοδο ένα μήνα πριν και ένα μήνα μετά το δημοψήφισμα, δηλαδή την περίοδο που συνήθως οξύνονται οι υποσχέσεις και οι διαψεύσεις, οι κριτικές και οι συγκαταθέσεις, οι συμβιβασμοί και οι υποχωρήσεις στα καίρια ζητήματα

Τέταρτον, την κατηγοριοποίηση των τίτλων με βάση τα φαντασιακά της Οικονομίας, της Υπαλληλοποίησης, της Επιχειρηματικότητας και της Αστικής Δημοκρατίας θεωρώντας ότι αποτελούν τον κύριο πυρήνα «των υποσχέσεων και των διαψεύσεων» σχετικά με την ύπαρξη και το ρόλο των μεσαίων στρωμάτων.

Η βασική υπόθεση της εργασίας μας είναι η ακόλουθη:

Τα πολιτικά διακυβεύματα και τα διλήμματα παρότι ενέχουν αντιθέσεις μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων και των ιδεολογικών ρευμάτων δεν επηρεάζουν σημαντικά τις βασικές φαντασιακές σημασίες και αναπαραστάσεις μιας ορισμένης κοινωνίας. Οι «υποσχέσεις» και ο «διαψεύσεις» που αυτά περιέχουν μπορούν, παρά τα εκλογικά αποτελέσματα, να εμπλουτίζονται και να εξειδικεύονται και έτσι να οδηγούν σε πρόσθετες μορφές πολιτικής χειραγώγησης τόσο από τις λεγόμενες «προοδευτικές» όσο και από τις «συντηρητικές» πολιτικές δυνάμεις.

Παρουσίαση των ευρημάτων: Όψεις των μετασχηματισμών του φαντασιακού της οικονομίας

Η περίπτωση της Αυγής

Αναφερόμενοι στα πρωτοσέλιδα της *Αυγής*, παρατηρούμε ότι την περίοδο πριν το δημοψήφισμα κυριαρχεί η έννοια του χρέους και οι σχετικές με αυτή προσδοκίες. Δηλαδή αναδιάρθρωση του χρέους (βλ. πρωτοσέλιδο 23-6-2015) και ρύθμιση του χρέους (βλ. πρωτοσέλιδο 14-6-2015) και άλλοτε περικοπή του χρέους (βλ. πρωτοσέλιδο 3-7-2015) και κούρεμα του χρέους. Το μνημόνιο αναφέρεται μόνο δύο φορές. Στην πρώτη περίπτωση είναι σαφής η επιθυμία του ΣΥΡΙΖΑ να μην δεχτεί κανένα μνημόνιο (βλ. πρωτοσέλιδο 27-6-2015). Στη δεύτερη περίπτωση ο ΣΥΡΙΖΑ προσπαθεί να καταδείξει τους υπεύθυνους για την ενδεχόμενη επιβολή ενός νέου μνημονίου, δηλαδή τους δανειστές και τους εγχώριους παράγοντες (βλ. πρωτοσέλιδο 17-6-2015) Το μήνα που έπεται του δημοψηφίσματος τα πρωτοσέλιδα της *Αυγής* επαναφέρουν τη στιχομυθία για την αναδιάρθρωση του χρέους, το κούρεμα του χρέους, την ελάφρυνση του χρέους αλλά αυτή τη φορά ονομάζονται τα βασικά αίτια, δηλαδή η στάση της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (βλ. πρωτοσέλιδο 9-7-2015) και κυρίως στοχοποιείται η αρνητική στάση της Γερμανίας (βλ. πρωτοσέλιδο 25-7-2015). Η προοπτική της ανακεφαλαιοποίησης των τραπεζών αναφέρεται στο τέλος των δύο μηνών και συγκεκριμένα στο πρωτοσέλιδο της 5-8-2015. Συνοψίζοντας τις παραπάνω, αναγκαστικά λόγω του χρόνου, σύντομες αναφορές μπορούμε να πούμε ότι στα πρωτοσέλιδα της *Αυγής* υπάρχει μια γενική υπόσχεση για τη δυνατότητα αντιμετώπισης του χρέους, αναφέρονται εντελώς εμβληματικά τα βασικά εμπόδια

(μεγάλες τράπεζες, τεχνικά συμφέροντα, τοπικοί παράγοντες), αλλά δε γίνεται καμία νύξη για τις πραγματικότητες και τις συνέπειες των πιθανών πολιτικών στην πραγματική οικονομία στους επιμέρους κοινωνικούς θεσμούς και στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Με άλλα λόγια, ενώ το δημοψήφισμα φαίνεται να ενίσχυσε τη διαπραγματευτική και πολιτική δυνατότητα του ΣΥΡΙΖΑ, το φανταστικό της Οικονομίας δε φαίνεται να άλλαξε, δηλαδή διατήρησε τη βασική του στιχομυθία: από τη μια υποσχέσεις, γενικές δράσεις και συνεχείς διαπραγματεύσεις και από την άλλη σχηματοποιημένα εμπόδια, στοχοποιημένοι εχθροί και μέτωπα χωρών και συμφερόντων.

Η περίπτωση της Καθημερινής

Την περίοδο πριν το δημοψήφισμα, ο λόγος σχετικά με την κρίση εντοπίζεται κυρίως στο πώς ένα πιθανό GREXIT θα είναι αποτέλεσμα κυρίως της στάσης που θα κρατήσει το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Eurogroup και πώς αυτή θα επηρεάσει το χρηματιστήριο, τα ομόλογα και την εκταμίευση των κοινοτικών πόρων. Βλ. ενδεικτικά τα πρωτοσέλιδα 5-6-2015, 11-6-2015 και κυρίως 1-7-2015. Την περίοδο μετά τις εκλογές ενώ διατηρείται αρκετά η στιχομυθία της προηγούμενης περιόδου, ενισχύονται οι αναφορές στην ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών (.βλ. πρωτοσέλιδα 11-7-2015, 22-7-2015 και 4-8-2015). Καθώς και οι αναφορές στη λειτουργία και την αποτελεσματικότητα του χρηματιστηρίου (βλ. πρωτοσέλιδα 28-7-2015, 2-8-2015 και 4-8-2015). Συνοψίζοντας, η εφημερίδα *Καθημερινή* πριν και μετά το δημοψήφισμα επιμένει να πιστεύει ότι το χρέος δεν είναι ένα επιτεύξιμο πολιτικό και κυβερνητικό διακύβευμα αλλά εξαρτάται από τις σχέσεις που έχουν μεταξύ τους οι μεγάλες τράπεζες, τα χρηματιστήρια και οι Ευρωπαϊκές Επιτροπές. Με άλλα λόγια, παρά τη μεσολάβηση του δημοψηφίσματος, που άλλαξε σημαντικά την πολιτική δυναμική, η *Καθημερινή* επιμένει ότι μπορεί να υπάρξει μία εγγενής οικονομική ορθολογικότητα μεταξύ των μεγάλων συμφερόντων η οποία μπορεί να βρει λύση στο πρόβλημα του χρέους. Σύμφωνα δηλαδή με αυτή την προσέγγιση, η εγγενής ορθολογικότητα της Οικονομίας μπορεί να λύνει τα προβλήματα που δημιουργεί και να υπόσχεται επιπλέον ρυθμίσεις για την πρόοδο και την ανάπτυξη.

Σύνθεση παρατηρήσεων

Συνθέτοντας τις επισημάνσεις που κάναμε σχετικά με τα πρωτοσέλιδα της Αυγής και της Καθημερινής μπορούμε να πούμε ότι το δημοψήφισμα ενώ φαινόταν σαν μια κρίσιμη και ουσιαστική θεσμική στιγμή, δεν επηρέασε ούτε τις «προοδευτικές» ούτε τις «συντηρητικές» προσεγγίσεις του Φανταστικού της Οικονομίας. Η οικονομία εκλαμβάνεται σαν ένα σύνολο από μεγάλα συμφέροντα (τράπεζες, οργανισμοί, επιτροπές) απέναντι στα οποία και με τα οποία μπορούν να γίνουν διαπραγματεύσεις και ρυθμίσεις από τους ειδικούς της οικονομίας και τους ειδικούς της πολιτικής με έναν τέτοιο τρόπο που τελικά ακυρώνει την εκάστοτε πολιτική συγκυρία. Οι ψηφοφόροι του ΝΑΙ και οι ψηφοφόροι του ΟΧΙ ξαναβρέθηκαν μετά τις εκλογές σε έναν οικονομικό γαλαξία, ισχυρό και σχεδόν ανέπαφο από τα πολιτικά διακυβεύματα.

Όψεις των μετασχηματισμών του φαντασιακού της υπαλληλοποίησης

Η περίπτωση της Αυγής

Πριν το δημοψήφισμα τα πρωτοσέλιδα της *Αυγής* έχουν ως εμβληματικές εκφράσεις τους δανειστές οι οποίοι οδηγούν στη φτωχοποίηση ζητώντας πιεστικά την περικοπή των μισθών και των συντάξεων (βλ. πρωτοσέλιδα 5-6-2015 και 16-6-2015). Στις πιέσεις αυτές, σύμφωνα πάντα με τα πρωτοσέλιδα, η κυβέρνηση απαντούσε με σιγουριά ότι οι καταθέσεις είναι διασφαλισμένες και ότι θα γίνει κανονική καταβολή των μισθών και των συντάξεων (βλ. πρωτοσέλιδο 29-6-2015). Σε ό,τι αφορά τον δημόσιο τομέα γίνεται μια αόριστη αναφορά (βλ. πρωτοσέλιδο 24-6-2015) στην αξιολόγηση και στον τρόπο επιλογής στελεχών. Μετά το δημοψήφισμα επανέρχονται οι βεβαιώσεις ότι δε θα γίνει το κούρεμα των καταθέσεων (βλ. πρωτοσέλιδο 8-7-2015), δε θα γίνει μείωση στους μισθούς και τις συντάξεις και δε θα υπάρξουν νέες απολύσεις (βλ. πρωτοσέλιδο 21-7-2015). Αντίθετα, εξαγγέλλονται δυνάμει χιλιάδες προσλήψεις στον τομέα της υγείας (βλ. πρωτοσέλιδο 30-7-2015) και περίπου ενενήντα χιλιάδες θέσεις επιδοτούμενης εργασίας. Από τις αναφορές αυτές ενώ φαίνεται να υπάρχει μία σταθερότητα ως προς την υπεράσπιση των μισθών και των συντάξεων και τη γενικότερη απασχόληση στο δημόσιο τομέα δε γίνεται καμία αναφορά σε ποιες κατηγορίες εργαζομένων αναφέρονται, σε ποιους κλάδους παραγωγής και με ποια κριτήρια θα υπάρξει ρύθμιση. Με άλλα λόγια, πριν και μετά το δημοψήφισμα ως κύρια κοινωνικά στρώματα αναφοράς παραμένουν αυτά που σχετίζονται με τον ευρύτερο δημόσιο τομέα και ως κύρια αιτήματά τους αναφέρονται οι προσλήψεις, οι μισθοί και οι συντάξεις. Δηλαδή ότι παρά τις μεγάλες αλλαγές (απολύσεις, μετατάξεις, διαθεσιμότητα, κατάργηση τομέων, περιορισμός του δημόσιου τομέα) παραμένει κυρίαρχη η παράσταση της εν δυνάμει απασχόλησης στο δημόσιο και του προστατευτικού ρόλου που αυτό ασκεί στους μισθούς και τις συντάξεις. Είναι προφανές ότι απουσιάζουν από τα πρωτοσέλιδα οι άλλοι τομείς παραγωγής, οι άλλες μορφές αμοιβών καθώς και το ζήτημα της εν γένει απασχόλησης των νέων και των ανέργων.

Η περίπτωση της Καθημερινής

Στα πρωτοσέλιδα της *Καθημερινής* πριν τις εκλογές κυριαρχεί η μεγάλη ανασφάλεια γύρω από το ζήτημα των συντάξεων (βλ. πρωτοσέλιδα 26-6-2015 και 2-7-2015) και κυρίως οι υπόνοιες σχετικά με την κομματική παρέμβαση στο ζήτημα των προσλήψεων (βλ. πρωτοσέλιδα 16-6-2015, 23-6-2015, 24-6-2015, 3-7-2015). Ειδικότερη αναφορά γίνεται στα προβλήματα των γιατρών (βλ. πρωτοσέλιδο 7-6-2015) και των μεγάλων νοσοκομείων (βλ. πρωτοσέλιδο 21-6-2015). Μετά το δημοψήφισμα, με φόντο το ενδεχόμενο της χρεοκοπίας (βλ. πρωτοσέλιδο 5-7-2015) επανέρχονται οι ανησυχίες σχετικά με τις καταθέσεις, την περικοπή των συντάξεων (βλ. πρωτοσέλιδο 4-8-2015), την αύξηση των φόρων (βλ. 26-7-2015), την επιβάρυνση του ΕΝΦΙΑ (βλ. πρωτοσέλιδο 30-7-2015), την αύξηση του κόστους των φαρμάκων (βλ. πρωτοσέλιδο 10-7-2015), τις δυσκολίες για την αξιοποίηση του ΕΣΠΑ (βλ. πρωτοσέλιδο 29-7-2015) και δε γίνεται ξανά αναφορά στα προβλήματα των προσλήψεων και του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Συνοψίζοντας, η εφημερίδα *Καθημερινή*, θέτοντας ως φόντο τη χρεοκοπία και το GREXIT αναγορεύει ως κύρια ζητήματα τους μισθούς και τις συντάξεις, τους κοινοτικούς πόρους και τις καταθέσεις υπονοώντας ότι αυτά μπορούν να αντιμετωπιστούν στην προοπτική ενός άλλου δημόσιου τομέα. Δηλαδή ενός δημόσιου τομέα χωρίς παραθεσμικές προσλήψεις και

απολύσεις, χωρίς επίορκους και σε πλήρη συνεργασία με ένα εύρυθμο τραπεζικό σύστημα που δε θα απειλεί τις καταθέσεις και θα επιτρέπει την χωρίς περιορισμούς ανάληψη χρημάτων. Δηλαδή παρά τη μεσολάβηση του δημοψηφίσματος παραμένει κυρίαρχη η παράσταση του δημόσιου και των δημοσίων υπαλλήλων με εξασφαλισμένους τους μισθούς, τις συντάξεις, τις καταθέσεις και την κίνηση κεφαλαίων.

Σύνθεση παρατηρήσεων

Συνθέτοντας τις παρατηρήσεις μας σχετικά με τα πρωτοσέλιδα της *Αυγής* και της *Καθημερινής*, θα λέγαμε ότι το δημοψήφισμα και το αποτέλεσμα του δεν επηρέασαν τα ουσιαστικά περιεχόμενα του φαντασιακού του δημόσιου και της υπαλληλοποίησης. Δηλαδή της πεποίθησης ότι το κράτος και το δημόσιο αποτελούν ενότητες τις οποίες μπορεί μία κυβερνητική πλειοψηφία να τις ρυθμίσει και να υποσχεθεί πρόσθετες προσλήψεις και εισοδηματικές εξασφαλίσεις σχεδόν ανεξάρτητα, από τη συνολική οικονομία και τους άλλους τομείς παραγωγής.

Όψεις των μετασχηματισμών του φαντασιακού της επιχείρησης και του αφεντικού

Η περίπτωση της Αυγής

Πριν από το δημοψήφισμα η εφημερίδα *Αυγή* αναφέρεται εντελώς γενικόλογα και πολύ αραιά στα καυτά ζητήματα του σχεδιασμού της χρηματοδότησης και της ανάπτυξης των μεσαίων επιχειρήσεων. Πιο συγκεκριμένα στο φύλλο της 5-6-2015 μιλάει για «ανακατανομή των βαρών προς όφελος των ασθενέστερων», στις 14-6-2015 αναφέρει για την πρόθεση φορολόγησης των πιο ψηλών εισοδημάτων και στο φύλλο της 17-6-2015 μιλάει για την πρόθεση ρύθμισης των ληξιπρόθεσμων οφειλών. Μετά το δημοψήφισμα εξίσου γενικόλογα επανέρχεται (βλ. πρωτοσέλιδο 9-7-2015) στην ανακατανομή των βαρών υπέρ των οικονομικά ασθενέστερων, στο φύλλο της 21-7-2015 αναφέρεται στους φορολογικούς ελέγχους της αγοράς και στο φύλλο της 25-7-2015 υπόσχεται ότι θα χαλαρώσουν οι τραπεζικοί περιορισμοί στις εισαγωγές. Συνοψίζοντας, η εφημερίδα *Αυγή* πριν και μετά το δημοψήφισμα διατηρεί μία αόριστη γλώσσα αντιπαραθέτοντας τους ασθενέστερους με τους κατέχοντες και υπόσχεται μια ρύθμιση των ληξιπρόθεσμων οφειλών και των τραπεζικών περιορισμών. Δηλαδή δε γίνεται καμία αναφορά στην οξυμμένη πραγματικότητα των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (κλείσιμο επιχειρήσεων, έλλειψη χρηματοδότησης, χρέη προς τις τράπεζες, εμπόδια στις εισαγωγές, έλλειψη σχεδιασμού ανά τομέα παραγωγής κ.τλ.) και επιμένει στα γενικά πλαίσια του φαντασιακού της Επιχείρησης και του Αφεντικού, δηλαδή στην εν γένει πρόθεση του κράτους να προστατεύει κάποια μορφή «υγιούς επιχειρηματικότητας» και «φορολογικά υπεύθυνων αφεντικών»

Η περίπτωση της Καθημερινής

Η εφημερίδα *Καθημερινή* πριν το δημοψήφισμα επιμένει ότι επιχειρείται μία φοροεπιδρομή εναντίον των επιχειρήσεων (βλ. πρωτοσέλιδο 16-6-2015) απέναντι στην οποία οι επιχειρήσεις πρέπει να χτίσουν μία κοινή άμυνα (βλ. πρωτοσέλιδο 20-6-2015) με σκοπό να αποτρέψουν την έξοδο από την Ευρωζώνη (βλ. πρωτοσέλιδο

18-6-2015), παράλληλα να εντοπίσουν αποτελεσματικά την επιβολή ελέγχων στην κίνηση των κεφαλαίων και να διατηρήσουν εισροές των εξαγωγών τους. Η εφημερίδα χρησιμοποιεί κυρίως ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των ανωτέρων προβλημάτων τις ξενοδοχειακές επιχειρήσεις οι οποίες βάλονται από την αύξηση του ΦΠΑ (βλ. πρωτοσέλιδο 26-6-2015) και τις ακυρώσεις κρατήσεις λόγω της πολιτικής αβεβαιότητας. Σε ένα γενικότερο επίπεδο η εφημερίδα θεωρεί ότι υπάρχει άμεση πιθανότητα χρεοκοπίας και ανατροπών στην καθημερινή ζωή. Είναι ενδεικτικός ένας των τίτλων του πρωτοσέλιδου της ημέρας του δημοψηφίσματος. «Πώς θα είναι η ζωή μας σε περίπτωση χρεοκοπίας, αν επικρατήσει το ΟΧΙ;» Μετά το δημοψήφισμα η εφημερίδα προσθέτει στην επιχειρηματολογία της τους φόβους για το κούρεμα των καταθέσεων (βλ. πρωτοσέλιδο 6-7-2015), την επιβάρυνση των επιχειρήσεων από τα capital controls (βλ. πρωτοσέλιδα 10-7-2015 και 21-7-2015), την αύξηση των φόρων (βλ. πρωτοσέλιδα 15-7-2015 και 18-7-2015). Και πάλι στη μετά το δημοψήφισμα περίοδο εμβληματικό παράδειγμα για την εφημερίδα αποτελούν οι τουριστικές επιχειρήσεις, καθώς καταγράφεται εμπάρκο στα εισιτήρια (βλ. πρωτοσέλιδο 8-7-2015), μείωση των τουριστικών κρατήσεων και γενικότερη άνοδος του κόστους του τουρισμού λόγω αλλαγών στη φορολογία (βλ. πρωτοσέλιδο 5-8-2015). Εντύπωση προκαλεί η αναφορά στους αγρότες και στη φορολόγησή τους (βλ. πρωτοσέλιδα 21-7-2015 και 30-7-2015). Στα γενικότερα χαρακτηριστικά της περιόδου η εφημερίδα επισημαίνει την τάση των ανθρώπων να φεύγουν στο εξωτερικό (βλ. πρωτοσέλιδο 9-7-2015), τις ελληνικές επιχειρήσεις να στρέφονται για δανεισμό σε τράπεζες του εξωτερικού (βλ. πρωτοσέλιδο 30-7-2015) και την αδιαφορία των πολιτικών. Είναι ενδεικτικός ο τίτλος στο εξώφυλλο της 25-7-2015 «Οι πολιτικοί συζητούν, η αγορά αγωνιά».

Συνοψίζοντας, πριν και μετά το δημοψήφισμα η εφημερίδα *Καθημερινή* ενώ αναφέρεται σε συγκεκριμένες διαστάσεις των οικονομικών προβλημάτων (φόροι, δανεισμός, καταθέσεις) και αναφέρει το χαρακτηριστικό παράδειγμα των τουριστικών επιχειρήσεων, υπονοεί ότι αυτές οι διαστρεβλώσεις στην κίνηση των κεφαλαίων, των εμπορευμάτων και των ανθρώπων οφείλονται στην κρίση και άρα θα μπορούσαν να αποφευχθούν ή να διορθωθούν με σκοπό «μια υγιή επιχειρηματικότητα» και «ένα δίκαιο φορολογικό σύστημα». Δηλαδή ότι το κράτος και οι πολιτικοί μπορούν να επαναφέρουν σε κανονικότητα τον κόσμο των επιχειρήσεων, καθώς και «τις ανάγκες και τους στόχους των εργοδοτών»

Σύνθεση παρατηρήσεων

Συνθέτοντας τις παρατηρήσεις μας σχετικά με τα πρωτοσέλιδα της *Αυγής* και της *Καθημερινής*, μπορούμε να πούμε ότι πίσω από τις γενικόλογες υποσχέσεις της *Αυγής* και τα συγκεκριμένα παραδείγματα της *Καθημερινής* υπάρχουν σχεδόν αμετάβλητα τα ίδια φαντασιακά πλαίσια και μάλιστα ανεπηρέαστα από το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος. Δηλαδή το ζητούμενο είναι μια «υγιή επιχειρηματικότητα» την οποία μπορεί και πρέπει να επιβάλει η κυβέρνηση διορθώνοντας προς το σκοπό αυτό το τραπεζικό σύστημα, το φορολογικό σύστημα και τα ζητήματα της παραγωγής και της παραγωγικότητας.

Όψεις των μετασχηματισμών του φαντασιακού της αστικής δημοκρατίας-ατιπροσωπευτικότητας

Η περίπτωση της Αυγής

Στην περίοδο πριν το δημοψήφισμα στα πρωτοσέλιδα της *Αυγής* κυριαρχεί η έννοια της διαπραγμάτευσης, την οποία φαίνεται να κάνει η κυβέρνηση με σκοπό να αποφύγει ένα νέο μνημόνιο.(βλ. πρωτοσέλιδο 6-6-2015). Ανάλογα με την έμφαση που δίνεται στη διαπραγμάτευση τοποθετούνται απέναντι άλλοτε οι Θεσμοί (βλ. πρωτοσέλιδο 16-6-2015), άλλοτε οι δανειστές (βλ. πρωτοσέλιδο 17-6-2015) και άλλοτε συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα όπως η κα. Μέρκελ και ο κ. Ολάντ. Σε κάθε περίπτωση αναγορεύεται ως κύριος διαπραγματευτής ο Πρωθυπουργός Αλέξης Τσίπρας, ο οποίος συνεχώς διαμηνύει τον ανυποχώρητο χαρακτήρα των απόψεών του. Είναι ενδεικτικό το πρωτοσέλιδο της 26-6-2015 σύμφωνα με το οποίο ο Τσίπρας δηλώνει «Δεν υπογράφω το θάνατο της Ελλάδας». Στο ίδιο ύφος ανήκουν και τα πρωτοσέλιδα των δύο ημερών πριν το δημοψήφισμα στα οποία ο Τσίπρας ζητάει ένα δυνατό όχι και υπόσχεται άμεσα συμφωνία με τους δανειστές. Μετά το δημοψήφισμα το μεγάλο ποσοστό του όχι δίνει τη δυνατότητα στον Αλέξη Τσίπρα να δηλώσει στο πρωτοσέλιδο της 9-7-2015 «Υπέρτατος Νόμος το δίκαιο των ανθρώπων, το όχι δίνει νέα μάχη για τη Δημοκρατία». Στη συνέχεια των ημερών επανέρχεται η διαπραγμάτευση (βλ. 11-7-2015) και ο στόχος της αναδιαμόρφωσης του ελληνικού χρέους (βλ. 14-7-2015) που καταλήγουν στο πρωτοσέλιδο της 15-7-2015 στο οποίο ο Αλέξης Τσίπρας δηλώνει «Αναλαμβάνω πλήρως την ευθύνη για τη συμφωνία. Δε δραπετεύω. Είμαι εδώ για τα δύσκολα.» στη συνέχεια τα πρωτοσέλιδα της εφημερίδας κυριαρχούνται από τις ενδοκομματικές διαφωνίες και συγκρούσεις, οι οποίες δίνουν πάλι την αφορμή στον Αλέξη Τσίπρα να δηλώσει «Δε θα γίνουμε ούτε δειλοί, ούτε ριψάσπιδες, ούτε απολογητές χαμένων αγώνων» και ότι η Κυβέρνηση της Αριστεράς αποτελεί οχυρό της μάχης. Συνοψίζοντας, τα πρωτοσέλιδα της *Αυγής* πριν και μετά το δημοψήφισμα κυριαρχούνται από την έννοια της διαπραγμάτευσης, η οποία όμως επισκιάζεται από τις εκάστοτε εμβληματικές δηλώσεις του Αλέξη Τσίπρα, οι οποίες τον αναγορεύουν σε πρόσωπο που κινείται πέρα από τις κοινοβουλευτικές και κομματικές διαδικασίες και μοιάζει να διαπραγματεύεται με ένα δικό του εγγενές, ψυχικό, ηθικό, συναισθηματικό και πολιτικό μοτίβο. Δηλαδή, οι διαπραγματεύσεις δε γίνονται με βάση τους κανόνες της Αστικής Δημοκρατίας και της Αντιπροσωπευτικότητας αλλά με βάση τα χαρακτηριστικά ενός πολιτικού που κατά περίπτωση γίνεται αρχηγός, ηγέτης ή και αποκλειστικός διαπραγματευτής.

Η περίπτωση της Καθημερινής

Στα πρωτοσέλιδα της εφημερίδας *Καθημερινή*, πριν τις εκλογές επισημαίνεται η κρισιμότητα της συγκυρίας (βλ. πρωτοσέλιδο 5-6-2015), η δραματικότητα ορισμένων εκδοχών (βλ. πρωτοσέλιδο 16-6-2015) και αναζητείται ένας τρόπος εθνικής συνεννόησης (βλ. πρωτοσέλιδο 13-6-2015 και 21-6-2015) με σκοπό να αντιμετωπιστούν τα τελεσίγραφα των δανειστών και κυρίως οι άφρονες επιλογές του ΣΥΡΙΖΑ που οδηγούν τη χώρα σε περιπέτειες (βλ. πρωτοσέλιδο 28-6-2015). Ωστόσο σύμφωνα με την εφημερίδα το δημοψήφισμα δεν είναι λύση, δεδομένου ότι κρίνεται τόσο για τη συγκυρία μέσα στην οποία γίνεται, όσο και για τη νομιμότητά του και για την ικανότητά του να αποτελέσει διαπραγματευτικό πλεονέκτημα (βλ. πρωτοσέλιδα 26-6-2015, 28-6-2015 και 1-7-2015) είναι ενδεικτικό το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας στις 30-6-2015, στο οποίο υπάρχουν μαζί οι αντιρρήσεις των συνταγματολόγων, το

ενδεχόμενο της δραχμής, οι παρεμβάσεις της Ευρώπης και των ΗΠΑ, καθώς και οι αξιολογήσεις των μεγάλων χρηματοπιστωτικών οργανισμών. Μετά το δημοψήφισμα, η εφημερίδα εκτιμά ότι παρά τα αποτελέσματα η κυβέρνηση βρίσκεται σε δυσχερή θέση, δοκιμάζει τη συνοχή της και βαραίνει το κλίμα στην Ευρώπη. Είναι ενδεικτικό το πρωτοσέλιδο της 9-7-2015 στο οποίο συνυπάρχουν οι πιέσεις της Ευρωζώνης, οι ενδοκομματικές διαφωνίες του ΣΥΡΙΖΑ, το ενδεχόμενο του GREXIT καθώς και οι παρεμβάσεις των ΗΠΑ και της Μόσχας. Το επόμενο διάστημα η εφημερίδα επιμένει στην κρισιμότητα της συγκυρίας (βλ. πρωτοσέλιδα 14-7-2015 και 15-7-2015) και επαναφέρει τις παρεμβάσεις που γίνονται από την Ευρωζώνη, το Βερολίνο, τους αξιωματούχους της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το Υπουργείο Οικονομικών των ΗΠΑ. Σε κάθε περίπτωση υπάρχει ένα μυστικό σχέδιο. Είναι ενδεικτικό το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας στις 19-7-2015. «Τα μυστικά του σχεδίου GREXIT της Κομισιόν. Ο ογκώδης φάκελος φυλάσσεται σε θησαυροφυλάκιο στο γραφείο του Γιούνκερ» καθώς και το πρωτοσέλιδο στις 26-7-2015 Μπιλ Κλίντον προς Τσίπρα «Μη φύγεις από το δωμάτιο!» «Τηλεφώνημα πριν τη συμφωνία.» Εξίσου σκιώδης αναφέρονται από την εφημερίδα και οι εσωκομματικές διαδικασίες και οι αντιθέσεις στο ΣΥΡΙΖΑ (βλ. πρωτοσέλιδα 31-7-2015 και 4-8-2015). Συνοψίζοντας, η εφημερίδα *Καθημερινή* μετά τη δραματοποίηση της οικονομικής κατάστασης, την επίκληση συναινετικών προσεγγίσεων και την αμφισβήτηση της αξίας του δημοψηφίσματος επανέρχεται στην άποψη ότι υπάρχουν μυστικά σχέδια από τραπεζικούς λογαριασμούς, κυβερνήσεις και αξιωματούχους που τελικά θα καθορίσουν την έκβαση του ελληνικού χρέους αλλά και της ελληνικής πολιτικής. Με άλλα λόγια, η Αστική Δημοκρατία και η Αντιπροσωπευτικότητα δε φαίνεται να αποτελούν τις βάσεις της διαπραγμάτευσης, αλλά η διαπραγμάτευση να κρίνεται από τα ψυχικά και προσωπικά χαρακτηριστικά της πολιτικής και των πολιτικών που διαμορφώνονται κάτω από το βάρος της σκιάς των ισχυρών ευρωπαϊκών και διεθνών πολιτικών και οικονομικών κέντρων.

Σύνθεση Παρατηρήσεων

Συνθέτοντας τις παρατηρήσεις μας σχετικά με τα πρωτοσέλιδα της *Αυγής* και της *Καθημερινής*, μπορούμε να πούμε ότι πριν και μετά το δημοψήφισμα και παρά την έξαρση των θεσμικών εκδοχών (διαπραγματεύσεις, εκλογές, δημοψήφισμα) η Αστική Δημοκρατία και η Αντιπροσωπευτικότητα αντικαταστάθηκαν άλλοτε από τα ψυχικά, συναισθηματικά, ηθικά και πολιτικά χαρακτηριστικά των πολιτικών αρχηγών και άλλοτε από τα άγνωστα, απειλητικά ή και σκοτεινά σχέδια των ισχυρών ευρωπαϊκών και διεθνών πολιτικών και οικονομικών κέντρων. Δηλαδή παρά τα διαφορετικά τους χαρακτηριστικά και οι δύο εφημερίδες συνέβαλαν με τον τρόπο τους στο να πειστούν οι αναγνώστες και οι ψηφοφόροι ότι η πολιτική τελικά είναι ζήτημα ηγετών, κέντρου εξουσίας και σκοτεινών σχεδίων κυριαρχίας.

Τελικά Συμπεράσματα

Στην εισήγησή μας έγινε προσπάθεια να ομαδοποιηθούν να αναλυθούν και να κατανοηθούν εκφράσεις και νοήματα που αναλογούν στο φαντασιακό της Οικονομίας, το φαντασιακό της Υπαλληλοποίησης, το φαντασιακό της επιχειρηματικότητας και το φαντασιακό της Αστικής Δημοκρατίας. Από την αναγκαστικά σύντομη και επιλεκτική παρουσίαση αναδεικνύεται ότι η οικονομία εκλαμβάνεται σαν ένα σύνολο από μεγάλα συμφέροντα (τράπεζες, οργανισμοί,

επιτροπές) απέναντι στα οποία και με τα οποία μπορούν να γίνουν διαπραγματεύσεις και ρυθμίσεις από τους ειδικούς της οικονομίας και τους ειδικούς της πολιτικής με έναν τέτοιο τρόπο που τελικά ακυρώνει τα εκάστοτε πολιτικά διακύβευματα. Στο πλαίσιο αυτό η αναζητούμενη «υγιής επιχειρηματικότητα» εκλαμβάνεται σαν μια ορθολογική ρύθμιση ανάμεσα στο τραπεζικό σύστημα, το φορολογικό σύστημα και τα ζητήματα της παραγωγικότητας. Η ρύθμιση όλων αυτών φαίνεται να προσδιορίζεται άλλοτε από τα ευρωπαϊκά και διεθνή οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα, άλλοτε από τα ψυχικά, ηθικά και πολιτικά χαρακτηριστικά των ηγετών και άλλοτε από ένα κράτος (συχνά συνώνυμο με την κυβέρνηση ή και το κόμμα) το οποίο μπορεί να υποσχεθεί και να εγγυάται τους μισθούς, τις συντάξεις, τη δίκαιη φορολόγηση και τη μείωση των αντιθέσεων μεταξύ των παραγωγικών τάξεων. Με άλλα λόγια τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων ανεπηρέαστα σχεδόν από τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος ξαναστήνουν με καινούρια επιχειρήματα τις βασικές υποσχέσεις «των κυρίαρχων φαντασιακών». Δηλαδή ότι η Οικονομία διαθέτει μία εγγενή ορθολογικότητα και πρόοδο, η Υπαλληλοποίηση μπορεί να συνεχιστεί και να προστατευτεί από το κράτος, η υγιής Επιχειρηματικότητα μπορεί να υπάρξει και να προστατευτεί και η Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία είναι η αφετηρία των πολιτικών διακυβευμάτων. Οι υποσχέσεις αυτές παρά την καθημερινή τους συνεχή διάψευση έχουν ως κύριους παραλήπτες τα μεσαία στρώματα, τα οποία περισσότερο από τα υπόλοιπα βιώνουν μείωση της αριθμητικής τους δύναμης, της οικονομικής τους αποτελεσματικότητας, της κοινωνικής τους βαρύτητας και της συμβολικής τους κυριαρχίας. Και οι δύο εφημερίδες προσπαθούν να περιορίσουν και να χειραγωγήσουν πολιτικά την ποικιλότροπη κρίση των λεγόμενων μεσαίων στρωμάτων του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Bastide, R (1965), *Sociologie des maladies mentales*, Flammarion, Paris.
- Bourdieu, P (1999b), *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Bourdieu, P (2002), *Η Διάκριση*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.
- Champagne, P (1986), «La reproduction de l' identité», *Actes de la recherche en sciences sociales*, (65), σελ. 41-64.
- De Gaulejac, V (1994), *Η ταξική νεύρωση*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- de Gaulejac, et Leonetti, V (1994), *La lutte des places et la lutte des classes*, Reconnaissances - Hommes et perspectives, Paris.
- Gaulejac V. de, Leonetti I., (1994), *La lutte des places et la lutte des classes*, Reconnaissances - Hommes et perspectives, Paris.
- Goffman, E (1996), *Συναντήσεις*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Goffman, E (2006), *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Gorz, A (1991), *Métamorphoses du travail. Quête du sens*, Galilée, Paris.
- Grossin, W (1973), *Les temps de la vie quotidienne*, Service de reproduction des thèses - Université de Lille III, Lille.
- Gurvitch, G (1961), *La multiplicité des temps sociaux*, Cours de la Sorbonne, CDU, Paris.
- Lalive d' Epinay, C (1983), *Temps libre, culture de masse et cultures de classes aujourd'hui*, Favre, Lausanne.
- Pagès, M (1996), *Ψυχοθεραπεία και πολυπλοκότητα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Pronovost, G (1993), *Loisir et Société, Traité de Sociologie Empirique*, Presses de l' Université du Québec, Québec.

- Sainsaulieu, R (1977), *L' identité au travail*, Presses de la fondation des sciences politiques, Paris.
- Αλιβιζάτος, Ν (1986), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Οψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Αρεντ, Χ (1986), *Η ανθρώπινη κατάσταση*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα.
- Δεμερτζής, Ν (2004), «Λαϊκισμός και μνησικακία», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 12, σελ. 75-111.
- Δεμερτζής, Ν. Λίποβατς, Θ (2006), *Φθόνος και μνησικακία*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.
- Ελεφάντης, Α (1991), *Στον Αστερισμό του Λαϊκισμού*, εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα.
- Ελιας, Ν (1997), *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τομ. Α, τομ. Β, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα.
- Καζάκος, Π (2001) *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.
- Καραποστόλης, Β (1984), *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, εκδόσεις ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Καστοριάδης, Κ (1981), *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, εκδόσεις Ράππα, Αθήνα.
- Κομνηνού, Μ (1990), «Η τοπική διάσταση στο πελατειακό σύστημα», στο έργο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 302-331.
- Κορωνάιου, Α (2010), *Όταν η εργασία γίνεται ασθένεια*, εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα.
- Λε Γκόφ, Ζ (1998), *Ιστορία και Μνήμη*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα.
- Μπαλιμπάρ, Ε (1988), «Ρατσισμός και Εθνικισμός», *Ο Πολίτης*, (88/89), σελ. 61-67.
- Μπουρντιέ, Π (2000c), *Πρακτικοί Λόγοι: για μια θεωρία της δράσης*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα.
- Πουλαντζάς, Ν (1981) *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσουκαλάς, Κ (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσουκαλάς, Κ (1986), *Κράτος, κοινωνία, εργασία, στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.

Η γενική κρίση και η κρίση της κοινωνιολογίας

Σωκράτης Κονιόρδος*

Περίληψη

Η οικονομική κρίση που από το 2009 έχει ενσκήψει στην Ελλάδα έχει προκαλέσει σημαντική βλάβη στην ελληνική κοινωνία όπως αυτό εύκολα πιστοποιείται από αριθμητικά αποτιμώμενα δεδομένα, λ.χ. από το ύψος της ανεργίας, ή από τις ανακατατάξεις στο πολιτικό πεδίο. Έχει όμως προκαλέσει, σε συνδυασμό με τη απογοήτευση που την ακολουθεί και τον λαϊκισμό που κυριαρχεί, μια ευρύτερη αρνητικότητα και αντίστοιχα περιχαράκωση σε παρωχημένες στάσεις, αντιλήψεις και πρακτικές που καθαυτές δυσχεράνουν την εποικοδομητική αντίδραση σε όσα συμβαίνουν. Η κρίση δε έχει επιπτώσεις και στον περιορισμένο χώρο της κοινωνιολογίας και των κοινωνιολόγων. Σημειώνονται οι έντονες και χρονίζουσες αδυναμίες ως προς την επιστημονική συγκρότηση του πεδίου της κοινωνιολογίας (που μερικώς μπορεί να αποδοθούν στην οργανωτική υπερφαλάγγιση των κοινωνιολόγων), αλλά και η υπερπαραγωγή αποφοίτων κοινωνιολογίας των ελληνικών πανεπιστημίων. Οι τελευταίοι λόγω ανεπαρκειών στο περιεχόμενο των σπουδών τους δεν είναι αφομοιώσιμοι απ' την αγορά εργασίας, η οποία συνεχώς μεταβάλλεται. Εξάλλου, το ισχύον κοινωνιολογικά κοινωνικο-επιστημονικό έργο όσο και η παραγωγή νέας κοινωνικά χρήσιμης και αξιοποιήσιμης γνώσης, σε συνδυασμό με τις περιστολές στις δημόσιες δαπάνες –απότοκο της οικονομικής κρίσης–, καθιστούν προβληματική την κατάσταση στον κλάδο, τόσο από επιστημονική όσο και επαγγελματική άποψη. Για την μεταβολή της αρνητικής κατάστασης και την υιοθέτηση μίας νέας πλεύσης εντοπίζονται περιοχές δραστηριοποίησης και προτείνονται κινήσεις που αποσκοπούν στην αντιμετώπιση της προβληματικής κατάστασης και στο ξεπέρασμά της.

Έχουν κλείσει έξι χρόνια απ' όταν, τον Οκτώβριο του 2009, επισήμως ανακοινώθηκε από τον τότε πρωθυπουργό ότι η Ελλάδα ως χώρα, ως κρατική οντότητα, είχε πολύ υψηλότερο δημόσιο έλλειμμα απ' αυτό που μέχρι τότε αποδεχόταν και ανακοίνωνε. Αυτό ως γνωστόν αντέβαινε τις συνθήκες που είχε συνομολογήσει. Το δημόσιο έλλειμμα δεν ήταν στο 5,4% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος όπως δηλωνόταν από την κυβέρνηση Κώστα Καραμανλή, αλλά όπως ανακοινώθηκε από την κυβέρνηση Γιώργου Παπανδρέου το φθινόπωρο του 2009, βρισκόταν στο 12%. Στην πραγματικότητα ήταν ακόμα υψηλότερο: στο 15,4%, όπως προέκυψε στις αρχές του 2010.

* Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης· πρόεδρος του ΔΣ της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ΕΚΕ) για το διάστημα 2013-2015.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Ελλοπίας 10, Αθήνα 10440.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: sokratiskonio@gmail.com & koniords@uoc.gr

Αυτή η ανακοίνωση και η πραγματικότητα στην οποία αναφερόταν προκάλεσε μία αλυσίδα αντιδράσεων που ενέπλεσαν στην ήδη βρισκόμενη σε οικονομική ύφεση ελληνική οικονομία. Το αποτέλεσμα ήταν/είναι να μην είναι δυνατός ο εξωτερικός δανεισμός για να καλυφθούν τα ελλείμματα και να επαπειλείται χρεωκοπία – σχεδόν έχει επισυμβεί. Σχετικά, θα πρέπει να θυμηθούμε πως η Ελλάδα, ως χώρα, αποκαλύφθηκε ότι εξαπατούσε τους συνεταιίρους της στη ΕΕ και από τότε η συνολική πορεία της χώρας και η στάση των ηγεσιών της δεν έχει οδηγήσει σε πλήρη αποκατάσταση την τρωθείσα εμπιστοσύνη. Νομίζω πως σ' αυτή την πραγματικότητα θα πρέπει να αναζητηθεί, μερικώς τουλάχιστον, η δρακόντεια αντιμετώπιση που έχει τύχει από πλευράς των ευρωπαϊών συνεταιίρων και των πιστωτών. Ένα άλλο στοιχείο δυσπιστίας αποτελούν οι αντιδράσεις και απροκάλυπτες απειλές να βυθιστεί μαζί με την Ελλάδα και η Ευρώπη «αν δεν...», αρχικά από αντιπολιτευόμενους κυρίως στην κυβέρνηση Σαμαρά-Βενιζέλου και στη συνέχεια από τον σημερινό κυβερνητικό συνασπισμό Τσίπρα-Καμμένου. Η κατάληξη της άτεγκτης στάσης των τελευταίων είναι βέβαια γνωστή: συνομολόγησαν στο τρίτο «μνημόνιο κατανόησης», ενώ πιθανολογείται η δημιουργία και ενός τετάρτου.

Οι πολιτικές ελίτ, διαφοροποιημένα αλλά συλλήβδην, δεν εξαπάτησαν μόνο τους συνεταιίρους μας. Εξαπάτησαν πρωτίστως και εξακολουθούν σε σημαντικό βαθμό να εξαπατούν και αυτούς που υποτίθεται πως υπηρετούν, τους πολίτες τους! Παρότι αυτό δεν είναι πρωτάκουστο σαφώς αντιβαίνει τις ενδεδειγμένες πρακτικές των εκπροσώπων σε σχέση με τους εκπροσωπούμενους σε δημοκρατικά καθεστάτα. Στη συγκεκριμένη συγκυρία της κρίσης έχει οδηγήσει σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα την εμπιστοσύνη των τελευταίων στους πρώτους – κάτι που αποτελεί παράγοντα πλαισίου.¹

Οι επιπτώσεις αυτών των εξελίξεων, οι τρόποι που επιχειρήθηκε να αντιμετωπισθεί η ελληνική κρίση, μας καθορίζουν τα χρόνια που πέρασαν και μέχρι σήμερα. Προκειμένου να υπάρξει δανεισμός ώστε να μην συμβεί η χρεωκοπία και ότι την ακολουθεί, οι δανειστές επέβαλαν όρους και η κηδεμονία τους έγινε αποδεκτή από τους διοικούντες την Ελλάδα μέσω των διαδοχικών (τριών) μνημονίων κατανόησης, τα οποία συμφωνήθηκαν και υπήρξε δέσμευση να πραγματοποιηθούν οι όροι τους. Η γενική κατεύθυνση της προσπάθειας ήταν προς την εξοικονόμηση και περιορισμό των δαπανών του δημοσίου στα απολύτως απαραίτητα. Αυτό επιχειρήθηκε μέσα από τον εξορθολογισμό του δημοσίου και τις αναδιαρθρώσεις των υπηρεσιών του. Παράλληλα, με αύξηση των εσόδων με ενίσχυση της φορολόγησης. Σ' αυτή την λογική, περικόπηκαν μισθοί και συντάξεις στον ιδιωτικό τομέα και στο δημόσιο, μεταβλήθηκε το καθεστώς των εργασιακών σχέσεων υπέρ της εργοδοσίας (προκειμένου να μειωθεί το κόστος εργασίας), περικόπηκαν οι κρατικές δαπάνες και αυξήθηκαν σημαντικά οι φορολογικές επιβαρύνσεις. Το εμφανές αποτέλεσμα ήταν ότι επιταχύνθηκε η έξοδος εργαζομένων απ' το δημόσιο και έτσι η μείωσή του ως προς την απασχόληση. Απ' την άλλη πλευρά, πολλές ιδιωτικές επιχειρήσεις (περί το ¼ του συνόλου) δεν άντεξαν τη συσσωρευμένη πίεση, δηλαδή της στέρησης κεφαλαίων κίνησης ή άλλου τραπεζικού δανεισμού και της κάμψης της κατανάλωσης και έκλεισαν. Με αυτό δεν τον τρόπο συνέβαλλαν σημαντικά στην εκτόξευση της ανεργίας. Επίσης, οι απολύσεις καθαυτές πολλαπλασιάστηκαν ενώ η συνολική ανεργία έφτασε και παραμένει σε δυσθεώρητα ύψη, περί το 24-28% (κι αυτό

---

¹ Χαρακτηριστικό που καταγράφεται σε μετρήσεις που διενεργεί το «Ευρωβαρόμετρο» που αφορούν την εμπιστοσύνη των πολιτών απέναντι στους πολιτικούς. Δες σχετικά για την πρώτη περίοδο της κρίσης, μέχρι και το 2012, σε Κονιόρδος (2014).

αποτελεί παρά τις αυξομειώσεις στη διάρκεια των τελευταίων έξι ετών της επίσημα καταγραμμένης ανεργίας, συνεχιζόμενο ευρωπαϊκό ρεκόρ).

Με τις περικοπές των απολαβών αλλά χωρίς σοβαρή κάμψη των τιμών, ίσα-ίσα τα πρώτα χρόνια της κρίσης τουλάχιστον είχαμε κανονικότερες αυξήσεις, η παντοειδής κατανάλωση μειώθηκε σημαντικά. Μεγάλο μέρος των χρηματικών διαθέσιμων των ιδιωτών, διοχετεύθηκε στο εξωτερικό σε αλληπάλληλα επεισόδια *bank run*, ενώ τη στενότητα επέτεινε η τραπεζική αποχή από τη χρηματοδότηση της ιδιωτικής κατανάλωσης, όπως και οι κεφαλαιακοί έλεγχοι (*capital controls*) που έχει επιβάλλει η κυβέρνηση Τσίπρα-Καμμένου κατά το τελευταίο έτος. Οπωσδήποτε, οι συνταξιούχοι γενικώς φτώχυναν και το ίδιο συμβαίνει με τους μισθωτούς κάθε είδους, ενώ διαφαίνεται πως διευρύνθηκε σημαντικά η αδήλωτη και μαύρη εργασία. Τα δε νοικοκυριά, των μεσαίων κυρίως τάξεων, αντιμετωπίζουν το πρόσθετο πρόβλημα της αποπληρωμής των δανείων που είχαν λάβει κατά την προ-κρίσης περίοδο, την ίδια στιγμή που έχουν αποκλειστεί από τον τραπεζικό δανεισμό. Η οικονομική ένδεια αφορά επίσης, λόγω των περικοπών και της στενότητας, στην παροχή και ποιότητα των υπηρεσιών υγείας, όπως και εκπαίδευσης. Συν τοις άλλοις, τους χειμώνες σημαντικά μεγάλα τμήματα του πληθυσμού ζορίζονται ακόμα περισσότερο και καταλήγουν να κρύνουν. Βέβαια, είναι αλήθεια πως το πρόβλημα κάπως μετριάστηκε τα τελευταία δύο χρόνια (χειμώνας 2014-2015 και 2015-2016) από έναν απρόβλεπτο παράγοντα, τον πολύ ήπιο καιρό!

Σήμερα, η οικονομική δυσπραγία έχει εμφανώς καθηλώσει οτιδήποτε αφορά τις οικονομικές δραστηριότητες. Την ίδια στιγμή τα μελλούμενα, όσο μπορούν να προβλεφτούν, φαντάζουν να είναι συνεχιζόμενα αρνητικά. Γεγονός όμως νομίζω πως είναι ότι η κρίση δεν είναι μόνον ή κυρίως οικονομική. Ενώ παρουσιάζει ορισμένες διακυμάνσεις και καταβυθίσεις –χρήσιμες πιθανόν για την περιοδολόγησή της– απ' την άλλη πλευρά εμφανίζεται να είναι διαρκής και μοιάζει να είναι και γενική! Ας θυμηθούμε εδώ για λίγο τον Γ. Χάμπερμας: Όταν γίνεται συστηματική χρήση του όρου στο κοινωνικο-επιστημονικό πλαίσιο, τότε, όπως σημειώνει αυτός ο διανοητής, η ιδέα της κρίσης ή της αντίφασης αφορά τη σύγκρουση ανάμεσα στη συστημική ενσωμάτωση (*systems integration*) και στην κοινωνική ενσωμάτωση (*social integration*). Η κρίση αναφέρεται σε συνθήκες ή καταστάσεις που εμφανίζονται σε σύνθετα συστήματα, όπως η οικονομία, η κοινωνία, οι ηθικές αξίες ή το πολιτικό ή το εκπαιδευτικό σύστημα. Από αυτή την άποψη, κρίση εμφανίζεται όταν ταυτόχρονα το (υπο)σύστημα δεν λειτουργεί ικανοποιητικά και είναι απαραίτητη η άμεση λήψη αποφάσεων, αλλά την ίδια στιγμή δεν υπάρχει σαφής γνώση των αιτίων της δυσλειτουργίας του (υπο)συστήματος προκειμένου να υπάρξει αποτελεσματική παρέμβαση, εάν αυτή είναι δυνατή (Habermas 1980).

Ειδικότερα, αφού υπενθυμίσει ο Χάμπερμας ότι, αντίθετα με τη συχνά παρατηρούμενη απόπειρα υποστασιοποίησής τους, «τα κοινωνικά συστήματα δεν παρουσιάζονται ως υποκείμενα [...] αλλά μόνον τα υποκείμενα μπορούν να εμπλακούν σε κρίσεις», σημειώνει:

μόνον όταν τα μέλη μιας κοινωνίας έχουν την εμπειρία δομικών μεταβολών ως κάτι που είναι κριτικής σημασίας για τη συνεχιζόμενη ύπαρξή [τους] και νιώθουν την κοινωνική τους ταυτότητα να απειλείται, μπορούμε να μιλάμε για κρίσεις (Habermas 1980: 5-6).²

² Αναφορικά με τη συστημική ενσωμάτωση, ο Χάμπερμας, με έκδηλη την υιοθέτηση της ντυρκεμιανής προβληματικής για την ανομία, σημειώνει: «οι διαταραχές της συστημικής ενσωμάτωσης θέτουν σε κίνδυνο τη συνεχιζόμενη ύπαρξη μόνο στον βαθμό κατά τον οποίο η

Επιπρόσθετα, για τον Α. Γκίντενς (Giddens), μια κρίση στο οικονομικό και στο κοινωνικό επίπεδο υπάρχει/εμφανίζεται όταν έχει διαμορφωθεί μια ασυμβατότητα ανάμεσα σε δράσεις (actions) και επιδιώξεις (goals) κάποιου ατόμου ή συλλογικότητας, έτσι ώστε να υπάρχει ανεπάρκεια των πόρων για να προκύψει ένα επιθυμητό αποτέλεσμα (Γκίντενς, αναφ. στο Landkildehus 2011: 128). Η δική «μας» κρίση αφορά το γεγονός ότι δεν υπάρχουν επαρκή μέσα για να διατηρηθεί το συνηθισμένο επίπεδο διαβίωσης, το οποίο κατά τη διάρκεια των τελευταίων έξι και πλέον ετών έχει υποστεί καθίζηση.

Παραβάλλοντας αυτό το κριτήριο με τη σημερινή κατάσταση στην ελληνική κοινωνία, δεν νομίζω ότι τίθεται θέμα να αμφισβητήσει κανείς την ύπαρξη γενικευμένης κρίσης, κι αυτό γιατί η κατάσταση την οποία επικαλούνται τόσο ο Χάμπερμας όσο και ο Γκίντενς ανταποκρίνεται στις βιούμενες, κατά την τελευταία εξαετία και μέχρι σήμερα, κοινωνικές συνθήκες. Απ' την άλλη πλευρά, είναι αλήθεια ότι η κοινωνία μας απέχει, ευτυχώς, αρκετά από την κοινωνική διάλυση· κατάσταση που κατά την τρέχουσα περίοδο κανείς παρατηρεί σε άλλες χώρες της ανατολικής Μεσογείου, όπως είναι η Συρία και η Λιβύη. Δηλαδή, υπάρχουν διαβαθμίσεις στην οξύτητα και το βάθος μίας κρίσης.

Ως προς τις κοινωνικο-πολιτικές αντιδράσεις στην οικονομική κρίση, οι οποίες αναμφίβολα είναι εύλογες, εντοπίζονται στο εσωτερικό πολιτικό επίπεδο και έχουν λάβει την μορφή σαρωτικών ανακατατάξεων στο κομματικό σύστημα, με αλληπάλληλες ανατροπές των πολιτικών σταθερών, με πρακτικές άρνησης των οφειλομένων είτε οργανωμένες είτε αυθόρμητες (λ.χ. κινήματα του είδους «δεν πληρώνω», ή «κόκκινα» δάνεια, μη πληρωμή ενοικίων, κ.λπ.), με «αμυντικές» ως προς τις προσθέσεις επεισοδίων *bank run*, δηλωτικά βέβαια της διάχυτης και οξυμένης ανεμπιστοσύνης. Μία άλλη αντίδραση είναι η έξοδος, η μετακίνηση, νέων κυρίως, στο εξωτερικό – κυρίως σε άλλες χώρες της ΕΕ.

Λαϊκισμός

Οι αντιδράσεις αυτές, και θα μπορούσαμε να αναφερθούμε και σε άλλες ή να τις εξειδικεύσουμε, φαίνεται να διατρέχονται από μία, περισσότερο παρά λιγότερο, κοινή σταθερά. Για την κρίση δεν «φταίω» εγώ, ο πολίτης και η οικογένειά μου. Η κρίση είναι ένα μεγάλο «κακό», μία καταστροφή που επιπίπτει στο κεφάλι μου, ή στο κεφάλι των μικρών, των αδύνατων, των απροστάτευτων, των «μικρομεσαίων», του «λαού». Αυτοί που φταίνε είναι οι πολιτικοί (οι οποίοι και εξειδικεύονται), οι κεφαλαιοκράτες (γενικώς), οι ξένοι (με προτίμηση στους Γερμανούς), όπως και άλλοι που θεωρούνται ότι επιβουλεύονται τον «ανάδελφο» λαό – αντίληψη που συναρθρώνεται με αυτό που έχει περιγραφεί ως *παρωχημένη* κουλτούρα (Διαμαντούρος 2000).

Τα παραπάνω συνοδεύει μία έντονη δραματοποίηση των επιπτώσεων της κρίσης όπως και υπερβολές. Αυτά αποτελούν στοιχείο της καταγγελτικής πολιτικής που γενικώς υιοθετείται και προέρχονται από αναγνώσεις της πραγματικότητας αλλά και από τον αισθησιασμό και φανακισμό που καλλιεργεί τόσο η πολιτική τάξη όσο και τα Μ.Μ.Ε,

---

συστημική ενσωμάτωση βρίσκεται σε κίνδυνο, δηλαδή όταν οι συναινετικές θεμελιώσεις των κανονιστικών δομών έχουν απομειωθεί τόσο πολύ που η κοινωνία καθίσταται ανομική. Οι καταστάσεις κρίσεων λαμβάνουν τη μορφή μιας αποσύνθεσης των κοινωνικών δομών» (Habermas 1980: 5-6).

προφανώς όχι συλλήβδην και με ορισμένες αξιοσημείωτες εξαιρέσεις. Επιδρούν δε σε ένα κοινωνικό σώμα, στο οποίο πολιτισμικά, οι ιδεολογικοί λόγοι που χαρακτηρίζουν την εμφανώς επανακάμψα σήμερα παρωχημένη κουλτούρα, τείνουν να κυριαρχούν των άλλων, λ.χ. του επιστημονικού λόγου και των απαιτήσεών του.

Πέραν των πολιτισμικών παραδόσεων, ή πιο σωστά συνδυαστικά με αυτές, υφίσταται το πολιτικό φαινόμενο του λαϊκισμού. Με λαϊκισμό εννοώ την επίκληση, αναφορά και τελικά καθαγίαση του «λαού» και όσων αποδίδονται σ' αυτόν (Ionescu & Gellner 1980, Mudde 2015).³ Ο λαϊκισμός που ανοικτά κυριαρχεί σήμερα, βέβαια δεν αποτελεί άγνωστη παράμετρο για το σύνολο περίπου των πολιτικών σχηματισμών στην Ελλάδα· κάθε άλλο. Αποτελούσε τμήμα του πολιτικού σκηνικού και του γίνεσθαι, εμφάνιζε εξάρσεις αλλά γενικότερα δεν ήταν το μοναδικό κυρίαρχο στοιχείο. Καθώς όμως σήμερα ο λαϊκισμός κυριαρχεί οι πρακτικές του που έχουν εκλεκτική συγγένεια και άμεσα σχετίζονται με την ακύρωση του ορθολογισμού στην κοινωνική και πολιτική ζωή επενεργούν και αποτελούν σήμερα μέρος του μακρο- και μέσο- κοινωνικού πλαισίου.

Όμως η κοινωνιολογία βρίσκεται θέσει αντίθετή του καθώς εμφορείται ως επιστημονική πρακτική από την προτροπή του Βίλελμ Ωμπέρτ (Wilelm Aubert) πως «το πιο σημαντικό καθήκον για την κοινωνιολογία βρίσκεται στην ενίσχυση και υπεράσπιση της ορθολογικότητας στον δημόσιο λόγο» (Aubert, όπως αναφέρεται σε Kallenberg, 2000).⁴ Απ' αυτή την άποψη σήμερα, και λόγω αυτής της θέσης και στάσης, μάλλον στενεύει παρά διευρύνεται η δυνατότητα κινητοποίησης-άντλησης κρατικών οικονομικών πόρων για να διοχετευθούν στην κοινωνική έρευνα.

Σε κάθε περίπτωση η κατάσταση της κρίσης αλλά και της κατάντιας που επισύρει, δεν μπορεί παρά να επηρεάζει και επηρεάζει και την κοινωνιολογία ως ερευνητικό πεδίο, όπως και τους θεράποντές της, τους κοινωνιολόγους! Στα πλαίσια της γενικευμένης κρίσης της οικονομίας και κοινωνίας μας, τι έχει κάνει και τι κάνει η κοινωνιολογία ή πιο σωστά οι κοινωνιολόγοι, πέραν των καθόλα χρήσιμων συνεδρίων για την κρίση;

Κατ' αρχήν, θα πρέπει αναγνωριστεί ότι οι κοινωνιολόγοι αποτελούν μία ειδική επαγγελματική ομάδα υψηλής ειδίκευσης, τμήμα των ανώτερων και ελευθέρων επαγγελμάτων (Χιωτάκης 1994: 9-106). Όσοι ασχολούνται με την κοινωνιολογία έχουν επενδύσει πολύ χρόνο, χρήμα, κόπο και προσπάθεια, για την ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου τους, των ειδικών τους γνώσεων και δεξιοτήτων και για την αφομοίωση της κοινωνιολογικής οπτικής. Αυτά αποτελούν τα προσόντα που κινητοποιούν και χρησιμοποιούν, τα «ατού» τους, προκειμένου να επιτελέσουν το επιστημονικό τους έργο αλλά και να βιοποριστούν. Ευλόγως λοιπόν οι κοινωνιολόγοι, όπως και πολλές άλλες επαγγελματικές ομάδες που διαθέτουν πανεπιστημιακό τίτλο ως ελάχιστο πιστοποιητικό ειδημοσύνης, έχουν αναμονές εσωτερικής ικανοποίησης απ' την εργασία τους, οικοδόμησης μίας ισχυρής επαγγελματικής ταυτότητας με εργασιακή αυτονομία και αυτοέλεγχο, όπως έχουν και αναμονές αναγνώρισης-υψηλού κύρους και οικονομικής επιβράβευσης.

³ Με λαϊκισμό δεν αναφέρομαι εδώ στην οργανωτική διάσταση του φαινομένου, την οποία έχει αναλύσει ο Νίκος Μουζέλης (Mouzelis 1978, 1985).

⁴ Δεν βρίσκεται μακριά από τα προαναφερθέντα και η αντίληψη που διατυπώνει για τη σχέση κοινωνιολογίας και εξουσίας ο Goran Therborn όταν λέγει: «Οι επιστήμονες δεν αποφασίζουν για τις ιστορικές επιλογές. Η ευθύνη τους είναι να προβάλλουν εναλλακτικές προτάσεις και τη δυνατότητα συνδυασμών τους» (2003: 66).

Με την οικονομική κρίση, τις περικοπές που την ακολούθησαν και την πρακτική απουσία δημόσιας χρηματοδότησης για κοινωνική έρευνα, όλα αυτά έχουν τεθεί σε αμφισβήτηση. Δεν φαίνεται δε να απαμβλύνονται από την υψηλό κύρος της επαγγελματική υπόσταση των κοινωνιολόγων. Όπως είναι γνωστό, η επαρκής οικονομική εξασφάλιση αποτελεί παράγοντα «υγιεινής» – αφενός δεν επαρκεί για να εξασφαλίσει την καλή ποιότητα του παρεχόμενου έργου, αφετέρου χωρίς αυτήν τίποτα δεν προχωρεί. Έτσι, οι κοινωνιολόγοι, όπως βέβαια και τόσοι άλλοι, βιώνουν το πλαίσιο της οικονομικής δυσπραγίας και λιτότητας σαν κάτι το πολύ δύσκολο, κάτι που θίγει την ευημερία τους αλλά και ως κάτι το εξόχως απογοητευτικό. Ευλόγως δε προσπαθούν να βιοποριστούν –όπως αυτό τους είναι δυνατόν– προκειμένου να αναπληρώσουν αυτά που έχουν χαθεί.

Οργανωτική υπερφαλάγγιση και επιπτώσεις της

Πέραν της επιβιωτικής ανάγκης δεν θα πρέπει να λησμονηθεί κάτι που αποτελεί και μέρος της συγκριμένης συνάρτησης. Αυτό είναι η προϋπάρχουσα κατάσταση αναφορικά με την κοινωνιολογία στην Ελλάδα καθώς σε σημαντικό βαθμό καθορίζει την ποιότητα και το είδος των αντιδράσεων που μπορεί κανείς να αναμένει στα προβλήματα που έχει φέρει η κρίση στον κλάδο. Κεντρικό δε στοιχείο της προϋπάρχουσας κατάστασης αποτελεί, κατά την γνώμη μου η *οργανωτική υπερφαλάγγιση* της κοινωνιολογίας από άλλους κλάδους στους κατ' εξοχήν χώρους όπου τα πράγματα έχουν ευρύτερες επιπτώσεις για την επιστημονική υπόστασή της στην Ελλάδα, στα πανεπιστήμια.⁵ Το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται από την ίδρυση και των τριών τμημάτων κοινωνιολογίας.⁶

Έτσι, η στελέχωση των νέων Τμημάτων Κοινωνιολογίας με διδακτικό προσωπικό, καθώς και η εξασφάλιση διδασκόντων για τα πολυάριθμα, γενικά κυρίως μαθήματα στην κοινωνιολογία, τα οποία επίσης πολλαπλασιάστηκαν την περίοδο 1970-2000 στα διάφορα πανεπιστήμια, ανώτατες και ανώτερες σχολές, αποτέλεσαν ένα ζήτημα ζωτικής σημασίας για την ανάπτυξη της επαγγελματικής κοινωνιολογίας και το μέλλον της ως επιστημονικής πειθαρχίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι η κοινωνιολογία στην Ελλάδα ήταν και εν πολλοίς παραμένει μία διδακτική άσκηση παρά ένας συνδυασμός διδασκαλίας και έρευνας, όπως και ανταλλαγής απόψεων ανάμεσα σε ομότεχνους-κοινωνιολόγους. Ας εξετάσουμε όμως αναλυτικότερα αυτό το τελευταίο ζήτημα.

Αυτό που συνέβη ήταν πως εξ αρχής ορισμένοι, λίγοι, επιστήμονες με καταληκτικούς τίτλους στην κοινωνιολογία προσελήφθησαν στα νέα Τμήματα Κοινωνιολογίας. Ο όγκος του προσωπικού προήλθε εκτός κοινωνιολογίας, από άλλους κλάδους. Αυτά τα μέλη ΔΕΠ προήλθαν από τη νομική, τη φιλοσοφία, την ιστορία των ιδεών, την πολιτική επιστήμη, την ανθρωπολογία, την κοινωνική εργασία, τη γεωγραφία, τη στατιστική, τη φιλολογία, την ιστορία και την οικονομική και παρά ταύτα προσελήφθησαν για να διδάξουν κοινωνιολογικά μαθήματα, για να επιτελέσουν

⁵ Ο Michael Mann αναφέρεται στην πρακτική της «οργανωτικής υπερφαλάγγισης», δες σχετικά (Mann 1986: 7, 264).

⁶ Στην αρχή της δεκαετίας του 1980, το 1984, το πρώτο Τμήμα Κοινωνιολογίας ιδρύθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο (τότε ονομαζόταν ΠΑΣΠΕ). Στη συνέχεια, δύο άλλα Τμήματα ιδρύθηκαν: το ένα απ' αυτά στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (το 1987, στην πόλη του Ρεθύμνου) και το άλλο στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου (λειτούργησε το 1999, στην πόλη της Μυτιλήνης).

διδασκτικό έργο στην κοινωνιολογία. Αυτό δε που δίνει και σουρεαλιστικά χαρακτηριστικά στο όλο εγχείρημα είναι πως από τυπική άποψη αναμενόταν και αναμένεται να δημιουργήσουν και έρευνα, νέα έρευνα, στην κοινωνιολογία!

Στο επίπεδο άρθρωσης σχετικής επιχειρηματολογίας το βασικό κατ' αρχήν επιχείρημα υπέρ αυτής της πρακτικής ήταν η επίκληση του ισχυρισμού πως δεν υπήρχε επαρκής αριθμός καθαυτό κοινωνιολόγων.⁷ Έτσι, συχνά τέτοιου είδους επιστήμονες εκλέχτηκαν και/ή διορίστηκαν σε κοινωνιολογικά γνωστικά αντικείμενα και θέσεις στα Τμήματα Κοινωνιολογίας, αλλά και αλλού όπου υπήρχαν θέσεις διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού (ΔΕΠ) κοινωνιολογίας.

Αυτό το εγχείρημα, κατά την έκφραση του Χάμπερμας, «αποικιοποίησης» της κοινωνιολογίας εξόχως «διευκολύνθηκε» από την αναιμική κατάστασή της. Ακριβώς λόγω της αδύναμης παρουσίας της κοινωνιολογίας, άλλες επαγγελματικές ομάδες ανέλαβαν την πλήρωση του «κενού».⁸ Μάλιστα, μετά το διορισμό τους, ορισμένοι από

---

⁷ Η κατάσταση αναφορικά με την πρόσληψη μη κοινωνιολόγων σε κοινωνιολογικές θέσεις εργασίας εύλογα μπορεί να υποστηριχθεί ότι σε ένα βαθμό ήταν αναμενόμενη. Η κοινωνιολογία θεσμοποιήθηκε στον ακαδημαϊκό χώρο στην Ελλάδα με καθυστέρηση, κι αυτό συνέβη σε μία χρονική περίοδο κατά την οποία άλλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες είχαν ήδη, και σε ορισμένες περιπτώσεις από μακρού, εγκαθιδρυθεί. Οπωσδήποτε, η θεσμοποίηση της κοινωνιολογίας σχετιζόταν με το επιστημονικό φωτοστέφανό της που την κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο ήταν ιδιαίτερα λαμπερό, αλλά και με την ταύτισή της με υψηλά θέσεις και το κύρος που αυτά εμπνέουν. Ο λόγος γι' αυτό ήταν πως η κοινωνιολογία γινόταν αντιληπτή ως η κατεξοχήν αρμόδια επιστήμη για την ερμηνεία των πολλαπλών κρίσεων που η ελληνική κοινωνία είχε υποστεί. Η κοινωνιολογία δημιουργούσε την αναμονή και αντίληψη πως θα μπορούσε αποφασιστικά να συμβάλει στην εμφάνιση νέων-θετικών μορφών κοινωνικής οργάνωσης και να καθοδηγήσει την επερχόμενη πορεία ανάπτυξης της χώρας. Εμφανώς στην κοινωνιολογία είχαν ομιχλοειδώς πως αποδοθεί ικανότητες που δεν είναι βέβαιο πως αξιωματικά διέθετε. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η κοινωνιολογία γινόταν αντιληπτή ως θεραπεία για κάθε κατάσταση που νοούνταν ως «κοινωνική ασθένεια».

⁸ Ο Νίκος Πετραλιάς σε προφορική εισήγησή του με τίτλο «Κριτική αποτίμηση της πορείας θεσμικής συγκρότησης των Τμημάτων Κοινωνικών Επιστημών στην Ελλάδα» σε συνέδριο που είχε διοργανωθεί από το Τμήμα Κοινωνιολογίας του πανεπιστημίου Κρήτης στις 18-20 Οκτωβρίου 1996, με πρωταγωνιστικό ρόλο του Στέλιου Αλεξανδρόπουλου (1999), είχε παρουσιάσει απτές αποδείξεις δημιουργίας εκ συστήματος εκλεκτορικών σωμάτων αποτελούμενων από «φίλους», οι οποίοι και προγραμματισμένα ψήφιζαν συγκεκριμένους υποψηφίους. Στη συνέχεια, το εν πολλοίς ίδιο εκλεκτορικό σώμα εψήφισε και άλλον «φίλο» κ.ο.κ. Αξίζει να αναφέρω πως η συγκεκριμένη εισήγησή του είχε δημιουργήσει μεγάλη αίσθηση στο εν λόγω συνέδριο, καθώς αναδείκνυε την ύπαρξη προτύπου συμπεριφοράς (pattern) που, μεταξύ άλλων, επιβεβαιώνει και τον παραπάνω αναφερόμενο ισχυρισμό μου. Στα δημοσιευμένα πρακτικά του συνεδρίου ο συγγραφέας παρέδωσε άλλο κείμενο που αναφερόταν ευρύτερα στο ευρύτερο θέμα της δημιουργίας νέων Τμημάτων στα ελληνικά ΑΕΙ. Επιπροσθέτως δύο ακόμα μηχανισμοί έχουν ανακύψει ως τρόποι «τακτοποίησης» αυτών που έχουν βαπτιστεί κοινωνιολόγοι. Ο ένας είναι η αλλαγή γνωστικού αντικειμένου. Η νομοθεσία επιτρέπει να μεταβληθεί το γνωστικό αντικείμενο όταν ο αιτών κρίνει πως αποτελεί περιοριστικό παράγοντα στην επιστημονική του δραστηριότητα. Αυτό όμως μπορεί να χρησιμοποιηθεί και χρησιμοποιείται για να μεταπηδήσει κανείς από τον ένα επιστημονικό κλάδο σε έναν άλλο! Ο άλλος τρόπος είναι η μεταβολή του χαρακτήρα ενός Τμήματος Κοινωνιολογίας με τη δημιουργία νέων, κοινωνιολογικώς άσχετων, τομέων· εν δυνάμει δε και Τμήματος άλλου γνωστικού αντικειμένου. Ενδιαμέσως, τόσο η διδασκαλία όσο και η ανάπτυξη της κοινωνιολογικής έρευνας οδηγείται στα αζήτητα.

τους κοινωνιολογικά παρείσακτους ενεπλάκησαν ενεργά σε μηχανορραφίες προκειμένου να στρατολογηθούν και εκλεγούν στη συνέχεια και άλλοι μη κοινωνιολόγοι, εμφανώς για να μην τεθεί σε αμφισβήτηση το εξ ορισμού πτωχό κοινωνιολογικά διδακτικό τους έργο και η μηδενική κοινωνιολογική ερευνητική παραγωγή τους. Επειδή δε οι επιστημονικές πειθαρχίες και κλάδοι δεν έχουν από μόνες τους υπόσταση, άρα και θέληση και δράση, την αποικιοποίηση αναλαμβάνουν ζωντανοί φορείς δράσης, ήτοι συγκεκριμένες ομάδες και απτά άτομα. Αυτή λοιπόν η εξέλιξη, να το υπογραμμίσω, δεν «συνέβη» απλώς, αλλά σαφώς αποτέλεσε ένα συνειδητό και οργανωμένο εγχείρημα.⁹ Αυτή η οργανωτική υπερφαλάγγιση της κοινωνιολογίας από πρόσωπα άλλων πειθαρχιών, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις έλαβε και μορφή πολιτικού εισοδισμού,¹⁰ συνέβη κάποτε και με τη συνήθως σιωπηλή συμμετοχή και ορισμένων κοινωνιολόγων. Οπωσδήποτε, έχει οδηγήσει στην κυριαρχία των Κοινωνιολογικών Τμημάτων από μη κοινωνιολόγους, που με τη σειρά τους διευκόλυναν την παραπέρα πρόσληψη μη κοινωνιολόγων σε θέσεις κοινωνιολογικές – διαδικασία η οποία μέχρι και σήμερα συνεχίζεται περίπου ακάθεκτη· περιορίζεται μόνο από το παύση νέων διορισμών λόγω της κρίσης.¹¹

---

⁹ Αυτό γνωρίζω ότι έχει συμβεί στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παν. Κρήτης. Υποθέτω δε, βεβαίως θα ισχυριζόμουν, ότι ανάλογες δράσεις έχουν αναληφθεί και στα άλλα δύο τμήματα ελληνικών πανεπιστημίων που τιτλοφορούνται «Κοινωνιολογίας».

¹⁰ Με τον όρο «εισοδισμός» αναφέρομαι στη συνειδητή προσπάθεια εισδοχής των πολιτικά αλλά και προσωπικά και κοινωνικά φίλων των μελών ΔΕΠ ενός Τμήματος από οργανωμένες πολιτικές ομάδες και, στη συνέχεια, τη διατήρηση αυτών των ομάδων ως απτών φραξιών, οι οποίες έχουν – η καθεμία απ’ αυτές – τη δική τους διακριτή ατζέντα, την οποία και προωθούν μέσα στο πανεπιστημιακό Τμήμα.

¹¹ Ένα επιχείρημα που έχει διατυπωθεί και που αντλεί μερικά από απόψεις ορισμένων κοινωνιολόγων που εδώ και δεκαετίες ομιλούν για την κρίση της κοινωνιολογίας (όπως ο Alvin Gouldner (1970) ή ο Immanuel Wallerstein (1991)), αλλά σχετίζεται και με την επίδραση που ασκούν ορισμένοι εκπρόσωποι του μεταμοντερνισμού εντός ή εκτός της κοινωνιολογίας, είναι πως σήμερα η κοινωνιολογία εμφανίζεται *αποδιαφοροποιημένη*. Με αυτό το (νέο) δάνειο από τη βιολογία, εννοείται πως η κοινωνιολογία έχει απολέσει τα διαφοροποιημένα από άλλες επιστήμες χαρακτηριστικά της, τα οποία απέκτησε κατά τη διάρκεια της πορείας σχηματισμού της ως διακριτής επιστήμης που αντικείμενό της είχε τη μελέτη των κοινωνικών σχέσεων. Υπονοείται δε πως πλησιάζουμε, αν δεν φτάσαμε ήδη, στην ενοποίηση των επιστημών – εδώ η κοινωνιολογία έχει το ρόλο του οχήματος γι’ αυτές τις υποτιθέμενες εξελίξεις, ή έστω του «σαμαριού». Κατ’ επέκταση, όσοι εμμένουν στην επιστημονική καθαρότητα της κοινωνιολογίας, λ.χ. με την πρόσληψη κοινωνιολόγων σε σχετικές θέσεις ΔΕΠ είναι *rassé*, μονήρεις και εν δυνάμει φονταμενταλιστές τύπου ταλιμπάν ή κάποιου άλλου αναλόγου. Οπότε, σύμφωνα με αυτή τη λογική, είναι κοινωνιολογικώς νόμιμο να εισέρχονται και να εγκαθίστανται περίπου οι πάντες στα χωράφια της κοινωνιολογίας – η κοινωνιολογία έχει υποκατασταθεί ή τουλάχιστον τείνει, με έναν ευρύτατο κοινωνικοεπιστημονικό χώρο, πασπαλισμένο με γενναίες δόσεις παραθετικής φιλοσοφικής πληροφορίας ή άλλου είδους.

Η σύντομη απάντησή μου είναι πως κατ’ αρχήν αυτά δεν ισχύουν. Η κοινωνιολογία έχει σαφώς κάτι το διακριτό να πει για τον κοινωνικό κόσμο και επ’ αυτού δε ως συγκεκριμένο και θετικό παράδειγμα την ανάπτυξη του υποκλάδου της οικονομικής κοινωνιολογίας κατά την τελευταία τριακονταετία (Smelser και Swedberg, 2005). Ακολούθως, αυτοί που αρθρώνουν τέτοιο λόγο, αφενός δεν τα λένε αυτά και για τους δικούς τους επιστημονικούς κλάδους τους οποίους μεριμνούν ιδιαίτερα να περιχαρακώσουν, οπότε και δεν διαθέτουν την έξωθεν καλή μαρτυρία. Αφετέρου, λογικώς πάσχει σοβαρά αυτού του είδους το επιχείρημα. Σχετικά, η διατύπωση ενός ιδεολογικού επιχειρήματος, οσοδήποτε σαθρού, αποτελεί σταθερά όσων

Είναι γεγονός πως ορισμένοι από τους εκτός κοινωνιολογίας επιχειρήσαν ή και πέτυχαν να προσαρμοστούν στους νέους τους ρόλους στους οποίους εμβαπτίστηκαν. Όμως, το ετερογενές πλαίσιο που δημιουργήθηκε στα Τμήματα Κοινωνιολογίας δεν διευκόλυνε την ένταξη και την προσαρμογή σ' αυτά των μη κοινωνιολόγων, όπως επανειλημμένα έχει γίνει σε άλλα μέρη του κόσμου, όπου όμως τα σχετικά Τμήματα είχαν ήδη και με σαφήνεια διαμορφώσει τον επιστημονικό τους χαρακτήρα. Έτσι, η συντριπτική πλειονότητα αυτής της κατηγορίας των διδασκόντων δεν επιχειρήσε ουσιαστικά προσαρμογή!

Το ζήτημα είναι ότι αυτού του είδους η σύνθεση των μελών ΔΕΠ δημιούργησε και συντηρεί έως και σήμερα μία παραγωγή –αριθμητικά όχι αμελητέα– αποφοίτων των Τμημάτων Κοινωνιολογίας, οι οποίοι απέχουν πολύ από το να καταρτίζονται κοινωνιολογικά. Αυτό συμβαίνει επειδή λόγω της σύνθεσης του προσωπικού, η ίδια η διαμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών και του περιεχομένου τους πάσχουν. Διακρίνονται από έντονο κοινωνιολογικό έλλειμμα, χωρίς κατ' ανάγκη το κέντρο βάρους της σπουδής να βρίσκεται κάπου αλλού. Τελικά, οι φοιτητές εκτίθενται σε ένα ετερογενές συνονθύλευμα γνώσεων που ακριβώς επειδή δεν *συνέχονται* είναι από τη σκοπιά τόσο της κοινωνιολογικής επιστημονικής συγκρότησης όσο και της κοινωνικής τους χρησιμότητας ανεπαρκείς για να οικοδομήσουν επ' αυτών· απ' αυτή την άποψη οι γνώσεις αυτές λειτουργικά είναι άχρηστες.

Και όπως λέγεται, του ενός (και του δευτέρου) κακού μύρια έπονται! Αυτό που ως λύση με παραδειγματική μοναδικότητα και συνέχεια έχει μέχρι τώρα προταθεί όλα αυτά τα τριάντα περίπου χρόνια ύπαρξης των Τμημάτων Κοινωνιολογίας που απονέμουν εξειδικευμένο τίτλο, είναι η απορρόφηση των αποφοίτων από το ελληνικό δημόσιο. Με αυτό ουσιαστικά και κατεξοχήν εννοείται η απορρόφησή τους ως διδασκάλων στη μέση εκπαίδευση, στην οποία η κοινωνιολογία διδάσκεται (ως εξεταζόμενο ή μη μάθημα από την μεταπολίτευση και μέχρι σήμερα), εν δυνάμει δε και στη στοιχειώδη. Κατ' αυτό τον τρόπο επιχειρείται η από βιοποριστική άποψη «τακτοποίηση» των στρατιών των πτυχιούχων των Τμημάτων Κοινωνιολογίας. Στο βαθμό που κάτι τέτοιο επιτυγχάνεται έχει και ως μη αναμενόμενο ή μη επιδιωκόμενο αποτέλεσμα τη διαφύλαξη των δύο «μυστικών»: της οργανωτικής υπερφαλάγγισης της κοινωνιολογίας και λόγω ελλιπούς περιεχομένου σπουδής την ενδογενή αδυναμία των πτυχιούχων κοινωνιολογίας να αξιοποιήσουν κατά συγκεκριμένο, σαφή και κοινωνικά χρήσιμο τρόπο τις σπουδές τους δημιουργώντας και παρέχοντας σχετική επιστημονική γνώση.

Επιπλέον, οι απόφοιτοι δεν αποκτούν και σε κάθε περίπτωση δεν διαθέτουν και κάποια άλλη ουσιαστική επαγγελματική εξειδίκευση ή δεξιότητες, κατάσταση που με τη σειρά της επιδρά στον επαγγελματικό τους προσανατολισμό. Έτσι, δεν επιχειρείται, δεν μπορεί να επιχειρηθεί η σύνδεση ανάμεσα στην κοινωνιολογική γνώση και την κοινωνική χρησιμότητα και ωφέλεια, όπως θα ανέμενε κανείς (δες Λαμπίρη-Δημάκη, 2000: 110).

επιδιώκουν την υφαρπαγή ενός χώρου, επιστημονικού ή μη, οπότε η διατύπωσή ενός ισχυρισμού του από μόνη της δεν επαρκεί για την κατίσχυσή του, όπως φαίνεται να πιστεύουν.

Κρίση και αντιδράσεις

Η κοινωνιολογία στην Ελλάδα είναι σε πολύ σημαντικό βαθμό διδασκαλία, η οποία όπως ήδη υπογραμμίστηκε αποτελεί σε σημαντικό βαθμό έργο μη κοινωνιολόγων. Ως προς την έρευνα, αυτή κατά την τελευταία τριακονταετία, όπως και κατά την τρέχουσα περίοδο είναι σε σημαντικότερο βαθμό συνδεδεμένη με προγράμματα χρηματοδοτούμενα από την ΕΕ· προγράμματα των οποίων οι ερευνητικές προτεραιότητες δεν συμπίπτουν κατ' ανάγκη με την εξαιρετικά μεγάλη ανάγκη να χαρτογραφηθούν και να κατανοηθούν οι τοπικοί-ελληνικοί κοινωνικοί μηχανισμοί και φαινόμενα και να αποκτηθεί πρωτογενής γνώση σχετικά με σημαντικές κοινωνικές διεργασίες. Όσον δε αφορά την εθνική χρηματοδότηση της κοινωνικής έρευνας, ή αυτής που χρηματοδοτούν αυτοδύναμα τα πανεπιστήμια, αυτή εμφανίζεται αναιμική στην καλύτερη περίπτωση. Χωρίς αμφιβολία, τέτοιες και ανάλογες δυσχέρειες εκφράζουν την ευρύτερη καθήλωση στον ημιπεριφερειακό χαρακτήρα της χώρας και του *modus vivendi* των θεσμικών της μορφωμάτων αλλά και της συνολικής κοινωνίας των πολιτών, που και τις επιτείνουν-διαϊωνίζουν.

Στα όσα μέχρι τώρα περιγράφηκαν αναφορικά με την κοινωνιολογία και την κατάσταση της θα πρέπει να δούμε και τις επιπτώσεις της κρίσης. Αποτελεί αυτονόητη αλήθεια πως η κρίση, δηλαδή η χειροτέρευση των συνθηκών και όρων εργασίας και διαβίωσης, αδυνατίζει και κτυπά ιδιαίτερα όσους από προηγούμενως είχαν αδυναμίες και ευπάθεια. Όμως, αυτή η εξ ανάγκης επιδίωξη προσαρμογής στα «δύσκολα» και η προσπάθεια που επιχειρείται από αρκετούς κοινωνιολόγους είναι δυνατόν να αποτρέψει από τους δηλωμένους κοινωνικο-επιστημονικούς σκοπούς και επιδιώξεις τους. Είναι δυνατόν να οδηγήσει σε χαλάρωση του επιστημονικού ενδιαφέροντος, των επιδόσεών τους, των επαγγελματικών τους δεσμεύσεων, να επιδράσει αρνητικά στην ποιότητα του έργου που δημιουργούν. Αυτά αυτόχρονα έχουν ευρύτερες αρνητικές συνέπειες για την κοινωνία που έχουν αναλάβει να μελετούν καθώς η ειδικευμένη γνώση που δύνανται να δημιουργήσουν προς όφελός της απουσιάζει.

Δύο σχετικά παραδείγματα μικρο-επιπέδου και με περιορισμένη σημασία, δηλωτικές προσπαθειών επιβίωσης του είδους «όπως-όπως»:

Το ένα: οργανώνονται από αμφίβολα και πάντως μη ακαδημαϊκά σχήματα, «διεθνή», όπως αυτοπροσδιορίζονται, ετήσια «συνέδρια» κοινωνιολογίας, χωρίς κεντρικό θέμα, για το οποίο χρεώνουν υψηλές συμμετοχές. Έτσι «αλιεύονται» ξένοι κοινωνιολόγοι-σύνεδροι οι οποίοι προφανώς νομίζουν πως συμμετέχουν σε κανονικά διεθνή συνέδρια. Όταν βέβαια αντιληφθούν την κατάσταση, σχηματίζουν και ανάλογη εικόνα για την ελληνική κοινωνιολογία! Εν τω μεταξύ, οι οργανωτές, οι οποίοι κατά δήλωσή τους είναι κοινωνιολόγοι –μπορεί και να είναι–, συμπληρώνουν το συμπιεσμένο εισόδημά τους.

Το άλλο: έχει εμφανιστεί μία κίνηση ορισμένων αποφοίτων μεταπτυχιακών προγραμμάτων των ελληνικών τμημάτων κοινωνιολογίας, η οποία νομίζω ότι αποτελεί αποτέλεσμα της κρίσης στο χώρο τους. Του γεγονότος δηλαδή ότι έχουν προ-πολλού παύσει οι διορισμοί στη μέση εκπαίδευση, υποχρηματοδοτείται δραματικά η κοινωνική έρευνα με συνέπεια η πιθανότητα απασχόληση σ' αυτήν να απουσιάζει και οι απόφοιτοι αντιμετωπίζουν οξύ πρόβλημα ανεύρεσης εργασίας. Οι ενέργειες αυτής της κίνησης φαίνεται να αποτελούν μία θα έλεγα κλασικού τύπου δραστηριότητα κοινωνικού κλεισίματος (*social closure*), όπως αυτή την προσδιορίζει ο Frank Parkin (1978)

αντλώντας και εξειδικεύοντας από το έργο του Μ. Βέμπερ. Δηλαδή έγκειται στη διπλή κίνηση τόσο της περιχαράκωσης (ή αποκλεισμού) όσο και σφετερισμού (ή υφαρπαγής) άλλων χώρων επαγγελματικής δραστηριοποίησης.¹² Δεν επιθυμώ να αναφερθώ περισσότερο συγκεκριμένα, αν και νομίζω πως γίνεται αντιληπτό τι εννοώ.

Έρευνα-αξιολογήσεις-οργανωτική διάσπαση: εκφάνσεις της κρίση της κοινωνιολογίας

Απ' την άλλη, το κενό ως προς την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων δεν αντιμετωπίζεται, ούτε επιλύεται με επικολυρικές και πάντως ιδεολογικές επικλήσεις στις οποίες επιδίδονται οι κυβερνώσες ελίτ και όσοι σε σύνδεση με αυτές έχουν ίδιο συμφέρον από τον παραγκωνισμό της κοινωνικής έρευνας. Ο δε παραγκωνισμός της κοινωνικής έρευνας και των φορέων της, κατεξοχήν των κοινωνιολόγων, επιχειρείται προς όφελος γενικολογιών και παραδοξολογιών, μεταμοντέρνας ή άλλης υφής, που κατά σύστημα εκφέρονται και ενεργά προωθούνται απ' όσους δεν έχουν ούτε μπορούν να αρθρώσουν σύγχρονο επιστημονικό λόγο και να επιδιώξουν βιώσιμες λύσεις για τα κοινωνικά πράγματα και προβλήματα, αλλά επιδιώκουν και εμμένουν στη σίτισή τους από το Πρυτανείο.

Αναφέρομαι πλέον στην κρίση της κοινωνιολογίας ως πρακτικής σήμερα στην Ελλάδα και στην κρίση των κοινωνιολόγων σε συνθήκες γενικευμένης οικονομικοκοινωνικής κρίσης. Την κρίση φανερώνουν και τα παρακάτω στοιχεία:

(α) Με δεδομένο ένα βαθμό δημόσιας αναγνώρισης της κοινωνιολογίας, εντυπωσιάζει η *απουσία* συμμετοχής ανεγνωρισμένων κοινωνιολόγων στον όποιο δημόσιο διάλογο και στα μέσα μαζικής επικοινωνίας επίσης – οι εξαιρέσεις επιβεβαιώνουν τον κανόνα! Απουσιάζει δε η κοινωνιολογική ματιά και γνώση ακόμα και σε πεδία που αποτελούν προνομιακό της χώρο, λ.χ. αναφορικά με την οικογένεια ή την κατανάλωση. Και επειδή ούτε η φύση ούτε η κοινωνία αρέσκειται στο κενό, ξενίζεται το κοινωνιολογικό πεδίο από απίθανης ποιότητας και βαρύτητας «ειδικούς» που διατυπώνουν ότι επιθυμούν, συχνά ανερευθιάστα. Αυτά δε προσλαμβάνονται ως έγκυρη επιστημονικο-κοινωνική γνώση από τα διάφορα ακροατήρια!

(β) Παραμένει η κοινωνία μας *άγνωστη κοινωνιολογικά* σε εξαιρετικά υψηλό βαθμό. Έτσι, λ.χ., τι πραγματικά γνωρίζουμε για τις κοινωνικές τάξεις στη Ελλάδα για τις οποίες, τα χαρακτηριστικά τους και τον δέον γενέσθαι αναφορικά με αυτές αρκετοί

---

¹² Στη συγκριμένη περίπτωση υπάρχει μία σχετική απόπειρα βασικά σφετερισμού θέσεων εργασίας που ουσιωδώς ανήκουν σε άλλους κλάδους και για τους οποίους τόσο η κοινωνιολογία γενικά δεν ασχολείται, αλλά και καθόλου δεν έχουν εφοδιαστεί από τις σπουδές ή την κατάρτιση τους. Χαρακτηριστικά, και πέραν των θέσεων εργασίας που εμφανίζουν συνάφεια και που είναι: κοινωνιολόγος εργασίας, κοινωνιολόγος υγείας, κλινικός κοινωνιολόγος, ερευνητής, μέλος ΔΕΠ Γ' βάρθμιας εκπαίδευσης, και εκπαιδευτικός β' βάρθμιας εκπαίδευσης, διεκδικούνται θέσεις εργασίας στους παρακάτω αναφερόμενους τομείς για τους οποίους καθόλου δεν παρέχονται σχετικές γνώσεις κατά την διάρκεια των σπουδών: εκπαιδευτής ενηλίκων, επόπτης κατάρτισης, ειδικός σύμβουλος, σχολικός σύμβουλος, σύμβουλος απασχόλησης, σύμβουλος εμπνυχωτής κοινωνικής ένταξης αποφυλακισμένων, σύμβουλος οικογενειακού προγραμματισμού, σύμβουλος οργανισμών, project manager, συντονιστής έργου, επόπτης κατάρτισης, στέλεχος διοίκησης, επιμελητής ανηλίκων και υπεύθυνος προβολής και δικτύωσης (Πηγή: Facebook, σελίδες: <https://www.facebook.com/protovoulia.koinoniologon?fref=ts> .

συγγραφείς και άλλοι είναι λαλίστατοι; Και με βάση ποιες έρευνες; Εδώ είναι πλήρες ή σχεδόν πλήρες το ερευνητικό κενό!

Άλλο παράδειγμα: Το κοινωνικό κύρος (στάτους) είναι στοιχείο της κοινωνικής στρωμάτωσης. Οι διαβαθμίσεις της υφιστάμενης πριν την κρίση σχέσης επαγγελματικών κατηγοριών και κύρους εικάζω κατά πως την περίοδο της κρίσης έχουν διασαλευτεί ή/και τρωθεί. Όμως, δεν υπάρχει σχετική έρευνα· ένα ακόμα βασικό κενό!

Ένα τρίτο: τί πραγματικά ξέρουμε για τις επικρατούσες νοοτροπίες, πέραν του καθόλα παραδοσιακού δίπολου «ντροπή-τιμή» που κάποτε, λ.χ. τη δεκαετία του 1950 υπήρχε, όπως ο Cambell (1964) και άλλοι έχουν σημειώσει; Είναι προφανές ότι έκτοτε, κατά τα τελευταία περισσότερα από 60 χρόνια, κάπως θα πρέπει να έχει μεταβληθεί το αξιακό σύστημα, πλην όμως ελάχιστα σχετικά πράγματα είναι γνωστά κι αυτά λόγω της συμμετοχής στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα στην οποία έχει συμμετάσχει το ΕΚΚΕ (Παπλιάκου, Σταθοπούλου και Στρατουδάκη 2011), αν και με ασυνέχεια.

Ένα τέταρτο: τι πραγματικά γνωρίζουμε σχετικά με τις ελληνικές πολιτικές ελίτ πέραν των μαρξιστολενινιστικών υποθέσεων για τον υποτιθέμενο μεταπρατικό (κομπραδόρικο) χαρακτήρα τους; Επίσης, πρακτικά τίποτα από κοινωνικο-επιστημονική άποψη!

(γ) Οι *εξωτερικές αξιολογήσεις* δύο εκ των τριών τμημάτων κοινωνιολογίας ήταν αρνητικές (πραγματοποιήθηκαν το 2013 και 2014) (HQA 2012, HQAb 2013). Θετική απ' την άλλη πλευρά κρίθηκε η αξιολόγηση του τμήματος Κοινωνιολογίας του Παν. Κρήτης (HQAa 2013), ενώ υπάρχει θετική αναφορά στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα στην κοινωνιολογία και πολιτική επιστήμη του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ (HQA 2014). Ο βασικός αλλά όχι αποκλειστικός λόγος για την αρνητική αποτίμηση, κατά την κρίση μου, είναι η *οργανωτική υπερφαλάγγιση* της κοινωνιολογίας από φορείς άλλων πειθαρχιών.

Η *οργανωτική κατάσταση* όσων αναφέρονται στην κοινωνιολογία, χαρακτηρίζεται από διάσπαση. Οι δηλώνοντες κοινωνιολόγοι είναι χωρισμένοι σε δύο κομμάτια. Το ένα είναι η Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία (ΕΚΕ) που έχει ακαδημαϊκό χαρακτήρα και αποτελείται από επαγγελματίες, κατά την έννοια των υψηλών επαγγελματών, της κοινωνιολογίας. Το άλλο απαρτίζει ο Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων (ΣΕΚ) που συσπειρώνει βασικά αποφοίτους των τμημάτων κοινωνιολογίας σε αναζήτηση εργασίας και με επιρροή σε πρόσωπα που διδάσκουν κοινωνιολογία στα λύκεια, κυρίως. Ο συγκεκριμένος οργανωτικός διαχωρισμός που ενέχει και στοιχεία ανταγωνισμού προκαλεί ερωτηματικά και σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και γέλια (το καταθέτω αυτό ως αυτόκοος μάρτυρας σε επαγγελματικές συναντήσεις στο εξωτερικό), αναποτελεσματικότητα δε στο εσωτερικό της χώρας, μοιάζει σε ορισμένους ως κάτι το αυταπόδεικτα «φυσιολογικό». Πλην όμως δεν είναι. Αντίθετα, αποτελεί μία άλλη στενάχωρη εκδήλωση επαγγελματικής περιχαράκωσης χωρίς να απουσιάζει και το ιδεολογικό προσωπείο.

Τα παραπάνω επιχειρούν να δείξουν ορισμένες μόνο όψεις της τρέχουσας κρίσης της κοινωνιολογίας και των κοινωνιολόγων. Όμως μία κρίση, όπως οι ιατρικές καταβολές του όρου δείχνουν, αντιμετωπίζεται όταν, όχι μόνο αναγνωριστεί σαν τέτοια και με σαφήνεια διαγνωστούν τα αίτιά της, αλλά και όταν αναληφθεί ενεργός δράση για την υπέρβασή της – όλα χρειάζονται!

Προτάσεις για μία ατζέντα

Αν λοιπόν τα παραπάνω διαγιγνώσκουν κρίση και μερικά αίτιά της αναγνωρίζονται –και είναι σαφές πως αποτελούν μία αρχική και πάντως ανολοκλήρωτη ανάλυση–, απομένει να προχωρήσει η διάγνωση και να αναληφθεί δράση για το ξεπέρασμά της.

Η ατζέντα ανάταξης που προτείνω, που κι αυτή είναι μόνο ενδεικτική, περιλαμβάνει τα εξής:

Με δεδομένη την οικονομική δυσπραγία και την υποχρηματοδότηση της έρευνας, θα πρέπει να βρεθούν τρόποι να αναληφθεί ερευνητική δράση υψηλού επιστημονικό-κοινωνικού επιπέδου και αυτή να αποδώσει. Αποτελεί ζωτική ανάγκη να διευρυνθεί η κοινωνικο-επιστημονική γνώση σημαντικών πλευρών της κοινωνικής ζωής στην Ελλάδα και αυτό να κοινοποιηθεί. Αυτός εξάλλου είναι ο βασικός λόγος ύπαρξης του κλάδου.

Να προαχθεί θετικά η δημόσια εικόνα μέσω της συμμετοχής κοινωνιολόγων σε δημόσιες συζητήσεις. Προφανώς κριτήριο αποτελεί η ειδημοσύνη της καθεμίας και του καθενός (και όχι η επιδίωξη προβολής ή οι «πριμαντονισμοί», οι οποίοι δεν λείπουν). Η ΕΚΕ μπορεί να παίξει έναν ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση δημιουργώντας μία σχετική βάση δεδομένων των ειδικεύσεων των μελών της και διαχέοντάς την.

Θα πρέπει να αναληφθούν πρωτοβουλίες για την επιτυχή διοργάνωση διεθνών επιστημονικών συναντήσεων. Προς αυτή τη κατεύθυνση υπάρχει μία πολύ θετική εξέλιξη: μετά από διεκδίκηση επελέγη η Αθήνα ως τόπος διοργάνωσης του 13^{ου} συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ESA) στην Αθήνα, το καλοκαίρι του 2017 με την ΕΚΕ ως τοπικού διοργανωτή. Προφανώς, απομένει να υλοποιηθούν τα του συνεδρίου, κάτι που εμφανίζει υψηλό βαθμό δυσκολίας.

Θα πρέπει να διατηρηθεί και ενισχυθεί η επαγγελματική ταυτότητα των κοινωνιολόγων. Σχετικά, θα πρέπει να βρεθεί τρόπος να εκφράζονται οργανωτικά με μία φωνή για να γίνουν αποτελεσματικοί.

Να ενισχυθούν τα κοινωνιολογικά περιοδικά: συγκεκριμένα το περιοδικό της ΕΚΕ, *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*.

Να δημιουργηθεί διδακτορικό πρόγραμμα στην Κοινωνιολογία που θα δημιουργήσει επιστήμονες και έργο με προσανατολισμό στην Ελληνική κοινωνία· αυτό σήμερα δεν υφίσταται. Στο ΔΣ της ΕΚΕ έχει πραγματοποιηθεί μία πολύ πρώτη συζήτηση για το πως μία τέτοια εξέλιξη θα μπορούσε να οργανωθεί και χρηματοδοτηθεί.

Εάν υπάρξει κίνηση στα παραπάνω «μέτωπα», νομίζω πως θα ενισχυθεί η αυτοεικόνα της κοινωνιολογίας. Επίσης, θα διευκολυνθεί η ανάπτυξη ενός σχετικού «πνεύματος ομάδας» (*esprit de cour*) περί την κοινωνιολογία· στη σημερινή συγκυρία, το οποίο απλά απουσιάζει. Αυτά είναι ορισμένες προτάσεις για ενέργειες που νομίζω ότι είναι εκ των ων ουκ άνευ για την δημιουργική υπέρβαση της όποιας κρίσης.

Βιβλιογραφία

- Cambell, John K. (1964), *Honour, family and patronage: a study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, Oxford, Oxford University Press.
- Davis, Elizabeth (2015), “‘We’ve toiled without end’: publicity, crisis, and the suicide ‘epidemic’ in Greece”, *Comparative Studies in Society and History*; vol. 57 (4): 1007-1036.

- Ghita Ionescu and Ernest Gellner (eds) (1980), *Populism: its meanings and national characteristics*, London, Macmillan.
- Gouldner, Alvin W. (1970), *The coming crisis of western sociology*, London, Heinemann.
- Hellenic Quality Assurance and Accreditation Agency (HQA) (2012), “External evaluation report, Department of Sociology, University of the Aegean”, February, η έκθεση είναι προσβάσιμη στη διεύθυνση: http://www.adip.gr/external/UniAegean_Sociology_2012.pdf
- Hellenic Quality Assurance and Accreditation Agency (HQA) (2013b), “External evaluation report, Department of Sociology, Panteion University”, October, η έκθεση είναι προσβάσιμη στη διεύθυνση: http://www.adip.gr/external/Panteion_Sociology_2013.pdf
- Hellenic Quality Assurance and Accreditation Agency (HQA) (2014), “External evaluation report, Department of Political Science and Public Administration, National and Kapodistrian University of Athens”, February, η έκθεση είναι προσβάσιμη στη διεύθυνση: http://www.adip.gr/external/UniAthens_PolitSciencePublicAdmin_2014.pdf
- Hellenic Quality Assurance and Accreditation Agency (HQAa) (2013), “External evaluation report, Department of Sociology, University of Crete”, October, η έκθεση είναι προσβάσιμη στη διεύθυνση: http://www.adip.gr/external/UniCrete_Sociology_2013.pdf
- Kalleberg, Ragnvald (2000), “‘The most important task of sociology is to strengthen and defend rationality in public discourse’: On the Sociology of Vilhelm Aubert”, *Acta Sociologica*, 43: 399-411.
- Lambiri-Dimaki, Jane (1996), “Sociology in Greece: trends and prospects”, *South European Society and Politics*, vol. 1 (1): 121-130.
- Mann, Michael (1986), *The sources of social power, vol. I, A history of power from the beginning to A.D. 1760*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Morgan, J.C., Dill, J. and Kalleberg, A.L. (2013), “The quality of healthcare jobs: Can intrinsic rewards compensate for low extrinsic rewards?”, *Work, Employment and Society*, vol. 27 (5): 802-822.
- Mouzelis Nicos (1985), “On the Concept of Populism: Populist and Clientelist Modes of Incorporation in Semiperipheral Polities”, *Politics & Society* September 14: 329-348, doi:10.1177/003232928501400303.
- Mouzelis, Nicos (1978), “The Greek elections and the rise of Pasok”, *New Left Review*, I/108, March-April.
- Mudde, Cas (2015), *ΣΥΡΙΖΑ: η διάψευση της λαϊκιστικής υπόθεσης*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Επίκεντρο.
- Mudde, Cas και Kaltwasser, Cristobal Rovira (επιμ) (2013), *Λαϊκισμός στην Ευρώπη και την Αμερική*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Επίκεντρο.
- Parkin, Frank (1978), *Class Inequality and Political Order*, London, Paladin/Granada.
- Reinhart, Carmen M. and Trebesch, Christoph (2015), “The Pitfalls of external dependence: Greece, 1829-2015”, *Brookings Papers on Economic Activity*, BPEA Conference Draft, September 10-11, 2015, pp. 30.
- Ridgeway, Cecilia L. (2014), “Why status matters for inequality”, *American Sociological Review*, vol. 79 (1): 1–16.
- Smelser, Neil J. and Swedberg, Richard (eds) (2005), *The handbook of economic sociology*, 2nd edition, Princeton/Oxford/New York, Princeton University Press/russell Sage Foundation.
- Therborn, Goran (2003), «Η παγκόσμια κοινωνική δυναμική και η παγκόσμια στροφή της κοινωνιολογίας», στο Ρ. Παναγιωτοπούλου, Σ. Κονιόρδος και Λ. Μαράτου-Αλιπράντη (επιμ.), *Παγκοσμιοποίηση και σύγχρονη κοινωνία*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 35-66.
- Wallerstein, Immanuel (1991), *Unthinking social science: the limits of nineteenth-century Paradigms*, Cambridge, Polity Press.

- Διαμαντούρος, Νικηφόρος (2000), *Πολιτισμικός διϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, μετφρ. Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Κονιόρδος, Σωκράτης (2010), «Η συζήτηση για την δημόσια κοινωνιολογία και η κοινωνιολογία στην Ελλάδα» σε Μ. Κούση, Μ. Σαματάς και Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Εξουσία και κοινωνία: Δωρήματα στον Κωνσταντίνο Τσουκαλά*, Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 174-195.
- Κονιόρδος, Σωκράτης (2014), «Οικονομική κρίση και κοινωνική κρίση εμπιστοσύνης», σε Σ. Ζαμπαρλούκου και Μ. Κούση (επιμ.), *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδόσεις Πεδίο, σελ. 69-99.
- Παπλιάκου, Βάσω, Σταθοπούλου, Θεώνη και Στρατουδάκη, Χαρά (επιμ.) (2011), *Θεσμοί-Αξίες-Συμπεριφορές. Μελέτη των ευρημάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2008-2009)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Χιωτάκης, Στέλιος (1994), *Προς μία κοινωνιολογία των ελευθέρων επαγγελματιών: επιστημονική επαγγελματοποίηση των ιατρικών υπηρεσιών*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας.

Εργατικές κινητοποιήσεις τα χρόνια της κρίσης: Ερμηνεία και συμπεράσματα

Άννα Κουμανταράκη* & Αθανάσιος Τσακίρης**

Περίληψη

Η εισήγηση αυτή αποτελεί τμήμα συλλογικής έρευνας, σχετικά με εργατικές κινητοποιήσεις, οι οποίες έλαβαν δυναμική μορφή στην Ελλάδα κατά την διάρκεια των χρόνων της οικονομικής κρίσης. Στόχος της είναι να αναδείξει τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των κινητοποιήσεων αυτών και να εξάγει χρήσιμα συμπεράσματα για το εύρος και τα αιτήματα των κοινωνικών κινημάτων στην Ελλάδα τα χρόνια αυτά. Απώτερος στόχος είναι η θεωρητική επεξεργασία των υπό εξέταση κοινωνικών φαινομένων και η απόπειρα προβλέψεων για την πιθανή τους πορεία στο εγγύς μέλλον.

Λέξεις Κλειδιά: Συνδικαλιστικό κίνημα, απεργία, επισφαλής εργασία, αλλοτρίωση, αλληλεγγύη.

Εισαγωγή

Η εισήγηση αυτή αποτελεί τμήμα συλλογικής έρευνας, σχετικά με εργατικές κινητοποιήσεις, οι οποίες έλαβαν δυναμική μορφή στην Ελλάδα κατά την διάρκεια των χρόνων της οικονομικής κρίσης.¹ Στόχος της είναι να αναδείξει τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των κινητοποιήσεων αυτών και να εξάγει χρήσιμα συμπεράσματα για το εύρος και τα αιτήματα των κοινωνικών κινημάτων στην Ελλάδα τα χρόνια αυτά. Απώτερος στόχος είναι η θεωρητική επεξεργασία των υπό εξέταση κοινωνικών φαινομένων και η απόπειρα προβλέψεων για την πιθανή τους πορεία στο εγγύς μέλλον.

---

* Μέλος ΣΕΠ στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: akoumantar@yahoo.gr

** Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου (ΕΚΠΑ).

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: tsakthan@gmail.com

¹ Tsakiris Athanasios & Koumandaraki Anna (2015), “Greek Trade Unionism in the Period of Crisis”, paper presented at 20th International Conference on *Alternative Future and Popular Protest*, Manchester 29th March to 1st April. Βλ. επίσης, Τσακίρης Αθανάσιος & Ελευθερίου Κώστας (2011) «Τα ‘νέα’ σωματεία των επισφαλώς εργαζομένων και η ‘ψηφιακή’ οργάνωση: Μύθοι και πραγματικότητες», ανακοίνωση στο Τακτικό Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας Αθήνα, 3-5 Νοεμβρίου, 2011, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο *Ελληνική κοινωνία 1975-2010: μετασχηματισμοί, ανακατατάξεις, προκλήσεις*. Για περισσότερες λεπτομέρειες Tsakiris, Athanasios & Eleftheriou, Costas (2014), “Digital Democracy and Trade Unionism: The Case of Precariously Employed Workers in Greece” σε Akrivopoulou, C. & Garipidis, N. (eds), *Human Rights and the Impact of ICT in the Public Sphere: Participation, Democracy, and Political Autonomy*, Hershey, PA: IGI Global, σελ. 40-55.

Κύρια υπόθεση της έρευνας

Βασική υπόθεση της έρευνας είναι ότι η κρίση λειτούργησε ανασταλτικά για την δυναμική κινητοποίηση των εργαζομένων. Έπληξε σε μεγάλο βαθμό τα συμφέροντα τους. Κύριο σύμπτωμα της κρίσης ήταν η αυταρχικότητα που επέδειξε το ελληνικό κράτος απέναντι σε συγκεκριμένες μορφές έκφρασης της λαϊκής δυσφορίας απέναντι στα μέτρα λιτότητας (βλέπε «αγανακτισμένοι») αλλά και η διστακτική στάση των ιεραρχικά ανώτερων εργατικών συνδικάτων να αντισταθούν σθεναρά σε μέτρα που συρρίκνωναν όχι μόνο τα εργατικά εισοδήματα αλλά και σηματοδοτούσαν σημαντική υποχώρηση σε εργατικές κατακτήσεις και δικαιώματα προηγούμενων δεκαετιών (π.χ. αλλαγή διαδικασιών προσφυγής στη διαιτησία του ΟΜΕΔ) – βλέπε σχετικά και Καυάλης (2012).

Μια απάντηση στο γιατί δεν υπήρξε συνεχής δυναμική και μαζική αντίσταση έχει να κάνει με τις δομικές αδυναμίες του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, την αδυναμία δηλαδή των ηγεσιών της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ να εμπνεύσουν εμπιστοσύνη στη βάση των εργαζομένων για λόγους κυρίως πολιτικούς. Η ενσωμάτωση της ηγεσίας αυτής στους μηχανισμούς κομμάτων που κυβέρνησαν την χώρα τα πρώτα χρόνια της κρίσης τους στέρησε τόσο την δυνατότητα ουσιαστικής αντίστασης όσο και της δυνατότητας συνεχούς μαζικής στήριξης στις αντικυβερνητικές δράσεις τους. Η μεγαλύτερη κινητοποίηση που οργάνωσαν τα εργατικά συνδικάτα με κινήσεις πολιτών και θεματικά κινήματα έλαβε χώρα στην Αθήνα την Παρασκευή 10 Φεβρουάριου 2012 (γενική απεργία). Επίσης την Κυριακή 12/2 έλαβε χώρα η πιο μαζική συγκέντρωση διαμαρτυρίας στην Πλατεία Συντάγματος καθώς στη Βουλή ψηφιζόταν το 2^ο Μνημόνιο. Η πάνοπλη αστυνομία επιτέθηκε στους συγκεντρωμένους και ακολούθησαν βίαια επεισόδια χωρίς, όμως, να καταφέρει να διαλύσει γρήγορα τη συγκέντρωση γιατί οι διαδηλωτές συνεχώς ανασυντάσσονταν στη Λεωφόρο Αμαλίας ώσπου να αποχωρήσουν λόγω της επίδρασης των «χημικών». Αποτέλεσμα των επεισοδίων, πέραν των τραυματισμών, ήταν η πυρπόληση σημαντικών κτηρίων μεγάλης πολιτιστικής αξίας (π.χ. οι κινηματογράφοι «Απόλλων» και «Αττικόν»).

Ουσιαστικά από εκείνη την στιγμή και έπειτα και μέχρι τον Ιούνιο 2013 όταν έκλεισε η ΕΡΤ δεν έχουμε δυναμική μαζική αντίδραση στο μνημόνιο ενορχηστρωμένη από κορυφαίες συνδικαλιστικές οργανώσεις, μολονότι προκηρύσσονται από ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ, ΟΤΟΕ και εργατικά κέντρα 24ωρες γενικές ή τοπικές απεργίες και στάσεις εργασίας.

Θεωρητική Προσέγγιση: Αλλοτρίωση

Στη σχετική βιβλιογραφία βρίσκουμε την άποψη ότι σε περιόδους οικονομικής ύφεσης τα αισθήματα αλλοτρίωσης και αποξένωσης ανάμεσα στους εργαζόμενους βαθαίνουν (Seeman 1959). Έχοντας σαν βάση την Μαρξική έννοια της αλλοτρίωσης που θεωρεί ότι ο εργαζόμενος στον καπιταλισμό θεωρεί την εργασία σαν αγγαρεία που πρέπει να κάνει προκειμένου να επιβιώσει, οι θεωρητικοί της αλλοτρίωσης υπογραμμίζουν την μοναχικότητα του εργαζόμενου σε μια δουλειά που δεν του αρέσει, την αποξένωση και τον ανταγωνισμό που αισθάνεται απέναντι στους συναδέλφους του (Τσακίρης 2009). Συγχρόνως ο εργαζόμενος αισθάνεται ανίσχυρος/η να συγκρουστεί με αποφάσεις της εργοδοσίας που τον πλήττουν στα εργασιακά του δικαιώματα και αναπτύσσει μια παθητικότητα και αδιαφορία για την πολιτική συμμετοχή και διακυβέρνηση. Όλες αυτές οι καταστάσεις που αποτελούν δομικά

χαρακτηριστικά του καπιταλισμού σύμφωνα με τον Καρλ Μαρξ, γίνονται πιο έντονες στην διάρκεια μιας κρίσης όταν κεκτημένα δικαιώματα της εργατικής τάξης πλήττονται και η ζοφερή πιθανότητα της ανεργίας έχει γίνει πραγματικότητα για το 27% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού με αβέβαιη την προοπτική μείωσής της στο εγγύς μέλλον.

Συνδικάτα στη δίνη της οικονομικής κρίσης: Νίκες και Ήττες

Επίσης θα πρέπει να συζητηθεί περαιτέρω ο ρόλος των συνδικάτων σε μια καπιταλιστική κοινωνία σε περίοδο κρίσης και κατά πόσο η λειτουργία τους συνάδει με τα συμφέροντα των εργαζομένων που εκπροσωπούν. Εξετάζοντας τις εργατικές κινητοποιήσεις στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης κανείς δεν μπορεί παρά να προσέξει ότι πρόκειται για κινητοποιήσεις κυρίως διάσπαρτων σωματείων βάσης χωρίς τη στήριξη της συνδικαλιστικής ηγεσίας και ότι αφορούν τους εργαζόμενους ενός εργασιακού χώρου και όχι ένα ευρύτερο εργατικό κίνημα. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν έχουμε σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτήν των καθαριστριών του Υπουργείου Οικονομικών, ένα μαζικό κίνημα συμπαράστασης το οποίο όμως δεν έχει αποκλειστικά τα χαρακτηριστικά συναδελφικής αλληλεγγύης (Tsakiris & Koumandaraki 2015, *οπ. παρ.*).

Η ορατή διαφορά ανάμεσα σε ήττες και νίκες στους εργατικούς αγώνες είναι σίγουρα ότι οι μεν εργαζόμενοι στην Χαλυβουργία, παραδείγματος χάρη, είχαν να αντιμετωπίσουν ιδιώτες εργοδότες οι οποίοι με κάθε τρόπο ήθελαν την μείωση προσωπικού με σκοπό το κέρδος, και ότι παρά την εννεάμηνη απεργία τους δεν κατόρθωσαν να κερδίσουν ούτε πολιτική στήριξη ικανή να τους προστατεύσει ούτε την συμπαράσταση ευρύτερων ομάδων μέσα στην εργατική τάξη. Έχουμε δηλαδή μια περίπτωση όπου η Μαρξική θεωρία για την αλλοτρίωση φαίνεται να επικυρώνεται σε μεγάλο βαθμό. Οι δε καθαρίστριες, καθηγητές, σχολικοί φύλακες και εργαζόμενοι της ΕΡΤ, είχαν κατά αρχάς το «πλεονέκτημα» ότι η δική τους απόλυση έγινε για λόγους συμμόρφωσης της κυβέρνησης Σαμαρά με τις μνημονιακές επιταγές για περικοπή των δημόσιων δαπανών, ότι ήταν δηλαδή κρατικοί υπάλληλοι και ότι πέτυχαν την δημοσιοποίηση του αγώνα τους που ευαισθητοποίησε μεγάλες μάζες του πληθυσμού. Εκτός αυτών πολύ σημαντικό ήταν το γεγονός που αναφέραμε και πιο πάνω ότι είχαν την στήριξη του ΣΥΡΙΖΑ που υλοποιήθηκε με την επαναπρόσληψη τους. Όπως έχουν υποστηρίξει διακεκριμένοι μελετητές του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, το κίνημα αυτό κατάφερε να ισχυροποιηθεί κυρίως στον δημόσιο τομέα ενώ ο ιδιωτικός τομέας έμεινε σε μεγάλο βαθμό συνδικαλιστικά ακάλυπτος (Κουζής 1999). Στην εξέλιξη αυτή σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε το ίδιο το ελληνικό κράτος που ουσιαστικά διαχώρισε τους εργαζόμενους σε δύο μεγάλες κατηγορίες στους ιδιωτικούς υπαλλήλους ανεξάρτητα αν είναι βιομηχανικοί εργάτες ή διοικητικοί υπάλληλοι και στους κρατικούς υπαλλήλους οι οποίοι απολάμβαναν πάντα μια μεγαλύτερη προστασία και ενδυνάμωση των δικαιωμάτων τους ως εργαζόμενοι. Αυτός ο διαχωρισμός έχει βέβαια άμεση σχέση με την προσπάθεια των ελληνικών κομμάτων να δημιουργήσουν ένα δίκτυο πολιτικών πελατών που θα αντάλασσαν την ψήφο τους με μια θέση στο δημόσιο τομέα. Σύμπτωμα αυτού του γεγονότος ήταν και το γεγονός ότι ακόμα και όταν η κυβέρνηση Σαμαρά ανακοίνωσε μέσω διαδικτύου τους καθηγητές που επρόκειτο να απολύσει καθυστέρησε την περάτωση της διαδικασίας και δεν ακολούθησε την αξιολόγηση που η ίδια είχε εξαγγείλει νωρίτερα ότι θα λάβει ως κριτήριο στη συγκεκριμένη απόφαση. Αντίθετα απέλυσε όσους θεωρούσε ότι είχαν την μικρότερη πολιτική δύναμη άρα και «μέσο»

στο να αντιδράσουν δυναμικά στην απόφαση αυτή.

Το πείραμα της ΒΙΟ.ΜΕ.

Η περίπτωση της ΒΙΟ.ΜΕ. αποτελεί μια ενδιαφέρουσα εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα. Οι εργαζόμενοι της επιχείρησης μετά την απόφαση της εργοδοσίας να κλείσει το εργοστάσιο, αποφάσισαν να αναλάβουν μόνοι τους τόσο την παραγωγή όσο και την διεύθυνση. Το αυτοδιαχειριστικό πείραμα της ΒΙΟ.ΜΕ. πέτυχε σε τόσο μεγάλο βαθμό ώστε μετά από δύομισι χρόνια λειτουργίας του εργοστασίου ως αυτοδιαχειριζόμενου, οι ιδιώτες ιδιοκτήτες τους κινήθηκαν νομικά εναντίον των εργαζόμενων διεκδικώντας να πάρουν πίσω την διεύθυνση του. Το πείραμα ΒΙΟ.ΜΕ. πέτυχε γιατί οι εργαζόμενοι του εργοστασίου συμπαρατάχθηκαν υπέρ των συναδέλφων πρωτεργατών του και διαφήμισαν τα προϊόντα του εργοστασίου σε οργανωμένες δράσεις κατά του κοινωνικού αποκλεισμού όπως αντιρατσιστικά φεστιβάλ, διακίνηση μέσω παραγγελιών από άλλες κοινωνικές συλλογικότητες (χρήση social media) και στην παρουσίαση της ακτιβίστριας Ναόμι Κλάιν στην Αθήνα.²

Οι καθαρίστριες του Υπουργείου Οικονομικών

Η περίπτωση των 595 καθαριστριών του Υπουργείου Οικονομικών είναι ακόμη μια πετυχημένη συνδικαλιστική προσπάθεια: Μετά την απόλυση τους από την κυβέρνηση Σαμαρά οι γυναίκες αυτές οργανώθηκαν με τη μορφή σωματίου βάσης. Δεν ενσωματώθηκαν δηλαδή στις ευρύτερες δομές μιας συνδικαλιστικής ιεραρχίας η οποία αποτελούσε τον κανόνα στην πλειονότητα των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα. Αυτό συνέβη διότι μέχρι την στιγμή της απόλυσης τους οι γυναίκες αυτές δεν ήταν συνδικαλιστικά οργανωμένες όχι από δική τους ευθύνη αλλά γιατί ως καθαρίστριες οι γυναίκες αυτές ήταν πράγματι αόρατες μέσα στον εργασιακό τους χώρο όχι μόνο γιατί εργάζονταν ώρες που οι άλλοι εργαζόμενοι είτε έλειπαν είτε δεν είχαν αρχίσει ακόμη δουλειά, αλλά και γιατί συνδικαλιστικά δεν είχαν εκπροσώπηση (βλ. και Αβδελά 2009). Το μειονέκτημα αυτό οι καθαρίστριες κατάφεραν να το μετατρέψουν σε πλεονέκτημα: Ανέπτυξαν τον αγώνα τους όχι μόνο με μεγάλη δημιουργικότητα αλλά και αυτονομία που τους έδωσε τη δυνατότητα να αποφασίζουν μόνες τους για τις κινήσεις τους. Οι συνδικαλιστικοί αξιωματούχοι συμμετείχαν μεμονωμένα εκφράζοντας την συμπάρασταση τους και χωρίς την δυνατότητα ουσιαστικής αντίστασης στις αποφάσεις των καθαριστριών.

Οι εργαζόμενοι της αρτοποιίας «Κατσέλη» και οι απολυμένοι της “Coca-Cola”

Δίπλα σε αυτές τις δύο πετυχημένες περιπτώσεις υπάρχουν άλλοι αγώνες πρωτοβάθμιων σωματείων που δεν είχαν το ίδιο θετικό αποτέλεσμα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι αυτά του σωματίου των απολυμένων της αρτοποιίας Κατσέλη που έκλεισε³ και της πολυεθνικής Coca-Cola που μετέφερε τις παραγωγικές μονάδες

² <http://www.parallaximag.gr/thessaloniki/peirama-tis-viome#sthash.UqPiDpFJ.dpuf>.

³ Βλέπε: «Αίτηση πτώχευσης από τα αρτοποιεία «Κατσέλη». Στο δρόμο κινδυνεύουν να βρεθούν 480 εργαζόμενοι», στο <http://www.stokokkino.gr/article/720/>

στην Βουλγαρία. Στην περίπτωση των εργαζομένων της Κατσέλη το σωματείο αποφάσισε να μην ακολουθήσει το παράδειγμα των συναδέλφων τους στη ΒΙΟ.ΜΕ και να πιέσει απλώς την εργοδοσία για άμεση επαναλειτουργία της επιχείρησης. Η περίπτωση των απολυμένων της Coca-Cola είναι πιο σύνθετη γιατί οι απολυμένοι εκεί χρησιμοποίησαν τα ηλεκτρονικά μέσα κοινωνικής δικτύωσης για να δημοσιοποιήσουν τον αγώνα τους και προσπάθησαν να πετύχουν μπουκοτάζ των προϊόντων της πολυεθνικής στην Ελλάδα. Πράγματι σε συγκεκριμένες πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη και η Κοζάνη οι απολυμένοι υπάλληλοι κατάφεραν τουλάχιστον τους πρώτους μήνες του μπουκοτάζ σημαντική μείωση των πωλήσεων των προϊόντων της πολυεθνικής. Δημιούργησαν ιστολόγιο με πληροφορίες για το μπουκοτάζ και ηλεκτρονική διεύθυνση για την συλλογή υπογραφών αλληλέγγυων στον αγώνα τους,⁴ Η καμπάνια τους όμως δεν είχε μακροπρόθεσμα το επιθυμητό αποτέλεσμα. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης τήρησαν σιγή για τον αγώνα τους και η Coca-Cola υιοθέτησε σαν απάντηση μια εκστρατεία θετικής διαφήμισης των προϊόντων της στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.⁵

Παράγοντες που συντελούν στην επιτυχία των εργατικών κινητοποιήσεων

Τα παραδείγματα αυτά δείχνουν ότι η επιτυχία μιας εργατικής κινητοποίησης δεν εξαρτάται απόλυτα από την μαχητικότητα των εργαζομένων που εμπλέκονται σε αυτή, αλλά αποτελεί αποτέλεσμα συγκυριών που δεν μπορούν πάντοτε να προσχεδιασθούν. Σίγουρα ο ρόλος που παίζουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης στην προβολή ή αποσιώπηση ενός κινήματος είναι πολύ σημαντικός. Επίσης σημαντική είναι η ικανότητα των κινημάτων να υπενθυμίζουν σθεναρά την ύπαρξή τους στην κοινή γνώμη γεγονός που δεν υπάρχει στον ίδιο βαθμό σε όλες τις περιπτώσεις των κινημάτων που ανέφερα. Εδώ η θεωρία για την αλλοτρίωση από μόνη της δεν μπορεί να ερμηνεύσει τα φαινόμενα αυτά. Έτσι παραδείγματος χάρη, στη περίπτωση των εργαζομένων της ΒΙΟ.ΜΕ και των καθαριστριών, οι εργαζόμενοι δεν εκφράζουν ούτε συναισθήματα αδυναμίας ελέγχου (powerlessness) ούτε επίσης πολιτική παθητικότητα. Το ερώτημα βέβαια είναι ποιες είναι εκείνες οι δυνάμεις που τους κινητοποίησαν ενάντια στην παθητικότητα και την παραίτηση. Και επίσης γιατί συμβαίνει μόνο σε αυτούς και όχι στην περίπτωση των εργαζομένων της Coca Cola και της Κατσέλη που κατ' αρχάς και αυτοί προσπάθησαν να συγκροτήσουν ένα κίνημα αντίστασης στις αποφάσεις της εργοδοσίας για απολύσεις.

Μια απάντηση, ενδεχομένως, θα ήταν, να εξετάσουμε τις δυνατότητες επιστροφής σε αξιοπρεπή και καλοπληρωμένη εργασία που έχουν οι διαφορετικές κατηγορίες εργαζομένων που έχασαν την δουλειά τους στα χρόνια της κρίσης. Για τις καθαρίστριες οι προοπτικές ήταν ζοφερές: οι περισσότερες χωρίς οικογενειακή οικονομική στήριξη και αρχηγοί μονογονεϊκών νοικοκυριών, θα έπρεπε να επιλέξουν σε περίπτωση απώλειας της θέσης τους στο Υπουργείο μια πολύ πιο κακοπληρωμένη και επισφαλής εργασία.⁶ Μπορεί επίσης η παραμονή τους στην ανεργία να ήταν

⁴ <http://chronico-apergias.blogspot.gr/>

⁵ Βλέπε, «Η Coca-Cola έχει φύγει στη Βουλγαρία αλλά διαφημίζει ότι «μένει Ελλάδα»! Τι καταγγέλλουν οι απολυμένοι εργαζόμενοι» στον *Αγώνα της Κρήτης* online edition ;<http://agonaskritis.gr/%CE%B7-coca-cola-%CE%AD%CF%87%CE%B5%CE%B9-%CF%86%CF%8D%CE%B3%CE%B5%CE%B9-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%B2%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B3%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%AC-%CE%B4%CE%B9%CE%B1-2/>

⁶ Βλέπε και Κουζής Γιάννης (2009: 47-51).

μακρόχρονη χωρίς την δυνατότητα διεξόδου. Για τους εργάτες της Χαλυβουργίας οι προοπτικές ήταν επίσης ζοφερές. Για αυτό ίσως το λόγο διατήρησαν την αγωνιστικότητα τους και επέμειναν στην απεργία τους τόσους πολλούς μήνες. Η απόφαση τους για λύση της απεργίας μετά από εννιά μήνες αγώνα δείχνει ότι οι δυνάμεις αλλά και οι εναλλακτικές λύσεις είχαν εξαντληθεί⁷. Και οι εργαζόμενοι στη ΒΙΟ.ΜΕ. ανήκουν στην κατηγορία των βιομηχανικών εργατών μέσης ηλικίας με μικρή πιθανότητα εύρεσης ανεργίας στην περίπτωση που το εργοστάσιο έκλεινε. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το προηγούμενο παράδειγμα ήττας των εργατών της Χαλυβουργίας και οι μικρές πιθανότητες εξόδου από την ανεργία τους οδήγησε στην παράτολμη απόφαση για επιβολή αυτοδιαχείρισης στο εργοστάσιο της ΒΙΟ.ΜΕ.

Μπορούμε εδώ να παραθέσουμε και το έργο της Μαρίας Καραμεσίνη (2015) η οποία με βάση τα δεδομένα της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας και της ΕΛΣΤΑΤ, αποδεικνύει ότι οι ομάδες εργαζόμενων οι οποίες κυρίως επλήγησαν από την κρίση, κυρίως τα πρώτα δύο χρόνια, ήταν οι βιομηχανικοί εργάτες και ειδικά οι άνδρες (Καραμεσίνη 2015). Οι γυναίκες αντιμετώπισαν πρόβλημα κυρίως όταν άρχισαν να γίνονται απολύσεις στο δημόσιο τομέα – μέσα σε αυτές ήταν και οι καθαρίστριες του Υπουργείου Οικονομικών.

Οι απολυμένοι της αρτοποιίας Κατσέλη βρέθηκαν στην ανεργία αλλά δεν αποτελούσαν ένα ομοιογενές σύνολο γιατί ειδικά οι ειδικότητες των αρτοποιαγωγών και των πωλητών μέσα στους οποίους ήταν πολλές γυναίκες μπορούσαν πιο εύκολα από τους βιομηχανικούς εργάτες να απορροφηθούν σε παρεμφερείς επιχειρήσεις. Επίσης το γεγονός ότι η αρτοποιία είχε πολλές μονάδες πώλησης αρτοσκευασμάτων μείωνε τη συνοχή μεταξύ των εργαζομένων.

Οι εργαζόμενοι της Coca-Cola, επίσης, δεν ήταν μια ομοιογενής ομάδα. Υπήρχαν ανάμεσα τους εργαζόμενοι με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και δεξιότητες, απόδειξη η χρήση του διαδικτύου ως εργαλείου τους στην καμπάνια τους κατά της εταιρείας.⁸ Φαινομενικά τουλάχιστον θα μπορούσαν πιο εύκολα να βρουν δουλειά από τους εργαζόμενους στη Χαλυβουργία ή τη ΒΙΟ.ΜΕ. Το πόσο αυτό κατέστη δυνατό δεν έχει ακόμα διερευνηθεί και η περιορισμένη παρουσίαση των εργατικών κινητοποιήσεων που γίνεται εδώ δεν μπορεί να το συμπεριλάβει.

Τα νέα σωματεία των επισφαλώς εργαζομένων

Τέλος, πρέπει να αναφέρουμε τις απεργιακές και άλλες κινητοποιήσεις που οργανώνουν παλιά και νέα πρωτοβάθμια σωματεία κυρίως στον ιδιωτικό τομέα με αιχμές τους χώρου του βιβλίου, των νέων τεχνολογιών και τηλεπικοινωνιών, των ταχυμεταφορών καθώς και της περίπτωσης των ενοικιαζόμενων εργαζομένων (χρηματοπιστωτικές εταιρείες και τράπεζες) (Τσακίρης 2009). Σε αυτές τις περιπτώσεις, με εξαιρέσεις ορισμένα κλαδικά σωματεία που δημιουργήθηκαν με πρωτοβουλία του ΠΑΜΕ (π.χ. Κλαδικό Σωματείο Χρηματοπιστωτικού), οι

⁷ Βλέπε «Όλη η αλήθεια για την απεργία στη Χαλυβουργία Ελλάδας» στο *Iefimerida*, 21/7/2012, <http://www.iefimerida.gr/news/60320/%CE%BF%CE%BB%CE%B7-%CE%B7-%CE%B1%CE%BB%CE%AE%CE%B8%CE%B5%CE%B9%CE%B1-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B1%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CF%87%CE%B1%CE%BB%CF%85%CE%B2%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82>

⁸ Βλέπε <https://www.facebook.com/Coca-cola-apergia-238774946277939/> .

συνδικαλιστικές οργανώσεις δεν ελέγχονται από τα παραδοσιακά κομματικά παραταξιακά σχήμα και ορισμένα χρησιμοποιούν ριζοσπαστικές συνδικαλιστικές ιδέες και πρακτικές. Συχνά καταφεύγουν σε μορφές πολιτικής ανυπακοής όπως συμβολικές ή πραγματικές καταλήψεις κτιρίων ή χώρων εργασίας, ακόμα και σε απεργία πείνας. Η χρήση της απεργίας και της στάσης εργασίας είναι «λελογισμένη» καθώς η απώλεια ημερομισθίων σε καιρό οικονομικής κρίσης δεν είναι υποφερτή και μπορεί να καταλήξει σε απόλυση. Ακόμα και οι μορφές απασχόλησης (π.χ. ατομική εργασία στο χώρο των «ντελιβεράδων» ή των ταχυμεταφορών) είναι «απαγορευτικές» για τη χρήση της απεργίας ως εργαλείου άσκησης πίεσης. Έτσι όταν οι πιο ριζοσπαστικές μορφές δράσης δεν ενδείκνυνται. Χρησιμοποιούνται αντίθετα κλασικές νομικές παρεμβάσεις στην Επιθεώρηση Εργασίας που ενίοτε αποδίδουν καρπούς (περίπτωση σωματείου ICAP, Συλλόγου Δανειζόμενου Προσωπικού Τραπεζικού Τομέα για ανάκληση απολύσεων).

2011-2012-2013	ΑΠΕΡΓΙΕΣ
15.2.2011	Παναττική στάση εργασίας 12-15.15 μμ. Ε.ΚΑ.
23.2.2011	24ωρη Πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.- ΑΔΕΔΥ-Ο.Τ.Ο.Ε.-Σ.Υ.Ε.Τ.Ε.
11.5.2011	24ωρη Πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.- ΑΔΕΔΥ-Ο.Τ.Ο.Ε.-Σ.Υ.Ε.Τ.Ε.
23.5.2011	2ωρη στάση εργασίας 11.00-13.00 στον Νομό Λασιθίου
9.6.2011	24ωρη Πανελλαδική απεργία Ο.Τ.Ο.Ε.
15.6.2011	24ωρη Πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.- ΑΔΕΔΥ-Ο.Τ.Ο.Ε.-Σ.Υ.Ε.Τ.Ε.
16.6.2011	24ωρη απεργία Εργατικών Κέντρων Κρήτης
28&29.6.2011	48ωρη Πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.- ΑΔΕΔΥ-Ο.Τ.Ο.Ε.-Σ.Υ.Ε.Τ.Ε.
5/10/2011	24ωρη Ε.Κ. Πρέβεζας & Κέρκυρας
19&20.10.2011	48ωρη Πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.- ΑΔΕΔΥ-Ο.Τ.Ο.Ε.-Σ.Υ.Ε.Τ.Ε.
1.12.2011	24ωρη Πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.-ΑΔΕΔΥ-Ο.Τ.Ο.Ε. -Σ.Υ.Ε.Τ.Ε.
17/1/2012	24ωρη Παναττική απεργία Ε.Κ.Α.
7/2/2012	24ωρη Πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.-ΑΔΕΔΥ
10&11/2/2012	48ωρη Πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.-ΑΔΕΔΥ-Ο.Τ.Ο.Ε.
29/2/2012	3ωρη Πανελλαδική στάση εργασίας 12-3.15

4/4/2012	24ωρη στους νομούς ΑΧΑΐΑΣ -ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ- ΛΕΣΒΟΥ- Ο.Τ.Ο.Ε.
30/7/2012	24ωρη Πανελλαδική απεργία Ο.Τ.Ο.Ε.-Σ.Υ.Ε.Τ.Ε.
26/9/2012	24ωρη Πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.-ΑΔΕΔΥ
9/10/2012	3ωρη Παναττική στάση εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε. ΑΔΕΔΥ-Ο.Τ.Ο.Ε.-Σ.Υ.Ε.Τ.Ε(12.15-15.15)
18/10/2012	24ωρη Πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.-ΑΔΕΔΥ-Ο.Τ.Ο.Ε.
24/10/2012	24ωρη Πανελλαδική απεργία Ο.Τ.Ο.Ε.
25/10/2012	24ωρη Πανελλαδική απεργία Ο.Τ.Ο.Ε.
6&7/11/2012	48ωρη Πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.-ΑΔΕΔΥ-Ο.Τ.Ο.Ε.
14/11/2012	3ωρη Πανελλαδική στάση εργασίας 12.15-15.15
19/12/2012	3ωρη Πανελλαδική στάση εργασίας 12.15-15.15
16/1/2013	24ωρη Πανελλαδική-παντραπεζική Ο.Τ.Ο.Ε.
25/1/2013	3ωρη Παναττική στάση εργασίας 12-3 & στάση εργασίας Ε.Κ. Λιβαδειάς
6/2/2013	24ωρη Παναττική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.
8/2/2013	3ωρη στάση εργασίας Ε.Κ. Λασιθίου
12/2/2013	3ωρη στάση εργασίας 07.45-11.00 - Ε.Κ.Α.
20/2/2013	24ωρη Γ.Σ.Ε.Ε.-Ο.Τ.Ο.Ε.
14/3/2013	4ωρη στάση εργασίας 07.45-11.45- Ε.Κ. Λασιθίου
29/4/2013	Παναττική στάση εργασίας Σ.Υ.Ε.Τ.Ε. 11.30-15.15
1/5/2013	24ωρη πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.-ΑΔΕΔΥ-Ο.Τ.Ο.Ε.
16/5/2013	4ωρη πανελλαδική στάση εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.
13/6/2013	24ωρη πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.
16/7/2013	24ωρη πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.- ΑΔΕΔΥ

6/11/2013	24ωρη πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.-ΑΔΕΔΥ
17/1/2014	3ωρη στάση εργασίας 12-3 - Ε.Κ. Πρέβεζας
9/4/2014	24ωρη πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε. - ΑΔΕΔΥ
27/11/2014	24ωρη πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.- ΑΔΕΔΥ
12/11/2015	24ωρη πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.-ΑΔΕΔΥ
3/12/2015	24ωρη πανελλαδική απεργία Γ.Σ.Ε.Ε.-ΑΔΕΔΥ

Η κοινωνική δυσφορία και τα κόμματα της Αριστεράς

Ένας άλλος παράγοντας που πρέπει επίσης να εξεταστεί είναι ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων, και ειδικότερα αυτών της Αριστεράς, απέναντι στους απεργούς. Εδώ μπορούμε να βρούμε περιπτώσεις απόλυτης στήριξης – ταύτισης όπως αυτή μεταξύ του ΚΚΕ και των απεργών της ελληνικής Χαλυβουργίας, και στρατηγικές επιλεκτικής συμπαράστασης όπως αυτή μεταξύ των απολυμένων της ΕΡΤ και του ΣΥΡΙΖΑ. Γενικά θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο ΣΥΡΙΖΑ ως την στιγμή της ανόδου του στην εξουσία στις 25/01/2015, τάσσεται στις περισσότερες περιπτώσεις αλληλέγγυος στις εργατικές κινητοποιήσεις και μάλιστα, η νίκη του στις εκλογές τόσο του Ιανουαρίου όσο και στις 20/09/2015, μπορεί να αποδοθεί εν μέρει στην υπόσχεση του ότι, παρά το Μνημόνιο που υπέγραψε τον Ιούλιο, δεν θα προχωρούσε σε απολύσεις όπως έκαναν οι προκάτοχοι του. Χρησιμοποιώντας την αλληλεγγύη στις εργατικές κινητοποιήσεις ως προμετωπίδα της προεκλογικής στρατηγικής του, ο ΣΥΡΙΖΑ αποδείχθηκε πιο αποτελεσματικός από τα υπόλοιπα κόμματα της Αριστεράς στο να κερδίσει την εμπιστοσύνη των εργαζομένων. Αυτό έχει συνέπειες και για τα ίδια τα κινήματα αυτά. Δεν είναι τυχαίο, παραδείγματος χάριν, ότι οι εργάτες της Χαλυβουργίας που ταυτίστηκαν με το ΚΚΕ στον αγώνα τους βρέθηκαν απομονωμένοι και λοιδорούμενοι χωρίς ουσιαστική στήριξη.⁹ Αντίθετα οι 595 καθαρίστριες διατήρησαν μεν την κομματική τους αυτονομία, αλλά πέτυχαν τη συμπαράσταση και την υπόσχεση από τους εκπροσώπους του ΣΥΡΙΖΑ ότι θα επαναπροσληφθούν όταν το κόμμα κέρδιζε τη διακυβέρνηση. Υπόσχεση που τελικά τηρήθηκε. Το ίδιο συνέβη και με τους απολυμένους από την κυβέρνηση Σαμαρά καθηγητές Τεχνικών Λυκείων, Σχολικούς Φύλακες και εργαζόμενους στην ΕΡΤ.

Έχουμε μάλιστα τη γνώμη ότι οι απώλειες σε θέσεις εργασίας κατά την πρώτη περίοδο της κρίσης προκάλεσαν εκτεταμένη δυσφορία που μπορεί να μην οργανώθηκε συνδικαλιστικά, εκφράστηκε όμως πολιτικά μέσα από την μαζική στήριξη των κομμάτων της Αριστεράς και ειδικά του ΣΥΡΙΖΑ. Εδώ αξίζει να μελετηθεί πως το συγκεκριμένο κόμμα οργάνωσε αυτή τη μαζική στήριξη και πως την διοχέτευσε σε δράσεις που αφορούσαν εργατικά θέματα. Θα μπορούσε επίσης να συγκριθεί η στρατηγική του ΣΥΡΙΖΑ σε σχέση με την αντίστοιχη στρατηγική του

⁹ Βλέπε «Όλη η αλήθεια για την απεργία στη Χαλυβουργία Ελλάδα» στο Iefimerida, 21/7/2012, και *NON OMNIS MORIAR* - <http://www.902.gr/eidisi/politismos/57804/non-omnis-moriar-ena-ntokimanter-gia-tin-apergia-sti-halyvoyrgia-ellados#/0>

Κομμουνιστικού Κόμματος και της ΑΝΤΑΡΣΥΑ.

Η νίκη του ΣΥΡΙΖΑ αποτελεί μια τομή για τα εργασιακά ζητήματα στην Ελλάδα. Τομή που έχει να κάνει όχι μόνο με την αλλαγή στρατηγικής του κράτους απέναντι στα εργασιακά ζητήματα, αλλά και αλλαγή στο τρόπο που τα σωματεία και ο τύπος διαχειρίζονται ζητήματα απολύσεων και ανεργίας. Καταρχάς έχουμε την επαναπρόσληψη όλων των δημοσίων υπαλλήλων που η προηγούμενη κυβέρνηση Σαμαρά είχε απολύσει. Ακόμη έχουμε μια μικρή υποχώρηση του ποσοστού ανεργίας στο 25% (Ιούλιος 2015) που όμως παραμένει υψηλή, ιδιαίτερα μεταξύ των νέων (48,6%). Επίσης έχουμε την ανακοίνωση από την πλευρά του ΟΑΕΔ προγραμμάτων που δίνουν την ευκαιρία σε μακροχρόνια άνεργους να ανοίξουν την δική τους επιχείρηση. Συγχρόνως όμως έχουμε την υπογραφή του τρίτου μνημονίου τον Ιούλιο που προμηνύει περαιτέρω μειώσεις των εισοδημάτων των εργαζόμενων και συνταξιούχων, αλλαγή προς το χειρότερο του ασφαλιστικού συστήματος και τη μη δυναμική απάντηση στην άρνηση των πλουσιότερων στρωμάτων του πληθυσμού για μεγαλύτερη φορολογική επιβάρυνση.

Συμπεράσματα

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία ότι το εργατικό κίνημα γίνεται πιο μαχητικό και πιο επίμονο στις διεκδικήσεις του όταν τα μέλη του έχουν λίγες πιθανότητες να βρουν αλλού εργασία που θα ικανοποιεί τις αυξημένες ανάγκες τους. Επίσης σημαντικό ρόλο παίζει ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται τις συμμαχίες, πολιτικές και κοινωνικές. Το κρίσιμο ζήτημα είναι πώς μπορεί να συνδυαστεί η μαχητικότητα των απεργών με την αποτελεσματική δράση και την επίτευξη των στόχων τους λαμβάνοντας υπόψη την ασφυκτική πολιτικό-οικονομική κατάσταση που δημιουργεί η πολιτική της λιτότητας και η κρίση. Είναι, επομένως, θέμα στρατηγικής.¹⁰

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που προσπάθησε να αναδείξει το παρόν άρθρο, είναι το γεγονός ότι η μαχητικότητα και η μαζική κινητοποίηση των εργαζομένων δεν αποτελούν χαρακτηριστικά που μονοπωλούν σχεδόν αποκλειστικά οι πιο καλοπληρωμένοι και σταθερά απασχολούμενοι ανάμεσα σε αυτούς. Η ελληνική περίπτωση των διάσπαρτων εργατικών κινητοποιήσεων σε χώρους δουλειάς χωρίς συνδικαλιστικό παρελθόν (βλέπε καθαρίστριες) ή με μικρές ή και ελάχιστες προοπτικές ικανοποίησης αιτημάτων (βλέπε εργαζόμενους στην επισφάλεια, χαλβουργούς και εργαζόμενους στην Coca-Cola), ούτε αναστέλλει την μαχητική αντίσταση ούτε προδικάζει την πιθανότητα επιτυχίας του συνδικαλιστικού αγώνα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Seeman, Melvin (1959), "On the meaning of alienation", *American Sociological Review*, Vol. 24, no 56, (Dec. 1959), σελ. 783 – 791.
- Tsakiris, Athanasios & Eleftheriou, Costas (2014), "Digital Democracy and Trade Unionism: The Case of Precariously Employed Workers in Greece", σε C. Akrivopoulou & N. Garipidis (eds), *Human Rights and the Impact of ICT in the Public Sphere*:

---

¹⁰ Για τις θεωρίες που προσπαθούν να εξηγήσουν τη μαχητική συμπεριφορά και την τάση εργαζομένων συγκριμένων κλάδων να απεργούν συχνότερα, βλ. Τσακίρης (2005).

- Participation, Democracy, and Political Autonomy*, Hershey, PA: IGI Global, σελ. 40-55.
- Tsakiris, Athanasios & Koumandaraki, Anna (2015) “Greek Trade Unionism in the Period of Crisis”, paper presented at 20th International Conference on Alternative Future and Popular Protest, Manchester 29th March to 1st April.
- Αβδελά, Έφη (2009), «Η Όψιμη Ανακάλυψη της Επισφαλούς Εργασίας» στο Έφη Αβδελά (κ.α.) (2009), *Επισφαλής Εργασία: Γυναικεία Εργασία*. Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 13-17.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος, Μαυρέας, Κωνσταντίνος και Πατρώνης, Βασίλης (2013), *Συνδικάτα και σχέσεις εκπροσώπησης στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1990 -2004*, στο http://www.vernardakis.gr/uplmed/14_syndicats.pdf
- Καραμεσίνη, Μαρία (2015), «Διαρθρωτική κρίση και προσαρμογή στην Ελλάδα: κοινωνική οπισθοδρόμηση και προκλήσεις για την ισότητα των φύλων» στο Μ. Καραμεσίνη & J. Rubery (επιμ.), *Γυναίκες και λιτότητα. Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*. Αθήνα, εκδόσεις Νήσος, σελ. 239-278.
- Καυάλης, Απόστολος (2012), «Τα ελληνικά συνδικάτα στο περιβάλλον της οικονομικής ύφεσης και κρίσης» στο <http://docplayer.gr/1197065-Ta-ellinika-syndikata-sto-perivallon-tis-oikonouikis-yfesis-kai-krisis-kapsalis-apostolos.html>
- Κουζής, Γιάννης (1999), «Το συνδικαλιστικό κίνημα και οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας στην Ελλάδα και την Ευρώπη» στο Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.) (1999), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, Αθήνα: Κριτική, σελ. 260-261.
- Κουζής, Γιάννης (2009), «Επισφαλής Εργασία: η Περίπτωση των εργαζόμενων στις Εργολαβίες Καθαρισμού», στο Έ. Αβδελά (επιμ.), *Επισφαλής εργασία, «γυναικεία εργασία»*, Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 47-51.
- Τσακίρης, Αθανάσιος (2009), «Η εξέγερση του Δεκέμβρη 2008 και τα εργατικά συνδικάτα: η περίπτωση των νέων συνδικάτων επισφαλώς εργαζομένων» Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο «Εξεγερσιακές συλλογικές δράσεις σε συγκριτική προοπτική: Θεωρητικοί προβληματισμοί, εμπειρικά αινίγματα», 9-11 Δεκεμβρίου 2009, Κύκλος Συγκρουσιακής Πολιτικής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Νεοελληνικής Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου και Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα. <https://vimeo.com/9612485>
- Τσακίρης, Αθανάσιος και Ελευθερίου, Κώστας (2011), «Τα ‘νέα’ σωματεία των επισφαλώς εργαζομένων και η ‘ψηφιακή’ οργάνωση: Μύθοι και πραγματικότητες», ανακοίνωση στο Τακτικό Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας Αθήνα, 3-5 Νοεμβρίου, 2011, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Ελληνική κοινωνία 1975-2010: μετασηματισμοί, ανακατατάξεις, προκλήσεις.
- Τσακίρης, Θανάσης (2005), «Θεωρίες περί Απεργίας», Εισήγηση στο Διατμηματικό Σεμινάριο για τη μελέτη των Οργανωμένων Συμφερόντων, <https://greekunions.wordpress.com/2010/11/23/%CE%B8%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B1%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B8%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%83%CE%B7-%CF%84%CF%83%CE%B1/> .
- Τσακίρης, Θανάσης (2009), «Άλλοτριώση και Αποξένωση – 1ο Μέρος» στο <https://greekunions.wordpress.com/2009/04/30/%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%BF%CF%84%CF%81%CE%B9%CF%89%CF%83%CE%B7-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%BE%CE%B5%CE%BD%CF%89%CF%83%CE%B7-1%CE%BF-%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%BF%CF%83/> .

Η Ελληνική Ορθοδοξία στο σταυροδρόμι της κρίσης – τα δύο πρόσωπα του Ιανού

Νικόλαος Αναστασίου Κουραμπής*

Στον Πέτρο Παπαβασιλείου
και στην ερευνητική δημοσιογραφία του

Περίληψη

Η σύγχρονη ελληνική Ορθοδοξία λειτουργεί στα χρόνια της κρίσης ως Ιανός: αφενός δεν είναι παραδοσιακή ως συνέχεια των αγίων της, ούτε διακρίνεται από πηγαία ηθικοπολιτική προσέγγιση της πραγματικότητας, αφετέρου παρουσιάζει κάποια στοιχεία φιλανθρωπίας. Επιπλέον, κατασκευάζει έναν απολίτικο και αδρανή τύπο ανθρώπου που είναι «ασφαλής» μέσα σε μια ιδεολογικοποιημένη πνευματικότητα και τελετουργικό.

Λέξεις-κλειδιά: Ολιγαρχίες, Φορμαλισμός, Ιστορικοεσχατολογική ηθική, Μετάβαση.

Η βασική υπόθεση της εισήγησής μας είναι ότι η σύγχρονη ελληνική ορθοδοξία δεν έχει παραδοσιακό έρεισμα την ίδια στιγμή που υπάρχει κάποια ελάχιστη συνείδηση αγιότητας και φιλανθρωπίας στην κοινωνία. Ο ρόλος της στην σύγχρονη κρίση είναι εκείνος του Ιανού.

Αν το ένα πρόσωπο του Ιανού είναι ότι αρχή της Ορθοδοξίας αποτελούν 1) «η εκκλησιαστική κοινότητα που συνέχεται μέσω αγάπης» (Weber 2002: 32) ή «ενεργός αδελφική αγάπη» (Harnack 1978: 23) ή «ισχυρό κοινωνικό ένστικτο» (Φλωρόφσκυ 1982: 166) και 2) η ταπεινότητα ως τρόπος εξύψωσης της καθημερινότητας (Παπαρίζος 1999: 141 με αναφορά στον Παπαδιαμάντη) και 3) η ιστορικοεσχατολογική (Νησιώτης 1975: 495) αντίληψη της πραγματικότητας [= δεν υπάρχουν δύο «κόσμοι», φυσικό και μεταφυσικό, αλλά υπάρχουν δύο τρόποι πχ φιλία ή αυταρχικότητα], το άλλο πρόσωπο του Ιανού είναι αντίστοιχα 1) ο υπερβολικός φορμαλισμός τη στιγμή που η πίστη έχει πολύ μικρή σχέση με τις «εσωτερικευμένες» ηθικές αρχές (Μουζέλης 1978: 63) και 2) το προπατορικό αμάρτημα ως στίγμα που καταστρέφει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια (Παπαρίζος 2014: 301) και 3) η ανιστορική αρχή της προσωρινότητας.

Η πρωτοχριστιανική αίσθηση ότι κάποιος αγωνίζεται εναντίον ολόκληρου του κόσμου και ότι ο αγώνας θα είναι νικηφόρος, ζήλος για τον αγώνα και βεβαιότητα για

---

* Θεολόγος Εκπαιδευτικός, υποψήφιος διδάκτορας του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Δ.Γούναρη 41, 17456, Άλιμος .

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: KOURAMPISNIKOLAOS@gmail.com .

τη νίκη είναι στοιχεία που λείπουν τελείως από τους σημερινούς χριστιανούς αλλά βρίσκονται διάχυτα σε άλλους χώρους (Ενγκελς 2009: 323) Από όλες τις κατηγορίες καταπάνω στους χριστιανούς την τρομερότερη την πρόφερε ο Nietzsche όταν είπε πως οι Χριστιανοί δεν έχουν χαρά (Σμέμαν 1987: 34) και ο θεσμοθετημένος χριστιανισμός την αγνόησε.

Η ιστορική, κοινωνιολογική και θεολογική έρευνα όσον αφορά τη χριστιανική φιλανθρωπία και την κοινωνική δικαιοσύνη αποδεικνύει την απόσταση που υπάρχει μεταξύ παραδόσεως και σύγχρονης εκκλησιαστικής πρακτικής π.χ. τα ενοριακά συσσίτια αφενός είναι χρήσιμα -αλλά ασχολούνται με τα συμπτώματα και όχι με τις αιτίες- αφετέρου μεταβάλλουν τον πολίτη σε επαίτη ενώ μια παραδοσιακή αντίληψη παρουσιάζει τους ενδεείς να έχουν δικαιώματα επάνω στην εκκλησιαστική περιουσία (για την αντίληψη αυτή στο Σαβράμης 1954: 22). ένας ουσιαστικός διάλογος Πολιτείας-Εκκλησίας για την αξιοποίηση της φαίνεται ότι έχει πρόσφατα αρχίσει. Ωστόσο, γιατί η θεσμική Εκκλησία δεν δημιούργησε μια Κοινωνική Τράπεζα που δεν θα λειτουργεί τοκογλυφικά, ή, πάλι, τόσα κτήρια έχει στην κατοχή της, γιατί δεν βοήθησε τους άστεγους; Πρωτοσέλιδο εκκλησιαστικής εφημερίδας (*KIBΩΤΟΣ* 12/11/2015) αναφέρει ότι πολλές μητροπόλεις παρέχουν δωρεάν νομικές συμβουλές σε υπερχρεωμένα νοικοκυριά με τον παραπλανητικό τίτλο *Ιερή ασπίδα κατά των πλειστηριασμών* ενώ ο παραδοσιακός ρεαλισμός θα απαιτούσε άμεση κοινωνικοπολιτική εμπλοκή στην κατάργηση εξοντωτικών πολιτειακών νόμων όπως π.χ. έκανε πράξη με τις επιστολές του ο Μ.Βασίλειος. Την εμπλοκή αυτή θα στήριζε με παραδοσιακό έρεισμα ο αγώνας των τριαδικών θεολόγων, όπως του Αθανασίου, κατά του Αρειανισμού της αυτοκρατορικής [κρατικής] παράταξης. Η διδασκαλία περί Θεού ως τριαδικής κοινωνίας αγάπης των τριών προσώπων είναι ένα αντιθετικό μοντέλο στην αυτοκρατορική ιεραρχική δομή της κυριαρχίας του ενός. Κατά κάποιον άποψη η λατρεία του Θεού ως τριαδικής κοινωνίας αντί ως ιεραρχικής κορυφής του συστήματος είναι η θεολογική σύνοψη των βιβλικών παραδόσεων (Duchrow 1994: 51). Αυτό, φυσικά, ισχύει μόνον όταν η πίστη αυτή στο Θεό ενσαρκώνεται σε πραγματική κοινότητα, τότε και τώρα. Αλλά η κριτική ενός προφήτη Μιχαία στην ανάξια πολιτεία (Γρατσεάς 1983: 32-34) είναι ανύπαρκτη σήμερα. Ανύπαρκτη είναι και η παραδοσιακή τοποθέτηση σύμφωνα με την οποία στην Ανατολική Εκκλησία η φιλανθρωπία δεν ασκήθηκε αποκομμένη από το αίσθημα για δικαιοσύνη. Οι Πατέρες υπερασπίστηκαν τους αδύνατους κατά των ισχυρών και καταπιεστών, αρνούμενοι να παραδεχτούν πως μπορούσε να υπάρξει ταύτιση με οποιαδήποτε πολιτική, κοσμική αρχή, δεν δίστασαν να θέσουν σε κίνδυνο τη ζωή τους και τα προνόμιά τους μέσα σ' ένα σύστημα όπου η Εκκλησία και η Πολιτεία ήταν στενά συνδεδεμένες (Νησιώτης 2004: 23). Η Εκκλησία δεν μπορεί να ανήκει στη λέσχη των δυνατών και των πλουσίων (Γιαννουλάτος 2002: 265). Σήμερα επικρατεί η ανένδοτη ανασφάλεια της θεσμικής Εκκλησίας που προσπαθεί με νύχια και με δόντια να αρπαχτεί από το κράτος, προκειμένου να διατηρήσει τη συνταγματική εύνοια και τη μισθοδοσία (Ράμφορ 2000: 26).

Χάρη στη δράση του Ιωάννη Χρυσοστόμου η τοκογλυφία περιορίστηκε στην εποχή του και «ήκμασε» πάλι μετά το θάνατό του ενώ άσκησε κριτική στον τόκο ως θεσμό (Κωνσταντέλος 1990: 182) ή η ανάλογη προσέγγιση του Νικολάου Καβάσιλα (Αναστασίου 1984) και πολλών άλλων αγίων (Maloney 1973) που όμως δεν αποτελούν ερείσματα κριτικής στη σύγχρονη «νόμιμη τοκογλυφία» του τραπεζικού συστήματος. Εάν η κοινωνική διδασκαλία του Χριστιανισμού αποτελεί παραδοσιακό του στοιχείο τότε η σύγχρονη θεσμική Ορθόδοξη Εκκλησία δεν μπορεί να θεωρείται παραδοσιακή αφού την αγνοεί. Ανταυτής περιορίζεται σε ένα διάχυτο υπαρξιακό λόγο –παραδόξως(;) είναι και ο λόγος των σύγχρονων διαφημίσεων– ως συνέχεια του

ηθικιστικού άλλων εποχών ή σε υπερτονισμό του τελετουργικού ως ιδεολογικό στοιχείο απόκρυψης της αφόρητης πραγματικότητας, ως όπιο τελικά. Διαχειρίζεται συναισθηματικά επίσης το κεφάλαιο της αγιότητας ως προσχηματικό άλλοθι για την δική της απουσία αγιότητας – «κοιτάξτε, εμείς μπορεί να είμαστε ο,τι είμαστε, αλλά υπάρχουν οι άγιοι ...» (Λουνατσάρσκου 1989: 144). Ακόμη και η χριστιανική κοινωνική διδασκαλία λειτουργεί ως προσχηματικό άλλοθι προοδευτικότητας στους όποιους θεολογικούς κύκλους ασχολούνται με αυτήν με ταυτόχρονη ηχηρή απουσία πράξης. Η μελέτη ασκητικών κειμένων λειτουργεί ως συναισθηματικός καταναλωτισμός και κατασκευάζει απολίτικους ανθρώπους (Balashov 1994: 144). Επικρατεί η κυριαρχία της καρδιάς ενώ η σκέψη, που είναι κοπιώδης, θεωρείται ύποπτη. Επιπλέον, οι εκκλησιαστικοί κύκλοι δεν «βάζουν το χέρι στη τσέπη», ζητούν από τον κόσμο να προσφέρει εκμεταλλεζόμενοι τον φιλόνητο εθελοντισμό τους.

Από μια θεολογία των παθών του Χριστού, η οποία δια της «Ανάστασης-Επανάστασης» (Παπαρίζος 1990: 70, Αγουρίδης 1996: 347) συμβάλει στην ενεργό αντίσταση ενάντια σε όλα τα αίτια του κοινωνικού κακού, η θεολογία και η Εκκλησία διαμόρφωσαν μια θεολογία των παθών η οποία ενθαρρύνει την αδράνεια, την ανοχή, την υπομονή και την αντοχή της αδικίας και του πόνου. Η λεγόμενη *υπομονή του σταυρού* μετατρέπεται σε αρετή, η οποία συνιστάται στους καταπιεζόμενους και είναι βολική για τους καταπιεστές (Σαβράμης 1987: 60, 68, 72). Σε αναλογία με την ιδεολογική χρήση των Παθών του Χριστού θα έπρεπε να προσεγγιστούν τα «πάθη» του Ντόναλντ Ντακ στη κοινωνία του θεάματος: το ξύλο που τρώει ο Ντόναλντ Ντακ στα κινούμενα σχέδια (όπως και οι άτυχοι στην πραγματική ζωή) χρησιμοποιείται για να μπορούν να εξοικειωθούν οι θεατές με το ξύλο που τρώνε οι ίδιοι (Χορκχάϊμερ και Αντόρνο 1986: 162). Η ιδεολογία της παθητικότητας και της υποταγής είναι κοινή, ο εκκλησιαστικός θεσμός και η κοινωνία του θεάματος υπονομεύουν την δυναμική της αντίστασης και της πολιτικής ενεργοποίησης. Η θεολογικόμορφη άρνηση του ακτιβισμού των τελευταίων δεκαετιών καλλιεργήθηκε για να διαγραφούν από την ιστορική μνήμη οι ΕΑΜικοί μητροπολίτες και παπάδες και ο δυναμισμός τους.

Ο αμαρτωλός άνθρωπος του Χριστιανισμού δεν μπορεί να αναδειχθεί σε πολίτη. Ο αμαρτωλός είναι μόνιμα αυτοαμφισβητούμενος, μόνιμα αναξιόπιστος και ριζικά απαξιωμένος. Δεν αισθάνεται αυτονομία και βαθύτατα αυτοεκτίμηση, αυτοπεποίθηση και δεν αναλαμβάνει αυτονομία την ευθύνη των πράξεων του (Παπαρίζος 2014: 301). Η μετάνοια είναι η αυθεντική χρήση της ελευθερίας (Νησιώτης 2006: 246) αλλά αυτή η αντίληψη είναι ηττημένη, η Εκκλησία του Δήμου και η Εκκλησία του Θεού συμπορεύονται σε πολύ λίγους.

Η Ελληνική Ορθοδοξία ασχολείται με τη μικρο-ηθική (πχ σεξουαλικότητα), και όχι με τη μακρο-ηθική της κοινωνικής μεταβολής (Φαράντος 2000: 317), για κοινωνικό έλεγχο τελικά. Κανένα άρθρο για τη κοινωνική δικαιοσύνη του χριστιανισμού δεν υπάρχει στην επίσημη ιστοσελίδα της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ωστόσο, θεολογικά, η δικαιοσύνη δεν είναι απλή σύσταση του Ευαγγελίου στους ανθρώπους αλλά είναι συστατικό του ίδιου του Ευαγγελίου, στοιχείο χωρίς το οποίο το Ευαγγέλιο δε μπορεί να είναι Ευαγγέλιο (Αγουρίδης 1991: 307).

Τι είναι αυτό που εμποδίζει τον εκκλησιαστικό θεσμό να έχει ουσιαστικό ρόλο στη κρίση πέραν των συσσιτίων; Θα παρουσιάζαμε την Ελλαδική Εκκλησία ως φεουδάρχη λόγω της παρουσίας γης που κατέχει ενώ η απουσία οικονομικού ελέγχου των μητροπόλεων κάνουν αδύνατη την αντικειμενική της εκτίμηση – διόλου τυχαίο ότι εξαιρέθηκε των *capital controls*. Είναι οργανισμός που λειτουργεί κεφαλαιοκρατικά ως ισχυρός οικονομικός παράγοντας του τόπου με άριστες σχέσεις με την κοσμική οικονομική ολιγαρχία και όλα τα κόμματα – οικονομική, πολιτική και εκκλησιαστική ολιγαρχία συμπλέουν. Είναι θεσμός αντιδημοκρατικός και προσφέρει

στο κατεστημένο τη θρησκοληψία ως πολιτικό όπλο ενάντια στην κριτική σκέψη, υπηρέτρια του κράτους και όχι της κοινωνίας με το ιερατείο σε ρόλο δημοσίων υπαλλήλων και με υψηλούς μισθούς των αρχιερέων. Οι θεολόγοι, επιπλέον, είναι περισσότερο διαβολολόγοι παρά θεολόγοι και συμπλέουν με τη γενικότερη τρομοκρατία του πολίτη από τα ΜΜΕ. Η Ελλαδική Εκκλησία δεν παρακολούθησε τη δομική εξέλιξη της κοινωνίας από αγροτική σε αστική διατηρώντας τις παραδοσιακές της οργανωτικές δομές, ούτε αντιλήφθηκε το τέλος της πατριαρχίας και της φεουδαρχίας, και αφού δεν παρακολουθεί το λαό και προέρχεται μονόπλευρα από μια βυζαντινή παράδοση, ένα μεγάλο μέρος του κύρους και της επιβολής της αντλεί από την πολιτική εξουσία (Μουστάκης 1983: 72). Είναι επιπλέον γνωστό ότι έχει τη δυνατότητα να διοχετεύει μεγάλα χρηματικά ποσά σε αγορές και πωλήσεις πακέτων μετοχών, επηρεάζοντας το χρηματιστήριο και εν γένει τους ρυθμούς της αγοράς (Μπέης 2001: 252). Ωστόσο, υπάρχουν παραδοσιακά στοιχεία που μπορούν να λειτουργήσουν μέσα στη νεωτερικότητα αλλά ηθελημένα αγνοούνται, όπως αγνοείται και το πρωτοποριακό έργο του π. Γ.Πυρουνάκη ή του Μητρ. Κισσάμου Ειρηναίου Γαλανάκη – πρότυπα υπάρχουν, μιμητές δεν υπάρχουν.

Η δεσποτοκρατική αυταρχικότητα, που κατασκευάζει πειθήνιους «πολίτες» ανήμπορους να ορθώσουν το ανάστημά τους σε κάθε είδους κρίση ως ευνουχισμένες προσωπικότητες που είναι, έχει φυσικοποιηθεί από μια μεταφυσική θεολογική νομιμοποίηση του επισκοπομονισμού. Η εξιδανικευτική του παρελθόντος θεολογική αυτή προπαγάνδα με την ιδεολογική απόκρυψη της πραγματικότητας που πραγματοποιεί ασφαλώς αποποιείται την ιστορική πραγματικότητα ενός Ιωάννου Χρυσοστόμου που έλεγε ότι δε φοβάται τίποτα εκτός από τους επισκόπους (η αναφορά στο Σαβράμη 1987: 190) ή ότι ο Μ. Βασίλειος ουδέποτε μπόρεσε να έλθει σε κάποια συνεννόηση με τους επισκόπους της μητροπόλεως του (η αναφορά στο Πολάκης 1955: 23). Η ρεαλιστική αυτή τοποθέτηση απορρίπτει κάθε αξίωση ιερότητας του σύγχρονου δεσποτικού κατεστημένου που βασίζεται στη μυθοποιημένη αγιότητα και διαλύει την αυταρέσκεια εκείνων που ζουν κάτω από το έμβλημά του (αξιοποιείται η αντίληψη από το Λαμπρέλλης 2000: 68). Μια ενδεχόμενη μελλοντική κοινωνία πολιτών-πιστών ενός Μακρυγιάννη ή Παπαδιαμάντη μπορεί να ωθήσει στον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας και της εκκλησίας μακράν της κομματοκρατίας ή της δεσποτοκρατίας ή κάθε λογής ολιγαρχίας που λυμάνεται τον τόπο (αναφορικά με τις ολιγαρχίες στα Κοντογιώργης 2000, Κοντογιώργης 2013).

Αφότου άρχισε να γίνεται τόσος λόγος περί θεοπτίας, εκστάσεως, θεώσεως κ.λπ., με την Νεορθοδοξία ή τον γεροντισμό ή τον μοναχισμό κλπ η κοινωνία μας παράλληλα ηθικά εξαχρειώθηκε. Το θεολογικό κίνημα συγχέει ηθική με ηθικισμό ενώ μεγάλες κουβέντες και ανέφικτοι φραστικά σκοποί αφήνουν για τους πολλούς τον κατήφορο ελεύθερο (Αγουρίδης 1992: 181). Επιπλέον, η κυρίαρχη ιδεολογία των σχολικών βιβλίων θρησκευτικών συνεπικουρεί στην αποδόμηση της Ηθικής: όσον αφορά τη σχέση ιστορίας-εσχατολογίας κατεξοχήν συνίσταται στην άρνηση του «και επί της γης» του Πάτερ ημών, της «ουρανοποίησης της γης» (Ψαρουδάκης 1959: 3), είναι η άρνηση της ολοκληρωμένης προσωπικότητας-αγιότητας, δηλ. ένας α-πολίτης χωρίς χέρια

Συμπερασματικά, η απόσταση της σύγχρονης Ορθοδοξίας από τη χριστιανική παράδοση των αγίων είναι αγεφύρωτη, υπάρχει ψευδοκοινωνία μασκών και όχι κοινωνία προσώπων. Αντί αισιόδοξου επιλόγου, ωστόσο, θα αναφέραμε ότι ο Ιανός είναι η θεότητα των ενάρξεων και των μεταβάσεων ... . Το μέλλον είναι πάντα ανοιχτό ... .

Βιβλιογραφία

- Balashov, Nikolai (1994), «'Αγία Ρωσία' και σχετικά προβλήματα», *Καθ' οδόν*, No 7-8, σελ. 143-146
- Duchrow, Ulrich (1994), «Οικονομία για τη ζωή και τον άνθρωπο», *Καθ' οδόν*, No 7-8, σελ. 35-56
- Harnack, Adolf (1978), *Η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία*, Αθήνα, Άρτος Ζωής.
- Maloney, R. (1973) "The Teaching of the Fathers on usury: an historical study on the Development of Christian Thinking", *Vigiliae Christianae*, No 27, σελ. 241-265
- Αγουρίδης, Σάββας (1991), *Οράματα και Πράγματα*, Αθήνα, Άρτος Ζωής.
- Αγουρίδης, Σάββας (1992), «Συγγραφείς και Βιβλία», *Καθ' οδόν*, No 2, σελ. 169-181
- Αγουρίδης, Σάββας (1996), *Θεολογία και Επικαιρότητα*, Αθήνα, Άρτος Ζωής.
- Αναστασίου, Ιωάννης (1984) «Νικολάου Καβάσιλα: Δύο έργα για τον τόκο», στο *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, 1984, σελ. 89-102
- Γιαννουλάτος, Αναστάσιος (2002), *Παγκοσμιοότητα και Ορθοδοξία*, Αθήνα, Ακρίτας.
- Γρατσεάς, Γιώργος (1983), *Προχώρα λαέ μου*, Αθήνα
- Κοντογιώργης, Γιώργος (2000), *Το ιερατείο*, Αθήνα, epicom.
- Κοντογιώργης, Γιώργος (2013), *Οι Ολιγάρχες*, Αθήνα, Πατάκης.
- Κωνσταντέλος, Δημήτριος (1990), *Βυζαντινή Κληρονομία*, Αθήνα, Δαμασκός
- Λαμπρέλλης, Δ.Ν. (2000), *Η αγωνία της άρνησης στον Marcuse ή περί της θεμελίωσης της κοινωνικής του φιλοσοφίας*, Αθήνα, Δωδώνη.
- Λουνατσάρσκυ, Ανατόλ (1989), *Εισαγωγή στην Ιστορία των Θρησκειών*, Αθήνα, Ιωλκός
- Μαρξ, Καρλ, Ένγκελς Φρίντριχ (2009), *Για τη Θρησκεία*, Αθήνα, ΚΨΜ.
- Μουζέλης, Νίκος (1978), *Νεοελληνική Κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μουστάκης, Γιώργος (1983), *Ελλάς Ελλήνων Δεσποτάδων*, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg.
- Μπέης, Κ.Ε. (2001), *Η δίκη του Σωκράτη*, Αθήνα, Σάκκουλας-EUNOMIA Verlag.
- Νησιώτης, Νίκος (1975) «Η Απολογία της Ελπίδος», *Θεολογία*, No 46, σελ. 41-61, 273-291, 482-510
- Νησιώτης, Νίκος (2004), *Από την Ύπαρξη στη Συνύπαρξη*, Αθήνα, Μαΐστρος.
- Νησιώτης, Νίκος (2006), *Ψυχολογία της Θρησκείας*, Αθήνα, Μαΐστρος.
- Παπαρίζος, Αντώνης (1990), «Οι αντιλήψεις για τον άνθρωπο στον Ελληνισμό και τον Χριστιανισμό», *Αρχαιολογία*, No 37, σελ.65-70
- Παπαρίζος, Αντώνης (1999), «Η Ταυτότητα των Ελλήνων, Τρόποι Αυτοπροσδιορισμού και η Επίδραση της Ελληνικής Ορθοδοξίας» στο Χρ. Κωνσταντοπούλου κ.α. (επιμ.), «*Εμείς και οι Άλλοι*», Αθήνα, Τυπωθήτω, σελ.135-151
- Παπαρίζος, Αντώνης (2014), *Η Κοινωνία των Αμαρτωλών*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Πολάκης, Π.Κ. (1955), *Η Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια κατά τους Πατέρας της Εκκλησίας*, Θεσ/νίκη.
- Ράμφορ, Στέλιος (2000), «Η ανένδοτη ανασφάλεια της Εκκλησίας», *Θεός και Θρησκεία*, No 10, σελ. 26-29.
- Σαβράμης, Δημοσθένης (1954), *Χριστιανισμός και κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα.
- Σαβράμης, Δημοσθένης (1987), *Ο Ιησούς επιζεί των δολοφόνων του*, Αθήνα, Δίδυμοι.
- Σμέμαν, Αλέξανδρος (1987), *Για να ζήσει ο κόσμος*, Αθήνα, Δόμος.
- Φαράντος, Μέγας (2000), «Το πρόβλημα της κοινωνικής δικαιοσύνης», *Πρακτικά Ή Πανελληνίου Θεολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα, σελ. 296-322.
- Φλωρόφσκυ, Γεώργιος (1982), *Χριστιανισμός και Πολιτισμός*, Θεσ/νίκη, Πουρναράς.
- Weber, Max (2002), *Θεωρία της θρησκευτικής αρνησικοσμίας*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Χορκαίμερ, Μ. – Αντόρνο, Τ. (1986), *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ύψιλον.
- Ψαρουδάκης, Νικόλαος (1959), *Η Επανάσταση της Αγάπης*, Αθήνα.

Μορφές προστασίας των αστέγων στην Ελλάδα της κρίσης και η νέα «κοινωνική» πολιτική

Νίκος Κουραχάνης*

Περίληψη

Το κείμενο επιχειρεί να εξετάσει τις μορφές προστασίας των αστέγων στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης και πώς αυτές συναρτώνται με το νέο περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής. Η διόγκωση ενός ακραίου κοινωνικού προβλήματος, όπως αυτό, δεν συνοδεύεται από πολιτικές που να αποσκοπούν στη ριζική αντιμετώπιση του. Αντίθετα, φαίνεται να παγιώνεται ένα φάσμα παρεμβάσεων στο οποίο η Κοινωνία των Πολιτών πρωταγωνιστεί. Γεγονός που δεν συνιστά επαρκή συνθήκη προστασίας τους.

Λέξεις-κλειδιά: Έλλειψη Στέγης, Κοινωνική Πολιτική, Ελλάδα, Κρίση

Εισαγωγή

Κύρια προβληματική του κειμένου είναι η διερεύνηση των μορφών προστασίας των αστέγων στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης και των τρόπων με τους οποίους αλληλεπιδρούν με το νέο περίγραμμα της κοινωνικής πολιτικής. Η εκπλήρωση του στόχου αυτού θα επιδιωχθεί μέσα από την εξέταση του μίγματος ευημερίας που αναπτύσσεται στις πολιτικές για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης.

Η εμφάνιση της κρίσης και οι εκτεταμένες περικοπές κοινωνικών δαπανών, με τις οποίες συνυφάνθηκε, είχαν δομικές επιπτώσεις στην όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και στην επιδείνωση, εν γένει, των κοινωνικών προβλημάτων. Έφεραν, επίσης, ως αποτέλεσμα διαρθρωτικές αλλαγές στη φυσιογνωμία του ελληνικού συστήματος κοινωνικής προστασίας. Παρατηρείται επομένως η εξής αντίφαση: οι περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες και οι αλλαγές στο περιεχόμενο του μίγματος ευημερίας να συμπορεύονται με την αύξηση φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Είναι επομένως το νέο μίγμα διακυβέρνησης της κοινωνικής πολιτικής σε θέση να αντιμετωπίσει τις νέες, επώδυνες, κοινωνικές προκλήσεις;

Δηλωτικό της νέας πραγματικότητας της κοινωνικής πολιτικής και του αντίκτυπου που εκείνη επιφυλάσσει για τις ζωές των κοινωνικά αποκλεισμένων είναι το παρακάτω απόσπασμα άρθρου εφημερίδας καθημερινής κυκλοφορίας, η αναφορά της οποίας δεν έχει νόημα: «Νεκρός βρέθηκε χθες το πρωί άστεγος μεσήλικας που ζούσε στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Ο άτυχος άνδρας, ο οποίος το τελευταίο διάστημα είχε βρει στέγη σε ένα εγκαταλειμμένο κτίριο, βρήκε φρικτό θάνατο, όταν κομμάτι της σκεπής κατέρρευσε την ώρα που κοιμόταν. Σύμφωνα με

---

* Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: n.kourachanis@gmail.com

τους περίοικους ήταν άνεργος, έμενε εκεί περίπου τρεις μήνες και σιτιζόταν από συσσίτιο οργάνωσης της κοινωνίας των πολιτών».

Αν το περιστατικό αυτό φαντάζει θλιβερό από μόνο του, η εικόνα γίνεται ακόμη πιο ζοφερή αν αναλογιστούμε τις ευρύτερες προεκτάσεις που εμπεριέχει για την υφή και το εύρος κάλυψης της νέας κοινωνικής πολιτικής. Μια κοινωνικής πολιτικής, δηλαδή, που το σύγχρονο διακύβευμα της δεν είναι η επίτευξη της αξιοπρεπούς διαβίωσης θεμελιωμένης στην κοινωνική ιδιότητα του πολίτη. Αλλά αντίθετα το πεδίο διαπραγμάτευσης είναι η επιλογή ανάμεσα στη ζωή και τον θάνατο.

Γιατί, πράγματι, η παραπάνω είδηση μπορεί να δημιουργεί έντονη συγκίνηση, ωστόσο δεν είναι παρά μια μόνο επιμέρους διάσταση της σύγχρονης πραγματικότητας της κοινωνικής πολιτικής. Η κοινωνική πολιτική τις τελευταίες δεκαετίες αλλάζει σταδιακά. Οι αλλαγές αυτές επιταχύνονται και εδραιώνονται ως κυρίαρχα υποδείγματα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Αλλαγές που έχουν ως σημείο εκκίνησης μια σειρά νέων θεωρητικών εννοιών, οι οποίες στη συνέχεια μεταπηδούν στο πεδίο άσκησης πολιτικών.

Νέα Θεωρία

Ξεκινώντας από το επίπεδο της θεωρίας, στο περιστατικό που αναφέρθηκε παραπάνω με τον θάνατο του άτυχου άστεγου, διαπιστώνεται η απουσία της κρατικής κοινωνικής πολιτικής και η οριακή κάλυψη ανθρώπινων αναγκών, όπως η σίτιση, από ΜΚΟ. Με άλλα λόγια, με όρους κοινωνικής πολιτικής, παρατηρείται ότι στο μίγμα ευημερίας της συγκεκριμένης πολιτικής πρωταγωνιστεί η κοινωνία των πολιτών ενώ το κράτος δεν διαθέτει κάποιο κεντρικό ρόλο για ένα θεμελιώδες κοινωνικό πρόβλημα.

Τι είναι όμως «μίγμα ευημερίας»; Ως μίγμα ευημερίας (welfare mix) ορίζεται ο συνδυασμός των τρόπων με τους οποίους παρέχονται και χρηματοδοτούνται τα κοινωνικά οφέλη και οι υπηρεσίες. Ο συνδυασμός του μίγματος μπορεί να συμπεριλαμβάνει τον δημόσιο, τον ιδιωτικό, τον εθελοντικό τομέα ή και μορφές άτυπης φροντίδας (Alcock *et. al.* 2002: 149-50). Μια σειρά σημαντικών οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων από τα μέσα της Δεκαετίας του 1970, οι οποίες τώρα δεν έχει σημασία να αναλυθούν, οδήγησε στην κρίση του κράτους ευημερίας (welfare state) και στη σταδιακή αλλαγή ισορροπίας του μίγματος ευημερίας. Από τα θεμελιωμένα κοινωνικά δικαιώματα με όχημα υλοποίησης τις δημόσιες κοινωνικές πολιτικές οδηγούμαστε σε μια διεύρυνση του. Η νέα σύνθεση του μίγματος υπαγορεύει την ενδυνάμωση του ρόλου της Κοινωνίας των Πολιτών, αλλά και του ιδιωτικού τομέα, στην παροχή κοινωνικής προστασίας. Η συνηθέστερη μορφή αυτού του σχήματος είναι οι δημόσιες αρχές να αναλαμβάνουν την ρύθμιση των βασικών κανόνων του πλαισίου λειτουργίας ή/και την χρηματοδότηση των πολιτικών. Η υλοποίηση τους επαφίεται στο μη κρατικό ή στον ιδιωτικό τομέα κατόπιν προγραμματικών συμφωνιών (Paulsen 2005: 17-22).

Στο περίβλημα της νέας οργανωτικής κουλτούρας του δημόσιου τομέα αναδεικνύονται και κυριαρχούν νέες έννοιες. Οι έννοιες της πειραματικής διακυβέρνησης (experimental governance) και των κοινωνικών καινοτομιών (social innovations) καθίστανται κυρίαρχες στο σύγχρονο τοπίο των δημόσιων πολιτικών. Η μεταπήδηση της καινοτομίας από το οικονομικό στο κοινωνικό πεδίο είναι μια ακόμη όψη της εισαγωγής μεθόδων της αγοράς στη διαμόρφωση της δημόσιας πολιτικής. Το σύνολο αυτών των αλλαγών συμπορεύεται και με τη μετατόπιση προς τις ενεργητικές κοινωνικές πολιτικές που προάγουν την αναγκαιότητα ενεργοποίησης του ατόμου ως αποδέκτη των παροχών (van Berkel *et. al.* 2011). Με κυρίαρχο νέο θεωρητικό σχήμα

την έννοια της κοινωνικής επένδυσης. Έννοια που δίνει έμφαση στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων του ατόμου.

Νέες Πολιτικές

Οι θεωρητικοί μετασχηματισμοί που συνοπτικά αναφέρθηκαν παραπάνω υιοθετήθηκαν, κατά κόρον, στο περιεχόμενο των πολιτικών της ΕΕ ιδιαίτερα τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Οι Νέοι Τύποι Διακυβέρνησης (new modes of governance) συμπεριλαμβάνουν ολοένα και περισσότερο την κοινωνία των πολιτών και τον ιδιωτικό τομέα ως ισότιμους παίκτες στη διαμόρφωση και την υλοποίηση τους (Pierson 1991, Jessop 1998). Κάτι που έγινε αντιληπτό τόσο στη Στρατηγική της Λισαβόνας, όσο και στη νέα Στρατηγική Ευρώπη 2020.

Στο πλαίσιο της νέας Στρατηγικής, εν μέσω βαθιάς ύφεσης, εγκαινιάστηκε μια νέα καινοτομία, η Πλατφόρμα για την Καταπολέμηση της Φτώχειας και του Κοινωνικού Αποκλεισμού. Η Πλατφόρμα αποτελεί τον κεντρικό μηχανισμό για την εκπλήρωση του στόχου μείωσης κατά 20 εκατομμύρια των ανθρώπων που ζουν κάτω από συνθήκες φτώχειας μέχρι το 2020 [COM (2010) 758 final]. Κύριο εργαλείο πολιτικής της Πλατφόρμας ορίστηκε το Πακέτο Κοινωνικής Επένδυσης (Social Investment Package) [SWD (2013) 42 final]. Η έκδοση του Πακέτου φέρνει στο προσκήνιο ένα εύρος εργαλείων και πολιτικών, τα οποία όμως συχνά αντιμετωπίζονται σαν μια ad hoc απάντηση στα αυξανόμενα επίπεδα φτώχειας και περιθωριοποίησης. Τέτοια, για παράδειγμα, είναι το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα για την Απασχόληση και την Κοινωνική Καινοτομία ή το Ευρωπαϊκό Ταμείο για τους πιο Περιθωριοποιημένους, τα οποία αξιοποιούνται από τις τοπικές αρχές και τις ΜΚΟ για την χρηματοδότηση πολιτικών καταπολέμησης της φτώχειας ή κοινωνικής ένταξης (Aragoglou & Gounis 2015: 11).

Νέο Πλαίσιο στην Ελλάδα: Η Αντιμετώπιση της Έλλειψης Στέγης στα Έξι Χρόνια της Ελληνικής Κρίσης

Έχει ιδιαίτερη σημασία ότι οι αλλαγές αυτές στη φιλοσοφία και τις μεθόδους του μίγματος ευημερίας παγιώνονται παράλληλα με τις επιπτώσεις της κρίσης. Ενώ επίσης, σε μεγάλο βαθμό, αντλούν νομιμοποίηση από το δυσμενές αυτό περιβάλλον. Οι αλλαγές που βιώνει η Ελλάδα την τελευταία εξαετία την οδηγούν σε μια δομική αναδιάρθρωση των χαρακτηριστικών της κοινωνικής πολιτικής. Μέσα από μεγάλες περικοπές κοινωνικών δαπανών συντελείται μετάβαση προς μια κοινωνική πολιτική με υπολειμματικό χαρακτήρα.

Κομβικό ρόλο στο νέο πολιτικό προσκήνιο εξακολουθούν να έχουν οι χρηματοδοτήσεις των ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Ωστόσο, ενισχυμένος παίκτης φαίνεται να είναι η Κοινωνία των Πολιτών (Sotiropoulos & Bourikos 2014). Αυτό συμβαίνει μέσω της περαιτέρω ενδυνάμωσης της δραστηριοποίησης των ΜΚΟ, της χρηματοδότησης που προσφέρουν φιλανθρωπικά ιδρύματα ή και οι ιδιωτικές επιχειρήσεις μέσω πρακτικών Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης. Φαινόμενο που γίνεται έντονα αντιληπτό μέσα από την εξέταση του μίγματος ευημερίας στις πολιτικές για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης.

Η έλλειψη στέγης, παρότι ποτέ δεν αποτέλεσε πρωταρχικό πεδίο κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα (Aragoglou 2002), στα χρόνια της κρίσης ενσαρκώνει αυτές τις αλλαγές στο περιεχόμενο και τον χαρακτήρα της κοινωνικής πολιτικής. Παρότι η κρίση φέρνει ως επιπτώσεις

στην ελληνική κοινωνία την απότομη αύξηση των φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, όπως και μακροχρόνιας ανεργίας, δομικούς δηλαδή παράγοντες απώλειας στέγης, το πλέγμα των πολιτικών που παγιώνεται συνάδει με ένα μοντέλο υπολειμματικής κοινωνικής παρέμβασης.

Συνοπτικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η κρατική κοινωνική πολιτική εξακολουθεί να είναι απύσχα. Οποιοσδήποτε δράσεις εκπορεύονται από την χρηματοδότηση ευρωπαϊκών προγραμμάτων, από χορηγίες φιλανθρωπικών ιδρυμάτων ή από μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις στο πλαίσιο της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης τους (Aragoglou & Gounis 2015, Κουραχάνης 2015). Ο ρόλος του κράτους περιορίζεται στο συντονισμό των πολιτικών και στη διαμόρφωση μιας νέας διαχειριστικής φιλοσοφίας, η οποία παρέχει μεγάλα περιθώρια δραστηριοποίησης στην Κοινωνία των Πολιτών. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνεται τάση περαιτέρω αποδυνάμωσης της κρατικής κοινωνικής πολιτικής, ακόμη και σε μορφές στεγαστικής προστασίας που είχε ήδη θεσμοθετήσει.¹ Ενώ, σε όσες υπηρεσίες για άστεγους παρατηρείται κινητικότητα αυτή πηγάζει από τη δραστηριοποίηση μη κρατικών δρώντων.

Μέσα από την επισκόπηση των κυριότερων θεσμικών πρωτοβουλιών της δημόσιας πολιτικής παρατηρείται η έλλειψη καθοριστικής ανάμιξης στη χρηματοδότηση και την υλοποίηση των πολιτικών. Ενώ, η μεγαλύτερη δραστηριοποίηση της φαίνεται να κινείται προς την διευκόλυνση εκταμίευσης ευρωπαϊκών πόρων. Ως τέτοιες περιπτώσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν η θεσμοθέτηση των «Κοινωνικών Δομών Άμεσης Αντιμετώπισης της Φτώχειας» με φορείς υλοποίησης Δήμους και ΜΚΟ (Υπουργείο Εργασίας 2012) ή η θεσμική αναγνώριση των αστέγων ως Ευάλωτης Κοινωνικά Ομάδας (Άρθρο 29, Ν. 4052/2012). Εξέλιξη που σχετίστηκε με το Πακέτο Κοινωνικής Επένδυσης που εξέδωσε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Μια τρίτη αξιοσημείωτη δράση αποτέλεσε το πρόγραμμα «Στέγαση και Επανεένταξη», το οποίο ανακοινώθηκε το 2013 και, αισίως, ξεκίνησε τον περασμένο Ιανουάριο.

Στο πλαίσιο όλων αυτών των παρεμβάσεων η κρατική κοινωνική πολιτική αρκείται στη διαμόρφωση ενός πλαισίου σχεδιασμού, το οποίο στις περισσότερες των περιπτώσεων συνάδει με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις για την απορρόφηση πόρων. Ενώ, η υλοποίηση αυτών των παρεμβάσεων επαφίεται στις ΜΚΟ ή και σε ιδιωτικές επιχειρήσεις.

Πέρα από την επισκόπηση των κυριότερων πρωτοβουλιών, το φαινόμενο αυτό γίνεται αντιληπτό και από μια σε περισσότερο βάθος εξέταση των υπηρεσιών για τους άστεγους.² Από την έρευνα πεδίου παρατηρείται η παγίωση μιας υπολειμματικής κοινωνικής πολιτικής με κατασταλτικό πνεύμα. Το προ κρίσης, ισχνό, υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο οδηγείται σε περαιτέρω αποδυνάμωση, ενώ η κοινωνία των πολιτών και ο ιδιωτικός τομέας ισχυροποιούνται ως πυλώνες παροχής ευημερίας.

Ειδικότερα, στις πολιτικές πρόληψης της απώλειας στέγης παρατηρείται η κατάργηση του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας, ο οποίος παρείχε έμμεσες πολιτικές – όπως η επιδότηση ενοικίου σε ευάλωτες ομάδες. Επίσης η πρόσφατη τροποποίηση του «Νόμου Κατσέλη» οδηγεί

---

¹ Βλ. προστασία πρώτης κατοικίας με το «Νόμο Κατσέλη».

² Για τις ανάγκες του κειμένου έγινε δευτερογενής επεξεργασία 21 συνεντεύξεων. Οι συνεντεύξεις αυτές είχαν πραγματοποιηθεί με εκπροσώπους φορέων όλων των επιπέδων σχεδιασμού και άσκησης πολιτικής που ασχολούνται με την αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης στην Ελλάδα. Πρώτος στόχος της ανάλυσης τους, στο πλαίσιο της διατριβής, ήταν η αξιολόγηση των χαρακτηριστικών των πολιτικών που εφαρμόζουν για το συγκεκριμένο ζήτημα. Σε μια δεύτερη επεξεργασία τους, για τους σκοπούς του παρόντος άρθρου, εξετάζονται υπό το πρίσμα του μίγματος ευημερίας των πολιτικών. Ειδικότερα, θα επιχειρηθεί η διάκριση του ρόλου και των αρμοδιοτήτων που αναλαμβάνουν το κράτος και η κοινωνία των πολιτών σε όλους τους εφαρμοζόμενους τύπους υπηρεσιών για την έλλειψη στέγης.

στην, επί τα χείρω, αλλαγή του πλαισίου προστασίας των χρεωμένων ιδιοκτητών πρώτης κατοικίας.

Η μεγαλύτερη κινητικότητα σε επίπεδο πολιτικών στα χρόνια της κρίσης παρατηρείται στην ανάπτυξη υπηρεσιών έκτακτης ανάγκης. Οι υπηρεσίες αυτές πρωτίστως απευθύνονται στον πληθυσμό αστέγων που έχει απωλέσει την κατοικία. Επικεντρώνονται, δηλαδή, στην αντιμετώπιση των πιο ακραίων και δημόσια ορατών φαινομένων έλλειψης στέγης (π.χ. άστεγοι που ζουν στο δρόμο). Οι υπηρεσίες αυτές αποσκοπούν στην κάλυψη των βασικότερων ανθρωπίνων αναγκών μέσω της παροχής ειδών πρώτης ανάγκης, όπως σίτιση, ένδυση, περίθαλψη, κ.α.

Ένα σημαντικό εύρημα είναι ότι η εκπλήρωση τέτοιου είδους παροχών διεξάγεται, εξολοκλήρου σχεδόν, από την Κοινωνία των Πολιτών. Οι οικονομικοί πόροι των δράσεων προέρχονται από εθελοντική συνεισφορά πολιτών ή φιλανθρωπικών ιδρυμάτων ή από χορηγίες ιδιωτικών επιχειρήσεων. Ακόμη και σε περιπτώσεις που ο σχεδιασμός ή η οργάνωση τέτοιου είδους δομών επαφίεται στους Δήμους, η υλοποίηση των πολιτικών ανατίθεται συνήθως σε ΜΚΟ. Μη Κυβερνητικές οργανώσεις έχουν αναπτύξει από την κρίση και μετά ένα ευρύ πλέγμα υπηρεσιών πρώτης ανάγκης, όπως τα κέντρα ημέρας αστέγων, υπνωτήρια, υπηρεσίες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης.

Οι δύο άλλοι τύποι πολιτικών για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης, δηλαδή της μεταβατικής φιλοξενίας και της κοινωνικής ένταξης διέπονται από εγγενή υπανάπτυξη. Κι αυτό καθώς δεν διαπιστώνεται οποιαδήποτε στοχευμένη πολιτική που να αποσκοπεί στη διασύνδεση τους με ένα ευρύτερο δίκτυο κοινωνικών υπηρεσιών με προσανατολισμό προς την κοινωνική ένταξη. Όσον αφορά στην τελευταία, πρακτικές κοινωνικής ένταξης παρατηρούνται από ΜΚΟ με άξονα την κοινωνική οικονομία. Η εμβέλεια τους όμως είναι αντικειμενικά περιορισμένη και ο αντίκτυπος τους στην κοινωνική ένταξη μάλλον ελάχιστος.

Επίλογος

Το μίγμα ευημερίας της έλλειψης στέγης στην Ελλάδα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης ενδεχομένως προΐδεάζει για ένα νέο πλαίσιο άσκησης κοινωνικής πολιτικής. Μια κοινωνική πολιτική με την Κοινωνία των Πολιτών σε ρόλο πρωταγωνιστή και το Κράτος σε ρόλο ρυθμιστή / διαχειριστή. Η νέα φιλοσοφία που διαμορφώνεται είναι η εξής: το κράτος περιορίζεται στην παροχή γενικών κατευθύνσεων και αποσύρεται από την υλοποίηση ή/και την χρηματοδότηση των πολιτικών. Το κενό αυτό καλύπτεται από την Κοινωνία των Πολιτών και από τον ιδιωτικό τομέα.

Παρατηρείται επομένως ότι η μετάβαση προς ένα υπολειμματικό μοντέλο κοινωνικής πολιτικής συμπορεύεται με την αύξηση των φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Η προοπτική κοινωνικής ένταξης των αστέγων συναρτάται από την ποιότητα του εθελοντισμού και από την «καλή επιχειρηματικότητα». Δεν εκπληρώνεται, δυστυχώς, στη βάση του κοινωνικού δικαιώματος στην κατοικία. Εξέλιξη που συνιστά ουσιαστική διάβρωση της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη.

Βιβλιογραφία

- Alcock, P., Erskine, A. and May, M. (eds) (2002), *The Blackwell Dictionary of Social Policy*, Oxford, Blackwell.
- Arapoglou, V. & Gounis, K. (2015), “Poverty and Homelessness in Athens: Governance and the Rise of an Emergency Model of Social Crisis Management”, GreeSE Paper No. 90, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southern East Europe, LSE.
- Arapoglou, V. P. (2002), “Social and Spatial Dimensions of Homelessness in Athens: Welfare Networks and Practices of Care Professionals”, Unpublished Ph.D. Thesis, London School of Economics.
- European Commission (2010), “Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions”, Brussels. [COM (2010) 758 Final].
- European Parliament (2012), “Social Investment Pact – as a Response to the Crisis”, Brussels: European Commission, Report Number: 2012/2003 (INI).
- Jessop, B. (1998), “The Rise of Governance and the Risks of Failure: The Case of Economic Development”, *International Social Science Journal*, 50(155): 29-46.
- Paulsen, N. (2005), “New Public Management, Innovation and the Non-Profit Domain: New Forms of Organizing and Professional Identity”, in Veenswijk M. (Ed.), *Organizing Innovation: New Approaches to Cultural Change and Intervention in Public Sector Organizations (Innovation and the Public Sector)*, Amsterdam, IOS Press.
- Pierson, C. (1991), *Beyond the Welfare State? The New Political Economy of Welfare*, Cambridge, Polity Press.
- Sotiropoulos, D. & Bourikos, D. (2014), “Economic Crisis, Social Solidarity and the Voluntary Sector in Greece”, *Journal of Power, Politics and Governance*, 2 (2): 33-53.
- van Berkel, R., de Graaf, W. and Sirovatka, T. (eds) (2011), *The Governance of Active Welfare States in Europe (Work and Welfare in Europe)*, London, Palgrave.
- Κουραχάνης, Ν. (2015), «Η Κοινωνική Πολιτική για τους Άστεγους στην Ελλάδα: Ποιοτική και Κριτική Ανάλυση ενός Ακραίου Κοινωνικού Αποκλεισμού», Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Κόρινθος, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (2012), «Κοινωνικές Δομές Άμεσης Αντιμετώπισης της Φτώχειας», ΕΣΠΑ - Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού – Θεματικός Άξονας 4, Αθήνα.
- Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης - Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (2012), «Άρθρο 29 του Ν. 4052/2012 (Φ.Ε.Κ. 41/01.03.2012, Τ. Α’)», Αθήνα.

Η γενετικοποίηση της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς και οι κοινωνίες του «γενετικού ρίσκου»: Γονιδιακά «μεταλλαγμένοι» ή κάποιιοι από εμάς;

Χρήστος Κουρούτζας*

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη, σκιαγραφεί διεπιστημονικά την «γενετικοποίηση» της «παρεκκλίνουσας» συμπεριφοράς, υπό το πρίσμα της Κριτικής Εγκληματολογίας και της Κοινωνιολογίας της Γενετικής, μέσα από το παράδειγμα του «υποψήφιου» εγκληματικού «Γονιδίου του Πολεμιστή» – “Warrior Gene”. Εστιάζοντας στη σχέση γνώσης και εξουσίας, έτσι όπως σκιαγραφείται από το έργο του M. Foucault, μελετάται η «νέα» γενετική γνώση, όπου ο γενετικός λόγος (discourse) κατασκευάζει τα «παρεκκλίνοντα» γονίδια, αναπαράγοντας την θετικιστική οντολογική πραγματικότητα της «παρεκκλίνουσας» συμπεριφοράς (τόσο στο πλαίσιο του ατομικού, όσο και του κοινωνιολογικού θετικισμού), ντετερμινιστικά και αναγωγιστικά, επινοώντας τους γενετικά «μεταλλαγμένους» ή «σε ρίσκο».

Λέξεις-κλειδιά: «γενετικοποίηση», «παρεκκλίνουσα συμπεριφορά», «γενετικά σε ρίσκο», «γονίδιο του πολεμιστή»

Εισαγωγή

Ένας μεγιστάνας της αγοράς ακινήτων που είναι διαγνωσμένος με καρκίνο στο τελικό στάδιο, μεταφέρει τη συνείδηση του σε ένα νεαρό υγιές σώμα. Σύντομα όμως θα διαπιστώσει πώς ούτε η διαδικασία της μεταφοράς αλλά ούτε και η εταιρεία που την πραγματοποίησε για λογαριασμό του, είναι αυτό που φαινόταν... .

[Αυτή] είναι η περιγραφή της ταινίας “Self/less” – «Εκτός Εαυτού», όπου η οικονομική ελίτ της κοινωνίας, μπορεί να αντιμετωπίσει τη «φθορά» του χρόνου ή μία αθεράπευτη ασθένεια, όπως ο καρκίνος, μεταφέροντας τη συνείδηση μέσω της

---

* Υπ. Διδάκτωρ, Μέλος Ε.Κ.Ν.Ε.Χ.Α, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος διδακτορικής διατριβής, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη. Για την διερεύνηση των συγκεκριμένων ερωτημάτων, χρησιμοποίη, τις ποιοτικές μεθόδους έρευνας και ειδικότερα: α) προσωπικές συνεντεύξεις (ημιδομημένες) σε γενετιστές, β) αρχειακό υλικό (πρακτικά από δίκες του Εφετείου Αθηνών, συμπεριλαμβανόμενων των μαρτυριών των γενετιστών κατά τη διάρκεια της δίκης καθώς και των πραγματογνωμοσυνών τους) και γ) συμμετοχική παρατήρηση σε δικαστικές αίθουσες του Εφετείου Αθηνών, στις οποίες καταθέτουν ως μάρτυρες οι γενετιστές, καθώς και σε εργαστήριο γενετικής.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Χαριλάου Τρικούπη και Φάωνος, 81100, Μυτιλήνη, Λέσβος.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: Socm08002@soc.aegean.gr ,
Christos.kouroutzas@gmail.com

τεχνολογίας σε ένα άλλο σώμα, το οποίο όμως τελικά δεν είναι «προϊόν» εργαστηρίου, αλλά έχουν «εξαγοράσει», είτε για οικονομικούς λόγους, είτε για λόγους επιβίωσης συγγενικού προσώπου που χρειάζεται μία «εξειδικευμένη» και με μεγάλο κόστος θεραπεία, όπως θα συμβεί και στην ταινία. Ο εφευρέτης της «ανακάλυψης», δηλώνει ότι «κάθε ιατρική πρόοδος έχει τίμημα». Τα ερωτήματα που τίθενται ευθύς εξαρχής είναι: εάν οι κοινωνίες πρέπει να δεχθούν αυτό το τίμημα, κατευθυνόμενες από την γενετική τεχνολογία; Ποια η σύνδεση της ιατρικής πρόοδου με την επιβίωση των οικονομικά ισχυρών; και εν τέλει, Ποιες ζωές αξίζουν την επιβίωση ή την επιμήκυνση της; Επίσης, αναρωτιέται «τι θα συνέβαινε εάν ζούσαν περισσότερα χρόνια μερικά από τα σημαντικότερα μυαλά», τα οποία προέρχονται αποκλειστικά από τις θετικές επιστήμες, εφόσον οι κοινωνίες εξαρτώνται αποκλειστικά από την τεχνολογική πρόοδο. Η ταινία, δεν βασίζεται σε ένα σενάριο απόλυτης επιστημονικής φαντασίας, αλλά είναι απόρροια των πειραματικών διαδικασιών που διεξάγονται σε ρομπότ, από τον νευροεπιστήμονα C. Higgins στο Πανεπιστήμιο της Αριζόνα.

Η παρούσα μελέτη ακολουθεί το συγκρουσιακό μοντέλο ανάλυσης (Δασκαλάκης, 1985), ως προς τον θεωρητικό της προσανατολισμό, έτσι όπως σκιαγραφείται από την Κριτική Εγκληματολογία, ήδη από τη δεκαετία του '60, αλλά και μέσα από το έργο του M. Foucault (1973, 1976), το οποίο λαμβάνει νέες διαστάσεις στο πλαίσιο της Κοινωνιολογίας της Γενετικής (απόρροια της Κοινωνιολογίας της Υγείας και της Ασθένειας και της Κοινωνιολογίας του Σώματος), κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 (Conrad and Gabe 1999). Ο κοινωνιολογικός προβληματισμός, εστιάζει σε ερωτήματα όπως: πώς παράγεται η γενετική γνώση; Γιατί χρειάζεται αυτή η μορφή γνώσης και ποιών τα συμφέροντα εξυπηρετεί; Τι επιφέρει αυτή η γνώση; και εν' τέλει το κεντρικό ερώτημα είναι: Ποιες ζωές αξίζουν την «επιβίωση» και ποιες την απομόνωση, λόγω των «ελαττωματικών» τους γονιδίων, με επίκεντρο την «παρεκκλίνουσα» συμπεριφορά και κατ' επέκταση την «εγκληματική», το Σύστημα Ποινικής Δικαιοσύνης, τις Πολιτικές Αντιμετώπισης του Εγκλήματος και την κοινωνία. Υπό αυτή την έννοια, η γενετική, προσλαμβάνεται ως κοινωνικό φαινόμενο και κοινωνικό ιστορικό σύστημα ιδεών, το οποίο διαμορφώνεται ανάλογα με το ιστορικό-κοινωνικό, πολιτισμικό και οικονομικό πλαίσιο και άρα, με τις κυρίαρχες αρχές, αξίες και συμφέροντα που θα υπερισχύσουν – επικρατήσουν στην εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα και ιστορική περίοδο, με επίκεντρο τις σύγχρονες δυτικές καταναλωτικές κοινωνίες, κατασκευάζοντας ή αναπαράγοντας σύμφωνα με τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις το «φυσιολογικό» και το «παρεκκλίνον», διαδικασία η οποία σε κάθε περίπτωση παράγεται κοινωνικά, όπως κοινωνικά παράγεται και η γενετική «γνώση», αναδεικνύοντας την κοινωνική της βάση – διάσταση (Αλεξιάς 2012, 2014, Βιδάλη 2013: 159-176, Λάζος 2007, Χαΐδου 1996).

Γενετική, «Νέα Γενετική» και παρεκκλίνουσα συμπεριφορά. Κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο.

1^η χρονική περίοδος

Η όλη προβληματική, εκκινεί από τον 18^ο αιώνα και κυρίως τον 19^ο αιώνα, όπου αλλάζει ο τρόπος πρόσληψης του βιόκοσμου, υπό την έννοια ότι εγκαταλείπεται η πρότερη θεοκρατική και κλασικιστική ερμηνεία και αναδύεται το φιλοσοφικό ρεύμα

του θετικισμού, τίθενται οι βάσεις της γενετικής και εγκαθιδρύεται η εγκληματολογία ως επιστήμη, θέτοντας στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος το άτομο.

Σε αυτή τη μετάβαση, συντέλεσε καθοριστικά η ραγδαία ανάπτυξη της εξελικτικής βιολογίας και ειδικότερα η θεωρία της εξέλιξης των ειδών του Δαρβίνου, με βάση την φυσική επιλογή και προσαρμογή του ικανότερου για επιβίωση (και ειδικά των μετέπειτα θεωρήσεων στο πλαίσιο του κοινωνικού δαρβινισμού). Θα είναι όμως ο ευγονιστής F. Galton, αυτός που θα θέσει τις βάσεις της σύγχρονης γενετικής το 1883, υποστηρίζοντας την βελτίωση του ανθρώπινου είδους, μέσω της βελτίωσης της αναπαραγωγής (Conrad & Gabe 1999: 1). Επιπροσθέτως, από το 1900 αρχίζουν να έχουν απήχηση και οι νόμοι της κληρονομικότητας του G. Mendel (οι οποίοι είχαν ανακαλυφθεί νωρίτερα), περί κληρονομικής μεταβίβασης, μέσα από τα πειράματα του σε φυτά, θεμελιώνοντας επί της ουσίας την επιστήμη της γενετικής. Υπό την επίδραση των ανωτέρω και άλλων κοινωνικών εξελίξεων, εγκαθιδρύεται η εγκληματολογία, μέσω της Ιταλικής Θετικιστικής Σχολής, με τον πατέρα αυτής C. Lombroso να υποστηρίζει την ύπαρξη του «εκ γενετής» εγκληματία, μέσα από το έργο του «Ο Εγκληματίας Άνθρωπος», θέτοντας παράλληλα τις βάσεις της εγκληματοβιολογίας. Μετέπειτα, αναδύεται ο βιολογικός θετικισμός στην εγκληματολογία, όπου πραγματοποιούνται έρευνες σε γενεαλογικά δέντρα, διδύμους και υιοθετημένους, αναζητώντας την κληρονομούμενη εγκληματικότητα. Την ίδια περίοδο, οι απόψεις του F. Galton βρίσκουν απήχηση στο ρατσιστικό κίνημα των ευγονιστών¹ στις ΗΠΑ, επινοώντας τις υποχρεωτικές στερρώσεις (και άλλες παρόμοιες μεθόδους), ως μέτρο υποτιθέμενης βελτίωσης του ανθρώπινου είδους, μέσω της μη αναπαραγωγής των «παρεκκλίνοντων», (διανοητικά, κοινωνικά, σεξουαλικά κ.λπ.), ενώ παράλληλα είχε ήδη αρχίσει η αντίστροφη μέτρηση, για την «τελική λύση» και εξόντωση της «παρέκκλισης» ή των «εκφυλισμένων άλλων» στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, οδηγώντας στο μεγαλύτερο έγκλημα κατά την ανθρωπότητα.

2^η χρονική περίοδος

Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και την ανακάλυψη της «διπλής έλικας» από τους Watson & Crick (1953),² έμφορτη από το ανωτέρω κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο, αναδύεται η «Νέα Γενετική» στις αρχές της δεκαετίας του '60, σε μία προσπάθεια επαναπροσδιορισμού του αντικείμενου της, οριοθετώντας όμως και πάλι την «παρέκκλιση» ντετερμινιστικά, με επίκεντρο το γονιδιακό υλικό. Η αποθέωση του ντετερμινισμού και του αναγωγισμού, ξεκίνησε μέσα από την κοινωνιοβιολογία του E. O. Wilson (1995) και επεκτάθηκε στη βιοεγκληματολογία³ (απόρροια της εγκληματοβιολογίας), μέσα από τις έρευνες στον εγκέφαλο, στις ορμόνες και στα χρωμοσώματα, προτάσσοντας από τις αρχές της δεκαετίας του '90, τα γονίδια ως αποκλειστικούς παράγοντες εγκληματογένεσης, σε μία μαθητικοποιημένη – ποσοτικοποιημένη απεικόνιση της «παρέκκλισης» στη σφαίρα των πιθανοτήτων, της τυχειότητας και της ενδεχομενικότητας, χρησιμοποιώντας μεθόδους όπως η βιοστατιστική και η βιοπληροφορική και εν' συνεχεία σχεδόν αποκλειστικούς, μέσω της αλληλεπίδρασης τους με το περιβάλλον, στο πλαίσιο των βιοκοινωνικών θεωρήσεων (υπό την επίδραση του κοινωνιολογικού θετικισμού) και της επιγενετικής

¹ Για το ζήτημα της ευγονικής βλ. Trubeta (2013).

² Οδηγώντας στο δόγμα, 1 γονίδιο, 1 ένζυμο, 1 ιδιότητα του οργανισμού.

³ Καθώς και σε παράλληλους κλάδους αυτής, όπως η νευροεγκληματολογία. Για μία κριτική ανασκόπηση, βλ. (Rose 2000) και Πανούσης, Γιάννης (2013).

(βλ. Atlan 2003), φέρνοντας στο προσκήνιο ζητήματα κοινωνικής-οικονομικής τάξης, φύλου, φυλής, πολιτικών πεποιθήσεων, σεξουαλικότητας, πολιτισμικών ομάδων, κ.α., και χωρίς να «ξεφεύγει» από τα όρια του γενετικού ντετερμινισμού. Το γενετικό υπόβαθρο παραμένει η «κινητήριο» δύναμη εξήγησης των κοινωνικών φαινομένων, όπως η φτώχεια, η ανεργία, το έγκλημα κ.λπ.

Η γενετικοποίηση της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς.

Είμαστε μηχανές επιβίωσης – αυτόματα οχήματα τυφλά προγραμματισμένα να συντηρούμε τα εγωιστικά μόρια που είναι γνωστά ως γονίδια (Dawkins 1976: 6).

Η γενετική, οριοθετεί ως αντικείμενο της, την ίδια την ζωή. Κάθε επιστημονικός λόγος, στηρίζεται σε παραδοχές, που αντικατοπτρίζουν το θεωρητικό και ερευνητικό πλαίσιο. Πέραν της ντετερμινιστικής και αναγωγιστικής «λειτουργίας» των γονιδίων σε σχέση με την ανθρώπινη συμπεριφορά, επιτομή της οποίας υπήρξαν οι θέσεις του R. Dawkins, η κοινωνιοβιολογία του E. O. Wilson καθώς και μετέπειτα θεωρήσεων στο πλαίσιο της βιοεγκληματολογίας, αλλά και από την διχοτομημένη πρόσληψη της κοινωνικής πραγματικότητας «γεννέσαι» ή «γίνεσαι» (ή και αλληλεπίδραση των δύο) – «φύση» ή «περιβάλλον» (Lewontin 1991, Rose 2005), υπάρχει και ο «δρόμος» της συγκρουσιακής οπτικής που χαράσσουν η Κοινωνιολογία της Γενετικής και η Κριτική Εγκληματολογία, μέσα από το παράδειγμα της γενετικοποίησης (απόρροια της ιατροποίησης – το έγκλημα ως ασθένεια) της «παρεκκλίνουσας» συμπεριφοράς, αναδεικνύοντας την έννοια της εξουσίας, ως προσδιοριστική της σχέσης γενετική – κοινωνία και κατ' επέκταση «παρεκκλίνουσα» συμπεριφορά. Ως γενετικοποίηση, νοηματοδοτείται «η πρακτική κατά την οποία οι διαφορές μεταξύ των υποκειμένων εντοπίζονται στο γενετικό τους υλικό» (Lippman 1992: 1470). Σε αυτή τη διαδικασία, μέσα από την νέο-αναδυόμενη «νέα» γενετική γνώση (απόρροια της επιστημονικής ιατρικής), ο γενετικός λόγος (discourse) κατασκευάζει τα «παρεκκλίνοντα» γονίδια, αναπαράγοντας την θετικιστική οντολογική πραγματικότητα της «παρεκκλίνουσας» συμπεριφοράς (τόσο στο πλαίσιο του ατομικού, όσο και του κοινωνιολογικού θετικισμού), ντετερμινιστικά και αναγωγιστικά. Σε ένα επόμενο στάδιο, «αποφασίζει» ποιες συμπεριφορές θα εγκληματοποιηθούν –παθολογικοποιηθούν ή ακόμα και επαναεγκληματοποιηθούν– επαναπαθολογικοποιηθούν, σύμφωνα με τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις, προτάσσοντας την γονιδιακή «ελλατωματικότητα». Επιμέρους έκφραση της διαδικασίας κατασκευής των «παρεκκλίνοντων» γονιδίων, αποτελούν τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, κατακλύζοντας σχεδόν καθημερινά την κοινωνία με τίτλους όπως:

Ανακαλύφθηκε το γονίδιο της ομοφυλοφιλίας ... Οι ερευνητές έφεραν στο φως το γονίδιο της σχιζοφρένειας ... Βρέθηκε το γονίδιο της κατάθλιψης ... Υπεύθυνα τα γονίδια για την ουσιοεξάρτηση και τον εθισμό από ναρκωτικές ουσίες ... Τελικά ο εγκληματίας γεννιέται ... Έχεις χρέη, μάθε το υπεύθυνο γονίδιο γι' αυτά ... Δυστυχισμένος γεννιέσαι ... Ανακαλύφθηκε το γονίδιο της παχυσαρκίας ... Βρέθηκε το γονίδιο του αριστερού ... Ερευνητές ανακάλυψαν το γονίδιο θεός», Ανακαλύφθηκε το γονίδιο της αθανασίας.

Αποτυπώνοντας [έτσι] την γενετική «πίστη» ότι τα πάντα οφείλονται στα γονίδια, ή κατασκευάζοντας τον «γεννημένο» εγκληματία, ομοφυλόφιλο, σχιζοφρενή, αλκοολικό κ.λπ. Υπό το πρίσμα αυτό, το «πραγματικό» ερώτημα και επεκτείνοντας το σκεπτικό των Conrad & Gabe (1999: 6) είναι η πρόδηλη αναπαραγωγή

συγκεκριμένων ερευνητικών αντικειμένων ως υποθέσεων εργασίας, διαδικασία η οποία αναδεικνύει την κοινωνική βάση της γενετικής, θέτοντας ευθύς εξαρχής ερωτήματα όπως: Γιατί αναζητείται για παράδειγμα το γονίδιο της ομοφυλοφιλίας και όχι της ετεροφυλοφιλίας, του αριστερού πολιτικά και όχι του δεξιού; του εθισμού από ηρωίνη και όχι από καφεΐνη; κ.λπ., και εκτείνεται μέχρι τις συμπεριφορές που οριοθετούνται (γενετικά) ως «εγκληματικές», μέσα από τα «υποψήφια» εγκληματικά γονίδια, όπως το «Γονίδιο του Πολεμιστή» – “Warrior Gene”, αντικατοπτρίζοντας την ίδια την σχετικότητα της έννοιας της «παρέκκλισης», μεταξύ τυπικού και άτυπου κοινωνικού ελέγχου (Κουκουτσάκη 2002).

Η εγκαθίδρυση της γενετικής γνώσης και λόγου (κοινωνικά), επιφέρει μία νέα μορφή εξουσίας επί της ζωής – βιοεξουσία (Foucault 1982: 171) ή ένα νέο τρόπο θέασης (βλέμμα) του ατόμου (Αλεξιάς 2012: 89), κατασκευάζοντας διχοτομημένες κατηγοριοποιήσεις του «φυσιολογικού» και του «παρεκκλίνοντος», του «κανονικού» και του «παθολογικού», του «ομαλού» και του «ανώμαλου», του «υγιούς» και του «αρρώστου», με επίκεντρο το γονιδιακό υλικό. Η κοινωνία μετατρέπεται σε ένα απέραντο εργαστήριο και η «παρέκκλιση» ή το έγκλημα τίθεται και πάλι στο «μικροσκόπιο», όπου η πειθαρχική γενετική τεχνολογία κατασκευάζει τους γονιδιακά «διαφορετικούς», «μεταλλαγμένους» ή «σε ρίσκο» (Rose 2000), οι οποίοι υπόκεινται σε νέες πρακτικές βιοεξουσίας και βιοελέγχου, δομώντας παράλληλα μία νέα βιοπολιτική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί το Πρόγραμμα Χαρτογράφησης του Ανθρώπινου Γονιδιώματος και η αναζήτηση των «ύποπτων» εγκληματικών τόπων, αντικατοπτρίζοντας την μετάβαση από την ανατομία του σώματος και των οργάνων, στα κύτταρα (Αλεξιάς 2000: 341). Μολαταύτα, από αυτό το σημείο εκκινεί μία μορφή «γενετικοποίησης» της κοινωνίας και όχι απλά της «παρεκκλίνουσας» συμπεριφοράς, υπό την έννοια ότι όλοι μπορεί να φέρουμε γονιδιακές «μεταλλάξεις ή πολυμορφισμούς», παρουσιάζοντας μία γονιδιακή «διαφορετικότητα», «μπαίνοντας» στη σφαίρα των γονιδιακά «σε ρίσκο», ασχέτως αν τα γονίδια αυτά, από μόνα τους ή και σε αλληλεπίδραση με το περιβάλλον θα «εκφραστούν», δηλαδή, ασχέτως από το αν θα εκδηλωθεί μία ασθένεια, ή μία «παρεκκλίνουσα» συμπεριφορά. Η ίδια η ανθρώπινη πολυπλοκότητα και τα γονίδια, ακόμα και με γενετικούς όρους, δεν «υπακούουν» σε τέτοιου είδους νομοτέλειες και στο πρόταγμα της «παντοκρατορίας» των γονιδίων, αναδεικνύοντας την φετιχοποίηση του DNA (Breton 2004).

Η υιοθέτηση του ανωτέρου συστήματος σκέψης, δηλαδή, η υιοθέτηση της γενετικής γνώσης μέσω του λόγου και της εξουσίας, εγκαθιδρύει ένα διευρυνόμενο δίκτυο εμπορευματοποίησης του γονιδιακού υλικού, μέσω της νέο-αναδυόμενης βιοοικονομίας ή βιο-καπιταλισμός, το οποίο εκκινεί από τις πατέντες ευρεσιτεχνίας, τα γονιδιακά τεστ, τους προγεννητικούς ελέγχους, τις μετοχές εταιρειών στο χρηματιστήριο (Rose 2007, Rifkin 1998, 2001) και εκτείνεται μέχρι την χρήση του πληθυσμού των φυλακών, ως σύγχρονων πειραματόζων.

Στην διαδικασία κατασκευής της «γονιδιακής παρέκκλισης», η γενετική εξουσία αλληλεπιδρά με την νομοθετική, όπου το νέο-αναδυόμενο βιοδίκαιο ή δικονομική γενετική, οριοθετεί το γονίδιο ως «αντικείμενο» (Μάλλιος 2004), απεικονίζοντας την εργαλειακή και μηχανιστική πρόσληψη του, δηλαδή, πέρα από το σώμα, το υποκείμενο, την κοινωνία κ.λπ. (ως προδιαθέσεις),⁴ όπου η «διόρθωση» ή «επανακατασκευή» της «ελαττωματικότητας» του, εναπόκεινται στον «ειδικό», τον γενετιστή.

---

⁴ Για την «σωματοποιημένη παρέκκλιση» βλ. Μακρυνιώτη (2004).

Το «υποψήφιο» εγκληματικό γονίδιο «Warrior Gene – Γονίδιο του Μαχητή».

Η γενετική «πίστη» ότι τα πάντα οφείλονται στα γονίδια, τροφοδότησε την επινόηση της ύπαρξης ενός και μόνο γονιδίου που οδηγεί στην εγκληματογένεση και σχετίζεται με το ένζυμο της Μονοαμίνης Οξειδάσης Α (ΜΑΟΑ), οδηγώντας την εγκληματολογία εκεί απ' όπου εγκαθιδρύθηκε, στην αναζήτηση του «γεννημένου εγκληματία», γεγονός το οποίο αποτυπώνεται, τόσο από τη διεξαγωγή του συνεδρίου “Ciba Foundation Symposium” και την αναζήτηση του «γονιδίου της εγκληματικότητας», όσο και από τις νέο-αναδυόμενες βιοεγκληματολογικές θεωρήσεις.⁵ Η ιστορία του «υποψήφιου εγκληματικού γονιδίου», εκκινεί από την μελέτη των Brunner et. al. (1993a), με τίτλο “Abnormal behavior associated with a point mutation in the structural gene for monoamine oxidase A”⁶ στο περιοδικό Science, οι οποίοι ερευνώντας το γενεαλογικό δέντρο μιας οικογένειας Ολλανδών, υποστήριξαν ότι οκτώ άνδρες, οι οποίοι ζούσαν σε διαφορετικές τοποθεσίες της Ολλανδίας (διαχωρίζοντας το κοινωνικό περιβάλλον) και διαφορετικών ηλικιών (εντασσόμενοι στις τελευταίες τρεις γενιές), ανέπτυσαν «ανώμαλες» συμπεριφορές, όπως παρορμητική επιθετικότητα, εμπρησμό, απόπειρα βιασμού, επιδειξιμανία κ.α., γεγονός το οποίο σχετίζεται με πιθανή μετάλλαξη του γονιδίου που κωδικοποιεί το ένζυμο MAO-A, μέσω των χαμηλότερων επιπέδων του ενζύμου, σε σχέση με τους νευροδιαβιβαστές. Ακολούθησε η ηθολογική μελέτη των Cases et. al. (1995), με τίτλο “Aggressive behavior and altered amounts of brain serotonin and norepinephrine in mice lacking MAOA”,⁷ οι οποίοι θα μετατοπίσουν τον όρο ανώμαλη σε επιθετική συμπεριφορά, μέσα από τα πειράματά τους σε ποντίκια (μετρώντας τον αριθμό δαγκωμάτων) σε σχέση με την MAOA, αναγάγωντας την σύνδεση αυτή ως προσδιοριστική και της ανδρικής επιθετικότητας. Μολαταύτα, ζητήματα όπως, οι άνθρωποι μοιραζόμαστε τα ίδια γονίδια, όπως μπορεί να μοιραζόμαστε και ίδιους πολυμορφισμούς, οι οποίοι μπορεί να κληρονομηθούν, αλλά μπορεί και όχι, εάν κληρονομηθούν μπορεί να εκφραστούν (π.χ. εμφάνιση ασθένειας), αλλά μπορεί και όχι και κυρίως, ότι η απλή μαθητικοποιημένη συσχέτιση δύο μεταβλητών (π.χ. MAOA = επιθετική συμπεριφορά), δεν αντικατοπτρίζει την πολυπλοκότητα του ανθρώπινου οργανισμού και ειδικά την συμπεριφορά, η οποία δεν μπορεί να αποτυπωθεί εργαλειακά και μηχανιστικά, ως μία απλή σύνδεση των «κυκλωμάτων» των νευροδιαβιβαστών, ούτε μπορεί να αναγείνται σε επιθετική, μέσω των ηθολογικών μελετών και άρα δεν μπορεί να καταδείξει μία ντετερμινιστική συσχέτιση. Παράλληλα, τα ζητήματα μεθοδολογίας και προκατάληψης, όπως: ο μικρός αριθμός δειγμάτων, από άτομα με καταγεγραμμένη εμπλοκή στο Σύστημα Ποινικής Δικαιοσύνης, η μη συσχέτιση με ομάδες ελέγχου (σε κάποιες περιπτώσεις) κ.λπ., σε συνδυασμό με το άτομα από τον γενικό πληθυσμό, φέρουν τέτοιους πολυμορφισμούς – μεταλλάξεις και δεν έχουν εμπλακεί με το Σύστημα Ποινικής Δικαιοσύνης, καθώς και το ότι παράγοντες, όπως το κάπνισμα, μπορούν να μειώσουν τα επίπεδα της σεροτονεργικής δραστηριότητας, συγκρότησαν την απόρριψη της ντετερμινιστικής αιτιολογικής συσχέτισης του πολυμορφισμού με την «ανώμαλη» συμπεριφορά ή την επιθετική, ενεργοποιώντας τις βιοκοινωνικές έρευνες, δηλαδή, την αλληλεπίδραση γονιδίων και περιβάλλοντος (συμπόρευση ατομικού και κοινωνιολογικού θετικισμού),⁸ οι οποίες πέρα των ανωτέρω ζητημάτων, θα

⁵ Βλ. ενδεικτικά: Raine 1993 και Fergusson & Beaver(2009).

⁶ Science, 262, 578-580.

⁷ Science, 268, 1763-1766.

⁸ Υπό την επίδραση της Σχολής του Σικάγου βλ. Vold, Bernard & Snippes, (1998).

αναδειξουν την κατασκευή της «γονιδιακής παρέκκλισης» σε σχέση με την κοινωνική τάξη, την φυλή, το φύλο, την πολιτισμική ταυτότητα, το οικογενειακό περιβάλλον κ.α.

Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι έρευνες, των:

(α) Caspi *et. al.* (2002) με τίτλο «Role of Genotype in the cycle of violence in maltreated children»,⁹ σε σχέση με το οικογενειακό περιβάλλον, οι οποίοι υποστήριξαν ότι βρίσκουν συσχέτιση μεταξύ πολυμορφισμού στη MAOA σε σχέση με την αντικοινωνική και βίαιη συμπεριφορά (μετά την ανώμαλη και την επιθετική), μόνο όμως όταν τα άτομα έχουν κακοποιηθεί – παραμεληθεί κατά την παιδική τους ηλικία, κατασκευάζοντας την θεώρηση του «κύκλου της βίας»,¹⁰ όπου το παιδί θύμα κακοποίησης ή παραμέλησης, θα γίνει θύτης κατά την ενηλικίωση,

(β) των Nilsson *et. al.* (2006) με τίτλο «Role of monoamine oxidase a genotype and psychosocial factors in male adolescent criminal activities»,¹¹ υποστηρίζοντας της επίδραση των ψυχολογικών παραγόντων και μετατοπίζοντας τον όρο από ανώμαλη, επιθετική, βίαιη και αντικοινωνική, σε εγκληματική,

(γ) των Lea & Campers (2007), με τίτλο “Monoamine oxidase, addiction, and the ‘warrior’ gene hypothesis”,¹² οι οποίοι βάζοντας την μεταβλητή της φυλής, υποστήριξαν ότι οι Μαόρι¹³ ιστορικά διεξάγουν πολέμους, λόγω του ότι φέρουν το «γονίδιο του πολεμιστή», ενώ σε άλλες έρευνες, υποστηρίχτηκε ότι το «γονίδιο του πολεμιστή» φέρουν άτομα Αφροαμερικάνικης καταγωγής ή που ανήκουν στην Καυκάσια φυλή, κατασκευάζοντας τις «εγκληματικές φυλές», καθώς και

(δ) σε σχέση με τις υποπολιτισμικές ομάδες, μέσα από έρευνες όπως των Beaver *et. al.* (2010), με τίτλο “Monoamine oxidase A genotype is associated with gang membership and weapon use”,¹⁴ υποστηρίζοντας ότι μόνο τα πιο βίαια μέλη (αυτά που χρησιμοποιούν όπλο), φέρουν το «γονίδιο του πολεμιστή», κατασκευάζοντας τον «εγκληματικό γονότυπο των συμμοριών».

Παράλληλα, τα δείγματα περιλαμβάνουν κυρίως άτομα κατώτερων κοινωνικών τάξεων, αναδεικνύοντας την εγκληματοποίηση τους, ενώ η σχεδόν αποκλειστική «χρήση» του ανδρικού φύλου, αντικατοπτρίζει την αναπαραγωγή των κυρίαρχων αναπαραστάσεων περί της ανδρικής επιθετικότητας, στο πλαίσιο της κοινωνικής κατασκευής του φύλου και της έμφυλης εγκληματικότητας, με σημαντική τη συμβολή των φεμινιστικών προσεγγίσεων.

Εκτός από τα διαφοροποιημένα αποτελέσματα, στα οποία κατέληξαν άλλες έρευνες ως προς τις ανωτέρω συσχετίσεις, η πρόσφατη και εκτενής μετα-ανάλυση των Vassos *et. al.* (2014) με τίτλο “Systematic meta-analyses and field synopsis of genetic association studies of violence and aggression”,¹⁵ μέσα από 185 μελέτες, σε 31 γονίδια, δεν καταδεικνύεται συσχέτιση μεταξύ κανενός πολυμορφισμού σε σύνδεση με την επιθετικότητα, αλλά ούτε και με ειδικά χαρακτηριστικά, όπως η φυλή, το φύλο, η ηλικιακή ομάδα κ.λπ., καταλήγοντας ότι η χρήση αυτών των

⁹ *Science*, 297, 551-554.

¹⁰ Στην περίπτωση της θεώρησης του «κύκλου της βίας», σημαντική είναι και η συμβολή της κριτικής θυματολογίας (Γεωργούλας 2009: 102-105), η οποία αναδεικνύει την κατασκευή της μετάβασης από θύμα σε θύτης, την ετικετοποίηση και τον στιγματισμό καθώς και περαιτέρω ζητήματα, όπως ο σκοτεινός αριθμός της ενδοοικογενειακής βίας ή η αντιμετώπιση από τους φορείς επίσημου κοινωνικού ελέγχου.

¹¹ *Biological Psychiatry*, 59, 212-127.

¹² *New Zealand Medical Journal*, 120, U2441.

¹³ Βλ. σχετικά: Hook, Gary (2009).

¹⁴ <http://sipura.pp.fi/Artikkelit/Beaver.pdf>, (τελευταία πρόσβαση: 15/09/15).

¹⁵ *Molecular Psychiatry*, 19, 471-477.

γονιδίων δεν μπορεί να καταδείξει την επικινδυνότητα, αλλά ούτε και θεραπευτικές πρακτικές (συμπεριλαμβανομένης της MAOA). Υπό το πρίσμα αυτό και για να γίνει κατανοητή η σχετικότητα της σύνδεσης ενός πολυμορφισμού σε ένα ή περισσότερα γονίδια, μόνο στην περίπτωση της επιθετικότητας, προτάθηκαν πάνω από 13 διαφορετικές συσχετίσεις σε γονίδια (με αντίστοιχα διάφορους πολυμορφισμούς – μεταλλάξεις), με ενδεικτικά παραδείγματα: MAOA σε άνδρες και MAOA σε γυναίκες, DRD2, AR (CAG), TPH1, DRD4, SLC6A3, COMT, BDNF, VNTR, 5HTT, 5HTTLPR και HTR1B.

Παράλληλα, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η γενετίστρια A:

και εκτός από άλλους παράγοντες, ας πούμε αυτός ο πολυμορφισμός στη MAOA, μπορεί για τον α ή β λόγο να οδηγήσει σε άλλους τρεις πολυμορφισμούς που ένας εκ των τριών να σχετίζεται με αυτό, με την εγκληματική συμπεριφορά, και όχι ο πολυμορφισμός της MAO-A, καταλάβατε και απλά εμείς ξέρουμε αυτό τώρα, μετά από είκοσι χρόνια μπορεί να βρούμε και να πούμε βρε δεν ήταν αυτό ήταν το άλλο το οποίο έχει γίνει πάμπολλες φορές, έτσι,

αναδεικνύοντας την κατασκευή του «εγκληματικού γονιδίου» ή του «γονιδίου του πολεμιστή» ή του «γονότυπου των συμμοριών», στη σφαίρα των «πιθανοτήτων», χαρακτηρίζοντας κάποιους ως «εγκληματίες».

Η αναγγελία μίας πιθανής συσχέτισης ενός ή περισσότερων μετάλλαξης/εων ή πολυμορφισμού/ων, σε ένα ή περισσότερα γονίδια/α, επιφέρει μία σειρά περαιτέρω συσχετίσεων, όπου ο γενετικά «παρεκκλίνων», «πιθανών» να συγκεντρώνει πολλαπλές ιδιότητες, οι οποίες όμως είναι τόσο διαφορετικές, που εν' τέλει οδηγούν και με γενετικούς όρους στην απόρριψη τους. Για παράδειγμα, η MAOA έχει συνδεθεί με την εγκληματικότητα, την βία, την επιθετικότητα, την αντικοινωνικότητα, την σχιζοφρένεια, την διπολική διαταραχή, τον αλκοολισμό, την υπερκινητικότητα την διάσπαση προσοχής, και ο κατάλογος συνεχίζεται, δομώντας μία στερεοτυπική εικόνα του εγκληματία «γενετικού τέρατος», αντίστοιχη με αυτή του Λομπροζιανού μύθου. Μετέπειτα έρευνες, συσχέτισαν τη MAOA με την «ευτυχία», αλλά μόνο στις γυναίκες, την ανάληψη «ρίσκων» και την επαγγελματική επιτυχία, αλλά και την οικονομική αποτυχία και τα χρέη. Στην διαδικασία κατασκευής του «γονιδίου της εγκληματικότητας», μετείχαν ενεργά τα ΜΜΕ, όπου η δημοσιογράφος A. Gibbons, το 2004 στο “*Annual Meeting of the American Association of Physical Anthropologists*”, στη Φλόριντα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, αποκάλεσε τον πολυμορφισμό στο γονίδιο της MAOA, ως το «Γονίδιο του Πολεμιστή» – “Warrior Gene”. Ακολούθησε πλήθος δημοσιευμάτων στον διεθνή τύπο, προτάσσοντας ως κεντρική ιδέα ότι οι εγκληματίες γεννιούνται. Τα διαφοροποιημένα αποτελέσματα, η απόρριψη μέσα από μετα-αναλύσεις της σύνδεσης των πολυμορφισμών στο γονίδιο της MAOA με την εγκληματικότητα, καθώς και τα ζητήματα μεθοδολογίας και προκατάληψης των ερευνών, αναδεικνύουν την κατασκευή της εγκληματικότητας και κατ' επέκταση της κοινωνικής πραγματικότητας από τα ΜΜΕ, ικανά να εφεύρουν και τον «εκ γενετής» εγκληματία, όπως συνέβη και με τον ομοφυλόφιλο και τον ψυχασθενή. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν, οι προβολές του National Geographic Channel με τίτλο: “Inside the Warrior Gene” και “Born to rage?” και στην Ελλάδα, με τίτλο «Το Γονίδιο της Επιθετικότητας», τα δημοσιεύματα και οι τίτλοι του έντυπου τύπου (ειδικά την πρώτη περίοδο), τόσο στα διεθνή, όσο και στα εγχώρια, όπως για παράδειγμα “Gang culture may be due to ‘warrior gene’”,¹⁶ “Warrior Gene tied to violence”,¹⁷ “Two genes

¹⁶ www.telegraph.co.uk (τελευταία πρόσβαση: 01/09/15).

linked with violent crime”,¹⁸ όσο και στον εγχώριο έντυπο τύπο, όπως για παράδειγμα: «Τα γονίδια που συνδέονται με την κακή συμπεριφορά. Εγκληματίας γεννιέσαι, δε γίνεσαι...»,¹⁹ όπου ενώ στο τίτλο ανακοινώνεται ότι «εγκληματίας γεννιέσαι», ή «Βρέθηκαν ‘ένοχα’ γονίδια για την εγκληματικότητα»,²⁰ το άρθρο συνεχίζει:

Αυτά τα δύο γονίδια που προδιαθέτουν γενετικά έναν άνθρωπο να έχει επαναλαμβανόμενη βίαιη και εγκληματική συμπεριφορά ... (ο ερευνητής) δεν απέκλεισε ότι, πέρα από αυτά τα δύο γονίδια υπάρχουν δεκάδες ή και εκατοντάδες άλλα, τα οποία επίσης αυξάνουν άμεσα ή έμμεσα την πιθανότητα μιας βίαιης εγκληματικής συμπεριφοράς ... . Πάντως οι ερευνητές επεσήμαναν ότι δεν ισχύει ο βιολογικός ντετερμινισμός, αφού το 40% όσων ανθρώπων έχουν αυτή τη γονιδιακή παραλλαγή, δεν έχουν γίνει βίαιοι εγκληματίες. Ακόμη και μεταξύ όσων συνδυάζουν στο γονιδίωμα τους και τα δύο «ύποπτα» γονίδια, η πλειονότητα ποτέ δεν εμφανίζει εγκληματική συμπεριφορά ... περίπου το ένα πέμπτο των ανθρώπων έχουν αυτά τα γονίδια στο DNA τους, αλλά ποτέ δεν κάνουν κάποιο φόνο, βιασμό ή άλλο βίαιο έγκλημα». Από την άλλη, άνθρωποι που δεν έχουν κανένα από τα δύο αυτά γονίδια, ανήκουν στην ομάδα των πολύ βίαιων φυλακισμένων εγκληματιών ... δεν είναι δυνατό να αναπτυχθεί ένα προληπτικό τεστ, το οποίο με ασφάλεια να προβλέπει ποιος θα γίνει εγκληματίας. Και σίγουρα, όπως επεσήμανε, ένας εγκληματίας δεν μπορεί να επικαλεστεί στο δικαστήριο την ύπαρξη ενός γενετικού υποβάθρου για να δικαιολογήσει την πράξη του, καθώς και «Ένστικτα πολεμιστή», Γονίδιο επιθετικότητας «εξωθεί κάποια αγόρια σε συμμορίες».²¹

Εφόσον η «γονιδιακή ασθένεια της εγκληματικότητας», χρειάζεται πρόληψη, οι ειδικές ιστοσελίδες πληροφόρησης του κοινού “www.familytreedna.com”²² και www.thewarriorgene.com,²³ μας προσκαλούν να κάνουμε το «γρήγορο» τεστ στο DNA μας, ώστε να δούμε αν είμαστε φορείς του “warrior-gene”, αλλά και σε σύνδεση με το γενεαλογικό μας δέντρο και με τα φυλετικά χαρακτηριστικά (λειτουργώντας παράλληλα ως μορφής αυτοελέγχου στο πλαίσιο της γενετικής εξουσίας), διαδικασία η οποία οδηγεί στην πλήρη εμπορευματοποίηση του γονιδιακού υλικού, αναδεικνύοντας παράλληλα ζητήματα γενετικού στιγματισμού, ετικέτας (labeling theory), ανισοτήτων, διακρίσεων (ειδικά στο πλαίσιο της Δικαιοσύνης, μέσω των ιδιωτικών εργαστηρίων και πραγματογνωμοσυιών), αλλά και μια νέα βιοπολιτική, όπου στο πλαίσιο της βιοεξουσίας και του βιοελέγχου, οι «γενετικά σε ρίσκο», θα πρέπει να επιτηρηθούν, να πειθαρχήσουν τα γονίδια τους ή να απομονωθούν, εφόσον υπάρχει η «πιθανότητα» να «μολύνουν» την κοινωνία, «μέχρι την «ανακάλυψη» της «γονιδιακής θεραπείας του εγκλήματος» ή του «χαπιού της εγκληματικότητας», με όραμα τις κοινωνίες των «φυσιολογικών» (βλ. Sandel 2011) ή του απόλυτου ελέγχου.

---

¹⁷ <http://abcnews.go.com/Nightline/warrior-gene-tied-violence/story?id=12422661&qtgw=&qtshow=NL>, (τελευταία πρόσβαση: 10/12/13).

¹⁸ <http://www.bbc.com/news/science-environment-29760212>, (τελευταία πρόσβαση: 20/11/14).

¹⁹ www.policenet.gr, (τελευταία πρόσβαση: 12/1/15).

²⁰ www.protothema.gr (τελευταία πρόσβαση: 29/10/14).

²¹ <http://news.in.gr/science-technology/article/?aid=1021353>. (τελευταία πρόσβαση: 5/12/15).

²² Are you have the “warrior gene”, <http://www.familytreedna.com/landing/warrior-gene.aspx>, (τελευταία πρόσβαση: 05/12/13).

²³ The test kit – the warrior gene, <http://www.thewarriorgene.com/Price.html>, (τελευταία πρόσβαση: 05/12/13).

Παράλληλα, η ΜΑΟΑ χρησιμοποιήθηκε πρόσφατα στο πλαίσιο των ποινικών δικαστηρίων, αναδεικνύοντας το ζήτημα της ντετερμινιστικής δίκης και άρα της καταδίκης του γονιδίου.

Αντί επιλόγου

Η γενετική τεχνολογία, επιφέρει περαιτέρω ζητήματα στο πλαίσιο των αντεγκληματικών πολιτικών, ειδικά σε Ευρωπαϊκό επίπεδο (Νικολόπουλος 2008), με χαρακτηριστικό παράδειγμα την επιτήρηση του γονιδίου και την εφαρμογή του πανοπτικού (Foucault, 1976), μέσω της φακελοποίησης του πληθυσμού στις νέο – αναδυόμενες βιοτράπεζες (Κριάρη-Κατράνη 1999). Σημαντική, είναι η εμφάνιση συλλογικών δράσεων και κοινωνικών κινημάτων, στην διεκδίκηση της βιολογικής υπόστασης του ατόμου καθώς και στην ανάδειξη ζητημάτων, όπως οι βιοτράπεζες ή οι δικαστικές πλάνες μέσω της προβαλλόμενης ως «ασφαλέστερης» μεθόδου των γενετικών αποτυπωμάτων DNA. Παράλληλα, κεντρικό πεδίο προβληματισμού αποτελεί η παραβίαση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και η συζήτηση που έχει ήδη ξεκινήσει, περί της αναγκαιότητας «νέων βιολογικών δικαιωμάτων» (Ηλιάδου 2007) για την προστασία της βιολογικής υπόστασης του ατόμου. Την ίδια ώρα, προτείνεται η μέθοδος των «εγκεφαλικών αποτυπωμάτων» (Ραγκούσης & Βαλλιανάτου 2014), ως νέο εργαλείο στο πλαίσιο της γενετικής ανακριτικής.

Βιβλιογραφία

- Atlan, Henri, (2003), *Το τέλος της παντοκρατορίας των γονιδίων; Προς νέα παραδείγματα στον χώρο της βιολογίας*, Αθήνα, Leader Books.
- Breton, David (2004), «Genetic Fundamentalism or the Cult of the Gene», *Body & Society*, 4, 1-20.
- Conrad, Peter & Gabe, Jonathan (1999), Introduction, in P. Conrad and J. Gabe (eds), *Sociological Perspectives on the New Genetics*, Blackwell.
- Dawkins, Richard (1976), *The Selfish Gene*, New York, Oxford University Press.
- Fergusson, Christopher & Beaver, Kavin (2009), «Natural born killers: The genetic origins of extreme violence», *Aggression and Violent Behavior*, vol. 5: 286-294.
- Foucault, Michel (1973), *The Birth of Clinic*, London, Tavistock.
- Foucault, Michel (1976), *Επιτήρηση και Τιμωρία*, Αθήνα, Ράππα.
- Foucault, Michel (1982), *Ιστορία της Σεξουαλικότητας 1. Η δίψα της γνώσης*, Αθήνα, Ράππας.
- Hook, Gary (2009), “‘Warrior genes’ and the disease of being Maori”, *Mai Review*, vol. 2: 1-11.
- Lewontin, Richard (1991), *Η βιολογία ως ιδεολογία*, Αθήνα, Σύνταγμα.
- Lippman, Abby (1992), «Led (astray) by genetic maps: the cartography of the human genome and health care», *Social Science and Medicine*, 35: 1469-76.
- Raine, Adrian (1993), *The Psychopathology of crime: Criminal Behavior as a Clinical Disorder*, London Academic Press.
- Rifkin, Jeremy (1998), *Ο Αιώνας της Βιοτεχνολογίας*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- Rifkin, Jeremy (2001), *Η Εποχή της Πρόσβασης*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- Rose, Nicolas (2000), “The Biology of Culpability: Pathological identity and Crime Control in a Biological Culture”, *Theoretical Criminology*, 1: 5-34.
- Rose, Nicolas (2007), “Molecular Biopolitics, Somatic Ethics and the Spirit of Biocapital”, *Social Theory & Health*, 5: 3-29.
- Rose, Steven (2005), *Μονοπάτια της Ζωής. Βιολογία, Ελευθερία, Ντετερμινισμός*, Αθήνα, Κάτοπτρο.

- Sandel, Michael (2011), *Ενάντια στην τελειότητα. Η ηθική στην εποχή της Γενετικής Μηχανικής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Trubeta, Sevasti (2013), *Physical Anthropology, Race and Eugenics in Greece 1880s – 1970s*, Boston, Brill Academic Publishers.
- Vold, George, Bernard, Thomas & Snippes, Jeffrey (1998), *Theoretical Criminology*, New York, Oxford University Press.
- Wilson, Edward (1995), *Κοινωνιο-Βιολογία. Η Νέα Σύνθεση*, Αθήνα, Σύνταγμα.
- Αλεξιάς, Γιώργος (2000), *Λόγος περί Ζωής και Θανάτου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Αλεξιάς, Γιώργος (2012), «Κοινωνία και Γενετική: Ο γενετικός επικαθορισμός της υγείας και της ασθένειας και ο ρόλος της κοινωνιολογίας», στο Χ. Οικονόμου & Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Ανθρωπολογικές και Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της υγείας*, Αθήνα, Σιδέρης, σσ. 83-105.
- Αλεξιάς, Γιώργος (2014), «Μια κοινωνιολογική ανάλυση της σύγχρονης γενετικής: ο ιατρικός λόγος ως μορφή βιοπολιτικής», στο Γ. Αλεξιάς, Μ. Τζανάκης & Α. Χατζούλη (επιμ.), *Σώμα υπό επιτήρηση. Ηθικές και πολιτικές συνδηλώσεις της ιατρικής τεχνολογίας και της κοινωνικής φροντίδας*, Αθήνα, Πεδίο, σελ. 109-142.
- Βιδάλη, Σοφία (2013), *Εισαγωγή στην Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Γεωργούλας, Στράτος (2009), *Παρέκκλιση Ανηλίκων. Θεωρητική, Ερευνητική προσέγγιση & πολιτικές*, Αθήνα, ΚΨΜ.
- Δασκαλάκης, Ηλίας (1985), *Η Εγκληματολογία της Κοινωνικής Αντίδρασης*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλα.
- Ηλιάδου, Αικατερίνη (2007), «Βιοηθική και δίκαιο. Η ανάπτυξη της Βιοϊατρικής στην ποινική νομοθεσία», στο Λ. Κοτσάλης & Γ. Τριανταφύλλου, (επιμ.), *Ανθρώπινα Δικαιώματα και Ποινικός νόμος*, Αθήνα – Κομοτηνή, Σάκκουλα, σσ. 381-402.
- Κουκουτσάκη, Αφροδίτη (2002), *Χρήση Ναρκωτικών και Ομοφυλοφιλία. Συμπεριφορές μη συμμόρφωσης μεταξύ ποινικού και ιατρικού ελέγχου*, Αθήνα, Κριτική.
- Κριάρη-Κατράνη, Ισμήνη (1999), *Γενετική Τεχνολογία και θεμελιώδη δικαιώματα. Η συνταγματική προστασία των γενετικών δεδομένων*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σάκκουλα.
- Λάζος, Γρηγόρης (2007), *Κριτική Εγκληματολογία*, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη.
- Μακρυνιώτη, Δήμητρα (επιμ.) (2004), *Τα όρια του σώματος*, Αθήνα, Νήσος.
- Μάλλιος, Ευάγγελος (2004), *Γενετικές εξετάσεις και δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλα.
- Μάλλιος, Ευάγγελος (2004), *Το Ανθρώπινο Γονίδιομα. Γενετική έρευνα και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλα.
- Νικολόπουλος, Γιώργος (2008), *Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως φορέας αντεγκληματικής πολιτικής*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Πανούσης, Γιάννης (2013), «Από την Φυσιογνωμική στην Βιοεγκληματολογία – από τους μύθους στα εργαστήρια», *Εγκληματολογία*, 2013, σελ. 38-50.
- Ραγκούσης, Φραγκίσκος & Βαλλιανάτου, Νόνια (2014), *Το γονίδιο του νόμου. Δικαστική Νευροψυχολογία. Η επιστήμη της Νευρονομικής στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα, Παπαζήση.
- Χαΐδου, Ανθοζωή (1996), *Θετικιστική εγκληματολογία: Αιτιολογικές προσεγγίσεις του εγκληματικού φαινομένου*, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη.

Το σύνδρομο του Σίσυφου: Το αφήγημα του κοινωνικού διαλόγου στην Ελλάδα της κρίσης

Θεόδωρος Κουτρούκης*

Περίληψη

Στην ανακοίνωση θα διαπραγματευτούμε το θέμα των επιπτώσεων της Οικονομικής Κρίσης στο εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων και ιδίως στο αφήγημα του κοινωνικού διαλόγου στην Ελλάδα. Αρχικά θα αποτυπωθούν ορισμένες εννοιολογικές διευκρινίσεις και μία σκιαγράφιση των τρεχουσών τάσεων στο κοινωνικό διάλογο στην Ελλάδα και θα αναπτυχθεί σύντομα το σχετικό θεωρητικό πλαίσιο. Στη συνέχεια, θα επιχειρηθεί η συστηματική αποτύπωση των μέτρων απορρύθμισης της αγοράς εργασίας που υιοθετήθηκαν από τις κυβερνήσεις από την υπογραφή του πρώτου Μνημονίου κι έπειτα. Τέλος, θα αναδειχτούν οι συνέπειες από την εφαρμογή των μέτρων στο σύστημα των σχέσεων εργασίας και κεφαλαίου υπό το πρίσμα των θεωρητικών προσεγγίσεων της κοινωνικής εταιρικότητας. Στα συμπεράσματα της εργασίας θα συζητηθούν οι αιτίες που οδήγησαν στην μερική εγκατάλειψη του διαλόγου των κοινωνικών εταίρων ως μηχανισμού επιρροής των αποφάσεων οικονομικής κι εργατικής πολιτικής στη χώρα μας.

Λέξεις-κλειδιά: Μνημόνιο, Εργασιακές Σχέσεις, Κοινωνικός Διάλογος.

1. Εισαγωγικά

Πριν από την κρίση του 2008 οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα ήταν αρκετά συγκεντρωτικές, με υψηλό επίπεδο ρύθμισης τόσο στις ατομικές, όσο και τις συλλογικές σχέσεις απασχόλησης (Koukiadaki & Kretsos, 2012). Τον Μάιο του 2010 ανακοινώθηκε η συμφωνία της χώρας να ενταχθεί στον μηχανισμό χρηματοοικονομικής στήριξης και υπογράφηκε το πρώτο Μνημόνιο, που συνοδεύτηκε από ένα πρωτοφανές σε σκληρότητα πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής (Κυριακούλιας, 2012). Η εφαρμογή των μέτρων των Μνημονίων 1, 2 και 3 είχε παράπλευρες συνέπειές και στο πεδίο του κοινωνικού διαλόγου (ΚΔ).

2. Η εργατική πολιτική την εποχή του Μνημονίου

Τα Μνημόνια περιείχαν μέτρα για την εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών, τη ρύθμιση και εποπτεία του χρηματοπιστωτικού τομέα, την εφαρμογή «διαρθρωτικών

---

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θράκης, Πανεπιστημιούπολη, Κομοτηνή.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: tkoutro@econ.duth.gr

μεταρρυθμίσεων» που θα βελτίωναν την ανταγωνιστικότητά της χώρας. Επιπλέον, στο Μνημόνιο συμπεριλήφθηκαν μέτρα παρέμβασης στην αγορά εργασίας, το θεσμικό πλαίσιο των σχέσεων απασχόλησης και τους μηχανισμούς κοινωνικού διαλόγου σε ποικίλα επίπεδα (Κυριακουλίας, 2012).

Οι κύριες παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας προώθησαν την ευελιξία της εργασίας διαμέσου της διευκόλυνσης των απολύσεων και προσλήψεων και της μείωσης του κόστους αυτών, της διάδοσης των ευέλικτων μορφών εργασίας (προσωρινή και μερική απασχόληση, δανεισμός εργαζομένων, απασχόληση με τη μορφή «παροχής ανεξάρτητων υπηρεσιών», τηλεργασία), της διευθέτησης του χρόνου εργασίας (υπολογισμός εργάσιμου χρόνου σε ετήσια βάση, περιορισμός υπερωριών) και της ευελιξίας αμοιβών (μείωση των κατώτατων μισθών, αποκέντρωση συλλογικών διαπραγματεύσεων). Ειδικά για τον κοινωνικό διάλογο η μετατόπιση του κέντρου βάρους των συλλογικών διαπραγματεύσεων από τον κλάδο/το επάγγελμα στην επιχείρηση σηματοδότησε τον ριζικό αναπροσανατολισμό του συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων στη χώρα μας, μετά από περίπου μια 20ετία. (Κυριακούλιας, 2012).

Τα μέτρα των ποικίλων εκδοχών των Μνημονίων για την εργατική πολιτική που αποτυπώνονται στο πρώτο κείμενο και τις επόμενες εκδοχές του περιγράφονται πιο κάτω.

2.1.Μνημόνιο I

Στο Μνημόνιο I στοχοθετούνται η προσαρμογή των εισοδημάτων σε βιώσιμα επίπεδα, η μείωση του πληθωρισμού σε επίπεδα κάτω του μέσου όρου της Ευρωζώνης και η ασφαλιστική μεταρρύθμιση με στόχο τη μείωση των δαπανών για συντάξεις και κοινωνική προστασία. Σύμφωνα με το Μνημόνιο I (πίνακας 1), η κυβέρνηση πρέπει να προωθήσει τα εξής μέτρα (Κυριακούλιας, 2012, Koukiadaki and Kretsos, 2012):

Πίνακας 1: Μέτρα εργατικής πολιτικής κατά το Μνημόνιο I

Έναρξη διαβουλεύσεων με κοινωνικούς εταίρους για τροποποίηση του θεσμικού πλαισίου των συλλογικών διαπραγματεύσεων.
Αναθεώρηση της νομοθεσίας για προστασία της απασχόλησης με: (α) παράταση της περιόδου μαθητείας στο ένα έτος, (β) μείωση του συνολικού επιπέδου των αποζημιώσεων για όλους τους εργαζόμενους (υπαλλήλους και εργατοτεχνίτες), (γ) αύξηση ορίου για τις ομαδικές απολύσεις, ειδικά στις μεγάλες επιχειρήσεις, (δ) εφαρμογή μέτρων που θα διασφαλίσουν ότι οι κατώτατοι μισθοί (ΕΓΣΣΕ) θα παραμείνουν αμετάβλητοι σε ονομαστική αξία επί 3 έτη, (ε) μέτρα για τη διευκόλυνση της χρήσης των συμβάσεων εργασίας προσωρινής απασχόλησης και μερικής απασχόλησης.
«Αναθεώρηση κατώτατου μισθολογίου», με θέσπιση νομοθεσίας για διαμόρφωση μισθών, κάτω αυτών της ΕΓΣΣΕ για ιδιαίτερες κοινωνικές ομάδες, ανέργους, μακροχρόνια ανέργους.
Αναθεώρηση νομοθεσίας ΣΣΕ με στόχο τη συγκράτηση μισθών μέσω: (α) της θεσμοθέτησης τοπικών συμφώνων απασχόλησης με μισθούς κατώτερους αυτών των κλαδικών συμβάσεων, (β) της διευκόλυνσης εφαρμογής συστημάτων «μεταβλητών απολαβών» σε επίπεδο επιχείρησης, ώστε οι μισθοί να αντικατοπτρίζουν την παραγωγικότητα, (γ) της τροποποίησης των διατάξεων περί Διαιτησίας.

Αύξηση της ευελιξίας του ωραρίου εργασίας με αναθεώρηση της νομοθεσίας για τον χρόνο εργασίας και τον υπολογισμό του σε ετήσια βάση με ταυτόχρονη μείωση των αμοιβών για υπερωριακή εργασία.
Καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας με: (α) ενίσχυση της νομοθεσίας για την επιβολή της δήλωσης των νέων απασχολούμενων, (β) επαρκή στελέχωση της Επιθεώρησης Εργασίας και θέσπιση ποσοτικών στόχων ελέγχων.
Επανεξέταση των μέτρων και των πολιτικών που αναφέρονται στο «δίκτυο» κοινωνικής προστασίας με στόχο να κατευθύνονται στις πλέον ευάλωτες ομάδες.

Πηγή: Επεξεργασία από Κυριακούλιας 2012 και Patra 2012.

2.2. Επικαιροποιήσεις Μνημονίου I

Στις τέσσερις επικαιροποιήσεις του Μνημονίου I, επαναδιατυπώνονται στόχοι αναφορικά με την αγορά εργασίας και τον κοινωνικό διάλογο, όπως (Κυριακούλιας 2012, Patra 2012, Koukiadaki and Kretsos 2012):

- Θέσπιση μέτρων, για τη μείωση της αμοιβής της υπερωριακής εργασίας και τη διεύρυνση των δυνατοτήτων διευθέτησης του χρόνου εργασίας.
- Θέσπιση μέτρων για τη διεύρυνση της προσωρινής και της μερικής απασχόλησης.
- Τροποποιήσεις του πλαισίου και ενίσχυση της αποκέντρωσης των συλλογικών διαπραγματεύσεων.
- Ενδυνάμωση της Επιθεώρησης Εργασίας.
- Κατάργηση του αυξημένου ωρομισθίου για τους μερικώς απασχολούμενους.
- Θέσπιση πιο ευέλικτων συστημάτων διευθέτησης του χρόνου εργασίας και εργασίας με βάρδιες.
- Απλοποίηση της νομοθεσίας για σύσταση εργατικών σωματείων στο επίπεδο της επιχείρησης.
- Εκπόνηση πιλοτικής μελέτης με αντικείμενο τις χρηματοοικονομικές επιπτώσεις στο σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης μιας ενδεχόμενης μείωσης κατά 10% των ασφαλιστικών εισφορών στις επιχειρήσεις που θα καθιερώσουν την κάρτα εργασίας.

2.3. Μνημόνιο II

Στη συνέχεια, με το Μνημόνιο 2, συμφωνήθηκαν και νέες παρεμβάσεις με μέτρα στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, όπως (Κυριακούλιας 2011, Patra 2012, Koukiadaki and Kretsos 2012):

- Διαρθρωτικά μέτρα για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις.
- Άρση της «μονιμότητας» σε όλες τις παραδοσιακές συμβάσεις εργασίας.
- Προσαρμογή κατώτατου μισθού.
- Προσαρμογή του μη μισθολογικού κόστους εργασίας με ευθυγράμμιση του φορολογικού βάρους της εργασίας στην Ελλάδα με αυτό των συγκρίσιμων ευρωπαϊκών χωρών.

2.4. Μνημόνιο III

Σύμφωνα με το Μνημόνιο 3, οι παρεμβάσεις που πρέπει να γίνουν στην αγορά εργασίας έχουν ως εξής:

- Επανεξέταση των θεσμών της αγοράς εργασίας: Θα ακολουθηθούν οι βέλτιστες πρακτικές της ΕΕ στους θεσμούς της αγοράς εργασίας και θα ενισχυθεί ο εποικοδομητικός διάλογος μεταξύ των κοινωνικών εταίρων.
- Επανεξέταση ορισμένων υφιστάμενων πλαισίων της αγοράς εργασίας, όπως είναι οι ομαδικές απολύσεις, η συλλογική δράση και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις, λαμβανομένων υπόψη των βέλτιστων πρακτικών σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο.
- Αδήλωτη εργασία: Θα εγκριθεί ένα ολοκληρωμένο σχέδιο δράσης για την καταπολέμηση της αδήλωτης και της ατελώς δηλωμένης εργασίας, προκειμένου να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητα των νόμιμων εταιρειών, να προστατευτούν οι εργαζόμενοι και να αυξηθούν τα έσοδα από τη φορολογία και την κοινωνική ασφάλιση.

3. Μνημόνια και Εργατική Πολιτική

Τα Μνημόνια δρομολόγησαν ριζικές ανατροπές στο πλαίσιο προσδιορισμού των όρων αμοιβής και εργασίας των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα (δυνατότητα απόκλισης των όρων μεταξύ των ΣΣΕ ως προς την αρχή της ευνοϊκότερης ρύθμισης, απαγόρευση χορήγησης αυξήσεων πέραν εκείνων της ΕΓΣΣΕ, αλλαγές στη διαδικασία και το περιεχόμενο των θεσμών Μεσολάβησης και Διαιτησίας, ενίσχυση του θεσμού της Συμφιλίωσης). Με αυτόν τον τρόπο προωθήθηκε η αποκέντρωσή της συλλογικής διαπραγμάτευσης από το επίπεδο του κλάδου/επαγγέλματος προς το επίπεδο της επιχείρησης, αλλά και περαιτέρω προς την ατομική διαπραγμάτευσή εργοδότη-εργαζόμενου (Κυριακούλιας 2012).

Τα ειδικότερα μέτρα εργατικής πολιτικής των Μνημονίων για τις συλλογικές σχέσεις εργασίας αποτυπώνονται στον πίνακα 2.

Πίνακας 2: Μέτρα Μνημονίων για συλλογικές σχέσεις εργασίας

Απόκλιση όρων συλλογικών συμβάσεων (Ν. 3845/10)
α) Εκπροσώπηση εργοδοτών στον κλάδο των Τραπεζών, (β) Ηλεκτρονικό Μητρώο Συλλογικών Ρυθμίσεων (Ν. 3846/10)
Απαγόρευση μισθολογικών αυξήσεων (Ν. 3871/10)
(α) Μεσολάβηση και Διαιτησία, (β) Λειτουργία του Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ)
Θεσμοθέτηση ειδικών επιχειρησιακών ΣΣΕ
(α) Κατάργηση ειδικών επιχειρησιακών ΣΣΕ, (β) ΣΣΕ με ενώσεις προσώπων, (γ) Υπερίσχυση επιχειρησιακών ΣΣΕ, (δ) Συρροή, επέκταση, κατάργηση και αναστολή διατάξεων Ν. 1876/90 (Ν. 4024/11)
Συμφιλίωση Ν. (3996/11)
Κατίσχυση νομοθετικών διατάξεων έναντι ΣΣΕ στον ευρύτερο Δημόσιο Τομέα
(α) Μείωση κατώτατων μισθών ΕΓΣΣΕ, (β) Διάρκεια, παράταση, μετενέργεια ΣΣΕ, (γ) Πάγωμα αυξήσεων και ωριμάνσεων, (δ) Κατάργηση μονιμότητας σε ΔΕΚΟ, (ε) Κατάργηση μονομερούς προσφυγής στη Διαιτησία (Ν. 4046/12, ΠΥΣ Αριθμ. 6/29-2-2012)

Πηγή: Επεξεργασία από Κυριακούλιας 2012 και ΟΜΕΔ 2012.

Επιπροσθέτως, κατά τη διάρκεια εφαρμογής των Μνημονίων εισάγονται μεταρρυθμίσεις που αποσκοπούν στην περαιτέρω ευελιξία των ατομικών σχέσεων εργασίας και την ενίσχυση του διευθυντικού δικαιώματος (Πίνακας 3).

Πίνακας 3: Μέτρα Μνημονίων για ατομικές σχέσεις εργασίας

Ειδικές μορφές απασχόλησης (Ν. 3846/10)
Μερική απασχόληση (Ν. 3846/2010, Ν. 3899/2010)
Καθιέρωση και επέκταση της μερικής απασχόλησης στον δημόσιο και ευρύτερο δημόσιο τομέα (Ν. 3846/10)
Εκ περιτροπής εργασία (Ν. 3846/10)
Συμβάσεις ορισμένου χρόνου–Δοκιμαστική περίοδος εργασίας (Ν. 3896/10, Ν. 3899/10)
Προσωρινή απασχόληση (Απασχόληση μέσω εταιρειών προσωρινής απασχόλησης - «δανεισμός εργαζομένων» (Ν. 3845/10, Ν. 3846/10, Ν. 3899/10)
Συμβάσεις εργολαβίας εταιρειών παροχής υπηρεσιών και ρυθμίσεις για την προστασία των εργαζομένων (Ν. 3863/10)
(α) Συμβάσεις απόκτησης εργασιακής εμπειρίας, (β) Συμβάσεις μαθητείας (Ν. 3845/10, Ν. 3863/10, Ν. 3986/11)
Διευθέτηση χρόνου εργασίας (Ν. 3846/10, Ν. 3986/11)
Διαθεσιμότητα μισθωτών (Ν. 4846/10)
Ατομικές και ομαδικές απολύσεις–Αποζημίωση απόλυσης (Ν. 3863/10)
Ετήσια άδεια εργαζομένων–Κατάτμηση αδειάς (Ν. 3846/10)

Πηγή: Επεξεργασία από Κυριακούλιας 2012 και ΟΜΕΔ 2012.

4. Η δυναμική του κοινωνικού διαλόγου πριν το Μνημόνιο

Με τον όρο κοινωνικό διάλογο (ΚΔ) εννοούμε την «προσπάθεια επικοινωνίας και συνεννόησης κοινωνικών ομάδων διαφορετικών συμφερόντων, για την επίλυση προβλημάτων που τους αφορούν ή για την αναζήτηση, ανάδειξη ή και κατάκτηση κοινών στόχων ή απλώς για ανταλλαγή απόψεων μεταξύ τους» (ΟΚΕ 1999).

Η αναγκαιότητα εγκαθίδρυσης και ενεργοποίησης διαδικασιών κοινωνικής εταιρικότητας/κοινωνικού διαλόγου έχει διεθνώς αναγνωριστεί ως απαραίτητη προϋπόθεση για την πληρέστερη επιτυχία της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής (Κουτρούκης 2004). Έχει, άλλωστε, αποδειχτεί ότι αν ένας φορέας χάραξης ή/και άσκησης πολιτικής επιθυμεί να διασφαλίσει την υποστήριξη των ενδιαφερόμενων μερών οφείλει να πείσει τα μέρη όχι μόνο πως η πολιτική αυτή χαράσσεται με γνώμονα και το δικό τους συμφέρον, αλλά επίσης πως είναι έτοιμος να συνυπολογίσει τη γνώμη των εκπροσώπων των κοινωνικών εταίρων κατά τη διαμόρφωση της (Κουτρούκης & Κρετσός 2004, 2008).

Μια διαδικασία κοινωνικού διαλόγου στην Ελλάδα ξεκίνησε τη δεκαετία του 1990 όταν η κυβέρνηση δεσμεύτηκε να συζητά με τους κοινωνικούς εταίρους πριν να αναλάβει νομοθετικές πρωτοβουλίες για την οικονομική και κοινωνική πολιτική (ΟΚΕ 2002).

Μετά το 1990 ο ρόλος των κοινωνικών εταίρων σταδιακά άλλαξε και στο νέο πλαίσιο χαρακτηρίστηκε από το μειωμένο ρόλο του κράτους στις εργασιακές σχέσεις, την επικράτηση ενός συστήματος ελεύθερων συλλογικών διαπραγματεύσεων και

εθελοντική διευθέτηση των εργασιακών διαφορών. Η Ελλάδα στις αρχές του 21ου αιώνα ανήκε στις χώρες της Ε.Ε. όπου η διεθνής τάση για αποκέντρωση των μισθολογικών διαπραγματεύσεων είχε προσκρούσει στο πλαίσιο κεντρικής ρύθμισης των αμοιβών της εργασίας (Lavdas 2007). Αυτή η συγκεντρωτική διαπραγμάτευση έπαιξε ένα κομβικό ρόλο στον καθορισμό των μισθών σε κλαδικό, επιχειρησιακό και τοπικό επίπεδο (Ιωάννου 2011, Lavdas 2007).

Ειδικά στη χώρα μας, παρά τη σχετικά επιτυχή λειτουργία της ΟΚΕ τα τελευταία χρόνια πριν τη χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, οι αντικειμενικές προϋποθέσεις για την αποτελεσματική λειτουργία του κοινωνικού διαλόγου εκπληρώθηκαν σε μικρό βαθμό, με συνέπεια την μερική αποτελεσματικότητα των περισσότερων θεσμών κοινωνικού διαλόγου.

5. Το θνησιγενές εγχείρημα του κοινωνικού διαλόγου μετά το Μνημόνιο

5.1. Ο διάλογος σε μακροοικονομικό επίπεδο

Μετά το Μνημόνιο Ι η κυβέρνηση επιχείρησε να δρομολογήσει έναν υποτυπώδη κοινωνικό διάλογο για θέματα οικονομικής, κοινωνικής κι εργατικής πολιτικής, αλλά η ΓΣΕΕ αρνήθηκε να συμμετάσχει (Patra 2012). Μολονότι, η πρόβλεψη για διαβούλευση με τους κοινωνικούς εταίρους πριν την οριστικοποίηση των μέτρων εργατικής πολιτικής προβλέφθηκε στο Μνημόνιο, τα εργατικά συνδικάτα απέφυγαν να συμμετέχουν, πεπεισμένα ίσως ότι οι διαβουλεύσεις θα γινόταν επι ματαίω.

Ο πιο σημαντικός θεσμός κοινωνικού διαλόγου Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΟΚΕ) ελάχιστα συμμετείχε σε διαδικασίες κοινωνικού διαλόγου καθώς οι περισσότερες νομοθετικές πρωτοβουλίες για την αγορά εργασίας θεσπίστηκαν με τη διαδικασία του κατεπείγοντος και παρέπεμψαν την ΟΚΕ. Ούτως ή άλλως, οι περισσότερες επίσημες ή άτυπες προτάσεις των κοινωνικών εταίρων απορρίφθηκαν από την των Πιστωτών (Patra 2012). Στις *ad hoc* διμερείς διαπραγματεύσεις εργοδοτικών κι εργατικών οργανώσεων (ΓΣΕΕ, ΣΕΒ, ΓΣΕΒΕΕ, ΕΣΣΕ) δεν προέκυψαν πορίσματα, που ήταν πιθανό να αποδεχτεί το Υπουργείο Εργασίας (Patra 2012). Ωστόσο, παρά τις λεκτικές διαφοροποιήσεις στις 15 Ιουλίου οι εργοδοτικές και εργατικές οργανώσεις υπέγραψαν την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΓΣΣΕ) 2010-2012 που προέβλεπε μεταξύ άλλων:

- Διατήρηση των 13ου και 14ου μισθού.
- Μικρές αυξήσεις στους βασικούς μισθούς αντίστοιχες με τον εναρμονισμένο δείκτη πληθωρισμού της Ευρωζώνης.
- Τριετής Διάρκεια ισχύος.
- Διάφορες άλλες προβλέψεις.

Στις 14-05-2013 συνομολογήθηκε η ΕΓΣΣΕ για το 2013 που στα κύρια σημεία της προβλέπει ότι δεν μεταβάλλονται οι μισθοί, διατηρείται το επίδομα γάμου, ενώ παράμειναν σε ισχύ οι θεσμικοί όροι προηγούμενων συμβάσεων. Ανάλογες ΕΓΣΣΕ υπογράφηκαν για το 2014 (Π.Κ. 3/26-03-2014), που στη συνέχεια παρατάθηκε και για το 2015.

Ακόμη και στο Τρίτο Μνημόνιο, οι συνθήκες συνομολόγησης του το καλοκαίρι του 2015 έγιναν με μια «διαδικασία του επείγοντος», επομένως, ο χρόνος και ο χώρος για να διεξαχθεί κάποιο είδος κοινωνικού διαλόγου ήταν εξαιρετικά περιορισμένος.

5.2. Το νέο τοπίο των συλλογικών διαπραγματεύσεων: ορισμένα στοιχεία

Τα Μνημόνια επέφεραν σαρωτικές αλλαγές στο πεδίο των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Σε μια μελέτη των Ιωάννου και Παπαδημητρίου (2013) αποτυπώνεται μια σημαντική υποχώρηση των κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ προς όφελος των επιχειρησιακών (πίνακας 4).

Ιδιαίτερα αισθητή είναι και η τάση για αποκέντρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων, ενώ από το 2012 και μέχρι το 2014 δεν εκδόθηκαν διαιτητικές αποφάσεις.

Μετά την επικαιροποίηση του θεσμικού πλαισίου για την διαιτησία στις συλλογικές εργασιακές διαφορές το φθινόπωρο του 2014, τα αρμόδια διαιτητικά όργανα του ΟΜΕΔ (Διαιτητές, 3μελείς επιτροπές Διαιτησίας, 5μελείς Επιτροπές Διαιτησίας) άρχισαν εκ νέου να εκδίδουν διαιτητικές αποφάσεις.

Την περίοδο 2011-2012 διαπιστώνεται η υποχώρηση του βαθμού ανανέωσης των κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ και ο πολλαπλασιασμός των επιχειρησιακών ΣΣΕ. Την ίδια χρονική περίοδο είναι εξαιρετικά χαμηλός ο βαθμός κάλυψης της αγοράς εργασίας από ΣΣΕ. Το 48,2% των κλαδικών ή ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ προβλέπει μείωση των αποδοχών, ενώ με επιχειρησιακές ΣΣΕ ενεργοποιείται ο κύριος μηχανισμός μειώσεων των αποδοχών άνω του 15%. Οι ενώσεις προσώπων είναι το εργαλείο με το οποίο επιχειρείται η απόκλιση από τις κλαδικές ΣΣΕ. Το 2012 είχαν συνολοποιηθεί 976 επιχειρησιακές ΣΣΕ (83,4% με Ενώσεις Προσώπων, 5,1% με επιχειρησιακά σωματεία και 11% με πρωτοβάθμια κλαδικά τοπικά σωματεία). Τέλος, με τις επιχειρησιακές ΣΣΕ αποκεντρώθηκαν οι ΣΣΕ σε όλη τη χώρα, ενώ η καταγγελία των ΣΣΕ γίνεται πλέον κυρίως από την εργοδοτική πλευρά. Στον πίνακα 4 αποτυπώνονται οι κρίσιμες τάσεις στο πεδίο των συλλογικών διαπραγματεύσεων τα πρώτα χρόνια της εποχής των Μνημονίων.

Πίνακας 4: Εξέλιξη μεριδίου των συλλογικών διαπραγματεύσεων κατά είδος και αποτέλεσμα 2008-2012

Έτος	Ομοιοεπαγγελματικές				Κλαδικές		Επιχειρησιακές		Σύνολο			Ποσοστό %	
	Εθνικές		Τοπικές		ΣΣΕ	ΔΑ	ΣΣΕ	ΔΑ	ΣΣΕ	ΔΑ	ΣΣΕ + ΔΑ	ΣΣΕ	ΔΑ
	ΣΣΕ	ΔΑ	ΣΣΕ	ΔΑ									
2008	43	17	27	2	117	25	215	15	403	59	462	87,2	12,8
2009	15	11	12	5	47	30	215	12	289	58	347	83,3	16,7
2010	33	8	14	6	31	21	227	11	306	46	352	86,9	13,1
2011	15	5	7	1	23	12	170	9	215	27	242	88,9	11,1
2012	4	3	6	4	19	1	976	0	1005	8	1013	99,2	0,8

Πηγή: Επεξεργασία από Ιωάννου και Παπαδημητρίου 2013: 47.

6. Συμπεράσματα: Από το διάλογο των κοινωνικών εταίρων στο μονόλογο των Πιστωτών

Την τελευταία εικοσαετία η χώρα μας βίωσε ένα ατελές πλην όμως αξιοσημείωτο εγχείρημα κοινωνικής εταιρικότητας. Κυρίως στα θέματα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, άρχισε να εμπεδώνεται μια κάποια κουλτούρα διαλόγου των κοινωνικών εταίρων, ενώ θεσμοί όπως η ΟΚΕ, ο ΟΜΕΔ, κ.λπ. ανέπτυξαν αξιολογη δραστηριότητα. Η κατάσταση αυτή άλλαξε ριζικά τα τελευταία χρόνια υπό την επίδραση των Μνημονίων.

Το 2010 η ελληνική κυβέρνηση, αντιμετωπίζοντας ένα τεράστιο δημόσιο χρέος, ζήτησε οικονομική βοήθεια από την ΕΕ και το ΔΝΤ (Tsarouhas 2012) και δεσμεύθηκε να υιοθετήσει μέτρα λιτότητας, μεταρρυθμίσεων στις αγορές και δημοσιονομικής πειθαρχίας (που ελέγχονται για πιθανολογούμενες παραβιάσεις του Συντάγματος και των Διεθνών Συμβάσεων Εργασίας) δίχως να προηγηθεί αξιοσημείωτος κοινωνικός διάλογος (Βενιέρης 2011, Κουζής 2015). Οι μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας και το σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων προωθήθηκαν δίχως ουσιαστικό κοινωνικό διάλογο, επιβεβαιώνοντας τον Hyman, που ισχυρίστηκε ότι στις χώρες όπου οι σχετικοί θεσμοί κοινωνικού διαλόγου δεν ήταν επαρκώς εδραιωμένοι, το κατεπίγον της κατάστασης διαχείρισης της κρίσης ελαχιστοποίησε τους λόγους για τη λειτουργία τους (2010).

Επιχειρώντας να δικαιολογηθεί η κυβέρνηση ισχυρίστηκε -και αυτό ήταν εν μέρει ακριβές- ότι οι ασφυκτικές πιέσεις των αγορών δεν παρείχαν επαρκή χρόνο για να τεθούν οι συμφωνίες με τους πιστωτές μας σε διαδικασία κοινωνικής διαβούλευσης (Κυριακούλιας 2012). Εθισμένο να λειτουργεί αποτελεσματικά σε χρόνια ευημερίας, το σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων του νόμου 1876/90 βρέθηκε απροετοίμαστο για να συζητήσει εμβριθώς τα θέματα ανταγωνιστικότητας και εσωτερικής υποτίμησης που ανέδειξαν η οικονομική κρίση και η συμφωνία της χώρας για την ενεργοποίηση του μηχανισμού στήριξης (Ιωάννου 2011).

Στη νέα πραγματικότητα η τριμερής συνεργασία των κοινωνικών εταίρων παραμερίστηκε και η Τρόικα (συν)αποφάσισε με την κυβέρνηση μια σειρά από μέτρα αναφορικά με την προσαρμογή της αγοράς εργασίας.

Τα μέτρα λιτότητας και η νέα νομοθεσία προκάλεσαν άμεση επίδραση στις εργασιακές σχέσεις. Ελέω των Μνημονίων, ο κοινωνικός διάλογος και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις περιθωριοποιήθηκαν, προς όφελος του μονόλογου των εκπροσώπων των Πιστωτών. Η στρατηγική και οι πολιτικές που προωθήθηκαν από την κυβέρνηση ανταποκρίνονταν κυρίως στις επιταγές των Δανειστών και πολύ λιγότερο στη βούληση των κοινωνικών εταίρων, καθώς οι εργατικές και εργοδοτικές ενώσεις διέθεταν περιορισμένες δυνατότητες παρέμβασης και συρρικνωμένη διαπραγματευτική ισχύ. Σε κάθε περίπτωση, η παγκοσμιοποίηση έχει προ πολλού επιτείνει την ανισορροπία ισχύος μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και σε συνδυασμό με την κρίση ελαχιστοποιεί την πιθανότητα για σύναψη συμφωνιών win-win (Hyman 2010).

Η νεόδμητη νομοθεσία δημιούργησε ένα νέο περιβάλλον που επέδρασε καταλυτικά στην ανακατανομή της ισχύος και το ρόλο των πρωταγωνιστών του ελληνικού συστήματος εργασιακών σχέσεων.

Η εμφανής κυριαρχία της συνήθους προσέγγισης του ΔΝΤ στη χάραξη της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής παραμέρισε την κουλτούρα τριμερούς συνεργασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας και συντέλεσε στην κατάρρευση των όποιων ερεισμάτων κοινωνικής εταιρικότητας.

Στο νέο τοπίο της αγοράς εργασίας οι επιχειρήσεις δεν κινητροδοτούνται επαρκώς για να προσχωρήσουν στη φιλοσοφία της κοινωνικού διαλόγου, αντιθέτως μπορούν εύκολα να υπονομεύσουν τις προβλέψεις των συλλογικών συμβάσεων και να ρυθμίσουν *de facto* (μονομερώς) τις αμοιβές και τις συνθήκες εργασίας (Koukiadaki & Kretsos 2012, Patra 2012).

Καθώς η διαπραγμάτευση των όρων εργασίας οδηγείται πλέον δυσκολότερα σε κάποιου είδους διαιτησία, φαίνεται πως οι μελλοντικές συνθήκες παροχής της μισθωτής εργασίας θα προσδιορίζονται κυρίως με ατομικές συμβάσεις εργασίας σε μια αγορά εργασίας με αυξημένο βαθμό ευελιξίας.

Το -μάλλον ζοφερό- μέλλον του κοινωνικού διάλογου θα επηρεαστεί δραστικά από την εξασθένηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων (λόγω της ραγδαίας μείωσης της συνδικαλιστικής πυκνότητας και της μισθωτής απασχόλησης στους προνομιακούς για τα εργατικά συνδικάτα τομείς, όπως οι τράπεζες) και την απώλεια της οικονομικής τους αυτονομίας.

Επιπλέον, η υψηλή ανεργία και η διευρυνόμενη ευελιξία της εργασίας ούτως ή άλλως υποσκάπτουν την όποια απόπειρά των εργατικών συνδικάτων να στρατολογήσουν νέα μέλη στον ιδιωτικό τομέα. Σε αυτές τις συνθήκες φαίνεται πως η προθυμία των συνδικάτων να προβούν σε υποχωρήσεις έναντι της εργοδοσίας ελπίζοντας να περισώσουν θέσεις απασχόλησης έχει κατά πολύ αυξηθεί (Glasner and Keune 2010).

Συγκεφαλαιώνοντας, η διμερής ή τριμερής προσέγγιση στις μεταρρυθμίσεις έχει καταστεί κενό γράμμα. Αν οι προβλέψεις των Μνημονίων εκτελεστούν στο έπακρο, στο πεδίο της ελληνικής αγοράς εργασίας δε θα υπάρχει χώρος ούτε για κοινωνικό διάλογο, ούτε για υπερ-επιχειρησιακή συλλογική διαπραγμάτευση. Οι οργανισμοί που εκπροσωπούν τους πιστωτές, με τις κυβερνήσεις να συμπαρατάσσονται ασμένως φαίνεται πως θα παραμείνουν οι ισχυροί «εταίροι» στο ξεθωριασμένο ελληνικό όνειρο της κοινωνικής εταιρικότητας.

Μεσομακροπρόθεσμα και δεδομένης της τρέχουσας ισορροπίας δυνάμεων κεφαλαίου-εργασίας, μια ρεαλιστική απάντηση στην κρίση θα ήταν η υιοθέτηση μιας «οργανωμένης αποκέντρωσης» του κοινωνικού διαλόγου, δηλαδή μιας διαδικασίας με την οποία οι υψηλότερου επιπέδου συμφωνίες θα θέτουν το πλαίσιο αρχών και κανόνων, εντός του οποίου θα διεξάγονται οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στο αποκεντρωμένο επίπεδο (π.χ. τοπικά σύμφωνα απασχόλησης, επιχειρησιακές ΣΣΕ). Με αυτόν τον τρόπο θα γίνει εφικτός ο καθορισμός κάποιων ελάχιστων όρων αμοιβής κι εργασίας στο αποκεντρωμένο επίπεδο διαμέσου μιας διαδικασίας κοινωνικού διαλόγου (Glasner & Keune 2010, Hyman 2010) και θα αποφευχθεί η ανεξέλεγκτη ευελιξία και ο εξατομικευμένος καθορισμός των όρων της σύμβασης εργασίας, υπεράνω των οποιωνδήποτε εθνικών και κλαδικών ρυθμίσεων.

Βιβλιογραφία

- Glasner, V. Keune, M. (2010), *Negotiating the crisis? Collective bargaining in Europe during the economic downturn*, WP 10, Geneva, International Labour Office.
- Hyman, R. (2010), “Social dialogue and industrial relations during the economic crisis: Innovative practices or business as usual?”, WP 10, Geneva, International Labour Office.
- Koukiadaki, A. & Kretsos, L. (2012), “Opening Pandora’s box: the sovereign debt crisis and labour market regulation in Greece”, *Industrial Law Journal*, 41 (3): 276-304.

- Koutroukis, T. & Kretsos, L. (2004), "Social dialogue in Greece: the national and the local dimension", in *Labour*, Athens, Institute for Urban Environment and Human Resources.
- Koutroukis, T. & Kretsos, L. (2008), "Social dialogue in areas and times of depression: Evidence from social Greece", *African Journal of Business Management*, 2 (3).
- Lavdas, K. (2007), "Interest groups in disjointed corporatism: social dialogue in Greece and European 'competitive corporatism'", *West European Politics*, 28 (2): 297-316.
- ΟΚΕ (2002), *Social Dialogue in Greece: Assessment-Trends- Prospects*, (opinion), Athens.
- Patra, E. (2012), *Social dialogue and Collective bargaining in the time of Crisis: The case of Greece*, Working paper No 38, Geneva, ILO.
- Tsarouhas, D. (2012), "The political origins of the Greek crisis domestic failures and the EU factor", *Insight Turkey*, 14 (2): 83-98.
- Βενιέρης, Δ. (2011), «Κρίση οικονομίας, απορρύθμιση κοινωνικής πολιτικής: η νέα 'μικροελληνική' καταστροφή 2010-11», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135, Α'-Β': 101-131.
- Ιωάννου, Χ. & Παπαδημητρίου, Κ. (2013), *Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα τα έτη 2011 και 2012: Τάσεις και Προοπτικές*, Αθήνα: ΟΜΕΔ (Μελέτες – Έρευνές Νο 2).
- Ιωάννου, Χ. (2011), *Τεκτονικές αλλαγές στο σύστημα διαμόρφωσης μισθών*, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135, Α-Β: 133-164.
- Κουζής, Γ. (2015), «Η εργασία στο απόσπασμα κατά την περίοδο της Κρίσης και των Μνημονίων», *Κοινωνική Πολιτική*, 3: 7-18.
- Κυριακουλίας, Π. (2012), *Οι εργασιακές Σχέσεις μετά το Μνημόνιο: Πανόραμα της μεταρρύθμισης της εργατικής νομοθεσίας, 2010-1012*, ΕΙΕΑΔ, Άρθρα και Μελέτες, 2/2012.
- ΟΚΕ (1999), *Κοινωνικός διάλογος στη Νοτιανατολική Ευρώπη*, Γνώμη 29, Αθήνα.

Η διακίνηση και εμπορία ανθρώπων ως μείζον κοινωνικό θέμα: Επανεξετάζοντας την πολιτική διαχείρισης και τις πρακτικές αντιμετώπισης του με την εφαρμογή προσανατολισμένων σε έργα (projects) οργανωτικών διαρθρώσεων και στρατηγικών διαδικασιών. Ερευνητικά αποτελέσματα

*Στέφανος Κόφφας,¹ Ευθυμία Πάττα,² Γιώργος Ασπρίδης³
και Λάμπρος Σδρόλιας⁴*

Περίληψη

Στη εργασία παρουσιάζονται τα ερευνητικά αποτελέσματα, που αφορούν κυρίως την κοινωνική διάσταση, σχετικά με τις τρόπους αντιμετώπισης για το φαινόμενο του *trafficking* στην Ελλάδα. Εξάγονται συμπεράσματα επανεξετάζοντας την πολιτική διαχείρισής του *trafficking* και αναλύονται οι πρακτικές αντιμετώπισής του στην Ελλάδα, εξειδικεύοντας και εστιάζοντας κυρίως στην εφαρμογή προσανατολισμένων σε έργα (projects) οργανωτικών διαρθρώσεων και στρατηγικών διαδικασιών, ως την αναγκαία επιλογή-προϋπόθεση για την αντιμετώπιση του μείζονος αυτού κοινωνικού προβλήματος.

Λέξεις Κλειδιά: Trafficking, πολιτική διαχείρισης, πρακτικές αντιμετώπισης, προσανατολισμένες σε έργα (projects) οργανωτικές διαρθρώσεις και στρατηγικές διαδικασίες, επικοινωνιακή πολιτική.

---

¹ Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Πανεπιστήμιο Frederick, Κύπρος.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Γιάννη Φρεδερίκου 7, 1036 Λευκωσία, Κύπρος.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: koffas@gmx.de

² MS Project management, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, ΤΕΙ Λάρισας.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, ΤΕΙ Λάρισας, 411 10 Λάρισα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: pattaefi@gmail.com

³ Αναπλ. Καθηγητής, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, ΤΕΙ Λάρισας.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, ΤΕΙ Λάρισας, 411 10 Λάρισα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: aspridis@teilar.gr

⁴ Καθηγητής, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, ΤΕΙ Λάρισας.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, ΤΕΙ Λάρισας, 411 10 Λάρισα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: lsdrolias@teilar.gr

Εισαγωγή

Το *trafficking* ορίζεται όπως πολλοί ειδικοί αποκαλούν, ως η σκλαβιά των μοντέρνων καιρών. Έχει αντίκτυπο σε εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους παγκοσμίως και θεωρείται έγκλημα το οποίο καταπατά τα ανθρώπινα δικαιώματα των γυναικών και των παιδιών, ομάδες ευάλωτες στο φαινόμενο αυτό, εξαναγκάζοντάς τους όχι μόνο στην σεξουαλική εκμετάλλευση- εκπόρνευση αλλά και σε μια χειρότερη μορφή εκμετάλλευσης, κυρίως για τα παιδιά, που αφορά στη δουλειά, το εμπόριο βρεφών καθώς και την αφαίρεση-εμπόριο οργάνων (Εμπορία των ανθρώπων – Trafficking 2012). Θεωρείται μια μορφή κερδοφόρου οργανωμένου εγκλήματος και αποτελεί φαινόμενο που διογκώνεται οξύτερα και αναπτύσσεται γρηγορότερα από κάθε άλλο είδος εμπορίου (Hodgt 2008, Kortla 2010). Τα άτομα-θύματα που διακινούνται υφίστανται την εκμετάλλευση σε τρεις διαστάσεις δηλαδή σεξουαλική, οικονομική και κοινωνική (Winrock International 2002: 161).

Το trafficking δεν υπάρχει ως φαινόμενο σε συγκεκριμένες μόνον χώρες αλλά είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο το οποίο πλήττει τις χώρες προέλευσης, τις χώρες μεταφοράς και προορισμού (Emke-Rouloroulou 2001). Χαρακτηριστικά είναι τα στατιστικά στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η οποία αναφέρει, ότι στις χώρες της ΕΕ μεταξύ 2010 και 2012 πάνω από 30.000 άνθρωποι έπασαν θύματα εμπορίας. (Eurostat 2014: 10-11).

Η Ελλάδα αποτελεί σταυροδρόμι μεταξύ Ανατολής και Δύσης καθώς και η ιδιότητά της επίσης, ως μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συντελούν σημαντικά ώστε να αποτελεί χώρα-οδό διέλευσης μεταναστευτικών ροών και ταυτόχρονα και της διακίνησης του trafficking. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης, το μεγαλύτερο ποσοστό 80% του εμπορίου ανθρώπων, είναι γυναίκες ξένων χωρών και ως επί το πλείστον για σκοπούς σεξουαλικής εκμετάλλευσης (Ευγκάκη & Σαμαντούρα 2013: 33-35, Βαρτελάτου 2013). Η πολιτική που ακολουθείται στη χώρα μας, όσον αφορά την αντιμετώπιση της νόμιμης και παράνομης μετανάστευσης, από και προς τη χώρα μας, είναι μία από τις βασικές αιτίες που διευκολύνει την διακίνηση των θυμάτων του trafficking (Triandafyllidou 2009: 160).

Η πετυχημένη αντιμετώπιση του φαινομένου του trafficking προϋποθέτει πολιτική βούληση και συνεργασία σε όλα τα επίπεδα, στα σημεία της προέλευσης, της μετακίνησης και του προορισμού. Ένας μεγάλος αριθμός διεθνών οργάνων έχει συγκροτηθεί για τον σκοπό αυτό. Το πρωτόκολλο που θεσπίστηκε για το trafficking δίνει το δικαίωμα στη διεθνή νομοθεσία να απαιτεί από τα κράτη να εντάξουν στις πρακτικές τους τα διεθνή όργανα για την αντιμετώπιση αυτής της κατηγορίας εγκλήματος. Αυτά τα όργανα παρέχουν επίσης ένα πλαίσιο στα κράτη που είναι πρόθυμα να συνεργαστούν μεταξύ τους για την αντιμετώπιση της εμπορίας σαρκός και την προστασία των θυμάτων από το να θυματοποιηθούν ξανά σε μια ανάλογη περίπτωση (Friesendorf 2009: 26-27).

Στη Ελλάδα διαφαίνεται ότι, παρόλη την σημαντική προσπάθεια επικαιροποίησης της νομοθεσίας, δεν εφαρμόζεται ολοκληρωμένο νομοθετικό πλαίσιο το οποίο μπορεί να καταπολεμήσει το εμπόριο ανθρώπων. Οι χαμηλές ποινές, χαμηλότερες από αυτές της εμπορίας ναρκωτικών, είναι αποτέλεσμα της χαλαρότητας και μη επάρκειας του νομοθετικού πλαισίου. Η γραφειοκρατία και η μη αποτελεσματικότητα των υπηρεσιών αρμοδίων για τη χρήση μηχανισμών για την καταστολή του φαινομένου καθώς και η απρόθυμη κυβερνητική βούληση, συντελούν στην πλημμελή πάταξη του φαινομένου

(Φραγκέτη & Κροκίδα). Οι πολιτικές διαχείρισης για την αντιμετώπιση του φαινομένου στην Ελλάδα μέσα από δράσεις και πρακτικές, προσανατολίζονται στα εξής σημεία: Πρόληψη, Προστασία, Δίωξη. Επίσης διενεργούνται προγράμματα ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης, ιδιαίτερα εμπλεκόμενων φορέων και προσωπικού. Επιπλέον γίνονται ενέργειες προς την κατεύθυνση σύστασης ενός μηχανισμού σε εθνικό επίπεδο που σκοπό θα έχει την καταγραφή και στη συνέχεια την επεξεργασία των στοιχείων, ποιοτικών και ποσοτικών, σχετικών με το φαινόμενο της εμπορίας ανθρώπων.

Μεθοδολογία έρευνας

Για την συλλογή των στοιχείων της έρευνας και την άντληση πληροφοριών θεωρήθηκε απαραίτητη η επικοινωνία με άτομα που εμπλέκονται άμεσα ή έμμεσα με το κοινωνικό αυτό φαινόμενο. Βασικό εργαλείο για την συλλογή στοιχείων αποτέλεσαν οι προσωπικές συνεντεύξεις και στοιχεία που συλλέχθηκαν από ειδικά σχεδιασμένο ερωτηματολόγιο τόσο έντυπου όσο και ηλεκτρονικού (το ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο υλοποιήθηκε με τη χρήση του εργαλείου Google Drive).

Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος σχεδιάστηκε για να συλλέξει τα δημογραφικά στοιχεία των ερωτηθέντων. Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται οι διαστάσεις του φαινομένου του *trafficking*. Στο τρίτο μέρος εξετάζεται η διαχείριση του *trafficking* και τέλος στο τέταρτο μέρος εξετάζονται οι πρακτικές αντιμετώπισης του φαινομένου. Οι ερωτήσεις είναι σχεδιασμένες έτσι ώστε να αντλήσουν στοιχεία που σχετίζονται με την αντιμετώπιση του μείζονος αυτού κοινωνικού φαινομένου στην Ελλάδα μέσα από την κοινωνική, εκπαιδευτική, οικονομική, πολιτική και νομική του διάσταση. Για λόγους περιορισμένης έκτασης της ύλης, στην παρούσα εργασία παρουσιάζεται μόνο η κοινωνική διάσταση.

Για τη συγκεκριμένη έρευνα σχεδιάστηκαν ερωτήσεις κλειστού τύπου προκειμένου να αναζητηθούν απαντήσεις, οι οποίες θα περιόριζαν το πεδίο της διερώτησης και επιπρόσθετα θα βοηθούσαν περισσότερο τον ερευνητή να αναλύσει ευκολότερα τα δεδομένα (Patton M. 1990). Πιο συγκεκριμένα το ερωτηματολόγιο συμπεριλαμβάνει ερωτήσεις αξιολογικής κλίμακας (χρησιμοποιείται η 5βαθμη κλίμακα Likert) ενώ ελέγχθηκε και ο συντελεστής αξιοπιστίας του, δηλαδή ο συντελεστής Cronbach's α (πρέπει δε να είναι $\alpha > 0,700$) (Bishop, Finberg & Holland 2007, Hair, Black, Babin & Anderson 2010).

Η μελέτη των ερωτήσεων περιλαμβάνει τρεις φάσεις. Στην πρώτη γίνεται μία γενική απεικόνιση των βασικών μέτρων θέσης και διασποράς για κάθε ερώτηση (Μέγιστο- Ελάχιστο, Μέση Τιμή και Τυπική απόκλιση). Για όλες τις ερωτήσεις της έρευνας χρησιμοποιήθηκε κλίμακα από το 1 ως το 5. Στη δεύτερη φάση για την καλύτερη αξιολόγηση των αποτελεσμάτων σημαντικές παράμετροι αποτελούν τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος. Έτσι επιλέξαμε να εξετάσουμε τι απάντησαν οι συμμετέχοντες με βάση τις πέντε κατηγορίες, δηλαδή την ηλικία, το φύλο, την εκπαίδευση, την οικογενειακή κατάσταση και τον τομέα εργασίας. Στην τελευταία φάση της ανάλυσης του δείγματος διενεργήθηκαν μη-παραμετρικά test για κάθε ερώτηση με τα πέντε δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος για να διαπιστωθεί αν οι απαντήσεις των συμμετεχόντων εξαρτώνται στατιστικά από το κάθε ποιοτικό χαρακτηριστικό.

Επιλέχθηκαν υπηρεσίες που σχετίζονται με το φαινόμενο είτε άμεσα είτε έμμεσα. Άμεσα θεωρήθηκε ότι σχετίζονται οι υπηρεσίες που παρέχουν προστασία στον πολίτη (π.χ. υπηρεσίες πρόληψης και καταστολής του φαινομένου, καθώς και οι νομικοί σύμβουλοι) και έμμεσα υπηρεσίες παροχής συμβουλευτικής υποστήριξης προνοιακού χαρακτήρα, μη κυβερνητικές οργανώσεις, οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης (ως ενδιάμεσοι φορείς για την ανάπτυξη, οργάνωση και υλοποίηση δομών και προγραμμάτων) καθώς επίσης και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο (σε εκπαιδευτικούς δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, πανεπιστημιακή κοινότητα, κ.τ.λ.). Θα πρέπει να αναφερθεί ότι η προσπάθεια προσέγγισης αρμοδίων, εκπροσώπων καθώς και της δίωξης του ποινικού και οικονομικού εγκλήματος, λόγω έλλειψης χρόνου και ανειλημμένων υποχρεώσεών τους, δεν υπήρξε αρκετά αποτελεσματική, γεγονός που περιόρισε την διαδικασία των προσωπικών συνεντεύξεων. Σημειωτέων, ότι η επικοινωνία με άτομα που κινούνται σε χώρους εμπορίας ανθρώπων (νόμιμων και μη) ήταν αναβλητική και τέλος αρνητική ως προς τη διαδικασία της συνέντευξης.

Η έρευνα επικεντρώθηκε στην προσπάθεια ανάδειξης του επιπέδου πληροφόρησης σχετικά με το φαινόμενο της διακίνησης προσώπων και της εφαρμογής προσανατολισμένων σε έργα (projects) οργανωτικών διαρθρώσεων και στρατηγικών διαδικασιών, μέσω των κάτωθι ερευνητικών ερωτημάτων:

- α) Υπάρχουν σήμερα στρατηγικές προσανατολισμένες πάνω σε έργα, πολιτικές διαχείρισης και διαθέσιμα μέσα των κρατικών, κοινωνικών φορέων και οργανώσεων, για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του trafficking στην Ελλάδα;
- β) Ποια η αποτελεσματικότητα των παραπάνω (όσων υφίστανται), στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αυτού προβλήματος στην Ελλάδα;
- γ) Παρατίθενται επίσημα αποτελέσματα, τα οποία ελέγχουν και αξιολογούν αντικειμενικά την υλοποίηση των προγραμματισμένων δράσεων κατά του trafficking στην Ελλάδα;

Στην διεξαγωγή της έρευνας έλαβε μέρος δείγμα πληθυσμού 218 ατόμων, από τις επιλεγμένες υπηρεσίες και φορείς που σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα με το φαινόμενο του trafficking. Μετά τη συλλογή των στοιχείων, αυτά κωδικοποιήθηκαν και στη συνέχεια τα προκύπτοντα δεδομένα αναλύθηκαν με το στατιστικό πρόγραμμα SPSS16, και συγκεκριμένα με τη μέθοδο της περιγραφικής στατιστικής όπου χρησιμοποιήθηκαν κατά κύριο λόγο τα βασικά εργαλεία αυτής, δηλαδή ο μέσος (Mean), η τυπική απόκλιση (Std.Deviation), οι συχνότητες (Frequencies) και οι αθροιστικές συχνότητες (Cumulative Frequencies) (Ρούσος & Τσαούσης 2011).

Αποτελέσματα

Αυτό που προκύπτει από την ανάλυση της ηλικιακής κατανομής είναι, ότι το δείγμα αποτελείται από σχετικά νέους ανθρώπους αφού το 10,6% είναι έως 28 ετών, το 39,9% είναι από 29 έως 37, το 28% από 38 έως 46, το 17,4% από 47 έως 55 και μόνο το 4,1% είναι μεγαλύτερο από 56.

Η κατανομή των συμμετεχόντων με βάση το φύλο είναι 95 άντρες (43,6%) και 123 γυναίκες (56,4%). Χωρίζοντας σε κλάσεις με βάση την εκπαίδευση, διαπιστώνουμε ότι το δείγμα απαρτίζεται στην συντριπτική του πλειοψηφία από άτομα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, αφού έχουμε 55 (25,2%) αποφοίτους ΤΕΙ, 55 (25,2%) αποφοίτους ΑΕΙ, 38

(17,4%) κατόχους μεταπτυχιακού, 7 (3,2%) κατόχους Διδακτορικού και 63 (28,9%) που δήλωσαν άλλο.

Κατηγοριοποιώντας το δείγμα ως προς την οικογενειακή κατάσταση, οι συμμετέχοντες χωρίζονται σε 2 κλάσεις: Άγαμος, Έγγαμος. Στην πρώτη κλάση ανήκουν 72 άτομα ενώ στην δεύτερη 146.

Η κατηγοριοποίηση του δείγματος με βάση τον τομέα εργασίας τους δείχνει ότι σχεδόν η πλειοψηφία προέρχονται από τον τομέα των Υπηρεσιών Προστασίας (43.5%), αρκετοί δουλεύουν στους Ο.Τ.Α (20,2%), ενώ το 28.9% δηλώνει άλλο (εκπαιδευτικοί κ.ά.). Το δείγμα αρχικά για τις Υπηρεσίες Παροχής Συμβουλευτικής Υποστήριξης Προνοιακού Χαρακτήρα και έπειτα για τις Μ.Κ.Ο. είναι αρκετά μικρό αφού αποτελούν μόνο το 2,3% και 5% του συνόλου του δείγματος αντίστοιχα.

Στη δεύτερη φάση της ανάλυσης μελετώνται οι τρεις κύριες μεταβλητές του Φαινομένου του trafficking: α) Διαστάσεις β) Διαχείριση και γ) Πρακτικές Αντιμετώπισης σε συσχέτιση με τις πέντε κατηγορίες, δηλαδή την ηλικία, το φύλο, την εκπαίδευση, την οικογενειακή κατάσταση και τον τομέα εργασίας.

Η πρώτη συσχέτιση της μεταβλητής των διαστάσεων του Φαινομένου του trafficking εξετάζεται βάση των κάτωθι ερωτήσεων:

1.α) Γνωρίζετε το φαινόμενο του trafficking;

1.β) Σε τι βαθμό έχετε συναναστραφεί με άτομα που έχουν υπάρξει θύματα του trafficking;

1.γ) Πιστεύετε ότι η παράνομη μετανάστευση, συμβάλλει στη διόγκωση του φαινομένου;

1.δ) Πιστεύετε ότι η φτώχεια σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, συμβάλλει στη διόγκωση του φαινομένου;

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, παρατηρούμε ότι οι συμμετέχοντες γνωρίζουν ικανοποιητικά τι είναι το trafficking αφού η μέση τιμή είναι 3.45 (περισσότερο από μέτρια), ενώ μόλις το 25% των ατόμων που συμμετείχαν βαθμολόγησε με λιγότερο από 3 στην ερώτηση α). Παρατηρούμε όμως ότι στην δεύτερη ερώτηση, οι βαθμολογίες είναι αρκετά μικρότερες και ο μέσος όρος μόλις 1,77. Τέλος, για τις ερωτήσεις γ), δ), το 75%, έχει βαθμολογήσει από αρκετά έως πολύ, γεγονός που υποδηλώνει ότι συμφωνούν και με τις δύο.

Αξιολογώντας τις απαντήσεις που πήραμε για τις τέσσερις πρώτες ερωτήσεις, με βάση την ηλικία, συμπεραίνουμε ότι παρ' όλες τις μικρές διαφορές που παρατηρούνται στις μέσες τιμές ανά κλάση, στις τέσσερις πρώτες ερωτήσεις, η ηλικία δεν φαίνεται να παίζει στατιστικά κανένα σημαντικό ρόλο.

Για το φύλο χρησιμοποιήσαμε το μη παραμετρικό test “Mann-Whitney” και τον πίνακα μέσων τιμών σαν εργαλεία για να δούμε αν ο τρόπος που απαντάνε οι άντρες είναι διαφορετικός από αυτόν των γυναικών. Σημαντικές διαφορές προκύπτουν μόνο για την ερώτηση β) αφού ο δείκτης σημαντικότητας είναι $\alpha=0.00 < 0.05$ και άρα οι άντρες έχουν συναναστραφεί περισσότερο απ' ότι οι γυναίκες με άτομα που έχουν υπάρξει θύματα του trafficking.

Από τα αποτελέσματα των μη παραμετρικών test, παρατηρούμε ότι η εκπαίδευση και η οικογενειακή κατάσταση του καθενός δεν καθόρισε τον τρόπο που απάντησε στις συγκεκριμένες ερωτήσεις, αφού όλοι οι δείκτες σημαντικότητας $\alpha > 0.05$ είναι μεγαλύτεροι από 0.05. Μεγάλες διαφορές υπάρχουν στις μέσες τιμές των βαθμολογιών των κατόχων διδακτορικού αλλά το δείγμα σε αυτή την κλάση είναι πολύ μικρό για να μπορεί να εξάγει σαφή συμπεράσματα.

Τέλος, στους ελέγχους με κριτήριο τον τομέα εργασίας κάθε συμμετέχοντα στην έρευνα, τα αποτελέσματα στις ερωτήσεις α), γ), δ) δεν εξαρτώνται από τον τόπο εργασίας του καθενός παρά μόνο στην ερώτηση β). Σύμφωνα με τους μέσους όρους γίνεται εύκολα αντιληπτό, ότι οι εργαζόμενοι στους Ο.Τ.Α άλλα και αυτοί που δήλωσαν άλλο έχουν πολύ μικρή επαφή με άτομα που έχουν υπάρξει θύματα του trafficking.

Η δεύτερη συσχέτιση, της μεταβλητής της διαχείρισης του Φαινομένου του trafficking εξετάζεται βάση των κάτωθι ερωτήσεων:

2.α) Κατά πόσο οι διάφορες μονάδες και υπηρεσίες είναι αρωγοί στην ενημέρωση του κοινωνικού συνόλου για θέματα trafficking;

2.β) Γνωρίζετε κατά πόσο τα όργανα ή τμήματα της υπηρεσίας σας, τα οποία σχετίζονται έμμεσα ή άμεσα με τη διαχείριση του φαινομένου του trafficking, ανταποκρίνονται στο έργο τους;

2.γ) Πιστεύετε ότι η συμβουλευτική υποστήριξη που παρέχεται από τις υφιστάμενες δομές και υπηρεσίες στις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες σχετικά με το trafficking, είναι επαρκής;

2.δ) Πιστεύετε ότι οι υπηρεσίες και οι δομές παροχής προστασίας στα θύματα του trafficking ανταποκρίνονται αποτελεσματικά;

Στις ερωτήσεις της κοινωνικής διάστασης για την διαχείριση του trafficking, οι συμμετέχοντες έδωσαν μικρές βαθμολογίες σε όλες τις ερωτήσεις. Συνολικά οι μέσοι όροι των βαθμολογιών αυτής της κατηγορίας είναι «κάτω του μετρίου», με το 50% των πολιτών να μην πιστεύουν ή να πιστεύουν λίγο ότι οι διάφορες υπηρεσίες είναι αρωγοί για την ενημέρωση του κοινωνικού συνόλου για το trafficking. Οι περισσότεροι να γνωρίζουν μέτρια ή λιγότερο αν κάποια όργανα ή τμήματα της υπηρεσίας που ασχολούνται σχετίζονται με την διαχείριση του trafficking, με τις απαντήσεις να μην διαφοροποιούνται ούτε για τις ερωτήσεις 2.γ), 2.δ)

Από τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, φαίνεται ότι, το φύλο επηρεάζει τις απαντήσεις για την ερώτηση 2.β) δηλαδή οι άντρες γνωρίζουν περισσότερο από τις γυναίκες αν όργανα ή τμήματα την υπηρεσίας που απασχολούνται σχετίζονται με τη διαχείριση του φαινομένου και ανταποκρίνονται στο έργο τους. Επιπροσθέτως, οι έγγαμοι, αν και δίνουν χαμηλές βαθμολογίες στην ερώτηση 2.γ), πιστεύουν περισσότερο από τους άγαμους ότι η συμβουλευτική υποστήριξη που παρέχεται από τις υφιστάμενες δομές και υπηρεσίες στις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες σχετικά με το trafficking, είναι επαρκής. Τέλος, οι εργαζόμενοι των υπηρεσιών παροχής προστασίας, δίνουν ξεκάθαρα μεγαλύτερες βαθμολογίες σε σχέση με τους υπόλοιπους εργαζόμενους και άρα αποδέχονται περισσότερο από τους άλλους το νόημα των ερωτήσεων 2.β), 2.γ), 2.δ).

Τέλος, η ηλικία και η εκπαίδευση δεν επηρεάζουν καθόλου τα αποτελέσματα των ερωτήσεων αφού οι δείκτες των παρατηρούμενων επιπέδων σημαντικότητας είναι μεγαλύτεροι από 0.05.

Η τρίτη συσχέτιση της μεταβλητής των διαστάσεων του Φαινομένου του trafficking εξετάζεται βάση των κάτωθι ερωτήσεων:

3.α) Πιστεύετε ότι οι πρακτικές για το trafficking, που εφαρμόζονται μέχρι τώρα στη χώρα μας, είναι επαρκείς για την αντιμετώπιση θεμάτων ψυχικής και σωματικής υγείας καθώς και επανένταξης των θυμάτων στον κοινωνικό ιστό;

3.β) Κατά πόσο πιστεύετε ότι οι μαρτυρίες των θυμάτων, των κοινωνικών και διοικητικών λειτουργιών που σχετίζονται με το trafficking μπορούν να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικά για τη διαμόρφωση πρακτικών αντιμετώπισης;

3.γ) Πόσο πιστεύετε ότι η κοινωνική διαφθορά στη χώρα μας επηρεάζει την εφαρμογή πρακτικών αντιμετώπισης για το trafficking;

3.δ) Σε τι βαθμό πιστεύετε ότι οι πρακτικές αντιμετώπισης του trafficking πρέπει να εφαρμόζονται τόσο στις χώρες προέλευσης όσο και στις χώρες προορισμού των θυμάτων;

Για την ερώτηση 3.α), το 75% των πολιτών πιστεύουν ότι οι πρακτικές για το trafficking που εφαρμόζονται μέχρι τώρα στη χώρα μας, είναι από καθόλου έως μέτρια επαρκείς για την αντιμετώπιση θεμάτων ψυχικής και σωματικής υγείας καθώς και επανένταξης των θυμάτων στον κοινωνικό ιστό. Ενώ η συντριπτική πλειοψηφία έχει την αρκετά ως πολύ άποψη ότι οι πρακτικές αντιμετώπισης του trafficking πρέπει να εφαρμόζονται τόσο στις χώρες προέλευσης όσο και στις χώρες προορισμού των θυμάτων. Οι συμμετέχοντες δείχνουν να ενστερνίζονται επίσης το θέμα των ερωτήσεων 3.β) και 3.γ) αφού οι μέσες τιμές των απαντήσεων είναι 3,84 και 3,91 αντίστοιχα, «πολύ κοντά στο Αρκετά».

Για την ερώτηση 3.α), οι άντρες έγγαμοι υπάλληλοι παροχής υπηρεσιών προστασίας, ενστερνίζονται περισσότερο ότι οι πρακτικές για το trafficking που εφαρμόζονται μέχρι τώρα στη χώρα μας είναι επαρκείς για την αντιμετώπιση θεμάτων ψυχικής και σωματικής υγείας καθώς και επανένταξης των θυμάτων στον κοινωνικό ιστό, σε σχέση με τις γυναίκες άγαμες και αυτούς που δουλεύουν στους Ο.Τ.Α. και τις Μ.Κ.Ο.

Η ερώτηση 3.β), δεν έχει κανένα χαρακτηριστικό στατιστικά σημαντικό ενώ για τις ερωτήσεις 3.γ) και 3.δ) οι απαντήσεις επηρεάζονται στατιστικά από το φύλο και τον τομέα εργασίας. Οι γυναίκες και οι υπάλληλοι στους Ο.Τ.Α. και τις Μ.Κ.Ο. πιστεύουν σε μεγαλύτερο βαθμό ότι η κοινωνική διαφθορά στη χώρα μας επηρεάζει την εφαρμογή πρακτικών αντιμετώπισης για το trafficking και ότι οι πρακτικές αντιμετώπισης πρέπει να εφαρμόζονται τόσο στις χώρες προέλευσης όσο και στις χώρες προορισμού των θυμάτων, απ' ότι οι άντρες και οι εργαζόμενοι σε υπηρεσίες παροχής προστασίας.

Η ηλικία και η εκπαίδευση είναι στατιστικώς μη σημαντικές για όλες της ερωτήσεις αυτής της διάστασης.

Συμπεράσματα της έρευνας

Τα συμπεράσματα από την έρευνα της κοινωνικής διάστασης σχετικά με το φαινόμενο της διακίνησης ανθρώπων στην χώρα μας, σύμφωνα με την γνώμη των συμμετεχόντων στην έρευνα μπορούν να συνοψιστούν στα κάτωθι σημεία:

- Η παράνομη μετανάστευση συμβάλλει στη διόγκωση του φαινομένου. Δεν είναι επαρκής η εφαρμογή του νομικού πλαισίου της χώρας μας για την αντιμετώπισή της.
- Η επικρατούσα οικονομική κρίση επηρεάζει τη συνεργασία με άλλες χώρες.
- Δεν είναι επαρκής η διάθεση κρατικών οικονομικών πόρων για υλοποίηση και επάνδρωση κατάλληλων υποδομών στήριξης και αρωγής των θυμάτων.
- Το νομοθετικό πλαίσιο της Ελλάδας, και ιδιαίτερα η εφαρμογή του από τα εκτελεστικά όργανα, παρουσιάζεται ανεπαρκές.
- Η ενημέρωση για την διεξαγωγή εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε επαγγελματίες και μη είναι ελλιπής έως ανεπαρκής.

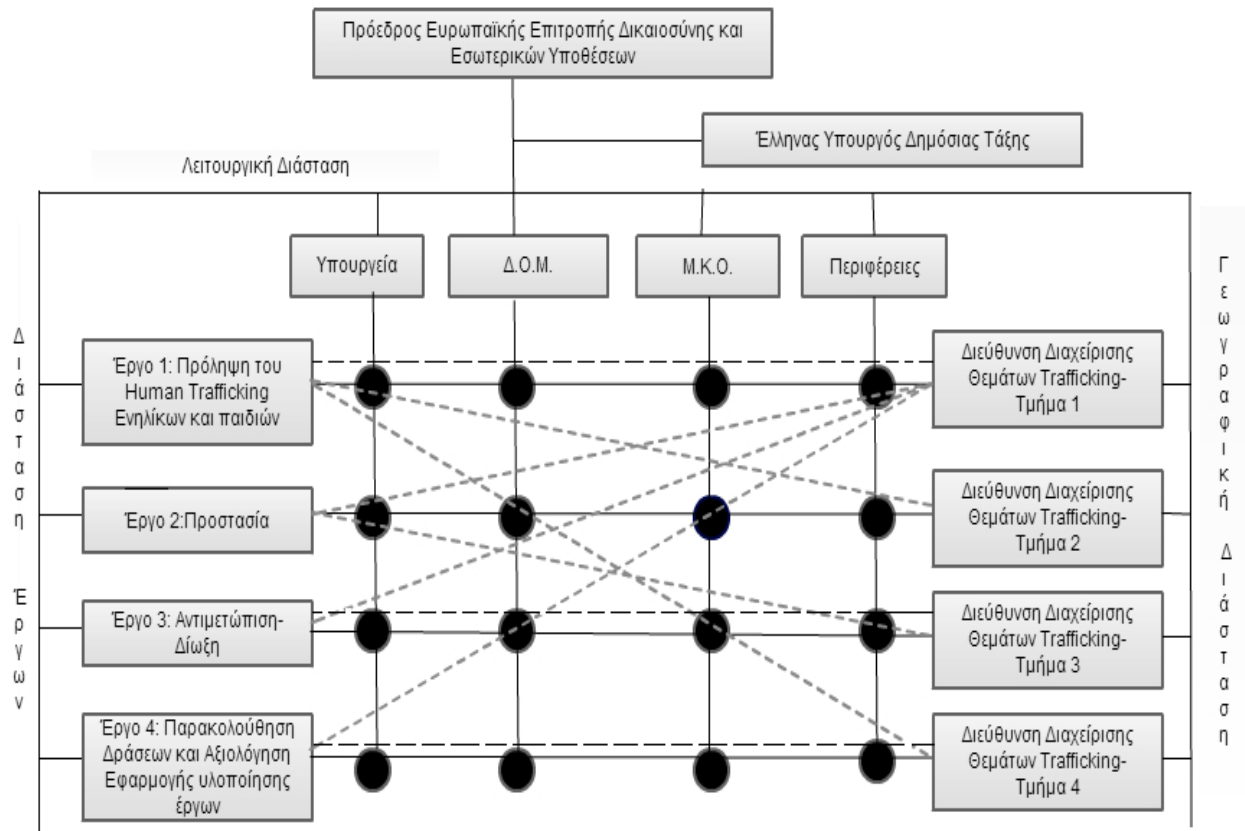
- Οι επικρατούσες συνθήκες στη χώρα μας, ιδιαίτερα η αδιαφάνεια και η διαφθορά επηρεάζουν αρνητικά τη διαχείριση του trafficking.
- Η έλλειψη συντονισμού των πολιτικών εμπλεκόμενων φορέων και υπηρεσιών και των διασυνοριακών υπηρεσιών επηρεάζει τη διαχείριση του trafficking.

Ανασχεδιασμένες στρατηγικές διαδικασίες αποτελεσματικής αντιμετώπισης και διαχείρισης

Εφαρμογή προσανατολισμένων σε έργα οργανωτικών και λειτουργικών διαρθρώσεων

Για την υπέρβαση τέτοιων συμβατικών δομών οργάνωσης των αρμοδίων ελληνικών υπηρεσιών που μέχρι σήμερα επωμίζονταν το αντικείμενο της αντιμετώπισης τέτοιων κοινωνικών εγκληματικών φαινομένων-παρεκτροπών, όπως αυτού του trafficking, προτείνεται ο καθορισμός ενός οργανωτικού σχήματος που θα εμφανίζει ως βάση μια σύνθετη Μητρική Οργάνωση (Matrix Organisation). Η ουσία της Οργάνωσης αυτής είναι η σύζευξη τριών διαστάσεων, της εξειδικευμένης διάστασης έργου, της υποστηρικτικής λειτουργικής διάστασης και τέλος τη διάστασης της γεωγραφικής κατάτμησης σε ενιαίες επιχειρησιακές δραστηριότητες. Έτσι επιτυγχάνεται από τη μια μεριά η δημιουργία εξειδικευμένων ομάδων έργου (Project teams) με ένα ευρύ φάσμα σύνθεσης ειδικών γνώσεων και δεξιοτήτων που να εμφανίζουν αποτελέσματα γρήγορα και μετρήσιμα, και από την άλλη η ανάπτυξη και η στήριξη των ομάδων αυτών με νέες, αλλά και αναδιαρθρωμένες Διευθύνσεις, οι οποίες θα είναι σε θέση, με βάση την τελευταία προαναφερθείσα διάσταση, να διεισδύσουν στις ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής που τους ενδιαφέρει και να τις αντιμετωπίσουν ανάλογα. (Burke 1999, Frese 1998). Τελική στόχευση της όλης αυτής οργανωτικής προσπάθειας είναι το ίδιο το φαινόμενο του trafficking να καταστεί από έγκλημα «χαμηλού κινδύνου- υψηλού κέρδους» σε έγκλημα «υψηλού κινδύνου- χαμηλού κέρδους» (Υπουργείο Δημόσιας Τάξης και Προστασίας του Πολίτη).

Διάγραμμα Matrix

Βιβλιογραφία

- «Εμπορία των ανθρώπων-Trafficking», (2012), Διαθέσιμο από το δικτυακό τόπο: <http://www.iloveithaki.gr/2012/07/21/%CE%B5%CE%BC%CF%80%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1%CE%B1%CE%BD%CE%B8%CF%81%CF%8E%CF%80%CF%89%CE%BD-trafficking/>, [πρόσβαση 23 Σεπτεμβρίου 2013].
- Bishop Yvonne M., Finberg Stephen E. & Holland Paul W., (2007), *Discrete Multivariate Analysis: Theory and Applications*, New York: Springer Science and Business Media Publishing
- Burke Rory, (1999). *Project Management, Planning & Control Techniques*, NY, John Wiley & Sons Ltd.
- Emke-Poulopoulou Ira, (2001), «Trafficking in Women and Children: Greece, a country of destination and trans», *MMO Working Paper No. 2*.
- Eurostat, Trafficking in Human beings, http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-is-new/news/news/docs/20141017_working_paper_on_statistics_on_trafficking_in_human_beings_en.pdf.
- Frese Erich, (1998), *Grundlagen der Organisation: Konzept - Prinzipien - Strukturen*, 7 Aufl., Wiesbaden, Verlag Gabler.
- Friesendorf, Cornelius (ed.), (2009), *Strategies Against Human Trafficking: The Role of the Security Sector*, Vienna and Geneva, Study Group Information.

- Hair, Joseph F., Black, William C., Babin, Barry J. & Anderson, Rolph, E. (2010), *Multivariate data analysis*, 7th edition, Englewood, New Jersey: Prentice Hall Higher Education.
- Hodge, David R (2008), «Sexual Trafficking in the United States: A Domestic Problem with Transnational Dimensions», *Social Work*, 53(2): 143-152.
- Kotrla, Kimberly (2010), «Domestic Minor Sex Trafficking in the United States», *Social Work*, 55(2), pp.181-187.
- Patton, Michael Quinn (1990), *Qualitative evaluation and research methods*, σελ. 169-186, Beverly Hills, CA: Sage.
- Triandafyllidou, Anna (2009), “Greek Immigration Policy at the Turn of the 21st Century. Lack of Political Will or Purposeful Mismanagement?”, *European Journal of Migration and Law* 11:159-77.
- Winrock International (2002), “Prevention of Domestic Violence and Trafficking”, in *Humans: Training Manual*, Ukraine, Kyiv, σελ.161.
- Βαρτελάτου, Ρούλα (2013), «Human Trafficking Μια σύγχρονη μορφή δουλείας», Διαθέσιμο από το δικτυακό τόπο: <http://psychografimata.com/3165/human-trafficking/> [πρόσβαση 12 Οκτωβρίου 2013].
- Ξυγκάκη Ζέτα, & Σαμαντούρα Βάσω (2013), «Human Trafficking. Το σύγχρονο Δουλεμπόριο», Ερευνητική εργασία Α' τετραμήνου, σελ. 33-35.
- Ρούσος Πέτρος Λ. & Τσαούσης Γιάννης (2011), *Στατιστική στις επιστήμες της συμπεριφοράς με τη χρήση του SPSS*. Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος.
- Υπουργείο Δημόσιας Τάξης και Προστασίας του Πολίτη, Ελληνική Αστυνομία (χ.χ.), «Σχέδιο δράσης ‘ΙΛΑΕΙΡΑ’», Διαθέσιμο από το δικτυακό τόπο :http://www.astynomia.gr/index.php?option=ozo_content&perform=view&id=1717&Itemid= [πρόσβαση 4 Ιανουαρίου 2014].
- Φραγκέτη Κατερίνα, & Κροκίδα Μαρία «Νομική προσέγγιση της βίας κατά των γυναικών», Διαθέσιμο από το δικτυακό τόπο :<http://www.dstripolis.gr/content/νομική-προσέγγιση-της-βίας-κατά-των-γυναικών> [πρόσβαση: 14 Μαρτίου 2014].

Έθνος, φύλο, σεξουαλικότητα. Εξουσία και αντιστάσεις στον λόγο του Τύπου για την κρίση στην Ελλάδα: το παράδειγμα της *Ελευθεροτυπίας*

Μιχάλης Κυπαρίσσης*

Περίληψη

Τα τελευταία πέντε χρόνια κεντρική θέση στο πεδίο των δημόσιων πολιτικών συζητήσεων κατέχουν οι Λόγοι (discourses) που εκφέρονται αναφορικά με την οικονομική κρίση. Η οικονομική κρίση λειτουργεί, από τη μια πλευρά, ως μια τεχνολογία αναπαραγωγής τόσο σε εθνικό όσο και σε έμφυλο επίπεδο. Από την άλλη πλευρά, η οικονομική κρίση λειτουργεί ως αναδιάταξη και αναδιάρθρωση των σχέσεων εξουσίας σε ένα συγκεκριμένο όπου η κοινότητα του έμφυλου έθνους εμφανίζει ρωγμές στις διαδικασίες οικοδόμησής της.

Η παρουσίαση θα διερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους ο λόγος γύρω από την οικονομική κρίση δημιουργεί δυνατότητες επανασυγκρότησης των έμφυλων εθνικών υποκειμένων ειδικά προς μια κατεύθυνση αντίστασης προς τις κυρίαρχες νοηματοδοτήσεις. Το κέντρο βάρους της ανάλυσης θα είναι στις έμφυλο-ποιοτικές και τις εθνο-ποιοτικές σημασιοδοτήσεις του ελληνικού έθνους στα πλαίσια των λόγων που αναφέρονται στην Ελλάδα-ως-αντιστεκόμενη-κοινότητα. Στο συγκεκριμένο ιστορικό, οικονομικό πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο η επιτυχής επιτέλεση των έμφυλα και εθνικά προσδιορισμένων ρυθμιστικών προτύπων αποτελεί ένα κεντρικής σημασίας διακύβευμα τόσο σε σχέση με τη συγκρότηση των εθνικών υποκειμένων όσο και αναφορικά με την αναδιάταξη των (δια)κρατικών σχέσεων.

Μεθοδολογικά θα ακολουθηθεί η ανάλυση λόγου σε άρθρα από τον ημερήσιο Τύπο, συγκεκριμένα από την εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, κατά το διάστημα από την δημόσια ανακοίνωση των πρώτων μέτρων του μηχανισμού στήριξης (02/05/2010) μέχρι την ψήφιση στη Βουλή του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στήριξης 2012-2015 (29/06/2011). Η επικέντρωση των Λόγων (discourses) της συγκεκριμένης αρθρογραφίας στην (ανα)παραγωγή της εθνικής κοινότητας, στην ενίσχυση της κανονιστικής σεξουαλικότητας και στην εμπέδωση των κανονιστικών έμφυλων ρόλων προσανατολίζει τη δράση των υποκειμένων προς μια συνεχή ενασχόληση με την επιτέλεση των ρυθμιστικών αυτών προτύπων. Μέσω της παρουσίας, δηλαδή, θα διερευνηθεί η συναρμογή των σχέσεων εξουσίας του έθνους, του φύλου, της τάξης και της σεξουαλικότητας, τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, στα πλαίσια του δημόσιου λόγου του ημερήσιου ειδησεογραφικού Τύπου.

Στην ανάγνωση που υιοθετείται στην παρούσα έρευνα, τα έθνη θεωρούνται επινοημένες μέσω της φαντασίας κοινότητες οι οποίες επενδύθηκαν με σημασίες και λογοθετικές πρακτικές και επανοριοθετήθηκαν μέσω των εθνικών λόγων που τις

---

* Κοινωνικός ερευνητής,

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: m.kyparissis@yahoo.gr

μορφοποίησαν ως εθνικές κοινότητες. Αναδεικνύεται, συνεπώς, ότι το κοινό ανάμεσα στους διάφορους εθνικισμούς είναι η κοινή ρητορική, ο λόγος του εθνικισμού.

Το έθνος αποτελεί κοινότητα που επινοεί τον εαυτό της ως εδαφικά οριοθετημένη πολιτική κοινότητα, η οποία ασκεί την κυρίαρχη εξουσία εντός της επικράτειάς της. Το έθνος συνιστά ένα ιδεώδες που χρήζει διαφύλαξης από τη στιγμή που προβάλλεται στο ιστορικό παρελθόν ως ουσία που προϋπάρχει όλων των άλλων κοινωνικών προσδιορισμών. Η αναπαραγωγή του λαμβάνει χώρα με έναν τετριμμένο και κοινότυπο τρόπο: ερχόμενοι στο «ελληνικό παράδειγμα», το καθημερινό ανέμισμα της γαλανόλευκης έξω από τα δημόσια κτίρια στα κέντρα των ελληνικών πόλεων, το μνημείο του άγνωστου στρατιώτη στην κεντρικότερη πλατεία της ελληνικής πρωτεύουσας, η ονοματοθεσία των δρόμων, οι εθνικές ομάδες των αθλημάτων κατασκευάζουν μια κοινότυπη εθνικιστική ιδεολογία που δεν προσελκύει την προσοχή μας, δεν προβληματίζεται καθώς δεν αποτελεί κάποιο ιδιαίτερο φαινόμενο.

Στην προσέγγιση της συγκεκριμένης έρευνας, το φύλο γίνεται αντιληπτό ως ένα ιεραρχικό και ασύμμετρο σύστημα σχέσεων εξουσίας που δεν αποτελεί ένα δεδομένο της φύσης αλλά μια κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή η οποία δημιουργείται μέσω επιτελεστικών διαδικασιών σε ιστορικά συγκεκριμένα πλαίσια. Οι κατηγορίες «άντρας» και «γυναίκα» δεν έχουν ένα περιεχόμενο το οποίο προϋπάρχει: είναι ταυτόχρονα άδειες και υπερχειλίζουσες κατηγορίες. Άδειες διότι δεν έχουν κανένα απώτερο, υπερβατικό νόημα. Υπερχειλίζουσες διότι ακόμη κι όταν δίνουν την εντύπωση ότι είναι παγιωμένες, εξακολουθούν να εμπεριέχουν εναλλακτικούς ορισμούς ή ορισμούς που έχουν απορριφθεί ή απωθηθεί. Επιπλέον, ως πολιτικές κατηγορίες δεν λειτουργούν η μία ανεξάρτητα από την άλλη –αντίθετα, επιτελούνται εντός σχέσης: η μία ταυτότητα κατασκευάζεται πάντα αλληλεπιδρώντας με την άλλη.

Το πεδίο της σεξουαλικότητας συνιστά επίσης μια πολιτισμική κατηγορία ανάλυσης. Η ανάγνωση των συμβολικών περιεχομένων της θηλυκότητας και του ανδρισμού σε συνδυασμό με την πολλαπλότητα των σεξουαλικών πρακτικών υπογραμμίζουν αφενός την ασυμμετρία του περιεχομένου των κοινωνικών σχέσεων σε όλες τις εκφάνσεις τους, αφετέρου τις κοινωνικές (ανα)παραστάσεις που νοηματοδοτούν τις συνέχειες και τις τομές στα διάφορα ιστορικά και κοινωνικά συγκείμενα.

Ο κανονιστικός χαρακτήρας που συνδέει το φύλο με τη σεξουαλικότητα συνίσταται στη λειτουργικότητα του ετεροσεξουαλικού προσανατολισμού: τα ρυθμιστικά κανονιστικά έμφυλα ιδεώδη λειτουργούν «για να υλικοποιούν τη σεξουαλική διαφορά στην υπηρεσία της εδραίωσης του ετεροφυλοφιλικού προτάγματος» (Butler 2004: 182). Στα πλαίσια αυτά, η γλώσσα (ως δύναμη υλικοποίησης) και η οικογένεια (θεμελιωμένη στη διάκριση δημόσιου-ιδιωτικού) λειτουργούν ως πεδία εμπέδωσης και παραγωγής της κυριαρχίας της αναπαραγωγικής σεξουαλικότητας και περιφρουρούν πιθανές διαφορετικές σεξουαλικές πρακτικές συγκρότησης των υποκειμένων.

Τρίτο σημείο της εκκίνησής μας αποτελεί η θεώρηση πως χρησιμοποιώντας τον όρο *εξουσία* «[...] εννοούμε την πολλαπλότητα των σχέσεων δύναμης που είναι εμμενείς στον τομέα όπου ασκούνται, παίζοντας συγκροτησιακό ρόλο στην οργάνωσή τους» (Foucault 2011). Μέσω αυτής της θεώρησης ασκείται κριτική: (1) στο φιλελεύθερο αφήγημα όπου η ατομικότητα αποτελεί την φυσική ύλη, την προκοινωνική ουσία η οποία διαπλάθεται εκ των υστέρων από την κοινωνία. Αντίθετα, για μας, το άτομο συνιστά αφενός μια δημιουργία της εξουσίας, αφετέρου ένα διάυλό της: οι σχέσεις εξουσίας κατασκευάζουν την ατομικότητα και

διακινούνται μέσω αυτής. (2) στο αφήγημα πως η συγκρότηση των υποκειμένων ως ατόμων γίνεται ως απάντηση στην καταστολή που υφίστανται. Η εξουσία δεν δρα μόνο μέσα από την καταστολή αλλά και μέσα από την παραγωγή επιθυμιών και υποκειμένων. (3) στην έννοια του «ορθού λόγου». Ο «ορθός λόγος» θεμελιώνει την εγκυρότητά του στο υποτιθέμενο γεγονός πως ούτε συνιστά διακύβευμα ούτε προϊόν των σχέσεων εξουσίας. Η προσπάθεια εγκαθίδρυσης ενός «αληθούς» λόγου λειτουργεί ως άσκηση εξουσίας: επιβεβαιώνει συγκεκριμένες εκδοχές λόγου με συνέπεια τον αποκλεισμό άλλων. Αναδεικνύεται με αυτό τον τρόπο η σχέση ανταγωνισμού ανάμεσα στους εκφερόμενους λόγους, ενός ανταγωνισμού που αποσκοπεί στην κυριάρχηση εντός των κοινωνικών πεδίων.

Η κριτική ανάλυση λόγου που επιχειρήθηκε στην παρούσα μελέτη συνιστά μια μορφή ποιοτικής μεθόδου έρευνας η οποία αναγνωρίζει ότι η κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα δεν αποτελείται από πράγματα που περιμένουν τους ερευνητές να τα παρατηρήσουν. Αντίθετα, το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, νοημάτων και πρακτικών που συνιστούν την πραγματικότητα αποτελούν μια κατασκευή ιστορικά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά προσδιορισμένη. Οι κοινωνικοί επιστήμονες συμβάλλουν στην κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας, σε πρώτο επίπεδο μέσω της χρήσης της γλώσσας και των εργαλείων που χρησιμοποιούν – ως μια συνάρθρωση των σχέσεων νοήματος με τις σχέσεις εξουσίας. Η πολιτική διάσταση που αποκτά η ερευνητική διαδικασία αποτυπώνεται στην επιτελεστικότητα των ερευνητικών μεθόδων, των αναλύσεων και των συμπερασμάτων: η κριτική αναγνώριση πως η πραγματικότητα παράγεται σε επίπεδο ρηματικών πρακτικών σημασιодότησης θέτει υπό διερώτηση τις αφηγήσεις που εμφανίζονται ως αυτονόητες, διεκδικώντας (και έχοντας κατοχυρώσει ιστορικά) την αναγωγή τους στη σφαίρα του «φυσικού».

Στην έρευνά μας, η αναγνώριση του έθνους, του φύλου και της σεξουαλικότητας ως κεντρικών πεδίων άσκησης εξουσίας συνοδεύεται από την ταυτόχρονη ανάγνωσή τους και ως πεδίων άρθρωσης αντιστάσεων, ως πεδίων συνεχούς διαπάλης. Έτσι, η ανάλυση αυτή λειτουργεί επιπλέον ως διαδικασία αποφυσικοποίησης των σχέσεων εξουσίας οι οποίες παρουσιάζονται ως κλειστές και αναλλοίωτες ταυτότητες-ταυτίσεις με τις φαντασιακές κοινότητες του έθνους, του φύλου και της σεξουαλικότητας. Το –πολιτικό και ερευνητικό– διακύβευμα συνίσταται στον προσδιορισμό και τη διαύγαση των μηχανισμών, των σχέσεων και των (ανα)παραστάσεων/νοηματοδοτήσεων που εγκαλούνται στους ανταγωνιστικούς λόγους σε ποικίλα επίπεδα.

Η έρευνά μας συνίσταται στην ανάλυση λόγου άρθρων της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* από τις 02/05/2010 έως τις 29/06/2011. Το συγκεκριμένο διάστημα αφορά στην περίοδο από τη συμφωνία για την πρώτη δανειακή σύμβαση που σύναψε το ελληνικό κράτος με τα κράτη-εταίρους της Ευρωζώνης και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (02 Μαΐου 2010), μέχρι και τις 29 Ιουνίου 2011 οπότε η τότε κυβέρνηση ψήφισε το μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα, που περιλάμβανε νέα μέτρα λιτότητας και περικοπές. Ο λόγος που επιλέγουμε την συγκεκριμένη εφημερίδα (*Ελευθεροτυπία*) είναι διότι αποτελεί μια κεντρία εφημερίδα μεν, ιστορικά συνδεδεμένη με την έκφραση κριτικών απόψεων δε. Τη στιγμή που απολάμβανε ευρεία αποδοχή πριν το πρώτο κλείσιμό της το 2011, η ιστορική της σύνδεση με έναν πολιτικό λόγο περί αντίστασης την έκανε να διαφοροποιείται από τον υπόλοιπο «κεντρώο τύπο». Αντίστοιχα, η συγκεκριμένη χρονική περίοδος επιλέχθηκε καθώς κρίθηκε αρκετά σημαντική τόσο για την εδραίωση ενός τρόπου με τον οποίο τιθόταν η δημοσιονομική κρίση στην Ελλάδα ως θέμα στο δημόσιο λόγο όσο και για την

(ανα)συγκρότηση των υποκειμένων που γίνονται αντιληπτά ως σωματοποιημένα υποκείμενα με σημασία· αλλά και των σημασιών με τις οποίες (επ)ενδύονται.

Το σύνολο του υλικού αποτελείται από 39 άρθρα-κείμενα. Η ανάλυση δεν αποσκοπεί στην ανεύρεση μιας καθολικεύσιμης στην ελληνική επικράτεια αλήθειας· ως εκ τούτου, το υλικό των άρθρων της *Ελευθεροτυπίας* αξιοποιείται για τον «εντοπισμό νημάτων λόγου που διατρέχουν την επιφάνεια του εθνικού φαντασιακού, αλλού λιγότερο κι αλλού περισσότερο, και στην ιχνηλάτηση των ειδών υποκειμένων που φυσικοποιούνται μέσα από αυτά» (Χαλκιά 2011: 107). Η κριτική ανάλυση λόγου στα άρθρα αυτά χωρίζεται σε τέσσερις κόμβους (οι οποίοι αλληλοδιαπλέκονται).

Ο πρώτος κόμβος αφορά στην επινόηση του εθνικού υποκειμένου και χωρίζεται σε δύο σκέλη. Στο πρώτο σκέλος διαπλάθεται το υποκείμενο «Έλληνας» και «ελληνικός λαός» οι συνθήκες ζωής του οποίου επιδεινώνονται στο πλαίσιο που διαμορφώνεται από την πρώτη δανειακή σύμβαση. Η κατασκευή του εθνικού υποκειμένου γίνεται στη βάση των συγκροτητικών αρχών της εντοπιότητας (Έλληνες ως «κάτοικοι των γειτονιών») και της ομοιότητας που τίθεται πέραν των πολιτικών διαφωνιών. Επιπλέον, το εθνικό υποκείμενο οικοδομείται σε αντιπαράθεση με τους/τις μετανάστες/μετανάστριες, οι ζωές των οποίων υποτιμώνται μέσω της χρήσης ρατσιστικών σχημάτων λόγου (βλ. «πακιστανοποίηση του ευρωπαϊκού Νότου»). Περιφρουρείται, με αυτό τον τρόπο, η σύσταση του ελληνικού έθνους ως ομοιογενούς. Στην εικονοποιία της αντίστασης στο εθνικό φαντασιακό, ο κοινωνικός ιστός ταυτίζεται με την ελληνική εθνική κοινότητα και η οικονομική κρίση με την οικονομική παράδοση της Ελλάδας στους ξένους. Η εθνικοποίηση των κοινωνικών συγκρούσεων εγκαλεί την ομογενοποιημένη εθνική κοινότητα σε αντίσταση στους ξένους. Σύμφωνα με αυτό το ρητορικό σχήμα, ο λαός αναδύεται ως ενιαίο υποκείμενο που έχει εθνικό συμφέρον να αγωνιστεί προκειμένου να σώσει τη χώρα. Στη βάση της υπεράσπισης του εθνικού συμφέροντος, ο λαός καλείται να υπερκεράσει τις επιμέρους αντιθέσεις όσων τον απαρτίζουν.

Στο δεύτερο σκέλος αυτού του κόμβου, παρουσιάζονται οι λόγοι που παράγουν την επιδιωκόμενη αλλαγή ως αναδιάρθρωση του κρατικού μηχανισμού και διερευνάται η σπουδαιότητα της εναντίωσης στη διαφθορά αναφορικά με τη συγκρότηση του εθνικού υποκειμένου. Στην υπηρεσία αυτής της αλλαγής, τα άτομα-πολίτες προτάσσονται ως έλλογα υποκείμενα που κινούνται από το εθνικό συμφέρον να λειτουργήσουν ευεργετικά μέσω της εναντίωσης στη διαφθορά και της πάταξης της διαπλοκής. Η επιδίωξη ενός λειτουργικού και ανεξάρτητου από ξένα συμφέροντα ελληνικού κράτους συμβαδίζει με την εθνική συνοχή του πληθυσμού που ενδημεί στην επικράτειά του· εθνική συνοχή που θεωρείται ιστορικά κατακτημένη. Ως εκ τούτου, η έννοια της «μετανάστευσης» συνιστά σπουδαίο πολιτικό διακύβευμα: αφενός με τον αποκλεισμό των μεταναστών/μεταναστριών από την πολιτική σφαίρα και την ιδιότητα του πολίτη (καθόσον ούτε εμφανίζονται να περιλαμβάνονται στο έμψυχο «ανθρώπινο δυναμικό» της Ελλάδας, ούτε να πλήττονται από την οικονομική κρίση). Αφετέρου διαμορφώνονται λόγοι που επιζητούν τη λήψη αναπτυξιακών μέτρων από την πολιτεία ώστε να παύσει η μετανάστευση Ελλήνων προς χώρες του εξωτερικού και να διαμορφωθούν οι οικονομικές προϋποθέσεις έλευσης Ελλήνων του εξωτερικού.

Οι δύο αυτές εκδοχές καθεστώτων αλήθειας κινούνται παράλληλα και ενισχύοντας η μια την άλλη, στο βαθμό που κατασκευάζουν την κρίση ως εθνικό πρόβλημα και το υποκείμενο που βρίσκεται στην κατάσταση αυτή ως συσταθέν με εθνικά ενιαίο τρόπο. Την ίδια στιγμή εντάσσονται στη λειτουργία μιας εθνικιστικής αφήγησης που επινοεί την ιστορία ως εθνικά συνεχή. Τέμνονται, δε, αναφορικά με το είδος του εθνικού υποκειμένου το οποίο εγκαλούν ώστε να αντιδράσει: η αντίσταση

του έθνους στους ξένους επιτελείται από το σύνολο του λαού (ο οποίος πρέπει να ξεπεράσει τις διαφορές του), ενώ η μεταρρύθμιση και η «πάταξη της διαφθοράς» δίνεται ως απάντηση από την ηγεσία του έθνους-κράτους.

Ο δεύτερος κόμβος αφορά στη χρήση της ιστορίας στην εθνική αφήγηση της κρίσης. Σ' αυτόν αναδεικνύονται τα ιστορικά παραδείγματα/αφηγηματικές πρακτικές της Κατοχής, του ελληνικού εμφυλίου, της Κερκόπορτας, του δούρειου ίππου, των Νενέκων και της χούντας ως ψηφίδες που συγκροτούν την εθνικά συνεκτική και συνεχή στο χρόνο ελληνική ιστορία. Τα συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα χρησιμοποιούνται, στα πλαίσια της εθνικής ιστορικής ρητορικής, ως αναλογίες για να περιγράψουν τη συνθήκη της σύγχρονης κρίσης στην Ελλάδα. Έτσι, δημιουργείται μια εθνική αφήγηση της κρίσης η οποία χρησιμοποιεί ως εργαλεία ανάλυσης της τωρινής συγκυρίας σχήματα λόγου, φράσεις, συγκεκριμένες λέξεις που συμπυκνώνουν ιστορικά φορτισμένα νοήματα είτε αναφορικά με μια εθνική προδοσία είτε αναφορικά με μια στιγμή εθνικής αντίστασης· ανάλογα με τη λειτουργία που επιτελούν. Στις περιπτώσεις όπου οι αναγνώστες/αναγνώστριες καλούνται να προσλάβουν την κρίση ως εθνική απώλεια, η προδοσία (βλ. Κερκόπορτα) και η εξάρτηση (βλ. χούντα) παρουσιάζονται ως βασικά χαρακτηριστικά-εργαλεία των λόγων που αρθρώνονται. Όταν οι λόγοι λειτουργούν ως κάλεσμα σε δράση αντίστασης, τότε η εθνική αφήγηση εξιστορείται ως αντίσταση στους ξένους. Επιπλέον, η ομηρική Ιλιάδα (8^{ος} π.Χ. αιώνας), η άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453), η ελληνική επανάσταση του 1821, η ναζιστική κατοχή (1941-1944), η δικτατορία των συνταγματαρχών (1967-1974) κατασκευάζουν –με αυτή τη σειρά– την μυθ-ιστορία της εθνικής κοινότητας αμβλύνοντας τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς μέσω της αναγωγής τους σε ένα εθνικό δράμα. Με τον τρόπο αυτό, τα ιστορικά αυτά γεγονότα μετουσιώνονται σε εθνικές κρίσεις, καθώς ταυτίζονται με την τωρινή συνθήκη μέσω της ανασκευής των περιεχομένων που τότε είχαν για τα υποκείμενα-φορείς τους.

Τρίτο κόμβο αποτελεί η θεώρηση της εύρωστης εθνικής οικονομίας ως απόρροιας της πολιτικής-κρατικής ανεξαρτησίας. Η οικονομία για να εκτιμηθεί ως παράγοντας ευταξίας οφείλει να επιτελείται στα πλαίσια ενός ανεξάρτητου έθνους κράτους. Στη ρητορική του ίδιου επιχειρήματος, το κεφάλαιο εμφανίζεται ως μια σχέση εξάρτησης-ανεξαρτησίας (από ξένους) και όχι ως μια σχέση εκμετάλλευσης. Ως άμεσο αποτέλεσμα αυτού δεν τίθενται ως άξιες λόγου οι ταξικές ανισότητες και οι σχέσεις εκμετάλλευσης εντός της εθνικής κοινότητας. Επιπλέον, το κεφάλαιο παρουσιάζεται ως μια σχέση άνισης διανομής του πλούτου και όχι ως μια εκμεταλλευτική σχέση στο πεδίο της (ανα)παραγωγής. Ο καπιταλισμός (και, συνακόλουθα, η σχέση κεφάλαιο) επανεμφανίζεται ως μια σχέση εξάρτησης-ανεξαρτησίας (από ξένους) και όχι ως μια σχέση εκμετάλλευσης. Αποκρύπτεται με αυτό τον τρόπο η σημασία της (ανα)παραγωγής ως του τόπου της φυσικοποιημένης εργασιακής εκμετάλλευσης μέσω της άντλησης υπεραξίας καθώς και η σπουδαιότητα του ζητήματος του περιεχομένου του πλούτου.

Στην ανάλυση των λόγων που καταγράφηκαν στα πλαίσια της αρθρογραφίας της Ελευθεροτυπίας μέσα από τη μεταφορική και συνδηλωτική χρήση λέξεων και φράσεων αναδεικνύεται, ως τέταρτος κόμβος, ο εξέχων ρόλος που διαδραματίζουν οι σεξουαλικές πρακτικές και οι έμφυλες διαδικασίες υποκειμενοποίησης στην κατασκευή του ελληνικού έθνους, της εθνικ(ιστικ)ής ιδεολογίας και της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

Οι εμφυλοποιητικές πρακτικές και οι αφηγήσεις νοηματοδότησης της σεξουαλικότητας εντάσσονται στο πλαίσιο της εθνικής μυθολογίας. Το ελληνικό έθνος (ανα)παρίσταται ως μια οικογένεια στο εσωτερικό της οποίας οι ρόλοι

διατάσσονται με άξονα τον κανονιστικό έμφυλο διπολισμό: το κράτος-πατέρας καλείται να προστατεύει τη μητέρα-σύζυγο-γυναίκα Ελλάδα και τα παιδιά τους (Ελληνες και Ελληνίδες). Τα κοινά συμφέροντα που θεωρείται πως ενυπάρχουν στην οικογένεια προσανατολίζουν τη δράση των υποκειμένων προς την εννοιολόγηση του οικογενειακού δεσμού ως μιας σχέσης που αξίζει την προστασία του κράτους.

Στο συγκείμενο της πλοκής του αφηγήματος που μελετούμε, οι θηλυκότητες συγκροτούνται μέσα από λόγους που εστιάζουν στην ταύτιση της θηλυκότητας με τη μητρότητα: φυσικοποιώντας, δηλαδή, τη σύναψη οικογενειακών σχέσεων και ενσωματώνοντας τις γυναίκες στο έθνος-κράτος μόνο ως δυνάμει αναπαραγωγικές. Επιπλέον, η σύνδεση της γυναικείας υποκειμενοποίησης με τη φροντίδα (στα πλαίσια του έμφυλου καταμερισμού εργασίας στο εσωτερικό της οικογένειας) επανανοηματοδοτεί ως ανάξιες λόγου τις γυναικείες πρακτικές που δεν εμφορούνται από την επιδίωξη επιβεβαίωσης της κυρίαρχης κανονιστικής θηλυκότητας. Ταυτόχρονα, το θεωρούμενο ως κοινό βίωμα της γονιμότητας του γυναικείου σώματος (ως αναπαραγωγικού) λειτουργεί επιτελεστικά: συνιστά το χαρακτηριστικό γνώρισμα που θηλυκοποιεί τις γυναίκες.

Εντασσύμενες στα αφηγήματα του εθνικού φαντασιακού, οι αρρενωπότητες δομούνται διαμέσου των μεταξύ τους συγκρούσεων. Ως κυρίαρχη αρρενωπότητα αναδύεται εκείνη που επιτελείται μέσω των χαρακτηριστικών της ανεξαρτησίας, της αυτονομίας και της ενεργητικότητας. Με τον τρόπο αυτό, οι ώριμοι άντρες οφείλουν να επιτελούν το ρυθμιστικό πρότυπο της αρρενωπότητας που προστατεύει την οικογενειακή τιμή και τον εθνικό χώρο (αντλώντας περηφάνια από την επιτέλεση ή δεχόμενοι τον ψόγο αν αποτύχουν). Η ανεπαρκής επιτέλεση της κυρίαρχης αρρενωπότητας οδηγεί στην εκθήλυνση του υποκειμένου, καθότι οι θηλυκότητες κατασκευάζονται ως έλλειψη των αρρενωποτήτων: ευκρινέστερο παράδειγμα τέτοιων λόγων συνιστούν οι περιγραφές που εμφυλοποιούν τις διακρατικές σχέσεις. Αφενός ισχυροποιούν την εικόνα μιας εκθηλυμένης Ελλάδας (σε σύγκριση π.χ. με την ισχυρή Γερμανία) αφετέρου επανεγγράφουν τις σημασίες αυτές (ισχύς – αδυναμία) ως τεχνολογίες έμφυλης υποκειμενοποίησης ταυτίζοντας τους εκατέρωθεν πόλους με τους άντρες και τις γυναίκες.

Εν κατακλείδι, στην έρευνα αυτή καταδεικνύεται με σαφή τρόπο πώς η δημοσιονομική κρίση του ελληνικού κράτους λειτουργεί ως μια τεχνολογία πειθάρχησης και αναπαραγωγής σε εθνοποιητικό και σε εμφυλοποιητικό επίπεδο. Οι σχέσεις εξουσίας αναδιατάσσονται και αναδιαρθρώνονται μέσα από νήματα λόγων που συναρμολογούν την αντίσταση (ως εθνική υπόθεση) με την κανονιστική αναπαραγωγική σεξουαλικότητα και τους διπολικούς έμφυλους ρόλους.

Βιβλιογραφία

- Butler, Judith (2004), «Σώματα που έχουν σημασία: σχετικά με τα όρια του 'φύλου' σε επίπεδο λόγου», στο Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), *Τα όρια του σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 181-99.
- Foucault, Michel (2011), *Η ιστορία της σεξουαλικότητας. Η βούληση για γνώση*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Χαλκιά, Αλεξάνδρα (2011), *Έμφυλες βιαιότητες: Εξουσία, λόγος, υποκειμενικότητες*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Αντανάκλαση κοινωνικών αξιών στα διαφημιστικά μηνύματα των βουλευτικών εκλογών της 20ης Σεπτεμβρίου 2015

Αργύρης Κυρίδης,* Αναστασία Χριστοδούλου** και Αθανάσιος Σταύρου***

Περίληψη

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η ανάλυση τριάντα πέντε προεκλογικών βίντεο και θεσμικών κειμένων των οκτώ πολιτικών κομμάτων ή συνασπισμών κομμάτων που μετέχουν στην ελληνική Βουλή, μετά τις εκλογές της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 2015. Η έρευνα είναι διττή, καθώς μέσα από μια κοινωνιοσημειωτική οπτική (α) αναλύεται, ο τρόπος με τον οποίο προβάλλονται τα ζητήματα της ελληνικής κοινωνίας μετά από πέντε χρόνια κρίσης στα διαφημιστικά βίντεο και (β) προβαίνει σε μια συγκριτική μελέτη των αποτελεσμάτων της ανάλυσης των διαφημιστικών βίντεο με θεσμικά κείμενα των κομμάτων, προκειμένου να φανεί το είδος αγκύρωσης αυτών των δύο ειδών κειμένων (εικονικό και γραπτό) στο πλαίσιο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης.

Λέξεις κλειδιά: προεκλογικά σποτ, σημειωτική ανάλυση, κοινωνικές αξίες, εκλογές 2015

Θεωρητικός προβληματισμός

Η μαρξιστική άποψη έχει ως βασική αφετηρία τη «θεωρία της αντανάκλασης», δηλαδή παραβολή του εκάστοτε λογοτεχνικού ή άλλου έργου με το κοινωνικό σε επίπεδο θεματικής και σε δεύτερο στάδιο δίνει έμφαση στη μεσολαβητική λειτουργία της ιδεολογίας, όπως κωδικοποιείται στα εννοιολογήματα της «δυνάμει συνείδησης», της «όρασης του κόσμου» και θα καταλήξει στη συνέχεια στη διερεύνηση της σχέσης κοινωνία-ιδεολογία. Από την άλλη, η σημειωτική προχωρά στη διερεύνηση των δομών ιδεολογικού και κοινωνικού χαρακτήρα, όπως, σύστημα αξιών, αξιολογίες, κώδικες εξωγλωσσικής προέλευσης μέσω μιας διεπιστημονικής προσέγγισης κειμένων. Η κοινωνία έχει μια σημειωτική διάσταση εφόσον εκδηλώνεται ως δομιστική λειτουργία μέσα από τους θεσμούς και τις ποικίλες ταξινομήσεις και ως σημασιοδοτική πρακτική μέσα από τα συστήματα επικοινωνίας.

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω δύο θεωρητικά πεδία, για μια κοινωνιοσημειωτική θεωρία και ερμηνεία προσδιορίζονται τα εξής πεδία ανάλυσης (α) το κείμενο (γλωσσικό και εικονικό), το οποίο αποτελεί βασικό αντικείμενο και σημείο αφετηρίας της έρευνας, (β) η συγκεκριμένη –ιστορικά– κοινωνία, η οποία συνιστά το κοινωνικό περιβάλλον

---

* Καθηγητής, ΑΠΘ.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: akiridis@nured.auth.gr

** Αναπληρώτρια. Καθηγήτρια, ΑΠΘ .

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: nata@itl.auth.gr

*** Υποψήφιος διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: ethanstavrou@gmail.com

μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε το εκάστοτε κείμενο, και (γ) η αντίστοιχη κοινωνική ιδεολογία, η οποία αντιπροσωπεύει τα πολιτισμικά συμφραζόμενα και λειτουργεί μεσολαβητικά ανάμεσα στην κοινωνία και το κείμενο (Καψωμένος 1994:86). Λέγοντας ιδεολογία, στην παρούσα φάση εννοούμε τη γλωσσική εκδήλωση με τη μορφή λεκτικών δομών όπου κάθε ιδεολογικός λόγος μπορεί να κωδικοποιηθεί με τη βοήθεια αφηγηματικών μοντέλων και μοντέλων δράσης (Greimas 1976: 51-56, 1966: 132-133, Zima 1985: 122-123). Η διαδικασία ανάλυσης ολοκληρώνεται με την διατύπωση συνάρθρωσης αυτών των τριών επιπέδων, οι οποίες αποτελούν το κλειδί για μια κοινωνιοσημειωτική ερμηνεία.

Η παρούσα έρευνα, λοιπόν, μελετά την τηλεοπτική, ψηφιακή πολιτική διαφήμιση ως φορέα ιδεολογίας και αντανάκλασης κοινωνικών αξιών. Η φιλοσοφική θεωρία της αντανάκλασης στηρίζεται στην διάκριση γνωστικού και πραγματικού αντικειμένου, στην πρωταρχικότητα του πραγματικού πάνω στο γνωστικό αντικείμενο και στην αντικειμενικότητα της γνωστικής διαδικασίας. Η φιλοσοφική θέση για την θεωρία της αντανάκλασης αφορά στη γνωστική διαδικασία, η οποία δεν είναι μια μηχανιστική αντανάκλαση, αλλά μια ενεργητική πρακτική ιδιοποίησης του εξωτερικού κόσμου με την συνείδηση (Παπακωνσταντίνου 2010). Οπότε, η πολιτική διαφήμιση ως φορέας ιδεολογίας λειτουργεί ως αντανάκλαση μέσω μεταφοράς και μετωνυμίας διαμορφώνοντας νέες πολιτισμικές αναπαραστάσεις, καθώς πρόκειται για μια αντανάκλαση χωρίς καθρέφτη, που πραγματώνεται σε μια ιστορική διαδικασία ιδιοποίησης της γνώσης (Lecourt 1973: 47).

Έτσι, στη συνείδηση του ανθρώπου αντανακλάται ο αντικειμενικός κόσμος, εκφράζοντας μια ισχυρή σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στο αντιλαμβανόμενο υποκείμενο και την αντικειμενική πραγματικότητα. Οι ηθικές, θεωρητικές, πολιτισμικές και πολιτικές αντιλήψεις παράγονται από τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης. Παράλληλα, οι παραπάνω διαδικασίες αντικατοπτρίζουν τις ανάλογες αντιλήψεις των κοινωνικών ομάδων στις οποίες αναπτύσσονται και από τις οποίες εφορμούν (Althusser 1986: 72-73).

Εν τέλει, οι κοινωνικές αντιλήψεις συνιστούν την έννοια της ιδεολογίας και η διαφήμιση παράγει ιδεολογία στο πλαίσιο της υποβολής (Θοδωρόπουλος 1976: 57). Το κείμενο, η εικόνα και ο ήχος στη διαφήμιση διαμορφώνουν μια ενιαία μορφή και περιεχόμενο το οποίο παράγει ένα μήνυμα, κατανοητό και ευκολονόητο, με πειστικά σαφείς και ακριβείς ιδέες και πρότυπα συμπεριφοράς «ευδαιμονιστικού χαρακτήρα» (Ζώτος 1992: 35-36). Οπότε, ο αποδέκτης του διαφημιστικού μηνύματος γίνεται μέτοχος, και πιθανά «καταναλωτής», με εμπορικούς όρους, των προβαλλόμενων κοινωνικών αξιών. Η «εικόνα του εαυτού» αντανακλάται με αυτό τον τρόπο στους παραμορφωτικούς καθρέφτες της διαφημιστικής κουλτούρας και καταλήγει να είναι κάτι εντελώς διαφορετικό από αυτό που οι πραγματικές βιοτικές ανάγκες μεγάλου αριθμού ανθρώπων επιβάλλουν (Adorno 1990: 139-140).

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, η σημειωτική ανάλυση, διερευνά τις δομές ιδεολογικού και κοινωνικού χαρακτήρα, τα συστήματα αξιών, τις αξιολογίες και τους κώδικες εξωγλωσσικής προέλευσης. Η κοινωνία εκδηλώνεται ως δομιστική λειτουργία μέσα από τους θεσμούς και τις ποικίλες ταξινομήσεις, και ως σημασιοδοτική πρακτική, μέσα από τα συστήματα επικοινωνίας (Καψωμένος 1994: 86). Έτσι, επιλέγουμε πεδία και επίπεδα ανάλυσης για μια κοινωνιοσημειωτική και διαλεκτική μέθοδο ως τρόπο συγκρότησης εννοιών βάσει των οποίων μπορούμε να οικειοποιηθούμε νοητικά την πραγματικότητα, δηλαδή να αποκαλύψουμε την εσωτερική αιτιακή αλληλοσυσχέτιση και «κανονικότητα» των φαινομένων.

Η ιδεολογία, αν και κάπως αυθαίρετα, θα μπορούσε να οριστεί ως το σύστημα ιδεών, το οποίο αναφέρεται στο σύστημα των κοινωνικών σχέσεων, με δεδομένο το γεγονός ότι πολλοί θεωρητικοί έχουν διαπραγματευτεί την έννοια της ιδεολογίας και

έχουν υπάρξει ποικίλες προσεγγίσεις, ακόμα και από εκπροσώπους του ίδιου θεωρητικού ρεύματος. Ωστόσο, καθοριστική στην προσέγγιση και δόμηση μιας μαρξιστικής έννοιας της ιδεολογίας υπήρξε η συμβολή του Louis Althusser όπου η κοινωνία, δομείται στην υποδομή, δηλαδή την οικονομική βάση, και την υπερδομή, το εποικοδόμημα, όπου ενυπάρχει το νομικο-πολιτικό επίπεδο και η ιδεολογία, η οποία δεν είναι αυθύπαρκτη, καθώς συναρτάται με τις κοινωνικές συνθήκες, βάσει των οποίων διαμορφώνεται και επομένως συνδέεται και εξαρτάται (Althusser 1999: 12-14, Μαρξ 1997: 23-24). Αν οι κοινωνικές συνθήκες πάψουν να υπάρχουν, τότε δεν θα υπάρχει ιδεολογία (Μαρξ 1997: 31-32).

Η σημασία του θεωρητικού μαρξιστικού οικοδομήματος υπογραμμίζεται και από τον Althusser, προκειμένου να αναδείξει την καθοριστική σημασία της βάσης για ολόκληρο το οικοδόμημα και θεωρεί ότι η συγκεκριμένη αναπαράσταση παραμένει περιγραφική. Από την άλλη, υποστηρίζει ότι η ιδεολογία είναι αυτή που αναπαράγεται από τους θεσμούς και ότι κάθε πρακτική του υποκειμένου υπάρχει μόνο μέσω της ιδεολογίας και υπό την κυριαρχία της. Με αυτό τον τρόπο θέτει την έννοια του υποκειμένου ως κυρίαρχο όρο, καθώς η ιδεολογία υπάρχει μόνο μέσα από αυτό και για το ίδιο το υποκείμενο. Η πρακτική και η ιδεολογία έχουν διαλεκτική σύνδεση (Althusser 1999: 45-49). Η κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας, είναι ταυτόχρονα και η κυρίαρχη πνευματική δύναμη της κοινωνίας, καθώς η κυρίαρχη τάξη κατέχει τόσο τα μέσα της υλικής παραγωγής, όσο και τα μέσα της διανοητικής παραγωγής (Μαρξ 1997: 54-55). Επομένως, οι κυρίαρχες σκέψεις αντανακλούν τις κυρίαρχες σχέσεις και τις ιδέες πάνω στις οποίες βασίζονται, ενώ οι κυρίαρχες ιδέες καθορίζουν και νοηματοδοτούν την περίοδο στην οποία επικρατούν. Η ιδεολογία ως σύστημα αντιλήψεων συγκροτεί τα άτομα ως υποκείμενα και δημιουργεί μια αλληλουχία από ηθικές και αισθητικές νόρμες, αναπαράγοντας πολιτικές και κοινωνικές αξίες.

Μεθοδολογία-Ανάλυση

Σε συνάρτηση με το θεωρητικό πλαίσιο, στόχος της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση του τρόπου δόμησης και συσχέτισης των κοινωνικών αξιών των πολιτικών κομμάτων σε εικονικά και γραπτά κείμενα (διαφημιστικά βίντεο, θεσμικά κείμενα κομμάτων) προκειμένου να διερευνηθεί η ιδεολογία τους. Το ερευνητικό ερώτημα, το οποίο αποτελεί αντικείμενο κοινωνιοσημειωτικής ανάλυσης, είναι η διερεύνηση του τρόπου κωδικοποίησης σε εικονικά μηνύματα, των αξιών των οκτώ κομμάτων σε προεκλογική περίοδο.

Συγκεκριμένα, αναλύονται 35 προεκλογικά διαφημιστικά βίντεο και θεσμικά γραπτά κείμενα οκτώ πολιτικών κομμάτων ή συνασπισμών κομμάτων που μετέχουν στην ελληνική Βουλή, μετά τις εκλογές της 20ης Σεπτεμβρίου 2015. Η έρευνα είναι διττή, καθώς: (α) αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο προβάλλονται τα ζητήματα της ελληνικής κοινωνίας μετά από πέντε χρόνια κρίσης στα διαφημιστικά βίντεο των πολιτικών κομμάτων και (β) προβαίνει σε μια συγκριτική μελέτη των αποτελεσμάτων της ανάλυσης των διαφημιστικών βίντεο με θεσμικά κείμενα των κομμάτων, προκειμένου να φανεί το είδος αγκύρωσης αυτών των δύο ειδών κειμένων (εικονικό-γλωσσικό) στο πλαίσιο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης. Έτσι, τα πεδία ανάλυσης με βάση μια μαρξιστική θεωρία είναι (α) το κείμενο (γλωσσικό και εικονικό), το οποίο αποτελεί βασικό αντικείμενο και σημείο αφετηρίας της έρευνας, (β) η συγκεκριμένη –ιστορικά– κοινωνία, η οποία συνιστά το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε το εκάστοτε κείμενο και αφορά την Ελλάδα, και (γ) η αντίστοιχη κοινωνική ιδεολογία, η οποία αντιπροσωπεύει τα πολιτισμικά συμφραζόμενα και λειτουργεί μεσολαβητικά ανάμεσα

στην κοινωνία και το κείμενο.

Για τη σημειωτική, η διαφήμιση, ως πολυτροπικό κείμενο, λειτουργεί διαμεσολαβητικά ανάμεσα στον παραγωγό και τον δέκτη με στόχο την παραγωγή μυθολογίας. Στην πολιτική διαφήμιση ο μύθος και οι μυθολογίες συναντιούνται με την έννοια της ηγεμονίας και τις άλλες κυρίαρχες ιδεολογίες, έτσι ώστε να κατασκευάζουν κυρίως διπολικά αξιακά σχήματα σημασίας τα οποία προκύπτουν από αντιθετικούς μηχανισμούς δόμησης σημασίας (α Vs β). Ο μύθος στη διαφήμιση, ως ένα σύστημα σημασίας αναλύεται μέσα από μια σημειωτική οπτική, ως προς τα στοιχεία της δομής του, την κρυμμένη ιδεολογία και τη σχέση του με το ιστορικό ή άλλο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο.

Προκύπτει, λοιπόν, ο μύθος στη διαφήμιση ως ένα δευτερογενές σύστημα, που μετουσιώνει ένα προϋπάρχον πρωτογενές σύστημα που είναι κατά βάση η κοινωνία που το παράγει. Ο μύθος ως κατασκευασμένος λόγος αναμορφώνει τα γλωσσικά σημεία προκειμένου να τα δώσει ένα νέο νόημα με πολλαπλές και διαφορετικές σημασιολογικές φορτίσεις προκειμένου να ανακαλέσει μια σειρά από σημασιολογικές φορτίσεις στα εκάστοτε σημαίνοντα σημεία. Παράλληλα, η αγκύρωση των γλωσσικών σημείων με τα εικονικά σημαίνοντα προκύπτει ως μια μεταγλώσσα που εφαρμόζεται όχι στην ολότητα του γλωσσικού μηνύματος, αλλά σε μόνο ορισμένα σημεία, με λειτουργία κυρίως διασαφηνιστική και συμπληρωματική. Η διαφημιστική εικόνα είναι κατασκευασμένη, καθώς τα χαρακτηριστικά του προϊόντος είναι αυτά που σχηματίζουν εκ των προτέρων τα σημαίνοντα του διαφημιστικού μηνύματος (Barthes 2014: 48-49, 1973). Ο Barthes (2007: 129-128) προσδιόρισε τα συστήματα της αφήγησης, θεωρώντας πως η γλώσσα μπορεί να ειδωθεί μέσα από δύο θεμελιώδεις διαδικασίες, την άρθρωση, η οποία δημιουργεί ενότητες και την ενσωμάτωση, η οποία συγκεντρώνει τις ενότητες σε ενότητες ενός ανώτερου βαθμού, τις αφηγηματικές νοηματικές ενότητες. Η διπλή αυτή εξελικτική διαδικασία εφαρμόζεται στην παρούσα ανάλυση, παράλληλα με την προβληματική για την παραγωγή και την δόμηση της σημασίας του A.-J. Greimas (1966).

Ο Greimas βασισμένος σε έννοιες όπως του σημασιολογικού πεδίου και της ανάλυσης συνιστωσών προτείνει ένα μοντέλο σημασιολογικής ανάλυσης κειμένων, που στις βασικές του γραμμές εφαρμόζεται εύκολα και που έχει προσφέρει ενδιαφέρουσες αναλύσεις λογοτεχνικών κειμένων (Boklund-Λαγοπούλου 1982: 148). Κάθε γλωσσικό κείμενο εμφανίζει μια επαναληπτικότητα στις σημασιολογικές μονάδες και στους συνδυασμούς τους, οι οποίες ομαδοποιούνται βάσει του κοινού σημασιολογικού περιεχομένου τους και εξασφαλίζεται η ομοιογένεια του κειμένου. Ο Greimas προσδιόρισε τον παράγοντα ομοιογένειας ως ισοτοπία, η οποία δομείται σε σημασιολογικούς κώδικες (π.χ. η ισοτοπία του χώρου δομείται σε μια σειρά από χωρικούς κώδικες όπως αρχιτεκτονικός, πολεοδομικός, αστρικός, περιφερειακός κώδικας).

Corpus έρευνας

Το ερευνητικό υλικό αποτελούν 35 προεκλογικά διαφημιστικά βίντεο των οκτώ πολιτικών κομμάτων ή συνασπισμών κομμάτων που μετέχουν στην ελληνική Βουλή, μετά τις εκλογές της 20ης Σεπτεμβρίου 2015, όπως προκύπτει από τον πίνακα 1. Τα προεκλογικά διαφημιστικά βίντεο προέκυψαν από έρευνα στο διαδίκτυο με κριτήριο την ημερομηνία δημοσίευσής τους, καθώς δεν υπήρχαν συγκεντρωμένα στις επίσημες ιστοσελίδες των πολιτικών κομμάτων.

Πίνακας 1. Διαφημίσεις πολιτικών κομμάτων.

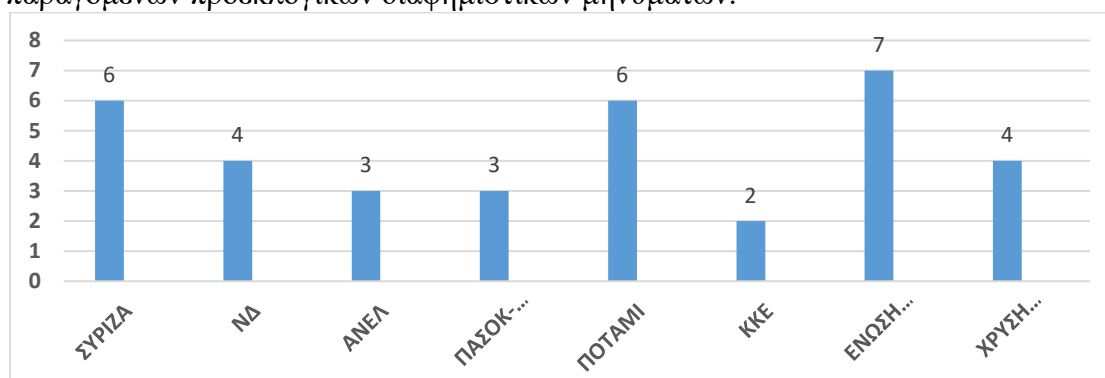
Πολιτικά Κόμματα	Link προεκλογικών βίντεο
ΣΥΡΙΖΑ	https://www.youtube.com/watch?v=IoWjEX76Yus https://www.youtube.com/watch?v=LpOMsW3oyn0 https://www.youtube.com/watch?v=hDkklUirOi8 https://www.youtube.com/watch?v=MAQEjU7IYwk https://www.youtube.com/watch?v=NzO95eMZ1Wg https://www.youtube.com/watch?v=MU8Nm0jVARU
ΝΔ	https://www.youtube.com/watch?v=ZyoENzvjvf4 https://www.youtube.com/watch?v=K92QbWnOa6U https://www.youtube.com/watch?v=H02EVcGv3jc https://www.youtube.com/watch?v=RW3pvIaAx9E
ΑΝΕΛ	https://www.youtube.com/watch?v=ydRZgZjkiTw https://www.youtube.com/watch?v=wPVn-RTdNmU https://www.youtube.com/watch?v=dQQGgVCO97Y
ΠΑΣΟΚ & ΔΗΜΑΡ	https://www.youtube.com/watch?v=dmjpiaEwfCA https://www.youtube.com/watch?v=NiKSgvtTi4s https://www.youtube.com/watch?v=cLj6Zln9xPA
Το Ποτάμι	https://www.youtube.com/watch?v=iyorDDnIJrk https://www.youtube.com/watch?v=ijylYyus3kY https://www.youtube.com/watch?v=2DIMTnbBfQw https://www.youtube.com/watch?v=u9RZ1nLwvLM https://www.youtube.com/watch?v=13rlvWjNP3M https://www.youtube.com/watch?v=13rlvWjNP3M&list=PLxxdOguHG9wAlaW5TGywpNTJuCsJN68D7
ΚΚΕ	https://www.youtube.com/watch?v=1pKebO9Av5U https://www.youtube.com/watch?v=1XdSVWJ-Kg
Ένωση Κεντρώων	https://www.youtube.com/watch?v=5X7T02CBEMc https://www.youtube.com/watch?v=ePw5i-2O5cU https://www.youtube.com/watch?v=a56_4UM8U-k https://www.youtube.com/watch?v=U3y3-QNEtEI https://www.youtube.com/watch?v=76SmGFCJpqY https://www.youtube.com/watch?v=aAo8HT5DX88 https://www.youtube.com/watch?v=4kU8nXD10Qg
Χρυσή Αυγή	https://www.youtube.com/watch?v=C2eaUOWX0u0 https://www.youtube.com/watch?v=7R_m77VuUCY https://www.youtube.com/watch?v=ar-jUGaUIA0 https://www.youtube.com/watch?v=laGayzbZQec&ebc=ANyPxKoYeO-F1mhbysd4iyNicQjWL7DVIUQu7c1cOvn_EFaYFqIQmHS88BV2c-DYliyWlZTTSYWo9Bekdz17i3LG1uhCLlgWMQ

Στον πίνακα 2 που ακολουθεί, παρουσιάζεται η ποσοτική παρουσίαση των προεκλογικών διαφημίσεων των κομμάτων ή συνασπισμών κομμάτων τα οποία προβλήθηκαν από την 28^η Αυγούστου 2015 (ημέρα υπογραφής του Προεδρικού Διατάγματος για την διάλυση της τότε Βουλής και την προκήρυξη των νέων εκλογών)

έως την 20^η Σεπτεμβρίου 2015 (ημέρα διεξαγωγής των Εθνικών Εκλογών 2015).

Πίνακας 2. Ποσοτική παρουσίαση κομμάτων ή συνασπισμών κομμάτων και παραγόμενων προεκλογικών διαφημιστικών μηνυμάτων.

Με βάση τον παραπάνω πίνακα 2 παρατηρούμε ότι το κόμμα Σύριζα πρόβαλε 6 βίντεο, η Ν.Δ. 4 βίντεο, ΑΝΕΛ 3 βίντεο, το ΠΑΣΟΚ και η ΔΗΜΑΡ που κατέβηκαν ως συνασπισμός κόμματος με τον τίτλο Δημοκρατική Συμπαράταξη 3 βίντεο, το Ποτάμι 6 βίντεο, το ΚΚΕ 2 βίντεο, η Ένωση Κεντρώων 7 βίντεο και η Χρυσή Αυγή 4 βίντεο. Από τις τέσσερις πολιτικές προεκλογικές διαφημίσεις της Ν.Δ., η διαφήμιση με τον τίτλο «Η ιστορία της Λίνας» αποσύρθηκε, ενώ σε δύο σποτάκια της Νέας Δημοκρατίας που εξιστορούν τις ιστορίες καθημερινών ανθρώπων χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα η τεχνική παραγωγής πολιτικών διαφημιστικών μηνυμάτων Point of View, που στηρίζεται στο τρίπτυχο «ψέμα-αλήθεια-επίπτωση». Επίσης, τα τέσσερα πολιτικά διαφημιστικά της Χρυσής Αυγής προέρχονται από ένα ενιαίο βίντεο που είχε δημοσιοποιηθεί για τις Εθνικές Εκλογές του Ιανουαρίου του 2015 (<https://www.youtube.com/watch?v=64I9EECztfw>). Αναφορικά με τα θεσμικά κείμενα τα οποία επελέγησαν προκειμένου να διερευνηθεί η σχέση αγκύρωσης τους με τα βίντεο, προέκυψαν από τις επίσημες ιστοσελίδες των κομμάτων με κριτήριο τον παράγοντα της ομοιογένειας (Πίνακας 3).

Πίνακας 3. Θεσμικά κείμενα κομμάτων.

Πολιτικό κόμμα	Links επίσημων πολιτικών ιστοσελίδων
ΣΥΡΙΖΑ	http://www.syriza.gr/
ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ (Ν.Δ.)	http://nd.gr
ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ (ΑΝΕΛ)	http://anexartitoiellines.gr/
ΠΑΣΟΚ	http://www.pasok.gr/
ΔΗΜΑΡ	http://www.dim-ar.gr/
Το ΠΟΤΑΜΙ	http://topotami.gr
ΚΚΕ	http://www.kke.gr/
ΕΝΩΣΗ ΚΕΝΤΡΩΩΝ	http://www.kke.gr
ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ	http://www.xryshaygh.com/

Παράδειγμα ανάλυσης ενός βίντεο του Σύριζα

Στη συνέχεια παρουσιάζεται η ανάλυση ενός βίντεο, ως παράδειγμα ανάλυσης, και συγκεκριμένα το πολιτικό διαφημιστικό βίντεο του Σύριζα με τον τίτλο: «Ξεμπερδεύουμε με το Παλιό», το οποίο έχει διάρκεια 0:13 δευτερόλεπτα (https://www.youtube.com/watch?v=JcE09dH7e0c&ebc=ANyPxKpRKwG_azKQ4znmBQIZGwhzxZR8jzpJ3uN_YUdkHpr6YisDQU7la8mURxX3cdjg3uKGa8A6ZbdbNrRe3m2TYTZIi7_bmQ). Ο λόγος επιλογής του εν λόγω κόμματος έγινε με κριτήριο την νίκη του κόμματος στις εκλογές. Το περιεχόμενο του βίντεο δομείται σε 3 νοηματικές αφηγηματικές ενότητες, όπου μέσα σε αγκύλες δίνονται οι σημασιολογικοί κώδικες. Στη συνέχεια ακολουθούν διαπιστώσεις και γενικά συμπεράσματα για το σύνολο των βίντεο.

1η Νοηματική Αφηγηματική Ενότητα

Παρουσιάζονται τρία πρόσωπα, νεαρός άντρας, μεσήλικα γυναίκα και μεσήλικας άντρας, οι οποίοι στέκονται σε εξωτερικούς αστικούς χώρους [κώδικας προσώπων]. Οι χώροι είναι αναγνωρίσιμοι καθώς πρόκειται για δρόμους πιθανά της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας [κώδικας χώρου-πολεοδομικός]. Ο νεαρός βρίσκεται μπροστά από κλειστά καταστήματα με γκράφιτι στα στόρια τους [κώδικας χώρου-εμπορικός δρόμος]. Η γυναίκα βρίσκεται μπροστά από ένα διατηρητέο νεοκλασικό κτήριο [κώδικας χώρου-μη εμπορική γειτονιά]. Ο άντρας στέκεται επίσης σε έναν εμπορικό δρόμο όπου κάποια καταστήματα φαίνεται να λειτουργούν και κάποια που είναι κλειστά [κώδικας χώρου-εμπορικός δρόμος]

Εικόνα 1. Τα τρία πρόσωπα-πρωταγωνιστές του πολιτικού διαφημιστικού βίντεο.

Τα τρία πρόσωπα μιλούν με την σειρά εμφάνισης που παρουσιάστηκε παραπάνω να λένε τα εξής (α) Νεαρός: «Σε αυτές τις εκλογές», β) Γυναίκα: «το θέμα είναι απλό», γ) Άνδρας: «ξεμπερδεύουμε με το παλιό» (εικόνα 1).

2η Νοηματική Αφηγηματική Ενότητα

Σε λευκό φόντο εμφανίζεται στη μέση της οθόνης με έντονη κεφαλαιογράμματη γραφή το διαφημιστικό μήνυμα «Ξεμπερδεύουμε με το παλιό», το οποίο εκφωνείται από αθέατο άντρα εκφωνητή. Παράλληλα, ακριβώς από κάτω εμφανίζονται αλληπάλληλα τετράγωνα διαφορετικού χρωματισμού (τεχνοτροπία/εφέ βάθους) που παραπέμπουν και στο σήμα του κόμματος με τις διαφορετικού χρωματισμού σημαίες. Κατά την διάρκεια του εφέ με τα χρωματιστά τετράγωνα και ενώ ακούγεται ο εκφωνητής, εμφανίζονται λέξεις και συλλαβές που σχηματίζουν την κεφαλαιογράμματη έντονη φράση που εκφωνείται «Κερδίζουμε το αύριο» (εικόνα 2).

Εικόνα 2. Το σλόγκαν του πολιτικού διαφημιστικού βίντεο.

3η Νοηματική Αφηγηματική Ενότητα

Στο τέλος, σε όλη την οθόνη παρουσιάζεται το σήμα του κόμματος, δηλαδή σε κόκκινο φόντο εμφανίζονται στην μέση οι τρεις χρωματιστές (κόκκινη, πράσινη, μωβ) διαδοχικές σημαίες, πάνω από τις οποίες υπάρχει ένα κίτρινο αστέρι, ενώ από κάτω αναγράφεται το όνομα του κόμματος σε έντονη κεφαλογράμματη γραφή «ΣΥΡΙΖΑ», καθώς και ένα ακόμη σλόγκαν «ΜΟΝΟ ΜΠΡΟΣΤΑ» (εικόνα 3)

Εικόνα 3. Το πολιτικό σήμα του Σύριζα.

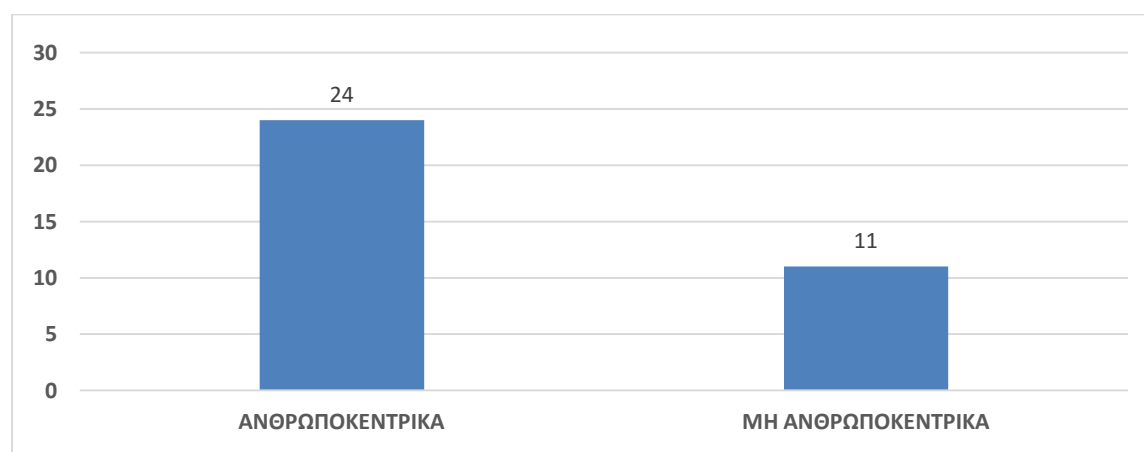
Από τις παραπάνω 3 αφηγηματικές ενότητες παρατηρούμε ότι στο βίντεο του Σύριζα αναδεικνύονται ως πεδία δράσης, ο χώρος, τα πρόσωπα και τα σύμβολα του κόμματος. Οι ομάδες ισοτοπιών/κωδίκων είναι η αστική ισοτοπία (χώρος εμπορικός, αστικός), η ανθρωπολογική (άτομα), η κοινωνιολογική (φύλο και ηλικία ατόμων), η οικονομική και η πολιτισμική (γειτονιές με κλειστά καταστήματα, γκραφίτι στα στόρια των καταστημάτων). Παράλληλα, οι μηχανισμοί δόμησης του νοήματος προκύπτουν μέσα από αντιθετικές σχέσεις, όπως Πόλη Vs Ύπαιθρος, Άνδρας Vs Γυναίκα, Νέος Vs Ενήλικας, Ανεργία [Καταστήματα κλειστά ως υπόβαθρο στους νέους ανθρώπους] Vs Μερική απασχόληση [Καταστήματα κλειστά και ανοιχτά στους Μεσήλικες], Σύγχρονη και ανατρεπτική τέχνη Vs Παραδοσιακότητα [γραφίτι Vs αστικό τοπίο]. Από τις παραπάνω σημασιολογικές κατηγορίες παρατηρούμε ότι οι νέοι συσχετίζονται με την ανεργία ενώ οι μεσήλικες διαδρούν μερικώς με την εργασία (πίνακας 4).

Πίνακας 4. Ομάδες ισοτοπιών και μηχανισμοί δόμησης νοήματος.

ΠΕΔΙΟ	ΟΜΑΔΑ ΙΣΟΤΟΠΙΩΝ	ΙΣΟΤΟΠΙΑ	ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ
Χώρος	Αστική	Μητροπολιτική	Πόλη Vs Υπαίθρου
Κοινωνία	Ανθρωπολογική	Προσώπων	Νέος που αντιδρά Vs Αδρανείς νέοι Μεσήλικες που διεκδικούν Vs Μη διεκδικούντων
	Κοινωνιολογική	Οικογενειακή	Συλλογικότητα Vs Ατομικότητα
	Οικονομική	Εμπορική	Ανοιχτά καταστήματα Vs Κλειστά καταστήματα
	Πολιτισμική	Τέχνη	Σύγχρονη τέχνη (Γκράφιτι) Vs Κλασική ή Παραδοσιακή τέχνη

Το διαφημιστικό σποτ του Σύριζα αποτελεί πολυτροπικό υλικό, το οποίο παράγει σενάρια και πολιτικές αφηγήσεις σε ένα αμφιλεγόμενο κοινωνιολογικό πεδίο. Τα δρώντα πρόσωπα λειτουργούν ως ενδείκτες που σημασιοδοτούν αφενός την νεανική αντίσταση στην οικονομική κρίση και αφετέρου την υποστηρικτική δύναμη των παραδοσιακών αξιών. Το προβληθέν κόμμα παρουσιάζεται ως φορέας μοντέρνας, επαναστατικής δυναμικής «εκ του άστεως προερχόμενου». Από τα 35 πολιτικά προεκλογικά διαφημιστικά των οκτώ κομμάτων/συνασπισμών κομμάτων που κέρδισαν στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015, τα 24 είναι ανθρωποκεντρικά και τα 11 μη ανθρωποκεντρικά (πίνακας 5).

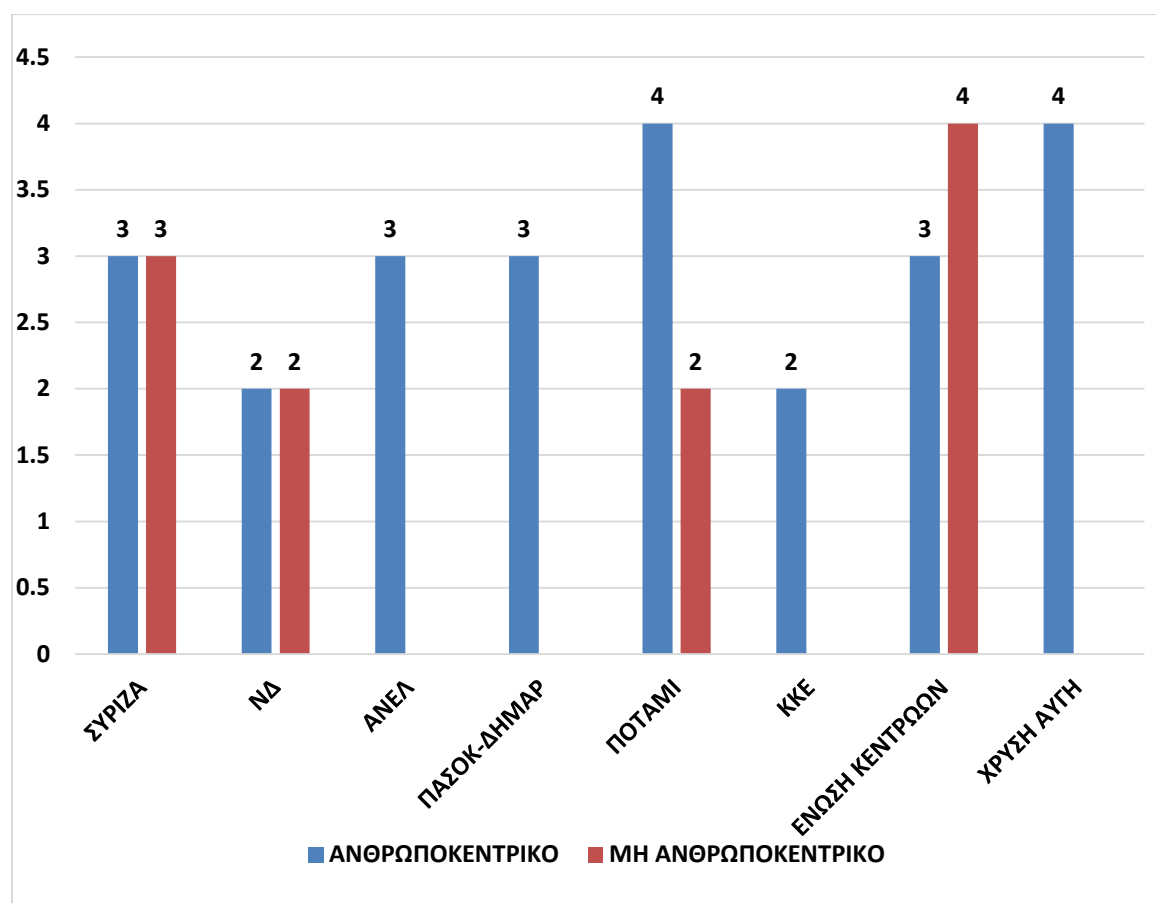
Πίνακας 5. Ποσοτική παρουσίαση ανθρωποκεντρικών και μη ανθρωποκεντρικών πολιτικών διαφημιστικών βίντεο.

Αναλυτικότερα, ο Σύριζα παρήγαγε 3 ανθρωποκεντρικά και 3 μη ανθρωποκεντρικά, η Ν.Δ. δύο ανθρωποκεντρικά και δύο μη ανθρωποκεντρικά, οι ΑΝΕΛ τρία ανθρωποκεντρικά, το ΠΑΣΟΚ-ΔΗΜΑΡ επίσης τρία ανθρωποκεντρικά. Το Ποτάμι πρόβαλλε τέσσερα ανθρωποκεντρικά και δύο μη ανθρωποκεντρικά, το ΚΚΕ δύο ανθρωποκεντρικά, η Ένωση Κεντρώων τρία ανθρωποκεντρικά και τέσσερα μη

ανθρωποκεντρικά και τέλος η Χρυσή Αυγή τέσσερα ανθρωποκεντρικά (πίνακας 6).

Πίνακας 6. Ποσοτική παρουσίαση παραγόμενων ανθρωποκεντρικών και μη ανθρωποκεντρικών πολιτικών διαφημιστικών βίντεο ανά πολιτικό κόμμα.

Συζήτηση-Διαπιστώσεις

Για την ανάλυση του ερευνητικού υλικού ακολουθήθηκε και στα 35 βίντεο η τυπολογία που παρουσιάστηκε στην ανάλυση του προεκλογικού πολιτικού διαφημιστικού του Σύριζα. Τα 11 μη ανθρωποκεντρικά βίντεο δεν παραπέμπουν σε κάποιο χώρο, καθώς σε κενό φόντο παρουσιάζεται το γλωσσικό κείμενο. Συνολικά, ωστόσο, αν και υπήρχαν σαφείς διαφοροποιήσεις ως προς το περιεχόμενο και τον τρόπο προβολής του κάθε μηνύματος, οι κυρίαρχες ιστοτοπίες/κώδικες που εμφανίζονται δηλωτικά είναι η αστική, η κοινωνιολογική, η οικονομική, η πολιτισμική, η εκπαιδευτική και κοινωνικής πρόνοιας.

Οι μηχανισμοί δόμησης του νοήματος προκύπτουν από τις αντιθετικές σημασιολογικές ιστοτοπίες όπως, (α) Χώρος: πόλη Vs υπαίθρου, (α) Άτομο: συλλογικότητα Vs ατομικότητα, (γ) Εργασία: εργασία Vs ανεργία, (δ) Παράδοση: μοντερνικότητα Vs παραδοσιακότητα, (ε) Εκπαίδευση: δυνατότητα στην μάθηση Vs μη ευκαιρίες, (στ) Σύνταξη: παροχή σύνταξης Vs περικοπών και (ζ) Πρόνοια: κοινωνική πρόνοια δημόσιας υγείας Vs αναστολή και σοβαρή δυσλειτουργία. Βάσει των παραπάνω κυρίαρχων ιστοτοπιών/κωδίκων, παρατηρούμε ότι προκύπτουν αξίες κοινωνικού και πολιτικού περιεχομένου. Οι κοινωνικές αξίες προκύπτουν συνδηλωτικά με το προβαλλόμενο μήνυμα και τις επίσημες θέσεις των κομμάτων, όπως παρουσιάζονται στις επίσημες ιστοσελίδες, είναι το δικαίωμα στην παιδεία, στην εργασία, στην υγεία και στη

σύνταξη. Οι πολιτικές αξίες σχετίζονται με την αλληλεγγύη, την εθνικότητα, την πολιτειότητα.

Γενικά, τα προεκλογικά διαφημιστικά μηνύματα του Σύριζα είναι σύντομα, δυναμικά και περιεκτικά, ενώ παρουσιάζονται όλες οι ηλικιακές ομάδες και τάξεις ως ενδείκτες στην αντίσταση της «έξωθεν φερμένης κρίσης». Ο λόγος τους είναι δυναμικός, πολιτικός και ιδεολογικός ενάντια στην οικονομική κρίση.

Τα πολιτικά βίντεο των ANEA είναι προσωποκεντρικά, δίνοντας έμφαση στον αρχηγό. Στηρίζονται σε μεταμοντέρνα αφήγηση και παρουσιάζουν ιδεολογικοπολιτικό λόγο συνενωτικού χαρακτήρα. Τα υπόλοιπα πολιτικά κόμματα παρουσιάζουν κοινή παραδοσιακή, χρονολογική, με αναφορές σε άλλα κόμματα ως σημείο αντιπαράθεσης και αρνητικής διαφήμισης. Δίνουν έμφαση στην ενδοαφηγηματική τεχνική που συνιστά το λόγο των πολιτικών αντιπάλων στον αρχηγό του Σύριζα, Αλέξη Τσίπρα. Παράλληλα, γίνεται μετωνυμική και συνεκδοχική χρήση παραδοσιακών μοντέλων γλωσσικής αφήγησης, συνεχίζοντας την διαιώνιση της διαμάχης μεταξύ των κομμάτων.

Καταλήγοντας, το οπτικό υλικό παρουσιάζει γλωσσικά σημαινόμενα και ιδεολογήματα, που συνδέονται με τις αντίστοιχες μυθολογίες του κάθε κόμματος. Κυρίαρχη είναι η ιδεολογία των ηγετών και των στερεοτύπων χωρίς κοινωνικές πρακτικές, επιζητώντας ωστόσο την συμμετοχική διαδικασία των πολιτών. Τα πολιτικά κόμματα ως κοινωνικά συστήματα, παρατηρούμε μέσα από την ανάλυση των προεκλογικών πολιτικών βίντεο, ότι λειτουργούν βάσει του επικοινωνιακού μηχανισμού της αυτοαναφοράς. Έτσι, το εκάστοτε κόμμα θεματοποιεί την διακριτή ξεχωριστή ταυτότητά του ως μοντέρνα συλλογική οργάνωση και οριοθετεί τις αντίστοιχες κοινωνικές αξιακές φορτίσεις και αντανάκλασεις μέσα στα πλαίσια του επικοινωνιακού αναστοχασμού του (Τσίρος 2005: 188).

Η πολιτική διαφήμιση αποτελεί αντικείμενο επιστημονικής μελέτης, καθώς μπορεί να μελετηθεί η αξιοποίηση των κυριάρχων μύθων και συμβολισμών, η συσχέτιση των κοινωνικών αναπαραστάσεων μέσα από το πολυτροπικό υλικό, καθώς και η αποτύπωση των εκφάνσεων της ταυτόχρονα παραγόμενης πολιτικής κουλτούρας. Η παρούσα έρευνα επιχείρησε να εξετάσει τον τρόπο που προβάλλονται αξιακές αντανάκλασεις στις πολιτικές διαφημίσεις των Βουλευτικών Εκλογών του Σεπτεμβρίου 2015 και την αγκύρωση των κοινωνικών αξιών με θεσμικά κείμενα των οκτώ κομμάτων που εισήλθαν στην Ελληνική Βουλή. Οι 35 πολιτικές διαφημίσεις που αποτέλεσαν το ερευνητικό υλικό δομήθηκαν κυρίως σε τρεις σημασιολογικούς άξονες: α) σε δηλώσεις για κάποιο θέμα, β) στην ενδοσκοπήση και γ) στην εστίαση στον αντίπαλο.

Όσον αφορά τα θέματα τα οποία απασχόλησαν τις διαφημίσεις των κομμάτων ως ζητήματα της ελληνικής κοινωνίας μετά από πέντε χρόνια κρίσης, παρατηρούμε ότι πρόκειται για θέματα σχετικά με την παιδεία, την ανεργία, την κοινωνική πρόνοια και την απόδοση σύνταξης. Παράλληλα, σε επίπεδο ρητορικής στα ανθρωποκεντρικά βίντεο χρησιμοποιήθηκε συγκινησιακή γλώσσα, προκειμένου να διεγείρει το συναίσθημα των πολιτών, ενώ στα μη ανθρωποκεντρικά παρατηρείται η χρήση πληροφοριακής γλώσσας, προκειμένου να ενημερώσουν του δέκτες για προτάσεις ή για το έργο που έχουν πράξει. Στα πλαίσια της επικοινωνιακής στρατηγικής, εμφανής είναι ο μηχανισμός της πειθούς, προσπαθώντας να προσεγγίσουν τους αποδέκτες των πολιτικών μηνυμάτων μέσα από το θυμικό. Όπως και στις εμπορικές διαφημίσεις, έτσι και στις πολιτικές κυριαρχεί η πειθώ μέσα από την συναισθηματική διέγερση των αποδεκτών-πολιτών. Κυρίαρχο στοιχείο στις πολιτικές διαφημίσεις είναι το κομματικό έμβλημα, που λειτουργεί ως ενδείκτης αναγνώρισης. Ο αρνητισμός στις πολιτικές διαφημίσεις των κομμάτων αντιπολίτευσης προσωποποιείται και επικεντρώνεται ιδιαίτερα στον αρχηγό του αντίπαλου κόμματος και όχι στο αντίπαλο κόμμα. Ο αρνητισμός των μικρότερων κομμάτων δεν συγκεκριμενοποιείται και εστιάζεται στην δόμηση της εικόνας του κόμματος μέσα από

την αντιπαράθεση.

Τέλος, με την αγκύρωση που παρατηρείται ανάμεσα στο εικονικό υλικό των βίντεο και των θεσμικών τους κειμένων συμπεραίνεται ότι η προϊούσα πολιτική ψηφιακή κουλτούρα αναπαραγάγει ιδέες και αντιλήψεις, μια συγκεκριμένη δηλαδή ιδεολογία που αντανακλά ζωτικής σημασίας θέματα της υπό οικονομικής κρίσης ελληνικής κοινωνίας. Τα κηρύγματα των Διαφωτιστών και τα αιτήματα της Γαλλικής Επανάστασης επανέρχονται στην ιστορική κονίστρα ζωντανά παρά ποτέ και μετασχηματίζονται εκ νέου στο ασφαλές ιδεολογικό υπόβαθρο που στηρίζει κοινωνικές αξίες, όπως το δικαίωμα στην παιδεία, την εργασία, την δημόσια υγεία, την σύνταξη. Αυτές ακριβώς τις αξίες διαπραγματεύονται και τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, ως ανεκπλήρωτα αιτήματα της ελληνικής κοινωνίας, που βιώνει την οικονομική κρίση, αλλά ο καθένας από τη δική του πολιτική οπτική και θέση.

Αυτή είναι και η διαλεκτική σχέση κατά τον Althusser, σύμφωνα με την οποία οι κυρίαρχες θεσμικές ιδέες προσδιορίζουν τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, δημιουργώντας τις αξιακές αλληλουχίες που συγκροτούν τα άτομα ως υποκείμενα μέσα στις υφιστάμενες πολιτικές νόρμες. Είναι η παραμορφωμένη αντανάκλαση, σύμφωνα με τον Adorno, η οποία μετατρέπει τον αποδέκτη-ψηφοφόρο-πολίτη του διαφημιστικού πολιτικού μηνύματος σε αποδέκτη-καταναλωτή-«πωλητή» των προβαλλόμενων με εμπορικούς όρους κοινωνικών αξιών.

Βιβλιογραφία

- Adorno, Th. (1990), *Minima Moralia*, μεταφρ. Λευτέρη Αναγνώστου, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Althusser, L. (1999), *Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο.
- Althusser, L. (1986), "Ideology and Ideological State Apparatuses", in H. Adams and L. Searle (eds), *Critical Theory since 1965*, University Press of Florida.
- Barthes, R. (1973), *Μυθολογίες – Μάθημα*, μετάφρ. Χατζηδήμου Κ. – Ράλλη Ι, Αθήνα, Κέδρος.
- Barthes, R. (2007), *Εικόνα-μουσική-κείμενο*, εκδόσεις ΠΕΘΡΟΝ.
- Barthes, R. (2014), *Στοιχεία Σημειολογίας*, μετάφρ. Μαγουλάς, Χ., Τρίκαλα, Επέκεινα.
- Boklund και Λαγοπούλου, Κ. (1982). «Οι σύγχρονες μέθοδοι ανάλυσης λογοτεχνικών κειμένων», *Φιλολόγος* (29), σελ. 145 – 162.
- Greimas, J. A. (1966), *Sémantique structural*, Paris, Larousse.
- Lecourt, D. (1973), *Une crise et son enjeu essai sur la position de lénine en philosophie*, Édition, Francois Maspero.
- Ζώτος, Γ. (1992), *Διαφήμιση-Αναφορά στον Οικονομικό και Κοινωνικό Ρόλο της*, τόμος Ι, Θεσσαλονίκη, University Studio Press.
- Θοδωρόπουλος, Θ. (1976), *Ιδεολογία και Αντιιδεολογία*, Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη.
- Καψωμένος Ε. (1994), «Προβλήματα μεθόδου σε μια κοινωνιοσημειωτική προσέγγιση της λογοτεχνίας», *Ουτοπία*, διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού (09), σελ. 85-94.
- Καψωμένος, Ε. (1996), «Η Δομική Σημαντική» μετά τον Greimas: Κριτικός απολογισμός-προοπτικές», *Άνθρωπος ο σημαίνων. Λόγος και ιδεολογία*, τόμος Ι, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σελ. 13-46.
- Μαρξ, Κ. (1997), *Γερμανική Ιδεολογία*, τομ. Α', μετάφρ. Κ. Φιλίνη, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg.
- Παπακωνσταντίνου, Ν. (2010), «Για το έργο του Λένιν, υλισμός και εμπειριοκριτικισμός», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Τεύχος 3, (<http://www.komep.gr/2010-teyxos-3/gia-to-ergo-toy-b-i-lenin-ylismos-kai-empeiriokritikismos>).
- Τσίρος Ν. (2005), *Κοινωνιολογικοί αναστοχασμοί για το Πολιτικό και το Δίκαιο: Η συστημική θεωρία του N. Luhmann*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Η κοινωνική οικονομία και η κοινωνική επιχειρηματικότητα ως μοχλός ανάπτυξης της επιχειρηματικότητας και της εργασιακής ένταξης των ευπαθών και ευάλωτων κοινωνικά ομάδων. Εργαλεία και τεχνικές ενίσχυσης δεξιοτήτων κοινωνικής επιχειρηματικότητας και επαγγελματικού προσανατολισμού-σταδιοδρομίας

Αντώνιος Κώστας*, Ιωάννης Τσουκαλίδης** και Ευάγγελος Ι. Χαϊνάς***

Περίληψη

Σκοπός του άρθρου είναι να παρουσιάσει τρόπους και διαδικασίες που θα επέτρεπαν στην κοινωνική οικονομία και την κοινωνική επιχειρηματικότητα να αποτελέσουν μοχλό ανάπτυξης της επιχειρηματικότητας και της εργασιακής ένταξης των ευπαθών και των ευάλωτων κοινωνικά ομάδων στην Ελλάδα. Παράλληλα, στο άρθρο παρουσιάζονται ερευνητικά ευρήματα που προέκυψαν από την υλοποίηση προγραμμάτων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου για την περίοδο 2007-2013 (ΤΟΠ-ΕΚΟ και ΤΟΠΣΑ) και επιχειρείται μία συνοπτική παρουσίαση του πλαισίου και της διαδικασίας της συμβουλευτικής υποστήριξης και των εργαλείων και τεχνικών ανάπτυξης και ενίσχυσης δεξιοτήτων κοινωνικής επιχειρηματικότητας και επαγγελματικής σταδιοδρομίας.

Λέξεις-κλειδιά: κοινωνική οικονομία, κοινωνική επιχειρηματικότητα, Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις, συμβουλευτική, εργασιακή ένταξη, ΤΟΠ-ΕΚΟ, ΤΟΠΣΑ.

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Αναμφισβήτητα, η ανεργία στη σημερινή κοινωνική, πολιτική και οικονομική πραγματικότητα, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, συνιστά ίσως το μεγαλύτερο κοινωνικό πρόβλημα που επιδρά καταλυτικά στην ποιότητα ζωής των πολιτών και την κοινωνική συνοχή. Στο πλαίσιο αυτό οξύνονται οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες καθώς όλο και μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού αγγίζει τα όρια της φτώχειας, ενώ παράλληλα, οι ευπαθείς και οι ευάλωτες ομάδες

---

* Διδάκτωρ Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, Επιστημονική Εταιρεία για την Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη (ΕΠΕΚΣΑ).

Ταχυδρομική Διεύθυνση: ΕΠΕΚΣΑ, Παράρτημα Καβάλας, γραφείο 2, Ομονοίας 133, 65403, Καβάλα.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: antonios_kostas@yahoo.gr

** Φυσικός, MBA TQM, Δομή Στήριξης Φορέων Κοινωνικής Οικονομίας και Επιχειρηματικότητας.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: ΔΟΜΗ ΚΟΙΝΕ), γραφείο 1, Ομονοίας 133, 65403, Καβάλα,

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: yiannis@domikoinep.gr

*** Κοινωνιολόγος, Υπ. Διδάκτορας. Παντείου Πανεπιστημίου.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Πλάτωνος 62, Καλλιθέα Αττικής, Τ.Κ.: 17673

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: vchainas@yahoo.gr

πληθυσμού βιώνουν εντονότερα τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Τα τελευταία χρόνια, ιδιαίτερα πλήττονται τα άτομα με τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, έλλειψη επαγγελματικής εξειδίκευσης, ηλικία άνω των 45 ετών, γυναίκες, νέοι και άτομα που ανήκουν σε ευπαθείς και σε ευάλωτες κοινωνικά ομάδες όπως ρομά, αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών, μακροχρόνια άνεργοι, ΑμεΑ, μετανάστες κ.ά., με αποτέλεσμα αυτές οι πληθυσμιακές ομάδες πολύ συχνά να βρίσκονται εκτός της αγοράς εργασίας. Τα άτομα αυτά εγκλωβίζονται σε έναν «φαύλο» κύκλο, χάνουν τον προσανατολισμό τους, αποξενώνονται επαγγελματικά και κοινωνικά και αδυνατούν να συνειδητοποιήσουν ή να απεμπλακούν, χωρίς εξωτερική βοήθεια, από τα δεινά και τις «δίνες» τους. Αποτέλεσμα είναι, να έχουν μεγαλύτερη ανάγκη σε σύγκριση προς τα υπόλοιπα άτομα από συμβουλευτική υποστήριξη και επαγγελματική καθοδήγηση, προκειμένου να ενταχθούν ομαλά στο κοινωνικό σύνολο και την αγορά εργασίας (Κασσωτάκης 2004).

Παράλληλα, η επιδείνωση των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων και η ανάγκη υποστήριξης ομάδων που αδυνατούν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας, έστρεψε το ενδιαφέρον επιστημόνων και πολιτικών ηγεσιών σε ζητήματα αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναπτύχθηκε και ο τομέας της κοινωνικής οικονομίας.

Η κοινωνική οικονομία έχει σκοπό την παραγωγή και εμπορία αγαθών και την παροχή και προσφορά υπηρεσιών που πρέπει να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της κοινωνίας, αγαθά και υπηρεσίες τα/-οι οποία/-ες, είτε βαθμιαία περιορίζονται, είτε δεν μπορούν να καλυφθούν, τόσο από το δημόσιο όσο και από τον ιδιωτικό τομέα. Αν δεχθούμε ότι η οικονομική κρίση αποτελεί κατά ένα μέρος και προϊόν της αποτυχίας κάποιων εργαλείων που χρησιμοποιούνταν έως σήμερα, τότε, η κοινωνική οικονομία ίσως να μπορούσε να αποτελέσει μια νέα ευκαιρία για τη διέξοδο από αυτήν, με νέα εργαλεία ή/και με επαναπροσδιορισμό παλαιότερων (Τσουκαλίδης 2015).

Αντίστοιχα, ο ρόλος της κοινωνικής επιχειρηματικότητας είναι πολύ σημαντικός, καθώς οι κοινωνικές επιχειρήσεις συνιστούν νέες ευκαιρίες απασχόλησης και επιχειρηματικότητας για πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες είναι είτε ανενεργές, είτε αδυνατούν να (επαν)ενταχθούν στην αγορά εργασίας και οι ομάδες αυτές μπορούν να δραστηριοποιηθούν σε νέους τομείς, όπως στα πράσινα επαγγέλματα, σε υποστηρικτικές υπηρεσίες, σε δράσεις ανακύκλωσης, στην ανάδειξη του πολιτισμού, στη δραστηριοποίηση της τοπικής κοινωνίας κ.ά. Οι δράσεις των οργανώσεων της κοινωνικής οικονομίας και των κοινωνικών επιχειρήσεων κινητοποιούν πολλαπλούς τοπικούς πόρους, όπως την εθελοντική εργασία, τις δωρεές, τις παροχές σε είδος κ.ά. και αναπτύσσουν τα επίπεδα κατάρτισης των ατόμων που συμμετέχουν σε αυτές, γεγονός που συμβάλει θετικά στην ανάπτυξη της τοπικής επιχειρηματικότητας (Κώστας 2014).

2. Συνοπτική αναφορά εννοιών/προσδιορισμών της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχείρησης

Η «σύγχρονη» έννοια της κοινωνικής οικονομίας υιοθετήθηκε στη Γαλλία κατά την δεκαετία του 1970 από τις οργανώσεις που εκπροσωπούσαν τους Συνεταιρισμούς, τις Αλληλασφαλιστικές Εταιρείες και τις Ενώσεις, οι οποίες εκπροσωπούσαν την Εθνική Επιτροπή Σύνδεσης των Αλληλασφαλιστικών, Συνεταιριστικών και Συλλογικών Δραστηριοτήτων (CNLAMCA) (Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή 2013: 11). Το 1980, η CNLAMCA εκπόνησε και δημοσίευσε τη «Χάρτα της Κοινωνικής Οικονομίας», κατά την οποία η έννοια της κοινωνικής οικονομίας περιλαμβάνει τις οργανώσεις οι οποίες ανήκουν στον ιδιωτικό τομέα,

αναπτύσσονται με δημοκρατικό τρόπο, έχουν ειδικό καθεστώς ιδιοκτησίας και διανομής των κερδών τους και αξιοποιούν τα πλεονάσματά τους για να βελτιώσουν και να αναπτύξουν τα προϊόντα που προσφέρουν και τις υπηρεσίες που παρέχουν προς τα μέλη τους και την κοινωνία γενικότερα (Γεώργιας 2013: 18).

Με την Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το 1989 με τίτλο «Οι Επιχειρήσεις του κλάδου της Κοινωνικής Οικονομίας: Η ευρωπαϊκή αγορά χωρίς σύνορα», παρουσιάστηκε ότι:

το χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανήκειν στο τομέα (της κοινωνικής οικονομίας) είναι ο συγκεκριμένος τρόπος οργάνωσης της παραγωγικής δραστηριότητας μιας επιχείρησης. Οι κινητήριες αρχές είναι η αλληλεγγύη και η συμμετοχή (ένα μέλος, μία ψήφος) των μελών της, είτε αυτά είναι παραγωγοί, χρήστες ή καταναλωτές, διαπνεόμενες από μια περήφανη ανεξαρτησία και έναν σκοπό που αφορά τους πολίτες (Γεώργιας 2013: 21).

Το επόμενο έτος (1990), στην Έκθεση του Συμβουλίου Κοινωνικής Οικονομίας της Βαλονίας (CWES) που εκπονήθηκε στο Βέλγιο, η κοινωνική οικονομία οριοθετήθηκε ως το τμήμα της οικονομίας το οποίο αποτελείται από ιδιωτικές οργανώσεις οι οποίες έχουν σκοπό τους να εξυπηρετούν τα μέλη και την κοινότητα και όχι την επιδίωξη κέρδους, να διαχειρίζονται αυτόνομα τη λειτουργία τους, να λαμβάνουν τις αποφάσεις τους με δημοκρατικές διαδικασίες και να δίνουν προτεραιότητα στα άτομα και την εργασία (Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή 2013: 11).

Η εδραίωση και η ανάπτυξη της κοινωνικής οικονομίας στην Ευρώπη αντιμετώπισε πολλά εμπόδια και δυσκολίες καθώς δεν είχε ενεργή οικονομική, θεσμική και δομική υποστήριξη (OECD 2007: 18-19). Παρ' όλα αυτά, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, ο ρόλος της ενδυναμώθηκε με στόχους την προσφορά υπηρεσιών για τους κοινωνικά αποκλεισμένους, την προώθηση της απασχόλησης ανέργων και την κάλυψη των αναγκών για κοινωνική προστασία (Ντάσιος 2013: 179).

Στην έκθεση του Διεθνούς Κέντρου Έρευνας και Πληροφόρησης για τη Δημόσια, Κοινωνική και Συνεταιριστική Οικονομία (CIRIEC) που εκπονήθηκε για την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή το 2013, παρουσιάστηκε ότι:

η κοινωνική οικονομία είναι μια σειρά από ιδιωτικές και τυπικά οργανωμένες επιχειρήσεις, που είναι αυτόνομες ως προς τη λήψη αποφάσεων και επιτρέπουν την ελεύθερη συμμετοχή ενδιαφερομένων, οι οποίες δημιουργήθηκαν για να καλύψουν τις ανάγκες των μελών τους διαμέσου της αγοράς με την παραγωγή προϊόντων και την παροχή υπηρεσιών, ασφαλιστικών και χρηματοοικονομικών, όπου η διαδικασία λήψης αποφάσεων και η διανομή κερδών ή πλεονασμάτων μεταξύ των μελών δεν συνδέονται άμεσα με το κεφάλαιο ή τις εισφορές των εκάστοτε μελών, τα οποία διαθέτουν από μία ψήφο. Η κοινωνική οικονομία συμπεριλαμβάνει επίσης ιδιωτικές, τυπικά δομημένες οργανώσεις που είναι αυτόνομες ως προς τη λήψη αποφάσεων και επιτρέπουν την ελεύθερη συμμετοχή ενδιαφερομένων, οι οποίες προσφέρουν μη εμπορευματικές υπηρεσίες σε νοικοκυριά και τα πλεονάσματα των οποίων, στο μέτρο που υφίστανται, δεν επιτρέπεται να τα οικειοποιούνται οι οικονομικοί παράγοντες που τις δημιουργούν, ελέγχουν ή χρηματοδοτούν (Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή 2013: 14).

Αντίστοιχα, ένας πρόσφατος ορισμός της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την κοινωνική επιχείρηση παρουσίασε ότι αυτή είναι

ένας φορέας εντός της κοινωνικής οικονομίας, κύριος στόχος του οποίου είναι μάλλον η ύπαρξη

θετικού κοινωνικού αντίκτυπου, παρά κέρδους, για τους ιδιοκτήτες ή τους μετόχους. Λειτουργεί με την προμήθεια αγαθών και υπηρεσιών στην αγορά, με επιχειρηματικό και καινοτόμο τρόπο και, χρησιμοποιεί τα κέρδη της, πρωτίστως για την επίτευξη κοινωνικών στόχων. Διοικείται με ανοικτό, υπεύθυνο τρόπο και, ιδίως, με τη συμμετοχή εργαζομένων, καταναλωτών και ενδιαφερόμενων μερών που επηρεάζονται από τις εμπορικές της δραστηριότητες (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2013: 31).

Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δίκτυο για την Κοινωνική Οικονομία (EMES), για να προσδιοριστούν οι κοινωνικές επιχειρήσεις πρέπει να πληρούνται τα ακόλουθα εννέα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Τα οικονομικά χαρακτηριστικά τους είναι: α) η συνεχής παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, β) ο υψηλός βαθμός διαχειριστικής και διοικητικής αυτονομίας, γ) η ανάληψη επιχειρηματικού και οικονομικού κινδύνου και δ) η ύπαρξη αμειβόμενης και ασφαλιζόμενης εργασίας. Ακολούθως, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους είναι: α) ο στόχος τους να επωφεληθούν τα μέλη τους και η κοινότητα, β) η συλλογική διάσταση της λειτουργίας, γ) η συμμετοχή των μελών στις αποφάσεις δ) η πολυ-εταιρική και θ) ο περιορισμός στη διανομή του πλεονάσματος και των κερδών (Αδάμ 2014: 17, Σακελλαρόπουλος & Οικονόμου 2007: 18-19).

3. Τα βασικά χαρακτηριστικά των Κοινωνικών Συνεταιριστικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα σύμφωνα με το βασικό θεσμικό πλαίσιο τους (Ν. 4019/2011)

Σύμφωνα με το Ν. 4019/2011, η κοινωνική οικονομία ορίζεται ως:

το σύνολο των οικονομικών, επιχειρηματικών, παραγωγικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, οι οποίες αναλαμβάνονται από νομικά πρόσωπα ή ενώσεις προσώπων, των οποίων ο καταστατικός σκοπός είναι η επίδιωξη του συλλογικού οφέλους και η εξυπηρέτηση γενικότερων κοινωνικών συμφερόντων (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης 2011: 1).

Με το Ν. 4019/2011 θεσμοθετείται η Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση (στο εξής: Κοιν.Σ.Επ.), η οποία αποτελεί αστικό συνεταιρισμό κοινωνικού σκοπού, είναι νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου με περιορισμένη ευθύνη των μελών του και διαθέτει εκ του νόμου εμπορική ιδιότητα. Ανάλογα με τον ειδικότερο σκοπό που εξυπηρετούν οι Κοιν.Σ.Επ., κατηγοριοποιούνται στις Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης, στις Κοιν.Σ.Επ. Κοινωνικής Φροντίδας και στις Κοιν.Σ.Επ. Συλλογικού και Παραγωγικού Σκοπού (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης 2011: 2, Κασσαβέτης 2013: 48-50).

Για να είναι νόμιμη η λειτουργία και κατάλληλες οι δραστηριότητες των Κοιν.Σ.Επ., πρέπει να τηρούνται οι ακόλουθες προϋποθέσεις: α) να διαθέτουν τουλάχιστον πέντε μέλη (ή επτά μέλη για τις Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης), β) τα μέλη τους να είναι είτε φυσικά πρόσωπα, είτε φυσικά και νομικά πρόσωπα (η συμμετοχή των νομικών προσώπων δεν μπορεί να υπερβαίνει το ποσοστό του 1/3 των μελών της και δεν μπορούν να συμμετέχουν ως μέλη Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης και νομικά τους πρόσωπα με εξαίρεση τις Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης), γ) κάθε μέλος να διαθέτει τουλάχιστον μία υποχρεωτική συνεταιριστική μερίδα και έως πέντε προαιρετικές συνεταιριστικές μερίδες, δ) όλα τα μέλη έχουν δικαίωμα μιας ψήφου, ανεξάρτητα από τον αριθμό των συνεταιριστικών μερίδων που διαθέτουν, ε) κάθε μέλος της Διοικούσας Επιτροπής της Κοιν.Σ.Επ. πρέπει να είναι υποχρεωτικά και μέλος της επιχείρησης, στ) μόνη η συμμετοχή ενός φυσικού προσώπου με την ιδιότητα μέλους σε Κοιν.Σ.Επ., δεν του προσδίδει εμπορική

ιδιότητα και δεν του δημιουργεί ασφαλιστικές ή φορολογικές υποχρεώσεις, ζ) μέλος μίας Κοιν.Σ.Επ. δεν μπορεί να μετέχει σε άλλη Κοιν.Σ.Επ. που έχει έδρα στον ίδιο Δήμο και τον ίδιο καταστατικό σκοπό και η) τα κέρδη της Κοιν.Σ.Επ. δε διανέμονται στα μέλη της, εκτός αν τα μέλη αυτά είναι και εργαζόμενοι σε αυτή (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης 2011: 2-3, Κώστας 2014: 137-140).

4. Τοπικά Σχέδια για την Απασχόληση (ΤΟΠΣΑ) και Τοπικές Δράσεις Κοινωνικής Ένταξης Ευάλωτων Κοινωνικών Ομάδων (ΤΟΠ-ΕΚΟ). Παρουσίαση των ερευνητικών αποτελεσμάτων και των διαπιστώσεων δύο μελετών

Στόχος των Τοπικών Σχεδίων για την Απασχόληση (ΤΟΠΣΑ) ήταν η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας για ανέργους σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, με την ενεργοποίηση τοπικών δημόσιων και ιδιωτικών φορέων (Αναπτυξιακές Συμπράξεις) σε όλη την Ελλάδα. Οι θέσεις σε κάθε σχέδιο προέκυψαν από τη διάγνωση εξειδικευμένων αναγκών των τοπικών κοινωνιών και την ανάδειξη των αναπτυξιακών δυνατοτήτων τους. Ο αριθμός - στόχος των ωφελούμενων του προγράμματος ΤΟΠΣΑ σε εθνικό επίπεδο ήταν 30.000 άτομα (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης 2012α).

Ομοίως με τα ΤΟΠΣΑ, λειτούργησε και το πρόγραμμα για τις Τοπικές Δράσεις Κοινωνικής Ένταξης Ευάλωτων Κοινωνικών Ομάδων (ΤΟΠ-ΕΚΟ), επίσης μέσω Αναπτυξιακών Συμπράξεων, σε Νομούς και Δήμους σε όλη την Ελλάδα. Στόχος των ΤΟΠ-ΕΚΟ ήταν η ένταξη ή/και η επανένταξη ανέργων που ανήκουν σε ευάλωτες κοινωνικά ομάδες στην αγορά εργασίας, με τη δημιουργία και διατήρηση νέων θέσεων εργασίας. Ο αριθμός-στόχος των ωφελούμενων του συγκεκριμένου προγράμματος ήταν 12.300 άτομα (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης 2012β).

Τα προγράμματα ΤΟΠ-ΕΚΟ και ΤΟΠΣΑ είχαν τοπικό χαρακτήρα, βασιζόνταν στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας και υποστήριζαν συγκεκριμένες ομάδες ανέργων και επιχειρήσεων. Περιελάμβαναν συμβουλευτική υποστήριξη ανέργων και στελεχών επιχειρήσεων, ενέργειες ενημέρωσης, δικτύωσης, εκπαίδευσης, κατάρτισης, επιμόρφωσης και πρακτικής άσκησης σε συγκεκριμένες ειδικότητες, δράσεις συνεργασίας/επαφής των ανέργων με επιχειρήσεις, εξειδικευμένες υπηρεσίες υποστήριξης όπως εκπόνηση επιχειρηματικών και επιχειρησιακών σχεδίων κ.ά. Συνεπώς, οι ωφελούμενοι των έργων αυτών ενισχύθηκαν για να αποκτήσουν τις κατάλληλες γνώσεις, δεξιότητες και ικανότητες ώστε να μπορούν να ιδρύουν νέες επιχειρήσεις (κοινωνικές ή μη) ή για να προσληφθούν οι ίδιοι ως εργαζόμενοι από τοπικές επιχειρήσεις (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης 2012α και 2012β).

Σύμφωνα με την τελική έκθεση αξιολόγησης ευρημάτων της έρευνας πεδίου για τις «Τοπικές δράσεις κοινωνικής ένταξης για ευάλωτες κοινωνικές ομάδες», προέκυψαν σημαντικά αποτελέσματα και διαπιστώσεις σχετικά με τη διασύνδεση του προγράμματος αυτού (ΤΟΠ-ΕΚΟ) με τον τομέα της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας (Διαδικασία 2014).

Ειδικότερα, οι τομείς δραστηριότητας των Κοιν.Σ.Επ. που ιδρύθηκαν στο πλαίσιο των έργων ΤΟΠ-ΕΚΟ αφορούσαν κυρίως στη συσκευασία, την τυποποίηση και την εμπορία τοπικών προϊόντων (28%), τη διαχείριση απορριμμάτων ή/και την ανακύκλωση (21%), την παροχή υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας (20%) κ.ά. Σημειώνεται ότι τα ποσοστά αυτά αναφέρονταν στις (νέο)ιδρυθείσες Κοιν.Σ.Επ. σύμφωνα με τις δραστηριότητες που καταγράφονταν στο καταστατικό τους, οι οποίες ήταν συνήθως περισσότερο διευρυμένες

(Διαδικασία 2014: 26).

Στο εν λόγω πρόγραμμα, παρ' όλο που πραγματοποιήθηκαν δράσεις ενημέρωσης, κατάρτισης και συμβουλευτικής των ωφελουμένων για τις Κοιν.Σ.Επ., η απουσία ενός χρηματοδοτικού εργαλείου υποστήριξης για την ίδρυση και λειτουργία τους, αποτέλεσε βασικό ανασχετικό παράγοντα (Διαδικασία 2014: 85). Συνεπώς, καταγράφηκε ελλιπής υποστήριξη του προγράμματος ΤΟΠ-ΕΚΟ για τις Κοιν.Σ.Επ., γεγονός που συνδέεται κυρίως με τη μη ενεργοποίηση του Ταμείου Κοινωνικής Οικονομίας του Υπουργείου Εργασίας ή άλλου τύπου χρηματοδοτικής επιδότησης τους (Διαδικασία 2014: 58). Ωστόσο, υπήρχε η διάθεση σύνδεσης με προγράμματα επιδοτούμενης απασχόλησης (π.χ. του ΟΑΕΔ), που δεν απέκλειαν δραστηριότητες των Κοιν.Σ.Επ.

Αναφορικά με την ανταπόκριση των στόχων των έργων ΤΟΠ-ΕΚΟ για τις ανάγκες των ωφελουμένων, θετικά σημεία αποτέλεσαν η εξατομικευμένη προσέγγιση και υποστήριξη, η παροχή συνεχούς και έγκαιρης πληροφόρησης (προκηρύξεις, θέσεις εργασίας, χρηματοδοτήσεις κ.λπ.), η ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων (γνωριμίες, φιλίες), αλλά και το γεγονός ότι η δομή του προγράμματος παρείχε ένα σταθερό πλαίσιο αναφοράς (Διαδικασία 2014: 87).

Συγκεκριμένα, η αξιολόγηση ανέδειξε ως θετικά στοιχεία του προγράμματος τις ακόλουθες δράσεις για τους ωφελούμενους: α) τις ενέργειες εξατομικευμένης συμβουλευτικής και πληροφόρησης, β) τη ψυχοκοινωνική υποστήριξη και την τόνωση της αυτοπεποίθησης, γ) τη διαδικασία ανάπτυξης δεξιοτήτων επαγγελματικής σταδιοδρομίας και δ) τη διαδικασία προώθησης στην απασχόληση, ανεξάρτητα από τα ποσοτικά αποτελέσματα που προέκυψαν από την υλοποίηση (Διαδικασία 2014: 87).

Όσον αφορά στις ενέργειες κατάρτισης, παρ' όλο που το μεγαλύτερο μέρος των συμμετεχόντων ωφελήθηκε από την ανάπτυξη επαγγελματικών δεξιοτήτων και από τη λήψη οικονομικής ενίσχυσης εκπαιδευτικού επιδόματος, διαπιστώθηκε ότι απαιτούνταν ορθολογικότερος σχεδιασμός ιδιαίτερα κατά την υλοποίηση της πρακτικής άσκησης και μέριμνα για μεγαλύτερη ομοιογένεια των ομάδων καταρτιζομένων με σκοπό την ανάπτυξη ενδιαφέροντος ή/και την αποφυγή συγκρούσεων (Διαδικασία 2014: 87).

Ως προς τη δικτύωση, παρ' ότι αυτή αποτελούσε σημαντικό παράγοντα για την επιτυχία των σχεδίων δράσης, εντούτοις, ως προς την αποτελεσματικότητα της διασύνδεσης της τοπικής αγοράς εργασίας με τις ομάδες ωφελουμένων, διαπιστώθηκαν αδυναμίες από πλευράς των φορέων υλοποίησης (Διαδικασία 2014: 88).

Με βάση τα ερευνητικά ευρήματα της διαγνωστικής μελέτης της υφιστάμενης κατάστασης και των τοπικών αναγκών της Περιφέρειας Αττικής, η οποία εκπονήθηκε για τις ανάγκες υλοποίησης του σχεδίου δράσης της Αναπτυξιακής Σύμπραξης «ΝΕΟ-ΕΠΙΧΕΙΡΕΙΝ» (Θεοδώρου 2014), προέκυψαν επίσης σημαντικά συμπεράσματα για την αποτελεσματικότητα ή μη, των έργων ΤΟΠ-ΕΚΟ και ΤΟΠΣΑ, για την ανάπτυξη της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας.

Τα βασικά συμπεράσματα που προέκυψαν ήταν: (α) η απροθυμία των ωφελουμένων για την ανάπτυξη κοινωνικής επιχειρηματικότητας και για τη σύσταση νέων επιχειρήσεων λόγω της οικονομικής ύφεσης, του ασταθούς νομικού και φορολογικού περιβάλλοντος και της έλλειψης σχετικών κεφαλαίων, (β) η απαισιοδοξία, των νέων κυρίως ωφελουμένων, για τη μελλοντική τους επαγγελματική δραστηριοποίηση, (γ) η μη ταύτιση της εκπαίδευσης και της εμπειρίας και η αναγκαστική ετεροαπασχόληση που επικρατεί στη χώρα, (δ) η έλλειψη δράσεων συνεχούς ενημέρωσης, συμβουλευτικής και κατάρτισης, (ε) η «δαιδαλώδης» γραφειοκρατική διαδικασία, η οποία είναι κατά βάση απαγορευτική για ανάπτυξη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, (στ) η αδυναμία εξασφάλισης των απαραίτητων πόρων για το «επιχειρείν», (ζ) η επιφυλακτικότητα των

ανέργων απέναντι στις διακηρύξεις της πολιτείας, σαν απόρροια του βίαιου μετασχηματισμού των σχέσεων κράτους – πολίτη κ.ά. (Θεοδώρου 2014: 30-33).

Στην προβληματική της επιτυχίας των προγραμμάτων ΤΟΠ-ΕΚΟ και ΤΟΠΣΑ, συγκαταλέγεται το χαμηλό επίπεδο ωριμότητας των ίδιων των τοπικών φορέων να αντιληφθούν τα οφέλη της κοινωνικής επιχειρηματικότητας και να «επενδύσουν» ουσιαστικά στην αναδιάρθρωση της τοπικής οικονομίας μέσα από την προώθηση νέων και καινοτόμων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων (Θεοδώρου 2014).

Η κριτική εστιάζεται στο γεγονός ότι ο σχεδιασμός των προγραμμάτων αυτών δεν λάμβανε υπόψη του τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ομάδας στόχου και τις ιδιαιτερότητες της τοπικής αγοράς εργασίας, με αποτέλεσμα να μην πραγματοποιηθεί ολιστική προσέγγιση καταπολέμησης της ανεργίας. Τα προγράμματα σχεδιάστηκαν από «επάνω προς τα κάτω», δεν είχαν συνέχεια, συμπληρωματικότητα και συνεκτικότητα, αλλά είχαν διαφορετικό σχέδιο προγραμματισμού και διαφορετικές φάσεις εξέλιξης. Τέλος, διαπιστώθηκαν γραφειοκρατικές δυσκολίες κατά τη διάρκεια υλοποίησης των δράσεων των προγραμμάτων αυτών, αναποτελεσματικότητα στις διαδικασίες εύρεσης εργασίας ωφελουμένων καθώς και μικρός αριθμός σύστασης Κοιν.Σ.Επ. (Θεοδώρου 2014).

5. Το πλαίσιο ανάπτυξης της συμβουλευτικής υποστήριξης, οι διαδικασίες, τα εργαλεία και οι τεχνικές. Ειδική συμβουλευτική για την ανάπτυξη της κοινωνικής επιχειρηματικότητας

Η συμβουλευτική είναι ο κλάδος της Ψυχολογίας που απευθύνεται στο «μέσο» άνθρωπο κάθε ηλικίας, η οποία τον βοηθά να χειριστεί, με τις δικές του δυνάμεις, τα προβλήματα που σχετίζονται με την εκπαίδευση, τη σταδιοδρομία, την επικοινωνία, τις σχέσεις των δύο φύλων, το γάμο, την οικογένεια, την υγεία, τη γήρανση και τις περιπτώσεις βιολογικής αναπηρίας και κοινωνικού αποκλεισμού. Ο όρος συμβουλευτική υποδηλώνει ότι ένας σύμβουλος συνεξετάζει με κάποιον το πρόβλημά του και τον διευκολύνει να αναζητήσει τη λύση του. Με κανέναν τρόπο δεν υποδηλώνει ότι τον καθοδηγεί ή του παρέχει έτοιμες λύσεις. Η συμβουλευτική δεν αποσκοπεί στην παροχή έτοιμων «συνταγών», αλλά στη δραστηριοποίηση του ίδιου του ατόμου προκειμένου να ενεργοποιήσει τις ικανότητες που διαθέτει και να τις αξιοποιήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, ώστε να ξεπεράσει τα προβλήματα και τις δυσκολίες που συναντά (Μαλικιώση-Λοϊζου 1999). Συνεπώς, η συμβουλευτική είναι η επιστημονική βοήθεια και η στήριξη που δίνεται στα άτομα ώστε να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους, να αντιμετωπίζουν με επιτυχία τις δυσκολίες, να επικοινωνούν αποτελεσματικά με τους άλλους, να νιώθουν ικανά, ολοκληρωμένα και ικανοποιημένα στην καθημερινή τους ζωή (Herr & Cramer 1996).

Ειδικότερα, η συμβουλευτική υποστήριξη παρέχεται από εξειδικευμένο επιστήμονα (σύμβουλος), αποσκοπεί στο να βοηθήσει το άτομο να κατανοήσει ποιος είναι, τι ικανότητες και δεξιότητες έχει και πώς μπορεί να παίρνει αποφάσεις ώστε να επιλύει τα προβλήματά του. Με τον τρόπο αυτό, λειτουργεί ως μια «διευκολυντική» διαδικασία με στόχο να αποκαλυφθεί το δυναμικό του κάθε ατόμου και περιλαμβάνει μια διαδικασία τακτικών και συστηματικών βημάτων, κατά την οποία ο σύμβουλος βοηθά τον ωφελούμενο να κατανοήσει τα θέματα που τον αφορούν και να δράσει πάνω σε αυτά. Η συμβουλευτική απαιτεί την ενεργό συμμετοχή του συμβούλου και του ωφελούμενου με μοναδικό σκοπό την παροχή βοήθειας στον δεύτερο, ο σύμβουλος είναι τόσο συμμετέχων όσο και παρατηρητής και η ευθύνη κατά τη διαδικασία αυτή είναι κοινή (Σιδηροπούλου-Δημακάκου 2005).

Το πλαίσιο ανάπτυξης της συμβουλευτικής υποστήριξης περιλαμβάνει τα ακόλουθα

στάδια: α) υποδοχή και αξιολόγηση (συγκρότηση – συνάφεια – κοινωνικά κριτήρια) αιτήματος ωφελούμενου, β) ενημέρωση ωφελούμενου για το εκάστοτε πρόγραμμα και το πλαίσιο του, γ) διάγνωση ατομικών αναγκών - χαρακτηριστικών (ψυχοκοινωνική προσαρμογή, χαρακτηριστικά προσωπικότητας, δεξιότητες, επαγγελματικά χαρακτηριστικά), δ) ψυχοκοινωνική ενδυνάμωση, ε) αυτοαξιολόγηση – συγκρότηση ταυτότητας επαγγελματικών χαρακτηριστικών και στ) ενδυνάμωση με τεχνικές αναζήτησης εργασίας (Κούλα κ.ά. 2015).

Σχετικά με τη δημιουργία ενός επιτυχημένου και υλοποιήσιμου σχεδίου επιχειρηματικής δράσης, σημειώνεται ότι, η διαδικασία αυτή είναι πολύπλευρη και στοχεύει στο να βοηθήσει τον ωφελούμενο να αναπτύξει μια περιεκτική και στρατηγική προσέγγιση για την επιτυχία μίας επιχειρηματικής πρωτοβουλίας. Συνεπώς, η βιωσιμότητα αυτής της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας, εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από μια ολοκληρωμένη εργασία σε επίπεδο σχεδιασμού.

Η μεθοδολογία για τη δημιουργία ενός σχεδίου επιχειρηματικής δράσης περιλαμβάνει τα εξής στάδια: α) καθοδήγηση και ενθάρρυνση στην ανάπτυξη τεχνικών λήψης απόφασης (προσδιορισμός επιχειρηματικού σχεδίου, έρευνα αγοράς, ορισμός μεθοδολογίας), β) παροχή τεχνικής υποστήριξης για την ανάπτυξη επιχειρηματικού σχεδίου (πολιτική προϊόντων, πρόγραμμα μάρκετινγκ, χρηματοοικονομικός σχεδιασμός), γ) εξειδικευμένη πληροφόρηση και συμβουλευτική σε ζητήματα επιχειρηματικότητας και δ) διαρκή παρακολούθηση και στήριξη για την ανάπτυξη επιχείρησης.

Ενδεικτικά, ένα σχέδιο επιχειρηματικής δράσης περιλαμβάνει τους παρακάτω θεματικούς άξονες: 1) προσδιορισμό στόχων και προσδοκιών για την επιχείρηση, 2) αναλυτική περιγραφή της επιχείρησης (αποστολή, στρατηγική πορείας, αρχική κατάσταση και μελλοντικά σχέδια), 3) έρευνα αγοράς και μελέτη της δυναμικής της τοπικής οικονομίας με ιδιαίτερη έμφαση στο συγκεκριμένο τομέα επιχειρηματικότητας που ενδιαφέρει το άτομο, 4) ειδική μελέτη που αφορά στα προϊόντα ή/και τις παρεχόμενες υπηρεσίες, 5) προσδιορισμό τεχνικών προώθησης ή πώλησης, 6) μελέτη βιωσιμότητας, 7) ενημέρωση επί οικονομικών, νομικών και φορολογικών θεμάτων, 8) χρηματοοικονομικό σχεδιασμό, έρευνα και ενημέρωση για δυνατότητες επιδότησης και 9) σχεδιασμό ενεργειών βήμα προς βήμα.

6. Συμπερασματικές διαπιστώσεις

Τα σχέδια δράσης καταπολέμησης της ανεργίας πρέπει να συνυπολογίζουν τα επίπεδα της απασχόλησης και της ανεργίας, τα χαρακτηριστικά των απασχολούμενων και των ανέργων (ηλικία, κατηγορία, επίπεδο προσόντων, περιοχή κ.λπ.), τις απαιτούμενες δυνατότητες των τοπικών εργοδοτών, τις δεξιότητες και τις ικανότητες των ανέργων και του τοπικού εργατικού δυναμικού, την ανάγκη της προσαρμοσμένης (επανα)κατάρτισης τους, τις βασικές θέσεις εργασίας, τους βασικούς οικονομικούς τομείς τοπικής ανάπτυξης, την ισότητα των φύλων, τη δημογραφική κατάσταση, τις ανάγκες των ευπαθών και των ευάλωτων κοινωνικά ομάδων, τις ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές τάσεις κ.ά.

Επιπλέον, ένα τοπικό σχέδιο δράσης στήριξης της απασχόλησης που έχει ολιστική προσέγγιση, έχει τη δυνατότητα να αξιοποιεί το σύνολο των φορέων που δρουν σε τοπικό επίπεδο, την ιδιωτική και κοινωνική επιχειρηματική διάθεση για δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και τη δυναμικότητα του τοπικού παραγωγικού συστήματος, ενώ παράλληλα, πρέπει να στηρίζεται στο ανθρώπινο δυναμικό αλλά και να το στηρίζει (ιδιαίτερα τους άνεργους και τις ευπαθείς και ευάλωτες κοινωνικά ομάδες).

Οι προϋποθέσεις υλοποίησης τοπικών σχεδίων δράσης στήριξης της απασχόλησης είναι η αύξηση επενδύσεων, η χρηματοδότηση ολοκληρωμένων περιφερειακών προγραμμάτων, η εφαρμογή απαιτούμενων θεσμικών τροποποιήσεων για την ουσιαστική κατοχύρωση του ρόλου της τοπικής αυτοδιοίκησης στον τομέα της τοπικής ανάπτυξης, η προώθηση της απασχόλησης και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, η ύπαρξη ικανών δημοτικών πόρων, τα αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, η αναβάθμιση των δεξιοτήτων όλου του ανθρώπινου δυναμικού (στελεχών και αιρετών) της τοπικής αυτοδιοίκησης και η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών για τη δικτύωση των τοπικών δημόσιων, δημοτικών και ιδιωτικών φορέων σε κάθε επίπεδο, περιφερειακό, εθνικό, ευρωπαϊκό.

Επιπρόσθετα, κριτήρια για την επιτυχία των τοπικών αυτών δράσεων σε σχέση με τον τομέα της κοινωνικής οικονομίας είναι η ενημέρωση και η ευαισθητοποίηση των τοπικών κοινωνιών για τα οφέλη που προκύπτουν από την ανάπτυξή της, ο σχεδιασμός και η υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων κοινωνικής επιχειρηματικότητας, η ανάπτυξη των ικανοτήτων και των δεξιοτήτων των κοινωνικών επιχειρηματιών, η συλλογική και δημοκρατική λειτουργία με σεβασμό στους ειδικούς ρόλους των στελεχών των Κοιν.Σ.Επ., η προώθηση της δημιουργικότητας, ο προσδιορισμός των κινδύνων και των ευκαιριών καθώς και η τήρηση των βασικών αρχών και των χαρακτηριστικών της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας (αλληλεγγύη, δημοκρατικές διαδικασίες, συμμετοχή, ανεξαρτησία, κοινωνικός σκοπός, αυτονομία, αυτοδιοίκηση, αυτοδιαχείριση, επιδίωξη συλλογικού οφέλους, εξυπηρέτηση κοινωνικών συμφερόντων, αμειβόμενη εργασία, μη ύπαρξη πλεονασμάτων – κερδών για τους μετόχους κ.ά.).

Τέλος, ο ρόλος των Κοιν.Σ.Επ. αναφορικά με την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας και της εργασιακής (επαν)ένταξης των ευπαθών και των ευάλωτων κοινωνικά ομάδων σε τοπικό επίπεδο είναι ιδιαίτερα κρίσιμος καθώς οι Κοιν.Σ.Επ. μπορούν να διευκολύνουν την πρόσβαση στην απασχόληση σε άτομα που αντιμετωπίζουν κοινωνικό αποκλεισμό, να παρέχουν υπηρεσίες βασισμένες στην τοπικότητα, να δημιουργούν ευκαιρίες κατάρτισης και ανάπτυξης προσωπικών δεξιοτήτων, να δραστηριοποιούνται με προσανατολισμό υπέρ της κοινωνίας, να προωθούν την κοινωνική αλληλεγγύη, την τοπική ανάπτυξη και την ισόρροπη περιφερειακή ανάπτυξη καθώς και να συνεισφέρουν στην άρση των κοινωνικών ανισοτήτων που κυριαρχούν στην ελληνική υφεσιακή οικονομία και κοινωνία.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Herr, L. Edwin & Cramer, H. Stanley (1996), *Career guidance and counseling through the life-span*, New York, Harper Collins Publication.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2007), *The Social Economy*, Paris, Building Inclusive Economies.
- Αδάμ, Σοφία (2014), *Κοινωνική Οικονομία. Οδηγός Δημιουργίας Κοινωνικών Επιχειρήσεων*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδα.
- Γεώργιας, Κωνσταντίνος (2013), «Η κοινωνική οικονομία στην Ευρώπη. Ορισμοί, εμπειρία και προοπτικές», στο: Κ. Γεώργιας (επιμ.), *Κοινωνική Οικονομία. Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 13-44.
- Διαδικασία Α.Ε. (2014), *Τελική Έκθεση Αξιολόγησης Έργων της Έρευνας Πεδίου για τις «Τοπικές δράσεις κοινωνικής ένταξης για ευάλωτες κοινωνικές ομάδες»*, Αθήνα, Διαδικασία.

- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2013), *Κοινωνική οικονομία και κοινωνική επιχειρηματικότητα. Οδηγός για την Κοινωνική Ευρώπη*, Λουξεμβούργο, Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Κοινωνικών Υποθέσεων και Κοινωνικής Ένταξης.
- Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (2013), *Η Κοινωνική Οικονομία στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Βρυξέλλες, Διεθνές Κέντρο Έρευνας και Πληροφόρησης για τη Δημόσια, Κοινωνική και Συνεταιριστική Οικονομία (CIRIEC).
- Θεοδώρου, Γιάννης (2014), *Αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης της αγοράς εργασίας στην Περιφέρεια Αττικής*, Αθήνα, Συνέργεια Κοιν.Σ.Επ.
- Κασσαβέτης, Δημοσθένης (2013) «Η Κοινωνική Επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα», στο: Κ. Γεώργας (επιμ.), *Κοινωνική Οικονομία. Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 45-82.
- Κασσωτάκης, Μιχάλης (2004) «Η πληροφόρηση για τις σπουδές και τα επαγγέλματα και η μεθοδολογία της», στο: Μ. Κασσωτάκης (Επιμ.), *Συμβουλευτική και Επαγγελματικός Προσανατολισμός: θεωρία και πράξη*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, σελ. 279-314.
- Κούλα, Θεώνη, Καρακώστα, Σοφία & Βάντζου, Χριστίνα (2015), *Συμβουλευτική - Επαγγελματικός Προσανατολισμός και Κοινωνικός Αποκλεισμός Ευάλωτων Κοινωνικών Ομάδων. Μελέτη Περίπτωσης: Τα ΤΟΠΕΚΟ*, Διπλωματική Εργασία, Πρόγραμμα Ειδίκευσης στη Συμβουλευτική και τον Προσανατολισμό, Αθήνα, Ανώτατη Σχολή Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης.
- Κώστας, Αντώνιος (2014), *Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα. Η συμβολή τους στην Ενίσχυση της Απασχόλησης, την Τοπική Ανάπτυξη και ο ρόλος των Ευρωπαϊκών Θεσμών: Η περίπτωση του Δήμου Καβάλας*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Μαλικιώση-Λοΐζου, Μαρία (1999), *Συμβουλευτική Ψυχολογία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Ντάσιος, Νίκος (2013) «Η συμβολή του Τρίτου Τομέα στην τοπική ανάπτυξη», στο Κ. Γεώργας (επιμ.), *Κοινωνική Οικονομία. Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 179-200.
- Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος & Οικονόμου, Χαράλαμπος (2007), *Στοχευμένες Μελέτες Ανάπτυξης Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας*, Αθήνα, Αναπτυξιακή Σύμπραξη «Κοινωνικό Επιχειρείν», Κ.Π. EQUAL, β' κύκλος.
- Σιδηροπούλου-Δημακάκου, Δέσποινα (2005), *Συμβουλευτική και Επαγγελματικός Προσανατολισμός*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις.
- Τσουκαλίδης, Ιωάννης (2015), «Ανάπτυξη επιχειρηματικότητας σε περιβάλλον συνεργασίας», *Πρακτικά Συνεδρίου της Αναπτυξιακή Δράμας Α.Ε. με τίτλο «Ενεργητικές πολιτικές κοινωνικής και επαγγελματικής απασχόλησης ανέργων απόμων»*, Δράμα, 3 Απριλίου 2015.
- Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης (2011), «Ν. 4019/2011, Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και λοιπές διατάξεις», Αθήνα, <http://www.ypakp.gr>
- Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης (2012α), «Ενημερωτικό σημείωμα για τα Τοπικά Σχέδια για την Απασχόληση (ΤΟΠΣΑ)», Αθήνα, <http://www.ypakp.gr/uploads/files/6865.pdf>.
- Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης (2012β), «Ενημερωτικό σημείωμα για τις Τοπικές δράσεις κοινωνικής ένταξης ευάλωτων κοινωνικών ομάδων (ΤΟΠ-ΕΚΟ)», Αθήνα, <http://www.ypakp.gr/uploads/files/6904.pdf>

Οι κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Όραμα, φιλοσοφία, πρακτικές και εμπόδια

Αντώνιος Κώστας,* Ιωάννης Τσουκαλίδης** & Ευάγγελος Ι. Χαϊνάς***

Περίληψη

Το άρθρο παρουσιάζει περιληπτικά το όραμα, τη φιλοσοφία, τις πρακτικές και τα εμπόδια της λειτουργίας των Κοινωνικών Συνεταιριστικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα, από την εμφάνισή τους μέχρι σήμερα. Αρχικά, παρουσιάζονται εννοιολογικοί προσδιορισμοί της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, στη συνέχεια γίνεται προσπάθεια αποσαφήνισης του αριθμού και των μορφών των κοινωνικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα και, τέλος, πραγματοποιείται μια σύντομη περιγραφή του ελληνικού θεσμικού πλαισίου για την κοινωνική οικονομία και τις Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις ειδικότερα, ώστε να προκύψουν ορισμένα συμπεράσματα και προτάσεις για το βαθμό αποτελεσματικότητάς τους στο πλαίσιο του σημερινού επιχειρηματικού περιβάλλοντος.

Λέξεις-κλειδιά: κοινωνική οικονομία, κοινωνική επιχειρηματικότητα, οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας, Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις, Ν. 4019/2011.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία τριάντα χρόνια στην Ευρώπη, ο τομέας της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας οδήγησε στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας με αποτέλεσμα να αναπτυχθεί ο παραγωγικός και ο επιχειρηματικός ρόλος των οργανώσεων του (Χρυσάκης κ.ά. 2002: 16-17). Οι δραστηριότητες των οργανώσεων της κοινωνικής οικονομίας και των κοινωνικών επιχειρήσεων προσφέρουν υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας, παράγουν αγαθά και παρέχουν υπηρεσίες για τα μέλη τους και την κοινότητα, ενισχύουν την απασχόληση, στηρίζουν τις ευπαθείς και τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες (Borzaga & Maiello 1998: 73-92) και ενεργοποιούν την κοινωνία

---

* Διδάκτωρ Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, Επιστημονική Εταιρεία για την Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη (ΕΠΕΚΣΑ).

Ταχυδρομική Διεύθυνση: ΕΠΕΚΣΑ, γραφείο 2, Ομοιοίας 133, 65403, Καβάλα.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: antonios.kostas@yahoo.gr.

** Φυσικός, MBA TQM (Leicester), Δομή Στήριξης Φορέων Κοινωνικής Οικονομίας και Επιχειρηματικότητας (ΔΟΜΗ ΚΟΙΝΕΠ).

Ταχυδρομική Διεύθυνση: ΔΟΜΗ ΚΟΙΝΕΠ, γραφείο 1, Ομοιοίας 133, 65403, Καβάλα.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: yiannis@domikoinep.gr.

*** Κοινωνιολόγος, Υποψ. Διδάκτορας, MSc, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Πλάτωνος 62, Καλλιθέα Αττικής, Τ.Κ.: 17673.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: vchainas@yahoo.gr.

των πολιτών (Νικολόπουλος 2001: 94).

Στην Ελλάδα, ο τομέας της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας υστερεί αισθητά ως προς τη συνδρομή του στο ΑΕΠ της χώρας σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ευρώπης, όπου μπορεί να αγγίζει το 10% - 12%, με αποτέλεσμα η αδυναμία αυτή να είναι εμφανής τόσο στις περιορισμένες δυνατότητες εναλλακτικής διεξόδου των πολιτών που πλήττονται από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, όσο και στα αυξημένα ποσοστά ανεργίας.

Μέχρι πρόσφατα, το ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο δεν αναγνώριζε συνολικά τον τομέα της κοινωνικής οικονομίας και δεν υπήρχε ολοκληρωμένη θεσμική και χρηματοδοτική στήριξη για τη λειτουργία των κοινωνικών επιχειρήσεων. Το νέο θεσμικό πλαίσιο (Ν. 4019/2011 του Υπουργείου Εργασίας) παρουσιάζει δυνατότητες και ευκαιρίες για την εκ νέου οργάνωση, την υποστήριξη και την ανάπτυξη του συγκεκριμένου τομέα (Κώστας 2014: 3).

Στο συγκεκριμένο άρθρο παρουσιάζονται συνοπτικά έννοιες της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, γίνεται προσπάθεια μιας ενδεικτικής αποτύπωσης του αριθμού, των τύπων και των νομικών μορφών των οργανώσεων της κοινωνικής οικονομίας και των κοινωνικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα σύμφωνα με την επισκόπηση νέων ερευνών-μελετών, επιχειρείται μια περιληπτική παρουσίαση του Ν. 4019/2011 του Υπουργείου Εργασίας με τίτλο «Κοινωνική Οικονομία, Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και λοιπές διατάξεις» και περιγράφονται τα εμπόδια που συναντούν οι Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις (στο εξής: Κοιν.Σ.Επ.) στην πρόσφατη εμπειρία τους στη χώρα μας. Το κείμενο αυτό κλείνει με τα βασικά συμπεράσματα και τις προτάσεις επίλυσης των προβλημάτων για την ανάπτυξη του τομέα της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα.

2. Εννοιολογικοί προσδιορισμοί και χαρακτηριστικά της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας

Σύμφωνα με την επιστημονική βιβλιογραφία, παρ' όλο που δεν υπάρχει ενιαίος και καθολικά αποδεκτός ορισμός, η κοινωνική οικονομία χαρακτηρίζει το χώρο της οικονομίας που τοποθετείται μεταξύ του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα (Χρυσάκης κ.ά. 2002: 33), αναπτύσσεται όταν αυτοί οι παραδοσιακοί τομείς (κράτος και αγορά), είτε αδυνατούν είτε δεν επιθυμούν να αναπτύξουν οικονομική δραστηριότητα και η κοινωνία των πολιτών αναλαμβάνει την κάλυψη των αναγκών που εμφανίζονται (Rifkin 1995: 421, Φεφές 2007: 39). Βασίζεται στις αρχές της δικαιοσύνης, της ανεξαρτησίας, της δημοκρατίας, της ελεύθερης συμμετοχής, της προτεραιότητας του ατόμου, της αλληλεγγύης, της ισότητας και της αειφορίας (Μητροσύλη 2007: 9, Φεφές 2007: 41) και αποτελείται από ένα ευρύ φάσμα δράσεων και πρωτοβουλιών, οι οποίες αποσκοπούν στην παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών για την ικανοποίηση συλλογικών κοινωνικών και οικονομικών αναγκών της τοπικής κοινότητας και των μελών της (Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή 2013: 11, Κώστας 2014: 34).

Με βάση την πρόσφατη έκθεση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής που εκπονήθηκε από το Διεθνές Κέντρο Έρευνας και Πληροφόρησης για τη Δημόσια, Κοινωνική και Συνεταιριστική Οικονομία (CIRIEC) το 2013,

η κοινωνική οικονομία είναι μια σειρά από ιδιωτικές και τυπικά οργανωμένες επιχειρήσεις, που είναι αυτόνομες ως προς τη λήψη αποφάσεων και επιτρέπουν την ελεύθερη συμμετοχή ενδιαφερομένων, οι οποίες δημιουργήθηκαν για να καλύψουν τις

ανάγκες των μελών τους διαμέσου της αγοράς με την παραγωγή προϊόντων και την παροχή υπηρεσιών, ασφαλιστικών και χρηματοοικονομικών, όπου η διαδικασία λήψης αποφάσεων και η διανομή κερδών ή πλεονασμάτων μεταξύ των μελών δεν συνδέονται άμεσα με το κεφάλαιο ή τις εισφορές των εκάστοτε μελών, τα οποία διαθέτουν από μία ψήφο... (Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή 2013: 14).

Οι οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας λειτουργούν προς εξυπηρέτηση των αναγκών των μελών τους ή/και του συνόλου της κοινότητας δίχως να αποσκοπούν στην κερδοφορία και το ιδιωτικό όφελος, διοικούνται αυτόνομα και αυτοδιαχειρίζονται, εφαρμόζουν δημοκρατικές διαδικασίες για τη λήψη αποφάσεων και δίνουν προτεραιότητα στα άτομα και την εργασία (Defourny & Develteve 1999: 16, Νικολόπουλος & Καπογιάννης 2012: 39-40, Γεώργιας 2013: 19-21, Νικολάου 2013: 4). Ο βαθμός επιτυχίας των δραστηριοτήτων των οργανώσεων αυτών βασίζεται στα οφέλη που προκύπτουν σε σχέση με τον αριθμό των νέων θέσεων εργασίας που δημιουργούνται, τον αριθμό των ατόμων που συμμετέχουν σε εθελοντικές δράσεις καθώς και από την ικανότητα μιας πρωτοβουλίας να παράγει εισόδημα για την υποστήριξη των ευπαθών και των ευάλωτων ομάδων πληθυσμού (Σακελλαρόπουλος & Οικονόμου 2007: 16-17, Ντάσιος 2013: 179).

Όσον αφορά στην κοινωνική επιχειρηματικότητα, η έννοιά της εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1990 στις αγγλοσαξονικές κυρίως χώρες. Καθολικά αποδεκτός εννοιολογικός προσδιορισμός για την κοινωνική επιχειρηματικότητα επίσης δεν υπάρχει. Η κοινωνική επιχειρηματικότητα χαρακτηρίζει το ευρύ φάσμα σχέσεων, δραστηριοτήτων και επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, που ρητά επιδιώκουν κάποιον κοινωνικό σκοπό που αποφέρει κοινωνικά οφέλη (European Commission 2013: 102-103) και στοχεύει στην επίλυση κοινωνικών, κυρίως, προβλημάτων που δε μπορεί να καλύψει το κράτος και όπου δεν επιθυμεί να παρέμβει η αγορά.

Τα τελευταία χρόνια, κυρίως στην Ευρώπη, δίνεται έμφαση στην κοινωνική αποστολή, την επανεπένδυση του οικονομικού πλεονάσματος καθώς και το συνεργατικό χαρακτήρα των επιχειρήσεων αυτών που ανήκουν στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας, δηλαδή των κοινωνικών επιχειρήσεων (Νικολάου 2013: 18).

Η κοινωνική επιχείρηση αποτελείται από «μορφώματα» τα οποία δημιουργούνται «εκ του μηδενός», με σκοπό να αναπτύξουν μια νέα μορφή επιχειρηματικότητας ανάμεσα στους Συνεταιρισμούς και τις Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις (Defourny 2004: 10). Οι κοινωνικές επιχειρήσεις διαμορφώνονται ως ένας νέος εναλλακτικός και καινοτόμος θεσμός με σκοπό να επιλύσουν τα προβλήματα της λειτουργίας της αγοράς εργασίας, στοχεύουν στην ανάπτυξη δράσεων εκπαίδευσης και κατάρτισης, ενίσχυσης της απασχόλησης, υποστήριξης της επιχειρηματικότητας, παροχής αναγκαίων κοινωνικών υπηρεσιών για την κοινωνία (Στραβοσκούφης & Γεώργιας 2013: 139-142) και είναι αποτέλεσμα ανάληψης πρωτοβουλιών από πολίτες με σκοπό το όφελος των μελών της κοινότητας, με περιορισμένη ύπαρξη οικονομικών συμφερόντων (Χρυσάκης κ.ά. 2002: 17).

Οι κοινωνικές επιχειρήσεις χαρακτηρίζονται από την αυτόνομη λειτουργία τους, την ανάπτυξη νέων ευέλικτων μορφών απασχόλησης, την ανταγωνιστικότητά τους, την ανάληψη οικονομικού κινδύνου και τη συνεχή κοινωνική και οικονομική τους δραστηριότητα (Defourny 2004: 13, Μητροσύλη 2007: 22-23), μπορούν να συσταθούν από κάθε φυσικό πρόσωπο ή φορέα με βάση εισοδηματικές στρατηγικές επιδίωξης κοινωνικού σκοπού (Boschee & McClurg 2003: 3), απασχολούν κυρίως άτομα από ευπαθείς και ευάλωτες κοινωνικές ομάδες στην επιχειρηματική τους δραστηριότητα (Κώστας 2014: 45) και διοικούνται με «ανοικτό» τρόπο, δηλαδή με τη συμμετοχή όλων των μερών (μέλη, εργαζόμενοι κ.λπ.) (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2013: 31).

Η έννοια της κοινωνικής επιχείρησης δεν ταυτίζεται με την έννοια της κοινωνικής οικονομίας, αλλά διαμορφώνεται ως σχέση «είδους προς γένος» με τη δεύτερη (Κώστας 2014: 45-46). Οι κοινωνικές επιχειρήσεις αποτελούν ως επί το πλείστον νομικές μορφές του Συνεταιρισμού και διαφέρουν από τις παραδοσιακές οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας καθώς χαρακτηρίζονται: α) από διευρυμένη συμμετοχή εταίρων (μελών) που εμπλέκονται άμεσα στις λειτουργίες τους κατά τη λήψη των αποφάσεών τους (European Commission 2013: 32-33), β) από την απόκτηση του εισοδήματός τους μέσω της παραγωγής αγαθών/υπηρεσιών και της εμπορίας/διάθεσης αυτών (Μητροσύλη 2007: 22, Φεφές 2007: 47-48), γ) από την αυτόνομη λειτουργία τους, δ) από την ανταγωνιστικότητά τους, ε) από την ανάληψη οικονομικού κινδύνου και στ) από τη συνεχή κοινωνική και οικονομική τους δραστηριότητα (Χρυσάκης κ.ά. 2002: 17).

3. Οι οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας και οι κοινωνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα σύμφωνα με αποτελέσματα πρόσφατων ερευνών-μελετών

Στις οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα περιλαμβάνονται οι οργανώσεις του εθελοντισμού, οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και οι μικτές οργανώσεις (Μητροσύλη 2007: 15-17) και έχουν κυρίως τη νομική μορφή των Ενώσεων, των Αλληλασφαλιστικών Οργανισμών, των Ιδρυμάτων, των Συλλόγων, των Σωματείων και των Μη Κυβερνητικών - Μη Κερδοσκοπικών Οργανισμών (Κώστας 2014: 49). Παράλληλα, στη χώρα μας λειτουργούν αρκετές κοινωνικές επιχειρήσεις που έχουν τη νομική μορφή των Αστικών Συνεταιρισμών του Ν. 1667/1986, των Κοινωνικών Συνεταιρισμών Περιορισμένης Ευθύνης (στο εξής: Κοι.Σ.Π.Ε.) του Ν. 2716/99, των Αγροτικών Συνεταιρισμών του Ν. 2810/2000 καθώς και άλλων ευρύτερων μορφών κοινωνικών επιχειρήσεων. Επιπρόσθετα, μετά το 2011 και τη ψήφιση του Ν. 4019/2011 του Υπουργείου Εργασίας, συστήνονται και αρκετές κοινωνικές επιχειρήσεις με τη μορφή των Κοι.Σ.Επ., οι οποίοι αποτελούν την πλέον αναγνωρισμένη και θεσμοθετημένη μορφή κοινωνικής επιχείρησης στην Ελλάδα.

Οι δράσεις των οργανώσεων της κοινωνικής οικονομίας και των κοινωνικών επιχειρήσεων στη χώρα μας (όπως και στις περισσότερες χώρες), προσανατολίζονται κυρίως στην καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, τη φροντίδα των ευπαθών ομάδων πληθυσμού, την παροχή αγαθών και υπηρεσιών στους τομείς της υγείας, της στέγασης, της σίτισης, της κοινωνικής πρόνοιας, της εκπαίδευσης και κατάρτισης, του πολιτισμού, της προστασίας του περιβάλλοντος καθώς και σε δράσεις προώθησης της επιχειρηματικότητας, ενίσχυσης της απασχόλησης και υποστήριξης της τοπικής ανάπτυξης (Borzaga & Maiello 1998: 73-92, Χρυσάκης κ.ά. 2002: 17, Defourny 2004: 13, Σακελλαρόπουλος 2006: 23-25, Μητροσύλη 2007: 22-23, Αδάμ & Παπαθεοδώρου 2010: 25-30, Κώστας 2013: 85, Κώστας 2014: 89).

Στο παραπάνω πλαίσιο, η Ευρωπαϊκή Ένωση (στο εξής: Ε.Ε.), μέσω των στρατηγικών, των δράσεων και των προγραμμάτων της, λειτουργεί ως μοχλός υποκίνησης και ενδυνάμωσης του τομέα της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας στη χώρα μας, μέσω των εθνικών πολιτικών απασχόλησης και των τοπικών στρατηγικών ανάπτυξης (Σακελλαρόπουλος 2006: 130-133).

Με βάση πρόσφατα στατιστικά στοιχεία για τον τομέα της κοινωνικής οικονομίας στην Ευρώπη, εκτιμάται ότι ο συγκεκριμένος τομέας απασχολεί πάνω από 14,5 εκατομμύρια εργαζόμενους, που αντιστοιχούν στο 6,5% του ενεργού πληθυσμού των κρατών-μελών της Ε.Ε. των 27. Αυτοί οι αριθμοί περιλαμβάνουν το σημαντικό αριθμό των κοινωνικών επιχειρήσεων, των επιχειρηματικών ενώσεων και των

κοινωνικών συνεταιρισμών (European Commission 2013: 45).

Όσον αφορά στον αριθμό των νομικών μορφών των οργανώσεων της κοινωνικής οικονομίας και των κοινωνικών επιχειρήσεων, σύμφωνα με την Έκθεση του Διεθνούς Οργανισμού Βιομηχανικών Συνεταιρισμών και Συνεταιρισμών Προσφοράς Υπηρεσιών και Βιοτεχνών (CICOPA 2013: 9-12), η οποία αφορούσε σε αριθμητικά στοιχεία του έτους 2012 για τη χώρα μας, παρουσιάζεται ότι στους Συνεταιρισμούς ανήκουν 7.197 επιχειρήσεις με 14.983 θέσεις εργασίας και 1.052.785 μέλη (οι Αγροτικοί Συνεταιρισμοί είναι η κύρια κατηγορία, ακολουθούν οι Οικιστικοί Συνεταιρισμοί, οι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί Γυναικών, οι Συνεταιρισμοί Φαρμακοποιών, οι Συνεταιρισμοί Υδραυλικών, οι Συνεταιριστικές Τράπεζες, οι Συνεταιρισμοί Ηλεκτρολόγων και οι Κοι.Σ.Π.Ε.), στα Ταμεία Αμοιβαίας Ασφάλισης δραστηριοποιούνται 11 επιχειρήσεις με 1.140 θέσεις εργασίας και 180.000 μέλη (περισσότερα είναι τα Ταμεία Επαγγελματικής Ασφάλισης και ακολουθούν τα Ταμεία Αλληλοβοήθειας) και στις Ενώσεις, τα Ιδρύματα και στους υπόλοιπους Μη Κερδοσκοπικούς και Εθελοντικούς Οργανισμούς καταγράφονται 50.600 επιχειρήσεις με 101.000 θέσεις εργασίας και 1.500.000 μέλη (οι Ενώσεις αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό και ακολουθούν τα Ιδρύματα, ενώ για τις Αστικές Μη Κερδοσκοπικές Εταιρείες δεν καταγράφονται στοιχεία). Συνεπώς, σύμφωνα με τα παραπάνω, στη χώρα μας, το 2012 εργάζονταν περί τα 117.123 άτομα στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας (χωρίς το σημαντικό αριθμό των εργαζομένων στις Αστικές Μη Κερδοσκοπικές Εταιρείες και σε άλλους Συνεταιρισμούς, είτε Κοινωνικούς είτε Καταναλωτικούς).

Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία του Γενικού Μητρώου Κοινωνικής Οικονομίας του Υπουργείου Εργασίας, το Φεβρουάριο του 2015, οι εγγεγραμμένες Κοιν.Σ.Επ. του Ν. 4019/2011, που διέθεταν πιστοποιητικό μέλους (ολοκλήρωση μιας διαχειριστικής χρήσης) ή που ολοκλήρωσαν είτε την προσωρινή είτε την οριστική τους εγγραφή, ανέρχονταν στις 616, των οποίων η συντριπτική πλειοψηφία ήταν της μορφής των Κοιν.Σ.Επ. Συλλογικού και Παραγωγικού Σκοπού, ενώ άλλες 106 είχαν ήδη διαγραφεί. Παράλληλα, σύμφωνα με ενημέρωση από το Υπουργείο Υγείας (Διεύθυνση Ψυχικής Υγείας) και από την Πανελλήνια Ομοσπονδία των Κοινωνικών Συνεταιρισμών Περιορισμένης Ευθύνης (ΠΟΚΟΙΣΠΕ), έως το πρώτο τρίμηνο του 2015, είχαν συσταθεί είκοσι (20) Κοι.Σ.Π.Ε. στην Ελλάδα, ενώ άλλοι τρεις (3) βρίσκονταν σε διαδικασία σύστασης.

4. Ο Ν. 4019/2011 του Υπουργείου Εργασίας με τίτλο «Κοινωνική Οικονομία, Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και λοιπές διατάξεις»

Το βασικό ελληνικό νομικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η κοινωνική επιχειρηματικότητα αποτελείται από το Ν. 1667/1986 για τους Αστικούς Συνεταιρισμούς, το Π.Δ. 93/1987 για τους Οικοδομικούς Συνεταιρισμούς, το Ν. 1667/1986 και το Ν. 2076/1992 για τις Συνεταιριστικές Τράπεζες, το Ν. 2716/1999 (άρθρο 12) για τους Κοι.Σ.Π.Ε., το Ν. 2810/2000 για τους Αγροτικούς Συνεταιρισμούς, τον Κανονισμό (Ε.Ε.) 1435/2003 για τον Ευρωπαϊκό Συνεταιρισμό καθώς και το Ν.4019/2011 με τίτλο «Κοινωνική Οικονομία, Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και άλλες διατάξεις», που αποτελεί το βασικό θεσμικό πλαίσιο των Κοιν.Σ.Επ. στην Ελλάδα (Κασσαβέτης 2013: 46).

Ο Ν. 4019/2011 του Υπουργείου Εργασίας στοχεύει στη νομική κατοχύρωση του χώρου της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, την καταγραφή των φορέων της και την αναγνώριση των υφιστάμενων οργανώσεων της μέσω της θέσπισης Γενικού και Ειδικού Μητρώου Κοινωνικής Οικονομίας (Κώστας

2014: 137).

Με βάση το άρθρο 2, παράγραφο 1 του Ν. 4019/2011, θεσμοθετείται η Κοιν.Σ.Επ., η οποία αποτελεί αστικό συνεταιρισμό κοινωνικού σκοπού, είναι νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου με περιορισμένη ευθύνη των μελών του και διαθέτει εκ του νόμου εμπορική ιδιότητα. Η Κοιν.Σ.Επ. διοικείται ισότιμα από τα μέλη της και η λειτουργία της βασίζεται σε δράσεις που εξυπηρετούν αποκλειστικά το κοινωνικό συμφέρον. Τα βασικά χαρακτηριστικά των Κοιν.Σ.Επ. είναι η ελεύθερη συμμετοχή των μελών της και ο κοινωνικός της σκοπός αφορά στην καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, την εξάλειψη των διακρίσεων, την ένταξη ευάλωτων κοινωνικών ομάδων στην αγορά εργασίας, την κάλυψη κοινωνικών και οικονομικών αναγκών, τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας κ.ά. (Κασσαβέτης 2013: 47-48).

Σύμφωνα με το άρθρο 2 παράγραφο 2 (του Ν. 4019/2011), ανάλογα με τον ειδικότερο σκοπό που εξυπηρετούν οι Κοιν.Σ.Επ., διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες. Αυτές είναι οι Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης, οι Κοιν.Σ.Επ. Κοινωνικής Φροντίδας και οι Κοιν.Σ.Επ. Συλλογικού και Παραγωγικού Σκοπού. Στόχος των Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης είναι η πρόσβαση στην αγορά εργασίας των ατόμων που ανήκουν στις Ευάλωτες Ομάδες Πληθυσμού (άτομα με αναπηρίες, εξαρτημένα ή ανεξαρτημένα από ουσίες άτομα, οροθετικοί, φυλακισμένοι/αποφυλακισμένοι, ανήλικοι παραβάτες κ.ά.). Οι Κοιν.Σ.Επ. Κοινωνικής Φροντίδας αποσκοπούν στην παραγωγή και παροχή αγαθών, προϊόντων και υπηρεσιών κοινωνικού-προνοιακού χαρακτήρα που απευθύνονται σε ομάδες πληθυσμού όπως ηλικιωμένοι, βρέφη, παιδιά, άτομα με αναπηρία και άτομα με χρόνιες παθήσεις. Τέλος, σκοπός των Κοιν.Σ.Επ. Συλλογικού και Παραγωγικού Σκοπού είναι η προαγωγή τόσο του τοπικού όσο και του συλλογικού συμφέροντος, η προώθηση της απασχόλησης, η ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και της τοπικής ή περιφερειακής ανάπτυξης μέσω της παραγωγής προϊόντων και της παροχής υπηρεσιών σε τομείς όπως ο πολιτισμός, το περιβάλλον, η οικολογία, η εκπαίδευση, οι παροχές αγαθών και υπηρεσιών κοινής ωφέλειας, η αξιοποίηση τοπικών προϊόντων, η διατήρηση παραδοσιακών δραστηριοτήτων και επαγγελμάτων κ.ά. (Κασσαβέτης 2013: 48-50, Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας 2013: 2, Κώστας 2014: 138-139).

Ειδικότερα, τα μέλη των Κοιν.Σ.Επ. μπορεί να είναι είτε φυσικά είτε φυσικά και νομικά πρόσωπα (τα νομικά πρόσωπα δεν μπορούν να υπερβαίνουν το 1/3 των μελών) και σε αυτές δεν μπορούν να συμμετέχουν Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης ούτε Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου που υπάγονται σε αυτούς (με εξαίρεση τις Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης). Το κεφάλαιο στις Κοιν.Σ.Επ. διαιρείται σε ίσης αξίας συνεταιριστικές μερίδες και τα μέλη της διαθέτουν τουλάχιστον μία υποχρεωτική συνεταιριστική και έως πέντε προαιρετικές. Κάθε μέλος έχει το δικαίωμα μίας ψήφου (ανεξάρτητα από τον αριθμό των συνεταιριστικών μερίδων που διαθέτει) και κάθε μέλος της Διοικούσας Επιτροπής πρέπει να είναι υποχρεωτικά και μέλος της Κοιν.Σ.Επ. Μόνη η συμμετοχή ενός φυσικού προσώπου υπό την ιδιότητα του μέλους της Κοιν.Σ.Επ. δεν του προσδίδει αυτόματα την εμπορική ιδιότητα ούτε του δημιουργεί φορολογικές ή ασφαλιστικές υποχρεώσεις. Τα μέλη αυτά έχουν δικαιώματα και υποχρεώσεις, έχουν τη δυνατότητα να είναι ταυτόχρονα και εργαζόμενοι της Κοιν.Σ.Επ. και να αμείβονται για την εργασία που παρέχουν σύμφωνα με την εργατική νομοθεσία, ενώ τα ίδια μέλη δεν μπορούν να μετέχουν σε άλλη Κοιν.Σ.Επ. που έχει την έδρα της στον ίδιο Δήμο και διαθέτει τον ίδιο καταστατικό σκοπό (Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας 2013: 2-3).

Στις Κοιν.Σ.Επ. η ποσοστιαία και η ετήσια διανομή των κερδών διατίθεται με το 5% για το σχηματισμό αποθεματικού, έως 35% διανέμεται στους εργαζόμενους ως κίνητρο παραγωγικότητας και το υπόλοιπο (τουλάχιστο 60%) διατίθεται για τις

δραστηριότητες της επιχείρησης και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας (Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας 2013: 4).

Οι Κοιν.Σ.Επ. έχουν πρόσβαση στο υπό σύσταση Ταμείο Κοινωνικής Οικονομίας, δύνανται να έχουν πρόσβαση στη χρηματοδότηση από το Εθνικό Ταμείο Επιχειρηματικότητας και Ανάπτυξης και να εντάσσονται στο Ν. 3908/2011 για την «Ενίσχυση των Ιδιωτικών Επενδύσεων για την Οικονομική Ανάπτυξη, την Επιχειρηματικότητα και την Περιφερειακή Συνοχή», όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει. Επίσης, οι Κοιν.Σ.Επ. μπορούν να εντάσσονται σε προγράμματα στήριξης της επιχειρηματικότητας των αρμόδιων Υπουργείων, σε προγράμματα του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (στο εξής: ΟΑΕΔ) για τη στήριξη της εργασίας και να συνάπτουν προγραμματικές/δημόσιες συμβάσεις με το δημόσιο τομέα, τον ευρύτερο δημόσιο τομέα και τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης (υπό προϋποθέσεις). Επιπλέον, οι εργαζόμενοι στις Κοιν.Σ.Επ., οι οποίοι ανήκουν στις Ευάλωτες Ομάδες Πληθυσμού και λαμβάνουν επίδομα πρόνοιας ή οποιαδήποτε άλλη παροχή, συνεχίζουν να εισπράττουν τις παροχές αυτές ταυτόχρονα με την αμοιβή τους. Τέλος, οι Κοιν.Σ.Επ. μπορούν να συμμετέχουν και να υλοποιούν συγχρηματοδοτούμενα ευρωπαϊκά προγράμματα που προκηρύσσονται από τη Γενική Γραμματεία Διαχείρισης Κοινοτικών και Άλλων Πόρων, από τον ΟΑΕΔ, από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και από άλλους αρμόδιους Φορείς (Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας 2013: 4).

Σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 1 του Ν.4019/2011, συστάθηκε το Γενικό Μητρώο Κοινωνικής Οικονομίας, το οποίο είναι Δημόσιο Βιβλίο σε ηλεκτρονική μορφή και τηρείται στο Τμήμα Μητρώου Κοινωνικής Οικονομίας της Διεύθυνσης Κοινωνικής Προστασίας και Κοινωνικής Συνοχής του Υπουργείου Εργασίας. Το Γενικό Μητρώο Κοινωνικής Οικονομίας αποτελείται από δύο επιμέρους μητρώα: 1. το Μητρώο Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας, στο οποίο εγγράφονται υποχρεωτικά: α) οι Κοιν.Σ.Επ. οι οποίες συστήνονται με βάση τον Ν.4019/2011 και β) οι Κοι.Σ.Π.Ε. του Ν. 2716/1999 και 2. το Ειδικό Μητρώο άλλων Φορέων Κοινωνικής Οικονομίας, στο οποίο εγγράφονται προαιρετικά οι υφιστάμενες νομικές μορφές, οι οποίες πληρούν σωρευτικά τα ειδικά κριτήρια που περιγράφονται στο άρθρο 14 παρ. 1 του Ν. 4019/2011 (Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας 2013: 5-6).

5. Οι σκοποί, τα κίνητρα, τα εμπόδια και τα προβλήματα ανάπτυξης των Κοιν.Σ.Επ. στην Ελλάδα

Οι σκοποί των Κοιν.Σ.Επ. διέπονται από τις βασικές αρχές της προαγωγής της κοινωνικής ωφέλειας, της παραγωγής αγαθών ή/και της παροχής υπηρεσιών συλλογικού και κοινωνικού χαρακτήρα, της πρόταξης του άτομου και της εργασίας έναντι του κεφαλαίου, της χρησιμοποίησης των κερδών τους για την ενίσχυση της απασχόλησης και της προώθησης της αειφόρου ανάπτυξης. Από την εμπειρία της λειτουργίας τους, οι σημαντικότεροι λόγοι σύστασης μίας Κοιν.Σ.Επ. είναι η μη υποχρέωση ασφαλιστικών εισφορών των μελών της στον ΟΑΕΕ, η ύπαρξη χρηματοδοτικών εργαλείων, το «κοινό όραμα» που μοιράζονται τα μέλη των Κοιν.Σ.Επ., η εύρεση εργασίας σε άνεργα άτομα που ανήκουν σε ευπαθείς και ευάλωτες ομάδες πληθυσμού, η επίτευξη χαμηλότερου κόστους στην παραγωγή αγαθών ή/και την παροχή υπηρεσιών κ.ά. Τα οφέλη που καταγράφονται από τη λειτουργία των Κοιν.Σ.Επ. είναι ότι αυτές δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας, διευκολύνουν την πρόσβαση στην απασχόληση σε άτομα που βρίσκονται αντιμέτωπα με τον κοινωνικό αποκλεισμό, παρέχουν υπηρεσίες που εστιάζουν/επικεντρώνονται στην «τοπικότητα», δημιουργούν ευκαιρίες κατάρτισης και

ανάπτυξης ατομικών δεξιοτήτων, δραστηριοποιούνται με προσανατολισμό υπέρ της κοινωνίας, προωθούν την κοινωνική αλληλεγγύη, την ισόρροπη τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη και μπορούν να συνεισφέρουν στην άρση των κοινωνικών ανισοτήτων (Τσουκαλίδης 2015).

Αντίθετα, βάσει της εμπειρίας από την ίδρυση και λειτουργία των Κοιν.Σ.Επ. στην Ελλάδα, έχουν καταγραφεί πολλά προβλήματα τα οποία αποτελούν εμπόδια για τη βιώσιμη και αποτελεσματική τους λειτουργία. Αυτά είναι (αναφορικά): 1. η κατά τη γενική εικόνα, αδύναμη οικονομική κατάσταση των Κοιν.Σ.Επ., 2. ο αποσπασματικός σχεδιασμός άμεσων παρεμβάσεων στρατηγικού χαρακτήρα για αυτές, οι οποίες να ανταποκρίνονται στις τρέχουσες επισφαλείς οικονομικές συνθήκες, 3. η ελλιπής νομοθεσία για τη θεσμική και φορολογική προστασία και υποστήριξή τους, 4. η απουσία ανάλυσης των παραγόντων επιτυχίας και ολιστικής προσέγγισης υλοποίησης του αναπτυξιακού τους σχεδίου, 5. η αδυναμία εξεύρεσης πόρων για την ανάπτυξη τους λόγω του μικρού αριθμού χρηματοδοτικών εργαλείων, 6. η προβληματική συνεργασία τους με άλλους φορείς, είτε δημόσιους είτε ιδιωτικούς, 7. η απουσία εργαλείων αξιολόγησης της λειτουργίας τους και μέτρησης του κοινωνικού τους αντίκτυπου, 8. η οικονομική αδυναμία απόκτησης τεχνικού εξοπλισμού και υποδομών για την ομαλή λειτουργία τους, 9. η αυξημένη γραφειοκρατία και η χαμηλή εξειδίκευση των αρμόδιων με αυτές συνεργαζόμενων δημόσιων φορέων, 10. η έλλειψη καταρτισμένου/ (εξ)ειδικευμένου προσωπικού για τη διοίκηση και τη διαχείριση τους, 11. ο περιορισμένος αριθμός των εθελοντών τους λόγω της φύσης της λειτουργίας τους και της χαμηλής ευαισθητοποίησης της τοπικής κοινωνίας, 12. η υφιστάμενη διαμορφωμένη νοοτροπία που δεν ευνοεί την «άνθιση» της δημιουργικότητας, 13. η απουσία περιβάλλοντος/συνθηκών δικτύωσης τους με τις υπόλοιπες οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας, 14. ο ανταγωνισμός τους με τις άλλες επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα, 15. η απουσία ολοκληρωμένης προσέγγισης της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας στη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση, 16. οι μεμονωμένες και αποσπασματικές δράσεις ενημέρωσης, πληροφόρησης, εκπαίδευσης, κατάρτισης και συμβουλευτικής για την κοινωνική οικονομία και την κοινωνική επιχειρηματικότητα, 17. η κατάργηση της μη φορολόγησης των Κοιν.Σ.Επ., 18. η καθυστέρηση δημιουργίας θεσμικού παρατηρητηρίου και κατάλληλων περιφερειακών υποστηρικτικών δομών κοινωνικής επιχειρηματικότητας, 19. η καθυστέρηση ενεργοποίησης του Ταμείου Κοινωνικής Οικονομίας, 20. η μη απορρόφηση των πόρων του ΕΣΠΑ για την κοινωνική επιχειρηματικότητα, 21. η απουσία υλοποίησης προγραμμάτων άμεσης χρηματοδότησης για τις νέες ή/και τις υφιστάμενες Κοιν.Σ.Επ., 22. η «διστακτικότητα» της πολιτείας να δημιουργήσει πραγματικές συνθήκες ανάπτυξής τους κ.ά. (Κώστας 2014: 186-231, Τσουκαλίδης 2014, Τσουκαλίδης 2015).

6. Συμπερασματικές διαπιστώσεις - προτάσεις πολιτικής

Από την ανάλυση που προηγήθηκε διαπιστώνεται ότι ο τομέας της κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα δεν έχει ακόμη αναπτυχθεί επαρκώς, δεν έχουν λυθεί πλήρως τα θεσμικά, τα φορολογικά και τα χρηματοδοτικά ζητήματα σε σχέση με τις Κοιν.Σ.Επ. και δεν έχουν συσταθεί κατάλληλες δομές και μηχανισμοί για την υποστήριξη του εν λόγω τομέα σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο (Κώστας 2013: 96).

Η βασική πρόταση του συγκεκριμένου άρθρου σχετικά με τις προοπτικές ανάπτυξης της κοινωνικής επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα είναι η άμεση δημιουργία περιφερειακών υποστηρικτικών δομών και μηχανισμών για τις Κοιν.Σ.Επ. από θεσμικούς, κρατικούς, τοπικούς αλλά και ιδιωτικούς φορείς που: 1. θα ενημερώνουν

τους πολίτες για το ρόλο και τη συμβολή των Κοιν.Σ.Επ. στην τοπική ανάπτυξη και την ενίσχυση της απασχόλησης, 2. θα υποστηρίζουν τις Κοιν.Σ.Επ. στο να διασυνδεθούν μεταξύ τους, 3. θα παρέχουν εξειδικευμένες υποστηρικτικές υπηρεσίες για τη σύσταση, τη διαχείριση, τη λειτουργία, τη χρηματοδότηση και την ανάπτυξή τους, 4. θα δικτυώνουν τις Κοιν.Σ.Επ. με τις άλλες οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας, 5. θα μεταδίδουν τις καλές πρακτικές κοινωνικής επιχειρηματικότητας που έχουν ήδη αναπτυχθεί στην Ευρώπη, 6. θα επιλύουν εμπόδια που σχετίζονται με τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στις Κοιν.Σ.Επ., 7. θα προσφέρουν πρακτικές συμβουλές για την κατάρτιση επιχειρηματικού σχεδίου, τα φορολογικά και τα ασφαλιστικά θέματα που τις αφορούν, 8. θα παρέχουν ολοκληρωμένες και στοχευμένες υπηρεσίες υποστήριξης στα μέλη τους και τους εργαζόμενούς τους, 9. θα αναπτύσσουν προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης για την κοινωνική οικονομία, 10. θα διευκολύνουν τη δικτύωση των Κοιν.Σ.Επ. με δίκτυα κοινωνικών επιχειρήσεων στον υπόλοιπο κόσμο, 11. θα προβάλλουν τα προϊόντα και τις υπηρεσίες των Κοιν.Σ.Επ. στην τοπική κοινωνία, 12. θα ενημερώνουν τα μέλη τους και τους ενδιαφερόμενους πολίτες για τη νομοθεσία, τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες ανάπτυξης της κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα κ.ά.

Επομένως, είναι απαραίτητο να εφαρμοστεί μια εθνική και περιφερειακή στατηγική για την ενδυνάμωση του τομέα της κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα, για τη θεσμική και φορολογική υποστήριξή του, για τη δημιουργία και επαρκή στελέχωση υποστηρικτικών δομών και μηχανισμών κοινωνικής επιχειρηματικότητας και για την ανάπτυξη κατάλληλων χρηματοδοτικών εργαλείων για τις Κοιν.Σ.Επ., στρατηγική απαραίτητη στην τρέχουσα οικονομική και κοινωνική συγκυρία για την εργασιακή ένταξη και επανένταξη ευπαθών και ευάλωτων κοινωνικών ομάδων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Borzaga, Carlo & Maiello, Marco (1998), “The Development of Social Enterprises”, in C. Borzaga and A. Santuari (eds), *Social Enterprises and New Employment in Europe*, Trento, Regione Autonoma Trentino-Alto Adige/European Commission, DG5, σελ. 73-92.
- Boschee, Jerr & McClurg, Jim (2003), “Toward a Better Understanding of Social Entrepreneurship: Some Important Distinctions”, *Social Enterprise Alliance*, σελ. 1-5.
- Defourny, Jacques (2004), “L’emergence du concept d’entreprise sociale. Reflets Perspectives de la vie economique”, Paris, Tome XLIII (3): 9-24.
- Defourny, Jacques & Develtere, Patrick (1999), “The Social Economy: The Worldwide Making of a Third Sector”, σε J. Defourny, P. Develtere & B. Fonteneau (1999), *L’économie sociale au Nord et au Sud*, Paris, De Boeck et Larcier, σελ. 25-58.
- European Commission (2013), “Social economy and social entrepreneurship”, *Social Europe guide*, Volume 4, Luxembourg, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion.
- International Organisation of Industrial, Artisanal and Service Producers’ Cooperatives (2013), “Promoting cooperatives and the Social Economy in Greece. How to promote the social economy in Greece through social cooperatives, worker cooperatives, and cooperatives of artisans and of SMEs”, Belgium, CICOPA - International Labour Organization.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2007), *The Social Economy. Building Inclusive Economies*, Paris, OECD.
- Rifkin, Jeremy (1995), *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της. Η δύση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και το χάραμα της μετα-την-αγορά εποχής*, Αθήνα, «Νέα

- Σύνορα»-εκδόσεις Λιβάνη.
- Αδάμ, Σοφία & Παπαθεοδώρου, Χρίστος (2010), *Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνικός Αποκλεισμός: Μία κριτική προσέγγιση*, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Αθήνα, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Γεώργιας, Κωνσταντίνος (2013), «Η κοινωνική οικονομία στην Ευρώπη. Ορισμοί, εμπειρία και προοπτικές», στο Κ. Γεώργιας (επιμ.), *Κοινωνική Οικονομία. Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 13-44.
- Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (2013), «Η Κοινωνική Οικονομία στην Ευρωπαϊκή Ένωση», σύνοψη της έκθεσης που εκπονήθηκε από το Διεθνές Κέντρο Έρευνας και Πληροφόρησης για τη Δημόσια, Κοινωνική και Συνεταιριστική Οικονομία (CIRIEC), Βρυξέλλες, ΕΟΚΕ.
- Κασσαβέτης, Δημοσθένης (2013), «Η Κοινωνική Επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα», στο Κ. Γεώργιας (επιμ.), *Κοινωνική Οικονομία. Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 45-82.
- Κώστας, Αντώνιος (2013), «Οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας και κοινωνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα», στο Κ. Γεώργιας (επιμ.), *Κοινωνική Οικονομία. Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 83-100.
- Κώστας, Αντώνιος (2014), *Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα. Η συμβολή τους στην Ενίσχυση της Απασχόλησης, την Τοπική Ανάπτυξη και ο ρόλος των Ευρωπαϊκών Θεσμών: Η περίπτωση του Δήμου Καβάλας*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Μητροσύλη, Μαρία (2007), *Μελέτη του θεσμικού και νομικού πλαισίου του τομέα της Κοινωνικής-Αλληλέγγυας Οικονομίας*, Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Νικολάου, Ιωάννης (2013), «Κοινωνική Οικονομία – Κοινωνική Επιχειρηματικότητα», Εκπαιδευτικό υλικό για τα Κέντρα Δια Βίου Μάθησης, Αθήνα, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Δια Βίου Μάθησης.
- Νικολόπουλος, Τάκης (2001), «Κοινωνική Οικονομία, Κοινωνία Πολιτών και Νέα Ιδιότητα του Πολίτη», στο Κ. Μηλιτσόπουλος και Ι. Κούγιας, *Παγκοσμιοποίηση, Τεχνολογική Ανάπτυξη και Σύγχρονες Εργασιακές Σχέσεις*, Πρακτικά 3ου Επιστημονικού Συνεδρίου του Τμήματος Στελεχών Συνεταιριστικών Οργανισμών και Εκμεταλλεύσεων, Μεσολόγγι, ΤΕΙ Μεσολογγίου, σελ. 94-99.
- Νικολόπουλος, Τάκης & Καπογιάννης, Δημήτρης (2012), *Εισαγωγή στην Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία. Το μετέωρο βήμα μιας δυνατότητας*, Αθήνα, Οι εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Ντάσιος, Νίκος (2013), «Η συμβολή του Τρίτου Τομέα στην τοπική ανάπτυξη», στο Κ. Γεώργιας (επιμ.), *Κοινωνική Οικονομία. Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 179-200.
- Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος (2006), *Ζητήματα Κοινωνικής Πολιτικής*, τόμος β', Αθήνα, Διόνικος.
- Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος & Οικονόμου, Χαράλαμπος (2007), «Στοχευμένες Μελέτες Ανάπτυξης Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας», Αναπτυξιακή Σύμπραξη «Κοινωνικό Επιχειρείν», Κ.Π. EQUAL, β' κύκλος, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Κέντρο Κοινωνικών και Οικονομικών Ερευνών.
- Στραβοσκούφης, Θανάσης & Γεώργιας, Κωνσταντίνος (2013), «Κοινωνική οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα», στο Κ. Γεώργιας (επιμ.), *Κοινωνική Οικονομία. Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 137-160.
- Τσουκαλίδης, Ιωάννης (2014), «Καλές πρακτικές ανάπτυξης Κοινωνικών Επιχειρήσεων σε τοπικό επίπεδο», 1ο Διεθνές Συνέδριο του Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας σε συνεργασία με τη Γενική Διεύθυνση Επιχειρήσεων και Βιομηχανίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τίτλο «Κοινωνική Επιχειρηματικότητα: ένα εργαλείο για την τοπική ανάπτυξη, την αντιμετώπιση της ανεργίας των νέων και των κοινωνικών αναγκών», Ηράκλειο Κρήτης, 10 και 11 Ιουνίου 2014.
- Τσουκαλίδης, Ιωάννης (2015), «Ανάπτυξη επιχειρηματικότητας σε περιβάλλον συνεργασίας»,

Πρακτικά Συνεδρίου της Αναπτυξιακή Δράμας Α.Ε. με τίτλο «Ενεργητικές πολιτικές κοινωνικής και επαγγελματικής απασχόλησης ανέργων ατόμων», Δράμα, 3 Απριλίου 2015.

Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (2013), «Ν. 4019/2011 – Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και λοιπές διατάξεις», Αθήνα, <http://www.ypakp.gr>

Φεφές, Μιχάλης (2007), *Ευρωπαϊκοί Θεσμοί Κοινωνικής Οικονομίας. Ο Ευρωπαϊκός Συνεταιρισμός*, Αθήνα, Σάκκουλας.

Χρυσάκης Μανώλης, Ζιώμας Δημήτρης, Καραμητοπούλου Ντέπη & Χατζαντώνης Δημήτρης (2002), *Προοπτικές Απασχόλησης στον τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας*, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, Αθήνα, Σάκκουλας.

Η καταναλωτική κρίση σημαίνει και κρίση του καταναλωτισμού;

Δημήτρης Λάλλας*

Περίληψη

Στο κείμενο αυτό συζητείται το κατά πόσο η κρίση της καταναλωτικής δαπάνης μπορεί να σημαίνει και μια κρίση του καταναλωτισμού ως πολιτισμικής τάσης. Για να διερευνηθεί η ενδεχόμενη κρίση νομιμοποίησης του καταναλωτισμού επιχειρούμε να αναδείξουμε, πρώτον, τον καταναλωτισμό ως κεντρικό μέρος ενός «μηχανισμού» διακυβέρνησης (με την φουκωϊκή έννοια) και δεύτερον τη σχέση συμπληρωματικότητας και «εκλεκτικής συγγένειας» μεταξύ του «μηχανισμού» του καταναλωτισμού και του «μηχανισμού» του χρέους. Μέσα απ' αυτήν τη συζήτηση, επιχειρείται η ανάδειξη των δύο όψεων της εξουσίας (αρνητική και θετική) και η στήριξη της θέσης ότι ο καταναλωτισμός, παρά την οικονομική ύφεση και την κρίση χρέους, μπορεί να συνεχίζει να συνιστά μια μορφή διακυβέρνησης και συνάμα να αναγνωρίζεται ως επιθυμητός τρόπος ζωής και ύπαρξης των ατόμων.

Λέξεις-κλειδιά: Καταναλωτισμός, κατανάλωση, οικονομική κρίση, χρέος, τεχνικές διακυβέρνησης, διακυβερνησιακή λογική.

Η Κρίση της καταναλωτικής δαπάνης

Σύμφωνα με την 2^η εκτίμηση των Ετήσιων Εθνικών Λογαριασμών του έτους 2014 από την Ελληνική Στατιστική Αρχή, η οποία δημοσιεύθηκε τον Οκτώβρη του 2015, η τελική καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών ανέρχεται (βάσει προσωρινών στοιχείων) στα 120.140 δις ευρώ. Με βάση τη διαχρονική έρευνα το μέγεθος της τελικής καταναλωτικής δαπάνης των νοικοκυριών στην Ελλάδα μειώνεται σταθερά από το 2009. Η εκτίμηση της καταναλωτικής δαπάνης για το 2014 δείχνει την επιστροφή περίπου στο μέγεθος αυτής κατά το οικονομικό έτος του 2004. Ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής του όγκου της τελικής καταναλωτικής δαπάνης των νοικοκυριών για την περίοδο 2011-2014 είναι αντίστοιχα -10,0, -8,3, -2,6, 0,5. Αυτά είναι κάποια ενδεικτικά στοιχεία της επίσημα, στατιστικά καταγεγραμμένης μείωσης της κατανάλωσης. Ένας ακόμη σημαντικός οικονομικός δείκτης είναι η σταθερή μείωση των αμοιβών εξαρτημένης εργασίας από το 2010, έτσι ώστε αυτές κατά το 2014 να

---

* Καθηγητής-σύμβουλος Ε.Α.Π. (Σπουδές στον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό).
Ταχυδρομική διεύθυνση: Θεμιστοκλέους 43-45, Εξάρχεια, 10683, Αθήνα.
Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: periplanisi@hotmail.com

ανέρχονται στα 58.160 δις ευρώ, καταγράφοντας έτσι μια επιστροφή στο μέγεθος αυτών κατά την περίοδο 2002-2003 (54.048 και 59.461 αντίστοιχα).¹

Η κρίση, όμως, της καταναλωτικής δαπάνης σημαίνει και μια κρίση του καταναλωτισμού; Μια καταφατική απάντηση θα περιόριζε την κατανάλωση απλώς σε ένα οικονομικό φαινόμενο και εν τούτοις θα επιχειρούσε ένα άλμα προς ένα συμπέρασμα πολιτισμικού χαρακτήρα. Όπως δεν μπορούμε να εξηγήσουμε την εδραίωση της καταναλωτικής κουλτούρας αποκλειστικά στη βάση της αυξημένης καταναλωτικής δαπάνης (Sassatelli 2016: 56-7), έτσι δεν μπορούμε να συνάγουμε την κρίση του καταναλωτισμού από τη μείωση της καταναλωτικής δαπάνης.

Για να διερευνήσουμε την κρίση ή την αντοχή του καταναλωτισμού σε περίοδο οικονομικής κρίσης θα πρέπει να διαβούμε δύο ερευνητικά μονοπάτια. Πρώτον, θα πρέπει να διερευνηθεί με ποιοτικές μεθόδους κατά πόσο οι λόγοι, οι σημασίες, οι πρακτικές του καταναλωτισμού έχουν απονομιμοποιηθεί από τα υποκείμενα στον τρόπο που προσλαμβάνουν, σκέφτονται και αποτιμούν τον κοινωνικό κόσμο, τα αγαθά/αντικείμενα/εμπορεύματα, το χρόνο και το χώρο της καθημερινής ζωής, τον εαυτό και τους άλλους, καθώς και στον τρόπο οργάνωσης και επιτέλεσης των καθημερινών τους πρακτικών. Για παράδειγμα διέρχονται κρίση νομιμοποίησης ή συνεχίζουν να μεσολαβούν και να μορφοποιούν την εμπειρία των υποκειμένων η φιλοεπιλεκτικότητα, η φαντασμαγορία του εμπορεύματος (Benjamin, 1999), ο ατομικός ηδονισμός (Campbell 1995), η λατρεία των δυνατοτήτων (Sennett 2008: 163), του καινούριου και των «νέων ξεκινημάτων» (Bauman, 2008: 69) η απαξίωση της αναμονής και η ανατίμηση της άμεσης απόλαυσης (Bauman 2008: 113), η αποσπασματικότητα/ασυνέχεια (Jameson, 1999: 65-8), η εφημερότητα (Μπωντριγιάρ 2005: 114-5), η παροδικότητα του ενδιαφέροντος και της επιθυμίας, η απaréσκεια για τη δέσμευση (Κονδύλης 2007: 256-7), η εμπορευματοποίηση του εαυτού, οι φυλετικές μορφές συνομαδώσεις (Bauman 2008: 103, Maffesoli, 1996), η αναζήτηση της θεαματικής/ταυτοποιητικής εμπειρίας των χώρων κατανάλωσης (Ritzer 2010, Shields 1994, Λάλλας 2012, Σταυρίδης 2010: 18-20).

Δεύτερον, θα πρέπει να διερευνηθούν οι σύγχρονοι τρόποι διακυβέρνησης, δηλαδή αν και με ποιο τρόπο, σε συνθήκες κρίσης χρέους, η νεοφιλελεύθερη διακυβερνησιακή λογική [governmentality] προβληματοποιεί τα άτομα με όρους καταναλωτή, στοχάζεται και συνάμα συγκροτεί την κοινωνική φιγούρα του καταναλωτή, προσδιορίζει τη θέση και την κατάστασή του μες στον κοινωνικό σχηματισμό, ορ(ι)οθετεί τις προσιδιάζουσες σε αυτόν μορφές συμπεριφοράς και δράσης;

Κατανάλωση, καταναλωτισμός και καταναλωτική κουλτούρα

Σε μεγάλο βαθμό η κοινωνιολογική συζήτηση για την κατανάλωση παρουσιάζει μια εννοιολογική ταύτιση ή/και σύγχυση των όρων της κατανάλωσης, του καταναλωτισμού και της καταναλωτικής κουλτούρας (Sassatelli 2016: 11). Εδώ θα επιχειρήσουμε μια συνοπτική εννοιολογική οριοθέτηση του όρου του καταναλωτισμού, προκειμένου να προχωρήσουμε τη συζήτησή μας πάνω στον ρόλο και την τύχη του καταναλωτισμού σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης.

Ο καταναλωτισμός συνιστά μια κεντρική πολιτισμική τάση στις κοινωνίες του ύστερου καπιταλισμού. Μια τάση η οποία καταγράφει ένα έθος το οποίο έχει ως

---

¹ Εκτιμήσεις του ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές. Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ, *Δελτίου Τύπου-Ετήσιοι Εθνικοί Λογαριασμοί, Έτος 2014 (2^η εκτίμηση) και αναθεώρηση ετών 2010-13*, Οκτώβριος 2015.

βασικές συνιστώσες (α) την σύνδεση της αυτοπραγμάτωσης του ατόμου με την κατανάλωση εμπορευμάτων που κυκλοφορούν στην αγορά (Κονδύλης 2007: 251-3), (β) την ελευθερία επιλογής ως μετα-αξία (Bauman 2008: 99) και (γ) την εμπορευματοποίηση του εαυτού ως κεντρικό μέσο κοινωνικής ενσωμάτωσης και αναγνώρισης (Bauman 2008: 78-9).

Η ευτυχία, η εκπλήρωση των αναγκών και των επιθυμιών, η ταυτότητα του υποκειμένου διαμεσολαβούνται, ορίζονται και εξαρτώνται από τα εμπορεύματα, δηλαδή αγαθά και υπηρεσίες που παράγονται και νοηματοδοτούνται από θεσμούς παραγωγής και προώθησης, οι οποίοι βρίσκονται πέρα από τον έλεγχο των ατόμων-καταναλωτών. Ο καταναλωτισμός δεν περιορίζεται στην κατανάλωση αγαθών, δηλαδή στην ιδιοποίηση, τη χρήση και την ανάλωση/αχρήστευση αντικειμένων. Ούτε εμπρικλείει κάθε καταναλωτική πρακτική, καθώς μια σειρά πρακτικών κατανάλωσης μπορεί να κατορθώνουν να αποεμπορευματοποιούν τα αντικείμενα-εμπορεύματα, και αυτά να αποκωδικοποιούνται, να επανακωδικοποιούνται και να χρησιμοποιούνται με ετερόδοξους τρόπους και έτσι να λειτουργούν ως μέσα συγκρότησης μη-συμβατικών σχέσεων και ταυτοτήτων (Sassatelli 2016: 12, Ντε Σερτώ 2010, Miller 2012).

Ο καταναλωτισμός καταγράφει έναν τρόπο ζωής ο οποίος προκύπτει από μια σχέση σύγκλισης μεταξύ κοινωνικής δομής και ατομικής δράσης. Πιο συγκεκριμένα, ο καταναλωτισμός αναφέρεται στην ιδιοποίηση εμπορευμάτων και στην υιοθέτηση των προσδεμένων στα εμπορεύματα σημασιών. Υπό τον καταναλωτισμό οι σχέσεις των υποκειμένων και των αντικειμένων διαμεσολαβούνται και ορίζονται από τους θεσμούς της καπιταλιστικής παραγωγής και προώθησης των εμπορευμάτων. Η υιοθέτηση αυτού του τρόπου ζωής από το υποκείμενο σημαίνει ότι οι ανάγκες και οι επιθυμίες του είναι προσανατολισμένες στα εμπορεύματα, τα αισθητικά κριτήρια ακολουθούν την αισθητική της διαφήμισης και των προϊόντων που αυτή προωθεί, η διαδικασία νοηματοδότησης του εαυτού, του άλλου και του κοινωνικού και φυσικού κόσμου αντλεί σημασίες από τον κυρίαρχο λόγο, και ιδιαίτερα από το διαφημιστικό λόγο. Τα σχήματα πρόσληψης και αποτίμησης, οι μορφές κοινωνικών πρακτικών και σχέσεων, η συγκρότηση της υποκειμενικής ταυτότητας, η εμπειρία του κοινωνικού χώρου και χρόνου εμβαπτίζονται στα σημασιολογικά σύμπαντα που οικοδομεί ο κυρίαρχος λόγος και διαμορφώνονται βάσει των κανονιστικών επιταγών που θέτει αυτός.

Ο μηχανισμός του χρέους και ο μηχανισμός του καταναλωτισμού: Η συγκρότηση του *homo debitor* και του *homo consumens*

Στη Φουκωική προβληματική, ο «μηχανισμός» μέσω του οποίου λειτουργεί η εξουσία συνίσταται σε ένα πλέγμα από «λόγους, θεσμούς, αρχιτεκτονικές μορφές, ρυθμιστικές αποφάσεις, νόμους, διοικητικά μέτρα, επιστημονικές αποφάνσεις, φιλοσοφικές, ηθικές και φιλανθρωπικές προτάσεις» (Φουκώ 1991: 131). Οι πρακτικές και τεχνικές διακυβέρνησης υποβαστάζονται από και εφαρμόζουν μορφές γνώσης, οι οποίες αρθρώνονται κάθε φορά σε ένα σχηματισμό λόγου. Ο σχηματισμός του λόγου εμπεριέχει και βασίζεται σε κανόνες και αρχές-ιδέες, και έτσι συγκροτεί ένα «καθεστώς αλήθειας» (Φουκώ 1987: 34-6, Foucault 2012: 49). Στις αρχές και τους κανόνες που ορίζουν ένα καθεστώς αλήθειας «υπακούουν» και «λογοδοτούν» οι πρακτικές λόγου, οι θεσμικές πρακτικές και τεχνολογίες, καθώς και οι πρακτικές των υποκειμένων (Hall 2013: 29).

Θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για δύο μηχανισμούς με τους οποίους λειτουργεί η εξουσία στη σύγχρονη νεοφιλελεύθερη συνθήκη και επιχειρείται η ρύθμιση της συμπεριφοράς των ατόμων και η συγκρότηση όψεων της υποκειμενικότητάς τους: το *μηχανισμό του καταναλωτισμού* και το *μηχανισμό του χρέους*.

Ο μηχανισμός του καταναλωτισμού

Μια σειρά θεσμών και τεχνικών διακυβέρνησης επιχειρούν να καθοδηγήσουν την συμπεριφορά των ατόμων και να τα συγκροτήσουν ως υποκείμενα καταναλωτές, δηλαδή να διαμορφώσουν τις προδιαθέσεις, τα κίνητρα, τα σχήματα αντίληψης και αποτίμησης και τις πρακτικές τους με τέτοιους τρόπους ώστε τα άτομα να προσιδιάζουν στον ιδεώδη ανθρωπολογικό τύπο του καταναλωτή, δηλαδή του ατόμου που τίθεται ως αισθησιοθήρας απέναντι στα αντικείμενα, στους τόπους, στους άλλους που έχουν καταστεί πηγές απόλαυσης και συναρπαστικών εμπειριών.

Θεσμοί στους οποίους παράγεται γνώση για το υποκείμενο καταναλωτής, αναπτύσσονται πρακτικές λόγου που εφαρμόζουν αυτή τη γνώση και τεχνικές ρύθμισης της συμπεριφοράς με τέτοιο τρόπο ώστε η δράση των ατόμων να αναπαράγει την πολιτισμική τάση του καταναλωτισμού, μπορούν να θεωρηθούν οι διαφημιστικές εταιρείες, η πολιτιστική βιομηχανία, οι κλάδοι της ψυχολογίας, των οικονομικών, της διοίκησης επιχειρήσεων και ανθρωπίνου δυναμικού, της κοινωνιολογίας, οι εμπορικές επιχειρήσεις, τα ινστιτούτα οικονομικών μελετών, οι οργανώσεις προστασίας του καταναλωτή, οι εμπορικοί και επιχειρηματικοί σύλλογοι και το κράτος. Στα θεσμικά αυτά περιβάλλοντα μπορούμε να εντοπίσουμε αντίστοιχα είδη λόγων, δηλαδή «σύνολα δηλώσεων που προσφέρουν μια γλώσσα, έναν τρόπο αναπαράστασης της γνώσης» (Hall 2013: 29), για τον καταναλωτισμό. Τέτοιοι τύποι λόγου, όπως ο τηλεοπτικός, διαφημιστικός, δημοσιογραφικός, κινηματογραφικός, λογοτεχνικός, πολιτικός, εταιρικός, επιστημονικός, παράγονται εντός ενός καθεστώτος αλήθειας για τον καταναλωτισμό βάσει κάποιων συγκεκριμένων αρχών. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε αυτές τις αρχές στις εξής: 1) το ακόρεστο των ανθρώπινων επιθυμιών, 2) η εξάντληση της απόλαυσης, 3) η αυτοπραγμάτωση όχι ως αυτοϋπέρβαση αλλά ως ηδονιστική αυτοπραγμάτωση, 4) η ελευθερία ως ελευθερία επιλογής στην αγορά, 5) η άσκηση της επιλογής στην αγορά ως ελευθερία, 6) τα αντικείμενα ως αγωγοί και ως υλοποιήσεις αξιών, σημασιών και συναισθημάτων (Dyer 1993: 143, Williamson 2002: 37), 7) ο κόσμος (τα αγαθά, οι τόποι, οι σχέσεις, οι άνθρωποι) ως πηγή απόλαυσης, 8) η αυτοαναφορικότητα της ύπαρξης (το εγώ ως υποκείμενο απόλαυσης και ο άλλος ως πηγή απόλαυσης). Ως τεχνικές διακυβέρνησης μπορούμε να διακρίνουμε τους κανονιστικούς λόγους για τους κοινωνικούς ρόλους (βάσει φύλου, ηλικίας, κοινωνικο-οικονομικής θέσης, εθνότητας, σεξουαλικότητας κ.λπ.), για την ομορφιά, τις συμβουλές και τις αντίστοιχες πρακτικές ατομικής επιτυχίας (κοινωνικής, οικονομικής, επαγγελματικής, σεξουαλικής), ευτυχίας και αυτοπραγμάτωσης, το θέαμα-φαντασμαγορία των εμπορικών και των εικονικών/τηλεοπτικών περιβαλλόντων και τις οπτικές-χωρικές διευθετήσεις αυτών των περιβαλλόντων.

Οι κανονιστικοί λόγοι ως συστατικό στοιχείο του μηχανισμού του καταναλωτισμού εκκρίνουν μια ηθική, την οποία θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως

καταναλωτιστική ηθική.² Αυτή συνίσταται σε ένα σύνολο επιταγών, όπως αυτές της χαράς, της ευτυχίας, της ηδονιστικής απόλαυσης, της διαρκούς επιλογής, του εφήμερου εναγκαλισμού μιας ταυτότητας και της ετοιμότητας αναπροσανατολισμού προς τα νέα ρεύματα μόδας. Ενώ η ηθική της εργασίας και η ηθική του χρέους χρήζουν υποστήριξης από μηχανισμούς εξαναγκασμού και πειθάρχησης προκειμένου να εξασφαλιστεί η προσαρμογή της συμπεριφοράς του ατόμου σε ένα συγκεκριμένο πρότυπο, η καταναλωτιστική ηθική, δηλαδή η ηθική της ελεύθερης επιλογής και του ηδονισμού, δεν έχει την ανάγκη υποστήριξης από τεχνικές εξαναγκασμού αλλά μάλλον από τεχνικές σαγήνης, παρότρυνσης και συμβουλευτικής.

Οι λόγοι περί κατανάλωσης και καταναλωτή παράγουν το υποκείμενο καταναλωτής/τρια. Ο καταναλωτιστικός λόγος τοποθετεί το υποκείμενο και από αυτή την θέση είναι που το άτομο αναγνωρίζει τον εαυτό του και αναγνωρίζεται από τους άλλους ως καταναλωτής/τρια. Το άτομο γίνεται υποκείμενο, με την έννοια ότι προσδένεται σε μια ταυτότητα και έτσι υπόκειται στα νοήματα, στις επιταγές και τις ρυθμίσεις που έχει συναρθρώσει ο λόγος με την ταυτότητα αυτή (Hall 2013: 40), εν προκειμένω του καταναλωτή και των επιμέρους εκδοχών αυτής της ταυτότητας (έμφυλων, ηλικιακών, εθνοτικών, ταξικών, σεξουαλικών, πολιτισμικών).

Για παράδειγμα, οι διαφημίσεις μπορούν να προσεγγισθούν ως πρακτικές λόγου που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του καθεστώτος αλήθειας περί του καταναλωτισμού. Οι διαφημιστικές πρακτικές λόγου υπακούοντας στις αρχές του καθεστώτος αλήθειας συγκροτούν την ιδεώδη φιγούρα του καταναλωτή, δηλαδή αποδίδουν συγκεκριμένα γνωρίσματα στο υποκείμενο καταναλωτή και μορφοποιούν νοηματικά τις σχέσεις του με το σώμα του, τα αντικείμενα και τους άλλους. Η γνώση, που προωθούν αυτοί οι λόγοι για τις επιθυμίες, τις ανάγκες, τα συναισθήματα, αρθρώνει την ταυτότητα του καταναλωτή. Επίσης στο διαφημιστικό λόγο εντοπίζουμε και προτεινόμενες τεχνικές του εαυτού, δηλαδή τρόπους εργασίας επί του εαυτού με τους οποίους τα άτομα μπορούν να συγκροτηθούν ως καταναλωτικά υποκείμενα. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι συνολικά ο διαφημιστικός λόγος διαχέει τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της καταναλωτικής ταυτότητας και οι επιμέρους διαφημίσεις ταξινομούν τα υποκείμενα καταναλωτές σε συγκεκριμένες θέσεις (π.χ.: «γυναικείο», «ανδρικό», «νεανικό» κ.λπ.), αποδίδοντας τα διακριτικά γνωρίσματα της κάθε ιδιαίτερης καταναλωτικής ταυτότητας και εισηγούμενες διαφορετικές τεχνικές του εαυτού. Το γενικό πρότυπο-φιγούρα του καταναλωτή, ως του υποκειμένου της ελευθερίας επιλογής, του αισθησιοθήρα, του υποκειμένου της προσωπικής επιτυχίας και ευτυχίας, τοποθετείται από το διαφημιστικό λόγο σχεδόν σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Σε όλους αυτούς τους χώρους και στις αντίστοιχες δραστηριότητες, το άτομο αναγνωρίζεται από το διαφημιστικό λόγο ως καταναλωτής και καλείται να πάρει αυτή τη θέση για να ζήσει και να υπάρξει ως καταναλωτής. Οι επιμέρους όψεις της γενικής αυτής ταυτότητας του καταναλωτή εκπροσωπούνται από τις εκάστοτε φιγούρες που κινούνται και ζουν στους χώρους της διαφημιστικής αναπαράστασης και οι οποίες άμεσα ή έμμεσα προτείνουν τις κατάλληλες τεχνικές επί του εαυτού στους θεατές-καταναλωτές.

---

² Εδώ προχωράμε στη διάκριση μεταξύ της καταναλωτιστικής ηθικής (consumerist ethics) από την καταναλωτική ηθική/ηθική κατανάλωση (ethical consumption). Η δεύτερη αναφέρεται στην «ηθική κατανάλωση η οποία αναδύεται σε ένα ευρύ φάσμα πρακτικών, οργανισμών και πρωτοβουλιών και σχετίζεται με μια ευρεία γκάμα ζητημάτων, συμπεριλαμβανομένων των εργασιακών συνθηκών, του δίκαιου εμπορίου, της προστασίας των ζώων, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των περιβαλλοντικών ζητημάτων» (Lury 2011: 177).

Ο μηχανισμός του χρέους

Για τον Μαουρίτσιο Λατσαράτο, το χρέος δεν συνιστά μόνο έναν μηχανισμό οικονομικής αφαίμαξης, αναδιανομής του κοινωνικά παραγόμενου πλούτου και των εισοδημάτων αλλά και μια τεχνική διακυβέρνησης των ατόμων, των κοινωνικών ομάδων και συνολικά του πληθυσμού (Lazzarato 2014: 53-4). Ως τεχνική διακυβέρνησης, το χρέος συνίσταται σε μια μορφή εξουσίας, που επιδιώκει να καθοδηγήσει τη συμπεριφορά των ατόμων και να διαμορφώσει τους τρόπους ζωής τους. Ως εκ τούτου, το χρέος επιδιώκει να παράξει μια προσιδιάζουσα μορφή υποκειμενικότητας, αυτής του «χρεωμένου ανθρώπου».

Ο χρεωμένος άνθρωπος είναι ο αδύναμος πόλος μιας σχέσης ασύμμετρης ισχύος και συγκροτείται ως τέτοιος εντός, βάσει και διά της σχέσης πιστωτή και οφειλέτη. Ο χρεωμένος άνθρωπος είναι ένα –με την φουκωϊκή έννοια (Φουκώ 1991: 81)– υποκείμενο της υποχρέωσης, δηλαδή υπόκειται στις υποχρεώσεις που απορρέουν από τη σχέση του με τον οφειλέτη και συνάμα προσκολλάται στην ταυτότητα του έντιμου, του εγγυητή της αποπληρωμής του χρέους του.

Με ποιές τεχνικές παράγεται η υποκειμενική φιγούρα του χρεωμένου ανθρώπου; Ο Λατσαράτο αναφέρεται στον ρόλο της ηθικής και σε μνημοτεχνικές, (Lazzarato 2014: 151). Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι το χρέος «εκκρίνει τη δική του ηθική», η οποία συνίσταται σε ένα πλέγμα επιταγών της ευθύνης, της υποχρέωσης, της φερεγγυότητας, της αποπληρωμής. Η καθοδήγηση της συμπεριφοράς του ατόμου βάσει της ηθικής του χρέους προϋποθέτει και συνεπάγεται τα συναισθήματα της ενοχής και της ντροπής (Lazzarato 2014: 71). Τα συναισθήματα της (συλλογικής και ατομικής) ενοχής και ντροπής επιρρώνουν την «ορθότητα» και αναγκαιότητα των επιταγών-προσταγών της ηθικής του χρέους (Αθανασίου 2012: 26). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούν τα θυμικά θεμέλια της ηθικής διαπαιδαγώγησης του ατόμου ως χρεωμένου ανθρώπου. Ένας πληθωρισμός παραινέσεων, αποφθεγμάτων, προτροπών, καταγγελιών κατακλύζει τη δημόσια σφαίρα, τροφοδοτώντας αισθήματα συλλογικής/ατομικής ντροπής και ενοχής και υπενθυμίζοντας τις επιταγές/αρχές μιας ηθικής διαγωγής σε περιόδους κρίσης. Οι ηθικές επιταγές της ευθύνης, της υποχρέωσης, της φερεγγυότητας, της αποπληρωμής, σε συνδυασμό με τα συναισθήματα της ενοχής και της ντροπής υποκειμενοποιούν το άτομο ως οφειλέτη-χρεωμένο, καθώς διαμορφώνουν τις προδιαθέσεις, καθορίζουν τα κίνητρα, μορφοποιούν τη συμπεριφορά και προσανατολίζουν τη δράση, εμποτίζουν με το αίσθημα της ευθύνης και της ενοχής τη συνείδηση, ενισχύουν τα στοιχεία του φόβου και της ντροπής στο θυμικό του ατόμου και εισάγουν το λογιστικό υπολογισμό ως τον κατεξοχήν αρμόζοντα τρόπο σκέψης.

Η ηθική, όμως, αυτή διαπαιδαγώγηση, η οποία αποσκοπεί στη συγκρότηση του ατόμου-οφειλέτη μέσα από μια «εργασία επί του εαυτού» (Lazzarato 2014: 65) και στην αναπαραγωγή των σχέσεων πιστωτή-οφειλέτη, χρειάζεται την συνεπικουρία μνημοτεχνικών, οι οποίες εξασφαλίζουν την κοινωνική καθυπόταξη και τη μηχανογενή υποδούλωση των χρεωμένων ατόμων (Lazzarato 2014: 170).

Μια κεντρική στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές τεχνική υπενθύμισης της θέσης/κατάστασης του οφειλέτη είναι αυτή της αξιολόγησης (Lazzarato 2014: 149-50). Η διαδικασία αξιολόγησης υπενθυμίζει και αναπαράγει τη σχέση πιστωτή-οφειλέτη, είτε αυτή η σχέση αναφέρεται στη σχέση υπερεθνικών οργανισμών και εθνών-κρατών, είτε θεσμών αξιολόγησης και πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, ή τους λειτουργούς του κράτους πρόνοιας και τους χρήστες-δικαιούχους. Είτε σε συλλογικό είτε σε ατομικό επίπεδο, έχουμε να κάνουμε με τεχνικές που εντυπώνουν στο σώμα και στη συνείδηση των οφειλετών το χρέος που έχουν επωμιστεί, προσανατολίζουν

τα υποκείμενα προς ένα λογιστικό υπολογισμό των διαθέσιμων πόρων και τα εγκαλούν να επιδείξουν στάση ευθύνης ευθυγραμμίζοντας τις πρακτικές τους με τις επιταγές της ανταγωνιστικότητας, της αποδοτικότητας, της προσαρμοστικότητας, της απασχολησιμότητας, της αγοράς, εν τέλει (Lazzarato 2014: 156).

Μια άλλη τεχνική διακυβέρνησης, καθορισμού της συμπεριφοράς του ατόμου έχει να κάνει με τη σχέση που εγκαθιδρύει ο μηχανισμός της πίστωσης μεταξύ του εαυτού και του μέλλοντος. Το άτομο-οφειλέτης καλείται να μείνει προσκολλημένο στην υποχρέωσή του και να συμπεριφέρεται στο παρόν και στο μέλλον έτσι ώστε να μπορέσει να αποπληρώσει την οφειλή του. Έτσι, εξουδετερώνεται το στοιχείο της απροβλεψιμότητας των συμβάντων και των συμπεριφορών, με αποτέλεσμα η δράση των ατόμων να καθίσταται προβλέψιμη και υπολογίσιμη. Οι δυνατότητες της επιλογής και της απόφασης, της «ετερόδοξης» δράσης και της ρήξης ακυρώνονται προκαταβολικά, και ως εκ τούτου αναπαράγονται οι υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας (Lazzarato 2014: 68-9).

Επίσης, υπάρχουν και μηχανογενείς τεχνικές υποδούλωσης, οι οποίες λειτουργούν αυτοματικά και ασυνείδητα επικυρώνοντας και αναπαράγοντας τη σχέση πιστωτή-οφειλέτη. Με τη χρήση της πιστωτικής κάρτας, για παράδειγμα, το υποκείμενο δεν διαπραγματεύεται, δεν διαθέτει το χρόνο να κρίνει και να αποφασίσει, απλώς ακολουθεί και ενεργοποιεί εντολές σχεδόν αυτοματικά, καθώς το σύνολο των ενεργειών έχει εντυπωθεί στην κινησιολογία του (Lazzarato 2014: 168).

Η «εκλεκτική συγγένεια» των μηχανισμών του χρέους και του καταναλωτισμού

Η επίκληση του βεμπερικού μεθοδολογικού εργαλείου της «εκλεκτικής συγγένειας» μάς επιτρέπει να αναδείξουμε μια σχέση ώσμωσης και συμπληρωματικότητας μεταξύ των δύο αυτών μηχανισμών. Σε αυτούς τους δύο μηχανισμούς μπορούμε να εντοπίσουμε κοινά στοιχεία, καθώς και «λειτουργίες», οι οποίες αφενός μπορεί να σηματοδοτούν δύο διαφορετικές μορφές εξουσίας (αρνητική και θετική/παραγωγική—(Φουκώ 1987: 21) αφετέρου όμως προϋποτίθενται αμοιβαία και συνεργούν ως προς την συγκρότηση της σύγχρονης υποκειμενικότητας και την διακυβέρνησή της. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ανάδειξη της συνέργειας αυτών των δύο μηχανισμών επιβεβαιώνει ότι σε περιόδους οικονομικής κρίσης ο καταναλωτισμός μπορεί να συνεχίζει να προωθείται ως πολιτισμική στάση.

Ο Λατσαράτο τείνει να προσεγγίζει το μηχανισμό του χρέους ως μια μορφή εξουσίας, η οποία έχει αρνητικό-καταστροφικό και αντιδημοκρατικό χαρακτήρα. Στον σύγχρονο καπιταλισμό το χρέος ως τεχνική διακυβέρνησης διαπερνά εγκάρσια όλες τις σφαίρες και ρυθμίζει όλους τους κοινωνικούς ρόλους (Lazzarato 2014: 54-6). Το χρέος μεσολαβεί και προσαρμόζει όλες τις σχέσεις στο μοντέλο της σχέσης πιστωτή-οφειλέτη (χρεωμένος-πολίτης, οφειλέτης-δικαιούχος πρόνοιας, χρεωμένος-καταναλωτής). Για τον Λατσαράτο, ο *homo debitor* είναι μια εκδοχή του *homo oeconomicus* της σύγχρονης νεοφιλελεύθερης συνθήκης. Στην παρούσα συνθήκη, η επιταγή να γίνει κάποιος επιχειρηματίας του εαυτού του, να αντιμετωπίζει τον εαυτό του ως «ανθρώπινο κεφάλαιο», συνίσταται στο να αναλάβει τα ρίσκα και τις ζημιές που «η επιχείρηση και το κράτος 'εξωτερικεύουν' προς την κοινωνία» (Lazzarato 2014: 115-6), «εκπονώντας ανάλογους ισολογισμούς» (Αθανασίου 2015).

Εδώ προκύπτουν δύο ερωτήματα, τα οποία θέτουν το ζήτημα της θετικής-παραγωγικής λειτουργίας της εξουσίας. Το πρώτο ερώτημα έχει να κάνει με το κατά πόσο και αν ο *homo debitor* και ο *homo consumens* συγκροτήθηκαν ως ιδεώδη τύποι ταυτόχρονα, αν προϋποθέτουν ο ένας τον άλλο και αν υποστηρίζονται αμοιβαία. Θα

μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η κατανάλωση επί πιστώσει ήταν εν πολλοίς αυτή που εισήγαγε τα άτομα στη σχέση χρέους. Η πιστωτική κάρτα αποτέλεσε τα προηγούμενα τριάντα χρόνια εργαλείο κοινωνικής αναγνώρισης και δείκτη κοινωνικής στάθμης και φερεγγυότητας. Το χρέος εκπαίδευσε τους καταναλωτές στην αύξηση του χρέους τους δείχνοντας τη γενναιοδωρία του. Τα παλιά χρέη μπορούσαν να τιμηθούν με νέα. Το χρέος ήταν ένας μανδύας που με ευκολία κάλυπτε τον προηγούμενο μανδύα, σε μια περίοδο που η καταναλωτιστική ηθική προέτρεπε την ταχεία ακρήστευση/κατανάλωση των εμπορευμάτων και την αποτίναξη των προηγούμενων συνηθειών, σχέσεων και αποκτημάτων από τους ώμους των καταναλωτών. Η κατανάλωση επί πιστώσει υποβάσταξε την παροντική χρονικότητα του καταναλωτισμού, κατήργησε την αίσθηση της αναβολής, της αναμονής και τροφοδότησε μια ηδονιστική καταναλωτική κουλτούρα του «εδώ και τώρα».

Όπως υποστηρίζει ο Λατσαράτο, ακολουθώντας τον ο Ζακ Λε Γκοφ, ο πιστωτής δεν ιδιοποιείται μόνο το χρόνο εργασίας του οφειλέτη αλλά και τον υπόλοιπο χρόνο της ζωής του (Lazzarato 2014: 70, Λε Γκοφ 2003: 48-50). Μήπως, όμως, η δέσμευση του χρόνου του οφειλέτη και το κλείσιμο των δυνατοτήτων για δημιουργία, απόφαση και ρήξη είναι συμβατό με τον «στατικό εν συνεχεία» και ανιστορικό χρόνο της καταναλωτικής εμπειρίας (Λάλλας 2012: 204-7); Προτού εισέλθουν οι ζωές τους στη δίνη της οικονομίας του χρέους, τα άτομα-καταναλωτές του δυτικού κόσμου είχαν δοκιμάσει και απολαύσει μια μυθική/ανιστορική εμπειρία, καταναλώνοντας υλικά και άυλα εμπορεύματα και σε περικόκλειστους, αυτάρκεις μικρόκοσμους της κατανάλωσης. Μήπως αυτή «η αλλόκοτη αίσθηση ότι ζούμε σε μια κοινωνία χωρίς χρόνο, χωρίς δυνατότητα, χωρίς ορατή ρήξη» για την οποία μιλά ο Λατσαράτο, δεν «βρίσκει την κυριότερη εξήγησή της στο χρέος» (Lazzarato 2014: 69) αλλά και στον καταναλωτισμό; Τα χαρακτηριστικά ενός επεισοδιακού, παροξυσμικά παροντικού χρόνου ως προσιδιάζοντα στη σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία έχουν αναλυθεί εκτενώς από θεωρητικούς της κοινωνίας και του πολιτισμού (Ζ. Μπωντριγιάρ, Ζ. Μπάουμαν, Φ. Τζέιμσον, κ.ά). Μήπως άραγε ο καταναλωτισμός είχε εκγυμνάσει τα υποκείμενα στο να αρέσκονται να εγκαταλείπουν ή/και να αποστρέφονται τις δυνητικότητες της επιλογής, της απόφασης, της ρήξης και της δημιουργίας που φέρει ο χρόνος; Κι όλα αυτά προτού ο μηχανισμός του χρέους έρθει να δημεύσει ξεκάθαρα το χρόνο της ζωής και της εργασίας τους;

Το δεύτερο ερώτημα αφορά το κατά πόσο η νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση μπορεί να μετέρχεται λόγους και τεχνικές οι οποίες προσδένουν το υποκείμενο σε μια λογιστική της ζωής (Αθανασίου 2012: 15) ή αν συνδυάζει το μηχανισμό του χρέους με έναν μηχανισμό με τον οποίο επιχειρεί να σαηνεύσει τα υποκείμενα και να υπαγάγει τις επιθυμίες, τα όνειρα, τη φαντασία, τις προσδοκίες, τη δράση, τις επιλογές και την ελευθερία στον καταναλωτικό ονειρόκοσμο. Εδώ θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση δεν επιχειρεί μόνο να ορίσει το πεδίο δράσης του υποκειμένου στη σφαίρα της παραγωγής, της εκπαίδευσης και της αγοράς αλλά και σε αυτήν του ελεύθερου χρόνου. Συστατικό στοιχείο του νεοφιλελεύθερου ήθους είναι ο καταναλωτικός ηδονισμός και η ελευθερία επιλογής. Πολιορκητικός κριός της νεοφιλελεύθερης κριτικής στο μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας ήταν η ελευθερία επιλογής των πολιτών-καταναλωτών. Ο πολίτης-πελάτης των υπηρεσιών του γραφειοκρατικού κράτους πρόνοιας περιοριζόταν από το φάσμα και την ποιότητα των κρατικών παροχών. Η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, οι αποκρατικοποιήσεις και το άνοιγμα της αγοράς ήταν προϋποθέσεις άσκησης της ελευθερίας του επιχειρείν και του καταναλώνειν. Η μείωση των φορολογικών/ασφαλιστικών επιβαρύνσεων επιχειρήσεων και πολιτών διαφημιζόταν

ως η προϋπόθεση απελευθέρωσης χρηματικών πόρων ώστε να διοχετευτούν στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς.

Ο καταναλωτής ως ανθρωπολογικός τύπος αναδύεται στο εσωτερικό της νεοφιλελεύθερης συνθήκης. Ο πολίτης-πελάτης των προνοιακών υπηρεσιών, ο μαζικός εργάτης/μαζικός καταναλωτής του φορντικού καθεστώτος μπορεί να κατανάλωνε μαζικά τα εμπορεύματα και τις υπηρεσίες μιας γραφειοκρατικά διευθυνόμενης κοινωνίας, αλλά ως ειδήμων των απολαύσεων, ως υποκείμενο που αναγνωρίζει ως μετα-αξία της ζωής του την ελευθερία επιλογής εμπορευμάτων συγκροτείται καθαρά σε μια συνθήκη όπου οι σχέσεις εξουσίας παίζονται με τις οδηγίες του νεοφιλελεύθερου εγχειριδίου.

Αν η ηθική και η διακυβερνησιακή λογική και πρακτική του χρέους υποκειμενοποιεί τα άτομα ως οφειλέτες/τριες και νομιμοποιεί τη σχέση πιστωτή-οφειλέτη ως υπόδειγμα ρόλων και σχέσεων, μπορούμε άραγε να δεχτούμε ότι με τις επιταγές, τις λογικές και τις πρακτικές του χρέους επιδιώκεται ο καθορισμός της διαγωγής του καταναλωτή; Η βασική λογική του υποκειμένου καταναλωτή είναι αυτή του λογιστικού υπολογισμού; Αν απαντούσαμε καταφατικά θα χάναμε από τα μάτια μας τα πιο ουσιώδη χαρακτηριστικά και διαδικασίες της καταναλωτικής κοινωνίας. Αναμφίβολα η κατανάλωση επί πιστώσει καθιστά τον καταναλωτή οφειλέτη, αλλά η σκιά αυτού του χρέους δεν φαίνεται να βαραίνει την καταναλωτική εμπειρία και το καταναλωτικό φαντασιακό. Το καταναλωτικό χρέος επιφέρει σίγουρα αποτελέσματα εξουσίας, όπως ενοχή, ντροπή, φόβο, ανασφάλεια, υποταγή, στην εμπειρία που έχει το άτομο σε άλλες σφαίρες της καθημερινής του ζωής και κυρίως στο πεδίο της εργασίας. Μήπως, όμως, το καταναλωτικό φαντασιακό και οι καταναλωτικές ηδονές (φαντασιακές ή/και πραγματικές) συνεχίζουν να προσφέρουν έναν ιδανικό ονειρόκοσμο, έναν αντεστραμμένο/παράλληλο κόσμο διαφορετικό απ' αυτόν της σκληρής καθημερινής πραγματικότητας, τον οποίο το χρέος κυβερνά;

Κλείνοντας, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι λειτουργίες και τα αποτελέσματα εξουσίας της καταναλωτιστικής ηθικής σε περιόδους κρίσης χρέους μπορεί να είναι κρίσιμα. Η ελευθερία επιλογής και η ηδονιστική αυτοπραγμάτωση συνιστούν αξίες που διαχέονται από διαφορετικές θέσεις και θεσμούς της καταναλωτικής κοινωνίας. Η καταναλωτιστική ηθική συνιστά μια τεχνική διακυβέρνησης των ατόμων, καθώς μπορεί αφενός να προωθεί την καταναλωτιστική νοοτροπία και να κεντρίζει διαρκώς το αγοραστικό ενδιαφέρον, και αφετέρου να προβάλλει το καταναλωτιστικό έθος ως επιθυμητό, κανονικό-αξιοπρεπή τρόπο ζωής, θέτοντας έτσι τα όρια μεταξύ κανονικού-μη κανονικού, αποδεκτού-μη αποδεκτού, διανοητού-αδιανόητου, ευπρεπούς-αναξιοπρεπούς βίου. Η καταναλωτιστική ηθική μπορεί να λειτουργεί συμπληρωματικά προς τη στρατηγική υπευθυνοποίησης των ατόμων, η οποία υποστηρίζεται από την ηθική του χρέους και την επανεμφανιζόμενη ηθική της εργασίας (Μπάουμαν 2004: 112-4). Για αυτούς που μπορούν να υποστηρίξουν υλικά έναν καταναλωτιστικό τρόπο ζωής, η καταναλωτιστική ηθική επιβεβαιώνει την κοινωνική τους επάρκεια/αξιοπρέπεια και τους προ(σ)καλεί να ανακαλύψουν τις ολοένα συναρπαστικότερες πηγές απόλαυσης. Για αυτούς που στερούνται τους οικονομικούς πόρους για να συμμετάσχουν στον καταναλωτιστικό βίο, η καταναλωτιστική ηθική μπορεί να λειτουργεί στιγμιαστικά και συνάμα φαντασιακά. Πιο συγκεκριμένα, όπως υποστηρίζει ο Μπάουμαν, οι «ανεπαρκείς καταναλωτές» ανακηρύσσονται σε «εσωτερικούς δαίμονες» της καταναλωτικής κοινωνίας, καθώς αποτελούν το αρνητικό του ιδεώδους καταναλωτή (2004: 201). Τα ίδια αυτά άτομα μπορεί να ενισχύσουν τις στιγμιαστικές επενέργειες της καταναλωτιστικής ηθικής αυτοεπικρινόμενοι για την ανεπάρκειά τους. Και αυτή η αυτοεπικριτική στάση γίνεται οξύτερη εφόσον το άτομο αναγνωρίζει τον

καταναλωτισμό ως τον επιθυμητό-κανονικό τρόπο ζωής, δηλαδή παρά την υλική στέρηση συνεχίζει να σαγηνεύεται από τον καταναλωτικό ονειρόκοσμο.

Βιβλιογραφία

- Bauman, Zygmunt (2008), *Ζωή για κατανάλωση*, μτφρ. Γ. Καράμπελας, Αθήνα, Πολύτροπον.
- Benjamin, Walter (1999), *The arcades project*, Cambridge, Belknap Press.
- Campbell, Collin (1995), *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism*, Oxford, Blackwell.
- Dyer, Gillian (1993), *Η διαφήμιση ως επικοινωνία*, μτφρ. Α. Σπυροπούλου, επιμ. Γ.Π. Σκαρπέλος, Αθήνα, Πατάκης.
- Foucault, Michel (2012), *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα Πλέθρον.
- Hall, Stuart (2013), «The work of representation» στο S. Hall, J. Evans & S. Nixon (επιμ.), *Representation: Cultural representations and signifying practices*, 2nd edition, London, Sage Publ., σελ. 1-47.
- Jameson, Frederic (1999), *Το μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*, μτφρ. Γ. Βάρσος, Αθήνα, Νεφέλη.
- Lazzarato, Maurizio (2014), *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου: Δοκίμιο για τη νεοφιλελεύθερη κατάσταση*, μτφρ. Γ. Καράμπελας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Lury, Celia (2011), *Consumer culture*, 2nd edition, Cambridge, Polity Press.
- Maffesoli, Michel (1996), *The time of the tribes: The decline of individualism in mass society*, transl. D. Smith, London, Sage.
- Miller, Daniel (2012), «Κατανάλωση», μτφρ. Α. Βρεττού, στο Ε. Γιαλούρη (επιμ.), *Υλικός πολιτισμός: Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σελ. 319-353.
- Ritzer, George (2010), *Enchanting a disenchanted world: Continuity and change in the Cathedrals of consumption*, 3rd edition, California, Pine Forge Press-Sage.
- Sassatelli, Roberta (2016), *Καταναλωτική κουλτούρα: Ιστορία, θεωρία και πολιτική*, μτφρ. Δ. Λάλλας, επιμ. Β. Τομανάς, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.
- Sennett, Richard (2008), *Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού*, μτφρ. Τ. Παπαϊωάννου, Αθήνα, Σαββάλας.
- Shields, Rob (1994), «Spaces for the subject of consumption» στο R. Shields (επιμ.), *Lifestyle shopping: The subject of consumption*, London, Routledge, σελ. 1-20.
- Williamson, Judith (2002), *Decoding advertisements: Ideology and meaning in advertising*, London, Marion Boyars.
- Αθανασίου, Αθηνά (2012), *Η κρίση ως «κατάσταση έκτακτης ανάγκης»: Κριτικές και αντιστάσεις*, Αθήνα Σαββάλας.
- Αθανασίου, Αθηνά (2015), «Το χρέος ως τεχνική διακυβέρνησης: Ένα σχόλιο στον Μαουρίτσιο Λατσαράτο», *Ενθέματα-Αυγή της Κυριακής*, Αρ. Φύλλου 12284 (03/5/2015).
- ΕΛ.ΣΤΑΤ, (2005) *Δελτίο Τύπου-Ετήσιοι Εθνικοί Λογαριασμοί, Έτος 2014 (2^η εκτίμηση) και αναθεώρηση ετών 2010-13*, (Οκτώβριος 2015).
- Κονδύλης, Παναγιώτης (2007), *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Λάλλας, Δημήτρης (2012), *Στον μικρόκοσμο του mall*, επιμ. Β. Τομανάς, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.
- Λε Γκοφ, Ζακ (2003), *Το πουγκί και η ζωή: Οικονομία και θρησκεία στον Μεσαίωνα*, μτφρ. Ν. Γκοτσινάς, Αθήνα, Κέδρος.
- Μπάουμαν, Ζίγκμουντ (2004), *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*, μτφρ.-προλ. Κ.Δ. Γεώργιας, Αθήνα, Μεταίχμιο.

- Μπωντριγιάρ, Ζαν (2005), *Η καταναλωτική κοινωνία*, μτφρ. Β. Τομανάς, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.
- Ντε Σερτώ, Μισέλ (2010), *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική: Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, προλ. Λ. Ζιάρ, Αθήνα, Σμίλη.
- Σταυρίδης, Σταύρος (2010), *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Φουκό, Μισέλ (1987), *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα, Ύψιλον.
- Φουκό, Μισέλ (1991), *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λ. Τρουλινού, Αθήνα, Ύψιλον.

Πολιτική συνείδηση και πολιτειακή αρετή στα χρόνια της κρίσης

Μανούσος Μαραγκουδάκης* & Κώστας Ρόντος**

Περίληψη

Η εισήγηση αναφέρεται στα αποτελέσματα δύο μεικτών (ποσοτικών και ποιοτικών) ερευνών (2010, 2014) οι οποίες διερεύνησαν τους τρόπους με τους οποίους οι Έλληνες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως πολίτη, τόσο αναφορικά με τους πολιτειακούς θεσμούς, όσο και ως μέλη της κοινωνίας των πολιτών. Η πρώτη έρευνα έλαβε χώρα το 2010 με πανελλαδικό δείγμα (n = 850) ενώ η δεύτερη πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά στο νησί της Λέσβου το 2014 (n = 300). Αμφότερες οι έρευνες κατέδειξαν ότι στην Ελλάδα ηγεμονεύουν πέντε διακριτές πολιτικές νοοτροπίες/λογοπλαίσιμα, νοοτροπίες που επικαθορίζουν τους τρόπους με τους οποίους οι πολίτες προσλαμβάνουν τόσο τον εαυτό τους ως πολίτη όσο και τα δημόσια θέματα. Η ανάλυση προτείνει ότι η «πολιτική νοοτροπία» στην Ελλάδα παρουσιάζει έντονα στοιχεία φοβικότητας, εγωισμού, μεσσιανισμού και λαϊκισμού. Τα στοιχεία αυτά έρχονται σε αντίθεση με την ανάλυση της «κοινωνικής συμπεριφοράς» όπου κυριαρχούν τα πρότυπα της «αλτρουιστικής ατομικότητας» και της «εθελοντικής συλλογικότητας». Η έρευνα καταλήγει στην υπόθεση ότι ο δημόσιος λόγος και η νοοτροπία στην Ελλάδα δεν αποτελεί ένα γεγονός «από κάτω προς τα πάνω», αλλά, αντίθετα, ότι διαμορφώνεται από ηγεμονεύοντα δίκτυα κοινωνικής εξουσίας, τα οποία χειραγωγούν ευνοϊκές ατομικές πολιτισμικές νοοτροπίες για τη διαμόρφωση ενός λαϊκιστικού δημόσιου λόγου.

Λέξεις κλειδιά: Πολιτική θρησκεία, ηθικός εαυτός, δημόσιοι λόγοι, ελληνική κρίση, Βέμπερ, Άιζενσταντ.

1. Εισαγωγή

Η παρούσα παρουσίαση αποτελεί μία σπουδή στην ποσοτικοποιημένη φαινομενολογία του ηθικού-πολιτικού εαυτού. Βασίζεται σε μία σειρά θεωρητικών κοινωνιολογικών και ανθρωπολογικών προεκκασιών πάνω στις οποίες οικοδομήθηκε ένα ποσοτικοποιημένο πρότυπο ατομικών στάσεων και προδιαθέσεων αναφορικά με

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Λόφος Πανεπιστημίου Μυτιλήνη, 81100.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: M.Marangudakis@soc.aegean.gr

** Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Λόφος Πανεπιστημίου Μυτιλήνη, 81100.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: K.Rontos@soc.aegean.gr

το δημόσιο πολιτικό χώρο: (1) Πώς το άτομο χαρακτηρίζει και πώς αναγνωρίζει τον εαυτό του ως πολιτικό όν, (2) τον εαυτό του έναντι των συμπολιτών του, και (3) τον εαυτό του έναντι των δημόσιων θεσμών. Με άλλα λόγια, το μοντέλο έχει ως στόχο να συλλάβει ποσοτικά τις πολιτικές νοοτροπίες στην Ελλάδα στις τρεις διαστάσεις τους: την ατομική, την κοινωνική, και την θεσμική. Οι ομαδοποιήσεις που ανακύπτουν μας επιτρέπουν να αναλύσουμε τους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα συλλαμβάνουν την θέση τους στην πολιτική κοινωνία, και ως εκ τούτου την συνολική τους στάση ως πολίτες.

Η σπουδή στηρίζεται στις εξής θεωρητικές προεκκασίες: (α) Ο εαυτός δεν προηγείται της ηθικής, αλλά ο εαυτός συγκροτείται εντός και μέσω ισχυρών ηθικών στάσεων (Calhoun, 1991: 233). (β) ότι αυτές οι ηθικές στάσεις, ή ηθικά πλαίσια, ενημερώνονται από, και προέρχονται από έσχατες αξίες που αποτελούν «συντακτικά αγαθά» ή «υπεραγαθά» (Taylor 1989: 63). (γ) ότι αυτά τα υπεραγαθά εκπηγάζουν από κοσμολογικές και οντολογικές αρχές εμπνεδωμένες σε πολιτισμικά πρότυπα (Eisenstadt 1985). (δ) ότι αυτές οι πολιτισμικές αρχές εμπνέουν μεθοδικούς-ηθικούς τρόπους βίου μέσω διαδικασιών ορθολογικοποίησης που δύνανται να αναλυθούν χρησιμοποιώντας τους Βεμπεριανούς τύπους ορθολογικότητας (Kalberg 1980). και τέλος, (ε) ότι αυτά τα πρότυπα δύνανται να αποτυπωθούν ως δίπολες αντιθέσεις (Alexander και Smith 1993), και ως εκ τούτου να ποσοτικοποιηθούν και να αναλυθούν στατιστικά (Marangudakis, Rontos & Xenitidou 2011). Μια τέτοια θεωρητική προσέγγιση μας επέτρεψε να διερευνήσουμε με πρωτότυπο τρόπο τις πολιτικές νοοτροπίες στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2013, χωρίς βέβαια να μπορούμε να γνωρίζουμε αν αυτή η αποτύπωση αποτελεί πρόσκαιρο αποτέλεσμα της κρίσης ή, αντίθετα, διαχρονική σταθερά του ελληνικού πολιτικού εαυτού.

Παρουσιάζουμε εδώ τα αποτελέσματα δύο δημοσκοπήσεων, μίας πανελλαδικής και μίας δεύτερης που έλαβε χώρα στο νησί της Λέσβου. Ο λόγος την επανάληψη ήταν η επαλήθευση των αποτελεσμάτων της πρώτης έρευνας. Καθώς η έρευνα είναι πρωτότυπη και τα αποτελέσματα ρηξικέλευθα, εφαρμόσαμε το μοντέλο σε δείγματα δύο διαφοροποιημένων πληθυσμών (ενός εθνικού και ενός περιφερειακού), για να εξετάσουμε τον βαθμό ευαισθησίας του σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα. Τα αποτελέσματα ήταν συμβατά μεταξύ τους, επιβεβαιώνοντας έτσι ότι ο ελληνικός πληθυσμός είναι αρκετά ομοιογενής στα θέματα στα οποία εξετάστηκε.

Το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε μία σειρά ερωτήσεων-δηλώσεων που συλλαμβάνουν την θέση του ερωτώμενου απέναντι στις τρεις διαστάσεις της πολιτότητας: τον εαυτό, τους συμπολίτες του και τους θεσμούς της πολιτείας. Συνολικά, οι απαντήσεις του δείγματος μας επέτρεψαν να χαρτογραφήσουμε τις προσλήψεις των εξεταζόμενων πληθυσμών για την θέση τους στη δημόσια σφαίρα σε όρους ηθικότητας.

Οι τρεις αυτές διαστάσεις συλλαμβάνονται με τις εξής ερωτήσεις:

Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΕΑΥΤΟΣ

- Αισθάνομαι τον κόσμο περισσότερο με τα συναισθήματά μου παρά με το νου μου (συναισθηματικός εαυτός)
- Αν θεωρώ ότι κάτι είναι σωστό το υποστηρίζω ανεξάρτητα από τις συνέπειες (αυτοδίκαιος εαυτός)
- Στο τέλος της ημέρας είμαι υπεύθυνος για ό,τι συμβαίνει σε μένα (υπευθυνότητα)
- Νιώθω ότι η ζωή μου ελέγχεται από σκοτεινά δίκτυα (ανασφάλεια)

- Πιστεύω στην θαυματουργική επέμβαση του Θεού στον κόσμο (μεσσιανισμός)

Η ΠΟΛΙΤΟΤΗΤΑ (ΕΑΥΤΟΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΟΛΙΤΕΣ)

- Σε γενικές γραμμές έχω εμπιστοσύνη στους συμπολίτες μου, ανεξάρτητα από το πόσο καλά τους ξέρω προσωπικά (πολιτική εμπιστοσύνη)
- Οι μετανάστες αποτελούν απειλή για την εθνική μας ταυτότητα (εσωτ. ξενοφοβία)
- Οι ξένοι μας ζηλεύουν και συνωμοτούν εναντίον μας (εξωτ. ξενοφοβία)
- Μεταξύ των ατομικών ελευθεριών και της κοινωνικής ισότητας, προτιμώ την κοινωνική ισότητα (εξισωτισμός)
- Η σωματική βία σε καμία περίπτωση δεν έχει θέση στην κοινωνική ζωή (πολιτική ευγένεια)

Η ΠΟΛΙΤΕΙΟΤΗΤΑ (ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΝΟΜΟΙ)

- Η κοινωνική δικαιοσύνη είναι πιο σημαντική από τα ατομικά δικαιώματα (εξισωτισμός)
- Ο ρόλος των πολιτικών είναι να συμμορφώνονται με τις απαιτήσεις μου (πελατειοκρατία)
- Το προσωπικό μου όφελος έρχεται πριν το Νόμο (εγωισμός)
- Το συμφέρον του λαού είναι πάνω από θεσμούς και νόμους (λαϊκισμός)
- Όταν ο λαός έρθει πραγματικά στην εξουσία, θα είναι θέμα χρόνου να λυθούν τα πιο σημαντικά προβλήματα (μεσσιανισμός)
- Είμαι έτοιμος να αγωνιστώ για αυτό που πιστεύω ότι είναι δίκαιο, ακόμη και παραβαίνοντας το νόμο (αυτοδίκαιος)

Κάθε μία ερώτηση-δήλωση μετρά την θέση του ερωτώμενου έναντι ενός θέματος που καθορίζει εν μέρει την πρόσληψη του εαυτού, της πολιτότητας και της πολιτειότητας (τα θέματα που διερευνούν οι ερωτήσεις-δηλώσεις) σημειώνονται στις παρενθέσεις). *Θεωρητικά*, ένα πρότυπο πολίτη σύμφωνα με τα φιλελεύθερα πρότυπα της δυτικής δημοκρατίας θα έπρεπε να προτιμά τα ορθολογικά, θεσμικά, και μετριοπαθή πρότυπα, ενώ αντίθετες ηθικές στάσεις τοποθετούν το άτομο σε λαϊκιστικές, αυταρχικές και εμπαθείς ηθικές χωροταξίες.

2. Μεθοδολογία Ερευνών

Η πρώτη, πανελλαδική, έρευνα

Το ερωτηματολόγιο, που περιλάμβανε 60 κλειστές ερωτήσεις και προτάσεις, συμπληρώθηκε με στοιχεία από ένα δείγμα του ελληνικού πληθυσμού στην περίοδο Ιανουαρίου-Απριλίου 2012, κατά τη διάρκεια συνέντευξης από 49 καταρτισμένους μεταπτυχιακούς φοιτητές.

Ως μέθοδος δειγματοληψίας χρησιμοποιήθηκε αυτή των ποσοστών (quota sampling) και το μέγεθος του δείγματος ανήλθε σε 857 άτομα. Το δείγμα κατανεμήθηκε αναλογικά όχι μόνο του πληθυσμού των περιφερειών της Χώρας κατά το 2001, αλλά ανάλογα με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού (ηλικία

και φύλο). Η αντιπροσωπευτικότητα στην δειγματοληψία δεν είναι όση επιτυγχάνεται στην τυχαία δειγματοληψία, αλλά η πρώτη είναι ευκολότερη στην οργάνωση και διεξαγωγή της έρευνας, ειδικά όταν δεν είναι διαθέσιμοι αρκετοί πόροι και δεν υπάρχουν κατάλληλα δειγματοληπτικά πλαίσια όπως συμβαίνει στην Ελλάδα. Επιπλέον η χρήση των παραπάνω κριτηρίων στην κατανομή του δείγματος μεταξύ του πληθυσμού και μάλιστα με επιτυχή τρόπο, μειώνει την ύπαρξη σοβαρής μεροληψίας στη όλη διαδικασία. (Hoinvilleetal 1983). Η ποιότητα των συνεντευκτών είναι κρίσιμη για την επιτυχία της έρευνας. Επίσης, η επιτυχής στατιστική ανάλυση, με την έννοια της συμβατότητας των αποτελεσμάτων της με θεμελιωμένες θεωρητικές προσεγγίσεις, επιβεβαιώνει την απουσία αξιολογής μεροληψίας στο δείγμα.

Καθώς το μέγεθος του δείγματος που αποφασίστηκε κατά τον σχεδιασμό της έρευνας ήταν 1000 μονάδες, παρουσιάστηκε ένα ποσοστό μη απόκρισης 14,3 %, το οποίο θεωρείται σχετικά χαμηλό.

Ως μέθοδος ανάλυσης χρησιμοποιήθηκε η Ανάλυση Παραγόντων (Factor Analysis) πάνω στις μεταβλητές του τεστ του Τριάντη. Η καταλληλότητα των δεδομένων ελέγχθηκε με το στατιστικό μέτρο Kaiser-MeyerOlkin (K.M.O=0,801.) και η ύπαρξη συσχέτισης με το Bartlett's Test Sphericity=3236.618, df=105, p=0.00. Οι επιμέρους μεθοδολογικές επιλογές στην εφαρμογή της Ανάλυσης Παραγόντων δίνονται στο τέλος του Πίνακα 1.

Η δεύτερη έρευνα στη Λέσβο

Η έρευνα διενεργήθηκε στο νησί της Λέσβου στο πρώτο τετράμηνο του 2014 σε ένα δείγμα 353 ατόμων που επιλέχθηκαν με την ίδια μέθοδο δειγματοληψίας με την πανελλαδική, που παρουσιάστηκε παραπάνω. Επίσης, χρησιμοποιήθηκε η ίδια μεθοδολογία με την πανελλαδική έρευνα για λόγους συγκρισιμότητας των αποτελεσμάτων.

Στην πανελλαδική έρευνα διαμορφώθηκαν πέντε συστάδες απαντήσεων δηλώσεων καμία από τις οποίες δεν ανέδειξε το «δυτικό-φιλελεύθερο» πρότυπο πολίτη. Καμία, δηλαδή, συστάδα δεν δομείται γύρω από την φιλελεύθερη-δημοκρατική ηθική στάση. Αντίθετα, διαμορφώθηκαν οι εξής συστάδες οι οποίες παρουσιάζονται σύμφωνα με την σημαντικότητά τους.

(1) Ο ΦΟΒΙΚΟΣ ΕΑΥΤΟΣ. Η συστάδα αυτή συμπεριλαμβάνει τέσσερεις δηλώσεις:

- Οι ξένοι μας ζηλεύουν και συνωμοτούν εναντίον μας
- Οι μετανάστες αποτελούν απειλή για την εθνική μας ταυτότητα
- Πιστεύω στην θαυματουργική επέμβαση του Θεού στον κόσμο
- Ο ρόλος των πολιτικών είναι να συμμορφώνονται με τις απαιτήσεις μου

Σύμφωνα με αυτήν, η ξеноφοβία (βλ. 1, 2) συνδυάζεται με την πίστη στα θαύματα (βλ. 3) και την σύλληψη του πολιτικού προσωπικού ως άμεσο εντολοδόχο του πολίτη (βλ. 4). Το τελευταίο αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί εναλλακτικά ως απαίτηση δέσμευσης των πολιτικών για τις προεκλογικές υποσχέσεις τους. Όμως η σύνδεση αυτής της δήλωσης με ξеноφοβικές δηλώσεις και μια προνεωτερική αντίληψη αιτίου-αιτιατού μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τη δήλωση αυτή ως μία έκφραση του πελατειακού πολιτικού συστήματος. Έτσι, αυτή η συστάδα υποδηλώνει ένα «ταμπουρωμένο» εαυτό που δεν έχει την ικανότητα να αναλύει ορθολογικά τους παράγοντες που επηρεάζουν τη ζωή του αλλά πιστεύει σε «θαυματουργές» λύσεις» εκλαμβάνει τον έξωθεν κόσμο αλλά και τους ξένους που εισβάλλουν στον κόσμο του

3. Αποτελέσματα

Τα αποτελέσματα της πανελλαδικής έρευνας

Πίνακας 1 – Πίνακας παραγόντων στις μεταβλητές του τεστ πολιτικής συνείδησης στην πανελλαδική έρευνα

Μεταβλητές	Παράγοντες				
	1	2	3	4	5
20_9. Οι ξένοι μας ζηλεύουν και συνωμοτούν εναντίον μας	,799	-,052	,090	,085	-,012
20_16. Οι μετανάστες αποτελούν απειλή για την εθνική μας ταυτότητα	,788	,083	,137	-,052	,010
20_15. Πιστεύω στην θαυματουργική επέμβαση του Θεού στον κόσμο	,571	,248	,149	-,135	,135
20_4. Ο ρόλος των πολιτικών είναι να συμμορφώνονται με τις απαιτήσεις μου	,412	-,108	,213	,240	,114
20_8. Στο τέλος της ημέρας είμαι υπεύθυνος για ό,τι συμβαίνει σε μένα	,091	,646	-,214	,096	-,033
20_2. Η σωματική βία σε καμία περίπτωση δεν έχει θέση στην κοινωνική ζωή	,002	,599	-,003	-,217	,090
20_7 Αν θεωρώ ότι κάτι είναι σωστό το υποστηρίζω ανεξάρτητα από τις συνέπειες	-,111	,565	,105	,466	,026
20_6 Αισθάνομαι τον κόσμο περισσότερο με τα συναισθήματά μου παρά με το νου μου	,115	,508	,326	,103	,006
20_14. Όταν ο λαός έρθει πραγματικά στην εξουσία, θα είναι θέμα χρόνου να λυθούν τα πιο σημαντικά προβλήματα	,164	,112	,682	,151	,154
20_13. Νιώθω ότι η ζωή μου ελέγχεται από σκοτεινά δίκτυα	,204	-,074	,645	-,041	-,109
20_17. Σε γενικές γραμμές έχω εμπιστοσύνη στους συμπολίτες μου, ανεξάρτητα από το πόσο καλά τους ξέρω προσωπικά	-,008	-,187	,452	,043	,405
20_10. Το συμφέρον του λαού είναι πάνω από θεσμούς και νόμους	,249	,180	,417	,328	,060
20_1. Είμαι έτοιμος να αγωνιστώ για αυτό που πιστεύω ότι είναι δίκαιο, ακόμη και παραβαίνοντας το νόμο	-,138	,148	,158	,726	,011
20_5. Το προσωπικό μου όφελος έρχεται πριν το Νόμο	,352	-,326	-,068	,636	-,007
20_3. Η κοινωνική δικαιοσύνη είναι πιο σημαντική από τα ατομικά δικαιώματα	,203	-,016	-,168	,159	,780
20_12. Μεταξύ των ατομικών ελευθεριών και της κοινωνικής ισότητας, προτιμώ την κοινωνική ισότητα	-,031	,169	,237	-,135	,647
Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization. a. Rotation converged in 12 iterations.					

ως επικίνδυνους, ενώ αντιλαμβάνεται τον πολιτικό βίο ως μία απλοϊκή διαδικασία εκπλήρωσης προσωπικών επιθυμιών. Συμπερασματικά, αποτελεί μία αρκετά αντιπροσωπευτική εικόνα του παραδοσιακού ανθρώπου.

(2) Ο ΑΥΤΟΔΙΚΑΙΟΣ ΕΑΥΤΟΣ. Η δεύτερη πιο σημαντική συστάδα συμπεριλαμβάνει επίσης τέσσερεις δηλώσεις:

- Στο τέλος της ημέρας είμαι υπεύθυνος για ό,τι συμβαίνει σε μένα
- Η σωματική βία σε καμία περίπτωση δεν έχει θέση στην κοινωνική ζωή
- Αν θεωρώ ότι κάτι είναι σωστό το υποστηρίζω ανεξάρτητα από τις συνέπειες
- Αισθάνομαι τον κόσμο περισσότερο με τα συναισθήματά μου παρά με το νου μου

Ο συνδυασμός αυτός οικοδομεί τον πιο συγκροτημένο απ' όλους τους εαυτούς καθώς συγκροτείται βάσει δύο σημαντικών νεωτερικών-φιλελεύθερων στοιχείων: της προσωπικής ευθύνης (βλ. 1) και του φιλειρηνισμού (βλ. 2). Όμως ο συνδυασμός αυτός συμπληρώνεται με δύο άλλα στοιχεία αμφίθυμης σχέσης με τον φιλελευθερισμό. Το πρώτο από αυτά δηλώνει έναν ανένδοτο εαυτό που αρνείται να συνδυάσει τις εσωτερικής πεποιθήσεις περί δικαίου με το κοινωνικό και θεσμικό περιβάλλον (βλ. 3). Το δεύτερο στοιχείο δηλώνει ότι είναι το συναίσθημα και όχι ο ορθολογισμός αυτός που τον εμπνέει και τον καθοδηγεί (βλ. 4). Ο συνδυασμός των δύο τελευταίων στοιχείων προσομοιάζει στον βεμπεριανό ιδεότυπο του «μύστη» που δεν συνάδει με έναν μεθοδικό τρόπο ορθολογικού βίου.

(3) Ο ΛΑΪΚΙΣΤΗΣ ΕΑΥΤΟΣ

- Όταν ο λαός έρθει πραγματικά στην εξουσία, θα είναι θέμα χρόνου να λυθούν τα πιο σημαντικά προβλήματα
- Νιώθω ότι η ζωή μου ελέγχεται από σκοτεινά δίκτυα
- Σε γενικές γραμμές έχω εμπιστοσύνη στους συμπολίτες μου, ανεξάρτητα από το πόσο καλά τους ξέρω προσωπικά
- Το συμφέρον του λαού είναι πάνω από θεσμούς και νόμους

Ο λαϊκιστικός εαυτός συγκεντρώνει τα βασικά στοιχεία που συναποτελούν τον λαϊκισμό (1 και 4) και τα συνδυάζει με μία συνωμοτική αντίληψη του κόσμου και του πεπρωμένου του ατόμου του (βλ. 2). Είναι ενδιαφέρον και σημαντικό ότι η «εμπιστοσύνη προς τον συμπολίτη», ένας βασικός δείκτης πολιτότητας βρίσκει την θέση του σε αυτό το λαϊκιστικό πλαίσιο. Με άλλα λόγια, η εμπιστοσύνη προς τους συμπολίτες δεν εμφορείται από τους εμπειρικούς μηχανισμούς της κοινωνίας των πολιτών, αλλά από μία «ιδεολογική» πίστη στην αξία του λαού. *Mutatis mutandis* αποτελεί μία παραλλαγή του «φοβικού εαυτού» καθώς και αυτό εμφορείται από μία μεταφυσική αντίληψη του καλού και του κακού, ανασφάλεια και περιφρόνηση για το νόμο. Όμως ενώ ο φοβικός εαυτός είναι νοσταλγικός, ο λαϊκιστής εαυτός είναι προσανατολισμένος στο μέλλον, ελπίζοντας σε μία αποκαλυπτική παρουσία του λαού-σωτήρα που θα επιλύσει τα προβλήματα της σύγχρονης εποχής.

(4) Ο ΕΓΩΙΣΤΗΣ ΕΑΥΤΟΣ

- Είμαι έτοιμος να αγωνιστώ για αυτό που πιστεύω ότι είναι δίκαιο, ακόμη και παραβαίνοντας το νόμο
- Το προσωπικό μου όφελος έρχεται πριν το Νόμο

Είναι ενδιαφέρον ότι μόνο δύο θέσεις-στοιχεία συναποτελούν τα συστατικά στοιχεία αυτής της συστάδας που χαρακτηρίζεται από την σαφή δήλωση αποδοχής του εγωισμού ως συστατικό του πολιτικού εαυτού. Ο εαυτός αυτός έχει μία περιορισμένη έποψη του κόσμου που δικαιολογείται συνειδησιακά από την ταύτιση του εγωισμού (βλ. 1) με το δίκαιο (βλ. 1).

(5) Ο ΕΞΙΣΩΤΙΚΟΣ ΕΑΥΤΟΣ

- Η κοινωνική δικαιοσύνη είναι πιο σημαντική από τα ατομικά δικαιώματα
- Μεταξύ των ατομικών ελευθεριών και της κοινωνικής ισότητας, προτιμώ την κοινωνική ισότητα.

Τελευταίος σε σημαντικότητα είναι ο «εξισωτικός» εαυτός καθώς συνδυάζει την προτίμηση της συλλογικότητας έναντι της ατομικότητας στις δύο τους μορφές. Εμφανίζεται ως η πιο ιδεολογική σύλληψη του εαυτού η οποία όμως δεν συνδέεται με κάποιο πρόταγμα ή συνδηλωτική αίσθηση του εαυτού. Αποτελεί, λοιπόν, μια παθητική έκδοση του εαυτού που επαφίεται στην θέρμη της συλλογικότητας για να δώσει νόημα στη ζωή του.

(1) Ο ΦΟΒΙΚΟΣ ΕΑΥΤΟΣ. Η συστάδα αυτή συμπεριλαμβάνει τέσσερεις δηλώσεις:

- Οι ξένοι μας ζηλεύουν και συνωμοτούν εναντίον μας
- Οι μετανάστες αποτελούν απειλή για την εθνική μας ταυτότητα
- Πιστεύω στην θαυματουργική επέμβαση του Θεού στον κόσμο
- Νιώθω ότι η ζωή μου ελέγχεται από σκοτεινά δίκτυα

Σε αυτή συμπεριλαμβάνονται οι τρεις από τις τέσσερεις δηλώσεις του φοβικού εαυτού της πανελλαδικής έρευνας (δηλώσεις 1, 2, και 3). Διαφέρει από την πανελλαδική στο τέταρτο στοιχείο καθώς αντί για «Ο ρόλος των πολιτικών είναι να συμμορφώνονται με τις απαιτήσεις μου» συναντούμε τη δήλωση «Νιώθω ότι η ζωή μου ελέγχεται από σκοτεινά δίκτυα» που ανήκει στον «λαϊκιστή εαυτό». Όμως, όπως έχουμε υποστηρίξει παραπάνω, οι δύο αυτοί εαυτοί συνδέονται μεταξύ τους καθώς αποτελούν στην πραγματικότητα τις δύο όψεις ενός εαυτού που αδυνατεί να αναλύσει ορθολογικά τον κόσμο του. Στην περίπτωση της λεσβιακής δημοσκοπήσης ο «φοβικός εαυτός» είναι ακόμη πιο ξεκάθαρος (και πάντα πρώτος σε σημαντικότητα) καθώς ο φόβος για τους ξένους συνδυάζεται με την πίστη σε από μηχανής θεούς και την παραδοχή αδυναμίας ανάλυσης της πραγματικότητας.

(2) Ο ΑΥΤΟΔΙΚΑΙΟΣ ΕΑΥΤΟΣ

- Αν θεωρώ ότι κάτι είναι σωστό το υποστηρίζω ανεξάρτητα από τις συνέπειες
- Είμαι έτοιμος να αγωνιστώ για αυτό που πιστεύω ότι είναι δίκαιο, ακόμη και παραβαίνοντας το νόμο
- Στο τέλος της ημέρας είμαι υπεύθυνος για ό,τι συμβαίνει σε μένα
- Αισθάνομαι τον κόσμο περισσότερο με τα συναισθήματά μου παρά με το νου μου

Όπως και στην πανελλαδική έρευνα, έτσι και στην λεσβιακή ο αυτοδίκαιος εαυτός έρχεται δεύτερος σε σημαντικότητα και ταυτίζεται σε τρεις από τις τέσσερεις δηλώσεις του πρώτου. Διαφέρει στην δεύτερη δήλωση όπου αντί για «Η σωματική βία σε καμία περίπτωση δεν έχει θέση στην κοινωνική ζωή» βρίσκουμε τη δήλωση «Είμαι έτοιμος να αγωνιστώ για αυτό που πιστεύω ότι είναι δίκαιο, ακόμη και παραβαίνοντας το νόμο» που είναι πολύ κοντά στην δήλωση «Αν θεωρώ ότι κάτι είναι σωστό το υποστηρίζω ανεξάρτητα από τις συνέπειες» που εμπεριέχεται σε αυτό τον εαυτό ήδη από την πανελλαδική έρευνα. Ο πυρήνας όμως αυτού του εαυτού παραμένει άθικτος και κοινός στις δύο έρευνας.

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης στη δημοσκόπηση στο νησί της Λέσβου

Πίνακας 2. Πίνακας παραγόντων στις μεταβλητές του τεστ πολιτικής συνείδησης στην έρευνα στο νησί της Λέσβου

Μεταβλητές	Παράγοντες				
	1	2	3	4	5
20_16. Οι μετανάστες αποτελούν απειλή για την εθνική μας ταυτότητα	,797	,046	,014	,035	,078
20_9. Οι ξένοι μας ζηλεύουν και συνωμοτούν εναντίον μας	,685	,180	,071	,062	,100
20_13.Νιώθω ότι η ζωή μου ελέγχεται από σκοτεινά δίκτυα	,382	-,009	-,023	,195	-,027
20_15.Πιστεύω στην θαυματουργική επέμβαση του Θεού στον κόσμο	,379	,076	,039	,134	,347
20_5. Το προσωπικό μου όφελος έρχεται πριν το Νόμο	,095	,940	,176	,090	-,260
20_4. Ο ρόλος των πολιτικών είναι να συμμορφώνονται με τις απαιτήσεις μου	,264	,318	-,073	,265	,125
20_7. Αν θεωρώ ότι κάτι είναι σωστό το υποστηρίζω ανεξάρτητα από τις συνέπειες	-,061	-,025	,685	,071	,085
20_1. Είμαι έτοιμος να αγωνιστώ για αυτό που πιστεύω ότι είναι δίκαιο, ακόμη και παραβαίνοντας το νόμο	,006	,004	,518	,163	-,118
20_8. Στο τέλος της ημέρας είμαι υπεύθυνος για ό,τι συμβαίνει σε μένα	,065	,046	,419	,033	,262
20_6. Αισθάνομαι τον κόσμο περισσότερο με τα συναισθήματά μου παρά με το νου μου	,089	,120	,340	,188	,309
20_10. Το συμφέρον του λαού είναι πάνω από θεσμούς και νόμους	,230	,046	,241	,489	,081
20_14. Όταν ο λαός έρθει πραγματικά στην εξουσία, θα είναι θέμα χρόνου να λυθούν τα πιο σημαντικά προβλήματα	,225	-,006	,127	,764	,074
20_17. Σε γενικές γραμμές έχω εμπιστοσύνη στους συμπολίτες μου, ανεξάρτητα από το πόσο καλά τους ξέρω προσωπικά	-,040	,120	,092	,226	,115
20_2. Η σωματική βία σε καμία περίπτωση δεν έχει θέση στην κοινωνική ζωή	,028	-,132	,081	-,019	,330
20_12.Μεταξύ των ατομικών ελευθεριών και της κοινωνικής ισότητας, προτιμώ την κοινωνική ισότητα	,047	-,032	,065	,107	,340
20_3. Η κοινωνική δικαιοσύνη είναι πιο σημαντική από τα ατομικά δικαιώματα	,057	,273	-,084	,078	,486
Extraction Method: Maximum Likelihood.					
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.a					
a. Rotation converged in 8 iterations.					

(3) Ο ΛΑΪΚΙΣΤΗΣ ΕΑΥΤΟΣ

- Όταν ο λαός έρθει πραγματικά στην εξουσία, θα είναι θέμα χρόνου να λυθούν τα πιο σημαντικά προβλήματα
- Το συμφέρον του λαού είναι πάνω από θεσμούς και νόμους
- Σε γενικές γραμμές έχω εμπιστοσύνη στους συμπολίτες μου, ανεξάρτητα από το πόσο καλά τους ξέρω προσωπικά

Στην τρίτη θέση συναντούμε, όπως και στην πανελλαδική έρευνα, τον «λαϊκιστή» εαυτό όπου οι ίδιες τρεις δηλώσεις συνδυάζονται για να παράγουν τον αποκαλυπτικό και μεταφυσικά καταλυτικό αντίκτυπο της λαϊκής εξουσίας όταν αυτή θα πραγματοποιηθεί κάποτε στο μέλλον. Απουσιάζει η δήλωση «Νιώθω ότι η ζωή μου ελέγχεται από σκοτεινά δίκτυα» η οποία ανήκει στον «φοβικό εαυτό» θέμα που ήδη έχουμε καλύψει νωρίτερα, θεωρώντας τα δύο πρότυπα συγγενικά.

(4) Ο ΕΓΩΙΣΤΗΣ ΕΑΥΤΟΣ

- Το προσωπικό μου όφελος έρχεται πριν το Νόμο
- Ο ρόλος των πολιτικών είναι να συμμορφώνονται με τις απαιτήσεις μου

Στην λεσβιακή δημοσκόπηση η δήλωση περί οφέλους πριν το Νόμο συνδυάζεται με τη δήλωση «Ο ρόλος των πολιτικών είναι να συμμορφώνονται με τις απαιτήσεις μου» αντί για τη δήλωση «Είμαι έτοιμος να αγωνιστώ για αυτό που πιστεύω ότι είναι δίκαιο, ακόμη και παραβαίνοντας το νόμο» που συναντούμε στην πανελλαδική δημοσκόπηση. Η διαφορά αυτή είναι αποκαλυπτική, καθώς μας παρουσιάζει με μεγάλη σαφήνεια τις συνδηλώσεις του εγωισμού: η ταύτιση του εγωισμού με την συνειδησιακή εκδοχή της την μία φορά, και του εγωισμού με την πολιτική της εκδήλωση, την πελατειοκρατία από την άλλη.

(5) Ο ΕΞΙΣΩΤΙΚΟΣ ΕΑΥΤΟΣ

- Η κοινωνική δικαιοσύνη είναι πιο σημαντική από τα ατομικά δικαιώματα
- Μεταξύ των ατομικών ελευθεριών και της κοινωνικής ισότητας, προτιμώ την κοινωνική ισότητα
- Η σωματική βία σε καμία περίπτωση δεν έχει θέση στην κοινωνική ζωή

Και αυτός ο εαυτός εμφανίζεται και πάλι, και στην ίδια σειρά, στην λεσβιακή δημοσκόπηση. Όμως αυτή την φορά συνδυάζεται με μία τρίτη δήλωση, αυτή περί φιλειρηνισμού. Αποτελεί και αυτή μία «παθητική» αντίληψη της δημόσιας σφαίρας που συμπληρώνει παρά μεταλλάσει την βασική απεικόνιση του κόσμου όπως αυτός συλλαμβάνεται από τον εξισωτικό εαυτό: Ένα κόσμο συλλογικο-κεντρικό και ειρηνικό χωρίς ατομικές εξάρσεις ή κοινωνικά οράματα.

4. Συζήτηση για τις Πολιτικές Νοοτροπίες ως Οντολογικά Πρότυπα

Συνήθως οι έρευνες που αφορούν στη διερεύνηση αξιακών προτιμήσεων καταλήγουν να απεικονίζουν ποσοστά προτιμήσεων του δείγματος. Παρόλη την αξία αυτών των ερευνών, αυτές αδυνατούν να παρουσιάσουν την γενική στάση και τα πολιτισμικά πρότυπα που ο πληθυσμός ασπάζεται. Έτσι προεικάζουν ένα πολιτισμικά ουδέτερο χώρο ατόμων που «επιλέγουν» να λάβουν μία κάποια θέση προς ένα ζήτημα καταλήγοντας να δηλώνουν μία «περισσότερη» ή «λιγότερη» προτίμηση σε ιδιαίτερα θέματα χωρίς να ανάγουν αυτές τις θέσεις σε μία συνολική στάση ζωής.

Η δική μας προσέγγιση επιτρέπει, πέρα από την καταγραφή ιδιαίτερων προτιμήσεων και ηθικών θέσεων, να απεικονισθούν βαθύτερες νοοτροπίες και στάσεις ζωής, και μέσω της Factor Analysis (ανάλυσης παραγόντων), να μετατρέψουμε τις κατά δήλωση προτιμήσεις σε μικρά «αφηγήματα» ηθικών συνδηλώσεων που αποκαλύπτουν πιο συνολικές στάσεις ζωής, στάσεις. Οι στάσεις αυτές μας επιτρέπουν να αποκρυπτογραφήσουμε το ηθικό σύμπαν των ερωτώμενων έτσι όπως διαμορφώνεται από την θέση που λαμβάνουν πάνω σε δίπολες αντιθέσεις που αποτελούν τις συντεταγμένες του πολιτικού χώρου.

Έτσι, η στατιστική ανάλυση μας επέτρεψε να αναδείξουμε την ύπαρξη πέντε τέτοιων πολιτικών οντολογιών, δηλαδή να αναδείξουμε πέντε βασικούς τρόπους με τους οποίους το δείγμα μας συλλαμβάνει τον εαυτό, τους συμπολίτες και την δημόσια θεσμική σφαίρα ως ένα ηθικό τοπίο καλού και κακού: το φοβικό, το αυτοδίκαιο, το εγωιστικό, το λαϊκιστικό και το εξισωτικό.

Αυτά, με την σειρά τους, μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε σε ένα σχολιασμό των ηθικών ιδεοτύπων που προκύπτουν, δηλαδή των τρόπων με τους οποίους το δείγμα συλλαμβάνει και αντιμετωπίζει τον κόσμο:

Ο φοβικός εαυτός: Ο ιδεότυπος αυτός αντανακλά έναν εθνοτικά-πολιτισμικά ταμπουρωμένο, και εν πολλοίς, μοιρολατρικό εαυτό. Σύμφωνα με αυτόν ο νεωτερικός κόσμος είναι ένας επικίνδυνος τόπος, χαοτικός και άλογος. Για αυτό και ο ιδεότυπος αυτός έχει μια έφεση στην συνομοσιολογία για να εξηγήσει τις απειλητικές για τον τρόπο ζωής του εξελίξεις, και τις «θαναματοουργικές», *ex machina*, επεμβάσεις για οποιαδήποτε εξέλιξη που θα διασφαλίσει την συνέχισή του. Ο ίδιος νοιώθει αδύναμος να επέμβει και να διαμορφώσει το μέλλον του με προσωπική δράση, αλλά ούτε αναγνωρίζει κάποιον τέτοιο ρόλο σε νεωτερικά μορφώματα όπως είναι «ο μαχόμενος λαός». Αντίθετα, η συλλογικότητα που αποδέχεται είναι η προνεωτερική κοινότητα των ομοίων μέσα στην οποία καταφεύγει για να νοηματοδοτήσει τη ζωή του.

Ο αυτοδίκαιος εαυτός: Σε αυτόν τον ιδεότυπο το αίσθημα δικαίου είναι εξαιρετικά σημαντικό και δεν συνδέεται με το εγωιστικό συμφέρον (βλ. επόμενο). Είναι μία προκλητική αίσθηση δικαίου καθώς δεν υπολογίζει και δεν παίρνει υπόψη του τις επιπτώσεις που η ηθική δράση έχει στον κοινωνικό του περίγυρο ή τη νομιμότητα των πράξεών του. Αντίθετα, το πολιτικό/πολιτειακό καθήκον εδώ ταυτίζεται με τις εσωτερικές επιθυμίες και τα εσωτερικά πάθη. Σύμφωνα με αυτό τον ιδεότυπο, ο κόσμος αποτελεί ένα πεδίο πάλης ανάμεσα στην ηθικότητα και την ανηθικότητα την οποία ο ίδιος εκπροσωπεί και την οποία υπερασπίζεται με τη δράση του.

Ο εγωιστής εαυτός: Ο ιδεότυπος αυτός συλλαμβάνει τον ιδιοτελή εαυτό που δεν αναγνωρίζει κανένα πολιτικό και πολιτειακό καθήκον. Ο κόσμος, σύμφωνα με αυτό τον ιδεότυπο, αποτελεί ουσιαστικά ένα πεδίο μάχης και επιβίωσης –στην κυριολεξία μία ζούγκλα– όπου νικά ο ισχυρότερος. Ο εαυτός αυτός δεν νοιώθει καμία υποχρέωση προς την πολιτική κοινότητα διότι δεν αναγνωρίζει τον εαυτό του ως μέλος της. Κατά ένα τρόπο, ο εγωιστικός εαυτός αποτελεί το αντεστραμμένο είδωλο του αυτοδικαίου εαυτού, καθώς ούτε ο ένας, ούτε ο άλλος ιδεότυπος αναγνωρίζει τον κοινωνικό του περίγυρο ως σημαντικό για να τον λάβει υπόψη του στο σχεδιασμό της δράσης του. Και φυσικά, είναι πολύ εύκολο ο εγωιστής να θεωρήσει τον εαυτό του ως αυτοδίκαιο καθησυχάζοντας έτσι τη συνείδησή του.

Ο λαϊκιστής εαυτός: Αποτελεί έναν ιδεότυπο περισσότερο ιδεολογικό παρά βιωματικό καθώς ο εαυτός, πέρα από την ανασφάλεια που νοιώθει, παραμένει

ουσιαστικά αμέτοχος. Ο λαϊκιστής, έτσι όπως εμφανίζεται στην ανάλυσή μας, είναι συγχρόνως αποστασιοποιημένος και επικριτής. Αποτάσσεται το παρόν πολιτικό σύστημα αλλά μεταθέτει το βάρος της μετάβασης σε ένα όχι μόνο καλύτερο, αλλά τέλειο σύστημα, στις μεταφυσικές ικανότητες του «λαού». Ο κόσμος, σε αυτό τον ιδεότυπο, λαμβάνει την μορφή ενός μανιχαϊστικού πεδίου πάλης ανάμεσα στη βούληση των λίγων και τη βούληση των πολλών. Και αν ο αυτοδίκαιος αποτελεί το αντεστραμμένο είδωλο του εγωιστή, ο λαϊκιστής αποτελεί το αντεστραμμένο είδωλο του φοβικού, καθώς και οι δύο συλλαμβάνουν τον κόσμο με έναν αντιδραστικό τρόπο, τονίζουν την ιδιότητά τους ως μέλη συλλογικοτήτων, και επαφίενται σε αυτές για την λύτρωσή τους.

Ο εξισωτιστής εαυτός: Αποτελεί έναν ιδεότυπο που είναι συγχρόνως συλλογικο-κεντρικός και ετεροπροσδιοριζόμενος. Ο εαυτός απουσιάζει παντελώς, ενώ από όλες τις δηλώσεις περί συμπολιτών και περί θεσμών αναδεικνύονται μόνον αυτοί που ορίζουν την προτεραιότητα της συλλογικότητας έναντι του ατόμου. Όμως αυτή η προτίμηση για την συλλογικότητα δεν προσομοιάζει ούτε την παραδοσιακή του φοβικού εαυτού, ούτε την αποκαλυπτική του λαϊκιστή. Ο εξισωτιστής εαυτός δεν ενδιαφέρεται τόσο πολύ για το ποιόν ή τις ικανότητες της συλλογικότητας, αλλά για την επιθυμία του να είναι μέλος της.

5. Συμπεράσματα

Οι δύο έρευνες, που έλαβαν χώρα σε διάστημα δύο ετών, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη κάποιων σταθερών πολιτικών νοοτροπιών με οντολογικές προεκτάσεις, πέρα από ιδιαίτερες κομματικές ή αξιακές προτιμήσεις. Η συναρμολόγηση και ανάλυση αυτών των προτύπων ως ιδεότυπους μας επέτρεψε να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο συλλαμβάνουν τη δημόσια σφαίρα ως «ηθικό τόπο». Καμία από αυτές δεν ανταποκρίνεται στο πρότυπο του δυτικού-φιλελεύθερου πολίτη. Αντίθετα, παρουσιάζουν χαρακτηριστικά που διαβρώνουν και κατακερματίζουν τη δημόσια σφαίρα και που δεν επιτρέπουν τη διαμόρφωση μιας θεσμικής δημοκρατίας. Δηλώνουν τη δυσκολία να νομιμοποιηθούν διαλλακτικοί, ατομοκεντρικοί, και νομοταγείς πολιτικοί λόγοι και προγράμματα, και την ευκολία με την οποία γίνονται αποδεκτοί πολιτικοί λόγοι και προγράμματα που τείνουν προς τον λαϊκισμό, την ξενοφοβία, και την αντιδραστικότητα.

Η αιτία αυτής της πρωτοκαθεδρίας αλλά και η καλλιέργεια ενός σύγχρονου και φιλελεύθερου ιδεότυπου αποτελούν τα αντικείμενα μελλοντικών ερευνών.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Alexander, Jeffrey & Smith, Phillip (1993), “The discourse of American civil society: A new proposal for cultural studies”, *Theory and Society*, No 22: 151-207.
- Calhoun, Greg (1991), “Morality, Identity, and Historical Explanation: Charles Taylor on the Sources of the Self”, *Sociological Theory*, No 2: 232-263.
- Eisenstadt, Sshmuel Noah (1005), *Power, Trust, Meaning*, Chicago, The University of Chicago Press.

- Kalberg, Steven (1980), "Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History", *The American Journal of Sociology*, No. 5: 1145-1179.
- Marangudakis, Manussos (2013b), "The Self in Eastern Orthodoxy", *International Political Anthropology*, No. 1, σσ. 3-16.
- Marangudakis, Manussos, Rontos Kostas & Xenitidou, Maria (2013a), "State Crisis and Civil Consciousness in Greece", *GreeSE*, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, No. 77.
- Taylor, Charles (1989), *Sources of the Self*, Cambridge Mass., Harvard University Press.
- Μαραγκουδάκης, Μανούσος (2010), *Αμερικανικός Φονταμενταλισμός: Πώς οι πολιτικές, θρησκευτικές και επιστημονικές αντιπαραθέσεις στη Δύση διαμόρφωσαν τον μισαλλόδοξο αμερικανικό προτεσταντισμό*, Αθήνα, Παπαζήση.

Γυναικεία επιχειρηματικότητα στη σύγχρονη ευρωπαϊκή πραγματικότητα

Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη*

Περίληψη

Στο πλαίσιο της παρούσας εισήγησης θα αναφερθούμε στις σύγχρονες τάσεις και στα χαρακτηριστικά της γυναικείας επιχειρηματικότητας σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο. Όπως έχει επισημανθεί σε σχετικές μελέτες, η έναρξη και ανάπτυξη μιας επιχειρηματικής δραστηριότητας εκ μέρους των γυναικών αποτελεί ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα και αποτελεί μια μακρά πορεία κατά την οποία οι προσωπικές προσδοκίες των γυναικών αλληλοδιαπλέκονται με τις κοινωνικές/οικογενειακές υποχρεώσεις και τα κρατούντα κοινωνικά στερεότυπα. Τα δεδομένα που παρατίθενται αναδεικνύουν τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες και την Ελλάδα ενώ οι μεταβολές που παρατηρούνται φαίνεται ότι συνδέονται με την οικονομική ύφεση που πλήττει τη χώρα μας.

Λέξεις-κλειδιά: Επιχειρηματικότητα γυναικών και ανδρών, οικονομική κρίση Ευρώπη/Ελλάδα, χαρακτηριστικά γυναικών και ανδρών επιχειρηματιών και αυτοαπασχολούμενων.

Εισαγωγή

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης θα αναφερθούμε στις σύγχρονες τάσεις και στα χαρακτηριστικά της γυναικείας επιχειρηματικότητας σε ευρωπαϊκό επίπεδο και εθνικό επίπεδο καθώς και στις ιδιαιτερότητες που παρατηρούνται σαν αποτέλεσμα της οικονομικής συγκυρίας στη χώρα μας.

Ο ορισμός της επιχειρηματικότητας στην Ευρώπη βασίζεται στην Πράσινο Βίβλο της 21^{ης} Ιανουαρίου του 2003, που ορίζει την «επιχειρηματικότητα» ως τη δημιουργική ικανότητα ενός ατόμου που δρά ανεξάρτητα ή στο πλαίσιο ενός οργανισμού για την αναζήτηση μιας ευκαιρίας με σκοπό την κερδοφορία ή την οικονομική επιτυχία.

Οι «επιχειρηματίες» είναι εξάλλου είτε «αυτοαπασχολούμενοι» (εργαζόμενοι δηλαδή για δικό τους λογαριασμό) εργαζόμενοι-ες στη δική επιχείρησή τους είτε εργοδότες-τριες που απασχολούν και άλλους υπαλλήλους (Ντερμανάκης 2004).

Αν και η έννοια της επιχειρηματικής δραστηριότητας, δεν διαφέρει ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες και περιοχές του πλανήτη, η υπεροχή των ανδρών στον τομέα αυτό συνιστά ένα σταθερό χαρακτηριστικό που επιβεβαιώνεται σε όλες τις σχετικές

---

* Δρ Κοινωνιολογίας, Διδάσκουσα ΕΚΠΑ, Τμήμα Ψυχολογίας, Εμπειρογνώμων, EIGE/European Institute for Gender Equality.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Δεξαμενής 12, Κηφισιά, 14563 Αττική.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: alipran3@otenet.gr

στατιστικές και έρευνες διεθνώς.

Όπως έχει επισημανθεί σε σχετικές μελέτες, η έναρξη και ανάπτυξη μιας επιχειρηματικής δραστηριότητας εκ μέρους των γυναικών αποτελεί ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα. Αποτελεί μια μακρά πορεία κατά την οποία οι προσωπικές επιθυμίες των γυναικών αλληλοδιαπλέκονται και συγκρούονται με τις κοινωνικές υποχρεώσεις, με τις δυσκολίες χρηματοδότησης, με τα κοινωνικά στερεότυπα, με τους πολλαπλούς ρόλους των γυναικών καθώς και με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στην εξισορρόπηση της επαγγελματικής και της προσωπικής τους ζωής (Στρατηγάκη 2005, Μουσούρου και Στρατηγάκη 2004, Σαρρή και Τριχοπούλου 2012).

Όπως επισημαίνεται εξάλλου, η ανάπτυξη και προώθηση της επιχειρηματικής δράσης των γυναικών στην Ευρώπη κατά τη σύγχρονη περίοδο, σχετίζεται με δυο βασικούς στόχους της δημόσιας πολιτικής της Ε.Ε. (Ευρωπαϊκής Ένωσης). Από τη μια μεριά, ως γνωστόν λαμβάνονται μέτρα για την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης και την προώθηση της ισότητας των δυο φύλων στον επιχειρηματικό τομέα (Οδηγία 2004/113/EC) και από την άλλη μεριά, τα μέτρα αυτά στοχεύουν στην καταπολέμηση της ανεργία σε περίοδο κρίσης (European Parliament, Policy C' Department, 2015).

Πράγματι, για την προώθηση της γυναικείας επιχειρηματικότητας η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (EC) όχι μόνο σχεδίασε προγράμματα επιδοτήσεων επιχειρήσεων που ιδρύονται από γυναίκες στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση αλλά αντιμετωπίζει και τη γυναικεία επιχειρηματικότητα ως ένα πολύ σημαντικό παράγοντα για τη μεταφορά τεχνολογικών καινοτομιών και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας (European Parliament, Policy C' Department, 2015: 21-22). Τι γίνεται όμως με τη γυναικεία επιχειρηματικότητα στο πλαίσιο της σύγχρονης οικονομικής πραγματικότητας αλλά και της οικονομικής κρίσης που πλήττει αρκετές Ευρωπαϊκές χώρες; Αναπτύσσεται ή αντίθετα συρρικνώνεται και προς ποια κατεύθυνση; Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε ποσοτικά δεδομένα που αναδεικνύουν τις σύγχρονες τάσεις της γυναικείας επιχειρηματικότητας και τις έμφυλες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες αλλά τις ιδιαιτερότητες που παρατηρούνται στην Ελλάδα εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης.

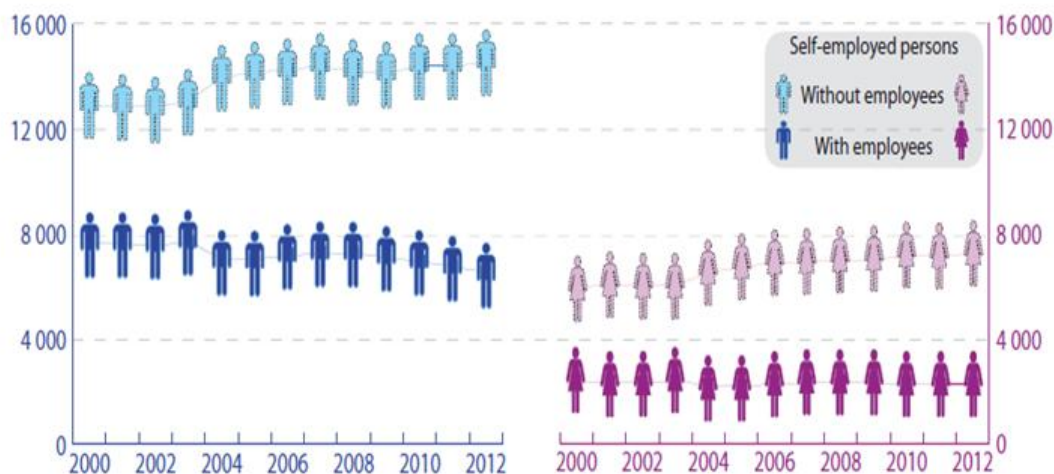
1. Επιχειρηματικότητα και έμφυλες διαφοροποιήσεις

Στην Ευρώπη των 28 τα ποσοστά της γυναικείας επιχειρηματικότητας εμφανίζουν παρόμοιες τάσεις, όπως και στον υπόλοιπο αναπτυγμένο κόσμο (για παράδειγμα στις ΗΠΑ), δηλαδή υπολείπονται σημαντικά από αυτά των ανδρών, ενώ κατά την πρόσφατη δεκαετία παρατηρείται σταθερή αύξηση των ποσοστών των γυναικών επιχειρηματιών. Χαρακτηριστικό είναι ωστόσο ότι τα ποσοστά των αυτοαπασχολούμενων γυναικών στις χώρες της ΕΕ-28 δεν επηρεάστηκαν καθόλου από την επιδείνωση των οικονομικών συνθηκών και την οικονομική αβεβαιότητα που επικρατεί κατά την τελευταία δεκαετία σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες, σε αντίθεση με τα αντίστοιχα ποσοστά των ανδρών που υποχωρούν σημαντικά (γύρω στο 17%). Πάρα τις θετικές αυτές εξελίξεις, οι γυναίκες το 2012 αποτελούσαν μόνο το 31% των 10,3 εκατομμυρίων «επιχειρηματιών» της Ευρώπης-28 (EC, 2014).

Η διαχρονική εξέλιξη της επιχειρηματικότητας στην Ευρώπη (2000-2012) που απεικονίζεται στο Διάγραμμα 1. Έτσι, όπως φαίνεται, κατά την τελευταία δεκαετία, τόσο οι άνδρες εργοδότες όσο και οι αυτοαπασχολούμενοι παρουσιάζουν αισθητή μείωση, σε αντίθεση με τις γυναίκες που τόσο οι αυτοαπασχολούμενες όσο και οι

εργοδότες παρουσιάζουν αυξητικές τάσεις .

Διάγραμμα 1. Εξέλιξη του αριθμού των αυτοαπασχολούμενων και των εργοδοτών στην ΕΕ 27, 2000-2012 20-64 χρόνων).

Πηγή: EUROSTAT

Στη συνέχεια, εξετάζοντας τα δεδομένα του Πίνακα 1 (επεξεργασμένα δεδομένα της Eurostat από το EIGE) διαπιστώνουμε ότι τα ποσοστά των αυτοαπασχολούμενων ατόμων (15-64 χρ.), στο σύνολο της απασχόλησης, αντιστοιχούσαν το 2012 στο 10% για τις γυναίκες και στο 18% για τους άνδρες στην ΕΕ 28.

Ωστόσο τα ποσοστά των γυναικών ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες, εμφανίζουν σημαντικές διακυμάνσεις, τα οποία κυμαίνονται από το 5% στην Εσθονία (που έχει το χαμηλότερο ποσοστό) έως το 23% στην Ελλάδα που εμφανίζει το υψηλότερο (Διάγραμμα 2).

Κάτι όμως που παρατηρείται σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες είναι ότι τα ποσοστά των γυναικών εμφανίζονται αρκετά πιο χαμηλά σε σχέση με αυτά των ανδρών, με τις μεγαλύτερες διαφορές ανάμεσα τα δυο φύλα να συναντώνται στην Ιρλανδία, Σουηδία και στη Δανία και τη μικρότερη διαφορά στο Λουξεμβούργο (Διάγραμμα 2-Πίνακας 1).

Χαρακτηριστικό είναι ότι η Ελλάδα εμφανίζει πολύ υψηλά ποσοστά επιχειρηματικότητας/αυτο-απασχόλησης (τα υψηλότερα ποσοστά στην Ευρώπη), λόγω των ιδιομορφιών που επικρατούν στην αγορά εργασίας και οικονομικής ρευστότητας εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Έτσι, το 2012 η επιχειρηματικότητα/αυτοαπασχόληση αντιστοιχούσε στο 31,4% της συνολικής απασχόλησης: 23,3% για τις γυναίκες και 36,9% για τους άνδρες.

1.1.Επιχειρηματίες-εργοδότες και έμφυλες διαφοροποιήσεις

Τι γίνεται με τις έμφυλες διαφοροποιήσεις σε σχέση με τους επιχειρηματίες/εργοδότες δηλαδή με όσους απασχολούν προσωπικό και στους αυτοαπασχολούμενους που δεν απασχολούν προσωπικό στην Ευρώπη των 28;

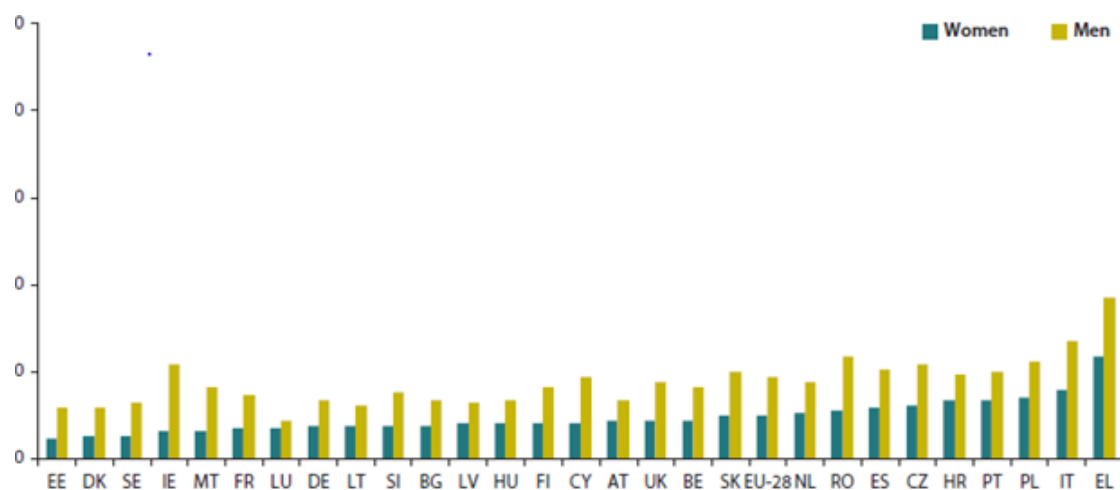
Εξετάζοντας, τα σχετικά δεδομένα του EIGE που αναφέρονται στην αναλογία των επιχειρηματιών/εργοδοτών με και χωρίς υπαλλήλους, στη συνολική απασχόληση το 2012 , βλέπουμε ότι κατά μέσο όρο στην Ευρώπη των 28, οι γυναίκες εργοδότες

αντιστοιχούν μόλις στο 2,4% της συνολικής απασχόλησης έναντι του 5,7% των ανδρών εργοδοτών. Τα ποσοστά των αυτοαπασχολούμενων είναι αρκετά υψηλότερα και αντιστοιχούν στο 7,5% για τις γυναίκες και στο 12,7% για τους άνδρες (Πίνακας 2, Διάγραμμα 3).

Η Ελλάδα πάντως και στις δυο κατηγορίες, δηλαδή και ανάμεσα στους εργοδότες-τριες (με υπαλλήλους) και στους αυτοαπασχολούμενους-ες έρχεται πρώτη, και έχει, όπως ήδη είδαμε, τα υψηλότερα ποσοστά στην Ευρώπη.

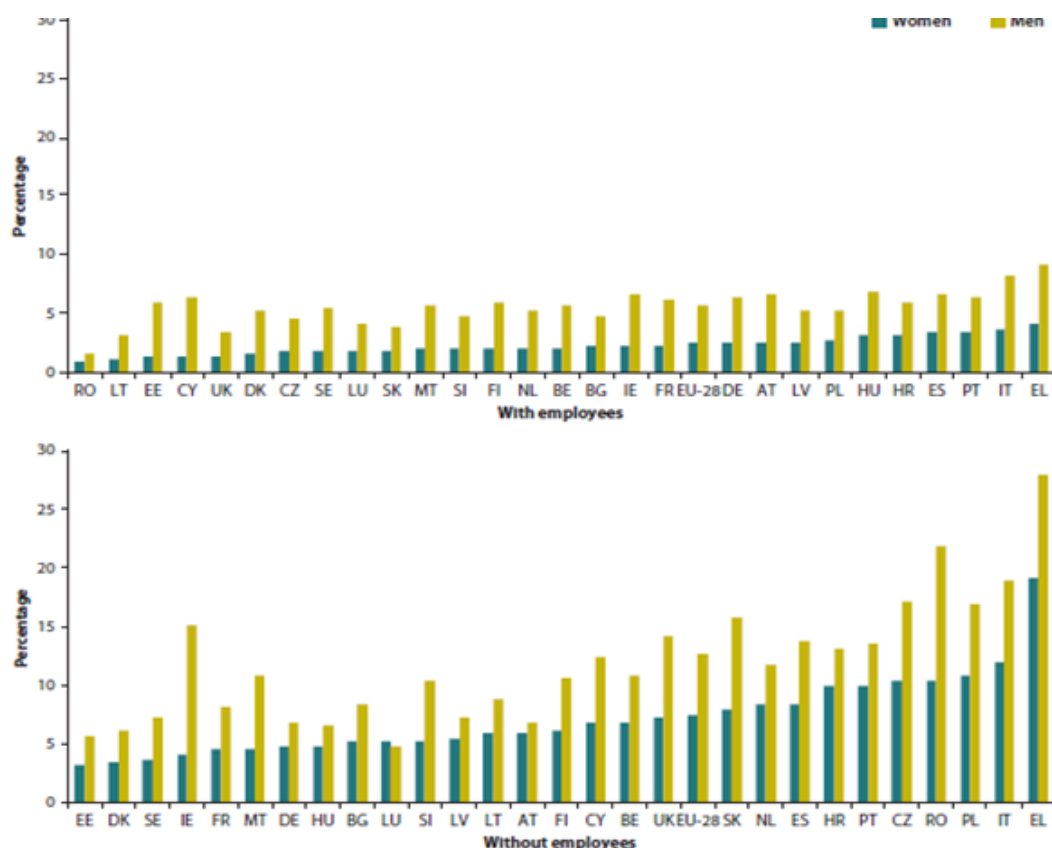
- Γυναίκες εργοδότες: 4,1% (ΜΟ ΕΕ28: 2,4%).
- Άνδρες εργοδότες: 9,0% (ΜΟ ΕΕ28: 5,7%).
- Γυναίκες επιχειρηματίες/χωρίς υπαλλήλους: 19,2 (ΜΟ ΕΕ28: 7,5%).
- Άνδρες επιχειρηματίες/χωρίς υπαλλήλους: 27,9 (ΜΟ ΕΕ28: 12,7%).

Διάγραμμα 2. Αυτοαπασχολούμενοι-ες ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης στην Ε.Ε.- 28, 15-64 χρ., 2012

Πηγή: EIGE, σελ. 65.

Διάγραμμα 3. Αυτοαπασχολούμενοι-ες (15-64 χρ.) με και χωρίς υπαλλήλους ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, Ε.Ε.28, 2012.

Πηγή: EIGE, σελ. 105.

1.2 Ηλικία και εκπαίδευση: καθοριστικοί παράγοντες για την επιχειρηματικότητα

Όπως έχει επισημανθεί διεθνώς, η ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες που επηρεάζουν την απόφαση των γυναικών να γίνουν επιχειρηματίες (Στρατηγάκη, 2005).

Τα διαθέσιμα στατιστικά δεδομένα μας δείχνουν ότι οι περισσότερες γυναίκες, κατά μέσο όρο, ανήκουν στη μέση ηλικιακή κατηγορία 36-45 χρόνων, είναι μορφωμένες και έχουν καλύτερες επιδόσεις στον επιχειρηματικό προγραμματισμό, στο μάρκετινγκ, στις δημόσιες σχέσεις, ενώ οι άνδρες επιχειρηματίες έχουν καλύτερες επιδόσεις στην ευελιξία, την προσαρμοστικότητα στις αλλαγές και στην ποιότητα πρόσβασης στην πληροφόρηση.

Στον Πίνακα 1-που ήδη είδαμε- τα δεδομένα αναδεικνύουν τις τάσεις αυτές. Τόσο για τις γυναίκες όσο και για τους άνδρες τα υψηλότερα ποσοστά επιχειρηματικής δραστηριότητας συναντώνται στην ηλικιακή κατηγορία 55-54 χρόνων στην ΕΕ 28: άνδρες 27% και γυναίκες 14%.

Σχετικά με τη γυναικεία νεανική επιχειρηματικότητα (15-24 χρ.) το υψηλότερο ποσοστό το συναντάμε στην Ιταλία (12,4%). Ενώ πολύ χαμηλή νεανική επιχειρηματικότητα - κάτω από το ευρωπαϊκό μέσο όρο που είναι 3,0% (γύρω στο 2%) - έχουν οι εξής χώρες: Γερμανία, Αυστρία, Δανία (Πίνακας 1).

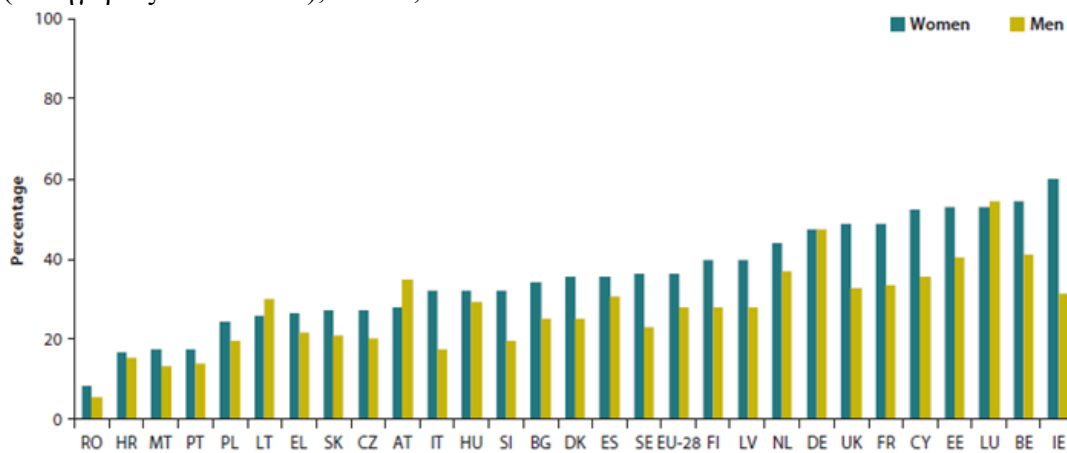
1.3 Εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών αυτοαπασχολούμενων /επιχειρηματιών

Εξετάζοντας στη συνέχεια το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών και των ανδρών αυτοαπασχολούμενων/επιχειρηματιών, το οποίο αναφέρεται την ποσοστιαία αναλογία των γυναικών και των ανδρών ανά βαθμίδα εκπαίδευσης για το 2012 διαπιστώνουμε ότι συναντάμε περισσότερες γυναίκες στην ανώτερη (τριτοβάθμια) βαθμίδα εκπαίδευσης συγκριτικά με τους άνδρες (37% έναντι 28% των ανδρών). Αντίθετα, στις άλλες δύο χαμηλότερες βαθμίδες εκπαίδευσης οι άνδρες υπερτερούν.

Η κατανομή των γυναικών και ανδρών με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (Κατηγορίες 5, 6 στην κλίμακα ISCED, που αφορούν το Πρώτο και Δεύτερο κύκλο Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης)¹, στις 28 χώρες της ΕΕ επιβεβαιώνει και πάλι ότι οι γυναίκες επιχειρηματίες έχουν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης συγκριτικά με τους άνδρες επιχειρηματίες.

Στην Ελλάδα, ωστόσο τα αντίστοιχα ποσοστά είναι αρκετά χαμηλότερα τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες και κυμαίνονται σε χαμηλότερα επίπεδα συγκριτικά με τον Ευρωπαϊκό Μέσο Όρο.

Διάγραμμα 4. Αυτοαπασχολούμενοι-ες (15-64 χρ.) με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (κατηγορίες ISCED 5-6), ΕΕ 28, 2012

Πηγή: EIGE, σελ.99.

1.4 Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας και φύλο

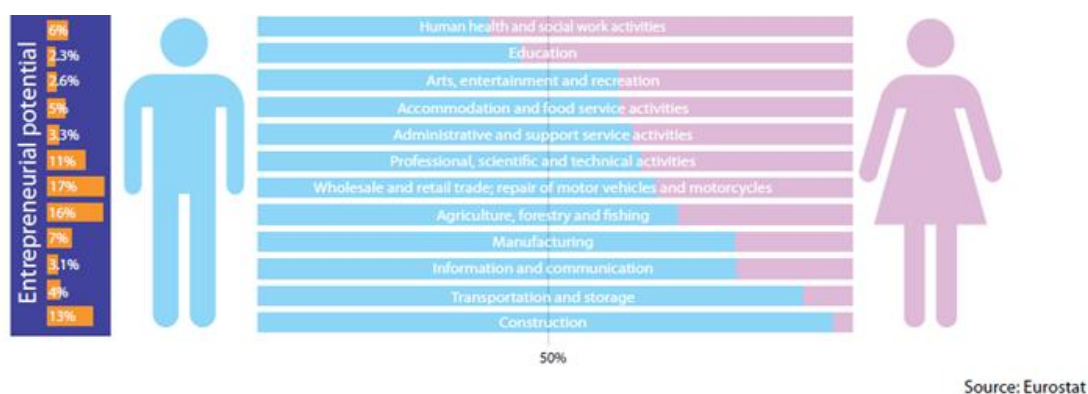
Μελέτες διεθνώς υπογραμμίζουν τις έμφυλες διαφοροποιήσεις στην κατανομή των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων κατά κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. πως μας δείχνουν και τα δεδομένα της Eurostat (Διάγραμμα) το 2012 η πλειονότητα των αυτοαπασχολούμενων γυναικών συγκεντρώνεται στις υπηρεσίες υγείας, σε κοινωνικές υπηρεσίες, σε υπηρεσίες αναψυχής, σε εικαστικές και εκπαιδευτικές και σε επιστημονικές δραστηριότητες. Ακόμη, στα ίδια επίπεδα είναι και τα ποσοστά γυναικών αυτοαπασχολούμενων σε ξενοδοχειακές επιχειρήσεις και σε επιχειρήσεις

¹. Επίπεδο 5. Πρώτο επίπεδο Πανεπιστημιακής εκπαίδευσης I.S.C.E.D.: Αφορά το βασικό τίτλο σπουδών σε όλα τα Α.Ε.Ι. (Πανεπιστήμια και Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα), και τα Μεταπτυχιακά Διπλώματα Ειδικότητας (π.χ. Master/MS.c, M.Eng, M.B.A. κ.λπ.) Επίπεδο 6. Δεύτερο επίπεδο Πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Αφορά την εκπαίδευση σε Α.Ε.Ι. που οδηγεί σε μεταπτυχιακό δίπλωμα (π.χ. Διδακτορικό δίπλωμα, Ph.D (Doctor of Philosophy, κ.λπ.).

εστίασης καθώς και άλλες διοικητικές υπηρεσίες κοινωνικής στήριξης.

Αντίθετα, συναντάμε πολύ λιγότερες γυναίκες συγκριτικά με τους άνδρες σε επιχειρήσεις στον πρωτογενή τομέα, στη βιομηχανία, στον τομέα της επικοινωνίας, της πληροφορικής και των νέων τεχνολογιών καθώς και στους τομείς των μεταφορών και των κατασκευών όπου υπερτερούν σημαντικά οι άνδρες επιχειρηματίες (Διάγραμμα 5).

Διαγραμμα 5. Αυτοαπασχολούμενοι-ες κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 20-64 χρ, ΕΕ 27, 2012.

1.5 Ο χρόνος απασχόλησης και η διαχείριση της επαγγελματικής/ιδιωτικής ζωής

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι επιχειρηματίες και ιδιαίτερα οι γυναίκες, όπως έχει επισημανθεί σε διάφορες μελέτες διεθνώς, είναι ο χρόνος που εργάζονται και οι προσπάθειες διαχείρισης του χρόνου εργασίας και της ιδιωτικής/οικογενειακής τους ζωής. Οι γυναίκες επιχειρηματίες δεν έχουν σταθερές ώρες εργασίας, ούτε σταθερές εργασιακές σχέσεις (EIGE, 2015).

Λειτουργούν τόσο ως εργοδότες όσο και ως υπάλληλοι, έτσι ώστε είναι δύσκολο να διαχωρίσουν το χώρο και το χρόνο της απασχόλησης από το χώρο και χρόνο της ιδιωτικής τους ζωής με αποτέλεσμα οι δυο αυτές σφαίρες συχνά να συγκρούονται.

Όπως διαπιστώνεται με βάση τα επεξεργασμένα δεδομένα του EIGE, η συντριπτική πλειοψηφία τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών επιχειρηματιών-αυτοαπασχολούμενων –εργοδοτών εργάζονται πάνω από 20 ώρες την εβδομάδα. Ωστόσο, η αυτό-απασχόληση φαίνεται συχνά να δίνει καλύτερες δυνατότητες στη διαχείριση του χρόνου απασχόλησης στον τομέα της επιχειρηματικότητας και στην εξισορρόπηση των επαγγελματικών και των υποχρεώσεων στο πλαίσιο της ιδιωτικής ζωής, χωρίς να μειώνονται οι ώρες εργασίας αλλά, αντίθετα, αυξάνοντας την ευελιξία.

Πράγματι, η πλειοψηφία των γυναικών επιχειρηματιών/αυτοαπασχολούμενων στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες προσαρμόζουν την εργασία τους με την προσωπική τους ζωή σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό: 80% κατά μέσο όρο απαντούν ότι το ωράριο εργασίας τους ανταποκρίνεται στην ιδιωτική τους ζωή. Ωστόσο, το αντίστοιχο ποσοστό για στις Ελληνίδες είναι αρκετά πιο χαμηλό (56,1%) πράγμα που αποτυπώνει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες επιχειρηματίες στη χώρα μας στην προσπάθεια εξισορρόπησης της επαγγελματικής και της ιδιωτικής/οικογενειακής ζωής τους. Οι τάσεις αυτές επισημαίνονται και σε σχετικές μελέτες

που επισημαίνουν την ανεπάρκεια των δομών και των υπηρεσιών για τη φύλαξη μικρών παιδιών και γενικά την έλλειψη διευκολύνσεων στους εργαζόμενους γονείς αλλά και τις δυσκολίες που παρατηρούνται τα τελευταία χρόνια εξαιτίας της οικονομικής κρίσης (Μουρίκη 2004, Alipranti & Nikolaou, 2012, Μαράτου-Αλιπράντη 2015, Καραμεσίνη 2015) .

1.5 Πρόσβαση στη χρηματοδότηση

Οι γυναίκες επιχειρηματίες αντιμετωπίζουν πολλά προβλήματα και εμπόδια στην επαγγελματική τους πορεία ως επιχειρηματίες, όπως οι απαιτήσεις της εργασίας, οι προσπάθειες για επαγγελματική αναγνώριση, ενώ σημαντικό είναι το θέμα της χρηματοδότησης και της εξεύρεσης οικονομικών πόρων. Σε πολλές μελέτες διεθνώς, επισημάνονται οι σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες όσον αφορά τις οικονομικές διευθετήσεις, την πρόσβαση στην χρηματοδότηση και τη διαδικασία που ακολουθείται, δηλαδή στο πως λειτουργούν στο θέμα αυτό οι άνδρες και πως οι γυναίκες επιχειρηματίες.

Συνήθως αρχίζουν συνήθως με μικρότερα κεφάλαια και αναζητούν χαμηλότερα δάνεια (OECD, 2013) και γενικά τείνουν να έχουν λιγότερα δάνεια. Παρατηρείται δηλαδή μια διστακτικότητα εκ μέρους τους για δανεισμό. Η τάση αυτή αφορά κυρίως τις μικρές επιχειρήσεις που έχουν έδρα την κατοικία των γυναικών, σχήμα που υπερτερεί ανάμεσα στις γυναίκες επιχειρηματίες και συνδέεται με το φόβο της αποτυχίας. Ωστόσο, τα διαθέσιμα δεδομένα δεν αναδεικνύουν ότι η τάση αυτή οφείλεται σε προσωπικές επιλογές και όχι στην αδυναμία εξεύρεσης μεγαλύτερου κεφαλαίου και σύναψη δανείου (European Parliament 2015:16-19).

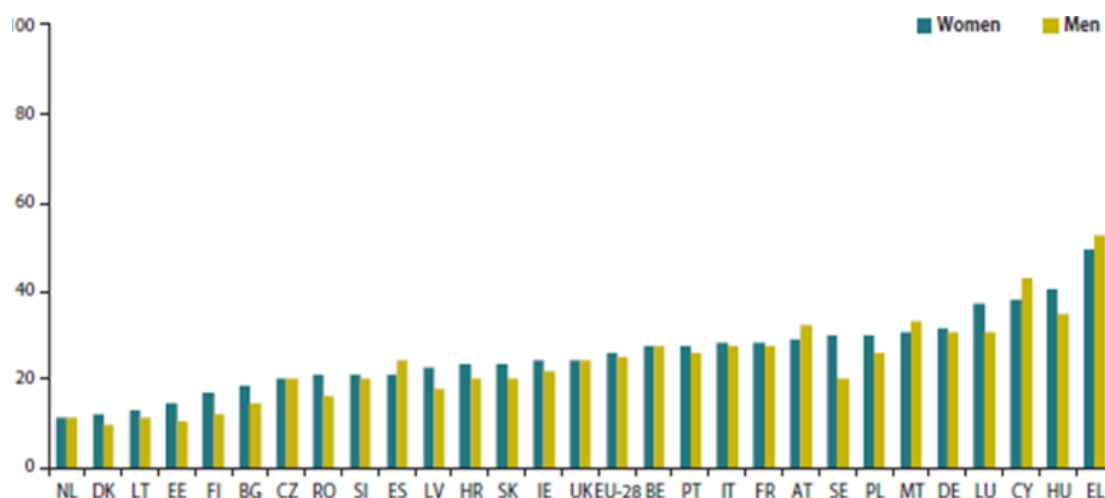
Ακόμη, με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία έχει διαπιστωθεί ότι οι γυναικείες επιχειρήσεις στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στην οικογενειακή χρηματοδότηση. Οι επιχειρήσεις αυτές έχουν λιγότερες πιθανότητες να αναπτυχθούν από αυτές που η χρηματοδότηση περνάει από την τυπική διαδικασία GEM, 2010).

Εξάλλου, η αντίληψη ότι οι γυναίκες υστερούν στις επιχειρηματικές δεξιότητες έναντι των ανδρών τις κάνει να νοιώθουν σε μεγαλύτερο βαθμό το φόβο της αποτυχίας, και γενικά να έχουν άγχος, να είναι πιο διστακτικές στην ανάπτυξη της επιχειρηματικής τους δράσης γεγονός που αποτυπώνεται στο μεγαλύτερο στρες που νοιώθουν οι γυναίκες επιχειρηματίες χωρίς βέβαια να υπάρχουν μεγάλες αποκλίσεις ανάμεσα στα δυο φύλα. Χαρακτηριστικό είναι ότι ανάμεσα στους Έλληνες και στις Ελληνίδες επιχειρηματίες οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης αποτυπώνονται στα δεδομένα και οι γυναίκες επιχειρηματίες που βιώνουν πολύ πιο συχνά άγχος συγκριτικά με τα δεδομένα άλλων ευρωπαϊκών χωρών (Διάγραμμα 6).

Ένα άλλο σχετικό θέμα είναι ότι οι γυναίκες επιχειρηματίες στηρίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό στις οικονομικές συμβουλές που προέρχονται από το οικογενειακό τους περιβάλλον. Αντίθετα, οι άνδρες επιχειρηματίες που στηρίζονται περισσότερο σε επιχειρησιακούς εταίρους, σε δίκτυα φίλων που είναι πιο σχετικοί με τα ζητήματα αυτά και που μπορούν να τους δώσουν συμβουλές σε τεχνικά ζητήματα.

Αν και οι διαφορές αυτές δεν αντανακλούν υποχρεωτικά έμφυλες διακρίσεις, ωστόσο πρόσφατη έρευνα στο Ηνωμένο Βασίλειο (2012) τονίζει ότι η πρόσβαση στη χρηματοδότηση αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα εμπόδια ή και πιθανόν το σημαντικότερο αναφορικά με την ανάπτυξη της γυναικείας επιχειρηματικότητας.

Διάγραμμα 6. Ποσοστά αυτοαπασχολούμενων ανδρών και γυναικών που βιώνουν στρες εξαιτίας της εργασίας τους, ΕΕ-28, 2010.

Πηγή: EIGE, σελ. 105.

2. Δεδομένα για την Ελλάδα: επιχειρηματικότητα αρχικών σταδίων

Περνώντας στο δεύτερο μέρος της μελέτης, θα αναφερθούμε σε δεδομένα για την ελληνική πραγματικότητα, όπως έχουν καταγραφεί από τις διαχρονικές μελέτες του IOBE/GEM για την επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα και ειδικότερα για την επιχειρηματικότητα αρχικών σταδίων.

Η ελληνική οικονομία είναι γνωστό ότι είναι εξαιρετικά κατακερματισμένη με σαφή την κυριαρχία των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και της αυτοαπασχόλησης. Εξ άλλου, η ύπαρξη γυναικείας επιχειρηματικότητας σε μεγάλες επιχειρήσεις, αντίθετα με την κατάσταση γενικώς στην Ευρώπη, είναι εξαιρετικά περιορισμένη.

Οι μελέτες του IOBE για την γυναικεία επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα από το 2007 αναδεικνύουν ότι, αν και η επιχειρηματική δραστηριότητα των Ελληνίδων υστερεί εκείνης των ανδρών, υπερτερεί σε τρεις σημαντικούς ποιοτικούς δείκτες: στην *καινοτομικότητα* των επιχειρήσεων που ιδρύονταν από γυναίκες, στο *τεχνολογικό τους επίπεδο* και στις *προοπτικές δημιουργίας απασχόλησης* που οι Ελληνίδες καταγράφουν καλύτερες επιδόσεις συγκριτικά με τους άνδρες (IOBE 2012).

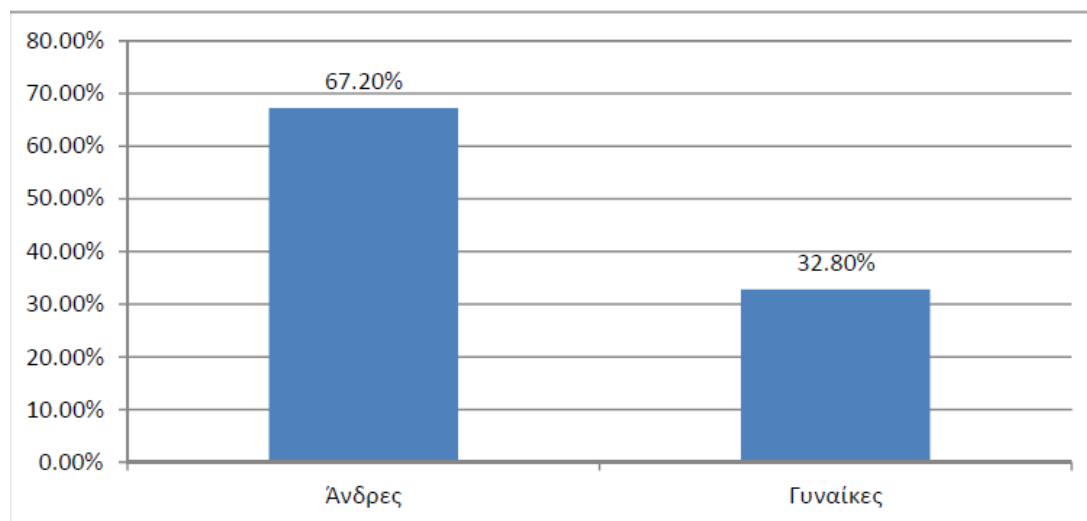
2.1 Επιχειρηματικότητα αρχικών σταδίων: συγκριτική ανάλυση 2003-2012

Τα διαχρονικά δεδομένα που αφορούν την επιχειρηματικότητα αρχικών σταδίων - δηλαδή την ίδρυση νέων επιχειρήσεων- κατά φύλο (από το 2003 έως και το 2012) δείχνουν τις εξελίξεις κατά την τελευταία δεκαετία- δηλαδή, πριν και μετά την οικονομική κρίση.

Κατ' αρχήν, όλες οι έρευνες του IOBE αποκαλύπτουν ότι η συμμετοχή του γυναικείου πληθυσμού σε επιχειρηματικές δραστηριότητες αρχικών σταδίων -δηλαδή η ίδρυση δηλαδή νέων επιχειρήσεων- υστερεί έναντι της αντίστοιχης συμμετοχής του ανδρικού πληθυσμού που σταθερά εμφανίζει υψηλότερα ποσοστά επιχειρηματικής δραστηριοποίησης. Το 2012 οι γυναίκες αποτελούσαν το 32,8% της επιχειρηματικότητας αρχικών σταδίων έναντι 67,2% των ανδρών (Διάγραμμα 7).

Διάγραμμα 7

Ποσοστιαία κατανομή επιχειρηματικότητας αρχικών σταδίων ανά φύλο στην Ελλάδα για το 2012

Πηγή: IOBE, επεξεργασία στοιχείων GEM

Η διαχρονική εξέλιξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας αρχικών σταδίων κατά φύλο, από το έτος 2003 έως και το 2012, όπου υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για την Ελλάδα αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 8. Όπως φαίνεται, η συμμετοχή των γυναικών, αν και είναι σαφώς χαμηλότερη σε σχέση με αυτή των ανδρών κατά την χρονική αυτή περίοδο, σταδιακά αυξάνεται και καταγράφεται μια τάση σύγκλισης μεταξύ των ανδρών και των γυναικών.

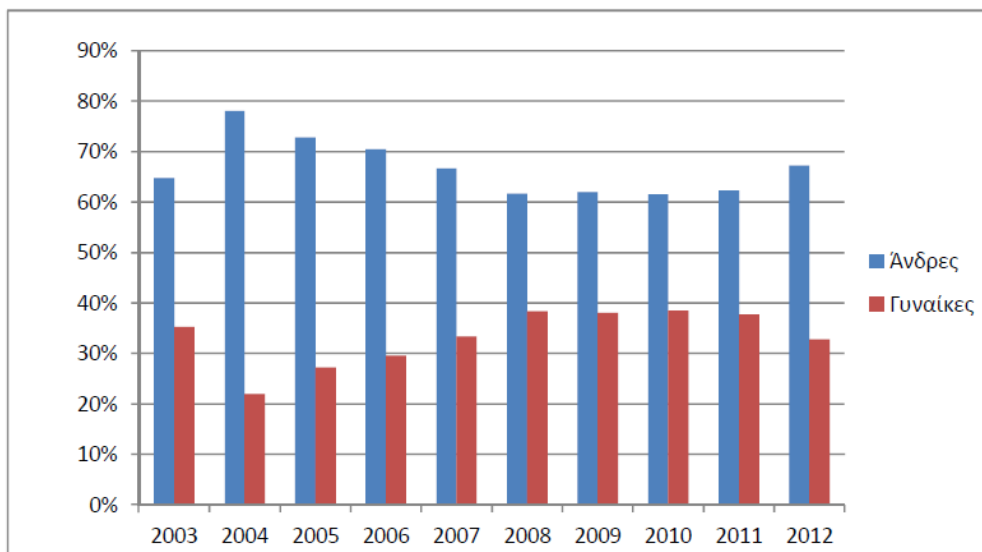
Η σταδιακή αυτή αύξηση της συμμετοχής των γυναικών, ενδεχομένως να οφείλεται και στην αύξηση των δράσεων με τη συγχρηματοδότηση κοινοτικών και εθνικών πόρων με στόχο την υποστήριξη και ενθάρρυνση της γυναικείας επιχειρηματικότητας την περίοδο αυτή. Στη συνέχεια, την περίοδο της κρίσης η συμμετοχή των γυναικών στην επιχειρηματική δραστηριότητα αρχικών σταδίων φαίνεται πως σταθεροποιείται γύρω στο 38% του συνόλου. Εξαιρέση αποτελεί το έτος 2012 όπου καταγράφεται σημαντική πτώση της εν λόγω συμμετοχής και αντιστοιχεί στο 32%.

Αναφορικά με τους παράγοντες, που η επιχειρηματικότητα αρχικών σταδίων στην Ελλάδα, εμφανίζεται ισχυρότερη στις γυναίκες συγκριτικά με τους άνδρες όπως είδαμε, συνδέεται με την παρατεταμένη ύφεση που έχει περιορίσει δραματικά τις ευκαιρίες για μισθωτή απασχόληση και παράλληλα τα ποσοστά ανεργίας αυξάνουν με γρήγορους ρυθμούς ανάμεσα στις γυναίκες. Ως εκ τούτου, η ανάγκη για εξασφάλιση εισοδήματος στο πλαίσιο των ελληνικών οικογενειών ωθεί τις γυναίκες σε κάποιου τύπου επιχειρηματική δραστηριοποίηση.

Η παρατηρούμενη πτώση του δείκτη το 2012 δεν είναι άσχετη με τη δεινή οικονομική κατάσταση στην οποία βρίσκεται η χώρα, καθώς η ύφεση συρρικνώνει τις επιχειρηματικές πρωτοβουλίες που δεν θεωρούνται βιώσιμες.

Διάγραμμα 8

Διαχρονική εξέλιξη ποσοστιαίας κατανομής επιχειρηματικότητας αρχικών σταδίων κατά φύλο

Πηγή: IOBE, επεξεργασία στοιχείων GEM

2.2. Αντιλήψεις των Ελληνίδων για τον φόβο αποτυχίας

Σε ότι αφορά το φόβο αποτυχίας το 2012, 77% από τις γυναίκες δηλώνουν πως ιακατέχονται από φόβο αποτυχίας για την εκκίνηση μιας νέας επιχειρηματικής προσπάθειας στο σύνολο του γυναικείου πληθυσμού, ποσοστό που είναι σαφώς υψηλότερο σε σχέση με αυτό των ανδρών (69%).

Ενδιαφέρον έχει η διαχρονική εξέλιξη αυτού του ποσοστού πριν και μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης. Όπως φαίνεται, οι γυναίκες στην Ελλάδα χαρακτηρίζονται διαχρονικά από ένα υψηλότερο φόβο αποτυχίας ως προς την επιχειρηματική τους δραστηριοποίηση σε σχέση με τους άνδρες (με εξαίρεση το 2004 όπου η αίσθηση του φόβου αποτυχίας κυμαίνεται σχεδόν στα ίδια ποσοστά μεταξύ των δύο φύλων).

Μέχρι να ξεσπάσει η κρίση στην Ελλάδα, τα ποσοστά φόβου αποτυχίας των γυναικών για ανάληψη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών κυμαίνονταν μεταξύ 50% και 60%. Όμως μετά την έναρξη της κρίσης και καθώς οι επιπτώσεις της γίνονταν ολοένα και πιο εμφανείς στην πραγματική οικονομία, ο φόβος αποτυχίας των γυναικών για επιχειρηματική δραστηριοποίηση φαίνεται ολοένα και πιο ισχυρός καθώς καταγράφει μία συνεχώς ανοδική τροχιά φτάνοντας στο 77% σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία. Βεβαίως η ίδια τάση καταγράφεται και για τους άνδρες επιχειρηματίες (IOBE 2012).

Αυτή η διαφορά που παρατηρείται στο φόβο μεταξύ των δύο φύλων ίσως να εξηγεί σε κάποιο βαθμό και τη διαφορά που παρατηρείται διαχρονικά, όπως είδαμε, στην επιχειρηματικότητα αρχικών σταδίων. Και τούτο γιατί τα άτομα που έχουν την πεποίθηση πως μπορούν να αντεπεξέλθουν στην εκκίνηση μιας επιχείρησης είναι πιο πιθανό να είναι και αυτά που τελικά θα αναλάβουν την υλοποίηση μιας νέας επιχειρηματικής πρωτοβουλίας.

Συμπεράσματα

Όπως είδαμε, σε όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες, οι γυναίκες επιχειρηματίες/και εργοδότες με υπαλλήλους είναι πιο λίγες συγκριτικά με τους άνδρες παρά τη σημαντική πρόοδο που παρατηρείται κατά την πρόσφατη περίοδο εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και τις δυσκολίες εξεύρεσης μισθωτής απασχόλησης.

Η Ελλάδα εμφανίζει τα υψηλότερα ποσοστά επιχειρηματικότητας/ αυτοαπασχόλησης τόσο ανάμεσα στους άνδρες όσο και ανάμεσα στις γυναίκες γεγονός που συνδέεται με τις ιδιαιτερότητες της αγοράς εργασίας στη χώρα μας αλλά και την οικονομική ύφεση που έχει αρχίσει από το 2008 και συνεχίζεται.

Οι γυναίκες επιχειρηματίες στην ΕΕ 28 ανήκουν αρκετά συχνά στην ηλικιακή κατηγορία 36-45 χρόνων και έχουν αρκετά υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Στη χώρα μας ωστόσο το επίπεδο εκπαίδευσης γενικά υπολείπεται του μέσου όρου της Ευρώπης και οι γυναίκες αυτοαπασχολούμενες-επιχειρηματίες έχουν μεγαλύτερη ηλικία.

Έρευνες που έγιναν διεθνώς (ΟΟΣΑ Ευρ. Επιτρ.) αναφέρουν ότι οι γυναίκες επιχειρηματίες έχουν την τάση να λειτουργούν πολύ συχνά μικρές επιχειρήσεις, ατομικές, ενώ συγκεντρώνονται σε τομείς που θεωρούνται λιγότερο κερδοφόροι και έχουν μικρότερο κύκλο εργασιών συγκριτικά με αυτό των ανδρών επιχειρηματιών.

Οι δυσκολίες που συναντούν και που αφορούν κυρίως την πρόσβαση στη χρηματοδότηση συχνά δημιουργεί στις γυναίκες στρες σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι στους άνδρες, ενώ ο φόβος της αποτυχίας, τις κάνει να έχουν άγχος και γενικά να είναι πιο διστακτικές στην ανάπτυξη της επιχειρηματικής τους δράσης.

Σχετικά με την επιχειρηματικότητα αρχικών σταδίων στη χώρα μας, είδαμε ότι εμφανίζεται ισχυρότερη στις γυναίκες συγκριτικά με τους άνδρες πράγμα που συνδέεται με την παρατεταμένη ύφεση.

Πάντως, γίνεται σαφές, ότι ένα από τα πεδία παρέμβασης στην προσπάθεια μείωσης των έμφυλων ανισοτήτων, θα πρέπει να είναι η αντιμετώπιση των ιακρίσεων και εμποδίων που αποτρέπουν τις γυναίκες, οι οποίες επιθυμούν να αναλάβουν επιχειρηματικές πρωτοβουλίες είτε ως εργοδότες είτε ως αυτο-απασχολούμενες, να προχωρήσουν.

Ο σχεδιασμός και η εφαρμογή επιχορηγούμενων -εθνικών και ευρωπαϊκών προγραμμάτων- που να ανταποκρίνονται στις πραγματικές ανάγκες των γυναικών θα συμβάλει στην αύξηση της γυναικείας συμμετοχής, ενώ ιδιαίτερη έμφαση θα πρέπει να δοθεί στη βελτίωση της συμμετοχής των γυναικών στους ανδροκρατούμενους επιχειρηματικούς τομείς.

Τέλος, η έλλειψη αξιόπιστων στατιστικών δεδομένων σε ευρωπαϊκό επίπεδο δεν επιτρέπει να έχουμε μια σαφή εικόνα για τις εξελίξεις στον τομέα της επιχειρηματικής δράσης των γυναικών. Συνεπώς, η συστηματική συλλογή αξιόπιστων ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων θα πρέπει να αποτελέσει προτεραιότητα στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτικής για την ενίσχυση της γυναικείας επιχειρηματικότητας.

Βιβλιογραφία

Alipranti-Maratou, L. & Nikolaou, A, (2011), "Reconciliation of work and family in Greece: policy responses and dimensions of public debate", στο Elisabetta Addis, *et al.* (eds,

- Gender and well being: the role of institutions*, Aldershot, Ashgate Publications, σελ. 201-219.
- EC (2014), *Statistical data on Women entrepreneurs in Europe*, European Commission.
- EIGE (2014), “Gender equality and economic independence: part-time work and self employment”, Report. Luxembourg. Publications Office of the European Union.
- European Parliament (2015), *Women’s Entrepreneurship: closing the gender gap in access to financial and other services in social entrepreneurship*, FEMM Committee. Brussels, European Parliament Policy Department, πρόσβαση από: <http://www.europarl.europa.eu/studies> .
- IOBE (2005-2012), *Ετήσια Έκθεση IOBE για την επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα*, Επεξεργασία στοιχείων GEM, Αθήνα, IOBE.
- Maratou-Alipranti, L. (2007), “Private Sphere and Gendered Differentiation” in *Gendered Differentiations*. Conference proceedings, Rethymnon, University of Crete, σελ. 224-234.
- Μουσούρου Λ. & Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) (2004), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*, Αθήνα, Gutenberg.
- OECD, (2013), *Women entrepreneurs in the OECD key evidence and policy challenges*, Piacentini.
- Θανοπούλου, Μ., Μουρίκη, Α. & Τσίγκανου Ι. (επιμ.) (2015), *Απασχόληση και Κοινωνική Πολιτική στο Δήμο της Αθήνας. Ερευνητικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 85-104. <http://www.ekke.gr/publications/1426.pdf>
- Ιωαννίδης, Στ. & Γιωτόπουλος, Ι. (2014), *Η επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα, 2012-13. Ενδείξεις ανάκαμψης της μικρής επιχειρηματικότητας*, Αθήνα, IOBE.
- Καραμεσίνη, Μ., Rubery, J. (επιμ) (2015), *Γυναίκες και Λιτότητα: Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, μτφρ: Γιάννης Βογιατζής, Γιώργος Καράμπελας, Μιχάλης Λαλιώτης, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος.
- ΚΕΘΙ (2002), «*Θετικές Δράσεις για την Ισότητα των Ευκαιριών Ανδρών και Γυναικών στις ΜΜΕ και στις μεγάλες επιχειρήσεις*», Επιχειρησιακό Πρόγραμμα, «Απασχόληση και επαγγελματική κατάρτιση».
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2015), «Διερευνώντας τις ανάγκες των γονέων των παιδιών σε παιδικούς σταθμούς της Αθήνας», στο Μ. Θανοπούλου, Α. Μουρίκη, Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Απασχόληση και Κοινωνική Πολιτική στο Δήμο της Αθήνας. Ερευνητικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ.85-104, <http://www.ekke.gr/publications/1426.pdf>
- Μουρίκη, Α. (2008), *Πολιτικές προτεραιότητες και σημαντικά ζητήματα που αναδύονται σε σχέση με τη συμφιλίωση οικογένειας και επαγγελματικής ζωής*, Εθνικό Κέντρο Ερευνών (ΕΚΚΕ).
- Ντερμανάκης Ν. (2004), «Το επιχειρηματικό κενό ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες στην Ελλάδα», *Στατιστικό Δελτίο*, Νο 2, ΚΕΘΙ.
- Σαρρή, Κ. & Τριχοπούλου, Α. (2012), *Γυναικεία επιχειρηματικότητα: Προσέγγιση της Ελληνικής πραγματικότητας*, Θεσσαλονίκη, Rosili.
- Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) (2005), *Επιχειρηματικότητα γυναικών*, Αθήνα, Gutenberg.

Παράρτημα-Πίνακες

Πίνακας 1. Αυτοπασχολούμενοι-ες ανά ηλικιακή κατηγορία ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, Ε.Ε.28 2012.

MS	15-64			20-64			15-24			25-54			55-64		
	W	M	T	W	M	T	W	M	T	W	M	T	W	M	T
BE	8.9	16.5	13.0	9.0	16.6	13.1	3.8	5.0	4.5	9.0	16.2	12.9	11.8	25.0	19.4
BG	7.5	13.2	10.5	7.5	13.2	10.5	:	4.6	3.4	7.3	13.0	10.3	10.3	17.9	14.3
CZ	12.2	21.6	17.5	12.2	21.7	17.6	7.5	11.2	9.7	11.8	21.8	17.4	16.1	24.8	21.3
DK	4.9	11.4	8.3	5.2	12.1	8.8	:	1.8	1.2	5.3	12.3	9.0	7.1	15.8	11.8
DE	7.2	13.2	10.5	7.4	13.6	10.7	1.2	2.1	1.7	7.6	13.6	10.8	9.4	18.7	14.4
EE	4.6	11.8	8.2	4.6	11.8	8.2	:	4.8	3.6	5.2	12.6	9.0	3.8	12.4	7.3
IE	6.4	21.7	14.5	6.5	22.0	14.7	:	:	1.3	6.5	20.5	13.9	10.4	40.0	27.1
EL	23.3	36.9	31.4	23.3	37.0	31.5	6.9	10.7	9.2	20.8	34.9	29.1	45.9	55.3	51.8
ES	11.8	20.4	16.5	11.8	20.5	16.6	4.1	7.2	5.7	11.1	19.1	15.5	19.3	32.2	26.8
FR	6.8	14.3	10.7	6.8	14.5	10.9	1.5	2.7	2.1	6.8	14.1	10.6	9.2	23.2	16.4
HR	13.2	19.1	16.4	13.1	19.2	16.4	8.9	8.3	8.6	12.2	17.0	14.7	19.1	30.2	25.8
IT	15.8	27.2	22.4	15.8	27.3	22.5	12.4	12.1	12.2	15.9	26.5	22.0	16.5	36.8	28.8
CY	8.2	18.8	13.7	8.2	18.9	13.7	:	5.9	4.0	8.1	17.2	12.7	13.9	33.4	26.0
LV	8.0	12.6	10.2	8.0	12.6	10.3	:	:	3.3	8.3	13.4	10.8	8.7	14.5	11.2
LT	7.3	12.0	9.6	7.3	12.1	9.6	:	:	:	7.1	12.1	9.5	10.1	14.6	12.3
LU	7.1	8.7	8.0	7.1	8.8	8.1	:	:	:	7.1	8.5	7.8	10.4	14.6	12.8
HU	8.0	13.5	10.9	8.0	13.5	11.0	2.9	3.4	3.2	7.7	12.7	10.4	11.5	23.2	17.6
MT	6.4	16.6	12.9	6.6	17.1	13.2	:	7.4	5.2	6.6	16.5	12.8	12.8	26.0	22.8
NL	10.4	17.2	14.0	10.9	18.1	14.8	3.0	4.6	3.8	11.2	18.2	14.9	14.9	23.8	20.1
AT	8.4	13.3	11.0	8.7	13.9	11.5	1.6	1.9	1.8	8.7	14.1	11.5	15.4	20.7	18.6
PL	13.8	22.2	18.4	13.9	22.3	18.5	3.9	6.6	5.5	13.7	22.3	18.4	20.3	30.1	26.2
PT	13.3	20.0	16.8	13.4	20.1	16.9	4.9	4.8	4.8	11.3	17.5	14.5	28.4	41.4	35.2
RO	11.2	23.6	18.1	11.3	23.8	18.2	6.3	13.9	10.7	9.8	21.9	16.5	23.5	39.8	32.9
SI	7.3	15.3	11.6	7.3	15.4	11.7	:	3.9	2.6	6.9	14.6	11.0	15.4	26.1	22.0
SK	9.7	19.7	15.3	9.8	19.8	15.4	6.7	13.4	10.8	9.7	20.4	15.6	11.6	19.4	16.2
FI	8.0	16.4	12.3	8.3	16.8	12.7	2.3	4.4	3.3	8.4	16.2	12.5	10.1	24.4	17.0
SE	5.3	12.8	9.2	5.4	13.0	9.4	1.6	3.1	2.3	5.4	12.9	9.3	7.2	17.9	12.8
UK	8.7	17.7	13.5	9.0	18.1	13.9	2.6	7.1	4.9	9.0	17.5	13.6	12.9	26.8	20.6
EU-28	9.9	18.4	14.5	10.0	18.7	14.7	3.0	5.5	4.3	9.9	18.3	14.4	13.8	26.7	21.0
EU-27	9.8	18.4	14.5	10.0	18.7	14.7	3.0	5.4	4.3	9.9	18.3	14.4	13.7	26.7	21.0

Πηγή: EIGE,σελ. 63.

Πίνακας 2. Αυτοπασχολούμενοι-ες (15-64 χρ.) με και χωρίς υπαλλήλους ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, Ε.Ε.28 2012.

MS	With employees (employers)			Without employees (own-account workers)		
	W	M	T	W	M	T
BE	2.1	5.7	4.0	6.9	10.8	9.0
BG	2.2	4.7	3.5	5.3	8.5	7.0
CZ	1.7	4.5	3.3	10.4	17.1	14.2
DK	1.5	5.2	3.4	3.4	6.2	4.8
DE	2.4	6.4	4.5	4.9	6.9	5.9
EE	1.3	6.0	3.6	3.3	5.8	4.6
IE	2.2	6.5	4.5	4.1	15.2	10.0
EL	4.1	9.0	7.0	19.2	27.9	24.3
ES	3.3	6.6	5.1	8.5	13.8	11.4
FR	2.2	6.2	4.3	4.6	8.1	6.4
HR	3.2	5.9	4.7	9.9	13.2	11.7
IT	3.7	8.1	6.3	12.1	19.0	16.2
CY	1.4	6.3	3.9	6.8	12.5	9.7
LV	2.5	5.3	3.9	5.5	7.3	6.4
LT	1.2	3.2	2.2	6.0	8.9	7.4
LU	1.8	4.0	3.0	5.3	4.8	5.0
HU	3.1	6.9	5.1	4.9	6.6	5.8
MT	1.9	5.7	4.2	4.6	11.0	8.6
NL	2.0	5.3	3.8	8.4	11.8	10.2
AT	2.4	6.5	4.6	6.0	6.8	6.4
PL	2.8	5.2	4.1	11.0	17.0	14.3
PT	3.3	6.3	4.9	10.0	13.7	11.9
RO	0.8	1.6	1.3	10.4	22.0	16.9
SI	1.9	4.7	3.4	5.3	10.5	8.2
SK	1.8	3.9	3.0	7.9	15.9	12.4
FI	1.9	5.9	3.9	6.2	10.6	8.4
SE	1.7	5.5	3.7	3.6	7.3	5.5
UK	1.4	3.3	2.4	7.4	14.3	11.1
EU-28	2.4	5.7	4.2	7.5	12.7	10.3
EU-27	2.3	5.7	4.2	7.5	12.7	10.3

Πηγή: EIGE, σελ. 65.

Διαφοροποιούνται οι ηγετικές/διοικητικές ικανότητες των διευθυντικών στελεχών των σχολείων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε σχέση με το φύλο; Μία εμπειρική μελέτη υπό το πρίσμα της κρίσης

Χαρίκλεια Γ. Μαρκογιαννάκη*και Θεόδωρος Α. Κουτρούκης**

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται, μέσω της εμπειρικής μελέτης, να διερευνηθεί αν οι ηγετικές/διοικητικές ικανότητες των στελεχών διοίκησης προσδιορίζονται από το φύλο. Ειδικότερα, 189 διευθυντές/υποδιευθυντές των νομών Δράμας, Καβάλας και Ξάνθης κλήθηκαν μέσω ερωτηματολογίου να απαντήσουν σε ερωτήματα βάσει των οποίων αξιολογούσαν τις ηγετικές/διοικητικές ικανότητές τους. Περαιτέρω, διενεργήθηκε έλεγχος μέσω των όρων, όπου και καταδείχθη ότι ο παράγοντας «φύλο του στελέχους» δεν διαφοροποιεί τον τρόπο άσκησης της ηγεσίας – με μόνη εξαίρεση την επίδειξη ενδιαφέροντος. Τέλος, εφόσον από τα δημογραφικά στοιχεία του δείγματος προκύπτει ότι μόλις το ¼ αφορά γυναίκες στελέχη, γίνεται αντιληπτό ότι η παράμετρος αυτή επιβάλλεται να τύχει της αναγκαίας προσοχής – ιδίως στις σημερινές συνθήκες υποχώρησης των εργασιακών δικαιωμάτων.

Λέξεις κλειδιά: δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ηγετικές-διοικητικές ικανότητες διευθυντών, φύλο του στελέχους, διοικητικές επιπτώσεις, κρίση

Εισαγωγή

Η Εκπαίδευση περιγράφεται ως μία θεμελιώδης κοινωνική λειτουργία και συνιστά καθοριστικό συστατικό της κουλτούρας και του πολιτισμού ενός λαού, ενώ καθορίζει την οικονομική ζωή και την ευρύτερη πρόοδο (ατομική και εθνική) (Πετρίδου 2005: 183). Ειδικότερα, το σχολείο προσδιορίζεται ως μία θεσμοθετημένη κοινωνική οντότητα, που στοχεύει στην επιτέλεση συγκεκριμένων στόχων – για την προώθηση των οποίων έχει στη διάθεσή του την κατάλληλη δομή και οργάνωση (Χατζηπαναγιώτου 2005: 31). Αυτός, λοιπόν, που κατεξοχήν αναλαμβάνει το έργο της υλοποίησης των στόχων αλλά και της καθοδήγησης και αξιοποίησης του έμφυτου δυναμικού είναι ο διευθυντής της σχολικής μονάδας. Στα πλαίσιά της καλείται για να είναι αποτελεσματικός και αποδοτικός να λειτουργεί ως ηγέτης και μανάτζερ-διοικητής διαθέτοντας ηγετικές/διοικητικές ικανότητες.

* Εκπαιδευτικός Π.Ε.02, Διευθύντρια 3^{ου} Γενικού Λυκείου Δράμας

Ταχυδρομική διεύθυνση: Νικομηδείας 1Α, 66133 Δράμα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: Joymark2407@yahoo.gr

** Διδάσκων Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Ακακίας 24, 570 13 Ωραιόκαστρο, Θεσσαλονίκη.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: theodoroskoutroukis@cyta.gr

Ένας διευθυντής, λοιπό, προκειμένου να είναι σε θέση να διαδραματίζει τους ρόλους που του ζητούνται επιβάλλεται να διαθέτει τις αναγκαίες και απαιτούμενες ηγετικές-διοικητικές ικανότητες. Στο πλαίσιο αυτό ο Sergiouvanni υποστήριξε ότι υπάρχουν σε ένα διευθυντικό στέλεχος συγκεκριμένες ικανότητες (τεχνικές, ανθρωπιστικές και εκπαιδευτικές), που συνδέονται με βραχυπρόθεσμα, τακτικά και οργανωτικά αποτελέσματα. Αυτές είναι ως προς τον προσανατολισμό τους διαχειριστικές. Χάρη σε αυτές τις ικανότητες επιτελεί σωστά το έργο του, ενώ ο προσανατολισμός του επιβάλλεται να είναι στρατηγικός και μακροπρόθεσμος (Sergiouvanni, 1985 στο Ιορδανίδης 2005: 125).

Από την άλλη, ο Boyatzis (1982, στο Brundrett 2000: 64) προσδιόρισε τις ικανότητες ως το κοινό χαρακτηριστικό ενός ατόμου, το οποίο κρίνεται ζωτικής σημασίας και σχετίζεται με την αποτελεσματική ή ανώτερη απόδοση. Έτσι, τοποθετεί την έννοια της ικανότητας σε ευθεία συσχέτιση με τις πραγματικές επιδόσεις. Μάλιστα ο Boyatzis (1982:66) συμπληρώνει τον ορισμό διευκρινίζοντας: «Ικανότητες είναι αυτά τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν την ανώτερη απόδοση από την μέση και χαμηλή απόδοση».

Ο Huber (2004: 672), πάλι, λαμβάνοντας υπ' όψιν την πολυπλοκότητα των καθηκόντων της σχολικής ηγεσίας θεωρεί τις ικανότητες ως μία σύνθετη δομή αρμοδιοτήτων, ως ένα πολύπλευρο αμάλγαμα αρμοδιοτήτων που απαιτεί η άσκηση της σχολικής ηγεσίας. Περιλαμβάνει κοινωνικές, προσωπικές και διοικητικές αρμοδιότητες. Τέλος, οι ικανότητες περιγράφουν αυτό που οι άνθρωποι χρειάζεται να είναι σε θέση να επιτελέσουν και είναι σε θέση, προκειμένου να ολοκληρώσουν μία ορισμένη λειτουργία. Ιδιαίτερα η σχολική ηγεσία εμπεριέχει μία ατελεύτητη και δυναμική ενσωμάτωση της γνώσης, ικανοτήτων και προσωπικών χαρακτηριστικών (Robinson 2010: 3).

Κατηγορίες ικανοτήτων

Ο ηγέτης ζητείται να επιτυγχάνει αποτελέσματα, γεγονός που προϋποθέτει την άσκηση ηγετικής συμπεριφοράς. Η τελευταία με τη σειρά της απαιτεί να διαθέτει ο ηγέτης ικανότητες και χαρακτηριστικά προσωπικότητας που συνάδουν με την ηγετική συμπεριφορά. Με άλλα λόγια το «μείγμα του ηγέτη» είναι ένα άθροισμα προσωπικότητας και ικανοτήτων (Μπουραντάς 2005: 250-251).

Τρεις, λοιπόν, γενικές κατηγορίες ικανοτήτων έχουν βρεθεί να σχετίζονται με τους μάνατζερ και τους διευθυντές (Katz 1955, Mann 1965, Yukl 1982: 6). Καταρχάς, οι τεχνικές ικανότητες, που έχουν να κάνουν με γνώσεις αναφορικά με μεθόδους, διαδικασίες και τεχνικές για την επιτέλεση δραστηριοτήτων που σχετίζονται με το έργο του ηγέτη. Στη συνέχεια, οι διαπροσωπικές ικανότητες, που παραπέμπουν σε γνώσεις του ηγέτη σχετικές με την ανθρώπινη συμπεριφορά και τις διαπροσωπικές σχέσεις, την ικανότητά του να κατανοεί τα συναισθήματα, τις στάσεις, τα κίνητρα των άλλων βάσει των όσων υποστηρίζουν και πράττουν, την ικανότητά του να επικοινωνεί με ένα καθαρό και πειστικό τρόπο και την ικανότητα να χτίζει συνεργατικές σχέσεις (πχ τακτ, διπλωματία, ενσυναίσθηση, πειστικότητα, ευφράδεια). Τέλος, οι αντιληπτικές ικανότητες, που αναφέρονται στη γενική αναλυτική ικανότητα, στη λογική σκέψη, στη δεξιότητα για τη μορφοποίηση σχεδίων και την αντίληψη σύνθετων και διαφορούμενων σχέσεων, στη δημιουργικότητα για την παραγωγή ιδεών και την επίλυση προβλημάτων, στην ικανότητα αναφορικά με την ανάλυση γεγονότων, τη σύλληψη τάσεων, την πρόβλεψη αλλαγών, και την αναγνώριση ευκαιριών και δυνητικών προβλημάτων. Ο Yukl (1982: 7), πάλι, διευκρινίζει ότι οι τεχνικές ικανότητες έχουν να κάνουν με τα πράγματα, οι διαπροσωπικές πρωτευόντως με τους ανθρώπους και οι αντιληπτικές με τις ιδέες και το σχεδιασμό.

Από την άλλη, η McAiear αναφέρει μία σειρά ικανοτήτων που προσδιορίζουν έναν ηγέτη. Ο ηγέτης, λοιπόν, δίνει έμφαση στις επιδόσεις, εμπνέει τους υφισταμένους του,

παρέχει έπαινο και αναγνώριση, προσδιορίζει τους εργασιακούς ρόλους, θέτει στόχους και καταθέτει αρμοδιότητες, επιλύει προβλήματα, διευκολύνει την ομαδική εργασία, διευθετεί τις συγκρούσεις (McAiear 1989: 68). Από την άλλη, οι Bennis & Thomas το 2002 αναφέρουν εκ νέου ότι οι μεγάλοι ηγέτες κατέχουν τέσσερις θεμελιώδεις ικανότητες: την ικανότητα να εμπλέκουν τους άλλους σε έναν κοινό σκοπό, μία ευδιάκριτη και επιβλητική φωνή, μία αίσθηση ακεραιότητας συναρτώμενη με ένα ισχυρό σύνολο αξιών και το σημαντικότερο, την ικανότητα προσαρμογής (στο Fernald *et al.* 2005: 5).

Ο Σαϊτής (2005: 250), από την πλευρά του, κάνει λόγο για τρεις ομάδες δεξιοτήτων: την ικανότητα του συνεργάζεσθαι (αυτή που ο Schein, 1978 στο Σαϊτής 2005: 250 αποκαλεί διαγνωστική ικανότητα), την επαγγελματική ικανότητα (για να έχει θετικό περιεχόμενο πρέπει να διασυνδέεται με τη διοικητική πείρα και την άρτια τεχνική κατάρτιση) και την αντιληπτική ικανότητα (συναρτάται με την παρατηρητικότητα και τη διοικητική φαντασία-ενεργητικότητα). Τέλος, ο Μπουραντάς (2005: 260) διακρίνει τις ικανότητες σε ικανότητες «ρόλων» (πχ ικανότητα ανάπτυξης ανθρώπων, ικανότητα υλοποίησης αποτελεσμάτων) και «μετα-ικανότητες» (δηλαδή «μία ικανότητα η οποία αποτελεί την προϋπόθεση για να αναπτυχθούν άλλες ικανότητες ή αποτελεί βασικό συστατικό περισσότερων ικανοτήτων»). Στην κατηγορία αυτή συγκαταλέγονται: η ικανότητα δημιουργικής λήψης αποφάσεων και επίλυσης προβλημάτων, η συστημική σκέψη, η ικανότητα επικοινωνίας, η συναισθηματική νοημοσύνη, η αυτεπίγνωση, η αυτορρύθμιση και η ενσυναίσθηση.

Εμπειρική Έρευνα

Το φύλο ως καθοριστικός παράγοντας της ηγεσίας και της διοίκησης: Ανασκόπηση της έρευνας και διατύπωση ερευνητικού ερωτήματος.

Κατά την άσκηση της εξουσίας παρεμβαίνουν ποικίλοι παράγοντες που προσδιορίζουν τον τρόπο που αυτή εκδηλώνεται, τις σχέσεις που δομούνται και την αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητά της, εντέλει. Ο παράγοντας φύλο είναι μία παράμετρος που έχει απασχολήσει την έρευνα και ειδικότερα αν ο τρόπος που η εξουσία ασκείται διαφέρει σε συνάρτηση με το φύλο του ηγέτη.

Στο πλαίσιο αυτό αξιόλογη λογίζεται η ερευνητική συνεισφορά των Bolman & Deal (1991: 528-529). Συγκεκριμένα, ανέπτυξαν τέσσερα πλαίσια-σχήματα (frames) για την κατανόηση των οργανισμών και της ηγεσίας που ασκείται σε αυτούς: το δομικό (structural), αυτό των ανθρωπίνων πόρων (human resource), το πολιτικό (political) και το συμβολικό (symbolic). Διεξήγαγαν ποσοτική έρευνα που θέτει σε εφαρμογή αυτό το μοντέλο. Όταν οι ερευνητές εξέτασαν το φύλο σε σχέση με τους προσανατολισμούς του πλαισίου και την αποτελεσματικότητα βρήκαν ότι οι άντρες και οι γυναίκες για συγκρίσιμες μεταξύ τους θέσεις ήταν πολύ περισσότερο όμοιοι παρά διέφεραν. Οι λίγες διαφορές που υπήρχαν δεν ήταν αυτές που θα μπορούσε κανείς να προβλέψει βάσει των στερεοτυπικών αντιλήψεων περί φύλου. Για παράδειγμα, στους διευθυντές των σχολείων στις ΗΠΑ οι γυναίκες τοποθετούνταν υψηλότερα αναφορικά με το δομικό και πολιτικό πλαίσιο, αλλά χαμηλότερα στο πλαίσιο των ανθρωπίνων πόρων – πράγμα που αντιβαίνει προς τις συμβατικές υποθέσεις περί των διαφορών ανδρών και γυναικών. Επίσης δεν παρατηρήθηκαν διαφορές στη μέτρησή τους ως ηγέτες και μάνατζερ. Περαιτέρω, οι Graham & Messner (1998: 196) μελετώντας τον παράγοντα φύλο κατέδειξαν δύο σημαντικές σχέσεις. Καταρχάς οι άνδρες διευθυντές (63,0%) ήταν περισσότερο ικανοποιημένοι με τις αμοιβές τους από ό, τι ήταν οι γυναίκες διευθύντριες (53,0%). Αυτό το ίδιο εύρημα παρατηρήθηκε για την ικανοποίηση που αισθάνονταν στο ζήτημα των παροχών. Οι γυναίκες διευθύντριες (61,4%) ήταν λιγότερο ικανοποιημένες με το πακέτο παροχών από ό, τι ήταν οι άνδρες διευθυντές (70,3%).

Παράλληλα, άκρως ενδιαφέροντα κρίνονται τα ευρήματα της έρευνας που διεξήγαγαν οι McCormick *et al.* (2003: 16). Αποδείχθηκε, λοιπόν, ότι το φύλο δεν επηρέασε το επίπεδο εμπειριών που σχετίζονται με την ανάπτυξη ηγετικής συμπεριφοράς των ανδρών και γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα. Ειδικότερα, προκύπτει ότι το γένος δεν εξηγεί τις διαφορές μεταξύ των φύλων αναφορικά με την αυτο-αποτελεσματικότητα της ηγεσίας.

Αλλά και οι Howley *et al.* (2005: 772-773) σε έρευνα που πραγματοποιούν σε σχολεία των ΗΠΑ διαπιστώνουν ότι στις μεταβλητές, μεταξύ άλλων, που σχετίζονταν σημαντικά με την άποψη ότι η άσκηση διεύθυνσης αξίζει τον κόπο (δηλαδή, ότι τα κίνητρα υπερκαλύπτουν τα αντικίνητρα) περιλαμβάνονται το φύλο (πχ η αρρενωπότητα).

Επίσης, οι Wahlstrom & Seashore Louis (2008: 459) κατέδειξαν ότι τα χαρακτηριστικά του φύλου (και των χρόνων εμπειρίας) του δασκάλου –ως διευθυντή ή ως δασκάλου– έχουν ξεκάθαρη επίδραση στην εκπαιδευτική/παιδαγωγική πρακτική. Περαιτέρω σε μελέτη της Hakimi (2009: 105) για το ρόλο που διαδραματίζει το φύλο του ηγέτη στη διαδικασία της ενδυνάμωσης-εμπύκωσης των ακολούθων προκύπτει διαφορά στο στυλ ηγεσίας ανδρών και γυναικών ηγετών. Οι γυναίκες-ηγέτες όσο πιο ευσυνειδήτες ήταν τόσο λιγότερο ενθάρρυναν τους ακολούθους τους, λόγω της μικρότερης εμπιστοσύνης τους προς αυτούς. Από την άλλη, οι άνδρες-ηγέτες όσο πιο ευσυνειδήτοι ήταν τόσο περισσότερο έκλιναν να ενθαρρύνουν τους ακολούθους τους. Ως αποτέλεσμα, οι ακόλουθοι γυναικών-ηγετών ήταν λιγότερο ευχαριστημένοι με την εργασία τους και λιγότερο αφοσιωμένοι στον οργανισμό και αυτό συνέβαινε όταν οι γυναίκες-ηγέτες επιδείκνυαν υψηλή ευσυνειδησία. Τέλος, από έρευνα του Tatlah (Tatlah 2012: 796), στην επαρχία Punjab του Πακιστάν το γένος εμφανίζεται να διαφοροποιεί τον τύπο ηγεσίας διευθυντών και υποδιευθυντών.

Ως απότοκο των εμπειρικών ερευνών προκύπτει το ακόλουθο ερευνητικό ερώτημα: *Υπάρχει διαφορά στον τρόπο άσκησης της ηγεσίας/εξουσίας από τους διευθυντές/υποδιευθυντές των Σχολικών Μονάδων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης ως προς το φύλο;*

Ερευνητική Μεθοδολογία

Ειδικότερα, η εν λόγω έρευνα στοχεύει να διερευνήσει κριτικά τις διοικητικές-ηγετικές ικανότητες των στελεχών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (διευθυντών- υποδιευθυντών), ώστε να προκύψει σαφέστερη και ασφαλέστερη αντίληψη της υφιστάμενης κατάστασης. Για την ανάλυση των δεδομένων εφαρμόστηκε εξειδικευμένη ερευνητική μεθοδολογία και επιχειρήθηκε ο προσδιορισμός των ηγετικών-διοικητικών ικανοτήτων τους σε συνάρτηση με το φύλο. Για να αναλυθούν οι πληροφορίες που συνελέγησαν εφαρμόστηκαν τεχνικές ποσοτικής έρευνας (χρήση τυποποιημένου ερωτηματολογίου). Μάλιστα, σύμφωνα με την Κυριαζή (2011: 46) εφαρμόζονται ποσοτικές μέθοδοι, όταν ο κύριος σκοπός της έρευνας είναι ο έλεγχος συγκεκριμένων θεωρητικών υποθέσεων (στην περίπτωσή μας αναφορικά με τις ηγετικές ικανότητες των στελεχών της εκπαίδευσης και το φύλο). Ως εκ τούτου, η διεξαχθείσα έρευνα θα μπορούσε να θεωρηθεί επιστημονική.

Το θέμα, λοιπόν, και τα συγκεκριμένα ζητούμενα προσδιόρισαν τον καθορισμό του πληθυσμού. Εφόσον η παρούσα μελέτη αποβλέπει να διερευνήσει τις ηγετικές-διοικητικές ικανότητες και τον παράγοντα φύλο των διευθυντών- υποδιευθυντών σχολικών μονάδων στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση των νομών Δράμας, Καβάλας και Ξάνθης ως πληθυσμός εκλαμβάνονται όλοι όσοι υπηρετούν ως διευθυντές-υποδιευθυντές σε γυμνάσια και λύκεια των τριών νομών: Δράμας, Καβάλας και Ξάνθης (Διοικητική Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης). Πρόκειται για έναν πληθυσμό «εξειδικευμένο» και ως εκ τούτου «ολιγομελή» (διευθυντές-υποδιευθυντές) – συγκριτικά με το σύνολο των διδασκόντων, ανά σχολική μονάδα ή ανά νομό.

Ειδικότερα, ο συνολικός πληθυσμός διευθυντών - υποδιευθυντών για το νομό Δράμας το χρονικό διάστημα της διενέργειας της έρευνας (Μάιος- Ιούνιος 2014) ήταν 67 άτομα: στο ερωτηματολόγιο απάντησαν οι 58 (39 άντρες και 19 γυναίκες), δηλαδή το ποσοστό των απαντήσεων ανήλθε στο 86,6%. Στον νομό Καβάλας ο πληθυσμός ήταν 100 άτομα (73 άντρες και 27 γυναίκες): απάντησαν οι 81 (62 άντρες και 19 γυναίκες), ποσοστό απαντήσεων 81%. Στον νομό Ξάνθης ο πληθυσμός ήταν 64 (51 άντρες και 13 γυναίκες): ανταποκρίθηκαν οι 50 (40 άντρες και 10 γυναίκες), ποσοστό απαντήσεων 78,1%. Το σύνολο του πληθυσμού και από τους τρεις νομούς ήταν 231 (169 άντρες και 62 γυναίκες): συνολικά συγκεντρώθηκαν 189 απαντημένα ερωτηματολόγια (141 άντρες και 48 γυναίκες), ποσοστό 81,8%.

Στη συνέχεια παρατίθεται πίνακας όπου απεικονίζεται ο πληθυσμός και πόσοι επί του πληθυσμού αυτού (ανά νομό και συνολικά) απάντησαν.

Πίνακας 1: Πληθυσμός και δείγμα									
<i>Πληθυσμός</i>				<i>Δείγμα / Συμπληρωμένα ερωτηματολόγια</i>					
Νομοί	Σύνολο	Άντρες	Γυναίκες	Σύνολο	%	Άντρες	%	Σύνολο	%
Δράμα	67	45	22	58	86,6%	39	67,2%	19	32,8%
Καβάλα	100	73	27	81	81%	62	76,6%	19	23,4%
Ξάνθη	64	51	13	50	78,18%	40	80%	10	20%
Σύνολο	231	169	62	189	81,8%	141	74,6%	48	25,4%

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων πρωτογενούς έρευνας

Προκειμένου να αξιολογηθεί το επίπεδο των ηγετικών / διοικητικών ικανοτήτων των διευθυντών και των υποδιευθυντών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ακολουθήθηκε η εξής διαδικασία:

Διάμεσου μιας εκτενούς βιβλιογραφικής ανασκόπησης εντοπίστηκαν προηγούμενες έρευνες, οι οποίες μετρούν (με τη χρήση δομημένου ερωτηματολογίου) το επίπεδο των ηγετικών / διοικητικών ικανοτήτων ενός στελέχους.

Μέσα από τον συνδυασμό των ερωτήσεων που περιλαμβάνονται στις εμπειρικές αυτές έρευνες, δημιουργήθηκε και το ερωτηματολόγιο της παρούσας έρευνας (χρησιμοποιήθηκαν δύο ήδη δοκιμασμένα ερωτηματολόγια – MLBQ και ELQ). Οι ηγετικές / διοικητικές ικανότητες μετρήθηκαν, λοιπόν, με την χρήση πενήντα ερωτήσεων που ανήκουν σε έξι ερευνητικούς παράγοντες: (α) λήψη αποφάσεων, (β) τρόπος άσκησης της εξουσίας, (γ) ηγεσία μέσω παραδείγματος, (δ) καθοδήγηση, (ε) ανθρώπινες σχέσεις, (στ) πληροφόρηση.

Αφού συλλέχθηκαν τα απαραίτητα πρωτογενή δεδομένα (189 ερωτηματολόγια) πραγματοποιήθηκε διερευνητική παραγοντική ανάλυση, από την οποία προέκυψε ο διαχωρισμός τεσσάρων από τους παραπάνω παράγοντες σε ορισμένους υπο-παράγοντες, ενώ άλλοι δύο παράγοντες παρέμειναν ως είχαν (χωρίς επιπλέον διάσπαση). Ο πίνακας που ακολουθεί καταγράφει τους παράγοντες και υπο-παράγοντες που εξήχθησαν:

Πίνακας 2: Παράγοντες και υπο-παράγοντες που προέκυψαν από την ανάλυση

<i>Παράγοντας Α:</i>	<i>Λήψη αποφάσεων</i>
<i>Παράγοντας Α1:</i>	<i>Συμβουλευτική στρατηγική λήψης αποφάσεων</i>
<i>Παράγοντας Α2:</i>	<i>Στρατηγική ομαδικής / συμμετοχικής λήψης αποφάσεων</i>
<i>Παράγοντας Β:</i>	<i>Τρόπος άσκησης της εξουσίας</i>
<i>Παράγοντας Β1:</i>	<i>Συμμετοχική ηγεσία: εστίαση στην παρακίνηση και το έργο</i>
<i>Παράγοντας Β2:</i>	<i>Ελεγκτική ηγεσία: εστίαση στην κριτική και την πειθαρχία</i>
<i>Παράγοντας Γ:</i>	<i>Ηγεσία μέσω παραδείγματος</i>
<i>Παράγοντας Δ:</i>	<i>Καθοδήγηση</i>
<i>Παράγοντας Δ1:</i>	<i>Καθοδήγηση-υποστήριξη</i>
<i>Παράγοντας Δ2:</i>	<i>Ενθάρρυνση-ενδυνάμωση</i>
<i>Παράγοντας Ε:</i>	<i>Ανθρώπινες σχέσεις</i>
<i>Παράγοντας Ε1:</i>	<i>Διαχείριση ανθρώπινων σχέσεων</i>
<i>Παράγοντας Ε2:</i>	<i>Επίδειξη ενδιαφέροντος</i>
<i>Παράγοντας ΣΤ:</i>	<i>Πληροφόρηση</i>

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων πρωτογενούς έρευνας

Διαφοροποίηση ηγετικών ικανοτήτων με βάση το φύλο

Προκειμένου να διαπιστωθεί η ύπαρξη στατιστικά σημαντικών διαφορών στις ηγετικές ικανότητες ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες, πραγματοποιήθηκε έλεγχος μέσω των όρων με την χρήση της τεχνικής “one-way ANOVA”.

Βάσει των αποτελεσμάτων της στατιστικής ανάλυσης διαπιστώθηκε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά των μέσων όρων των απαντήσεων ανάμεσα στους άντρες και στις γυναίκες μονάχα σε έναν παράγοντα (Επίδειξη ενδιαφέροντος) (sig. = 0,003). Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες εμφανίζουν μεγαλύτερο μέσο όρο (4,34), ενώ οι άντρες μικρότερο (4,13).

Μολονότι, λοιπόν, οι μέσοι όροι μεταξύ ανδρών και γυναικών στο θέμα των ηγετικών-διοικητικών ικανοτήτων είναι κατά τι διαφορετικοί, ωστόσο η διαφορά αυτή δεν είναι στατιστικά σημαντική – με μόνη εξαίρεση τον παράγοντα επίδειξη ενδιαφέροντος. Το ενδιαφέρον είναι ότι, αν και μαζί με τη διαχείριση ανθρώπινων σχέσεων αποτελούν υποπαράγοντες του παράγοντα ανθρώπινες σχέσεις, άνδρες και γυναίκες διαφοροποιούνται μόνο στην έκφραση του ενδιαφέροντος. Η διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού είναι περισσότερο ζήτημα «τεχνικής», κατάλληλων χειρισμών και προσδιορίζεται σε σημαντικότατο βαθμό από προσδιοριστικά στοιχεία του ρόλου, ενώ η εκδήλωση ενδιαφέροντος είναι ένα συνθετότερο ζήτημα με κοινωνικές αλλά και χαρακτηριστικές διαστάσεις. Άρα, τίθεται το ερώτημα αφενός γιατί δεν παρατηρούνται διαφορές στους λοιπούς παράγοντες που συναρτώνται με τις ηγετικές-διοικητικές ικανότητες σε σχέση με το φύλο και αφετέρου γιατί η διαφορά που ανακύπτει έχει να κάνει με τον παράγοντα επίδειξη ενδιαφέροντος.

Καταρχάς, οι άνδρες και οι γυναίκες αναλαμβάνοντας τη διεύθυνση ή υποδιεύθυνση μιας σχολικής μονάδας αντιλαμβάνονται ότι επιτελούν έναν συγκεκριμένο ρόλο με σαφώς προσδιορισμένες αρμοδιότητες και δεσμεύσεις που καθορίζονται με γνώμονα τη θέση - και ασφαλώς όχι το φύλο (Κανονιστική Υπουργική Απόφαση της 16-10-2002, άρθρα 27-32). Άλλωστε, η οριοθέτηση αυτή, ακόμη και αν κάποιος κλίνει προς τη διαφοροποίηση λόγω του φύλου του, τον επαναφέρει στην «τάξη» και το «ορθό». Αλλά και οι προϊστάμενοί του (λχ Υπουργείο Παιδείας) αναμένουν και απαιτούν να συμπεριφερθεί βάσει των προσδιορισμών της θέσης και όχι του φύλου του και όταν τον αξιολογούν, το πράττουν αποκλειστικά με κριτήριο τα πεπραγμένα και τα αποτελέσματα που επέτυχε (ΦΕΚ. 20 τ.Α 7-2-2002, άρθρα 17-23).

Επίσης, οι γυναίκες που καταλαμβάνουν περίπου το ¼ των θέσεων αντιλαμβάνονται ότι πρέπει να λειτουργήσουν όπως και οι άνδρες συνάδελφοί τους. Αυτοί συνιστούν την πλειοψηφία (3/4) και ασκούν ηγετικούς-διοικητικούς ρόλους επί μακρόν. Έχουν μακροβιότερη θητεία και πείρα και συνεπώς «οφείλουν» να λειτουργήσουν αντιστοιχώς. Εξάλλου, κατανοούν ότι πρόκειται για έναν ρόλο που καλούνται να φέρουν εις πέρας βάσει των προαπαιτούμενων του ρόλου, πρακτική που δεν εγκυμονεί κινδύνους, είναι ασφαλέστερη και εξασφαλίζει στη γυναίκα-στέλεχος την αποδοχή κατά την άσκηση του έργου της.

Από την άλλη, σαφώς κάθε φύλο έχει τα ιδιαίτερα γνωρίσματά του, τα οποία κατά την επιτέλεση του έργου του προσπαθεί να περιορίσει εν ονόματι του ρόλου του ή να τα επιστρατεύσει, αν και εφόσον κρίνει ότι μέσω αυτών θα εξασφαλίσει την αποδοχή των διδασκόντων και των ανδρών συναδέλφων της, αλλά και την επίτευξη αποτελεσμάτων. Στο πλαίσιο αυτό οι γυναίκες επιδεικνύουν το ενδιαφέρον τους για το προσωπικό επενδύοντας στις ανθρώπινες σχέσεις και στην αλληλεπίδραση. Η επίδειξη ενδιαφέροντος, με άλλα λόγια, γίνεται το όχημά τους για την αποτελεσματικότερη άσκηση της ηγεσίας-διοίκησης, καθώς δεσμεύει ηθικά και συναισθηματικά τον αποδέκτη του ενδιαφέροντος, εξασφαλίζοντας έτσι την αγαστή συνεργασία του με τη διεύθυνση και την αφοσίωσή του στον σχολικό οργανισμό. Άλλωστε, η γυναίκα φύσει αλλά κυρίως λόγω διαπαιδαγώγησης λειτουργεί κυριολεκτικά ή μεταφορικά σαν μητέρα, επιδεικνύοντας ενδιαφέρον για τα πρόσωπα του οικογενειακού αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού και εργασιακού περιβάλλοντος. Είναι αναμενόμενο, συνεπώς, αυτήν την πρακτική της να την μεταφέρει και στον εργασιακό της χώρο.

Συμπεράσματα. Σύγκριση αποτελεσμάτων με προηγούμενες έρευνες: Ηγεσία και φύλο

A. Αποτελέσματα έρευνας

Για να απαντηθεί το ερώτημα αν το φύλο του στελέχους (άντρας/γυναίκα) διαφοροποιεί τις ηγετικές-διοικητικές ικανότητες πραγματοποιήθηκε έλεγχος μέσων όρων με την χρήση της τεχνικής 'one-way ANOVA'. Από την ανάλυση συσχέτισης δεν προέκυψε στατιστικά σημαντική διαφορά των μέσων όρων των απαντήσεων μεταξύ των ανδρών και των γυναικών στις ηγετικές-διοικητικές ικανότητες. Η μόνη στατιστικά σημαντική διαφορά που εμφανίστηκε αναφέρεται στην επίδειξη ενδιαφέροντος – με τους άνδρες να παρουσιάζουν χαμηλότερο μέσο όρο (4,13) συγκριτικά με τις γυναίκες (4,34). Οι άλλες ικανότητες-παράγοντες, δηλαδή η λήψη αποφάσεων με τον επιμερισμό της σε συμβουλευτική και συμμετοχική, ο τρόπος άσκησης εξουσίας με τον επιμερισμό του σε συμμετοχική και ελεγκτική ηγεσία, η ηγεσία μέσω παραδείγματος, η καθοδήγηση με τον επιμερισμό της σε καθοδήγηση-υποστήριξη και ενθάρρυνση-ενδυνάμωση, η διαχείριση ανθρώπινων σχέσεων (ο ένας εκ των δύο υποπαραγόντων των ανθρώπινων σχέσεων) και η πληροφόρηση καταδείχθηκε ότι δεν επηρεάζονται από το φύλο του στελέχους.

B. Ευρήματα από προηγούμενες εμπειρικές έρευνες

Τα ευρήματα των Bolman & Deal (1991: 528-529) σε πρώτο επίπεδο συμφωνούν με τα ευρήματα της παρούσας εμπειρικής έρευνας, καθώς οι άντρες και οι γυναίκες σε συγκρίσιμες μεταξύ τους θέσεις ήταν πολύ περισσότερο όμοιοι παρά εμφάνιζαν διαφορές, ενώ δεν παρατηρήθηκαν διαφορές στη μέτρησή τους ως ηγέτες και μάνατζερ. Επιπλέον, οι Tablin και Coleman (1993: 395) σε μελέτη τους επιδίωξαν να προσδιορίσουν εάν και πώς οι εμπειρίες πρόσφατα διορισμένων γυναικών-διευθυντών διαφέρουν από εκείνες των προηγούμενων υποψηφίων στη Βρετανική Κολούμπια. Προέκυψε ότι, παρά το γεγονός πως οι πρώτες εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν στερεοτυπικές αντιλήψεις περί φύλου από τους εκτός εργασιακού χώρου, είναι πλέον αποδεκτές και υποστηρίζονται από τους άνδρες συναδέλφους τους. Επιδεικνύουν μεγαλύτερες πρωτοβουλίες καριέρας από τις συναδέλφους τους των προηγούμενων χρόνων και διαθέτουν ένα ευρύτερο φάσμα εμπειριών τόσο στη διδασκαλία όσο και στη διοίκηση. Πρόκειται για γυναίκες προσανατολισμένες στην καριέρα είτε είναι μητέρες και σύζυγοι είτε όχι. Αντιλαμβάνονται, μάλιστα, τους εαυτούς τους ως γυναίκες-διευθύντριες, των οποίων η ηγεσία χαρακτηρίζεται από το φύλο τους και επιτείνεται από τις ιδιότητες του φύλου τους.

Παράλληλα, οι Nogay & Beebe (1997: 261), διερευνούν τις αντιλήψεις των διευθυντών και των επιθεωρητών αναφορικά με τις ηγετικές συμπεριφορές που επιδεικνύουν γυναίκες διευθύντριες σε σχολικές μονάδες του Ohio που επελέγησαν τυχαία. Σε πεδία όπως ο προσδιορισμός και ο συντονισμός των στόχων του σχολείου, η εποπτεία της διδασκαλίας, ο συντονισμός του προγράμματος σπουδών, και η παρακολούθηση της προόδου των σπουδαστών υπήρχαν σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων. Επίσης, σε μελέτη που διενέργησαν οι Burke & Collins (2001: 244) σε άντρες και γυναίκες λογιστές διαπίστωσαν ότι το στυλ ηγεσίας των γυναικών διαφέρει από αυτό των ανδρών λογιστών. Οι γυναίκες είναι πιθανότερο να επιδείξουν ένα περισσότερο διαδραστικό στυλ μάνατζμεντ (μετασχηματιστική ηγεσία) από ό,τι οι άνδρες. Αυτό το στυλ ηγεσίας βρέθηκε να σχετίζεται με αρκετές διοικητικές ικανότητες που αναφέρονται στην επιτυχία (υψηλότερη αποτελεσματικότητα στην καθοδήγηση και την ανάπτυξη και επικοινωνία). Αλλά και βάσει των ευρημάτων του Tatlah (2012: 796) το γένος εμφανίζεται να διαφοροποιεί τον τύπο ηγεσίας διευθυντών και υποδιευθυντών. Δηλαδή, οι περισσότερες έρευνες συγκλίνουν ότι σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αναδύονται διαφορές στο στυλ ηγεσίας και σε επιμέρους ηγετικές ικανότητες και πρακτικές.

Γ. Διοικητικές επιπτώσεις

Εφόσον από τα δημογραφικά στοιχεία του δείγματος προκύπτει ότι μόλις το ¼ αφορά γυναίκες στελέχη, γίνεται αντιληπτό ότι υπάρχει μία γυάλινη οροφή (glass ceiling) που αποθαρρύνει ή και αποτρέπει τις γυναίκες να στραφούν στη διοίκηση. Μάλιστα, στις κρίσεις για διευθυντικά στελέχη (διευθυντές-υποδιευθυντές) του 2011 από τα 67 στελέχη του νομού Δράμας οι 45 ήταν άνδρες (ποσοστό 67,2 %), ενώ οι γυναίκες ήταν 22 (ποσοστό 32,8 %). Για τις συγκεκριμένες θέσεις έθεσαν υποψηφιότητα 74 άτομα, από τα οποία οι 56 ήταν άνδρες (ποσοστό 79,7 %), ενώ οι γυναίκες ήταν 15 (ποσοστό 20,3 %). Στις κρίσεις από την άλλη του 2015 από τα 60 στελέχη του νομού Δράμας που επιλέγησαν, οι 40 ήταν άνδρες (ποσοστό 66,7 %), ενώ οι γυναίκες ήταν 20 (ποσοστό 33,3 %). Για τις εν λόγω θέσεις υποψηφιότητα έθεσαν 65 άτομα, από τα οποία οι 46 ήταν άνδρες (ποσοστό 70,8 %), ενώ οι γυναίκες ήταν 19 (ποσοστό 29,2 %). Δηλαδή, αν και το 2015 παρατηρείται (σε σχέση με το 2011) μία σχετική αύξηση στον αριθμό των γυναικών που εμφανίζονται διατεθειμένες να ασχοληθούν με τη διεύθυνση-υποδιεύθυνση, σε επίπεδο αποτελέσματος (κατάκτηση της

θέσης) δεν διαπιστώνεται παρά ελάχιστη αύξηση (από 32,8 % σε 33,3 %: 0,50 %). Ειδικότερα, η διαφοροποίηση αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι οι γυναίκες καταλαμβάνουν πρωτευόντως θέσεις υποδιεύθυνσης (από 42,9% σε 48%), ενώ στις διευθυντικές θέσεις διαπιστώνεται μία οριακή πτώση (από 23% σε 22,9) – στα όρια του στατιστικού λάθους. Άρα, μολονότι υπάρχει ισχυρότερη βούληση από μέρους των γυναικών για ενασχόληση με τη διεύθυνση μιας σχολικής μονάδας, υπάρχουν κοινωνικοί φραγμοί και αντιλήψεις που καθιστούν μετέωρη τη βούλησή τους. Η κρίση, με άλλα λόγια δεν φαίνεται να επέφερε βελτιωτικές αλλαγές – στα πλαίσια των ίσων ευκαιριών και για τα δύο φύλα.

Από την άλλη, σε έρευνά του ο Hackett (1995, στο McCormick *et al.* 2003: 20) βρίσκει ότι οι γυναίκες βασίζουν τις επαγγελματικές επιλογές τους σε μεγάλο βαθμό στην αποτελεσματικότητα που εκτιμούν ότι διαθέτουν (και όχι σε αυτήν που στα αλήθεια διαθέτουν), ενώ οι νέες γυναίκες είναι δυνατό να επιλέγουν να κινηθούν εκτός διευθυντικών θέσεων λόγω της αίσθησής τους για μικρότερη, συγκριτικά με τους άνδρες συναδέλφους τους, αποτελεσματικότητα. Γι' αυτό δεν προχωρούν στη διεκδίκηση διευθυντικών θέσεων. Με άλλα λόγια, ο συγκεκριμένος τρόπος που το άτομο εκλαμβάνει τη σχέση του φύλου και του ρόλου που βάσει του φύλου αναμένεται να επιτελέσει είναι ο βασικός παράγοντας που προσδιορίζει την ηγετική συμπεριφορά. Αυτό, με τη σειρά του, αναδεικνύει τον τρόπο που η διαδικασία κοινωνικοποίησης σχετικά με τους ρόλους που «αντιστοιχούν» σε κάποιον ανάλογα με το φύλο μπορεί να επιδράσει για να περιορίσει τη διευθυντική εξέλιξη των γυναικών (McCormick *et al.*, 2003: 21). Επιπλέον, εφόσον από τα ευρήματα της έρευνας δεν προκύπτουν διαφοροποιήσεις με κριτήριο το φύλο (με εξαίρεση την επίδειξη ενδιαφέροντος), συνάγεται ότι το φύλο δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό ως κριτήριο για την κατάληψη ή όχι μιας θέσης στελέχους, αλλά η καταλληλότητα του προσώπου για τη θέση – με γνώμονα την αρχή της ισοτιμίας των δύο φύλων.

Δ. Περιορισμοί και προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Επιχειρήθηκε στη διάρκεια του σχεδιασμού και της εκτέλεσης της έρευνας κάθε δυνατή προσπάθεια προκειμένου να αντληθούν συμπεράσματα έγκυρα και αξιόπιστα. Ωστόσο, η έρευνα ήρθε αντιμέτωπη με συγκεκριμένους περιορισμούς. Σε πρώτο επίπεδο οι περιορισμοί είχαν να κάνουν με την επιλογή του πληθυσμού και περαιτέρω του δείγματος που προέκυψε. Ο επόμενος περιορισμός είχε να κάνει με τον στενό χρονικό ορίζοντα στη διάρκεια του οποίου έπρεπε να συγκροτηθεί, διανεμηθεί, συγκεντρωθεί και επεξεργαστεί το ερωτηματολόγιο.

Επιπλέον, ένας περιορισμός και ταυτόχρονα πηγή ανησυχίας για την εγκυρότητα των ερευνητικών ευρημάτων είχε να κάνει με το γεγονός ότι οι απαντήσεις στο ερώτημα περί ηγετικών-διοικητικών ικανοτήτων και της συσχέτισης του φύλου και της εμπειρίας με την ηγεσία προέκυπταν βάσει των αντιλήψεων και αξιολογήσεων των ίδιων των στελεχών. Άρα, εφόσον ο δείκτης αξιολόγησης-εκτίμησης των δεξιοτήτων είναι υποκειμενικός-προσωπικός, ελλοχεύει ο κίνδυνος της υπερεκτίμησης ή (σπανιότερα) της υποεκτίμησής τους από μέρους των διευθυντών-υποδιευθυντών που συμμετείχαν στην έρευνα. Αποτελεί κοινή παραδοχή ότι ο άνθρωπος εν γένει - και πολύ περισσότερο όταν ασκεί έργο ηγεσίας – τείνει να μεγαθύνει τη σημαντικότητα του έργου που επιτελεί και των ικανοτήτων που διαθέτει για το εν λόγω έργο, ώστε να λογίζεται ο πλέον κατάλληλος για τη συγκεκριμένη θέση.

Από την άλλη, σε ό,τι αφορά τις προτάσεις για μελλοντική έρευνα η διεξαγωγή της έρευνας σε έναν ευρύτερο πληθυσμό αποτελεί μία μελλοντική ερευνητική πρόταση. Μπορεί, για παράδειγμα, ένας επόμενος ερευνητής να συμπεριλάβει στην έρευνά του το σύνολο των νομών της διοικητικής περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης ή ακόμη και το σύνολο της επικράτειας. Εξάλλου, επωφελής μπορεί να αποβεί και ο εμπλουτισμός του εννοιολογικού πλαισίου με την προσθήκη νέων μεταβλητών. Για παράδειγμα, μπορεί η

ηγεσία και οι ηγετικές ικανότητες να συσχετιστούν με τη σχολική αποτελεσματικότητα, με την τελευταία να μετράται με αντικειμενικά κριτήρια (λχ μαθητικά αποτελέσματα, αριθμός επιτυχόντων στις Πανελλαδικές εξετάσεις, αριθμός νέων εγγραφών κ.λπ.).

Τέλος, επειδή, όπως ήδη έχει τονιστεί, τα ίδια τα στελέχη κλήθηκαν να κρίνουν και να αξιολογήσουν τον τύπο ηγεσίας-διοίκησης που ασκούν και τις ηγετικές ικανότητες που επιδεικνύουν, θα αποτελούσε πρόκληση για μία μελλοντική έρευνα να ερωτηθούν και οι εκπαιδευτικοί αυτών των ίδιων σχολικών μονάδων. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα διασταυρώνονταν συγκριτικά οι εκτιμήσεις των διευθυντών-υποδιευθυντών με αυτές των εκπαιδευτικών και συνεπώς θα μπορούσε να προκύψει μία πληρέστερη, διαυγέστερη και αποκαλυπτικότερη εικόνα της ηγεσίας και των ηγετικών-διοικητικών ικανοτήτων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Arnold, A.J., Arad, S., Rhoades, A.J. & Drasgow, F. (2000), "The empowering leadership questionnaire: the construction and validation of a new scale for measuring leader behaviors", *Journal of Organizational Behavior*, 21: 249-269.
- Bolman, G.L. & Deal, E.T. (1991), "Leadership and Management Effectiveness: A Multi-Frame, Multi-Sector Analysis", *Human Resource Management*, No 30 (4): 509-534.
- Brundrett, M. (2000), "The question of competence: the origins, strengths and inadequacies of a leadership training paradigm", *School Leadership & Management*.
- Burke, S. & Collins, M.K. (2001) "Gender differences in leadership styles and management skills", *Women In Management Review*, No 16 (5): 244-257.
- Fernald, W. L., Solomon, T. G. & Tarabishy, A. (2005), "A New Paradigm: Entrepreneurial Leadership", *Southern Business Review*, No 30 (2): 1-26.
- Graham, W.M. & Messner, E.P. (1998) "Principals and job satisfaction", *International Journal of Educational Management*, No 12 (5): 196-202.
- Hakimi, N. (2009), "Leader Empowering Behavior: The Leader's Perspective Understanding the Motivation behind Leader Empowering Behavior", ERIM PhD Series in Research in Management, σελ. 184.
- Howley, A., Andrianaivo, S. Perry, J. (2005), "The Pain Outweighs the Gain: Why Teachers Don't Want to Become Principals", *Teachers College Record*, No 107 (4): 757-782.
- Huber, G.S. (2004), "School leadership and leadership development Adjusting leadership theories and development programs to values and to the core purpose of school", *Journal of Educational Administration*, No 42(6): 669-684.
- McAiear, L. D. (1989), *Developing Chiefs of Supply*, AFIT/GLM/LSR/89S-60.
- McCormick, M.J., Tanguma, J.M., και Lopez-Forment, A.S. (2003), "Gender Differences in Beliefs about Leadership Capabilities: Exploring the Glass Ceiling Phenomenon with Self-Efficacy Theory", *Leadership Review*, No 3: 15-23.
- Nogay, K. και Beebe, R.J. (1997), "Gender and Perceptions: Females as Secondary Principals", *Journal of School Leadership*, No 7 (4): 246-265.
- Robinson, V.M.J. (2010), From Instructional Leadership to Leadership Capabilities: Empirical Findings and Methodological Challenges", *Leadership and Policy in schools*, No 9 (1): 1-26.
- Tabin, Y. & Coleman, P. (1993), "From the Dollhouse to the Schoolhouse: The Changing Experience of Women Principals in British Columbia, 1980 to 1990", *Canadian Journal of Education*, No 18 (4): 381-397.
- Tatlah, I.A., (2012), "Leadership Styles and School Effectiveness: Empirical Evidence from Secondary Level", *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, International Conference on Education and Educational Psychology, No 69: 790-797.

- Van Fleet, D.D., & Yukl, A.G. (1986), *Military Leadership: An Organizational Behavior Perspective*, JAI Press, σελ. 38-39.
- Wahlstrom, L.K. & Seashore Louis, K. (2008), “How Teachers Experience Principal Leadership: The Roles of Professional Community, Trust, Efficacy, and Shared responsibility”, *Educational Administration Quarterly*, 44 (4): 458-495.
- Yukl, G. (1982), “Managerial Leadership and the Effective Principal”, National Inst. of Education (ED), Washington, Prepared for the National Conference on the Principalship, convened by the National Institute of Education
- Ιορδανίδης, Ι., (2005), «Ο ρόλος του διευθυντή σχολικής μονάδας στην Αγγλία: Θεωρητική προσέγγιση, στο Α. Καψάλης (επιμ), *Οργάνωση και Διοίκηση Σχολικών Μονάδων*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, σελ. 123-157.
- Κανονιστική Υπουργική Απόφαση Φ.353.1/324/1056557/Δ1/16-10-2002. Άρθρα 27-32.
- Κυριαζή, Ν. (2011), *Η κοινωνιολογική έρευνα Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα, Εκδόσεις Πεδίο.
- Μπουραντάς, Δ. (2005), *Ηγεσία Ο δρόμος της διαρκούς επιτυχίας*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
- Πετρίδου, Ε. (2005), «Ο προγραμματισμός της δράσης της εκπαιδευτικής μονάδας ως βασικό στοιχείο της διοίκησης ποιότητας στην εκπαίδευση» στο Α. Καψάλης (επιμ), *Οργάνωση και Διοίκηση Σχολικών Μονάδων*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, σελ. 183-194.
- Προεδρικό Διάταγμα 25, ΦΕΚ. 20 τ.Α 7-2-2002. Άρθρα 17-20: Επιλογή Διευθυντών Σχολικών Μονάδων και Σ.Ε.Κ., Άρθρα 22-23: Επιλογή Υποδιευθυντών Σχολικών Μονάδων και Σ.Ε.Κ. και Υπεύθυνων Τομέων Σ.Ε.Κ.
- Σαΐτης, Αθ. Χ. (2005), *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαΐτης Αθ. Χ.
- Χατζηπαναγιώτου, Π. (2005), «Το σχολείο ως εκπαιδευτικός οργανισμός» στο Α. Καψάλης (επιμ.), *Οργάνωση και Διοίκηση Σχολικών Μονάδων*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, σελ. 31-73.

Οι έμφυλες επιπτώσεις της κρίσης στη γυναικεία απασχόληση στις τράπεζες

Βασιλική Μελέτη*

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι να περιγραφούν οι ανισότητες μεταξύ των φύλων καθώς και το φαινόμενο της «γυάλινης οροφής» σε βάρος γυναικών που κατακτούν ιεραρχικά υψηλές θέσεις στον ελληνικό τραπεζικό κλάδο. Είναι αλήθεια ότι οι τράπεζες εξασφάλισαν για τις γυναίκες ένα νέο «πλαίσιο εργασιακών ευκαιριών» και, παρότι δεν αναπαράγουν προκαταλήψεις και στερεότυπα στο βαθμό που πυροδοτούν άλλοι τομείς της αγοράς, οι γυναίκες εξακολουθούν σήμερα να καταλαμβάνουν κυρίως μεσαία και χαμηλότερα επίπεδα στελέχωσης. Ένας σημαντικός αριθμός εξ αυτών θρυσμάτισε τη «γυάλινη οροφή», ωστόσο οι γυναίκες που έχουν κατορθώσει να αναρριχηθούν στα ανώτατα κλιμάκια είναι ακόμα σχετικά λίγες.

Λέξεις-κλειδιά: Τράπεζες, κρίση, «γυάλινη οροφή», στερεότυπα, ισότητα φύλων.

Κρίση και πολιτικές λιτότητας: το τέλος εποχής για την ισότητα

Από το 2008, η Ελλάδα βιώνει τις συνέπειες μιας πρωτόγνωρης διεθνούς κρίσης, με απαρχή το χρηματοπιστωτικό σύστημα και τις «φούσκες» των τιτλοποιήσεων, που τελικά μεταδόθηκε στην πραγματική οικονομία και στα δημοσιονομικά μεγέθη για να επιστρέψει εκ νέου στο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Προκειμένου μάλιστα να επιβιώσει η οικονομία, εφαρμόστηκε ένα πολυετές πρόγραμμα για τη μείωση του δημόσιου ελλείμματος, τον έλεγχο της δυναμικής του χρέους και την πραγματοποίηση εκτεταμένων διαρθρωτικών αλλαγών (Τράπεζα της Ελλάδος 2014).

Από οικονομικής σκοπιάς, εξαιτίας του υψηλού σωρευμένου χρέους, των ελλειμμάτων και του γεγονότος ότι η ελληνική οικονομία υπήρξε η πρώτη της Ευρωζώνης που χρειάστηκε να ενταχθεί σε ειδικό μηχανισμό στήριξης, λόγω αδυναμίας πρόσβασης στις διεθνείς αγορές για την εξυπηρέτηση του χρέους της, βρέθηκε στο επίκεντρο της διεθνούς προσοχής, σε ένα πραγματικά κρίσιμο σταυροδρόμι επιλογών: μεσούσης της συστημικής κρίσης, η χώρα εγκλωβίστηκε σε φαύλους κύκλους υπερχρέωσης-παραγωγικής απαξίωσης και μαζικής εξάλειψης θέσεων εργασίας. Από πολιτικής άποψης, η σημαντικότερη επίπτωση της κρίσης είναι ότι έθεσε στο περιθώριο το στόχο της ισότητας των φύλων, με αποτέλεσμα το σοβαρό αντίκτυπο των εξ ανάγκης εφαρμοζόμενων πολιτικών λιτότητας σε κρίσιμους

---

* Τραπεζικός, Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
Ταχυδρομική διεύθυνση: Σπάρτης 9Α, ΤΚ 142 31, Νέα Ιωνία.
Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: Vmeleti@yahoo.gr , MeletiV@piraeusbank.gr .

τομείς που ιστορικά συνέβαλαν στη βελτίωση της θέσης των γυναικών στην εργασία, την οικογένεια, την κοινωνική και πολιτική ζωή (Καραμεσίνη & Rubery 2015). Οι εν λόγω πολιτικές, που συνδυάστηκαν με σκληρά κυβερνητικά μέτρα περαιτέρω προώθησης της ευελιξίας στην αγορά εργασίας και αποκαθήςλωσης βασικών εργασιακών δικαιωμάτων, οδήγησαν σε ριζική μετάλλαξη του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου (όπ. παρ.: 19).

Αγορά εργασίας και ανισότητες φύλου: 2008-2014

Τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, η γυναικεία απασχόληση παρουσιάζει τα παρακάτω βασικά χαρακτηριστικά: αύξηση της συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των εργαζομένων γυναικών καθώς και αύξηση της απασχόλησης των γυναικών ως μισθωτών στον τριτογενή τομέα. Παρ' όλα αυτά, ο διαχωρισμός ανάμεσα στους ρόλους των φύλων και μεταξύ εργασίας και οικογένειας παραγνωρίζει τη διάσταση της οικονομικής συνεισφοράς των γυναικών, ενώ έχει ως συνέπεια τη διαμόρφωση ειδικών –μειονεκτικών– συνθηκών στην πρόσληψη των γυναικών στην εργασία, στη διαμόρφωση των μισθών τους και στην επαγγελματική τους εξέλιξη.

Πριν την κρίση, η συντριπτική πλειονότητα των γυναικών μισθωτών κατείχαν θέσεις πλήρους και σταθερής απασχόλησης, και μάλιστα σε «προστατευμένα» τμήματα της αγοράς καθώς και επαγγέλματα υψηλού γοήτρου. Αντίθετα, μέσα στην κρίση, βάσει έκθεσης του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, με θέμα *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση-Ετήσια Έκθεση 2014* (Καραμεσίνη & Rubery 2015: 19), καταδεικνύεται ότι η γυναικεία απασχόληση επλήγη σημαντικά, με μειώσεις μισθών και επέκταση της εργασιακής επισφάλειας, αν και σε ποσοτικούς όρους η ανδρική ανεργία υπήρξε υψηλότερη, λόγω και της αριθμητικής υπεροχής των ανδρών στην αγορά εργασίας. Παράλληλα, από τις εκθέσεις πεπραγμένων του ΣΕΠΕ για τα έτη 2010-2014¹ προέκυψε ότι η συντριπτική πλειονότητα των καταγγελιών και εργατικών διαφορών για θέματα ίσης μεταχείρισης αφορούσαν στην παραβίαση της προστατευτικής νομοθεσίας υπέρ της μητρότητας: περιπτώσεις απολύσεων ή εξαναγκασμού εγκύων σε παραίτηση, απολύσεις μητέρων κατά τη 18μηνη περίοδο προστασίας της μητρότητας, μη χορήγηση της ειδικής παροχής προστασίας της μητρότητας ή και βλαπτική μεταβολή των όρων εργασίας κατά την επάνοδο στην εργασία. Τα ίδια συμπεράσματα επιβεβαιώνουν και οι αναφορές στον ιδιωτικό τομέα στις ειδικές εκθέσεις του Συνηγούρου του Πολίτη για το φύλο και τις εργασιακές σχέσεις των ετών 2010-2014.²

Ως προς τα ποσοστά ανεργίας, μπορεί οι ανισότητες φύλου να μειώθηκαν, παραταύτα το γεγονός οφείλεται στην επιδείνωση της θέσης των ανδρών και όχι λόγω της ενίσχυσης της θέσης των γυναικών στις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες. Πράγματι, οι αιτίες αύξησης της ανεργίας και η αντίστοιχη σημασία τους διαφέρουν ανάλογα με το φύλο (Karamessini & Koutentakis 2014). Δεδομένου ότι η ανδρική εργατική δύναμη συμπιεζόταν συνεχώς κατά τη διάρκεια της κρίσης, η αύξηση της ανδρικής ανεργίας εξηγείται κυρίως από τις τεράστιες απώλειες θέσεων εργασίας. Αντίθετα, η αύξηση της γυναικείας εργασίας τροφοδοτήθηκε εξίσου από τις πολύ μεγάλες εισροές γυναικών στην αγορά εργασίας.

¹ Οι εκθέσεις είναι διαθέσιμες στη διαδικτυακή διεύθυνση <http://www.ypakp.gr/>

² Οι εκθέσεις είναι αναρτημένες στο <http://www.synogoros.gr?i=isotita-ton-fylon.el.nea/>

Ενδεικτικά, σε επίπεδο διαχωρισμού κλάδων κατά φύλο και επιπτώσεων της κρίσης στη συνολική απασχόληση, για το διάστημα 2008-2014, ανάμεσα στο β' τρίμηνο του 2008 και το αντίστοιχο του 2014, η απασχόληση στους ανδρικούς κλάδους, υποχώρησε κατά 43,4% έναντι 16,7% και κατά 14,8% στους μεικτούς και γυναικοκρατούμενους κλάδους. Έτσι, οι ανδροκρατούμενοι κλάδοι συνέβαλαν στη συρρίκνωση της απασχόλησης κατά 49,8%, ενώ οι μεικτοί και γυναικοκρατούμενοι κατά 41,4% και 8,7%. Για το ίδιο διάστημα, ωστόσο, σε σχέση με τη διαμόρφωση της θέσης των γυναικών στον τραπεζικό κλάδο, κατόπιν επεξεργασίας στατιστικών στοιχείων προερχόμενων από σχετική Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΛΣΤΑΤ), διαπιστώθηκε ότι όχι μόνο δεν υπήρξε επίπτωση της κρίσης στις εργαζόμενες γυναίκες στο χώρο των χρηματοπιστωτικών και ασφαλιστικών υπηρεσιών, αλλά αντίθετα καταγράφηκε οριακή αύξηση στην απασχόληση της τάξεως του 0,6%, με το ποσοστό των γυναικών να ανέρχεται κατά το β' τρίμηνο του 2014 σε 52,2% έναντι 51,6% το αντίστοιχο β' τρίμηνο του 2008 (Καραμεσινή & Rubery 2015: 251) Η τράπεζα, πριν το κρίσιμο έτος 2012, θεωρείτο ένας «προστατευμένος» εργασιακός τομέας, που όμως υπέστη κλυδωνισμούς και απώλειες τα αμέσως επόμενα χρόνια.³

Έμφυλες όψεις στον τραπεζικό κλάδο πριν την κρίση

Ανατρέχοντας στο χρόνο, στο πλαίσιο της ιστορικής καταγραφής της θέσης της γυναίκας στον εξεταζόμενο κλάδο, διαπιστώνεται ότι οι τράπεζες, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970, δεν προέβαιναν σε σημαντικές προσλήψεις γυναικών. Εξ αυτού του λόγου μόλις το 20% των τραπεζοϋπαλλήλων αφορούσε στο γυναικείο φύλο, ενώ το 1980 το 35% του προσωπικού των τραπεζών εκπροσωπείτο από γυναίκες. Σήμερα το ποσοστό αυτό υπερβαίνει το 50%.

Αν και ο τραπεζικός τομέας καθίσταται ομολογουμένως ιδιαίτερα ελκυστικός επαγγελματικός χώρος για το γυναικείο φύλο, λόγω των παροχών και διευκολύνσεων που προσφέρει, δεν παύει να λειτουργεί πολλές φορές ισοπεδωτικά για την επαγγελματική του ανάπτυξη (Ντερμανάκης 2004, Ntermanakis *et al* 2002). Ανεξάρτητα από την κατάσταση αυτή, οι τράπεζες συνεχίζουν να αποτελούν θελκτικό εργασιακό προορισμό, δεδομένου ότι σε παρόμοιες θέσεις οι γυναίκες σε άλλους κλάδους είναι χειρότερα αμειβόμενες (Κούκος 2009). Μάλιστα, σε πραγματοποιηθείσα μελέτη, το INE-ΟΤΟΕ⁴ αναφέρεται στην προνομιακή μεταχείριση των γυναικών στον τραπεζικό κλάδο, επισημαίνοντας ότι:

---

³ Η κρίση της απασχόλησης άρχισε από τις κατασκευές και τη μεταποίηση το τρίτο τρίμηνο του 2008, πέρασε στις επιχειρηματικές υπηρεσίες (επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές, διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες), το τρίτο τρίμηνο του 2009, έφτασε στο λιανικό εμπόριο και τις μεταφορές το πρώτο και δεύτερο τρίμηνο του 2010 αντίστοιχα και κατέληξε στη δημόσια διοίκηση, στην εκπαίδευση και τις οικιακές υπηρεσίες το τελευταίο τρίμηνο του 2010.

⁴ Το INE-ΟΤΟΕ πραγματοποίησε μελέτη για το χάσμα αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών στις τράπεζες, ώστε τα σωματεία των εργαζομένων να διαθέτουν μια αντικειμενική βάση συζήτησης και δράσης στο πεδίο των μισθολογικών ανισοτήτων. Η μελέτη βασίστηκε καταρχήν στα στοιχεία Έρευνας Διάθρονης και Κατανομής Αμοιβών και διαπίστωσε ότι η μεγαλύτερη συμβολή στο χάσμα αμοιβών προέρχεται από τις «καθαρές» ή «άμεσες» διακρίσεις σε βάρος των γυναικών, δηλαδή από τις διακρίσεις που δεν σχετίζονται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, αλλά απλώς με το φύλο.

οι ειδικές προστατευτικές διατάξεις και παροχές, όπως η πρόωγη συνταξιοδότηση των παντρεμένων γυναικών, το μειωμένο ωράριο των νέων μητέρων, ειδικές γονικές άδειες, διευκολύνσεις και παροχές, λειτούργησαν σε μεγάλο βαθμό ως μηχανισμός νομιμοποίησης των διακρίσεων (θέσης εργασίας, αμοιβής, υπηρεσιακής εξέλιξης και αντίστοιχων ευκαιριών) σε βάρος των γυναικών μέσα στις τράπεζες, παρά την τυπική αποδοχή από τους εργοδότες της θεσμοθετημένης ισότητας ανδρών-γυναικών.

Αφενός, οι διακρίσεις αυτές εντοπίζονται, στο επίπεδο των τραπεζικών εργασιακών πρακτικών, σε αλληλοσυνδεδεμένα πεδία παραγόντων ανισότητας κατά φύλο και αναγνωρίζονται σχηματικά στα κάτωθι: διατυπώσεις και ρυθμίσεις θεσμικών κειμένων του κλάδου και της επιχείρησης, όπως για παράδειγμα οι ΣΣΕ και οι Κανονισμοί Εργασίας, κριτήρια και διαδικασίες προσλήψεων, προαγωγών, ανάδειξης και επιλογής στελεχών, προσδιορισμού προσόντων, αξιολόγησης και ιεράρχησης θέσεων εργασίας, καθώς και πρακτικές οργάνωσης χρόνου εργασίας –αναγνώρισης προϋπηρεσίας– πρόσβασης σε ατομική επιμόρφωση. Αφετέρου, η ανισότητα των αμοιβών, βασικών και πρόσθετων, συνδέεται αναπόφευκτα με όλες τις πτυχές των πολιτικών διοίκησης ανθρώπινου δυναμικού στις τράπεζες.

Η μέση γυναίκα τραπεζοϋπάλληλος ακροβατούσε παραδοσιακά ανάμεσα σε καριέρα και οικογένεια, αντιμετωπίζοντας ατέρμονα τυπικές και άτυπες αντιξοότητες της καθημερινότητας. Η εργαζόμενη σε τράπεζα, με οικογένεια, ήταν εκ των πραγμάτων υποχρεωμένη να αρκестεί σε χαμηλότερα επίπεδα εξειδίκευσης και εκπαίδευσης ή ακόμα και σε περιορισμένες προοπτικές καριέρας, λόγω υπέρογκων ευθυνών στην εργασία και την προσωπική ζωή. Ως αποτέλεσμα, η γυναίκα ανέκαθεν έπρεπε να αποφασίσει ποιό ρόλο επιθυμούσε να διαδραματίσει καλύτερα, εκείνο της δραστήριας και φιλόδοξης εργαζόμενης που επιδιώκει προαγωγή και «χτίσιμο» σταδιοδρομίας ή εκείνο της συζύγου και μητέρας: ο διττός παραγωγικός και αναπαραγωγικός ρόλος δημιουργούσε διαχρονικά για τη γυναίκα τραπεζοϋπάλληλο μια άνιση κατάσταση (Πετροπουλάκη 2011), η οποία κρίνεται δύσκολα διαχειρίσιμη. Είναι γεγονός ότι, παρά τη νομική κατοχύρωση της ισότητας γυναικών και ανδρών στην πραγματική ισότητα και αμοιβή, πλήθος παραγόντων διατάρασαν ανέκαθεν το σύστημα αμοιβών, με αποτέλεσμα η διαρκής εντατικοποίηση της εργασίας και η εντεινόμενη εξατομίκευση των εργασιακών σχέσεων, να μειώνουν τη λειτουργία της ισότητας ευκαιριών στην υπηρεσιακή εξέλιξη (Γεωργακοπούλου 2005). Η κατάσταση αυτή αποτυπώνεται σε άνισα μισθολογικά και αξιολογικά συστήματα, τα οποία μπορεί να οδηγήσουν την εργαζόμενη σε παραγκωνισμό, επειδή δεν της παρέχονται ευκαιρίες εξέλιξης σε υψηλότερα κλιμάκια (όπ. παρ.).

Και πριν την κρίση, τις υψηλόβαθμες τραπεζικές θέσεις κάλυπταν πλειοψηφικά άνδρες, έτσι ώστε καθίστατο δυσχερής η διείσδυση εκπροσώπων του γυναικείου φύλου στα ανώτερα κλιμάκια της τραπεζικής πυραμίδας (Dimitriadis, Sarafidou & Kaltsidou 2014). Επίσης, οι ανεπτυγμένες ιεραρχικές σχέσεις και ο έντονος συγκεντρωτισμός άφηναν τις διοικητικές θέσεις στους άνδρες, μην επιτρέποντας περιθώρια στους εκπροσώπους του γυναικείου φύλου να εισέλθουν στον «σκληρό πυρήνα» της διοίκησης. Στις γυναίκες ανατίθεντο, συνεπώς, πιο τυποποιημένες συναλλακτικές εργασίες, που απαιτούσαν μικρότερη χρονική διαθεσιμότητα και περιορισμένη εξειδίκευση. Αντίθετα, διευθυντικές θέσεις υψηλής ευθύνης καταλαμβάνονταν στο μεγαλύτερο μέρος από άνδρες. Οι γυναίκες, απεναντίας, είχαν δυνατότητα πρόσβασης σε ανδροκρατούμενες θέσεις εργασίας, όταν οι διαδικασίες ήταν λιγότερο σύνθετες ή υποβαθμιζόνταν λόγω τεχνικο-οργανωτικών αναδιαρθρώσεων.

Πρωτεύοντα ρόλο στην εν λόγω ανισότητα διαδραμάτιζαν οι αυξημένες απαιτήσεις των τραπεζικών σε απόδοση, όπου ήταν απαραίτητη η πλήρης χρονική

δέσμευση των στελεχών. Οι απαιτήσεις αυτές αποτελούσαν επιβαρυντικούς παράγοντες για τις γυναίκες εργαζόμενες, επειδή τις εμπόδιζαν να προωθηθούν και να αναλάβουν στελεχιακές θέσεις, λόγω άλλων υποχρεώσεων. Οι απασχολούμενες στον κλάδο, παρότι φαινομενικά δεν διαχωρίζονταν από τους άνδρες και υπήρχε τάση για εξάλειψη του επαγγελματικού διαχωρισμού κατά φύλο, η ίδια αυτή τάση ουσιαστικά ανακόπτετο και περιοριζόταν σε επίπεδο μερικής απασχόλησης και ευέλικτων μορφών εργασίας (Νάζου 2010).

Είναι γεγονός ότι, με την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας, το δίλλημα «εργασία ή οικογένεια» μετατράπηκε σε δίλλημα «εργασία σε γυναικείες θέσεις» με χαμηλότερη εξειδίκευση-αμοιβή και περιορισμένες προοπτικές καριέρας, αλλά και υψηλότερες ευθύνες με δυσανάλογα βεβαρημένες απαιτήσεις. Στον αντίποδα, οι άνδρες, απαλλαγμένοι από οικογενειακές υποχρεώσεις, φροντίδας, φύλαξης και ανατροφής παιδιών ή φροντίδας ηλικιωμένων γονέων, έδιναν όλη την προσοχή τους στην καριέρα.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν δύο διενεργηθείσες έρευνες του τραπεζικού κλάδου, που αφορούν στη συμμετοχή γυναικών και ανδρών στις διάφορες κατηγορίες, αλλά και στα επίπεδα της ιεραρχίας εντός των τραπεζικών οργανισμών. Τα στατιστικά στοιχεία της πρώτης έρευνας, που ανάγεται χρονικά στο έτος 2002, προέρχονται από δείγμα μεγάλης ελληνικής τράπεζας και αποτυπώνεται στον παρατιθέμενο Πίνακα 1 (Πετροπουλάκη 2011).

Πίνακας 1 - Συμμετοχή γυναικών και ανδρών σε τραπεζικούς οργανισμούς.

Κατηγορίες Προσωπικού	Άνδρες (% συνόλου της κατηγορίας)	Γυναίκες (% συνόλου της κατηγορίας)
Διευθυντικά στελέχη	88,3%	12,7%
Προϊστάμενοι	64%	36%
Εξειδικευμένοι	68,5%	31,5%
Απλοί υπάλληλοι	53,6%	46,4%
Βοηθητικό προσωπικό	55,1%	44,9%
Προσωπικό καθαριότητας	3,2%	96,8%

Πηγή: Πετροπουλάκη (2011).

Με βάση τον παραπάνω πίνακα παρατηρείται ότι η γυναικεία παρουσία σε υψηλόβαθμες θέσεις στις τράπεζες ήταν αναλογικά μικρή, σε αντίθεση με τις λοιπές ιεραρχικά κατώτερες κατηγορίες προσωπικού.

Σε σχέση με τη δεύτερη έρευνα της ΟΤΟΕ, η οποία διεξήχθη το 2007 (Γραμματείας Ισότητας ΟΤΟΕ 2007), αιτιολογούνται ακόμα περισσότερο οι παραπάνω θέσεις, καθώς επιβεβαιώνονται οι διακρίσεις στο εσωτερικό των τραπεζών και καθορίζονται τα αδιέξοδα που οι γυναίκες καλούνται να αντιμετωπίσουν στην υπηρεσιακή τους εξέλιξη. Συγκεκριμένα, στην κατανομή, ανάλογα με τη θέση στην ιεραρχική πυραμίδα, παρατηρείται ανισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών, παρότι οι πρώτες δεν υστερούν σε επίπεδο σπουδών ούτε σε επίπεδο ικανοτήτων, ενώ γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι όσο μια εργαζόμενη γυναίκα ανέρχεται στην ιεραρχία τόσο αυξάνεται και η αποτύπωση του βαθμού ανισότητας. Οι δύο παρακάτω πίνακες είναι ενδεικτικοί:

Πίνακας 2 - Κατανομή των απασχολούμενων στις τράπεζες, ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσής τους.

Επίπεδο εκπαίδευσης	Άνδρες (%)	Γυναίκες (%)
Μεταπτυχιακό	6,6	5,0
Τριτοβάθμια Ανώτατη Εκπαίδευση	8,7	9,5
Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση	47,0	48,6
Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση	11,3	9,2
	100,0	99,9

Πίνακας 3 - Ποσοστιαία συμμετοχή γυναικών και δείκτες ανισότητας.

Κλιμάκιο ευθύνης	% συμμετοχή γυναικών	Δείκτες ανισότητας
01 (ανώτατο)	5,26	9,08
02	7,75	6,16
03	16,48	2,89
04	15,82	3,02
05	33,39	1,43
06	30,28	1,58
07	37,77	1,26
08	40,66	1,17
09	43,08	1,11
10	48,17	0,99
11	54,09	0,88

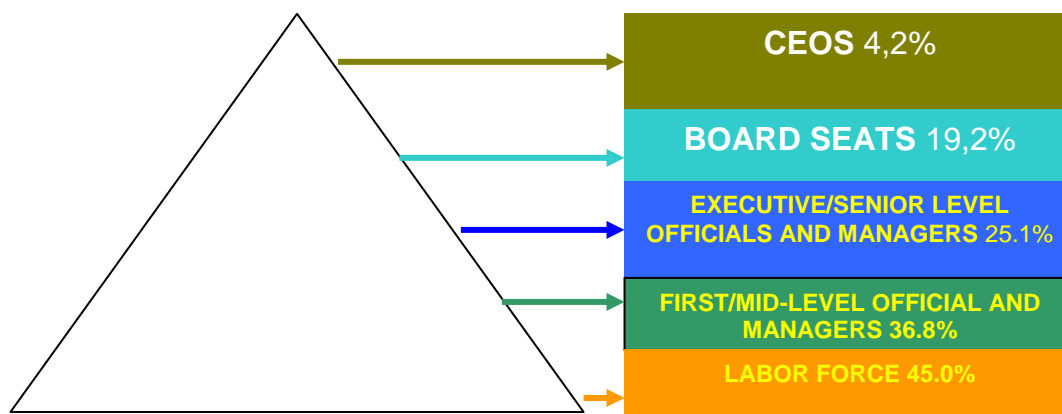
Εξετάζοντας τον Πίνακα 3, παρατηρείται ότι στο ανώτατο κλιμάκιο διευθυντών ο δείκτης ανισότητας είναι 9, στο αμέσως επόμενο επίπεδο 6, ενώ όσο κατέρχεται η εργαζόμενη επίπεδο, ο βαθμός ανισότητας μειώνεται στο 3, στο 3^ο και 4^ο κλιμάκιο. Ως προς τα κατώτερα επίπεδα της ιεραρχίας, ο βαθμός ανισότητας είναι σχεδόν μηδενικός. Συμπεραίνεται με ασφάλεια, επομένως, ότι οι γυναίκες ουσιαστικά όσο παραμένουν κατώτερα και μεσαία στελέχη, χωρίς περαιτέρω τάσεις ιεραρχικής εξέλιξης, απολαμβάνουν μιας εύλογα ίσης μεταχείρισης, ενώ η κατάσταση διαφοροποιείται όσο περισσότερο επιδιώκουν να αναρριχηθούν στην ιεραρχία. Δοθείσης της παραπάνω παρουσίασης, καθίσταται κατανοητό ότι, ενώ εξελικτικά οι γυναίκες έχουν μειώσει σημαντικά την «ψαλίδα» συγκριτικά με τους άνδρες συναδέλφους τους, παραμένουν σε ορισμένη απόσταση, βιώνοντας πολλαπλές όψεις εργασιακής ανισότητας, μόλις επιδιώξουν να ανελιχθούν στην ιεραρχία και να αποκτήσουν θέση ευθύνης.

Διακρίσεις φύλου στην ιεραρχική εξέλιξη στην εποχή της κρίσης

Διαφορές μεταξύ ανδρικής και γυναικείας απασχόλησης συνεχίζουν να παρατηρούνται και εν μέσω κρίσης, τόσο στην κλαδική κατανομή των θέσεων

εργασίας όσο και στη θέση που κατέχουν οι γυναίκες στην επαγγελματική ιεραρχία στις επιχειρήσεις. Ιστορικά ας σημειωθεί ότι η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, η εν γένει αύξηση του εργατικού δυναμικού και η βελτίωση της γυναικείας θέσης, σε όρους ιεραρχικής εξέλιξης, αποτελούν τα τελευταία χρόνια παράγοντες που άλλαξαν τις ισορροπίες στο χώρο εργασίας.

Παρ' όλη την επιτευχθείσα πρόοδο, σύμφωνα με το Catalyst, σε πρόσφατη έρευνα που διενεργήθηκε σε 500 επιχειρήσεις, μεταξύ των οποίων και σε τράπεζες, διαπιστώθηκε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών στελεχώνουν τα κατώτερα και μεσαία επίπεδα ενός οργανισμού (CATALYST 2015).

Women in S&P 500 Companies

Με δεδομένο το παραπάνω σχήμα και το ποσοστό των γυναικών που καταφέρνουν να τοποθετηθούν σε θέσεις προέδρων και διευθυνόντων συμβούλων, γίνεται σαφές ότι οι γυναίκες έχουν αναλογικά πιο περιορισμένα περιθώρια ιεραρχικής εξέλιξης. Παρότι έχουν γίνει βαθιές τομές στο εργασιακό πεδίο, οι γυναίκες αναρριχώνται αργά στην ιεραρχική πυραμίδα, ενώ σε κάποιους κλάδους δεν εξελίσσονται καθόλου (Walton, Murphy & Ryan 2015). Αξίζει να σημειωθεί ότι στις υφιστάμενες διαφορές πρόσβασης στις θέσεις εργασίας του ίδιου κλάδου, εντοπίζονται οριζόντιοι (στο ίδιο ιεραρχικό επίπεδο) και κάθετοι (ανεβαίνοντας και κατεβαίνοντας την ιεραρχία) παράγοντες δημιουργίας ανισοτήτων ή αποκλεισμού σε βάρος των γυναικών.

Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας, είναι αληθές ότι, αν και οι γυναίκες εισέρχονται στην αγορά εργασίας, καταφέρνοντας να ενταχθούν σε υψηλές θέσεις, την πλειονότητα των ανωτάτων διοικητικών θέσεων σε όλες σχεδόν τις χώρες, εξακολουθούν να καταλαμβάνουν άνδρες. Οι γυναίκες, όπως αποτυπώνεται και στην ως άνω εικόνα, τείνουν να συγκεντρώνονται στις χαμηλότερες διευθυντικές θέσεις και να ασκούν λιγότερη εξουσία. Την ίδια στιγμή, οι περισσότερες γυναίκες συνεχίζουν να συγκεντρώνονται σε παραδοσιακά «γυναικείους» λειτουργικούς τομείς των επιχειρήσεων, όπως για παράδειγμα στα τμήματα προσωπικού, εταιρικής επικοινωνίας, δημοσίων σχέσεων ή μάρκετινγκ (Harper 2015). Δεδομένης της παρούσας κατάστασης, κάποιες γυναίκες έχουν αποδεχτεί το ρόλο τους, οπότε και δίνουν λιγότερη έμφαση στην επαγγελματική επιτυχία από ό,τι οι άνδρες, στον αντίποδα υπάρχει όμως ένας ικανός αριθμός γυναικών που προσπαθούν να καταλάβουν κορυφαίες διευθυντικές θέσεις, αλλά δυστυχώς δεν είναι πάντοτε σε θέση να τις κατακτήσουν.

Αναφορικά με τον κλάδο, σύμφωνα με την Πετροπουλάκη, παρότι οι τράπεζες θέλουν να δείχνουν ότι παρέχουν ίσες ευκαιρίες σε γυναίκες και άνδρες, προκειμένου

να έχουν όλοι ισότιμη πρόσβαση σε υψηλόβαθμες θέσεις, στην πραγματικότητα παρατηρείται ανισότητα πρόσβασης, με τους άνδρες να τοποθετούνται πλειοψηφικά στις πλέον «ακριβοθώρητες» θέσεις των τραπεζών (Πετροπούλακη 2011). Συγκεκριμένα, μια γυναίκα θεωρείται κατάλληλη για θέση απλού στελέχους στην τράπεζα, ενώ έχει τη δυνατότητα να προαχθεί σε θέση μάνατζερ σε ορισμένες διευθύνσεις-κλειδιά, αλλά πιθανότατα δε θα επιλεγεί να αναλάβει τα ηνία μιας οικονομικής διεύθυνσης ή του λογιστηρίου.

Πόσο επιθυμητή είναι όμως η επίτευξη μιας φαινομενικής ισότητας ευκαιριών των φύλων, όταν αφορά μια εξίσωση προς τα κάτω; Στο πλαίσιο της εφαρμογής μιας επιλεκτικής διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού, έχουν αλλάξει άρδην οι όροι και τα κριτήρια υπηρεσιακής εξέλιξης. Οι παλαιότεροι τυπικοί γραφειοκρατικοί κανόνες, παρείχαν στον εργοδότη και σε κάθε προϊστάμενο κατάλληλα «κενά» κριτηρίων, ευχέρεια υποκειμενικής αξιολόγησης των προσόντων, αφοσίωσης στην επιχείρηση και απόδοσης. Τα «κενά» αυτά χρησίμευσαν ως μηχανισμός διάκρισης σε βάρος των γυναικών, με πρόσχημα την ιδιαιτερότητα, ακόμα και τα ειδικά κεκτημένα τους, όπως το μειωμένο ωράριο και οι γονικές άδειες.

Πλέον στη δίνη των αντεργατικών μεταρρυθμίσεων της μνημονιακής περιόδου, το νέο εργασιακό πρότυπο τροφοδοτεί εν μέσω κρίσης και νέες ανισότητες στη μισθωτή εργασία. Ανισότητες που σηματοδοτούν την αλλαγή στην κατεύθυνση μιας συνολικότερης ευελικοποίησης και αυτής της τυπικής σχέσης, πλήρους και μόνιμης απασχόλησης. Στον τραπεζικό κλάδο, μετά τις αλληπάλληλες εξαγορές και συγχωνεύσεις, έχουν οξυνθεί φαινόμενα, όπως η επιβολή υπερβολικών στόχων σε συνδυασμό με την εντεινόμενη έλλειψη σταθερών προοπτικών εξέλιξης και την τροφοδότηση ανηλεούς ανταγωνισμού ανάμεσα στους εργαζομένους, ιδίως στη δεξαμενή νέων στελεχών. Είναι δυνατόν λοιπόν να ειπωθεί ότι στις απαιτητικές και ανταγωνιστικές εποχές που διανύουμε, η αμφισβήτηση της σημασίας της αρχαιότητας, της εμπειρίας και της μακρόχρονης παραμονής στην εργασία, προς όφελος «έτοιμων» στελεχών, πιο γρήγορων και ευέλικτων επιλογών καριέρας δεν πληροί αυτόματα τις προϋποθέσεις ίσων ευκαιριών απασχόλησης και εξέλιξης για τις γυναίκες. Στον ίδιο βαθμό, υφίστανται και αντικειμενικές διαφορές μεταξύ των φύλων σε προσόντα-δεξιότητες-επιλογές εργασίας: πρόκειται για διαφορές στο μορφωτικό επίπεδο, στις σύγχρονες τεχνικές εξειδικεύσεις αλλά και στη δυνατότητα προσαρμογής στις νέες εργασιακές συνθήκες. Οι παραπάνω παράγοντες, αν και αντικειμενικοί, δέχονται κοινωνικούς επικαθορισμούς από τα τυπικά προσόντα και τους καταμερισμούς των ρόλων που επικρατούν για κάθε φύλο.

Το φαινόμενο της «γυάλινης οροφής» στις τράπεζες

Σήμερα, οι γυναίκες υφίστανται δίχως άλλο έντονες διακρίσεις και άνιση μεταχείριση που επαληθεύει η καθημερινή πρακτική στις τράπεζες: η τοποθέτησή τους, επομένως, σε ανώτερες θέσεις ως μάνατζερ τμημάτων ή στη διεύθυνση τραπεζικών καταστημάτων, δεν έχει σημαίνει το τέλος των προκαταλήψεων και στερεοτύπων ως προς τις ικανότητές τους να αντεπεξέλθουν στο απαιτητικό εργασιακό περιβάλλον. Επιπρόσθετα, δεν έχει ενισχυθεί άμεσα ή έμμεσα η αναδιάρθρωση των δομών εκείνων που θα μπορούσαν να επιφέρουν αλλαγές και ευκολότερη πρόσβαση στην ιεραρχική δομή των τραπεζών (Πετροπούλακη 2011).

Ειδικότερα, οι γυναίκες τραπεζοϋπάλληλοι αντιμετωπίζουν στα αρχικά στάδια της καριέρας τους πολλαπλά εμπόδια, τα οποία ενδεχομένως ξεπερνούν, προκειμένου να διατηρήσουν τη θέση εργασίας, ενώ ενίοτε απλώς τα αντιπαρέχονται,

συμβιβαζόμενες αναγκαστικά με τις σκληρές συνθήκες που αντιμετωπίζουν. Στην πορεία της σταδιοδρομίας τους, ωστόσο, βιώνουν αργά ή γρήγορα ως στελέχη το φαινόμενο της «γυάλινης οροφής» (Tran 2014): με άλλα λόγια, οι γυναίκες αντιμετωπίζουν κατά την είσοδό τους στο εργασιακό περιβάλλον μια «σιδερένια πύλη», έπειτα ένα «δύσβατο έδαφος», στην κορυφή μια «γυάλινη οροφή» και ενδιάμεσα ένα «δύσβατο μονοπάτι».⁵

Ακόμα και όταν οι γυναίκες έχουν το περιθώριο να αναρριχηθούν ιεραρχικά, ενδέχεται να τίθενται εμπόδια⁶ από τους ίδιους τους τραπεζικούς οργανισμούς. Εμπόδια, τις περισσότερες φορές απροσπέλαστα, που οφείλονται κατά κύριο λόγο σε εσω-τραπεζικούς παράγοντες σχετιζόμενους με τη δομή-λειτουργία των τραπεζών ή και το έσω-ανταγωνιστικό περιβάλλον των πιστωτικών οργανισμών (Tran 2014). Αλλά και σε εξω-τραπεζικούς παράγοντες συνδεδεμένους με την προσωπική ζωή των γυναικών, όπως κοινωνικοποίηση, οικογενειακές υποχρεώσεις ή και άρνηση ορισμένων εξ αυτών να συμβιβαστούν συνολικά με την κουλτούρα των τραπεζικών επιχειρήσεων.

Ως προς την κατηγορία των εσω-τραπεζικών παραγόντων, ο Brannon (2015) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι στους τραπεζικούς οργανισμούς οι άνδρες επιβάλλουν τους κανόνες του «παιχνιδιού», ορίζοντας τα όρια για τις γυναίκες, ανεξαρτήτως των ικανοτήτων τους. Οι κανόνες αυτοί είναι που θέτουν τις γυναίκες σε συγκεκριμένες ηγετικές θέσεις, από τις οποίες ελάχιστες κατορθώνουν να αποκλίνουν. Ασφαλώς, θα πρέπει να γίνει διάκριση της έντασης του χάσματος ανά χώρα, με τους περιορισμούς σε επίπεδο γυναικείας εξέλιξης να είναι άλλοτε μικρότεροι και άλλοτε μεγαλύτεροι (Bhojwani 2014). Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις, άλλωστε, όπου, ενώ οι γυναίκες δεν έχουν θέσει ως βασική προτεραιότητα τη δημιουργία οικογένειας, η «επικρατούσα αντίληψη» θέτει εμπόδια σχετικά με συγκεκριμένες «κοινωνικές προσδοκίες», όπως ο συνδυασμός δημιουργίας και φροντίδας οικογένειας, προκειμένου να στηριχτεί η σταδιοδρομία του συζύγου (Gobillon, Meurs & Roux 2015).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι, παρά την αύξηση φοίτησης των γυναικών στα πανεπιστήμια και την εκπαιδευτική τους κατάρτιση σε ίσο και μεγαλύτερο βαθμό από εκείνο των ανδρών, η θέση τους παραμένει εν πολλοίς μειονεκτική στους εργασιακούς χώρους (Ασημάκη, Κατσιγιάννη & Κουστουράκης 2007). Η κατάσταση αυτή παρατηρείται έντονα στις τράπεζες, μιας και πολλές γυναίκες, παρότι έχουν ισόχρονες ή ακόμα και πιο μακροχρόνιες σπουδές στα ίδια γνωστικά αντικείμενα από τους άνδρες συναδέλφους τους, δεν απολαμβάνουν δίκαιης αντιμετώπισης ως προς την τοποθέτησή τους στην ιεραρχία.

---

⁵ Όπως αναφέρεται στον Αναστασάκη (2007).

⁶ Ως προς τα εμπόδια, ο όρος «γυάλινη οροφή» αναφέρεται σε εκείνα που οι γυναίκες αντιμετωπίζουν στην προσπάθειά τους να ανέλθουν σε ηγετικές θέσεις. Επίσης, ως «γυάλινοι τοίχοι» ορίζονται όσα εμπόδια κρατούν τις γυναίκες σε ορισμένα είδη οργανισμών που θεωρούνται παραδοσιακά «γυναικεία» ως προς τη φύση τους. Οι «γυάλινες κυλιόμενες σκάλες», αναφέρονται στον επαγγελματικό διαχωρισμό των φύλων, όταν οι άνδρες προωθούνται σε ηγετικές θέσεις με πολύ ταχύτερο ρυθμό απ' ό,τι οι γυναίκες. Τα «κολλώδη πατώματα», τέλος, αφορούν στο ότι κρατούν τις γυναίκες σε εργασίες χαμηλού επιπέδου και τις αποτρέπουν από το να αναζητήσουν υψηλές διευθυντικές θέσεις. Ο πιο συχνά χρησιμοποιούμενος όρος είναι η «γυάλινη οροφή».

Η θέση των γυναικών τραπεζοϋπαλλήλων στην Ελλάδα της ύφεσης

Ανακεφαλαιώνοντας, διαπιστώνεται ότι οι γυναίκες, παρότι τα τελευταία χρόνια έχουν επιτύχει βήματα προόδου σε επαγγελματικό επίπεδο, συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν εμπόδια στην ανέλιξή τους στη διοικητική ιεραρχία των οργανισμών, όπου εργάζονται στα χρόνια της κρίσης (Sabharwal 2015). Είναι παραπάνω από βέβαιο ότι οι σύγχρονες αυξημένες απαιτήσεις των τραπεζών για υψηλές αποδόσεις, προσαρμοστικότητα και ευελιξία, επιδρούν οπωσδήποτε διπλά σε βάρος των γυναικών. Η διαφορετική αυτή αντιμετώπιση επηρεάζει καθοριστικά την ιεραρχική εξέλιξή τους, εμποδίζοντάς τις να τοποθετηθούν ψηλά στην οργανωτική δομή των τραπεζών, καταλαμβάνοντας συγκριτικά λιγότερες θέσεις άσκησης εξουσίας,⁷ με αποτέλεσμα να μην μπορεί να γίνει λόγος για πραγματική ισότητα.

Η πραγματική ισότητα στον εργασιακό χώρο, όπως αυτή θα έπρεπε να αντανakλάται στις τράπεζες του χθες και του σήμερα, δεν αναφέρεται μόνο στην παροχή ίσων ευκαιριών, αλλά στη δημιουργία ενός ευνοϊκού συστήματος προς όλους τους εργαζομένους αδιακρίτως (Wu 2013). Όσο τα θέματα ισότητας εξαντλούνται σε μεμονωμένες, ειδικές και «επανορθωτικές» ρυθμίσεις σε κλαδική και επιχειρησιακές ΣΣΕ, όσο αυτές οι συμβάσεις, αλλά και οι επιχειρησιακές πρακτικές, δεν διαπνέονται συνολικά από την αρχή της ισότητας, τόσο θα ελλοχεύει ο κίνδυνος να αναπαράγονται και να εντείνονται οι προκαταλήψεις και οι ανισότητες μεταχείρισης των γυναικών, αλλά συνακόλουθα και των ανδρών, στην καθημερινή τραπεζική πρακτική.

Βιβλιογραφία

- Bhojwani, K. D. (2014), Study of Women Executives on Public Sector Banks in Thane District: Problems & Measures, *International Journal of Multidisciplinary Approach & Studies*, 1.
- Brannon, L. (2015), *Gender: psychological perspectives*, Psychology Press.
- CATALYST (2015), “Women in S&P Companies”, [Online] available from: <http://www.catalyst.org/knowledge/women-sp-500-companies> [20 January 2016].
- Dimitriadis, E., Sarafidou, A., & Kaltsidou, D. (2014), The Impact of Effective Human Resource Management Practices on Job Satisfaction: The Case of National Bank of Greece, *International Journal of Economics & Business Administration (IJEBA)*, 2.
- Gobillon, L., Meurs, D., & Roux, S. (2015), Estimating gender differences in access to jobs, *Journal of Labor Economics*, 33.
- Harper, C. (2015), *Organizations: Structures, processes and outcomes*, London, Routledge.
- Karamessini, M. & Koutentakis, F. (2014), “Labour Market Flows and Unemployment Dynamics by Sex in Greece during the Crisis”, *Revue de l' OFCE / Débats et politiques*, No. 133.
- Ntermanakis, N., Petroglou, P., Sereti, N., Zervou, M. (2002), *Towards a Closing of the Gender Pay Gap. Country Report: Greece*, Research Centre for Gender Equality (KETHI), Greece.
- Sabharwal, M. (2015), “From glass ceiling to glass cliff: Women in senior executive service”, *Journal of Public Administration Research and Theory*, vol. 25: 399-426, doi:10.1093/jopart/mut030. Advance Access publication June 13, 2013.
- Tran, T. T. T. (2014), “Identifying the existence of the glass ceiling and examining the impact

⁷ ΟΤΟΕ (2004), με ερωτηματολόγιο σε 9 αντιπροσωπευτικές τράπεζες του κλάδου.

- on the participation of female executives in the Vietnamese banking sector”, Unitech Institute of Technology.
- Walton, G. M., Murphy, M. C., & Ryan, A. M. (2015), Stereotype threat in organizations: Implications for equity and performance, *Annu. Rev. Organ. Psychol. Organ. Behav.*, 2.
- Wu, T. (2013), “Female professionals' concerns of work-life boundary: An exploratory study of Taiwanese banking industry”, in Engineering, Management Science and Innovation (ICEMSI), 2013 International Conference (pp. 1-5), IEEE.
- Αναστασάκη, Α. (2007), *Η γυναικεία παρουσία στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα*. Ανακτήθηκε από: <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/anastasaki.htm> [πρόσβαση, 20 Ιανουαρίου 2016].
- Ασημάκη, Α., Κατσιγιάννη, Μ. & Κουστουράκης, Γ. (2008), «Οι προσδιοριστικοί παράγοντες της εξέλιξης της θέσης των γυναικών στην ιεραρχία», Μελέτη περίπτωσης: το Πανεπιστήμιο Πατρών 1964 – 2007. Στο 5ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ιστορία Εκπαίδευσης: Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη, Πάτρα, Συνεδριακό και Πολιτιστικό Κέντρο Πανεπιστημίου Πατρών, 3 – 5 Οκτωβρίου 2008. Ανακτήθηκε από: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/?section=985&language=el_GR&page706=1&print=1&itemid706=1073 [Πρόσβαση στις 12-6-2015].
- Γεωργακοπούλου, Β. (2005), «Η θέση των γυναικών στις τράπεζες – παράγοντες ανισότητας στις αμοιβές ανδρών-γυναικών – μεθοδολογία συστηματικού εντοπισμού και αντιμετώπισης», Αθήνα, Έκδοση ΟΤΟΕ.
- Γραμματείας Ισότητας ΟΤΟΕ (2007). «Έρευνα». Ανάκτηση από: http://www.ine.otoe.gr/UplDocs/programmata/National%20Report_Greece_OTOE_GR.pdf [20 Ιανουαρίου 2016].
- Καραμεσίνη, Μ., & Rubery, J. (2015), *Γυναίκες και λιτότητα - Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος.
- Κούκος, Σ. (2009), «Αποτελέσματα μελέτης ΙΝΕ – ΟΤΟΕ: Μισθολογικές ανισότητες μεταξύ των δύο φύλων στον τραπεζικό κλάδο της Ελλάδας», ΙΝΕ - ΟΤΟΕ.
- Νάζου, Δ. (2010), «Γυναίκες και εργασία στην Ελλάδα: παρουσίαση και σχολιασμός της βιβλιογραφίας με έμφαση στις κοινωνικές επιστήμες», Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Ντερμανάκης, Ν. Ε. (2004), «Το εύρος της ‘γυάλινης οροφής’ σε επιλεγμένους κλάδους στην Ελλάδα», Στατιστικό Δελτίο 1, Εκδόσεις ΚΕΘΙ.
- ΟΤΟΕ (2004), «Η Θέση των Γυναικών στις Τράπεζες», Έρευνα Γραμματείας Ισότητας ΟΤΟΕ.
- Πετροπουλάκη, Χ. (2011), «Γυναικεία Απασχόληση στον τραπεζικό τομέα», Ημερίδα Προγράμματος Ισότητας των Φύλων.
- Τράπεζα της Ελλάδος (2014), *Το Χρονικό της Μεγάλης Κρίσης*, Αθήνα, Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης.

Απομάγευση και νεωτερικότητα

Άγγελος Μουζακίτης*

Περίληψη

Εστιάζοντας πρωτίστως στα έργα των Marcel Gauchet *Η Απομάγευση του Κόσμου* και Jean-Luc Nancy *La décroissance*, αλλά αντλώντας παράλληλα και από την ευρύτερη ερμηνευτική και φαινομενολογική παράδοση, η παρούσα εισήγηση επιχειρεί να καταδείξει την ανάγκη κατανόησης της Βεμπεριανής έννοιας της απομάγευσης υπό ένα σύγχρονο πρίσμα που θα δύναται να ερμηνεύσει τις διαδικασίες μετασχηματισμού των νεωτερικών κοινωνιών με όρους που θα αποδίδουν πιστότερα τις σύγχρονες κοινωνικές εμπειρίες από την εν μέρει ρομαντική, εν μέρει Νιτσεϊκή αντιπαράθεση μύθου και Λόγου που υιοθετείται τόσο από τον Weber, όσο και από τους Adorno και Horkheimer όταν προτείνουν την θέαση της νεωτερικότητας ως εκμάγευσης.

Λέξεις-κλειδιά: απομάγευση, εξορθολογισμός, (μετα)μηδενισμός, (μετα)νεωτερικότητα.

Το πρόβλημα: Απομάγευση και εξορθολογισμός

Η θέαση της νεωτερικότητας ως διαδικασίας σταδιακού εξορθολογισμού των κοινωνικών πρακτικών και των νοηματικών συναφειών που αναδύθηκαν στα πλαίσια των ευρωπαϊκών κοινωνιών από την Αναγέννηση και έπειτα, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις μελέτες του Max Weber για την θρησκεία και ειδικότερα με το έργο του *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*. Όπως είναι ευρέως γνωστό, στο έργο αυτό, ο Weber δανείζεται έναν όρο του μεγάλου ρομαντικού ποιητή Schiller –το έργο του οποίου είχε εμπνεύσει και την *Ωδή στη Χαρά* του Beethoven– για να ορίσει με αποφαστικό μάλλον τρόπο την ποιότητα αυτής της νέας κατάστασης που χαρακτηρίζει τις πρώτες νεωτερικές κοινωνίες: πρόκειται φυσικά για την περίφημη *Entzauberung der Welt*, δηλαδή την «απομάγευση του κόσμου» (Greisman: 496).

Πολλοί σχολιαστές έχουν επισημάνει τις ρομαντικές διαστάσεις αυτής της άμεσης σύνδεσης του εξορθολογισμού με την απομάγευση που θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί «τυπική» της εποχής που συνέγραψε το έργο του ο Weber. Ο Wellmer (1989: 14) μάλιστα ανιχνεύει στη σύλληψη αυτή μια άμεση σύνδεση του ορθολογισμού με την σταδιακή απαλλαγή από τις ποικίλες διαστρεβλώσεις και συλλογικές αυταπάτες με τις οποίες συνδέονται συνήθως τα προνεωτερικά συμβολικά συστήματα και κυρίως αυτά που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια του ευρωπαϊκού

---

* Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
Ταχυδρομική Διεύθυνση: Πλειάδων 32, Π. Φάληρο, 17561.
Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: amouzakid@uoc.gr

μεσαίωνα. Συνεπώς, η απομάγευση όπως περιγράφεται από τον Weber είναι πρωτίστως μια διαφωτιστική διαδικασία με την έννοια που έδωσε στον όρο ο Kant στο δοκίμιό του για τον Διαφωτισμό. Υπ' αυτήν την έννοια η σύλληψη του Weber παραμένει εντός του καντιανού προβληματισμού παρά τα νιτσεικά και ρομαντικά στοιχεία που τη συνοδεύουν. Το σημαντικότερο ίσως καντιανό στοιχείο της σύλληψης του Weber αφορά στις *κανονιστικές* της συμπαραδηλώσεις, δηλαδή στην πεποίθηση ότι ο ορθολογισμός είναι ταυτόχρονα *όρος* και *καθήκον* του νεωτερικού ανθρώπου (Wellmer 1989: 15).

Όπως προαναφέρθηκε ωστόσο, πολλές από τις παρατηρήσεις του Weber – ίσως και το ίδιο το «πνεύμα» που διατρέχει την ανάλυσή του για τον Προτεσταντισμό- συγκλίνουν με θέσεις του Nietzsche. Στην *Γενεαλογία της Ηθικής* ο Nietzsche τοποθετεί την επικράτηση των ασκητικών ιδεωδών και την απαρχή της δημιουργίας της «ηθικής των δούλων» που στην προσέγγισή του θεωρείται καταστατική του «δυτικού πολιτισμού» και συνεπώς της ίδιας της νεωτερικότητας, στην ιδιότυπη ηθική που αναπτύχθηκε στα πλαίσια του Ιουδαϊσμού (βλ. ενδεικτικά Nietzsche 2009: 22). Σύμφωνα με τον Nietzsche είναι τα αντενεργά στοιχεία αυτής της ηθικής που λαμβάνουν την οριστική μορφή τους στη Διαμαρτύρηση και οδηγούν την ευρωπαϊκή νεωτερικότητα στον «μηδενισμό» που ακολουθεί τον «θάνατο του Θεού» και επιτάσσει την δημιουργία του υπερανθρώπου, δηλαδή την πραγματοποίηση μιας αισθητικής υπαρκτικής δυνατότητας ικανής να δημιουργήσει νόημα διαμέσου της αποδοχής της *έλλειψης* υπερβατικού νοήματος στον κόσμο.

Αν και –σε συμφωνία και με τις γενικότερες παρατηρήσεις του Weber σχετικά με την κοινωνιολογία της θρησκείας- στην ανάλυση των Adorno και Horkheimer η απομάγευση ορίζεται ως «εξολόθρευση του ανιμισμού» και θεωρείται καταστατική της ίδιας της ιστορικής πορείας των Δυτικών κοινωνιών (Αντόρνο και Χορκχάιμερ 1996: 32), ο Weber εντοπίζει όπως κι ο Nietzsche τα πρώτα ριζικά στοιχεία απομάγευσης στην εβραϊκή παράδοση. Έτσι, σε μια παραπομπή της *Προτεσταντικής Ηθικής*, ο Weber παρατηρεί ότι παρά τις επιρροές που δέχτηκε από τα θρησκευτικά και συμβολικά συστήματα της Αιγύπτου και της Βαβυλώνας, η εβραϊκή ηθική μετασχηματίστηκε ριζικά μετά την περίοδο των προφητών, «βάσει της απόρριψης της τελετουργικής μαγείας ως οδού σωτηρίας» (Weber 1992: 178). Με την παρατήρηση αυτή ο Weber συνδέει συνεπώς την διαδικασία απομάγευσης με την ανάπτυξη ενός αφαιρετικού θρησκευτικού λόγου, του οποίου ο σωτηριολογικός χαρακτήρας συνοδεύεται από τον αποκλεισμό των μαγικών τελετουργιών. Έτσι, όταν ο Parsons μεταφράζοντας την *Προτεσταντική Ηθική* στα Αγγλικά αποδίδει σε μία περίπτωση την φράση «Die radikale Entzauberung der Welt» περιφραστικά ως «the radical elimination of magic from the world» (97), δηλαδή ως «ριζική εξαφάνιση της μαγείας από τον κόσμο» εκφράζει αυτήν ακριβώς αυτή ακριβώς την αντίθεση μαγείας και του ιδιαίτερου ήθους που καλλιέργησε ο Προτεσταντισμός.

Γνωρίζουμε φυσικά ότι η Προτεσταντική ομολογία ήταν αυτή που σύμφωνα με τον Weber προσέδωσε ριζικό χαρακτήρα στις διαδικασίες της απομάγευσης, στρέφοντάς τες αποκλειστικά προς εγκόσμιες δραστηριότητες. Έτσι, σύμφωνα με τον Weber, στα πλαίσια της προτεσταντικής ηθικής του καθήκοντος «ο *κόσμος* παρά τις ατέλειές του προσλαμβάνει παραδειγματική... σημασία ως το αντικείμενο της δραστηριότητας διά της οποίας ο πιστός εκπληρώνει τα καθήκοντά του σύμφωνα με τη βούληση ενός πλήρως υπερβατικού Θεού» (Weber 1993: 182). Συνεπώς, η απομάγευση συνιστά ταυτόχρονα εκκοσμίκευση, ενώ η εξάλειψη της μαγείας συνεπάγεται την προϊούσα υπερβατικότητα του θείου, μέχρις ότου ο «κόσμος» αποψιλωθεί πλήρως από συμβολικά στοιχεία που έχουν «ιερό» χαρακτήρα. Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε μάλιστα αυτή την σημαντική μεταβολή, ως μια

πρώτη «απόσυρση» του θεϊκού στοιχείου από τον κόσμο, αν βεβαίως επιλέξουμε να ερμηνεύσουμε με αυτόν τον τρόπο την απέκδυση του μονοθεϊσμού από τη μαγεία. Η σημασία αυτής της «στροφής» αποτυπώνεται ανάγλυφα και σε μία από τις θέσεις του Walter Benjamin για τη φιλοσοφία της ιστορίας:

Η διερεύνηση του μέλλοντος ήταν ... απαγορευμένη στους Εβραίους. Η Πεντάτευχος και οι προσευχές τους δείχνουν το δρόμο προς τη μνήμη. Χάθηκε έτσι γι' αυτούς η γοητεία του μέλλοντος, στο οποίο προστρέχουν...εκείνοι που απευθύνονται στους μάντις. Το μέλλον δεν έγινε ... στους Εβραίους ένας ομογενής και κενός χρόνος ... το κάθε δευτερόλεπτό του ήταν η μικρή πύλη, μέσα από την οποία θα μπορούσε να προβάλλει ο Μεσίας (Μπένγιαμιν 1983: 19).

Στο απόσπασμα αυτό διαφαίνεται ξεκάθαρα η διαφοροποίηση μεταξύ *πρόγνωσης* και *προφητείας* που συντελείται στα πλαίσια της εβραϊκής θρησκευτικής παράδοσης και που στην ουσία αντικατοπτρίζει την διάσταση μεταξύ μαγείας και σωτηριολογικά προσανατολισμένης θεολογίας, τόσο σε επίπεδο λόγου, όσο και σε επίπεδο κοινωνικών πρακτικών. Ο Benjamin βεβαίως δεν γράφει ως πιστός, ούτε ως κοινωνιολόγος· μάλλον επανερμηνεύει από την σκοπιά ενός ιδιότυπου μαρξισμού το σωτηριολογικό αίτημα που αναδύθηκε στα πλαίσια της Εβραϊκής θρησκείας και γνώρισε πλήθος μετασχηματισμών από τις διάφορες Χριστιανικές ομολογίες και το Ισλάμ, ενώ λειτούργησε και ως συμβολικό υπόβαθρο καθαρά εκκοσμικευμένων μεσσιανισμών, όπως αυτός του Benjamin. Από αυτή την άποψη, η κριτική που άσκησαν οι Adorno και Horkheimer στον Διαφωτισμό τον οποίον ορίζουν ως μυθικό φόβο «που έχει λάβει ριζική μορφή» (Αντόρνο και Χορκχάμερ 1996: 47), δεν αποτελεί παρά σαφώς ριζικότερη επισήμανση προβλημάτων που είχε αναγνωρίσει ο ίδιος ο Weber στις διαδικασίες εξορθολογισμού της πρώιμης νεωτερικότητας.

Η Απομάγευση ως διάνοιξη: Προτύπωση μια μη-ουσιακρατικής ερμηνείας

Στο σχετικά πρόσφατο έργο του με τίτλο *La décloison (Dis-Enclosure)*, ο Jean-Luc Nancy επισημαίνει ότι αποτελεί επιτακτική ανάγκη να κινηθούμε πέραν της καθεστηκυίας κατανόησης νεωτερικότητας, δηλ. του σχήματος που υποθέτει την ύπαρξη ενός απλού, τελεσιδικού μετασχηματισμού των συμβολικών συστημάτων, των θεσμών και των πρακτικών από μια κατάσταση έμπλεη μαγικών στοιχείων και μυστικισμού σε μια κατάσταση ορθολογική, απαλλαγμένη -ή απαλλασσόμενη σταδιακά- από μυθικά/μαγικά στοιχεία. Αυτή η προτροπή θα πρέπει να συνδεθεί με την αντίθεση που έχει εκφράσει ο ίδιος στο αρκετά παλαιότερο έργο του *La Communauté désœuvrée*, στην φαντασιακή αναπαράσταση της νεωτερικότητας ως κατάστασης που θεμελιώνεται στη «στιγμή» ή στο «συμβάν» της ρήξης με το «θεμέλιο» της προνεωτερικής μορφής κοινωνικών σχέσεων, και η οποία αποτυπώνεται στις «τυπικές» μορφές της *κοινότητας* και της *κοινωνίας*. Η κριτική του διαφοροποιείται από πιο συμβατικές κριτικές αυτού του τύπου, στο μέτρο που δεν εστιάζει στο πρόβλημα της γραμμικής αναπαράστασης της κοινωνικής μεταβολής αλλά στην διερώτηση των ιδίων των θεμελιωδών εννοιών που συγκροτούν αυτό το αντιθετικό ζεύγμα. Διατυπώνει συνεπώς τη θέση ότι η κοινότητα δεν είναι μια μορφή κοινωνικού δεσμού υπό εξαφάνιση, αλλά αποτελεί *εγχείρημα* και καθήκον στα πλαίσια των σύγχρονων κοινωνιών. Αυτό συμβαίνει διότι οι διάφορες εννοιολογήσεις των όρων αυτών αποτελούν εμπειρίες ιστορικά συνδεδεμένες με μοναδικό τρόπο με τη «Δύση» και διατηρούν εντός του μυθικού τους περιβλήματος έναν πυρήνα

δυνατοτήτων οι οποίες ενδεχομένως παραμένουν ανεκδήλωτες. Αυτές οι δυνατότητες είναι ταυτόχρονα δυναμικά δημιουργικές και καταστροφικές, όπως δείχνει και το παράδειγμα της «μυθικής κοινότητας» που ενέπνευσε το ναζισμό ή η δική του πρόταση για έναν *communisme littéraire*, έναν «κομμουνισμό των γραμμάτων» (βλ. Nancy 1990: 15)

Παρατηρούμε ήδη σε αυτή τη διαπραγμάτευση την «επιστροφή του μύθου», ενός θέματος με το οποίο φυσικά είμαστε εξοικειωμένοι από τη δημοσίευση της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*. Στην σκέψη του Nancy συναντούμε εγγεγραμμένα και νιτσεικά μοτίβα, διαμεσολαβημένα ωστόσο από την οπτική του Heidegger, ιδίως δε από το εγχείρημα της αποδόμησης της δυτικής μεταφυσικής, της περίφημης *Destruktion* που ανακοινώνεται ως προγραμματικός στόχος του *Είναι και Χρόνος* και ακολουθεί τα ίχνη του φιλοσοφικού προγράμματος του Nietzsche.

Στη νεωτερικότητα, ισχυρίζεται ο Nancy, παρατηρείται μια κίνηση διά της οποίας «αυτό που αποτελούσε τον ζώντα κορμό» της θρησκείας χάνει τη λειτουργικότητά του και λαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά τη μορφή του δογματικού-θεσμικού ελέγχου στα μάτια των υποκειμένων. Το *άσκεπτο* στοιχείο (ένας όρος που εισάγεται εδώ κατ' αναλογία της «οντολογικής διαφοράς», ή της «μεταφυσικής της παρουσίας» για να δηλώσει ένα στοιχείο που αν και δεν έχει τον χαρακτήρα της «αρχής» συναρμολογεί τα επιμέρους στοιχεία που συγκροτούν την ιστορική πρόβαση) που «διάνοιγε τον κόσμο» διά της πίστης στην προνεωτερική εποχή, απονομιμοποιείται και αναδιπλώνεται στον εαυτό του, μετατρέπεται σε «αυτό-αναφορική διαχείριση» (Nancy 2008: 2). Με άλλα λόγια αναδιπλώνεται σε ένα συμβολικό σύμπαν που καλείται αποκλειστικά να «διαχειριστεί» τα ήδη διανοιγμένα εντός του νοήματα. Αυτός είναι σύμφωνα με τον διανοητή ο χαρακτήρας (και η πορεία) κάθε θεσμισμένης θρησκείας και κάθε θεσμού που συγκροτείται γύρω από έναν πυρήνα που αποκαλούμε «ιερό» και ο οποίος διασφαλίζει την εσωτερική του συνοχή, την επιτέλεση της «υψηλής» του αποστολής, κ.λπ. Ακριβώς η αδυναμία μας να θεματοποιήσουμε το συγκροτητικό –αλλά διαφεύγον– αυτό στοιχείο, να μεταφράσουμε στη γλώσσα του λόγου ο, τι ήταν ήδη κεκαλυμμένο στο μύθο, καταδίκασε σύμφωνα με τον Nancy σε αποτυχία διαδοχικά εγχειρήματα σημαντικότητας στοχαστών όπως ο Kant, ο Hegel, ο Schelling, κι ο Heidegger που στόχευσαν με διαφορετικό τρόπο ο καθένας να διανοίξουν τη φιλοσοφία προς το «απόλυτο», ανταποκρινόμενοι στο αίτημα του εξορθολογισμού της πίστης. Έτσι, ο Nancy υποστηρίζει ότι ο «πολιτισμός του θανάτου του Θεού και της χειραφέτισης του Λόγου» παραγνώρισε την πραγματική φύση του «μηδενός» που κόμισε ο ευρωπαϊκός μηδενισμός, το θεώρησε απλά ως «κενό περιεχομένου» και άνοιξε διάπλατα τις θύρες για την «επιστροφή» των στοιχείων που δεν φώτισε ο Διαφωτισμός και που έλαβαν έναν χαρακτήρα «μεσσιανικό, προφητικό, μυστικιστικό» (Nancy 2008: 3).

Το *άσκεπτο* στοιχείο που συνάρμοζε τον θρησκευτικό λόγο μεταφέρθηκε τώρα στο πεδίο της πολιτικής, βρίσκοντας την εναργέστερη ίσως έκφραση του στην «πολιτική θρησκεία» του Rousseau, η οποία όμως δεν κατόρθωσε να αντέξει στις πιέσεις που δέχτηκε από δύο άκρα. Από τη μία από την *α-πολιτική σωτηριολογία* της φυσικής θρησκείας («θρησκευτική θρησκεία» την αποκαλεί εμφατικά ο Nancy) και της *πολιτικής σωτηριολογίας* που εκφράστηκε από την θεωρία της πάλης των τάξεων, και στην οποία θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και τον μυστικιστικό-σωτηριολογικό χαρακτήρα του ναζισμού που αναφέρθηκε ανωτέρω (Nancy 2008: 4). Το κύριο συμπέρασμα στο οποίο οδηγείται ο Nancy είναι ότι στη νεωτερικότητα –και στις διάφορες εκδοχές της που αναπτύσσονται σήμερα– λανθάνει αυτό το *άσκεπτο*, μετα-μηδενιστικό στοιχείο, το οποίο η πολιτική σφαίρα αδυνατεί εκ των πραγμάτων και να

αντιληφθεί στην ουσία του και να ενσωματώσει. Σε σχέση με αυτή τη διάγνωση και αφήνοντας κατά μέρος στα πλαίσια αυτής της συζήτησης την πολιτική του πρόταση, παρατηρούμε ότι ο Nancy διακρίνει σήμερα την ύπαρξη δύο διαμετρικά αντίθετων δυνατοτήτων: (α) την στροφή προς μια (υπερ)-θεοκρατική-υπερφασιστική μορφή πολιτικής συγκρότησης, την οποία ονομάζει «υπερ-θρησκευτική απειλή», και (β) την δημιουργία ενός ριζικά νέου τρόπου συν-ύπαρξης που να αναγνωρίζει την περίσσεια νοήματος –ή το «πάθος του νοήματος»– που χαρακτηρίζει το πολιτικό. Ο Nancy ορίζει αυτή την περίσσεια νοήματος ως «οντολογία ή εθολογία του συν-είναι», στην οποία δόθηκε ο ανεπαρκής όρος «αερό» (Nancy 2008: 5).

Από αυτή τη διάγνωση των καιρών προκύπτει για τον Nancy και η «αναγκαιότητα» να ξανασκεφτούμε τα άσκεπτο του Χριστιανισμού χωρίς να επιστρέψουμε σε αυτόν. Οι σχετικοί διαλογισμοί του Nancy, ακολουθούν σε σημαντικό βαθμό την ανάλυση του Marcel Gauchet, ο οποίος στο έργο του *Η Απομάγευση του Κόσμου: Μια Πολιτική Ιστορία της Θρησκείας*, αναλαμβάνει να συνεχίσει τις ημιτελείς κατά την κρίση του απόπειρες των Weber και Durkheim να διανυγίσουν το φαινόμενο της θρησκείας και το ρόλο που αυτή διαδραμάτισε –και ενδεχομένως διαδραματίζει και σήμερα– στην ιστορικο-κοινωνική μεταβολή. Παρότι θεωρεί τη θρησκεία παρηκμασμένη, ο συγγραφέας δηλώνει ρητά ότι μια βαθύτερη κατανόηση του θρησκευτικού φαινομένου απαιτεί την απαλλαγή μας τόσο από την «χονδροειδή αφέλεια της κοσμικής παράδοσης», όσο και από την εξίσου αφελή αναζήτηση του «μυστικού» της «θρησκευτικής στάσης» σε αρχαϊκές μορφές του θρησκευτικού φαινομένου (Gauchet 2011: 17). Ωστόσο, οι θέσεις που καλούμαστε να υπερβούμε, κατά παράδοξο τρόπο επαναλαμβάνονται σε κάποιο βαθμό κι από τον ίδιο τον συγγραφέα. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Gauchet θεωρεί τον Χριστιανισμό –όπως εξάλλου και γενικότερα τις λεγόμενες «παγκόσμιες θρησκείες»– ως απομάκρυνση από το αμιγώς θρησκευτικό φαινόμενο (Gauchet 2011: 25), την «τυπική» μορφή του οποίου αποκαλεί «άγρια θρησκεία». Πρόκειται για μια κατάσταση πλήρους κοινωνικής ετερονομίας, στα πλαίσια της οποίας ο κοινωνικός δεσμός συγκροτείται βάσει ενός εξωτερικού προς την κοινωνία φαντασιακού θεμελίου στο οποίο και αποδίδεται ιερός χαρακτήρας. Το επιχείρημα του Gauchet παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με την άμεση σύνδεση μεταξύ ετερονομίας και θρησκείας στο έργο του Καστοριάδη (βλ. σχετικά Smith 2014: 14 κ.ε.) και κατά τούτο η πρωτοτυπία της δεν συνίσταται κατά τη γνώμη μου σε αυτή την ταυτοποίηση, αλλά στην προσπάθειά της να κατανοήσει τις πλευρές του θρησκευτικού φαινομένου που βρίσκονται πέραν αυτής της απλής ταυτότητας.

Επιρροές φαίνεται να έχουν ασκηθεί στην ανάλυση του Gauchet και από την θεωρία της «αξονικής εποχής» που διατύπωσε ο Jaspers στο έργο του *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* (περί της αρχής και του σκοπού της ιστορίας) και ανέπτυξε περαιτέρω καθιστώντας το δημοφιλές στο χώρο των κοινωνικών επιστημών ο Eisenstadt (Seligman 1998: 960-961). Η αξονική εποχή τοποθετείται στην περίοδο της πρώτης χιλιετίας π.Χ., περίοδος που χαρακτηρίστηκε από την άνθηση μεγάλων πολιτισμών στη Μεσοποταμία την Ελλάδα την Ινδία, την Περσία και την Κίνα, ενώ «αξονικά» χαρακτηριστικά αποδίδονται σε πολιτισμούς όπως ο Αιγυπτιακός και ο Εβραϊκός και ακόμη και το Ισλάμ θεωρείται αποτέλεσμα μετασχηματισμών της αξονικής εποχής. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής αυτής κατά την οποία συντελείται η μετάβαση από την προϊστορία στην ιστορία, θεωρείται η σταδιακή μετάβαση από το μύθο στο λόγο, η διαμόρφωση κοσμολογικών συστημάτων, η δημιουργία της γραφής που σήμανε και τη θεσμοποίηση τρόπων ζωής, η διάκριση κοσμικού και ιερού, κ.λπ. Κατά μία έννοια η ίδια η ανάδυση των διακριτών αυτών

πολιτισμικών μορφωμάτων –και η συνείδηση των μεταξύ τους διαφορών– συνιστά το βασικό επίτευγμα αυτής της ιστορικής περιόδου (Eisenstadt 2003: 36).

Η σημαντικότερη όμως σύμφωνα με τον Gauchet μεταβολή που συντελείται κατά την περίοδο αυτή είναι η δημιουργία του Κράτους αυτού του «αξονικού ξενιστή» που προκαλεί την πρώτη «θρησκευτική επανάσταση της ιστορίας» (Gauchet 2011: 33), θέση που τον οδηγεί σε έναν μάλλον μονομερή εκθιασμό του σύγχρονου κράτους, χαρακτηριστικά παραδείγματα του οποίου αποτελούν οι αναφορές στην «αυτοσυγκρότηση του οργανωμένου στο Κράτος κοινωνικού» ή στον υποτιθέμενα «ανυπόστατο» φόβο ότι «το ολοένα και περισσότερο Κράτος συνεπάγεται την απειλή του ολοκληρωτισμού» (Gauchet 2011: 374-375). Σε κάθε περίπτωση, ο Gauchet υποθέτει ότι από την αξονική περίοδο και έπειτα συντελείται σε παγκόσμιο επίπεδο ο σταδιακός, πολυεπίπεδος, μη-γραμμικός εξορθολογισμός του κοινωνικού γίνεσθαι που εδράζεται στην σταδιακή αποδυνάμωση του μύθου και της θρησκείας. Δεν μπορούμε στο σημείο αυτό παρά να παρατηρήσουμε την διολίσθηση του συγγραφέα στο βασικό σχήμα μετάβασης από το μύθο στον Λόγο, το οποίο είναι βεβαίως προφανές, αλλά ταυτόχρονα είναι ως τέτοιο ελάχιστα ικανοποιητικό, ειδικά αν αναλογιστούμε τις πολλαπλές κριτικές που του ασκήθηκαν από τον ρομαντισμό του 19^{ου} αιώνα, τον Nietzsche, τους Adorno και Horkheimer, κ.α. Συνεπώς, δεν απουσιάζει από τη μελέτη του Gauchet μόνο η αναμέτρηση με το έργο του Eric Voegelin *New Science of Politics* όπως παρατηρούν οι Seligman (1998) και Riesebrodt (1999) αλλά πολύ περισσότερο, η συστηματική αντιπαράθεση με τις προαναφερόμενες κριτικές της ιδιότυπης ορθολογικότητας που αναπτύχθηκε ιστορικά στη Δύση και η οποία οφείλει να συμπεριλάβει την κριτική της ίδιας της επιστήμης.

Ο Gauchet θεωρεί όπως και ο Weber τον Προτεσταντικό χριστιανισμό ως θεμελιώδη όρο των διαδικασιών εκκοσμίκευσης που έλαβαν χώρα στις κοινωνίες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης. Θεωρώ ωστόσο ότι η ιδιαίτερα μακροσκελής ανάλυση των εκφάνσεων του χριστιανισμού που μας προσφέρει είναι αφενός μεροληπτική εναντίον της εκκλησιαστικής –και πολιτικής– παράδοσης του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους και αφετέρου καταλήγει συχνά σε θέσεις που δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν βάσιμες, όπως η υπόθεση ότι το δόγμα της ενανθρωπίσεως προκύπτει «λογικά» από την ιστορική πραγματικότητα της αυτοκρατορίας. Η πλέον σημαντική θέση που διατυπώνεται στο έργο του είναι κατά τη γνώμη μου η ότι ο χριστιανικός Θεός είναι ένας «Θεός έτερος», αφού το ίδιο το δόγμα της ενσάρκωσης διαρρηγνύει σε τελική ανάλυση την ενότητα του «εν-τω-κόσμω-είναι» κάνοντας τον Θεό απολύτως υπερβατικό στην μέγιστη δυνατή εγγυτήτά Του ως Θεανθρώπου. Η εκκοσμίκευση –που συμβολικά ο συγγραφέας τοποθετεί γύρω στα 1.700 μ.Χ.– συνεπάγεται την αποδέσμευση του μέλλοντος από τη χριστιανική εσχατολογία και την είσοδό του στο «μη-αναπαραστάσιμο», πράγμα που απελευθερώνει την ιστορικο-κοινωνική πράξη τόσο από την στείρα επανάληψη του παρελθόντος όσο και από την παθητική αναμονή της πλήρωσης ενός προδιαγεγραμμένου και αναπόφευκτου μέλλοντος (Gauchet 2011: 382).

Ο Nancy ενστερνίζεται όπως προαναφέρθηκε τις περισσότερες από τις θέσεις του Gauchet, τις οποίες και ανασυνθέτει υπό ένα νέο θεωρητικό αίτημα, αυτό της «αποδόμησης» του Χριστιανισμού μέσω της *εκκάλυψης* (*déclousion*) της ιστορικής δυναμικής του. Σπεύδω να σημειώσω ότι θεωρώ τουλάχιστον ατυχές το ότι το εγχείρημά του δεν συμπεριλαμβάνει μια μελέτη των θεσμικών μεταβολών ή του ριζικού μετασχηματισμού των πρακτικών που συνεπάγεται η απομάγευση και στρέφεται αποκλειστικά στον τρόπο με τον οποίο τα συμβολικά συστήματα διανοίγουν την ερμηνεία του κόσμου και κατά συνέπεια τροφοδοτούν –κατά μία ερμηνεία– και τις μεταβολές στα πεδία αυτά.

Σε κάθε περίπτωση, ο μονοθεϊσμός γενικά –και ο Χριστιανισμός ειδικότερα– γίνεται αντιληπτός από τον Nancy ως αποδόμηση ή αυτό-αποδόμηση ή ακόμη πιο εμφατικά ως «αθεΐα». Μάλιστα, αναφερόμενος στη δυτική μεταφυσική και θέλοντας να καταδείξει το συν-ανοίkein μονοθεϊσμού και αθεΐας, ο Nancy προτείνει ως συμπληρωματική της χαϊντεγκεριανής έννοιας της οντο-θεολογίας, την έννοια της «οντο-α-θεολογίας». Επιπροσθέτως, εστιάζει στην ανάδειξη της προϊούσας απόσυρσης του θείου από το προσκήνιο που στο πεδίο της (α)θεολογίας χαρακτηρίζεται από έναν εβραϊκό κλάδο και από έναν κλάδο που έχει κοινές ρίζες στον ελληνισμό τον Χριστιανισμό και τους Στωικούς, ενώ στο επίπεδο της νεώτερης φιλοσοφίας εκφράζεται από μια σειρά αφαιρέσεων που ξεκινούν ίσως με την καρτεσιανή σύλληψη του τέλειου όντος για να καταλήξουν μέσω της φιλοσοφικής αναζήτησης των αποδείξεων της ύπαρξης του Θεού στον Feuerbach και την ιδέα της συγκρότησης ενός υποκειμένου που θα συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά που η θρησκεία απέδιδε στον Θεό (Nancy 2008: 18).

Έτσι, για τον Nancy –όπως και για τον Weber στο απόσπασμα που παραθέσαμε ανωτέρω– αν ο θεϊσμός ή η θρησκεία χαρακτηρίζεται από την παρουσία των θεοτήτων στην κοινωνική ζωή (διά της παρουσίας του σώματος του ηγεμόνα, του ιερατείου, των ιερών τόπων και συμβόλων, των τελετουργιών κ.λπ.), η πρώτη απόσυρση του Θεού παρουσιάζεται πράγματι στην εβραϊκή παράδοση με την απαγόρευση της μαγείας. Το δεύτερο στάδιο αυτής της απόσυρσης συντελείται στο Χριστιανισμό, όχι μόνο μέσω της απόλυτης υπερβατικότητας του Θεού που εντοπίζει ο Weber, αλλά κυρίως μέσω της «απόσυρσης του Θεού από την χρήση της ισχύος» που συνεπάγεται η έννοια της *θυσίας*. Προφανώς, στο σημείο αυτό θα χρειαζόταν μια ενδελεχής μελέτη της σχέσης μεταξύ θυσίας, αγάπης (που αποτέλεσε μέγα σκάνδαλο για τον Nietzsche), και δικαιοσύνης. Αυτή η τελευταία έννοια μάλιστα, θα επέτρεπε στον Nancy να εμβαθύνει στις μεταβολές που συντελούνται στο ζήτημα της ισχύος μεταξύ των διαφόρων εκφάνσεων του Χριστιανισμού και της εβραϊκής παράδοσης και παράλληλα να τοποθετηθεί και σε σχέση με την κριτική που άσκησε ο Levinas υπό το πρίσμα της δικαιοσύνης στην οντολογία. Ο Nancy προτιμά –σε μια κίνηση που βεβαίως θυμίζει πρωτίστως τον Nietzsche– να θεωρήσει ως ύψιστης σημασίας για τη διαμόρφωση της Χριστιανικής οπτικής την ιδέα της ενοχής, σε βαθμό μάλιστα που να ισχυρίζεται ότι είναι αδύνατον να σκεφτούμε τον Χριστιανισμό χωρίς την ενοχή (Nancy 2008: 154).

Ο Nancy στρέφει επίσης την προσοχή του στην έννοια της πίστης, την οποία θεωρεί ενδεικτική μιας «διπλής απουσίας», αφού η πίστη ορίζεται από τον διανοητή ως «πιστότητα σε μια απουσία και βεβαιότητα της πιστότητας [αυτής] εν τη απουσία κάθε διαβεβαίωσης» (Nancy 2008: 36). Ο Nancy προβαίνει μάλιστα στη διατύπωση μιας λεπτοφυσικής παρατήρησης, ισχυριζόμενος ότι το Χριστιανικό δόγμα αυτό-αναγνωρίζεται ή αυτό-καθορίζεται ως *μυστήριο*, σε αντιδιαστολή με τον απλό «μύθο» και συνιστά συνεπώς γεγονός διαφορετικής τάξεως και από τον μύθο και από τον Λόγο (Nancy 2008: 37). Οι παρατηρήσεις αυτές επιτρέπουν στον Nancy να διατυπώσει μια μάλλον τολμηρή θέση, σύμφωνα με την οποία ο Χριστιανισμός δεν είναι μόνο το πεδίο που συν-διαμορφώνει ως θεμέλιο την ανάδυση του (νεωτερικού) υποκειμένου, αλλά συνιστά ο ίδιος υποκείμενο· ένα υποκείμενο που τελώντας «σε αναζήτηση του εαυτού του», είναι «αυτοϋπέρβαση» (Nancy 2008: 39).

Πέραν του Nancy; Σκέψεις και εκτιμήσεις

Ελλείπει μιας ενδελεχούς μελέτης αυτής της κίνησης αυτοϋπέρβασης προς την κατεύθυνση της προϊούσας απουσίας του θείου που υποτίθεται ότι συντελείται με τον Χριστιανισμό, θα επιθυμούσα εδώ να σημειώσω ακροθιγώς την ύπαρξη μιας σύγκλισης μεταξύ των ανωτέρω θέσεων των Nancy-Gauchet και των σχετικών διαλογισμών του Charles Taylor.

Ο Taylor μοιράζεται με τους δύο προαναφερόμενους συγγραφείς την πεποίθηση ότι είναι αναγκαία μια ενδελεχής επανεξέταση των εννοιών της απομάγευσης και της εκκοσμίκευσης και προτείνει μάλιστα μια τριμερή κατηγοριοποίηση της «κοσμικότητας» (secularity) με στόχο την αποτελεσματικότερη διερεύνηση του φαινομένου αυτού: Έτσι, η κατάσταση που αποκαλεί «κοσμικότητα 1» περιγράφει μετασχηματισμούς στο πεδίο των συλλογικών πρωτίστως πεποιθήσεων, η «κοσμικότητα 2» αφορά θεσμικές μεταβολές και η «κοσμικότητα 3» διαφοροποιήσεις στο ίδιο το δόγμα (Taylor 2007: 402-403). Το σημαντικότερο όμως ως είναι ότι ανιχνεύει και αυτός τη διαδικασία της σταδιακής απόσυρσης του θείου από το κοινωνικό και την εκφράζει με όρους μετάβασης από ένα κόσμο «μαγεμένο» όπου κυριαρχεί σαφής διάκριση κοσμικού και ιερού και όπου η παρουσία του θείου είναι δεδομένη, σε ένα μόρφωμα (αυτό της εποχής της Διακήρυξης της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας) όπου ήδη η άμεση παρουσία του Θεού αντικαθίσταται από την έμμεση αντανάκλασή του στους θεσμούς που υποτίθεται ότι συμμορφώνονται στο (θείο) Σχέδιο (Taylor 2007: 446-447). Δυστυχώς στα πλαίσια του παρόντος πονήματος δεν είναι δυνατή η ανάπτυξη των παρατηρήσεων του Taylor στο σημαντικό αυτό έργο του. Περιορίζομαι συνεπώς στην επισήμανση ότι η ανάλυσή του στρέφεται και προς την ανάλυση της ανάπτυξης και των μετασχηματισμών της *πολιτικής θρησκείας* στις Η.Π.Α. Το στοιχείο αυτό είναι απαραίτητο για την ορθότερη κατανόηση του χαρακτήρα των σύγχρονών μας νεωτερικών κοινωνιών, αλλά η ανάλυση του Nancy δεν του αποδίδει την πρέπουσα σημασία.

Ο Nancy προβαίνει σε μια ερμηνεία της (ευρωπαϊκής κυρίως) νεωτερικότητας, ως μιας δυναμικής κατάστασης που έχει διαδεχτεί το στάδιο του απότοκου της αθεΐας μηδενισμού και έχει περάσει σε αυτό που αποκαλεί *absenttheism*, δηλαδή σε ένα συμβολικό σύμπαν και ένα πλαίσιο θεσμών και πρακτικών που χαρακτηρίζεται από την απουσία του ίδιου του ερωτήματος περί (της απουσίας) του θείου, αλλά φέρει ακόμη τα «ίχνη» του. Ως προς αυτό μάλιστα το χαρακτηριστικό θεωρεί μάλλον αδιάφορα φαινόμενα την επιμονή ή και την επιστροφή της θρησκείας. Αδιάφορα όχι διότι δεν είναι σημαντικά, ή ακόμη και διαμορφωτικά –συχνά στην τραγικότητά τους– του σύγχρονου μας κόσμου, αλλά διότι υπό τη μορφή της μουσειακής διατήρησης τους ή των φονταμενταλιστικών εκδηλώσεών τους, τα θρησκευτικά φαινόμενα δεν δύνανται σύμφωνα με τον Nancy να διανοίξουν ριζικά νέες δυνατότητες ατομικού και συλλογικού βίου. Υπ' αυτή την έννοια, η διαύγαση της κατάστασης των δυτικών κοινωνιών που διαδέχτηκε τον ευρωπαϊκό μηδενισμό –και την οποία ο Nancy όχι μόνο δεν ολοκληρώνει αλλά ουσιαστικά απλώς υποδεικνύει– θα πρέπει να θεωρηθεί σήμερα ως ένα σημαντικό πεδίο έρευνας για τις κοινωνικές επιστήμες και την φιλοσοφία. Η αποδομητική προσέγγιση του Nancy δεν δύναται από μόνη της να καλύψει το πεδίο αυτό, αλλά είναι σε θέση να συμβάλλει στην ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων του.

Βιβλιογραφία

- Eisenstadt, Shmuel (2003), *Comparative Civilizations and Multiple Modernities (Part I)*, Leiden & Boston, Brill.
- Gauchet, Marcel (2011), *Η Απομάγευση του Κόσμου: Μια πολιτική ιστορία της θρησκείας*, μτφρ. Άντα Κλαμπατσέα, Αθήνα, Πατάκη.
- Greisman, H. C (1976), «Disenchantment of the World': Romanticism, Aesthetics and Sociological Theory», στο *The British Journal of Sociology*, Vol. 27 (4): 495-507.
- Nancy, Jean-Luc (1990), *La Communauté désœuvrée* (2^η εκδ.), Paris, Christian Bourgois éditeur.
- Nancy, Jean-Luc (2008), *Dis-enclosure: The Deconstruction of Christianity*, μτφρ. Bettina Bergo, Gabriel Malenfant και Michael B. Smith, New York, Fordham University Press.
- Nietzsche, Friedrich (2009), *Genealogy of Morals: A Polemical Tract*, μετάφραση Ian Johnston, Arlington, Virginia, Richer Resources Publications.
- Riesebrodt, Martin (1999), «Book Review: *The Disenchantment of The World: A Political History of Religion*», στο *American Journal of Sociology*, 104 (5): 1525-1526.
- Seligman, Adam B. (1998), «Book Review: *The Disenchantment of The World: A Political History of Religion*», στο *The American Political Science Review*, 92 (4): 960-961.
- Smith, Karl E. (2014), «Heteronomy», στο Suzi Adams (επιμ.), *Castoriadis: Key Concepts*, London, Bloomsbury, σελ. 13-22.
- Taylor, Charles (2007), *A Secular Age*, Cambridge, Ma., Harvard University Press.
- Weber, Max (1992), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, μτφρ. Ephraim Fischhoff, εισαγ. Talcott Parsons, νέος πρόλογος Ann Swidler, Boston, Ma., Beacon Press.
- Weber, Max (1993), *The Sociology of Religion*, μτφρ. Talcott Parsons, εισαγ. Anthony Giddens, London and New York, Routledge.
- Wellmer, Albrecht (1989), *Λόγος, Ουτοπία και Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα, Έρασμος.
- Αντόρνο, Τέοντορ Β. & Χορκχάιμερ, Μαξ (1996), *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού: Φιλοσοφικά Αποσπάσματα*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα, Νήσος.
- Μπένγιαμιν, Βάλτερ (1983), *Θέσεις για τη φιλοσοφία της Ιστορίας-Ο Σουρρεαλισμός-Για την Εικόνα του Προστ*, Αθήνα, Ουτοπία.

Επιχειρηματικότητα μεταναστών Μουσουλμάνων, στην Αττική

Διονύσης Μπαλούρδος*

Περίληψη

Στην εργασία αυτή διερευνώνται οι παράγοντες που επηρεάζουν την επιχειρηματικότητα/ αυτό-απασχόληση των μουσουλμάνων μεταναστών στην Αττική -ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Με στοιχεία από τη δειγματοληπτική έρευνα του έτους 2014, με απλή περιγραφική στατιστική και λογιστική παλινδρόμηση διαπιστώνεται ότι τα κίνητρα του επιχειρηματία μετανάστη καθοδηγούνται κυρίως από παράγοντες «αναγκαιότητας» και δευτερευόντως από παράγοντες «ευκαιριών». Επίσης, διαπιστώνεται ότι η συμπεριφορά επιχειρηματικού πνεύματος επηρεάζεται κυρίως από το χρόνο διαμονής στη χώρα υποδοχής, την ικανοποίηση από εργασία και την ευρύτερη εμπλοκή σε δραστηριότητες της τοπικής κοινωνίας. Τα πορίσματα αυτά, συνάδουν με τα πορίσματα άλλων αντίστοιχων ερευνών σε περιοχές της χώρας

Λέξεις-κλειδιά: Επιχειρηματικότητα, μουσουλμάνοι μετανάστες επιχειρηματίες, αυτοαπασχόληση, λογιστική παλινδρόμηση

1. Εισαγωγή

Η Ελλάδα όπως και οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, αντιμετωπίζει σημαντικές δημογραφικές μεταβολές: εισροή μεταναστών, προσφύγων, κρίση του θεσμού της οικογένειας, εμφανής μείωση του πληθυσμού σε αρκετές μη αστικές περιοχές, μετάβαση σε ένα πιο ηλικιωμένο πληθυσμό και χαμηλά ποσοστά γεννήσεων σημαντικά κάτω από το επίπεδο αναπλήρωσης των γενεών. Οι εξελίξεις αυτές οι οποίες έχουν ξεκινήσει να διαμορφώνονται από τις προηγούμενες δεκαετίες, πιστεύεται, ότι χαρακτηρίζουν μία «δεύτερη δημογραφική μετάβαση» (Van de Kaa 1987, Lesthaege 1995).

Ο συνολικός πληθυσμός της χώρας, μεταξύ 2014 και 2015, μειώθηκε περίπου κατά 91.200 άτομα και τούτο οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην καθαρή αρνητική μετανάστευση αλλά και στην αρνητική φυσική κίνηση του πληθυσμού.¹

Ωστόσο, οι μετανάστες έχουν συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας με πολλούς τρόπους, φέρνοντας νέες δεξιότητες, βοηθώντας στον

---

* Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Κρατίνου 9 και Αθηνάς, TK 10552, Αθήνα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: E-mail: dbalourd@ekke.gr

¹ Βλέπε: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population_and_population_change_statistics

περιορισμό των ελλείψεων εργατικού δυναμικού, και ως επιχειρηματίες, δημιουργώντας νέες εταιρείες και επιχειρήσεις.

Από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας προκύπτει ότι δεν έχει δοθεί επαρκής προσοχή στη συμβολή των μεταναστών στην οικονομία μέσω της άμεσης δημιουργίας νέων επιχειρήσεων, ενώ υπάρχουν μηδαμινές αναφορές για την επιχειρηματικότητα των μουσουλμάνων μεταναστών. Όπως αναφέρει ο Λαμπρινίδης (2007), η επιχειρηματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα αποτελεί σχετικά νέο φαινόμενο.²

Η παρούσα εργασία στοχεύει να διευρύνει την υπάρχουσα γνώση για την επιχειρηματικότητα της ομάδας των μουσουλμάνων μεταναστών εξετάζοντας τους λόγους που επιλέγουν να γίνουν επιχειρηματίες και τους βασικούς παράγοντες της επιτυχίας των επιχειρήσεών τους.

Τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα έχουν ως εξής:

- Ποια τα χαρακτηριστικά των μουσουλμάνων μεταναστών που είναι επιχειρηματίες; Γιατί οι μουσουλμάνοι μετανάστες δημιουργούν μικρή επιχείρηση;
- Ποιοι παράγοντες συμβάλλουν στην απόφασή τους;
- Ποια τα προβλήματα και οι ευκαιρίες που αντιμετωπίζουν;
- Ποιες στρατηγικές μπορεί να εξασφαλίσουν επιχειρησιακή επιβίωση;

Στο πλαίσιο αυτό, αρχικά αφού παρουσιάσουμε εν συντομία τη μεθοδολογία της έρευνας, γίνεται μια συνοπτική βιβλιογραφική ανασκόπηση αναφορικά τις έννοιες και τις θεωρίες για την επιχειρηματικότητα των μεταναστών. Στη συνέχεια, θα ακολουθήσει περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών των ατόμων της ομάδας στόχου (μουσουλμάνοι μετανάστες) με απλές κατανομές και σχετικούς δείκτες. Τέλος, πριν τα συμπεράσματα με αναφορά στην επιβεβαίωση (απόρριψη) των βασικών ερευνητικών ερωτημάτων και υποθέσεων εργασίας θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα λογιστικής παλινδρόμησης.

Χρησιμοποιούνται στοιχεία από έρευνα πεδίου που διενεργήθηκε στο διάστημα μεταξύ Νοεμβρίου 2013 και Ιανουαρίου 2014 στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας όπου βρίσκονται συγκεντρωμένοι μουσουλμάνοι μετανάστες. Τα στοιχεία συλλέχθηκαν από ειδικά εκπαιδευμένους συνεντευκτές με γραπτό ερωτηματολόγιο και συνεντεύξεις πρόσωπο με πρόσωπο. Το δείγμα δεν είναι πιθανοκρατικό (είναι μη-τυχαίο).³ Για τη εξεύρεση των ατόμων του δείγματος χρησιμοποιήθηκαν «διαμεσολαβητές» και πληροφόρηση από στελέχη κοινοτήτων μεταναστών.

2. Ορισμοί, βασικές έννοιες και χαρακτηριστικά

Η επιχειρηματικότητα είναι μία αμφιλεγόμενη έννοια. Έχει περιγραφεί ως «ασαφής», «με ελλιπή εμπειρική εγκυρότητα» και «βασισμένη σε ένα μικρό σύνολο αναλυτικών προοπτικών και πλαισίων αναφοράς».

Σύμφωνα με τον Drucker (1989), επιχειρηματικότητα είναι το έργο που κατευθύνεται προς τις οικονομικές επιδόσεις της επιχείρησης με τη λήψη κινδύνου

---

² Και θα συμπληρώναμε ότι δεν υπάρχει έρευνα-μελέτη για την περίπτωση των μουσουλμάνων.

³ Για τη εξεύρεση των ατόμων του δείγματος χρησιμοποιήθηκαν «διαμεσολαβητές» και πληροφόρηση από στελέχη κοινοτήτων μεταναστών.

αποφάσεων. Ο Venkataraman (1997), καθόρισε την επιχειρηματικότητα ως την ουσιαστική ενασχόληση με την κατανόηση πώς, με την έλλειψη της τρέχουσας αγοράς για μελλοντικές αγαθά και υπηρεσίες, αυτά τα αγαθά και οι υπηρεσίες καταφέρνουν τελικά να υπάρξουν. Αντίστοιχα ο Bird (1998) χαρακτηρίζει την επιχειρηματικότητα ως έμφαση στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων ή δημιουργία νέων αξιών σε υφιστάμενες επιχειρήσεις. Κατά τον Hatten (1997), για να γίνει κανείς επιτυχημένος επιχειρηματίας απαιτείται υψηλή ανοχή για αμφισημία, μεγάλη ανάγκη για επίτευξη και προθυμία για την αποδοχή κινδύνου (βλ. επίσης Omar 2011: 36). Σύμφωνα με τους Hébert και Link (1989), επιχειρηματίας είναι κάποιος που ειδικεύεται στην ανάληψη ευθύνης για και την επικριτική λήψη αποφάσεων που επηρεάζουν τη τοποθεσία, την μορφή και τη χρήση των αγαθών, πόρων ή θεσμών.

Για τους Schumpeter (1989) και Kirzner (1997) η επιχειρηματικότητα, έχει μία αρκετά εξειδικευμένη έννοια, η οποία ως προσέγγιση για την επιχείρηση χαρακτηρίζεται από τον εντοπισμό ευκαιριών, δημιουργίας, καινοτομίας και ανάληψης κινδύνων για την επίτευξη κέρδους.⁴

Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ (1998), οι επιχειρηματίες είναι οι φορείς της αλλαγής και της ανάπτυξης της οικονομίας της αγοράς, είναι εκείνοι που με τη δράση τους δημιουργούν, διαχέουν και εφαρμόζουν καινοτόμες ιδέες, δεν επιδιώκουν να αξιοποιήσουν μόνο τις οικονομικές ευκαιρίες, αλλά έλκονται από την ανάληψη κινδύνου και αρέσκονται να βλέπουν την επιβεβαίωση του προαισθήματός τους.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στην Πράσινη Βίβλο για την επιχειρηματικότητα που εξέδωσε το 2003, ορίζει την επιχειρηματικότητα ως:

νοοτροπία και τρόπο δημιουργίας και ανάπτυξης οικονομικής δραστηριότητας μέσω του συνδυασμού της ανάληψης κινδύνου, της δημιουργικότητας και/ή της καινοτομίας με τη χρηστή διαχείριση, στο πλαίσιο ενός νέου ή υφιστάμενου οργανισμού.

Οι Rath & Eurofound (2011:12), ορίζουν απλά έναν επιχειρηματία ως ένα άτομο που έχει αποτελεσματικό έλεγχο μιας εμπορικής επιχείρησης και περισσότερους από έναν πελάτη για μια σημαντική χρονική περίοδο.⁵

Σύμφωνα με τον Timmons (1996: 110), η επιχειρηματική διαδικασία (Σχήμα 1):

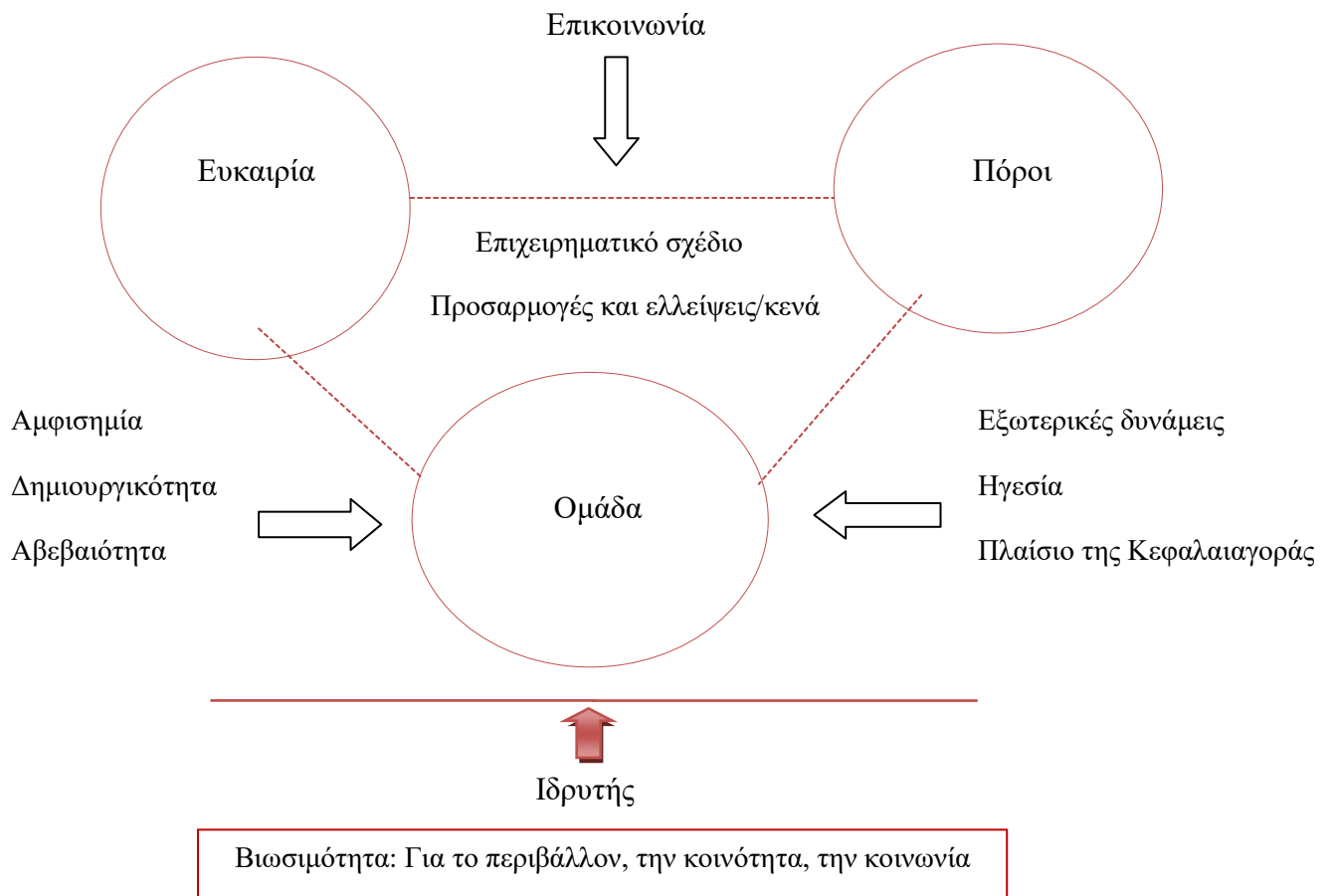
- Καθοδηγείται από ευκαιρία
- Καθοδηγείται από έναν επιχειρηματία (που ηγείται της επιχείρησης) και μια επιχειρηματική ομάδα.
- Είναι φειδωλή σε πόρους και δημιουργική
- Εξαρτάται από την προσαρμογή και την ισορροπία μεταξύ αυτών.
- Είναι ολοκληρωμένη και ολιστική.
- Είναι βιώσιμη.

⁴ Στο πλαίσιο αυτό, ένας επιχειρηματίας ξεχωρίζει από το επιχειρηματικό πρόσωπο που είναι απλώς ένας διευθυντής/διαχειριστής μιας επιχείρησης/ καταστήματος.

⁵ Πράγματι, μια διάκριση είναι αυτή μεταξύ του επιχειρηματία με προσωπικό και του επιχειρηματία (αυταπασχολούμενου) χωρίς προσωπικό. Η τελευταία αυτή κατηγορία (αυτοαπασχολούμενος-ελεύθερος επαγγελματίας) σε εποχές οικονομικής έκρηξης μπορεί να έχουν υψηλά κέρδη, αλλά σε περιόδους οικονομικής ύφεσης είναι αυτοί που πλήττονται περισσότερο.

Αυτό το μοντέλο της επιχειρηματικής διαδικασίας μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθεί για τον ορισμό του επιχειρηματικού πνεύματος των μεταναστών, καθώς οι μετανάστες είναι σε θέση να αναγνωρίζουν μια ευκαιρία στην αγορά την οποία θα μπορούσαν να κεφαλαιοποιήσουν και, να διαθέσουν πόρους (κεφάλαιο) και ανθρώπινο δυναμικό (οι ίδιοι ή μέλη της οικογένειάς τους), στην επίτευξη των στόχων, κ.ο.κ.

Σχήμα 1. Το μοντέλο του Timmons της επιχειρηματικής διαδικασίας.

Πηγή: Timmons (1996:110).

Οι Rath & Eurofound (2011) και η King (2012: 5) ορίζουν ως μετανάστη τον ιδιοκτήτη επιχείρησης που γεννήθηκε εκτός της ΕΕ και «επιδιώκει να δημιουργήσει αξία μέσω της δημιουργίας ή της επέκτασης μιας οικονομικής δραστηριότητας». ⁶ Ο επιχειρηματίας μπορεί να είναι αυτο-απασχολούμενος, δηλαδή να απασχολεί μόνο τον εαυτό του ή να απασχολεί προσωπικό. ⁷

Η Nestorowicz (2012), βασισμένη σε επίσημους στατιστικούς και εννοιολογικούς ορισμούς καθώς και σε ερευνητικές πρακτικές, προτείνει τη διάκριση μεταξύ: Αυτο-απασχόληση μεταναστών, επιχειρηματικό πνεύμα των μεταναστών και επιχείρηση μεταναστών.

⁶ Ο γενικός αποδεκτός ορισμός που δίνει ο ΟΟΣΑ για τον επιχειρηματία.

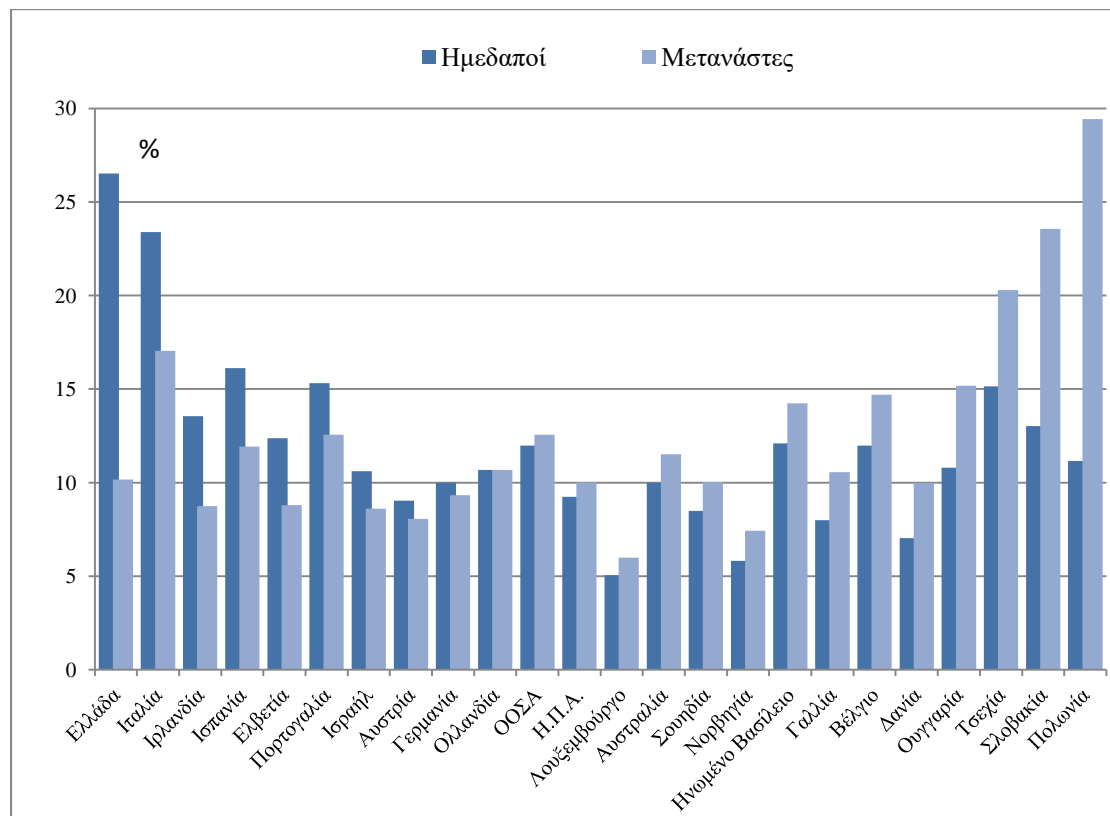
⁷ Βλέπε: <http://www.eesc.europa.eu/?i=portal.en.events-and-activities-migrant-entrepreneurs-contribution-present>

Μια ευρέως χρησιμοποιούμενη προσέγγιση διακρίνει μεταξύ «επιχείρηση για δημιουργία – έναρξη νέων επιχειρηματικών εγχειρημάτων», «απασχολησιμότητας»⁹ και «επιχείρηση για τη ζωή».

Η επιχειρηματικότητα σε ατομικό επίπεδο, ενισχύει την διαδικασία ένταξης των μεταναστών στην αγορά εργασίας συγκριτικά με τους απασχολούμενους σε ατομική σχέση εξαρτημένης εργασίας-μισθωτούς (Hjern 2004: 741-742).

Η Nestorowicz (2012) και οι Desiderio & Salt (2010) αναφέρουν ότι, *ceteris paribus*, τα ποσοστά αυτοαπασχόλησης μεταναστών είναι υψηλότερα σε σύγκριση με τα αντίστοιχα ποσοστά των ημεδαπών στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ, επισημαίνοντας ότι υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση στα κράτη μέλη. Όπως διαπιστώνεται (Σχήμα 2), η Ελλάδα (10,2%), η Ιταλία, η Ιρλανδία, η Ισπανία, η Ελβετία και η Πορτογαλία βρίσκονται στο ένα άκρο του φάσματος, με μερίδια των επιχειρηματιών στη συνολική απασχόληση σε μέσο όρο περίπου 6 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερη μεταξύ των ημεδαπών από ό, τι μεταξύ των μεταναστών. Στην Ελλάδα η διαφορά καταγράφεται υψηλότερη (16 ποσοστιαίες μονάδες).

Σχήμα 2. Αυτοαπασχολούμενοι, ως ποσοστό των απασχολούμενων, ημεδαποί και μετανάστες (γεννηθέντες σε άλλη χώρα), 2007-2008.

⁸ Συνδέεται με την ικανότητα εντοπισμού ευκαιριών στην αγορά και δημιουργία νέας επιχείρησης.

⁹ Όντας σε θέση να αποκτήσει κανείς τις θέσεις εργασίας που υπάρχουν. Περιλαμβάνει τις δεξιότητες εργασίας και την ικανότητα «πώλησης τους» στους εργοδότες. Αυτή είναι η λεγόμενη «στενή» έννοια, που επικεντρώνεται στην οικονομική ικανότητα.

3. Θεωρητικά υποδείγματα

Σύμφωνα με τους Vershinina & Barrett (2011) υπάρχουν δύο κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις που χρησιμοποιούνται για να εξηγήσουν γιατί οι μετανάστες γίνονται επιχειρηματίες-αυτοαπασχολούμενοι:

Η πολιτισμική προσέγγιση, η οποία εστιάζει στη κοινωνική ενσωμάτωση των ατόμων στον εσωτερικό τους εθνικό πολιτισμό και αυτό επηρεάζει σημαντικά τη στάση τους έναντι της επιχειρηματικής δραστηριότητας.¹⁰

Η στρουκτουραλιστική προσέγγιση η οποία ερμηνεύει την επιχειρηματικότητα σε όρους δομών εντός των οποίων προκύπτει. Οι συνθήκες που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν κατάλληλες ευκαιρίες για εργασία είναι κρίσιμη εδώ.

Οι Χατζηπροκοπίου & Φραγκόπουλος (2012) καθώς και ο Λαμπρινίδης (2007) διακρίνουν τα υποδείγματα που επικεντρώνονται στην πλευρά της προσφοράς από τα υποδείγματα που επικεντρώνονται στην πλευρά της ζήτησης, ενώ όπως αναφέρεται ότι πιο πρόσφατες ολοκληρωμένες θεωρήσεις προτείνουν επιπλέον παράγοντες (εκτός της αγοράς).

I. Θεωρίες «προσφοράς»

Εστιάζουν σε εθνο-πολιτισμικά χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών ομάδων/κοινοτήτων. Όπως αναφέρει ο Λαμπρινίδης (2007), ορισμένες κοινότητες ρέπουν προς επιχειρηματικότητα. Παρουσιάζουν διαφορές σε ατομικά χαρακτηριστικά και συλλογικούς πόρους (δεσμούς αλληλεγγύης και κοινωνικά ή ανεπίσημα δίκτυα) ενώ τα δίκτυα εξασφαλίζουν κεφάλαιο εκκίνησης, διάχυση πληροφορίας, φθηνή εργασία, μια πρώτη βάση πελατών και προμηθευτών, κ.λπ.

Στη θεωρία «μειονότητες μεσαζόντων» (middleman minorities) για παράδειγμα οι μετανάστες επιχειρηματίες αρχίζουν εξυπηρετούν τμήματα του τοπικού πληθυσμού ως ενδιάμεσοι μεταξύ των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων (Bonacich 1973). Σταδιακά το ενδιαφέρον με έμφαση στην «κουλτούρα» στρέφεται προς τους συλλογικούς πόρους που διαθέτουν οι μετανάστες επιχειρηματίες (κοινωνικό κεφάλαιο), δηλ. στα οικογενειακά και εθνοτικά δίκτυα από όπου συχνά αντλούνται κεφάλαιο εκκίνησης, πληροφορίες για την «αγορά», φθηνό εργατικό δυναμικό κ.λπ., και συγκροτείται μια πρώτη βάση πελατών (Smallbone κ.ά. 2005). Υπάρχουν όμως και νεοκλασικές προσεγγίσεις, οι οποίες επικεντρώνονται σε ατομικούς πόρους, όπως το ανθρώπινο κεφάλαιο (Χατζηπροκοπίου & Φραγκόπουλος 2012).

II. Θεωρίες «ζήτησης»

Εστιάζουν στο ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον και στις διαδικασίες μέσω των οποίων (ορισμένοι) μετανάστες αξιοποιούν τις επιχειρηματικές ευκαιρίες που προκύπτουν (είναι καθοριστικές οι δομικές, θεσμικές, κ.α. συνθήκες στις χώρες

---

¹⁰ Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε επενδύσεις κοινωνικού κεφαλαίου, τις ισχυρές οικογενειακές δομές που βρίσκονται σε πολλούς εθνοτικούς πολιτισμούς για να διευκολυνθεί η πρόσβαση σε πόρους όπως οικογενειακό κεφάλαιο, εργασία μελών της οικογένειας και πληροφορίες ή/και συμβουλές.

υποδοχής). Καθοριστικής σημασίας είναι στη συγκεκριμένη περίπτωση οι κοινωνικοί παράγοντες. Οι Waldinger κ.ά. (1990) αναφέρονται σε «δομές των ευκαιριών»¹¹ και στο κοινωνικο-οικονομικό και θεσμικό πλαίσιο που καθορίζει τις δυνατότητες πρόσβασης των μεταναστών προς την ιδιοκτησία και την επιχειρηματική δραστηριότητα.

Αρνητικοί παράγοντες φαίνεται να οδηγούν τους μετανάστες σε μειονεκτούσα θέση στην αγορά εργασίας και να προσφέρουν λύση ανάγκης στην επιλογή της αυτοαπασχόλησης. Ο Λαμπριανίδης (2007), κάνει τη διάκριση μεταξύ επιχειρηματιών «επιβίωσης» των οποίων η δυσμενής θέση στην αγορά εργασίας (χαμηλοί μισθοί, ανεπάρκεια στη χρήση της γλώσσας, μη-αναγνώριση των πτυχίων, διακρίσεις, κ.λπ.), ωθούν στην επιχειρηματικότητα γιατί δεν υπάρχουν άλλες εναλλακτικές επιλογές «αξιακών επιχειρηματιών», οι οποίοι εκτιμούν την ανεξαρτησία, αυτονομία, αυτοκαθορισμού, ευελιξίας, κ.λπ. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά:

Η έλλειψη σημαντικού αρχικού κεφαλαίου και οι περιορισμένες δυνατότητες δανειοδότησης οδηγεί στην ίδρυση: πολύ μικρών/«περιθωριακών» επιχειρήσεων, σε συγκεκριμένους τομείς υπηρεσιών, μικρό μερίδιο αγοράς, περιορισμένη κερδοφορία, έντασης εργασίας και εκμετάλλευση συγγενών ομοεθνών, ελάχιστες προοπτικές επέκτασης κ.λπ..

III. Συνδυαστικές προσεγγίσεις

Το μοντέλο διάδρασης

Ο Waldinger (1986) και οι Waldinger κ.ά. (1990) πρότειναν ένα «ολοκληρωμένο υπόδειγμα» (integrative model). Σύμφωνα με το αυτό η επιχειρηματικότητα των μεταναστών είναι αποτέλεσμα μιας δυναμικής αντιστοιχίας μεταξύ ευκαιριών στην τοπική αγορά, της τοπικής ζήτησης και τους συγκεκριμένους διαθέσιμους πόρους των μεταναστών.

Η διάδραση μεταξύ αυτών πτυχών της ζήτησης και της προσφοράς διευκολύνεται από τρεις κατηγορίες παραγόντων: α) τα χαρακτηριστικά των μεταναστών, β) τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν και γ) την επικρατούσα δομή ευκαιριών.¹²

Το μοντέλο «μεικτής ενσωμάτωσης» (mixed embeddedness)

Οι Kloosterman, Van Leun & Rath (1999), Kloosterman & Rath (2001) και οι Ram κ.ά (2008) θεωρούν ότι το μοντέλο του Waldinger δεν λαμβάνει υπόψη το οικονομικό και ρυθμιστικό περιβάλλον της χώρας υποδοχής το οποίο περιλαμβάνει στοιχεία όπως π.χ. τη διάδοση και απόκτηση πληροφοριών, την κατάρτιση και απόκτηση δεξιοτήτων, τους πελάτες και τους προμηθευτές, τον ανταγωνισμό, κ.λπ.

Προτείνουν το μοντέλο το οποίο έχει λάβει την ονομασία «μεικτή ενσωμάτωση» (mixed embeddedness), το οποίο βασίζεται, στο επίπεδο ένταξης του μετανάστη επιχειρηματία από οικονομική, θεσμική και κοινωνική άποψη

¹¹ Που επηρεάζουν τη ζήτηση για προϊόντα ή υπηρεσίες για τις μεταναστευτικές κοινότητες ή στον ευρύτερο πληθυσμό (Βλ. επίσης Χατζηπροκοπίου & Φραγκόπουλος, 2012).

¹² Αντιπροσωπεύουν το οικονομικό και θεσμικό περιβάλλον της περιοχής αναφοράς.

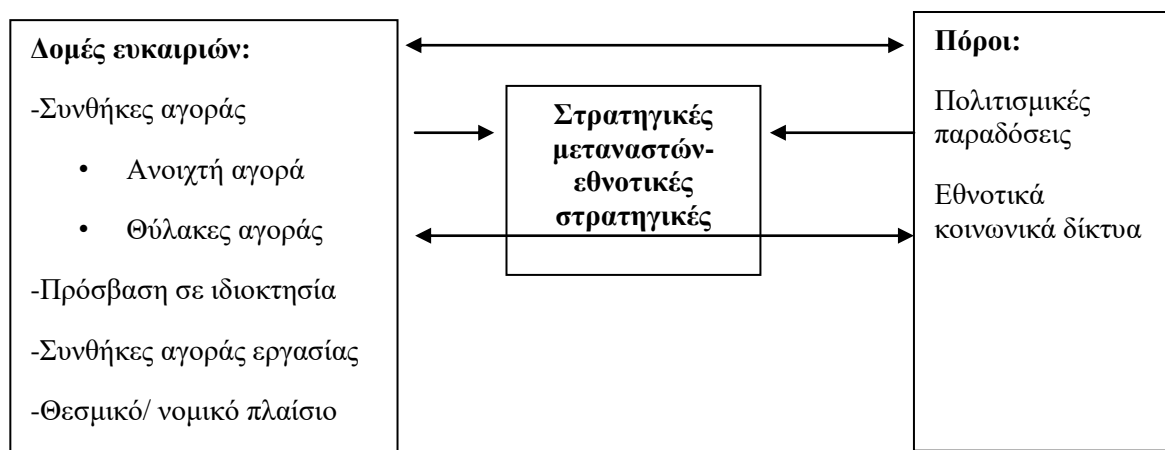
(Kloosterman κ.ά. 1999). Ιδιαίτερα σημαντικές είναι για το μοντέλο οι «δομές ευκαιριών» και το κοινωνικό περιβάλλον του επιχειρηματία.

Το μοντέλο βασίζεται σε τρεις υποθέσεις:

1. Οι ευκαιρίες δεν πρέπει να εμποδίζονται από πάρα πολύ υψηλούς φραγμούς εισόδου ή κυβερνητικούς κανονισμούς.
2. Μια ευκαιρία πρέπει να αναγνωριστεί από έναν επιχειρηματία λόγω του ότι μπορεί να παρέχει ικανοποιητική απόδοση.
3. Ένας επιχειρηματίας πρέπει να είναι σε θέση να αδράξει την ευκαιρία με ένα από τρόπο.

Στο πλαίσιο αυτό, υποτίθεται ότι η επιχειρηματικότητα των μεταναστών είναι αποτέλεσμα συνδυασμού παραγόντων ζήτησης (δομής ευκαιριών, προσφοράς (χαρακτηριστικά ομάδων) και στρατηγικών που ακολουθούν οι μετανάστες επιχειρηματίες.

Σχήμα 3. Το μοντέλο διάδρασης των Waldinger κ.ά. (1990) (interactive model)

IV. Η ταξινόμηση του ΟΟΣΑ (OECD)

Σε δημοσίευμα του OECD (2010) γίνεται η ακόλουθη διάκριση θεωρητικών υποδειγμάτων επιχειρηματικότητας των μεταναστών.

1. *Προσέγγιση μειονεκτήματος ή παρεμπόδισης (disadvantage or blockage hypothesis):* Εστιάζει στα προσωπικά χαρακτηριστικά των μεταναστών οι οποίοι υποτίθεται ότι επιλέγουν την επιχειρηματικότητα/αυτοαπασχόληση από ανάγκη επειδή έχουν χαμηλές δεξιότητες, έλλειψη εκπαίδευσης, δυσκολία γλώσσας, διακρίσεων, κ.λπ.

2. *Προσέγγιση ιδιαιτερότητας (specificity hypothesis):* Συνδέει ομάδες μεταναστών με συγκεκριμένους κλάδους της οικονομίας. Βασίζεται στην παραδοχή ότι οι μετανάστες έλκονται σε συγκεκριμένα επαγγέλματα ή τομείς της οικονομίας.

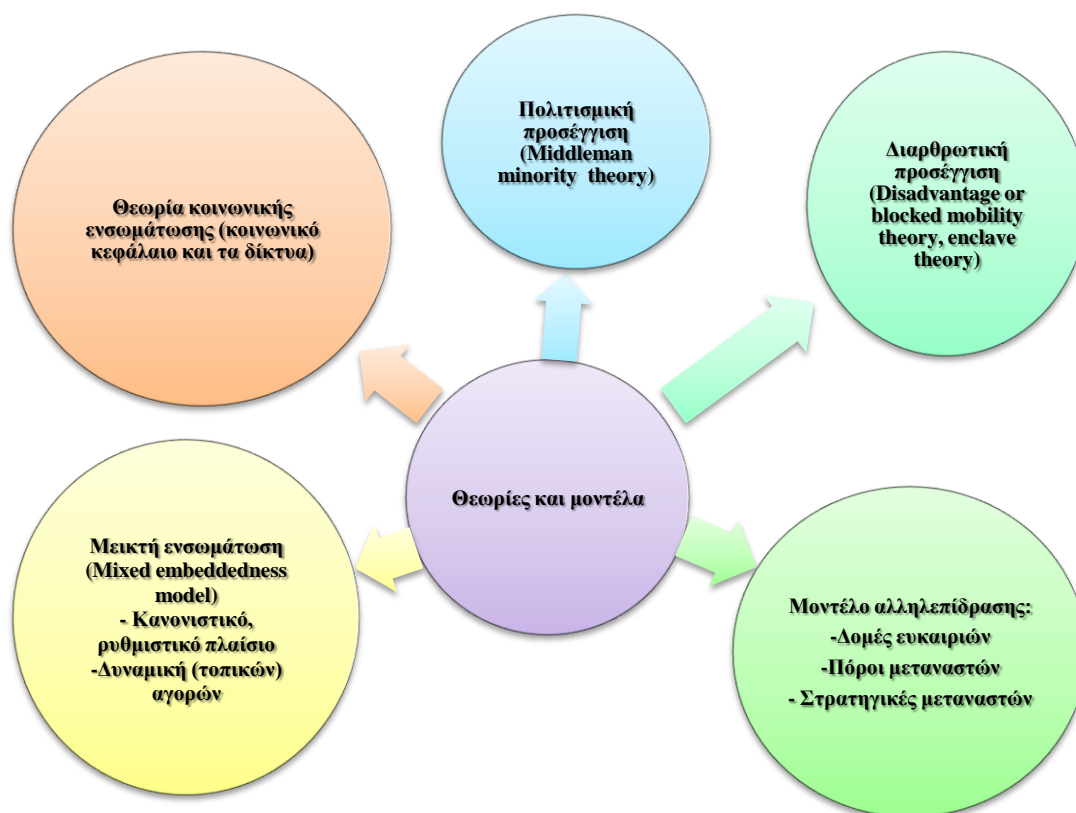
3. *Η προσέγγιση των ευκαιριών (opportunity hypothesis):* Εστιάζει στην αλληλεπίδραση μεταξύ προσωπικών πόρων των μεταναστών και των πόρων των κοινοτήτων τους, όπως η πρόσβαση σε οικονομική ενίσχυση, σε καταναλωτές (ομοεθνών), σε προμηθευτές και σε παροχή συμβουλών και ευκαιριών που

παρουσιάζονται στη χώρα υποδοχής όσον αφορά τις δομές και το κανονιστικό πλαίσιο της αγοράς εργασίας, τα κίνητρα της κεντρικής κυβέρνησης, κ.λπ.

4. Η προσέγγιση της σύγκλισης (*convergence hypothesis*): Θεωρεί ότι οι μετανάστες και οι ημεδαποί επιχειρηματίες παρουσιάζουν όλο και περισσότερο παρόμοιο «προφίλ» σε βάθος χρόνου. Υπονοεί μια σύγκλιση των ποσοστών αυτοαπασχόλησης μεταξύ των μεταναστών και των ημεδαπών και μια κίνηση των μεταναστών επιχειρηματιών μακριά από τα αστικούς εθνοτικούς θύλακες (*ethnic enclaves*) προς μια ευρύτερη σειρά επαγγελμάτων και των τομέων της οικονομίας.

Πριν περάσουμε στην εμπειρική ανάλυση, στο κάτωθι Σχήμα 4 συνοψίζει τις κύριες θεωρήσεις για την επιχειρηματικότητα των μεταναστών.

Σχήμα 4. Θεωρίες και μοντέλα επιχειρηματικότητας μεταναστών

4. Σύντομη αναφορά σε ορισμένα αποτελέσματα από άλλες έρευνες στην Ελλάδα

Θετική πλευρά: Πρακτικές που ευνοούν την αυτο-απασχόληση και μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις που παραμένουν ευρέως διαδεδομένη μεταξύ των Ελλήνων τείνουν να αναπαράγονται από τους μετανάστες.

Αρνητική πλευρά: Οι δομές παραγωγής και απασχόλησης και ο τρόπος που μπορούν να φιλοξενήσουν μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό (χαμηλότερους μισθούς και ανεπίσημοι κανονισμοί, σε συγκεκριμένους τομείς της οικονομίας και της απασχόλησης στο κάτω μέρος της πυραμίδας απασχόλησης) παραμένουν προβληματικές (Λαμπριανίδης, Λυμπεράκη κ.ά 2001, Hatziprokopiou 2006,

Labrianidis & Hatziprokopiou 2010). Για πολλούς μετανάστες, ως εκ τούτου, η επιχειρηματικότητα δεν είναι περισσότερο από μια στρατηγική επιβίωσης, όπως προτείνεται από τους Lazaridis & Koumandraki (2003), κατά τρόπο που εμφανίζεται τώρα να «ανταγωνίζεται» τους Έλληνες στα «χαμηλότερα επίπεδα» επιχειρηματικότητας ή σε συγκεκριμένα δευτερεύοντα τμήματα της αγοράς.

5. Ανάλυση των στοιχείων της έρευνας

Ο πληθυσμός του δείγματος αφορά 154 Μουσουλμάνους μετανάστες με ηλικία μέχρι 61 ετών.¹³ Οι γυναίκες συνιστούν μόλις το 3,2% του συνόλου, χαρακτηρίζοντας τη χαμηλή συμμετοχή τους στον τομέα της επιχειρηματικότητας. Επίσης το 24,7% του δείγματος ήταν από το Αφγανιστάν, το 26,6% από το Πακιστάν, το 12,3% από το Μπαγκλαντές, το 10,4% από την Αίγυπτο, το 19,5% από άλλες Αφρικανικές χώρες, ενώ το 6,5% ήταν από άλλες χώρες. Μόλις το 15,7% διαμένει στην Ελλάδα τα τελευταία 5 χρόνια, το 41,2% μεταξύ 6-10 χρόνια, το 14,4% μεταξύ 11-15 χρόνια, το 7,8% 16-20 χρόνια, ενώ το 20,9% διαμένει περισσότερο από 20 χρόνια.

Όσον αφορά τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας, 68,2% των μουσουλμάνων μεταναστών δήλωσαν ότι εργάζονται σήμερα. Το 57,1% δήλωσε μισθωτός, το 21,9% δήλωσε ότι είναι αυτοαπασχολούμενος χωρίς προσωπικό/επιχειρηματίας, ενώ το 19% δήλωσε εργοδότης/επιχειρηματίας.

Από τα άτομα που δεν έχουν δική τους επιχείρηση, το 49,2% δήλωσε πως επιθυμεί να ξεκινήσει επιχειρηματική δραστηριότητα. Οι μουσουλμάνοι μετανάστες διατηρούν κυρίως καταστήματα κινητής τηλεφωνίας/internet (30,3%), σουπερ μάρκετ ή μίνι μάρκετ (15,2%), καταστήματα σχετικά με οικοδομικές εργασίες (12,1%), και τουριστικές υπηρεσίες (9,1%).

Σημαντικό είναι το γεγονός ότι το 39,3% δηλώνει ότι έχει ξεκινήσει την επιχείρησή του τα τελευταία 2 έτη. Το 32,1% δηλώνει ότι έχει την επιχείρηση 2-10 έτη, ενώ το 28,6% δηλώνει πως έχει την επιχείρηση περισσότερο από 11 έτη. Οι μισοί από τους ερωτώμενους δήλωσαν πως ίδρυσαν οι ίδιοι την επιχείρησή τους, έναντι 21,2% που δήλωσαν ότι συνέχισαν μια υπάρχουσα επιχείρηση ή 18,8% που δήλωσαν πως αγόρασαν μια υπάρχουσα επιχείρηση. Οι περισσότεροι δημιούργησαν την επιχείρησή τους πρόσφατα: Οι μισοί περίπου (48,3%) τα τελευταία 3 χρόνια, ενώ το 72% μέσα στα τελευταία 10 χρόνια. Για το 90% είναι η πρώτη τους επιχείρηση, το 50% αφορά την ίδρυση νέας επιχείρησης όπου το 87,8% είναι ατομική και 12,5% είναι σε συνεργασία με άλλους.

Το 61,5% δηλώνει ότι δεν απασχολεί κανένα μέλος της οικογένειάς του στην επιχείρηση, έναντι 15,4% που δηλώνει ότι απασχολεί ένα μέλος και 23,1% που δηλώνει ότι απασχολεί δυο μέλη.¹⁴

Αναφορικά με την χρηματοδότηση για την έναρξη της επιχείρησης, το 75% δηλώνει ότι αυτή προήλθε από προσωπικές αποταμιεύσεις, ενώ το 37,5% δήλωσε ότι προήλθε από την οικογένεια και φίλους.

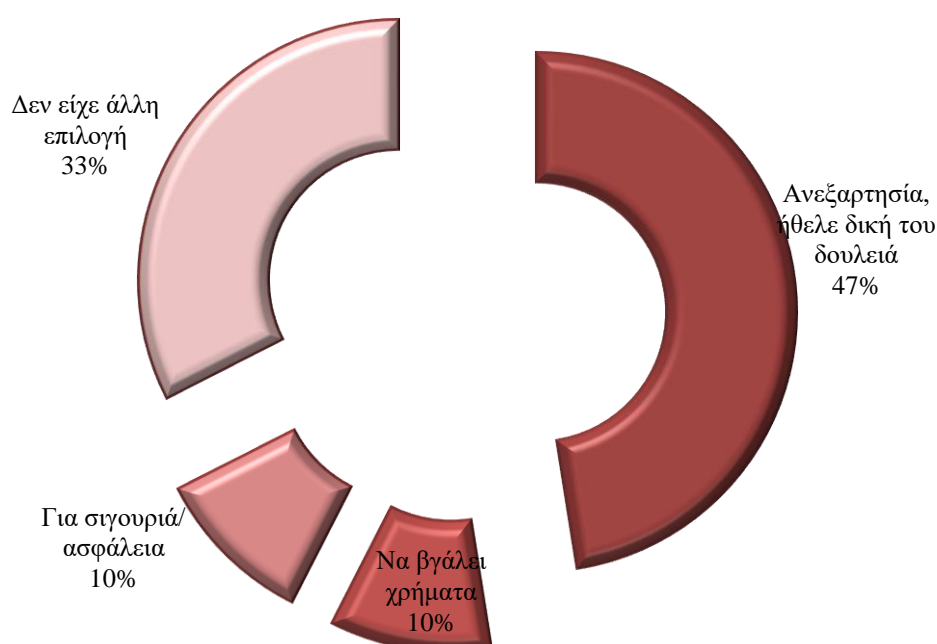
¹³ Το 14,9% του δείγματος ήταν έως 24 ετών, 19,5% μεταξύ 25-29 ετών, 29,2% μεταξύ 30-34 ετών, 11% μεταξύ 35-39 ετών, 8,4% μεταξύ 40-44 ετών, ενώ 16,9% ήταν άνω των 40 ετών

¹⁴ Το 39,3% δηλώνει ότι δεν απασχολεί άλλους υπαλλήλους στην επιχείρηση, το 32,1% δηλώνει ότι απασχολεί έναν υπάλληλο, το 17,9% δηλώνει ότι απασχολεί δυο υπαλλήλους, ενώ το 10,7% δηλώνει ότι απασχολεί περισσότερους από δύο υπαλλήλους.

Το κυριότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν σήμερα οι μουσουλμάνοι μετανάστες στις επιχειρήσεις τους σχετίζονται με την οικονομική κρίση και τις άμεσες συνέπειες αυτής (65%).

Αναφορικά με την επιλογή μουσουλμάνων μεταναστών για επιχειρηματικότητα σημειώνεται ότι οι περισσότεροι δήλωσαν ότι ήθελαν ανεξαρτησία- δική του δουλειά (47%) ή δεν είχαν άλλη επιλογή (33%). Μικρό ποσοστό δήλωσε για να βγάλει χρήματα (10%) ή για να έχει σιγουριά (Σχήμα 5). Επιβεβαιώνεται έτσι ότι από τη μία πλευρά πρόκειται για επιχειρηματίες επιβίωσης και από την άλλη από αξιακούς επιχειρηματίες, οι οποίοι δίνουν μεγάλο βάρος στην ανεξαρτησία, αυτονομία, κ.λπ.

Σχήμα 5. Επιλογή μουσουλμάνων μεταναστών για επιχειρηματικότητα

Άλλωστε τα αποτελέσματα της λογιστικής παλινδρόμησης (Πίνακας 1) δείχνουν ότι σημαντικό ρόλο για την επιχειρηματικότητα των μουσουλμάνων μεταναστών έχουν οι μεταβλητές:

- Ικανοποίηση από εργασία
- Συμμετοχή στις δημοτικές εκλογές
- Ηλικία

Συμπεράσματα

Σε γενικές γραμμές φαίνεται να επιβεβαιώνεται:

- η «προσέγγιση της δυαδικής αγοράς εργασίας»¹⁵ σε συνδυασμό με
- την «προσέγγιση μειονεκτήματος ή παρεμπόδισης» και την «προσέγγιση της ιδιαιτερότητας».

¹⁵ Οι μουσουλμάνοι επιχειρηματίες-αυτοαπασχολούμενοι έχουν πολύ μικρές επιχειρήσεις «περιθωριακού ή δευτερεύοντα» χαρακτήρα.

Διαπιστώνεται ότι για ορισμένους μουσουλμάνους μετανάστες, η ανάπτυξη ανεξάρτητης οικονομικής δραστηριότητας υπήρξε επιλογή αποσκοπώντας στη βελτίωση των όρων της ζωής τους με το να είναι καταρχάς αυτόνομοι και κύριοι του εαυτού τους, να έχουν κάποιου είδους σιγουριάς και επαγγελματικής ασφάλειας ή για να βγάλουν χρήματα.

Πίνακας 1. Αποτελέσματα λογιστικής παλινδρόμησης (logistic regression)

Αυτοαπασχολούμενοι έναντι μισθωτών/ανέργων/μη ενεργών¹⁶	B	S.E.	Wald	Sig	Exp (B)
Ηλικία	0,063	0,024	6,849	0,009	1,065
Συμμετοχή στις δημοτικές εκλογές	1,119	0,551	4,121	0,042	3,063
Ικανοποίηση από εργασία	1,866	0,431	18,793	0,000	6,464
Constant	-4,051	0,885	20,931	0,000	0,017
-2LL = 143,726 Cox & Snell R Square = 0,227 Nagelkerke R Square = 0,325					

- Αυτό αποτυπώνεται από το γεγονός της σημαντικής επίδρασης της ικανοποίησης από την εργασία και της συμμετοχής τους στις δημοτικές εκλογές.

- Οι μετανάστες επιχειρηματίες δημιούργησαν την επιχείρησή τους πρόσφατα, οι μισοί τα τελευταία 3 χρόνια, ενώ το 80% μέσα στα τελευταία 6 χρόνια.

Επιλέγουν επιχειρήσεις χαμηλού κόστους με δραστηριότητες που απευθύνονται κυρίως στην κοινότητά τους που δεν απαιτούν ειδικές δεξιότητες σε συγκεκριμένους τομείς όπως:

- mini market,
- καταστήματα video club, κινητά τηλέφωνα,
- ταβέρνα, εστιατόρια,
- κατασκευές,
- τουριστικό γραφείο, κ.λπ.

¹⁶ Εξαρτημένη μεταβλητή: Αυτοαπασχούμενος-επιχειρηματίας = 1, διαφορετικά δίνεται η τιμή «0».

Τα πορίσματα αυτά συνάδουν με τα πορίσματα άλλων αντίστοιχων ερευνών. Όπως αναφέρεται ειδικότερα:

Το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις των μεταναστών είναι μικρές, οικογενειακές και λειτουργούν σχεδόν αποκλειστικά στο πλαίσιο της κοινότητας ενέχει τον κίνδυνο να καταστούν σταδιακά επιχειρήσεις «περιθωριακού» χαρακτήρα. Ωστόσο, τα ευρήματα καταδεικνύουν τη σημασία και τον ρόλο των μεταναστευτικών δικτύων ως πηγής κοινωνικού κεφαλαίου που μπορεί να ευνοήσει την επιχειρηματικότητα των μεταναστών αντισταθμίζοντας παράγοντες δυσκολίας (διακρίσεις, ανεπαρκής γνώση της γλώσσας και της τοπικής κοινωνίας, αβέβαιο νομικό καθεστώς, κ.ά.) (Λαμπρινίδης 2007).

Βιβλιογραφία

- Bird, Barbara (1988), “Implementing Entrepreneurial Ideas: The Case for Intention”, *The Academy of Management Review*, 13 (3): 442–453.
- Bonacich, Edna (1973), “A Theory of Middleman Minorities”, *American Sociological Review*, 38 (5): 583-594.
- Desiderio, Maria Vincenza, Salt, John (2010), *Main Findings of the Conference on Entrepreneurship and Employment Creation of Immigrants in OECD Countries*. Paris, OECD.
- Drucker, Peter (1989), *Managing for Results*, Heinemann, London.
- European Commission (2003), *Green Paper Entrepreneurship in Europe*, Brussels, 21.01.2003, COM(2003) 27. Final. http://ec.europa.eu/enterprise/entrepreneurship/green_paper/green_paper_final_en.pdf
- European Commission (2012), *European SMEs and Social and Environmental Responsibility*, Observatory of European SMEs 2002, No. 4.
- Eurostat (2012), *Entrepreneurship determinants: culture and capabilities*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Hatten, Timothy (1997), *Small business: Entrepreneurship and beyond*, Upper Saddle River, NJ, Prentice Hall.
- Hatziprokopiou, Panos (2006), “Migration and Changing Urban Geographies in the European South: Evidence from the Case of Immigrants in Thessaloniki”, *Migracijske i etničke teme*, 22 (1-2): 113–136.
- Hebert, Robert, Link, Albert (1989), “In Search of the meaning of Entrepreneurship”, *Small Business Economics*, No.1: 39-49.
- Hjerm, M. (2004) “Immigrant entrepreneurship in the Swedish Welfare State”, *British Sociological Association*, 38 (4): 739–756.
- King, Brenda (2012), «Η συμβολή των μεταναστών επιχειρηματιών στην οικονομία της ΕΕ», *Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή*.
- Kirzner, Israel (1973), *Competition and Entrepreneurship*, University of Chicago Press.

- Kloosterman, Robert & Rath, Jan (2001) "Immigrant entrepreneurs in advanced economies. Mixed embeddedness further explored", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Special issue on 'Immigrant Entrepreneurship', edited by R. Kloosterman and J. Rath, 27 (2): 189-202.
- Kloosterman, Robert, van der Leun, Joanne and Rath, Jan (1999), "Mixed embeddedness. (In)formal economic activities and immigrant business in the Netherlands", *International Journal of Urban and Regional Research*, 23 (2): 253-267.
- Labrianidis, Lois & Hatziprokopiou, Panos (2010), "Migrant entrepreneurship in Greece: diversity of pathways for emerging ethnic business communities in Thessaloniki", *International Migration and Integration*, 11 (2): 193-217.
- Lazaridis, Gabriella and Koumandraki, Maria (2003), "Survival Ethnic Entrepreneurs in Greece: A Mosaic of Informal and Formal Business Activities", *Sociological Research Online*, vol. 8 (2), <http://www.socresonline.org.uk/8/2/lazaridis.html>.
- Lesthaeghe, Ron (1995), "The second demographic transition in Western countries: An interpretation", in K. O. Mason and A. M. Jensen (eds), *Gender and family change in industrialized countries*, Oxford, Clarendon Press, σελ. 17-62.
- Nestorowicz, Joanna (2012), "Immigrant self-employment: Definitions, concepts and methods", *Central and Eastern European Migration Review*, 1(1): 37-55.
- OECD (1998), *Fostering Entrepreneurship, the OECD jobs strategy*, Paris, OECD.
- OECD (2010), *Open for Business: Migrant Entrepreneurship in OECD Countries*, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264095830-en>.
- Omar, Husam (2011), "Arab American entrepreneurs in San Antonio, Texas: motivation for entry into self-employment", *Education, Business and Society: Contemporary Middle Eastern Issues*, 4 (1): 33-42.
- Ram, Monder, Theodorakopoulos, Nicolas, & Jones, Trevor (2008), "Forms of capital, mixed embeddedness, and Somali business enterprise", *Work, Employment and Society*, 22 (3): 427-46.
- Rath, Jan & Eurofound (2011), *Promoting ethnic entrepreneurship in European cities*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Schumpeter, Joseph, Alois (1989), *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism*, edited by R. V. Clemence, with a new introduction by R. Swedberg, New Brunswick, USA and Oxford, UK, Transaction Publishers (reprint of a volume originally published in 1951 by Addison-Wesley Press).
- Timmons, Jeffrey (1996), *New Venture Creation: entrepreneurship for the 21st century* (4th ed.), Burr Ridge, III, Irwin.
- Van De Kaa, Dirk (1987), "Europe's second demographic transition", *Population Bulletin*, 42 (1): 1-57.
- Venkataraman, Sankaran (1997), "The distinctive domain of entrepreneurship research", in J. Katz (eds), *Advances in entrepreneurship, firm emergence and growth*, Greenwich, Connecticut, JAI Press, vol. 3, σελ. 119-138.
- Waldinger, Roge. (1986), *Through the Eye of the Needle: Immigrants and Enterprise in New York's Garment Trades*, New York, New York University Press.
- Waldinger, Roger, Aldrich, Howard and Ward, Robin (1990), *Ethnic entrepreneurs: immigrant business in industrial societies*, Sage Publications.
- Waldinger, Roger, *et al* (1990), "Opportunities, group characteristics, and strategies", in R. Waldinger, H. Aldrich & R. Ward (eds), *Ethnic Entrepreneurs*, Newbury Park, SAGE Publications, σελ. 13-48.
- Λαμπριανίδης, Λότης, Λυμπεράκη, Αντιγόνη, κ.ά (2001), *Αλβανοί Μετανάστες στη Θεσσαλονίκη: Διαδρομές Ευημερίας και Παραδρομές Δημόσιας Εικόνας*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Λαμπρινίδης, Λότης (2007), *Μετανάστες και κοινωνική αλλαγή: Η «ορατή» επιχειρηματικότητα των μεταναστών στη Θεσσαλονίκη*, Ημερίδα ΤΕΕ Κ. Μακεδονίας «Αστικός χώρος και μετανάστευση», Θεσσαλονίκη, Ολύμπιον. 30 Νοεμβρίου 2007.

Χατζηπροκοπίου, Πάνος & Φραγκόπουλος, Ιωάννης (2012), «Αναδυόμενες 'εθνοτικές' οικονομίες στον καιρό της κρίσης: κοινωνικο-οικονομικές και χωρικές διαστάσεις της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας στην Αθήνα», ERSΑ-GR 10ο Τακτικό Επιστημονικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη, 1-2 Ιουνίου 2012.

Οι δυνατότητες των νέων στην Ελλάδα: Έμφυλες διαφοροποιήσεις

Χριστόδουλος Φ. Μπέλλας*

Περίληψη

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται στατιστικά ευρήματα σχετικά με τις δυνατότητες της ελληνικής νεολαίας και τον κίνδυνο έλλειψής τους, αναλυμένες κατά φύλο του ερωτώμενου ατόμου. Είναι αποτελέσματα που προέκυψαν από την έρευνα, μέσω δομημένου ερωτηματολογίου, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος *Διαδικασίες Κοινωνικής Ένταξης και Ένταξης στην Αγορά Εργασίας των Νέων σε Περίοδο Οικονομικής Κρίσης*.

Η προσέγγιση των δυνατοτήτων που έχει προταθεί από τον Amartya Sen και τη Martha Nussbaum, αποτελεί μια καινοτόμο αντίληψη σχετικά με την ατομική ευζωία και γενικότερα την κοινωνική ευημερία, καθώς επικεντρώνεται στο τι είναι ή τι μπορεί να κάνει ένα άτομο παρά για το πόσο ευτυχισμένο αισθάνεται και συνεπώς αποκλίνει από μέχρι πρότινος κυρίαρχες αντιλήψεις ωφελμιστικού και «ευημεριστικού» τύπου.

Εξετάζεται, με τη χρήση κατάλληλων δεικτών, η στατιστική σημαντικότητα των διαφορών στις απαντήσεις των ανδρών και των γυναικών του δείγματος σε ερωτήσεις που διερεύνησαν την ύπαρξη ή έλλειψη τεσσάρων κατηγοριών δυνατοτήτων: εργασιακών, πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες, ατομικών και πολιτικών ελευθεριών, και δυνατοτήτων πρακτικού λόγου.

Λέξεις-κλειδιά: Δυνατότητες, Ευημερισμός, Έμφυλες Διαφοροποιήσεις, Κοινωνικός Αποκλεισμός, Στέρηση, Ωφελμισμός

Στη παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται να μετρηθεί με την προσέγγιση των ανθρώπινων δυνατοτήτων (capabilities approach) η ευζωία (wellbeing) της ελληνικής νεολαίας με έμφαση στις διαφορές δυνατοτήτων που υπάρχουν μεταξύ των δύο φύλων που δημιουργούνται από τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που βιώνουν σήμερα οι νέοι άνθρωποι στην Ελλάδα. Τα αποτελέσματα προέκυψαν από έρευνα που πραγματοποιήθηκε, μέσω τμήματος ενός δομημένου ερωτηματολογίου, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος *Διαδικασίες Κοινωνικής Ένταξης και Ένταξης στην Αγορά Εργασίας των Νέων σε Περίοδο Οικονομικής Κρίσης* το 2013-

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Λόφος Πανεπιστημίου Πανεπιστήμιο Αιγαίου Μυτιλήνη 81100
Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: ch.bellas@sa.aegean.gr

2014.¹ Τα ευρήματα που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης προσπάθειας εμπειρικής προσέγγισης της ευζωίας των νέων με την οποία έχει επιχειρηθεί να μετρηθεί η ευημερία τους και ως υποκειμενική ικανοποίηση. Κάποια αποτελέσματα έχουν ήδη ανακοινωθεί (Μπέλλας 2015). Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται εδώ έχουν τύχει μεγαλύτερης στατιστικής επεξεργασίας και αναφέρονται αποκλειστικά στην προσέγγιση των ανθρώπινων δυνατοτήτων.

Ο οικονομολόγος και φιλόσοφος Amartya Sen (1973, 1982, 1999α, 1999β, 2009) και η φιλόσοφος Martha Nussbaum (1999, 2000) αντιλαμβάνονται την ανθρώπινη ανάπτυξη, ατομική και κοινωνική, ως μια διαδικασία διαθρωτικών μεταβολών που προάγουν την ελευθερία των μελών μιας κοινωνίας και ιδιαίτερα εκείνων που βρίσκονται σε ασθενέστερη θέση, όπως για παράδειγμα οι γυναίκες. Η θεωρία τους αντιστρατεύεται μια σειρά άλλων προσεγγίσεων που επιχειρούν να συλλάβουν την ευζωία ως έννοια που εξαρτάται αποκλειστικά, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, από την ατομική *ικανοποίηση*.

Η παλαιότερη από αυτές τις θεωρίες είναι ο κλασικός ωφελιμισμός ή χρησιμοθηρία (utilitarianism) που εμφανίστηκε από το τέλος του 18^{ου} ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα με εκπροσώπους βρετανούς πολιτικούς φιλόσοφους και οικονομολόγους όπως οι Bentham, Sidgwick, J. Mill, J.S. Mill, Edgeworth, Marshall, Dalton και Pigou. Ο ωφελιμισμός νοεί την κοινωνική ευημερία μιας δεδομένης κατάστασης ως το άθροισμα των απόλυτα μετρήσιμων και διαπροσωπικά συγκρίσιμων ατομικών χρησιμοτήτων των επιμέρους ατόμων. Οι υποθέσεις του κλασικού ωφελιμισμού δέχτηκαν κριτική από θετικιστές οικονομολόγους όπως ο Lionel Robbins (1932, 1938) που θεώρησαν ότι είναι επιστημονικά ανέφικτη η μέτρηση και διαπροσωπική σύγκριση της ατομικής ευημερίας.

Ο Sen (1973) σε μια πρώτη προσέγγιση αμφισβήτησε τον ωφελιμισμό, όχι επειδή θεωρεί αδύνατη τη πραγματοποίηση διαπροσωπικών συγκρίσεων, αλλά διαπιστώνοντας ότι ως θεωρία μπορεί να ευνοεί την άνιση κατανομή του εισοδήματος εις βάρος εκείνων που δεν μπορούν να μετατρέψουν εύκολα το εισόδημα σε ικανοποίηση (π.χ. των ανάπηρων). Η κριτική του Sen απέναντι στον ωφελιμισμό απέκτησε και άλλες διαστάσεις και επεκτάθηκε προς κάθε άλλη θεωρία που καθιστά την κοινωνική ευημερία αποκλειστικά συνάρτηση των ατομικών χρησιμοτήτων, ακόμη και αν ενσωματώνει κάποιες αντιλήψεις περί ισότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης. Υποστηρίζει ότι όλες οι θεωρίες αυτού του τύπου, που τις αποκαλεί «ευημεριστικές» (welfarist), μπορεί να οδηγούν σε παραβιάσεις θεμελιωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων και αποτελούν μονοδιάστατες και ελλιπείς προσεγγίσεις των αξιών και της εμπρόθετης δράσης (agency) των ατόμων επειδή θεωρούν ότι οι άνθρωποι δρουν πάντα με γνώμονα το συμφέρον τους. Αντιπροτείνει τη θεωρία των δυνατοτήτων που δίνει έμφαση στο *τι είναι ή τι μπορεί να κάνει* ένας άνθρωπος και όχι μόνο στο πόσο *ικανοποιημένος* είναι.

Οι δυνατότητες ενός ατόμου νοούνται ως οι βαθμοί ελευθερίας που έχει ώστε να μπορεί να επιτελεί εναλλακτικά σύνολα λειτουργικότητας (functionings) που του επιτρέπουν να ακολουθεί εναλλακτικά σχέδια ζωής. Η Nussbaum απαριθμεί 10 κεντρικές λειτουργικότητες που κάθε χώρα θα πρέπει να δίνει την ελευθερία να ασκούν σε ένα στοιχειώδες επίπεδο όλοι οι πολίτες της. Σε κάθε άτομο, σύμφωνα με τη Nussbaum, θα πρέπει να δίνονται οι ευκαιρίες ώστε να έχει μια κανονική διάρκεια ζωής, να είναι σωματικά υγιές, να μπορεί να χρησιμοποιεί τις αισθήσεις, τη σκέψη

---

¹ Το ερευνητικό εγχείρημα ήταν ενταγμένο στην πράξη «Αριστεία» του επιχειρησιακού προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» με συγχρηματοδότηση από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από εθνικούς πόρους.

και τη φαντασία του, να έχει συναισθήματα, να μπορεί να σχηματίζει αναστοχαστικά μια ιδέα για το τι είναι καλό, να μπορεί να ζει και να συνεργάζεται με άλλους και να απολαμβάνει την κοινωνική βάση του αυτοσεβασμού, να ζει ενδιαφερόμενο για τον φυσικό κόσμο που το περιβάλλει και να έχει συμμετοχή και έλεγχο πάνω στο πολιτικό και οικονομικό του περιβάλλον (Nussbaum 2000:78-80).

Η προσέγγιση των δυνατοτήτων έχει αρχίσει να κερδίζει έδαφος τα τελευταία χρόνια και στο εμπειρικό πεδίο. Οι Anand, Hunter & Smith (2005) υποστηρίζουν ότι κοινωνικές δειγματοληπτικές έρευνες σε νοικοκυριά όπως η βρετανική British Household Panel Survey (BHPS) και η γερμανική German Socio-Economic Panel (GSOEP) περιέχουν ήδη δεδομένα τα οποία μετρούν δυνατότητες. Εντοπίζουν τουλάχιστον τέσσερα είδη ερωτήσεων που επιτρέπουν την εφαρμογή της προσέγγισης των δυνατοτήτων:

(α) ερωτήσεις σχετικά με διαθέσιμες ευκαιρίες·

(β) ερωτήσεις σχετικά με προσωπικές ικανότητες που αποτελούν πτυχές δυνατοτήτων·

(γ) ερωτήσεις σχετικά με περιορισμούς στους οποίους υπόκειται το άτομο·

(δ) ερωτήσεις που διερευνούν λειτουργικότητες.

Οι Anand, Santos & Smith (2009) επιχείρησαν τη μέτρηση των δυνατοτήτων με τη χρήση ενός ερωτηματολογίου που περιλάμβανε 65 ερωτήσεις χρησιμοποιώντας ένα δείγμα 1.000 ατόμων από το Ηνωμένο Βασίλειο. Η ανάλυση έδειξε πώς μπορούν να μετρηθούν πολλές διαστάσεις δυνατοτήτων και να συνδεθούν με διαστάσεις ικανοποίησης από όψεις της ζωής.

Οι Papadopoulos & Tsakloglou (2008) κατασκεύασαν δείκτες κοινωνικού αποκλεισμού εμπνευσμένους από την προσέγγιση των δυνατοτήτων του Sen με αναφορά στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) χρησιμοποιώντας στατιστικά δεδομένα της περιόδου 1994-1998 από το European Community Household Panel (ECHP). Σε πρώτο στάδιο δημιούργησαν, ως προσεγγίσεις στέρησης συγκεκριμένων δυνατοτήτων, στατικούς δείκτες στέρησης (indicators of deprivation) σε συγκεκριμένα πεδία. Στη συνέχεια συνάθροισαν τους επιμέρους δείκτες προκειμένου να κατασκευάσουν ένα δείκτη σωρευτικού μειονεκτήματος (cumulative disadvantage). Τέλος, εστίασαν στον εντοπισμό χρόνιου μειονεκτήματος (chronic cumulative disadvantage) το οποίο θεωρούν ως μια λογική προσέγγιση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού. Χρησιμοποίησαν τέσσερα σύνολα δεδομένων (εισόδημα, συνθήκες διαβίωσης, αναγκαία μέσα διαβίωσης και κοινωνικές σχέσεις). Ο δείκτης για την εισοδηματική φτώχεια, υπολογισμένος ως σχετικό μέγεθος σύμφωνα με την υιοθετούμενη στη ΕΕ μεθοδολογία, καταγράφει υψηλότερες τιμές στις χώρες της νότιας Ευρώπης που υπάρχει «στοιχειώδες» κράτος πρόνοιας και στις χώρες με «φιλελεύθερο» καθεστώς κοινωνικής πρόνοιας. Η κατάσταση είναι σαφώς καλύτερη στην βόρεια και κεντρική Ευρώπη όπου επικρατούν «σοσιαλδημοκρατικά» και «κορπορατίστικα» καθεστώτα κοινωνικής πρόνοιας. Για τις συνθήκες διαβίωσης οι συγγραφείς χρησιμοποίησαν 22 στοιχεία που σχετίζονται με την διαθεσιμότητα κάποιων οικιακών ευκολιών. Για την κατασκευή του τρίτου δείκτη χρησιμοποιήθηκαν απαντήσεις στην έρευνα ECHP που αφορούσαν τη δυνατότητα επιτέλεσης κάποιων βασικών λειτουργιών. Για τον τέταρτο δείκτη ως στερημένα θεωρήθηκαν τα άτομα που ανέφεραν ότι μιλούν με τους γείτονες μια ή δύο φορές την εβδομάδα ή και λιγότερο, που δεν είναι μέλη σε κάποιο σύλλογο ή οργάνωση.

Στη συνέχεια, δίνοντας την ίδια βαρύτητα σε κάθε επιμέρους δείκτη υπολόγισαν τον σωρευτικό δείκτη στέρησης εάν το άτομο υστερεί σε τουλάχιστον δύο από τους τέσσερις δείκτες. Με αυτό το κριτήριο η σωρευτική στέρηση κυμάνθηκε από 3,4% στη Δανία σε 18,8% στην Ελλάδα. Χρησιμοποιώντας τον

επαναλαμβανόμενο χαρακτήρα των δειγματοληψιών της ECHP οι συγγραφείς κατέγραψαν τον αριθμό των περιπτώσεων που ένα άτομο θεωρήθηκε αποστερημένο στη διάρκεια της τριετίας 1994-1996. Καταγράφηκε μεγάλη μεταβλητότητα μεταξύ των χωρών-μελών ως προς τον κίνδυνο να είναι κάποιο άτομο σε σωρευτική αποστέρηση σε όλη την τριετία (από 1% στη Δανία σε 10% στην Πορτογαλία). Επίσης, μόνο το 1,5% του πληθυσμού της Δανίας ήταν σε κίνδυνο χρόνιας στέρησης για δύο χρόνια ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για την Ελλάδα ήταν 15,6%. Από τη συσχέτιση του κινδύνου στέρησης με κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά, προέκυψε ότι σε όλες τις χώρες τα άτομα που απασχολούνται πλήρως αντιμετωπίζουν ένα στατιστικά χαμηλότερο κίνδυνο αποκλεισμού από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Επίσης καταγράφηκε ότι το μορφωτικό επίπεδο του ατόμου προστατεύει σημαντικά έναντι του κοινωνικού αποκλεισμού. Επιπλέον σε όλες τις χώρες ο κίνδυνος κοινωνικού αποκλεισμού είναι σημαντικά υψηλότερος σε άτομα τα οποία ταξινομούνται ως «ασθενή/ανάπηρα». Τέλος, σε όλες τις χώρες οι φτωχοί μετανάστες από τον αναπτυσσόμενο κόσμο είναι από τις περισσότερες ευάλωτες κοινωνικές ομάδες.

Από την φιλοσοφική αφετηρία των δυνατοτήτων εκκινεί και ο δείκτης που κατασκευάστηκε από τους Alkire, Foster, *et al.* (2015). Ο Δείκτης της Πολυδιάστατης Φτώχειας (Multi-dimensional Poverty Index, MPI) καταγράφει τη φτώχεια στον αναπτυσσόμενο κόσμο ως στέρηση βασικών λειτουργικότητας. Στηρίζεται σε 10 ερωτήσεις που απευθύνονται σε νοικοκυριά, οι δύο από τις οποίες αφορούν στερήσεις στο μορφωτικό επίπεδο (απουσία ατόμου με τουλάχιστον πέντε έτη σε σχολείο, ύπαρξη παιδιού που δεν φοιτά στο δημοτικό), οι δύο στο επίπεδο υγείας (θάνατος ανήλικου μέλους, υποσιτισμός κάποιου μέλους) και οι έξι στο επίπεδο διαβίωσης (απουσία ηλεκτρικού ρεύματος, απουσία στοιχειώδους αποχέτευσης, δυσχερής πρόσβαση σε πόσιμο νερό, ανεπαρκές δάπεδο κατοικίας, ανεπαρκείς συνθήκες μαγειρέματος, απουσία βασικών διαρκών καταναλωτικών αγαθών). Η φιλοσοφία του παραπάνω δείκτη είναι παρόμοια με εκείνη του γνωστού Δείκτη Ανθρώπινης Ανάπτυξης (United Nations Development Program, 1990) που χρησιμοποιείται από τον ΟΗΕ ως εναλλακτικός προσδιορισμός του βιοτικού επιπέδου αντί για το κατά κεφαλήν εισόδημα.

Στη παρούσα έρευνα οι δυνατότητες των νέων κατηγοριοποιήθηκαν σε τέσσερις ομάδες και υπολογίστηκαν ισάριθμα σύνολα δεικτών: (α) Δυνατότητες πρόσβασης σε σημαντικά αγαθά και υπηρεσίες με επτά ειδικούς δείκτες και ένα σύνθετο·(β) δυνατότητες αξιοποίησης και ανάπτυξης της διαθέσιμης εργασιακής δύναμης με δέκα ειδικούς δείκτες και ένα σύνθετο·(γ) πολιτική και ατομική ελευθερία με οκτώ ειδικούς δείκτες και ένα σύνθετο και (δ) δυνατότητες διαμόρφωσης πρακτικού λόγου με οκτώ ειδικούς δείκτες και ένα σύνθετο.

Οι 38 παραπάνω δείκτες υπολογίστηκαν για το σύνολο του δείγματος καθώς και ξεχωριστά για τους νέους και τις νέες ώστε να καταγραφούν οι έμφυλες διαφοροποιήσεις. Οι ειδικοί δείκτες είναι απλές διαφορές ποσοστών θετικών απαντήσεων (όπου η συγκεκριμένη δυνατότητα θεωρήθηκε από τους ερωτώμενους πολύ μεγάλη ή μεγάλη) και αρνητικών απαντήσεων (όπου η ίδια δυνατότητα θεωρήθηκε μικρή ή πολύ μικρή). Οι σύνθετοι δείκτες είναι σταθμισμένες διαφορές ποσοστών θετικών και αρνητικών απαντήσεων με συντελεστές στάθμισης ανάλογους με τον αριθμό των απαντήσεων σε κάθε ερώτηση. Η χρήση της διαφοράς ποσοστού θετικών και αρνητικών απαντήσεων είναι συνήθης πρακτική σε δειγματοληπτικές

έρευνες κοινωνικής και οικονομικής συγκυρίας² επειδή ο συγκεκριμένος δείκτης δίνει άμεσα και περιεκτικά την εικόνα του ισοζυγίου ανάμεσα σε αντίθετες απόψεις των ερωτώμενων ατόμων.³

Επιπλέον, προκειμένου να εξαχθούν αναλυτικότερα συμπεράσματα σχετικά με την στατιστική σημαντικότητα των διαφορών ανάμεσα στις απαντήσεις των νέων ανδρών και των νέων γυναικών του δείγματος, έγινε διπλός έλεγχος για κάθε μια δυνατότητα με τη χρήση της τυποποιημένης κανονικής κατανομής (στατιστική Z) και σε επίπεδο σημαντικότητας 1,0%. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε έλεγχος της διαφοράς ποσοστού των ανδρών και των γυναικών που θεώρησαν τη δυνατότητα μεγάλη ή πολύ μεγάλη το ίδιο έγινε και για τις απαντήσεις στις οποίες η δυνατότητα θεωρήθηκε μικρή ή πολύ μικρή. Τα λεπτομερή αποτελέσματα του διπλού ελέγχου μέσω της στατιστικής Z παρουσιάζονται στους Πίνακες Π.1 έως και Π.5 στο παράρτημα του παρόντος.

Δείκτες δυνατοτήτων πρόσβασης σε υπηρεσίες και αγαθά

Οι δείκτες κατέγραψαν πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, διατροφή, κατοικία, ιδιωτικό μεταφορικό μέσο, αναψυχή, και οικογενειακό εισόδημα. Με τις σχετικές ερωτήσεις διερευνήθηκαν οι δυνατότητες πρόσβασης που έχει το ερωτώμενο άτομο σε αγαθά και όχι η ικανοποίηση που αντλεί από αυτά. Για παράδειγμα, η ερώτηση για την αναψυχή είναι πόσες φορές εβδομάδες τον χρόνο αφιερώνει σε διαμονή εκτός του σπιτιού του για λόγους αναψυχής και όχι αν είναι ικανοποιημένο από τη διάρκεια ή ποιότητα του ελεύθερου χρόνου του.

Οι αρνητικές απαντήσεις επικράτησαν των θετικών σε δύο πεδία πρόσβασης του ερωτώμενου σε υπηρεσίες και αγαθά: στις υπηρεσίες υγείας και στο οικογενειακό εισόδημα. Το αρνητικό ισοζύγιο των απαντήσεων σχετικά με τη πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας επιβεβαιώνει ότι το θεσμικό πλαίσιο απέκλειε, κατά την περίοδο που έγινε η έρευνα, μεγάλη μερίδα της νεολαίας από τις υπηρεσίες του Εθνικού Συστήματος Υγείας. Το ποσοστό εκείνων που δήλωσαν με μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα κάτω των 1.000 ευρώ ξεπέρασε το αντίστοιχο εκείνων με εισόδημα άνω των 2.000 ευρώ κατά 16 ποσοστιαίες μονάδες. Καταγράφηκε επίσης ότι το 60% των νέων στηρίζονται οικονομικά από τους γονείς ή συγγενείς τους. Η πλάστιγγα σχεδόν ισοσταθμίστηκε στην ερώτηση για τις δυνατότητες πραγματοποίησης διακοπών. Αντίθετα, η ιδιοκατοίκηση, η πρόσβαση σε είδη διατροφής και σε ιδιωτικό μεταφορικό μέσο κρίθηκαν επαρκείς. Σύμφωνα με τον σύνθετο δείκτη πρόσβασης σε υλικά αγαθά και υπηρεσίες οι θετικές αξιολογήσεις υπερσχύουν των αρνητικών κατά 22 ποσοστιαίες μονάδες.⁴

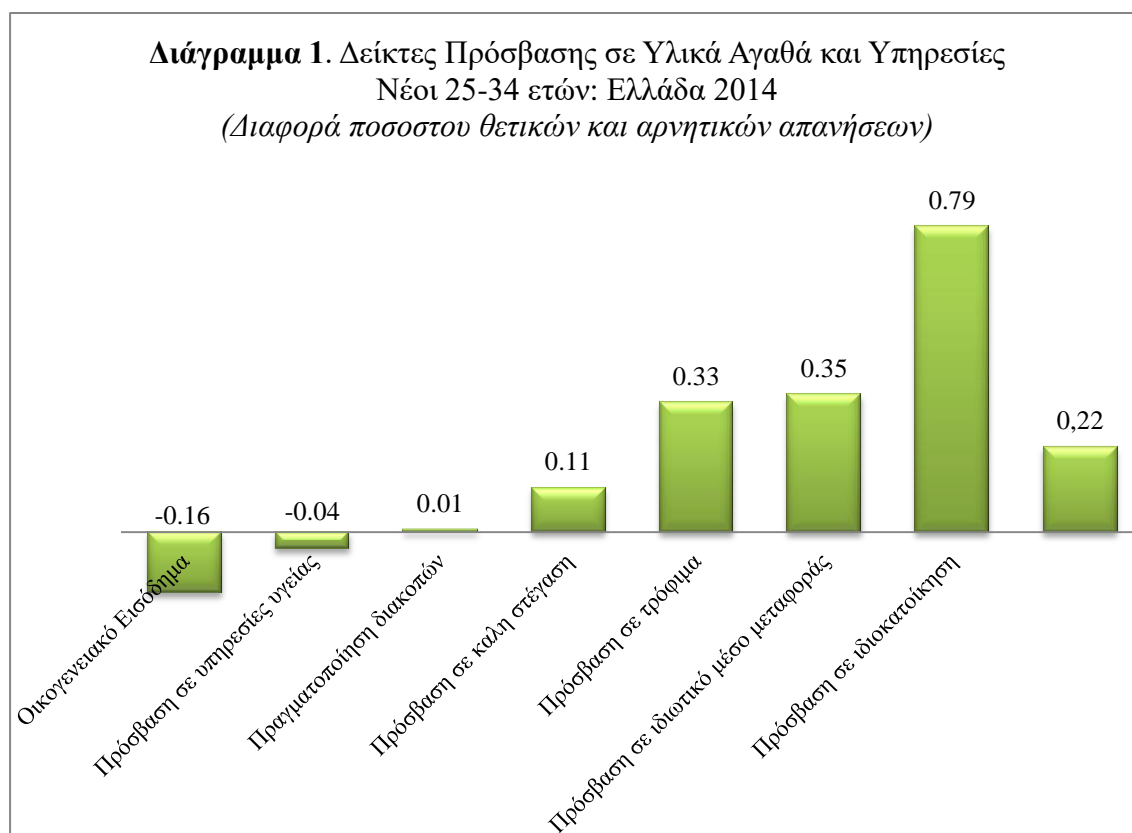
Στον Πίνακα 1 φαίνεται η υστέρηση των δυνατοτήτων πρόσβασης των γυναικών σε υπηρεσίες και αγαθά σε πέντε από τα επτά πεδία. Είναι δε ιδιαίτερα

² Βλ. European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs (2014), University of Michigan (2016) και The Conference Board (2011).

³ Ο δείκτης μπορεί να πάρει τιμές μεταξύ 1,00 (όταν υπάρχουν μόνο θετικές απαντήσεις) και -1,00 (όταν υπάρχουν μόνο αρνητικές απαντήσεις). Στη περίπτωση που οι θετικές και αρνητικές απαντήσεις είναι ίσες ο δείκτης παίρνει την τιμή 0.

⁴ Ενδεχομένως η θετική εικόνα που προκύπτει από τον σύνθετο δείκτη να υπερεκτιμά την πραγματικότητα, επειδή η βαρύτητα του παράγοντα «εισόδημα» στην στάθμιση είναι περιορισμένη λόγω του σχετικά μικρού ποσοστού απόκρισης στην συγκεκριμένη ερώτηση.

τονισμένη στο εισόδημα⁵, στη δυνατότητα μετακίνησης σε καλύτερη κατοικία και στη πρόσβαση σε ιδιωτικό μέσο μεταφοράς. Ως αποτέλεσμα, ο σύνθετος δείκτης που καταγράφει τις καταναλωτικές δυνατότητες των γυναικών υπολείπεται αισθητά έναντι του αντίστοιχου των ανδρών (βλ. και Πίνακα Π.1 του παραρτήματος).

Πίνακας 1. Δείκτες Δυνατοτήτων Πρόσβασης σε Αγαθά και Υπηρεσίες
Νέοι 15-34 ετών: Ελλάδα 2014
Ανάλυση ανά φύλο και κατηγορία καταναλωτικής δυνατότητας
(Διαφορά ποσοστού θετικών και αρνητικών απαντήσεων)

Δυνατότητα	Ανδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Οικογενειακό Εισόδημα	0,01	-0,21	-0,16
Πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας	-0,02	-0,06	-0,04
Πραγματοποίηση διακοπών	-0,04	0,05	0,01
Πρόσβαση σε καλή στέγαση	0,17	0,06	0,11
Πρόσβαση σε τρόφιμα	0,37	0,30	0,33
Πρόσβαση σε ιδιωτικό μέσο μεταφοράς	0,45	0,27	0,35
Πρόσβαση σε ιδιοκατοίκηση	0,79	0,79	0,79
Σύνθετος Δείκτης Δυνατοτήτων Κατανάλωσης	0,31	0,24	0,27

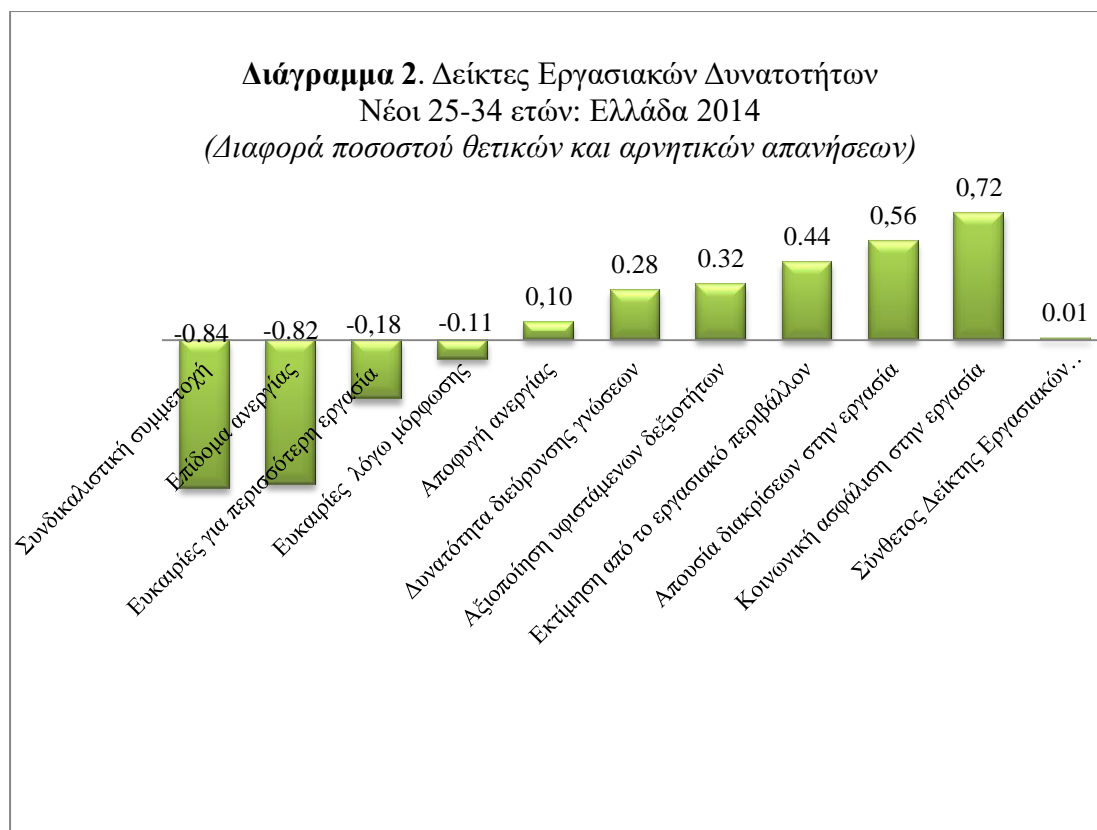
⁵ Εντύπωση προκαλεί η μεγάλη απόκλιση στο οικογενειακό εισόδημα μεταξύ ανδρών και γυναικών που ενδεχομένως να μη οφείλεται μόνο στην υστέρηση του ατομικού εισοδήματος των γυναικών που ζουν μόνες έναντι του αντίστοιχου των ανδρών αλλά και στην υποεκτίμηση εκ μέρους τους του οικογενειακού τους εισοδήματος λόγω ατελούς πληροφόρησης.

Δείκτες εργασιακών δυνατοτήτων

Με τις ερωτήσεις καταγράφηκαν το καθεστώς απασχόλησης του ατόμου (εργαζόμενο, άνεργο ή εκτός εργατικού δυναμικού), η ύπαρξη υποαπασχόλησης ή ετεροαπασχόλησης, ο βαθμός αξιοποίησης των υφιστάμενων δεξιοτήτων του, η δυνατότητα εργασίας υπό καθεστώς κοινωνικής ασφάλισης, η πρόσβαση του σε επίδομα ανεργίας, η δυνατότητα άσκησης συνδικαλιστικής δράσης, η απουσία διακρίσεων εις βάρος του κατά την επιτέλεση της εργασίας και η δυνατότητα διεύρυνσης των γνώσεων και δεξιοτήτων του.

Από την ανάλυση των δεδομένων προκύπτει ότι οι δυσκολίες ένταξης στην αγορά εργασίας είναι το μεγαλύτερο εμπόδιο στην ελευθερία των νέων στην Ελλάδα. Η τιμή του σύνθετου δείκτη εργασιακών δυνατοτήτων είναι κοντά στο μηδέν, γεγονός που σημαίνει ότι το σταθμισμένο ποσοστό όσων δήλωσαν ότι οι εργασιακές τους δυνατότητες είναι περιορισμένες ή πολύ περιορισμένες ήταν περίπου ίσο με το ποσοστό όσων δήλωσαν ακριβώς το αντίθετο. Στο ανησυχητικό αυτό αποτέλεσμα συντελούν η υποαπασχόληση, η ανεργία, η αδυναμία πρόσβασης σε επίδομα ανεργίας, οι αρκετά περιορισμένες ευκαιρίες που τα νέα άτομα θεωρούν ότι τους παρέχει το μορφωτικό τους επίπεδο και η χαμηλή τους συμμετοχή σε συνδικαλιστική δραστηριότητα. Οι περιοχές στις οποίες οι θετικές απαντήσεις υπερτερούν των αρνητικών είναι η εργασία υπό καθεστώς ασφάλισης, η απουσία διακρίσεων στον εργασιακό χώρο και η αναγνώριση της συνεισφοράς τους. Θετικό είναι επίσης το ισοζύγιο των απαντήσεων τόσο ως προς την αποφυγή της ετεροαπασχόλησης όσο και ως προς τις ευκαιρίες απόκτησης νέων επαγγελματικών γνώσεων.

Οι έμφυλες διαφοροποιήσεις ως προς τις εργασιακές δυνατότητες είναι σημαντικές και ο σύνθετος δείκτης καταγράφει σημαντική σχετική υστέρηση των γυναικών. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι τιμές και των 10 ειδικών δεικτών είναι χαμηλότερες για τις γυναίκες. Ιδιαίτερα τονισμένη είναι η υστέρηση τους ως προς την ασφάλιση στην εργασία, τη δυνατότητα να αποφύγουν την ανεργία, τη δυνατότητα συνδικαλιστικής συμμετοχής, τις ευκαιρίες που τους παρέχει η μόρφωσή τους και την εκτίμηση που απολαμβάνουν στο εργασιακό περιβάλλον. Αντίθετα, οι διαφοροποιήσεις δεν είναι σημαντικές ως προς τη πρόσβαση σε επίδομα ανεργίας, τις ευκαιρίες αποφυγής της υποαπασχόλησης και τις δυνατότητες διεύρυνσης των δεξιοτήτων και γνώσεων (βλ. και Πίνακα Π.2 του Παρατήματος).

Πίνακας 2. Δείκτες Εργασιακών Δυνατοτήτων
 Νέοι 15-34 ετών: Ελλάδα 2014
 Ανάλυση ανά φύλο και κατηγορία εργασιακής δυνατότητας
 (Διαφορά ποσοστού θετικών και αρνητικών απαντήσεων)

Δυνατότητα	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Αποφυγή ανεργίας	0,15	0,06	0,10
Συνδικαλιστική συμμετοχή	-0,79	-0,90	-0,84
Επίδομα ανεργίας	-0,81	-0,84	-0,82
Αποφυγή υποαπασχόλησης	-0,33	-0,34	-0,34
Ευκαιρίες λόγω μόρφωσης	-0,07	-0,15	-0,11
Κοινωνική Ασφάλιση στην εργασία	0,78	0,66	0,72
Δυνατότητα διεύρυνσης γνώσεων	0,29	0,27	0,28
Αξιοποίηση υφιστάμενων δεξιοτήτων	0,34	0,30	0,32
Εκτίμηση από το εργασιακό περιβάλλον	0,50	0,37	0,44
Απουσία διακρίσεων στην εργασία	0,59	0,54	0,56
Σύνθετος Δείκτης Εργασιακών Δυνατοτήτων	0,05	-0,02	0,01

Δείκτες ατομικών και πολιτικών ελευθεριών

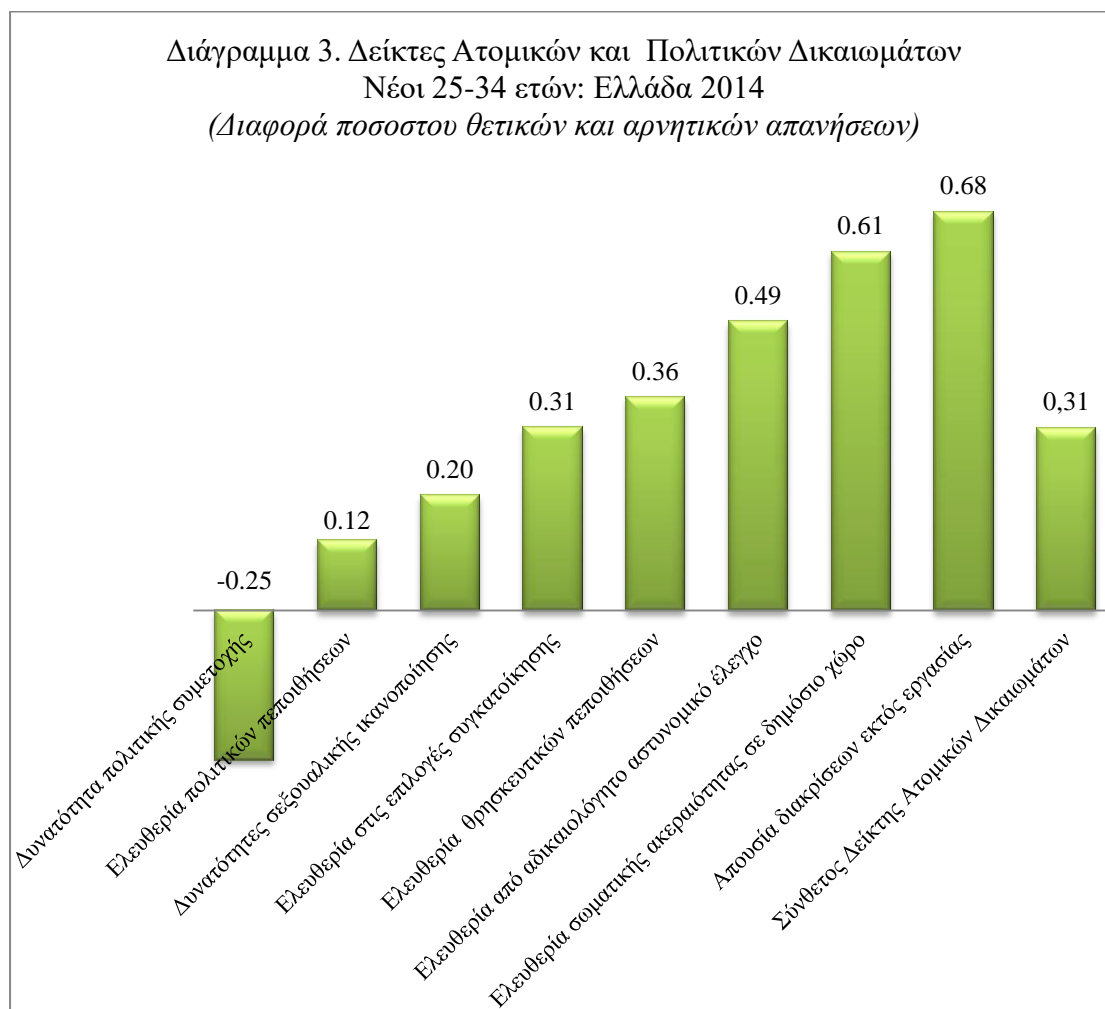
Μέσω του ερωτηματολογίου διερευνήθηκαν οι δυνατότητες πολιτικής έκφρασης, η δυνατότητα συμμετοχής σε πολιτικές δραστηριότητες, η αίσθηση απουσίας διαφόρων ειδών διακρίσεων στην καθημερινή ζωή, η εξασφάλιση της σωματικής ακεραιότητας και η προστασία από αδικαιολόγητους ελέγχους της αστυνομίας. Ένα άλλο σύνολο σχετικών ερωτήσεων αφορούσαν την ελευθερία επιλογής συγκατοίκων, την

ελευθερία σεξουαλικών επιλογών και την ελευθερία συνείδησης και έκφρασης θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει όσον αφορά στις πολιτικές και ατομικές ελευθερίες των νέων είναι ότι δεν φαίνεται να υπάρχουν μεγάλα προβλήματα. Όμως η έρευνα κατέγραψε αρνητική καθαρή αποτίμηση μόνο σε μια σημαντική διάσταση, την δυνατότητα πολιτικής συμμετοχής. Θα πρέπει συνεπώς να διερευνηθούν περισσότερο οι λόγοι που το ισχύον θεσμικό και κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο εμποδίζει ή αποτρέπει τους νέους να συμμετέχουν σε δημοκρατικές διαδικασίες.

Στις υπόλοιπες διαστάσεις οι θετικές απαντήσεις ξεπέρασαν τις αρνητικές. Η ελληνική νεολαία δεν αισθάνεται ότι γίνονται διακρίσεις εις βάρος στην καθημερινή ζωή, κάτι που έρχεται να συμπληρώσει παρόμοια αίσθηση από το εργασιακό περιβάλλον. Επίσης δεν καταγράφηκε προβληματισμός ως προς τη θρησκευτική ελευθερία, την ελευθερία από αδικαιολόγητο αστυνομικό έλεγχο και την ασφάλεια σε δημόσιους χώρους. Χαμηλότερα από την τιμή του σύνθετου δείκτη ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων διαμορφώθηκαν οι δύο δείκτες που καταγράφουν και τις ελευθερίες στην επιλογή των μελών της οικιακής ομάδας, στη σεξουαλική ζωή και στις πολιτικές πεποιθήσεις.

Οι ατομικές και πολιτικές ελευθερίες είναι ένα πεδίο δυνατοτήτων όπου υπάρχουν περιοχές στις οποίες οι γυναίκες υπερτερούν σε σχέση με τους άνδρες. Παρότι οι νέες υστερούν σε τέσσερις περιοχές (πολιτική συμμετοχή, αίσθηση ελευθερίας της σωματικής ακεραιότητας, ελευθερία στις επιλογές συγκατοίκησης και σεξουαλική ελευθερία) υπερτερούν έναντι των ανδρών ως προς την ελευθερία από αδικαιολόγητο αστυνομικό έλεγχο, και την αίσθηση ελευθερίας ως προς τις θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις. Οι αντίρροπες αυτές δυνάμεις έχουν σαν αποτέλεσμα ο σύνθετος δείκτης ατομικών και πολιτικών ελευθεριών των γυναικών και ανδρών να μη διαφέρει ιδιαίτερα. Ωστόσο οι άνδρες εμφανίζουν περισσότερο ακραίες απόψεις σε σύγκριση με τις γυναίκες ως προς τα ατομικά και πολιτικά τους δικαιώματα (βλ. και Πίνακα Π.3 του Παραρτήματος).

Πίνακας 3. Δείκτες Ατομικών και Πολιτικών Ελευθεριών
Νέοι 15-34 ετών: Ελλάδα 2014
Ανάλυση ανά φύλο και τύπο δικαιώματος
(Διαφορά ποσοστού θετικών και αρνητικών απαντήσεων)

Δείκτες Ελευθερίας	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Δυνατότητα πολιτικής συμμετοχής	-0,23	-0,28	-0,25
Ελευθερία πολιτικών πεποιθήσεων	0,11	0,13	0,12
Σεξουαλική ελευθερία	0,22	0,18	0,20
Ελευθερία στις επιλογές συγκατοίκησης	0,33	0,30	0,31
Ελευθερία θρησκευτικών πεποιθήσεων	0,31	0,41	0,36
Ελευθερία από αδικαιολόγητο αστυνομικό έλεγχο	0,34	0,64	0,49
Ελευθερία σωματικής ακεραιότητας σε δημόσιο χώρο	0,72	0,50	0,61
Απουσία διακρίσεων εκτός εργασίας	0,70	0,66	0,68
Σύνθετος Δείκτης Πολιτικών Ελευθεριών	0,31	0,32	0,31

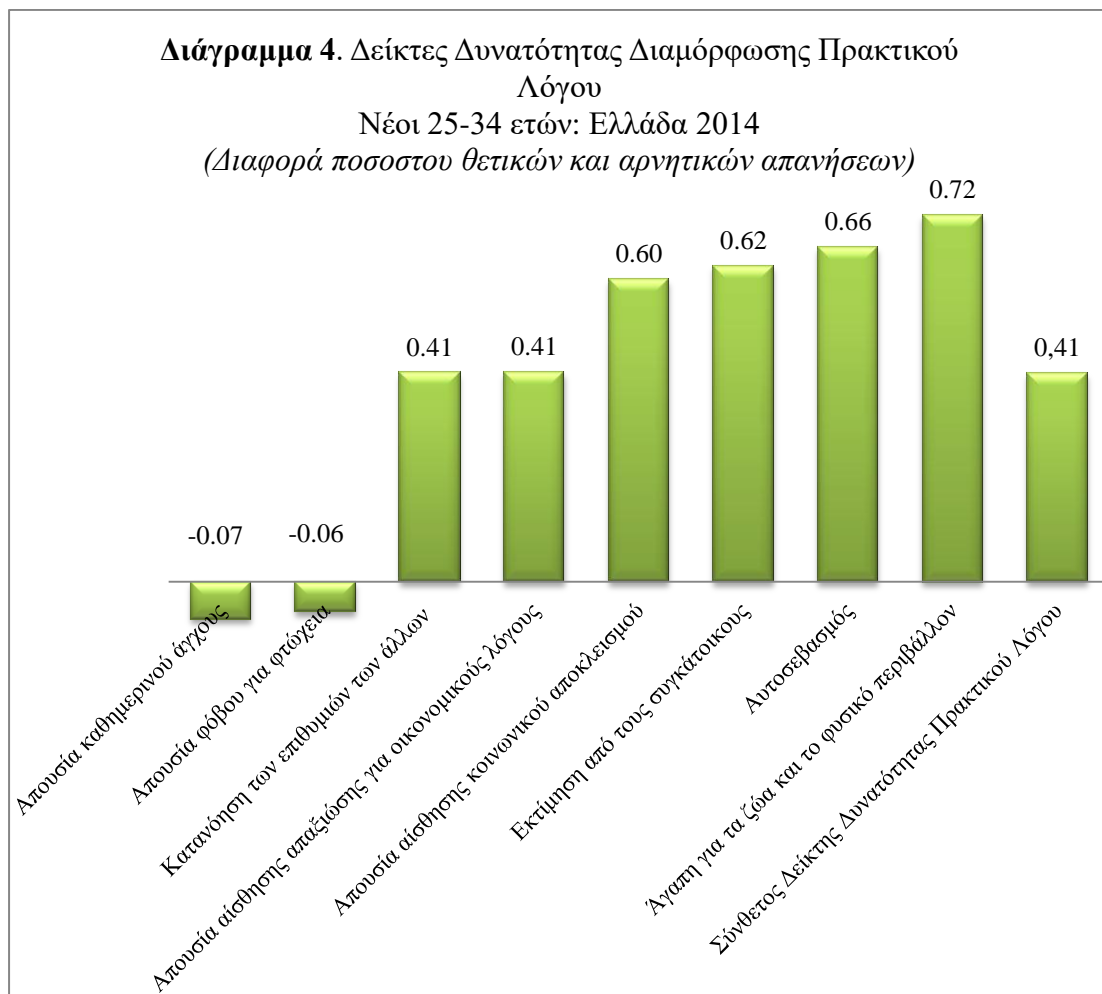
Δείκτες δυνατοτήτων πρακτικού λόγου

Πρακτικός λόγος (practical reason) αποκαλείται τους στην ηθική και πολιτική φιλοσοφία η δυνατότητα που έχουν οι άνθρωποι να αναδιαμορφώνουν αναστοχαστικά τις αξίες και τη δράση τους. Η ικανότητα του ατόμου να δρα ως φορέας εμπρόθετης ηθικής δράσης (moral agent) το οδηγεί στον αυτοσεβασμό που ο John Rawls (1971) θεωρεί ως το σημαντικότερο «πρωταρχικό αγαθό» που θα πρέπει να κατέχει κάθε άνθρωπος.

Μέσω των ερωτήσεων υπολογίστηκε η ικανότητα κατανόησης των θέσεων άλλων ατόμων, κάτι το οποίο αποτελεί τη βάση του αναστοχασμού. Με τρεις άλλες ερωτήσεις επιδιώχτηκε η μέτρηση της λεγόμενης κοινωνικής βάσης του αυτοσεβασμού του ατόμου μέσω της διερεύνησης της αίσθησης κοινωνικού αποκλεισμού, της αίσθησης κοινωνικής αξίας/απαξίας της οικονομικής και εργασιακής του κατάστασης και του βαθμού εκτίμησης που θεωρεί ότι απολαμβάνει από τα μέλη της οικιακής του ομάδας. Στη συνέχεια, με την ερώτηση «πόσο συχνά θεωρείτε ότι είστε ένα άτομο που δεν «αξίζει» τίποτε» επιχειρήθηκε να προσδιοριστεί ο βαθμός του αυτοσεβασμού του. Με τις ερωτήσεις, τέλος, για την

παρουσία άγχους στην καθημερινή ζωή, φόβου έναντι του ενδεχομένου της φτώχειας και η ύπαρξη συναισθημάτων αγάπης για άλλα έμβια όντα και το φυσικό περιβάλλον επιδιώχθηκε να καταγραφεί η ικανότητα του ατόμου να μη διακατέχεται από αρνητικά συναισθήματα. Τέλος κατασκευάστηκε και ένας Γενικός Δείκτης Δυνατοτήτων της νεολαίας ως σταθμικός μέσος των τεσσάρων επιμέρους γενικών δεικτών.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από το σύνολο των απαντήσεων του δείγματος είναι ότι η ελληνική νεολαία διακατέχεται από άγχος και φόβο για το φάσμα της φτώχειας καθώς τα ποσοστά εκείνων που έχουν τέτοια αρνητικά αισθήματα ξεπερνά τα αντίστοιχα όσων είναι απαλλαγμένοι από αυτά. Ωστόσο η αίσθηση του αυτοσεβασμού είναι υψηλή, αφού οι θετικές απαντήσεις ξεπερνούν τις αρνητικές κατά 66 ποσοστιαίες μονάδες. Φαίνεται μάλιστα ότι ο αυτοσεβασμός τους έχει ισχυρή κοινωνική βάση, καθώς απουσιάζουν σε μεγάλο βαθμό η αίσθηση κοινωνικού αποκλεισμού και απαξίωσης από το οικιακό τους περιβάλλον. Υψηλό επίσης ποσοστό των νέων θεωρούν ότι έχουν την ικανότητα να αναστοχάζονται συναισθανόμενοι τη θέση και τις επιθυμίες άλλων ανθρώπων. Ωστόσο θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τα ποσοστά όσων διαφωνούν με αυτές τις γενικές διαπιστώσεις δεν είναι ευκαταφρόνητα, ειδικά εκείνο όσων πιστεύουν ότι κάποιος τους «κοιτάζουν αφ' υψηλού εξ' αιτίας του εισοδήματος και της κοινωνικής τους κατάστασης». Τέλος είναι άξιο αναφοράς ότι καταγράφηκε ένα πολύ μεγάλο ποσοστό αγάπης για το φυσικό περιβάλλον και τα άλλα έμβια όντα.

Η εικόνα της έμφυλης διαφοροποίησης ως προς την ικανότητα άσκησης πρακτικού λόγου είναι αρκετά περίπλοκη. Παρότι, όπως και με τις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες, ο σύνθετος δείκτης ελευθερίας πρακτικού λόγου δεν διαφέρει μεταξύ των δύο φύλων, υπάρχουν σημαντικές διαφορές στα επί μέρους πεδία που διερευνήθηκαν. Ξεκινώντας από την ικανότητα κατανόησης των επιθυμιών άλλων ατόμων, οι νέες υπερτερούν σημαντικά έναντι των νέων όπως και ως προς τα αισθήματα αγάπης προς τα ζώα και το φυσικό περιβάλλον. Αντίθετα, διακατέχονται σε υψηλότερο βαθμό από αίσθηση ατομικής απαξίωσης, μη αποδοχής τους από τα μέλη της οικιακής τους ομάδας και από άγχος. Από την άλλη πλευρά οι νέοι άνδρες είναι περισσότερο ανήσυχοι σχετικά με την κοινωνική απαξίωσή τους για οικονομικούς λόγους. (Βλ. και Πίνακα Π.4 του Παραρτήματος).

Πίνακας 4. Δείκτες Δυνατοτήτων Διαμόρφωσης Πρακτικού Λόγου
Νέοι 15-34 ετών: Ελλάδα 2014

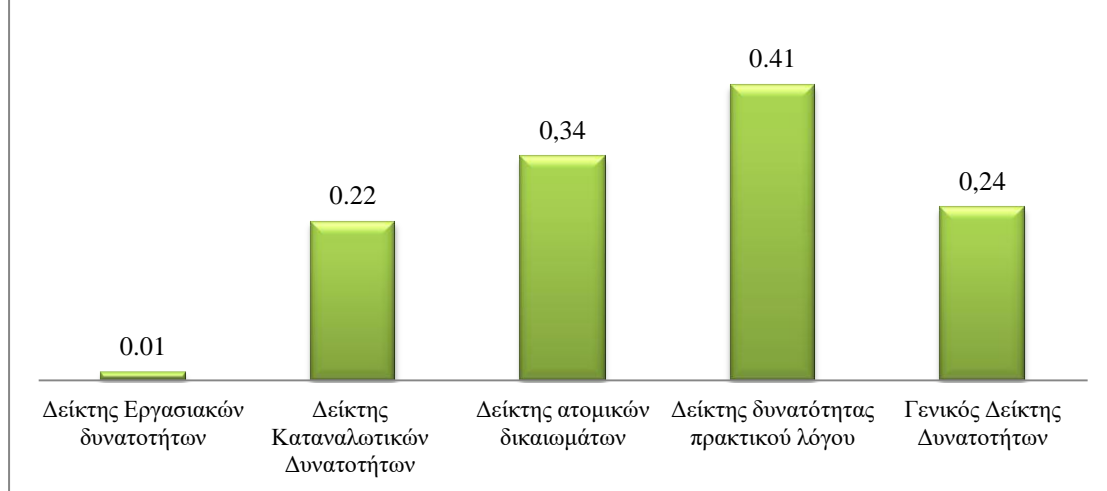
Ανάλυση ανά φύλο και κατηγορία ελευθερίας
(Διαφορά ποσοστού θετικών και αρνητικών απαντήσεων)

Δείκτες Δυνατότητας	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Απουσία καθημερινού άγχους	0,05	-0,20	-0,07
Απουσία φόβου για φτώχεια	-0,06	-0,05	-0,06
Κατανόηση της θέσης των άλλων	0,35	0,47	0,43
Απουσία αίσθησης απαξίωσης για οικονομικούς λόγους	0,36	0,46	0,41
Απουσία αίσθησης κοινωνικού αποκλεισμού	0,61	0,59	0,60
Εκτίμηση από τους συγγάτοικους	0,64	0,60	0,62
Απουσία αίσθησης ατομικής απαξίωσης	0,69	0,63	0,66
Αγάπη για το ζώα και το φυσικό περιβάλλον	0,68	0,76	0,72
Σύνθετος Δείκτης Πρακτικού Λόγου	0,44	0,43	0,44

Εξετάζοντας τους τέσσερις σύνθετους δείκτες δυνατοτήτων, προκύπτει ότι η τελική αποτίμηση των εργασιακών δυνατοτήτων παίρνει την χαμηλότερη τιμή μεταξύ των τεσσάρων σύνθετων δεικτών δυνατοτήτων ενώ την υψηλότερη ο δείκτης δυνατοτήτων πρακτικού λόγου. Ο Γενικός Δείκτης Δυνατοτήτων της ελληνικής νεολαίας διαμορφώθηκε στο 0,22.

Όσον αφορά στις έμφυλες διαφοροποιήσεις των δυνατοτήτων, είναι έντονες τόσο ως προς το εργασιακό πεδίο όσο και ως προς την πρόσβαση σε υλικά αγαθά και υπηρεσίες. Οι γυναίκες υστερούν σημαντικά έναντι των ανδρών και στα δύο αυτά πεδία. Αντίθετα, η διαφοροποίηση είναι μικρή ως προς τα ατομικά-πολιτικά δικαιώματα και τη δυνατότητα πρακτικού λόγου. Ως επιστέγασμα όλων αυτών, ο Γενικός Δείκτης Δυνατοτήτων των γυναικών δείχνει σημαντική υστέρηση έναντι του αντίστοιχου των ανδρών (βλ. και Πίνακα Π.5 του Παραρτήματος).

Διάγραμμα 5. Οι 4 Σύνθετοι Δείκτες Δυνατοτήτων και ο Γενικός Δείκτης Δυνατοτήτων
 Νέοι 15-34 ετών: Ελλάδα 2014
 (Διαφορά σταθμισμένων ποσοστών θετικών και αρνητικών απαντήσεων)

Πίνακας 5. Σύνθετοι Δείκτες Δυνατοτήτων και ο Γενικός Δείκτης Δυνατοτήτων
 Νέοι 15-34 ετών: Ελλάδα 2014
 Ανάλυση ανά φύλο

(Σταθμισμένη διαφορά ποσοστού θετικών και αρνητικών απαντήσεων)

Σύνθετος Δείκτης	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Δείκτης Καταναλωτικών Δυνατοτήτων	0,26	0,19	0,22
Δείκτης Εργασιακών Δυνατοτήτων	0,05	-0,02	0,01
Δείκτης Ατομικών Δικαιωμάτων	0,31	0,32	0,31
Δείκτης Πρακτικού Λόγου	0,42	0,41	0,441
Γενικός Δείκτης Δυνατοτήτων	0,26	0,23	0,24

Τελικά συμπεράσματα: Οι νέοι και η ευζωία ως ελευθερία

(i) Οι νέοι θεωρούν ότι έχουν περιορισμένες δυνατότητες στο εργασιακό πεδίο. Οι γυναίκες υστερούν σημαντικά στο πεδίο αυτό σε σύγκριση με τους άνδρες.

(ii) Η πρόσβαση όλων σε εισόδημα και στο σύστημα υγείας είναι περιορισμένη. Οι γυναίκες υστερούν σε πέντε από τα επτά πεδία πρόσβασης σε υλικά αγαθά και υπηρεσίες.

(iii) Δεν υπάρχουν σε γενικές γραμμές σοβαρά προβλήματα ως προς τις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες, με εξαίρεση τη δυνατότητα πολιτικής συμμετοχής όπου φαίνεται ότι το ισχύον πολιτικό σύστημα περιορίζει και αποθαρρύνει τους νέους.

(iv) Η αυτοεκτίμηση, σε γενικές γραμμές, διατηρείται σε ικανοποιητικά επίπεδα. Πάντως οι νέες διακατέχονται σε υψηλότερο βαθμό από ατομική απαξίωση και από

άγχος. Οι νέοι άνδρες φοβούνται περισσότερο την κοινωνική απαξίωση για οικονομικούς λόγους.

Τέλος, (v) ο φόβος για τη φτώχεια είναι ισχυρός και ανεξάρτητος από το φύλο του ερωτώμενου ατόμου.

Βιβλιογραφία - Αναφορές

- Alkire S., Foster J., Seth S., Santos M.E., Roche J.M., & Ballon, P. (2015), *Multidimensional poverty measurement and analysis*, Oxford, Oxford University Press.
- Anand, P., Cristina Santos, C., & Smith, R. (2009), “The measurement of capabilities”, in K. Basu R. Kanbur (eds), *Arguments for a better world. Essays in honour of Amartya Sen, vol. I. Ethics, Welfare and Measurement*, Oxford University Press, σελ. 283-310.
- Anand, P., Hunter, G., & Smith, R. (2005), “Capabilities and wellbeing: Evidence based on the Sen-Nussbaum approach to welfare”, *Social Indicators Research*, 79: 9-55.
- European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs, (2014), *A user manual to the joint harmonised EU programme of business and consumers surveys*.
http://ec.europa.eu/economy_finance/db_indicators/surveys/documents/bcs_user_guide_en.pdf
- European University Institute, German Socio-Economic Panel (n.d.), <http://www.eui.eu/Research/Library/ResearchGuides/Economics/Statistics/DataPortal/GSOEP.aspx>
- European University Institute, German Socio-Economic Panel, (n.d.). <http://www.eui.eu/Research/Library/ResearchGuides/Economics/Statistics/DataPortal/GSOEP.aspx>
- Eurostat, European Community Household Panel (ECHP) (n.d.), <http://circa.europa.eu/irc/dsis/echpanel/info/data/information.html>
- Institute for Social and Economic Research, University of Essex (n.d.), *British household panel survey*, <https://www.iser.essex.ac.uk/bhps/about/questionnaire-content>
- Nussbaum, Martha C., (2000), *Sex and social justice*, Oxford University Press.
- Nussbaum, Martha C., (2000), *Women and human development: The capabilities approach*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Papadopoulos, F., & Tsakoglou, P., (2008), “Social exclusion in the EU: a capability-based approach”, στο F. Comim, M. Qizilbash, and S. Alkire (eds), *The capability approach. Concepts, measures and applications*, Cambridge University Press, σελ. 242-267.
- Rawls, J. (1971), *A theory of justice*, Oxford, Oxford University Press.
- Robbins, L. (1932), *An essay on the nature and significance of economic science*, London, Allen and Unwin.
- Robbins, L. (1938), “Interpersonal comparisons of utility: A comment”, *The Economic Journal*, 48: 635-41.
- Sen, A.K., (1973), *On economic inequality*, Oxford, Clarendon Press.
- Sen, A.K., (1982), “Equality of what?”, Άρθρο 16 στο A. K. Sen, *Choice, welfare and measurement*, Blackwell, σελ: 353-369.
- Sen, A.K., (1999α), *Development as freedom*, Oxford, Oxford University Press.
- Sen, A.K., (1999β), *Commodities and capabilities*, Oxford, Oxford University Press.
- Sen, A.K., (2009), *The idea of justice*, Allen Lane.
- The Conference Board, (2011), “Consumer confidence survey, Technical note”, https://www.conference-board.org/pdf_free/press/TechnicalPDF_4134_1298367128.pdf

- United Nations Development Programme (1990), *Human development report 1990: Concept and measurement of human development*, New York, Oxford University Press.
- University of Michigan (2016), *Surveys of consumers*, <https://data.sca.isr.umich.edu/survey-info.php>
- Μπέλλας, Χ. Φ., (2015), «Καθεστώς απασχόλησης και η ευζωία των νέων στην Ελλάδα», στο Σ. Χτούρης (επιμ.), “Διαδικασίες κοινωνικής ένταξης και ένταξης στην αγορά εργασίας των νέων σε περίοδο οικονομικής κρίσης”, πρακτικά συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Αιγαίου και Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σελ. 73-91.

Παράρτημα Πινάκων

Πίνακας Π.1. Πιθανότητες έλλειψης και πιθανότητες επάρκειας πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες

Δυνατότητα	Πιθανότητα έλλειψης δυνατότητας			Πιθανότητα επάρκειας δυνατότητας		
	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Πρόσβαση σε εισόδημα	26%	41%*	39%	27%*	20%	23%
Στέγαση	29%	34%	32%	46%*	40%	43%
Πρόσβαση σε ιδιοκατοίκηση	9%	10%	10%	88%	89%	88%
Πρόσβαση σε ιδιωτικό μέσο μεταφοράς	15%	24%*	20%	60%*	51%	55%
Πραγματοποίηση διακοπών	37%	33%	35%	33%	38%	35%
Πρόσβαση σε τρόφιμα	17%	17%	17%	53%*	46%	50%
Πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας	26%	26%	26%	23%	19%	21%
Σταθμικός μέσος όρος	22%	26%*	25%	48%*	44%	46%

*: Στατιστικά διαφορετικό ποσοστό έναντι του αντίστοιχου ποσοστού του άλλου φύλου. Πιθανότητα σφάλματος μικρότερη του 1%.

Πίνακας Π.2. Πιθανότητες έλλειψης και πιθανότητες επάρκειας εργασιακών δυνατοτήτων

Δυνατότητα	Πιθανότητα έλλειψης δυνατότητας			Πιθανότητα επάρκειας δυνατότητας		
	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Επίδομα ανεργίας	90%	92%	91%	10%	8%	9%
Αποφυγή ανεργίας	29%	32%	31%	44%*	38%	41%
Αποφυγή υποαπασχόλησης	50%	49%	50%	17%	15%	16%
Αξιοποίηση υφιστάμενων δεξιοτήτων	14%	18%*	16%	47%	48%	47%
Απουσία διακρίσεων στην εργασία	9%	10%	9%	68%	64%	66%
Κοινωνική ασφάλιση στην εργασία	11%	16%*	13%	89%*	82%	86%
Συνδικαλιστική συμμετοχή	89%	95%*	92%	11%*	5%	8%
Διεύρυνση γνώσεων	17%	18%	17%	46%	45%	45%
Εργασιακές ευκαιρίες λόγω μόρφωσης	34%	38%	36%	27%	23%	25%
Εκτίμηση από το εργασιακό περιβάλλον	9%	13%	11%	59%*	50%	55%
Σταθμικός μέσος όρος	35%	38%*	36%	40%*	35%	38%

*: Στατιστικά σημαντικά διαφορετικό ποσοστό έναντι του αντίστοιχου ποσοστού του άλλου φύλου. Πιθανότητα σφάλματος μικρότερη του 1%.

Πίνακας Π.3. Πιθανότητες έλλειψης και πιθανότητες επάρκειας ατομικών και πολιτικών ελευθεριών

Δυνατότητα	Πιθανότητα έλλειψης δυνατότητας			Πιθανότητα επάρκειας δυνατότητας		
	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Ελευθερία πολιτικών πεποιθήσεων	26%	22%	24%	37%	35%	36%
Πολιτική συμμετοχή	43%	45%	44%	20%	17%	18%
Ελευθερία θρησκευτικών πεποιθήσεων	19%*	12%	15%	49%	54%	52%
Απουσία διακρίσεων εκτός εργασίας	6%	7%	7%	76%	73%	74%
Ελευθερία σωματικής ακεραιότητας σε δημόσιο χώρο	6%	10%*	8%	78%*	60%	69%
Ελευθερία από αδικαιολόγητο αστυνομικό έλεγχο	21%*	6%	13%	54%	70%*	62%
Ελευθερία στις επιλογές συγκατοίκησης	19%	21%	20%	52%	50%	51%
Δυνατότητες σεξουαλικής ικανοποίησης	18%	15%	16%	40%*	32%	36%
Σταθμικός μέσος όρος	20%*	17%	18%	51%*	49%	50%

*: Στατιστικά σημαντικά διαφορετικό ποσοστό έναντι του αντίστοιχου ποσοστού του άλλου φύλου. Πιθανότητα σφάλματος μικρότερη του 1%.

Πίνακας Π.4. Πιθανότητες έλλειψης και πιθανότητες επάρκειας δυνατοτήτων πρακτικού λόγου

Δυνατότητα	Πιθανότητα έλλειψης δυνατοτήτας			Πιθανότητα επάρκειας δυνατοτήτας		
	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Κατανόηση των επιθυμιών άλλων ανθρώπων	15%*	10%	13%	50%	57%*	54%
Απουσία καθημερινού άγχους	28%	41%*	35%	33%*	22%	27%
Απουσία αίσθησης ατομικής απαξίωσης	8%	9%	8%	77%*	72%	74%
Εκτίμηση από τους συγκατάοικους	4%	6%	5%	68%	66%	67%
Αγάπη για το ζώα και το φυσικό περιβάλλον	5%*	3%	4%	74%	79%*	76%
Απουσία αίσθησης κοινωνικού αποκλεισμού	8%	8%	8%	68%	67%	68%
Απουσία αίσθησης απαξίωσης για οικονομικούς λόγους	19%	16%	17%	55%	62%*	59%
Απουσία φόβου για φτώχεια	35%	35%	35%	28%	29%	29%
Σταθμικός μέσος όρος	15%	16%	16%	57%	57%	57%

*: Στατιστικά σημαντικά διαφορετικό ποσοστό έναντι του αντίστοιχου ποσοστού του άλλου φύλου. Πιθανότητα σφάλματος μικρότερη του 1%.

Πίνακας Π.5. Πιθανότητα γενικής έλλειψης και πιθανότητα γενικής επάρκειας δυνατοτήτων

Πιθανότητα γενικής έλλειψης δυνατοτήτων			Πιθανότητα γενικής επάρκειας δυνατοτήτων		
Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
23%*	24%	23%	49%	47%*	48%

*: Στατιστικά σημαντικά διαφορετικό ποσοστό έναντι του αντίστοιχου ποσοστού του άλλου φύλου. Πιθανότητα σφάλματος μικρότερη του 1%.

Οικονομική-πολιτική κρίση και η δράση ακροδεξιών και νεοφασιστικών κομμάτων στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: τα παραδείγματα του «ΛΑΟΣ» και της «Χρυσής Αυγής» στο διάστημα 2009-2013.

Στέλλα Νιώτη*

Περίληψη

Η άνοδος των κομμάτων του ΛΑΟΣ και της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ, από τη δεκαετία του 2000 έως σήμερα, αποτελεί φαινόμενο με εθνικές και ευρωπαϊκές διαστάσεις γιατί αναφέρεται στα ίδια αίτια: την μετανάστευση, τις συνέπειες της δημοσιονομικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την παγκόσμια οικονομική κρίση. Ιδιαίτερος, όμως, η άνοδος του ΛΑΟΣ και της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ, από το 2009 και μετά, συνδέεται με την κρίση της εθνικής οικονομίας και την ένταξη της χώρας στον Μηχανισμό Στήριξης ΔΝΤ-ΕΕ-ΕΚΤ. Το θέμα εξετάζει την εκλογική άνοδο αυτών των κομμάτων στις συνθήκες της οικονομικής κρίσης, των πολιτικών μετασχηματισμών και των κοινωνικών αντιδράσεων που αναπτύχθηκαν μέχρι τη δολοφονία του Παύλου Φύσσα, τον Σεπτέμβριο του 2013.

Λέξεις-κλειδιά: κρίση, καθεστώς εξαιρέσεως, ακροδεξιά, νεοφασισμός, Χρυσή Αυγή, πολιτική βία.

Η υπερχρέωση της ελληνικής οικονομίας και οι επιλογές της ένταξης και της παραμονής της χώρας στον Μηχανισμό ΔΝΤ-ΕΕ-ΕΚΤ έχουν επιφέρει διαδοχικούς μετασχηματισμούς στο πολιτικό σύστημα, το σύστημα διακυβέρνησης και την κοινωνία, σε όλο το διάστημα από το 2009 έως σήμερα. Στους μετασχηματισμούς αυτούς εντάσσεται η άνοδος των ακροδεξιών και νεοφασιστικών κομμάτων, του ΛΑΟΣ και της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ, η εξέταση των οποίων αποτελεί την κύρια θεματική αυτής της εισήγησης.

Η λογική της εισήγησης στηρίζεται στην παραγωγική-απαγωγική μέθοδο και για τον λόγο αυτό δίνεται προτεραιότητα στο γενικότερο πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο, ώστε να κατανοηθούν το περίγραμμα της οικονομικής και πολιτικής κρίσης, καθώς και το πλαίσιο και οι μορφές της κοινωνικής αντίδρασης. Η θεματική της εισήγησης περιστρέφεται γύρω από δύο κύριους άξονες: ο *πρώτος*, καταγράφει και αναλύει τους συστημικούς και αντισυστημικούς μετασχηματισμούς που επήλθαν στο πολιτικό σύστημα και το σύστημα διακυβέρνησης στο διάστημα από το 2009 έως το 2013. Ο *δεύτερος* ασχολείται με τη δράση του ΛΑΟΣ και, κυρίως, της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ στο

---

* Κοινωνιολόγος-Εγκληματολόγος, Κοινωνική Επιθεωρήτρια, Σώμα Επιθεωρητών Υπηρεσιών Υγείας Πρόνοιας.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Κάσσου 35, 18758, Κερατσίνι, Αττική.
Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: stellanioti@gmail.com

ίδιο χρονικό διάστημα. Οι δύο αυτοί άξονες εξετάζονται με τη μέθοδο της συγκριτικής ανάλυσης και μονάδες μέτρησης τις πολιτικές διαδικασίες, τα γεγονότα και τις κοινωνικοπολιτικές αντιδράσεις. Τα προς ανάλυση στοιχεία επιλέχθηκαν από ένα τυχαίο και πολυάριθμο δείγμα ηλεκτρονικών δημοσιευμάτων, στη θεματογραφία των οποίων περιλαμβάνονται το χρονικό της εξελισσόμενης κρίσης, οι σημαντικότερες πολιτικές εξελίξεις, οι κοινωνικές αντιδράσεις και η δράση της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ. Το εξεταζόμενο διάστημα περιλαμβάνει τις πρώτες εκδηλώσεις της κρίσης, από το 2009, μέχρι τη δολοφονία του Παύλου Φύσσα, στις 18 Σεπτεμβρίου 2013. Το γεγονός της δολοφονίας και όσα ακολούθησαν, με τις κοινωνικές και πολιτικές αντιδράσεις που προκλήθηκαν σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, την ποινικοποίηση των εγκληματικών πράξεων που διέπραξαν βουλευτές, στελέχη και μέλη της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ, και η δίκη που ξεκίνησε και συνεχίζεται, θεωρείται καταρχήν ότι επέδρασαν καθοριστικά στην αναριοθέτηση των συστημικών και αντισυστημικών πολιτικών επιλογών, συμπεριφορών και δράσεων.

Στο παραπάνω πλαίσιο, και προκειμένου να εδραιωθεί ένας κοινός κώδικας κατανόησης ανάμεσα στο περιεχόμενο του κειμένου και τον αναγνώστη, κρίνεται αναγκαία η οριοθέτηση των βασικών εννοιών, ξεκινώντας καταρχήν από τον εννοιολογικό προσδιορισμό των εννοιών της «συστημικότητας» και της «αντισυστημικότητας». Οι έννοιες αυτές νοηματοδοτούνται ως προς τρία, σχετικά μεταξύ τους, στοιχεία: (i) το ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο, (ii) τις κοινωνικές διαδικασίες και (iii) τις πολιτικές πρακτικές.

Στο ιδεολογικοπολιτικό πεδίο, οι παραπάνω έννοιες είναι συναφείς με την αποδοχή ή την απόρριψη των αρχών του Διαφωτισμού, που ρυθμίζουν το θεσμικό, κανονιστικό, λειτουργικό και πολιτισμικό πλαίσιο των δυτικών πολιτικών συστημάτων από τον 18ο αιώνα έως σήμερα. Έτσι, η απόρριψη των αρχών του Διαφωτισμού κατανοείται ως απόρριψη των κανόνων και των διαδικασιών του δημοκρατικού πολιτεύματος και των θεσμών του (Albrecht 2013: 10).

Στο πεδίο των κοινωνικών διαδικασιών, οι έννοιες της «συστημικότητας» και της «αντισυστημικότητας» συνδέονται με την κοινωνική συναίνεση και την κοινωνική σύγκρουση, που αναφέρονται σε πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες, οι οποίες σχετίζονται με τη συμφωνία και τη συνεργασία ή την αντίθεση προς ένα κοινά αποφασισμένο πλαίσιο αρχών και λειτουργιών, το οποίο στην πρώτη περίπτωση συναντά την καθολική αποδοχή και στη δεύτερη περίπτωση την αμφισβήτηση και την απόρριψή του από συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις. Επεξηγηματικά αναφέρεται ότι οι διαδικασίες της κοινωνικής συναίνεσης και της κοινωνικής σύγκρουσης κατανοούνται με πρότυπα τις δομολειτουργικές προσεγγίσεις, κυρίως αυτές που επηρεάζονται από τη θεωρία του E. Durkheim (2000), και αφετέρου τις μαρξιστικές προσεγγίσεις της διαλεκτικής σύγκρουσης, με αιχμή τις θέσεις του Λ. Αλτουσέρ (1999).

Τέλος στο πεδίο των πολιτικών διαδικασιών, η «συστημικότητα» και η «αντισυστημικότητα» νοηματοδοτούνται από τις δράσεις του κυρίαρχου πολιτικού συστήματος και τις αντιδράσεις των αντιπάλων του, ιδιαίτερα εκείνων των δυνάμεων που επιλέγουν να δρουν έξω από τους κανόνες που ορίζουν το δημοκρατικό πολίτευμα. Στο ειδικότερο πεδίο των πολιτικών πρακτικών οι έννοιες αυτές συνδέονται με πολιτικές συμπεριφορές και διαντιδράσεις που χαρακτηρίζονται είτε από τη διαλεκτική συμμετοχή είτε από την επιθετική σύγκρουση, με σκοπό την επιβολή ή την εξόντωση του αντιπάλου.

Στο παραπάνω πλαίσιο, η αντισυστημικότητα γίνεται έννοια συνώνυμη του «καθεστώτος εξαίρεσης» (Agamben 2007) που αναφέρεται σε καταστάσεις εκρυθμίας ή απορύθμισης και, κατά την έννοια αυτή, αποτελεί παρέκκλιση από την

κανονικότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος, χαρακτηρίζεται από παραβίαση των δημοκρατικών κανόνων και οι λειτουργίες του διέπονται από κατάχρηση στην άσκηση της εξουσίας και του κοινωνικού ελέγχου από τους επίσημους και τους άτυπους μηχανισμούς του. Και στις δύο εκδοχές επιβάλλεται είτε για να «τακτοποιήσει» εκδηλωθείσες έκρυθμες καταστάσεις, κυρίως, στο σύστημα διακυβέρνησης (Λεντάκης 2000, Νιώτη 2013), είτε για να επιδιώξει απορρυθμίσεις στο δημοκρατικό πολίτευμα, την οικονομία, τις εργασιακές σχέσεις και τα κοινωνικά δικαιώματα (Agamben 2007).

Η οριοθέτηση των βασικών εννοιών του θέματος ολοκληρώνεται με την εννοιολογική αποσαφήνιση του όρου «δεξιός εξτρεμισμός» και των υποκατηγοριών του, της ακροδεξιάς και του νεοφασισμού-νεοναζισμού. Όπως υποστηρίζει ο J. Ph. Albrecht,

(...) Ο δεξιός εξτρεμισμός χαρακτηρίζει γενικά εκείνο το πολιτικό ρεύμα που αντίκειται άμεσα ή έμμεσα στους βασικούς πυλώνες των φιλελεύθερων δημοκρατιών, του πολιτικού πλουραλισμού και της συνταγματικής προστασίας των μειονοτήτων (...)
(Albrecht 2013: 10).

Ειδικότερα, η ακροδεξιά αναφέρεται σε μια πολιτική ομάδα που διέπεται από κοινά στοιχεία στην πολιτική έκφραση και τους σκοπούς της, τα οποία συνδέονται με τα χαρακτηριστικά της μεταβιομηχανικής-μετανεωτερικής κοινωνίας, την οικονομική ύφεση, τη μετανάστευση και, συνακόλουθα, τον ρατσισμό (Γεωργιάδου 2004: 9-38). Στο ίδιο ιδεολογικοπολιτικό περιβάλλον, το διακριτό στοιχείο του νεοφασισμού-νεοναζισμού είναι η δημοφιλία του σε κινήματα υποκουλτούρας, ιδιαίτερα σ' εκείνα που η δράση τους συνίσταται στις δυναμικές πρακτικές και παρεμβάσεις, όπως λ.χ. ο εθνοχουλιγκανισμός (Albrecht 2013: 10).

Εν κατακλείδι τα ακροδεξιά και νεοφασιστικά-νεοναζιστικά κόμματα αναφέρονται σε ιδεολογικά συγγενείς, αλλά όχι ομοιογενείς, ακόμα και μεταξύ τους, πολιτικές οικογένειες, και σε διαφορετικά παραδείγματα πρακτικής, με βασικά διαφοροποιητικά στοιχεία τον επηρεασμό τους από διάφορες υποκουλτούρες, τη διείσδυση σε υποπολιτισμικά συστήματα που συνδέονται με τη βία και τα στερεότυπα της (Wolfgang & Ferracoti 1995: 262, 270), καθώς και την αποδοχή δυναμικών πρακτικών στην πολιτική έκφραση και δράση τους.

Σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά τους, σε αυτό το φάσμα εντάσσονται το ακροδεξιό κόμμα του ΛΑΟΣ και το νεοφασιστικό-νεοναζιστικό κόμμα της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ. Η άνοδος της πολιτικής επιρροής και της εκλογικής δύναμης αυτών των κομμάτων αποτελεί συνάρτηση κοινωνικών συνθηκών και πολιτικών διαδικασιών που εξετάζονται παρακάτω.

Στον πίνακα που ακολουθεί επιχειρείται η σχηματική και συνοπτική παρουσίαση ενός χρονολογικού της οικονομικής και πολιτικής κρίσης, το οποίο συνοδεύεται από ένα αντίστοιχο χρονολογικό των κοινωνικών αντιδράσεων. Στις δύο στήλες του πίνακα γίνεται αναφορά στα σημαντικότερα γεγονότα, πολιτικές εξελίξεις και κοινωνικές διεργασίες που μεσολάβησαν στο εξεταζόμενο διάστημα. Σκοπός αυτής της συνοπτικής παράστασης είναι να αναδειχθεί και να αξιολογηθεί η σχέση ανάμεσα στην πυκνότητα των πολιτικών εξελίξεων και την ένταση των κοινωνικών αντιδράσεων.

Πίνακας 1: Οικονομική κρίση και κοινωνική αντίδραση

ΕΤΟΣ	ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΠΟΥ ΣΥΝΔΕΟΝΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ	ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΦΟΡΕΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗΣ
2009	<ul style="list-style-type: none"> -Συγκάλυψη των πραγματικών προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας. -Επιτήρηση της ελληνικής οικονομίας από τα όργανα της ΕΕ. -Αύξηση των πιέσεων χρηματοδότησης της ελληνικής οικονομίας. -Οικονομική ύφεση. -Αύξηση της ανεργίας. - Εθνικές εκλογές. Ο ΛΑΟΣ αυξάνει τη δύναμή του, λαμβάνει ποσοστό 5,63% και εκλέγει 16 βουλευτές. -Κυβερνητική αλλαγή. Κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ με ποσοστό 43,92% και κυβερνητική πλειοψηφία 160 βουλευτών. 	<ul style="list-style-type: none"> -Απεργίες ΓΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ. -Συγκεντρώσεις εργαζομένων.
2010	<ul style="list-style-type: none"> -Αύξηση του ελλείμματος. -Αλλεπάλληλες υποβαθμίσεις της οικονομίας από διεθνείς οίκους αξιολόγησης. -Λήψη οικονομικών μέτρων: μείωση εισοδημάτων, αύξηση της φορολογίας κ.ά. -Ένταξη στο ΔΝΤ- Μηχανισμό Στήριξης ΔΝΤ-ΕΚΤ-ΕΕ. - 1^ο Μνημόνιο. Ψήφιση-εφαρμογή περιοριστικών μέτρων. -Αύξηση της ανεργίας και της φτώχειας. - Δημοτικές εκλογές. Είσοδος του συνδυασμού της Χρυσής Αυγής στο Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Αθηναίων με ποσοστό 5,29%. Ο Ν. Μιχαολιάκος εκλέγεται δημοτικός σύμβουλος. 	<ul style="list-style-type: none"> -Απεργίες ΓΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ. -Μεγάλες κινητοποιήσεις, συγκεντρώσεις και πορείες εργαζομένων. -Αποδοκιμασίες και προπηλακισμοί υπουργών και πολιτικών του ΠΑΣΟΚ από πολίτες. -Δολοφονία εργαζομένων στη Marfin Bank στην απεργιακή διαδήλωση, στις 6-5-2010, στην Αθήνα.
2011	<ul style="list-style-type: none"> -Συνεχείς υποβαθμίσεις της ελληνικής οικονομίας. -Ψήφιση Μεσοπρόθεσμου προγράμματος με μειώσεις εισοδημάτων, έκτακτους φόρους, & απολύσεις. -Κυβερνητική αστάθεια. Η κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ περιορίζεται στους 152 βουλευτές. -Κυβέρνηση Παπαδήμου: ΠΑΣΟΚ-ΝΔ-ΛΑΟΣ. Ο ΛΑΟΣ μετέχει στην άσκηση εξουσίας. -Συνεχείς παρεμβάσεις του Μηχ. Στήριξης στο κυβερνητικό έργο. -Αύξηση της ανεργίας και της φτώχειας. -Αυταρχισμός-αστυνομική καταστολή. 	<ul style="list-style-type: none"> -Απεργίες ΓΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ. -Μεγάλες κινητοποιήσεις, συγκεντρώσεις και πορείες εργαζομένων. -Δημόσιες αποδοκιμασίες και προπηλακισμοί πολιτικών από τα κυβερνώντα κόμματα. -Δημιουργία νέων κοινωνικών κινημάτων, «Δεν πληρώνω», «Αγανακτισμένοι». -Συχνές και μεγάλες συγκεντρώσεις των «Αγανακτισμένων» στην πλ. Συντάγματος και άλλες πόλεις.

		-Δημιουργία δικτύων Κοινωνικής Αλληλεγγύης.
2012	<ul style="list-style-type: none"> -Κυβερνητική κρίση. Πολιτική αστάθεια. -Κρίση κυβερνητικής συνοχής. Ο ΛΑΟΣ «αποσύρεται» από την κυβέρνηση. Παραιτούνται οι υπουργοί του. Οι Μ.Βορίδης και Α. Γεωργιάδης παραιτούνται, αλλά διαχωρίζουν τη θέση τους από τη στάση του κόμματος. -2ο Μνημόνιο. Ψήφιση-εφαρμογή πρόσθετων περιοριστικών μέτρων. -Αύξηση ανεργίας και φτώχειας. -Αυταρχισμός-αστυνομική καταστολή. -Εθνικές εκλογές. Σχηματισμός κυβέρνησης συνεργασίας ΝΔ-ΠΑΣΟΚ-ΔΗΜΑΡ. -Είσοδος της Χρυσής Αυγής στη Βουλή, με ποσοστό 6,92% και 18 έδρες (στις εκλογές της 6-5-2012 έλαβε ποσοστό 6,97% και 21 έδρες). -Ο ΛΑΟΣ μένει εκτός βουλής. 	<ul style="list-style-type: none"> -Απεργίες -Μεγάλες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας - Συγκεντρώσεις του κινήματος των «Αγανακτισμένων» στην πλ. Συντάγματος και άλλες πόλεις.
2013	<ul style="list-style-type: none"> -Αυξημένες πιέσεις του Μηχανισμού Στήριξης σε κυβέρνηση ΝΔ-ΠΑΣΟΚ-ΔΗΜΑΡ. -Λήψη πρόσθετων οικονομικών μέτρων. Κλείσιμο δημόσιων οργανισμών (λ.χ. ΕΡΤ). -Κατάργηση κλάδων υπηρετούντων στο δημόσιο- Διαθεσιμότητα-Κινητικότητα-Απολύσεις δημοσίων υπαλλήλων. -Κυβερνητικός αυταρχισμός. -Επιστρατεύσεις κλάδων εργαζομένων στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα (εργαζόμενοι ΜΕΤΡΟ, ΤΡΑΜ, ΗΣΑΠ, ναυτεργάτες, καθηγητές). -Αστυνομική καταστολή- κατάχρηση αστυνομικής βίας. 	<ul style="list-style-type: none"> -Απεργίες -Μεγάλες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας εργαζομένων στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, συνταξιούχων κ.ά.

Οι πολιτικές εξελίξεις, στο διάστημα 2009-2013, αποκαλύπτουν ραγδαίες και απότομες μεταβολές στους συσχετισμούς ισχύος και την ίδρυση ή την ανάδειξη νέων πολιτικών κομμάτων (ΛΑΟΣ, ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ, ΑΝΕΛ, ΔΗΜΑΡ)- μια τάση που εντάθηκε μετά το 2013, με την ίδρυση πολιτικών κινήσεων και κομμάτων που προέρχονται, κυρίως, από το ΠΑΣΟΚ, όπως λ.χ. το ΚΙΔΗΣΟ, το ΠΟΤΑΜΙ κ.ά., τα οποία πολιτικά εγγράφονται στον κεντροαριστερό χώρο-, με συνέπεια την απομείωση της πολιτικής δυναμικής και της εκλογικής επιρροής του ΠΑΣΟΚ και της ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ.

Στο εξεταζόμενο διάστημα το γεγονός που αξιολογείται ως σημαντικότερο για τις εξελίξεις στο πολιτικό σύστημα και το σύστημα διακυβέρνησης, τις ανατροπές που σημειώθηκαν στον ευρύτερο χώρο του δεξιού εξτρεμισμού και την άνοδο της πολιτικής επιρροής και της εκλογικής ανόδου της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ είναι η κυβέρνηση «Παπαδήμου». Η κυβέρνηση αυτή σχηματίστηκε το 2011, μετά τη συμφωνία συνεργασίας ΠΑΣΟΚ-ΝΔ-ΛΑΟΣ, η οποία προέκυψε με πρωτοβουλία του

τότε πρωθυπουργού, Γ. Παπανδρέου, επειδή η κοινοβουλευτική πλειοψηφία του κόμματός του είχε περιοριστεί στους 152 βουλευτές,¹ οι δανειστές πίεζαν προκειμένου να αποτραπεί η αναγγελόμενη διεξαγωγή δημοψηφίσματος² και έπρεπε να αποφευχθεί η διεξαγωγή εθνικών εκλογών. Στη συγκεκριμένη συγκυρία το πρόσωπο του τραπεζίτη Λ. Παπαδήμου συγκέντρωσε την αποδοχή των τριών κομμάτων και των εκπροσώπων του Μηχανισμού Στήριξης. Η κυβέρνηση Παπαδήμου αποτέλεσε την απαρχή ενός παρατεταμένου σε διάρκεια καθεστώτος εξαίρεσης, που οικοδομήθηκε με τα εργαλεία της κρίσης του μεταπολιτευτικού «πειράματος» και αξιοποίησε τις συνθήκες της διεθνούς οικονομικής κρίσης και των εσωτερικών θεσμικών ρωγμών, ώστε να εδραιώσει το νέο συρρικνωμένο και αυταρχικό κράτος που πιεζόταν να υλοποιήσει τις συμφωνίες του μνημονίου συνεργασίας.

Στο ίδιο διάστημα η κοινωνική αντίδραση παρουσιάζει αυξομειώσεις, οι οποίες συνδέονται με την αδυναμία έγκαιρης κατανόησης του μεγέθους και του βάθους της κρίσης, που οδήγησε σε αλλεπάλληλες αποφάσεις των κυβερνητικών οργάνων για τη λήψη πρόσθετων οικονομικών μέτρων, έκτακτων φόρων κ.ά. και είχε συνέπεια τη σκλήρυνση των μηχανισμών εξουσίας και την κατάχρηση της αστυνομικής βίας. Ωστόσο, το γεγονός που θεωρείται ότι έκρινε το μέλλον και τη δυναμική των κοινωνικών αντιδράσεων ήταν η δολοφονία των εργαζομένων στη *Marfin-Bank*, που δικαιολόγησε την κινητοποίηση των επίσημων μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου και κατόρθωσε να διασπείρει τον φόβο στο κοινωνικό σώμα, η δυναμική του οποίου περιορίστηκε, παρά το μέγεθος των συγκεντρώσεων και των διαδηλώσεων, που πραγματοποιήθηκαν στο μεγαλύτερο διάστημα των εξεταζόμενων ετών.

Οι «αντισυστημικότητες» που σημειώθηκαν στο πολιτικό σύστημα και το σύστημα διακυβέρνησης, από το 2010 έως σήμερα, και θεμελιώνουν τα χαρακτηριστικά του καθεστώτος εξαίρεσης εντοπίζονται στη διαρκή και πιεστική παρέμβαση των εκπροσώπων του Μηχανισμού Στήριξης στη συγκρότηση και τη σύνθεση των κυβερνητικών σχημάτων, καθώς και των ακολουθούμενων πολιτικών, την κυβερνητική και ηγεμονική αστάθεια, τον σχηματισμό κυβερνήσεων συνεργασίας ετερόκλητων μεταξύ τους πολιτικών κομμάτων, με τη συμμετοχή σε αυτές και ακροδεξιών κομμάτων (ΛΑΟΣ, ΑΝΕΛ), την ανάδειξη του κόμματος του ΣΥΡΙΖΑ στο ρόλο της αξιωματικής αντιπολίτευσης (και μετά τις εθνικές εκλογές, στις 25 Ιανουαρίου και στις 20 Σεπτεμβρίου 2015, στο ρόλο της κυβέρνησης), την σκλήρυνση των μηχανισμών εξουσίας, με την καταστολή και κατάχρηση της αστυνομικής βίας και την προοδευτική εξασθένηση της κοινωνικής αντίδρασης.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο διερευνάται η αντισυστημικότητα στη δράση της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ και καταγράφεται η δραστηριότητα αυτού του κόμματος στο διάστημα 2009-2013, με ειδικότερες αναφορές στον αριθμό των περιστατικών, τους στόχους, τις μορφές και τις μεθόδους δράσης. Το χρονολόγιο δράσης συλλέχθηκε

---

¹ Πηγή: «Φυλλοροεί το ΠΑΣΟΚ, ανεξαρτητοποιήθηκε και η Μιλένα, αποστασιοποιείται από τις επιλογές Παπανδρέου το «σημιακό» μπλοκ», *enet.gr*, <http://www.enet.gr/?i=news.el.politikh&id=322623>, 3/11/2011, Νοέμβριος και «Διεξαγωγή δημοψηφίσματος ανακοίνωσε ο πρωθυπουργός», *news247*, http://news247.gr/eidiseis/politiki/dieksagwgh_dhmopshfismatos_anakoinwse_o_prwthypoyr_gos.1433751.html, 31/10/2011.

² Πηγή: «Το χρονικό δεκάδων επιθέσεων πριν το φονικό», *newsbeast*, <http://www.newsbeast.gr/society/arthro/584717/to-hroniko-dekadon-epitheseon-prin-to-foniko/>, 19/9/2013 Σεπτέμβριος.

από τη διασταύρωση βιβλιογραφικών και ηλεκτρονικών πηγών (Ψαρράς 2012, Γλέζος 2013, UNHCR 2013, κ.ά.).³

Πίνακας 2: Η δράση της Χρυσής Αυγής και τα χαρακτηριστικά της

ΕΤΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΩΝ	ΣΤΟΧΟΙ	ΜΟΡΦΕΣ ΔΡΑΣΗΣ	ΜΕΘΟΔΟΙ ΔΡΑΣΗΣ
2009	ΣΥΝΟΛΟ 52 ΕΠΙΘΕΣΕΙΣ	<ul style="list-style-type: none"> • Αλλοδαποί • Οργανώσεις, κόμματα της Αριστεράς. • Αντιφασιστικές-αντιρατσιστικές κινήσεις. • Διαδηλώσεις-συγκεντρώσεις εργαζομένων και πολιτών. 	<ul style="list-style-type: none"> • Επιθέσεις • Αιφνίδιες έφοδοι. • Προπηλακισμοί • Πρόκληση σοβαρών τραυματισμών στα θύματα. 	<ul style="list-style-type: none"> • Επιχειρήσεις ομάδων δύο ή περισσότερων ατόμων που, συνήθως επιβαίνουν σε μηχανές μικρού κυβισμού ή και αυτοκίνητα-τάγματα εφόδου. • Κατοχή και χρήση όπλων (ρόπαλα, λαστοί, καδρόνια, κοντάρια, μαχαίρια, ξίφη, όπλα).
2010	ΣΥΝΟΛΟ 11 ΕΠΙΘΕΣΕΙΣ	<ul style="list-style-type: none"> • Αντιρατσιστικές συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις. 	<ul style="list-style-type: none"> • Επιθέσεις • Αιφνίδιες έφοδοι. • Μοτοπορείες 	<ul style="list-style-type: none"> • Επιχειρήσεις ομάδων δύο ή περισσότερων ατόμων ό.π.π. • Κατοχή και χρήση όπλων ό.π.π.
2011	ΣΥΝΟΛΟ 16 ΕΠΙΘΕΣΕΙΣ	<ul style="list-style-type: none"> • Αλλοδαποί • Προσωπικότητες της Αριστεράς (Μ. Γλέζος, Α. Αλαβάνος) 	<ul style="list-style-type: none"> • Επιθέσεις • Αιφνίδιες έφοδοι. • Πογκρόμ • Προπηλακισμοί 	<ul style="list-style-type: none"> • Επιχειρήσεις ομάδων δύο ή περισσότερων ατόμων ό.π.π. • Κατοχή και χρήση

³ Λοιπές πηγές: «Ο αποκαλυπτικός κύκλος της Χρυσής Αυγής, Εσωτερική Πυραμίδα», *tvxs.gr-Ανεξάρτητη Ενημέρωση*, <http://tvxs.gr/news/ellada/o-apokalyptikos-kyklos-tis-xrysis-aygis>, 10/04/2014, «Ημερολόγιο επιθέσεων 28 Σεπτεμβρίου- 16 Δεκεμβρίου 2013», *athens.indymedia.org*, https://athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=1506496, πρόσβαση 06/01/2014, «Ημερολόγιο επιθέσεων κατά μεταναστών, εργαζομένων και νεολαίων 25 Γενάρη- 11 Φλεβάρη 2013», *left.gr*, <http://left.gr/news/imerologio-epitheseon-kata-metanaston-ergazomenon-kai-neolaion-25-genari-11-flevari-2013>, πρόσβαση 06/01/2014, «Χρονολόγιο Φασιστικής Βίας 1990- 2013», *athens.indymedia.org* https://athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=1498351, πρόσβαση 06/01/2014, «Χρονολόγιο Φασιστικής Βίας (1990-2013)», *redwire.gr*, <http://redwire.gr/component/k2/item/485/485.html>, 18/10/2013 και «Το χρονικό δεκάδων επιθέσεων πριν το φονικό» *newsbeast*, <http://www.newsbeast.gr/society/arthro/584717/to-hroniko-dekadon-epitheseon-prin-to-foniko/>, Σεπτέμβριος 19/09/2013.

			<ul style="list-style-type: none"> • Πρόκληση σοβαρών τραυματισμών στα θύματα. • Δολοφονίες 	όπλων όπ.π.
2012	ΣΥΝΟΛΟ 50 ΕΠΙΘΕΣΕΙΣ	<ul style="list-style-type: none"> • Αλλοδαποί • Κόμματα της Αριστεράς. 	<ul style="list-style-type: none"> • Επιθέσεις • Αιφνίδιες έφοδοι • Βανδαλισμοί πολιτικών γραφείων αριστερών κομμάτων • Τρομοκρατική-εκφοβισμός θυμάτων. • Πρόκληση σοβαρών τραυματισμών στα θύματα. • Απρόκλητες φθορές ξένης παρουσίας. 	<ul style="list-style-type: none"> • Επιχειρήσεις ομάδων δύο ή περισσότερων ατόμων όπ.π. • Κατοχή και χρήση όπλων όπ.π. • Μετά τις εθνικές εκλογές στις επιχειρήσεις συμμετείχαν ενεργά βουλευτές του κόμματος.
2013 (18-9)	ΣΥΝΟΛΟ 18 ΕΠΙΘΕΣΕΙΣ	<ul style="list-style-type: none"> • Αλλοδαποί • Μέλη αριστερών κομμάτων. • Ημεδαποί εργαζόμενοι, συνδικαλιστές. • Πολίτες με εκδηλωμένες αντιφασιστικές απόψεις. 	<ul style="list-style-type: none"> • Επιθέσεις • Αιφνίδιες έφοδοι • Μοτοπορείες • Βανδαλισμοί • Απρόκλητες φθορές ξένης παρουσίας. • Τρομοκρατική-εκφοβισμός θυμάτων. • Πρόκληση σοβαρών τραυματισμών στα θύματα. • Δολοφονίες 	<ul style="list-style-type: none"> • Επιχειρήσεις ομάδων δύο ή περισσότερων ατόμων όπ.π. • Κατοχή και χρήση όπλων όπ.π. • Στις επιχειρήσεις συμμετείχαν ενεργά βουλευτές του κόμματος. • Οι επιχειρήσεις ήταν σχεδιασμένες και γνωστές στην ηγεσία του κόμματος.

Την απομείωση του ΛΑΟΣ ακολούθησε η εκτίναξη των ποσοστών της «Χρυσής Αυγής», στις εθνικές εκλογές του 2012, στις οποίες εξέλεξε κοινοβουλευτική ομάδα και εδραίωσε τις θέσεις της στο πολιτικό σύστημα και τους θεσμούς του. Παράλληλα, με την επιχειρησιακή δράση της αξιοποίησε προς όφελος της την υποχώρηση της κοινωνικής αντίδρασης. Μπορεί δηλαδή να υποστηριχθεί ότι η πολιτική επικράτηση της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ στον ευρύτερο χώρο του δεξιού εξτρεμισμού συνδέεται με τη φθορά του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος.

Από τη σύγκριση της συστημικής και αντισυστημικής δράσης που ανέπτυξαν τα κόμματα του ΛΑΟΣ και της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ, με σκοπό την αναζήτηση και αξιολόγηση των πρόδηλων στοιχείων τους, διαπιστώνεται ότι τα δύο αυτά κόμματα είχαν διαφορετικές επιλογές και ανέπτυξαν διαφορετικές πρακτικές, με επιδίωξη την αύξηση της επιρροής, την εκλογική άνοδο και τη συμμετοχή τους στους πολιτικούς θεσμούς ή τους μηχανισμούς εξουσίας. Συγκεκριμένα, οι πολιτικές επιλογές και οι δράσεις του ΛΑΟΣ κυριαρχήθηκαν από τη συστηματικότητα, εφόσον:

I) Στο ιδεολογικό επίπεδο, αξιοποίησε και προσάρμοσε τις ιδέες του εθνικισμού και του ρατσισμού στις πρακτικές του λαϊκισμού. Με τα εργαλεία αυτά συγκρότησε το πολιτικό ακροατήριό του από χαμηλά και μικροαστικά στρώματα.

II) Στο πολιτικό επίπεδο, έθεσε ως προτεραιότητες την ανασυγκρότηση της εθνικής οικονομίας και της εθνικής αγοράς εργασίας, με παράλληλο αποκλεισμό των «λαθρομεταναστών» [σ: πρόκειται για όρο που χρησιμοποιεί αυτό το κόμμα (Κολοβού 2007)] από θέσεις εργασίας, καθώς και την εφαρμογή του νόμου και της τάξης.

Ο ΛΑΟΣ αποσαφήνισε έγκαιρα τις πολιτικές προτεραιότητες του, απέκτησε συμμάχους σε διακριτούς χώρους, όπως η Εκκλησία, διεκδίκησε διακριτό πολιτικό ρόλο, έως και τη συμμετοχή του, το 2011, στη διακυβέρνηση της χώρας (Κολοβού 2007, Τόλιος 2015). Παρά τις εθνικές ιδιοτυπίες αναφορικά με την επιλογή κοινωνικών «συμμάχων», η επιδίωξη αυτού του κόμματος να συμμετάσχει σε κυβερνητικά σχήματα δείχνει επίσης το βαθμό επηρεασμού του από άλλα ευρωπαϊκά ακροδεξιά κόμματα που, από τη δεκαετία 1990 έως σήμερα, συμμετέχουν σε κυβερνήσεις διακυβέρνηση και ασκούν εξουσία, όπως το FPÖ που συμμετείχε σε κυβέρνηση συνεργασίας με το χριστιανοδημοκρατικό ÖVP στην Αυστρία (D. Morrow 2004), το MSI και η Lega Nord που συμμετείχαν στο κυβερνητικό σχήμα του S. Berlusconi (Gallagher 2004), στην Ιταλία, το FN που κατέλαβε το Δήμο Παρισίων (Hainsworth 2004), στη Γαλλία, το Κόμμα Προόδου που, μετά τις εκλογές του 2013 συμμετέχει σε κυβέρνηση συνεργασίας με τους Συντηρητικούς (Albrecht 2013: 30-37), στη Νορβηγία, κ.ά.

Η δράση του ΛΑΟΣ κυριαρχήθηκε από τον σεβασμό του δημοκρατικού πλαισίου και των πολιτικών και πολιτειακών θεσμών, δηλαδή κινήθηκε αυστηρά και με συνέπεια σε ένα πλαίσιο «συστημικότητας» στις πολιτικές και τις πρακτικές του.

Από την άλλη, η ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ ανέπτυξε πρωτοβουλίες και δράσεις με συστημικά και αντισυστημικά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα:

I) Στο ιδεολογικό επίπεδο, βασικοί πυλώνες των αρχών της αποτέλεσαν ο φυλετισμός, ο κοινωνικός και πολιτισμικός ρατσισμός και ο εθνικοσοσιαλισμός.

II) Συγκρότησε το πολιτικό ακροατήριό της από τα χαμηλά και μεσαία στρώματα, των ανέργων, των ανειδίκευτων και χαμηλά ειδικευμένων, των εργαζομένων στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα (στρατός, αστυνομία), των νέων, των ηλικιωμένων, κ.ά.

III) Δεν δημιούργησε πρόδηλες «συμμαχίες» με συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις.

Η πολιτική δράση της, στο εξεταζόμενο διάστημα, χαρακτηρίστηκε από συστημικότητα, με την συμμετοχή στις δημοτικές και περιφερειακές εκλογές του 2010 και τις εθνικές εκλογές του 2012, από τις οποίες το κόμμα αυτό απόκτησε εκπροσώπηση και εξέλεξε δημοτικούς και περιφερειακούς συμβούλους και βουλευτές, αντίστοιχα. Ωστόσο, η πολιτική δράση αναπτύχθηκε παράλληλα με την επιχειρησιακή δραστηριότητα, την οποία χρησιμοποίησε ως εργαλείο μαζικοποίησης των οργανώσεών της, που αποτέλεσαν «καταφύγια» ανέργων, δυσαρεστημένων, κ.ά.,

«φυτώρια» εγκληματιών και ορμητήρια εγκληματικών δραστηριοτήτων (Λακόπουλος 2013 (1986), Χασαπόπουλος 2013, κ.ά.).

Η είσοδος της «Χρυσής Αυγής» στη Βουλή εξασφάλισε ένα μεγαλύτερο βαθμό αυτονομίας και δημοσιότητας στις δραστηριότητές της. Η κοινοβουλευτική εκπροσώπηση διέυρνε την εγκληματική δραστηριότητα που άρχισε να αναπτύσσεται παράλληλα και ανεξάρτητα από τις εξελίξεις που σημειώνονταν στο πολιτικό και οικονομικό πεδίο. Αυτό έγινε ιδιαίτερος εμφανές στη διάρκεια του 2013, στο οποίο η δράση της διαφοροποιήθηκε και εμφανίστηκε περισσότερο στοχευμένη, ιδιαίτερος επιθετική, και, για τον λόγο αυτό, πιο επικίνδυνη. Συνολικότερα, η πολιτική και επιχειρησιακή δράση της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ, υπήρξε ανάλογη της έντασης του αυταρχισμού και της καταστολής που ασκήθηκε από τους μηχανισμούς της εξουσίας και του επίσημου κοινωνικού ελέγχου, τις κυβερνήσεις και την αστυνομία, και αντιστρόφως ανάλογη του μεγέθους, της έντασης και της διάρκειας της κοινωνικής αντίδρασης. Έτσι όσο υποχωρούσε η κοινωνική αντίδραση και εντεινόταν ο κυβερνητικός αυταρχισμός και η κατάχρηση της αστυνομικής βίας, τόσο ενδυναμωνόταν η εγκληματική δραστηριότητα αυτού του κόμματος.

Συνοψίζοντας, οι πολιτικές διαδικασίες που συνδέονται με την άνοδο των κομμάτων του δεξιού εξτρεμισμού στην Ελλάδα, στο διάστημα από το 2009 έως σήμερα είναι: (α) το καθεστώς επιτήρησης της ελληνικής οικονομίας από τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο διάστημα 2004-2009, (β) η ένταξη στον μηχανισμό στήριξης ΔΝΤ-ΕΕ-ΕΚΤ, το 2010 (γ) η επιβολή διαρκούς καθεστώτος εξαίρεσης, από το 2011 και (δ) η σκλήρυνση της κρατικής εξουσίας και η κατάχρηση της αστυνομικής καταστολής. Στην προσέγγιση, μάλιστα, του Ν. Πουλιαντζά (2006: 80-113) αυτές οι αντισυστημικότητες συνδέονται επίσης με τη διαδικασία πολιτικού και κοινωνικού εκφασισμού, στο πλαίσιο της οποίας η άνοδος της επιρροής κομμάτων που εγγράφονται στο φάσμα του δεξιού εξτρεμισμού θεωρείται λογικό επακόλουθο. Αυτό εν μέρει επαληθεύεται από τις κοινωνικές συνθήκες που συνέβαλαν στην άνοδο του ΛΑΟΣ και της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ και αφορούν: (α) την αύξηση της ανεργίας και της φτώχειας, (β) την κοινωνική δυσαρέσκεια, και (γ) την απαξίωση του πολιτικού συστήματος και του προσωπικού του.

Στο παραπάνω πλαίσιο η ποινικοποίηση των εγκληματικών πράξεων που διεπράχθησαν στο πλαίσιο της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ, από βουλευτές, στελέχη και μέλη της, όπως και η εξελισσόμενη δίκη ως διαδικασίες έχουν συμβάλει στη μείωση των επιχειρήσεων βίας, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι περιορίζουν τις αντισυστημικές όψεις του πολιτικού συστήματος, εφόσον δεν συνδέονται με τον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό εκδημοκρατισμό της χώρας. Η διατήρηση των πολιτικών και οικονομικών συνθηκών, στο έδαφος των οποίων επιβλήθηκε ένα παρατεταμένο καθεστώς εξαίρεσης, σε συνδυασμό με τους νέους φόβους που διασπείρονται διεθνώς, είναι ενδεχόμενο να τροφοδοτήσουν νέες αντισυστημικές δράσεις, ανοίγοντας ένα νέο κεφάλαιο στην ασκούμενη πολιτική βία και την περαιτέρω διεύρυνση νεοφασιστικών εξτρεμιστικών κομμάτων στο πολιτικό σύστημα.

Βιβλιογραφία

- Agamben, G. (2007), *Κατάσταση εξαίρεσης*, μτφρ. Μ. Οικονομίδου, Πατάκης, Αθήνα.
Albrecht J., Ph. (2013), «Εισαγωγή», *Οι ακροδεξιές παρατάξεις της Ευρώπης, Εκπρόσωποι της Ακροδεξιάς και της Λαϊκιστικής Δεξιάς στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο*, Εκδότης: J.

- Ph. Albrecht, Μέλος του ΕΚ, Ομάδα Πρασίνων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Brussels.
- Durkheim, E. (2000), *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, Εισαγωγή: Μουσούρου Λ., «Ο Εμίλ Ντυρκάιμ και η κοινωνιολογία του», μτφρ. Λ. Μουσούρου, Gutenberg.
- Gallagher, T. (2004), «Εξοδος από το γκέτο: Η ιταλική ακροδεξιά στη δεκαετία του 1990», Επιμ. Ρ. Hainsworth, *Η ακροδεξιά, Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*, μτφρ. Θ. Αθανασίου, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 38-57.
- Hainsworth, P. (2004), «Το Εθνικό Μέτωπο: από την άνοδο στον κατακερματισμό της γαλλικής δεξιάς», στο Επιμ. Ρ. Hainsworth, *Η ακροδεξιά, Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*, μτφρ. Θ. Αθανασίου, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 71-95.
- Morrow, D. (2004), «Ο Jörg Haider και το νέο FPÖ: πέραν του δημοκρατικού πλαισίου», Επιμ. Ρ. Hainsworth, *Η ακροδεξιά, Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*, μτφρ. Θ. Αθανασίου, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 79-85.
- Wolfgang, M. & Ferracoti, F. (1995), *Η υποκουλτούρα της βίας, Προς μια ολοκληρωμένη θεωρία στην εγκληματολογία*, μτφρ. Φ. Μηλιώνη, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- Αλτουσέρ, Λ. (1999), *Θέσεις*, μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Γεωργιάδου, Β. (2004), «Το πολιτικό κράμα της ακροδεξιάς», στο Επιμ. Ρ. Hainsworth, *Η ακροδεξιά, Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*, μτφρ. Θ. Αθανασίου, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 9-38.
- Γλέζος, Μ. (2013), «Η ματωμένη 20ετία της Χ.Α.», *TVXS-Ανεξάρτητη Ενημέρωση*, <http://tvxs.gr/news/ellada/1992-2012-i-matomeni-20etia-tis-xa>.
- Κολοβού, Γ. (2007) «*Η θέση του Λ.Α.Ο.Σ. για το μεταναστευτικό και οι επερχόμενες εκλογές*», *e-grammes*, <http://www.e-grammes.gr/article.php?id=2871>.
- Λακόπουλος, Ν. (2013), «Φάκελος, Οι Ναζί της Αθήνας, Το 1986 για την Χρυσή Αυγή και τα παλικάρια τους», περιοδικό «ΕΝΑ» - Truth Fights back!, <http://www.costadinoserafidis.blogspot.gr/2013/12/1986.html>.
- Λεντάκης, Αν. (2000), *Το Παρακράτος και η 21^η Απριλίου*, Πρόλογοι: Γ.Α. Μαγκάκης- Π. Πετρίδης, Επιμ. Α. Σιδεράτος, Προσκήνιο, Αθήνα.
- Νιώτη, Στ. (2013), «Ο ρόλος των παρακρατικών οργανώσεων στη δολοφονία Λαμπράκη», *TVXS-Ανεξάρτητη Ενημέρωση*, <http://tvxs.gr/news/ταξίδια-στο-χρονο>.
- Πουλαντζάς, Ν. (2006), *Φασισμός και Δικτατορία, Η Τρίτη Διεθνής αντιμέτωπη στον Φασισμό*, μτφρ. Χ. Αργιαντώνη, επιμ. Α. Ελεφάντης, Ινστιτούτο Ν. Πουλαντζάς, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τόλιος, Α. (2015), *Η άνοδος και η πτώση (;) του ΛΑΟΣ, Μαρξιστική Σκέψη*, <http://www.marxistikisepsi.gr/index.php/el/marxistiki-spepsi-tomos-5os/126-anodos-kai-ptosi-toy-laos-aris-tolios>, αναδημοσίευση *iskra.gr*, http://iskra.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=7346:tolios-laos&catid=54:anpolitiki&Itemid=284, πρόσβαση Ιανουάριος.
- Υπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR), (2013), «Τα σημαντικότερα χτυπήματα μίσους των δύο τελευταίων ετών», *unhcr*, <http://www.unhcr.gr/1againstracism>
- Χασαπόπουλος, Ν. (2013), «Χρυσή Αυγή: Η ιστορία, τα πρόσωπα και η αλήθεια», *Protagon*, <http://www.protagon.gr/?i=protagon.el.article&id=24020>.
- Ψαρράς, Δ. (2012), *Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής, Ντοκουμέντα από την ιστορία και τη δράση μια ναζιστικής ομάδας*, Πόλις, Αθήνα.

Άλλες ηλεκτρονικές πηγές

- «Διεξαγωγή δημοψηφίσματος ανακοίνωσε ο πρωθυπουργός», *news247*, http://news247.gr/eidiseis/politiki/dieksagwgh_dhmopshfismatos_anakoinwse_o_prwthypourgos.1433751.html, 31/10/2011.
- «Ημερολόγιο επιθέσεων 28 Σεπτεμβρίου- 16 Δεκεμβρίου 2013», *athens.indymedia.org*, https://athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=1506496, πρόσβαση 06/01/2014.

- «Ημερολόγιο επιθέσεων κατά μεταναστών, εργαζομένων και νεολαίων 25 Γενάρη- 11 Φλεβάρη 2013», *left.gr*, <http://left.gr/news/imerologio-epitheseon-kata-metanaston-ergazomenon-kai-neolaion-25-genari-11-flevari-2013>, πρόσβαση 06/01/2014.
- «Ο αποκαλυπτικός κύκλος της Χρυσής Αυγής, Εσωτερική Πυραμίδα», *tvxs.gr-Ανεξάρτητη Ενημέρωση*, <http://tvxs.gr/news/ellada/o-apokalyptikos-kyklos-tis-xrysis-aygis>, 10/04/2014.
- «Το χρονικό δεκάδων επιθέσεων πριν το φονικό», *newsbeast*, <http://www.newsbeast.gr/society/arthro/584717/to-hroniko-dekadon-epitheseon-prin-to-foniko/>, 19/09/2013.
- «Φυλλοροεί το ΠΑΣΟΚ, ανεξαρτητοποιήθηκε και η Μιλένα, αποστασιοποιείται από τις επιλογές Παπανδρέου το «σημιακό» μπλοκ», *enet.gr*, <http://www.enet.gr/?i=news.el.politikh&id=322623>, 03/11/2011.
- «Χρονολόγιο Φασιστικής Βίας (1990-2013)», *redwire.gr*, <http://redwire.gr/component/k2/item/485/485.html>, 18/10/2013.
- «Χρονολόγιο Φασιστικής Βίας 1990- 2013», *athens.indymedia.org* https://athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=1498351, πρόσβαση 06/01/2014.

Ο Φορντισμός στην κινηματογραφική παραγωγή: Μελέτη περίπτωσης της Φίνος Φιλμ

Χρήστος Ξένος*

Περίληψη

Αντικείμενο αυτής της έρευνας είναι η ανάλυση, η περιγραφή και ο σχολιασμός του φορντισμού στην κινηματογραφική παραγωγή μέσα από τη μελέτη της περίπτωσης της Φίνος Φιλμ (1942-1977) στην Ελλάδα, της σημαντικότερης εταιρίας κινηματογραφικής παραγωγής της περιόδου του παλιού ελληνικού κινηματογράφου, που οι ταινίες της σημειώνουν υψηλή τηλεθέαση ως τις μέρες μας. Η μελέτη αυτή στρέφεται στον τρόπο παραγωγής, ως έναν ακόμη παράγοντα της επιτυχίας της Φίνος Φιλμ, που ακολουθεί τα βήματα της φορντικής δομής των αντίστοιχων στούντιο του Χόλλυγουντ. Για τη Φίνος Φιλμ, η έρευνα μέχρι πρόσφατα βασίστηκε σε προφορικές μαρτυρίες συνεργατών της. Η συμβολή της έρευνάς μας βρίσκεται και στην έρευνα του αρχείου της Φίνος Φιλμ, που πραγματοποιείται για πρώτη φορά.

Λέξεις-κλειδιά: Ελληνικός κινηματογράφος, Παλιός Ελληνικός Κινηματογράφος, τυποποίηση, γραμμή παραγωγής, σταρ σύστημα, λογοκρισία.

1. Εισαγωγή

Αντικείμενο αυτής της έρευνας¹ είναι η ανάλυση, η περιγραφή και ο σχολιασμός του φορντισμού στην κινηματογραφική παραγωγή και ειδικότερα μέσα από τη μελέτη της περίπτωσης της Φίνος Φιλμ στην Ελλάδα, που δραστηριοποιείται στον εμπορικό κινηματογράφο μεταξύ των ετών 1942-1977. Γιατί όμως κάποιος να ασχοληθεί με τον παλιό ελληνικό κινηματογράφο (ΠΕΚ) και γιατί μέσα απ' αυτήν την οπτική; Είναι γεγονός, πως παρόλη την κακή κριτική που δέχθηκε από συγχρόνους κριτικούς του, ο ΠΕΚ σημειώνει μέχρι τις μέρες μας υψηλή τηλεθέαση, με συμμετοχή όλων των ηλικιών, κάθε μορφωτικού επιπέδου (Λεβεντάκος 2002: 10-11). Οι ταινίες είναι ακόμα παρούσες στην ελληνική κοινωνία με τις διαρκείς τηλεοπτικές επαναλήψεις, αλλά και με το νοσταλγικό τρόπο που οι χαρακτήρες, η αισθητική, η αφήγηση, επανεγγράφονται σε σύγχρονα κινηματογραφικά έργα και τηλεοπτικές σειρές (Καρτάλου 2008: 260).

Οι ταινίες όμως που σπάνε τα ρεκόρ τηλεθέασης είναι κυρίως της Φίνος Φιλμ (Βακαλόπουλος 1990: 155), της πιο σημαντικής εταιρίας της περιόδου με όρους

---

* ΜΔ Πολιτιστική Διαχείριση, Τμήμα ΕΜΠΟ, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Κρέοντος 167, 10443, Σεπόλια, Αθήνα

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: xenoschristos@hotmail.com

¹ Η έρευνα εκπονήθηκε στο πλαίσιο της διπλωματικής εργασίας του ΠΜΣ Πολιτιστική Διαχείριση του Τμήματος Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού του Παντείου Πανεπιστημίου (2015). Διαθέσιμη στις ψηφιακές εκδόσεις *Πάνδημος* του Παντείου Πανεπιστημίου: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&pid=iid:8391>

ποσότητας, αλλά και ποιότητας (Kartalou 2011: 55-56). Η έρευνα αυτή στράφηκε στον τρόπο παραγωγής, ως έναν ακόμη παράγοντα της επιτυχίας της Φίνος Φιλμ, που ακολουθεί τα βήματα της φορντικής δομής των αντίστοιχων στούντιο του Χόλλυγουντ και παράγει αξιόλογα πολιτισμικά προϊόντα. Ο τρόπος παραγωγής μας δίνει μια άλλη οπτική γύρω απ' το φαινόμενο των επιτυχιών αυτών των ταινιών, ενώ η ανάλυση της παραγωγής μέσω του κοινωνικοοικονομικού μοντέλου του φορντισμού, επιτρέπει μία πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση του κινηματογράφου.

Είναι γεγονός, πως ο τρόπος παραγωγής του ελληνικού κινηματογράφου δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Η ελληνική βιβλιογραφία για το σινεμά είναι περισσότερο επικεντρωμένη στην ιστορία του κινηματογράφου και την αισθητική των ταινιών του (Sifaki 2003: 3,14). Για τη Φίνος Φιλμ, την κυριότερη εταιρία παραγωγής του ΠΕΚ, η έρευνα μέχρι πρόσφατα βασίστηκε σε προφορικές μαρτυρίες συνεργατών της, ηθοποιών, σκηνοθετών, των συνεργείων κ.ά. (Papadimitriou 2009: 55). Τα αρχεία της εταιρίας δεν ήταν διαθέσιμα. Η συμβολή της έρευνάς μας βρίσκεται και στην αρχειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην εταιρία της Φίνος Φιλμ, της οποίας το αρχείο παρέμεινε έως τώρα ανεξερεύνητο και εν πολλοίς αταξινόμητο.

Το ενδιαφέρον επιπλέον για μικρές βιομηχανικές κινηματογραφίες, όπως η ελληνική, είναι κάτι που αναδύθηκε έντονα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και του ενδιαφέροντος στους κινηματογράφους της διασποράς (diasporic cinemas). Χρειάζονται και λείπουν από το ερευνητικό και ακαδημαϊκό πεδίο, νέες μελέτες και νέες προσεγγίσεις (Stassinopoulou 2012: 140). Οι μελέτες για τον κινηματογράφο, εν τω μεταξύ, έχουν ήδη δείξει ότι οι ταινίες δεν είναι μόνο πεδία για ανάλυση της αφήγησης και της αισθητικής τους, αλλά και βιομηχανικά προϊόντα, που είναι χρήσιμο να εξετασθούν και μέσα από τις εταιρικές δομές παραγωγής τους, πώς, δηλαδή, κατασκευάστηκαν, πώς διανέμονται και ποιος τα καταναλώνει, αφού οι δομές παραγωγής επηρεάζουν και τις δομές της αφήγησης και της αισθητικής των ταινιών (Papadimitriou 2014: 14,12).

Δεδομένου του περιορισμένου χώρου σε αυτήν την εισήγηση, στις επόμενες ενότητες η ανάπτυξη της έρευνας θα είναι συνοπτική και επιλεκτική στα σημαντικότερα σημεία της.

2. Ο Φορντισμός στο Χόλλυγουντ

Ο φορντισμός είναι μια έννοια που αφορά την καπιταλιστική συσσώρευση (Scott 1992: 200-201, Harvey 2007: 171-172). Είναι ένας τρόπος κοινωνικής και εταιρικής οργάνωσης (Thompson 1998), συνυφασμένος με τη μαζική παραγωγή, την τεύλορική γραμμή παραγωγής, την τυποποίηση, τη μαζική κατανάλωση και τον εκσυγχρονισμό (Scott 1992: 200-201, Harvey 2007: 176-179,190-195). Στην κινηματογραφική παραγωγή, έχει διάφορες πτυχές. Στο μοντέλο που ανέλυσαν οι Storper & Christopherson για το Χόλλυγουντ της χρυσής εποχής των στούντιο υποστηρίχθηκε πως το αρχικό στάδιο της βιομηχανίας του Χόλλυγουντ στήθηκε στα πρότυπα της μαζικής παραγωγής του Henry Ford (Storper & Christopherson 1986, Storper 1994, Wayne 2003: 90-93). Μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα να αναπτύξουμε αυτήν την οπτική, διότι συνδέουμε αυτό το φορντικό μοντέλο με τη δική μας περίπτωση, της Φίνος Φιλμ.

Συνοπτικά αναφέρουμε πως η φορντική αυτή δομή περιλαμβάνει την ιδιοκτησία πλήρως εξοπλισμένων εγκαταστάσεων, όπου η ταινία κατασκευάζεται ως ένα τυποποιημένο τεμάχιο. Όλο το φάσμα παραγωγής της γίνεται σε ένα εργοστάσιο, το στούντιο. Η γραμμή παραγωγής περιλαμβάνει το στάδιο της προ-παραγωγής (η επιλογή σεναρίου και συντελεστών), της παραγωγής (γυρίσματα) και της μεταπαραγωγής (επεξεργασία φιλμ και μοντάζ) (Storper 1994: 200-201). Υπάρχει αυστηρός καταμερισμός

εργασίας, μόνιμο προσωπικό, εξειδικευμένο και ιεραρχικά καταμερισμένο (Thompson & Bordwell 2011: 68, Storper 1994: 201-203), λεπτομερές πρόγραμμα παραγωγής (Bordwell and Thompson 2012: 33), ενώ η μέθοδος του «συνεχούς σεναρίου» (continuity script) φάνηκε χρήσιμη για τα γυρίσματα και την κοστολόγηση κάθε ταινίας² (Thompson & Bordwell 2011: 68, Storper 1994: 201-203).

Υπήρξε καθημερινός έλεγχος των πεπραγμένων, το προσωπικό ήταν χωρισμένο σε ομάδες εργασίας, όπως οι σταρ, ενώ διέθεταν μεγάλα τμήματα για την κατασκευή σκηνικών, εργαστήρια των φιλμ, τμήματα διαφήμισης και διανομής, ώστε το προϊόν-ταινία να μετακινείται από τμήμα σε τμήμα σε μια τύπου γραμμής συναρμολόγησης (Storper 1994: 201-203). Το σταρ σύστημα γίνεται το εμπορικό σήμα των στούντιο και παράγοντας διαφήμισης, καθορίζοντας ενίοτε το είδος και την αφήγηση των ταινιών (Delamoir 2004: 72). Τα στούντιο θα αναδείξουν ένα αναγνωρίσιμο στιλ (studio style) στις ταινίες τους (Κολοβός 2000: 138), ελέγχουν με αποκλειστικά συμβόλαια το ανθρώπινο κεφάλαιο των ηθοποιών (Storper 1994: 207) και αγοράζουν αίθουσες προβολής, κάτι που επιτρέπει την κάθετη ενοποίηση³ (vertical integration) της παραγωγής τους (Thompson & Bordwell 2011: 68).

Η φορντική δομή των στούντιο είχε περιορισμένη εσωτερική αγορά εργασίας, μικρό αριθμό παραγωγών, ένα ολιγοπώλιο, το οποίο ελέγχει παράλληλα με την παραγωγή και τη διανομή, υιοθετώντας μεθόδους πώλησης «πακέτου» ταινιών (block booking)⁴ (Storper 1994: 203), δυσκολεύοντας έτσι την είσοδο ανταγωνιστικών εταιριών στην αγορά (Thompson & Bordwell 2011: 327). Η δομή της οργάνωσης των στούντιο είναι σα μία πυραμίδα με βαριά ακίνητη περιουσία, μονοπωλιακές εμπορικές πρακτικές, προσανατολισμό στο μαζικό κοινό και με εξωτερικό εκφοβισμό στην εποχή τους, τη λογοκρισία (Balio 1985: 261-262, 267-268).

3. Μεθοδολογική προσέγγιση της έρευνας

Η μέθοδος της έρευνάς μας είναι η μελέτη περίπτωσης (case study) και η θεωρία του φορντισμού έθεσε το πλαίσιο που κινηθήκαμε και τα μοτίβα που έπρεπε να εξηγηθούν (Yin 2003: 1-3, 28-29, Babbie 2011: 75-78), καθώς και θέματα που σχετίζονται μ' αυτό το μοντέλο, όπως η τυποποίηση, η κάθετη ολοκλήρωση, το νομοθετικό πλαίσιο της εποχής λειτουργίας της εταιρίας, η λογοκρισία, το σταρ σύστημα, ο εκσυγχρονισμός ως χαρακτηριστικό του φορντισμού που εμφανίζεται στις ταινίες της Φίνος Φιλμ. Επίσης, η ανάλυση της περίπτωσης του κλασικού Χόλλυγουντ χρησιμεύει ως μοντέλο για ταύτιση-σύγκριση (pattern matching) και σε ό,τι συμπίπτει η Φίνος Φιλμ με το λειτουργικό αυτό μοντέλο, ισχυροποιεί τη θέση μας για τη φορντική λειτουργία της εταιρίας (Yin 2003: 116-119). Οδηγηθήκαμε σε μία ενδελεχή βιβλιογραφική έρευνα και στην έρευνα του αρχείου της Φίνος Φιλμ που, όσο γνωρίζουμε, πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά.

---

² Με το «συνεχές σενάριο» κατακερματιζόταν η ιστορία της ταινίας σε μπλοκ σκηνών για να κινηματογραφούνται (Storper 1994: 201) χωρίς τη χρονολογική σειρά που ακολουθούν στην ιστορία (Storper & Christopherson 1986: 8).

³ Όταν μια εταιρία έχει στην ιδιοκτησία της τις εγκαταστάσεις, τον εξοπλισμό για την παραγωγή, εταιρία διανομής και χώρους για την προβολή, τότε θεωρείται κάθετα συγκεντρωμένη ή ενοποιημένη (Bordwell & Thompson 2012: 52).

⁴ Το *block booking* είναι μια πρακτική διανομής για να δεσμεύονται οι καλύτερες αίθουσες προβολής για ολόκληρη σεζόν σε μία λογική «όλες οι ταινίες ή τίποτα» (Κολοβός 2000: 209).

4. Ο Ελληνικός Κινηματογράφος και η Φίνος Φιλμ

Η περίοδος που μας ενδιαφέρει είναι η περίοδος του Παλιού Ελληνικού Κινηματογράφου (ΠΕΚ), που δραστηριοποιείται η Φίνος Φιλμ. Ο ΠΕΚ αποτελείται από το λαϊκό (popular) κινηματογράφο των ιδιωτών παραγωγών, που παράγουν κινηματογράφο των ειδών (genres) και των «αστέρων» (stars), και αρχίζει από τα τέλη της δεκαετίας του '40 και διαρκεί έως τις αρχές της δεκαετίας του '70 (Papadimitriou 2009: 50). Είναι η περίοδος που επικράτησε το στούντιο ως το σύστημα παραγωγής κινηματογραφικών ταινιών στην Ελλάδα, με εξαιρετικά μεγάλη ποσότητα παραγωγής ταινιών. Είναι η «χρυσή εποχή» του ελληνικού κινηματογράφου που το ουσιαστικά φορντικό σύστημα παραγωγής των στούντιο, παράγει ταινίες «μη-πολιτικές», «φυγής», που θεωρήθηκε ότι στερούνται οποιουδήποτε καλλιτεχνικού οράματος. Σύμφωνα με πολλούς κριτικούς του σινεμά παρά τα εξαιρετικά δείγματα κωμωδίας της εποχής, η παραγωγή με το τυποποιημένο σύστημα των στούντιο, θα δημιουργήσει κωμωδίες στερεοτυπικές, μέτριες. Οι ταινίες, έχει υποστηριχθεί, τείνουν προς τη «θεατρικότητα», είναι «σκηνικές», θεατρογενείς, βασίζονται σε μικρά ή μεσαία πλάνα, μικρής φαντασίας στα κάδρα ή στην κάμερα, στερούμενα φαντασίας και στο μοντάζ.⁵ Αυτή η «χρυσή εποχή» του κινηματογράφου όμως, αναδεικνύει ορισμένα εξαιρετικά φιλμ, δημιουργούς και αγαπημένους σταρ, όπως η Μερκούρη, η Καρέζη, η Βουγιουκλάκη (Katsan 2013: 117-118).

Από οικονομική άποψη, η εγχώρια κινηματογραφική παραγωγή αυτήν την περίοδο έχει κύριο στόχο το κέρδος μέσω της μαζικής κατανάλωσης των ψυχαγωγικών προϊόντων-ταινιών. Είναι ένα πλέγμα δραστηριοτήτων όπου συνυπάρχουν οι καλλιτεχνικές και οι βιομηχανικές παράμετροι. Στο πλαίσιο αυτό η Φίνος Φιλμ υπήρξε η σημαντικότερη ελληνική εταιρία παραγωγής κινηματογραφικών ταινιών (Κυμιωνής 2002: 240). Ο Φιλοπόιμην Φίνος, ο ιδρυτής της, είναι ο πιο σημαντικός παραγωγός του μεταπολεμικού κινηματογράφου (Stassinopoulou 2002: 113) και ήταν ο πρώτος παραγωγός που κατάλαβε πως η υποδομή και η επένδυση έχει σημασία και οργάνωσε την εταιρία του σύμφωνα με το Χολιγουντιανό φορντικό μοντέλο των στούντιο (Παπαδημητρίου 2009: 40). Ο Φίνος έβαλε τη βάση της ελληνικής παραγωγής. Ήταν εκείνος που όλοι ανέτρεχαν για να λύσουν κάθε τους τεχνικό πρόβλημα (Μητροπούλου 1980: 88-89). Οι επιλογές του, γενικότερα, είναι άκρως επιτυχημένες και καθορίζουν τον ελληνικό κινηματογράφο (Δελβερούδη 2002: 58). Έτσι, η πρώτη «γενικά αποδεκτή τομή» του ελληνικού κινηματογράφου είναι η πρώτη παραγωγή της Φίνος Φιλμ το 1942 στην Κατοχή, η *Φωνή της Καρδιάς* (σκην. Ιωαννόπουλου), που εισάγει σημαντικές τεχνικές αναβαθμίσεις και την πρώτη περίοδο συστηματικής παραγωγής (Στασινοπούλου 1995: 423).

Γενικότερα οι επιχειρήσεις των ΜΜΕ στην Ελλάδα αυτής της περιόδου βρίσκονται σε βιοτεχνικό επίπεδο, χωρίς διασυνδέσεις στον ευρύτερο οικονομικό χώρο. Η οικονομία λειτουργεί με όρους «περιφερειακού φορντισμού», χωρίς να εντάσσεται δηλαδή σ' έναν κεντρικό κύκλο, ενώ η πολιτική λειτουργεί με εμμονές στις ιστορικές ιδεολογικές αντιθέσεις. Έτσι, επιβάλλεται ένα εμπορικό πρότυπο στον κινηματογράφο κι ένας κρατικός έλεγχος μέσω κομματικών συναλλαγών (Κομνηνού 2001: 53-58, 62-63). Η εγχώρια κινηματογραφική παραγωγή αφέθηκε σε όρους μόνιμης υπανάπτυξης, το κράτος «κυνήγησε» τον κινηματογράφο μέσω της νομοθεσίας⁶ και της λογοκρισίας,⁷ χωρίς να

⁵ Αυτή η άποψη γενικότερα, ανακυκλώνεται στην ελληνική βιβλιογραφία, ενώ παραμένει ελλιπής η στιλιστική αποτίμηση των ταινιών αυτής της περιόδου. Η Θανούλη αναλύοντας ταινίες του Δημόπουλου διαφοροποιεί τη θέση της από αυτήν την οπτική (βλ. Thanouli 2012: 223-238).

⁶ Το κράτος μόλις το 1961 φτιάχνει ένα νομοθετικό πλαίσιο για τον κινηματογράφο (Stassinopoulou 2012: 137-138) προστατεύοντας ουσιαστικά τις ξένες εταιρίες, που δε φορολογούνται (Βακαλόπουλος 2005: 431-433).

παρέχει και κάποια οικονομική ή εκπαιδευτική υποστήριξη. Ο εμπορικός κινηματογράφος λειτούργησε ως «*λαϊκό θέαμα*» (Δερμεντζόπουλος 2010: 141-142).

Στη δεκαετία του '60 αυξήθηκαν κατακόρυφα οι εταιρίες παραγωγής: 243 εταιρίες τη δεκαετία 1965-75, αλλά στα πλαίσια ενός ολιγοπωλίου λίγες με συνεχή παρουσία.⁸ Η παραγωγή φτάνει στο απόγειό της την περίοδο 1966-7 (117 ταινίες) και πέφτει κάτω από τις 60 μετά το 1972-3. Ο αριθμός θεατών είναι επίσης στα ύψη, που συνοδεύεται με δημογραφικές αλλαγές, μετανάστευση στις πόλεις και την αύξηση του βιοτικού επιπέδου και καταναλωτισμού (Παπαδημητρίου 2009: 41, Παπαδημητρίου 2012: 92). Η θέαση έφτασε τα 137 εκ. εισιτήρια το 1968, που αντιστοιχούν σε περίπου 15 εισιτήρια ανά κάτοικο. Αυτό τοποθετεί την Ελλάδα εκείνης της περιόδου στις πιο σινεφίλ χώρες στον κόσμο (Sifaki 2003: 6).

Τη δεκαετία του '70 όμως τα πράγματα αλλάζουν. Η παραγωγή και η θέαση φθίνει ραγδαία. Οι 91 παραγωγές το 1971, γίνονται 15 το 1979 (Δερμεντζόπουλος 2010: 145) και τα 137 εκ. εισιτήρια του 1968, γίνονται 37 εκ. το 1977 με συνεχή φθίνουσα πορεία (Μπακογιαννόπουλος 2002: 13). Το κοινό στρέφεται στην ιδιωτική διασκέδαση της τηλεόρασης (Sifaki 2003: 6). Το σύστημα των στούντιο καταρρέει (Κολοβός 2002: 159-160).

5. Πτυχές του Φορντισμού στη Φίνος Φιλμ

Κατά την έρευνά μας διακρίναμε στη σημαντικότερη ελληνική κινηματογραφική εταιρία, τη Φίνος Φιλμ, ισχυρά σημεία που δείχνουν ότι λειτουργούσε με μία αντίστοιχη του κλασικού Χόλλυγουντ φορντική δομή. Η Φίνος Φιλμ συνδέεται άμεσα με τον ιδιοκτήτη της και ιδρυτή της Φιλοποίμενα Φίνο – ουσιαστικά ο ίδιος είναι η εταιρία. Ο Φίνος δημιουργεί ένα σύστημα προσωποπαγές, κάθετης δομής, όμοιο με των στούντιο του κλασικού Χόλλυγουντ (Καρτάλου 2005: 172). Αναπτύσσει ένα αναγνωρίσιμο στίλ (studio style)⁹ (Αθανασάτου 2002: 96), όπως αντίστοιχα συνέβαινε και στο Χόλλυγουντ των στούντιο (Κολοβός 2001: 336), πρωτοπορεί σε τεχνικές καινοτομίες, αλλά και καινοτομίες ειδών και αφήγησης και όλοι οι υπόλοιποι παραγωγοί τον ακολουθούν.¹⁰ Ο ίδιος επιλέγει το σενάριο, τους σκηνοθέτες, τους ηθοποιούς, τη μουσική, βλέπει τα πεπραγμένα καθημερινά, και βρίσκει λύσεις για τα σενάρια που τα αντλεί κυρίως από το θέατρο¹¹ (Δελβερούδη 2002: 53-54, Καρτάλου 2005: 172). Επιπλέον, όπως και στην

⁷ Η μεταπολεμική λογοκρισία βασίζεται στη νομοθεσία του μεσοπολέμου και της Κατοχής και διατηρήθηκε μέχρι το 1981. Ο κινηματογράφος κάτω από τη λογοκριτική κρατική επέμβαση δεν ακούμπησε θέματα για τον εμφύλιο ή την αντίσταση στην Κατοχή, ενώ οδήγησε και στην τυποποίηση αφηγήσεων (Stassinopoulou 2012: 138-139).

⁸ Μόνο τρεις εταιρίες κατέχουν τον κύριο όγκο της παραγωγής τη δεκαετία 1965-75: η Φίνος Φιλμ, η Καραγιάννης-Καρατζόπουλος και η Τζέιμς Πάρις. Οι περισσότερες εταιρίες (139) κάνουν μόνο μία ταινία και μετά χάνονται (Σωτηροπούλου 1989: 83-84).

⁹ Οι 37 κωμωδίες (συμπεριλαμβανομένων των μιούζικαλ) που γύρισε ο Δαλιανίδης (1961-74), καθορίζουν τη φυσιογνωμία της Φίνος Φιλμ ως προς το είδος της κωμωδίας (Δελβερούδη 2004: 42). Αλλά και στα οικογενειακά μελοδράματα διακρίνεται ένα studio style στη Φίνος Φιλμ, με την τεχνική τους αρτιότητα και το ρεαλιστικό τρόπο αναπαράστασης (Κολοβός 2001: 336).

¹⁰ Στην ουσία η Φίνος Φιλμ καθορίζει τα είδη: την κωμωδία με τον Σακελλάριο (Δελβερούδη 2002: 54), το μελόδραμα με το *Μεθυστάκα* (1950) του Τζαβέλλα (Ηλιάδης 1961: 71), το μιούζικαλ με τον Δαλιανίδη (Παπαδημητρίου 2002: 101-102), όπως και τα κοινωνικά νεανικά δράματα με τον *Κατήφορο* (1961) (Τριανταφυλλίδης 2000: 101), τις ταινίες «*φουστανέλας*», με την *Γκόλφω* (1955) του Λάσκου (Ηλιάδης 1961: 104).

¹¹ Το θέατρο είναι αρχικά μέθοδος αναζήτησης σεναρίων για το Χόλλυγουντ των στούντιο (Staiger 1985: 146, Thompson 1985: 165).

«πατριαρχική» φορντική δομή των στούντιο (Storper 1994: 203, Lukinbeal 2002: 253-254), στη Φίνος Φιλμ διατηρείται οικογενειακό κλίμα (Τριανταφυλλίδης 1997: 317,324) και περιορισμένη εσωτερική αγορά εργασίας, με σταθερές πολυετείς συνεργασίες και μαθητεία για νεοεισερχόμενους (Ζέρβας 2003: 184-185, Δελβερούδη 2004: 50-51).

Το στοιχείο που διαφοροποιεί τη Φίνος Φιλμ από τις άλλες εταιρίες είναι αυτό το φορντικό σύστημα παραγωγής της. Υπήρχε δηλαδή η καθετοποίηση της εταιρίας, με καταμερισμό εργασίας, το μόνιμο εξειδικευμένο προσωπικό σε όλες τις ειδικότητες, με μηνιαίο μισθό (Τριανταφυλλίδης 2000: 36), όπως προκύπτει και από τα αρχεία της εταιρίας και το μισθολόγιό της (τεκμήριο 31: 155-156),¹² ιεραρχικά στελεχωμένο, ώστε έτσι, οι βοηθοί και μαθητευόμενοι δίπλα στους ειδικούς μάθαιναν τη δουλειά και η παράδοση συνεχιζόταν (Τριανταφυλλίδης 2000: 36). Διέθετε επιπλέον γραφείο εκμετάλλευσης των ταινιών της, αλλά και άλλων ταινιών μη παραγωγών της (τεκμήρια 34,54: 162,184), ενώ υπήρχε υπεύθυνος γραφείου τύπου και διαφημιστική προώθηση (Τριανταφυλλίδης 2000: 36). Επίσης διέθετε εξοπλισμένο ξυλουργικό τμήμα κατασκευής σκηνικών (Καμβασινού 2005: 228), όπου στήνονται σκηνικά με μαραγκούς, μπουγιατζήδες κι ό,τι χρειάζεται, ώστε να απαριθμεί τεράστιες κατασκευές, όπως εσωτερικά σπιτιών, δρόμους και γειτονιές κ.ά. (Ζέρβας 2003: 198-199, τεκμήριο 21: 143).

Είναι η πρώτη φορά που οργανώνεται έτσι η παραγωγή στον ελληνικό κινηματογράφο, αφού ο Φίνος αντιλαμβάνεται γρήγορα πως η καθετοποίηση της παραγωγής είναι ο τρόπος που μπορεί να λειτουργήσει η κινηματογραφική βιομηχανία, φανερώνοντας μια άλλη διάσταση των ταινιών, ως προϊόντα και όχι μόνο ως καλλιτεχνικές-αισθητικές αξίες. Ο Φίνος ξεκινούσε λοιπόν από τη συγγραφή των σεναρίων που παράγγελλε από σεναριογράφους που τακτικά μισθοδοτούσε η εταιρία (τεκμήριο 44: 174, Βακαλόπουλος 2005: 422), κι έφτανε μέχρι την παράδοση της κόπιας της ταινίας στον αιθουσάρχη. Επιπλέον, κατασκευάζοντας στούντιο και εργαστήρια με μόνιμο τεχνικό προσωπικό και με αποκλειστικά συμβόλαια σε όλες τις γνωστές «βεντέτες» του ελληνικού θεάτρου της εποχής του (Βακαλόπουλος 2005: 422), αλλά και αποκλειστικά συμβόλαια, όπως προέκυψε από την αρχειακή μας έρευνα, με σεναριογράφους-θεατρικούς συγγραφείς (τεκμήρια 5-7: 120-127), φημισμένους μουσικούς συνθέτες (Χατζιδάκις) (τεκμήριο 8: 128-129, Δημόπουλος 1998: 210), τραγουδιστές (Βάνου), φημισμένους τεχνικούς (Βαριάνο), αιθουσάρχες (Σελέκτ) (τεκμήρια 4,9,20: 117-119, 130, 142), ο Φίνος καθετοποιεί την παραγωγή και ελέγχει την κινηματογραφική αγορά. Σ' αυτήν την κατεύθυνση φορντικού ορθολογικού σχεδιασμού, πίστευε πως έπρεπε πριν από όλα να ελέγχει τη διανομή, γι' αυτό και δημιούργησε δικό του γραφείο διανομής που εφάρμοσε το σύστημα/μέθοδο του block booking με τις αίθουσες (Βακαλόπουλος 2005: 422).

Στο αποκορύφωμα της στρατηγικής επέκτασης της διανομής της, η Φίνος Φιλμ, συνεργάστηκε με την ισχυρότερη εταιρία διανομής στην Ελλάδα, την Δαμασκηνός-Μιχαηλίδης, ουσιαστικά στα πλαίσια ενός φορντικού ολιγοπωλίου και καθετοποίησης. Με μία κοινοπραξία δημιουργούν ένα τραστ, μία πλήρως καθετοποιημένη σχέση, όπου η Φίνος Φιλμ παρέχει ταινίες έτοιμες και η Δαμασκηνός-Μιχαηλίδης ένα διευρυμένο δίκτυο διανομής. Η Κοινοπραξία όμως κρατά μόλις ένα χρόνο (1965), μάλλον για λόγους ανταγωνισμού, παρά την επιτυχία των 4 ταινιών που γύρισαν μαζί (Καρτάλου 2005: 189-190).

Ακολουθώντας ένα αυστηρό φορντικού τύπου χρονοδιάγραμμα και περιλαμβάνοντας στη γραμμή παραγωγής τα στάδια της προ-παραγωγής, παραγωγής και

---

¹² Τα τεκμήρια για λόγους οικονομίας χώρου δεν παρατίθενται. Με τη σελιδοποίηση που αναγράφονται στο κείμενο, βρίσκονται στην ολοκληρωμένη σχετική έρευνα που προαναφέραμε (βλ. υποσημείωση 1).

μεταπαραγωγής, οι ταινίες περνούν από τμήμα σε τμήμα, κοστολογούνται, και γυρίζονται σε ελάχιστο χρόνο, με εξειδικευμένο προσωπικό και επίβλεψη του διευθυντή παραγωγής (Ζέρβας 2003: 227-242). Σ' αυτήν τη φορντική λειτουργία της Φίνος Φιλμ ενσωματώνεται και ο καθημερινός έλεγχος της οργάνωσης της παραγωγής (Wayne 2003: 88), μία πρωτοβουλία που αναλαμβάνει ο ίδιος ο Φίνος, που ασκεί καθημερινό έλεγχο των πεπραγμένων στην αίθουσα προβολών στην οδό Χίου (Τριανταφυλλίδης 2000: 248).

Οι αφηγήσεις και τα είδη τυποποιούνται, όπως και τα σκηνικά, ενώ οι ηθοποιοί παίζουν τους ίδιους ρόλους ξανά και ξανά (Δελβερούδη 2002: 71-72, 76-77, Τριανταφυλλίδης 2000: 249-250). Ο αυστηρός χρονικός προγραμματισμός, βασίζεται στο ντεκουπαρισμένο σενάριο (continuity script), όπως κάνει και το φορντικό Χόλλυγουντ, αφού έτσι μπορούν οι ταινίες να κοστολογηθούν (Ζέρβας 2003: 239, Bordwell and Thompson 2012: 35). Έτσι, όπως αναδεικνύεται από την αρχειακή μας έρευνα, ήδη από πολύ νωρίς (*Νεκρή Πολιτεία*, 1951, Ηλιάδης) τα σενάρια περιέχουν αριθμημένα πλάνα, σχεδιασμένα με λεπτομέρεια, μια πρακτική που διατηρείται σε όλη την πορεία της Φίνος Φιλμ (τεκμήρια 14-19: 136-141).

Επιπλέον, ο Φίνος ελέγχει, καλλιεργεί και καθοδηγεί το σταρ σύστημα (Ηλιάδης 1961: 98, Καμβασινού 2005: 265). Το σταρ σύστημα ήταν μία επιχειρηματική φορντικής μορφής στρατηγική επιλογή, που κινητοποίησε μεγάλα κεφάλαια για να παράγει τυποποιημένα προϊόντα-ταινίες προς ολοένα μεγαλύτερη μάζα κοινού. Οι επιχειρηματίες «έδεναν» με αποκλειστικά συμβόλαια μεγάλης διάρκειας τους ηθοποιούς, οι οποίοι όπως οι «επωνυμίες» (brand names), εγγυούνται την ποιότητα του προϊόντος-ταινία (De Grazia 1989: 60-61, Κοκκώνης 2001: 347).

Έτσι, στα πρότυπα του φορντικού μοντέλου παραγωγής ο Μίμης Φωτόπουλος είναι γενικά ο πρώτος ηθοποιός που υπογράφει πενταετές αποκλειστικό συμβόλαιο κι αυτό συμβαίνει με τη Φίνος Φιλμ (Ηλιάδης 1961: 98). Στη Φίνος Φιλμ τα αποκλειστικά συμβόλαια δεσμεύουν τους ηθοποιούς, κάποιοι ηθοποιοί πληρώνονται σαν μισθωτοί υπάλληλοι, όπως η Λάσκαρη (Κουσουμίδης 1981: 127) και η Βαλσάμη και υπακούν σε ρόλους που θέλει η εταιρία στο πλαίσιο του φορντικού σχεδιασμού και της γραμμής παραγωγής της (Τριανταφυλλίδης 2000: 255).

Όπως προκύπτει και απ' την αρχειακή μας έρευνα στα αποκλειστικά συμβόλαια που διατηρεί ο Φίνος, καθορίζει την καριέρα των ηθοποιών, αφού τους απαγορεύει είτε να συμμετάσχουν σε εκτός της Φίνος Φιλμ κινηματογραφικές παραγωγές, είτε στο θέατρο (Λιάσκου), είτε σε θεατρικές παραστάσεις εκτός Αθηνών και περιχώρων, είτε κάποιες φορές και τη συμμετοχή τους στο ραδιόφωνο ή στην τηλεόραση (Ναθαναήλ), ενώ ρητά αναφέρεται πως δεν έχουν το δικαίωμα να αρνηθούν να γυρίσουν σενάριο ή να αρνηθούν το σκηνοθέτη που θα τους υποδείξει ο ίδιος ο Φίνος (Βουλγαρίδης) ή το ρόλο που θα υποδυθούν (Λιάσκου). Επιπλέον, υποχρεώνονται να συμμετάσχουν χωρίς άρνηση σε κάθε διαφημιστική δραστηριότητα που η εταιρία υποδεικνύει για την ανάδειξή τους (Ναθαναήλ, Λιάσκου), ένας σαφής προσανατολισμός στη δημιουργία σταρ (τεκμήρια 1-3: 100-116).

Οι ταινίες ως προϊόντα ετοιμάζονται στη φορντική γραμμή παραγωγής της Φίνος Φιλμ μέσα από τις ομάδες εργασίας, των συνεργείων και των ηθοποιών-σταρ, που εξειδικεύονται σε είδη και αφηγήσεις (Καρτάλου 2008: 250-257, 265, τεκμήριο 31: 155-156). Οι ομάδες εργασίας οργάνωνται για λόγους εντατικοποίησης της παραγωγής (Storper 1994: 201-203) και το πλέγμα συνεργασιών ηθοποιών-εταιρίας είναι ευρύτερο του σταρ σύστημα (Καρτάλου 2005: 200-201). Υπήρξαν τρεις ομάδες στη Φίνος Φιλμ: του Δαλιανίδη, των Φώσκολου-Κούρκουλου και των Σακελλάριου-Βουγιουκλάκη-Παπαμιχαήλ (Τριανταφυλλίδης 1997: 143). Αυτές οι ομάδες υπερβαίνουν το σταρ σύστημα, είναι μάλλον ένα σύστημα παραγωγής: τα μέλη αυτών των ομάδων έχουν μεταξύ τους σταθερούς δεσμούς καθώς ελάχιστα μεταπηδούν από τη μία ομάδα στην άλλη. Οι όποιες

εξαιρέσεις γίνονται για εμπορικούς λόγους, όπως η συνεργασία Βουγιουκλάκης-Φώσκολου για την ταινία *Υπολογαγός Νατάσσα* (1970). Αυτοί οι περιορισμοί συνδέονται με την υψηλή εξειδίκευσή τους σε συγκεκριμένα είδη και κινηματογραφικές αφηγήσεις (Καρτάλου 2005: 200-203, 266-267), αλλά και με την ύπαρξη των σταρ, οι οποίοι με την σειρά τους επιβάλλουν στην εταιρία παραγωγής τους όρους τους (Καρτάλου 2008: 256-257, 265, Kartalou 2011: 54). Η δόμηση είναι αυστηρή, επιδιώκοντας την μέγιστη εμπορική και παραγωγική απόδοση των σταρ της εταιρίας (Καρτάλου 2005: 200-203, 266-267).

Τρία πράγματα υποστηρίζει ο Μάρκος Ζέρβας – ο κύριος διευθυντής παραγωγής της εταιρίας – ήταν σημαντικά για τη Φίνος Φιλμ τα χρόνια της εντατικοποίησης της παραγωγής της τη δεκαετία του '60: α) το ίδιο καστ, για να κοστίζει φθηνότερα, β) τα διαφορετικά είδη ταινιών, για να αγγίζει το γούστο το κόσμου, που ποτέ δεν μπορείς να υπολογίσεις τι θέλει και γ) να μην σταματούν να βγαίνουν ταινίες (Ζέρβας, Εκπομπή Παρασκευή 1983: 9.52'). Είναι μία λογική που παραπέμπει στην παραγωγή ταινιών-τεμάχια, όπως επέβαλλε το φορντικό μοντέλο παραγωγής.

Η φορντικού τύπου λογική της Φίνος Φιλμ αναζητά το μαζικό ακροατήριο και δεν μένει στην Ελλάδα. Οι ταινίες της αναζητούν και το παγκόσμιο κοινό είτε ομογενών (ΗΠΑ), είτε υποτιτλίζονται ή ντουμπλάρονται για να διατεθούν σε ξένες χώρες (Δυτικές Ινδίες, Ιαπωνία, Ν. Αφρική, Καναδάς κ.ά.) (Βακαλόπουλος 2005: 422, τεκμήρια 25-26, 49-51: 147-148, 179-182), όπου ορισμένες φορές οδηγούνται σε μεγάλες επιτυχίες (*Κατήφορος*, Μεξικό) (Ράλλης 2010: 19, Kartalou 2006: 268, 271). Οι ταινίες κι εκεί διαφημίζονται με αφίσες (π.χ. *Λόλα*) και τρέιλερ (τεκμήρια 25, 51-52: 147, 182-183), ενώ άλλοτε υπογράφονται αποκλειστικά συμβόλαια συνεργασίας με διανομείς, όπως στην Κύπρο, ώστε κι εκεί να ελέγχεται η αγορά (τεκμήριο 24: 146) ή με διανομείς αποκλειστικά για την ομογένεια (τεκμήριο 27: 149).

Η περίοδος αυτή παράλληλα είναι μία δύσκολη περίοδος με υψηλή φορολόγηση και λογοκρισία (Σωτηροπούλου 1989: 45-46, Karalis 2012: 45-46), που προσανατολίζει τη Φίνος Φιλμ ακόμα περισσότερο προς τυποποιημένες ιστορίες και οδηγεί τους δημιουργούς στην αυτολογοκρισία (Ζέρβας 2003: 225, Stassinopoulou 2000: 38, 47). Το κλίμα που επικρατεί στη Φίνος Φιλμ είναι πως η λογοκρισία δεν τους αφήνει να ασχοληθούν με πολιτικά θέματα, ούτε καν με την πολιτική σάτιρα (Ζέρβας 2003: 225) και όταν ο Δημόπουλος πάει πρώτη φορά στο Φίνο ένα σενάριο για την Κατοχή, αυτός αρνείται να το γυρίσει φοβούμενος τη λογοκρισία (Δημόπουλος 1998: 153-155). Από την αρχειακή μας έρευνα προέκυψαν και σχετικά τεκμήρια λογοκριμένων σεναρίων, όπως το *Ξύπνα Βασίλη* (1969, Δαλιανίδης), που η επιτροπή διαγράφει όποιες θεωρεί επίμαχες φράσεις, ακόμα και ολόκληρες παραγράφους, για να εγκριθεί το σενάριο (τεκμήρια 11-13: 132-135).

Ο φορντισμός επιπλέον συνδέεται με τον εκσυγχρονισμό (Harvey 2007: 190, Valencia 2000: 10) και περνάει και στην αφήγηση ειδικά με τα μιούζικαλ (Papadimitriou 2012: 95), το πιο αντιπροσωπευτικό στιλ της Φίνος Φιλμ τη δεκαετία του '60 (Αθανασάτου 2001: 384-385) και το πιο εμπορικά επιτυχημένο είδος που εισήγαγε ο Φίνος με τον Δαλιανίδη (Papadimitriou 2000: 95, 99) μιμούμενος το Χόλλυγουντ, αλλά εμπλουτίζοντάς το με ντόπια στοιχεία (Παπαδημητρίου 2002: 99). Το ίδιο το προϊόν-ταινία εν τέλει γίνεται φορέας του εκσυγχρονισμού και του φορντισμού (Αραμπατζής 1991: 54), καθώς η αφήγηση από την παράδοση στρέφεται στη νεωτερικότητα, την αστικοποίηση και τον εκσυγχρονισμό (Καρτάλου 2008: 257, Papadimitriou 2000: 95-96).

6. Συμπεράσματα

Η έρευνα στα αρχεία της εταιρίας έφερε στο φως στοιχεία που επιβεβαιώνουν και θεμελιώνουν τις έως τώρα προφορικές μαρτυρίες των συντελεστών της εταιρίας, τις ξεδιαλύνουν, ενώ παρουσιάζουν τον οργανωτικό έλεγχο του Φίνου, που δεν αφήνει τίποτα στην τύχη, διατηρεί σε όλα τα επίπεδα τον έλεγχο. Είναι ένας προσεχτικός επιχειρηματίας, που φροντίζει για το προϊόν του, και τα κεφάλαιά του, τα οποία είναι μεγάλα και επιστρέφουν με νέες επενδύσεις στην εταιρία. Η Φίνος Φιλμ είναι ένα εξαιρετικό παράδειγμα επιτυχημένης φορντικής λειτουργίας. Ο τρόπος οργάνωσής της εν τέλει δείχνει πως οι ταινίες δεν είναι αποτέλεσμα μόνο ταλαντούχων συντελεστών, αλλά μίας αυστηρά προγραμματισμένης και δομημένης οργάνωσης της παραγωγής.

Το επιτυχημένο φορντικό μοντέλο της μαζικής παραγωγής χάθηκε μαζί με την εποχή που το καλλιέργησε και οδηγηθήκαμε σε ευέλικτες μορφές διοίκησης και οριζόντιας ενοποίησης επιχειρήσεις, εξέλιξη που φανερώνει και τα όρια της προσωποπαγούς μορφής διοίκησης που καλλιέργησε ο Φίνος στον ελληνικό κινηματογράφο, στοιχείο που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη σήμερα, αν υποθέσουμε πως υπάρχει το ζητούμενο απόπειρας επανίδρυσης ενός σύγχρονου λαϊκού κινηματογράφου.

Είναι ο λαϊκός ελληνικός εμπορικός κινηματογράφος συνυφασμένος με το συγκεντρωτικό φορντικό σύστημα παραγωγής και το διοικητικό ταλέντο ενός ανθρώπου, του Φίνου; Ή, ενδεχομένως, υπάρχει τρόπος που θα μπορούσε να οδηγήσει και σήμερα σε ένα βιώσιμο μοντέλο εμπορικής κινηματογραφικής παραγωγής, δεδομένης της αλλαγής της εποχής και των εταιρικών δομών; Η συζήτηση γύρω από το παραγωγικό μοντέλο του ΠΕΚ ελπίζουμε πως θα βοηθούσε και προς αυτήν την κατεύθυνση κατανόησης του κινηματογραφικού τοπίου της δικής μας εποχής.

Βιβλιογραφία

- Babbie, Earl (2011), *Εισαγωγή στην Κοινωνική Έρευνα*, μτφ. Γ. Βογιατζής, Αθήνα, Κριτική.
- Balio, Tino (1985), “Part IV/Retrenchment, reappraisal, and Reorganization, 1948-“, στο T. Balio (επιμ.), *The American Film Industry, USA*, The University of Wisconsin, σελ. 401-447.
- Bordwell, David & Thompson, Kristin (2012), *Εισαγωγή στην Τέχνη του Κινηματογράφου*, μτφ. Κ. Κοκκινίδη, Αθήνα, MIET.
- De Grazia, Victoria (1989), “Mass Culture and Sovereignty: The American Challenge to European Cinemas, 1920-1960”, *The Journal of Modern History*, 61 (1): 53-87.
- Delamoir, Jeannette (2004) “Louise Lovely, Bluebird Photoplays, and the Star System”, *The Moving Image*, 4 (2): 64-85.
- Harvey, David (2007), *Η Κατάσταση της Μετανεωτερικότητας. Διερεύνηση των απαρχών της Πολιτισμικής Μεταβολής*, μτφ. Ε. Αστερίου, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Karalis, Vrasidas (2012), *A History of Greek Cinema*, New York, Continuum.
- Kartalou, Athena (2006), “The invasion of youth to the Greek popular cinema from the periphery to the forefront”, “*Roads of the youth during the 1960s: Political actions and cultural interventions, conference minutes*”, Athens, “Andreas Ledakis” Cultural and Educational Foundation – The Hellenic Literary and Historical Archive, σελ. 263-271.
- Kartalou, Athena (2011), “Greek Comedians and Stardom: The Case of Lambros Constantaras”, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 37 (1-2): 47-59.
- Katsan, Gerasimus (2013), “‘Above all Authority!’ Morality, Class, and Transgression in Greek Film Comedies”, *Journal of Modern Greek Studies*, 31 (1): 117-131.
- Lukinbeal, Chris (2002), “Teaching Historical Geographies of American Film Production”, *Journal of Geography*, 101 (6): 250-260.

- Papadimitriou, Lydia (2000), "Travelling on Screen: Tourism and the Greek Film Musical", *Journal of Modern Greek Studies*, 18 (1): 95-104.
- Papadimitriou, Lydia (2009), "Greek Film Studies today: in search of identity", *Κάμπος: Cambridge papers in modern Greek*, No 17: 49-78.
- Papadimitriou, Lydia (2012), "Greece", στο C.K. Creemur and L.Y. Mokdad (επιμ.), *The International Film Musical*, Edinburgh, Edinburgh University, σελ. 92-104.
- Papadimitriou, Lydia (2014), "Locating Contemporary Greek Film Cultures: Past, Present, Future and the Crisis", *FILMICON: Journal of Greek Film Studies*, 2: 1-19.
- Scott, Allen J. (1992), «Ευέλικτα Συστήματα Παραγωγής και Περιφερειακή Ανάπτυξη: Η Ανάδυση Νέων Βιομηχανικών Χώρων στη Βόρεια Αμερική και τη Δυτική Ευρώπη», στο Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.), *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική: Κείμενα από τη Διεθνή Εμπειρία*, Αθήνα, Εξάντας, σελ. 199-210.
- Sifaki, Eirini (2003), "Projections of Popular Culture Through the Study of the Cinema Market in Contemporary Greece", *1st LSE PhD Symposium on Modern Greece "Current Social Sciences Research on Greece"*, *Hellenic Observatory, London School of Economics and Political Science*, Paper for the Workshop: Popular Culture, Ideology and the Media, June 21, σελ. 1-14.
- Staiger, Janet (1985), "The Hollywood mode of production to 1930. The division and order of production: the subdivision of the work from the first years through the 1920s", στο D. Bordwell, J. Staiger and K. Thompson, *The Classical Hollywood Cinema. Film Style & Mode of Production to 1960*, London, Routledge, σελ. 142-153.
- Stassinopoulou, Maria (2000), "Creating Distraction after Destruction: Representations of the Military in Greek Film", *Journal of Modern Greek Studies*, 18 (1): 37-52.
- Stassinopoulou, Maria (2002), "It happened in Athens': the relaunch of Greek film production during World War II", *Κάμπος. Cambridge Papers in Modern Greek*, No 10: 111-128.
- Stassinopoulou, Maria (2012), "Definitely, Maybe: Possible Narratives of the History of Greek Cinema", στο L. Papadimitriou and Y. Tzioumakis (επιμ.), *Greek Cinema Texts, Histories, Identities*, Bristol/Chicago, Intellect Bristol, UK/Chicago, USA, σελ. 129-143.
- Storper, Michael (1994), "The Transition to Flexible Specialization in the US Film Industry: External Economies, the Division of Labour and the Crossing of Industrial Divides", στο A. Amin (επιμ.), *Post-Fordism: A reader*, Oxford, Blackwell, σελ. 195-226.
- Storper, Michael & Christopherson, Susan (1986), *Flexible Specialization and regional industrial agglomerations. The Case of the U.S. Motion Picture Industry*, Los Angeles, U.C.L.A.
- Thanouli, Eleftheria (2012), "Film Style in Old Greek Cinema: The Case of Dinos Dimopoulos", στο L. Papadimitriou and Y. Tzioumakis (επιμ.), *Greek Cinema Texts, Histories, Identities*, Bristol/Chicago, Intellect Bristol, UK/Chicago, USA, σελ. 223-238.
- Thompson, Frederick G. (1998), *Fordism, Post-Fordism, and the Flexible System of Production*, Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: http://www2.cddc.vt.edu/digitalfordism/fordism_materials/thompson.htm (8.11.2013).
- Thompson, Kristin (1985), "The formulation of the classical style, 1909-28. From primitive to classical", στο D. Bordwell, J. Staiger and K. Thompson, *The Classical Hollywood Cinema. Film Style & Mode of Production to 1960*, London, Routledge, σελ. 157-173.
- Thompson, Kristin and Bordwell, David (2011), *Ιστορία του Κινηματογράφου. Μια Εισαγωγή*, μτφ. Ν. Λερός και Ρ. Κολαΐτη, Αθήνα, Πατάκη.
- Valencia, Diego (2000), *Globalization, Flexibility, and Culture: A Literature Review on Post-Fordisms*, σελ. 1-12.
- Wayne, Michael (2003), "Post-Fordism, Monopoly Capitalism, and Hollywood's Media Industrial Complex", *International journal of cultural studies*, 6 (1): 82-103.
- Yin, Robert K. (2003), *Case Study Research. Design and Methods*, London, Sage.
- Αθανασάτου, Γιάννα (2001), *Ελληνικός Κινηματογράφος (1950-1967). Λαϊκή μνήμη και Ιδεολογία*, Αθήνα, Finatec A.E.
- Αθανασάτου, Γιάννα (2002), «Ο Ελληνικός Μεταπολεμικός Κινηματογράφος, 1950-1970», στο Γ. Αθανασάτου, Ε. Α. Δελβερούδη και Ν. Κολοβός (επιμ.), *Νεοελληνικό Θέατρο (1600-1940)-Κινηματογράφος. Ο Ελληνικός Κινηματογράφος*, τόμ. Β', Πάτρα, ΕΑΠ, σελ. 75-120.

- Αραμπατζής, Γιώργος (1991), *Λαϊκισμός και κινηματογράφος. Μελέτη για τον ελληνικό λαϊκό κινηματογράφο της δεκαετίας του '60*, Αθήνα, Ροές.
- Βακαλόπουλος, Χρήστος (1990), «Μυθολογίες, μυθοπλασίες», στο Χ. Βακαλόπουλος, *Δεύτερη προβολή. Κείμενα για τον κινηματογράφο 1976-1989*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σελ. 155-164.
- Βακαλόπουλος, Χρήστος (2005), «Παραγωγή και διανομή των ελληνικών ταινιών (1945-1980). Στοιχεία για μια οικονομική προσέγγιση», στο Χ. Βακαλόπουλος, *Η ονειρική υφή της πραγματικότητας. Κείμενα για την επικοινωνία και τον πολιτισμό*, Αθήνα, Εστία, σελ. 419-436.
- Δελβερούδη, Ελίζα-Άννα (2002), «Ο Θησαυρός του Μακαρίτη: Η Κωμωδία 1950-1970», *Οπτικοακουστική Κουλτούρα. Ξαναβλέποντας τον Παλιό Ελληνικό Κινηματογράφο (Συλλογικό)*, Φεβρουάριος, σελ. 53-78.
- Δελβερούδη, Ελίζα-Άννα (2004), *Οι νέοι στις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου 1948-1974*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Κέντρο Ελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.
- Δεμερτζόπουλος, Χρήστος (2010), «Ο ελληνικός κινηματογράφος (1950-1975)», *Ουτοπία*, Νο 90, Μάιος-Ιούνιος, σελ. 141-153.
- Δημόπουλος, Ντίνος (1998), *Ένας σκηνοθέτης θυμάται*, Αθήνα, Παρασκήνιο.
- Ζέρβας, Μάρκος (2003), *Finos Film 1939-1977: Ο μύθος και η πραγματικότητα*, Αθήνα, Άγκυρα.
- Ηλιάδης, Φρίξος (1961), *Ο Ελληνικός Κινηματογράφος 1906-1960. Κείμενα και συλλογή Φωτογραφικού υλικού: Φ. Ηλιάδης*, Αθήνα, "Φαντασία".
- Καμβασινού, Μαρικαίτη (2005), *Φίνος Φιλμ, Φιλοποίμη και Τζέλλα*, Αθήνα, Ορφείας.
- Καρτάλου, Αθηνά (2005), *Το ανεκπλήρωτο είδος: Οι ταινίες κοινωνικής καταγγελίας της "Φίνος Φιλμ"*, Αθήνα, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Καρτάλου, Αθηνά (2008), «Αλίκη Βουγιουκλάκη-Τζένη Καρέζη. Διακρίσεις και διεκδικήσεις στο πλαίσιο του εμπορικού ελληνικού κινηματογράφου», *Κριτική Διεπιστημονικότητα 3: Αναπαραστάσεις, πολιτισμικές αντιστάσεις*, σελ. 247-270.
- Κοκκώνης, Μιχάλης (2001), «Το Μελόδραμα στον Ελληνικό Κινηματογράφο: Από τη Λαϊκή Τέχνη στη Μαζική Κουλτούρα», στο Σ. Πατσαλίδης και Α. Νικολοπούλου (επιμ.), *Ειδολογικοί & Ιδεολογικοί Μετασχηματισμοί*, Θεσσαλονίκη, University Studio, σελ. 344-393.
- Κολοβός, Νίκος (2000), *Κινηματογράφος. Η τέχνη της βιομηχανίας*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Κολοβός, Νίκος (2001), «SANS FAMILLE, PAS MELODRAME! Το Οικογενειακό Μελόδραμα στον Ελληνικό Κινηματογράφο», στο Σ. Πατσαλίδης και Α. Νικολοπούλου (επιμ.), *Ειδολογικοί & Ιδεολογικοί Μετασχηματισμοί*, Θεσσαλονίκη, University Studio, σελ. 311-343.
- Κολοβός, Νίκος (2002), «Νέος Ελληνικός Κινηματογράφος», στο Γ. Αθανασάτου, Ε. Α. Δελβερούδη και Ν. Κολοβός (επιμ.), *Νεοελληνικό Θέατρο (1600-1940)-Κινηματογράφος. Ο Ελληνικός Κινηματογράφος*, Τόμ. Β', Πάτρα, ΕΑΠ, σελ. 121-227.
- Κομνηνού, Μαρία (2001), *Από την Αγορά στο Θέαμα. Μελέτη για τη συγκρότηση της Δημόσιας σφαίρας και του Κινηματογράφου στη Σύγχρονη Ελλάδα, 1950-2000*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Κουσουμίδης, Μαρίνος (1981), *Ιστορία του Ελληνικού Κινηματογράφου*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Κυμιωνής, Στέλιος (2002), «Η βιομηχανία του κινηματογραφικού θεάματος στην Ελλάδα: Η περίπτωση της "Φίνος Φιλμ"», στο Χ. Αγριαντώνη και Λ. Παπαστεφανάκη (επιμ.), *Τεκμήρια Βιομηχανικής Ιστορίας. Πρακτικά Γ' Πανελλήνιας Επιστημονικής συνάντησης (Ερμούπολη, 20-22 Οκτωβρίου 2000)*, Αθήνα, TICCIH Ελληνικό τμήμα, Διεθνής Επιτροπή για τη διατήρηση της Βιομηχανικής κληρονομιάς, σελ. 240-249.
- Λεβεντάκος, Διαμαντής (2002), «Ξαναβλέποντας τον Παλιό Ελληνικό Κινηματογράφο: Μια Εισαγωγή», *Οπτικοακουστική Κουλτούρα. Ξαναβλέποντας τον Παλιό Ελληνικό Κινηματογράφο (Συλλογικό)*, Φεβρουάριος, σελ. 9-13.
- Μητροπούλου, Αγλαΐα (1980), *Ελληνικός Κινηματογράφος*, Αθήνα, Θυμέλη.
- Μπακογιαννόπουλος, Γιάννης (2002), «Ένα Σύντομο Ιστορικό», *Οπτικοακουστική Κουλτούρα. Όψεις του Νέου Ελληνικού Κινηματογράφου (Συλλογικό)*, σελ. 11-34.
- Παπαδημητρίου, Λυδία (2002), «Το Ελληνικό Κινηματογραφικό Μιούζικαλ, 1955-1975: Είδος Ιθαγενές ή Ξενόφερτο;», *Οπτικοακουστική Κουλτούρα. Ξαναβλέποντας τον Παλιό Ελληνικό Κινηματογράφο (Συλλογικό)*, Φεβρουάριος, σελ. 99-112.

- Παπαδημητρίου, Λυδία (2009), *Το Ελληνικό Κινηματογραφικό Μιούζικαλ. Κριτική-Πολιτισμική Θεώρηση*, μτφ. Μ. Κουτελεντιανού και Α. Παρούση, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Ράλλης, Ανδρέας (2010), «Με πάθος και μεράκι», *Μοτέρ*, 20: 19-20.
- Στασινοπούλου, Μαρία (1995) «Τι γυρεύει η Ιστορία στον Κινηματογράφο;», *Ιστορικά*, 23: 421-436.
- Σωτηροπούλου, Χρυσάνθη (1989), *Ελληνική Κινηματογραφία 1965-1975. Θεσμικό πλαίσιο-οικονομική κατάσταση*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τριανταφυλλίδης, Ιάσων (1997), *Στο τέλος μιλάει το πανί*, Αθήνα, Άμμος.
- Τριανταφυλλίδης, Ιάσων (2000), *Ταινίες για φίλημα. Ένα αφιέρωμα στον Φιλοποίμενα Φίνο και τις ταινίες του*, Αθήνα, Εξάντας.

Πηγές από το διαδίκτυο

- Εκπομπή Παρασκήνιο, «*Η ΦΙΝΟΣ ΦΙΛΜ ΚΑΙ Ο ΦΙΛΟΠΟΙΜΗΝ ΦΙΝΟΣ*», Παραγωγή ΕΤ1, (προβολή 01.01.1983), έρευνα Τέλης Σαμαντάς, σκηνοθεσία Περικλής Χούρσογλου, Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://www.hppt-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=68944&tsz=0&act=mMainView> (9.01.2015).

Κοινωνική αναδοχή: Μια καινοτόμα πρακτική για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Η περίπτωση του Δήμου Αγίων Αναργύρων Καματερού

Αγγελική Οικονομοπούλου* και Ανδρέας Φερόνας**

Περίληψη

Η Τοπική Αυτοδιοίκηση, με αφορμή την πρόσφατη οικονομική κρίση, καλείται να εφαρμόσει ευέλικτες υπηρεσίες, που να ανταποκρίνονται αποτελεσματικά στους νέους κοινωνικούς κινδύνους. Η παρούσα μελέτη έχει ως αντικείμενο τη διερεύνηση των πολλαπλών διαστάσεων του κοινωνικού αποκλεισμού στο Δήμο Αγίων Αναργύρων-Καματερού, αξιοποιώντας τη χωρική διάσταση, μέσα από τη διενέργεια ποσοτικής εμπειρικής έρευνας. Στα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη σημαντικών θυλάκων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Η απουσία γνωστοποίησης και χρήσης των δομών των κοινωνικών υπηρεσιών του Δήμου, αλλά και η δυσκολία πρόσβασης σε αυτές, αναδεικνύουν την αναγκαιότητα για μια πολυδιάστατη και τοπικά εστιασμένη παρέμβαση. Στο πλαίσιο αυτό η «Κοινωνική Αναδοχή» αποτελεί μια καινοτόμα αποκεντρωμένη κοινωνική παρέμβαση που επιδιώκει την αξιοποίηση των ανθρώπινων πόρων, ώστε να εδραιωθεί η αντίληψη «της ζωής με νόημα».

Λέξεις-κλειδιά: Χωρικός αποκλεισμός, κοινωνική αναδοχή, τοπική αυτοδιοίκηση, οικονομική κρίση, κοινωνική συνοχή.

Εισαγωγή

Η οικονομική κρίση που πλήττει την Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, σε συνδυασμό με τις παγκόσμιες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές μεταβολές, έχουν πυροδοτήσει την ένταση των φαινομένων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Η Τοπική Αυτοδιοίκηση καλείται να αναλάβει προεξάρχοντα ρόλο στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής, καλύπτοντας τα κενά του εθνικού συστήματος κοινωνικής φροντίδας. Οι αυξημένες κατά γεωμετρική πρόοδο κοινωνικές ανάγκες και οι νέοι κοινωνικοί κίνδυνοι που εμφανίστηκαν, συνέβαλαν στην ανάδυση και την εφαρμογή κοινωνικών υπηρεσιών στο τοπικό επίπεδο, που στοχεύουν στην εστιασμένη καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, στην αξιοποίηση των διαθέσιμων πόρων, στην αλληλέγγυα κοινωνική φροντίδα και κατά συνέπεια

---

* Διευθύντρια Κοινωνικής Πολιτικής – Ψυχολόγος. Διεύθυνση Κοινωνικής Πολιτικής Δήμου Αγίων Αναργύρων-Καματερού.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Ι. Μέρλα και Λ. Δημοκρατίας, Άγιοι Ανάργυροι, Τ.Κ 13561

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: aggoikon@yahoo.gr

** Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Δαμασκηνού & Κολοκοτρώνη, Κόρινθος Τ.Κ 20100.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: anferonas@gmail.com

στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής (Φερόνας 2004, Κοντιάδης & Τσέκος, 2006).

Η παρούσα μελέτη έχει ως αντικείμενο τη διερεύνηση των πολλαπλών διαστάσεων του κοινωνικού αποκλεισμού μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή του Δήμου Αγίων Αναργύρων Καματερού, τον «Άγιο Τρύφωνα». Παράλληλα αναδεικνύει μία καινοτόμα τοπική παρέμβαση, «την Κοινωνική Αναδοχή», με στόχο την αύξηση της αποτελεσματικότητας των Κοινωνικών Υπηρεσιών του Δήμου και τη στοχευμένη καταπολέμηση των θυλάκων φτώχειας και αποκλεισμού στην περιοχή ευθύνης του.

Σύμφωνα με τη βασική υπόθεση εργασίας που κατασκευάσαμε, στο Δήμο Αγίων Αναργύρων-Καματερού (ΔΑΑΚ) η οικονομική κρίση έχει συμβάλει στην δημιουργία θυλάκων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην πόλη, όπως στην περιοχή του Άγιου Τρύφωνα στο Καματερό. Υποθέτουμε επίσης ότι η Κοινωνική πολιτική χρειάζεται να γνωστοποιηθεί και να ασκηθεί σε τοπικό επίπεδο, με εξατομικευμένες κι ευέλικτες παρεμβάσεις που θα αποσκοπούν στην ενεργοποίηση των πολιτών και στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων τους.

Για την απάντηση των παραπάνω υποθέσεων, η μελέτη ακολούθησε ένα συνδυασμό ερευνητικών στρατηγικών. Αρχικά διενεργήθηκε επισκόπηση της βιβλιογραφίας και των διαδικτυακών πηγών με σκοπό την επιτομή του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα από τη χωρική διάσταση. Στη συνέχεια ακολουθεί ο σχεδιασμός και η εφαρμογή ποσοτικής έρευνας στην περιοχή του Άγιου Τρύφωνα στο ΔΑΑΚ, με στόχο την άντληση πρωτογενών δεδομένων σχετικά με τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των κατοίκων, τη χαρτογράφηση των αναγκών τους, καθώς και την αποτύπωση του βαθμού αποτελεσματικότητας των τοπικών κοινωνικών πολιτικών. Μετά την ανάλυση των αποτελεσμάτων, αναδεικνύεται η πρακτική για την κοινωνική, στοχευμένη φροντίδα των κατοίκων, που ονομάστηκε «Κοινωνική Αναδοχή».

1. Κοινωνικός αποκλεισμός

1.1 Η έννοια του Κοινωνικού Αποκλεισμού

Ο κοινωνικός αποκλεισμός συνιστά μία δυναμική διαδικασία απόσπασης από τη διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών (Levitas 1996, Petmezidou 1996, 4). Ο πυρήνας του περιλαμβάνει μία πολυδιάστατη προσέγγιση στην κοινωνική κατάσταση του ατόμου σε συνδυασμό με την έμφαση στη σχετική πλευρά της φτώχειας ή την στέρηση (Silver 1994, Byrne 1999). Οι διαδικασίες που οδηγούν σε αυτόν αναφέρονται στην έλλειψη ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, συμμετοχής στην παραγωγή και την απόλαυση κοινωνικών και δημόσιων αγαθών, συμμετοχής στη διαμόρφωση της έννοιας και στην άσκηση της εξουσίας (Τσιάκαλος 1999, Μουσούρου 1999: 67).

Η επικράτηση της έννοιας του "κοινωνικού αποκλεισμού τόσο στην θεωρία, όσο και στην πολιτική, σηματοδότησε σημαντικές μετατοπίσεις στο θεωρητικό ενδιαφέρον. Από τη στατική εικόνα μιας κατάστασης στέρησης το επιστημονικό ενδιαφέρον μετατοπίζεται σε μία δυναμική διαδικασία που χαρακτηρίζεται από τη συσσώρευση αρνητικών παραγόντων και μειονεξιών (Silver 1994, Κασιμάτη 1998: 276). Επιπλέον η επικέντρωση από το εισόδημα και την κατανάλωση μετατοπίζεται προς μία ευρύτερη αντίληψη του πολυδιάστατου μειονεκτήματος (Da Costa, *op. cit.*: 7). Η πολυδιάστατη μέτρηση της ανθρώπινης ευημερίας ορίζει την *κοινωνική ένταξη*, ως καθοριστικό παράγοντα, πέρα από τη στενή έννοια της κατοχής και κατανάλωσης εισοδήματος ή πλούτου. (Brandolini 2002). Η ευρύτερη προσέγγιση της θέσης των ατόμων σε μία κοινωνία συνδέεται με τη θεωρία των δυνατοτήτων και των λειτουργιών του Sen (1987, 1993). Η θεωρία αυτή βασίζεται στην ιδέα ότι η αποτυχία του ατόμου να κατέχει τις ελάχιστες δυνατότητες μειώνει τις ευκαιρίες για υλική ευημερία

(Ανδριονοπούλου, Παπαδόπουλος & Τσαλκόγλου 2013). Μία τρίτη σημαντική μετατόπιση του επιστημονικού ενδιαφέροντος αναφέρεται στην χωρική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού και στην παραδοχή πως οι καταστάσεις στέρησης διαμορφώνονται και βιώνονται στο τοπικό επίπεδο (Ρομπόλης & Δημουλάς 1998: 161, Room 1997: 233-234.). Η «χωροταξική» ανάλυση του αποκλεισμού αποτελεί μία σημαντική πτυχή στην μελέτη του φαινομένου καθώς ο χώρος αποτελεί το μέρος όπου εκδηλώνονται ή όχι οι καταστάσεις στέρησης και πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες (Φερόνας 2004, TiPSE 2013).

1.2 Η χωρική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού

Το ενδιαφέρον των μελετητών σχετικά με την κατανομή του κοινωνικού αποκλεισμού στράφηκε από πολύ νωρίς στο τοπικό επίπεδο. Οι παρατηρήσεις σχετικά με τη γεωγραφία της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού θέτουν το εξής ερώτημα: Συμβαίνει απλά συγκέντρωση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε ορισμένους χώρους ή επιπλέον ο τόπος συμβάλλει στη δημιουργία του αποκλεισμού (ESPON 2013); Πάνω σε αυτό το ερώτημα μια σημαντική σχολή σκέψης υποστηρίζει ότι «οι αποκλεισμένοι χώροι» (Kristensen, 1997)

αποτελούν μια άλλη διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού, όπου μέσα από την αλληλοεπίδρασή τους, πολλαπλασιάζουν τις επιπτώσεις του ατομικού κοινωνικού αποκλεισμού και συμβάλλουν σε μία «σπειροειδή παρακμή» (Atkinson και Davoudi, 2000: 441).

Ο «Αστικός αποκλεισμός» (Silver 1994), όπως ονομάζεται η νέα μορφή του αποκλεισμού με χωρική διάσταση αποτέλεσε το επίκεντρο πολλών ερευνών (Geddes 2000). Στις ευρωπαϊκές πόλεις παρατηρούνται υποβαθμισμένες γειτονιές, με κύρια χαρακτηριστικά την αύξηση των ποσοστών της μακροχρόνιας ανεργίας, την ανδρική ανεργία, την γυναικεία αύξηση της περιστασιακής εργασίας (TiPSE 2013). Τα παραπάνω έχουν ως αποτέλεσμα να διευρύνεται η ανισότητα στα επίπεδα εισοδήματος, στο μορφωτικό επίπεδο, στην επιδείνωση της υγείας και στη μείωση του προσδόκιμου επιβίωσης για τα φτωχότερα μέλη της κοινωνίας (Cars 1998: 19, Madanipour *et al.* 2003). Σύμφωνα με τον Madanipour (2011), ο διαχωρισμός αυτός των φτωχών και αποκλεισμένων ατόμων σε υποβαθμισμένα τμήματα πόλεων είναι το αποτέλεσμα δύο διαδικασιών:

μίας χωρικής και αναγκαίας αγοράς που αντιμετωπίζει το χώρο ως προϊόν και ενός πολεοδομικού σχεδιασμού για τη ρύθμιση του χώρου αυτού. Όταν εξετάζουμε μαζί αυτές τις δύο διαδικασίες, προκύπτει συγκέντρωση της διαφορετικότητας, ή αποκλεισμός, που μπορούν οδηγήσουν σε θύλακες πλουσίων και σε θύλακες φτώχειας (Madanipour 2011: 193).

Οι θεωρητικοί του αποκλεισμού επισημαίνουν ότι ο αποκλεισμός των ατόμων ή ομάδων εξαρτάται εν μέρει από τους πόρους που μπορούν να αντλήσουν από την τοπική κοινωνία που ζουν (Room *op. cit.*: 238, Φερόνας 2004). Όπως αναφέρει ο Stewart

ο αποκλεισμός θα μπορούσε να συμβεί, όταν οι άνθρωποι στερούνται εν μέρει, λόγω του τόπου κατοικίας τους αλλά και επειδή οι μη διαθέσιμες υπηρεσίες και ευκαιρίες τους εμποδίζουν να βγουν από τη φτώχεια (2003: 338).

Συνεπώς οι καταστάσεις στέρησης ενισχύονται επιπλέον από τις ανεπαρκείς ή μη ικανοποιητικές υπηρεσίες στην τοπική κοινωνία, όπως απομακρυσμένα από τον τόπο κατοικίας καταστήματα, ανεπαρκή τοπικά συγκοινωνιακά δίκτυα, ελλειπείς κοινωνικές

υπηρεσίες (Kristensen 1997: 146-158).

Συνοψίζοντας, όπως αναφέρει ο Madanipour (2011)

ο χώρος είναι το μέρος, στο οποίο καθίστανται δυνατή ή αδύνατη η πρόσβαση στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, στους πόρους, σε κοινές αφηγήσεις.

1.3 Κοινωνικός αποκλεισμός και τοπική αυτοδιοίκηση

Καθώς η Τοπική αυτοδιοίκηση αποτελεί σημαντικό φορέα παροχής κοινωνικών υπηρεσιών για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, το κριτήριο της γεωγραφικής διάστασης είναι πλέον μείζονος σημασίας, για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των φαινομένων αυτών στο τοπικό επίπεδο. Στη πέμπτη έκθεση για «τη συνοχή, τη βελτίωση της ευημερίας και τη μείωση του αποκλεισμού» τα κράτη μέλη στις βασικές προτεραιότητες της κοινωνικής πολιτικής περιλαμβάνουν σημαντικά χωρικά στοιχεία (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2010α). Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε σε καλές πρακτικές κοινωνικής πολιτικής που εφαρμόζονται στην Πρωτοβάθμια κοινωνική φροντίδα στην ΕΕ, με βάση την χωροταξική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Στη Φιλανδία, το Πρόγραμμα «Προνοιακά Δίκτυα Πολιτών» (HYVE) έχει ως στόχο, την παραγωγή νέων προνοιακών υπηρεσιών προσαρμοσμένων στις τοπικές ανάγκες (Μαρίνη 2012). Στη Δανία, το Πρόγραμμα «Εξυπηρέτηση και Πρόνοια» (2000 – 2005) αναφέρεται σε πιλοτικά προγράμματα δήμων, με στόχο την κινητοποίηση ευάλωτων ατόμων και ομάδων, μέσα από την εφαρμογή “Reaching Out to Users” (Μαρίνη 2012). Στην Ελβετία, τα «Αστικά σχέδια» (urbains) είναι μια πρωτοβουλία ενσωμάτωσης, που βασίζεται σε χωρικές παρεμβάσεις στην περιοχή και προωθεί την κοινωνική ένταξη στις γειτονιές (Bundesamt für Raumentwicklung ARE 2012). Η περίπτωση του οικισμού Pongrac της Kobanya στη Βουδαπέστη, αποτελεί μία επιτυχημένη πρακτική κοινωνικής καινοτομίας, με κύριο σκοπό την ενίσχυση της κατοικίας, την αναβάθμιση των κοινωνικών και εκπαιδευτικών υπηρεσιών σε επίπεδο μικρής κλίμακας παρέμβασης (ΥΠΕΣ, ΕΕΤΑΑ, ΚΕΔΕ, 2014). Στη Γερμανία, το πρόγραμμα αστικής ανάπτυξης «κοινωνική πόλη» έχει ως στόχο την καταπολέμηση του αποκλεισμού σε υποβαθμισμένες γειτονιές και τη βελτίωση της βιοτικής κατάστασης των κατοίκων της γειτονιάς (BMVBS 2008).

Στην Ελλάδα η Τοπική Αυτοδιοίκηση αναλαμβάνει ολοένα και περισσότερο διευρυμένο ρόλο στην κοινωνική μέριμνα και την προστασία των πολιτών. Σχετικά με κοινωνικές παρεμβάσεις στο τοπικό επίπεδο, τα τελευταία χρόνια έχουν λάβει χώρα σημαντικές πρότυπες δράσεις, όπως για παράδειγμα στο Πέραμα, στη Θεσσαλονίκη, στην Αργυρούπολη (Φερόνας 2004). Με αφορμή το Πρόγραμμα Καλλικράτης, Ν. 3852/2010/ΦΕΚ 87 Α΄/10 «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης», οι δήμοι ανέπτυξαν ένα εκτεταμένο δίκτυο κοινωνικών δομών στο σύνολο της χώρας, καλύπτοντας τα ελλείμματα του κράτους πρόνοιας (<http://www.eetaa.gr/kallikratis/genika/index.html>).

Σήμερα η κατάσταση έκτακτης ανάγκης, που βιώνει η χώρα μας από το 2009, λόγω της οικονομικής κρίσης και οι θεραπείες σοκ που εφαρμόστηκαν συνοδεύτηκαν από έντονη κοινωνική απορρύθμιση (Μαρκαντωνάτου 2012). Η Τοπική Αυτοδιοίκηση καλείται να σχεδιάσει και να εφαρμόσει αποκεντρωμένες υπηρεσίες που να ανταποκρίνονται αποτελεσματικά στους νέους κοινωνικούς κινδύνους, μέσα από την εστιασμένη καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, την αξιοποίηση των διαθέσιμων πόρων, την αλληλέγγυα κοινωνική φροντίδα, την ατομική και κοινωνική επένδυση και ανάπτυξη (Φερόνας 2004, Κοντιάδης & Τσέκος 2006). Για τον αποτελεσματικό σχεδιασμό των κοινωνικών πολιτικών στο τοπικό επίπεδο, αφενός χρειάζεται να ληφθεί

υπόψη το παραπάνω πλαίσιο των κοινωνικοοικονομικών προκλήσεων, αφετέρου αναδεικνύεται η αναγκαιότητα διερεύνησης των πιθανών πολυδιάστατων μεταβλητών του κοινωνικού αποκλεισμού, ώστε να προαχθεί η αποτελεσματική καταπολέμησή του.

Ειδικότερα ο Δήμος Αγίων Αναργύρων-Καματερού (ΔΑΑΚ) αποτελεί έναν πρόσφατα Καλλικρατικό Δήμο, που έχει αναπτύξει ένα εκτεταμένο δίκτυο κοινωνικών υπηρεσιών, ως ασπίδα προστασίας των πολιτών έναντι στην κρίση. Παρ' όλα αυτά στην πόλη παρατηρούνται θύλακες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό την χωρική διάσταση. Ο προβληματισμός που προκύπτει μετά την Καλλικρατική συνένωση είναι, εάν ο χώρος αποτελεί παράγοντα εκδήλωσης και πολλαπλασιασμού του φαινομένου του αποκλεισμού, αποτελεί δηλαδή το μέρος που εκδηλώνονται οι καταστάσεις στέρησης ή πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες. Για να διερευνηθεί ο παραπάνω προβληματισμός πραγματοποιήθηκε εμπειρική έρευνα στην περιοχή του «Άγιου Τρύφωνα», δίνοντας έμφαση στη χωροταξική διάσταση του φαινομένου.

2. Εμπειρική έρευνα

2.1 Αντικείμενο, υποθέσεις εργασίας και ερευνητικά ερωτήματα

Η παρούσα μελέτη έχει ως αντικείμενο τη διερεύνηση των πιθανών μεταβλητών του κοινωνικού αποκλεισμού και την αποτύπωση των αναγκών σε μία συνοικία του Δήμου Αγίων Αναργύρων-Καματερού, που κατοικείται από ποικιλία ευπαθών ομάδων πληθυσμού. Επιπλέον, επιχειρείται η ανάδειξη μίας νέας πρακτικής «της Κοινωνικής αναδοχής», για τη στοχευμένη καταπολέμηση των θυλάκων φτώχειας και αποκλεισμού.

Στη συγκεκριμένη μελέτη υποθέτουμε ότι, στο Δήμο Αγίων Αναργύρων-Καματερού έχει αναπτυχθεί «χωρικός θύλακας», όπου οι πολίτες εμφανίζουν πιθανά χαρακτηριστικά φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, με έντονες τις συνέπειες της πρόσφατης οικονομικής κρίσης. Παρότι στην Κοινωνική Υπηρεσία λειτουργούν σημαντικές κοινωνικές δομές και προγράμματα, αξιόλογος αριθμός κατοίκων δεν είναι χρήστες των υπηρεσιών. Υποθέτουμε, επίσης, ότι πέρα από την κάλυψη των πρωτογενών αναγκών, η κοινωνική πολιτική χρειάζεται να γνωστοποιηθεί και να ασκηθεί σε τοπικό επίπεδο, με εξατομικευμένες κι ευέλικτες παρεμβάσεις ψυχοκοινωνικής υποστήριξης και ενεργοποίησης των πολιτών. Κατά συνέπεια, τα ερευνητικά ερωτήματα που θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε αφορούν στους ακόλουθους άξονες: Αναδεικνύεται συσσώρευση κοινωνικών μειονεκτημάτων στα χαρακτηριστικά του πληθυσμού, που συσχετίζονται με την κατασκευή του κοινωνικού αποκλεισμού στην περιοχή; Αποτελεί η συγκεκριμένη περιοχή «θύλακα φτώχειας» και χωρικού αποκλεισμού; Οι κάτοικοι έρχονται αντιμέτωποι με δυσκολίες πρόσβασης σε υπηρεσίες και αγαθά, λόγω της γεωμορφολογικής της θέσης; Ποια είναι η επίδραση της οικονομικής κρίσης στους κατοίκους μιας περιοχής, που υποθέτουμε ότι συγκεντρώνει ποικιλία ευπαθών ομάδων πληθυσμού; Αναδεικνύεται η αναγκαιότητα δημιουργίας μίας τοπικής δομής που θα λειτουργεί ως Κοινοτικό Κέντρο, με στόχο την επιτόπια «Κοινωνική φροντίδα - αναδοχή» της περιοχής;

Για την απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων ακολούθησε ποσοτική έρευνα σε μεγάλο δείγμα πληθυσμού, ώστε να εξασφαλιστεί η αντικειμενικότητα, η εγκυρότητα και η αξιοπιστία των αποτελεσμάτων.

2.2 Μεθοδολογία

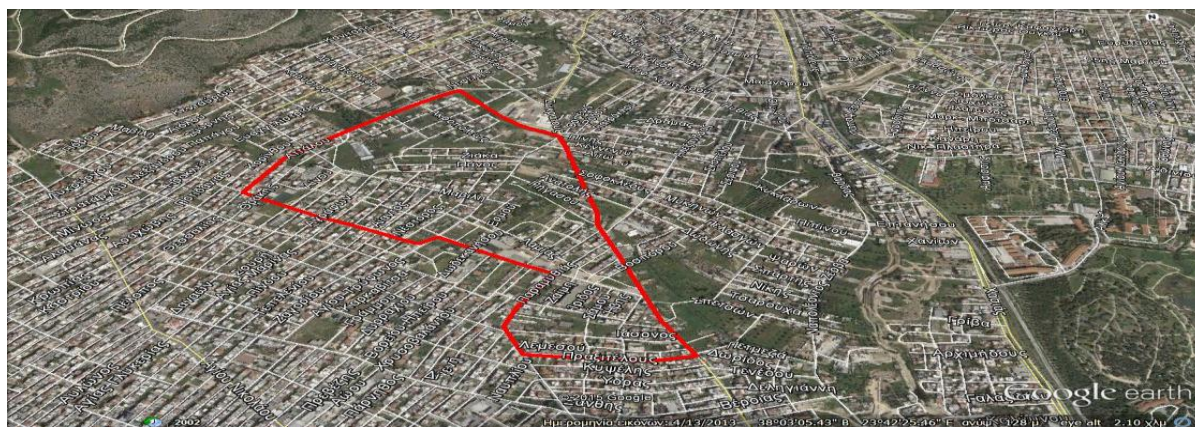
Ως πληθυσμό – στόχο της έρευνας επιλέξαμε τους κατοίκους μίας συγκεκριμένης περιοχής

του Δήμου, τον «Άγιο Τρύφωνα», που βρίσκεται στο Δημοτικό Διαμέρισμα του Καματερού. Πρόκειται για μια συνοικία, που οι κάτοικοι ανήκουν σε ευαίσθητες κοινωνικά ομάδες, εμφανίζουν σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, τόσο σε εσωτερικό επίπεδο όσο και σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Γεωμορφολογικά, πρόκειται για αραιοκατοικημένη περιοχή με μεγάλο αριθμό αγροτικών εκτάσεων, όπου σημαντικό μέρος της βρίσκεται εκτός σχεδίου πόλης, με αποτέλεσμα την απουσία έργων υποδομής (Επιχειρησιακό Σχέδιο ΔΑΑΚ, 2014).

Ως περιοχή για την υλοποίηση της έρευνας επιλέχθηκε η συνοικία, που περικλείεται από τις οδούς Αττάλου, Αριστείδου, Παραμυθιάς, Ελλησπόντου, Πραξιτέλους, Κωνσταντινούπολεως και Συντάγματος (βλ. χάρτης περιοχής). Εκτιμάται, ότι η συγκεκριμένη περιοχή καλύπτει έκταση 1 τχμ περίπου και περιλαμβάνει 2.500 κατοίκους¹. Έχοντας ως δεδομένο, ότι ο δείκτης μέσης οικογένειας αποτελείται από 2,7 άτομα στον ΔΑΑΚ (ΕΛΛ. ΣΤΑΤ, 2011) υπολογίζουμε ότι στην περιοχή βρίσκονται περίπου 900 νοικοκυριά. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η ανταπόκριση των ερωτώμενων σε μία έρευνα κυμαίνεται σε ποσοστό 20-30%, στο δείγμα συμπεριλήφθηκε το σύνολο των νοικοκυριών. Ως κριτήρια επιλεξιμότητας για την επιλογή του δείγματος, ορίστηκαν τα ακόλουθα:

- Κάτοικοι εντός των γεωγραφικών ορίων της συγκεκριμένης περιοχής
- Ο πρώτος διαθέσιμος ενήλικος ερωτώμενος από κάθε νοικοκυριό ανεξαρτήτου ηλικίας και φύλου.

Χάρτης περιοχής έρευνας

Η έρευνα υλοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του Μαρτίου 2014. Ως μέθοδος χρησιμοποιήθηκε η συμπλήρωση ερωτηματολογίων, μέσα από προσωπικές συνεντεύξεις. Η πλειοψηφία των ερωτήσεων είναι κλειστού τύπου με διαβαθμίσεις, τύπου Likert και μερικές ανοιχτές. Ειδικότερα το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει τους ακόλουθους άξονες ερωτήσεων:

1. Δημογραφικά χαρακτηριστικά του ερωτώμενου.
2. Κοινωνικά χαρακτηριστικά του ερωτώμενου και του νοικοκυριού.
3. Οικονομικά χαρακτηριστικά του νοικοκυριού.
4. Χαρακτηριστικά για την υγεία και την κοινωνική ασφάλιση του ερωτώμενου και του νοικοκυριού
5. Καταγραφή αναγκών του ερωτώμενου – τρόπος κάλυψής τους.
6. Βαθμός ενημέρωσης και ικανοποίησης για τις κοινωνικές δομές της πόλης του ερωτώμενου.

¹ Ο υπολογισμός έγινε κατά προσέγγιση με βάση τον δείκτη πυκνότητας – 3.894 κάτοικοι/ τετραγωνικό χιλιόμετρο στο δημοτικό διαμέρισμα Καματερού – και με το δεδομένο ότι η περιοχή διαθέτει μεγάλο αριθμό ελεύθερων εκτάσεων.

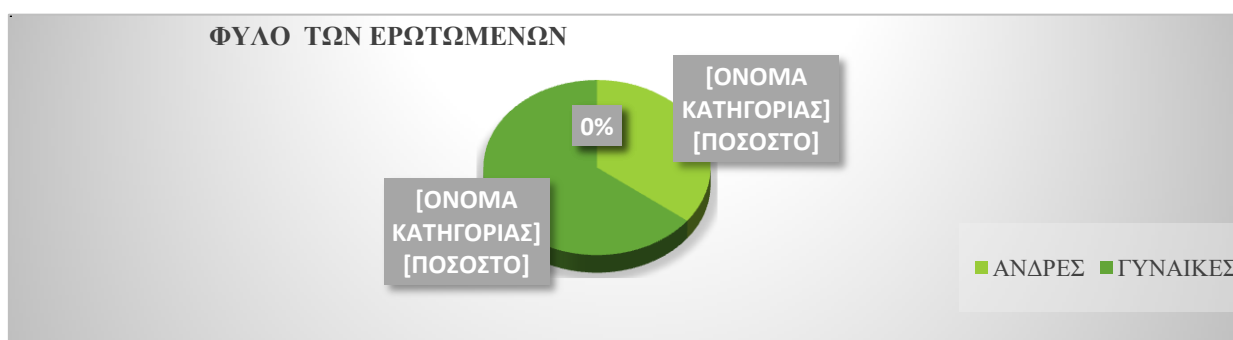
7. Δυνατότητα ενεργοποίησης των ερωτώμενων – ενδιαφέρον για συμμετοχή σε εθελοντικές δράσεις.

Κατά τη φάση υλοποίησης, συμπληρώθηκαν 212 ερωτηματολόγια σε αντίστοιχα νοικοκυριά της περιοχής. Μετά τη συλλογή των δεδομένων, άρχισε το στάδιο της επεξεργασίας τους, μέσα από το στατιστικό πακέτο SPSS (Statistical Package for Social Sciences).

2.3 Αποτελέσματα της έρευνας

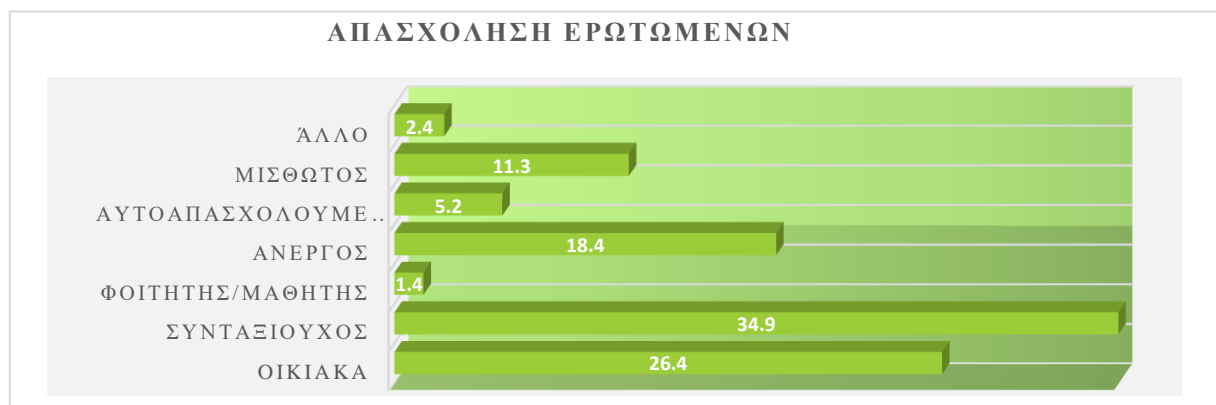
Τα αποτελέσματα της έρευνας σχετικά με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού αναδεικνύουν ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ερωτώμενων είναι γυναίκες μέσης ηλικίας (65%) ενώ το 35% αποτελείται από άνδρες (Πίνακας 1).

Πίνακας 1: Φύλο των ερωτώμενων

Σχετικά με την απασχόληση, σημαντικό ποσοστό είναι συνταξιούχοι (34,9%) ενώ το 26,4% ασχολείται με τα οικιακά. Σημαντικό ποσοστό των ερωτώμενων (18,4%) είναι άνεργοι.. Το 11,3% των ερωτώμενων παρέχουν μισθωτές υπηρεσίες (Πίνακας 2).

Πίνακας 2: Απασχόληση ερωτώμενων

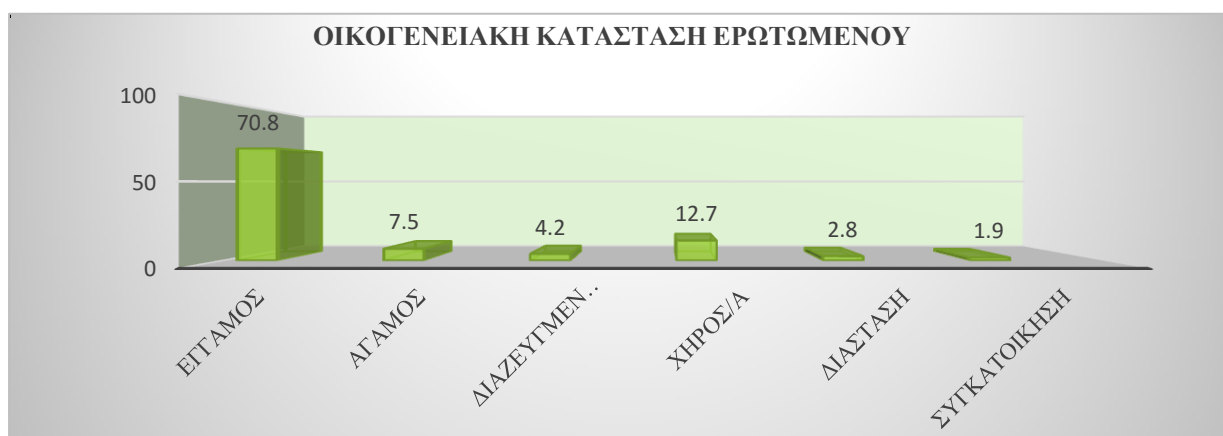
Όσον αφορά στο εκπαιδευτικό επίπεδο, το μεγαλύτερο ποσοστό (40,5%) έχει ολοκληρώσει τη βασική πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ το 25% των ερωτηθέντων τη Μέση εκπαίδευση. Μόλις το 16% έχουν πτυχίο Τεχνολογικής και Πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (Πίνακας 3).

Πίνακας 3: Μορφωτικό επίπεδο ερωτώμενων

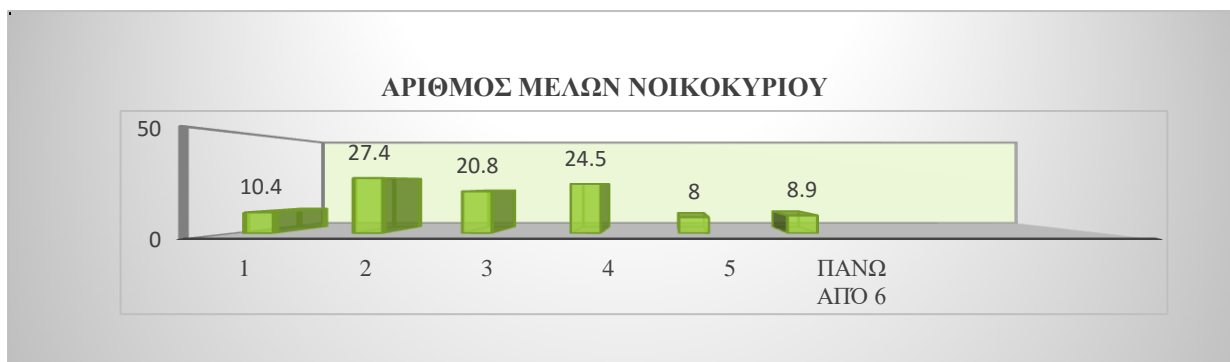
Σχετικά με την οικογενειακή κατάσταση το 70,8% των ερωτώμενων είναι έγγαμοι, ενώ 12,7% είναι χήροι και 7,5% άγαμοι (Πίνακας 4).

Πίνακας 4: Οικογενειακή κατάσταση ερωτώμενου

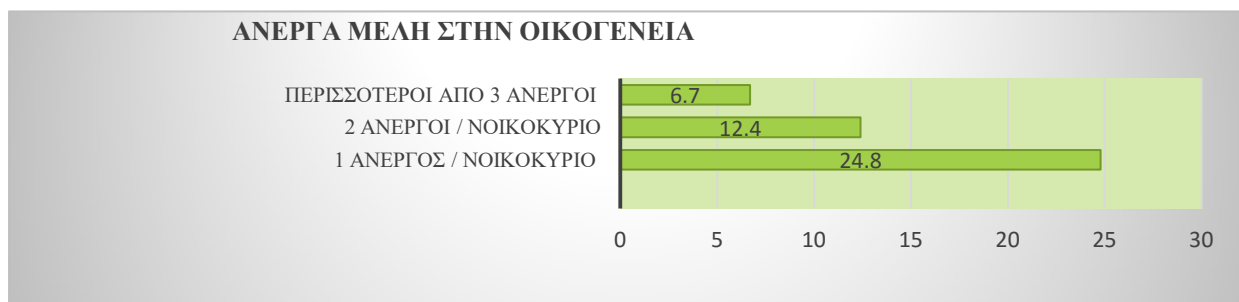
Η σύνθεση του νοικοκυριού, σε ποσοστό 27,4% αποτελείται από 2 μέλη, σε 24,5% από 4 μέλη, ενώ σε ποσοστό 8,9 % το νοικοκυριό περιλαμβάνει πάνω από 6 μέλη, αναδεικνύοντας την ύπαρξη πολυμελών οικογενειών που συγκατοικούν σε κοινή στέγη. (Πίνακας 5).

Πίνακας 5: Αριθμός μελών νοικοκυριού

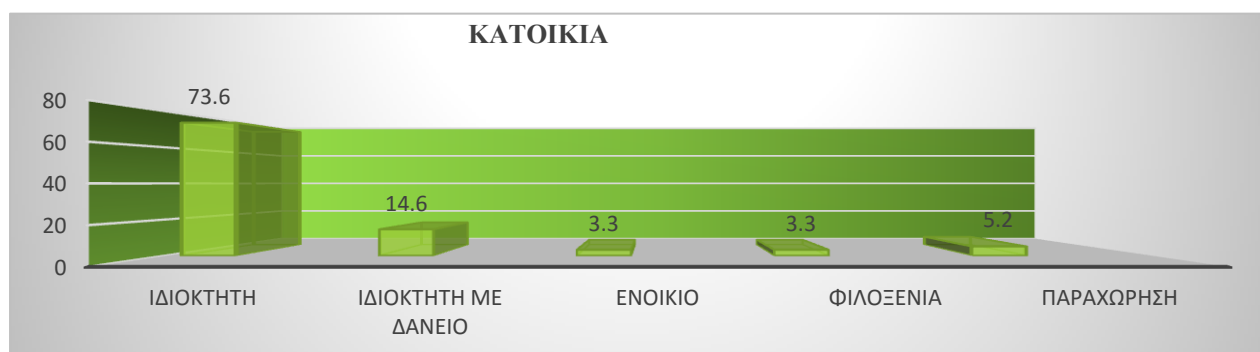
Αναφορικά με τα άνεργα μέλη του νοικοκυριού, ποσοστό 43,9% δήλωσε ότι υπάρχει τουλάχιστον 1 άνεργο μέλος στην οικογένεια (Πίνακας 6).

Πίνακας 6: Άνεργα μέλη στην οικογένεια

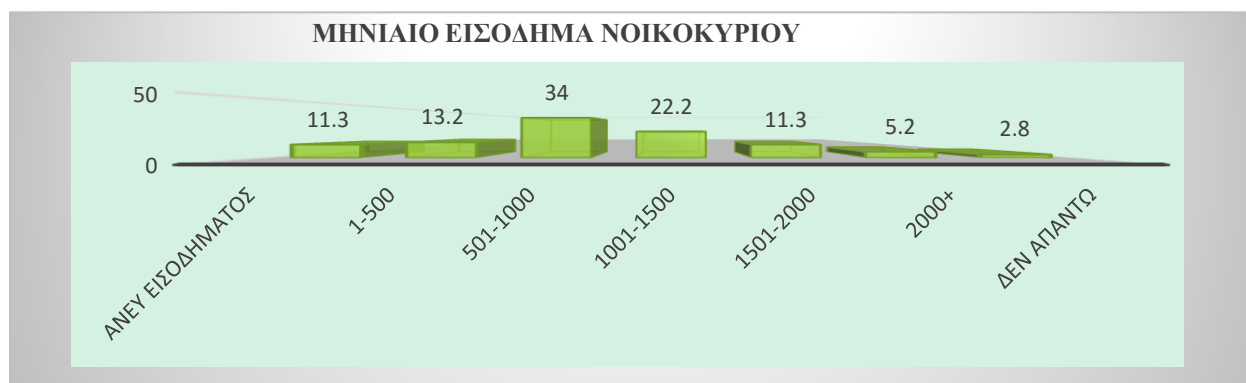
Σχετικά με το καθεστώς ιδιοκτησίας της κατοικίας, η πλειοψηφία των ερωτώμενων δήλωσε ιδιοκατοίκηση (88,2%), ενώ μόνο το 3,3% του πληθυσμού μένει σε ενοικιαζόμενη κατοικία. (Πίνακας 7).

Πίνακας 7: Καθεστώς ιδιοκτησίας της κατοικίας

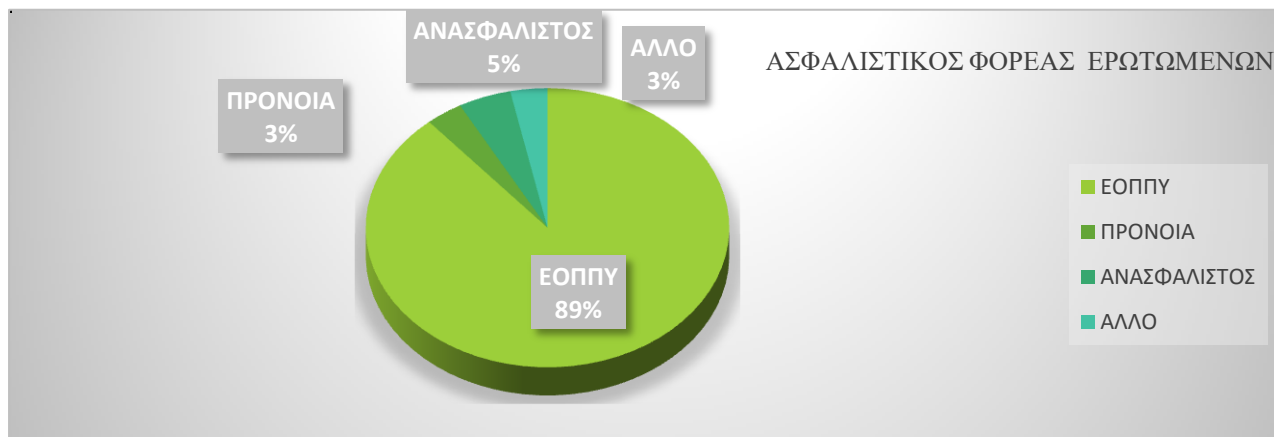
Αναφορικά με τα οικονομικά χαρακτηριστικά και το μηνιαίο εισόδημα του νοικοκυριού, το 34% δήλωσε ότι κυμαίνεται από 501- 1000 ευρώ, ενώ το 22,2% από 1001-1500. Σημαντικό ποσοστό 13,2 έχει εισόδημα έως 500 ευρώ, ενώ το 11,3% δηλώνει μηδενικό εισόδημα (Πίνακας 8).

Πίνακας 8: Μηνιαίο εισόδημα

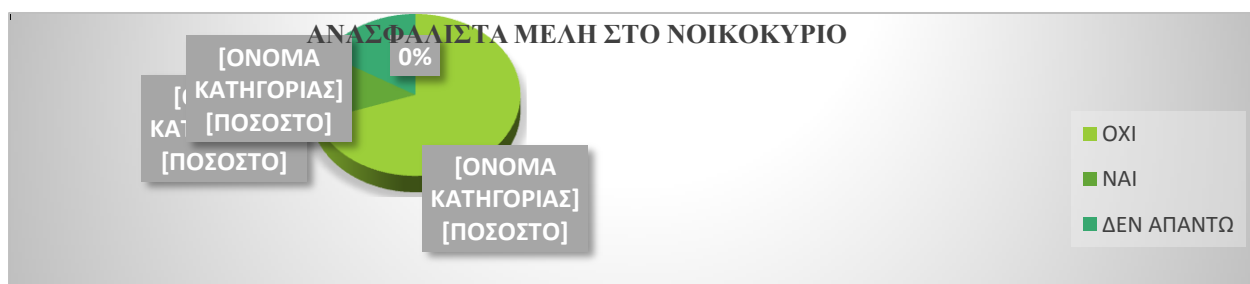
Όσον αφορά στον ασφαλιστικό φορέα, το 88,7% των ερωτώμενων είναι ασφαλισμένοι στον Εθνικό Οργανισμό Παροχής Υπηρεσιών Υγείας, το 4,7% είναι ανασφάλιστοι, ενώ το 3,3% των ερωτηθέντων διαθέτουν βιβλιάριο Ανασφαλιστού (Πίνακας 9).

Πίνακας 9: Ασφαλιστικός φορέας ερωτώμενων

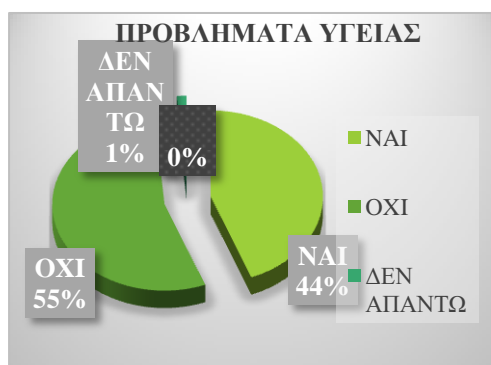

Στην ερώτηση εάν υπάρχουν άλλα ανασφάλιστα μέλη μέσα στο νοικοκυριό, η θετική απάντηση ανέρχεται σε 13,7% (Πίνακας 10).

Πίνακας 10: Ανασφάλιστα μέλη στο νοικοκυριό

Στην ερώτηση εάν υπάρχει χρόνιο πρόβλημα υγείας, το 54, 5 % απάντησε αρνητικά (Πίνακας 11), ενώ ένα σημαντικό ποσοστό (44%) του πληθυσμού δηλώνει ότι αντιμετωπίζει χρόνια προβλήματα υγείας και χρειάζεται να λαμβάνει φαρμακευτική αγωγή σε σταθερή βάση (Πίνακας 12).

Πίνακας 11: Χρόνιο πρόβλημα υγείας

Πίνακας 12: Λήψη φαρμακευτικής αγωγής

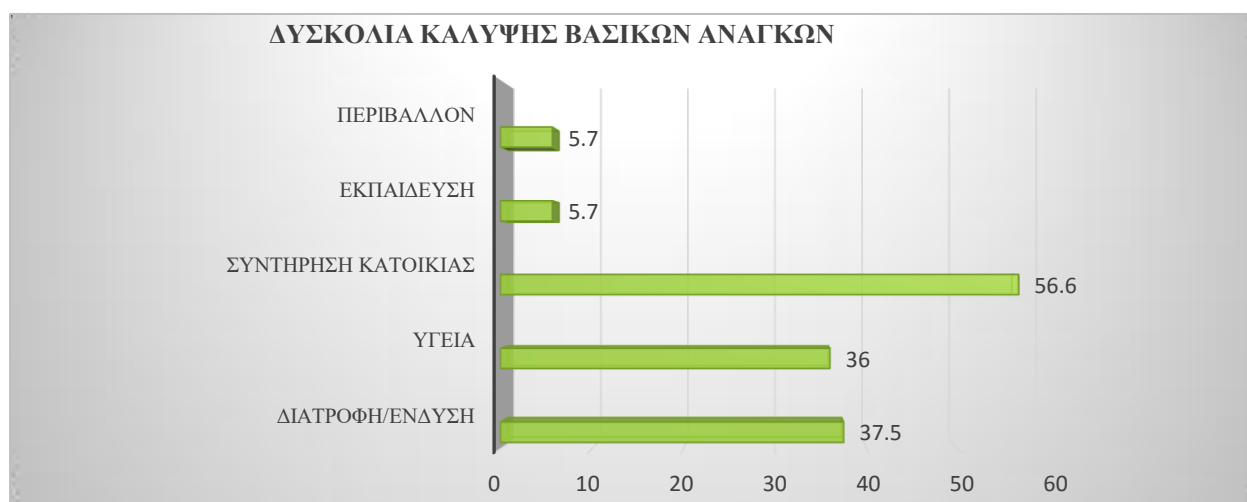
Σχετικά με τον άξονα ερωτήσεων που αφορούν στην καταγραφή των αναγκών, στην ερώτηση εάν υπάρχει δυσκολία στην κάλυψη βασικών πρωτογενών αναγκών, σημαντικό ποσοστό 65,2 % απάντησε θετικά (Πίνακας 13).

Πίνακας 13: Δυσκολία κάλυψης αναγκών

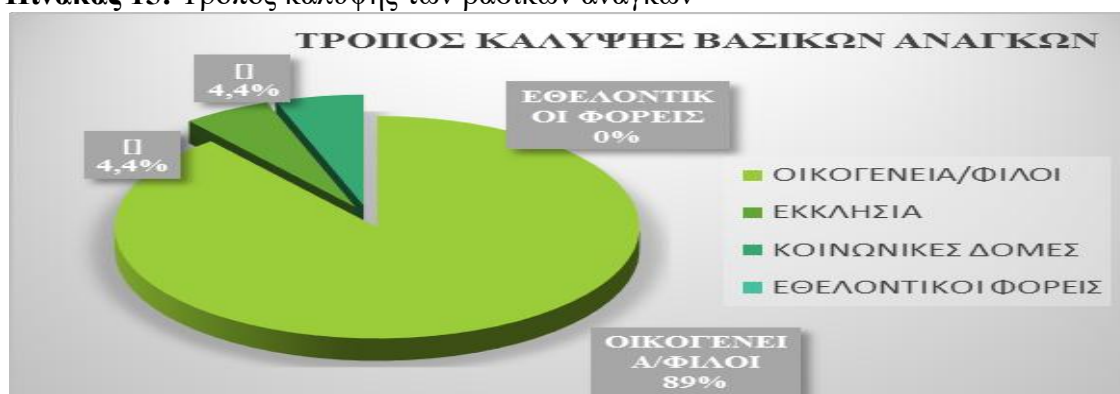
Από το παραπάνω ποσοστό το 56,6 των ερωτώμενων δυσκολεύεται να καλύψει τις ανάγκες συντήρησης της κατοικίας (πληρωμή λογαριασμών, θέρμανσης, δανείου), το 37,5% στην κάλυψη των βιοτικών αναγκών (διατροφή, ένδυση), ενώ το 36% στην πρόσβαση στην υγεία (ιατροί, φάρμακα) (Πίνακας 14).

Πίνακας 14: Είδος της δυσκολίας κάλυψης της ανάγκης

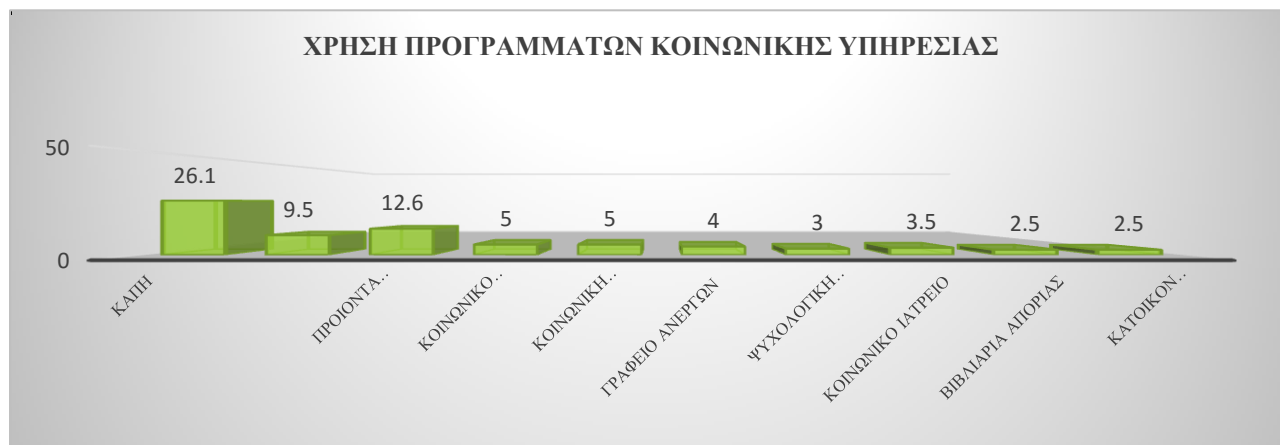
Στην ερώτηση για τον τρόπο κάλυψης των βασικών αναγκών, το μεγαλύτερο ποσοστό (89%) απάντησε μέσω του υποστηρικτικού δικτύου της οικογένειας, των συγγενών και φίλων (Πίνακας 15).

Πίνακας 15: Τρόπος κάλυψης των βασικών αναγκών

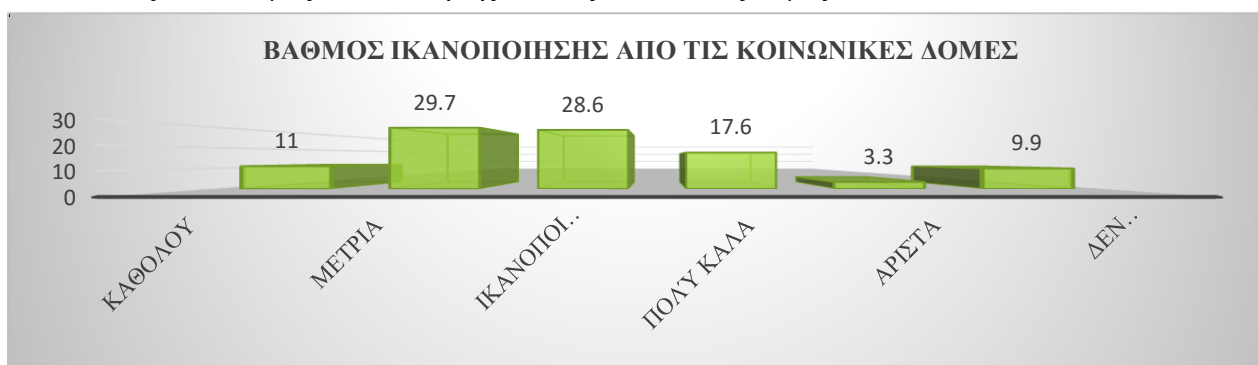
Στην ερώτηση σχετικά με τον βαθμό χρήσης των κοινωνικών δομών του Δήμου, η πιο γνωστή υπηρεσία του είναι το ΚΑΠΗ (26,1%). Ακολουθούν με πολύ μικρότερο ποσοστό τα προγράμματα σίτισης, ενώ σημαντικές υποστηρικτικές υπηρεσίες, φαίνεται ότι παραμένουν σχεδόν άγνωστες για τους κατοίκους (Πίνακας 16).

Πίνακας 16: Χρήση δομών και προγραμμάτων της Κοινωνικής Υπηρεσίας

Σχετικά με το βαθμό ικανοποίησης από τις παρεχόμενες κοινωνικές υπηρεσίες, όσων έχουν κάνει χρήση το 29,7% απάντησε μέτρια, το 28,6% ικανοποιητικά και ακολουθεί ποσοστό 17,6% που απάντησε πολύ καλά (Πίνακας 17).

Πίνακας 17: Βαθμός ικανοποίησης από τις κοινωνικές δομές

Σχετικά με τις δραστηριότητες που προσελκύουν το ενδιαφέρον για τη συμμετοχή των ερωτώμενων, ποσοστό 49,5% ανέφεραν τις πολιτιστικές δραστηριότητες, το 48,9% την εκπαίδευση ενηλίκων, το 40,7% τις αθλητικές δραστηριότητες, το 28,9% τις καλλιτεχνικές, το 27,8 % τη συμμετοχή σε βιωματικά εργαστήρια (Πίνακας 18).

Πίνακας 18: Ενδιαφέρον για συμμετοχή σε δραστηριότητες

3. Συμπεράσματα

Όπως σημειώθηκε στο θεωρητικό μέρος, ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί μία δυναμική διαδικασία, που περιλαμβάνει την μειονεξία στην παραγωγή και την απόλαυση των κοινωνικών και δημόσιων αγαθών (Τσιάκαλος 1999). Από τα αποτελέσματα της έρευνας φαίνεται ότι πέρα από την έλλειψη πόρων και την υποκειμενική αδυναμία κάλυψης των αναγκών, παρατηρείται η στέρηση ενός αριθμού αγαθών και υπηρεσιών, η πρόσβαση στα οποία επηρεάζει την επίτευξη της γενικότερης ευημερίας. Συνεπώς επαληθεύεται η θεωρία του Sen, όπου σχετίζεται η φτώχεια και η στέρηση με τη δυνατότητα των ατόμων να επιτύχουν ορισμένες θεμελιώδεις συνθήκες διαβίωσης (Sen 1983). Επιπλέον οι κάτοικοι της συγκεκριμένης περιοχής συγκεντρώνουν χαρακτηριστικά κοινωνικού αποκλεισμού όπως αποδεικνύεται από τις ευαίσθητες ομάδες του πληθυσμού (ηλικιωμένοι, άνεργοι, Ρομά, ανασφάλιστοι). Σημαντικό ανασχετικό ρόλο στη χαλάρωση των κοινωνικών δεσμών παίζουν τα άτυπα δίκτυα φροντίδας, επιβεβαιώνοντας πως η οικογενειακή αλληλεγγύη αποτελεί το συνδετικό κρίκο στη διάρρηξη του κοινωνικού ιστού (Moulaert 1997). Κατά συνέπεια, επαληθεύεται η αρχική μας υπόθεση, ότι η συγκεκριμένη περιοχή αποτελεί θύλακα φτώχειας, όπου εμφανίζονται συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού για τους κατοίκους.

Στην περιοχή παρατηρείται αστικός αποκλεισμός, όπως αποδεικνύεται από τη γεωμορφολογική σύσταση της περιοχής. Η ανισότητα διαφαίνεται έκδηλη στην όψη της περιοχής, τόσο εντός της γειτονιάς όσο και εκτός, σε σχέση με τις γειτονικές συνοικίες. Το χαρακτηριστικό αυτό επιτείνει τις ανισότητες εντός των κατοίκων της πόλης και ενισχύει τη θεωρία του Madanipour (2011) περί δημιουργίας «μίας αναγκαίας αγοράς του χώρου και ενός πολεοδομικού σχεδιασμού». Όπως αποδεικνύεται από τη μειωμένη χρήση των υπαρχουσών δομών, επιβεβαιώνεται η θεώρηση του Stewart (2003), ότι ο αποκλεισμός μπορεί να συμβεί επειδή οι διαθέσιμες υπηρεσίες και οι ευκαιρίες εμποδίζουν τους ανθρώπους να βγουν από τη φτώχεια. Επιπλέον, οι ατομικές κοινωνικές μειονεξίες πολλαπλασιάζονται από την απουσία των παραπάνω παραγόντων, συμβάλλοντας έτσι μέσα από την αλληλοεπίδρασή τους, στην εμφάνιση μίας «σπειροειδούς παρακμής» (Atkinson & Davoudi 2000). Συνεπώς, επαληθεύεται η ερευνητική υπόθεση για την ύπαρξη χαρακτηριστικών χωρικού αποκλεισμού. Πέρα από τη χωρική διάσταση του αποκλεισμού είναι εμφανή τα σημεία έντασης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, λόγω των πρόσφατων κοινωνικοοικονομικών περιστάσεων. Η αυξημένη ανεργία αλλά και το σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού που αναφέρει μηδενικό εισόδημα, υποδηλώνει την άθλια οικονομική κατάσταση σημαντικού ποσοστού ανταποκρινόμενων. Στον κοινωνικό τομέα, τα μεσαία στρώματα του πληθυσμού απειλούνται σημαντικά με φτωχοποίηση μιας και σημαντική πλειοψηφία των κατοίκων εκφράζει την δυσκολία κάλυψης των βασικών αναγκών (Παπαδοπούλου, 2012). Παρότι ο υψηλός δείκτης ιδιοκατοίκησης φαίνεται ότι αποτελεί ασπίδα προστασίας στο δικαίωμα της στέγης, ταυτόχρονα εγείρονται ζητήματα ενεργειακής φτώχειας στο νοικοκυριό (Ματσαγγάνης 2013). Η κάλυψη των διατροφικών αναγκών παρουσιάζει σημαντικό έλλειμμα, ενώ το «καλάθι της νοικοκυράς» φαίνεται να στερείται τα βασικά είδη τροφίμων. Στο τομέα της υγείας, η δυσκολία πρόσβασης στην υγεία αναπαράγει «τον κύκλο της φτώχειας» σε μία περίοδο αυξημένων αναγκών (Οικονόμου 2013).

Από τα ευρήματα της έρευνας επιβεβαιώνεται μία από τις αρχικές υποθέσεις της μελέτης για την απουσία γνωστοποίησης και χρήσης των δομών των κοινωνικών υπηρεσιών της πόλης, αλλά και η δυσκολία πρόσβασης σε αυτές. Από τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων προκύπτει ότι η σημαντική πλειοψηφία τους ανήκει σε οικογένειες παραδοσιακής μορφής. Το γεωγραφικό τοπίο της περιοχής συμβάλλει στη διαμόρφωση μίας ιδιαίτερης κουλτούρας των κατοίκων, καθώς οι ελεύθεροι χώροι και οι αγροτικές εκτάσεις δημιουργούν την αίσθηση επαρχιακού συνοικισμού, δεδομένο που συνδέεται με τα αντίστοιχα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά των κατοίκων. Κατά συνέπεια, ενώ η Διεύθυνση

Κοινωνικής Πολιτικής έχει σχεδιάσει και εφαρμόζει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα κοινωνικής μέριμνας στην πόλη, παρατηρείται επιλεκτική χρήση των προγραμμάτων, επαληθεύοντας την περιορισμένη διεισδυτικότητα της υπηρεσίας στη συγκεκριμένη περιοχή.

Από τα συμπεράσματα της έρευνας, προκύπτει η αναγκαιότητα χάραξης της κοινωνικής πολιτικής, έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στις αυξημένες ανάγκες των κατοίκων της περιοχής. Σημειώνεται πρόσφορο έδαφος για ποικίλες παρεμβάσεις κοινωνικής ενσωμάτωσης στην περιοχή μέσα από ψυχαγωγικές, πολιτιστικές, αθλητικές δραστηριότητες, συμμετοχή σε εκπαιδευτικά προγράμματα, ενεργοποίηση των κατοίκων μέσα από προγράμματα εθελοντισμού. Προβάλλει η αναγκαιότητα της διάδοσης και εφαρμογής εξατομικευμένων, ευέλικτων παρεμβάσεων ψυχοκοινωνικής υποστήριξης και ενεργοποίησης των πολιτών σε τοπικό επίπεδο. Κατά συνέπεια, επαληθεύεται και η πέμπτη ερευνητική υπόθεση για την αναγκαιότητα τοπικής κλίμακας παρέμβασης.

3.1 Προτάσεις

Το Πρόγραμμα «Κοινωνική Αναδοχή» της περιοχής του Άγιου Τρύφωνα εστιάζει στην εφαρμογή τοπικών παρεμβάσεων, προσαρμοσμένων στις ανάγκες των κατοίκων, σε συνδυασμό με ένα ισχυρό πλέγμα διασύνδεσης με τις υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας. Ειδικότερα το πρόγραμμα περιλαμβάνει την λειτουργία ενός Κοινοτικού Κέντρου, που θα αποσκοπεί (α) στη βελτίωση της πρόσβασης των κατοίκων της περιοχής παρέμβασης σε κοινωνικές υπηρεσίες και προγράμματα, (β) στην άμβλυση των παραγόντων που συμβάλουν στην εμφάνιση του χωρικού αποκλεισμού, (γ) στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή εξειδικευμένων ψυχοκοινωνικών υπηρεσιών σε τοπικό επίπεδο και (δ) στην αξιοποίηση του δυναμικού των υποστηρικτικών δικτύων της περιοχής.

Ειδικότερα ο σχεδιασμός του Προγράμματος χρειάζεται να εναρμονίζεται με την Εθνική Στρατηγική Κοινωνικής Ένταξης και να περιλαμβάνει άξονες δράσεων και προγραμμάτων, όπως καταπολέμηση της ακραίας φτώχειας, πρόληψη και καταπολέμηση του αποκλεισμού των παιδιών – προγράμματα εκπαίδευσης, προγράμματα ένταξης των ευάλωτων ομάδων, πρόσβαση στην απασχόληση, πρόσβαση στην υγεία, ενδυνάμωση και ενεργοποίηση των κατοίκων μέσα από ποικίλες δραστηριότητες (ΠΕΣΚΕ, 2015)

Η ιδέα της Κοινωνικής Αναδοχής αποτελεί μία καινοτόμα αποκεντρωμένη πρακτική, που λαμβάνει υπόψη της τη χωρική διάσταση του αποκλεισμού και δεν παραμένει σε μία στείρα, επιδερμική κοινωνική πολιτική. Πρόκειται για μια πολιτική που βασίζεται στην προσέγγιση “up to down”, σε αντίθεση με το κυρίαρχο εθνικό μοντέλο του κράτους πρόνοιας. Μέσα σε ένα δυσχερές οικονομικό περιβάλλον, επιδιώκει την αξιοποίηση των ανθρωπίνων πόρων, τόσο ως προς την ενεργοποίηση και την ανάπτυξη των ωφελούμενων, ώστε να εδραιωθεί η αντίληψη «της ζωής με νόημα», όσο και ως προς την αξιοποίηση των τοπικών δικτύων, εθελοντών.

Η προστιθέμενη αξία της παρέμβασης στην οικονομική της διάσταση, αναφέρεται στην αξιοποίηση του υπάρχοντος προσωπικού. Στην κοινωνική της διάσταση, επιδιώκει τη δημιουργία και τη συνεργασία με ένα ισχυρό πλέγμα δομών και εξειδικευμένων φορέων για την αύξηση της αποτελεσματικότητας των φορέων. Σε επίπεδο στάσεων, προσδοκά στην αύξηση των ευκαιριών πρόσβασης στα αγαθά και τις υπηρεσίες, στη μείωση των ανισοτήτων, στην επαρκή εκπροσώπηση μέσα από την δημιουργία κλίματος ευρείας συναίνεσης. Σε αξιακό επίπεδο, επιδιώκει τη μείωση του δογματισμού και των προκαταλήψεων, την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και των κοινωνικών δικαιωμάτων, μέσα από την «ιδιότητα του πολίτη»

Εν κατακλείδι ο αποτελεσματικός σχεδιασμός των κοινωνικών πολιτικών στο τοπικό επίπεδο χρειάζεται να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των πολιτών, να λαμβάνει υπόψη τις

πολλαπλές μεταβλητές της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς και τη χωροταξική διάσταση, εξασφαλίζοντας έτσι την ισότιμη πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες μέσα από την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Έτσι επιτυγχάνεται η κοινωνική συνοχή και ανάπτυξη και δημιουργείται μία πόλη πολύμορφη και συνεκτική για όλους (Τσατσάνογλου 2007).

Βιβλιογραφία

- Atkinson, Rob & Davoudi, Simin (2000), «The Concept of Social Exclusion in the European Union: Context, Development and Possibilities» *Journal of Common Market Studies*, 38 (3) p.427-48.
- Ανδριοπούλου, Ειρήνη και Παπαδόπουλος, Φώτης & Τσαλκόγλου, Παύλος (2013), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα: Επικάλυψη και διαφοροποιήσεις*, Αθήνα, ΙΝΕ – ΓΕΣΕΕ Μελέτες (Studies) / 25.
- BMVBS (Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung) (2008), *Status Report: The Programme 'Social City' (Soziale Stadt) Summary*, (www.sozialestadt.de/en/veroeffentlichungen/statusbericht-kurzfassung_en.pdf).
- Brandolini, A (2002), “Education and employment indicators for the EU social agenda”, *Politica Economica*, 17 (1), pp. 55-62.
- Bundesamt für Raumentwicklung ARE (2012), *Infobrief Programm Projets Urbains* (www.are.admin.ch/themen/agglomeration/00630/02258/index.html?lang=de)
- Byrne, David (1999), *Social Exclusion*, Open University Press, Buckingham.
- Cars, George (1998), *Social Exclusion in European Neighbourhoods – Processes, Experiences and Responses – Final Report*, European Commission TSER Contract SOE2-CT97-3057.
- Da Costa, B., A., Cardoso, A., Baptista, I. & Perista, P. (2003), “The Dynamics of Income Poverty and Social Exclusion in Portugal”, in E. Apospori, and J. Millar (eds), *The Dynamics of Social Exclusion in Europe. Comparing Austria, Germany, Greece, Portugal and the UK*, Northampton, Edward Elgar Publishing.
- ESPON 2013, Programme (2010), *First ESPON 2013*, Luxemburg, *Synthesis Report*.
- European Commission (2010a), *Investing in Europe's Future: Fifth Report on Economic, Social and Territorial Cohesion*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Geddes, Mike (2000), “Tackling Social Exclusion in the European Union? The Limits to the New Orthodoxy of Local Partnership”, *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 24 (4): 782-800.
- Kristensen, Hans (1997), “Social Exclusion and Spatial Stress: the Connections”, in G. Room, (ed.), *Beyond the Threshold*, Bristol, Policy Press.
- Levitas, Ruth (1996), “The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony”, in *Critical Social Policy*, vol. 16: 5-20.
- Madanipour, Ali (2011), «Social Exclusion and Space», in *Le Gates, R. and Stout, F. City Reader*, Fifth Edition, London: Routledge, pp.186-194.
- Madanipour, Ali, Cars, Goran & Judith, Allen (2003), *Social Exclusion in European Cities*, London, Routledge.
- Markantonatou, Maria (2012), “The Social Consequences of the Financial Crisis in Greece: Insecurity, Recession and Welfare Deregulation”, in *International Journal of Anthropology*, vol. 27 (3): 183-196.
- Moulaert, Frank (1997), “Measuring socioeconomic disintegration at the local level in Europe: an analytical framework”, in G. Room (ed.), *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, The Polity Press, Bristol, σελ.49-79.
- Petmesidou, Maria (1996), “Social protection in Southern Europe: Trends and Prospects”, *Journal of Area Studies*, vol. 9: 95-125.

- Room, George (1997), “Social quality in Europe: perspectives on social exclusion”, in W. Beck, L. van der Maesen and A. Walker (eds), *The Social Quality of Europe*, The Hague, Netherlands: Kluwer Law International.
- Sen, Amartya (1987), *The Standard of Living*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, Amartya (1993), “Capability and well-being”, in M. Nussbaum and A. K. Sen, (eds), *The Quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Silver, Hillary (1994), “Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms”, *International Labour Review*, vol. 133 (5-6): 531-578.
- Stewart, Kitty (2003), “Monitoring Social Inclusion in Europe’s Regions”, *Journal of European Social Policy*, 13 (4) p. 335-356
- TiPSE (2013), “The Territorial Dimension of Poverty and Social Exclusion in Europe. Interim Report”, ANNEX 1, Working Paper 1, *Review of Concepts of Poverty and Social Exclusion*, Applied Research 2013/1/24.
- Κασιμάτη, Κούλα (1998), «Πόντιοι Μετανάστες και κοινωνικός αποκλεισμός», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Gutenberg, σελ.276.
- Κοντιάδης, Ξενοφών & Τσέκος, Θεόδωρος (2008), *Η αναδιάρθρωση της κοινωνικής διοίκησης σε τοπικό επίπεδο*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Μαρίνη, Φωτεινή (2012), *Οργάνωση & Διοίκηση Κοινωνικών Υπηρεσιών σε επίπεδο Τοπικής Αυτοδιοίκησης*, Αθήνα, ΙΝΕΠ – ΕΚΔΔΑ.
- Ματσαγγάνης, Μάνος & Λεβέντη, Χρύσα (2013), *Η πολιτική κατά της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης*, Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.
- Μουσουρού, Λουκία (1998), *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Προστασία*, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα εκδόσεις Gutenberg.
- Οικονόμου, Χαράλαμπος (2014), *Η πολιτική και το σύστημα υγείας σε περίοδο οικονομικής κρίσης και Μνημονίων*, Κόρινθος, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Παπαδοπούλου, Δέσποινα (2012), *Κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, εκδόσεις Τόπος.
- Περιφερειακή Στρατηγική για την Κοινωνική Ένταξη και την Καταπολέμηση της Φτώχειας -ΠΕΣΚΕ (2015), Περιφέρεια Αττικής, ΑΔΑ: 7ΜΒ17Λ7-9ΕΜ.
- Ρομπόλης, Σάββας & Δημουλάς, Κώστας (1998), «Οι εταιρικές σχέσεις στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Gutenberg.
- Τσατσάνογλου, Μαρία (2007), «Διαπολιτισμικές Σχέσεις. Σταυροδρόμια Πολιτισμού σε μια Γη Αποδεδειγμένα Στρογγυλή», Τετράδια Πολιτισμού.
- Τσιάκαλος, Γεώργιος (1999), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, Gutenberg
- ΥΠΕΣ, ΕΕΤΑΑ, ΚΕΔΕ (2014), *Οδηγός Καλών Πρακτικών, Παραδείγματα αξιοποίησης πόρων των Διαρθρωτικών Ταμείων*, Αθήνα.
- Φερόνας, Ανδρέας (2004), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός σε Ευρώπη και Ελλάδα: έννοιες, αντιλήψεις, πολιτικές*, Αθήνα, εκδόσεις Σάκκουλα.

Πηγές Διαδικτύου

<http://www.eetaa.gr/kallikratis/genika/index.html>.

Ο ξένος και η αποξένωση. Η Κοινωνιολογία του ξένου και το προσφυγικό ζήτημα¹

Προκόπιος Ορφανός*

Περίληψη

Θέματα σχετικά με τον ξένο, την περιπλάνηση- ενσωμάτωση του και τη σχέση του με τις υπάρχουσες δομές μιας κοινωνίας, έχουν απασχολήσει την Κοινωνιολογία για περισσότερο από έναν αιώνα. Η συζήτηση ξεκινά από μία «παρέκβαση» (*excursus, exkurs*). Ο Georg Simmel (1971 [1908]) αναφέρεται σε ένα σύντομο κείμενό του στον ξένο, που είναι στο μεταίχμιο περιπλάνησης- ενσωμάτωσης.

Αυτό το κείμενο ασκεί επιρροή στην κοινωνιολογική σκέψη στις Η.Π.Α., από τη δεκαετία του 1920 μέχρι και τη δεκαετία του 1970 (Park 1928, Wood 1934, Schuetz 1944, Mc Lemore 1970). Μορφοποιείται μία γνωστική περιοχή με αντικείμενο την «Κοινωνιολογία του ξένου» και παράλληλα η συζήτηση συνεχίζεται μέχρι και σήμερα (Bauman 1998, Skoric 2013).

Στην παρούσα εργασία θα γίνει αναφορά στο κείμενο του Simmel, στην επιστημονική συζήτηση που τροφοδότησε, στη σχέση των θεωρητικών δεδομένων με το προσφυγικό και τέλος, στην κατάσταση του πρόσφυγα που χαρακτηρίζεται από τους όρους της *ρευστότητας*, της *αποξένωσης* και του *τραύματος*.

Λέξεις-κλειδιά: Simmel, Κοινωνιολογία του ξένου, *ρευστότητα*, αποξένωση, διανοούμενοι πρόσφυγες, τραύμα.

Εισαγωγή

Στη σημερινή συγκυρία, το τοπίο έχει διαφοροποιηθεί από τη δεκαετία του 1990. Τότε ένα μεγάλο ρεύμα μετανάστευσης πραγματοποιείται προς τις χώρες της Ε.Ε., από την πρώην Σοσιαλιστική Ευρώπη. Από αυτούς ένα εκατομμύριο άνθρωποι επιλέγουν την Ελλάδα (Ψημμένος, 1995: 36).

Η Ελλάδα γινόταν χώρα υποδοχής. Το ταξίδι της περιπλάνησης και το στοίχημα της ενσωμάτωσης, ξεκινούσε για πολλά άτομα που προέρχονταν από διαφορετικές χώρες, δίνοντας στο σκηνικό ένα πρωτόγνωρο ενδιαφέρον.

Η περιπλάνηση, η συνάντηση, η ενσωμάτωση είναι όροι που συναντάμε στην κοινωνική θεωρία με διάφορους τρόπους. Έτσι, γίνεται αναφορά στον ξένο, τον *νεοεισερχόμενο*, τον «οριακό άνθρωπο». Η Hannah Arendt συσχετίζει τους όρους «μετανάστης» και «νεοφερμένος» στην προσέγγιση του πρόσφυγα (Arendt 2015: 10-11). Εκεί φαίνονται και οι απώλειες που βιώνει ένας εκτοπισμένος, όπως και η συνάφεια των όρων, που όμως για τις κοινωνικές επιστήμες έχουν σημαντικές διακυμάνσεις.

¹ Θα ήθελα να αφιερώσω αυτήν την εργασία, στη μνήμη του δασκάλου και φίλου Θανάση Τζαβάρα.

* Κοινωνιολόγος -ΕΕΔΠΠ, Τμήμα Προσχολικής Αγωγής, ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Ν. Πλαστήρα 40, 54250 Θεσσαλονίκη.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: akisorfa@gmail.com

Παρακάτω θα προσεγγιστούν: (α) ο ξένος κατά τον Georg Simmel [1908], στη συνέχεια θα γίνει αναφορά (β) στον επιστημονικό διάλογο που πυροδότησε, (γ) στην αξία που έχει αυτή η συζήτηση για την εξέταση του πρόσφυγα και τέλος (δ) στη ρευστή κατάσταση που βιώνουν οι εκπατρισμένοι.

Έτσι, αναδύονται θέματα σχετικά με τις πορείες των ανθρώπων, την ένταξη νεοεισερχομένων ατόμων στην κοινωνία και επομένως των διαδικασιών κοινωνικοποίησης, τις πολιτικές, την πολιτική και την εξουσία. Η συνεξέταση του ξένου και των σημερινών αποξενωμένων αναδεικνύει με πολλούς τρόπους κοινωνικά, πολιτικά, ηθικά ζητήματα και διλήμματα, δοκιμάζοντας τα όριά μας.

Ο ξένος του Simmel.

Η *παρέκβαση του ξένου* είναι μία από τις τρεις παρεκβάσεις του Simmel, που αναφέρονται στις χωρικές διαστάσεις της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Η αναφορά στον ξένο γίνεται σε ενικό πρόσωπο, για να προσδιοριστεί ένας κοινωνιολογικός τύπος και όχι ένα μεμονωμένο πρόσωπο (Skoric, Kisjuhas & Skoric 2013: 594, 597).

Όμως, ποιος είναι αυτός ο ξένος για τον οποίο έχει ξοδευτεί τόσο μελάνι;

Ας αναφερθούμε στα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της τυπολογίας, όπως θα μας χρησιμεύσουν εδώ, συμπυκνώνοντας.

1) Δεν πρόκειται για κάποιον που είναι περιπλανώμενος και έρχεται στο παρόν, για να φύγει στο μέλλον. Είναι κάποιος που μένει. Παρά το γεγονός ότι δεν φεύγει, δεν έχει ξεπεράσει την ελευθερία της περιπλάνησης.

2) Έτσι, αυτός ο κοινωνικός τύπος βρίσκεται στα όρια μιας ομάδας, που είναι ανάλογα με τα χωρικά όρια. Δεν βρισκόταν από την αρχή στην ομάδα και μπορεί να προσδώσει ποιοτικά στοιχεία που δεν υπάρχουν ενδογενώς σε αυτήν.

3) Ένα τρίτο στοιχείο είναι η μορφή της αλληλεπίδρασης του ξένου. Εδώ, γίνεται αναφορά σε έναν συνδυασμό απόστασης και εγγύτητας: είναι κοντά και σε απόσταση, μακριά και σε εγγύτητα. Ο τύπος που περιγράφεται από τον Simmel, είναι σε απολύτως θετική συσχέτιση.

4) Ένα επόμενο στοιχείο είναι η υποκειμενικότητα. Ο ξένος δεν υπόκειται σε δεσμούς με τα συστατικά ή με την διάρθρωση της κοινωνικής ομάδας και διακρίνεται για μια «υποκειμενική στάση» (“objective” attitude).

5) Η συσχέτιση με τον ξένο εκφράζεται *αφαιρετικά*. Με αυτόν μοιράζεται κανείς πιο γενικές ποιότητες. Με τα άτομα της ομάδας η σχέση βασίζεται στην *ομοιότητα* χαρακτηριστικών. (Simmel 1908/1971: 143-147)

Σε αυτές τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο Simmel έγραψε για τον ξένο στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας του χώρου. Πρόκειται για έναν παράγοντα που συνήθως παραβλέπεται (Skoric *et al.* 2013: 589).

Ο ξένος έρχεται ως ένα επιπλέον άτομο σε μία κοινωνία και εδώ το κλασικό παράδειγμα που μεταχειρίζεται ο Simmel, είναι αυτό της ιστορίας των Εβραίων στην Ευρώπη (Simmel *ο.π.*: 144). Τέλος, ο ξένος όπως προσεγγίζεται από τον Γερμανό κοινωνιολόγο, δεν έχει εξορισμού ιδιοκτησία στη γη.

Η πρόσληψη του ξένου στον χώρο της κοινωνιολογίας.

Η επιρροή του ξένου εξαπλώνεται ήδη από τη δεκαετία του 1920 στις ΗΠΑ και η συζήτηση δεν σταματάει ακόμη και μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Υπάρχουν τουλάχιστον τρεις όροι με ξεχωριστό ενδιαφέρον: ο ξένος (*stranger*), ο *οριακός άνθρωπος* (*marginal man*) και ο νεοεισερχόμενος (*newcomer*). Ο επιστημονικός

διάλογος παίρνει τέτοια έκταση, ώστε να γίνεται λόγος για την «Κοινωνιολογία του ξένου». Βέβαια η εγκυρότητα του όρου θα υποστεί κριτική (McLemore 1970).

Ο ξένος και ο νεοεισερχόμενος

Η προσέγγιση του ξένου, μοιάζει με την κατάσταση κάποιου, που εμφανίζεται για πρώτη φορά σε μια κοινότητα ή σε μια κοινωνική ομάδα (*group*). Αυτό το θέμα αναλύει η Margaret Mary Wood, στην μελέτη της *The Stranger: A Study in Social Relationships* (1934). Εκεί αναφέρεται σε περιπτώσεις ξένων που εισέρχονται σε μία ομάδα για πρώτη φορά και βρίσκονται μέσα σε αυτή, αλλά δεν είναι μέρος της [... *they are in the group but not of it.*], ενώ δεν αποκλείεται να ήρθαν για να φύγουν (Wood 1934: 44-5). Αν μια ομάδα δεν έχει ποικίλες και πολλές επαφές, το ερώτημα της συμπεριφοράς απέναντι στον ξένο θα παραμένει άλυτο (Wood 1934: 35).

Οι αλλαγές που πιθανό να χρειαστεί να γίνουν στην ομάδα, για να υποδεχτεί τον νεοεισερχόμενο και οι επιπτώσεις αυτών των αλλαγών συναρτώνται με το σύστημα ενσωμάτωσης, τον τύπο της τοπικής κοινότητας, τις περιστάσεις και τους ανθρώπους που εμπλέκονται στις διαδικασίες (McLemore 1970: 86).

Ο Alfred Schuetz αναφέρεται στα κείμενα των Simmel & Wood. Ο ξένος του Schuetz δεν έχει τις εγγυήσεις ότι θα λειτουργήσουν έτοιμες λύσεις για τον ίδιο. Θα πρέπει να θέσει σε επερώτηση ότι φαίνεται αδιαμφισβήτητο στο εσωτερικό της ομάδας.

Στην οπτική του Schuetz, ο ξένος αναφέρεται σε ένα ενήλικο άτομο της εποχής και του πολιτισμού μας, που προσπαθεί να γίνει αποδεκτός ή ανεκτός από την ομάδα που προσεγγίζει. Αναφορά εδώ γίνεται στον μετανάστη, αλλά όχι αποκλειστικά σε αυτόν (Schuetz 1944: 499).

Η ομάδα που προσεγγίζει ο ξένος έχει τη δική της ιδιαίτερη ιστορία που ίσως είναι προσβάσιμη, αλλά δεν έχει γίνει μέρος της δικής του βιογραφίας. Έτσι, ο ξένος μπαίνει στην ομάδα ως νεοεισερχόμενος, με την πραγματική έννοια του όρου.

Για τον «νεοεισερχόμενο», το πολιτιστικό πρότυπο της ομάδας από την οποία προέρχεται, είναι μέρος της δικής του προσωπικής βιογραφίας και παραμένει ενεργό σχήμα ερμηνείας του κόσμου. Έτσι, ο ξένος ξεκινά να ερμηνεύει το νέο κοινωνικό περιβάλλον με τον δικό του «συνηθισμένο τρόπο σκέψης» (*thinking as usual*). Με αυτόν τον τρόπο σκέψης, νέες ενδιαφέρουσες ιδέες που συναντά στη νέα ομάδα, μπορεί να «αποδειχθούν» τελικά ανεπαρκείς (Schuetz, 1944: 502).

Στη συνέχεια ο Schuetz καταλήγει ότι το «πολιτιστικό πρότυπο» (*cultural pattern*) της κοινωνικής ομάδας που προσεγγίζει ο ξένος, δεν είναι ένα όργανο που ξεμπερδεύει προβληματικές καταστάσεις, αλλά μία προβληματική κατάσταση (Schuetz 1944: 506).

Ο ξένος και ο «οριακός άνθρωπος»

Στην περίπτωση του «οριακού ανθρώπου» (*marginal man*) η συμβολή του Robert Ezra Park, που μαθήτευσε κοντά στον Simmel, ήταν καθοριστική.

Ο Park αναφέρει τις διαμάχες και τις συγχωνεύσεις ανθρώπων και πολιτισμών, ως αποφασιστικές δυνάμεις για τη διαμόρφωση της ιστορίας. Κάθε πρόοδος στον πολιτισμό, ξεκινάει με μια νέα περίοδο μετανάστευσης και μετακίνησης πληθυσμών (Park 1928: 881).

Η μετανάστευση μπορεί να δημιουργήσει μια κατάσταση στην οποία, το άτομο παλεύει ανάμεσα σε δύο διαφορετικές πολιτιστικές ομάδες. Έτσι, παράγεται ένας ασταθής χαρακτήρας, ο «οριακός άνθρωπος» (*marginal man*). Στο μυαλό αυτού του τύπου ανθρώπου, η διαμάχη των πολιτισμών συναντάται και αναμιγνύεται (Park 1928: 881).

Ο Park εισάγει παραδείγματα μετακινήσεων, συγκρούσεων και εντάσεων, ως πηγή προόδου για τις κοινωνίες του ανθρώπου. Πολλές μαζικές μετατοπίσεις πληθυσμών

συμβαίνουν εξαιτίας του πολέμου (Park, 1928: 883). Η μετανάστευση συγκρίνεται με μια επαναστατική διαδικασία μετακίνησης, που έρχεται να εκκοσμικεύσει σχέσεις που ήταν ιερές (Park 1928: 885-6, 888).

Για το άτομο, η μετανάστευση δεν είναι μια απλή μετακίνηση, αλλά μια αλλαγή κατοικίας και μια ρήξη δεσμών με τον τόπο καταγωγής (Park 1928: 886-7). Μάλιστα στις αυτοβιογραφίες μεταναστών θα παρατηρήσει ότι συμβαίνει μία διαμάχη του διαιρεμένου εαυτού, ο παλιός εναντίον του καινούριου. Μια διχοτομία που συμβαίνει στον μετανάστη όταν βρίσκεται σε περίοδο μετάβασης και όταν οι παλιές συνήθειες παραμερίζονται και οι νέες δεν έχουν ακόμη σχηματιστεί (Park 1928: 892, 893).

Στο τέλος του ενδιαφέροντος αυτού άρθρου, τονίζεται ότι η κατάσταση του «οριακού ανθρώπου» είναι σχετικά μόνιμη. Το αποτέλεσμα είναι να τείνουμε προς έναν τύπο προσωπικότητας.

Τα δεδομένα σήμερα: ένα παλιό ζήτημα με το περίβλημα της αλληλεγγύης.

Τι θα πράξει μια υπεύθυνη πολιτική σχετικά με τον πληθυντικό και τον ενικό, και πρώτα πρώτα με τις διαφορές μεταξύ των γλωσσών στην αυριανή Ευρώπη και, κατ' εικόνα της Ευρώπης, στην εν τω γίνεσθαι παγκοσμιοποίηση (Derrida 2002: 18);

Τι σχέση μπορεί να έχουν τα παραπάνω με τη σημερινή κατάσταση και με το προσφυγικό ζήτημα;

Ο πρόσφυγας φαίνεται να συμπυκνώνει στοιχεία του ξένου και του περιπλανώμενου, του «οριακού ανθρώπου» και του νεοεισερχόμενου. Οι τρεις όροι εν μέρει αντιπροσωπεύονται.

Ο ξένος, όπως προσεγγίζεται από τον Simmel είναι ένας κοινωνικός τύπος, που δεν αντιστοιχεί πλήρως στον σημερινό πρόσφυγα. Ο τελευταίος είναι εν δυνάμει ξένος με τους όρους που προσδιορίστηκαν παραπάνω.

Δηλαδή, δεν βρισκόταν από την αρχή στις υπάρχουσες κοινωνικές δομές, μπορεί να προσφέρει ποιοτικά χαρακτηριστικά που δεν υπάρχουν στην κοινωνική ομάδα που θα εισέλθει. Όμως δεν έχει προσδιοριστεί η κατάστασή του, αν δηλαδή ήρθε για να μείνει ή θα παραμείνει περιπλανώμενος ανάμεσα στη χώρα προέλευσης, τους ενδιάμεσους σταθμούς, τον τόπο εγκατάστασης, όχι από δική του επιλογή.

Επομένως, η επιλογή που του απομένει, για συμμετοχή στα κοινωνικά πράγματα είναι αυτή της απόστασης/μη εμπλοκής/μη μοιράσματος και όχι της δημιουργικής απόστασης/εγγύτητας, όπως συμβαίνει με τον ξένο του Simmel.

Ο πρόσφυγας είναι ένας νεοεισερχόμενος στις χώρες της Ευρώπης. Η κοινωνική οργάνωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καλείται να προσαρμοστεί στις εκτεταμένες μετακινήσεις των ανθρώπων, όπως και στην προσέγγιση της Margaret Wood (1934: 35).

Ο πρόσφυγας μοιάζει με τον ξένο του Schuetz, μιας και κανείς δεν μπορεί να του εγγυηθεί ότι θα υπάρξουν λύσεις γι' αυτόν. Σίγουρα η άφιξή του, θέτει σε επερώτηση της αξίες της Ευρώπης σχετικά με την υποστήριξη, την αλληλεγγύη, όπως και τη διαδικασία υποδοχής και ενσωμάτωσης. Θέματα που θα θεωρούνταν αυτονόητα, βρίσκονται αιωρούμενα.

Τα ποιοτικά στοιχεία του ξένου του Schuetz, δεν είμαστε σε θέση να τα εισπράξουμε στην περίπτωση του σημερινού πρόσφυγα. Ο τελευταίος δεν μπορεί να αλληλεπιδράσει, να δείξει τον δικό του «συνηθισμένο τρόπο σκέψης» και να συνδιαλλαχθεί με το «πολιτιστικό πρότυπο» των ευρωπαϊκών κοινωνιών.

Η πλευρά του «οριακού ανθρώπου» έχει και αυτή το δικό της ενδιαφέρον. Πράγματι, οι μετακινήσεις πληθυσμών και σήμερα και στο έργο του Park, συνοδεύονται από μεγάλες ανακατατάξεις και διενέξεις με αφορμή πολιτικές, φυλετικές ή και θρησκευτικές

συγκρούσεις.

Σε συνέχεια της θεώρησης αυτής, ο οριακός άνθρωπος ζει στο μεταίχμιο, ανάμεσα σε δύο διαφορετικές πολιτιστικές ομάδες. Στην περίπτωση του σημερινού πρόσφυγα, η μία πλευρά αφορά τον πολιτισμό από τον οποίο κατάγεται. Όμως, το άλλο κομμάτι χάνεται μέσα σε μια πορεία περιπλάνησης, εντάσεων, μη εγκατάστασης, ασαφών ορίων και κανόνων, που φαίνεται να ισχύουν στην επικράτεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο διαιρεμένος εαυτός και οι εντάσεις που βιώνονται, πιθανό να αυξάνονται λόγω των παραπάνω παραγόντων.

Όπως γίνεται κατανοητό, το κοινωνικό περιβάλλον στις περιοχές μετάβασης και υποδοχής, δεν αποτελεί μια σταθερά με την οποία ο πρόσφυγας θα μπορούσε να συσχετιστεί, συντονιστεί, ή και να ενταχθεί μέσα από τις εντάσεις.

Στην Έκθεση του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης για τον μήνα Σεπτέμβριο (2015), γίνεται αναφορά στην έκταση των προσφυγικών ροών για την Ελλάδα, η οποία τριπλασιάστηκε κατά τους καλοκαιρινούς μήνες του 2015.

Επομένως έχουμε υπαρκτά ζητήματα που εντείνονται τον τελευταίο χρόνο. Όμως, το θέμα των προσφυγικών ροών που απασχολεί ιδιαίτερα τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, δεν έχει προκύψει πρόσφατα.

Βλέποντας προσεκτικά τις ετήσιες εκθέσεις για τις «παγκόσμιες τάσεις» (*Global Trends*) της Ύπατης Αρμοστείας για τους Πρόσφυγες των Ηνωμένων Εθνών, εμφανίζονται μεταβολές στις προσφυγικές ροές. Για παράδειγμα η Συρία ήταν στις δημοφιλέστερες χώρες υποδοχής προσφύγων για το 2011 (755.400). Η κατάσταση ανατρέπεται την επόμενη χρονιά και το 2013 οι προσφυγικές εκροές ξεπερνούν τα 2,4 εκατομμύρια άτομα (2014: 15).

Σε παγκόσμιο επίπεδο οι προσφυγικές ροές βρίσκονται στο υψηλότερο σημείο για τα τελευταία 20 χρόνια. Τα άτομα που υπολογίζεται ότι έχουν εκτοπιστεί για λόγους βίας, πολεμικών συγκρούσεων και καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ξεπερνούν τα 51 εκατομμύρια (2014: 5-6).

Για μια ακόμη φορά οι πρόσφυγες αποτελούν μαζικό φαινόμενο, όμως οργανισμοί και μεμονωμένα κράτη αποδεικνύονται ανίκανα να αντιμετωπίσουν στοιχειωδώς το πρόβλημα (Agamben 2015: 40).

Μάλιστα η περίπτωση των προσφύγων έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και κρύβει κάτι το αλλόκοτο.

Το παράδοξο εδώ είναι ότι ακριβώς η φιγούρα που θα έπρεπε κατ' εξοχήν να ενσαρκώνει τα δικαιώματα του ανθρώπου, ο πρόσφυγας, συναντά αντίθετα τη ριζική κρίση αυτής της έννοιας (Agamben 2015: 41).

Ακόμη και σήμερα, σε σχέση με το ζήτημα των προσφυγικών ροών στην Ελλάδα, δεν μειώνονται οι φωνές που προτάσσουν ως λύση για τη διαχείριση του προβλήματος, μια πορεία προς την πολιτική κράτησης (Σπυροπούλου 2015: 11). Παράλληλα με την παραπάνω αποτελεσματική λύση που υποσκάπτει την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεν γίνεται αναφορά στις ευθύνες και τις παρεμβάσεις κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, άλλων κρατών και διεθνών οργανισμών.

Η κλιμάκωση των συγκρούσεων και των καταπατήσεων σε περιοχές του πλανήτη, φαίνεται να αυξάνει τα επίπεδα των ροών, όπως σημειώνει και ο Robert Park (1928: 883). Ειδικότερα στην περίπτωση της Συρίας, η αναζωπύρωση των πολεμικών συγκρούσεων και η μετατόπιση του πολέμου από το εσωτερικό μέτωπο, σε μια σύρραξη με το Ισλαμικό Κράτος, συνέβαλε ταχύτατα στη διάλυση του κράτους. Σε αυτό είχε συμμετοχή και ο διεθνής αλλά και ο τοπικός παράγοντας, που υποστήριξε τον Σύριο Πρόεδρο ή την αντιπολίτευση, μέχρι το Ισλαμικό Κράτος να κάνει την κατάσταση ακόμη πιο προβληματική.

Έτσι, βλέπουμε με αφορμή το παράδειγμα της Συρίας, πως ένα ζήτημα προσφυγικών ροών, είναι ιδιαίτερα σύνθετο, εμπλέκει πολλούς παράγοντες και δεν δημιουργείται από τη μία μέρα στην άλλη.

Σε σχέση με το προσφυγικό ζήτημα, η Ευρωπαϊκή Ένωση αντέδρασε σπασμωδικά, με πολλές παραλήψεις και καθυστερήσεις, σε ένα σοβαρό θέμα που υπήρχαν αυξημένες απαιτήσεις. Δεν συνέβαλε στην ειρήνευση (που θα έπαυε την ανάγκη μετακίνησης), δεν φρόντισε για τον έλεγχο και την ασφαλή μετακίνηση των προσφυγικών πληθυσμών, η προσπάθειά της έμεινε ημιτελής σε μια πορεία διαμοιρασμού ανθρώπων στα κράτη -μέλη, μετά την καθυστερημένη υπέρβαση της συνθήκης (Δουβλίνο II). Η Γερμανία επωμίστηκε το μεγαλύτερο βάρος, άλλες χώρες αρνήθηκαν να συμμετέχουν και άλλες έθεσαν ως προϋπόθεση συμμετοχής, την υποδοχή μικρού αριθμού μη μουσουλμάνων προσφύγων.

Η υπέρβαση των συνθηκών που ίσχυαν για τα κράτη μέλη, θα μπορούσε να ιδωθεί ως ένα θετικό βήμα για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος. Εδώ συναντάμε τη ντεριντιανή διάκριση ανάμεσα στην «άνευ όρων φιλοξενία» και τους νόμους που ρυθμίζουν τη φιλοξενία. Ο πρώτος όρος φαίνεται να επηρεάζει τον δεύτερο, έτσι ώστε οι νόμοι που ρυθμίζουν το προσφυγικό να γίνονται πιο ευνοϊκοί και κάθε ευρωπαϊκό κράτος να υποδέχεται αναλογικά έναν αριθμό ατόμων, αντί οι πρόσφυγες να στοιβάζονται στις χώρες υποδοχής.

Ο Γεράσιμος Κακολύρης σχολιάζοντας το έργο του Γάλλου φιλοσόφου αναφέρει:

... η υπεύθυνη πολιτική πράξη και απόφαση συνίσταται στην ανάγκη μιας αδιάλειπτης διαπραγμάτευσης ανάμεσα σε αυτές τις δύο ετερογενείς απαιτήσεις (Κακολύρης 2013: 39).

Για να προσδιοριστεί ακόμη περισσότερο η σχέση των δύο όρων, η *δίκαιη φιλοξενία* διακόπτει τη σχέση της με τη *δικαιική φιλοξενία* και παράλληλα:

... μπορεί να τη θέτει και να τη διατηρεί σε μια ακατάπαυστη προοδευτική κίνηση (Derrida 2006: 35)

Τηρουμένων των αναλογιών, η φιλοξενία θα μπορούσε να συναντηθεί με την υποδοχή του ξένου, δηλαδή στην περίπτωση μας του πρόσφυγα. Όμως, θα πρέπει να είμαστε πιο υποψιασμένοι όταν πρόκειται για μετακίνηση ανθρώπων που φέρουν το δυναμικό τους και μπορούν να γίνουν εργαζόμενοι.

Εντύπωση προκαλεί η «γενναιόδωρη» στάση της Γερμανίας. Κάπου εδώ θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τη προειδοποίηση του Karl Marx (1866), σχετικά με τις μετακινήσεις πληθυσμών. Ο Marx προειδοποιεί για τις κινήσεις των εργοδοτών κατά τη διάρκεια διεκδικήσεων του εργατικού κινήματος. Εργοδότες στη Μεγάλη Βρετανία προσπάθησαν να φέρουν προσωπικό από την Κεντρική Ευρώπη, προκειμένου να μην μπουν σε διαπραγματεύσεις με τους εργάτες.

Σήμερα, δεν έχουμε να κάνουμε ακριβώς με μετατόπιση εργατικού δυναμικού, αλλά εν δυνάμει εργατικό δυναμικό που μελλοντικά θα συνεισφέρει στους τομείς της εργασίας και της ασφάλισης. Οι πρόσφυγες θα μπορούσαν να ιδωθούν ως μελλοντικά εργατικά χέρια, που θα συνέβαλαν στην εκ νέου διαμόρφωση της αγοράς εργασίας και του ασφαλιστικού συστήματος. Έτσι καλό θα ήταν να λάβουμε υπόψη και άλλους παράγοντες που διαμορφώνουν τη στάση κρατών.

Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες ... χρησιμοποιούνται σαν αποδιοπομπαίοι τράγοι για τις κρίσεις του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος και ταυτόχρονα ως φτηνό (ή δωρεάν) εργατικό δυναμικό που επιτρέπει τη συσσώρευση κεφαλαίου η οποία θα βοηθήσει το σύστημα να διατηρήσει την κερδοφορία του (Χατζηστεφάνου 2015).

Όπως τονίζει ο Peter Kulitz, Πρόεδρος του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου του Bade-Wurtemberg, πέρα από την ανθρωπιστική δράση η Γερμανία ελπίζει ότι θα βρει στους πρόσφυγες (που ανέρχονται στο ένα εκατομμύριο), το εργατικό δυναμικό της επόμενης δεκαετίας. Για να προσθέσει, ότι υπάρχει μια άσχημη δημογραφική κατάσταση

στη Γερμανία, και οι Βιομηχανία είναι η πρώτη που θα καλωσορίσει τους μετανάστες (Immigrants, an Opportunity for Europe 2015).

Επομένως, η άρση συνθηκών για να επιτραπεί η εγκατάσταση των προσφύγων, δεν είναι μια αθώα πράξη αλληλεγγύης. Παράλληλα οι καιροί προσφέρονται ακόμη, για τη διατήρηση του ρυθμού ανάπτυξης και την αύξηση των κερδών. Επιπλέον, οι νέες συνθήκες κρύβουν μια κατάσταση ρευστότητας και αποξένωσης.

Σε επίπεδο ενσωμάτωσης και εργασιακής ένταξης το «γερμανικό όνειρο», φαίνεται να ξεθωριάζει για μεγάλο μέρος του εκτοπισμένου πληθυσμού και εδώ βρισκόμαστε μπροστά σε μια αντίφαση.

Εταιρείες που δραστηριοποιούνται στους τομείς εστίασης, κατασκευών, καθαριότητας και μεταφορών, φαίνεται να επωφελούνται. Ενώ, δεν είναι λίγοι οι πρόσφυγες που οδηγούνται στη μαύρη αγορά και παραμένουν παγιδευμένοι, σε ρευστό εργασιακό καθεστώς όπου υπάρχουν χαμηλοί μισθοί, ανασφάλιστη εργασία και ελλειπείς κρατικοί έλεγχοι. Ο Peter Kulitz, υποστηρίζει ότι δεν προτείνει τη μείωση του κατώτατου μισθού, αλλά την προσαρμογή του στην ομάδα των προσφύγων, έτσι ώστε οι τελευταίοι να περιλαμβάνονται σε άλλη μισθολογική κλίμακα (Immigrants, an Opportunity for Europe 2015). Κάπου εδώ η εργοδοτική ασυδοσία, συναντά θεσμικές προτάσεις για την περαιτέρω ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, σε βάρος του νεοεισερχόμενου και πιθανότατα του προϋπάρχοντος εργατικού δυναμικού.

Περιπλάνηση και ρευστότητα.

Μερικές φορές νομίζω ότι είμαστε σαν δύο δέματα.

Είμαστε δεμένα, μέσα σ' ένα τρένο...
που μας πηγαίνει σε μια άγνωστη διεύθυνση.
Κάνουμε μεγάλο ταξίδι μαζί,
αλλά αγνοούμε το περιεχόμενο.
(Link, Nirgendwo in Afrika)

Στην ταινία *Πουθενά στην Αφρική*, επίκεντρο ενδιαφέροντος είναι η σχέση ενός ζευγαριού γερμανοεβραϊκής καταγωγής που έχει ξεφύγει από τη ναζιστική Γερμανία, προσπαθώντας να επιβιώσει στην Κένυα, στα τέλη της δεκαετίας του 1930.

Το ταξίδι, η αγωνία, η περιπλάνηση και το εσωτερικό χάσμα, χαρακτηρίζουν την εμπειρία του πρόσφυγα. Αυτός βρίσκεται χαμένος ανάμεσα στη γλώσσα υποδοχής και στο δικό του *ιδίωμα*. Κάπου εκεί, εμφανίζεται ο φόβος της μη χρήσης της γλώσσας καταγωγής. Το αποτέλεσμα σε αυτήν την περίπτωση θα ήταν να γίνει ... *πιο εξόριστος παρά ποτέ*.²

Στην καταγωγή και την υποδοχή αναφέρεται και ο Richard Sennett. Μιλάει για δύο τραύματα που χαρακτηρίζουν τον ξένο. Το πρώτο *σηματοδοτεί* τις καταβολές του και το δεύτερο τη *μετέπειτα ιστορία* του (Sennett 2015: 108).

Κοντά σε αυτή τη διπλή ένταση, της βιογραφίας του ξένου και του νέου «πολιτιστικού προτύπου», αναφέρθηκε παραπάνω και ο Schuetz. Εκεί είδαμε τη δυσκολία του νεοεισερχόμενου να λειτουργήσει στη νέα ομάδα, να σκεφτεί με συνηθισμένο τρόπο, να μοιραστεί το παρελθόν της κοινωνίας στην οποία εισέρχεται (Schuetz 1944: 502).

Η δική του βιογραφία και ο τρόπος σκέψης της παλιάς κοινωνικής ομάδας, παραμένουν εν ενεργεία, σηματοδοτώντας τη διπλή ένταση και φέρνοντας τον ξένο κοντά στα

---

2 Με αυτόν τον τρόπο σχολιάζει ο Jacques Derrida τον κίνδυνο που θα αντιμετώπιζε, αν δεν μιλούσε στο γλωσσικό ιδίωμα των γαλλικών, με το οποίο έχει το *δέσιμό* του. Αυτό συμβαίνει όταν του απονέμεται το βραβείο «Αντόρνο» και ενώ φλερτάρει με τη χρήση της γλώσσας φιλοξενίας που είναι τα Γερμανικά (Jacques Derrida (2002: 21).

δύο τραύματα που μόλις αναφέρθηκαν: την καταγωγή και την περιπλάνηση.

Σε αυτά αναφέρεται και η Hannah Arendt όταν λέει ότι οι πρόσφυγες δεν μιλάνε μεταξύ τους για το παρελθόν και αντ' αυτού έχουν βρει τον τρόπο τους να διαχειρίζονται ένα αβέβαιο μέλλον.

Το δεύτερο τραύμα έχει ιδιαίτερη σημασία για τον Sennett (2015: 107-8), ο οποίος ανατρέπει στην παρατήρηση του Θουκυδίδη

... ότι οι ξένοι δεν μπορούσαν να μιλάνε, που σημαίνει όχι ότι δεν ήξεραν να μιλήσουν, αλλά ότι ο λόγος τους λίγο μετρούσε στην πόλη ήταν η φλυαρία αυτών που δεν είχαν δικαίωμα ψήφου.

Αντίστοιχα και για τον εξόριστο διανοούμενο, έχουμε από τη μία πλευρά ένα βαθύ τραύμα που τον αποκόβει από το κοινωνικό και πολιτισμικό του περιβάλλον, τη γλώσσα του, τους αναγνώστες του ... τις πηγές βιοπορισμού του, όπως και από το οικείο τοπίο στο οποίο βασίζεται ο τρόπος σκέψης του. Παράλληλα, η διορατικότητα που μπορεί να επιδεικνύει σε σχέση με τα γεγονότα, καταδικάζεται στο να μην εισακούεται (Traverso 2015: 80-81).

Έτσι, καταλήγουμε σε ..

... ένα τραύμα καταγωγής που δεν μπορεί να συγκαλυφθεί, και το τραύμα του πλάνητα, που δεν γιατρέυεται (Sennett 2015: 109).

Αυτή η καταγωγή που επιβαρύνει τον ξεριζωμένο και η δύσκολη διαδρομή του, δεν είναι οι μόνες κακοτοπιές που έχει να αντιμετωπίσει. Μπροστά του έχει μια ρευστή κοινωνία και μια αφιλόξενη κατάσταση. Στο κοινωνικό πεδίο η κατανόηση είναι δύσκολη, τα αυτονόητα λίγα.

Οι εκπρόσωποι της νέας κοινωνικής ομάδας, δεν κατανοούν πάντα την κατάσταση του πρόσφυγα:

Οι καινούριοι μας φίλοι, μάλλον παραζαλισμένοι από τόσους πολλούς σπουδαίους και διάσημους ανθρώπους, δύσκολα καταλαβαίνουν ότι στη βάση όλων μας των περιγραφών για τα περασμένα μεγαλεία βρίσκεται μια ανθρώπινη αλήθεια: κάποτε ήμασταν κάποιοι για τους οποίους νοιάζονταν ορισμένοι άνθρωποι, μας αγαπούσαν οι φίλοι μας και οι ιδιοκτήτες των σπιτιών μας ήξεραν ότι πληρώναμε το νοίκι (Arendt 2015: 21).

Στο απόσπασμα αυτό εντοπίζουμε την αδυναμία επικοινωνίας του ξένου με τα μέλη της νέας ομάδας. Το μοίρασμα μεταξύ τους μπορεί να γίνει μόνο για το παρόν και το μέλλον και όχι για το παρελθόν, όπως αναφέρει και ο Schuetz.

Έτσι, έχουμε ιστορίες, αφηγήσεις για το παρελθόν για να αντιμετωπιστεί το κενό στο παρόν:

... η αφήγηση, η αφήγηση της προέλευσης και η αφήγηση του προορισμού είναι τεχνάσματα ανέφικτα. Τεχνάσματα θεατρικά κι αυτά. Υπάρχει εδώ και πάλι άβυσσος, μια πλειοδοσία που η υπερβολική καμπύλη της δεν τελειώνει ποτέ (Derrida 2001: 46).

Στον σημερινό δημόσιο διάλογο δεν εκφράζονται οι τρόποι συνύπαρξης, επικοινωνίας και ενσωμάτωσης, ούτε οι τρόποι επούλωσης του διπλού τραύματος της προσφυγιάς. Η ρευστότητα είναι ο όρος που χαρακτηρίζει την περίπτωση του πρόσφυγα.

Η περιπλάνηση του ξένου είναι αυτή που θέτει ερωτήματα, είναι αυτή που φέρνει σε αμηχανία τις αντιθέσεις που προσδιορίζονται κοινωνικά και αποκρυσταλλώνονται πολιτικά.

Η απειλή που κουβαλά αυτός είναι πιο τρομακτική και από αυτή του εχθρού. [...] Όπως αυτή η αντίθεση (φίλου/ εχθρού) είναι το θεμέλιο πάνω στο οποίο στηρίζεται όλη η κοινωνική ζωή και όλες οι διαφορές που τη διευθετούν και τη διατηρούν σε συνοχή, ο ξένος υποσκάπτει την ίδια την κοινωνική ζωή (Bauman 1998: 55).

Έτσι, διανοίγονται τα όρια της περιπέτειας στις νεωτερικές κοινωνίες. Η σιγουριά δίνει τη θέση της σε μια ρευστή κατάσταση. Η αβεβαιότητα και το άγχος που προκύπτουν από αυτήν, παράγονται σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης. Τα κράτη δεν μπορούν πλέον να αντιμετωπίσουν αυτήν την αβεβαιότητα.

Εκεί που η αποκομιδή ανθρώπινων απορριμάτων, όπως γινόταν στο πλαίσιο του αποικισμού και της ιμπεριαλιστικής κατάστασης, ήταν ένας τρόπος να αντιμετωπιστούν τοπικά προβλήματα με *παγκόσμιου χαρακτήρα λύσεις*, μέσα από την επικράτηση της νεωτερικότητας, αντιμετωπίζονται παγκόσμια προβλήματα, όπως το προσφυγικό, με *τοπικού χαρακτήρα λύσεις* (Bauman 2005: 19).

Έτσι, οι ανισότητες εντείνονται, οι άνθρωποι εκτοπίζονται στο περιθώριο: στο περιθώριο της κοινωνίας, στο περιθώριο συνόρων, με έναν πολιτικό λόγο που οδηγεί στην επισφάλεια. Οι μετανάστες (όπως και οι γυναίκες) ...

...αναπαρίστανται ως πλεονάζοντα σώματα της εθνικής και διεθνικής νεοφιλελεύθερης τάξης πραγμάτων. Μετατρέπονται, έτσι, στο αποκηρυγμένο περιθώριο της τάξης του πολιτικού: ιδεώδεις άλλοι, ιδεώδη θύματα (Αθανασίου & Τσιμουρής 2013: 5).

Τα όρια, τα σύνορα, οι φράχτες, γίνονται απροσπέλαστα στην περίπτωση των ξένων. Η ρευστότητα μετατρέπεται σε αβεβαιότητα και αποξένωση, σε ένα ασαφές ευρωπαϊκό πλαίσιο που ούτε η ίδια η εξουσία δεν μπορεί να διαχειριστεί και να καθοδηγήσει.

Το όριο από έννοια που χωρίζει αλλά και ενώνει στο έργο του Simmel (Skoric et al. 2013: 591), γίνεται περιθώριο για εκατομμύρια ζωές.

Εδώ θα ταίριαζε το ποίημα *Ανάβαση*, του Paul Celan. Στους στίχους του περιγράφεται μια δύσκολη πορεία, που χαρακτηρίζεται από εντάσεις, από το υγρό στοιχείο, τους θαλασσαβαμμένους μύλους, τον *απέραντο πόντο*, τις *σημαδούρες* (Celan, 1995: 159). Παρ' όλα αυτά το ποίημα κλείνει με μία λέξη: «Μαζί». Αντί για αυτό θα γίνει αναφορά στον ποιητή Cesar Vallejo, όπως τον ταξιδεύει ο Θανάσης Παπακωνσταντίνου:

Στου δειλινού την άκρη αποκοιμήθηκα
σαν ξένος, σαν ξενάκι, σαν πάντα ξένος
κι ήρθε και κατακάθησε πάνω μου σαν σεντόνι
όλη της γης η σκόνη,

Αυτή η «λέξη», «πανταξένος», χαρακτηρίζει την κατάσταση του πρόσφυγα. Σε αυτήν την περίπτωση η περιπέτεια και η περιπλάνηση, ξεγυμνώνονται από τη γοητεία τους. Η ζωή ανάμεσα στην καταγωγή και τον τόπο υποδοχής σημαδεύεται από τη *ρευστότητα*. Ο ξένος εκτός από τη δυσκολία στην ενσωμάτωσή του, έχει να αντιμετωπίσει αλλοπρόσαλλες πολιτικές και αβέβαιες λύσεις για την επιβίωση του. Οδηγείται σε μια πορεία ανάμεσα σε ένα τραυματικό παρελθόν και ένα ρευστό και αποξενωμένο παρόν.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bauman, Zygmunt (1998), *Modernity and Ambivalence*, Cambridge, UK, Polity Press.
- Eurostat (2015, September 16), “Asylum Quarterly Report”, Retrieved October 16, 2015, from <http://ec.europa.eu/eurostat/web/asylum-and-managed-migration/publications>
- International Organization for Migration (2015), “Report – 30 September”, Retrieved October 16, 2015, from http://greece.iom.int/sites/default/files/iom_greece_-_september_2015.pdf
- Marx, Karl (1866), “A warning”, *The International Workingmen's Association*, Retrieved October 17, 2015, from <https://www.marxists.org/history/international/iwma/documents/1866/warning.htm>
- Mc Lemore, S. Dale (1970), “Simmel's ‘Stranger’: A Critique of the Concept”, *Pacific Sociological Review*, Spring. σελ. 86-94.
- Park, Robert (1928), “Human migration and the marginal man”, *American Journal of Sociology*, vol. 33: 881-893.
- Schuetz, Alfred (1944), “The stranger: An essay in social psychology”, *American Journal of Sociology*, vol. 49: 499-507.
- Simmel, Georg (1950), *The Sociology of Georg Simmel*, Glencoe IL, The Free Press.
- Skoric, M., Kisjunas, A. & Skoric, J. (2013), “‘Excursus on the Stranger’ in the context of Simmel's Sociology of Space”, *Sociologia*, vol.45 (6): 589-602.
- United Nations High Commissioner for Refugees (2014), *War's Human Cost, Global Trends 2013*, Geneva, U.N.H.C.R.
- United Nations High Commissioner for Refugees (2013), *Displacement: The New 21st Century Challenge, Global Trends 2012*, Geneva, U.N.H.C.R.
- United Nations High Commissioner for Refugees (2012), *A year of crises, Global Trends 2011*, Geneva, U.N.H.C.R.
- Wood, Margaret Mary (1934), *The Stranger: A Study in Social Relationships*, New York, Columbia University Press.
- Agamben, Giorgio (2015), «Πέρα από τα δικαιώματα του ανθρώπου», στο H. Arendt, G. Agamben & E. Traverso (eds), *Εμείς οι πρόσφυγες*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, σελ. 35-50.
- Αθανασίου, Αθηνά & Τσιμουρή, Γιώργος (2013), «Χαρτογραφώντας τη βιοπολιτική των συνόρων: σώματα, τόποι, απεδαφοποιήσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 140-141 Β' Γ', 2013, σελ. 3-37.
- Αντωνοπούλου, Μαρία (1991), *Θεωρία και Ιδεολογία στη σκέψη των κλασσικών της κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Arendt, Hannah (2015), «Εμείς οι πρόσφυγες», στο H. Arendt, G. Agamben & E. Traverso, *όπ.παρ.*, σελ. 9-34.
- Bauman, Zygmunt (2005), *Σπαταλημένες ζωές. Οι απόβλητοι της νεωτερικότητας*, Αθήνα, Κατάρτι.
- Celan, Paul (1995), *Του κανενός το ρόδο*, Αθήνα, Εκδόσεις Άγρας.
- Derrida, Jacques (2006), *Περί Φιλοξενίας*, Αθήνα, Εκκρεμές.
- Derrida, Jacques (2002), «Η γλώσσα του ξένου», *Ο Πολίτης*, 96: 18-28.
- Derrida, Jacques (2001), «Μα τι ακριβώς δέχεται, ξαφνικά, μια γλώσσα υποδοχής;», *Ποίηση*, τευχ. 18, Φθινόπωρο-Χειμώνας, σελ. 43-49.
- Κακολύρης, Γεράσιμος (2013), «Η ηθική της φιλοξενίας: Ο Ζακ Ντερντά για την απροϋπόθετη και την υπό όρους φιλοξενία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 140-141 Β'-Γ', σελ. 39-55.
- Sennett, Richard (2015), *Ο ξένος, δύο δοκίμια για την εξορία*, Αθήνα, ΜΙΕΤ.
- Σπυροπούλου, Γεωργία (2015), «Προσφυγικό: Μπορούμε να αποφύγουμε τα χειρότερα;», *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 130-131, Ιούλιος-Δεκέμβριος 2015, σελ. 9-13.
- Traverso, Enzo (2015), «Εξορία και βία, μια ερμηνευτική της απόσταση», στο H. Arendt, G. Agamben & E. Traverso, *όπ.παρ.*, σελ. 51-100.
- Χατζηστεφάνου, Άρης (2015, Σεπτέμβριος 12), «Μετανάστης-Πρόσφυγας- Εργάτης», *Η εφημερίδα των συντακτών στο διαδίκτυο*, Ανακτήθηκε 15 Οκτωβρίου 2015 από <http://www.efsyn.gr/arthro/metanastis-prosfygas-ergatis>
- Ψημένος, Ιορδάνης (1995), *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Οπτικοακουστικό υλικό

- Herrman, P. (Producer) & Caroline, L. (Director) (2001), *Nirgendwo in Afrika* (Nowhere in Africa)[Κινηματογραφική Ταινία], Germany, Zeitgeist Films.
- Lepers, J. P. (Presenter) (2015), *Immigrants, an Opportunity for Europe?*, France, Arte tv.
- Παπακωνσταντίνου, Θ. (2006), “Διάφανος”, Διάφανος, Αθήνα, Lyra.

Η πρόκληση της συνδιαχείρισης σε μια προστατευόμενη περιοχή του Αιγαίου: Αναλύοντας τις απόψεις των τοπικών φορέων και των αλιέων στη Σύρο και την Άνδρο

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος* και Λουκία-Μαρία Φρατσέα**

Περίληψη

Παρά το γεγονός ότι οι προστατευόμενες περιοχές σε παράκτιες ή νησιωτικές ζώνες εμφανίζονται ως παράθυρα ευκαιρίας για την αειφόρο ανάπτυξη, ταυτόχρονα θέτουν νέες προκλήσεις για τη διαχείριση τους από τις τοπικές κοινωνίες, οι οποίες θα πρέπει να αναπροσαρμόσουν τις δραστηριότητές τους.

Ιδιαίτερο ρόλο στις νησιωτικές οικονομίες διαδραματίζει η αλιεία και γενικότερα ο πρωτογενής τομέας, ενώ ο τουριστικός κλάδος αποτελεί μια ανερχόμενη δύναμη που έρχεται να ανατρέψει τις ισορροπίες σε τοπικό επίπεδο. Το ειδικό βάρος της αλιείας, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, μειώνεται συστηματικά τα τελευταία έτη, ενώ οι αλιείς διατηρούν μια εμβληματική παρουσία στις νησιωτικές τοπικές κοινωνίες και οικονομίες. Παράλληλα, ο αριθμός όσων δραστηριοποιούνται ερασιτεχνικά με την αλιεία διευρύνεται και διασύνδει τον κλάδο αυτό με την ευρύτερη τοπική οικονομία.

Στόχος της παρούσας εισήγησης είναι η διερεύνηση των προκλήσεων της συνδιαχείρισης σε μία προστατευόμενη περιοχή στην ευρύτερη περιοχή της Νήσου Γυάρου στις βόρειες Κυκλάδες. Η εισήγηση βασίζεται σε ευρήματα πρόσφατης εμπειρικής ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας, η οποία διενεργήθηκε στη Σύρο και την Άνδρο την περίοδο Απριλίου-Νοεμβρίου 2014. Η ανάλυση των ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων αναδεικνύει τις διαφορετικές διαστάσεις που συνδέονται με την ανάπτυξη σε προστατευόμενες παράκτιες/ νησιωτικές περιοχές, τις αποκλίνουσες στάσεις για την προοπτική των νησιωτικών περιοχών υπό το πρίσμα της παρατεινόμενης οικονομικής ύφεσης και τις αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις για τη σχέση προστασίας του περιβάλλοντος και οικονομικής ανάπτυξης.

Λέξεις κλειδιά: προστατευόμενες περιοχές, συνδιαχείριση, αλιεία, Κυκλάδες, ανάπτυξη

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια, η ανάπτυξη των παράκτιων και νησιωτικών περιοχών της Ευρώπης -και της Ελλάδας- έχει συγκεντρώσει το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας και των φορέων χάραξης πολιτικής (βλέπε ενδεικτικά ΕΕΑ 2006,

---

* Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: apospapa@hua.gr

** Υποψήφια Διδάκτορας, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: fratsea@hua.gr

Σπιλάνης κ.ά. 2005, Σπιλάνης κ.ά. 2007, Σπιλάνης 2012, European Commission 2014, Καρύμπαλης κ.ά. 2014). Οι νησιωτικές περιοχές νοούνται ως μοναδικά οικοσυστήματα που εμφανίζουν ιδιαίτερη ευαισθησία αναφορικά με την ανάπτυξη. Η ευαισθησία αυτή αφορά τρία τουλάχιστον επίπεδα. Πρώτον, το οικολογικό επίπεδο διότι λόγω του μικρού μεγέθους τους, και ειδικότερα της αύξησης της βιοποικιλότητας υπάρχει ο κίνδυνος πιθανής διατάραξης της οικολογικής ισορροπίας τους. Δεύτερο, το κοινωνικό και πολιτιστικό εξαιτίας του ανοίγματος των μικρών κοινωνιών σε έντονες εξωτερικές επιδράσεις. Τέλος, το οικονομικό επίπεδο που οφείλεται στον περιορισμένο δυναμικό ανάπτυξης, της μειωμένης ανταγωνιστικότητας πολλών τοπικών παραγωγικών δραστηριοτήτων, καθώς και των αναταράξεων του οικονομικού συστήματος (Coccossis 2001: 391, Christofakis *et al.* 2009).

Οι προστατευόμενες περιοχές αναγνωρίζονται ως βασικές χωρικές μονάδες στην *in situ* διατήρηση της βιοποικιλότητας. Σύμφωνα με τη Διεθνή Ένωση Προστασίας της Φύσης (IUCN) ως προστατευόμενη περιοχή νοείται «μια περιοχή της γης ή/και της θάλασσας αφιερωμένη στη προστασία και τη διατήρηση της βιολογικής ποικιλομορφίας και των φυσικών και συναφών πολιτιστικών πόρων, της οποίας η διαχείριση γίνεται μέσω νομικών ή άλλων εφαρμόσιμων μέσων» (Chape *et al.* 2005: 443-444). Αν και η έννοια της «διατήρησης» (conservation) είναι συνυφασμένη με την έννοια των προστατευόμενων περιοχών, κατά τις τελευταίες δεκαετίες η επιστημονική συζήτηση στρέφει το ενδιαφέρον της στους τρόπους με τους οποίους η διατήρηση της βιοποικιλότητας στις προστατευόμενες περιοχές μπορεί να επιτευχθεί υπό το πρίσμα της αειφόρου ανάπτυξης (Boyd & Charles 2006, Hammer 2007). Πιο συγκεκριμένα, η συζήτηση αυτή μεταφέρει τη σχέση ανθρώπου και φύσης στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, ιδιαίτερα όταν μελετάται το δίπολο διατήρηση – ανάπτυξη, καθώς με αυτό τον τρόπο οι ανθρώπινες δραστηριότητες θεωρούνται πλέον κομμάτι της περιβαλλοντικής διατήρησης και της οικονομικής ανάπτυξης. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα οι προστατευόμενες περιοχές καλούνται να λειτουργήσουν ως μοχλός αλλά και κινητήριος δύναμη για την οικονομική ανάπτυξη των ευρύτερων περιοχών (Hammer 2007). Εντούτοις, παρά το γεγονός ότι οι προστατευόμενες περιοχές εμφανίζονται ως παράθυρα ευκαιρίας για την αειφόρο ανάπτυξη, θέτουν νέες προκλήσεις για τη διαχείριση τους από τις τοπικές κοινωνίες, οι οποίες θα πρέπει να αναπροσαρμόσουν τις δραστηριότητές τους.

Η παρούσα εισήγηση στοχεύει στη διερεύνηση των προκλήσεων της συνδιαχείρισης σε μία προστατευόμενη περιοχή στην ευρύτερη περιοχή της Νήσου Γυάρου στις Βόρειες Κυκλάδες. Αρχικά θα αναφερθούμε συνοπτικά στη θεωρητική συζήτηση για τη συνδιαχείριση των προστατευόμενων περιοχών εστιάζοντας στις παράκτιες και νησιωτικές περιοχές. Στη συνέχεια, θα παρουσιαστούν ευρήματα πρόσφατης εμπειρικής ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας, η οποία διενεργήθηκε στη Σύρο και την Άνδρο την περίοδο Απριλίου - Νοεμβρίου 2014. Η αξιολόγηση των ευρημάτων αναδεικνύει τις ποικίλες διαστάσεις που συνδέονται με την ανάπτυξη εντός των προστατευόμενων παράκτιων και νησιωτικών περιοχών, τις αποκλίνουσες στάσεις για την προοπτική των νησιωτικών περιοχών στις διάφορες ομάδες πληθυσμού -υπό το πρίσμα της παρατεινόμενης οικονομικής ύφεσης-, και τις αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις για τη σχέση προστασίας του περιβάλλοντος και οικονομικής ανάπτυξης. Παρά τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις στις στάσεις και τις απόψεις των διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων στα δύο νησιά, παρουσιάζονται και ορισμένες αξιολογικές αντιλήψεις για την προστασία του περιβάλλοντος και την αειφόρο ανάπτυξη των νησιωτικών περιοχών.

Η πρόκληση της συν-διαχείρισης των προστατευόμενων παράκτιων περιοχών

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες η συζήτηση για την προστασία του περιβάλλοντος και ιδιαίτερα των προστατευόμενων περιοχών δεν παραλείπει την αναφορά στον τρόπο διαχείρισης των φυσικών πόρων με γνώμονα τη βιωσιμότητα του οικοσυστήματος. Ήδη από τη δεκαετία του 1990, η έννοια της διαχείρισης με βάση το οικοσύστημα κερδίζει όλο και περισσότερο έδαφος. Μέσω της διαχείρισης με βάση το οικοσύστημα επιχειρείται η καλύτερη ενημέρωση για τις αποφάσεις που πρόκειται να ληφθούν στο πλαίσιο της διαχείρισης -και της περιβαλλοντικής προστασίας- αναφορικά με τη δομή του οικοσυστήματος, τις διαδικασίες και τις λειτουργίες που επιτελούνται εντός αυτού (Field & Francis 2006).

Αν και υπάρχει μία πληθώρα ορισμών για τη διαχείριση με βάση το οικοσύστημα, ο όρος αυτός αφορά μία ολιστική προσέγγιση η οποία βασίζεται σε συγκεκριμένες αρχές και περιλαμβάνει συγκεκριμένη μεθοδολογία που πρέπει να ακολουθηθεί ώστε να επιτυγχάνεται μια κοινωνικά αποδεκτή λύση αναφορικά με την ανάπτυξη και την περιβαλλοντική προστασία σε μία συγκεκριμένη περιοχή (Pavlikakis and Tsihrintzis 2000: 261). Επισημαίνεται ωστόσο ότι δεν υπάρχει μία μοναδική προσέγγιση στη διαχείριση με βάση το οικοσύστημα, αλλά αντίθετα έχουν διατυπωθεί τρεις τουλάχιστον προσεγγίσεις ανάλογα με τη θέση (εντός ή εκτός) που κατέχει ο άνθρωπος στο οικοσύστημα (Field & Francis 2006): η βιοκεντρική ή συνθετική (biocentric or compositionalist), η ανθρωποκεντρική ή λειτουργιστική (anthropocentric or functionalist) και η κοινωνικο-οικολογική προσέγγιση (socioecological). Η τελευταία προσέγγιση, αφενός αναγνωρίζει ότι η ανθρώπινη παρουσία αποτελεί τμήμα του οικοσυστήματος, και αφετέρου επισημαίνει τις αλληλεπιδράσεις που υφίστανται μεταξύ του οικοσυστήματος, της οικονομίας και του φυσικού περιβάλλοντος (Field and Francis 2006). Με αυτή την έννοια η διαχείριση με βάση το οικοσύστημα δεν μπορεί να ειπωθεί διακριτά από την βιώσιμη ανάπτυξη μίας περιοχής (Pavlikakis and Tsihrintzis 2000, Hammer 2007).

Επικεντρώνοντας στις παράκτιες και νησιωτικές περιοχές, απαραίτητο μέσο για τη προστασία των –θαλασσιών– οικοσυστημάτων, αποτελεί η Διαχείριση της Αλιείας με Βάση το Οικοσύστημα (Ecosystem Based Fisheries Management).¹ Στο πραγματικά ενδιαφέρον κείμενό της η Morishita (2008: 22) υπογραμμίζει ότι υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι σχεδιασμού και εφαρμογής ενός συστήματος διαχείρισης της αλιείας με βάση το οικοσύστημα. Συνοπτικά, διακρίνονται τέσσερις βασικοί τύποι ανάλογα με τον ορισμό του οικοσυστήματος και το βαθμό αναγνώρισης άλλων δραστηριοτήτων: (α) ο περιορισμός των ευκαιριακών αλιευμάτων, (β) η διαχείριση πολλών ειδών λαμβάνοντας υπόψη τη σχέση θηρευτή-θηράματος σε ένα οικοσύστημα, (γ) η προστασία των ευάλωτων οικοσυστημάτων, και (δ) η ολοκληρωμένη προσέγγιση του οικοσυστήματος. Σε κάθε περίπτωση πάντως αναγνωρίζεται ότι ο άνθρωπος δε νοείται απλώς ως χρήστης των αλιευτικών πόρων, αλλά και ως βασικός παράγοντας για τη διατήρηση ή την αποκατάσταση των ιχθυοποθεμάτων – ανάλογα φυσικά με τους στόχους των ενδιαφερόμενων μερών.

Αν και η διαχείριση της αλιείας με βάση το οικοσύστημα έχει ορίζεται με διαφορετικούς τρόπους, έχει ποικίλες επιδιώξεις και συνδέεται με διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις, η πρόσφατη διεθνής βιβλιογραφία υπογραμμίζει ότι η διαχείριση της αλιείας με βάση το οικοσύστημα, πρέπει να λαμβάνει υπόψη την

---

¹ Η μετάφραση του συγκεκριμένου όρου στην Ελληνική γλώσσα δεν είναι εύκολη, αλλά εδώ επιχειρείται να αποδοθεί το βάρος που οφείλεται στην διαχείριση των αλιευτικών πόρων πρωτίστως, και στη συνέχεια σύμφωνα με το οικοσύστημα.

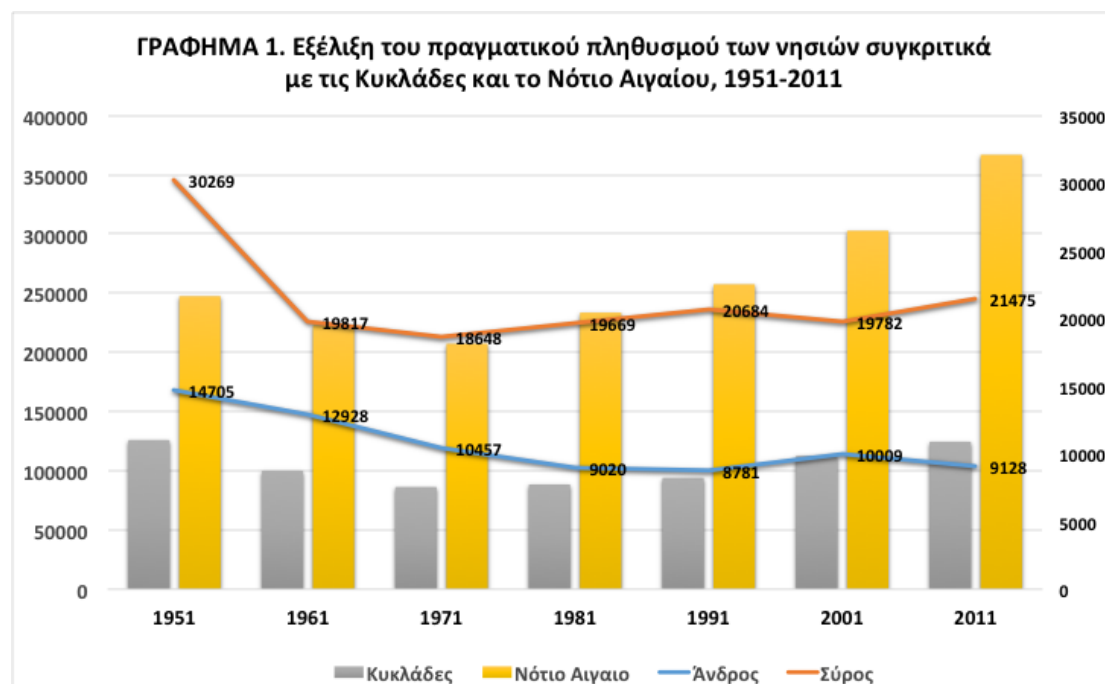
ανθρώπινη παρουσία, τους ίδιους τους αλιείς, όπως και τις άλλες πιθανές χρήσεις του θαλάσσιου χώρου, π.χ. τη ναυτιλία ή τις δραστηριότητες αναψυχής. Επισημαίνεται, παράλληλα, ότι για την επιτυχή εφαρμογή ενός σχεδίου διαχείρισης των προστατευόμενων παράκτιων και νησιωτικών περιοχών απαιτείται η αναγνώριση του ρόλου των αλιέων και των ίδιων των τοπικών κοινωνιών, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των δραστηριοτήτων που υφίστανται στις περιοχές αυτές αλλά και τις διασυνδέσεις των αλιευτικών και μη αλιευτικών δραστηριοτήτων με άλλους τομείς (Olson 2011). Με άλλα λόγια, βασικός στόχος στη διαχείριση της αλιείας με βάση το οικοσύστημα είναι να διευκολύνει την ώσμωση μεταξύ της οικολογικής και κοινωνικο-οικονομικής διάστασης, αλλά και των διαφορετικών επίπεδων διακυβέρνησης σε ένα οικοσύστημα, καθώς και τη σχέση μεταξύ των αλιευτικών πόρων των χρηστών και του αλιευτικού συστήματος συνολικά (Field and Francis 2006). Η διαπίστωση αυτή ωστόσο φέρνει όλο και περισσότερο στο προσκήνιο το ρόλο που διαδραματίζουν οι τοπικές κοινωνίες για την επιτυχή εφαρμογή ενός συστήματος διαχείρισης καθώς και το ρόλο της ενεργούς συμμετοχής του συνόλου των ενδιαφερομένων φορέων (Jentoft 2000, Pavlikakis & Tsihrintzis. 2000). Με βάση αυτή τη προσέγγιση οι εμπλεκόμενοι δρώντες στις τοπικές κοινωνίες καλούνται να συνεργαστούν, αλλά και να προσαρμόσουν τις δραστηριότητές τους σύμφωνα με την προστασία του περιβάλλοντος και την αειφόρο ανάπτυξη των νησιωτικών περιοχών.

Χαρακτηριστικά της περιοχής μελέτης Σύρου, Άνδρου και Γυάρου

Η Σύρος και η Άνδρος μολονότι ανήκουν στο ίδιο σύμπλεγμα νησιών, δηλαδή στις Βόρειες Κυκλάδες, παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους ως προς την πληθυσμιακή δυναμική τους και τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά τους. Ειδικότερα, ο πληθυσμός των δύο περιοχών έρευνας κατά την περίοδο 1951-2011 έχει ακολουθήσει γενικότερα φθίνουσα πορεία συγκριτικά με την αύξηση του πληθυσμού που άρχισε να καταγράφεται στις Κυκλάδες και στο Νότιο Αιγαίο ήδη από τη δεκαετία του 1980 (βλέπε Γράφημα 1). Ο πληθυσμός της Σύρου κατά την τελευταία δεκαετία 2001-2011 έχει παρουσιάσει αύξηση κατά 8,6%, κατατάσσοντας το νησί σε μία από τις περισσότερο πυκνοκατοικημένες περιοχές των Κυκλάδων με πληθυσμιακή πυκνότητα 261,9 άτομα/τετρ.χλμ. Ο πληθυσμός της Άνδρου βαίνει μειούμενος αν και παρατηρείται σημαντική εποχική διακύμανση του πληθυσμού, καθώς την θερινή περίοδο ο πληθυσμός της Άνδρου εκτιμάται ότι τετραπλασιάζεται. Πάντως πρέπει να σημειωθεί ότι η Άνδρος κατατάσσεται στις πιο αραιοκατοικημένες περιοχές των Κυκλάδων με πληθυσμιακή πυκνότητα μόλις 24 άτομα/ τετρ.χλμ.

Ο τουρισμός, η γεωργία και η αλιεία αποτελούσαν τις βασικές οικονομικές δραστηριότητες και στις δύο περιοχές, ενώ αναπτυγμένος ήταν και ο δευτερογενής τομέας ανάλογα βέβαια με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε νησιού. Στην Σύρο, το ναυπηγείο του «Νεωρίου» είναι μια από τις παλαιότερες σχετικές επιχειρήσεις της Ελλάδας, ενώ η Άνδρος γνώρισε μια αρκετά σημαντική ανάπτυξη του κατασκευαστικού τομέα, λόγω της μεγάλης ζήτησης κατοικιών για αναψυχή. Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί ότι το εισόδημα πολλών κατοίκων της Άνδρου στηρίχθηκε σε σημαντικό βαθμό από την αξιολογη ναυτική παράδοση του νησιού. Σήμερα, η Σύρος διαθέτει περιορισμένο πρωτογενή τομέα (3%), με κάπως αναπτυγμένο το δευτερογενή (21%) –που αφορά μεταποίηση τοπικών προϊόντων– και αρκετά αναπτυγμένο τον τριτογενή τομέα (76%), εξαιτίας του γεγονότος ότι αποτελεί το διοικητικό κέντρο των Κυκλάδων. Αντίθετα, η Άνδρος εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τον πρωτογενή τομέα (15%), ενώ ο δευτερογενής (27%) παραμένει

σημαντικός, ενώ ο τριτογενής τομέας (58%) είναι λιγότερο αναπτυγμένος (ΕΛΣΤΑΤ 2011).

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απογραφές Πληθυσμού, 1951 - 2011.

Αν και η αλιευτική δραστηριότητα της Σύρου και της Άνδρου είναι σχετικά περιορισμένη με όρους απασχόλησης (0,5% των απασχολούμενων στη Σύρο και 0,8% στην Άνδρο), δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός ότι οι παράκτιοι αλιείς αποτελούν σημαντικό παράγοντα για τη διαχείριση της παράκτιας ζώνης και των θαλάσσιων πόρων περίξ των δύο νησιών. Ειδικότερα, σύμφωνα με την Διεύθυνση Αλιείας της Σύρου, στο νησί καταγράφονται 76 αλιευτικά σκάφη και 83 επαγγελματίες αλιείς, ενώ στην Άνδρο καταγράφονται 60 αλιευτικά σκάφη και 65 επαγγελματίες αλιείς (Λιμενικό Σώμα, 2014).

Παράλληλα, διαπιστώνεται και στα δύο νησιά σημαντικός αριθμός ερασιτεχνών αλιέων με σκάφη, οι οποίοι παρότι δεν δηλώνουν την αλιεία ως κύριο επάγγελμα, ασκούν τακτικά ή εποχικά αλιευτική δραστηριότητα. Με βάση τις καταγραφές των τοπικών συλλόγων επαγγελματιών και ερασιτεχνών αλιέων και τις συντεύξεις με στελέχη του Λιμενικού, προκύπτει ότι στη Σύρο δραστηριοποιούνται περίπου 2.000 και στην Άνδρο 300 ερασιτέχνες αλιείς.

Στην θαλάσσια περιοχή μεταξύ των δύο νησιών βρίσκεται το νησί της Γυάρου, το οποίο ανήκει διοικητικά στον Δήμο Σύρου – Ερμούπολης. Το νησί είναι άνυδρο και έρημο και ανήκει στο σύμπλεγμα των Βόρειων Κυκλάδων, και εξ αυτού του λόγου κατά την περίοδο 1940-1974 χρησιμοποιήθηκε ως τόπος εξορίας πολιτικών κρατουμένων. Από την μεταπολίτευση και μέχρι το 2002 χρησιμοποιήθηκε ως πεδίο βολής για το πολεμικό ναυτικό και από τότε παραμένει ακατοίκητο, με βασικούς επισκέπτες τους κυνηγούς και τους αλιείς, ενώ περιοδικά στο νησί γίνονται επισκέψεις που αφορούν την ιστορική κληρονομιά του ως τόπου εξορίας. Η Γυάρος και η θαλάσσια περιοχή γύρω από το νησί σε ακτίνα 3 ναυτικών μιλίων εντάχθηκε το 2011 στο Ευρωπαϊκό Δίκτυο Natura 2000, τόσο ως «Τόπος Κοινοτικής Σημασίας» όσο και ως «Ζώνη Ειδικής Προστασίας» με τον κωδικό GR4220033 «Νήσος Γυάρος και θαλάσσια ζώνη». Έχει αρκετό ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι η ευρύτερη

περιοχή του νησιού είναι υψίστης σημασίας για την επιβίωση της απειλούμενης με εξαφάνιση μεσογειακής φώκιας.

Τα παράκτια ύδατα της Γυάρου αλιεύονταν ως πρόσφατα, παρά την Υπουργική Απόφαση 5278/39B/22-01-1979, η οποία απαγόρευε, χωρίς ωστόσο να θέτει ρητά γεωγραφικά όρια, όλες τις αλιευτικές δραστηριότητες γύρω από το νησί. Η γεωγραφική οριοθέτηση αποσαφηνίστηκε το 2014 με την δημοσίευση του Ειδικού Κανονισμού Λιμένος Σύρου, σύμφωνα με τον οποίο απαγορεύεται η αλιεία στα 3 ναυτικά μίλια περιμετρικά της Γυάρου.

Μεθοδολογία της εμπειρικής έρευνας

Η έρευνα σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου CYCLADES – LIFE «Ολοκληρωμένη προστασία για τη Μεσογειακή φώκια στις Βόρειες Κυκλάδες» με στόχο να σκιαγραφηθούν τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των πληθυσμών στις δύο περιοχές έρευνας όπου υλοποιείται το έργο, τη Σύρο και την Άνδρο, ώστε να διερευνηθούν οι κοινωνικο-περιβαλλοντικές αλληλεπιδράσεις στις εν λόγω περιοχές.²

Η επιτόπια εμπειρική έρευνα, η οποία περιλάμβανε το συνδυασμό ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων διενεργήθηκε την περίοδο Ιούλιος - Νοέμβριος 2014. Όσον αφορά την ποσοτική έρευνα, σχεδιάστηκε και χρησιμοποιήθηκε ημι-δομημένο ερωτηματολόγιο το οποίο απευθυνόταν σε δύο βασικές πληθυσμιακές ομάδες των δύο περιοχών: α) στον τοπικό πληθυσμό και β) στους αλιείς. Αξίζει να επισημανθεί ότι στην ομάδα των αλιέων συμπεριλήφθηκαν αναλογικά τόσο οι επαγγελματίες αλιείς όσοι και οι ερασιτέχνες αλιείας. Συνολικά και στα δύο νησιά συμπληρώθηκαν 201 ερωτηματολόγια με την τεχνική της πρόσωπο-με-πρόσωπο συνέντευξης.

Προκειμένου να ληφθεί τυχαίο δείγμα νοικοκυριών για τις δύο περιοχές για τον τοπικό πληθυσμό, χρησιμοποιήθηκαν τα δημοτολόγια των Καλλικρατικών δήμων (Σύρου-Ερμούπολης και Άνδρου) και επιπρόσθετα στην περίπτωση της Σύρου ελήφθησαν στοιχεία πληθυσμού από την ΔΕΥΑΣ – Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης-Αποχέτευσης Σύρου, ενώ για να επιτευχθεί η μέγιστη διασπορά του δείγματος στο χώρο, το δείγμα στρωματοποιήθηκε ανά δημοτική ενότητα. Για τη λήψη δείγματος των ερασιτεχνών και επαγγελματιών αλιέων και στις δύο περιοχές χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της χιονοστιβάδας, η οποία είναι η πλέον ενδεδειγμένη για περιπτώσεις πληθυσμών με ποικίλα χαρακτηριστικά τα οποία δεν είναι δυνατόν να ενταχθούν σε ένα δειγματοληπτικό πλαίσιο.³ Στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας διενεργήθηκαν 33 συνεντεύξεις και στις δύο περιοχές έρευνας με φορείς που δραστηριοποιούνται στις τοπικές κοινωνίες, με επαγγελματίες αλιείς, με ερασιτέχνες αλιείς καθώς και με τοπικό πληθυσμό που διαμένει μόνιμα στις δύο περιοχές.

² Το πρόγραμμα ΚΥΚΛΑΔΕΣ LIFE «Ολοκληρωμένη προστασία της Μεσογειακής Φώκιας στις Βόρειες Κυκλάδες» (2013-2017) υποστηρίζεται και συγχρηματοδοτείται από τη χρηματοδοτική γραμμή LIFE Nature της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και από το Ίδρυμα του Πρίγκιπα Αλβέρτου II του Μονακό.

³ Σύμφωνα με το νόμο Ν. 4256/2014 «Τουριστικά πλοία και άλλες διατάξεις» στο άρθρο 14 καταργείται η υποχρέωση έκδοσης ερασιτεχνικής άδειας αλιείας. Για αναλυτικότερη παρουσίαση της μεθοδολογίας της έρευνας βλέπε Παπαδόπουλος κ.ά. 2015.

Ευρήματα της εμπειρικής έρευνας

Το δείγμα του πληθυσμού των δύο περιοχών είναι ισόποσα κατανομημένο (101 ερωτώμενοι στη Σύρο και 100 στην Άνδρο) ανά περιοχή έρευνας και εντός της κάθε περιοχής το δείγμα επιμερίζεται ως ακολούθως: (α) στη Σύρο οι επαγγελματίες αλιείς αποτελούν το 25%, οι ερασιτέχνες αλιείς το 28% και ο τοπικός πληθυσμός το 47% του συνόλου των ερωτώμενων στην περιοχή, ενώ (β) στην Άνδρο οι επαγγελματίες αποτελούν το 20%, οι ερασιτέχνες το 24% και ο τοπικός πληθυσμός το 56% των ερωτώμενων στην περιοχή.

Η δημογραφική εικόνα των τριών ομάδων πληθυσμού παρουσιάζει αρκετές διαφοροποιήσεις ιδιαίτερα όταν εξετάζεται η κατανομή των επαγγελματιών και των ερασιτεχνών αλιέων σε ομάδες ηλικιών, ενώ αντίθετα σημειώνονται ομοιότητες στην κατανομή του τοπικού πληθυσμού ανά ομάδες ηλικιών μεταξύ των δύο περιοχών. Ειδικότερα, οι επαγγελματίες της Σύρου εμφανίζονται να κατανέμονται στις μεγαλύτερες ηλικιακές κατηγορίες (άνω των 51 ετών) συγκριτικά με τους επαγγελματίες της Άνδρου (72% στη Σύρο έναντι 45% στην Άνδρο). Αντίστοιχη είναι η δημογραφική εικόνα για τους ερασιτέχνες της Σύρου σε σύγκριση με τους συναδέλφους τους της Άνδρου (59% στη Σύρο έναντι 33% στην Άνδρο). Η δημογραφική αυτή εικόνα συνδέεται με το γεγονός ότι αρκετοί επαγγελματίες αλιείς στη Σύρο είναι συνταξιούχοι του Ναυτικού Απομαχικού Ταμείου (NAT),⁴ ενώ η ηλικιακή διαφορά μεταξύ των ερασιτεχνών της Σύρου και των ερασιτεχνών της Άνδρου οφείλεται στο ότι ένας σημαντικός αριθμός των ερασιτεχνών αλιέων της Σύρου είναι συνταξιούχοι (από διάφορα επαγγέλματα όπως π.χ. πρώην εργαζόμενοι στο Νεώριο) που βρίσκουν διέξοδο στην αλιευτική δραστηριότητα. Στον αντίποδα, πολλοί ερασιτέχνες αλιείς της Άνδρου ανήκουν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό και ασκούν επαγγελματική δραστηριότητα σε διάφορους κλάδους.

Εξετάζοντας το εκπαιδευτικό επίπεδο των ερωτώμενων κατά ομάδα του πληθυσμού στις δύο περιοχές έρευνας, βλέπουμε ότι οι επαγγελματίες αλιείς της Άνδρου έχουν υψηλότερη εκπαίδευση συγκριτικά με τους συναδέλφους τους της Σύρου. Πιο συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των επαγγελματιών της Σύρου διαθέτει πρωτοβάθμια εκπαίδευση (52%), ενώ οι υπόλοιποι έχουν δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αντίθετα, πάνω από το ένα τρίτο των επαγγελματιών της Άνδρου έχει πρωτοβάθμια εκπαίδευση (35%), η πλειοψηφία έχει δευτεροβάθμια (55%), ενώ ένας στους δέκα έχει τριτοβάθμια εκπαίδευση (10%). Το επίπεδο εκπαίδευσης των ερασιτεχνών της Άνδρου είναι σαφώς υψηλότερο των συναδέλφων τους της Σύρου, καθώς κανένας εκ των ερασιτεχνών της Άνδρου δεν διαθέτει πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά το 71% αυτών έχει δευτεροβάθμια (48% στη Σύρο) και το υπόλοιπο 29% τριτοβάθμια εκπαίδευση (14% στη Σύρο). Το επίπεδο εκπαίδευσης του τοπικού πληθυσμού της Σύρου δεν διαφέρει σημαντικά από το αντίστοιχο του τοπικού πληθυσμού της Άνδρου, γεγονός που οφείλεται στα παρόμοια ηλικιακά χαρακτηριστικά που έχουν οι τοπικοί πληθυσμοί των δύο περιοχών. Συγκρίνοντας τις τρεις ομάδες πληθυσμού διαφαίνεται ότι και στις δύο περιοχές έρευνας η πλειοψηφία του τοπικού πληθυσμού απασχολείται στον τριτογενή τομέα (96% στη Σύρο και 83% στην Άνδρο). Στην Σύρο, η πλειοψηφία των ερασιτεχνών αλιέων απασχολείται στον δευτερογενή τομέα (53%), ενώ στην Άνδρο τρεις στους τέσσερις ερασιτέχνες απασχολούνται στον τριτογενή τομέα. Τέλος, όπως αναμένεται, οι επαγγελματίες αλιείς καταγράφονται ως απασχολούμενοι στον πρωτογενή τομέα.

⁴ Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία, στους συνταξιούχους του NAT δίδεται η δυνατότητα να διαθέτουν επαγγελματική άδεια αλιείας και να απασχολούνται περιοδικά ως αλιείς

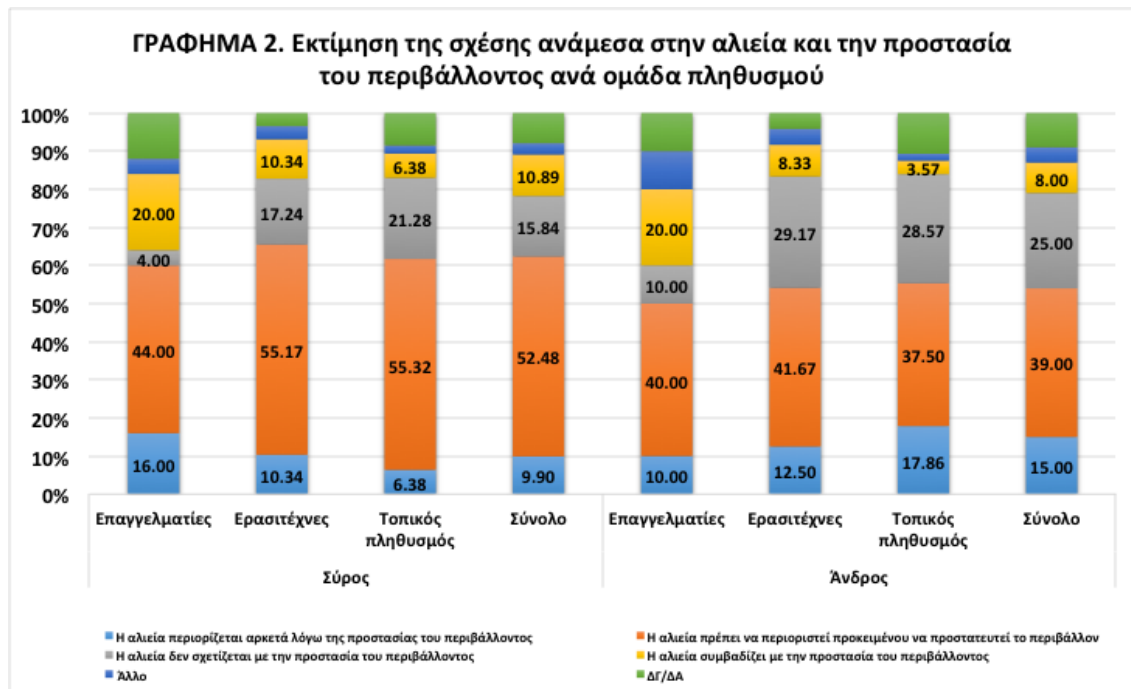
Η σχέση αλιείας και περιβάλλοντος

Οι στάσεις και οι απόψεις των ερωτώμενων για τη σχέση της αλιείας και του περιβάλλοντος, καθώς και για τη σχέση της αλιείας με την οικονομική ανάπτυξη διαφοροποιούνται ανάλογα με την περιοχή έρευνας και μεταξύ των τριών ομάδων πληθυσμού. Πιο συγκεκριμένα, η επαγγελματική ή ερασιτεχνική ενασχόληση με την αλιεία διαφοροποιεί τις απόψεις των ερωτώμενων, καθώς επηρεάζει τη στάση τους απέναντι στην αλιευτική δραστηριότητα και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν όσοι αλιεύουν. Επιπρόσθετα, είναι διακριτές οι στάσεις των τοπικών πληθυσμών των δύο περιοχών, καθώς αυτοί στηρίζονται σε διαφορετικές ιστορικές παραδόσεις και τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά τους διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό.

Ειδικότερα, η πρόσληψη των τριών ομάδων πληθυσμού για το περιβάλλον διαφοροποιείται σημαντικά μεταξύ των τριών ομάδων πληθυσμού και εντός της κάθε περιοχής (Γράφημα 2). Έτσι, όταν αξιολογείται η σχέση μεταξύ της αλιείας και του περιβάλλοντος από τον τοπικό πληθυσμό, στη Σύρο ο τοπικός πληθυσμός εμφανίζεται να υποστηρίζει περισσότερο το περιβάλλον, καθώς πιο συχνά σε σχέση με τον τοπικό πληθυσμό της Άνδρου δηλώνει ότι η αλιεία πρέπει να περιοριστεί για να προστατευτεί το περιβάλλον (55% στη Σύρο και 38% στην Άνδρο). Παράλληλα, ο τοπικός πληθυσμός της Άνδρου φαίνεται συγκριτικά με αυτόν της Σύρου να στηρίζει σε σημαντικό βαθμό την άποψη ότι η αλιεία δεν σχετίζεται με την προστασία του περιβάλλοντος (29% στην Άνδρο έναντι 21% στη Σύρο) και ότι η αλιεία περιορίζεται ήδη αρκετά λόγω της προστασίας του περιβάλλοντος (18% στην Άνδρο και 6% στη Σύρο).

Επικεντρώνοντας στις απόψεις των επαγγελματιών αλιέων και των δύο περιοχών, θα μπορούσαμε να πούμε ότι διατυπώνονται ευνοϊκές προς το περιβάλλον στάσεις -χαμηλότερες όμως συγκριτικά με τον τοπικό πληθυσμό- και υποστηρικτικές για το επάγγελμά τους. Έτσι, ενώ από τη μια μεριά υποστηρίζουν αρκετοί ότι η αλιεία πρέπει να περιοριστεί για να προστατευτεί το περιβάλλον (44% στη Σύρο και 40% στην Άνδρο), την ίδια στιγμή άλλοι υποστηρίζουν ότι η αλιεία ήδη περιορίζεται αρκετά (16% στη Σύρο και 10% στην Άνδρο) ή ότι η αλιεία συμβαδίζει με το περιβάλλον (20% και στις δύο περιοχές). Λίγοι είναι εκείνοι οι επαγγελματίες και στις δύο περιοχές που υποστηρίζουν ότι η αλιεία δεν σχετίζεται με το περιβάλλον (4% στη Σύρο και 10% στην Άνδρο).

Οι ερασιτέχνες αλιείς της Σύρου, όπως και ο τοπικός πληθυσμός, εμφανίζονται να υποστηρίζουν το περιβάλλον, καθώς πιο συχνά σε σχέση με τους ερασιτέχνες της Άνδρου δηλώνουν ότι η αλιεία πρέπει να περιοριστεί για να προστατευτεί το περιβάλλον (55% στη Σύρο και 42% στην Άνδρο). Επιπρόσθετα, οι ερασιτέχνες της Άνδρου είναι μεγαλύτεροι υποστηρικτές της αλιείας, συγκριτικά με τους ερασιτέχνες της Σύρου, καθώς αναφέρονται αρκετά συχνά στην άποψη ότι η αλιεία δεν σχετίζεται με την προστασία του περιβάλλοντος (29% στην Άνδρο έναντι 17% στη Σύρο) και ότι η αλιεία περιορίζεται ήδη αρκετά λόγω της προστασίας του περιβάλλοντος (13% στην Άνδρο και 10% στη Σύρο).

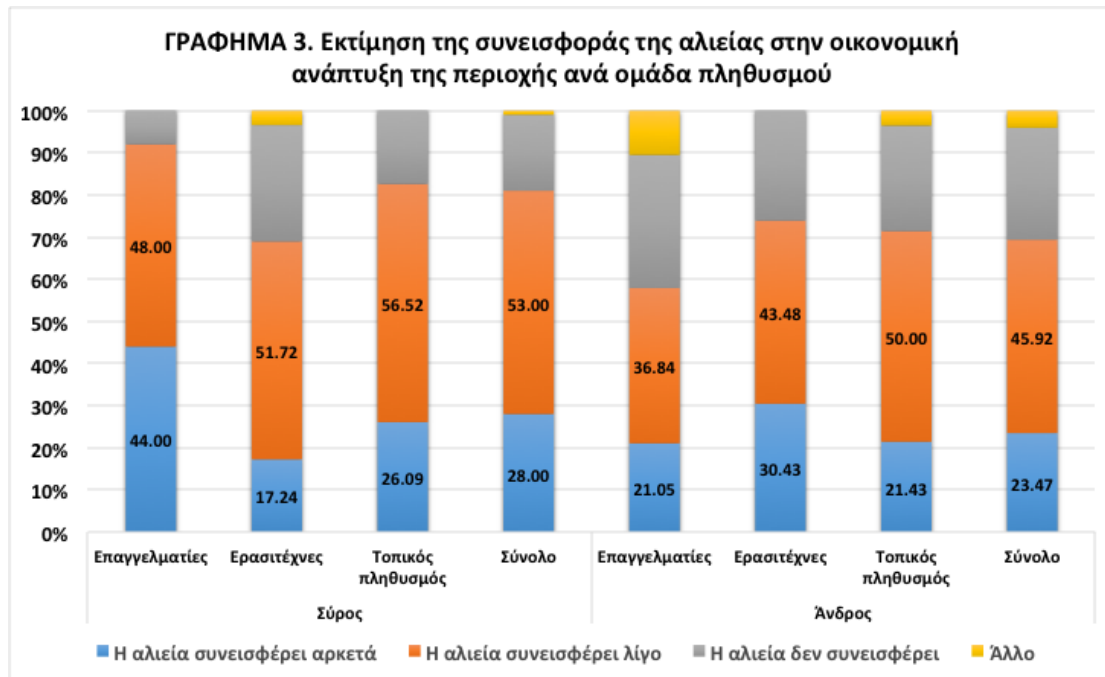

Πηγή: Επιτόπια έρευνα, Ιούλιος-Νοέμβριος 2014.

Η αλιεία ως μέσο οικονομικής ανάπτυξης

Η «οικονομία της θάλασσας» φαίνεται ότι διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο για την οικονομική ανάπτυξη της Σύρου και της Άνδρου, χωρίς ωστόσο αυτή να αφορά ειδικά ή άμεσα την αλιευτική δραστηριότητα. Πιο συγκεκριμένα, στη Σύρο το ναυπηγείο του «Νεωρίου» συχνά χαρακτηρίζεται από τους ερωτώμενους ως ο «πνεύμονας» του νησιού, αν και σήμερα βρίσκεται σε φθίνουσα πορεία. Από την άλλη πλευρά, η Άνδρος διαθέτει την δική της ιδιαίτερη ναυτική και εφοπλιστική παράδοση, καθώς η ναυτιλία αποτέλεσε μια βασική οικονομική δραστηριότητα που ωφέλησε κυρίως μέσω των εμβασμάτων των ναυτικών και προσέφερε ένα σημαντικό εισόδημα στο νησί.

Σε γενικές γραμμές σήμερα, ο τουρισμός και οι κατασκευές προκρίνονται ως τομείς ενδιαφέροντος για την οικονομική ανάπτυξη των δύο περιοχών, ενώ δίδεται μικρότερο βάρος στον αγροτικό τομέα και τις υπηρεσίες που θεωρούνται ότι μπορούν να συνεισφέρουν στην ανάπτυξη των δύο περιοχών. Ο ρόλος της αλιείας για την ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών θεωρείται σημαντικός αν και η στάση αυτή διαφοροποιείται ανάλογα με την ομάδα πληθυσμού και την περιοχή έρευνας. Έτσι, διπλάσιο ποσοστό των επαγγελματιών αλιέων της Σύρου σε σχέση με την Άνδρο θεωρεί ότι η αλιεία συνεισφέρει αρκετά στην τοπική οικονομία (44% έναντι 21%) (Γράφημα 3). Συνακόλουθα, λιγότερο από το ένα πέμπτο των ερασιτεχνών αλιέων της Σύρου και το ένα τρίτο στην Άνδρο ισχυρίζονται ότι η αλιεία έχει σημαντική συνεισφορά στην οικονομία του νησιού τους (17% έναντι 30%). Αυτό ίσως δείχνει τον διαφορετικό χαρακτήρα που έχει η αλιευτική δραστηριότητα στις δύο περιοχές έρευνας: στην Σύρο η αλιεία παραμένει ένα «παραδοσιακό» επάγγελμα, ενώ στην Άνδρο η αλιεία αποτελεί τμήμα της πολυδραστηριότητας που είναι αναγκασμένοι πολλοί να ασκήσουν προκειμένου να επιβιώσουν. Ευρύτερα στον τοπικό πληθυσμό και των δύο περιοχών καταγράφεται η αίσθηση ότι η αλιεία συνεισφέρει αρκετά στην τοπική οικονομία (26% στη Σύρο έναντι 21% στην Άνδρο).

Πηγή: Επιτόπια έρευνα, Ιούλιος-Νοέμβριος 2014.

Πάντως κατά την επιτόπια έρευνα έγινε σαφές ότι τη στιγμή που η υφιστάμενη οικονομική κρίση οδήγησε στη συρρίκνωση βασικών οικονομικών τομέων (όπως π.χ. κατασκευές και τουρισμός), ορισμένοι κάτοικοι των νησιών στράφηκαν «πίσω στη θάλασσα» και ιδιαίτερα στον αλιευτικό κλάδο για την στήριξη του εισοδήματός τους ή για να καλύψουν ορισμένες ανάγκες (αυτοκατανάλωσης ή επιβίωσης). Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από μια συνέντευξη που διενεργήθηκε με επαγγελματία αλιέα στη Σύρο στην οποία δηλώνεται ότι:

[Η αλιεία] είναι πιο πολύ σημαντική τώρα. Πιο πολύ τώρα γιατί δεν υπάρχουνε... [η] οικοδομή, έχει σταματήσει. Δεν υπάρχει. Ξέρεις η οικοδομή είναι αλυσίδα. Έχει μείνει πολύ κόσμος άνεργος. Και όλοι τρέχουνε πιο πολύ στη θάλασσα (Συνέντευξη αριθμ. 8).

Αλλά και από την πλευρά των ερασιτεχνών αλιέων είναι ξεκάθαρο ότι η αλιεία αποτελεί μια εργασιακή διέξοδο λόγω της κρίσης και της αδυναμίας των άλλων κλάδων να προσφέρουν ευκαιρίες απασχόλησης και εισόδημα:

Εν τω μεταξύ τι γίνεται τώρα. Όλοι οι ερασιτέχνες και αυτοί που δεν ασχολιόντουσαν ή και αυτοί που ασχοληθήκανε τώρα, που δεν έχουνε μεροκάματο στην οικοδομή, δεν έχουνε μεροκάματο στις μπογιές, δεν έχουν μεροκάματο, το έχουνε ρίξει όλοι με το παράνομο ψάρεμα (Συνέντευξη αριθμ. 7).

Διαφαίνεται, συνεπώς, ότι η οικονομική κρίση έφερε στην επιφάνεια μία λανθάνουσα αντιπαράθεση μεταξύ των επαγγελματιών και των ερασιτεχνών αλιέων, η οποία φαίνεται να εντείνεται λόγω της μείωσης των αλιευμάτων στις περιοχές έρευνας. Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτή η αντιπαράθεση λαμβάνει τη μορφή της σύγκρουσης, καθώς οι ερασιτέχνες «αφαιρούν» εισόδημα από τους επαγγελματίες, λόγω του αθέμιτου ανταγωνισμού που εισάγουν στην τοπική οικονομία:

[Οι ερασιτέχνες] το κάνουν για να ζήσουν, έτσι; Και δεν το κάνουν μόνο για να ζήσουν, προσπαθούν να ζήσουν και εις βάρος των επαγγελματιών. Γιατί πας εσύ σαν επαγγελματίας στο σπίτι και του λες πάρε τα λυθρίνια με 25 € και πάει ο ερασιτέχνης και του λέει τι 25 €, πάρ' τα με 17 € να τελειώνουμε. Δημιουργείται ένα γενικό πρόβλημα (Συνέντευξη αριθμ. 7).

Η σύντομη ανάλυση που προηγήθηκε καταδεικνύει ότι η τοπική κοινωνία δεν έχει ενιαία στάση απέναντι στην αλιεία, αλλά και μεταξύ των αλιέων - τόσο μεταξύ των επαγγελματιών όσο και μεταξύ επαγγελματιών και ερασιτεχνών - υφίσταται σημαντική διάσταση απόψεων σχετικά με το ρόλο της αλιείας και τη σημασία της στην τοπική οικονομία. Αυτές οι διαστάσεις της συζήτησης καταδεικνύουν ότι η έννοια της κοινότητας δεν μπορεί να ειδωθεί ως η συμμετοχή μιας αδιαίρετης και εσωτερικά αδιαφοροποίητης κοινωνίας, αλλά ως μια πολύσημη και κατατεμαχισμένη τοπική κοινωνία, η οποία διαθέτει ασύμμετρη και σημαντικά διαφοροποιημένη πληροφόρηση σχετικά με την αλιεία, ενώ η σχέση της με το περιβάλλον και τις ανάγκες μελλοντικής διαχείρισης των αλιευτικών πόρων δεν προκύπτουν αβίαστα από την λειτουργία της τοπικής κοινωνίας. Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι υπάρχουν και δραστηριοποιούνται αρκετοί τοπικοί σύλλογοι ερασιτεχνών στη Σύρο και διαφορετικοί σύλλογοι επαγγελματιών στα δύο νησιά, καταδεικνύει την υφιστάμενη πολυφωνία, η οποία πολύ σπάνια οδηγεί σε ενιαία οργάνωση των άμεσα εμπλεκόμενων στην εκμετάλλευση των αλιευτικών πόρων. Η εγγενής αδυναμία των αλιέων να οργανωθούν και να έχουν τη δική τους αντίληψη για την διαχείριση της αλιείας στην περιοχή τους αφήνει χώρο σε άλλους φορείς να παίξουν οργανωτικό και διαχειριστικό ρόλο στην προσπάθεια διαχείρισης των αλιευτικών πόρων. Συνήθως πιο ενεργό ρόλο αναλαμβάνουν οι κατ' επάγγελμα «διαχειριστές» που έχουν διοικητική/διαχειριστική και επιστημονική γνώση και εν τέλει τεχνική γνώση, αλλά συνήθως όλοι αυτοί δεν μένουν στην περιοχή στην οποία επιχειρούν – καθώς είναι συνήθως περιφερειακής ή και εθνικής εμβέλειας φορείς.

Η έλλειψη συνεργασίας των αλιέων με την τοπική κοινωνία, καθώς και η απόσταση που χωρίζει τις στάσεις των επαγγελματιών αλιέων από αυτές του ντόπιου πληθυσμού δείχνει μια κατάσταση που δύσκολα μπορεί κανείς να οργανώσει σε τοπικό επίπεδο. Ποιοί φορείς ή ποιός φορέας μπορεί να υποστηρίξει την επικοινωνία μεταξύ των αλιέων και του τοπικού πληθυσμού και στη συνέχεια την επικοινωνία μεταξύ των τοπικών κοινωνιών και των ευρύτερων φορέων σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο, ιδιαίτερα αν πρόκειται για τη διαχείριση των αλιευτικών πόρων με βάση το οικοσύστημα; Αυτό το έλλειμμα επικοινωνίας και οργάνωσης της αλληλεπίδρασης μεταξύ των φορέων το επωμίζεται ένας φορέας διαχείρισης της προστατευόμενης παράκτιας περιοχής. Αλλά ποιός εν τέλει θα αναλάβει την οργάνωση της διαμεσολάβησης όλων των άμεσα και έμμεσα εμπλεκόμενων φορέων στην διαχείριση της αλιείας με βάση το οικοσύστημα; Σε αρκετές περιπτώσεις τον ρόλο αυτό τον αναλαμβάνει μια αναπτυξιακή εταιρεία ή/ και μια Μη-Κυβερνητική Οργάνωση. Εντούτοις η διεθνής βιβλιογραφία επισημαίνει ότι οι δυνατότητες επιτυχούς εφαρμογής ενός σχεδίου διαχείρισης απουσία του τοπικού πληθυσμού έχει ισχνές πιθανότητες βιωσιμότητας (Pavlikakis & Tsihrintzis. 2000, Jentoft 2000, Castro & Nielsen 2001, Morishita 2008, Dimitrakopoulos *et al.* 2010), γεγονός που θέτει το ερώτημα με ποιές κοινωνικές ομάδες θα συνταχθεί ο όποιος φορέας αναλάβει τη διαδικασία διαμεσολάβησης στη συγκεκριμένη περιοχή της Γυάρου;

Συμπεράσματα

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε καταλήγουμε ότι η αλιευτική δραστηριότητα μειώνεται στις δύο περιοχές έρευνας αλλά παρόλα αυτά εξακολουθεί να αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τη διαχείριση των αλιευτικών πόρων. Στη Σύρο και την Άνδρο καταγράφονται διάφορες ομάδες χρηστών των θαλασσίων πόρων: η τοπική κοινωνία, οι καταναλωτές, οι ερασιτέχνες αλιείς και οι επαγγελματίες αλιείς. Η αλιευτική δραστηριότητα που κρίνεται σημαντική ιδιαίτερα στην παρούσα οικονομική ύφεση δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο διαχείρισης ερήμην των αλιέων. Βέβαια όπως ήδη διαπιστώθηκε οι αλιείς αδυνατούν να οργανωθούν, ούτε μπορούν να αρθρώσουν τον δικό τους λόγο σχετικά με το τί θα γίνει στην περιοχή τους. Οι περισσότεροι επαγγελματίες αλιείς θεωρούν – χωρίς να το διατυπώνουν όλοι ανοικτά – ότι θα πρέπει να διατηρηθεί η υφιστάμενη κατάσταση χωρίς περιορισμούς.

Ο περιορισμός της αλιευτικής δραστηριότητας που φαίνεται ως ένας ουσιαστικός δρόμος για την αντιμετώπιση προβλημάτων που αφορούν τη διαχείριση των αλιευτικών και θαλάσσιων πόρων χρειάζεται τη συμμετοχή των επαγγελματιών και ερασιτεχνών αλιέων που είναι οι βασικοί χρήστες των αλιευτικών πόρων (Symes 1999, Just 2000, Μπάδα 2004, Δημητρόπουλος και Ολυμπίτου 2010). Επισημαίνεται, ωστόσο ότι η όποια επιτυχία ενός διαχειριστικού σχεδίου της αλιείας με βάση το οικοσύστημα δεν μπορεί να επιτευχθεί μόνο «από τα πάνω» και μέσω αποκλεισμών και αιφνιδιασμών των εμπλεκόμενων χρηστών, αλλά μέσω μιας διαδικασίας ενθάρρυνσης και ενδυνάμωσης των ασθενέστερων και θιγόμενων κοινωνικών ομάδων στις δύο περιοχές έρευνας λαμβάνοντας υπόψη τις υφιστάμενες συγκρούσεις μεταξύ των διαφορετικών φορέων-χρηστών, οι οποίες μπορεί να εντείνονται από τις προτεραιότητες του σχεδίου διαχείρισης (Jentoft 2000, Castro & Nielsen 2001). Η διαχείριση των αλιευτικών πόρων με βάση το οικοσύστημα στις δύο περιοχές έρευνας μπορεί να επιτευχθεί στο βαθμό που εντάσσεται σε έναν ευρύτερο αναπτυξιακό σχεδιασμό της περιφέρειας. Ελλείψει του τελευταίου επιχειρείται μια ad hoc κατασκευή που δεν είναι εύκολο να λειτουργήσει στη βάση φορέων που δεν έχουν τοπικό έρεισμα. Ο στόχος όμως είναι οι τοπικοί φορείς και ιδιαίτερα οι αλιείς να οικειοποιηθούν το όποιο σχέδιο διαχείρισης προαχθεί για την περιοχή γιατί οι ίδιοι θα είναι πεισμένοι για τη σημασία του. Αυτό αποτελεί ένα διαρκές διακύβευμα που δεν επιλύεται εκ των προτέρων αλλά πάντα κρίνεται στις συγκεκριμένες πτυχές που αναδεικνύονται σημαντικές. Τέλος, στο βαθμό που το όποιο προτεινόμενο σχέδιο δεν είναι ένα ακόμα πρόγραμμα (project) που κάποιος το εμπνέονται και το καθοδηγούν, αλλά έχει εμπедωθεί στην ενεργοποίηση, στην τοπική και καθημερινή γνώση, καθώς και στην συμμετοχή των άμεσα εμπλεκόμενων φορέων, μόνο τότε μπορεί να αποδώσει ουσιαστικούς καρπούς προς την επίτευξη του στόχου του.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Boyd, Heather & Anthony, Charles (2006), “Creating community-based indicators to monitor sustainability of local fisheries”, *Ocean & Coastal Management*, vol. 49 (5-6): 237-58.
- Castro, Alfonso Peter & Nielsen, Erik (2001), “Indigenous people and co-management: implications for conflict management”, *Environmental Science and Policy*, vol. 4: 229-39.

- Chape, S., J. Harrison, M. Spalding, & I. Lysenko (2005), "Measuring the extent and effectiveness of protected areas as an indicator for meeting global biodiversity targets", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B: Biological Sciences*, 360 (1454): 443-55.
- Christofakis, Manolis, George Mergos, & Papadaskalopoulos, Athanasios (2009), "Sustainable and balanced development of insular space: the case of Greece." *Sustainable Development*, 17 (6): 365-77.
- Coccosis, Harry (2001), "Sustainable development of the Greek Islands", *Options Méditerranéennes*, Serie A 44: 391-394.
- Dimitrakopoulos, Panayiotis G, Nikoleta Jones, Theodoros Iosifides, Ioanna Florokapi, Ourania Lasda, Foivos Paliouras, & Konstantinos I. Evangelinos (2010), "Local attitudes on protected areas: evidence from three Natura 2000 wetland sites in Greece", *Journal of Environmental Management*, 91 (9): 1847-54.
- EEA (2006), *The changing faces of Europe's coastal areas*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (2014), *A European Strategy for more Growth and Jobs in Coastal and Maritime Tourism*, Brussels, COM (2014) 86 final.
- Field, John C., & Francis Robert C. (2006), "Considering ecosystem-based fisheries management in the California Current", *Marine Policy*, vol. 30 (5): 552-69.
- Hammer Thomas (2007), "Protected areas and regional development: Conflicts and opportunities", in M. Ingo (ed.), *Protected Areas and Regional Development in Europe Towards a New Model for the 21st Century*, Aldershot: Ashgate, σελ. 21-36.
- Jentoft, Svein (2000), "The community: a missing link of 'fisheries management'", *Marine Policy*, 24: 53-59.
- Just, Richard (2000), *A Greek Island Cosmos: Kinship and community on Meganisi*, James Currey / SAR Press, Oxford/ Santa Fe.
- Morishita, Joji. (2008), "What is the ecosystem approach for fisheries management?", *Marine Policy*, 32(1): 19-26.
- Olson, Julia (2011), "Producing nature and enacting difference in ecosystem-based fisheries management: An example from the Northeastern US", *Marine Policy*, 35 (4): 528-535.
- Pavlikakis, Georgios E. & Tsihrintzis, Vassilios A. (2000), "Ecosystem management: A review of a new concept and methodology", *Water Resources Management*, 14: 257-83.
- Δημητρόπουλος, Δημήτρης & Ολυμπίου, Ευδοκία (επιμ.) (2010), *Ψαρεύοντας στις ελληνικές θάλασσες. Από τις μαρτυρίες του παρελθόντος στη σύγχρονη πραγματικότητα, Τετράδια Εργασίας*, No 33, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα.
- ΕΛ.ΣΤΑΤ., *Απογραφή Πληθυσμού 1991, 2001, 2011*.
- Καρύμπαλης, Ευθύμιος, Παπαδόπουλος, Απόστολος Γ. και Χαλκιάς, Χρίστος (επιμ.) (2014), *Η Γεωγραφία του Παράκτιου και Νησιωτικού Χώρου*, Αθήνα, Σταμούλης.
- Μπάδα, Κωνσταντίνα (2004), *Ο Κόσμος της Εργασίας: Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Παπαδόπουλος, Απόστολος Γ., Φρατσέα, Λουκία-Μαρία, Μαυρομάτης, Γιώργος & Χαλκιάς Χρίστος (2015), *Μελέτη του κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος της περιοχής NATURA 2000: Νήσος Γυάρος και Θαλάσσια Ζώνη*. Τελική έκθεση στο πλαίσιο της δράσης Α2 του έργου ΚΥΚΛΑΔΕΣ LIFE «Ολοκληρωμένη προστασία της Μεσογειακής Φώκιας στις Βόρειες Κυκλάδες», Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Σπιλάνης Γιάννης, Κίζος Ανάσσης, Κουλούρη Μαρία, Κονδύλη Ιουλία, Βακουφάρης Χρήστος & Γάτσης Ιωάννης (2007), «Εκτίμηση Βιωσιμότητας σε Νησιωτικές Περιοχές: Η Περίπτωση των Νησιών του Νοτίου Αιγαίου», στο Θ. Κίζος, Θ. Ιωσηφίδης και Γ. Σπιλάνης (επιμ.), *Ειδικά Θέματα Ανάπτυξης σε Λιγότερο Ενονημένες Περιοχές*, Αθήνα, Gutenberg, σσ.: 225-257.

- Σπιλάνης, Γιάννης (2012), *Ευρωπαϊκά Νησιά και Πολιτική Συνοχή: Η ανάπτυξη των νησιών. Ποια στρατηγική και ποιες πολιτικές για την επίτευξη εδαφικής σύγκλισης*, Αθήνα, Gutenberg.
- Σπιλάνης, Γιάννης, Κίζος, Θανάσης, Κονδύλη, Ιουλία & Μισαηλίδης, Νίκος (2005), Προσπελασιμότητα και Ελκυστικότητα των Νησιών του Αιγαίου. *Αειχώρος*, 4(1): 106-135.

Κοινωνία σε κρίση, σχέσεις σε κρίση. Οι εκπαιδευτικοί μιλούν για τους γονείς.

Αντιγόνη-Άλμπα Παπακωνσταντίνου* και Στάθης Μπάλιας**

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα εξετάζει τις σχέσεις και τις αλληλεπιδράσεις των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με τους γονείς των μαθητών τους, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της στις συνέπειες της οικονομικής κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, στόχος της έρευνας είναι η καταγραφή και η ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ εκπαιδευτικών και γονέων, η μελέτη και η αξιολόγηση των επαφών που αναπτύσσουν στο χώρο του σχολείου και η ανάλυση των αλληλεπιδράσεών τους. Πραγματοποιήθηκαν ομαδικές ημιδομημένες συνεντεύξεις εν ενεργεία εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας με ειδίκευση στις πολιτικές επιστήμες. Όπως κατέδειξαν τα αποτελέσματα, η οικονομική κρίση επηρέασε ουσιαστικά την εμπλοκή των γονέων στην εκπαίδευση των παιδιών τους και τη διαχείριση των προβλημάτων που εκείνα αντιμετωπίζουν στο σχολικό περιβάλλον.

Λέξεις κλειδιά: εκπαιδευτικοί δευτεροβάθμιας, γονική εμπλοκή, εκπαιδευτικοί και γονείς

Εισαγωγή

Η ελληνική κοινωνία μαστίζεται τα τελευταία χρόνια από μια πρωτοφανή οικονομική κρίση, οι συνέπειες της οποίας γίνονται αντιληπτές σε όλα τα επίπεδα, ξεκινώντας από εκείνο της οικογένειας και φτάνοντας σ' αυτό της κοινωνικής συνοχής. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι νέες οικονομικές συνθήκες έχουν πλήξει και το χώρο της εκπαίδευσης σε επίπεδο μισθών, υποδομών, προσωπικού και γενικότερα σε ό,τι αφορά στην ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Το κλίμα ανασφάλειας και αβεβαιότητας, όμως, που προκαλείται και ανατροφοδοτείται από την οικονομική κρίση, επηρεάζει σαφώς και τις σχέσεις, τις αλληλεπιδράσεις, τις επαφές και τη συνεργασία ανάμεσα στα δρώντα στο χώρο της εκπαίδευσης υποκείμενα.

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στις σχέσεις των γονέων με το σχολείο και ειδικότερα με τους εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αποτέλεσαν κεντρικό σημείο της παρούσας εργασίας. Όπως πολλές έρευνες έχουν καταδείξει, η γονική εμπλοκή στο σχολείο είναι ιδιαίτερα βοηθητική τόσο για την σχολική επίδοση του μαθητή, όσο και

---

* Εντεταλμένη Διδασκαλίας Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Αχιλλέως 4, 11146, Γαλάτσι, Αθήνα.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: albapap@hotmail.com

** Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: balias@upatras.gr

για την πορεία ένταξης και κοινωνικοποίησης του παιδιού στο χώρο του σχολείου (Dubet 1997, Bérubé 2004, Καστανίδου 2004, Ματσαγούρας 2007). Η ουσιαστική επικοινωνία γονέα-εκπαιδευτικού, ο κοινός τρόπος αντιμετώπισης των προβλημάτων συμπεριφοράς του παιδιού από την οικογένεια και τη σχολική κοινότητα, η οργανωμένη και αποτελεσματική βοήθεια στο σπίτι αποτελούν ζητούμενο για τους εκπαιδευτικούς και στόχο για μια μερίδα γονέων. Ωστόσο, σε αρκετές περιπτώσεις η σχέση γονέα-εκπαιδευτικού χαρακτηρίζεται, είτε από την μία, είτε από την άλλη πλευρά, ως δύσκολη, ενίοτε προβληματική, με εντάσεις, απόμακρη, τυπική ή αδιάφορη (Gayet 1999, Dubet 2005, Migeot-Alvarado 2000, Parakonstantinou 2013), με αποτέλεσμα η επιθυμητή και από τις δύο πλευρές γονική εμπλοκή είτε να είναι ανύπαρκτη, είτε να στηρίζεται σε σαθρά θεμέλια.

Προβληματική

Η παρούσα έρευνα εστιάζει στις συνέπειες και τις επιρροές της κρίσης στις σχέσεις και τις επαφές των γονέων με τους εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως τις αντιλαμβάνονται και τις εισπράττουν οι δεύτεροι. Πιο αναλυτικά, επιχειρήσαμε να σκιαγραφήσουμε τις κοινωνικές σχέσεις των εκπαιδευτικών με τους γονείς, να καταγράψουμε τις επαφές που αναπτύσσονται στο χώρο του σχολείου και να περιγράψουμε στη συνέχεια τις αλληλεπιδράσεις τους, τόσο συγχρονικά, λαμβάνοντας υπόψη τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, όσο και συγκριτικά, σε σχέση με το παρελθόν.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν συνδέονται άμεσα με τη στοχοθεσία της έρευνας και είναι τα ακόλουθα:

- Πώς πιστεύουν οι εκπαιδευτικοί ότι επηρεάζεται η σχέση τους με τους γονείς από τη σημερινή κοινωνικο-οικονομική κατάσταση;
- Κάτω από ποιες συνθήκες και σε τι κλίμα πραγματοποιούνται οι επαφές γονέων-εκπαιδευτικών σύμφωνα με τους δεύτερους;
- Ποια τα κύρια χαρακτηριστικά των αλληλεπιδράσεών τους;

Θεωρητικό Πλαίσιο

Η θεωρητική πλαισίωση της έρευνάς μας υιοθετεί, από τη μία πλευρά, την αντίληψη του Alain Touraine για την οργάνωση και τη μεταβολή των μετα-μοντέρνων κοινωνιών και, από την άλλη πλευρά, στηρίζεται σε μια κοινωνιολογία της εμπειρίας (sociologie de l'expérience) των δρώντων υποκειμένων και ειδικότερα τη σχέση τους με τους θεσμούς, όπως αυτή ορίζεται και αναλύεται μέσα από το έργο του François Dubet. Οι μεταμοντέρνες κοινωνίες διέπονται από σημαντικές ανακατατάξεις αναφορικά με την κατανομή της εξουσίας, τη διαχείριση των οικονομικών πόρων, τις κοινωνικές μεταβολές και τις κοινωνικές συγκρούσεις. Η οικονομία και η διαχείριση των παραγωγικών δυνάμεων έχει πάψει να εκλαμβάνεται, τόσο από τους αναλυτές-κοινωνιολόγους, όσο και από τα μέλη των κοινωνιών, ως διεκδικούμενο αγαθό ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Οι μεταμοντέρνες, μεταβιομηχανικές, κοινωνίες υιοθετούν σταδιακά έναν τρόπο διαχείρισης στον οποίο θα μπορούσε κανείς να αναγνωρίσει στοιχεία παγκοσμιοποίησης και ο οποίος ξεπερνά την παλαιότερη οικονομική πολιτική που χάραξε το κάθε κράτος. Όπως επισημαίνει ο A. Touraine (1984: 255), τα κράτη που επιχειρήσαν να αναδιαμορφωθούν οικονομικά, διατηρώντας όμως την κοινωνική οργάνωση που είχαν στο παρελθόν, δεν κατόρθωσαν εντέλει να εισχωρήσουν και να επηρεάσουν ουσιαστικά τη μεταβιομηχανική κοινωνία.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σταθούμε εξειδικευμένα στην ελληνική περίπτωση, αφού αναφερόμαστε σε μια κοινωνία όπου η οικονομική πολιτική ακολουθεί παγκόσμιες τάσεις, ενώ η κοινωνία δεν είναι σε θέση να ακολουθήσει τη μεταβολή αυτή, ούτε και να την αποδεχτεί. Και όπως συμβαίνει στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες οι κοινωνικές συγκρούσεις αποκτούν άλλη διάσταση, έχουν άλλες διεκδικήσεις, διαφοροποιούν ακόμα και τους αποδέκτες τους. Η σύγκρουση εντοπίζεται, αναγνωρίζεται και αναπτύσσεται σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής και ιδιαίτερα σε επίπεδο κοινωνικής και πολιτισμικής οργάνωσης, όπου δηλαδή υπάρχει μία καθεστηκία τάξη (Touraine 1984: 266), μια φανερή ή λανθάνουσα εξουσία θα προσθέταμε εμείς. Τα πάντα τίθενται υπό αμφισβήτηση και μπορούν δυνητικά να υποστούν και μεταβολές, όχι από κινήματα ή τάσεις, όχι σαν αποτέλεσμα μαζικών κοινωνικών συγκρούσεων και μεταβολών, αλλά γιατί τα δρώντα στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες υποκείμενα θεωρούν ότι όπου υπάρχει μια καθεστηκία τάξη και οργάνωση, πρέπει να υπάρχει και η αμφισβήτηση της τάξης αυτής.

Έτσι, λοιπόν, η μεταμοντέρνα κοινωνία δεν χαρακτηρίζεται απλά από τις κοινωνικές συγκρούσεις, αλλά αποτελεί η ίδια μια κοινωνική σύγκρουση, αφού η σύστασή της «δεν είναι άλλη από την σύγκρουση αντιτιθέμενων συμφερόντων με στόχο τον έλεγχο της δυνατότητας παρέμβασης στην κοινωνία» (Touraine 1984: 267). Καθώς το σχολείο αποτελεί μία καθεστηκία τάξη, και συνεπώς διέπεται από κανόνες, επιβάλει συγκεκριμένη οργάνωση, είναι πεδίο αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων και με αυτόν τον τρόπο συνιστά και αποδέκτη αμφισβητήσεων. Οι εκπαιδευτικοί, εκπροσωπούν το «σύστημα», ασκούν εξουσία μέσα από την ευθύνη της τήρησης των κανόνων και την επιβολή συγκεκριμένης οργάνωσης της δράσης των υποκειμένων στο σχολικό χώρο, συμβάλλουν στη διατήρηση της κοινωνικής δομής θέτοντας σε εφαρμογή τη λειτουργία της επιλογής στην εκπαίδευση. Αποδέκτης της συστηματικής οργάνωσης, της άσκησης εξουσίας, της επιβολής κανόνων δεν είναι όμως μόνο οι μαθητές, των οποίων η αντίδραση, η αμφισβήτηση και η σχέση με τον εκπαιδευτικό προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την ασυμμετρία που διέπει όλες τις μεταξύ τους διαδράσεις (Νόβα-Καλτσούνη 2010, Γκότοβος 1994). Αποδέκτες είναι και οι γονείς των μαθητών, αφού «θεωρείται αυτονόητο πλέον ότι η είσοδος του παιδιού στο σχολείο συνεπάγεται αυτόματα και την είσοδο των γονέων στο σχολείο» (Dubet 2002).

Ως δρώντα υποκείμενα μιας μεταβιομηχανικής κοινωνίας, επομένως, οι γονείς αμφισβητούν, αντιδρούν, διεκδικούν. Η κοινωνική σύγκρουση μέσα στο σχολείο και ανέμεσα στους εκπροσώπους του και τους γονείς των μαθητών είναι ένα γεγονός, ένα κοινωνικό φαινόμενο που δεν μπορεί να αποφευχθεί, αφού σ' αυτό συνίσταται η σύγχρονη κοινωνία. Η αμφισβήτηση του κατεστημένου, η σύγκρουση χωρίς απαραίτητες διεκδικήσεις ανατροπής βρίσκονται στην πυρήνα της κοινωνίας, συνθέτουν και συναποτελούν την κοινωνία, εμφανίζονται σχεδόν ως προαπαιτούμενες, ως δεδομένες. Εκείνο που μένει, λοιπόν, είναι να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό και με ποιον τρόπο η οικονομική κρίση, που ταλανίζει τη χώρα, επηρεάζει τις προϋπάρχουσες και αναμενόμενες κοινωνικές συγκρούσεις, την περίοδο μάλιστα που, εξαιτίας αυτής, ο κοινωνικός ιστός πλήττεται, η κοινωνική διαστρωμάτωση αναδιαμορφώνεται, η κοινωνική συνοχή κλονίζεται και συνολικά η ίδια η κοινωνία βυθίζεται σε κρίση.

Μεθοδολογία

Για την προσπέλαση των ερευνητικών ερωτημάτων μας επιλέξαμε να ακολουθήσουμε μια εθνομεθοδολογική προσέγγιση, που θα προσέφερε τη δυνατότητα κατανόησης των αιτιών που βρίσκονται πίσω από τις όποιες συμπεριφορές, αλληλεπιδράσεις και διαδράσεις των

δρώντων στο χώρο του σχολείου υποκειμένων. Η μέθοδος που ακολουθήθηκε είναι η επισκόπηση και ως τεχνική άντλησης δεδομένων επελέγη η ημιδομημένη συνέντευξη (Cohen & Manion 1997). Πιο αναλυτικά, διενεργήσαμε ομαδικές ημιδομημένες συνεντεύξεις διάρκειας περίπου 2 ωρών η κάθε μία. Ο λόγος που επιλέχθηκε η ομαδική από την ατομική συνέντευξη ήταν καταρχήν πρακτικός, αφού οι συμμετέχοντες εκδήλωσαν την επιθυμία να γίνουν ομαδικές οι συνεντεύξεις. Κυριότερα, όμως, κρίθηκε ότι στις ομαδικές συνεντεύξεις το κλίμα θα ήταν πιο χαλαρό, αλληλοϋποστηρικτικό και δυναμικό, αλλά, κυρίως, πιο απελευθερωτικό για τους συμμετέχοντες, αφού δήλωσαν ότι ένιωθαν πιο άνετα να εκφραστούν στο πλαίσιο της ομάδας. Παράλληλα θα δίνονταν η δυνατότητα ανταλλαγής απόψεων και διατύπωσης σχολίων και θα πραγματοποιούνταν μια πιο σφαιρική και πιο διαδραστική περιγραφή των επαφών, των καταστάσεων, των περιστατικών και των αλληλεπιδράσεων με τους γονείς.

Στις ομάδες συνέντευξης συμμετείχαν 20 εκπαιδευτικοί της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στην πλειονότητά τους γυναίκες, που πληρούσαν τα ακόλουθα κριτήρια: α. ήταν όλοι τους διορισμένοι με περισσότερα από 15 χρόνια υπηρεσίας, ώστε να εξασφαλίζεται η εμπειρία των επαφών με τους γονείς και να είναι σε θέση να εντοπίσουν τις ποιοτικές διαφορές στις αλληλεπιδράσεις τους μ' αυτούς σε σχέση με το παρελθόν, β. εργάζονταν σε δημόσια σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της Π.Ε. Αχαΐας, αφού οι σχέσεις γονέων-εκπαιδευτικών παρουσιάζονται διαφοροποιημένες ανάλογα με την εκπαιδευτική βαθμίδα και το είδος του σχολικού οργανισμού (ιδιωτικό, δημόσιο, πειραματικό, κτλ), γ. η ειδικότητά τους ήταν εκείνη των πολιτικών επιστημών, γεγονός που τους καθιστά λόγω σπουδών πιο ευαίσθητοποιημένους σε θέματα κοινωνικο-πολιτικών μεταβολών, ενώ το ίδιο το μάθημα προσφέρεται για συζητήσεις τέτοιου περιεχομένου με τους μαθητές. Η ανάλυση των δεδομένων έγινε με την τεχνική της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου (Grawitz 2001).

Αποτελέσματα

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων διενεργείται σε τρεις άξονες που αντιστοιχούν στα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας έρευνας. Εκείνο που πρέπει να επισημανθεί στο σημείο αυτό είναι το γεγονός ότι η οικονομική κρίση αναφέρεται αυθόρμητα και χωρίς πρότερη ερώτηση ή αναφορά από τον συνεντευκτή ως στοιχείο επηρεασμού των συναντήσεων των γονέων με τους εκπαιδευτικούς και ως αίτιο της μεταβολής των συμπεριφορών τους κατά τις επαφές και τις αλληλεπιδράσεις τους από το σύνολο των εκπαιδευτικών. Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς να υποστηρίξει ότι η παρούσα έρευνα έρχεται να καταγράψει και να αναλύσει αυτό που οι ίδιοι οι συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί έχουν εντοπίσει και παρατηρήσει, προσδίδοντας στο γεγονός ο καθένας τις δικές του εξηγήσεις και διαστάσεις.

Η σχέση με τους γονείς

Αναφερόμενοι στη σχέση τους με τους γονείς οι συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί εμφανίζονται περισσότερο απογοητευμένοι και προβληματισμένοι, παρά δυσαρεστημένοι. Οι αναγωγές κι οι συγκρίσεις με τα παρελθόντα χρόνια είναι αναπόσπαστο κομμάτι των διαλόγων τους, ενώ οι αλλαγές στις στάσεις των γονέων προς το πρόσωπό τους συχνά εκλαμβάνονται από τους εκπαιδευτικούς ως απότοκα της οικονομικής και της κοινωνικής κρίσης που γνωρίζει η χώρα. Εκείνο που κυρίως επισημαίνουν αναφορικά με τη σχέση γονέα-εκπαιδευτικού είναι η έλλειψη εμπιστοσύνης προς τον εκπαιδευτικό, είτε εκείνος

εμφανίζεται ως φορέας της γνώσης, είτε ως υπεύθυνος για την αγωγή του μαθητή, είτε ως αξιολογητής της μαθητικής προόδου.

(Οι γονείς) δεν μας εμπιστεύονται πια. Δεν πιστεύουν ότι θέλουμε το καλό του παιδιού τους. Ούτε ότι θέλουμε να το συνετίσουμε, ούτε ότι θέλουμε να το διδάξουμε. Δεν μας εμπιστεύονται σε τίποτα και για τίποτα, αν θέλω να γίνω λίγο ωμή.

Είναι που θεωρούν δεδομένη την αδιαφορία. Για τα παιδιά, για τους άλλους, για τον συνάνθρωπο ακόμη. Αν ενδιαφέρεσαι σε βλέπουν καχύποπτα. Έτσι έχει καταντήσει η κοινωνία μας, έτσι έχουμε γίνει όλοι.

Ναι, έχουν δίκιο οι συνάδελφοι, ούτε μας πιστεύουν, ούτε μας εμπιστεύονται. Όχι μόνο για θέματα συμπεριφοράς ή γενικής πορείας του παιδιού. Ούτε για θέματα επίδοσης δεν μας εμπιστεύονται πια. Σου λέει: «το φροντιστήριο ξέρει, δεν θα μου πεις εσύ».

Η αμφισβήτηση, βασικό στοιχείο των αντιλήψεων και των στάσεων των δρώντων υποκειμένων στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες, έρχεται πολύ έντονα στο προσκήνιο, όταν οι εκπαιδευτικοί αρχίζουν να αναλύουν τη σχέση τους με τους γονείς των μαθητών. Η αμφισβήτηση αυτή δεν αφορά μόνο στο σχολικό θεσμό και στην οργάνωση και τους κανόνες που αυτός επιβάλλει, αλλά και στο ίδιο το έργο του εκπαιδευτικού, την προσφορά του, την εργασία του. Όπως είναι αναμενόμενο οι συγκρίσεις με τα παρελθόντα χρόνια είναι μοιραίες.

Έρχονται και μας λένε: «Και τι κάνετε για τα παιδιά μας; Πώς μας βοηθάτε; Ούτε να τα κρατήσετε σχολείο δεν μπορείτε πια».

Υπάρχει μία γενικότερη αμφισβήτηση. Για όλους και για όλα. Και τώρα με την κρίση γίνονται πολύ χειρότερα τα πράγματα. Και από πλευράς των γονέων εννοώ.

Θα μας κατηγορήσουν, όχι μπροστά μας, ότι καθόμαστε, ότι παίρνουμε τζάμπα λεφτά, ότι έχουμε άδειες. Πάντα κάποιος τα έλεγαν αυτά. Αλλά τώρα έχει παραγίνει. Το βλέπεις πια ότι δεν το εκτιμούν αυτό που κάνεις.

Προσπαθείς, δεν προσπαθείς το αποτέλεσμα είναι το ίδιο. Τίποτα δεν σου αναγνωρίζεται. Παλιά ήταν μόνο η δουλειά, τώρα είναι όλα. Το ενδιαφέρον, η γνώση, η κατάρτιση, η προσπάθεια. Τίποτα δεν εκτιμάται, δεν αναγνωρίζεται.

Η σχέση με τους γονείς όμως γνωρίζει και μια άλλη διάσταση, η οποία ξεπερνά τα όρια της έλλειψης εμπιστοσύνης και της αμφισβήτησης. Όπως οι συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί τόνισαν, σε κάποιες περιπτώσεις, η σχέση τους με τους γονείς είναι ανύπαρκτη, οι επαφές τους σπάνιες, οι αλληλεπιδράσεις τους μηδαμινές. Το πρόβλημα αυτό οι εκπαιδευτικοί το αποδίδουν σε έλλειψη χρόνου και στα πολλά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες οικογένειες, τα οποία σαφώς επιδεινώνονται με την οικονομική κρίση. Η αντίληψή τους αυτή, τα συναισθήματά τους αυτά τους οδηγούν και εκείνους σε μία στάση συστολής που καθιστά όπως είναι επόμενο την απομάκρυνση του γονέα από τον εκπαιδευτικό και την απουσία ουσιαστικής σχέσης τετελεσμένο γεγονός.

Τώρα ειδικά τους κυνηγάμε με το τουφέκι. Σου λέει ο άλλος έχω τόσα προβλήματα, μ' αυτό θα ασχοληθώ; Κάνε ότι νομίζεις.

Νομίζω ότι παραιτούνται. Δεν είναι τόσο όπως τα λέει ο συνάδελφος. Δεν αντέχουν άλλο και παραιτούνται. Όχι ότι δεν τους νοιάζει, αλλά... είναι η κρίση.

Στο λύκειο ειδικά που είμαι εγώ τους παρακαλάμε κάποιους για να έρθουν. Για το παιδί που έχει πρόβλημα. Αλλά άμα σου λέει είναι άνεργος, η μητέρα δεν δουλεύει και έχει και τρία παιδιά, τι να του πεις; Να τον φορτώσεις και με άλλα; Και με τι κουράγιο θα σε αντιμετωπίσει; Και εσύ πώς να μιλήσεις; Οπότε το αφήνουμε.

Έτσι είναι ναι, γιατί κάποιες φορές, διστάζεις. Ειδικά σε μικρές πόλεις και γειτονιές, όπως είμαστε εμείς, όταν ξέρεις την κατάσταση, λες «τι να τον φορτώσω τώρα τον άνθρωπο; Ότι κάνω μόνος μου, άστο.

Οι επαφές με τους γονείς

Η απομάκρυνση που χαρακτηρίζει τη σχέση γονέων – εκπαιδευτικών αντικατοπτρίζεται και σε επίπεδο ποιότητας επαφών, αφού οι γονείς παρουσιάζουν μειωμένη ανταπόκριση στις προσκλήσεις του σχολείου για συνεργασία. Επίσης, η διάθεσή τους για εμπλοκή στη σχολική ζωή αλλά και οι πρωτοβουλίες τους για επικοινωνία με τους εκπαιδευτικούς έχουν μειωθεί σε σημαντικό βαθμό. Όπως επιβεβαιώνει και η σχετική βιβλιογραφία (Parakonstantinou 2013, Bérubé 2004, Charlot *et al.* 1992) οι γονείς που αποφεύγουν την επαφή με το σχολείο έχουν συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά.

Παλαιότερα έρχονταν συχνότερα. Έτσι δεν είναι κορίτσια; Ναι, νομίζω έρχονταν και μόνοι τους. Να ρωτήσουν, να βρούμε λύση, να πάρουν μια γνώμη. Τώρα μόνο αν τους καλέσεις. Και πάλι αν!

Αυτοί που πρέπει να έρθουν δεν έρχονται ποτέ. Και αυτό είναι λάθος. Φταίμε όμως και εμείς. Γιατί μετά το ξέρουμε και δεν επιμένουμε. Κι εκείνοι, που όλοι ξέρουμε ποιοι είναι δεν θα έρθουν τελικά ποτέ. Και το παιδί δεν θα βοηθηθεί όπως πρέπει.

Δεν έρχονται! Και που τους το ζητάμε δηλαδή δεν έρχονται! Να πω ότι αδιαφορούν; Να πω ότι έχουν άλλες έννοιες; Ό,τι κι αν είναι δεν δικαιολογείται. Για 'μενα πάντα λέω ε! Δεν γίνεται να μην μιλάς με τον εκπαιδευτικό. Να μην λύνεις τα θέματα του παιδιού σου. Γιατί μετά το σχολείο είναι η κοινωνία. Και εκεί ποιος θα τα λύσει; Ρωτάω εγώ τώρα.

Εκτός, όμως, από τη μείωση των επαφών με τους γονείς, οι εκπαιδευτικοί παρατηρούν και αλλαγές αναφορικά με την ποιότητα των επαφών. Όπως επισημαίνουν οι συνεντευξιαζόμενοι, η πλειονότητα των επαφών με τους γονείς, εκτός πλαισίου τακτικών συναντήσεων για ενημέρωση και παραλαβή της βαθμολογίας, πραγματοποιείται όταν προκύπτει κάποιο πρόβλημα με την επίδοση ή τη συμπεριφορά του μαθητή. Ειδικά τα τελευταία χρόνια, οι εκπαιδευτικοί δηλώνουν ότι κατά τις επαφές τους με τους γονείς των μαθητών προκειμένου να επιλύσουν συγκρούσεις, διαφωνίες ή αντιδράσεις των παιδιών νιώθουν ότι βρίσκονται σε άμυνα. Ο γονέας, σύμφωνα πάντα με τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών του δείγματός μας, δεν έρχεται για να ενημερωθεί, δεν έρχεται για να ακούσει την άποψη του εκπαιδευτικού πάνω στο οποίο επίμαχο θέμα, δεν έρχεται για να πάρει πληροφορίες απ' όλες τις πλευρές και να μπορέσει στη συνέχεια να διαχειριστεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και με τη βοήθεια του σχολικού θεσμού την όποια κατάσταση δημιουργεί προβλήματα στη σχολική φοίτηση του παιδιού του. Αντίθετα, οι γονείς εμφανίζονται ως απόλυτοι υπέρμαχοι των παιδιών τους και ως «κατηγοροί» του εκπαιδευτικού. Στο πρόσωπό τους οι εκπαιδευτικοί δεν βρίσκουν καμία συμπαράσταση, καμία κατανόηση, καμία σύμπνοια, καμία ενσυναίσθηση. Κατά τις επαφές αυτές οι γονείς επιρρίπτουν σχεδόν το σύνολο των ευθυνών στους εκπαιδευτικούς ή και στο σύστημα και απαλλάσσουν το παιδί τους από οποιοδήποτε μερίδιο ευθύνης ή συμμετοχής.

Για τους γονείς είναι σαν να είμαστε πάντα απέναντί τους. Από τη μία μεριά αυτοί και το παιδί και από την άλλη εμείς. Και ο διευθυντής, αν φτάσουμε μέχρι εκεί, να πρέπει να διαλέξει μεριά.

Δεν έρχονται να σε ακούσουν. Έχουν ήδη αποφασίσει ότι έχει δίκιο το παιδί τους. Έρχονται να σε επιπλήξουν, να σε κατηγορήσουν, να ... δεν ξέρω κι εγώ τι άλλο!

Δικαιολογούν τα παιδιά τους ό,τι κι αν κάνουν. Δεν ξέρω τι γίνεται στο σπίτι. Στο σχολείο πάντως τα δικαιολογούν σε όλα. Και έμμεσα σου λένε ότι φταις εσύ που φέρεται έτσι το παιδί.

Οι γονείς που έρχονται όταν υπάρχει πρόβλημα, έρχονται να υποστηρίξουν το παιδί τους εκατό τοις εκατό. Το παιδί στα μάτια τους είναι το θύμα και εμείς οι θύτες.

Αυτό είναι όλο. Και σε ρωτάω, εμείς τι πρέπει να κάνουμε; Που στην ουσία έχουμε, δεν έχουμε δίκιο κανείς δεν το βλέπει.

Εκτός, όμως, από αυτήν την μεροληπτική εξέταση των γεγονότων και την υπέρμετρη υποστήριξη των παιδιών τους, οι γονείς των μαθητών διακατέχονται και από μια αυξημένη επιθετικότητα προς το πρόσωπο τους εκπαιδευτικού. Παράλληλα, ζητήματα που θα μπορούσαν να διευθετηθούν με μια απλή συνεννόηση του σχολείου και της οικογένειας παίρνουν παράλογες διαστάσεις, θέματα που παλαιότερα δεν θα απασχολούσαν καμία από τις δύο πλευρές ανάγονται σε προβλήματα που απαιτούν άνωθεν παρέμβαση, η μεσολάβηση του διευθυντή απαιτείται συχνότερα από τα περασμένα χρόνια, ενώ σπανίως οι διαθέσεις των γονέων όταν προκύπτουν διαφορές με τους εκπαιδευτικούς παρουσιάζονται συναινετικές ή μετριοπαθείς.

Τώρα τι να λέμε; Οι άνθρωποι, όλοι μας δηλαδή, είμαστε σκασμένοι. Έρχεται σχολείο και ξεσπάει. Λες κι εμείς είμαστε το σύστημα.

Αυτό το βλέπω κι εγώ. Είναι θαρρείς πιο επιθετικοί οι γονείς. Μάλλον γιατί πιέζονται από παντού ... Και αν τους πιέσεις κι εσύ, ζητήσεις δηλαδή κάτι ξεσπάνε.

Τώρα πια νομίζω ότι με μικρές αφορμές γίνονται μεγάλες φασαρίες. Δεν ξέρω τι φταίει αλλά οι αντιδράσεις των γονέων μου φαίνονται δυσανάλογες των επεισοδίων στο σχολείο. Το βλέπεις κι εσύ Μ. ε; Ναι, όλες μας.

Ο διευθυντής δεν μας προλαβαίνει! (γέλια) Όποτε έρχεται γονέας είναι πια για φασαρία. Όχι παράπονα ή αντίδραση. Φασαρία σου λέω, καβγάς! Ακόμα και από κάποιους που δεν το περιμένεις, βλέπεις επιθετικότητα από το πουθενά. Κατάλαβες Κ. για ποιο περιστατικό μιλάω ε; Να, το λέμε όλες. Έχουν χάσει τον έλεγχο! Επιτίθενται με το παραμικρό.

Οι αλληλεπιδράσεις με τους γονείς

Ο τελευταίος άξονας της ανάλυσης των δεδομένων αναφέρεται στο περιεχόμενο των αλληλεπιδράσεων των γονέων με τους εκπαιδευτικούς. Στο κομμάτι αυτό αναδύεται με σαφή και ευκρινή τρόπο η σημασία που έχει η ειδικότητα των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας στη στάση των γονέων. Όπως επισημαίνει το σύνολο των συμμετεχόντων οι αλληλεπιδράσεις τους με τους γονείς των μαθητών είναι περιορισμένες, γιατί οι γονείς δεν δείχνουν σχεδόν καμία διάθεση ή πρόθεση να συζητήσουν μαζί τους αναφορικά με τη σχολική επίδοση του παιδιού τους στο μάθημά τους. Ακόμα και τις μέρες που προορίζονται για ενημέρωση γονέων, αρκετοί από τους εκπαιδευτικούς του δείγματός μας αναφέρουν ότι δεν τους αναζητεί και δεν ζητά να πληροφορηθεί για την επίδοση του παιδιού του στο μάθημά τους κανένας από τους γονείς των μαθητών τους.

Καλά εσύ ρωτάς κι εμάς που σχεδόν δεν μας υπολογίζουν. Βλέπεις έρχονται τη μέρα των βαθμών και σε προσπερνάνε. Δεν ρωτάνε καν.

Με την κρίση θεωρώ ότι ο τεχνοκρατικός προσανατολισμός και του συστήματος και των οικογενειών εντείνεται. Θέλουμε το χρηστικό. Από το σχολείο, την εκπαίδευση, τα πάντα. Έτσι για τα μαθήματα γενικής παιδείας δεν ενδιαφέρονται πια. Δεν το κάνουν για να μας προσβάλουν. Απλά, δεν τους ενδιαφέρει.

Εδώ και οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί, συνάδελφοί μας δηλαδή το κάνουν. Έρχονται στο σχολείο τη μέρα των βαθμών και ρωτάνε μόνο τον μαθηματικό, τον φυσικό και τον φιλόλογο. Τα υπόλοιπα τίποτα. Κι ύστερα μιλάμε για τις παθογένειες του συστήματος

Πιο έντονα όμως οι εκπαιδευτικοί αναφέρονται στην υποτίμηση του αντικειμένου διδασκαλίας τους από τους γονείς των μαθητών. Αρκετά συχνά έχουν νιώσει και βιώσει κατά τις αλληλεπιδράσεις τους με τους γονείς το έργο τους, τη γνώση που προσφέρουν, το

αντικείμενο των σπουδών τους να υποτιμάται. Η υποτίμηση αυτή δεν είναι προσωπική, όπως δηλώνουν οι συνεντευξιαζόμενοι, ούτε στηρίζεται στην άγνοια. Κατά την άποψή τους έχει να κάνει με την ημιμάθεια, τον πελατειακή σχέση με το σχολείο και το χρηστικό ρόλο που αποδίδουν πλέον οι γονείς στην εκπαίδευση.

Σε ρωτάνε και στο σχολείο και στο δρόμο: «Εσύ τι μάθημα κάνεις; Α! Κοινωνιολογία; Σιγά το δύσκολο μάθημα!

Υποτιμούν και τις γνώσεις μας και τη δουλειά μας. Λέει μια φορά ένας πατέρας στη φιλόλογο, τα κορίτσια την ξέρουν: «Μα να έχει στα ρετάλια 19 και σ' εσάς 11;!». Ακούς; Ρετάλια τα δικά μας τα μαθήματα.

Ακόμα και σε θέματα συμπεριφοράς, είναι σαν η γνώμη σου να μην μετράει. Συζητούσα με μητέρα και μου λέει: «Και καλά, σ' εσάς το δικαιολογώ που είναι άτακτος, αλλά να είναι και στα άλλα τα μαθήματα; Τα σοβαρά!»

Σε ένα σχολείο που θέλουμε απλά να βάλει τα παιδιά μας στο πανεπιστήμιο δεν είναι φυσικό να συμβαίνει αυτό; Δεν είναι αναμενόμενο να μην τους ενδιαφέρουν τα μαθήματα γενικής παιδείας; Εμάς μας βλέπουν μόνο σαν το μέσο, σαν το μάθημα, σαν το βαθμό, πώς να πω;, που θα ανεβάσει το μέσο όρο. Αυτό είναι. Εκεί τελειώνει για τους γονείς»

Συμπεράσματα-Επίλογος

Κλείνοντας, θα μπορούσε κανείς να συνοψίσει την ανάλυση που προηγήθηκε σε τρία βασικά σημεία. Το πρώτο αφορά στο γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια, και ειδικά μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, οι γονείς έχουν αναδιαμορφώσει τη σχέση τους με το σχολείο και έχουν ποιοτικά και ποσοτικά διαφοροποιήσει τις επαφές τους με τους εκπαιδευτικούς. Εμφανίζονται, λοιπόν, πιο απρόθυμοι να εμπλακούν στη σχολική ζωή των παιδιών τους και πιο επιθετικοί προς τον εκπαιδευτικό, όταν τελικά αποφασίζουν να το πράξουν. Ο εκπαιδευτικός εκλαμβάνεται από τους γονείς των μαθητών ως εκφραστής της καθεστηκυίας τάξης, της θεσμικής οργάνωσης, της ίδιας της δομής και συνεπώς αντίπαλος του μαθητή, τον οποίο οι γονείς δικαιολογούν με απόλυτο, σε ορισμένες περιπτώσεις, τρόπο.

Το δεύτερο σημείο, στο οποίο οφείλει να σταθεί κανείς, είναι η αλλαγή της συμπεριφοράς των ίδιων των εκπαιδευτικών απέναντι στους γονείς. Με αφορμή την οικονομική και κοινωνική κρίση, οι εκπαιδευτικοί γίνονται πιο ανεκτικοί στο πρόσωπο των γονέων, δείχνουν μεγαλύτερη κατανόηση απ' ότι παλαιότερα στην έλλειψη συχνών και τακτικών επαφών των γονέων με το σχολείο, προσπαθούν να τηρήσουν πιο μετριοπαθείς στάσεις, όταν προκύπτουν συγκρούσεις ανάμεσα στις οικογένειες και τους ίδιους. Η σχέση, επομένως, γονέα-εκπαιδευτικού αλλάζει και από την πλευρά του εκπαιδευτικού, αφού, δεδομένων των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, και εκείνος αποδίδει στην εμπλοκή του γονέα μία δευτερεύουσα σημασία.

Τέλος, είναι απαραίτητο να επισημανθεί η υποτίμηση που υφίστανται ορισμένες ειδικότητες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από τους γονείς των μαθητών. Η υποτίμηση αυτή φανερώνει, κατά την άποψή μας, μια παθολογία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και αποκαλύπτει ουσιαστικά την πελατειακή σχέση και την χρηστική αντίληψη που έχει αποκτήσει μεγάλη μερίδα των γονέων των μαθητών. Ταυτόχρονα, αυτή η υποτίμηση του έργου, της προσφοράς και των γνώσεων ορισμένης μερίδας εκπαιδευτικών συμβάλει σημαντικά στην εμφάνιση συναισθημάτων που συνδέονται με την επαγγελματική εξουθένωση και οδηγούν μακροπρόθεσμα σε μια αποδυνάμωση του δυναμικού των σχολείων της δευτεροβάθμιας.

Βιβλιογραφία

- Bérubé, Louise (2004), *Parents d'ailleurs, enfants d'ici*, Québec, Presses de l'Université du Québec.
- Charlot, Bernard., Bautier, Elisabeth & Rochex, Jean –Yves (1992), *Ecole et savoirs dans les banlieues ... et ailleurs*, Paris, Armand Colin.
- Cohen, Louis & Manion, Lawrence (1997), *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Dubet, François (2002), *Le déclin de l'institution*, Paris, Seuil.
- Dubet, François (2005), «Les accidentées de l'école», στο G. Brandibas, & R. Fourasté, (dir), *Les accidentés de l'école*. Paris, L'Harmattan, σελ. 23-31.
- Dubet, François (dir.) (1997), *Ecole et familles : le malentendu*, Paris, Textuel.
- Gayet, Daniel (1999), *C'est la faute aux parents. Les familles et l'école*, Paris, Syros.
- Grawitz, Madeleine (2001), *Méthodes en sciences sociales*, Paris, Dalloz.
- Migeot-Alvarado, Judith (2000), *La relation école-familles; «peut mieux faire»*, Issy les Moulineaux, ESF editeur.
- Papakonstantinou, Antigoni-Alba (2013), *Les parents et l'école. Etude contrastive des rapports dans un contexte d'hétérogénéité culturelle*, Bruxelles, P.I.E. Peter Lang.
- Touraine, Alain (1984), *Le retour de l'acteur*, Paris, Fayard.
- Γκότοβος, Αθανάσιος (1994), *Παιδαγωγική Αλληλεπίδραση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Καστανίδου, Σοφία (2004), «Η ανάγκη συνεργασίας σχολείου-οικογένειας», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 136, σελ. 77-96.
- Ματσαγγούρας, Ηλίας (2007), «Σχέσεις σχολείου-οικογένειας: εναλλακτικές θεωρήσεις του περιεχομένου και του πλαισίου των σχέσεων», *Επιστημολογική Επετηρίδα της Ψυχολογικής Εταιρίας Βορείου Ελλάδος*, Τ.6., σελ. 35-69.
- Νόβα-Καλτσούνη, Χριστίνα (2010), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Gutenberg.

Η σύγκλιση μεταξύ *Ημών* και *Υμών* στο Κυπριακό ζήτημα εν μέσω οικονομικής δυσπραγίας

Σταύρος Κ. Πάρλαλης*

Περίληψη

Οι δραματικές εξελίξεις στη κυπριακή οικονομία ξεκίνησαν μετά την έκρηξη που πραγματοποιήθηκε στη μεγαλύτερη μονάδα ηλεκτρισμού του νησιού (2011). Με την εμφάνιση της οικονομικής δυσπραγίας αναπτύχθηκε μια έντονη αντιπαράθεση μέσα στους κόλπους της κοινωνίας για τους υπαίτιους αυτής της κατάστασης. Με την σταδιακή ανάπτυξη της οικονομίας και την εξεύρεση φυσικού αερίου, η πώλωση άρχισε να μειώνεται (2012), ενώ οι ελπίδες για γρήγορη έξοδο από την κρίση συνετέλεσε θετικά στην σύγκλιση των δύο πλευρών. Εν συνεχεία, η αλλαγή στην Προεδρία της Δημοκρατίας (2013) καθώς και στην «Προεδρία» της «ΤΔΒΚ» (2015) είχε σαν αποτέλεσμα την επανέναρξη των συνομιλιών μεταξύ των δύο μερών για την εξεύρεση πιθανής λύσης. Αυτά τα γεγονότα συνετέλεσαν να υπάρχει μια σύγκλιση μεταξύ *Ημών* και *Υμών* σε διάφορα επίπεδα, όπως στην πολιτική και θρησκευτική ηγεσία, στις εθελοντικές οργανώσεις και σε οργανωμένα κοινωνικά σύνολα/κινήματα, χωρίς, βέβαια να εκλείψουν οι αντιδράσεις και οι αντιπαραθέσεις.

Λέξεις-κλειδιά: Κύπρος, λύση, οικονομική δυσπραγία, σύγκλιση

Κοινωνία και Ταυτότητα

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στις μέρες μας έχουμε φτάσει σε ένα σημείο που μπορούμε να «καυχόμαστε» ότι καταφέραμε να διαμορφώσουμε μια «οικουμενική κοινωνία» (Shaw 1994), μέσα από την οποία οι διάφοροι λαοί προσπαθούν κατ'αρχήν να επιβιώσουν και εν συνεχεία να αναπτυχθούν και να προοδεύσουν. Βέβαια, ιστορικά έχει αποδειχθεί ότι οι διάφορες προσπάθειες συνεργασίας οδηγούν σε μετασχηματισμούς που εμπεριέχουν την σύγκρουση και το μίσος (π.χ. πόλεμοι). Γίνεται κατανοητό ότι μια τέτοια πραγματικότητα αποτελεί ένα κοινωνικό κατασκευάσμα, το οποίο διαρκώς μεταβάλλεται και μεταμορφώνεται. Ωστόσο, αυτό το οποίο είναι σταθερό μέσα σε αυτή την πραγματικότητα είναι η παραγωγή και η συντήρηση μιας σειράς από διακρίσεις, διαφοροποιήσεις και ανισότητες, ως ανάγκη «επιβεβαίωσης», «αναγνώρισης», «ανωτερότητας» και «υπερίσχυσης» μιας κοινωνίας έναντι των άλλων.

Εξάλλου, στη σύγχρονη παγκόσμια ιστορία υπάρχουν πολλά παραδείγματα μετασχηματισμών και κυρίως αλλαγής συνόρων μεταξύ των κρατών. Υπάρχουν περιπτώσεις

---

* Διδάκτωρ, Λέκτορας Κοινωνικής Εργασίας, Πανεπιστήμιο Frederick.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Πανεπιστήμιο Frederick, 7 Γ. Φρειδερίκου, Παλ/σα, 1036, Λευκωσία, Κύπρος.
Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου soc.ps@frederick.ac.cy, stavros.parlalis@gmail.com

στις οποίες κάποιες χώρες αποφασίζουν να διαιρεθούν σε μικρότερες χώρες/κρατίδια μετά από μια ειρηνική επανάσταση (π.χ. η Τσεχοσλοβακία) (Encyclopedia Britannica 2014, Heimann 2009), ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις όπου αυτή η διαίρεση ήταν το αποτέλεσμα ενός μεγάλου εμφύλιου πολέμου (π.χ. στο Σουδάν) (Totten and Markusen 2006: xx, Global Security 2014). Μερικές χώρες αποφάσισαν να εισβάλλουν σε άλλες χώρες και να κυριέψουν εδάφη τους (π.χ. η Τουρκία εισέβαλλε στη Κύπρο (Fouskas 2001) και πρόσφατα στο Ιράκ, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις στις οποίες αμφισβητούμενες περιοχές κήρυξαν την ανεξαρτησία τους ακόμα και εάν δεν είναι πλήρως αναγνωρισμένες (π.χ. το Κόσοβο) (Yannis 2004, Republic of Kosovo Assembly 2008). Επιπλέον, η σύγχρονη παγκόσμια ιστορία έχει και άλλα παραδείγματα αλλαγής συνόρων όπως σε περιπτώσεις όπου η αποικιοκρατία από ευρωπαϊκά κράτη δημιούργησε πολιτικές αναταραχές για μεγάλη χρονική περίοδο (π.χ. Τιμόρ) (Saura 2002) ή ακόμα η διαίρεση της Κορέας, ως ένα αποτέλεσμα της νίκης των συμμάχων στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (Hickey 2011). Τέλος, η σύγχρονη ιστορία της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης (Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republika Srpska) είναι μέρος της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας (Ramet 2005). Όλες οι παραπάνω περιπτώσεις αναδεικνύουν τη μακρά προσπάθεια του κάθε έθνους να κερδίσει σε δύναμη έναντι των άλλων. Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια είναι γεμάτη πολέμους, εμφύλιους πολέμους, ειρηνικές επαναστάσεις ή αιματηρές επαναστάσεις, εισβολές, μετακινήσεις πληθυσμών, χιλιάδες νεκρούς και εκατομμύρια πρόσφυγες.

Πέρα από το επίπεδο των λαών όπου επικρατεί το παιχνίδι της δύναμης και της εξουσίας, διακρίσεις και ανισότητες παρατηρούνται και στο ατομικό επίπεδο. Το κάθε άτομο αποτελεί μια ξεχωριστή προσωπικότητα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία «κουβαλάει» (όπως είναι τα βιολογικά χαρακτηριστικά) ή διαμορφώνει μέσα στο χρόνο (τα ψυχολογικά και τα κοινωνικά). Αυτά τα χαρακτηριστικά σχηματίζουν την ταυτότητα ενός ατόμου –και εν συνεχεία μιας ομάδας ατόμων ή ενός λαού– και τα οποία βρίσκονται σε μια συνεχή αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση τόσο από το στενό όσο και από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, εννοώντας τις συνθήκες μέσα στις οποίες διαβιώνει ένα άτομο. Επιπλέον, κάποια σημαντικά γεγονότα επηρεάζουν τις θέσεις, απόψεις και αντιλήψεις της κοινωνίας και εν συνεχεία αλλάζουν, μεταβάλλουν και τροποποιούν την ταυτότητα είτε μεμονωμένων ατόμων είτε ομάδων. Μέσα από αυτή την διαδικασία δημιουργούνται δεσμοί αλληλεγγύης και υποστήριξης ανάμεσα σε άτομα με παρόμοια χαρακτηριστικά, ενώ αντιθέτως υπάρχει πιθανότητα να μην υπάρχουν ανάλογοι δεσμοί μεταξύ των ατόμων και να αναπτύσσεται μια διαρκής διεργασία κοινωνικής σύγκρισης και/ή ανταγωνιστικής σχέσης. Εν ολίγοις, μια τέτοια κατάσταση οδηγεί σε συγκρίσεις και συγκρούσεις ανάμεσα σε άτομα και ομάδες με διαφορετικά χαρακτηριστικά. Όπως πολύ εύστοχα έχει διατυπωθεί:

Είναι λίγο ειρωνικό ότι μόλις ανακαλύπτουμε πως όχι μόνο οι συγκεκριμένες ταυτότητες, αλλά και η ίδια η έννοια της ταυτότητας είναι κοινωνικώς κατασκευασμένη, οργανώνουμε πολιτικό αγώνα μέσα στην κατηγορία της ταυτότητας, γύρω από συγκεκριμένες κοινωνικώς κατασκευασμένες ταυτότητες (Grossberg 2006: 93).

Επιπρόσθετα, η Πιλάν (2009) υπογραμμίζει ότι η Ιστορία έχει αποδείξει επανειλημμένως ότι όταν οι διακρίσεις, η ανισότητα και η μισαλλοδοξία αποκτήσουν ρίζες, μπορούν να καταστρέψουν τα ίδια τα θεμέλια των κοινωνιών, να περάσουν τα σύνορα και να δηλητηριάσουν τις σχέσεις μεταξύ των εθνών.

Οι διακρίσεις, λοιπόν, που βασίζονται στις διαφορετικές ταυτότητες δεν παρατηρούνται μόνο στο επίπεδο των ατόμων ή των λαών, αλλά και μέσα στην δομή των ίδιων των κοινωνιών, όπως για παράδειγμα οι τοπικές κοινωνίες (μικρο-κοινωνίες). Περισσότερο να ειπωθεί ότι τέτοιου

τύπου διακρίσεις παρατηρούνται σε όλες τις κοινωνίες, από την απαρχή οργάνωσης του ανθρώπου σε κοινωνικά σύνολα, συντηρώντας τον διαχωρισμό μεταξύ «ημών και υμών». Ο Becker, άλλωστε, από το 1957 προσπαθεί να κάνει μια ταξινόμηση στις διάφορες διακρίσεις που συναντώνται στις κοινωνίες. Οι διακρίσεις αυτές άλλοτε είναι πιο έντονες, ενώ άλλοτε είναι λιγότερο διακριτές ή πιθανόν να είναι καλύτερα κεκαλυμμένες. Παρομοίως, η παγκόσμια ιστορία έχει να καταδείξει πολλά παραδείγματα που τονίζουν την κατασκευασμένη διαφορετικότητα ανάμεσα σε «ημείς και υμείς», βασισμένη στα φυλετικά χαρακτηριστικά, στην κοινωνική τάξη, στην θρησκεία, στο φύλο, στην νοητική ικανότητα, στον γενετήσιο προσανατολισμό όπως και σε πολλά ακόμα χαρακτηριστικά. Οι εκθέσεις πολλών διεθνών οργανισμών υποδηλώνουν με καταφανέστατο τρόπο την ύπαρξη των παραπάνω διακρίσεων. Ο οργανισμός Human Rights Watch (2014) στην Παγκόσμια Έκθεση του για το 2014 εστιάζεται α) στις μαζικές βίαιες ακρότητες που λαμβάνουν χώρα στην Συρία, στην Κεντρική Αφρικανική Δημοκρατία, το Νότιο Σουδάν και την Δημοκρατία του Κονγκό και στην ουσιαστική καταπάτηση των βασικών δικαιωμάτων των ανθρώπων, β) στις προσπάθειες μείωσης της θνησιμότητας για τις μητέρες και τα παιδιά, γ) στην προσπάθεια προσφοράς πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε όλους και δ) στην προστασία των μεταναστών. Η Διεθνής Αμνηστία (Amnesty International) (2012) στην Ετήσια Έκθεση της για το 2012 εστιάζεται στην καταπάτηση των δικαιωμάτων των ανθρώπων όλου του κόσμου, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην φτώχεια που βιώνει όλος ο κόσμος και ιδιαίτερα η Αφρική, στις εξεγέρσεις των λαών της βόρειας Αφρικής εναντίον των απολυταρχικών καθεστώτων, στις μετακινήσεις των αμάχων λόγω των πολλαπλών πολέμων, στην χειροτέρευση των δικαιωμάτων των γυναικών, στην κακομεταχείριση των μειονοτήτων, στα βασανιστήρια, στην προσπάθεια κατάργησης της θανατικής ποινής καθώς και στις διακρίσεις ως προς το φύλο, την καταγωγή, την θρησκεία και τον γενετήσιο προσανατολισμό. Τα Ηνωμένα Έθνη (United Nations General Assmblly) (2013) τονίζουν την ανάγκη για περισσότερη και συστηματικότερη εργασία στο θέμα των μεταναστών και ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (International Organization for Migration) (2013) εστιάζεται στις συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών, στην ποιότητα ζωής τους και στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, το παρόν άρθρο παρουσιάζει και πραγματεύεται το θέμα του διαχωρισμού μεταξύ «ημών και υμών» στο Κυπριακό ζήτημα και εστιάστηκε στις δυνάμεις που στοχεύουν στη σύγκλιση μεταξύ «ημών και υμών», εν μέσω οικονομικής δυσπραγίας.

Σύντομη αναφορά στο Κυπριακό ζήτημα

Όπως είναι γνωστό, η Τουρκία εισέβαλε στη Κύπρο τον Ιούλιο του 1974. Στις προσπάθειες για ειρηνική επίλυση της κατάστασης που ακολούθησαν στην Ελβετία ανάμεσα σε Ελλάδα, Τουρκία και Μεγάλη Βρετανία, η Τουρκία συμφώνησε να πάψει την κατοχή μέρους του νησιού έως ότου υπάρξει μια πολιτική διευθέτηση ανάμεσα στις δύο μεριές. Στο μεταξύ, ο τουρκικός στρατός είχε στη κατοχή του περίπου 36% του νησιού. Η Τουρκία ως εγγυητής των δικαιωμάτων των Τουρκοκυπρίων μπορούσε να ισχυριστεί ότι ο στόχος της επιχείρησης της εισβολής και κατοχής ήταν να σταματήσει την επιθετικότητα εναντίον της τουρκικής μειονότητας του νησιού. Ωστόσο, η διεθνής κοινότητα δεν αναγνώρισε αυτή τη παρέμβαση ως ειρηνευτική πράξη και ενέργεια προστασίας των δικαιωμάτων της μειονότητας, παρά ως πράξη εισβολής της Τουρκίας στη Κύπρο (Basturk 2011: 16). Το αποτέλεσμα ήταν καταστροφικό για όλες τις πλευρές. Χιλιάδες Ελληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι σκοτώθηκαν, τραυματίστηκαν ή

ακόμα αγνοούνται. 200.000 Ελληνοκύπριοι έγιναν πρόσφυγες μέσα στην ίδια τους τη χώρα (μετακινήθηκαν προς το νότιο μέρος του νησιού) και περίπου 65.000 Τουρκοκύπριοι μετακινήθηκαν στο βορρά (Sert 2010: 2), ενώ η τραγωδία επίσης περιλαμβάνει τον ξεριζωμό από τα σπίτια τους, το χάσιμο των σπιτιών και των περιουσιών τους, ενώ υπάρχουν ακόμα αγνοούμενοι (Anastasiou 2002: 583). Ο διαχωρισμός σφραγίστηκε με τη χάραξη της πράσινης γραμμής, η οποία «τρέχει» από το ανατολικό άκρο του νησιού μέχρι το δυτικό άκρο και το οποίο φυλάσσεται από ένοπλες δυνάμεις των Ηνωμένων Εθνών (Milne 2003: 147, Leonard 2013: 327). Τέλος, στη σύντομη αυτή αναφορά θα πρέπει να τονιστεί ότι το Νοέμβριο του 1983 η Τουρκοκυπριακή πλευρά εκμεταλλεύτηκε τη πολιτική αναταραχή στη Τουρκία και κήρυξε την ανεξαρτησία της μονομερώς. Παρ'ότι η «Τουρκική Δημοκρατία της Βορείου Κύπρου» (ΤΔΒΚ/TRNC) (Webster 2005: 300) σύντομα αναγνωρίστηκε από τη Τουρκία (Emerson and Tucci 2002, Drath 2004, Basturk 2011: 15), η διεθνής κοινότητα καταδίκασε τη συγκεκριμένη πράξη και η «ΤΔΒΚ» παραμένει «διεθνώς απομονωμένη και αποφεύγεται ως παρίας» (Milne 2003: 147).

Στις 16 Απριλίου 2003 η Κυπριακή Δημοκρατία υπέγραψε στην Αθήνα τη Συνθήκη Σύνδεσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ στα μέσα του 2002 υπήρχαν προσπάθειες να βρεθεί μια λύση και να ενταχθεί στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως μια οντότητα/κράτος (Emerson and Tucci 2002). Το 2004, ο Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών Κόφι Ανάν πρότεινε το ονομαζόμενο «Σχέδιο Ανάν» και στις δύο πλευρές, το οποίο είχε ως στόχο να επανενώσει τη Κύπρο σε ένα ομοσπονδιακό κράτος με δύο συνιστούντα κράτη (Yesilada et al. 2004). Με βάση το συγκεκριμένο σχέδιο, κανονίστηκε δημοψήφισμα για τις 24 Απριλίου 2004. Οι Ελληνοκύπριοι ψήφισαν εναντίον του σχεδίου (75,83%), ενώ οι Τουρκοκύπριοι ψήφισαν υπέρ του σχεδίου (64,90%) (Webster 2005, Drath 2004). Από την 1 Μαΐου 2004, μια βδομάδα μετά το δημοψήφισμα, η Κυπριακή Δημοκρατία αποτελεί πλήρες μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ την ίδια στιγμή «το Κυπριακό ζήτημα φαίνεται να αποτελεί το κύριο πρόβλημα της Τουρκίας για την ένταξη της στην Ευρωπαϊκή Ένωση» (Ulusoy 2008: 315).

Η παρούσα κατάσταση στη Κύπρο

Μετά την είσοδο της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ακολούθησε η υιοθέτηση του ευρώ το 2008. Πολλοί ισχυρίζονται ότι αυτό αποτέλεσε την απαρχή για μια σειρά προβλημάτων στην οικονομία της χώρας. Ωστόσο, κομβικό σημείο για τις δραματικές εξελίξεις στη κυπριακή οικονομία αποτέλεσε η έκρηξη που πραγματοποιήθηκε στη μεγαλύτερη μονάδα ηλεκτρισμού του νησιού (Μαρί, Ιούλιος 2011) (Jones 2011). Ακολούθησε συμφωνία μεταξύ της Κυπριακής Δημοκρατίας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (IMF 2013α), η οποία οδήγησε στο κούρεμα των καταθέσεων (Reuters 2013) και την υπαγωγή της χώρας σε μια σειρά μνημονίων (IMF 2013β). Άμεσα αποτελέσματα ήταν η κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας (CNA 2014), η καταρράκωση του χρηματιστηρίου (Xydias 2013), η υπερχρέωση των νοικοκυριών σε δάνεια, η πτώση των μισθών (Trimikliniotis 2013), η πτώση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος ανά κάτοικο (World Bank 2014), ο κλονισμός της εμπιστοσύνης στο τραπεζικό σύστημα της χώρας (Pashardes and Pashourtidou 2013: 16), η πτώση της αγοραστικής/καταναλωτικής δύναμης και η μερική παύση εργασίας των παραγωγικών δυνάμεων της αγοράς.

Οι οικονομικές συνθήκες που περιγράφονται παραπάνω είχαν πολλαπλές επιπτώσεις, μια από τις οποίες είναι και οι θέσεις της κοινωνίας στο εθνικό ζήτημα. Επιπλέον, τα τελευταία πέντε χρόνια, υπάρχουν αρκετά γεγονότα τα οποία επηρεάζουν και καθορίζουν σε σημαντικό

βαθμό αυτές τις θέσεις.

Προτού προχωρήσει η ανάλυση θα πρέπει να λάβουμε ως δεδομένο ότι ενώ όλοι επιδιώκουν τη λύση του εθνικού ζητήματος, υπάρχουν παγιωμένες θέσεις/ταυτότητες σχετικά με αυτό: Στο ένα άκρο βρίσκονται τα άτομα που επιθυμούν τη λήξη της κατοχής (επιστροφή στη προ '74 κατάσταση), ενώ σε περίπτωση που αυτό δεν μπορεί να καταστεί δυνατό, αυτό που επιδιώκεται είναι η διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης/μη λύση (Ημείς). Στο άλλο άκρο βρίσκονται τα άτομα που επιθυμούν μια λύση στα πλαίσια μιας διζωνικής δικοινοτικής ομοσπονδίας (Υμείς). Σε γενικές γραμμές μπορεί να υποστηριχθεί ότι άτομα αριστερής ιδεολογίας είναι πιο πρόθυμα για μια λύση συνύπαρξης, συνεργασίας μεταξύ της ΚΔ και της «ΤΔΒΚ», ενώ άτομα δεξιάς ιδεολογίας προτιμούν τη διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης (λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι η λύση της «λήξης της κατοχής» δεν είναι εφικτή). Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι η πολιτική/κομματική ταυτότητα δεν επηρεάζει τη θέση της κοινωνίας πάνω στο εθνικό ζήτημα, κάτι το οποίο καταφάνηκε στο δημοψήφισμα του 2004, όπου το 76% των ψηφοφόρων είχε απορρίψει το Σχέδιο Ανάν.

I I I
Ημείς Μελλοντική Λύση Υμείς

Τα γεγονότα, λοιπόν, που σε μεγάλο βαθμό επηρεάζουν και καθορίζουν τις θέσεις της κοινωνία στο εθνικό ζήτημα κατά τα τελευταία πέντε χρόνια είναι τα ακόλουθα:

Γεγονός πρώτο: Έκρηξη στο Μαρί (2011)

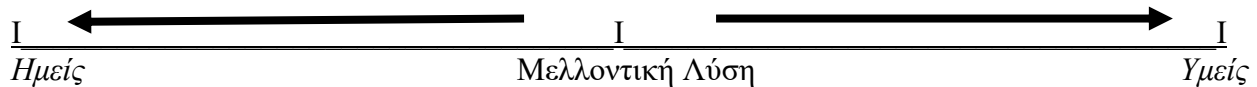
Η έκρηξη στο Μαρί προκλήθηκε σε αποθήκη η οποία περιείχε 98 εμπορευματοκιβώτια με πυρίτιδα. Η έκρηξη έγινε στις 11 Ιουλίου 2011, στις 05:40 το πρωί, στη ναυτική βάση της Εθνικής Φρουράς Κύπρου «Ευάγγελος Φλωράκης», η οποία βρίσκεται στο Ζύγι, 20 χιλιόμετρα ανατολικά της Λεμεσού. Σύμφωνα τον επίσημο απολογισμό της Κυπριακής Δημοκρατίας, έχασαν την ζωή τους 13 άνθρωποι και τραυματίστηκαν 62, ένας εκ των οποίων πολύ σοβαρά (Σημερινή 2011). Το μέγεθος της τραγωδίας καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι σε ακτίνα αρκετών χιλιομέτρων από τη Ναυτική Βάση καταστράφηκαν τα πάντα. Ένας τεράστιος κρατήρας δημιουργήθηκε, εκεί όπου άλλοτε βρίσκονταν τα κοντέινερ. Μια ολόκληρη ναυτική βάση ισοπεδώθηκε. Ο ηλεκτροπαραγωγός σταθμός στο Βασιλικό, παραδόθηκε στις φλόγες. Παράλληλα, πολλοί κάτοικοι της Κύπρου έμειναν χωρίς ηλεκτρικό ρεύμα λόγω της έκρηξης. Η Αρχή Ηλεκτρισμού Κύπρου απώλεσε το 50% της στη παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας.

Μετά τα γεγονότα στο Μαρί, παρατηρήθηκε μια έντονη πόλωση μεταξύ των δύο πλευρών (δεξιά – αριστερά), η οποία βασίστηκε στην καταγγελία ότι τη βασική ευθύνη για το γεγονός την είχε ο τότε πρόεδρος κ. Χριστόφιας. Πέρα από την απόδοση οποιωνδήποτε ευθυνών, το συγκεκριμένο γεγονός οδήγησε σε μια μεγάλη αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο πλευρές, η οποία δημιούργησε αρνητικό κλίμα για τις προσπάθειες συζήτησης και επίλυσης του εθνικού ζητήματος και η οποία ξεκάθαρα βασίστηκε σε πολιτικά κριτήρια (splitting).

I I I
Ημείς Μελλοντική Λύση Υμείς

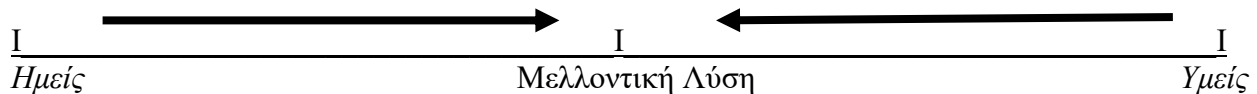
Γεγονός δεύτερο: Εξεύρεση φυσικού αερίου (2012)

Ένα γεγονός ορόσημο για τη προσπάθεια οικονομικής εξέλιξης και ανάπτυξης του νησιού αποτέλεσε η ανακάλυψη φυσικού αερίου στην Αποκλειστική Οικονομική Ζώνη (ΑΟΖ) της Κυπριακής Δημοκρατίας. Το κοιτάσμα «Αφροδίτη» το οποίο βρίσκεται στο οικόπεδο 12 της ΑΟΖ υπολογίζεται σε 4 με 5 τρισεκατομμύρια κυβικά πόδια φυσικού αερίου, ποσότητα η οποία μπορεί να καταστήσει τη Κυπριακή Δημοκρατία ενεργειακά αυτόνομη για αρκετές δεκαετίες. Επιπρόσθετα, οι δυνατότητες πώλησης του συγκεκριμένου αγαθού και η συνεργασία με χώρες της Μέσης Ανατολής (π.χ. Ισραήλ, Αίγυπτος) τείνει να καταστήσει τη Κυπριακή Δημοκρατία σε δυναμικό περιφερειακό εταίρο σε ενεργειακά θέματα. Ασφαλώς μια τέτοια κατάσταση δημιούργησε κλίμα ευφορίας και ελπίδας για την οικονομική ανάπτυξη καθώς και για τη σύντομη έξοδο από την εποχή του μνημονίου. Παράλληλα, όμως, το συγκεκριμένο γεγονός αποτελεί παράγοντα σύγκρουσης, καθώς η «ΤΔΒΚ» απαιτεί να έχει μερίδιο από τη πώληση και εκμετάλλευση του φυσικού αερίου και υπάρχει ο ισχυρισμός ότι τα κέρδη/οφέλη που θα προκύψουν από το φυσικό πλούτο της Κύπρου θα πρέπει να μοιραστούν σε όλους τους πολίτες της Κύπρου. Από την άλλη μεριά, οι οπαδοί της διατήρησης της υπάρχουσας κατάστασης (Ημείς) έχουν μια διαφορετική άποψη, καθώς δεν υπάρχει επιθυμία και πρόθεση «...να μοιραστεί ο πλούτος στους κατοίκους όλου του νησιού και να αποτελέσει παράγοντα ειρήνης στην Κύπρο». Επιπρόσθετα, αυτή η θέση γίνεται πιο ισχυρή όταν τα κέρδη από τη πώληση φυσικού αερίου συνδέονται με τη προσπάθεια εξεύρεσης πόρων για την αποζημίωση των προσφύγων/εκτοπισθέντων του 1974 (Νεάρχου 2016: 43). Ως αποτέλεσμα, παρατηρούνται διαφορετικές τοποθετήσεις αναφορικά με τις προοπτικές που δίνει η ανακάλυψη φυσικού αερίου και οι δυνατότητες εκμετάλλευσής του.

Γεγονός τρίτο: Νέες ηγεσίες (2013 & 2015)

Η αλλαγή στην ηγεσία και των δύο πλευρών (Κυπριακή Δημοκρατία και «ΤΔΒΚ») οδήγησε στην αλλαγή του κλίματος ως προς τη προσπάθεια εξεύρεσης λύσης. Η εκλογή του κ. Ακιντζί στην «Προεδρία» της «ΤΔΒΚ» δημιούργησε πολλές ελπίδες για λύση του εθνικού ζητήματος. Με την επανέναρξη των συνομιλιών (2015), ξεκίνησε ένας μακρύς διάλογος γύρω από όλες τις πτυχές που αφορούν μια πιθανή επανένωση του κράτους. Μέχρι σήμερα υπάρχει συμφωνία σε μια σειρά ζητημάτων (π.χ. πολιτειακό ζήτημα), ενώ υπάρχουν μερικά ζητήματα τα οποία παραμένουν δυσεπίλυτα (π.χ. περιουσιακό). Σύμφωνα με όσα είναι γνωστά μέχρι σήμερα (Φεβρουάριος 2016) και όσα νέα έχουν δει το φως της δημοσιότητας, υπάρχει μια μεγάλη δυναμική προς την κατεύθυνση της λύσης. Υπάρχει μια διάχυτη αίσθηση φιλοδοξίας, τόσο στο πολιτικό επίπεδο όσο και στο επίπεδο της κοινωνίας.

Παράλληλα γεγονότα

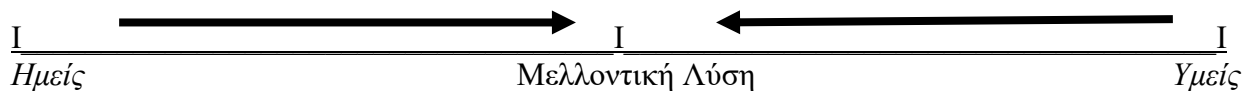
Πέρα από τα παραπάνω γεγονότα, υπάρχουν κάποια πρόσθετα γεγονότα τα οποία καταδεικνύουν τη σύγκλιση μεταξύ Ημών και Υμών στο εθνικό ζήτημα. Μια από τις πρώτες δράσεις που ξεχωρίζουν εδώ και μερικά χρόνια είναι η ίδρυση της μη κυβερνητικής οργάνωσης CYINDEP. Η CYINDEP αποτελεί τη πρώτη οργάνωση η οποία προσπαθεί να αποτελέσει σύνδεσμο/ομπρέλα μεταξύ των οργανώσεων και των δύο πλευρών. Απώτερος στόχος της συγκεκριμένης οργάνωσης είναι η προώθηση της συνεργασίας της κοινωνίας των πολιτών και από τις δύο μεριές του νησιού, αποβλέποντας στην ανάπτυξη και τη βελτίωση τόσο των συγκεκριμένων κοινωνιών όσο και της ευρύτερης περιοχής της Μέσης Ανατολής (CYINDEP 2016).

Μια άλλη ενδιαφέρουσα προσπάθεια είναι η οργάνωση «Ομάδα Κύπρος», η οποία έχει ως βασικό της στόχο την προώθηση της διαδικασίας για λύση στα πλαίσια μιας Ομόσπονδης Κυπριακής Δημοκρατίας (2015). Η οργάνωση δεν σκοπεύει να αναμιχθεί στις συνομιλίες και στην κομματική πολιτική αλλά θεωρεί ότι η ειρηνευτική διαδικασία πρέπει να γίνει πιο κατανοητή στον μέσο πολίτη ως προς τα προσδοκώμενα ευεργετικά της αποτελέσματα, πιο διαφανής, και στο μέτρο του δυνατού να εμπλέκει την κοινωνία.

Παράλληλα με την ενεργοποίηση των δύο παραπάνω οργανώσεων, υπάρχει και μια δραστηριοποίηση των θρησκευτικών/πνευματικών ηγετών των δύο πλευρών. Στις 10 Σεπτεμβρίου 2015 πραγματοποιήθηκε μια «ιστορική», όπως χαρακτηρίστηκε, συνάντηση των θρησκευτικών ηγετών, τόσο μεταξύ τους όσο και με τους πολιτικούς ηγέτες (Καλατζής 2015). Της συνάντησης είχε προηγηθεί νωρίτερα τον ίδιο χρόνο συνάντηση του Αρχιεπίσκοπου Κύπρου Χρυσόστομου Β' και του Μουφτή Talip Atalay (20 Απριλίου 2015), προκειμένου να συζητήσουν τις προσπάθειες τους για οικοδόμηση της ειρήνης στην Κύπρο (SigmaLive 2015).

Παράλληλες δράσεις έχουν ήδη υλοποιηθεί και από άλλους οργανισμούς, όπως για παράδειγμα ο Θεατρικός Οργανισμός Κύπρου (ΘΟΚ). Υπό την αιγίδα της Δικαιοδικής Τεχνικής Επιτροπής για τον Πολιτισμό, η οποία συστάθηκε με απόφαση των ηγετών των δύο πλευρών, πραγματοποιήθηκε μια παράσταση τον Σεπτέμβριο 2015 στο αρχαίο θέατρο της (κατεχόμενης) Σαλαμίνας (Euronews 2015), την οποία παρακολούθησαν οι δύο ηγέτες καθώς και Ελληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι.

Γίνεται κατανοητό ότι όλες οι παραπάνω δράσεις αποτελούν μικρές αλλά σημαντικές κινήσεις στη προσπάθεια σύγκλισης μεταξύ των δύο διαφορετικών αντιλήψεων σχετικά με το εθνικό ζήτημα, μεταξύ *Ημών* και *Υμών*.

Συμπεράσματα

Στη παγκόσμια ιστορία υπάρχουν πολύ λίγες περιπτώσεις στις οποίες χώρες αποφάσισαν να επανενωθούν. Αυτά τα παραδείγματα είναι η Γερμανία, το Βιετνάμ και η Υεμένη, ενώ η κάθε μια από αυτές έχει τα δικά της χαρακτηριστικά. Η επίσημη Επανένωση του Βιετνάμ (Ιούλιος 1976) επετεύχθη μετά από ένα σκληρό και παρατεταμένο πόλεμο ο οποίος κυριολεκτικά διέλυσε τη χώρα. Επιπλέον, η επανένωση συνοδεύτηκε από εκτενή πολιτική αναταραχή (Corson and

Minghi 1994: 126). Η εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας της Υεμένης επετεύχθη στις 22 Μαΐου 1990, όταν η Νότια Υεμένη και η Βόρεια Υεμένη αποφάσισαν να επανενωθούν (Burrowes 1991). Η βασική αφορμή για μια τέτοια ενέργεια ήταν το κοινό ενδιαφέρον για την εξόρυξη φυσικού πλούτου (πετρελαίου), κάτι το οποίο θα μπορούσε να βοηθήσει στην ανάπτυξη της οικονομίας και των δύο χωρών (Atarodi 2010). Τέλος, η επανένωση της Γερμανίας (3 Οκτωβρίου 1990) επετεύχθη μετά το διαχωρισμό της χώρα για περίπου 45 χρόνια (Sinn 2010: 2). Σε αυτή τη περίπτωση, η απαραίτητη οικονομική αναδιαμόρφωση και ανακατασκευή της ανατολικής Γερμανίας ήταν πολύ δαπανηρή, ειδικά για τη Δυτική Γερμανία, η οποία πλήρωσε μεγάλα ποσά προκειμένου να ανανεώσει τις υποδομές της Ανατολικής Γερμανίας (Sinn and Sinn 1994: 48).

Αναμφίβολα, η υπάρχουσα οικονομική συγκυρία ευνοεί τη σύγκλιση μεταξύ Ημών και Υμών. Ένα μεγάλο μέρος των πολιτικών δυνάμεων της χώρας κινείται προς αυτή την κατεύθυνση και προσδοκά την εύρεση μιας ικανοποιητικής λύσης. Ίσως είναι η μόνη στιγμή στη σύγχρονη ιστορία που το μεγαλύτερο μέρος των πολιτικών δυνάμεων συγκλίνουν σε αρκετά σημεία στο εθνικό ζήτημα, ενώ αυτή η τάση αποτυπώνεται και στην κοινωνία. Τα οφέλη από μια λύση είναι πολλαπλά: οικονομική ανάπτυξη, ανασυγκρότηση της χώρας, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη. Ελπίδα όλων είναι αυτή η δυναμική να μετουσιωθεί σε πράξη και να υπάρξουν θετικά αποτελέσματα για όλο τον πληθυσμό του νησιού. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αυτό το οποίο ιδανικά θα πρέπει να επιδιώκεται σήμερα είναι η δημιουργία μιας διαπολιτισμικής κοινωνίας. Ο Μάρκου (1996) υποστηρίζει ότι «αν και τα εννοιολογικά όρια των όρων «πολυπολιτισμικός» (multicultural) και «διαπολιτισμικός» (intercultural) δεν είναι πάντα ευδιάκριτα, ο πρώτος όρος χρησιμοποιείται συνήθως για να περιγράψει μια συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα και τη διαδικασία εξέλιξής της και ο δεύτερος για να δηλώσει μια διαλεκτική σχέση, μια δυναμική διαδικασία αλληλεπίδρασης και αμοιβαίας αναγνώρισης και συνεργασίας ανάμεσα σε άτομα διαφόρων εθνικών/μεταναστευτικών ομάδων». Παρ'όλα αυτά, σήμερα οι σύγχρονες κοινωνίες αντιστέκονται στην εξάλειψη των παλιών παγιοποιημένων καταστάσεων, οι οποίες δυστυχώς αναπαράγουν και συντηρούν μια σειρά από διακρίσεις, διαφοροποιήσεις και ανισότητες, ως ανάγκη «επιβεβαίωσης», «αναγνώρισης», «ανωτερότητας» και «υπερίσχυσης» ενός ατόμου και/ή μιας κοινωνίας έναντι των άλλων. Η έξοδος του ατόμου από αυτή την κατάσταση θα μπορούσε να είναι η πίστη στην αυθεντικότητα και την διαφορετικότητα που έχει το κάθε άτομο ξεχωριστά, παρ' ότι κάτι τέτοιο φαντάζει δύσκολο και χρονοβόρο. Το όραμα της διαπολιτισμικότητας ως πηγής πλούτου για την κάθε κοινωνία στηρίζεται στο ξεπέραςμα του φόβου της ετερογένειας και στο άνοιγμα στην πραγματικότητα του εθνοπολιτισμικού άλλου. Επιπλέον, ο σεβασμός και η αλληλεπίδραση των ποικίλων πολιτισμικών ταυτοτήτων μπορεί να δώσει δυναμική εμπλουτισμού στην κοινωνία μας, ενώ η καλλιέργεια του σεβασμού της πολιτισμικής διαφορετικότητας και η προστασία των δικαιωμάτων των διαφορετικών άλλων, με τους οποίους καλούμαστε να συμβιώσουμε, μπορεί να στηρίζει δημιουργικά το ίδιο το μέλλον των κοινωνιών μας. Είναι επίσης εξαιρετικά επείγον να καταπολεμήσουμε τις διακρίσεις σε περιόδους κρίσης, όπως στην τρέχουσα οικονομική ύφεση, η οποία έχει δυσανάλογες επιπτώσεις για τους περισσότερο ευάλωτους και τις ήδη περιθωριοποιημένες ομάδες της κοινωνίας (Πιλάν 2009). Αυτός είναι ο μόνος τρόπος προς τα εμπρός και συγκεκριμένα προς την εξάλειψη των διαχωριστικών γραμμών και την κατάργηση μιας κοινωνίας αποτελούμενης από «ημείς και υμείς».

Βιβλιογραφία

- Amnesty International (2012), *Amnesty International Report 2012 (2012), The State of the World's Human Rights*, London: Amnesty International Ltd.
- Anastasiou, H. (2002), "Communication across conflict lines: the case of ethnically divided Cyprus", *Journal of Peace Research*, No 39(5): 581-596.
- Atarodi, A. (2010), "Yemen in Crisis – Consequences for the Horn of Africa", FOI – Swedish Defense Research Agency, Division of Defense Analysis, March 2010.
- Basturk, M. (2011), "The issue of Cyprus in the EU Accession of Turkey", Paper presented at Claremont-UC Undergraduate Research Conference on the European Union, vol. 2011, Article 4. Retrieved from <http://scholarship.claremont.edu/urceu/vol2011/iss1/>
- Becker, Gary S. (1971), *The Economics of Discrimination*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Burrowes, R. D. (1991) "Prelude of Unification: The Yemen Arab Republic, 1962-1990", *International Journal of Middle East Studies*, 23 (4): 483-506.
- CNA (2014), "Unemployment in Cyprus in December", 31 January 2014, <http://www.cna.org.cy/webnewsEN.asp?a=9a9588641891475aa676b767071328d8>
- Corson, M. W. and Minghi, J. V. (1994), "Reunification of Partitioned Nation-States: Theory versus Reality in Vietnam and Germany", *Journal of Geography*, 93 (3): 125-131.
- CYINDEP (2016), "Vision statement", Retrieved from <http://eu.cyindep.org/2012-07-04-13-48-13/vision>
- Drath, V. (2004), "The Cyprus Referendum: An island divided by mutual mistrust", *American Foreign Policy Interests*, 26: 341-351.
- Emerson, M., and Tocci, N. (2002), *Cyprus as lighthouse of the East Mediterranean: Shaping reunification and EU accession together*, Brussels, Centre for European Policy Studies.
- Encyclopaedia Britannica (2014) "Czechoslovakia. Historical nation", Retrieved from <http://www.britannica.com/place/Czechoslovakia>
- Euronews (2015), «Κύπρος: 41 χρόνια μετά παράσταση στο κατεχόμενο αρχαίο θέατρο της Σαλαμίνας», Ανακτήθηκε από <http://gr.euronews.com/2015/09/11/kypros-arxaio-theatro-salaminas-katexomena-ippolytos-thok-parastasi/>
- Fouskas, V. (2001), "Reflections on the Cyprus Issue and the Turkish Invasions of 1974", *Mediterranean Quarterly*, 12 (3): 98-127.
- Global Security (2014) "Sudan Civil War", Retrieved from <http://www.globalsecurity.org/military/world/war/sudan.htm>
- Grossberg, Lawrence (2006), *Cultural Studies*, London, Routledge.
- Heimann, M. (2009), *Czechoslovakia. The State that failed*, New Haven, Yale University Press.
- Hickey, M. (2011), "The Korean War: An Overview", Retrieved from http://www.bbc.co.uk/history/worldwars/coldwar/korea_hickey_01.shtml
- Human Rights Watch (2013), *World Report 2014. Events of 2013*, USA, Human Rights Watch.
- IMF (2013α), *IMF Statement on Cyprus at the Eurogroup Meeting*, Press Release No. 13/80, March 16.
- IMF (2013β), *IMF Statement on Cyprus*, Press Release No. 13/91, March 24.
- International Organization for Migration (2013), *World Migration Report 2013. Migrant Well-Being and Development*, Geneva, International Organization for Migration.
- Jones, S. (2011), "Cyprus navy base explosion leaves several dead", *The Guardian*, Monday 11 July.
- Leonard, M. (2013), "Young people's perspectives on conflict, reconciliation and reunification in Cyprus", *Children's Geographies*, 11 (3): 326-339.
- Milne, D. (2003), "One State or Two? Political realism on the Cyprus question", *The Round Table*, 368: 145-162.
- Pashardes, P. and Pashourtidou, N. (2013), "Output loss from the banking crisis in Cyprus", *The Independent Commission on the Future of the Cyprus Banking Sector*, June 2013, <http://www.icfcb.org/wp-content/uploads/2013/10/Cost-of-the-Cyprus-banking-crisis.pdf>
- Ramet, S. (2005), *Thinking about Yugoslavia. Scholarly debates about the Yugoslav breakup and the wars in Bosnia and Kosovo*, New York, Cambridge University Press.

- Republic of Kosovo Assembly (2008), “Kosovo Declaration of Independence”, Retrieved from <http://www.assembly-kosova.org/?cid=2,128,1635>
- Reuters (2013), “Cyprus central bank announces 47.5 percent haircut on large Bank of Cyprus deposits”, Tuesday 30 July.
- Saura, J. (2002), “Free determination and genocide in East Timor”, *Human Rights Review*, 3 (4): 34-52.
- Sert, D. S. (2010), “Cyprus: Peace, Return and Property”, *Journal of Refugee Studies*, 23 (2): 238-259.
- Shaw, Martin (1994), *Global Society and International Relations: Sociological Concepts and Political Perspectives*, Cambridge, Polity Press.
- SigmaLive (2015), «Συνάντηση Χρυσόστομου-Μουφτή για οικοδόμηση της ειρήνης», 20/4/2015, Ανακτήθηκε από <http://www.sigmalive.com/news/local/225205/synantisi-xrysostomoumoufti-gia-oikodomisi-tis-eirinis>
- Sinn, G. and Sinn, H. (1994), *Jumpstart: The economic unification of Germany*, London, The MIT Press.
- Sinn, H. (2010), *Germany's economic unification. An assessment after ten years*, Working Paper No. 7586, Cambridge, MA, National Bureau of Economic Research.
- Totten, S. and Markusen, E. (2006), *Genocide in Darfur. Investigating the Atrocities in the Sudan*, New York, Routledge.
- Trimikliniotis, N. (2013), “The Cyprus Eurocrisis: The Beginning of the End of the Eurozone?”, The Bullet, Socialist Project, E-Bulletin No.790, March 26.
- Ulusoy K. (2008), “The Europeanization of Turkey and its impact on the Cyprus problem”, *Journal of Southern Europe and the Balkans Online*, 10 (3): 309-329.
- United Nations General Assembly (2013), Declaration of the High-level Dialogue on International Migration and Development, 1/10/2013, New York: United Nations.
- Webster, C. (2005), “Division or Unification in Cyprus? The role of demographics, attitudes and party inclination on Greek Cypriot preferences for a solution to the Cyprus problem”, *Ethnopolitics*, 4 (3): 299-309.
- World Bank (2014), “GDP per capita (current US\$)”, Retrieved from <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD/countries/CY?display=graph>
- Xydias, A. (2013) “Cyprus Stocks Fall as Market Opens After Two-Week Hiatus”, Bloomberg, 2 April 2013, Retrieved from <http://www.bloomberg.com/news/2013-04-02/cyprus-stocks-fall-as-market-opens-after-two-week-hiatus.html>
- Yannis, A. (2004), “The UN as Government in Kosovo”, *Global Governance: A Review of Multilateralism and International Organizations*, 10 (1): 67-91.
- Yesilada, B., Kugler, J., Sozen, A., Anastasiou, H., and Efird, B. (2004), “Analysis of the bargaining space in the Cyprus negotiations: Prospect for Peace in 2004?”, Paper presented at the 2004 Annual Conference of the International Studies Association in Montreal, Canada.
- Καλατζής, Μανώλης (2015), “Κύπρος: Συνάντηση πολιτικών και θρησκευτικών ηγετών”, Πρώτο Θέμα, 10/9/2015, Ανακτήθηκε από <http://www.protothema.gr/politics/article/507761/kupros-sunadisi-politikon-kai-thriskeutikon-igetou/>
- Μάρκου, Γιώργος (1996), *Προσεγγίσεις της πολυπολιτισμικότητας και η Διαπολιτισμική εκπαίδευση - επιμόρφωση των εκπαιδευτικών*, Αθήνα: ΥΠ.Ε.Π.Θ., Γ.Γ.Λ.Ε.
- Νεάρχου, Περικλής (2016), “Κατασκευασμένη «αισιοδοξία» στο Κυπριακό ως μοχλός εκβιασμού του ελληνισμού”, *Επίκαιρα*, 31/12/2015 – 7/1/2016, σελ.40-45.
- Ομάδα Κύπρος (2015), “Διακήρυξη”, Ανακτήθηκε από <http://www.omadakypros.eu/>
- Πιλάυ, Νάβι (2009), “Σεβασμός της διαφορετικότητας, ο μεγάλος στόχος”, *Ελευθεροτυπία*, Δεκεμβρίου 10.
- Σημερινή (2011), “Ο σταθμός υπέστη τεράστιες ζημιές- στο 60% η δυνατότητα κάλυψης της ΑΗΚ”, 12/7/2011, Ανακτήθηκε από <http://www.sigmalive.com/news/local/400786>

Ποδοσφαιρικές μνήμες, Ελληνικότητα και οικονομική κρίση: Ο Otto Rehhagel στο ρόλο του πολιτικού διαμεσολαβητή!

Νικόλαος Πατσαντάρας*

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη διαπραγματεύεται δύο γεγονότα που σχετίζονται παραδειγματικά με την Ελληνικότητα και τις επιλεκτικές κατά οικονομική, πολιτική και κοινωνική περίπτωση μεθόδους νοηματικής ανατροφοδότησης της. Το πρώτο γεγονός είναι το θριαμβευτικό και πέραν πάσης προσδοκίας επίτευγμα της εθνικής ομάδας ποδοσφαίρου το 2004. Το δεύτερο γεγονός είναι η επίσκεψη του αρχιτέκτονα αυτού του θριάμβου Otto Rehhagel στην Αθήνα τον Μάρτιο του 2013 –περίοδο της οικονομικής κρίσης– ο οποίος αναλαμβάνοντας το ρόλο άτυπου πολιτικού διαμεσολαβητή επιχείρησε να συνεισφέρει στην αποκατάσταση της ελληνο-γερμανικής φιλίας.

Λέξεις κλειδιά: Ελληνικότητα, Ευρωπαϊκό 2004, Rehhagel, οικονομική κρίση.

1. Εισαγωγικές Σκέψεις

Το 2004 η εθνική ομάδα ποδοσφαίρου υπό την καθοδήγηση του Γερμανού προπονητή Otto Rehhagel, διαψεύδοντας όλες τις προβλέψεις, κατέκτησε το Ευρωπαϊκό κύπελλο. Αυτός ο ανέλπιστος αθλητικός θρίαμβος αποτέλεσε σημαντική αφορμή για την συγκρότηση συμβολικών ιστορημάτων αναφορικά με το ποιοι είναι οι Έλληνες και τι τους συνέχει! Το καλοκαίρι του 2004 τα ποδοσφαιρικά γήπεδα της Πορτογαλίας καθώς επίσης οι κεντρικές πλατείες και οι δρόμοι πόλεων στην Ελλάδα και ανά την υφήλιο όπου υπήρχαν Έλληνες, αντανakλούσαν χώρους εκδήλωσης καλλιέργειας, κατασκευής αλλά και διαμφισβήτησης ιδεολογιών και αφηγημάτων που συνδέουν τους Έλληνες, με την ιστορία τους και τον πολιτισμό τους. Στα σχετικά δημοσιεύματα του τύπου η ποδοσφαιρική ομάδα και ο προπονητής, αφυπνίζοντας διαχρονικά ελληνικά χαρακτηριστικά, εμφανίζονται ως σύμβολα εθνικής συνέχειας, συνοχής και προόδου! Η επιτυχία αυτή αποδόθηκε κυρίως στον γερμανό προπονητή και στην τακτική που αυτός ακολούθησε με αποτέλεσμα να θεωρηθεί ένα ελληνο-γερμανικό επίτευγμα!¹ Ο Rehhagel αντιμετωπίστηκε ως εθνικός ήρωας. Επειδή δε βοήθησε την Ελλάδα να βρει τη θέση που της αξίζει στον σύγχρονο κόσμο, ταυτίστηκε σε μια υπερβατική εκδοχή με τον μυθικό ήρωα Ηρακλή(*Bild*, 5/7/2004)!

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, ΕΚΠΑ.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Εθνικής Αντιστάσεως 41, 17237 Δάφνη, Αττική.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: npatsant@phed.uoa.gr

¹ Έρευνες δείχνουν ότι η προπονητική τακτική καθορίζει και το αποτέλεσμα μιας σημαντικής ποδοσφαιρικής αντιπαράθεσης (Wagg 2007).

Μετά την ευρωπαϊκή νίκη στην ελληνική κοινωνία κυριαρχούσε το σλόγκαν: *Οι Έλληνες χρειάζονται τον Γερμανό τους για να πετύχουν τα «αδύνατα»* (Το Βήμα 16/3/2013)! Πέραν των σπουδαίων τιμητικών διακρίσεων που του απένειμε το ελληνικό κράτος, το γερμανικό κράτος τον βραβεύει το 2005 με τον *Bundesverdienstkreuz I Klasse* για την συνεισφορά του στην ελληνο-γερμανική φιλία. (*Athener Zeitung* 13/5/2005).

Ωστόσο η διεθνής οικονομική κρίση του 2009 έπληξε τους Έλληνες περισσότερο από άλλους ευρωπαϊκούς λαούς. Η κρίση αυτή μετασηματίστηκε σε μια πολιτική-κοινωνική κρίση μεταξύ της Ελλάδας και της Γερμανίας. Το γερμανικής επινόησης σχέδιο για τη διάσωση της ελληνικής οικονομίας, δεν χαρακτηρίστηκε από την πλειονότητα των ΜΜΕ και των πολιτικών εκπροσώπων (τον ελληνικό πολιτικό λόγο), ως σχέδιο οικονομικής ανόρθωσης, αλλά ως προσπάθεια επιβουλής της εθνικής κυριαρχίας και ανεξαρτησίας και του δικαιώματος της εθνικής αυτοδιάθεσης. Έτσι καλλιεργήθηκαν εχθρικές προς τη Γερμανία αντιδράσεις στο πολιτικό αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο.

Τον Μάρτιο του 2013 σε μια προσπάθεια αποκατάστασης της εικόνας του Βερολίνου στην ελληνική κοινωνία, ο Rehhagel επισκέφθηκε την Αθήνα ως εκπρόσωπος της Καγκελαρίου Angela Merkel. Όμως στο ρόλο του άτυπου πολιτικού διαμεσολαβητή, ο εθνικός ήρωας του 2004 αντιμετωπίστηκε με εχθρότητα και καχυποψία.

Η μελέτη αυτή έχοντας ως σημείο αναφοράς ένα αθλητικό γεγονός και έναν βασικό πρωταγωνιστή αυτού του γεγονότος επιδιώκει να αναδείξει και να αναλύσει κάποιες σημαντικές πτυχές συγκρότησης της ελληνικής εθνικής ιδιαιτερότητας (*Ελληνικότητας*).

Τρεις αλληλένδετες νοηματικά ενότητες συγκροτούν την προσπάθεια αυτή. Στην πρώτη ενότητα επιδιώκεται να κατανοηθεί ο τρόπος που ένα αθλητικό, και εν προκειμένω ένα ποδοσφαιρικό γεγονός, συνδέεται με αντιλήψεις περί έθνους. Για τον σκοπό αυτό θεωρήθηκαν χρήσιμες απόψεις περί διαδικασιών εθνικής ταυτοποίησης των N. Elias (1996), E. Hobsbawm (1983), B. Anderson (1983) και κυρίως διερευνητικές μελέτες που επεξηγούν τη νοηματική σύζευξη αθλητικών γεγονότων με διαδικασίες εθνικής ταυτοποίησης (Maguire/Poulton 1999, Joke 2005, Lechner 2007, Vincent *et al.* 2010, Elling *et al.* 2014, Patsantaras 2015).

Στη δεύτερη ενότητα το ενδιαφέρον εστιάζεται στις ευκαιρίες που δημιούργησε η ποδοσφαιρική επιτυχία του 2004 για να εκφρασθεί ποικιλόμορφα η Ελληνικότητα. Κυρίως εδώ επιδιώκεται να κατανοηθεί και να εξηγηθεί η επιλεκτική διασύνδεση του ποδοσφαιρικού θριάμβου με το ιστορικό βάθος του ελληνισμού. Ως βάση δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν αφηγήματα που δημοσιεύτηκαν την 5^η Ιουνίου του 2004 (την επομένη του εθνικού θριάμβου) στον εθνικό και διεθνή ημερήσιο τύπο. Ο στόχος εδώ είναι η αποκάλυψη των σημαινόμενων στα οποία παραπέμπουν τα δημοσιεύματα αυτά.

Στην τρίτη ενότητα, με βάση συγκεκριμένα δημοσιεύματα που αναφέρονται στην επίσκεψη του Otto Rehhagel τον Μάρτιο του 2013 στον ρόλο του ως πολιτικού διαμεσολαβητή κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην κατανόηση των τρόπων εκδήλωσης της *Ελληνικότητας* στις προοπτικές αυτής της κρίσης.

Μεθοδολογικά η προσπάθεια αυτή μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο των ποιοτικών ερευνών δια των οποίων επιδιώκεται να επεξηγηθεί και να κατανοηθεί η ανθρώπινη δράση μέσα από την ανάλυση αφηγημάτων (Polkinghorne 1995, McAdams 1997).

2. Ο Εθνικός θρίαμβος του 2004!

Το βράδυ της 4^{ης} Ιουλίου το 2004 η Ελλάδα κατέκτησε την κορυφή της ποδοσφαιρικής Ευρώπης! Σχεδόν το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού παρακολούθησε τον *επικό* τελικό μεταξύ Ελλάδας και Πορτογαλίας. Το ποσοστό τηλεθέασης ξεπέρασε το 83,9 %.² Το στοιχείο αυτό δείχνει ότι ένα ποδοσφαιρικό γεγονός διεθνούς σημαντικότητας και εμβέλειας, έχει την ισχύ να διεισδύει και να διαπερνά επικοινωνιακά όλα τα επίπεδα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και να αναδεικνύεται έτσι σ' ένα κυρίαρχο μέσον κοινωνικής επικοινωνίας. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας επικοινωνιακής ροής άνθρωποι πολλαπλών κοινωνικών χαρακτηριστικών και διαφορετικότητας,³ μπορούν να συγκροτούν μια συλλογικότητα η οποία νοηματικά εδράζεται μεταξύ άλλων στην αντίληψη, στην ιδέα περί έθνους και ανατροφοδοτείται από αυτή. Η συναίσθηση αυτή δίνει τη δυνατότητα συγκρότησης μιας συλλογικής ταυτότητας (*εμείς*), η οποία αντλεί την δυναμική της από την ιστορία, τους μύθους και την παράδοση του έθνους, ενώ ταυτόχρονα και κατά περίπτωση, εκδηλώνει μια πολλαπλού νοήματος αντιπαλότητα απέναντι σε κάποιους *άλλους*, οι οποίοι δεν ανήκουν στο έθνος. Ο νοηματικός χώρος που συγκροτείται και ανατροφοδοτείται αυτή η αντιπαλότητα (*εμείς και οι άλλοι*) –εάν συσχετισθεί με την κοινωνική-πολιτισμική συγκυρία– φαίνεται ότι συν-διαμορφώνεται από πολλούς παράγοντες και είναι κατά κανόνα ασταθής και ευμετάβλητος (Patsantaras 2014).

Ο τρόπος που συγκροτείται το δίπολο «εμείς και οι άλλοι» σε μια εθνική προοπτική και ενδείκνυται για αναλύσεις όπως η παρούσα, έχει περιγραφεί με έναν εξαιρετικά ενδιαφέροντα τρόπο από τον Norbert Elias (1996) στη μελέτη του για τους Γερμανούς. Το ζήτημα που μελετά ο Elias είναι το πώς και γιατί οι ανθρώπινες οντότητες αντιλαμβάνονται ότι ανήκουν στο ίδιο έθνος. Τι είναι αυτό που τους συνέχει εντός των ορίων της ομάδας που αυτοί ορίζουν λέγοντας *εμείς* κατά την μεταξύ τους επικοινωνία, ενώ ταυτόχρονα τους επιτρέπει να αποκλείουν άλλες ανθρώπινες οντότητες, οι οποίες γίνονται αντιληπτές ότι ανήκουν σε μια άλλη ομάδα (*οι άλλοι*), (Elias 1994: xxxvii). Ο Elias δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στις *εθνικές συνήθειες* (*national habitus/codes*)⁴ τις οποίες και διερευνά σε αντιστοιχία με τον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η ιστορία ενός έθνους, συνήθως δια της αναδημιουργικής μνήμης.⁵ Στις συνήθειες αυτές αποδίδει κυρίαρχο ρόλο αναφορικά με την διαμόρφωση κοινωνικών δομών, προσωπικοτήτων και συμπεριφορών. Οι Maguire/Poulton (1997: 4), ακολουθώντας αυτούς τους συλλογισμούς επισημαίνουν ότι η εθνική ιστορική μνήμη ενυπάρχει σε λανθάνουσα κατάσταση (*κοιμώμενη μνήμη*) στις συνήθειες των ανθρώπων που συγκροτούν ένα έθνος και με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται μια συναισθηματική διασύνδεση μεταξύ ατόμου και έθνους. Αυτές οι μνήμες εμπλουτισμένες από κοινές συλλογικές δράσεις, επινοήσεις, εμπειρίες, παραδόσεις και βιώματα δίνουν νόημα στην ιδέα του έθνους αναδεικνύοντας το σε μια *φαντασιακή* κοινότητα (Anderson 1983), ενώ ταυτόχρονα

² <http://origin2.ethnos.gr/entheta.asp?catid=23377&subid=2&pubid=63682274>

³ Για παράδειγμα μολονότι το ποδόσφαιρο κατανοείται σαν ανδροκεντρικό άθλημα (Maguire 1999, Whannel 2002, Patsantaras 2015a) μετά το Ευρωπαϊκό του 2004 έγινε το πλέον δημοφιλές άθλημα επίσης για τις γυναίκες (Joke 2005).

⁴ Ο όρος *έξις-συνήθεια* (*Habitus*) εδώ κατανοείται στο πνεύμα του Elias –για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε από τον ίδιο το 1939– και αναφέρεται στις εσωτερικευμένες και βαθιά σφηνωμένες στο υποσυνείδητο μνήμες, σκέψεις, (προ)διαθέσεις και αντιλήψεις οι οποίες διαμορφώνουν μια «*δεύτερη φύση*».

⁵ Για τις αναδημιουργικές διαστάσεις της μνήμης, βλ. Mead 1932, Olick & Daniel 1997.

συγκροτούν το πλαίσιο ανέλιξης ιστορημάτων γύρω από αυτό. Στις προοπτικές του διεθνούς αθλητικού ανταγωνισμού τα σχετικά με το έθνος αφηγήματα, ανελίσσονται συνήθως στη βάση μιας ιδιαιτερότητας, η οποία κατά περίπτωση παίρνει το χαρακτήρα *εθνικού χαρίσματος*. Η φαντασίωση, το όνειρο για ένα εξαιρετικά ιδιαίτερο εθνικό χάρισμα όπως επισημαίνει ο Elias (1996: xiii), μπορεί να διατηρείται ζωντανό σε μια ποικιλότητα από τρόπους, όπως μέσα από την διδασκαλία της ιστορίας, μέσα από τα ιστορικά μνημεία και τα αριστουργήματα του έθνους την περίοδο της δόξας τους, αλλά κυρίως μέσα από σύγχρονα επιτεύγματα τα οποία παραπέμποντας νοηματικά στο μεγαλείο του παρελθόντος, επιβεβαιώνουν συμβολικά μια εθνική συνέχεια.

Όταν θέσουμε τον θρίαμβο του 2004 σε μια τέτοια αναλυτική προοπτική μπορεί να γίνει κατανοητός και ο τρόπος που η επίδοση της εθνικής ομάδας αφύπνισε τις εθνικές μνήμες για μια επανάληψη του ένδοξου ηρωικού παρελθόντος! Μνήμες που παραπέμπουν σε ένα μικρό έθνος με μεγαλειώδη επιτεύγματα. Το 2004 έχουμε ένα πέραν των δυνατοτήτων συμβάν –εδώ εν προκειμένου ποδοσφαιρικό συμβάν– το οποίο αφυπνίζει ιστορικές μνήμες. Αυτό το υπεράνω των δυνατοτήτων, επειδή συνιστά μια εγγενή ιδιότητα του μύθου, δια-συνδέει την πραγματικότητα με αυτόν, δημιουργώντας προϋποθέσεις μιας βιωματικής ταύτισης με τον μύθο σε όλους εκείνους που ποικιλότροπα εμπλέκονται στο συμβάν. Αλληλένδετος ο μύθος με ένα συμβάν αναδεικνύεται σε ταυτοποιητικό μηχανισμό, ο οποίος ανατροφοδοτεί νοηματικά το συλλογικό βίωμα.

Η Ελλάδα δεν αντιμετώπισθηκε ποτέ στο παρελθόν σαν μια ικανή ποδοσφαιρικά χώρα και έτσι αυτός ο πέραν πάσης προσδοκίας εθνικός θρίαμβος, κατανοήθηκε σαν κάτι το υπερφυσικό και συνδέθηκε με μύθους. Αποδόθηκε σε διαχρονικής ισχύος μυθικά ελληνικά χαρίσματα! Η εθνική ομάδα ανατρέποντας όλα τα προγνωστικά ενεργοποίησε μια φαντασίωση η οποία ενυπάρχει βαθιά στο ελληνικό υποσυνείδητο: Οι σύγχρονοι Έλληνες όπως και οι αρχαίοι πρόγονοί τους είναι οι μόνοι ικανοί που μπορούν να πραγματοποιήσουν το αδύνατο! Η φαντασίωση αυτή δια της αθλητικής επιτυχίας μετασηματίζεται σε *βιωμένη* κοινωνική πραγματικότητα!⁶

Οι αθλητικές επιτυχίες σε διεθνείς αθλητικές διοργανώσεις, μπορούν να λειτουργήσουν καταλυτικά σαν *φαντασιακές ασπίδες* και να επιτύχουν μια αφύπνιση εθνικής μνήμης και μια αναζωπύρωση *«κωδικών συνήθειας»* που σχετίζονται με την εθνική ιδιαιτερότητα (Maguire/Poulton 1999). Ακολουθώντας τις διαπιστώσεις αυτές μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι οι Έλληνες ποδοσφαιριστές ως εκπρόσωποι του έθνους, δια του ποδοσφαιρικού επιτεύγματος, συγκρότησαν μια *φαντασιακή ασπίδα* προάσπισης της εθνικής συνέχειας και της εθνικής ιδιαιτερότητας, αντανakλώντας ταυτόχρονα συμβολικά δια της δράσης των, ένα *ιδιαίτερο χάρισμα* του ελληνικού έθνους. Σε αυτή την προοπτική το ποδοσφαιρικό συμβάν ως μυθικός θρίαμβος, προκαλώντας μια εθνική ευφορία, λειτούργησε μέσω μιας συμβολικής ή φαντασιακής ταύτισης –ανάλογα με το λεξιλόγιο που επιλέγουμε– για όλους τους έμμεσα ή άμεσα εμπλεκόμενους στο συμβάν αυτό, ως μέσον νοηματικής διασύνδεσης του κλασσικού αρχαιοελληνικού μεγαλείου με το πολιτισμικό ελληνικό παρόν. Λειτούργησε ως μέσον γεφύρωσης του κενού το οποίο σύμφωνα με τον Herzfeld (1991) ενυπάρχει μεταξύ *ιστορικών ιδεωδών, μνημειακού και κοινωνικού χρόνου* (βιωματικής εμπειρίας). Έτσι μπορεί να εξηγηθεί αυτό που

---

⁶ Οι Maguire & Tuck (1997) αναφέρονται στους τρόπους που η εθνική φαντασίωση μετουσιώνεται σε βιωματική εμπειρία κατά τη διάρκεια διεθνικού ενδιαφέροντος αθλητικών γεγονότων.

ανωτέρω περιγράφηκε σαν βιωματική ταύτιση με τον μύθο.

Κατά την διάρκεια του ποδοσφαιρικού ευρωπαϊκού πρωταθλήματος το 2004 εμφανίστηκε κλιμακωτά σε αντιστοιχία με την επιτυχημένη πορεία της εθνικής ομάδας ποδοσφαίρου ένα είδος *λόγου*, από τα ελληνικά αλλά και από τα διεθνή ΜΜΕ, που επικαλείται τον αρχαιοελληνικό μύθο σε μια ποικιλότητα εκδοχών.

3.Η παρουσίαση του θριάμβου από τα ΜΜΕ

Τα ΜΜΕ κατά την διάρκεια μιας διεθνούς αθλητικής διοργάνωσης είναι αυτά που δια μέσου αφηγημάτων και επιλεκτικής προβολής εικόνων, συμβόλων κ.λπ., διαδραματίζουν έναν κυρίαρχο ρόλο στην κατασκευή και την παρουσίαση της εθνικής ιδιαιτερότητας (Whannel, 2008, Vincent et al. 2010, Elling et al. 2014). Ακολούθως δια της μαζικής κατανάλωσης της ειδησεογραφίας αφυπνίζεται η εθνική συνείδηση (Anderson 1983). Βασικά οι αφηγήσεις γύρω από ένα έθνος προκύπτουν συνδυαστικά από την ιστορία και ένα απόθεμα κοινωνικής γνώσης –λαϊκούς μύθους, εικόνες, στερεότυπα και συμβολικές παραπομπές— που επινοητικά συσσωρεύεται γύρω από ένα εξαιρετικό συμβάν,⁷ ενώ συνακόλουθα μπορεί να αντανακλούν κυρίαρχες πεποιθήσεις και κρυμμένες ιδεολογίες (Roberts 2002).

Τα αφηγήματα που επινοήθηκαν από τα ΜΜΕ αμέσως μετά τον θρίαμβο, παρέπεμπαν νοσταλγικά στην κλασική αρχαιότητα, στο μακρινό παρελθόν, την χρυσή εποχή του έθνους. Συνήθως δια μέσου τέτοιων επινοήσεων που εδράζονται σε μια επιλεκτική ανασύνθεση και συγκυριακή ανάκληση και χρήση του ιστορικού παρελθόντος, επιτυγχάνεται η λειτουργία της ενοποίησης ανθρώπων με βάση το έθνος (Hobsbawm 1983: 1). Δια μέσου δε της επιλεκτικής προσφυγής σε αφηγήματα, συνθήκες, μύθους και σύμβολα τα οποία σχετίζονται με την εθνική ιδιαιτερότητα και καθιστούν εξαιρετικά δημοφιλείς τις θετικές της πτυχές, αναζωογονείται και αναδημιουργείται η εθνική κουλτούρα. Τόσο ο Hobsbawm (1983) όσο και ο Anderson (1983) αφήνουν να εννοηθεί ότι για να έχει συνέχεια η εθνική ιδιαιτερότητα θα πρέπει συνεχώς να επινοείται ξανά και να επαληθεύεται σε αντιστοιχία με την τρέχουσα πολιτισμική πραγματικότητα. Αυτό μεταξύ άλλων σημαίνει να επαληθεύεται μέσα από συμβάντα και γεγονότα.

Στις προοπτικές ενός διεθνούς αθλητικού ανταγωνισμού προκύπτουν συμβάντα, τα οποία παρέχουν βολικές ευκαιρίες και δυνατότητες για επιλεκτικές προσφυγές στην ιστορία του έθνους και παραδοσιακές επινοήσεις. Με τα εθνικά σύμβολα, τα αφηγήματα και τις εικόνες που χρησιμοποιούνται από τα ΜΜΕ, τα διεθνή αθλητικά γεγονότα έχουν την ικανότητα να αφυπνίζουν *κοιμισμένες ιστορικές μνήμες* και να αναδεικνύονται έτσι σε *ταυτοποιητικούς μηχανισμούς* εθνικής ιδιαιτερότητας (Maguire/Poulton 1999). Ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι ιδιαίτερα οι απρόσμενοι αθλητικοί θρίαμβοι σε μια διεθνή διοργάνωση, δίνουν το έναυσμα για μια διακήρυξη της εθνικής ιδιαιτερότητας και εκδηλώσεις εθνικής υπερηφάνειας (Vincent et al., 2010).⁸ Ακόμα και στις προοπτικές της παγκοσμιοποίησης, κατά την διάρκεια αθλητικών γεγονότων, παρατηρείται μια αυξητική τάση για εθνική και

⁷ Η συνθηματολογία που επινοήθηκε από τους Έλληνες φιλάθλους κατά την διάρκεια του Ευρωπαϊκού το 2004 μπορεί να αναλυθεί σε μια τέτοια προοπτική. Τα συνθήματα αυτά μας πληροφορούν το πώς η *Ελληνικότητα* γίνεται αντιληπτή, βιώνεται και αναπαρίσταται.

⁸ Όσον αφορά το εθνικό γόητρο μεγάλα αθλητικά επιτεύγματα ασκούν μικρο- και μακρο-κοινωνικές επιρροές Lechner F. J. (2007, Patsantaras 2015), φυσικά σε διαφορετικό βαθμό αναφορικά με κοινωνικές ομάδες που διαφοροποιούνται με βάση το φύλλο, το μορφωτικό επίπεδο, την κοινωνική τάξη κ.λπ. (Elling et al. 2014).

τοπική ταυτοποίηση (Hargreaves, 2002, Patsantaras 2015).

Σχετικά με τον θρίαμβο του 2004 τα αφηγήματα και οι επινοήσεις των ελληνικών ΜΜΕ αλλά και αυτών του εξωτερικού, παρέπεμπαν στην αρχαιοελληνική μυθολογία και παράδοση, στην κλασσική αρχαιότητα! Και αυτή η επιλογή δεν ήταν τυχαία. Προέκυψε από ένα πέραν πάσης προσδοκίας συμβάν, ως αποτέλεσμα μιας πολύ ανταγωνιστικής διαδικασίας! Η διασύνδεση πραγματικότητας και μύθου επιζητείται πάντα μέσα από ένα συμβάν!

Από τις πλέον ενδιαφέρουσες εκδοχές παρουσίασης της Ελληνικότητας θεωρούνται εκείνες που ταυτίζουν τους Έλληνες ποδοσφαιριστές και τον Otto Rehhagel με Ολύμπιες μυθολογικές φιγούρες. Όπως μετέδιδε την επομένη του θριάμβου το *BBC* αλλά και η επίσημη ιστοσελίδα του Euro 2004 «Ο Όλυμπος έχει νέους θεούς» (Ashby, 05/07/2004). Στη *New York Times* (5/7/2004) δέσποζε ο τίτλος «Οι Θεοί χαμογέλασαν στην Ελλάδα». Στην γαλλική *Liberation* (5/7/2004) πρωτοσέλιδα διαβάζουμε για «Κεραυνούς του Δία»! Στην *L' EQUipe* (5/7/2004) «Απίστευτο αλλά Ελληνικό ... η μεγαλύτερη έκπληξη στην ιστορία του ποδοσφαίρου». Στην *Midi Libre* (5/7/2004) «Ομηρική Νίκη. Η Οδύσσεια τελείωσε με θρίαμβο». Η γερμανική *Bild* (5/7/2004) γράφει στο πρωτοσέλιδο: «Ο Ρεχακλής Ι Βασιλιάς της Ευρώπης» απεικονίζοντας τον Rehhagel με ένα βασιλικό στέμμα. Το *Βήμα* (5/07/2004) ταύτισε τον γερμανό προπονητή της εθνικής ομάδας, με τον Δία και τον Ηρακλή, αποδίδοντάς του έτσι πατρικό (ταυτίζοντάς τον με το μύθο του απόλυτου, ιδρυτικού συμβάντος) και ηρωικό ρόλο. Στη *Χώρα* (05/07/2004) με αναφορές στον Rehhagel επισημαίνεται ότι «Έλληνες και Γερμανοί ... δύο έθνη ενωμένα σε μια καρδιά ... την Ελληνική»!

Οι απανταχού έλληνες βρίσκονταν σε εθνική ευφορία και με την επικουρία τέτοιων δημοσιευμάτων, άρπαξαν την ευκαιρία να αυτοπροσδιορισθούν σαν μοναδικό, σαν εκλεκτό έθνος! Κατά τη διάρκεια του Euro 2004 υμνήθηκε από τα ΜΜΕ ο γερμανικός χαρακτήρας του Rehhagel ο οποίος είχε μια απόλυτη αποδοχή από την ελληνική κοινωνία (*Το Βήμα* 4/7/2004). Γεφύρωσε Γερμανικά στερεότυπα από την γερμανική ποδοσφαιρική παράδοση όπως ορθολογισμός, συστηματική δουλειά και αυστηρή οργάνωση με ελληνικά στερεότυπα όπως συναίσθημα, μαχητικό πνεύμα, και θάρρος απέναντι σε προκλήσεις που ξεπερνούν τις δυνατότητες (*Το Βήμα* 4/7/2004).

Η προπονητική του τακτική αποδείχθηκε απόλυτα επιτυχής, ανεξάρτητα εάν επικρίθηκε για το αμυντικό παιχνίδι (*Το Βήμα* 4/7/2004). Δημιούργησε ένα ποδοσφαιρικό στυλ⁹ το οποίο άφηγε περιθώρια νοηματικής διασύνδεσης του ποδοσφαιρικού επιτεύγματος με την κλασσική αρχαιότητα, αναζωπυρώνοντας έτσι το μύθο της αδιάλειπτης ελληνικής συνέχειας.

Επικέντρωσε το βάρος της δουλειάς του στην συγκρότηση ομαδικού πνεύματος και όχι στο άτομο¹⁰. Εξάλλου η ελληνική ποδοσφαιρική ομάδα ήταν φτωχή, δεν διέθετε ποδοσφαιρικούς σταρ! Στους *New York Times* (5/7/2004), την επομένη του θριάμβου, επισημαίνεται «... Η πιο αναπάντεχη νίκη στην Ιστορία ... και πολλοί από τους υποτιθέμενους ανωτέρους τους μπορούν να πάρουν ένα μάθημα

⁹ Η διασύνδεση του στυλ παιχνιδιού και της εθνικής ιδιαιτερότητας είναι ένα συνηθισμένο θέμα που συναντάμε σε τέτοιες αθλητικές διοργανώσεις. Αντανακλά οργανωτικά, κοινωνικά και ηθικά χαρακτηριστικά τα οποία εντοπίζονται στο ιστορικό βάθος ενός έθνους. (O'Donnell 1994, Maguire & Poulton 1999, Lechner 2007).

¹⁰ Ο Rehhagel εμφανίζεται ως κλασσικός εκπρόσωπος του *γερμανικού κοινοτισμού*. Την προαγωγή αυτού του κοινοτισμού εξυπηρέτησε στη Γερμανία κυρίως η Γερμανική Γυμναστική και τα εχέγγυα προς τούτο τα παρείχε η αρχαιοελληνική κουλτούρα! (Πατσαντάρας 2014α: 69).

οργάνωσης και ομαδικού πνεύματος». Εδώ εξαιρείται το ομαδικό πνεύμα και αυτό παραπέμπει σε έναν ξεχασμένο κωδικό εθνικής συμπεριφοράς τον οποίο συναντάμε στο ένδοξο παρελθόν της κλασσικής αρχαιότητας! Σκόπιμα και επιλεκτικά θα ήθελα να αναφερθώ σε ένα *ιδιαίτερο εθνικό χάρισμα* που ενσάρκωσε η εθνική ποδοσφαίρου το 2004 και περιγράφεται χαρακτηριστικά από τον Ηρόδοτο (*βιβλίο 7*) τον 5^ο αιώνα π. Χ. στο διάλογο μεταξύ Ξέρξη και Δημάρατος. Το γεγονός ότι η Ελλάδα είναι μια «φτωχή χώρα», λέει ο Δημάρατος, αναγκάζει τους κατοίκους της να στοχεύουν να γίνονται σπουδαίοι, να αποκτούν «*Αρετή*» κυρίως με δύο τρόπους. Οι δύο αυτοί τρόποι, που εκλαμβάνονται και ως χαρακτηριστικά του Ελληνισμού σε αυτό το αφήγημα, είναι η εξυπνάδα, εφευρετικότητα (*σοφία*) και οι αξίες, οι κανόνες, οι νόμοι που τους συνέχουν μεταξύ τους και τους διευκολύνουν για να έχουν μια εξαιρετική κοινωνική συνοχή και οργάνωση. Η ελληνική υπεροχή στο αφήγημα αυτό προκύπτει από τον τρόπο κοινωνικής οργάνωσης. Ωστόσο η σύγχρονη Ελλάδα δεν κατανοήθηκε ποτέ ως παράδειγμα οργάνωσης! Ο Rehhagel στην περίπτωση της εθνικής ποδοσφαίρου όπως φαίνεται από τα ιστορήματα του τύπου διόρθωσε αυτή την δυσλειτουργία! Για να οργανωθούν οι Έλληνες και να πετύχουν υψηλούς στόχους χρειάζονται τον Γερμανό τους, ήταν το κυρίαρχο σλόγκαν που επικρατούσε στην ελληνική κοινωνία μετά τον ποδοσφαιρικό θρίαμβο!

4. Ο Rehhagel ως πολιτικός διαμεσολαβητής!

Τον Μάρτιο του 2013 σε μια προσπάθεια αποκατάστασης της εικόνας του Βερολίνου στην ελληνική κοινωνία, ο Rehhagel αποδέχεται την πρόταση της Καγκελαρίου Angela Merkel και επισκέπτεται ως άτυπος πολιτικός διαμεσολαβητής, αλλά ως μέλος επίσημης γερμανικής αποστολής υπό τον υφυπουργό εργασίας της Γερμανίας H. J. Fuchtel, την Αθήνα. Μέρος του γερμανικού τύπου χαρακτήρισε το νέο «Βασιλιά Όθωνα» σαν τον «καλύτερο διαμεσολαβητή» ενώ ο ίδιος υπογράμμισε ότι «... ευχαρίστως θα πάω να ενθαρρύνω τους φίλους μου τους Έλληνες» (*Bild* 26/3/2013). Με δηλώσεις του στα ελληνικά ΜΜΕ¹¹ άφησε με συμβολικό τρόπο να εννοηθεί ότι η ελληνική κοινωνία ενωμένη όπως το 2004, ακολουθώντας κάποιους κανόνες και δείχνοντας εμπιστοσύνη στο γερμανικής επινοήσης σχέδιο διάσωσης της ελληνικής οικονομίας, θα υπερβεί σύντομα την κρίση! Όμως στο ρόλο του πολιτικού διαμεσολαβητή, ο αρχιτέκτονας του θριάμβου του 2004, αφύπνισε άλλες εθνικές μνήμες, και προσδιορίστηκε σαν «αλήτης ... ηλίθιος»,¹² ο άλλος, ο εχθρός της *Ελληνικότητας*! Ο Rehhagel αφύπνισε πάλι ιστορικές μνήμες και μια άλλη *Ελληνικότητα* που ανατροφοδοτήθηκε νοηματικά από άλλες ιστορικές περιόδους! Από την ηρωική αντίσταση του ελληνικού λαού κατά του Ναζισμού την περίοδο του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Από τη ναζιστική κατοχή και τα δεινά που αυτή προκάλεσε στην Ελλάδα!

Στα αφηγήματα του τύπου διαβάζουμε ότι «η έλευση του δίχασε τον κόσμο»¹³ και με την παρέμβασή του, αντιμετώπιζοντας την Ελλάδα σαν «τριτοκοσμική χώρα

¹¹ www.skai.gr 26/3/2013.

¹² Real FM, 21:48, 27/3/2013. Εδώ έχουμε μια αποξήλωση του μύθου που εμφανίζεται ως αναπόσπαστο τμήμα μιας τρέχουσας κουλτούρας η οποία προωθείται και φέρεται από τα ίδια ΜΜΕ που ενέκριναν και συγκρότησαν αυτόν τον μύθο.

¹³ www.protothema.gr 30/3/2013. Στην Ελλάδα της κρίσης είχαν ωστόσο ήδη δημιουργηθεί δύο διχαστικές τάσεις, μια του *μνημονίου* (ευρωπαϊστές) και η άλλη του *αντι-μνημονίου* (αντι(ευρωπαϊστές), που υποστηρίχθηκαν από έναν αντίστοιχα διχαστικό πολιτικό λόγο με παραπομπές σε επιλεκτική ιστορική μνήμη.

... ο νέος Όθωνας» οδηγήθηκε στην «εκθρόνιση» του (*Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 31/3/2013). Τα σημειώμενα τέτοιων ιστορημάτων παραπέμπουν στη συγκρότηση του σύγχρονου ελληνικού έθνους-κράτους τον 19^ο αιώνα, η οποία πραγματοποιήθηκε δια μέσου μιας «σύγκλισης αποικιακών και εθνικών μεθόδων» και συνδέθηκε έτσι με μια άμεση μορφή αποικιοκρατίας, στο πνεύμα ότι *Βαυαροί* και άλλοι *Δυτικο-Ευρωπαίοι* επιδιώκουν τον έλεγχο των πολιτικών δομών και των κρατικών θεσμών του νεοσύστατου έθνους-κράτους (Hamilakis 2007: 123, 292). Η παρέμβαση του Rehhagel συνδεδεμένη με αυτή την ιστορική μνήμη, εκλαμβάνεται σαν μια καλά σχεδιασμένη προσπάθεια των Γερμανών να ελέγξουν τις πολιτικές δομές και τους θεσμούς της Ελλάδας! Ουσιαστικά δηλαδή αξιολογήθηκε σαν μια μορφή «κρυπτο-αποικισμού» (Herzfeld 2002)!

Σε μια τέτοια προοπτική ο εκσυγχρονισμός για παράδειγμα των θεσμών του κράτους που άφησε να εννοηθεί ο Rehhagel, ως προϋπόθεση υπέρβασης της κρίσης αντιμετωπίζεται με καχυποψία. Και αυτή η καχυποψία μπορεί να κατανοηθεί επαρκώς όταν αναλύσουμε τον τρόπο που προέκυψε το σύγχρονο ελληνικό έθνος-κράτος τον 19^ο αιώνα από ένα πάντρεμα διαδικασιών όπως *Νεοελληνισμός* (μια ανάκληση ενός εξιδανικευμένου αρχαιοελληνικού παρελθόντος), *μοντερνοποίηση* (συγκρότηση κρατικών θεσμών με βάση τα δυτικά πρότυπα) και *βιοματική παράδοση*.¹⁴

Η αναβίωση του αρχαίου παρελθόντος στη μορφή του *Νεοελληνισμού* ήταν ένα συμβολικό εργαλείο για να διευκολυνθεί η πρόσβαση, η είσοδος, ο συσχετισμός με την μοντέρνα Ευρώπη. Για την Ευρώπη η ελληνική αρχαιότητα γινόταν αντιληπτή σαν ο πνευματικός πρόγονος, σαν η κοιτίδα του ευρωπαϊκού πολιτισμού (Bernal 1995). Ατυχώς η σύγχρονη Ελλάδα θεωρήθηκε έτσι, ότι είναι ο *φτωχός συγγενής* του μεγαλειώδους αρχαιοελληνικού πολιτισμού.

Με τον θρίαμβο του 2004 έγινε μια άμεση νοηματικά επανασύνδεση με το αρχαιοελληνικό παρελθόν και μια διάψευση αυτής της αντίληψης! Ο θρίαμβος συμβολικά δημιούργησε την αίσθηση μιας αποδέσμευσης από τον χαρακτηρισμό του *φτωχού συγγενή*, επανατοποθετώντας επιλεκτικά εαυτούς απευθείας στην κλασική αρχαιότητα και ταυτόχρονα εγείροντας την αξίωση μέσα από τον ποδοσφαιρικό θρίαμβο, να γίνουμε αποδεκτοί σαν κατά κάποιο τρόπο ανώτεροι Ευρωπαίοι (*επέκεινα* Ευρωπαίοι), παραβλέποντας διαδικασίες όπως αυτή ενός θεσμικού εκσυγχρονισμού. Η θεσμική ανασυγκρότηση με βάση τα ευρωπαϊκά-δυτικά πρότυπα, παρέπεμπε πάντα –και πολλές φορές όχι αναίτια– σε αποικιοκρατικά σημειώμενα! Από κάποιους μελετητές του φαινομένου, η αποτυχία *μοντερνοποίησης* περιγράφεται ως «η ελληνική τραγωδία» (Gourgouris 1996: 71). Ο Rehhagel στον ρόλο του πολιτικού διαμεσολαβητή μας θύμισε τα *οικεία κακά*! Όμως το 2013 δεν είχαμε ένα ποδοσφαιρικό γεγονός αλλά ανάκληση της μνήμης ενός ποδοσφαιρικού γεγονότος, για πολιτικούς στόχους. Έτσι σε αντιστοιχία με την οικονομική κρίση η παρέμβαση του Rehhagel δεν αξιολογήθηκε στο πλαίσιο μιας ποδοσφαιρικής επικοινωνιακής ροής, ενός ποδοσφαιρικού θριάμβου, αλλά σε ένα πολιτικό-ιδεολογικό πλαίσιο (πολιτική διερμηνεία) στη βάση του οποίου είχαν ήδη συγκροτηθεί με αφορμή την οικονομική κρίση αντιφατικές και ετερόκλητες, αναφορικά με την ιστορική μνήμη, πτυχές της *Ελληνικότητας* στην ελληνική κοινωνία!

---

¹⁴ Βλ. αναλυτικά Gourgouris 1996 και Hamilakis 2007.

5. Συμπεράσματα

Στην περίπτωση του Ευρωπαϊκού το 2004 όπως φάνηκε από τα αφηγήματα των ΜΜΕ, έχουμε την επίκληση της ελληνικής αρχαιότητας για να ανατροφοδοτηθεί η ιδέα μιας αδιάλειπτης στον ιστορικό-κοινωνικό χρόνο ελληνικής συνέχειας. Η αρχαιοελληνική μυθολογία και η ιστορική μνήμη σε αντιστοιχία με αυτό το απρόσμενο, γι' αυτό και μυθικών διαστάσεων συμβάν, προσέφερε ενέργεια ικανή για να τεθεί σε λειτουργία η ενοποίηση των απανταχού Ελλήνων! Ο ποδοσφαιρικός θρίαμβος γεφυρώνοντας το *βίωμα* με το *μυθικό* και το *πραγματικό* με το *ιδεώδες* προξένησε μια εφήμερη εθνική ευφορία! Το συμβάν ωστόσο του 2004 δεν χρησιμοποιήθηκε για την παρασκευή ενός νέου μύθου ή στη βάση του δεν κινητοποιήθηκε, δεν συγκροτήθηκε μια μυθική λειτουργία (με τα εθνικά, λαϊκά, ηθικά, αισθητικά ή και πολιτικά επιφαινόμενά της) που να ώθησε μεταξύ άλλων την ελληνική κοινωνία σε αναστοχασμό,¹⁵ στο να επινοήσει εκ νέου τον εαυτό της και να εγκαινιάσει ένα νέο μέλλον.¹⁶ Από την άλλη πλευρά, με αφορμή την επίσκεψη του Rehhagel το 2013 μπορούμε να δούμε με ποιόν τρόπο μια άλλη πτυχή της *Ελληνικότητας* που ανατροφοδοτείται νοηματικά από άλλες ιστορικές μνήμες, ενυπάρχει στο δικό μας παρόν και ποιες είναι οι επενέργειές της!

Εάν κοιτάξουμε πέραν της συνηθισμένης σήμερα τεχνοκρατικής αντίληψης, όλα αυτά μας βοηθούν να δούμε ότι, το πρόβλημα της αποτυχίας της Ελλάδας να ξεπεράσει την οικονομική κρίση, γιατί όχι και να εκσυγχρονιστεί, εντοπίζεται κυριολεκτικά στον τρόπο που συλλογικά κατανοούμε την εθνική μας ιδιαιτερότητα, την *Ελληνικότητα*. Η κατανόηση αυτή σχετίζεται κυρίως με την κοινωνική (κοινωνιολογική) φαντασία μας, η οποία είναι πολυδιάστατα αντιφατική, όπως φαίνεται από τις συγκυριακά και κατά περίπτωση επινοήσεις και διασυνδέσεις της συλλογικής μας εμπειρίας με την ιστορία μας.

Σχετίζεται με τον τρόπο που συνδέουμε δια της Ιστορίας τη συλλογική μας εμπειρία με τα τρέχοντα κοινωνικά-πολιτικά-οικονομικά κ.λπ. γεγονότα. Εδώ θεωρούμε ότι εδράζεται και το πρόβλημα! Επειδή όπως επισημαίνεται από τον Καστοριάδη η κοινωνική φαντασία δεν είναι μόνο αντικείμενο της Ιστορίας, αλλά είναι αυτή που γράφει την Ιστορία!

Βιβλιογραφία

- Anderson, B (1983), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Ashby, K. (05/07/2004), "Olympus Has New Gods", Euro 2004 Portugal, URL: <http://www.euro2004.com/news> (Πρόσβαση: 11/01/2005).

---

¹⁵ Εδώ η έννοια αυτή κατανοείται στις προοπτικές της συστημικής θεωρίας σαν η ικανότητα να γίνεται μια κοινωνία η ίδια θέμα του εαυτού της, να θέτει αναστοχαστικά την ταυτότητά της απέναντι σε άλλες ταυτότητες, με στόχο διατηρώντας την δικιά της ταυτότητα να επιτυγχάνει μια επιλεκτική προσαρμογή σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον (Luhmann 1975, 199).

¹⁶ Για παράδειγμα αθλητικές επιτυχίες όπως αυτή παράγουν τεράστια δυναμικά κοινωνικού κεφαλαίου (Kamberidou & Patsantaras 2007). Στην Ελλάδα ακόμα και οι ποδοσφαιρικοί θεσμοί αποδείχθηκαν κατώτεροι των περιστάσεων αναφορικά με την εκμετάλλευση αυτού του κοινωνικού κεφαλαίου!

- Bernal, M. (1995), 'Greece: Aryan or Mediterranean? Two Contending Historiographical Models', in S. Federici (ed.) *Enduring Western Civilisation: The Concept of Western Civilisation and its Others*. Westport, CT and London: Praeger, pp. 3–12.
- Elias, N. (1996), *The Germans: Power Struggles and the Development of Habitus in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Cambridge: Polity Press.
- Elling A. A., Hilvoorde I. V., and Den Dool R. V. (2014), Creating or awakening national pride through sporting success: A longitudinal study on macro effects in the Netherlands, *International Review for the Sociology of Sport*, 49: 129-151.
- Gourgouris, S. (1996), *Dream Nation: Enlightenment, Colonisation and the Institution of Modern Greece*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Hamilakis, Y. (2007), *The Nation and Its Ruins: Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*. Oxford, UK: Oxford University Press
- Hargreaves, J. (2002), Globalisation theory, global sport, and nation and nationalism, in Sugden J. and Tomlinson A. (eds) *Power Games: A Critical Sociology of Sport*. London: Routledge, σελ. 25–43.
- Herzfeld M. (1991), *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town*. Princeton, University Press.
- Herzfeld Michael (2002), "The Absent Presence: Discourses of Crypto-Colonialism", *South Atlantic Quarterly*, 101, 4 (Fall): 899-926.
- Hobsbawm E.J. (1983), Introduction: Inventing traditions and mass producing traditions: Europe 1870–1914, in E.J Hobsbawm. and T.O. Ranger (eds), *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 1–14.
- Joke H. (2005), Burnt Orange : "Television, Football, and the Representation of Ethnicity:", *Television New Media*, 6: 49-61.
- Kamberidou, I. & Patsantaras, N. (2007), "A New Concept in European Sport Governance: Sport as Social Capital", *Biology of Exercise*, 3: 21-34.
- Lechner F.J. (2007), Redefining national identity: Dutch evidence on global patterns. *International Journal of Comparative Sociology*, 48(4): 355–368.
- Luhmann, N. (1975), *Soziologische Aufklaerung 2*, Opladen.
- Maguire, J. & Tuck, J.C. (1997), "Pride and patriotism: rugby union and national identity in a United sporting Kingdom?", in P. de Nardis; A. Mussino and N. Porro (eds), *Sport: Social Problems, Social Movements*. Rome: Edizioni Seam, σελ. 78-112.
- Maguire, J. and Poulton, E. (1999), "European identity politics in Euro 96: Invented traditions and national habitus codes", *International Review for the Sociology of Sport*, 34 (1): 17-29.
- McAdams, D. (1997), *The Stories We Live By: Personal Myths and the Making of the Self*. London: Guilford Press.
- Mead, G. H. (1932), *The Philosophy of the Present*, Chicago, University of Chicago Press.
- O'Donnell, H. (1994), "Mapping the Mythical: A Geopolitics of National Sporting Stereotypes", *Discourse & Society*, 5 (3): 345–80.
- Olick, J. K. & Daniel, L. (1997), "Collective Memory and Cultural constrain: Holocaust Myth and Rationality in German Politics", *American Sociological Review* 62: 921-36.
- Patsantaras, N. (2014), "Rethinking the issue of stadium football violence in Greece: A theoretical- empirical approach", *Biology of Exercise*, 3: 21-38.
- Patsantaras, N. (2015), "Cosmopolitanism an alternative way of thinking in the contemporary Olympics", *European Journal for Sport and Society*, 12 (2): 215-238.
- Patsantaras, N. (2015a), "Can Sports Law Contribute to Regulating the Under-representation of Women in Sport-governing Bodies? A Case Study in Greece", *Pandektis International Sports Law Review*, 11: 1-2, 128-138.
- Polkinghorne, D., E. (1995), "Narrative Configuration in Qualitative Analysis", in J. A. Hatch and R. Wisniewski, (eds.), *Life History and Narrative*. London: Falmer.
- Roberts, B. (2002), *Biographical Research*, Buckingham, Open University.
- Vincent J, Kian EM, Pedersen PM, et al. (2010), "England expects: English newspapers' narratives about the English football team in the 2006 World Cup", *International Review for the Sociology of Sport*, 45 (2): 199–223.

- Wagg, S. (2007), “Angels of us all? Football management, globalization and the politics of celebrity”, *Soccer & Society*, 8 (4): 440–58.
- Whannel, G. (2002), *Media Sport Stars: Masculinities and Moralities*, New York, Routledge.
- Whannel, G. (2008), *Culture, Politics and Sport: Blowing the Whistle, Revisited*, London, Routledge.
- Πατσαντάρας, Ν. (2007), *Το Ολυμπιακό Φαινόμενο: Ολυμπισμός, Κοινωνικά και Ηθικά Νοήματα, Μεταβολή των Ολυμπιακών Αξιών, Διαφοροποίηση, Εμπορευματοποίηση, Πολιτική Εργαλειοποίηση, ΜΜΕ, Γυναικείο Ζήτημα, Ντόπινγκ*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- Πατσαντάρας, Ν. (2014α), *Αθλητισμός & Κοινωνιολογική Σκέψη*, Αθήνα, Τελέθριον.

Άλλες πηγές:

- Athener Zeitung*, 13/5/ 2005.
- Bild Zeitung*, 5/7/2004, 26/3/2013.
- Liberation*, 5/7/2004.
- L' EQUIPE*, 5/7/2004.
- Midi Libre*, 5/7/2004.
- New York Times*, 5/7/2004
- Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 31/3/2013.
- Το Βήμα*, 5/07/2004, 16/3/2013
- Χώρα*, 05/07/2004.
- www.protothema.gr 30-3-2013, Πρόσβαση: 7/5/2015.
- <http://origin2.ethnos.gr/entheta.asp?catid=23377&subid=2&pubid=63682274> Πρόσβαση: 18/1/2016.
- www.skai.gr, Εκπομπή “*Συμβαίνει τώρα*”, 26-3-2013, Πρόσβαση: 18/1/2016.
- <http://origin2.ethnos.gr/entheta.asp?catid=23377&subid=2&pubid=63682274> Πρόσβαση: 18/1/2016.
- Real FM, 21:48, 27/3/2013, εκπομπή του δημοσιογράφου Γ. Τράγκα.

Κοινωνικο-οικονομικές διαστάσεις της ανθεκτικότητας στην Ελλάδα τη περίοδο της κρίσης¹

Γεωργία Πετράκη* και Νέλλη Καμπούρη**

Περίληψη

Η ανθεκτικότητα στη κρίση αποτελείται από πρότυπα ταυτότητας, γνώσης, οικογενειακές ή κοινοτικές σχέσεις, πολιτιστικές, κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές, είτε είναι επίσημες είτε ανεπίσημες. Σε περιόδους κρίσεων τα άτομα μπορεί να κινητοποιούν και να αναπτύσσουν τέτοια πρότυπα, πρακτικές αναπροσαρμογής, σε ατομικό, οικογενειακό ή συλλογικό επίπεδο. Το κράτος πρόνοιας, η αγορά εργασίας, οι οικονομικές πολιτικές τόσο σε μακροοικονομικό όσο και σε μέσο επίπεδο αποτελούν το πλαίσιο ή το «περιβάλλον» των εν λόγω προτύπων ανθεκτικότητας. Ενδιαφερόμαστε να μάθουμε τις αναδυόμενες διαδικασίες ανάπτυξης ανθεκτικότητας και τις προϋποθέσεις τους. Έτσι, τα κυριότερα ερωτήματα αφορούν στην κατανόηση των προτύπων και τις διαστάσεις της ανθεκτικότητας σε «μικροεπίπεδο» ή σε επίπεδο νοικοκυριού σε διαφορετικούς τύπους των ευρωπαϊκών κοινωνιών και κρατών πρόνοιας. Θα παρουσιασθούν αποτελέσματα που αφορούν τις «Κοινωνικο-οικονομικές διαστάσεις της ανθεκτικότητας» στην Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: Ανθεκτικότητα, στρατηγικές επιβίωσης, φτώχεια, ευπάθεια, συλλογικές δράσεις, κοινωνικές πολιτικές, συλλογικότητες αλληλεγγύης.

Η έννοια «ανθεκτικότητα»

Η ανθεκτικότητα ως έννοια στην κοινωνική επιστήμη έχει περιορισμένη χρήση στην ελληνική βιβλιογραφία αλλά και στην μη αγγλόφωνες χώρες (Dagdeviren & Donoghue 2015). Ως έννοια έχει συνδεθεί κυρίως με την ψυχολογία και την οικολογία όμως πολλά ερευνητικά προγράμματα τη καθιστούν πεδίο διερεύνησης. Στην ελληνική βιβλιογραφία, η έννοια της ανθεκτικότητας είναι σχεδόν ανύπαρκτη όσον αφορά την κοινωνικό-οικονομική ασφάλεια και την επινοητικότητα των νοικοκυριών, και παραμένει στο περιθώριο της δημόσιας συζήτησης. Αντίθετα, χρήσιμες συνεισφορές μπορούν να βρεθούν σε άλλους συναφείς τομείς, όπως η

---

¹ Ερευνητικό πρόγραμμα Rescue, “Patterns of Resilience during Socioeconomic Crises among Households in Europe”, WP4, Socio-economic practices of resilience: The Greek Case study, Nelli Kampouri, Soula Marinoudi, Georgia Petraki.

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: geopetr@panteion.gr

** Διδάκτορας, ερευνήτρια, συνεργάτης Παντείου Πανεπιστημίου.

ανθεκτικότητα της αγοράς εργασίας και ο ρόλος της πολιτικής για την ανάπτυξη αυτής της ανθεκτικότητας (Δημουλάς 2014: 25, Παπαδοπούλου κ.ά., 2014).

Η έννοια της ανθεκτικότητας έχει χρησιμοποιηθεί στην ελληνική βιβλιογραφία για τη μελέτη της ανθεκτικότητας του αγροτικού χώρου σε περιόδους κρίσης. Στα πλαίσια αντίστοιχων διεθνών προβληματισμών στις αγροτικές έρευνες η έννοια της ανθεκτικότητας/προσαρμοστικότητας (Κασίμης & Ζωγραφάκης 2014: 137) στη κρίση προσεγγίζεται μέσα από 2 διαστάσεις: Είτε ως επιστροφή στην ισορροπία και την κανονικότητα του παρελθόντος είτε ως ικανότητα προσαρμογής και μετασχηματισμού. Σύμφωνα με τους Κασίμη και Ζωγραφάκη (2014: 138) η έννοια της αντίστασης/ανθεκτικότητας αναφέρεται στην ικανότητα των αγροτικών περιοχών να απορροφήσουν τους κραδασμούς της κρίσης και να αναδιοργανωθούν προκειμένου να διατηρήσουν τις λειτουργίες, τις δομές και την ταυτότητα των αγροτικών τους δραστηριοτήτων (Walker *et al.* 2004, Heijman, Hagelaar, & van der Hiede, 2007, Schouten, van der Hiede, & Hiejman 2009, Folke *et al.* 2010 στο Κασίμης & Ζωγραφάκης 2014: 137). Πιο συγκεκριμένα στην περίοδο της κρίσης, η καταφυγή στην οικογενειακή λειτουργία της εκμετάλλευσης και η κινητικότητα παραμένουν και αποτελούν μια μορφή αντίστασης και μια αμυντική πρακτική για μεγάλο αριθμό αγροτικών νοικοκυριών (Kasimis & Papadopoulos 1997). Σύμφωνα με τους ίδιους συγγραφείς (2014: 138) από την έναρξη της κρίσης, τα ποσοτικά και τα ποιοτικά στοιχεία δείχνουν τη γεωργία και την ύπαιθρο να μετατρέπονται σε καταφύγιο αλλά και σε θερμοκήπιο ιδεών και πρωτοβουλιών τόσο για ένα μέρος του πληθυσμού της υπαίθρου όσο και για κάποιον αστικό πληθυσμό, που οδηγείται εκεί από ανάγκη ή/και από επιλογή. Επειδή πολλά νοικοκυριά πιστεύουν ότι η μοναδική τους διέξοδος από την ανεργία είναι το μονοπάτι που οδηγεί στη γεωργία και την ύπαιθρο.

Σύμφωνα με την κοινωνική γεωγράφο Θεοδοσία Ανθοπούλου η πρόσφατη οικονομική κρίση ενισχύει το «αγροτικό ιδεώδες» μέσω μιας αντίληψης «ανθεκτικότητας» του αγροτικού χώρου σε περιόδους κρίσης όπου η αγροτική κοινότητα και η επανενεργοποίηση κοινωνικών δικτύων δίνουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε φθηνή κατοικία και τροφή ενώ προσφέρουν θέσεις απασχόλησης στη γεωργία, ιδιαίτερα για τους παλιννοστούντες από τα αστικά κέντρα που διαθέτουν πατρογονική περιουσία (Ανθοπούλου, Πέτρου & Καμπέρης 2012: 2). Σύμφωνα με την ίδια, από τα υπάρχοντα δεδομένα, που δεν είναι πάντα αξιόπιστα, το μόνο προς το παρόν που μπορούμε να εξάγουμε ως συμπέρασμα είναι ότι ο αγροτικός χώρος παρουσιάζει σχετική ανθεκτικότητα, μένει όμως να διερευνηθεί υπό ποιες συνθήκες και με τι τίμημα για τα κοινωνικά υποκείμενα.

Όπως ήδη σημειώσαμε η χρήση της έννοιας της ανθεκτικότητας για να περιγράψει και να διερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους τα νοικοκυριά αντιμετωπίζουν ή και ξεπερνούν τις κοινωνικό-οικονομικές αντιξοότητες δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη. Επίσης, ίσως, λόγω της θεωρητικής προέλευσης της έννοιας όπως επί του παρόντος γίνεται αντιληπτή στη βιβλιογραφία βασίζεται σε μια προσέγγιση με επίκεντρο τον ατομικό δρώντα και δεν λαμβάνει υπόψη διαρθρωτικούς παράγοντες (Dagdeviren, κ.ά. 2015). Με άλλα λόγια η ανθεκτικότητα όπως είναι σήμερα κατανοητή εστιάζει στις δυνατότητες των ατόμων, εξατομικεύοντας τις αναλυτικές μονάδες. Επιπλέον, η κατανόηση της ανθεκτικότητας ως επιτυχία, παρά το διαρθρωτικό χαρακτήρα των συνθηκών υπό τις οποίες τα άτομα βρίσκονται, υπογραμμίζει την περαιτέρω εξατομίκευση, καθώς τα άτομα αυτά πρέπει να χρησιμοποιούν τη δική τους επινοητικότητα για να θριαμβεύσουν πάνω στις δυσμενείς διαρθρωτικές συνθήκες.

Η ανθεκτικότητα στη κρίση αποτελείται από πρότυπα ταυτότητας, γνώσης, οικογενειακές ή κοινοτικές σχέσεις, πολιτιστικές, κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές, είτε είναι επίσημες είτε ανεπίσημες. Σε περιόδους κρίσεων τα άτομα μπορεί να κινητοποιούν και να αναπτύσσουν τέτοια πρότυπα, πρακτικές αναπροσαρμογής, σε ατομικό, οικογενειακό ή συλλογικό επίπεδο. Το κράτος πρόνοιας, η αγορά εργασίας, οι οικονομικές πολιτικές τόσο σε μακροοικονομικό όσο και σε μέσο επίπεδο αποτελούν το πλαίσιο ή το «περιβάλλον» των εν λόγω προτύπων ανθεκτικότητας (Promberger 2014:11). Ενδιαφερόμαστε να μάθουμε τις αναδύμενες διαδικασίες ανάπτυξης ανθεκτικότητας και τις προϋποθέσεις τους. Έτσι, τα κυριότερα ερωτήματα αφορούν στην κατανόηση των προτύπων και τις διαστάσεις της ανθεκτικότητας σε «μικροεπίπεδο» ή σε επίπεδο νοικοκυριού σε διαφορετικούς τύπους των ευρωπαϊκών κοινωνιών και κρατών πρόνοιας. Θα παρουσιασθούν μέρος των αποτελεσμάτων που αφορούν τις «Κοινωνικό-οικονομικές διαστάσεις της ανθεκτικότητας» στη χώρα μας

Το πεδίο έρευνας

Η επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκε σε 2 περιοχές της Αττικής.² Στο Λαύριο, μια αποβιομηχανοποιημένη περιοχή, και στη Κυψέλη, μια αστική περιοχή με έντονη παρουσία μεταναστευτικών κοινοτήτων. Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν ορισμένα κοινά μοτίβα της ανθεκτικότητας στις δύο αυτές περιοχές, θα μπορούσαμε επίσης να εντοπίσουμε σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Το Λαύριο έχει βιώσει μια οικονομική κρίση πολύ νωρίτερα από ό,τι η Κυψέλη, όταν ολοκληρώθηκε η διαδικασία αποβιομηχάνισης που ξεκίνησε στη δεκαετία του 1990. Η έντονη αποβιομηχάνιση κατέστησε την ανεργία υπαρκτό κοινωνικό πλαίσιο σε διαδοχικές γενιές. Παρά το γεγονός ότι πολλοί από τους κατοίκους της περιοχής επέστρεψαν στους τόπους καταγωγής τους ή μετανάστευσαν, όσοι παρέμειναν στην περιοχή απασχολήθηκαν κατά κύριο λόγο στον τουρισμό (μουσεία, μαρίνα, εξοχικές κατοικίες, εστιατόρια, καφέ-μπαρ και το λιμάνι). Δεδομένου ότι η οικονομική κρίση που ξεκίνησε το 2008, κτύπησε και αυτούς τους κλάδους η πόλη οδηγήθηκε σε οικονομική στασιμότητα και συρρίκνωση του οικονομικού της ιστού. Έτσι, στην περίπτωση του Λαυρίου, υπάρχει ένα συνεχές μεταξύ των προτύπων της ανθεκτικότητας πριν και μετά την οικονομική κρίση, που οργανώνονται κυρίως γύρω από κατεστημένους τοπικούς θεσμούς, όπως η οικογένεια, οι εθνοτικές-τοπικές κοινότητες, ο δήμος, τα εργατικά συνδικάτα και η εκκλησία. Δεδομένου ότι τα κοινωνικά κινήματα έχουν πολύ μικρή επιρροή και οι δομές αλληλεγγύης είναι σχεδόν ανύπαρκτες, η εξατομικευμένη ανθεκτικότητα που επικουρείται από τους καθιερωμένους θεσμούς τείνει να είναι το κυρίαρχο πρότυπο ανθεκτικότητας.

Η Κυψέλη, από την άλλη πλευρά, παρουσίασε επίσης σημαντικούς μετασχηματισμούς κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, όταν πολλοί από τους κατοίκους της μεσαίας και ανώτερης τάξης της άρχισαν να κινούνται προς τα θεωρούμενα ως ευγενή προάστια της Αθήνας. Αυτό οδήγησε σε μια υποτιθέμενη παρακμή της περιοχής, όπου τα άδεια διαμερίσματα «γεμίζουν» στη δεκαετία του 1990 με μετανάστες κατοίκους, ενώ συγχρόνως αναπτύσσονται η ξеноφοβία και ο ρατσισμός. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, η οικονομία της Κυψέλης έχει

---

² Η επιτόπια έρευνα έλαβε χώρα τη περίοδο 10/2014- 02/2015. Η μεθοδολογία βασίστηκε σε 48 συνεντεύξεις βάθους και ιστορικά ζώης σε νοικοκυριά 2 περιοχών. Ενσωματώθηκε επίσης στην έρευνα φωτογραφικό υλικό που παρήγαγαν οι ίδιοι οι ερωτώμενοι.

αναπτυχθεί κυρίως γύρω από υπηρεσίες συναφείς με το μεταναστευτικό πληθυσμό (παντοπωλεία, τηλεφωνικά κέντρα, κέντρα μεταφοράς χρημάτων). Από το 2008, ωστόσο, πολλοί από τους μετανάστες που διαμένουν στη Κυψέλη έχουν φύγει αφού η κρίση χτύπησε πρώτα και κύρια τους κλάδους στους οποίους κυριαρχούν οι μετανάστες όπως αυτός των κατασκευών. Παρά το γεγονός ότι πολλοί μετανάστες κάτοικοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την περιοχή, η Κυψέλη σταδιακά μετατράπηκε σε μια περιοχή που προσελκύει νεότερους Έλληνες/δες που εγκαθίστανται εκεί λόγω των χαμηλών ενοικίων, κοντά στο κέντρο της Αθήνας και την πολυπολιτισμική ατμόσφαιρα. Οι μορφές ανθεκτικότητας σ' αυτή τη περιοχή τείνουν να σχετίζονται ως επί το πλείστον (α) με την δημιουργία κοινωνικών κινήσεων βάσης και δομών αλληλεγγύης και (β) με την άνοδο του ρατσισμού και της ξеноφοβίας που μεγάλωσε στη δεκαετία του 1990 μεταξύ των Ελλήνων κατοίκων της περιοχής. Αυτό σημαίνει ότι σε αντίθεση με το Λαύριο, στην Κυψέλη συλλογικές μορφές ανθεκτικότητας τείνουν να είναι πολύ πιο διαδεδομένες από ό,τι η ατομική ή με οικογενειακή βοήθεια ανθεκτικότητα που φαίνεται να είναι κυρίαρχη στο Λαύριο.

Οι πρακτικές αντιμετώπισης των δυσχερειών που προκαλεί η κρίση

Τα μοντέλα της ανθεκτικότητας διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή. Στο Λαύριο, μια περιοχή που έχει πληγεί βαθιά από τις διαδικασίες της αποβιομηχάνισης της δεκαετίας του 1990, η ανεργία, η φτώχεια, η μετανάστευση είναι δυσκολίες και κοινωνικά προβλήματα τα οποία εκτείνονται σε δεκαετίες. Έτσι, υπάρχει μια συνέχεια μεταξύ των προτύπων της ανθεκτικότητας πριν και μετά την κρίση. Οι παραδοσιακοί θεσμοί, όπως η οικογένεια, οι τοπικές κοινότητες, ο δήμος, οι εργατικά συνδικάτα και η εκκλησία, διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στην οργάνωση των πρακτικών της ανθεκτικότητας. Αντίθετα, η επιρροή των αυτοοργανωμένων δομών αλληλεγγύης είναι πολύ περιορισμένη. Η Κυψέλη, από την άλλη πλευρά, έχει πολύ περισσότερο επηρεαστεί από τις κινήσεις αλληλεγγύης που έχουν προκύψει, από τότε που άρχισε η οικονομική κρίση. Αν και η ατομική και οικογενειακή ανθεκτικότητα είναι επίσης σημαντική. Για πολλούς Έλληνες η προσφυγή στο ρατσισμό παραμένει μια επιλογή που εξασφαλίζει την ανθεκτικότητα, ενώ για τους μετανάστες η ανθεκτικότητα περιλαμβάνει στρατηγικές διαφυγής τους από τη ρατσιστική βία και τον έλεγχο.

Παρά τις διαφορές αυτές, όμως, υπάρχουν και κοινά πρότυπα ανθεκτικότητας που τείνουν να είναι κυρίαρχα και στις δύο περιοχές. Μία από τις πιο σημαντικές μορφές της ανθεκτικότητας που παρέχει μια εναλλακτική πηγή εισοδήματος τόσο για τους απασχολούμενους όσο και για τους ανέργους είναι η άτυπη απασχόληση ως μέσο για την συμπλήρωση του εισοδήματος και την εξασφάλιση της επιβίωσης του νοικοκυριού. Στην περιοχή του Λαυρίου, η άτυπη απασχόληση λαμβάνει χώρα κατά κύριο λόγο στον τομέα του τουρισμού, σε μπαρ, καφετέριες και εστιατόρια, ενώ στην Κυψέλη είναι πολύ πιο διαφοροποιημένη, συμπεριλαμβάνοντας από υπηρεσίες κομμωτικής, εργασία φροντίδας και καθαρισμού που λαμβάνει χώρα σε σπίτια έως πώληση διαφόρων ειδών στο δρόμο.

Η μη αμειβόμενη εργασία μπορεί επίσης να γίνει πηγή ανθεκτικότητας με τη μορφή της αμοιβαίας υποστήριξης και αλληλεγγύης. Για παράδειγμα, ο Γιάννης φροντίζει τα παιδιά μονογονεϊκής οικογένειας σε αντάλλαγμα για τη δωρεάν στέγαση. Ένα άλλο παράδειγμα είναι το «Μυρμήγκι», όπου πολλοί Έλληνες/δες και μετανάστες ακτιβιστές συνεργάζονται για να παρέχουν τροφή, ρουχισμό και παιδικά

παιχνίδια σε φτωχούς ανθρώπους της Κυψέλης, αλλά και ένα κοινόχρηστο χώρο όπου μπορούν να συναντηθούν οι άνθρωποι και να κοινωνικοποιηθούν.

Ο πλέον σημαντικός παράγοντας εξασφάλισης εισοδήματος, προστασίας και σταθεροποίησης στην Ελλάδα, είναι η οικονομική και κοινωνική στήριξη της οικογένειας. Οι διαφορετικές γενιές αντιμετωπίζουν σημαντικές ανισότητες. Παρά τις μειώσεις, οι συντάξεις εξακολουθούν να είναι ένας από τους λίγους μηχανισμούς κοινωνικής στήριξης που παρέχει το κράτος. Έτσι, οι ηλικιωμένοι γονείς και οι παππούδες υποστηρίζουν τους ανέργους, και τα υπερχρεωμένα ή χαμηλού εισοδήματος παιδιά και εγγόνια. Αυτό ισχύει επίσης για τις περιπτώσεις πολλών οικογενειών μεταναστών, που μπορεί επιπλέον να υποστηρίζουν συγγενείς στη χώρα προέλευσης. Η ανθεκτικότητα μέσω της οικογένειας μπορεί να αποδοθεί στις παραδοσιακές πολιτιστικές πρακτικές, αλλά και στο γεγονός ότι οι συντάξεις αποτελούν μια από τα ελάχιστες μορφές κοινωνικής προστασίας που εξακολουθεί να δίνεται στους πολίτες. Η ανθεκτικότητα μέσω των οικογενειακών δομών εκτός από την οικονομική στήριξη αφορά επίσης τη στέγαση και τη διατροφική υποστήριξη. Η επιτόπια έρευνα μας έδειξε ότι η ανθεκτικότητα μπορεί να καταστεί δυνατή μέσω νέων μορφών συμβίωσης που αφηφούν την ορθόδοξη αντίληψη για το νοικοκυριό ως οικογενειακή μονάδα. Στην Κυψέλη, νέες μορφές ανθεκτικότητας προκύπτουν όταν οι νέοι άνθρωποι συναντιούνται και αποφασίζουν να ζήσουν μαζί για να υποστηρίξουν ο ένας τον άλλο και να μοιραστούν πόρους.

Οι περισσότερες πρωτοβουλίες κοινωνικής αλληλεγγύης στην Κυψέλη έχουν αναπτυχθεί στο ειδικό πλαίσιο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης και των συνεπειών της στην ευρύτερη περιοχή του κέντρου της Αθήνας. Το Μυρμήγκι είναι μια τέτοια πρωτοβουλία. Σύμφωνα με έναν από τους ιδρυτές της, ο οποίος συμμετέχει ενεργά από την πρώτη στιγμή της δημιουργίας του, η ιδέα προήλθε από τις ανοιχτές συνελεύσεις που έλαβαν χώρα στην Πλατεία Βικτωρίας. Αυτές οι συνελεύσεις οργανώθηκαν για την αντιμετώπιση της εξάπλωσης της οικονομικής δυσπραγίας, καθώς και την άνοδο του ρατσισμού, αφού εκείνη τη περίοδο μέλη νεοναζιστικών ομάδων μαζί με τους λεγόμενους «ενδιαφερόμενους πολίτες» επιτίθενται βίαια σε μετανάστες. Βασική δραστηριότητα του δικτύου είναι η συλλογή τροφής και η διανομή της στους ανθρώπους της περιοχής που τη χρειάζονται περισσότερο, σ' εκείνους που δεν μπορούν να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες. Το Μυρμήγκι υποστηρίζει κυρίως μετανάστες και πολύ λίγοι είναι οι Έλληνες. Οι άνθρωποι που εργάζονται στο Μυρμήγκι είναι οι περισσότεροι Έλληνες/ίδες, παρόλο που ήρθαμε σε επαφή επίσης, με μετανάστες, που συμμετέχουν ενεργά σε αυτές τις πρωτοβουλίες αλληλεγγύης, για παράδειγμα, ο J. και ο S.. Για τους μετανάστες που συμμετέχουν σε τέτοιες πρωτοβουλίες η δράση αλληλεγγύης τους παρέχει μια αίσθηση σκοπού και τους επιτρέπει να ξεπεράσουν την κοινωνική απομόνωση και την οικονομική δυσπραγία. Το Μυρμήγκι οργανώνει επίσης πολιτιστικές δραστηριότητες, όπως θεατρικές παραστάσεις, εκθέσεις και άλλα δρώμενα.

Υπάρχουν επίσης μερικά παραδείγματα αλληλεγγύης στη περιοχή, όπως αυτό του μετανάστη Α., άνεργος τα τελευταία δύο χρόνια, τον οποίο οι γείτονες τον βοηθούν να επιβιώσει, δίνοντας του τρόφιμα και βοήθεια ενώ οι ιδιοκτήτες του σπιτιού που ενοικιάζει του επιτρέπουν να κατοικεί σ' αυτό χωρίς να πληρώνει ενοίκιο.

Στο Λαύριο, η Εκκλησία έχει κυρίαρχο ρόλο στην κοινωνικοοικονομική και πολιτιστική ζωή της περιοχής. Ακόμη και πριν από την οικονομική κρίση του 2008, διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην υποστήριξη των κατοίκων που αντιμετωπίζουν δυσκολίες. Παρέχει μια σειρά από υπηρεσίες, όπως δωρεάν φαγητό, μαγειρεμένο και μη, για οικογένειες και άτομα που έχουν ανάγκη, δωρεάν μουσική και μαθήματα

γλώσσας για τα παιδιά, οικονομική και ψυχολογική υποστήριξη, όταν χρειάζεται. Επιπλέον, παρέχει καθοδήγηση, υποστήριξη σε άτομα με σοβαρές ασθένειες: για παράδειγμα, έχει αναλάβει την πρωτοβουλία για να βοηθήσει τη μητέρα με τα πέντε παιδιά, ο γιος της οποίας είχε διαγνωστεί με καρκίνο. Η εκκλησία υποκαθιστά το κράτος πρόνοιας αλλά και την κοινωνία των πολιτών. Το βάρος της μπορεί να εξηγηθεί από τον δεσπόμενο ρόλο της «προστασίας» και της εργοδοτικής δεσποτείας σε μια πόλη στην οποία επί μακρόν απουσίαζε ο δημόσιος χώρος και όπου και ο ιδιωτικός χώρος συγκροτήθηκε ως χώρος υπό επιτήρηση ή –προστασία, το δίπολο που χαρακτηρίζει τις πατερναλιστικές πόλεις.³

Η εκκλησία στην Κυψέλη παρέχει τροφή για περίπου 150 άτομα κάθε μέρα. Αυτό που έχει σημασία είναι το γεγονός ότι υπάρχουν ορισμένοι περιορισμοί στη διανομή, δεδομένου ότι οι δικαιούχοι είναι υποχρεωμένοι να παρέχουν νομικά έγγραφα. Η τακτική αυτή αποκλείει πολλούς κατοίκους της Κυψέλης, οι οποίοι μπορεί να αντιμετωπίζουν δυσκολίες. Η έρευνά μας έδειξε ότι οι περισσότεροι άνθρωποι που χρειάζονται στήριξη στην περιοχή, είναι οι μετανάστες χωρίς έγγραφα. Παρόλα αυτά, είναι πιθανό ότι η Εκκλησία υποστηρίζει ανεπίσημα τους μετανάστες χωρίς άδεια παραμονής. Ένας από τους ιερείς στη συνέντευξη του μας είπε «Αν κάποιος δεν έχει να φάει, δεν μπορείς να τον διώξεις».

Τα εργατικά συνδικάτα διαδραματίζουν επίσης κάποιο ρόλο στην ανθεκτικότητα των νοικοκυριών στο Λαύριο, μια παλιά πόλη μεταλλείων στην οποία κατά τις περιόδους της μεταλλευτικής και βιομηχανικής ανάπτυξης ο συνδικαλισμός ήταν το κύριο μέσο των εργατικών αγώνων. Η αποβιομηχάνιση του Λαυρίου κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 είχε αρνητικές συνέπειες και στα εργατικά συνδικάτα. Κατά την περίοδο της κρίσης 2009-2014, το Εργατικό Κέντρο Λαυρίου εξακολουθεί να είναι ενεργό στην πόλη, αλλά η βάση του αποδυναμώνεται αφού μεγάλες και μικρές βιομηχανίες κλείνουν και ο παραγωγικός ιστός συρρικνώνεται με την εξαίρεση της εποχικής απασχόλησης στα εστιατόρια, καφετέριες και τον τουρισμό. Έχει αναπτύξει δράσεις αλληλεγγύης (δωρεάν φαγητό, ρουχισμό, μαθήματα για τους μαθητές), οι οποίες προσφέρονται κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά στα μέλη του. Επίσης, κατά τη διάρκεια της περιόδου, όταν ο φόρος στέγασης συνδέθηκε με το λογαριασμό του ηλεκτρικού ρεύματος, οι ηλεκτρολόγοι του Εργατικού Κέντρου επανασυνέδεαν το ηλεκτρικό ρεύμα. Επιπλέον, το Εργατικό Κέντρο έχει δημιουργήσει τη Λαϊκή Επιτροπή, στην οποία συμμετέχουν μέλη του Εργατικού Κέντρου και του Εμπορικού Συλλόγου, που προσπαθούν να καλύψουν τις ανάγκες σε τρόφιμα και είδη ένδυσης οικογενειών που έχουν ανάγκη, παρέχοντας τροφή για τους ανέργους. Οι δράσεις αλληλεγγύης του Εργατικού Κέντρου είναι περιορισμένες και δεν μπορούν να καλύψουν τις ανάγκες μιας πόλης με τόσο υψηλά επίπεδα ανεργίας. Όμως και οι συνδικαλιστική συλλογική δράση είναι *περιορισμένη σ' αυτή την εργατούπολη που στο παρελθόν έζησε σημαντικούς εργατικούς αγώνες.*

---

³ Κατά τη μεταλλευτική περίοδο η παρουσία των Εταιρειών σε όλες τις πτυχές της ζωής, ιδιωτικής και δημόσιας (σχολείο, εκκλησία, κατανάλωση, διασκέδαση, εργασία, κατοικία, υγεία, πολιτική συμμετοχή) και ο πανοπτικός έλεγχος που ασκούσαν καθημερινά στους πολίτες-εργάτες αποτυπώνεται στην οικιστική δομή, αλλά και στο χαρακτήρα όλων των θεσμών. Οι βασικοί οικισμοί είναι χτισμένοι γύρω από τα μεταλλεία, ενώ η εταιρείες παρέχουν όλες τις υποδομές και ελέγχουν όλους τους κοινωνικούς θεσμούς: τις εκκλησίες, τα σχολεία, τα φαρμακεία, τα νοσοκομεία, το Δήμο. Το άγαλμα του Ιωάννη-Βαπτιστή Σερπιέρι, του πρώτου διευθυντή της Γαλλικής Εταιρείας στην είσοδο της πόλης, συμβολίζει αυτή την πατερναλιστική διαχείριση της «εταιριούπολης» που θέλησε να δοξάσει τον «Δημιουργό» της (Πετράκη 2012).

Και στις δύο περιπτώσεις μελέτης οι δήμοι διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο όσον αφορά τις πρακτικές ανθεκτικότητας. Ο Δήμος Λαυρίου, όπως και πολλοί άλλοι δήμοι σε όλη τη χώρα, παρέχει συμβουλευτική και κατάρτιση για τους άνεργους πολίτες μέσω χρηματοδοτούμενων από την ΕΕ έργων για τη διαχείριση της ανεργίας. Ωστόσο, αυτό δεν δημιούργησε δομές αλληλεγγύης για τους πολίτες που αντιμετωπίζουν δυσκολίες, όπως κοινωνικά παντοπωλεία, λαχανόκηποι, μαθήματα, τράπεζες χρόνου κ.λπ., τα οποία υπάρχουν σε άλλους δήμους.

Η επιτόπια έρευνα μας έδειξε ότι ο Δήμος Λαυρίου είναι ένας θεσμός που πολλοί πολίτες επικαλούνται όταν έχουν ανάγκη, ελπίζοντας για βοήθεια, με τη μορφή μιας εποχιακής σύμβασης ή ακόμα και κάποιας εργασίας στη μαύρη αγορά. Οι πελατειακές σχέσεις είναι ενεργές αν και είναι σημαντικά μειωμένες σε σχέση με το παρελθόν. Η πολιτική ένταξη των πολιτών σε πελατειακά δίκτυα είναι μια κοινή πρακτική ανθεκτικότητας για την αντιμετώπιση των δυσχερειών που προκαλούνται στη κρίση.

Οι δομές στήριξης του Δήμου Αθηναίων είναι κεντροποιημένες και βρίσκονται σε περιοχές εκτός Κυψέλης. Ο Δήμος έχει δημιουργήσει διάφορα σχήματα υποστήριξης. Στο Κόμβο Αλληλεγγύης, τα φτωχά νοικοκυριά λαμβάνουν βοήθεια και υποστήριξη (με την προϋπόθεση ότι μπορούν να αποδείξουν ότι βρίσκονται σε ανάγκη, δηλαδή οι άνεργοι, οι άστεγοι, οι έχοντες χαμηλά εισοδήματα). Παρέχονται μεταχειρισμένα ενδύματα και έπιπλα δωρεάν γεύματα, προϊόντα από το Κοινωνικό Παντοπωλείο, όπου τα τρόφιμα πωλούνται σε χαμηλότερες τιμές, καταφύγιο για τους άστεγους. Ο Δήμος σχεδιάζει επίσης να αναπτύξει και να επεκτείνει τα προγράμματα κατάρτισης, για να διδάξει τις δεξιότητες που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο μέλλον από τους συμμετέχοντες προκειμένου να αποκτήσουν μια θέση εργασίας ή να βρει τρόπους για την επίλυση των καθημερινών προβλημάτων χωρίς πληρωμή, για παράδειγμα, παρέχοντας μαθήματα μαγειρικής, κατασκευής κοσμημάτων ή αγγειοπλαστικής.

Το κράτος συνεχίζει να προσφέρει κάποια υποστήριξη με τη μορφή παροχής σε άνεργους πολίτες, πρώην μισθωτούς. Ενώ οι αυτοαπασχολούμενοι που έχουν απολέσει την επιχείρησή τους παραμένουν χωρίς πρόσβαση στις παροχές ανεργίας. Η επίπτωση της κοινωνικής πρόνοιας στην ανθεκτικότητα των οικογενειών με παιδιά είναι περιορισμένη δεδομένου ότι τα προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής έχουν καταργήσει τις περισσότερες οικογενειακές παροχές, καθώς και τις φορολογικές απαλλαγές για τα παιδιά. Τα μόνα οφέλη που εξακολουθούν να υπάρχουν είναι αυτά που δίνονται σε οικογένειες με περισσότερα από δύο παιδιά.

Ο ρόλος των περιουσιακών στοιχείων και πόρων

Οι περισσότεροι από τους πληροφοριοδότες μας τόσο στο Λαύριο όσο και στη Κυψέλη έχουν οικονομική υποστήριξη από τους πιο στενούς συγγενείς τους. Η οικογένεια, ως εκ τούτου, αποτελεί για τους περισσότερους ανθρώπους τη βάση για την ανθεκτικότητά τους. Ένας γνώστης του χώρου, από το Εργατικό Κέντρο Λαυρίου, μας είπε «στο Λαύριο ένας γέρος πεθαίνει και τρεις οικογένειες κλαίνε για οικονομικούς λόγους». Όσοι δεν έχουν συγγενείς για να τους υποστηρίξουν δύσκολα ξεπερνούν τις δυσκολίες.

Ένα σχετικό περιουσιακό στοιχείο που είναι ζωτικής σημασίας όσον αφορά τις πρακτικές της ανθεκτικότητας είναι η ιδιοκατοίκηση. Ένα υπερχρεωμένο νοικοκυριό μπορεί να επιβιώσει όταν δεν έχει να πληρώσει ενοίκιο. Για παράδειγμα, ένα ζευγάρι από το Λαύριο με δύο έφηβα παιδιά που μας έδωσαν συνέντευξη μας

είπαν πόσο δύσκολο είναι για αυτούς να επιβιώσουν σε μια πόλη όπου δεν υπάρχουν θέσεις εργασίας. Ενώ και οι δύο είναι άνεργοι και ο πατέρας εργάζεται μία φορά την εβδομάδα ως σερβιτόρος σε ένα τοπικό κατάστημα εξακολουθούν να έχουν μια σχετικά φυσιολογική ζωή, επειδή κατέχουν ένα μικρό διαμέρισμα. Το διαμέρισμα αποτελείται από δύο υπνοδωμάτια και κουζίνα, αλλά αποτελεί ένα περιουσιακό στοιχείο χωρίς το οποίο δεν θα ήταν σε θέση να επιβιώσουν στην οικονομική κρίση.

Παραδόξως πως η εκπαίδευση δεν φαίνεται να αποτελεί έναν πόρο που ενισχύει σημαντικά τις προοπτικές της ανθεκτικότητας. Ενώ στο παρελθόν, αυτό αφορούσε κυρίως τους μετανάστες των οποίων τα εκπαιδευτικά προσόντα δεν αναγνωρίζονταν στην ελληνική αγορά εργασίας. Ολοένα και περισσότερο, ωστόσο, οι κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις της κρίσης επηρεάζουν και τους Έλληνες με εκπαιδευτικά προσόντα.

Για τους μετανάστες η ανθεκτικότητα τους είναι στενά συνδεδεμένη με νομικούς πόρους, όπως άδειες διαμονής ή ιθαγένεια. Χωρίς τέτοιους πόρους οι μετανάστες στερούνται την ιδιότητα του πολίτη και χάνουν την πρόσβασή στην υγειονομική περίθαλψη, τη κοινωνική στήριξη, την αγορά εργασίας, την εκπαίδευση.

Πώς η ανθεκτικότητα/και οι στρατηγικές των νοικοκυριών διαφοροποιούνται με βάση τα κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά τους;

Σε γενικές γραμμές, οι στρατηγικές της ανθεκτικότητας εξαρτώνται από την κοινωνικοοικονομική κατάσταση πριν από την έλευση της οικονομικής κρίσης. Τα νοικοκυριά και τα άτομα που βίωσαν δυσκολίες πριν από την οικονομική κρίση ξεκίνησαν στη τελευταία κρίση σε μια κατάσταση στην οποία είχαν ήδη μειωμένους πόρους. Όμως φαίνεται να είναι τόσο ψυχολογικά όσο και κοινωνικά πιο έτοιμοι να αντιμετωπίσουν και να υπομείνουν δυσκολίες. Ενώ μπορεί να αντιμετωπίζουν σοβαρές στερήσεις, είναι περισσότερο σε θέση να ξεπεράσουν προβλήματα και δυσκολίες και να είναι ανθεκτικοί από ό, τι τα νοικοκυριά και τα άτομα που δεν είχαν την εμπειρία της δυσκολίας στο παρελθόν. Έχουν την τάση να αισθάνονται ιδιαίτερα ευάλωτοι, και περισσότερο στιγματισμένοι. Αυτά τα συναισθήματα εκφράζονται συχνά σε ψυχοσωματικές αλλαγές που έχουν αρνητικό αντίκτυπο στην κοινωνική τους ζωή. Έτσι, συναντάμε το παράδοξο ότι η ανθεκτικότητα σε περιόδους κρίσης μπορεί να είναι πολύ πιο περίπλοκη για τους νέους φτωχούς από ό, τι είναι για τους πιο παλιούς φτωχούς, αν και οι τελευταίοι μπορεί να ζουν υπό συνθήκες ακραίας φτώχειας και ανέχειας.

Η αλληλεγγύη τείνει να είναι μια πτυχή της ζωής των ανθρώπων που τους επιτρέπει να ξεπεράσουν την ευπάθειά τους, ακόμη και όταν αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσκολίες. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι σε όλες τις περιπτώσεις που συναντήσαμε ανθρώπους που ασχολούνται με κοινωνικές δομές αλληλεγγύης η ατομική ανθεκτικότητα δεν ορίζεται πλέον ως ένα ζήτημα. Μάλλον τονίζεται η ανάγκη για συλλογική δράση και η αμοιβαία συνδρομή για να ξεπεραστεί η σημερινή κρίση. Κατά μήκος των γραμμών διαστρωμάτωσης η συμμετοχή σε συλλογική δράση εξασφαλίζει κοινωνική ζωή και πέρα από τις ατομικές στρατηγικές επιβίωσης. Για πολλούς ερωτηθέντες που ζουν τη ζωή τους με τις δομές αλληλεγγύης αυτό συνιστά μια κοινωνικό-οικονομική αλλά και ψυχολογική αλλαγή.

Ανάλυση των πρακτικών ανθεκτικότητας των νοικοκυριών και οι περιορισμοί της ανάλυσης με όρους ανθεκτικότητας

Συνολικά μπορούμε να πούμε ότι η ανθεκτικότητα στις περιπτώσεις που μελετήσαμε στην Ελλάδα συνίσταται από διαφορετικές πρακτικές των νοικοκυριών στην αντιμετώπιση και τη διαχείριση των δυσκολιών αλλά σε καμία από αυτές τις περιπτώσεις τα άτομα των νοικοκυριών δεν καταφέρνουν ν' αλλάξουν τη ζωή τους. Στο πλαίσιο της ευρείας κοινωνικοοικονομικής κρίσης, φαίνεται να υπάρχουν πολύ μικρές προοπτικές για την προσωπική επιτυχία και τα νοικοκυριά που είναι ανθεκτικά τείνουν να βρουν τρόπους για ν' αντέξουν παρά να ξεπεράσουν, να υπερβούν την οικονομική κρίση. Οι πρακτικές της ατομικής ανθεκτικότητας μπορεί να περιορίζονται στις δραστηριότητες της απλής επιβίωσης χωρίς προοπτικές για το μέλλον. Σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, σε συνθήκες επιβίωσης μέσα από την οικογένεια, με τη σύνταξη ή μέσω των επιδομάτων ανεργίας το αποτέλεσμα δεν είναι καθόλου ικανοποιητικό ιδιαίτερα για τη νεότερη γενιά. Πρόκειται απλά για «αντιμετώπιση» της δυσκολίας που μπορεί να οδηγήσει σε απελπισία και συχνά βιώνεται ως ένα αδιέξοδο.

Επιπλέον η ανθεκτικότητα που βασίζεται στις οικογενειακές δομές μπορεί να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την ψυχολογική χειραγώγηση και τη σύγκρουση. Ενώ η έλλειψη δομών στήριξης της οικογένειας περιορίζει τις προοπτικές της ανθεκτικότητας, θέτει συγχρόνως τις προϋποθέσεις για την αυτονομία και την προσωπική ολοκλήρωση. Σε πολλούς συμμετέχοντες στην έρευνα μας που επιβιώνουν μέσω της οικογενειακής βοήθειας, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε την ασφυκτική επίδραση που ασκούν οικογενειακοί δεσμοί στην ανάπτυξη της ατομικότητας.

Μπορούμε να παρατηρήσουμε συνέχειες και ασυνέχειες στις μορφές της ανθεκτικότητας καθώς και στις αφηγήσεις των ατομικών νοικοκυριών σχετικά με τη κρίση. Στο Λαύριο, οι καθιερωμένες δομές τείνουν να αποτελέσουν τα κύρια δίκτυα ασφαλείας από τη δεκαετία 1990, όταν οι περισσότεροι κάτοικοι που απασχολούνταν στην τοπική βιομηχανία έχασαν την εργασία τους. Οι οικογενειακές δομές εξακολουθούν να είναι πολύ ισχυρές και αποτελούν τα κύρια δίκτυα ασφαλείας για το σύνολο της τοπικής κοινωνίας. Αντίθετα στην Κυψέλη, δημιουργούνται νέες πρακτικές ανθεκτικότητας που αφορούν κυρίως τις νέες πρωτοβουλίες κοινωνικής αλληλεγγύης Ελλήνων και μεταναστών. Υπάρχουν, επίσης, συνέχειες και ασυνέχειες στις αφηγήσεις των ατομικών νοικοκυριών. Για κάποια νοικοκυριά οι δυσκολίες αποτελούν ανατροπή των δεδομένων της ζωής τους και η κρίση αποτελεί τομή και ανατροπή του προηγούμενου τρόπου ζωής τους. Αντίθετα με εκείνα τα νοικοκυριά που αντιμετώπιζαν πάντοτε δυσκολίες. Η οικονομική κρίση είναι επομένως και μια σχετικά υποκειμενική εμπειρία για τα διαφορετικά νοικοκυριά ανάλογα με τους τρόπους με τους οποίους έζησαν πριν από αυτήν.

Εξελίξεις στην αγορά εργασίας και οι επιπτώσεις της στην ανθεκτικότητα

Η ανθεκτικότητα φαίνεται να είναι μια έννοια που δύσκολα συναρθρώνεται σε μια κοινωνία που έχει τόσο υψηλά ποσοστά ανεργίας (27%), που εφαρμόζει αυστηρά μέτρα λιτότητας, περικοπών, κατάργησης όλων των κοινωνικών παροχών, καθώς και τη σημαντική απορρύθμιση της αγοράς εργασίας. Επιπλέον με δεδομένο τον υψηλό αριθμό των κατοίκων που εργάζονται σε επισφαλείς θέσεις εργασίας κυρίως στη

μαύρη ή γκρίζα οικονομία οι πρακτικές ανθεκτικότητα τείνουν να είναι ως επί το πλείστον άτυπες και σε βάρος των τυπικών δομών που στηρίζουν την εργασία.

Η αγορά εργασίας είναι στάσιμη, περιορίζοντας τις δυνατότητες των όσων έχουν ήδη περιορισμένη πρόσβαση σε αυτήν. Ως εκ τούτου άλλες πηγές εισοδήματος, όπως τα επιδόματα ανεργίας, οι συντάξεις, η εκτεταμένη υποστήριξη της οικογένειας έχουν γίνει πιο σημαντικά μέσα για την ανθεκτικότητα. Η εκτεταμένη ανασφάλεια στη δουλειά συμβάλλει στην αποδοχή της άτυπης και μη αμειβόμενης εργασίας ακόμα πιο εύκολα. Έτσι φαίνεται ότι οι στρατηγικές ανθεκτικότητας αφορούν μόνο την επιβίωση και την αντιμετώπιση της κρίσης σε βραχυπρόθεσμη βάση, αλλά δεν προσφέρουν μακροπρόθεσμες λύσεις.

Συμπεράσματα

Συνολικά, η έννοια της ανθεκτικότητας περιγράφει την κατάσταση ορισμένων νοικοκυριών και των ατόμων που επιβιώνουν σε διάφορες μορφές στερήσεων και δυσκολιών στην Ελλάδα, αλλά αποτυγχάνει να συλλάβει τη λεπτή δυναμική των κοινωνικών διεργασιών. Ακόμη και τα νοικοκυριά και τα άτομα που καταφέρνουν να επιβιώσουν και να υπομείνουν τις δυσκολίες, εξακολουθούν να είναι εκτεθειμένα σε συνθήκες εξάρτησης και έλλειψης προοπτικών. Το πιο σημαντικό, οι πρακτικές της ανθεκτικότητας δεν φαίνεται να βελτιώνουν τη πρόσβαση στην αγορά εργασίας, είτε για τους άνεργους ή για εκείνους που εργάζονται στον άτυπο τομέα ως επισφαλείς εργαζόμενοι. Η στασιμότητα της οικονομίας και των αυξανόμενων επιπέδων ανεργίας οδηγούν σε μια γενικευμένη ανασφάλεια που υπονομεύει όλες τις προσπάθειες για να ξεφύγουν πραγματικά από την κρίση. Επιπλέον, τα μέτρα λιτότητας συμβάλλουν στη πλήρη κατάρρευση των μηχανισμών πρόνοιας που στήριζαν μέχρι τώρα τα φτωχότερα τμήματα της κοινωνίας.

Οι κύριες θετικές πτυχές της ανθεκτικότητας που θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε είναι εκείνες οι πρωτοβουλίες αλληλεγγύης που δημιουργούν και ενισχύουν τα αισθήματα του ανήκειν σε μια κοινότητα. Αυτό μπορεί να ισχύει και για θεσμούς όπως η Εκκλησία, οι οποίοι προσφέρουν φιλανθρωπία, καθώς και τη συμμετοχή και την ανταλλαγή μέσα σε μια θρησκευτική κοινότητα. Αυτό μπορεί ίσως να εξηγήσει γιατί ο όρος δεν έχει ακόμη χρησιμοποιηθεί ευρέως στην ελληνική βιβλιογραφία αλλά συνήθως έννοιες όπως η ευπάθεια και η αλληλεγγύη. Κατά τη γνώμη μας χρειάζεται διευρύνουμε την έννοια της «ανθεκτικότητας» ώστε να περιλαμβάνει όχι μόνο την ατομική ή οικογενειακή στρατηγική επιβίωσης ή τις στρατηγικές αντιμετώπισης της ευπάθειας αλλά και τη διαφυγή της ευπάθειας μέσω της συμμετοχής σε κοινά έργα αλληλεγγύης.

Βιβλιογραφία

- Dagdeviren, H. & Donoghue, M. (2015), “Socioeconomic Practices of Resilience”, WP4: International Report.
- Dimoulas, C. (2014a), *Policy innovations related to labour market resilience and their inclusion of vulnerable groups. Inspire Project*, Athens, Panteion University of Social and Political Studies.
- Dimoulas, C. (2014b), “Exploring the impact of employment policy measures in the context of crisis: The case of Greece”, *International Social Security Review*, 67 (2): 49-65.

- Kasimis, C. & Papadopoulos, A. G. (1997), "Family farm and capitalist development in Greek agriculture: a critical review of the literature", *Sociologia Ruralis*, 37 (2): 209-227.
- Papadopoulou, D., Dimoulas, C. and Symeonaki, M. (2014), *National report on the labour market position of vulnerable groups in Greece. Inspire Project*, Athens, Panteion University of Social and Political Studies.
- Petraki, G., Kampouri, N. & Marinoudi, S. (2015), "Socio-economic practices of resilience: The Greek Case study", RESCuE, WP4, national report.
- Promberger, M., *et alri* (2014), "Patterns of Resilience during Socioeconomic Crises among Households in Europe" (RESCuE), Concept, Objectives and Work Packages of an EU FP7 Project.
- Ανθοπούλου Θ., Καμπέρης Ν., Πέτρου Μ., (2013), «Διερευνώντας όψεις και δυναμικές της κοινωνίας της υπαίθρου στην εποχή της κρίσης. Πρώτες αποτυπώσεις». Πρακτικά του 11^{ου} Τακτικού Επιστημονικού Συνεδρίου – 2013 (ERSA - GR): *Αγροτική Οικονομία, Υπαιθρος Χώρος, Περιφερειακή και Τοπική Ανάπτυξη*, Πάτρα, 14-15 Ιουνίου 2013 http://grsa.prd.uth.gr/conf2013/48_anthopoulou_et_al_ersagr13.pdf
- Πετράκη, Γ. (2012), «Ο χώρος του Λαυρίου και η Εργατική Ιστορία» συμβολή στο Ερευνητικό Πρόγραμμα Γεωγραφίας του Χαροκόπιου Πανεπιστημίου στο *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία, Γεωγραφική Προσέγγιση από Ψηλά*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα.
- Χ. Κασίμης, Σ. Ζωγραφάκης (2014), «Κρίση και Επιστροφή στη Γεωργία», στο Σ. Ζαμπαρλούκου & Μ. Κούση (επιμ.), *Κοινωνικές Όψεις της Κρίσης Στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Πεδίο, σελ. 135-170.

Μετασχηματισμοί στο μοντέλο εργασίας κατά την περίοδο της εσωτερικής υποτίμησης (2010-2015)

Γεωργία Πετράκη* και Γιάννης Κυρατζόπουλος**

Περίληψη

Το κυρίαρχο μοντέλο εργασίας κατά τη περίοδο της ανάπτυξης, πριν την τελευταία κρίση, είναι αυτό που συνήθως ονομάζεται τυπική σχέση εργασίας, πλήρους απασχόλησης, σε ένα μόνο εργοδότη, με σύμβαση αορίστου χρόνου που λαμβάνει χώρα στους χώρους εργασίας του εργοδότη. Αν και επισφαλείς σχέσεις εργασίας υπήρχαν πριν τη κρίση, αφορούσαν κυρίως νέους, γυναίκες και μετανάστες, και παρέμεναν κατά κάποιο τρόπο στο περιθώριο του κυρίαρχου μοντέλου της θεσμικά προστατευμένης εργασίας. Σύμφωνα με την υπόθεση εργασίας μας στην Ελλάδα το ηγεμονικό κατά κάποιο τρόπο μοντέλο εργασίας που στηριζόταν στην σταθερότητα της απασχόλησης και την ισχυρή νομική προστασία για το μεγαλύτερο μέρος των εργαζομένων της χώρας, τείνει να μετασχηματιστεί προς την αντίθετη κατεύθυνση. Στις ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώθηκαν από τη πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης κάτω από την εποπτεία της τρόικας οι σχέσεις εργασίας μετασχηματίστηκαν τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα: Η θεσμική προστασία της εργασίας «πάγωσε» και στη θέση της εγκαταστάθηκαν ειδικά καθεστώτα τα οποία υλοποιούσαν τους εφαρμοστικούς νόμους των διαδοχικών μνημονίων. Έτσι το μοντέλο εργασίας που έτεινε να γενικευτεί στην Ελλάδα τα τελευταία 5 χρόνια είναι αυτό που την προηγούμενη περίοδο υπήρχε αλλά αφορούσε μικρό μέρος του ενεργού πληθυσμού, δηλαδή η εργασία με ελάχιστα ή καθόλου θεσμικά δικαιώματα.

Λέξεις-κλειδιά: προσωρινή εργασία, μοντέλο εργασίας, κοινωφελής εργασία, αλυσίδα της αξίας, δανεισμός εργαζομένων, εξωτερική ανάθεση, πενταμηνίτες, πληροφορικάριοι.

Εισαγωγή

Το κυρίαρχο μοντέλο εργασίας κατά τη περίοδο της ανάπτυξης, πριν την τελευταία κρίση, είναι αυτό που συνήθως ονομάζεται τυπική σχέση εργασίας, πλήρους απασχόλησης, σε ένα μόνο εργοδότη, με σύμβαση αορίστου χρόνου που λαμβάνει χώρα στους χώρους εργασίας του εργοδότη. Αν και επισφαλείς σχέσεις εργασίας υπήρχαν πριν τη κρίση, αφορούσαν κυρίως νέους, γυναίκες και μετανάστες, και παρέμεναν κατά κάποιο τρόπο στο περιθώριο του κυρίαρχου μοντέλου της θεσμικά προστατευμένης εργασίας. Σύμφωνα με την υπόθεση εργασίας μας στην Ελλάδα το ηγεμονικό μοντέλο εργασίας που στηριζόταν στην σταθερότητα της απασχόλησης και την ισχυρή νομική προστασία για το μεγαλύτερο μέρος των εργαζομένων της χώρας, τείνει να μετασχηματιστεί προς την αντίθετη κατεύθυνση. Στις

---

* Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: geopetr@panteion.gr

** Απόφοιτος ΜΠΣ Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής.

ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώθηκαν από τη πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης κάτω από την εποπτεία της τρόικας¹ οι σχέσεις εργασίας μετασχηματίστηκαν τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα: Η θεσμική προστασία της εργασίας «πάγωσε» και στη θέση της εγκαταστάθηκαν ειδικά καθεστώτα τα οποία υλοποιούσαν τους εφαρμοστικούς νόμους των διαδοχικών μνημονίων. Έτσι το μοντέλο εργασίας που έτεινε να γενικευτεί στην Ελλάδα τα τελευταία πέντε χρόνια είναι αυτό που την προηγούμενη περίοδο υπήρχε αλλά αφορούσε μικρό μέρος του ενεργού πληθυσμού, δηλαδή η εργασία με ελάχιστα ή καθόλου θεσμικά δικαιώματα.

Βασίζουμε την υπόθεση εργασίας μας σε δεδομένα που παράγονται από διαφορετικές πηγές. Μία σημαντική πηγή δεδομένων για τον ιδιωτικό τομέα είναι η βάση ΕΡΓΑΝΗΣ που καταγράφει τις ροές της μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Καθώς και οι βάσεις δεδομένων που παράγονται από την Εθνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ). Οι προαναφερθείσες βάσεις δεδομένων προσφέρουν ενδείξεις για κάποιες σημερινές τάσεις όσον αφορά τα γενικά μεγέθη απασχόλησης (πλήρης/μερική απασχόληση), χωρίς όμως να μας δίνουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε τα νέα καθεστώτα εργασίας, τις σύγχρονες μορφές προσωρινότητας στην εργασία όπως πχ την εργολαβική εργασία ή το δανεισμό εργαζομένων. Μία άλλη πηγή δεδομένων για τις αλλαγές στην απασχόληση στο δημόσιο τομέα αποτελούν οι δημοσιεύσεις και ανακοινώσεις των δημόσιων οργανισμών καθώς και η δημοσιοποίηση στοιχείων από τους αρμόδιους υπουργούς. Τέλος βασική πηγή δεδομένων για να σκεφθούμε τις μεταβολές που λαμβάνουν χώρα κατά την εν λόγω περίοδο συνιστούν οι 4 έρευνες περίπτωσης που πραγματοποιήσαμε κατά τη περίοδο 2010-2015.

Τάση ανανέωσης του εργατικού δυναμικού στον ιδιωτικό τομέα

Κατά τη περίοδο 2010-2014 το προστατευτικό για την εργασία θεσμικό πλαίσιο της αγοράς εργασίας καταργείται ή παγώνει με κύριους μετασχηματισμούς την διοικητική μείωση των μισθών,² την κατάργηση των συλλογικών διαπραγματεύσεων και την υποκατάσταση των

---

¹ Η ονομασία «Τρόικα» αποδίδει τους 3 φορείς που επέβλεπαν την εφαρμογή των μνημονίων που επιβλήθηκαν στην Ελλάδα προκειμένου να επιτευχθεί η «εσωτερική υποτίμηση» της οικονομίας της χώρας, δηλαδή την απότομη υποβάθμιση του επιπέδου ζωής της πλειοψηφίας των πολιτών. Όμως η ονομασία Τρόικα ήταν κάτι πολύ περισσότερο από τους 3 θεσμούς (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, Ευρωπαϊκή Επιτροπή). Επρόκειτο για μεσαιάς βαθμίδας τεχνοκράτες που επισκέπτονταν τα υπουργεία για να υποδείξουν στους υπουργούς πόσο πρέπει να μειωθεί η σύνταξη, ο μισθός, κ.λπ. Η Τρόικα συμβολίζει την ακραία υποταγή μιας ευρωπαϊκής χώρας στους κανόνες των χρηματιστηριακών αγορών. Για το λόγο αυτό, δηλαδή λόγω του υψηλού συμβολικού πολιτικού της φορτίου, η νέα κυβέρνηση αρνήθηκε την ύπαρξη της Τρόικα και ομιλεί για ευρωπαϊκούς θεσμούς και συνεργάτες με τους οποίους η χώρα διαπραγματεύεται. Στην παρούσα φάση των διαπραγματεύσεων, η Ελλάδα ελέγχεται και συνεργάζεται με το λεγόμενο «κουαρτέτο» διότι στους 3 θεσμούς που ήδη αναφέραμε έχει προστεθεί ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Χρηματοοικονομικής Σταθερότητας (ESM)/EMXΣ.

²Στον ιδιωτικό τομέα, καταργήθηκαν οι εθνικές συλλογικές συμβάσεις που καθόριζαν τους βασικούς μισθούς καθώς και η αρχή της εφαρμογής της ευνοϊκότερης για τον εργαζόμενο ρύθμισης και η μετενέργεια των κλαδικών συμβάσεων. Ο κατώτατος μισθός ορίστηκε με υπουργική απόφαση (12/03/2012) στα 576 ευρώ μεικτά (-22%) και € 510 για τους νέους έως την ηλικία των 25 ετών (-32%). Σύμφωνα με την ΚΥΑ η μείωση των μισθών αφορά το χρονικό διάστημα από 14/02/2012 και μέχρι την ολοκλήρωση του προγράμματος δημόσιας προσαρμογής στα πλαίσια του μηχανισμού στήριξης από ΕΕ/ΕΚΤ/ΔΝΤ. Έτσι, δεδομένου ότι οι εθνικές συλλογικές συμβάσεις καταργήθηκαν και οι υφιστάμενες κλαδικές συμβάσεις προστάτευαν όλο και λιγότερους εργαζομένους, οι μισθοί βρέθηκαν σε «ελεύθερη πτώση». Στις επιχειρήσεις «ενώσεις προσώπων» μπορούν να συνάπτουν επιχειρησιακές συμβάσεις με βάση τις νέες μισθούς παρακάμπτοντας τα συνδικάτα. Όλες οι

συνδικαλιστικών οργανώσεων από ενώσεις προσώπων. Η κατάργηση των θεμελιωδών αυτών εργασιακών δικαιωμάτων (Καψάλης & Τριανταφύλλου 2014, Karamesini 2014) είχε ως συνέπεια την ανανέωση του μεγαλύτερου μέρους της μισθωτής εργασίας δια μέσω επισφαλέστερων καθεστώτων. Έτσι εξηγείται η μεγάλη κινητικότητα που χαρακτηρίζει αυτή τη περίοδο τη ροή της εργασίας. Το έτος 2013 το σύνολο σχεδόν του προσωπικού του ιδιωτικού τομέα ανανεώθηκε: 1,015,706 εργαζόμενοι είτε απολύθηκαν, είτε αποχώρησαν από την εργασία τους, κάποιοι με πρόωρη σύνταξη για να αποφύγουν τις επερχόμενες μειώσεις.³ Στη θέση τους προσελήφθησαν 1,149,194 καινούργιοι εργαζόμενοι. Όμως ενώ όσον αφορά τις αποχωρήσεις η κυρίαρχη σχέση εργασίας ήταν αυτή της πλήρους απασχόλησης, στις νέες προσλήψεις το 2013, οι 4 στους 10 (46,5%) των νέων θέσεων είναι μερικής απασχόλησης (37,5%) ή θέσεις που εναλλάσσονται περισσότεροι εργαζόμενοι (9,5%). Παρομοίως για το 2014 1,467,017 αποχώρησαν από την εργασία τους⁴ και 1,566.139 προσελήφθησαν. Όμως το 50,5 % των νέων θέσεων που δημιουργούνται είναι ή μερικής απασχόλησης (36,16%) ή θέσεις στις οποίες εναλλάσσονται περισσότεροι εργαζόμενοι (εκ περιτροπής εργασία) (14,34%). Κατά το έτος 2015 οι ίδιες τάσεις επιδεινώνονται. Οι αποχωρήσεις φθάνουν το 1,709.852 και οι προσλήψεις 1,809.552.⁵ Το 55,5% των νέων προσλήψεων είναι ή μερικής απασχόλησης (37,44) ή εκ περιτροπής απασχόληση (18,07%).⁶

Αν και η μερική απασχόληση καταλαμβάνει μικρό ποσοστό στο σύνολο της απασχόλησης (7,2% το 2012, 8,6% το 2013 ΕΛΣΤΑΤ) σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (19,5% το 2011) εν τούτοις παρατηρείται σημαντική αύξηση της τη περίοδο 2010-2015 (25%), ενώ σημαντικά αυξάνεται (διπλασιάζεται μεταξύ 2013-2015)⁷ και το μερίδιο της εκ περιτροπής εργασίας.

Επισφάλεια και συρρίκνωση του εργατικού δυναμικού στον δημόσιο τομέα

Κατά την περίοδο εφαρμογής των μνημονίων (2010-2015)⁸ ο δημόσιος τομέας προσέγγισε τον ιδιωτικό τομέα όσον αφορά τη προστασία της εργασίας. Οι μεγάλες επιχειρήσεις του δημόσιου τομέα (ηλεκτρισμός, επικοινωνίες, ενέργεια) και οι οργανισμοί που εξαρτώνται από το κράτος, έγιναν ιδιωτικοί ή απέκτησαν ενδιάμεσο καθεστώς και οι εργαζόμενοι έγιναν ιδιωτικοί υπάλληλοι. Καταργήθηκαν οι κανονισμοί προσωπικού, οι συλλογικές

επαγγελματικές κατηγορίες, ανεξάρτητα από τις κλαδικές τους συμφωνίες τοποθετούνται σε κοινές κλίμακες αμοιβών, με συνέπεια την απότομη μείωση των μισθών που φθάνουν σε 40-50% για ορισμένες κατηγορίες επαγγελματιών (λογιστές/ηλεκτρολόγοι/τεχνίτες, κ.λπ. (Karamesini 2014).

³ Από τις 1,015.706 αποχωρήσεις οι 679.548 ήταν αποτέλεσμα καταγγελιών συμβάσεων αορίστου ή λήξεως συμβάσεων ορισμένου χρόνου και οι υπόλοιπες 336.158 ήσαν οικειοθελείς αποχωρήσεις.

⁴ Από τις 1,467.017 αποχωρήσεις οι 881.424 ήταν αποτέλεσμα καταγγελιών συμβάσεων αορίστου ή λήξεως συμβάσεων ορισμένου χρόνου και οι υπόλοιπες 585.593 ήσαν οικειοθελείς αποχωρήσεις.

⁵ Από τις 1,709.852 αποχωρήσεις οι 1,004.705 ήταν αποτέλεσμα καταγγελιών συμβάσεων αορίστου χρόνου ή λήξεως συμβάσεων ορισμένου χρόνου και οι υπόλοιπες 705.147 ήσαν οικειοθελείς αποχωρήσεις - ΕΡΓΑΝΗΣ, 2013, 2014, 2015.

⁷ Η βάση δεδομένων ΕΡΓΑΝΗΣ που παράγει δεδομένα για την εκ περιτροπής εργασία, δημιουργήθηκε το 2013.

⁸ Η πολιτική αλλαγή που έλαβε χώρα στην Ελλάδα στις 25 Ιανουαρίου 2015 επρόκειτο να προκαλέσει σημαντικές αλλαγές στην επιβληθείσα κατά τα 4 τελευταία χρόνια ανατροπή της εργατικής νομοθεσίας. Σύμφωνα με το αρχικό Πρόγραμμα του ΣΥΡΙΖΑ, το κύριο κυβερνητικό κόμμα, ριζοσπαστικού αριστερού προσανατολισμού όλα τα κοινωνικά δικαιώματα της εργασίας που είχαν καταργηθεί από τις μνημονικές κυβερνήσεις θα ανακτώνται καθώς και η προστατευτική νομοθεσία της απασχόλησης στην αγορά εργασίας. Όμως η νέα κυβέρνηση αναγκάστηκε να υπογράψει ένα τρίτο μνημόνιο και η εργατική νομοθεσία δεν έχει προς το παρόν ανακτηθεί.

διαπραγματεύσεις και η ρήτρα ασφάλειας του προσωπικού στον παρά τον δημόσιο τομέα, προσεγγίζοντας τις συνθήκες απόλυσης που υπάρχουν στον ιδιωτικό τομέα. Ενώ οι περικοπές μισθών έφθασαν το 50% συμπεριλαμβανομένων της περικοπής των επιδομάτων και του 13^{ου} και 14^{ου} μισθού.

Συγχρόνως οι εργαζόμενοι στο δημόσιο μειώθηκαν μέσα από διάφορες πολιτικές. Αρχικά λόγω κύματος πρόωρων συνταξιοδοτήσεων και κατάργησης των νέων προσλήψεων σ' όλους τους κλάδους του δημόσιου (υγεία, παιδεία, κεντρική και τοπική διοίκηση). Στη συνέχεια μέρος του προσωπικού θεωρήθηκε πλεονάζον λόγω αναδιαρθρώσεων του δημόσιου τομέα, σύμφωνα με το πλάνο που υπαγορεύτηκε από τη Τρόικα, προκειμένου να μειωθεί ο δημόσιος τομέας κατά 150,000 εργαζόμενους. Στόχος που ικανοποιήθηκε και με το παραπάνω αφού ο δημόσιος τομέας έχασε 200,000⁹ υπαλλήλους μεταξύ 2010-2014.¹⁰ Οι αναδιαρθρώσεις αφορούσαν την εκπαίδευση, την υγεία, τη δημόσια διοίκηση.

Η άνω πολιτική κατά τη πρώτη φάση εκτόπισε τους συμβασιούχους ορισμένου χρόνου, των οποίων η σύμβαση δεν ανανεώθηκε ενώ στη συνέχεια ως ομάδα στόχου αντιμετωπίστηκαν οι εργαζόμενοι αορίστου χρόνου με τίτλους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Στη συνέχεια η απομείωση επρόκειτο να προσβάλλει υπαλλήλους όλων των εκπαιδευτικών προσόντων με κατάργηση ολόκληρων κλάδων και οργανισμών.¹¹ Ταυτόχρονα στο δημόσιο τομέα θα αναπτυχθεί η υπεργολαβική εργασία αλλά και άλλες νέες μορφές προσωρινής εργασίας όπως η λεγόμενη «κοινοφελής εργασία» στην οποία θα αναφερθούμε ειδικότερα παρακάτω.

Ήδη από τη περίοδο 2005-2010 πολλές επιχειρήσεις του δημόσιου τομέα (ενέργεια, τράπεζες, επικοινωνία, άμυνα) άντλησαν ένα μέρος του προσωπικού τους στους κλάδους της ασφάλειας-φύλαξης και της καθαριότητας, μέσω εργολαβιών. Πλέον οι εργολαβικές σχέσεις έχουν διεισδύσει στα πανεπιστήμια και σε άλλες δημόσιες υπηρεσίες ή υπηρεσίες και οργανισμούς κοινής ωφέλειας κυρίως στη φύλαξη και την καθαριότητα που έχουν ανατεθεί εξ ολοκλήρου σε εργολαβικές επιχειρήσεις.

Όμως με βάση το δεύτερο μνημόνιο εταιρείες προσωρινής απασχόλησης θα μπορούν να διαθέτουν προσωπικό σε επιχειρήσεις που αναλαμβάνουν δημόσια έργα και χρηματοδοτούνται από δημόσιους πόρους. Η διάταξη προέβλεπε ότι κατ' αυτό τον τρόπο θα τοποθετούνται εργάτες-τεχνίτες στις οικοδομές οι οποίοι θα αμείβονται με τους μνημονιακούς μισθούς. Όμως συγχρόνως η κυβέρνηση είχε δεσμευτεί για νέες απολύσεις κατά την περίοδο του 2015 και για τη περεταίρω μείωση του προσωπικού μέσω outsourcing και αντικατάσταση των δημοσίων υπαλλήλων με προσωρινούς εργαζόμενους. Έτσι εξηγείται ότι οι απολύσεις στο δημόσιο τομέα όλη αυτή τη περίοδο συνοδεύονται με δηλώσεις σύμφωνα με τις οποίες οι θέσεις εργασίας δεν θα χαθούν, διότι νέοι εργαζόμενοι θα προσληφθούν και δεν θα αυξηθεί η ανεργία (ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ 2014, ΕΘΝΟΣ 2014).

---

⁹ Σύμφωνα με στοιχεία που παρουσίασε ο τότε υπουργός Δημόσιας Διοίκησης (2014) Κυριάκος Μητσοτάκης κατά τη διάρκεια της συνέντευξης Τύπου όπου παρουσίασε το πρόγραμμά του με τίτλο «Οι μεταρρυθμίσεις του δημόσιου τομέα, τρέχουσες και μελλοντικές» αλλά και σύμφωνα με τα στοιχεία του αρμόδιου Υπουργείου (Υπουργείο Διοικητικής Μεταρρύθμισης 2014).

¹⁰ Σύμφωνα με το κυβερνητικό πρόγραμμα του ΣΥΡΙΖΑ όλοι οι απολυμένοι ή σε διαθεσιμότητα εργαζόμενοι που είχαν απολέσει την εργασία τους ως αποτέλεσμα των μνημονιακών κατευθύνσεων θα επαναπροσλαμβάνονταν. Πράγματι κατά τη διάρκεια του έτους 2015, 7000 άτομα επέστρεψαν στην εργασία τους.

¹¹ Ενδεικτικά: το 2013 καταργήθηκαν 2,114 θέσεις εκπαιδευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, 2,234 σχολικοί φύλακες, 53 υπάλληλοι του υπουργείου Διοικητικής μεταρρύθμισης, 1672 υπάλληλοι του υπουργείου υγείας, 3,521 θέσεις της δημοτικής αστυνομίας, 2,500 θέσεις της ΕΡΤ. Οι απολύσεις έγιναν μετά από αξιολογήσεις που θεώρησαν ότι οι εν λόγω οργανισμοί είναι περιττοί και οι εργαζόμενοι πλεονάζοντες (Υπουργείο Διοικητικής Μεταρρύθμισης 2014).

Έρευνες πεδίου

Οι έρευνες πεδίου που παρουσιάζουμε οι οποίες πραγματοποιήθηκαν το διάστημα 2010-2015 συγκλίνουν στη διαπίστωση της μετατόπισης σε επισφαλείς θέσεις εργασίας.

«Η εσωτερική διαστρωμάτωση των επαγγελματιών πληροφορικής (ΤΠΕ) στην Ελλάδα και ο αντίκτυπος των σημερινών πολιτικών» (2012-2013)¹²

Με δεδομένη την οικονομική και θεωρητική σημασία του κλάδου της πληροφορικής, το ενδιαφέρον μας εντοπίζεται στη διερεύνηση της διαστρωμάτωσης των επαγγελματιών της Πληροφορικής και τη σχέση τους με τη δομή της αγοράς εργασίας την εν λόγω περίοδο. Ποιες είναι οι τυπικές επαγγελματικές τροχιές για το τι είδους του πτυχίου; Ποια είναι η σχέση εξουσίας ή κυριαρχίας μεταξύ των διαφόρων τύπων πτυχίου; Πώς οι τρέχουσες πολιτικές- επηρεάζουν τις επαγγελματικές διαδρομές των πληροφορικών; Πραγματοποιήσαμε 14 συνεντεύξεις (Μάιος του 2012 και τον Ιούλιο του 2013)¹³ με επαγγελματίες της πληροφορικής, μέσω των οποίων μελετήσαμε διάφορους τύπους επαγγελματικών τροχιών για κάποιο είδος πτυχίου ή κατάρτισης. Οι επαγγελματικές διαδρομές μας έδωσαν στοιχεία για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι ιεραρχίες των πτυχίων τέμνονται ή αντιστοιχούν με τις ιεραρχίες στην αγορά εργασίας.

Η υπόθεση εργασίας μας είναι ότι εσωτερική διαφοροποίηση στον κλάδο των ΤΠΕ επαγγελματιών αφορά καταρχήν το είδος του πτυχίου και των εκπαιδευτικών προσόντων που οδηγούν σε διαφορετικούς τύπους σταδιοδρομίας (από τη μία πλευρά οι πολυτεχνικές σχολές ή οι σχολές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και από την άλλη πλευρά, οι επαγγελματικοί τίτλοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ή η σύντομη επιχειρησιακή κατάρτιση) και κατά δεύτερο, τον τομέα οικονομικής δραστηριότητας (δημόσιο /ιδιωτικό) και το είδος της επιχείρησης (μέγεθος, ανάγκες σε τυποποιημένη ή μη γνώση, προσανατολισμός στην αγορά).

Αναλύσαμε τις επαγγελματικές τροχιές που εντοπίστηκαν από τις συνεντεύξεις κατά πρώτο με βάση την επαγγελματική/εκπαιδευτική βαθμίδα και κατά δεύτερον, σε σχέση με τον τομέα (Ιδιωτικό-Δημόσιο). Πράγματι, ο τύπος του πτυχίου είναι η βασική δομή που προσδιορίζει τις επαγγελματικές τροχιές των επαγγελματιών ΤΠΕ στα διάφορα επίπεδα της αγοράς εργασίας. Τα πτυχία μηχανικού των πολυτεχνικών σχολών φαίνονται ηγεμονικά στην αγοράς εργασίας και μονοπωλούν τον τίτλο του μηχανικού υπολογιστών μέσω της συμμετοχής τους στην ισχυρή συντεχνία του Τεχνικού Επιμελητηρίου. Ωστόσο, οι επαγγελματικές διαδρομές που ανασυστήθηκαν έδειξαν ότι η σχέση με την εργασία των

---

¹² Η εργασία αυτή βασίστηκε στην ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο συνέδριο της Γαλλικής Ένωσης Κοινωνιολογίας (AFS) με θέμα «Les Dominations» στη Νάντη με τίτλο «Les hiérarchies internes au sein des professions de l'informatique (TIC) en Grèce et l'impact des politiques actuelles (2010-2013)» (Nantes 2-5 septembre 2013) (υπό δημοσίευση).

¹³ Οι 14 πληροφοριοδότες μας (μεταξύ των οποίων 2 γυναίκες) έχουν τα ακόλουθα εκπαιδευτικά προσόντα:

Τρεις (3) είναι μηχανικοί, απόφοιτοι πολυτεχνικών σχολών της χώρας και ένας (1) έχει πτυχίο Μηχανικού Hardware από το Πανεπιστήμιο του Βουκουρεστίου. Μεταξύ των μηχανικών 2 έχουν επίσης ένα μεταπτυχιακό τίτλο (MBA, και συστήματα ηλεκτρονικών υπολογιστών).

Έξι (6) είναι απόφοιτοι πανεπιστημίου ή τριτοβάθμιας τεχνολογικής εκπαίδευσης (εκ των οποίων μόνο ένας έχει αρχική εκπαίδευση στην πληροφορική), και από αυτούς τέσσερις (4) έχουν ένα μεταπτυχιακό τίτλο.

Τέσσερις (4) έχουν τίτλο από τη δευτεροβάθμια επαγγελματική εκπαίδευση. Επιπλέον Τέσσερις είναι δημόσιοι υπάλληλοι, 4 εργάζονται στο δημόσιο (2 με ΣΕΑ και 2 με ΣΕΟ), 5 εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα (2 με ΣΕΑ και 3 με ΣΕΟ), ένας είναι αυτοαπασχολούμενος, 8 είναι ηλικίας 45-55 ετών, 6 είναι ηλικίας 25-35 ετών.

μηχανικών πληροφορικής δεν είναι ασφαλής και ότι υφίστανται σοβαρές συνέπειες, ως αποτέλεσμα των σημερινών πολιτικών: ατομικές και συλλογικές απολύσεις, αναγκαστική αλλαγή επιχείρησης, απότομη πτώση μισθών, η τριγωνική σχέση εργασίας (Petraiki 2013: 11).

Τα διπλώματα πανεπιστημιακής και τριτοβάθμιας επαγγελματικής εκπαίδευσης οδηγούν τους κατόχους τους σε διαφοροποιημένες επαγγελματικές διαδρομές και μελετήσαμε ιδιαίτερα την οργανωσιακού και ιεραρχικού τύπου διαδρομή- μοναδική μεταξύ των 14 διαδρομών που ανασυγκροτήσαμε- ενός εξειδικευμένου πληροφορικό που εργάζεται στη διεύθυνση R & D έργα μεγάλης ελληνικής εταιρείας με εξαγωγικό προσανατολισμό. Στην περίπτωση αυτού του εργαζόμενου διαπιστώνεται κάποιο αίσθημα ασφάλειας που προέρχεται από τα πολύ ειδικά προσόντα του (αποτέλεσμα συνεχών καταρτίσεων- εξειδικεύσεων σε συνεργαζόμενες εταιρείες) ταυτόχρονα με τη σημαντική μείωση των αποδοχών, την απαξίωση ικανοτήτων λόγω της μείωσης της οικονομικής δραστηριότητας της εταιρείας, αλλά και την αβεβαιότητα για το μέλλον (όπ. παρ. 14).

Οι τίτλοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (επαγγελματικό λύκειο) ή της ταχείας (IEK) μεταλλυκειακής επαγγελματικής εκπαίδευσης ή κατάρτισης μπορεί να οδηγήσει με βάση τις επαγγελματικές διαδρομές που μελετήσαμε είτε στην άσκηση μιας εμπορικής αυτοαπασχόλησης (πώληση υπηρεσιών και προϊόντων πληροφορικής) είτε στα επαγγέλματα των τεχνικών ηλεκτρονικών υπολογιστών στις μεγάλες επιχειρήσεις τηλεπικοινωνιακών προϊόντων. Όμως οι κάτοχοι δευτεροβάθμιων εκπαιδευτικών τίτλων δεν ασκούν αναγνωρισμένο επάγγελμα ως τεχνικοί πληροφορικής. Οι «τεχνικοί υπολογιστών» θεωρούνται και αποζημιώνονται ως «υπάλληλοι γραφείου». Σε αυτή την κατηγορία επαγγεμάτων πληροφορικής η σχέση προς την εργασία υπέστη τις πλέον δραματικές ανατροπές: Ατομικές μηνιαίες συμβάσεις που επαναλαμβάνονται, απολύσεις των «παλαιών» για την πρόσληψη νέου προσωπικού που θα εργασθεί με τις μνημονιακές συμβάσεις, ή επαναπρόσληψη του ίδιου προσωπικού, αλλά με βάση συμβάσεις που ορίζουν «μνημονιακούς» (όπ.παρ. 14).

Χρησιμοποιώντας ως δεύτερο κριτήριο για τη εξέταση της εσωτερικής διαστρωμάτωσης των επαγγεμάτων πληροφορικής τον τομέα (δημόσιο/ ιδιωτικό) μελετήσαμε κάποιες επαγγελματικές διαδρομές πληροφορικών του στενού και ευρύτερου δημόσιου τομέα. Ο δημόσιος τομέας δεν έχει μεγάλο επαγγελματικό ενδιαφέρον για τις πολύ υψηλές ειδικότητες Πληροφορικής: Οι μισθοί είναι πολύ χαμηλοί σε σύγκριση με τον ιδιωτικό τομέα και η ιεραρχική - επαγγελματική σταδιοδρομία είναι αβέβαιη λόγω του πολιτικού ελέγχου των ιεραρχιών στις δημόσιες υπηρεσίες ή λόγω της αρχής της αρχαιότητας. Από την άλλη πλευρά η εργασία στο δημόσιο, εξασφάλιζε μια σταθερή καριέρα με βάση την ειδικότητα και την πολύχρονη εμπειρία όπου το κύριο πλεονέκτημα θεωρείτο η ασφάλεια της εργασίας και τα άλλα οφέλη που συνοδεύουν την εργασία στο δημόσιο τομέα (13).

Όμως τα πλεονεκτήματα που απολάμβαναν οι πληροφορικοί στο δημόσιο τομέα δεν υφίστανται πλέον. Οι μισθοί έχουν μειωθεί κατά 30 έως 40%, οι ώρες εργασίας έχουν αυξηθεί κατά 5 κατά εβδομάδα ενώ η αβεβαιότητα χαρακτηρίζει επίσης τις σταδιοδρομίες τους όπως και των υπολοίπων δημοσίων υπαλλήλων καθώς και η απώλεια σταθερών προοπτικών μέχρι τη συνταξιοδότηση. Η έλλειψη ασφάλειας είναι το αποτέλεσμα των πολιτικών που εφαρμόζονται από το 2010 σύμφωνα με τις οποίες μέρος του προσωπικού κρίνεται υπεράριθμο και τοποθετείται σε διαθεσιμότητα.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι οι ιεραρχίες των διπλωμάτων αντιστοιχούν χοντρικά με τις ιεραρχίες στην αγορά εργασίας. Αλλά αυτό που φαίνεται κρίσιμο κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου που τα δικαιώματα της εργασίας καταργούνται και το κόστος της εργασίας συρρικνώνεται συστηματικά, είναι η πλήρης ανατροπή των ιεραρχιών των διπλωμάτων μέσω σχέσεων απασχόλησης που προσομοιάζουν: Συμβάσεις έργου, συμβάσεις

μικρής διάρκειας, τριγωνικές σχέσεις εργασίας φαίνεται να αποτελούν συνήθεις καταστάσεις εργασίας σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες της σχολικής πυραμίδας. Επιπλέον ο δημόσιος τομέας χάνει για τους πληροφορικούς ό,τι ήταν η ανταμοιβή τους για τα πλεονεκτήματα της εργασίας στον ιδιωτικό τομέα: την ασφάλεια της απασχόλησης και τη μέτρια αλλά σταθερή σταδιοδρομία (Petraiki 2013: 20).

«Τα προγράμματα κοινωφελούς εργασίας στην Ελλάδα: μια πρωτότυπη μορφή ενοικιαζόμενης εργασίας στο δημόσιο τομέα» (2013-2014)¹⁴

Ο στόχος αυτών των προγραμμάτων που ξεκίνησαν το 2011 ήταν η «δημιουργία νέων θέσεων εργασίας σε τοπικό επίπεδο και η βελτίωση της ποιότητας ζωής στις τοπικές κοινωνίες μέσω παροχής υπηρεσιών δια μέσου φορέων της κοινωνίας των πολιτών». Ήταν προγράμματα επιδοτούμενα από την ΕΕ μέσω ΕΣΠΑ, το Εταιρικό Σύμφωνο Πλαισίου Αναφοράς, που επέτρεψαν σ' όλο το δημόσιο τομέα (Δήμους, υπουργεία, Περιφέρειες, νοσοκομεία, Εκκλησία) να προσλάβουν προσωπικό για 5-7 μήνες με μειωμένα εργασιακά δικαιώματα το οποίο στη συνέχεια αποχωρούσε από την εργασία χωρίς αποζημίωση.

Τα Προγράμματα αυτά, το δεύτερο εκ των οποίων ήταν σε φάση υλοποίησης τη περίοδο της έρευνας μας (φθινόπωρο 2014), πρόσφεραν 107,000 θέσεις εργασίας σε άνεργους που ονομάστηκαν «επωφελούμενοι», όλων των ειδικοτήτων και εκπαιδευτικών προσόντων.

Όσον αφορά το πρώτο πρόγραμμα κοινωφελούς εργασίας, οι «επωφελούμενοι» προσλαμβάνονται μέσω ΜΚΟ ή άλλων μη κερδοσκοπικών οργανισμών-αυτούς που το υπουργείο θεωρεί ως φορείς της κοινωνίας των πολιτών, οι οποίοι θα εισπράξουν το 5% της χρηματοδότησης για κάθε «επωφελούμενο». Ενώ στη συνέχεια τοποθετούνται σε οργανισμούς του δημόσιου τομέα για να εργασθούν. Η επιλογή μεταξύ των υποψηφίων γινόταν με συνδυασμό κοινωνικών και επαγγελματικών κριτηρίων: διάρκεια ανεργίας, οικογενειακή κατάσταση, εισοδήματα, ειδικότητα, προτιμήσεις. Ενώ το Πρόγραμμα όριζε σαφώς ότι οι επωφελούμενοι δεν καλύπτουν μόνιμες και διαρκείς ανάγκες των οργανισμών στους οποίους τοποθετούνται κάτι το οποίο αφαιρέθηκε από τις διατάξεις του δεύτερου προγράμματος (ΦΕΚ 2092/27 Αυγούστου 2013).

Στους επωφελούμενους του Πρώτου Προγράμματος χρηματοδοτήθηκαν η κοινωνική ασφάλιση (μερίδιο εργαζόμενου και εργοδότη) και η μηνιαία αποζημίωση 625 ευρώ κατώτερη του βασικού εγγυημένου μισθού που ακόμα τότε ήταν 751 ευρώ. Η αποζημίωση ήταν ενιαία ανεξάρτητα από ειδικότητα, σπουδές, και χωρίς τα δικαιώματα που εξασφαλίζει η εργατική νομοθεσία (κοινωνικά επιδόματα, αρχαιότητα, άδειες).

Επίσης με βάση τη σύμβαση που υπεγράφετο μεταξύ άμεσου και άμεσου εργοδότη, ο δεύτερος είχε το δικαίωμα να τοποθετήσει τον επωφελούμενο όπου έκρινε σκόπιμο ενώ θα

---

¹⁴ Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε στο διεθνές σεμινάριο «TRAMED»: Les problématiques du travail dans l'espace méditerranéen en crise, CNRS-Aix-en Marseille Université, 20-21 Novembre 2014. Στην εργασία αυτή αξιοποιούμε εν μέρει την τρέχουσα κυρίως μη ακαδημαϊκή, διοικητική αλλά και δημοσιογραφική βιβλιογραφία, σχετικά με το θέμα και τέσσερις (4) ημιδομημένες συνεντεύξεις με «δικαιούχους» του προγράμματος κοινωνικής εργασίας. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με «επωφελούμενους» που τοποθετήθηκαν σε 4 αντίστοιχα δημόσιες ή παρά-δημόσιες υπηρεσίες: Σε δημόσιο μουσείο, στην επιχείρηση μηχανοργάνωσης του δημόσιου τομέα, σε δημοτικό παιδικό σταθμό, στη Γενική Γραμματεία Τύπου. Στην κάθε περίπτωση συνέντευξης εξετάζουμε τα γενικά χαρακτηριστικά του φορέα υποδοχής του επωφελούμενου όσον αφορά την απασχόληση, την εκπαιδευτική και επαγγελματική τροχιά του «επωφελούμενου», το περιεχόμενο και τις συνθήκες της εργασίας του, αλλά και τις συγκρούσεις που δημιουργούνται γύρω από αυτό το τύπο εργασίας. Τρεις από τους ερευνώμενους είχαν ολοκληρώσει τη πεντάμηνη εργασία τους την περίοδο μεταξύ Απριλίου-Μαΐου 2013 ενώ ο τέταρτος την ολοκλήρωσε τον Σεπτέμβριο 2014 (Petraiki 2014).

μπορούσε να καθυστερήσει την αμοιβή αν υπήρχε καθυστέρηση από τον άμεσο εργοδότη. Αυτή η πρόβλεψη στη σύμβαση επέτρεπε στον άμεσο εργοδότη να μη πληρώνει τον εργαζόμενο και πολύ μετά τη λήξη της σύμβασης.

Αυτός ο τύπος εργασίας, χωρίς σύμβαση,¹⁵ είναι μια περίπτωση «ενοικιαζόμενης» «τριγωνικής»¹⁶ εργασίας στο δημόσιο τομέα, που επέτρεψε στους άμεσους εργοδότες- τις διάφορες ΜΚΟ και επιχειρήσεις που λειτούργησαν ως εταιρείες προσωρινής απασχόλησης- να ιδιοποιηθούν ένα μέρος των δημόσιων πόρων, και στους οργανισμούς του δημόσιου τομέα να καλύψουν, καλά ή κακά τις άμεσες ανάγκες που δημιουργήθηκαν από την απότομη μείωση του προσωπικού τους.

Όμως αυτός ο τύπος της απογυμνωμένης από δικαιώματα εργασίας, προκάλεσε πολιτικές αντιδράσεις και κινητοποιήσεις σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, με συνέπειες την ως ένα βαθμό βελτίωση των όρων άσκησης της κατά το δεύτερο Πρόγραμμα που ακολούθησε. Η κριτική αφορούσε την υπερεκμετάλλευση των εργαζομένων στα πλαίσια της τριγωνικής σχέσης εργασίας, τα χαρακτηριστικά της ως εργασία χωρίς δικαιώματα, αλλά και τη δυνατότητα που πρόσφερε το κράτος σε διάφορες ΜΚΟ να κερδοσκοπήσουν εις βάρος των εργαζομένων σε περιόδους ακραίας λιτότητας.

Επιπλέον δημοσιογραφικές έρευνες (*ΑΥΓΗ, ΕΘΝΟΣ, ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ*) έδειξαν ότι πολλές από αυτές τις ΜΚΟ-επιχειρήσεις ήταν ανύπαρκτες, αλλά ιδιοποιήθηκαν δημόσιους πόρους λόγω των προνομιακών σχέσεων τους με πολιτικούς των κομμάτων που κυβερνούσαν.

Το Δεύτερο Πρόγραμμα κοινωφελούς εργασίας (2013-2014) πρόσφερε 50,000 θέσεις εργασίας στους επωφελούμενους, σε διάφορους δημόσιους οργανισμούς. Η λογική του Προγράμματος παραμένει η ίδια με κάποιες διαφορές: Ο μισθός μειώθηκε σε 490 ευρώ κατά μήνα για τους άνω των 24 ετών και 427 για τους μέχρι 25 ετών. Επίσης λόγω των αντιδράσεων,¹⁷ κατά την εκτίμηση μας, που προκλήθηκαν από τον παρασιτικό ρόλο των ΜΚΟ-μη κερδοσκοπικών επιχειρήσεων, τον ρόλο του άμεσου εργοδότη ανέλαβε ο ΟΑΕΔ-Ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού-που δέχεται τις αιτήσεις των ανέργων, πληρώνει τους μισθούς, την ασφάλεια και τοποθετεί τους επωφελούμενους στους έμμεσους εργοδότες. Μια άλλη διαφοροποίηση με το πρώτο πρόγραμμα κοινωφελούς εργασίας είναι ότι οι «επωφελούμενοι» παίρνουν τη μηνιαία τους αποζημίωση πιο κανονικά, αν και πάντοτε με καθυστέρηση, μετά τη κατακραυγή και τις κινητοποιήσεις «επωφελούμενων» που έμειναν επ' αόριστο απλήρωτοι.¹⁸

¹⁵ Σύμβαση υπεγράφετο μεταξύ άμεσου και έμμεσου εργοδότη.

¹⁶ Η ενοικιαζόμενη εργασία συνιστά μια τριγωνική σχέση ανάμεσα σ' ένα εργαζόμενο, μια επιχείρηση που διαμεσολαβεί (άμεσος εργοδότης) και μια επιχείρηση που απασχολεί τον εργαζόμενο (έμμεσος εργοδότης). Πέρα από αυτόν τον ορισμό βάσης η εργασία αυτή παρουσιάζει διαφοροποιήσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών (Michon 1999).

¹⁷ Εντοπίσαμε μια περίπτωση κινητοποίησης που απέληξε σε βελτίωση των συνθηκών εργασίας των επωφελούμενων μέσα από προκηρύξεις και άλλα ντοκουμέντα που αναρτήθηκαν στο ιντερνέτ (...). Με πρωτοβουλία και μετά από κινητοποιήσεις κατοίκων της Καισαριανής, μικρή πόλη ανατολικά της Αθήνας, ο Δήμος της πόλης αποφάσισε να παραχωρήσει σ' όλους του 5μηνήτες τα δικαιώματα που τους οφείλονται με βάση την ισχύουσα εργατική νομοθεσία (Petraiki 2014, Πρωτοβουλία Κατοίκων 2014, Δήμος Καισαριανής 2014).

¹⁸ Το τελευταίο Πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε κατά το 2015 παρά τη κυβερνητική αλλαγή που έλαβε χώρα στις 25 Ιανουαρίου 2015. Η νέα κυβέρνηση είχε ασκήσει δριμύεια κριτική στα Προγράμματα Κοινωφελούς εργασίας. Σύμφωνα με τις δηλώσεις της σημερινής κυβέρνησης το Πρόγραμμα θα συνεχιστεί αφού είχε ήδη σχεδιαστεί και ενταχθεί στο ΕΣΠΑ αλλά θα τροποποιηθεί για να ανταποκριθεί καλύτερα στις ανάγκες των ανέργων. Σύμφωνα με τις περιγραφές που έχουν δοθεί σχετικά, από την υπεύθυνη υφυπουργό οι θέσεις εργασίας θα σχεδιαστούν κατά τρόπο που να μην είναι δυνατή η χρήση επισφαλών για τη κάλυψη μόνιμων αναγκών, ενώ θα δημιουργηθεί πίνακας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του κάθε «επωφελούμενου».

«Η στρατηγική της εξωτερικής ανάθεσης στις εταιρίες παροχής τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών: Έρευνα πεδίου στα τηλεφωνικά κέντρα της εταιρίας Η.»¹⁹

Η εταιρία στην οποία πραγματοποιήθηκε η έρευνα πεδίου είναι ελληνική και είναι ένας από τους μεγαλύτερους παρόχους ευρυζωνικών υπηρεσιών (τηλέφωνο, ίντερνετ, κ.α.) στην Ελλάδα με ανοδική τάση και θετικά οικονομικά στοιχεία. Το υπό εξέταση τμήμα ήταν η διεύθυνση υποστήριξης πελατών, δηλαδή το τηλεφωνικό της κέντρο το οποίο με όρους αλυσίδας αξίας βρίσκεται σε χαμηλό επίπεδο αυτής (Huws & Ramioul 2006:19) . Το τηλεφωνικό κέντρο αποτελούσε οργανικό κομμάτι της επιχείρησης μέχρι τον Δεκέμβριο του 2013. Τότε αποσπάστηκε από αυτήν και δόθηκε με εξωτερική ανάθεση σε μια άλλη επιχείρηση. Τα ευρήματα αφορούν το περιβάλλον στη νέα αυτή επιχείρηση και τη σύγκρισή τους με το προ εξωτερικής ανάθεσης καθεστώς.

Γενικά η εργασία του τηλεφωνητή ή της τηλεφωνήτριας στα τηλεφωνικά κέντρα, αν και δουλειά γραφείου, θεωρείται από τις πλέον υποβαθμισμένες. Οι κακές συνθήκες εργασίας, η εντατικοποίηση, οι χαμηλοί μισθοί αλλά και το περιεχόμενο της εργασίας την καθιστούν συνήθως μια προσωρινή εργασία όπου απασχολούνται μέχρι και πριν την οικονομική κρίση κυρίως νέοι και νέες, πρόσφατα ενταγμένοι/ες στην αγορά εργασίας. Ειδικά όσον αφορά το περιεχόμενο της εργασίας αξίζει να αναφέρουμε την υψηλή τυποποίηση των κινήσεων και τις επαναλαμβανόμενες εντολές στοιχεία που την προσιδιάζουν με τειλορικού τύπου εργασία (Zeynep, κ. ά. 2007: 665-667).

Η νέα εταιρεία, η C., ιδρύθηκε από την αναθέτουσα Η. κάτι που προκύπτει από το κοινό ιδιοκτησιακό καθεστώς. Η εξωτερική ανάθεση ήταν μια σχεδιασμένη στρατηγική κίνηση σε περίοδο κρίσης με βασικό σκοπό τη μείωση του εργατικού κόστους και όχι μια «βεβιασμένη» κίνηση σε περίοδο ύφεσης της εταιρίας. Σε αυτό συνηγορεί η άμεση αλλαγή των εργασιακών σχέσεων των ήδη υπαρχόντων εργαζομένων αφού η νέα σύμβαση που αναγκάστηκαν να υπογράψουν μείωνε το μισθό των εργαζομένων πλήρους απασχόλησης κατά 20%. Όσο το τηλεφωνικό κέντρο ήταν οργανικό τμήμα της Η. αυτοί οι εργαζόμενοι είχαν μισθούς ανώτερους του βασικού. Γενικά, οι εργαζόμενοι πλήρους απασχόλησης ήταν διαφόρων «μισθολογικών ταχυτήτων» ανάλογα την προϋπηρεσία τους και δικαιούνταν μια σειρά από επιδόματα χωρίς όμως να υπάρχει κάποια σταθερή νόρμα. Οι νέες συμβάσεις ήταν πιο γενικόλογες από τις προηγούμενες αφού δεν προσδιόριζαν σαφώς το συνεχές ημερήσιο

<http://www.dikaiologitika.gr/eidhseis/ergasiaka/54161/oi-allages-sta-programmata-tou-espaga-ianergous-pou-proothei-i-antonopoylou>

¹⁹ Η έρευνα έγινε στα πλαίσια της διπλωματικής εργασίας του Γιάννη Κυρατζόπουλου στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, με τίτλο «Συνθήκες εργασίας, οργάνωση της εργασίας και η στρατηγική της εξωτερικής ανάθεσης στις εταιρίες παροχής τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών: Έρευνα πεδίου στα τηλεφωνικά κέντρα της εταιρίας Η.». Πραγματοποιήθηκαν 7 ημιδομημένες συνεντεύξεις από τον Απρίλιο μέχρι τον Αύγουστο του 2014 με τηλεφωνητές και τηλεφωνήτριες της εταιρίας C. Το πεδίο της έρευνας ήταν η Διεύθυνση Υποστήριξης Πελατών και συγκεκριμένα το τμήμα εξυπηρέτησης πελατών (customer care) και το τεχνικό τμήμα (technical support residential). Οι 5 από τους 7 τηλεφωνητές εργάζονταν στο τηλεφωνικό κέντρο της εταιρίας Η. πριν τη μετακίνησή τους (outsourcing) στη C. τον Δεκέμβριο του 2013 και ήταν πλήρους απασχόλησης ενώ οι άλλες 2 τηλεφωνήτριες προσλήφθηκαν αργότερα και ήταν μερικής απασχόλησης. Τουλάχιστον οι 4 από τους 7 είχαν βαθιά γνώση της εταιρίας και της θέσης εργασίας τους. Οι 4 από αυτούς είχαν πτυχίο ΑΕΙ ή ΤΕΙ ενώ οι 3 από αυτούς είχαν προηγούμενη εργασιακή εμπειρία σε άλλο τηλεφωνικό κέντρο. Από τους πληροφοριοδότες μας αντλήθηκαν δεδομένα γενικής φύσεως για την εταιρία, το περιεχόμενο εργασίας, τις συνθήκες εργασίας, τις συντελούμενες αλλαγές και τις εργασιακές συγκρούσεις. Αναγνωρίζοντας τη κομβική θέση των εργαζομένων στις αλλαγές του μοντέλου εργασίας, εστίασαμε και λάβαμε υπόψη την προσωπική τους κρίση όσον αφορά την εργασία τους και τις μεταβολές που αυτή υφίσταται.

ωράριο και άφηναν παραθυράκια για σπαστό ενώ δεν αναφέρονταν σε κανένα από τα προϋπάρχοντα επιδόματα όπως πτυχίου, τέκνων, γάμου, κ.λπ. (Κυρατζόπουλος 2014).

Η μεταφορά στην νέα εταιρία σήμανε και κάποιες αλλαγές στα καθήκοντα των εργαζομένων τα οποία αυξήθηκαν χωρίς αυτό να περιγράφεται στις συμβάσεις εργασίας. Οι σχέσεις εργασίας στο τηλεφωνικό κέντρο, δηλαδή σε ένα τμήμα χαρακτηριζόμενο από υψηλή ένταση εργασίας άλλαξαν με την αξιοποίηση του νέου «μνημονιακού» θεσμικού πλαισίου (Καψάλης & Τριανταφύλλου 2014).²⁰ Το κόστος εργασίας για την επιχείρηση ελαττώθηκε με τη χρήση της στρατηγικής της εξωτερικής ανάθεσης, δηλαδή τη μεταφορά ολόκληρου του τμήματος και την ίδρυση της νέας επιχείρησης. Βέβαια κάποιες από αυτές τις αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις είχαν ξεκινήσει να εφαρμόζονται πριν από το outsourcing ως αποτέλεσμα της αποδιάρθρωσης των εργασιακών σχέσεων (Καψάλης & Τριανταφύλλου 2014).²¹ Η ανάθεση του Τμήματος (outsourcing) σε άλλη επιχειρηματική μονάδα έδωσε τη δυνατότητα στην εταιρία να δημιουργήσει μια διαφορετική εργασιακή πραγματικότητα σε αυτό το τμήμα των εργαζομένων, τους τηλεφωνητές και τις τηλεφωνήτριες και παράλληλα να τους αποκόψει πλήρως από τους υπόλοιπους εργαζομένους. Οι παλαιότεροι εργαζόμενοι-τηλεφωνητές των οποίων η επιχείρηση χρειαζόταν τις δυνατότητες και την εμπειρία τους, δεν απολύθηκαν αλλά μετακινήθηκαν και άλλαξαν οι συλλογικές τους συμβάσεις με αποτέλεσμα να απολέσουν τα εργασιακά τους κεκτημένα.

Φαίνεται ότι το πρότυπο εργασίας που υπήρχε με σχετικά ενιαίο τρόπο στην εταιρία Η. για ολόκληρη την επιχείρηση, πλέον έχει διασπαστεί σε πολλά κομμάτια και σε κάποια από αυτά έχει διαρρηχθεί. Τα εργασιακά δικαιώματα, και η εργασιακή ασφάλεια δεν θεωρούνται δεδομένα στο τηλεφωνικό κέντρο της C. Το νέο πρότυπο εργασίας θεωρούμε ότι αναπτύσσεται παράλληλα και διαβρωτικά ως προς το τυπικό μοντέλο εργασίας. Σε αυτό το μοντέλο κυριαρχούν η επισφάλεια, η ελαχιστοποίηση του εργασιακού κόστους, οι υψηλοί ρυθμοί παραγωγικότητας και η ευελιξία σύμφωνα με τις ανάγκες της παραγωγής και της εργοδοσίας. Η περίπτωση των τηλεφωνικών κέντρων, μονάδων που βρίσκονται στον πυθμένα της αλυσίδας αξίας, αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις εφαρμογής αυτού του νέου επισφαλούς μοντέλου εργασίας.

Συμπεράσματα

Κατά τη περίοδο 2010-2015 παρατηρούμε μια έντονη κινητικότητα του εργατικού δυναμικού καθώς και μεγάλη απομείωση του προσωπικού δημόσιου τομέα σε περιβάλλον ευρύτερων ανατροπών της εργατικής νομοθεσίας. Στη πραγματικότητα κατ' αυτή τη περίοδο λαμβάνει χώρα ο μετασχηματισμός του ηγεμονικού, πριν τη κρίση, μοντέλου εργασίας, το οποίο εξασφάλιζε τη σταθερότητα στην απασχόληση της πλειοψηφίας του ενεργού πληθυσμού, προς στην αντίθετη του κατεύθυνση: Εξίσωση προς τα κάτω όλων των μισθωτών, απότομη μείωση της αξίας της εργασίας, γενικευμένη επισφάλεια της εργασίας, επισφάλεια της απασχόλησης ακόμα και στον δημόσιο τομέα. Οι νέες θέσεις εργασίας που δημιουργούνται είναι επισφαλείς, σε αντίθεση με τις θέσεις εργασίας που καταργούνται. Στον ιδιωτικό τομέα λαμβάνει χώρα μια ευρεία επιχείρηση «υποτίμησης» της αξίας της εργασίας μέσα από νέες συμβάσεις που ορίζουν τη προσαρμογή των μισθών και των εργασιακών δικαιωμάτων στα νέα δεδομένα. Ενώ ταυτόχρονα νέες νομοθετικές

²⁰ Αναφερόμαστε κυρίως στις μεταρρυθμίσεις που αφορούν τις συλλογικές διαπραγματεύσεις και τις μειώσεις μισθών.

²¹ Αναφερόμαστε κυρίως στους νόμους 4046/2012, 4093/2012 και 4172/2013 οι οποίοι διαχώρισαν τους εργαζομένους σε άνω και κάτω των 25 ετών και καθόρισαν κατώτατο μισθό χαμηλότερο από αυτόν που προέβλεπε η Εθνική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας.

πρωτοβουλίες επεκτείνουν τη δυνατότητα των επιχειρήσεων να μισθώνουν προσωπικό μέσα από ιδιαίτερα επισφαλή καθεστώτα εργασίας (ενοικίαση, ανάθεση, απόσπαση εργαζομένων).

Η δεύτερη μελέτη περίπτωσης μας παρουσίασε μια υγιή οικονομικά εταιρία που εκμεταλλεύεται το νέο «μνημονιακό» θεσμικό πλαίσιο για να αλλάξει τις σχέσεις εργασίας σε ένα τμήμα με μεγάλη ένταση εργασίας. Χρησιμοποιώντας τη στρατηγική της εξωτερικής ανάθεσης, μεταφέροντας ένα ολόκληρο τμήμα της και μειώνοντας κατευθείαν το κόστος εργασίας μέσω της νόμιμης πλέον μείωσης των μισθών.

Επιπλέον, όμως είδαμε από την πρώτη μελέτη περίπτωσης, τα εκπαιδευτικά προσόντα τείνουν να εξισωθούν προς τα κάτω: Παρατηρήσαμε σε ένα κλάδο όπως τη πληροφορική, την ανατροπή των ιεραρχιών των διπλωμάτων των εργαζομένων μέσω σχέσεων απασχόλησης που προσομοιάζουν: Συμβάσεις έργου, συμβάσεις μικρής διάρκειας, τριγωνικές σχέσεις εργασίας φαίνεται να αποτελούν συνήθεις καταστάσεις εργασίας σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες της σχολικής πυραμίδας για τους επαγγελματίες της πληροφορικής.

Μετασχηματισμοί στο εργασιακό περιβάλλον έλαβαν χώρα και στον Δημόσιο τομέα και στον τομέα Κοινής Ωφέλειας. Οι δημόσιες υπηρεσίες έχασαν σημαντικό μέρος του προσωπικού τους, του οποίου η αμοιβή εργασίας επίσης μειώθηκε αισθητά ενώ μεγάλο κομμάτι των σχέσεων εργασίας μετατοπίστηκε από τον δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα. Επιπλέον η εργολαβική εργασία διείσδυσε περαιτέρω στο δημόσιο τομέα ενώ μνημονιακές νομοθετικές ρυθμίσεις έκαναν δυνατή τη χρήση «ενοικιαζόμενης εργασίας» στα δημόσια έργα. Όπως μας έδειξε η τρίτη μελέτη περίπτωσης η «κοινωφελής» εργασία συνιστά μια νέα μορφή προσωρινής εργασίας στο Δημόσιο τομέα. Οι «πενταμηνίτες» έδωσαν τη δυνατότητα στις δημόσιες υπηρεσίες να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους με δεδομένη την μεγάλη απώλεια προσωπικού που υπέστησαν. Πρόκειται για πραγματικούς εργαζόμενους που αντιμετωπίζονται ως τέτοιοι: Καλύπτουν πάγιες ανάγκες στους οργανισμούς στους οποίους τοποθετούνται, εργάζονται σε αυστηρά, τυπικά ωράρια, υπάγονται στο διεθυντικό δικαίωμα, ενώ κατά τη περίοδο εργασίας τους, αφαιρούνται από τα μητρώα της ανεργίας. Όμως δεν διαθέτουν τα δικαιώματα που προβλέπει η εργατική νομοθεσία.

Βιβλιογραφία

- Castells, M. (2003), *Ο μετασχηματισμός της εργασίας και της απασχόλησης: Δικτυακοί εργάτες, άνεργοι και ελαστικοί*, Αθήνα, Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα.
- Michon, F. (1999), «Le travail intérimaire en Europe », EIROline, Européen Industrial Relations Observatory on-line, 28 January 1999.
- Huws, U. & Ramioul, M. (2006), “Globalisation and the restructuring of value chains” στο U. Huws (επιμ.), *The transformation of work in a global knowledge economy: towards a conceptual framework*, Leuven, Katholieke Universiteit Leuven, σελ. 15-30.
- Karamesini M. (2014), “Neoliberal adjustment in a non-solidaristic common-currency area: The Greek Tragedy”, in S. Lehndorff (Hrsg.), *Spaltende Integration*, VSA, Verlag Hamburg, σελ. 81-108,
- Κυρατζόπουλος, Ι. (2014), *Συνθήκες εργασίας, οργάνωση της εργασίας και η στρατηγική της εξωτερικής ανάθεσης στις εταιρίες παροχής τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών: Έρευνα πεδίου στα τηλεφωνικά κέντρα της εταιρίας Η.*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Petraki, G. (2013), «Les hiérarchies internes au sein des professions de l’informatique (TIC) en Grèce et l’impact des politiques actuelles (2010-2013)» (υπό δημοσίευση).
- Zeynep, A. & Mor, A. & Mehrotra, V. (2007), “The modern call center: A multi-disciplinary perspective on operations management research”, *Production and operation management society*, 16 (6): 665-667.

ΑΥΓΗ (2013), «ΜΚΟ μετέτρεψαν σε σκλαβοπάζαρο τα Προγράμματα Κοινωφελούς Εργασίας», 2 Μαρτίου.

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, «Ενοικιαζόμενοι «σκλάβοι» για τα μεγάλα έργα» (<http://www.dimocratianews.gr>)

Δήμος Καισαριανής (2014), Απόσπασμα Πρακτικού Συνεδρίασης 10/4/2014, Απόφαση Αριθ.102

Δημόσιος Τομέας (2013), www.observatory.gr/files/meletes/5-Dimosios_Tomeas_revised.pdf , πρόσβαση την 06/08/2013, στις 22.30.

ΕΘΝΟΣ (2014), Επερώτηση του ΣΥΡΙΖΑ στη Βουλή, ethnos.gr , 25/2/2014, ώρα επίσκεψης 2:38

ΙΝΕ/ΓΣΕΕ (2011), Εργασιακές Σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα: Επιστημονικές Εκθέσεις /5 Αθήνα: 187, Ετήσια Έκθεση του 2011.

ΙΝΕ/ΓΣΕΕ (2015), *Η Οικονομία και η Απασχόληση στην Ελλάδα*. Ετήσια Έκθεση, (17), Αθήνα.

Καψάλης, Απόστολος και Τριανταφύλλου, Χρήστος (2014), *Εξελίξεις στις συλλογικές διαπραγματεύσεις και αμοιβές κατά το 2013*, Αθήνα, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Οδηγός επιβίωσης στα προγράμματα «κοινωφελούς εργασίας» (2015), nofeloumeni.gr, Σεπτέμβριος.

Πετράκη Γ. (επιμ.) (2012), *Διεθνείς μεταβολές στην οργάνωση της εργασίας*, Αθήνα, Gutenberg.

Πετρόπουλος, Α (2014), «Απολύσεις –διαθεσιμότητα στο Δημόσιο», avg1.gr, 21 Απριλίου, 14: 25.

Πρωτοβουλία κατοίκων Καισαριανής (2014), Προκήρυξη, Απρίλιος, protovouliakatoikwnkaisarianis.blogspot.gr

Υπενοικίαση Εργαζομένων ή το σύγχρονο δουλεμπόριο (2011), Δημοσιεύτηκε στις: 30, Νοεμβρίου, Επινοικίαση Εργαζομένων ή το σύγχρονο δουλεμπόριο

Υπουργείο Διοικητικής Μεταρρύθμισης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης (2014), Η εξέλιξη της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα

ΦΕΚ 2092/27 Αυγούστου (2013), ΚΥΠ, «Προώθηση της απασχόλησης μέσω προγραμμάτων κοινωφελούς χαρακτήρα»

Γεωργία και υγεία των γυναικών: διερεύνηση της σχέσης, διαπιστώσεις και προτάσεις στη βάση της διεθνούς βιβλιογραφίας και έρευνας.

Ευγενία Πετροπούλου* και Βασιλική Πετούση**

Περίληψη

Ζητήματα που σχετίζονται με την υγεία των γυναικών, αποτελούν, ιδίως κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αντικείμενο σημαντικού και αυξανόμενου αριθμού εμπειρικών μελετών οι οποίες όμως εστιάζουν σε αστικούς και ημι-αστικούς πληθυσμούς. Παράλληλα, εμπειρικές έρευνες τεκμηριώνουν μεν τις σημαντικές επιπτώσεις της ενασχόλησης με τη γεωργία στην υγεία του αγροτικού πληθυσμού αλλά ελάχιστα λαμβάνουν υπόψη τους την έμφυλη διάσταση αυτής της σχέσης και δίνουν ελάχιστη σημασία στις ιδιαίτερες ανάγκες υγείας των γυναικών. Οι γυναίκες όμως καταλαμβάνουν κεντρική αλλά μη αναγνωρίσιμη θέση στην αγροτική παραγωγή ενώ επιπτώσεις στην υγεία των γυναικών (π.χ. αναπαραγωγική) μπορεί να επηρεάζουν περαιτέρω την υγεία και την ευημερία των απογόνων τους. Η παρούσα έρευνα στοχεύει να αναδείξει τα ζητήματα που εντοπίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία και έρευνα (με ιδιαίτερη έμφαση στην ελληνική περίπτωση όπου αυτό είναι εφικτό), να εντοπίσει τα σχετικά κενά και να διατυπώσει προτάσεις τόσο για τη μελλοντική κατεύθυνση της έρευνας όσο και των πολιτικών παρεμβάσεων.

Λέξεις κλειδιά: Γυναίκες της Υπαίθρου, Παραγωγικός Ρόλος, Επιπτώσεις στην Υγεία, Ελλάδα

Εισαγωγή

Η μελέτη της υγείας των αγροτισσών και των γυναικών που ασχολούνται ενεργά με τη γεωργία τείνει να βρίσκεται στο περιθώριο τόσο της έρευνας για την υγεία των γυναικών όσο και της έρευνας για την υγεία των αγροτικών πληθυσμών. Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (International Labor Organization) (ΔΟΕ/ΙΛΟ) όμως, ήδη από το 2001 χαρακτηρίζει τη γεωργία ως έναν από τους τρεις πιο επικίνδυνους τομείς ανθρώπινης δραστηριότητας τόσο στις αναπτυσσόμενες όσο και στις βιομηχανικές χώρες μαζί με την εξόρυξη και τον κατασκευαστικό κλάδο. Τον ίδιο χαρακτηρισμό επαναλαμβάνει και το 2011 (ILO, 2011). Αυτή η παρατήρηση επιβεβαιώνεται και από αντίστοιχα ερευνητικά δεδομένα (Dimish-Ward *et al* 2004).

---

* Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστήμιο Κρήτης.
Ταχυδρομική Διεύθυνση: 28¹⁵ Οκτωβρίου 8, 152 36 Νέα Πεντέλη.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: petrope@uoc.gr

** Επικ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Στενημάχου 27, 71305 Ηράκλειο Κρήτης.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: petousi@uoc.gr

Μολονότι, η διαπίστωση αυτή αναφέρεται στο σύνολο του αγροτικού πληθυσμού εμφανής είναι η έμφυλη διαφοροποίηση τόσο των κινδύνων όσο και των επιπτώσεων στην υγεία ανδρών και γυναικών. Για παράδειγμα, ενώ η παρατεταμένη χρήση και έκθεση σε φυτοφάρμακα επηρεάζει και τα δύο φύλα, η αναπαραγωγική υγεία των γυναικών πλήττεται σοβαρότερα καθώς οι ανθεκτικοί οργανικοί ρύποι (Persistent Organic Pollutants-POP) που βρίσκονται στα φυτοφάρμακα τείνουν να συσσωρεύονται στους λιπαρούς ιστούς και κατά συνέπεια οι γυναίκες είναι περισσότερο επιρρεπείς στις τοξικές τους επιδράσεις. Επιπλέον, πολλοί από αυτούς τους τοξικούς παράγοντες μεταβιβάζονται μέσω της κύησης και της γαλουχίας στα έμβρυα και τα βρέφη και κατά συνέπεια προβλήματα υγείας μεταβιβάζονται στις επόμενες γενεές (Panelli & Gallagher, 2003, Oluseyi & Oluseun, 2011). Από την άλλη μεριά, οι άνδρες πολύ συχνότερα από ό,τι οι γυναίκες τραυματίζονται ή εμπλέκονται σε ατυχήματα που συνδέονται με τη χρήση γεωργικών μηχανημάτων πολλά από τα οποία είναι και θανατηφόρα (Dimish-Ward *et al.*, 2004).

Η μελέτη της υγείας των γυναικών της υπαίθρου προέκυψε ως αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος για τη συμβολή των γυναικών στη γεωργία που άρχισε να εκδηλώνεται πριν από 35 περίπου χρόνια με δράσεις διεθνών οργανισμών όπως ο ΟΗΕ.

Συγκεκριμένα, στην Παγκόσμια Σύνοδο για την Τροφή το 1974, αναγνωρίστηκε διεθνώς η συμβολή των γυναικών στη μάχη κατά της παγκόσμιας πείνας. Το χρονικό διάστημα 1976-1984 πού ο ΟΗΕ ανακήρυξε ως Δεκαετία για τις Γυναίκες, αναγνωρίζεται η συμβολή των γυναικών αρχικά και αργότερα του κοινωνικού φύλου στην ανάπτυξη. Η έκθεση του ΟΗΕ «Γυναίκες στην Παραγωγή Τροφίμων, τον Χειρισμό Τροφίμων και τη Διατροφή» το 1977 προώθησε τα θέματα αυτά στην ατζέντα διεθνών οργανισμών και εθνικών υπηρεσιών που προσανατολίζονταν ή αναπροσανατολίζονταν σε θέματα γυναικών και κοινωνικού φύλου. Σημείο αιχμής, ωστόσο, θεωρείται η Παγκόσμια Σύνοδος για την Αγροτική Μεταρρύθμιση και την Ανάπτυξη της Υπαίθρου, το 1979 η οποία έδωσε έμφαση στο ρόλο των γυναικών στην οικονομία και τη γεωργία ενώ παράλληλα προώθησε την έννοια της ισότητας στην πρόσβαση σε παραγωγικούς πόρους (πχ. γη, νερό, εισροές) και υπηρεσίες (FAO 1981, Holmboe-Ottesen, Mascarenhas & Wandel 1989).

Παράλληλα, αναπτύχθηκε μεγάλο ερευνητικό ενδιαφέρον για τη συγκέντρωση, συζήτηση, και ανταλλαγή πληροφοριών και ερευνητικών αποτελεσμάτων σχετικά με την υπάρχουσα κατάσταση των γυναικών της υπαίθρου, τις ανεκπλήρωτες ή αναδυόμενες ανάγκες τους, και τα επιτεύγματά τους. Οι παραπάνω ενέργειες συνέβαλλαν στην ανάδειξη της συμβολής των γυναικών στη γεωργία και την ενσωμάτωσή τους σε πολιτικές και προγράμματα αγροτικής ανάπτυξης με απώτερο στόχο την ευημερία τους. Το πραγματικό όμως έναυσμα για τη στροφή της διεθνούς προσοχής στην υγεία των γυναικών φαίνεται να συνδέεται όπως παρατηρεί η Forastieri (2007) με την αναφορά του ILO (2001) για την επικινδυνότητα της γεωργίας και την επακόλουθη αφύπνιση της διεθνούς ανησυχίας για την ευημερία, την υγεία και την ασφάλεια των γυναικών.

Ωστόσο, όπως παρατηρεί η Thorndyke το (2005) η υγεία των αγροτισσών είναι νεοφανές αντικείμενο έρευνας. Αναφορικά με την κατεύθυνση της έρευνας προτρέπει τη διενέργεια επιδημιολογικών και κοινωνικών ερευνών. Περίπου δέκα χρόνια αργότερα οι Andersson & Lundqvist (2014) εξακολουθούν να διαπιστώνουν ελλείψεις στην έρευνα για την υγεία των γυναικών της υπαίθρου. Η δική τους όμως έρευνα εστιάζει ιδιαίτερα στην έλλειψη της έμφυλης κατανόησης των διαστάσεων της υγείας του αγροτικού πληθυσμού και προτρέπει σε τέτοιου είδους μελέτες και έρευνα.

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να συνάγουμε ότι ακόμη και μετά από 10 περίπου χρόνια η έρευνα για την υγεία των αγροτισσών εξακολουθεί να παρουσιάζει κενά και ελλείψεις κυρίως σε κοινωνιολογικές και έμφυλες έρευνες και λιγότερο σε

επιδημιολογικές μελέτες. Συγκεκριμένα, μία πρόχειρη αναζήτηση στη βιβλιογραφική βάση δεδομένων WEB of Science με διάφορους συνδυασμούς των λέξεων-κλειδί pesticide, health, women, rural δείχνει ότι η πληθώρα των σχετικών άρθρων δημοσιεύονται μετά το 2001 σε περιοδικών θετικών επιστημών ενώ πολύ μικρότερος αριθμός άρθρων δημοσιεύονται σε περιοδικά των κοινωνικών επιστημών. Επίσης, φαίνεται ότι και σε αυτές τις δημοσιεύσεις η ρητή αναφορά σε αγρότισσες είναι αριθμητικά και θεματικά περιορισμένη.

Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας θα αναδειχθούν τα ζητήματα που εντοπίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία και έρευνα και αφορούν την υγεία των αγροτισσών (με ιδιαίτερη έμφαση στην ελληνική περίπτωση όπου αυτό είναι εφικτό) και θα εντοπιστούν τα σχετικά κενά. Απώτερος σκοπός είναι η διατύπωση προτάσεων τόσο για τη μελλοντική κατεύθυνση της έρευνας όσο και πιθανών πολιτικών παρεμβάσεων

Συμμετοχή των γυναικών στη γεωργία

Η σημασία της διερεύνησης ζητημάτων που σχετίζονται με την υγεία των αγροτισσών τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο αναδεικνύεται καλύτερα από τις παρακάτω παρατηρήσεις: Πρώτον, παρά την έκταση της βιομηχανοποίησης η γεωργία εξακολουθεί να είναι πρωτεύουσα οικονομικής σημασίας κυρίως για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Στην Ελλάδα, η αγροτική γη αντιστοιχεί περίπου στο ένα τρίτο της συνολικής έκτασης της χώρας ενώ η συμβολή της στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ) ξεπερνάει το ένα πέμπτο (Eurostat 2006, Πέζαρος 2012). Δεύτερον, η γεωργία αποτελεί το μοναδικό μέσο επιβίωσης ή πηγής εισοδήματος για περίπου 70% των πληθυσμών της υπαίθρου σε παγκόσμιο επίπεδο, παρέχει εργασία στο μισό σχεδόν του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού, στα τρία πέμπτα σχεδόν του συνολικά οικονομικά ενεργού πληθυσμού στις αναπτυσσόμενες χώρες αλλά σε λιγότερο από το ένα δέκατο στις ανεπτυγμένες χώρες. Στην Ελλάδα η γεωργία συντηρεί ή παρέχει εργασία ή εισόδημα στα δύο τρίτα του πληθυσμού της χώρας και περίπου στο μισό του συνολικού εργατικού δυναμικού της (Ζωγραφάκης & Μητράκος 2012). Τρίτον, μεγάλο μέρος των γεωργικών και αγροτικών εργασιών καλύπτεται από γυναίκες. Στις αναπτυσσόμενες χώρες τα δύο τρίτα της εργασίας των γυναικών σχετίζονται με τον αγροτικό τομέα. Στην Ελλάδα υπολογίζεται ότι οι γυναίκες αντιστοιχούν στο 43% του αγροτικού εργατικού δυναμικού (Μητράκος & Τσακόγλου 2011).

Εκτεταμένες όμως είναι οι αναφορές και οι ενδείξεις ότι η πραγματική συμμετοχή των γυναικών στη γεωργία υποεκτιμάται καθώς μεγάλο μέρος της εργασίας που παρέχουν κυρίως ως άμισθες εργάτριες ή βοηθοί στα οικογενειακά κτήματα θεωρείται ως επέκταση των οικιακών καθηκόντων τους και παραμένει αθέατη όπως για παράδειγμα στην περίπτωση καλλιέργειας τροφίμων για άμεση, οικιακή και οικογενειακή κατανάλωση που σε κάποιες περιπτώσεις και τόπους μπορεί να φτάνει και το 80-90% αυτή της παραγωγής (FAO 2003, Garcia 2004, Quisumbing *et al.* 2014, Σαφιλίου 2004, Σαφιλίου & Παπαδόπουλος 2004, Lazaridis 2009).

Λαμβάνοντας υπόψη τη μεγάλη τόσο αριθμητικά όσο και αναλογικά συμμετοχή των γυναικών σε γεωργικές εργασίες αλλά και την διεθνώς αναγνωρισμένη επικινδυνότητα της γεωργίας συνεπάγεται ότι μεγάλος αριθμός γυναικών και για μεγάλα διαστήματα εκτίθενται σε κίνδυνο της υγείας και της ασφάλειάς τους. Δεδομένου περαιτέρω του ιδιαίτερου ρόλου των γυναικών στην αναπαραγωγή, την ανατροφή των παιδιών αλλά και την ευθύνη για τη διατροφή και την υγεία των μελών της οικογένειας, γίνεται πλήρως κατανοητό ότι οι κίνδυνοι που εγκυμονεί η ενασχόλησή τους με τη

γεωργία έχουν συνέπειες τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και πολλαπλασιαστικά σε οικογενειακό και κοινωνικό επίπεδο.

Γεωργία και υγεία γυναικών: τα ζητήματα.

Ποια είναι όμως τα επιμέρους ζητήματα υγείας που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες και που προκύπτουν από την ενασχόλησή τους με τη γεωργία; Η υπάρχουσα βιβλιογραφία υποδεικνύει την ύπαρξη πολλών, διαφορετικών αλλά και διαφοροποιημένων ζητημάτων υγείας τα οποία με δεδομένη την αυξανόμενη ετερογένεια των χαρακτηριστικών τόσο του αγροτικού χώρου όσο και των ίδιων των αγροτισσών (Iakovidou *et al.* 2012, Petrou 2012) τείνουν να ενταθούν: ζητήματα ψυχικής υγείας (Killias 2008), πρόσβασης σε δομές παροχής υγείας ποιότητας παρεχόμενης φροντίδας (Lahana *et al.* 2011), κ.λπ. Ωστόσο, διαφορετική σημασία και προσοχή δίνεται σε κάθε ένα από τα ζητήματα αυτά στη βιβλιογραφία. Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε με την υγεία των γυναικών της υπαίθρου τους κίνδυνους για την αναπαραγωγική τους υγεία, τα εργατικά ατυχήματα, καθώς και τα εργονομικά προβλήματα που σχετίζονται άμεσα με τη φύση της εργασίας που αυτές εκτελούν.

Ζητήματα υγείας

Από τα πλέον κρίσιμα ζητήματα υγείας των γυναικών ευρύτερα και των αγροτισσών ιδιαίτερα είναι τα ζητήματα που σχετίζονται με την αναπαραγωγική υγεία τους (για παράδειγμα τη δυνατότητα να συλλάβουν, να κυοφορήσουν και να γεννήσουν χωρίς δική τους επιβάρυνση ή επιπλοκές υγιή παιδιά παραμένοντας και οι ίδιες υγιείς) (Panelli & Gallagher 2003, Oluseyi & Oluseun 2011). Δεδομένης της σημαντικότητας της αναπαραγωγής για τις ανθρώπινες κοινωνίες αλλά και τη σύνδεση των γυναικών με αυτή, γίνεται εύκολα σαφές ότι επισφάλεια στην αναπαραγωγική υγεία των γυναικών συνεπάγεται πολλαπλασιαστικά αρνητικά αποτελέσματα.

Αν και οι κίνδυνοι για την αναπαραγωγική υγεία των αγροτισσών μπορούν να προέρχονται από διάφορες συνθήκες (π.χ. χρονοβόρες, επαναλαμβανόμενες, βαριές χειρονακτικές εργασίες σε ακραίες καιρικές συνθήκες και κυρίως έκθεση σε υψηλές θερμοκρασίες) η μακροχρόνια και επαναλαμβανόμενη έκθεση των γυναικών σε φυτοφάρμακα και άλλες παρόμοιες τοξικές ουσίες ελέγχεται ως πρωταρχικής σημασίας.

Η χρήση φυτοφαρμάκων από τους αγρότες στις αναπτυσσόμενες και βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες είναι σχεδόν διάχυτη, όπως καταδεικνύει η αύξηση της πρακτικής αυτής από 37-55% στο διάστημα της δεκαετίας (1993-2003· ILO, 2010). Η δημοτικότητα της χρήσης χημικών εισροών στη γεωργία στην Ελλάδα έχει τις ρίζες της στην Πράσινη Επανάσταση, κατά τις δεκαετίες του '60 και '70, οπότε και έλαβε χώρα η εισαγωγή της χρήσης των φυτοφαρμάκων για υψηλές αποδόσεις στην παραγωγή δημητριακών, οπωροκηπευτικών κα. Ενισχυμένοι από διαθέσιμες οικονομικές ενισχύσεις στα πλαίσια της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) και δανειακά σχήματα, οι αγρότες ψέκαζαν τα χωράφια τους μέχρι και 15 φορές ανά καλλιεργητική περίοδο. Η εξάρτηση από τα χημικά έχει εξελιχθεί σε γενικό κανόνα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να έχει προοδευτικά υιοθετηθεί ακόμη και από αγρότες αυτοσυντηρούμενης γεωργίας που επιδίδονται σε κάποιου είδους καλλιέργειες για πώληση, σε ορεινές περιοχές (Λουλούδης & Μπεόπουλος, Υπ.Α.Τ., 2000).

Τα φυτοφάρμακα και τα λιπάσματα περιλαμβάνουν περί τις περί τις 700 χημικές ουσίες και ενώσεις για τις οποίες, σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (WHO

2009) δεν έχει εκτιμηθεί η πιθανή βλάβη που μπορεί να προκαλέσουν στον άνθρωπο. Επιπλέον, (WHO 2009), εννέα φυτοφάρμακα¹ συγκαταλέγονται στις 12 πιο επιβλαβείς χημικές ουσίες που κατατάσσονται στους Ανθεκτικούς Οργανικούς Ρύπους (Persistent Organic Pollutants – POPs) και για τις οποίες η Οργάνωση Γυναικών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (Women’s Environment and Development Organization) έχει προτείνει προς τον ΟΗΕ την κατάργηση ή τον περιορισμό τους.

Ο αυξημένος σε σύγκριση με τους άνδρες κίνδυνος που διατρέχουν οι γυναίκες από τη χρήση ή την έκθεση σε φυτοφάρμακα έχει επανειλημμένα τεκμηριωθεί σε επιδημιολογικές έρευνες (βλ. ενδ. Jors *et al.* 2013, Mostafalou 2013, London 2002). Η αποθήκευση των τοξινών στους λιπώδεις ιστούς καθιστούν τις γυναίκες όχι μόνο τις ίδιες πιο επιρρεπείς σε συναρτώμενα προβλήματα υγείας (π.χ. ορμονικές διαταραχές, παρεμβολές στα επίπεδα οιστρογόνων, αποβολές, επιπλοκές στην κύηση θνησιγένεια, γενετικές ανωμαλίες, καθυστερημένη εγκυμοσύνη, μειωμένη ικανότητα για θηλασμό, ενδομητρίωση, καρκίνο του στήθους και των ωοθηκών) αλλά και μεταβιβάζονται κατά τη διάρκεια της κυοφορίας και της γαλουχίας στα νεογνά και τα βρέφη (Φανουράκη 2007, Ransom 2002).

Συγκεκριμένα, μελέτες αναφέρουν ότι η ουσία DDE, που είναι μεταβολίτης του DDT, ανιχνεύθηκε σε επίπεδα 4-12 φορές υψηλότερα των επιτρεπόμενων ορίων, σε βρέφη τα οποία θηλάζουν, σε χώρες όπως η Βραζιλία, η Ζιμπάμπουε, η Κίνα (Ransom 2002) και η Τουρκία (Ergonen 2009). Οι αγρότισσες που κάνουν χρήση φυτοφαρμάκων ακόμη και κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης ή του θηλασμού, όπως όσες εργάζονται σε μπανανοφυτείες και φυτείες ανανά στις Φιλιππίνες (Tanzo & Sachs 2004), συγκαταλέγονται ανάμεσα σε εκείνες που διατρέχουν πραγματικά μεγάλο κίνδυνο.

Σχετικές έρευνες στην Ελλάδα επιβεβαιώνουν την τοξικότητα και τους κινδύνους υγείας που εγκυμονεί η χρήση φυτοφαρμάκων στη γεωργία (βλ. ενδ. Kokkinaki *et al.* 2014, Koureas *et al.* 2014). Έρευνες επίσης διαπιστώνουν την ύπαρξη υπολειμμάτων φυτοφαρμάκων ακόμη και στο αμνιακό υγρό (Koutroulakis *et al.* 2014).

Η κατάσταση επιδεινώνεται περαιτέρω εξαιτίας της φτώχειας και τον αποκλεισμό των γυναικών αγροτισσών από προγράμματα αγροτικών εφαρμογών που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν καλύτερη εκπαίδευση και ενημέρωση στην ασφαλή χρήση φυτοφαρμάκων (Σαφιλίου 2004). Αυτή η διάσταση αναδεικνύεται σαφώς σε μελέτη περίπτωσης στην Κρήτη για την οποία οι Kousis & Petropoulou (2001) αναφέρουν πλημμελή χρήση χημικών ουσιών από άνδρες και γυναίκες οι οποίοι από τη μια έρχονται σε απευθείας επαφή με τοξικές ουσίες και από την άλλη δεν ακολουθούν κανόνες προστασίας καθώς συχνά δεν είναι σε θέση να διαβάσουν ετικέτες και οδηγίες χρήσης. Στην ίδια έρευνα, οι αγρότες και αγρότισσες ανέφεραν συμπτώματα από τη χρήση φυτοφαρμάκων σε θερμοκήπια κηπευτικών όπως ζαλάδα ή ναυτία, αναπνευστικά προβλήματα, φτέρνισμα, φαγούρα, μυϊκούς πόνους, εγκαύματα ή φουσκάλες, κόκκινα ή «φλογισμένα» μάτια, κ.λπ. Άνδρες και γυναίκες δήλωσαν ότι δεν χρησιμοποιούσαν προστατευτικό ρουχισμό, επειδή αυτός δεν ήταν διαθέσιμος, ήταν οικονομικά ασύμφορος, δεν ταίριαζε στις κλιματολογικές συνθήκες ή τους ήταν άγνωστος και εάν χρησιμοποιούσαν, το πιο συνηθισμένο μέσο προστασίας ήταν ένα μαντίλι ή ύφασμα μπροστά στη μύτη και το στόμα. Τα κατάλοιπα των φυτοφαρμάκων δεν μπορούσαν να τα απομακρύνουν άμεσα από το σώμα τους, επειδή δεν υπήρχαν εγκαταστάσεις καθαρισμού στα χωράφια όπου λάμβανε χώρα ο ψεκασμός. Επιπλέον, επιδίδονταν σε λανθασμένες πρακτικές, όπως να φυλάνε τα περισεύματα των φυτοφαρμάκων και τα

---

¹ (1) DDT ή τον μεταβολίτη του, το DDE, (2) διφαινύλια Aldrin, (3) Dieldrin, (4) Endrin, (5) Chlordane ευρέως φάσματος, (6) Heptachlor, (7) Hexachlorobenzene, (8) Mirex, και (9) Toxaphene (WHO 2009).

δοχεία κοντά στις κατοικίες (Kousis & Petropoulou 2001). Το θολά όρια στη διάκριση μεταξύ τόπου εργασίας και του τόπου κατοικίας σε ένα συγκεκριμένο αγροτικό χώρο παρατηρείται επίσης σε διάφορα μέρη του κόσμου όπως για παράδειγμα σε χώρες της Λατινικής Αμερικής (Tanzo & Sachs 2004).

Εργονομικά προβλήματα-Εργατικά ατυχήματα

Η τρέχουσα εργονομική έρευνα στις αναπτυσσόμενες χώρες θεωρείται ότι εστιάζεται κυρίως στο βιομηχανικό τομέα και όχι στη γεωργία (Forastieri 2007). Παρόλα αυτά, οι Scott και Charteris (2004) επισημαίνουν ότι η μεταφορά δυτικών τεχνολογιών ενέχει εργονομικές επιπτώσεις για τους χρήστες στις αναπτυσσόμενες χώρες, διότι η εισαγόμενη τεχνολογία συχνά διαθέτει ακατάλληλο σχεδιασμό για τα κλιματικά και άλλα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά, τις οργανωτικές πτυχές, τις συνθήκες εργασίας, τις πολιτισμικές συνήθειες, ή τη σωματική δύναμη, μέγεθος και διαστάσεις που ισχύουν στη χώρα-αποδέκτη. Η κατάσταση είναι πιθανόν ότι επιδεινώνεται όταν η τεχνολογία χρησιμοποιείται από γυναίκες καθώς επιπλέον των παραπάνω παραγόντων ο σχεδιασμός είναι προσαρμοσμένος στα ανδρικά πρότυπα (βαριά, ογκώδη και δύσκολα στο χειρισμό εργαλεία και εξοπλισμός) (Alex, D.M., Petridou κα. 2003, Padilla 2013, EU-OSHA 2014). Οι Holmboe-Ottesen *et al.* (1989) για παράδειγμα, παρατήρησαν ότι το ποσοστό επιβίωσης βρεφών που γεννήθηκαν από γυναίκες οι οποίες κατά τη διάρκεια της κύησης χειρίζονταν βαριά γεωργικά εργαλεία είναι μικρότερο από εκείνο των γυναικών που εργάζονταν με πιο ελαφριά.

Έρευνα που έγινε στην Ελλάδα σε αγροτικό και μη αγροτικό πληθυσμό της ίδιας περιοχής έδειξε ότι οι αγρότες παραπονιούνται πιο συχνά για ορθοπεδικά και μυοσκελετικά προβλήματα από ό,τι οι μη αγρότες (Demos *et al.* 2013: 787). Αντίστοιχα, ρευματολογική έρευνα στην Ελλάδα, έδειξε ότι αγροτικοί πληθυσμοί συχνότερα από ότι αστικοί και ημι-αστικοί πληθυσμοί και γυναίκες συχνότερα από ότι οι άνδρες υποφέρουν από συμπτωματική οστεοαρθρίτιδα στο γόνατο, το χέρι και το ισχίο (Andrianakos *et al.* 2006). Άλλη έρευνα που σύγκρινε την εργονομία δύο διαφορετικών αγροτικών επιχειρήσεων έδειξε ότι οι συνθήκες εργασίας σχετίζονται άμεσα με την υγεία των ίδιων των γυναικών (π.χ. πόνος σε αυχένα πλάτη, μέση κλπ.) την εξέλιξη της εγκυμοσύνης και την υγεία του βρέφους κατά τον πρώτο χρόνο (Runkle *et al.* 2014).

Σύμφωνα με υπολογισμούς (Forastieri 2007) περισσότερα από 51% των θανάσιμων ατυχημάτων παγκοσμίως αφορούν γεωργικούς εργάτες οι οποίοι παράλληλα διατρέχουν διπλάσιο κίνδυνο να πεθάνουν κατά τη διάρκεια της δουλειάς (Ransom 2002). Το μεγαλύτερο ποσοστό τραυματισμών ή θανάτων συνδέονται με τη χρήση γεωργικών μηχανημάτων. Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης υποστηρίζεται ότι η κύρια αιτία της υψηλής συχνότητας ατυχημάτων, τραυματισμών, και εργατικών ασθενειών είναι ο αυξανόμενος αριθμός των μηχανικών, εργονομικών, βιολογικών και χημικών κινδύνων (project Direraf 2008). Οι κίνδυνοι αυτοί αυξάνονται περαιτέρω καθώς η εκπαίδευση των αγροτών στην εφαρμογή μηχανισμών ασφαλείας και προστασίας είναι ανεπαρκείς ενώ παράλληλα συχνά λείπει ο απαραίτητος εξοπλισμός.

Το ζήτημα των θανάτων και των τραυματισμών από αγροτικά ατυχήματα απασχολεί έναν αυξανόμενο αριθμό ερευνητών πολλοί από τους οποίους αναφέρονται ρητά στις διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών όπως και μεταξύ αγοριών και κοριτσιών (Dukeshire *et al.* 2015). Στις περισσότερες από αυτές τις έρευνες το φύλο καταδεικνύεται ως κρίσιμος παράγοντας. Για παράδειγμα, οι Dimish-Ward *et al.* (2004: 54-55) αναφέρουν ότι η αναλογία ανδρών/γυναικών σε τραυματισμούς από μηχανήματα είναι 9:1. Η αντίστοιχη όμως αναλογία για άλλου είδους τραυματισμούς (π.χ. από ζώα,

πεσίματα, κ.λπ) είναι 3:1. Οι γυναίκες αναφέρουν πιο συχνά τραυματισμούς από ζώα ενώ μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες αναφέρουν κατάγματα οστών σε μεγαλύτερη συχνότητα από ότι οι άνδρες αντίστοιχης ηλικίας (Dimish-Ward *et al.* 2004: 55).

Συμπεράσματα για την έρευνα ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελλάδας

Η επισκόπηση και ανάλυση της διαθέσιμης βιβλιογραφίας που πραγματοποιήσαμε για αυτή τη μελέτη ανέδειξε ένα σχετικά πρόσφατο αυξανόμενο αριθμό επιδημιολογικών ενίοτε και περιπτωσιολογικών μελετών και ζητημάτων που άπτονται της υγείας των αγροτισσών. Αντίθετα περιορισμένος εξακολουθεί να είναι ο αριθμός των κοινωνικών μελετών που αφορούν τη σχέση εργασίας και υγείας των αγροτισσών. Παρόμοια εμφανίζεται η τάση των σχετικών ερευνών που πραγματοποιούνται στη Ελλάδα.

Ωστόσο, στην περίπτωση της Ελλάδας, η παγκοσμιοποίηση και τα ζητήματα απελευθέρωσης του εμπορίου, που έλαβαν χώρα κατά την τελευταία δεκαετία, έχουν επαναφέρει το ενδιαφέρον για τα αγροτικά νοικοκυριά, συμπεριλαμβανομένων και των αγροτισσών και του τρόπου με τον οποίο αυτές επηρεάζονται αρνητικά από τέτοια θέματα (βλ. για παράδειγμα Lazaridis 2009). Οι δυσμενείς επιπτώσεις του παγκόσμιου εμπορίου δεν αποτελούν μία νέα συζήτηση στη χώρα. Σύμφωνα με τους Γιδαράκου, κ.ά. (2008) καθώς και Πετροπούλου (2014), οι οικονομικές και αγροτικές πολιτικές που επιβάλλονται από τις διεθνείς εμπορικές σχέσεις και την Κοινή Αγροτική Πολιτική έχουν εντείνει την εκμετάλλευση των αγροτικών νοικοκυριών, έχουν προκαλέσει μεγαλύτερη ακτημοσύνη και εξαθλίωση με τη μετατροπή των γεωργικών εκτάσεων, έχουν στρέψει την παραγωγή σε καλλιέργειες υψηλής αξίας που απαιτούν εντατική χρήση χημικών, έχουν ανοίξει τη χώρα σε φθηνότερες εισαγωγές αγροτικών προϊόντων που συναγωνίζονται τα τοπικά, και έχουν αναγκάσει τις αγρότισσες να εργάζονται περισσότερο ή να μεταπηδούν σε χαμηλά αμειβόμενες γεωργικές εργασίες που, μεταξύ άλλων προβλημάτων, θέτουν σε κίνδυνο την ευημερία τους. Συνεπώς, κρίνεται αναγκαία η διεξαγωγή ερευνών που θα προσεγγίσουν τα ζητήματα υγείας και ευημερίας των αγροτισσών στο συγκεκριμένο έμφυλο πλαίσιο στο οποίο εμφανίζονται.

Καθίσταται επίσης αναγκαίο να υπάρχουν διαθέσιμα επικαιροποιημένα αναλυτικά στατιστικά στοιχεία. Κατά τη διάρκεια της επισκόπησης, ανακαλύψαμε παρωχημένα εθνικά στατιστικά στοιχεία για δεδομένα όπως το ποσοστό των γυναικών που συγκαταλέγονται στο εργατικό δυναμικό της υπαίθρου, το εισόδημά τους από μισθούς για γεωργικές εργασίες ή από την αμειβόμενη εργασία τους σε αγροκτήματα, τον αριθμό των γυναικών δικαιούχων στα σημαντικότερα προγράμματα και υπηρεσίες επέκτασης του Τμήματος Αγροτικής Μεταρρύθμισης και του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων και το μέγεθος και τη φύση της συμμετοχής των γυναικών της υπαίθρου σε τοπικές οργανώσεις. Τέτοια στοιχεία ωστόσο πιθανόν να υπάρχουν αδημοσίευτα όμως και μη διαθέσιμα από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) ή το Εθνικό Ινστιτούτο Αγροτο-Γεωργικών και Κοινωνιολογικών Ερευνών (ΕΘΙΑΓΕ).

Σύγχρονες μελέτες θα πρέπει να αναδείξουν τα είδη νοσηρότητας και τους κινδύνους θνησιμότητας όπως αυτοί αφορούν γυναίκες διαφορετικών ηλικιών, φυσικής κατάστασης, εθνικής καταγωγής, επιπέδου εκπαίδευσης κλπ., ελέγχοντας για πιθανές διαφορές μεταξύ γεωγραφικών περιοχών, ειδών καλλιέργειας, κ.λπ.

Αλλαγές ως προς τις έμφυλες σχέσεις, τη σύνθεση και τη δυναμική των αγροτικών νοικοκυριών, και των γεωργικών πρακτικών που αυτά εφαρμόζουν, στον απόηχο των συμφωνιών του παγκόσμιου εμπορίου θα πρέπει επίσης να μελετηθούν σε βάθος. Αλλαγές σε επίπεδο αγροτικών πολιτικών στα πλαίσια της αναθεωρημένης πλέον ΚΑΠ θα πρέπει να μελετηθούν καθώς και οι τυχόν επιπτώσεις των μεταβολών αυτών

στην ευημερία και την υγεία των γυναικών της υπαίθρου. Ομοίως θα πρέπει να μελετηθούν και οι επιπτώσεις των αλλαγών στην επιλογή καλλιεργειών και αγροτικών πρακτικών.

Η τεκμηρίωση του αντίκτυπου των εισαγόμενων από το εξωτερικό τεχνολογιών στο φόρτο εργασίας, την υγεία και εν γένει την ευημερία των γυναικών της υπαίθρου, είναι αναγκαίο να εξεταστεί ενόψει των ευρημάτων που θέλουν αυτές τις τεχνολογίες συχνά να βάζουν τις γυναίκες σε ακόμη πιο μειονεκτική θέση. Για παράδειγμα, με ποιον τρόπο εισηγμένες τεχνολογίες, όπως η χαμηλού κόστους στάγδην άρδευση και η μη άροση, προσαρμόστηκαν στις τοπικές συνθήκες και τελικά έγιναν επωφελείς για τις αγρότισσες; Ομοίως, πρέπει να ερευνηθούν τα εργονομικά προβλήματα των γυναικών της υπαίθρου που προκύπτουν από τεχνολογίες κακώς εφαρμοσμένες. Για παράδειγμα, καθώς οι γυναίκες ενεργοποιούνται σε δραστηριότητες που έπονται της συγκομιδής, είναι σημαντικό να διερευνηθεί ποιες αντίστοιχες τεχνολογίες έχουν εισαχθεί, πόσο κατάλληλες είναι για χρήση από γυναίκες, ποια είναι τα επιχειρήματα των γυναικών για την υιοθέτηση ή την απόρριψή τους, και ποια τα οφέλη που αποκομίζουν από τη χρήση της τεχνολογίας.

Και τέλος, πέρα από το να διερευνήσει κανείς τα κενά που εμφανίζονται στην έρευνα για τις γυναίκες αγρότισσες, χρειάζεται ίσως να εξηγήσει γιατί υπάρχουν τέτοια κενά. Δημιουργούνται ερευνητικά κενά όταν διεθνείς χορηγοί της έρευνας αποσύρουν την υποστήριξή τους για συγκεκριμένους ερευνητικούς τομείς ή διαφοροποιούν την ερευνητική τους ατζέντα; Πόσο πολιτικοποιημένοι είναι οι τομείς της γεωργίας και της υγείας και πώς μπορεί αυτό να διευκολύνει ή να επιδεινώσει την κατάσταση των γυναικών της υπαίθρου; Τι ρόλο διαδραματίζει η πολιτική στη γεφύρωση των ερευνητικών κενών αναφορικά με την υγεία των γυναικών;

Τα ερευνητικά θέματα που τίγονται στο παρόν άρθρο ίσως θα έπρεπε να αποτελούν συλλογική μέριμνα των κυβερνητικών οργάνων, όπως π.χ. της ΕΛΣΤΑΤ και των σχετικών υπηρεσιών, των ακαδημαϊκών ερευνητικών ιδρυμάτων, και των μη κυβερνητικών οργανώσεων, που συνιστούν αποθετήρια δεδομένων για την αγροτική βάση της χώρας. Πολλές από τις προτεινόμενες μελέτες διεξάγονται συνήθως καλύτερα από μια διεπιστημονική ομάδα απαρτισμένη από ερευνητές των κοινωνικών επιστημών, των επιστημών υγείας και του περιβάλλοντος, ο καθένας εκ των οποίων στηρίζεται μεν στον τομέα του, αλλά αναγνωρίζει ότι οι συνεισφορές από άλλους κλάδους μπορούν να τον βοηθήσουν να ξεπεράσει τους θεωρητικούς και μεθοδολογικούς περιορισμούς κατά την προσέγγιση ενός συγκεκριμένου φαινομένου. Είναι ζωτικής σημασίας να τεθούν οι επιταγές της έρευνας που αναφάνηκαν στην παρούσα μελέτη, καθώς μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να αποκτήσουμε την απαιτούμενη πληροφορία για τη χάραξη μιας ορθής αγροτικής πολιτικής και το σχεδιασμό προγραμμάτων που θα προωθήσουν σημαντικά την οικονομική, κοινωνική και σωματική ευημερία των γυναικών αγροτών. Η βελτίωση της ζωής αυτών των γυναικών, που μέσω της παραγωγικότητάς τους κρατούν το κλειδί για την ασφάλεια των τροφίμων και την υγεία της οικογένειάς τους, μπορεί τελικά να είναι ένας τρόπος για την ανακούφιση της φτώχειας στις αγροτικές περιοχές της χώρας μας εν καιρώ κρίσης.

Βιβλιογραφία

Alex, D.M., Petridou, E., Dessypris, N., Skenderis, N. & Trichopoulos, D. (2003), "Characteristics of farm injuries in Greece", *Journal of Agricultural Safety and Health*, 9 (3): 233-40.

- Andrersson, E. & Lundqvist, P. (2014), “Gendered agricultural space and safety: Towards embodied, situated knowledge”, *Journal of Agromedicine*, 19 (3): 303-315.
- Andrianakos, A. A., Kontelis, L., Karamitsos, D. G., Aslanidis, S. I., Georgountzos, Ath. I., Kaziolas, G. O., Pantelidou, K. V., Vafiadou, E. V., Dantis, P. C., Esording, Study Grp. (2006), “Prevalence of symptomatic knee, hand, and hip osteoarthritis in Greece. The ESORDIG study”, *Journal of Rheumatology*, 33 (12): 2507-2514.
- Bertini, C (2008), A presentation made by the Gates Foundation to the Oxfam/Gates/ODI seminar on July 21, 2008.
- Chiong-Javier, Ma. E. (2009), “Health consequences of rural women’s reproductive role in agriculture in the Philippines and other developing countries”, *Journal of International Women’s Studies*, 10 (4): 95-110. Διαθέσιμο στο <http://vc.bridgew.edu/jiws/vol110/iss4/7>
- Demos, K., Sazaki, E., Jelastopulu, E., Charokopos, N., Ellul, J., Leotsinidis, M. (2013), “Does farming have an effect on health status? A comparison study in West Greece”, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 10: 776-792, doi:10.3390/ijerph10030776
- Dimish-Ward, J.R., Guernsey, J.R., Pickett, W., Rennie D., Hartling, L., Brison, R. J. (2004), “Gender differences in the occurrences of farm related injuries”, *Occupational and Environmental Medicine*, 61: 52-56.
- Direraf (2008), Development of Public Health Indicators for Reporting Environmental and Occupational Risks Related to Agriculture and Fishery-DIRERAF.
- Dukeshire, S. R., Sanderson, L .L., Garbes, R., Wang, X. (2015), “Boy or girl: Does gender matter when learning to farm safely?”, *Journal of agricultural safety and health*, 21 (4): 255-267.
- Ergonen T. A., Salacin S., Uysal S., Eminoglu O., Gelal A., Coker C., Baydur H., Karcioğlu O., Onvural B. and Guven H. (2009), “Health Profiles of Methyl Bromide Applicators in Greenhouses in Turkey”, *Annals Academy of Medicine*, 38 (8) No. 8.
- Eurostat (2011), *Population Demography*, Eurostat news releases on the Internet: <http://ec.europa.eu/eurostat>
- FAO (2011), *The State of Food and Agriculture 2010-2011, Women in Agriculture –*
- Forastieri, V. (2007), “Providing Occupational Safety and Health Services to Workers in Agriculture”, *African Newsletter on Occupational Health and Safety*, 17 (1): 4-7.
- Holmboe-Ottesen, G., Mascarenhas, O. and Wandel, M. (1989) Women’s Role in Food Chain Activities and the Implications for Nutrition - Nutrition Policy Discussion, http://www.prolepsis.gr/new/PRImages/ProjectFiles/24_200809081532230.direraf%20outcomes%20in%20brief.pdf
- Iakovidou, O., Koutsou, S., Partalidou, M., Emmanouilidou, M. (2012), “Women entrepreneurs in rural Greece: do they come from the same ‘neck of the woods’? Locals, daughters-in-law and urban newcomers”, *New Medit*, 11(2): 58-64.
- International Labour Organization (ILO) (2001), MESH/2001 Report: *Draft Code of Practice on Safety and Health in Agriculture*, Geneva, ILO.
- Jors, E., Hay-Younes, J., Condarco, MA. Condarco, G., Cervates R., Huici, O, Baelum, J. (2013), “Is gender a risk factor for pesticide intoxications among farmers in Bolivia? A cross-sectional study”, *Journal of Agromedicine*, 18 (2):132-139.
- Killias, T.S. (2008), “Rural women’s health: Mental, behavior, and physical issues”, *Journal of Women & Aging*, 20 (1-2): 191-193.
- Kokkinaki, A., Kokkinakis, M, Kawalakis, MP., Tzatzarakis, MN, Alegakis AK, Maravgakis, G., Babatsikou, F., Fragiadakis, GA., Tsatsakis, AM., (2014), “Biomonitoring of dialkylphosphate metabolites (DAPs) in urine and hair samples of sprayers and rural residents of Crete, Greece”, *Environmental Research*, Special Issue, Oct., doi: 10.1016/j.envres.2014.07.0
- Koureas., M., Tsezou A., Tsakalof, A., Orfanidou, T., Hadjichristodoulou, C. (2014), “Increased levels of oxidative DNA damage in pesticide sprayers in Thessaly Region (Greece). Implications of pesticide exposure”, *Science of the total environment*, 496: 358-364.

- Kousis, M and Petropoulou, E. (2001), "Local Identity and Survival in Greece", in T. O'Riordan (ed.), *Globalism, Localism and Identity: A Fresh Perspective on the Transition of Sustainability*, London, Earthscan, Chapter 9, σελ. 185-209.
- Koutroulakis, D., Sifakis, S., Tzatzarakis, MN., Alegakis, AK., Theodoropoulou, E., Kavvalakis, MP., Kappou D., Tsatsakis, AM. (2014), "Dialkyl phosphates in amniotic fluid as a biomarker of fetal exposure to organophosphates in Crete, Greece: association with fetal growth", *Reproductive Toxicology*, 46: 98-105.
- Lahana, E., Pappa, E. & Niakas, D., (2011), "Do place of residence and ethnicity affect health services utilization? Evidence from Greece", *International Journal of Equity in Health*, 10(16), doi 10.1186/1475-9276-10-16.
- Lazaridis, G. (2009), *Women's Work and Lives in Rural Greece-Appearances and Realities*, Ashgate, England.
- London, L., De Grosbois, S., Wesseling, C., Kisting, S., Rother, HA., Mergler, D. (2002), "Pesticide usage and health consequences for women in developing countries: Out of sight, out of mind?", *International Journal of Occupational and Environmental Health*, 8 (1): 46-59.
- Mostafalou, S. & Abdollahi, M. (2013), "Pesticides and human chronic diseases: Evidences, mechanisms and perspectives", *Toxicology and Applied Pharmacology*, 286: 157-177.
- Oluseyi, A. and Oluseun, AO (2011), "The Concept: Women's Reproductive Health and Food Security", *European Journal of Social Sciences*, 22 (1): 76-80.
- Padilla, A. J. (2013), Occupational Health and Safety of Agricultural Workers: ILO Conventions and Gaps, *Turning Point*, Pesticide Action Network, Asia and the Pacific, 3: 1-68.
- Panelli R. & Gallagher LM. (2003), "It's your whole way of life really: negotiating work, health and gender", *Health and Place*, 9: 95-105.
- Petrou, M. (2012), "Rural immigration, family farm modernization and reactivation of traditional women's farming tasks in Greece: Masculinities and femininities reconsidered", *South European Society and Politics*, 17(4): 553-571.
- Quandt S.A. et al. (2004), "Agricultural and residential pesticides in wipe samples from farmworker family residences in North Carolina and Virginia", *Environmental Health Perspectives*, σελ. 112:382.
- Ransom, P. (2002), "Women, Pesticides and Sustainable Agriculture", Position Paper for Rosegrant et al. 2005. Looking Ahead. Long-Term prospects for Africa's Agricultural Development and Food Security, Washington D. C., IFPRI.
- Runkle, J., Flocks, J., Economos, J., Tovar-Aguilar, J. A., McCauley, L. (2014), "Occupational risks and pregnancy and infant health outcome in Florida farmworkers", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 11: 7820-7840, doi:10.3390/ijerph110807820
- Scott, P.A. & Charteris. J. (2004), "Ergonomics and industrially developing countries (IDCs): Socio-cultural perspectives", in M. Kaplan (ed.), *Cultural Ergonomics (Advances in Human Performance and Cognitive Engineering Research*, 4: 223-248.
- Tanzo, I. & Sachs, C. (2004), "Women in Pesticide Management in the Philippines: Assumptions, Exclusions, Suggestions", in Proceedings of the 2004 *Rural Sociological Society Annual Meeting*, Sacramento, California, August 12-15.
- Thorndyke, L. E. (2005), Rural women's health: A research agenda for the future, *Women's Health Issues*, 15: 200-203
- WHO (2009), *The WHO Recommended Classification of Pesticides by Hazard and Guidelines to Classification 2009*, International Programme on Chemical Safety (IPCS), Inter-Organization Programme for the Sound Management of Chemicals (IOMC), World Health Organization, Geneva, 2009.
- Γιδαράκου, Ι., Ε. Δημοπούλου, Ο. Λαγογιάννη, Σ. Σωτηροπούλου και Α. Κουτσούρης (2008), «Νέες Γυναίκες και Γεωργία: Περιπτώσιολογική μελέτη ενεργών Νέων Αγροτισσών της Δυτικής Μακεδονίας», *Γεωγραφίες*, τεύχος 14: 3-23.
- Ζωγραφάκης, Σ. & Μητράκος, Θ. (2012), «Ο κίνδυνος χαμηλού εισοδήματος στη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης: η απάντηση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος», «Νέα Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός-Πολιτικές Καταπολέμησης ενός Ελάχιστου

- Εγγυημένου Εισοδήματος», Ειδική Συνεδρία Διαρκούς Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων, 12 Φεβρουαρίου, Αίθουσα Γερουσίας Βουλής, Βουλή των Ελλήνων ΙΓ' Περίοδος-Σύνοδος Γ, σελ. 55-84.
- Κανελλόπουλου, Ν. Κωνσταντίνος Αναστασάκου, Ε.Ζ, Κώτση, Κ., Αγαπούλα, Μανιάτη, Ν. Θανάσης, Παχάκη, Μ. Καλλιόπη, (2004), *Διανομή, Αναδιανομή και Φτώχεια*, ΚΕΠΕ, Μελέτες 55, σελ. 21-32 και 216-228.
- Μητράκος, Θ. & Π. Τσακλόγλου (2011), *Ανισότητα, φτώχεια και υλική ευημερία: από τη μεταπολίτευση ως την τρέχουσα κρίση*, εισήγηση στην ημερίδα «Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης», Τράπεζα της Ελλάδος, 13 Μαΐου.
- Πέζαρος, Π.Α. (2012), «Κοινή αγροτική πολιτική: Ανάπτυξη και προοπτικές», στο Σ. Ντάλης (επιμ.), *Από την Ένταξη στην Κρίση – Ελλάδα & Ευρωπαϊκή Ένωση: 1981-2011*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σελ 192-213).
- Πετροπούλου, Ε. (2014), «Κατάσταση Μόνιμης Κρίσης σε μια Πεδινή Περιοχή της Νότιας Κρήτης», στο Στ. Ζαμπαρλούκου & Μ. Κούση (επιμ.), *Κοινωνικές Όψεις της Κρίσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πεδίο, σελ. 171-198.
- Σαφιλίου, Κ. (2004), «Η Δυναμική του Κοινωνικού Αποκλεισμού των Μικρών Γεωργών και Ιδίως των Γυναικών», στο Α. Γ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Υπαιθρο*, Αθήνα, Gutenberg.
- Σαφιλίου, Κ. & Παπαδόπουλος Α.Γ. (2004) *Οι Μικροί Γεωργοί στην Ελλάδα: Ποιοι θα Επιβιώσουν και Πώς;* Αθήνα, Gutenberg.
- Φανουράκη, Αικατερίνη (2007), *Χρήση Φυτοφαρμάκων από Γυναίκες Αγρότισσες του Ν. Ηρακλείου*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιατρικής.

Διαδρομές νέων από διακριτές επαγγελματικές ομάδες και ο εντοπισμός τους σε τμήματα της αγοράς

Ρενταρή Μάλαμα*

Περίληψη

Με την παρούσα εισήγηση επιδιώκεται η καταγραφή της διαδρομής των νέων, όπως αυτή διαμορφώνεται σε περίοδο οικονομικής κρίσης για τη χώρα. Στόχος της είναι ο εντοπισμός κοινωνικών τύπων, λαμβάνοντας υπόψη εκπαιδευτικές διαφοροποιήσεις και εργασιακές συμπεριφορές που προκύπτουν κατά τη μετάβαση από το χώρο της εκπαίδευσης σε αυτό της αγοράς. Τα ποιοτικά δεδομένα που παρουσιάζονται αφορούν απόφοιτους των κλάδων της υγείας, με έμφαση τους ιατρούς, των κοινωνικών επιστημών και των μηχανικών και προέρχονται από το ερευνητικό πρόγραμμα In4Youth – Διαδικασίες κοινωνικής ένταξης και ένταξης στην αγορά εργασίας των νέων σε περίοδο οικονομικής κρίσης, που υλοποιήθηκε το διάστημα 2012-2015.

Λέξεις κλειδιά: Ένταξη, εδραίωση, απόφοιτοι ΑΕΙ, αγορά εργασίας, μετάβαση.

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον Μπεκ η έννοια της εργασίας έχει υποστεί επαναξιολογήσεις έως ότου να θεωρηθεί το βασικό «γνώρισμα της κοινωνικής ταυτότητας των ανθρώπων, της κοινωνικής θέσης τους και της κοινωνικής ασφάλειάς τους» (Μπεκ 2001: 189). Ο Παπαιωάννου σημειώνει την κεντρικότητα της σημασίας της αναφέροντας την εργασία

...για την εξασφάλιση της ύπαρξης, εργασία για τη συσσώρευση πλούτου, εργασία για την κατάκτηση της γνώσης, εργασία για την ανάπτυξη και ψυχική ισορροπία της προσωπικότητας, εργασία για τη νοσηματοδότηση της ύπαρξης και για ανθρώπινη ολοκλήρωση ... (Παπαιωάννου 1997: 383).

Στη μετανεωτερική κοινωνία, η έννοια της υπόκειται σε καθεστώς ρίσκου. Τα δομικά χαρακτηριστικά της Κοινωνίας της Εργασίας βρίσκονται υπό αμφισβήτηση λόγω των αλλαγών που έχουν επέλθει στις βασικές της παραδοχές. Συγκεκριμένα, η χωρική και χρονική ευελιξία, καθώς και οι συμβατικές υποχρεώσεις -που απορρέουν από τις αναδυόμενες νέες μορφές- αμφισβητούν σε σημαντικό βαθμό την ασφάλεια και την προβλεψιμότητα που ενείχαν οι θέσεις εργασίας στη βιομηχανική κοινωνία του υπολογιζόμενου ρίσκου. Ατομικά αυτό βιώνεται ως διάσπαση μίας συλλογικής κατάστασης σε κατακερματισμένες διαδρομές, στις οποίες εμπεριέχεται υψηλός βαθμός εργασιακών αβεβαιοτήτων, «εκδημοκρατικοποιώντας» ακόμα και τις αρνητικές εμπειρίες της εργασιακής πραγματικότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τόσο η εργασία όσο

---

* Κοινωνιολόγος – Ερευνήτρια In4Youth.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: isse@aegean.gr & malamarent@gmail.com

και η ανεργία αποτελούν καταστάσεις που μοιράζονται, εναλλάσσονται και βιώνονται σχεδόν απ' όλους, τουλάχιστον μία φορά στη διάρκεια της επαγγελματικής διαδρομής (Μπεκ 2001).

Παράλληλα, στο εργασιακό αυτό περιβάλλον εδραιώνεται η θεώρησης της εξατομίκευσης. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της ρευστοποίησης της κανονικής εργασιακής πορείας επιχειρείται η μετάθεση της ευθύνης των εργασιακών ρήξεων στις αποφάσεις και στις επιλογές του ίδιου του ατόμου, ως ρυθμιστής της προσωπικής του βιογραφίας. Κατ' αυτήν την έννοια, αποτελεί δόκιμος ο όρος των βιογραφιών διακινδύνευσης, δεδομένου ότι εμπειρικά έχει αποδομηθεί οποιοδήποτε υπόδειγμα σταθερής οργάνωσης της εργασιακής ζωής (Τσιώλης 2005).

Ο Ναξάκης (2005:66) καταγράφοντας τα στοιχεία που διέπουν το νέο *ανθρωπολογικό τύπο εργαζόμενου ή ευέλικτου νομάδα*, όπως ο ίδιος αναφέρει, περιγράφει εργαζόμενους με χαμηλές ή υψηλές δεξιότητες, που διέπονται από: (α) *προσαρμοστικότητα*: στις εργασιακές απαιτήσεις και στις ρυθμίσεις της αγοράς, (β) *εξατομίκευση*: υπό την έννοια της ατομικής πλέον διαπραγμάτευσης του πλαισίου απασχόλησης, (γ) *αποτοποποίηση της εργασιακής σχέσης*: αναφορικά με το χρόνο και τον τόπο εκτέλεσης των καθηκόντων, (δ) *αβεβαιότητα*: του εργασιακού μέλλοντος, (ε) *ειδίκευση-αποειδίκευση*: ανάλογα τη θέση απασχόλησης.

Γίνεται, λοιπόν, κατανοητό ότι ο μετασχηματισμός της κοινωνίας της εργασίας θέτει σε επαναπροσδιορισμό έννοιες επαγγελματικής ταυτότητας, ενώ παράλληλα δύναται να αυξήσει το βαθμό ευαλωτότητας σε ομάδες πληθυσμού λιγότερο εδραιωμένες. Σε αυτές εντάσσονται και οι νέοι, οι οποίοι σε ένα περιβάλλον ρευστότητας καλούνται να διαχειριστούν χρόνους αναμονής μέχρι να επιτευχθεί η ένταξή τους σε θέσεις, οι οποίες είθισται –κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων– να διέπονται από εργασιακά χαρακτηριστικά της δευτερεύουσας αγοράς (Χτούρης 2005). Με την παραπάνω διαπίστωση συγκλίνουν και οι αναφορές των Βαΐου & Καραμεσίνη (1998), σημειώνοντας ότι οι νέοι ωθούνται στην αποδοχή εργασιών χαμηλής ποιότητας, ή ακόμα και στην άτυπη εργασία, λόγω τόσο της ανάγκης απόκτησης εισοδήματος όσο και της επιθυμίας διαμόρφωσης μιας εργασιακής πορείας, με μελλοντικό προσανατολισμό την αξιοποίηση της εμπειρίας στη διαδικασία εντοπισμού μίας καλύτερης θέσης. Ηλικιακά, σύμφωνα με τους Ιωακείμογλου κ.α. (1998), τα άτομα που φαίνεται να συμμετέχουν περισσότερο στη δευτερεύουσα αγορά είναι οι νέοι έως 30 ετών, με διαφοροποιήσεις στο φύλο και στο εκπαιδευτικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ότι για τους άντρες η ολοκλήρωση ανώτατων σπουδών διασφαλίζει έως ένα σημαντικό βαθμό τη μη συμμετοχής τους στο κατώτατο τμήμα της αγοράς, ενώ για τις γυναίκες η ίδια συνθήκη δεν επιδρά το ίδιο αποτελεσματικά.

Ωστόσο, η δυσκολία ένταξης των νέων στη σφαίρα της αγοράς εργασίας, και δη των νεοεισερχόμενων, με μέση και υψηλή εκπαίδευση, δύναται να απαντηθεί τόσο από την αύξηση του αριθμού των αποφοίτων που σημειώθηκε τα τελευταία χρόνια, όσο και από τη μείωση του ρυθμού απορρόφησής τους από το δημόσιο τομέα, ο οποίος μέχρι πρότινος αποτελούσε και τον κύριο φορέα απασχόλησης, ή ακόμα και από το συνδυασμό των δύο αυτών παραμέτρων (Καραντινός 1998). Σχετικά με το πρώτο, ο Γουβιάς (2010) αναφερόμενος σε στατιστικά δεδομένα εκπαίδευσης της ΕΣΥΕ το 2008 σημειώνει ότι το διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ των ετών 1998 και 2006 σημειώθηκε αύξηση της τάξεως του 24% στην ίδρυση νέων τμημάτων ανώτατης εκπαίδευσης, γεγονός που ισοδυναμεί με άνοιγμα 11 τμημάτων ανά έτος. Ενώ πρόσφατα δεδομένα καταγραφής από την ΕΛΣΤΑΤ δείχνουν το φοιτητικό πληθυσμό να ανέρχεται για το ακαδημαϊκό έτος

2014-2015 στους 190.835, με τους εγγεγραμμένους σε επίπεδο μεταπτυχιακών σπουδών να αριθμούνται σε 60.545 άτομα.¹

Αναφορικά με το δεύτερο, ο Χτούρης κ.α. εισήγησή τους (2015) τονίζει τη σημασία του δημόσιου τομέα στη τριαδική δομή της ελληνικής αγοράς εργασίας, επισημαίνοντας την επιλογή των νέων να απασχοληθούν σε φορείς του, λόγω εργασιακής σταθερότητας, εξασφάλισης ελαχίστου επιπέδου μισθών, δυνατότητας ανέλιξης στην ιεραρχία και αναγνώρισης της εκπαίδευσης που έχει λάβει το εργατικό του δυναμικό. Με αποτέλεσμα, νέοι με μεταπτυχιακές και διδακτορικές σπουδές (κοινωνικός τύπος 1) να επιδιώκουν την ένταξή τους σε αυτό, όπως επίσης και οι νέοι που επιθυμούν να ακολουθήσουν μία σταθερή επαγγελματική διαδρομή, ανάλογη, συχνά, με αυτήν των γονέων (κοινωνικός τύπος 2), ενώ σημαντική είναι και η ζήτηση από άτομα που έχουν ολοκληρώσει σπουδές σε ειδικότητες χαμηλής απορρόφησης στον ιδιωτικό τομέα (κοινωνικός τύπος 3). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, γίνεται κατανοητό ότι οποιοδήποτε μεταβολή του αριθμού των προσφερόμενων θέσεων από τον Κύριο Εργοδότη της πρωτεύουσας αγοράς, η ροή μετακίνησης των τριών κοινωνικών τύπων προσανατολίζεται είτε στα άλλα δύο τμήματα τις αγοράς (με όποιο εργασιακό κόστος) είτε μεταβαίνει εκτός αυτής, αυξάνοντας το ποσοστό ανεργίας.

Η μελέτη των Μητράκου, Τσακλόγλου & Χολέζα (2010) έρχεται να τονίζει στον προβληματισμό αυτό το θέμα της μετάβασης των νέων από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας, σημειώνοντας τη σπουδαιότητά του στο σύνολο του εκπαιδευτικού συστήματος (βαθμίδες εκπαίδευσης) και αποσυνδέοντάς το από την ηλικία. Στη θεματική αυτή (μετάβαση) επικεντρώνεται και η έρευνα της Καραμεσίνη, η οποία διακρίνει την αδυναμία σταθεροποίησης στην απασχόληση, έξι έτη μετά την αποφοίτησή από σχολές. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι η έλλειψη αυτή φάνηκε να αφορά «έναν στους τρεις πτυχιούχους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, έναν στους δύο αποφοίτους γυμνασίου και δύο στους τρεις αποφοίτους λυκείου» (Καραμεσίνη 2006: 82). Εντούτοις, εντός της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, που είναι και η βαθμίδα ενδιαφέροντος για την παρούσα εισήγηση, διαπιστώνονται σημαντικές διαφοροποιήσεις ανά ομάδες πτυχιούχων, γεγονός που διαχωρίζει τα αντικείμενα των σπουδών σε αυτά που οδηγούν: (α) σε ομαλή ένταξη αμέσως μετά την αποφοίτηση (πληροφορική, νομική), (β) σε ένταξη λίγα έτη μετά την αποφοίτηση (φυσικές επιστήμες, μαθηματικά και στατιστική) και (γ) σε παρατεταμένη προσπάθεια ένταξης ακόμα και μετά από πολλά έτη αποφοίτησης (Φυσική αγωγή, Κοινωνικές επιστήμες, ΤΕΙ- απόφοιτοι αρκετών σχολών) (Μητράκος, Τσακλόγλου & Χολέζα 2010).

Αντίστοιχα, στη μελέτη του Χτούρη (2015) η μετάβαση μελετάται υπό το πρίσμα τριών καταστάσεων, το περιεχόμενό των οποίων αποτυπώνει χαρακτηριστικά μίας ορισμένης χρονικής περιόδου. Στο μοντέλο του δεν επιχειρείται η διαχρονική ανάγνωση της πορείας ενός ατόμου, ενώ οι καταστάσεις που εντοπίζει είναι εφικτό χρονικά να είναι σύντομες ή ακόμα και να παρακαμφθούν όταν το κοινωνικό υπόβαθρο του ατόμου, της κοινωνίας αναφοράς του και τα χαρακτηριστικά της τοπικής αγοράς εργασίας που δραστηριοποιείται το επιτρέψουν. Αναλυτικά, η πρώτη κατάσταση που εντοπίζει εμπεριέχει στοιχεία μιας δομημένης προσπάθειας ένταξης, η οποία επιχειρείται με ρεαλισμό και υλοποιείται με πρακτικές εισόδου σε οικογενειακές επιχειρήσεις, άσκησης ελεύθερου επαγγέλματος και ενσωμάτωσης στο εργατικό δυναμικό επιχειρήσεων δια της μεσολάβησης δρώντων υποκειμένων του οικογενειακού, συγγενικού και πολιτικού δικτύου. Η δεύτερη κατάσταση φέρει στοιχεία παρατεταμένης αναμονής για την απόκτηση μίας θέσης με ποιοτικά χαρακτηριστικά. Οι χρόνοι και οι πρακτικές

---

¹ Βλέπε ΕΛΣΤΑΤ στην ιστοσελίδα: <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SED33/2000>

εντοπισμού της υποστηρίζονται και πάλι από την οικογένεια, παράλληλα, όμως, ενεργοποιούνται δράσεις βελτίωσης προσόντων (χωρίς να πλαισιώνονται πάντα από ουσιαστικό ενδιαφέρον για τους ίδιους) και περιστασιακής απασχόλησης σε επισφαλείς εργασίες. Η τρίτη και τελευταία κατάσταση, έπεται των δυο παραπάνω και συνδέεται με ρήξη των δεσμών του κοινωνικού κεφαλαίου, απομείωση του πολιτισμικού και απαξίωση του ανθρωπίνου, ενώ σε αυτήν είναι εφικτό να αναδυθούν στάσεις επιθετικότητας απέναντι σε ομάδες (π.χ. μεταναστευτικές).

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η ανεργία και η αναμονή σε κάθε κατάσταση, δύναται να διαφοροποιείται τόσο χρονικά όσο και ως βίωμα. Οι Καρακιουλάφη κ.ά. (2014) αναφέρονται, άλλωστε, στην ομάδα των ανέργων ως ετερογενής ομάδα, παρόλο που αποτελούν μία κοινωνική κατηγορία, διότι η νοσηματοδότηση της αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο, ανεξάρτητο από την ιδιότητα.

Σε κάθε όμως περίπτωση, η ύπαρξή της σηματοδοτεί κινδύνους στις δημογραφικές εξελίξεις της χώρας, εμπειρέχει αυξημένες πιθανότητες απαξίωσης του ανθρωπίνου κεφαλαίου, ενώ παράλληλα αποτελεί μία πηγή εργατικού δυναμικού που αν δεν αξιοποιηθεί οι εργασιακές και οι συνταξιοδοτικές συνέπειες που θα προκύψουν δεν θα είναι εύκολο να περιοριστούν (Νικολίτσα 2007).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα εισήγηση επιδιώκει την καταγραφή της διαδρομής των νέων, όπως αυτή διαμορφώνεται σε περίοδο οικονομικής κρίσης για τη χώρα. Στόχος της είναι να εντοπίσει κοινωνικούς τύπους, λαμβάνοντας υπόψη εκπαιδευτικές διαφοροποιήσεις και εργασιακές συμπεριφορές, όπως διαμορφώνονται κατά τη μετάβαση από το χώρο εκπαίδευσης σε αυτό της αγοράς. Η μελέτη αυτή κρίνεται σκόπιμη διότι είναι εφικτό να περιγράψει τόσο τις ευκαιρίες όσο και τα εμπόδια – κινδύνους που ανακύπτουν από την προσπάθεια των νέων να ενταχθούν και να εδραιωθούν σε θέσεις εργασίας.

Στοιχεία Μεθοδολογίας

Τα δεδομένα έρευνας που αξιοποιούνται προέρχονται από το ερευνητικό πρόγραμμα In4Youth – Διαδικασίες κοινωνικής ένταξης και ένταξης στην αγορά εργασίας των νέων σε περίοδο οικονομικής κρίσης, που υλοποιήθηκε από το Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης, του Τμήματος Κοινωνιολογίας, Πανεπιστημίου Αιγαίου, με Ε.Π. τον καθηγητή Σωτήρη Χτούρη.

Στην παρούσα εισήγηση παρουσιάζονται ποιοτικά δεδομένα από 3 εστιασμένες ομάδες που υλοποιήθηκαν σε νησιωτική, ημιαστική περιοχή, της χώρας, το διάστημα Νοέμβριος-Δεκέμβριος του 2013. Για τις ανάγκες της παρουσίασης αξιοποιείται υλικό από 16 απόφοιτους των κλάδων της υγείας, με έμφαση τους ιατρούς, των κοινωνικών επιστημών και των μηχανικών. Αναλυτικά, οι ειδικότητες των συμμετεχόντων είναι: Δύο ειδικευόμενες σε νοσοκομείο της περιοχής στις ειδικότητες της παιδιατρικής και της οφθαλμολογίας, μία οδοντίατρος, τέσσερις αγροτικοί ιατροί, μηχανικός περιβάλλοντος, αρχιτέκτονας, πολιτικός μηχανικός, τοπογράφος, κοινωνιολόγος, κοινωνικός λειτουργός και κοινωνικός ανθρωπολόγος.

Ο εντοπισμός των ιατρών πραγματοποιήθηκε με τηλεφωνικές κλήσεις στο σύνολο των αγροτικών ιατειών και των κέντρων υγείας του νησιού. Οι μηχανικοί εντοπίστηκαν από τον ηλεκτρονικό κατάλογο του ΤΕΕ και οι κοινωνικοί επιστήμονες από εστιασμένη ομάδα που υλοποιήθηκε με εργαζόμενους της «Κοινωνικής Δομής για την Αντιμετώπιση της Φτώχειας». Σημειώνεται ότι στην τελευταία Ε.Ο. συμμετείχαν και άλλες ειδικότητες (όπως φαρμακοποιός και γεωπόνος) οι οποίες εξαιρέθηκαν από την

παρούσα εισήγηση, ενώ βασικό κριτήριο για τη συμμετοχή στις Ε.Ο. ήταν η ηλικία, η οποία δεν έπρεπε να υπερβαίνει τα 31 έτη.

Εμπειρικά δεδομένα - Ομάδα 1: Επαγγέλματα υγείας με έμφαση στους ιατρούς.

Ενότητα Α: Η επιλογή επαγγέλματος. Το παράδειγμα των επαγγεμάτων υγείας, με έμφαση στους ιατρούς.

Η επιλογή του επαγγέλματος, για την ομάδα των επαγγεμάτων υγείας, προέκυψε, ουσιαστικά, ως αποτέλεσμα: (α) των βαθμολογικών επιδόσεων στις πανελλαδικές εξετάσεις, (β) των προσωπικών τους ενδιαφερόντων και (γ) των ορθολογικών αξιολογήσεων για τις δυνατότητες της επαγγελματικής αποκατάστασης. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε κάποιες περιπτώσεις το πρώτο κριτήριο επηρέασε μονοδιάστατα την μετέπειτα επαγγελματική πορεία, ενώ σε κάποιες άλλες ο συνδυασμός των τριών συν διαμόρφωσε την τελική επιλογή.

Αναφορικά με τις περιπτώσεις που η εκπαίδευση προέκυψε ως «λογική συνέπεια» της άριστης βαθμολογικής επίδοσης, διαπιστώνουμε ότι τα επαγγέλματα υγείας, συγκριτικά με τα υπόλοιπα, έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν το ανθρώπινο δυναμικό που θα εκπαιδευτεί και μελλοντικά θα στελεχώσει τις ειδικότητες. Χαρακτηριστικές είναι οι ακόλουθες αναφορές:

Έβγαλα μεγάλο βαθμό και διάλεξα την ιατρική» (αγροτικός ιατρός, άντρας).

Σωστή έκφραση, μας διάλεξε το σύστημα. [...] . Προέκυψε και μένα από το βαθμό και δεν είχα ακόμη αποφασίσει» (αγροτικός ιατρός, άντρας).

Παρατηρείται, δηλαδή, ότι το σύστημα αξιολόγησης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος τοποθετεί τους νέους στα συγκεκριμένα επαγγέλματα, ακυρώνοντας συχνά άλλα (πρόσθετα) κριτήρια, τα οποία εμπεριέχουν αν όχι ισότιμη τουλάχιστον σημαντική αξία στη διαμόρφωση της επαγγελματικής επιλογής. Επίσης, ο τρόπος εφαρμογής του, αλλά και η κόπωση που προκαλείται στο μαθητικό πληθυσμό, λόγω των υψηλών βάσεων στις ιατρικές σχολές, φαίνεται να μην επιτρέπει σημαντικά περιθώρια επαναπροσδιορισμού ή ακόμα και διόρθωσης της εκ του συστήματος «δρομολογούμενης επαγγελματικής επιλογής». Συνεπώς, μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι αναμενόμενο να συναντάμε νέους ιατρούς που θα μπορούσαν να φανταστούν τους εαυτούς τους ως φοιτητές σε σχολές διαφορετικού επαγγελματικού προσανατολισμού:

Μπορεί να προτιμούσα την ιατρική, αλλά το στρες των πανελληνίων και όλο αυτό το θέμα των εξετάσεων δεν θα το ξαναπερνούσα ποτέ. Δηλαδή, η προτεραιότητα ήταν αυτή, να μην ξαναδώσω πανελλήνιες. Και θα γινόμουν χημικός μηχανικός με μεγάλη ευχαρίστηση, γιατί μου αρέσει πολύ η χημεία (αγροτική ιατρός, γυναίκα).

Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις συνεντευξιαζόμενων που το προσωπικό τους ενδιαφέρον αποτέλεσε το βασικό κριτήριο για την επιλογή της σχολής τους:

Να πω την αλήθεια πάντα υπήρχε μια κλίση, ένα ενδιαφέρον για το χώρο της υγείας, γιατί πάντα έλεγα ότι θέλω να δουλεύω με ανθρώπους ... . (ειδικευόμενη στην Παιδιατρική),

ενώ η αξιολόγηση με ορθολογικά κριτήρια, αναφορικά με τις δυνατότητες της μελλοντικής επαγγελματικής αποκατάστασης, σημειώνεται ως κριτήριο από περιπτώσεις που διαδέχονται την εργασία των γονέων:

Σκεφτόμουν ότι σε αντίθεση με την ιατρική, στα 5 χρόνια που θα τελειώσω τη σχολή μπορώ να εργαστώ είτε στο ιατρείο του πατέρα μου ή και κάπου αλλού. Μπορώ όμως να βγάλω να ψωμί μου. Ήταν σημαντικός λόγος αυτός για μένα, γιατί ήθελα σχετικά νωρίς στη ζωή μου να γίνω ανεξάρτητη. Οπότε μέτρησε πάρα πολύ στην επιλογή μου (οδοντίατρος, γυναίκα).

Ενότητα Β: Η μετάβαση από την εκπαίδευση στο επάγγελμα. Το παράδειγμα των επαγγελματιών υγείας, με έμφαση στους ιατρούς.

Για το σύνολο σχεδόν των επαγγελματιών η μετάβαση από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας σηματοδοτείται με την απόκτηση του πτυχίου ή του επαγγελματικού διπλώματος. Ωστόσο, η περίπτωση των ιατρών φαίνεται να διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες, διότι μετά την ολοκλήρωση των ακαδημαϊκών τους σπουδών εντάσσονται στην αγορά με μία ιδιότυπη μορφή που φέρει τα χαρακτηριστικά του επαγγελματία και του εκπαιδευόμενου ταυτόχρονα. Όπως οι συμμετέχοντες του f.g. αναφέρουν, η πορεία που είθισται να ακολουθούν μετά το πτυχίο απαιτεί τετραετή τουλάχιστον εκπαίδευση για την απόκτηση της ειδικότητας, την οποία και πραγματοποιούν καταλαμβάνοντας έμμισθες θέσεις εργασίας σε νοσοκομεία της χώρας. Επίσης, για την αξιοποίηση του χρόνου αναμονής μέχρι την έναρξή της, επιλέγεται η τοποθέτησή τους σε αγροτικά ιατρεία και κέντρα υγείας, σε θέσεις αμειβόμενης και πάλι εργασίας. Διαπιστώνεται, δηλαδή, ότι ακολουθούν μία επαγγελματική πορεία που απαιτεί χρόνια κατάρτισης, αλλά φέρει αμιγώς τα χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης μόνο κατά το στάδιο των ακαδημαϊκών τους σπουδών.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι η επαγγελματική ομάδα των ιατρών πλεονεκτεί συγκριτικά με τις υπόλοιπες (π.χ. πολυτεχνικές σχολές), δεδομένου ότι μαθαίνει το αντικείμενο εργασίας μέσα σε ένα προστατευμένο πλαίσιο απασχόλησης. Αντιθέτως, οι απόφοιτοι άλλων σχολών, δοκιμάζουν τις εφαρμογές των θεωρητικών τους γνώσεων και μαθαίνουν σε πραγματικές συνθήκες εργασίας, χωρίς να παρέχεται το ανάλογο δίκτυο προστασίας.

Ακολουθώντας, παραθέτουμε αποσπάσματα από τις τοποθετήσεις των συμμετεχόντων αναφορικά με τους χρόνους έναρξης της επαγγελματικής τους ταυτότητας, καθώς και το «πρωτόκολλο» που απαιτείται να ακολουθήσουν μέχρι να ιδιωτεύσουν ως ειδικευμένοι ιατροί ή να απασχοληθούν ως νοσοκομειακοί:

Μαθαίνουμε σιγά-σιγά. Είναι ένα επάγγελμα που απαιτεί πολλά χρόνια εκπαίδευσης, συνέχεια μαθαίνεις, εμπειρία» (αγροτική ιατρός, γυναίκα).

Υπάρχει ένα πρωτόκολλο γενικά συγκριτικά με άλλες σχολές. 1, 2, 3, βήματα ας πούμε. Δεν είναι τόσο σύνηθες να ακολουθεί άλλο δρόμο (αγροτικός ιατρός, άντρας).

Αυτό που είπαν οι συνάδελφοι, ότι ξέρουμε ότι στα 35 θα ξεκινήσουμε να δουλεύουμε, οπότε όσο το νωρίτερο μπορούμε σε μια διαδικασία έστω και προκαθορισμένη» (αγροτική ιατρός, γυναίκα).

Μεγαλύτερη ευελιξία στη διαμόρφωση της επαγγελματικής διαδρομής φαίνεται να έχει η ομάδα των οδοντιάτρων. Από τις περιγραφές της συμμετέχουσας στο f.g διαπιστώνεται η «έλλειψη πρωτοκόλλου», καθώς και η ύπαρξη εναλλακτικών επιλογών

στην οργάνωση της εργασίας τους, ενώ η βασική διαφορά των 2 (ιατροί – οδοντίατροι) επικεντρώνεται στα χρόνια εκπαίδευσης που απαιτούνται.

Ενότητα Γ: Εμπόδια – κίνδυνοι για την εδραίωση της εργασίας. Το παράδειγμα των επαγγελματιών υγείας, με έμφαση στους ιατρούς.

Βασικό μέλημα των συμμετεχόντων στο *f.g.* αποτελεί η εδραίωση στον κλάδο, αποκτώντας τη φήμη του ‘καλού γιατρού’, στην οποία εμπεριέχεται μία ηθική διάσταση στο περιεχόμενο της εργασίας:

Το να μην έχεις κακή φήμη σαν γιατρός (αγροτικός ιατρός, άντρας).
Αν υπάρχει ένας κίνδυνος στο μυαλό μου σε ιδεολογικό επίπεδο, είναι αυτό (αγροτική ιατρός, γυναίκα).

Εντούτοις, οι αλλαγές που συντελούνται στον κλάδο της υγείας προβληματίζει τους συμμετέχοντες και τους συμπαρασύρει σε μία επαγγελματική πορεία με αυστηρά καθορισμένα βήματα. Υπο αυτές τις συνθήκες δικαιολογείται η τήρηση του «πρωτοκόλλου», καθώς και η άρνηση απόκλισης από αυτό:

... τώρα έτσι όπως είναι τα πράγματα και ειδικά στην Ελλάδα που δεν ξέρουμε ... να τα νοσοκομεία που έχουμε δηλώσει ειδικότητα θα υπάρχουν σε δύο χρόνια μετά; Δεν είναι η φάση για πειραματισμούς. Όσο μπορείς να κάνεις τα βήματα που μπορείς να κάνεις για να μπορέσεις μετά να δουλέψεις οπουδήποτε» (αγροτική ιατρός, γυναίκα).

Για όσους επιλέγουν μελλοντικά να ιδιωτεύσουν στον κλάδο της υγείας, η οικονομική δυσχέρεια και ο φόβος της «ανεργίας των πελατών» βιώνεται ως επαγγελματικός κίνδυνος της οικονομικής τους βιωσιμότητας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εκφράζονται και επιφυλάξεις για τις δυνατότητες κάλυψης δαπανών σχετικών με την επικαιροποίηση των ιατρικών τους γνώσεων, καθώς και την αναβάθμιση του τεχνολογικού τους εξοπλισμού:

Είναι ο φόβος της ανεργίας με τη λογική της ανεργίας των ασθενών. Ότι δεν θα μπορεί να σε επιλέξει ο άλλος, γιατί δεν θα έχει τη δυνατότητα να σε επιλέξει λόγω χρηματικών προβλημάτων (αγροτικός ιατρός, άντρα).

Έχω επίσης το φόβο ότι θα θέλω να μάθω περισσότερα πράγματα, να πληρώσω, να πάω σε ένα σεμινάριο, να αναβαθμίσω το ιατρείο μου και τα μηχανήματα και δεν θα έχω το κεφάλαιο ίσως να ακολουθήσω αυτή την εξέλιξη (οδοντίατρος, γυναίκα).

Τέλος, η επιθυμία εναρμόνισης της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή αποτελεί ζητούμενο και για τα δύο φύλα. Συγκεκριμένα, για τη γυναίκα η επίτευξη φαίνεται να επιχειρείται μέσα από μια στρατηγική επιλογής ειδικότητας που θα επιτρέψει την εξισορρόπηση των υποχρεώσεων, ενώ για τον άντρα εκφράζεται μέσω της εξασφάλισης σταθερών συνθηκών που θα αποτρέψουν τη διάρρηξη της ομαλής οικογενειακής πορείας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του έγγαμου συμμετέχοντα στο *f.g.* που αναφέρεται σε αυτό εκφράζοντας το φόβο της αναγκαστικής μετανάστευσης στο εξωτερικό:

Βασικά, θεωρώ ότι ο κίνδυνος είναι να αναγκαστώ να φύγω από την Ελλάδα για πάντα. Ακόμα όπως είναι οι συνθήκες εδώ πέρα, πιστεύω ότι είμαι αρκετά αισιόδοξος σαν

άνθρωπος. Πιστεύω ότι ακόμα τα καταφέρνουμε στο δρόμο που έχουμε διαλέξει. Δεν είμαι ποτέ άνθρωπος που ήθελα πολλά χρήματα δηλαδή (αγροτικός ιατρός, άντρας).

Εμπειρικά δεδομένα - Ομάδα 2: Το παράδειγμα των κοινωνικών επιστημόνων.

Ενότητα Α: Η επιλογή επαγγέλματος. Το παράδειγμα των κοινωνικών επιστημόνων.

Από τις περιγραφές των συμμετεχόντων προκύπτει ότι οι ίδιοι ως μαθητές προσανατολιζόνταν (ως πρώτη επιλογή) σε τμήματα διαφορετικά από αυτά που έχουν ολοκληρώσει, με σχετική όμως μεταξύ τους συνάφεια. Εξαιρέση αποτελεί η κοινωνική λειτουργός της ομάδας, η οποία είναι η πιο χαρακτηριστική περίπτωση απόκλισης από τον αρχικό στόχο (Αρχική επιλογή: Γραφιστική).

Η επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος στην επιλογή τους δεν αναφέρεται από κανέναν, πέραν του κοινωνικού ανθρωπολόγου, ο οποίος υποστήριξε ότι η κοινωνικοποίησή του σε περιβάλλον εκπαιδευτικών ανέδειξε τη αναγκαιότητα της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, ως μονόδρομο στην εκπαιδευτική του πορεία:

Εμένα οι γονείς μου είναι δάσκαλοι, οπότε η επιλογή το να μην σπουδάσω σχεδόν δεν υπήρχε. Μέσα από το σπίτι υπήρχαν οι καταβολές ότι πρέπει να σπουδάσεις, πρέπει κάτι να κάνεις [...] (κοινωνικός ανθρωπολόγος, άντρας).

Εξετάζοντας τους παράγοντες που συνέβαλαν στην παραμονή και στην ολοκλήρωση των σχολών εισαγωγής, διαπιστώνεται ότι όλοι οι συμμετέχοντες στο f.g. γνώρισαν το αντικείμενο εκπαίδευσής τους κατά τη διάρκεια των σπουδών, για το οποίο δήλωσαν υψηλό βαθμό ικανοποίησης:

Βέβαια, δεν το μετανιώνω ήτανε μια πολύ ωραία εμπειρία (κοινωνιολόγος, γυναίκα). Στην πορεία όμως είδα ότι μου άρεσε αρκετά και το αντικείμενο είναι πολύ ενδιαφέρον και ευρύ το φάσμα που μπορώ να ασχοληθώ μετά (κοινωνικός λειτουργός, γυναίκα). ... σιγά σιγά τη σχολή στην πορεία την ερωτεύτηκα, την κοινωνική ανθρωπολογία (κοινωνικός ανθρωπολόγος, άντρας).

Ενότητα Β: Η μετάβαση από την εκπαίδευση στο επάγγελμα. Το παράδειγμα των κοινωνικών επιστημόνων.

Σχετικά με την εμπειρία και τις γνώσεις από τον κόσμο της αγοράς αναφέρεται η θετική συμβολή της πρακτικής άσκησης και των σεμιναριακών μαθημάτων κατά τη διάρκεια των σπουδών. Ενδεικτικά, η κοινωνιολόγος του f.g. σημείωσε ότι προετοιμάστηκε για την εργασιακή της ένταξη μέσα από μαθήματα που το περιεχόμενό τους ήταν περισσότερο στοχευμένο στην κατανόηση του τρόπου εφαρμογής των θεωρητικών γνώσεων, ενώ παράλληλα έκανε λόγο για την αξία της πρακτικής άσκησης, όταν αυτή πραγματοποιείται σε χώρους «υποστηρικτικούς» για τους φοιτητές:

Με βοήθησε το τμήμα να αποκτήσω μια παράσταση. Από πριν δεν ήξερα τι ακριβώς είναι η κοινωνιολογία.... [...] Τα τελευταία χρόνια των σπουδών, στο τελευταίο χρόνο μέσω των σεμιναρίων που γινόντουσαν, γιατί στα μαθήματα ήταν πιο ευρύ το πλαίσιο ως το πούμε των σπουδών. Ενώ στο σεμινάριο είναι πιο εξειδικευμένο [...]. Και μέσω της πρακτικής μου κατάλαβα κάποια πράγματα, αλλά με βοήθησε και ο φορέας, η κοινωνική λειτουργός που είχανε ... (κοινωνιολόγος, γυναίκα).

Η κοινωνική λειτουργός του *f.g.* ακολουθεί μια επαγγελματική διαδρομή συμβατή με το αντικείμενο σπουδών, αλλά με αλλαγές στο εργοδοτικό της πλαίσιο. Αντιθέτως, ο κοινωνικός ανθρωπολόγος αναφέρθηκε σε διαστήματα ετεροαπασχόλησης και σε περιορισμένες επαγγελματικές ευκαιρίες, λόγω τόσο του υψηλού ποσοστού ανεργίας στον κλάδο όσο και της αδυναμίας αξιοποίησής του, από την ελληνική αγορά εργασίας:

... ήταν πολύ δύσκολο να βρω στον κλάδο μου ως κοινωνικός ανθρωπολόγος. Πολλοί με ρωτάγανε τι είναι αυτό; Προσπαθούσα να τους εξηγήσω και δεν μπορούσαν να καταλάβουνε. Ήταν κάτι πολύ περίεργο για αυτούς [...]. Λίγες θέσεις και πολλές φορές ακόμα και εκείνοι που ζητάει κοινωνικό ανθρωπολόγο δεν ξέρουνε ακριβώς πώς να τον χρησιμοποιήσουνε (κοινωνικός ανθρωπολόγος, άντρας).

Ενότητα Γ: Εμπόδια – κίνδυνοι για την εδραίωση της εργασίας. Το παράδειγμα των κοινωνικών επιστημόνων.

Οι κοινωνικοί επιστήμονες –και ιδιαιτέρως ο κοινωνικός ανθρωπολόγος και ο κοινωνιολόγος– αναγνωρίζουν ως εργασιακό κίνδυνο το υψηλό ποσοστό ανεργίας και ετεροαπασχόλησης. Για το λόγο αυτό δεν επικεντρώνονται σε μία συγκεκριμένη επαγγελματική διαδρομή (π.χ. στον χώρο της Εκπαίδευσης), αλλά επιδιώκουν να καλύψουν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις των θέσεων (απαραίτητα προσόντα-πιστοποιήσεις) που προκηρύσσονται κατά καιρούς στην ειδικότητά τους (πτυχίο):

Ότι ανοίγεις 5 δρόμους και πιστεύεις ότι κάποιον από αυτούς τους 5 θα ακολουθήσεις [...]. Ότι δρόμοι υπάρχουν προσπαθούμε να τους ακολουθήσουμε ή και ακόμα να ανοίξουμε καινούργιους (κοινωνικός ανθρωπολόγος, άντρας).

Οι ευκαιρίες που οι ίδιοι δημιουργούν στη διαδρομή τους αφορούν: (α) παρακολούθηση μεταπτυχιακών προγραμμάτων, (β) απόκτηση παιδαγωγικής κατάρτισης για απασχόληση στην εκπαίδευση, (γ) αλλαγή αντικειμένου σπουδών εφόσον διαπιστωθεί απόκλιση από τις προσωπικές επαγγελματικές επιθυμίες, (δ) συμμετοχή σε πρακτική άσκηση μέσω του εθελοντισμού, όταν αυτή δεν είναι εφικτό να πραγματοποιηθεί μέσα σε ένα πλαίσιο τυπικής εργασίας:

Πρακτική συμβουλή, όσο μπορούν ας κάνουν μεταπτυχιακά. Ας κάνουν και ένα-δυό παραπάνω ποτέ δεν πάει κάτι άδικα. Να αποκτούν πρακτική εμπειρία [...]. Ναι, εθελοντισμός. Η πρακτική. Μόνο έτσι παίρνεις πράγματα (κοινωνιολόγος, γυναίκα),

Εμπειρικά δεδομένα – Ομάδα 3: Το παράδειγμα των μηχανικών.

Ενότητα Α: Η επιλογή επαγγέλματος. Το παράδειγμα των μηχανικών.

Συγκριτικά με τις δύο άλλες ομάδες της εισήγησης, οι μηχανικοί είναι αυτή η ομάδα της έρευνας In4Youth που η εσωτερίκευση επαγγελματικών ρόλων εκφράζεται ως επαγγελματικό «αυτονόητο» δημιουργώντας οικογενειακές παραδόσεις μέσω της ταύτισης (Κασιμάτη 1989).

... Είναι πολλοί οι μηχανικοί γενικά γύρω μου. Οπότε μου άρεσε όλο, ο τρόπος δουλειάς, όλη η ιδέα του μηχανικού. Παρόλο που δεν με πίεσε ούτε ο πατέρας μου ούτε κανένας να ακολουθήσω το επάγγελμα. Οπότε ξεκίνησα στην ουσία για πολιτικός μηχανικός σαν τον πατέρα μου.. (μηχανικός περιβάλλοντος, άντρας).

... εγώ είχα επαφή με πολιτικούς μηχανικούς από πάντα. Έχω τον πατέρα μου πολιτικό μηχανικό, ο θείος μου αρχιτέκτονας, ο νονός αρχιτέκτονας. Είναι πολλοί οι μηχανικοί γενικά γύρω μου (πολιτικός μηχανικός, άντρας).

Εντούτοις, πέραν των συμπτώσεων στις επαγγελματικές βιογραφίες των δύο γενεών, στην ομάδα αναδείχθηκαν περιπτώσεις που στο πλαίσιο των επιλογών τους συμπεριέλαβαν κριτήρια επαγγελματοποίησης των δεξιοτήτων τους, απαραίτητα για την άσκηση των εργασιακών τους καθηκόντων:

... από μικρή είχα μια καλλιτεχνική τάση, ας πούμε, ναι, μου άρεσε να ασχολούμαι με το σχέδιο, είχα μια τάση τέλος πάντων, ήμουν και καλή μαθήτρια σε γενικές γραμμές, υπήρχε και στην οικογένεια αντίστοιχα το επάγγελμα, οπότε ήταν μια πρώτη επιλογή από πολύ μικρή, θυμάμαι ότι ήθελα να σπουδάσω αυτό το πράγμα (αρχιτέκτονας, γυναίκα).

Ενότητα Β: Η μετάβαση από την εκπαίδευση στο επάγγελμα. Το παράδειγμα των μηχανικών.

Επαγγελματικά το σύνολο σχεδόν των συμμετεχόντων ασκεί ελεύθερα το επάγγελμα, ιδιωτεύοντας στον τόπο καταγωγής, ενώ οι τρόποι ανάπτυξης της επαγγελματικής τους πορείας φαίνονται να είναι σε ένα βαθμό γνώριμοι, λόγω των παραστάσεων που έχουν από τα περιβάλλοντα κοινωνικοποίησης:

... περισσότερο είχα ώθηση από τον πατέρα μου, λόγω το ότι ήτανε ελεύθερος επαγγελματίας με συμβούλεψε ότι το καλύτερο που έχω να κάνω ήτανε να ανοίξω ένα γραφείο και όχι να ζητάω ή να ψάχνω δουλειά κάπου αλλού (τοπογράφος, γυναίκα).

Σημείο συμφωνίας τους αποτελεί τόσο η ποιότητα των πανεπιστημιακών τους σπουδών σε θεωρητικό επίπεδο όσο και η εν μέρει άγνοια πρακτικής εφαρμογής τους, η οποία διαπιστώνεται με την ένταξή τους στην αγορά:

Εγώ δεν ήξερα τι θα πει νόμος, δεν ήξερα τι θα πει περιορισμός για τον οποιοδήποτε λόγο. Ήταν ελεύθερος ο σχεδιασμός σε όλα τα επίπεδα. Δεν ήξερα τι θα πει οικοδομή, μετά, τι θα πει κρύο, τι θα πει μετρώ σε δύσκολες συνθήκες. Όλα αυτά δεν, πολεοδομία, υπηρεσίες, βασικότατο, καμία επαφή (αρχιτέκτονας, γυναίκα).

Το κενό αυτό φαίνεται σταδιακά να υπερκαλύπτεται από το περιβάλλον των φίλων και των συναδέλφων (πέραν της οικογένειας), η συμβολή των οποίων αναφέρεται από όλους πολύ συχνά, ως ένα «φυσικό» δίκτυο εμπειρότερων, το οποίο είναι διαθέσιμο να υποστηρίξει και να προσφέρει βοήθεια στην πράξη. Ο κύκλος αυτός αποτελεί για τους ίδιους το τοπικό κοινωνικό κεφάλαιο, σχηματίζοντας ένα είδος «δικτύου συμπαράστασης»:

... συνέχεια ρωτούσα συναδέλφους και στη πολεοδομία για το κάθε τι γιατί ήταν τελείως διαφορετικά οι γνώσεις από το πανεπιστήμιο στο ελεύθερο επάγγελμα ... . (τοπογράφος, γυναίκα)

Παράλληλα, αναφέρονται πολιτικά ανεξάρτητες συλλογικές δράσεις, που έχουν αρχίσει πρόσφατα να οργανώνονται στο επαγγελματικό τους περιβάλλον, με σκοπό τη μεταξύ τους αλληλοϋποστήριξη και την προώθηση των θεμάτων και των αιτημάτων του κλάδου τους:

Υπάρχουν οι σύλλογοι ανά ειδικότητα μηχανικών και υπάρχει και τώρα πρόσφατα γίνεται μια προσπάθεια για μια ομάδα μηχανικών η οποία θα είναι ανεξάρτητοι από πολιτικά και κομματικά ... .

Εξαίρεση στις περιπτώσεις της ομάδας αποτελεί ο μηχανικός περιβάλλοντος, ο οποίος λόγω των βαθμολογικών του επιδόσεων δεν κατάφερε να εισαχθεί στο τμήμα των πολιτικών μηχανικών που επιθυμούσε και που θα του εξασφάλιζε τη διαδοχή της οικογενειακής παράδοσης. Έκτοτε, και μετά την αποφοίτησή του, πραγματοποίησε προσπάθειες διόρθωσης της επαγγελματικής του πορείας μέσω εκπαίδευσης (κατατακτήριες εξετάσεις, μεταπτυχιακό και διδακτορικό σε εξέλιξη) διατηρώντας ουσιαστικά ανενεργή την βασική του επαγγελματική ιδιότητα και συμμετέχοντας υποστηρικτικά στο γραφείο του πατέρα του:

Δεν ασκώ το επάγγελμα μου λόγω δυσκολιών εύρεσης εργασίας οπότε συνεχίζω τις σπουδές μεταπτυχιακό και τώρα διδακτορικό [...]. Δεν μπορώ να αναλάβω και την δουλειά του πατέρα μου στην ουσία είναι τελείως διαφορετικά τα αντικείμενα μας. Απλά προσπάθησα να βοηθήσω στο δικό του γραφείο. Γιατί έπρεπε κάπως να ξεκινήσω να εργάζομαι. Να ξεκινήσει να λειτουργεί το σύστημα, ας πούμε (μηχανικός περιβάλλοντος, άντρας).

Ενότητα Γ: Εμπόδια – κίνδυνοι για την εδραίωση της εργασίας. Το παράδειγμα των μηχανικών.

Η οικονομική κρίση των τελευταίων ετών έχει εισχωρήσει και στις πλέον «προστατευμένες» ομάδες επαγγελματιών της επαρχίας, όπως η συγκεκριμένη, περισσότερο με την έννοια, ότι έχει αλλάξει η οικονομική κατάσταση των πελατών, που δυσκολεύονται πλέον να προστρέξουν ή να «επιλέξουν» το μηχανικό της αρεσκείας τους ανεξάρτητα από την αμοιβή, που μπορεί να ζητήσει. Επίσης, η έλλειψη πρακτικής άσκησης κατά τη διάρκεια των σπουδών καθώς και οι ελλείψεις γνώσεις επιχειρηματικότητας φαίνεται να επιβαρύνουν πρόσθετα τα εμπόδια εδραίωσή τους, τα οποία όμως, όπως έχει αναφερθεί, ως ένα βαθμό υπερκαλύπτονται από το τοπικό κεφάλαιο και τις συλλογικότητες που αναπτύσσονται:

... εγώ περισσότερο αγχώνομαι για την εμπειρία που δεν έχω ... . (τοπογράφος, γυναίκα).
... πιστεύω ότι αν δεν είχα και την οικογένεια μου δύσκολα θα επιβίωνα (τοπογράφος, γυναίκα).

... Οι πελάτες δεν είναι ότι ξέρουνε τον μηχανικό, τον εμπιστεύομαι, πάω. Είναι ότι παίρνουν όλους τους μηχανικούς, τους παίρνουν τηλέφωνο ζητάνε προσφορές χωρίς καν να έχεις πάει στο ίδιο το έργο, στο πεδίο να δεις τι είναι. Σου ζητάνε μια προσφορά και από κει και πέρα το ρισκάρεις (πολιτικός μηχανικός, άντρας).

Συνοπτικά συμπεράσματα

Οι συμμετέχοντες και στις τρεις επαγγελματικές ομάδες ενεργοποιούνται για την εύρεση εργασίας, αλλά και για την εδραίωση στην αγορά, αναπτύσσοντας ατομικά σχέδια δράσης ή ακολουθώντας πιστά θεσμοθετημένες ρυθμίσεις του επαγγέλματος. Η γονεϊκή προστασία, καθώς και οι χώροι εκπαίδευσης λειτουργούν υποστηρικτικά, εξισορροπώντας τους παράγοντες που μπορούν να τους οδηγήσουν σε μια ευάλωτη και επισφαλή εργασιακή κατάσταση (ή ακόμα και στην ανεργία).

Η τυπολογία που προκύπτει από τα δεδομένα έρευνας αφορά:

Κοινωνικός τύπος 1: Νέοι που επιλέγονται από το επάγγελμα λόγω των υψηλών βαθμολογικών επιδόσεων (ιατροί). Συνήθως πρόκειται για προστατευμένα επαγγέλματα από θεσμούς που υποστηρίζουν την εκπαίδευση – κατάρτιση και μετά τη λήξη των χρόνων φοίτησης σε πανεπιστημιακές σχολές. Ακολουθούν ένα πρωτόκολλο επαγγελματικής διαδρομής και δεν αποκλίνουν εύκολα από αυτό.

Κοινωνικός τύπος 2: Νέοι που επεκτείνουν το γνωστικό τους πεδίο σε αντικείμενα όχι πάντα σχετικά με την αρχική τους εκπαίδευση. Πρόκειται για ειδικότητες χαμηλής απορρόφησης από την ελληνική αγορά εργασίας. Αντιμετωπίζουν διαστήματα ανεργίας και ετεροαπασχόλησης και μέσω της εκπαίδευσης επανακαθορίζουν τα στοιχεία της επαγγελματικής τους ταυτότητας διαμορφώνοντας ευκαιρίες.

Κοινωνικός τύπος 3: Νέοι που ακολουθούν το επάγγελμα της οικογένειας. Ασκούν την ιδιότητα του ελεύθερου επαγγελματία. Φοιτούν σε πανεπιστημιακά τμήμα υψηλού κύρους και επαγγελματοποιούν τις δεξιότητές τους.

Κοινωνικός τύπος 4: Νέοι που δεν κατάφεραν (λόγω βαθμολογικών επιδόσεων) να ακολουθήσουν το επάγγελμα της οικογένειας και προσπαθούν να «διορθώσουν» την επαγγελματική τους διαδρομή, μιας και η ήδη διαμορφωμένη είναι χαμηλής απορρόφησης.

Αντίστοιχα, τα τμήματα της αγοράς που εντοπίζονται είναι: (α) *Ο δημόσιος και ευρύτερα δημόσιος τομέας*, ο οποίος παρουσιάζει μία περισσότερο οργανωμένη ζήτηση επαγγελματιών σε σύγκριση με τον ιδιωτικό, (β) *Η ιδιωτική οικονομία* μέσω της δημιουργίας μικρών επιχειρήσεων – γραφείων, (γ) *Το τρίτο τμήμα της αγοράς εργασίας* που καθορίζεται, κυρίως, από τις ανάγκες του Βίοκοσμου και της κοινωνικής αναπαραγωγής, στο οποίο εντάσσεται το ανθρώπινο δυναμικό που έχει ολοκληρώσει σπουδές και επαγγελματική εκπαίδευση σε αντικείμενα που βρίσκονται στο περιθώριο της ζήτησης εργασίας, αναμένοντας θεσμικές ρυθμίσεις που θα επιτρέψουν την μεταφορά (έστω και προσωρινά) σε θέσεις του δημόσιου τομέα (Χτούρης κ.ά 2015).

Βιβλιογραφία

- Beck, Ulrich (2005), *Ελευθερία ή καπιταλισμός. Συζήτηση με τον Γιοχάνες Βίλμς*, μτφρ Ε. Αστέριου., Αθήνα, Καστανιώτης.
- Chtouris, Sotirios, Stalidis, Giorgos & Rentari, Malama (2015), «Transition from education to employment of Greek Young People. Social and Cultural Capital as main factors for the social and economic integration of young people. Results from In4Youth survey 2012-2014», 36th Annual Conference of the IWPLMS in Athens.
- Βαΐου, Ντίνα & Καραμεσίνη, Μαρία (1998), «Διακρίσεις και ανισότητες στην αγορά εργασίας: ανεργία, άτυπη εργασία και επαγγελματική ένταξη των νέων», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 373-390.

- Γουβιάς, Διονύσης (2010), «Διαχρονική εξέλιξη των ανισοτήτων πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (1993-2004): Ενδείξεις για αντιστροφή των τάσεων μετά την εφαρμογή της ‘Μεταρρύθμισης Αρσένη’», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 132, σελ. 99-144.
- Ιωακείμογλου, Ηλείας, Καμινιώτη, Ολυμπία & Κωστάκη, Αναστασία (1998), «Εκπαίδευση, φύλο και τρόπος ένταξης στην αγορά εργασίας της Ελλάδας» στο Λ. Αλιμπράτη & Ανδρ. Χατζηγιάννη (επιμ.), *Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση – Κατάρτιση στην Ελλάδα και στην Γαλλία*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 91-108.
- Καρακιουλάφη, Χριστίνα, Σπυριδάκης, Μάνος, Γιαννακοπούλου, Ελένη, Καραλής, Δημήτρης & Σώρος, Γιώργος (2014), *Ανεργία και εργασιακή επισφάλεια, Διαστάσεις και επιπτώσεις σε καιρό κρίσης*, Αθήνα, ΙΝΕ Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Μελέτες αρ. 31.
- Καραμεσίνη, Μαρία (2006), «Από την εκπαίδευση στην αμειβόμενη εργασία: Εμπειρική διερεύνηση της εργασιακής Ένταξης των νέων στην Ελλάδα», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 1: 67-84.
- Καραντινός, Δημήτρης (1998), «Εκπαιδευτικό επίπεδο, συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό και εμπειρία από την αγορά εργασίας», στο Λ. Αλιμπράτη & Ανδρ. Χατζηγιάννη (επιμ.), *Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση – Κατάρτιση στην Ελλάδα και στην Γαλλία*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 51-62.
- Κασιμάτη, Κούλα (1989), *Επιλογή επαγγέλματος, Πραγματικότητα ή Μύθος;*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Μητράκος, Θεόδωρος, Τσακλόγλου, Πάνος & Χολέζας, Ιωάννης (2010), «Προσδιοριστικοί παράγοντες της πιθανότητας ανεργίας των νέων στην Ελλάδα, με έμφαση στους αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης», *Οικονομικό δελτίο*, Νο 33 (Μάιος): 23-68.
- Μητράκος, Θεόδωρος, Τσακλόγλου, Πάνος & Χολέζας, Ιωάννης (2010), «Πτυχιούχοι και αγορά εργασίας: ανεργία, μισθοί και ιδιωτικές αποδόσεις της εκπαίδευσης στην Ελλάδα», Ομιλίες Ημερίδας 22 Μαρτίου 2010. *Τράπεζα της Ελλάδος*, σελ. 77-106
- Ναζάκης, Χάρης (2005), «*Εργασία: Άυλη, ευέλικτη, καθολική και νομαδική*», στο Χ. Ναζάκης & Μ. Χλέτσος (επιμ.), *Το μέλλον της εργασίας, σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές αναλύσεις*, Αθήνα, Πατάκης, σελ. 53-74.
- Νικολίτσα, Δάφνη (2007), «Η συμμετοχή των νέων στην ελληνική αγορά εργασίας: Εξελίξεις και προσκόμματα», *Οικονομικό δελτίο*, Νο 29: 41-101.
- Παπαϊωάννου, Σκευός (1997), «Μετά τα ‘Όρια της Ανάπτυξης’ τα ‘Όρια της Εργασίας;», στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.), *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα 1987-1993*, Αθήνα, Παπαζήση.
- Τσιώλης, Γιώργος (2005), «Προς μια νέα ηθική της εργασίας; Μια Ποιοτική Διερεύνηση Φορέων Συμβουλευτικής για την Ένταξη στην Απασχόληση», Αθήνα, ΙΝΕ Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Μελέτες αρ 23.
- Χτούρης, Σωτήρης (2005), «Ερευνητική έκθεση: Ορφέας: Τοπική Στρατηγική για την Ανάπτυξη», Πρόγραμμα Ορφέας – Καινοτομία και Στρατηγική της Τοπικής Απασχόλησης – Ευρωπαϊκή Ένωση. Ανάπτυξη καινοτόμων πρακτικών για την τοπική απασχόληση, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου. [2003-2005]. Χρηματοδότηση: Άρθρο 16, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γ.Δ Απασχόλησης.
- Χτούρης, Σωτήρης (2015), «Καταστάσεις μετάβασης από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας – Αποτελέσματα In4Youth», στο Σ. Χτούρης (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικής ένταξης και ένταξης στην αγορά εργασίας των νέων σε περίοδο οικονομικής κρίσης*, Μυτιλήνη, Πανεπιστήμιο Αιγαίο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης, σελ. 17-42.

Τα ελληνικά ΜΜΕ στο σταυροδρόμι της κρίσης

Μαρίνα Ρήγου*

Περίληψη

Η οικονομική κρίση που πλήττει τη χώρα μας επηρεάζει και τα ΜΜΕ τα οποία ευρισκόμενα ήδη σε κρίση αξιοπιστίας αντιμετωπίζουν και κρίση επιβίωσης. Τα περισσότερα είναι υπερχρεωμένα και αναγκάζονται να συρρικνωθούν ενώ ακόμη και ιστορικά συγκροτήματα, οδηγήθηκαν σε πτώχευση. Η ψηφιακή στροφή, παράλληλη με τη νεοφιλελεύθερη στροφή έχει επιφέρει ένα επιπλέον πλήγμα στα παραδοσιακά μέσα που καλούνται να αντιμετωπίσουν τις ψηφιακές εξελίξεις. Πρόκειται για δομική κρίση που συνέπεσε με την οικονομική και ασφαλώς δεν αφορά μόνο τα ελληνικά μέσα τα οποία σε φάση μετάβασης δεν κατάφεραν να ανταπεξέλθουν. Η απαξίωσή τους υπονομεύει τη δημόσια σφαίρα επιφέροντας καίριο πλήγμα στη δημοκρατία, αφού αποσυντίθεται ο λειτουργικός της πυρήνας.

Λέξεις-κλειδιά: κρίση, ΜΜΕ, «ψηφιακή στροφή», «ενημερωδιασκεδαστική», δημοσιογραφία, αυτοδιαχείριση.

Η οικονομική κρίση που πλήττει ανηλεώς τη χώρα μας εδώ και έξι χρόνια, πλήττει συντριπτικά και το χώρο των Μέσων Ενημέρωσης. Ένα χώρο ιδιαίτερο και πολύπλοκο καθώς, από τη μια πλευρά συνίσταται από επιχειρήσεις και επομένως διαμορφώνεται από επιχειρηματικά συμφέροντα, και από την άλλη, αποτελεί πυρηνικό στοιχείο της πολιτικής διαδικασίας, αφού τα Μέσα Ενημέρωσης είναι το βήμα από το οποίο ο πολίτης ενημερώνεται για όλα όσα καθορίζουν τις πολιτικο-οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ύπαρξής του και διαμορφώνει γνώμη για την έκφραση τελικά της λαϊκής κυριαρχίας. Η εξουσιαστική και πολύπλευρη σχέση μέσων και πολιτικής χαρακτηρίζει και το είδος του πολιτεύματος. Στο δημοκρατικό πολίτευμα η διεγκυστίνδα ανάμεσα στην πολιτική και τα μέσα για επικράτηση του ενός επί του άλλου παραμένει σε ισορροπία, ενώ στα ολοκληρωτικά καθεστώτα η πολιτική έχει τον απόλυτο έλεγχο των μέσων.¹

Τα ΜΜΕ λοιπόν είναι τα μέσα που αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα και σε μια περίοδο κρίσης, κρίσης οικονομικής, πολιτικής και κυρίως κρίσης αξιών, καθίστανται ακόμη πιο σημαντικά. Ωστόσο στην πράξη συνιστούν μέρος της κρίσης. Ήδη από την εποχή του «life style» της δεκαετίας του '90 είχαν συμβάλει στην

---

* Διδάκτωρ. ΕΔΠΠ, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Σχολή Διεθνών Σχέσεων, Επικοινωνίας και Πολιτισμού, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού/Δημοσιογράφος.

Ταχυδρομική. Διεύθυνση: Κυνηγών 7, 14564, Νέα Κηφισιά, Αθήνα.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: rigoumarina@yahoo.gr.

¹ Για τη σχέση ΜΜΕ και πολιτικής βλ. Ρήγου, Μαρίνα (2011), «Έλλειμμα ενημέρωσης, έλλειμμα δημοκρατίας», στο συλλογικό τόμο Κ. Ζώρας, Α. Παναγιωταρέα, Δ. Ποταμιάνος, Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *Δημοκρατία και ΜΜΕ*, Αθήνα, Λιβάνης.

αξιακή σχετικοποίηση αρχών και πολιτικών και εν μέσω κρίσης μετέτρεψαν τις παλιές διαιρετικές τομές των κομματικών και ιδεολογικών προτιμήσεων σε αντιπαράθεση μνημονιακών και αντιμνημονιακών υπό όρους προπαγάνδας. Επιπροσθέτως το δημοψήφισμα της 5^{ης} Ιουλίου 2015 έγινε η αφορμή για την προσθήκη νέων διαχωριστικών γραμμών, άμεσα σχετιζόμενων με την εκάστοτε ερμηνεία του ερωτήματος που ετέθη προς αποδοχή ή απόρριψη: ευρωπαϊστές –αντιευρωπαϊστές, υπέρμαχοι της παραμονής στην ευρωζώνη- υποστηρικτές της επιστροφής στη δραχμή. Η πολλές φορές μονόπλευρη κάλυψη θεμάτων σχετικά με την κρίση οδηγεί στην αμφισβήτηση των μέσων και η κρίση αξιοπιστίας, ενώπιον της οποίας είχαν βρεθεί νωρίτερα,² καθίσταται βαθύτερη. Σύμφωνα με έρευνα της *VPRC η οικονομική κρίση παρουσιάζεται στα παραδοσιακά Μέσα με βάση τις κυρίαρχες ιδεολογικο-πολιτικές απόψεις και ερμηνείες*. Η έρευνα διεξήχθη με αφορμή την έκδοση του απεργιακού φύλλου της Ελευθεροτυπίας στις 15 Φεβρουαρίου 2012, προκειμένου να αποτυπώσει την εικόνα της κοινής γνώμης σε σχέση με το αποκαλούμενο «ενημερωτικό προϊόν» στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης. Το 58% των ερωτηθέντων κρίνει πως ο τρόπος που η Τηλεόραση έχει καλύψει την οικονομική κρίση και τις επιπτώσεις της είναι περισσότερο κοντά στις απόψεις των κυβερνώντων και μόλις το 18% πιστεύει ότι κινείται κοντά στις απόψεις της κοινωνίας. Για τις εφημερίδες τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 52% και 19%, ενώ κάπως διασώζεται το Ραδιόφωνο καθώς το κοινό παρουσιάζεται περισσότερο διχασμένο με 32% έναντι 28%. Στην ίδια έρευνα συμπεραίνεται ότι *η κρίση αξιοπιστίας των παραδοσιακών Μέσων έχει σαφείς αιτίες για την ελληνική κοινή γνώμη*. Το 77% των ερωτηθέντων θεωρεί ότι τα Μέσα αυτά δεν είναι ανεξάρτητα από τα οικονομικά συμφέροντα των ιδιοκτητών τους ως προς το παρεχόμενο ενημερωτικό τους προϊόν. Μάλιστα το 80% θεωρεί ότι δεν είναι ανεξάρτητα από την πολιτική εξουσία. Η έρευνα της *VPRC* καταλήγει στο συμπέρασμα πως

οικονομική και πολιτική διαπλοκή αποτελούν εμπεδωμένη συνείδηση για την κοινή γνώμη σε ό,τι αφορά τη λειτουργία των παραδοσιακών Μέσων Ενημέρωσης. Δημιουργούν τη βασική αιτία για την απομάκρυνση από τη χρήση τους, με κύριο αρχικό θύμα τις εφημερίδες.³

Ωστόσο δεν είναι ο μοναδικός λόγος που τα παραδοσιακά μέσα αντιμετωπίζουν κρίση. Η ψηφιακή στροφή, παράλληλη με τη νεοφιλελεύθερη στροφή, έχει επιφέρει άλλο ένα πλήγμα στα παραδοσιακά μέσα που καλούνται να αντιμετωπίσουν τις ψηφιακές εξελίξεις. Πρόκειται για κρίση δομική που ασφαλώς δεν αφορά μόνο τα ελληνικά μέσα. Είναι αδιαμφισβήτητο πως η εμφάνιση και η

² Οι Bill Kovach και Tom Rosenstiel ήδη από το 1997 επεσήμαιναν ότι το κοινό ολόένα και περισσότερο δεν εμπιστεύεται τους δημοσιογράφους, ακόμη και τους μισεί. Και –όπως σημείωναν– η κατάσταση «μόνο χειρότερα μπορούσε να πάει. Το 1999 μόλις το 21% των αμερικανών θεωρούσε ότι ο τύπος ενδιαφερόταν για τον κόσμο, ποσοστό λιγότερο από το 41% του 1985. Μόνο 58% σεβόταν το ρόλο του Τύπου ως Κέρβερου (watchdog), πτωτικό σε σχέση με το 67% του 1985. Λιγότερο από το μισό, μόλις 45%, θεωρούσε ότι ο τύπος προστάτεψε τη δημοκρατία. Αυτό το ποσοστό ήταν σχεδόν 10 μονάδες πιο πάνω το 1985», (Bill Kovach και Tom Rosenstiel 2001: 10). Εξάλλου «στο μαζικό κοινό παρέχεται [...], στο χώρο της δημοσιότητας και της πολιτικής, κατά κανόνα μόνο ό,τι προσφέρει η έρευνα της αγοράς και της γνώμης καθώς και η διαφήμιση ως ‘εμπορεύσιμο υλικό’ ή ό,τι έχει προετοιμάσει ως νέα οικονομική, πολιτισμική ή πολιτική ‘προσφορά’ προς ‘πώληση’», (Lothar Döhn και Claus Fritzsche 1992: 58).

³ Χριστόφορος Βερναρδάκης, «Η κρίση των ΜΜΕ στο περιβάλλον της σημερινής οικονομικής κρίσης», http://www.vernardakis.gr/uplmed/139_mmeffevrouarios.pdf.

εξέλιξη του διαδικτύου και των νέων μέσων έχουν συντελέσει σε μια νέα δομική αλλαγή της δημόσιας σφαίρας,⁴ τόσο μέσω της, πολλαπλών επιπέδων, διαδραστικής επικοινωνίας και παραγωγής περιεχομένου από τους χρήστες, όσο και λόγω της ύπαρξης εναλλακτικών ανεξάρτητων πηγών ενημέρωσης. Όπως σημειώνει ο Γιώργος Πλειός,

το διαδίκτυο περιέχει τη δυνατότητα «κοινωνικοποίησης» της δημοσιογραφικής δραστηριότητας, αλλά και κάθε άλλης παραγωγής κειμένων που μέχρι τώρα ήταν δυνατή μόνο από ειδικού» (Πλειός 2011: 149).

Όσον αφορά τη χώρα μας, η ανάδειξη των νέων μέσων και η διείσδυση του διαδικτύου⁵ –έστω και καθυστερημένα– στην ελληνική καθημερινότητα, σχετικοποίησε την ισχύ των παραδοσιακών μέσων που και αυτά καθυστερημένα στράφηκαν προς τη διαδικτυακή εκδοχή τους. Ωστόσο οι νέοι ενημερωτικοί ιστότοποι στην πλειοψηφία τους είναι «γαλέρα» για τους εργαζόμενους δημοσιογράφους ή/και αντιγραφείς των λίγων σοβαρών ενημερωτικών διαδικτυακών εγχειρημάτων. Επιπλέον, η δυνατότητα σχολιασμού των ειδήσεων αν και θα μπορούσε να αποτελέσει ένα βήμα δημοσίου εποικοδομητικού διαλόγου, τελικώς κάθε άλλο παρά τέτοιος μπορεί να χαρακτηριστεί. Η ανωνυμία σε επίπεδο χρηστών⁶ διευκολύνει τη χωρίς λογοδοσία και υπευθυνότητα (accountability) έκφραση γνώμης και ο διάλογος εύκολα εκπίπτει σε χυδαιολογία, όταν ελλείπει η απαιτούμενη παιδεία.⁷ Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί πως οι αλλαγές που επήλθαν στη σύγχρονη δημοσιότητα με την «ψηφιακή στροφή» και την εμφάνιση των νέων μέσων, οδήγησαν μεν σε μια διεύρυνση της συμμετοχής, ωστόσο γρήγορα τα ίδια αυτά μέσα που συνέβαλαν σε έναν εκδημοκρατισμό θα μπορούσαμε να πούμε της δημόσιας σφαίρας, οδήγησαν παράλληλα σε έναν πανεύκολο και ολοκληρωτικό τρόπο ελέγχου και παρακολούθησης. Ακριβώς όπως ο Habermas είχε διακρίνει τη δομική αλλαγή της δημοσιότητας και την αναφεουδαρχοποίησή της, όταν κυριαρχήθηκε από ένα διευρυμένο κράτος και τα οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα, έτσι και η εμφάνιση των νέων μέσων οδηγεί αρχικά σε μια δεύτερη δομική αλλαγή της δημοσιότητας⁸ και στη συνέχεια στην «επαναφεουδαρχοποίηση»

---

⁴ Για τη νέα δομική αλλαγή της δημόσιας σφαίρας και τη σχέση δημοσιότητας και νέων μέσων βλ. Ρήγου, Μαρίνα (2014), *Από την ψηφιακή «επανάσταση», στην ψηφιακή επιτήρηση. Δημοσιότητα και πολιτική στην εποχή των νέων μέσων*, Αθήνα, Σιδέρης.

⁵ Βλ. μετρήσεις *Focus: 73,4%* δηλώνουν χρήστες, έρευνα *Focus Bari* (2015), *Γενικές συνθήκες χρήσης του Internet*, έρευνα WEB ID,

http://www.focusbari.gr/images/tips/WEBID%20TIPS_q4%2015.jpeg

⁶ Σε περίπτωση έρευνας ο εντοπισμός του χρήστη είναι εφικτός, ωστόσο σε ένα πρώτο επίπεδο καθημερινής χρήσης η ανωνυμία διατηρείται εφόσον ο χρήστης το επιθυμεί.

⁷ Ανεξαρτήτως της πολιτικής τοποθέτησης των αναγνωστών η οποία καταγράφεται από τις θέσεις τις οποίες εκφράζουν, τα σχόλια που κρίνονται στοιχειωδώς ευπρεπή, δεν είναι ούτε τα μισά. Από αυτά μάλιστα ελάχιστα εμπεριέχουν πολιτικά επιχειρήματα. Τα περισσότερα είναι συναισθηματικής φόρτισης και όλα χαρακτηρίζονται από απόλυτη προφορικότητα λόγου. Βλ. Μαρίνα Ρήγου, «Ειδησεογραφία 2.0 στην Ελλάδα της κρίσης», στο Ν. Γ. Γεωργαράκης & Ν. Δεμερτζής (επιμ.): *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού*, Gutenberg-Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2015.

⁸ Η εμφάνιση των νέων μέσων οδηγεί στην κατηγοριοποίηση της δημοσιότητας σε παραδοσιακή και νέα, άμεσα συνδεδεμένες με τα παραδοσιακά και τα νέα μέσα αντιστοίχως. Δύο μορφές, οι οποίες δημιουργούν δύο κόσμους παράλληλους και επάλληλους, καθώς ο ένας εμπλέκεται με τον άλλο και ταυτόχρονα, επηρεάζουν ο ένας τον άλλο. Σε αυτές θα πρέπει να προστεθεί το πεδίο εκείνο το οποίο διαμορφώνεται από τη σύνθεσή τους και

των σύγχρονων μορφών δημοσιότητας. Αυτή ακριβώς η επαναφεουδαρχοποίηση των σύγχρονων μορφών δημοσιότητας και το προβάδισμα της επιτήρησης έναντι της ελευθερίας στη μεταξύ τους άνιση αναμέτρηση που λαμβάνει χώρα στο διαδίκτυο, είναι φαινόμενα απόλυτα συνυφασμένα με το γεγονός ότι η ψηφιακή στροφή πραγματώνεται σε ένα νέο πλαίσιο αναδιάρθρωσης των κοινωνικών σχέσεων, σε ένα νέο πλαίσιο ερμηνείας της κοινωνίας, της οικονομίας και της πολιτικής που έχει διαμορφωθεί από την επιβολή του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος, από τη νεοφιλελεύθερη στροφή, από τη μετάλλαξη του μεταπολεμικού δημοκρατικού καπιταλισμού της κεϋνσιανής συναίνεσης. Νεοφιλελεύθερη και ψηφιακή στροφή, έχουν κοινή πορεία.

Στο πλαίσιο αυτό, στον ήδη παραπαίοντα χώρο των παραδοσιακών ΜΜΕ, η οικονομική κρίση επέφερε καθοριστικό πλήγμα. Έθεσε ζήτημα επιβίωσης των μέσων καθώς οι ιδιοκτήτες τους δεν είναι πλέον διατεθειμένοι να συνεχίσουν τη δαπανηρή ενασχόλησή τους με αυτά. Το εύκολο χρήμα της εποχής του χρηματιστηρίου έχει προ καιρού πάψει να υπάρχει. Εξάλλου ούτε το δημόσιο είναι πλέον σε θέση να προσφέρει έργα. Τα περισσότερα ΜΜΕ είναι υπερχρεωμένα και ο ακατάσχετος δανεισμός τους τα καθιστά εξαρτώμενα από τις τράπεζες που ατύπως μεταβάλλονται σε επικεφαλής τους. Και η ολοένα και πιο βαθιά ύφεση που οδηγούν τα αποκαλούμενα μέτρα αντιμετώπισης της κρίσης αρχικά παγώνουν την αγορά και στη συνέχεια τη διαλύουν. Αποτέλεσμα η συρρίκνωση της διαφημιστικής πίτας, έσοδο σημαντικό για τα ΜΜΕ. Οι αρχικές σπασμωδικές κινήσεις αντιμετώπισης του οικονομικού προβλήματος ενώπιον του οποίου βρίσκεται ο χώρος των ΜΜΕ είναι προφανές ότι δεν δίνουν λύση. Στην πρώτη φάση, την «ανακάλυψη» της καθυστέρησης των πληρωμών ως μέσου ήσσονος κερδοφορίας από τους τόκους των χρημάτων των εργαζομένων, ακολούθησε η παύση πληρωμών. Στη συνέχεια μερικές απολύσεις που γρήγορα έγιναν μαζικές, αρχικά με την επονομασία «εθελούσιες έξοδοι» και αργότερα απροκάλυπτα. Στη δεύτερη φάση ήρθε το «λουκέτο». Τον Ιούνιο του 2009 η οικογένεια Αγγελοπούλου αιφνιδιάζει με την απόφαση να κλείσει τις εφημερίδες *Ελεύθερος Τύπος* και *Τύπος της Κυριακής*, το ραδιοσταθμό *CITY 99,5* και το ειδησεογραφικό site του Ομίλου (*ETypos.com*). Χαρακτηριστική της κατάστασης ήταν η σχετική ανακοίνωση της ΕΣΗΕΑ. «Η δραματική αυτή εξέλιξη έρχεται να προστεθεί στις καθημερινές, πλέον, απολύσεις και τη ραγδαία επιδείνωση των εργασιακών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων στο σύνολο σχεδόν των επιχειρήσεων ενημέρωσης. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τα τελευταία επεισόδια του

λειτουργεί ως ένα όλο, μια «υπερδημοσιότητα». Η εμφάνιση της νέας δημοσιότητας, η επιρροή της στην παραδοσιακή και η συγκρότηση της «υπερδημοσιότητας» συνιστούν μια *δεύτερη δομική αλλαγή στη δημόσια σφαίρα*. Οι σύγχρονες μορφές δημοσιότητας ενέχουν στοιχεία εκδημοκρατισμού και δυνατότητας διεύρυνσης της συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία. Μπορεί η πολιτική κυριαρχία να μην απογυμνώνεται μπροστά στο δημόσιο διαλογισμό, ωστόσο ελέγχεται και ο έλεγχος δεσμεύει. Η αμοιβαία επιρροή παραδοσιακής και νέας δημοσιότητας και η ανάδειξη της υπερδημοσιότητας λαμβάνει χώρα στον τομέα της ενημέρωσης, ο οποίος έχει αναδομηθεί τόσο ως προς την παραγωγή, όσο και ως προς την κατανάλωση του ενημερωτικού περιεχομένου. Αναλυτικά για το ζήτημα των αλλαγών στην ενημέρωση, βλ. Poulet, Bernard (2009), *Το τέλος των εφημερίδων και το μέλλον της ενημέρωσης*, Αθήνα, Πόλις, Tunney, Sean και Garrett, Monaghan (2010), *Web Journalism://a new form of citizenship?*, Brighton-Portland-Toronto, Sussex Academic Press, Hargreaves, Ian (2005), *Journalism. A very Short Introduction*, Oxford/New York, Oxford University Press και Ρήγου, Μαρίνα (2013) «Η ενημέρωση στη νέα ψηφιακή εποχή», στο συλλογικό τόμο *Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. 20 χρόνια και κάτι ...*, Αθήνα, Gutenberg.

δράματος με απλήρωτους ή απολυμένους εργαζόμενους στην ΕΞΠΡΕΣ, τον ΣΚΑΪ, τον ALTER, το STAR, τη ΧΩΡΑ, το DERBY, την ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ, τον ΞΕΝΙΟ, με την αυθαιρεσία και αδιαφάνεια για τους συμβασιούχους στην ΕΡΤ» (22.06.2009).⁹ Η κρίση στον Alter δεν αιφνιδίασε. Το Νοέμβριο του 2011 οι εργαζόμενοι καταλαμβάνουν το κτίριο διεκδικώντας τα δεδουλευμένα που δεν τους είχαν καταβληθεί για περισσότερο από ένα χρόνο. Ένα μήνα μετά, σταματάει τη λειτουργία του. Η διακοπή της έκδοσης της *Ελευθεροτυπίας*¹⁰ στα τέλη του 2011 λόγω οικονομικών προβλημάτων¹¹ της «Χ. Κ. Τεγόπουλος Α.Ε.», εκδότριας εταιρείας της εφημερίδας, συμβάλει στην κατακρήμνιση του παραδοσιακού οικοδομήματος των μέσων στη χώρα μας. Στα ερείπια και οι εκδόσεις Λυμπέρη καθώς η εταιρεία υπήχθη και αυτή στο άρθρο 99 του πτωχευτικού κώδικα θέτοντας τέλος, τον Νοέμβριο του 2012, σε μια ισχυρή παρουσία στον περιοδικό τύπο, αλλά και στα ερτζιανά.

Στο σκηνικό αυτό, το οποίο δεν περιγράφω στο σύνολό του, προστίθεται το κλείσιμο της ΕΡΤ¹² υπό την πίεση της τρόικας για περικοπή 15.000 θέσεων εργασίας έως το τέλος του 2014. Το «μαύρο» στην οθόνη στις συχνότητες της κρατικής τηλεόρασης που θύμιζε άλλες, επίσης μαύρες, εποχές, διαδέχεται η εμφάνιση της Δημόσιας Τηλεόρασης ως προσωρινού δημόσιου τηλεοπτικού φορέα, μέχρι την ίδρυση της ΝΕΡΙΤ, της Νέας Ελληνικής Ραδιοφωνίας Ίντερνετ Τηλεόρασης. Η νέα δημόσια ραδιοτηλεόραση πολλαπλώς αμφισβητείται, όπως άλλωστε και το παραδοσιακό πολιτικό σύστημα. Η ανάδειξη στην εξουσία του ΣΥΡΙΖΑ οδηγεί στην ανασύσταση της ΕΡΤ αφού το κόμμα της αριστεράς τηρεί την προεκλογική του υπόσχεση. Ωστόσο η συνολική εικόνα παραμένει απελπιστική.

Η κατάρρευση του παραδοσιακού μιντιακού χώρου συνθλίβει το δημοσιογραφικό επάγγελμα καθώς, ήδη σε κρίση μετάβασης, αντιμετωπίζει πολλαπλές συστημικές αντιξοότητες και «βλέπει» την ανεργία του κλάδου να εκτινάσσεται στα ύψη. Κρίση μετάβασης καθώς τα νέα μέσα αλλάζουν το πεδίο της ενημέρωσης τόσο από την άποψη της παραγωγής, όσο και από την άποψη της κατανάλωσης περιεχομένου. Αλλάζουν τον τρόπο της δημοσιογραφικής εργασίας, απαιτώντας ωστόσο, ολοένα και περισσότερες δεξιότητες από τους δημοσιογράφους που τείνουν να σηκώσουν το φορτίο της μείωσης του κόστους παραγωγής μέσω της ανάληψης πολλαπλών καθηκόντων άλλων ειδικοτήτων. Εξάλλου η συρρίκνωση του προσωπικού στα μέσα συνεπάγεται αύξηση του φόρτου εργασίας, με παράλληλη μείωση των αμοιβών. Κι αν ο παράγων χρόνος ήταν ανέκαθεν για τη δημοσιογραφία -και ειδικά για την ηλεκτρονική δημοσιογραφία- καθοριστικός,¹³ με τη χρήση του

⁹ <http://esiea.gr/24ori-apergia-se-ola-ta-mme-apo-simera-to-apogeyma-stis-17-00/>

¹⁰ Το απεργιακό φύλλο της Ελευθεροτυπίας εκδίδεται στις 15 Φεβρουαρίου 2012 με τίτλο Οι Εργαζόμενοι υπότιτλο 56 μέρες απεργία στην Ελευθεροτυπία και κύριο άρθρο με τίτλο Διάλυση στο πολιτικό σύστημα διάλυση στον κοινωνικό ιστό.

¹¹ Τον Αύγουστο του 2011 σταμάτησαν οι πληρωμές των εργαζόμενων στην εφημερίδα. Το δάνειο από την Alpha Bank στο οποίο βασιζόταν η εκδότρια Μάνια Τεγοπούλου για την εκπλήρωση των οικονομικών υποχρεώσεων της εταιρείας, δεν εγκρίθηκε τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς με αποτέλεσμα να παραμένουν σε εκκρεμότητα οι οφειλές προς το προσωπικό, οι οποίες ανέρχονταν στα 3,2 εκ. ευρώ στις 2 Νοεμβρίου. Στις 22 Δεκεμβρίου 2011 οι εργαζόμενοι, μετά από πληροφορίες ότι η εκδότρια εταιρεία είχε πρόθεση να υπαχθεί στο άρθρο 99 του πτωχευτικού κώδικα, αποφάσισαν την έναρξη επαναλαμβανόμενων 48ωρων απεργιών, αναστέλλοντας έτσι την κυκλοφορία της εφημερίδας. Η εφημερίδα ζήτησε τελικά επίσημα την υπαγωγή της στο άρθρο 99 μερικές μέρες αργότερα, στις 30 Δεκεμβρίου.

¹² 11.06.2013.

¹³ «Οι τηλεοπτικές [και ραδιοφωνικές] ειδήσεις επωφελούνται από τη δυνατότητά τους να προκρίνουν την αμεσότητα ως το πυρηνικό στοιχείο της ειδησεογραφικής τροφοδότησης», (Harrison 2006: 76).

διαδικτύου –και των υπολογιστών– γίνεται κυρίαρχος. Η επιτάχυνση των διαδικασιών και το ανταγωνιστικό μοντέλο αγοράς απαιτούν ταχύτητα και η ταχύτητα επικαθορίζει το περιεχόμενο, συντρίβοντας πολύ συχνά τη δεοντολογία, αλλά και την ποιότητα του περιεχομένου. Η «ακριβή» ποιοτική δημοσιογραφία υποχωρεί έναντι της «στιγμιαίας» και «ενημερωδιασκεδαστικής» δημοσιογραφίας που δεν υπαγορεύεται μόνο από οικονομικούς λόγους, ως ένας τρόπος αύξησης του κοινού, αλλά συνιστά μια βαθιά ιδεολογική προσέγγιση.

Από μια άλλη σκοπιά, θα πρέπει να επισημανθεί -και μάλιστα με υπογράμμιση- πως η δεινή κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο χώρος των ΜΜΕ ανέδειξε ένα πρωτόγνωρο για τη χώρα μας φαινόμενο: την ανάληψη των μέσων από τους εργαζομένους τους. Χαρακτηριστική περίπτωση η *Εφημερίδα των Συντακτών* που συστάθηκε το 2012 από εργαζόμενους της *Ελευθεροτυπίας* κι όπως σημειώνει ο διευθυντής της Νικόλας Βουλέλης¹⁴ πρόκειται για μια πραγματικά νέα εφημερίδα, που εκδίδεται σε μια κρίσιμη καμπή της νεοελληνικής ιστορίας, μια εφημερίδα που γεννήθηκε μέσα στην κρίση και θέλει να συμβάλει στην υπέρβασή της. Ήταν ένα τελείως ξεχωριστό και πρωτοφανές εγχείρημα: μια συνεταιριστική εφημερίδα μπήκε στην αγορά, στο άγριο πεδίο του αδυσώπητου ανταγωνισμού, χωρίς να έχει από πίσω της την κυβέρνηση ή έναν ισχυρό ιδιοκτήτη-εκδότη, ένα συγκρότημα ή όμιλο μέσων ενημέρωσης, έναν πολιτικό οργανισμό ή έναν μεγάλο επιχειρηματία με εκδοτικές φιλοδοξίες. Ένα πραγματικά εξαιρετικό εγχείρημα που για τρίτο χρόνο συνεχίζει την προσπάθειά του. Δεν είναι το μοναδικό. Και η συχνότητα του *Flash 96* περιήλθε μετά από αγώνες στους εργαζομένους του.¹⁵ Ο αυτοδιαχειριζόμενος πλέον ραδιοσταθμός επέστρεψε στα FM, ωστόσο το οικονομικό πρόβλημα δεν έχει επιλυθεί. Και αυτό παραμένει το ουσιαστικό πρόβλημα για όλα τα αντίστοιχα εγχειρήματα,¹⁶ αλλά και για τα παραδοσιακά μέσα. Η οικονομική κρίση συνέπεσε με τη δομική κρίση των μέσων που σε φάση μετάβασης δεν κατάφεραν να ανταπεξέλθουν. Τόσο οι επιλογές των ιδιοκτητών ΜΜΕ για την αντιμετώπιση της κρίσης, όσο και οι διαμορφούμενες σχέσεις ραδιοτηλεοπτικού κοινού και ΜΜΕ στο παγκοσμιοποιημένο, νεοφιλελεύθερο «αφασικό» περιβάλλον, οδηγούν σε απαξίωση των ΜΜΕ, τα οποία αποτελούν τον κατεξοχήν θεσμό στη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας. Και η απαξίωση της δημόσιας σφαίρας είναι προφανές πως επιφέρει καίριο πλήγμα στη δημοκρατία, αφού αποσυντίθεται ο λειτουργικός της πυρήνας.

Βιβλιογραφία

- Döhn, Lothar και Fritzsche, Claus (1992), *Φιλελευθερισμός - Συντηρητισμός*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Hargreaves, Ian (2005), *Journalism. A very Short Introduction*, Oxford/New York, Oxford University Press.
- Harrison, Jackie (2006), *News*, London/New York, Routledge.

¹⁴ Δες, <http://www.efsyn.gr/h-istoria-tis-efsyn>.

¹⁵ Την παραχώρηση της συχνότητας του Ρ/Σ «FLASH 96» στους εργαζόμενους αποφάσισε το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης (ΕΣΡ), εφαρμόζοντας τη ρητή διάταξη του Ν. 4109/2013, παρά τις αντιδράσεις του εκκαθαριστή της εταιρείας και της εργοδοτικής Ένωσης Ιδιοκτητών Ιδιωτικών Ραδιοφωνικών Σταθμών Αθηνών (ΕΙΡΡΑ), στην οποία συμμετέχουν και εκπρόσωποι της προηγούμενης ιδιοκτησίας (15 Μαΐου 2013).

¹⁶ Ertopen, toradiofono.

- Kovach, Bill & Rosenstiel, Tom, (2001), *The elements of Journalism. What Newspeople Should Know and the Public Should Expect*, New York, Three Rivers Press.
- Poulet, Bernard (2009), *Το τέλος των εφημερίδων και το μέλλον της ενημέρωσης*, Αθήνα, Πόλις.
- Tunney, Sean & Garrett, Monaghan (2010), *Web Journalism://a new form of citizenship?*, Brighton-Portland-Toronto, Sussex Academic Press.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος, «Η κρίση των ΜΜΕ στο περιβάλλον της σημερινής οικονομικής κρίσης», http://www.vernardakis.gr/uplmed/139_mmefevrouarios.pdf.
- Πλειός, Γιώργος (2011), *Η κοινωνία της ενημέρωσης. Ειδήσεις και νεωτερικότητα*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Ρήγου, Μαρίνα (2014), *Από την ψηφιακή «επανάσταση», στην ψηφιακή επιτήρηση. Δημοσιότητα και πολιτική στην εποχή των νέων μέσων*, Αθήνα, Σιδέρης.
- Ρήγου, Μαρίνα (2011), «Έλλειμμα ενημέρωσης, έλλειμμα δημοκρατίας», στο Κ. Ζώρας, Α. Παναγιωταρέα, Δ. Ποταμιάνος, Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *Δημοκρατία και ΜΜΕ*, Αθήνα, Λιβάνης, σελ. 219-232.
- Ρήγου, Μαρίνα (2013), «Η ενημέρωση στην ψηφιακή εποχή», στο συλλογικό τόμο *Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. 20 χρόνια και κάτι...*, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 410-423.
- Ρήγου, Μαρίνα (2015), «Ειδησεογραφία 2.0 στην Ελλάδα της κρίσης», στο Ν. Γ. Γεωργαράκης & Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού*, Αθήνα, Gutenberg-Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σελ. 521-541.

Η Κριτική της Νεωτερικής Τεχνολογίας στη Φαινομενολογική Σκέψη.

Βασίλης Ρωμανός*

Περίληψη

Η εισήγηση συζητά τη θέση του κορυφαίου εκπροσώπου της φαινομενολογικής παράδοσης Martin Heidegger, ότι ο Νεωτερικός λόγος παρά τις ρητές του συνδέσεις με την «έξοδο» του ανθρώπου από την «αυθυπαίτια ανωριμότητα του», την πολιτική χειραφέτηση και την ορθολογική διαφώτιση, κορυφώνεται με την ανέγερση ενός τεχνολογικά υπερκαθορισμένου κλειστού και ισοπεδωτικού συστήματος. Επιχειρεί να δείξει ότι η θέση αυτή καθιστά αδιαφανή μια προοπτική υπέρβασης της διάχυτης εργαλειακότητας που τείνει να αποικίσει το Νεωτερικό κόσμο συνολικά ενώ διερωτάται πάνω στους όρους υπό τους οποίους ένα κριτικό πολιτικό πρόγραμμα θα μπορούσε να αποκαταστήσει την ανθρώπινη ελευθερία.

I. Εισαγωγή.

Αισιόδοξες εκτιμήσεις που κυριαρχούνται από την ιδεολογία της τεχνοεπιστημονικής προόδου, συλλαμβάνουν την τεχνολογική ανάπτυξη που συντελείται κυρίως στο νεωτερικό κόσμο, ως ευεργέτη της ανθρώπινης κατάστασης. Καθώς συνιστά την πλέον κορυφαία μορφή της ενεργητικής χειραφέτησης του ανθρώπου από την εξώτερη φύση, η τεχνολογία σκιαγραφείται ως η λύση όλων των προβλημάτων, ως το μέσο ελέγχου του μέλλοντος ή ακόμα και ως η βασική συνθήκη δυνατότητας της πολιτικής ελευθερίας όπως πολλές φορές εμφανίζεται σε διάφορες εκδοχές του Μαρξισμού. Στην εισήγηση αυτή, θα παρουσιάσω τη θέση του κύριου εκπροσώπου της φαινομενολογικής παράδοσης Martin Heidegger, η οποία στέκεται στον αντίποδα αυτών των αισιόδοξων εκτιμήσεων: κατά την άποψή του, η ενύπαρκτη στην τεχνολογική *πλαισίωση* (enframing/Gestell) περίκλειση ή περιτοίχιση του κόσμου σε μια εργαλειοποιημένη τάξη *εξοπλιστικών* (equipmental) σχέσεων, κρύβει μια επιθυμία ασφάλειας, υπολογισμού (calculation) ή «διευθέτησης» (arrangement) της πραγματικότητας που καταστρέφει τον νεωτερικό βίοκοσμο μετατρέποντάς τον σ' ένα κλειστό, ισοπεδωτικό και απρόσωπο περιβάλλον ανθρώπινων ή μη «πόρων».¹ Η τεχνολογική πλαισίωση καταλύει τη διάρκεια

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: romanos@uoc.gr

¹ Βλ., *OM*: 93. Αναφέρω τα έργα του Heidegger με τις εξής συντομεύσεις: *The Age of the World Picture (AWP)*, *The Word of Nietzsche (WN)*, *Science and Reflection (SR)*, *The Turning (TTu)* [Heidegger (1977)]· *The Thing (TT)*, *Building, Dwelling, Thinking (BDT)*, *What are Poets for? (WPF)* [Heidegger (1975)]· *Overcoming Metaphysics (OM)* [Heidegger (1973)]· *Kant and the Problem of Metaphysics (KPM)*· *What is a Thing? (WT)*· *Nietzsche I (NI)*· *Introduction to Metaphysics (IM)*· *Basic Problems of Phenomenology (BPP)*· *What is Called Thinking? (WCT)*· *Η Προέλευση του Έργου Τέχνης (PIET)*.

του κόσμου, συνεπώς την κοσμικότητά του (*worldliness*), την ίδια στιγμή που οδηγεί το νεωτερικό υποκείμενο σε μια απώλεια της δυνατότητάς του να τον διανοίξει στους όρους του κι από «αφέντη και κυρίαρχο του» κόσμου το μετατρέπει σε μια ρηχή τεχνητή κατασκευή με κανονικοποιημένη συμπεριφορά.

Θα πρέπει να ξεκαθαριστεί εξ αρχής, ωστόσο, ότι ο Heidegger δεν αντιτάσσει στην κυριαρχία της τεχνολογίας τη «ρομαντική» επιστροφή σε μια προ-τεχνολογική κατάσταση, ούτε ανακοινώνει μια ακόμη οικολογική ανησυχία σχετική με την καταστροφή της φύσεως.² Ελπίζει, αντίθετα, ν' αποκαλύψει την «ουσία» της ώστε το νεωτερικό υποκείμενο ν' αποφύγει το απατηλό δίλλημα μεταξύ μιας αστόχαστης αποδοχής της ή μιας καθολικής της απόρριψης. Αυτό ακριβώς το αίτημα εκφράζει με την πρόταξη μιας *ποιητικής οίκησης* του κόσμου, την προοπτική, δηλαδή, μιας *αισθητικοποιημένης* (*poeticized*) παρουσίας της ανθρωπότητας στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία. Αποτελεί, ωστόσο, ερώτημα, όπως θα ισχυριστώ, αν ο *ολικά* τεχνοποιημένος νεωτερικός κόσμος που περιγράφει, θα μπορούσε να επιτρέψει μια έννοια *κριτικής* που θα κατόρθωνε να εντοπίσει στο *παρόν* εκείνες τις αντιφάσεις που θα μπορούσαν να προσφέρουν καθοριστικές δυνατότητες για την ανθρώπινη ελευθερία. Επιπρόσθετα, αν ο στοχασμός του Heidegger πάνω σ' αυτή τη δυνατότητα της ελευθερίας εντός της «τεχνολογικής πλαισίωσης» διενεργείται από την αποκλειστική σκοπιά μιας *αισθητικής* συνήχησης του ανθρώπου με τα πράγματα και καθόλου διαμέσου του *πολιτικού* πράττειν, δεν είναι καθόλου σαφές πώς θα μπορούσε να προσφέρει μια προοπτική υπέρβασης της διάχυτης εργαλειακότητας που τείνει να αποικίσει το σύγχρονο κόσμο συνολικά.

II. Η Τεχνολογική Πλαισίωση.

Ο Heidegger εξετάζει την «ουσία» της τεχνολογίας διερευνώντας καταρχάς αυτό που αποκαλεί «ορθό» ορισμό της, δηλαδή, τη *χρηστική* της ποιότητα: η τεχνολογία –είτε η πρωτόγονη και «χειροτεχνική» είτε η πιο προηγμένη (*QCT*: 5)– είναι ένα μέσο ως προς ένα στόχο, ένα «σύμπλεγμα τεχνουργημάτων» –επινοήσεων, συνέργων, εργαλείων, μηχανών– αλλά και ανθρώπινων διεργασιών, προς την επίτευξη ανθρώπινων στόχων (*QCT*: 4). Ο ορισμός αυτός της τεχνολογίας, ωστόσο, δεν μπορεί, κατά την εκτίμησή του, να ενσωματώσει την ιδιάζουσα υπόσταση της *νεωτερικής* ειδικά τεχνολογίας η οποία από τη βιομηχανική επανάσταση και μετά συνδέθηκε με την αυτονόμηση του εργαλείου έναντι του χρήστη, προβληματίζοντας ως εκ τούτου τη θέση της ως αξιακά ουδέτερου *χρησιμοποιούμενου instrumentum*.³ Έτσι, μ' έναν τρόπο ανάλογο με τον Marx, ο οποίος εξέτασε την υποκατάσταση των κοινωνικών σχέσεων από αντικείμενα υπό το πρίσμα της «πραγμοποίησης», ή τον Weber που διάβασε τη μετάλλαξη των μέσων σε σκοπούς από τη σκοπιά του κοινωνικού εκσυγχρονισμού, ο Heidegger ψάχνει την «αλήθεια» της τεχνολογίας στον επιθετικό κι απειλητικό τρόπο με τον οποίον «εμφανίζει» τα πράγματα.

² Βλ., Dreyfus (1993: 303).

³ Η έννοια της τεχνολογίας που διαυγάει ο Heidegger και την οποία καλεί η *ουσία* της τεχνολογίας, είναι η *σύγχρονη*, «μαθηματικά συγκροτημένη» τεχνολογία. Αυτή, είναι «*ουσιωδώς* διαφορετική» και από την ανθρωπολογική έννοια της χρήσης εργαλείων που είναι τόσο παλιά και καθολική όσο και το ανθρώπινο γένος και από την εργαλειακή έννοια του ουδέτερου μέσου υπό τον έλεγχο του ανθρώπου (*IM*: §148: 207· πρβλ., *QCT*: 4· Kolb (1986: 144 κ.ε.). Στη βάση αυτή, ο Hubert Dreyfus διακρίνει τρεις τεχνολογικές «εποχές» στο έργο του: της *technē* (τεχνουργίας/craftsmanship), της εκβιομηχάνισης (της πρακτικής εργαλειακής σκέψης) και του κυβερνητικού ελέγχου (της σύμφυσης έμβιων όντων και μηχανών). Βλ., Dreyfus (1992: 173-5).

Ο Heidegger σκέπτεται την τεχνολογία είναι ένα είδος φανέρωσης (unconcealment) στο βαθμό που «φέρει στο φως» (reveals) ένα πράγμα από την αφάνεια (concealment), δηλαδή, το προσ-κομίζει (brings-forth) και του επιτρέπει να «αναφανεί»: αλλά επειδή θεωρεί ότι αυτή η «εκκαλυπτική» της δύναμη αποτελεί το θεμέλιο της χρηστικής της διάστασης, εντοπίζει την «ουσία» της στην *αιτιώδη* της *συνάφεια* με το αντικείμενο (QCT: 10-4).⁴ Η φανερωτική δύναμη της νεωτερικής τεχνολογίας, ωστόσο, διαφέρει, κατά τη γνώμη του, από την αντίστοιχη της προνεωτερικής στο βαθμό που αποθηκεύει, *τοποθετεί* (positions) και *ταξινομεί* (orders) αυτό που παράγει από την «κύρια αποθήκη» της φύσεως ώστε να είναι ανά πάσα στιγμή διαθέσιμο προς χρήση κι ανάλωση (QCT: 14). «Ξεκλειδώνοντας», ωστόσο, την ενέργεια της φύσεως, μετασχηματίζοντας αυτό που εξήγαγε, αποθηκεύοντας αυτό που μετασχημάτισε, διανέμοντας αυτό που αποθήκευσε και μεταποιώντας αυτό που διένειμε, η σύγχρονη τεχνολογία συγκροτεί έναν ατέρμονο κύκλο πολυσχιδών, αυτορρυθμιζόμενων αλλά και διασυνδεδεμένων τμημάτων, εντός του οποίου η φύση εξαντικειμενικεύεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να είναι πάντα διαθέσιμη για περαιτέρω αξιοποίηση (QCT: 16).⁵ Σε σύγκριση με την, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό εναρμονισμένη με τη φύση, προνεωτερική τεχνολογία, η νεωτερική ενσαρκώνει έναν πολύ διακριτό τρόπο φανέρωσης του κόσμου ο οποίος έχει τη μορφή μιας *εισβολής* (QCT: 14-5· NI: 81-2): φανερώνει, για παράδειγμα (του ιδίου), τον αέρα ως κοίτη αζώτου, μια έκταση γης ως κοίτασμα εξόρυξης μεταλλεύματος, το οποίο και μεταποιεί σε ουράνιο κι αυτό με τη σειρά του για να παράγει πυρηνική ενέργεια, μετασχηματίζει τη γεωργία σε μηχανοποιημένη βιομηχανία τροφίμων, κ.λπ. (QCT: 14, 18-9, 21).

Σύμφωνα με τον Heidegger, η εργαλειοποίηση της φύσεως μέσω της παράλληλης αυτοματοποίησης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, έχει μια καθοριστική συνέπεια τόσο για τα πράγματα του κόσμου –τα οποία συνθλίβονται από μια υπολογιστική και εφαρμοστική λογική–, όσο και για το θεωρούμενο ως προθετικό νεωτερικό υποκείμενο –το οποίο υπάγεται στις διάφορες τροπικότητες της «ρύθμισης και ασφάλισης» (Dreyfus 1992: 175, 178-9). Στο βαθμό, κατ' αρχήν, που ο τεχνολογικός κόσμος συγκροτεί έναν ατέρμονο κύκλο μετασχηματισμού της φύσεως και συνεπώς μια ολική συστηματική τάξη, διευθετεί οτιδήποτε εισάγεται εντός του ως κάτι που ανά πάσα στιγμή βρίσκεται σ' «ετοιμότητα» (stand-by) για περαιτέρω διευθέτηση. Ο Heidegger αναφέρει ότι το πράγμα στην τεχνολογική πραγματικότητα φανερώνεται ως «*διαθέσιμο απόθεμα*» (standing-reserve), δηλαδή, ως «*πόρος*»: μια πρώτη ύλη που αποσπάται από τη φυσική της συνθήκη και αναδιοργανώνεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να είναι πλήρως διαθέσιμη, εναλλάξιμη και έτοιμη προς χρησιμοποίηση στα ανθρώπινα προγράμματα δια μιας απεριόριστης ποικιλίας τρόπων. Τονίζει όμως, ότι στο βαθμό που το πράγμα εισάγεται στα πλαίσια μιας διαδικασίας στην οποία παρευρίσκεται ως «ευέλικτη πρώτη ύλη» (*Bestand*), «δεν στέκεται πλέον έναντι [του υποκειμένου] ως αντικείμενο» γιατί χάνει τη *χρηστική* αυτή ποιότητα που το προσδιορίζει ως τέτοιο (QCT: 17).⁶

Η θέση αυτή του Heidegger περιγράφει μια θεμελιακή αλλαγή που συντελείται στον ίδιο τον αρχέγονο («προ-οντολογικό» ή «προ-θεωρητικό») τρόπο με τον οποίον τα υποκείμενα σχετίζονται με τα πράγματα (όργανα, σύνεργα, εργαλεία) του κόσμου. Αυτός χαρακτηρίζεται από μια «καθημερινή νοητότητα» (*intelligibility*) που τα συλλαμβάνει σε σχέση με τη λειτουργία τους –ως *σκεύη χρήσης* (use) ή *χρησιμοποίησης* (employment)–

⁴ Ο Heidegger εξηγεί την αιτιότητα δια της τετραμερούς Αριστοτελικής της λειτουργίας –ολική, τυπική, τελική και ικανή αιτία (QCT: 6). Πρβλ., Bernstein (1991: 93-7)· Borgmann (2007: 428-9).

⁵ Για την κυκλικότητα της *Gestell*, βλ., OM: 93-4, 99, 107, 109-10· πρβλ., Haar (2000: 158-9)· Villa, (1996: 185).

⁶ Πρβλ., Dreyfus (1993: 305-6)· Dreyfus & Wrathall (2007: 13)· Zimmerman (2000: 124).

και σε σχέση με τη θέση τους στην ολότητα ενός δικτύου σχέσεων «με σκοπό να ... », δια των οποίων το υποκείμενο ενεργεί και σχετίζεται με τους άλλους. Το σφυρί, για παράδειγμα, είναι αυτό που είναι όχι επειδή, ως πράγμα, έχει κάποιες ιδιότητες, αλλά διότι εκπληρώνει κάποια λειτουργία (σφυρηλάτηση) η οποία, με τη σειρά της προσανατολίζεται από τις πρακτικές ανησυχίες και δραστηριότητες της ενθαδικής ύπαρξης –κάτι που, βεβαίως, απαιτεί *μέριμνα* για την ουσιώδη φύση τους, μια απόκριση, δηλαδή, στις απαιτήσεις τους, αφού διαφορετικά δεν θα μπορούσαν να είναι κατάλληλα για τη χρήση. Έτσι, το σφυρί πρέπει να «εφαρμόζει» στο χέρι για να μην σπάσει στο αμόνι και να κάνει δυνατή την πρακτική της σφυρηλάτησης (*BPP* §11: 108-9· *WCT*: 191· πρβλ., Dreyfus 1992: 174). Αυτό που είναι *ιδιάζον*, ωστόσο, στη συνθήκη της τεχνολογικής πλαισίωσης, είναι ότι εκφυλίζει τη *χρησιμότητα* στις εκμαυλισμένες της μορφές –αξιοποίηση (*utility*), μεταχείριση (*using up*), εκμετάλλευση (*exploitation*), χειραγώγηση (*manipulation*)– διότι φανερώνει τον εξοπλισμό αποκλειστικά και μόνο ως ένα φθαρτό αντικείμενο *κατανάλωσης*: ως κάτι, δηλαδή, χωρίς διάρκεια, που υποκαθίσταται όσο πιο γρήγορα αξιοποιείται ή χειραγωγείται. Όταν όμως, αναφέρει ο Heidegger, η «ουσία» του εξοπλισμού, η «αξιοπιστία» (*reliability*) και η «διάρκεια», μειώνεται στην *υποκαταστασιμότητα*, τότε το πράγμα ανάγεται σε μια μόνη του «πτυχή» και χάνει την «αντικειμενικότητά» του.

Ο Heidegger βλέπει το νεωτερικό κόσμο να μειώνεται σταδιακά σ' ένα τέτοιο ενιαίο σύστημα πόρων προς μεταποίηση, αποθήκευση και κατανάλωση. Είναι ένας κόσμος εις τον οποίον τα πράγματα απεκδύονται των πολύπλοκων και πολλαπλών συνδέσεων τους με τον κόσμο⁷ και εμφανίζονται μέσα σε μια μονοδιάστατη *ομοιότητα* που απαλείφει κάθε έννοια διαφοράς και πολυσχιδείας. Εκεί που στον χριστιανικό κόσμο εμφανίζονταν ως δημιουργίες του Θεού και σε σχέση με την εγγύτητα/απόσταση από τη φύση Του, στην πρώιμη Νεωτερικότητα ως αντικείμενα με σταθερές ιδιότητες που φανερώνονταν σε όρους των ανησυχιών και δυνατοτήτων ενός υποκειμένου που μεριμνά για την ύπαρξή του, στην τεχνολογική εποχή παρουσιάζονται υπό το πρίσμα μιας *ιδίω δικαιώματι* βέλτιστης ταξινότησης (*ordering*) προς την κατεύθυνση της πλέον ευέλικτης και αποτελεσματικής διεκπεραίωσης (*expediting*)· με άλλα λόγια, της μέγιστης δυνατής απόδοσης δια της ελάχιστης δαπάνης (*QCT*: 15). Ο Heidegger, τέλος, προσθέτει, ότι όταν τα πράγματα φανερώνονται υπό το πρίσμα της *καθαρής αποδοτικότητας* και συνεπώς χωρίς κάποιο εγγενές νόημα ή σκοπό, τότε συγκαλύπτεται και η *ποίησις*, η εκκαλυπτική εκείνη ενέργεια που «επιτρέπει στις παρουσίες να φανερωθούν». Αυτό δεν σημαίνει ότι η εκκάλυψη σταματά να συμβαίνει, αλλά ότι «σκιάζεται» καθώς «τα πάντα παρουσιάζονται με τη φανερότητα [*unconcealedness*] του διαρκούς-αποθέματος» (*QCT*: 27).⁸ Όταν ένα αεροπλάνο, για παράδειγμα (του ιδίου), εμφανίζεται ως τμήμα της παρακαταθήκης της μεταφορικής βιομηχανίας, παύει να είναι ένα απλό εργαλείο χρήσης (ένα αντικείμενο) διότι προβάλλεται ως ένα ευέλικτο κι αποτελεσματικό γρανάτζι του

⁷ Αν το πράγμα είναι τέτοιο δια της ενσωμάτωσής του μ' έναν κόσμο (*IT*: 182), η φανέρωσή του ως πόρου που χρησιμοποιείται και στη συνέχεια απορρίπτεται, απειλεί τη δυνατότητα αυτής της συνένωσης. Ένα φλιτζάνι μιας χρήσης από φελιζόλ, π.χ., καταστρέφει την εν λόγω σύνδεση, εκεί που το λεπτό, χειροποίητο φλιτζάνι τσαγιού που χρησιμοποιούν οι Ιάπωνες το οποίο σώζεται από γενιά σε γενιά για την ομορφιά και το κοινωνικό του νόημα, είναι βυθισμένο σε μια ολόκληρη μορφή ζωής (η οποία κουβαλά μια αύρα αρχαίου νοσταλγικού μυστήριου), σ' ένα δίκτυο πρακτικών (όπως φαίνεται στην τελετή του τσαγιού) και σε αντιλήψεις περί των ανθρώπινων αρετών (αδράνεια, ασυγκινησία, διακατοχή από ένα αίσθημα πληρότητας, ικανοποίησης, ευγένειας, κοινωνικότητας, κ.λπ.). Πρβλ., Dreyfus (1992: 176-7, 182-3)· Dreyfus (1993: 295)· Dreyfus & Wrathall (2007: 13)· Malpas (2000: 226-7).

⁸ Πρβλ., Malpas (2000: 205-7)· Villa (1996: 186)· Dreyfus (1993: 306).

συστήματος μεταφοράς, συνεπώς ως κάτι που «βρίσκεται σ' ετοιμότητα» για την παροχή μιας διατεταγμένης υπηρεσίας.

Από μια δεύτερη άποψη όμως, ο Heidegger πιστεύει ότι και τα άτομα που εισάγονται σε ένα δεδομένο σύστημα πρακτικών του τεχνολογικού κύκλου φανερώνονται ως «ευέλικτοι πόροι»: ότι, δηλαδή, ακολουθώντας το προηγούμενο παράδειγμα, δεν είναι τα άτομα που χρησιμοποιούν το σύστημα μεταφορών, αλλά ότι μάλλον χρησιμοποιούνται από αυτό για την αναπαραγωγή της πρακτικής της διακίνησης. Η δεύτερη, συνεπώς, συνέπεια της «συγκάλυψης της εκκάλυψης», κατά την εκτίμησή του, αφορά στην παράλληλη με το αντικείμενο μετατροπή του υποκειμένου σε «διαθέσιμο απόθεμα»: όχι με την έννοια ότι ο παραγωγός παύει να είναι ο φορέας που φέρνει εις πέρας τη διαδικασία που διοχετεύει, διαμορφώνει, διαπλάθει και συντελεί στη σύνταξη του κύκλου της τεχνολογίας, αλλά με την έννοια ότι δεν τον ελέγχει στο βαθμό που ο κύκλος σχηματίζει ένα δίκτυο απρόσωπων πρακτικών με αδιαφανείς για το υποκείμενο υπόρρητες προϋποθέσεις στις οποίες απλά συντονίζεται (*QCT*: 19, 24).⁹ Ο Heidegger συνδέει άρρηκτα αυτό το φαινόμενο της απο-υποκειμενοποίησης του νεωτερικού ανθρώπου, με την «αναυθεντική» απώλεια της «εκ-καλυπτικής» του δύναμης (*QCT*: 28). Είναι ένα φαινόμενο που θεωρεί ως βαθύτερο και πιο ανησυχητικό από αντίστοιχες καταγγελίες περί αντιστροφής αντικειμένων και υποκειμένων που συνοδεύουν τη Μαρξική προβληματική της «πραγμοποίησης», καθώς στην «τεχνολογική πλαισίωση», εκτός μιας διακινούμενης σειράς «ελαστικών εισροών», δεν υπάρχουν ούτε αντικείμενα ούτε υποκείμενα για ν' αντιστραφούν (Bernstein 1991: 100-1).

Στο πρώιμο έργο του, ο Heidegger έχει ήδη ορίσει το ανθρώπινο υποκείμενο ως μια ανοικτή δομή δυνατοτήτων (Being-possible), η οποία πάντοτε βρίσκεται πρόσω (ahead) του εαυτού της (*BT* §31: 148· §37: 175). Το υποκείμενο δεν είναι μια φραγμένη (closed off) οντότητα η οποία κατά κάποιον τρόπο καλείται να καθιδρύσει συνδέσμους με μια «εξωτερικότητα», αλλά μια ανοικτή και καταυγάζουσα τον εαυτό της δομή (*BT* §43: 200) που «φωτίζει» ή «διανοίγει» [clears] ένα χώρο νοητότητας, ένα «ξέφωτο» (clearing), εν μέσω του οποίου υπάρχει (*BT* §28: 132-3). Ως ξέφωτο, εκκαλύπτει αυτό τον χώρο προσκομίζοντας εντός του νέες οντότητες (πράγματα, λόγους, λεξιλόγια, πρακτικές, πεποιθήσεις, πολιτισμικές δημιουργίες από τέχνη μέχρι πολιτικά συστήματα) που νοηματοδοτούν τον (βιο)κόσμο και την ύπαρξή του (*BT* §44: 221). Ο Heidegger θεωρεί ότι αυτός ο ανοικτός τρόπος με τον οποίον το υποκείμενο βρίσκεται αντιμέτωπο με τα πράγματα, σχηματίζει τη βάση της οντολογικής του ελευθερίας. Κάθε εκκάλυψη, ωστόσο, αναδύεται πάντοτε εντός ενός δεδομένου χώρου ήδη φανερωμένων πραγμάτων (πρακτικών, προταγμάτων, κ.λπ.), τα οποία εκτός από το να προμηθεύουν το υλικό για την εκκαλυπτική δραστηριότητα, ορίζουν στο υποκείμενο μια ορισμένη θέση εντός του κόσμου και συνεπώς ένα συγκεκριμένο μόνο σύνολο δυνατοτήτων. Επειδή το υποκείμενο είναι για τον Heidegger «προβολή», αλλά μια πάντα «ερρημμένη εν-τω-κόσμω προβολή» (thrown projection), η οντολογική του ελευθερία βρίσκεται πάντα κάπου ανάμεσα στην αποδεσμευμένη αυθαιρεσία και την καθοριστικότητα (*BT* §31: 145· §44: 223). Επιπρόσθετα, ενώ η ενθαδική υποκειμενικότητα φέρει *a priori* την ελευθερία της φανέρωσης (ως αναπόφευκτη «υπαρκτική» συνθήκη της ανθρώπινης κατάστασης), υπάρχει πάντα ο ύψιστος κίνδυνος να πραγματοποιήσει ένα δεδομένο σύνολο πρακτικών και να τη «λησμονήσει». Με τη συμμετοχή της στη δημόσια κοινότητα των άλλων (publicness of the-they) και την εμπλοκή της σε κάποιο διατεταγμένο καθήκον ή εντεταλμένο έργο μπορεί να προσλαμβάνει την ασφάλεια της καθημερινότητας και να αποσυνδέεται από την τυχαιότητα της εκκάλυψης, μόνο όμως με το κόστος της (αναυθεντικής) προσχώρησης στο μαζικό άνθρωπο (“Das Man”/“the One”). Τότε, η

⁹ Πρβλ., Zimmerman (2000: 127).

υπαρκτική ελευθερία (μπορεί να μην σβήνει εντελώς αλλά) εξασθενίζει σοβαρά (*BT* §189: 233-4).

Στη βάση των παραπάνω οντολογικών παραδοχών, ο Heidegger διαπιστώνει ότι η τεχνολογική πλαισίωση, πιο πολύ από κάθε άλλο τρόπο φανέρωσης του κόσμου που έστικι αλλιώς «αποκλείει», επωθεί το ανθρώπινο υποκείμενο προς τη *λήθη* των ανοικτών του δυνατοτήτων. Η πλαισίωση εξασφαλίζει ότι δεν θα «συναντήσει πουθενά τον εαυτό του» (*QCT*: 27) διότι το «εκδιώκει» σ' έναν ταξιθετημένο κόσμο εντός του οποίου επέχει θέση «λειτουργού» ή «εντελλόμενου» (*orderer*), δηλαδή, μιας καθαρής εργατικής δύναμης (*animal laborans*) εκριζωμένης από τον κόσμο της. Στο τέλος, καταλήγει ο Heidegger, με την μετατροπή του κόσμου ως τόπου ασφάλειας και διαμονής¹⁰ σ' έναν *τεχνομηδενιστικό* ορίζοντα, το νεωτερικό υποκείμενο ωθείται «στο χείλος μιας κρημνώδους πτώσης» (*QCT*: 27· πρβλ., Villa 1996: 187· Borgmann 2007: 424).¹¹

Όταν, ωστόσο, η υστερονεωτερική κατάσταση φθάνει στο σημείο να δημιουργεί έναν κόσμο εις τον οποίον και το υποκείμενο και το αντικείμενο αναρροφώνται ως «πόροι», έναν κόσμο που, επομένως, καταστρέφει ακόμα και την ίδια την εργαλειακότητα,¹² εγείρεται αναπόδραστα το ζήτημα του τρόπου με τον οποίον ο νεωτερικός άνθρωπος θα μπορούσε να σχετιστεί με την υπέρβαση αυτού του πλαισίου – το ερώτημα, συνεπώς, πάνω στη δυνατότητα της ανθρώπινης ελευθερίας.

III. Η Ποιητική Οίκηση του Κόσμου.

Δεδομένης της αποκήρυξης της Νεωτερικότητας, δεν είναι καθόλου εμφανές πώς ο Heidegger θα μπορούσε ν' αναδείξει ένα «ξέφωτο» που θα στήριζε έναν εναλλακτικό δρόμο, ο οποίος επιπλέον θα μπορούσε να είναι κοινωνικά και πολιτικά γόνιμος. Το ζήτημα της θεμελίωσης μιας τέτοιας *κριτικής* θέσης γίνεται ιδιαίτερος πειστικός, για τον επιπρόσθετο λόγο ότι ο Heidegger παρουσιάζει την πλαισίωση (*QCT*: 24-5, 27, 30) ως μια μορφή φανέρωσης του κόσμου που οδηγεί σε αποκλεισμό κάθε άλλη πολιτιστική πρακτική, αξία και κοσμοαντίληψη, συγκαλύπτοντας τον εγγενή της χαρακτήρα ως «απονομής του Είναι». Στις εκδιπλώσεις της, η πλαισίωση δεν συναντά παρά την ίδια.¹³ Το ερώτημα της υπέρβασης είναι όμως πειστικό και για ένα δεύτερο λόγο, καθώς η κριτική του ουμανισμού που διατρέχει ολόκληρο το έργο του Heidegger, στηρίζεται στην ιδέα ότι όλη η ανθρώπινη νοητότητα προϋποθέτει μια μορφή «αδιάρθρωτης (unarticulated) γνώσης» ή *προ-κατανόησης* (*pre-understanding*) του κόσμου, η οποία δεν είναι ενσωματωμένη στο λόγο ή στις πεποιθήσεις του υποκειμένου ώστε να μπορεί να

¹⁰ Η *ανέστια ζένοση* (*homelessness*) αντιπαραβάλλεται στο ύστερο έργο του με την *οικειώση* (*homeness*), η οποία αναδεικνύεται σε οντολογικό στοιχείο της ανθρώπινης «ουσίας» (*BDT*: 146-7, 161). Πρβλ., Young (2000: 189-190, 193).

¹¹ Με τον μηδενισμό ο Heidegger κατανοεί κάτι περισσότερο από την απώλεια του νοήματος που αναδύεται όταν τίποτε πλέον δεν συνιστά τέλος καθαυτό («αξία») ώστε να απαιτεί *δέσμευση* από το υποκείμενο και όπου συνεπώς οι όποιες κατευθυντήριες αρχές εδράζονται στην *ατομική εμπειρία* (*NI*: 57 κ.ε., 66 κ.ε.). Η «ουσία» του, βρίσκεται στην καταστολή μεταφυσικών διακρίσεων –π.χ., ενστίκτου και λόγου (θα μπορούσαμε να προσθέσουμε δημόσιου και ιδιωτικού, εργαζόμενων και ανέργων, κ.λπ.)– στην *πλάνη* (*errancy*), δηλ., στη *λήθη* του Είναι, και στην *ομοιομορφία* που παράγει η ισοπέδωση του γούστου και των ιδεών. Βλ., *OM*: 104, 106, 108· *AWP*: 142· Haar (2000: 156-9)· Dreyfus (1993: 293).

¹² «[H] σχέση υποκειμένου-αντικειμένου φθάνει... για πρώτη φορά, στον καθαρά 'σχεσιακό' της, δηλαδή, διευθετημένο, χαρακτήρα» (*SR*: 173).

¹³ Για την πλαισίωση ως «μοίρα», βλ., τον σχολιασμό των Bernstein (1991: 106-13) και Borgmann (2007: 429-31).

καταστεί αντικείμενο κριτικού αναστοχασμού, αλλά στις κοινωνικές του *δεξιότητες*, στον ίδιο, δηλαδή, τον τρόπο που βιώνει και κάνει τα πράγματα.¹⁴ Όταν, ωστόσο, οι απαραίτητες προϋποθέσεις για να κατανοηθεί ο κόσμος και η ζωή εμφυσώνται ασύνειδα από τις ήδη υφιστάμενες πολιτιστικές πρακτικές μέσα από τις οποίες το υποκείμενο κατασκευάζεται κι αναπόδραστα συμμετέχει, κάθε αίσθηση ματαιώσης, διάψευσης ή απώλειας –το *δεινόν* (distress)– που ξεπηδά όταν σε ορισμένες περιπτώσεις ο καθημερινός και συνήθης τρόπος αντιμετώπισης των πραγμάτων παρουσιάζεται ανεπαρκής, είναι *ήδη* «τεχνολογική». Όπως και ο ίδιος ο Heidegger αναγνωρίζει, «όλες οι προσπάθειες θεώρησης της τρέχουσας πραγματικότητας ... σε όρους παρακμής και απώλειας, σε όρους μοίρας, καταστροφής και ολέθρου, είναι απλώς τεχνολογική συμπεριφορά» (*TTu*: 48, βλ., 39). Η τεχνολογική πλαισίωση, έτσι, εμφανίζεται ως το υπόβαθρο κάθε «απόφασης» για την ανατροπή της, είναι το έδαφος στη βάση του οποίου «επιλέγεται» ένας ενδεχόμενα εναλλακτικός δρόμος.

Στο σύμπαν του Heidegger, βεβαίως, η αναυθεντική πτώση στην καθημερινότητα αυτού του πλαισίου δεν εξαντλεί *a priori* τα όρια των δυνατοτήτων του υποκειμένου, καθώς αυτό, ως «υπέρβαση», έχει πάντα τη δυνατότητα να την αναγνωρίσει ως μια κατάσταση που είναι απλώς *τρέχουσα* κι όχι υπαγορευμένη από την πραγματικότητα ως τέτοια. Έτσι διατηρεί πάντα ζωντανή τη δυνατότητα ανατροπής της ακόμη και στις εμφανώς πιο ορθολογικοποιημένες συνθήκες (Malpas 2000: 227-8). Αυτή, ωστόσο, η «υπόσχεση οίκησης» του κόσμου με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο, θα απαιτούσε υποχρεωτικά μια *ριζικά* διαφορετική «γλώσσα» απ' αυτή που «ομιλείται» στον τεχνολογικό κόσμο.¹⁵

Στο τέλος του πρώιμου έργου του ο Heidegger θέτει την τέχνη (art) ως πιθανό σημείο καμπής, δεδομένου ότι αυτή, ως τρόπος φανέρωσης του κόσμου, είναι συγγενική με την τεχνολογία, την ίδια στιγμή που αποτελεί το «θεμελιακό» της αντίθετο (*QCT*: 35). Το έργο τέχνης δεν είναι απλώς η αναπαράσταση ή το ανακλώμενο σύμβολο μιας ξέχωρα συγκροτημένης «πραγματικότητας», αλλά συνυπόστατο (co-extensive) με αυτή: αναδύει ένα «ξέφωτο»¹⁶ που συνενώνει τις κοινωνικές πρακτικές στη βάση μιας κοινής κατανόησης του κόσμου και τις επιδεικνύει στους συμμετέχοντες που στη συνέχεια ενεργούν και συσχετίζονται στους όρους του. Οι Έλληνες, για παράδειγμα (του ίδιου), ζούσαν μέσα από τον αρχαιοελληνικό ναό σ' έναν ηθικό χώρο θεών, ηρώων και σκλάβων, έναν ηθικό χώρο που όχι μόνο έδινε κατεύθυνση και νόημα στη ζωή τους αλλά επέτρεπε την ύπαρξη σημαντικών διαφορών (νίκη/ατίμωση, ευλογία/όλεθρος) που φανερόνταν στις πρακτικές τους (*ΠΕΤ* §§31-2: 68-72). Με τον ίδιο τρόπο, επιδεικνύοντας στους Χριστιανούς τις διαστάσεις της Σωτηρίας και της καταδίκης και θεσπίζοντας αντίστοιχες διακρίσεις (αμαρτωλός/Άγιος, πειρασμός/ανταμοιβή), ο Μεσαιωνικός καθεδρικός ναός όριζε την αυτοκατανόηση του Μεσαιωνικού κόσμου. Το έργο τέχνης, επομένως, έχει έναν βαθιά φανερωτικό χαρακτήρα: διαρθρώνει την καθοριστική *αλήθεια* μιας εποχής.¹⁷

¹⁴ Ως μια πρακτική γνώση του «πώς» και όχι του «τι» – ως ένα *habitus* θα πει αργότερα ο Pierre Bourdieu. Πρβλ., Dreyfus (1993: 295-6)· Ρωμανός (2013: 105 κ.ε.).

¹⁵ Μια διαφορετική «γλώσσα» και με την έννοια του εναλλακτικού δρόμου και με την κυριολεκτική, μιας γλωσσολογικής θεωρίας που σκέφτεται τη γλώσσα όχι ως συμβατικό μέσο κατονομασίας (designation) κι επικοινωνίας αλλά ως φανερωτική του κόσμου. Πρβλ., Lafont (1999: 56 κ.ε.)· Ρωμανός (2013)· Dreyfus & Wrathall (2007: 13-4).

¹⁶ Εδώ ως κάτι αντίστοιχο των πολιτισμικών παραδειγμάτων του Kuhn.

¹⁷ «Η τέχνη είναι το εν έργω τίθεσθαι [η ενεργοποίηση και σταθεροποίηση] της αλήθειας» (*ΠΕΤ*, §28: 65), με την έννοια της «μη-κρυπτότητας» (*ΠΕΤ*, §39: 85). Πρβλ., Kolb (1986: 121-3)· Dreyfus (1993: 297-8)· Borgmann (2007: 42).

Για τον Heidegger, ωστόσο, το έργο τέχνης δεν προβάλλει απλά την ιδιοτυπία ενός κόσμου· αντιστέκεται, την ίδια στιγμή, στο καθιερωμένο σύστημα πεποιθήσεων, αξιών και πρακτικών που συνδηλώνουν αυτόν τον κόσμο, μια αντίσταση που είναι ήδη πρόδηλη στην ίδια την υλικότητά του. Την ίδια στιγμή, όπως αναφέρει, που «απεργάζεται» (επεξεργάζεται, μετατρέπει και εκτελεί) το φυσικό υλικό προς τον σκοπό της παραγωγής του, το έργο τέχνης αναδεικνύει το ίδιο το υλικό. Στο παράδειγμα του ναού, αυτή η «απεργασία» δεν αφορά μόνο στην πέτρα από την οποία είναι φτιαγμένος και η οποία προβάλλει την έρειση των αρχαίων στο φυσικό κόσμο (ένας ναός φτιαγμένος από ασάλι δεν θα λειτουργούσε γιατί δεν θα μπορούσε να διανοίξει έναν κοινό κόσμο), αλλά συγχρόνως στην ίδια την ευρύτερη φύση – στη γη (earth) στη γλώσσα του Heidegger. Με το που ανεγείρεται σ' έναν επιλεγμένο τόπο, το έργο τέχνης προβάλλει αυτόν καθ' αυτόν τον τόπο, και τον προβάλλει όχι ως παθητική ύλη αλλά ως αυτό ακριβώς που ανθίσταται στη γενίκευση του παραδείγματος της πλαισίωσης. Εκεί που η επιστημονική-υπολογιστική εμπειρία εξαντικειμενίζει τη φύση καθώς την αντικρίζει ως ενεργειακή πηγή προς εκμετάλλευση, το έργο τέχνης την καθιστά νοητή ως «γη», ως κάτι αδιάγνωστο που υπάρχει ιδίω δικαιώματι (*PIET* §35: 78) – ως «αυτοανάδυση» και «αυτοδιάνοιξη» όπως λέει στην ανάλυση του ποιήματος του Hölderlin.¹⁸ Το έργο τέχνης, έτσι, δεν φανερώνει απλά έναν κόσμο· έχει ταυτόχρονα έναν βαθιά ελευθερωτικό χαρακτήρα καθώς βοηθά το υποκείμενο ν' ανοιχτεί σ' αυτό όπου ένεκεν στέκεται και κινείται, δηλαδή, «οικεί» (Biemel 1993: 98-104· Dreyfus 1993: 300). Πανόμοια, ο ήχος της ποίησης (γη) που κάνει μια τραγωδία ν' αναδεικνύει έναν κοινό κόσμο (world), ξεκλειδώνει την εμπειρία αυτού του κόσμου από το κλουβί της καθημερινής αναπαραστατικής γλώσσας και την κάνει να «συνηχεί» με τον «ανεξάντλητο και αβυθομέτρητο πλούτο της κοσμίκευσης του κόσμου» (*TT*: 180). Ο πολλαχώς λεγόμενος τρόπος της ποίησης φανερώνει τον κόσμο καθ' αυτόν, εκεί που η καθημερινή γλώσσα τον συγκαλύπτει και τον καθιστά «αδιαφανή» (*WPF*: 108 κ.ε.: πρβλ., Young 2000: 196).

Είναι αλήθεια, ωστόσο, ότι ο ίδιος ο Heidegger, και ήδη από το υστερόγραφο του *Η Προέλευση του Έργου Τέχνης*, φαίνεται να συμφωνεί με τον Hegel ή τον Adorno ότι το σθένος της «τέχνη[ς] ως ανώτατο[υ] τρόπο[υ] με τον οποίον η αλήθεια παρέχει ύπαρξη στον εαυτό της», έχει πια παρέλθει και χαθεί (*PIET* §66: 134). Στην τεχνολογική εποχή, η τέχνη δεν μπορεί να προβάλλεται ως προάγγελος μιας εναλλακτικής πραγματικότητας διότι μετατρέπεται σε πόρο για την παραγωγή καθαρών αισθητικών εμπειριών (Borgmann 2007: 430· Dreyfus και Wrathall 2007: 13). Στο ύστερο έργο του, ωστόσο, ο Heidegger διατηρεί το γενικότερο αίτημα μιας αισθητικής βίωσης του κόσμου, καλώντας προς έναν «ποιητικό» συσχετισμό του ανθρώπου με το πράγμα. Η «ποιητική οικείωση» συνάδει με μια ζωή που ενημερώνεται από μια εμπειρία εναρμόνισης με τον κόσμο, δηλαδή, μια ζωή φροντίδας (care) και προστασίας (conservation) των πραγμάτων του που πλέον κατανοούνται ως χρηστικές αξίες μοναδικά ταιριασμένες με τον τρόπο της ύπαρξής του στον κόσμο,¹⁹ αλλά κι έναν αντίστοιχο συγκερασμό του υποκειμένου με τον

¹⁸ Πρβλ., και *QCT*: 10, όπου η φύση νοείται ως *natura naturans*.

¹⁹ Είναι εντυπωσιακό απ' αυτή την άποψη πόσο κοντά είναι ο ύστερος Heidegger με τον ύστερο Adorno, η «αισθητική ορθολογικότητα» του οποίου διαπνέεται εξίσου απ' αυτή τη συνήχηση υποκειμένου και αντικειμένου. Αυτό που ο Adorno αποκαλεί *mimesis*, μεταχειρίζεται το αντικείμενο ως κάτι ιδιαίτερο (ως μη-ταυτό, δηλ., ως αξία-χρήσης) κι όχι ως αντιπροσωπευτικό μιας γενικής τάξης/έννοιας: «Η μιμητική συμπεριφορά δεν αντιγράφει κάτι, αλλά αφομοιώνεται σ' αυτό...// Αυτό στο οποίο αποκρίνεται... είναι το τέλος της γνώσης [cognition]» (Adorno 1984: 162, 80). Πρβλ., Sallis (1995: 63-4, 81-3, 89-90, 197 κ.ε.): Schatzki (1992: 93-6)· Bernstein (1992: 201 κ.ε.). Η φαινομενολογική σκέψη, ωστόσο, δεν καθοδηγείται από την –Ελεγιανής έμπνευσης– προοπτική της «συμφιλίωσης» με τα αδιάγνωστα Καντιανά νοούμενα. Είναι, αντίθετα, προσανατολισμένη προς εμπειρίες εις τις οποίες το πράγμα μπορεί να παρευρεθεί

εσώτερο κόσμο του και τις ιδιαίτερες περιοχές της ύπαρξής του (τα τέσσερα νέα *existentialia* είναι η «γη» κι ο «ουρανός» –δηλαδή η φύσις– οι «θνητοί» και οι «θεότητες»):²⁰ όταν η φύσις γίνεται «γη», όταν ο άνθρωπος αυθεντικά αναγνωρίζει τη θνητότητά του κι όταν οι δυνατότητες της πολιτιστικής του κληρονομιάς γίνουν γι' αυτόν καθοδηγητικά πρότυπα («ακτινοβόλες θεότητες»), τότε συστήνεται η δύναμη αυτή που τον βοηθά ν' αποτραβηχτεί απ' το πλαίσιο της τεχνολογίας (*BDT*: 145 κ.ε.· *TT*: 178 κ.ε.).²¹

Ο Heidegger, ωστόσο, πουθενά στο ύστερο έργο του δεν συζητά πειστικά πώς ακριβώς *θεμελιώνεται* εκείνη η ανθρώπινη *απόφαση* που θα παράγει μια κίνηση πέραν του τεχνολογικού. Αυτό που δηλώνει, βρίσκεται μάλλον στα όρια ενός *βολονταριστικού* περάσματος διότι αν και αναγνωρίζει ότι καμία ανθρώπινη απόφαση δεν μπορεί να παραγάγει μια τέτοια τεράστια αλλαγή²² –πόσο μάλλον όταν το «τεχνικό» είναι ήδη από την κληρονομιά του «πρώτου ξεκινήματός» του στον αρχαίο κόσμο τόσο βαθιά εδραιωμένο που δεν μπορεί έτσι απλά να εξανεμιστεί– αφήνει το αποφασιστικό άλμα σ' ένα εξωιστορικό συμβάν της σκέψης (*Ereignis*), η στοιχειώδης στιγμιαία αναλαμπή της οποίας θα φανερώσει στο υποκείμενο αυτή τη *συνήχηση* ύπαρξης και κόσμου που αποζητά (*TTu*: 45· *WN*: 104). Το *ιδιοσυμβάν* εξωθεί το υποκείμενο προς τη ριζική απόφαση να *διανοίξει* (*disclose*) τον ιστορικό του ορίζοντα προς κάτι ριζικά καινοφανές το οποίο δεν είναι ακόμη ή δεν έχει ακόμη θέση· δηλώνει, συνεπώς, ένα άλμα ανοιχτότητας προς το μέλλον, που όμως εδράζεται σ' ένα ουσιώδες παρελθόν, καθώς για να προσδώσει νέα μορφή και κατεύθυνση στον κόσμο της, η φωτισμένη ύπαρξη πρέπει «μοιραία» να διακρίνει στο παρελθόν της τη δυνατότητα που επιθυμεί να πραγματώσει και να την «επανα-λάβει», να οικειοποιηθεί ερμηνευτικά, εν προκειμένω, το «πρώτο ξεκίνημα» στον αρχαίο κόσμο απ' όπου το «τεχνικό» ξεπήδησε και να το *ανανοηματοδοτήσει* (*BT* §6: 21-2).²³ Η σκέψη, συνεπώς, πρέπει να μένει *άγρυπνη* απέναντι στην *πλαισίωση*, κι από εκεί να περιμένει το «κάλεσμα» μιας άλλης διάστασης: «[Ο]ταν για μια στιγμή», λέει ο Heidegger, «ανοίξουμε ρητά τους εαυτούς μας στην ουσία της τεχνολογίας, *βρισκόμαστε απροσδόκητα* σ' ένα απελευθερωτικό κάλεσμα» (*QCT*: 26, τα *πλάγια* δικά μου).

Ας σημειωθεί, ωστόσο, η παθητικότητα του «βρισκόμαστε». Ο Heidegger καλεί σε μια κάποιου τύπου υπαρκτική απόσυρση του ενικού υποκειμένου από τα δρώμενα του κόσμου, απ' όπου, μέσα από ένα ενδεχομενικό καινοφανές συμβάν, θα συναντήσει την «αυθεντική του ιστορικότητα». Είναι ένα κάλεσμα το οποίο αίρει σαφώς κάθε δυνατότητα αναζήτησης της απολύτρωσης στις δυνάμεις μιας παρεμβατικής και συνειδητοποιημένης πολιτικής δράσης.

ανεξάρτητα από το συναπάντημά του με το υποκείμενο. Ο Heidegger αναφέρει την *ενόραση* (*intuition*) ως εκείνο το μεθοδολογικό στοχασμό εις τον οποίον το πράγμα φανερώνεται «καθ' αυτό» και παρουσιάζει αδιαμεσολάβητα (ανεξάρτητα από τη δεδομένη εννοιακή του σύλληψη) την «αλήθεια» του. Η ενόραση, συνιστά μια «γνώση» που προέρχεται από την άμεση αντίληψη ή συνειδητοποίηση, τη σχεδόν «αισθητική» διαίσθηση του πράγματος· είναι μια ατάραχη κι αποφασιστική δύναμη *ανοιχτότητας προς τα όντα*, όπως αναφέρει στις *Διαλέξεις* του για τον Nietzsche (*NI*: 164). Βλ., *BT* §§7: 34-5· πρβλ., Schatzki (1992: 93-6)· Sallis (1995: 89-92, 201-2).

²⁰ Η θεώρηση του ύστερου Χάιντεγκερ για το είναι-εν-τω-κόσμο δίδεται σε όρους αυτών των τεσσάρων υπαρκτικών στοιχείων (*QCT*: 49· *PLT*: 149). Για τη νέα αυτή εννοιολόγηση, πρβλ., Kolb (1986: 189 κ.ε.)· Young (2000: 196-9).

²¹ Πρβλ., Dreyfus & Wrathall (2007: 14)· Zimmerman (2000: 128)· Borgmann (2007: 430-1).

²² «[K]άθε απόφαση... θεμελιώνεται σε κάτι μη κυριαρχημένο, κρυφό, παραπλανητικό, αλλιώς ... δεν θα ήταν ποτέ απόφαση» (*PIET*, §44: 92)· πρβλ., Dreyfus (1993: 293-6).

²³ Πρβλ., Kolb (1986: 158 κ.ε.)· Haar (2000: 161-2).

IV. Η Λήθη της Πράξεως.

Όπως σημειώνει ο Richard Bernstein (1991: 101, 120-8), το έργο του Heidegger δεν παραλείπει μόνο ν' αναφερθεί στον τρόπο φανέρωσης της πράξεως και της φρονήσεως – του πρακτικού λόγου που τη συνοδεύει. Καθώς εμφανίζει τη φανερωτική δύναμη της *Gestell* (channelling-forth) ως υπερκαθορίζουσα κάθε μορφής εκκάλυψης στην υστερονεωτερική συνθήκη – της ποιήσεως (bringing-forth), της κατασκευής, της γεωργίας, της γενοκτονίας– μειώνει ολόκληρο το φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας σε παραλλαγές της. Αυτή η λήθη της πράξεως στο έργο του, ωστόσο, δεν εκφράζει απλά την έλλειψη πίστης ή ελπίδας που επιδεικνύει μπρος στη δυνατότητα αναβίωσης εκείνης της παράδοσης από την οποία θα μπορούσε να αντληθεί μια προοπτική υπέρβασης του τεχνολογικά διαρθρωμένου κόσμου – δια μιας «ερμηνευτικής» της «ενθύμησης», π.χ., ή μιας «κριτικής» της «αναβίωσης» των βασικών Αριστοτελικών διακρίσεων σε μια θεωρία της πολιτικής δράσης. Αλλά ούτε και εκφράζει αποκλειστικά την Πλατωνικού τύπου επιθυμία του ν' απαρνηθεί το πολιτικό αποκηρύσσοντας την ανθρώπινη πολλαπλότητα· απηχεί, αντίθετα, σύμφωνα με τον Bernstein, ένα βαθύτερο πρόβλημα της Χαϊντεγκεριανής «γενεαλογίας» στο μέτρο που αυτή αποδίδει την πλαισίωση ως *κορύφωση* της μεταφυσικής–τεχνολογικής ερμηνείας του Είναι. Στο βαθμό που η πλαισίωση αναδύεται ως «μοίρα», η λήθη της πράξεως είναι ήδη εξασφαλισμένη ενώ η βασική Αριστοτελική διάκριση πράξεως και ποιήσεως, περιττή.

Από μια παρεμφερή σκοπιά, οι Jürgen Habermas (1993: 169 κ.ε.) και Richard Wolin (1990: 45-9), αποδίδουν τη λήθη της πράξεως σ' ένα δομικό πρόβλημα της «θεμελιακής οντολογίας», καθώς αυτή, όπως θεωρούν, υποθέτει μια πολιτική διχοτόμηση μεταξύ *αυθεντικής* και *αναυθεντικής* βίωσης του κόσμου η οποία αποκηρύσσει ολικά τη δημόσια επικράτεια ως χώρο εκδήλωσης του πολιτικού προτάγματος. Ο οντολογικός αυτός διαμερισμός, υποβαθμίζει τις διυποκειμενικές δομές του ανθρώπινου βίοκοσμου σε δομές μιας καθημερινής *αναυθεντικής* βίωσης του κόσμου, γεγονός που υποχρεωτικά συμφύει την *αυθεντική* εκκάλυψη με τη στάση μιας *απομονωμένης* από τον κόσμο ύπαρξης. Ο Heidegger, όπως το θέτει ο Habermas, επαναλαμβάνει επί της ουσίας τον «μονολογισμό» του Husserl, διότι συνδέει τη «δημοσιότητα», την κατ' εξοχήν συνθήκη του πολιτικού, με την «αναυθεντική» πτώση του υποκειμένου στον κόσμο με τους άλλους (the-they), ένα δεδομένο που τον οδηγεί σε μια σύνδεση της αυθεντικότητας με τον «ηρωικό μηδενισμό μιας [στερούμενης θεμελίου] αυτοεπικράτησης μέσα στο ανίσχυρο και το πεπερασμένο της ενθαδικής ύπαρξης» (Habermas 1993: 191, τα πλάγια δικά μου). Η *πράξις*, στη βάση αυτή, δεν μπορεί παρά να συναρμόζεται με την (αναυθεντική) προσχώρηση στο μαζικό άνθρωπο (“Das Man”), δηλαδή, με την ετεροκαθορισμένη εμπλοκή στη δημόσια κοινότητα των άλλων.

Υπάρχει, ωστόσο, ένα σημαντικό σημείο που διαφεύγει από τις κατά τ' άλλα εύλογες και δικαιολογημένες αυτές κριτικές, καθώς η θεμελιακή οντολογία του Heidegger δεν εκπληρώνεται στη βάση αυτού που υποθέτουν, δηλαδή θέτοντας μια δυαδική αντίθεση (του Καντιανού τύπου αυτονομίας/ετερονομίας) μεταξύ μιας αναυθεντικής ύπαρξης που απορροφάται από την καθημερινότητα και μιας αυθεντικής ύπαρξης που απομονώνεται απ' αυτή υπερβαίνοντας κάθε εγκόσμια ρίζωση. Η κατάσταση της αναυθεντικότητας, όπως ο ίδιος ο Heidegger τονίζει, δεν συνιστά ένα αρνητικό «οντικό» ολίσθημα, αλλά «*γνώρισμα της θετικής συγκρότησης της ενθαδικής υποκειμενικότητας*» (BT §27: 129), συνεπώς, την *αντικειμενική* συνθήκη στους όρους της οποίας καθίσταται δυνατή κάθε προβολή.²⁴ Στη βάση αυτή, όμως, η αυθεντικότητα δεν μπορεί παρά να ειπωθεί ως μια *τρόπιση* της γενικής συνθήκης της *ενθαδικότητας*. Η

²⁴ Πρβλ., BT §27: 127 και Taminioux (1991: 220-1).

αυθεντικότητα δεν είναι «κάτι το οποίο αιωρείται υπεράνω της διάττουσας καθημερινότητας» (BT §38: 179), αλλά εκείνη η ειδική μορφή εκκάλυψης που επιτυγχάνει να συλλάβει τον εαυτό της ως προβολή και που συνεπώς δεν ολισθαίνει στην κατά τ' άλλα καταστατική συνθήκη της αναλήθειας.²⁵ Ο Heidegger, επομένως, όταν μιλά για τη δυνατότητα μιας αυθεντικής εκκάλυψης, δεν απομονώνει το υποκείμενο από τον κόσμο ούτε το εξαγνίζει από κάθε κοινωνικό δεσμό· εννοεί, αντίθετα, έναν τρόπο του πράττειν και του είναι-με-τους-άλλους ο οποίος είναι προσανατολισμένος προς αυτές τις μορφές κοινοτικής ζωής που αυξάνουν την ευκαιρία για περαιτέρω εκδηλώσεις αυθεντικής εκκάλυψης. Από την άποψη αυτή, όμως, το όλο του πρόγραμμα θα μπορούσε να διατυπωθεί πάνω στη δυνατότητα της πολιτικής να συμβάλει στη πραγματοποίηση μιας τέτοιας πιο αυθεντικής μορφής κοινοτικής ζωής.²⁶

Πιο συγκεκριμένα και στους πιο γενικούς όρους, στο *Είναι και Χρόνος* στοιχειοθετείται πράγματι ένας διττός ρόλος για την πολιτική. Η πολιτική, καλείται κατ' αρχήν να επιτελέσει για την κοινότητα τον ίδιο ακριβώς ρόλο που επιτελεί το *άγχος* για το υποκείμενο (BT §40: 185-90). Όπως αυτό αποτρέπει την απορρόφηση της ενθαδικής ύπαρξης από τον κόσμο των καθημερινών της ενασχολήσεων φέρνοντάς την αντιμέτωπη με την περατότητά της, έτσι και η πολιτική καλείται –δια του αυθεντικού λόγου– να καταστρέψει την ηρεμία και την άσκεπτη απορρόφηση της κοινότητας στην καθημερινότητα, υπενθυμίζοντάς της την *αβυσσική* φύση των θεμελίων της. Το πολιτικό, καλείται να επαναδεσμεύσει την κοινότητα στην «πλέον χαρακτηριστική της δυνατότητα» που διανοίχτηκε από την ίδια της την καθίδρυση, αλλά που τώρα έχει επικαλυφτεί (BT §74: 384-5): συνάδει, επομένως, με την *απόφαση* για ένα κάλεσμα της κοινότητας πίσω στον εαυτό της, ένα κάλεσμα αναγνώρισης της ριζικής της ιστορικότητας. Επειδή, ωστόσο, η κατηγορική δομή κάθε «απόφασης» μπορεί εύκολα να εκπέσει στην αυθαιρεσία και το ντεσιζιονισμό,²⁷ η αυθεντική πολιτική καλείται, κατά δεύτερον, να παράσχει μια *εξουσία* η οποία θα θεσπίσει μια μη-μεταφυσική καθοδηγητική *αρχή* (όπως ο Θεός, ο Λόγος, η Φύση, η Παράδοση) που θα προσδώσει *κατεύθυνση* και *περιεχόμενο* στις επιλογές της.

Στο *Είναι και Χρόνος*, ο Heidegger εντοπίζει αυτή την απαιτούμενη αρχή στην ως επί το πλείστον επιχωματωμένη *κληρονομιά* μιας δεδομένης ιστορικής κοινότητας (BT §74: 383-4): αν αυτή είναι να «επιστρέψει πίσω στον εαυτό [της]» από τη διασπορά της σ' έναν «δημόσιο τρόπο ερμηνείας» και να αποκαλύψει τις «γεγονικές [factual] δυνατότητες του αυθεντικού [της] είναι», τότε θα πρέπει να το πράξει «*στους όρους της παράδοσης ... που αναλαμβάνει*» (BT §74: 383). Η αυθεντική πολιτική δράση συστήνεται ως ένα είδος επανα-λαβής (Wiederholung), η οποία, υπό το πρίσμα του ουσιαστικά μελλοντικού προσανατολισμού της κοινότητας, ιδιοποιείται εσκεμμένα τις δυνατότητες που είναι θαμμένες στην κληρονομιά της (BT §75: 391-2) –στο *πεπρωμένο* (Geschick) της– για να τις *διερμηνεύσει* δημιουργικά (BT §74: 384-5· πρβλ., Villa, 1996: 218). Μια τέτοια ερμηνευτική επανα-λαβή του παρελθόντος, θα επαναφέρει την κοινότητα από τη λήθη των ξεχωριστών της δυνατοτήτων που συνόδευαν την καταγωγή της, σαφέστατα όμως χωρίς να την «εγκαταλείπει σ' αυτό που είναι παρελθόν» (παραδοσιοκεντρισμός)

²⁵ Πρβλ., BT §38: 178-9· §44: 221-2, καθώς και Villa (1996: 124, 126-9)· Young (2000: 189 κ.ε.).

²⁶ Εξ αυτής της δυνατότητας ορμώμενος, ο Jacques Taminiaux (1991: 24) διαβάζει τη διάκριση *Eigentlichkeit* και *Uneigentlichkeit* ως συμβολική της διάκρισης *πράξεως* και *ποιήσεως*.

²⁷ Ο Habermas, θεωρεί εύλογα, ότι καθώς ο Heidegger δεν παρέχει *κριτήρια* που θα μπορούσαν να θεμελιώσουν δεδομένα μέτρα για την ανάληψη δράσης, η υπαρξιακή ελευθερία του *Dasein* είναι αδιάκριτη από την αυθορμησία και συνεπώς από την «αποφασιοκρατία μιας κενής αποφασιστικότητας» (Habermas 1993: 180).

μια και που η «αυθεντική εκκάλυψη» αποκλείει κάθε έννοια τυφλής ή ανεξέλεγκτης προσφυγής στην ιστορία (BT §74: 386).

Η ιδέα, ωστόσο, αυτή του Heidegger μιας μετα-μεταφυσικής «αυθεντικής» πολιτικής που δίνει έμφαση στη ριζική καινοφάνεια της ποιητικής ερμηνείας, μοιραία επαναλαμβάνει τα σχετικά με τη νομιμότητα συγκεκριμένων ερμηνειών προβλήματα θεμελίωσης. Στο σύμπαν του, η ερμηνευτική κρίση είναι διαχωρισμένη από την *κριτική ικανότητα* διότι παραμένει σε ακραία ένταση με την ουσιώδη πολυμορφία ενός *πρακτικού λόγου* που συγκροτείται δια μιας ασκούμενης από διαβουλευόμενους ίσους ομιλίας (μιας «φρόνησης», π.χ., ή μιας «επικοινωνιακής ορθολογικότητας»). Η εξουσία της «αυθεντικής» πολιτικής ερμηνείας εδράζεται στη «στιγμή του οράματος» –στο ποιητικό «ιδιοσυμβάν»– των ιδρυτών και των συντηρητών μιας παράδοσης, η οποία ξεπερνά, όπως και στον Πλάτωνα, τη διαβουλευτική ομιλία των πολλών (την κοινή χρήση του λόγου και της πράξης μεταξύ ίσων) αν όχι τον ίδιο τον *πολιτικό βίο*. Το αποτέλεσμα, δεν είναι μόνο ότι όλες οι ερμηνείες εμφανίζονται ως ίσες κι ασύμμετρες μεταξύ τους, το γεγονός, δηλαδή, ότι αυτό που ο Heidegger απλώς θεμελιώνει είναι τη δυνατότητα της «ερμηνείας» (*epistème*) κι όχι της αλήθειας ως τέτοιας: η «αυθεντική» πολιτική του θεμελιώνει ένα είδος αρχής που εγγράφει το πολιτικό ως *ιστορικό*. Το πολιτικό πλέον εστιάζεται στο λαό (*Volk*) –σε μια πολιτισμικά ομοιογενή και αισθητικά ολοκληρωμένη κοινωνία όπως η ελληνική *Πόλις*– ο οποίος ως φορέας της ιστορικής αλήθειας αναλαμβάνει την καθίδρυση και διατήρηση ενός συγκεκριμένου ιστορικού κόσμου, κι όχι στη διαφορά και την πολυφωνία, αρχές που σήμερα τουλάχιστον τεκμαίρονται ως οι θεμελιακές του συνθήκες δυνατότητας.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Adorno, T. (1984), *Aesthetic Theory*, transl. C. Lenhardt, London, Routledge & Kegan Paul.
- Bernstein, J.M. (1992), *The Fate of Art: Aesthetic Alienation from Kant to Derrida and Adorno*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press.
- Bernstein, R. J. (1991), *The New Constellation: The Ethical-Political Horizons of Modernity/Postmodernity*, Cambridge, Polity Press.
- Biemel, W. (1993), *Χάιντεγκερ*, μτφρ. Θ. Λουπασάκης, επιμ. Κ. Καλφόπουλος, Αθήνα, Πλέθρον.
- Borgmann, A. (2007), “Technology”, στο Dreyfus, H.L., & Wrathall, M.A. (eds.), *A Companion to Heidegger*, Malden, USA. & Oxford, UK, Blackwell.
- Dreyfus, H.L. και Wrathall, M.A. (2007), “Martin Heidegger: An Introduction to his Thought, Work, and Life”, στο H. L. Dreyfus, & M. A. Wrathall (eds), *A Companion to Heidegger*, Malden, USA. & Oxford, UK, Blackwell.
- Dreyfus, H.L. (1992), “Heidegger's History of the Being of Equipment”, στο Dreyfus, H.L., & Hall, H. (eds.), *Heidegger: a Critical Reader*, Cambridge, Mass. & Oxford, UK, Blackwell.
- Dreyfus, H.L. (1993), “Heidegger on the Connection between Nihilism, Art, Technology, and Politics”, στο C. Guignon (ed.), *The Cambridge Companion to Heidegger*, Cambridge and N.Y., Cambridge University Press.
- Haar, M. (2000), “‘The End of Metaphysics’ and ‘A New Beginning’”, στο M. A. Wrathall and J. Malpas (eds), *Heidegger, Authenticity, and Modernity: Essays in Honor of Hubert L. Dreyfus*, vol. 1, Cambridge, Mass. & London, U.K., The MIT Press.
- Habermas, J. (1993), *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας: Δώδεκα Παραδόσεις*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου & Α. Καραστάθη, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Heidegger, M. (1962), *Being and Time*, transl. J. Macquarrie & E. Robinson, Malden, USA & Oxford, U.K., Blackwell Publishing Ltd.

- Heidegger, M. (1967), *What is a Thing?*, transl. W.B. Barton, Jr. & V. Deutsch, analysis by E.T. Gendlin, South Bend, Indiana, Gateway Editions, Ltd.
- Heidegger, M. (1968), *What is Called Thinking?*, transl. F.D. Wieck & J. Glenn Gray, N.Y. & London, Harper & Row Publishers.
- Heidegger, M. (1973), *The End of Philosophy*, transl. J. Stambaugh, New York, Harper & Row.
- Heidegger, M. (1975), *Poetry, Language, Thought*, transl. & intro. A. Hofstadter, New York, Harper & Row Publishers.
- Heidegger, M. (1977), *The Question Concerning Technology and other Essays*, transl. & intro by W. Lovitt, New York & London: Garland Publishing, Inc.
- Heidegger, M. (1986), *Η Προέλευση του Έργου Τέχνης*, μτφρ. & προλ. Γ. Τζαβάρας, Αθήνα & Γιάννενα, Εκδόσεις Δωδώνη.
- Heidegger, M. (1988), *The Basic Problems of Phenomenology*, transl. & intro. A. Hofstadter, Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press.
- Heidegger, M. (1991), *Nietzsche*, vol. I: *The Will to Power as Art* & Vol. II: *The Eternal Recurrence of the Same*, transl. by D. Farrell Krell, San Francisco, Harper Collins Publishers.
- Heidegger, M. (1997), *Kant and the Problem of Metaphysics*, 5th ed., transl. R. Taft, Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press.
- Heidegger, M. (2000), *Introduction to Metaphysics*, transl. G. Fried & R. Polt, New Haven & London, Yale University Press.
- Hoy, D.C. (1993), “Heidegger and the Hermeneutic Turn”, σε C. B. Guignon (ed.), *The Cambridge Companion to Heidegger*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kolb, D. (1986), *The Critique of Pure Modernity: Hegel, Heidegger and After*, Chicago & London, The University of Chicago Press.
- Lafont, C. (1999), *The Linguistic Turn in Hermeneutic Philosophy*, transl. José Medina, Mass., U.S.A., The MIT Press.
- Malpas, J. (2000), “Uncovering the Space of Disclosedness: Heidegger, Technology, and the Problem of Spaciality”, στο M. A. Wrathall & J. Malpas (eds), *Heidegger, Authenticity, and Modernity: Essays in Honor of Hubert L. Dreyfus*, vol. 1, Cambridge & London, The MIT Press.
- Rouse, J. (2007), “Heidegger's Philosophy of Science”, στο H. L. Dreyfus & M.A. Wrathall (eds), *A Companion to Heidegger*, Malden, USA. & Oxford, UK, Blackwell.
- Sallis, J. (1995), *Delimitations: Phenomenology and the End of Metaphysics*, Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press.
- Schatzki, T. R. (1992), “Early Heidegger on Being, The Clearing, and Realism”, στο H. L. Dreyfus & M.A. Wrathall (eds), *Heidegger: a Critical Reader*, Cambridge, Mass. & Oxford, UK, Blackwell.
- Schecter, D. (2010), *The Critique of Instrumental Reason from Weber to Habermas*, New York, The Continuum International Publishing Group Inc.
- Taminiaux, J. (1991), *Heidegger and the Project of Fundamental Ontology*, transl. by M. Gendre, Albany, State University of New York Press.
- Villa, D.R. (1996), *Arendt and Heidegger: The Fate of the Political*, Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Wolin, R. (1990), *The Politics of Being: The Political Thought of Martin Heidegger*, New York & Oxford, Columbia University Press.
- Young, J. (2000), “What is Dwelling? The Homelessness of Modernity and the Worlding of the World”, στο M. A. Wrathall & J. Malpas (eds), *Heidegger, Authenticity, and Modernity: Essays in Honor of Hubert L. Dreyfus*, vol. 1, Cambridge & London, The MIT Press.
- Zimmerman, M. E. (2000), “The End of Authentic Selfhood in the Postmodern Age?”, στο M. A. Wrathall & J. Malpas (eds), *op. cit.*
- Ρωμανός, Β. (2014), «Το Ζήτημα της Διάνοιξης του Κόσμου στην Ερμηνευτική του Charles Taylor», *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, 1: 105-130.

Η «παρακολούθηση λιτότητας» των Ελλήνων πολιτών στα χρόνια της κρίσης και υπό το καθεστώς των μνημονίων (2010-2014)

Μηνάς Σαματάς*

Περίληψη

Στην εισήγηση αυτή παρουσιάζουμε και αναλύουμε σύντομα συγκεκριμένες πολιτικές, μηχανισμούς και λειτουργίες της παρακολούθησης των Ελλήνων πολιτών υπό το καθεστώς των μνημονίων και της Τρόικα, καθώς και τις συνέπειές τους στις ατομικές και δημοκρατικές ελευθερίες την περίοδο της κρίσης 2010 – 2014, και πριν την εκλογική νίκη του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Διατυπώνουμε και συγκρίνουμε τον ιδεότυπο αυτής «της παρακολούθησης λιτότητας» (austerity surveillance), ως ένα είδος αυταρχικής νεοφιλελεύθερης παρακολούθησης που βασίζεται κυρίως στην παρακολούθηση και κατάδοση πολιτών από πολίτες (coveillance), με άλλους παρόμοιους τύπους καταπιεστικής παρακολούθησης στο παρελθόν στην Ελλάδα, καθώς και στις σύγχρονες καπιταλιστικές δημοκρατίες, που έχουν εξελιχτεί σε προηγμένες κοινωνίες παρακολούθησης.

Λέξεις κλειδιά: παρακολούθηση λιτότητας, καθεστώς λιτότητας, παρακολούθηση μεταξύ πολιτών, Ελλάδα της κρίσης

1. Εισαγωγή

Στην εισήγηση αυτή παρουσιάζουμε και αναλύουμε σύντομα συγκεκριμένες πολιτικές, μηχανισμούς και λειτουργίες παρακολούθησης των Ελλήνων πολιτών, που αποκαλούμε «παρακολούθηση λιτότητας» (ΠΛ) για τη δημιουργία μίας πειθαρχημένης κοινωνίας κυρίως μέσω πληροφοριοδοτών, υπό το καθεστώς ακραίας λιτότητας και των μνημονίων της Τρόικα των δανειστών της χώρας, καθώς και τις συνέπειές τους στις ατομικές και δημοκρατικές ελευθερίες κατά την πεντάχρονη περίοδο 2010-2014 και πριν την εκλογική νίκη του ΣΥ.ΡΙΖ.Α την 25^η Ιανουαρίου 2015.

Σχετικά με την ορολογία μας, θα πρέπει να διευκρινίσουμε τη διάκριση μεταξύ των όρων «παρακολούθησης» και «επιτήρησης». Η δεύτερη αφορά γενικά την

---

* Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο Κρήτης, 74100.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: samatasm@uoc.gr

παραβατικότητα και την τήρηση ή μη προδιαγεγραμμένων κανόνων, στοχεύοντας μέσω κυρώσεων στην αποτρεπτικότητα και συμμόρφωση. Με τον όρο «παρακολούθηση» εννοούμε μια διεισδυτικότερη διαδικασία στενής παρατήρησης, συλλογής κι επεξεργασίας προσωπικών «ευαίσθητων» δεδομένων που αφορούν την ιδιωτική ζωή, τις προτιμήσεις κι επιλογές, τις πεποιθήσεις, την υγεία, τη σεξουαλικότητα, κ.λπ, του υποκειμένου (Σαματάς 2010: 22-23). Η «παρακολούθηση λιτότητας» που αναλύουμε εδώ βασίζεται κυρίως στην (οριζόντια) παρακολούθηση μεταξύ πολιτών (coveillance).¹

Για την ανάλυσή μας δεν πρέπει να αμελήσουμε το ιστορικό πλαίσιο, ότι δηλαδή η Ελλάδα αποτελεί μια «μετα-αυταρχική κοινωνία παρακολούθησης», η οποία λόγω του μετεμφυλιακού καταπιεστικού αστυνομικού κράτους και της στρατιωτικής δικτατορίας (1949–1974) αντιστάθηκε κατά τη διάρκεια ολόκληρης της μετά-δικτατορικής περιόδου και πριν την οικονομική κρίση (1974–2009) σε κάθε μορφή νέας, ηλεκτρονικής παρακολούθησης (Samatas 2004, 2008). Εξαιτίας του αυταρχικού παρελθόντος, στη μεταδιδακτορική Ελλάδα θεσπίστηκε μια σχετικά πολύ καλή συνταγματική και νομοθετική προστασία της ελευθερίας και της ιδιωτικότητας, η οποία πριν την κρίση είχε αξιολογηθεί με πολύ καλό δείκτη προστασίας της ιδιωτικότητας και των προσωπικών δεδομένων από τη συγκριτική έρευνα της EPIC (2006).

Με βάση τα ερευνητικά μας δεδομένα διατυπώνουμε έναν ιδεότυπο της «Παρακολούθησης Λιτότητας» (ΠΛ) (austerity surveillance, Samatas 2014a), ως ένα συγκεκριμένο είδος καταπιεστικής νεοφιλελεύθερης παρακολούθησης των πολιτών, η οποία εν ονόματι της καταπολέμησης της φοροδιαφυγής και της διαφθοράς, στοχεύει στα μεσαία και κατώτερα οικονομικά στρώματα – και όχι στην οικονομικο-πολιτική ελίτ. Βασίζεται κυρίως στην παρακολούθηση και κατάδοση πολιτών στις αρχές από πολίτες (coveillance), καθώς και στη δημόσια ονομαστική διαπόμπευσή τους από τα συστημικά ΜΜΕ. Η ΠΛ λειτουργεί ως μηχανισμός ελέγχου και πειθαρχίας ολόκληρου του πληθυσμού σε ένα μετά-δημοκρατικό περιβάλλον χωρίς λογοδοσία και δημοκρατικό έλεγχο. Λόγω συντομίας δεν αναφερόμαστε εδώ στην ηλεκτρονική παρακολούθηση, στις παράνομες τηλεφωνικές υποκλοπές, στην παρακολούθηση κομμάτων, ούτε και στην παρακολούθηση του καθεστώτος λιτότητας στην Ελλάδα από την Τρόικα και τους συμμάχους (Samatas 2015a).

Υποστηρίζουμε την ανάλυσή μας με εμπειρικά αποδεικτικά στοιχεία αυτών των χαρακτηριστικών και των λειτουργιών της ΠΛ, συμπεριλαμβάνοντας μερικές ενδεικτικές προσωπικές μαρτυρίες θυμάτων. Όπως κάναμε με την έρευνά μας για την αντικομμουνιστική παρακολούθηση στην Ελλάδα, όπου είχαμε χρησιμοποιήσει ανάλυση συνομιλιών και προσωπικών μαρτυριών (Samatas 2004, 2005), παρομοίως ερευνήσαμε την παρακολούθηση λιτότητας μέσα από «διαλογικές συνεντεύξεις- συζητήσεις» με έναν αριθμό συγκεκριμένων ατόμων που έχουν υπάρξει θύματα ή έχουν αντισταθεί στο καθεστώς λιτότητας, συζητώντας και καταγράφοντας τις «αφηγήσεις» τους (Samatas 2015b), σύμφωνα με την «αφηγηματική» μεθοδολογία της IRISS (2014). Εδώ παραθέτουμε ένα πολύ μικρό δείγμα απ' αυτές τις μαρτυρίες. Η εμπειρική μας έρευνα

---

¹ Η πανοπτική παρακολούθηση από τα πάνω (surveillance), δηλαδή από τους ισχυρούς (κρατικές υπηρεσίες και επιχειρήσεις) διακρίνεται από την «συνοπτική», «παρακολούθηση από τα κάτω» (sousveillance), δηλαδή από πολίτες οι οποίοι παρακολουθούν τα μέλη της ελίτ. Στην Ελλάδα ο όρος «παρακολούθηση» έχει υποκατασταθεί από τον όρο «φακέλωμα» λόγω των περιβόητων φακέλων που χρησιμοποιούσαν οι Ελληνικές αρχές από τον μεσοπόλεμο και μέχρι τη στρατιωτική δικτατορία (Samatas 2004).

έγινε σε αστικές περιοχές της Κρήτης, κυρίως στο Ηράκλειο, μια από τις πλέον υπερχρεωμένες πόλεις στην Ελλάδα και με πάρα πολλά θύματα της οικονομικής κρίσης.

Τέλος, επιχειρούμε να αποτιμήσουμε την αποτελεσματικότητα της ΠΛ και να συγκρίνουμε σύντομα τον ιδεότυπό της με άλλους παρόμοιους τύπους αυταρχικής παρακολούθησης κατά το παρελθόν στην Ελλάδα, και σε άλλες «μετα-αυταρχικές» χώρες, καθώς και στις σύγχρονες καπιταλιστικές δημοκρατίες, οι οποίες έχουν εξελιχτεί σε «προηγμένες κοινωνίες παρακολούθησης» (Lyon 2003, 2007).

2. Τα κύρια χαρακτηριστικά της “Παρακολούθησης Λιτότητας” ως ένας βασικός μηχανισμός ελέγχου και πειθάρχησης στην Ελλάδα της κρίσης

Η κρατική παρακολούθηση των πολιτών συνεπάγεται εξουσία και έλεγχο, αφού σημαίνει έλεγχο ανθρώπων με τη συλλογή και επεξεργασία προσωπικών πληροφοριών που διέπουν τη συμπεριφορά τους (Gilliom & Monahan 2013: 2). Η κρατική παρακολούθηση σένα δημοκρατικό πλαίσιο μπορεί να αποτελέσει έναν αποτελεσματικό μηχανισμό ελέγχου, υπό την προϋπόθεση ότι υπόκειται σε κανόνες περιορισμού, ελέγχου και λογοδοσίας, προφυλάσσοντας τους παρακολουθούμενους, έχοντας έτσι όχι απλή τυπική νομιμότητα αλλά νομιμοποίηση, δηλαδή την αποδοχή και εμπιστοσύνη των πολιτών (Haggerty & Samatas 2010). Ωστόσο, το δρακόντειο καθεστώς λιτότητας των πέντε ετών στην Ελλάδα (2010-2014) υπηρετώντας τα συμφέροντα των δανειστών, χρησιμοποιεί ένα είδος «νέο-αυταρχικής» παρακολούθησης καταπιέζοντας τους απλούς υπερχρεωμένους πολίτες και συγκαλύπτοντας την φοροδιαφυγή της κυρίαρχης ελίτ.

Αυτή η «παρακολούθηση λιτότητας» δεν αποτελεί απλά μια συνήθη οικονομική ή πιστωτική παρακολούθηση που συλλέγει και επεξεργάζεται δεδομένα της οικονομικής συμπεριφοράς των καταναλωτών. Είναι μία παρακολούθηση, που προωθείται από το καθεστώς λιτότητας ως τρόπος ζωής των πολιτών σε μια κοινωνία υπόπτων, όπου ο καθένας στοχοποιείται ως εν δυνάμει αναξιόπιστος, απατεώνας, φοροφυγιάς και διεφθαρμένος. Η ΠΛ στην Ελλάδα της κρίσης δεν αποτελεί μια πρωτότυπη ενδογενή μορφή ελέγχου, αφού οι μηχανισμοί της υπαγορεύονται από την Τρόικα και εισάγονται από χώρες όπως οι ΗΠΑ μετά την 11/9/200 (Gilliom & Monahan, 2013: 34-38) και το Ηνωμένο Βασίλειο, όπου υπάρχει μια παγιωμένη κουλτούρα παρακολούθησης μεταξύ των κατοίκων της γειτονιάς (Neighborhood Watch) και οργανωμένων «πολιτών που παρακολουθούν πολίτες» (Citizens Watch Citizens, CWC) (Rowlands 2013, Webster & Leleux 2014).

Η παρακολούθηση λιτότητας (ΠΛ) όπως έχει αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια των πέντε ετών της κρίσης στην Ελλάδα (2010-14) αντανακλά όλα τα χαρακτηριστικά του ελληνικού καθεστώτος λιτότητας, το οποίο είναι κατά βάση αυταρχικό, νεοφιλελεύθερο, μεταδημοκρατικό και ταξικά προσανατολισμένο.

Η ΠΛ είναι καταπιεστική, προκαλώντας στιγματισμό και τιμωρία

Η «παρακολούθηση λιτότητας» (ΠΛ) στην Ελλάδα είναι ένα ιδιαίτερο είδος καταπιεστικής παρακολούθησης, το οποίο περιλαμβάνει πραγματική και συμβολική και καταπίεση, στιγματισμό και τιμωρία ως μηχανισμό πειθάρχησης ολόκληρου του πληθυσμού. Έχουν υπάρξει αναρίθμητες συλλήψεις και φυλακίσεις οφειλετών φόρων και

δανείων, μετά από καταγγελίες ιδιωτών σύμφωνα με το Σώμα Δίωξης Οικονομικού Εγκλήματος (ΣΔΟΕ).

Εδώ έχει άμεση σχέση η ανάλυση του Lazzarato (2014: 54) για τη λειτουργία του χρέους και για την «παρακολούθηση χρέους ή λιτότητας» ως «μια τεχνική κυριαρχίας, μια εξουσιαστική τεχνολογία, που συνδυάζει οικονομική διαχείριση με διακυβέρνηση συλλογικών και ατομικών υποκειμενικοτήτων».

Η ΠΛ είναι ένας νεοφιλελεύθερος, μηχανισμός ελέγχου, ταξικά προσανατολισμένη που στοχοποιεί κυρίως τους δημόσιους υπαλλήλους και τους λήπτες προνοιακών επιδομάτων.

Το ελληνικό καθεστώς λιτότητας υπό την κηδεμονία και άμεση εποπτεία της Τρόικα, έχει επιβάλει μία νεοφιλελεύθερη πολιτική δυσφήμισης όλων όσων εργάζονται ή σχετίζονται με το κράτος και το δημόσιο τομέα.² Με νεοφιλελεύθερο μένος πρώτα επιτίθεται στους υπάλληλους και λειτουργούς του δημόσιου τομέα, και σε όλους τους φτωχούς και άνεργους λήπτες προνοιακών επιδομάτων, και μετά στους επαγγελματίες του ιδιωτικού τομέα. Η ΠΛ όπως και όλο το καθεστώς λιτότητας λειτουργεί προδήλως ταξικά εναντίον των ασθενέστερων μικρο-μεσαίων στρωμάτων, και προκλητικά εμφανώς υπέρ της ελίτ και των ανώτερων πλούσιων στρωμάτων. «Στο τέλος της ημέρας, ένα ‘κιλό σάρκας’ απαιτείται από όλους – εκτός βέβαια από την κυρίαρχη οικονομικο-πολιτική ελίτ» (Stavrakakis 2013).

Η ΠΛ λειτουργεί και συμβάλλει σένα «μετά-δημοκρατικό πλαίσιο»

Το «μετά-δημοκρατικό» πλαίσιο είναι σύμφωνα με τον Colin Crouch (2004: 6) «(αυτό) που συνεχίζει να έχει και να χρησιμοποιεί όλους τους θεσμούς της δημοκρατίας, που όμως ολοένα και μετατρέπονται σε ένα τυπικό κέλυφος ... με τους περισσότερους πολίτες να παίζουν ένα παθητικό και απαθή ρόλο».

Όλα αυτά τα μεταδημοκρατικά χαρακτηριστικά χαρακτηρίζουν τα πέντε έτη 2010-2014 του ελληνικού καθεστώτος λιτότητας. Σε αυτό το πλαίσιο η ΠΛ είναι στην πραγματικότητα αντιδημοκρατική διότι λειτουργεί χωρίς κανένα δημοκρατικό έλεγχο και λογοδοσία, παραβιάζοντας την ιδιωτικότητα, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις συνταγματικές ελευθερίες των Ελλήνων πολιτών (Χρυσόγονος 2013).

3. Οι βασικοί μηχανισμοί και λειτουργίες της ΠΛ στην Ελλάδα: Κατάδοση (grassing), ημοσιοποίηση (naming) και Διαπόμπευση (shaming)³

Στη Σκωτία, η πρωτοβουλία “Made from Crime” ενθαρρύνει τους ανθρώπους «να παρακολουθούν ο ένας τον άλλον με καχυποψία: Πώς αυτός μπορεί να διαθέτει αυτό το αστραφτερό αυτοκίνητο; Πώς μπορούν αυτοί να χρηματοδοτούν τόσες πολλές διακοπές στο εξωτερικό»; Παρομοίως και στην Ελλάδα των μνημονίων οι καταγγελίες των

² «Η σύγκλιση της παρακολούθησης και του νεοφιλελευθερισμού υποστηρίζει την παραγωγή ανασφαλών υποκειμένων, ανθρώπων που αντιλαμβάνονται την εγγενή επικινδυνότητα των άλλων και που αναλαμβάνουν δράσεις για να ελαχιστοποιήσουν την έκθεση σε αυτούς, ακόμα κι όταν ο κίνδυνος είναι ανύπαρκτος» (Monahan 2010: 2, 11).

³ Την επισήμανση και λειτουργία των μηχανισμών “naming & shaming” οφείλω στο άρθρο της Λίλιαν Μήτρου (2012), γεγονός που επιθυμώ να αναγνωρίσω και σε αυτή μου την εισήγηση.

πολιτών μπορούν να γίνουν μέσω ταχυδρομείου, διαδικτυακά ή μέσω τηλεφωνικής κλήσης, ανώνυμα και δωρεάν, και μάλιστα δίχως καμία απαίτηση για προσκόμιση αποδεικτικών στοιχείων.

Τηλεφωνικοί Αριθμοί Καταγγελιών (Hotlines)

- 1517, η πιο δημοφιλής και η πλέον απασχολημένη ανοιχτή γραμμή επικοινωνίας για υποβολή καταγγελιών στο *Σώμα Δίωξης Οικονομικού Εγκλήματος* (ΣΔΟΕ) με 60.000 τηλεφωνήματα το χρόνο!
- 11012 για την *Οικονομική Αστυνομία*, που δέχεται 50 κλήσεις κάθε ημέρα.
- 10190 για υποθέσεις *διαφθοράς* στη Διεθνή Διαφάνεια Ελλάδας, η οποία δέχτηκε 500 κλήσεις το 2013.
- 1142 για τη γραμμή υγείας *εναντίον του καπνίσματος* σε δημόσιους χώρους και άλλα ζητήματα υγείας, η οποία δέχθηκε 20.000 κλήσεις εναντίον καπνιστών τις πρώτες ημέρες από την καθιέρωσή της το 2010. Όμως μετά η γραμμή αυτή δέχεται ολοένα και λιγότερες κλήσεις επειδή η αντικαπνιστική εκστρατεία έχει ατονήσει στην Ελλάδα και δεν επιβάλλονται καθόλου κυρώσεις.
- 2313-325.501 στη Βόρεια Ελλάδα για κατηγορίες σχετικά με *περιβαλλοντική ρύπανση*, η οποία δεχόταν 40-50 κλήσεις κάθε ημέρα τη χειμερινή περίοδο, όταν οι άνθρωποι προέβαιναν στην καύση ακατάλληλων υλικών στα τζάκια τους για να ζεσταθούν.
- 1109 για την αναφορά *οποιασδήποτε ύποπτης συμπεριφοράς ή ύποπτης δράσης* με βάση την εκστρατεία «αν δεις κάτι, πες κάτι».

Ιδίως ο τηλεφωνικός αριθμός καταγγελιών του ΣΔΟΕ 1517, ο οποίος καθιερώθηκε το 2008 για υποθέσεις φοροδιαφυγής, σύμφωνα με ανεπιβεβαίωτες δημοσιογραφικές πηγές δέχθηκε 4,000 τηλεφωνικές κλήσεις το 2008 και 4,500 το 2009. Μετά από μία εκστρατεία στα ΜΜΕ το 2010 υπήρξε μία σημαντική αύξηση με 18,500 καταγγελίες και 19,500 το 2011 μέσω κάθε είδους επικοινωνίας και με ηλεκτρονικό ταχυδρομείο. Στα επόμενα έτη 2012–2014 οι καταγγελίες σχεδόν διπλασιάστηκαν σε περίπου 39,000 ετησίως. Εκτιμάται ότι «το κάρφωμα του φοροφυγά έχει αναπτυχθεί σε δημοφιλές σπορ» αφού το 2014 αυτή η ανοιχτή γραμμή καταγγελιών δεχόταν κατά μέσο όρο έως και 200 κλήσεις κάθε ημέρα! (Ελαφρού 2015, Μαργωμένου 2014). Επίσης, σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία του ΣΔΟΕ, έξι από τις 10 καταγγελίες γίνονται από συγγενείς και 20% αποτελούν κατηγορίες εναντίων ανταγωνιστών στην ίδια επιχείρηση ή προέρχονται από εργαζόμενους που έχουν απολυθεί και οι οποίοι κατηγορούν τους πρώην εργοδότες τους για φοροδιαφυγή. Αρκετά ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι το ποσοστό των επώνυμων καταγγελιών αυξάνεται, όπως και οι φοροφυγάδες οι οποίοι κατηγορούν άλλους για φοροδιαφυγή. Το ΣΔΟΕ έχει παραδεχθεί ότι έχει επιτύχει να συλλάβει μερικούς σοβαρούς φοροφυγάδες χάρις σε ιδιώτες πληροφοριοδότες. Επίσης, σύμφωνα με το νόμο 3610/2007 «Οποιος καταγγέλλει και πιστοποιηθεί φορολογική ή τελωνειακή παράβαση δικαιούται από το Δημόσιο αμοιβής ίσης με το 1/10 των προστίμων που εισπράχθηκαν».

Πρέπει να επισημάνουμε όμως ότι τα παραπάνω τεράστια νούμερα των κλήσεων προέρχονται από δημοσιογραφικές πηγές (Ελαφρού 2015, Μαργωμένου 2014) και είναι ανεπιβεβαίωτα. Το ερώτημα που εύλογα τίθεται είναι αν αυτά τα υπερβολικά νούμερα

τηλεφωνικών καταγγελιών που δόθηκαν στη δημοσιότητα είναι όντως πραγματικά ή μέρος της προπαγάνδας, ώστε να απενοχοποιηθεί το «κάρφωμα» στην ελληνική κοινωνία των μνημονίων.

Δημόσια Ονομαστική Διαπόμπευση

Σύμφωνα με την Λίλιαν Μήτρου,

με τον όρο «δημοσιοποίηση του ονόματος» (“naming”) νοείται η γνωστοποίηση, δημοσίευση και η διάδοση της ταυτότητας ενός ατόμου, το οποίο έχει καταδικαστεί ή είναι ύποπτο για έγκλημα ή φοροδιαφυγή ... Η δημοσιοποίηση αυτή (που προκαλεί στιγματισμό) εξυπηρετεί ως μέσο εξευτελισμού, σφοδρής επίπληξης, μομφής, κι ελέγχου ... του ατόμου που έχει αναγνωριστεί ως παραβάτης, προκαλώντας του συναισθήματα ενοχής και ντροπής (2012: 247-248).

Η διαπόμπευση μέσω της δημόσιας κατονομασίας υπόπτων, κατηγορουμένων και καταδικασμένων ατόμων ως φοροφυγάδων από τα ελληνικά ΜΜΕ καθ’ όλη τη διάρκεια των υπό εξέταση ετών λιτότητας στόχευε στη δημόσια αποδοκιμασία τους και προσδοκούσε να δημιουργήσει αποτρεπτικό αποτέλεσμα ενάντια στη διαφθορά και φοροδιαφυγή και συχνά συγκάλυπτε τους πραγματικούς μεγαλοφειλέτες και φοροφυγάδες.

Δημόσιος διασυρμός και δυσφήμιση

Η εφαρμογή των πολιτικών δημόσιας ονομαστικής διαπόμπευσης από τις ελληνικές αρχές και τα ΜΜΕ έχει τοποθετήσει πρακτικά τους φοροφυγάδες στο ίδιο επίπεδο ενοχής με σοβαρούς εγκληματίες, δράστες σεξουαλικών εγκλημάτων και παιδόφιλους, υποθέτοντας ότι ο δημόσιος διασυρμός τους θα αποτρέψει τη φοροδιαφυγή. Η κοινότητα διαδραματίζει ένα σημαντικό μέρος στη τιμωρητική διαδικασία με το να ντροπιάζει, ταπεινώνει και να στιγματίζει τον παραβάτη, επιβάλλοντας περιορισμούς στην ελευθερία του, στις ευκαιρίες και στις επιλογές του (Mitrouti 2012: 251). Βέβαια υπάρχουν και περιπτώσεις κοινοτικής αλληλεγγύης και συμπαραστάσης σε αδικημένους, και ιδίως στους οικείους ανθρώπων που έχουν χάσει τα σπίτια τους, έχουν φυλακιστεί ή και αυτοκτονήσει (Samatas 2015b).

Ο πιο χυδαίος δημόσιος και σε απευθείας μετάδοση στιγματισμός, παραβίασης της ιδιωτικότητας και συλλογής DNA με εξαναγκασμό και φυλάκιση συνέβη το Μάιο του 2012, όταν οι ελληνικές αρχές συνέλαβαν 17 φερόμενες οροθετικές γυναίκες, οι οποίες εργάζονταν παράνομα ως ιερόδουλες, κατηγορώντας τις ότι μετέδιδαν τον ιό HIV από πρόθεση. Οι φωτογραφίες 12 εκ των γυναικών αυτών δημοσιοποιήθηκαν από τα τηλεοπτικά κανάλια και μαζί με τα ονόματά τους αναρτήθηκαν και στον ιστότοπο της ελληνικής αστυνομίας, γεγονός που προκάλεσε την κατακραυγή των υποστηρικτών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁴

---

⁴ Μια απ’ αυτές τις γυναίκες αυτοκτόνησε στις 29 Νοε. 2014, ενώ και ο πατέρας της είχε αποπειραθεί να αυτοκτονήσει μετά τη διαπόμπευσή της (<http://www.lifo.gr/now/society/56267>).

Ο ρόλος των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης

Ο Κύρκος Δοξιάδης (2013) έχει αναλύσει τη δομή και την προπαγάνδα του «μνημονιακού μπλοκ», το οποίο θεωρεί ότι αποτελείται από ομόκεντρους κύκλους, δηλαδή

από το «σκληρό πυρήνα» του κέντρου λήψης αποφάσεων στους ευρύτερους «ομόκεντρους κύκλους» του εν λόγω μπλοκ, από τα κορυφαία στελέχη της συγκυβέρνησης στα λοιπά «πρωτοκλασάτα» στελέχη των συγκυβερνώντων κομμάτων, από εκεί στους απλούς βουλευτές και στα απλά κομματικά στελέχη, και από εκεί στους παντός είδους μεγαλοδημοσιογράφους, σχολιογράφους και μπλόγκερς που, ο καθένας με τον τρόπο του, κατά βάσιν στηρίζουν (και προπαγαδίζουν) τη μνημονιακή πολιτική.

Πράγματι, τα έντυπα και ηλεκτρονικά ΜΜΕ διαδραματίζουν παντού έναν κρίσιμο ρόλο για την αποτελεσματικότητα της παρακολούθησης και στη διαδικασία δημόσιας ονομαστικής διαπόμπευσης (Monahan 2010). Κατά τη διάρκεια των πέντε ετών λιτότητας στην Ελλάδα, τα συστημικά ΜΜΕ αναπαράγανε ξανά και ξανά την προπαγάνδα του καθεστώτος, παρουσιάζοντας τους δημόσιους υπάλληλους και λειτουργούς ως διεφθαρμένους και κύριους υπεύθυνους για την κρίση, ώστε να αιτιολογηθεί η μαζική διαθεσιμότητα και απόλυσή τους. Ταυτόχρονα αποσιωπούν τις τεράστιες αφορολόγητες καταθέσεις των ιδιοκτητών, «βαρόνων» των ΜΜΕ (Κοντογιώργης 2013) και ορισμένων συναδέλφων τους σε εξωχώριες εταιρείες, καθώς και τις μίζες εκατομμυρίων σε πολιτικά πρόσωπα στο πρόσφατο παρελθόν (Samatas 2014).

Ο ταξικός προσανατολισμός και η υποκρισία του Μεγάλου Αδερφού οικονομικών

Το γεγονός ότι η ελληνική κρατική οικονομική παρακολούθηση αδυνατεί να συλλάβει την τεράστια φοροδιαφυγή της οικονομικής ελίτ, απεικονίζεται στις διάφορες λίστες, με ονόματα λογαριασμών σε φορολογικούς παραδείσους, με κυριότερη την περιβόητη «Λίστα Lagarde» που περιέχει πάνω από 2,000 ονόματα πιθανών Ελλήνων μεγαλοφοροφυγάδων με αδήλωτες μεγάλες καταθέσεις στο υποκατάστημα της Γενεύης της τράπεζας HSBC.⁵

Η σύγκριση για την προνομιακή μεταχείριση των πολύ πλούσιων φοροφυγάδων της Λίστας Lagarde με τον τραπεζικό αποκλεισμό των μικρομεσαίων οφειλετών της μαύρης λίστας του τραπεζικού *Τειρεσία ΑΕ*, που καταγράφει κυρίως χιλιάδες υπερχρεωμένους ανθρώπους που αδυνατούν να πληρώσουν τα εμπορικά ή στεγαστικά τους δάνεια, ή και έχουν καθυστερήσει πληρωμές άνω των €20, αποδεικνύει την ταξική διάκριση του καθεστώτος λιτότητας και της σκόπιμης ταξικά προσανατολισμένης (αρχαιο-) παρακολούθησης (dataveillance) λιτότητας (Samatas 2015a).

---

⁵ Η λίστα αυτή που έλαβε το όνομά της από την πρώην Γαλλίδα υπουργό Οικονομικών Christine Lagarde, η οποία την παρέδωσε στην Ελληνική κυβέρνηση τον Οκτώβριο του 2010, αποκρύφτηκε από τους Έλληνες αξιωματούχους και έγινε γνωστή δύο χρόνια αργότερα όταν δημοσιεύτηκε από τον δημοσιογράφο Κώστα Βαξεβάνη (2012). Ο πρώην υπουργός Οικονομικών Γιώργος Παπακωνσταντίνου κρίθηκε ένοχος στις 23/03/2015 με ποινή φυλάκισης ενός έτους από το Ειδικό Δικαστήριο για διαγραφή ονομάτων συγγενών του σε αυτή τη λίστα.

Έτσι, ο οικονομικός Μεγάλος Αδερφός βασίζεται στην κατάδοση στις αρχές φοροφυγιάδων κυρίως από καταγγελίες πολιτών, εξαντλεί την ικανότητά του στο να πιάνει τα «μικρά ψάρια». Ταυτόχρονα ανθεί και η παράνομη εμπορία προσωπικών δεδομένων από ιδιωτικές εταιρίες.⁶

Μερικές ενδιαφέρουσες προσωπικές μαρτυρίες

Παραθέτουμε εδώ μερικά αποσπάσματα από προσωπικές μαρτυρίες ατόμων που έχουν βιώσει την παρακολούθηση λιτότητας στην Ελλάδα και έχουν υπάρξει θύματα του μηχανισμού αυτού, συζητώντας και καταγράφοντας τις αφηγηματικές τους «εξιστορήσεις», σύμφωνα και με τη μεθοδολογία IRRIS (2012):

Μετά από μία κακόβουλη ανώνυμη καταγγελία σε βάρος ενός γνωστού μας οδοντιάτρου, ο οποίος είναι ένας πολύ ενεργός πολίτης, το ΣΔΟΕ επισκέφθηκε το ιατρείο του και το σπίτι του και επί 23 ημέρες (!) αναζητούσε οποιεσδήποτε αποδείξεις, ακόμα και ανάμεσα σε οικογενειακά του κειμήλια, για να τεκμηριώσει τον σχετικό με την καταγγελία παράνομο πλουτισμό, ο οποίος αποδείχτηκε τελικά ανύπαρκτος. Ο παθών, ο οποίος μετά από αυτό το γεγονός υπέστη καρδιακή προσβολή, μας είπε:

Ο παππούς μου, μου είχε διηγηθεί τις περιβόητες ιστορίες κατά τη διάρκεια της κατοχής για τους «Ελληνες» συνεργάτες των Ναζί που έχοντας καλύψει τα πρόσωπά τους με κουκούλες κάρφωναν και υπεδείκνυαν πατριώτες στο γερμανικό στρατό για να εκτελεστούν... . Στις μέρες μας, ανέντιμοι «ρουφιάνοι» φαίνεται να έχουν μία παρόμοια αποστολή, από φθόνο και κακία... .

Ένας συγγενής ενός νέου επιχειρηματία, ο οποίος αυτοκτόνησε όταν η τράπεζά του προέβη σε πλειστηριασμό της κατοικίας του, μας είπε:

Ακούστε με καλά! Δεν αυτοκτόνησε. Η τράπεζα τον σκότωσε! Η γ. τράπεζα δεν του έδωσε καμία ευκαιρία να αναβάλει τις πληρωμές του δανείου του και να πληρώσει αργότερα. Είχαν ξεκινήσει μία ταχύτατη διαδικασία για να βγάλουν στο σφυρί το σπίτι του και να πετάξουν αυτόν και την οικογένειά του (με 3 παιδιά) έξω από αυτό. Αναρωτιέστε γιατί εγώ χαίρομαι κάθε φορά που αυτοί οι αναρχικοί, οι κουκουλοφόροι καίνε ένα ATM της τράπεζας;

Μία γυναίκα που καθημερινά συλλέγει αποφάγια σκουπιδιών από μια υπαίθρια λαϊκή αγορά μας είπε:

Κοιτάζω παντού ακόμα και σε κάδους σκουπιδιών για κάτι φαγώσιμο ή κάτι χρήσιμο που μπορεί να πουληθεί. Ντρέπομαι που το κάνω αυτό αλλά τι άλλο

---

⁶ Η Ελληνική ΑΠΔΠΧ με την απόφαση 100/2014 τιμώρησε δύο εμπορικές εταιρίες (PANNER and AddOne) οι οποίες παράνομα συνέλλεγαν προσωπικά δεδομένα σχεδόν όλων των Ελλήνων φορολογούμενων από τη Γραμματεία Πληροφοριακών Συστημάτων του Υπουργείου Οικονομικών (Γιάνναρου κ.ά. 2013). Για τέτοιου είδους εταιρείες *συλλέκτες προσωπικών δεδομένων*, που πωλούν προσωπικά προφίλ στις ΗΠΑ, βλέπε Gilliom & Monahan (2013:43). Επίσης υπάρχουν εταιρείες όπως η “HR Blacklist” στο ΗΒ που συλλέγει και αρχειοθετεί δεδομένα εναντίον ακτιβιστών, μελών συνδικάτων, κ.λπ. πουλώνοντας τα σε εργοδότες για να τους αποκλείουν από την αγορά εργασίας (Ακριτίδου 2012).

μπορώ να κάνω; Όλοι είχαμε ένα καλό νοικοκυριό και τώρα έχουμε καταντήσει ζητιάνοι.

Αυτή η ταλαίπωρη γυναίκα και η πληθώρα των ρακοσυλλεκτών που έχουν αυξηθεί αυτή την περίοδο της λιτότητας είναι ακόμα τυχεροί, αφού δεν έχουμε στην Ελλάδα ένα ειδικό σύστημα παρακολούθησης καμερών CCTV των κάδων απορριμμάτων, όπως σε πολλές γειτονιές στο Ηνωμένο Βασίλειο.

4. Επιπτώσεις για τη δημοκρατία και τους θεσμούς

Την περίοδο αυτή της κρίσης και φτωχοποίησης μεγάλου ποσοστού του ελληνικού πληθυσμού⁷ καλλιεργείται η πολιτική των πληροφοριοδοτών, οι οποίοι θεωρούν ως καθήκον τους να παρακολουθούν και να καταδίδουν στις αρχές με ιδιοτελή κριτήρια την πραγματικά ή υποθετική ανάρμοστη οικονομική συμπεριφορά συμπολιτών τους. Η πρακτική αυτή των πληροφοριοδοτών καλλιεργείται στις περισσότερες αναπτυγμένες «κοινωνίες παρακολούθησης» (Haggerty 2012: 237) στις οποίες σύμφωνα με τον Huysmans (2014) η δημοκρατία κινδυνεύει αφού οι πολιτικές ασφάλειας απειλούν να υπονομεύσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα και στην πράξη καταργούν την ιδιωτικότητα. Τη λαϊκή δυσφορία στην Ελλάδα της κρίσης που προκαλεί φθόνο και ξενοφοβικό μίσος έχει εκμεταλλευτεί το φιλοφασιστικό πολιτικό κόμμα της «Χρυσής Αυγής» το οποίο ήρθε τρίτο στις εθνικές εκλογές του Ιανουαρίου και Σεπτεμβρίου του 2015.

Η ΠΑ έχει ενδυναμώσει την αμοιβαία δυσπιστία ανάμεσα στο Ελληνικό Κράτος και στους Πολίτες

Κάθε νόμιμη «θεσμική παρακολούθηση» (Lianos 2003) προϋποθέτει εμπιστοσύνη στους δημόσιους-κρατικούς και ιδιωτικούς θεσμούς. Αυτή η θεσμική εμπιστοσύνη δεν έχει υπάρξει στην πράξη σχεδόν ποτέ στην Ελλάδα, κι έχει ενδυναμωθεί ιδίως κατά τη διάρκεια του καθεστώτος λιτότητας. Σύμφωνα με το *Ειδικό Ευρωβαρόμετρο* (European Commission 2011) και σε έντονη αντίθεση με άλλους Ευρωπαίους πολίτες, υπάρχει μία εδραιωμένη δυσπιστία που εκφράζουν οι Έλληνες πολίτες για κάθε κρατική και αστυνομική παρακολούθηση και κάθε είδους συλλογή δεδομένων από τις κρατικές αρχές, ακόμα και 40 χρόνια μετά την κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας το 1974 (Samatas 2011). Αυτή η παραδοσιακή δυσπιστία των Ελλήνων απέναντι στους κρατικούς θεσμούς, και ιδίως στην κρατική παρακολούθηση και συλλογή προσωπικών δεδομένων, λόγω του αυταρχικού παρελθόντος, αποτελεί ένα καίριο ζήτημα στην κατανόηση της έλλειψης οποιασδήποτε νομιμοποίησης της «παρακολούθησης λιτότητας» στην Ελλάδα.⁸ Επί πλέον, η αμοιβαία αυτή δυσπιστία κράτους και πολιτών στην Ελλάδα αποθαρρύνει

⁷ Σύμφωνα με τα δεδομένα της Eurostat (2014) το 30% σχεδόν του ελληνικού πληθυσμού διαβιεί πλέον κάτω από το όριο της φτώχειας. Η αγοραστική δύναμη των Ελλήνων έχει υποχωρήσει στο μισό από το 2010 ενώ το κόστος διαβίωσης στη χώρα παραμένει υψηλό.

⁸ Για τη δυσπιστία των Ελλήνων σε όλους σχεδόν τους πολιτικούς θεσμούς, εκτός του Προέδρου της Δημοκρατίας βλ. την έρευνα της *Public Issue* 2009: <http://www.publicissue.gr/1378/institutions-analysis-2009/>.

όσους με παρρησία, ανιδιοτέλεια και ρίσκο (whistleblowers) - σε αντίθεση με τους ιδιοτελείς καταδότες- θα ήθελαν να αποκαλύψουν περιπτώσεις πραγματικής διαφθοράς.

5. Αντιδράσεις και Αντιστάσεις

«Παρακολούθηση από τα κάτω» και χλευασμός εναντίον της «μνημονιακής» ελίτ

Μία αρκετά αναπτυγμένη αντίδραση εναντίον του καθεστώτος λιτότητας είναι η *παρακολούθηση από τα κάτω* (sousveillance) και ο ηλεκτρονικός χλευασμός που πραγματοποιείται κυρίως από νέους χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης εναντίον των μελών της συγκυβέρνησης λιτότητας, «μνημονιακών» βουλευτών, δημοσιογράφων, ευρωκρατών, κ.λπ. Τα ηλεκτρονικά μέσα κοινωνικής δικτύωσης βρίθουν από μια τέτοια οργισμένη δυσφήμιση και χλευαστικό σχολιασμό από ανώνυμους ή ψευδώνυμους σχολιαστές, που αποτελεί ένα είδος διαδικτυακού εκφοβισμού και διασυρμού από τα κάτω εναντίον όλων των πασίγνωστων υπέρμαχων των μνημονίων στην Ελλάδα.

Βανδαλισμοί των Καμερών Ασφαλείας (CCTV) της Αστυνομίας

Το «νεο-αυταρχικό» καθεστώς λιτότητας και η ΠΛ έχουν προκαλέσει μία ποικιλία καθημερινής αντίστασης στην Ελλάδα από ιδιώτες, ακτιβιστές, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, κόμματα της αντιπολίτευσης, κ.λπ.

Η πιο ακραία αλλά σαφής μορφή αντίστασης ενάντια στην παρακολούθηση είναι ο βανδαλισμός των Καμερών Ασφαλείας και Παρακολούθησης (CCTV) της Αστυνομίας. Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία της αστυνομίας, μέχρι και το τέλος του Νοεμβρίου 2006, 180 κάμερες CCTV ή/και τα ηλεκτρονικά κιβώτια λειτουργίας τους είχαν καεί από ριζοσπαστικές ομάδες (IOS 2007). Ο βανδαλισμός των καμερών CCTV της αστυνομίας κορυφώθηκε κατά την εξέγερση των νέων το 2008 μετά τη δολοφονία του μαθητή Γρηγορόπουλου και συνεχίστηκε έως και το τέλος του 2013, όταν ποσοστό 60% από όλες τις κάμερες CCTV της αστυνομίας στην μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας δε λειτουργούσαν επειδή είχαν καταστραφεί, και δεν υπήρχαν κονδύλια επισκευής τους. Ακόμα, έως και σήμερα, οι κάμερες CCTV της αστυνομίας και των τραπεζών καταστρέφονται σε κάθε ευκαιρία διαδήλωσης στην Αθήνα όπως τον Ιανουάριο του 2015, όταν 27 κάμερες CCTV της αστυνομίας στην Αθήνα καταστράφηκαν από υποστηρικτές κρατουμένων που έχουν κατηγορηθεί ως τρομοκράτες.

Ως αποτέλεσμα, η αστυνομία χρησιμοποιεί συνήθως λήψεις από ιδιωτικές CCTV κάμερες, οι οποίες ξεφυτρώνουν παντού στην Ελλάδα. Έτσι, έχουμε μία εκτεταμένη «έρπουσα» παρακολούθηση (“surveillance creep”, Lyon 2007: 52) με τη χρήση από την αστυνομία δεδομένων που έχουν ληφθεί από ιδιωτικές CCTV κάμερες, οι οποίες φαίνεται να μην ενοχλούν τους Έλληνες, όσο τους ενοχλούν οι κάμερες της αστυνομίας (Samatas 2008, 2011).

6. Συμπερασματική αποτίμηση

Η παρακολούθηση λιτότητας (ΠΛ) στην Ελλάδα της κρίσης δεν αποτελεί ένα πρωτότυπο είδος παρακολούθησης. Παρατηρούμε μερικές βασικές ομοιότητές της με την παρελθούσα αντικομμουνιστική παρακολούθηση στην Ελλάδα (Samatas 2004). Ενώ το ελληνικό αντικομμουνιστικό καθεστώς χρησιμοποίησε μία καταπιεστική αστυνομική παρακολούθηση με τη βοήθεια και πληροφοριοδοτών,⁹ και ένα τεράστιο πολιτικό φακέλωμα ολόκληρου του πληθυσμού με κριτήρια «εθνικοφροσύνης», στιγματίζοντας και περιθωριοποιώντας τους αριστερούς, κομμουνιστές, «συνοδοιπόρους» και όλους τους αντικαθεστωτικούς αντιπάλους του (Samatas 1986, 2004), το καθεστώς λιτότητας και η ΠΛ που εφαρμόζει, στοχεύει κυρίως στους εργαζόμενους του δημόσιου τομέα ως συνολικά διεφθαρμένους και στις επαγγελματικές ομάδες ως φοροφυγάδες. Επίσης η ΠΛ έχει ομοιότητες με την αντιτρομοκρατική παρακολούθηση στις ΗΠΑ (Goldstein 2002, Lyon 2003), και με την «παρακολούθηση περιθωριοποίησης» όσων λαμβάνουν επιδόματα πρόνοιας (Monahan 2010: 10). Πράγματι, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αρκετά χαρακτηριστικά της ΠΛ έχουν εισαχθεί από άλλες προηγμένες κοινωνίες παρακολούθησης, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο (Rowlands 2013). Όλα αυτά τα είδη παρακολούθησης, συμπεριλαμβανομένου και της ολοκληρωτικής μορφής τύπου Stasi στην Ανατολική Γερμανία (Funder 2003, Schmeidel 2008) καλλιεργούν και χρησιμοποιούν πολίτες, ακόμα και μέλη οικογενειών ως πληροφοριοδότες.

Θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε ότι η Ελλάδα των μνημονίων χρησιμοποιείται ως ένα εργαστήριο λιτότητας (Κοτζιάς 2013, Douzinas 2013, Stavrakakis 2014), και οι διάφοροι μηχανισμοί όπως η παρακολούθηση λιτότητας που στοχεύουν στην πειθαρχία και στον έλεγχο δοκιμάζονται για ενδεχόμενη χρήση τους και σε άλλες υπερχρεωμένες χώρες. Εν τούτοις, είναι πια γεγονός ότι το ελληνικό καθεστώς λιτότητας και η ΠΛ έχουν αποτύχει, όπως αποδεικνύεται εκ του αποτελέσματος και από τα δημοσιονομικά στοιχεία και από τη μη πειθάρχηση των πολιτών. Οι Έλληνες έχουν απορρίψει την θυματοποίησή τους όπως απέδειξε η εκλογική νίκη της νέας κυβέρνησης εναντίον της λιτότητας στις 25 Ιανουαρίου 2015 και η νίκη του ΟΧΙ στο δημοψήφισμα της 5^{ης} Ιουλίου 2015, άσχετα με τις επακόλουθες πολιτικές εξελίξεις.

Κατά τη γνώμη μας η ΠΛ, όπως και η αντικομμουνιστική παρακολούθηση στο παρελθόν, έχει αποτύχει στην Ελλάδα της κρίσης για τους παρακάτω λόγους: η παρακαταθήκη του αυταρχικού παρελθόντος στην Ελλάδα ενάντια στην κρατική παρακολούθηση και η δυσπιστία των πολιτών προς τις αρχές, καθώς και η έλλειψη νομιμοποίησης λόγω της στόχευσης των αδυνάτων και της συγκάλυψης των ισχυρών (Samatas 2004 & 2011). Επίσης βασικός λόγος είναι οι στενοί «δεσμοί», δηλαδή το οικογενειακό και κοινωνικό κεφάλαιο, που είναι σύμφωνα με τον Daniel P. Aldrich (2012) οι σχέσεις ενός ατόμου με την οικογένεια και τους φίλους του, που αποτελούν την πιο ισχυρή μορφή κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα. Επομένως, με βάση τους παραπάνω λόγους δηλώνουμε τη δυσπιστία μας για τα νούμερα χιλιάδων καταγγελιών στις αρχές από Έλληνες πολίτες, που θεωρούμε ως μέρος της προπαγάνδας του καθεστώτος λιτότητας.

---

⁹ Σύμφωνα με τον Κων/νο Τσουκαλά (1981: 328) ακόμη και το 1962 η Αστυνομία χρησιμοποιούσε σε όλη την Ελληνική επικράτεια περίπου 60.000 πληροφοριοδότες με κάποιο είδος αμοιβής. Βλ. και Samatas 2004: 30-32.

Η φοροδιαφυγή και η διαφθορά (Lambropoulou, 2011) είναι πραγματικά σοβαρά προβλήματα του ελληνικού κράτους και της κοινωνίας, ριζωμένα από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Η καταπιεστική παρακολούθηση λιτότητας δεν μπορεί να λύσει αυτά τα προβλήματα. Η Ελλάδα χρειάζεται επιτακτικά έναν αποτελεσματικό κρατικό μηχανισμό και έναν νομιμοποιημένο μηχανισμό παρακολούθησης, που να έχει κερδίσει την εμπιστοσύνη των πολιτών, και να λειτουργεί με δικαιοσύνη, αμεροληψία και λογοδοσία, χωρίς διακρίσεις σε βάρος των αδύναμων.

Σε ποιο βαθμό η παρακολούθηση λιτότητας συνεχίζεται ή όχι και από την «πρώτη φορά αριστερή» κυβέρνηση του Αλέξη Τσίπρα με βάση τη δέσμευσή της για την εφαρμογή του τρίτου μνημονίου, είναι ένα τρέχων πολύ ενδιαφέρον ερευνητικό αντικείμενο.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Aldrich, D. P. (2012), *Building resilience: Social capital in post-disaster recovery*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Branas, C., *et al.* (2015), “The impact of economic austerity and prosperity events on suicide in Greece: A 30-year interrupted time-series analysis”, *BMJ Open*, 5(1). Ανακτήθηκε από <http://bmjopen.bmj.com/content/5/1/e005619>
- Crouch, C. (2004), *Post-democracy*, Cambridge: Polity.
- Douzinas, K. (2013), *Philosophy and resistance in the crisis: Greece and the future of Europe*. Cambridge: Polity.
- Electronic Privacy Information Center (EPIC), & Privacy International (PI). (2006), *Leading surveillance societies in the EU and the world* (Febr. 11, 2006), <http://www.privacyinternational.org/survey/phr2005/aboutphrtable.pdf>
- European Commission (2011). *Attitudes on data protection and electronic identity in the European Union* (Special Eurobarometer 359), http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_359_en.pdf
<http://www.kathimerini.gr/807457/article/epikairothta/ellada/spor-oi-thlekataggelies>
- Fuchs, C. (2012), “Political economy and surveillance theory”, *Critical Sociology*, 39 (5), 671-687.
- Funder, A. (2003), *Stasiland: True stories from behind the Berlin Wall*, London, Granta.
- Gilliom, J., & Monahan, T. (2013), *Supervision: An introduction to the surveillance society*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Goldstein, R. (2002), “US Planning to recruit one in 24 Americans as Citizen Spies”, *Sydney Morning Herald*, 15/072002, ανακτήθηκε από <http://www.smh.com.au/articles/2002/07/14/1026185141232.html>
- Haggerty, K. (2012), “Surveillance, crime and the police”, in K. Ball, K. Haggerty, & D. Lyon (eds), *Routledge handbook of surveillance studies*, Oxford, Routledge, σελ. 236-243.
- Haggerty, K., & Samatas, M. (eds) (2010), *Surveillance and Democracy*, Oxford, Routledge. <http://www.cogitatiopress.com/ojs/index.php/mediaandcommunication/article/view/301>
- Huysmans, J. (2014) *Security unbound: Enacting democratic limits*, London, Routledge.
- IOS (2007), «Γιατί καίγονται οι κάμερες;» *Ελευθεροτυπία* 7/01/2007.
- IRISS (2014), “Increasing Resilience in Surveillance Societies”, deliverable D4.2: http://irissproject.eu/wpcontent/uploads/2015/01/IRISS_DEL_4_2_Conduct_the_Observations_Interviews_2014_FINAL.pdf

- Κοτζιάς, Ν. (2013), *Ελλάδα Αποικία Χρέους*, Αθήνα, Πατάκη.
- Lambropoulou, E. (2011), “Corruption”, in L. Cheliotis & S. Xenakis (eds), *Crime and punishment in contemporary Greece*, Bern, Peter Lang, σελ. 171-195.
- Lazzarato, M. (2014), *Η Κατασκευή του Χρεωμένου Ανθρώπου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Lianos, M. (2003), “Social control after Foucault”, *Surveillance and Society*, 1(3), 412-430, ανακτήθηκε από <http://library.queensu.ca/ojs/index.php/surveillance-and-society/article/view/3348/3310>
- Lyon, D. (2003), *Surveillance after September 11th*, Cambridge, Polity.
- Lyon, D. (2007) *Surveillance Studies: An Overview*, Cambridge, Polity.
- Mitrou, L. (2012), “Naming and shaming in Greece: Social control as law enforcement tool”, in C. W. Webster, G. Galdon, *et al.* (eds), *Living in surveillance societies: The state of surveillance*, University of Stirling, σελ. 247-258.
- Monahan, T. (2010), *Surveillance in the time of insecurity*, New Brunswick, NJ, Rutgers University Press.
- Rowlands, M. (2013), “Grassing for austerity: A duty to inform?”, *Stewatch Journal*, 23 (2).
- Samatas, M. (1986), “Greek McCarthyism: A comparative assessment of Greek post-civil war repressive anticommunism and the US Truman-McCarthy era”, *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. 12, nos 3 & 4.
- Samatas, M. (2004), *Surveillance in Greece: From anticommunist to the consumer surveillance*, New York, Pella.
- Samatas, M. (2005), “Studying surveillance in Greece: Methodological and other problems related to an authoritarian surveillance culture”, *Surveillance & Society*, 3 (2/3): 181-197.
- Samatas, M. (2007), “Security and surveillance in the Athens 2004 Olympics: Some lessons from a troubled story”, *International Criminal Justice Review*, 17 (3), 220-238.
- Samatas, M. (2008), “From thought-control to the traffic-control: CCTV politics of expansion and resistance in post-Olympics Greece”, in M. Deflem & J. T. Ulmer (eds), *Surveillance and governance: Crime control and beyond* Bingley, UK: Emerald Group, σελ. 345-369.
- Samatas, M. (2011), “Surveillance, modernisation and controversy in contemporary Greece”, in L. K. Cheliotis & S. Xenakis (eds), *Crime & punishment in contemporary Greece: International comparative perspectives*, Oxford, Peter Lang, σελ. 421-442.
- Samatas, M. (2014), *The “super-panopticon” scandal of the Athens 2004 Olympics and its legacy*, New York, Pella.
- Samatas, M. (2015a), “‘Austerity Surveillance’ in Greece under the Austerity Regime (2010–2014)”, *Media and Communication*, 3 (3): 68-80.
- Samatas, M. (2015b), “Resilience and resistance to surveillance under the austerity regime in Greece, 2010-2014”, *Kriminologisches Journal*, Nr. 4/ 2015.
- Schmeidel, J. C. (2008). *Stasi*. London: Routledge.
- Stavrakakis, Y. (2013), *Post Democracy. Atlas of transformation*. <http://monumenttotransformation.org/atlas-of-transformation/html/p/postdemocracy/postdemocracy-yannis-stavrakakis.html>
- Stavrakakis, Y. (2014), “Debt society: The power of morality and the immorality of power”, *Xronos*, <http://www.chronomag.eu/index.php/y-stavrakakis-my-country-is-the-colony-of-a-larger-colony.html>
- Webster, W., & Leleux, G. (2014), “Engagement and security”, in *IRISS: Increasing Resilience in Surveillance Societies* (D4.2: Conduct the observation/interviews), σελ. 152-169, http://irissproject.eu/wpcontent/uploads/2015/01/IRISS_DEL_4_2_Conduct_the_Observations_Interviews_2014_FINAL.pdf
- Ακριτίδου, Ρ. (2012), «Κατάσκοποι στον εργασιακό Χώρο», *Hotdoc*. τχ.17, Δεκ., σελ. 57-60.
- Βαξεβάνης, Κ. (2012), “Όλα τα ονόματα στη Λίστα Λαγκάρντ”, *HotDoc* , τχ. 13, Οκτ. <http://hotdoc.gr/store/issues/issue-13/>

- Γιάνναρου, Λ., κ. ά. (2013), «Προσωπικά δεδομένα: Μια επιχείρηση πολλών εκατομμυρίων», *Η Καθημερινή*, 24/01/2013.
- Δοξιάδης Κ. (2013), «Ο πολιτικός λόγος στη σύγχρονη Ελλάδα», Δίκτυο Ανάλυσης Πολιτικού Λόγου, Κείμενα Εργασίας, αρ. 1 <http://www.democritics.net/discourse-analysis/wpcontent/uploads/2013/06/doxiadis>
- Ελαφρός, Υ. (2015), «Σπορ οι τηλεκαταγγελίες: Πάνω από 40.000 ετήσια καρφώματα για φοροφυγάδες», *Η Καθημερινή*, 15/03/ 2015
- Κοντογιώργης, Γ. (2013), *Οι Ολιγάρχες*. Αθήνα, Πατάκη.
- Μαργωμένου, Μ. (2014), «Μια... πόλη 70.000 'καταγγέλλει' φίλους και συγγενείς», *Η Καθημερινή*, 5/10/2014.
- Σαματάς, Μ. (επιμ.) (2010), *Όψεις της Νέας Παρακολούθησης: Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Βιβλιόραμα.
- Tsoukalas, C. (1981), "The ideological impact of the civil war", in J. Iatrides (ed.), *Greece in the 1940s: A nation in crisis*, Hanover, N.H., Univ. Press of New England.
- Χρυσόγονος, Κ. (2013), *Η Καταστρατήγηση του Συντάγματος*, Αθήνα, Λιβάνης.

Κοινωνική επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα: Θεσμικό πλαίσιο, τάσεις, προοπτικές

Νίκος Σαρρής*

Περίληψη

Η έννοια της κοινωνικής επιχειρηματικότητας είναι δημοφιλής εδώ και αρκετά χρόνια και ειδικότερα κατόπιν της οικονομικής κρίσης. Στην Ελλάδα η κοινωνική οικονομία δεν έχει αναπτυχθεί καθώς η εφαρμογή πολιτικών και πρακτικών βρίσκεται ακόμη σε βασικό επίπεδο. Στόχος του άρθρου είναι αρχικά να εξηγήσει τις ιδιαιτερότητες της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχείρησης, και στη συνέχεια να παρουσιάσει το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας της κοινωνικής επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα, όπως αυτό αποτυπώνεται στον Ν. 4019/2011. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται και στο ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο καθώς τα θέματα της κοινωνικής οικονομίας έχουν τοποθετηθεί στην κορυφή της πολιτικής ατζέντας της ΕΕ ώστε να ενθαρρυνθούν οι πολίτες της να αναπτύξουν επιχειρηματικές ιδέες με κοινωνική αποστολή.

Λέξεις-Κλειδιά: Κοινωνική οικονομία, κοινωνική επιχειρηματικότητα, κοινωνική επιχείρηση, καινοτομία

1. Εισαγωγή

Η Κοινωνική Επιχειρηματικότητα είναι μία αναδυόμενη, εναλλακτική μορφή επιχειρηματικότητας στηριζόμενη στην Κοινωνική Οικονομία. Η κοινωνική επιχείρηση ως έννοια προέρχεται από την κοινωνική επιχειρηματικότητα και ορίζεται από τον νομπελίστα Mohammad Yunus, ως μια επιχείρηση της οποίας σκοπός να επιλύσει τα κοινωνικά προβλήματα με οικονομικά βιώσιμο τρόπο. Ο κοινωνικός αντίκτυπος είναι ο πρωταρχικός σκοπός μιας κοινωνικής επιχείρησης, και για το λόγο αυτό μέρος των κερδών, που αποκομίζονται από την επιχειρηματική δραστηριότητα, είτε επανεπενδύονται στην ίδια την επιχείρηση είτε χρησιμοποιούνται για την εκκίνηση νέων κοινωνικών επιχειρήσεων με σκοπό να αυξηθεί ο αντίκτυπος της οργάνωσης.

Στόχος του άρθρου είναι αρχικά να εξηγήσει τις ιδιαιτερότητες της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχείρησης, όπως η συμμετοχική λήψη αποφάσεων, η εστίαση στην ανάπτυξη της κοινότητας, η επανεπένδυση των κερδών και στη συνέχεια να παρουσιάσει το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας της κοινωνικής επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα, όπως αυτό αποτυπώνεται στον Ν. 4019/2011. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται και στο ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο καθώς τα θέματα της κοινωνικής οικονομίας έχουν τοποθετηθεί στην κορυφή της πολιτικής ατζέντας της ΕΕ ώστε να ενθαρρυνθούν οι πολίτες της να αναπτύξουν επιχειρηματικές ιδέες με κοινωνική αποστολή.

---

* Ερευνητής ΕΚΚΕ, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Κρατίνου 9, Αθήνα 10552.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: nsarris@ath.forthnet.gr

2. Κοινωνική Οικονομία

Ο όρος «κοινωνική οικονομία» εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία στο πρώτο τρίτο του 19ου αιώνα και με την πάροδο των αιώνων βρήκε μεγάλη απήχηση σε ολόκληρη την Ευρώπη (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2014: 21).

Ο τομέας της κοινωνικής οικονομίας είναι ένας τρίτος τομέας ανάμεσα στο δημόσιο και στον ιδιωτικό κερδοσκοπικό τομέα. Σε αντίθεση με το δημόσιο τομέα, που εξυπηρετεί το δημόσιο συμφέρον και τον ιδιωτικό που λειτουργεί με κριτήριο το κέρδος, ο τρίτος τομέας έχει την ιδιαιτερότητα μέσω οικονομικών δραστηριοτήτων που περιλαμβάνουν ιδιωτικά μέσα να επιδιώκει συλλογικούς, κοινωνικούς ή δημόσιους σκοπούς (Νασιούλας 2015: 5). Η Κοινωνική Οικονομία περιλαμβάνει οικονομικές δραστηριότητες που αναλαμβάνονται από επιχειρήσεις και οργανισμούς κυρίως συνεταιρισμούς, αλληλασφαλιστικές εταιρείες, ενώσεις και ιδρύματα, οι οποίοι επιδιώκουν πρωτίτως κοινωνικούς σκοπούς και χαρακτηρίζονται από συστήματα συμμετοχικής διακυβέρνησης. Το κοινό στοιχείο των οργανισμών κοινωνικής οικονομίας, που τους διαχωρίζει από τις συμβατικές επιχειρήσεις, είναι ο γενικός στόχος των δραστηριοτήτων τους, ο οποίος δεν εξαντλείται στην επιδίωξη του κέρδους και τη διανομή του στους μετόχους.

Σε επίπεδο ΕΕ το 1989 με την ίδρυση από την Επιτροπή της Μονάδας Κοινωνικής Οικονομίας (Social Economy Unit) ξεκίνησε η προσπάθεια για τη διάδοση της επιχειρηματικότητας στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας, με την παράλληλη χρηματοδότηση προγραμμάτων για την προώθηση της κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Μεγάλη έμφαση στην κοινωνική οικονομία έχει δοθεί και από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή Οικονομικών και Κοινωνικών υποθέσεων που έχει εγκρίνει μια σειρά χρηματοδοτικών προγραμμάτων για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ). Μια από τις μεγαλύτερες επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα στην κοινωνική οικονομία ήταν το πρόγραμμα EQUAL. Σημαντική συμβολή της ΕΕ για την προώθηση της κοινωνικής επιχειρηματικότητας είναι η θέσπιση κατάλληλων νομοθετικών ρυθμίσεων για την ενθάρρυνση των επιχειρηματιών να επενδύσουν στην κοινωνική οικονομία.

Στην Ευρώπη ιδιαίτερα στην εποχή της οικονομικής κρίσης η αύξηση των ποσοστών της ανεργίας και της φτώχειας είχε ως αποτέλεσμα μεταξύ άλλων και την εμφάνιση νέων μορφών κοινωνικών επιχειρήσεων καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και φορέων καινοτομιών, ως αντιστάθμισμα κάλυψης νέων αναγκών, ενόψει μάλιστα της αδυναμίας των κρατών να σχεδιάσουν αποτελεσματικές πολιτικές. Η κρίση του Κράτους Πρόνοιας επέτρεψε την άνοδο της νέας αυτής μορφής κοινωνικής οικονομίας, η οποία πλέον είναι προσανατολισμένη στις πρωτοβουλίες εκείνες που αφορούν στην τοπική ανάπτυξη, στην επανενσωμάτωση μακροχρόνια ανέργων και στην καταπολέμηση του αποκλεισμού. Σήμερα η κεντρική πολιτική της ΕΕ εστιάζει σε ανταγωνιστικές επιχειρήσεις του τρίτου τομέα που να είναι σε θέση να δραστηριοποιηθούν στις διεθνείς αγορές σε όρους ίσους με τις κερδοσκοπικού χαρακτήρα επιχειρήσεις.

Στην Ελλάδα η κοινωνική οικονομία ορίζεται στο άρθρο 1 του Ν. 4019/2011 ως «το σύνολο των οικονομικών, επιχειρηματικών, παραγωγικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, οι οποίες αναλαμβάνονται από νομικά πρόσωπα ή ενώσεις προσώπων, των οποίων ο καταστατικός σκοπός είναι η επιδίωξη του συλλογικού οφέλους και η εξυπηρέτηση γενικότερων κοινωνικών συμφερόντων».

3. Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και κοινωνικές επιχειρήσεις

Η Κοινωνική Επιχειρηματικότητα (Social Entrepreneurship) αποτελεί μια διακριτή μορφή επιχειρηματικότητας η οποία έχει ως σκοπό την επίτευξη ενός κοινωνικού σκοπού (social purpose) μέσω της δημιουργίας κοινωνικής αξίας (social value) και στοχεύει στην επίλυση πιεστικών κοινωνικών προβλημάτων όπως η προστασία του περιβάλλοντος, η εκπαίδευση, η παροχή υπηρεσιών υγείας, η φτώχεια, ενέργεια, υδάτινοι πόροι, κ.λπ. Πρακτικά η κοινωνική επιχειρηματικότητα δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένα ιδιωτικό εγχείρημα που, συνήθως μέσω καινοτομικών πρωτοβουλιών, ασχολείται με άμεσα κοινωνικά προβλήματα και, κατά κανόνα λειτουργεί μαζί με τις δυνάμεις της αγοράς.

Σε όλους τους ορισμούς που έχουν δοθεί κατά καιρούς για την κοινωνική επιχειρηματικότητα περιλαμβάνονται τα εξής στοιχεία: 1. Η κοινωνική επιχειρηματικότητα ασχολείται με τα κοινωνικά προβλήματα ή τις ανάγκες που δεν ικανοποιούνται από τις ιδιωτικές αγορές ή τις κυβερνήσεις. 2. Η κοινωνική επιχειρηματικότητα υποκινείται κυρίως από το κοινωνικό όφελος. 3. Η κοινωνική επιχειρηματικότητα κατά κανόνα λειτουργεί μαζί με τις δυνάμεις της αγοράς (Brooks 2010: 30-31).

Η κοινωνική επιχειρηματικότητα μπορεί να λαμβάνει τόσο κερδοσκοπική όσο και μη κερδοσκοπική μορφή, χωρίς να αλλάζει ο τελικός σκοπός της, δηλαδή η επίτευξη ενός κοινωνικού σκοπού. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις ξεκινούν από ανθρώπους με όραμα και επιμονή να επιτύχουν το στόχο της κοινωνικής αλλαγής και της επίτευξης λύσεων με διάρκεια και οι οποίοι εφαρμόζουν βασικές αρχές της επιχειρηματικότητας στη λειτουργία των οργανισμών τους.

Κρίσιμο στοιχείο που διαχωρίζει τις «κοινωνικές» από τις «παραδοσιακές» επιχειρήσεις είναι το γεγονός ότι οι πρώτες στοχεύουν στην επίλυση συγκεκριμένων κοινωνικών προβλημάτων και όχι στην επίτευξη οικονομικού αποτελέσματος, το οποίο χρησιμοποιούν ως μέσο για την επιτυχία του σκοπού τους.

Το ερευνητικό δίκτυο EMES¹ έχει διαμορφώσει 9 κριτήρια για τον ορισμό των κοινωνικών επιχειρήσεων τα οποία αποτυπώνονται στον Πίνακα 1:

Πίνακας 1: Κριτήρια Κοινωνικών Επιχειρήσεων

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ	ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ
Συνεχής δραστηριότητα παραγωγής αγαθών/υπηρεσιών	Σαφές στόχος παροχής υπηρεσίας στην κοινότητα
Ανεπτυγμένος βαθμός αυτονομίας	Συλλογική διάσταση
Σημασία ανάληψης οικονομικού ρίσκου	Αποφασιστική εξουσία των μελών και όχι του κεφαλαίου
Ελάχιστο επίπεδο ανταποδοτικής απασχόλησης	Πολυεταιρικότητα
	Περιορισμένη διανομή κερδών

Πηγή: Defourny 2001

Στα οικονομικά κριτήρια η έμφαση στη συνεχή οικονομική δραστηριότητα αποσκοπεί στη διάκριση των κοινωνικών επιχειρήσεων έναντι άλλων οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, η αυτονομία δηλώνει την αυτοτέλεια της διοίκησής τους, η ανάληψη ρίσκου χαρακτηρίζει την επιχειρηματική πρωτοβουλία, ενώ το κριτήριο της αμειβόμενης εργασίας διαχωρίζει τις κοινωνικές επιχειρήσεις από τις εθελοντικές ομάδες (Αδάμ 2014: 18). Στα κοινωνικά κριτήρια η κοινωνική αποστολή βρίσκεται στο επίκεντρο

¹ European Network on Social Economy (www.emes.net)

της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, το κριτήριο της συλλογικής πρωτοβουλίας τονίζει τη δημιουργία ομάδας, δίνεται σημασία στην αξία στην αρχή «ένα μέλος-μία ψήφος», υπάρχει το στοιχείο της δημοκρατικής διοίκησης, ενώ τίθενται περιορισμοί στη διανομή των κερδών.

Σε Ευρωπαϊκό επίπεδο δύο εκατομμύρια επιχειρήσεις, περίπου το 10% όλων των μορφών επιχειρήσεων, ανήκουν στον τομέα της κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Βάσει των διαθέσιμων στοιχείων, εκτιμάται ότι η κοινωνική οικονομία στην Ευρώπη απασχολεί πάνω από 14,5 εκατομμύρια εργαζόμενους, που αντιστοιχούν στο 6,5 % του ενεργού πληθυσμού των χωρών της ΕΕ και γύρω στο 7,4 % του ενεργού πληθυσμού των χωρών της ΕΕ-15 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2013: 45).

Η Ευρωπαϊκή Ένωση θεωρεί σήμερα τον τομέα αυτό ως προνομιακό πεδίο εφαρμογής πολιτικών για την απασχόληση, την τοπική ανάπτυξη, την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού ο οποίος ανοίγει νέες διεξόδους επιχειρηματικής δράσης ενώ δημιουργεί προϋποθέσεις επένδυσης στο λεγόμενο «κοινωνικό κεφάλαιο» και στην κοινωνική καινοτομία.

4. Το θεσμικό πλαίσιο για την λειτουργία των κοινωνικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα

4.1 Η λειτουργία των κοινωνικών επιχειρήσεων πριν το 2011

Πέραν της συνταγματικής προστασίας των συνεταιρισμών στο άρθρο 12 παρ. 4 του Συντάγματος η κοινωνική οικονομία στην Ελλάδα νομικά κατοχυρώθηκε με το Ν.2716/1999 όπου καθορίζονται οι Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί Περιορισμένοι Ευθύνης (Κοι.Σ.Π.Ε.) με βασικό ρόλο την ενσωμάτωση στην αγορά εργασίας ατόμων με ψυχοκοινωνικά προβλήματα και επικαιροποιείται με το Ν. 4019/2011 από όπου προκύπτει μια νέα μορφή κοινωνικής επιχείρησης, η λεγόμενη Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση (Κοιν.Σ.Επ.).

Πιο αναλυτικά, σε συνταγματικό επίπεδο η προστασία των συνεταιρισμών κατοχυρώνεται στην παρ. 4 του άρθρου 12 Σ. όπου ορίζεται ότι: «Οι γεωργικοί και αστικοί συνεταιρισμοί κάθε είδους αυτοδιοικούνται σύμφωνα με τους όρους του νόμου και του καταστατικού τους και προστατεύονται και εποπτεύονται από το Κράτος, που είναι υποχρεωμένο να μεριμνά για την ανάπτυξή τους».

Σε νομοθετικό επίπεδο μετά το 1974 μπορεί να διακρίνει κάποιος δύο περιόδους, αυτήν προ του 2011, όπου θεσπίζονται νόμοι που αφορούν διάφορες κατηγορίες συνεταιρισμών και η περίοδος μετά το 2011, όπου ο Ν. 4019/2011 ρυθμίζει τα ζητήματα της κοινωνικής οικονομίας και των κοινωνικών επιχειρήσεων. Στην πρώτη περίοδο μπορεί ενδεικτικά να αναφερθούν να αναφερθούν τρεις νόμοι: 1) Ο Ν. 921/1979 για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς.² 2) Ο Ν. 1167/1986 για τους αστικούς συνεταιρισμούς. 3) Ο Ν. 2716/1999 για τους Κοινωνικούς Συνεταιρισμούς Περιορισμένης Ευθύνης (Κοι.Σ.Π.Ε.), που αποτέλεσε τον πρώτο κατ' ουσία νόμο για τις κοινωνικές επιχειρήσεις, ο οποίος όμως αφορούσε μόνο εκείνους που αντιμετώπιζαν σοβαρά ψυχοκοινωνικά προβλήματα και θα μπορούσαν έτσι και να βοηθηθούν στην θεραπεία τους και να έχουν οικονομική αυτάρκεια.

---

² Και συμπληρωματικά προς αυτόν οι νόμοι: α) 1257/82 για την αποκατάσταση της δημοκρατικής λειτουργίας των Συνεταιριστικών Οργανώσεων, β) Ν.1541/85 με τον οποίο καταργήθηκαν οι διατάξεις του Ν.921/79, γ) 2169/93 με τον οποίο καταργήθηκε ο Ν.1541/85, δ) 2181/94 και 2538/97 οι οποίοι τροποποίησαν και συμπλήρωσαν το Ν. 2169/93 και ε) ο Ν. 2810/2000, με τον οποίο καταργείται κάθε διάταξη που αντίκειται στις διατάξεις του, ή που αναφέρεται και διέπει θέματα ρυθμιζόμενα ειδικά από αυτόν

Ωστόσο, οι Κοι.Σ.Π.Ε είναι δυνατόν να έχουν παραγωγικές, καταναλωτικές, εμπορικές, πιστωτικές, εκπαιδευτικές και πολιτικές υπηρεσίες.

Στην δεύτερη περίοδο ο Ν.4019/2011 διαμορφώνει το πεδίο της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας και καθορίζει το πλαίσιο λειτουργίας των κοινωνικών επιχειρήσεων. Με τον νόμο αυτό θεσπίστηκε ένας νέος τομέας επιχειρηματικής δραστηριοποίησης με έμφαση στην παράλληλη εξυπηρέτηση αναγκών του κοινωνικού συνόλου καθώς και την εναρμόνιση της εθνικής με την κοινοτική νομοθεσία. Με τον νόμο αυτό προκύπτει η νέα εταιρική μορφή, η Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση.

4.2 Οι προβλέψεις του Ν.4019/2011

Η Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση (Κοιν.Σ.Επ.), ως φορέας της κοινωνικής οικονομίας είναι αστικός συνεταιρισμός με κοινωνικό σκοπό και διαθέτει εκ του νόμου την εμπορική ιδιότητα. Τα μέλη της Κοιν.Σ.Επ. μπορούν να είναι είτε φυσικά πρόσωπα (μόνο) είτε φυσικά και νομικά πρόσωπα. Τα μέλη της συμμετέχουν σε αυτήν με μια ψήφο, ανεξάρτητα από τον αριθμό των συνεταιριστικών μερίδων που κατέχουν. Έτσι επιτυγχάνεται η ισότιμη διοίκηση από τα μέλη της και η λειτουργία της βασίζεται στην επιδίωξη συλλογικού οφέλους, ενώ το κέρδος της προκύπτει από δράσεις που εξυπηρετούν αποκλειστικά το κοινωνικό συμφέρον.

Ανάλογα με τον ειδικότερο σκοπό τους, οι Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις διακρίνονται στις εξής κατηγορίες:

α) *Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Ένταξης*. Αποσκοπούν στην ένταξη στην οικονομική και κοινωνική ζωή των ατόμων που ανήκουν στις ευάλωτες ομάδες πληθυσμού (ΑμεΑ, εξαρτημένοι, απεξαρτημένοι, οροθετικοί, φυλακισμένοι, αποφυλακισμένοι, ανήλικοι παραβάτες). Ποσοστό 40% κατ' ελάχιστον των εργαζομένων στις επιχειρήσεις αυτές ανήκουν υποχρεωτικά στις ευάλωτες ομάδες πληθυσμού. Οι Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί Περιορισμένης Ευθύνης (Κοι.Σ.Π.Ε.) θεωρούνται αυτοδικαίως Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Ένταξης.

β) *Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Κοινωνικής Φροντίδας*. Αυτές αφορούν στην παραγωγή και παροχή προϊόντων και υπηρεσιών κοινωνικού-προνοιακού χαρακτήρα σε συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού, όπως οι ηλικιωμένοι, τα βρέφη, τα παιδιά, τα άτομα με αναπηρία και τα άτομα με χρόνιες παθήσεις.

γ) *Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Συλλογικού και Παραγωγικού Σκοπού*, οι οποίες αφορούν την παραγωγή προϊόντων και παροχή υπηρεσιών για την ικανοποίηση των αναγκών της συλλογικότητας (πολιτισμός, περιβάλλον, οικολογία, εκπαίδευση, παροχές κοινής ωφέλειας, αξιοποίηση τοπικών προϊόντων, διατήρηση παραδοσιακών δραστηριοτήτων και επαγγελμάτων κ.α.) που προάγουν το τοπικό και συλλογικό συμφέρον, την προώθηση της απασχόλησης, την ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και την ενδυνάμωση της τοπικής ή περιφερειακής ανάπτυξης.

Χρήσιμα στοιχεία για την κατανόηση και λειτουργία των κοινωνικών επιχειρήσεων περιλαμβάνονται στον Ν. 4019/2011. Σημαντικό είναι να αναφερθεί ο αστικός και συνεταιριστικός χαρακτήρας των κοινωνικών επιχειρήσεων που υπάγονται στο αστικό δίκαιο και επιβάλλεται η υπογραφή του καταστατικού από επτά άτομα, όπως επιβάλλεται και με τους αστικούς συνεταιρισμούς. Πιο συγκεκριμένα στο άρθρο 3 ορίζεται ότι για τη σύσταση της Κοιν.Σ.Επ τηρείται η διαδικασία ίδρυσης αστικού συνεταιρισμού, ο ελάχιστος αριθμός μελών που απαιτείται είναι 7 για τις Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης, και 5 για τις Κοιν.Σ.Επ. Κοινωνικής Φροντίδας ή Συλλογικού και Παραγωγικού Σκοπού. Δεν επιτρέπεται να συμμετέχει το ίδιο φυσικό πρόσωπο σε δύο Κοιν.Σ.Επ με τον ίδιο σκοπό και έδρα στην ίδια περιφερειακή ενότητα. Η συμμετοχή των νομικών προσώπων στην επιχείρηση δεν μπορεί

να υπερβαίνει το 1/3 του συνόλου των μελών της. Δεν επιτρέπεται η συμμετοχή στην επιχείρηση των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Ο.Τ.Α.) και των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου (Ν.Π.Δ.Δ.) που υπάγονται σε αυτούς. Εξαιρέση αποτελεί η Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης, στην οποία μπορούν να συμμετέχουν ως μέλη Ν.Π.Δ.Δ. με έγκριση του φορέα που τα εποπτεύει.

Σύμφωνα με το νόμο κάθε μέλος πρέπει να διαθέτει τουλάχιστον μία υποχρεωτική συνεταιριστική μερίδα ενώ με πρόβλεψη του καταστατικού δύναται να διαθέτει και προαιρετικές συνεταιριστικές μερίδες. Δεν ορίζεται απαιτούμενο κεφάλαιο για τη σύσταση της Κοιν.Σ.Επ. Όλα τα μέλη της Κοιν.Σ.Επ. έχουν δικαίωμα μιας ψήφου ανεξάρτητα από τον αριθμό των συνεταιριστικών μερίδων που διαθέτουν. Η συμμετοχή ενός φυσικού προσώπου με την ιδιότητα μέλους-εταίρου, σε Κοιν.Σ.Επ., δεν του προσδίδει εμπορική ιδιότητα και δεν δημιουργεί ασφαλιστικές ή φορολογικές υποχρεώσεις. Τα μέλη δεν έχουν καμιά άλλη ευθύνη έναντι των δανειστών της πέρα από το ύψος της συνεταιριστικής μερίδας (περιορισμένη ευθύνη). Τα κέρδη διατίθενται ποσοστιαία ετησίως ως εξής: 5% για σχηματισμό αποθεματικού, έως 35% διανέμεται στους εργαζόμενους ως κίνητρο παραγωγικότητας, ενώ το υπόλοιπο (60%) διατίθεται για τις δραστηριότητες της επιχείρησης και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.³ Ενώ αρχικά με το άρθρο 10 του Ν.4019/2011 προβλέπονταν φορολογικές απαλλαγές στο ποσοστό των κερδών που χρησιμοποιούνταν για σχηματισμό αποθεματικού (5%) ή επανεπενδύονταν στην επιχείρηση (60%), αυτές οι φοροαπαλλαγές των Κοιν.Σ.Επ. καταργήθηκαν με το άρθρο 10§2 του Ν.4110/2013, με το αιτιολογικό ότι έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με τις διατάξεις του Κώδικα Φορολογίας Εισοδήματος που ισχύουν για τους συνεταιρισμούς (Αδάμ 2014: 70).

Σημαντική πρόβλεψη του νόμου είναι η καταγραφή των ιδρυόμενων κοινωνικών επιχειρήσεων στο Μητρώο Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας. Το Γενικό Μητρώο Κοινωνικής Οικονομίας είναι δημόσιο βιβλίο που τηρείται σε ηλεκτρονική μορφή στο Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας.⁴ Στο Μητρώο αυτό εγγράφονται: 1. Οι Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Ν.4019/2011. 2. Οι Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί Περιορισμένης Ευθύνης Ν.2716/1999. 3. Οι υφιστάμενες νομικές μορφές οι οποίες πληρούν σωρευτικά τα ακόλουθα κριτήρια: α) έχουν ως αποκλειστικό καταστατικό σκοπό την κοινωνική ωφέλεια μέσω της παραγωγής αγαθών ή της παροχής υπηρεσιών συλλογικού και κοινωνικού χαρακτήρα, β) αποδίδουν προτεραιότητα στα άτομα και την εργασία έναντι του κεφαλαίου γ) εφαρμόζουν δημοκρατικό σύστημα λήψης αποφάσεων, δ) έχουν αυτονομία στη διοίκηση και διαχείριση των δραστηριοτήτων τους, ε) προβλέπουν τη χρησιμοποίηση των κερδών τους για τους καταστατικούς σκοπούς τους και δευτερευόντως τη δυνατότητα περιορισμένης έκτασης διανομής των κερδών αυτών, στ) λειτουργούν με βάση την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης, ζ) αναπτύσσουν τις δραστηριότητες τους τουλάχιστον επί μια τριετία πριν από την υποβολή της αίτησης εγγραφής στο Μητρώο. Με την εγγραφή τους, οι Κοιν.Σ.Επ. και Κοι.Σ.Π.Ε. αποκτούν πρόσβαση στα χρηματοδοτικά εργαλεία⁵ του άρθρου 9 και απολαμβάνουν των

³ Άρθρο 7 Ν.4019/2011

⁴ Από 6/10/2014, ξεκίνησε η λειτουργία της ηλεκτρονικής βάσης του Μητρώου Κοινωνικής Οικονομίας μόνο για νέες εγγραφές. Οι διαδικασίες που διεκπεραιώνονται ηλεκτρονικά είναι οι εξής:

α) προσωρινή εγγραφή στο Μητρώο Κοινωνικής Οικονομίας, β) οριστική εγγραφή στο Μητρώο Κοινωνικής Οικονομίας, γ) έκδοση πιστοποιητικού μέλους και δ) διαγραφή από το Μητρώο.

⁵ Κύριο χρηματοδοτικό εργαλείο είναι το Ταμείο Κοινωνικής Οικονομίας το οποίο μέχρι σήμερα δεν έχει συσταθεί. Σύμφωνα με την αναπλ. υπουργό Εργασίας, Ράνια Αντωνοπούλου τον Μάρτιο 2016 προσδιορίζεται πως θα ξεκινήσει σταδιακά το εν λόγω ταμείο με στόχο να ενσωματώσει επίσης όλα τα διαθέσιμα χρηματοδοτικά εργαλεία. Σημαντικό μέρος των κεφαλαίων του νέου χρηματοδοτικού μηχανισμού θα προέλθει από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο.

οικονομικών κινήτρων και μέτρων στήριξης του άρθρου 10. Παρά το γεγονός ότι ο νόμος προβλέπει την δημιουργία ειδικού μητρώου, δεν εξηγεί ούτε τον τύπο των οργανώσεων που περιλαμβάνονται ούτε τη σύνδεση με το υφιστάμενο Γενικό Εμπορικό Μητρώο (Nasioulas 2011, 123-137). Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Εργασίας το Δεκέμβριο 2015 στα μητρώα του υπουργείου υπήρχαν εγγεγραμμένες 946 Κοιν.Σ.Επ πανελλαδικά, εκ των οποίων 690 αφορούν επιχειρήματα συλλογικού και παραγωγικού σκοπού, 27 Κοιν.Σ.Επ ένταξης, 16 Κοινωνικούς Συνεταιρισμούς Περιορισμένης Ευθύνης (Κοι.Σ.Π.Ε.) και 13 άλλους φορείς κοινωνικής δραστηριότητας (Ημερησία 10 Δεκεμβρίου, 2015). Το ερώτημα που παραμένει πόσες από αυτές είναι ενεργές.

Τα όργανα διοίκησης μιας Κοιν.Σ.Επ είναι: α) η Γενική Συνέλευση και β) η Διοικούσα Επιτροπή η οποία εκλέγεται από τη Γενική Συνέλευση αποτελείται τουλάχιστον από τρία μέλη, η θητεία των οποίων δεν μπορεί να είναι μεγαλύτερη των πέντε ετών και μικρότερη των δύο και είναι ανανεώσιμη. Τέλος οι πόροι της Κοιν.Σ.Επ. αποτελούνται από το κεφάλαιο της επιχείρησης, δωρεές τρίτων, έσοδα από την αξιοποίηση της περιουσίας της, έσοδα από την επιχειρηματική δραστηριότητά της, επιχορηγήσεις από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων, την Ευρωπαϊκή Ένωση, διεθνείς ή εθνικούς οργανισμούς ή ΟΤΑ, κ.λπ.

Στα κίνητρα για την δημιουργία μιας Κοιν.Σ.Επ. συγκαταλέγονται τα εξής: α) η δυνατότητα των εργαζόμενων στις Κοιν.Σ.Επ., οι οποίοι ανήκουν στις ευάλωτες ομάδες πληθυσμού και λαμβάνουν επίδομα πρόνοιας ή οποιαδήποτε άλλη παροχή, να συνεχίζουν να εισπράττουν τις παροχές αυτές ταυτόχρονα με την αμοιβή τους από την Κοιν.Σ.Επ., β) η πρόσβαση σε χρηματοδότηση από εθνικούς και ευρωπαϊκούς πόρους, γ) η δυνατότητα συμμετοχής σε εθνικά προγράμματα επενδύσεων, δ) η ένταξη σε προγράμματα στήριξης επιχειρηματικότητας, προγράμματα Ο.Α.Ε.Δ. για τη στήριξη της εργασίας και στις κάθε είδους ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και ε) η δυνατότητα σύναψης προγραμματικών συμβάσεων με το Δημόσιο, τον ευρύτερο δημόσιο τομέα και τους ΟΤΑ (ΜΟΚΕ ΤΕΙ Σερρών: 10).

5. Αποτίμηση του νομοθετικού πλαισίου

Στην Ελλάδα ο σχεδιασμός και η εφαρμογή πολιτικών και πρακτικών στο χώρο της κοινωνικής οικονομίας είναι σε αρχικό στάδιο. Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία το ποσοστό των απασχολούμενων στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα αντιπροσωπεύει μόλις το 1,8% της συνολικής απασχόλησης και περίπου το 2,9% της μισθωτής εργασίας, που είναι τα μικρότερα ποσοστά μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όταν το αντίστοιχο στη Γαλλία είναι 10%. (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2013: 45).

Μέχρι πρόσφατα η έλλειψη ειδικού θεσμικού πλαισίου για τις κοινωνικές επιχειρήσεις ήταν ένα από τα κυριότερα εμπόδια για την ανάπτυξη του τομέα της κοινωνικής οικονομίας. Ιδιαίτερα όσον αφορά τους συνεταιρισμούς το θεσμικό πλαίσιο στην Ελλάδα προβλέπει μια πληθώρα νομικών μορφών ανάλογα με το είδος,⁶ και εισάγει διακρίσεις σε βάρος τους σε σχέση με τις τυπικές κερδοσκοπικές επιχειρήσεις ως προς την πρόσβαση σε χρηματοδοτικές ενισχύσεις (Αδάμ 2014: 11). Όμως και παρά την ύπαρξη του Ν. 4019/2011 ο τομέας της κοινωνικής οικονομίας δεν περιγράφεται λεπτομερώς, αλλά επιφανειακά, ενώ κύριος σκοπός του νόμου είναι να εισάγει την Κοιν. Σ.Επ. Επίσης, ένα

⁶ Υπάρχει ο νόμος 4015/2011 για τους Αγροτικούς Συνεταιρισμούς (Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης), ο νόμος για τους Αστικούς Συνεταιρισμούς (Υπουργείο Ανάπτυξης), ο νόμος για τους Κοινωνικούς Συνεταιρισμούς Περιορισμένης Ευθύνης-Κοι.Σ.Π.Ε. (Υπουργείο Προνοίας) και ο νόμος 4019 για τις Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις-Κοιν.Σ.Επ. (Υπουργείο Εργασίας).

δεύτερο μειονέκτημα είναι ότι στο Μητρώο Κοινωνικής Οικονομίας μπορούν να εγγραφούν μόνο συγκεκριμένες μορφές επιχειρήσεων και όχι το σύνολο οργανισμών του τομέα (Nasioulas 2012: 166). Η δημιουργία ενός στατιστικού μητρώου για τους οργανισμούς κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα θα παρέχει τη βάση για την ανάλυση της σημασίας τους ανά τομέα δραστηριότητας, όπως στην περίπτωση της Διεθνούς Ταξινόμησης των Μη Κερδοσκοπικών Οργανώσεων (Tsobanoglou 2012: 123). Επιπλέον, οι συχνές διαφοροποιήσεις της πολιτικής ηγεσίας σε επιμέρους ζητήματα όπως η κατάργηση φοροαπαλλαγών και η προσωρινή αναστολή της αρμόδιας Ειδικής Υπηρεσίας για την Κοινωνική Ένταξη και την Κοινωνική Οικονομία καθιστά το τοπίο θολό.

Στα αναφερθέντα εμπόδια που δημιουργεί το νομοθετικό πλαίσιο πρέπει να προστεθούν η γραφειοκρατία, η έλλειψη επιχειρηματικής τεχνογνωσίας και ανάλογης εκπαίδευσης, οι δυσκολίες δικτύωσης και προώθησης των προϊόντων και υπηρεσιών, η έλλειψη διοίκησης με την αναγκαία εμπειρία, η αδυναμία προσέλκυσης στρατηγικών συμμάχων - διαμόρφωση αποδοτικών εταιρικών σχέσεων, είτε με πρόσωπα (π.χ. εθελοντές) είτε με φορείς (π.χ. ΟΤΑ), η περιορισμένη αξιοποίηση των αναπτυξιακών προγραμμάτων (εθνικών και ευρωπαϊκών) λόγω έλλειψης γνώσεων ή δεξιοτήτων και ο αποκλεισμός από το κλασικό τραπεζικό σύστημα εξαιτίας της επισφαλούς βιωσιμότητας και της αδυναμίας εξασφάλισης εγγυήσεων κ.λπ. (Αδάμ 2014, Balourdos & Geormas 2012, Nasioulas 2011).

Παρά όμως τα όποια κενά του νόμου, υπάρχει σήμερα ένα θεσμικό πλαίσιο που διέπει την κοινωνική επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα και το οποίο μπορεί σαφώς να βελτιωθεί με επιμέρους τροποποιήσεις. Στόχος του Υπουργείου Εργασίας είναι να τροποποιήσει τον υφιστάμενο νόμο μέχρι τον Ιούνιο του 2016 προκειμένου να διαμορφωθεί νέο θεσμικό πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας, για την υπέρβαση των προβλημάτων που υπάρχουν σήμερα. Οι όποιες αλλαγές πρέπει να γίνουν κατόπιν διαβούλευσης με τους φορείς του χώρου της Κοινωνικής Οικονομίας και σε συνεργασία με τα εμπλεκόμενα υπουργεία. Με αυτό τον τρόπο το κράτος μπορεί να επιταχύνει την ανάπτυξη του οικοσυστήματος κοινωνικής επιχειρηματικότητας.

6. Προοπτικές των κοινωνικών επιχειρήσεων στο πλαίσιο της ΕΕ

Η ΕΕ μέσω κυρίως της Επιτροπής έχει πάρει μια σειρά πρωτοβουλιών για την υποστήριξη της κοινωνικής επιχειρηματικότητας και έχει αναπτύξει στο πλαίσιο της Πολιτικής Συνοχής μια σειρά από σύνθετα χρηματοδοτικά εργαλεία υποστήριξης των δράσεων κοινωνικής επιχειρηματικότητας, που προωθούνται μέσω των Ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών και Επενδυτικών Ταμείων (ΕΔΕΤ). Οι παρεμβάσεις αυτές εντάχθηκαν στα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης της περιόδου 1994-2006, στα Στρατηγικά Πλαίσια Αναφοράς της περιόδου 2007-2013 και στα Σύμφωνα Εταιρικής Σχέσης της περιόδου 2014-2020.

Οι σημαντικότερες πρωτοβουλίες για την ενίσχυση των κοινωνικών επιχειρήσεων στην τρέχουσα περίοδο 2014-2020 πέραν των πόρων του ΕΤΠΑ και ΕΚΤ είναι μέσω: α) των Ευρωπαϊκών Ταμείων Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας β) του Προγράμματος «Για την Απασχόληση και την Κοινωνική Καινοτομία».

Τα Ευρωπαϊκά Ταμεία Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας (ΕΤΚΕ)⁷ αποτελούν ένα νέο θεσμό διαχείρισης συλλογικών επενδύσεων, που προτάθηκε στα μέσα του 2011 από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή ως μηχανισμός προώθησης της *Πρωτοβουλίας για την Κοινωνική*

---

⁷ Για τα ταμεία κοινωνικής επιχειρηματικότητας βλέπε αναλυτικά http://ec.europa.eu/finance/investment/social_investment_funds/

Επιχειρηματικότητα και διέπεται από τις διατάξεις του Κανονισμού 346/2013.⁸ Το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο Επιχειρηματικότητας επιδιώκει να εξασφαλίσει μεγαλύτερη ελκυστικότητα στα κεφάλαια που επενδύονται σε κοινωνικές επιχειρήσεις και να αυξήσει μεσοπρόθεσμα τις ιδιωτικές επενδύσεις σε αυτό τον τύπο των επιχειρήσεων.

Το Πρόγραμμα «Για την Απασχόληση και την Κοινωνική Καινοτομία» (European Employment and Social Innovation – EaSI) αποτελεί βασικό χρηματοδοτικό εργαλείο των κοινωνικών στόχων της Στρατηγικής «Ευρώπη 2020», της περιόδου 2014-2020, αντικαθιστώντας τις συναφείς δράσεις της περιόδου 2007-2013: α) το Πρόγραμμα Progress, β) το Πρόγραμμα EURES και γ) τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Μικροχρηματοδοτήσεων Progress για την Απασχόληση και την Κοινωνική Ένταξη. Το πρόγραμμα διέπεται από τις διατάξεις του Κανονισμού 1296/2013.⁹ Το EaSI θα χορηγήσει 10-14 εκατομμύρια ευρώ ετησίως για δραστηριότητες κοινωνικής καινοτομίας (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2014: 7). Ανάμεσα στους στόχους προβλέπεται αύξηση της πρόσβασης στη χρηματοδότηση για επιχειρήσεις κοινωνικής οικονομίας ενώ στο πλαίσιο των παρεμβάσεων εντάσσεται η στήριξη των κοινωνικών επιχειρήσεων για την απασχόληση νέων και η ευκολότερη πρόσβαση σε χρηματοδότηση και μικροδάνεια (<25.000 ευρώ) για την ανάπτυξη, την εδραίωση και την επέκταση των δραστηριοτήτων τους (Αδάμ 2014: 79).

7. Αντί επιλόγου

Η κοινωνική οικονομία έχει ενταχθεί στην ευρωπαϊκή κοινωνία ως πόλος κοινωνικής χρησιμότητας μεταξύ του καπιταλιστικού και του δημόσιου τομέα. Σήμερα οι κοινωνικές επιχειρήσεις διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη ενός έξυπνου, διατηρήσιμου και χωρίς αποκλεισμούς προτύπου κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, βασιζόμενου σε έναν σύγχρονο καταμερισμό ρόλων και ευθυνών ανάμεσα στην αγορά, το κράτος, τον «τρίτο τομέα».

Η ΕΕ στην προσπάθεια επικαιροποίησης του κοινωνικού της προτύπου και λόγω της κρίσης του Κράτους Πρόνοιας έχει αναλάβει πρωτοβουλίες για την ενίσχυση της κοινωνικής επιχειρηματικότητας και της κοινωνικής καινοτομίας που αποσκοπούν στην τοπική ανάπτυξη, στην επανενσωμάτωση μακροχρόνια ανέργων, και στην καταπολέμηση του αποκλεισμού. Η ανάπτυξη της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχείρησης μπορεί να συμβάλει στην ανάκαμψη της οικονομίας και στο ξεπέρασμα της κοινωνικής κρίσης που βιώνει σήμερα η Ευρώπη.

Στην Ελλάδα το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο παρά τα όποια κενά δημιουργεί τους όρους για την ανάπτυξη της κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Εντούτοις υπάρχει ανάγκη να ενοποιηθεί η νομοθεσία που αφορά διάφορες μορφές της Κοινωνικής Οικονομίας στην Ελλάδα. Επειδή στη χώρα μας δεν υπάρχει εκπαίδευση για την κοινωνική οικονομία, ούτε καν ενημέρωση των δημόσιων λειτουργών, και αυτή η άγνοια εμποδίζει τις δυνατότητες της κοινωνικής οικονομίας, ιδιαίτερα στην περίοδο της σημερινής κρίσης, θα ήταν χρήσιμη η σύσταση ανεξάρτητου ινστιτούτου για την κοινωνική οικονομία, αξιοποιώντας την τεχνογνωσία που υπάρχει ήδη σε ερευνητικά κέντρα και Πανεπιστήμια.

---

⁸ Βλ. Κανονισμός 346/2013 της 17^{ης} Απριλίου 2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «*Σχετικά με τα Ευρωπαϊκά Ταμεία Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας*», ΕΕ L 115/25.4.2013.

⁹ Βλ. Κανονισμός 1296/2013 της 11^{ης} Δεκεμβρίου 2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «*Για τη θέσπιση προγράμματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την απασχόληση και την κοινωνική καινοτομία («EaSI») και την τροποποίηση της απόφασης αριθ. 283/2010/ΕΕ για τη δημιουργία Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Μικροχρηματοδοτήσεων Progress για την απασχόληση και την κοινωνική ένταξη*», ΕΕ L347/20.12.2013.

Βιβλιογραφία

- Balourdos, Dionyssis & Geormas, Konstantinos (2012), “Social Economy in Greece: from childhood to adolescent”, in *Social economy - laying the groundwork for innovative solutions to today's challenges Comment paper Greece Peer Review on the social economy*, Paris, 10-11 December, 2012 σελ. 1-11, διαθέσιμο από http://base.socioeco.org/docs/greece_fr12.pdf
- Brooks, Arthur (2010), *Κοινωνική Επιχειρηματικότητα. Μια Σύγχρονη Προσέγγιση στη Δημιουργία Κοινωνικού Κεφαλαίου*, Αθήνα, Εκδόσεις Έλλην.
- CIRIEC, (2012), “The Social Economy in the European Union. The European Economic and Social Committee (EESC)”, διαθέσιμο από <http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/executive-summary-of-study-of-the-social-economy-in-the-european-union-en.pdf>
- Defourny, Jacques (2001), “Introduction: From third sector to social enterprise”, in C. Borzaga and J. Defourny (eds), *The Emergence of Social Enterprise*, London and New York: Routledge, σελ.1-28.
- European Commission (2014), *A map of social enterprises and their eco-systems in Europe. Country Report: Greece*, ICF Consulting Services, διαθέσιμο από [file:///C:/Users/%CF%80%CE%BB/Downloads/SE%20mapping_country%20report_Greece%20final%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/%CF%80%CE%BB/Downloads/SE%20mapping_country%20report_Greece%20final%20(2).pdf)
- Nasioulas, I., 2010. *The Social Economy of Greece and its social capital. An integrated institutional and national-accounting recognition*. Orthos Logos Editions.
- Nasioulas, Ioannis (2011), *Social Economy in Greece*, Lambert Academic Publishing.
- Nasioulas, Ioannis (2012), “Social Cooperatives in Greece. Introducing New Forms of Social Economy and Entrepreneurship”, *International Review of Social Research*, 2 (2): 151-171.
- Tsobanoglou, George, (2012), “Barriers to participation in the social economy in Greece”, *Oñati Socio-Legal Series*, 2 (2): 104-129. Διαθέσιμο από <http://ssrn.com/abstract=2055697>
- Αδάμ, Σοφία (2014), *Κοινωνική Οικονομία. Οδηγός Δημιουργίας Κοινωνικών Επιχειρήσεων*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδας.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2013), «Κοινωνική οικονομία και κοινωνική επιχειρηματικότητα, Οδηγός για την Κοινωνική Ευρώπη», Τεύχος 4. Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Κοινωνικών Υποθέσεων και Ένταξης, Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014), *EaSI. Νέο πρόγραμμα-ομπρέλα της ΕΕ για την κοινωνική πολιτική και την πολιτική για την απασχόληση*, Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Κοινωνικών Υποθέσεων και Ένταξης, Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
- Μονάδα Καινοτομίας και Επιχειρηματικότητας ΤΕΙ Σερρών, Οδηγός Κοινωνικών Επιχειρήσεων, διαθέσιμο από http://moke.teicm.gr/docs/odhgos_koin_epix.pdf
- Νασιούλας, Ιωάννης (2015), *Κοινωνική Οικονομία: Μια βιώσιμη εναλλακτική; Παρατηρητήριο για την Κρίση*, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής & Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ), Κείμενο Πολιτικής No 26, Ιανουάριος.

Κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις από την πληθυσμιακή συγκέντρωση στον παράκτιο χώρο. Η περίπτωση της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας

Αλεξία Σιάχου*

Περίληψη

Η ευρωπαϊκή παράκτια ζώνη συγκεντρώνει έντονο επιστημονικό ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί ένα χώρο αλληλεπιδράσεων του κοινωνικού και οικονομικού στοιχείου. Τα τελευταία έτη αναγνωρίζεται η ανάγκη θεσμοθέτησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο και αντιμετώπιση των προβλημάτων σε ένα πλαίσιο διακυβέρνησης. Οι πλούσιοι φυσικοί πόροι και η μη σχεδιασμένη ανάπτυξη όλων των παραγωγικών τομέων έχουν οδηγήσει στην έντονη αστικοποίηση, στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος και στις συγκρούσεις χρήσεων γης. Οι δυσλειτουργίες αυτές εντείνονται στον ελληνικό χώρο από την έλλειψη υποδομών και νομοθετικού πλαισίου και τέλος από την αλληλοεπικάλυψη αρμοδιοτήτων.

Λέξεις-κλειδιά: παράκτιος χώρος, συγκέντρωση πληθυσμού, συγκρούσεις χρήσεων γης, αστικοποίηση, περιβαλλοντική υποβάθμιση.

Εισαγωγή

Η ευρωπαϊκή παράκτια ζώνη είναι μία συνεχώς μεταβαλλόμενη περιοχή, καθώς οι φυσικές και ανθρώπινες διεργασίες συμβάλλουν στη συνεχή αλλαγή του. Οι αλληλεπιδράσεις γίνονται σε βάθος χρόνου και διαμορφώνονται σημαντικά για κάθε περιοχή εξ αιτίας των αλλαγών, που παρατηρούνται τόσο σε επίπεδο κλίματος όσο και σε γεωμορφολογικό επίπεδο (Arthurton 1998:4). Οι αλλαγές αυτές σε συνδυασμό με τη συγκέντρωση μεγάλου ποσοστού πληθυσμού, καθιστά τον παράκτιο χώρο ένα βασικό θέμα συζήτησης για τους φορείς χάραξης πολιτικής. Η αυξητική δημογραφική τάση στον παράκτιο χώρο, συνδέεται άμεσα με την καλύτερη επίδοση των οικονομικών δεικτών όπως είναι το ΑΕΠ, καθώς υπάρχει ποικιλία παραγωγικών δραστηριοτήτων, γεγονός που επιτρέπει στο ανθρώπινο δυναμικό να έχει ευκολότερη πρόσβαση στην αγορά εργασίας (Neumann *et al.* 2015: 2, Καρύμπαλης κ.ά. 2014: 24). Παράλληλα, οι περιοχές αυτές έχουν να παρουσιάσουν ορισμένα κοινωνικά και περιβαλλοντικά πλεονεκτήματα, τα οποία αποτελούν περαιτέρω κίνητρα συγκέντρωσης του πληθυσμού.

Ωστόσο, η προαναφερθείσα συγκέντρωση δημιουργεί μία σειρά αρνητικών επακόλουθων, όπως έντονη αστικοποίηση, περιβαλλοντική υποβάθμιση και συγκρούσεις χρήσεων γης. Στις ευρωπαϊκές χώρες, κυρίως του Νότου, ο τουρισμός αποτελεί έναν από τους κερδοφόρους τομείς, που απασχολεί μεγάλο ποσοστό ανθρώπινου δυναμικού. Η υπερβολική τουριστική ανάπτυξη, όμως, έχει ως συνέπεια να εκτοπίζει οικιστικές περιοχές και δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα. Για τους λόγους αυτούς, τα ζητήματα αυτά χρήζουν αντιμετώπισης, μέσω της δημιουργίας ενός θεσμικού πλαισίου

* Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Ελ. Βενιζέλου 70, 17676.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: alexiasiachou@hua.gr

και τη συνεργασία όλων των φορέων διαχείρισης, ούτως ώστε να υπάρξει μία πολυεπίπεδη αντιμετώπιση διαχείρισης του παράκτιου χώρου (Αγγελίδης & Οικονόμου 2005: 2, Δημοπούλου κ.ά. 2007: 7, Σταματίου 2003: 493).

Στόχος της εισήγησης αυτής είναι να υπογραμμίσει τα ποιοτικά συστατικά του παράκτιου χώρου, να κατηγοριοποιήσει τα προβλήματα που έχουν δημιουργηθεί από την υπερσυγκέντρωση πληθυσμού και να αναδείξει ορισμένες προτάσεις διαχείρισης των προβλημάτων. Τέλος, παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά του παράκτιου χώρου της Περιφέρειας της Δυτικής Ελλάδας και αναδεικνύονται τα δυνατά σημεία καθώς και οι ευκαιρίες αυτής της περιφέρειας, που δύνανται να συμβάλλουν στην οικονομική ανάπτυξή της με βιώσιμους όρους.

Εννοιολόγηση του παράκτιου χώρου

Η ανάγκη δημιουργίας ενός ολοκληρωμένου σχεδίου διαχείρισης, είτε ευρωπαϊκού, είτε εθνικού, είτε ακόμη και τοπικού, προϋποθέτει την αποσαφήνιση εννοιών και στη συγκεκριμένη περίπτωση την γεωγραφική οριοθέτηση της περιοχής. Όπως παρατηρείται στη διεθνή βιβλιογραφία, δεν υφίστανται ευρέως αποδεκτά κριτήρια, τόσο για την παράκτια περιοχή, όσο και για την παράκτια ζώνη. Ορισμένα κριτήρια, που υιοθετούνται είναι για παράδειγμα τα διοικητικά όρια, η απόσταση από την ακτογραμμή και η οπτική επαφή με τη θάλασσα (Κιουσόπουλος 2001: 3). Η πολυπλοκότητα του παράκτιου χώρου δεν επιτρέπει τη συμφωνία των αρμοδίων χάραξης πολιτικής, καθώς είναι ευρέως αποδεκτό, ότι θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι ιδιαιτερότητες που επικρατούν (Δημοπούλου κ.ά. 2007: 1, Κοτζαμάνης κ.ά. 2008: 3). Η διαφορετικότητα των γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών της κάθε χώρας και οι ανόμοιες διοικητικές πρακτικές αποτελούν βασικά στοιχεία διαμόρφωσης μίας εθνικής πολιτικής και θα πρέπει να διατηρούνται για να μην χάνεται η «ταυτότητα» της κάθε χώρας.

Δύο βασικές διαφορές που ισχύουν αναφορικά με τις παράκτιες περιοχές και την παράκτια ζώνη είναι, ότι πρώτον, οι παράκτιες περιοχές βρίσκονται στο μεταίχμιο μεταξύ ξηράς και θάλασσας, ενώ η παράκτια ζώνη εκτείνεται προς την ενδοχώρα και μπορεί να συμπεριλάβει και την έκταση των υδρολογικών λεκανών και δεύτερον, ότι οι πρώτες δε χρησιμοποιούνται για την οριοθέτηση των ενεργειών διαχείρισης των παράκτιων λωρίδων, ενώ οι παράκτιες ζώνες είναι γεωγραφικά προσδιορισμένες περιοχές, των οποίων η διαχείριση καθορίζεται από την ισχύουσα νομοθεσία (Καρύμπαλης κ.ά. 2014: 16).

Σύμφωνα με την Eurostat, ως παράκτιες περιοχές ορίζονται οι ευρωπαϊκές περιφέρειες σε επίπεδο NUTS3, οι οποίες είτε διαθέτουν ακτογραμμή, είτε όχι, αλλά στην έκτασή τους διαβίβει περισσότερος από μισός πληθυσμός, που βρίσκεται σε ακτίνα 50χλμ από τη θάλασσα (Collet & Engelbert 2013: 2). Αξίζει να σημειωθεί, ότι η Ελλάδα διαθέτει 44 παράκτιες περιοχές και μόλις 7 μη παράκτιες, γεγονός που προβληματίζει για το αν θα ήταν χρήσιμο να χαρακτηριστούν οι παράκτιες περιοχές ως περιοχές ειδικού καθεστώτος, όπως και συμβαίνει για τις νησιωτικές και ορεινές περιοχές.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014: 1), κινούμενη στο ίδιο πλαίσιο, ορίζει ως παράκτιες περιοχές όσες βρέχονται από θάλασσα ή τουλάχιστον το μισό της επιφάνειάς τους βρίσκεται εντός απόστασης 10χλμ από την ακτή. Ακολουθώντας μία πιο ευρεία γεωγραφική οπτική, ως παράκτιες περιοχές νοούνται αυτές, στις οποίες υπάρχει αλληλεπίδραση του θαλάσσιου και χερσαίου περιβάλλοντος, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα δυναμικό φαινόμενο (Κιουσόπουλος 2001: 2).

Η ίδια δυσκολία υφίσταται και στην περίπτωση του ορισμού των ελληνικών παράκτιων ζωνών, λόγω της ποικίλης γεωμορφολογίας τους. Σύμφωνα με το Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού, η παράκτια ζώνη της εκάστοτε περιοχής δύναται να

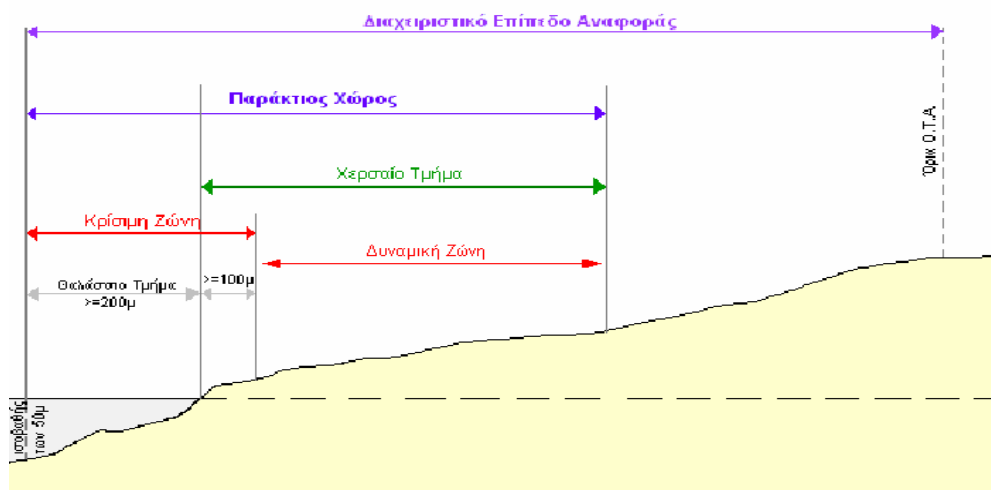
ποικίλει, ανάλογα με τις οικονομικές δραστηριότητες, τα διοικητικά όρια, τα περιβαλλοντικά συστήματα και τη γεωμορφολογία.

Η οριοθέτησή της, περιλαμβάνει το χερσαίο και θαλάσσιο τμήμα. Το πρώτο αποτελεί υποσύνολο της εδαφικής περιφέρειας ενός ή περισσότερων Ο.Τ.Α. (με παράκτιο μέτωπο), που αποτελούν φυσική ή και ανθρωπογεωγραφική ενότητα (ως προς τη διαχείριση). Το θαλάσσιο τμήμα αποτελείται από τη ζώνη που οριοθετείται από την ακτογραμμή και την ισοβαθή των 50μ, ενώ το πλάτος δε δύναται να είναι μικρότερο των 200μ.

Ο παράκτιος χώρος διακρίνεται σε δύο ζώνες, την κρίσιμη (θαλάσσιο και χερσαίο τμήμα) και τη δυναμική.¹ Στην πρώτη, την κρίσιμη ζώνη, λαμβάνουν χώρα οι περισσότερες πιέσεις από τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Η κρίσιμη ζώνη, είναι το μέτωπο του παράκτιου χώρου προς τη θάλασσα, εκατέρωθεν της ακτογραμμής και η διαχείρισή του απαιτεί ειδικό σχεδιασμό. Η δεύτερη ζώνη, η δυναμική, ταυτίζεται με το θαλάσσιο τμήμα του παράκτιου χώρου, ενώ το χερσαίο της κρίσιμης ζώνης,² καθορίζεται μέσα από τα Γ.Π.Σ. ή τα Σ.Χ.Ο.Ο.Α.Π. του ν. 2508/97 και από άλλα σχέδια χρήσεων γης (Δημοπούλου κ.ά. 2007: 5-6).

Η δυναμική ζώνη, είναι το τμήμα που απομένει από την αφαίρεση της κρίσιμης από τον παράκτιο χώρο, όπως και φαίνεται και στο Σχήμα 1. Εκεί αναπτύσσονται ποικίλες ανθρώπινες δραστηριότητες, οι οποίες παρουσιάζουν έντονο ενδιαφέρον, καθώς υπάρχουν οι υδατικοί πόροι, που χρήσουν ιδιαίτερης προστασίας.

Σχήμα 1: Οριοθέτηση επιμέρους ενότητων εντός του παράκτιου χώρου

Πηγή: Δημοπούλου κ.ά 2007: 6.

Ευρωπαϊκή Πολιτική Διαχείρισης Παράκτιων Περιοχών

Τα προβλήματα, που έχουν δημιουργηθεί στις κατοικημένες παράκτιες περιοχές έχουν προκαλέσει το παγκόσμιο ενδιαφέρον από τη δεκαετία του '70. Τα Ηνωμένα Έθνη από

¹Μέσα από το «Πρόγραμμα για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη των Ελληνικών Ακτών και Νησιών» προτείνεται μια τριπλή κατηγοριοποίηση του παράκτιου χώρου σε κρίσιμη ζώνη, δυναμική ζώνη και ζώνη επιρροής. Η πρώτη θα πρέπει να έχει πλάτος τουλάχιστον 100μ, η δυναμική ζώνη 2.000μ, ενώ η ζώνη επιρροής είναι η επιφάνεια που απομένει (Δημοπούλου κ.ά. 2007: 6, Κοτζαμάνης κ.ά. 2008: 3).

²Για τον προσδιορισμό του ελάχιστου πλάτους λαμβάνονται υπόψη γεωγραφικά και γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά, περιβαλλοντικά και οικολογικά δεδομένα, οι υφιστάμενες υποδομές, ο αιγιαλός και η παραλία και τέλος οι νόμιμες ή παράνομες προσχώσεις (Δημοπούλου κ.ά. 2007: 5-6).

το 1972, έχουν αναλάβει δράση και ύστερα από δύο δεκαετίες νομοθετικών διεργασιών και πιλοτικών προγραμμάτων, κατέληξαν στην ελπιδοφόρα Διεθνή Διάσκεψη του Ρίο για το περιβάλλον. Παράλληλα, με τη διαμόρφωση διεθνούς νομοθετικού πλαισίου, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τρία έτη, μεταξύ 1996 και 1999, εφαρμόζει ένα Πρόγραμμα Επίδειξης αναφορικά με την ολοκληρωμένη διαχείριση παράκτιας ζώνης, με σκοπό τη διαμόρφωση ενός κοινού πλαισίου αναφοράς. (European Commission 2015, Κυπραίος & Γιαντσή 2014: 581-582).

Το ενδιαφέρον της Ευρώπης στράφηκε προς την ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων της παράκτιας περιοχής του κάθε κράτους και στην προτροπή των αρμόδιων φορέων για συνεργασία έχοντας έναν κοινό σκοπό. Επίσης, βασική παράμετρος για την επιτυχία μιας ευρωπαϊκής συνεργασίας αποτελεί ο διάλογος και η αποδοχή των απόψεων από όλα τα επίπεδα. Όλες οι εμπειρίες που συλλέχθηκαν τα τρία έτη είχαν σαν αποτέλεσμα το 2000 και το 2002 αντίστοιχα να υιοθετηθούν δύο σημαντικά έγγραφα: πρώτον, την «Ολοκληρωμένη Διαχείριση Παράκτιας Ζώνης: Μία Στρατηγική για την Ευρώπη» και δεύτερον τη Σύσταση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου αναφορικά με την εφαρμογή της Ολοκληρωμένης Διαχείρισης Παράκτιας Ζώνης στην Ευρώπη (European Commission 2015, Κυπραίος & Γιαντσή 2014: 583).

Στο ίδιο πλαίσιο κινούνται δύο ακόμη προσπάθειες από μέρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, που στόχευαν στην παροχή καλών πρακτικών στα κράτη-μέλη. Η πρώτη, το 2006 αφορά την ανάλυση όλων των παράκτιων περιοχών της ΕΕ, η οποία στηριζόταν σε μια πρότερη ενδελεχή έρευνα και ανάλυση των ακτογραμμών του κάθε κράτους. Ενώ η δεύτερη, το 2007 όπου η Ευρωπαϊκή Επιτροπή συνέλεξε όλα τα πορίσματα των μέχρι τότε μελετών και προέβη σε μία πρώτη κρίση και αξιολόγηση όλων των διαδικασιών της ΟΔΠΖ (Δημοπούλου κ.ά. 2007: 7, Κυπραίος & Γιαντσή 2014: 584). Η θετική αποτίμηση των προσπαθειών, που αναφέρθηκαν, ώθησε την Ευρωπαϊκή Επιτροπή το 2009 να εφαρμόσει ένα άλλο πρόγραμμα, στο πλαίσιο του οποίου θα δημιουργούνταν μία βάση πληροφοριών με εμπειρίες εφαρμογής της ΟΔΠΖ από τα κράτη-μέλη. Στο πλαίσιο του Προγράμματος OURCOAST συγκεντρώθηκαν, αναλύθηκαν και κωδικοποιήθηκαν 350 μελέτες περίπτωσης και στο τέλος αξιολογήθηκαν και αναδείχθηκαν οι καλές πρακτικές (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2012: 2).

Η πολυπλοκότητα της πολιτικής που αφορά τη διαχείριση των παράκτιων περιοχών είναι χαρακτηριστική. Οι τομεακές πολιτικές που υπάρχουν και εφαρμόζονται δεν λαμβάνουν υπόψη τις ιδιαιτερότητες των παράκτιων περιοχών, κυρίως όταν εφαρμόζονται βραχυχρόνια σχέδια ανάπτυξης. Παρά τις προσπάθειες που γίνονται σε διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο για μία κοινή χάραξη στρατηγικής είναι δύσκολο να υπάρχει ένα αυτούσιο νομοθετικό κείμενο, που να αφορά τις παράκτιες περιοχές. Τέλος, είναι πολύ σημαντική η παράμετρος της πολυεπίπεδης συνεργασίας, η οποία όπως έχει καταγραφεί και από το Πρόγραμμα OURCOAST, τις περισσότερες φορές δεν επιτυγχάνεται.

Επιπτώσεις συγκέντρωσης πληθυσμού στις ελληνικές παράκτιες περιοχές

Η προσέλκυση πληθυσμού στις παράκτιες περιοχές απαντάται από πολύ παλιά, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις εκεί είναι χωροθετημένα τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα. Σημαντικό ρόλο στην ανοδική πορεία των δημογραφικών δεικτών διαδραμάτισε η υποβάθμιση του πρωτογενούς τομέα και η ενασχόληση με το δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Ο συνδυασμός των αστικών κέντρων με την ανάπτυξη του δευτερογενή και τριτογενή τομέα, είχαν ως αποτέλεσμα την ερήμωση των ορεινών περιοχών, την αισθητή υποβάθμιση του αγροτικού τομέα και την συγκέντρωση πληθυσμού στις παράκτιες περιοχές (Κιουσόπουλος 2001: 9, Λαμπριανίδης 2007: 324, Σταματίου 2003: 494-495).

Επιπρόσθετα, λόγος έλξης αποτελούν οι πλούσιοι φυσικοί πόροι στην παράκτια ζώνη, οι οποίοι είναι πιο εύκολα προσβάσιμοι για τον άνθρωπο. Οι πολλές ευκαιρίες που δίνονται για την ενασχόληση με την επαγγελματική αλιεία και την ιχθυοκαλλιέργεια αποτελούν σημείο αναφοράς για πολλούς κατοίκους, εφόσον εδρεύουν εκατοντάδες μικρές επιχειρήσεις, που εκμεταλλεύονται τον θαλάσσιο πλούτο. Εκτός όμως από τις επιχειρήσεις, που εκμεταλλεύονται τον θαλάσσιο πλούτο, στην Ελλάδα υπάρχουν πολλοί ερασιτέχνες αλιείς, οι οποίοι αποτελούν και κομμάτι της ελληνικής παράδοσης. Στην περίπτωση, μάλιστα, των άγονων χερσαίων οικοσυστημάτων, η εκμετάλλευσή τους, συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας (Δημοπούλου κ.ά. 2007: 3). Επιπλέον, στους λόγους επιλογής για μόνιμη η παροδική κατοίκηση, πρέπει να προστεθούν οι άριστες κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούν και το έφορο υπέδαφος.

Ένας ακόμη λόγος, που συμβάλλει στη συγκέντρωση πληθυσμού στις παράκτιες περιοχές είναι η δυνατότητα τουριστικής ανάπτυξης. Έχει υπολογισθεί ότι η βιομηχανία του τουρισμού στις συγκεκριμένες περιοχές βρίσκεται σε άνθηση και μάλιστα έχει μεγάλο μερίδιο στο ΑΕΠ (Δημοπούλου κ.ά. 2007: 3, Trumbic 1999: 52, Collet and Engerlbert 2013: 2-3). Άλλωστε η ελληνική οικονομία με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 2008, έχασε πολλά έσοδα από τη βιομηχανία και τις κατασκευές και το μεγαλύτερο μέρος της στηρίζεται στον τριτογενή παραγωγικό τομέα, καθώς έχει τη δυνατότητα να παρέχει το ιδανικό πακέτο για τους τουρίστες «τον ήλιο και τη θάλασσα».

Όλα τα πλεονεκτήματα του ελληνικού παράκτιου χώρου έχουν όμως δημιουργήσει και αρνητικές επιπτώσεις. Οι έντονες πιέσεις από την πληθυσμιακή συγκέντρωση, έχουν δημιουργήσει χωροταξικά, πολεοδομικά και περιβαλλοντικά προβλήματα. Η ρύπανση του περιβάλλοντος και η εξασθένηση των τοπικών κοινωνικών χαρακτηριστικών αποτελούν τις συνηθέστερες επιπτώσεις (Αγγελίδης & Οικονόμου 2005: 3, Καρύμπαλης κ.ά. 2014: 18, Σταματίου 2003: 493). Το φαινόμενο αυτό δεν παρατηρείται μόνο στον ελληνικό χώρο, αλλά και στις υπόλοιπες παράκτιες περιοχές ανά τον κόσμο, αλλά αρ' όλα αυτά δεν υπάρχει κάποια πρόταση που θα μπορούσε να εφαρμοστεί χωρίς να προκαλέσει αρνητικές συνέπειες έστω και σε έναν τομέα.

Έντονη αστικοποίηση

Η πληθυσμιακή πυκνότητα³ των παράκτιων περιοχών, είναι αποδεδειγμένα υψηλότερη από της ενδοχώρας. Μεγάλο μέρος του ελληνικού οδικού δικτύου και έργων υποδομής, όπως λιμάνια και αεροδρόμια είναι χωροθετημένα στις παράκτιες περιοχές, έχοντας ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος, την πρόκληση άνισης προσβασιμότητας, τη δημιουργία κυκλοφοριακής συμφόρησης και την απώλεια της τοπικής κληρονομιάς (Λαμπριανίδης 2007: 12, Σταματίου 2003: 494). Εξέχον ευρωπαϊκό παράδειγμα αστικοποίησης είναι η Πορτογαλία, καθώς σημειώνει τη μεγαλύτερη συγκέντρωση πληθυσμού στις παράκτιες περιοχές της, ενώ οι μη παράκτιες αποτελούν το 59,3% της επιφάνειας γης (Eurostat 2015: 16).

Η αύξηση του πληθυσμού συνδέεται επίσης με την σταθερή τάση των τελευταίων δεκαετιών για οικιστική ανάπτυξη α', β' και παραθεριστικής κατοικίας. Πολλές είναι οι περιπτώσεις, όπου δεν υπάρχουν οριοθετημένοι οικισμοί β' κατοικίας ή παρατηρείται συχνά και το φαινόμενο της αυθαίρετης δόμησης. Όλα αυτά έρχονται σε σύγκρουση με τις προϋπάρχουσες χρήσεις γης (π.χ. γεωργία και τουρισμός), συμβάλλοντος ταυτόχρονα στην υποβάθμιση των φυσικών πόρων. Τέλος, άξιο αναφοράς είναι η συγκέντρωση των

---

³Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση της Eurostat («λωρίδες») αναφορικά με την περίπτωση της Νάπολης, μιας από τις ιταλικές περιφέρειες, το 51% του πληθυσμού της παράκτιας περιοχής διαμένει σε απόσταση 5χλμ από την ακτογραμμή, το 93% σε απόσταση 15χλμ από την ακτογραμμή, ενώ το 100% του πληθυσμού της βρίσκεται σε απόσταση 50χλμ από αυτήν (Collet & Engelbert 2013: 4).

βιομηχανικών και λιμενικών μονάδων στις παράκτιες περιοχές, κάτι που αντιστοιχεί σε οικονομική ανάπτυξη, αλλά ταυτόχρονα και υποβάθμιση του περιβάλλοντος (Αγγελίδης και Οικονόμου 2005: 8, Σταματίου 2003: 495).

Συγκρούσεις χρήσεων γης

Στην περίπτωση της Ελλάδας, σύμφωνα με το σύστημα ταξινόμησης Corine Land Cover,⁴ οι κατηγορίες χρήσεων γης στον παράκτιο χώρο φτάνουν τις 45, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται: αστική δόμηση, τουριστική ανάπτυξη, βιομηχανικές μονάδες, αρχαιολογικοί χώροι, γεωργικές καλλιέργειες, εξορμητικές περιοχές κ.α. Όπως φαίνεται, αφορούν δραστηριότητες και από τους τρεις παραγωγικούς τομείς, γεγονός που προκαλεί συγκρούσεις (Αγγελίδης και Οικονόμου 2005: 3).

Ο τουρισμός αποτελεί τη βασική οικονομική δραστηριότητα,⁵ κυρίως του νησιωτικού χώρου καθορίζοντας σε σημαντικό βαθμό την παραγωγική εικόνα και τα τοπικά σχέδια διαχείρισης. Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014: 3-4) ο παράκτιος και ο θαλάσσιος τουρισμός αποτελούν την κινητήρια δύναμη των παράκτιων και νησιωτικών περιοχών, καθώς σε αυτούς τους τομείς του τουρισμού απασχολούνται 3,2 εκατομμύρια άτομα σε 22 ευρωπαϊκά κράτη, ενώ τα συνολικά έσοδα του τουρισμού για το 2011 ανήλθαν στα 365 δις ευρώ. Παρά τη θετική οικονομική συμβολή στο ΑΕΠ της χώρας,⁶ οι υπηρεσίες του τουρισμού χαρακτηρίζονται ως ανταγωνιστικές, καθώς εκτοπίζουν δραστηριότητες του πρωτογενή και δευτερογενή τομέα (Αγγελίδης & Οικονόμου 2005: 5, Κοτζαμάνης κ.ά. 2008: 8, Trumbic 1999: 54).

Παράλληλα, καταγράφονται περιπτώσεις μαζικού τουρισμού με εποχικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα για ορισμένο χρονικό διάστημα να επιβαρύνεται το περιβάλλον, να υποβαθμίζεται το επίπεδο ποιότητας ζωής και να εντείνονται οι διενέξεις μεταξύ των μόνιμων κατοίκων, των μη μόνιμων και των παραθεριστών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Κροατία, καθώς το ένα τρίτο της επιφάνειάς της ανήκει στην παράκτια ζώνη και οι συνέπειες του μαζικού τουρισμού είναι εμφανείς (Kutle 1998: 7). Λόγω της θετικής οικονομικής συμβολής του και των πολυάριθμων θέσεων εργασίας, παρατηρείται μετακίνηση ανθρώπινου δυναμικού από τις δραστηριότητες του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα, στον τουρισμό. Έτσι, δημιουργείται ανεργία στους άλλους δύο τομείς και πολλές φορές εγκαταλείπονται εντελώς κάποια επαγγέλματα, που αποτελούν κομμάτια της ιστορίας της χώρας (Αλεξόπουλος χ.χ: 320, Κοτζαμάνης κ.ά. 2008: 8).

Περιβαλλοντικές επιπτώσεις

Η Ελλάδα διαθέτει πλούσιο υδροφόρο ορίζοντα (λίμνες, ποτάμια, δέλτα, υγροβιότοπους, ακτές και λιμνοθάλασσες) και το μεγαλύτερο τμήμα αυτού αποτελούνται από προστατευόμενες περιοχές και από περιοχές Natura. Σήμερα καταγράφονται φαινόμενα

---

⁴Το CLC είναι ένα έργο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για το οποίο είναι υπεύθυνος εφαρμογής ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Περιβάλλοντος. Ξεκίνησε το 1985 και τα αποτελέσματά του σήμερα είναι παγκόσμιου ενδιαφέροντος. Αναλύει με τη βοήθεια των ΓΠΣ τις χρήσεις γης σε διάφορα επίπεδα. Εφαρμόζεται σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και τα εξαγόμενα δεδομένα είναι διαθέσιμα στο κοινό (EEA 1995).

⁵Η Μεσόγειος αποτελεί την πιο συχνά επισκεπτόμενη τουριστική περιφέρεια, καθώς συνδυάζει τον πολιτισμό με την ιστορία, τις κατάλληλες καιρικές συνθήκες, την τοποθεσία, το σχετικά υγιές περιβάλλον και την εθνοτική ποικιλομορφία (Trumbic 1999: 51).

⁶Λιγότερες είναι οι περιπτώσεις, όπου οι οικονομικές δραστηριότητες συγκεντρώνονται στην ενδοχώρα. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν η Γαλλία και η Ιταλία, των οποίων το ΑΕΠ αυξάνεται κυρίως από τις δραστηριότητες σε μη παράκτιες περιοχές (π.χ. Παρίσι και Μιλάνο αντίστοιχα) (Eurostat 2015: 17).

έντονης ρύπανσης, που προέρχονται από αστικά και βιομηχανικά απόβλητα και από τον τουρισμό.⁷ Η άσκοπη χρήση και η μαζική κατανάλωση και ιδιωτικοποίηση της κοινής κληρονομιάς και των φυσικών πόρων, τόσο των χερσαίων όσο και των θαλάσσιων,⁸ έχουν συμβάλει στην εδαφική υποβάθμιση, στη ρύπανση του υδροφόρου ορίζοντα και στην σταθερή μείωση των ιχθυοαποθεμάτων (Αγγελίδης & Οικονόμου 2005: 5, Neumann *et al.* 2015: 2, Trumbic 1999: 54).

Οι διαθέσιμοι υδάτινοι πόροι, αντιμετωπίζουν σοβαρό κίνδυνο υποβάθμισης της ποιότητας των νερών, καθώς επίσης και τη μείωση των χερσαίων γεωγραφικών τετραγωνικών μέτρων, λόγω της υφαλμύρωσης. Το γεγονός αυτό συνδέεται άμεσα με την ανάγκη της τοπικής κοινωνίας σε ύδρευση και άρδευση, κυρίως τους θερινούς μήνες, λόγω αύξησης του τουρισμού (Αγγελίδης και Οικονόμου 2005: 5, Καρύμπαλης κ.ά. 2014: 23). Τα προβλήματα που δημιουργούνται κατά τη διάρκεια των θερινών μηνών είναι μεγάλα και μη αναστρέψιμα. Ο μαζικός τουρισμός παρατείνει τη δυσάρεστη κατάσταση και λειτουργεί εις βάρος των μόνιμων κατοίκων και των οικοσυστημάτων.

Κοινωνικές επιπτώσεις

Η ίδια αρνητική τάση παρατηρείται και τον κοινωνικό τομέα των περιοχών. Η μείωση των φυσικών πόρων και η μη διατήρηση των προστατευόμενων περιοχών, η μη ανάδειξη και προβολή των αρχαιολογικών χώρων, η υπεροχή του τριτογενούς τομέα έναντι του πρωτογενούς και οι συγκρούσεις χρήσεων γης, συμβάλλουν στην απώλεια της ιστορικής, αρχαιολογικής και ανθρωπιστικής κληρονομιάς. Τα αναπτυξιακά σχέδια, που εφαρμόζονται, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη από τους αρμόδιους η φέρουσα ικανότητα της εκάστοτε περιοχής και οι οικιστικές επεκτάσεις οδηγούν στην απώλεια και της πολιτιστικής κληρονομιάς (Κοτζαμάνης κ.ά. 2008: 9, Trumbic 1999: 54). Η διατήρηση των κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων και πλεονεκτημάτων προϋποθέτει μακροχρόνιο σχεδιασμό και συνέπεια στην εφαρμογή του. Ίσως όμως και να μην είναι αρκετό αυτό, αλλά να χρειάζεται και το κατάλληλο εκπαιδευτικό υπόβαθρο για να μπορέσει η χώρα να διαιωνίσει την ιστορία και τα κοινωνικά της χαρακτηριστικά.

Η κατάσταση, που παρουσιάστηκε οφείλεται σε μία σειρά από βασικούς λόγους. Πρώτον, στις παράκτιες περιοχές υπάρχει σοβαρή έλλειψη έργων υποδομής, όπως δίκτυο ύδρευσης, αποχέτευσης, το αντιπλημμυρικό δίκτυο, η άναρχη δόμηση και ο βιολογικός καθαρισμός.⁹ Συνέπεια της έλλειψης αυτής είναι, ότι ακόμα και τα μεγάλα αστικά κέντρα αντιμετωπίζουν τεράστια προβλήματα (Αγγελίδη & Οικονόμου 2005: 7, Κιουσόπουλος 2001: 6).

Δεύτερον, μείζον θέμα αποτελεί το νομοθετικό έλλειμμα που υπογραμμίστηκε από πολύ νωρίς και από την ΕΕ. Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές (Κυπραίος & Γιαντσή 2014: 585), η Ελλάδα υστερεί στο νομοθετικό τομέα για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος είναι η μεγάλη αδράνεια, που καταδεικνύει στην ενσωμάτωση των ευρωπαϊκών οδηγιών και ο δεύτερος η αποσπασματικότητα, που δεν επιτρέπει την υιοθέτηση ενός

---

⁷Οι προστατευόμενες περιοχές δεν αποκλείουν την τουριστική ανάπτυξη, αλλά συνίστατο να έχει έναν ήπιο χαρακτήρα. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται δραστηριότητες όπως: ορειβασία, παρακολούθηση πουλιών, κατάδυση, ανακάλυψη των τοπικών εθίμων, σεβασμός περιβάλλοντος κ.α (Andriksone 1999: 72).

⁸Η εξασφάλιση ενός ισορροπημένου επιπέδου ποιότητας στον υδροφόρο ορίζοντα είναι αναγκαία. Τα ιχθυοαποθέματα, όπως και ολόκληρα οικοσυστήματα προϋποθέτουν την ύπαρξη βιώσιμων συνθηκών ανάπτυξης. Σε αντίθετη περίπτωση, επηρεάζεται τόσο η παράκτια οικονομία, όσο και η ισορροπία των οικοσυστημάτων, από την εξαφάνιση της χλωρίδας και της πανίδας (Antoine 1998: 9).

⁹Ένα μεγάλο μέρος των νησιών του κεντρικού και του νότιου Αιγαίου (π.χ. Κυκλάδες και Δωδεκάνησα), αντιμετωπίζουν τεράστιο πρόβλημα στη διαχείριση των σκουπιδιών και της επεξεργασίας λυμάτων (Αγγελίδης & Οικονόμου 2005: 7).

ενιαίου κειμένου δράσης (Σταματίου 2003: 501). Δυστυχώς η ελληνική δημόσια διοίκηση χαρακτηρίζεται από αποσπασματικότητα και πολυνομία και δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, όπου το ελληνικό δημόσιο κλήθηκε να πληρώσει πρόστιμο κατόπιν απόφασης του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Τέλος, έχει συμβάλει αρνητικά η έλλειψη αγωγής συνεργασίας μεταξύ κεντρικής κυβέρνησης και των φορέων, που δραστηριοποιούνται στις ζώνες αυτές. Εάν και είχε θεωρητικά λυθεί το πρόβλημα αυτό με την υιοθέτηση του σχεδίου αποκεντρωμένης διοίκησης, στην πράξη κάτι τέτοιο δεν διαφαίνεται. Οι αρμοδιότητες των φορέων αλληλεπικαλύπτονται, δημιουργώντας λειτουργικά προβλήματα. Συγκρούσεις γίνονται φανερές και ανάμεσα στους πολίτες, καθώς δεν υπάρχουν καθορισμένες χρήσεις γης (Σταματίου 2003: 498, Koutrakis *et al* 2010: 366).

Η περίπτωση της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας

Η Περιφέρεια της Δυτικής Ελλάδας (ΠΔΕ) επιλέχθηκε ως μελέτη περίπτωσης καθώς συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά αυτά, που θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην ανάπτυξή της. Παρ' όλα αυτά, αποτελεί τη δεύτερη φτωχότερη περιφέρεια, η οποία κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης έχει να παρουσιάσει ορισμένες θετικές εξελίξεις, που μπορούν να συμβάλλουν θετικά στο σύνολο της χώρας.

Το βασικό χαρακτηριστικό της είναι, ότι έχει ένα μεγάλο μήκος παράκτιας ζώνης, πληθώρα προστατευόμενων περιοχών και πολλές περιοχές Natura. Ο ορυκτός πλούτος σε συνδυασμό με τις θαλάσσιες περιοχές που ενδείκνυνται για έρευνα και εκμετάλλευση των υδρογονανθράκων, είναι ικανά να αναδείξουν την σημαντικότητα αυτής της παράκτιας ζώνης. Επιπλέον, αποτελεί μία πλήρους κάλους φυσική περιοχή με παραλιακά δάση, υγροτόπους, αμμώδεις ακτές και αμμοθίνες, ενώ παράλληλα διαθέτει πλούσιο απόθεμα φυσικών πόρων και πυκνό υδρογραφικό δίκτυο (ΕΔΑ ΠΔΕ 2015: 7, ΕΟΤ 2003: 1).

Όμως τα τελευταία χρόνια, έχουν αλλάξει σε μεγάλο βαθμό τα μορφολογικά και εδαφολογικά χαρακτηριστικά της ΠΔΕ. Παράγοντες, που συνέβαλαν σε αυτό, είναι η ανθρώπινη αμέλεια, η αποσύνθεση πετρωμάτων, η υπερκαλλιέργεια και το παγκόσμιο φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής (ΥΠΕΚΑ 2013: 6).

Ειδική αναφορά συνίστατο να γίνει στα σημάδια ανάκαμψης που παρατηρούνται σήμερα στην ΠΔΕ. Η σημαντική επιστροφή ενός μέρους του πληθυσμού προς την ύπαιθρο και η ενασχόλησή τους με τον πρωτογενή τομέα, κυρίως με την ιχθυοκαλλιέργεια, συνάδει πλήρως με την παρατηρούμενη αύξηση της εξαγωγών κατά τα χρόνια της οικονομικής κρίσης (ΕΔΑ ΠΔΕ 2015: 2). Ταυτόχρονα παρατηρείται μεγάλη άνθηση στην ιχθυοκαλλιέργεια κυρίως στην Αιτωλοακαρνανία, γεγονός που υποβοηθείται από την εφαρμογή της έρευνας και ανάπτυξης (ΥΠΕΚΑ 2013: 2). Στα θετικά προστίθεται η ραγδαία ανάπτυξη της ξενοδοχειακής υποδομής σε 27%, έναντι του 21,8% του συνόλου της χώρας με ροπή προς την ανάπτυξη ήπιου τουρισμού. Μάλιστα στον τριτογενή τομέα απασχολείται το 60% του ανθρώπινου δυναμικού (ΕΔΑ ΠΔΕ 2015: 3, ΥΠΕΚΑ 2013: 24). Αυτές οι θετικές εξελίξεις είναι βαρύνουσας σημασίας, καθώς πρώτον, ο τομέας έρευνας και ανάπτυξης αποτελούν έναν από τους βασικότερους μοχλούς ανάπτυξης μιας περιοχής και δεύτερον η εφαρμογή ήπιων μορφών τουριστικής ανάπτυξης αποτελεί απόδειξη υιοθέτησης των διεθνών προτύπων βιώσιμης ανάπτυξης.

Παρά τα πλεονεκτήματα και τον περιβαλλοντικό πλούτο της ΠΔΕ, υπογραμμίζεται η ανάγκη δημιουργίας προϋποθέσεων, που θα περιφρουρήσουν την προστασία των παράκτιων περιοχών. Συγκεκριμένα υπάρχει η ανάγκη ολοκλήρωσης των έργων υποδομής τόσο στα λιμάνια της, όσο και στο οδικό δίκτυο για να υπάρξει σύνδεση της περιοχής και εύκολη μεταφορά προϊόντων. Στις προτάσεις συγκαταλέγεται, η ανάγκη δημιουργίας δικτύου φυσικού αερίου, που αν και έχει χαρακτηριστεί ως έργο υψηλής

προτεραιότητας, εν τούτοις δεν έχει γίνει μελέτη των τεχνικών προϋποθέσεων για την πραγματοποίησή του (ΥΠΕΚΑ 2013: 11-13).

Σημαντική καθίσταται η ανάγκη αναδιάρθρωσης κάτω από ένα γενικό σχεδιασμό της λειτουργίας των υδατοκαλλιεργειών, οι οποίες αν και το μεγαλύτερο πλήθος τους βρίσκεται στα παράλια της Αιτωλοακαρνανίας, εν τούτοις δημιουργούν αρκετά προβλήματα στην τουριστική ανάπτυξη των περιοχών αυτών (ΥΠΕΚΑ 2013: 14). Η τουριστική ανάπτυξη θα πρέπει να συνάδει με την ταυτόχρονη ανάδειξη της αρχαιολογικής κληρονομιάς.¹⁰ Ιδίας σημασίας είναι και η ανάδειξη του συγκριτικού πλεονεκτήματος που έχει στην ανάπτυξη των εναλλακτικών μορφών τουρισμού, όπως είναι ο θεραπευτικός,¹¹ ο ιστιοπλοϊκός-θαλάσσιος και αλιευτικός τουρισμός (ΕΟΤ 2003:10, 15).

Η ορθή χρήση των παράκτιων ζωνών και ο ορθός σχεδιασμός τους, μπορεί να μας οδηγήσει σε μία νέα γενιά επαγγελμάτων, στα πράσινα επαγγέλματα.¹² Λόγου χάρη την βιώσιμη ιχθυοκαλλιέργεια ή την βιώσιμη διαχείριση παράκτιων και βιώσιμων πόρων. Το πρώτο αφορά την αλλαγή ανά τακτά χρονικά διαστήματα της χωροθέτησης των ιχθυοκαλλιεργειών, ώστε να μην επιβαρύνεται ο θαλάσσιος ορίζοντας, ενώ το δεύτερο, αφορά την αλιεία και τις εξορύξεις (Δίκτυο Μεσόγειος SOS 2007: 8).

Τέλος, σε διοικητικό επίπεδο υποστηρίζεται ότι δεν υφίσταται ένας κοινός μηχανισμός οργάνωσης, ο οποίος θα συντονίσει και θα διαιτητεύσει τις πρωτοβουλίες και τις ενέργειες που είναι ανάγκη να ληφθούν για τη διαχείριση των ακτών, σημείο που έχει υπογραμμισθεί και από την ΕΕ. Επομένως, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην προτροπή για μία αποτελεσματική συνεργασία και συνδιαλλαγή όλων των φορέων διαχείρισης (Davos *et al.* 2002: 210, Κυπραίος & Γιαντσή 2014: 584-585).

Συμπεράσματα

Η παράκτια ζώνη δεν είναι μια μονοδιάστατη περιοχή, καθώς όπως φάνηκε από την ανάλυση που προηγήθηκε, στο χώρο αυτό πραγματοποιείται μία πληθώρα φυσικών και ανθρώπινων διεργασιών. Η συγκέντρωση πληθυσμού και η αστικοποίηση των περιοχών αυτών, δεν ήταν μία παροδική τάση, αλλά συνεχίζει να εξελίσσεται και να εντείνονται οι επιπτώσεις τους. Η υποβάθμιση του περιβάλλοντος και οι συγκρούσεις χρήσεων γης αποτελούν κοινό τόπο για πλήθος παράκτιων περιοχών.

Παρά το ότι ο ελληνικός παράκτιος χώρος έχει όλα τα εφόδια, που είναι απαραίτητα για τη δημιουργία ενός μακροπρόθεσμου αναπτυξιακού σχεδίου, οι παράκτιες περιοχές είναι αυτές που φέρουν όλο το βάρος της οικονομικής ανάπτυξης. Το γεγονός αυτό έρχεται σε αντίθεση με τη μη-ανάπτυξη της ενδοχώρας, που καλύπτει μεγάλο μέρος της επικράτειας του κράτους. Η έλλειψη χωροταξικού σχεδιασμού ενυπάρχει με την «ανεξέλεγκτη» ανάπτυξη των ελληνικών παράκτιων περιοχών, με αποτέλεσμα να μειώνονται οι διαθέσιμοι κοινοί πόροι και να υποβαθμίζεται το περιβάλλον και η ποιότητα ζωής.

Σε παράκτιες περιοχές, όπως αυτές της Περιφέρειας ης Δυτικής Ελλάδας αξίζει να γίνει μία συνειδητή προσπάθεια ανάδειξής της. Παρά το ότι έχει όλα τα πλεονεκτήματα, που έχει μία παράκτια περιοχή αλλά και μειονεκτήματα, κατά τη διάρκεια της έντονης οικονομικής κρίσης που περνάει η Ελλάδα έχουν παρατηρηθεί

¹⁰Θέατρο Διός, Αρχαία Ολυμπία, Αρχαία Ήλιδα και Επικούρειος Απόλλωνας (ΥΠΕΚΑ 2013: 24).

¹¹Ιαματικές πηγές Καϊάφα, Κυλλήνης, Αλυκές Μεσολογγίου. κ.α. (ΕΟΤ 2003: 1).

¹²Ορίζονται τα επαγγέλματα εκείνα που είτε υπάρχουν, είτε δημιουργούνται εκ νέου εξ αιτίας της αιφόρου ανάπτυξης και τα οποία έχουν ως χαρακτηριστικό, ότι δεν επιβαρύνουν το περιβάλλον, ενώ παράλληλα στοχεύουν στην αποκατάσταση-ανάδειξη και βιώσιμη διαχείρισή του (Δίκτυο Μεσόγειος SOS 2007: 4).

σημάδια ανάπτυξης. Προτείνεται η σύνταξη ενός σχεδίου ολοκληρωμένης διαχείρισης της παράκτιας ζώνης, που να μπορεί να εφαρμοστεί σε αυτήν την περιφέρεια, καθώς χαρακτηρίζεται από χαμηλό ΑΕΠ από τη μία πλευρά, αλλά από την άλλη έχει όλες τις προϋποθέσεις ώστε να οδηγηθεί σε ανασυγκρότηση της τοπικής οικονομίας και στη βιώσιμη ανάπτυξή της.

Βιβλιογραφία

- Andriksone, Aira (1999), “Sustainable tourism in sensitive zones and protected areas”, in “Links between the sustainable development of tourism and regional/spatial planning”, Proceedings, Palma de Majorca (Spain), 26-27 May 1999, *European Regional Planning*, 64: 69-78, Council of Europe Publishing.
- Antoine, Loic (1998), “Fishery and aquaculture on the Atlantic coast. The example of France”, *Naturopa*, 88: 9.
- Arthurton, Russell (1998), “Coastal zones: a high diversity. Their diverse and dynamic nature”, *Naturopa*, 88: 4-5.
- Collet, Isabelle & Engelbert, Andries (2013), “Coastal region: people living along the coastline, integration of NUTS 2010 and latest population grid”, Statistics in focus 30/2013, Eurostat, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Coastal_regions_-_population_statistics [01/12/2015].
- Davos, Climis A., Jones, Peter J. S., Side, Jonathan C. & Siakavara, Katy (2002), “Attitudes toward Participation in Cooperative Coastal Management: Four European Case Studies”, *Coastal Management*, 30: 209-220.
- European Commission (2015), “EU Policy on Integrated Coastal Management. The history of EU Integrated Coastal Management Policy”, Environment, <http://ec.europa.eu/environment/iczm/background.htm> [02/03/2015].
- Eurostat (2015), “Maritime economy statistics – coastal regions and sectoral perspective”, Statistics Explained, Eurostat, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/extensions/EurostatPDFGenerator/getfile.php?file=195.97.13.252_14548594_70_94.pdf
- Koutrakis, Emmanouil T., *et alri* (2010), “Public Stakeholders’ Perception of ICZM and Coastal Erosion in the Mediterranean”, *Coastal Management*, 38 (4): 354-377.
- Kutle, Ante (1998), “Tourism and urbanization of Mediterranean coastlines. Example of the Croatian coast”, *Naturopa*, 88: 7.
- Trumbic, Ivica (1999), “Sustainable tourism in coastal areas and islands: opportunities, challenges and policies”, in “Links between the sustainable development of tourism and regional/spatial planning”, Proceedings, Palma de Majorca (Spain), 26-27 May 1999, *European Regional Planning*, 64: 51-61, Council of Europe Publishing.
- Turner, Kerry R. (2000), “Integrating natural and socio-economic science in coastal management”, *Journal of Marine Systems*, 25: 447-460.
- Αγγελίδης, Μηνάς & Οικονόμου, Αγησίλαος (2005), «Χρήσεις γης και επιπτώσεις στον παράκτιο χώρο της Ελλάδας», HELECO '05, ΤΕΕ, Αθήνα, 3-6 Φεβρουαρίου 2005.
- Αλεξόπουλος, Αριστείδης (χχ), «Διαχείριση των Συγκρούσεων και των Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων στην Παράκτια Ζώνη. Ο Ρόλος των Αστικών Περιοχών και ιδιαίτερα η Περίπτωση του Φαληρικού Δέλτα», σελ. 317-326.
- Δημοπούλου, Έφη, Αβαγιανού, Θάλεια & Ζεντέλης, Παναγιώτης (2007), «Συγκρότηση Γεωγραφικού Συστήματος Πληροφοριών για τη Διαχείριση Παράκτιων Ζωνών», 5^ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του ΕΜΠ και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του ΕΜΠ «ΠΑΙΔΕΙΑ, ΕΡΕΥΝΑ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ. ΑΠΟ ΤΟ ΧΘΕΣ ΣΤΟ ΑΥΡΙΟ», Μέτσοβο, 27-30 Σεπτεμβρίου 2007.
- Δίκτυο Μεσόγειος S.O.S (2007), «Οδηγός Πράσινων Επαγγελματιών σε παράκτιες περιοχές», http://kesyp.flo.sch.gr/www/images/stories/documents/land_greenjobs.pdf.

- Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (2003), «Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας», *Μελέτες Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφερειών*, Νο 5, Υπουργείο Ανάπτυξης.
- Ενδιάμεση Διαχειριστική Αρχή Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας (ΕΑΔ ΠΔΕ) (2015), «Επιχειρησιακό Πρόγραμμα βάσει του Στόχου Επενδύσεις για την Ανάπτυξη και την Απασχόληση», Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας 2014-2020, Υπουργείο Ανάπτυξης, Ανταγωνιστικότητας, Υποδομών, Μεταφορών & Δικτύων, <http://www.dytikiellada-peloponnisos-ionio.gr/el/Pages/NewsFS.aspx?item=344> [02/03/2016].
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2012), «Ολοκληρωμένη Διαχείριση Παράκτιων Ζωνών: OURCOAST. Κύρια αποτελέσματα και εισηγήσεις», Περίληψη, Λουξεμβούργο.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014), «Ερωτήσεις κα απαντήσεις γύρω από την ευρωπαϊκή στρατηγική για τον παράκτιο και θαλάσσιο τουρισμό», Ενημερωτικό Σημείωμα, MEMO/14/120, Βρυξέλλες, <http://europa.eu/rapid/press-release-MEMO-14-120-el.htm>.
- Καρύμπαλης, Ευθύμιος, Παπαδόπουλος, Απόστολος Γ. & Χαλκιάς, Χρίστος (2014), *Η Γεωγραφία του Παράκτιου και Νησιωτικού Χώρου*, Αθήνα, Εκδόσεις Σταμούλη.
- Κιουσόπουλος, Γιάννης (2001), «Πληθυσμιακές μεταβολές στις παράκτιες περιοχές της Ελλάδας», στο Β. Κοτζαμάνης & Β. Παππάς (επιμ) (2001), *Χωρικές Διαστάσεις των Δημογραφικών Δεδομένων*, Βόλος, ΕΔΚΑ, σελ. 275-296.
- Κοτζαμάνης, Βύρων, Τσιλιμίγκας, Γιώργος, & Σταθάκης, Δημήτρης (2008), «Ο ρόλος των αλλοδαπών στη δομή και διάρθρωση του παράκτιου και νησιωτικού χώρου», *10^ο Εθνικό Συνέδριο Χαρτογραφίας*, Ιωάννινα, δικτυακός τόπος: http://www.demography-lab.prd.uth.gr/papers/10XEEE_paraktiios_20081104.pdf
- Κυπραίος, Νικηφόρος Γ, & Γιαντσή, Θεοδώρα (2014), «Η Ευρωπαϊκή Στρατηγική της Ολοκληρωμένης Διαχείρισης των Παράκτιων Ζωνών (Ο.Δ.Π.Ζ.): Σκοπός, Αρχές & Κατευθύνσεις Κατάρτισης Εθνικού Σχεδίου», 6^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Διαχείριση και Βελτίωση Παράκτιων Ζωνών, Αθήνα, Εργαστήριο Λιμενικών Έργων, ΕΜΠ, 24-27/11/2014.
- Σταματίου, Ελένη (2003), «Χωρικές δυσλειτουργίες και περιβαλλοντικές αλλοιώσεις στους παράκτιους νομούς της Ελλάδας – προβλήματα και προοπτικές», *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, 9 (21): 489-512.
- ΥΠΕΚΑ (2013), «Αξιολόγηση, Αναθεώρηση και Εξειδίκευση του Περιφερειακού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας, Φάση Α' – Στάδιο Α2», ΥΠΕΚΑ Γενική Γραμματεία Χωροταξίας & Αστικού Περιβάλλοντος – Διεύθυνση Χωροταξίας, Αθήνα.

Η δημόσια διαπόμπευση των οροθετικών γυναικών στο διαδίκτυο: οι αναπαραστάσεις στους ελληνικούς ειδησεογραφικούς ιστότοπους και το Twitter

Ισμήνη Σιούλα-Γεωργουλέα*

Περίληψη

Το Μάιο του 2012 στην Αθήνα, κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, γίναμε μάρτυρες μίας πρωτοφανούς δίωξης γυναικών. Ο πληθυσμός των εκδιδόμενων μεταναστριών ταυτίστηκε με τον ιό του HIV, στιγματίστηκε ως επικίνδυνος και χαρακτηρίστηκε ως «υγειονομική βόμβα». Η παρουσίαση θα διερευνήσει τον τρόπο συνάρθρωσης, στο εν λόγω παράδειγμα, τριών συστημάτων εξουσίας: του φύλου, του έθνους και της σεξουαλικότητας. Εφαρμόζοντας την κριτική ανάλυση λόγου στους κυρίαρχους λόγους που αρθρώθηκαν στον διαδικτυακό Τύπο το διάστημα 04-10/2012 όσο και στους ανταγωνιστικούς προς τον κυρίαρχο λόγους που αρθρώθηκαν στο Twitter τις 3 πρώτες μέρες εκτύλιξης των γεγονότων (1-3/05/2012), επιχειρούμε να αναδείξουμε τα στερεότυπα που οδήγησαν σε αυτή τη δίωξη και την κριτική που τους ασκήθηκε.

Λέξεις-κλειδιά: έθνος, φύλο, σεξουαλικότητα, κριτική ανάλυση λόγου, μέσα μαζικής επικοινωνίας, μέσα κοινωνικής δικτύωσης

Η εισήγηση που παρουσιάζω σήμερα βασίζεται σε δύο συμπληρωματικές έρευνες που εκπόνησα γύρω από τη δημόσια διαπόμπευση των οροθετικών γυναικών τον Μάιο του 2012. Η πρώτη αφορά τη διπλωματική μου εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών της Κοινωνιολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και αφορά τον λόγο που αρθρώθηκε στα κυρίαρχα διαδικτυακά μέσα ενημέρωσης (Σιούλα-Γεωργουλέα 2013) και η δεύτερη το άρθρο που συνέγραψα και δημοσιεύτηκε πριν λίγες εβδομάδες στο περιοδικό Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών και το οποίο αφορά τον λόγο που αρθρώθηκε στο Twitter για το ίδιο γεγονός (Sioula-Georgoulea 2015).

Το Μάιο του 2012 στην Αθήνα, κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, γίναμε μάρτυρες μίας πρωτοφανούς δίωξης γυναικών. Ο πληθυσμός των εκδιδόμενων μεταναστριών ταυτίστηκε, αρχικά από τους υπουργούς υγείας και προστασίας του πολίτη και στη συνέχεια και από τα ΜΜΕ, με τον ιό του HIV, στιγματίστηκε ως επικίνδυνος και χαρακτηρίστηκε ως «υγειονομική βόμβα». Ακολούθησε η σύλληψη και η προφυλάκιση 32 οροθετικών γυναικών, για 1,5 χρόνο μέχρι την οριστική τους αθώωση, ενώ παράλληλα οι φωτογραφίες, τα προσωπικά και ιατρικά τους στοιχεία δόθηκαν στη

---

* Κοινωνιολόγος, ΜΔΕ (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Συνεργαζόμενη Ερευνήτρια ΕΚΚΕ.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Νάξου 18, Κηφισιά 14562, Αθήνα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: ismini.sioula@gmail.com

δημοσιότητα με στόχο την «προστασία» των αρσενικών πελατών τους και κατ' επέκταση της «ελληνικής οικογένειας».

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι γυναίκες στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν Ελληνίδες τοξικοεξαρτημένες και όχι μετανάστριες εκδιδόμενες όπως τις αναπαριστούσε ο κυρίαρχος λόγος. Η επισήμανση αυτή καθιστά σαφή τη δύναμη και την υλική διάσταση του λόγου.

Ακολουθώντας τη φουκωική (Φουκό 1991, 2005) προσέγγιση της εξουσίας, σε αυτή τη δίωξη παρατηρούμε τη σύμπραξη της κατασταλτικής διάστασης της εξουσίας με την παραγωγική. Αφενός, δηλαδή, παρατηρούμε την καταστολή: τη σύλληψη και προφυλάκιση αυτών των γυναικών αφετέρου παρατηρούμε και τη διασπορά ενός λόγου γύρω από τα σώματά τους ο οποίος δρα παραγωγικά: ο λόγος αυτός μιλά για το πώς πρέπει να βιώνονται τα σώματα των υποκειμένων και τι επιθυμίες είναι προτιμότερο να έχουν έτσι ώστε να απολαμβάνουν τα προνόμια που παρέχονται από τα σύγχρονα έθνη κράτη, αλλά και για να εξασφαλιστεί η (ανα)παραγωγή του εκάστοτε συστήματος εξουσίας.

Το γεγονός της διαπόμπευσης των οροθετικών γυναικών εντάσσεται στην περίοδο κατά την οποία εκτυλίσσεται η κρίση: ως κρίση ορίζουμε μια κατάσταση εξαίρεσης, όπου η δημιουργία «εσωτερικών» εχθρών αποτελεί μια διαδικασία πολύ σημαντική έτσι ώστε τα εθνικά υποκείμενα να πειθαρχούν σε μια εθνική αφήγηση (Agamben 2007). Η εθνική αφήγηση στη συγκεκριμένη περίπτωση μιλά για την παράνομη μετανάστρια και εκδιδόμενη που είναι φορέας του ιού HIV και που απειλεί να μολύνει την ελληνική οικογένεια, νομιμοποιώντας την συρρίκνωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους. Εντούτοις, η διαπόμπευση των οροθετικών γυναικών δεν αποτελεί λογικό επακόλουθο ούτε της κρίσης, ούτε των επικείμενων εκλογών. Η κρίση και κυρίως οι εκλογές, που θα ακολουθούσαν σε λίγες μέρες, λειτούργησαν ως πυροκροτητές αυτής της κατάστασης. Δηλαδή, τα απαραίτητα υλικά προϋπήρχαν: οι κοινωνικές σχέσεις και ταυτότητες, τα στερεότυπα και οι κοινωνικές αξίες αποτέλεσαν το έδαφος που γέννησε τη διαπόμπευση των οροθετικών γυναικών.

Οι θεωρητικές βάσεις της έρευνάς μου αντλούν από τη μεταδομιστική θεωρία (Butler 1993, Χαλκιά 2011) και τη θεωρία του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού, τόσο από τους κλάδους της κοινωνιολογίας (Μπέργκερ & Λάκμαν 2003) όσο και της ανθρωπολογίας (Μπακαλάκη 1994, Παπαταξιάρχης 2006, Αθανασίου 2006), της ιστορίας (Σκοτ 1997) και της πολιτικής επιστήμης (Άντερσον 1997). Ενώ το κύριο ερευνητικό ερώτημα αφορούσε το πώς οδηγηθήκαμε στην ποινικοποίηση της οροθετικότητας το Μάιο του 2012 στην Αθήνα και στόχος ήταν η ανάδειξη του σύνθετου πλέγματος εξουσίας που οδήγησε στην κατασκευή των οροθετικών γυναικών ως ενός εσωτερικού εχθρού στα πλαίσια του ελληνικού εθνικού κράτους. Το φύλο, το έθνος και η σεξουαλικότητα γίνονται αντιληπτά ως κοινωνικές κατηγορίες και όχι ως δοσμένες από τη φύση, αποτελούν συστήματα εξουσίας τα οποία συναρθρώθουν κόμβους στο χώρο και στο χρόνο δημιουργώντας κοινωνικούς αποκλεισμούς, ενίοτε εξαιρετικά βίαιους, όπως στο παράδειγμα που αναλύουμε σήμερα (Mayer 2000, Mostov 2000, Yuval-Davis 1993).

Μεθοδολογία

Και οι δύο έρευνες που σας παρουσιάζω σήμερα εντάσσονται στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας και αναγνωρίζουν ότι ο ρόλος των κοινωνικών επιστημών δεν αρκείται στην παρατήρηση, αλλά έχει καταλυτική σημασία στη δημιουργία και την κατασκευή της πραγματικότητας. Πιο συγκεκριμένα, για την ανάλυση του υλικού χρησιμοποιώ την Κριτική Ανάλυση Λόγου (Fairclough 2001, Fairclough & Wodak 1997, Philips &

Jorgensen 2002) η οποία αναγνωρίζει την υλικότητα του λόγου και στοχεύει στο να καταδείξει τις διαλογικές πρακτικές αναπαράγουν την ανισότητα και τον τρόπο που το επιτυγχάνουν αυτό, αλλά παράλληλα φέρνει στο προσκήνιο και τους λόγους που αποσταθεροποιούν αυτή την κατασταλτική κανονικότητα.

Το δείγμα των ερευνών

Αρχικά, στα πλαίσια της διπλωματικής μου εργασίας, επέλεξα να προσεγγίσω το συγκεκριμένο γεγονός μέσα από τις αναπαραστάσεις του στον mainstream Τύπο, καθώς με ενδιέφερε να εντοπίσω τον κυρίαρχο λόγο που αρθρώθηκε την περίοδο που εκτυλίσσονταν τα γεγονότα.

Επέλεξα τα 5 μεγαλύτερα σε επισκεψιμότητα ειδησεογραφικά sites αφενός λόγω της μεγάλης πτώσης που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στις πωλήσεις των εγχώριων εφημερίδων μεγάλης κυκλοφορίας και αφετέρου λόγω της ολοένα και μεγαλύτερης ανάπτυξης που παρουσιάζει το διαδίκτυο.

Την περίοδο που διεξήγαγα την έρευνα (2013) τα sites αυτά ήταν το newsit, το newsbomb, το in.gr, η zougla και το protothema. Το δείγμα μου αποτελείται από 147 δημοσιεύματα τα οποία συνέλεξα τοποθετώντας στις μηχανές αναζήτησης των εν λόγω ιστολογίων τα λήμματα «οροθετικές», «εκδιδόμενες οροθετικές» και «οροθετικές γυναίκες». Το δείγμα αυτό καλύπτει το διάστημα 27 Απριλίου με 17 Οκτωβρίου 2012 έτσι ώστε να συμπεριληφθούν όλα τα άρθρα που αναφέρονταν στις συνεχείς συλλήψεις οροθετικών γυναικών.

Στη συνέχεια, ήθελα να μελετήσω και τους ανταγωνιστικούς προς τον κυρίαρχο λόγους που αρθρώθηκαν το ίδιο διάστημα. Επέλεξα το Twitter ως την πιο διάσημη συσκευή microblogging, το οποίο, όπως και τα υπόλοιπα social media, έχει εμπλουτίσει το ρόλο του δέκτη των ειδήσεων και σε εκείνον του σχολιαστή, αλλά και του πομπού μιας ειδήσης, μετασχηματίζοντας τη ροή των ειδήσεων από γραμμική (ένας πομπός πολλοί δέκτες) σε μη γραμμική (πολλοί πομποί πολλοί δέκτες) (Bruns & Burgess 2012, Papacharissi 2002, Hermida 2010).

Θα ήθελα να σημειώσω ορισμένες δυσκολίες που αντιμετώπισα κατά τη συλλογή του δείγματος, έτσι να διευκολύνω κάποιους που ενδεχομένως να ενδιαφέρονται για την έρευνα στο twitter. Πολλές από τις μηχανές αναζήτησης στο twitter που ήταν ελεύθερης πρόσβασης έχουν πλέον ιδιωτικοποιηθεί, εμπορευματοποιώντας με αυτό τον τρόπο την έρευνα, ενώ οι περισσότερες ανοιχτές ακόμα μηχανές αναζήτησης επιτρέπουν την πρόσβαση σε tweets που έχουν δημιουργηθεί τον τελευταίο μήνα, καθιστώντας τα περισσότερο χρήσιμα για περισσότερο συγχρονικές έρευνες. Από τη στιγμή που τα tweets που αναζητούσα ήταν 2 ετών, οδηγήθηκα στο topsy.com.

Αρχικά, προσπάθησα να αναζητήσω tweets χρησιμοποιώντας το hashtag #orotheitikes, αναζήτηση που δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα, γεγονός που συμβολίζει την περιορισμένη χρήση αυτού του εργαλείου από τους χρήστες του μέσου την υπό εξέταση περίοδο. Έτσι, οδηγήθηκα στη χρήση λέξεων κλειδιά. Ξεκίνησα με τη λέξη «οροθετικές» η οποία για το μήνα Μάιο έφερε 1.229 tweets. Η πλειοψηφία αυτών, το 52% (639 tweets) αφορούσαν αναδημοσιεύσεις άρθρων από τα κυρίαρχα διαδικτυακά μέσα ενημέρωσης, και παράλληλα το 56% αυτών των tweets συγκεντρώνονταν τις 3 πρώτες ημέρες του Μαΐου. Για αυτούς τους λόγους επέλεξα να επικεντρωθώ στις 3 πρώτες μέρες του Μαΐου και στα πρωτότυπα tweets που σχολίαζαν είτε κάποια είδηση είτε το ίδιο το γεγονός της διαπόμπευσης και να προσθέσω 2 ακόμη λέξεις-κλειδιά, «ιερόδουλες» και «πουτάνες», συγκεντρώνοντας συνολικά 1.700 tweets.

Για την κωδικοποίηση του υλικού αυτού χρησιμοποίησα το εργαλείο ποιοτικής ανάλυσης QDA (Qualitative Data Analysis). Με αυτό τον τρόπο αναδείχθηκαν κάποιες κατηγορίες και προχώρησα στην ανάλυση ορισμένων εξ αυτών που εμφανίζονταν περισσότερο ή λιγότερο συχνά. Πριν περάσω στην ανάλυση του υλικού θα ήθελα να σημειώσω πως το υλικό που συγκέντρωσα, λόγω της περιορισμένης πρόσβασης στα δεδομένα που προανέφερα, αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό και όχι ένα συνολικό δείγμα των tweets που δημοσιοποιήθηκαν γύρω από το θέμα.

Ανάλυση λόγου MME

Από τα άρθρα που μελέτησα τα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης φαίνεται να βρίσκονται σε συμφωνία με τις κυβερνητικές αποφάσεις, όπως αυτές εκφράστηκαν από τον τότε υπουργό υγείας. Η αναπαράσταση της αποπομπής των επικίνδυνων και μiasματικών σωμάτων δρα παραγωγικά, συγκροτώντας ένα συγκεκριμένο είδος έθνους (το καθαρό από ασθένειες, αλλά και από ξένα σώματα, όπως εκείνα που συνιστούν οι μετανάστες) και συγκεκριμένα είδη έμφυλων και εθνικών υποκειμένων (εκείνα που εντάσσονται στην ελληνική ετεροφυλόφιλη πυρηνική οικογένεια) (για μια ανάλογη εθνική και έμφυλη συγκρότηση γύρω από το δημογραφικό ζήτημα βλ. Χαλκιά 2007: 81-82).

Τα άρθρα, λοιπόν, αυτά αναπαρήγαγαν τον κυρίαρχο λόγο ενισχύοντας την ποινικοποίηση της οροθετικότητας και οδήγησαν στην ανάδειξη ενός σχήματος με τρεις πόλους: ο ένας πόλος αφορούσε τον θύτη και συγκροτήθηκε από τις οροθετικές μετανάστριες εκδιδόμενες, ο δεύτερος το θύμα, δηλαδή την ελληνική οικογένεια και ο τρίτος τον προστάτη του θύματος, το ελληνικό κράτος.

Ωστόσο, αυτό το τρίπολο μπορεί να αναλυθεί κι άλλο. Αρχικά, η σεξουαλικότητα των εκδιδόμενων θεωρείται επιθετική. Μέσα από την κατηγορία της «βαριάς σκοπούμενης σωματικής βλάβης» παρατηρούμε ότι αποδίδεται πρόθεση στη δράση τους, δηλαδή οι γυναίκες αυτές είχαν σκοπό να μεταδώσουν την ασθένειά τους στους άνδρες με τους οποίους συνευρίσκονταν σεξουαλικά. Χαρακτηριστικός είναι και ο τίτλος ενός δημοσιεύματος: «Ρωσίδα καλλονή μοίραζε θάνατο στο κέντρο της Αθήνας»,¹ ενώ συχνή ήταν η χρήση της φράσης «Σκορπούσαν το θάνατο» [πχ «οι γυναίκες που σκορπούσαν την ηδονή “αγκαλιά” με το θάνατο,² ή “οι οποίες «σκορπούσαν» το θάνατο στις πιάτσες του έρωτα.»³].

Με αυτό τον τρόπο επιβεβαιώνεται (1) το στερεότυπο της υπεύθυνης για τη διάδοση του HIV «ιερόδουλης» και του ανυποψίαστου πελάτη. Αλλά και (2) το στερεότυπο της εκδιδόμενης femme fatale, της γυναίκας αράχνης στον ιστό της οποίας πιάνονται οι αθώοι αρσενικοί της πελάτες. Παράλληλα, αυτό το επιθετικό και μολυσματικό σώμα επενδύεται και με τις σημασίες της διαφορετικής εθνικής ταυτότητας κι έτσι επιτυγχάνεται η δημιουργία ενός εχθρού στο εσωτερικό της χώρας. Οι γυναίκες αυτές, παρότι ασθενείς, παρέμειναν φυλακισμένες για ένα χρόνο δίχως να τους παρασχεθεί κανένα είδος ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης.

¹ <http://www.newsbomb.gr/koinwnia/story/131217/rosida-kalloni-moiraze-thanato-sto-kentro-tis-athinas> (27/04/2012).

² «Από το πεζοδρόμιο, το AIDS γίνεται εφιάλης για χιλιάδες οικογένειες»: <http://www.newsbomb.gr/koinwnia/story/132312/apo-to-pezodromio--to-aids-ginetai-efialtis-gia-hiliades-oikogeneies> (03/05/2012).

³ «Προφυλακιστέες οι 16 ιερόδουλες φορείς του Aids»: <http://www.newsbomb.gr/koinwnia/story/132621/profylakistees-oi-16-ierodoyles-foreis-toy-aids> (04/05/2012).

Ο αρσενικός πελάτης σεξουαλικών υπηρεσιών αναπαρίσταται ως ανυποψίαστος σύζυγος ή γιός που θέτει σε κίνδυνο την υγεία της ελληνικής οικογένειας. Κάτι που είχε, εξαρχής, υποστηρίζει και ο υπουργός Υγείας, Ανδρέας Λοβέρδος με τη δήλωσή του ότι η μετάδοση «γίνεται από την παράνομη μετανάστρια στον Έλληνα πελάτη, στην ελληνική οικογένεια».⁴ Τα δημοσιεύματα μιλούν για «άνδρες ελληνικής καταγωγής», «έγγαμους», «υπεράνω υποψίας», «παντρεμένους ανθρώπους με παιδιά σύζυγο και υπόληψη», «ηλικίας 35-45 ετών», «κουστουμάτους», για «άνδρες υψηλού επιπέδου», «οικογενειάρχες», κ.λπ. Έτσι, παρατηρούμε την αντίφαση ότι ενώ ζούμε σε μια κοινωνία που το πρότυπο του παντρεμένου ζευγαριού άνδρα-γυναίκας που έχει μονογαμικές σχέσεις είναι το κυρίαρχο, οι επί πληρωμή σεξουαλικές συνευρέσεις με εκδιδόμενες γυναίκες από τη μεριά των συζύγων είναι ηθικά νομιμοποιημένες. Η μόνη περίπτωση που οι άνδρες αυτοί επιπλήττονται είναι όταν αμελούν να προστατέψουν την υγεία της ελληνικής οικογένειας και κατ' επέκταση του ελληνικού έθνους.

Η κριτική του κράτους στους πελάτες συνιστά μια ιδιότυπη σύγκρουση δύο ειδών αρρενωποτήτων, σύμφωνα με την οποία ο πατέρας-κράτος επιπλήττει τον γιο-πελάτη-οικογενειάρχη που είναι άτακτος και παίρνει ρίσκα διακινδυνεύοντας την υγεία της μητέρας-πατρίδας, την οποία συμβολίζει η ελληνική οικογένεια. Ο πατέρας, ωστόσο, δεν προχωρά στην τιμωρία του άτακτου γιου καθώς αναγνωρίζει ότι έτσι κατασκευάζεται ο ανδρισμός του στα πλαίσια της ελληνικής κουλτούρας. Το να είσαι σωστός άνδρας σημαίνει να μπορείς να προστατεύσεις την καθαρότητα, την αγνότητα και την ακεραιότητα της μητέρας-γης, όπως αυτή εκπροσωπείται από την οικογένεια.

Οι γυναίκες σύζυγοι, τώρα, των ανδρών πελατών φαίνεται να καλούν «αγωνιωδώς» στις ειδικές γραμμές του ΚΕ.ΕΛ.Π.ΝΟ. και να προσπαθούν να μάθουν πληροφορίες σχετικά με τον ιό, αλλά και τον τρόπο εξέτασης. Η σεξουαλικότητά τους είναι στραμμένη στην αναπαραγωγή, δηλαδή στη φροντίδα της οικογένειας και την αναπαραγωγή αυτής αλλά και του έθνους.

Παρότι στα αποσπάσματα που μελετήσαμε η ευθύνη του έλληνα-άνδρα-πελάτη, κατά την εκτύλιξη των γεγονότων, αναγνωρίζεται από ολοένα και μεγαλύτερο κομμάτι της κυρίαρχης αντίληψης, το γεγονός πως ο πληθυσμός που εν τέλει τιμωρήθηκε, καταστάληκε και διαπομπεύτηκε δεν ήταν ο ανδρικός αλλά οι οροθετικές ή και εκδιδόμενες γυναίκες, λειτουργεί ενισχυτικά και επιβεβαιωτικά ως προς τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας. Το υποκείμενο που απολαμβάνει τα μεγαλύτερα προνόμια εντός της ελληνικής κοινωνίας είναι και εκείνο που το κράτος επιλέγει να προστατέψει. Ο κυρίαρχος ελληνικός ανδρισμός επιβάλλει ένα αρσενικό να εκμεταλλεύεται σεξουαλικά τις εκδιδόμενες γυναίκες. Ενώ, αντίθετα, το πλέον ευάλωτο υποκείμενο που ζει στην ελληνική επικράτεια στοχοποιείται ως επικίνδυνο, μολυσματικό, εγκληματικό και εν τέλει εξοβελιστέο και το σώμα του καθίσταται το σύνορο γύρω από και πάνω στο οποίο περιχαρικόθηκε η κυρίαρχη ταυτότητα.

Ανάλυση λόγου Twitter

Στρεφόμενοι τώρα στο λόγο που αρθρώθηκε στο Twitter μπορούμε αρχικά να παρατηρήσουμε πως το μεγαλύτερο μέρος των tweets που κατέγραψα ασκούσαν κριτική στην κυβερνητική πολιτική.

---

⁴ «Απελάσεις για τις παράνομες πόρνες με AIDS», του Πέτρου Κατσάκου: <http://www.protothema.gr/greece/article/165813/apelaseis-gia-tis-paranomes-pornes-me-aids/> (16/12/2011).

Στα πλαίσια αυτής της εισήγησης θα αναφερθώ σε 2 από τις 4 θεματικές κατηγορίες που εντόπισα να επανέρχονται στην έρευνά μου. Συνοπτικά, οι 4 αυτές κατηγορίες αφορούν: 1) τα tweets που επικεντρώνουν στη σύμπτωση της δίωξης με τις επερχόμενες εκλογές, καταγγέλλοντας τη δίωξη ως ένα προεκλογικό παιχνίδι. 2) και πιο συνήθης εμπεριείχε tweets που χρησιμοποιούσαν το παράδειγμα της πορνείας ή και της οροθετικότητας ως μεταφοράς για να ασκήσουν κριτική στις κυβερνητικές πολιτικές. 3) καλύπτει τα tweets που αποφεύγουν να σχολιάσουν τις κυβερνητικές πολιτικές, αλλά επιλέγουν να σχολιάσουν αρνητικά την εμφάνιση των οροθετικών γυναικών. Και 4) επιδιώκει να ασκήσει μία πιο ριζοσπαστική κριτική.

Η πορνεία ή και η ασθένεια χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τη σχέση μεταξύ των ψηφοφόρων και των πολιτικών. Από τη μία, οι πολιτικοί είτε χαρακτηρίζονται ως ασθενείς «ιερόδουλες» που θέτουν σε κίνδυνο την υγεία του έθνους είτε τους αποδίδεται ο ρόλος του προαγωγού που εκπορνεύει την Ελλάδα. Οι ψηφοφόροι, από την άλλη μεριά, παρομοιάζονται και εκείνοι σε ορισμένα παραδείγματα με ιερόδουλες με σκοπό την κατάδειξη των πελατειακών τους σχέσεων με τους πολιτικούς.

Το μεγαλύτερο μέρος της κριτικής που ασκούν στην κυβέρνηση αυτοί οι αντιλόγοι γίνεται μέσα από την ενσωμάτωση του «ανδρικού βλέμματος», αλλά και των ίδιων ανελεύθερων και καταπιεστικών προτύπων που επιχειρεί να κατακεραυνώσει. Σε ορισμένα παραδείγματα το σεξ χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη σχέση των ψηφοφόρων με τους πολιτικούς:

Με εντολή εισαγγελέα βγήκαν οι πραγματικές φωτογραφίες απ' τις πουτάνες. Κόλλησαν ήδη φτώχεια σε 10 εκατομμύρια Έλληνες»

Διαπομπεύονται οι οροθετικές ιερόδουλοι και μένουν στο απυρόβλητο οι πουτάνες της πολιτικής που μόλυναν το μέλλον μας με τον ιό των DEBTS»

Ενώ, άλλες φορές βλέπουμε να αναδύεται μία κουλτούρα του βιασμού:

Οι Έλληνες γαμιούνται από άρρωστες πουτάνες τόσα χρόνια και ψηφίζουν βοήθεια από τις ίδιες τις πουτάνες. Και μετά μας φτάνει οι οροθετικές.

Τέλος, ένα μέρος αυτών των ανταγωνιστικών προς τον κυρίαρχο λόγων επιχειρεί να αποκαταστήσει την «αλήθεια», να επισημάνει δηλαδή ότι το αφήγημα περί μετανάστριας εκδιδόμενης δεν ισχύει, αλλά η συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών που συνελήφθησαν ήταν Ελληνίδες και όχι εκδιδόμενες, αλλά τοξικοεξαρτημένες. Ένα άλλο κομμάτι υπογραμμίζει τους ιστορικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς λόγους που οδήγησαν σε αυτή τη δίωξη και τις αντίστοιχες αναπαραστάσεις, προτρέποντας σε κινητοποιήσεις συμπαράστασης στις διωκόμενες γυναίκες. Ακολουθούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα:

Λαϊκά δικαστήρια για τις ιερόδουλες – τοξικοεξαρτημένες και τους πελάτες τους και κουβέντα για τις ευθύνες της κοινωνίας «old_time_classic».

Πίσω ρατσιστικά σκουλήκια είμαστε όλοι οροθετικές.

Κλείνοντας, αναγνωρίζουμε τους εαυτούς μας ως έλληνες/ίδες, άνδρες/γυναίκες, ομοφυλόφιλους/ετεροφυλόφιλους μέσα από τη χρήση του λόγου, άρα οφείλουμε να ασκούμε κριτική στους κυρίαρχους λόγους που επιτάσσουν τις συγκεκριμένες ταυτότητες γιατί αυτές συνεπάγονται αποκλεισμούς πολλών κοινωνικών ομάδων,

ατόμων και υποκειμένων, ενίοτε εξαιρετικά βίαιους αποκλεισμούς, όπως αυτός που εκτυλίχθηκε το Μάιο του 2012 στην Αθήνα.

Βιβλιογραφία

- Agamben, Giorgio (2007), *Κατάσταση εξαίρεσης*, Αθήνα, Πατάκης.
- Bruns, Axel & Burgess, Jean (2012), "Researching news discussion on Twitter: New methodologies", *Journalism Studies*, No. 13: 1-13.
- Butler, Judith (1993), *Bodies that matter: On the discursive limits of «sex»*, New York, Routledge.
- Fairclough, Norman (2001), *Media discourse*, London, Arnold.
- Fairclough, Norman & Ruth Qodak (1997), «Critical Discourse Analysis», στο T. A. van Dijk (επιμ.), *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, volume two, London, Sage Publications, σελ. 258-284.
- Hermida, Alfred (2010), "From TV to Twitter: How Ambient News Became Ambient Journalism", *M/C Journal*, No. 13(2), [Online] Διαθέσιμο εδώ: <http://journal.media-culture.org.au/index.php/mcjournal/article/viewArticle/220>.
- Mayer, Tamar (2000), «Gender ironies of nationalism: setting the stage», στο T. Mayer (επιμ.), *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*, London, Routledge, σελ. 1-22.
- Mostov, Julie (2000), «Sexing the nation/ desexing the body: politics of national identity in the former Yugoslavia», στο T. Mayer (επιμ.), *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*, London, Routledge, σελ. 89-110.
- Papacharissi, Zizi (2002), "The virtual sphere: The internet as a public sphere", *New Media Society*, 4 (9): 9-27.
- Philips, Louise & Marianne W. Jorgensen (2002), *Discourse Analysis as Theory and Method*, London: Sage Publications.
- Sioula-Georgoulea, Ismini (2015), "Approaching Twitter Sociologically: A case study of the public humiliation of HIV-positive women", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No. 144, Διαθέσιμο εδώ: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/8625>.
- Yuval-Davis, Nira (1993), "Gender and nation", *Ethnic and Racial Studies*, 16 (4): 621-632.
- Αθανασίου, Αθηνά (2006), «Εισαγωγή: Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το "δεύτερο κύμα"», στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Νήσος, σσ. 13-138.
- Άντερσον, Μπένεντικτ (1997), *Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα, Νεφέλη.
- Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα (1994), «Εισαγωγή: Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», στο Α. Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σελ. 13-74
- Μπέργκερ, Πέτερ Λ. & Λάκμαν, Τόμας (2003), *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας. Μια πραγματεία στην κοινωνιολογία της γνώσης*, Αθήνα, Νήσος.
- Παπαταξιάρης, Ευθύμιος (2006), «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Ε. Παπαταξιάρης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σελ. 11-98.
- Σιούλα-Γεωργουλέα, Ισμήνη (2013), *Η δημόσια διαπόμπευση των οροθετικών γυναικών: μια μελέτη της παραγωγικής διάστασης της εξουσίας σε πέντε (5) ελληνικούς ειδησεογραφικούς ιστότοπους*, διπλωματική εργασία στα πλαίσια του ΜΔ της Κοινωνιολογίας, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, [Online] Διαθέσιμο εδώ: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&type=0&q=Σιούλα&page=1&scope=0&lang=el&pid=iid:7150>.

- Σκοτ, Τζόουν Ο. (1997), «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», στο Ε. Αβδελά και Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες: Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σελ. 285-327.
- Φουκό, Μισέλ (1991), *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Αθήνα, Ύψιλον.
- Φουκό, Μισέλ (2005), *Ιστορία της σεξουαλικότητας Ι: η δίψα της γνώσης*, Αθήνα, Κέδρος.
- Χαλκιά, Αλεξάνδρα (2007), *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας: σεξ, έκτρωση και εθνικισμός*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Χαλκιά, Αλεξάνδρα (2011), *Έμφυλες Βιαιότητες: Εξουσία, Λόγος, Υποκειμενικότητες*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Η οικογένεια των Ελλήνων στρατιωτικών κατά την κρίση

Δρ. Δημήτριος Σμοκοβίτης*

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση στοχεύει πρώτα να αναλύσει το πώς οι Υπηρεσίες για την ψυχική και κοινωνική υποστήριξη του Στρατιωτικού Προσωπικού και των Οικογενειών του είναι οργανωμένες μέσα σε ένα σύστημα υποστήριξης σε διεθνές και εθνικό επίπεδο και δεύτερον, το πώς οι Οικογένειες των Στρατιωτικών κάνουν χρήση αυτού του συστήματος.

Γίνεται σύγκριση με τη μέριμνα των Η.Π.Α. για τους απόμαχους στρατιωτικούς και τις οικογένειες τους για να παρουσιαστεί η πολιτική που θα μπορούσε να εφαρμοστεί και στην Ελλάδα στον τομέα αυτό.

Θα συζητηθούν θέματα που αφορούν τη σχέση των οικογενειών των στρατιωτικών και της ευρύτερης κοινωνίας κατά την περίοδο της σημερινής οικονομικής κρίσης.

Επίσης, όπου είναι δυνατό, θα παρουσιαστούν οι πιθανές λύσεις για τη βελτίωση της ψυχοκοινωνικής υποστήριξης στο πλαίσιο των δημοσιονομικών περιορισμών που επιβάλλονται από την Κρίση.¹

Λέξεις κλειδιά: Στρατιωτικό προσωπικό, οικογένειες στρατιωτικών, σχέση στρατιωτικών με την κοινωνία σε κρίση.

Η μελέτη αυτή στοχεύει στην ενίσχυση των γνώσεων της επιστημονικής κοινότητας για την κατανόηση των προκλήσεων των στρατιωτικών οικογενειών που προέρχονται από το στρατιωτικό τρόπο της ζωής των μελών της. Προκλήσεις που αρχίζουν από τις μακρές απουσίες των συζύγων και φτάνουν μέχρι και τη διακινδύνευση σοβαρού τραυματισμού καθώς και ο κίνδυνος για τους στρατιώτες να σκοτωθούν κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας τους.

Η κρίση αυτή, μετεξελισσόμενη σε γενικότερη κρίση που αφορά και την ασφάλεια και την άμυνα της Ελλάδος απαιτεί από τα στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας της χώρας μας υπερβολική επαγγελματική προσπάθεια και αφοσίωση στην αποστολή τους. Η εκτέλεση αυτής της σημαντικής αποστολής δεν μπορεί να υλοποιηθεί χωρίς να υποστηρίζεται αποτελεσματικά από τις οικογένειες τους και την ελληνική κοινωνία.

Η παρούσα εισήγηση θα δώσει την ευκαιρία σε Έλληνες κοινωνιολόγους να κατανοήσουν τις επιστημονικές απόψεις και διερευνητικά ευρήματα άλλων κλάδων κοινωνικών επιστημών από τον ελληνικό και διεθνή χώρο, να εμβαθύνουν σε ειδικά θέματα, να διευρύνουν τα επιστημονικά τους ενδιαφέροντα σε θεσμούς που έχουν συνδεθεί με την ιστορική εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας.

Πλέον σημαντικό: Θα συμβάλει στην προώθηση της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας, ενός σχετικά νέου εφαρμοσμένου κλάδου της Κοινωνιολογίας στη

---

* Διδάκτωρ.

Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: lnicola@otenet.gr

¹ Η κρίση στη Ελλάδα, που εξελίχθηκε σε τεράστια οικονομική και κοινωνική κρίση.

χώρα μας που έχει σημαντικά αναπτυχθεί και αναγνωρισθεί στο διεθνή χώρο, με αξιόλογους ερευνητές για την αντιμετώπιση ουσιαστικών κοινωνικών προβλημάτων του στρατιωτικού θεσμού, και θα καθορίσει την ταυτότητα, τα όρια, και το αντικείμενο της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας, συμβάλλοντας στην αύξηση της αποτελεσματικότητας των στρατιωτικών οργανισμών.

Η κατανόηση των στρατιωτικών οικογενειών απαιτεί μια διεπιστημονική προσέγγιση για να καταγραφούν οι επιπτώσεις των στρατιωτικών απαιτήσεων για την οικογενειακή ζωή.²

Ακόμη να μελετηθούν οι επιπτώσεις των σωματικών ή ψυχικών τραυματισμών των στρατιωτών για οικογενειακή λειτουργία. Για το λόγο αυτό απαιτείται η σύμπραξη πολλών επιστημονικών πεδίων, όπως της Ψυχολογίας, της Κοινωνιολογίας, της Ιστορίας και της Ανθρωπολογίας και της Γεωπολιτικής το λιγότερο. Επιπλέον, χρειάζεται πολλαπλή ανάλυση και από όλους σε εθνικό και σε παγκόσμιο επίπεδο.

Εισαγωγή

Το βάρος της λιτότητας, που επιβαρύνει όλες τις κυβερνήσεις, έχει άμεση επίδραση στις υπηρεσίες μας για την ασφάλεια και την άμυνα. Η μείωση του δημόσιου ελλείμματος σημαίνει περικοπές στις αμυντικές δαπάνες, με σοβαρές συνέπειες για το μέγεθος και την ικανότητα των ενόπλων δυνάμεων όλων των χωρών.

Στη περίοδο λοιπόν αυτή της παγκόσμιας κρίσης ασφάλειας η ετοιμότητα και ο επιχειρησιακός ρυθμός των ενόπλων δυνάμεων αναγκαστικά παραμένει σε υψηλά επίπεδα για να μπορεί να ανταποκριθεί στις επαναλαμβανόμενες κρίσεις. Οι στρατιωτικοί και οι οικογένειές τους καταβάλουν ένα πολύ βαρύ τίμημα, γιατί ενώ από τη μία πλευρά για οικονομικούς λόγους μικραίνει και συρρικνώνεται το στράτευμα από την άλλη υπάρχουν πολύ πιο συχνά αποστολές στρατιωτικών δυνάμεων και συχνότερες αναπτύξεις σε απομακρυσμένα θέατρα επιχειρήσεων).³

Η συνεχιζόμενη λοιπόν τάση για συρρίκνωση και οργανωτική αναδιάρθρωση των Ενόπλων Δυνάμεων παράλληλα με την αυξανόμενη συμμετοχή σε διεθνείς επιχειρήσεις, επιβάλουν την αύξηση του αριθμού και της χρονικής διάρκειας των αποστολών εκεί, εξαναγκάζουν με τον τρόπο αυτό τα ίδια πρόσωπα της στρατιωτικής υπηρεσίας να στελεχώσουν τις διαδοχικές αποστολές, προϋποθέτοντας βέβαια και τους συχνότερους διαχωρισμούς της οικογένειας των στρατιωτικών.

Εκτός από τον παράγοντα «ασφάλεια» που εξακολουθεί να είναι κυρίαρχος υπάρχουν και οι κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις που επηρεάζουν την εργασία και τους ρόλους της οικογένειας και εισαγάγουν νέες προκλήσεις για την επιτυχή διαχείριση της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής.

Εκτός από αυτές τις εξελίξεις, οι Στρατιωτικοί Οργανισμοί θα πρέπει να ανταγωνίζονται την αγορά εργασίας για την εύρεση του εξειδικευμένου προσωπικού. Ευρισκόμενοι αντιμέτωποι με τις προκλήσεις της πρόσληψης, της επιλογής και της διατήρησης αυτού του ικανού προσωπικού, αντιλαμβάνονται τον ρόλο της οικογένειας και ότι αυτός μπορεί και να είναι υψίστης σημασίας για τις αποφάσεις τους να ενταχθούν ή να παραμείνουν στο στρατό.⁴

² ERGOMAS WG Military Families.

³ Ph. Manigart, Royal Military Academy Belgium, Philippe, Manigart, ERGOMAS 2013, «Ψυχοκοινωνική Υποστήριξη σε Περίοδο της Λιτότητας».

⁴ Ως Εισήγηση Manon Andres στο Συνέδριο 2012 ERGOMAS Netherlands Defence Academy.

Η αλληλεξάρτηση της εργασίας και της οικογένειας έχει τεκμηριωθεί καλά στη λογοτεχνία, η οποία διακρίνει μεταξύ εργασίας που επηρεάζει την οικογενειακή ζωή και τους οικογενειακούς παράγοντες που επηρεάζουν τα αποτελέσματα που σχετίζονται με την εργασία. Επιπλέον, αυξάνεται ο αριθμός των γυναικών στο στράτευμα και μαζί ο αριθμός των στρατιωτικών οικογενειών, που εκτός από ένα πιθανό διπλό εισόδημα για αυτές εκτίθενται επίσης στις οικογενειακές ευθύνες, ενώ γίνονται πολύπλοκοι οι ρόλοι εντός της οικογένειας και αυξάνει η ένταση μεταξύ των μελών της.

Για την αντιμετώπιση της έντασης εντός της στρατιωτικής οικογένειας θα πρέπει να αναλυθεί και να θεραπευτεί. Οι αναλύσεις έδειξαν ότι η εκτίμηση μεταξύ των συζύγων, οι επιπτώσεις του τρόπου της στρατιωτικής ζωής στις οικογένειες και οι ακολουθούμενες τις σταδιοδρομίες των συζύγων φαίνεται να είναι τα κλειδιά για την κατανόηση των επιπτώσεων από την ανάπτυξη στρεσογόνων παραγόντων για την συζυγική ευημερία.⁵

Η απαίτηση για κοινωνική δικτύωση της στρατιωτικής οικογένειας εξακολουθεί να είναι ένας στόχος που με δυσκολία μπορεί να επιτευχθεί με τα υπάρχοντα κοινωνικά δίκτυα. Στην περίοδο της οικονομικής κρίσης έχουν τα δίκτυα αυτά αποσθαιρωθεί και δεν καλύπτουν παρά ένα μικρό μέρος από τις πραγματικές απαιτήσεις. Ως διάδοχος των δικτύων αυτών εμφανίστηκαν τα κοινωνικά δίκτυα υποστήριξης που παρουσιάζονται από το Διαδίκτυο. Αυτά ίσως είναι και εικονικά, αλλά είναι εξίσου πραγματικά με εκείνα που έχουν σάρκα και οστά.

Βιώνουμε τώρα μια ποικιλομορφία των νέων μέσων ενημέρωσης, που διοργανώνουν τις επαφές μεταξύ των ανεπτυγμένων στρατιωτών στο θέατρο επιχειρήσεων και της μητέρας πατρίδας και των οικογενειών τους. Οι άνθρωποι συναντιούνται πλέον σε μια ευρύτερη περιοχή, όπως είναι το Facebook και σχηματίζουν ομάδες υποστήριξης των στρατιωτικών στο μέτωπο. Μια δικτυωμένη κοινωνία ενεργοποιεί την υποστήριξη της μέσω του Διαδικτύου, αλλά ενσωματώνει επίσης τον κίνδυνο για την στρατιωτική οργάνωση.

Η αυθόρμητη αυτό-οργάνωση, η διαρροή των πληροφοριών σχετικά με την αποστολή στα μέσα ενημέρωσης και επικοινωνίας και ούτω καθεξής, είναι πέρα από τον έλεγχο της στρατιωτικής οργάνωσης. Νέες μορφές εποπτείας του εσωτερικού ελέγχου και των οριζόντιων ελέγχων, εκδημοκρατισμός, και κανόνες συμπεριφοράς για τα μέσα ενημέρωσης, είναι το απαραίτητο αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης.⁶

Οι Στρατιωτικές Οικογένειες (Military Families)

Η Ομάδα Εργασίας της Ergomas⁷ για τις Οικογένειες των Στρατιωτικών στοχεύει στην ενίσχυση των γνώσεων για την κατανόηση των προσαρμογών των στρατιωτικών οικογενειών στις προκλήσεις που επιβάλλει σε αυτές ο *στρατιωτικός τρόπος της ζωής* αυτών. Σε αυτές τις προσαρμογές περιλαμβάνονται και οι επαναλαμβανόμενες μεταθέσεις σε νέα περιβάλλοντα εργασίας, οι συχνοί αποχωρισμοί για την παρακολούθηση των προγραμμάτων στρατιωτικής εκπαίδευσης, αλλά και ο *κίνδυνος* για τους στρατιώτες να τραυματιστούν ή ακόμη και σκοτωθούν κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας τους.

Η κατανόηση των στρατιωτικών οικογενειών απαιτεί μια διεπιστημονική προσέγγιση με συνεισφορές από τους χώρους της Ψυχολογίας, της Κοινωνιολογίας, της

⁵ Tsanela Dursun, Defence Research and Development, Canada).

⁶ René Moelker Netherland Defence Academy ERGOMAS 2013.

⁷ ERGOMAS/Military Families Working Group.

Ιστορίας και της Ανθρωπολογίας το λιγότερο. Επιπλέον, χρειάζεται πολλαπλή προοπτική ανάλυση, όπως η θεωρητική, η εμπειρική, η αντανακλαστική προσέγγιση και εκδηλώσεις (αφήγηση) σε εθνικό και το παγκόσμιο επίπεδο.

Τα θέματα που εξετάζονται περιλαμβάνουν, χωρίς να περιορίζονται και τα παρακάτω:

- Οι εντάσεις μεταξύ της οργάνωσης (του στρατεύματος) και της οικογένειας. Δηλαδή, εάν τα δίπολα οικογένεια –εργασία ή επαγγελματική– οικογενειακής ζωή ευρίσκονται σε σύγκρουση ή ισορροπία, δηλαδή τις επιπτώσεις των στρατιωτικών απαιτήσεων επί της οικογενειακής ζωής και τις απαιτήσεις της οικογένειας από την στρατιωτική εργασία (και επιχείρηση).
- Οι επιπτώσεις των διαφορετικών χαρακτηριστικών που έχει η κάθε αποστολή (ο τύπος της αποστολής, η διάρκεια της ανάπτυξης, ο φόρτος από αυτή, κ.λπ.) στο οικογενειακό στρες και στη απαίτηση προσαρμογής.
- Τα ψυχολογικά ζητήματα, στα οποία περιλαμβάνονται το άγχος και η ευημερία των διαφορετικών μελών της οικογένειας και η σχέση ποιότητας (συμπεριλαμβανομένων και των σχέσεων γονέα-παιδιού και εταίρου ή συντρόφου).
- Τα πρότυπα και οι τάσεις στις εμπειρίες οικογενειών (αλλά και στις προσωπικές διαχρονικές μεταβολές) κατά τη διάρκεια στρατιωτικών επιχειρήσεων αλλά και σε καιρό ειρήνης.
- Οι επιπτώσεις των σωματικών ή ψυχικών τραυματισμών των στρατιωτών για οικογενειακή λειτουργία.
- Οι ρυθμίσεις για την κοινωνικής υποστήριξη, τα δίκτυα και οι ανάγκες, σε καιρούς στρατιωτικών επιχειρήσεων αλλά και σε καιρό ειρήνης.
- Οι επιπτώσεις των εξελίξεων και αλλαγών στην κοινωνία, την οικογένεια, ή/και οι στρατιωτικοί στους στρατιώτες και τις οικογένειές.
- Υποστήριξη οικογενειακών μελών ή αντιρρήσεις να ενταχθούν ή να μείνουν στο στρατό.
- Ο ρόλος των μέσων ενημέρωσης σε προσαρμογές, απόψεις και υποστήριξη των οικογενειών.

Σημερινή κατάσταση των Αποστράτων στις ΗΠΑ

Παρακάτω παρουσιάζονται τα κύρια συμπεράσματα-πορίσματα από τη Μελέτη για τους Αποστράτους με τις διαπιστώσεις και τα κύρια συμπεράσματα για το σημερινό καθεστώς των αποστράτων στις δυτικές κοινωνίες που βιώνουν την κρίση. Η Κρίση βέβαια που είναι σύνθετη, με πολλά από τα συστατικά της ακόμη είναι να συγκεχυμένα και απροσδιόριστα.⁸

Τα ευρήματα της Μελέτης των Παλαιίμαχων από το Λος Άντζελες έχουν αποκαλύψει αρκετά σημαντικά θέματα που αξίζουν την προσοχή:

Οι περισσότεροι από τους εν υπηρεσία που αποχωρούν από το στρατό δεν ήταν προετοιμασμένοι για αυτή τη μετάβαση.

Οι περισσότεροι από τους απόστρατους έχουν ένα ευρύ φάσμα των αναγκών που δεν μπορούν εύκολα να παρασχεθούν από ένα και μόνο φορέα υποστήριξης.

---

⁸ Carl Andrew Castro & Sara Kintzle Anthony Hassan “The State of the American Veteran: The Los Angeles County Veterans Study”, 61: 1150.

Η υποστήριξη που παρέχεται στους αποστράτους δεν είναι οργανωμένη για την παροχή Ολιστικής Υποστήριξης τόσο σε εκείνους που την έχουν ανάγκη σήμερα ούτε και σε εκείνους που θα ξανά-επιστρέψουν αύριο.

Οι περισσότεροι από τις οργανώσεις υποστήριξης επικεντρώνονται στην ικανοποίηση των άμεσων και χρόνιων αναγκών, όπως η έλλειψη στέγης, τα σοβαρά θέματα υγείας, την οξεία ή χρόνια ανεργία. Πολύ λίγη προσοχή δίνεται στη πρόληψη αυτών των δυσμενών καταστάσεων ή στην έγκαιρη παρέμβαση που θα αποτρέψει από το να γίνουν χρόνια.

Η Μελέτη προβαίνει σε διαπιστώσεις και καλείται η επιστημονική κοινωνιολογική κοινότητα για να μελετήσει τις διαπιστώσεις αυτές και να εισηγηθεί τις συγκεκριμένες συστάσεις για την αντιμετώπιση τους με τον καλύτερο τρόπο. Ο κύριος στόχος αυτών των συστάσεων είναι να προσδιορίζουν εκείνοι από τους διαθέσιμους τρόπους που καλύπτουν τις ανάγκες των αποστράτων με τον καλύτερο τρόπο, λαμβάνοντας υπόψη ότι θα υπάρχουν παράλληλα και άλλες μεγάλες και συνεχιζόμενες προσπάθειες για την επίτευξη των ίδιων αυτών στόχων.

Κύρια Συμπεράσματα για τους Αποστράτους των ΗΠΑ

Δυσκολίες για τη μετάβαση στην πολιτική ζωή. Πάνω από τα δύο τρίτα (75%) των αποστράτων σήμερα ανέφεραν μεγάλες δυσκολίες προσαρμογής στην πολιτική ζωή. Ανέφεραν επίσης ότι δεν ξέρουν πού να πάνε ή με ποιόν να επικοινωνήσουν για παροχή κάποιας βοήθειας.

Επαγγελματική Απασχόληση

Σχεδόν οκτώ στους δέκα (80%) των ευρισκομένων στην υπηρεσία στρατιωτικοί αποχωρούν χωρίς να έχουν βρει εργασία, ελπίζοντας ότι θα βρουν γρήγορα μία απασχόληση που να έχει κάποιο νόημα για αυτούς και που θα τους παρέχει μία επαρκή αποζημίωση, τουλάχιστον ίση με αυτή που είχαν ως εν ενεργεία στρατιωτικοί.

Σχεδόν το ένα τέταρτο (25%) των αποστράτων βρίσκει θέσεις εργασίας που τους αποφέρουν ελάχιστα χρήματα ή βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας. Πάνω από τα τρία τέταρτα (75%) από αυτούς είναι χωρίς δουλειά και δεν λαμβάνουν βοήθεια για την εξεύρεση νέας εργασίας.

Την ίδια στιγμή, οι απόστρατοι ομολογούν ότι χρειάζονται χρόνο για να καταλάβουν το τι θέλουν να κάνουν στη ζωή τους αφότου αποχωρήσουν από το στράτευμα.

Όροι Διαβίωσης μετά τη Στρατιωτική Υπηρεσία

Ένας σημαντικός αριθμός (τουλάχιστον το 40%), από τους ευρισκόμενους στη στρατιωτική υπηρεσία και κατά την στιγμή της αποχώρησής τους από αυτή, δεν είχε αναγνωρίσει τον τόπο της μόνιμης στέγασής του.

Πρόληψη της Έλλειψης Στέγης

Πολλοί απόστρατοι, επειδή έχουν ασταθείς όρους και ρυθμίσεις για την διαβίωση τους, δεν πληρούν τις προϋποθέσεις που ορίζει το τμήμα του οικισμού και αστικής ανάπτυξης (HUD) για την καταπολέμηση της έλλειψης στέγης. Κινδυνεύουν να βρεθούν άστεγοι ή

σε μια κατάσταση που επειδή δεν θα έχουν την δική τους στέγη θα επιβαρύνουν υπέρμετρα τους συγγενείς και τους φίλους τους.

Σωματική και Ψυχολογική Υγεία

Πολλοί στρατιωτικοί αφήνουν τα ενεργά τους καθήκοντα με κάποιο μη θεραπευμένο νόσημα και με βεβαρυμμένη ψυχική και σωματική υγεία. Πέντε στους δέκα (50%) οι απόστρατοι στρατιωτικοί αναφέρουν ένα πρόβλημα σημαντικό για τη σωματική ή ψυχική τους υγεία για το οποίο δεν λαμβάνουν καμία φροντίδα. Ένας στους δέκα (10%) απόστρατοι έχουν σκεφτεί την «αυτοκτονία» ως ένα σχέδιο για τον τερματισμό της ζωής τους.

Βαθμός Αναπηρίας

Οι απόστρατοι, ενώ ανέφεραν σημαντικές ανησυχίες για τη σωματική και ψυχολογική τους υγεία καθώς και την ψυχασθένεια τους, δεν έχουν λάβει ένα ανάλογο Βαθμό ή Ποσοστό Αναπηρίας όσο βρισκόταν στην υπηρεσία. Δυσκολίες αντιμετωπίζει το σύστημα υγείας και οι ασφαλιστικές εταιρείες από αυτή την ίσως εσκεμμένη αμέλεια των ατόμων και της στρατιωτικής υπηρεσίας.

Πρόσβαση στη Περίθαλψη

Σημαντικά είναι τα εμπόδια που έχουν δημιουργεί στη Πρόσβαση στη Περίθαλψη και ακόμη υψηλότεροι φραγμοί αναμένονται λόγω της οικονομικής κρίσης. Αποτέλεσμα είναι οι πέντε από τους δέκα (50%) απόστρατοι δεν έχουν πρόσβαση στο σύστημα περίθαλψης ή τις απαραίτητες θεραπείες. Πολλοί απόστρατοί «αναγκάζονται» να προτιμούν να διαχειριστούν τα προβλήματα τους μόνοι τους.

Υπηρεσία Αποστράτων

Έχει προσδιοριστεί το ευρύ φάσμα των συγκεκριμένων υπηρεσιών που απαιτούνται κατά τη διάρκεια της μετάβασης από το στρατιωτικό στο πολιτικό βίο, που θα διαρκέσει σίγουρα πάνω από δύο χρόνια. Σε αυτό το διάστημα μία Υπηρεσία Αποστράτων θα πρέπει να υπάρχει για να παρέχει Υπηρεσίες και Προγράμματα για την απασχόληση, την υγειονομική περίθαλψη, την ψυχική υγείας, τη στέγαση και την μετεκπαίδευση των αποστράτων, μεταξύ των άλλων.

Οικονομικά θέματα

Πάνω από το ένα τρίτο (35%) των αποστράτων εκθέτει ότι έχει οικονομικά προβλήματα, πολλά από τα οποία άρχισαν κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής υπηρεσίας. Ελλείπει η αξιολόγηση της χρηματοοικονομικής κατάστασης των μελών που είναι ακόμη στην υπηρεσία, και μάλιστα σε ετήσια βάση να επιτρέπουν επαρκή χρόνο για να αποκαταστήσει την οικονομική υγεία, αν χρειαστεί, πριν από την ημερομηνία της αποχώρησης του στρατιωτικού από την υπηρεσία.

Στρατιωτική Ταυτότητα

Ο σημερινός απόστρατος έχει σίγουρα μια πολύ ισχυρή προσωπική και κοινωνική στρατιωτική ταυτότητα. Ενώ αυτή η ταυτότητα του είναι κάτι το αξιοθαύμαστο και το

επιθυμητό, εν τούτοις δεν συμβάλει στην επιτυχία της μετάβασης στο πολιτικό βίο. Ενώ ο «απομονωτισμός» για τον χαρακτήρα, που επιδιώκει ο στρατιωτικός πολιτισμός, προωθεί την ενότητα και την ανθεκτικότητα στις δυσκολίες του πολέμου, αυτός είναι επίσης που αφήνει τους απόστρατους λιγότερο εξοπλισμένους και ίσως και λιγότερο άνετους σε ένα πολιτικό περιβάλλον.

Κύριες Πρωτοβουλίες για τους Απόστρατους των ΗΠΑ

- Έχουν αναληφθεί από την Κυβέρνηση των ΗΠΑ Πρωτοβουλίες, με κύριο στόχο να συντονίσουν τους διαθέσιμους πόρους και μέσα που καλύπτουν τις ανάγκες των απόστρατων με τον καλύτερο τρόπο. Οι πρωτοβουλίες αυτές έχουν μετατραπεί σε Προγράμματα από την Ένωση των Αποστράτων, για να «υλοποιηθούν μέσω αυτών» οι απαραίτητες αλληλεπιδράσεις με την κοινωνία, όπως παρακάτω:
- Εδραίωση ισχυρής υποδομής για τη λειτουργία και τη διαχείριση της Ένωσης Αποστράτων και ενός ενιαίου και ολοκληρωμένου μοντέλου για τη λειτουργία της.
- Μετασχηματισμός της διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού καθώς και των λοιπών πόρων.
- Βελτιστοποίηση της χρήσης του χαρτοφυλακίου του Μετοχικού Ταμείου κατά την εφαρμογή και την εκτέλεση της διαδικασίας του Στρατηγικού Σχεδιασμού των Επενδύσεων.
- Ενεργοποίηση της Τεχνολογίας του 21ου αιώνα για να διανομή των παροχών και υπηρεσιών.
- Αυτοματοποίηση της Πληρωμής Επιδομάτων.
- Εξασφάλιση της Ετοιμότητας των Αποστράτων, για την αντιμετώπιση των τυχόν νέων και αναδυόμενων απειλών ή εθνικών αναγκών. Προτεραιότητα η δημιουργία εικονικών Ηλεκτρονικών Φάκελων Σταδιοδρομίας. Ανάπτυξη των δυνατοτήτων, επιτρέποντας στα συστήματα να οδηγούν τις επιδόσεις και τα αποτελέσματα.
- Σχεδίαση του μοντέλου της Υγειονομικής Περίθαλψης των Αποστράτων και των οικογενειών τους, ώστε να προσαρμόζεται στο σύστημα παροχής υγειονομικής περίθαλψης. Αυτό πρέπει να περιλαμβάνει και την συντονισμένη υγειονομική φροντίδα για την:
- Βελτίωση της Ψυχικής Υγείας των Αποστράτων.
- Ενίσχυση της Πρόσβασης στην υγειονομική περίθαλψη
- Διεξαγωγή έρευνας για την ανάπτυξη και την ενίσχυση της υγείας μακροπρόθεσμα και της ευημερίας των αποστράτων.
- Βελτίωση της ποιότητας της υγειονομικής περίθαλψης με παράλληλη μείωση του κόστους.
- Μετασχηματισμός των υπηρεσιών υγειονομικής περίθαλψης, μέσω της πληροφορικής της ιατρικής (τήλε-ιατρική)
- Εξάλειψη των Αστέγων Αποστράτων.
- Επαγγελματική Αποκατάσταση και Απασχόληση: Αυτό το πρόγραμμα βοηθά τους απόστρατους με υπηρεσία-συνδεδεμένη με αναπηρίες να προετοιμαστούν, να βρουν, και να διατηρήσουν κατάλληλες θέσεις εργασίας. Για εκείνους που έχουν αναπηρίες τόσο σοβαρές ώστε να μην μπορούν να απορροφήσουν αμέσως

σε εργασίες, το πρόγραμμα αυτό προσφέρει τις υπηρεσίες για να βελτιώσουν την ικανότητά τους να ζουν όσο γίνεται πιο ανεξάρτητα .

Υπηρεσίες που μπορούν να παρέχονται από Πρόγραμμα Επαγγελματικής Αποκατάστασης

- Συνολική αξιολόγηση της αποκατάστασης για να καθοριστούν οι ικανότητες, δεξιότητες και τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα για την απασχόληση.
- Επαγγελματική συμβουλευτική και τον προγραμματισμό της αποκατάστασης
- Υπηρεσίες Απασχόλησης, όπως εργασία, κατάρτιση, αναζήτηση εργασίας και δεξιοτήτων, για να συνεχιστεί η βελτίωση και να διατηρηθεί η ετοιμότητα για εργασία.
- Βοήθεια για την εύρεση και διατήρηση μιας θέσης εργασίας, συμπεριλαμβανομένης της χρήσης των ειδικών κινήτρων στον εργοδότη για τη θέση εργασίας.
- Επαγγελματική κατάρτιση (εκπαίδευση στην πράξη), μαθητεία, και μη αμειβόμενη εργασία για απόκτηση εμπειριών.
- Δευτεροβάθμια εκπαίδευση σε σχολή, επαγγελματική, τεχνική ή επαγγελματική σχολή.
- Υποστηρικτικές υπηρεσίες για την αποκατάσταση, συμπεριλαμβανομένης της διαχείρισης κατά περίπτωση, την παροχή συμβουλών και ιατρικές παραπομπές.
- Υπηρεσίες για τη διαβίωση με αυτονομία για τους βετεράνους που δεν είναι σε θέση να εργαστούν, λόγω της σοβαρότητας της αναπηρίας τους.

Οι σύζυγοι και στρατιωτικές οικογένειες γενικά

Το Παραδοσιακό Σύστημα σήμερα

Η θέση της συζύγου στο παραδοσιακό ελληνικό στρατιωτικό σύστημα εξαρτήθηκε άμεσα από τον βαθμό του συζύγου της. Οι σύζυγοι δεν είχαν καμία πραγματική αρμοδιότητα για τη στρατιωτική κοινότητα, εκτός του να δείχνουν κοινωνικές στις συνεστιάσεις των αξιωματικών. Η σύζυγος ενός αξιωματικού κρίνεται με τα κριτήρια της ύπαρξης της ως καλής συζύγου και καλής μητέρας. Στην πραγματικότητα η σύζυγος του αξιωματικού ήταν ένα είδος προσαρτήματος στο στρατιωτικό ρόλο του αξιωματικού και όχι κάποιος με έναν αυτόνομο ρόλο στη στρατιωτική κοινότητα, πολύ λιγότερο ένα πρόσωπο με ανεξάρτητη στάση.

Σήμερα, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις, τρεις από τις τέσσερις συζύγους των αξιωματικών σταδιοδρομίας έχουν τις δικές τους εργασίες. Το πρόβλημα για τους αξιωματικούς σταδιοδρομίας, που μετατίθενται μακριά είναι πολύ πραγματικό, και ασκεί σοβαρή επίδραση στις σταδιοδρομίες των στρατιωτικών.⁹

Κατευθυντήριες Αρχές που διέπουν τις αλλαγές σε εξέλιξη, δηλαδή να είναι ανθρωποκεντρικές, να λαμβάνουν υπόψη αποτελέσματα που είναι αναγκαίο να επιτευχθούν και να είναι προσανατολισμένες στο μέλλον.

Μέριμνα για το Στρατιωτικό Προσωπικό στην Ελλάδα

⁹ Smokovitis, D. (1984), «Από Θεσμικές σε Επαγγελματικές Αξίες: Τάσεις στον Ελληνικό Στρατό», Forum International Sowi Munchen, Toulouse, σελ. 351-385.

Η απρόσκοπτη δέσμευση και αφοσίωση των στρατιωτικών στην Αποστολή τους επιτυγχάνεται μέσα από πολιτικές και μέτρα, τα οποία βελτιώνουν τόσο την ατομική του όσο και την οικογενειακή του ευημερία.

Προς αυτή την κατεύθυνση, εφαρμόζονται μέτρα για την εναρμόνιση και συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής του προσωπικού, τη διευκόλυνση της καθημερινότητάς του και την επίλυση τόσο των ατομικών-οικογενειακών όσο και των εργασιακών προβλημάτων του.

Προβλήματα της Οικογένειας των Ελλήνων Στρατιωτικών

Προβλήματα της Οικογένειας των Στρατιωτικών, όπως:

- Συνυπηρέτηση των στελεχών.
- Κοινωνικά Κριτήρια Τοποθετήσεων-Μεταθέσεων.
- Ειδική Μέριμνα για γονείς μονογονεϊκών οικογενειών, διαζευγμένους γονείς, προστάτες ΑΜΕΑ, πολύτεκνους, τρίτεκνους και για τις οικογένειες των στελεχών που απεβίωσαν εν υπηρεσία.
- Δυνατότητα προσφυγής του στρατιωτικού προσωπικού στη Διακλαδική Επιτροπή Κοινωνικών Προβλημάτων.
- Χορήγηση άδειας κύησης-τοκετού στο γυναικείο στρατιωτικό προσωπικό και προσαύξηση αυτής σε περίπτωση απόκτησης τέκνου πέραν του τρίτου, καθώς και δυνατότητα χορήγησης άδειας ανατροφής τέκνου σε ορισμένες περιπτώσεις και από το σύζυγο.
- Χορήγηση φοιτητικής άδειας στα στελέχη που φοιτούν σε ανώτερα ή ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα.
- Μέτρα που αφορούν στη στέγαση, σίτιση, μετακίνηση του προσωπικού.
- Παροχή Νοσοκομειακής και Έξω-Νοσοκομειακής υγειονομικής περίθαλψης του ιδίου και της οικογένειάς του καθώς και στην παροχή κάθε είδους διευκολύνσεων προς αυτό λαμβάνονται διαρκώς.
- Παροχή συνδρομής στα τέκνα στρατιωτικού και πολιτικού προσωπικού όσον αφορά τον επαγγελματικό τους προσανατολισμό.
- Δυνατότητα σίτισης στις Στρατιωτικές Λέσχες του εν ενεργεία Πολιτικού Προσωπικού καθώς και των μελών των οικογενειών των. Το δικαίωμα αυτό ισχύει και για τα παιδιά των υπαλλήλων που φοιτούν σε εκπαιδευτικά ιδρύματα εκτός του τόπου μόνιμης διαμονής τους.
- Διεύρυνση των δικαιούχων στους οποίους παρέχονται υπηρεσίες από τα Στρατιωτικά Φαρμακεία.
- Ανανέωση σε ετήσια βάση των συμβάσεων για τη δωρεάν μετακίνηση των Οπλιτών και των τριών Κλάδων των Ε.Δ με τις κατά τόπους Αστικές Συγκοινωνίες.
- Προώθηση θεσμοθέτησης της κάλυψης των αναγκών των μετακινήσεων των Στελεχών και των Σπουδαστών των Στρατιωτικών Ιδρυμάτων και Σχολών.

Το μεγάλο κοινωνικό πρόβλημα των οικογενειών των στελεχών που υποστηρίζουν τα ανάπηρα και ανάκανα προς εργασία τέκνα τους, καταγράφεται στη πρόσφατη (2015) έρευνα της Διεύθυνσης Προσωπικού του ΓΕΣ.¹⁰ Το μεγαλύτερο μέρος των τέκνων (357 εκ των 529) έχουν αναπηρία πάνω από 76%.

---

¹⁰ Πίνακας Στελεχών Στρατού Ξηράς με Τέκνα Ανάπηρα και Ανάκανα για Εργασία-Διεύθυνση Προσωπικού ΓΕΣ 2015.

Επίσης θα πρέπει να υπογραμμισθεί η αυξανόμενη τάση του αριθμού των ευρισκομένων σε διάζευξη ή διάσταση (το 5% έναντι 1% πριν από την κρίση), καθώς και της ύπαρξης αγάμων ή σε χηρεία, που έχουν ζωτικά προβλήματα για την υποστήριξη των αναπήρων τέκνων τους στο απαιτητικό στρατιωτικό εργασιακό περιβάλλον.

Μέριμνα για το Στρατιωτικό Προσωπικό

Προτεραιότητα του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας¹¹ αποτελεί η μέριμνα για το προσωπικό, ώστε, με σειρά νομοθετημάτων, να ρυθμίζονται με επιτυχία και με τρόπο ανθρωποκεντρικό τα κρίσιμα ζητήματα που αφορούν σε ευεργετικά μέτρα υπέρ κατηγοριών προσωπικού των ΕΔ που αντιμετωπίζουν οξέα κοινωνικά προβλήματα, και, σε ορισμένες περιπτώσεις, να εναρμονισθεί το νομοθετικό πλαίσιο με τις ισχύουσες ρυθμίσεις στον ευρύτερο δημόσιο τομέα ή την ευρωπαϊκή νομοθεσία.

Νομοθετικό Πλαίσιο

Με πρωτοβουλία του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας, έχουν εκδοθεί τα τελευταία έτη νομοθετήματα-τομές για το χώρο των Ενόπλων Δυνάμεων, προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού τους, της αποτελεσματικής λειτουργίας τους, της βέλτιστης αξιοποίησης των διατιθέμενων πόρων και του ανθρώπινου δυναμικού, σε εναρμόνιση πάντοτε με τις επιταγές της ευρωπαϊκής νομοθεσίας αλλά και τις συνθήκες που επιτάσσει η τρέχουσα οικονομική συγκυρία.

Προς αυτή την κατεύθυνση, το ΥΠΕΘΑ¹² προχώρησε σε νομοθετικές ρυθμίσεις, και συνεχίζει να προωθεί σχετικά νομοσχέδια, που αφορούν σε μέριμνα για:

- Αναπήρους Πολέμου.
- Συγγενείς Στελεχών των Ενόπλων Δυνάμεων που απεβίωσαν κατά την εκτέλεση διατεταγμένης Υπηρεσίας.
- Στρατιωτικό προσωπικό των Ενόπλων Δυνάμεων που αντιμετωπίζει ειδικές καταστάσεις (σοβαρά νοσήματα μελών οικογένειας – ανατροφή τέκνου – ειδικές συνθήκες εργασίας, κ.λπ.).

¹¹ Hellenic Ministry of Defence White Paper (XX) ΛΕΥΚΗ ΒΙΒΛΟΣ 2014 ΤΟΥ ΥΠΕΘΑ.

¹² Βουλή των Ελλήνων Σχέδιο Νόμου του ΥΠΕΘΑ για την «Ρύθμιση Θεμάτων Μεταθέσεων Οπλιτών, Μέριμνας Προσωπικού και άλλες Διατάξεις, Φεβρουάριος 2016.

- Όλες τις κατηγορίες Στρατιωτικού Προσωπικού ως προς τα εξής θέματα:
  - ο Στέγαση - Μετακινήσεις - Παραθερισμός Στελεχών και Οικογενειών.
  - ο Επιμόρφωση (μεταπτυχιακά προγράμματα στο εσωτερικό, το εξωτερικό, κ.λπ.).
  - ο Υγειονομική Περίθαλψη, ανεξαρτήτως φύλου και επαγγελματικής ιδιότητας και επέκταση του πεδίου εφαρμογής της και αύξησης του αριθμού των δικαιούχων.

Ισότητα στις Ένοπλες Δυνάμεις

Η ισότητα και η αξιοποίηση της διαφορετικότητας των ατόμων αποτελεί μείζονα στόχο στο σχεδιασμό της πολιτικής στο στράτευμα. Θεματικοί άξονες στους οποίους δίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα αφορούν στην εξάλειψη των στερεοτύπων και στην ίση μεταχείριση και συμμετοχή.

Προς επίτευξη αυτών αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες νομοθετικού και θεσμικού χαρακτήρα για την ενίσχυση της παρουσίας των γυναικών στις Ένοπλες Δυνάμεις με παράλληλες βελτιώσεις των συνθηκών εργασίας αλλά και της εξέλιξής τους στην διοικητική ιεραρχία. Επισημαίνεται ότι ο αριθμός των γυναικών που υπηρετούν στις Ένοπλες Δυνάμεις αυξάνεται συνεχώς τα τελευταία χρόνια.

Μέτρα για τη βελτίωση της ζωής του προσωπικού των ΕΔ

Υπάρχει μία σειρά από προβλήματα που ταλαιπωρούν τους στρατιωτικούς, για τα οποία δυστυχώς έγιναν πολύ λίγα πράγματα μέχρι σήμερα. Κι αυτά είναι: οι συχνές μεταθέσεις, ο μεγάλος αριθμός υπηρεσιών, το στεγαστικό για όσους υπηρετούν μακριά από τον τόπο καταγωγής τους και οι συνθήκες διαβίωσης σε πολλά στρατόπεδα λόγω παλαιότητας των εγκαταστάσεων.

Το μοντέλο που προτείνεται, προβλέπει συγκέντρωση των καθαρά επιχειρησιακών δομών σε μικρότερο σχήμα, με προοπτική ανάπτυξης πολυδύναμων μονάδων σε μεγάλα στρατόπεδα, αεροδρόμια και ναυτικές βάσεις. Το νέο σχήμα θα συμβάλλει στην εξοικονόμηση λειτουργικών δαπανών, στον περιορισμό των αναγκαιών μεταθέσεων και στην εφαρμογή σχεδιασμένων και αποδοτικών δράσεων μέριμνας για το προσωπικό.

Επιπλέον προτείνεται:

Αξιοποίηση Στρατιωτικών Εγκαταστάσεων που θα αποδεσμευτούν από επιχειρησιακή χρήση, για τη χρηματοδότηση προγραμμάτων εκσυγχρονισμού εγκαταστάσεων, προγραμμάτων στέγασης του προσωπικού και επιπλέον εγκαταστάσεων για τη φύλαξη του υλικού των Ε.Δ,

Θέσπιση ειδικών κινήτρων και δέσμης προνομίων για τα στελέχη που υπηρετούν σε προωθημένες επιχειρησιακές θέσεις,

Λήψη μέτρων για τη στήριξη των οικογενειών των στρατιωτικών, όπως η υποχρεωτική υπηρέτηση στην Φρουρά συμφερόντων τους, για στελέχη που έχουν συζύγους ή τέκνα με αναπηρία, καθώς και μέτρων προστασίας μονογονεϊκών οικογενειών.

Επαναξιολόγηση και εξορθολογισμό του συνόλου των υπηρεσιών του προσωπικού ώστε να μην διαταράσσονται χωρίς ουσιαστικούς λόγους οι κοινωνικές και οικογενειακές του ανάγκες. Καθιέρωση μέγιστου ορίου υπηρεσιών σε κάθε βαθμό με πρόβλεψη αποζημίωσης σε περίπτωση υπέρβασης.

Επίλογος

Οι Ένοπλες Δυνάμεις αποτελούν ένα από τα δυναμικά συστατικά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής οικονομίας. Ξέρουμε πολύ καλά ότι η περίοδος της ειρήνης είναι το πλαίσιο μέσα στην οποίο και οι Ένοπλες Δυνάμεις και η ελληνική οικονομία μπορεί να αναπτυχθούν. Δεν είναι άλλωστε χωρίς σημασία το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία της κοινωνίας θεωρεί το Στρατό, ως βασικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής και του δείχνει την εμπιστοσύνη της (Δημήτρης Βίτσας – ANYEΘΑ Ομιλία στη 1η Στρατιά – Νοε. 2015).

Βιβλιογραφία

- (1984), “The State of The American Veteran: The Los Angeles County Veterans Study”, σελ. 351-385.
- Barbor, T. F., Higgins-Biddle, J. C., Saunders, J. B., & Monteiro, M. G. (2001), AUDIT The alcohol use disorders identification test: Guidelines for use in primary care, 2nd ed.
- Burrell, L. M., Adams, G. A., Durand, D. B., Castro, C. A. (2006), The impact of military lifestyle demands on well-being, Army, and family outcomes, *Armed Forces and Society*. 33: 43-58.
- Canadian Defence Academy (2012), “A new coalition for a challenging battlefield : military and veteran health research”, in Stéphanie a H. Bélanger, Alice B. Aiken (eds), Retrieved from <https://cimvhr.ca/cimvhr-publications>
- Carreiras Helena & Neves Veronica (n.d.), “The invisible families of Portuguese soldiers: From colonial wars to contemporary missions”, Lisbon University Institute-ISCTE, Portugal, 16: 606-613.
- Castro, Carl Andrew, Kintzle, Sara and Hassan, Anthony (n.d.), “The State of the American Veteran: The Los Angeles County Veterans Study” 61 1150 S. Olive St., Suite 1400, Los Angeles, CA, Co-ordinator: Prof. Dr. René Moelker.
- Chandra, Anita (2006), The Experiences of Children from Military Families ANITA CHANDRA CT-341 March 2010 Testimony presented before the House Armed Services Department of Defense. Profile of the Military Community, Washington, DC: Department of Defense.
- Dursun, Tsanela (n.d.), “Defence Research and Development, Canada, Well-being of Military Families: Coping with the Stressors of Military Life Among Spouses of Canadian Forces Members”, Retrieved from <https://cimvhr.ca/cimvhr-publications>
- ERGOMAS WG Military Families <http://www.ergomas.ch/index.php/about-ergomas/ergomas-board> <http://www.ergomas.ch/index.php/about-ergomas/ergomas-board> Families.
- Farrell, A.D., Kung, E.M., White, K.S. and Valois, R.F. (2000), “The structure of self-reported aggression, drug use, and delinquent behaviors during early adolescence”, *Journal of Clinical Child Psychology*, 29 (2), 282-292.
- Flake E, Davis B. E., Johnson P. L. (2009), “The Psychosocial effects of deployment on military children”, *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, 30 (4): 271-278.
- Gibbs, D. A., Martin, S. L., Kupper, L. L., & Johnson, R. E. (2007), “Child Maltreatment in Enlisted Soldiers' Families During Combat-Related Deployments”, *JAMA*, 298(5): 8.
- Hellenic Ministry of Defence White Paper (2014), ΛΕΥΚΗ ΒΙΒΛΟΣ 2014 ΤΟΥ ΥΠΕΘΑ Copy Editing - Coordination - Planning: HMoND/GDNDPIR/DNDP Typesetting - Printing - Binding: HELLENIC ARMY'S PRINTING OFFICE.
- Hoge, C., Castro, C., Messer, S., McGurk, D., Cotting, D., & Koffman, R. (2004), “Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care”, *New England Journal of Medicine*, 351:13-22. doi:10.1056/NEJMoa040603

- Juvan Jelena (n.d.), “Slovene Military Families: a Gap Between “Supply and Demand”, Faculty of Social Sciences, Slovenia.
- Kiss, Z. L.(n.d.), Miklos Zrinyi, Institute of Social Sciences, National Defense University, Budapest, σελ. 177-180.
- Kroenke, K., Spitzer, R. L., & Williams, J. B. (2001), “The PHQ–9”, *Journal of General Internal Medicine*
- Kroenke, K., Spitzer, R. L., & Williams, J. B. (2002), “The PHQ-15: Validity of a new measure for evaluating the severity of somatic symptoms”, *Psychosomatic Medicine*, 64: 258-266.
- Kylin, Camilla (Swedish National Defence College, Sweden). Social Identity, Deployed soldiers and the reflection on the ones left behind.
- Manon Andres (n.d.), “Reunion and Reconciliation”, Netherlands Defence Academy, The Netherlands.
- Manon Andres (n.d.), «Ο αντίκτυπος του παράγοντα ‘οικογένεια’ στην απόδοση και την αντοχή του ολλανδικού στρατιωτικού προσωπικού», ERGOMAS Netherlands Defence Academy.
- Moelker René (2013), «Εικονική η υποστήριξη! Νέα Μέσα Ενημέρωσης και Κοινωνικά Δίκτυα και οι οικογένεια των στρατιωτικών», ERGOMAS, Netherlands Defence Academy.
- Philippe Manigart (2013), «Ψυχοκοινωνική Υποστήριξη σε Περίοδο της Λιτότητας», ERGOMAS, Royal Military Academy Belgium.
- René Moelker (Netherlands Defence Academy, The Netherlands). Reciprocity and Support.
- Smokovitis, D. (1999), “Cadets professionalization: The case of Greece”, in Leena Parmar (ed.), *Military Sociology: Global Perspectives*, Jaipur & New Delhi, Rawat Publications, σελ. 314-331.
- Smokovitis, D. (2002), “Military Education and Training. The Case of the Greek Army”, in D. Harai & J. Malomsoki (eds), “The European officer and the challenge of the new missions”, “The Hungarian military higher educational system facing the challenges of the new Millennium”.
- Smokovitis, D. (2003), “New Trends in the Greek Military. Organization and Training”, in Collective Volume in Honor of Prof. Em. Dr Litsa Nicolaou. Department of Business Administration, University of Piraeus, Piraeus.
- Smokovitis, D. «Από Θεσμικές σε Επαγγελματικές Αξίες: Τάσεις στον Ελληνικό Στρατό», FORUM INTERNATIONAL SO.
- Turner, C., & Frayne, S. (eds) (2004), “Veterans health initiative: Military sexual trauma”, Independent Study Course: Released January 2004. Washington, DC: Department of Veterans Affairs, TRACE Code: 03.VHI.SH&T.P.A.
- U.S. Department of Veterans Affairs (2010), Office of Public Health and Environmental Hazards (13A), Force Health Protection (DoD), and the VA-DoD Deployment Health Working Group. (2010). Mild Traumatic Brain Injury-Concussion – Pocket Guide for Clinicians 2010. (IB 10-362 | P96433). Retrieved from <http://www.publichealth.va.gov/docs/exposures/TBI-pocketcard.pdf>
- U.S. Department of Veterans Affairs (n.d.), Office Strategic Plan Framework FY 2014-2020 Retrieved from <http://www.va.gov/op3/docs/strategicplanning/va2014-2020strategicplan.pdf>
- Wadsworth, M. (2014), “How the VA Rates a Service-Connected Mental Disability”., Retrieved from <http://www.nolo.com/legal-encyclopedia/how-the-va-rates-service-connectedmental-disability.html> , (September 18th).
- Weathers, F. W., & Ford, J. (1996), “Psychometric review of the PTSD Checklist”, in B. H. Stamm (ed.), *Measurement of stress, trauma, and adaptation*, Lutherville, MD: Sidran Press, σελ. 250-251.
- World Health Organization (n.d.), Retrieved September 15th 2014 from http://whqlibdoc.who.int/hq/2001/who_msd_msb_01.6a.pdf
- World Health Organization (WHO) (2004), “WHODAS II - Disability Assessment Schedule Training Manual: A guide to administration”, Retrieved September 15th 2014. Retrieved from <http://www.who.int/classifications/icf>

- Βουλή των Ελλήνων (2016), Σχέδιο Νόμου του ΥΠΕΘΑ για την «Ρύθμιση Θεμάτων Μεταθέσεων Οπλιτών, Μέρμινας Προσωπικού και άλλες Διατάξεις», Φεβρουάριος 2016, <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/c8827c35-4399-4fbb-8ea6-aebdc768f4f7/9465129.pdf>
- Γενικό Επιτελείο Στρατού (ΓΕΣ) (2015), “Πίνακας Στελεχών Στρατού Ξηράς με Τέκνα Ανάπηρα και Ανίκανα για Εργασία”, Διεύθυνση Προσωπικού ΓΕΣ.
- ΣΥΡΙΖΑ (2014), “Απόσπασμα από το Πρόγραμμα του για τις Ένοπλες Δυνάμεις της Ελλάδος, του Ιαν.2014”, Επιτροπή Προγράμματος του ΣΥΡΙΖΑ, Ιανουάριος 2014, ΑΜΥΝΑ / ΕΝΟΠΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ pdf / doc
- Υπουργείο Εθνικής Άμυνας (2015), “Λευκή Βίβλος 14”, Published by the HMoND’s Directorate of National Defence Policy, in January 2015. ISBN: 978-960-86291-5-.

Συλλογική δράση και πολιτικό σύστημα στα χρόνια της κρίσης: Όρια, αλληλεπιδράσεις, προοπτικές

Νίκος Σούζας* και Χρίστος Ηλιόπουλος**

Περίληψη

Η προσφυγή της Ελλάδας στο μηχανισμό στήριξης (ΔΝΤ, ΕΕ και ΕΚΤ) λαμβάνει χώρα ενάμιση περίπου χρόνο μετά την «εξέγερση του Δεκέμβρη '08» και ακολουθείται από το «κίνημα των πλατειών» (2011), το οποίο αναπτύσσεται ενάντια στα μέτρα λιτότητας που προβλέπει το λεγόμενο πρώτο «μνημόνιο». Όπως στην περίπτωση των «εξεγερμένων» του «Δεκέμβρη», έτσι και στην περίπτωση του «πλήθους» των «πλατειών», παρατηρείται αφενός μια τάση οριοθέτησης απέναντι στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και «προεικόνισης» μιας άμεσης δημοκρατίας και αφετέρου έντονες αλληλεπιδράσεις μεταξύ των κοινωνικών κινητοποιήσεων και του κομματικού συστήματος, που οδηγούν σε κρίσιμους και αχαρτογράφητους μετασχηματισμούς της κεντρικής πολιτικής σκηνής.

Λέξεις-κλειδιά: Προεικόνιση, ενσωμάτωση, κίνημα των πλατειών, πλήθος.

1. Θεωρητικό πλαίσιο

Κομβική για την παρούσα εισήγηση είναι η έννοια της «προεικόνισης». Ο όρος αυτός αναφέρεται στην προσπάθεια να δημιουργηθούν στον παρόντα χωροχρόνο («Εδώ-και-Τώρα») εκείνες οι πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις που ανταποκρίνονται στις συλλογικές προσδοκίες των κινηματικών δρώντων. «Είμαστε εικόνα από το μέλλον», έλεγε ένα από τα συνθήματα του Δεκέμβρη του 2008, υπονοώντας μεταξύ άλλων πως το εφαρμοζόμενο μοντέλο της γενικής συνέλευσης και των οριζόντιων διαδικασιών λήψης και εκτέλεσης αποφάσεων επιχειρούσε να αποτελέσει πρόπλασμα της γενικευμένης κοινωνικής αυτοδιεύθυνσης που ευαγγελίζονταν οι εξεγερμένοι.

Για τον ανθρωπολόγο David Graeber, η διαδικασία αυτή παραπέμπει στο κλασικό πρόταγμα των αναρχοσυνδικαλιστών Wobblies για «το χτίσιμο μιας νέας κοινωνίας μέσα στο κέλυφος της παλιάς»: Αντί της απευθείας ανατροπής της «παλιάς κοινωνίας», η ίδια η μορφή της αντίστασης στις υπάρχουσες πολιτικές δομές και κοινωνικές σχέσεις, παρουσιάζεται ως μοντέλο που προσομοιάζει στην «πραγματικά ελεύθερη κοινωνία που θέλει κάποιος να δημιουργήσει» (Graeber 2008: 159). Ο Richard Day προσεγγίζει τη λεγόμενη «πολιτική της προεικόνισης» διαμέσου αντί-ιεραρχικών/αντί-θεσμικών δομών

---

* Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Αγαμέμνωνος 9^Α, Ηλιούπολη, Τ.Κ. 16343.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: nikos_souzas@yahoo.gr

** Διδάκτορας Πολιτικής Φιλοσοφίας, Loughborough University.

Ταχυδρομική διεύθυνση Βώνου 6, Αθήνα, Τ.Κ. 11471

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: cris.ilios@gmail.com

οργάνωσης που ονομάζει «ομάδες συγγένειας». Χαρακτηριστικά γνωρίσματα αυτών των ομάδων είναι η αντί-ηγεμονική, αμεσοδημοκρατική τους λειτουργία, η απόρριψη της «πολιτικής του αιτήματος» και η άρνηση συνδιαλλαγής με το κυρίαρχους πολιτικούς θεσμούς, καθώς και η «Εδώ-και-Τώρα» πραγμάτωση οριζόντιων κινηματικών δομών, εκτός και εναντίον του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος. Ο Day αναζητά τις καταβολές των ομάδων συγγένειας στις αξίες και τις πρακτικές των νέων και των νεότερων κοινωνικών κινημάτων, που πηγάζουν αντιστοίχως από τα γεγονότα του Μάη του '68 και από τις διαδηλώσεις ενάντια στην παγκοσμιοποίηση στο μεταίχμιο του αιώνα (Day 2008: 13, 18, 24, 49-52).

Ωστόσο, αυτή καθαυτή η έννοια της προεικόνισης αποδεικνύεται εξόχως προβληματική. Η ίδια η ετυμολογία του όρου φανερώνει μια ιδιαίτερη χρονική διάσταση, καθώς το σημείο αναφοράς μετατίθεται σε ένα ακαθόριστο μέλλον, αντί του παρόντος. Ως εκ τούτου, οι αξίες και οι πρακτικές του λεγόμενου «Εδώ-και-Τώρα» δεν ολοκληρώνονται παρά σε μια μελλοντική κατάσταση και μάλιστα αρκούστων προκαθορισμένη, που τελικά υπονομεύει τον αυθορμητισμό της παροντικής δράσης (Gordon 2015: 8, 10). Έτσι, τέτοιου είδους κινηματικές πρακτικές υποπίπτουν συχνά σε αδιέξοδα και αντιφάσεις, καθώς επιχειρούν να αναπτυχθούν εναντίον μιας απολύτως «εχθρικής» τους πολιτικής πραγματικότητας που βρίσκεται ακόμα σε ισχύ.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο, κρίσιμη είναι επίσης η έννοια της «ενσωμάτωσης». Σχηματικά, με τον όρο αυτό εννοείται εκείνη η αλληλεπίδραση κοινωνικών κινημάτων και κυρίαρχης πολιτικής σκηνής που ενίοτε οδηγεί στη συνεργασία των δύο και συχνά στην αφομοίωση των πρώτων από τη δεύτερη. Η θεωρητικό-πρακτική τάση της Καταστασιακής Διεθνούς (Internationale Situationniste) –η οποία δραστηριοποιείται κατά την περίοδο 1957-1972 και επηρεάζει δραστικά τα γεγονότα του 1968– προτιμά μάλιστα τον όρο «επαναφομοίωση» (“*récupération*”), ο οποίος δηλώνει «την επανένταξη στο σύστημα ορισμένων στοιχείων που ξέφυγαν από αυτό. Η επαναφομοίωση μιας ριζοσπαστικής πράξης ή ιδέας γίνεται με τον αποχωρισμό της από μια συνολική διεκδίκηση και την ενσωμάτωσή της στο θέαμα ως μεμονωμένου πολιτικού ή πολιτιστικού στοιχείου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το σύστημα την επιδοκιμάζει (όπως συμβαίνει με την αφομοίωση των ρεφορμιστικών αιτημάτων)».¹

Ωστόσο, τέτοιου είδους προσεγγίσεις υποκρύπτουν μια δυναμική αλληλεπίδρασης που δεν γίνεται ορατή με την πρώτη ματιά. Στο άρθρο του “The Problem with ‘Cooptation’”, ο Pablo Laregna πραγματεύεται μια –διαφορετική από τη συνήθη– πρόσληψη του όρου, που δεν επικεντρώνεται στην απορρόφηση της κινηματικής δράσης από το πολιτικό σύστημα. Αντί να θεωρεί το κίνημα ρεφορμιστικό, ως αποτέλεσμα της καταλυτικής επίδρασης που δέχεται από τα πολιτικά κόμματα, δίνει έμφαση στις έντονες πιέσεις που ασκούν τα κινήματα στα κόμματα, με αποτέλεσμα την αλλαγή –σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό– των πολιτικών τους (Laregna 2014: 8-9).² Μια τέτοιου είδους αλληλεπίδραση μεταξύ των λεγόμενων «μετριοπαθών» και «ριζοσπαστικών» τάσεων περιγράφει με τον όρο «συνεργητική επίδραση» ο George Katsiaficas, αναφερόμενος στη σχέση μεταξύ του κόμματος των Πρασίνων και του κινήματος των Αυτόνομων στην Γερμανία (Katsiaficas 2007: 281).

¹ Απόσπασμα από το σημείωμα του μεταφραστή Γιάννη Δ. Ιωαννίδη (Internationale Situationniste 1999: 11). Σχετικά με την έννοια «θέαμα», βλ. Debord 2000: 13-26.

² Για μια παρόμοια ανάλυση, βλ. το άρθρο με τον εύλωτο τίτλο «Το σοκ της νίκης» (Graeber 2009: 7-38).

2. Από την «εξέγερση του Δεκέμβρη» στο «κίνημα των πλατειών»

Εξέχουσα έκφανση της συλλογικής δράσης στα χρόνια της κρίσης αποτελεί αδιαμφισβήτητο το λεγόμενο «κίνημα των πλατειών». Από τον Μάιο έως τον Αύγουστο του 2011, τόσο η πλατεία Συντάγματος όσο και μικρότερες πλατείες στην Αθήνα καταλαμβάνονται από πλήθος κόσμου, ο οποίος και παραμένει σε αυτές για εξήντα πέντε ημέρες. Ανάλογα φαινόμενα παρατηρούνται συνολικά σε τριάντα οκτώ πόλεις ανά την Ελλάδα.

Ο όρος «αγανακτισμένοι» –που φάνηκε να επικρατεί κυρίως λόγω της επίμονης υιοθέτησής του από τα ΜΜΕ– προέρχεται από μια πρόχειρη μετάφραση του ισπανικού όρου “indignados” και υπολείπεται νοηματικά του αυτοπροσδιορισμού «κίνημα των πλατειών», που –όπως υπογραμμίζει η Μαρία Παπαπαύλου– δύναται να συμπυκνώσει ένα ευρύτερο φάσμα συναισθημάτων και πρακτικών (Παπαπαύλου 2015: 15-16, 90-92, 290-291).

Σύμφωνα με αρκετούς μελετητές, το «κίνημα των πλατειών» τροφοδοτείται από την πολιτική κουλτούρα που διαμορφώνεται και διαχέεται κοινωνικά με την «εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008» (Γιοβανόπουλος & Μητρόπουλος 2011: 16, Κιουπκιολής 2014: 87, Πανιεράκης 2013: 23, Ρούσσοι 2014: 26, 36). Πράγματι, στο εν λόγω κίνημα παρατηρούνται ποιοτικά χαρακτηριστικά που εκ πρώτης όψεως παραπέμπουν στο πνεύμα του «Δεκέμβρη», όπως π.χ. η εναντίωση στο πολιτικό σύστημα και τη μεσολάβηση των επίσημων Μ.Μ.Ε. και η ευρεία χρήση μη-ιεραρχικών μορφών οργάνωσης και νέων τεχνολογικών μέσων.³

Πέραν δε της έμφασης στην οριζόντια λειτουργία και την κοινωνική δικτύωση, η Παπαπαύλου επισημαίνει μεταξύ άλλων την αλλαγή της καθημερινότητας των εμπλεκόμενων για μεγάλο χρονικό διάστημα, το πλούσιο ρεπερτόριο δράσης που περιλαμβάνει καινοτόμα εκφραστικά μέσα και τον έντονα αυτοσχεδιαστικό χαρακτήρα των συλλογικών δράσεων. Επικεντρώνοντας μάλιστα το ενδιαφέρον της στη μουσική διάσταση της κινητοποίησης στις πλατείες, αναδεικνύει τον αυτοσχεδιαστικό χαρακτήρα των καλλιτεχνικών δρώμενων ως άμεση αντανάκλαση του συλλογικού πολιτισμικού αυτοσχεδιασμού που κρίνεται αναγκαίος κατά τη συνάντηση ποικίλων και ετερόκλητων υποκειμένων, τα οποία επιχειρούν να απομακρυνθούν από εγκαθιδρυμένες ταυτότητες, κόμματα και πολιτιστικά στοιχεία (Παπαπαύλου 2015: 295-296, 301-302).

Ο Γιάννης Θεοχάρης, από την πλευρά του, αναφέρεται σε «κίνημα των αγανακτισμένων» και υποστηρίζει ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (και δη το Twitter και το Facebook) διευρύνουν –βάσει του προσιτού κόστους και των λειτουργικών τους δυνατοτήτων– τον ορίζοντα των προοπτικών στο πεδίο της συλλογικής δράσης, καθώς συμβάλλουν στην ανάπτυξη αυτό-οργανωμένων μορφών διαμαρτυρίας χωρίς τη μεσολάβηση των παραδοσιακών πολιτικών οργανώσεων, στη διεθνή δικτύωση των κινηματικών δρώντων, στην εμπλοκή νέων υποκειμένων και δη ενός νέου τύπου διαδηλωτή χωρίς προηγούμενη κινηματική εμπειρία, στη δημιουργία ενός άτυπου –πλην διαρκώς ετοιμοπόλεμου– συντονισμού διαδικτυακών επαφών και στην ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών (Theocharis 2016: 2-11).

Πέραν, λοιπόν, μιας στάσης απόρριψης απέναντι στο σύστημα των επίσημων θεσμών και Μ.Μ.Ε. η οποία προσιδιάζει στην περίπτωση του «Δεκέμβρη», το «κίνημα των πλατειών» εμφανίζεται περισσότερο ετερόκλητο (πολιτικά, ταξικά, ηλικιακά), γεγονός που συνδέεται και με τις ιδιαίτερες χωρικές και χρονικές του διαστάσεις. Λαμβάνοντας χώρα κατά τη θερινή περίοδο και διεξάγοντας τις συγκεντρώσεις και τις

³ Σε ό,τι αφορά τις οριζόντιες δομές οργάνωσης και αντιπληροφόρησης της «εξέγερσης του Δεκέμβρη του 2008», βλ. Metropolitan Sirens 2011: 139-150.

διαδικασίες λήψης και εκτέλεσης αποφάσεων σε ανοιχτούς χώρους και δη στα κέντρα των πόλεων, ευνοεί την ελεύθερη διέλευση και την ετερογενή, λίαν μαζική συμμετοχή (Δουζίνας 2011: 162). Ιδιαίτερα στην αθηναϊκή περίπτωση, η δημόσια τοποθέτηση εμπροσθεν της βουλής –η οποία γεννά ευλόγως συνειρμούς σημειολογικής σύγκρουσης με την κατεστημένη κοινοβουλευτική λειτουργία– διακηρύσσεται ως μια μη-βίαη δημοκρατική κινητοποίηση των πολιτών που παραπέμπει ευθέως στη λειτουργία της αρχαίας αγοράς ή του ρωμαϊκού *forum* (Κιουπκιολής 2014: 281-285, Leontidou 2012: 299-312).

Εν αντιθέσει, δηλαδή, με τη βίαη εξέγερση του Δεκέμβρη, που με τις σπασμωδικές της εκρήξεις (καταστροφές, πλιάτσικο) και τις στοχευμένες της συγκρούσεις, γίνεται αντιληπτή ως συνολική επίθεση εναντίον της εμπορευματικής διαδικασίας και του πολιτειακού συστήματος εν γένει, το «κίνημα των πλατειών» παρουσιάζεται συχνά ως στάδιο ωρίμανσης (Γιοβανόπουλος και Μητρόπουλος 2011: 11, 19), ως «η συνέχιση και η υπέρβαση του Δεκέμβρη του 2008» (Δουζίνας 2011: 159).

3. Η ανάδυση του «πλήθους»

Προκειμένου να περιγράψουν και να ερμηνεύσουν την πολυσυλλεκτική, ετερογενή και διαταξική κινητοποίηση των «πλατειών», αρκετοί μελετητές αναφέρονται στην έννοια του «πλήθους», που χρησιμοποιούν στοχαστές όπως οι Michael Hardt, Antonio Negri και Paolo Virno. Οι εν λόγω συγγραφείς αναλύουν την αναδιάταξη των σχέσεων παραγωγής προς την κατεύθυνση άυλων μορφών εργασίας, οι οποίες διαχέονται σε όλη την καθημερινότητα των υποκειμένων, «θολώνοντας» τα όρια μεταξύ εργάσιμου και ελεύθερου χρόνου και απαιτώντας συνεχώς την απόκτηση νέων γνώσεων και δεξιοτήτων, καθώς και την επένδυση της επινοητικότητας, των επικοινωνιακών δυνατοτήτων και της συναισθηματικής διάνοιας των μονίμως επισφαλών εργαζομένων προς όφελος της ανάπτυξης του κεφαλαίου. Υποστηρίζεται, λοιπόν, πως μέσω αυτής της διαδικασίας παράγεται μεταξύ άλλων το λεγόμενο «πλήθος», ένα πολυφωνικό «σμήνος», που υπό συγκεκριμένες συνθήκες, συνευρίσκεται προσωρινά και αξιοποιεί με όρους συλλογικής δράσης τους τρόπους υποκειμενοποίησής του, τη δικτύωση και την οριζοντιότητα που απαιτούν μεταξύ άλλων οι νέες εργασιακές συνθήκες (Hardt & Negri 2011: 110-112, 117-133, Virno 2007: 49-156, Δουζίνας 2011: 196-204, Κιουπκιολής 2014: 32-36).

Όπως γίνεται αντιληπτό, το «πλήθος» εξ ορισμού απεμπολεί τις πολιτικές και κομματικές ταυτότητες, καθώς προκύπτει ακριβώς στη βάση της υπέρβασης τέτοιου είδους διαιρετικών τομών. «Είμαστε το 99%», διακηρύττει το κίνημα “Occupy” στις Η.Π.Α., ακριβώς βάσει της ανάλυσης που υποστηρίζει ότι ένα τέτοιο συντριπτικό ποσοστό συμμετέχει στην άυλη παραγωγή προς όφελος μιας ολιγαρχικής ελίτ, που υπολογίζεται συμβολικά σε ποσοστό 1% (Κιουπκιολής 2014: 153-156).

Στο εγχώριο «κίνημα των πλατειών», το ανομοιογενές «πλήθος» αποτελεί ακριβώς μια –αναπόφευκτα προσωρινή– πολλαπλότητα ετεροτήτων που δεν συγκροτείται ως ενιαίο σώμα, καθώς διακηρύττει την εναντίωση στις καθιερωμένες πολιτικές ταυτότητες και μεσολαβήσεις της μεταπολιτευτικής εμπειρίας, αποκλείοντας κοινοβουλευτικά και εξωκοινοβουλευτικά κόμματα, σύμβολα και σημαίες (Δουζίνας 2011: 190).

4. «Ενσωμάτωση» στο πολιτικό σύστημα

Η ρητή αποκήρυξη των θεσμών εκπροσώπησης από το «κίνημα των πλατειών» δεν συνεπάγεται την απουσία αλληλεπιδράσεων με τα πολιτικά κόμματα. Από τη μία πλευρά, λοιπόν, φαίνεται να επιβεβαιώνεται η ανάλυση του Lapregna σχετικά με την αντίστροφη χρήση του όρου «ενσωμάτωση», καθώς η άσκηση μιας ασφυκτικής πίεσης προς την Κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ. μοιάζει προσωρινά να οδηγεί στην παραίτηση του πρωθυπουργού Γιώργου Παπανδρέου και εντέλει στον ανασχηματισμό της κυβέρνησης με τον διορισμό του Ευάγγελου Βενιζέλου στις θέσεις του αντιπροέδρου της κυβέρνησης και του υπουργού οικονομικών. Αξίζει δε να αναφερθεί ότι ο τελευταίος φέρει ένα περισσότερο «φιλοπλατειακό» προφίλ, εκφράζοντας τη βούληση για διάλογο με τους «αγανακτισμένους» (Δουζίνιας 2011: 15, 20, 56, 157-158).

Από την άλλη πλευρά, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του ΣΥ.ΡΙΖ.Α., καθώς κατά την περίοδο που προηγείται της κρίσης, το εν λόγω πολιτικό κόμμα επιχειρεί να αναπτύξει δεσμούς με τα κοινωνικά κινήματα, αρθρώνοντας έναν πολιτικό λόγο που βασίζεται στο διαχωρισμό «εμείς και αυτοί», με το «εμείς» να περικλείει τις παραγωγικές δυνάμεις, τη «νεολαία», τους επισφαλείς, τους ανέργους, και το «αυτοί» να αναφέρεται στην πολιτικό-οικονομική ελίτ, στο δικομματισμό των ΠΑ.ΣΟ.Κ. και Ν.Δ., στις τράπεζες, στους «πλούσιους», στην «ολιγαρχία» (Katsambekis 2015: 153-154).

Ωστόσο, αυτό που αλλάζει με την κρίση είναι η προοπτική. Από τη δημιουργία μιας κοινωνικό-πολιτικής εναντίωσης στο νεοφιλελευθερισμό και το δικομματισμό, ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α. μετακινείται προς τη συγκρότηση μιας ευρύτερης συμμαχίας που θα μπορούσε να διεκδικήσει την εξουσία. Η μετακίνηση αυτή λαμβάνει χώρα μέσω μιας μεταστοιχείωσης της διαιρετικής τομής. Παρατηρείται μια μετάβαση από το «αριστερά-δεξιά» στο «μνημονιακοί-αντιμνημονιακοί». Το πολιτικά φορτισμένο κάλεσμα στη «νεολαία», τα «κινήματα» και τους «πολίτες», αντικαθίσταται από το θολό και αόριστο κάλεσμα στο «λαό» (Katsambekis 2015: 155), δηλαδή στο αντιμνημονιακό «πλήθος», στους κόλπους του οποίου, ωστόσο, η παλιά διαιρετική τομή «αριστερά-δεξιά» δεν εκλείπει.

5. Χωρικές διαστάσεις της κινητοποίησης στο Σύνταγμα

Διάφοροι ερευνητές επισημαίνουν τον χωρικό διαχωρισμό μεταξύ «πάνω» και «κάτω πλατείας», με τα σκαλοπάτια να λειτουργούν ως άτυπο όριο ανάμεσα σε δύο διαφορετικά είδη κινητοποίησης.

Στην «πάνω πλατεία» κυριαρχούν οι ελληνικές σημαίες, τα πλακάτ με αναφορές στο «ένδοξο» παρελθόν της χώρας και τα συνθήματα ενάντια στους βουλευτές με την κατηγορία της εθνικής προδοσίας, ήτοι ένα περιβάλλον πρόσφορο για την ακροδεξιά πολιτική ρητορική. Στην «κάτω πλατεία», οι «διαγνωστικές πλαισιώσεις» δεν αφορούν μόνο το διεφθαρμένο πολιτικό κατεστημένο ή την απώλεια της εθνικής κυριαρχίας, αλλά τη συστημική κρίση του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού εν γένει, και οι «προγνωστικές πλαισιώσεις» δεν περιορίζονται απλά στην τιμωρία των ενόχων, αλλά αναζητούν επίσης μορφές οργάνωσης που θα επαναφέρουν εμπράκτως στη δημόσια ατζέντα το διακύβευμα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Αν το «πλαίσιο της κινητοποίησης» στην «πάνω πλατεία» συνδέεται με κίνητρα μιας ηθικής νομιμοποίησης η οποία αντλεί από συναισθήματα «αγανάκτησης» και εθνικής υπερηφάνειας, στην «κάτω πλατεία» δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις δυνατότητες και τις προοπτικές του συλλογικού πράττειν

με όρους αλληλεγγύης και άμεσης δημοκρατίας (Ρούσσοσ 2014: 44-45, 51-52, Simiti 2016: 8-11, 26-28).⁴

Παρόλα αυτά, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι τα σκαλοπάτια αποτελούν απροσπέλαστο όριο ανάμεσα σε δύο εντελώς διαφορετικούς κόσμους. Πληθώρα υποκειμένων μετακινείται από την «πάνω πλατεία» στην «κάτω» και το αντίστροφο, συμμετέχοντας συχνά στις δραστηριότητες και των δύο «πλατειών», ενώ σε στιγμές καταστολής δημιουργούνται δεσμοί αλληλεγγύης και αναπτύσσονται κοινές δράσεις (Σταύρου 2011: 36-38, Ρούσσοσ 2014: 61-62, 71).

6. Πολιτικές διαστάσεις της κινητοποίησης στο Σύνταγμα

Έχει υποστηριχθεί ότι η συμμετοχή σε τέτοιου είδους συλλογικά εγχειρήματα αφενός διαρρηγνύει τον νεοφιλελεύθερο κανόνα της εξατομίκευσης και αφετέρου θέτει υπό αμφισβήτηση τη λογική της ομοιογενούς κοινότητας που οριοθετείται βάσει του αναγκαίου αποκλεισμού του «άλλου», με αποτέλεσμα το «πλήθος» να εμφανίζεται ως κατεξοχήν δυνατότητα συμπερίληψης και ετερογένειας (Kallianos 2012: 28-34).

Σύμφωνα δε με τον Κώστα Δουζίνα,

[...] αυτό που σηματοδοτεί ή Στάση Σύνταγμα είναι το αληθινό τέλος του μετεμφυλιακού διχασμού μεταξύ νικηφόρας δεξιάς και ηττημένης αριστεράς, μιας διαίρεσης που διατήρησε τους συσχετισμούς εξουσίας για εξήντα περίπου χρόνια (Δουζίνας 2011: 222).

Αυτό το πνεύμα σύνδεσης και συνύπαρξης των αγεφύρωτων ιδεολογικών διαφορών στο πλαίσιο του «πλήθους», αντανακλάται –σύμφωνα με την Παπαπαύλου– και σε επίπεδο κάποιων στίχων που τραγουδιούνται στην πλατεία Συντάγματος:

‘Οι μεγαλέμποροι και οι ζητιάνοι/θα αγκαλιάζονται στο συντριβάνι/μαζί αναρχικοί και χρυσαυγίτες/με διμοιρίες MAT θα ψήνουν πίτες’, λέει μια αυτοσχέδια παραλλαγή ενός παραδοσιακού κρητικού τραγουδιού, ‘γριές, πρεζάκια, και τουρίστες/αναρχικοί και λογιστές/σκυλιά, παιδιά και φοιτητές/καλογέροι και φασίστες’,

τραγουδά στο Σύνταγμα ο δημοφιλής τραγουδοποιός Αλκίνοος Ιωαννίδης (Παπαπαύλου 2015: 263-267), σπεύδοντας ωστόσο στις αμέσως επόμενες συναυλίες του να αλλάξει την τελευταία λέξη σε «εμπόροι».⁵

Παρόλα αυτά, οι αισιόδοξες αυτές προσεγγίσεις, περί ετερογενούς πλην ομαλής συνύπαρξης στο πλαίσιο του *πλήθους*, δεν φαίνεται να ανταποκρίνονται στα πραγματικά περιστατικά που εξ αρχής αναδεικνύουν με έμφαση την αναπόφευκτη έκρηξη του *πολιτικού*, δηλαδή των ποικίλων αντιπαραθέσεων και ανταγωνισμών που εύλογα προκύπτουν στις καθημερινές όψεις του κοινωνικού βίου.⁶

Έτσι, παρά τα τραγούδια που θέλουν «αναρχικούς και χρυσαυγίτες» να συνυπάρχουν ομαλά, αναφέρεται ότι κατά τη διάρκεια των πρώτων ημερών της

⁴ Για μια συνοπτική παρουσίαση της προσέγγισης περί νοηματικών πλαισιώσεων της συλλογικής δράσης, βλ. Érik Neveu 2010: 210-212.

⁵ Η πρώτη εκτέλεση του εν λόγω τραγουδιού λαμβάνει χώρα στην πλατεία Συντάγματος στις 28 Ιουνίου 2011. Σε λιγότερο από ένα μήνα, ο τραγουδοποιός θα παρουσιάσει μια διαφορετική εκτέλεση σε συναυλία στο Καπέσοβο (22 Αυγούστου 2011), όπου η λέξη «φασίστες» έχει ήδη παραχωρήσει οριστικά τη θέση της στη λέξη «εμπόροι». Βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=gxA7iNpaLsA>, τελευταία επίσκεψη: 9 Δεκεμβρίου 2015.

⁶ Σχετικά με την έννοια του *πολιτικού*, βλ. Μουφ 2010: 15-44 και Σμιτ 2009: 49-76.

κινητοποίησης στην πλατεία Συντάγματος, οι ακροδεξιές ομάδες που επιχειρούν να στήσουν τα δικά τους πανό στην «πάνω πλατεία» εκδιώκονται από αντιφασίστες διαδηλωτές, με αποτέλεσμα να αποκλειστεί η επίσημα οργανωμένη ακροδεξιά παρουσία στη διάρκεια των 65 ημερών της κινητοποίησης στην πλατεία (Simiti 2016: 24).

Μάλιστα, ακόμα και η ανεπίσημη παρουσία ακροδεξιών ανάμεσα στο «πλήθος» θεωρείται εχθρική, με αποτέλεσμα ακόμα και μεμονωμένα άτομα ή μικρές ομάδες να απωθούνται με βίαια μέσα, όπως κατεξοχήν συμβαίνει κατά τη διαδήλωση της 15^{ης} Ιουνίου (Ρούσσο 2014: 78).

Σε τέτοιου είδους περιστατικά, αναδεικνύεται με τρόπο έμπρακτο μια αναπόφευκτη ένσταση σε εκείνες τις προσεγγίσεις που προσδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία της ετερογένειας του «πλήθους»: Πώς θα συνυπάρξουν ομαλά ταυτότητες με τόσο αντικρουόμενα συμφέροντα και επιδιώξεις, όπως οι αναρχικοί με τους φασίστες, οι μετανάστες με τους ρατσιστές, οι εργαζόμενοι με τα (μικρά ή μεγάλα) αφεντικά τους, οι ομοφυλόφιλοι με τους ομοφοβικούς, οι γυναίκες με τους σεξιστές κ.ο.κ.; Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στην αντιπαράθεση του συντριπτικού 99% με το 1% της οικονομικής ελίτ, η συζήτηση περί «πλήθους» υποπίπτει σε έναν νομοτελειακού τύπου οικονομικό αναγωγισμό της συλλογικής δράσης, ο οποίος επιπλέον είναι πολύ ελλιπής, καθώς αφήνεται τα αντικρουόμενα ταξικά και πολιτικά συμφέροντα που διασχίζουν αυτό καθαυτό το 99%.⁷ Συγχρόνως, οι μεταβλητές του φύλου, της φυλής, του σεξουαλικού προσανατολισμού κ.λπ. αντιμετωπίζονται εμμέσως ως δευτερεύουσες, παρά την πλούσια παράδοση των μονοθεματικών κινημάτων ταυτότητας και τη συζήτηση περί διαθεματικότητας και συνάρθρωσης των επιμέρους αγώνων.

Θέτοντας επί τάπητος το ζήτημα της (ανα)παραγωγής των ποικίλων αντιθέσεων και συγκρούσεων στη βάση του κοινωνικού ιστού, διάφοροι στοχαστές πραγματεύονται το πρόβλημα της δυνατότητας σύμπραξης ετερόκλητων υποκειμένων προς έναν κοινό στόχο. Επί παραδείγματι, ο Κώστας Δουζίνας αναφέρεται στο πρόταγμα των Σαντάλ Μουφ και Ερνέστο Λακλάου περί αναγκαιότητας δημιουργίας ενός ηγεμονικού μετώπου που θα συνθέτει τις διεκδικήσεις διαφορετικών υποκειμένων με πρόταγμα τη ριζοσπαστική δημοκρατία, ενάντια σε μια υποτιθέμενη μετανεωτερική εμμενή οντολογία των αυτάρκων διαφορών:

[...] Πράγματι, η εναλλακτική πρόταση του ηγεμονικού μπλοκ απορρίπτει κάθε έννοια πολιτικής οντολογίας. Τα πολιτικά υποκείμενα δεν δημιουργούνται έξω από τον πολιτικό χώρο, στην οικονομία ή στην ταξική τους προέλευση. Αντίθετα, όπως έχουν υποστηρίξει εδώ και χρόνια ο Λακλάου και η Μουφ, ο κοινωνικός χώρος δημιουργείται μέσω ηγεμονικής πολιτικής: ένας ανταγωνισμός ο οποίος διαπερνά και διαιρεί τον κοινωνικό χώρο αναδεικνύεται ως κεντρικός και συναρτά σε ενότητα τις διάφορες ομάδες, τάξεις και συμφέροντα. [...] Παίρνοντας υπόψη τις πολύμορφες διασπάσεις και ανταγωνισμούς, η ηγεμονική πολιτική επιλέγει μία κεντρική αντίφαση, μια βαθιά ρωγμή στον κοινωνικό χώρο, και προσπαθεί να την προωθήσει ως κεντρικό τόπο σύγκρουσης δημιουργώντας γύρω της συμμαχίες. Η αντιπαράθεση πρέπει να διαχωρίζει τα στρατόπεδα που δημιουργούνται στις δύο πλευρές αυτής της διαχωριστικής γραμμής. Τα μέρη του «λαϊκού» πόλου πρέπει να αποδεχτούν προσωρινά ότι η σύγκρουση αυτή είναι πιο σημαντική από τα περιφερειακά, συντεχνιακά και τοπικά τους συμφέροντα [...] (Δουζίνας 2011: 227-229).⁸

⁷ Για μια τέτοια είδους κριτική στην προσέγγιση περί «πλήθους» των Hardt και Negri και στη συγκρουσιακή πραγματικότητα των «δύο πλατειών», βλ. Κιουπκιολής 2014: 32-43 και 91-92, αντιστοίχως.

⁸ Σχετικά, βλ. Laclau και Mouffe 1985: 112-114, 134-193.

Στην πράξη, ο κεντρικός ανταγωνισμός που εμφανίζεται εν προκειμένω ως ικανή και αναγκαία προϋπόθεση για τη συγκρότηση ενός ισχυρού ηγεμονικού μετώπου αφορά τη νέα διαιρετική τομή «μνημόνιο-αντιμνημόνιο». Η δε προτροπή προς «τα μέρη του ‘λαϊκού’ πόλου [...] να αποδεχτούν προσωρινά ότι η σύγκρουση αυτή είναι πιο σημαντική» από άλλα συμφέροντά τους, μοιάζει πράγματι να εισακούεται, δεδομένων των διαδοχικών εκλογικών αποτελεσμάτων (2012, 2014, 2015), που ακολουθούν την ολοκλήρωση της κινητοποίησης των πλατειών.

7. Από την πλατεία στο κοινοβούλιο: Προεικονίζοντας την αντιφατικότητα του «πλήθους»

Παρά τις διακηρύξεις του «κινήματος των πλατειών» περί υπέρβασης των κατεστημένων πολιτικών και κομματικών ταυτοτήτων και αποκλεισμού πολιτευτών και κομματικών στελεχών, στην πράξη παρατηρούνται κάποια ιδιαίτερα ενδιαφέροντα παράδοξα. Από τη μια πλευρά, λοιπόν, λαμβάνουν χώρα έντονες αντιπαραθέσεις με κόμματα της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς που επιθυμούν να εισέλθουν στην πλατεία Συντάγματος διατηρώντας τα σύμβολα και το διακριτό και ενυπόγραφο πολιτικό του λόγο (Κιουπκιολής 2014: 93) και από την άλλη προσκαλούνται ειδικοί ομιλητές (τόσο στις 7 Ιουνίου 2011 στο πάνελ με θεματική την οικονομία,⁹ όσο και στις 17 του ίδιου μήνα με θεματική την άμεση δημοκρατία),¹⁰ οι οποίοι δεν μιλούν μεν ως επαγγελματίες πολιτικοί ή κομματικοί εκπρόσωποι, αλλά κάποιοι εξ αυτών πρόκειται να αποτελέσουν λίαν συντόμως μέλη του υπουργικού συμβουλίου και του κοινοβουλίου, ως στελέχη του ΣΥ.ΡΙΖ.Α.¹¹

Η εξέλιξη αυτή προφανώς σχετίζεται με την αλλαγή της τακτικής του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. έναντι των κινημάτων για την κατάκτηση της εξουσίας (Katsambekis 2015: 154-155), με δεσπόζουσα τη λογική της «ενσωμάτωσής» τους στο πολιτικό σύστημα. Παρά, λοιπόν, τις αντίθετες προφορικές διακηρύξεις του «κινήματος των πλατειών», στην πράξη δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο των ειδικών, οι οποίοι αντλούν συμβολική υπεραξία συμμετέχοντας στις κινηματικές διεργασίες που λαμβάνουν χώρα μπροστά ακριβώς από το Κοινοβούλιο –το σύμβολο του συστήματος αντιπροσώπευσης που το κίνημα επιθυμεί να υπερβεί, προεικονίζοντας την άμεση δημοκρατία. Ωστόσο, αυτός ο άρρητος χωροταξικός ετεροπροσδιορισμός φαίνεται πως θα αποβεί καθοριστικός, καθώς αρκετοί εκ των συγκεκριμένων ομιλητών πολύ γρήγορα θα αναλάβουν τους αντίστοιχους με την ειδικότητά τους υπουργικούς θώκους, αναδεικνύοντας τον αντιφατικό χαρακτήρα της συγκεκριμένης κινηματικής εμπειρίας.

Σύμφωνα με μια άποψη, η παρατηρούμενη ύφεση της κινητοποίησης οφείλεται «τόσο στην αρνητική εμπειρία της έντονα βίαιης αστυνομικής καταστολής του κινήματος όσο και στην απογοήτευση που δημιούργησε η απουσία άμεσων χειροπιαστών αποτελεσμάτων που κατέδειξε την αδυναμία άσκησης επιρροής στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Σε ένα βαθμό οι προσδοκίες αλλαγής της πολιτικής της λιτότητας μετατέθηκαν από τη διαμαρτυρία στην εκλογική συμπεριφορά» (Καβουλάκος & Γριτζάς 2015: 344).

Ωστόσο, θα πρέπει εν προκειμένω να επισημανθεί πως αυτή η κατάληξη, δηλαδή η επικράτηση της πολιτικής της ανάθεσης, δεν φαίνεται να προκύπτει απλά και μόνο ως

⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=t4KOc2Ktk5M>, τελευταία επίσκεψη: 20 Ιανουαρίου 2016.

¹⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=2f96Kxh0MvU>, τελευταία επίσκεψη: 20 Ιανουαρίου 2016.

¹¹ Το ζήτημα του ρόλου των «ειδικών» στην κινητοποίηση του Συντάγματος πραγματεύεται ο Γιοβανόπουλος (2011: 48-59).

αποτέλεσμα της καταστολής και της απογοήτευσης, αλλά μάλλον ως εύλογο επακόλουθο μιας αντιφατικής προεικόνισης που κυφορείται στις διεργασίες της πλατείας Συντάγματος και που φανερώνει μια σαφή αδυναμία υπέρβασης της λογικής της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Λαμβάνοντας υπόψη τον εγγενώς προσωρινό, ετερογενή και αντιφατικό χαρακτήρα του «πλήθους» και τη συνακόλουθη αδυναμία του να συντεθεί σε ενιαία, συνεκτική συλλογικότητα, η τελική ανάθεση της διαχείρισης του πολιτικού διακυβεύματος σε αντιμνημονιακά κοινοβουλευτικά κόμματα αντιθετικού ιδεολογικού προσανατολισμού, προκύπτει μάλλον αβίαστα. Έτσι, οι προτάσεις περί «στρατηγικής νοημοσύνης» και «τακτικής ευελιξίας ανάλογα με τις συγκυρίες» για σύζευξη μεταξύ αντιπροσωπευσης και αυτονομίας, αγωνισμού και «πλήθους», ηγεμονικής και μη-ηγεμονικής πολιτικής (Κιουπκιολής 2014: 44-45 και 52-54), φαίνεται να παίρνουν υλική μορφή στις μαζικές διαδηλώσεις των πλατειών για την υποστήριξη της κυβερνητικής διαπραγμάτευσης με τους ευρωπαίους εταίρους κατά το πρώτο εξάμηνο του 2015 και κατόπιν να οδηγούνται σε τέλμα, με την οριστική αδυναμία του κυβερνητικού συνασπισμού να υποστηρίξει εμπράκτως το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος που διεξάγεται στις 5 Ιουλίου του ίδιου έτους.

8. Συμπεράσματα

Η συγκρότηση νέων πολιτικών υποκειμενικοτήτων, η ολοένα και πιο απρόβλεπτη εκλογική συμπεριφορά, καθώς και η διάρρηξη του δικομματικού συστήματος που παρατηρούνται στα χρόνια της κρίσης, δεν αρκεί να ερμηνευθούν ως απλές αντανάκλαστικές αντιδράσεις στις ραγδαίες εξελίξεις που συντελούνται στη σφαίρα της οικονομίας, αλλά επίσης ως προϊόντα μακροχρόνιων κινηματικών διεργασιών, που σταδιακά συμβάλλουν στην κοινωνική απονομιμοποίηση του παραδοσιακού κοινοβουλευτικού μοντέλου, καθώς και στην ανάδυση μιας νέας πολιτικής αντίληψης, που σχηματικά θα μπορούσε να κωδικοποιηθεί ως «πολιτική της προεικόνισης».

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του «κινήματος των πλατειών», όπου καταβάλλονται προσπάθειες για υλοποίηση δομών άμεσης δημοκρατίας σε ό,τι αφορά τις διαδικασίες λήψης και εκτέλεσης αποφάσεων, καθώς προτάσσεται πως οι συναινετικές μορφές ορίζοντιας οργάνωσης μπορούν να λειτουργήσουν αντιπαραθετικά προς το κυρίαρχο πολιτικό σύστημα, «προεικονίζοντας» διαφορετικούς τύπους συνύπαρξης και διαχείρισης των κοινών.

Ωστόσο, η συγκεκριμένη λίαν μαζική κινητοποίηση που διεξάγεται στο πρώιμο στάδιο της εν Ελλάδι οικονομικής κρίσης αποδεικνύεται τόσο ευρύχωρη, ώστε συχνά να παραμελούνται οι πολλαπλές πολιτικές, ταξικές και κοινωνικές διαιρέσεις που υποβόσκουν στο «πλήθος» της και κατ' επέκταση η ποικιλία και η αντιφατικότητα των πιθανών προοπτικών της.

Έτσι, αφενός η δίμηνη συνύπαρξη των «δύο πλατειών» με τα οφθαλμοφανώς διαφορετικά ιδεολογικά περιεχόμενα και αφετέρου η αδυναμία υπέρβασης της παραδοσιακής πολιτικής αντίληψης που πριμοδοτεί το ρόλο των ειδικών, συναρτώνται εύλογα με την τελική «ενσωμάτωση» της κινηματικής δυναμικής στο εκλογικό πεδίο και στη συνακόλουθη ανάδειξη της συγκυβέρνησης ΣΥ.ΡΙΖ.Α.–ΑΝ.ΕΛ., δεδομένης μάλιστα της στρατηγικής στροφής του ΣΥ.ΡΙΖ.Α., που μετακινείται από την επίκληση των αριστερών ριζοσπαστικών αγώνων στην επίκληση μιας ευρύτερης αντιμνημονιακής ισοδυναμίας.

Τέτοιου είδους περιπτώσεις συλλογικής δράσης, όπως αυτή του «κινήματος των πλατειών», παρουσιάζουν ιδιαίτερο θεωρητικό ενδιαφέρον, καθώς παρά την εκφρασμένη

προσπάθειά τους να οριοθετήσουν τα πολιτικά τους χαρακτηριστικά σε αντιπαράθεση με το κυρίαρχο θεσμικό πλαίσιο, αλληλεπιδρούν μαζί του με τρόπο δραστικό, προκαλώντας κρίσιμους πολιτικούς και θεσμικούς μετασχηματισμούς. Ως ζήτημα δε προς περαιτέρω διερεύνηση, τίθεται η σημασία του χωροταξικού ετεροπροσδιορισμού από τα σύμβολα της πολιτικής εξουσίας, ως προς εκείνες τις επιδιώξεις των συλλογικών δρώντων που συχνά παραμένουν άρρητες και ανομολόγητες.

Βιβλιογραφία

- Day, Richard (2008), *Το Τέλος της Ηγεμονίας: Αναρχικές Τάσεις στα Νεότερα Κοινωνικά Κινήματα*, Αθήνα, Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- Debord, Guy (2000), *Η Κοινωνία του Θεάματος*, Αθήνα, Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- Gordon, Uri (2015), “Prefigurative Politics and Anarchism”, version for peer review, https://www.academia.edu/12991589/Prefigurative_politics_and_anarchism, τελευταία επίσκεψη: 19-1-2016.
- Graeber, David (2008), *Στο λυκόφως των πρωτοποριών: Η ανάδυση των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων*, Αθήνα, Στάσει Εκπίπτοντες.
- Graeber, David (2009), *Κίνημα, βία, τέχνη και επανάσταση*, Αθήνα, Στάσει Εκπίπτοντες.
- Hardt, Michael & Negri, Antonio (2011), *Πλήθος: Πόλεμος και δημοκρατία στην εποχή της Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Kallianos, Yannis (2012), “The Fall of the ‘Purified’ Community: Crisis, Transformation & Collective Action in Greece”, *The Unfamiliar*, Edinburgh, 2 (2): 28-34.
- Katsambekis, Giorgos (2015), “The Rise of the Greek Radical Left to Power: Notes on SYRIZA’s Discourse and Strategy”, *Linea Sur*, 9: 152-161.
- Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal (1985), *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, London, New York, Verso.
- Lapegna, Pablo (2014), “The Problem with ‘Cooptation’,” *States, Power and Societies* 20 (1): 8-9.
- Leontidou, Lila (2012), “Athens in the Mediterranean ‘movement of the piazzas’: Spontaneity in material and virtual public space”, *CITY*, 16 (3): 299-312.
- Metropolitan Sirens (2011), “The (revolt) medium is the message: Counter-information and the 2008 revolt”, στο A. Vradis & D. Dalakoglou (eds), *Revolt and Crisis in Greece: Between a Present Yet to Pass and a Future Still to Come*, Oakland, London, AK Press and Occupied London, σελ. 133-150.
- Neveu, Érik (2010), *Κοινωνιολογία των κοινωνικών κινήματων και ιστορίες κινήματων από το Μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Simiti, Marilena (2014), “Rage and Protest: The case of the Greek Indignant Movement”, *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, GreeSE Paper No. 82, London School of Economics and Political Science (LSE), February, (forthcoming in the journal *Contention*).
- Theocharis, Yannis (forthcoming 2016), “Every crisis is a digital opportunity: the ‘aganaktismenoi’ movement’s use of social media and the emergence of networked solidarity in Greece”, στο Axel Bruns, Eli Skogerbø, Christian Christensen, Anders Olof Larsson & Enli Gunn (eds), *The Routledge Companion to Social Media and Politics* [preliminary draft].
- Virno, Paolo (2007), *Γραμματική του πλήθους: Για μια ανάλυση των σύγχρονων μορφών ζωής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Γιοβανόπουλος, Χρήστος (2011), «Οι πλατείες ως ζωντανός οργανισμός: Η επανακοινωνικοποίηση της αγοράς», στο Χ. Γιοβανόπουλος & Δ. Μητρόπουλος (επιμ.), *Δημοκρατία Under Construction*, Αθήνα, Α/συνέχεια, σελ. 41-60.

- Γιοβανόπουλος, Χρήστος & Μητρόπουλος, Δημήτρης (2011), «Πρόλογος», στο Χ. Γιοβανόπουλος & Δ. Μητρόπουλος (επιμ.), *Δημοκρατία Under Construction*, Αθήνα, Α/συνέχεια, σελ. 11-19.
- Δουζίνας, Κώστας (2011), *Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση: Πολιτική, ηθική και Στάση Σύνταγμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Καβουλάκος, Κάρολος Ιωσήφ & Γριτζάς, Γιώργος (2015), «Κινήματα και εναλλακτικοί χώροι στην Ελλάδα της κρίσης. Μια νέα κοινωνία πολιτών», στο Ν. Γ. Γεωργαράκης & Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας: Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού*, Αθήνα, Gutenberg, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σελ. 337-355.
- Κιουπκιολής, Αλέξανδρος (2014), *Για τα κοινά της ελευθερίας*, Αθήνα, Εξάρχεια.
- Μουφ, Σαντάλ (2010), *Επί του πολιτικού*, Αθήνα, Εκκρεμές.
- Πανιεράκης, Μάριος (2013), *Το κίνημα των πλατειών ως έκφραση μιας εναλλακτικής αντίληψης περί επαναστατικής στρατηγικής: Η περίπτωση της πλατείας Συντάγματος*, Διπλωματική εργασία στο Τμήμα Κοινωνιολογίας της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου.
- Παπαπούλου, Μαρία (2015), *Η Εμπειρία της Πλατείας Συντάγματος, Μουσική, Συναισθήματα και Νέα Κοινωνικά Κινήματα*, Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Ρούσσο, Κωνσταντίνος (2014), *Όψεις της συλλογικής δράσης και διαδικασίες υποκειμενοποίησης: Το συμβάν των «αγανακτισμένων» της πλατείας Συντάγματος*, Διπλωματική εργασία στο Π.Μ.Σ. Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.
- Σμιτ, Καρλ (2009), *Η έννοια του πολιτικού*, Αθήνα, Κριτική.
- Σταύρου, Αχιλλέας (2011), «Η ‘πάνω πλατεία’ ή όταν μιλάνε οι μάζες», στο Χ. Γιοβανόπουλος & Δ. Μητρόπουλος (επιμ.), *Δημοκρατία Under Construction*, Αθήνα, Α/συνέχεια, σελ. 31-40.

Το μονοπώλιο της βίας. Το κράτος στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες και ο σύγχρονος πολιτισμός του αυτοκαταναγκασμού

Νικόλαος Σφακιανός*

Περίληψη

Θεσμός του κράτους αποτελεί μια πραγματικότητα διαμορφωμένη από τον ίδιο τον άνθρωπο, σε αντιδιαστολή με την κοινωνία, η οποία αποτελεί θα λέγαμε τη φυσική πραγματικότητα του ανθρώπου στη συλλογική της διάσταση. Κάθε άνθρωπος ζει και αναδύεται εντός μιας κοινωνίας που τον αναγνωρίζει ως κοινωνικό άνθρωπο, ενώ μέσω του κράτους αποκτά την ιδιότητα του ελεύθερου πολίτη, Αφού ο δυτικός άνθρωπος αποκτά την ιδιότητα του πολίτη διαμέσω του κράτους, αυτό, δεν μπορεί παρά να είναι παρών ως διαμεσολαβητής όλων των ανθρωπίνων σχέσεων. Αυτόν το θεσμό καλείται να ερευνήσει η παρούσα εργασία, εκκινώντας από τις θεωρήσεις κλασσικών συγγραφέων. Στο δεύτερο μέρος της προβληματικής της εργασίας, αναλύεται «Ο σύγχρονος πολιτισμός του αυτο-καταναγκασμού». Ενδιαφέρον μας αποτελεί αρχικά ο σύγχρονος Ευρωπαϊκός και δυτικός πολιτισμός. Ολοκληρώνοντας, προσπαθούμε να αποσαφηνίσουμε την σχέση ανάμεσα στο κρατικό μονοπώλιο της βίας και στον σύγχρονο πολιτισμό του αυτο-καταναγκασμού.

Λέξεις κλειδιά: πολιτισμός, καταναγκασμός, κράτος, βία.

Πρόλογος

Στις σύγχρονες κοινωνίες, ο ισχυρότερος πολιτικός θεσμός είναι το κράτος. Οι υπόλοιποι πολιτικοί θεσμοί είτε εντάσσονται στο κράτος, είτε έχουν ως επίκεντρο της δραστηριότητάς τους αυτό.

Μπορούμε να εντοπίσουμε τις ρίζες του συγχρόνου κράτους στον 16^ο αιώνα, ενώ με τη συνθήκη της Βεσφαλίας (1648) γίνεται η πλήρης αναγνώριση του. Ιστορικά, συμπίπτει με το τέλος της φεουδαρχίας ενώ κύρια χαρακτηριστικά του είναι η επικράτεια και η κυριαρχία. Σήμερα, ο θεσμός του κράτους αποτελεί μια πραγματικότητα διαμορφωμένη από τον ίδιο τον άνθρωπο, σε αντιδιαστολή με την κοινωνία, η οποία αποτελεί θα λέγαμε τη φυσική πραγματικότητα του ανθρώπου στη συλλογική της διάσταση (Τσαούσης 1995: 484, 488). Κάθε άνθρωπος λοιπόν, ζει και αναδύεται εντός μιας κοινωνίας που τον αναγνωρίζει ως κοινωνικό άνθρωπο, ενώ μέσω του κράτους αποκτά την ιδιότητα του ελεύθερου πολίτη, χαρακτηριστικά του οποίου είναι συγκεκριμένες υποχρεώσεις και δικαιώματα. Αφού ο δυτικός άνθρωπος αποκτά την

---

* Μεταπτυχιακός φοιτητής κοινωνιολογίας.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Παπαφλέσσα 8 Υμητός 17236 Αθήνα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: niksfakia@hotmail.com.

ιδιότητα του πολίτη διαμέσω του κράτους, αυτό, δεν μπορεί παρά να είναι παρών ως διαμεσολαβητής όλων των ανθρωπίνων σχέσεων (εξουσίας, παραγωγής και κατανομής αγαθών και νοήματος ιδεολογίας).

Αυτόν το θεσμό καλείται να ερευνήσει η παρούσα εργασία στο πρώτο κεφάλαιο, εκκινώντας από τις θεωρήσεις κλασικών συγγραφέων. Εν συνεχεία, με κατευθυντήριο άξονα τον ορισμό του Βέμπερ για το κράτος, ως το μονοπώλιο της νόμιμης βίας, επιχειρείται η διερεύνηση της αντιλήψεως αυτής, δηλαδή του κράτους ως μονοπωλίου της νόμιμης βίας, με σκοπό να δούμε πώς γεννήθηκε η εν λόγω αντίληψη και ποιος είναι ο σκληρός πυρήνας της.

Ολοκληρώνοντας την εργασία, προσπαθούμε να αποσαφηνίσουμε την σχέση ανάμεσα στο κρατικό μονοπώλιο της βίας και στον σύγχρονο πολιτισμό του αυτοκαταναγκασμού και ουσιαστικά να δούμε πώς η διαλεκτική σχέση αναμεσα στα δυο συνθέτει και αναπαράγει τις κυρίαρχες ιδεολογίες στον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό.

Μέρος Α: Το κράτος ως μονοπώλιο της βίας

Θεωρητικές Προσεγγίσεις

Όπως προαναφέρθηκε, το κράτος αποτελεί τον σημαντικότερο πολιτικό θεσμό. Αυτό γίνεται εύκολα κατανοητό γιατί ένας θεσμός είναι ουσιαστικά ένα κανονιστικό πρότυπο, εμπεριέχει κανόνες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά και τις σχέσεις των ανθρώπων εντός μιας κοινωνίας. Αυτό σημαίνει ταυτόχρονα ότι οι θεσμοί είναι μηχανισμοί παραγωγής, κατανομής και άσκησης εξουσίας.

Οι θεσμοί, αν και υπό ορισμένες προϋποθέσεις μπορούν να ενταχθούν σε μια πολιτική διαδικασία, δεν πρέπει να θεωρηθούν όλοι ως πολιτικοί. Οι πολιτικοί θεσμοί έχουν ως χαρακτηριστικά: πρώτον, την μετατροπή της δύναμης σε εξουσία. Η κατανομή και η άσκηση εξουσίας αποτελούν τον βασικό σκοπό τους. Δεύτερον, η παραγωγή και κατανομή εξουσίας, γίνεται έξω από αυτούς, εμφανίζονται δηλαδή δύο επίπεδα εξουσίας, ένα εσωτερικό που επιδιώκει την εκπλήρωση του σκοπού του θεσμού κι ένα εξωτερικό, που αποτελεί την λειτουργία της εκπλήρωσης του σκοπού, η εξουσία δηλαδή δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά ασκείται για να εκπληρωθεί κάποιος σκοπός πέρα από αυτήν. Όλοι οι θεσμοί ενισχύονται με συστήματα κοινωνικού ελέγχου, ώστε να γίνεται αποτελεσματικότερη η εξουσία που ασκείται στα πλαίσια τους, ωστόσο οι πολιτικοί θεσμοί είναι επιπλέον φορείς παραγωγής και εφαρμογής συστημάτων κοινωνικού ελέγχου, ο οποίος ασκείται έξω από τα δικά τους όρια, όπως ασκείται και η προς τα έξω εξουσία τους. Το κράτος είναι ο αποκλειστικός φορέας άσκησης κοινωνικού ελέγχου της φυσικής βίας και μπορεί να φτάσει μέχρι και στην αφαίρεση της ζωής. Εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός, ότι το κράτος είναι ο μοναδικός θεσμός ο οποίος μπορεί να νομοθετεί, θέτει δηλαδή κανόνες που αναφέρονται σε όλο το κοινωνικό σύνολο, έχουν προτεραιότητα εφαρμογής και οριοθετούν την εξουσία όλων των άλλων θεσμών.

Τελικά μπορεί κανείς να ορίσει το κράτος κοινωνιολογικά, μόνον από ένα ειδικό μέσον, που του είναι κατάλληλο, όπως σε κάθε πολιτική οργάνωση, δηλαδή από τη χρήση της βίας.(...) Αν δεν υπήρχε κανένας κοινωνικός θεσμός που να γνωρίζει τη χρήση της βίας, η έννοια του κράτους δεν θα υπήρχε και τότε θα είχαμε μια κατάσταση που θα μπορούσαμε να την χαρακτηρίσουμε ως αναρχία, με το ιδιαίτερο νόημα αυτής της λέξης (Βέμπερ 1987: 96).

Σήμερα, με τον όρο «κράτος» αναφερόμαστε σε ένα ιδιαίτερο είδος, το εθνικό κράτος. Ο τύπος αυτός αποτελεί την πολιτική έκφραση της αυτοτέλειας ενός ομοιογενούς συνόλου, που ορίζεται με τη σύγχρονη έννοια του έθνους.

Ο κοινωνιολογικός ορισμός του κράτους, δίνεται από τον Γερμανό κοινωνιολόγο και πολιτικό οικονομολόγο Μαξ Βέμπερ (1864-1920), σύμφωνα με τον οποίο κράτος, είναι ο θεσμός εκείνος που αξιώνει το μονοπώλιο της φυσικής βίας εντός μιας εδαφικής περιοχής¹. Η σύνδεση και η αιτιολόγηση του κράτους πάνω στη βία έγινε από τον Χομπς και τον Βέμπερ, βέβαια στην ιστορική περίοδο που γράφει ο Βέμπερ δεν υπάρχει η ανάγκη της θεωρητικής δικαιολόγησης του ίδιου του κράτους, αλλά των μέσων που αυτό έχει στη διάθεσή του.

Το μονοπώλιο της βίας αποτελεί τον σκληρό πυρήνα του κράτους στην άσκηση πολιτικού διοικητικού και κοινωνικού ελέγχου και είναι αυτό που το ξεχωρίζει από τους άλλους πολιτικούς θεσμούς. Η νομιμοποίηση της εξουσίας κατά τον Βέμπερ, εδράζεται σε τρεις δικαιολογήσεις της². Πρώτη, είναι η μορφή της παραδοσιακής εξουσίας, η οποία θεμελιώνεται στην ιερότητα της κοινωνικής ιεραρχίας και των εξουσιών που παραδόθηκαν από το παρελθόν. Οι φορείς της ηγεσίας και το αντικείμενο της υπακοής, καθορίζονται από παραδοσιακούς κανόνες. Ο επόμενος τύπος εξουσίας είναι αυτός του χαρισματικού ηγέτη. Ο Βέμπερ χρησιμοποιεί τον όρο χάρισμα για να δηλώσει την ύπαρξη κάποιας ιδιαίτερης προσωπικότητας, η οποία ξεχωρίζει από τους συνηθισμένους ανθρώπους, όπως κάποιος πολέμαρχος, κυβερνήτης, ή και πολιτικός αρχηγός. Τέλος, υπάρχει ο νομικός ορθολογικός τύπος εξουσίας, ο οποίος τεκμηριώνεται από μια σειρά αλληλεξαρτώμενων αποδοχών. Πρώτον, κάθε νομοθέτημα αποτελεί ένα σύστημα αφηρημένων κανόνων που εξυπηρετεί συγκεκριμένους σκοπούς, με γνώμονα τις αξίες του ορθού λόγου. Δεύτερον, η εξουσία ασκείται από πρόσωπα που κατέχουν συγκεκριμένες θέσεις με καθορισμένες αρμοδιότητες. Τρίτον, η υπακοή οφείλεται στο νόμο και όχι στα πρόσωπα που κατέχουν τα αξιώματα (Τσαούσης 1995:475-476). Ο νομικός ορθολογικός τύπος εξουσίας αφορά λοιπόν την υπακοή στους νόμους,(σε μια εξουσία που είναι πάντοτε δοτή και απρόσωπη) στη βάση του κρατικού μονοπωλίου της βίας, ενώ οι αντιλήψεις των αλληλεξαρτώμενων αποδοχών που προηγήθηκαν, ενσαρκώνονται στο γραφειοκρατικό σύστημα.³ Το γραφειοκρατικό σύστημα διοίκησης

¹ Αν και ο ορισμός του Βέμπερ είναι γενικός και καλύπτει αρκετά είδη πολιτικής οργάνωσης, δεν μπορούμε να τον θεωρήσουμε ως προσπάθεια παγίωσης του κρατικού μονοπωλίου της βίας για κάθε τύπο πολιτικής εξουσίας, ή κράτους παντού, αλλά ως έναν ιδεότυπο που συνδέεται με τις ιδιαίτερες ιστορικοκοινωνικές συνθήκες της κεντρικής Ευρώπης.

² Ο Βέμπερ επισημαίνει πως κανένας από τους τρεις αυτούς τύπους δεν εμφανίζεται στην κοινωνία μόνος του αλλά πάντα σε συνδυασμό με τους άλλους, αφού τα είδη αυτά αποτελούν ιδεότυπους, δηλαδή σύνολα βασικών χαρακτηριστικών με ενότητα και λογική συνέπεια (στο ίδιο: σελ. 475).

³ Η γραφειοκρατία χαρακτηρίζεται βασικά από: Α) Μια ενιαία ιεραρχική και ορθολογική οργάνωση αξιωμάτων και Β) Οι αξιωματούχοι δεν μπορεί να είναι ιδιοκτήτες ούτε της θέσης, ούτε του αξιώματος που κατέχουν (Τσαούσης 1995: 476). Σύμφωνα με την βεμπεριανή

δεν μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά έξω από τη νομιμότητα του κράτους, αφού αν συνέβαινε αυτό θα κλονιζόταν η κρατική εξουσία (Μαρκαντωνάτου 2009: 60-61). Αν το κράτος δεν καταφέρει να μονοπωλήσει μέσω της νόμιμης αξίωσης την βία, τότε θα αναγκαστεί να μοιραστεί την εξουσία του με ανταγωνιστικούς φορείς και θα κατακερματιστεί τόσο εδαφικά όσο και εσωτερικά.

Συνεχίζοντας με το λόγια του Βέμπερ, «Τελικά μπορεί κανείς να ορίσει το κράτος κοινωνιολογικά, μόνον από ένα ειδικό μέσον...» συμπεραίνουμε, ότι η θεώρησή του δεν ορίζει το κράτος από τους σκοπούς και τις λειτουργίες του, διότι παρόμοιοι σκοποί εξυπηρετούνται από διάφορες οργανώσεις. Επίσης, αν το κράτος οριζόταν από τους σκοπούς του, οι ιστορικοκοινωνικές μεταβολές αυτών θα έδιναν στον ορισμό του έναν προσωρινό χαρακτήρα (ό.π.: 63-67).

Συνοψίζοντας, το κράτος πρέπει να ορισθεί κοινωνιολογικά από το «ειδικό μέσον» δηλαδή το μονοπώλιο της βίας. Επιπλέον, στη βεμπεριανή αντίληψη το κράτος έχει τα εξής στοιχεία, μονοπώλιο, έδαφος, αξίωση νομιμότητας και βία, τα οποία συνιστούν μια ενότητα. Παραδείγματα του κρατικού μονοπωλίου της βίας, αποτελούν, ο στρατός, σκοπός του οποίου είναι η εθνική ασφάλεια και η εξασφάλιση των εξωτερικών ορίων, και η αστυνομία που εξασφαλίζει την ειρήνη στο εσωτερικό.

Βιλφρέδο Παρέτο

Όλες οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν βία και όλες διαβεβαιώνουν ότι βασίζονται στο λόγο (Παρέτο χ.χ: 176. Στο Μαρκαντωνάτου 2009: 81).

Από το έργο του Παρέτο θα σταθούμε κυρίως στη θεωρία των ελίτ. Βασικό σημείο της θεωρίας αυτής είναι, ότι ανεξάρτητα από την δημοκρατικοποίηση μιας χώρας, τον πραγματικό έλεγχο της διοίκησης της κοινωνίας κρατούν κάποιες ελίτ, με τη βία να αποτελεί εργαλείο αυτών. Υπάρχουν λοιπόν στην κοινωνία δυο βασικές τάξεις, οι κυβερνώντες και οι κυβερνώμενοι, οι «πολιτικές ελίτ» και οι «μάζες». Στο δίπολο αυτό υπάρχουν οι «ελίτ εξουσίας», που έχουν την πολιτική εξουσία και την ασκούν στις μάζες, οι «ελίτ αξιών», που αποτελούν στρώμα διάνοησης και έκφρασης πολιτισμικών αξιών και οι «λειτουργικές ελίτ», οι οποίες είναι πιο ανοιχτές και εναλλάσσονται στην πολιτική εξουσία (Λένκ 1982: 76-77, Μαρκαντωνάτου 2009: 80).

Το ζήτημα της βίας κατά τον Παρέτο θα πρέπει να βασίζεται στον υπολογισμό κόστους και οφέλους, ενώ η άσκησή της πρέπει να συζητάτε με όρους χρησιμότητας (η οποία και πάλι θα ωφελεί τις ελίτ). Οι κυβερνώσες ελίτ, μας λέει ο Παρέτο, χαρακτηρίζονται από διαφθορά και χρησιμοποιούν διάφορα κόλπα και τεχνάσματα για να επιτύχουν τους στόχους τους, σπάνια αντιδρούν με βία στις πιέσεις και στη βία που ασκούν οι κυβερνώμενοι. Η φυσική βία λοιπόν, δεν είναι απαραίτητο να ασκείται ευθέως από τους κυβερνώντες, καθώς έχουν βρει πιο αποτελεσματικούς τρόπους να χειρίζονται τις αντιστάσεις (ό.π.: 81).

Ανεξαιρέτως της έμφασης του Παρέτο στις μη-βίαιες τεχνικές, ο ίδιος υποστηρίζει ότι η βία και η ισχύς των στρατιωτικών και αστυνομικών μέσων οφείλουν να υπάρχουν ως απειλή, καθώς πιστεύει, ότι η δημοκρατικοποίηση αυξάνει την ανυπακοή και οι αρχές του ανθρωπισμού και του κράτους δίκαιου είναι αναποτελεσματικές γιατί δείχνουν εμπιστοσύνη στις μάζες, οι οποίες δεν μπορούν να αυτοκυβερνηθούν. Το κρατικό

αντίληψη, πρόκειται για την ορθολογική οργάνωση του κράτους βάσει απρόσωπων και τυπικών κανόνων με στόχο την αποδοτικότητα του κρατικού μηχανισμού, την παραγωγικότητα της οικονομίας και την λειτουργικότητα της κοινωνίας.

μονοπώλιο της βίας τελικά, λειτουργεί εργαλειακά στα χέρια των ολιγαρχιών για τη χειραγώγηση των μαζών (ό.π. 82).

Η αντίληψη του κράτους, ως μονοπώλιο της νόμιμης βίας.

Το κρατικό μονοπώλιο της βίας, όντας μηχανισμός πολυσήμαντος, συνδέεται με τους μηχανισμούς καταστολής και την ανισότητα στην κοινωνική και πολιτική εξουσία, ενώ το κράτος μέσω του μονοπωλίου αυτού, ορίζει τις επιτρεπτές και μη, ατομικές, κοινωνικές και πολιτικές συμπεριφορές. Επίσης, το κρατικό μονοπώλιο της βίας ως αποκλειστικό μέσο του κράτους, του επιτρέπει να είναι ο διαμεσολαβητής στις συγκρούσεις μεταξύ ομάδων, με σκοπό την κοινωνική ευταξία (Μαρκαντωνάτου 2009: 36).

Κατά τον Heuer (2006: 108 στο ό.π.: 36-37), το κρατικό μονοπώλιο της βίας μπορεί να κατανοηθεί με τουλάχιστον τρεις θεωρήσεις. Πρώτον, με την αντίληψη του δημοσίου αγαθού για την εσωτερική ασφάλεια, δεύτερον, ερευνώντας την ιστορική πορεία του κράτους, ως φορέα που επιτυγχάνει την κοινωνική συνοχή μέσω της διαχείρισης της ιδιωτικής βίας, και τέλος, ως προς τους θεσμούς της ασφάλειας, του στρατού και της αστυνομίας. Οι τρεις αυτές θεωρητικοποιήσεις του κρατικού μονοπωλίου της βίας, το μελετούν σε τρία επίπεδα, το νομικό πολιτειολογικό, το ιστορικό και το θεσμικό, δεν μελετούν την σχέση του με την οικονομία, ούτε τους λόγους για τους οποίους το κρατικό μονοπώλιο της βίας φυσικοποιείται και καθίσταται πολιτικά απαραίτητο.

Η συσχέτιση του κρατικού μονοπωλίου της βίας με την κοινωνική συνοχή εδράζεται στην φιλοσοφία του κοινωνικού συμβολαίου και του πολιτικού φιλελευθερισμού, καθώς η τελευταία δεν είναι εφικτή χωρίς αυτό. Η κοινωνική συναίνεση δημιουργήθηκε από την νομιμοποίηση της φυσικής βίας, με το κράτος να είναι ο μοναδικός φορέας που θα ορίζει το τι είναι νόμιμο και τι όχι, προστατεύοντας με τον τρόπο αυτό την κοινωνία, ώστε να μην υποπέσει σε κατάσταση αναρχίας. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός από την άλλη, ως έκφραση επικράτησης του καπιταλισμού στο πολιτικό πεδίο, θέλει το κρατικό μονοπώλιο της βίας στο ρόλο του προστάτη των ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, με το κράτος να ασκεί τη νόμιμη βία σε συμπεριφορές οι οποίες παρεκκλίνουν από τα συστήματα δίκαιου, που το ίδιο επιτάσσει (ό.π: 39-40).

Στο δημοκρατικό καπιταλιστικό κράτος, η φυσικοποίηση του κρατικού μονοπωλίου της βίας γίνεται μέσω της κοινωνικοποίησης μιας σειράς πίστσεων και αξιών. Στη βάση λοιπόν αξιακών συστημάτων που θεωρούνται ως κοινώς αποδεκτά, το κράτος, ως αποκλειστικός φορέας φυσικής βίας, νομιμοποιείται, παρόλο που η βία αυτή δεν γίνεται αντιληπτή από όλες τις κοινωνικές τάξεις με τον ίδιο τρόπο, ούτε τις επηρεάζει ομοιογενώς. Συνεπώς, το κρατικό μονοπώλιο της βίας, μέσω συγκεκριμένων ρόλων και αξιώσεων αποτελεί το «ειδικό μέσον» του κράτους και είναι αυτό που το κάνει τον εξουσιαστικό φορέα της κοινωνίας. Επιπλέον, αν εξετάσουμε την αντίληψη ότι το κράτος λειτουργεί ως προστάτης των ατομικών δικαιωμάτων και διασφαλίζει την κοινωνική συνοχή, γίνεται φανερό ότι η κοινωνία δεν μπορεί να «υπηρετηθεί» στο σύνολο της καθώς και αυτή με τη σειρά της δεν αποτελεί απτή οντότητα βουλήσεων. Αν το κράτος δρούσε υπηρετικά δεν θα μπορούσε να ορίζεται ως εξουσιαστικός φορέας πάνω στην κοινωνία (ό.π: 40-42).

Κλείνοντας μπορούμε να πούμε ότι το κρατικό μονοπώλιο της βίας, αναπαράγεται διαμέσου της διαχείρισης της κοινωνικής βίας. Με την αναπαραγωγή του, διαμορφώνονται τα όρια μεταξύ επιτρεπτού και μη, εντός των οποίων προστατεύονται οι ανάγκες και οι κανόνες μιας συγκεκριμένης τάξης πραγμάτων. Το κρατικό μονοπώλιο

της βίας αναπαράγεται με σκοπό, όχι την βίαιη πειθάρχηση του πληθυσμού, αλλά γιατί αποτελεί το «ειδικό μέσον» για τη διαχείριση των κοινωνικών αντιθέσεων από το κράτος. Η εκδήλωση του κρατικού μονοπωλίου της βίας γίνεται μέσα από τις κανονιστικές αξίες του δίκαιου, όπου είναι ταυτόχρονα και οι αξίες των ταξικών ομάδων που επηρεάζουν τη συγκρότηση του (ό.π: 44-45).

Μέρος Β : Ο σύγχρονος πολιτισμός του αυτό-καταναγκασμού

Σύγχρονος Ευρωπαϊκός και Δυτικός Πολιτισμός

Οι προσεγγίσεις του όρου «πολιτισμός» είναι ποικίλες, ωστόσο μπορούμε να βρούμε κάποια σημεία αναφοράς, τα οποία θα μας επιτρέψουν να σχηματίσουμε την εικόνα του όρου αυτού

Ο πολιτισμός κοινωνιολογικά ορίζεται, ως «το σύνολο των λογικών παραστάσεων και συνολικών επίκτητων δεκτικότητων, που συνδέουν τα μέλη μιας κοινωνίας και δίνουν την αίσθηση μιας ταυτότητας και κοινής μοίρας» (Φίλιας 1994: 73). Επομένως, ο πολιτισμός δεν έχει να κάνει μόνο με εκλεπτυσμένες πολιτισμικές εκδηλώσεις, (τέχνες, γράμματα, επιστήμες) αλλά και με σύμβολα, αισθήματα και αντιλήψεις που έχει ένα κοινωνικό σύνολο για τον εαυτό του. Ο πολιτισμός δηλαδή διαμορφώνεται από το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, ενώ μέσα στο πλαίσιο συνεχών κοινωνικών διεργασιών, γεννιόνται τα πρωταρχικής σημασίας πολιτιστικά στοιχεία: έθιμα, ήθη, παραδόσεις και φυσικά, η ταυτότητα (ό.π). Ο πολιτισμός τέλος, ως το σημείο αναφοράς της συλλογικής ταυτότητας, απαντάει σε δυο βασικά ερωτήματα (ποιοι είμαστε; και τι είμαστε;). Στο πρώτο απαντά με τη συλλογική μνήμη και στο δεύτερο με το πλαίσιο ζωής που συνιστά (Τσαούσης 1995: 116).

Ο δυτικός πολιτισμός συχνά ονομάζεται και προμηθεϊκός. Παίρνει το όνομά του από τον Τιτάνα της αρχαίας Ελληνικής μυθολογίας. Η παρομοίωση του πολιτισμού με τον Τιτάνα σημαίνει πως ο συμβολικός χαρακτήρας που δημιουργείται εκ νέου, επηρεάζει ολόκληρο τον δυτικό πολιτισμό. Η λέξη «Προμηθέας» είναι συνθέτη «προ-μανθάνων» και σημαίνει αυτός που γνωρίζει εκ των προτέρων ενώ ως σύμβολο σημαίνει την εξέγερση και την δημιουργία. Στην Θεογονία του Ησιόδου την ώρα που κρίνονται στη Μικώνη οι θνητοί και οι αθάνατοι ο Προμηθέας τάσσεται υπέρ των θνητών και παγιδεύει τον Δία, στο μοίρασμα του θυσιασθέντος μόσχου, ο οποίος διαλέγει το μέρος με τα κόκκαλα και όχι το κρέας, ύστερα ο Προμηθέας κλέβει την φωτιά και τη χαρίζει στους θνητούς. Στο σχήμα αυτό ο Δίας αντιπροσωπεύει την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, ενώ ο Τιτάνας την εξέγερση και ανοίγοντας το δρόμο για τους θνητούς την δημιουργία. Αυτά τα δυο χαρακτηριστικά της προμηθεϊκής πράξης «εξέγερση-δημιουργία» τον συνδέουν με τη ζωή των ανθρώπων δίνοντάς τους ταυτόχρονα έναν προορισμό (Παπαρίζος 2011: 149-161).

Χαρακτηριστικό επίσης στον Προμηθέα είναι η αφέλειά του, αν και γνωρίζει εκ των προτέρων. Ο Προμηθέας δεν φαίνεται να υπολογίζει τις συνέπειες των πράξεών του, η αγάπη του για τον άνθρωπο δεν τον αφήνει να λάβει υπόψη τις αρνητικές συνέπειες της «δημιουργίας», στην παρούσα περίπτωση το μένος του Δία, το οποίο συμβολίζει την αντίδραση της προηγούμενης τάξης πραγμάτων. Με τον ίδιο τρόπο ο σύγχρονος άνθρωπος, ως «προμηθεϊκός άνθρωπος» και άρα εξεγερμένος και δημιουργός, εμφανίζεται αρχικά σίγουρος για τις πράξεις του και με υπέρμετρη εμπιστοσύνη στον εαυτό του. Κατάφερε να εφεύρει σπουδαία πράγματα, τα οποία θεοποίησε και λάτρευε.

Δημιούργησε στην πραγματικότητα έναν νέο κόσμο, όμως και αυτός, όπως και ο Προμηθέας, φάνηκε ανυποψίαστος έναντι στα καταστροφικά αποτελέσματα της δημιουργίας, και τα αποτελέσματα της απερισκεψίας του γίνονται ολοένα και πιο φανερά, με βασικότερο το παράδειγμα της υπερεκμετάλευσης και της κατασπατάλησης των φυσικών πόρων, όπου σε τελευταία ανάλυση έχουν ως θύμα τον ίδιο τον άνθρωπο.

Καταναγκασμός και αυτό-καταναγκασμός

Το μεγάλο όπλο του πειθαναγκασμού στις κοινωνίες, είναι ο φόβος της κοινωνικής απόρριψης και όχι ο φόβος της κύρωσης. Όμως η προσαρμογή δεν είναι ταυτόσημη με την ομοιομορφοποίηση. Όταν οδηγεί στην ομοιομορφοποίηση προϋποθέτει την εξαφάνιση των ατομικών ιδιαιτεροτήτων. Οι άνθρωποι, προσαρμοσμένοι τέλεια και ομοιόμορφα στους ισχύοντες κοινωνικούς κανόνες, αποτελούν εύπλαστο και ευκολομεταχειρίσιμο υλικό, κατάλληλο για ποδηγέτηση και χειραγώγηση από σκοπιμότητες του πολιτικού συστήματος (Φίλιας 1994: 78).

Ο ορισμός της λέξης, σύμφωνα με λεξικό (<http://www.lexigram.gr/>) είναι: «δύναμη που ωθεί κάποιον να κάνει κάτι παρά τη θέλησή του». Η «δύναμη» αυτή είναι ως τώρα άγνωστη, ωστόσο πληθώρα επιστημόνων ψυχολογίας συμφωνούν, ότι το άγχος είναι καταλυτικός παράγοντας του καταναγκασμού. Η παθολογική διάσταση του καταναγκασμού, έγκειται στο γεγονός ότι οι καταναγκάστηκες συμπεριφορές αποκτούν έναν επαναλαμβανόμενο χαρακτήρα. Οποιοσδήποτε άνθρωπος ενδίδει σε μικρές καθημερινές τελετουργίες, όπως να ελέγχει τις συσκευές πριν βγει από το σπίτι, η βασική διαφορά όμως με ένα άτομο το οποίο εμφανίζει παθολογικό καταναγκασμό, είναι ότι στην περίπτωση της διαταραχής, τα τελετουργικά εκτελούνται παρά το γεγονός ότι αποτελούν εμπόδιο σε μια ομαλή καθημερινή ζωή, ενώ η επαναλαμβανόμενη φύση της κάθε διαδικασίας προκαλεί δυσφορία (Όταν η ρουτίνα γίνεται εμμονή και καταναγκασμός, 2013).

Οι καταναγκασμοί λοιπόν, είναι επαναλαμβανόμενες συμπεριφορές (πλύσιμο χεριών, τακτοποίηση, έλεγχος), ή νοητικές πράξεις (π.χ. προσευχή, μέτρημα, επανάληψη λέξεων σιωπηλά), τις οποίες το άτομο νιώθει αναγκασμένο να τις εκτελέσει και αν προσπαθήσει να αντισταθεί νιώθει υπέρμετρο άγχος.

Η αιτιολογία της διαταραχής είναι ετερογενής και σε μεγάλο βαθμό άγνωστη. Υπάρχουν διάφορες θεωρίες, η κάθε μία από αυτές προσεγγίζει τη διαταραχή από διαφορετική οπτική και ως εκ τούτου, θα μπορούσαμε να πούμε πως λειτουργούν συμπληρωματικά. Η δική μας υπόθεση εργασίας, είναι ότι ο καταναγκασμός δεν μπορεί παρά να έχει και κοινωνικά αίτια εκτός από τυχόν κληρονομικές ή εγκεφαλικές διαταραχές.

Από τη στιγμή που το άτομο εμφανίζει κάποιες καταναγκαστικές συμπεριφορές, τις οποίες τείνει να εκλογικεύσει κάνοντας τες να φαίνονται φυσιολογικές, όπως η καταπόνηση και σε κάποιο βαθμό η καταστροφή του σώματος, τόσο του άντρα, όσο και της γυναίκας μέσω των τατουάζ, των σωματικών διατρήσεων «piercing» κ.ά., και τις δικαιολογεί, όχι με βάση την δική του ελεύθερη βούληση και συνειδητότητα, αλλά με πράξεις που γίνονται από ένα μεγάλο μέρος του παγκόσμιου πληθυσμού των ανεπτυγμένων χωρών, δείχνει έτσι την μεγάλη επιρροή που ασκεί η κοινωνία επάνω του. Με τον τρόπο αυτό, ο καταναγκασμός μετατρέπεται σε αυτο-καταναγκασμό, όταν το άτομο δεν συνειδητοποιεί ότι αυτό που κάνει είναι ετερογενές, αλλά το έχει ενσωματώσει μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης και το πράττει ως εάν να ήταν η δική του βούληση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί, ο συρμός «μόδα» και οι

διάφοροι τρόποι ζωής «life style», όπου σε τελευταία ανάλυση προωθούν το συμφέρον των αγορών, μέσω της δίχως όρια καταναλωτικής διαδικασίας.

Από το μονοπώλιο της βίας στον αυτό-καταναγκασμό

Η συνείδηση κατακυριαρχείται από την αντικειμενοποίηση, από τον καθολικό καταναγκασμό των πραγμάτων (Μαρκούζε χ.χ: 100).

Στο σημείο αυτό, αφού έχουμε εξετάσει το κράτος ως μονοπώλιο της βίας, τον σύγχρονο δυτικό και ευρωπαϊκό πολιτισμό, καθώς και τους όρους «καταναγκασμός, αυτο-καταναγκασμός», μπορούμε να θέσουμε το εξής ερώτημα. Μπορεί το κράτος, όπως ορίστηκε, να οδηγήσει τους πολίτες του τελικά στον αυτο-καταναγκασμό;

Από το 1950 και μετά, κυριαρχεί το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Αυτό σημαίνει ότι έχουμε, συγκέντρωση των μέσων παραγωγής σε λίγα χέρια, άρα παύουν τα μέσα αυτά να είναι ιδιοκτησία και μέσα για την επιβίωση του κάθε παραγωγού χωριστά, αλλά γίνονται συνολικές κοινωνικές δυνάμεις της παραγωγής. Η οργάνωση της ίδιας της εργασίας γίνεται συλλογικά και όχι ατομικά, με την καθολικοποίηση της συνεργασίας και της κατανομής έργων, και τέλος τη δημιουργία μιας παγκόσμιας αγοράς. Επίσης, καπιταλιστική ανάπτυξη σημαίνει, συσσώρευση και επένδυση κεφαλαίου από την μια και ανάπτυξη παραγωγικών δυνάμεων από την άλλη. Η ανάπτυξη όμως αυτή, βρίσκεται σε αντίφαση με τις περιορισμένες καταναλωτικές δυνατότητες της μεγάλης μάζας, λόγω της συμπίεσης των μισθών (Φίλιας 1978: 144-145).

Εδώ έγκειται ο αυτο-καταναγκασμός που ασκείται από το υπάρχων σύστημα στο οικονομικό πλαίσιο και ενδυναμώνεται από τη νεοφιλελεύθερη πολιτική. Ο καπιταλισμός απολυτοποιεί την απλή ζωή. Η, απλώς, καλή ζωή δεν αποτελεί την τελείωση του, αφού ο καταναγκασμός της συσσώρευσης και της ανάπτυξης, στρέφεται ακριβώς εναντίον της. Για τον Αριστοτέλη, η άκρατη απόκτηση κεφαλαίου είναι απορριπτέα, διότι δεν νοιάζεται για την καλή ζωή, αλλά μόνον για την απλώς ζωή (Byung-Chul Han χ.χ: 22-23), το χρήμα δεν πρέπει να φέρνει χρήμα, αποτελεί απλώς ένα μέσο. Σήμερα, αυτό θεοποιήθηκε και έγινε αυτοσκοπός, αφού έγινε ο κύριος τρόπος αναγνώρισης. Η κατοχή αγαθών και πολλές φορές περισσοτέρων απ' ότι χρειάζονται οι άνθρωποι, σηματοδοτεί αμέσως επιτυχία και γόητρο (Παπαρίζος 2014: 191), ο προσωπικός πλούτος, έχει δηλαδή μια συμβολική διάσταση εκτός της χρηστικής του και αυτό φαίνεται να λειτουργεί τόσο ψυχαναγκαστικά, που ωθεί τους ανθρώπους να ζουν για να εργάζονται κι όχι να εργάζονται, τόσο όσο πρέπει, ώστε να αποκτήσουν τα αναγκαία αγαθά για να ζήσουν.

Ακολουθώντας τον ίδιο συλλογισμό, ευκολά μπορούμε να διακρίνουμε τον αυτο-καταναγκασμό και στο κοινωνικό πλαίσιο, κυρίως μέσω της μαζικοποίησης και της ομοιομορφοποίησης που πραγματοποιείται σε μεγάλο βαθμό στις σύγχρονες κοινωνίες. Θυμάμαι σε ένα από τα μαθήματα του πρώτου έτους του τμήματος κοινωνιολογίας, ο καθηγητής είχε πει, ότι οι πρωτοετείς φοιτητές ξεχωρίζουν, γιατί ακόμα μιλάνε διαφορετικά, ντύνονται αλλιώς ..., κουβαλάνε δηλαδή τον «τόπο» στον οποίο μεγάλωσαν. Όταν οι ίδιοι φοιτητές μεγαλώνουν, τείνουν τελικά να μιλάνε με τις ίδιες εκφράσεις, να φοράνε παρόμοια ρούχα και να αποκτούν ως επι το πλείστον ίδιες συνήθειες. Στους φοιτητές δηλαδή, ασκείται μια εξωτερική δύναμη, που τους οδηγεί στο να ομοιομορφοποιούνται με την θέλησή τους.; Αποκτούν με άλλα λόγια συνήθειες, που υπό άλλες συνθήκες ίσως δεν θα είχαν αποκτήσει ποτέ, σημαντικό είναι δε, ότι η διαδικασία αυτή, καλύπτεται από την ομπρέλα της ελεύθερης επιλογής. Ακόμα ένα παράδειγμα αποτελεί η μαζικοποίηση των πολιτών. Εύκολα αντιλαμβανόμαστε, ότι η

λέξη αυτή ακούγεται σε καθημερινή βάση, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τα μέσα μαζικής μεταφοράς, είναι δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα, ενώ η ομοιομορφοποίηση εξυπηρετεί τις ανάγκες της μαζικής παραγωγής, με το να προκαλεί μια τυποποίηση της μόδας και του γούστου. Η υπερ-κατανάλωση σε υλικά και άυλα αγαθά γίνεται η απόδειξη της αξίας του ανθρώπου. Το γεγονός όμως, ότι ο εργοδότης κι ο εργάτης βλέπουν το ίδιο πρόγραμμα τηλεόρασης, ότι ο υπάλληλος ντύνεται το ίδιο καλά με τον διευθυντή, ότι όλοι διαβάζουν την ίδια εφημερίδα, δεν σημαίνει κι ότι οι τάξεις εξαφανίστηκαν. Αντίθετα, δείχνει μέχρι ποιο βαθμό οι καταπιεζόμενες τάξεις συμμετέχουν στις ανάγκες και τις ικανοποιήσεις που εξασφαλίζουν τη διατήρηση των κυρίαρχων τάξεων (Μαρκούζε χ.χ: 39).

Τελειώνοντας, στο πολιτικό πεδίο ο αυτό-καταναγκασμός, μέσω της ομοιομορφοποίησης, φαίνεται από αυτό που ο Tocqueville αποκαλούσε «δικτατορία της πλειοψηφίας». Το επιχείρημα είναι, ότι αυτό που αποδέχεται μια άμεση ή έμμεσα κατευθυνόμενη πλειοψηφία, γίνεται υποχρεωτικός νόμος για το κοινωνικό σύνολο, καταλύοντας κάθε μορφή ιδιαιτερότητας (Φίλιας 1994: 79).

Εν κατακλείδι, θα ήθελα να κλείσω την εργασία με τα λόγια του Byung-Chul Han (χ.χ: 14)

Το Μπορείς παράγει μαζικά καταναγκασμούς που κάνουν το υποκείμενο της επίδοσης κυριολεκτικά κομμάτια. Ο αυτοτροφοδοτούμενος καταναγκασμός, του φαντάζει ως ελευθερία, κι έτσι δεν αναγνωρίζεται ως καθεαυτός. Μάλιστα το Μπορείς, ασκεί μεγαλύτερο καταναγκασμό από το πρέπει. Ο αυτο-καταναγκασμός είναι περισσότερο ολέθριος από τον έτερο-καταναγκασμό, διότι δεν είναι δυνατή καμία αντίσταση εναντίον του εαυτού σου.

Βιβλιογραφία

- Marcuse H., (χ.χ), *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφρ., Λυκούδης Μ., Παπαζήση, Αθήνα.
Βέμπερ Μ., (1987), *Η Πολιτική ως Επάγγελμα*, μτφρ., Κυπραίου Μ., Παπαζήση, Αθήνα.
Μαρκαντωνάτου Μ., (2009), *Το Κράτος και το Μονοπώλιο της Βίας: Θεωρήσεις και Μεταβολές*, Παπαζήση, Αθήνα.
Παπαρίζος Α., (2011), *Θεός, Εξουσία και Θρησκευτική Συνείδηση*, Παπαζήση, Αθήνα.
Παπαρίζος Α., (2014), *Η Κοινωνία των Αμαρτωλών*, Παπαζήση, Αθήνα.
Τσαούσης Δ., (1995), *Η Κοινωνία του Ανθρώπου*, Gutenberg, Αθήνα.
Φίλιας Β., (1978), *Κοινωνικά Συστήματα*, Τόμος Α, Λιβάνη, Αθήνα.
Φίλιας Β., (1994), *Όψεις της Διατήρησης και της Μεταβολής του Κοινωνικού Συστήματος*, Τόμος Α, Λιβάνη, Αθήνα.

Πηγές διαδικτύου

- Όταν η ρουτίνα γίνεται εμμονή και καταναγκασμός, (2013), <http://www.onmed.gr/ygeia-psyhikh/item/300377-otan-i-routina-ginetai-emmoni-kai-katanagkasmos#ixzz3jR6i4pny>, (21/08/2015).
Byung-Chul, Han, (χ.χ), *Agonie des Eros / Η προθανάτια αγωνία του έρωτα*, http://www.gemenetzi.gr/images/article_pdf/vtwv20130319.pdf, (21/08/2015).
<http://www.lexigram.gr/lex/enni/%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CE%B1%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82#Hist1>, (21/08/2015).

Περί «κρίσης»: προσλήψεις, διακυβεύματα και νοηματοδοτήσεις σε τρεις γενιές γυναικών

Θανοπούλου Μαρία* και Τσίγκανου Ιωάννα**

Περίληψη

Στο δημόσιο λόγο η κρίση συνήθως νοείται ως δημοσιονομική κρίση η οποία και παραπέμπει σε απότομη όξυνση του οικονομικού προβλήματος της χώρας. Όμως, ο βιωματικός λόγος των κοινωνικών υποκειμένων εμπεριέχει και άλλες έννοιες της κρίσης όπως την έννοια της επιλογής και της απόφασης που με τη σειρά τους παραπέμπουν σε σχηματισμό γνώμης, σε καταδίκη προσώπων ή συμπεριφορών, σε άσκηση κριτικής για την κατάσταση των πραγμάτων. Ο λόγος αυτός υπονοεί ή υποκρύπτει επίσης θέματα υπό «κρίση».

Επιχειρώντας να γεφυρώσουμε το χάσμα μεταξύ δημόσιου και βιωματικού λόγου στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία διενεργήσαμε προκαταρκτική έρευνα σε τρεις γενιές γυναικών μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Στόχος μας ήταν να ανιχνεύσουμε τις πολλαπλές προσλήψεις και νοηματοδοτήσεις της «κρίσης», κατ' αρχήν ανά γενεά και στη συνέχεια συγκριτικά. Επιδιώξαμε επίσης να εντοπίσουμε διακυβεύματα που υποκρύπτονται στις διαφορετικές νοηματοδοτήσεις κατά τη χρήση του όρου κρίση. Βασική μας υπόθεσή είναι ότι οι διαφορετικές εννοιολογήσεις της «κρίσης» από τα υποκείμενα της έρευνας απορρέουν από συντελούμενους εν μέσω κρίσης κοινωνικούς μετασχηματισμούς, αλλά και από διαφορετικούς όρων κοινωνικοποίησης κάθε γενιάς.

Με αφορμή την προκαταρκτική αυτή έρευνα επιθυμούμε να αναδείξουμε άλλες όψεις –πέραν της δημοσιονομικής– με τις οποίες εμφανίζεται η έννοια της κρίσης στο λόγο των υποκειμένων και να συμβάλουμε στην κατανόηση της πολυπλοκότητας με την οποία έρχεται αντιμέτωπη κάθε απόπειρα ερευνητικής προσέγγισης της κρίσης.

Λέξεις-κλειδιά: Κρίση, βίωμα, διαγενεακή μεταβίβαση, σύστημα αξιών, γυναίκες/φύλο

Εισαγωγή

Από το 2009 κι εντεύθεν η ελληνική κοινωνία μιλάει για την κρίση. Οι πολιτικοί επικεντρώνουν τους λόγους τους στην κρίση (Βαμβακάς 2016, Tsiganou & Thanopoulou, 2016). Οι ερευνητές μελετούν την κοινωνία της κρίσης (ΕΚΕ 2011, ΚΕ 2014). Ο όρος «κρίση» χρησιμοποιείται ως αυτονόητος. Όμως τί εννοούν κάθε φορά τα υποκείμενα και οι κοινωνικές ομάδες που χρησιμοποιούν τον όρο «κρίση»; Ταυτίζονται

---

* Διευθύντρια ερευνών, ΕΚΚΕ.

** Διευθύντρια ερευνών, ΕΚΚΕ.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: jtsiganou@ekke.gr

οι προσλήψεις και οι νοηματοδοτήσεις που συνοδεύουν τη χρήση του όρου; Το νοούμενο δεν είναι απαραίτητα ίδιο και επομένως δημιουργείται ασάφεια, σύγχυση και αοριστία.

Αν συμβουλευτούμε λεξικά της ελληνικής γλώσσας διαπιστώνουμε ότι ο όρος «κρίση» έχει πολλαπλές έννοιες, όπως την έννοια της όξυνσης ενός προβλήματος, αλλά και την έννοια της επιλογής και της απόφασης που, με τη σειρά τους, παραπέμπουν σε σχηματισμό γνώμης, σε καταδίκη προσώπων ή συμπεριφορών, σε άσκηση κριτικής για την κατάσταση πραγμάτων (Μπαμπινιώτης 1998: 965-6).

Στο δημόσιο λόγο συνήθως η κρίση νοείται ως δημοσιονομική κρίση η οποία και παραπέμπει σε απότομη όξυνση του οικονομικού προβλήματος της χώρας. Όμως, ο βιωματικός λόγος των κοινωνικών υποκειμένων εμπεριέχει και άλλες έννοιες της κρίσης, αλλά και υπονοεί ή υποκρύπτει θέματα υπό «κρίση».

Επιχειρώντας να γεφυρώσουμε το χάσμα μεταξύ δημόσιου και βιωματικού λόγου στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία διενεργήσαμε προκαταρκτική έρευνα σε τρεις γενιές γυναικών μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων (Cosser 1992: 120-160), γιατί οι γυναίκες των στρωμάτων αυτών φαίνεται να αποτελούν αναδυόμενες νέες ευάλωτες κοινωνικές κατηγορίες (Thanopoulou & Tsiganou 2011). Στόχος μας ήταν να ανιχνεύσουμε τις πολλαπλές προσλήψεις και νοηματοδοτήσεις της «κρίσης», κατ' αρχήν ανά γενεά και στη συνέχεια συγκριτικά. Επιδιώξαμε, επίσης, να εντοπίσουμε διακυβεύματα που υποκρύπτονται στις διαφορετικές νοηματοδοτήσεις κατά τη χρήση του όρου κρίση. Βασική μας υπόθεσή είναι ότι οι διαφορετικές εννοιολογήσεις της «κρίσης» από τα υποκείμενα της έρευνας απορρέουν από συντελούμενους εν μέσω κρίσης κοινωνικο-οικονομικούς μετασχηματισμούς, αλλά και από διαφορετικούς όρους κοινωνικοποίησης κάθε γενιάς.

Χρησιμοποιήσαμε έναν οδηγό ημι-κατευθυνόμενης συνέντευξης με στόχο να διερευνήσουμε την έννοια της κρίσης όπως αναδύεται στο λόγο των υποκειμένων, είτε ελεύθερα και συνειρμικά, είτε κατευθυνόμενα. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας συνομιλήσαμε με γυναίκες τριών οικογενειών (Favart & Jardon 2002), μεσαίων στρωμάτων που ανήκουν σε διαφορετικούς κοινωνικούς χώρους: τον επιχειρηματικό χώρο, τον δημοσιο-υπαλληλικό και τον επιστημονικό-ακαδημαϊκό. Συνομιλήσαμε με τρεις διαδοχικές γενιές (Μουσούρου 2005, Κυριακίδου-Νέστορος 1993: 233-240) γυναικών μέσα σε κάθε οικογένεια και υποκινήσαμε μέρος της οικογενειακής μνήμης (Muxel 1996, Θανοπούλου 2014, Bertaux-Wiame 1985: 47-54, Χρυσικοπούλου 2003: 53-62). Πραγματοποιήσαμε συνολικά δέκα συνεντεύξεις και συλλέξαμε ένα υλικό πλούσιο και πολυεπίπεδο. Στο παρόν κείμενο σταχυολογούμε κάποια ενδιαφέροντα αποτελέσματα της ανάλυσης των τεσσάρων συνεντεύξεων μιάς μόνο από τις τρεις οικογένειες, της οικογένειας που ανήκει στον δημοσιο-υπαλληλικό χώρο (Αβδελά 1990). Ας σημειωθεί ότι το αντικείμενο της έρευνάς μας, αν και δεν επικεντρώνεται στις διαγενεακές σχέσεις (Θανοπούλου 2007) εμμέσως φέρνει στην επιφάνεια τρόπους με τους οποίους η κρίση διαμορφώνει τις σχέσεις αυτές.

Τρεις γενιές γυναικών σε μια οικογένεια δημοσίων υπαλλήλων με ιστορικό εσωτερικής μετανάστευσης

Στην οικογένεια αυτή που κατάγεται από αγροτική περιοχή της Νότιας Ελλάδας και κατοικεί σε μεσοαστικό προάστιο της Ανατολικής Αττικής η γιαγιά –η πρώτη γενιά– είναι σήμερα 89 ετών, χήρα, ζει με τις δύο κόρες της σε ιδιόκτητη τριώροφη οικοδομή. Υπήρξε απόφοιτη σχολαρχείου, κόρη κτηματία-αγρότη, διαχειρίστρια της πατρικής περιουσίας και παραγωγής, ως κόρη, και, στη συνέχεια, του οικογενειακού εισοδήματος ως οικοκυρά, σύζυγος δημοσίου υπαλλήλου. Η μία έγγαμη κόρη –δεύτερη γενιά– είναι

σήμερα 59 ετών, σύζυγος δημοσίου υπαλλήλου, μητέρα δύο ενηλίκων παιδιών, απόφοιτη δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που εργάζεται και η ίδια ως δημόσιος υπάλληλος. Οι δύο εγγονές –η τρίτη γενιά– έχουν γεννηθεί στην Αθήνα και ζουν με τους γονείς τους. Η πρώτη εγγονή είναι σήμερα 24 ετών, ασκούμενη δικηγόρος και η δεύτερη είναι 22 ετών, άνεργη απόφοιτη επαγγελματικής Σχολής.

A) Έννοιες της κρίσης

Η χρήση του όρου κρίση στο λόγο των υποκειμένων της έρευνας, όπως προέκυψε από την επεξεργασία των συνεντεύξεων, είναι πολυσήμαντη. Όμως οι επικρατούσες έννοιες είναι δύο: αφενός η κρίση ως όξυνση ενός προβλήματος και αφετέρου η κρίση ως κριτική και καταδίκη προσώπων και συμπεριφορών.

Πρώτη έννοια: Η κρίση νοούμενη ως όξυνση ενός προβλήματος

Η έννοια αυτή, που υπαινίσσεται απότομη αλλαγή μιας κατάστασης, εμφανίζεται μεν στο λόγο και των τριών γενεών, με διαφοροποιημένο, όμως, τρόπο. Στην πρώτη γενιά κρίση είναι η «παρέμβαση των ξένων στη χώρα», με συνέπειες την ακρίβεια, τη μείωση μισθών, τους πλειστηριασμούς κατοικιών, την έλλειψη ρευστότητας («μεγάλη πίκρα και στενοχώρια»). Στη δεύτερη γενιά η κρίση έχει την έννοια της όξυνσης –σήμερα πλέον με οικονομική μορφή– μιας σωβούσας προϋπάρχουσας πολιτιστικής κρίσης («κρίσης στο πνεύμα, κρίσης στην ψυχή») που έχει ξεκινήσει την τελευταία εικοσαετία μέσα από την επέκταση της καταναλωτικής κουλτούρας. Στην τρίτη γενιά η κρίση νοείται, κατ' αρχήν, ως βίαιη μετάβαση από την κοινωνία της ευμάρειας και της αφθονίας στην κοινωνία της συρρίκνωσης, του περιορισμού, της δυσκολίας, της ανεργίας, της γενικευμένης αβεβαιότητας, της ματαίωσης και της κατήφειας. Δηλαδή ως απότομη μετάβαση από το «ευ ζην» στο απλώς «ζην». Στην τρίτη γενιά, όμως, η κρίση με την έννοια της όξυνσης ενός προβλήματος νοείται, επίσης, και ως όξυνση του προϋπάρχοντος φόβου διαμαρτυρίας και αντίδρασης που οδηγεί στην απάθεια και την παραίτηση και διαμορφώνει ένα πολίτη που δεν μεριμνά για το αύριο.

Δεύτερη έννοια: Η κρίση νοούμενη ως κριτική και καταδίκη προσώπων ή συμπεριφορών

Και η δεύτερη αυτή έννοια, που παραπέμπει σε ένα είδος δικανικής κρίσης, εμφανίζεται στο λόγο των τριών γενεών με συγκλίσεις και αποκλίσεις. Η πρώτη γενιά καταδικάζει ισομερώς «τους Έλληνες πολιτικούς που δεν κυβερνήσανε καλά, αλλά και τους ξένους που τα κάνανε όλα αυτά». Η δεύτερη γενιά καταδικάζει τους Έλληνες πολίτες ως απαίδευτους ψηφοφόρους «που επιτρέπουμε αυτό το πράγμα». Η τρίτη γενιά διευρύνει σημαντικά το φάσμα των υπαιτίων της κρίσης. Με κριτική και αυτοκριτική διάθεση όχι μόνο καταδικάζει τους «ξένους», και τους Έλληνες πολιτικούς που «έχουν ξεχάσει τις αξίες του κόμματός τους» και «δεν είναι πατριώτες», αλλά και τους Έλληνες πολίτες: ως ψηφοφόρους «που ψηφίζουν τους ίδιους και τους ίδιους», που ανέχονται τις πελατειακές σχέσεις και την αναξιοκρατία, αλλά και ως φορείς προσωπικής, ατομικής ευθύνης «για τις επιλογές και τις αποφάσεις τους». Ακόμα η τρίτη γενιά καταδικάζει εμάς τους Έλληνες για νοοτροπίες και στοιχεία του χαρακτήρα μας: «Που κάνουμε όλοι τα ίδια λάθη. Που δεν έχουμε διορθωθεί. Που νομίζουμε ότι είμαστε καλλίτεροι απ' όλους, ότι τα ξέρουμε όλα, και επαναπαυόμαστε στην ιστορία μας αντί να κοιτάξουμε να εξελιχθούμε». Η τρίτη γενιά «δικάζει» τις προηγούμενες γενιές. Καταφέρεται ειδικότερα κατά της γενιάς των γονέων της.

Κατηγορώ τη γενιά των γονιών μου. Έζησαν άπληστα... . Είχε χαθεί το μέτρο. Και είχε χαθεί το κριτήριο της αυτογνωσίας». Καταδικάζει, επιπλέον, και την αμέσως προηγούμενη της γενιά, τη γενιά των 40ρηδων «που έχει παίξει καθοριστικά αρνητικό ρόλο ... γιατί έφτιαξε καλούπια επιτυχίας και ευτυχίας σε συνάρτηση μόνο με υλικά αγαθά.

Β) Ποια είναι όμως τα διακυβεύματα εν μέσω κρίσης που εμπεριέχει ο βιωματικός λόγος των υποκειμένων;

Ο λόγος των υποκειμένων απηχεί, επιπρόσθετα, το τι είναι «κρίσιμο» εντός της κρίσης, τι είναι αυτό που τελεί «υπό κρίσιν» στην παρούσα συγκυρία, είτε αυτό δηλώνεται, είτε υποκρύπτεται. Αποκαλύπτει, δηλαδή, ζωτικά διακυβεύματα τα οποία υφέρπουν στις διαδικασίες διατήρησης και αναπαραγωγής της κοινωνικής θέσης των υποκειμένων αυτών.

Για την πρώτη γενιά, το διακύβευμα της κρίσης είναι η επιβίωση. Είναι ένα διακύβευμα που εκφράζεται υπόρρητα καθώς η γενιά αυτή δηλώνει ότι γνωρίζει πώς να επιβιώνει, εφόσον έχει κοινωνικοποιηθεί «στον πλούτο, αλλά και στη φτώχεια, έχει ιδέα από τέτοια πράγματα και κανονίζει ανάλογα πώς θα περάσει η οικογένεια». Η δεύτερη και η τρίτη γενιά, παρακάμπτοντας το θέμα της επιβίωσης, δηλώνουν ρητά ότι το μείζον κρίσιμο διακύβευμα είναι σήμερα οι αξίες. Για τη δεύτερη γενιά το ζήτημα των αξιών συναρτάται: Με την πορεία της ανθρωπότητας «που δεν βαδίζει σωστά και ... οδηγείται σε μαρασμό». Με την έλλειψη προοπτικής και την αβεβαιότητα του μέλλοντος καθώς «τελειώνουν τα όνειρα ... φεύγουν τα όνειρα». Με την ποδηγέτηση της «ελεύθερης εξέλιξης της προσωπικότητας του ατόμου», καθώς «σε ελέγχουν και σε καθοδηγούν σε φαύλο κύκλο, όχι σε προοπτική».

Για την τρίτη γενιά οι αξίες που διακυβεύονται σήμερα είναι η ανθρωπιά, εφόσον «στην κρίση υπερισχύουν τα ζωώδη ένστικτα σε βάρος των ανθρώπινων, εφόσον έχουν πληγεί οι ανθρώπινες σχέσεις και οι ανθρώπινες αξίες. Είναι σαν η ανθρωπότητα να έχει ξεγυμνωθεί τελείως». Για την τρίτη γενιά κρίνονται όμως και οι ανθρώπινες σχέσεις στο χώρο εργασίας όπου επικρατεί κρυψίνια, ανταγωνισμοί, υπερβάσεις ορίων, και όπου η επαγγελματική ανέλιξη συντελείται χωρίς αξίες και χωρίς συνείδηση», όπου διακυβεύονται τα εργασιακά δικαιώματα και οι κοινωνικές κατακτήσεις. Κατ' ουσίαν η τρίτη γενιά θεωρεί ότι κρίνεται «όλο το σύστημα διαμόρφωσης αξιών με βάση το χρήμα». Επίσης ότι κρίνεται η απώλεια της εθνικής μας ταυτότητας εντός της ΕΕ καθώς «από τη στιγμή που μπήκαμε στην ΕΕ προσπάθησαν να μας αλλάξουν. Να γίνουμε κάτι που δεν είμαστε. Να γίνουμε κάτι άλλο».

Γ) Συγκλίσεις και αποκλίσεις στις εννοιολογήσεις της κρίσης από τις τρεις γενιές

Σε ποια σημεία συγκλίνουν και αποκλίνουν οι εννοιολογήσεις των τριών γενεών; Η πρώτη γενιά βλέπει την κρίση με όρους αποδοχής της κατάστασης, ως μέρος της εναλλαγής κοινωνικών εποχών ή κύκλων ζωής. Τοποθετείται απέναντι στην κρίση με όρους επιβίωσης και σωστής/σφιχτής διαχείρισης των οικονομικών του οίκου, είτε πρόκειται για το σπίτι, είτε για τη χώρα.

Η δεύτερη γενιά εκπλήσσεται με την έλευση της κρίσης και αναρωτιέται για το μέλλον των παιδιών της λίγο ενοχικά. Στην ουσία τοποθετείται απέναντι στην κρίση με δύο τρόπους: Πρώτος τρόπος, εν στενή εννοία, με όρους διαχείρισης του περιορισμένου πλέον οικονομικού κεφαλαίου της οικογένειας προκειμένου να εξασφαλιστεί η

εκπαίδευση των παιδιών, που είναι το διαβατήριο για την εδραίωση και αναπαραγωγή της κοινωνικής θέσης της οικογένειας στο μέλλον. Δεύτερος τρόπος, εν ευρεία εννοία, με όρους πολιτισμικού κεφαλαίου για τη χώρα και την ανθρωπότητα προκειμένου τα παιδιά της να ζήσουν σε έναν ανθρώπινο κόσμο.

Η τρίτη γενιά θυμώνει, κατηγορεί, απογοητεύεται, προβληματίζεται. Φέρει όλο το βάρος της κρίσης (ψυχολογικό, υπαρξιακό, κλπ.). Νοιώθει έντονη την απειλή από την κρίση εφόσον οι όροι αναπαραγωγής της κοινωνικής θέσης της οικογένειας έχουν γίνει πολύ δύσκολοι: Δεν υπάρχει πλέον σωρευμένο οικονομικό κεφάλαιο που μπορεί να μετατραπεί σε υψηλότερου επιπέδου εκπαιδευτικό κεφάλαιο. Αλλά ακόμα και αν υπήρχε αυτό δεν θα οδηγούσε αυτομάτως σε εξεύρεση εργασίας και σε εξασφάλιση του επαρκούς για την επιβίωση και την αναπαραγωγή της κοινωνικής της θέσης οικονομικού κεφαλαίου. Στη γενιά αυτή επανέρχεται το ζήτημα της επιβίωσης με άλλους όρους: όρους αποστέρησης, άκρατου ανταγωνισμού, έλλειψης προοπτικής, έκπτωσης αξιών λόγω της επικυριαρχίας του χρήματος, ματαίωσης ονείρων και επαγγελματικών επιδιώξεων κληροδοτημένων από την προηγούμενη γενιά, αλλά και δικών της. Είναι η περίπτωση της πρώτης εγγονής, απόφοιτης ΑΕΙ. Μάλιστα, όταν η τρίτη γενιά στερείται του αναγκαίου εκπαιδευτικού κεφαλαίου, καθώς και προοπτικής απόκτησής του –είναι η περίπτωση της δεύτερης εγγονής με χαμηλό εκπαιδευτικό κεφάλαιο– η βίωση της κρίσης είναι πιο έντονη και απειλητική (Spurk 2010). Ισοδυναμεί με επαπειλούμενη καταστροφή και επαναφέρει έντονα το ζήτημα όχι μόνο της ατομικής επιβίωσης, αλλά και της κοινωνικής και εθνικής επιβίωσης (Attali 2009). Έτσι, για τη δεύτερη εγγονή ο φόβος απώλειας της ταυτότητας και της ελευθερίας σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο εντείνεται.

Δ) Κάποιες συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η έρευνα έδειξε τον πλούτο που υποκρύπτεται πίσω από τη χρήση του όρου κρίση και πόσο περιοριστικό είναι να χρησιμοποιούμε τον όρο αφαιρετικά, ως αυτονόητο και μη διερευνητέο. Όπως φάνηκε από τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνάς μας η θεώρηση της νοηματοδότησης της κρίσης υπό το πρίσμα της δημοσιονομικής διάστασης είναι μονομερής. Ο βιωματικός λόγος των τριών γενεών ανέδειξε ότι ναι μεν η κρίση στην οικονομία είναι το ορατό, άμεσα αναγνωρίσιμο διακύβευμα της παρούσας συγκυρίας, όμως υπάρχουν επίσης και άλλα υπόρρητα διακυβεύματα και λανθάνουσες νοηματοδοτήσεις της κρίσης που έχουν εξίσου μεγάλη σημασία. Άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο υπαινικτικά τα υποκείμενα της έρευνας έφεραν στο προσκήνιο νοηματοδοτήσεις της κρίσης που απορρέουν, κατά περίπτωση, από την βιογραφική τους τροχιά, την ταξική τους θέση, τη γενιά τους, και το κοινωνικο-ιστορικό περιβάλλον εντός του οποίου κοινωνικοποιήθηκε κάθε γενιά, αλλά και την κατάσταση που έχει διαμορφωθεί σήμερα στον κοινωνικό χώρο που ανήκουν και στο πεδίο που δραστηριοποιούνται.

Τα πρώτα ευρήματα της έρευνάς μας δείχνουν ότι εν μέσω κρίσης η επιβίωση (Attali 2009) των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων διακυβεύεται όχι μόνον στο υλικό επίπεδο, αλλά και σε παράγωγα ή συνυφασμένα με το υλικό άλλα επίπεδα, όπως: το επίπεδο της κοινωνικής θέσης και τάξης, το επίπεδο της ταυτότητας, το επίπεδο των προσδοκιών, το επίπεδο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών αξιών, κ.λπ.

Βασική μας υπόθεσή είναι ότι οι εννοιολογήσεις της «κρίσης» από τα υποκείμενα της έρευνας απορρέουν από διαφορετικούς όρους κοινωνικοποίησης κάθε γενιάς, καθώς και από κοινωνικο-οικονομικούς μετασχηματισμούς που έχουν συντελεστεί στο

παρελθόν ή και συντελούνται εν μέσω κρίσης στο πεδίο δραστηριοποίησης των υποκειμένων της έρευνας.

Διαβάζοντας το βιωματικό λόγο των τριών γενεών με όρους κοινωνικοποίησης θα μπορούσαμε να πούμε ότι η πρώτη γενιά, έχοντας κοινωνικοποιηθεί στη στέρηση, μέσω της συνετής διαχείρισης της οικογενειακής περιουσίας και του οικογενειακού εισοδήματος, σε εποχές δύσκολες, έχει τον αναγκαίο αξιακό εξοπλισμό για να ανταπεξέλθει στην κρίση. Επιπλέον κατέχει τις αναγκαίες πρακτικές που της επιτρέπουν να διαχειρίζεται τις συνέπειες της κρίσης, αλλά και να τις αντέχει (Thanopoulou υπό δημοσίευση). Η δεύτερη γενιά, έχοντας κοινωνικοποιηθεί σε εποχές ευημερίας που δεν έθεταν θέμα επιβίωσης, φαίνεται να θεωρεί ακόμα κεκτημένη τη δική της επιβίωση και προβληματίζεται για την επιβίωση της τρίτης γενιάς, κυρίως με όρους κοινωνικής αναπαραγωγής (Bertaux-Wiame 1993: 39-50). Όμως για την τρίτη γενιά, η οποία κοινωνικοποιείται σήμερα σε μια εποχή που βρίσκεται στο μεταίχμιο ανάμεσα στην ευημερία και τη φτώχεια, το ζήτημα της επιβίωσης επανέρχεται με οξύ τρόπο, και μάλιστα χωρίς αυτή η γενιά να διαθέτει τον αναγκαίο αξιακό εξοπλισμό προς επιβίωση σε δύσκολους καιρούς (Arango 1993: 51-68).

Διαβάζοντας επίσης το βιωματικό λόγο των τριών γενεών με όρους κοινωνικο-οικονομικών μετασχηματισμών θα μπορούσαμε να πούμε ότι κάθε γενιά, στην πορεία του χρόνου, έχει βιώσει ποικίλες κρίσεις. Κρίσεις που είναι προϊόν προηγμένων ή και συντελούμενων κοινωνικο-οικονομικών μετασχηματισμών στους κοινωνικούς χώρους που ανήκει και στα πεδία στα οποία δραστηριοποιείται (Hareven 1991: 95-124). Σε κάποιο βαθμό αυτές οι κρίσεις απεικονίζονται στο λόγο των υποκειμένων με ποικίλες συνδέσεις μεταξύ τους. Κάποιες συνδέσεις της παρούσας κρίσης με παλαιότερες, στις οποίες προβαίνουν τα υποκείμενα της έρευνας –κυρίως η πρώτη γενιά– είναι δήλες και παραπέμπουν στην κοινωνικοποίηση κάθε γενιάς εν μέσω προγενέστερων κρίσεων. Κάποιες άλλες όμως συνδέσεις ανάμεσα στη νοηματοδότηση της κρίσης και τους συντελούμενους κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς –όπως η σύνδεση της αβεβαιότητας της τρίτης γενιάς με το κορεσμό του δικηγορικού επαγγέλματος– είναι άδηλες. Είναι αυτές που προκαλούν τον ερευνητή να τις αποκαλύψει. Να ανακαλύψει δηλαδή και να αποκαλύψει τα σημεία θέασης (Bourdieu 2005: 51) με αφετηρία τα οποία τα υποκείμενα της έρευνας βλέπουν και νοηματοδοτούν τον όρο κρίση. Παραμένει διερευνητέο κατά πόσο εξακολουθεί να υπάρχει σήμερα διαγενεακή μνήμη και διαγενεακή μεταβίβαση της μνήμης προγενεστέρων κρίσεων (Burchardt 1993: 121-138), δηλαδή μια «αλυσίδα μνήμης» που παραδίδεται από γενιά σε γενιά ή μήπως η αλυσίδα αυτή έχει διακοπεί (Miształ 2003: 83-98, Schuman & Scott 1989: 359-381). Κατά τη διαδικασία αυτής της διαγενεακής μεταβίβασης διερευνητέος είναι και ο ρόλος της οικογένειας (Bertaux & Thompson 1993: 1-12).

Με αφορμή την προκαταρκτική αυτή έρευνα ελπίζουμε να αναδείξουμε την πολυπλοκότητα με την οποία έρχεται αντιμέτωπη κάθε απόπειρα ερευνητικής προσέγγισης της κρίσης, αλλά παράλληλα και τον πλούτο του βιωματικού λόγου των υποκειμένων που προσανατολίζει την έρευνα για την κρίση σε βάθος χρόνου και σε βάθος γενεών (Hareven 1977, 1978, 1994).

Βιβλιογραφία

Arango L.-G. (1993), "Religion, family, and industry in the transmission of values. The case of women textile workers in Antioquia, Colombia", in D. Bertaux & P. Thompson (eds),

- Between Generations. Family models, myths and memories*, Oxford, Oxford University Press, σελ. 51-68.
- Attali, J. (2009), *Survivre aux crises*, Paris, Fayard.
- Bertaux, D. & Wiame I. (1993), “The pull of family ties: Intergenerational relationships and life paths”, in D. Bertaux & P. Thompson (eds), *op. cit.*, σελ. 39-50.
- Bertaux, D. & Thompson P. (1993), “Introduction”, in D. Bertaux & P. Thompson (eds), *op. cit.*, σελ. 1-12.
- Bertaux-Wiame, I. (1985), «Memoire et recits de vie», *Penelope*, no 12, printemps, σελ.47-54.
- Bourdieu, P. (2005), «Οι κοινωνικές χρήσεις της επιστήμης. Για μια κλινική κοινωνιολογία του επιστημονικού πεδίου», στο P. Bourdieu, *Για την επιστήμη και τις κοινωνικές χρήσεις της*, Αθήνα, ΕΚΚΕ - Πολύτροπον.
- Burchardt, N. (1993), “Transgenerational transmission in the families of Holocaust survivors in England”, in D. Bertaux and P. Thompson (eds), *op. cit.*, σελ 121-138.
- Coser, A. L. (ed.), (1992), *Maurice Halbwachs. On collective memory*, Chicago, University of Chicago Press.
- Favart & Jardon E. (2002), “Women’s ‘Family Speech’: A trigenational study of family memory”, *Current Sociology*, 50 (2): 309-319, [διαθέσιμο στο <http://csi.sagepubcom/content/50/2/309>].
- Hareven, T. (1977), “Family time and Historical time”, *Daedalus*, 106 (2): 57-70.
- Hareven, T. (1978), “The search of generational memory: Tribal rites in industrial society”, *Daedalus*, 107 (4): 137-149.
- Hareven, T. (1991), “The history of the family and the complexity of social change”, *The American Historical Review*, 96 (1): 95-124.
- Hareven, T. (1994), «Aging and generational relations. A historical and life course perspective», *Annual Review of Sociology*, 20: 437-461.
- Misztal, B. (2003), *Theories of Social Remembering*, Maidenhead-Philadelphia, Open University Press.
- Muxel, A. (1996), *Individu et memoire familiale*, Paris, Hachette.
- Schuman, H. & Scott, J. (1989), “Generations and Collective Memories”, *American Sociological Review*, June, vol. 54 (3): 359-381.
- Spurk, J. (2010), *Malaise dans la societe*, Lyon, Parangon/Vs.
- Thanopoulou, M. «La memoire de la survie ou survie de la memoire. La memoire orale de la Seconde Guerre Mondiale», *Cahiers Balkaniques* (υπό δημοσίευση).
- Thanopoulou, M., & Tsiganou, J. (2011), “The impact of the economic crisis on the situation of women and men and on Gender Equality Policies”, National Report on Greece, EGGSI, Athens, ΕΚΚΕ.
- Tsiganou, J., & Thanopoulou, M. (2016), “‘Disaster’ in political discourse: New ways in the exercise of power in Greece under crisis”, ESA, DSCRN Newsletter, no 57 (under publication).
- Αβδελά, Ε. (1990), *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο στο δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο.
- Βαμβακάς, Β. (2016), *Ο λόγος της κρίσης. Πόλωση, Βία, Αναστοχασμός στη Πολιτική και Δημοφιλή Κουλτούρα*, Αθήνα, Επίκεντρο.
- Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, (2011), Ειδικό Τεύχος, «Η Ελλάδα σε Κρίση», Α'-Β', No 134-135.
- Θανοπούλου, Μ. (2014), «Προσεγγίζοντας την προφορική οικογενειακή μνήμη – Αναζήτηση ερευνητικού μίτου», στο Θ. Ανθοπούλου, Χρ. Μπάγκαβος, Μ. Στρατηγάκη, (επιμ.), *Οικογένεια, φύλο και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα*, Τιμητικός τόμος για την καθηγήτρια Λουκία Μουσούρου, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 39-69.
- Θανοπούλου, Μ. (2007), *Φύλο και μετανάστευση. Τόμος III: Διαγενεακές σχέσεις και σχέσεις φύλου σε οικογένειες Αλβανών μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg.
- ΚΕ, (2014), *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*. Αφιέρωμα: Η ΚΡΙΣΗ, Τεύχος 1.

- Κυριακίδου-Νέστορος, Α. (1993), «Τρεις γενιές προσφύγων της Μικράς Ασίας. Η σημασία της προσωπικής τους μαρτυρίας», στο Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα*, II, Αθήνα, Πορεία, σελ. 233-240.
- Μουσούρου, Λ. (2005), *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία των ηλικιών και των γενεών*, Αθήνα, Gutenberg.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1998), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας, Ε.Π.Ε.
- Χρυσικοπούλου, Μ. (2003), «Το Αγρίνιο από το 1821 μέχρι το 1960. Ντοκουμέντα, οικογενειακές αφηγήσεις, προσωπικές αναμνήσεις», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, Αθήνα, Μεταίχμιο, σελ. 53-62.

Αιχμάλωτοι στον υπόκοσμο της γλώσσας: μία πολιτισμική προσέγγιση της ελληνικής κρίσης¹

Νικολάος Τσίρος*

Περίληψη

Η μελέτη διερευνά την εκτεταμένη χρήση της λεκτικής βίας στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και συγκεκριμένα τόσο στην ιδιωτική σφαίρα, όσο και στο δημόσιο λόγο των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Διερευνώνται τα γενεσιουργά αίτια της έλλειψης επικοινωνίας, αλλά και τα αποτελέσματα που παράγει αυτή η έλλειψη. Ένας συνδυασμός πολιτικών, οικονομικών και ιδεολογικών λόγων ευθύνεται για τη σταθερή έκπτωση του δημόσιου λόγου στη χώρα μας. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην αργή, αλλά σταθερή, πολιτισμική υποβάθμιση και στη νοηματική συρρίκνωση της ίδιας της επικοινωνίας. Τίθεται επίσης το ερώτημα, εάν και υπό ποιους όρους είναι ακόμη δυνατή η αποκατάσταση μιας διαλογικής και εν τέλει ειλικρινούς, ως προς τις προϋποθέσεις της, επικοινωνίας. Μια κοινωνιολογία του πολιτισμού οφείλει οπωσδήποτε να λάβει υπόψιν της τη γλώσσα ως υλιστικό συμβάν της ατομικής και της κοινωνικής πράξης και να κινηθεί προς την κατεύθυνση της απόπειρας επαναθεμελίωσης του ορθού Λόγου.

Λέξεις-Κλειδιά: κρίση, λεκτική βία, απώλεια νοήματος, δημόσιος λόγος, επικοινωνία

A. Η δυσοίωνη προφητεία

Αρκετά χρόνια πριν την πανηγυρική εκκίνηση της κρίσης στη χώρα μας δια στόματος του έλληνα πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου από το ακριτικό Καστελόριζο (2010), ο σκηνοθέτης Γιάννης Οικονομίδης προείκαζε μέσα από δύο χαρακτηριστικές ταινίες του, το «Σπιρτόκουτο» (2003) και την «Η ψυχή στο στόμα» (2006), τον τρόπο με τον οποίο πραγματώνεται η φασιστική νοοτροπία στα λαϊκά και στα μικροαστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Όλοι οι καταραμένοι ήρωες των ταινιών του εμπλέκονται σε ένα απίστευτο συμβάν λεκτικής, ψυχικής και σωματικής βίας, καθώς κινούνται μετέωροι σε ένα ζοφερό περιβάλλον πνιγηρής απελπισίας και διαρκών εκατέρωθεν προσβολών. Αυτός ο χομπσιανού τύπου πόλεμος όλων εναντίον όλων οδηγεί αναπόφευκτα στη λύση

---

¹ Το κείμενο βασίζεται σε εισήγηση στο 5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας με θέμα: «Η ελληνική κοινωνία στο σταυροδρόμι της κρίσης – Έξι χρόνια μετά» (Αθήνα, 10-12 Δεκεμβρίου 2015).

* Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου – Τμήμα Κοινωνιολογίας. Πάρεδρος Νομικού Συμβουλίου του Κράτους.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: tsirosdimitris@hotmail.gr

της έσχατης σύγκρουσης, του αυτοκαταστροφικού εκφυλισμού και της πλήρους υπαρξιακής αποσύνθεσης των ομιλούντων υποκειμένων.

Ο σεξισμός, ο ρατσισμός και η αισθητικοποιημένη ανάγκη της γυμνής επιβίωσης μέσω της χρήσης μιας άγριας, υβριστικής γλώσσας συγκροτούν το σκοτεινό, βιωματικό υπόβαθρο της μικροαστικής (και όχι πλέον μόνο) ελληνικής οικογένειας. Αυτή η οικογένεια θυμίζει μια μπαρουταποθήκη που το αναμμένο της φυτίλι δεν βρίσκεται πολύ μακριά από το μπαρούτι. Τα μέλη της στέκονται με το όπλο παρά πόδας, έτοιμα, ανά πάσα στιγμή, να εκραγούν. Κάθε κίνησή τους και πράξη τους στον κοινωνικό χώρο συντελείται μέσω μιας διαστροφικής, σχεδόν σωματοποιημένης χρήσης της γλώσσας, που μονίμως επιτίθεται μνησικά, χωρίς ποτέ να επιθυμεί την επικοινωνία με τον συνάνθρωπό τους. Η Ελλάδα των ταινιών του Οικονομίδη φανερώνονται ως πολιτιστικά ακαλλιέργητη και επικοινωνιακά αυτιστική, ανίκανη πλέον να προσανατολιστεί στοιχειωδώς ορθολογικά, πέραν του θορυβώδους και παντοειδώς βίαιου (λεκτικά, συναισθηματικά και ψυχικά) εαυτού της.

Με τον τρόπο αυτό, η επιτεταμένη χρήση της γλωσσικής βίας λειτουργεί ως το υλιστικό ισοδύναμο της «ανακλαστικής» επικοινωνίας: η βία εκτοξεύεται μεν από τους ομιλούντες επί σκηνής με τη λεπιδιασμένη εκφορά του λόγου τους, όμως στην ουσία επιστρέφει πάντοτε ανεπίδοτη σε αυτούς που την ασκούν. Ο διαμοιβόμενος φαύλος κύκλος της γλωσσικής βίας από τους τραμπούκους πρωταγωνιστές των χύμα και χυδαίων λέξεων αναπαράγει εις το διηνεκές μιαν αφασικού τύπου επικοινωνία, που εξ αρχής ακυρώνει την αλήθεια του κάθε επιχειρήματος, ήδη κατά τη στιγμή της εκφοράς του λόγου. Σαν τον σκορπιό που στρέφει το κεντρί ενάντια στον εαυτό του, η καθημερινότητα της ελληνικής κοινωνίας καταργεί την όποια απόπειρα υπομονετικής νοηματικής θεμελίωσης, όταν γρυλίζει ακατέργαστα τον φοβικό και θυμωμένο μικροαστικό της λόγο.

Μέσα σε τούτη τη στρεβλωτική χρήση της γλώσσας συμβαίνει μια βίαιη διαδικασία νοηματικής απώθησης που περιορίζεται στην εκφορά του λόγου, χωρίς να πολυνοιάζεται για την πρόσβαση στην αλήθεια των συμφραζομένων. Το πραγματικό πρόσωπο του λαϊκισμού και των κακοφορμισμένων ιδεολογημάτων του σφυρηλατείται στην ηδονιστική συνθήκη της θρασύδειλης αναπαραγωγής ενός εχθροπρακτικού λόγου. Ο λόγος αυτός δεν ενδιαφέρεται για την ορθολογική παραγωγή του νοήματος, ούτε καν αντιμετωπίζει ως πρόβλημα το γκροτέσκο ενδεχόμενο της αυτοϋπονόμευσής του ή ακόμη και της αυτοακύρωσής του, ενώ θα όφειλε τουλάχιστον να θέτει στον εαυτό του σοβαρές αξιώσεις ισχύος και εγκυρότητας. Ακριβέστερα, αξιώνει την εγκυρότητά του μέσω της βίαιης επιβολής της ισχύος του. Οι αγανακτισμένοι της «πάνω» πλατείας, καθώς κραύγαζαν οργίλοι το ανέστιο σύνθημα του καψίματος του ελληνικού κοινοβουλίου εξέφρασαν κάτι που παραμένει μόνιμα ως συλλογικά απωθημένο, εκείνο δηλαδή το κοινωνικό αίτημα που έχει από καιρό χάσει κάθε επαφή με την ίδια του την αιτία.

Καθώς το αίσθημα αυτό παραμένει απωθημένο, αδυνατεί να εκφέρει εκ προθέσεως και συνειδητά μια ηθική κρίση επί των πραγμάτων. Η ολική απώλεια νοήματος υποκινεί στην ολική άρνηση των αξιών και στην κακεντρεχή εχθρικότητα απέναντι σε μιαν κατάσταση πραγμάτων, σε μιαν κοινωνική ομάδα ή σε ένα αντικείμενο.² Σταδιακά, το μοχθηρό απωθημένο περιπίπτει σε μια νέα συνείδηση του εαυτού του. Το μίσος, μόνο κατ' ευφημισμόν ή για αναλυτικούς σκοπούς δύναται στο εξής να ερμηνευτεί ως ταξικό.

---

² Για τα κοινωνιολογικά αίτια της μνησικακίας, βλέπε την ενδιαφέρουσα μελέτη του Σέλερ, Μαξ (2002), *Ο μνησικάκος άνθρωπος*, (μτφρ. Κωστή Παπαγιώργη), Αθήνα, Ίνδικτος.

Θα έλεγα μάλλον ότι στην ακραία κλιμάκωσή του, λαμβάνει τα αποκρουστικά χαρακτηριστικά ενός όψιμα θυμωμένου παιδιού, το οποίο διαρκώς ναρκισσεύεται και θεωρεί ότι δεν οφείλει να απολογηθεί πουθενά και σε κανέναν για αυτήν την ψυχική του στάση και συμπεριφορά. Φυσικά, ούτε συζήτηση για την παραμικρή έστω πιθανότητα ενός τέτοιου, εγωλογικού υποκειμένου, να θέσει ένα κριτικά προσανατολισμένο ερώτημα στον εαυτό του. Αυτό που η κριτική παράδοση της κοινωνιολογικής θεωρίας ονόμαζε ως «αναστοχασμό» κονιορτοποιήθηκε στην Ελλάδα της κρίσης υπό το καθεστώς της επικοινωνιακής έκπτωσης μιας γλώσσας, που αρνείται να αναμετρηθεί με την αλήθεια των νοημάτων της και την ιστορική πραγματικότητα που την περιβάλλει.

Δίχως όμως την αναστοχαστική ασφαλιστική δικλείδα της ορθολογικής κρίσης, η επικοινωνία συρρικνώνεται στο πεδίο του ωμού εξουσιαστικού παιγνίου. Ακριβέστερα, ο διάλογος καταπίπτει στο πεδίο ενός αχαλίνωτου, ως προς τις τυπικές προϋποθέσεις της επικοινωνίας, εξουσιαστικού λόγου. Ο συνομιλητής υποβιβάζεται στη ζοφερή συνθήκη του οιονεί εχθρού ή στην καλύτερη περίπτωση, του «χρήσιμου» σιωπηλού παρόντος. Καθώς πλαταίνει το ρήγμα στο επίπεδο της επικοινωνίας, ταυτόχρονα βαθιάει το χάσμα μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων. Η σταθεροποίηση των κάθετων σχέσεων εξουσίας οφείλεται εν πολλοίς σε αυτήν τη διάχυτη αδυναμία συνεννόησης μεταξύ των ενεργούντων υποκειμένων. Κάθε απώλεια νοήματος συνεπάγεται, αντιστρόφως ανάλογα, την αύξηση της έντασης σε κάθε μορφή κοινωνικής σχέσης, στον βαθμό που εργαλειοποιεί ανερυθρίαστα τον γλωσσικό κώδικα προς όφελος του εν δυνάμει ισχυρότερου ή του πιο πανούργου παίκτη. Εγωλογικά υποκειμένα με ακατέργαστα, ανθρώπινα πάθη συγκροτούν ένα αξεδιάλυτο υλιστικό υπόστρωμα που αντιμάχεται εν τοις όροις την τυπικότητα του δημοκρατικού κανόνα των ίσων ευκαιριών προς όλους. Οι ευκαιρίες μεταστοιχειώνονται τώρα σε ρευστές, αβεβαιότητες, ήτοι σε μια ζοφερή ισότητα των περισσότερων μπροστά στο φάσμα της ενδεχόμενης ήττας τους ή ακόμη και της υπαρξιακής καταστροφής τους.

B. Η επικοινωνιακή παρακμή του δημόσιου λόγου

Είναι νομίζω καιρός να σκεφτούμε σοβαρά κατά πόσον τα αίτια αλλά και το βάθεμα της κρίσης στη χώρα μας δεν οφείλονται μονάχα στα υπερβολικά οικονομικά μεγέθη του δημοσιονομικού ελλείμματος και του δημόσιου χρέους. Μια προϊούσα κρίση νοήματος, η οποία μάλιστα εκκολάφθηκε αργόσυρτα, πολύ πριν η Ελλάδα συρθεί βιαίως στην υπογραφή του πρώτου μνημονίου, θεωρώ ότι διαδραματίζει έναν βαρύνοντα ρόλο σε αυτό που ο Habermas είχε επισημάνει ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 ως κρίση νομιμοποίησης, στο πλαίσιο των προβλημάτων που αναδύονται στις κοινωνίες του ύστερου καπιταλισμού.³ Πρώτα και κύρια, η κρίση νομιμοποίησης νοηματοδοτεί την κρίση ταυτότητας των πολιτικών υποκειμένων, και επομένως την άμεση απειλή για την κοινωνική ενσωμάτωσή τους. Στην χώρα μας, η καταστροφή των παραδοσιακών μορφών οργάνωσης της κοινωνικής ζωής σε συνδυασμό με την πίεση των μαζικοδημοκρατικών αιτημάτων ενός ακραιφνούς εξισωτισμού για τους πολλούς υπήρξε η πρώτη, μη

---

³ Ο Habermas (1973) *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt, Sulrkamp, είχε έγκαιρα επισημάνει ότι η κρίση νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος είναι πρώτα και κύρια κρίση ταυτότητας, στον βαθμό που το κράτος του ύστερου καπιταλισμού δεν μπορεί πλέον μέσω των παραγόμενων αποφάσεών του να ανταποκριθεί στις ανάγκες μιας ολοένα και πιο αποπολιτικοποιημένης δημόσιας σφαίρας.

αναγωγή, ύλη για την εγκατάσταση των νεοφανών νοοτροπιών της μεταπολίτευσης. Στη συνέχεια, ο ραγδαίος κατακερματισμός της κοινωνίας σε άτομα κατεύθυνε τους χαρακτήρες στο μεγάλο κυνήγι της μεγιστοποίησης της ωφέλειας, χωρίς όμως κανέναν ενδοιασμό και πάντως με αφομοιωμένη την ανεύθυνη αίσθηση ότι δεν υφίσταται ένας σοβαρός και ουσιώδης κοινωνικός δεσμός, ενώπιον του οποίου οφείλει κανείς να εξομολογηθεί για τις πράξεις του στο πέρας της ημέρας.

Το πιο πάνω επιχείρημα ενισχύεται από τον αφασικό επικοινωνιακό λόγο που διαδραμάτισαν τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας στη χώρα και μάλιστα, εν εκτάσει, μετά την ιδιωτικοποίησή τους και την περιέλευσή τους στα χέρια των ποικιλώνυμων οικονομικών συμφερόντων. Σε παλαιότερη έρευνά μου έχω εξηγήσει ότι ιστορικά τα δυτικά ΜΜΕ δεν ταυτίστηκαν βεβαίως αρχικά με τα μαζικοδημοκρατικά αιτήματα ενός πλήρους και αδιαφόριστου εξισωτισμού όλων των πολιτών, αλλά, πρώτα και κύρια, με τις ανάγκες μιας κριτικής δημοσιότητας από εκείνες τις αποφασισμένες κοινωνικές ομάδες, που επεζήτησαν τα αναγκαία forum για την πιο ορθολογική και πιο ρεαλιστική οργάνωση του νέου τρόπου ζωής τους.⁴ Ένας πρώιμος βολουνταρισμός μιας άρτι σχηματισμένης «κοινωνίας των πολιτών» υπήρξε, επομένως, ο απαράβατος όρος της ιδέας της δημόσιας σφαίρας, με ό,τι αυτό συνεπάγεται οργανωτικά για την κοινωνική εξέλιξη και την κοινωνική πρακτική της Δύσης.

Σήμερα και υπό το βάρος των εξουσιαστικών στρατηγικών των ΜΜΕ, που προβάλλουν μια σχεδόν ψευδεπίγραφη εικόνα της πραγματικότητας, το πολιτικό υποκείμενο εμφανίζεται εξορισμένο από τον δημόσιο λόγο και την επικοινωνία. Η ίδια η επικοινωνία χαρακτηρίζεται από την εγγενή αυτοαναφορικότητα των στοιχείων της, εντός της οποίας μηρυκάζονται και εντέλει εξαφανίζονται όλες οι κοινωνικοπολιτικές συνδηλώσεις και άρα οι σημασίες τους. Στην ελληνική δημόσια σφαίρα, η νοηματική ακαταστασία και η απουσία κάθε αξιακής ιεράρχησης των θεμάτων και των επιχειρημάτων φτιάχνει την πρώτη ζύμη του αδιαφοροποιήτου χυλού της μαζικοδημοκρατικής ιδεολογίας. Όλοι εμφανίζονται να σμίγουν άκριτα με όλους σε ένα ευφάνταστο γαϊτανάκι εναλλαγής εικόνων, όπου το σοβαρό σχοινοβατεί στα όρια του γελοίου και το γελοίο δεν δυσκολεύεται καθόλου να φορέσει καθ' εκάστην το μανδύα του σοβαροφανούς. Το σουρεάλ σκηνικό στη χώρα μας, εδώ και 30 σχεδόν χρόνια, στήθηκε χαριτωμένα ως εξής: στην αρχή περνάγαμε δήθεν καλά χοροπηδώντας φωναχτά στα πρωινάδικα και ακκιζόμενοι ημίγυμνοι από τον Μάη μήνα στις ηλιόλουστες παραλίες. Στη συνέχεια χασκογελάγαμε τα βράδια στις εκβιασμένα για τα γούστα των μικροαστών κωμικές σειρές, παρατηρώντας κάποιους και κάποιες να φωνασκούν, χλευάζοντας τους εαυτούς τους και τους ατυχείς παρευρισκομένους τους. Το κερασάκι της τούρτας έβαλαν οι πολιτικοί, δίκην κωμικών, που με τα ιοβόλα βέλη τους κατά των αντιπάλων τους προσέφεραν και αυτοί σεκάνς ηδονοβλεπτικής συγκίνησης στους πελάτες ψηφοφόρους τους.

Έπειτα τα τραγουδάκια τρίτης κατηγορίας που τη δεκαετία του 1970 αγοράζονταν παράνομα (λόγω ένοχης ντροπής) από περίεργους συνδαιτημόνες των σκυλάδικων της εθνικής οδού έγιναν, εν τω μεταξύ, mainstream και κατέκλυσαν την τηλεόραση και τα ερτζιανά. Η μεταμοντέρνα λογική του anything goes, στην ελληνική περίπτωση απέκτησε τα νομιμοποιημένα, από τη δημόσια σφαίρα και άρα από το πολιτικό σύστημα, χαρακτηριστικά της ακοπίαστης διέλευσης του βίου, χωρίς πολλά πολλά βάσανα και

---

⁴ Τσίρος, Νίκος (2014α), «Υποκείμενο και εξουσία στο περιβάλλον της αυτοαναφορικής επικοινωνίας των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας», στο Χ. Κωνσταντοπούλου (επιμ.), *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις: Επικοινωνιακά Μέσα και Εξουσία*, Αθήνα, Παπαζήσης, σελ. 157-170.

μελήματα για τα επόμενα. Όταν όμως πια τα πράγματα άρχισαν με την κρίση να βαραίνουν, τα χθεσινά πρωινάδικα και οι τηλεπερσόνες τους μετατράπηκαν, εν μια νυκτί, σε όψιμους, πλην έγκυρους, πολιτικούς αναλυτές των ζοφερών τεκταινομένων. Το κακό συνομιλεί τώρα ευθέως με το καλό, το γελοίο με το σοβαρό, το πρωινό με το νυχτερινό, τα πάντα με τα πάντα, στο πλαίσιο μιας υπέροχα οργανωμένης φαινομενικότητας περί δήθεν επικοινωνίας. Αυτή είναι σε αδρές γραμμές η συγκαλυμμένη διαδικασία χειραγώγησης των πολιτών από τα ΜΜΕ, που οφείλεται πάντως και στην απουσία ενός αληθινά φιλελεύθερου λόγου στη χώρα μας. Έτσι, η γλώσσα του δημόσιου βίου αιχμαλωτίστηκε αναπόδραστα στα νοηματικά καταγώγια όσων ποτέ τους δεν ενδιαφέρθηκαν για την ηθική της επικοινωνίας στις κοινωνικές τους σχέσεις, όσων μπέρδεψαν τις ανάγκες με τις επιθυμίες τους και όσων νόμισαν ότι η οποιαδήποτε μορφή εργαλειακής ικανοποίησής τους εκπληρώνει τις βαθύτερες αξιώσεις ισχύος τους. Απέναντι σε αυτούς τους μικροαστούς παράφρονες της γλωσσικής υλακής έμειναν ενεοί οι αλλοτινοί πάσχοντες για την ανεύρεση του ακριβούς νοήματος, αυτοί που χαράμισαν τις ζωές τους για να στολίσουν με όμορφες εικόνες τις λέξεις και να κατευθύνουν την πράξη τους με σημασία και πίστη στην αλήθεια του όποιου, βιωτικού σχεδίου τους. Θα πρέπει να το πω καθαρά και χωρίς περιστροφές: έχοντας χάσει την ιδεολογική μάχη σε επίπεδο νοήματος, αυτοί οι χθεσinoί εραστές του νοήματος περιέπεσαν σε ένα ιδιότυπο καθεστώς ομηρίας από τους σημερινούς, δήμιους νικητές τους, τους κλειδοκράτορες του αχαλίνωτου ψεύδους και της θρασείας αναπαραγωγής του.

Φαίνεται μάλιστα ότι και η σημερινή, ιθύνουσα πολιτική τάξη της χώρας δεν έμεινε αλώβητη από αυτήν την ιδεολογική επικράτηση της αφασικής επικοινωνίας. Η εκφορά του επικοινωνιακού λόγου από τα ΜΜΕ κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών «τσιμένταρε» νοοτροπίες και διαμόρφωσε τέτοιες δημόσιες έξεις, ώστε είναι πια αδύνατον να μην τις λάβει σοβαρά υπόψιν του ο πολιτικός λόγος για την κατασκευή της καθημερινής είδησης και των αντίστοιχων σημασιολογήσεών της. Εάν ο πολιτικός λόγος της χώρας μας εμφανίζεται κανονιστικά αφυδατωμένος στο περιεχόμενο και τα νοήματά του, αυτό οπωσδήποτε έχει να κάνει με τις εγκατεστημένες στρεβλώσεις της επικοινωνίας στη δημόσια σφαίρα των μέσων. Η όποια ποιότητα του μέσου, αρκετές φορές, όχι μονάχα συμβαδίζει, αλλά και προηγείται της ποιότητας της εκφοράς του ίδιου του πολιτικού λόγου. Υπάρχει δηλαδή ένα αδιαπέραστο κέλυφος των μέσων επικοινωνίας, εντός του οποίου διαμορφώνεται και αναπαράγεται ο ιδεολογικός πυρήνας του Πολιτικού, ερήμην της όποιας κοινωνικής συμμετοχής και συνεργασίας. Εν προκειμένω αναφέρομαι σε μιαν ακοινωνική κατασκευή της πολιτικής ιδεολογίας, ως μιας ακόμη «διοκατασκευής» του Πολιτικού και των χρησιμοποιούμενων μέσων του. Είναι και αυτό ένα από τα αποτελέσματα της «ανακλαστικής» επικοινωνίας που θέτει εκποδών το υποκείμενο και τις ανάγκες του.⁵ Η ιδεολογία ως ιδιοκατασκευή των μέσων επικοινωνίας φθάνει βεβαίως στα απώτατα, γνωστικά, όριά της, όταν βαθαίνει το ρήγμα της κρίσης, όταν επομένως οι τεκτονικές πλάκες της κοινωνικής αναταραχής και της σύγκρουσης απειλούν να επανοηματοδοτήσουν με νοηματική ένταση τα συμβάντα και να αναζητήσουν την αλήθεια των γεγονότων και των κρυμμένων αιτίων της.

---

⁵ Για την αυτοαναφορική λειτουργία των σύγχρονων μέσων μαζικής επικοινωνίας θεωρώ ιδιαίτερα σημαντική τη μελέτη του Niklas Luhmann (2003), *Η πραγματικότητα των μέσων μαζικής επικοινωνίας*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Γ. Είναι ακόμη δυνατή η διαφυγή από τον επικοινωνιακό υπόκοσμο;

Η ύλη της κοινωνιολογίας του σημερινού ελληνικού πολιτισμού ως ερμηνευτικό εργαλείο της κρίσης είναι λοιπόν σκοτεινή και δυστοπική. Στην ουσία είναι μια εκτεταμένη αντιύλη που είτε χάνεται στους ψιθύρους και στην παγερή βουβαμάρα της πόλης, είτε ξεσπά σαν χείμαρρος στο ακατάσχετο υβρεολόγιο των διπλανών διαμερισμάτων, στο οργίλο ξέσπασμα των συνομηλητών, στο αναίτιο ξεφάντωμα του νυχτερινού κέντρου, στην αχαλίνωτη και ανυπόκριτη εχθρότητα των μελών του κοινοβουλίου. Είναι μια ύλη πανταχού παρούσα και εντοπίσιμη, αλλά και ταυτόχρονα ερμητικά κλειστή στον εαυτό της. Παράγει διαρκώς υλιστικά συμβάντα, χωρίς ποτέ να αναζητά ένα σημείο διασταύρωσης με την αλήθεια, χωρίς δηλαδή να επιδιώκει ένα ελάχιστο ορθολογικό κόμβο, στον οποίο θα αγκυροβολήσει ως ιδέα. Η αντιύλη του γλωσσικού υποκόσμου έχει διαρρήξει θεμελιακά τον κώδικα της επικοινωνίας και έχει εγκαταστήσει μια σειρά λόγων, χωρίς σταθερά σημεία και ποιοτικές αναφορές. Δεν παρέχει κανένα δικαίωμα στο προγλωσσικό άτομο να υπερβεί τον εγωλογικό του εαυτό, προκειμένου να μετασχηματισθεί σε υποκείμενο με συνοχή και ορθολογική συνεκτικότητα.

Αν έτσι έχουν σε γενικές γραμμές τα πράγματα, τότε αυτή η επικοινωνιακή έκπτωση των πολλών εγγράφει μια καινούργια χρονική συναίσθηση στα γεγονότα. Οι απελπισμένοι μικροαστοί αδυνατούν να συγκροτήσουν τους εαυτούς τους ως υποκείμενα, εγκλωβισμένοι σε έναν τεμαχισμένο και αποσπασματικό χρονικό ορίζοντα, που αφαιρεί σταθερά προσδοκίες και κρίσιμες εμπειρίες για τη δυνατότητα μιας εμπροσθοβαρούς, ατομικής και συλλογικής δράσης. Έχω ήδη σε άλλη μελέτη μου επισημάνει ότι μονάχα ένα, επί σκοπώ απελευθέρωσής του, βουλευόμενο υποκείμενο μπορεί να στοχαστεί σε ενεστώτα χρόνο την πιθανή διέξοδο της ελευθερίας του στον κόσμο.⁶ Με άλλα λόγια, η πιθανή απόδραση από τη βιοεξουσία και την παραγόμενη κρίση της σημαίνει ταυτόχρονα τη στοχαστική ενθύμηση της ιστορικής μνήμης των περασμένων αγώνων, αλλά και τη βλεπτική στροφή με αυτοπεποίθηση στο μέλλον και στις διεκδικήσεις των νέων αγώνων.

Σε ένα πρόσφατο δοκίμιό του ο γάλλος φιλόσοφος Alain Badiou (2015: 81) σημειώνει, μεταξύ άλλων, ότι η ευτυχία είναι το συναίσθημα του υποκειμένου ως εμμενούς εξαίρεσης. Υπό την έννοια αυτή, το υποκείμενο είναι εμμενές στον κόσμο, αλλά υπό τη μορφή μιας εξαίρεσης που επιθυμεί μονίμως μια ρήξη στο συνήθες γίνεσθαι του κόσμου. Σε ό,τι τώρα αφορά στο ζήτημα της εγχώριας κρίσης, ως εντοπισμένης κρίσης, πολιτισμικής τάξης και μεγέθους, θα πρέπει ίσως να αναρωτηθούμε: πώς θα την υπερβούμε και πώς θα επανοηματοδοτήσουμε τα νέα αιτήματα περί ευζωίας, όταν ο γλωσσικός μας κώδικας έχει πάψει να κοινωνεί με τον συνάνθρωπό μας ή εν πάση περιπτώσει περιορίζεται στα ελάχιστα τετριμμένα της καθημερινής χρείας και πέραν τούτου ουδέν αξιώνει;

Το ζήτημα για μια κοινωνιολογία του πολιτισμού και μάλιστα σε περίοδο κρίσης δεν βρίσκεται μόνο στην κανονιστική πειθάρχηση του διανοιγόμενου πεδίου της. Αυτό

---

⁶ Συγκεκριμένα πρόκειται για τη μελέτη μου που βασίστηκε σε εισήγηση στο 4^ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Επ' αυτού, βλ. Τσίρος, Νικόλαος (2014β) «Απόδραση από το στρατόπεδο συγκέντρωσης της βιοπολιτικής εξουσίας», στο Α. Κυρίδης (επιμ.), *Κοινωνικές Ταυτότητες και Κοινωνική Συνοχή: Προκλήσεις και Προοπτική*, 4^ο Συνέδριο Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, Πρακτικά (ISBN: 978-960-9596-02-2). Η μελέτη βρίσκεται σε ηλεκτρονική μορφή στο:

www.hellenicsociology.gr/praktika4oupanelliniousynedriou, σελ. 793-807.

βέβαια δεν είναι ασήμαντο, αλλά είναι μονάχα το πρώτο βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση. Ύστερα όμως έρχεται αντιμέτωπη με την υλιστική δυναμική του σπασμένου επικοινωνιακού κώδικα και οφείλει να αποκαλύψει μέσα από τα νοηματικά ερείπια και τα γλωσσικά χαλάσματα, τον νέο, σφριγηλό και αποκαθαρμένο από την πανούκλα του οποιοδήποτε καταναγκασμού κώδικα. Η εργασία της, στην ουσία, θυμίζει την εργασία του αρχαιολόγου, τη φορά όμως αυτή σε επίπεδο συμβόλων και νοημάτων. Θα πρέπει να ψάξει με πείσμα για το θαμμένο νόημα των παλαιών λέξεων που, εν τω μεταξύ, εξαυλώθηκε, θα πρέπει να αναστήσει την πυκνότητα εκείνων των περιεχομένων του λόγου, που χάριν ευκολίας, οριστικά αποσιωπήθηκαν και περιέπεσαν στη νοηματική λήθη.

Στον πυρήνα αυτής της κατεύθυνσης βρίσκεται το αποξενωμένο από τα ίδια του τα έργα ανθρώπινο υποκείμενο. Οπωσδήποτε, στις αναλύσεις του νεαρού Μαρξ προσφέρεται η πρώτη, κρίσιμη εξήγηση ετούτης της αποξένωσης, ως συνέπεια της τελικής απομάκρυνσης του παραγωγού από το ίδιο το προϊόν της εργασίας τους.⁷ Σε ό,τι τώρα αφορά το πρόβλημα της στρεβλωμένης επικοινωνίας του καιρού μας, η κοινωνιολογία του πολιτισμού οφείλει να αντικρύσει τη σχέση μεταξύ της αλλοτρίωσης της εργασίας και της αλλοτρίωσης της γλώσσας στο πλαίσιο μιας ερμηνευτικής εξήγησης, όπου η μία προϋποθέτει την άλλη και επιδρά σε αυτήν. Υπό όρους ενός στενεμένου οικονομικού αναγωγισμού θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι, μορφολογικά, η αλλοτρίωση εντός μιας ορισμένης διαδικασίας της εργασίας (της καπιταλιστικής) επηρεάζει το περιεχόμενο της ίδιας της επικοινωνίας. Όμως μετά τη στροφή της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας στο γλωσσικό ζήτημα και τη συνακόλουθη αυτονόμηση του τελευταίου ως γνωστικού πεδίου, το ιδεολογικό εποικοδόμημα αποσπάστηκε γνωσιοθεωρητικά από την οικονομική βάση του με ό,τι θετικό ή αρνητικό αυτό συνεπάγεται για μια κοινωνιολογία που δεν αγνοεί το μείζον ζήτημα της πρακτικής της εφαρμογής και της εμπειρικής επαληθευσιμότητάς της. Η εντύπωση είναι πλέον ότι η σύγχρονη, πολιτισμική κοινωνιολογία ελέγχεται από έναν φορμαλιστικό θεωρητικισμό.

Η ρίζα αυτού του θεωρητικισμού πιστεύω ότι βρίσκεται στα σύμφυτα επιστημολογικά όρια της ίδιας της κοινωνιολογίας του πολιτισμού ως κλάδου της κοινωνιολογίας. Με αυτό θέλω να πω, ότι από μόνη της και αποκομμένη από τις συναφείς επιστήμες του ανθρώπου (π.χ. τη φιλοσοφία, την ιστορία, την πολιτική επιστήμη), η στροφή προς την πολιτισμική ανάλυση περιχαρακώνεται σχεδόν μοιραία στα αστικά όριά της. Ως αστική κοινωνιολογία, η κοινωνιολογία του πολιτισμού διευρύνει βεβαίως το σχετικό πεδίο προς όφελος της ερμηνευτικής εμβάθυνσης σε θέματα της σύγχρονης κουλτούρας και των φαινομένων της. Η αμύηχη όμως στιγμή της εντοπίζεται στην ανάγκη εδραίωσης εκείνου του υλιστικού υπόβαθρου που θα της ανοίξει διάπλατα τον δρόμο στην εμπειρική τεκμηρίωσή της. Ποιο τελικά είναι αυτό το υπόβαθρο και πώς μπορεί κανείς γνωστικά να το τιθασεύσει; Μια πιθανή απάντηση βρίσκεται στην απευθείας κατανόηση της γλώσσας ως το κατεξοχήν υλιστικό έδαφος, εντός του οποίου εμπλέκονται τόσο τα νοήματα και τα σύμβολα ως προϊόντα της ανθρώπινης δράσης, όσο και η ίδια η ανθρώπινη δράση. Με τον έναν ή άλλο τρόπο, φωτίζεται καλύτερα ένα πρόβλημα, που αφορά στην υπαγωγή της κοινωνιολογίας του πολιτισμού στο περιβάλλον ενός ευρύτερου επιστημονικού σχήματος. Αυτό το σχήμα θα πρέπει να αναμετρηθεί την ίδια στιγμή και συνδυαστικά με τις κοινωνικοϊστορικές, τις

---

⁷ Βλ. Καρλ Μαρξ (2012), *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, Αθήνα, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο. Για το ζήτημα της αλλοτρίωσης στο έργο του Μαρξ, βλ. την εξαιρετική μελέτη του Άνταμ Σαφ (1977), *Ο μαρξισμός και το ανθρώπινο άτομο*, Αθήνα, Οδυσσέας.

ιδεολογικοπολιτικές και τις θεσμικοτεχνικές όψεις του μοντέρνου πολιτισμικού φαινομένου.

Θα ήθελα να ολοκληρώσω τη μελέτη μου έχοντας πάντοτε κατά νου, μian ερμηνευτική, αλλά και γιατί όχι πολιτική, απόδραση από το στρατόπεδο συγκέντρωσης της βιοπολιτικής εξουσίας του καιρού μας. Προγλωσσικά άτομα που αδυνατούν να προσδώσουν νόημα στις λέξεις και δεν συναινούν στο να γίνουν υποκείμενα, είναι καταδικασμένα σε μian εσαεί, παραμορφωτική συναίσθηση της πραγματικότητας της ζωής. Η κοινωνικοποιητική δύναμη της επικοινωνιακής ελευθερίας προϋποθέτει τους δημοκρατικά βουλευόμενους πολίτες, που πριν απ' όλα γνωρίζουν να ομιλούν και να διαβουλεύονται σε επίπεδο νοημάτων με τους συμπολίτες τους. Όταν ο επικοινωνιακός κώδικας διαρρηγνύεται με τον πιο ωμό και αναίσχυντο τρόπο προς όφελος της μη ουσιαστικής επικοινωνίας, τότε και ο δημοκρατικός κανόνας καταλύεται και τα άτομα αισθάνονται περίπου ως οι μοναχικοί λύκοι της κοινωνικής ζωής. Όταν όμως οι λύκοι γίνονται πολλοί και καταφθάνουν αγεληδόν μέσα στην πόλη, αυτό προοιωνίζεται ότι έχουν μυρίσει ήδη πολύ αίμα και πολλά σκόρπια πτώματα που η ολοσχερής απώλεια των αξιών και του νοήματος άφησαν, εν τω μεταξύ, πίσω τους. Έχει δηλαδή φτάσει εκείνη η τελεσίδικη ιστορική στιγμή που ο αιχμάλωτος στον γλωσσικό υπόκοσμό του και στη δίνη της ύπαρξής του δεν μπορεί να στοχαστεί, ούτε καν την πιθανότητα της νοηματικής του απόδρασης από την όποια μορφή εγκατεστημένης εξουσίας.

Βιβλιογραφία

- Badiou, Alain (2015), *Μεταφυσική της πραγματικής ευτυχίας*, Αθήνα, Πατάκης.
- Habermas, Jürgen (1973), *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt, Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (2013), *Η πραγματικότητα των μέσων μαζικής επικοινωνίας*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Marx, Karl (2012), *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, Αθήνα, Μαρξιστικός Βιβλιοπωλείο.
- Σαφ, Άνταμ (1977), *Ο μαρξισμός και το ανθρώπινο άτομο*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Σέλερ, Μαξ (2002), *Ο μνησικάκος άνθρωπος*, Αθήνα, Ίνδικτος.
- Τσίρος, Νίκος (2014α), «Υποκείμενο και εξουσία στο περιβάλλον της αυτοαναφορικής επικοινωνίας των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας», στο Χ. Κωνσταντοπούλου (επιμ.), *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις: Επικοινωνιακά Μέσα και Εξουσία*, Αθήνα, Παπαζήσης, σελ. 157-170.
- Τσίρος, Νίκος (2014β), «Απόδραση από το στρατόπεδο συγκέντρωσης της βιοπολιτικής εξουσίας», στο Α. Κυρίδης (επιμ.), *Κοινωνικές Ταυτότητες και Κοινωνική Συνοχή: Προκλήσεις και Προοπτικές*, Πρακτικά 4^{ου} Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας. Βρίσκεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: (www.hellenicsociology.gr/praktika4oupanelliniou.synedriou), σελ. 793-807.

Αναζητώντας την κοινωνική αλληλεγγύη σε ραγδαία μεταβαλλόμενες κοινωνίες

Ανδρέας Φερόνας*

Περίληψη

Η «κοινωνική αλληλεγγύη» αποτελεί παραδοσιακά μια από τις θεμελιώδεις αλλά και πιο σύνθετες και αμφιλεγόμενες έννοιες της κοινωνικής επιστήμης. Διαφορετικές κοινωνιολογικές σχολές αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο τα όρια, τις πηγές και τους στόχους της κοινωνικής αλληλεγγύης, αναπροσαρμόζοντας το νόημα της με τρόπο που να αντανακλά τις μεγάλες δομικές μεταβολές που συντελούνται στην κοινωνία στο πέρασμα των αιώνων και τις νέες προκλήσεις που αυτές θέτουν για την κοινωνική συνοχή. Στο πλαίσιο αυτό, η παρούσα εργασία επιχειρεί να φωτίσει ορισμένες πτυχές του μετασχηματισμού της κοινωνικής αλληλεγγύης, ως το αποτέλεσμα των ραγδαίων οικονομικών και κοινωνικών μεταβολών που σηματοδότησαν τη μετάβαση στη μεταβιομηχανική εποχή. Η παγκοσμιοποίηση, η εξατομίκευση και η αυξανόμενη ετερογένεια και ποικιλομορφία, αναδεικνύουν νέους κοινωνικούς κινδύνους (new social risks), προτάσσουν το ατομικό έναντι του συλλογικού και εντείνουν την ευελιξία και την αβεβαιότητα των κοινωνικών σχέσεων. Οι διαδικασίες αυτές θέτουν σημαντικές προκλήσεις για τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική αλληλεγγύη συγκροτείται εννοιολογικά, οργανώνεται συλλογικά και εκφράζεται θεσμικά μέσω του κράτους πρόνοιας, αλλά και συμβάλουν στην ανάπτυξη νέων μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης.

Λέξεις-κλειδιά: κοινωνική αλληλεγγύη, κοινωνική συνοχή, κοινωνιολογική θεωρία, κράτος πρόνοιας, μεταβιομηχανική κοινωνία.

1. Εισαγωγή

Η «κοινωνική αλληλεγγύη» αποτελεί μια από τις θεμελιώδεις, αλλά ταυτόχρονα και πιο σύνθετες και αμφιλεγόμενες έννοιες της κοινωνικής επιστήμης. Ετυμολογικά έλκει την καταγωγή της από την νομική έννοια του Ρωμαϊκού Δικαίου «*in solidum*», αναφερόμενη στην κοινή ευθύνη μιας ομάδας για τα χρέη ενός από τα μέλη της ομάδας (Bayertz 1999). Με αυτή τη σημασία υιοθετήθηκε από τους Γάλλους νομικούς κατά τον 16^ο αιώνα και συμπεριλήφθηκε μεταγενέστερα στον Ναπολέοντιο Κώδικα το 1804 (Stjerno 2004: 27). Στο πλαίσιο της χριστιανικής ηθικής και ιδιαίτερα της καθολικής διδασκαλίας, ταυτίστηκε με την έννοια της «αδελφότητας» (fraternity) που εκφραζόταν στις πράξεις αγάπης και φιλανθρωπίας προς τον συνάνθρωπο (Stjerno 2004). Ωστόσο, από τα τέλη του 18^ο αιώνα μετασχηματίστηκε σταδιακά σε μια πολιτική, φιλοσοφική και κοινωνιολογική έννοια.

Στο πολιτικό επίπεδο, κατά τη διάρκεια της Γαλλικής επανάστασης η έννοια της

---

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Δαμασκηνού & Κολοκοτρώνη, Κόρινθος Τ.Κ 20100.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: anferonas@gmail.com

«αδελφότητας» απέκτησε σταδιακά πολιτικό περιεχόμενο, προκειμένου να δηλώσει μια αίσθηση πολιτικής κοινότητας, ενώ η φράση «ισότητα, ελευθερία, αδελφότητα» αποτέλεσε μια από τις θεμελιώδεις αξίες της Δυτικής νεωτερικότητας. Κατά τον 19^ο αιώνα, οι θρησκευτικές ερμηνείες για την οργάνωση και τη λειτουργία της κοινωνίας σταδιακά υποχωρούν και η έννοια της «αδελφότητας» αντικαθίσταται από την έννοια της «αλληλεγγύης» (solidarity). Την περίοδο αυτή, Γάλλοι ουτοπιστές και κοινωνικοί φιλόσοφοι, όπως οι Fourier και Leroux, άρχισαν να χρησιμοποιούν την «αλληλεγγύη» ως έννοια που δηλώνει τη στάση και τις σχέσεις που χαρακτηρίζονται από αμοιβαία συμπάθεια μεταξύ των ατόμων, που ενώνονται σε μία Κοινότητα. Ο Fourier ήταν και ο πρώτος που συνέδεσε την αλληλεγγύη με την κοινωνική πολιτική, υποστηρίζοντας ότι θα πρέπει να περιλαμβάνει την κατανομή των πόρων με τους ανθρώπους που έχουν ανάγκη, ένα ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα και τη δημόσια στήριξη των οικογενειών. Στη συνέχεια οι κλασσικοί κοινωνιολόγοι (Comte, Durkheim, Simmel, Weber, κ.λπ.) άρχισαν να επεξεργάζονται συστηματικά την έννοια της «αλληλεγγύης», επιχειρώντας να εντοπίσουν τις πηγές της κοινωνικής συνοχής κατά το πέρασμα από την παραδοσιακή στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία (Stjerne 2004).

Παρά το γεγονός ότι το κοινωνιολογικό ενδιαφέρον για την κοινωνική αλληλεγγύη ατόνησε κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20^{ου} αιώνα (Crow 2002, Wilde 2007), κατά τις τελευταίες δεκαετίες αναθερμάνθηκε μέσα από τα έργα κορυφαίων σύγχρονων κοινωνιολόγων (Beck 1997, Giddens 1994, Habermas 1995). Προφανώς το κλασσικό ερώτημα που τέθηκε από τον Durkheim και αφορά στο «τι είναι οι δεσμοί που συνέχουν τους ανθρώπους μεταξύ τους και με την ευρύτερη κοινωνία;», (*What are the bonds which unite men one with another and to society?*) τίθεται σήμερα με διαφορετικούς όρους, αντανακλώντας τις ραγδαίες δομικές μεταβολές που σηματοδότησαν τη μετάβαση στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Η παγκοσμιοποίηση, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η αποβιομηχάνιση, η μετανάστευση, η δημογραφική γήρανση, η εξατομίκευση, οι αλλαγές των εργασιακών και οικογενειακών προτύπων και η πρόσφατη οικονομική κρίση, έχουν αυξήσει την ανομοιομορφία, τη διαφορετικότητα και την ευελιξία, προτάσσουν το ατομικό έναντι του συλλογικού, αναδεικνύουν νέους κοινωνικούς κινδύνους (new social risks) και εντείνουν την αβεβαιότητα των κοινωνικών σχέσεων. Οι διαδικασίες αυτές θέτουν σημαντικές προκλήσεις για τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική αλληλεγγύη συγκροτείται εννοιολογικά, οργανώνεται συλλογικά και εκφράζεται θεσμικά μέσω του κράτους πρόνοιας, αλλά και συμβάλουν στην ανάπτυξη νέων μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης.

Στο παραπάνω πλαίσιο, η παρούσα εργασία επιχειρεί να φωτίσει ορισμένες πτυχές του μετασχηματισμού της κοινωνικής αλληλεγγύης που αναδεικνύονται σήμερα, ως το αποτέλεσμα των ραγδαίων οικονομικών και κοινωνικών μεταβολών που σηματοδότησαν τη μετάβαση στη μεταβιομηχανική εποχή και των επιπτώσεων της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Είναι αυτονόητο ότι δεν είναι δυνατόν να προβούμε σε μια λεπτομερή επισκόπηση των διαφορετικών εννοιολογήσεων της κοινωνικής αλληλεγγύης στο ευρύτερο πεδίο των κοινωνικών επιστημών (φιλοσοφία, πολιτική επιστήμη, κοινωνιολογία, κ.λπ.). Αντίθετα, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στην κοινωνιολογική συζήτηση περί κοινωνικής αλληλεγγύης, αν και αναγνωρίζουμε ότι τα όρια μεταξύ των επιμέρους κλάδων των κοινωνικών επιστημών είναι δυσδιάκριτα. Αποτελεί κοινό τόπο ότι η κοινωνιολογική ανάλυση είναι στενά συνυφασμένη, αφενός με ευρύτερες φιλοσοφικές αναζητήσεις περί της «καλής» και «δίκαιης» κοινωνίας, και αφετέρου με πολιτικό-ιδεολογικές συζητήσεις (φιλελευθερισμός, σοσιαλδημοκρατία, κ.λπ.). Ειδικότερα, η εργασία μας φιλοδοξεί να εντοπίσει συνέχειες και ασυνέχειες στους τρόπους με τους οποίους (α) διαφορετικές σχολές κοινωνιολογικής σκέψης επιχειρούν να εντοπίσουν τις πηγές της κοινωνικής αλληλεγγύης, και (β) η κοινωνική αλληλεγγύη εκφράζεται θεσμικά, μέσω κυρίως του κράτους πρόνοιας, σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα. Βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι η κοινωνική αλληλεγγύη

μετασχηματίζεται –και θεωρητικά και θεσμικά– μαζί με το μετασχηματισμό της κοινωνίας.

2. Η κοινωνική αλληλεγγύη στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας

2.1. Αναζητώντας τις πηγές της κοινωνικής συνοχής

Οι κλασσικοί κοινωνιολόγοι ενδιαφέρθηκαν για τις πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις της αστικοποίησης και της εκβιομηχάνισης κατά τη μετάβαση από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία και τη συνακόλουθη κατάρρευση των παραδοσιακών κοινωνικών δεσμών. Ως εκ τούτου, η κοινωνική αλληλεγγύη βρέθηκε στο επίκεντρο της μελέτης τους στην προσπάθειά τους να εντοπίσουν τις προϋποθέσεις της κοινωνικής ευταξίας (social order) και της κοινωνικής συνοχής (social cohesion) σ' ένα ραγδαία μεταβαλλόμενο κοινωνικό περιβάλλον. Στο πλαίσιο αυτό είναι δυνατό να διακρίνει τέσσερις διαφορετικές προσεγγίσεις για τις πηγές της κοινωνικής αλληλεγγύης στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία:

2.1.1. Η κοινωνική αλληλεγγύη βασίζεται στις κοινές αξίες και κοινούς κανόνες.

Εδώ αναμφίβολα ξεχωρίζει το έργο του E. Durkheim *Ο Κοινωνικός Καταμερισμός της Εργασίας* (1893), που άσκησε και τη μεγαλύτερη επιρροή στις μεταγενέστερες κοινωνιολογικές συζητήσεις περί κοινωνικής αλληλεγγύης. Ακολουθώντας τον A. Comte, που πρώτος συνέδεσε την αλληλεγγύη με την κοινωνική συνοχή, ο Durkheim επιχειρεί να αποσαφηνίσει τη σχέση μεταξύ του ατόμου και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Πώς γίνεται, ρωτά, το άτομο την ίδια στιγμή που γίνεται όλο και πιο αυτόνομο να εξαρτάται όλο και περισσότερο από την κοινωνία; Όπως είναι γνωστό βρήκε την απάντηση στην «οργανική αλληλεγγύη» που πηγάζει από τον αυξανόμενο καταμερισμό της εργασίας. Ενώ «μηχανική αλληλεγγύη» που κυριαρχεί στις παραδοσιακές κοινωνίες βασίζεται στις ομοιότητες μεταξύ των ανθρώπων, η οργανική αλληλεγγύη πηγάζει από την πολυμορφία. Η λειτουργία του καταμερισμού της εργασίας έγκειται στο γεγονός ότι κάνει τις ανθρώπινες δραστηριότητες αφενός πιο ποικιλόμορφες και εξειδικευμένες, αφετέρου περισσότερο αλληλεξαρτώμενες από ποτέ. Η κοινωνική τάξη που δημιουργείται από τον καταμερισμό της εργασίας είναι, επίσης, κατά την άποψη του Durkheim, μια ηθική τάξη. Ο καταμερισμός της εργασίας δημιουργεί έτσι νομικά και ηθικά τους κανόνες που τα άτομα είναι υποχρεωμένα να υπακούν. Μ' αυτόν τον τρόπο η κοινωνία δεν είναι κατακερματισμένη σ' ένα συνοθύλευμα ατόμων που συνδέονται μόνο μέσω τεχνητών και προσωρινών συμβάσεων. Τα άτομα συνδέονται με ηθικούς δεσμούς και δεσμεύονται σε ένα δίκτυο υποχρεώσεων από το οποίο δεν μπορούν να ξεφύγουν (Durkheim [1893] 1984). Η αλληλεγγύη με άλλα λόγια συνιστά ένα κοινωνικό γεγονός. Προκύπτει φυσικά από τη οργανική αλληλεξάρτηση η οποία με τη σειρά της είναι το αποτέλεσμα του αυξανόμενου καταμερισμού της εργασίας. Αυτό το μακρο-κοινωνιολογικό ενδιαφέρον του Durkheim για τη συσχέτιση μεταξύ κοινωνικής αλληλεγγύης και κοινωνικής συνοχής βρήκε τη συνέχειά του, στα μέσα του 20^{ου} αι., στη δομο-λειτουργική προσέγγιση του T. Parsons. Ωστόσο, ο τελευταίος δεν προχώρησε σε μια σαφή διάκριση μεταξύ κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής, με τις δυο έννοιες να αποτελούν στη θεωρία του τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Έτσι, ενώ η «οργανική αλληλεγγύη του πρώτου είναι ανοικτή στην πολυμορφία, η αλληλεγγύη και η συνοχή στο έργο του δεύτερου εξαρτώνται από τη συναίνεση γύρω από τους βασικούς κανόνες και αξίες της κοινωνίας (Jull 2009:4-5).

2.1.2. Η κοινωνική αλληλεγγύη βασίζεται στην αλληλεξάρτηση μεταξύ ελεύθερων ατόμων.

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται θεωρήσεις όπως του Η. Spenser (1820-1903), που εντοπίζουν τη θεμελίωση της αλληλεγγύης στην αμοιβαία αλληλεξάρτηση μεταξύ ατόμων κατά την επιδίωξη των ιδιωτικών συμφερόντων τους και στην ελεύθερη διασύνδεση των ατόμων στο πλαίσιο της κοινωνίας των πολιτών για την αντιμετώπιση της υπερβολικής κρατικής παρέμβασης. Ειδικότερα, για τον Spenser, η αλληλεγγύη στις βιομηχανικές κοινωνίες πηγάζει από το κοινό συμφέρον στην εθελοντική συνεργασία. Η εθελοντική σύναψη συμβάσεων μεταξύ των ελεύθερων ατόμων, προκειμένου να πετύχουν αμοιβαία οφέλη είναι η μοναδική βάση για την αλληλεγγύη. Η μόνη κρατική δραστηριότητα που νομιμοποιείται είναι η ανάπτυξη και η διατήρηση ενός νομικού πλαισίου για τη σύναψη αυτών των συμβάσεων. Η θεώρηση του Σπένσερ προκρίνει μια φιλελεύθερη αντίληψη για την κοινωνική αλληλεγγύη, σύμφωνα με την οποία η μεγαλύτερη ατομική ελευθερία και αλληλεξάρτηση συμβαδίζει με την κοινωνική αλληλεγγύη (Crow 2002: 15).

2.1.3. Κοινωνική αλληλεγγύη, κοινωνικοί διαχωρισμοί και κοινωνικές συγκρούσεις.

Εδώ βρίσκουμε εκπροσώπους μιας διαφορετικής κοινωνιολογικής παράδοσης, που δεν προσεγγίζει την κοινωνική αλληλεγγύη με όρους κοινωνικής συνοχής και ενσωμάτωσης, αλλά εστιάζει στη σχέση της με τις βαθιές εσωτερικές διαιρέσεις στο εσωτερικό των σύγχρονων κοινωνιών (Crow 2002: 23-28). Κλασσικοί κοινωνιολόγοι, όπως οι Marx και Weber, έχουν συνδέσει την κοινωνική αλληλεγγύη με τις άνισες σχέσεις εξουσίας και τους κοινωνικούς αγώνες. Οι θεωρήσεις αυτές, που είναι στενά συνυφασμένες με τη σοσιαλιστική ή και την σοσιαλ-δημοκρατική πολιτική παράδοση, βλέπουν την κοινωνική αλληλεγγύη τόσο ως παράγοντα κοινωνικών διαχωρισμών, συγκρούσεων και αποκλεισμού όσο και κοινωνικής ενσωμάτωσης (Oosterlynck & Bouchaute 2013: 9). Η μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση τους για το ενδεχόμενο οι διαφορές στους κόλπους της κοινωνίας να οδηγούν σε σύγκρουση και όχι σε συναίνεση στη βάση κοινών αξιών, συνθέτουν ένα αντίθετο όραμα για την κοινωνική αλληλεγγύη που αναδεικνύει τις διαιρετικές και αποκλειστικές διαστάσεις της. Για τους Marx και Ένγκελς για παράδειγμα, η αλληλεγγύη σχετίζεται με τις κοινωνικές τάξεις (social classes) στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας και στην δυναμική τους να οδηγήσουν σε συλλογική δράση. Από την άλλη πλευρά, ο Weber διεύρυνε την έννοια της ταξικής αλληλεγγύης, προτάσσοντας τις ομάδες κοινωνικής θέσης (status groups) ως τους εν δυνάμει φορείς της συλλογικής δράσης. Αυτή η κατηγορία προσεγγίσεων δείχνει τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνική αλληλεγγύη κατασκευάζεται μέσω του σχηματισμού διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, συνδέεται άρρηκτα με δομικές σχέσεις εξουσίας και μπορεί να είναι πηγή τόσο αποκλεισμού όσο και ενσωμάτωσης (Oosterlynck & Bouchaute, 2013: 15) .

2.1.4. Η κοινωνική αλληλεγγύη ως αποτέλεσμα των άτυπων άτυπων μορφών κοινωνικής διαντίδρασης στην καθημερινή ζωή.

Εδώ, τέλος, συναντάμε την μικρο-κοινωνιολογική θεωρητική παράδοση, που αντλεί στοιχεία από την ερμηνευτική προσέγγιση του Weber και είναι στενά συνυφασμένη με τη θεωρία του Simmel και το έργο των κλασσικών αστικών κοινωνιολόγων της Σχολής του Σικάγο (Mead, Park κ.λπ.). Αυτή η κατηγορία προσεγγίσεων αναζητά τις πηγές της κοινωνικής συνοχής στις καθημερινές, άτυπες μορφές διαντίδρασης. Για τον Simmel «η κοινωνία είναι δυνατή» μέσω των ατόμων που έρχονται σε επαφή μεταξύ τους και αναπτύσσουν κοινωνικές σχέσεις, δηλαδή διαμορφώνεται από την κοινωνική διαντίδραση και την ανάπτυξη σχέσεων αμοιβαιότητας μεταξύ των ατόμων. Η

διαδικασία και το αποτέλεσμα της διαντίδρασης είναι αυτό που ο Simmel ονομάζει «κοινωνίωση» (sociation). Με τον όρο αυτό, που τον χρησιμοποιεί ως συνώνυμο του όρου *κοινωνία*, επιχειρεί να αποδώσει αφενός την κοινωνικότητα που συνδέει τα άτομα, αφετέρου τη δημιουργία μικρότερων, ή ευρύτερων κοινωνικών ομάδων, οι οποίες διέπονται είτε από ομοιογένεια, είτε από κοινά χαρακτηριστικά (Αντωνοπούλου 2011). Αντλώντας από τον Simmel, οι εκπρόσωποι της Σχολής του Σικάγο επιχειρούν να κατανοήσουν πως οι διαδικασίες κοινωνίωσης αλλάζουν μορφή στο ιδιαίτερο γεωγραφικό πλαίσιο των σύγχρονων βιομηχανικών και κατακερματισμένων πόλεων, που θεωρούνται ως η πιο σημαντική έκφραση της «νεωτερικότητας». Μέσω της ερευνητικής δραστηριότητας της Σχολής του Σικάγο αποκαλύπτεται πως οι παραδοσιακοί κοινωνικοί δεσμοί καταρρέουν λόγω του αυξανόμενου καταμερισμού της εργασίας και της εξασθένησης των οικογενειακών δεσμών και αντικαθίστανται, μέσω της αύξησης των άτυπων κοινωνικών σχέσεων, από την «αλληλεγγύη της γειτονιάς» (Savage *et al.* 2003: 12-17).

2.2. Η θεσμική έκφραση της κοινωνικής αλληλεγγύης: το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας

Η κοινωνική αλληλεγγύη αποτελεί το θεμέλιο του παραδοσιακού κράτους πρόνοιας, από τη στιγμή που το τελευταίο ενσωματώνει το μεγαλύτερο μέρος της οργανωμένης ή θεσμοποιημένης αλληλεγγύης (De Beer & Koster 2009:41). Από αυτή την κρατικο-κεντρική σκοπιά η αλληλεγγύη έχει οριστεί ως «η ετοιμότητα για μοίρασμα των πόρων με άλλους μέσω της προσωπικής συνεισφοράς προς αυτούς που βρίσκονται σε ανάγκη μέσω της φορολογίας και της αναδιανομής από το κράτος» (Stjerno 2004:2). Πράγματι, η σταδιακή ανάπτυξη του παραδοσιακού κράτους πρόνοιας από τα τέλη του 19^{ου} αι. μπορεί να προσεγγιστεί ως το αποτέλεσμα τριών παράλληλων διαδικασιών. Πρώτον, της επίγνωσης περί της κοινωνικής φύσης των κοινωνικών κινδύνων (social risks) (π.χ. φτώχεια, ασθένεια, αναπηρία, γηρατειά, κ.λπ.), δηλαδή της παραδοχής ότι οι τελευταίοι δεν προκύπτουν από ατομική επιλογή, αλλά είναι προϊόντα του ίδιου του κοινωνικού συστήματος. Δεύτερον, της προθυμίας συλλογικής κάλυψης των κοινωνικών κινδύνων και τρίτον της σταδιακής ανάπτυξης μιας σειράς κοινωνικών θεσμών που προορίζονται για τη διαχείριση των κοινωνικών κινδύνων, όπως αυτοί της κοινωνικής ασφάλισης, του συστήματος υγείας, της ρύθμιση της αγοράς εργασίας, της κοινωνικής πρόνοιας, κ.λπ. (van de Veer *et al* 2012). Με αφετηρία την κλασική μελέτη του E. Andersen (1990) *Οι Τρεις Κόσμοι του Καπιταλισμού της Ενημερίας*, η συγκριτική έρευνα στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής έχει δείξει ότι το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας στην Ευρώπη δεν αναπτύχθηκε με ενιαίο και ομοιόμορφο, αλλά με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές κοινωνίες, αντανakλώντας την ποικιλομορφία των φιλοσοφικών και θεωρητικών παραδόσεων περί κοινωνικής αλληλεγγύης που αναφέρθηκαν παραπάνω (φιλελεύθερο, συντηρητικό κορπορατιστικό, σοσιαλδημοκρατικό, κ.λπ.). Πρέπει, ωστόσο, να υπογραμμιστεί ότι η σχέση μεταξύ της κοινωνικής αλληλεγγύης και της ανάπτυξης κράτους πρόνοιας είναι αμφίδρομη και πολυσύνθετη. Από τη μια πλευρά, μπορεί η ισχυρή υποστήριξη των ατόμων στην κρατική αναδιανομή και παροχή υπηρεσιών να αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη και διατήρηση ενός ισχυρού κράτους πρόνοιας, αλλά το ίδιο ισχύει και αντίστροφα. Η ύπαρξη ενός γενναιόδωρου κράτους πρόνοιας συνιστά ισχυρό μοχλό διατήρησης και ενίσχυσης της κοινωνικής αλληλεγγύης ανάμεσα στα άτομα (de Beer & Kostner 2009: 51). Από την άλλη, η απουσία ενός ισχυρού κράτους πρόνοιας δε συνεπάγεται κατ' ανάγκη ένα αίσθημα μειωμένης αλληλεγγύης σε μια κοινωνία, αλλά μια πιθανώς διαφορετική μορφή θεσμικής έκφρασής της (οικογένεια, κοινωνία πολιτών, κ.λπ.) (Wilde 2007).

3. Η κοινωνική αλληλεγγύη στο πλαίσιο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας

3.1. Οι σύγχρονες προκλήσεις για την κοινωνική αλληλεγγύη

Το ερώτημα σχετικά με το «πώς είναι η κοινωνία δυνατή» εξακολουθεί να είναι και σήμερα εξαιρετικά επίκαιρο και πειστικό. Τίθεται, ωστόσο, και προσεγγίζεται με διαφορετικούς όρους από την κοινωνιολογική θεωρία, αντανάκλωντας τις ραγδαίες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές που οδήγησαν στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό μερικές από τις σύγχρονες προκλήσεις για την κοινωνική αλληλεγγύη είναι οι ακόλουθες:

Η παγκοσμιοποίηση. Η παγκοσμιοποίηση αναδύεται ως η βασική μονάδα κοινωνιολογικής ανάλυσης, αντικαθιστώντας αυτές των μικρών ομάδων της κοινότητας ή του εθνικού κράτους. Δεν αναφέρεται σε κλειστές και αποκλειστικές σχέσεις, αλλά είναι ανοικτή και δυναμική. Περιορίζει την αυτονομία και τη δυνατότητα των εθνικών κρατών στο σχεδιασμό, διαχείριση και χρηματοδότηση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και οδηγεί σε νέες μορφές κοινωνικής ανισότητας. Η σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία έχει χαρακτηριστεί ως «κοινωνία των δικτύων» (Castells 1996) ή «κοινωνία του διακινδύνευσης» (Beck 1992), στο πλαίσιο της οποίας η άμεση (πρόσωπο με πρόσωπο) αμοιβαιότητα μειώνεται προς όφελος μιας νέας εικονικής αμοιβαιότητας.

Η εξατομίκευση (individualization) της κοινωνίας. Η αυξανόμενη εξατομίκευση της κοινωνίας θέτει σημαντικές προκλήσεις για την κοινωνική αλληλεγγύη και οι επιπτώσεις της αποτελούν ένα σημαντικό πεδίο της κοινωνιολογικής έρευνας. Υποστηρίζεται ότι οδηγεί στη διάβρωση και αργή διάλυση της ιδιότητας του πολίτη, με τον σύγχρονο άνθρωπο να γίνεται όλο και πιο εγωιστής, κυνικός και αδιάφορος για το κοινό καλό ή την «καλή κοινωνία» (Bauman 2001). Αυξάνει την αβεβαιότητα των κοινωνικών σχέσεων (Beck 1992), εξασθενεί τους παραδοσιακούς «κοινωνικούς δεσμούς» των μελών της κοινωνίας, μειώνει την εμπιστοσύνη (Putnam 2000) στους άλλους και οδηγεί στην «υποχρεωτική αμοιβαιότητα» (obligatory reciprocity). Τέλος, οδηγεί σε μια μείωση της υποστήριξης της συλλογικά οργανωμένης κοινωνικής αλληλεγγύης (κράτος πρόνοιας).

Διαφορετικότητα και ποικιλομορφία. Οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες είναι ολοένα και περισσότερο πολυπολιτισμικές και ποικιλόμορφες. Το σύνολο των κοινών, συλλογικών αναπαραστάσεων μειώνεται, ενώ υπάρχει αυξανόμενη ποικιλομορφία των κοινωνικών και πολιτιστικών δεσμεύσεων. Το εξατομικευμένο υποκείμενο βρίσκεται αντιμέτωπο με μια ολοένα αυξανόμενη ρευστότητα και κατακερματισμό της ταυτότητάς του, ενώ η αυξανόμενη αβεβαιότητα των σύγχρονων πολιτών κάνει την μαζική εισροή μεταναστών και προσφύγων δυνητικά απειλητική.

3.2. Αναζητώντας τα θεμέλια της νέας κοινωνικής αλληλεγγύης: Σύγχρονες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις

Με φόντο τις παραπάνω ραγδαίες δομικές κοινωνικές μεταβολές και προκλήσεις, η σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία επιχειρεί να αναστοχαστεί πάνω στις πηγές της κοινωνικής συνοχής, αναπτύσσοντας θεωρήσεις της κοινωνικής αλληλεγγύης συμβατές με την εντελώς διαφορετική φύση της σύγχρονης μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Μια επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας αναδεικνύει συνέχειες αλλά και ασυνέχειες με την κλασική κοινωνιολογική παράδοση.

3.2.1. Η αναβίωση της κλασικής θεώρησης περί κοινών αξιών και πεποιθήσεων.

Καταρχάς, η ανησυχία για την εξασθένηση των κοινωνικών δεσμών ως αποτέλεσμα των

διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης και της αυξανόμενης εξατομίκευσης και ποικιλομορφίας των σύγχρονων κοινωνιών, οδήγησε στην αναβίωση της κλασικής θεώρησης περί κοινών αξιών και πεποιθήσεων ως των βασικών πηγών της κοινωνικής αλληλεγγύης (βλ. Durkheim), μέσω των προσεγγίσεων του «κοινοτισμού» (communitarianism) (Etzioni 1997, 1998) και του «κοινωνικού κεφαλαίου» (social capital) (Putnam 2007). Για τους εκπροσώπους του κοινοτισμού η κοινωνική αλληλεγγύη θεμελιώνεται στις κοινές αξίες και ηθικές δεσμεύσεις στο πλαίσιο της κοινότητας, η οποία αναδεικνύεται ως ένα ενδιάμεσο προνομιακό πεδίο ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής ανάμεσα στο κράτος και την αγορά. Οι ίδιοι προτιμούν τον όρο «αμοιβαιότητα» (reciprocity) αντί γι' αυτόν της αλληλεγγύης ως το θεμέλιο της κοινωνικής δικαιοσύνης και της κοινωνικής συνοχής. Σύμφωνα με τον Etzioni (1997: 127), η κοινότητα χαρακτηρίζεται από ένα «δίκτυο συναισθηματικά φορτισμένων σχέσεων μεταξύ των ατόμων μιας κοινωνικής ομάδας», «από τη δέσμευση σε ένα σύνολο κοινών αξιών, κανόνων και νοημάτων» και από «μια κοινή ιστορία και ταυτότητα». Ο κοινοτισμός στέκεται με επιφύλαξη απέναντι στη θεσμική έκφραση της κοινωνικής αλληλεγγύης μέσω του κράτους πρόνοιας, θεωρώντας ότι το τελευταίο υποβαθμίζει τις ηθικές στάσεις και δεσμεύσεις μεταξύ των πολιτών στο πλαίσιο της κοινότητας (Wolfe 1989), ενώ δεν έχει πειστική απάντηση για το πώς είναι δυνατή η αλληλεγγύη στη διαφορετικότητα και την ποικιλομορφία των σύγχρονων κοινωνιών (Sennet 1998: 143). Χωρίς να ταυτίζεται με τον «κοινοτισμό» αλλά με σαφείς αναλογίες προς αυτόν – τουλάχιστον στην εκδοχή ενός από τους πιο επιφανείς θεωρητικούς του «κοινωνικού κεφαλαίου», του Αμερικανού πολιτικού κοινωνιολόγου R. Putnam– η έννοια του «κοινωνικού κεφαλαίου» (social capital) έρχεται να υποκαταστήσει ως ένα βαθμό αυτήν της «αλληλεγγύης» ως η βασική πηγή της κοινωνικής συνοχής στις σύγχρονες κοινωνίες. Για τον Putnam η έννοια αυτή αναφέρεται στα κοινωνικά δίκτυα, στους κανόνες αμοιβαιότητας και στο απόθεμα εμπιστοσύνης που αναπτύσσονται ανάμεσα στα άτομα στο πλαίσιο της κοινότητας, έτσι ώστε να καθίσταται δυνατή μια συντονισμένη και αποτελεσματική συλλογική δράση. Το αποτέλεσμα είναι η βελτίωση της ποιότητας της δημόσιας ζωής, η αποδοτικότητα των κοινωνικών και αντιπροσωπευτικών θεσμών και η οικονομική ανάπτυξη (Κωνσταντακόπουλος 2010: 29). Με τον τρόπο αυτό το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να «συγκολά» (bonding), να «γεφυρώνει» (bridging) και να συνδέει τις κοινωνικές ομάδες (Κονιόρδος 2008: 296).

3.2.2. *Με ρίζες στις φιλελεύθερες αντιλήψεις του ατομικισμού.*

Στην κατηγορία αυτή βρίσκουμε δύο διαφορετικές μεταξύ τους θεωρήσεις της κοινωνικής αλληλεγγύης που, ωστόσο, έλκουν την καταγωγή τους από τις φιλελεύθερες αντιλήψεις του ατομικισμού. Πρόκειται για (α) την Αμερικάνικης προέλευσης θεωρία της «ορθολογικής επιλογής» (rational choice theory) (Coleman & Fararo 1992, Hechter 1987) και (β) την ευρωπαϊκή εκδοχή της «αναστοχαστικής κοινωνιολογίας» των Beck (1992, 2005) και Giddens (1994).

(α) Η αλληλεγγύη ως ορθολογική επιλογή (rational choice).

Στο επίκεντρο της θεωρίας της δημόσιας επιλογής βρίσκονται τα άτομα που ενεργούν σκοπίμως για την επίτευξη ενός στόχου, που διαμορφώνεται με γνώμονα τη μεγιστοποίηση των προτιμήσεων ή ωφελειών τους ή την ικανοποίηση των αναγκών και επιθυμιών τους (Coleman, 1990). Εκφράζει μια ισχυρή φιλελεύθερη πίστη στην ατομική αυτονομία και ορθολογικότητα, θεωρώντας ότι η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι τίποτε άλλο από το άθροισμα των ατομικών δράσεων των επιμέρους ατόμων. Από την άποψη αυτή προκύπτει μια εγγενής αντίφαση ανάμεσα στην προσδοκία μιας ατομικής ορθολογικής συμπεριφοράς εκ μέρους των ατόμων και στην πιθανότητα ύπαρξης

κοινωνικής αλληλεγγύης. Ο M. Hechter με το έργο του *Principles of Group Solidarity* (1987) επιχειρεί να υπερβεί την αντίφαση αυτή εξηγώντας ότι τα άτομα σχηματίζουν ομάδες αλληλεγγύης με στόχο την μεγιστοποίηση των συμφερόντων τους. Συνεργάζονται και συμβάλουν στην παραγωγή υλικών και κοινωνικών αγαθών προς όφελος κάθε μέλους της ομάδας όταν κρίνουν ότι με αυτόν τρόπο –και όχι μέσω της ατομικής δράσης– θα επιτύχουν καλύτερα τους στόχους τους. Επισημαίνει ότι προκειμένου να αποφευχθεί η συμπεριφορά του «τζαμπατζή» (free rider), τα παραγόμενα αγαθά κατανέμονται μόνο στα μέλη της ομάδας που έχουν συμβάλει στην παραγωγή τους. Συνεπώς η αλληλεγγύη είναι περισσότερο πιθανή σε μικρότερες κοινωνικές ομάδες, από τη στιγμή που οι συνεισφορές και ωφέλειες είναι πιο ξεκάθαρες ενώ οι συμπεριφορές «τζαμπατζή» είναι ευκολότερο να παρατηρηθούν και να τιμωρηθούν. Ερμηνεύει, δε, την ύπαρξη κοινωνικών και αλτρουιστικών συμπεριφορών στους μηχανισμούς της κοινωνικοποίησης μέσα σε κάθε κοινωνία. Αντλώντας στοιχεία από τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής ο Baldwin (1990) επιχειρεί να ερμηνεύσει την ανάπτυξη ευρύτερων θεσμικών μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως τα κράτη πρόνοιας σε μεγαλύτερες και ετερογενείς κοινωνίες. Έτσι απορρίπτει μονομερείς ερμηνείες περί ατομικών συμφερόντων και αλτρουισμού και εντάσσει την ορθολογική επιδίωξη ωφελειών και συμφερόντων σ' ένα ευρύτερο ερμηνευτικό πλαίσιο, όπου η αλληλεξάρτηση, η ανάπτυξη συλλογικών ταυτοτήτων και άλλα κανονιστικά κριτήρια παίζουν σημαντικό ρόλο στην συγκρότηση τέτοιων θεσμικών μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης (Stjerbo 2004: 295).

(β) Η αναστοχαστικότητα (reflexivity) ως πηγή της αλληλεγγύης.

Ο Beck (1992) ονομάζει τη νέα μορφή κοινωνίας που αναδύεται ως το αποτέλεσμα των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης και της εξατομίκευσης, ως «αναστοχαστική νεωτερικότητα» (reflexive modernity). Η νέα αυτή νεωτερικότητα συνοδεύεται από την «κοινωνία της διακινδύνευσης» (risk society), όπου οι κοινωνικές ανισότητες εξακολουθούν να υπάρχουν αλλά δεν βιώνονται στη βάση δομικών παραγόντων όπως οι κοινωνικές τάξεις ή οι κοινωνικές θέσεις, αλλά εξατομικευμένα (Beck 2005). Έτσι, ενώ στη βιομηχανική νεωτερικότητα οι άνθρωποι επεδίωκαν την αλληλεγγύη αναζητώντας τον θετικό στόχο της ισότητας, στην αναστοχαστική νεωτερικότητα το κεντρικό πρόβλημα είναι ο κίνδυνος και πως αυτός μπορεί να αποτραπεί, μετριαστεί ή διοχετευθεί. Από τη στιγμή που η ζωή των δρώντων υποκειμένων έχει πάψει να καθορίζεται από την ταξική τους θέση, αυτά λειτουργούν με βάση τις δικές τους δυνάμεις και γίνονται περισσότερο αναστοχαστικά (Ritzer 2012: 578). Τα νεοσύστατα κοινωνικά δίκτυα και οι κοινωνικές σχέσεις επιλέγονται πλέον από τα ίδια τα άτομα, ενώ οι κοινωνικοί δεσμοί γίνονται επίσης αναστοχαστικοί, άρα πρέπει να συγκροτούνται, να διατηρούνται και να ανανεώνονται διαρκώς από τα άτομα (Beck 1992: 97). Άρα για τον Beck, η διαδικασία της εξατομίκευσης δεν είναι ασύμβατη με την αλληλεγγύη, όπως πχ. για τους εκπροσώπους του κοινοτισμού. Αντίθετα, η πραγματική πρόκληση, στην αναστοχαστική νεωτερικότητα, συνίσταται στον συνδυασμό προσωπικής αυτονομίας και αλληλεξάρτησης (Oosterlynck & Bouchaute 2013: 28).

Η ανάγνωση του Giddens για την ύστερη νεωτερικότητα δεν διαφέρει πολύ από αυτή του Beck, αφού χαρακτηρίζει ως «αρκετά ακριβή» την περιγραφή του τελευταίου για τα βασικά χαρακτηριστικά της (Giddens 1991: 28). Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι χαρακτηρίζεται από τρεις θεμελιώδεις διαδικασίες: (α) την «αποστασιοποίηση» (distanciation) ή το διαχωρισμό χρόνου και χώρου, που συνεπάγεται τη μετάβαση από τις πρόσωπο με πρόσωπο κοινωνικές σχέσεις σε πιο «απομακρυσμένες» ή «αποστασιοποιημένες» κοινωνικές σχέσεις, (β) την «αποσύνδεση» (disembedding), που είναι απόρροια της «αποστασιοποίησης» και αφορά την εκρίζωση των κοινωνικών σχέσεων από τα τοπικά πλαίσια διαντίδρασης και την αναμόρφωσή τους σε

απροσδιόριστα χωρο-χρονικά διαστήματα και (γ) την «αναστοχαστικότητα» (reflexivity) που συνεπάγεται ότι οι κοινωνικές πρακτικές ελέγχονται και αναδιαμορφώνονται συνεχώς από τα ίδια τα άτομα, στη βάση των πληροφοριών που αποκτούν γι' αυτές, με αποτέλεσμα να μεταβάλλεται συνεχώς ο χαρακτήρας τους (Ritzer 2012: 569-572). Στο πλαίσιο αυτό η αλληλεγγύη εξαρτάται από την οικοδόμηση μιας «ενεργού εμπιστοσύνης» (active trust), «δέσμευσης» (commitment) και «υπευθυνότητας» (responsibility) απέναντι στους άλλους. Ο ρόλος της δημόσιας πολιτικής έγκειται στην ενίσχυση αυτής της νέας μορφής αλληλεγγύης, μέσω της ενδυνάμωσης των πολιτών ώστε να διευθετούν της ζωή τους και να οικοδομούν «υπεύθυνες» κοινωνικές σχέσεις, ενώ αποδίδεται ιδιαίτερος ρόλος στην οικογένεια και τους εθελοντικούς οργανισμούς (Third Way) (Oosterlynck & Bouchaute, 2013: 29).

3.2.3. Η αλληλεγγύη ως αναγνώριση (recognition)

Στο πλαίσιο της κριτικής θεωρίας έχει αναδυθεί τις τελευταίες δεκαετίες μια προσέγγιση της κοινωνικής αλληλεγγύης, ως το αποτέλεσμα ενός ορθολογικού διαλόγου σε καθημερινές κοινωνικές καταστάσεις, όπου οι άνθρωποι αναζητούν την αναγνώριση των κοινωνικών τους επιτευγμάτων. Αυτή η έμφαση στη δράση των υποκειμένων στην καθημερινή ζωή και τη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων στο μικρο-επίπεδο αποτελεί εν μέρει αναβίωση των κλασικών μικρο-κοινωνιολογικών σχολών της συμβολικής διαντίδρασης και της Σχολής του Σικάγο και αναδεικνύει ένα μειούμενο ενδιαφέρον της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας για την ενταξιακή δυναμική των κοινωνικών δομών στο μακρο-επίπεδο (Oosterlynck & Bouchaute, 2013: 35).

Ένας από τους πιο διακεκριμένους εκπροσώπους της κριτικής θεωρίας, ο J. Habermas εντοπίζει την πηγή της κοινωνικής αλληλεγγύης στις σύγχρονες κοινωνίες στην «επικοινωνιακή δράση» (communicative action). Στην επικοινωνιακή δράση «οι δράσεις των υποκειμένων που εμπλέκονται σ' αυτή δεν συντονίζονται μέσω εγωκεντρικών υπολογισμών του αποτελέσματος, αλλά μέσω ενεργειών κατανόησης. Οι συμμετέχοντες δεν προσανατολίζονται πρωταρχικά προς την ατομική επιτυχία, αλλά επιδιώκουν τους ατομικούς τους στόχους υπό την προϋπόθεση ότι είναι σε θέση να συνταιριάξουν τα πρακτικά τους σχέδια με βάση κοινούς ορισμούς της κατάστασης» (Habermas 1984: 286). Η επικοινωνιακή δράση συντελείται εντός του καθημερινού κόσμου, «όπου συναντώνται ο ομιλητής και ο ακροατής, οι οποίοι διαλέγονται και διατυπώνουν ισχυρισμούς εγκυρότητας της περιγραφής του κόσμου .....ασκούν κριτική ή επικυρώνουν την εγκυρότητα αυτών των ισχυρισμών, διευθετούν τις διαφορές τους και καταλήγουν σε συναίνεση» (Habermas 1987: 126). Άρα στόχος της επικοινωνιακής δράσης είναι να επιτευχθεί μια επικοινωνιακή συνεννόηση και για να γίνει αυτό εφικτό πρέπει η επικοινωνία να είναι αναλλοίωτη. Το κλειδί για μια ελεύθερη επικοινωνία βρίσκεται στον εξορθολογισμό της επικοινωνιακής δράσης, που θα οδηγεί σε μια «ορθολογικά κινητοποιημένη κατανόηση» και στην επίτευξη της συναίνεσης στη βάση της εγκυρότητας του ισχυρότερου επιχειρήματος (Ritzer 2012: 551). Μόνο ένας ορθολογικός διάλογος στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού κράτους μπορεί να νομιμοποιήσει τις αποφάσεις για μια κατάσταση όπου υπάρχουν ριζικά διαφορετικές απόψεις. Ο Habermas επιχειρεί να θεμελιώσει μια παγκόσμια ηθική, με την αλληλεγγύη να μην έχει κάποιο κανονιστικό προσανατολισμό, αλλά μέσω της ανάπτυξης του ορθολογικού διαλόγου και της επιχειρηματολογίας να μπορεί να προσλάβει ένα νόημα που να ενσωματώνει ολόκληρη την ανθρωπότητα.

Στην ίδια λογική, ο A. Honneth (1996), μαθητής του Habermas, ανέπτυξε την ιδέα ότι οι άνθρωποι στην καθημερινή διαντίδρασή τους με τους άλλους κατανοούν τα προβλήματά τους με όρους έλλειψης αναγνώρισης (lack of recognition). Αφετηρία του βιβλίου του «Αγώνας για Αναγνώριση» (Struggle for Recognition) είναι η αίσθηση των ατόμων ή ομάδων στην καθημερινή τους ζωή, ότι δεν απολαμβάνουν τον σεβασμό που

αξίζουν. Η αλληλεγγύη ή η κοινωνική εκτίμηση για τα κοινωνικά επιτεύγματα του άλλου, που οδηγεί στον αυτοσεβασμό, αποτελεί μια σημαντική μορφή αναγνώρισης. Στο πλαίσιο αυτό, η κοινωνική αλληλεγγύη προϋποθέτει την οργάνωση της κοινωνίας με τέτοιο τρόπο που να παρέχει σε όλους ίσες πιθανότητες να κερδίσουν τον αυτοσεβασμό μέσω της αναγνώρισης των κοινωνικών τους επιτευγμάτων. Ο Honneth –όπως και ο Habermas– πιστεύει ότι η κοινωνική συνοχή σε πλουραλιστικές κοινωνίες δεν μπορεί να διασφαλιστεί στη βάση κοινών αξιών και πεποιθήσεων, αλλά προϋποθέτει την ενεργό συμμετοχή των ατόμων στο πλαίσιο ενός ανοικτού συστήματος αξιών (Oosterlynck & Bouchaute 2013: 34). Εν κατακλείδι, στη σκέψη του Honneth, η κοινωνική αλληλεγγύη προϋποθέτει «μια κοινωνία όπου ελαχιστοποιεί τις διαφορετικές μορφές έλλειψης σεβασμού και παρέχει σε όλους τις ευκαιρίες να επιδιώξουν τα δικά τους οράματα περί «καλής ζωής» (good life) (Juul 2010: 259).

3.3. Η θεσμική έκφραση της κοινωνικής αλληλεγγύης: Από το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας στο κράτος κοινωνικής επένδυσης.

Το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας αναπτύχθηκε, όπως σημειώθηκε παραπάνω, ως η θεσμική έκφραση της κοινωνικής αλληλεγγύης, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους κοινωνικούς κινδύνους της βιομηχανικής κοινωνίας (ανεργία, αναπηρία, τρίτη ηλικία κ.λπ.). Υποστηρίζεται συχνά ότι σήμερα αυτή η οργανωμένη κοινωνική αλληλεγγύη του παραδοσιακού κράτους πρόνοιας απειλείται με διάβρωση (Taylor-Gooby 2011). Παράγοντες όπως η παγκοσμιοποίηση, η εξατομίκευση της κοινωνίας και η μετάβαση προς τη μετα-βιομηχανική κοινωνία έχουν ως αποτέλεσμα την ανάδυση

«νέων κοινωνικών κινδύνων» (new social risks) και υποσκάλπουν τα θεμέλια της κοινωνικής αλληλεγγύης του κράτους πρόνοιας. Οι νέοι κοινωνικοί κίνδυνοι ορίζονται ως «τα χάσματα ως προς το εισόδημα και τις υπηρεσίες που δημιουργούνται κατά τη μετάβαση στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες και αγορές εργασίας ... (Jenson & Saint Martin 2006: 430)

και περιλαμβάνουν τη συμφιλίωση εργασιακού και οικογενειακού βίου, τη μονογονεϊκότητα, τις παρωχημένες δεξιότητες, την ανεπαρκή κοινωνική ασφάλεια κ.λπ. (Bonoli 2004). Αυτοί οι νέοι κοινωνικοί κίνδυνοι τείνουν να συγκεντρώνονται στις πιο αδύναμες κοινωνικές ομάδες, ομάδες που παραδοσιακά δεν κινητοποιούνται από τα συνδικάτα, όπως οι νέοι εργαζόμενοι και οι γυναίκες, με αποτέλεσμα η υποστήριξη για καθολική παροχή κοινωνικής ασφάλειας να αποδυναμώνεται. Όλες οι παραπάνω διαδικασίες σηματοδοτούν μια μετάβαση από τη συλλογική ευθύνη απέναντι στις κοινωνικές ανάγκες που δημιουργήθηκαν κατά τη μετάβαση στη βιομηχανική κοινωνία, που συνεπάγεται και τη συλλογική κάλυψή τους από το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας, προς την *εξατομίκευση των κοινωνικών κινδύνων*, που οδηγεί στην ανάγκη για μια νέου τύπου κρατική παρέμβαση. Στο πλαίσιο αυτό προτείνεται η μετάβαση από το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας, που βασίζεται στην αναδιανομή μέσω της κοινωνικής ασφάλισης και των καθολικών υπηρεσιών, σ' ένα νέο «κράτος κοινωνικής επένδυσης» (social investment state). Ως κύρια χαρακτηριστικά αυτού του νέου τρόπου διαχείρισης των κοινωνικών κινδύνων και θεσμικής έκφρασης της κοινωνικής αλληλεγγύης, αναδεικνύονται η μετάβαση από τις παθητικές πολιτικής προστασίας από τους κινδύνους της αγοράς (ιδιότητα του πολίτη, από-εμπορευματοποίηση) στις ενεργητικές πολιτικές, η επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο (social investment), η ένταξη (inclusion), η εξατομίκευση, στόχευση και η επιλεκτικότητα των παροχών (van de Beer 2012: 25).

4. Συμπέρασμα: Αναζητώντας τη νέα κοινωνική αλληλεγγύη

Στόχος της παρούσας εργασίας αυτής ήταν η ανάδειξη ορισμένων πτυχών του μετασχηματισμού της κοινωνικής αλληλεγγύης που αναδεικνύονται σήμερα, ως το αποτέλεσμα των ραγδαίων οικονομικών και κοινωνικών μεταβολών που σηματοδότησαν τη μετάβαση στη μεταβιομηχανική εποχή. Το ενδιαφέρον μας εστιάστηκε κυρίως στην κοινωνιολογική συζήτηση περί κοινωνικής αλληλεγγύης, επιχειρώντας να εντοπίσει συνέχειες και ασυνέχειες στους τρόπους με τους οποίους (α) διαφορετικές σχολές κοινωνιολογικής σκέψης επιχειρούν να εντοπίσουν τις πηγές της κοινωνικής αλληλεγγύης, και (β) η κοινωνική αλληλεγγύη εκφράζεται θεσμικά, μέσω κυρίως του κράτους πρόνοιας, σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα. Από την ανάλυση προκύπτουν τα εξής βασικά συμπεράσματα.

Πρώτον, η κοινωνική αλληλεγγύη αποτελεί διαχρονικά μια θεμελιώδη έννοια για την κοινωνιολογική θεωρία.

Δεύτερον, η έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης προσεγγίζεται με διαφορετικούς τρόπους από διαφορετικές κοινωνιολογικές παραδόσεις και σχολές, αλλά και μετασχηματίζεται συνεχώς, αντανakλώντας τις ραγδαίες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές που οδήγησαν αρχικά από την παραδοσιακή στη βιομηχανική και στη συνέχεια στη σύγχρονη μετα-βιομηχανική κοινωνία.

Τρίτον, ο μετασχηματισμός αυτός χαρακτηρίζεται από συνέχειες και ασυνέχειες, πράγμα που σημαίνει ότι οι κλασικές προσεγγίσεις δεν χάνουν την ερμηνευτική τους αξία, αλλά επαναδιατυπώνονται και αναπροσανατολίζονται ώστε να ανταποκρίνονται στις ραγδαία μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες.

Τέταρτον, ο εννοιολογικός μετασχηματισμός της κοινωνικής αλληλεγγύης συνοδεύεται και από τον μετασχηματισμό της θεσμικής έκφρασής της, όπως δείχνει η σχετική συζήτηση για τη μετάβαση από το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας στο κράτος κοινωνικής επένδυσης.

Πέμπτον, η βασική πρόκληση στον αναστοχασμό για τις πηγές της κοινωνικής αλληλεγγύης στον 21^ο αιώνα, έγκειται στην αναζήτηση της αλληλεγγύης στη διαφορετικότητα. Αυτό φαίνεται και από την έμφαση που δίνουν οι σύγχρονες θεωρίες στο συνδυασμό μεταξύ προσωπικής αυτονομίας και αλληλεξάρτησης (Beck και Giddens), στην επικοινωνία και τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο μικρο-επίπεδο και την καθημερινή ζωή (Habermas, Honneth).

Στην αναζήτηση αυτή, ωστόσο, πρέπει να ενσωματωθούν και δύο διαστάσεις που φαίνεται να είναι σχετικά υποτιμημένες από τη σύγχρονη θεωρία. Η πρώτη αφορά στη μάκρο- διάσταση της κοινωνικής αλληλεγγύης, στο γεγονός δηλαδή ότι αναφέρεται στη συνολική συνοχή της κοινωνίας (Durkheim), που σήμερα τείνει να λάβει μια παγκοσμιοποιημένη μορφή, ενώ η δεύτερη αφορά στη σχέση της κοινωνικής αλληλεγγύης με τις άνισες σχέσεις εξουσίας και τις κοινωνικές συγκρούσεις (Marx και Weber). Συνεπώς, η αλληλεπίδραση δράσης-δομής και ο ρόλος της κοινωνικής αλληλεγγύης ως παράγοντα κοινωνικού αποκλεισμού ή και ενσωμάτωσης πρέπει να αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία κάθε συνθετικού θεωρητικού εγχειρήματος.

Βιβλιογραφία

- Baldwin, P. (1990), *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Bauman, Z. (2001), *The Individualized Society*, Cambridge, Polity Press.
- Bayertz, K. (ed.) (1999), *Solidarity*, Dordrecht/Boston, Kluwer Academic Publishers.
- Beck, U. (1992), *Risk society: Towards a new modernity*, London, Sage Publications Limited.

- Beck, U. (1997), *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order*, Cambridge, Polity Press.
- Beck, U. (2005), "Inequality and Recognition: Pan-European Social Conflicts and their Political Dynamic", in A. Giddens & P. Diamond (eds), *The New Egalitarianism*, Polity Press, σελ. 120-142.
- Bonoli, G. (2004), "The politics of new social risks and policies", presented at the ISA conference RC 19, September 2004, Paris.
- Castells, M. (1996), *The Rise of Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Coleman, J. S., & Fararo, T. J. (1992), *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*, Newbury Park, Sage.
- Crow, G. (2002), *Social solidarities*, Buckingham/Philadelphia, Open University Press
- De Beer, P. & Koster, F. (2009), *Sticking Together or Falling Apart? Solidarity in an Era of Individualization and Globalization*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Durkheim, E. ([1893] 1984), *The Division of Labour in Society*, μετάφραση W. D. Halls, Houndmills/London, MacMillan.
- Esping-Andersen, G. (1990), *The three worlds of welfare capitalism*, Princeton, Princeton University Press.
- Etzioni, A. (1997), *The New Golden Rule: Community and Morality in a Democratic Society*, London, Profile Books.
- Etzioni, A. (1998), "The responsive communitarian platform: Rights and responsibilities", in A. Etzioni (ed.), *The Essential Communitarian Reader*, Lanham, MD, Rowman & Littlefield.
- Giddens, A. (1991), *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge, Polity Press.
- Giddens, A. (1994), Risk, trust, reflexivity, in U. Beck, A. Giddens & S. Lash (eds), *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1984), *The Theory of Communicative Action*, volume one: *Reason and The Rationalization of Society*, Boston, Beacon Press.
- Habermas, J. (1987), *The Theory of Communicative Action*, volume two: *Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*, Boston, Beacon Press.
- Habermas, J. (ed.) (1995), *Justification and Application. Remarks on Discourse Ethics*. Cambridge, MA, MIT Press
- Hechter, M. (1987), *Principles of group solidarity*, Berkeley, CA, University of California Press.
- Honneth, A. (1996), *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*, Cambridge, Polity Press.
- Jenson, J. & Saint-Martin, D. (2006), "Building Blocks for a new Social Architecture: The LEGO Paradigm of an Active Society", *Policy and Politics*, 34: 429-451.
- Juul, S. (2009), *Solidarity in Individualized Societies. Recognition, Justice and Good Judgement*. London and New York: Routledge.
- Juul, S. (2010), "Solidarity and Social Cohesion in Late Modernity: A Question of Recognition, Justice and Judgement in Situation", *European Journal of Social Theory*, 13 (2): 253-269.
- Oosterlynck, S. & van Bouchaute, B. (2013), "Social Solidarities: The search of solidarity in sociology", *DieGem Working Paper*, 24-04-2013.
- Putnam, R. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York, Simon and Schuster.
- Ritzer, G. (2012), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, 7^η Έκδοση, Αθήνα, Κριτική (μτφ.).
- Savage, M., Warde, A., & Ward, K. (2003), *Urban sociology, capitalism and modernity*, Houndmills, Palgrave Macmillan.
- Sennett, R. (1998), *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York, Norton.
- Stjernø, S. (2004), *Solidarity in Europe, The history of an idea*, Cambridge/New York, Cambridge University Press.
- Taylor-Gooby, P. (2011), "Does risk society erode welfare state solidarity?", *Policy and Politics*, 39 (2): 147-161.
- van der Veen, R., Yerkes, M. & Achterberg, P. (eds.) (2012), *The Transformations of Solidarity*.

- Changing Risks and the Transformation of the Welfare State*, Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Wilde, L. (2007), "The concept of solidarity: emerging from the theoretical shadows?", *British Journal of Political Science and International Relations* 9 (1): 171–81.
- Αντωνοπούλου, Μ. (2011), *Οι Κλασσικοί της Κοινωνιολογίας. Κοινωνική Θεωρία και Νεότερη Κοινωνία*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Κονιόρδος, Σ. (2008), «Κοινωνικό Κεφάλαιο: Μεταξύ Θεωρητικής Σαφήνειας και Σύγχυσης», στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Θεωρητικά Διλήμματα και Κοινωνική Πραγματικότητα*, Πάτρα, ΕΑΠ, σελ. 279-304.
- Κωνσταντακόπουλος, Σ. (2010), «Το Κοινωνικό Κεφάλαιο στους Alexis de Tocqueville και Robert Putnam: Συνέχειες και Ασυνέχειες», στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο, Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήση, σελ. 29-44.

Εθνικός & κοινωνικός διάλογος για την Παιδεία: κοινωνιολογική προσέγγιση των όψεων και των πολιτικών πρακτικών μιας «θεσμικής χίμαιρας»

Νίκος Φωτόπουλος*

Περίληψη

Ο εθνικός και κοινωνικός διάλογος για την παιδεία αποτέλεσε σε πολλές περιπτώσεις το έναυσμα για τη δρομολόγηση εύρεσης συναινετικών λύσεων απέναντι στα διαχρονικά προβλήματα του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Από τη δεκαετία του '80 μέχρι σήμερα ποια είναι η συμπύκνωση της κοινωνικής εμπειρίας μας για το ζήτημα του εκπαιδευτικού διαλόγου στην ελληνική πραγματικότητα; Πώς αποτιμάται η πορεία των διαφόρων προσπαθειών που κατά καιρούς επιχειρήθηκαν; Ποιος ο ρόλος της πολιτικής εξουσίας, των ομάδων πίεσης, των οργανωμένων συμφερόντων και άλλων κοινωνικών ομάδων απέναντι στο πρόταγμα του εθνικού και κοινωνικού διαλόγου για την παιδεία; Η εισήγηση αυτή επιχειρεί να εμβαθύνει στην προβληματική του εγχειρήματος αναδεικνύοντας όψεις, διαστάσεις και πρακτικές.

Εισαγωγή

Ο εθνικός και κοινωνικός διάλογος για την παιδεία σε επίπεδο κυρίαρχης ρητορικής προβλήθηκε ως το έναυσμα για τη δρομολόγηση διαδικασιών εύρεσης «συναινετικών λύσεων» απέναντι στα διαχρονικά προβλήματα του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Σε άλλες περιπτώσεις προτάθηκε ως το θεσμικό πλαίσιο διαμόρφωσης μιας εναλλακτικής προσέγγισης για τη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής, με στόχο τη διασφάλιση ενός *minimum consensus* σε ζητήματα που εξ ορισμού αποτελούσαν και συνεχίζουν να αποτελούν πεδίο σύγκρουσης. Ειδικότερα η εισήγηση αυτή επιχειρεί να αναδείξει την προβληματική που διέπει το εγχείρημα του εθνικού και κοινωνικού διαλόγου στην παιδεία σε μια προσπάθεια να επισημάνει θέματα όπως: α) πώς διαμορφώνεται η συμπύκνωση της κοινωνικής εμπειρίας μας για το ζήτημα του διαλόγου στα εκπαιδευτικά ζητήματα από τη δεκαετία του 80 μέχρι σήμερα; β) ποιος ο ρόλος της πολιτικής εξουσίας και ποια η στάση των «ομάδων πίεσης», των «οργανωμένων συμφερόντων» και άλλων κοινωνικών ομάδων απέναντι στο πρόταγμα διαμόρφωσης ενός «συντεταγμένου» εθνικού και κοινωνικού διαλόγου; γ) ποια τα εννοιολογικά και τα ιδεολογικά όρια, τα «σημαίνοντα και σημαινόμενα» των όρων «εθνικός» και «κοινωνικός» στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής;

---

* Επίκουρος Καθηγητής, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας.
Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: nfotopoulos@uowm.gr

Κοινωνικός διάλογος: όψεις και επισημάνσεις στην Ελλάδα και την Ε.Ε

Η διαμόρφωση του περιεχομένου της έννοιας του «κοινωνικού διαλόγου» συνδέεται άρρηκτα με την ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (παλαιότερα Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας) στη δεκαετία του '80 σε μια προσπάθεια να εδραιωθεί το «κοινωνικό μοντέλο ανάπτυξης» στη μεταπολεμική Ευρώπη (Ishikawa 2003 & Voss 2011). Το πλαίσιο μέσα στο οποίο δομήθηκε η έννοια του κοινωνικού διαλόγου ως ενεργητικού εργαλείου δημόσιας πολιτικής το οποίο περιλαμβάνει το πεδίο των διαπραγματεύσεων, των διαβουλεύσεων καθώς και την ανταλλαγή πληροφοριών ανάμεσα στους εκπροσώπους των κυβερνήσεων, των εργοδοτών και των εργαζομένων σχετικά με θέματα που αφορούν στην οικονομική και κοινωνική πολιτική (EC 2016). Ειδικότερα, η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ILO) διευκρινίζει πως δεν υπάρχει ένας καθολικά αποδεκτός και ταυτόχρονα αποκλειστικός ορισμός του κοινωνικού διαλόγου. Κατά συνέπεια, κάθε αναφορά στην έννοια του κοινωνικού διαλόγου οφείλει να χρησιμοποιεί έναν «ανοικτό» ορισμό εργασίας, ο οποίος να περιλαμβάνει και να αντικατοπτρίζει ένα ευρύ φάσμα διαδικασιών και πρακτικών που ενυπάρχουν και λειτουργούν σε όλο τον κόσμο (Ishikawa 2003, Rychly 2009). Εν κατακλείδι ο κοινωνικός διάλογος (εμπλεκόμενων φορέων) στη σύγχρονη ρητορική αλλά και στις κυρίαρχες πολιτικές πρακτικές θεωρείται σημαντικό μέσο για την προώθηση της δημιουργίας συναίνεσης καθώς και της δημοκρατικής συμμετοχής των ατόμων με ζωτικά συμφέροντα στον κόσμο της εργασίας (Larsson 1997). Η ορθολογική ανάπτυξη και διαχείρισή του, υποστηρίζεται πως προάγει τη διαφάνεια και τη χρηστή διακυβέρνηση στη δημόσια πολιτική, περιλαμβάνοντας πρακτικές όπως η ανταλλαγή πληροφοριών, συμβουλών και τεχνογνωσίας, μηχανισμούς συλλογικής λήψης αποφάσεων, τεχνικές διαπραγμάτευσης και σύνθεσης πολιτικών (Ishikawa 2003) Ταυτόχρονα μέσω αυτού επιδιώκεται η περιστολή των δυσλειτουργιών που προκαλεί η ασυνεννοησία μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων ενώ προωθείται η «ειρηνική επίλυση» των διαφορών, η χρηστή και λελογισμένη διαχείριση των κοινωνικών υποθέσεων με αίσθημα κοινωνικής ευθύνης και συνέπειας στις αρχές της δημοκρατίας (Ishikawa 2003).

Στην Ελλάδα, παρά τις όποιες ισχνές προσπάθειες, η κρατική νομοθεσία παραμένει η βασική πηγή ρύθμισης και διευθέτησης ανάμεσα σε φορείς που αντικειμενικά τα συμφέροντά τους εδράζονται σε διαφορετικά πλαίσια και πεδίο εντός των υφιστάμενων κοινωνικών ιεραρχήσεων. Παρά τις προσπάθειες για εναρμόνιση και σύμπλευση με το «κοινοτικό κεκτημένο» και τις ευρωπαϊκές συστάσεις, ο «κοινωνικός διάλογος» στη χώρα μας δεν αποδεικνύεται ουσιαστικός, αφού η χώρα βρίσκεται αισθητά πίσω σε θέματα πολιτικών και πρακτικών συγκρότησης του δημόσιου χώρου. Υπό την έννοια αυτή είναι εμφανής η έλλειψη μιας οργανωμένης στάσης τόσο από πλευράς κράτους όσο και από πλευράς κοινωνίας των πολιτών απέναντι σε θέματα και πρακτικές κοινωνικού διαλόγου. Ενδεικτικά αναφέρεται πως το κατεξοχήν αρμόδιο όργανο στη χώρα για θέματα διαλόγου, η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή δεν αξιοποιείται επαρκώς αφού, πολλά από τα νομοσχέδια οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής δεν φτάνουν σε αυτή για γνωμοδότηση (ΟΚΕ 2002). Οι προτάσεις της δεν εισακούονται στον επιθυμητό βαθμό, με συνέπεια οι όποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες να οδηγούνται σε αδιέξοδο και να καταλήγουν σε ελλείψεις ή ανεφάρμοστους νόμους (Γιαννακούρου 2003, Καριακουλάφη και Μοσχονάς 2006). Παρά τα μικρά βήματα που έχουν σημειωθεί, συχνά η Ελλάδα κατατάσσεται μεταξύ των χωρών εκείνων όπου οι σχετικές πρωτοβουλίες δεν φαίνεται να έχουν ευδοκιμήσει. Επιπροσθέτως, εμφανίζεται χαμηλός βαθμός συναίνεσης και επίτευξης κοινωνικών συμφωνιών, ενώ ο ρόλος των διαφόρων φορέων τριμερούς διαβούλευσης και συμμετοχής παραμένει ισχνός και περιθωριακός (Γιαννακούρου 2003, ΟΚΕ 2002).

Ωστόσο, αν αυτή η εικόνα δεσπόζει στη χώρα ως κυρίαρχη αναπαράσταση, η οικονομική κρίση και η παρατεταμένη ύφεση αύξησαν τις κοινωνικές εντάσεις την ίδια στιγμή που οι περισσότερες μεταρρυθμίσεις σχεδιάστηκαν και εφαρμόστηκαν χωρίς ουσιαστικό διάλογο, χωρίς καν τη συμμετοχή της κοινωνίας και των παραγωγικών τάξεων. Ταυτόχρονα, σε μια κοινωνία που ευδοκιμούν φαινόμενα όπως η καλπάζουσα ανεργία των νέων, η αναντιστοιχία των προσόντων με τις θέσεις και τις ανάγκες της αγοράς εργασίας, οι εκπαιδευτικές και κοινωνικές ανισότητες, η αναξιοπιστία και η ασυνέπεια των πολιτικών η επίκληση του κοινωνικού διαλόγου φαίνεται να ηχεί «παράφωνα» ή με δυσπιστία στα αυτιά των πολιτών. Επιπροσθέτως, η καθυστέρηση εφαρμογής και εμπέδωσής του δυστυχώς αποτέλεσε τροχοπέδη στην πορεία οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ανάπτυξης της χώρας αφού, παράγοντες όπως η κρατικοδίαιτη εξάρτηση των κοινωνικών εταίρων αλλά και η έλλειψη οικονομικής αυτοδυναμίας του συνδικαλιστικού κινήματος ευνόησαν όψεις του πελατειακού κράτους και της θεσμικής υπανάπτυξης.

Ο διάλογος για την παιδεία στην μεταπολιτευτική Ελλάδα: μια απόπειρα αποτίμησης των πολιτικών πρακτικών

Κάθε προσπάθεια να διαμορφωθεί το πλαίσιο διεξαγωγής ενός εθνικού και κοινωνικού διαλόγου για την παιδεία στην Ελλάδα συνδέεται με περιόδους ανακατατάξεων και έντονης δυσαρέσκειας στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής κοινότητας. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '80, ανακοινώνεται ο «*διαρκής εθνικός διάλογος για την παιδεία*» σε μια προσπάθεια να κατευναστεί το γενικότερο κλίμα κοινωνικών αντιδράσεων και διαδοχικών απεργιακών κινητοποιήσεων. Στη δεκαετία του 90 παρατηρούνται επίσης διάσπαρτες εξαγγελίες διαλόγου και θεσμικής διευθέτησής του. (Μαυρογιώργος 2015). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η θεσμοθέτηση του Εθνικού Συμβουλίου για την Παιδεία (ΕΣΥΠ)¹ σε μια προσπάθεια να εκτονωθούν οι πολλαπλές εκπαιδευτικές και απεργιακές κινητοποιήσεις. Στη δεκαετία που ακολούθησε μετά το 2000, εν μέσω απεργιών, συνδικαλιστικών διεκδικήσεων και αντιδράσεων από μέρος των εκπαιδευτικών, επιχειρήθηκε η επανεκκίνηση του «*εθνικού διαλόγου για την Παιδεία*» με στόχο την προώθηση μεταρρυθμίσεων (Μαυρογιώργος 2015). Αναφορικά προς τις όποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες επιχειρήθηκαν, το ΕΣΥΠ λειτούργησε ανεπαρκώς με μικρά ή μεγαλύτερα διαστήματα ανενέργειας, με όλες τις πολιτικές ηγεσίες να το επικαλούνται επιλεκτικά ή να το ενεργοποιούν κατά περίπτωση χωρίς ουσιαστικά να παράγεται συγκεκριμένο και κοινωνικά από αποτέλεσμα. Επιχειρώντας να σκιαγραφήσουμε το περίγραμμα λειτουργίας αυτού του οργάνου, αποδίδοντας ταυτόχρονα βασικά χαρακτηριστικά και όψεις του, θα μπορούσαμε να εστιάσουμε σε εμφανή στοιχεία όπως: (α) η ανισομερής σύνθεση των συντελεστών που απαρτίζουν το σώμα β) η σαφής υπεροχή της κρατικής υπαλληλίας και των διορισμένων ηγεσιών των οργανισμών που συγκροτούν την κρατική μηχανή, (γ) ο αδόμητος και «ασυνάρτητος» κατάλογος των συμμετεχόντων με εμφανές το στοιχείο μιας ανορθολογικής και χωρίς συντεταγμένες διαπραγματευτικής λειτουργίας, (δ) η επίκληση στον «*εργαλειακό λόγο*» ή σε δήθεν ιδεολογικά «ουδέτερες» τεχνικές της εκπαιδευτικής πολιτικής με σκοπό την

¹ Η συγκρότηση, οργάνωση και λειτουργία του Εθνικού Συμβουλίου Παιδείας καθορίζονται από το Π.Δ. 127, ΦΕΚ Α'114/12.05.03 Ειδικότερα, συγκροτείται: από την Ολομέλεια και τα τρία επιμέρους Συμβούλιά του: (α) το Συμβούλιο Ανώτατης Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης (ΣΑΠΕ), (β) το Συμβούλιο Ανώτατης Τεχνολογικής Εκπαίδευσης (ΣΑΤΕ), (γ) το Συμβούλιο Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (ΣΠΔΕ).

«υπέρβαση» της «κρίσης νομιμοποίησης» που χωρίς αμφιβολία παρατηρείται έντονη σε όλο το εκπαιδευτικό και κοινωνικό φάσμα (Findeli 2001). Επιπροσθέτως, η διεξαγωγή του διαλόγου λειτούργησε ποικιλοτρόπως. Ανάμεσα στα πολλά πρόσωπα της λειτουργίας του επισημαίνουμε το ρόλο του σε πεδίο τυπικής διεκπεραίωσης ήδη ειλημμένων αποφάσεων, ως πλατφόρμα για την αναστολή κοινωνικών κινητοποιήσεων, ή εν τέλει ως πεδίο ανάπτυξης μιας συγκεκριμένης θεματολογίας, η οποία ήταν πολλές φορές πέρα και μακριά από τις πραγματικές ανάγκες.

Έχοντας αποκρυσταλλωμένη μια συνολικότερη εμπειρία αναφορικά προς τον τρόπο με τον οποίο ο κοινωνικός διάλογος στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής πραγματοποιείται στη μεταπολιτευτική Ελλάδα θα μπορούσαμε να πούμε πως η «οριακή» προσφυγή στον εθνικό χαρακτήρα του διαλόγου αναμφίβολα αποτελεί και συνεχίζει να αποτελεί ακόμα και σήμερα μια τακτική μέσω της οποίας επιχειρείται η συγκάλυψη έντονων ταξικών και κοινωνικών ανισοτήτων (Heyes 2007).

Ουσιαστικά, προωθείται συστημικά η διεξαγωγή ενός διαλόγου στην υπηρεσία ενός ασαφούς, «γενικού και εθνικού συμφέροντος» κάτω από το οποίο επιχειρείται η αποσιώπηση του διερευνώμενου χάσματος ανάμεσα σε «έχοντες και μη έχοντες» πρόσβαση και δικαιώματα σε μορφωτικά αγαθά (Μαυρογιώργος 1991). Σε επίπεδο ανάγνωσης των άρρητων και μη έκδηλων σημαινόντων η επίκληση ενός γενικόλογου και αόριστου «εθνικού» συμφέροντος, το οποίο δε συγκεκριμενοποιεί τη στρατηγική και το στόχο του, ενδεχομένως να προσφέρεται για την υπονόμηση του «κοινωνικού» καθώς και όλων όσων σχετίζονται με τα κεκτημένα και τις διεκδικήσεις των εργαζομένων (Miliband 1983). Για παράδειγμα ανατρέχοντας στις θεματικές που κατά καιρούς αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του «εθνικού και κοινωνικού διαλόγου» διαπιστώνουμε πως συστηματικά ενυπάρχουν ζητήματα τα οποία είτε κατείχαν περιφερειακό ρόλο, είτε δε έγινε καμία σοβαρή προσέγγιση ανάλυσης, ερμηνείας και αντιμετώπισης. Ειδικότερα τέτοια θέματα ήταν οι εκπαιδευτικές ανισότητες (ταξικές, πολιτισμικές, γεωγραφικές, κ.λπ.), η ενίσχυση της συμμετοχής της εκπαιδευτικής κοινότητας στον κεντρικό εκπαιδευτικό σχεδιασμό, η διοικητική εκπαιδευτική αποκέντρωση και η ενίσχυση της παιδαγωγικής αυτονομίας, το «αφανές» κόστος της δημόσιας εκπαίδευσης και η αποφασιστική αντιμετώπιση της παραπαιδείας, η αποδυνάμωση της «δωρεάν παιδείας» και της εκπαίδευσης ως δημόσιας πολιτικής, η θεσμική και πολιτισμική υποβάθμιση των σχολείων της υπαίθρου, της νησιωτικής Ελλάδας αλλά και των λαϊκών προαστείων στα μεγάλα αστικά κέντρα, οι «βιομηχανίες προσόντων» που ενδημούν στην ιδιωτική σφαίρα, η ουσιαστική επιστημονική και παιδαγωγική ενίσχυση των εκπαιδευτικών, ο εθνοκεντρισμός στην εκπαιδευτική μας πολιτική, κ.α. (Μαυρογιώργος 1991). Τα θέματα αυτά ουδέποτε βρήκαν μια καίρια θέση μέσα στις επεξεργασίες και την ατζέντα με ενδελεχή, συστηματικό και εμβριθή τρόπο αφού η έμφαση κατά κανόνα δινόταν είτε σε θέματα διαχειριστικής φύσης ή σε θέματα όπως το σύστημα πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, τα προγράμματα σπουδών, το ωρολόγιο πρόγραμμα κ.α. Ακόμα και σε μεμονωμένες περιπτώσεις που υπήρχαν αναφορές και επεξεργασίες ή πορίσματα τα οποία επιχειρούσαν να θίξουν ζητήματα όπως οι ζώνες εκπαιδευτικής προτεραιότητας και η γεωγραφία των εκπαιδευτικών ανισοτήτων στην Ελλάδα, τα αποτελέσματα της συζήτησης δεν μεταφραζόντουσαν σε ρεαλιστικές πολιτικές (Μαυρογιώργος 2015).

Το πρόταγμα του «εθνικού και κοινωνικού διαλόγου» στην εποχή των μνημονίων

Είναι σαφές πως η Ελλάδα βρίσκεται βυθισμένη σε μια βαθιά και παρατεταμένη κρίση, δεδομένο που προσδιορίζει την οικονομική και πολιτική εξάρτηση της χώρας από μια

σειρά εξωγενείς παράγοντες στο πεδίο της Ευρωπαϊκής και διεθνούς πραγματικότητας. Αναμφίβολα, τα τελευταία χρόνια, η ελληνική κοινωνία βρίσκεται σε μία βίαιη περίοδο έντονων πιέσεων υπό το άγος της δημοσιονομικής προσαρμογής με συνέπεια τη γενικότερη αμφισβήτηση των δημόσιων πολιτικών καθώς και των κατακτήσεων του ήδη ισχνού κοινωνικού της κράτους. Η παρατεταμένη ύφεση και η βαθιά οικονομική κρίση δεν έχουν αφήσει ανέγγιχτο το πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής με συνέπεια τα τελευταία χρόνια να είμαστε μάρτυρες μιας πρωτοφανούς υποβάθμισης της εκπαιδευτικής μας πραγματικότητας η οποία, εντυπώνεται μέσω φαινομένων όπως η μισθολογική εξαθλίωση των εκπαιδευτικών λειτουργών, η υποβάθμιση των υποδομών, η έξαρση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων, η υποβάθμιση και η απαξίωση της γνώσης ως αγαθού, η κυριαρχία της αβεβαιότητας, η αύξηση της διαρροής εγκεφάλων στο εξωτερικό, ο ευτελισμός των πτυχίων και των διπλωμάτων, η αδυναμία να συνδεθούν παραγωγικά οι ροές της εκπαίδευσης-κατάρτισης με την απασχόληση με συνέπεια και τη ραγδαία αύξηση της ανεργίας των νέων.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό λοιπόν να αναστοχαστούμε πάνω στα υπαρκτά, τα επείγοντα αλλά και τα διαχρονικά προβλήματα του εκπαιδευτικού μας συστήματος με τρόπο που να προωθηθούν ρεαλιστικές λύσεις απέναντι στις δομικές παθογένειες του τύπου. Εν κατακλείδι, ενέχει σημαντικό ενδιαφέρον η συνέχιση του προβληματισμού και της διερεύνησής μας γύρω από το πώς θα εφαρμοστεί στην πράξη αυτό που εδώ και τριάντα χρόνια φαντάζει ως «θεσμική χίμαιρα», το πώς δηλαδή θα μπορεί να αξιοποιηθεί δημιουργικά ή ήδη αρνητική εμπειρία όχι μόνο λόγω της αναποτελεσματικότητας αλλά κυρίως λόγω της απαξίωσης που έχει προκληθεί σε μια τέτοια διαδικασία.

Κατά τη γνώμη μας τα ερωτήματα παραμένουν ανοικτά. Μπορεί να υπάρξει «εθνικός και κοινωνικός» διάλογος σε συνθήκες «μνημονιακού ελέγχου»; Μπορεί η επίκληση του «εθνικού» ως κοινωνικής και ιδεολογικής κατασκευής να υπερβεί το «ερεβώδες χάος» που προκαλούν οι δομικές και γενεσιουργές αιτίες της φτώχειας, του εκπαιδευτικού και κοινωνικού αποκλεισμού και της μορφωτικής αποστέρησης; Οι «ομάδες πίεσης» και τα «οργανωμένα συμφέροντα» είναι σε θέση να πετύχουν ένα *minimum* συναίνεσης ή αυτό καθίσταται ανέφικτο σε συνθήκες ελληνικής κρίσης; Εν τέλει, η προοπτική διαλόγου για τα θέματα παιδείας αποτελεί μια «θεσμική χίμαιρα» ή υπό προϋποθέσεις, θα μπορούσε να καταστεί μια ρεαλιστική προοπτική;

Στις μέρες μας, το ζήτημα του εθνικού και κοινωνικού διαλόγου για την παιδεία επανέρχεται μέσα από τη δημιουργία μιας πολυμελούς επιτροπής η οποία, αποτελείται από πανεπιστημιακούς δασκάλους, ακαδημαϊκούς, εμπειρογνώμονες, ερευνητές και εκπαιδευτικούς. Στόχος της επιτροπής αυτής αποτελεί η ενεργοποίηση μιας δυναμικής διαλόγου με πολλές υπό-επιτροπές και συνεργάτες με σκοπό την παράλληλη λειτουργία της με την, από πλευράς πολιτικής ηγεσίας, επανασύσταση και επαναλειτουργία του ΕΣΥΠ το οποίο παραμένει για χρόνια ανενεργό. Είναι σαφές πως δεν είμαστε σε θέση να αξιολογήσουμε τα αποτελέσματα και τις επεξεργασίες της επιτροπής αυτής, γιατί, τη στιγμή που γράφεται το άρθρο αυτό, δεν έχουμε απτά αποτελέσματα αφού το εγχείρημα είναι σε εξέλιξη. Ωστόσο, εν μέσω μιας αντιφατικής παγκοσμιοποιημένης πραγματικότητας κανείς δεν θα μπορούσε να αρνηθεί πως στην Ελλάδα έχει πληγωθεί ανεπανόρθωτα αυτό που αποκαλούμε «κεφάλαιο κοινωνικής και πολιτικής εμπιστοσύνης» (Earle and Cvetkovich 1995) γεγονός, που τεκμηριώνει την *a priori* άρνηση διαφόρων κοινωνικών ομάδων αλλά και συγκεκριμένων φορέων να συμμετάσχουν στο διάλογο, εμποδίζοντας ή λαιοδρώνοντας τις όποιες προσπάθειες επιχειρούνται. Αναμφίβολα, ο στείρος αρνητισμός, η ανέξοδη και η *a priori* επιθετική ρητορική δε βοηθούν. Επίσης δεν συμβάλουν θετικά και οι αντίστοιχες προτροπές σε αναχωρητισμό και ιδιώτευση, πολιτικές επιλογές που ενισχύουν ευθέως το συντηρητισμό, τη στασιμότητα και εν τέλει την οπισθοδρόμηση. Είναι λοιπόν αναγκαίο

σε μεταγενέστερη φάση να δούμε επισταμένα σε ποιο σημείο θα έχουν φτάσει οι επεξεργασίες και τα αποτελέσματα του εγχειρήματος αυτού, σε μια εξαιρετικά δυσμενή για τη χώρα συγκυρία, μέσω πολλών και δυσεπίλυτων προβλημάτων. Ωστόσο είναι σημαντικό να δώσουμε το στίγμα των θεματικών που η νέα αυτή προσπάθεια επιχειρεί.

Ειδικότερα, τα ζητήματα που αναπτύσσονται αφορούν σε θέματα όπως:²

(α) οι δημοκρατικές αξίες και η ενίσχυση του δημοκρατικού ρόλου του σχολείου,
(β) η αναδιάρθρωση των οικονομικών της εκπαίδευσης μέσα από τη διερεύνηση νέων χρηματοδοτικών εργαλείων και τη διαμόρφωση εναλλακτικών χρηματοδοτικών σχημάτων,

(γ) η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών μονάδων και των εκπαιδευτικών λειτουργιών,

(δ) η διερεύνηση, η ενδυνάμωση των διδακτικών πρακτικών που σχετίζονται με τους γραμματισμούς στις νέες τεχνολογίες στην εκπαίδευση,

(ε) ο επαναπροσδιορισμός και η διαμόρφωση του ενιαίου χώρου της ανώτατης εκπαίδευσης και της έρευνας,

(στ) η αναμόρφωση του Λυκείου, η αντιμετώπιση του ζητήματος της παραπαιδείας, η πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, το σύστημα μετεγγραφών στα Ιδρύματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης,

(ζ) τα είδη και η δομή των διαφορετικών σχολικών μονάδων και του σχολικού δικτύου ανά περιοχή,

(η) η οργάνωση και η διοίκηση των δομών της εκπαίδευσης,

(θ) η διασύνδεση των εκπαιδευτικών εκροών με την παραγωγή και με την αγορά εργασίας,

(ι) η αξιοποίηση των νέων επιστημόνων,

(κ) ο επαναπροσδιορισμός του ρόλου των κοινωφελών Ιδρυμάτων, των Μη κυβερνητικών Οργανώσεων καθώς και άλλων οργανισμών που σχετίζονται με την έρευνα και την εκπαίδευση.

Είναι σαφές πως με μια πρώτη ανάγνωση γίνεται αντιληπτό πως η θεματολογία του διαλόγου εστιάζεται σε θέματα τα όποια εφάπτονται στο πλαίσιο που η ελληνική κρίση έχει διαμορφώσει, ιδιαίτερα μάλιστα μετά την είσοδο της χώρας μας στο μνημονιακό τοπίο καθώς και των υποχρεώσεων που ανέλαβε έναντι των δανειστών της. Αναμφίβολα, γίνεται αισθητή η επιρροή της ευρύτερης ρητορικής που ο ΟΟΣΑ έχει αναπτύξει τα τελευταία χρόνια για την εκπαίδευση, σε μια προσπάθεια να εναρμονιστεί το πεδίο των εθνικών εκπαιδευτικών πολιτικών με μια υπερεθνική και παγκοσμιοποιημένη στρατηγική. Είναι σαφές πως στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης τα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα συμπίεζονται αισθητά προς μια κατεύθυνση που αναμφίβολα δεν έχει καμία σχέση με το μεταπολεμικό σκηνικό του Δυτικού κόσμου. Ακόμα περισσότερο, η εκπαιδευτική πολιτική στις μέρες μας αποικιοποιείται τόσο από τις δυνάμεις της αγοράς όσο και από την ηγεμονία ενός εργαλειακού Λόγου μεταλλάσσοντας την αυτόνομη, μετασχηματιστική και απελευθερωτική λειτουργία της μάθησης σε μηχανισμούς και πρακτικές κομφορμισμού στο απρόσωπο συνεχές μιας μονοδιάστατης κοινωνίας. Αναλογιζόμενοι τα όρια, τις δυνατότητες αλλά και τις προοπτικές του δικού μας εκπαιδευτικού συστήματος, είναι αναγκαίο πέρα από τις εγγενείς ιδιαιτερότητες να λαμβάνουμε υπόψη μας και το πλαίσιο της ευρύτερης οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής συγκυρίας. Ωστόσο, θα ήταν πρώιμο να εξάγουμε βιαστικά συμπεράσματα σχετικά με την αποτελεσματικότητα ή την έκβαση αυτής της προσπάθειας σε θεσμικό επίπεδο, ιδιαίτερα σε αυτή τη δυσμενή για τη

---

² Πηγή: βλ. σχετικά τα Πρακτικά συνεδρίασης της Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων της Βουλής, Δεκέμβριος 2015.

χώρα συγκυρία.

Πέρα από κάθε αμφιβολία η χώρα χρειάζεται τον επαναπροσδιορισμό της εκπαιδευτικής πολιτικής με τρόπο που να ευδοκιμήσει έστω και ένα *minimum* συνεννόησης με στόχο την αντιστροφή του αρνητικού κλίματος και τη χάραξη μιας εθνικής στρατηγικής για την εκπαίδευση, την κατάρτιση και τη δια βίου μάθηση. Είναι βέβαιο πως το εκπαιδευτικό μας σύστημα βρίσκεται σε ένα οριακό σημείο όπου η κοινωνική πλειοψηφία ασφυκτιά απέναντι στα αδιέξοδά του. Καθημερινά το δημόσιο και δωρεάν αγαθό της παιδείας υποβαθμίζεται, οι εκπαιδευτικές ανισότητες βαθαίνουν, η συμβολική και ουσιαστική αξία του δημόσιου σχολείου φθίνει, η μετριότητα κανοναρχεί το δημόσιο βίο ενώ τα μαθησιακά αποτελέσματα των εκπαιδευτικών μας ιδρυμάτων ευτελίζονται αφού, η γνώση μετασχηματίζεται σε ρηχή κατάρτιση που οδηγεί στην απασχολησιμότητα και την ανεργία. Οδυνηρή απόληξη της υποβάθμισης αυτής αποτελεί η υπαγωγή του αγαθού της παιδείας στην αγοραία αντίληψη της κατανάλωσης ενός προϊόντος με ημερομηνία πιστοποίησης. Η εικόνα αυτή γίνεται ακόμα πιο ζοφερή αν αναλογιστούμε τους περιορισμούς που το ελληνικό κράτος υφίσταται, όταν η δημοσιονομική του πολιτική είναι απόλυτα εξαρτημένη από τις μνημονιακές δεσμεύσεις με συνέπεια την αδυναμία μιας αυτόνομης και αυτοπροσδιοριζόμενης στρατηγικής για την εκπαίδευση, την κατάρτιση και τη δια βίου μάθηση.

Το διακύβευμα κατά την άποψή μας σχετίζεται με το κατά πόσο θα μπορέσουμε να διαχειριστούμε την κατεστημένη και διαρκή κρίση με όρους υπέρβασης και ανατροπής. Θα καταστεί εφικτό η διαμόρφωση μιας νέας κουλτούρας διαλόγου και κοινωνικής συνεννόησης σε αυτονόητα ελάχιστα ή θα αποδειχθεί και αυτό το εγχείρημα το κυνήγι μιας ακόμα «θεσμικής χίμαιρας»;

Η φανταστική προβολή ωστόσο είναι αναγκαία σε κάθε κοινωνικό και πολιτισμικό εγχείρημα. Τα λόγια του Τάσου Λειβαδίτη ηχούν επίκαιρα περισσότερο από ποτέ: «Προσπάθησα από μία χίμαιρα να φτιάξω ένα ολόκληρο πεπρωμένο...».

Βιβλιογραφία

- Earle, T. C., & Cvetkovich, G. (1995), *Social trust: Toward a cosmopolitan society*, Greenwood Publishing Group.
- European Commission, (2016), *A new start for social dialogue* όπως υπάρχει στο file:///C:/Users/NFOTO/Downloads/2016Stocktaking%20paper%20New%20Start-WEB.pdf (τελευταία πρόσβαση 22-3-2016).
- Fashoyin, T.(2004), “Tripartite cooperation, social dialogue and national development”, *International Labour Review*, 143 (4): 341-372.
- Findeli, A. (2001), “Rethinking design education for the 21st century: Theoretical, methodological, and ethical discussion”, *Design Issues*, 17 (1): 5-17.
- Gorges, M. J. (2001), “The new institutionalism and the study of the European Union: the case of the social dialogue”, *West European Politics*, 24 (4): 152-168.
- Heyes, J. (2007), “Training, social dialogue and collective bargaining in Western Europe”, *Economic and Industrial Democracy*, 28 (2): 239-258.
- Ishikawa, J. (2003). *Key features of national social dialogue: A social dialogue resource book* (vol. 11), International Labour Office.
- Larsson, A. (1997). “A Comment on the ‘Manifesto for Social Europe’”, *European Law Journal*, 3 (3): 304-307.
- Miliband, R. (1983) “State power and class interests”, *New Left Review*, No 138 (March-April): 57-68.
- Μαυρογιώργος, Γ. (1986), «Ο Διάλογος και οι διαπραγματεύσεις του ΥΠΕΠΘ με τους

- εκπαιδευτικούς: Διαχείριση αντιθέσεων, προσεταιρισμός και νομιμοποίηση», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 31: 19-24.
- Μαυρογιώργος, Γ. (2015) «Ο ‘διαρκής εθνικός διάλογος’ για την Παιδεία: Ρομαντική πρωτοβουλία ή αρχιτεκτονική διαμόρφωσης της κοινής γνώμης;». Διαθέσιμο από: <https://www.alfavita.gr/apopsin/o-diarkis-ethnikos-dialogos-gia-tin-paideia-romantiki-protovoylia-i-arhitektoniki> (τελευταία πρόσβαση 22/3/2016).
- Rychly, L. (2009), *Social dialogue in times of crisis: Finding better solutions*, Geneva, ILO.
- Voss, E., Homan, B., Westhäüßer, K., & Kwiatkiewicz, A. (2011), “European Social Dialogue: achievements and challenges ahead: results of the stock-taking survey amongst national social partners in the EU Member States and candidate countries”, Final Synthesis Report.
- Welz, C. (2008), *The European social dialogue under articles 138 and 139 of the EC treaty: actors, processes, outcomes*, vol. 36, Kluwer Law International.
- Γιαννακούρου, Μ. (2003), *Ο κοινωνικός διάλογος στην Ελλάδα: αποτίμηση, τάσεις και προοπτικές*, Αθήνα, EIRO News.
- Καρακιουλάφη, Χ. & Μοσχονάς, Α. (2006) «Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: Μεταξύ ‘συγκεντρωτισμού’ και ‘αποκέντρωσης’», *Κοινωνική Ανάπτυξη και Συνοχή*, 1: 37-48.
- Μαυρογιώργος, Γ. (1991), Ανιχνεύοντας το «μηδέν» του διαλόγου για την παιδεία», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 60: 13-19.
- Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, (2002), «Ο κοινωνικός διάλογος στην Ελλάδα: Αποτίμηση-τάσεις-προοπτικές», διαθέσιμο από: http://www.oke.gr/opinion/op_86.pdf τελευταία πρόσβαση 22/3/2016.

Αποτελέσματα έρευνας σχετικά με τα επιχειρησιακά πρότυπα των ελληνικών ΜΚΟ του τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών και του περιβάλλοντος. Η εφαρμογή εργαλείων, τεχνικών και καλών πρακτικών για την αποτελεσματική διοίκηση και διαχείριση πόρων στο πλαίσιο της οργανωσιακής μάθησης των ΜΚΟ¹

Ευάγγελος Ι. Χαϊνάς*

Περίληψη

Το άρθρο παρουσιάζει το ερευνητικό πλαίσιο και τα αποτελέσματα ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας σχετικά με τα επιχειρησιακά πρότυπα των ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στους τομείς των κοινωνικών υπηρεσιών και του περιβάλλοντος, στην Ελλάδα. Επιπρόσθετα, περιγράφεται το πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας τους, η αξιολόγηση των υπηρεσιών που προσφέρουν και των δραστηριοτήτων τους. Τέλος, αποτυπώνονται τα εργαλεία, οι τεχνικές και οι καλές πρακτικές της αποτελεσματικής διοίκησης και διαχείρισης πόρων στο πλαίσιο της οργανωσιακής μάθησης των ΜΚΟ.

Λέξεις-κλειδιά: ΜΚΟ, οργανωσιακή μάθηση, επιχειρησιακά πρότυπα, κοινωνικές υπηρεσίες, περιβάλλον, έρευνα

I. Εισαγωγή

Βασικός σκοπός της έρευνας ήταν η διερεύνηση των επιχειρησιακών προτύπων των Ελληνικών μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (στο εξής: ΜΚΟ) του τομέα των κοινωνικών

---

¹ Το άρθρο στηρίζεται σε ευρήματα έρευνας που διενεργήθηκε στο πλαίσιο υλοποίησης του υπο-έργου 2 με τίτλο: «Εμπειρική διερεύνηση του ρόλου και της λειτουργίας των Ελληνικών μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών και του περιβάλλοντος» για την υλοποίηση της οριζόντιας Πράξης «ΑΡΧΙΜΗΔΗΣ ΙΙΙ – Ενίσχυση Ερευνητικών Ομάδων στο Τ.Ε.Ι. Μεσολογγίου», του ΕΠΕΔΒΜ με κωδικό ΜΙΣ 383566, σύμφωνα με την υπ. αριθμ. 15128/26-09-2012 απόφαση ένταξης της Ειδικής Υπηρεσίας Διαχείρισης του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», που συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ).

* Υπ. Δρ. Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Επιστημονικός Συνεργάτης, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων (Μεσολόγγι), Τ.Ε.Ι. Δυτικής Ελλάδας.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Πλάτωνος 62, Καλλιθέα Αττικής, Τ.Κ.: 17673.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: vchainas@yahoo.gr

υπηρεσιών και του περιβάλλοντος και η αποτύπωση των εργαλείων, τεχνικών και καλών πρακτικών για την αποτελεσματική διοίκηση και διαχείριση πόρων στο πλαίσιο της Οργανωσιακής Μάθησης των ΜΚΟ.²

Ο σχεδιασμός και υλοποίηση της έρευνας σε ποσοτικό και ποιοτικό επίπεδο βασίστηκε στη διερεύνηση μίας σειράς ερευνητικών προκλήσεων που παρατηρούνται στο πλαίσιο λειτουργίας των ΜΚΟ και το ευρύτερο πλαίσιο δράσης τους, το οποίο είναι αρκετά διαφορετικό από έναν κλασικό οργανισμό ή επιχείρηση.

Κυρίως οι ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών και του περιβάλλοντος βρίσκονται, ως οργανισμοί, αντιμέτωπες με τη διαχείριση μιας πολύπλοκης κατάστασης από πλευράς διαχείρισης πόρων και ανθρωπίνου δυναμικού. Οι ΜΚΟ αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα διαχείρισης, για παράδειγμα, ζητήματα στρατηγικού σχεδιασμού, αποτελεσματικής κατανομής του προϋπολογισμού, διαχείρισης διαδικασιών στελέχωσης, οργάνωσης της διοικητικής τους δομής κ.λπ. Επιπλέον, αντιμετωπίζουν δυσχέρειες στη διαχείριση των εξωτερικών τους σχέσεων όπως στις σχέσεις με την κυβέρνηση, τον ιδιωτικό τομέα, άλλες ΜΚΟ και τον πληθυσμό-στόχο τους (Bean & Hussey 2006). Αναμφισβήτητα, η αποτελεσματικότητα των ΜΚΟ ως φορέων ανάπτυξης και αλλαγής εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την επιτυχή λύση αυτών των εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων διαχείρισης (Morris-Suzuki 2005).

Η μοναδικότητα των ΜΚΟ ως οργανισμών (τύπος και φύση του απασχολούμενου προσωπικού, νομική υπόσταση, πεδίο δράσης, οργανωτική δομή, πλαίσιο λειτουργίας κ.λπ.) δεν επιτρέπει την αυτούσια εφαρμογή των κλασικών μεθόδων της Διαχείρισης Έργου (Project Management) ή Διαχείρισης Οργανισμών (Operational Management). Η εφαρμογή όμως προσαρμοσμένων μεθόδων ενδεχόμενα να επίλυε τα οργανωτικά τους προβλήματα και στο πλαίσιο αυτό η σύγχρονη βιβλιογραφία προσεγγίζει σχετικά ευνοϊκά την εφαρμογή μεθόδων διαχείρισης που αξιοποιούνται στις επιχειρήσεις (INTRAC 2011).

II. Περί ΜΚΟ: Εννοιολογική οριοθέτηση και φαινομενολογία

Τα τελευταία χρόνια η έννοια της κοινωνίας των πολιτών είναι ευρεία και κερδίζει έδαφος διεθνώς. Θεσμική έκφραση της κοινωνίας των πολιτών είναι οι ΜΚΟ, δηλαδή ενώσεις που υπερασπίζονται αξίες διαχρονικές και συνιστούν, αρκετές φορές, αιτήματα για την υποστήριξη κοινών αξιών, όπως είναι η προστασία του περιβάλλοντος, η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών και πρόνοιας, ο εθελοντισμός, κ.λπ.

Αναντίρρητα, οι ΜΚΟ έχουν κατακτήσει ένα σημαντικό ρόλο στο δημόσιο χώρο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Η ενδυνάμωση του ρόλου τους εκφράζει την ανάγκη της ενίσχυσης της κοινωνίας των πολιτών ως τρίτου πόλου μεταξύ του κράτους και της αγοράς. Το θέμα των ΜΚΟ είναι ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο ιδιαίτερα για την ελληνική πραγματικότητα (Ελληνικό Κέντρο Προώθησης του Εθελοντισμού 2007, Ίδρυμα Α. Παπανδρέου 2005). Για το λόγο αυτό οι σχετικές μελέτες δεν έχουν ακόμη διερευνήσει συστηματικά και σε βάθος τις διαφορετικές και σύνθετες πτυχές του φαινομένου τόσο ως προς τις σχέσεις τους με το κράτος, την κοινωνία και τον ιδιωτικό τομέα όσο και ως προς τις εσωτερικές του λειτουργίες (μορφές οργάνωσης, συστήματα

² Περισσότερες πληροφορίες για το ερευνητικό έργο και τα παραδοτέα του μπορούν να ανακτηθούν από τον ακόλουθο δικτυακό τόπο, URL: <http://sil.demes.teiwest.gr/socialngo/>

λήψης αποφάσεων κ.ά.). Στο πλαίσιο αυτό, στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια παρατηρείται σημαντική αύξηση τόσο του αριθμού των ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται σε διάφορα αντικείμενα, όσο και των έργων –συγχρηματοδοτούμενων και μη– τα οποία αυτές υλοποιούν στην Ελλάδα ή το εξωτερικό.

Ο τομέας των ΜΚΟ έχει συχνά περιγραφεί ως άκρως ποικιλόμορφος, ετερογενής και απαρτιζόμενος από οργανισμούς με υπερβολικά διαφορετικούς στόχους, διάρθρωση και κίνητρα. Στόχος τους είναι η ενεργός συμμετοχή στο δημόσιο βίο για θέματα που αφορούν στο γενικό συμφέρον του πληθυσμού, ειδικών ομάδων της κοινωνίας ή της κοινωνίας σαν σύνολου. Δεν επιδιώκουν την εξυπηρέτηση εμπορικών ή επαγγελματικών συμφερόντων των μελών τους.

Πρέπει να αναφερθεί ότι το μέγεθος και το πεδίο δραστηριοτήτων των ΜΚΟ μπορεί να ποικίλει σημαντικά. Ορισμένες ΜΚΟ απαρτίζονται από μάλλον περιορισμένο αριθμό προσώπων, άλλες μπορεί να έχουν εκατοντάδες μέλη και δεκάδες άτομα ως επαγγελματικό προσωπικό. Από λειτουργική άποψη οι ΜΚΟ μπορούν να εστιάζονται σε επιχειρησιακές ή μεσολαβητικές δραστηριότητες. Οι ΜΚΟ που έχουν επιχειρησιακή δραστηριότητα συμβάλλουν στη παροχή υπηρεσιών (όπως στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας) ενώ πρωταρχικός στόχος των διαμεσολαβητικών δραστηριοτήτων των ΜΚΟ είναι να επηρεάζουν τις πολιτικές αποφάσεις των δημοσίων αρχών και ευρύτερα την κοινή γνώμη.

Οι ΜΚΟ στελεχώνονται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και από εθελοντές. Συνιστούν, λοιπόν, μια μορφή αυτοοργάνωσης της κοινωνίας η οποία προσφέρει μια σημαντική δυνατότητα στους πολίτες να διαμορφώσουν ή να τροποποιήσουν την κοινωνική πραγματικότητα, με την αυθόρμητη και ανιδιοτελή παροχή υπηρεσιών από τις οποίες ωφελούνται «τρίτοι» συμπολίτες τους ή η κοινωνία γενικότερα, σε μια σχέση άλλοτε συνεργασίας και άλλοτε σύγκρουσης με τους θεσμούς, αλλά πάντα διατηρώντας την επικοινωνία μαζί τους.

Λαμβάνοντας υπόψη τα όσα αναφέρθηκαν και σύμφωνα με την επίσημη ρητορική που έχει αναπτυχθεί σχετικά με τις ΜΚΟ, αυτές αποτελούν «οργανωμένες ομάδες ενεργών πολιτών που επιδιώκουν από κοινού την επίτευξη ενός κοινωφελούς –κατά την εκτίμησή τους– σκοπού, οι οποίες δεν εντάσσονται στην επίσημη πολιτική διαδικασία ούτε στους παραδοσιακούς θεσμούς κοινωνικής εκπροσώπησης και συμμετοχής και δραστηριοποιούνται τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο».

Οι ΜΚΟ αποτελούν την πιο σημαντική έκφραση της λεγόμενης «κοινωνίας των πολιτών». Η κοινωνία των πολιτών υπό την οπτική του Antonio Gramsci, νοείται ως:

ένα σύμπλεγμα θεσμών, διαδικασιών και πρακτικών μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η ηθικο-πολιτική ηγεμονία των διευθυντικών τάξεων και εξασφαλίζεται η συναίνεση των κυριαρχούμενων, πέρα και πριν από τη στενά καταπιεστική λειτουργία του κράτους. Ταυτόχρονα και αντίρροπα, η κοινωνία πολιτών είναι ο τύπος οργάνωσης μιας εναλλακτικής ηγεμονίας, της δυνάμει ηγεμονίας των κυριαρχούμενων τάξεων (Βούλγαρης 2006: 18-19).

Αναφορικά με τη φυσιογνωμία των ΜΚΟ αυτές περιλαμβάνουν τις μη-κρατικές, εθελοντικές οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών οι οποίες αναλαμβάνουν δράσεις σε τρεις τομείς (Stromquist 2002): (α) την παροχή υπηρεσιών σε κοινωνικές ομάδες/άτομα, ιδίως τις πιο αδύναμες με στόχο την ανακούφιση και υποβοήθησή τους, (β) την ανάπτυξη προγραμμάτων που ενισχύουν την ικανότητα των τοπικών κοινοτήτων ή

ομάδων να προσδιορίζουν και να προωθούν τις ανάγκες τους με τις δικές τους δυνάμεις και (γ) τη διαμεσολάβηση για τη βιώσιμη ανάπτυξη, σε συνεργασία με το κράτος ή και άλλους φορείς.

Δύο από τα κεντρικά χαρακτηριστικά της φυσιγνωμίας των ΜΚΟ είναι ο *προσανατολισμός τους και η λογοδοσία τους* (Edwards & Hulme 1996). Ειδικότερα, ο προσανατολισμός των ΜΚΟ περιλαμβάνει τον χαρακτήρα της ανάπτυξης/δράσης τους ως προς τις κοινωνικές κατηγορίες που απευθύνονται. Ο προσανατολισμός αποτελεί ένα βασικό κριτήριο για τον προσδιορισμό των ΜΚΟ κατά την ιστορική τους διαδρομή (Brown 1991, Korten 1990).

Οι ΜΚΟ λογοδοτούν σε τρεις διαφορετικές κατηγορίες αποδεκτών (Najam 1996). Η πρώτη αφορά τους κρατικούς, ευρωπαϊκούς και ιδιωτικούς φορείς ως προς την οικονομική διαχείριση και τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, η δεύτερη τους ωφελούμενους/κοινωνικές κατηγορίες/άτομα στα οποία απευθύνονται με τις δράσεις τους και η τρίτη στα ίδια τα μέλη τους. Από τις παραπάνω κατηγορίες η πρώτη είναι η συνηθέστερη και υπάγεται στην κρατική νομοθεσία σχετικά με τη διαχείριση του δημόσιου ή ιδιωτικού συμφέροντος όπως ασφαλιστικές, φορολογικές ρυθμίσεις κ.ά. Η λογοδοσία αυτή αφορά στη λεγόμενη λειτουργική λογοδοσία (Ebrahim 2003).

III. Ερευνητικές προκλήσεις

Η διεθνής εμπειρία έχει αναγνωρίσει έναν αριθμό από κοινά προβλήματα στη λειτουργία των ΜΚΟ ως οργανισμών, τα οποία οξύνουν τις αδυναμίες σε οργανωτικό επίπεδο και οδηγούν σε μειωμένη απόδοση και δραστηριοποίηση.

Συνοπτικά αυτά είναι: (α) η μειωμένη ικανότητα αποτελεσματικής διαχείρισης οικονομικών πόρων, (b) η απουσία μηχανισμών αξιολόγησης δράσεων και άρα σημαντικών δυνατοτήτων βελτίωσης και (γ) η έλλειψη καναλιών πρόσβασης σε εξειδικευμένη γνώση σχετικά με την οργάνωση και διαχείριση πόρων.

Η διεθνής βιβλιογραφία είναι σχετικά περιορισμένη σε αυτό τον τομέα. Αξίζει να αναφερθεί η προσπάθεια στα πλαίσια του έργου APOPLOU – Code of Values, Organization, Conduct and Practice που υλοποιήθηκε το 2008 (Depountis *et al.* 2010) με στόχο την εισαγωγή σύγχρονων τεχνικών Management στις ΜΚΟ και οι προσπάθειες σχεδιασμού σχετικών πράξεων κατάρτισης που έχουν χρηματοδοτηθεί από το πρόγραμμα Leonardo Da Vinci (MOSE 2008).

Επιπρόσθετα, η ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία είναι σχετικά περιορισμένη, επίσης, με λίγες μόνο αναφορές σε θεωρητικά μοντέλα για την αντιμετώπιση των οργανωτικών και διαχειριστικών προκλήσεων που αντιμετωπίζουν οι ελληνικές ΜΚΟ ή προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι τομείς των κοινωνικών υπηρεσιών και του περιβάλλοντος.

IV. Ταυτότητα της έρευνας

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Σ' αυτήν την ενότητα παρουσιάζεται η ταυτότητα της έρευνας που έλαβε χώρα το χρονικό διάστημα: 01/04/2013 - 30/06/2014. Αναλυτικότερα, περιγράφεται το δείγμα της έρευνας ανά ερευνητικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε, ο σχεδιασμός της έρευνας, το μεθοδολογικό πλαίσιο και η διαδικασία επεξεργασίας των ερευνητικών δεδομένων και εξαγωγής των αποτελεσμάτων.

2. Περιγραφή του δείγματος

Για τις ανάγκες της έρευνάς μας ως ΜΚΟ στον τομέα των κοινωνιών υπηρεσιών και του περιβάλλοντος ορίζονται οι Αστικές Μη Κερδοσκοπικές Εταιρείες, Σύλλογοι, Ιδρύματα, Σωματεία, Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις και Οργανώσεις με κοινωφελές έργο, οι οποίες διαθέτουν οργανωτική αυτονομία και διοικητικές δομές, παρουσιάζουν δραστηριότητες και η δράση τους καταγράφεται σε μια γεωγραφική κλίμακα μεγαλύτερη από τα όρια της γειτονιάς.

3. Ερωτηματολόγιο ποσοτικής έρευνας

Ένα από τα βασικά ερευνητικά εργαλεία της έρευνάς μας ήταν το ερωτηματολόγιο, το οποίο συμπληρώθηκε από 34 εκπρόσωπους φορέων σε εθνικό επίπεδο. Επισημαίνεται, ότι αποστάλθηκε ενημερωτική επιστολή μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (email) σε 250 φορείς (ελληνικές ΜΚΟ του τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών και του περιβάλλοντος). Η ανταπόκριση θεωρείται ικανοποιητική, με γνώμονα το γεγονός ότι οι ΜΚΟ τον τελευταίο καιρό έχουν αμφισβητηθεί έντονα και τους προσεγγίζουν για διάφορες έρευνες και μελέτες, οι οποίες δεν είναι επιστημονικές και δεν πληρούν τους κανόνες ερευνητικής δεοντολογίας.

4. Ερωτηματολόγιο δομημένης συνέντευξης

Σε σχέση με το δεύτερο ερευνητικό εργαλείο που αξιοποιήθηκε για τους σκοπούς της έρευνας συμπληρώθηκαν 14 ερωτηματολόγια δομημένης συνέντευξης σε εθνικό επίπεδο. Αξίζει να τονιστεί ότι η ερευνητική ομάδα προσέγγισε 50 φορείς που πληρούσαν τις προϋποθέσεις προκειμένου να συλλεχθεί ο επιθυμητός αριθμός ερωτηματολογίων δομημένης συνέντευξης.

Τα μέλη της ερευνητικής ομάδας επιχείρησαν μέσα από βιβλιογραφική επισκόπηση και έρευνα μέσω διαδικτύου να εντοπίσουν και καταγράψουν όλες τις διαθέσιμες λίστες με στοιχεία επικοινωνίας (τηλέφωνα, e-mails, κ.λπ.) των ελληνικών ΜΚΟ του τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών και του περιβάλλοντος. Από τη συλλογή των διαθέσιμων στοιχείων επικοινωνίας και αντιπαραβολής τους διαπιστώθηκε ότι πολλές ΜΚΟ είχαν παύσει τη λειτουργία τους.

Συνολικά και από τα δύο ερευνητικά εργαλεία συγκεντρώθηκαν 48 ερωτηματολόγια, αριθμός που κρίνεται επαρκής για να εξαχθούν κάποια πρώτα εμπειρικά ευρήματα και συμπεράσματα.

5. Τα στάδια της έρευνας

Ο λεπτομερής, συνεκτικός και προσεκτικός σχεδιασμός της έρευνας ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία του ερευνητικού εγχειρήματός μας. Η διεξαγωγή της έρευνάς μας διακρίνεται σε επτά στάδια, τα οποία είναι τα εξής:

Ερευνητικό πρόβλημα ή ερευνητική περιοχή ενδιαφέροντος (thematizing): Στο στάδιο αυτό διατυπώθηκε η ερευνητική περιοχή ενδιαφέροντος, σχηματίστηκαν οι ερευνητικές ερωτήσεις και οι υποθέσεις και τα θέματα που θα έπρεπε να επιβεβαιωθούν ή να διαψευστούν.

Σχεδιασμός (designing): Στο στάδιο αυτό λήφθηκαν υπόψη και τα επτά σημεία που περιγράφονται εδώ συνοπτικά. Κρίσιμο στοιχείο κατά το στάδιο αυτό ήταν ο σχεδιασμός ενός ερωτηματολογίου έρευνας αυτοσυμπλήρωσης και ενός ερωτηματολογίου δομημένης συνέντευξης (interview guide). Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει μια σειρά από ερωτήσεις και θεματικές περιοχές που καλύφθηκαν κατά τη διάρκεια της συνέντευξης.

Πραγματοποίηση έρευνας: Στο στάδιο αυτό υλοποιήθηκε η έρευνα και στα δύο της σκέλη. Στο στάδιο αυτό στάλθηκε ενημερωτική επιστολή και το ερωτηματολόγιο και επιχειρήθηκε να αναπτυχθεί ένα κλίμα εμπιστοσύνης μεταξύ του ερευνητή και των εκπροσώπων των φορέων, ώστε τα δεδομένα που προέκυψαν να προσφέρονται για ανάλυση και να ικανοποιούν τον γενικότερο ερευνητικό σχεδιασμό.

Προετοιμασία του υλικού για ανάλυση (transcribing): Το στάδιο αυτό περιλάμβανε όλες τις διαδικασίες και τις ενέργειες μετατροπής των ερευνητικών δεδομένων σε γραπτό κείμενο.

Ανάλυση (analyzing): Το στάδιο αυτό ήταν εξαιρετικά σημαντικό και αφορούσε αφενός στην αποτύπωση των ερευνητικών δεδομένων από τα ερωτηματολόγια που συμπλήρωσαν μόνοι τους οι εκπρόσωποι των φορέων και αφετέρου στην απόδοση νοήματος στα εμπειρικά ποιοτικά δεδομένα που είχαν συγκεντρωθεί μέσω των ερωτηματολογίων δομημένων συνεντεύξεων. Απόδοση νοήματος σημαίνει ομαδοποίηση, κατηγοριοποίηση και θεωρητικοποίηση των δεδομένων με στόχο την απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων που είτε είχαν διατυπωθεί από πριν είτε προέκυψαν από τα δεδομένα κατά τη διάρκεια της ερευνητικής προσπάθειας.

Έλεγχος (verifying): Το στάδιο αυτό περιλάμβανε όλες τις μεθόδους και τις τεχνικές που στόχευαν στον έλεγχο της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Σύνταξη τελικής έκθεσης (Final Report): Το στάδιο αφορά στη σύνταξη της τελικής έκθεσης που περιλαμβάνει τη μεθοδολογία και τα ερευνητικά πορίσματα-αποτελέσματα.

6. Κωδικογράφηση, επεξεργασία και ανάλυση των ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων

Έπειτα από τη συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε ο ποιοτικός έλεγχος των ερωτηματολογίων, προκειμένου να ελεγχθούν ως προς την πληρότητα, την ακρίβεια, τη σαφήνεια και την ομοιομορφία τους (Cohen & Manion 1997). Ακολούθησε η κωδικοποίηση των ερωτηματολογίων και ο προσδιορισμός των μεταβλητών (Javeau 2000) προκειμένου να ακολουθήσει η διαδικασία εισαγωγής των δεδομένων στο

στατιστικό πρόγραμμα SPSS 20 (Γναρδέλης 2013). Για να αποκλειστεί η πιθανότητα κάποιου στατιστικού λάθους κατά την ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων, διενεργήθηκε διεξοδικός και εκτενής έλεγχος τόσο των μεταβλητών που ορίστηκαν, όσο και των δεδομένων που εισήχθησαν στο στατιστικό πρόγραμμα. Τέλος, η διαδικασία ολοκληρώθηκε με τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων, μέσω του στατιστικού πακέτου SPSS 20, το οποίο δίνει στο χρήστη τη δυνατότητα να εφαρμόσει διάφορες μεθόδους ανάλυσης, από τις πιο απλές μέχρι τις πιο προχωρημένες και σύνθετες στις κοινωνικές επιστήμες, σε μικρό αλλά και μεγάλο όγκο δεδομένων (Γναρδέλης 2013).

Για την επεξεργασία των ανοικτών ερωτήσεων του ερωτηματολογίου καθώς και των απαντήσεων στα ερωτηματολόγια δομημένης συνέντευξης αξιοποιήθηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου (content analysis), (Κυριαζή 2011: 283-301, Λυδάκη 2001, Mason 2003). Αναλυτικότερα, η συγκεκριμένη μέθοδος είναι η κυριότερη για την ανάλυση ποιοτικών στοιχείων και η οποία συνίσταται στη δευτερογενή ανάλυση ποιοτικού υλικού (Κυριαζή 2011).

V. Αποτελέσματα της έρευνας

1. Αποτελέσματα της έρευνας με ερωτηματολόγιο

Σ' αυτήν την ενότητα θα παρουσιαστούν τα βασικά αποτελέσματα της έρευνας που διενεργήθηκε στους 34 φορείς με αυτοσυμπλήρωση του ερωτηματολογίου από τους εκπροσώπους τους.

Αναφορικά με το Νομικό Καθεστώς των συμμετεχουσών φορέων, 12 είναι Σωματεία, 10 Αστικές Εταιρείες Μη Κερδοσκοπικού Χαρακτήρα, 6 Σύλλογοι και 6 Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις. Οι 27 από τους 34 φορείς εδρεύουν σε περιοχές της Περιφέρειας Αττικής και οι υπόλοιποι φορείς εδρεύουν σε διάφορους νομούς ανά την Ελλάδα. Συγκεκριμένα, 2 εδρεύουν στην Καβάλα, 1 στην Αρκαδία, 1 στην Κοζάνη, 1 στη Λέσβο, 1 στη Ρόδο και 1 στη Φθιώτιδα.

Αναφορικά με το θεματικό πεδίο των φορέων που δραστηριοποιούνται στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών έχουμε συνολικά 61 καταγραφές σε διάφορα πεδία. Από 14 καταγραφές έχουν τα πεδία: ψυχική υγεία, κοινωνική φροντίδα και κοινωνική πρόνοια.

Σχετικά με το θεματικό πεδίο των φορέων που δραστηριοποιούνται στον τομέα του περιβάλλοντος έχουμε συνολικά 30 καταγραφές σε διάφορα πεδία. 15 καταγραφές συγκεντρώνει το πεδίο: «Προστασία/ευαισθητοποίηση» και ακολουθούν τα άλλα πεδία με λιγότερες αναφορές.

Οι βασικότερες πηγές χρηματοδότησης είναι οι δωρεές και συνδρομές. Ακολουθούν οι άλλες πηγές με μικρότερα ποσοστά. 21 από τους 34 φορείς (61,8%) αξιολογούν τη σημαντικότητα των αναγκών που αντιμετωπίζουν στην εύρεση χρηματοδοτικών πηγών ως πολύ σοβαρή.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας η εύρεση ειδικευμένου προσωπικού δεν αποτελεί σημαντική ανάγκη για το 50% των φορέων. Επιπρόσθετα, 5 φορείς (15,6%) αξιολογούν την ανάγκη αυτή σε μέτριο βαθμό σημαντική. Οι υπόλοιποι φορείς θεωρούν ότι είναι σημαντική. Οι φορείς κρίνουν την ανάγκη για την εύρεση θελοντών προκειμένου να υποστηρίξουν τις δράσεις και ενέργειές τους ως «αρκετά σοβαρή»

(23,3%), «πολύ σοβαρή» (20%), «έτσι και έτσι» (20%), «καθόλου σοβαρή» (20%) και ακολουθεί με 16,7% η απάντηση «λίγο σοβαρή».

Σχετικά με τη σοβαρότητα-σημαντικότητα των αναγκών που αντιμετωπίζουν οι φορείς για την κινητοποίηση του υπάρχοντος ανθρώπινου δυναμικού όταν υπάρχει ανάγκη, οι απαντήσεις που λήφθηκαν είναι οι εξής: από 24,2% «λίγο σοβαρή» και «αρκετά σοβαρή», από 18,2% «καθόλου σοβαρή» και «έτσι και έτσι» και 15,2% «πολύ σοβαρή».

Οι κυριότεροι τρόποι επιλογής των ατόμων που θα εμπλακούν στις δράσεις των φορέων, με γνώμονα τη συχνότητα αναφοράς τους είναι οι εξής: «ο συντονιστής επιλέγει τα άτομα που θα εμπλακούν ανάλογα με την ειδικότητά τους» (23 καταγραφές), «ο συντονιστής επιλέγει τα άτομα που θα εμπλακούν ανάλογα με τη διαθεσιμότητά τους» (17 καταγραφές), «βάσει προγράμματος» (15 καταγραφές) και «συμμετέχουν όποιοι θέλουν εθελοντικά» (12 καταγραφές).

Ο τρόπος που επιλέγεται ο τρόπος δράσης των φορέων είναι κυρίως μέσω ανάλυσης του προβλήματος, όπου τίθενται οι στόχοι και σχεδιάζονται τα επιμέρους βήματα (27 καταγραφές). Ακολουθεί, ο τρόπος δράσης που στηρίζεται στην προηγούμενη εμπειρία, εάν υπάρχει (23 καταγραφές) και τέλος, με το σχεδιασμό επί τόπου (6 καταγραφές).

Ο τρόπος αξιολόγησης της κάθε δράσης του φορέα πραγματοποιείται με την καταγραφή έντυπων ή/και ηλεκτρονικών αρχείων (25 καταγραφές) και μέσω προφορικής αναφοράς (14 καταγραφές).

Οι κυριότεροι τρόποι που διενεργείται ο στρατηγικός σχεδιασμός των φορέων είναι οι ακόλουθοι: από μία ομάδα ατόμων (25 καταγραφές), με τη συνεισφορά όλων (13 καταγραφές) και από τον επικεφαλής (8 καταγραφές).

2. Αποτελέσματα της έρευνας με ερωτηματολόγιο δομημένης συνέντευξης

Σ' αυτήν την ενότητα θα παρουσιαστούν τα βασικά αποτελέσματα της έρευνας που διενεργήθηκε στους 14 φορείς με ερευνητικό εργαλείο το ερωτηματολόγιο δομημένης συνέντευξης.

Το Νομικό Καθεστώς των συμμετεχουσών φορέων κατανέμεται ως ακολούθως: Αστική Εταιρεία Μη Κερδοσκοπικού χαρακτήρα (7 καταγραφές), Σύλλογος (5), Σωματείο (1) και Κοινωνικός Συνεταιρισμός Περιορισμένης Ευθύνης (1).

Σχετικά με την έδρα των φορέων που συμμετείχαν στην έρευνα, 6 απ' αυτές εδρεύουν στην Πάτρα, 4 στην Αθήνα, 2 στη Θεσσαλονίκη και από 1 στην Καβάλα και τα Χανιά.

Αναφορικά με το θεματικό πεδίο των φορέων που δραστηριοποιούνται στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών έχουμε συνολικά 23 καταγραφές σε διάφορα πεδία.

Σχετικά με το θεματικό πεδίο των φορέων που δραστηριοποιούνται στον τομέα του περιβάλλοντος έχουμε συνολικά 16 καταγραφές σε διάφορα πεδία. 8 καταγραφές συγκεντρώνει το πεδίο: «Προστασία/ευαισθητοποίηση» και ακολουθούν τα θεματικά πεδία: «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση» και «Ανανεώσιμες πηγές ενέργειας» από 4 καταγραφές.

Σχετικά με τις πηγές χρηματοδότησης οι συνδρομές με 9 καταγραφές είναι η πιο συνηθισμένη πηγή και ακολουθούν οι δωρεές και οι χορηγίες με 7 καταγραφές έκαστη. Έπονται, οι υπόλοιπες πηγές με λιγότερες καταγραφές.

Οι κυριότεροι τρόποι επιλογής των ατόμων που θα εμπλακούν στις δράσεις των φορέων βάσει των απαντήσεών τους είναι οι εξής: «ο συντονιστής επιλέγει τα άτομα που θα εμπλακούν ανάλογα με την ειδικότητά τους» (7 καταγραφές), «συμμετέχουν όποιοι θέλουν εθελοντικά» (5 καταγραφές), «ο συντονιστής επιλέγει τα άτομα που θα εμπλακούν ανάλογα με τη διαθεσιμότητά τους» (3 καταγραφές) και «βάσει προγράμματος» (2 καταγραφές).

Η μέθοδος που επιλέγεται ο τρόπος δράσης των φορέων είναι κυρίως μέσω ανάλυσης του προβλήματος, όπου τίθενται οι στόχοι και σχεδιάζονται τα επιμέρους βήματα (11 καταγραφές). Ακολουθεί, ο τρόπος δράσης που στηρίζεται στην προηγούμενη εμπειρία, εάν υπάρχει (7 καταγραφές) και τέλος, με το σχεδιασμό επί τόπου (4 καταγραφές).

Ο τρόπος αξιολόγησης των αποτελεσμάτων της κάθε δράσης των φορέων πραγματοποιείται με την καταγραφή και διατήρηση σε μορφή αρχείου έντυπων ή/και ηλεκτρονικών αρχείων (12 καταγραφές) και μέσω προφορικής αναφοράς (7 καταγραφές).

Οι βασικοί τρόποι με τους οποίους πραγματοποιείται ο στρατηγικός σχεδιασμός των φορέων είναι οι εξής: «από μία ομάδα ατόμων» (8 καταγραφές), «με τη συνεισφορά όλων» (6 καταγραφές) και «από τον επικεφαλής» (3 καταγραφές).

VI. Καλές Πρακτικές

1. Εσωτερική οργάνωση και βασικές υποδομές

Στους τομείς της εσωτερικής οργάνωσης και των βασικών υποδομών κάποιες καλές πρακτικές για τις ΜΚΟ όπως καταγράφηκαν από τα μέλη της ερευνητικής ομάδας είναι οι παρακάτω:³

1.1 Κανονιστικές διατάξεις

Είναι καλή πρακτική η συμπερίληψη ενός αριθμού κανονιστικών διατάξεων υπό μορφή διοικητικού εγγράφου. Ένας ενδεικτικός κατάλογος κανονιστικών διατάξεων μίας ΜΚΟ περιλαμβάνει τις παρακάτω: 1. επωνυμία του οργανισμού και η εξουσία να τροποποιήσει το όνομα, 2. στόχοι που καθορίζουν με σαφήνεια τη σύσταση της οργάνωσης, 3. διατάξεις που περιγράφουν λεπτομέρειες για τη σύσταση του οργανισμού, 4. διατάξεις που αφορούν τις συνεδριάσεις του διαχειριστή και τις διαδικασίες που ακολουθούνται στις συναντήσεις, συμπεριλαμβανομένης της ψηφοφορίας, 5. διατάξεις για την ένταξη των μελών και του δικαιώματος ψήφου, 6. προβλέψεις για συνεδριάσεις και εργασίες των μελών, 7. προβλέψεις για την τήρηση λογαριασμών του οργανισμού και τον έλεγχο του τραπεζικού λογαριασμού του, 8. διατάξεις που αφορούν διαβεβαιώσεις ότι οι διαχειριστές δεν έχουν προσωπικό συμφέρον, 9. πρόβλεψη για την τροποποίηση του εγγράφου και 10. πρόβλεψη για τη διάλυση του οργανισμού.

---

³ URL: <http://sil.demes.teiwest.gr/socialngo/?q=node/569>

1.2 Στρατηγικός σχεδιασμός

Το στρατηγικό σχέδιο είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την καθοδήγηση των εργασιών για κάθε ΜΚΟ. Εξυπηρετεί την αποτελεσματικότητα των ενεργειών της μακροχρόνια αλλά και τη βιωσιμότητα. Υπάρχουν 10 ενδεικτικά βήματα για την ανάπτυξη ενός τέτοιου στρατηγικού σχεδίου. Είναι σημαντικό να τεκμηριώνονται τα αποτελέσματα και οι συζητήσεις για κάθε βήμα προσεκτικά ώστε να παρέχει μια βάση για το στρατηγικό σχέδιο. Οι σημειώσεις της συζήτησης θα είναι επίσης χρήσιμες για την ανάπτυξη του ετήσιου σχεδίου ομαδικής εργασίας και τον ετήσιο προϋπολογισμό. Τα βήματα αναλύονται αμέσως παρακάτω:

ΒΗΜΑ 1: Προετοιμασία σχεδίου. Εδώ αναλύεται ο αριθμός του απαραίτητου προσωπικού ανά τομέα/δράση, των μελών και των ενδιαφερόντων, ο ρόλος που θα έχουν και το διοικητικό έργο του σώματος της ΜΚΟ καθώς και το χρονικό διάστημα του στρατηγικού οργανισμού.

ΒΗΜΑ 2: Διασαφήνιση της εντολής και του πεδίου εργασιών. Σε αυτό το σημείο παρουσιάζεται ο σκοπός του οργανισμού, οι κανόνες και οι αρχές που θα ακολουθηθούν, η περιγραφή των εργασιών των μελών και του προσωπικού (προφίλ θέσεων).

ΒΗΜΑ 3: Ανάλυση εξωτερικού περιβάλλοντος. Περιγράφονται οι ανάγκες για δράση στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών ή του περιβάλλοντος, τα αίτια και οι τρόποι αντιμετώπισής τους.

ΒΗΜΑ 4: Εσωτερική ανάλυση περιβάλλοντος. Περιγράφεται η διαθεσιμότητα των ανθρώπινων και οικονομικών πόρων.

ΒΗΜΑ 5: Προσδιορισμός στρατηγικών ζητημάτων. Αυτό το βήμα στηρίζεται στα 4 προηγούμενα βήματα και εξυπηρετεί στον προσδιορισμό των ζητημάτων που σχετίζονται με τους στόχους, την οργάνωση και την ανάλυση του περιβάλλοντος.

ΒΗΜΑ 6: Καθορισμός στρατηγικών στόχων. Σε αυτό το στάδιο θα πρέπει να εντοπιστούν οι στρατηγικοί στόχοι για την καθοδήγηση του οργανισμού.

ΒΗΜΑ 7: Καθορισμός των στρατηγικών. Σε αυτή τη διαδικασία πρέπει να επιλεγεί ο συνδυασμός στρατηγικών για κάθε στρατηγικό στόχο. Οι στρατηγικές αυτές αφορούν στην εργασία, στη χρηματοδότηση των δράσεων της ΜΚΟ και στη δικτύωση.

ΒΗΜΑ 8: Προσδιορισμός των πόρων. Περιγράφεται η διαθεσιμότητα των οικονομικών πόρων, οι φορείς χρηματοδότησης καθώς και οι άνθρωποι πόροι που απαιτούνται.

ΒΗΜΑ 9: Η οργανωτική ικανότητα του σχεδίου. Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας του στρατηγικού σχεδιασμού ένας σημαντικός αριθμός των στρατηγικών συσχετίζεται με τη οργανωτική ικανότητα της ΜΚΟ.

ΒΗΜΑ 10: Η κοστολόγηση του στρατηγικού σχεδίου. Αυτό το βήμα αφορά τους πόρους που απαιτούνται για το στρατηγικό σχέδιο, ενώ παράλληλα εξετάζονται οι παράγοντες που επηρεάζουν την κοστολόγησή τους.

Μόλις καταγραφεί το στρατηγικό σχέδιο, ο οργανισμός θα πρέπει να διαμορφώσει ένα ετήσιο πρόγραμμα δράσης και τον ετήσιο προϋπολογισμό. Ο στρατηγικός σχεδιασμός μπορεί να γίνει με διάφορους τρόπους και με διάφορες προσεγγίσεις. Μια ΜΚΟ που δραστηριοποιείται αρκετά χρόνια μπορεί να καθορίσει τις δικές της προτεραιότητες και να αναπτύξει ένα τριετές στρατηγικό σχέδιο για την δράση της.

1.3 Ενδεικτική δομή τριετούς στρατηγικού σχεδίου

Μία ενδεικτική δομή ενός τριετούς Στρατηγικού Σχεδίου περιλαμβάνει τα ακόλουθα τμήματα: 1. συνοπτική παρουσίαση, 2. δήλωση οράματος, 3. έκταση των εργασιών, 4. ανάλυση εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος, 5. κύρια θέματα στρατηγικής σημασίας, 6. στρατηγικοί στόχοι που συμφωνήθηκαν και οι στρατηγικές επίτευξής τους, 7. εκτίμηση ανθρώπινων πόρων και 8. πρόβλεψη προϋπολογισμού.

2. Σχεδιασμός ενεργειών διαχείρισης έργου

Η διαχείριση έργου είναι ουσιαστικά η εφαρμογή γνώσεων, εργαλείων, δεξιοτήτων και τεχνικών κατά την εκτέλεση των δραστηριοτήτων του έργου με σκοπό να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις των συμμετεχόντων. Η υλοποίηση ενός έργου (ιδίως μεγάλου σε μέγεθος) δεν είναι απλή υπόθεση. Περιλαμβάνει τα παρακάτω βήματα: 1. ανεπίσημη έναρξη έργου (προαιρετικό), 2. αρχικοποίηση έργου, 3. σχεδιασμός και 4. Υλοποίηση.⁴

Δηλαδή για να αρχίσει ένα έργο προηγούνται ένα προαιρετικό και δύο υποχρεωτικά βήματα. Αυτό συμβαίνει γιατί σύμφωνα με τις αρχές της διαχείρισης έργων, όλα τα βήματα που θα γίνουν για να υλοποιηθεί το έργο θα πρέπει να έχουν σχεδιαστεί από πριν με τη μεγαλύτερη δυνατή λεπτομέρεια.

3. Διαχείριση της γνώσης

Η γνώση είναι ένας κρίσιμος πόρος σε κάθε οργανισμό, άρα και σε μία ΜΚΟ. Όσο περισσότερα ξέρει κανείς, τόσο καλύτερη απόδοση έχει. Η διαχείριση γνώσης ασχολείται με τη συστηματική, καθημερινή χρήση της γνώσης στην επιχείρηση και την εφαρμογή της σε σημαντικές επιχειρηματικές δραστηριότητες. Η γνώση αποτελεί την κινητήρια δύναμη για την συνέχεια και επιβίωση όλων των ΜΚΟ. Είναι κοινός τόπος ότι οι διαθέσιμοι πόροι για τις ΜΚΟ είναι αρκετά περιορισμένοι, αλλά η γνώση ως ένα άυλο περιουσιακό στοιχείο είναι ανεκτίμητης αξίας και με τη σωστή διαχείριση και αξιοποίηση μπορεί να φανεί εξαιρετικά χρήσιμο και πολύτιμο εργαλείο από οποιοδήποτε κεφάλαιο, εξοπλισμό κ.λπ. στοιχεία δηλαδή που χαρακτηρίζουν τις μεγάλες επιχειρήσεις.⁵

Βιβλιογραφία

- Bean, Jennifer & Hussey, Lascelles (2006), *Project Management for Non Profit Organizations: Ensuring Projects Deliver Their Objectives in Time and on Budget*, London, Hb Publications.
- Brown, L. David (1991), "Bridging Organizations and Sustainable Development", *Human Relations*, 44 (8): 807-831.

⁴ URL: <http://sil.demes.teiwest.gr/socialngo/?q=node/570>

⁵ URL: <http://sil.demes.teiwest.gr/socialngo/?q=node/571>

- Cohen, Louis & Manion, Lawrence (1997), *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, Χ. Μητσοπούλου και Μ. Φιλοπούλου (μτφρ.), Αθήνα, Έκφραση.
- Depountis, Nikolaos, Katsarelis, Triantafyllos & Adamopolou, Iliana (2010), “Guidelines and Project Management Handbook for Greek Non Governmental Organizations (NGOs)”, *Proceedings of the Conference “Advancing Project Management for the 21st Century - Concepts, Tools & Techniques for Managing Successful Projects”*, 29-31 May 2010, Heraklion, Crete, Greece, URL: <http://www.irbnet.de/daten/iconda/CIB18295.pdf>
- Ebrahim, Alnoor (2003), «Accountability in Practice: Mechanisms for NGOs», *World Development*, 31 (5): 813-829.
- Edwards, Michael & Hulme, David (1996), «Too close for comfort? The impact of official aid on, nongovernmental organizations», *World Development*, 24 (6): 961-973.
- INTRAC (2011), *International NGO Training and Research Center Web Site*, URL: <http://www.intrac.org/>
- Javeau, Claude (2000), *Η έρευνα με ερωτηματολόγιο - Το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή*, Κ. Τζαννόνε-Τζώρτζη, (μτφρ.), Αθήνα, Τυπωθήτω.
- Korten, David (1987), “Third Generation NGO strategies: A key to people centered Development”, *World Development*, 15: 145-159.
- Mason, Jennifer (2003), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Ν. Κυριαζή (μτφρ.), Ε. Δημητριάδη, (επιμ.), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Morris-Suzuki, Tessa (2005), “Pros and cons of NGOs” in G. Papamichail (ed.), *NGOs and politics*, Athens, The Monthly Review Imprint, σελ. 53-73.
- MOSE (2008), “An Innovative Training Project for the social economy: Report on State of the Art of the Third Sector in Italy, Spain, United Kingdom, Poland and Greece”, Leonardo Da Vinci project, Naples, Silabo.
- Najam, Adil (1996), «NGO accountability: a conceptual framework», *Development Policy Review*, 14: 339-353.
- Stromquist, Nelly (2002), *NGO in a New Paradigm of Civil Society*, Current Issues in Comparative Education, Teachers College University.
- Βούλγαρης, Γιάννης (2006), «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 28: 5-33.
- Γναρδέλλης, Χαράλαμπος (2013) *Ανάλυση Δεδομένων με το IBM SPSS Statistics 21*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Ελληνικό Κέντρο Προώθησης του Εθελοντισμού (2007), *Σύγχρονο θεσμικό Πλαίσιο για τον Εθελοντισμό και τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις*, URL: www.anthropos.gr
- Ίδρυμα Ανδρέα Παπανδρέου (Ομάδα εργασίας νέων-μελέτη) (2005), *Εισαγωγή στις Μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ): Ορισμός – Ρόλος – Οργάνωση, Χρηματοδότηση*, Αθήνα, Ίδρυμα Ανδρέα Παπανδρέου.
- Κυριαζή, Νότα (2011), *Η Κοινωνιολογική έρευνα κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα, Πεδίο.
- Λυδάκη, Άννα (2001), *Ποιοτικές μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Η ελληνική κρίση ως επακόλουθο μιας «ιστορικής πορείας» και η ιδεολογία της Μεταπολίτευσης

Στέλιος Χιωτάκης*

Οριοθέτηση του θέματος και διατύπωση ερωτημάτων

Αρχίζω την εισήγησή μου με γνωστές διαπιστώσεις όσον αφορά την κρίση μετά την 7/χρονη δικτατορία, για να εστιάσω στη συνέχεια το ενδιαφέρον και να εμβαθύνω σε ορισμένα μόνο σημεία.

Η σημερινή κρίση που βιώνουμε τώρα και έξι χρόνια έχει πολλές αιτίες. Όμως, το βασικό πρόβλημα ξεκινά από το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν παράγει πολλά από τα αγαθά που θεωρούνται απαραίτητα, οπότε πρέπει να τα εισαγάγει – και από ένα σημείο και πέρα, με δανεικά χρήματα. Στη βάση αυτή φθάσαμε σε ένα φαύλο κύκλο στο πλαίσιο του οποίου ο αλόγιστος εξωτερικός δανεισμός οδήγησε στην υπερχρέωση και η υπερχρέωση προκάλεσε τον αποκλεισμό για φθηνά δάνεια από τις Διεθνείς Αγορές.¹ Μπροστά στην κατάσταση αυτή αναγκαστήκαμε τελικά να δανειστούμε από τους εταίρους μας στην Ευρωζώνη και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο μέσω ενός ανάλογου μηχανισμού εξωτερικού ελέγχου.

Ενώ όμως η ελληνική κρίση προέρχεται βασικά από το γεγονός ότι δεν παράγουμε προϊόντα, τα οποία είναι διεθνώς ανταγωνιστικά, υπάρχουν πολλά αίτια, πολλοί παράγοντες –εσωτερικοί και εξωτερικοί– που μας οδήγησαν στην πραγματικότητα αυτή. Από όλους αυτούς τους παράγοντες θα αναφερθώ εδώ στις τις πελατειακές σχέσεις, οι οποίες βασίζονται κυρίως στις παραδοσιακές προσωποπαγείς δομές της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, την οικογενειοκρατία, τον παλαιοκομματισμό και μιαν ανάλογη πολιτική κουλτούρα. Οι πελατειακές πρακτικές που συνάπτονται ανάμεσα στις κυβερνήσεις και τα κόμματα, αφενός, και τους πολίτες, αφετέρου, θεωρούνται² ως βασική αιτία για τις ελληνικές πολιτικές και οικονομικές παθογένειες: οι σχέσεις αυτές έχουν γίνει μια μορφή άτυπου «θεσμού», γι αυτό και αναφερόμαστε στο πελατειακό κράτος. Είναι αξιοπαρατήρητο ότι η παθογένεια αυτή χαρακτηρίζεται συχνά ως μια προέκταση και κληρονομιά του οθωμανικού κράτους, αλλά και της πρωτόγονης διοίκησης στην προεπαναστατική Ελλάδα. Γενικότερα, ιδιαίτερα για τον αγροτικό κόσμο στην προεπαναστατική Ελλάδα,

οι μηχανισμοί του οθωμανικού κράτους, τα πασαλίκια, τα καπετανάτα, ίσως ακόμη και ο θεοκρατικός χαρακτήρας, ήσαν απόλυτα ικανοποιητικοί, αν ελέγχονταν αποκλειστικά από Έλληνες, ή τουλάχιστον από μια τάξη Ελλήνων.³

* Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ηλεκτρονική διεύθυνση επικοινωνίας: chiotakis@uoc.gr

¹ Βλ. Tasos Giannitsis (2016), *Die griechische Staatsverschuldung und die Krise*, στο: Επιμ. Ulf-Dieter Klemm/W. Schultheiss, *Die Krise in Griechenland: Ursprünge, Verlauf, Folgen*. Campus v. Frankfurt/New York, σελ. 198-215. Panos Kazakos (2016), *Der Kampf um Kredite und der mühsame Weg zu Reformen*, σελ. 35-53.

² Αντιπροσωπευτικά, βλ. Andreas Stergiou (2015), *Staatsverstaendnis und Klientelismus*, στο: Επιμ. Ulf-Dieter Klemm/W. Schultheiss, *Die Krise in Griechenland*, ό.π., σελ. 111-125.

³ John A. Petropoulos, (1985), *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, Α', Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ. σελ. 47.

Συγχρόνως όμως –πέρα από τους συγγενικούς, θρησκευτικούς και τοπικούς δεσμούς– σε μια κοινωνία χωρίς ανεπτυγμένη κοινωνική συνοχή μέσω του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, στην οποία η διοίκηση «ήταν τόσο πρωτόγονη» (όπ. παρ.: 74) είχε αναπτυχθεί η αντίληψη ότι οι κρατικές θέσεις αποτελούν πηγή ωφελημάτων για τους κατόχους τους,

και όχι όργανο για την εξυπηρέτηση του συλλογικού συμφέροντος. [Η αντίληψη αυτή] μεταφέρθηκε σε ολόκληρο τον κρατικό μηχανισμό, όταν μετά την επιτυχία της Επανάστασης, το κράτος έγινε αντικείμενο ανταγωνισμού ανάμεσα στους Έλληνες. Από αφοσίωση στην οικογένεια, που ως ομάδα εξακολουθούσε να έχει προτεραιότητα απέναντι στο έθνος, καθώς και από προσωπικό συμφέρον, το άτομο απέβλεπε κατά κανόνα στην εκμετάλλευση της κρατικής μηχανής προς όφελος των συγγενών και των φίλων του και εις βάρος των αντιπάλων του (όπ. παρ.).

Ίσως δεν είναι απαραίτητο να καταφεύγουμε, πάντα, μόνο στις μακρινές οθωμανικές καταβολές για να εξηγήσουμε τις παραδοσιακές παθογένειες της ελληνικής κοινωνίας και του σύγχρονου νεοελληνικού κράτους. Εξάλλου, η απέραντη διεθνής βιβλιογραφία, όσον αφορά τις πελατειακές σχέσεις, καταδεικνύει ότι το πρόβλημα είναι πολύ ευρύτερο: Στην πραγματικότητα, όλα τα πολιτικά κόμματα στα κράτη της Ευρώπης ήσαν από τη γένεσή τους, ή έγιναν στην πορεία τους θεσιθηρικά και πελατειακά, ακόμη κι αν ξεκίνησαν ως κόμματα με μιαν ορισμένη κοσμοθεώρηση και ανάλογες αρχές, όπως π.χ. το Σοσιαλδημοκρατικό και το Καθολικό κόμμα του Κέντρου στη Γερμανία, όπως έγραφε ο Μαξ Βέμπερ το 1919. Σχετικά διαπιστώνει στην κλασική ομιλία του, «Η πολιτική ως επάγγελμα»,⁴ ότι όχι μόνο στις ΗΠΑ και στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, όπως η Ισπανία, αλλά και στις χώρες του Βορά, όπως π.χ. η Γερμανία, τα κόμματα ήσαν θεσιθηρικά και πελατειακά. Γι αυτό και θεωρούσαν πιο βαρύ τον παραγκωνισμό τους από την κατανομή των κρατικών θέσεων από τις παραβιάσεις των αντικειμενικών τους στόχων.

Παρά ταύτα, αν πολλές από τις ευρωπαϊκές χώρες έχουν ξεπεράσει σήμερα, περισσότερο ή λιγότερο, το πελατειακό σύνδρομο, το επίτευγμα αυτό δεν οφείλεται στο ότι τα κόμματά τους δεν είναι πλέον καθόλου θεσιθηρικά και πελατειακά ή στο ότι έγιναν ξαφνικά πιο ενάρετα, αλλά στο γεγονός ότι αναπτύχθηκε στις χώρες αυτές η οικονομία της αγοράς και ο καπιταλισμός. Η βιομηχανία, το εμπόριο και οι επιχειρήσεις άρχισαν να προσφέρουν νέες θέσεις στο εργατικό δυναμικό. Με το να βρίσκουν λοιπόν οι εργαζόμενοι βιοποριστικές δυνατότητες στις ιδιωτικές επιχειρήσεις άρχισαν να μην είναι αναγκασμένοι να καταφεύγουν στον μονόδρομο της κρατικής απασχόλησης, μέσω πελατειακών συναλλαγών με τα κόμματα. Στο βαθμό που οι κυβερνήσεις και τα κόμματα δεν είναι δέσμια των πελατειακών ρόλων έχουν συμφέρον να ευνοούν την ανάπτυξη της ιδιωτικής οικονομίας, της βιομηχανίας και της παραγωγής προϊόντων: οι ιδιωτικές επιχειρήσεις δημιουργούν πραγματικές θέσεις εργασίας και όχι παρασιτικές απασχολήσεις σε, συχνά, υπερκορεσμένες κρατικές υπηρεσίες.

Το γεγονός αυτό της απασχόλησης εκατομμυρίων ανθρώπων στις ιδιωτικές επιχειρήσεις υπήρξε ένας βασικότατος λόγος που η γερμανική Σοσιαλδημοκρατία –παρά τις μαρξιστικές καταβολές της– δεν ήθελε την άμεση σοσιαλιστικοποίηση και κρατικοποίηση της ιδιωτικής οικονομίας μετά την επανάσταση του 1918 – ενάντια στις

---

⁴ Max Weber, (MWG I/17, 1992, *Wissenschaft als Beruf* (1917/1919), *Politik als Beruf* (1919). Επιμ. W. Mommsen/W. Schluchter σε συνεργασία με B. Morgenbrod, J. C. B. Mohr (P. S.) Tübingen. Βλ. και Max Weber (1987), *Πολιτική ως Επάγγελμα*, μετάφρ. εισαγωγή, Μ. Κυπραίος, Εκδ. Παπαζήσης.

μαχητικές επιδιώξεις της Ομάδας Σπάρτακος και του νεοϊδρυθέντος Κ. Κ. Γερμανίας τον Ιανουάριο του 1919. Όπως έγραφε το 1920 ένας σοσιαλδημοκράτης της δεξιάς πτέρυγας του αποσχισθέντος ανεξάρτητου Σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, ο H. Stroebel, η δικτατορία των συμβουλίων και η άμεση, ολοκληρωτική σοσιαλιστικοποίηση της οικονομίας ήταν εντελώς αδύνατο να προχωρήσουν στη Γερμανία λόγω ακριβώς της αναντικατάστατης συμβολής των ιδιωτικών επιχειρήσεων και της βιομηχανίας στην παραγωγή και την απασχόληση: και αυτό ισχύει ιδιαίτερα στις πόλεις, όπου οι άνθρωποι είναι αποκομμένοι από τη γη και κάθε σχετική βιοποριστική ευκαιρία. Η αστική τάξη, διαπιστώνουν οι Μαρξ και Έγκελς,

υπέταξε την ύπαιθρο στην κυριαρχία της πόλης. Δημιούργησε τεράστιες πόλεις, αύξησε σε μεγάλο βαθμό τον αστικό πληθυσμό σε σύγκριση με τον πληθυσμό της υπαίθρου, αποσπώντας έτσι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού» από την αγροτική παραγωγή.⁵

Το ερώτημα είναι λοιπόν: αν οι πόλεις, η αυξανόμενη αστυφιλία και ο εξαστισμός δημιουργήθηκαν βασικά από τις διαδικασίες και τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς και του καπιταλισμού, πώς μπορούν να ζήσουν χωρίς τις διαδικασίες αυτές; Το γεγονός λοιπόν ότι η γερμανική ριζοσπαστική αριστερά έβλεπε στο ρωσικό σοβιετικό μοντέλο, στις συνθήκες του 1919, ένα ιδανικό πρότυπο που θα μπορούσε να ακολουθήσει και η Γερμανία αποτελούσε για τον σοσιαλδημοκράτη Stroebel

τραγική άγνοια των οικονομικών και πολιτικών δυνατοτήτων. Η αγροτική Ρωσία, όπου μόνο το ένα δέκατο του λαού ζει από τη βιομηχανία, μπορούσε να αντέξει ακόμη και μια παράλυση και διακοπή της βιομηχανικής της παραγωγής, για ορισμένο διάστημα, χωρίς να επέλθει καταστροφή. Στη Γερμανία όμως ζούσαν τα δύο τρίτα του λαού από τη βιομηχανία και το εμπόριο: από πού λοιπόν θα εξοικονομούσαν τα απαραίτητα για τη ζωή τους; πού θα έπρεπε να μείνουν αυτά τα 40 εκατομμύρια, αν μια υπερβιβασμένη και χωρίς σχεδιασμό σοσιαλιστικοποίηση της παραγωγής θα είχε οδηγήσει σε ακινησία ολόκληρο τον βιομηχανικό μηχανισμό;⁶

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η αδυναμία υπολογισμού της τεράστιας σημασίας της ιδιωτικής οικονομίας στη δημιουργία θέσεων εργασίας και αποθεμάτων στα ταμεία του κράτους βαραίνει και κατατρώει ιδιαίτερα την Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Η αδυναμία αυτή έχει καταστρεπτικές συνέπειες, τόσο για την αποτελεσματική διοίκηση και λειτουργία του κράτους, όσο και για τον παραγωγικό ιστό και την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Όσο πιο πολύ παραμένει υποανάπτυκτη η ιδιωτική οικονομία, τόσο πιο πολύ μεγαλώνει το πρόβλημα της ανεργίας, οπότε – κάτω από την πίεση αυτή, τόσο περισσότερο επιδιώκουν όλα τα κόμματα και οι κυβερνήσεις τη μεγαλύτερη απορρόφηση των δικών τους συγγενών, κομματικών στελεχών και ψηφοφόρων σε κρατικές θέσεις. Όσο αναπτύσσεται αυτή η σπειροειδής τάση όλα τα κόμματα και όλες οι κυβερνήσεις –ανεξάρτητα από τις αρχές και τις διακηρύξεις τους– αναγκάζονται εκ των πραγμάτων να βλέπουν τον κρατικό μηχανισμό, λιγότερο με λειτουργικά και αποτελεσματικά διοικητικά κριτήρια, και περισσότερο ως λάφυρο που χρησιμοποιείται για ιδιοτελείς κομματικούς και ψηφοθηρικούς σκοπούς. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να εκφυλίζεται η κρατική διοίκηση με το να δημιουργούνται, έστω σποραδικά,

⁵ Καρλ Μαρξ-Φρίντριχ Έγκελς, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Εισαγ. Eric Hobsbaum. Μετάφρ. Γ. Κόττης, Αθήνα, Θεμέλιο 2004, σελ. 51, επ.

⁶ Βλ. Heinrich Ströbel, *Die Deutsche Revolution. Ihr Unglück und ihre Rettung Berlin 1920*, σελ. 172: σύμφωνα με Heinrich, A. Winkler (1985), *Von der Revolution zur Stabilisierung: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1918 bis 1924*, J.H.W. Verlag Dietz Nachf. Berlin/Bonn, σελ. 25.

υδροκεφαλικές υπηρεσίες με αμφίβολη χρησιμότητα. Οι τάσεις αυτές είναι ανεξάρτητες από το γεγονός ότι, συνολικά, ο τομέας των δημοσίων υπηρεσιών δεν φαίνεται να είναι υπερμεγέθης στην Ελλάδα σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Το ερώτημα είναι, βέβαια, αν η Ελλάδα έχει τις παραγωγικές υποδομές: βιομηχανία, επιχειρήσεις, απασχόληση με την αποτελεσματική αξιοποίηση των δυνατοτήτων της χώρας σε τουρισμό, μαρίνες κ.λπ. που μπορούν να τροφοδοτούν τα κρατικά ταμεία, και επομένως να χρηματοδοτούν δημόσιες υπηρεσίες, εφάμιλλες σε μέγεθος με αυτές των κρατών της Ευρωζώνης.

Με το να επικεντρώνονται τα κόμματα στην ψηφοθηρία μέσω, κυρίως, των πελατειακών πρακτικών, όχι μόνο παραμελούν την ανάπτυξη της ιδιωτικής οικονομίας, και της παραγωγής διεθνώς ανταγωνιστικών προϊόντων, αλλά την επιβαρύνουν και με επιπρόσθετους φόρους-χαράτσια για την, συνήθως, εκτός προϋπολογισμού χρηματοδότησή τους. Με τον τρόπο αυτό η ιδιωτική οικονομία δεν μπορεί βέβαια να πάει μπροστά, με αποτέλεσμα να μην συμβάλλει, όσο θα μπορούσε, τόσο στην παραγωγή ανταγωνιστικών προϊόντων και την απασχόληση των εργαζομένων, όσο και στην τροφοδότηση των κρατικών ταμείων, ώστε να μην καταφεύγει το κράτος σε επαχθείς φόρους και αλόγιστο δανεισμό.

Ένα βασικό ερώτημα είναι, γιατί να συνεχίζεται το παραπάνω φαινόμενο, στην πιο ακραία του μορφή μόνο στην Ελλάδα, ακόμη και μετά την κατάρρευση των γνωστών κρατικοδίαιτων πειραματισμών του υπαρκτού σοσιαλισμού, μετά το 1989. Ένα παρεμφερές ερώτημα είναι επίσης γιατί να υπάρχει, ακόμη και μετά από μια εξάχρονη λιτότητα, τόσο μεγάλο έλλειμμα επενδυτικού κλίματος ειδικά για την Ελλάδα, ώστε να κατατάσσεται τελευταία στην εμπιστοσύνη για επενδύσεις, μαζί με την Ουκρανία, τη Μολδαβία και το Τατζικιστάν, σύμφωνα με μια πρόσφατη αξιολόγηση (Καλλίτης, *Οικονομική Καθημερινή*, 5/6/2016). Αυτή η έλλειψη επενδυτικού κλίματος επιβεβαιώνεται από το κατρακύλισμα των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στην Ελλάδα από το 2008 έως σήμερα, γεγονός που αντανakλάται στο 25% ανεργίας του εργατικά ενεργού πληθυσμού, κυρίως όμως στην κατάρρευση των εργασιακών προοπτικών των νέων και την αυξανόμενη φυγή τους στο εξωτερικό.

Γνωρίσματα της πολιτικής οργάνωσης στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης

Τα παραπάνω ερωτήματα δεν επιτρέπουν μονοσήμαντες απαντήσεις. Προπαντός, δεν επιτρέπεται να παραβλέπουμε την «ιστορική πορεία» των θεσμών του νεοελληνικού κράτους και της οικονομίας και να συμπεράνουμε, γενικώς, ότι για όλες τις ανακολουθίες και τα δεινά της ιστορικής αυτής διαδρομής, συμπεριλαμβανομένης και της σημερινής κρίσης, φταίει μόνο η καχυποψία ή η εχθρότητα της ιδεολογίας της Μεταπολίτευσης προς τις επιχειρήσεις και την επιχειρηματικότητα!

Σύμφωνα με τη νέα ιστορική προσέγγιση των θεσμών, κάθε κοινωνία είναι στενά εξαρτημένη από την πολυσχιδή θεσμική διαδρομή που ακολουθεί (path-dependence) στο πέρασμα του χρόνου.⁷ Στο πλαίσιο αυτής της πορείας, οι αποφάσεις, τα νομοθετήματα και οι διαδικασίες που θεσπίστηκαν κάτω από ορισμένες ιστορικές συνθήκες και συγκυρίες σηματοδοτούν και μian ανάλογη ιδεολογία και κουλτούρα: όλα αυτά τα θεσπίσματα, τα οποία ευνοούν ιδιαίτερα ορισμένες κοινωνικές ομάδες και στενούς κύκλους συμφερόντων τείνουν να ενσωματώνονται στην κυρίαρχη κουλτούρα και τις ανάλογες πρακτικές ως οι νόμιμοι «ηθικοδικαιικοί» και «φυσικοί κανόνες τους

⁷ Από τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. Pearson, Paul (2004), *Politics in time: History, Institutions, and Social Analysis*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.

παιγνιδιού. Στη μορφή τους αυτή δημιουργούν τετελεσμένα που προκαθορίζουν ή επηρεάζουν σημαντικά την έκβαση μιας ακολουθίας γεγονότων που θα λάβουν χώρα στο παρόν και το μέλλον. Η ακολουθία αυτή είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατον, να αλλάξει, όχι τόσο επειδή εκφράζει και ευνοεί ιδιαίτερα ορισμένους κύκλους συμφερόντων και κοινωνικών ομάδων, αλλά επειδή με την καθιέρωση των θεσπισμάτων αυτών τείνει να γίνεται καθημερινή συνήθεια και να θεωρείται από τους περισσότερους ως αυτονόητη, δίκαιη και «φυσική».

Ο Νικηφόρος Διαμαντούρος προσπάθησε να διαγνώσει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πορείας αυτής των πολιτικών θεσμών και της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, διατυπώνοντας τη θέση για τον δυϊσμό ο οποίος χαρακτηρίζει τις κοινωνικοπολιτικές και πολιτισμικές εξελίξεις κατά την περίοδο αυτή.⁸ Από τη μια βλέπει λοιπόν να διαμορφώνεται μια «*μεταρρυθμιστική κουλτούρα*», η οποία θα μπορούσε να αξιοποιήσει με επιτυχία τις υποστηρικτικές δομές και ευκαιρίες που δημιουργήθηκαν με τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Ε. Από την άλλη, ενάντια στο πρώτο ρεύμα, βλέπει να αναπτύσσεται μια αντίθετη τάση, την οποία είχε αποκαλέσει, αρχικά, «*παρωχημένη κουλτούρα*», ενώ σε πιο πρόσφατη δημοσίευσή του⁹ έχει μετονομάσει «*κουλτούρα των μη προνομιούχων*»: το ρεύμα αυτό θα μπορούσε, όπως γράφει, να οδηγήσει «σε μια σταδιακή, αλλά διαρκή αποδυνάμωση» της χώρας, που θα είχε ως κατάληξη τη μόνιμη περιθωριοποίησή της. Κατά τη γνώμη μου, τα δυο αυτά ρεύματα θα μπορούσαμε να τα δούμε, σύμφωνα με τη νοηματοδότηση τους, και ως δυο μοντέλα ή τυπολογίες: το πρώτο, της, «*ανοιχτής*», και το δεύτερο της «*κλειστής*» κοινωνίας. Προτού αναφερθώ στα ειδικότερα χαρακτηριστικά των δυο αυτών τάσεων ή ρευμάτων θέλω να παρατηρήσω ότι: οι όροι *μεταρρυθμιστική κουλτούρα* και *παρωχημένη κουλτούρα* μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως αφηρημένες τυπολογίες, στις οποίες συμμετέχουν, λίγο ή πολύ, άνθρωποι από όλα τα κοινωνικά στρώματα. Αντίθετα, ο όρος «*κουλτούρα των μη προνομιούχων*» δεν μπορεί να αποτελεί τυπολογία, αφού περιορίζεται μόνο σε μια κοινωνική ομάδα, παρά το γεγονός ότι και στο ρεύμα αυτό μπορεί να συμμετέχουν –για ποικίλους λόγους– πολλοί, οι οποίοι ανήκουν στα στρώματα των προνομιούχων.

Το θέμα μας όμως είναι ποιά χαρακτηριστικά διακρίνουν τα δυο αυτά αντίπαλα ρεύματα, τα οποία ανταγωνίζονται μεταξύ τους στη διαδρομή της νεοελληνικής πορείας μέχρι σήμερα. Από τη σκοπιά αυτή μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ως εργαλεία τον συνδυασμό των τριών τύπων για τη νομιμοποίηση της κυρίαρχης εξουσίας¹⁰ του Βέμπερ, οι οποίοι είναι: α) ο ορθολογικά νομότυπος τύπος, β) ο τύπος της παραδοσιακρατίας και

---

⁸ Νικηφόρος Διαμαντούρος (2000) *Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Μετάφρ. Δ. Σωτηρόπουλος, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

⁹ Βλ. Ν. Διαμαντούρος (2013), «Επίμετρο: Επανεξετάζοντας τον πολιτισμικό δυϊσμό», στο Άννα Τριανταφυλλίδου, Ρουμπίνη Γρώπα & Χαρά Κούκη (επιμ.), *Ελληνική Κρίση και Ευρωπαϊκή Νεωτερικότητα*, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική.

¹⁰ Στο σημείο αυτό η αναφορά γίνεται, στενά, στη νομιμοποίηση της κυρίαρχης εξουσίας, η οποία αποτελεί μια ειδική περίπτωση της εξουσίας. Οι τύποι κυριαρχίας του Βέμπερ έχουν όμως διατυπωθεί από μίαν ευρύτερη άποψη για την νομιμοποίηση της κυριαρχίας ή αυθεντίας, γενικά: σ' αυτούς ανήκει όχι μόνο η νομιμοποίηση της κυρίαρχης εξουσίας, αλλά ακόμη και η νομιμοποίηση της κυριαρχίας π.χ. μιας διαλέκτου επί των άλλων, η κυριαρχία της πόλης επί της υπαίθρου, η κυριαρχία ή αυθεντία τους ενός των συζύγων στο πλαίσιο του γάμου κ.λπ.: δηλαδή ακόμη και σε περιπτώσεις που δεν έχουν να κάνουν με εξουσία. Βλ. *Wirtschaft und Gesellschaft* (1985) Studienaufgabe, C. B. Mohr (P. S.), Tübingen, σελ. 541 επ. Διεξοδικότερα πάνω στο θέμα αυτό, βλ. την επικείμενη επανέκδοση και νέα μετάφραση της *Πολιτικής ως Επάγγελμα* του Βέμπερ, με ερμηνευτικά σχόλια από τον υποφαινόμενο και εισαγωγή από τον W. Schluchter στις εκδ. Παπαζήση.

του αιώνιου χθες και γ) ο τύπος της χαρισματικής κυριαρχίας και του χαρισματικού δημαγωγού. Υπενθυμίζω ότι οι τύποι αυτοί είναι ξεχωριστοί μεταξύ τους, όμως κάθε συγκεκριμένη πραγματικότητα μπορεί, τόσο να νομιμοποιείται (εσωτερικά), όσο και να διαρθρώνεται, επίσης, μέσω ενός ετεροβαρούς συνδυασμού των τριών αυτών τύπων ή μοντέλων. Στη βάση αυτή, μπορούμε λοιπόν να εξετάσουμε αν η πολιτική πραγματικότητα στην Ελλάδα, σήμερα, πλησιάζει, περισσότερο ή λιγότερο, είτε:

α) στους τυπικούς-θεσμικούς κανόνες στο πλαίσιο του κράτους δικαίου και της ισονομίας των πολιτών· ή αντίθετα,

β) στις παραδοσιακές, προσωποπαγείς πατριαρχικές ή πατρογονικές σχέσεις κυριαρχίας πάνω στις οποίες βασίστηκαν ο παλαιοκομματισμός των προυχόντων, η οικογενειοκρατία, οι πελατειακές σχέσεις, καθώς και οι συντεχνιακές πρακτικές, ή τέλος,

γ) στην προσωπική χαρισματική κυριαρχία ή αυθεντία ορισμένων χαρισματικών δημαγωγών και κομματικών αρχηγών.

Αναφερόμενος ο Βέμπερ ιδιαίτερα στις πολιτικές οργανώσεις των σύγχρονων ευρωπαϊκών κρατών τις εντάσσει στον *ορθολογικά νομότυπο τύπο της κυριαρχίας εξουσίας*. Στη βάση αυτή,

η νομιμότητα για να δίνονται εντολές από τους φορείς της εντολοδόχου εξουσίας βασίζεται σε κανόνες που είναι στοιχειοθετημένοι, εφαρμοσμένοι και επιβεβλημένοι με ορθολογικό τρόπο, ενώ ακόμη και η νομιμοποίηση για τη διατύπωση των καταστατικών αυτών κανόνων στηρίζεται στο ορθολογικά στοιχειοθετημένο και ερμηνευμένο Σύνταγμα. Οι εντολές δεν δίνονται στο όνομα μιας προσωπικής αυθεντίας, αλλά στο όνομα απρόσωπων κανόνων, ...¹¹

Ακόμη και εκείνος που δίνει τις εντολές υπακούει και ο ίδιος στο «νόμο» ή στο «διάταγμα»¹² που έχει θεσπιστεί και αποτελεί μια τυπικά αφηρημένη νόρμα: διαφορετικά δεν θα είναι σε θέση να δίνει εντολές, οι οποίες γίνονται από τους άλλους αποδεκτές. Πρότυπο της ορθολογικά νομότυπης κυριαρχίας είναι το τυπικό δίκαιο, στη βάση του οποίου θέματα όπως π.χ. το αν είναι κάποιος πλούσιος ή φτωχός, αδύναμος ή ισχυρός, γνωστός ή άσημος χάνουν τον προσωποπαγή τους χαρακτήρα και μετατρέπονται σε αφηρημένες δικαιοτικές διατάξεις και καθολικούς κανόνες οι οποίοι είναι ανεξάρτητοι από συγκεκριμένα πρόσωπα. Οι διαπιστώσεις αυτές δεν σημαίνουν ότι στους τύπους οργάνωσης της σύγχρονης κοινωνίας και του σύγχρονου κράτους δεν υπάρχουν στοιχεία από τις πατροπαράδοτες νόρμες της οικογενειοκρατίας, των πελατειακών σχέσεων και της χαρισματικής αυθεντίας: απλώς στους οργανωτικούς πολιτικούς συνδυασμούς των σύγχρονων κοινωνιών και κρατών τείνουν ή οφείλουν να υπερτερούν, κατά τον Βέμπερ, οι ορθολογικά νομότυπες αρχές και σχέσεις, και όχι οι παραδοσιακές προσωποπαγείς οι οποίες πλησιάζουν τις πατριαρχικές και πατρογονικές.

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε ίσως να συναινέσουμε γενικά στο εξής - παρά το ότι υπάρχουν ακόμη αδιευκρίνιστα ερωτήματα: Ενώ στην Ελλάδα είμαστε βαθειά «χωμένοι»: να το πω πιο λόγια, είμαστε πολύ περισσότερο εξαρτημένοι από την παραδοσιοκρατία των προσωποπαγών κριτηρίων κυριαρχίας - όπως π.χ. από την οικογενειοκρατία, την αυτονόμηση της πολιτικής από την κοινωνία και τη διαπλοκή της με ορισμένα οικονομικά συμφέροντα ή με τις συντεχνιακές οργανώσεις που συνθλίβουν την ελεύθερη επιχειρηματικότητα και παραγωγικότητα - παρόλα αυτά εμείς, αντί να προσπαθούμε να ελευθερωθούμε, πρώτα, από αυτά τα δεσμά τείνουμε να βλέπουμε μόνο

¹¹ Max Weber (1986), *Religionssoziologie*, I. C. B. Mohr (P. S.), Tübingen, σελ. 267 επ. (WG: 124).

¹² Βλ. Max Weber (2005), *Wirtschaft und Gesellschaft*, C. B. Mohr (P.S.), Tübingen, (MWG I/22-4), σελ. 726 επ.

τα προβλήματα του νεοφιλελευθερισμού στην Αμερική και σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες. Τα προβλήματα αυτά είναι βεβαίως υπαρκτά και επηρεάζουν και εμάς: όμως εμάς βραβαίνουν, ακόμη, και άλλα πιο στοιχειώδη και πιο πρωτόγονα προβλήματα. Γίνεται π.χ. λόγος, γενικώς και αορίστως, για άμεση δημοκρατία, χωρίς να γίνεται αντιληπτό ότι από τις πιο απλές συνελεύσεις (π.χ. ενός συλλογικού οργάνου), μέχρι τις πιο πολύπλοκες και θεσμικά οριοθετημένες πολιτικές αποφάσεις παρακάμπτονται, συχνά, οι κανόνες και τα προστατευτικά αντίβαρα των θεσμών: έτσι, ο εκάστοτε «φωνακλάς» με την παρέα του (που κωλυσιεργεί μέχρι να φύγουν οι περισσότεροι) σε μια οιαδήποτε συνέλευση, ή ο χαρισματικός δημαγωγός με το επιτελείο και το κόμμα του μπορεί να ανατρέψει τα πάντα.

Να πω (για παρηγοριά) ότι, πολλά από τα προβλήματα αυτά που έχουμε εμείς στην Ελλάδα σε ακραίο βαθμό, όπως π.χ. ο νεποτισμός, η διαπλοκή, υπάρχουν και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όμως σε πολύ πιο ήπια μορφή: θυμίζω π.χ. τον πρόεδρο Σαρκοζί, που αφού προσπάθησε να επιβάλει τον νεαρό, άπειρο και χωρίς προσόντα γιο του ως επικεφαλής δημόσιου καίριου οργανισμού, πριν μερικά χρόνια, αναγκάστηκε να υπαναχωρήσει προ της γενικής κατακραυγής που ακολούθησε. Όμως ο νεποτισμός και οι πελατειακές σχέσεις δεν αποτελούν μονοπώλιο μόνο μιας πολιτικής παράταξης, αλλά έχουν διαπαραταξιακό και διαταξικό χαρακτήρα: Διαβάζω π.χ. στην *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2/8/του 2012: Η εισαγγελία στο Μπάρι της Ιταλίας καταγγέλλει τον Πρόεδρο της Περιοχής της Απουλίας, Nichi Vendola επειδή έκανε κατάχρηση της αρμοδιότητάς του για να διορίσει ευνοούμενό του ως Διευθυντή μιας Κλινικής. Βέβαια, τα κρούσματα αυτά σε γειτονικές ευρωπαϊκές χώρες φαίνονται σε εμάς αθώα, σχεδόν σαν σταγόνα στον ωκεανό.

Στην Ελλάδα, ενώ υπάρχουν συνδυασμοί και των τριών τύπων κυρίαρχης εξουσίας, ωστόσο στις συνθέσεις αυτές εξακολουθεί να κυριαρχεί ακόμη ο νεποτισμός, ο προσωποκεντισμός, ο πατροπαράδοτος παλαιοκομματισμός και το «αιώνιο χθες»: για παράδειγμα, για την αξιολόγηση και την επιλογή στις διάφορες υποψηφιότητες εξακολουθεί να είναι καταλύτης το ερώτημα, αν ο υποψήφιος είναι συγγενής, από το κόμμα μας, από τον τόπο μας, γνωστός μας κ.λπ. Συνήθως, λείπει –σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό– η αξιοκρατία.

Αν συγκρίνουμε λοιπόν τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης με τα νομότυπα γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες, τότε διαπιστώνουμε ότι η Ελλάδα, ενώ είναι, από τυπική άποψη, συνταγματικά διατεταγμένη χώρα, ωστόσο εξακολουθεί να πλησιάζει περισσότερο στον προσωποκεντισμό και τις συντεχνιακές πρακτικές: πρακτικές οι οποίες έχουν παραμεριστεί στις δυτικές κοινωνίες σύμφωνα με τους Μαρξ και Έγκελς από την αστική τάξη και τον καπιταλισμό.¹³ Τα κόμματα,¹⁴ αλλά και άλλοι οργανισμοί, ενώ έχουν θεσπιστεί τυπικά και επικαλούνται ορθολογικά νομότυπες αρχές, ωστόσο τείνουν να λειτουργούν, συχνά, μάλλον «κατά περίπτωση» και με προσωποκεντρικές διαδικασίες ώστε να πλησιάζουν περισσότερο στα θεσπιθηρικά-πελατειακά κόμματα των προυχόντων που περιγράφει ο Βέμπερ.

Η διοίκηση στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης εξακολουθεί να είναι κομματικοποιημένη, και εξαρτημένη από την εκάστοτε κυβέρνηση. Γι αυτό είναι συχνά ετερόνυμη και ετεροκέφαλη, χωρίς να απορρέουν πάντοτε τα όρια λειτουργίας των υπαλλήλων από την τυπική αρμοδιότητά τους. Πολλές αναθέσεις έργων γίνονται «κατά χάρη» σε ορισμένα πρόσωπα, αρκετά παρόμοια όπως εμφανίζονταν σε πατριαρχικά-πατρογονικά

¹³ Καρλ Μαρξ-Φρίντριχ Έγκελς, *Το Μανιφέστο ...* όπ. παρ., σελ. 47-53.

¹⁴ Βλ. Vasiliki Georgiadou (2016), *Krise, aber nicht Unregierbarkeit: Das griechische Parteiensystem im Umbruch*, στο: Ulf-Dieter Klemm/W. Schultheiss (επιμ.), *Die Krise in Griechenland...* όπ. παρ., σελ. 70-88. Κ. Bakouris/Vas. Sotiropoulos (2016), *Die Korruption in der modernen Ggesellschaft*, όπ. παρ., σελ. 142-160.

καθεστώτα, ή μέσω της παρέμβασης διαπλεκόμενων σκοπιμοτήτων. Το δημόσιο συμφέρον ταυτίζεται, συχνά, με το ιδιοτελές προσωπικό και ιδιωτικό, και το ιδιωτικό και προσωπικό ορίζει με μεροληπτικό τρόπο τι θεωρείται εκάστοτε ως «δημόσιο» και «κοινό» συμφέρον. Στη βάση αυτή, η επίκληση της «ηθικής» τείνει απλώς να δικαιολογεί τις πολιτικές αποφάσεις που έχουν ληφθεί σύμφωνα μάλλον με προσωπικά και καθαρά ιδιωτικά κριτήρια. Αντίστοιχα, η «ηθική» τείνει να χρησιμοποιείται «ως μέσον για να δείξουμε ότι 'έχουμε δίκιο'», κάτι που χαρακτηρίζεται από τον Βέμπερ ως το πιο «άθλιο και ευτελές» (Weber 1992 I/17, σ. 233). Κυριαρχεί ο κυνικός βολονταρισμός των κομματικών αρχηγών ή ορισμένων κομματικών φατριών, παρόμοια όπως συνέβαινε με τους παλαιοκομματικούς προύχοντες. Στη βάση αυτή οι περιπτώσεις εύνοιας, χάρις, αδιαφορίας ή δυσμένειας, τόσο στη στελέχωση και λειτουργία των υπηρεσιών, όσο και στην εξυπηρέτηση των πολιτών δεν αποτελούν καθόλου σπάνια φαινόμενα. Συχνά, η αντιμετώπιση των διαφόρων περιπτώσεων εξαρτάται λιγότερο από τις τυπικές καταστατικές ρυθμίσεις και τα ουσιαστικά προσόντα, και πολύ περισσότερο από το αν τα πρόσωπα που υποβάλλουν νόμιμα αιτήματα ανήκουν στον κύκλο γνωστών, ορισμένων ισχυρών προσώπων, ή πολιτικών κομμάτων.¹⁵

Οι καταστάσεις αυτές που χαρακτηρίζονται από έλλειψη αξιοκρατίας αναγκάζουν πολλούς από τους σπουδασμένους νέους που με την κρίση καταφεύγουν σε άλλες χώρες για να εργαστούν, να μη θέλουν να επιστρέψουν. Σχετικά, τα αποτελέσματα από την πρόσφατη έρευνα της ICAP company, στην οποία συμμετείχαν 853 Έλληνες του εξωτερικού, από τους οποίους οι 341 απάντησαν στα ερωτήματα για δεύτερη συνεχόμενη χρονιά, είναι λίαν ενδεικτικά:

Ως κυριότεροι λόγοι που οδηγούν τα άτομα για εργασία στο εξωτερικό αναδείχθηκαν και φέτος η μειωμένη αξιοκρατία και η διαφθορά στην Ελλάδα, με ποσοστό 40%, η οικονομική κρίση και η αβεβαιότητα στην Ελλάδα, με ποσοστό 37% και οι προοπτικές εξέλιξης στη χώρα του εξωτερικού, με ποσοστό 34%.¹⁶

Ήδη το 1994, σε Συνέδριο για τα 20 χρόνια της Μεταπολίτευσης, είχε διαπιστώσει ο Κιτρομηλίδης¹⁷ ότι κατά την περίοδο αυτή που ακολούθησε μετά την εφτάχρονη δικτατορία, διασφαλίστηκε μεν η ελευθερία «μέχρι ασυδοσίας», όμως παρόλα αυτά δεν πραγματοποιήθηκε το κλασσικό αίτημα της «ευνομίας», το οποίο διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Σόλωνα στην αρχαία Αθήνα:

Η αποτυχία αυτή συνδέεται με καθοριστικά χαρακτηριστικά της νεοελληνικής πολιτικής και κοινωνικής εμπειρίας, όπως είναι η καχεξία της διάκρισης μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού, η περιεργη για ευρωπαϊκή κοινωνία ανικανότητα των πολιτών να σεβαστούν τα δικαιώματα των άλλων στον καθημερινό βίο, η απουσία της συνείδησης της ελευθερίας ως πλέγματος δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, που διακρίνει την ανθρώπινη συνύπαρξη σε πολιτισμένες κοινωνίες (όπ. παρ.).

Κάτω από τις συνθήκες που κυριάρχησαν μετά την άρση της καταπίεσης της δικτατορίας, μπορούμε ίσως να κατανοήσουμε την αντίθεση προς το παλιό κατεστημένο και τις τάσεις ανομίας που ακολούθησαν, μαζί με την αναζήτηση για μια κοινωνία, που

¹⁵ Βλ. Alex. A. Kyrtis (2016), *Die griechische Gesellschaft unter dem Druck der Krise*, στο: Επιμ. Ulf-Dieter Klemm/W. Schultheiss *Die Krise in Griechenland ...* όπ. παρ., σελ. 54-69.

¹⁶ Βλ. Εφημ. *Ημερησία*, 14 Ιουνίου 2016: ΕΡΕΥΝΑ ICAP: Αναξιοκρατία και διαφθορά διώχνουν τα «λαμπρά μυαλά» από την Ελλάδα.

¹⁷ Πασχάλης Κιτρομηλίδης (1994), *Εναρκτήρια ομιλία: Δημοκρατία και Πολιτική Επιστήμη*, στο Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος & Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική – Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, Θεμέλιο, σελ. 15.

είναι εκτός της κατεστημένης αυτής πραγματικότητας. Και ίσως μπορούμε επίσης να κατανοήσουμε, όχι όμως να δικαιολογήσουμε, ακόμη και τα κρούσματα της τυφλής βίας, τα οποία ακολούθησαν ορισμένες κλειστές σχέτες τρομοκρατών, στο όνομα μιας υποκειμενικής ιδέας ή ιδεοληψίας την οποίαν ήθελαν να επιβάλουν στους άλλους χωρίς να τους ρωτούν, σύμφωνα με την κυνική αρχή: ο υποτιθέμενος «καλός» σκοπός εξαγιάζει τα μέσα. Επειδή ακριβώς οι περισσότερες «προοδευτικές» εξαγγελίες της Μεταπολίτευσης ήσαν χωρίς πλήρη επαφή με την πραγματικότητα, και μάλιστα γίνονταν με παράλληλη χρήση αυταρχικών και βίαιων ή εντελώς παλαιοκομματικών διαδικασιών γι αυτό και η υποτιθέμενη «προοδευτικότητα» και το «νέο» συρρικνώθηκαν σε έναν κυνικό και μάλλον ιδιοτελή βολονταρισμό.¹⁸ Η περιφρόνηση αυτή προς τις δημοκρατικές διαδικασίες άρχισε από πάνω –θυμίζω στο σημείο αυτό τα έγχρωμα ψηφοδέλτια στην εκλογή του κ. Σαρτζετάκη ως Προέδρου της Δημοκρατίας το 1985– και διαχύθηκε προς τα κάτω σε όλη την κοινωνία, όπως π.χ. στις «δημοκρατικές» ψηφοφορίες για καταλήψεις στα Πανεπιστήμια και στις φοιτητικές εκλογικές διαδικασίες: *κάθε παράταξη ανακοινώνει τα δικά της αποτελέσματα!* Στον βολονταρισμό αυτό που επικράτησε τελικά σε όλη την κοινωνία, τα πράγματα είναι απλά: δεν είναι ανάγκη να τηρούνται αυστηρώς οι δημοκρατικές διαδικασίες· ούτε χρειάζονται πολύπλοκες μελέτες και στρατηγικές ή και εναλλακτικά σενάρια ως προς το πώς επιτυγχάνονται καλύτερα οι στόχοι. Ο όλος προβληματισμός συρρικνώνεται στο: «ή εμείς ή οι άλλοι στην νομή της εξουσίας». Γι αυτό και δεν χρειάζονται εξειδικευμένα στελέχη, αλλά μόνο πιστοί φίλοι και σύντροφοι. Ο κυνικός βολονταρισμός της Μεταπολίτευσης πάει χέρι-χέρι με τον δημαγωγικό λαϊκισμό και την έκκληση μόνο στα συναισθήματα και το θυμικό. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να κυριαρχήσουν συνθήματα χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο· να μεσουρανήσουν ιδεολογίες οι οποίες, στο βαθμό που ήσαν ξεκομμένες από την πραγματικότητα, αποδείχθηκαν στην πράξη ως ιδεοληψίες και αυταπάτες.

Στη Μεταπολίτευση επικράτησε πλήρως το αξίωμα της *ηθικής των πεποιθήσεων και του φρονήματος*, σύμφωνα με την οποία το μόνο που ενδιαφέρει είναι να μην σβήσει η φλόγα της πίστης, σε βάρος του αξιώματος της *ηθικής της ευθύνης* ως προς τα αποτελέσματα των πολιτικών αποφάσεων και της πολιτικής δράσης. Στο όνομα της κυνικής αρχής, «ο σκοπός εξαγιάζει τα μέσα», στην κυριολεξία θυσιάστηκε η ηθική της ευθύνης για τις πράξεις, ακόλουθα υποβαθμίστηκαν οι διαφανείς και αντικειμενικές διαδικασίες κατά τις πολιτικές διεκδικήσεις και τους αγώνες. Οι πρακτικές αυτές υποσκάπτουν το μέλλον της χώρας, ωστόσο δεν μπορούν να αλλάξουν το γεγονός ότι: σε τελευταία ανάλυση, δημοκρατία σημαίνει αντικειμενικές και διαφανείς διαδικασίες. Μόνο αυτές βρίσκονται πάνω από το εγώ και το εσύ και μπορεί να νομιμοποιούνται. Σύμφωνα με τον Βέμπερ, από τα μέσα και τις διαδικασίες που χρησιμοποιεί κανείς μπορεί να πλησιάζει ή να απομακρύνεται από τους δημοκρατικούς στόχους τους οποίους εξαγγέλλει.

---

¹⁸ Βλ. Νίκος Δεμερτζής & Παναγ. Καφετζής (1994), «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας», στο Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος & Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική – Όψεις της ...* όπ. παρ., σελ. 174-218.

Αναπαραστάσεις των εφήβων αναφορικά με την απόδοση ευθυνών για τη σημερινή οικονομικό-κοινωνική κρίση.

Ελπίδα Χριστοφορίδου* και Νικόλας Χρηστάκης**

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση αφορά στις αναπαραστάσεις των εφήβων, 14-16 ετών, σχετικά με τις αιτίες της οικονομικής κρίσης. Η συγκέντρωση δεδομένων πραγματοποιήθηκε με την ποιοτική μέθοδο των ημι-δομημένων συνεντεύξεων και το δείγμα επιλέχθηκε με σκόπιμη ομοιογενή δειγματοληψία. Τα ευρήματα που εξάχθηκαν δείχνουν μία νέα γενιά εφήβων απογοητευμένη με το παρόν και προβληματισμένη για το μέλλον, που εκφράζει δυσπιστία απέναντι στους θεσμούς και χαρακτηρίζει την κρίση αποτέλεσμα ατομικής και συλλογικής ευθύνης. Την ίδια στιγμή, όμως, δηλώνει έτοιμη να δράσει μέσω συλλογικών πρωτοβουλιών προκειμένου να αντιστρέψει την κατάσταση, υποστηρίζοντας την αναγκαιότητα αλλαγής του υπάρχοντος τρόπου σκέψης.

Λέξεις-κλειδιά: εφηβεία, κρίση, αιτίες, λύσεις-προτάσεις.

Εισαγωγή

Μία ομάδα ιδιαίτερα ευάλωτη, από ηλικιακή άποψη, είναι τα παιδιά στην εφηβεία, με την ένταξη τους στην κοινωνία των ενηλίκων και τον τρόπο εξέλιξης τους να επηρεάζονται σημαντικά από το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο μεγαλώνουν και από τα γεγονότα της εκάστοτε χρονικής στιγμής που βιώνουν. Έτσι, όταν μία κοινωνία υφίσταται κάποιου είδους κρίση, υπάρχει ο κίνδυνος να προκληθούν σοβαρές επιπλοκές στην ωρίμανσή τους, εμποδίζοντας ή καθυστερώντας τη διαδικασία ανάπτυξής τους (Craig & Baucum 2002: 3-5, Hempel, Wuermli & Lundberg 2012: 1-3).

Με αφορμή, λοιπόν, την υφιστάμενη οικονομική κατάσταση και την ανάγκη τόσο να ακουστούν οι απόψεις και ανησυχίες των εφήβων όσο και να αναζητηθούν πιο ενεργητικοί τρόποι υποστήριξης τους, πραγματοποιήθηκε διερεύνηση των αναπαραστάσεων τους αναφορικά με τη σημερινή οικονομικό-κοινωνική κρίση. Βασικά ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης ήταν το πώς οι έφηβοι του νομού Λάρισας, ηλικίας 14 ως 16 ετών, κατανοούν την επικρατούσα «κρίση», ποιες περιγράφουν ως συνέπειες της, τι προτείνουν για τη «θεραπεία» της και τι προσδοκούν, καθώς επίσης ποιες ορίζουν ως τις αιτίες της, που αποτελεί και το

---

* Μ.Δ. Σπουδές στην Εκπαίδευση, ΕΑΠ.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Σύρου 20, 41334, Λάρισα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: mauve2310@yahoo.gr

** Κοινωνικός Ψυχολόγος, Καθηγητής, Τμήμα Επικοινωνίας & ΜΜΕ, ΕΚΠΑ.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Αριστείδου & Σοφοκλέους 1, 10559, Αθήνα.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: nicolchri@media.uoa.gr

αντικείμενο της παρούσας εισήγησης. Η έρευνα ολοκληρώθηκε εντός του 2015, στο πλαίσιο μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας στο ΕΑΠ, υπό την καθοδήγηση του κ. Χρηστάκη Νικόλα, καθηγητή κοινωνικής ψυχολογίας στο ΕΚΠΑ.

Μεθοδολογία

Καθώς σκοπός ήταν η περιγραφή του νοήματος και της εμπειρίας των εφήβων αναφορικά με την κρίση, ακολουθήθηκε ποιοτική μεθοδολογία (Christensen 2007:108-111). Ως μεθοδολογικό εργαλείο για τη διεξαγωγή της έρευνας χρησιμοποιήθηκε η ημί-δομημένη συνέντευξη, στοχεύοντας στην εξαγωγή των μέγιστων δυνατών πληροφοριών μέσα από τη δημιουργία ενός συνόλου προκαθορισμένων και ως επί των πλείστων ανοικτών ερωτήσεων, οι οποίες τροποποιούνταν, εν μέρει, και διατυπώνονταν με διαφορετική σειρά, όπου κρινόταν αναγκαίο και ανάλογα με τη ροή της συζήτησης (Creswell 2011: 256, Robson 2010: 319-328).

Συνολικά διεξήχθησαν 12 προσωπικές συνεντεύξεις, καθώς και δύο εστιασμένες ομαδικές (focus groups) των πέντε και έξι ατόμων αντίστοιχα. Οι προσωπικές συνεντεύξεις στόχευαν στην αναλυτική και λεπτομερή διερεύνηση των αντιλήψεων και συναισθημάτων των εφήβων και οι ομαδικές στη συγκέντρωση μίας ποικιλίας χρήσιμων πληροφοριών, αξιοποιώντας τη δυναμική που αναπτύσσεται καθώς οι συμμετέχοντες αλληλεπιδρούν (Creswell 2011: 256-257).

Η επιλογή του δείγματος έγινε σκόπιμα, μέσα από έναν κύκλο γνωστών ατόμων από την ευρύτερη περιοχή της Λάρισας, χρησιμοποιώντας ως στρατηγική δειγματοληψίας την ομοιογενή, με κριτήριο του να ανήκουν τα παιδιά στην ηλικιακή υποομάδα της μέσης εφηβείας (Creswell 2011:244-246). Επιλέχθηκε να μελετηθεί ο τρόπος σκέψης της συγκεκριμένης εφηβικής περιόδου, διότι το παιδί των 14 ως 16 ετών αρχίζει να αναστοχάζεται, πλέον, σημαντικά για τα ζητήματα της εξουσίας, της ηθικής, της κοινωνίας και των θεσμών, ασκεί κριτική απέναντι στην πολιτική, εξετάζει τα κίνητρα πίσω από τις πράξεις και προτείνει τρόπους βελτίωσης των καταστάσεων, ανάμεσα στα διάφορα άλλα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα (Adelson 1971: 1014-1026).

Επιπλέον, επιδιώχθηκε οι συμμετέχοντες της έρευνας να αποτελούνται και από τα δύο φύλα, προκειμένου το δείγμα να είναι επαρκώς εξισωμένο κατά ζεύγη (13 κορίτσια, 10 αγόρια), καθώς και να καλύπτουν διάφορες οικονομικές ομάδες (από οικογένειες με πολύ καλή οικονομική κατάσταση, μέτρια και χαμηλή), έτσι ώστε να επιτευχθεί μία σχετική πολυφωνία και γενικευσιμότητα των δεδομένων. Για την εξαγωγή των ευρημάτων πραγματοποιήθηκε θεματική ανάλυση των συνεντεύξεων, εντοπίζοντας λέξεις-κλειδιά, ομαδοποιώντας και συγχωνεύοντας τους παρόμοιους κωδικούς και προσθέτοντας υπομνήματα που ενείχαν τόσο κυριολεκτικές όσο και ερμηνευτικές σημασίες, προσδιορίζοντας, εντέλει, οκτώ βασικά θέματα που αντιστοιχούσαν στα βασικά ερευνητικά ερωτήματα (Creswell 2011: 282-286).

Ευρήματα

Στο ερώτημα, λοιπόν, για το τι ή ποιος φταίει για την κρίση, μία απάντηση που δόθηκε σχεδόν από όλους/ες τους/ις συμμετέχοντες/ουσες (22) ήταν η ατομική ευθύνη. Κατά την γνώμη τους, σημαντικό μέρος ευθύνης αναλογεί σε εμάς τους ίδιους, διότι έχουμε μάθει να αναζητάμε τον εύκολο δρόμο και να κοιτάμε πρώτα τον

εαυτό μας αδιαφορώντας για το τι είναι σωστό, ηθικό ή καλύτερο για τον τόπο μας. Εκφράζοντας απογοήτευση, τα παιδιά υποστήριξαν ότι βιώνουμε κρίση αξιών και ενεργούμε βασιζόμενοι σε προσωπικά οφέλη, χωρίς να θέλουμε να αποστασιοποιηθούμε από το πελατειακό κράτος που έχουμε δημιουργήσει ή τουλάχιστον αυτό δείχνουν οι πράξεις μας. Ακολουθούν χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις των παιδιών, των οποίων τα ονόματα έχουν αντικατασταθεί με ψευδώνυμα:

Πιστεύω ότι όλοι έχουμε ένα μερίδιο ευθύνης. Ότι και οι απλοί πολίτες [...] και αυτοί έχουν μερίδιο, γιατί όταν υπήρχε οικονομική άνεση και αυτοί έκαναν κάποια πράγματα που δεν έπρεπε. Όπως φοροδιαφυγές ή βολεύονταν με αυτή την κατάσταση (Εμυ, 14 ετών).

Η νοοτροπία, γενικότερα, των Ελλήνων. Δηλαδή, αυτό το «δεν βαριέσαι, δεν πειράζει». Αυτό, που σίγουρα έχει να κάνει και με τη διάρκεια της τουρκοκρατίας που υπήρχε στην Ελλάδα και πόσο μάλλον αυτό, ότι κυριαρχεί το μέσο. Έχω ένα βουλευτή εκεί, θα με βολέψει, ψηφίζω αυτόν. Δεν με νοιάζει τι πιστεύει (Δήμητρα 16 ετών).

Στο πλαίσιο της ατομικής ευθύνης, αναφορά έγινε και στην έλλειψη πολιτικής παιδείας και συμμετοχής των πολιτών. Τα παιδιά μίλησαν για έναν παθητικό λαό, χαρακτηριζόμενο από άγνοια και απερισκεψία, που δέχεται να χειραγωγείται και λειτουργεί σαν «θύμα», περιμένοντας έναν από μηχανής θεό να αναλάβει δράση. Παραθέτονται σχετικά αποσπάσματα:

... ωστόσο και εμείς σαν λαός δεχόμασταν άκριτα... ό,τι μας έλεγαν ότι είναι καλύτερο για μας ... (Τάκης, 16 ετών).

Γιατί δεν ψηφίζουν συνειδητά, συνήθως. Πολλοί δεν είναι ενημερωμένοι, δεν έχουν πολιτική άποψη και ψηφίζουν ότι να' ναι ... (Χάρης, 15 ετών).

Πιστεύω οι άνθρωποι, γιατί είναι αναλόγητοι [...] λειτουργικά και έτσι δεν ενεργούν στα κοινά και δεν ασκούν έλεγχο στην εξουσία. Και μένουν παθητικοί ... (Μάριος, 15 ετών).

Ενδιαφέρον παρουσίασε, επίσης, η άποψη μιας συμμετέχουσας, η οποία υποστήριξε ότι η ευθύνη για την κρίση βαρύνει τους πάντες, κρατώντας, την ίδια στιγμή, μία αμυντική στάση απέναντι στους αρνητικούς χαρακτηρισμούς που αποδίδονται στην Ελλάδα το τελευταίο διάστημα από τα διεθνή ΜΜΕ. «Απεικονίσεις» που, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Νόαμ Τσόμσκι¹ παρουσιάζονται από εκείνους που κατέχουν πολιτική και οικονομική ισχύ, οικοδομώντας, έτσι, τον κυρίαρχο λόγο.

Όλος ο κόσμος πιστεύει ότι εμείς φταίμε για όλα,² μας κριτικάρουν όλοι στο εξωτερικό πιστεύοντας ότι εμείς εδώ πέρα γλεντάμε και όλα αυτά και ότι λέμε βλακείες ότι έχουμε κρίση, αλλά νομίζω είναι όλου του κόσμου και ότι ευθύνεται και

---

¹ Πρόκειται για συνέντευξη του Νόαμ Τσόμσκι που παραχωρήθηκε στους Πολυχρονίου και Γιάμαλη το 2013, δημοσιευμένη στο left.gr. Ανακτήθηκε στις 18 Νοεμβρίου 2015 από <http://left.gr/news/noam-tsomski-kapoioi-sti-germania-theloyntin-ellada-se-sklavia>

² Η υπογράμμιση κάποιων λέξεων στα αποσπάσματα των συνεντεύξεων υποδηλώνει αύξηση της έντασης της φωνής των εφήβων.

όλος ο κόσμος για το τι συμβαίνει. Και απλώς η Ελλάδα, δυστυχώς, έχει τα περισσότερα προβλήματα (Δανάη, 15 ετών).

Μεγάλος βαθμός ευθύνης αποδόθηκε από την πλειονότητα των εφήβων (20) και στους πολιτικούς και εξουσιαστές, τόσο σε τοπικό, όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο, των οποίων ο κακός τρόπος διαχείρισης των πραγμάτων, η εκμετάλλευση της θέσης τους και η προώθηση των ατομικών τους συμφερόντων αποτελούσαν, ουσιαστικά, αντανάκλαση της απληστίας τους. Εκδηλώνοντας συναισθήματα θυμού και αποστροφής, τα παιδιά απαξίωσαν τους πολιτικούς, καθιστώντας τους υπεύθυνους για «την κακοδαιμονία της χώρας»:

Εε, σίγουρα φταίνε λάθος χειρισμοί που έχουν κάνει ορισμένοι πολιτικοί, εε, να αναφερθώ σε ένα παράδειγμα... με τα υποβρύχια και με αυτά που αγόρασαν, γενικά, από Γερμανία ... πιστεύω πως, εντάξει δεν ήταν σωστοί χειρισμοί, ούτε έπρεπε να δαπανήσουν τόσα χρήματα [...] Αλλά έγινε για συμφέροντα άλλα (Άκης, 16 ετών).

Εε τα τελευταία 40 χρόνια που έχουμε τη δημοκρατία αυτή, μας κυβερνάνε δύο συγκεκριμένα κόμματα. Εγώ πιστεύω ότι αυτά τα κόμματα ευθύνονται γι' αυτό που συμβαίνει [...] Και οι παράγοντες του εξωτερικού [...] σε όλη τη γη, όχι μόνο στη χώρα ... κυβερνάνε συγκεκριμένα άτομα [...] Και η Αμερική και η Ρωσία[...] και εκεί υπάρχουν άτομα, τα οποία για να βγάλουν αυτή την στιγμή λεφτά, καταστρέφουν εμάς (Δανάη, 15 ετών).

Συνδέοντας, επιπρόσθετα, την κατάχρηση εξουσίας με πολιτικούς συγκεκριμένων νοτιοευρωπαϊκών χωρών, ένας εκ των εφήβων συμμετεχόντων υποστήριξε ότι ακριβώς αυτές οι χώρες ευθύνονται για τη γέννηση της κρίσης, ανάμεσα στις οποίες συμπεριέλαβε και την Ελλάδα:

... την κρίση τη φέραν χώρες ... σαν Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα, που κάνανε ακριβώς το ίδιο πράγμα. Οι πολιτικοί κάναν κατάχρηση εξουσίας ... (Σπύρος, 16 ετών).

Ωστόσο, όταν τα παιδιά ρωτήθηκαν για το τι σημαίνει «πολιτική», αρκετά κράτησαν μία πιο ήπια στάση, επισημαίνοντας την αναγκαιότητά της για την εύρυθμη λειτουργία μίας χώρας. Δυσπιστία και απογοήτευση εκφράστηκε, επίσης, από την πλειονότητα των συμμετεχόντων/ουσών και όσον αφορά στα κόμματα (12), τη βουλή (22), τα ΜΜΕ (22) και την ΕΕ (22), με την τελευταία να περιγράφεται από ένα μέρος των εφήβων ως ολιγαρχική, που με την πρόφαση της οικονομικής ενίσχυσης της χώρας μας οδηγεί σταδιακά την Ελλάδα σε οικονομική και κοινωνική αποδυνάμωση προσβλέποντας στον έλεγχο και την εκμετάλλευση της.

Στην απόδοση ευθυνών, τέλος, ενδιαφέρον παρουσίασαν και οι θεωρίες συνωμοσίας, οι οποίες είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς, καθώς προσπαθούν να εξηγήσουν πολλά φαινόμενα ή διαστάσεις που αδυνατούν να εξηγήσουν οι επίσημοι φορείς ή φέρονται να αποκρύπτουν οι επίσημοι ερευνητές (Χρηστάκης υπό έκδοση: 175-176). Κάποια παιδιά (4), λοιπόν, εξέφρασαν καχυποψία για τα όσα διαδραματίζονται, θεωρώντας υπεύθυνα τα άτομα εκείνα –«φανερά» ή μη–, που κατέχουν τη μεγαλύτερη δύναμη και εξουσιάζουν τα πάντα. Ορισμένα, μάλιστα, δεν δίστασαν να χαρακτηρίσουν την κρίση ως ένα κατασκευάσμα, πίσω από το οποίο κρύβονται διάφορα συμφέροντα:

Η κρίση δεν υπήρχε στην πραγματικότητα και τη δημιούργησαν αυτοί, οι πολιτικοί [...] υπάρχει τρόπος να βγούμε από την κρίση. Όμως δεν γίνεται αυτό το πράγμα, γιατί έχουν συμφέρον κάποιοι πολιτικοί (Θέμης, 16 ετών).

... Ή και κάποιοι που... δεν φαίνονται καθόλου... θα μπορούσαν... Που διοικούν και τους πολιτικούς και πιο πάνω [...] Πιστεύω πως είναι κάτι προγραμματισμένο και πότε θα γινόταν και που και μέχρι ποιο σημείο θα έφτανε. Ή θα φτάσει, πότε θα τελειώσει και αν. Θεωρώ ότι γίνεται για κάποιο σκοπό [...] Πιστεύω πως η Ελλάδα περνάει την κρίση που περνάει, γιατί παγκόσμια υπάρχει κάποιο συμφέρον, δεν ξέρω σε ποιον ακριβώς, για ποιες χώρες ή... εντάξει, μπορώ να φανταστώ ... (Έμυ, 14 ετών).

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, όπως διαπιστώθηκε από το συγκεκριμένο τμήμα της έρευνας, οι περισσότεροι/ες έφηβοι/ες θεωρούν την κρίση αποτέλεσμα ατομικής και συλλογικής ευθύνης, ορίζοντας ως κύριους υπαίτιους, τόσο τους φορείς της πολιτικής, όσο και τους ίδιους τους πολίτες. Κατηγορούν τους πολιτικούς για κακοδιαχείριση, ιδιοτέλεια, υποκρισία και διαφθορά, σε τοπικό και σε παγκόσμιο επίπεδο. Και χαρακτηρίζουν το λαό υπεύθυνο, διότι, είτε το μόνο που αποζητούσε ήταν η προσωπική του επαγγελματική εξασφάλιση, είτε δεν γνώριζε ή δεν προσπαθούσε να ενημερωθεί για το κοινωνικό-πολιτικό γίνεσθαι, ενεργώντας λανθασμένα στην καθημερινότητα του.

Όσο για τις συνωμοτικές θεωρίες που εκφράστηκαν από μία μερίδα εφήβων στην προσπάθειά τους να αποδώσουν νόημα στο ζήτημα της κρίσης, αυτές ενέχουν, μάλλον περισσότερο, το ρόλο ενός προστατευτικού δικτύου. Υιοθετώντας, δηλαδή, θεωρίες συνωμοσίας, τα παιδιά μπορούν να θεωρούν ότι κάποια «υψηλά» πρόσωπα είναι αναξιόπιστα, αλλά, συγχρόνως, να νοιώθουν ότι τα πράγματα δύνανται να κατανοηθούν, να προβλεφθούν και να ελεγχθούν, εξασφαλίζοντας, έτσι, ένα είδος ασφάλειας μέσα στην κοινωνία όπου ζούνε.

Ως προέκταση των αναπαραστάσεων των περισσότερων εφήβων (16) για τις αιτίες της κρίσης, σημαντικός άξονας αλλαγής αποδείχτηκε ο μετασχηματισμός του τρόπου σκέψης των ανθρώπων, θέτοντας ως ένα σημαντικό μέσο για την επίτευξη αυτού την εκπαίδευση. Θεωρώντας ότι η τελευταία οφείλει να αποκτήσει έναν ανθρωπιστικό χαρακτήρα, τα παιδιά καταδίκασαν, ουσιαστικά, την παραγωγή μαθητών-στρατιωτών και υποστήριξαν τη δημιουργία ελεύθερα σκεπτόμενων ανθρώπων.

Κατά τη γνώμη τους, θα πρέπει, γενικότερα, οι πολίτες να πάψουν να ομφαλοσκοπούν και να αφυπνιστούν· να μάθουν να μην δέχονται άκριτα ό,τι τους λένε και να δράσουν. Πεποίθησή τους είναι ότι αν το άτομο πιστέψει στον εαυτό του και δει με καθαρότητα τα λάθη του παρελθόντος, θα μπορέσει να ανατρέψει βαθμιαία τη σημερινή κατάσταση. Αυτή η συνειδητή απόδοση ευθυνών σε ατομικό επίπεδο και ο αναστοχασμός απέναντι σε εξουσίες, σηματοδοτούν, θα λέγαμε, μια νέα γενιά πολιτικοποιημένων εφήβων, που δείχνει αποφασισμένη να αφήσει πίσω της τις λάθος τακτικές των προκατόχων της, να ενημερώνεται ορθά και να προβάλλει «αντίσταση» – κάτι που γίνεται, εν μέρει, κατανοητό, αν αναλογιστεί κανείς και την «επαναστατικότητα» και τον ιδεαλισμό που χαρακτηρίζει την εφηβική περίοδο.

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε, επίσης, από την πλειονότητα των συμμετεχόντων/ουσών (20) στην αναγκαιότητα να παραμεριστεί ο ατομικισμός και να προταθεί το γενικό καλό, με τη συλλογικότητα να τίθεται ως απαραίτητη

προϋπόθεση για να μπορέσουν να βελτιώσουν το παρόν και να αλλάξουν το μέλλον, τονίζοντας, παράλληλα, τη σημαντικότητα ανάπτυξης δράσεων εθελοντισμού και κοινωνικής αλληλεγγύης. Φαίνεται, δηλαδή, ότι τα παιδιά στρέφονται από το ατομικό «εγώ» στο συλλογικό «εμείς», οδηγούμενα σε μια πιο αλληλοεξαρτώμενη αίσθηση του εαυτού και επιδεικνύοντας αυξημένη κινητοποίηση, παρά το γεγονός της γενικότερης απουσίας αναφορών σε δράσεις εξόδου από την κρίση από τα κυρίαρχα ΜΜΕ τα τελευταία χρόνια, όπως έδειξαν και τα, δημοσιευμένα στο tvxs³ αποτελέσματα της πρόσφατης έρευνας του Εργαστηρίου Ψυχολογικών Εφαρμογών και Επικοινωνιακού Σχεδιασμού του ΕΚΠΑ (2015). Ολοκληρώνοντας, θα παραχωρηθεί ο τελευταίος λόγος στα παιδιά, παραθέτοντας δύο αποσπάσματα που συνοψίζουν το γενικότερο τρόπο σκέψης τους σχετικά με το πώς οδηγηθήκαμε εδώ και πώς μπορούμε να απεγκλωβιστούμε από το αδιέξοδο της κρίσης:

Άμα ο κόσμος αγαπούσε το συνάνθρωπο του δεν θα βρισκόμασταν με δύο παγκόσμιους πολέμους και με, τώρα, έναν οικονομικό [...] Η αλήθεια είναι ότι αν δεν σηκωθούμε απ' τον καναπέ μας, όμως, δεν θα γίνει τίποτα, δεν θα αλλάξει τίποτα ...να μην περιμένουμε από 50 ανθρώπους να κάνουν κάτι. Να καταλάβουμε ποιοι πραγματικά φταίνε για όλα αυτά και ποιοι είναι οι πραγματικοί τρομοκράτες [...] Τα πράγματα δεν είναι τόσο τρομακτικά άμα τα δούμε από άλλη άποψη ... (Δανάη, 15 ετών).

... σκεπτόμενοι μόνο τον εαυτό μας, πιστεύω πως φτάσαμε εδώ που φτάσαμε [...] για να αντιμετωπίσουμε ένα πρόβλημα πρέπει να χτυπήσουμε τη ρίζα του. Οπότε πρώτα ο καθένας θα πρέπει ατομικά να αλλάξει και τη νοοτροπία του, τον τρόπο σκέψης εε και μετά ως κοινωνία να αναβαθμιστούμε και να προοδεύσουμε (Ιωάννα, 16 ετών).

Βιβλιογραφία

- Adelson, Joseph (1971) "The political imagination of the young adolescent", at G. Kagan and R. Coles (eds), *Twelve to sixteen: early adolescence*, 4: 1013-1050. Ανακτήθηκε 10 Ιουλίου, 2015, από: <http://www.jstor.org/stable/20024045>
- Christensen, B. Larry (2007), *Η πειραματική μέθοδος στην επιστημονική έρευνα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Creswell, W. John (2011), *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας*, Αθήνα, εκδόσεις «ΕΛΛΗΝ» - Γ. Παρίκος & ΣΙΑ Ε.Ε.
- Hempel, Kevin, Wuermli, Alice & Lundberg, Mattias (2012) "Adolescence. Protecting and promoting human development in times of economic shocks", *Labor Markets and Youth*, 13 (June): 1-4. Retrieved September 28, 2014, from http://siteresources.worldbank.org/SOCIALPROTECTION/Resources/280558-1334441996287/SPL_Policy_Note_13.pdf
- Robson, Colin (2010), *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*, Αθήνα, Gutenberg.
- Αρμενάκης, Αντώνης, Σιδηροπούλου, Ανθή, Πουλακιδάκος, Σταμάτης, Μάστορα, Λίλα & Τσουτση, Ιωάννα (2015) «Έρευνα ΕΚΠΑ: Πώς μας επηρεάζει ο τρόπος που τα ΜΜΕ παρουσιάζουν την Κρίση», *Tvxs*, Μάιος. Ανακτήθηκε 15 Νοεμβρίου 2015,

³ Ανακτήθηκε στις 15 Νοεμβρίου 2015, από <http://tvxs.gr/news/ellada/ereyna-ekpa-pos-o-tropos-poy-ta-mme-paroysiazoy-n-tin-krisi-mas-epireazei>

από <http://tvxs.gr/news/ellada/ereyna-ekpa-pos-o-tropos-poy-ta-mme-paroysiazoyntin-krisi-mas-epireazei>

Πολυχρονίου Χ. Γ. & Γιάμαλη, Αναστασία (2013) «Νόαμ Τσόμσκι: Κάποιοι στη Γερμανία θέλουν την Ελλάδα σε σκλαβιά», *left.gr*, Δεκέμβριος. Ανακτήθηκε 18 Νοεμβρίου 2015, από <http://left.gr/news/noam-tsomski-karoioidi-sti-germania-theloyntin-ellada-se-sklavia>

Χρηστάκης, Νικόλας (υπό έκδοση), *Ψυχοκοινωνιολογία των μαζικών επικοινωνιών*.

Η κοινωνική ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα

Μανώλης Χρυσάκης* και Βίβιαν Γαλατά**

Περίληψη

Με έναυσμα το νέο νόμο 4332/2015 για την απόκτηση της Ελληνικής Ιθαγένειας από τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, η παρούσα εργασία επιχειρεί να διερευνήσει τις επιλογές πολιτικής ενσωμάτωσης, τις θεσμικές παρεμβάσεις για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς και τους δείκτες κοινωνικής ένταξης τους με βάση στατιστικά και πρωτογενή εμπειρικά δεδομένα από την πιο πρόσφατη πανελλαδική έρευνα πεδίου, που διεξήγαγε το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης, το Πανεπιστήμιο Πατρών και το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, προκειμένου να εντοπίσει τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την επίτευξη της ομαλής ένταξης τους. Από τα ευρήματα της έρευνας διαπιστώνεται ότι η κοινωνική ένταξη των μεταναστών δεν επέρχεται αυτόματα, αλλά απαιτείται η εφαρμογή μιας συνεκτικής πολιτικής ενσωμάτωσης που να διασφαλίζει την ισότιμη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας.

Λέξεις κλειδιά: Μετανάστες, δεύτερη γενιά, κοινωνική ένταξη, ιθαγένεια, υπηκοότητα

Εισαγωγή

Η Ελλάδα βρίσκεται σε μια παρατεταμένη και βαθιά οικονομική ύφεση από τα τέλη του 2009, ενώ η επιδείνωση της οικονομίας από τις αρχές του 2015 προκάλεσε όξυνση της οικονομικής αβεβαιότητας (Υπουργείο Οικονομικών 2016: 19-20). Υπό αυτές τις δυσμενείς συνθήκες, η Ελλάδα καλείται να αντιμετωπίσει δύο σημαντικές κρίσεις μετανάστευσης και, μάλιστα, σε ένα κλίμα αυξανόμενης ξеноφοβίας και ρατσισμού. Από τη μια μεριά, καλείται να διαχειριστεί τις ροές παράνομης μετανάστευσης και, από την άλλη μεριά, έχει να αντιμετωπίσει την εσωτερική κρίση της μετανάστευσης και, κυρίως, την ανεξέλεγκτη ανεργία των μεταναστών και την αδυναμία τους να διατηρήσουν το καθεστώς της νόμιμης διαμονής (Triandafyllidou 2014: 6). Ενόψει τούτου, η Ελλάδα χρειάζεται ένα πλαίσιο εθνικής στρατηγικής για την ένταξη των νομίμως διαμενόντων πολιτών τρίτων χωρών, που να συμβαδίζει με τις συνθήκες της οικονομικής ζωής της χώρας και να διασφαλίζει τη δυνατότητα πρόσβασης τους στην απασχόληση και σε καλύτερα αμειβόμενες εργασίες ή θέσεις μεγαλύτερης εξειδίκευσης (Υπουργείο

---

* Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Ατλαντος 3, 190 16 Αρτέμιδα Αττικής.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: echrysakis@ekke.gr

** Καθηγήτρια - Σύμβουλος, Μέλος Σ.Ε.Π., Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Ταχυδρομική διεύθυνση: Ατλαντος 3, 190 16 Αρτέμιδα Αττικής.

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: vgalata@otenet.gr

Εσωτερικών 2013: 46).

Μέχρι πρότινος, οι νομοθετικές πρωτοβουλίες στη χώρα μας για την αντιμετώπιση του μεταναστευτικού ζητήματος είχαν περιοριστεί στα τρία προγράμματα νομιμοποίησης της παραμονής και της εργασίας των οικονομικών μεταναστών του 1998, 2001 και 2005 και δεν είχαν προσεγγίσει ουσιαστικά την ένταξη στην ελληνική κοινωνία των αλλοδαπών που βρέθηκαν στην Ελλάδα και επιθυμούν να δημιουργήσουν σταθερούς δεσμούς. Οι συνεχείς μεταβολές του νομικού πλαισίου της μετανάστευσης και η αδυναμία των κρατικών υπηρεσιών να σχεδιάσουν κατάλληλες πολιτικές πρόδιδαν τη σταθερή αμηχανία του κράτους απέναντι στη δεύτερη γενιά μεταναστών (Τάκης 2010: 9, Τριανταφυλλίδου & Μαρούφωφ 2010: 77), με αποτέλεσμα την απουσία μιας συγκεκριμένης πορείας προς την ιθαγένεια για τους μακροχρόνια διαμένοντες στην Ελλάδα και την περιορισμένη εφαρμογή μέτρων ένταξης των μεταναστών (Triandafyllidou 2014: 16-17, 32).

Η πρώτη προσπάθεια εκσυγχρονισμού και ουσιαστικής αντιμετώπισης της χρόνιας εκκρεμότητας για την ένταξη στην ελληνική κοινωνία των παιδιών της «δεύτερης γενιάς» έγινε με το νόμο 3838/2010, που απέβλεπε να διασφαλίσει την ισότιμη συμμετοχή τους στα κοινά με την αναγνώριση της δυνατότητας απόκτησης της Ελληνικής Ιθαγένειας. Ωστόσο, οι σχετικές διατάξεις του νόμου κηρύχθηκαν αντισυνταγματικές με την υπ. αριθμ. 460/2013 απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας. Παρά ταύτα, ο νέος νόμος 4332/2015 προχώρησε στη ρύθμιση της εκκρεμότητας σχετικά με τη δυνατότητα απόκτησης ιθαγένειας από τα παιδιά των μεταναστών που γεννήθηκαν ή μεγάλωσαν στην Ελλάδα, ενισχύοντας όλες εκείνες τις προϋποθέσεις που θα πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά για την τεκμηρίωση του γνήσιου δεσμού του αλλοδαπού με την ελληνική κοινωνία (Επιστημονική Επιτροπή της Βουλής των Ελλήνων 2015: 4-5).

Θεωρώντας ιδιαίτερη σημαντική τη συμβολή του νέου νόμου στη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και της ομαλής ενσωμάτωσης των νόμιμων μεταναστών και των παιδιών τους στην ελληνική κοινωνία, η παρούσα εργασία επιχειρεί να διερευνήσει τις τάσεις και τις επιλογές πολιτικής ενσωμάτωσης, τις θεσμικές παρεμβάσεις για την ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς, καθώς και τους δείκτες κοινωνικής ένταξης τους με βάση στατιστικά και πρωτογενή εμπειρικά δεδομένα από την πιο πρόσφατη πανελλαδική έρευνα πεδίου, που διεξήγαγε το ΕΚΚΕ σε συνεργασία με την ΕΕΤΑΑ, το Πανεπιστήμιο Πατρών και το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, προκειμένου να εντοπίσει τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την κοινωνική ένταξη τους. Από τα στοιχεία της έρευνας διαπιστώνεται για ακόμη μια φορά ότι η ενσωμάτωση των μεταναστών δεν επέρχεται αυτόματα, αλλά εξαρτάται και από τις δυνατότητες που υπάρχουν στη χώρα εγκατάστασης (Cyprus, Gropas, Kosic & Vogel 2005).

Η κοινωνική ένταξη των μεταναστών: ορισμοί, τάσεις και επιλογές πολιτικής

Η κοινωνική ένταξη των μεταναστών είναι μια δυναμική, συνεχής και πολυδιάστατη διαδικασία, η οποία προϋποθέτει την αμφίδρομη προσαρμογή του μετανάστη στις νέες συνθήκες της ζωής του και της ελληνικής κοινωνίας στην εγκατάσταση πολιτών τρίτων χωρών. Βασικό προαπαιτούμενο για να επιτευχθεί η κοινωνική ένταξη των μεταναστών στη χώρα εγκατάστασης είναι ο σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους (Γκέμη & Τριανταφυλλίδου 2015: 11-12).

Στο πλαίσιο αυτό, η κοινωνική ένταξη νοείται ως μία κατάσταση όπου διαφορετικές εθνικές ομάδες διατηρούν τη μοναδικότητά τους και ταυτόχρονα συμμετέχουν με τους γηγενείς σε βασικές διαδικασίες παραγωγής, διανομής αγαθών και

υπηρεσιών και διοίκησης. Στην πιο εξελιγμένη διαδικασία κοινωνικής ένταξης, οι μετανάστες έχουν πρόσβαση σε βασικούς θεσμούς της χώρας εγκατάστασης (Υπουργείο Εσωτερικών 2013: 17-18).

Η μελέτη του μεταναστευτικού φαινομένου και της κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών παραμένει, ωστόσο, ένα ανοικτό ζήτημα στις κοινωνικές επιστήμες, τόσο σε επίπεδο εννοιολογικών προσδιορισμών, όσο και σε επίπεδο μεθοδολογικών προσεγγίσεων (Θεριανός 2009, Council of the European Union 2014). Το εγχείρημα προσδιορισμού της διαδικασίας κοινωνικής ένταξης δεν είναι εύκολο, δεδομένου ότι η πληθυσμιακή ομάδα των μεταναστών και ειδικά της δεύτερης γενιάς μεταναστών δεν είναι απόλυτα ομοιογενής. Οι μετανάστες έχουν πολλαπλές ταυτότητες, την ταυτότητα που φέρει ως μέλος της χώρας προέλευσης και την εν δυνάμει ταυτότητα της χώρας υποδοχής, αλλά και τρεις επιπλέον ταυτότητες που φέρει ως κοινωνικό υποκείμενο, την εθνική ταυτότητα που σχετίζεται με την εθνότητα στην οποία ανήκει, την ταξική ταυτότητα που συνδέεται με την κοινωνική του θέση και τις συνθήκες διαβίωσης και την ταυτότητα του φύλου του (Θωμά 2009).

Οι διαστάσεις που θεωρούνται κρίσιμες για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς και, συνακόλουθα, για την αποτροπή φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού τους αφορούν κυρίως στους τομείς της εκπαίδευσης, της αγοράς εργασίας, της υγείας και της στέγης, η επαρκής πρόσβαση στους οποίους διασφαλίζει τη συμμετοχή τους στον τρόπο ζωής των μελών της κοινωνίας (Μπαλούρδος & Χρυσάκης 2014: 17-18). Η οριοθέτηση αυτή συνάδει με την υφιστάμενη τάση προς τον λειτουργικό προσδιορισμό της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών με βάση τον εντοπισμό των τομέων ή των κοινών βασικών συνισταμένων για την κοινωνική ένταξη, που μπορούν να συμβάλλουν στην προώθηση της κοινωνικής συνοχής (General Directorate for Immigrant Integration of the Ministry of Labour and Social Affairs in Spain 2006: 10-13).

Οι κρατικές πολιτικές πολιτογράφησης αποτελούν τα εργαλεία ενσωμάτωσης αλλοδαπών στη χώρα διαμονής τους μέσα από ειδικές διαδικασίες, τα εργαλεία διαχείρισης της παραμονής τους ή/και τις στρατηγικές εκχώρησης συγκεκριμένων δικαιωμάτων σε κάποιες ομάδες, μετά από εξατομικευμένη διαπίστωση ως προς τη συνδρομή ορισμένων ουσιαστικών προϋποθέσεων πέραν του απαιτούμενου χρόνου διαμονής στη χώρα υποδοχής (Τριανταφυλλίδου 2008). Στην Ελλάδα, η απόδοση της ιθαγένειας εκλαμβάνεται ως το τελικό στάδιο μιας διαρκούς ενταξιακής πορείας του αλλοδαπού και εξαρτά την πολιτογράφηση αποκλειστικά από τη νόμιμη και μόνιμη διαμονή, την κατανόηση της γλώσσας, τη διαβάθμιση συμμετοχής στην οικονομική και κοινωνική ζωή και τη δυνατότητα ενεργούς παρέμβασης στην πολιτική ζωή της χώρας, τερματίζοντας την καθήλωση της ελληνικής ένομης τάξης στην φυλετική καταγωγή (Τσολάκου 2011: 13).

Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες υπάρχουν ειδικές ρυθμίσεις για την απόκτηση της ιθαγένειας από τα παιδιά της λεγόμενης «δεύτερης γενιάς», που διευκολύνουν την κοινωνική ένταξη τους στη χώρα εγκατάστασης. Σύμφωνα με το δημοκρατικό τύπο ενσωμάτωσης, η υπηκοότητα χορηγείται σύμφωνα με το νόμο του εδάφους «*jus soli*» και αποτελεί προϋπόθεση για την ενσωμάτωση και όχι το αποτέλεσμα. Αντίθετα, στον εθνικό τύπο ενσωμάτωσης η υπηκοότητα χορηγείται ως αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, εφόσον συνδέει την ιδιότητα του μέλους ενός έθνους με τη γενεαλογική καταγωγή, σύμφωνα με το νόμο του αίματος “*jus sanguinis*” (Χαλιάπα 2009: 151-187, 115-117). Τα περισσότερα μοντέλα χορήγησης ιθαγένειας περιλαμβάνουν ένα συνδυασμό. Για παράδειγμα, το «δικαίωμα του εδάφους» εφαρμόζεται μόνο εάν οι γονείς του παιδιού έχουν ζήσει για κάποιο χρονικό διάστημα στη χώρα υποδοχής ή τα παιδιά τους εξακολουθούν να ζουν σε αυτή τη χώρα. Επίσης, η εφαρμογή του «δικαίου του

αίματος» μετριάζεται από το εδαφικό στοιχείο της μακροχρόνιας νόμιμης διαμονής των παιδιών αλλοδαπών γονέων που τους δίνει το δικαίωμα πολιτογράφησης (Vogel & Triandafyllidou 2005: 6). Στην περίπτωση του πολυπολιτισμικού τύπου, η απλούστευση των κανόνων για την απόκτηση της υπηκοότητας είναι ένα μέσο, με το οποίο ένα κράτος χορηγεί επιπρόσθετα αστικά και πολιτικά δικαιώματα και διευκολύνει την ενσωμάτωση των μεταναστών (Χαλιάπα 2009: 115-117). Στην Ελλάδα δεν υπήρχε ειδική ρύθμιση για την απόκτηση της ιθαγένειας από τα παιδιά της λεγόμενης «δεύτερης γενιάς», ενώ η πρώτη προσπάθεια αναγνώρισης της δυνατότητας απόκτησης της ιθαγένειας από τα παιδιά των μεταναστών που γεννήθηκαν ή μεγάλωσαν στην Ελλάδα έγινε με το νόμο 3838/2010 (Γκέμη & Τριανταφυλλίδου 2015: 6).

Οι επιλογές της πολιτικής ενσωμάτωσης των μεταναστών στις ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής αντιστοιχούν σε τρεις βασικές τάσεις και ιδεολογικές αρχές (Υπουργείο Εσωτερικών 2013: 21-23):

(α) η πολυπολιτισμικότητα, που αφορά στη θεσμική συντήρηση των εθνοτικών ταυτοτήτων των μεταναστών και η οποία, επειδή οδηγεί νομοτελειακά στην δημιουργία παράλληλων κοινωνιών, θεωρείται αναχρονιστική και μη λειτουργική επιλογή.

(β) η απλή ενσωμάτωση, που επικεντρώνεται στην πολιτική/νομική και την οικονομική διάσταση της διαδικασίας και τείνει να παραβλέπει την κοινωνική και πολιτιστική διάσταση, αντιμετωπίζοντας την ενσωμάτωση ως μια τυπική νομική διαδικασία.

(γ) η δομική ενσωμάτωση, που αφορά στη σύνθετη και μακροχρόνια διαδικασία λειτουργικής ένταξης των μεταναστών και θεωρείται πιο αποτελεσματική από τις δύο προηγούμενες, καθώς διασφαλίζει στους μετανάστες τη δυνατότητα ισότιμης συμμετοχής τους στην πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή της χώρας υποδοχής.

Η ομαλή κοινωνική ένταξη των μεταναστών στην Ελλάδα είχε καταστεί ζητούμενο ήδη από το 2005 με το ν. 3386/2005 (Υπουργείο Εσωτερικών 2013: 58), αλλά αντιμετωπίστηκε πιο συστηματικά με το νόμο 4251/2014 περί Κώδικα Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης. Ειδικότερα, στα άρθρα 128 και 129 του ν. 4251/2014 προβλέπεται ότι η πολιτική της κοινωνικής ένταξης εφαρμόζεται σε όλους τους νομίμως διαμένοντες πολίτες τρίτων χωρών, στα παιδιά των μεταναστών, στους δικαιούχους διεθνούς προστασίας και στα μέλη των οικογενειών τους και αποσκοπεί στην ομαλή προσαρμογή τους και στην αναγνώριση δυνατότητας ισότιμης συμμετοχής στη ζωή της χώρας με τη βασική υποχρέωση σεβασμού της έννομης τάξης και των θεμελιωδών αξιών της ελληνικής κοινωνίας. Επιπλέον, προβλέπεται η εφαρμογή Εθνικής Στρατηγικής για την Ένταξη των πολιτών τρίτων χωρών, που περιλαμβάνει ένα Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης και βασίζεται στις αρχές του σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων και της αποφυγής κάθε μορφής διάκρισης.

Εντούτοις, παρά τη βούληση του νομοθέτη για λειτουργική ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, διαπιστώνεται ότι τα μέτρα ένταξης που έχουν εφαρμοστεί μέχρι σήμερα είναι ελάχιστα και, ουσιαστικά, παραμένουν στο χαρτί (Triandafyllidou 2014: 16-17). Είναι επιτακτική ανάγκη, λοιπόν, να εφαρμοστούν συγκεκριμένες ενεργητικές πολιτικές και μέτρα ενσωμάτωσης των μεταναστών, που να ενισχύουν την κοινωνική συνοχή και την οικονομική δυναμική των ευρωπαϊκών δημοκρατιών ενόψει μάλιστα της δημογραφικής παρακμής και της γήρανσης (European Council 26/27.6.2014, Vogel & Triandafyllidou 2005: 22).

Θεσμικές παρεμβάσεις για την ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς

Η ενσωμάτωση των μεταναστών δεύτερης γενιάς αποτελεί ένα εξαιρετικά σημαντικό πολιτικό διακύβευμα που αντιμετωπίζουν σήμερα οι πολυπολιτισμικές ευρωπαϊκές κοινωνίες (Κατρούγκαλος 2009), ενώ είναι πάγια η διαπίστωση ότι η νομοθετική παρέμβαση της Πολιτείας θα πρέπει να εστιάσει στη διασφάλιση των προϋποθέσεων ομαλής και πλήρους ένταξης τους σε ένα ευρύ φάσμα τομέων της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας (Καψάλης 2007: 229).

Οι νομοθετικές πρωτοβουλίες στη χώρα μας αντιμετώπισαν μόνο μια πτυχή του μεταναστευτικού ζητήματος σε σχέση με τη νομιμοποίηση της παραμονής και της εργασίας των οικονομικών μεταναστών και δεν τόλμησαν να προσεγγίσουν τη μετανάστευση στη μακροπρόθεσμη προοπτική της (Τάκης 2010: 9). Η πρώτη προσπάθεια εκσυγχρονισμού του νομικού πλαισίου έγινε με το ν. 3838/2010, που απέβλεπε να χορηγήσει την Ελληνική Ιθαγένεια στους μετανάστες δεύτερης γενιάς πριν την ενηλικίωση τους, έτσι ώστε να διασφαλιστεί σε μακροπρόθεσμη βάση η κοινωνική και εθνική συνοχή στην ελληνική κοινωνία (Αιτιολογική έκθεση 2010).

Συγκεκριμένα, με το άρθρο 1 του ν. 3838/2010 είχε εισαχθεί νέο άρθρο 1Α στον Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας, το οποίο ρύθμιζε τις προϋποθέσεις απόκτησης Ελληνικής Ιθαγένειας από αλλοδαπούς που γεννιούνται στην Ελλάδα από γονείς που διαμένουν νόμιμα και μακροχρόνια στη χώρα ή έχουν φοιτήσει επιτυχώς σε ελληνικά σχολεία για ορισμένο χρονικό διάστημα («δεύτερη γενιά»). Επιπλέον, με το ίδιο άρθρο επέτρεπε την πρόσβαση στην ελληνική ιθαγένεια στη λεγόμενη «μιάμιση γενιά», δηλαδή τα παιδιά μεταναστών που δεν γεννήθηκαν μεν, αλλά μεγάλωσαν στην Ελλάδα και διήλθαν επαρκώς του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Επίσης, το άρθρο 24 του νόμου έδινε τη δυνατότητα απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας στους αλλοδαπούς που ικανοποιούσαν τις προϋποθέσεις κατά την έναρξη ισχύος του. Περαιτέρω, στα άρθρα 2-8 του ν. 3838/2010 επιχειρήθηκε ο εξορθολογισμός του θεσμού της πολιτογράφησης με την πρόβλεψη πιο ρεαλιστικών και ουσιαστικών προϋποθέσεων (Γαλατά 2014: 37-42).

Εντούτοις, οι διατάξεις του ν. 3838/2010 για τη χορήγηση της ελληνικής ιθαγένειας στους μετανάστες δεύτερης γενιάς κηρύχθηκαν αντισυνταγματικές με την υπ. αριθμ. 460/2013 απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σύμφωνα με το σκεπτικό της απόφασης (σκέψεις 6 και 10), κρίθηκε ότι είναι δυνατή η πρόβλεψη κτήσης της ιθαγένειας με βάση το «δίκαιο του εδάφους» υπό την προϋπόθεση ότι τα τυπικά κριτήρια νόμιμης και μακράς παραμονής στη χώρα θα συνδυάζονται και με ουσιαστικά κριτήρια, ώστε να τεκμηριώνεται ο γνήσιος δεσμός του αλλοδαπού με την ελληνική κοινωνία, καθώς το κριτήριο μόνο της διαμονής των γονέων επί μια πενταετία ή η φοίτηση σε ελληνικό σχολείο επί μια εξαετία δεν τεκμηριώνουν την ουσιαστική ένταξη στην ελληνική κοινωνία του ανήλικου τέκνου (Επιστημονική Επιτροπή της Βουλής των Ελλήνων 2015: 4).

Στο μεσοδιάστημα, ο νέος Κώδικας Μετανάστευσης που εισήχθη με το νόμο 4251/2014, εισάγοντας σημαντικές βελτιώσεις στην απλοποίηση των αδειών διαμονής (Triandafyllidou 2014: 25-26), προέβλεπε ότι οι μετανάστες, που έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα ή που έχουν τελειώσει 6 χρόνια φοίτησης στην Ελλάδα πριν την ηλικία των 21 ετών, μπορούν να αποκτήσουν «άδεια διαμονής δεύτερης γενιάς» διάρκειας 5 ετών (άρθρο 108). Δεν υπήρχε, όμως, καμία προνομιακή μεταχείριση για τη δεύτερη γενιά ως προς την απόκτηση της υπηκοότητας και τους αναγνωρίζονταν τα δικαιώματα του επί μακρόν διαμένοντος για απασχόληση, εκπαίδευση και επαγγελματική κατάρτιση, αναγνώριση επαγγελματικών τίτλων, κοινωνική ασφάλεια, απόκτηση στέγης και ελεύθερη εγκατάσταση (άρθρο 97).

Η νέα κυβέρνηση συμπεριέλαβε στις προτεραιότητες της για τη μεταναστευτική

πολιτική την άμεση απονομή της ελληνικής ιθαγένειας σε όλα τα παιδιά των μεταναστών που γεννήθηκαν ή μεγάλωσαν στην Ελλάδα (European Web Site on Integration 2015). Συνακόλουθα, με το νόμο 4332/2015 προχώρησε στη ρύθμιση της εκκρεμότητας σχετικά με τη δυνατότητα απόκτησης ιθαγένειας από τους μετανάστες δεύτερης γενιάς.

Ο νόμος 4332/2015 αναγνώρισε τόσο την αξία του δικαίου του αίματος για την κτήση της ελληνικής ιθαγένειας, όσο και τη σημασία των δεσμών αλληλεγγύης των μελών του Ελληνικού έθνους που βασίζονται στην κοινή βούληση να ανήκουν σε αυτό ανεξάρτητα από την καταγωγή (Αιτιολογική Έκθεση 2015: 1). Ακολούθως, επαναπροσδιόρισε όλες εκείνες τις προϋποθέσεις που θα πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά για την τεκμηρίωση του γνήσιου δεσμού του αλλοδαπού με την ελληνική κοινωνία, σύμφωνα με τις παραδοχές της υπ. αριθμ. 460/2013 απόφασης της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας (Επιστημονική Επιτροπή της Βουλής των Ελλήνων 2015: 5).

Ειδικότερα, το άρθρο 1 του ν. 4332/2015 επαναπροσδιόρισε τις προϋποθέσεις κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας από τη λεγόμενη «δεύτερη γενιά» μεταναστών, δηλαδή τα παιδιά των νόμιμων μεταναστών που γεννήθηκαν στην Ελλάδα και θεμελιώνουν δικαίωμα κτήσης της ιθαγένειας υπό τον όρο εγγραφής του στην Α' τάξη του δημοτικού ελληνικού σχολείου και τη συνέχιση παρακολούθησης του σχολείου κατά το χρόνο υποβολής της αίτησης, καθώς και της συνεχούς νόμιμης διαμονής ενός εκ των γονέων στην Ελλάδα επί πέντε χρόνια πριν τη γέννηση του ή αν γεννήθηκε πριν τη συμπλήρωση της πενταετούς διαμονής, της συμπλήρωσης δεκαετούς συνεχούς και νόμιμης διαμονής. Οι ως άνω σωρευτικές προϋποθέσεις αποτελούν τεκμήριο ουσιαστικής ένταξης των γονέων και του τέκνου στην ελληνική κοινωνία, διασφαλίζοντας έτσι τη δυνατότητα κτήσης της ιθαγένειας από το τέκνο κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας (Αιτιολογική έκθεση 2015: 2).

Περαιτέρω, το άρθρο 1Α του ν. 4332/2015 εισήγαγε ρύθμιση που επιτρέπει την κτήση της ελληνικής ιθαγένειας από τη λεγόμενη «μιάμιση γενιά» μεταναστών, δηλαδή τα παιδιά που δεν γεννήθηκαν μεν στην Ελλάδα, αλλά έχουν διανύσει ένα ικανό διάστημα παραμονής στη χώρα διερχόμενα επιτυχώς του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Οι ανήλικοι αλλοδαποί που κατοικούν μόνιμα και νόμιμα στην Ελλάδα θεμελιώνουν δικαίωμα κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας λόγω φοίτησης σε ελληνικό σχολείο, εφόσον έχουν ολοκληρώσει επιτυχώς την παρακολούθηση είτε εννέα τάξεων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, είτε έξι τάξεων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, δεδομένης της βαρύνουσας σημασίας της και του ρόλου της για την ενταξιακή πορεία των ανήλικων αλλοδαπών. Επίσης, δικαίωμα κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας θεμελιώνουν και οι αλλοδαποί που κατοικούν μόνιμα και νόμιμα στην Ελλάδα, είναι απόφοιτοι Τμήματος ή Σχολής Ελληνικού ΑΕΙ ή ΤΕΙ και διαθέτουν απολυτήριο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ελληνικού σχολείου στην Ελλάδα. Επομένως, το τυπικό κριτήριο της μόνιμης και νόμιμης παραμονής στη χώρα συνδυάζεται με το ουσιαστικό κριτήριο της ελληνικής εκπαίδευσης ως βασικού μηχανισμού ενσωμάτωσης που τεκμηριώνει το γνήσιο δεσμό του αλλοδαπού με την ελληνική κοινωνία (Επιστημονική Επιτροπή της Βουλής των Ελλήνων 2015: 3, 5).

Τέλος, με το άρθρο 8 του ν. 4332/2015 αντικαταστάθηκε το άρθρο 108 του ν. 4251/2014, που προέβλεπε τη χορήγηση «Άδειας διαμονής δεύτερης γενιάς» και προβλέπει εφεξής τη χορήγηση άδεια διαμονής πενταετούς διάρκειας στους ενήλικες πολίτες τρίτων χωρών που γεννήθηκαν στην Ελλάδα ή έχουν ολοκληρώσει επιτυχώς έξι τάξεις ελληνικού σχολείου στην Ελλάδα πριν την ηλικία των 23 ετών.

Καθίσταται εμφανές, λοιπόν, ότι οι πρόσφατες νομοθετικές πρωτοβουλίες για την απλοποίηση του συστήματος πολιτογράφησης και την απονομή της ελληνικής ιθαγένειας στους μετανάστες δεύτερης γενιάς δίνουν μια σαφή προοπτική για τους μακροχρόνια

διαμένοντες στην Ελλάδα, που θα διευκολύνει καθοριστικά την ομαλή ενσωμάτωση τους.

Δείκτες κοινωνικής ένταξης με βάση τα στατιστικά και τα εμπειρικά δεδομένα

Η ένταξη των παιδιών των μεταναστών θεωρείται ένα σημαντικό σημείο σύγκρισης των πολιτικών ενσωμάτωσης των χωρών υποδοχής, δεδομένου ότι τα παιδιά των μεταναστών έχουν εκπαιδευτεί στη χώρα υποδοχής και θα πρέπει να έχουν τα ίδια αποτελέσματα με τους γηγενείς συνομήλικους τους. Το *εκπαιδευτικό επίπεδο των παιδιών των μεταναστών* που μεγάλωσαν και εκπαιδεύονται στη χώρα υποδοχής και τα εκπαιδευτικά αποτελέσματα είναι σημαντικό σημείο αναφοράς για το βαθμό ένταξης τους στη χώρα υποδοχής, καθώς επηρεάζουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και την κοινωνία γενικότερα (OECD/European Union 2015a: 229-230).

Επειδή οι συνήθεις *δείκτες ένταξης στην αγορά εργασίας* δεν επαρκούν για να αξιολογηθεί ο βαθμός αποκλεισμού των νεοεισερχόμενων από την εργασία, χρησιμοποιούνται και άλλοι δείκτες για την ένταξη στην αγορά εργασίας, όπως π.χ. το ποσοστό των νέων που δεν είναι ούτε στην απασχόληση, ούτε στην εκπαίδευση ή την κατάρτιση ή το ποσοστό μετάβασης από το σχολείο στην εργασία. Επίσης, χρησιμοποιείται ως δείκτης η δυνατότητα των μεταναστών δεύτερης γενιάς να βρουν εργασία στον δημόσιο τομέα, όπως και οι γηγενείς συνομήλικοί τους. Τέλος, ως *δείκτες για την ενεργό συμμετοχή των νέων στην κοινωνία* χρησιμοποιείται ο δείκτης αναφοράς ότι έλαβαν μέρος στις τελευταίες εκλογές, καθώς και ο δείκτης δήλωσης ότι αισθάνονται ή ότι έχουν υποστεί διακρίσεις (OECD/European Union 2015a: 230, 231-233). Χρησιμοποιώντας τους παραπάνω δείκτες ένταξης της κοινής Έκθεσης ΟΟΣΑ/ΕΕ με βάση τα διαθέσιμα στατιστικά δεδομένα, μπορούμε να προχωρήσουμε στις ακόλουθες διαπιστώσεις για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών στην Ελλάδα.

Το *σύνολο των νόμιμων μεταναστών στην Ελλάδα ανήλθε το Οκτώβριο του 2015 σε 548.518 άτομα*, σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτει το Υπουργείο Εσωτερικών για τη νόμιμη μετανάστευση. Οι μετανάστες πολίτες τρίτων χωρών εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης ανέρχονται στο 6% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας. Το 54% των μεταναστών έχει χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, ποσοστό υψηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό της Ε.Ε. (47%) και αρκετά υψηλότερο από το ποσοστό των Ελλήνων (33%). Το ποσοστό απασχόλησης των μεταναστών στην Ελλάδα (47%) είναι χαμηλότερο από το ποσοστό των Ελλήνων (50%) και συγκριτικά χαμηλότερο από το μέσο όρο Ε.Ε., όπου το 54% των μεταναστών και το 65% των γηγενών είναι απασχολούμενοι. Ωστόσο, οι μετανάστες αγωνίζονται περισσότερο στην αγορά εργασίας από ότι οι Έλληνες συνομήλικοί τους και, μάλιστα, το 81% των μεταναστών με υψηλά προσόντα καταλαμβάνουν θέσεις κατώτερες των προσόντων τους σε αντίθεση με το 24% των Ελλήνων, καταγράφοντας μια διαφορά 57 μονάδων έναντι των 20 μονάδων σε επίπεδο Ε.Ε. Πέραν τούτων, οι μετανάστες που διαμένουν στην Ελλάδα αντιμετωπίζουν μια σειρά άλλα ζητήματα, όπως υψηλά ποσοστά σχετικής φτώχειας, τα οποία αγγίζουν το 51% έναντι του 21% των Ελλήνων, όταν τα αντίστοιχα ποσοστά σε επίπεδο Ε.Ε. είναι 39% έναντι 17%. Επίσης, κατά την περίοδο 2002-2012, το 43% των μεταναστών στην Ελλάδα δήλωσαν ότι υφίστανται διακρίσεις λόγω εθνικότητας έναντι του 28% των υπηκόων Ε.Ε. (OECD/European Union 2015b).

Από το σύνολο των νόμιμων μεταναστών έχουν καταγραφεί *30.498 μετανάστες με άδεια διαμονής δεύτερης γενιάς*. Το ποσοστό των γηγενών απογόνων των μεταναστών στην Ελλάδα ανέρχεται στο 0,6% και των αλλοδαπών που έφτασαν στην Ελλάδα ως παιδιά σε 3,7% έναντι 7% και 5,9% σε επίπεδο Ε.Ε. Σύμφωνα με τον παρακάτω Πίνακα,

οι βαθμολογίες αλφαριθμητισμού PISA ανέρχονται σε 449,6 μονάδες για τους γηγενείς απογόνους των μεταναστών έναντι 483,1 μονάδων για τους Έλληνες, ενώ οι βαθμολογίες στο μέσο όρο του ΟΟΣΑ διαμορφώνονται σε 494,9 και 498,3 αντίστοιχα. Επίσης, το ποσοστό των φοιτητών γηγενών απογόνων των μεταναστών στην Ελλάδα, που προέρχονται από ευάλωτες οικογένειες αλλά πετυχαίνουν υψηλές επιδόσεις, ανέρχεται στο 9% έναντι 11,8% των Ελλήνων και τα αντίστοιχα ποσοστά σε επίπεδο ΟΟΣΑ διαμορφώνονται σε 12,7% και 11,3%.

Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν παρέχονται στοιχεία για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα σε σχέση με το επίπεδο εκπαίδευσης, το ποσοστό απασχόλησης και ανεργίας, το ποσοστό των ατόμων που δεν είναι ούτε στην απασχόληση, ούτε στην εκπαίδευση ή την κατάρτιση, το ποσοστό των υπερεδιδεκυμένων και το ποσοστό των μεταναστών που έχει δηλώσει διακρίσεις σε βάρος του.

Αντίθετα, αναφέρονται στοιχεία για τα ποσοστά σχετικής φτώχειας των παιδιών ηλικίας 0-15 ετών, τα οποία διαμορφώνονται στο 55,8% για τα παιδιά μεταναστών έναντι 23,8% για τους Έλληνες υπηκόους, όταν τα ποσοστά αυτά στο μέσο όρο του ΟΟΣΑ διαμορφώνονται στο 45,3% και στο 25,3% αντίστοιχα (OECD/European Union 2015b).

Περαιτέρω, από τα στοιχεία της πιο πρόσφατης πανελλαδικής έρευνας πεδίου, που διεξήγαγε το ΕΚΚΕ σε συνεργασία με την ΕΕΤΑΑ, το Πανεπιστήμιο Πατρών και το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο στο πλαίσιο του Ετήσιου Προγράμματος 2009 του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης Υπηκόων Τρίτων Χωρών, σε 786 μετανάστες δεύτερης γενιάς από τρίτες χώρες ηλικίας 15 ετών και άνω, οι οποίοι έχουν φοιτήσει έστω και ένα έτος στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, προκύπτουν πρόσθετες διαπιστώσεις σε σχέση με τους δείκτες κοινωνικής ένταξης (Μπαλούρδος & Χρυσάκης 2014):

A. Εκπαίδευση

Το 54,7% των μεταναστών δεύτερης γενιάς που αποτέλεσαν το δείγμα της έρευνας συμμετέχουν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ως μαθητές ή φοιτητές. Η συντριπτική πλειοψηφία (79,3%) των παιδιών των μεταναστών που ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα των 15-21 ετών συμμετέχουν στο εκπαιδευτικό σύστημα, ενώ υψηλό είναι το ποσοστό και στην ηλικιακή ομάδα των 22-31 ετών (28,8%). Η συντριπτική πλειοψηφία των ενταγμένων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα μεταναστών δεύτερης γενιάς δηλώνει ότι επιθυμεί να συνεχίσει τις σπουδές του (85%), με το ποσοστό της πρόθεσης εισαγωγής σε ΑΕΙ να ανέρχεται στο 56,3%.

Το ήμισυ του δείγματος έχει ολοκληρώσει τουλάχιστον την υποχρεωτική εννιάχρονη εκπαίδευση (Γυμνάσιο: 24,8%, Λύκειο: 23,3%), ενώ παρατηρούνται στατιστικά σημαντικά ποσοστά σε όλες τις βαθμίδες. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι ένα ποσοστό της τάξεως του 5,8% δεν έχει ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση. Τέλος, η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων δηλώνει ότι κατέχει καλή γνώση χρήσης Η/Υ (80%) και πολύ καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας (86,2%).

B. Αγορά Εργασίας

Σχεδόν το ήμισυ του συνόλου του δείγματος των μεταναστών δεύτερης γενιάς έχει εμπειρία από την αγορά εργασίας, το 80% ως εργαζόμενοι είτε συνεχώς είτε περιστασιακά και το υπόλοιπο 20% ως άνεργοι με τη μεγάλη πλειοψηφία να μη λαμβάνει το επίδομα ανεργίας. Το μεγαλύτερο τμήμα των μεταναστών δεύτερης γενιάς κατέχει

εξαρτημένες θέσεις εργασίας (περίπου 80.0%), ενώ μικρή είναι η συμμετοχή τους στην αυτοαπασχόληση και τις επιχειρηματικές δραστηριότητες.

Η πλειοψηφία των εργαζομένων μεταναστών δεύτερης γενιάς φαίνεται να εξασκεί επαγγέλματα που προϋποθέτουν μέτρια - χαμηλά εκπαιδευτικά προσόντα, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό, κυρίως γυναικών, δήλωσαν αναντιστοιχία προσόντων και θέσης εργασίας. Η ανεργία φαίνεται να πλήττει έναν στους 5 μετανάστες δεύτερης γενιάς (48%) και, κυρίως, τις γυναίκες (52%). Η πλειοψηφία (58%) των μεταναστριών δεύτερης γενιάς βρίσκονται άνεργες για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο των 12 μηνών (μακροχρόνια ανεργία), ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών είναι μόλις 21.5%. Τέλος, το 23.7% λαμβάνει επίδομα ανεργίας, ενώ η μεγάλη πλειοψηφία των ανέργων (76.3%) δεν λαμβάνει επίδομα ανεργίας.

Γ. Κοινωνική Ένταξη

Η πλειοψηφία των νέων έως 21 ετών (89%) δηλώνει μηνιαίες απολαβές που δεν ξεπερνούν τα 1000 ευρώ, εκ των οποίων 41% έχει απολαβές που κυμαίνονται μεταξύ 251 και 500€. Πρόκειται για απολαβές, οι οποίες είναι ιδιαίτερα χαμηλές και κάτω από το όριο της φτώχειας (6.897,30€). Αναφορικά με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην κάλυψη των συνήθων αναγκών τους με το συνολικό μηνιαίο ή εβδομαδιαίο εισόδημα όλων των μελών του νοικοκυριού απάντησαν 571 άτομα (73% του δείγματος) και μόνο το 19% των ερωτηθέντων δήλωσαν ότι ανταπεξέρχονται στις συνήθειες ανάγκες με ευκολία.

Πίνακας 1. Δείκτες ένταξης των μεταναστών συνολικά και των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα (2012-2013)

Δείκτες Ένταξης Μεταναστών	Σύνολο Μεταναστών Πολιτών Τρίτων Χωρών	Γηγενείς Απόγονοι Μεταναστών	Αλλοδαποί από παιδιά στην Ελλάδα	Έλληνες Υπήκοοι
A. ΓΕΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ				
Συνολικό Ποσοστό	6%	0,6%	3,7%	
B. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ				
Βαθμολογίες Αλφαριθμητισμού PISA (ηλικίας 15 ετών)		449,6		483,1
Φοιτητές από ευάλωτες οικογένειες αλλά με υψηλές επιδόσεις		9,4%		11,8%
Χαμηλό Επίπεδο Εκπαίδευσης	53,8%	-	-	32,6%
Υψηλό Επίπεδο Εκπαίδευσης	9%	-	-	26,8%
Μέση Βαθμολογία Αλφαριθμητισμού (ηλικίας 16-34 ετών)		-	-	
Γ. ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ				
Ποσοστό NEET		-	-	
Ποσοστό Απασχόλησης	47,2%	-	-	50,5%
Ποσοστό Απασχόλησης Ατόμων με χαμηλά προσόντα	51,6%			44,9%
Ποσοστό Απασχόλησης Ατόμων με υψηλά προσόντα	48,4%			70,6%
Ποσοστό Ανεργίας	37,2%	-	-	25,1%
Ποσοστά Υπερειδίκευσης	81,4%	-	-	24,1%
Εργαζόμενοι στο δημόσιο τομέα		-	-	
Ποσοστά σχετικής φτώχειας	51,1%			20,5%
Ποσοστά σχετικής φτώχειας των παιδιών ηλικίας 0-15 ετών		55,8%		23,8%
Ενήλικες που δηλώνουν καλή κατάσταση υγείας	90,4%			68,5%
Μετανάστες γεννημένοι σε τρίτη χώρα που έλαβαν την ιθαγένεια της χώρας υποδοχής	27,1%			
Δήλωση συμμετοχής στις πρόσφατες εκλογές	78,8%	-	-	90,3%
Μετανάστες που θεωρούν ότι υφίστανται διακρίσεις	43,2%	-	-	

Πηγή: OECD/European Union (2015), *Integration of immigrants, country note-Greece*.

Στο σύνολό τους οι ερωτώμενοι δεν αναφέρουν διακρίσεις σε βάρος τους στο δημόσιο χώρο. Αντίθετα, θεωρούν πιο σημαντικά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην εργασία τους σε σχέση με τη μικρότερη αμοιβή που απολαμβάνουν συγκριτικά με τους Έλληνες ομολόγους τους (47,7%), την ανασφάλιστη εργασία (44,5%) και την καταστρατήγηση του ωραρίου εργασίας (44,6%), ενώ τα προβλήματα προσβλητικής συμπεριφοράς στο χώρο εργασίας φαίνεται να αντιμετωπίζουν πολύ λιγότεροι σε ποσοστό 26% από τους Έλληνες συναδέλφους και σε ακόμη μικρότερο ποσοστό από τους αλλοδαπούς συναδέλφους τους (7,7%).

Επιπλέον, το μεγαλύτερο ποσοστό των μεταναστών δεύτερης γενιάς δηλώνει πως δεν αντιμετωπίζει διακρίσεις εις βάρος του κατά την εξυπηρέτησή του σε Υπουργεία. Το 22,6% των ερωτηθέντων απαντά ότι η νομοθεσία επηρεάζει πάρα πολύ την ένταξη του στην ελληνική κοινωνία. Αντίθετα, η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων θεωρεί ότι ο τρόπος ζωής της ελληνικής κοινωνίας δεν εμποδίζει καθόλου (67,6%) ή εμποδίζει λίγο (21,9%) την κοινωνική ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς. Επίσης, η συντριπτική πλειοψηφία ανδρών (80,3%) όσο και γυναικών (84,3%) θέλουν να αποκτήσουν την ελληνική υπηκοότητα, ανεξαρτήτως ηλικίας. Τέλος, σχετικά με το εάν θέλουν ή όχι οι ερωτώμενοι να ψηφίσουν στις ελληνικές εκλογές, παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών (70,7%), όσο και ανδρών (67,6%), απαντούν ότι θέλουν να αποκτήσουν το δικαίωμα να ψηφίσουν σε ελληνικές εκλογές.

Από τα παραπάνω στοιχεία, διαπιστώνεται ένας αρκετά ικανοποιητικός βαθμός ένταξης των μεταναστών δεύτερης γενιάς, καθώς καταγράφεται η υψηλή συμμετοχή τους στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά και η έντονη πρόθεση τους για τη συνέχιση των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Λιγότερη ενθαρρυντική είναι η εικόνα ένταξης στην αγορά εργασίας, καθώς οι εργαζόμενοι μετανάστες αμείβονται με χαμηλότερους μισθούς, έχουν πολλά προβλήματα με την κοινωνική ασφάλιση, εργάζονται σε θέσεις χαμηλότερων προσόντων σε σχέση με τα προσόντα τους και αντιμετωπίζουν υψηλότερα ποσοστά φτώχειας. Βέβαια, τα υψηλά ποσοστά των μεταναστών που δηλώνουν ότι θέλουν να αποκτήσουν την ελληνική υπηκοότητα και να ψηφίσουν στις εκλογές, ότι ο τρόπος ζωής της ελληνικής κοινωνίας δεν εμποδίζει την κοινωνική ένταξη τους και ότι δεν υφίστανται διακρίσεις σε βάρος τους στο δημόσιο χώρο είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικά ως προς τις προοπτικές ομαλής ενσωμάτωσης τους στην ελληνική κοινωνία.

Συμπεράσματα

Από τη συνδυαστική διερεύνηση που προηγήθηκε για τις τάσεις και τις επιλογές πολιτικής ενσωμάτωσης, τις θεσμικές παρεμβάσεις για την ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς και τους δείκτες κοινωνικής ένταξης τους με βάση τα στατιστικά και τα πρωτογενή εμπειρικά δεδομένα, κατέστη εμφανές ότι η κοινωνική ένταξη των μεταναστών δεν επέρχεται αυτόματα, αλλά εξαρτάται και από τις δυνατότητες που υπάρχουν στη χώρα διαμονής.

Η επίτευξη της ισότιμης συμμετοχής των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ζωή της χώρας προϋποθέτει τη λειτουργική ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία και τη συστηματική εφαρμογή μιας ενεργητικής πολιτικής ενσωμάτωσης τους. Οι πρόσφατες νομοθετικές πρωτοβουλίες που αναλήφθηκαν για την απλοποίηση του συστήματος πολιτογράφησης και την απονομή της ελληνικής ιθαγένειας στους μετανάστες της δεύτερης γενιάς δίνουν μια σαφή προοπτική για τους μακροχρόνια διαμένοντες στην Ελλάδα, η οποία θα διευκολύνει την κοινωνική ένταξη και ομαλή ενσωμάτωση τους. Είναι επιτακτική

ανάγκη, όμως, να εφαρμοστούν συγκεκριμένες πολιτικές και αποτελεσματικά μέτρα για την ενσωμάτωση των μεταναστών, καθώς η ενεργός συμμετοχή τους στις κοινωνίες υποδοχής αναδεικνύεται καθοριστική για το μέλλον των ευρωπαϊκών δημοκρατιών.

Τα στατιστικά στοιχεία και τα εμπειρικά δεδομένα ως προς την κοινωνική ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς επιβεβαιώνουν την ανάγκη αυτή. Παρ' όλο που τα ποσοστά συμμετοχής των μεταναστών στην εκπαίδευση, τις μαθησιακές επιδόσεις και την πρόθεση συνέχισης των σπουδών είναι υψηλά, όπως επίσης και τα ποσοστά δήλωσης βούλησης για την απόκτηση της ελληνικής υπηκοότητας και συμμετοχής στις εκλογές, το ποσοστό απασχόλησης των μεταναστών στην Ελλάδα (47%) είναι χαμηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό των γηγενών (50%). Επιπλέον, το ποσοστό ανεργίας των μεταναστών (37,2%) είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό των γηγενών (25,1%). Τα ποσοστά σχετικής φτώχειας, δε, για τους μετανάστες και τα παιδιά μεταναστών υπερβαίνουν το 51% και 55,8% αντίστοιχα έναντι του 21% και 23,8% των Ελλήνων υπηκόων. Ταυτόχρονα, οι εργαζόμενοι μετανάστες αμείβονται με χαμηλότερους μισθούς και σε θέσεις χαμηλότερων προσόντων, ενώ αντιμετωπίζουν σημαντικές δυσκολίες στην κάλυψη των συνήθων αναγκών τους.

Επομένως, προκύπτει αδιαμφισβήτητη η ανάγκη σχεδιασμού και εφαρμογής μιας συνεκτικής πολιτικής ενσωμάτωσης που να διασφαλίζει την ισότιμη συμμετοχή των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην αγορά εργασίας και τη βέλτιστη αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού με στόχο τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και την αποφυγή καταστάσεων κοινωνικού αποκλεισμού.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Council of the European Union (2014), *Council conclusions of the Council and the Representatives of the Governments of the Member States on the integration of third-country nationals legally residing in the EU*, JUSTICE and HOME AFFAIRS Council meeting, Luxembourg, 5 and 6 June 2014.
- Cyrus, Norbert, Gropas, Ruby, Kopic, Ankica & Vogel, Dita (2005), *Opportunity structures for immigrants' active civic participation in the European Union: sharing comparative observations*, University of Oldenburg, POLITIS-Working Paper No.2, Retrieved from <http://www.uni-oldenburg.de/politis-europe/webpublications>.
- European Commission (2011a), *European Agenda for the Integration of Third-Country Nationals*, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM (2011) 455 final, Brussels, 20.7.2011.
- European Commission (2011b), *EU initiatives supporting the integration of third-country nationals*, Commission Staff Working Paper, SEC (2011) 957 final, Brussels, 20.7.2011.
- European Council (2014), *Conclusions of the European Council 26/27 June 2014*, Brussels, 27 June 2014.
- European Web Site on Integration (2015), «Greece: Priorities of the new government on migration policies», *Δελτίο Τύπου της 05/02/2015*, <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/greece-priorities-of-the-new-government-on-migration-policies>.
- General Directorate for Immigrant Integration of the Ministry of Labour and Social Affairs in Spain (2006), *Proposal for contributions to the formulation of a system of common integration indicators*, INTI Programme "Integration of third-country nationals", GD of Justice, Freedom and Security of the EC.
- OECD/European Union (2015a), *Indicators of Immigrants Integration 2015 Settling in*, Paris,

- OECD publishing.
- OECD/European Union (2015b), *Integration of Immigrants, Country note – Greece*, retrieved from: <http://www.compareyourcountry.org/indicators-of-immigrant-integration>.
- Triandafyllidou, Anna (2014), *Migration in Greece Recent Developments in 2014*, Athens, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy (ELIAMEP).
- Vogel, Dita & Triandafyllidou, Anna (2005), *Civic activation of immigrants-An introduction to conceptual and theoretical issues*, POLITIS-Working Paper No.1, Germany, University of Oldenburg, Retrieved from <http://www.uni-oldenburg.de/politis-europe/webpublications>.
- Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Σύγχρονες διατάξεις για την Ελληνική Ιθαγένεια και την πολιτική συμμετοχή ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις», Αθήνα, 26 Φεβρουαρίου 2010.
- Αιτιολογική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Τροποποίηση διατάξεων Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας – Ενσωμάτωση στην Ελληνική έννομη τάξη των Οδηγιών 2011/98/ΕΕ σχετικά με την ενιαία διαδικασία υποβολής αίτησης για τη χορήγηση στους πολίτες τρίτων χωρών ενιαίας άδειας διαμονής και εργασίας στην επικράτεια κράτους-μέλους και σχετικά με κοινό σύνολο δικαιωμάτων για τους εργαζομένους από τρίτες χώρες που διαμένουν νομίμως σε κράτος-μέλος και 2014/36/ ΕΕ σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής πολιτών τρίτων χωρών με σκοπό την εποχιακή εργασία και άλλες διατάξεις», Αθήνα, 2 Ιουνίου 2015.
- Γαλατά, Βίβιαν (2014), «Ορισμός του νομικού και κοινωνιολογικού περιεχομένου της έννοιας ‘μετανάστες δεύτερης γενιάς’», στο Μπαλούρδος, Διονύσης & Χρυσάκης, Μανώλης (επιμ.), *Η δεύτερη γενιά μεταναστών στην Ελλάδα: Κοινωνικά χαρακτηριστικά, προβλήματα και πολιτικές ενσωμάτωσης*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 23-50.
- Γκέμη, Έντα & Τριανταφυλλίδου, Άννα (επιμ.), (2015), *Αλφαβητάρι της Μετανάστευσης*, Κείμενο Εργασίας Νο 64/2015, Αθήνα, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ).
- Επιστημονική Επιτροπή της Βουλής των Ελλήνων (2015), Έκθεση επί του νομοσχεδίου «Τροποποίηση διατάξεων Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας – Ενσωμάτωση στην Ελληνική έννομη τάξη των Οδηγιών 2011/98/ΕΕ σχετικά με την ενιαία διαδικασία υποβολής αίτησης για τη χορήγηση στους πολίτες τρίτων χωρών ενιαίας άδειας διαμονής και εργασίας στην επικράτεια κράτους-μέλους και σχετικά με κοινό σύνολο δικαιωμάτων για τους εργαζομένους από τρίτες χώρες που διαμένουν νομίμως σε κράτος-μέλος και 2014/36/ ΕΕ σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής πολιτών τρίτων χωρών με σκοπό την εποχιακή εργασία και άλλες διατάξεις», Αθήνα, 23.6.2015.
- Θεριανός, Κώστας (2009), «Δεύτερη γενιά Ρουμάνων μεταναστών στην Ελλάδα: μεταξύ σχολείου και εργασίας», στο Ελληνική Κοινωνία, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας*, τόμος 8-9, Ακαδημία Αθηνών.
- Θωμά, Δήμητρα (2009), «Η δεύτερη γενιά των Βούλγαρων μεταναστών/τριών και η σχέση της με την εκπαίδευση», στο Ελληνική Κοινωνία, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας*, τόμος 8-9, Ακαδημία Αθηνών.
- Κατρούγκαλος, Γιώργος (2009), «Όχι στενόκαρδες λύσεις για τα παιδιά των μεταναστών», διαθέσιμο στο <http://blogs.eliamep.gr/katrougalos/ochi-stenokardes-lisis-gia-ta-pedia-ton-metanaston/>.
- Καψάλης, Απόστολος (2007), *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών. Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Μαρινάκη, Χρυσούλα (2012), «Κτήση της ελληνικής ιθαγένειας λόγω γέννησης ή φοίτησης σε σχολείο στην Ελλάδα (N 3838/2010)», *ΣΥΝήΓΟΡΟΣ*, τεύχος 89/2012.
- Μπαλούρδος, Διονύσης & Χρυσάκης, Μανώλης (2005), «Φτώχεια και αποστέρηση ως προς τις συνθήκες διαβίωσης: μια προσέγγιση πέρα από τα συμβατικά όρια της φτώχειας» στο *Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2003-2004*, Αθήνα, Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, ΕΚΚΕ, σελ. 139-150.
- Μπαλούρδος, Διονύσης & Χρυσάκης, Μανώλης (επιμ.) (2014), *Η δεύτερη γενιά μεταναστών στην Ελλάδα: Κοινωνικά χαρακτηριστικά, προβλήματα και πολιτικές ενσωμάτωσης*, Αθήνα,

- εκδόσεις Παπαζήση.
- Νόμος 3386/2005 ΦΕΚ Α 212/23.8.2005, Είσοδος, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια.
- Νόμος 3838/2010 ΦΕΚ Α 49/24.3.2010, Σύγχρονες διατάξεις για την ελληνική ιθαγένεια και την πολιτική συμμετοχή ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις.
- Νόμος 4251/2014 ΦΕΚ Α 80/1.4.2014, Κώδικας Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης και λοιπές διατάξεις.
- Νόμος 4332/2015 ΦΕΚ Α 76/9.7.2015, Τροποποίηση διατάξεων Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας – Τροποποίηση του Ν. 4251/2014 για την προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας στις οδηγίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου 2011/98/ΕΕ σχετικά με την ενιαία διαδικασία υποβολής αίτησης για τη χορήγηση στους πολίτες τρίτων χωρών ενιαίας άδειας διαμονής και εργασίας στην επικράτεια κράτους-μέλους και σχετικά με κοινό σύνολο δικαιωμάτων για τους εργαζομένους από τρίτες χώρες που διαμένουν νομίμως σε κράτος-μέλος και 2014/36/ ΕΕ σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής πολιτών τρίτων χωρών με σκοπό την εποχιακή εργασία και άλλες διατάξεις.
- Τάκης, Ανδρέας (2010), *Μετανάστευση, ετερότητα και θεσμοί υποδοχής στην Ελλάδα*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα.
- Τριανταφυλλίδου, Άννα (2008), «Η δεύτερη γενιά μεταναστών στην Ελλάδα», διαθέσιμο στο <http://blogs.eliamep.gr/triandafyllidou/i-defteri-genia-metanaston-stin-evropi/>.
- Τριανταφυλλίδου, Άννα & Μαρούφωφ, Μικαέλα (2010), «Η εγκατάσταση των μεταναστών στην Ελλάδα: Δυναμικές ένταξης και προβλήματα καταγραφής» στο Τάκης, Ανδρέας (επιμ.), *Μετανάστευση, ετερότητα και θεσμοί υποδοχής στην Ελλάδα*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, σελ. 39-80.
- Υπουργείο Εσωτερικών – Γενική Γραμματεία Πληθυσμού και Κοινωνικής Συνοχής (2013), *Εθνική Στρατηγική για την ένταξη των πολιτών τρίτων χωρών*, Αθήνα, διαθέσιμο: [http://www.ypes.gr/UserFiles/f0ff9297-f516-40ff-a70e-eca84e2ec9b9/ethnikisratig_30042013 .pdf](http://www.ypes.gr/UserFiles/f0ff9297-f516-40ff-a70e-eca84e2ec9b9/ethnikisratig_30042013.pdf).
- Υπουργείο Οικονομικών (2015), *Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού 2016*, Αθήνα, Νοέμβριος 2015.
- Χαλιάπα, Αναστασία (2009), *Η ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα. Η προβληματική της δεύτερης γενιάς*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας.

Εισαγωγή και περιγραφή αποτελεσμάτων του πρόσφατου ερευνητικού έργου για το θέμα της εργασίας και ανεργίας των νέων. Η έρευνα «In4Youth»

Σωτήρης Χτούρης*

Περίληψη

Η έρευνα που θα συζητήσουμε σε αυτή τη συνεδρία με τίτλο In4Youth παρουσιάζει μία ολοκληρωμένη εικόνα της κατάστασης των Ελλήνων Νέων. Διερευνά τις καταστάσεις μετάβασης από την εκπαίδευση στην απασχόληση και τις καταστάσεις Ανεργίας ή Αεργίας των νέων στις συνθήκες της τρέχουσας οικονομικής κρίσης.

Επικεντρώνεται, κυρίως, στην κατανόηση της συμβολής του κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου στη συνολική βελτίωση των επαγγελματικών προσόντων και στην ένταξη των νέων στην αγορά εργασίας, ενώ παράλληλα προσπαθεί να προσδιορίσει τους τύπους των εργαζομένων και άνεργων νέων. Προωθεί επίσης την κοινωνική γνώση στους τομείς της ευζωίας και της κοινωνικής και πολιτισμικής δραστηριότητας των νέων.

Λέξεις-κλειδιά: Ανεργία των Νέων, Αγορά Εργασίας, Οικονομική Κρίση.

Εισαγωγή σε ορισμένες θεωρητικές υποθέσεις της έρευνας In4Youth¹

Στην παρουσίαση θα επικεντρωθούμε στα αποτελέσματα της έρευνας εθνικής εμβέλειας In4Youth για τη μετάβαση των νέων από την εκπαίδευση στην απασχόληση και την αγορά εργασίας. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας έχουν ισχυρές επιρροές από την τρέχουσα ελληνική οικονομική κρίση, η οποία διαμορφώνει την κατάσταση της αγοράς εργασίας, αλλά και όλων των σχετικών οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών. Η έρευνα σχεδιάστηκε για να παρουσιάσει μια τυπολογία των ανέργων και εργαζόμενων νέων και τις διαδρομές τους από τα διαφορετικά καθεστάτα ζωής και επίπεδα της εκπαίδευσης στην απασχόληση και την επαγγελματική τους ένταξη ή μη. Η ανάλυση για τη μετάβαση των νέων συνήθως επικεντρώνεται στα στάδια που λαμβάνουν χώρα μετά

---

* Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Λόφος Πανεπιστημίου, Ξενία Β, 81100 Μυτιλήνη.

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: htouris@aegean.gr.

¹ Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον Σεπτέμβριο του 2012 μέχρι και τον Ιανουάριο του 2015 σε όλη τη χώρα, με κύριο Ερευνητή και Επιστημονικό Υπεύθυνο τον Καθηγητή Κοινωνιολογίας Σωτήρη Χτούρη και κύριους Ερευνητές τον Ερευνητή Α' και Διευθυντή Ερευνών του ΕΚΚΕ, Διονύση Μπαλούρδο, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Χριστόδουλο Μπέλλα, τον Επίκουρο Καθηγητή Γιώργο Σταλίδη, τη Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια Στέλλα Καλογεροπούλου και τους Υποψήφιους Διδάκτορες Ερευνητές Μάλαμα Ρενταρή, Κατερίνα Αποστολίδου, Ναταλία Σπυροπούλου και Φλώρα Τζελέπογλου.

την ολοκλήρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης των νέων. Το τελευταίο διάστημα, όμως, αυτές οι μεταβατικές φάσεις έχουν επεκταθεί – μεταβληθεί και ως προς το χρόνο της εξέλιξής τους, αλλά και ως προς τα σημαντικά γεγονότα-ορόσημα και καταστάσεις που παρατηρούμε. Οι νέοι άνθρωποι εμπλέκονται πλέον σε πιο πολύπλοκες τροχιές και μεταβατικές καταστάσεις, όπως αυτές της συνεχιζόμενης επισφαλούς απασχόλησης, της ανεργίας μακράς διάρκειας, τους επαναλαμβανόμενους κύκλους επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, της εξαιρετικά καθυστερημένης ολοκλήρωσης της οικογενειακής ζωής, αλλά και τις νέες μορφές σχέσεων και συμβίωσης με συνομήλικους, καθώς και βιώματα που συνδέονται με την απόκτηση πολλαπλών ταυτοτήτων και δικτύων.

Στις ευρωπαϊκές έρευνες για τις διαδικασίες μετάβασης, σημαντικό ρόλο παίζει ο διαχωρισμός και η σχέση δομής-δράσης και πώς αυτή η διπλή αναφορά καθορίζει τις διαδικασίες μετάβασης των νέων στην ενηλικίωση και στην εργασία. Στην προβληματική αυτή οι Furlong *et.al.* (2003.) βλέπουν κυρίως μια εξορθολογισμένη εξατομίκευση, ενώ άλλοι ερευνητές προτείνουν ως θεωρητικό πλαίσιο τη δομημένη εξατομίκευση (Rudd & Evans 1998), δηλαδή τον επικαθορισμό της μετάβασης από σημαντικές δομές στη ζωή και στο κοινωνικό περιβάλλον των νέων. Η πολυπλοκότητα των μεταβάσεων, όμως, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από το μετασχηματισμό του τρόπου συστημικής και κοινωνικής ένταξης των νέων ατόμων και η οποία απορρέει σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο συγκρότησης του ευρύτερου κοινωνικού καθεστώτος στο οποίο είναι ενταγμένοι, καθώς και από τις μορφές ρύθμισης που έχουν αναπτυχθεί σε αυτό.² Επίσης, σημαντικό στοιχείο της ανάλυσης, είναι να προσδιοριστεί το ισχύον καθεστώς κοινωνικής ευημερίας που ισχύει για τους Έλληνες, έχοντας ως αναφορά τη θεωρία του Esping Andersen –και άλλων σημαντικών ερευνητών (Arts & Gelissen 2002)– αξιολογώντας ταυτόχρονα συγκριτικά στο μέτρο του δυνατού την επίδραση των πραγματικών μεταβιβάσεων της κοινωνικής πολιτικής και τη διαγενεακή υποστήριξη που επηρεάζουν τη μετάβαση των νέων στην εργασία. Τέλος, το ενδιαφέρον της ανάλυσης στρέφεται στην ισχύουσα κοινωνική δομή και την ανισοκατανομή πόρων, όπως την παρατηρούμε στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό, στον οποίο η κοινωνική ανισότητα συνδυάζεται με τον περιορισμό της βιομηχανικής εργασίας, τον περιορισμό του κοινωνικού κράτους και της δημόσιας απασχόλησης.

Στην Ελλάδα, το 2013, το ποσοστό ανεργίας των νέων ξεπέρασε το 59,1%, δημιουργώντας ένα αρνητικό ρεκόρ σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση, ξεπερνώντας έτσι και τα μεγέθη της ανεργίας των νέων ηλικίας 15-24, που παρουσίαζε μέχρι τότε η Ισπανία. Γενικά, οι χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου, μαζί και με την Ιρλανδία, ξεπέρασαν όλες το 2012 το όριο του 30%, υπογραμμίζοντας τη διαχρονική χαμηλή προσφορά θέσεων εργασίας για τους νέους και τις δομικές αδυναμίες της αγοράς εργασίας στις χώρες αυτές. Αντίθετα, μόνο η Ολλανδία, η Αυστρία και η Γερμανία παρουσίασαν ποσοστά ανεργίας των νέων μικρότερα του 10%. Η ελληνική κατάσταση και ιδιαίτερα η διαχρονική υψηλή ένταση της ανεργίας των νέων, υποδηλώνει ότι το πρόβλημα αυτό είναι ένα δομικό πρόβλημα της οικονομίας, ακόμα και πριν την οικονομική κρίση και καθορίζεται κυρίως από τους παράγοντες α) της αναντιστοιχίας της προσφοράς και της ζήτησης θέσεων ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης και την ποιότητα των θέσεων εργασίας, β) το χαμηλό επίπεδο αμοιβών και κοινωνικής προστασίας με αποτέλεσμα τη μεγάλη

---

² Αυτό υποθέτουμε ότι ισχύει σε μεγάλο βαθμό και για τις ομάδες των νέων στις Βόρειες Ευρωπαϊκές χώρες που αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες σε περιοχές με ασταθείς αγορές εργασίας, ενώ η ευαλωτότητά τους είναι μία σύνθεση από τις εξαιρετικά αρνητικές δομικές (τοπικές) συνθήκες, αλλά και από τις δύσκολες προσωπικές εμπειρίες που έχουν συγκεντρώσει πολύ πριν έρθουν σε επαφή με την αγορά εργασίας και μάλιστα αρκετό χρόνο πριν αποχωρήσουν ή ολοκληρώσουν τις διαδικασίες εκπαίδευσης (Furlong & Cartmel 2004).

διάρκεια στην αναζήτηση της επιθυμητής εργασίας, γ) το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων και η αδυναμία τους να παραμείνουν ανταγωνιστικές μετά την έναρξη της κρίσης το 2009 πολλαπλασίασε την ένταση ενός υπάρχοντος δομικού προβλήματος, προσθέτοντας σε αυτό και τη μεγαλύτερη μείωση της προσφοράς θέσεων εργασίας, λόγω της πτώχευσης χιλιάδων μικρών επιχειρήσεων και την αναστολή επ' αόριστον των διορισμών στο δημόσιο τομέα.

Μορφές Ανεργίας των Νέων και οι υβριδικές παραλλαγές της³

Μέσα από το συνδυασμό των ποσοτικών με τα ποιοτικά δεδομένα των Εστιασμένων Ομάδων και των ομαδικών συνεντεύξεων,⁴ διαπιστώσαμε μορφές ανεργίας, περιστασιακής απασχόλησης και επαναλαμβανόμενης κατάρτισης, που συνυπάρχουν με κάποιο τρόπο, ταυτόχρονα ή με μικρή διαφορά χρόνου στο ίδιο άτομο. Η ρευστή κατάσταση της αγοράς εργασίας και η ευάλωτη εργασιακή κατάσταση των νέων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι παραδοσιακοί διαχωρισμοί άνεργος – εργαζόμενος – εκπαιδευόμενος – μη αναζητών εργασίας, έχουν πλέον αμβλυνθεί μέσα από την ασάφεια που επικρατεί στην αγορά εργασίας, αλλά και μέσα από την επικράτηση στον ιδιωτικό τομέα της ευάλωτης και περιστασιακής εργασίας, και ως προς τους τρόπους τοποθέτησης στην εργασία, αλλά και ως προς τους τρόπους εδραίωσης της εργασίας.

Ανεργία μακράς διάρκειας: αφορά στο 53% των άνεργων νέων και παρουσιάζεται σε συνδυασμό με τις πρακτικές της περιστασιακής άτυπης εργασίας, της εναλλασσόμενης ευάλωτης χαμηλόμισθης εργασίας και την επαναλαμβανόμενη κατάρτιση που έχει, επίσης, άτυπο επιδοματικό χαρακτήρα.

Διαρθρωτική Ανεργία: αφορά περίπου στο 20% των άνεργων νέων και παρουσιάζεται σε συνδυασμό με τις πρακτικές της άτυπης και συχνά άμισθης εργασίας, στα πλαίσια της οικογένειας και των τοπικών δικτύων.

Ανεργία Τριβής: αφορά στο 35% των άνεργων και εμφανίζεται πλέον σε μία «υβριδική παραλλαγή» που συνδυάζει την επαναλαμβανόμενη κατάρτιση, τη διαρκή στόχευση στα επιδόματα ανεργίας, σε συνδυασμό με σύντομα συμβόλαια και άλλες μορφές επισφαλούς εργασίας.

Ανεργία Αναμονής νέων: 20% των άνεργων νέων εμφανίζεται σε μία «υβριδική παραλλαγή» που συνδυάζει πρακτικές επαναλαμβανόμενης Αρχικής εκπαίδευσης [περισσότερα Πανεπιστημιακό Πτυχία], Ανάλυση ευθύνης για την εξυπηρέτηση σταθερών οικογενειακών υποχρεώσεων στην οικογένεια προέλευσης, αλλά και επαναλαμβανόμενες καταρτίσεις ή νέους επαναλαμβανόμενους Μεταπτυχιακούς κύκλους σπουδών.

Όλες οι παραπάνω μορφές ανεργίας περιέχουν, ταυτόχρονα, χαρακτηριστικά στοιχεία ακούσιας⁵ και εκούσιας ανεργίας. Ο συνδυασμός και η βαρύτητα της κάθε κατάστασης χωριστά επηρεάζεται από την επισφάλεια και ασάφεια που επικρατεί στην

³ Η ποσοτική εκτίμηση των μορφών ανεργίας προέρχεται από διαφορετικές μεταβλητές και τα ποιοτικά δεδομένα της έρευνας. Για τον λόγο αυτό το σύνολο των ποσοστών δεν αθροίζεται στο 100% του δείγματος των άνεργων νέων.

⁴ Εκτιμήσεις από την ποσοτική και ποιοτική έρευνα: βλέπε: (α) Σύνθετη ανάλυση, οικογένεια και κοινωνική προστασία· (β) σύνθετη ανάλυση, παραδοσιακή και σύγχρονη επιχειρηματικότητα πρωτοβουλίες – ελεύθερο επάγγελμα· (γ) επίσης τις μεταβλητές Γ.1.1: πόσο καιρό είστε άνεργος; και (δ) Γ10: για ποιο λόγο σταματήσατε να εργάζεστε στην τελευταία σας εργασία;

⁵ Σύμφωνα με τον Perlman (1969) η ακούσια ανεργία αποτελεί την κατάσταση στην οποία ο άνεργος που αναζητεί εργασία είναι έτοιμος να δεχτεί ένα χαμηλότερο μισθό από αυτό που ισχύει στην αγορά, αλλά παρόλα αυτά δεν είναι σε θέση να βρει εργασία.

αγορά εργασίας, τη διάρκεια του χρόνου που είναι άνεργος και αντιμετωπίζει αυτή την επισφάλεια, αλλά και το βαθμό υποστήριξης που διαθέτει από την οικογένεια και το κοινωνικό του περιβάλλον. Η είσοδος σε αυτή τη διαλειμματική κατάσταση, καθορίζεται, αρχικά, από μία πρώτη φάση ακούσιας ανεργίας, στην οποία ο νέος εισέρχεται, συνήθως, λόγω της χαμηλής προσφοράς «κατάλληλων» θέσεων εργασίας και η οποία γρήγορα αποκτά, λόγω και των διάφορων ατομικών επιλογών, και τη μορφή της εκούσιας ανεργίας. Στην εκούσια ανεργία, ο Δεδουσόπουλος (2000) συμπεριλαμβάνει την (α) καιροσκοπική ανεργία, (β) την ανεργία αναμονής, (γ) την ανεργία διεύρυνσης και (δ) την ανεργία προθαλάμου. Όλες αυτές οι μορφές εκούσιας ανεργίας που διατύπωσε ο Phelps το 1972, περιέχουν στοιχεία από τις μορφές ανεργίας, που αναφέρονται παραπάνω, χωρίς όμως να εμφανίζονται ως καθαροί τύποι στη σημερινή αγορά εργασίας, την οποία συναντούν οι Έλληνες νέοι σήμερα.

Η αγορά εργασίας στην Ελλάδα παρουσιάζεται παράλληλα κατακερματισμένη σε ενότητες – τμήματα, που καθορίζονται, κυρίως από το μέγεθος των επιχειρήσεων και από το δημόσιο ή ιδιωτικό χαρακτήρα της οικονομικής δραστηριότητας ή των προσφερόμενων υπηρεσιών. Μέχρι την έναρξη της οικονομικής κρίσης, ο δημόσιος τομέας έδινε εξαιρετικές ευκαιρίες εισόδου στο επάγγελμα, σταθερές διαδρομές καριέρας και εξέλιξης και βελτιώσεις του μισθού, χωρίς ο εργαζόμενος να υπόκειται σε ισχυρό ανταγωνισμό. Ο δημόσιος τομέας μαζί με τις μεγαλύτερες πολυεθνικές επιχειρήσεις συγκροτούν ακόμα και σήμερα τον πρωτεύοντα τομέα, ενώ το δευτερεύοντα τομέα τον συγκροτούν οι μικρότερες ιδιωτικές επιχειρήσεις. Από την έρευνα του In4Youth, αλλά και από προηγούμενες έρευνες (ΟΡΦΕΑΣ 2005), εντοπίζουμε και ένα τρίτο τομέα, στον οποίο συγκεντρώνονται οι μικρές και οι πολύ μικρές επιχειρήσεις. Σε αυτόν τον τομέα, οι προοπτικές καριέρας και βελτίωσης των εισοδημάτων είναι εξαιρετικά μικρές, ενώ η σταθερότητα της εργασίας εξαρτάται από τις συγγενικές και διαπροσωπικές σχέσεις. Οι διαδρομές καριέρας σε αυτή την περίπτωση, συγκροτούν μια ισχυρή κατάτμηση του τομέα σε πολλαπλές μικρές και πολλές φορές αδιαπέραστες αγορές εργασίας.⁶ Στην περίπτωση αυτή, ο θρυμματισμός σε πολλαπλές αγορές εργασίας συνδέεται και συνεργεί με τις υβριδικές μορφές ανεργίας που αναφέρθηκαν παραπάνω. Οι νέοι είναι –όπως φαίνεται από τα εμπειρικά δεδομένα της ποσοτικής έρευνας του In4Youth, αλλά και τα ποιοτικά δεδομένα των Εστιασμένων Ομάδων– το πιο ευάλωτο τμήμα του εργατικού δυναμικού που υφίσταται τις αρνητικές επιπτώσεις αυτής της κατάστασης.

Η συγκριτική ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης με άλλες μεσογειακές και βόρειο-ευρωπαϊκές χώρες

Ο M. Cinalli και ο M. Giugni (2013) που επεξεργάστηκαν την έννοια των καθεστώτων προστασίας για τους νέους στην Ευρώπη με τη μορφή των “youth unemployment

---

⁶ Βλέπε επίσης μία ενδιαφέρουσα περιγραφή του Seymour Spilerman για την δευτερεύοντα τομέα στις ΗΠΑ, που βοηθάει επίσης στην ανάλυση των δομών της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα:

We also expect the secondary sector to be made up of several distinct labor markets, as workers will restrict their drifting among jobs to related positions (e.g., individuals who cycle among restaurant, cafeteria, and hotel work are probably not the ones who move among jobs in hospitals and nursing homes). Thus, even without institutional barriers to inhibit movement, habit and familiarity will engender labor market segmentation and the possibility of wage differentials for essentially similar tasks, performed by workers with identical qualifications (1977: 583).

regimes”, τα οποία αποτελούν ένα σύνολο από συνεκτικά μέτρα και πολιτικές για την αντιμετώπιση της ανεργίας των νέων, διαχωρίζουν δύο σημαντικές κατηγορίες που επηρεάζουν τα καθεστάτα απασχόλησης, ως τμήμα των καθεστώτων ευημερίας: (α) τις ρυθμίσεις για την ανεργία και (β) τις ρυθμίσεις για την αγορά εργασίας.

Όπως φάνηκε από τη μέχρι τώρα ανάλυση των φάσεων μετάβασης της διαδικασίας από την εκπαίδευση στην απασχόληση των νέων, είναι αρκετά διαφοροποιημένο και ως προς την χρονική του εξέλιξη και διάρκεια, αλλά και ως προς το κοινωνικό προφίλ, την κοινωνική θέση και την περιοχή ζωής (περιοχή αναφοράς του Βιόκοσμου) και κατοικίας των νέων. Στην ανάλυση των Pohl & Walther (2007), που έχουν συστηματοποιήσει, επίσης, σε μία συγκριτική ευρωπαϊκή έρευνα τη μετάβαση των νέων σε καθεστάτα μετάβασης, η ελληνική περίπτωση εντάσσεται στο καθεστώς της *subprotective transition* μαζί με άλλες μεσογειακές χώρες, την Ιταλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Στο καθεστώς αυτό, πολλές από τις διαδικασίες των τριών ανωτέρω φάσεων συγχωνεύονται σε μία κατάσταση, στην οποία ο κύριος προστατευτικός μηχανισμός είναι η οικογένεια, κάτι που, όμως δεν ανταποκρίνεται στην κρίσιμη διαφοροποίηση που φαίνεται να υπάρχει μεταξύ τους και η οποία είναι καθοριστική για την ένταξη ή την περιθωριοποίηση των νέων. Επίσης, η παρουσία της οικογένειας ως βασικού συστήματος κοινωνικής προστασίας, χωρίς τον καθορισμό της θέσης της μέσα σε ένα συνολικότερο και πολλές φορές αντιφατικό σύστημα του Βιόκοσμου και των παραγωγικών του σχέσεων, δυσκολεύει την κατανόηση των διαφορετικών και πολλές αντίστροφων διαδρομών μετάβασης των νέων από την εκπαίδευση στο επάγγελμα. Παρόλα αυτά, η συγκριτική έρευνα δείχνει ορισμένες εντυπωσιακές ομοιότητες ανάμεσα στις μεσογειακές χώρες, όπως και η έρευνα του (Eurofound 2014), όσον αφορά στα clusters των μεσογειακών χωρών και οι οποίες, σε μία πρώτη άποψη, προέρχονται από παρόμοιες μορφές ένταξης της εργασίας σε συγγενικές δομές ή σχετικά όμοιες δομές σε κοινωνικά καθεστάτα στα οποία η οικογένεια και ο Βιόκοσμος παίζουν ένα καθοριστικό ρόλο. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι ομοιότητες δεν είναι δυνατό να προέρχονται από την παρόμοια χαμηλή απουσία ή και απουσία του κράτους από το καθεστώς κοινωνικής προστασίας. Αυτή η ομοιότητα είναι περισσότερο το αποτέλεσμα μια πιο ουσιαστικής δομικής διαφοροποίησης που εκφράζεται με αυτό τον τρόπο. Αυτό γίνεται κατανοητό όταν εφαρμόζονται παρόμοιες πολιτικές ή σχεδόν απολύτως όμοιες πολιτικές στις χώρες της Μεσογείου και στις χώρες του σοσιαλδημοκρατικού καθεστώτος – ότι τα ουσιαστικά αποτελέσματα είναι τελείως διαφορετικά (χαρακτηριστική είναι η πρόσφατη εφαρμογή του προγράμματος “voucher” στην Ελλάδα και αυτό έχει σχέση από τον τρόπο με τον οποίο τα νέα άτομα, το κοινωνικό πλαίσιο και ο βιόκοσμος των νέων ανέργων υποδέχεται και αντιμετωπίζει αυτές τις πολιτικές).

Οι φάσεις μετάβασης, όπως έχουν μελετηθεί μέχρι σήμερα στην ελληνική περίπτωση, κυρίως για τους απόφοιτους των Πανεπιστημίων από τη Μαρία Καραμεσίνη (2008, 2009α, 2009β), συνδυάζονται με πολλές διαφορετικές στρατηγικές, από τις οποίες οι κυριότερες είναι (α) η συμμετοχή σε δράσεις πρακτικής άσκησης και απόκτησης εργασιακής εμπειρίας και η οποία βελτιώνει τις πιθανότητες ένταξης στην αγορά εργασίας, (β) η συμμετοχή σε προγράμματα ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης, που μειώνουν την πιθανότητα ένταξης σε θέσεις εργασίας, (γ) η απόκτηση ποιοτικών πτυχίων και το ύψος του βαθμού αποφοίτησης που βελτιώνει την πιθανότητα απόκτησης μίας σταθερής εργασίας που εναρμονίζεται με το αντικείμενο των σπουδών και (δ) η κινητικότητα εργασίας που αυξάνει την αποσχολησιμότητα των νέων, αλλά ταυτόχρονα μειώνει την πιθανότητα να βρει ο ενδιαφερόμενος σταθερή εργασία.

Με αναφορά στους ανωτέρω θεωρητικούς προβληματισμούς και τα σχετικά εμπειρικά ευρήματα, αλλά και από τα στοιχεία της μελέτης του In4Youth, μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι το καθεστώς ανεργίας των νέων στην Ελλάδα στηρίζεται σε μία

εκτεταμένη απορρύθμιση της κοινωνικής προστασίας και την υποκατάσταση της, όταν αυτό είναι δυνατό από την οικογενειακή αλληλεγγύη. Συμπληρωματικά, λειτουργούν και συντρέχουν τους άνεργους νέους ορισμένα κοινωνικά επιδόματα και το επίδομα ανεργίας, καθώς και τα αποσπασματικά προγράμματα επιδοτούμενης κατάρτισης. Το παραδοσιακό εκπαιδευτικό σύστημα διατηρεί την αποτελεσματικότητά του για ένα μικρό τμήμα επαγγελματιών, αλλά κυρίως για τους απόφοιτους με υψηλές επιδόσεις και πραγματική εμπειρία στον τομέα των σπουδών τους. Απουσιάζουν από την ελληνική πραγματικότητα η θεσμική πυκνότητα και οι Δημόσιοι φορείς απασχόλησης που θα είναι σε θέση να εφαρμόσουν οριζόντιες, αλλά και εξειδικευμένες πολιτικές και μέτρα για την υποστήριξη των άνεργων νέων.

Οι φάσεις και καταστάσεις μετάβασης των νέων στην Ελλάδα από την εκπαίδευση στο επάγγελμα και την εργασία⁷

Οι φάσεις μετάβασης από την εκπαίδευση στο επάγγελμα καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το εκπαιδευτικό σύστημα που έχει μία μεγάλη περίοδο τυπικής υποχρεωτικής εκπαίδευσης μέχρι το 13^ο έτος της ηλικίας και η οποία συνήθως εκτείνεται ουσιαστικά και μέχρι το 18^ο έτος, δηλαδή μετά την αποφοίτηση από το λύκειο, την οποία το κοινωνικό εκπαιδευτικό πρότυπο τη θεωρεί σχεδόν υποχρεωτικό βήμα για τους νέους, αλλά ακόμα και τη συνέχιση της εκπαίδευσης στην ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση.

Οι φάσεις μετάβασης επηρεάζονται, επίσης, έντονα από τις συνθήκες της αγοράς εργασίας και από την οικονομική συγκυρία και την περιορισμένη προσφορά θέσεων εργασίας, ιδιαίτερα μετά το 2009.

Η έρευνα του In4Youth αποτυπώνει ορισμένα χαρακτηριστικά της μετάβασης των νέων από την εκπαίδευση στην απασχόληση σε μία ορισμένη περίοδο. Για το λόγο αυτό η έρευνα μπορεί να μας βοηθήσει να εντοπίσουμε περισσότερο τις καταστάσεις μετάβασης σε μία ορισμένη περίοδο και όχι τη διαχρονική πορεία και τις φάσεις μετάβασης στη διαδρομή ενός νέου από την εκπαίδευση στην απασχόληση.

Πρώτη Κατάσταση Μετάβασης: Προσπάθεια δομημένης ένταξης μετά την ολοκλήρωση της αρχικής τυπικής εκπαίδευσης.

Μετά την ολοκλήρωσή της αρχικής εκπαίδευσης σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης (Λύκειο, Πανεπιστήμιο), ένα σημαντικό μέρος των αποφοίτων εντάσσεται στις οικογενειακές επιχειρήσεις, το ελεύθερο επάγγελμα ή σε επιχειρήσεις στις οποίες διασφαλίζει πρόσβαση, κυρίως μέσα από το συγγενικό ή το φιλικό και πολιτικό δίκτυο της οικογένειας.

Αυτό το τμήμα των νέων έχει αυξηθεί το τελευταίο διάστημα, μέσα από την αναγκαστική προσαρμογή στις συνθήκες της κρίσης και την ανάγκη να επιδείξουν ρεαλισμό και επειδή δε θέλουν να χάσουν την ευκαιρία που τους προσφέρει η οικογενειακή δομή προστασίας.

Στο πρόσφατο παρελθόν η σχετικά μεγάλη προσφορά της δημόσιας απασχόλησης κάλυπτε μεγάλο μέρος της ζήτησης των νέων για άμεση τοποθέτηση σε θέσεις εργασίας,

---

⁷ Τα δεδομένα για την ανάλυση που ακολουθεί προέρχονται από μία συνδυαστική ανάλυση των ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων της έρευνας. [βλέπε: Εστιασμένες Ομάδες 2, 7, 15, 22: βλέπε: Σύνθετη ανάλυση, Οικογένεια και κοινωνική προστασία, & Σύνθετη ανάλυση Παραδοσιακή και σύγχρονη Επιχειρηματικότητα Πρωτοβουλίες – Ελεύθερο Επάγγελμα)].

μετά την ολοκλήρωση της αρχικής εκπαίδευσης. Η απουσία προσφοράς θέσεων εργασίας από το Δημόσιο αυξάνει δραματικά την Ανεργία Αναμονής των νέων.

Δεύτερη κατάσταση μετάβασης: Αναμονή, Ευελιξία, Προσαρμογή

Η δεύτερη φάση μετάβασης συνδέεται με μία παρατεταμένη «αναμονή» για μία ποιοτική θέση εργασίας και πραγματοποιείται κυρίως μέσα στη δομή του νοικοκυριού και σε συνδυασμό με μία παρατεινόμενη εκπαιδευτική διαδικασία. Στη δεύτερη φάση μετάβασης παρατηρούμε, επίσης, μία ισχυρή τάση για την προσωρινή αποδοχή των ευέλικτων μορφών εργασίας, την προσωρινή απασχόληση, την πολυαπασχόληση και την αναγκαστική προσαρμογή στις χαμηλές αποδοχές, κυρίως με τη διαρκή υποστήριξη της οικογένειας, όταν αυτή είναι δυνατή.⁸

Η δεύτερη φάση μετάβασης συνδέεται, επίσης, με τη Δια Βίου Εκπαίδευση και την προσπάθεια βελτίωσης των τυπικών και ουσιαστικών προσόντων των νέων, με κύριο στόχο την τοποθέτησή τους στο «επιθυμητό επάγγελμα».

Οι περισσότεροι νέοι χρησιμοποιούν την κατάρτιση ως υποκατάσταση εισοδηματικών βοηθημάτων, χωρίς να έχουν ουσιαστικό ενδιαφέρον για την αποτελεσματικότητά τους στη βελτίωση των επαγγελματικών τους ικανοτήτων.

Οι νέοι έρχονται πολύ καθυστερημένα σε επαφή με την ιδέα και την εμπειρία της εργασίας και αφού έχουν ολοκληρώσει την αρχική εκπαίδευση και δεσμευτεί σε μία «ιδεατή επαγγελματική παράσταση» που δεν ανταποκρίνεται, όμως, στα δεδομένα της αγοράς εργασίας.

Η μετάβαση από την εκπαίδευση στην εργασία, όταν διαρκεί περισσότερο από ένα χρόνο, συνδέεται επίσης με:

- αποδόμηση του κοινωνικού κεφαλαίου,
- κίνδυνο του κοινωνικού αποκλεισμού, διακρίσεων και της φτώχειας, (Chtouris & Zissi 2012),
- δυσαρέσκεια και απογοήτευση,
- επικίνδυνο τρόπο ζωής (EUROFOUND 2014b: 36).

Τρίτη Κατάσταση Μετάβασης: Μακροχρόνια ανεργία, «απένταξη» από την αγορά εργασίας, περιθωριοποίηση

Η τρίτη φάση είναι η συνηθισμένη εξέλιξη, εφόσον αποτύχουν οι πρώτες δύο φάσεις, οι οποίες μπορεί να είναι, όμως, εξαιρετικά σύντομες ή να έχουν παρακαμφθεί για λόγους που έχουν σχέση με το ατομικό κοινωνικό προφίλ του νέου, αλλά και τις αντικειμενικές συνθήκες της αγοράς εργασίας στην περιοχή και την πόλη κατοικίας του.

Η μακροχρόνια ανεργία, αλλά και η αδυναμία εξυπηρέτησης βασικών αναγκών, οδηγεί σε ρήξη, ακόμα και με τους κοντινούς ισχυρούς δεσμούς του κοινωνικού κεφαλαίου, ενώ το άτομο αποδομεί εσωτερικά κάθε παράσταση ευταξίας που μπορεί να έχει ως εργαζόμενος, αλλά και ως κοινωνική υπόσταση. Από την ποσοτική έρευνα

⁸ Το καθεστώς απασχόλησης των νέων στην Ελλάδα, δεν αποτελείται από ένα συνεκτικό σύστημα υποστήριξης των νέων και θεσμούς με ανεπτυγμένες και εξειδικευμένες υπηρεσίες τοποθέτησης των νέων σε θέσεις εργασίας. Οι άνεργοι νέοι εντάσσονται και υποστηρίζονται από τις ίδιες υπηρεσίες, όπως όλος ο πληθυσμός και δεν υπάρχει καμία ιδιαίτερη πολιτική για τις διαδικασίες μετάβασης από την εκπαίδευση στην απασχόληση. Παράλληλα, οι υπηρεσίες του ΟΑΕΔ, αλλά και τα προγράμματα απασχόλησης των νέων που ολοκληρώνονται αποσπασματικά και με πολλές επικαλύψεις και αντιφάσεις μεταξύ τους δεν χαίρουν ιδιαίτερης εκτίμησης στους νέους λόγω των πελατειακών σχέσεων που παρεμβαίνουν στις διαδικασίες τοποθέτησης. [Ανάλυση: Εστιασμένη Ομάδα, Αγ. Ανάργυροι (6)]

προκύπτει ότι το 7,7% των ανέργων θεωρούν τον εαυτό τους αποκλεισμένο από την κοινωνία, ενώ το 43,7% θεωρούν ότι διατρέχουν άμεσο κίνδυνο να περιέλθουν σε κατάσταση φτώχειας και περιθωριοποίησης (Ερ. Η5.1 & Η5.3).

Το κοινωνικό προφίλ των νέων στην 3^η φάση καθορίζεται, κυρίως, από την απομείωση της λειτουργικότητας των δεσμών του κοινωνικού κεφαλαίου, τη χαμηλή ή την παντελή απουσία του πολιτισμικού κεφαλαίου του νοικοκυριού και της οικογένειας, και, τέλος, το διαρκώς απομειούμενο ανθρώπινο κεφάλαιο και την απαξίωση της αρχικής εκπαίδευσης.

Σε πολλές περιπτώσεις, αυτή η κατάσταση συνδέεται με την ριζοσπαστικοποίηση των νέων με ακραίες πολιτικές θέσεις και την «επιθετική» στάση απέναντι σε διάφορες εθνοτικές και μεταναστευτικές ομάδες και την πολυπολιτισμική πραγματικότητα που βιώνουν στη γειτονιά ή την πόλη τους.

Συμπεράσματα και προτάσεις πολιτικής για την κοινωνική και οικονομική ένταξη των νέων

Συμπέρασμα 1

Από την έρευνα του In4Youth, αλλά και τη συγκριτική κατανόηση της κατάστασης της ανεργίας και της απασχόλησης των νέων, διαπιστώνουμε ότι έχει αλλάξει ριζικά το νόημα της Εργασίας και του Επαγγέλματος στην Ελλάδα. Αν και διατηρούνται ακόμα οι παραδοσιακές επαγγελματικές παραστάσεις, λόγω της παρουσίας ενός εκτεταμένου εκπαιδευτικού συστήματος και ακόμα ορισμένων ισχυρών επαγγελματικών ομάδων, οι νέοι αντιμετωπίζουν έναν ασαφή ορίζοντα στον οποίο η σταθερή μισθωτή εργασία αποτελεί, ολοένα και περισσότερο, ένα μικρό τμήμα της συνολικής απασχόλησης. Η κοινωνική και επαγγελματική επισφάλεια των νέων συνδέεται ολοένα και περισσότερο με υβριδικές, αλλά εμμένουσες καταστάσεις, που βρίσκονται ανάμεσα στην εκπαίδευση, την ανεργία, την άτυπη απασχόληση και την ατομική κοινωνική δραστηριότητα, όπως είναι ο εθελοντισμός και ο εκτεταμένος δημιουργικός ή μη «ελεύθερος χρόνος».

Συμπέρασμα 2

Η διατήρηση κανόνων και προτύπων μετάβασης από την εκπαίδευση στο επάγγελμα και την εργασία είναι πλέον δύσκολη, ιδιαίτερα μέσα από την προοπτική της εσωτερικής αγοράς εργασίας. Πολλοί νέοι, σε αυτή την προσπάθεια, αναγκάζονται να εντάξουν τα σχέδια και τις προοπτικές τους σε μία διεθνοποιημένη και ευρωπαϊκή αγορά εργασίας, ιδιαίτερα όταν έχουν αποκτήσει επαγγελματικές ικανότητες που βρίσκονται σε ζήτηση σε χώρες που έχουν υπο-επενδύσει τις τελευταίες δεκαετίες σε επαγγέλματα του κοινωνικού τομέα, υγείας, φροντίδας (γιατροί, νοσηλευτές, υπηρεσίες φροντίδας κ.α.) και υπηρεσιών (διατροφής, εστίασης κ.ά.).

Μία εναλλακτική λύση παρουσιάζεται με τη δημιουργία θέσεων εργασίας από την μικρο-επιχειρηματικότητα που αναπτύσσεται με τη στήριξη των κοινωνικών δικτύων των ανέργων και την εμπορευματοποίηση (commodification) και επιχειρηματικότητα μικρής κλίμακας, που αναπτύσσεται στα πλαίσια των δεσμών του κοινωνικού και οικογενειακού κεφαλαίου (Waldstrom & Svendsen 2008). Στα πλαίσια αυτά, οι ανταλλακτικές σχέσεις που υπάρχουν ήδη στα πλαίσια των κοινωνικών δεσμών και των σχέσεων στην κοινότητα, μπορούν να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας στην επίσημη οικονομία και να βοηθήσουν στην ένταξη στην κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων που σήμερα βρίσκονται στην άτυπη οικονομία ή είναι άνεργοι. Το ίδιο ισχύει και στις

προσπάθειες ήπιας εμπορευματοποίησης του δημόσιου χώρου και του περιβάλλοντος, σε συνδυασμό με την προστασία και την ανάδειξη των φυσικών του χαρακτηριστικών στα πλαίσια ενός μικτού σχεδιασμού του χώρου (Fincher *et al.* 2014). Η εκτεταμένη commodification που πραγματοποιείται σήμερα μέσω της ληστρικής υπερεκμετάλλευσης του περιβάλλοντος και του δημόσιου χώρου από μεγάλα ιδιωτικά συμφέροντα, αντίθετα, αποκλείει τους περισσότερο ευάλωτους και τους νέους άνεργους από την παρουσία τους στο δημόσιο χώρο και τη συμμετοχή στα κοινά.

Τα καθολικά συστήματα κοινωνικής πολιτικής που έχουν ως στόχο την αντιμετώπιση της Φτώχειας και του Κοινωνικού Αποκλεισμού (Atkinson 1998, Levitas 2007), αδυνατούν να αντιμετωπίσουν αυτά τα φαινόμενα (Dafermos & Papatheodorou 2011) στο πλαίσιο του Μεσογειακού Συστήματος Κοινωνικής Προστασίας (Southern Model of Welfare) (Leibfried 1992, Ferrera 1996), στο οποίο κεντρικό ρόλο παίζει η οικογένεια και τα οικογενειακά δίκτυα (Chtouris 1992, 2014). Αντίθετα, μια μικτή κοινωνική πολιτική που θα έχει από τη μία μεριά στο κέντρο του ενδιαφέροντός της τη στήριξη των δομών της οικογένειας, κυρίως, όμως, μέσα από τον εξορθολογισμό της χρήσης των πόρων που διαθέτει για την κοινωνική προστασία, αλλά και τη λειτουργική ανασύνταξη των προτύπων εκπαίδευσης και κοινωνικής κινητικότητας, κάτι που θα έχει αρχικά πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην αποτελεσματικότητα των δημόσιων πόρων που διατίθενται σήμερα για την προστασία των ανέργων και την προστασία των ευάλωτων ομάδων. Από την άλλη πλευρά, είναι απολύτως απαραίτητη η στοχοθετημένη ανάδειξη των ατομικών και επαγγελματικών ικανοτήτων, μέσα από έξυπνα συστήματα συμβουλευτικής σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης, καθώς και η ανασύνταξη της χρήσης των δημόσιων πόρων που διατίθενται για την εκπαίδευση, κατάρτιση και την υποστήριξη της νεανικής επιχειρηματικότητας.

Συμπέρασμα 3

Η παρούσα κρίση, ο μεγάλος περιορισμός των πόρων της κοινωνικής πολιτικής, αλλά και η προηγούμενη αποτυχία των καθολικών πολιτικών να μειώσουν τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό για μεγάλο χρονικό διάστημα και παρά την αύξηση των διαθέσιμων πόρων (Dafermos & Papatheodorou 2011), κάνει αναγκαία την ανάπτυξη νέων έξυπνων πολιτικών. Αρχικά, είναι απαραίτητη η πιλοτική ανάπτυξη έξυπνων συστημάτων προστασίας και υποστήριξης των νέων που θα χρησιμοποιούν, συνεργικά τουλάχιστον, σε τοπικό επίπεδο, όλους τους διαθέσιμους πόρους, ατομικούς, οικογενειακούς και δημόσιους, για την ένταξη των νέων στους κοινωνικούς δεσμούς, στην εργασία και στη δημιουργική επιχειρηματικότητα.

Τα μεγάλα μεγέθη νεανικής ανεργίας και υποαπασχόλησης στην Ελλάδα, αλλά και η υψηλή ανεργία των νέων σε όλη την Ευρώπη, κάνει αναγκαία μια Ευρωπαϊκή Πολιτική Απασχόλησης που ταυτόχρονα θα έχει αναπτυξιακούς στόχους, κυρίως για περιοχές που αντιμετωπίζουν διαρκή ύφεση και αποβιομηχάνιση. Είναι φανερό ότι γίνεται ολοένα και περισσότερο αναγκαία μία πολιτική που δεν θα περιορίζεται, όπως οι υπάρχουσες πολιτικές για το ανθρώπινο κεφάλαιο στην κατάρτιση και ενημέρωση των νέων για τις ευκαιρίες που πιθανά διαθέτουν, αλλά θα υποστηρίζει ενεργά τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης σε κρίσιμους τομείς, κυρίως των κοινωνικών υπηρεσιών. Οι παθητικές πολιτικές και τα μέτρα απασχόλησης που μέχρι πρόσφατα κάλυπταν σχεδόν τα 2/3 όλων των πολιτικών για την απασχόληση στις χώρες της Ευρώπης (Kluge 2010: 906), δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν τα μεγέθη της ανεργίας και της περιθωριοποίησης των νέων στην Ελλάδα. Αυτό είναι αναγκαίο, ειδικότερα στην Ελλάδα που ακόμα και τα

μέτρα των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης έχουν μετασχηματιστεί σε λανθάνουσες επιδοματικές πολιτικές της ανεργίας.⁹

Βιβλιογραφία

- Arts, W. & Gelissen, J. (2002), “Three Worlds of Welfare Capitalism or More? A state-of-the-art report”, *Journal of European Social Policy*, 12 (2): 137-158.
- Atkinson, A. B. & Hills, J. (eds). (1998) “Exclusion, Employment and Opportunity”, London, London School of Economics and Political Science, Centre for Analysis of Social Exclusion.
- Chtouris S., Miller, S.D. (2014), “Social accumulation of value for economic recovery—research model (saver)”, in N. P. Petropoulos & G. O. Tsobanoglou (eds), *The Debt Crisis in the Eurozone: Social impacts*, Newcastle upon Tyne, U.K.: Cambridge Scholars Publishing.
- Chtouris, S. & Zissi A. (2012), “Social Discrimination in Greece. Local policies to compact discrimination and poverty”, in D. Balourdos (ed.), *Comparing Discrimination in Greece today*, National Institute for Social Research - EKKE, Athens.
- Chtouris, S. (1992), *Complex Processes of Social Exclusion and the Role of the Family in Social Protection*, Praxis, Athens.
- Chtouris, S., Amitsis, G., & Gravaris, D. (1993) “Institutions and Regulations in Greek Social Policy”, Praxis editions, Athens.
- Cinalli M. & Giugni, M. (2013), “New challenges for the welfare state: The emergence of youth unemployment regimes in Europe?”, *International Journal of Social Welfare*, 22 (3): 290–299.
- Contini, B. (2010), “Youth Employment in Europe: Institutions and Social Capital Explain Better than Mainstream Economics”, IZA DP, No. 4718, January.
- Dafermos, G. and Papatheodorou, C. (2011), “The Paradox of Social Policy in Greece”, Institute of Employment - General Confederation of Greek Workers, Athens.
- Eurofound (2014 b), “Mapping youth transitions in Europe”, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Ferrera, M. (1996), “The ‘southern model’ of welfare in social Europe”, *Journal of European Social Policy*, 6 (1): 17-37.
- Fincher, R.F., Iveson, K., Leitner, H. and Preston, V. (2014), “Planning in the multicultural city: Celebrating diversity or reinforcing difference?”, *Progress in Planning*, 92 (2014) 1–55.
- Furlong, A., & Cartmel, F. (2004), “Vulnerable young men in fragile labour markets: Employment, unemployment and the search for long-term security”, by Andy Furlong, The Joseph Rowntree Foundation.
- Furlong, A., Cartmel, F., Biggart, A., Sweeting, H., & West, P. (2003), “Youth Transitions: Patterns of Vulnerability and Processes of Social Inclusion”, Edinburgh, Scottish Executive.
- Hawting, M. & Percy-Smith J. (2007), *Community Profiling*, New York, Mc Graw Hill.
- Karamessini, M. (2008), “The absorption of university graduates in the labour market”, Athens, Network of the Career Offices of Universities and Dionicos.
- Karamessini, M. (2009a), “Transition from higher education to work: Gender differences in employment outcomes of university graduates in Greece”, paper presented at the International Association for Feminist Economics, 2009 Annual Conference, Boston Mass., USA, June 26-28, 2009, Available online at: https://editorialexpress.com/cgi-bin/conference/download.cgi?db_name=IAFFE2009&paper_id=69

---

⁹ [(βλέπε: Εστιασμένες Ομάδες. Αγ. Ανάργυροι (7), Περιστέρι (7))]

- Karamessini, M. (2009b), "Social origin, field of study and labour market. integration of university graduates in the Greek labour market", *Comparative and International Education Review*, 11-12: 107-128.
- Kluve, J. (2010), "The effectiveness of European active labor market programs", *Labour Economics*, 17: 904-918.
- Kunz, J. L (2003), "Where is Platform 9 3/4? Understanding Income Security and Social Exclusion", paper prepared for: "What do we Know and Where do we Go?" Conference, sponsored by the Canadian Council on Social Development and Human Resources, Development Canada, March 27-28. Available online: <http://www.ccsd.ca/events/inclusion/papers/kunz.pdf>
- Laderchi, C. R. Saith, R., & Stewart, F. (2003), "Does it matter that we do not agree on the definition of poverty? A comparison of four approaches", *Oxford Development Studies*, 31, 3: 243-74.
- Leibfried, S. (1992), "Towards a European welfare state? On integrating poverty regimes into the European Community", in Z. Ferge. & J.E. Kolberg. (eds), *Social Policy in Changing Europe*, European Centre for Social Policy in changing Europe, Frankfurt a M.
- Levitas, R. (2006), "The concept and measurement of social exclusion", in Pantazis, C., Gordon, D. and Levitas, R. *Poverty and Social Exclusion in Britain*, Bristol, Policy Press.
- Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E. & Patsios, D. (2007), *The Multi-dimensional Analysis of Social Exclusion*, London, Department for Communities and Local Government (DCLG).
- Perlman, R. (1969), *Labor Theory*, London, Wiley & Sons.
- Pohl, A. & Walther, A. (2007), "Activating the disadvantaged. Variation in addressing youth transitions across Europe", *International Journal of Lifelong Education*, 26, 5.
- PovertyNet website: <http://www.worldbank.org/poverty>
- Ringen, S. (1987), *The Possibility of Politics*, Oxford, Clarendon Press.
- Ringen, S. (1988), "Direct and indirect measures of poverty", *Journal of Social Policy*, 17 (3): 351-365.
- Room, G. (ed.), (1995), "Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social", in G. Room (ed.), *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol: Policy Press.
- Rudd, Peter & Evans, Karen (1998), "Structure and Agency in Youth Transitions: Student Experiences of Vocational Further Education", *Journal of Youth Studies*, 1 (1): 63-79.
- Sen, A., (1992), *Inequality Reexamined*, Cambridge Mass, Harvard University Press.
- Social Exclusion Unit (2001), "Preventing Social Exclusion". London: Government of the United Kingdom", Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.socialexclusionunit.gov.uk/publications/reports/html/pse/pse.pdf>
- Spilerman, S. (1977), "Careers, Labor Market Structure, and Socioeconomic Achievement". *American Journal of Sociology*, 83 (3): 551-593.
- Svenddsen, G. L.H., Kjelden, C. & Egon, N. (2010), "How do private entrepreneurs transform local capital into economic capital? For case Studies from rural Denmark?", *Journal of Socio-Economics*, 39, 631-644.
- Waldstrom, C. & Svendsen, G. L. H. (2008), "On the capitalization and cultivation of social capital: towards a neo-capital general science?", *Journal of Socio-Economics*, 37 (4), 1495-1514.
- Δεδουσόπουλος, Α. (2000), *Θεωρίες της Ανεργίας*, Αθήνα, Δαρδάνος.

**Αλληλέγγυα οικονομία, ομότιμη παραγωγή, αποανάπτυξη και
κινήματα επανατοπικοποίησης»:
Εννοιολογικοί συνειρμοί ανάμεσα σε ένα ριζοσπαστικό
πολιτικό σχέδιο και στην καπιταλιστική «ανακατάκτηση»**

Μιχάλης Ψημίτης*

Περίληψη

Αυτό το άρθρο πραγματεύεται τις εναλλακτικές πρακτικές της «Αλληλέγγυας Οικονομίας», της «Βασισμένης στα Κοινά Ομότιμης Παραγωγής» και της «Αποανάπτυξης». Υποστηρίζει ότι αυτές οι πρακτικές μπορούν να συσχετιστούν μεταξύ τους με δύο τρόπους. Είτε ως ένα επιτυχημένο συνειδητό και ριζοσπαστικό πολιτικό σχέδιο που έχει ως στόχο προοπτικά να ανταγωνιστεί τον καπιταλισμό και να αντικαταστήσει τις βασικές κυρίαρχες μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής του. Είτε ως μια ολική ή μερική υπαγωγή αυτών των εναλλακτικών πρακτικών στην καπιταλιστική λογική, δηλαδή μια αποτυχημένη απόπειρα εφαρμογής αυτού του πολιτικού σχεδίου. Η δεύτερη εκδοχή δεν σημαίνει απαραίτητα «ενσωμάτωση» με την αυστηρή έννοια του όρου. Αναφέρεται κυρίως σε μια προοπτική στην οποία ο καπιταλισμός και οι εναλλακτικές πρακτικές θα μπορούσαν να διαμορφώσουν ένα σύμπλεγμα τρόπων κοινωνικής αναπαραγωγής στο επίπεδο της οικονομίας, της πολιτικής διαδικασίας, της πολιτισμικής και βιοψυχοκοινωνικής συγκρότησης, όπου οι ανταγωνιστικές πολιτικές θα ενδυναμώνονται αμοιβαία, αλλά πάντα υπό την ηγεμονική επιρροή και την κυριαρχική παρουσία του καπιταλιστικού συστήματος. Υπό το πρίσμα αυτό, στο άρθρο αποδίδεται ιδιαίτερη προσοχή στον ρηξικέλευθο ρόλο που τα κινήματα επανατοπικοποίησης καλούνται να παίξουν προκειμένου να πετύχει το ριζοσπαστικό πολιτικό σχέδιο, ενώ ασκείται κριτική στην εύκολη τάση να υποστηρίζεται η «μετάβαση» σε εναλλακτικό τρόπο παραγωγής εξαιτίας και μόνο της ύπαρξης εναλλακτικών πρακτικών εντός του καπιταλισμού.

Λέξεις-κλειδιά: αλληλέγγυα οικονομία, ομότιμη παραγωγή, αποανάπτυξη, κινήματα επανατοπικοποίησης, προεικόνιση, κοινοτική αντίσταση.

Εισαγωγή

Οι μορφές μιας χωρικά εντοπισμένης αντίστασης στον καπιταλισμό δεν είναι ένα πρωτόγνωρο σημερινό φαινόμενο. Το 1983 ο Manuel Castells, αναφερόμενος στα αστικά κινήματα της εποχής, διαπίστωνε ότι αυτά αντιδρούν ενάντια σε μια συνολική διαδικασία εκμετάλλευσης, αλλοτρίωσης και καταπίεσης που οι πόλεις κατέληξαν στην εξέλιξή τους

---

* Αναπληρωτής καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
Ταχυδρομική διεύθυνση: Ιουστινιανού 3, 81100 Μυτιλήνη.
Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: psimitis@soc.aegean.gr

να εκπροσωπούν και σημειώνει ότι αυτά τα κινήματα «(...) μπορεί να αδυνατούν να ελέγξουν τις διεθνείς ροές κεφαλαίου, αλλά είναι σε θέση να επιβάλλουν όρους σε κάθε πολυεθνική που θέλει να εγκατασταθεί στην κοινότητά τους» (Castells 1983: 330-1). Επομένως, ήδη από τότε, θεωρούσε τα κινήματα των πόλεων ως συμπτώματα τοπικής αντίστασης απέναντι στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνική κυριαρχία, ακόμη και όταν η αντίσταση αυτή δεν έχει ιδιαίτερα σημαντικές επιπτώσεις στις πόλεις και στις κοινωνίες. Μάλιστα, ο Castells υπογραμμίζει ότι ο λόγος για τον οποίο τα σύγχρονα κινήματα βάσης επιμένουν σε τοπικά θεμελιωμένες πρωτοβουλίες που δίνουν έμφαση στις τοπικές κοινότητες είναι επειδή οι άνθρωποι φαίνεται να μην έχουν άλλη επιλογή, δεδομένης της αδυναμίας τυπικών ιστορικών δρώντων (όπως εργατικά κινήματα, πολιτικά κόμματα και θεσμοί) να ελέγξουν τις οικονομικές και πολιτικές διαδικασίες σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης (στο ίδιο: 329-330). Έτσι, κατ' αντιστοιχία, φαίνεται ότι τα σημερινά κινήματα επανατοπικοποίησης της αντίστασης στην παγκοσμιοποίηση είναι κι αυτά παιδιά της αδυναμίας και της δύναμης. Δηλαδή, γεννιούνται μεν ως σύμπτωμα της αποδυνάμωσης ή και της διάλυσης των προοδευτικών ή επαναστατικών συλλογικών υποκειμένων του παρελθόντος (συγκεντροποιημένα ταξικά και πολιτικά κινήματα), αλλά ταυτόχρονα αναδεικνύουν την *αποκεντρωμένη και τοπικά εστιασμένη συλλογική δράση* ως νέο ισχυρό πόλο αντίστασης στην παγκοσμιοποιημένη κυριαρχία του καπιταλισμού.

Αυτό το άρθρο διαρθρώνεται σε τέσσερα μέρη. Αρχικά, προσεγγίζονται βασικές έννοιες που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο της έρευνας και επιχειρείται μια συνοπτική θεωρητική τους διαύγαση. Έτσι, ορίζονται οι έννοιες «αλληλέγγυα οικονομία», «ομότιμη παραγωγή», «αποανάπτυξη» και «κινήματα επανατοπικοποίησης» και προσδιορίζεται συνοπτικά το περιεχόμενό τους. Στη συνέχεια, περιγράφονται τα χαρακτηριστικά ενός ριζοσπαστικού πολιτικού σχεδίου που αναπτύσσεται στη βάση συμβιωτικών και αυτόνομων τοπικών κοινοτήτων οι οποίες αρθρώνονται σε εγχειρήματα μιας αλληλέγγυας οικονομίας που μπορεί να οριστεί ως εναλλακτικό παραγωγικό μοντέλο. Μετά, αναλύονται χαρακτηριστικά της απόπειρας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής να ανακατακτήσει τους εναλλακτικούς κοινωνικούς χώρους της αλληλέγγυας οικονομίας, ενσωματώνοντάς τους στη λογική της εμπορευματοποίησης. Καταληκτικά, διατυπώνονται κάποιες σύντομες σκέψεις σχετικά με την αντιφατική συνύπαρξη των δύο παραγωγικών μοντέλων και τη δυναμική της αμοιβαίας προσαρμογής τους.

Εννοιολογικοί Προσδιορισμοί

Αλληλέγγυα Οικονομία

Η αλληλέγγυα οικονομία δεν ταυτίζεται με την κοινωνική οικονομία. Παρόλο που στην τρέχουσα βιβλιογραφία συχνότατα οι δύο έννοιες χρησιμοποιούνται μετωνυμικά, στην πραγματικότητα διακρίνονται από σαφώς διαφορετικά χαρακτηριστικά. Η κοινωνική οικονομία αναφέρεται κατά βάση σε εγχειρήματα οικονομικής φύσης με «κοινωνικό πρόσωπο», δηλαδή σε πρωτοβουλίες ιδιωτικού χαρακτήρα που αποσκοπούν σε οικονομικά αποτελεσματική διαχείριση των συντελεστών παραγωγής με ταυτόχρονη εισαγωγή κοινωνικών «αρετών» στην οικονομία, όπως είναι η επιμεριστική δικαιοσύνη, η ισότητα ευκαιριών, η αξιοκρατία και τα ατομικά δικαιώματα. Αν και συναρτάται σαφώς με μια επιχειρηματικά νέα αντίληψη της επένδυσης και της συνεργασίας, η κοινωνική σημασία της σε επίπεδο αρχών εξαντλείται σε μια ρητορική αποχής από καπιταλιστικά επιθετικές στρατηγικές οικονομικής πρακτικής που εκμεταλλεύονται άγρια την εργασία και καταστρέφουν τους φυσικούς πόρους. Η κοινωνική οικονομία εντάσσεται στη λογική του «τρίτου τομέα» που σε περιόδους οικονομικής κρίσης βρίσκει

περιθώρια ανάπτυξης επειδή αντιπροσωπεύει δυνάμεις οι οποίες δεν κινδυνεύουν τόσο από τους περιορισμούς είτε των δημόσιων προϋπολογισμών (κρατικός τομέας) είτε των επενδύσεων της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας (ιδιωτικός τομέας). Αποτελείται από «κοινωνικές επιχειρήσεις» οι οποίες οφείλουν, παρά το κοινωνικό πρόσωπο που καλούνται να επιδείξουν, να είναι παραγωγικές, ανταγωνιστικές, ευέλικτες, καινοτόμες, οικονομικά βιώσιμες και συνήθως επιδοτούμενες από εξωτερικούς θεσμικούς φορείς (κράτος, Ε.Ε.). Συχνά συνδυάζουν την εργασία στην επιχείρηση με την «εθελοντική» δράση, με αποτέλεσμα να παράγονται δυναμικές διαμόρφωσης ενός *πρεκαριάτου* ευέλικτου, εποχικού και κακοπληρωμένου. Για το νεοφιλελεύθερο κράτος αυτές οι επιχειρήσεις αποτελούν ένα απαραίτητο συμπλήρωμα των πολιτικών απασχόλησης και άμβλυνσης του κοινωνικού αποκλεισμού, στο μέτρο που συνδυάζουν ευελιξία, προσωρινότητα και έλλειψη συνδικαλιστικής προστασίας. Δηλαδή, αποτελούν κατά κάποιο τρόπο *φορείς της προνοιακής πολιτικής του καπιταλισμού* σε συνθήκες οικονομικής κρίσης και εξαθλίωσης ευρέων κοινωνικών στρωμάτων.

Σε διαφορετικό μήκος κύματος, η αλληλέγγυα οικονομία (εφεξής ΑΟ) συνίσταται ουσιαστικά σε υψηλής κοινωνικής ποιότητας ανθρώπινους δεσμούς στους οποίους συναρτώνται σε εξαρτημένη μορφή ήπιες διευθετήσεις οικονομικού τύπου. Εδώ κοινωνικές σχέσεις που στηρίζονται στις καθοδηγητικές αρχές της αμοιβαιότητας, της αναδιανομής και της κοινοτικής υποχρέωσης (Polanyi 2001) γίνονται όχι μόνο βασικά συστατικά της οικονομικής πρακτικής, αλλά δημιουργούν επίσης συλλογικότητες που συγκρούονται με τη λογική της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης της αγοράς. Έτσι, η ΑΟ συμπεριλαμβάνει συλλογικά εγχειρήματα που εφαρμόζουν *αρχές της ισότιμης σχέσης στην παραγωγή, της ανταλλακτικής οικονομίας, της εργατικής αυτοδιαχείρισης, της αυτοβοήθειας, της αλληλέγγυας δράσης και της λογικής του δώρου*. Ταυτόχρονα, αναλαμβάνουν δράσεις που στοχεύουν στο γενικό συμφέρον και όχι απλώς στο συμφέρον των μελών τους, όπως συμβαίνει με την κοινωνική οικονομία (Νικολόπουλος & Καπογιάννης 2014: 34). Η ΑΟ συνιστά ένα πλέγμα δραστηριοτήτων που συνειδητά αναπτύσσουν συλλογικές αντιστάσεις στην παγκοσμιοποίηση και δημιουργούν συλλογικές ριζοσπαστικές πρακτικές συγκριτικά με τις διεκδικήσεις παραδοσιακών μορφών συλλογικής δράσης (πολιτικών ή συνδικαλιστικών). Έτσι, ευνοεί την με βάση τα κοινά ισότιμη παραγωγική διαδικασία και την ίση πρόσβαση στα αποτελέσματά της, την οριζόντια συνεργασία, την αμεσοδημοκρατική λειτουργία των ομάδων, τη λογική του δώρου στην παραγωγική διαδικασία, το μοίρασμα της γνώσης, κ.ο.κ. Περισσότερα για την ΑΟ θα δούμε στο δεύτερο μέρος.

Ομότιμη Παραγωγή

Η ομότιμη παραγωγή (εφεξής ΟΠ) περιλαμβάνει τα εγχειρήματα συνεργατικής παραγωγής μεταξύ ομότιμων παραγωγών. Είναι μια *συνεργατική και οριζόντια διαδικασία προσανατολισμένη στα κοινά* όπου τα άτομα μπορούν, ελεύθερα, ανοιχτά και δίχως σχέσεις εξάρτησης μεταξύ των συνεργαζομένων, να συμβάλουν διαμέσου μορφών συμμετοχικής διαχείρισης στη δημιουργία μιας κοινής δεξαμενής γνώσης, κώδικα και σχεδιασμού. Έτσι, δημιουργούνται κοινές δεξαμενές γνώσης που είναι εξίσου ανοιχτές σε νέες συμβολές (Salcedo *et al.* 2014). Η ψηφιακή ΟΠ εφαρμόζεται σε μορφές διαδικτυακών κοινοτήτων του ελεύθερου λογισμικού, όπως το GNU/Linux λειτουργικό σύστημα, το Apache web server, η Wikipedia, το Open Street Map, το Slashdot, το NASA Clickworkers, το SETI@home project, κ.ά.). Βασική αρχή αυτού του ρηξικέλευθου τρόπου παραγωγής είναι ότι σε τέτοιες κοινότητες οι άνθρωποι συμβάλλουν εκκινώντας από μια ποικιλία λόγων και κινήτρων, που κυμαίνονται από την

αμιγή ευχαρίστηση της δημιουργίας, σε μια ειδική αίσθηση σκοπού, μέχρι τη συντροφικότητα και τους κοινωνικούς δεσμούς που αναπτύσσονται γύρω από ένα κοινό εγχείρημα. Όμως, η ΟΠ δεν περιορίζεται στα άυλα αγαθά. Αφορά επίσης και μια σειρά φυσικών αγαθών που παράγονται μέσω των *fabbing projects* και των *open source hardware projects* (Troxler 2010). Ένα τοπικό παράδειγμα ΟΠ και αλληλέγγυας οικονομίας στην Ελλάδα είναι η εν εξελίξει προσπάθεια οικοδόμησης μιας κοινότητας 14 χωριών στην περιοχή του Σαρανταπόρου με στόχο τη συνεργατικότητα για την παραγωγή κοινών αγαθών (creativecommons 2015).

Εξασφαλίζοντας τις προϋποθέσεις για τη συνεργατική δέσμευση χιλιάδων συνηθισμένων ανθρώπων στην εθελοντική, δημιουργική, μη εμπορική και ισότιμη δημιουργία διανοητικών και πολιτισμικών αγαθών η βασισμένη στα κοινά ΟΠ ανοίγει νέες ευκαιρίες και τρόπους συμβολής στο δημόσιο καλό. Μάλιστα υπάρχει η αντίληψη ότι η ΟΠ συναρτάται απόλυτα με την ενάρετη συμπεριφορά, υπό την έννοια ότι τα κοινωνικο-τεχνικά συστήματα της προσανατολισμένης στα κοινά ΟΠ δεν παράγουν απλώς διάφορα είδη πληροφοριακών ή άλλων αγαθών, αλλά συμβάλλουν επίσης στη θετική συγκρότηση του ανθρώπινου χαρακτήρα (Benkler & Nissenbaum 2006: 394-5). Στο επίπεδο της σύγκρισής της με την καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή, η ΟΠ στηρίζεται στην *αυθόρμητη αποκέντρωση* (αντί για το μανάτζμεντ ή τη γραφειοκρατία) και χρησιμοποιεί *κοινωνικές προτροπές και κίνητρα* (αντί για τιμολογήσεις και εντολές). Εξ αυτού, εμφανίζει δύο σαφή πλεονεκτήματα έναντι της εμπορευματικής παραγωγής. Πρώτον, ένα κέρδος σε πληροφορία, επειδή αξιοποιεί μια τεράστια ποικιλία ανθρώπινης δημιουργικότητας και κινήτρων. Και, δεύτερον, τη μεγιστοποίηση της αποτελεσματικότητας του παραγόμενου έργου, επειδή καθιστά πληροφοριακούς πόρους διαθέσιμους σε δυνητικά τεράστιες συλλογικότητες (στο ίδιο 400-2).

Αποανάπτυξη

Η αποανάπτυξη αφορά σε συλλογικά εγχειρήματα επιστροφής στην τοπική κλίμακα και στην εδαφική επικράτεια (καλλιεργήσιμη γη, εγκατεστημένες υλικές, πολιτισμικές και σχεσιακές κληρονομίες). Πρόκειται για μια *συνειδητή επιστροφή στο ρίζωμα* με την έννοια «να ξαναβρεθεί μια επιρροή πάνω στο βίωμα». Ο όρος «αποανάπτυξη» συναρτάται με την «επανατοπικοποίηση», νοούμενη ως διεργασία έντονης ενεργοποίησης του «περιφερειακού» και του «τοπικού» που προκύπτουν ως αποτέλεσμα της αποδυνάμωσης του «εθνικού» σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης. Υπό το πρίσμα της αποανάπτυξης, η επανατοπικοποίηση είναι κυριολεκτικά μια «αναγέννηση των τόπων», δηλαδή η τοπική κυριαρχία στο πλαίσιο μιας αποκεντρωμένης και τοπικά ελεγχόμενης πολιτικής και παραγωγικής δομής (Λατούς 2013).

Στόχος είναι η δημιουργία μικρών τοπικών κοινοτήτων που τείνουν σε *αποεμπορευματοποιημένες πρακτικές δημοκρατικής και συνεργατικής οικονομίας, κριτικής κατανάλωσης και αποανάπτυξης* σε πλήρη αντίθεση με τις εμπορευματικές, παραγωγιστικές και υπερκαταναλωτικές πρακτικές του ύστερου καπιταλισμού. Θεωρείται πολιτικό σχέδιο-ομπρέλα περιβαλλοντικών και άλλων συλλογικών δρώντων που έχουν οικολογικές ανησυχίες και προοδευτική κοινωνική στόχευση (Kallis 2011).

Κινήματα Επανατοπικοποίησης

Τα κινήματα επανατοπικοποίησης (εφεξής ΚΕΤ) οικοδομούν πυρήνες μιας κοινοτικής αντίστασης βασισμένης σε στρατηγικές τοπικής αυτονομίας και επανατοπικοποίησης,

που ανοίγουν εναλλακτικές επιλογές απέναντι σε σύγχρονους παγκοσμιοποιημένους τρόπους ζωής. Τα ΚΕΤ εργάζονται για να οικοδομήσουν κοινοτικές αντιστάσεις απέναντι στις προκλήσεις της κλιματικής αλλαγής, της εξάντλησης των ορυκτών καυσίμων και της οικονομικής ανασφάλειας (Starr & Adams 2003). Ως μορφές συλλογικής δράσης που αντιστέκονται στην παγκοσμιοποίηση, μπορούν να αναλυθούν με βάση τρία θεμελιώδη χαρακτηριστικά τους: την *εδαφικοποίηση των αντιστάσεων*, την *προεικόνιση των μεταβολών και την κοινότητα των σχέσεων* (Ψημίτης 2014).

Α) *Εδαφικοποίηση*: Απέναντι στην απεδαφικοποίηση της παγκοσμιοποίησης, τα ΚΕΤ αναπτύσσουν μορφές αντίστασης βασισμένες σε εμπειρίες και τεχνογνωσίες που είναι κοινές μεταξύ παρόμοιων και εδαφικά προσδιορισμένων συλλογικών δράσεων. Απέναντι στο μοντέλο του «κινήματος ενάντια στη φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση», που είναι μια οριζόντια υπερεθνική και παγκόσμια συνεργασία πολλαπλών κινημάτων, τα ΚΕΤ αντιπροτείνουν τον εδαφικό προσδιορισμό, τη χωρική διάσπαση και την αμεσότερη συνεργασία μεταξύ των εμπλεκόμενων. Έχοντας ως βασική καταστατική αρχή τους την απόρριψη της αρχής της διαμεσολάβησης σε πολιτικό, οικονομικό, διανοητικό και ιδεολογικό επίπεδο, τα ΚΕΤ οικοδομούν μια ιδιαίτερη αντίληψη της συλλογικής δράσης. Έτσι, τα κοινωνικά προβλήματα και η άμεση δράση στον καθημερινό βίο βρίσκουν τη συνύφανσή τους στο πεδίο του εντοπισμένου χώρου. Εδώ η πολιτική παρέμβαση νοείται ως *διαρκές έργο ενός ριζικού και από τα κάτω μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων και της καθημερινότητας* όπως βιώνονται σε τοπική κλίμακα.

Β) *Προεικόνιση*: Τα ΚΕΤ επιχειρούν μέσα από συλλογικά εγχειρήματα του παρόντος να προεικονίσουν παραδειγματικά την κοινωνική συμβίωση του μέλλοντος. Οι προεικονιστικές πολιτικές είναι προπλάσματα του μέλλοντος. Σύμφωνα με την Kulick (2014: 366), συνιστούν ένα φάσμα στρατηγικών διλημάτων που οι δράντες αντιμετωπίζουν όταν προσπαθούν να (προ)διαπλάσουν τις δικές τους δομές, πρακτικές και καθημερινές εμπειρίες με βάση τον επιθυμητό κοινωνικό μετασχηματισμό. Επομένως, οι δράντες ασκούν προεικονιστικές πολιτικές στο μέτρο που αποπειρώνται να διαπλάσουν τον μετασχηματισμό «από μέσα». Η προεικόνιση ως μορφή δράσης εξαρτάται από μια συλλογική δέσμευση: *το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα της δράσης δεν συνιστά στρατηγικό στόχο τοποθετημένο στο μέλλον, αλλά είναι επιτελεστικά παρόν μέσα στην ίδια τη δράση την ώρα που αυτή λαμβάνει χώρα. Δηλαδή δράση, μέσα και αποτέλεσμα είναι δεδομένα αζεχώριστα* μεταξύ τους, δεν θεμελιώνουν ανισοβαρή σχέση αιτίου και αιτιατού. Επομένως, τα ΚΕΤ χαρακτηρίζονται από ένα ήθος πειραματισμού και μάθησης, βασίζονται στην ηθική ακεραιότητα, στο προσωπικό υποκειμενικό νόημα και στην αυθεντικότητα και κατασκευάζουν γεωγραφικά εντοπισμένες εναλλακτικές απέναντι σε παγκοσμιοποιημένους τρόπους ζωής.

Η προεικονιστικές πολιτικές περιλαμβάνουν συνδυαστικά πέντε διαδικασίες: (α) τον συλλογικό πειραματισμό, (β) τη φανταστική σύλληψη, παραγωγή και κυκλοφορία των πολιτικών νοημάτων, (γ) τη δημιουργία νέων και μελλοντικά προσανατολισμένων κοινωνικών κανόνων και συμπεριφορών, (δ) την εδραίωσή τους στις κινηματικές υποδομές και (ε) τη διάχυση και τη μετάδοση ιδεών, μηνυμάτων και στόχων σε ευρύτερα δίκτυα (Yates 2015). Ο David Graeber ταυτίζει την προεικονιστική πολιτική με την άμεση δράση, ορίζοντά την ως εξής:

(...) είναι μια μορφή αντίστασης η οποία, από τη δομή της, επιχειρεί να προεικονίσει την πραγματικά ελεύθερη κοινωνία που θέλει κάποιος να δημιουργήσει. Η επαναστατική δράση δεν είναι μια μορφή αυτοθυσίας, ένας αδυσώπητος αγώνας που περικλείει οποιαδήποτε δράση αποβλέπει σε μια ελεύθερη κοινωνία. Είναι η προκλητική επιμονή στο να ενεργεί κάποιος σαν να ήταν ήδη ελεύθερος (Graeber 2012: 159).

Γ) *Κοινότητα*: Η έννοια της «κοινότητας» είναι θεμελιώδης στην προεικόνιση της επιθυμητής κοινωνίας και αφορά στη *δημιουργία εξισωτικών κοινωνικών σχέσεων και αποκεντρωμένων κοινοτικών θεσμών*. Σε αντίθεση με τις σύγχρονες κριτικές που ασκούνται στην έννοια, η «κοινότητα» δεν πρέπει να θεωρείται ως περιφραγμένη και περικλειστή πραγματικότητα, αλλά ως καθημερινή πολιτική πρακτική που εγκαθιστά οικείες και υπεύθυνες σχέσεις εντός της συλλογικότητας. Άρα, αφορά όχι ομάδες που συνέχονται απλώς από κοινά συμφέροντα που τις διαφοροποιούν από άλλες ομάδες, αλλά ποιότητες κοινωνικής συσχέτισης με κριτήριο τη συνεργασία και την ευθύνη μεταξύ των ανθρώπων και απέναντι στη φύση. Τα ΚΕΤ είναι *από τα κάτω επινοημένες κοινότητες* με κοινωνικά βιώσιμους θεσμούς συλλογικής αυτοαναγνώρισης και αυτοδιεύθυνσης.

Χαρακτηριστικά του Ριζοσπαστικού Πολιτικού Σχεδίου: Η αντικαπιταλιστική επίθεση

Τούτων δοθέντων, η ΑΟ ανήκει στη δυναμική ενός αντικαπιταλιστικού σχεδίου ζωής που υποστηρίζεται από συμβιωτικές και αυτόνομες κοινότητες οι οποίες βασίζονται (α) στην οικολογική αντίληψη, (β) στην επανατοπικοποίηση της παραγωγής και της κουλτούρας, (γ) στην αποεμπορευματοποίηση αγαθών και υπηρεσιών, (δ) στην κριτική κατανάλωση και (ε) στην ισοτιμία των σχέσεων στη πολιτική και οικονομική παραγωγή. Η ΑΟ αποτελείται από συλλογικότητες κοινοτικού τύπου που αντιστέκονται στην παγκοσμιοποίηση και οργανώνονται με βάση τις ισότιμες σχέσεις, την εμπιστοσύνη, τη συλλογική και ατομική ευθύνη και την αλληλεγγύη. Συνιστά, εντέλει, εναλλακτικό τρόπο ζωής *σε πλήρη σύγκρουση με το εκσυγχρονιστικό πρότυπο του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού*. Υπό το πρίσμα αυτό, η επιρροή της ΑΟ δεν περιορίζεται στην οικονομία, αλλά επεκτείνεται και στις διαδικασίες της πολιτικής απόφασης και της βιοψυχικής συγκρότησης των ατόμων.

Σε ό,τι αφορά την *οικονομική παραγωγή*, η ΑΟ αξιοποιεί μια ριζοσπαστική χρήση της αλληλεγγύης, οικοδομώντας ένα πρότυπο οικονομικής δραστηριότητας που συγκρούεται μετωπικά με τις αγοραίες πρακτικές του καπιταλισμού. Πράγματι, κάθε αλληλέγγυο συλλογικό εγχείρημα εμφανίζει πλήρως αντιθετικά χαρακτηριστικά σε σύγκριση με τις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Έτσι, στην πραγματικότητα της ΑΟ οργανωτικός παράγοντας είναι η εργασία, οι οικονομικές σχέσεις χαρακτηρίζονται από συνεργασία, αμοιβαιότητα, δωρεές και ανταλλαγές χωρίς κέρδος, ενώ ο τύπος ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής είναι συνεταιριστικός και κοινοτικός. Αντιθέτως, τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά της ιδιωτικής καπιταλιστικής επιχείρησης είναι το κεφάλαιο οι κερδοφόρες συναλλαγές και η ιδιωτική ατομική ή η ατομική μετοχική ιδιοκτησία (Biolghini 2007: 38-9). Στην ΑΟ η αλληλεγγύη δεν εμφανίζεται απλώς στο τέλος του παραγωγικού κύκλου για να διορθώσει τρόπον τινά τα ελαττώματα της οικονομίας και να θεραπεύσει ορισμένες από τις ελλείψεις της, αλλά εισέρχεται και κυκλοφορεί σε ολόκληρο το φάσμα του οικονομικού κύκλου από την παραγωγή, την κυκλοφορία, την κατανάλωση και μέχρι τη συσσώρευση (Migliaro 2003). Έτσι, η αλληλεγγύη δεν εμφανίζεται απλώς στο τέλος του οικονομικού κύκλου, για να αναδιανείμει οριακά μέρος του πλούτου και να συνδράμει «επανορθωτικά» εκείνους που ζημιώθηκαν από τη συμμετοχή τους στα αποτελέσματα της οικονομίας, αλλά γίνεται οργανικό κομμάτι της οικονομίας, καταλύοντας τις ίδιες τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και ιδιοποίησης.

Αναφορικά με την *πολιτική παραγωγή*, η ΑΟ προωθεί την οριζοντιότητα των σχέσεων μέσα από την άμεση δημοκρατία, την απόρριψη της ετερονομίας και την αυτοθέσμιση. Ενθαρρύνει την αυτοδιαχείριση των κοινών, την ατομική ευθύνη έναντι

της συλλογικότητας και τον συνεχή πειραματισμό στους τρόπους συνεννόησης και συνεργασίας. Έτσι, η ρύθμιση των εσωτερικών αντιθέσεων επιλύεται κάθε φορά μέσα από την *ευελιξία και την αντιγραφειοκρατική λειτουργία* μιας πολιτικής δημοκρατίας που είναι προσαρμοσμένη σε μικρή τοπική κλίμακα, επικεντρώνεται στην ανατροπή των σχέσεων εκμετάλλευσης και είναι ανοιχτή σε δημοκρατικές παραδόσεις και πολιτικές κουλτούρες όπως ο ιθαγενισμός, ο αναρχισμός, η γκαντιανή σκέψη, η ρουσσωική θεωρία, κ.ο.κ. Η πολιτική κοινότητα δεν αναδιπλώνεται αυτιστικά στον εαυτό της, παρακολουθεί τις εξελίξεις στον κόσμο, μαθαίνει και διδάσκεται, είναι εξωστρεφής ως προς τις πηγές της γνώσης και εσωστρεφής ως προς τους πόρους που χρησιμοποιεί για να επιλύσει τα προβλήματα. Η οικονομική λειτουργία αυτή καθαυτή θεμελιώνεται πάνω σε πολιτικές διευθετήσεις που στοχεύουν στην προστασία μιας κοινοτικής συμβίωσης βασισμένης στην ελευθερία και στην ισότητα και προεικονισμένης στα όρια της τοπικής κλίμακας.

Η *κοινωνικο-πολιτισμική συγκρότηση* και η *βιοψυχική αναπαραγωγή* της κοινότητας στην ΑΟ στηρίζονται σε ένα ήθος πειραματισμού και εκμάθησης που έχει τις ρίζες του στην τοπική θεμελίωση και στην αυτονομία. Καθημερινές κοινωνικές πρακτικές όπως η εκπαίδευση, η λειτουργία των συστημάτων επικοινωνίας, η κοινωνικοποίηση, η περίθαλψη, η βοήθεια και η θεραπεία επιτελούνται όχι σαν στρατηγικός στόχος, αλλά μέσω της βιωματικά στηριγμένης πεποίθησης ότι οι άνθρωποι είναι εδώ και τώρα ελεύθεροι και ικανοί να οικοδομούν στο πλαίσιο των ζωντανών κοινοτήτων εναλλακτικούς τρόπους εφαρμογής αυτών των πρακτικών. Επομένως, οι κοινότητες της ΑΟ αξιοποιούν αναστοχαστικά τις πολιτισμικές δυνατότητες κατασκευής της συλλογικής τους μνήμης συνδυάζοντας την τεχνολογία με την παράδοση.

Χαρακτηριστικά της Καπιταλιστικής Αντεπίθεσης: Η αγοραία ανακατάκτηση των εναλλακτικών χώρων

Η ΑΟ δεν ταυτίζεται με την κοινωνική οικονομία, όπως σημειώθηκε παραπάνω, επειδή μέρος της τελευταίας είναι και η «νέα επιχειρηματικότητα» (εφεξής ΝΕ). Η έννοια «επιχειρηματικότητα» έχει κατακλύσει την έννοια «κοινωνική οικονομία», με αποτέλεσμα να καθιστά την τελευταία μια υβριδική κατασκευή αόριστη και νεφελώδη, σίγουρα αμφίβολης εννοιολογικής αξίας και πολιτικής σαφήνειας. Η λογική της ΝΕ ως συστατικού της κοινωνικής οικονομίας είναι να εξάρει την «επιχειρηματική καινοτομία» ως προωθητική δύναμη της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αποκρύπτοντας ταυτόχρονα τις σχέσεις ανισότητας και πρακτικές εκμετάλλευσης μέσω της χρήσης βαρύγδουπων όρων όπως «επιχειρηματική υπευθυνότητα», «κοινωνική λογοδοσία», «αειφορία», «καλές πρακτικές εταιρικής κοινωνικής ευθύνης», «κοινωνικό αποτύπωμα», κ.ο.κ. Η ΝΕ συνιστά σήμερα την πιο κοινωνικά *επιθετική στρατηγική της καπιταλιστικής οικονομίας*, υπό την έννοια ότι κατορθώνει να εγκαταστήσει καπιταλιστικές πρακτικές και αγοραίες νοοτροπίες σε πεδία που προσφέρουν δημόσιες υπηρεσίες και κοινά αγαθά και που μέχρι πριν μερικές δεκαετίες φάνταζαν ξένα προς επιλογές, συμπεριφορές και στάσεις οι οποίες εμφορούνται από ατομική ιδιοτέλεια και εγωιστικό ωφελμισμό. Πράγματι, αυτό συμβαίνει κατά κόρον στα πεδία της γνώσης και εκπαίδευσης, της υγείας και της πρόνοιας, της παραγωγής κοινωφελούς έργου.

Με τον τρόπο αυτό, οι επιχειρήσεις της ΝΕ εμφανίζονται μεν ως δυνητικές πηγές απασχόλησης ανέργων και φτωχών εργαζομένων, όμως από την άλλη διαθέτουν προϊόντα και υπηρεσίες που παράγουν σε κανονικές συνθήκες αγοράς, *προσανατολιζόμενες στον ανταγωνισμό* που αυτή προκαλεί. Επομένως, οι προτεραιότητες της οικονομικής βιωσιμότητας και αποτελεσματικότητας υπερισχύουν της δημοκρατικής

οργάνωσης και της κοινωνικής στόχευσης. Συχνά η ΝΕ, εκμεταλλευόμενη τις συνθήκες οικονομικής κρίσης και επικαλούμενη τις αρχές της ΑΟ, κερδοσκοπεί (όπως θα δούμε παρακάτω) πάνω στην έννοια της καινοτομίας για να εμβάλλει την υλική ανταμοιβή και το κέρδος σε τυπικά αλληλέγγυες και συνεργατικές δραστηριότητες, μέσω της εμπορευματοποίησης ή των επιδοτούμενων δραστηριοτήτων. Τυπικά γνωρίσματα αυτής της πρακτικής είναι η ευέλικτη χρήση των εργαζομένων είτε ως εποχικών απασχολούμενων σε ιδιωτικές εταιρείες, είτε ως απλήρωτων «εθελοντών» σε ΜΚΟ. Είναι σαφές ότι η ΝΕ, ενσωματωμένη στη δυναμική του καπιταλιστικού ανταγωνισμού, *υπονομεύει τις συνεταιριστικές αξίες που η ίδια επικαλείται.*

Μερικές τυπικές περιπτώσεις χρήσης της επιχειρηματικής καινοτομίας ως καπιταλιστικής ανακατάκτησης της ΑΟ είναι: Πρώτον, η εισβολή νέων πολυεθνικών στην «συνεργατική οικονομία». Η AirBnb (με αξία 10 δις δολάρια και μόλις 600 εργαζόμενους) και η Uber είναι νέοι «παίκτες» που ισχυρίζονται ότι ανήκουν στην ΑΟ. Αυτοπαρουσιάζονται ως ισότιμοι δρώντες με δίκτυα ανταλλαγής, συλλογικές κουζίνες, τράπεζες χρόνου, κ.λπ., ενώ επικαλούμενες την κοινωνική συνεργασία και την κρίση δημιουργούν μια νέα άτυπη οικονομία ανασφάλιστων ιδιωτών, όπου τα πάντα νοικιάζονται με το ανάλογο αντίτιμο: σπίτια, αυτοκίνητα, τεχνικά εργαλεία και η ίδια η εργατική δύναμη (Καλλής 2014). Δεύτερον, με νόμιμο και συμβατικό τρόπο οι πολυεθνικές εταιρείες μπορούν, πληρώνοντας, να χρησιμοποιούν τον ανοιχτό κώδικα από τη Γενική Άδεια Δημόσιας Χρήσης προκειμένου να πετύχουν κέρδος από ένα λογισμικό που κατά άλλα είναι ισότιμα παραγμένο και προορισμένο να χρησιμοποιείται δωρεάν ως κοινό αγαθό από μια «κοινή δεξαμενή» και όχι ως εργαλείο κερδοφορίας (Bauwens 2014 και Bauwens & Kostakis 2014). Είναι συχνές οι περιπτώσεις στις οποίες τα ίδια τα δίκτυα που υπερασπίζονται τον ανοιχτό κώδικα και το ελεύθερο λογισμικό θέτουν ως προτεραιότητα της δράσης τους τη σύνδεση καινοτομίας, επιχειρηματικότητας και εναλλακτικής ανάπτυξης (βλ. χαρακτηριστικά, Ellak.gr/2016/02). Έτσι, *συνυπάρχουν με αντιφατικό τρόπο σχέδια και δράσεις που εκκινούν άλλοτε από ανάγκες συνεργατικής και ισότιμης δημιουργίας και άλλοτε από αιτήματα εκσυγχρονισμού και ανανέωσης των τρόπων της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία μιας αντιφατικής πραγματικότητας, μιας υβριδικής κατασκευής που, όπως σημειώθηκε παραπάνω, είναι αόριστη και νεφελώδης, αμφίβολης εννοιολογικής αξίας και πολιτικής σαφήνειας.*

Αυτή η πραγματικότητα είναι ακριβώς η ΝΕ της «κοινωνικής οικονομίας». Η ΝΕ εκμεταλλεύεται τα τεχνικά χαρακτηριστικά της παγκοσμιοποίησης, τις συνθήκες κρίσης και ανεργίας και προβάλλει με «κοινωνικό πρόσωπο» και δούρειο ίππο της την «καινοτομία». Η ίδια η εισαγωγή της καινοτομίας στην επιχειρηματική δραστηριότητα προβάλλεται ποικιλοτρόπως ως «καινοτόμο» χαρακτηριστικό της σύγχρονης επιχείρησης. Εντούτοις, η προϊστορία της έννοιας και η ιστορική χρήση της αντίστοιχης επιχειρηματικής πρακτικής μαρτυρούν το αντίθετο. Στην πραγματικότητα, η προωθητική ισχύς της καπιταλιστικής λειτουργίας είχε αναζητηθεί στον «καινοτόμο επιχειρηματία», πολύ πριν από την πρόσφατη εμφάνιση της «νέας επιχειρηματικότητας». Ήδη στις αρχές του εικοστού αιώνα, ο Αυστριακός οικονομολόγος Josef Schumpeter διαπίστωσε ότι το καπιταλιστικό σύστημα θεμελιώνει την ισχύ του στην επιχειρηματική καινοτομία. Υποστήριξε όμως πως η καινοτομία δεν είναι ένα στοιχείο που ανήκει στην απλή οικονομική δραστηριότητα, αλλά είναι παράγοντας που διαμορφώνει τις καθαυτό κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Εδώ γίνεται εμφανής η διαφορά σε σχέση με τη σημερινή πληθωρική και καιροσκοπική χρήση της έννοιας «καινοτομία». Ο Schumpeter θεωρεί την καινοτομία ως ένα φαινόμενο ειδικό και σπάνιο επειδή αναστατώνει ολόκληρο το οικονομικό σύστημα και όχι ως μια μικρή και απλή τεχνική βελτίωσης της υπαρκτής επιχειρηματικής πραγματικότητας. Για να εφαρμοστεί η καινοτομία απαιτείται

ο επιχειρηματίας να επιδείξει έναν αυθεντικά καινούργιο συνδυασμό μεταξύ τεχνολογίας, πίστωσης, παραγωγικής διαδικασίας και διαδικασίας διανομής και πώλησης των προϊόντων. Για τον Schumpeter η επιχειρηματική καινοτομία είναι διαδικασία που διαλύει τις εμποδωμένες ισορροπίες, στο μέτρο που η εφαρμογή της απελευθερώνει μια δημιουργική καταστροφή που δεν αφήνει τίποτα όπως ήταν πριν (Schumpeter 2015). Η καινοτομία επομένως δεν ανακαλύφθηκε πρόσφατα, *αποτελούσε πάντα χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής επιχείρησης* και εργαλείο στη διακριτική ευχέρεια του επιχειρηματία. Από τη στιγμή που εντάσσεται στα όπλα που διαθέτει η επιχείρηση για να αντέξει τον ανταγωνισμό της αγοράς, υπακούει στη λογική της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Με ή χωρίς κοινωνικό πρόσωπο.

Όμως, η ανακατάκτηση εκ μέρους της αγοράς των εναλλακτικών οικονομικών και κοινωνικών πρακτικών της ΑΟ δεν περιορίζεται στα όρια της ΟΠ. Η καπιταλιστική αντεπίθεση διεισδύει και στον χώρο της αποανάπτυξης. Σύμφωνα με κριτικές τοποθετήσεις που εκκινούν από τις αρχές της οικολογίας, του σοσιαλισμού και του φεμινισμού, μεταξύ των υποστηρικτών της αποανάπτυξης είναι διαδεδομένη μια *στάση α-πολιτική που επιμένει μονολιθικά να καταδικάζει τον υπερ-καταναλωτισμό*, χωρίς όμως να ασχολείται σοβαρά με τα ζητήματα παραγωγής, σχέσεων εξουσίας και μετασχηματισμού των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων και μεταξύ αυτών και της φύσης. Έτσι, εμφανίζουν την αποανάπτυξη ως εύκολο έργο, ως μια απλή μεταρρύθμιση που μπορεί κάλλιστα να επιτευχθεί στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οικονομίας. Δηλαδή, μιλάμε για τον στόχο ενός «απο-αναπτυσσόμενου καπιταλισμού», ο οποίος θα περιορίσει την υπερ-κατανάλωση μέσα από την αρμονική συνεργασία μεταξύ του κεφαλαίου, της εργασίας και του κράτους, φυσικά χωρίς καμία ανησυχία για τις σχέσεις εκμετάλλευσης και κυριαρχίας στο πλαίσιο της παραγωγής και της κοινωνίας (Brownhill *et al.* 2012). Έτσι, *η κοινωνική «αποστείρωση» της αποανάπτυξης*, δηλαδή ο στόχος της αποανάπτυξης απομονωμένος από το συγκρουσιακό περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, μπορεί να αποδειχθεί μια νέα στρατηγική του καπιταλισμού. Με άλλα λόγια μια καινούργια «αναπτυσσόμενη» αγορά στην οποία αξίζει να επενδύσει κανείς για μελλοντικά κέρδη.

Χαρακτηριστικά της Αναπροσαρμογής: Η αμοιβαία τροφοδότηση των εναλλακτικών σχεδίων

Καθοδηγητική αρχή των αυτόνομων ΚΕΤ είναι η παραδοχή ότι ο καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός σε όλες τις εκδοχές του καταλήγει αναπόφευκτα να υπάγει τις τοπικές κοινωνίες στη λογική του κέρδους και της σκληρής εκμετάλλευσης τόσο των ανθρώπων όσο και της φύσης. Γι' αυτό, στην προσπάθειά τους να αντισταθούν στον παγκοσμιοποιημένο καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό, επιλέγουν τις τοπικές κλίμακες δράσης. Με αυτή την επιλογή διαμορφώνουν τις συνθήκες μιας εναλλακτικής ανάπτυξης που στοχεύει στην αξιοποίηση της τοπικής γνώσης και των τοπικών παραδόσεων για την *αποεμπορευματοποίηση των τοπικών κοινοτήτων* και την ελεύθερη δημιουργία και κυκλοφορία γνώσεων, ιδεών, αγαθών και υπηρεσιών. Η προσανατολισμένη στα κοινά ΟΠ, η πολιτικοποιημένη αποανάπτυξη και οι ποικίλες πρακτικές της ΑΟ (παραγωγικές κοινότητες, εγχειρήματα εργατικής αυτοδιαχείρισης, κολεκτίβες εργασίας, αγροτικοί συνεταιρισμοί βάσης, κινήματα αναδιανομής της γης, κοινοβιακά αγροκτήματα, κοινωνικά κέντρα, κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία, δωρεάν φροντιστήρια, αυτοδιαχειριζόμενοι εκδοτικοί συνεταιρισμοί, πειρατικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί κ.κ.) διαμορφώνουν τις αρχές δράσης των ΚΕΤ. Η ριζοσπαστική διάσταση των ΚΕΤ έγκειται στο γεγονός ότι αυτά –σε αντίθεση με το «κίνημα εναλλακτικής παγκοσμιοποίησης»–

απορρίπτουν την επιλογή ενός «εκδημοκρατισμού» της παγκοσμιοποίησης, άρα απορρίπτουν τον μεταρρυθμιστικό μετασχηματισμό του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού. Επομένως, τα ΚΕΤ συνιστούν σύγχρονες συλλογικές αντιστάσεις που υπερασπίζονται μια κοινοτική προσέγγιση της καλής ζωής, της αλληλεγγύης, της δημοκρατίας και της υπεύθυνης σχέσης με τη φύση (Ψημίτης 2014).

Απέναντι σε αυτά τα ριζοσπαστικά συλλογικά εγχειρήματα, διαμορφώνονται καπιταλιστικές στρατηγικές που προσπαθούν να ενσωματώσουν στη λογική της αγοράς και του κέρδους τη δυναμική της αλληλεγγύης και της συνεργατικότητας. Είδαμε ότι από τη συνάντησή τους διαμορφώνεται, εν τη πράξει, ένα υβριδικό πεδίο οικονομικών και κοινωνικών πρακτικών εντός του οποίου συνυπάρχουν αντιφατικές στρατηγικές αντιμετώπισης των ανισοτήτων. Η ΑΟ και η ΝΕ συγκρούονται, αλλά και αλληλοδιαπλέκονται. Έτσι, όταν οι αρχές της ΑΟ δείχνουν να λειτουργούν οσμωτικά με τις στοχεύσεις της ΝΕ, τότε προκύπτει η «κοινωνική οικονομία» ως σύγχρονος τομέας ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας. Αντιθέτως, όταν η ΑΟ διεκδικεί την αυτονομία της και συγκρούεται με τη λογική της ΝΕ τότε παράγονται πολλαπλά παραδείγματα κοινοτικής αντίστασης στην εκμετάλλευση της εργασίας, στην αλλοτρίωση των υποκειμένων και στην καταστροφή του περιβάλλοντος.

Οι δυναμικές συνεργασίας και σύγκρουσης των προτύπων συνυπάρχουν, ανισότιτες παλαιού και νέου τύπου διαπλέκονται με καθημερινές πολιτικές εξίσωσης και χειραφέτησης. Διαμορφώνονται αντιφατικές αρχές προσανατολισμού της συμπεριφοράς (εκμετάλλευση και χειραφέτηση, αλληλεγγύη και ωφελμισμός, κινητικότητα και ρίζωμα, παράδοση και καινοτομία, κ.λπ.) που συχνά τις ιδιοποιούνται αντιφατικά ατομικά και συλλογικά υποκείμενα δράσης. Η επικάλυψη αρχών, η αλληλοδιείσδυση πρακτικών και η όσμωση συμπεριφορών δεν προεξοφλούν ένα σίγουρο σενάριο μελλοντικής εξέλιξης. Ίσως αυτή η διαπίστωση να είναι και μια ισχυρή αναστοχαστική συνηγορία υπέρ των προεικονιστικών πολιτικών που επιλέγουν τα ΚΕΤ, νοούμενων ως προπλασμάτων του μέλλοντος, ως επιτελεστικής παρουσίας ενός επιθυμητού μέλλοντος εντός ενός εγγενώς αντιφατικού και δομικά αμφίσημου παρόντος!

Οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στην ΑΟ και την ΝΕ γίνονται σήμερα λεπτές και διαπερατές στα μάτια πολλών ανθρώπων, με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολο το έργο των τοπικών κοινοτήτων αντίστασης να αναδείξουν τις εγγενείς διαφορές που έχουν από την εργαλειακή δυναμική της ΝΕ. Το αν η ΑΟ θα κατορθώσει να αντέξει στην «επιδρομή» της ΝΕ και να υπερασπιστεί τις δικές της αρχές και αξίες δεν είναι ασφαλώς θέμα θεωρίας, αλλά ζήτημα ισχυρής όσμωσης μεταξύ εξισωτικής πολιτικής πάλης και αλληλέγγυας βιωματικής πρακτικής.

Βιβλιογραφία

- Bauwens, Michel & Vasilis Kostakis (2014), “From the Communism of Capital to a Capital for the Commons: Towards an Open Co-operativism”, *TripleC, Journal for a Global Sustainable Information Society*, vol 12 (1): 356-361. Διαθέσιμο σε: <http://www.triple-c.at/index.php/tripleC/article/view/561/550> (Πρόσβαση: 16 Νοεμβρίου 2016).
- Bauwens, Michel (2014), “Commons based peer production: an introduction”. Διαθέσιμο σε: <https://eu.boell.org/en/2014/07/11/commons-based-peer-production-introduction> (Πρόσβαση: 16 Νοεμβρίου 2016).
- Benkler, Yochai & Helen Nissenbaum (2006), “Commons-based Peer Production and Virtue”, *The Journal of Political Philosophy*, 14 (4): 394-419.

- Biolghini, Davide (2007), *Il Popolo dell'Economia Solidale: alla ricerca di un'altra economia*, Bologna, EMI.
- Brownhill, Leigh, Terisa E. Turner & Wahu Kaara (2012), "Degrowth? How About Some 'De-alienation'?", *Capitalism Nature Socialism*, 23 (1): 93-104.
- Castells, Manuel (1983), *The City and the Grassroots. A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movements*, London, Edward Arnold.
- Ellak.gr/2016/02: Πρόσκληση για εκδήλωση ενδιαφέροντος για συμμετοχή στην ομάδα εργασίας της ΕΕΛ/ΛΑΚ με θέμα: «Καινοτομία και Επιχειρηματικότητα». Διαθέσιμο σε: <https://ellak.gr/2016/02/prosklisi-gia-ekdilosi-entiaferontos-gia-simmetochi-stin-omada-ergasias-tis-eellak-me-thema-kenotomia-ke-epichirimatikotita/> (Πρόσβαση: 11 Φεβρουαρίου 2016).
- Graeber, David (2012), *Στο Ανόραφο των Πρωτοποριών: η Ανάδυση των Σύγχρονων Κοινωνικών Κινήματων*, Αθήνα, Στάσει Εκπίπτοντες.
<https://creativecommons.ellak.gr/2015/10/19/kampania-chrimatodotisis-apo-to-plithos-gia-tin-paragogi-tou-ntokimanter-ikodomontas-kinotites-kinon/>
- Kallis, Giorgos (2011), "In Defence of Degrowth", *Ecological Economics*, 70: 873-880.
- Kulick, Rachel (2014), "Making Media for Themselves: Strategic Dilemmas of Prefigurative Work in Independent Media Outlets", *Social Movement Studies*, 13 (3): 365-380.
- Migliaro, Luis R. (2003), *Le Dieci Strade dell'Economia di Solidarietà*, Bologna, EMI.
- Polanyi, Karl (2001) [1957], *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston (Ma), Beacon Press.
- Salcedo, J, M. Fuster Morell, M. Berlinger, R. Martínez, & W. Tebbens (2014), "Mapping the common based peer production: A crowd-sourcing experiment". Διαθέσιμο σε: http://ipp.oii.ox.ac.uk/sites/ipp/files/documents/IPP2014_Maldonado.pdf
- Starr, Amory and Jason Adams (2003) "Anti-globalization: The Global Fight for Local Autonomy", *New Political Science*, 25 (1): 19-42.
- Schumpeter, Joseph (2015), *Il fenomeno fondamentale dello sviluppo economico: Due capitoli dalla Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung (1911)*, Bologna, Il Mulino.
- Troxler, Peter, (2010), "Commons-Based Peer-Production of Physical Goods: Is There Room for a Hybrid Innovation Ecology?", paper presented at the 3rd Free Culture Research Conference, Berlin, October 8-9, 2010. Διαθέσιμο σε SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1692617> ή <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1692617>
- Yates, Luke (2015), "Rethinking Prefiguration: Alternatives, Micropolitics and Goals in Social Movements", *Social Movement Studies*, 14 (1): 1-21.
- Καλλής, Γιώργος (2014), «AirBnb: συνεργατική οικονομία ή μαφία των διαμεσολαβητών;», *Χρόνος*, τεύχος 17, Σεπτέμβριος. Διαθέσιμο σε: <http://www.chronosmag.eu/index.php/sef.html> (Πρόσβαση 11 Φεβρουαρίου 2016).
- Λατούς, Σερζ (2013), *Προς μια κοινωνία της λιτής αφθονίας: παρανοήσεις και διαμάχες γύρω από την αποανάπτυξη*, Αθήνα, Εκδόσεις Συναδέλφων.
- Νικολόπουλος, Τάκης & Δημήτρης Καπογιάννης (2014), *Εισαγωγή στην Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία: το Μετέωρο Βήμα μια Δυνατότητας*, Αθήνα: Εκδόσεις Συναδέλφων.
- Ψημίτης, Μιχάλης (2014), «Τα 'κινήματα επανατοπικοποίησης' ως επιτέλεση της αντι-παγκοσμιοποίησης: Διαηγώντας θεωρητικά νέες συλλογικές δράσεις και διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού», εισήγηση στο 10^ο τακτικό Συνέδριο της ΕΕΠΕ «Από την Μεταπολίτευση στη Κρίση: Όψεις και Προοπτικές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας», Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου.

ENGLISH LANGUAGE ABSTRACTS

Hellenic Sociological Society
5th Conference

10-12 December, 2015

Held at the Dept. of Communication and Mass
Media, University of Athens,
1 Sofokleous Street, 10559 Athens

Greece after the Crisis: Passenger of the world train, in the European compartment (business class)

Manolis Alexakis*

In our presentation we shall try to delineate, in a most tentative manner, a possible course Greece could follow in the post-crisis era. Our thesis is based on the following:

The course of today's globalization affects each and every one; let us also not forget that its most profound characteristics are of a neoliberal origin.

The narrower context, within which Greece is found, is that of the European Union and, more specifically, that of the Eurozone.

Nowadays global and neoliberal capitalism differs significantly compared to that existed in the pre-1989, bi-polar world, so policies adopted to cope with it, should be significantly different.

Return to a situation similar to the pre-2009 state of affairs should be out of the question, both because of the wider-objective conditions as well as due to Greece's all-important need of structural change and modernization.

If this is the case, if going back to a cloudless past is impossible and today's conditions are completely different, then we should adopt an accordingly different new strategy, if we really mean to stand some serious chances of prosperity within the new global-international environment.

Perceptions of mothers raising children with moderate intellectual disabilities, concerning the importance of socio-cognitive skills

Anastasia Alevriadou* & Ekaterini Foundoulaki

The purpose of the present study was to study the perceptions of mothers raising children with moderate intellectual disabilities, concerning the importance of socio-cognitive skills in their children's lives. More specifically, the emotional recognition, the grade of interaction with peers and the ability to create and maintain friendships are studied. Through individual, semi-structured interviews, it comes clear that children with intellectual disabilities are facing problems in the areas of empathy and social relationships and this, together with social prejudice, furthers their isolation.

Keywords: Intellectual Disabilities, Socio-cognitive Skills, Mothers, Friendship.

---

* *E-mail:* alexakem@uoc.gr

**E-mail:* alevriadoua@gmail.com

Social Dimensions of the Crisis in the Economic Ideology of the Holy Synod of the Church of Greece

Dimitris Arkadas*

The present paper examines the social relations that produced the economic ideology of the Holy Synod of the Church of Greece during the crisis. We will focus on the shapes of thinking and acting that have been formed and realized by the Holy Synod. In other words, the paper aims to locate the relations of economic power that produced the crisis according to the Holy Synod, the forms of economic oppression that appeared in the Greek society, and the actions that have been taken by the Holy Synod in order to realize overcoming perspective over the crisis.

Muslim immigrants entrepreneurship in Attiki

Dionyssis Balourdos*

In this paper we explore the factors influencing entrepreneurship/self-employment of Muslim immigrants in Attiki- greater Athens area. Drawing on data from the 2014 sample survey, using descriptive statistics and logistic regression analysis it shows that the motivation of the immigrant entrepreneur is mainly driven by factors of 'necessity' and secondarily by market 'opportunities'. Entrepreneurship is also influenced by the time of residence in the host country, job satisfaction and civic engagement. These findings are consistent with other research regarding immigrant entrepreneurship.

Keywords: Entrepreneurship, Muslim immigrant entrepreneurs, self-employment, logistic regression

Youth capabilities in Greece: Gender differences

Christodoulos P. Bellas*

The paper proposes some simple measures of the capabilities of Greek youth, focusing on gender differences. It presents parts of the results of a nationwide survey that was conducted in 2013-2014 by means of a questionnaire and within the context of the research programme "Social Integration and Integration in the Labour Market of Youth during a Period of Economic Crisis" (In4Youth).

The capabilities approach, pioneered by Amartya Sen and Martha Nussbaum, is a radical approach to issues of individual wellbeing and social welfare. Its emphasis is on

---

* E-mail: dim_arkadas@yahoo.gr

* E-mail: dbalourdos@ekke.gr

* E-mail: ch.bellas@sa.aegean.ge

what people are or can do rather than on how happy they feel and thus it departs from more conventional approaches of utilitarian and “welfaristic” character.

I examine the statistical significance of the differences between the replies of young men and women to questions that explored the existence or absence of four categories of capabilities: access to goods and services, integration in the labour market, individual and political rights, and ability to exercise practical reason. The basic finding is that women are more deprived than men.

Keywords: wellbeing, capabilities, utilitarianism, welfarism, deprivation, social exclusion, gender differences.

The results of the research on the operational standards of Greek NGOs in the sections of Social Services and the Environment. Applying tools, techniques and best practices for the effective management and resource management of NGOs Organizational Learning

Evangelos J. Chainas*

The article presents the research background and the results of quantitative and qualitative research on operational standards of NGOs in the fields of Social Services and the Environment in Greece. Additionally, described the organization framework and functioning, the evaluation of the services which offered and their activities. Finally, analyzed the tools, techniques and good practices of effective governance and resource management of NGOs Organizational Learning.

The Greek crisis as a consequence of a historical course and the ideology of the “Metapolitefsi”

Stelios Chiotakis*

---

* *E-mail:* vchainas@yahoo.gr

* *E-mail:* chiotakis@uoc.gr .

Adolescents' representations regarding the causes of the current socio-economic crisis.

Elpida Christoforidou* and Nicolas Christakis**

This paper is about adolescents' representations, aged 14-16 years old, regarding the causes of the current economic crisis. The data collection was performed by using the qualitative method of semi-structured interviews and for the selection of the sample was used the method of the purposive homogeneous sampling. The findings exported show a new generation of teenagers frustrated with the present and concerned about the future, expressing distrust towards the institutions and imputing responsibilities to everyone, as well to the society as a whole. At the same time, though, they are stating ready to act through collective initiatives in order to reverse the situation, supporting the necessity to change the existing way of thinking.

Keywords: adolescence, crisis, causes, solutions-suggestions.

The social integration of second generation immigrants in Greece

Manolis Chrysakis* and Viviane Galata**

Inspired by the new law 4332/2015 for the acquisition of Greek nationality from second-generation immigrants, this paper attempts to explore the integration policy options, the institutional interventions for second-generation immigrants and the indicators of their social inclusion based on statistical and primary empirical data from the most recent nationwide field survey, conducted by the National Centre for Social Research in cooperation with Hellenic Agency for Local Development and Local Government, the University of Patras and the Greek Open University, to identify the necessary conditions to achieve their smooth integration. The findings of the survey show that the social integration of immigrants is not automatic but requires the application of a coherent integration policy that ensures equal participation in the labor market.

Keywords: Immigrants, second generation, social integration, nationality, citizenship

---

*E-mail: mauve2310@yahoo.gr

** E-mail: nicolchri@media.uoa.gr

* E-mail: echrysakis@ekke.gr

** E-mail: vgalata@otenet.gr

Introduction and description of the results of the research work on the the topic of work and youth unemployment. The “In4Youth” project*

Sotiris Chtouris**

The In4Youth research project presents a comprehensive picture of the situation of young Greeks. It explores the situations of transition from education to employment and unemployment or inactivity situations of young people in the current financial crisis. It focuses primarily on understanding the contribution of social and cultural capital in the overall improvement of qualifications and the integration of young people into the labor market, while trying to identify the types of workers and unemployed people. It also promotes social knowledge in the areas of welfare and social and cultural activity for young people. It also promotes social knowledge in the areas of welfare and social and cultural activity for young people.

Keywords: Youth Unemployment, Labor Market, Economic Crisis

Professional Gaming and the Gendered Identity of Professional Gamer

Stavroula Dargonaki*

Purpose of this study is the examination of the process according to which hegemonic masculinity that continues to be associated with video game culture is established, reproduced or subverted during professional video game streaming. Observation of participants reveals the assumption of roles that respond to traditional gender stereotypes and contribute to imagined identifications of professional gamer status with masculinity. Nevertheless, the distinguished characteristics of this particular field enable the possibility of troubling restrictive gender categories through the formation of an environment that gives prominence to the performative character of gender.

Keywords: video games, gender performativity, hegemonic masculinity, Judith Butler, streaming, Twitch.tv.

---

* The survey was conducted from September 2012 until the January 2015 across the country of Greece, with principal Researcher and Scientific Coordinator the Professor of Sociology Sotiris Chtouris and principal investigator Investigator First and Research Director of NCSR, Dionyssis Balourdos, Associate Professor Christodoulos Bellas, Assistant Professor George Stalidis, the Postdoctoral Researcher Stella Kalogeropoulou and doctoral candidates Researchers Malama Rentari, Katerina Apostolidou, Natalia Spyropoulou and Flora Tzelepoglou.

** *E-mail:* htouris@aegean.gr .

* *E-mail:* sdargonaki@gmail.com

Ideological differentiations in crisis times. Towards an ideological-political homogenization?

Andreas Davalas*

Psychosocial Presuppositions of Radicalism and Extremism

Nicolas Demertzis* & Nicos Stasinopoulos**

Our presentation consists of two parts. In the first part –mainly written by Nicolas Demertzis– we briefly expose the semantic field within which research and theory(ies) of radicalism and radicalization are carried out in the last fifteen years. One of our basic argument is that radicalism, extremism and terrorism are not the same and that radicalism is not by definition incompatible with democracy. Moreover, socio-psychological conditions of the phenomenon vary so much that it is difficult to figure out the profile of radical individual.

The second part –mainly written by Nicos Stasinopoulos– deals with a lacanian reading of right wing extremism. Extremist devising thinking is associated with the inability to be connected to ambiguity and doubt. Doubt is a constituent of faith. Subsequently, the distinction between ‘faith’ and ‘belief’ is related to a taxonomy of extremism. Finally, the melancholic potential of extremism and his existential experience of loss is addressed, under the psychoanalytic conceptual tools of frustration, privation and castration.

---

* *E-mail:* andrewdavalas@yahoo.gr

* *E-mail:* ndemert@media.uoa.gr

** *E-mail:* nicolastasis@yahoo.gr

In search of social solidarity in rapidly changing societies

Andreas Feronas*

“Social solidarity” has traditionally been one of the core, but also most complex and ambivalent concepts of social science. Different sociological schools perceive differently the sources and aims of social solidarity, adjusting its meaning to reflect the structural societal changes over the centuries and the new challenges they pose for social cohesion. In this context, this paper attempts to shed light on some aspects of the transformation of social solidarity, as the result of rapid economic and social changes that marked the transition to the post-industrial society. Globalization, individualization, increased heterogeneity and diversity, reveal “new social risks”, prioritize individuality against collectivity and increase flexibility and the uncertainty of social relations. These developments pose significant challenges for the way in which social solidarity is conceptually conceived, collectively organized and institutionally formed through the welfare state, but also contribute to the development of new types of social solidarity.

Key words: social solidarity, social cohesion, sociological theory, welfare state, post-industrial society.

National & social dialogue on education: A sociological approach

Nikos Fotopoulos*

The issue of the national and social dialogue concerning our educational policy has been one of the most crucial challenges. Up to now what's the social experience for the issue of social dialogue? Is there a kind of a social assessment? What was the role of interest groups or other significant institutions in the framework of public sphere? How could we describe both the role of the dominant political power and the action of other stakeholders via the field of collective interests? This paper tries to show facets and dimensions through the scope of a sociological approach.

---

* *E-mail:* anferonas@gmail.com

* *E-mail:* nfotopoulos@uowm.gr

The Convergence of Values? Towards an Attempt at Identifying the Relevance of Max Scheler for Talcott Parsons' Sociology

Spiros Gangas*

This paper argues that significant sociological and normative motifs of his thought can be discerned in the work of Talcott Parsons. Taking my cue from Parsons' references to Scheler's *Ausgleich*, which, constitutes his normative proposal and appears in his late works, I argue that the sociological notion of 'latent pattern maintenance' as developed by Parsons reflects Scheler's vision of a cosmopolitan convergence of values. I also trace Scheler's influence in Parsons's mediation between 'real' and 'ideal' factors as they configure the AGIL scheme; last, I approach the problem of value-inflation as discussed by Parsons through Scheler's similar concerns of 'ressentiment' pathology in modernity.

Economic crisis political converges and social declarations in juvenile female labor as an educational challenge to redefine educational policy

Evangelia Kalerante,*Theodore, Eleftherakis** & Panagiotis Giarimis***

The present paper deals with economic declarations as they are formed within the economic crisis period in direct association with the effects on the labor market. Interest is placed on young women having a high educational capital who are in search of job. They attempt to give meaning to their educational capital by associating it with the corresponding professional sectors. The effects of the changing labor environment are being investigated – based on quantitative researches conducted by institutes and organizations. The gender differentiation is salient due to the particular effects. Moreover, emphasis is placed on discourse – analytical approaches, based on particular questions, about the intense social inequalities in terms of gender.

Keywords: economic crisis, educational capital, inequality, labor, professional roles, social gender

---

* *E-mail:* sgangas@acg.edu

* *E-mail:* ekalerante@yahoo.gr

** *E-mail:* elefthet@gmail.com

*** *E-mail:* giavrimis@soc.aegean.gr

Educational policy in unfolding economic and political verbal processes: From “gig” economy to “gig” education?

Evangelia Kalerante *

This paper is concerned with aspects of the “gig” economy within which diversified professional opportunities are structured. They aim at maximizing benefits for the economic system. Knowledge and skills acquisition is sought after while they are concurrently shifting among various phases of rejection, reinforcement and combinatory reiteration resulting in the cancellation of traditional education. Educational choices are held back since a complex of floating signified is interpreted in order to form objectives. The salient economic paradigm is actually a conceptional investment in shaping the educational policy. Theoretical considerations end up in composing discourse-theoretical principles that bring the discussion back to the dynamics of democracy and to verbal political interventions.

Keywords: democracy, economic system, education, intervention, knowledge, opportunity

Amphitheater under crisis: The current Greece’s Debt crisis setting regulatory principals of Greek Higher Education Area

Ioannis Kamarianos* and Georgia Gouga

Since the 1980’s the Area of the European Higher Education has been restructured according to the effects of the decline of the European Welfare State. Moreover, since Greece’s debt crisis began in 2010, the decline in funding of the Greek Higher Education Area from 2012 to date exceeds 40%.

Along with several cuts to its funding base Greek universities have had to contend with persistent structural weaknesses and problems that have undermined.

The implementation of the emerging new policies of accountability and performance indicators place increasing emphasis on knowledge production as a consumable product and academic workers as “entrepreneurs of their selves”. On the micro level, the academic relations in the amphitheatre restructured according to the logic of the market.

Therefore the aim of the study is to attempt to directly raise the issue of social role of higher education with a clear reference to the problems that developed in Western societies about the dominant aim at delivering social cohesion as an aspect of the quality of everyday academic life.

Keywords: Higher Education, Debt Crisis, Citizenship, Social Cohesion

---

* E-mail: ekalerante@yahoo.gr

* E-mail: kamarian@upatras.gr; ioanniskamarianos@gmail.com

Representations of the crisis of the middle classes as depicted in the headlines during the referendum period of July 2015

Nikos Kamperis,* Nikoleta Tsilika,** Elpida Efstathiou***

The dominant meanings and representations that were depicted in the headlines of both "progressive" and "conservative" newspapers before and after the referendum of the 5th of July 2015 demonstrate that the key "promises" of the post-dictatorship Greece have remained almost unaffected by the results of the referendum and they are being set up again using new arguments. Specifically, these promises are related to the "good economy" (prosperity, enrichment), the "continuous creation of employees" (recruitment, employee rights), the "resilient small boss" (small and medium enterprises, new professions) and the "necessary representative" (elections, vote, trade unions, associations). These promises despite their constant refutation have as their major recipients the middle classes.

Keywords: crisis, middle class, referendum, Greece, newspapers, dominant representations.

Reflection of the social values at advertising messages parliamentary elections on September 20th, 2015

Argiris Kiridis,* Anastasia Christodoulou** and Athanasios Stavrou***

Target of this research is to investigate the mode of construction and the correlation of social values of political parties in virtual and written texts (advertising video), which are anchored by the institutional documents of the parties (official websites of political parties). Specifically, are analyzed 35 election advertising video and institutional writings of eight political parties or alliances of parties, who involved in the Greek parliament after the elections of September 20th, 2015. The research question, which is the subject of this socio-semiotic analysis, is: "How are encoded in virtual messages the official values of each political party ahead of the election campaign".

Keywords: election spots, semiotic analysis, social values, elections 2015

---

* *E-mail:* kaberis@academyofathens.gr .

** *E-mail:* nicoltsil_89@hotmail.com .

*** *E-mail:* hopefst@hotmail.com .

* *E-mail:* akiridis@nured.auth.gr

** *E-mail:* nata@itl.auth.gr

*** *E-mail:* ethanstavrou@gmail.com

Human Trafficking as a Major Social Issue: Revisiting its management policies and practices through the implementation of project-oriented organizational structures and strategic processes. Research results.

Stefanos Koffas,¹ Euthimia Patta,² Yiorgos Asprides³ and Lambros Sdoliias⁴

The concept of the research's main subject lies on the writer's interest on the phenomenon of trafficking nowadays, especially on the social sector effects. In this paper, the phenomenon of human trafficking under the policy and management practices in Greece, will be examined and analyzed particularizing and focusing primarily, on application-oriented projects, organizational structures and strategic processes, as a needed choice condition, to address this major social problem.

Keywords: Trafficking, policy management, management practices, projects oriented on organizational structures and strategic processes, communication policy.

The financial crisis and the crisis of sociology

Sokratis Koniordos*

In late 2009 the economic crisis that has been troubling Greece ever since broke into the open. The crisis has taken its toll inflicting considerable damage in social and economic terms. Of no less importance is that it has brought about an entrenchment of outdated attitudes, perceptions and practices that hamper attempts to react in a positive to it.

Evidently, the crisis does affect sociology and sociologists too. In Greece academic sociology's attempt to establish itself as a scientific field was even before the crisis haphazard; to a significant extend it has been organizationally outflanked by practitioners of other disciplines. It was against this backdrop that the crisis struck and reduced sociological job to the extreme. This is in stark contrast to the overproduction of sociology graduates; overproduction in the sense that graduates cannot be absorbed in the labor market. These are rendered unemployed both because of the limited relevance of the education they have received in the discipline *per se* and because of the scarcity of labor market openings.

With respect to production of socially relevant and useful sociological work, it has to be admitted that it is limited as well as restricted in scope. Clearly the curbs on public spending in Greece have an adverse impact social-scientific research. As they infuse sociology with additional difficulties they render its status problematic both as a science and as a professional activity. To reverse the negative state and to adopt a new course that would bring the discipline out of its crises, I identify some problem areas and propose a set of actions.

---

¹ E-mail: koffas@gmx.de

² E-mail: pattaefi@gmail.com

³ E-mail: aspridis@teilar.gr

⁴ E-mail: lsdrolias@teilar.gr

* E-mail: sokratiskonio@gmail.com & koniords@uoc.gr .

Social Cooperative Enterprises in Greece. Vision, philosophy, practices and obstacles

Antonios Kostas*, *Ioannis Tsoukalidis*** and *Evaggelos J. Chainas****

This article presents briefly the vision, the philosophy, the practices and the obstacles of the operation of the Social Cooperative Enterprises in Greece, from their formation until today. Initially, conceptual definitions of the social economy and the social entrepreneurship are introduced; an endeavor to clarify the number and types of social enterprises in Greece is made and at the end, a brief description of the Greek legislative framework for the social economy and particularly the social cooperative enterprises is provided in order to get to some conclusions and proposals for their effectiveness in the current framework of the entrepreneurial environment.

Keywords: social economy, social entrepreneurship, organizations of the social economy, Social Cooperative Enterprises, Law 4019/2011.

The social economy and the social entrepreneurship as an engine for the development of entrepreneurship and the employment integration of vulnerable and disadvantaged groups. Tools and techniques for the development of social entrepreneurship skills and the professional career support.

Antonios Kostas*, *Ioannis Tsoukalidis*** and *Evangelos J. Chainas****

The purpose of this article is to present ways and procedures which allow the social economy and social entrepreneurship to be constitute keystone of growth of the entrepreneurship and employment integration of vulnerable and disadvantaged groups in Greece. At the same time, the article presents research findings resulting from the implementation the programs of the European Social Fund 2007-2013 (TOP-EKO and TOPSA) and an overview of the context is attempted for the process of counseling, the tools that were used, techniques for developing and strengthening social entrepreneurship skills and selection of professional direction - career.

Keywords: social economy, social entrepreneurship, Social Cooperative Enterprises, consulting, employment integration, TOP-EKO, TOPSA.

---

* *E-mail:* antonios_kostas@yahoo.gr .

** *E-mail:* yiannis@domikoinep.gr .

*** *E-mail:* vchainas@yahoo.gr .

* *E-mail:* antonios_kostas@yahoo.gr

** *E-mail:* yiannis@domikoinep.gr

*** *E-mail:* vchainas@yahoo.gr

Labour Mobilizations During Economic Crisis: Interpretation and Conclusions

Anna Koumandaraki* and Athanasios Tsakiris**

This paper is part of a collaborative research on labor mobilizations, which took a dynamic form in Greece during the years of economic crisis. It aims at highlighting the most important features of these mobilizations as well as at drawing useful conclusions about the scope and demands of social movements in Greece these years. The ultimate goal is the theoretical elaboration of the examined social phenomena and the attempt to forecast their potential course in the near future.

Forms of Protection for the Homeless in Crisis Greece and the New “Social” Policy

Nikolaos Kourachanis*

The paper seeks to examine the forms of protection of homeless people in Greece during the period of economic crisis and how these are related to the new content of social policy. Swelling an extreme social problem, like this, is not accompanied by radical policies to confront it. Instead, a range of interventions seems to consolidate, in which the Civil Society is dominating. A fact which is not a sufficient condition for their protection.

Keywords: Homelessness, Social Policy, Greece, Crisis

Greek Orthodoxy gets into the crossroad of crisis –The two faces of Janus

Nikolaos Anastasios Kourampis*

The modern Greek Orthodoxy functions as Janus during the ages of crisis: on the one hand she is neither traditional as continuity of the paradigm of her saints nor characterized by spontaneous ethical-political approach to reality, on the other hand appears somekind of features of philanthropy. Furthermore, she creates an apolitical and idle kind of man who feels “secure” in an ideologized spirituality and ceremonial atmosphere

---

* *E-mail:* akoumantar@yahoo.gr .

** *E-mail:* tsakthan@gmail.com

* *E-mail:* n.kourachanis@gmail.com

* *E-mail:* KOURAMPISNIKOLAOS@gmail.com

The geneticisation of deviant behavior and the societies of “genetic risk”: gene ‘mutants’ or some of us?

Christos Kouroutzas*

The current study outlines the interdisciplinary the genetisation of “deviant” behavior, under the light of Critical Criminology and Sociology of Genetics, through the example of the “candidate” criminal “Warrior Gene”. Focusing on the relationship of knowledge and power, as illustrated by the work of M. Foucault, the “new” genetic knowledge is studied, where the genetic (discourse) construct the “deviant” genes, reproducing the positivist ontological reality of “deviant” behavior (both within the individual, and the sociological positivism), deterministic and reductionist, inventing the genetically “mutated” or “at risk”.

Keywords: “geneticisation”, “deviant behavior”, “genetically at risk”, “warrior gene”.

Social Dialogue in post-Crisis Greece: a Sisyphus Syndrome for Greek social partners’ expectations

Theodore Koutroukis*

Aim of this paper is to study the consequences of Economic Crisis in the Greek national industrial system and, especially, the path of social dialogue. First, we introduce several basic notions and present several theoretical sides and current trends of social dialogue. Second, the main labour market measures that the Greek Government adopted during the last five years. Third, we discuss the reasons which have caused the abandonment of social dialogue as a means to influence the decisions of economic and social policy by the Greek stakeholders.

---

* *E-mail:* Socm08002@soc.aegean.gr , Christos.kouroutzas@gmail.com

* *E-mail:* tkoutro@econ.duth.gr

Nation, Gender, Sexuality: Power and resistances in the discourse of the Press regarding the crisis in Greece - the case of *Eleftherotipia* newspaper

Michalis Kyparissis*

During the past four years, discourses related to the financial crisis maintain the central position in the public political discussions' field in Greece. Financial crisis functions as a reproductive technology in national and gendered level. The present study explores the ways in which the gendered national subjects are being constructed in the context of a discourse regarding the economic crisis, especially as far as establishing a resistance versus the dominant significations is concerned. The analysis, via critical discourse analysis on articles of the newspaper *Eleftherotipia* focuses on significations of sexualization and nationalization of the Greek nation, within the discourses referred to Greece as a community in resistance.

Keywords: critical discourse analysis, history, financial crisis, nationalization, sexualization.

Does crisis of consumption mean crisis of consumerism?

Dimitris Lallas*

In this paper, we examine whether the crisis of consumption means also crisis of consumerism as cultural trend. In order to investigate the potential crisis of legitimization of consumerism we seek to designate, firstly, that consumerism constitutes the main object of governmental "apparatus" (in foucauldian terms) and, secondly, that "apparatus" of consumerism and "apparatus" of debt are held together in a relation of supplementarity. By this conversation, we try to point out the two aspects of power (negative and positive) and to support that consumerism, despite of economic depression and debt's crisis, continues to be a type of government and, at the same time, to be recognized as a desired way of life and existence of individuals.

Keywords: Consumerism, consumption, economic crisis, debt, techniques of government, governmentality

---

* *E-mail:* m_kyparissis@yahoo.gr

* *E-mail:* periplanisi@hotmail.com

Civil Conscience and Civic Virtue in the Years of the Fiscal Crisis

Manussos Marangudakis* and Kostas Rontos**

The paper refers to the results of two mixed (quantitative and qualitative) surveys (2010, 2014) which explored the ways in which Greeks perceive themselves as citizens, both in relation to state institutions, as well as members of civil society. The first survey took place in 2010 with a nationwide sample (n = 850) while the second took place exclusively on the island of Lesbos in 2014 (n = 300). Both surveys showed that the Greek public sphere is shaped around five distinct political attitudes / discourses, which influence the ways in which citizens perceive themselves and are engaged in public issues and debates. The analysis suggests that 'political culture' in Greece is formed around phobic, egoistic, messianic and populist characteristics. These data contrast with our analysis of "social behavior" which is characterized by "altruistic individuality" and "voluntary collectivism". Our research concludes with the suggestion/hypothesis that perception and social action do not spring from the same sources of the self; thus, we should look for various processes of formation of public discourses and the ways they cultivate various public outlooks, such as in our case, widespread populism.

Keywords: Civil religion, moral self, public discourses, Greek crisis, Weber, Eisenstadt.

Women's entrepreneurship in the contemporary European reality

Laura Maratou-Alipranti*

In the framework of this paper current trends and characteristics of female entrepreneurship at European and national level are presented. It is well known that the creation and development of a business activity by women is an extremely difficult task. It is a long process during which personal expectations are interrelated with women's social/family obligations, with financing difficulties and with social stereotypes as well. We will present data that highlight the current trends of female entrepreneurship and point out gender differentiations among European countries in the context of actual economic reality. Furthermore, the particularities observed in Greece are examined resulting of the economic crisis.

Keywords: Female Entrepreneurship in Europe 28, Greece, economic crisis characteristics of women and men employer and self-employed.

---

* *E-mail:* M.Marangudakis@soc.aegean.gr

** *E-mail:* K.Rontos@soc.aegean.gr

* *E-mail:* alipran3@otenet.gr .

Are executives' leadership/management skills of secondary schools differentiated in relation to gender? An empirical study in the light of the crisis

Harikeleia G. Markoyiannaki* and Theodor A. Koutroukis**

This paper attempts, through empirical study, to investigate whether the leadership/administrative skills of principals are determined by gender. Specifically, 189 principals – assistant principals of Drama, Kavala and Xanthi counties were asked through a questionnaire to give answers in order to assess their leadership / administrative skills. Further, through average control, they demonstrated that the factor "executive's gender" does not diversify the exercising of leadership - with the showing interest as the sole exception. Finally, since the demographics of the sample shows that only ¼ refers to female executives, it is understood that this parameter should receive the necessary attention – particularly in the current context of decline in labor rights.

Keywords: secondary education, principals leadership-administrative skills, gender of the executive, administrative consequences, crisis

The gendered outcomes of the crisis in womens' employment in banks

Vasiliki Meleti *

The aim of this report is the description of inequalities between the two genders as well as the “glass ceiling” effect against women acquiring top management positions in the Greek banking sector. It is true that banks have granted women with a new “window of job opportunities” and, even though they do not reproduce prejudice and stereotypes at the same extent as other market sectors may pose, women today occupy mostly middle and lower ranks in the managerial cadre. Quite a number among them have successfully broken the “glass ceiling” but women gaining access into senior management positions are still far from being numerous.

Keywords: Banks, crisis, “glass ceiling”, stereotypes, gender equality.

---

* *E-mail:* Joymark2407@yahoo.gr

** *E-mail:* theodoroskoutroukis@cyta.gr

* *E-mail:* Vmeleti@yahoo.gr , MeletiV@piraeusbank.gr .

Disenchantment and Modernity

Angelos Mouzakitis*

Focusing primarily on Marcel Gauchet's *The Disenchantment of the World* and Jen-Luc Nancy's *Dis-enclosure*, while drawing at the same time on the wider hermeneutic-phenomenological tradition of thought, this paper argues that it is imperative we develop an interpretation of the notion of *disenchantment*, which would move beyond Max Weber's partly-romantic, partly-Nietzschean approach as well as beyond Adorno and Horkheimer's understanding of reason as recurrent relapse to myth. In effect, the simple opposition between magic or myth and reason that occupied a great part of the imaginary of early modern European societies and was reflected in philosophical and sociological endeavours to understand the dynamics of modernity seems nowadays rather obsolete. Despite its shortcomings, Nancy's attempt at a deconstruction of Christianity is taken as a point of departure for the development of an understanding of the dynamics of late modern societies.

Key-words: Disenchantment, rationalization, (post)nihilism, (post)modernity.

Economic-political crisis and the actions of extreme political right and neo-fascist parties in Greece during the postpolitical changeover: the examples of Folk Orthodox Alarm-LAOS and the Golden Dawn in the period 2009-2013.

Stella Nioti*

The rise of parties Folk Orthodox Alarm-LAOS and GOLDEN DAWN, from the 2000s until today, is a phenomenon with national and European dimensions because it refers to the same causes: migration, the effects of European Union's fiscal policy and the global economic crisis. Particularly, however, the rise of Folk Orthodox Alarm-LAOS and GOLDEN DAWN, from 2009 till now, linked to the crisis of the national economy and the country's accession to the Support Mechanism IMF-EU-ECB. The issue examines the electoral rise of these parties in conditions of economic crisis, political transformations and social reactions developed by the murder of Paulos Fissas, in September 2013.

Keywords: crisis, exemption status, extreme political right, neo-fascism, Golden Dawn, political violence.

---

*E-mail: amouzakid@uoc.gr

*E-mail: stellanioti@gmail.com

Social fostering: An innovative practice for combating of social exclusion. The case of Municipality of Aghii Anargiri Kamatero.

Aggeliki Oikonomopoulou* and Andreas Feronas**

Local Authorities, in front of recent economic crisis, are called to implement flexible services that can respond effectively to the new social risks. The present study investigates the multiple dimensions of social exclusion in the Municipality of Aghii Anargiri - Kamatero, particularly through spatial dimension, implementing of a quantitative, empirical research. The results of the investigation confirmed the existence of large pockets of poverty and social exclusion. The lack of notification and use of social structures in the city but also the difficulty in accessing them, highlight the need for a multidisciplinary and locally focused intervention. In this context, the programme of "Social fostering" consists an innovative, local, social intervention that seeks to develop human resources, with the aim of consolidating the concept of "a meaningful life".

The stranger and the enstrangement. Sociology of the Stranger and the refugees matter

Prokopios Orfanos*

Topics concerning the stranger, his wandering - integration and also his relationship with the current social structures, have been discussed in sociological terms for more than a century. The beginning was made with a "digression" (*excursus, exkurs*). Georg Simmel (1971 [1908]) devoted a short text to the subject. He defined *stranger*, as someone who is in-between integration/wandering.

Simmel's text influenced the sociological thought in the U.S.A., from the early 1920s until the late 1970s (Park 1928, Wood 1934, Schuetz 1944, Mc Lemoire 1970). A new academic discipline has been shaped for the study of "Sociology of the Stranger". The academic discussion is currently fresh and fruitful (Bauman 1998, Skoric 2013).

The present paper intends to examine: 1) Simmel's text on the *stranger*, 2) its influence in Sociology, 3) the relationship between *Sociology of the stranger* and refugees matter, 4) the situation that a refugee faces, which is discribed in terms of *liquidity, enstrangement* and *trauma*.

Keywords: Simmel, *Sociology of the stranger*, *liquidity*, enstrangement, refugee intellectuals, trauma.

---

* E-mail: aggoikon@yahoo.gr

** E-mail: anferonas@gmail.com

* E-mail: akisorfa@gmail.com

The challenge of co-management in a protected area of Aegean: Analyzing the attitudes of local actors and fishermen in Syros and Andros

Apostolos H. Papadopoulos* and Loukia-Maria Fratsea**

Despite that protected sites in coastal and island areas appear as windows of opportunity they also pose management challenges for local population who need to adjust their activities.

Fishing activity and the primary sector still plays a special role in island economies while the tourism industry is a rising force that may disrupt local conditions. Over the last years, the economic significance of fisheries, with few exceptions, is systematically reduced; while fishermen still hold an emblematic presence in island communities and economies. At the same time, the number of amateur fishermen is expanded and their fishing activity interconnects the fishing sector with the wider local economy.

This paper aims at discussing the challenge of eco-based management of the Gyaros Island, which is located in the Northern Cyclades in the Aegean Sea. The paper is based on empirical material collected in the island of Syros and Andros during April – November 2014. The analysis of quantitative and qualitative data highlights the different dimensions associated with the development in protected coastal and island regions; the divergent positions on the prospect of island regions in the light of the prolonged recession and the conflicting views on the relationship between environmental protection and economic growth.

Keywords: protected areas, co-management, fisheries, Cyclades, development

Society in crisis, relationships in crisis. Teachers talks about parents.

Antigoni-Alba Papakonstantinou* and Stathis Balias**

The present study focuses on the relationships and interactions of secondary education teachers with parents, while taking under consideration the consequences of the economical crisis. More specifically, aim of the study was to analyze the social relations between teachers and parents, to evaluate their contacts when meeting in school and to describe their interactions. Group interviews were conducted to secondary education teachers with specialty to political science. Results indicate that the economical crisis has affected parents' implication into school life and education, as well as the way their reactions concerning their children school problems.

Key words: secondary education teachers, parental implication, teachers and parents

---

* *E-mail:* apospapa@hua.gr

** *E-mail:* fratsea@hua.gr

* *E-mail:* albapap@hotmail.com

** *E-mail:* balias@upatras.gr

Convergence between *Us* and *Others* in the Cyprus conflict during economic recession

Stavros K. Parlalis*

The Cypriot economy has been in dramatic conditions since the accidental explosion in the biggest electricity plant of the island (July 2011). The economic recession brought up a great dispute in the society regarding the responsibility for the accident (left vs right). Both the gradual economic development and the new found natural gas resources helped the decrease of the polarization (2012); also, these conditions created new expectations regarding the forthcoming years, which led to an even greater decrease of the polarization. In addition, the new elected presidents [in the Republic of Cyprus (2013) and in the “TRNC” (2015)] led to a restart of the negotiations. These events were crucial towards the convergence between *Us* and the *Others* in different levels, such as in political and religious leadership in NGOs and organized social movements; nevertheless, reactions and disputes persist.

Keywords: Cyprus, solution, economic recession, convergence

Football memories, Greekness and the Economic Crisis: Otto Rehhagel in the role of political intermediary

Nikolaos Patsantaras*

This study discusses two events that are representative examples of Greekness and methods of reproducing its meaning in accordance to economic, political and social circumstances. The first event is the triumphant and unexpected victory of the national football team in 2004. The second is Otto Rehhagel's visit to Athens in March 2013 – during the period of economic crisis– who in unofficially taking on the role politician-intermediary, attempted to contribute to restoring Greek-German relations.

Keywords: Greekness, Euro 2004, Rehhagel, economic crisis.

---

* *E-mail:* soc.ps@frederick.ac.cy , stavros.parlalis@gmail.com

* *E-mail:* npatsant@phed.uoa.gr

Socio-Economic Practices of Resilience in Greece during the period of crisis

Georgia Petraki* and Nelli Kambouri

Overall, the concept of resilience describes the situation of some households and individuals that survive different forms of hardship in Greece, but it fails to capture the subtle dynamics of social processes. Even households and individuals that manage to survive and endure hardship, are still exposed to conditions of dependency and lack of prospects. Most importantly, practices of resilience do not seem to improve access to the labour market either for the unemployed or for those who work in the informal sector as precarious workers. The stagnation of the economy and the rising unemployment levels lead to a widespread insecurity that undermines all efforts to truly escape the crisis. Moreover the austerity measures contribute to a complete collapse of welfare mechanisms that sustained until now the poorest segments of society. The main positive aspects of resilience that we could identify were those of solidarity initiatives that give both a sense of political purpose and reinforce feelings of belonging to a community. This may also apply to institutions like the Church who offer charity as well as participation and sharing within a religious community. This may perhaps explain why the term hasn't yet been widely used in the Greek literature, and concepts like vulnerability and solidarity are more often. Yet again, we could argue that we should be thinking about the ways in which we could expand the notion of "resilience" to include not only individual or family survival or coping strategies, but also escaping vulnerability through participation in common solidarity projects.

---

* *E-mail:* geopetr@panteion.gr

Transformations to the work model during the period of internal devaluation (2010-2015)

Georgia Petraki* and Yiannis Kyrtzopoulos

Our work hypothesis is that the hegemonic employment model in Greece, which safeguarded employment and strong legal protection for the majority of employees, is in a process of transformation to the opposite direction. In the special conditions created by the policies of internal devaluation under the supervision of the troika, work relations are in a process of change in both the private and the public sector: The institutional protection of employment is “freezing”, and its place is occupied by special regimes, created through the application laws following the successive memoranda imposed by the governments of the last few years. Thus, the employment model tending to generalise in Greece at present, i.e. work with little or no institutional rights, was already in existence during the previous period, but concerned a small part of the active population. The consequence of the abolition of fundamental work rights, is the renewal of the larger part of wage labour through precarious work regimes.

Agriculture and women’s health: addressing the relationship in international literature research

Eugenia Petropoulou* and Vasiliki Petousis**

During the last decades women’s health issues have been addressed in a significant and increasing volume of research which however tends to focus on urban and semi-urban populations. At the same time empirical research substantiates the impact of agricultural work on rural populations health but only minimally considers its gender dimension while pays scant attention to women’s particular health needs. Women however, take central albeit non recognizable place in agricultural production. Furthermore, impacts on the health of women (e.g. reproductive health) may in turn affect the health and well-being of their offspring. The current research aims at revealing the issues identified in international literature and research (paying particular attention when possible to the situation in Greece), addressing gaps in the literature and advancing suggestions for future research and policy.

Keywords: Rural women, reproductive role, impacts on health, Greece.

---

* *E-mail:* geopetr@panteion.gr

* *E-mail:* petrope@uoc.gr

** *E-mail:* petousi@uoc.gr

Solidarity economy, peer production, degrowth and relocalization movements: conceptual questionings about a radical political project and the capitalist 'recapture'

Michail Psimitis*

This article deals with the alternative practices of 'Solidarity Economy', Commons-based Peer Production', and 'Degrowth'. It argues that these practices can be connected together in two ways. Either as a successful, conscious and radical, political project that prospectively aims to compete with capitalism and replace its basic dominant forms of social reproduction. Or as a total or partial subsumption of these alternative practices to the capitalist logic, namely as a failed attempt to implement this political project. The second version does not necessarily mean 'integration' in the strict sense. It mainly refers to the prospect that capitalism and alternative practices could establish a complex of ways of social reproduction at the level of the economy, the political process, and the cultural and biopsychosocial formation. In this complex the competitive policies could strengthen each other, but always under the hegemonic influence and the dominant presence of the capitalist system. Accordingly, we pay particular attention on the groundbreaking role that the relocalization social movements should play in order to make the radical political project succeed, and we criticize the trivial tendency to support the easy 'transition' to an alternative mode of production just because of the existence of alternative practices within capitalism.

Greek media in front of the crisis crossroad

Marina Rigou*

The severe economic crisis which has stricken Greece affects also country's mass media. Under the pressure of huge debts most of them try to survive by shrinking spends and personnel, not to mention the bankruptcy of some historical media conglomerates. The "digital turn" parallel with the neoliberal one was another shock for traditional media which had to face the consequences of the digital technology and the rise of new media. Greek media unable to adopt on time policies to adapt to the new digital era, faced a structural crisis which was followed by the economic crisis. Being on transition media didn't make it undermining public sphere. This fact could be considered as a decisive strike against democracy given that public sphere is democracy's functional core.

---

* *E-mail:* psimitis@soc.aegean.gr

* *E-mail:* rigoumarina@yahoo.gr .

The Critique of Modern Technology in Phenomenological Thought

Vassilios Romanos*

This presentation discusses Martin Heidegger's thesis, that modern Reason despite its explicit connection with the "exodus" of man from its self-imposed "immaturity", political emancipation and rational enlightenment, culminates with the erection of a technologically overdetermined closed system. It aims at showing that this thesis blurs the prospect of transcending the diffused instrumentality that tends to colonize the modernist world as a whole, while it questions the conditions under which a critical political program could restore human freedom.

The "Austerity Surveillance" of Greek Citizens in the years of the crisis and under the Memoranda regime (2010-14)

Minas Samatas*

In this chapter we briefly analyze the features and functions of the "austerity surveillance" (AS), under the extreme austerity regime in Greece during the crisis period 2010–2014, before the election of the leftist government. AS is a specific kind of coercive, neoliberal surveillance, which in the name of fighting tax evasion and corruption is targeting the middle and lower economic strata, covering up the rich upper classes. It is based mainly on "coveillance", i.e. citizen-informers' grassing, public naming and shaming. We also make an assessment of AS' efficiency in the Greek case, comparing it with other types of past authoritarian surveillance in Greece and in other current advanced surveillance societies.

Keywords: austerity surveillance, austerity regime, coveillance; Greece in crisis

Social Entrepreneurship in Greece: Institutional framework, trends and challenges

Nikos Sarris*

The concept of social economy is popular especially in times of economic crisis. In Greece, social economy is not particularly developed, as the implementation of policies and practices is still on a basic level. The aim of this article is first to explain the peculiarities of the social economy and the social enterprises and then to present the institutional framework for the operation of the social entrepreneurship in Greece, as it exist in Law 4019/2011. Special focus is also given in the European Union policies concerning the social economy, its initiatives for financing the sector of social enterprises, and its priorities concerning Europe 2020.

---

* E-mail: romanos@uoc.gr

* E-mail: samatasm@uoc.gr

* E-mail: nsarris@ath.forthnet.gr

The monopoly of violence – states in contemporary Western European societies and the contemporary culture of self-compulsion

Nikolaos Sfakianos*

The institution of the state is a reality shaped by the human himself, as opposed to society, which is we would say the natural reality of the human in its collective dimension. Every human lives and emerges within a society that recognizes him as a social being while, through the state, he acquires the status of a free citizen. Since the Western human acquires his citizenship through the state, the state can't be anything else but an intermediary of all human relations. It is this institution what this paper is investigating, with the views of classical authors being the starting point. In the second part of the investigation, "the contemporary culture of self-compulsion" is analyzed. The focus of the study here is primarily the modern European and Western civilization. Finally, an attempt is made to clarify the relationship between the state monopoly of violence and the modern culture of self-compulsion.

Socioeconomic effects of population concentration in the coastal area. The case of Region of Western Greece

Alexia Siahou*

The European coastal zone gathers intense scientific interest as it is an interaction space of the social and economic asset. The last years, it is recognised the need to establish a law framework in European level and to address problems in a context of governance. The rich natural resources and the unplanned development of all productive sectors have as a consequence the intense urbanization, the environmental degradation and the land use conflicts. Malfunctions are intensified in the Greek space from the lack of infrastructure and legislative framework and last but not least from the duplication of responsibilities.

Keywords: coastal area, population density, land use conflicts, urbanization, environmental degradation.

---

* *E-mail:* niksfakia@hotmail.com.

* *E-mail:* alexiasiachou@hua.gr

The public humiliation of HIV-positive women on the Internet: representations on Greek news websites and on Twitter

Ismini Sioula-Georgoulea*

In May 2012 in Athens, during the pre-election period, we witnessed an unprecedented women hunt. The population of immigrant women prostitutes, through its identification with the HIV virus, was stigmatized as dangerous and labeled as a “health bomb”. The presentation will explore the way three systems of power are being intertwined in the above paradigm: gender, nation and sexuality. By applying critical discourse analysis on the sovereign discourses that were articulated in the online press while the arrests and custodies were taking place (30/04-31/10/2012) and on the anti-dominant discourses articulated on Twitter during the first 3 days of the unraveling of events, we try to highlight the stereotypes that led to this prosecution and the criticism that they received.

Keywords: nation; gender; sexuality; critical discourse analysis; mass media; social media.

The Greek military family during the crisis

Dimitris Smokovitis*

This recommendation aims to first analyze how services for mental and social support of military personnel and of their families are organized within a support system at international and national level and secondly, how the families of the Military make use of this system.

Comparing with the care of their “apomachous” U.S.A servicemen and their families in order to bring the policy that could be applied in Greece in this field. They will discuss issues concerning the relationship of military families and the broader society during the current economic crisis.

Also, where possible, will present solutions for improving the psychosocial support within the framework of the financial restrictions imposed by the crisis.

Keywords: Military personnel, military families, relationship of military with society in crisis.

---

* *E-mail:* ismini.sioula@gmail.com

* *E-mail:* lnicola@otenet.gr

Collective Action and Political System during the Crisis: Limits, Interactions, Perspectives

Nikos Souzas* and Christos Iliopoulos**

The appeal of Greece to the support mechanism (IMF, EU, ECB) took place almost a year and a half after the “December ’08 revolt”, followed by the “squares movement” (2011) which, in turn, developed action against the austerity measures imposed by the, so called, first “memorandum”. In both cases of the “squares’ multitude” and the “December’s insurrectionists”, a demarcation trend towards the parliamentary institutions and a “prefigurative” one concerning direct democracy was observed. Moreover, an intense interaction between the social mobilizations and the political party system was noticed, which led to critical and uncharted transformations of the central political scene.

On “crisis”: Perceptions, issues and conceptualizations in three successive generations of women

Maria Thanopoulou and Joanna Tsiganou*

In Greek public discourse the term of “crisis” is usually conceptualized in its economic dimension referring to the abrupt deterioration of the country’s financial situation. Nevertheless the narrations of the social subjects include also other dimensions of the term of “crisis” such as “choice” and “decision” which in turn refer to shaping of an opinion, to condemnation of persons or behaviors and to criticizing of the current state of affairs each time. Moreover, these narrations imply or conceal issues to be judged or to be decided.

Aiming at bridging the gap between public speech and narrations within Modern Greek society we attempted a preliminary qualitative research in three successive generations of women belonging to the middle social strata. Our objective was to investigate the multiple perceptions and conceptualizations of the term “crisis”, by generation and comparatively. We were also interested in discovering the issues concealed in the different meanings used in the subjects’ narrations. Our basic hypothesis is that the different conceptualizations of the term “crisis” are related to the social transformations occurring during crisis as well as to the different conditions of each generation’s socialization.

By means of this preliminary qualitative research we wish to find out other meanings of the term “crisis” – beyond the economic one – appearing to the narrations of the social subjects interviewed. Our aim is to contribute to the comprehension of the complexity inherent in every research attempting to study the issue of “crisis”.

Keywords: Crisis, living-experience, transgenerational transmission, value system, gender.

---

* E-mail: nikos_souzas@yahoo.gr

** E-mail: cris.ilios@gmail.com

* E-mail: jtsiganou@ekke.gr

Rural development and rural areas: challenges and potentials for the local communities in Greece, during crisis

Alexandra Theofili*

During the financial crisis, Greek rural areas showed a remarkable “resilience” in relation to semi-urban and urban areas. Given the need to redesign the central development policy and to exploit the potential of rural areas, the following text attempts to outline the prospects and potentials of the LEADER axis (European Rural Development Policy 2007-2013) in order to address the economic and social impact of crisis at local level.

Keywords: rural development, sustainable rural development, LEADER axis

Racist violence in crisis Greece (2010-2015): data, characteristics, interpretations

Thanasis Theofilopoulos*

Racist violence is a phenomenon that preceded the socio-economic crisis, taking into account relevant reports from NGOs and the media. The reasons should be sought (and) in temporal phenomena such as hate speech by institutional factors, weaknesses of the educational system, the lasting impunity of the arbitrariness of the Police, the reproduction of stereotypes from media and not only in the "competitiveness" between "indigenous" and "foreigners" for the benefits of the - due to the crisis - shrinking welfare state and the reduction of the jobs positions. Also, the absence of a central, national racist violence recording system does not allow the promotion of the full extent and evolution over time of the phenomenon.

---

* *Email:* alex.theofili@hua.gr

* *E-mail:* thanostheofilopoulos@hotmail.com

Prisoners in language's underworld: a cultural approach to the Greek crisis

Nicolaos Tsiros*

The study analyzes the extended usage of the verbal abuse in Modern Greek society and specifically both in the private realm and in public discourse of media. The operative events of the lack of communication are analyzed, as well as the results that this lack produces. A combination of political, economical and ideological reasons is responsible for the constant deduction of the public discourse in our country. This led to the slow – but stable– political debasement and to conceptional shrinking of the communication itself. The question also arises whether and under which condition is still possible the restoration of an interlocutory and, eventually, honest communication, as regards its conditions. Sociology of culture should certainly take into account the language as a materialistic occurrence of individual and social operation and to move in the direction of the attempt of re-basement of Rationality.

Representation of the First World War – Beyond suffragette. The fight for equality isn't over

Ifigenia Vamvakidou,* Andromachi Solaki** & Aspasia Papadima***

Understanding Gender in Contemporary Popular Cinema examines the way that contemporary film reflects today's changing gender roles. In this study we apply historic and semiotic analysis on a new cinematographic narration about «Suffragette», 2015 by Sarah Gavron & Aby Morgan, in the political context of the First World War. The involvement of women in the war effort did much to change perceptions of the role of women in British society. During the war years women undertook jobs normally carried out by men and proved they could do the work just as well. Bourdieu's sociology of practice offers a theoretical framework for fundamentally reconstructing sociology to integrate gender as a central category.

Keywords: History, Cinema, Gender, Gender Studies, Feministic Movement, Feminist Analysis

---

* *E-mail:* tsirosdimitris@hotmail.gr

* *E-mail:* ibambak@uowm.gr

** *E-mail:* machisolaki@gmail.com

*** *E-mail:* aspasia.papadima@cut.ac.cy

Disabled people in Greece during the crisis: The vice of exclusion tightens even more.

Dimitrios K. Vantsis *

The gradual disintegration of official protection networks for the majority of Greeks and the resulting recession during the previous six years comprise the framework within which disabled people are asked to survive. Focusing on three areas of this specific group's life –namely employment, access and health- we manage to form an image of reality which cannot be characterized as satisfactory. A multitude of obstacles, physical, structural and institutional, along with the crumbling of the familial institution, which effectively started by its financial bleeding, as a strong absorber of the consequences of unemployment and low income compound the repercussions of the current crisis. In an environment rife with danger, fear and insecurity, disabled people find themselves all the more marginalized and victims of structural and institutional barriers that result in their future prospects becoming far from optimistic.

Keywords: disabled people, economic crisis, health, access, employment.

The social economy as an alternative for managing and regulating refugee flows and refugee crises

Panagiota Vathi* and Dimitris Kapoyiannis**

The fact that the current refugee crisis is happening in conditions of capitalist globalisation and economic recession creates new terms for the set of problems that are typically associated with it. In order to handle these problems, a combination of previously tested methods and institutional innovations is deemed necessary.

The present paper investigates the possibilities of drawing knowledge and experience through organisational learning, as this derives from the theory and practice of Social and Solidarity Economy (SSE). It is therefore acknowledged that a different perspective on the aforementioned problems is necessary, one that includes the organisational upgrade of the “social” for the resolution of generalised “deregulations”.

Finally, we argue that the complementary and equilibrating methods of regulation that stem from SSE are a viable alternative to strategies that were applied in the past, with known results, which are defined relative to the dominant methods of regulation (“bank-centric” and “state-centric”).

Keywords: Social and Solidarity Economy (SSE); refugee crisis; organizational learning; institutional innovation

---

* E-mail: dvantsis@staff.teicrete.gr

* E-mail: pvathi8@gmail.com

** E-mail: ekap46@otenet.gr

The social profile of Greece in times of economic crisis: the multidimensional aspect of quality of life shaping living conditions in Greece.

Eleana Velentza*

The study investigates how the living conditions of the Greek people have been affected since the outburst of the economic crisis. Living conditions, defined as a broader concept in the context of quality of life, form the overall well-being of people in a society. Objective and subjective indicators such as poverty, income inequality, social exclusion, material deprivation and life satisfaction, cover specific dimensions of quality of life. The analysis is based on data utilization of the European Survey on Income and Living Conditions 2013 with income reference period 2012. The total population is confronted with the increase of poverty as well as income inequality, deprivation of basic goods and lack of life satisfaction and at the same time, men, women and individuals of low educational attainment face the same risk of poverty and social exclusion.

Keywords: economic governance, economic crisis, Greece, living conditions, quality of life.

Fordism in Film Production: Case Study of Finos Film

Christos Xenos*

Purpose of this research is the analysis, description and commentary of Fordism in film production, through the case study of Finos Film (1942-1977) in Greece, the most important film production company at the period of the Old Greek cinema, whose films are very popular amongst the audience even today. This research focuses on the mode of production, as a further factor of Finos Film success, which follows the footsteps of the Fordist structure of the respective studios of Hollywood. Until recently, the research concerning Finos Film was based on oral testimonies of its collaborators. Moreover, the contribution of our work lies, also, in the research of the files of Finos Film, which was conducted for the first time.

Keywords: Greek cinema, Old Greek Cinema, standardization, production line, star system, censorship.

---

* *E-mail:* velentza.el@hotmail.com

* *E-mail:* xenoschristos@hotmail.com

The gendered dimensions of the economic crisis in the globalized capitalist system

Chryssanthi Zachou*

The triadic scheme capitalism-globalization- economic crisis about the social system which has become the subject of recent sociological analysis, is integrally tied to gender. Drawing on a number of relevant studies, this paper focuses on some constitutive dimensions of the crisis. More specifically, it focuses on: (a) the gendered character of financial architecture, (b) gender inequalities in labor relations, (c) the shrinking of the welfare state and the gendered impact of the crisis on social institutions as well as the gendered responses to social problems. The cumulative impact of these processes has devastating consequences for women. Moreover, the “gender neutrality” or “gender blindness” of adopted policies, consciously or unconsciously neglects women’s significant role in social reproduction and unpaid care work as a means of counterbalancing the impacts of the shrinking of the welfare state and austerity measures.

Keywords: economic crisis, gender, globalization, capitalism, gender inequalities, austerity.

The problematic political and the weak civil society. An ecosystemic approach of the Greek crisis. Where and how should we seek for solutions?

Panagiotis Zannis*

The narratives for the causes of crisis that dominated the public sphere over the past six years focused on the economy and politics and on the suggested solutions. The problem was only political and economic? As it is documented, it was primarily social. The previous dimensions became hypertrophic because of the weakness of the “social”, in the sense of weakness of civil society and the absence of social ethics. In this context are presented proposals of how the social dimension can be strengthened, and ultimately become a mound to crisis

Keywords: Civil society, social ethics, crisis, proposals

---

* E-mail: czachou@acg.edu

* E-mail: pzannis@athena-net.gr

Popular Culture in Times of Crisis: Multiculturalism and Self Management in Kerameikos' Carnival

Reggina Zervou*

Since February 2010, two months before the first austerity Memorandum, a carnival is celebrated in the streets of Keramikos, a declined former workers' district of central Athens that gathers immigrants, roma, old and new residents - gentrifiers. Organized by a group of new coming artists and alternatives, this cultural event aims at expressing the artistic worries and the need for feeling free and enjoy, while at the same time it seeks a bond with the rest of the neighborhood's social groups, in a try to create a sense of community. This paper, based on participant observation and semi structured interviews, stresses on the self managed and multicultural character of the event and the way it adheres to the urban crisis landscape.

Keywords: carnival, street culture, integration, multiculturalism, crisis, community

The socio-economic contribution of older people to the Greek family during the economic crisis

Eleni Zyga*

The economic crisis has affected many sectors of Greek society. The changes observed in economic and social fields affect almost vulnerable groups which are to a greater degree of risk of social exclusion today than before.

Among these groups, elderly, pensioners and unemployed trying to cope with the consequences brought on by the financial crisis acting supportively within the family often replacing the role of the state and official forms of care.

This paper aims to highlight the active role of elderly and pensioners -through reference to personal testimonies of unemployed persons- during the Greek crisis.

Keywords: elderly, pensioners, unemployed, economic crisis.

---

* E-mail: rzervou@gmail.com

* E-mail: zygael@hotmail.com

ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑ:

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 5^{ΟΥ} ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΠΑΝΤΩΝ
ΧΡΗΜΑΤΩΝ
ΜΕΤΡΟΝ
ΑΝΘΡΩΠΟΣ
ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΕΚΕ)

Συνδιοργάνωση

ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΜΜΕ, ΕΚΠΑ

5ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ
– ΕΞΙ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ

Αθήνα, 10-12 Δεκεμβρίου 2015

ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΜΜΕ, ΕΚΠΑ - ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ 1, ΑΘΗΝΑ

ΠΕΜΠΤΗ 10 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2015

10.30-11.00 Προσέλευση – Εγγραφές

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

11.00-12.30 **Κουλτούρα - Πολιτισμός - Κρίση I**

Προεδρεύει: ANNA ΛΥΔΑΚΗ, Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο.

Συμμετέχουν:

ΑΘΗΝΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Αναπληρ. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο, & ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥΔΗ, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Πάντειο Παν/μιο: «Πολιτισμικές πρακτικές ανθεκτικότητας στην κρίση».

ΡΕΓΓΙΝΑ ΖΕΡΒΟΥ, Ερευνήτρια, Υπουργείο Παιδείας, «Η λαϊκή κουλτούρα σε καιρούς κρίσης: Πολυπολιτισμικότητα και αυτοδιαχείριση στο καρναβάλι του Κεραμεικού».

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Αναπληρ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης: «Φωτογραφία και ετερότητα. Το βλέμμα του δυτικού ανθρωπισμού».

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΒΑΜΒΑΚΙΔΟΥ, Καθηγήτρια, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας & ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΣΟΛΑΚΗ, Υ/Δ, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας: «Έμφυλες αναπαραστάσεις του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου. Οι σουφραζέτες επιστρέφουν{;}».

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

11.00-12.30 **Ορθοδοξία & Κρίση**

Προεδρεύει: ΘΕΩΝΗ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ.

Συμμετέχουν:

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΚΑΔΑΣ, Δρ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο: «Κοινωνικές διαστάσεις της κρίσης στην οικονομική

ιδεολογία της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος».

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΥΡΑΜΠΗΣ, Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο: «Η ελληνική ορθοδοξία στο σταυροδρόμι της κρίσης - τα δύο πρόσωπα του Ιανού».

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΑΝΤΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν/μιο Ιωαννίνων: «Για τη σχέση της “οικονομικής κρίσης” της ορθοδοξίας και της κρίσης της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας».

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Δρ. Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πάντειο Παν/μιο: «Ο δημόσιος λόγος της Ορθόδοξης Εκκλησίας για την οικονομική κρίση: μεταξύ ηθικολογίας και επιστροφής στην πνευματικότητα».

12.30-12.45 Διάλειμμα

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

12.45-14.15 **Παιδιά/Νέοι και Κρίση**

Προεδρεύει: ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΟΡΩΝΑΙΟΥ, Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο.

Συμμετέχουν:

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΟΡΩΝΑΙΟΥ, Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Παν/μιο, ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΛΕΞΙΑΣ, Αναπλ. Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Παν/μιο, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Δρ. Κοινωνιολογίας, Ερευνητής Πάντειου Παν/μίου, ΕΙΡΗΝΗ ΧΙΩΤΑΚΗ-ΠΟΥΛΟΥ, Δρ. Κοινωνιολογίας, Ερευνήτρια Πάντειο Παν/μιο, ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΑΓΙΑΣ, Υ/Δ Ψυχολογίας, Ερευνητής, Πάντειο Παν/μιο: «Η ποιότητα ζωής παιδιών και νέων σε περιόδους κρίσης».

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΜΠΑΝΟΓΛΟΥ, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου & ΙΩΑΝΝΑ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ιατρός ΕΣΥ, Αττικό Νοσοκομείο: «Ανεργία, κρίση στην υγεία και επιπτώσεις στα παιδιά».

ΕΛΠΙΔΑ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ, Μ.Δ. στην Εκπαίδευση ΕΑΠ: «Αναπαραστάσεις εφήβων αναφορικά με την απόδοση ευθυνών για τη σημερινή οικονομικο-κοινωνική κρίση».

ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ-ΜΑΝΔΡΟΣ, Υ/Δ Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, King's College London, & ΚΩΝ/ΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΗΣ, Μεταπτυχιακός Φοιτητής, ΠΜΣ Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης & Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ: «Η νεολαία απέναντι στην κρίση: αναδυόμενες τάσεις και τομές στην πολιτική κουλτούρα του φοιτητικού σώματος».

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

12.45-14.15 **Εργασία και Απασχόληση Ι**

Προεδρεύει: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΑΡΑΚΙΟΥΛΑΦΗ, Επίκ. Καθηγήτρια, Παν/μιο Κρήτης.

Συμμετέχουν:

ΚΟΡΙΝΑ ΚΟΜΗΝΟΥ, Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Παν/μιο & ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΖΗΣ, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Παν/μιο: «Το περιεχόμενο της εργασίας στον όμιλο επιχειρήσεων την περίοδο της οικονομικής κρίσης - Ο ρόλος των θυγατρικών εταιρειών».

ΑΝΝΑ ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΑΚΗ, ΣΕΠ, ΕΑΠ & ΘΑΝΑΣΗΣ ΤΣΑΚΙΡΗΣ, Διδάκτορ Πολιτικής Επιστήμης, ΕΚΠΑ: «Εργατικές κινητοποιήσεις τα χρόνια της κρίσης: Ερμηνεία και συμπεράσματα».

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ, Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Παν/μιο: «Οι έμφυλες επιπτώσεις της κρίσης στη γυναικεία απασχόληση στις τράπεζες».

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΡΓΩΝΑΚΗ, Μ.Δ. στην Πολιτιστική Διαχείριση, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειο Παν/μιο: «Επαγγελματικό gaming και η έμφυλη ταυτότητα του επαγγελματία παίκτη».

ΑΙΘΟΥΣΑ 3

12.45-14.15 **Κρίση και Ιδεολογία**

Προεδρεύει: ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΕΙΟΣ, Καθηγητής, ΕΚΠΑ.

Συμμετέχουν:

ΑΝΔΡΕΑΣ ΔΑΒΑΛΑΣ, Δρ. Πολιτικής Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου: «Ιδεολογικές διαφοροποιήσεις στην εποχή

της κρίσης. Προς μία ιδεολογικο-πολιτική ομογενοποίηση;»

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου: «Ο δημόσιος πολιτικός λόγος της εθνικιστικής ιδεολογίας κατευθυνόμενος στο αθλητικό - οπαδικό φαινόμενο».

ΗΡΑΚΛΗΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Πάντειο Παν/μιο: «Ιδεολογία και κριτική: η ανάλυση λόγου ως κριτική της ιδεολογίας».

14.15-15.00 *Διάλειμμα Μεσημβρινό*

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

15.00-16.30 **Μετανάστευση I**

Προεδρεύει: ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΨΗΜΜΕΝΟΣ, Αναπληρ. Καθηγητής, Πάντειο Παν/μιο.

Συμμετέχουν:

ΣΤΕΦΑΝΙΑ ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗ, Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης: «Οι μεταναστευτικές ροές στην Ελλάδα εν καιρώ κρίσης».

ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ ΟΡΦΑΝΟΣ, Έκτακτο Διδακτικό Προσωπικό, Τμήμα Προσχολικής Αγωγής, ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης: «Ο ξένος και η αποξένωση. Η κοινωνιολογία του ξένου και το προσφυγικό ζήτημα».

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Αναπληρ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Παν/μιο: «Ανθεκτικές (Resilient) μεταναστευτικές πολιτικές ένταξης και απασχόλησης σε περίοδο κρίσης στην Ελλάδα».

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

15.00-16.30 **Εκπαίδευση & Κατάρτιση I**

Προεδρεύει: ΝΙΚΟΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν/μιο Δυτ. Μακεδονίας.

Συμμετέχουν:

ΛΕΜΟΝΙΑ ΠΕΤΡΑ, Εκπαιδευτικός, ΥΠΕΘ & ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΙΑΒΡΙΜΗΣ, Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο

Αιγαίου: «Οικογενειακές αξίες και κρίση: η περίπτωση των εκπαιδευτικών της Λέσβου».

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΖΗΣΗ, Εκπαιδευτικός, ΥΠΕΘ & ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΙΑΒΡΙΜΗΣ, Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου: «Κοινωνικές αξίες εκπαιδευτικών μετά την κρίση στη νήσο Λέσβο».

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΜΑΡΚΟΓΙΑΝΝΑΚΗ, Εκπαιδευτικός Π.Ε.0 2. & ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΥΤΡΟΥΚΗΣ, Διδάσκων, Παν/μιο Θράκης: «Διαφοροποιούνται οι ηγετικές/διοικητικές ικανότητες των διευθυντικών στελεχών των Σχολείων της Β/βάθμιας Εκπαίδευσης σε σχέση με το φύλο; Μία εμπειρική μελέτη υπό το πρίσμα της κρίσης».

ΟΛΓΑ ΝΤΕΛΗ, Μ.Δ. Μεθοδολογία και Εφαρμογές στην Κοινωνική Πολιτική, Πάντειο Παν/μιο: «Συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση στην Ελλάδα. Η περίπτωση των προγραμμάτων voucher».

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΘΑΝΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν. Ιωαννίνων & ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΥΡΓΙΟΣ, Υ/Δ, Παν/μιο Ιωαννίνων: «Η σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση των γονέων και τη χρήση των συστημάτων διαχείρισης εκπαιδευτικού περιεχομένου στο πανεπιστήμιο».

ΑΙΘΟΥΣΑ 3

15.00-16.30 **Εργασία και Απασχόληση II**

Προεδρεύει: ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΕΤΡΑΚΗ, Αναπληρ. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο.

Συμμετέχουν:

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΕΤΡΑΚΗ, Αναπληρ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Παν/μιο & ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΥΡΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΔΣ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Παν/μιο: «Αλλαγές στο μοντέλο εργασίας».

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΦΟΥΣΚΑΣ, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο: «Οικιακή εργασία και αποσυλλογικοποίηση: Επιπτώσεις της οικιακής εργασίας στην κοινοτική και συνδικαλιστική οργάνωση των μεταναστριών οικιακών εργατριών σε περίοδο κρίσης».

ΑΡΗΣ ΑΣΠΡΟΥΛΗΣ, Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Παν/μιο: «Σιωπηρή σύμβαση εργασίας και νέες μορφές πατρωνίας».

16.30-16.45 *Διάλειμμα*

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

16.45-18.15 **Μετανάστευση II**

Προεδρεύει: ΧΡΥΣΑ ΖΑΧΟΥ, Επίκ. Καθηγήτρια, American College of Greece - Deree.

Συμμετέχουν:

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΠΟΥΛΑΚΙΔΑΚΟΣ, Λέκτορας, Συνεργάτης Εργαστηρίου Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ, ΕΚΠΑ & ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΕΙΔΑ, Παν/μιο Bournemouth & ΕΚΠΑ: «Μετανάστευση και δημόσιος λόγος: Πολιτικές και δημοσιογραφικές αφηγήσεις για τη μετανάστευση στην Ελλάδα».

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΛΚΙΑ, Ειδικό Επιστημονικό Προσωπικό & Επικεφαλής Ομάδας Χειριστών Υποθέσεων Διεθνούς Προστασίας, Υπηρεσία Ασύλου, Υπουργείο Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης: «Διεθνής Προστασία: Η Ελληνική Υπηρεσία Ασύλου».

ΜΑΝΩΛΗΣ ΧΡΥΣΑΚΗΣ, Διευθυντής Ερευνών, ΕΚΚΕ & ΒΙΒΙΑΝ ΓΑΛΑΤΑ, ΣΕΠ, ΕΑΠ: «Η κοινωνική ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα».

ΔΗΜΗΤΡΑ ΓΙΑΖΙΤΖΗ, Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνικής & Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Παν/μιο Πελοποννήσου: «Αφηγήσεις ζωής Αλβανών μεταναστών που κατοικούν στη Λήμνο: μια βιογραφική προσέγγιση».

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

16.45-18.15 **Εκπαίδευση & Κατάρτιση II**

Προεδρεύει: ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν/μιο Πάτρας.

Συμμετέχουν:

ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Εντεταλμένος Διδασκαλίας & ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΜΠΑΛΙΑΣ, Αναπληρ. Καθηγητής.

ΕΚΠΑ / Παν/μιο Πατρών: «Κοινωνία σε κρίση, σχέσεις σε κρίση. Οι εκπαιδευτικοί μιλούν για τους γονείς».

ΟΛΓΑ ΤΖΑΦΕΑ, ΙΑΚΩΒΟΣ ΤΣΙΠΛΑΚΙΔΗΣ, Ε. ΤΣΑΓΚΑ, ΕΛΕΝΗ ΣΙΑΝΟΥ-ΚΥΡΓΙΟΥ, Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Τμήμα Φ.Π.Ψ. Παν/μιο Ιωαννίνων: «Αποφασίζοντας για το μέλλον: επιλογή σπουδών για την ανώτατη εκπαίδευση στην εποχή της κρίσης».

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΘΑΝΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν/μιο Ιωαννίνων & ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΜΠΟΥΝΑ, Υ/Δ, Παν/μιο Ιωαννίνων: «(Ανα)παρωγή και (εν)δυνάμωση των έμφυλων διακρίσεων στο σχολείο μέσα από άτυπες διαδικασίες».

ΑΙΘΟΥΣΑ 3

16.45-18.15 **Η Επικαιρότητα των Κλασικών Θεωρήσεων**

Προεδρεύει: ΡΟΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ.

Συμμετέχουν:

ΣΤΕΛΙΟΣ ΧΙΩΤΑΚΗΣ, Ομότ. Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Παν. Κρήτης: «Η “πολιτική ως επάγγελμα” του Βέμπερ και η σημερινή κρίση στην Ελλάδα: η επικαιρότητα ενός κλασικού κειμένου».

ΝΙΚΟΣ ΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Αναπληρ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου: «Κοινωνικοοικονομική κρίση και επιπτώσεις στην πολιτική συμπεριφορά. Η ελληνική κρίση και το “πείραμα” του Marienthal».

ΣΠΥΡΟΣ ΓΑΓΓΑΣ, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Deree - The American College of Greece: «Η σύγκλιση των αξιών. Προς μια απόπειρα εντοπισμού της σημασίας του Max Scheler για την κοινωνιολογία του Talcott Parsons».

18.15-18.30 *Διάλειμμα*

ΕΠΙΣΗΜΗ ΕΝΑΡΞΗ

Αμφιθέατρο «Αγγελοπούλου» (Αριστείδου 11)

- 18.30-19.00** **Χαιρετισμοί, Προσφώνηση, Εναρκτήρια Ομιλία**
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης, Πρόεδρος ΕΚΕ: «Η κρίση και η κρίση της κοινωνιολογίας».
- 19.00-20.30** **Στρογγυλό Τραπέζι: Η Χρησιμότητα της Κοινωνικής Έρευνας σε Εποχή Κρίσης**
Προεδρεύει: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ, Καθηγητής, ΕΚΠΑ.
ΤΑΚΗΣ ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Καθηγητής, Παν/μιο Πελοποννήσου.
ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΣΗ, Καθηγήτρια, Παν/μιο Κρήτης.
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ-ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΥΡΤΣΗΣ, Καθηγητής, ΕΚΠΑ.
ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ, Ερευνήτρια Α', ΕΚΚΕ.
ΝΙΚΟΣ ΦΩΚΑΣ, Καθηγητής, Παν/μιο Eötvös Loránd.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 11 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2015

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

9.15-10.45 **Ειδική Συνεδρία: Σχέσεις Πόλης-Υπαίθρου**

Προεδρεύει: ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής, Χαροκόπειο Παν/μιο.

Συμμετέχουν:

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Παν/μιο & ΛΟΥΚΙΑ-ΜΑΡΙΑ ΦΡΑΤΣΕΑ, Υ/Δ, Τμήμα Γεωγραφίας Χαροκόπειο Παν/μιο: «Η πρόκληση της συνδιαχείρισης σε μια προστατευόμενη περιοχή του Αιγαίου: Αναλύοντας τις επιδιώξεις των τοπικών φορέων και των αλιέων στη Σύρο και την Άνδρο».

ΣΟΦΙΑ ΣΚΟΡΔΙΛΗ, Αναπλ. Καθηγήτρια, ΘΑΝΑΣΗΣ ΛΑΚΡΙΝΤΗΣ, Υ/Δ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΝΤΟΣ, Υ/Δ, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Παν/μιο: «“Μαζί να τα φάμε”»: Νέες σχέσεις ανάμεσα σε καταναλωτές και παραγωγούς τροφίμων στην Ελλάδα της κρίσης».

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΘΕΟΦΙΛΗ, Υ/Δ, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Παν/μιο: «Αγροτική ανάπτυξη και ύπαιθρος χώρος: προκλήσεις και δυνατότητες για τις τοπικές κοινωνίες στην Ελλάδα της κρίσης».

ΑΛΕΞΙΑ ΣΙΑΧΟΥ, Υ/Δ, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Παν/μιο: «Κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις από την πληθυσμιακή συγκέντρωση στον παράκτιο χώρο. Η περίπτωση της περιοχής της Δυτικής Ελλάδας».

ΕΥΓΕΝΙΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Λέκτορας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης & ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΕΤΟΥΣΗ, Επίκ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης: «Γεωργία και υγεία των γυναικών: διερεύνηση της σχέσης, διαπιστώσεις & προτάσεις».

9.15-10.45 **Εκπαίδευση & Κατάρτιση III**

Προεδρεύει: ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν/μιο Πάτρας.

Συμμετέχουν:

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Παν/μιο Πάτρας & ΓΕΩΡΓΙΑ ΓΟΥΓΑ, Δρ. Κοινωνιολογίας: «Αμφιθέατρο υπό κρίση. Η υπό οικονομική κρίση ρύθμιση του χώρου της Ελληνικής Ανώτατης Εκπαίδευσης».

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΝΤΖΑΡΑ, Επίκ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο: «Η εκλογίκευση της ελληνικής εκπαίδευσης σε συνθήκες κρίσης (2009-2014)».

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΑΛΤΙΝΤΑΣΙΩΤΗΣ, Δάσκαλος-Ερευνητής, ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΟΥΡΤΟΥΡΑΣ, Επίκ. Καθηγητής, ΠΤΔΕ, ΑΠΘ, ΑΡΓΥΡΗΣ ΚΥΡΙΑΔΗΣ, Καθηγητής, ΤΕΠΑΕ, ΑΠΘ & ΚΩΣΤΗΣ ΤΣΙΟΥΜΗΣ, Καθηγητής, ΤΕΠΑΕ, ΑΠΘ: «Σχολικές διαδρομές των μουσουλμανοπαίδων. Η περίπτωση ενός Δημοτικού σχολείου της Θεσσαλονίκης».

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΑΛΕΒΙΖΟΣ, Υ/Δ, Πάντειο Πανεπιστήμιο, ΒΑΡΒΑΡΑ ΒΕΛΗ, Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο, ΜΑΓΔΑΛΗΝΗ ΕΛΕΥΘΕΡΟΓΛΟΥ, Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο: «Εκπαίδευση και οικονομική κρίση: η περίπτωση των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων του νομού Αττικής».

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΪΝΑΣ, Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο, Επιστημ. Συνεργάτης ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδας: «Αποτελέσματα έρευνας σχετικά με τα επιχειρησιακά πρότυπα των ελληνικών ΜΚΟ του τομέα των Κοινωνικών Υπηρεσιών και του Περιβάλλοντος. Η εφαρμογή εργαλείων, τεχνικών και καλών πρακτικών για την αποτελεσματική διοίκηση και διαχείριση πόρων στο πλαίσιο της Οργανωσιακής Μάθησης των ΜΚΟ».

10.45-11.00 *Διάλειμμα*

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

11.00-12.30 **Ειδική Συνεδρία: Επιχειρηματικότητα και Κοινωνική Συνοχή στην Ελλάδα της Κρίσης**

Προεδρεύει: ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής, Χαροκόπειο Παν/μιο.

Συμμετέχουν:

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ: «Επιχειρηματικότητα, ανταγωνιστικότητα και κοινωνική συνοχή: προς μια συγκρότηση ενός κοινωνιολογικού αντικειμένου».

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΠΑΛΟΥΡΔΟΣ, Διευθυντής Ερευνών, ΕΚΚΕ: «Επιχειρηματικότητα μεταναστών Μουσουλμάνων στην Αττική».

ΣΩΤΗΡΗΣ ΧΤΟΥΡΗΣ, Καθηγητής, Παν/μιο Αιγαίου: «Εταιρική κοινωνική ευθύνη, κοινωνικό κεφάλαιο & επιχειρηματικότητα».

ΝΙΚΟΣ ΣΑΡΡΗΣ, Ερευνητής ΕΚΚΕ: «Κοινωνική επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα: Θεσμικό πλαίσιο, τάσεις, προοπτικές».

ΛΑΟΥΡΑ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Δρ Κοινωνιολογίας, Εμπειρογνώμων ΕΙΓΕ/ΕΚΠΑ: «Γυναικεία επιχειρηματικότητα στη σύγχρονη ευρωπαϊκή πραγματικότητα».

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

11.00-12.30 **Κοινωνία των Πολιτών I**

Προεδρεύει: ΡΟΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ.

Συμμετέχουν:

ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗΣ, Αναπλ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου & ΚΩΣΤΑΣ ΡΟΝΤΟΣ, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου: «Πολιτική συνείδηση και πολιτειακή αρετή τα χρόνια της κρίσης».

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΛΟΥΚΙΔΟΥ, Υ/Δ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ: «Κοινωνία πολιτών την περίοδο της κρίσης».

ΑΓΓΕΛΟΣ ΛΟΥΚΑΚΗΣ, Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης: «Δράσεις και διεκδικήσεις οργανώσεων αλληλεγγύης στην Ελλάδα: 2009-2015».

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΚΟΥΣΟΥΛΕΝΤΗ, Κοινωνική Λειτουργός, Μ.Α. Μεθοδολογία και Εφαρμογές στην Κοινωνική Πολιτική: «Τα κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία ως νέα μορφή κοινωνικής και πολιτικής δράσης. Η περίπτωση του Μητροπολιτικού Κοινωνικού Ιατρείου Ελληνικού (ΜΚΙΕ)».

ΑΙΘΟΥΣΑ 3

11.00-12.30 Πρακτικές & Επιπτώσεις της Κρίσης I

Προεδρεύει: ΛΑΟΥΡΑ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, ΕΙΓΕ/ΕΚΠΑ.

Συμμετέχουν:

ΑΡΓΥΡΗΣ ΚΥΡΙΑΔΗΣ, Καθηγητής, ΑΠΘ, ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Αναπληρ. Καθηγήτρια, ΑΠΘ & ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΤΑΥΡΟΥ, Υ/Δ, Παν. Δυτικής Μακεδονίας: «Αντανάκλαση κοινωνικών αξιών στα διαφημιστικά μηνύματα των βουλευτικών εκλογών της 20ής Σεπτεμβρίου 2015».

ΕΛΕΝΗ ΖΥΓΑ, Κοινωνιολόγος - Κοινωνική Λειτουργός Μ.Δ. Πληροφορική Υγείας, ΕΚΠΑ, Δήμος Νίκαιας: «Η συμβολή των ηλικιωμένων ατόμων στη στήριξη της ελληνικής οικογένειας την περίοδο της κρίσης».

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΑΛΕΡΑΝΤΕ, Επίκ. Καθηγήτρια, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας: «Εκπαιδευτική πολιτική σε εκτυλισσόμενες οικονομικές και πολιτικές ρηγματικές διαδικασίες. Από την οικονομία “gig” στην «εκπαίδευση “gig”»;

ΝΙΚΟΣ ΚΟΥΡΑΧΑΝΗΣ, Διδάκτωρ Κοινωνικής Πολιτικής, Παν/μιο Πελοποννήσου: «Κοινωνική πολιτική και έλλειψη στέγης στην Ελλάδα: οι εξελίξεις της “κρίσιμης” τελευταίας πενταετίας».

12.30-12.45 Διάλειμμα

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

12.45-14.15 **Μέσα & Κρίση**

Προεδρεύει: ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΕΙΟΣ, Καθηγητής, ΕΚΠΑ.

Συμμετέχουν:

ΑΛΕΞΙΑ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, Υ/Δ, Τμήμα ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ & ΑΘΗΝΑ ΧΑΤΖΟΥΛΗ, Αναπλ. Καθηγήτρια Ψυχολογίας, Τμήμα ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ: «“Εμείς” και οι “άλλοι”: η κοινωνική πόλωση στα χρόνια της κρίσης όπως αναδύθηκε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Το παράδειγμα του δημοψηφίσματος».

ΜΑΡΙΖΑ ΓΕΩΡΓΑΛΟΥ, Διδάκτορας Γλωσσολογίας, Lancaster University: «Αφηγήσεις της ελληνικής κρίσης στο Facebook».

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ, Μ.Δ. στην Κοινωνιολογία, Πάντειο Πανεπιστήμιο: «Έθνος, φύλο, σεξουαλικότητα. Εξουσία και αντιστάσεις στο λόγο του Τύπου για την “κρίση” στην Ελλάδα – το παράδειγμα της “Ελευθεροτυπίας”».

ΙΣΜΗΝΗ ΣΙΟΥΛΑ-ΓΕΩΡΓΟΥΛΕΑ, Μ.Δ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο & ΕΚΚΕ: «Η δημόσια διαπόμπευση των οροθετικών γυναικών στο διαδίκτυο: οι αναπαραστάσεις στους ελληνικούς ειδησεογραφικούς ιστότοπους και στο Twitter».

14.15-15.00 *Διάλειμμα Μεσημβρινό*

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

15.00-16.30 **Πολιτική - Βία - Κρίση**

Προεδρεύει: ΡΟΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ.

Συμμετέχουν:

ΡΟΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Καθηγήτρια, Τμήμα ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ: «Ο τρόμος ως προεκλογικό μέσο χειραγώγησης των ψηφοφόρων».

ΣΤΕΛΛΑ-ΓΑΡΥΦΑΛΛΙΑ ΝΙΩΤΗ, Μ.Δ. «Κοινωνικός Αποκλεισμός, Μειονότητες & Φύλο», Κοινωνική Επιθεωρήτρια, Σώμα Επιθεωρητών Υπηρεσιών Υγείας και Πρόνοιας (ΣΕΥΥΠ):

«Οικονομική-πολιτική κρίση και η δράση ακροδεξιών και νεοφασιστικών κομμάτων στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: τα παραδείγματα του ΛΑΟΣ και της Χρυσής Αυγής στο διάστημα 2009-2013».

ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ ΖΕΝΑΚΟΣ, Δημοσιογράφος-Περιοδικό *Unfollow* & ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΑΤΣΗΣ, Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο: «Η κρίση και ο λόγος του ακραίου κέντρου: από την κριτική της βίας στη δημοκρατία ως συμμόρφωση».

ΘΑΝΑΣΗΣ ΘΕΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, Υ/Δ, Πάντειο Παν/μιο, ΜΚΟ Colour Youth - Κοινότητα LGBTQ Αθήνας, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ: «Η ρατσιστική βία στην Ελλάδα της κρίσης (2010-2015): δεδομένα, χαρακτηριστικά, ερμηνείες».

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑΚΟΣ – ΑΝΤΩΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ, Αναπληρ. Καθηγητές, Τμήμα Οργάνωσης και Διαχείρισης Αθλητισμού, Παν/μιο Πελοποννήσου & ΧΡΙΣΤΙΑΝΑ ΚΙΑΜΟΥ, Φοιτήτρια, Τμήμα Οργάνωσης και Διαχείρισης Αθλητισμού, Παν/μιο Πελοποννήσου: «Τάσεις για την παρακίνηση, τα αθλήματα και τις αιτίες δημιουργίας βιαιοτήτων στον γυναικείο αθλητισμό».

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

15.00-16.30 Κοινωνία των Πολιτών II

Προεδρεύει: ΚΩΣΤΑΣ ΡΟΝΤΟΣ, Καθηγητής, Παν/μιο Αιγαίου.

Συμμετέχουν:

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΖΑΣ, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, ΕΚΠΑ: «‘Επιβιώνοντας κάθε μέρα στους δρόμους της πόλης’»: Δίκτυα αλληλεγγύης και μορφές αμοιβαιότητας στους ραχοσυλλέκτες της Αθήνας».

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ, Διευθύντρια Κοινωνικής Πολιτικής-Ψυχολόγος, Διεύθυνση Κοινωνικής Πολιτικής Δήμου Αγίων Αναργύρων-Καματερού & ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΕΡΩΝΑΣ, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Παν/μιο Πελοποννήσου: «Κοινωνική Αναδοχή: μια καινοτόμα πρακτική για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Η περίπτωση του Δήμου Αγίων Αναργύρων-Καματερού».

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΑΝΝΗΣ, Δρ. Κοινωνιολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, ΜΚΟ “ΑΘΗΝΑ”: «Η προβληματική πολιτική κοινωνία και η αδύναμη κοινωνία των πολιτών. Μια οικοσυστημική προσέγγιση της κρίσης στην Ελλάδα. Πού και πώς να αναζητήσουμε τις λύσεις;»

16.30-16.45 Διάλειμμα

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

16.45-18.45 **Ειδική Συνεδρία: Η Κοινωνική Κατάσταση των Νέων στην Ελλάδα της Κρίσης και το Θέμα της Απασχόλησης**

Προεδρεύει: ΣΩΤΗΡΗΣ ΧΤΟΥΡΗΣ, Καθηγητής, Παν/μιο Αιγαίου.

Συμμετέχουν:

ΣΩΤΗΡΗΣ ΧΤΟΥΡΗΣ, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου: «Εισαγωγή & περιγραφή πρόσφατων ερευνητικών έργων και καταγραφών για τα θέματα της εργασίας και ανεργίας των νέων».

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΠΑΛΟΥΡΔΟΣ, Διευθυντής Ερευνών, ΕΚΚΕ: «Μετάβαση, ενηλικίωση, κίνδυνος φτώχειας & οικονομική ύφεση στην Ελλάδα - “In4Youth”».

ΣΩΤΗΡΗΣ ΧΤΟΥΡΗΣ, Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου & ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ, Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου: «Το πολιτικό ενδιαφέρον των νέων & η εμπιστοσύνη στους θεσμούς: Αποτελέσματα από την έρευνα In4Youth».

ΜΑΛΑΜΑ ΡΕΝΤΑΡΗ, Κοινωνιολόγος, Παν/μιο Αιγαίου: «Διαδρομές νέων από διακριτές επαγγελματικές ομάδες και ο εντοπισμός τους σε τμήματα της αγοράς».

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ ΜΠΕΛΛΑΣ, Αναπλ. Καθηγητής, Παν/μιο Αιγαίου: «Οι δυνατότητες των νέων στην Ελλάδα: Έμφυλες διαφοροποιήσεις».

ΝΙΚΟΣ ΣΑΡΡΗΣ, Ερευνητής, ΕΚΚΕ: «Η ανεργία νέων στην Ελλάδα της κρίσης και το ισχύον θεσμικό πλαίσιο για την αντιμετώπισή της».

ΓΑΒΡΙΗΛ ΑΜΙΤΣΗΣ, Αναπλ. Καθηγητής Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλειας, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, ΑΤΕΙ Αθήνας: «Οι πολιτικές υποστήριξης των ευπαθών νέων στο πλαίσιο της Εθνικής Στρατηγικής Κοινωνικής Ένταξης».

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

16.45-18.45 Πρακτικές & Επιπτώσεις της Κρίσης II

Προεδρεύει: ΗΡΑΚΛΗΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Πάντειο Παν/μιο.

Συμμετέχουν:

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΑΛΕΥΡΙΑΔΟΥ, Αναπληρ. Καθηγήτρια Ειδικής Αγωγής, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας & ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΦΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗ, Ειδική Παιδαγωγός, Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου: «Αντιλήψεις και στάσεις μητέρων παιδιών με νοητική αναπηρία για τον ρόλο των κοινωνικο-γνωστικών δεξιοτήτων στην κοινωνική ένταξη των παιδιών τους».

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΝΤΣΗΣ, M.Phil. Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης, Επιστημ. Συνεργάτης ΤΕΙ Κρήτης: «Άτομα με αναπηρία στην Ελλάδα της κρίσης. Η μέγγενη του αποκλεισμού σφίγγει ακόμη περισσότερο».

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΑΛΕΡΑΝΤΕ, Επίκ. Καθηγήτρια, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας, ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΑΚΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν/μιο Κρήτης & ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΙΑΒΡΙΜΗΣ, Λέκτορας, Παν/μιο Αιγαίου: «Πολιτικές εγγλίσσεις και κοινωνικές υποδηλώσεις της οικονομικής κρίσης στην νεανική γυναικεία εργασία, ως εκπαιδευτική πρόκληση στον επανακαθορισμό της εκπαιδευτικής πολιτικής».

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΦΦΕΣ, Αναπληρ. Καθηγητής, ΣΣΕ: «Ένοπλες Δυνάμεις και κρίση».

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΜΟΚΟΒΙΤΗΣ, τ. Καθηγητής ΣΣΕ/Ινστιτούτο Στρατηγικών Μελετών Ελλάδος: «Η οικογένεια των Ελλήνων στρατιωτικών κατά την κρίση».

18.45-19.00 Διάλειμμα

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

19.00-20.30 **Μορφοποιήσεις της Κρίσης: Πριν και Μετά I**

Προεδρεύει: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΑΤΣΗΣ, Ομότ. Καθηγητής, Παν/μιο Αθηνών.

Συμμετέχουν:

ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΑΛΑΡΗΣ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης: «Ελλάδα, Ευρώπη, Παγκοσμιοποίηση: Αναψηλαφώντας τα αίτια της ελληνικής κρίσης».

ΕΛΕΝΗ ΡΕΘΥΜΝΙΩΤΑΚΗ, Επίκ. Καθηγήτρια, Νομική Σχολή, ΕΚΠΑ & ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΛΥΤΖΑΝΗΣ, Υ/Δ, Νομική Σχολή, ΕΚΠΑ: «Οι χρήσεις της ελληνικής γης και η ενωσιακή δυναμική κέντρου-περιφέρειας μετά την κρίση: το πρώην αεροδρόμιο του Ελληνικού».

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΦΑΚΙΑΝΟΣ, Μεταπτυχιακός Φοιτητής Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο: «Το μονοπώλιο της βίας-κράτος στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες και ο σύγχρονος πολιτισμός του αυτο-καταναγκασμού».

ΝΙΚΗΤΑΣ ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ, Καθηγητής, Αντεπιστέλλων Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών: «Η σταδιακή υπερχρέωση των κρατών ως επιδίωξη του διεθνούς καπιταλισμού και οι ελληνικές της συνέπειες».

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

19.00-20.30 **Ειδική Συνεδρία: Κρίση, Κοινωνία και ΜΜΕ**

Προεδρεύει: ΑΡΓΥΡΗΣ ΚΥΡΙΔΗΣ, Καθηγητής, ΑΠΘ.

Συμμετέχουν:

ΙΩΑΝΝΑ ΒΩΒΟΥ, Επίκ. Καθηγήτρια, Τμήμα ΕΜΕΠ, Πάντειο Παν/μιο: «Για τι πράγμα μιλούν τα ΜΜΕ όταν πρόκειται για την “κρίση”; Η πρόσληψη του λόγου των Μέσων περί κρίσης από φοιτητές επικοινωνίας».

ΜΑΡΙΝΑ ΡΗΓΟΥ, ΕΔΙΠ, Δημοσιογράφος, Πάντειο Παν/μιο: «Τα ελληνικά ΜΜΕ στο σταυροδρόμι της κρίσης».

ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΚΑΜΝΑΚΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, ΑΠΘ: «Οι επιπτώσεις της κρίσης στα έντυπα ΜΜΕ».

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΕΙΟΣ, Καθηγητής, Τμήμα ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ: «Κρίση, Κοινωνία και ΜΜΕ».

ΣΑΒΒΑΤΟ 12 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2015

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

9.15-10.45 **Μορφοποιήσεις της Κρίσης: Πριν και Μετά II**

Προεδρεύει: ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΑΛΑΡΗΣ, Παν/μιο Κρήτης.

Συμμετέχουν:

ΕΛΕΑΝΑ ΒΕΛΕΝΤΖΑ, Ερευνήτρια, ΕΚΚΕ: «Το κοινωνικό προφίλ της Ελλάδας σε καιρό ύφεσης: οι συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα μέσα από την πολυδιάστατη έννοια της ποιότητας ζωής».

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΥΤΡΟΥΚΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Δημοκρίτειο Παν/μιο Θράκης: «Το σύνδρομο του Σίσυφου: το αφήγημα του κοινωνικού διαλόγου στην Ελλάδα της κρίσης».

ΝΙΚΟΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας: «Εθνικός και κοινωνικός διάλογος για την παιδεία. Κοινωνιολογική προσέγγιση των όψεων και των πολιτικών πρακτικών μιας “θεσμικής χίμαιρας”».

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΩΥΣΙΔΟΥ, Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης, Δημοκρίτειο Παν/μιο Θράκης: «Ανισότητες στην υγειονομική περίθαλψη: η κρίση βλάπτει την υγεία του ελληνικού πληθυσμού;»

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

9.15-10.45 **Παρεκκλίνουσα Συμπεριφορά I**

Προεδρεύει: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΖΑΡΑΦΩΝΙΤΟΥ, Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο.

Συμμετέχουν:

ΒΙΚΥ ΒΑΣΙΛΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ειδικός Επιστήμονας στην «Αρχή Καταπολέμησης της Νομιμοποίησης Εσόδων από Εγκληματικές Δραστηριότητες», Παν/μιο Πελοποννήσου: «Η εγκληματικότητα του λευκού κολάρου ως ταυτολογία της σύγχρονης οικονομικής κρίσης».

ΒΙΚΥ ΒΛΑΧΟΥ, Επίκ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο: «Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αναφορικά με τη χρήση του διαδικτύου και τους κινδύνους του στην Ελλάδα της κρίσης».

ΣΑΒΒΙΝΑ ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης, Δ.Π.Θ.: «Μορφές παραβατικότητας στην Κοινωνική Ασφάλιση».

ΑΙΘΟΥΣΑ 3

9.15-10.45 **Ειδική Συνεδρία: Καπιταλισμός, Παγκοσμιοποίηση και Κρίση: Η Αναγκαιότητα μιας Νέας Κοινωνιολογικής Ανάλυσης I**

Προεδρεύει: ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής, Χαροκόπειο Παν/μιο.

Συμμετέχουν:

ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΕΡΩΝΑΣ, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδ. Πολιτικής, Παν/μιο Πελοποννήσου: «Μετασχηματισμοί της κοινωνικής αλληλεγγύης στην εποχή της κρίσης: όψεις της ευρωπαϊκής και ελληνικής εμπειρίας».

ΜΑΝΩΛΗΣ ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης: «Η Ελλάδα μετά την κρίση: επιβάτης του παγκόσμιου τραίνου στο ευρωπαϊκό βαγόνι (business class)».

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Λέκτορας, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Παν/μιο: «Ορίζοντας το πολιτικά νέο στα χρόνια της κρίσης».

10.45-11.00 *Διάλειμμα*

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

11.00-12.30 **Μορφοποιήσεις της Κρίσης: Πριν και Μετά III**

Προεδρεύει: ΜΑΝΩΛΗΣ ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν/μιο Κρήτης.

Συμμετέχουν:

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Υ/Δ, Universitat Autònoma de Barcelona: «Νοσηματοδοτήσεις της “κρίσης” από τους Έλληνες εργαζόμενους και ο αντίκτυπός τους στο κοινωνικό: αναπαραγωγή ή αμφισβήτηση των κυρίαρχων λόγων;»

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΡΛΑΛΗΣ, Λέκτορας Κοινωνικής Εργασίας, Παν/μιο Frederick, Κύπρος: «Συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ Ημών και Υμών στην κυπριακή κοινωνία εν μέσω οικονομικής δυσπραγίας».

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΤΣΑΝΤΑΡΑΣ, Αναπλ. Καθηγητής, ΣΕΦΑΑ, ΕΚΠΑ: «Χρησιμοποιώντας αθλητικές μνήμες για την υπέρβαση πολιτικών - οικονομικών κρίσεων: Ο Otto Rehhagel σε ρόλο πολιτικού διαμεσολαβητή!»

ΝΙΚΟΣ ΣΟΥΖΑΣ, Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Παν/μιο Αθηνών & ΧΡΙΣΤΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Διδάκτορας Πολιτικής Φιλοσοφίας, Loughborough University: «Συλλογική δράση και πολιτικό σύστημα στα χρόνια της κρίσης. Όρια, αλληλεπιδράσεις, προοπτικές».

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

11.00-12.30 **Ειδική Συνεδρία: Κριτικές της Νεωτερικότητας**

Προεδρεύει: ΝΙΚΟΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας.

Συμμετέχουν:

ΑΚΗΣ ΛΕΛΕΔΑΚΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Πάντειο Παν/μιο: «(Για) το υποκείμενο της πολιτικής δράσης».

ΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ, Λέκτορας, Παν/μιο Κρήτης: «Απομάγευση και νεωτερικότητα».

ΒΑΣΙΛΗΣ ΡΩΜΑΝΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης: «Η κριτική της νεωτερικής τεχνολογίας στη φαινομενολογική σκέψη».

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΑΜΟΣ, ΣΕΠ, Ελληνικό Ανοικτό Παν/μιο: «Η ελληνική κοινωνία – out of joint».

ΑΙΘΟΥΣΑ 3

11.00-12.30 Κοινωνική Οικονομία

Προεδρεύει: ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΕΡΩΝΑΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν/μιο Πελοποννήσου.

Συμμετέχουν:

ΜΙΧΑΛΗΣ ΨΗΜΙΤΗΣ, Αναπλ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου: «Αλληλέγγυα οικονομία, ομότιμη παραγωγή, αποανάπτυξη και κινήματα μετάβασης».

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΩΣΤΑΣ, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο, ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΣΟΥΚΑΛΙΔΗΣ, Φυσικός / MBA TQM, Δομή Στήριξης Φορέων Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας & ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Ι. ΧΑΪΝΑΣ, Υ/Δ Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο: «Οι Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις (Κοιν.Σ.Επ.) στην Ελλάδα. Όραμα, φιλοσοφία, καλές πρακτικές αλλά και εμπόδια».

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΒΑΘΗ, Επιστημονικός Συνεργάτης, ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδας - Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων Μεσολογίου & ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδας - Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων Μεσολογίου: «Η κοινωνική οικονομία ως εναλλακτική πρόταση και συμπληρωματικός τρόπος ρύθμισης για τη διευθέτηση προσφυγικών ροών και κρίσεων».

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Ι. ΧΑΪΝΑΣ, Υ/Δ Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο, ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΣΟΥΚΑΛΙΔΗΣ, Φυσικός / MBA TQM, Δομή Στήριξης Φορέων Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας & ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΩΣΤΑΣ, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο: «Η Κοινωνική Οικονομία και η Κοινωνική Επιχειρηματικότητα ως μοχλός ανάπτυξης της επιχειρηματικότητας και της εργασιακής ένταξης των ευάλωτων και ευπαθών κοινωνικά ομάδων. Εργαλεία - τεχνικές ανάπτυξης και ενίσχυσης δεξιοτήτων κοινωνικής επιχειρηματικότητας και επαγγελματικού προσανατολισμού - σταδιοδρομίας».

12.30-12.45 Διάλειμμα

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

12.45-14.15 **Ειδική Συνεδρία: Εργασία και Συνδικάτα κατά την Περίοδο της Κρίσης**

Προεδρεύει: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΑΡΑΚΙΟΥΛΑΦΗ, Επίκ. Καθηγήτρια, Παν/μιο Κρήτης.

Συμμετέχουν:

ΜΑΡΚΟΣ ΒΟΓΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, Βοηθός Ερευνητή COSMOS – Scuola Normale Superiore, Υ/Δ, European University Institute: «(Ξανα)στρώνοντας τον δρόμο προς την κόλαση: το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στα χρόνια της κρίσης».

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης, Πάντειο Παν/μιο: «Η δυναμική των εργατικών κινητοποιήσεων στα χρόνια του μνημονίου: από την παλίρροια στην άμπωτη».

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΩΡΟΣ, Κοινωνιολόγος - Ερευνητής, Μ.Δ. Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης: «Ο ρόλος των συνδικάτων στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης και η άνοδος του κινηματικού συνδικαλισμού».

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΑΡΑΚΙΟΥΛΑΦΗ, Επίκ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης: «Νέα Οικονομική διακυβέρνηση της Ε.Ε. και αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις στον δημόσιο τομέα – Ο κοινωνικός διάλογος στη δίνη της Νέας Οικονομικής διακυβέρνησης της Ε.Ε.».

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ, Σκηνοθέτιδα, Ντοκιμαντέρ «NON OMNIS MORIAR», κολεκτίβα «Λοκομοτίβια». Πληροφορίες link: <http://nonomnismoriarfilm.weebly.com/>

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

12.45-14.15 **Παρεκκλίνουσα Συμπεριφορά II**

Προεδρεύει: ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ, Ερευνήτρια Α', ΕΚΚΕ.

Συμμετέχουν:

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΦΦΑΣ, Λέκτορας, Παν/μιο Frederick, Κύπρος: «Η διακίνηση και εμπορία ανθρώπων (trafficking), ως μείζον κοινωνικό θέμα. Επανεξετάζοντας την πολιτική διαχείρισης και τις πρακτικές αντιμετώ-

πισής του με την εφαρμογή προσανατολισμένων σε έργα (projects) οργανωτικών διαρθρώσεων και στρατηγικών διαδικασιών».

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΝΑΓΟΣ, Υ/Δ, Νομική Σχολή, ΕΚΠΑ: «Ανήλικοι δράστες και ποινικός στιγματισμός: η ελληνική νομοθεσία υπό τη διόπτρα της προσέγγισης της ετικέτας».

ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΟΥΡΟΥΤΖΑΣ, Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου: «Η γενετικοποίηση της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς και οι κοινωνίες του “γενετικού ρίσκου”: γονιδιακά “μεταλλαγμένοι” ή κάποιιοι από εμάς;»

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΠΑΠΑΝΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου & ΕΛΕΝΗ ΠΡΑΣΣΑ, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου: «Το φαινόμενο της παραφύλαξης (stalking) στην Ελλάδα. Μια πρώτη σκιαγράφηση της συμπεριφοράς του αθέατου διώκτη».

ΑΙΘΟΥΣΑ 3

12.45-14.15 **Κουλτούρα - Πολιτισμός - Κρίση II**

Προεδρεύει: ΝΙΚΟΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν/μιο Δυτ. Μακεδονίας.

Συμμετέχουν:

ΜΥΡΤΩ ΡΗΓΟΥ, Καθηγήτρια, Τμήμα ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ: «Πολιτισμός και Κρίση».

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΛΙΚΟΥΔΗΣ, Μεταπτυχιακός Φοιτητής - Δημοσιογράφος, (Δ.Π.Μ.Σ. «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική») Πάντειο Παν/μιο: «Η κοινωνική και πολιτική διάσταση της υποκοουλτούρας του χιπ-χοπ στα χρόνια της κρίσης».

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΣΙΡΟΣ, Αναπληρ. Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο: «Αιχμάλωτοι στον υπόκοσμο της γλώσσας. Μια πολιτισμική προσέγγιση της ελληνικής κρίσης».

ΧΡΗΣΤΟΣ ΞΕΝΟΣ, Μ.Δ. «Πολιτιστική Διαχείριση», Πάντειο Παν/μιο: «Ο φορντισμός στην κινηματογραφική παραγωγή. Μελέτη Περίπτωσης της Φίνος Φιλμ».

ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Καθηγητής, Τμήμα ΕΜΜΕ & ΕΚΚΕ,
ΝΙΚΟΣ ΣΟΥΛΙΩΤΗΣ, Ερευνητής, ΕΚΚΕ & ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡ-
ΚΑΤΑΣ, Υ/Δ, ΕΚΠΑ: «Πολιτισμική ανάλυση και πολιτι-
σμική κοινωνιολογία στην Ελλάδα: τάσεις και συνθή-
κες παραγωγής».

14.15-15.00 *Διάλειμμα Μεσημβρινό*

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

15.00-16.30 **Ειδική Συνεδρία: Καπιταλισμός, Παγκοσμιοποίη-
ση και Κρίση: Η Αναγκαιότητα μιας Νέας Κοινω-
νιολογικής Ανάλυσης II**

Προεδρεύει: ΧΡΥΣΑ ΖΑΧΟΥ, Επίκ. Καθηγήτρια, Ame-
rican College of Greece - Deree.

Συμμετέχουν:

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής, Τμήμα
Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Παν/μιο: «Απασχόληση, επι-
σφάλεια και μεταναστευτική εργασία στην εποχή της
παρατεταμένης κρίσης. Μεταβαίνοντας από τη δυα-
δική αγορά εργασίας στη γενίκευση της επισφάλειας».

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΑΡΑΚΙΟΥΛΑΦΗ, Επίκ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοι-
νωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης: «Ανεργία και εργασιακή επι-
σφάλεια: διαστάσεις και επιπτώσεις σε καιρό κρίσης».

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΖΑΧΟΥ, Professor I, Deree - American College
of Greece: «Οι έμφυλες διαστάσεις της κρίσης στο πα-
γκοσμιοποιημένο καπιταλιστικό σύστημα».

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΑΛΛΑΣ, ΣΕΠ, ΕΑΠ: «Η καταναλωτική κρί-
ση σημαίνει και η κρίση του καταναλωτισμού;»

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

15.00-16.30 **Πρακτικές & Επιπτώσεις της Κρίσης III**

Προεδρεύει: ΓΙΩΤΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Καθηγήτρια, Παν/μιο
Κρήτης.

Συμμετέχουν:

ΜΗΝΑΣ ΣΑΜΑΤΑΣ, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας,
Παν/μιο Κρήτης: «Η παρακολούθηση των Ελλήνων πο-

λιτών στα χρόνια της κρίσης και υπό το καθεστώς των μνημονίων».

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΜΠΑΝΟΓΛΟΥ, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Αιγαίου & ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ, Υ/Δ: «Φτώχεια και κοινωνικό κεφάλαιο στην περίοδο της οικονομικής κρίσης: η περίπτωση της Λέσβου».

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΟΝΤΖΑΣ, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο & ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ-ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΦΟΥΡΝΑΡΗ, Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Παν/μιο: «Φόρος & φορολογία: έχει λόγο η κοινωνιολογία;»

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΕΤΡΑΚΗ, Αναπληρ. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Παν/μιο & ΝΕΛΛΗ ΚΑΜΠΟΥΡΗ, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Παν/μιο: «Κοινωνικο-οικονομικές διαστάσεις της ανθεκτικότητας».

ΑΙΘΟΥΣΑ 3

15.00-16.30 **Ειδική Συνεδρία: Το Φαινόμενο του Κοινωνικού και Πολιτικού Ριζοσπαστισμού: Στη Συγκυρία της Κρίσης και Πέρα από Αυτή**

Προεδρεύει: ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Αναπλ. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο.

Συμμετέχουν:

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ & ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Αναπλ. Καθηγήτριες, Πάντειο Παν/μιο: «Ριζοσπαστισμός: εννοιολογώντας μια αμφίσημη έννοια».

ΝΙΚΟΣ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Υ/Δ, & ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Καθηγητής ΕΚΠΑ: «Ψυχοκοινωνικές προϋποθέσεις του ριζοσπαστισμού».

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΑΦΕ: «Ριζοσπαστισμός ή/και απάθεια; Όφεις της πολιτικής συμπεριφοράς των ανέργων».

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΑΦΕ, ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΡΟΡΗ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Αναπλ. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο & ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Επίκ. Καθηγητής ΠΑ.ΜΑΚ: «Ομάδες εστίασης για τη μελέτη του κοινωνικού και του πολιτικού ριζοσπαστισμού».

16.30-16.45 **Διάλειμμα**

ΑΙΘΟΥΣΑ 1

- 16.45-18.45 **Ειδική Συνεδρία: Φύλο και Οικονομική Κρίση**
Προεδρεύει: ΛΑΟΥΡΑ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, ΕΙΓΕ/ΕΚΠΑ.
Συμμετέχουν:
ΓΙΩΤΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Καθηγήτρια, Εργαστήριο Φύλου και Εκπαίδευσης / Τμήμα Κοινωνιολογίας, Παν/μιο Κρήτης: «Φύλο και οικονομική κρίση: μια διερεύνηση των επιπτώσεων της κρίσης στις γυναίκες».
ΜΑΡΙΑ ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ, Δήμος Αθηνών / Πάντειο Παν/μιο: «Η ισότητα των φύλων στην οικονομική κρίση: αμφίροπες τάσεις, “παράδοξες” εξελίξεις».
ΜΑΡΙΑ ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ & ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΓΚΑΝΟΥ, Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ: «Περί “κρίσης”: προσλήψεις, διακυβεύματα και νοσηματοδοτήσεις σε τρεις γενιές γυναικών».
ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΨΥΛΛΑ, Αναπλ. Καθηγήτρια, Πάντειο Παν/μιο: «Δημόσιες πολιτικές και έμφυλες σχέσεις».

ΑΙΘΟΥΣΑ 2

- 16.45-18.45 **Ειδική Συνεδρία: Κρίση και Μεσαία Στρώματα: Πραγματικότητες και Αναπαραστάσεις**
Προεδρεύει: ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ, Καθηγητής, Παν/μιο Κρήτης.
Συμμετέχουν:
ΝΙΚΟΣ ΚΑΜΠΕΡΗΣ, Ερευνητής Β' Βαθμίδος ΚΕΕΚ, Ακαδημία Αθηνών: «Εισαγωγή στις όψεις της κρίσης και της κοινωνικής οδύνης των μεσαίων στρωμάτων».
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΤΣΕΚΕΡΗΣ, Επιστημ. Συνεργάτης ΚΕΕΚ, Ακαδημία Αθηνών & Εντεταλμένος Διδασκαλίας, Τμήμα ΕΜΜΕ, ΕΚΠΑ: «Μετασχηματισμοί του ελληνικού πολιτικού δικτύου και οι επιπτώσεις στην κοινωνική δυναμική. Προς μια Δυναμική Πολιτική Κοινωνιολογία».
ΒΕΡΑ ΤΙΚΑ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Παν/μιο: «Μεσαίες κοινωνικές τάξεις στη μετα-

δημοκρατία – Το χρονικό ανάδοι της εξτρεμιστικής δεξιός: η περίπτωση της Χρυσής Αυγής».

ΝΙΚΟΛΕΤΑ ΤΣΙΛΙΚΑ & ΕΛΠΙΔΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Παν/μιο: «Αναπαραστάσεις της κρίσης των μεσαίων στρωμάτων στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων κατά την περίοδο του δημοψηφίσματος του Ιουλίου 2015».

ΕΛΠΙΔΑ ΓΕΩΡΓΑ, ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΤΣΕΚΕΡΗΣ & ΜΑΡΙΑ ΠΙΝΓΚΟΥΛΗ, Aegean Research Centre, Aegean College: «Νέοι και κρίση: η οικονομική κρίση στις αντιλήψεις των νέων από τα μεσαία στρώματα».

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΧΡΥΣΑ ΖΑΧΟΥ, Επίκ. Καθηγήτρια, American College of Greece-Deree.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν/μιο Πατρών.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ, Καθηγητής, Παν/μιο Κρήτης.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΚΥΡΙΔΗΣ, Καθηγητής, ΑΠΘ.

ΛΑΟΥΡΑ ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Δρ Κοινωνιολογίας, Εμπειρογνώμων
ΕΙΕ/ΕΚΠΑ.

ΗΡΑΚΛΗΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ, Επίκ. Καθηγητής, Πάντειο Παν/μιο.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής, Χαροκόπειο Παν/μιο.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΕΙΟΣ, Καθηγητής, ΕΚΠΑ.

ΝΙΚΟΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Επίκ. Καθηγητής, Παν/μιο Δυτικής Μακεδονίας.

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΎΦΑΝΤΗ, Υ/Δ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Παν/μιο.

ISBN: 978-960-9596-03-9